Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝http://www.armin.am

Էլ. փոստ՝info@armin.am

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 1997

Խմբագիր

ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ

Լ.Ա.ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

Սույն գրքի տպագրության ծախսը հոգացվել է ի հիշատակ Արցախյան գոյապայքարով հպարտ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԻՆՈՍՅԱՆԻ եւ ԹՈՒՐՔՈ ՔԱՐՑԻ-ԵԱԼՈՎԱՅԻ, ՕՐԹԱԳՅՈՒՂ-ՊՈՒՐՍԱՅԻ ու ՔՂԻ-ԷՐԶՐՈՒՄԻ 1915 թ. նահատակների, հովանավորությամբ Ամերիկահայոց Արեւելյան շրջանի ու Կանադայի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Ա ՇՃՅԱՆԻ, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

ԲԱԳՐԱՏ ԱՐՇԱԿԻ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Լ.Ա.Խուրշուդյան

Սրբագրիչ՝ Ա.Մկրտչյան

Առաջաբանի փոխարեն

Արցախյան գոյապայքարի նոր եւ աննախադեպ հզոր պոռթկումը տեղի ունեցավ 1988 թ. փետրվարին՝ անմիջապես էլ իր վրա առնելով շրջապատի, ամենայն իրավամբ կարելի է ասել՝ համաշխարհային հանրության սեւեռուն ուշադրությունը: Կատարվել էր խորհրդային դարաշրջանի համար չեղած-չտեսնված մի իրողություն, եւ պետք է բացատրություն ստանար, նշվեին պատճառները, մղիչ ուժերը, նպատակը: Ահա այստեղ էլ ասպարեզ նետվեցին Ադրբեջանի կառավարական մարմինները, գիտական ու մշակութային միջավայրերը, փորձեցին աշխարհին համոզել, որ արտասովոր ոչինչ էլ տեղի չի ունեցել, արցախահայությունը տասնյակ տարիներ հաշտ ու խաղաղ ապրում էր Ադրբեջանի բազմադարյան հողը հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղում, որը նա բնակության վայր էր դարձրել 19-րդ դարի առաջին կեսին՝ այստեղ տեղափոխվելով Պարսկաստանի ու Թուրքիայի մի շարք մարզերից: Եվ, ահա՛, օգտվելով գորբաչովյան վերակառուցման ազատությունից, Հայաստանում ու Սփյուռքում գլուխ բարձրացրած ազգայնամոլ որոշ տարրեր որոշել են կենդանացնել հայության մոլար երազը Մեծ Հայքի չեղյալ պետությունը վերականգնելու մասին, որոշեցին սկսել Ղարաբաղից:

Այսպե՛ս, ուրեմն, հայ ազգայնամոլ տարրերն են, որ գլուխ են բարձրացրել, իսկ իրենք՝ ադրբեջանցիները, իրենց Ադրբեջան երկիրն ու նրա իշխանությունները դժգոհելու ոչ մի առիթ չեն տվել, հակառակը, արցախահայությանը պահել են բարեկեցության ու եղբայրական հոգատարության մի վիճակում, որը նախանձելի պիտի լիներ ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ նույնիսկ Հայաստանի տարբեր շրջանների համար: Այդ պատճառով էլ իրենք պարզապես զարմացած ու զայրացած են փետրվարի 20-ին (88-ի) Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի ընդունած արտառոց որոշմամբ: Բազմակողմանիորեն սուտ եւ անտրամաբանական այսպիսի վարկած հրապարակելու համար պետք էր հիմար խաբեբա լինել կամ կորցրած լինել սովորական հիշողությունն ու խելամտությունը:

Ես նկատի չունեմ Ղարաբաղ-Արցախի հնավանդ հայկական, հայաբնակ ու բացառապես հայադրոշմ լինելու հանգամանքը, որ երեւում է առաջին իսկ հայացքից, նույնիսկ պատմական իրողություններից անտեղյակ մարդկանց: Այլ նկատի ունեմ Լեռնային Ղարաբաղը, նրա բնիկ հայության կամքին հակառակ, այսինքն՝ ապօրինաբար ու բռնությամբ ինքնավար մարզի կարգավիճակով, նորահնար Ադրբեջանի հանրապետության սահմանների մեջ առնելուց հետո՛ անգամ այդ հայության ու նրա սեփական հայրենիքի դեմ պարբերաբար կիրառված սադրանքներն ու բացահայտ բռնությունները, դրանց արձագանքները ԽՍՀՄ հասարակական-քաղաքական ամենատարբեր մակարդակներում: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար Նարիման Նարիմանովը խորհրդայնացող Հայաստան էր ղրկել հեռագիր, որով հաստատում էր, որ «Լեռնային Ղարաաբղը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը համարվում են Հայաստանի սոցիալիստական հանրապետության մասեր»: Եվ, այսուամենայնիվ, շուրջ տասն ամիս անց նույն Նարիմանովը հայատյաց Ստալինի դիվային օժանդակությամբ աջողացրեց այդ «Հայաստանի սոցիալիստական մասեր» Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը բռնակցել իր Ադրբեջանին: Եվ երբ երկու տարի հետո էլ, Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 95 տոկոսը կազմող հայության բողոքն ու ընդվզումները խաղաղեցնելու համար, ստիպված եղան նրան ինքնավարություն «շնորհել», դա ձեւակերպեցին այսպես. «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմել ինքնավար մարզ...» (Այս եւ հարակից փաստաթղթերի քննությունն ու Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վիճակի քննությունը տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Ա., Երեւան, 1994):

Ուրեմն, իրենց Ադրբեջանի ղեկավարի հավաստմամբ՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի մաս էր եւ այն Ադրբեջանին էր բռնակցվում որպես «հայկական մաս»: Սակայն բռնակցվում էր ոչ թե այն բարեկարգելու եւ ծաղկեցնելու, այլ հայաթափելու, յուրացնելու համար: Ուստի եւ ինքնավար մարզի սահմանները գծելիս հոշոտեցին այն, ծայրա-

մասերը կցմցեցին հարեւան ադրբեջանական շրջաններին, իսկ արեւմուտքում եթե սկզբնապես ինքնավար մարզը սահմանակցվում էր Հայաստանի հետ (տե՛ս «Խորհրդային մեծ հանրագիտարան», Ա հրատ., հ. 3, Մոսկվա, 1926 թ.), ապա հետագայում այստեղ եւս ԼՂԻՄ-ից անջատվեցին հայկական մի շարք գյուղեր, ստեղծվեց մարզը Հայաստանից բաժանող մի նեղ շերտ, որպեսզի հայկական երկու վարչական միավորները այլեւս չունենան շփման եւ ոչ մի կետ:

Այս միջոցառումները երեւի թե Ադրբեջանի ղեկավարությանը շատ էին ոգեւորել, այնքան, որ սա հետո էլ փայփայում էր մարզն արագորեն մարսելու, նույնիսկ Հայաստանի հանրապետությունը մաս-մաս յուրացնելու մի հրեշավոր ծրագիր: Այո՛, նույնիսկ Հայաստանի հանրապետությունը: Հայտնի է, որ, օրինակ, 20-ական թվականների առաջին կեսին Հայկական խորհրդային հանրապետությունն ունեցել է 34.539 քառ. կմ տարածք (տե՛ս «Խորհրդային Միության վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկությունների ժողովածու», Մոսկվա, 1924, էջ 4): Սակայն հետագայում բազմաթիվ գյուղեր ու ընդարձակ տարածքներ պոկեցին Կապանի, Զանգեզուրի, Դիլիջանի, Տավուշի եւլ շրջաններից, նվիրաբերեցին Ադրբեջանին, եւ Հայաստանը մնաց 29.8 քառ կմ տարածքի սահմաններում:

Ես ներկա եմ եղել եղեռնագործ Ստալինի մահից հետո կալանքի տակ առնված Միր Ջաֆար Բաղիրովի դատավարությանը: Հարցաքննության ժամանակ Ռազմական տրիբունալի նախագահի եւ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի համառ քննությամբ պարզվեց, որ Ստալինը, Բերիան ու Բաղիրովը ծրագրած են եղել հայության վիթխարի ու ահավոր մի աքսոր եւս, որը պետք է իրականացվեր 1953-ի ամառնամուտին՝ Հայաստանի բնակչությունը մեկ միլիոնից պակասեցնելու, որպեսզի հնարավոր լինի վերացնել միութենական հանրապետությունը եւ հետո էլ «անհրաժեշտ» դառնա գլխատած երկրի մասնատումը երկու հարեւանների միջեւ: Կրկնվում էր մի քանի տասնյակ տարի առաջ ստեղծված իրադրությունը, որ արձանագրվել է մեր առաջին հանրապետության ականավոր գործիչ Ռուբենի (Ռուբեն Տեր-Մինասյան) կողմից: Այս շրջահայաց քաղաքագետն ու հարեւան պետության արտաքին քաղաքականության՝ այն ժամանակվա պատկերը տեսած, գիտակցած մարդը գրել է. «... Ադրբեջանը շահագրգռված է լեռնամասերով եւ այդ է գլխավոր պատճառը, որ կուզե ամեն գնով իր ձեռքը պահել հայկական գավառները: Ադրբեջանը տաք երկիր է, բնակիչներու խոշոր հատվածը թափառական կամ կիսաթափառական կյանք կվարե: Այդ տարրը նահապետական խաշնարածությամբ կզբաղի, ձմեռը, գարունը, աշունը անապատներու մեջ իր ոչխարները կարածե, իսկ ամառը կբարձրանա հոտերով Գանձակի, Ղարաբաղի վրայով Հայաստանի արոտատեղիները: Ուրիշ խոսքով՝ խաշնարած դաշտաբնակներու համար տնտեսական անհրաժեշտություն է Լեռնային Ղարաբաղը: Բայց այդ պարագային Ղարաբաղն ու Գանձակը լոկ ճանապարհներ են, հասնելու համար իսկական արոտատեղերը, որոնք կգտնվին Հայաստանի կուրծքին վրա՝ Սեւանա լճի ավազանը, Դարալագյազի, Զանգեզուրի, Լոռիի, Դիլիջանի, Ալագյազի, Ախալքալակի լեռներուն մեջ: Եթե Ադրբեջանի թափառական ցեղերու շահը միայն նկատի առնենք, ոչ միայն Ղարաբաղը, Գանձակը, այլեւ ամբողջ Հայաստանը պետք է զոհաբերվի խաշնարածներու ապահովության: Այսպիսի ծրագիրներ եղած են եւ կան Ադրբեջանի, ինչպես եւ Վրաստանի մեջ, ծրագիրներ, որոնք կդրժեն Հայաստանի գոյությունը եւ կձգտեն բաժանել զայն երկու պետությանց միջեւ, քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով...» (Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը. «Դրոշակ», 1926, փետրվար, էջ 21):

Շատ ճիշտ ու հավասարակշիռ դիտարկում, որից հետո հարկ էր կատարել համապատասխան եզրակացությունը, նշել Արցախի տերերի, առհասարակ հայության անելիքը՝ սեփական շահն ու արդարությունը պահպանելու-պաշտպանելու համար: Եվ նույն Ռուբենն ինչպիսի՞ն էր տեսնում հեռանկարը: «Ադրբեջանի մեջ իսլամիզմի ոչնչացումը կոչնչացնի իրեն հետ մատնանշված վտանգը,- գրել է նա: -Ադրբեջանի կուլտուրական զարգացումը պատճառ պիտի դառնա, որ զորանա անոր զանգվածներու մեջ ազգային

գիտակցությունը, նվազի պանթուրանիզմի կոշմարը եւ հնարավոր ըլլա երկու հարեւան երկրներու համար ապրել ներդաշնակ խաղաղության մեջ» (Ռուբեն, Հայաստան եւ Ադրբեջան, «Հայրենիք», 1930, մայիս, էջ 85):

Այս է փրկությունը՝ մեր նշանավոր պետական գործչի եւ գրչի մարդու կարծիքով: Միանգամայն սխալ ու անհեռանկար, որովհետեւ մեր ազգի, բայց առաջին հերթին արցախահայության եւ ադրբեջանցի թրքության միջեւ հնարավոր էր համարում ստեղծել «ներդաշնակ խաղաղություն», միայն թե վերացվի իսլամիզմը, ապահովվի «Ադրբեջանի կուլտուրական զարգացումը»,. եւ «զորանա անոր զանգվածներու մեջ ազգային գիտակցությունը»:

Ըստ երեւույթին մեր հայրենակիցը ճանաչել է իրողությունը, ստեղծված վիճակը, բայց ո՛չ ադրբեջանցուն, թերեւս ավելի ճիշտը՝ Ադրբեջանի ղեկավարին, որ ընդհանուր առմամբ՝ կրոնական, կուլտուրական, ազգային-մարդկային գիտակցության ի՛նչ մակարդակի վրա էլ լինի, հայության եւ հատկապես Արցախ-Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ ունեցել է, ունի եւ պետք է ունենա մեկ՛ անփոփոխ վերաբերմունք՝ նվաճելու, նրա երկիրը ցանկացած եղանակով հայաթափելու քաղաքականությունը:

Ռուբենը տեղյակ է եղել իսլամը դավանող մուսավաթականների եւ նրանց առաջնորդներ շահթախթինսկիների ու սուլթանովների վարք ու բարքին: Բայց մի՞թե ուրիշ քաղաքականություն էին վարում իսլամ չդավանած բոլշեւիկ Բաղիրովն ու նրա հաջորդները, ազգային բարձր գիտակցության հասած Ալիեւը ի դեպ կուլտուրական այնպիսի մակարդակով, որ ԽՍՀՄ ղեկավարության առաջին շարքերն էր հասել եւ հետագայում նրանով էր հպարտանում, որ իր իշխանավարության տարիներին ԼՂԻՄ-ում հայ բնակչության տոկոսն էր կրճատել, այսինքն՝ հայության նոր եղեռն էր իրականացրել, նրա տեղը շեշտակիորեն բարձրացրել իր ցեղակիցների քանակը: Բաղիրովը, Ստալինի ու Բերիայի հետ դաշնակցած եւ Լեռնային Ղարաբաղին անդարձ տիրացած, աչքը տնկել էր Խորհրդային Հայաստանի վրա: Իսկ հաջորդներն ուրի՞շ ծրագրեր էին փայփայում, ավելի ճիշտ՝ «ներդաշնակ խաղաղությո՞ւն» ու անշահ եղբայրությո՞ւն էին անում այդ Հայաստանի հետ: Վերջին տասնամյակներին նրանք ինչպե՜ս էին կրծում-պոկոտում այդ հանրապետության տարածքները՝ Աղստեւի կողմերից մինչեւ Զանգեզուր ու Կապան: Եվ դա պետական քաղաքականություն էր, որ Ադրբեջանի ո՛չ իսլամական, ազգային գիտակցության ու կուլտուրական որոշ մակարդակի հասած ղեկավարությունն էր կիրառում միութենական կառավարության լուռ համաձայնությամբ, Հայաստանի տերերի երկչոտ տրտունջների պայմաններում: Եվ Հայաստանում էլ միայն առանձին անհատներ էին, որ ընդվզում էին այս վայրենի կողոպուտի դեմ, ասենք, մի Շամշադինի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Հրանտ Ավագյանը, որ 60-ականներին Ղազախի ու Թովուզի բռնազավթիչներից էր ազատագրում հայրենի Տավուշ-Շամշադինի հանդերն ու անտառները՝ իր իսկ պաշտոնի գնով: 85-ին էլ Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Վլադիմիր Մովսիսյանն էր, որ միայնակ ոտքի ելավ Իջեւանի շրջանից ու շրջականերից զավթված տասնյակ հազար հեկտար տարածություններն ազատագրելու համար եւ հասավ նշանակալից հաջողության:

Հետաքրքիր է, որ Ադրբեջանում այս ազգային տարածքային ազատագրության համար իրականացված միջոցառման շուրջ տիեզերական աղմուկ էին բարձրացրել եւ եղածը համարում էին Ադրբեջանի սեփական տարածքի պոկում-օտարում (Բախտիար Վահաբզադե, Սուլեյման Ալիյարով, Կեղծ պահանջներ Ղարաբաղի վերաբերյալ. «Դան ուլդուզու» թերթ, մարտի 31, 1988 թ., «Ազարբայջան» հանդես, 1988, N2): Այսպես, որովհետեւ Ադրբեջանում իրենցն են համարում ոչ միայն այն, ինչ ժամանակով իրավ թե անիրավ սեփականել են, այլեւ այն, ինչ աչքներին է երեւացել:

Առաջին անգամ քթներին հարված ստացած վանդալները հրեշավոր արշավանք սկսեցին Հայաստանի ու հայության դեմ, հաղորդակցության ուղիներն էին փակում, կողոպտում ու ջարդեր անում ճանապարհներին, ավերում հայկական պատմական հուշարձանները, հակառակ դեպքում հայտարարում իրենցը: Գաղափարական բնագավառում

ստեղծել էին մի այնպիսի մթնոլորտ, որում հնարավոր դարձավ, որպեսզի «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը 1987-ի հունիսին իր առաջին էջում տպագրի Հայաստանի զինանշանը՝ հոշոտված ու այլանդակված (այն լույս էր տեսել առանց Մասիսների)։

Իսկ դրանից հետո էլ Ադրբեջանի ողջ տարածքում, մամուլի եւ առհասարակ լրատվական բոլոր մարմինների, գաղափարական ողջ բնագավառի բան ու գործը հակահայկական քարոզչությունն էր, զրպարտությունները ու անասելի հարձակումները..., որովհետեւ ակադեմիկոս, այն ժամանակ ԽՍՀՄ ղեկավարի խորհրդական Աբել Աղանբեկյանը Փարիզում ունեցած մի հրապարակային հարցազրույցում համարձակություն էր ունեցել հայտարարելու, թե ինքը հարմար է համարում, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավար մարզը՝ անցյալում անօրինական ու բռնի ճանապարհով կցված Ադրբեջանին, վերադարձվի Հայաստանին։ «Ես, որպես տնտեսագետ,- ասել է Աղանբեկյանը,- գտնում եմ, որ այն (Լեռնային Ղարաբաղը.- Բ. Ու.) առավել շատ կապված է Հայաստանի, քան Ադրբեջանի հետ։ Այս առթիվ էլ ես մի առաջարկություն եմ արել եւ հույսով եմ, որ վերակառուցման, ժողովրդավարության պայմաններում խնդիրը կգտնի իր լուծումը» («Յումանիտե», 1987, նոյեմբ. 18)։

Սույն հայտարարության մասին Հայաստանում դեռ ոչինչ չգիտեին, իսկ Ադրբեջանում եռանդագին պատրաստվում էին համապատասխան հակաքայլերի. Սումգայիթում շուրջ չորս ամիս հետո կատարվելիք վայրագությունների ժամանակ պարզվեց, որ այդ քաղաքի խողովակագլանման եւ ուրիշ գործարաններում անցյալ տարվա նոյեմբեր-դեկտեմբերից սկսած երկաթե բութ ու սուր գործիքներ են պատրաստել՝ գործադրելու նախապատրաստվող հակահայկական պատժարշավներին։

Իսկ բուն Լեռնային Ղարաբաղո՞ւմ... Այստեղ 88-ի փետրվարը ո՛չ նորություն էր, ո՛չ էլ անսպասելի կամ զարմանալի մի բան։ Այդ մարզի տեր հայությունը, որ Հայոց միացյալ թագավորության բարձումից հետո բազում դարերի ընթացքում անընդմեջ պահպանել էր իր բնիկ, սեփական իշխանությունը (ուշ միջնադարյան դժնդակ իրականության մեջ Այսրկովկասում հաստատված պարսկական ու օսմանյան բռնատիրության ներքո՛ անգամ ունեցել է իր մելիքական վարչությունը), իսկ 1918-21 թթ. հերոսաբար իր անկախ ազատությունն էր պաշտպանել Ադրբեջանի նորաթուխ պետության ոտնձգությունների դեմ։ 1921-ի հուլիսին բռնությամբ ու ապօրինությամբ այն կցորդը դարձրին Ադրբեջանի։ Դրանից հետո քաջազնական մարզը գտնվում էր վարչա-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային մի վիճակում, որն ավելի վատ ու անտանելի էր, քան ստրկությունը։ Այո՛, ավելի վատ ու անտանելի, որովհետեւ ստրկության մեջ մարդիկ ազատ են լինում ապրելու եւ կատարելու իրենց գործը... Իսկ Ադրբեջանի իշխանություններն այն գլխից ծրագրած ունեին Լեռնային Ղարաբաղը հայաթափ անել եւ այդ եթե սկսել էին Շուշիի հայության բնաջնջումով (1920-ի մարտ) եւ դրա համար վաստակել էին հայակերների հոչակ, ապա հետագայում հորինեցին ու հմտորեն կիրառեցին ամենաբազմազան միջոցառումներ, որոնցով պիտի հայկական ինքնավար մարզը պարպեին իր բնիկ տերերից եւ վերածեին արոտավայրի։ Պատկերացնելո՞ւ բան է. այդ մարզը հացի արտադրության գլխավոր եւ հարստագույն գոտին էր հանրապետության մեջ, սակայն ցորենաղաց գործարան չուներ եւ, ամեն տարի հացահատիկի իր անհուն հարստությունն անկուշտ իշխանություններին հանձնելով, պարտավոր էր նրանց ձեռքից սպասել ողորմություն՝ սեփական կարիքները բավարարելու համար։ Այդպես էր դրությունը նաեւ գյուղատնտեսության մյուս բնագավառներում (այգեգործություն, անասնապահություն եւն)։

Իր տարածքի մեծագույն մասը փարթամ ու հարստագույն անտառներով ծածկված մարզի անտառատնտեսության ղեկավարությունը նստում էր անտառազուրկ Աղդամում եւ բաղկացած էր անտառային գործի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող ադրբեջանցիներից, որոնց պարտականությունն էր միայն մարզն անխղճորեն կողոպտելը։

Սարսանգի ջրամբարի ու ՀԷԿ-ի ղեկավարությունը եւս ադրբեջանական էր ու Միր-Բաշիրում էր նստում, այդ պատճառով էլ մարզն իր ջրամբարից ու իր հզոր էլեկտրակայանից չէր կարող օգտվել։

Մարզի բնական մետաքսի կոմբինատը, որ տարեկան շուրջ երկու տասնյակ միլիոն մետր գործվածք էր արտադրում, ներկարարական ցեխ ստեղծելու իրավունք չուներ եւ պարտավոր էր իր ամբողջ արտադրանքը հանձնել Նուխվա նույնատիպ ձեռնարկությանը, որպեսզի սա էլ ներկեր եւ վայելեր հասանելիք եկամուտները։ Այդպես էր վիճակը նաեւ մարզի բնական հարստությունների մյուս ճյուղերում. բազմատեսակ եւ ընտիր քարերն ու անտառանյութը տեղափոխվում-մշակվում էին Բաքվում, Կիրովաբադում եւ այլուր՝ դարձյալ նույն նպատակով։

Իսկ մշակույթի, լուսավորության, առողջապահության ասպարեզո՞ւմ... Այստեղ եթե ոչ զարգացում ապահովելու, ապա գոնե դրությունը տանելի վիճակում պահելու պարտադիր պայմանն այն կլիներ, որ մշտական ու ազատ կապ պահպանվեր մայր ժողովրդի հանրապետության հետ, այնտեղից ներմուծվեին անհրաժեշտ կենսահյութեր, առաջընթացն ապահովող խթաններ... Սակայն ինքնավարության տասնամյակները եղել են հայկական մարզը հայոց հանրապետությունից զերծ պահելու, նրանց միջեւ խուլ ու բութ անջրպետ ապահովելու ժամանակներ։ Պերճախոս մի դեպք. 1948 թ. ամռանը Ստեփանակերտ էր այցելել Ավետիք Իսահակյանը։ Մարզի մտավորականությունն ընդունել էր իր ազգի մեծ բանաստեղծին։ Կուսակցական մարզկոմում եւս համարձակվել էին ընդունել ու սովորական զրույց ունենալ նրա հետ։ Եվ սա բավական եղավ, որպեսզի անմիջապես հանրապետական քննչական ու պատժիչ մարմինները բուռն գործունեություն ծավալեին մարզում, բանտ ու աքսոր քշվեին մարզի մտավորականության տասնյակ ու տասնյակ լավագույն ներկայացուցիչներ, պաշտոնանկ լինեին կուս. մարզկոմի եւ մարզխորհրդի գործկոմի բազմաթիվ ղեկավարներ։

Այսօրինակ պատժարշավներն ու բռնությունները շարունակվել են նաեւ հետագա տասնամյակներին, վաթսունականներին՝ ընդգծված դաժանությամբ, միութենական հնչեղությամբ, չնայած նույն Միության ուրիշ վայրերում, իբր, դեռ տիրական էր, այսպես կոչված, խրուշչովյան ձնհալի մթնոլորտը։

Եվ այսքանից հետո պնդել, թե Արցախյան գոյապայքարի պոռթկումը 88-ի փետրվարին՝ անսպասելի մի երեւույթ է եղել, այն էլ հրահրված դրսից, հայ դաշնակցական կենտրոնների կողմից, պարզապես հիմարություն է կամ ունկնդիրներին ու ընթերցողներին հիմարացնելու տխուր փորձ, որին չէր կարող հավատալ ոչ ոք, հատկապես նույն Միության կենտրոնի գրասենյակներում։ Չէ՞ որ տասնամյակներ շարունակ նրանք տեղյակ էին Լեռնային Ղարաբաղի չդադարող բողոքի գրերին, պայքարի դրսեւորումներին։ Իսկ Գորբաչովյան վերակառուցման աղմուկներին հավատալով էլ Արցախյան քանի՜-քանի պատվիրակություններ էին գնացել, ներկայացրել մարզի հայության ցավագին դրությունը, յոթանասնամյա վճիռը ազատագրության ու մայր ժողովրդի հետ վերամիավորվելու վերաբերյալ։

Ուրեմն, 88-ի փետրվարն սկսվել է 1918-ի մայիսից, երբ Այսրկովկասի արեւելյան մասում ստեղծվեց մինչ այդ երբեք գոյություն չունեցած Ադրբեջան, եւ սա էլ իր նպատակը դարձրեց տիրանալ Արցախ-Ղարաբաղ հայկական մարզին։ Արցախը ոտքի ելավ, նետվեց գոյապայքարի, որը շարունակվեց տասնամյակներ, մինչեւ 1988-ի փետրվարը։ Այս կետում արդեն այն պայթեց իբրեւ համազգային վճռի, համայն հայության ընդվզումի աննախադեպ ու արդար պոռթկում, որը չէր կարող չպսակվել հաղթանակով։

1988

Փետրվարի 20-ին, վերջապես, տեղի է գումարվել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների մարզխորհրդի նստաշրջանը: Այն, որ կոչված լինելով մարզը պահել սոցիալիստական օրինականության բարձր մակարդակի վրա, պարզապես լինելով մարզի ինքնավարության տեր հայ ժողովրդի օրենսդիր մարմինը, առաջին անգամ, այո՛, առաջին եւ միակ անգամը դառնալու էր այդ ժողովրդի կամքի արտահայտիչը, ընդունելու էր միակ որոշումը, որ գոյություն է ունեցել այդ ժողովրդի հոգում, տասնամյակներ շարունակ այնտեղ, իբրեւ Ագռավաքարի խուլ անձավում, աճել-հասունացել էր, որպեսզի մի օր էլ, երանելի մի օր ժայթքեր, դուրս գար իբրեւ ողջ հայության արդարացի բաղձանքը, դառնար համազգային գործ ու էություն:

Եւ հիմա՝ այդ ժայթքելո՜ւ պահը:

Մեր պատմության մեջ ոսկե տառերով պիտի գրվի 1988-ի փետրվարի 20-ը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանով ու նրա արտակարգ որոշումով:

Որոշումը մարզային խորհո՛ւրդն ընդունեց: Այսպես է ըստ գործող կարգ ու կանոնի: Բայց սույն պարագայում սխալված կլինենք, եթե մոռանանք մարզի գյուղերի ու ավանների, քաղաքների ու նրանց հայ ողջ բնակչության գործուն մասնակցությունը: Եւ, վերջապես, հայրենասիրական այն եռուն մթնոլորտը, ժողովրդական իմաստուն տարերքը, որն իր գիրկն ընդունողին էլ դարձնում էր իմաստուն ու հզոր:

Սա հավուր պատշաճի այն խոսքը չէ, որ մենք սովոր ենք արտասանել մեր ամենօրյա միջոցառումների մասին, այդ միջոցառումների ղեկավար ու շարքային մասնակիցների ծառայությունները գնահատելիս: Ես դիտել եմ փետրվար-մարտյան ցույցերի ու հանրահավաքների տեսագրությունները, լսել հանրահավաքների ու տարբեր ժողովների ձայնագրությունները: Մարդիկ, որոնց ճանաչում եմ 30-40 տարիներից ի վեր, եւ որոնք այդքան ժամանակ երեւացել են միայն իրենց շարքային-սովորական կարողություններով՝ առանց արտակարգ որեւէ հատկանիշի կամ ընդունակության, հանկարծ ու միանգամից ասում էին ճառեր, որոնց մտավոր ու գրական փայլերը կարող են պատիվ բերել անվանի հռետորներին ու ճարտասաններին: Կանա՜յք, հատկապես կանայք ու աղջիկնե՜րը... Որքա՜ն խելոք, արդար ու վարակիչ են նրանց խոսքերը: Նրանք ինչպիսի՜ տրամաբանական հյուսվածքի մեջ են առնում իրենց ապրած կյանքի ցավն ու հոգսը, պայքարի կամքն ու վճռականությունը, հաղթանակի հույսն ու հավատը:

Այս պատճառով էլ շատ կուզենայի, որ ընթերցողս ղարաբաղյան հերոսապատումի ամենափառավոր էջերից մեկի՝ մարզի խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի գումարման ու նրա ընդունած որոշման առթիվ իմ հիշելիք անուններին գումարված տեսներ այն օրերի ու շաբաթների բոլո՛ր մասնակիցներին, Արցախական աշխարհի ամբո՛ղջ հայությանը, նրա յուրաքանչյուր ներկայացուցչին: Բոլորի՛ն, եւ այդ բոլորի մեջ՝ յուրաքանչյուրին:

Համաժողովրդական առաջին ցույցերից ու միտինգներից հետո, մանավանդ մարզի աշխատավորության ներկայացուցչական խմբերի մոսկովյան առաջին երթ ու դարձերից հետո մարդիկ այն կարծիքին էին, թե մնում է ամենաանհրաժեշտ մի բան, որպեսզի աշխատավորական դեպուտատների մարզային խորհուրդը, Լեռնային Ղարաբաղի վարչական գերագույն մարմինը, որ ուրիշ լեզուներով կկոչվեր պառլամենտ, սեյմ, հատուկ նիստ գումարեր, արտահայտեր մարզի հայության կամքը եւ որոշմամբ հաստատեր այն: Մանավանդ, որ այդ նիստը գումարելու մասին արդեն որոշումներ էին ընդունել շրջանային խորհուրդներն ու գործկոմները:

Բայց նստաշրջանն ինչպե՞ս պիտի գումարվեր: Դա հնարավո՞ր պիտի լիներ կասարել մարզի երկու հակահայրենասեր ղեկավարների՝ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Կեւորկովի եւ մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Վ. Օսիպովի, գլուխների վրայով:

Նախապես իմանալով, որ խորհրդի արտահերթ նստաշրջան գումարելու համար պարտադիր է նրա դեպուտատների ո՛չ պակաս, քան երկու-երրորդի գրավոր համաձայնությունը, դեպուտատ-գրող Վարդան Հակոբյանը եւ գրողներ Գուրգեն Գաբրիելյանն ու Հրաչյա Բեգլարյանը, «Կռունկ» կոմիտեի նախագահ Արկադի Մանուչարովի, եռանդուն կազմակերպիչներ Յուրի Ներսիսյանի, Յուրի Ջհանգիրյանի, Ռազմիկ Պետրոսյանի եւ շատ ուրիշների միջոցով, մեկ օրվա ընթացքում ապահովեցին դեպուտատների երկու-երրորդի համաձայնությունը եւ փետրվարի 19-ին, ներկայանալով մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանին, առաջարկեցին խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրել:

Երբ Պետրոսյանը նրանց հիշեցրեց դեպուտատների երկու- երրորդի համաձայնության անհրաժեշտությունը, նրանք հանեցին համաձայնության գիրը՝ հաստատված 70 դեպուտատների ստորագրություններով:

– Սա օրինական չէ,– ասաց Պետրոսյանը:– Յուրաքանչյուր դեպուտատ առանձին պիտի ներկայացնի իր համաձայնագիրը:

– Այդ էլ կանենք,– խոստացան կազմակերպիչները եւ գործի անցան:

Գիշերն անքուն գործում էին նստաշրջանը կազմակերպողների սուրհանդակները եւ հաջորդ օրվա առավոտյան մարզգործկոմ ներկայացրին 90 դեպուտատների համաձայնության գրերը՝ լրացված առանձին-առանձին, բծախնդրորեն համապատասխան օրենքի պահանջներին: Այս անգամ Պետրոսյանի առանձնասենյակ հրավիրվեց նաեւ մարզի ագրոարդի նախագահ Հենրիկ Պողոսյանը, եւ երկուսով գրողների հետ պայմանավորվեցին գումարելիք նստաշրջանի մանրամասների վերաբերյալ: Կեսօրվա դեմ, 20 դեպուտատների հետ միասին, գործկոմի նախագահ Վ. Օսիպովի մոտ գնաց Վարդան Հակոբյանը: Մինչեւ նրանք վիճում էին՝ նստաշրջան գումարե՞ն, թե՞ ոչ, Շմավոն Պետրոսյանը դրսում հայտարարեց, թե հենց այդ օր երեկոյան էլ պիտի նստաշրջանը գումարվի, եւ մարզգործկոմի աշխատակիցներին ու «Կռունկի» «թեւավորներին» հանձնարարեց ապահովել բոլոր դեպուտատների ներկայությունը:

– Ղշի թեւով էլ լինի, պիտի ներկայանան, որպեսզի ժամը 20-ին նստաշրջանն սկսենք:

Իսկապես, միայն ղշի թեւով կարող էին այդքան արագ Ստեփանակերտ հասնել մարզի հեռավոր գյուղերի դեպուտատները, որոնց ներկայությունը խափանելու համար ամեն տեսակ արգելքներ էին ստեղծել Բաքվի դրածոները՝ հենց այդ օրվա առավոտյան մարզկենտրոն հասած Քյամրան Բաղիրովի՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարի գլխավորությամբ:

Ասում են՝ Ղարաբաղում ոտք դնելուն պես Բաղիրովը Կեւորկովի առանձնասենյակն է հրավիրել կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի անդամներին, հետները խորհրդի նստել, որպեսզի հնար գտնեն նստաշրջանը խափանելու համար: Երբ համոզվել է, որ դա անհնար է, կարգադրել է, որպեսզի մարզի ու հարեւան ադրբեջանական շրջանների ավտոտեսչությունների աշխատողները փակեն Ստեփանակերտ բերող ավտոճանապարհները եւ արգելեն դեպուտատների շարժումը: Այն ժամանակ շարժման մեջ են դրվել լեռնաստանի բնակիչների հմտությունն ու տոկունությունը: Կռունկականներն ու նրանց օգնականները դեպուտատների տները հասնելով՝ մոբիլիզացրել են շրջկենտրոնների ու կոլխոզների ամենաերթ (вездеход) մեքենաները, որոնք միայն իրենց վարորդներին ծանոթ լեռնային կածաններով ու անտառային անցուղիներով ժամանակին մարզկենտրոն են հասցրել դեպուտատներին:

Երեկոյան ժամը 8 անց կեսին մարզխորհրդի նիստերի դահլիճ հավաքված 112 դեպուտատների առաջ ելույթ ունենալով՝ մարզխորհրդի մանդատային հանձնաժողովի նա-

խազաի (կուսակցության մարզկոմի կազմակերպական բաժնի վարիչ) Վլադիմիր Մայիլյանը հայտարարեց, թե նստաշրջանին ներկայացած բոլոր դեպուտատների հայտերն ի մի են բերվել, եւ, բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով, իրենք իրավասու են նստաշրջանն սկսելու: Սակայն հենց այդ պահին էլ հեռախոսով հայտնեցին, թե նստաշրջանին մասնակցելու են գալիս վերեւից եկածները: Ուրեմն պետք է սպասել նրանց:

Շուտով եկան, տեղ հասան վերին ղեկավարության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից Վ. Յաշինը, Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ք. Բաղիրովը, Կեւորկովն ու մարզկոմի բյուրոյի անդամները:

Ժամը 21-ին նիստն սկսվեց, եւ առաջինը ելույթի խոսք վերցրեց Բաղիրովը: Նա կես ժամ խոսեց ժողովուրդների բարեկամության, հատկապես հայ եւ ադրբեջանցի ժողովուրդների անխախտ եղբայրության մասին, դատապարտեց բոլոր նրանց, ովքեր, մեր բազմադարյան համակեցության սրբազան ավանդույթներն արհամարհելով, Լեռնային Ղարաբաղի հայ աշխատավորության իրավունքներն են ոտնահարել, ինչ-ինչ բնագավառներում խանգարել մարզի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացը: Խոստացավ ամենակարճ ժամանակում վերացնել թույլ տրված բոլոր սխալները, կատարել մարզի ժողովրդական դեպուտատների ամեն տեսակ առաջարկությունները, ինչպես եւ բոլոր այն պահանջները, որ կներկայացվեն այս նստաշրջանում: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի տեղի հարցին, ապա մի՞թե դա էլ նոր պիտի լուծվի: Չէ՞ որ արդեն յոթերորդ տասնամյակն է, ինչ մարզը գտնվում է եղբայրական Ադրբեջանի կազմում, եւ դրանից գոհ են երկու վարչական միավորների աշխատավորները, մտավորականները, ինչպես նաեւ հայ ժողովուրդը՝ ուր էլ որ այն լինի: Ի՞նչ է պատահել, որ մի խումբ անհնազանդ ընկերներ աղմուկ են բարձրացրել, եւ դա էլ ստեղծում է անհաճո խլրտումներ: Եւ, հետո էլ, մի՞թե ընկերները չեն հասկանում, որ այս ամբողջ անախորժությունը ոչ մի արդյունք էլ չի կարող տալ. մարզխորհրդի նստաշրջանը պարզապես իրավասու չէ նման հարց լուծելու...

Նույն ոգով խոսեց նաեւ Վ. Յաշինը: Սա եւս պնդում էր, թե մարզխորհուրդը չունի նման հարց լուծելու իրավասություն, եւ որ նստաշրջանի կազմակերպիչներն այս անբարենպաստ եղանակին իզուր են դեպուտատներին հավաքել ու պիտի զուր տեղը կրքեր բորբոքեն:

Դեպուտատներից առաջինը ելույթ ունեցավ Միքայել Խաչատուրովը, որը հենց սկզբից եւեթ հակահարված տվեց երկու ղեկավարների ապակողմնորոշող հայտարարություններին, ինչպե՞ս թե մարզխորհրդի նստաշրջանն իրավունք չունի որոշելու մարզի աշխատավորության ճակատագրին վերաբերող ամենակարեւոր հարցը: Այո՛, ամենակարեւո՛ր, որովհետեւ, եթե այստեղ խոսվեց մարզի ու հանրապետության յոթ տասնամյակների համատեղ կյանքի մասին, ապա այդ յոթ տասնամյակներն ապացուցել են, որ Լեռնային Ղարաբաղն ու Ադրբեջանն անհամատեղելի են: Եւ դրա մեղքը հանրապետության ղեկավարների շլնքին է իջնում, որովհետեւ սրա՛նք են, որ տարիներ ու տասնամյակներ շարունակ մարզը պահել են գաղութի վիճակում: Եկել է վերակառուցման, հին ու նոր սխալներն ուղղելու ժամանակը, եւ մենք ուզում ենք ուղղել մեր մարզի կյանքում թույլ տրված ամենաճակատագրական սխալը՝ խնդրել Ադրբեջանի ու Հայաստանի Գերագույն խորհուրդներին, որպեսզի նրանք դրականորեն լուծեն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու եւ Հայկական ԽՍՀ կազմ մտցնելու հարցը: Դա մեր սահմանադրական իրավունքն է, եւ ով այդ մասին լավ չգիտե, թող նորից ուշադիր կարդա սահմանադրության համապատասխան կետերը:

Նույն ոգով խոսեցին նաեւ աշխատանքի ու կուսակցության վետերան Եղիշե Համբարձումյանը, բանվորուհի Տատյանա Սոբոլեւան, մարզի քաղաքացիական պաշտպանության պետ Բաբայանը: Նրանք վստահություն հայտնեցին, որ մարզի հայ աշխատավորության միահամուռ ցանկությունը՝ վերամիավորվելու մայր Հայաստանի հետ, անպայման ճիշտ կըմբռնվի եղբայրական ադրբեջանցի ժողովրդի կողմից, կարժանանա նաեւ նրա հավանությանը, եւ ղեկավար ընկերներն իզուր են կարծում, թե հարցի դրական լու-

ծումը կլինի հարված երկու ժողովուրդների ավանդական բարեկամությանը: Հարկավոր է հասկանալ մի կարեւոր հանգամանք. այստեղ նշված թերություններից ու բացթողումներից շատ-շատերը միանգամայն օբյեկտիվ պատճառ ունեն, նրանց համար նույնիսկ չի կարելի մեղադրել հանրապետության կամ մարզի ղեկավարներին: Օրինակ, մի՞թե պարզ չէ, որ մեր դպրոցի, լուսավորության, մշակութային զարգացման բնագավառների ճիշտ ու նպատակասլաց ղեկավարությունը հնարավոր է միայն եւ միայն բանիմաց, մեր ազգային ամեն տեսակ առանձնահատկությունները ճանաչող ու հասկացող մասնագետների միջոցով, որպիսիք չկան հանրապետական ղեկավար մարմիններում: Կմիանանք Հայաստանի հետ, եւ այդ հարցերի լուծումը չի առաջացնի այն բարդությունները, որոնց մենք հիմա դեմ ենք առնում ամեն քայլափոխի:

Բաղիրովն այսպիսի խոսքերը հաճախ էր ընդհատում՝ խոստանալով հանրապետական մարմիններում այսուհետ պահել համապատասխան կադրեր հայ բնակչության ազգային-մշակութային հարցերի լուծման համար: Մոսկվայի ներկայացուցիչը եւս քանիցս միջամտեց ելույթ ունեցողներին՝ պնդելով, թե մարդիկ լուծման ենթակա հարցերը, երկրորդական-երրորդական խնդիրները հաճախ ուռցնում են, նրանց առկայությամբ էլ մթագնված է երեւում առաջընթացի հեռանկարը:

Այն ժամանակ ելույթի խոսք խնդրեց դեպուտատ, Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար Վարդան Հակոբյանը: Նա նստաշրջանին ներկա գտնվող հյուրերից ներողություն խնդրեց, որ պիտի խոսի հայերեն («թարգմանիչներ կգտնվեն եւ ձեզ կբացատրեն, թե ի՛նչ եմ խոսում»), հետո էլ դիմեց դահլիճին.

– Ընկեր դեպուտատներ,– ասաց նա,– մեր նստաշրջանի կեսն անցել է, բայց դեռ մարդկանց այն է անհանգստացնում, թե մենք իրավունք ունեցե՞լ ենք հավաքվելու, թե իրավունք ունե՞նք խոսելու մեր ինքնավար մարզի ամենակենսական հարցի մասին եւ նրա առթիվ արտահայտելու մեր կամքը, ընդունելու մեր վճիռը: Ես կարծում եմ՝ այստեղ ոչ մի հարց չկա: Ժողովրդական դեպուտատների մարզխորհուրդն օրենքի բոլոր կետերը հարգելով՝ հավաքվել է իր արտահերթ նստաշրջանին, քննարկում է մարզի հայության, այսինքն՝ մեզ իր բարձրագույն լիազորություններով օժտված ժողովրդին այսօր ամենից շատ անհանգստացնող հարցը: Մենք վաղուց համոզված ենք, որ մարզի հայության համար այլեւս անհնար է ապրել՝ մայր ժողովրդից կտրված, նրա հոգեւոր զարգացման բուռն թափից բաժան, նրա մշակութային վերելքի շատ երեւույթներին անտեղյակ: Մի՞թե այս աշխարհում կա մտածելու կարողություն ունեցող մի մարդ, որը կարծում է, թե վտանգավոր է, երբ մեր հայկական ինքնավար մարզը վճռում է այսուհետ ապրել իր հարեւանության մեջ գտնվող նույնազգի միութենական այն կազմավորման հետ, որը կոչվում է Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն: Պետք է դատապարտվեր հակառակը. երբ նույն երկրում, նույն դրոշի ներքո մի փոքր ազգ ապրում է երկփեղկված, երկու վարչաքաղաքական կազմավորումների մեջ: Իսկ դրանց միավորումը, որ մեր ամբողջ ազգի յոթանասունամյա բաղձանքն է եղել, պետք է միայն բարեկամաբար ընդունվի մեր հարեւանների կողմից եւ արժանանա գոհունակությանն այն կազմակերպությունների, որոնք շահագրգռված են մեր պետական ապարատի էժանացմամբ: Չէ՞ որ մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին միացվելով անմիջապես կվերացվի մարզային այն վարչական միավորը, որը վիթխարի գումարներ է կլանում...

Եւ այսպե՛ս, մենք հավաքվել ենք մեզ համար ամենակենսական մի հարց քննելու եւ լուծելու: Կարծում եմ՝ նստաշրջանի իրավասությունն իրենից ոչ մի հարց էլ չի ներկայացնում: Իսկ նրանք, ովքեր այնքան էլ համոզված չեն, թե մարզխորհրդի նստաշրջանն իրավասու է այս հարցը քննելու, կարող են մասնակցել կամ չմասնակցել մեր նիստին:

Տեսնելով, որ պաշտոնական ու «բարոյական» ճնշումը ոչ մի ազդեցություն չի գործում անուղղելի դեպուտատների վրա, Բաղիրովն առաջարկեց ընդմիջում անել: Հյուրերն անցան Օսիպովի առանձնասենյակը:

Ասում են՝ այստեղ նրանք անմիջապես զանգել են ԽՄԿԿ Կենտկոմ, այնտեղ կապվել իրենց առաքելությանը հետեւող ղեկավար մեծերի հետ, պատմել իրադրության մա-

սին, ապա խնդրել, որ անմիջապես էլ Քաղբյուրոյի կամ գոնե քարտուղարության որոշում ընդունվի: Նշել են նույնիսկ ընդունելիք որոշման ամենաէական կետը՝ որ ներկա պայմաններում տարածքային հարցեր լուծելն անհնարին է, իսկ տվյալ դեպքում նման քայլը կհակասի երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու ադրբեջանցիների շահերին: Ասել են նաեւ, որ, իբր, մարզխորհրդի դեպուտատները պատրաստ են հրաժարվել իրենց պահանջից ու որեւէ որոշում ընդունելուց, եթե իմանան, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմն այդպիսի քայլը համարում է ոչ նպատակահարմար:

Բաղիրովն ու մյուսները ժամանակ գտան առանձնանալու եւ իրենց հետագա անելիքը որոշելու համար: Ըստ երեւույթին նրանք մտածում էին, թե բավական է ԽՄԿԿ Կենտկոմի բացասական վերաբերմունքը հաղորդել, որպեսզի նստաշրջանի հավաքված դեպուտատներն անմիջապես ցրվեն: Այդ պատճառով վերսկսված նիստում առաջինը ելույթ ունենալով՝ Բաղիրովը շուրջ տաս րոպե խոսեց իր հեռախոսազրույցի, ԽՄԿԿ Կենտկոմի մերժողական վերաբերմունքի մասին, նորից խոստացավ մարզի ծաղկման ու բարգավաճման համար իրականացնել չեղած-չտեսնված միջոցառումներ, միայն թե մարզխորհուրդը հրաժարվի իր անհավասարակշիռ ու անտրամաբանական քայլից...

Դահլիճն աղմկում էր՝ պահանջելով, որ թույլ տրվի անցկացնել նստաշրջանը: Տեղից վեր կենալով դահլիճին դիմեց Վարդան Հակոբյանը.

- Ընկեր դեպուտատներ, առաջարկում եմ շարունակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, որը մենք կվարենք պահանջված կարգուկանոնով:

Դահլիճը համաձայնության բացականչություններ էր անում:

Բաղիրովն ուսերը թոթվեց ջղային.

- Դե՛, ինչպես կուզե՜ք...

Այսինքն՝ ցավը ձեր գլխներին: Եւ արհամարհանքով հեռացավ դահլիճից, նրա ետեւից էլ հեռացան ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչը, Կեւորկովը, Օսիպովը...

Նստաշրջանն իր աշխատանքը վերսկսեց ժամը 22.30-ին:

Մանդատային հանձնաժողովի զեկուցումից հետո նստաշրջանի նախագահ ընտրեցին Վիգեն Հայրապետյանին, որին իրենց խորհուրդներով ու փորձառու միջամտություններով օգնում էին մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանն ու ագրոարդի նախագահ Հենրիկ Պողոսյանը:

Քննարկման դրված միակ հարցի՝ ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու եւ Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիացնելու համար Ադրբեջանական ու Հայկական ԽՍՀ-ների Գերագույն խորհուրդներին դիմելու առթիվ զեկուցում կարդաց Վարդան Հակոբյանը: Նա հանրահայտ ու համոզիչ փաստերով ցույց էր տալիս Լեռնային Ղարաբաղի մարզի 65 տարվա ինքնավարության ճանապարհը, Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում գտնվելու պատճառով այդ ճանապարհին հայտնված եւ երբեք էլ չլուծված հարցերը, որոնք խանգարել են մարզի տնտեսական ու մշակութային զարգացման բնական ընթացքը, Ղարաբաղի հայությանը ետ պահել սոցիալական ու ազգային-հոգեւոր վերելքի այն փայլուն մակարդակից, որը ձեռք է բերվել Հայկական ԽՍՀ-ում, մայր ժողովրդի հիմնական մասի ջանքերով: Ուստի եւ գտնում էր, որ համազգային սոցիալ-տնտեսական ու հոգեւոր-մշակութային զարգացման մակարդակին հասնելու համար անհրաժեշտ է մարզի հայության միավորումը մայր ժողովրդին: Այդ նպատակով առաջարկում էր. նստաշրջանի անունից խնդրել Ադրբ. ԽՍՀ եւ Հայկ. ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդներին, որպեսզի նրանք ընդառաջեն Լեռնային Ղարաբաղի հայ աշխատավորության բուռն ցանկությանն ու ինքնորոշման անկապտելի իրավունքին, լուծեն մարզն Ադրբեջանի կազմից հանելու եւ Հայաստանին վերամիացնելու հարցը, ինչպես նաեւ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջեւ՝ նույն հարցի լուծմանն աջակցելու եւ վերջնական որոշում հանելու համար:

Նստաշրջանում ելույթ ունեցան 44 դեպուտատներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը զեկուցողի կարճ ու բովանդակալից հաղորդումին ավելացնում էր նոր փաստեր, սեփական

դիտարկումներ, որոնք ցույց էին տալիս, որ մարզն իր ինքնավարության ամբողջ ընթացքում ազգային զարգացման տեսակետից պարզապես գտնվել է փակուղու առաջ, որովհետեւ իրական-բնական պատճառներին միշտ էլ գումարվել է հանրապետության պետական ու կուսակցական ղեկավարների շովինիստական քաղաքականությունը մարզի հայության ազգային առանձնահատկությունների, հոգեւոր զարգացման օրինական պահանջների նկատմամբ: Նրանք այդ փաստերն ու օրինակները հիշում, քննում, դատապարտում էին, միաժամանակ համոզված հաստատում, որ այդ վիճակից դուրս գալու միակ ճանապարհը Ղարաբաղի վերամիացումն է Հայկական ԽՍՀ-ին: Իսկ այս էլ բխում է մարզի բնիկ եւ հիմնական բնակչության ինքնորոշման լենինյան քաղաքականության սկզբունքներից, որոնք արհամարհվել են 1921 թ. հուլիսին, Ստալինի կամայականությամբ:

Եկել է վերակառուցման ու ժողովրդավարության ժամանակը: Մեր երկիրը լծվել է ստալինյան դաժան պատմաշրջանում կատարված հակաժողովրդական ամեն տեսակ սխալների ու զանցառությունների վերացմանը: Վաղուց ժամանակն է, որ մարզի հայության ճակատագրի վրա դրված խարանը եւս ջնջվի, եւ մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերս, ձեռք բերենք մեր երկրամասը տնտեսապես զարգացնելու, մեր ազգային-մշակութային նվաճումներին լիիրավ տեր դառնալու հնարավորություններ:

Նստաշրջանն ավարտելուց հետո էլ դեպուտատները չէին հեռանում մարզխորհրդի գործկոմի շենքից: Պահանջում էին կարգավորել արձանագրությունը, նստաշրջանի ամբողջ գրագրությունը, մանավանդ՝ հղկել-վերջնական տեսքի բերել որոշումը եւ այն ներկայացնել մարզային թերթերին, որպեսզի նրանք հաջորդ օրվա համարներում անպայման հրապարակեն:

Այս արարողություններն ավարտվեցին փետրվարի 21-ի ժամը 4-ին, եւ խմբագրական հանձնաժողովը, վերջնական տեսքի բերելով, դեպուտատներին ներկայացրեց հետեւյալ որոշումը.

«Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ-ի XX գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի

Որոշումը

ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու առթիվ Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջեւ միջնորդելու մասին.

Լսելով ու քննարկելով ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի դեպուտատների ելույթները ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջեւ միջնորդելու մասին, ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի XX գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում է.

Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խորին ըմբռնման զգացում դրսեւորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերի նկատմամբ եւ լուծել ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել Գերագույն խորհրդի առջեւ՝ ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծման համար»:

Մնում էր թերթերում («Խորհրդային Ղարաբաղ», “Советский Карабах“) հրապարակել որոշումը: Դրա համար էլ նախապես զգուշացված էին միացյալ խմբագրության ու տպարանի աշխատողները:

Լուսադեմին տպարանից դեպուտատներին ու ցուցարարներին էին բաժանում թերթերի այդ օրվա համարի օրինակները՝ վաղուց երազած, մաքառմամբ ու ծանր երկունքով ծնված որոշումով հանդերձ:

Մարզխորհրդի դեպուտատներն առավոտյան հոգնած ու թմրած, աչքերն անքնությու-

նից կարմրած, ցուցարարների համար ուրախ-ուրախ կարդում էին նստաշրջանի որոշումը, թերթերի համարները տնից տուն էին ուղարկում: Հրապարակում դադար չառած հանրահավաքի հռետորներն իրար հերթ չտալով խոսում էին Որոշման պատմական դերի մասին, նրա վճռական նշանակությունն էին բացատրում՝ սահմանադրությունից ու լենինյան քաղաքականությունից անտեղյակ ամբոխին...

Եւ մեկ էլ դեպուտատները հիշեցին, որ մարզգործկոմի նախագահն ու քարտուղարը Որոշման տակ չեն դրել իրենց ստորագրությունները, Որոշումը չեն կնքել: Հավաքվեցին մարզգործկոմի շենքում: Դռները փակ էին: Կիրակի օր էր, ոչ ոք աշխատանքի չպիտի գար: Բայց եւ այնպես նրանք իրարով անցան, մարզի բոլոր ղեկավարներին ոտքի հանեցին: Եւ պարզվեց, որ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Կեւորկովը նախապես գործկոմի նախագահ Օսիպովին կարգադրած է եղել գործկոմի կնիքն առնել ու գետնի տակ անցնել: Ասել է՝ «Կորած այնքան կմնաս, մինչեւ որ Քյամրան Մամեդովը (Բաղիրովը) բեկանել տա այդ հիմար որոշումը»:

Որոշումը հրապարակվել էր թերթերում: Հրապարակված էլ չլիներ, միեւնույն է, այն ընդունվել էր սահմանադրական ամեն տեսակ կարգուկանոնի համապատասխան, եւ նրա օրինականությունը կասկածի տակ առնել ոչ ոք չէր կարող... Եւ, այսուհանդերձ, մարդկանց երջանկությունը խախտված էր ինչ-որ չափով: Դառնորեն մտածում էին, որ մարզի բախտը տնօրինող երկու մարդ, եւ, ինչ էլ որ լինի, երկու հա՜յ մարդ, իրենց դրսեւորեցին որպես շառլատաններ, խաչագողներ... Նրանք չէին կարող չիմանալ, որ ստորագրություններն ու կնիքը տվյալ դեպքում սոսկ ձեւական նշանակություն ունեն եւ ոչինչ, տառացիորեն ոչինչ չեն որոշում: Բայց եւ այնպես իրենց վերջին ստոր քայլն էին կատարել: Այո՛, վերջի՛ն, որովհետեւ պետք է իմանան նաեւ, որ հաջորդ մեծ հավաքն էլ կլինի իրենց այդ ստոր արարքը դատապարտելու համար, եւ այն ժամանակ իրենց չի փրկի ոչ մի թաքստոց: Բայց նրանք, հավանաբար, համոզված էին, որ կատարել են իրենց համար վերջին նպաստավոր քայլը՝ բաղիրովներին ցույց են տվել, որ Ադրբեջանի շահերին նվիրված են մինչեւ վերջ, հոգեվարքին անգամ գործում են նրա օգտին, նրա համար:

* * *

Փետրվարի 21-ի առավոտյան, դեռ լույսը չբացված, Ստեփանակերտից զանգեց Վարդան Հակոբյանը եւ հաղորդեց մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի մասին, ընթերցեց նրա ընդունած որոշումը:

Հիվանդանոցային իմ սենյակը դարձավ կայարանային տեղեկատու: Հիվանդներն ու հիվանդապահները, բժիշկներն ու մնացած բուժաշխատողները մտնում էին, հարցուփորձ անում, խանդավառված ելնում, որպեսզի իրենք էլ քաղաքում տարածեն գնծալից լուրը, դառնան համազգային խանդավառության մունետիկներ:

Միջօրեից հետո հայտնվեցին Ստեփանակերտից եկած երեք երիտասարդներ, որոնք իրենց հետ բերել էին մարզային թերթերը՝ Որոշման հայերեն ու ռուսերեն տարբերակներով, եւ խորհուրդ էին հարցնում՝ ի՞նչ անել, ո՞նց անել, շարունակությունն ինչպե՞ս կազմակերպել:

Ես նրանց խորհուրդ տվի հենց անմիջապես գնալ Հայաստանի կուսակցության Կենտկոմ ու Գերագույն խորհուրդ, պահանջել, որպեսզի Կարեն Դեմիրճյանն ու Հրանտ Ոսկանյանը ծանոթանան Որոշմանը, դառնան Լեռնային Ղարաբաղի հարցի տերը:

- Այդ պետք է անել այժմ եւեթ, քանի դեռ Ադրբեջանի ղեկավարները գործնական հակաքայլերի չեն դիմել,-ասացի ես:-Հակառակ դեպքում նրանք պիտի դիմեն մեզ համար նույնիսկ աներեւակայելի խառնակչությունների, եւ մենք անզոր պիտի լինենք դիմադրություն ցույց տալու: Դեմիրճյանը հենց այսօր էլ պետք է սկսի գործել, հետո ուշ կլինի, ուշ եւ ապարդյուն:

* * *

Հաջորդ օրվա առավոտյան ղարաբաղցի ուսանողները կոտրված սրտով եկան հիվանդանոց եւ տեղեկացրին, որ իրենց, մեղմ ասած, վռնդել են Կենտկոմի ու Գերագույն խորհրդի ընդունարաններից:

- Ո՞նց թե:

- Այդպես: Զանգում ենք օգնականին՝ Լեւոն Չախմախչյանին (մեզ այդ գործում հոժարակամ օգնում էր ընդունարանի բարի աշխատակիցը): Բացատրում էինք մեր առաքելության նպատակը: Հետո էլ նա ասում էր՝ սպասե՛ք... Շատ էինք սպասում, մինչեւ որ մեր հերթական զանգին օգնականը պատասխանեց այսպես. «Լավ կլինի ձեր այդ նացիոնալիստական տրամադրություններն առնեք, հեռանաք այդտեղից»:

Ուրեմն, ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը «նացիոնալիստական տրամադրությունների» արտահայտություն էր Հայաստանի այն օրերի ղեկավարության համար: Թե՞ Լեւոն Չախմախչյանի ինքնագործունեությունն էր դա: Չէ՞ որ ես ծանոթ եմ նրան, գիտեմ, որ ընդունակ է նման մեքենայության. նախորդ տարում 5-6 ամիս շարունակ ես չէի կարողանում Դեմիրճյանին հասցնել իմ խնդիրքը, որպեսզի ընդունի ինձ... Եւ պատճառը նա էր, այդ խրտվիլակ Չախմախչյանը:

Փետրվարի 21-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմը որոշում էր ընդունել «Լեռնային Ղարաբաղի իրողությունների մասին»՝ ըստ էության դատապարտելով ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի ընդունած որոշումը, այն համարելով մի խումբ անջատականների գործունեության արդյունք եւ եզրակացնելով, թե ԼՂԻՄ-ում վարչատարածքային փոփոխություն իրականացնելը կհակասի երկու ժողովուրդների շահերին ու ցանկություններին:

Ադրբեջանի ղեկավարության թելադրանքով Կենտկոմում այսպիսի որոշում էր ընդունվել, լրատվական միջոցներով տարածվել ողջ երկրում, իսկ Ստեփանակերտում այդ հակահայկական որոշման դեմ զայրացած ժողովուրդը հավաքվել էր ցույցի, իր զայրույթն էր արտահայտում, ցուցադրում իր վճռականությունը՝ որոշումն իրականացնելու համար պայքարելու մինչեւ վերջ, մինչեւ ադրբեջանական բռնակալությունից մեկընդմիշտ ազատագրվելը:

Արցախյան դեպքերից խանդավառված Երեւանը եւս ոտքի էր ելել: Տարերայնորեն հորդացած ժողովրդական խմբերը Սպենդիարյանի անվան օպերայի թատրոնի հրապարակում էին կուտակվել, գոյացրել բազմահազարանոց հանրահավաք, որը հաջորդ օրերին այլեւս դադար չպետք է ունենար:

Փետրվարի 22, երկուշաբթի.-Ղարաբաղի ուսանողների գնալուց հետո հայտնեցին, որ անցած երեկոյան Կ. Դեմիրճյանը Երեւանի կուսակցական ակտիվի նիստ է գումարել իր առանձնասենյակում եւ հայտարարել, թե իբր, ԽՄԿԿ Կենտկոմն արդեն դատապարտել է Ղարաբաղում տեղի ունեցած ազգային խմորումները՝ դրանք համարելով առհասարակ հայ ազգայնական մտավորականների կողմից հրահրված երեւույթ, ուստի եւ ինքն ու հանրապետության մյուս ղեկավար ընկերները ոչինչ չեն կարող անել խեղդված հարցը վերակենդանացնելու, տեղից շարժելու համար: Ասում են՝ հավաքին ելույթ են ունեցել մեկ տասնյակի չափ պաշտոնյաներ, պաշտպանել Կենտկոմի քարտուղարի հայտարարությունը՝ համոզված, որ ադրբեջանցիներին արդեն հաջողվել է փակ դնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վրա եւ Հայաստանի կողմից ձեռնարկվելիք ամեն մի քայլ պետք է դիտվի հակաինտերնացիոնալիստական, որ նպատակ ունի խախտել վերակառուցման սկզբունքները: Եւ միայն երկու հոգի՝ ՄԼԻ-ի հայկական բաժանմունքի դիրեկտոր Հր. Սիմոնյանն ու հանրապետության արտաքին գործոց մինիստր Ան. Մկրտչյանն են դիմադրել իշխող տրամադրությանը, Դեմիրճյանի ու կողմնակիցների դիրքը համարել անհանդուրժելիորեն կրավորական՝ գտնելով, որ պետք է պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի նստաշրջանի Որոշումը եւ պայքարել հարցի վերջնական լուծման համար: Եւ ասում են՝ այն ժամանակ Դեմիրճյանն այս «ծայրահեղականներին» իր բազկաթոռն է ցույց տվել եւ հեգնանքով առաջարկել. «Ձեզ եմ զիջում, բազմեցեք եւ պայքարեցեք մինչեւ հարցի վերջնական լուծումը»:

◇ ◇ ◇

Փետրվարի 22-ի ուշ գիշեր.-Այսօր ժամը 22.30-ին, «Լրաբեր» հաղորդումից հետո Հայաստանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը եւ կարդաց «պաշտոնական» իր խոսքը Ղարաբաղի հարցի ու նրա շուրջ ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Կ.Ս. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ ԵԼՈՒՅԹԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՌՈՒՍՏԱՏԵՍՈՒԹՅԱՄԲ 1988 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 22-ԻՆ.

«Թանկագին ընկերներ:

Հանգամանքները ստիպում են դիմել ձեզ:

Ինչպես գիտեք, վերջին օրերում Երեւանում, Օպերային թատրոնի հրապարակում տեղի են ունենում միտինգներ ի պաշտպանություն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի բնակչության՝ Սովետական Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու խնդրանքին: Այդ հարցի առթիվ միտինգներում ընդունվել են հանրապետական եւ միութենական ղեկավար օրգաններին հասցեագրված դիմումներ:

Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ներկայումս ստեղծված իրադրությունը կրում է քաղաքական լուրջ բնույթ: Դրա նկատմամբ մակերեսային մոտեցումը կարող է մեծ վնաս հասցնել ազգամիջյան հարաբերություններին, ժողովուրդների բարեկամությանը: Առաջացած իրավիճակը հարուցում է մտահոգություն, մեզանից պահանջում բարձր պատասխանատվություն, վճռական միջոցների ձեռնարկում, այնպիսի իրադարձությունների զարգացման կանխում, որոնք կարող են հասցնել չկանխատեսված եւ անգամ դժվար ուղղելի հետեւանքների:

ԽՄԿԿ Կենտկոմը համակողմանիորեն քննարկել է Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Այդ ռեգիոնում տեղի ունեցող ազգային-տերիտորիալ կառուցվածքի վերանայմանն ուղղված գործողություններն ու պահանջները հակասում են Հայկական ԽՍՀ եւ Ադրբեջանական ԽՍՀ աշխատավորների շահերին:

Մեզ հանձնարարված է ձեռնարկել իրադրության առողջացման կոորդինացված միջոցառումներ:

Անհրաժեշտ է անել ամեն ինչ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջադրած պատասխանատու խնդիրը իրականացնելու համար, քաղաքական եւ գաղափարախոսական ազդեցության բոլոր միջոցներն ուղղել լենինյան ազգային քաղաքականության, արդի փուլում դրա էության պարզաբանմանը: Այդ ամբողջ աշխատանքում պետք է ելնենք այն բանից, որ ազգային հարցը պահանջում է ազգային առանձնահատկությունների, հոգեբանության, աշխատավորների կենսական շահերի նկատմամբ մշտական եւ սեւեռուն ուշադրություն:

Մեր կուսակցությունը բացառիկ կարեւոր նշանակություն է տալիս արդի փուլում ազգային հարաբերությունների զարգացմանը: ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջիկա պլենումներից մեկը հատկապես կնվիրվի ազգային քաղաքականության պրոբլեմներին: Ինչպես Կենտկոմի այս տարվա փետրվարյան պլենումում նշեց ընկեր Մ.Ս. Գորբաչովը, «Մենք այսօր խոսում ենք երկրի բոլոր ազգերի ու ազգությունների ազգային ինքնագիտակցության աճի մասին, ազգային զգացմունքների դրսեւորման մասին (որ երբեմն ի հայտ են գալիս խեղաթյուրված տեսքով): Այս բոլորը կենդանի հարցեր են եւ դրանք պետք է լուծել»:

Կցանկանայի ձեզ տեղյակ պահել, որ Ադրբեջանի ու Հայաստանի կոմկուսների կենտրոնական կոմիտեներին, հանրապետությունների Մինիստրների խորհուրդներին հանձնարարված է մշակել սոցիալ-տնտեսական բնույթի անհրաժեշտ միջոցներ Լեռնային Ղարաբաղում իրականացնելու համար:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը դիմում է հանրապետության աշխատավորական կոլեկտիվներին, նրանց կուսակցական կազմակերպություններին, բոլոր կոմունիստներին, աշխատավորներին, մեր երիտասարդությանը եւ կոչ անում ցուցաբերել քաղաքական ու

քաղաքացիական բարձր գիտակցականություն: Ժողովուրդների բարեկամությունը մեր անգին հարստությունն է, սովետական եղբայր ժողովուրդների միասնական ընտանիքում հայ ժողովրդի հետագա բարգավաճման երաշխիքը: Եւ մենք պետք է այն աչքի լույսի պես պահպանենք հանուն սոցիալիստական հայրենիքի բարօրության, մեր անդուլ աշխատանքով ամրապնդենք այդ բարեկամությունը, այն հարստացնենք հայրենանվեր նոր գործերով:

Մեր ժողովրդի պատմության մեջ եղել են ե՛ւ հերոսականը, ե՛ւ ողբերգականը: Մեր ժողովրդի պատմությունը հարուստ է Անդրկովկասի ժողովուրդների, մեր մեծ հայրենիքի բոլոր ժողովուրդների հետ իսկական ինտերնացիոնալիզմի, եղբայրության, փոխադարձ հարգանքի, բարիդրացիության եւ համագործակցության վառ էջերով: Մեր ժողովրդի պատմությունը հարուստ է հեղափոխական, մարտական եւ աշխատանքային փառապանծ ավանդույթներով:

Դա մեր հոգեւոր անանց հարստությունն է, եւ այժմ, այս պատասխանատու օրերին մեր հայրենասիրական պարտքն է թույլ չտալ անխոհեմ քայլեր, որոնք կարող են սասանել այս ամենը:

Մեկ անգամ եւս դիմում ենք Սովետական Հայաստանի քաղաքացիներին՝ այս պատասխանատու պահին հանդես բերել արիություն, ինքնազսպում, զգոնություն, համբերություն, քաղաքական հասունություն, բարձր կազմակերպվածություն, էլ ավելի ակտիվորեն ձեռնամուխ լինել մեր հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի վերակառուցմանը, սովետական ժողովուրդների ինտերնացիոնալ եղբայրության ամրապնդման աշխատանքին»:

Ես այս ելույթն ամբողջությամբ ներկայացրի, որպեսզի ընթերցողը գոնե մասամբ պատկերացնի քաղաքական դիրքն ու մտածողության կերպն այն գործչի, որը հայ ժողովրդի պատմության ամենաճակատագրական, ամենալրջագույն պահերից մեկում գտնվում էր գործի գլուխ եւ ի պաշտոնե պարտավոր էր գլխավորել մեր ազգային շարժումը, այն տանել մինչեւ վերջ, մինչեւ լուծում, մինչեւ վերջնական հաղթանակ: Պարտավոր էր, սակայն չգլխավորեց: Ոչ միայն չգլխավորեց, մի կողմ կանգնեց եւ շարժումը թողեց ինքնահոսի, այլեւ, երբ խոսք ասելու, իր կարծիքն ու համոզմունքն արտահայտելու հնարավորություն տվին, վեր կացավ ու արտահայտեց մի կարծիք, որը եթե ծիծաղելի է թվում այժմ, ապա, միեւնույն է, այն ժամանակ էլ չէր կարող խրախուսվել իբրեւ զգուշավոր մարդու ծայրահեղ քայլ: (Լեռնային Ղարաբաղում-Բ.ՈՒ.) «գոյություն ունեցող ազգային-տերիտորիալ կառուցվածքի վերանայմանն ուղղված գործողություններն ու պահանջները հակասում են Հայկական ԽՍՀ եւ Ադրբեջանական ԽՍՀ աշխատավորների շահերին»: Մարդկային լեզվով ասած՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայաստանին վերադարձնելը հակասում է Հայկական ԽՍՀ աշխատավորների շահերին: Կարելի՞ է պատկերացնել...

Հիվանդանոցային միջանցքում դրված հեռուստացույցի առաջ Գեւորգ Էմինն ու ես քարացել էինք այս խոսքի ազդեցությամբ:

Առավոտյան ցուցարարների ներկայացուցիչներն էին ինձ այցի եկել: Խնդրեցին, որ երկու խոսք գրեմ հրապարակում կարդալու համար:

Ջերմությունից գլուխս պայթում էր: Նույնիսկ կարգին նստել չէի կարող: Մի կերպ իրար բերեցի մտքերս, գրեցի այդ օրվա իմ խոսքը, որը եւ տարան ու կարդացին հրապարակում:

Ահա այդ խոսքը.

«Սիրելի հայրենակիցներ, ազգ հայոց, մեր ժրաջան ու իմաստուն, մեր բազմաչարչար ու բազմափորձ եւ միշտ արդար ու ազնվական ժողովուրդ:

Այս օրերին դու ոտքի ես ելել հանուն քո ոտնահարված իրավունքի պաշտպանության: Վերակառուցման ու ժողովրդավարական կարգերի հաստատման աղմուկով ոգեւորված՝ դու պահանջում ես վերջ դնել հայոց բազմաճյուղ ու բազմակնճիռ հարցի այն բաղկացուցիչին, որը չի շոշափում ոչ ոքի շահը, բայց լուծվելով՝ պետք է առավել հզորաց-

նի մեր հինավուրց ազգը, լիակատար դարձնի նրա վերածնունդը:

Վլադիմիր Լենինը միշտ պնդում էր, թե չի կարող ազատ լինել մի ազգ, որը միավորված չէ: Հիմա այն ո՞ւր լենինյանն է, որ պիտի դեմ կանգնի հայ ազգի միավորմանը:

Այսօր ամենուրեք մեր կյանքը, մեր աշխարհը, մեր պատմությունը մաքրում են Ստալին բռնակալի դժնդակ հետքերից: Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանից պոկվել եւ ապօրինաբար Ադրբեջանին է կցվել Ստալինի չարագործ ձեռքով: Եւ 1921 թվականից ի վեր հայ ժողովուրդը, Ղարաբաղի հայությունը՝ հաստատակամ, բողոքում, ընդվզում, պայքարում է այդ հակահայկական ու հակամարդկային չարագործության դեմ: Այս օրերի համազգային ու համաժողովրդական վերելքը, միակամ, միահամուռ ու միասիրտ պահանջի բարձրագոչ արտահայտությունն էլ տրամաբանական շարունակությունն է նախընթացի: Հիմա ինչպե՞ս է, որ ստալինյան անխիղճ ու անամոթ չարագործությունը վերացնելու համար բորբոքված մեր համազգային շարժումը համարվում է ժողովուրդների բարեկամությունը խաթարող հանցանք:

Լեռնային Ղարաբաղի վրա բռնացած ադրբեջանցի շովինիստը միութենական ղեկավարության ականջն է մտցրել, թե Լեռնային Ղարաբաղի վերամիացումը Հայաստանին՝ հակասում է հայ ժողովրդի շահերին:

Անհեթեթություններից ամենազավեշտականը եւ ստերից ամենաստորը: Եւ ի՞նչ, նույն այս խոսքը հնչում է նաեւ հայ մարդկանց, հայ ղեկավարների բերաններից... Անեծք եւ անարգանք, անեծք եւ անարգանք:

Պատմությունը ոչինչ չի մոռանում:

Պատմությունը չի մոռանա եւ իր ամենապայծառ, ամենաարբազան էջերից մեկը կդարձնի այս օրերի համաժողովրդական խանդավառությունը՝ որպես մեր ազգային ոգու ամենավսեմ դրսեւորումներից մեկը: Իսկ արդյո՞ւնքը... Իրար մաղթենք, որ առաջին օրերին ստեղծված նենգապատիր քողը ցնդի իբրեւ մուժ, եւ Երկրի ղեկավարները մեր ցավոտ հարցը քննեն իբրեւ պայծառատես դատավորներ, այն լուծեն որպես մեր ժողովրդի ու ամեն մարդկայինի իմաստուն բարեկամներ:

Թանկագին հայրենակիցներ, սույն թռուցիկ ու տենդոտ խոսքս ձեզ եմ հղում հիվանդանոցից եւ խորապես ցավում եմ, որ այս օրերին ի վիճակի չեմ գտնվելու ձեր շարքերում, բողոքի, պահանջի ու հույսի ձայնս խառնելու ձեր ամենազոր ու հայրենաշունչ աղաղակին»:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 22-ին Աղդամի ու Բարդայի շրջանների բնակիչներից կազմված անհավասարակշիռ մի ամբոխ, թվով 8-10 հազար հոգի, հարձակվեց Ասկերանի շրջանի վրա եւ, հակահարված ստանալով, նահանջեց: Երեկոյան լրատվական մարմինները հաղորդեցին ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազի տեղակալ Կատուսեւի ելույթը, որը հայտնում էր, թե բախման ժամանակ սպանվել են երկու ադրբեջանցիներ:

Այն օրերի լրատվական մարմինների մոտեցումները, ԽՍՀՄ տարբեր մասերի անտեղյակության պայմաններում, հետաքրքիր դրություն էին ստեղծել. նախ՝ իբր, այդ Լեռնային Ղարաբաղում ոտքի ելած մի քանի անջատականներ ու ծայրահեղականներ, օգտվելով ուրիշ հանցագործ տարրերի աջակցությունից, խառնակչություն են ստեղծել մարզում ու նրա հետ ոչ մի առնչություն, նույնիսկ տարածքային սահմանակցություն չունեցող Հայաստանում եւ պահանջում են ԼՂ-ի մարզը պոկել Ադրբեջանից ու միացնել Հայաստանին, ապա, չենթարկվելով միութենական կուսակցական ու կառավարական մարմինների սթափեցնող զգուշացումներին, անգամ ԽՄԿԿ Կենտկոմի փետրվարի 21-ի որոշմանը, սանձազերծել են ազգամիջյան բախում հարեւան ադրբեջանական շրջանների հետ, պատճառ դարձել զոհերի ու ավերածությունների:

Հայաստանում ու Արցախում էլ շարժման հարուցած շմոլքի մեջ էին, գուցե նույնիսկ շատ էլ կարեւոր չէին համարում, թե ի՛նչ են ասում մոսկովյան ռադիոն ու հե-

ռուստատեսությունը, ի՛նչ են գրում թերթերը, մանավանդ ի՛նչ են մտածում Երկրի տարբեր մասերի անտեղյակ բնակիչները: Իսկ պաշտոնական լրատվությունը հանձնարարություն ուներ շարունակելու սովորական ապատեղեկատվությունը... Այդ հետո՛ պիտի առանձին արդարամիտ ու խիզախ անհատներ փորձեին ասել ու գրել ճշմարտությունը, մարդկանց աչքերի առաջ բացել իրականության խորքն ու լայնքը: Ահա նրանցից մեկը՝ լենինգրադյան լրագրող-գիտնական Ալեքսանդր Վասիլեւսկին, որ դեպքերի թարմ հետքերով հենց 1988-ի գարնանը մի ամբողջ ամիս եղավ Արցախում, Հայաստանում ու Ադրբեջանում, անմիջապես էլ գրեց, հրապարակեց իր անաչառ տպավորությունները եւ, մի քանի ուրիշների հետ միասին, փորձեց պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական շրջանների ուշադրությունը սեւեռել ճշմարտության վրա, պահանջել, որ ընդունվեն միայն արդար վճիռներ, ուրեմն եւ արմատական լուծում տալ ղարաբաղյան խնդրին:

Ահա թե Վասիլեւսկին ի՛նչ է գրել փետրվարի 22-ի բախման մասին. «Ադրբեջանական Աղդամ քաղաքի բնակիչների բազմահազարանոց ամբոխը, ճզմելով միլիցիայի պահակակետերը, ջարդուփշուր անելով իր ճանապարհին հանդիպող ամեն ինչ, շարժվեց դեպի լեռնային-ղարաբաղյան մոտակա Ասկերան ավանը: Օրվա կեսին ամբոխը միլիցիայի 20 ջոկատների (գրեթե 1000 մարդ) օգնությամբ կանգնեցվեց ավանի մատույցներում ու ցրվեց: Անկարգությունների ժամանակ չպարզված հանգամանքներում սպանվեց երկու երիտասարդ ադրբեջանցի, վիրավորվեց ու հիվանդանոց տեղափոխվեց ԼՂԻՄ-ի շուրջ 50 բնակիչ:

Հաջորդ օրերին ադրբեջանական հեռագրական գործակալությունը, իսկ դրա հետեւից ՏԱՍՍ-ը, համամիութենական ռադիոն եւ կենտրոնական հեռուստատեսությունը հաղորդում տվեցին «Աղդամի եւ Ասկերանի բնակիչների ընդհարման հետեւանքով» երկու ադրբեջանցիների սպանության մասին: Այդ սպանությունը կատարվել է մինչեւ օրս չպարզված պարագաներում: Համենայն դեպս անկասկած է, որ դրանցից մեկի՝ Աղդամի հաստոցաշինական գործարանի ֆրեզերագործ, 22-ամյա Ալի Հաջիեւի սպանության հետ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը ոչ մի կապ չունեն: Ալիի զոհվելու հանգամանքների մասին ահա թե ինձ ի՛նչ է պատմել նրա հարազատ եղբայրը, 29 տարեկան ինժեներ-շինարար Արիֆ Հաջիեւը.

«Ալիի վրա կրակողը ադրբեջանցի միլիցիոներ է եղել: Եղբայրս մահացել է վայրկենապես. նրա վրա կրակել են դիմահար, գնդակը միջաքափանց ծակել, անցել է սիրտը: Նրա եւ սպայի միջեւ վեճ տեղի ունեցած է եղել: Հետո Ալին իր ընկեր Ուլվի Բահրամովի ձեռքն է բռնել եւ ասել. «Բռնիր ինձ, ինձ վրա կրակեցին»: Եւ ընկել է: Ուլվին տեսել է այն միլիցիոներին, որը կրակել է: Դրան ինքը չի ճանաչում, բայց լավ գիտե աղդամցի մյուս սպային, որը կրակողին անմիջապես մեքենա է նստեցրել ու փախցրել: Վերջերս մոսկվացի փոխգնդապետ Նիկոլաեւն ասում էր՝ հիմա նոր հետաքննություն է սկսվել: Հայտարարություն է տրված թերթում սպանության վկաներին ուղղված՝ միլիցիա գալու խնդրանքով...»[1]:

ԽՍՀՄ դատախազության ներկայացուցիչ Վալերի Վլադիմիրովիչ Վասիլենկոն, որը ժամանակավորապես կատարում էր ԼՂԻՄ-ի դատախազի պարտականությունները, ինձ հետ համաձայնեց, որ այն պայթունավտանգ իրադրության մեջ առանց լրացուցիչ պարզաբանումների Աղդամի եւ Ասկերանի բնակիչների ընդհարման ժամանակ երկու ադրբեջանցու սպանության մասին մամուլում հաղորդում տպագրելը տեղին չի եղել:

Շատերն են գտնում, որ հենց այդ հաղորդումն է վառոդի տակառին մոտեցված լուցկու դեր կատարել, վառոդի տակառ, որ պայթեց Սումգայիթում»[1]:

Փետրվարի 23-ին կոմկուսի ԼՂԻՄ-ի մարզկոմի պլենումն առաջին քարտուղար Բորիս Կեւորկովին ազատեց աշխատանքից եւ առաջին քարտուղար ընտրեց Հենրիկ Պողոսյանին:

1. Игорь Бабанов, Константин Воеводский, "Карабахский кризис", Санкт Петербург, (այսուհետ "Карабахский кризис") , 1992, стр. 6

Այդ օրը տեղի ունեցավ նաեւ Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որը քննեց Ղարաբաղի վիճակի հետեւանքով Հայաստանում ստեղծված խմորումների հարցը եւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի փետրվարի 21-ի որոշումը, ինքն էլ ընդունեց իր որոշումը, որի երրորդ կետով ԽՄԿԿ Կենտկոմին խնդրվում էր Կենտկոմի առաջիկա՝ ազգային հարցին վերաբերող պլենումի նախապատրաստության ժամանակ բազմակողմանիորեն քննել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը (ինչպիսի՜ խիզախություն):

✧ ✧ ✧

Այսօր (23-ին) Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակում (կուս. մարզկոմի շենքի առաջ) ցույցի էին հավաքվել քաղաքի բնակիչներն ու շրջաններից ժամանած բազմաթիվ խմբեր: Նրանք պահանջում էին լուծել իրենց խնդիրը՝ ԼՂԻՄ-ը միացնել Հայաստանին: Մարզկոմի շենքում էին Մոսկվայից եկած Դեմիչեւն ու Ռազումովսկին, որոնք դուրս չէին գալիս՝ ժողովրդի հետ խոսելու, նրա ձայնը լսելու: Եւ ցուցարարները ռադիոբարձրախոսներ էին դրել: Մի ցուցարար բարձրացել էր մարզկոմի առաջին քարտուղարի առանձնասենյակի պատուհանի գոգը, այնտեղ ամրացրել ռադիոբարձրախոսը, որպեսզի թաքստոց մտածներն իրենց ձայնը լսեն:

- Ձե՜զ ենք դիմում, Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարներ, Ադրբեջանի ղեկավարներ, ԽՍՀՄ ղեկավարներ,-բարձրախոսներից ռուսերեն գոռում էր մի երիտասարդ:-Դուք արդեն գիտեք մեր պահանջը: Բայց երեւի այնքան էլ չգիտեք, լավ ծանոթ չեք մեր համառությանը, ղարաբաղցու համառությանը: Չնայած ԽՄԿԿ Կենտկոմն արհամարհական որոշում է ընդունել՝ ունկնդրելով միայն Ադրբեջանի ղեկավարների փուչ խոսքերին, մենք շարունակելու ենք պնդել մեր պահանջը, մինչեւ վերջ պայքարելու ենք նրա իրականացման համար:

Խոսում է Մալցին ազգանունով մի ռուս երիտասարդ.

- Երեք տարի ես այստեղ եմ ապրում, ճանաչել եմ այս ժողովրդին, սիրահարված եմ նրա մշակույթին, ազգային բնավորությանն ու կենցաղին: Մի՞թե այսպիսի ժողովրդին կարելի է պահել ստրկության մեջ: Ես ամաչում եմ ձեր փոխարեն, Մոսկվայից եկած ընկեր ղեկավարներ:

Ռուսաց լեզվի ուսուցչուհի Ավանեսյանը.

- Այսօր դեռասի աղջիկս հարցրեց. «Մամ, Գորբաչովը մեր դե՞մ է»: Ասացի. «Ո՛չ, աղջիկս, ահա նա իր ընկերներին ուղարկել է, որ մեր ձայնը լսեն, իմանան մեր ցանկությունը, գնան հաղորդեն»: Եւ հիմա դուք ծվարել եք այդ պատի ետեւում: Ես հիմա ի՞նչ պատմեմ իմ անմեղ երեխային:

Քիչ հետո մարզկոմի շենքից դուրս եկան չորս հոգի, որոնցից երկուսը ծանոթ են ցույցի ղեկավարներին՝ Միխայլովն ու Կատուսեւը:

Խոսափողին մոտեցավ Կենտկոմի Ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ենթաբաժնի վարիչ Միխայլովը եւ սկսեց իր շողոմ խոսքը.

- Մենք գիտենք ձեր պահանջը, ծանոթ ենք ձեր բոլոր հոգսերին: Հանդիպել ենք ձեր հարգելի ներկայացուցիչ-գրողների՝ Հակոբյանի, Գաբրիելյանի եւ ուրիշների հետ, լսել նրանց: Համոզված ենք, որ ուզում եք միանալ Հայաստանին: Այդ հարցն, իհարկե, նոր չէ: Բայց գիտեք նաեւ, թե ինչպես է լուծվել 1921 թվականին, երբ ոչ ոքի չէին էլ հարցնում, թե ի՞նչ ազգության է պատկանում ու ի՞նչ է ցանկությունը: Բայց ինչո՞ւ դա հիմա դարձել է այդքան բարդ խնդիր: Որովհետեւ գիտնականները տակնուվրա են անում հին արխիվներն ու աղբյուրները, հաճախ աղավաղ, կեղծած պատմություններ սարքում՝ գրգռելով իրենց ազգերի հետամնաց տարրերին: Կենտկոմը խոր ըմբռնումով ուսումնասիրել է ձեր բարձրացրած հարցը: Բայց հիմա չի կարող այն լուծել, որովհետեւ այսօր ժողովուրդներին միավորող օղակներ ստեղծելն է մեր խնդիրը եւ ոչ թե նրանց բաժանելը...

- Շղթաներ ստեղծե՜լն,-բղավում է ամբոխին մոտիկ կանգնած մեկը:-Դուք եկել եք Ադրբեջանի ղեկավարության պահանջները կատարելու: Մենք ձեզ հետ խոսելիք չունենք:

- Բայց մի՞թե, ընկերներ, դուք մտածում եք, որ կուսակցության Կենտկոմը չի ուզում ձեզ օգնել, ձեր հարցը լուծել հանգիստ պայմաններում...

- Հիմա ձեր ո՞ր խոսքին հավատանք, մի րոպեում երկու կարծիք եք հայտնում:

- Մեր հարազատ Կենտկոմը...

- Ո՛չ մի հարազատ,-ցուցարարների խորքից գոռում է մեկը:-Հարազատն այսքան բութ չի լինի մեր ցավի հանդեպ:

Իսկ մի ուրիշը մոտենում, ձեռքը չորսին ուղղած առաջարկում է.

- Լավ կլիներ հենց հիմա հեռանայիք այստեղից, ամոթ է, եկել եք, մեր վերքին աղ եք լցնում:

Չորսից մեկը՝ միության ՆԳ մինիստրի տեղակալը, խնդրում է, որ իրեն լսեն եւ բացատրում է, թե հարցի լուծումն ի՛նչ բարդություններ կստեղծի: Ա՛յ, երեկ էր, տեսաք, թե ինչ բախումներ եղան Ասկերանում...

- Ոչ թե բախումներ,-բացատրում է նախորդ ընդդիմախոսը,-այլ հարձակում հայ ժողովրդի վրա, վայրենի հարձակում:

- Այո՜, ուրեմն, տեսնո՞ւմ եք...

- Տեսնում ենք եւ հիմա էլ ձեզ ենք հարցնում, թե մենք որքա՞ն պիտի մնանք վայրենիների տիրապետության ներքո, որքա՞ն կարելի է հանդուրժել նրանց վայրագությունները:

Բարձրախոսները երեւի ազդեցություն էին գործել պատի ետեւ ծվարածների վրա: Տեղական ղեկավարները ելան, կարգավորեցին ասպարեզը խոսափողի շուրջ: Ապա եկան Դեմիչեւը, Ռազումովսկին, Բաղիրովը: Դեմիչեւն ուզում էր խոսել, խանգարեցին: Ռազումովսկին մոտեցավ խոսափողին, ձեռքերով հասկացնում էր, որ, միեւնույն է, ինքը պիտի խոսի:

- Մենք՝ Մոսկվայի ներկայացուցիչներս, երկրորդ օրն ենք ձեր մարզում: Եւ ոմանց կարող է թվալ, թե մենք մարդկանց հետ չենք հանդիպել, չենք զրուցել...

- Փակ դռների ետեւում եք խոսել,-գոռում են ներքեւից:

- Ես Ռազումովսկին եմ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար: Այստեղ են նաեւ ընկ. Դեմիչեւը եւ ուրիշ պատասխանատու աշխատողներ: Մեր այս ուղեւորությունը հագեցած է հետաքրքիր հանդիպումներով, զրույցներով: Մեզ հայտնի է, որ հենց վերջերս ձեր ներկայացուցիչները զրույց են ունեցել ընկ. Միխայլովի ու ընկ. Դեմիչեւի հետ: Կիրակի օրը բազմակողմանիորեն Կենտկոմում քննել են Լեռնային Ղարաբաղից ստացված լուրերը, ընդունել հատուկ որոշում եւ հանձնարարել մեզ՝ գալու մարզը, հաղորդում անելու որոշման մասին, լսելու ձեր առաջարկություններն ու կարծիքը, իմանալու ձեր պահանջմունքները...

- Ուրեմն, իմացեք մեր կարծիքը. ձեր որոշումը մեր դեմ է,-գոռում են այս ու այնտեղից:

- Ձեզ չենք հավատում,-գոռում են, ապա վանկարկում.-Նե՜-վե՜-րի՜մ:

Ռազումովսկին աղմուկի մեջ մի ճեղք է գտնում ու իր խոսքը մտցնում.

- Հասկացե՛ք, երկրում մեծ ու ավելի բարդ բազմաթիվ հարցեր կան, առայժմ անհնար է ձեր հարցը լուծել ձեր ուզած ձեւով:

Ժողովուրդը փոթորկվում է.

- Նե՛-վե՛-րի՛մ, նե՛-վե՛-րի՛մ, ո՛ւյ-դի՛-տե՛, ո՛ւյ-դի՛-տե՛:

- Ընկերներ, չէ՞ որ նախորդ օրն էլ ձեր կուսակցական ակտիվն է հավաքվել, քննել...

- Ո՛չ մի ակտիվ էլ չի քննել, դահլիճում մի քանի թուրքեր են եղել:

- Ես նորից եմ ասում, այժմ անհնար է...

- Մենք պահանջում ենք ռեֆերենդում անցկացնել,-գոռում է ամբողջ հանրահավաքը.-Ռե՜-ֆե՜-րե՜ն-դո՜ւմ, ռե՜-ֆե՜-րե՜ն-դո՜ւմ:

Ռազումովսկին գլուխը կորցրած ինչ-որ խոսում է, ձեռքերն է թափ տալիս: Իսկ ժողովուրդն իրենն է պնդում.

- Մենք Ադրբեջանի հետ ընդհանուր ոչինչ չունենք: Հայաստանն ենք ուզում:

Հա՜-յա՜ս-տա՜ն, Ա՜ր-մե՜-նի՜-ա՜, Ա՜ր-մե՜-նի՜-ա՜...

- Մենք հասկանում ենք, որ դուք ունեք շատ ցավեր, սոցիալ-տնտեսական չլուծված խնդիրներ:

- Դուք ոչինչ էլ չեք հասկանում: Ինչո՞ւ ձեր գլուխը չի մտնում, որ մենք միայն մեկ հարց ունենք՝ վերամիանալ մեր մայր Հայաստանին:

Կենտկոմի քարտուղարը կոկորդ պատռելով էլի ինչ-որ խոսքեր է գոռում, ուզում է բան հասկացնել. տնտեսական հարցերի շուտափույթ լուծում, Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարների ջանքերը միավորելով, ինչ-որ բարձր մակարդակի հասցնել մարզի կյանքը...

Դեմիչեւն է փորձում խաղաղություն ստեղծել, խոսել: Ուշադրություն չեն դարձնում: Վանկարկում են. Հա՜-յա՜-տա՜ն, մի՜-ա՜-ցո՜ւմ, մի՜-ա՜-ցո՜ւմ:

Վերեւից եկածները տեսնում են, որ այլեւս ոչինչ չի ստացվի, իրենք անելիք չունեն, թողնում են, ետ շուլալվում մարզկոմի շենքը:

Իսկ ժողովուրդը եռում-եռում է, հանդարտվում: Հրապարակ են հասցվում զանազան ուտելիքներ, խմորեղենի բազում տեսակներ: Ինքնաեռներ են բերում ծխացող բերաններով: Սկսվում է համաժողովրդական «կերուխում»... Գուրգեն Գաբրիելյանը մոտենում է խոսափողին, մի քանի սրտապնդիչ խոսք ասում, հետո էլ երգում Արցախի հորովելը, որ ցուցարարների սրտերը խանդավառությամբ է լցնում, աչքերը՝ արտասուքով:

Փետրվարի 23-ին “Известия“-ն տպագրեց շատ երկար մի լրատվություն ԼՂԻՄ-ի վիճակի մասին: Ստորագրել էին Ռ. Թալըշինսկին եւ Ս. Բաբլումյանը, առաջինը՝ Բաքվի թղթակից, երկրորդը՝ Երեւանի: Սկզբից իսկ տեղեկացնում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարզում բնակվում են 49 ազգեր: Երեւի ուզում էին ասել՝ եթե այդ 49-ից մեկը՝ հայությունը, Ադրբեջանից բաժանվեց, միացավ Հայաստանին, բա մնացած 48-ն ո՞ւր պիտի գնան:

Եւ, իսկապե՛ս, հաջորդ կարեւոր տեղեկությամբ էլ հաստատում էին, որ դա է իրենց փորացավը: Բաքվում բռնել են ինչ-որ Թելման Չալյանի, որին ադրբեջանցիներն իրենց մանկական գրողն են համարում, գրական անունն էլ՝ Գարաբաղլը: Հարցնում են՝ «Ա՛յ Թելման, այդ ո՞նց եղավ: Չէ՞ որ միշտ ապրում էիք իրար կողքի»: Եւ նա զայրացած պատասխանում է. «Դա մթագնո՜ւմ է: Կանցնի՜: Այդ մարդիկ հանդես են գալիս ղարաբաղցիների անունից: Բայց Բաքվում ապրում են հարյուր հազար ղարաբաղցիներ: Ես ինքս էլ ղարաբաղցի եմ: Իմ կողքին աշխատում են շատ հայրենակիցներ, սակայն մեզնից ոչ ոքի ոչինչ չեն հարցրել: Կարծում եմ՝ այդպես էլ չեն հարցրել շատ շատերի (կարծիքը)»:

Ուրեմն այս շուռ տված ղարաբաղցու եւ սրա կարծիքին այսքան կարեւոր տեղ տվող թղթակիցների խելքով՝ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհուրդն իր որոշումն ընդունելուց առաջ պետք է հարցրած լիներ Ղարաբաղի հայի տառապանքներից փախած եւ այս ու այնտեղ գլուխ պահող բոլոր նախկին ղարաբաղցիների կարծիքը, նո՛ր միայն որոշում հաներ:

Փետրվարի 25-ին շարունակվում էին երեւանյան հանրահավաքները, հրապարակներն ու փողոցները լցված բազմությունների աղմկոտ երթերը: Եղեռնի հուշարձանի շուրջը, ամբողջ ճանապարհին՝ Կիեւյան կամուրջից մինչեւ «Հրազդան» մարզադաշտի մոտերքը, մարդկային գետն է ծփում: Դրոշներ են տանում աշխատավորական խմբերը: Ասում են՝ մեկի ձեռքին էլ եռագույնն է ծածանվել, եւ հանդիպողները հենց մի գլուխ համբուրել են փեշը...

Երեկոյան ժամը 8 անց կեսին հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ մեր վեհափառ հայրապետ Վազգեն Ա-ը: Ինչպես միշտ՝ իմաստուն, հայրենասեր եւ լուսամիտ: Խորհուրդ տվեց լինել ողջախոհ, քաջիմացությամբ վերաբերվել հայրենակից արցախահայության արդար պահանջին, թեւ-թիկունք լինել Արցախին:

Մոսկվայի «Ժամանակ» հեռուստահաղորդումն Ստեփանակերտի դեպքերի առթիվ տեղեկացրեց, որ կարգավորվում է վիճակը, եւ հերյուրանք պետք է համարել Լեռնային Ղարաբաղից դուրս տարածված այն լուրը, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի հայերից զոհվել են 60 հոգի: Զոհերի մասին այս լուրերը լոկ բանսարկուների հերյուրածներն են, որ ոչ մի

կապ չունեն իրականության հետ,- ասաց խոսնակը:

Ի դեպ, Հայաստանի եւ արտասահմանյան լրատվական մարմինների հաղորդումներում 60-ն իսպառ բացակայում էր: Իսկ զոհերի մասին երեկ Դոլգիխն էր հայտնել հեռուստատեսային իր ելույթում («Լեռնային Ղարաբաղում կան զոհեր»): Ուրեմն, լավ իմանանք, որ Դոլգիխը բանսարկու է:

Փետրվարի 25-ը կամ Միխայիլ Գորբաչովի հանդիպումը հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ

Հայաստանը մտավորականության երկիր է, մտավորական երկիր: Այդպես է եղել դարեր շարունակ, այդպես էր նաեւ այն ժամանակ, երբ ժայթքեց այս շարժումը, ու Հայաստան անունն սկսեց հոլովվել հազարալեզու աշխարհի շուրթերին: Եւ, իսկապես, էլ ինչպիսի՞ն պիտի լիներ, եթե ո՛չ մտավորական երկիր: Իր ամբողջ պատմության ընթացքում ռազմական հզորությամբ երբեք չի փայլել (Տիգրան Մեծի շուրջ ստեղծված ուռուցիկ պատմությունը պարտական է մեր հարեւանների այն ժամանակվա ողորմելի վիճակին, մեկ էլ եղածի շուրջ երազային գույներ հյուսելու մեր տաղանդին): Տնտեսական հզորության մասին մտածելն անգամ ավելորդ է, որովհետեւ անողորմ աստվածը մեզ բնակեցրել է մի այնպիսի տարածքում, որը չի ունեցել, չունի եւ չի ունենալու հանքային անհուն ու բարձրարժեք հարստություններ: Իսկ հո՛ղը, հո՜ղը... կուշտ չի կարող պահել նույնիսկ իր վրա գիշեր-ցերեկ տքնող-քրտնողին: Եւ հասկանալի է, այս վիճակից աճել, բարձրացել, փայլել է միտքը, նրա տեր մտավորակա՜նը...

Կոմունիստների իշխանապետության օրերում հայ մտավորականության վարկը պատշաճ բարձրության էր հասել. Հայաստանում կամ նրա սահմաններից դուրս կա՞ր կենսական մի ոլորտ, մտքով շարժվող որեւէ բնագավառ, ուր չհնչեր «յան» ազգանունը, նրա հետ չառնչվեին, չշաղկապվեին առաջընթացի հաստատուն քայլեր: Իսկ բուն Հայաստանո՜ւմ... Եթե հարց կար, լուծումն սպասում էին Ակադեմիայից, Համալսարանից, Գրողների միությունից: Կուսակցության Կենտկոմն ու նրա նվագով պարող վարչական բոլոր օղակներն այդ երեքի ու նրանց հետ առնչվող մտավորականության հետ էին կապում, նրանցից էին սպասում իրենց թե՛ վերելքը, թե՛ վայրէջքը:

Հայ մտավորականությո՜ւնը:

Այս անգամ եւս ղեկավար շրջանները նրանից էին սպասում հանգույցի լուծման կամ գոնե առժամանակ թմրեցնելու հնարավորությունը:

Սիլվա Կապուտիկյանը, որ 50-60 թվականներից ի վեր արժանի ճանաչում էր գտել Խորհրդային Միության թե՛ կառավարական (հիշենք նրա՝ դեռեւս 1952-ին ստացած պետական մրցանակը), թե՛ գրական, թե՛ մանավանդ բազմալեզու ընթերցող հասարակայնության շրջանակներում, իսկ վերջին տասնամյակներին էլ իր գրական հեղինակությանը գումարել էր հրապարակախոսի բարձր համարում, շարժման առաջին իսկ օրերից գտնվում էր հորձանուտի կենտրոնում: Դրա համար էլ երկրի ղեկավարությունը փորձեց ընթացք տալ նրա գործունեությանը: Փետրվարի 24-ի երեկոյան, ինչպես ինքը՝ Սիլվան է պատմում, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարը գաղափարական գծով՝ Ալեքսանդր Յակովլեւը, անձամբ զանգել էր Երեւան, Կապուտիկյանին, իր եւ հատկապես գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովի անունից խնդրում էր, որ նա, իբրեւ հայ մտավորականության վաստակավոր ներկայացուցիչ, որին ունկնդրում ու խոսքի հետ հաշվի է նստում իր ժողովուրդը, կուսակցությանն ու կառավարությանը ցույց տա շատ անհրաժեշտ մի օգնություն՝ «հանդարտեցնի» միտինգի ելած երեւանցիներին:

Սա, իհարկե, կարող էր շոյել յուրաքանչյուր, նույնիսկ բարձր շրջանների ուշադրությունը վայելող մտավորականի. երկրի առաջին ղեկավարն էր նրան դիմում, այն էլ այն ժամանակ համարյա երկրորդի համբավ ունեցող մեկի միջոցով: Սակայն Կապուտիկյանը Կենտկոմի քարտուղարին պատասխանեց մերժումով եւ դա էլ բացատրեց նրանով, որ հայ ժողովուրդն արդեն ալեկոծված, ափերից ելած վիճակում է գտնվում, եւ դա էլ՝

Կենսկոմի Քաղբյուրոյի մեղքով: «Երեկ ցուցարար ժողովրդին հանդարտեցնել հնարավոր էր եւ արեցի.-բացատրեց Կապուտիկյանը.-Երբ հարյուր հազարանոց հանրահավաքի առաջ ելույթ ունենալով՝ խնդրեցի, որ լսեն Մոսկվայից եկած ղեկավարներ Դոլգիխին ու Լուկյանովին, ապա նրանց խոսք ու խոստումներից հետո ցրվեն տները, քանի որ Երկրի ղեկավարությունը պատրաստ է հարգել մեր ազգային ու քաղաքացիական իրավունքները, արդար ու պատշաճ լուծում տալ մեզ տանջող հարցին: Այդպես էլ եղավ. մարդիկ հարգանքով ունկնդրեցին բարձրաստիճան ղեկավարներին, հավատացին նրանց, հրապարակը թողնելով ցրվեցին իրենց տները, որպեսզի շարունակեն սովորական, աշխատանքային առօրյան՝ սպասելով հարցի տրամաբանական լուծմանը: Դա երեկոյան ժամը 9-ին էր: Իսկ մեկ ժամ անց նրանք իրենց տներում, հեռուստացույցային «Ժամանակ» ծրագրով լսեցին ՏԱՍՍ-ի հրապարակումը Քաղբյուրոյի որոշման մասին, որտեղ հայության համաժողովրդական շարժումը գնահատվում է որպես նացիոնալիստ էքստրեմիստների խառնակչություն, սադրանք. եւ նրանք նորից հորդեցին փողոցներն ու հրապարակները: Այժմ արդեն այդ բորբոքված բազմություններին դժվար է հանդարտեցնել».-վճռաբար հայտարարել է Կապուտիկյանը, եւ Կենսկոմի քարտուղարին մնում էր համաձայնել նրա հետ («Ես հասկանում եմ ձեզ, հասկանում եմ»): Սիլվան հիշում է պատմությունը, հիշեցնում հայոց ռուսական կողմնորոշման ակունքները, այս ամենի մեջ Արցախի ու արցախահայության դերը, պատմական այն հզոր կանխատեսությունը, որին միշտ կառչած է մնացել հայ ժողովուրդը: Եւ հիմա այս ի՞նչ է կատարվում. սիրո եւ նվիրվածության հետ ավելի քի՞չ են հաշվի նստում, քան թե ատելությա՞ն... Արցախ-Ղարաբաղը, խորհրդային կարգի պայմաններում բռնությամբ կցված Ադրբեջանին, վերջապես ոտքի է ելել, ուզում է թոթափել ստրկության լուծը, միանալ իր մայր ազգին, ապրել մարդավայել, եւ դա էլ գնահատվում է որպես հայ ժողովրդի դատապարտելի հավակնությո՞ւն հարեւան հանրապետության տարածքի նկատմամբ...

Դժվար էր այս խոսքերի դեմ առարկել: Յակովլեւը, հավանաբար, համոզվել էր, որ այս խոսքերն արտաբերողն այլեւս հրապարակ չի գնա անարդարության դեմ ոտքի ելած ժողովրդին հանդարտեցնելու համար: Եւ ճարահատ խնդրում է ասել, թե որ մտավորականը կգնա, ժողովուրդն ում կլսի: «Ժողովուրդը շատերի՞ն կլսի,-ասաց Սիլվան:-Բայց այդ շատերից ո՞վ կասի հանդարտեցնող խոսքը... Ո՞վ կլինի այդ խիղճը կորցրածը: Չէ՞ որ ղեկավարությունը, կենտրոնական թե տեղական-հանրապետական, ոչնչով ցույց չի տվել, թե հասկանում է այդ ժողովրդի ցավը եւ պատրաստ է այն մեղմելու, ապաքինելու...»:

Կապուտիկյանին թվում էր, թե այսքանով էլ ավարտվեց զրույցը, եւ կենտրոնական ղեկավարությունը կանցնի իր համար սովորական միջոցների: Սակայն հենց նույն օրը երեկոյան էլ հաղորդեցին, թե Մոսկվայից Զորի Բալայանն է զանգել-հաղորդել, որ վաղը ժամը 3-ին Երկրի ղեկավարությունը պիտի ընդունի իրեն ու Սիլվային, թող Սիլվան պատրաստվի՝ առավոտյան Մոսկվա թռչելու, որի համար հոգացողներ են լինելու:

Առավոտյան «հոգացողները» Սիլվային իսկապես թռցրին Մոսկվա: Երեկոյան հանդիպում եղավ Ալեքսանդր Յակովլեւի հետ: Նա Քաղբյուրոյի հենց նոր ավարտված նիստից գալով, պատմեց, որ այնտեղ, հիմնական հարցերի քննարկումն ավարտելուց հետո, երկար զբաղվել են Ղարաբաղի խնդրով: Ասաց՝ Միխայիլ Սերգեյիչը (Գորբաչովը.-Բ.Ու.) քանի՜ օր է, կարդում-ուսումնասիրում է Ղարաբաղի նյութերը, այսօր Քաղբյուրոյում մանրամասն պատմեց այդ մասին, տեղեկացրեց, որ Ղարաբաղը՝ Հայաստանին վերամիավորելու հարցը միշտ էլ եղել է ղարաբաղցիների ցանկությունը, այդ առթիվ միշտ անհանգստություններ են եղել, բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանը դեռ 75 թվականին նամակներ է գրել Ալիեւին, Բրեժնեւին եւ այլն:

Կապուտիկյանի գրառումներից.

«-Հավատացե՛ք,-տրտագին տոնով մեզ դիմեց Յակովլեւը,-որ Միխայիլ Սերգեեւիչի վիճակը շատ ծանր է, մարդկայնորեն մտե՛ք նրա դրության մեջ: Եթե իմանայիք՝ ի՜նչ ահավոր ժառանգություն է ստացել նա, ամենուր փլուզում է, ամեն ինչ՝ ձեռքից գնացա՛ծ:

«Սա ի՞նչ բան է,-ասում է նա,-70 տարի կատարված սխալների համար էլ ե՛ս պիտի պատասխան տամ, ամեն ինչ փլվում է ի՛մ ուսերին»...

Այնուհետեւ Յակովլեւն ասաց, թե ինչքան դժվար ու բարդ է ազգային հարցը (այսինքն՝ Ղարաբաղի հրանգված հարցը.-Բ.Ու.), քանի որ կան նույնատիպ 19 խնդիրներ: Այս կապակցությամբ Զորին պնդեց, որ Ղարաբաղը բոլորովին առանձնակի հարց է. մյուս տեղերում չկան այսպիսի ազգային ճնշում, կրոնների տարբերություն, այսպիսի սրված հարաբերություններ: Ղարաբաղը լոկ տարածք չէ մեզ համար, հայրենիք է, մեր ժողովրդի անբաժանելի մասը, որն այլեւս չի ուզում ուրիշի լծի տակ ապրել, ուզում է անջատվել՝ մեր Սահմանադրության օրենքի կիրառումով:

Այս ժամանակ ես տեղին համարեցի պայուսակիցս հանել Ղարաբաղի մարզխորհրդի որոշման պատճենը...

- Իսկ գիտե՞ք այս մասին,-որոշումը սեղանին դնելով, ասացի ես:

- Գիտենք, գիտենք,-հանկարծ օձ տեսածի պես վախեցավ ու խոսքս ընդհատեց Յակովլեւը:

Ես զգացի, որ այդ որոշումը մեր խոսակցի, եւ ոչ միայն նրա, «ամենաթույլ կողմն է», ավելի ճիշտ՝ ամենաուժեղ փաստարկը մեր, տվյալ դեպքում իրենց ընդդիմախոսների, ձեռքին, եւ զգալով այդ որոշմանն ընթացք տալու մեր հետագա պնդման անօգուտ լինելը, որոշման պատճենը նորից դրի պայուսակիս մեջ...»:

Ապա Յակովլեւը մեքենագրված թղթեր ցույց տվեց, հայտնեց, որ Գորբաչովն է կոչ հղում Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդներին, խոստանում է Ղարաբաղի ապագայի նկատմամբ ցուցաբերել արժանի հոգածություն:

(Սա այն կոչն էր, որ հրապարակվեց հաջորդ օրը, փետրվարի 26-ին՝ սկիզբ դնելով Սումգայիթի եղեռնագործությանը):

Ապա Կապուտիկյանը գրում է. «Յակովլեւը խոսեց նաեւ մի ուրիշ բարդության մասին. Ադրբեջանում կա մոտ կես միլիոն հայ բնակչություն, պետք է մտածել նրանց մասին նույնպե՛ս: Ի՞նչ կլինի նրանց վիճակը, եթե Ղարաբաղի հարցը լուծվի հօգուտ ղարաբաղցիների: Ադրբեջանցիները կանցնեն հարձակման, կսկսեն ազգամիջյան ընդհարումներ: Եթե իմանաք ինչքա՜ն նամակներ ու հեռագրեր ենք ստանում Ադրբեջանից, որոնք պնդում են իրենց իրավացիությունը: Հայաստանից նույնպես ստանում ենք, իհարկե:

- Արդեն կան ազգային ընդհարումների նշաններ,-շարունակեց Յակովլեւը,-Աղդամում սպանվել է երկու ադրբեջանցի: Մի ադրբեջանուհի, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսուհի, հանել է գլխի թաշկինակը, նետել կռվող կողմերի արանքը եւ, իրենց սովորության համաձայն, ասել՝ ով որ անցնի այս թաշկինակի վրայով, կանցնի իմ դիակի վրայով... Իսկապե՜ս հուզիչ է, այդպես չէ՞,-մեզ դիմեց Յակովլեւը:

Այդ ժամանակ մենք չգիտեինք ընդհարման մանրամասները, դրա համար էլ չվիճեցինք: Իսկ Սումգայիթը դեռ տեղի չէր ունեցել...

- Ալեքսանդր Նիկոլաեւիչ,-ասաց Զորին,-ես ղարաբաղցի եմ, ադրբեջանցիների բնավորությունը լավ գիտեմ: Ոչ մի ադրբեջանցի հայի արյուն չի թափի, եթե վերեւից հրաման չլինի... Եթե Ղարաբաղը օրենքով տրվի Հայաստանին ու Ադրբեջանի ղեկավարությունն էլ հաստատի, ոչ մի ընդհարում չի լինի: Մուսուլմանի համար մուսլիմի աստծո օրենք է: «Մուսլիմ» նշանակում է հնազանդ, վերադաս...

- Այդ բոլորը գիտեմ,-ասաց Յակովլեւը: -Բայց կոնկրետ հիմա դրությունը լարված է Ստեփանակերտում, Երեւանում: Հարկավոր է հանգստացնել...

- Բայց ինչո՞վ հանգստացնել,-ասացի ես,-ջուր տվեք, որ հանգստացնենք... Դուք ոչինչ չեք խոստանում: Գոնե թող Միխայիլ Սերգեեւիչը մեզ մի տաս րոպե ընդունի, խոսենք, մի բան պայմանավորվենք: Դա թերեւս կհանգստացնի մեր ժողովրդին...

Առանձնասենյակում հեռախոսային զանգ հնչեց. Յակովլեւը հեռախոսափողը վերցրեց...

Հեռախոսազրույցից պարզվեց, որ Գորբաչովը խոստանում է հաջորդ օրն իսկ ընդու-

նել Հայաստանի մտավորականության ներկայացուցիչներին, այն էլ իմ պահանջած տաս րոպեի փոխարեն կես ժամով:

Սիլվա Կապուտիկյանը համարյա բառացի ճշգրտությամբ գրել է փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած այս հանդիպման մասին եւ հիշում է, որ Գորբաչովն իրենց, հատկապես իրեն, ընդունել է բարեկամաբար, զրույցն սկսել մտերմիկ տոնով, սակայն մեկ էլ Զորիին հիշեցրել է անցած գիշերը տեղի ունեցած նրա հեռախոսազրույցը երեւանյան ու ղարաբաղյան ընկերների հետ, ընդունած տեղեկությունները ու տված «հրահանգները», սա համարել «երկդիմի խաղ» (երբ հիմա պատրաստ է հարցը կարգավորելու պատրաստակամությամբ, իսկ գիշերը հանձնարարում էր հրապարակը չլքել),-եւ միանգամից սառը մթնոլորտ է ստեղծվել. ուրեմն, հետեւում են իրենց ամեն քայլին, հեռախոսի վրա են հսկողություն դրել եւ ունկնդրում, ձայնագրում են զրույցները... Իսկ մթնոլորտը լիքն է ազատության ու մարդու ժողովրդավարական իրավունքները հարգելու չլռող աղմուկով...

Սիլվան ու Զորին, որքան էլ անսպասելի հանդիպումից հանկարծակիի եկած, ասելիք ունեին եւ գիտեին ասելու ձեւն ու եղանակը: Փորձեցին, իբր թե, Ղարաբաղի հին ու նոր պատմությանն իր օգնական Շահնազարովի միջոցով ծանոթացած Գորբաչովի «աչքերը բացել» իսկական պատմության վրա, ասել այն ճշմարտությունը, որի նկատմամբ չի կարելի անտարբեր մնալ: Օրինակ, Զորին, այդ ժամանակներին սովորություն ուներ, ջանում էր երկրի ղեկավարին զգուշացնել մուսուլմանական ու թրքական մեծ վտանգի դեմ... Սիլվան հանեց, ղեկավարի առաջ փռեց 1980-ին Թուրքիայի հանրագիտարանում տպված այն քարտեզը, որով թրքական ծավալապաշտությունն իր թեւերի տակ էր առել, իրենց կարծիքով, թրքական ցեղերի երբեմնի հայրենիքը հանդիսացած երկրները, Ռուսաստանում՝ մինչեւ Յակուտիա, Վոլգայի ավազանը, ներառած Կովկասն ու Հյուսիսային Կովկասը՝ այս համատարած մուգ կանաչի (թրքության գույն-խորհրդանշանի) տիրապետության տակ մի փոքր օղակի մեջ առած Երեւանն ու Էջմիածինը... Սակայն, Գորբաչովը, «գիտե՛մ», «տեղյա՛կ եմ» ասելով, փորձում էր զրույցը չծավալել տարբեր կողմերի վրա, չբարդացնել...

Հայ մտավորականության ներկայացուցիչները փորձում էին հասկացնել, որ Ղարաբաղը՝ ինքնավար մարզի կարգավիճակով, ավելի քան 60 տարի գտնվել է առավել անտանելի վիճակում, քան սովորական գավառները, խեղդվել, տանջվել, տառապել է տնտեսական ու քաղաքական տեսակետներից, իսկ մշակութային-լուսավորական հարցերը... այնտեղ չեն էլ գիշերել: Պատկերացնո՞ւմ եք, հայկական մարզի հայկական դպրոցում հայոց պատմություն չանցնեն եւ այդ պատմության որեւէ հարց շոշափելը դատապարտվի դաժանագույն եղանակներով... Նրանք այս եւ նման հարցերի մասին էին խոսում, իսկ Գորբաչովը գտնում-բացում էր բոլոր այդ խայտառակությունների բուն պատճառը.

- Ասում են՝ Դեմիրճյանը (Հայաստանի կուս Կենտկոմի առաջին քարտուղարը.-Բ. ՈՒ.) իր ղեկավարության 15 տարիների ընթացքում Ղարաբաղում չի եղել:

- Այո՛, չի եղել, որովհետեւ դա կընդունվեր որպես քաղաքական դիվերսիա, Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու փորձ,-ասել է Կապուտիկյանը:-Իհարկե, մենք միշտ էլ դժգոհ ենք եղել մեր ղեկավարությունից, որն այս հարցում քարշ է եկել իրողությունների ետեւից, ցավալիորեն անտարբեր է մնացել Ղարաբաղի տառապանքի հանդեպ, որպեսզի՝ չլինի թե մեղադրվի հարեւան հանրապետության ներքին գործերին խառնվելու մեջ...

Եւ Գորբաչովն անմիջապես հայտնել է, որ որոշել են փոխել Հայաստանի ղեկավարությունը.

- Հիմա խնդիրն այնպիսի ղեկավար գտնելն է,-շարունակել է նա,-որ հետագայում չզղջանք: Ի՞նչ եք կարծում, ձեր հանրապետությունում կա՞ հարմար թեկնածու:

Սիլվան տվել է Սուրեն Հարությունյանի անունը, եւ նորից զրույցը դարձել է Ղարաբաղի խնդրին: Գորբաչովը պտույտ էր գալիս սովոր կիսամիջոցների, ըստ էության հարցը չլուծող, սակայն ժողովրդի աչքին թոզ փչելու ձեռնարկումների շուրջ: Օրինակ, «Հարկավոր է, որ հայաստանցիները ազատ գնան-գան Ղարաբաղ, մշակութային միջոցառումներ կազմակերպեն փոխադարձաբար, Հայաստանը մասնակցի մարզի կյանքին»:

Սիլվան ու Զորին համարյա միաբերան ասել են՝ այդ բոլորն անհնար կլինեն, մինչեւ Ղարաբաղը չմիացվի Հայաստանին:

Գորբաչովը պատասխանել է, թե դա հիմա շատ դժվար է, քանի որ երկրում համանման 19 հարցեր կան, որոնք բոլորն էլ լուծում են ուզում:

- Այդ դեպքում Ղարաբաղը մտցրեք Ռուսաստանի կազմի մեջ,-առաջարկել են հյուրերը, եւ Գորբաչովը ժպտացել է.

- Բոլոր 19-ն էլ այդպես ուզում են, ծայրահեղ դեպքում, լինել Ռուսաստանի ֆեդերացիայի հետ: Դա նույնպես հնարավոր չէ:

- Բայց մեր հարցն այլ է, հրատապ, անհետաձգելի:

- Ամեն մեկն էլ իր հարցն է համարում ամենահրատապն ու ամենակարեւորը,-հեգնելու պես ասել է Գորբաչովը եւ տեղեկացրել, թե շուտով կընդունվի բոլորի համար ձեռնտու մի որոշում (գաղտնիք հայտնելու պես էլ հաղորդել է, որ նախատեսվում է Կենտկոմի պլենումի նիստ՝ նվիրված ազգային հարցի քննարկմանը), եւ այն ժամանակ... իսկ Ղարաբաղի հարցով, առանց այդ պլենումի էլ, զբաղվում ենք, ամբողջ Քաղբյուրոն է զբաղվում:

Սիլվան գրում է, թե այն ժամանակ իրենք ասացին.

- Քաղբյուրոն անհամար հոգսեր ունի, այսօր կզբաղվի, վաղը կմոռանա: Եթե Ղարաբաղը չմիացվի Հայաստանին, սրանից հետո այնտեղի ժողովրդի վիճակն ավելի կվատանա... Ադրբեջանը չի ների հայերին՝ իրենց այս ընդվզումների համար:

- Ես խոստանում եմ, որ անձամբ կզբաղվեմ Ղարաբաղով, կլինեն սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումներ: Ղարաբաղի համար կլինի, ինչպես Սիլվա Կապուտիկյանն է ասում, «Ռենեսա՜նս», իսկական վերածնո՜ւնդ... Ես այդ գործը անձամբ կվերցնեմ իմ հսկողության տակ...

- Այդ մասին մենք կարո՞ղ ենք հաղորդել մեր ժողովրդին, հարցրեցի ես,-գրում է Սիլվան:

- Այո՛, կարող եք,-պատասխանել է Գորբաչովը:

Ապա Սիլվան շարունակում է. «Մենք ասացինք՝ որ հսկողությունն ապահովելու համար շատ լավ կլինի, որ մարզկոմի երկրորդ քարտուղարը, որը միշտ ռուս է եղել, ուղարկվի ո՛չ թե Ադրբեջանի կողմից, այլ Մոսկվայի՛:

Գորբաչովն իսկույն բռնել է այդ միտքը.

- Դա շատ ուշագրավ առաջարկ է: Ըստ երեւույթին այդպես էլ կանենք: Այսօր ես հեռախոսով կապվել էի Ղարաբաղի մարզկոմի նոր քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանի հետ: Առաջարկեցի մտածել՝ ի՛նչ կարելի է անել մարզը տնտեսապես ու կուլտուրապես ոտքի կանգնեցնելու համար: Իսկ ինչ վերաբերում է ժողովրդին խաղաղեցնելուն, արդեն իմ անունից կոչ ուղարկվեց՝ ուղղված հայ եւ ադրբեջանական ժողովուրդներին: Այնտեղ շատ լավ խոսքեր կան Չարենցից ու Սամեդ Վուրղունից՝ ժողովուրդների բարեկամության մասին: Կարծում եմ, որ այդ կոչը նշանակություն կունենա... Հարկավոր է սթափվել, սանձել կրքերը, հանգստացնել հոգիները...

«Ամբողջ զրույցի ժամանակ մենք շտապում էինք,-գրում է Կապուտիկյանը:-Գիտեինք, որ մեր տրամադրության տակ ընդամենը կես ժամ է եղել: Այդ կես ժամը վաղուց անցել էր, իսկ մեր ասելիքն անչափ շատ էր, ուստի ասածներն ստացվում էին կցկտուր, մի թեմայից մյուս թեմա թռչելով:

Վերջում, երբ հյուրերը հարցրին. «Մենք ի՞նչ խոսքով հանգստացնենք ժողովրդին, ինչպե՞ս հանգստացնենք, ինչպես դուք եք ասում՝ հոգիները:

Այստեղ Շահնազարովը, որը միշտ լուռ էր, ասաց.

- Դուք կարող եք մեջտեղ բերել Միխայիլ Սերգեեւիչի կոչի մեջ եղած հավաստիացումը, որ ազգային հարցերին նվիրված պլենումում Ղարաբաղի հարցին նույնպես կանդրադառնանք...

«Չի կարելի այս զրույցի վերաբերյալ գրառումն ավարտել, առանց հիշատակելու մի հարց, որը շոշափվել էր նախօրյակին, Յակովլեւի հետ ունեցած զրույցում եւ այն օրն

էլ քանիցս հիշվեց ու ընդգծվեց Միխայիլ Գորբաչովի կողմից,-գրել է Կապուտիկյանը, ապա շարունակել.-Դուք պահանջում եք Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին՝ երեւի մոռանալով, որ միացնելուց առաջ այն պետք է բաժանել Ադրբեջանից: Ինքնավար, իր շահերի տեր մի պետությունից, որը ոչ մի գնով չի գնա նման զիջումի եւ, հատկապես, լավ գիտի, որ այդ ենթադրյալ միացումից հետո էլ իր սահմաններում կմնան Ղարաբաղի բնակչությունից երկու անգամ ավելի հայեր, օրինակ, Բաքվում՝ ավելի քան երկու հարյուր հազար: Դուք ինչպե՞ս եք պատկերացնում այդ մնացյալ հայերի վիճակն Ադրբեջանի կազմում, այսքան մեծ լարումից, ադրբեջանական ժողովրդին այսպես գրգռելուց ու թշնամացնելուց հետո... Ձեր հայրենակիցների՛, ձեր քույրերի ու եղբայրների՛ վիճակը: Պատկերացնո՞ւմ եք: Ես շատ կուզենայի, որ դուք այս հարցը պարզեիք ձեր ժողովրդի համար, անպայման հասցնեիք նրա գիտակցությանը...»:

Սա ասել է Գորբաչովը: Ասել է իբրեւ զգուշացո՞ւմ, թե՞ սպառնալիք»:

Իսկ զրույցի ավարտին Գորբաչովը հանձնարարել է.

- Գնացեք եւ ինչպես էլ լինի՝ հեռուստատեսությամբ թե այլ միջոցներով, հանգստացրե՛ք ժողովրդին... Իմացեք, որ դուք պատասխանատու եք դեպքերի հետագա ընթացքի համար...

- Ո՛չ, մենք չենք պատասխանատու, այլ ձեր այս որոշումը,-ես ցույց տվի հետս վերցրած «Իզվեստիայի» փետրվարի 24-ի համարը, որտեղ հրապարակված էր ՏԱՍՍ-ի հաղորդագրությունը՝ Քաղբյուրոյի որոշման մասին,-ձայնիս մեջ նորից ինքնաբերաբար հայտնվել էին նույն այդ «մարտականության» շեշտերը:

Ապա, ցույց տալով Շահնազարովին, ասաց.

- Ահա ձեր հայրենակիցը միշտ այստեղ է, եթե ձեր սրտում որեւէ դառնություն կլինի, զանգահարեք նրան...

Իսկ ամենից վերջը Երկրի ղեկավարը Սիլվային շոյեց իր տիկին Ռայիսա Մաքսիմովնայի կողմից.

- Ռայիսա Մաքսիմովնան ձեր բանաստեղծությունները շատ է սիրում: Երբ իմացավ, որ այսօր հանդիպելու ենք, խնդրեց ձեզ հաղորդել իր ողջույնները:

Կարելի էր մտածել, թե հայ մտավորականության ներկայացուցիչները մուտք կգործեն այն անառիկ բերդի դռներից, որ կոչվում է Երկրի ղեկավարություն...

Իսկ թե ի՛նչ եղավ հետո, կտեսնենք գրքիս հաջորդ մասերում, մանավանդ այն էջերում, որոնք նվիրված են հուլիսի 18-ի մեծ զրույցին:

✧ ✧ ✧

Հետագայում Գորբաչովն ինքը եւս անդրադարձել է Սիլվայի ու Զորիի հետ ունեցած իր զրույցին՝ պատմելով նրա մանրամասները: Ահա զրույցի նրա ներկայացրած ընթացքը.

«Զրույցը երկար տեւեց: Զրուցակիցներիս ես հնարավորություն տվի հանգամանորեն շարադրել հարցի նախապատմությունը: Վեճը Ղարաբաղի շուրջ գնում-հասնում է, ինչպես ընդունված է ասել, ալեւոր անցյալին: Հին դարերից ի վեր այդ բարեբեր հողի վրա կողք կողքի ապրել են երկու ժողովուրդ, այն (հողը.-Բ.ՈՒ.) ձեռքից ձեռք է անցել, հարյուրամյակներ շարունակ եղել է Պարսից իշխանության ներքո: Բայց այն գերազանցապես բնակեցված է եղել հայերով: Հեղափոխությունից հետո քիչ էր մնում իրականանար հայերի հնամենի փափագը՝ այն մայր հայրենիքին վերամիավորվելու եղանակով: Սակայն, սկզբում դրան համաձայնելով, այնուհետեւ Ադրբեջանի այն ժամանակվա ղեկավար Նարիման Նարիմանովն շտապ հրաժարվել է (իր խոստումից): Հետագայում հարցը բազմիցս բարձրացվել է, այդ թվում՝ նաեւ պատերազմից հետո, սակայն այդպես էլ լուծում չի գտել:

Կապուտիկյանն ու Բալայանն այս ամենի մասին խոսեցին մանրամասնորեն, ինձ ցույց տվին խնամքով հավաքված փաստաթղթեր, աշխարհագրական քարտեզներ, պատմա-

կան տեղեկանքներ: Հետո էլ սկսեցին պատմել, թե Ղարաբաղի հայ բնակչությանն ինչպես են նեղում: Ինչպես են նրան մեկուսացնում Հայաստանից, ավերում պատմական հուշարձանները: Փաստորեն խոսք էր գնում ծրագրված մի պլանի մասին, որի նպատակն էր հայերին դուրս քշել մարզից, ինչպես այն հաջողվել էր անել Նախիջեւանի ԻԽՀ-ում, ուր հեղափոխությունից հետո հայ բնակչությունն էր գերակշռում, իսկ այժմ այնտեղ 95 տոկոսն ադրբեջանցիներ են: Շարունակվում է իսլամի հարձակումը քրիստոնեության վրա.-այս ամբողջն այսպես բնութագրեց իմ հյուրերից մեկը:

Ապա ես ինքս խոսք վերցրի եւ հանգամանորեն շարադրեցի (Երկրի) ղեկավարության դիրքորոշումը: Դրա էությունը նրանում է, որ ԼՂԻՄ-ի հայերի օրինական ու արդար բաղձանքները պետք է բավարարություն ստանան, սակայն առանց ազգային-տարածքային բաժանումը վերաձեւելու, որը կարող է երկրում շղթայական ռեակցիա առաջացնել, դառնալ սկիզբ արյունահեղության:

- Մտածեցե՛ք,-ես էի նրանց համոզում,-ինչպիսի՛ն կլինեն հետեւանքները բորբոքված բարդույթի: Այն անխուսափելիորեն կհասցնի Ադրբեջանում ապրող համարյա 500 հազար հայերի եւ Հայաստանում ապրող 200 հազար ադրբեջանցիների գաղթեցմանը: Մարդկային վիթխարի զանգվածները կդատապարտվեն զրկանքների ու տառապանքների: Կբերի անհանդուրժողականության սրմանը: Այդպիսի աղետի կանխումը մեր ընդհանուր պարտքն է եւ ամենից առաջ երկու հանրապետությունների մտավորականության սրբազան պարտականությունը: Իսկ, ի դեպ, եւ մեկը, եւ մյուսը հաճախ զբաղվում են կրքեր բորբոքելով:

Սիլվա Կապուտիկյանն այդ ժխտեց այսպես.

- Սա ազգային զգացմունքների ռենեսանս է, այստեղ ի՞նչ գործ ունի կրքերի բորբոքումը:

- Ի՞նչ կա որ,-պատասխանեցի ես,-Ձեր զգացմունքների անկեղծությանը չեմ կասկածում: Համոզված եմ, որ ուրիշ շատերը եւս իրականում ցավում են հայ ժողովրդի ճակատագրի համար: Բայց կան եւ այնպիսիները, որոնք ձեռնածություններ են անում ազգային զգացմունքների վրա:

Առաջ անցնելով ասեմ, որ ամեն ինչ այդպես էլ եղավ: Հայաստանի համբավավոր մտավորականությունը, մտավորականներին գռեհկորեն ետին պլան քշեցին: Նույնը տեղի ունեցավ նաեւ Ադրբեջանում, Վրաստանում եւ այլ հանրապետություններում: Մի տարի հետո, երբ գումարվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարը, Կապուտիկյանը դեռեւս իր դիմումներն էր տարածում, հետո նրա ձայնը չէր լսվում: Իսկ գործն իրենց ձեռքն էին վերցրել եռանդուն ու անամոթաբար հանդուգն ուժեր:

Շահնազարովն է՛լ այդ կարծիքին էր, կարեւոր է կրակի վրա յուղ չլցնել, չշիկացնել կրքերը, դա կարող է հասցնել անկանխատեսելի հետեւանքների: Եւ չէ՞ որ նա էլ Լեռնային Ղարաբաղի ծնունդ է, եւ նրա Շահնազարյան իշխանական տոհմը հայտնի է:

Այդ հանդիպումն անհետեւանք չմնաց: Հաջորդ օրը Բալայանն ինձ հասցրեց իմ խնդրած առաջարկները՝ ԼՂԻՄ-ին առաջին շտապ օգնությունը հասցնելու համար: Այնտեղ 21 կետեր կային, ճանապարհների ու բնակելիների շինարարություն, եկեղեցիների վերականգնում, Երեւանի ռադիոն (Ղարաբաղում) ունկնդրելու հնարավորություն, հայերեն գրքերի տպագրություն, Ստեփանակերտում համալսարան բացել եւն: Ես կապվեցի Ռիժկովի հետ.

- Նիկոլայ Իվանովիչ, քեզ եմ ուղարկում առաջարկությունները Ղարաբաղի վերաբերյալ, աշխատիր, որքան հնարավոր է, ամեն ինչ ընդգրկել...

- Իհարկե, Միխայիլ Սերգեեւիչ, դա կենսական հարց է ողջ երկրի համար, այստեղ չի կարելի տնտեսել:

Երկու օրից Մինիստրների խորհրդից ներկայացրին որոշման նախագիծ, որով նախատեսվում էր 400 միլիոն ռուբլու հատկացում՝ ԼՂԻՄ-ի անհետաձգելի կարիքների համար: Սկզբում դա ուժեղ տպավորություն թողեց, սակայն երկու-երեք ամիս հետո, ահազանգեր հասան, թե (Ադրբեջանի) հանրապետական իշխանություններն իրենց ձեւով են տնօ-

րինել կենտրոնից առանձնացված միջոցները, լոկ մի չնչին մասն է հասնում հասցեատիրոջը: Ստիպված եղանք հանձնաժողովներ ուղարկել, ստուգումներ անել:

Այնուամենայնիվ, հիմնական ցանկությունները նկատի էին առնվել: Իսկ եթե դա արված լիներ տաս տարի առաջ, Ալիեւը ճշմարիտ ինտերնացիոնալիստական գիծ վարած լիներ, հնարավոր է՝ աղետը կանխվեր: 1988 թվականին դա արդեն ուշ էր»[1]:

Իրերի իսկական վիճակից անտեղյակ ընթերցողին կարող է թվալ, թե Գորբաչովն այստեղ մինչեւ վերջ անկեղծ է եւ գրի է առել միայն ճշմարտությունը: Սակայն բոլորովին էլ այդպես չէ, եւ հետագայում ցավալիորեն պիտի հայտնի դառնար, որ արդարության, հրապարակայնության, ժողովրդավարության, մի խոսքով՝ նախկին ու կեղծ կարգի վերափոխման-վերակառուցման դրոշակակրի կեցվածք ընդունած այս մարդը սովորական կեղծարար է կենսական ամենակարեւոր հարցերում եւ չի կարող ասել մի խոսք, որի մեջ տեղ չունենա կեղծիքը, դեր չխաղա մեծապետական եւ առհասարակ վարչական շահախնդրությունը:

Օրինակ, նրա պատմածի հենց սկզբից պիտի եզրակացնել, որ իր զրուցակիցները տեղեկացրել են, թե վեճը Ղարաբաղի շուրջ գալիս է «ալեւոր անցյալից», քանի որ Ղարաբաղ կոչված հողի վրա դարեր ի վեր կողք-կողքի ապրել են հայերն ու ադրբեջանցիները: Սա պոզավոր սուտ է, որին չէին կարող առնչություն ունենալ ո՛չ Սիլվա Կապուտիկյանը, ո՛չ էլ Զորի Բալայանը, որովհետեւ նրանք գիտեն, եւ իրենց զրուցակցին էլ պատմական ամենահավաստի աղբյուրներով ցույց են տվել ու հասկացրել, որ Արցախ-Ղարաբաղի տարածքում առաջին քոչվոր թուրքը (առհասարակ առաջին օտարականը) մշտական բնակության է եկել 1750-ական թվականներին (թուրք հեղինակների հավաստմամբ՝ 1756/7 թվականին): Եւ հետո էլ այստեղ հայերի կողքին ոչ թե ապրել է ադրբեջանական ժողովուրդը՝ տեղաբնիկի հետ հավասար իրավունքով, այլ քոչվոր ցեղապետը՝ սեփական ցեղի խաշնարածներով, որոնք այս երկրի տերը չէին եւ երբեք էլ չդարձան: Պատահակա՞ն է, որ 1921-23 թվականներին, երբ քոչվորների ժառանգների, օսմանյան թուրքերի ու նրանց ծառայող քրդերի վայրագությունների զոհ էին դարձել Շուշվա ավելի քան 35 հազար հայեր, դրանից հետո՛ անգամ Ղարաբաղի բնակչության 95 տոկոսն էր կազմում այդ հողամասի հին ու տեղաբնիկ հայությունը՝ Արցախի հավերժական տերը:

Եւ այս պատմա-ժողովրդագրական պատկերի ֆոնի վրա սարքել տեսություն այն մասին, թե, իբր, հնավուրց դարերից ի վեր ապրել են հայերն ու ադրբեջանցիները կողք կողքի, այդ պատճառով էլ «վեճը Ղարաբաղի շուրջ գնում-հասնում է... ալեւոր անցյալին», պարզապես անլուրջ է (մեղմ ասած): Անլուրջ, որ չէր կարող բխած լինել հայ մտավորականության ներկայացուցիչներից, այլ Գորբաչովի գլուխն էին մտցրել (այո, արդեն մտցրել էին) Ադրբեջանի ղեկավարներն ու մտավորական կոչվածները: Չէ՞ որ հենց այն օրերին էր, որ Ադրբեջանի ակադեմիկոս Ազիզբեկովան միութենական հեռուստատեսությամբ հայտարարում-«հաստատում» էր, թե Ղարաբաղն առաջին հերթին ադրբեջանցիների նախահայրերի՝ սակերի ու արամեացիների, աղվանների ու սրանց բազմալեզու ցեղակիցների հայրենիքն է եղել, եւ հայերը հետո են եկել, տնկեցի իրավունքով բնակություն հաստատել:

Ապա Գորբաչովն ասում է. «Հայերի օրինական ու արդար բաղձանքները պետք է բավարարություն ստանան, սակայն առանց ազգային-տարածքային բաժանումը վերաձեւելու»:

Բայց հայերի «օրինական ու արդար բաղձանքներն» ունեին մեկ-միասնական անուն՝ Ղարաբաղի մարզը հանել Ադրբեջանի կազմից եւ վերամիացնել Հայաստանին: Այս պահանջ-բաղձանքներն ինչպե՞ս են բավարարում՝ «առանց ազգային-տարածքային բաժանումը վերաձեւելու»: Եւ հայերը, մանավանդ Արցախ-Ղարաբաղի բնակչությունը, իրենց պաշտոնական-պետական որոշման մեջ էլ շեշտել էին, թե իրենց չի բավարարի ուրիշ ո՛չ մի տարբերակ, հարցի լուծումը խափանող ո՛չ մի միջամտություն: Այսքանից հետո մի՞թե

1. Մ. Գորբաչովի գրքի սույն հատվածը ինձ է հասել քսերոպատճենով, առանց տպագրության վայրի ու թվականի մասին նշումների:

դարձյալ անլուրջ ու անմիտ զբաղմունք չէր ձեռնածությամբ զբաղվելը:

Իսկ արցախահայությանը լռեցնելու, պարզապես բերանները փակելու համար 400 միլիոն ռուբլու հատկացում կատարելու վճի՞ռը: Հետո կտեսնենք, որ Ղարաբաղում տեղնուտեղը հասկացել էին հարցի այսպիսի «լուծման» անմտությունը, արել համապատասխան հայտարարություն-զգուշացում իրեն՝ Գորբաչովին: Նա ասում է՝ 400 միլիոնի մի չնչին մասն է հասել հասցեատիրոջը, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայությանը: Սա եւս սուտ է. արցախահայերը 400 միլիոնից ոչինչ չեն ստացել:

Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղը Հայաստանին հնարավոր-անհնար վերամիացումից հետո Ադրբեջանում մնալիք 500 հազար հայերի ճակատագրին, որով, իբր, այնպե՞ս մտահոգված էր Երկրի տերը: Հիմա նա այստեղ եւս թերասածությամբ է զբաղվում, որ հավասար է կեղծիքի: Զրույցի ժամանակ Գորբաչովն իր խոսքի մեջ շեշտը դրել է Բաքվում բնակվող 200 հազարից ավել հայերի վրա, նրանց գլխին թափվելիք աղետների հնարավորությունն է ներկայացրել՝ ամենամռայլ այն գույներով, որոնցից անտեղյակ են լինում սովորական մարդիկ... Նրա զրուցակիցները եկել էին, հանդիպումն էին պատմում՝ կանգ առնելով հատկապես այս կետի վրա: Սիլվան, ինչ էլ որ լինի, կին է, ղեկավարի խոսքի մեջ տեսնում էր մտահոգություն ու սրտացավ վերաբերմունքի պոռթկում: Իսկ Զորին, որ թուրքերին ավելի լավ է ճանաչում, իսկապես հնարավոր համարելով սպասվող վտանգը, միաժամանակ եւ ավելացրեց, թե Գորբաչովի խոսքի մեջ չէր կարելի չտեսնել մի ուրիշ էական բան՝ սպառնալիք: «Պատկերացնո՞ւմ ես,-ասաց,-նա ավելի շատ սպառնալիք էր կարդում: Կարծես ասելիս լիներ՝ չշարունակեք համառել ձեր այդ բաժանելու եւ վերամիավորելու վրա, թե չէ...»: Գորբաչովի զրուցակիցների հանդիպման ժամանակ եւ հետագա օրերին, երբ արդեն կար Սումգայիթի փաստը, ես մտածում էի Գորբաչովի դիրքի մասին, քննում էի նրա խոսքը, դրան հետեւող գործը, որ չէր ուշանում: Գորբաչովը Սիլվային ու Զորիին, իբր, զգուշացնում էր հայերին սպառնացող աղետներից: Սակայն համոզված էր, որ իր զրույցը գաղտնի չպիտի մնա եւ, ապա, անհնար է, որ նույն աղետների մասին, իբրեւ խորհուրդ-հանձնարարություն, խոսած չլիներ Ադրբեջանի ղեկավարների հետ:

Գորբաչովի կողմից արված այս հրեշավոր խաղը նորություն չէր Արցախի կյանքում: 1919 թ. ապրիլին, երբ մուսավաթական Ադրբեջանը եւ Անգլիայի ներկայացուցչությունը հերթական պահանջ էին ներկայացրել Արցախին՝ հպատակության գալու կոչով, Արցախի Ազգային խորհուրդն իր համագումարում կտրականապես մերժեց այդ պահանջը՝ արձանագրելով, թե «Ղարաբաղի հայության 5-րդ համագումարը ոչ միայն վարկաբեկիչ է համարում հպատակությունը, այլեւ պարզապես անընդունելի՝... ամեն մի վարչական ծրագիր, որը որեւէ կապ կհաստատի Ադրբեջանի հետ»: Այս պատասխանին արժանացած Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Շատելվորտը՝ այն օրերի Գորբաչովը, կարեւոր զրույց ունեցավ հայերի հետ եւ այսպիսի զգուշացում արեց նրանց. «Նկատի ունեցեք, որ ձեր ճանապարհները կարող են փակել, այն ժամանակ դուք որտեղի՞ց մթերք կստանաք, ինչպե՞ս հաղորդակցություն կպահպանեք արտաքին աշխարհի հետ: Կարող են ձեր դեմ հայտարարել տնտեսական բոյկոտ, կարո՞ղ եք ապրել առանց հացի: Եւ եթե հուզված զինյալ ամբոխը հարձակվի ձեզ վրա, կարո՞ղ եք պաշտպանվել»[1]:

Ահա այսպես հանգամանորեն ներկայացվել էր ցուցակն այն չարագործությունների, որոնք հայերի դեմ իրականացվելու էին հակառակորդի կողմից:

Նոր Շատելվորտը կարիք չուներ նման ցուցակ հրապարակելու: Նա միայն հարցնում էր՝ դուք մտածո՞ւմ եք Բաքվում ապրող 200 հազար հայերի մասին, ո՞նց պիտի լինի նրանց օրը: Այսպես էր խոսում Գորբաչովը՝ ամենազոր Խորհրդային Միության առաջնորդը, որի համար ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնի այդ աղետները կանխելու քայլեր ծրագրել եւ իրականացնել: Չէ՞ որ նրա ձեռքում էր Երկրի ողջ հզորությունը:

1. «Արամայիս», էջ 17, տես Բ. Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Ա, Երեւան, 1994, էջ 59-60:

Հետագա դեպքերը վրա եկան առանց ուշանալու եւ ցույց տվին, ապացուցեցին, որ Գորբաչովի խոսքն իսկապես եղել է սպառնալիք:

Փետրվարի 26-ի միջօրեին մոտ Հայաստանի ու Ադրբեջանի լրատվական միջոցները հրապարակեցին Միխ. Գորբաչովի խոստացած կոչը Ադրբեջանի ու Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին: Այնտեղ կիսատ-պռատ խոսք կար այն մասին, որ Երկրում առկա են չլուծված հարցեր, եւ դրանց լուծման համար ձեռնարկվում են միջոցներ...

Հայ ժողովուրդը, այդ մշուշոտ խոսումից ոգեշնչված (չէ՞ որ կուսակցությունն ու կառավարությունը գիտակցում են, որ կան չլուծված հարցեր, դրանք պետք է լուծել, միայն թե հանգի՜ստ պայմաններում, ժողովրդավարական եղանակո՜վ), թողեց հանրահավաքներն ու գործադուլները:

Ադրբեջանցիները, նույն խոստովանանքից առավել գազազած, ոչ միայն շարունակեցին զանգվածային միջոցառումները, այլեւ դիմեցին դրա ծայրահեղ բարբարոսական եղանակին՝ հայերի դեմ ծրագրած վայրագ բռնություններին:

Փետրվարի 26-29-ին տեղի ունեցավ Սումգայիթում բնակվող տասնյակ հազարավոր հայերի եղեռնը:

ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումից հետո դեպքերը զարգանում էին կատաղի արագությամբ: Հաջորդ օրն իսկ ընդունվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի մերժողական-դատապարտող որոշումը: Դրան էլ հետեւեց Աղդամի ու շրջակաների պատժարշավը դեպի Ստեփանակերտ, որի հանձնարարությունը տրվել էր Ադրբեջանի ղեկավար Բաղիրովի կողմից եւ այն գլխավորում էին հանրապետության մտավորականները՝ Բախտիար Վահաբզադեն, Սուլեյման Ալիյարովը եւ ուրիշներ:

Մթնոլորտը ծայրահեղորեն շիկացած էր Երեւանում, Բաքվում, երկու հանրապետությունների մյուս խոշոր բնակավայրերում: Այս վիճակին քաջատեղյակ էին Կենտրոնում, որովհետեւ փետրվարի 20-21-ին Ստեփանակերտում էր գտնվել ԽՄԿԿ Կենտկոմի հրահանգիչ Վ.Մ.Յաշինը եւ հեռախոսով պարբերաբար տեղեկացրել էր դեպքերի ընթացքի մասին: 22-23-ին էլ Ստեփանակերտում էին գտնվել Կենտկոմի քարտուղար Գ.Պ. Ռազումովսկին ու ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Պ.Ն.Դեմիչեւը: Դեպքերի զարգացման ոլորտում էին գտնվում մեծամեծերից Ե.Կ. Լիգաչովն ու Ա.Ի. Լուկյանովը: Որ Գորբաչովը տեղյակ էր ամեն ինչին, լրատվությանն ավելի խորն էր տիրապետում, դա պարզվեց Ս. Կապուտիկյանի ու Զ. Բալայանի հետ նրա ունեցած զրույցի ժամանակ: Եւ, այսուամենայնիվ, հայ մտավորականները նրան խնդրում էին շտապ կերպով հարցին ինչ-որ լուծում տալ, երկու ժողովուրդներին փրկել մեծ ու ճակատագրական բախումից: Սակայն Գորբաչովը ժամանակի հարազատ զավակն էր անձնական հատկանիշներով, ինչպես հետագա դեպքերը ցույց տվին, մարդ էր, որ կարող էր խաղալ մի ողջ ժողովրդի բախտի հետ, սառնասրտորեն դիտել ամենաահրեշավոր խարդավանքներ, նույնիսկ իր ձեռքով հրահրել եւ ընթացք տալ դրանց: Եւ բոլորովին էլ պատահական չէր, որ նրա առաջնորդությամբ Մոսկվան սպասեց, բանը հասցրեց Սումգայիթին:

Սումգայիթի մասին շատ է գրվել: Գրել են հայերը, ադրբեջանցիները, օտար շատ հեղինակներ: Հայերը՝ ճշմարտությունը մինչեւ վերջ ասելու, արդարությունը պարզելու եւ արդար դատաստանի հասնելու համար, ադրբեջանցիները՝ այն քողարկելու, նրա մեջ նույնիսկ հայերին մեղադրելու համար (իբր, հայոց այդ նոր եղեռնը իրենք հայերն են կազմակերպել՝ իրենց իսկ ձեռքով):

Այստեղ Սումգայիթը ներկայացնում եմ ռուս երկու մտավորականի՝ Իգոր Բաբանովի ու Կոստանտին Վոեւոդսկու, այդ անկողմնակալ լրագրողների հայացքով, որը, որքան ինձ է հայտնի, ճշմարիտ է ու ազնիվ:

Ահա այդ արդարախոս հեղինակների գրածը՝ մասնակի կրճատումներով.

«...Մոսկվայում իշխում էր այն կարծիքը, թե պետք է բռնել սպառողական դիրք եւ, ըստ հնարավորին, ադրբեջանական ղեկավարության համար հեշտացնել խնդիրը «սեփական միջոցներով» լուծելու փորձերը: Հասկանալի է, բնականաբար, որ Լեռնային

Ղարաբաղի պետական պատկանելության փոփոխության մասին խոսք իսկ չէր կարող լինել. դրան համապատասխան էլ առանձնապես ենթադրվում էր զանգվածային լրատվության մեջ բացատրել այդ գոտում տեղի ունեցող ցանկացած իրողություն: Միայն դրանո՛վ կարելի է բացատրել, թե ինչու բացախոսության շրջանի արշալույսին ՏԱՍՍ-ը խորհրդային ընթերցողներին ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի որոշման ու Ստեփանակերտի հանրահավաքների վերաբերյալ հաղորդել էր այսպիսի խոսք. «Վերջին օրերին Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում տեղի են ունեցել հայ բնակչության ելույթներ՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու պահանջով: Անջատական տրամադրություններով տոգորված առանձին անձերի անպատասխանատու կոչերի պատճառով հրահրվել են հասարակական կարգի խախտումներ» («Известия», 1988, փետրվարի 24): Նույն այդ ոգով էր տոգորված նաեւ ՏԱՍՍ-ի հաղորդումն ասկերանցիների դեմ ձեռնարկված հարձակման մասին:

... Սումգայիթում, Բաքվից ոչ հեռու այդ արդյունաբերական քաղաքում, հակահայկական հանրահավաքներն սկսվել էին փետրվարի 26-ի առավոտյան, նրանցից հիմնականում, որն անց էր կացվում քաղաքի կենտրոնական հրապարակում, ղեկավար դերը պատկանում էր քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Բայրամովային, որին հաջորդ օրը փոխարինեց Մոսկվայից հենց նոր վերադարձած առաջին քարտուղար Մուսլիմ-զադեն: Ո՛չ հանրահավաքները, ո՛չ էլ նրանց հաջորդած ջարդերը չեն եղել տարերային, դրանք նախապատրաստվել են մի քանի օր շարունակ՝ կազմելով հայերի բնակարանների ցուցակներ եւ պահեստավորել ինքնաշեն զենքեր (վերջին հայտարարության հաստատման համար էջատակում բերվում են փաստագրական տվյալներ.-Բ.ՈՒ.): Դրանից բացի, հանրահավաքներն սկսելուց առաջ Հայաստանից Սումգայիթ էին հասցվել մեծ թվով «փախստականներ», որոնք պատմել են Հայաստանում տեղի ունեցող ադրբեջանցիների կոտորածի մասին (այս պնդումը հիմնավորելուն ուղղված էջատակի նշումը. «Կոտորածի տեղ սովորաբար նշվել է Կապանը՝ Հայաստանի հարավի քաղաքը: «Փախստականներն» այնպես հանկարծակի էլ անհետացան Սումգայիթից, ինչպես հայտնվել էին. նրանցից ոչ ոք հետագայում չենթարկվեց պատասխանատվության: Ի դեպ, Կապանում գործել է հանձնաժողով՝ գեներալ Վ.Ի. Դրեեւի նախագահությամբ..., որի հաշվետվության մեջ միանշանակ ժխտվում է Կապանում ազգային հողի վրա տեղի ունեցած որեւէ դեպք»):

Այսպես բացահայտորեն լարվել էր զանգվածային հիստերիայի մթնոլորտը, որի մեջ մարդիկ պետք է հանդես գային իբրեւ Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում կոտորված իրենց հայրենակիցների վրեժն առնողներ: Ամբիոններից կոչեր են հնչել նաեւ անհավատների դեմ մահմեդականների համախմբման մասին:

Երեք օր շարունակ, փետրվարի 27-29-ը, Սումգայիթը գտնվել է ջարդարարների տիրապետության ներքո: Միլիցիան չի գործել կամ բացահայտորեն դրսեւորել է իր կողմնակցությունը մարդասպանների հետ: Քաղաքը խուլ շրջափակման էր ենթարկված. ճանապարհներին դրված էին ուղեկալներ, որոնք կանգնեցնում էին մեքենաները, ստուգում ուղեւորների փաստաթղթերը: Այսպիսի հսկողության էր ենթարկված նաեւ երկաթուղու կայարանը: Ջարդարարները մի քանի տասնյակ մարդկանցից բաղկացած խմբերով սկսեցին խուժել նախապես ծրագրված բնակարանները: Հաճախ տներում առկա հայերի մասին հաղորդում էին հարեւանները: Տներում կոտորում էին մարդկանց: Սակայն ավելի հաճախ նրանց հանում էին փողոց կամ բակ եւ հրապարակորեն տանջահարում: Համեմատաբար թեթեւ մահ էր վիճակվում նրանց, որոնց սպանում էին կացիններով կամ դանակներով: Սակայն ուրիշ շատերին ծեծում էին մինչեւ գիտակցությունը կորցնելը եւ վրաները բենզին ցանելով, կենդանի-կենդանի վառում: Հաճախակի էին խմբակային բռնաբարությունները: Հաճախ կանանց ու աղջիկներին բռնաբարում էին նրանց հարազատների աչքերի առաջ, ապա կոտորում: Բռնաբարում էին նաեւ անչափահասներին: Առհասարակ Սումգայիթում առավել սադիստական գործողությունները կիրառվել են կանանց նկատմամբ: Այսպես, զոհերից մեկին սպանել են՝ հեշտոցը մետաղե ամրան խցկելով: Սպանել են եւ տարեցներին: Սումգայիթի զոհերի մեջ եղել են 70-80-ամյա ծե-

րունիներ: Կոտորածի ժամանակ, ըստ հաշվումների, զոհվել են մի քանի հարյուր մարդիկ (էջատակին՝ «1988 թ. մարտին պաշտոնապես տրվել են կոտորածի ժամանակ մեռածների 27 տեղեկանքներ: Սակայն բազմաթիվ վկայությունների համաձայն՝ սպանվածների մարմինները փոխադրվել են ուրիշ քաղաքներ, հրի են մատնվել կամ գաղտնի թաղվել: Քննչական խումբը եւս չէր ձգտում երեւան հանել տեղի ունեցածի մասշտաբները»):

... Փետրվարի 29-ին Սումգայիթ զորքեր մտցվեցին, սակայն այդ օրը եւս տեղի ունեցին հարձակումներ բնակարանների վրա եւ սպանություններ: Որքան էլ դա տարօրինակ թվա, բանակը զենք կիրառելու հրաման չէր ստացել, ավելին, հաճախ օգնության կանչերին ի պատասխան, սպաները ու զինվորները պատասխանել են, թե իրենց հրամայված է չմիջամտել: Ի միջի այլոց, ջարդարարները սկսել էին հարձակվել նաեւ զորաջոկատների վրա: Միայն երեկոյան դեմ բանակը դիմեց վճռական գործողությունների, եւ ջարդը մարեց:

Հազիվ թե նույնիսկ հեռավոր ապագայում պատմաբաններին հաջողվի ստանալ անվիճելի ապացույցն այն բանի, որ սումգայիթյան կոտորածի կազմակերպիչները ստացել են հրահանգներ՝ տրված թեկուզ եւ հանրապետական մակարդակի բարձր ղեկավարությունից: Անկասկած է, սակայն, որ Մոսկվայում ընդունված է եղել որոշում թաքցնելու եւ բնույթը, եւ ծավալները այն ամենի, որ տեղի էր ունեցել Սումգայիթում... Ամենագլխավոր վտանգը, հասկանալի է, կայացել է նրանում, որ Սումգայիթի սկզբունքային գնահատականը կարող էր լրջորեն դժվարացնել հետագա քաղաքական խաղերը. Ղարաբաղյան շարժումը կստանար բարոյական ու հասարակական պաշտպանություն ամբողջ երկրում, եւ դա կբարդացներ նրա ճնշման խնդիրը: Մինչդեռ Մոսկվայում, հենց Ղարաբաղի օրինակի վրա, որոշակի խոստովանում էին, թե ի՛նչ վտանգ է ներկայացնում ռեժիմի ժողովրդավարացումը, որ համարվում էր վերակառուցման նպատակներից մեկը: Ղարաբաղի ժողովուրդը ժողովրդավարական ուղիով արտահայտել է իր կամքը՝ ընտրելով ինքնորոշման ճանապարհը: Այդ իրավունքի ճանաչումը, ըստ էության, պիտի նշանակեր խոսքից անցնել գործի, անցնել իրական վերակերտումների (եւ հիմնարար վերակերտումների, զուր չէ, որ Ա.Դ. Սախարովը Ղարաբաղյան խնդիրը կոչել էր վերակառուցման փորձաքարը):

... Կուսակցության միահամուռ միասնությունն առաջին անգամ ճեղք էր տվել: Մոսկվայի տրամադրության տակ այժմ մնացել էին միայն ուժային եղանակները, եւ այդ պայմաններում ոչ մի կերպ չէր կարելի դատապարտյալների սեղանին նստեցնել Սումգայիթի կամ Աղդամի պատժարշավի կազմակերպիչներին:

... Այդ ժամանակ Մոսկվայում շտապ մշակվել էր Ղարաբաղյան խնդրի նկատմամբ կիրառվելիք նոր մարտավարություն: Արդեն փետրվարի 29-ին, Սումգայիթի ջարդերի վերջին օրը, Բաքվից Ստեփանակերտ է ժամանել Դեմիչեւը եւ հանրահավաքում հայտարարել, թե ԽՄԿԿ Քաղբյուրոն ընդունել է որոշում վերադառնալու Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քննարկմանը: Երեւանում նման միսիա է կատարել ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Դոլգիխը, որին, առավել համոզչություն հաղորդելու համար, տրվել էին ներքին զորքերի մի պատկառելի քանակություն. փետրվարի 25-ին քաղաք էին մտցվել հինգ հազար զինվորներ, որոնք զբաղեցնում էին մի շարք փողոցներ ու հրապարակներ, այնուհետեւ եկել էին նոր զորամիավորումներ: Եւ, այսուհանդերձ, Ղարաբաղի պաշտպանության հանրահավաքները շարունակվում էին...»[1]:

Բաքանովի եւ Վոեւոդսկու գրքույկի հետագա էջերում, ինչպես նաեւ նրանց եւ ուրիշ մի շարք ազնվամիտ հեղինակների (Վլադիմիր Լուկաշ, Անդրեյ Պրալնիկով, Օ. Կուլիշ, Դ. Մելիկով եւլն) մեծաքանակ հրապարակումներում ավելի խոր վերլուծության են ենթարկվել Սումգայիթի եղեռնն ու նրա կազմակերպիչների, իրականացնողների չարագործությունները, կենտրոնական իշխանությունների ո՛չ պակաս անմարդկային, չարագործությունը ծածկող, ուրեմն եւ այն խրախուսող վերաբերմունքը:

1. *"Карабахский кризис"*, էջ 9-10

Մեր հեղինակների մի եզրակացությունը եւս կարեւոր է: Ասում են. «Հենց այդ ամիսներին (առաջին շրջանում.– Բ.ՈՒ.) վերջնականապես որոշակիացավ դիմակայությունը, որով պայմանավորված էին միութենական ղեկավարության գործողությունները: Հայաստանը հանդիսացավ առաջինը «ապստամբ հանրապետությունների» շարքում, եւ նրան, Լեռնային Ղարաբաղի հետ միասին, վիճակվեց դառնալու վերակառուցման պայմաններում ժողովրդավարական շարժումները ճնշելու միջոցների մշակման ու կիրառման պոլիգոն: Նշանակալից է այն, որ միութենական ղեկավարության զինանոցում տեղ էին գտել ինչպես ավանդական, այնպես էլ նոր մեթոդներ: Դա առանձնապես արտահայտվեց քաղաքական այն մթնոլորտում, որի դերն էր առավել մեծ թվով մարդկանց գիտակցության մեջ ամրապնդել հայ ծայրահեղականի կերպարը (ինչպես որ հետագայում էլ հայ կռվարարի (боевик) կերպարը: Այստեղ, Ղարաբաղյան շարժման կողմից վերակառուցմանը վտանգելու սպառնալիքի հետ միասին, օգտագործվեցին նաեւ այնպիսի շտամպներ, ինչպես մի շարք հանրապետությունների աշխատավորների համախոհականների փնջերը, որոնցում դատապարտվում էին պրոլետարական միասնությունը խաթարող Հայաստանի գործադուլները: Չէին մոռացվում եւ ակնարկները, թե «հայ» ծայրահեղականները գործում են արտասահմանյան ինչ-ինչ շրջանակների թելադրանքով»[1]:

Եւ թշնամանքը, ԽՍՀՄ անծայր երկիրը բռնած հակահայկական տրամադրությունը, նրանից սերված զառանցագին զրույցները գործում էին անխափան:

Փետրվարի 29-ին Ադրբեջանի տերերն արդեն կարող էին իրենց բաշը թափ տալ, ցնծությամբ հոխորտալ, չէ՞ որ Սումգայիթում ցույց են տվել, թե իրենք ինչի՛ են ընդունակ, զգուշացնող, ցնցող ի՜նչ հարվածներ կարող են հասցնել, որպեսզի հայերն ուշքի գան եւ հրաժարվեն հետագա որեւէ քայլից:

Այդ օրն էր, որ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայում ստացան Ադրբեջանի «գործընկերների» ուղարկած հետեւյալ հեռագիրը:

«Հայկական ԽՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ ընկ. Վ.Համբարձումյանին.-այսպես էր հասցեագրված այն սպառնալիքը, որ վերաբերում էր ողջ հայ ժողովրդին: Դրա համար էլ նրանք ասում էին.-Ձեր խղճին ենք դիմում. ոչ լրիվ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում երրորդ անգամ հայերդ հանդիսանում եք եղբայր ժողովուրդների միջեւ դաժան բախումների կազմակերպիչներ: Դիմեցե՛ք ձեր մտավորականությանը, կանգնեցրե՛ք ձեր հայրենակիցների վայրագությունները: Ինչպե՞ս կարելի է պահանջել հարեւանի հողը: Ադրբեջանը կարկանդակ չէ, որից կարելի լինի համով մի պատառ պոկել: Եթե ո՛չ դուք, ապա էլ ո՞վ պետք է կանգնեցնի կատաղած ամբոխներին: Չէ՞ որ դա ձեռնտու է արտասահմանյան հայ ծայրահեղականներին:

Մեր ինտերնացիոնալ պարտքն է՝ այդ մասին զգուշացնել ձեզ:

Ադրբեջանի ԳԱ աշխատակիցներ (250 ստորագրություն)»:

Հայաստանում դեռ կարգին պատկերացում չկար Սումգայիթի մասին, իրագործված հրեշավոր չարագործության սահմաններն ու չափերը ոչ ոք չէր պատկերացնում: Իսկ նրանք գիտեին, ամեն ինչ պատկերացնում էին ողջ ահավորությամբ եւ զգուշացնում էին իրենց «ինտերնացիոնալ պարտքի» գիտակցությամբ:

Եւ Հայաստանի ակադեմիայի մի շարք աշխատակիցներ, առանց ակադեմիկոս Համբարձումյանին տեղեկացնելու հարեւանների կերած աղտեղության մասին, գրեցին իրենց հետեւյալ պատասխանը.

«Ադրբեջանական գիտնականներ.

Չգիտենք էլ՝ ինչպես դիմենք ձեզ, քանի որ երկու բառերն էլ անհրաժեշտ է առնել չակերտների մեջ:

Ստացել ենք Համբարձումյանին ուղղված ձեր հեռագիրը:

Նախ՝ «հարեւանի հողի» ու «ադրբեջանական կարկանդակի» մասին. դրանք գոյություն չունեցող հասկացողություններ են, որովհետեւ թուրք-սելջուկների, Լենկ-Թեմուրի եւ օսմանների ժառանգները չեն ունեցել եւ չէին էլ կարող ունենալ իրենց հողերը: Խաչ-

նարած քոչվորները, արոտավայրերի փնտրտուքի մեջ, հրով ու սրով խուժել են ուրիշների հողերը, նստելով դրանց վրա եւ, չորս կողմը նայելով, հազիվ գլխի ընկել, թե վատ չէր լինի ստեղծել սեփական «ազնվազարմ անցյալ»: Բայց որտե՞ղ գտնել այն, եթե ետեւում համատարած սպանություններ են եղել, կողոպուտ ու բռնություն: Իհարկե, վերցնել հարեւաններից, մանավանդ, որ նրանց մշակութային հուշարձաններն էլ գտնվում են բռնազավթված տարածքներում: Ահա եւ հայտնվեցին Զ. Բունիաթովի, Դ. Ախունդովի տիպի կեղծարարների հորինվածքները, որոնցում, առանց աչք թարթելու, աղվանական ձեռնածություններով յուրացվում են հայ ճարտարապետության կոթողները: Իսկ պոեզիան, մանրանկարները, գորգե՞րը... կարելի է թռցնել հարավի հարեւաններից՝ հին պարսիկներից: Բոլոր այդ կեղծ-գիտական ջղաձգությունները այնքան ողորմելի են, որ անմիջապես հօդս են ցնդում՝ դեմ առնելով իրական, իսկական փաստերին:

Եւ, երկրորդ, «կատաղած ամբոխները», որոնց պետք է կանգնեցնի ակադեմիկոս Համբարձումյանը... Միլիոնանոց այդ հանրությունը բաղկացած է հասարակության բոլոր խավերից, բարձրացրել է եկվորների կողմից զավթված իր հողերի արդար պահանջը: Իսկ թե ի՛նչ է նշանակում վայրենի ամբոխը, ցույց տվին Սումգայիթի դեպքերը, երբ գազանացած հորդաները ձեր ժողովրդին «պսակեցին» եղկելի ամոթով: Ողջ քաղաքակիրթ մարդկության համար պարզ դարձավ, որ թուրքերի ժառանգները 1915 թվականի վայրենության ու բարբարոսության դիրքերից առաջ չեն շարժվել եւ ո՛չ մի թիզ:

Դրա համար էլ, «գերապատիվ» ադրբեջանական գործընկերներ, խորհուրդ կտայինք ձեր ջանքերը գործադրեիք սեփական ժողովրդին քաղաքակրթելու բարի նպատակի համար: Եթե, իհարկե, դա էլ իրականանալի նպատակ է:

Հայկական ԽՍՀ ԳԱ աշխատակիցներ»:

Ահա՛, այս էլ այսպե՛ս: Լուր չունենք, թե «ինտերնացիոնալ իրենց պարտքով» վառվող բարբարոսներն ի՛նչ էին զգում, երբ կարդացին այս խոսքերը:

Մարտի 2-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի համաձայնությամբ Ստեփանակերտ ժամանեցին մոսկվաբնակ հայ նշանավոր մի խումբ գիտնականներ (ակադեմիկոս Տ.Ս. Խաչատուրով, ակադ. Ն.Ս. Ենիկոլոպով, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Ի.Գ. Աբաբեկով, թղթակից անդամ Ա.Գ.Սարգսյան, պրոֆ. Մ.Ա. Սարկիսով, պրոֆ. Ռ.Ա. Սրապիոնյանց): Նրանց հանձնարարված էր ուսումնասիրել մարզի տնտեսությունն ու սոցիալ-քաղաքական վիճակն առհասարակ, ներկայացնել զեկույց՝ հետագա միջոցառումներում հաշվի առնելու համար: Ըստ երեւույթին, Մ.Ս. Գորբաչովը հույս ուներ, թե այդ ականավոր հայերը (հիմնականում ծագումով արցախցիներ) կարող էին լուրջ ազդեցություն ունենալ իրենց հայրենակիցների վրա, ոչ միայն կուսումնասիրեն տնտեսությունն ու ստեղծված իրավիճակը, այլեւ կխոսեն տեղերում, խորհուրդ կտան բավարարվել ամեն ինչ կարգավորելու մարզի բազմակողմանի զարգացումն ապահովող միջոցառումներով եւ կհրաժարվեն Հայաստանին միավորվելու պահանջից:

Սակայն գիտնականները, շուրջ մեկ շաբաթ հետազոտելով մարզի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային վիճակը, նույնիսկ բոլոր այդ բնագավառների խորհրդային տասնամյակների ժամանակ, ներկայացրին խորաթափանց ու իրատեսական մի զեկուցում (շուրջ մեկ մամուլ ծավալով), որի ընթերցողը չի կարող չմտածել, թե Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը մեկ շաբաթ անգամ Ադրբեջանի կազմում պահելը հանցագործություն է: Ներկայացնելով տնտեսության բոլոր բնագավառներում տիրող ծայրահեղ հետամնացությունը, սոցիալական հատուկ ծրագրով իրականացված հակահայկական քաղաքականությունը՝ նրանք առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձրել նաեւ մշակութային կյանքում մեթոդիկ կերպով կիրառված քաղաքականության, այն արհամարհալից վերաբերմունքին, որի հետեւանքով երկրամասի հայությունը ոչ միայն կտրված է եղել զարգացման որեւէ հնարավորությունից, այլեւ զրկվում էր անցյալ դարերում ստեղծված նյութական ու հոգեւոր արժեքներից, որովհետեւ հան-

րապետության գիտական ու վարչական մարմինները այստեղ եւս հատուկ ծրագիր էին կիրառել. կամ «սեփականացրել» են հայկական-ազգային հուշարձանները, կամ ոչնչացրել-անհետ կորցրել:

Հասկանալի է, որ այսքան ազնիվ սկզբունքով կազմված զեկույցը պետք չէր Գորբաչովյան Կենտրոնին, ուստի եւ այն ոչ մի հետեւանք չունեցավ, ոչ մի դեր չխաղաց ղարաբաղյան բարդույթի հետագա արծարծումներում:

Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակի հանրահավաքում հայտարարվեց, որ ստեղծվել է «Կռունկ» կոմիտե, որը պետք է գլխավորի մարզի աշխատավորության շարժումը վերամիավորման համար: Որոշվեց ժամանակավորապես դադարեցնել գործադուլը («Կռունկը» մինչ այդ էլ գոյություն ուներ, սակայն գործում էր առանց իր շուրջն ավելորդ աղմուկ անելու):

Մարտի 6–8. Ստեփանակերտում եւ մարզում սուգ էր՝ Սումգայիթում ու Կիրովաբադում նահատակված հայերի համար: Ստեփանակերտի հուշահամալիրում կոթող կանգնեցվեց զոհերի հիշատակին:

Մարտի 8-ին Ստեփանակերտի հուշահամալիրում սգո հանրահավաք էր՝ նվիրված Սումգայիթի նահատակներին: Հավաքը դարձավ յուրահատուկ վերջերգը նախորոք հայտարարված սգո օրերի: Համալիրում տեղի ունեցավ նահատակների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանի բացումը: Շուրջ մեկ շաբաթվա ընթացքում երիտասարդ քանդակագործ Արմեն Հակոբյանը, գիշեր-ցերեկ աշխատելով, ստեղծել էր պերճախոս կերպարը մեր ազգային նոր ողբերգության:

Կանայք էին հավաքի տնօրենները: Այն բացեց ու իր սրտառուչ խոսքն ասաց այն օրերի ժողովրդական միջոցառումների ոգին դարձած Ժաննա Գալստյանը՝ Ստեփանակերտի թատրոնի տաղանդավոր դերասանուհին:

- Այսօր երջանկությունը պիտի ծփար մեր հոգիներում, մեր տներում, գարնանամուտի մեր աշխարհում,-ասաց նա:-Սակայն համատարած սուգ է ամենուրեք, որովհետեւ Բաքվի չարագործ մեծերի հրահանգով ու ղեկավարությամբ մեր հարազատներին կոտորել, հոշոտել, հրեշավոր տառապանքների են ենթարկել Սումգայիթում: Մենք միայն մեր ցավի մասին խոսք էինք ասել աշխարհին եւ սպասում էինք, որ կբուժեն այդ ցավը: Նրանք դժոխային վայնասուն բարձրացրին, որ խլացնեն մեր ձայնը, դժոխային գործիքներով ելան մեր դեմ, որպեսզի սպանեն մեզ եւ մեր արդարությունը: Բայց ո՞ւր են պաշտոնական մարմինները: Ա՞յս էր նրանց հռչակած ժողովրդավարությունը, այսպե՞ս են վերակառուցվում ու վերակառուցում: Մի՞թե սուտ են այս մթնոլորտը լցրած կոչերն ու հավաստիացումները... Ո՛չ, մենք կանգ չենք առնի, մենք չենք ընկրկի չարության ու հակահայկական դավերի դեմ: Մենք այսօր կերդվենք մեր նահատակների սուրբ հիշատակի առաջ, որ կգնանք առաջ, կքայլենք աննահանջ, որպեսզի բացվի մեր փրկության դուռը, եւ մենք տերը դառնանք մեր ազատ անկախության եւ հարազատ լեռնաստանի:

Խոսեցին Ղարամետաքսկոմբինատի անվանի աշխատողներ Նադյա Բաղդասարյանը, Սվետլանա Պետրոսյանը, Ռիմա Քոչարյանը: Նրանց ավագը՝ տիկին Նադյան, անեծքով ավարտեց իր խոսքը.

- Թող չորանան այն արգանդները, որ ճիվաղներ են ծնել, թող սովահար գայլերի պես ոռնան այն ղեկավարները, որ այդ ճիվաղներին քշել են մեր անմեղ ազգակիցների վրա:

Խոսեցին Մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Արզիկ Մխիթարյանը եւ ուրիշներ, ապա Ժաննան խոսք ասելու հրավիրեց Սումգայիթի գեհենից փրկված Ալեքսանդր Բաբուրյանին, որը ցավից ու տառապանքից կծկված, բազմատանջ հարազատների մասին պատմեց, խնդրեց, որ տեր կանգնեն փրկվածներին, ապաստան տան նրանց, օգնեն բուժելու թուրքի հասցրած վերքերը...

Կարճ ժամանակում հուշարձանը ծածկվեց գարնան առաջին ծաղիկներով, որով-

հետեւ արարողության բոլոր մասնակիցները՝ ավելի քան տաս հազար մարդ, ծաղիկներ էին բերել՝ վարդ ու մեխակ, մանուշակ ու ձնծաղիկ:

Մարտի 9-ին ընդունված որոշմամբ Մոսկվայում նախատեսվում էր հարցը լայնորեն քննարկել, պատրաստել վերջնական վճռի համար: Մարզի աշխատավորական ու ղեկավար զանազան մակարդակներում դա առաջացրեց նոր եռուզեռ. բոլորն էլ փորձում էին իրենց մասնակցությունը բերել հարցի նախապատրաստությանը: Կազմվեց հեղինակավոր մի պատվիրակություն, որը պարտավոր պիտի լիներ հասնել Մոսկվա, իր առաջարկությունները ներկայացնել բարձրագույն ղեկավարությանը, պահանջել հարցի արդար ու շուտափույթ լուծում: Պատվիրակության կազմում էին՝ Ղարմետաքսկոմբինատի երկու շատ հեղինակավոր ներկայացուցիչները՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատ Սահդա Օրբելյանը, Սոց. աշխատանքի հերոս Քնարիկ Առաքելյանը, Ասկերանի շրջանից՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական ուսուցիչ Իվան Աբայանը (Չանաղչի), Ստեփանակերտի Կոշիկի ֆաբրիկայի վարպետ, մարզխորհրդի դեպուտատ Տատյանա Սոբոլեւան, Ղարմետաքսկոմբինատի կուսկոմիտեի քարտուղար Ռոբերտ Քոչարյանը, Ստեփանակերտի ավտոշարասյան պետ Մաքսիմ Միրզոյանը եւ մի ուսանող Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտից՝ Սերգեյ Շահվերդյանը:

Պատվիրակությունը, անկասկած, մոսկվաբնակ ճանաչված հայեր Հրանտ Եպիսկոպոսովի եւ Հ. Շահնազարովի օգնությամբ, հանդիպումներ ունեցավ քաղաքի հայ համայնքի մի մեծ խմբի, ապա կուսակցական Կենտկոմի պատասխանատու երկու աշխատողների, Համաշխարհային տնտեսագիտության ինստիտուտի դիրեկտոր, ակադեմ. Եվգենի Պրիմակովի հետ: Հետո էլ, մարտի 16-ին՝ Կենտկոմի քարտուղար Եգոր Լիգաչովի մոտ զրույց ունեցավ: Վերջին հանդիպման մասին մարտի 18-ին կենտրոնական հեռուստատեսությամբ հաղորդում եղավ: Իսկ այն իրենից ի՞նչ էր ներկայացնում իրականում:

Պատվիրակության անդամ Մ. Միրզոյանն է գրի առել հանդիպումների բովանդակությունը, որը հիմնականում վերաբերում է իր ու ընկերների (հատկապես իր ու Ռ. Քոչարյանի) ելույթներին, ցույց է տալիս, թե նրանք, ինչպես եւ ուրիշ հանդիպումների ժամանակ, բարեխղճությամբ ու տրամաբանական հյուսվածքով ներկայացրել են ղարաբաղյան բարդույթի պատմությունը, վիճակը ստեղծված պայմաններում, մանավանդ վերջնական ու արդար լուծման անհետաձգելիությունը:

Լիգաչովը, ըստ երեւույթին չուզենալով մերկացնել իր հակահայկական, մանավանդ հակաարցախյան դիրքորոշումը (չնայած այն արդեն բացահայտել էր ոչ շատ անցյալին Բաքվում ունեցած հանդիպումներում), ուշադրությամբ լսում էր պատվիրակության անդամների այնքան արդարացի խոսքը, պահանջի բծախնդիր օրինականությունը եւն, ապա հաճախ էլ դատարկ ու անդեմ միջամտություններ էր անում, ինչպես, օրինակ, Արցախի հին տերերի ռուսասիրության առթիվ՝ «Ձեր պապերն իրավացի՞ էին, եւ դուք դրանով կարո՞ղ եք հպարտանալ», Պետրոս Մեծի հայապաշտպանության խոստման վերհուշի առթիվ՝ «Մենք տեղյա՞կ ենք պատմական այդ առնչություններին, եւ այսօր էլ հենց դրանք պետք է ուղեցույց լինեն մեզ համար»...

Կոնկրետ ո՛չ մի խոսք, ո՛չ մի հանձնառություն կամ խոստում:

Այնուհանդերձ, պատվիրակությունը տուն դարձավ ոչ թեւաթափ, որովհետեւ պաշտոնական վայրերում ոչ ոք չէր մերժել նրանց առաքելությունը, եւ կար ուրախացնող մի երեւույթ. ոտքի էր ելել մոսկվաբնակ հայությունը, փորձում էր օգտագործել, գործի դնել ամեն տեսակ հնարավորություններ՝ հարցին դրական լուծում տալու համար:

Հանդիպումներում պատվիրակության անդամների հետ էին կամ նրանց թիկունքում՝ հիշված գիտնականներ Եպիսկոպոսովը, Սրապիոնյանը, ապա եւ Սերգեյ Միկոյանը, Կոստանտին Գեյվանդովը, Նամի Հարությունովան (Գրիգոր Հարությունովի դուստրը): Նրանք եւ շատ ուրիշներ հետագայում պետք է մերվեին շարժմանը եւ կատարեին իրենց հայրենասիրական մեծ ու գնահատելի աշխատանքը:

✧ ✧ ✧

Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը «լուծելն» սկզբից իսկ իրենց խնդիրը դարձրին մոսկովյան պարբերական հրատարակչությունները: Նրանցից մեկն էլ՝ "Новое время" շաբաթաթերթը, իր 14-րդ համարում, այսինքն՝ 88-ի ապրիլի երկրորդ շաբաթ, իր համար հեղինակավոր գիտնականների հետ սարքած հարցազրույց էր տպագրել, եւ այնտեղ ինչ-որ դոկտոր Բ. Լազարեւ ասում էր. «Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի տարածքի հետ անմիջական կապ չունի եւ պատմականորեն ընդգրկված է Ադրբեջանի տնտեսական սիստեմի մեջ»: Զրույցն անցկացնող Ի. Մաքսիմովն այդ անջատվածության հիմնավոր հիմք է համարում ԼՂԻՄ-ի եւ ՀԽՍՀ արանքում, իբր, գոյություն ունեցող անանցանելի լեռնաշղթան, որը, դարձյալ իբր, «այնքան բարձր է, որ Ղարաբաղում նույնիսկ հնարավոր չէ ընդունել Երեւանից տրվող հեռուստահաղորդումը»:

Այս հարցազրույցին խոսք ասողները կամ հիմար մարդիկ են կամ էլ հիմար էին ձեւանում՝ ինչ-որ շրջանների դուր գալու համար: Թե չէ, կնայեին քարտեզին եւ կտեսնեին, որ Ղարաբաղը Հայաստանից բաժանող լեռնաշղթա չկա, այլ այդ Արցախ-Ղարաբաղն արեւելքից եզրափակում է Հայկական բարձրավանդակը: Այսքա՛ն բան: Իսկ եթե լեռնաշղթայի առկայությունն էլ կարեւոր լիներ, ապա մի՞թե Ուրալյան լեռնաշղթան պիտի Ռուսաստանի ֆեդերացիան բաժաներ երկու մասի:

✧ ✧ ✧

Մարտի սկզբներին մոսկովյան թերթերից մեկը տպագրեց «Մամուլի նորությունների գործակալության» (АПН) նախագահի տեղակալ Կարեն Խաչատուրովի օրագրային գրառումները (ինձ է հասել հրապարակումի քսերոպատճենը՝ առանց լրագրի անվան եւ ամիս-ամսաթվի):

Խաչատուրովն իր խոստովանությամբ ԼՂԻՄ է ժամանել մարզխորհրդի որոշումից մի շաբաթ անց, ջանում էր ամեն ինչ տեսնել խորքով ու լայնքով, անել ճշմարիտ եզրակացություններ: Սակայն փրկություն էր համարում Միխ. Գորբաչովի կոչի (փետրվարի 26) թեզերը եւ, հակառակ մոսկովյան հայ գիտնականների ներկայացրած զեկույցի վերջաբանի, գտնում էր, որ սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծումով կավարտվի խնդիրը («Իմ կարծիքով, ամենակարեւոր հարցերից մեկը ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային իրավունքի ապահովումն է հակասահմանադրական, հակաօրինական գործողություններից»): Իսկ սա էլ այն էր, ինչ որ խոստանում էին եւ միշտ էլ պետք է խոստանային Ադրբեջանի ղեկավարները:

Կարեն Խաչատուրովը մի տեղ ներկայացել է որպես մեծ նկարիչ Գեւորգ Բաշինջաղյանի թոռ: Պապը հազի՞վ թե ինչ որ պայմանի (տվյալ դեպքում՝ պաշտոնի) թելադրությամբ դառնար այսքան պատեհապաշտ

Մարտի 8-ին Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթը լույս տեսավ մի հոդվածով, որն ստորագրում էր ինչ-որ Ա. Զարգարով, տնտեսագիտության դոկտոր, Ադրբեջանի ակադեմիայի հասարակական գիտությունների գծով Գիտական ինֆորմացիայի դիրեկտոր, երեւի հայ, քանի որ, եթե սուննաթած ազգանվան վերջը վերականգնվի, կլինի Զարգարյան:

Այս սուննաթված հայը, իհարկե, իրեն պաշտպանելու, հետագայում եւս իր տերերին ծառայելու համար, կեղտ էր թափում ազգակիցների վրա, քանի որ նրանք, չցանկանալով սուննաթվել, պահանջել են հարգել իրենց ազգային ու մարդկային իրավունքները:

Ազգադավ գիտնականն իր բարբաջանքն սկսում է՝ առաջարկելով հետեւել հին խրատին՝ «արմատի՛ն նայիր»: Բայց չի ասում, թե «արմատին նայելով» ինքն ինչ է պարզել, «արտակարգ բացասական դրսեւորումների ու հնարավոր անկանխագուշակելի հետեւանքների» գործն ինչո՞վ է դատապարտելի, հակահասարակական ու հակաժողովրդական: Նրանո՛վ միայն, որ մարդիկ դեռ արժանապատվության զգացում ունեն, ազատ ու

անկախ, ազգայնորեն ինքնուրույն ապրելու պահանջ ունեն եւ ոչ թե կորցրել են այդ ամենը, դարձել «զարգարով», որի ո՞վ եւ ի՞նչ ազգից լինելն այլեւս դժվար է որոշել սովորական եղանակով:

Մարդը (ներողությո՜ւն այս որակումի համար) հերյուրանքներ ու զրպարտություններ է լսել, նացիոնալիստական տրամադրությունների բորբոքում է տեսել եւ հարց է տալիս. «իսկ դրանք այնտեղի՞ց, արտասահմանից մեր գաղափարական հակառակորդնե՞րը չեն հրամցնում»):

Եւ այսպես, ուրեմն. նա արմատին նայել է ու հիմա «տեսածի», «լսածի», «հնարավոր անկանխագուշակելիի» մասին է վայրահաչում, «քաղքենիների մոլորություն է», «լենինյան ազգային քաղաքականության իսկական դրության կեղծում», «թշնամական պրոպագանդայի հետեւանք»), «մի վիճակ, որ ստեղծել են անպատասխանատու, հանցագործ մարդիկ, որոնք սիրում են իրենց ցույց տալ ազգային հերոսներ, բայց ըստ էության զբաղվում են երկպառակությունների հրահրմամբ, առաջ են քաշում անհիմն պահանջներ՝ դիմելով ... արտասահմանյան համախոհներին»:

Զարգարովը չի շրջանցում նաեւ Սումգայիթի խնդիրը: «Այն հրահրվել է մի խումբ խուլիգանամետ տարրերի կողմից»: Խուլիգան է՜լ չեն, այլ միայն խուլիգանամե՜տ...

Անկասկած, Ադրբեջանի ինֆորմացիայի կենտրոնի տնօրենն իր պարտականությունն էր համարում անդրադառնալ հասարակական-քաղաքական մթնոլորտում իշխող բոլոր երեւույթներին: Այդ պատճառով էլ նրա վայրահաչությունից չէին փրկվել նաեւ «որոշ ամերիկյան կոնգրեսականներ», որոնք Լեռնային Ղարաբաղի հայության պահանջը համարում էին իրավացի՝ պահանջելով «կարգ ու կանոն հաստատել այդ հանրապետություններում, ընդսմին պահպանելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, արմատապես վերանայել ազգային քաղաքականությունը»:

Նշենք, որ Զարգարով «հայի» այս դատարկաբանությունն այն օրերի ադրբեջանական մամուլի ու լրատվության մյուս միջոցներով հակահայկական ո՛չ առաջին ելույթն էր, ոչ էլ վերջինն էր լինելու, որ տարածվում էր հայի անունից: Հայերեն «Կոմունիստին» շատ ստոր մի դեր էր վերապահված այդ ասպարեզում: Այն իր էջերն էր լցնում արցախցիների եւ առհասարակ հայության հասցեին ուղղված բամբասանքներով ու զրպարտություններով, մեղադրական-ամբաստանող այնպիսի հայտարարություններով, որոնցից այն օրերին դեռեւս ձեռնպահ էին մնում ադրբեջաներեն ու ռուսերեն բարբաջողները:

Ցավալի է, որ թուրքի բերան դարձած այդ լրագրի խմբագիրն էր 40-50-ականներին կուսակցության ԼՂԻՄ-ի մարզկոմի առաջին քարտուղար եղած եւ իր հայրենասիրությամբ ժողովրդի անվերապահ սիրուն արժանացած Եղիշե Գրիգորյանի անարժան որդին:

Մարտի 9-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին Ադրբեջանի մի մեծ խումբ ղեկավար աշխատողներ՝ կուս. Կենտկոմի քարտուղար Օրուջեւը, Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ եւ Պետպլանի նախագահ Մութալիբովը, Կենտկոմի էկոնոմիկայի բաժնի վարիչ Մամեդզադեն, մի շարք մինիստրներ: Նրանց հետ էր նաեւ ԽՄԿԿ պատասխանատու աշխատող Վ.Վ. Մաքսիմովը: Ժամանածները պետք է մարզի ղեկավարության հետ միասին պատրաստեին եւ ընդունեին մարզի տնտեսական վերակառուցման ու զարգացման մեծ պլան, որով, ինչպես իրենք էին ասում, կարճ ժամանակում Լեռնային Ղարաբաղը պիտի դառնար Ադրբեջանի հանրապետության ամենազարգացած, ամենածաղկուն, ամենահեռանկարային մասը:

Մարզի ղեկավարները նրանց ցույց են տվել հրապարակում եռացող հանրահավաքը եւ ասել. «Տեսնո՞ւմ եք, այս ժողովուրդը որքան կուշտ է ձեր խոստումներից ու պատրաստականության երդումներից, չի ուզում լինել ձեր հանրապետության եւ ոչ մի մասը, նույնիսկ «ամենազարգացած, ամենածաղկուն, ամենահեռանկարային մասը»:

Իսկ մարտի 11-ին էլ մարզկոմի բյուրոյի ու մարզգործկոմի միացյալ նիստը հատուկ որոշմամբ Կենտրոնից պահանջել է նախ լուծել ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիացնե-

լու հարցը եւ նոր միայն դառնալ տնտեսական խնդիրներին:

Մարտի 10-ին ԼՂԻՄ-ի հարցը քննարկվում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի հատուկ նիստում:

Երեք շաբաթ էլ չէր անցել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի դարակազմիկ որոշումից, որի մասին արդեն ամբողջ երկիրը գիտեր, արտասահմանյան ռադիոձայներն էին անվերջ ու անդադար խոսում..., եւ իրականություն էին հարձակումն Ասկերանի շրջանի վրա, արյունոտ Սումգայիթը: Սումգայիթը, որ կսկծում էր որպես արնածոր վերք, որովհետեւ դժոխքի վերածված այդ քաղաքում այլեւս հայ չէր կարող ապրել, եւ սկսվել էին զանգվածային փախուստն ու գաղթականությունը՝ ինչպես այնտեղից, այնպես էլ Ադրբեջանի մնացյալ հայահոծ բնակավայրերից:

Գորբաչովը Քաղբյուրոյի նիստին հրավիրել էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարներին եւ իր բյուրոյականների հետ միասին, իբր, լսում էր նրանց, ձեւացնում էր, թե խելք-խելքի տալով պիտի ելք որոշեն, փրկեն մարզն ու երկու հանրապետությունների հետագա հարաբերությունները:

Ի դեպ, սա երկու հանրապետությունների ղեկավարների առաջին «առերեսումն» էր, առաջին հանդիպումը «բարձր մակարդակով», եւ, բնականաբար, պիտի բացահայտեր երկու կողմերի դիրքորոշումները, որդեգրած ու վարելիք ուղեգծերը:

(Այստեղ հետեւում են ժողովրդին մասնակցած զրառումները, որոնք ձեռքիս տակ են.-Բ. ՈՒ.):

Խոսում է Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ք.Մ. Բաղիրովը եւ փորձում է «ցուլը» տապալել՝ անմիջապես բռնելով նրա եղջյուրներից: Ասում է.

- Մենք վերլուծության ենք ենթարկել իրադրությունը եւ հայտնաբերել բուն պատճառը: Պատճառն այն տարածքային-ազգամոլական հավակնություններն են, որոնք առաջներում էլ միշտ գոյություն են ունեցել՝ սկսած դաշնակների ժամանակից, երբ ուզում էին ստեղծել իրենց Մեծ Հայաստանը: Սակայն այս անգամ ամեն ինչ արվել է բազմակողմանիորեն կազմակերպված եւ, արժանի հակահարված չստանալով կենտրոնական ղեկավարության կողմից, դրսեւորվել է որպես հակահասարակական, ազգայնամոլ, հակախորհրդային տարրերի դավադրություն: Մարզի կուսակցական ակտիվն ու առհասարակ ղեկավարությունը եւս ներքաշված են դավադրության մեջ, այդ պատճառով էլ մենք զրկված ենք իրադրության վրա ազդելու ամեն մի հնարավորությունից: Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի պլենումում եղել են ելույթներ, որոնք ավելի են շիկացրել դրությունը: Մեզ համար դրությունը ծանր էր Սումգայիթում, ուր եղել են մարդկային զոհեր: Սակայն այնտեղ արդեն ամեն ինչ կարգավորվում է: Շատ բարդ է ԼՂԻՄ-ի վիճակը, ուր ստեղծված «Կռունկ» կոմիտեն, որի ղեկավարն է հայաստանցի Արկադի Մանուչարովը, գրգռել է ժողովրդին, սգո ցույցեր է կազմակերպում, կանգնեցնում հուշաքար, համախմբում ազգայնամոլ տարրերին, իր ազդեցության տակ առնում մարզի ղեկավարությանը: Ուրեմն, ինչպես պարզ երեւում է ասվածից, ամեն ինչ կազմակերպվել է Երեւանից, եւ շարժիչ ուժը դաշնակցական կուսակցության գաղափարախոսությունն է: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղին, ապա այնտեղ, ինչպես ամենուրեք, կան լուծելու հարցեր: Իսկ հիմնականում անհրաժեշտ է գործադրել խստագույն միջոցներ, պետական ու կուսակցական պատասխանատվության ենթարկել մեղսագործներին՝ Զորի Բալայանին, Սիլվա Կապուտիկյանին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Մեզ լուրջ անհանգստություն է պատճառում մարտի 26-ի հեռանկարը, որը կարող է դրությունն առավել բարդացնել, ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ բարձրացրած հարցը հակասում է բոլոր ազգերի շահերին եւ անպայման կտանի առավել բարդ ու պայթունավտանգ վիճակի:

Մ. Գորբաչով.-Ելքն ինչպե՞ս եք պատկերացնում:

Ք. Բաղիրով.-Մենք բանակային միավորումների հետ միասին պետք է ձեռնարկենք միջոցներ, որպեսզի վերջ տանք ծայրահեղականների սադրանքներին: Անհրաժեշտ է **ամրապնդել** (սա կուսակցական լեզվով նշանակում է փոխել) մարզկոմն ու քաղկոմը:

Մ. Գորբաչով.-Պատասխանե՛ք իմ հարցին:
Ք. Բաղիրով.-Անհրաժեշտ է վերջ տալ ԼՂԻՄ-ի շուրջ եղած ամեն մի խոսակցության:
Մ. Գորբաչով.-Իսկ մշակութային հարցեր (այսինքն՝ Արցախում այդ բնագավառի խնդիրներ.-Բ.ՈՒ.) կա՞ն:
Ք. Բաղիրով.-Այո՛. կա՛ն. բայց դրանք անլուծելի չեն:
Մ. Գորբաչով.-Յուրաքանչյուրը թող արտահայտի իր կարծիքը: Քննարկվում է շատ կարեւոր հարց: Եթե մեկնումեկը կփորձի այն ներկայացնել ընդհանուր համաշխարհային փոխհարաբերությունների հյուսվածքից դուրս. չարաչար կսխալվի: Իսկ ԼՂԻՄ-ի լիազորությունները տուժված չե՞ն եղել:
Ք. Բաղիրով.-Այդպիսին եղել է մեր ամբողջ հանրապետությունում: (Ուրեմն. Ադրբեջանում ոտնահարվել են ոչ միայն ԼՂԻՄ-ի հայության շահերը. այլեւ ամբողջ հանրապետության բնակչության. այսինքն՝ նաեւ ադրբեջանցիների շահերը: Երկնքից Ադրբեջանում ինչ-որ դիվային ուժեր են իջել եւ ոտնահարել ադրբեջանցիների շահերը: Գորբաչովին. հավանաբար. գոհացրեց այս պատասխանը. քանի որ նա այլեւս նոր հարց չտվեց Ադրբեջանի ղեկավարին.-Բ.ՈՒ.):

Այսպես հանգամանորեն գրի առնելով Բաղիրովի ելույթն ու տված պատասխանները. հայ ընկերն իր զարմանքն ու զայրույթն է արտահայտում. «Մարդ ի՜նչ անպատկառության է ընդունակ. ինչպիսի՜ լկտիության: Կարծես Սումգայիթը տեղի է ունեցել Հայաստանում եւ ոչ թե Ադրբեջանում: Կարծես Ղարաբաղի հայերը բողոքել են իրենց գլխին թափված երջանկության դեմ եւ ո՛չ թե ազգային ճնշումների ու հալածանքների: Եւ կարծես նա այստեղ ամբիոն է բարձրացել ոչ թե պատասխան տալու. այլ ինչ-որ նորահայտ դաշնակցականների հրապարակ հանելու եւ դատապարտելու»:

Հայ ժողովականը ճիշտ է նկատել. Ադրբեջանի ղեկավարը ոչ թե Քաղբյուրո է գնացել պատասխան տալու՝ տասնամյակներ շարունակ հայկական մարզը խեղդած ու խեղանդամած պահելու եւ այդքանից հետո էլ հայության գլխին Սումգայիթ սարքելու համար. ինչպես պետք էր սպասել՝ հետեւելով քաղաքակիրթ աշխարհի օրենքներին.-այլ հարձակվելու. հակառակորդին զինաթափելու. նորի՛ց խեղդելու համար. ինչպես դարեր ի վեր արել են նրա նախնիները:

Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Ս.Դեմիրճյանն այս կամ այսպիսի խոսքերով պիտի սկսեր իր ելույթը: Սկսեր որպես հարձակվող. որի շահերը լկտիաբար կոխկրտել էին. եւ հարկ էր հակահարված տալ. բարձրացնել իր ոտնահարված ազգային արժանապատվությունը:

Մինչդեռ նա կարդաց նախօրոք պատրաստած ելույթը. որի մեջ. ինչպես ընդունված է. լինում են մի քիչ ընդհանուր դրույթներ. մի քիչ ինքնաքննադատություն. մի քիչ էլ ճշմարտություն: Հետո միայն անում է 1921 թ. անարդար կերպով (վոլյունտարիստական եղանակով) Արցախն Ադրբեջանին նվիրաբերելու պատմությունը. նկարագրում ադրբեջանական քաղաքականության՝ այն օրերին ամենուրեք հոլովվող ու խոնարհվող մանրամասները: «Ընկերներ Դոլգիխն ու Լուկյանովը մեզ մոտ էին. ամեն ինչ կարգավորվում էր: Հետո եղավ Սումգայիթը. եւ հիմա ժողովուրդն այլեւս մեզ չի հավատում... Ես չէի ասի. թե «Ղարաբաղ» կոմիտեն ուժեղ է. դրա համար էլ ժողովրդին տանում է իր ետեւից: Նրա հռչակած գաղափա՜րն է ուժեղ».-Դեմիրճյանը համարձակվում է այս մեկն էլ հաստատել:

Մ. Գորբաչով.-Ի՞նչ առաջարկություններ կան:
Կ. Դեմիրճյան.-Ես կարծում եմ՝ պետք է ստեղծել անկողմնակալ հանձնաժողով. որը կուսումնասիրի գործի էությունը եւ կներկայացնի հարցը լուծելու առաջարկություններ:
(Ուրեմն. ինքը սեփական կարծիք չունի. չի կարող հարձակվել. պաշտպանել իր ազգային ու մարդկային տրորված իրավունքները. թողեք հանձնաժողով գա. քննի. պարզի: Ինչպես էլ կտրի. մենք համաձայն կլինենք: Եւ զարմանալի չէ. որ Գորբաչովն այս դիրքից օգտվեց առանց ական թոթափելու):
Մ. Գորբաչով.-Ձեր պահանջը խոսում է այն մասին. որ հարցի լուծման համար

սահմանադրական հիմք չկա: Ձեր ցուցարարների 20-30 տոկոսը հանցագործներ են: Ձեր հանրապետությունում էլ նույն կրքերն են եռում. ինչ որ Ադրբեջանում:
Կ. Դեմիրճյան.-Բայց Հայաստանից Ղարաբաղ են գնացել միայն 500 մարդիկ. իսկ այնտեղ ամբողջ ժողովուրդն է ոտքի կանգնած: Մի՞թե դա քիչ բան է ասում: Ես կարծում եմ՝ պետք է հանձնաժողով ստեղծել.-իրենն է պնդում հայ հռետորը եւ հաղորդում իր կարծիքով Քաղբյուրոյի վրա ամենածանր տպավորություն թողնելու զորությամբ օժտված տեղեկությունը.-Ղարաբաղում շատերն են պատրաստվում կատարելու ինքնայրման գործողություն: Մարդկանց մղել են այդ անհույս վճռին... Հետո էլ. ի՞նչ գործ ունեն այստեղ դաշնակները. Մեծ Հայաստանը: Ո՞ւմ են պետք այդ անհեթեթ հայտարարությունները:
Մ. Գորբաչով.-Քաղբյուրոն հանձնարարել է քարտուղարությանը. որպեսզի ուսումնասիրի հարցը: Ձեզ էլ ի՞նչ հանձնաժողով է պետք: Հայաստանում լուրեր են պտտվում. որ Դեմիրճյանը համակրում է շարժմանը:
Կ. Դեմիրճյան.-Դա էլ մի բարդ հարց չէ. անմիջապես հանեցե՛ք Դեմիրճյանին. եւ ամեն ինչ կբռնի իր տեղը:
(Եւ այսպես. պաշտպանվելուց անգամ անմիջապես հրաժարվում է հայոց ղեկավարը):
Մ. Գորբաչով.-Մենք հայ ժողովրդին ընդունում ենք նորմալ: Անհրաժեշտ է դա հասցնել ժողովրդին:
(Այսինքն՝ Սումգայիթի կոտորածից հետո չենք կարգադրում կոտորել նաեւ ողջ մնացածներին. մնացած հայությանը: Ինչպիսի՜ մեծահոգություն. որ պետք է դնել Պետրոս Մեծի հռչակած հանրահայտ պատգամի կողքին. «Մենք այդ հայ ժողովրդին առնում ենք մեր հովանու ներքո»):

Սեիդովի (Ադր. Մինիստրների Խորհրդի նախագահ) ելույթը եւս աչքի էր ընկնում Բաղիրովի դիրքորոշմամբ. հարձակումը պաշտպանության լավագույն ձեւն է:

- Այս օրերին.-ասաց նա.-մենք կորցրինք այն ամենը. որ ձեռք էինք բերել 70 տարիների ընթացքում: Իսկ ամենից կարեւորը՝ ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բարեկամությունը: Ես ծնվել եմ Վրաստանում. սովորել Հայաստանում. աշխատում եմ Ադրբեջանում: Եւ այսօր պատրաստ եմ հայտարարել. որ ազգայնամոլների՝ Աղանբեկյանի. Բալայանի. Մուրադյանի (երեւի խոսքն Իգոր Մուրադյանի մասին էր) ավելի քան մեկ տարվա ճնշումը Ղարաբաղի վրա. ու մարզկոմի առաջին քարտուղար Կեւորկովի երկերեսանությունը. կատարել են իրենց դերը...

Եւ նկարագրում է ղարաբաղցիների բարեկեցության երանելի մակարդակը. յուրաքանչյուրին ընկնում է 14.2 մ բնակ. տարածություն. իսկ իրենց հանրապետությունում՝ 10.2:

- Էլ ի՞նչ իրավունքով հարեւան հանրապետությունը խառնվում է մեր հանրապետության ներքին գործերին: Ինչ-որ հանձնաժողով կազմելը կամ ուրիշ որեւէ որոշում կստեղծի միայն պայթյունավտանգ դրություն. որի համար պատասխան պիտի տան հարեւան հանրապետության ներկայացուցիչները:

Ինչ վերաբերում է Սումգայիթին. ապա ուսանելին եւ ուրախալին այն է. որ ադրբեջանական շատ ընտանիքներ փրկել են հայերին:
(Երեւի սա էլ՝ այն ակնկալությամբ. որ Սումգայիթի համար վերին կառավարությունը պարգեւատրի ադրբեջանական ընտանիքներին կամ գոնե փառաբանի իբրեւ բարերարների):
Մ. Գորբաչով.-Ինչո՞ւ Ղարաբաղում հեռուստահաղորդումներ չեն ընդունում:
Սեիդով.-Ճանապարհ ենք կառուցել. էլի պիտի կառուցենք: Իսկ հեռուստատեսությունը կլինի ապրիլին:
Մ. Գորբաչով.-Ինչո՞ւ Հայաստանից Ղարաբաղ գնալն արգելվում է:
(Եւ այս հարցի վրա անմիջապես տեղից վեր է թռչում Բաղիրովը):
Բաղիրով.-Ընդհակառակը:
(Ի՞նչ «ընդհակառակը». այսինքն՝ Ղարաբաղից Հայաստան գնա՞լն էր արգելվում:

Այսպե՞ս պետք էր մտածել):

Մ. Գորբաչով.-Ճի՞շտ է, որ ասում են՝ Նախիջեւանի հայկական 90 հուշարձաններից միայն մեկն է մնացել:

Բաղիրով.-Այդ ասում է Զորի Բալայանը: Դեմիրճյանն էլ իրեն համարում է հայ ժողովրդի առաջին քարտուղարը, պատասխանատուն իր ազգի համար: Եւ այստեղ հանդես է գալիս դաշնակցական կուսակցության կարգախոսով՝ իբր, Ղարաբաղը պոկել են Հայաստանից... Երբ որ ոչ մի ժամանակ այդ Ղարաբաղը Հայաստանին չի պատկանել:

(Եւ այս լկտի հարձակման ու ինքնապաշտպանության համար սանձարձակին կարգի հրավիրելու փոխարեն, ղեկավարը կասակի է տալիս).

Գորբաչով.- Դու իմ այս հարցին պատասխանիր. դուք՝ երկու առաջին քարտուղարներդ, երբեւէ հանդիպե՞լ եք իրար հետ:

Ա. Լուկյանով.-Նրանք այդպես էլ վերաբերվում են իրար:

(Այստեղ Դեմիրճյանը մի ռեպլիկով հասկացնում է, որ իրեն անձնական վիրավորանք են հասցնում: Սակայն, ըստ երեւույթին, ոչ ոք չի ուզում ուշադրություն դարձնել նրա դժգոհության վրա):

Ելույթ է ունենում Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի նախագահ Հրանտ Ոսկանյանը եւ ձախողվում է հենց սկզբից, որովհետեւ այդ սկիզբը լինում է արդեն մերժվածը: Ահա այն.

- 1920-ական թվականներին Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունվել է սխալ որոշում, եւ հետագայում էլ ոչ ոք լրջորեն չի զբաղվել նրանով:

Մ. Գորբաչով.-Մի՞թե դուք չգիտեք, որ այդ հարցն անլուծելի է: Ի՞նչ եք կառչել այդ «Ղարաբաղը Հայաստանին է պատկանում» կարգախոսին ու չեք ուզում ձեռ քաշել: Հասկացե՛ք, այն, ինչ կատարվել է, փչացրել է հարաբերությունները: Տասնամյակներ են պետք, որպեսզի դրանք կարգավորվեն:

Հ. Ոսկանյան.-Այո՛, դա իրոք այդպես է: Բայց այստեղ ինչ-որ ծայրահեղականների ու ազգայնամոլների մասին են խոսում, մինչդեռ իրականում ոտքի է ելել ամբողջ ազգը, եւ նրա վրա դուռը շրխկացնել, ասել՝ Ղարաբաղի հարցն անլուծելի է, դա կարող է կանգնեցնել ահավոր պատկերի առաջ:

Մ. Գորբաչով.-Դուք ինքներդ եք դուռը շրխկացնում մեզ վրա:

Հ. Ոսկանյան.-Խոսքը գնում է ժողովրդի արժանապատվության եւ շատ ու շատ խոր, սուր երեւույթների մասին: Չի կարելի այդպես անհարգալից վերաբերվել...

(Գրառումներում, ցավոք, այստեղ էլ ընդհատվում է Ոսկանյանի ելույթը: Սակայն երեւում է, որ մարդը, բաժանվելով նախօրոք պատրաստված թղթից, պիտի փորձեր պաշտպանել ճշմարտությունը, արտահայտեր սեփական կարծիքը, եթե ուներ այդպիսին):

Հայ ժողովականի սեփական գրառումը. «Ես լսում էի Բաղիրովին, եւ ինձ համար նոր միայն պարզ էր դառնում, թե ինչպե՛ս է, որ Ադրբեջանում կատարվել են այդ խժդժությունները, թե այդ հանրապետության ղեկավարներն ինչո՛վ պիտի զբաղված լինեին, երբ երեք օր ու գիշեր Սումգայիթում կոտորում էին հայերին, ոչնչացնում նրանց ունեցվածքը: Ասում է՝ այդ բոլորն արել են քրեական հանցագործները՝ Հայաստանից եկած մարդկանց գլխավորությամբ: Ինչպիսի՜ անհեթեթություն: Եւ այս րոպեին ես դառնորեն մտածում եմ, թե ինչպես է, որ ինքս ու սա գտնվում ենք միեւնույն կուսակցության մեջ»:

(Այս արժանապատիվ ներածությունից հետո պատմում է Դոլգիխի ու Լուկյանովի ձեռնարկումները Հայաստանում, հանրապետության ղեկավարների իրականացրած միջոցառումները, որոնց նպատակն էր կարգավորել իրադրությունը, ժողովրդի լայն խավերին հանգստացնել: Ապա առաջարկում է «Ընդունել հավասարակշիռ որոշում, թե չէ, հորդորներով այլեւս անհնար կլինի դրությունը փրկել»):

Ելույթ է ունենում նաեւ Ա.Ա. Գրոմիկոն, հավուր պատշաճի, ավելի ճիշտ՝ ոչինչ չասող հանձնարարականներով մեկ աջ է դառնում, մեկ ձախ, վերջում էլ, իբրեւ արտաքին

հարաբերություններում «կոփված մարդ», հայտարարում.

- Այստեղ, անկասկած, գործը գլուխ է եկել ո՛չ առանց արտաքին ազդեցությունների: Տասնյակ պատվիրակություններ են մեզ դիմել, ինչպես նաեւ ԱՄՆ-ին: Այդ պատճառով էլ չի կարելի հաշվից դուրս հանել արտաքին թշնամիներին: Մնում է գոհանալ Գլխավոր քարտուղարի կոչով՝ հանձնարարել, որպեսզի երկու Կենտկոմներն իրենց վրա վերցնեն կացությունը նորմալացնելու պարտականությունը: Եւ ժողովուրդը մեզ կհասկանա:

(Իհարկե, կհասկանա՜: Իսկ երբեւէ եղե՞լ է, որ չհասկանա: Մանավանդ քեզ նման մարազմատիկներին):

Ելույթ է ունենում Պ. Դեմիչեւը եւ, որպես իրադարձությունների տաք վայրից եկած պատասխանատու ղեկավար, հաղորդում.

- Կացությունը շիկացել է երկու տարվա ընթացքում: Եղել են խառնակչություններ, որոնց հեղինակներն են եղել Զորի Բալայանն ու նրա նման պարագլուխները: Մարզային թերթը դարձել է ծայրահեղականների ձայնափողը:

Սրա հանգույն խոսում է նաեւ Վ.Դոլգիխը՝ հայտարարելով, թե «այնտեղ» (երեւի Հայաստանում ու Արցախում) «ժանգով է ծածկված ամբողջ ակտիվը»:

Ե.Կ. Լիգաչով.-Այստեղ մենք գործ ունենք ազգայնամոլական երեւույթների հետ... Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին ոչ թե կամրապնդի, այլ կքայքայի ժողովուրդների բարեկամությունը: Այս շարժման բնույթն այնպիսին է, ինչպիսին Մերձբալթիկայում: Նման խնդիրներ կան նաեւ սոցիալիստական համակեցության երկրներում: Այս ամենը կարող է տանել ԽՍՀՄ խարխլման: Դրանից է կախված մեր ժողովուրդների ճակատագիրը: Եւ սա (երեւի ղարաբաղյան շարժումը.-Բ.ՈԻ.) ուղղակի հարված է վերակառուցմանը, հրապարակայնությանը: Իսկ իրադարձությունները երկրին հասցրել են վիթխարի վնաս: Շարժման համար լուրջ պատճառներ չեն եղել, բացի նրանից, որ երկու կողմի ղեկավարներն էլ ժամանակին չեն պայքարել ազգայնամոլության դեմ: Հանձնաժողովի մասին (նկատի ունի Կ. Դեմիրճյանի առաջարկությունը.-Բ.ՈԻ.) ավելորդ է խոսել: Այն կթուլացնի լարումը Հայաստանում, բայց դրությունը կշիկացնի Ադրբեջանում: Իսկ դա կնշանակի՝ պատրանք ստեղծել մեկի համար՝ մյուսին մղելով չարության: Առհասարակ երկրում չեն կարող լինել տարածքային վերաձեւումներ: Իրադարձություններն էլ եկան հաստատելու այդ ճշմարտությունը:

(Ապա առաջարկում է զբաղվել երկու հանրապետությունների ղեկավար կադրերի հարցով, քանի որ եղածներն ի վիճակի չեղան «վեր մնալ իրենց անձնական շահերից»):

Ն.Ի. Ռիժկովը եւս խոսում է նախորդների փուչ իմաստակություններով: «Լավագույն որոշումը Քաղբյուրոյի որոշումն է: Տակտիկական նկատառումներով չի կարելի խաբել ժողովրդին: Չի կարելի տալ կոտորածի ոչ մի առիթ: Չի կարելի քայքայել այն ամենը, որ ստեղծվել է տասնամյակներով: Ոչ մի հանձնաժողով չստեղծել: Չէ՞ որ կա Քաղբյուրո, կա քարտուղարություն:

Եւ այսքանից հետո առաջարկում է մի քանի օրում ընդունել «ուժեղ որոշում»:

Ա.Ն. Յակովլեւ.-Այն, ինչ կատարվել է Սումգայիթում, ծանր հարված էր մեր ֆեդերացիային (Սումգայիթում կատարվածը եւ ոչ թե արցախյան շարժումը: Գոնե կա՞ր մեկը, որ ասաց այս ճշմարտությունը.-Բ.ՈԻ.):

Երկու ղեկավարներն էլ անկարող եղան տալու իրադրության վերլուծությունը. Բաղիրովը պահանջում էր խստագույն միջոցներ: Եթե ընդունենք նրա դիրքորոշումը, պետք է Հայաստանում բոլորին առնել կալանքի տակ:

Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղի մարզի ինքնավարությունը չի ապահովվել: Իսկ դա տեղի է ունեցել Ադրբեջանի հանրապետությունում, եւ դրա ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Ադր. ԿԿ Կենտկոմի վրա: Չէ՞ որ այդ ամենի համար դո՛ւք եք պատասխանատու...

(Այս խոսքերն ասողի՛, այսքան արդար դիրքորոշման տեր մարդու հետ կարելի՞ էր հույս կապել, կարելի՞ էր գործել, ավելի ճիշտ՝ համագործակցել: Չի երեւում, թե հայ ղեկավարների առաջ ծառացել է նման մի հարց, որպեսզի փորձեն նաեւ նրա լուծ-

մանը ձեռնարկել)։

Կենտկոմի քարտուղար Ռազումովսկին ընդհանուր, հերթապահ նախադասություններով քննադատում է երկու հանրապետությունների ղեկավարներին, մերժում հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկությունը, կոչում համաձայնության ու փոխըմբռնումի։

Ա. Ի. Լուկյանով.-Ես համոզված եմ, որ Հայաստանում շարժման կազմակերպիչները գործել են ղեկավարության գիտությամբ։ Անհրաժեշտ է իրականացնել բաց, հրապարակային դատաստան։ Պետք է մերկացնել Մուրադյանին ու Բալայանին։

Մ. Գորբաչով.-Մենք չենք կարող ճիշտ գնահատել իրադրությունը, եթե հիմք չընդունենք լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքները։ Պետք է նկատի առնել վերակառուցման ու հրապարակայնության շահերը, այլապես չենք հասնի ազգային ճշմարիտ փոխհարաբերությունների հաստատման։

(Իհարկե, Սումգայիթից հետո այսօրինակ անտակտ ու անմիտ դատարկաբանությունը սովորական տրամաբանությամբ կարող էր դիտվել իբրեւ խելագարություն։ Բայց պետք է նկատի առնենք, որ խոսքը Քաղբյուրոյում էր հնչում, եւ այն էլ ոչ այլ մեկի, քան Գլխավոր քարտուղարի բերանից, որն իրավունք ուներ ոչ միայն դատարկաբանելու, այլեւ արտահայտելու մտքեր, որոնք իրար հակասում են, իրար ջնջում)։ Այժմ մեր խնդիրն է թույլ չտալ, որ տեղի ունենա դրության հետագա լարում ու բարդացում (Եւ սա դարձյալ Սումգայիթի՛ց հետո)։ Պատմական արմատներից հեռանալ չի կարելի։ Պատմությունն է, որ մեզ բերել, հասցրել է այս վիճակին... Եւ ի՞նչ է, հիմա պիտի նոր սահմաննե՞ր փնտրենք, ինչպես Չինաստանի ու Ղազախստանի միջեւ։ Երկու հանրապետություններն էլ հայտնվել են ո՛չ այն բարձրության վրա, իսկ մենք պարտավոր ենք, 70 տարի հետո, բոլոր հարցերը լուծել լենինյան ազգային քաղաքականության դիրքերից։ Մի րոպե մտածո՞ւմ եք, թե ինչպե՛ս բարդացրել եք հարաբերություններն ադրբեջանցիների ու հայերի միջեւ։ Իսկ մենք ինչպե՞ս պիտի լուծենք այն հայերի հարցը, որոնք ապրում են ուրիշ վայրերում։ Մտածե՛ք, թե ո՛ւր է տանում այս գիծը։ Հիշեցնե՛ք, որ մենք միայն կես օր ուշացել ենք Սումգայիթում, եւ զոհվել է 23 մարդ («միայն կես օ՞ր» եւ 23 զո՞հ.-Բ.ՈՒ.)։ Ժողովուրդը կողմ է բարեկամության, համատեղ գոյակցության։ Իսկ ելքը հետեւողական աշխատանքն է՝ հիմք ընդունելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի որոշումներն ու կոչը։

(Այսօրինակ մի քանի ճամարտակություններից հետո, իբր, որոշակի ու գործնական քայլեր կատարելու կոչ է անում). անհրաժեշտ է երկու Կենտկոմների ու Մինիստրների խորհուրդների համատեղ որոշումը ԼՂԻՄ-ի մասին։ Դա անհրաժեշտ է։ Դոլգիխն ու Լուկյանովը կօգնեն որոշումը կազմելուն։ Հետո էլ կնայենք քարտուղարությունում ու Քաղբյուրոյում։

Ե. Լիգաչով.-Անհրաժեշտ է նախատեսնել ԼՂԻՄ-ի իրավունքների ընդլայնում, բարյացակամություն նրա կարիքների նկատմամբ, իրականացնել միջոցառումներ բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով (Ուրեմն՝ բարեկամությունը կա, մնում է մտածել այն ամրապնդելու մասին)։

... Վերջում Դեմիրճյանը նորից տագնապ է հնչեցնում մարտի 26-ի համար, որին էլ Գորբաչովը պատասխանում է նոր կոչով՝ առանձնասենյակներում մի՛ նստեք, դեպի ժողովո՛ւրդը, դեպի աշխատավորական կոլեկտիվնե՛րը։

Իմ ստացած գրագրության մեջ ասվում է՝ երբ հրապարակման համար պիտի շարադրվեր նիստի լրատվության բովանդակությունը, Լիգաչովը նախագծի մեջ մտցրեց հայկական կողմի համար ո՛չ ձեռնտու մի հատված։ Այդ առթիվ Դեմիրճյանը խոսեց Ա. Յակովլեւի հետ, ապա Դեմիրճյանը, Ոսկանյանն ու Սարգսյանը մտան Լիգաչովի մոտ, լուրջ խոսակցություն բացեցին նրա հետ։ Զրույցն այնքան սրվեց ու դարձավ անտանելի, որ Լիգաչովը հայերին բառացիորեն դուրս արեց իր առանձնասենյակից.-վկայում է հայ մարդը, առանց բացատրելու, թե Լիգաչովն ի՛նչ էր ավելացրել նախագծին, եւ այն ինչպե՛ս էր շոշափում հայկական կողմի շահերը։ Այսուհանդերձ, կազմված լրատվությունը եղավ շատ ավելի լավը, քան նիստում արված առաջարկությունները։ Գլխավորը՝ այն «դուռ չէր շրխկացնում» ղարաբաղյան խնդրի դեմ»։

◇ ◇ ◇

Եւ այսպես ավարտվեց երկու հանրապետությունների ու Կենտրոնի պատասխանատու ղեկավարների առաջին հանդիպումը «բարձրագույն մակարդակի» վրա։ Ավարտվեց՝ ակնհայտ դարձնելով երեք շահագրգռված կողմերի դիրքորոշումները, գործողության ծրագրերի առկայությունը կամ բացակայությունը։ Այո՛, նաեւ բացակայությունը, քանի որ նիստի ամբողջ ընթացքը ցույց տվեց, թե ինչպես հայկական կողմը նիստի էր եկել առանց որոշակի դիրքորոշման եւ, դժբախտաբար, տուն պիտի վերադառնար ու հետագայում էլ պիտի, իբր թե, գործեր՝ առանց ուղենիշ ծրագրի, առանց շարժմանը լծված բոլոր ուժերի համախմբման ու նպատակամետ ընթացքի։

Նիստը ցույց տվեց, որ ադրբեջանական կողմը հրաշալի պատկերացնում էր իր բռնելիք դիրքը, անելիքը եւ գիտակցում էր դրանց արդյունավետությունը։ Էլ ինչպե՞ս, եթե Սումգայիթից հետո՛ անգամ հարձակվողը, դրության տերն ու թելադրողը Բաղիրովն ու նրա զինակիցներն էին։

Հայերը, ինչպես նրանց ելույթներից եւ առհասարակ նիստի ընթացքից էր երեւում, Կենտկոմ էին գնացել՝ չունենալով պատկերացում իրերի հնարավոր դասավորության մասին, նախապես որոշած չլինելով, թե ի՛նչ է լինելու իրենցից յուրաքանչյուրի դերը։ Ցավալի է, որ նիստի ընթացքում էլ չկարողացան օգտվել բացահայտված հնարավորություններից... Օրինակ, մի՞թե հանդուրժելի է, որ ելույթ ունեցողներից ոմանք Արցախյան շարժումը հայտարարում էին հակավերակառուցողական երեւույթ, հարված այդ վերակառուցման մեջքին, եւ մեկը չկար, վեր կենար, ապացուցեր հակառակը։ Գորբաչովն ասաց՝ մենք Սումգայիթում ուշացել ենք կես օրով, եւ ոչ ոք չառարկեց նրան (երեւի դրանից էր ոգեւորվել, որ մի քանի ամիս հետո էլ կես օրը դարձրեց երեք ժամ)։

Իհարկե, դժվար չէր նկատել ու հասկանալ, որ Գորբաչովն ու նրա ենթակաները ոչ մի տրամադրություն չունեին Արցախյան խնդիրը լուծելու։ Իրենց իսկ դրոշին բարձրացրած կարգախոսները ոտքի տակ տալով՝ նրանք առաջնորդվում էին հարցը ետնախորք մղելու, այն խլացնելու հին եղանակով։ Եւ, ըստ երեւույթին, հայերի գործելակերպն էին ուշի ուշով ուսումնասիրում, որպեսզի մի չնչին վրիպում իսկ հայտնաբերելով՝ մեղքը բարդեն նրանց վրա, իրենց չկամությունը բացատրեն նրանց մեղքերով։ Ինչպես Երեւանում Լուկյանովի ցուցադրած դժգոհությունը, իբր, իրենք ուզում էին Արցախի հարցը լուծել, եւ Ս. Կապուտիկյանն ու Զ. Բալայանը խափանեցին՝ հրապարակելով իրենց հանդիպումը Գորբաչովի հետ (մեր հեղինակի ձեռագրից)։

Ուրեմն, պարզ է, որ Կենտրոնում հարցը լուծելու ցանկություն չկար։

Այսքանի մեջ համոզվելով՝ շարժման ղեկավարներն ու Հայաստանի հանրապետության ղեկավարությունը պիտի կազմակերպեին ուժերի, խելքի, գործողությունների համատեղում, որը եւ ցույց կտար ելքը, կտաներ անխաբ ճանապարհով։ Մինչդեռ հայ ղեկավարները (եւ առաջին հերթին Կ. Դեմիրճյանը) ոչ միայն տրամադիր չէին այդպիսի համագործակցության, այլեւ ցանկացած պահին կարող էին մեկուսանալ, որպեսզի դրսից իրենց չկոչեն ծայրահեղականներ։

Եւ, թերեւս ամենակարեւորը՝ Սումգայի՞թը։ Հայ հռետորներն այն տարել էին իրենց հետ, սակայն չկարողացան օգտագործել, դարձնել քննարկման հիմնական առարկա։ Հակառակը, հաճախ այնպես էին այդ անունը տալիս, կարծես ազգակիցներն են եղել մեղսագործները՝ սեփական մահու եւ տնաքանդության մեջ։

Մեր այս ճակատագրական սխալից մեկ տարի հետո պիտի օգտվեին հարեւան վրացիները՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների առաջին համագումարի բացումը վեր ածելով իրենց տված (Սումգայիթի հայ զոհերից որքա՞ն քիչ) նահատակների համար բողոքի ու դատապարտումի ցույցի։

Հայաստանում հայտնի էր, որ Սումգայիթը, իսկ նրանից առաջ էլ ադրբեջանցիների անփառունակ հարձակումն Ասկերանի վրա, Բաղիրովի անմիջական ղեկավարությամբ է իրականացվել։ Հայ հռետորները չգիտեի՞ն այդ մասին։ Հնարավոր է, որ չիմանային, ո-

րովհետեւ Դեմիրճյանն իրեն հեռու էր պահում շարժումից եւ լռիկ հոգում էր այն կանխելու մասին, նրան չէին հետաքրքրում շարժման մանրամասները: Իսկ եթե գիտեր եւ այն օգտագործել չկարողացավ կամ չցանկացավ օգտագործե՞լ:

Այսպես թե այնպես, տեղի էր ունեցել առաջին մեծ հանդիպումը, շահագրգիռ երեք կողմերը ցուցադրել էին իրենց դիրքորոշումները, ինչ-որ չափով նաեւ հետագա գործունեության (մերոնց դեպքում՝ չգործելու) ծրագրերը: Մնում էր գործի դնել եղած հնարավորությունները, վճռաբար լծվել աշխատանքի:

Մարտի 17-ը Լեռնային Ղարաբաղի՝ արդեն շուրջ մեկամսյա պայքարի մեջ նույնքան վճռական օր եղավ, որքան փետրվարի 20-ը: Վաղ առավոտից արդեն Ստեփանակերտի ցուցարարները գիտեին, որ կուսակցության մարզկոմի պլենում է գումարվելու, եւ անհանգստանում էին՝ չլինի՞, թե պլենումի անդամները տեղի տան:

Պլենումի աշխատանքներին մասնակցում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի կուսակցական-կազմակերպական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ Գ.Պ. Խարչենկոն, Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Ի.Ա. Շվեցը, Ադրբեջանի կոմ. Կենտկոմի քարտուղար Թ.Խ. Օրուջեւը: Նրանք լավ գիտեին, թե ժողովուրդն ինչ է պահանջում, ինչ որոշում է ընդունվելու ժողովում, եւ լրջորեն մտահոգված էին: Չէ՞ որ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը դեռ չէր մարսվել. վերեւներում փաստորեն դեռ չէին ընդունում, բայց եւ չէին կարող մերժել, որովհետեւ այդ օրերին շատ հոլովվող ու թմբկահարվող լենինյան հայտնի ցուցումն այն մասին է, որ ազգերի, մանավանդ ազգային փոքրամասնությունների ինքնորոշման ժամանակ պիտի «իրենց՝ անջատվող մարզին թողնել այդ հարցի լուծումը» (Լենին. ԵԼԺ. հ.24. էջ 377): Իսկ անջատվող մարզի կամքն արտահայտվում է «անջատվող փոքրամասնության պառլամենտի, սեյմի, հանրաքվեի միջոցով» (անդ.):

Լեռնային Ղարաբաղի սեյմն էլ, պառլամենտն էլ նրա մարզխորհուրդն է, որն արդեն որոշում է ընդունել: Իսկ եթե հանրաքվեի կարիք էլ կա, պահ՛, այնտեղ, Լենինի հրապարակն է հավաքվել ավելի քան վաթսուն հազար մարդ, որ կազմում է մարզի համարյա ամբողջ հասուն բնակչությունը: Կա՞ ավելի փառահեղ հանրաքվե, քան այն, որ վաթսուն հազարից ավել մարդիկ միաձայն ու միահամուռ վանկարկում են «Հա՜-յա՜ս-տա՜ն, Հա՜-յա՜ս-տա՜ն», բռունցքները բարձրացրած՝ արտահայտում են իրենց կամքն ու վճռականությունը՝ «Մի՜-ա՜-ցո՜ւմ, մի՜-ա՜-ցո՜ւմ...»:

Պլենումում զեկուցումով հանդես եկած Հենրիկ Պողոսյանից հետո ելույթ են ունեցել պլենումի անդամները՝ Ռոբերտ Քոչարյանը (Ղարմետաքսկոմբինատի կուսկոմիտեի քարտուղար), Սամվել Մամունցը (Մարտակերտ շրջկենտրոնի կոլտնտեսության նախագահ), Բորիս Դադամյանը (մարզի ավտոմիավորման գլխավոր դիրեկտոր), Եղիշե Համբարձումյանը (աշխատանքի ու կուսակցության վետերան), Աշոտ Գասպարյանը (վետերան, Խորհրդային Միության հերոս), Զավեն Մովսիսյանը (Ստեփանակերտի կոմ. քաղկոմի առաջին քարտուղար), Էդուարդ Վարդանյանը (Մարտակերտի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար), Սերգեյ Դավթյանը (պրոֆմիության մարզխորհրդի նախագահ), Արշավիր Գալստյանը (Ասկերանի շրջանի Նորագյուղի կոլտնտ. նախագահ), Վարդան Հակոբյանը (Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատ. քարտուղար) եւ ուրիշներ, շուրջ չորս տասնյակ մարդ, որոնք բոլորն էլ խոսում էին մարզի իրավազուրկ, ազգային-մշակութային զարգացման նվազագույն հնարավորություններից հեռու վիճակից, որն էլ արդյունք էր Ադրբեջանի ղեկավարության վարած շովինիստական, մարզի հայաթափմանն ուղղված քաղաքականության, եւ վերեւներից պահանջում էին անառարկելիորեն կատարել իրենց պահանջը՝ մարզը վերամիավորել մայր Հայաստանին:

Միայն Շուշիի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Հաջիեւն էր, որ դեմ արտահայտվեց առաջարկությանը՝ փորձելով այն բացատրել նացիոնալիզմով վարակված մի խումբ անջատական տարրերի գործունեությամբ: Նրան էլ լռեցրին՝ հասկացնելով, որ նացիոնալիստները գործում են Բաքվում, մեկ էլ Շուշիի շրջկոմում ու շրջգործկոմում:

... Վերջում ելույթ ունեցավ պլենումի ամբողջ ընթացքում լուռ ու անմասնակից մնացած Գ.Պ. Խարչենկոն՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողը: Նա իր ելույթի սկզբում միանգամայն մանվածապատ արտահայտություններով փորձում էր հասկացնել, որ միութենական ղեկավարությունը շատ է մտահոգված, շատ է զբաղվում Ղարաբաղի խնդրով, ավելի շատ, քան ուրիշ որեւէ, նույնիսկ առավել կարեւոր ու առաջնային խնդրով (երեւի ուզում էր ասել՝ դրանից է, որ ղարաբաղցիներն այսպես երես են առել եւ խելքից դուրս բաներ են պահանջում: Թե չէ, այսքան փոքր, վիթխարի Միության մեջ իր դերով ու տեղով չերեւացող մի մարզ ո՞նց կհամարձակվեր նմանօրինակ աղմուկ բարձրացնել, աշխարհի բերանին ծամոն դառնալ):

Պլենումի անդամներն իրենց ելույթներում շատ էին խոսել Սումգայիթի մասին, եւ Խարչենկոյի ելույթի ժամանակ էլ տեղերից նրան վերաբերող բառեր ու արտահայտություններ էին նետում: Մի՞թե դժվար էր հասկանալ. մարդիկ վառվում էին հարազատների հասած անագորույն աղետից, վերքը դեռ չէր սպիացել, իսկ սա ուզում էր հավատացնել, թե սումգայիթյան աղետը մի խումբ հաշիշամոլների ու երես առած լակոտների սանձարձակության արդյունքն է եղել:

Եւ պարոն Խարչենկոն, որ, իր ասելով, Սումգայիթում էր եղել փետրվարի 28-ից մինչեւ մարտի 15-ը, տեսել էր վառված մարդկանց, մորթվածների էր տեսել, դիտել էր ավերված 144 բնակարաններ, շփվել համարյա հինգ հազար հայ սումգայիթցիների հետ, պլենումականների կրքերն ինչո՞վ էր «հանգստացնում»: Նրանով, որ հաղորդեց, թե Սումգայիթի աղետյալ հայերը լսել իսկ չէին ուզում Հայաստան կամ Ղարաբաղ տեղափոխվելու մասին, այլ վճռաբար հայտարարում էին, թե կարող են գնալ միայն ու միայն Կրասնոդարի երկրամասը, ուրիշ ո՛չ մի տեղ: Ասաց՝ ես նրանց հարցրել եմ. «Հայաստան չե՞ք ուզում». «Չենք ուզում: Միայն Ստավրոպոլ, կամ Կրասնոդար»: Եւ հետո էլ իր պնդումը հաստատեց այսպես. «Ես ձեզ կարող եմ ցույց տալ մոտ վեց հարյուր ընտանիքների լրացրած հարցաթերթիկները, որոնցում նրանք ցանկություն են հայտնում գնալ Կրասնոդարի երկրամաս կամ Ստավրոպոլ»:

Բայց չէ՞ որ պարզվել էր, թե ինչպես Սումգայիթում նախ տարածել են, որ ազգամիջյան կոտորածներ եւ ավերածություններ են Ղարաբաղում ու Հայաստանում, եւ հետո են սկսել ջարդը: Գուցե նրանք այդ կոտորածների վախի՞ց են Ստավրոպոլ կամ Կրասնոդար փախչում: Ո՛չ, պրն. Խարչենկոն այդպես չէր մտածում: Նրա նպատակն էր ցույց տալ, ապացուցել, որ նույնիսկ դրսի հայերը զզված են ղարաբաղցիների հրահրած դեպքերից եւ սրանց պատշաճության համար ծավալված երեւանյան իրողություններից:

Եւ այսքանից հետո, ի միջի այլոց, ասաց. «Ինչ վերաբերում է այն հարցին, որից ես սկսել եմ եւ որն այդպես հուզում է, ցանկանում եմ նորից հավատացնել ձեզ, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմը մշտապես զբաղվում է նրանով: Ինձ հանձնարարված է հաղորդել ձեզ, որ այն պիտի լուծվի միայն սահմանադրության շրջանակներում, ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգով:

Բայց ինքը գիտե եւ համոզված է, որ իր ունկնդիրներն էլ գիտեն, թե ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ ազգային ինքնավար մարզի ինքնորոշման իրավունքը կամ սահմանների խնդիրը պարզող ոչ մի կետ չկա, որ ասի, ուղղություն տա, թե ինչպես կարելի է վերացնել ադրբեջանական գաղութակալությունը թոթափել պահանջող ԼՂԻՄ-ի հայության խնդիրը: Ընդհակառակը, այդ Սահմանադրությունը հնարավորություն է տալիս անխախտ պահելու գաղութակալությունը. ասում է՝ եթե ինքնավար մարզն ուզում է անջատվել իրեն գաղութացրած հանրապետությունից, պարտավոր է նախապես ապահովել նրա կառավարության համաձայնությունը: Ա՛յն կառավարության, որն ահա ավելի քան վեց տասնամյակ շարունակ ցույց է տալիս, թե ինքը թշնամին է մարզի ինքնավարության ու ինքնության եւ հիմա էլ այդ ապացուցելու համար Սումգայիթ սանձազերծեց...

Գ.Պ. Խարչենկոյի ելույթի ամբողջ ընթացքում դահլիճը բացականչություններով էր արտահայտում իր կամքն ու կարծիքները: Իսկ հրապարակում ցուցարարներն աղմկում էին, եւ դրսից դահլիճ էր թափանցում նրանց անհանգստությունը:

Եկավ եւ բաղձալի պահը. ընթերցվեց քննարկված հարցի առթիվ ընդունելիք որոշ-

մաս նախագիծը: Դահլիճում տիրում էր այն ցնծությունը, որ լինում է միայն բացառիկ, գերբացառիկ իրադրության մեջ: Հրապարակն արտասովոր լուռ էր, էլեկտրականացած, պատրաստ ամեն վայրկյան պայթելու երջանկության հորդումից կամ զայրույթի լարումից: Եւ այս պայմաններում Ադրբեջանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումն ընդունեց հետեւյալ որոշումը.

«Հաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության պահանջները, Լեռնային Ղարաբաղի կոմունիստների ճնշող մեծամասնության կամքը, խնդրել ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյին՝ քննարկել եւ դրականորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցը՝ դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելությունը որոշելու ժամանակ թույլ տրված պատմական սխալը»:

Մի կարճ, կտրուկ ու անսահմանորեն բաղձալի խոսք, որին երկար էին նախապատրաստվել կուսակցական մարզկոմը, մարզի կառավարական մարմինները, ամբողջ հայ աշխատավորությունը: Շատ երկար՝ սկսած 1921 թ. ամռան դժնդակ օրերից, տասնամյակներ ի վեր:

Պլենումի նիստի մասնակիցները գիշերվա ժամը 3-ին խառնվեցին ցուցարարներին, ապա հայտնվեցին նրանց ձեռքերի վրա վեր-վեր թռչելիս:

Փայտե ամբիոն բարձրացավ Ասկերանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանը: Ռադիոբարձրախոսները հաղորդեցին ուշադրություն հրավիրող նրա խոսքը, եւ փոթորկված հրապարակը մեկեն հանդարտվեց:

- Ժողովո՜ւրդ, սիրելի՜ հայրենակիցներ,-զնգաց քարտուղարի խրոխտ ու ցնծուն ձայնը,-ինձ հանձնարարված է այստեղ հրապարակել մարզկոմի որոշումը ... .

Եւ ընթերցեց: Որոշման վերջին բառը խլացավ հզոր ուռայի ու որոտընդոստ ծափահարության աղմուկի մեջ: Հրապարակի ցնծության ձայնը բարձրացավ աննախադեպ ուժով ու ծավալումով: Երեւի այն արձագանք էր տալիս ամբողջ մարզում, այս հինավուրց հայաշխարհի բոլոր օջախներում, մարդկանց սրտերում...

Գրիգորյանը դեռ ասելիք ուներ:

- Թանկագին հայրենակիցներ,- ասաց,-որոշված է նաեւ մարզային թերթերում հրապարակել մի այսպիսի հայտարարություն՝ որ վաղվանից..., ապա մի փոքր մտածելով ինքն իրեն հարց տվեց.-Բայց վաղվանի՞ց թե՞ այսօրվանից: Այսօրվանի՛ց: Այսօրվանից ամբողջ մարզն անցնում է աշխատանքի...

Ցուցարարներից շատերը հիշում էին մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշման գլխին եկած զավեշտը եւ այս ու այնտեղից գոռում էին.

- Իսկ կնի՞քը, կնի՞քը:

- Կնիքը դրված է՝ ստորագրություններն էլ հետը,-հայտարարեց Գրիգորյանը, եւ հրապարակը որոտաց ցնծության բացականչություններից:

«Կռունկի» ղեկավար Արկադի Մանուչարովը շնորհավորանքի խոսք ասաց հրապարակին.

- Սիրելի համաքաղաքացիներ, համերկրացիներ, արցախցիներ, մեր մարզային խորհրդի որոշման կողքին կանգնեց նաեւ կուսակցական մարզկոմի որոշումը: Իրար շնորհավորենք այդ հրաշամանուկի ծննդի առիթով: Շնորհավորենք եւ սպասենք... Սպասենք, որովհետեւ ասում են՝ ով սպասել չգիտի, նրա կնիկը տղա չի բերում... Իսկ մենք արդեն երկուսն ունենք. երկու կտրիճ, որոնք ուս-ուսի տված այսօրվանից ճակատ պիտի տան մեր մարզի, Արցախական աշխարհի փրկության համար:

- Ցավդ տանեմ, է՜, քե մատա՜ղ,-լացակումած գոռաց բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանը, եւ հրապարակն ասես խենթացավ երջանկությունից:

Մարտի 20-ին, վերջապես, «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը հրապարակեց կուսակցության Ադրբեջանի կենտկոմում տեղի ունեցած կարեւոր մի միջոցառման լրատվությունը: Քննարկվել էին Սումգայիթում փետրվարի 27-29-ին տեղի ունեցած դեպքերը, եւ ընդունվել էր որոշում: Այնտեղ ասված է. «Ս. թ. փետրվարի վերջին խուլիգանամետ տարրերի մի

խումբ Սումգայիթում հրահրել է անկարգություններ: Հակաօրինական գործողությունների մեջ են ներքաշվել երերուն, տհաս մարդիկ... Քրեական տարրերը գործել են ավազակային արարքներ՝ հասցնելով մարդկային զոհերի, որոնց մեջ են եղել տարբեր ազգերի մարդիկ: Ողբերգական այս դեպքերը ծնել են վատառողջ լուրեր՝ վիթխարի վնաս հասցնելով ադրբեջանցի եւ հայ ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամությանը»:

Ուրեմն, դարձյալ «խուլիգանամետ տարրեր», «հակաօրինական գործողություններ», տարբեր ազգերի մարդկանց զոհեր, արդյունքն էլ՝ լոկ «վատառողջ լուրեր»:

Չէր կարելի եղածն ավելի այլանդակ, սրբապղծորեն կեղծապատիր ներկայացնել, քան արել էին: Սակայն երբ քննարկումից հետո պաշտոնից հանել էին Սումգայիթի քաղկոմի առաջին քարտուղար Մուսլիմ-զադեին՝ հեռացնելով նաեւ ԽՄԿԿ շարքերից (երեւի Գորբաչովի հրահանգով), նա ընդվզել էր որոշման դեմ, սպառնացել, թե կապացուցի, որ ամեն ինչ կազմակերպված է եղել Կենտկոմի եւ նրա առաջին քարտուղար Բաղիրովի կողմից: Դրանից հետո արդեն որոշման մեջ է մտցվել Մուսլիմ-զադեի «հակակուսակցական վարքը, որը հասցրել է Սումգայիթի ողբերգական դեպքերին»: Ուրեմն, հիմքը կուսակցական ղեկավարի «հակակուսակցական վարքն» է եղել եւ ոչ թե «խուլիգանամետ տարրերի» խժդժությունները:

Մարտի 21-ին "Правда"-յում տպագրված «Էմոցիաներ եւ բանականություն» հոդվածը, որի հեղինակներն էին Յու. Առաքելյանը[1], Զ. Կադըմբեկովը եւ Գ. Օվչարենկոն, լայնորեն անդրադարձավ Ղարաբաղի խնդրին՝ նրա վրա թափելով հազար կեղտ ու զրպարտություն, Սումգայիթի դեպքերն էլ ներկայացնելով այնպես, կարծես այնտեղ եղել են միայն հայասիրության ցուցադրումներ. Սումգայիթից շատ ադրբեջանցիներ «իրենց ցույց են տվել որպես իսկական ինտերնացիոնալիստներ», «անձնազոհորեն փրկել են հայկական ընտանիքները», «ավտոբուսի մի վարորդ անմիջապես իր ծննդավայր Շաքի է տեղափոխել տասնյակ հայերի», «ադրբեջանական մի ընտանիք փակել է խուլիգանների ճամփան դեպի բազմահարկ շենքը»: Եւ այսօրինակ ուրիշ ցուցանմուշներ, որոնց ամբողջությունը պետք է դիտել որպես Սումգայիթի ադրբեջանցիների այնպիսի թատրոն, որն արել են՝ ապացուցելու իրենց հայասիրությունն ու մարդկային վսեմագույն հատկանիշները...

Այս խեղկատակության թեմ-թերթն էլ կոչվում է "Правда"-ճշմարտությո՜ւն:

Մարտի 21-ին աշխարհահռչակ իրավապաշտպան, ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովը Մ.Ս. Գորբաչովին էր ղրկել նամակ, որով խոսում էր այդ օրերին շատ հուզվող երկու խնդիրների՝ Ղրիմի թաթարների՝ իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու եւ ԼՂԻՄ-ի հայության՝ մայր Հայաստանին վերամիանալու վերաբերյալ փետրվարի 20-ին ընդունած որոշման մասին, պահանջում էր երկու հարցերն էլ քննարկել եւ վերջնական լուծում կայացնել, քանի որ յուրաքանչյուր դեպքում խոսք է գնում մեր երկրի մեկ ժողովրդի հանդեպ գործված անարդարությունից:

«Վերակառուցման պայմաններում,-գրում էր Սախարովը,-Ղարաբաղի հայության հոգում հարցի սահմանադրական լուծման հույս էր ծագել: Փետրվարի 20-ին դեպուտատների մարզային խորհուրդն ընդունեց որոշում Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդների առաջ միջնորդելու՝ մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու համար: Դրանից առաջ էլ նման որոշումներ էին ընդունվել մարզի հինգ շրջաններից չորսի խորհուրդներում: Շրջանային ու մարզային խորհուրդների որոշումները պաշտպանվեցին բազմահազարանոց խաղաղ հանրահավաքներով մարզում եւ Հայաստանում: Անկասկած, այս ամենի մեջ արտացոլվում էին վերակառուցման հետ կապված նոր ժողովրդավարական հնարավորությունները: Սակայն իրողությունների հետագա զարգացումը բարեհաջող չեղավ: Փոխանակ խորհրդային իշխանության մարմինների միջնորդությունը նորմալ սահմանադրական եղանակով քննելու, սկսվեցին խուսանավումներ ու հորդորներ՝ ուղղված գերազանցապես հայերին: Միաժամանակ մամուլում ու հեռուստատեսությամբ

1. Յու. Առաքելյանը հետագայում ապացուցեց, որ ինքը չի մասնակցել հակահայկական հոդված հորինելուն, եւ նրան ազատեցին «Правда»-ի աշխատակցի պաշտոնից:

հայտնվեցին հաղորդումներ, որոնցում դեպքերը շարադրվում էին պակասավոր ու միակողմանի, իսկ հայ բնակչության օրինական պահանջները ներկայացվում էին իբրեւ ծայրահեղական՝ նախապես պայմանավորելով բացասական պատասխանը:

Դժբախտաբար, հարկ է արձանագրել, որ արդեն ո՛չ առաջին անգամ սրված իրադրության մեջ բացախոսությունը հայտնվում է ճնշված վիճակում, հատկապես այն պահին, երբ այն չափազանց անհրաժեշտ է:

... Այսպես թե այնպես, վերակառուցմանը ձեռնոց է նետված: Ես հույսով եմ, որ երկրի ղեկավարությունը, Քաղբյուրոն, ԽՄԿԿ Կենտկոմը, Գերագույն խորհուրդը կգտնեն իրադրությանը համապատասխանող լուծման եղանակը՝ վճռական, ժողովրդավարական ու սահմանադրական:

Այս նամակում բարձրացված խնդիրները դարձել են վերակառուցման, անցյալի դիմադրությունն ու բեռը հաղթահարելու նրա կարողության փորձաքարը: Չի կարելի նորից տասնամյակներով հետաձգել այդ հարցերի արդար ու անխուսափելի լուծումը եւ երկրում թողնել լարումների մշտական գոտիներ»:

Մարտի 22-ին ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող բոլոր հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդների նախագահությունները, երեւի Մ. Գորբաչովի հանձնարարությամբ, քննեցին ԼՂԻՄ-ում ստեղծված վիճակը եւ ընդունած որոշումներում ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահությանը խնդրեցին միջոցներ ձեռք առնել՝ ըստ ԽՍՀՄ սահմանադրության, այսինքն՝ պահպանելով Ադրբեջանի հանրապետության ամբողջականությունը: Միաժամանակ պահանջում էին կտրական միջոցներ ձեռք առնել նման պառակտչական տրամադրությունների դեմ, քանի վարակը չի տարածվել խորհրդային եղբայրական հանրապետություններում:

Մարտի 23-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահությունն ընդունեց որոշում «Լեռնային Ղարաբաղում, Ադրբ. ու Հայկական ԽՍՀ-ներում ստեղծված վիճակի առթիվ միութենական հանրապետությունների դիմումների կապակցությամբ (ձեռնարկվելիք) միջոցառումների մասին»:

✧ ✧ ✧

Մարտի 24-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմն ու ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995 թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը, որն անմիջապես էլ թմբկահարվեց որպես մարզի աշխատավորության պահանջների բավարարման միակ ու սպառիչ միջոցը եւ այնպիսի փրկություն, որի համար հայությունը պետք է հավերժաբար երախտապարտ մնար ԽՍՀՄ գորբաչովյան ղեկավարությանը: Բավական է հիշել, որ ԼՂԻՄ-ի նման փոքրիկ մի վարչական միավորի յոթնամյա զարգացման համար այդ որոշմամբ հատկացվում էր 400 միլիոն ռուբլի, երբ մարզի տարեկան ողջ բյուջեն նախորդ տարիներին կազմել էր ընդամենը 40 միլիոն ռուբլի: Ամբո՜ղջ բյուջեն:

Միութենական կառավարությունը մարզին խոստանում էր վիթխարի մի գումար՝ երեւի մտածելով, թե արցախահայությունը կլսի նրա մասին եւ, խելքը թռցրած, վրա կտա ու կմոռանա իր պահանջը:

Սակայն մարզում այդ գումարի լուրը եւ առհասարակ որոշումն ընդունվեց մի այնպիսի պաղարյունությամբ, ասես ոչինչ լուրջ բան էլ տեղի չէր ունեցել, եւ պետք էր համառորեն շարունակել պայքարը մայր Հայաստանին միանալու համար:

Այստեղ հարկ չենք համարում խոսել որոշման այլեւայլ թերությունների, մանավանդ նրա իրականացման անհնարինության մասին: Բավական է նշել միայն, որ որոշումն ինքն իր կենսագործման վերաբերյալ ոչինչ չէր պարունակում, իսկ մարզն ուներ արտադրական նվազագույն հզորություններ, որոնց առկայությամբ անհնար էր լինում յուրացնել նույնիսկ Ադրբեջանի կողմից ամեն տարի հատկացվող ողորմելի միջոցները:

Մարտի 27-ի միջօրեին զանգեցին ԳԱ-ի նախագահությունից, ասացին՝ պրեզիդենտ Վիկտոր Համբարձումյանն Ավագների խորհրդի նիստ է հրավիրում, պետք է ներկայանամ:

Հետո իմացա, որ ստեղծված է հասարակական այդպիսի մարմին, որի կազմում են հանրապետության մշակույթի ու գիտության անվանի կամ, թերեւս, Արցախի խնդրին սերտորեն առնչվող մարդիկ, որոնք, ըստ հարկի, պետք է պարբերաբար հավաքվեն, որոշեն, թե ի՛նչ է պետք ասել եւ անել, ինչո՛վ պետք է օգնել արցախյան բարդույթի լուծումն արագացնելուն:

Համբարձումյանի առանձնասենյակն էին հավաքվել Սիլվա Կապուտիկյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, Գալուստ Գալոյանը, Գագիկ Սարգսյանը, Սոս Սարգսյանը, ակադեմիայի մի շարք աշխատողներ:

Պարզվեց, որ Ավագների խորհուրդն իր հեղինակավոր, այդ պատճառով էլ վճռական խոսքը պետք է ասի գործադուլ-դասադուլ-հանրահավաքների մասին, որպեսզի հայ ժողովուրդը (Հայաստանում եւ ԼՂԻՄ-ում) պարապ ու անպտուղ այս զբաղմունքին վերջ տա, անցնի աշխատանքի:

Նիստի համարյա բոլոր մասնակիցներն էլ մեկ կարծիքի էին, հատկապես պետք է վերջ տալ գործադուլներին, չէ՞ որ պարզից էլ պարզ է, որ դրանով ոչնչի հասնել չի լինի, հակառակը, ողջ Խորհրդային Միությունում ենք աչքից ընկնում, վարկաբեկվում, կորցնում վաղեմի անունն ու փառքը: Լրատվության մարմինները, հատկապես հեռուստատեսությունը, ամեն օր հաղորդում էին Երկրի տարբեր հանրապետությունների ղեկավարների ու շարքայինների, հատկապես բանվորական կոլեկտիվների գանգատները մեր դեմ: Մի առանձին զայրույթով դատապարտում էին մեր «Նաիրիտ» արտադրական միավորման պարապուրդը, որի պատճառով իրենք չեն ստանում պայմանագրով հասնող այլեւայլ արտադրանքը եւ պարապ կանգնած են իրենց հաստոցների առաջ...

Իհարկե, կարելի էր հասկանալ գանգատավորներին: Բայց մի՞թե այդպես էլ նրանք չպետք է հասկանան հայ ժողովրդին, չպահանջեն, որ մարդկային ու օրինական վերաբերմունք ցուցաբերվի նրա ցավի նկատմամբ:

Համարյա որոշվեց, որ ավագներս գնանք, ելույթ ունենանք հանրահավաքների առաջ, մեր կարեկցական խոսքն ասենք այս հայ մարդկանց, մեծավարի խորհուրդ տանք: Գտնում էին, որ ես էլ Ստեփանակերտ պիտի գնամ, որովհետեւ այնտեղ ինձ կլսեն, խոսքս բանի տեղ կդնեն...

Նիստի ամբողջ ընթացքում ես լուռ ունկնդրել էի եւ, վերջապես, փորձեցի կարծիք էլ հայտնել:

- Վիկտոր Համազասպովիչ, ես այնպես եմ կարծում, թե մենք այսօր հանձնարարություն ենք կատարում, մեր հանրապետության ղեկավարության հանձնարարությունը: Այդ ղեկավարությունն էլ, մեզ այսպիսի քայլի մղելով, կատարում է Կենտրոնի հանձնարարությունը:-Խոսելիս ուշադիր նայում էի պրեզիդենտի երեսին, եւ այնտեղ նկատեցի մի խաղ, որ ասում էր՝ այո՛, այդպե՛ս է: Համենայն դեպս ինքն էլ շատ էր ուշադիր: Այդ վայրկյանին մտածեցի՝ նա հիշո՞ւմ է ինձ, ճանաչո՞ւմ է: Տարիներ առաջ, 1976-ին, Ակադեմիայի տարեկան համագումարային նիստում գովեստագիր է հանձնել «Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում» գրքիս համար: Պատմագիտության բնագավառում անցած տարվա միակ մրցանակը: Հանձնում էր եւ, ըստ երեւույթին, միայն ինձ համար լսելի, ասաց. «Ես շատ ուրախ եմ, որ Ձեզ մրցանակ եմ հանձնում ա՛յս գրքի համար»: «Ա՛յս գրքի համար»: Ուրեմն, Խաչեն-Արցախը նշանակություն ուներ, կարեւո՜ր նշանակություն, եւ այսօր մեզ ժողովի հավաքելով՝ այդ Խաչեն-Արցախի ճակատագրին վերաբերող հարց է քննում, մեզ մղում է վճռական քայլի:-Վիկտոր Համազասպովիչ, դուք համոզված եք, որ հանրահավաքը լսելո՞ւ է մեզ, կատարելո՞ւ է մեր տված խորհուրդը: Իսկ եթե կատարի էլ, ի՞նչ երաշխիք, թե դա լինելու է օգտակար քայլ: Չէ՞ որ ժողովուրդը, մեր ամբողջ ազգը, հուսահատությունից է գնացել այդ քայլին, իր մեծ ու անհուն ցավի հանդեպ քար անտարբերության դեմ ընդվզելո՜ւց...

Կարծեմ՝ այսօրինակ մի քանի ուրիշ նախադասություն էլ էի ասել: Տեսա՝ ինձ ակ-

նապիշ նայող ու լսող պրեզիդենտի աչքերը խոնավացան: Լռեցի. եւ որոշ ժամանակ անց միայն ինքը փորձեց խոսել: Խոսել. այսինքն՝ ինձ պատասխանել... եւ ցածրաձայն ասաց.

- Իսկապես, փոխարենն ի՞նչ ենք խոստանում...

Այսինքն՝ նրանք, որ մեզ այդպիսի հանձնառություն են տվել, որեւէ նոր քայլ պի-տի՞ կատարեն:

Եւ այդպես էլ, առանց որեւէ որոշում ընդունելու, ցրվեցինք, գնացինք տներ:

Իսկ ես հետագայում մեր պրեզիդենտի մասին մտածելիս միշտ էլ հիշում էի նրա խո-նավացած աչքերը:

✧ ✧ ✧

Մարտի վերջերին արդեն Խորհրդային Միության, ինչո՞ւ չէ, նաեւ ամբողջ աշխարհի լրատվությունը բռնված էր արցախյան հակամարտությանը վերաբերող բազմապիսի լուրերով: Միությունում դրանք հիմնականում այնպիսիք էին, ինչպիսիք դուրս էին գալիս կենտրոնի ղեկավարությունից ու նրանց հանձնարարությամբ ջուր պղտորող կենտրոնական թերթերից, հատկապես, այսպես կոչված, «Правда»-ից.

Իսկ աշխարհի տարբեր երկրներում, հատկապես ԱՄՆ-ում, Մերձավոր Արեւելքում, Ֆրանսիայում, Կանադայում, Հունաստանում եւ համարյա բոլոր այն տերություններում, որ հայկական գաղութ ունեին, տիրապետող էր ճշմարտությունը, որովհետեւ գործի էին ան-ցել հայ ուժերը, հայկական պահանջատիրության ու հայ դատի մարմինները եւ տարա-ծում էին ճշմարիտ խոսքը ոտքի ելած արցախահայության գոյապայքարի մասին, զար-մանալիորեն արագ, դիպուկ, անվրեպ կրակ էին բացում հակառակորդ ուժերի դիրքերի վրա:

Խորհրդային Միության տարբեր վայրերում եւս առաջադիմական ուժերը քնած չէին իշխանությունների տարած հաշիշից: Նրանք հաճախ էին այս կամ այն կերպ հրա-պարակ հանում իրենց կարծիքները, կարեկցանքն ու պայքարին օժանդակելու կամքը:

Այս ժամանակ էր, որ Հայաստանի Գրողների միությունում Բելոռուսից ստացվեց հե-տաքրքիր մի նամակ: Այն ստորագրել էր Յուլյա անունով մի կին, իրականում՝ Կանե Յու-լյա Միխայլովնա: Շարադրվածից էլ երեւում էր, որ աշխատում է Բելոռուսի Գրողների միությունում, թարգմանչուհի է, Ղարաբաղի բարդույթի մասին զրույցներ է ունեցել ի-րենց նշանավոր գրողներ Բրըլի, Բըկովի, Գիլեւիչի ու մյուսների հետ, նամակը գրել է համարյա նրանց հանձնարարությամբ (Գիլեւիչն ասել է՝ «Ճշմարտության տարածումն անհրաժեշտ է», ահա թե ինչի՛ դեմ է զայրացած): Երեւում էր՝ իրենց մտավորականներն ամենից շատ վրդովված են ղարաբաղյան խնդրի դեմ պաշտոնական մակարդակներում լայնորեն պտտվող այն ստից, որ ասում է՝ դա չեղած-չտեսնված մի երեւույթ է, անընդու-նելի հենց նրանով, որ պահանջում է խորհրդային մեկ հանրապետության պատկանող տարածքը վերցնել ու տալ մի այլ հանրապետության: Այո՛, չեղած-չտեսնված երեւույթ, աննախադեպ ու անհնարին խորհրդային իրականության մեջ:

Տիկին կամ օրիորդ Յուլյայի գրածից երեւում էր, որ իրենց Գրողների միությունում ստեղծվել ու ձեռքից ձեռք էր անցնում պաշտոնական այս կեղծիքը մերկացնող մի հոդ-ված, եւ նրանով ապացուցվում էր, որ Ղարաբաղի պահանջը ո՛չ աննախադեպ է, ո՛չ էլ անօրինական: Բայց քանի որ վստահ չեն, թե հնարավոր պիտի լինի հոդվածի հրապա-րակումը, Գիլեւիչի հորդորով Յուլյան իր պարտքն է համարել հայ գործընկերներին հա-ղորդել. «Միակ իրականը, ինչով ես կարող եմ թեկուզ նվազագույն չափով օգնել, դա հաղորդելն է մեկ շատ հետաքրքիր, կարեւորագույն պատմական փաստի, որը քիչ հայտնի է, սակայն կարող է եւ պետք է դիտվի որպես նախադեպն այն պահանջի, որ ԼՂԻՄ-ն է ներկայացրել՝ Հայկական ԽՍ Հանրապետությանը միավորվելու համար» (նամակից):

Եւ նրանից հետո պատմում էր արդեն Ուկրաինայից ու Ռուսաստանից 1924–1926 թթ. Բելոռուսին անցած մի շարք խոշոր շրջանների մասին, որոնք հիմնականում բելոռուս

բնակչություն են ունեցել եւ, առանց որեւէ աղմուկի կամ բարդության, միացվելով Բե-լոռուսին, նրա տարածքը համարյա կրկնապատկել են (32,405 կմ^2 դարձել է 110,584 կմ^2), բնակչությունը համարյա եռապատկել (1,5 միլիոնից՝ 4,2 միլիոն), նշում է Բելոռուսի խորհրդային հանրագիտարանի 12-րդ հատորը, 1975 թ. հրատ., էջ 143:

Եւ ապա ընկ. Յուլյան հուզված հարցնում է. «Դա տեղի՛ է ունեցել, կատարվե՛լ է: Իսկ ինչո՞ւ հիմա չի կարող կատարվել: Բայց քանի որ այդ տարածքը տրված է եղել Ադր-բեջանին, ուրեմն հիմա, որքան ես եմ հասկանում, Ադրբեջանն ինքը պիտի համաձայ-նի (այսինքն՝ նրան պետք է համաձայնեցնեն), հրաժարվի այդ տարածքից...»:

Ահա այսպե՛ս. նորմալ տրամաբանությամբ օժտված, մանավանդ նորմալ բարոյակա-նության հետեւող մարդու համար որքա՜ն պարզ, հասկանալի եւ լուծելի էր Ղարաբաղի խնդիրը:

Մարտի 28-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի Խաղաղության պաշտպանության հանրա-պետական կոմիտեի նախագահության ընդլայնված նիստը: Այնտեղ էին հավաքվել հան-րապետական կոմիտեի նախագահության անդամները, ԳԱ հասարակական գիտություն-ների ինստիտուտների ղեկավարներն ու ակադեմիկոսները, մշակույթի ու գրականության գործիչներ: Հանդիպում էր Խաղաղության միութենական կոմիտեի նախագահ, գրող ու հասարակական գործիչ Հենրիխ Ավերյանովիչ Բորովիկի հետ: Առիթն ու պատճառը Ղա-րաբաղի դեպքերն էին եւ Հայաստանում ու Ադրբեջանում ստեղծված վիճակը, նպատա-կը՝ հարցի մի քննարկում, որը Ղարաբաղում ու Բաքվում տեղի ունենալիք համանման քննարկումների հետ միասին, հիմք էր դառնալու նույն Բորովիկի ղեկավարությամբ Հա-մամիութենական հեռուստատեսությամբ տրվող «Դիրքորոշում» ամենամսյա հաղորդում-ներից մեկի համար:

Նիստը բաց հայտարարեց հանրապետական կոմիտեի նախագահ, ակադ. Գ.Ա. Գա-լոյանը՝ Ղարաբաղի դեպքերը եւ նրանց հետեւած երեւանյան իրողությունները ներկա-յացնելով որպես հայ ժողովրդի միասնության, տասնամյակներ ի վեր ոտնահարված ի-րավունքի համար մեր ազգի արդար բողոքի ձայն, որը, ճիշտ է, արձագանք գտավ միու-թենական մասշտաբով, սակայն շատ դեպքերում այդ արձագանքն աղավաղված էր եւ ունեցավ ցավալի հետեւանքներ: Միութենական ղեկավարությունը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Սակայն մեր ժողովուրդը հույս ու-նի, թե դա դեռեւս հարցի փակում չի նշանակում, եւ համբերատարությամբ սպասում է հետագա արդար ու առավել հիմնարար միջոցառումներին:

Հ. Բորովիկը հաղորդեց, որ ինքն առաջին անգամն է Երեւանում եւ ներկայացնում է Կենտրոնական հեռուստատեսությունը, որից շատ դժգոհ է հայ ժողովուրդը, եւ տվյալ հարցում՝ միանգամայն իրավացի: Ապա խոսեց այսպես.

- Փետրվարի 20-ից ի վեր ամբողջ Խորհրդային երկրի ուշադրությունը կենտրոնացած է Ղարաբաղի եւ նրա շուրջ ծավալված դեպքերի վրա: Շահագրգռված յուրաքանչյուր կազմակերպություն ջանում է որեւէ կերպ օժանդակել այդ բարդ, շատ խճճված հարցի արդար քննությանն ու լուծմանը: Եւ, ահա՛, մենք էլ նախատեսել ենք մեր «Դիրքորոշում» հաղորդումներից մեկը նվիրել Ղարաբաղի հարցին: Դրա կողքին ծրագրել ենք նաեւ Խա-ղաղության համամիութենական կոմիտեի գծով եւս Թիֆլիսում կազմակերպել անդրկով-կասյան երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների մի նիստ, որին գուցե ձեր հա-մաձայնությամբ հրավիրենք նաեւ հարեւան Ստավրոպոլի ու Կրասնոդարի երկրամասերի կոմիտեներին (Իսկ թե սրանք երբվանից են հարեւան, իրեն էր հայտնի.-Բ.ՈՒ.): Ինձ թվում է՝ երկու դեպքում էլ մենք կօգնենք Ադրբեջանի ու Հայաստանի աշխատավորներին՝ վե-րագտնելու իրենց բազմադարյան եղբայրության ճանապարհը, սպիացնելու Սումգայի-թում եւ այլուր իրար հասցված վերքերը, գուրգուրելու նոր սերնդի խեղված բախտը...

Վերջերս մենք գտնվում էինք ԱՄՆ-ում: Մեր խմբի հետ էր նաեւ Ջորջ Բալայանը: Երկկողմ բանակցությունների ոգին այն էր, որ բավական է իրար քննադատենք, համաշ-խարհային ասպարեզ քաշենք այն մեղադրանքները, թե ո՛վ է առաջինն այս կամ այն երկիրը մտել, ստեղծել անհանդուրժելի մթնոլորտ... Կարեւորն այն է, որ երկուստեք ձգտենք

խաղաղության, բարեկամության ու համագործակցության եւ այս նպատակին ծառայեցնենք մեր ամբողջ գործունեությունը, խոսքը, մանավանդ մշակույթը...

Գուցե դուք համաձայն չե՞ք մեր ծրագրած երկու միջոցառումների հետ կամ ունե՞ք առաջարկություններ, ես հաճույքով կլսեմ:

Սոս Սարգսյան (ԽՍՀՄ ժող. դերասան).-Ես առաջարկում եմ Սումգայիթի աղետը կոչել իր իսկական անունով՝ Եղեռն (գենոցիդ):

Վերջերս մեր հանգուցյալ գործընկեր Հենրիկ Մալյանն իր «Կոմիտաս» սցենարը տարել էր Մոսկվա՝ նկարահանման համար թույլտվություն ստանալու, եւ նրան ասացին. «Բավական է, էլի՜, դուք արդեն ձանձրացրել եք ձեր այդ եղեռնով: Ի՞նչ եք ուզում վերջապես, աշխարհը ոտքի գլուխն առնի ու ձեզ հետ միասին սո՞ւգ դնի»: Եւ Մալյանն սկսել է նրանց այսպես բացատրել: «Դուք եւս եղեռն եք ունեցել,-ասել է նա:-Գերմանա-ֆաշիստական հորդաները այս ու այնտեղ զանգվածաբար կոտորել են ռուս խաղաղ բնակչությանը: Բայց մեր ու ձեր եղեռնների միջեւ մի «փոքրիկ» տարբերություն կա. դուք եւ սովետական բոլոր ժողովուրդները միասին հաղթել եք ֆաշիզմին, ջարդել նրա մեջքը, արժանիորեն պատժել եւ այդ ամենը մեծ դաս դարձրել աշխարհի համար: Իսկ մեր եղեռնի համար չարը չի պատժվել, մենք ենք խեղճացած տարտղնվել աշխարհով մեկ, եւ մեր տեր պետությունը նույնիսկ չի էլ ընդունում, որ այդպիսի եղեռն է եղել: Այո՛, չի՜ ընդունում: Ամերիկայի կոնգրեսն ընդունում է, Եվրոպառլամենտն ընդունում է, աշխարհի բոլոր խելամիտ երկրները ընդունում են, իսկ իմ երկրի գերագույն ղեկավարությունը չի ընդունում: Բա սա՞ ինչպես է լինում: Դրա համար էլ չարերը կարողանում են նոր եղեռն հրահրել. Սումգայիթյան դեպքերից շատ առաջ այնտեղ բոլոր հայերի հասցեները ճշգրտված-հավաքված են եղել, քաղաքի գլխավոր գործարանում նոր-ահավոր սառը զենքի հսկայական քանակություն է պատրաստված եղել: Եւ հիմա հերյուրում են, թե մարդասպանները թմրամոլներն են եղել, խուլիգաններ ու զանազան քրեական տիպեր: Բայց այդ գողերն ու թմրամոլներն ինչո՞ւ մի ադրբեջանցու էլ չկողոպտեցին, կամ նրանք գիշերվա կեսին ինչպե՞ս էին տարբերում հային ու ոչ հային: Որ այս ամենը ծրագրված ու նախապատրաստված է եղել, ապացուցվում է անառարկելի փաստերով: Սումգայիթում նախապես քարոզիչներ են շրջել եւ միայն ադրբեջանցիներին հաղորդել են հնարովի տեղեկություններ Ղարաբաղում ու Հայաստանում, իբր թե, տեղի ունեցած ադրբեջանական ջարդերի մասին: Նույնիսկ մեր Մասիսի շրջանի Նիզամի գյուղում հայտնվել է մեկը, որ նմանատիպ քարոզչությամբ է զբաղվել, որ տեղի ադրբեջանցիները թողնեն-փախչեն Ադրբեջան: Իբր նիզամեցիները քշել են այս խաբեբային: Բայց ինչո՞ւ չեն պարզում, թե ո՞վ է եղել այդ քարոզիչը, որտեղի՞ց եկած...

Պանթուրքիզմը մարքսիստական փիլիսոփայությունից միայն մեկ ճշմարտություն է յուրացրել՝ որ քանակը վերածվում է որակի: Եւ մի տեսեք, թե Հայաստանում, մեր այս մի բուռ հողի վրա, մեր ադրբեջանցի եղբայրներն ինչպես են փիլիսոփայական այդ ճշմարտությունն իրականացնում. Հայաստանում տարեկան 15-20 կին են արժանանում հերոսուհի մոր կոչման, բոլորն էլ ադրբեջանուհի:

Մենք դեռ չենք մոռացել եւ չենք էլ մոռանա չարահուշ 15 թվականը. չե՞ որ նրա վերքը դեռ չսպիացած՝ մեզ նոր վերքեր են հասցնում մեր հայրենիքում, աշխարհի աչքի առաջ...

Գեվորգ Ղարիբջանյան (ակադեմիկոս).-Երբ 1918 թ. սկզբին մուսավաթական կառավարության հորդաները Շամքորի մոտ կոտորեցին զինաթափված ռուս զինվորությանը, Շահումյանն էր, որ ճշմարիտ ու դատապարտող հոդված գրեց այդ բարբարոսական, հրեշավոր արարքի դեմ: Ադրբեջանցի հասարակագետները այս օրերին շատ են երդվում Շահումյանի արեւով, նրա անունը շատ են տալիս՝ իրենց «ինտերնացիոնալիզմի» գինը բարձրացնելու համար: Բա չի՞ լինի, որ Շահումյանի օրինակով մի ճշմարիտ հոդված գրեն Սումգայիթի մասին, ոչ թե քամու աղացներ ջարդոտեն, այլ դատապարտեն այդ եղեռնի իսկական կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին:

Ադրբեջանական ազգայնամոլներն իրենց ստոր գործերն աներկյուղ կատարում

են՝ թիկունքում զգալով Անկարայի հորդորները: Իսկ մեր երկրի տեղեկատվական մարմինները ու նրանց գործակալները սուտ, միակողմանի, խեղաթյուր հաղորդումներ են հրապարակում՝ ամբողջ երկրի բնակչությանը կարծես դիտավորյալ կերպով ապակողմնորոշելու համար: Ահա այդպիսի հաղորդման ամենաբնորոշ օրինակը՝ «Պրավդայի» վերջին հոդվածը՝ կրկնակի ցավալի ա՛յն պատճառով, որ այն լույս է տեսել կուսակցական կենտրոնի օրգանի էջում:

Զորի Բալայան.-Հենրիխ Ավերյանովիչ, մենք բոլորս հրաշալի գիտենք ձեզ, ճանաչում ենք ձեր բարձր հեղինակությունը մեր երկրում: Իսկ ես վերջին համատեղ ճամփորդության ժամանակ այն տեսա նաեւ Ամերիկայում: Եւ այս պատճառով էլ ինքս անձամբ սարսափում եմ ձեր ծրագրած միջոցառումներից, երբ մտածում եմ, թե դուք մեր երկրի կարգուկանոնի համաձայն կփորձեք հավասարակշռություն ստեղծել վիճող երկու կողմերի միջեւ, ուրեմն եւ կասեք բաներ, որոնք չեն համապատասխանում ճշմարիտ իրականությանը...

Դուք Ղարաբաղ եք գնալու եւ այնտեղ պիտի ծանոթանաք դեպքերի ակունքներին: Դրա համար էլ ես խորհուրդ կտայի տեղյակ մարդու հետ գնալ Շուշի, դիտել հայկական գերեզմանոցները, որոնք բուլդոզերների բերանն են տրվել՝ Բաքվի թերթերում տպագրված կոչերով: Այդ կոչերից մեկը, դեպքերի համար թերեւս ամենաբնորոշը, լույս է տեսել «Строитель» թերթում, մի ճարտարապետի անունից եւ ունեցել է այսպիսի վերնագիր՝ «Мертвые свели живых». Եւ ադրբեջանցի ապրողներն ապացուցեցին, որ ճիշտը հակառակն է՝ իրենք՝ ապրողներն են ուտում հանգուցյալներին, մանավանդ, երբ սրանք այլացեղ են ու այլադավան:

Գնացե՛ք, տեսե՛ք Գանձասարի ճարտարապետական հրաշքը, այցելեցեք Դադիվանք, Ամարաս, Գտիչ..., էլի ո՞ւր որ կուզեք... Եւ վերջում ինքներդ ձեզ հարց տվեք, թե այս պատմության, այս առօրյայի վրա ինչ հավակնություն պիտի ունենա ադրբեջանցին, որ այնպես մեծադղորդ, մեր ամբողջ երկրով մեկ բանեցնում է:

Ալեքսան Կիրակոսյան (ՀՍՍՀ Մինիստրների Խորհրդին կից Հուշարձանների պահպանության վարչության նախագահ).-Հարգելի ընկեր Բորովիկ, ես էլ շատ լավ ճանաչում եմ ձեզ եւ հարգում եմ ձեր գործը: Բայց այս պահին չեմ կարող պատկերացնել, թե դուք ի՛նչ պիտի տանեք Թիֆլիս եւ ի՛նչ ընդհանուր եզրակացության պիտի գաք այնտեղ: Վերջերս մամուլում ու հեռուստատեսությամբ թմբկահարված այն միահամուռ եզրակացությունները, որոնց տերերն էին միութենական հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդների Նախագահությունները, ապացուցեցին, որ մեր վերակառուցվող ու դեմոկրատականացող երկրում դեռեւս հնարավոր է քար անտարբերությունը մի չարչրկված ճակատագրի հանդեպ եւ օրինական կարող են համարվել գործից անտեղյակ բյուրոկրատների բացահայտորեն սուտ, կեղծ ու պատիր հայտարարությունները:

Բայց ինքներդ ձեզ հարց տվեք. մի՞թե այս բոլորի փոխարեն մեր ղեկավարները չէին կարող գործը հասկացող մասնագետների, գիտնականների, հեղինակավոր հասարակական ու քաղաքական գործիչների հանձնաժողով կազմել եւ նրան վստահել հարցի քննարկումն ու եզրակացություն հանելու իրավունքը:

Դուք մեր երկրի խաղաղության շարժման ղեկավարն եք, եւ ես ահա ձեզ եմ դիմում. այս ո՞նց է լինում, որ մեր օրերում ազգի դեմ նոր Տեր-Զոր են կազմակերպում, եւ թերթերն ու հեռուստատեսությունը կամ բերանները ջուր են առնում այդ ահավոր վայրագության դեմ, կամ էլ խոսքերը մեկ արած փորձում են կոծկել, սվաղել, մարդկանց ներկայացնել իրականության հետ կապ չունեցող մի խաբեություն: Իբր Սումգայիթում տրվել են զոհեր, որոնք պատկանում են տարբեր ազգերի: Սա նույնքան անբարոյական է, որքան թուրք կեղծարարների այն պնդումը, թե 1915-ին իրենք եւս զոհեր են ունեցել, եւ դա արդեն հիմք է եզրակացնելու համար, թե ջարդերն ու կորուստները եղել են երկուստեք:

Դուք փորձեցեք բաց աչքերով նայել Սումգայիթին: Թաքցնում են նրա՛ զոհերի թիվը...

Հ. Բորովիկ.-Ես համաձայն եմ ձեզ հետ. մենք պարտավոր ենք պարզել բոլոր ման-

ռամասները եւ կատարել հանգամանալից հրապարակումներ...

Ալ. Կիրակոսյան.-Փորձեք հասկանալ, թե ինչպես է, որ մինչեւ այսօր երկրի ղեկավարությունը ցավակցություն իսկ չի հայտնել զոհերի հարազատներին ու աղետյալներին...

Հ. Բորովիկ.-Դուք միանգամայն իրավացի եք:

Ալ. Կիրակոսյան.-Դա ոչ թե սովորական վրիպակ է կամ հանդուրժելի թյուրիմացություն..., այլ անդրադարձ արտահայտությունն է այն վերաբերմունքի, որ ադրբեջանական ղեկավարության թելադրանքով ստեղծվել է վերին օղակներում:

Լեռնային Ղարաբաղում տասնյակ ու տասնյակ գյուղեր են ամայացել: Նրանց բնակիչներն արտագաղթել են ավանդական բնակավայրերից, գնացել են ոչ ավելի բարեբեր տեղեր՝ թերեւս հազիվ իրենց գոյությունը քարշ տալու համար, որովհետեւ իրենց նկատմամբ մարզում ստեղծել են միայն արհամարհանք ու ազգային անարգ վիրավորանքներ՝ հանրապետության շովինիստների եւ նրանց տեղական հլու կամակատարների երեսից: Իսկ առավել անտանելին Ադրբեջանի մյուս հայաբնակ շրջանների հայերի վիճակն է: Եւ ինչո՞ւ միայն հայերի: Ռուսներն ու մյուս այլազգիները հիացա՞ծ են իրենց կենսապայմաններով: Եթե վերջին մեկ տասնյակ տարիների ընթացքում Ադրբեջանից արտագաղթել են ավելի քան 300 հազար հայեր, ապա նույն ժամանակաշրջանում այդպիսի բախտի են արժանացել նաեւ 120 հազար ռուսներ: Մի՞թե սա մեր երկրի ղեկավարությանը չի ասում, թե ի՛նչ արժե Ադրբեջանում այնքան հարգի աղմուկը ժողովուրդների բարեկամության մասին:

Դառնալով Նախիջեւանի, Ղարաբաղի եւ Ադրբեջանի մնացած հայաբնակ շրջանների բախտին՝ պիտի ասեմ. պատմական հուշարձանը լակմուսի թուղթ է, որն իր վրա ցույց է տալիս նրան տեր դարձածի քաղաքակրթական մակարդակը: Գնացե՛ք, տեսե՛ք Նախիջեւանի, Քարհատի, Գանձակի կողմերի հայկական, նախկինում փառահեղ հուշարձանները եւ ստիպված կլինեք կրկնելու մեծ ֆրանսիացու խոսքը. այս տեղերով թո՛ւրքն է անցել:

Ստեփան Վարդանյան (Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին կից եկեղեցական գործերի վարչության պետ).-Ղարաբաղի դեպքերի սկիզբն ու նախերգանքն է հանդիսացել մարզխորհրդի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայկական հանրապետությանը վերամիավորելու մասին: Ինչո՞ւ այդ որոշման մասին հրապարակավ խոսվեց մեկ ամիս հետո եւ այն էլ կես-բերան: Ինչո՞ւ այդ որոշումը չարժանացավ այնպիսի վերաբերմունքի, որը նրան վերապահել են մեր երկրի անբեկանելի օրենքները:

Նույնը եւ Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի պլենումի որոշման մասին պիտի ասեմ. մարզի կուսակցական ղեկավար մարմինն ընդունել է որոշում, որը պահանջում է կուսակցական ամենաբարձր մակարդակով քննել մարզի աշխատավորության պահանջը եւ օրինական լուծում տալ նրան: Միեւնույն օրը տեղի է ունեցել նաեւ կուսակցության Ռոստովի մարզկոմի պլենումը: Այս վերջինի մասին անմիջապես հաղորդում հրապարակվեց, իսկ Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի նիստը մինչեւ այսօր էլ փակի տակ է:

Սա՞ է մեր հրապարակայնությունը:

Վարդգես Պետրոսյան (գրող).-Մենք հույս ունենք, թե մեր կուսակցության Կենտկոմը դեռեւս զբաղվում է Ղարաբաղի հարցով, եւ վստահ ենք, որ դուք, ընկեր Բորովիկ, ձեր բարձր ծառայությունը կունենաք այդ մեծ գործում: Դրա համար էլ ցանկանում եմ մի քանի էական, սակայն առայժմ ուշադրության չարժանացած փաստերի վրա ուշադրություն հրավիրել: Դրանցից առաջինը. Ադրբեջանի կուսակցական Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բաղիրովը փետրվարի 20-ին մասնակցել է Ղարաբաղի մարզխորհրդի նստաշրջանին, 21-ին Աղդամ է գնացել, զրույց ունեցել տեղի կուսակցական ակտիվի հետ, եւ հաջորդ իսկ օրը, փետրվարի 22-ին, աղդամցիները շարժվել են Ղարաբաղի Ասկերանի շրջկենտրոնի վրա: Մի՞թե սա ինքնին ոչինչ չի ասում: Իսկ եթե սրան էլ գումարենք համանման մյուս փաստը. Բաղիրովը եղել է Սումգայիթում, այնտեղ ժողով է արել, եւ դարձյալ հաջորդ իսկ օրը լույս է տեսել արդյունքը՝ սկսվել է հայերի զանգվա-

ծային ջարդը...

Հ. Բորովիկ.-Ընկերնե՛ր, ընկերնե՛ր, մենք այս հարցերում պարտավոր ենք մի քիչ ավելի զուսպ լինել եւ մեր կասկածներին ու ենթադրություններին չհաղորդել իրականության պատրանք, որը կարող է հեռուն տանել:

Վ. Պետրոսյան.-Ես խոսում եմ այնպիսի փաստերի մասին, որոնք իրական դեպքերի հետ անպայման առնչվում են: Այլապես դժվար թե կարիք լիներ ասպարեզը հասկացնելու Սումգայիթում չգիտես որտեղից եւ ինչպես հայտնված թմրամոլներին ու քրեական տարրերին:

Եւ, այսքանից բացի, կարծում եմ՝ Սումգայիթում տեղի ունեցածը եղեռն է եղել, այն պետք է այդպես էլ գնահատել: Իսկ նրան ուրիշ պիտակներ կպցնողները հավանաբար դեռ հույս ունեն, թե հնարավոր կլինի քողարկել մարդկայնության դեմ նյութված նոր չարագործությունը:

Գագիկ Սարգսյան (ակադեմիկոս, Արեւելագիտության ինստիտուտի դիրեկտոր).-Հենրիխ Ավերյանովիչ, դուք կարեւոր միսիա եք ստանձնել Ղարաբաղի եւ նրա շուրջ ստեղծված հարաբերությունների հանդեպ եւ, եթե թույլ կտաք, ես կանեմ իմ առաջարկությունը...

Հ. Բորովիկ.-Խնդրե՛մ, հաճույքով կընդունեմ:

Գ. Սարգսյան.-Ես շատ կցանկանայի, որ դուք քննարկվող հարցերում ունենայիք ձեր կոնցեպցիան, եւ այն էլ իր հիմքում ունենար հետեւյալ երեք սկզբունքները.

Ա) Որ Ղարաբաղի դեպքերը եւ նրանց հաջորդած երեւանյան ցույցերը ոչ մի կերպ չեն հակասել վերակառուցման ընթացքին, հակառակը, թելադրված են եղել նրա թարմացնող շնչից եւ պարզապես նրա ծնունդն են հանդիսացել:

Բ) Որպեսզի պարզ լինի Ղարաբաղի բնակչության ազգային զգացմունքների պոռթկման պատճառը՝ այդ զգացմունքների շարունակական արհամարհանքն ու ոտնահարումը հանրապետական ղեկավար մարմինների կողմից, ապա այդ վերաբերմունքի դեմ պայքարելու սովորական եղանակների ու միջոցների անօգտակարության գիտակցությունը:

Գ) Վտանգավոր կլինեն Հայաստանում ու Ադրբեջանում կատարված դեպքերի գնահատման միանշանակությունը, հավասարակշռելու եւ երկու կողմերը խաղաղեցնելու միօրինակ ջանքերը:

Էդուարդ Միրզոյան (Կոմպոզիտորների միության նախագահ).-Ինչի՞ է ձգտում հայ ժողովուրդը: Ճշմարտությա՛ն: Ադրբեջանցին ծնված օրից մի երգ է սովորում եւ այն էլ գիտե. Ղարաբաղն ի՛մն է, նրա հողն ու ջուրը՝ ի՛մը, այդ հողի վրա ստեղծված նյութական ու հոգեւոր արժեքները՝ ի՛մը: Պատկերացնո՞ւմ եք, նույնիսկ խաչքարե՛րը:

Սերո Խանզադյան (գրող, Սոց.աշխ. հերոս).-Միութենական թերթերը գրում են, եւ հեռուստատեսությամբ էլ ասում են՝ հայերի արածը հակաինտերնացիոնալիստական է, վերակառուցմանը խանգարում է եւ այլ այսպիսի բաներ: Սա սուտ է:

Ղարաբաղի բնակչության աչքի առաջ է Նախիջեւանի օրինակը: Նախիջեւանում վերջին մի քանի օրերին հայկական երեք վանական համալիր են պայթեցրել: Եւ այդ երկրում հայ մարդ չի մնացել, որ այդ չարիքը գործող ձեռքը բռնի, այդ վանդալիզմի դեմ պայքարի: Ղարաբաղցիներն ու հայ ժողովուրդը սրա դեմ են ընդվզել, ուզում են Ղարաբաղի այսպիսի ապագան կանխել: Պա՞րզ է:

Փրկեցե՛ք Ղարաբաղը, եւ մենք ձեզ երախտապարտ կմնանք հավիտյանս հավիտենից:

Սիլվա Կապուտիկյան.-Ընկերներ, վերջերս վերացվեց Ղարաբաղի հարցը տնօրինող մեր հանրապետական կոմիտեն, եւ պարզ է, որ կոմիտեականները դեռեւս հնարավորություն կունենան ազատ ու հանգիստ շարունակել իրենց առօրյա գործն ու կյանքը: Իսկ ի՞նչ պիտի կատարվի Ղարաբաղի այդ նույն կոմիտեի անդամների հետ: Մենք չենք մոռացել այնտեղ տասնամյակներ մոլեգնած շովինիզմի ու բռնությունների հայակործան դեպքերը: Ուրեմն մենք պարտավոր ենք սատար կանգնել մեր արյունակիցներին եւ վերին ղեկավարության միջամտությունն ապահովել, որպեսզի Ղարաբաղն այս անգամ եւս չդառնա դաժան հաշվեհարդարի ասպարեզ:

Հ. Ա. **Բոռովիկ**.-Ընկերներ, ես ուրախ եմ այս հավաքի համար. կարճ էր այն, բայց բավական օգտակար, քանի որ մենք հնարավորություն ունեցանք հարցին ծանոթանալ շատ կողմերից: Սակայն դա չի նշանակում, թե ես համաձայն եմ այստեղ ասված ամեն ինչի հետ: Օրինակ, մի՞թե կարելի է մտածել, թե ադրբեջանցի կանայք շատ երեխաներ են բերում իրենց ներսում եղած պանթուրքիզմին հագուրդ տալու համար:

Շատ խոսվեց Սումգայիթի մասին: Այժմ մեր առաջնահերթ խնդիրն է պարզել, թե այն ինչպե՛ս է եղել ըստ էության, և հասարակությանն ասել ամբողջ ճշմարտությունը:

Ասեմ նաև. գուցե Քաղբյուրոյի որոշումը դեռևս վերջնական չէ: Ուրեմն, մեզնից յուրաքանչյուրի պարտքն է օգնել պարզելու, բաց անելու ճշմարտությունը, որպեսզի հեշտանա ճանապարհն այն վճիռների, որոնք ընդունելի պիտի լինեն այսուհետև:

Իր խոսքի վերջում Բոռովիկն ասաց նաև այսպիսի բան.

- Ես ձեզ այնպես հասկացա, թե արդեն հրապարակված որոշումը պակասավոր է, քանի որ չի լուծված հիմնական խնդիրը՝ Ղարաբաղը չի տրվել Հայաստանին:

- Մի՞թե դրա մեջ կարելի է կասկածել,-խոսում են այս ու այն կողմից:

Եվ Բոռովիկն այս առթիվ հայտնեց իր տարակուսանքը, որ երևի թե բերել էր մայրաքաղաքից՝ իբրև վերևներում տիրապետող մտայնություն:

- Բայց դուք չե՞ք կարծում, որ եթե հարցը լուծված լիներ ձեր ուզածի պես, դա կստեղծեր հավերժական Սումգայիթ...

Ահա՛ թե ինչ: Ահա թե ադրբեջանական վայրագությանն ինչպե՛ս հաջողվեց երկրի գերագույն ղեկավարությանը ծնկի բերել և թելադրել իր հայակուլ կամքը:

Եվ այս մտայնությամբ Հ. Ա. Բոռովիկը Ղարաբաղ է մեկնում, այնտեղից էլ պիտի Բաքու գնա, որպեսզի ծանոթանա դեպքերի տրամաբանությանը, այն դարձնի իր հաղորդման էությունը:

Համենայն դեպս, ինչպե՞ս ընդունենք ասվածը, ի՞նչ բացատրություն տանք խորհրդային նշանավոր հասարակական գործչի հայտարարությանը. դա սպառնալի՞ք է հայ ժողովրդին (տեսեք՝ ի՜նչ է սպասում ձեզ, եթե փորձեք համառել ձեր պահանջի վրա), ուրեմն և հորդոր ադրբեջանցիներին՝ շարունակելու վայրագությունը, քանի որ միայն դա կարող է փակել «հայկական ախորժակը»: Թե՞ պարզապես խոստովանություն է, որ մեր այդ Խորհրդային Միության մեջ ապահովված չէ հայ ազգի ֆիզիկական գոյությունը, ուրեմն զուր են ջանքերը՝ ազգային իրավունքի պաշտպանության և ազգի միավորման համար: Ո՞րը սրանցից: Թեկուզ երկուսն էլ՝ առանձին-առանձին անտրամաբանական են, անմիտ ու վայրենի:

Սպասենք, տեսնենք, թե ի՛նչ կասի պատրաստվելիք հաղորդումը

✧ ✧ ✧

Խաղաղության կոմիտեում տեղի ունեցած ժողովին Զ. Բալայանի ելույթը մի մտահոգություն ուներ. Հ. Բոռովիկը, իբրև Կենտրոնի ներկայացուցիչ, պարտավոր պիտի լինի հաղորդումը կառուցել հավասարակշռության օրենքով (նա հենց այս բառն էլ օգտագործեց՝ «балансирование»): Այն ժամանակ մենք՝ հայերս, որ զրկված և այժմ էլ պահանջող կողմն ենք և դեպքերի օրերին աչքի ենք ընկել հասարակական կարգի ու խորհրդային օրինականության պաշտպանությամբ, պիտի արժանանանք նույն վերաբերմունքին, ինչ ադրբեջանցիները, որոնք առաջներում մեզ զրկողներն են եղել, հիմա էլ դարձան սումգայիթյան եղեռնի և զանազան կարգազանցությունների մարսողները:

Այս մտահոգությունը բաժանում էինք համարյա բոլորս, և, բնականաբար, մեզ այդպես էր տրամադրում նաև Բոռովիկի դիրքը. չէ՞ որ նա, երևանյան ժողովում Սումգայիթը բարբարոսություն համարելով հանդերձ, մեզ զգուշացնում էր նրա շարունակականությունից...

Բոռովիկը գնաց Ղարաբաղ: Իսկ մենք անհանգիստ որոնում էինք մի միջոց, որով հնար լիներ խափանել արդեն պատրաստվող հաղորդումը:

Իսկ Ղարաբաղից նպաստավոր լուրեր էին գալիս: Ասում էին՝ Բոռովիկն այնտեղ բարյացակամություն է ցուցաբերել ցույցերի ու պահանջների նկատմամբ, կինոխցիկի առաջ ազատ արտահայտվելու հնարավորություն է տվել տեղացիներին, հատկապես նրանց, որոնք պահանջները ներկայացրել են պատճառաբանություններով, հիմնավոր ու համոզիչ:

Լավ էր նաև Բաքվից եկած մի լուր, որն ասում էր՝ Բոռովիկն այնտեղ ամեն կերպ ջանացել է բաց անել Սումգայիթի մութ ծալքերը: Իբր Բաքվից տրված հեռուստատեսային հաղորդման ժամանակ էլ թղթակցի մի հարցին պատասխանել է տեղացիների վարքի անսքող քննադատությամբ, և անմիջապես հաղորդումը դադարեցվել է...

Եվ, այսուհանդերձ, Երևանում տագնապած էին. հիմնարկ-ձեռնարկներից նամակներ էին ղրկում հեռուստատեսության միութենական ղեկավարությանը՝ խնդրելով ու պահանջելով, որ մի նոր ու ապակողմնորոշող լրատվությամբ ավելի չմթագնվի Ղարաբաղյան դեպքերի շուրջ ստեղծված մթնոլորտը: Հանրապետության Գրողների միությունում հավաքվեցին հայրենական պատերազմի վետերան գրողները, 25 հոգի, Սերո Խանզադյանից մինչև Արտաշես Պողոսյան, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովին ուղղեցին մի նամակ, որի մեջ խնդրում էին կասեցնել հաղորդումը, քանի որ միութենական լրատվական մարմիններն իրենց կանխակալ, կողմնակալ ու անհեռատես հաղորդումներով ծայրաստիճան լարել են դրությունը, և յուրաքանչյուր նոր ելույթ, մանավանդ «Դիրքորոշումի» հաղորդումը, կարող է յուղ լցնել կրակի վրա:

Երևի թե հաղորդման հեղինակ Հ. Բոռովիկը չէր բաժանում հայ մարդկանց այս տագնապն ու թերահավատությունը: Այդ պատճառով էլ նա գործադրեց բոլոր ջանքերը, որպեսզի հաղորդմանը կանաչ ճանապարհ տրվի: Մոսկվա հրավիրել տվեց Խաղաղության պաշտպանության Հայկական ու Ադրբեջանական ԽՍՀ-ների կոմիտեների մի շարք աշխատողների, ապա և երկու հանրապետությունների մշակույթի ու գրականության գործիչների խմբերին, հատուկ ասուլիսներում նրանց համար հնարավորություն ստեղծեց, որպեսզի բոլորն էլ անկեղծորեն արտահայտեն իրենց կարծիքները քննարկման դրված հարցերի առթիվ, անեն իրենց դիտողություններն ու առաջարկությունները...

Ըստ երևույթին կողմերից յուրաքանչյուրն էլ այս ասուլիսներում իր հաղթանակն ապահովված էր համարել: Ես լսել եմ, օրինակ, Մոսկվայից փայլուն տպավորություններով վերադարձած Հր. Հովհաննիսյանի ու Արամ Գրիգորյանի խոսքերը: Ուրիշներն էլ ասում են՝ պակաս լավատեսական չեն եղել նաև Գ. Գալոյանի ու մյուսների տրամադրությունները:

Այսքանից հետո ի՞նչ պետք էր սպասել. հայկական կողմի համամիութենական լրատվական հաղթանա՞կ, թե՞ մի նոր անփառունակ խաղ, որը դարձյալ պետք է պղտորեր մթնոլորտը, Խորհրդային Միության հարյուր միլիոնավոր հեռուստադիտողներին առավել մոլորեցներ ու հեռացներ այն ճշմարտությունից, որ պարունակում էին ղարաբաղյան պարզ ու շիտակ դեպքերը, ինչպես և նրանց շուրջ ստեղծված իրադարձությունները:

«ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ» ԱՐԴԱՐ ԴԻՐՔԸ

Ղարաբաղյան դեպքերը, որոնք այս տարվա փետրվարի կեսից մինչև այսօր իշխում են մեր սրտերի ու մտքերի վրա, հասարակական կյանքի շատ կողմեր առան իրենց լուսարձակի տակ, շատ բան ցույց տվին, և նրանց մեջ էլ՝ երկու կարևորագույն հանգամանք. առաջինը՝ մեր ժողովրդի բարոյական ու քաղաքակրթական բարձր մակարդակը, երկրորդը՝ մեր մամուլի և առհասարակ լրատվական մարմինների անմխիթարական վիճակը: Այս երկրորդն այնպես ցայտուն էր երևում վերակառուցման, դեմոկրատացման ու հրապարակայնության վերաբերող աղմուկներում, որ հաճախ ստիպված էին լինում խոստովանել նաև իրենք՝ մամուլի ու հեռուստա-

տեսության սպասավորները: Այդ պատճառով էլ մենք կանխապես ինչ-որ տագնապով էինք սպասում Հենրիխ Բորովիկի ղարաբաղյան ելույթին՝ իր ղեկավարությամբ հրապարակվող «Դիրքորոշում» հաղորդաշարով:

Բարեբախտաբար մեր տագնապն իզուր էր եղել. այդ պարզ դարձավ ապրիլի 26-ի «Դիրքորոշում» հեռուստահաղորդման առաջին իսկ կադրերից, երբ էկրանում հայտնված երիտասարդ հայուհին անսքող ու արդար զայրույթով դատապարտեց ղարաբաղյան դեպքերի ու նրանց շուրջ ստեղծված երեւույթների մասին տրվող հաղորդումների ու լուրերի հեղինակներին եւ պահանջեց ասել ճշմարիտ խոսք, գալիքի սերունդներին օգնել հասկանալու այսօրվա դեպքերի ազնիվ մղումները:

Եւ հաղորդումն իր ընդհանրության մեջ եղավ առաջին մեծ ու հաջող փորձը՝ ճշմարիտ խոսք ասելու Ղարաբաղի խնդրի, ղարաբաղյան դեպքերի, երեւանյան ցույցերի, ինչպես նաեւ Սումգայիթի վայրագությունների մասին: Փորձը փորձ, չի կարելի մոռանալ, որ «Դիրքորոշման» ելույթը տեղի ունեցավ համամիութենական լրատվության՝ շուրջ եռամսյա անբարյացակամ, արդարությունից շատ ու շատ հեռու հաղորդումներից, մանավանդ արդեն ընդունված ու հրապարակված որոշումներից հետո, որոշումներ, որոնց ո՛չ վճռական դիրքը, գլխավոր հարցը շրջանցելու եւ երկրորդական-երրորդական խնդիրների արծարծման ու լուծման հեռանկարներ ասպարեզ քաշելու միրաժն էլ հենց պղտորել էին միութենական մթնոլորտի տարբեր շերտերը:

Եւ հաղորդման ղեկավար Հենրիխ Բորովիկը պատրաստ էր ոչ միայն նկատի առնել այս ամենը, այլեւ, ասելով իր ճշմարտությունը, շատ էլ չհավակնել տիրապետող մթնոլորտին: Սրանո՛վ պիտի բացատրել հաղորդման այն առանձին, միայն առանձի՜ն, հատվածները, որոնց հետ չի կարելի չվիճել: Ադրբեջանցի գրողներն ու գիտնականները, էական հարցերի քննությունը թողած, խորհրդային ժողովուրդների բարեկամության պարապ քարոզն էին անում: Բաքվում բնակվող մի վիրուհի հպարտանում էր, որ ամուսնացել է ադրբեջանցու հետ, երեք ադրբեջանցի զավակ ունի եւ էլ Վրաստան չի՜ ուզում (ուրեմն, ղարաբաղցիները պիտի ձեռները կտրեն ու տեղները վայր ընկնեն): Մի քանի տարի առաջ Բաքվից Երեւան փոխադրված մի ադրբեջանուհի-ուսուցչուհի զանգատվում էր, թե Երեւանում հայերի ու ադրբեջանցիների միջեւ խտրականություն կա, մի բան, որ իր Բաքվում նա երբեք չի տեսել, եւ փետրվար-մարտյան օրերին էլ ինքն ստիպված է եղել գիշերներն անքուն մնալ, որպեսզի որեւէ աղետ չպատահի իր զավակներին...

Իհարկե, դժվար չէր նկատել հաղորդավարի ակնհայտ երգիծական վերաբերմունքն ուսուցչուհու անլուրջ խոսքի նկատմամբ: Ի՞նչ է, ձեր դռան ետեւին արկղնե՞ր էիք դասավորել, որպեսզի հարձակումից հուսալիորեն պաշտպանվեք,- հարցրեց նա, եւ բողոքարկու ադրբեջանուհին անմիջապես էլ վրա տվեց՝ այո՛, այո՛:

Եթե նմանօրինակ տրտունջները պարզելու համար փորձենք նայել այս ուսուցչուհու զանգատի հիմքին, կստանանք մի շատ հետաքրքիր պատկեր: Երեւանյան «խտրականությունն» ամբաստանող Սոնա Կադիրովան, որ «Սովետ Էրմենիստանի» թերթի բաժնի վարիչի կողակիցն է, երեւի թե իրավունք ունեցել է խոսելու Երեւանում տիրող «խտրականության» մասին: Այդ իրավունքը տվել է նրա կենսական փորձը: Պատկերացրե՛ք, ընկերուհին Երեւանում մշտական բնակություն հաստատելուն պես աշխատանքի է նշանակվել որպես ռուսաց լեզվի ուսուցչուհի: Նշանակվել է՝ առանց հերթի սպասելու, առանց որեւէ քաշքշուկի, երբ Երեւանը նեղվում է ռուսաց լեզվի ուսուցիչների եւ ուսուցչուհիների առատությունից, հետեւաբար նրա բախտակից հայերը նախ հերթագրվում են, ապա տարիներ ի վեր սպասում իրենց հերթին: Իսկ իրեն ո՛չ հերթագրել են, ո՛չ էլ սպասեցրել: Սա խտրականությո՞ւն է, թե՞ ոչ:

Երեւանում տիրող «խտրականությունից» դժգոհ Կադիրովան իր շրջապատին խուզարկու հայացքով նայելու դեպքում կարող էր վկայակոչել «խտրականության» առավել էական օրինակներ եւս. 1979 թ. մարդահամարի տվյալներով Երեւանում բնակվում են 2241 ադրբեջանցիներ, որոնց համար գործում են ադրբեջանական եր-

կու դպրոց, մեկ թատրոն ու մշակութային ուրիշ օջախներ: Իսկ նրա ծննդավայր Բաքվում, ուր ապրում են շուրջ հարյուր անգամ ավելի հայեր, քան Երեւանի ադրբեջանցիների թիվն է, այժմ չկա ոչ մի հայկական դպրոց, եւ թատրոնն էլ փակվել է 1940-ական թվականների վերջին:

Սա խտրականությո՞ւն է, թե՞ ոչ: Անկասկա՛ծ: Բայց, կարծեմ, այդ դատապարտելի երեւույթի դեմ զանգատվելու իրավունք ունեն Բաքվի հայե՛րը եւ ոչ թե երեւանաբնակ Կադիրովան:

Եւ, վերջապես, Կադիրովան ասում է՝ իր երեխաներին աղետից փրկելու համար Երեւանում գիշերներն անքուն է մնացել: Բայց չի ասում, թե այդ ի՛նչ աղետ է, որ եղել է կամ պիտի լիներ, իր ազգակիցներից ո՞րը ե՞րբ է ենթարկվել աղետի, քանի որ ինքը չի կարող չիմանալ ու չհիշել, որ հայերն աղետների ենթարկվել են եւ միշտ էլ ենթարկվում են Աղդամում ու Կիրովաբադում, Բաքվում ու Սումգայիթում... Սրա՞ն ինչ անուն տանք, եթե ոչ խտրականություն: Խտրականություն է, որի տեղն ու հասցեն ճիշտ պիտի ասել, ապա թե ոչ, մեր անծայրածիր երկրի բազմամիլիոն հեռուստադիտողներին մոլորեցնելու համար կարելի է եւ պատասխանատվության կանչել:

Ես Սոնա Կադիրովայի խոսքի վրա մի քիչ երկար կանգ առա, նկատի առնելով նրա մասնագիտությունը. եթե այս ընկերուհին իր աշակերտների հետ է՛լ այնպես է խոսում, ինչպես հեռուստադիտողների հետ, ապա չպետք է զարմանանք, եթե ապագայում եւս լինեն սումգայիթներ:

Դիտողություն ընդունող մյուս հատվածներից ես կառանձնացնեի աղդամցի թեթեւամիտ ավտովարորդի ու խանաբադցի անհոգ հայ պառավի հանդիպումը, որը լուրջ բանի տեղ դնելու դեպքում պետք է հեռուստացույցդ անջատես կամ կոճակը շուռ տաս ու դիտես գոնե դրանից պակաս անհամ որեւէ հաղորդում...

Կան Բորովիկի դեմ զանգատավոր մարդիկ, որոնք, հաղորդման հենց այսօրինակ երկրորդական հատվածներից դժգոհ՝ աղմուկ են բարձրացնում, պատեպատ են զարկվում՝ մեզ էլ գլխի գցելու համար, թե, իբր, դրանք են կարեւորը, մանավանդ, երբ հաղորդման մեջ բացակայում է լրատվության սխալների աներկմիտ գնահատականը, դատաստանն ու դասական եզրակացությունը:

Կարի՞ք կա պնդելու, թե սա կարծիքն է այնպիսի մարդկանց, որոնք երեւի սպասել են, որ Բորովիկն իր ընդդիմախոսների, այսինքն՝ «վերակառուցման հակառակորդների», վարքը մերկացնելիս նաեւ մայր հայհոյի...

Սակայն մենք փորձենք հիշել եւ հիշողության մեջ պահել հաղորդման բոլոր այն հատվածները, որոնք վերաբերում են բուն երեւույթին եւ նրա առանձին դրսեւորումներին:

Դա պարզապես առաջին մխիթարական երեւույթն էր համամիութենական ռադիո-հեռուստատեսային մարմինների գործունեության մեջ եւ, անհրաժեշտ է խոստովանել, հաղորդման կազմակերպիչ ու ղեկավար, խորհրդային ականավոր գրող ու խաղաղության մարտիկ Հենրիխ Բորովիկն արել է այն ամենը, ինչ հազիվ թե հնարավոր էր կենտրոնական հեռուստատեսության ու մամուլի ղեկավարների կողմից հիշյալ հարցերի շուրջ ստեղծված աննպաստ մթնոլորտի առկայությամբ:

Նորից հիշենք հենց առաջին կադրերը. երիտասարդ, բարետես հայուհին դառը կշտամբանքով դիմում է հեռուստատեսության աշխատողներին. ամբողջ երկու ամիս դուք, միութենական թերթերի թղթակիցների հետ միասին, անստույգ եւ պարզապես անհեթեթ լուրերով ու տեղեկություններով մեր երկիրը պահել եք թյուրիմացության մեջ: Իմ խոսքն է՞լ պիտի անդամահատեք, դարձնեք կեղծիք ու թյուրատեսություն... Իսկ ի՞նչ է կատարվել իրականում. հայկական ինքնավար մի մարզ ցանկանում է միանալ իր մայր ժողովրդի խորհրդային հանրապետությանը եւ դրա իրականացման համար մեր երկրի օրենքներով ու սահմանադրությամբ իրեն տրված իրավունքներից է օգտվել՝ հրապարակային ցույցի է դուրս եկել:

Ապա ցույց են տրվում Ստեփանակերտի հանրահավաքները. ժողովուրդը հորդացել

է քաղաքի գլխավոր հրապարակն ու փողոցները, ծփում է հորիզոնից հորիզոն: Այդ ծովացած մարդկային անծայրության վրա պաստառներ են շողշողում՝ Լենինի ու ինտերնացիոնալիզմի, Գորբաչովի ու վերակառուցման փառաբանությամբ: Ցուցարարները ելույթներ են ունենում՝ նշելով իրենց հավատարմությունը խորհրդային կարգերին, լենինիզմին, վերակառուցման գաղափարին: Ներկայացնում են իրենց պահանջը՝ ամեն կերպ ապացուցելով նրա արդարամտությունը... Իսկ Երեւանի ցույցե՜րը... Նույն խաղաղ, զուսպ, գաղափարապես անթերի բովանդակությամբ... Եւ դարձյալ նույն փոթորկվածը հորիզոնից հորիզոն...

Մինչեւ հիմա այս ամենը ներկայացվել է որպես մի խումբ ծայրահեղականների ու ազգայնամոլ տարրերի խառնակչություն... Հիմա միլիոնների առաջ հորդում է մի ամբողջ ժողովուրդ... Մի՞թե սա չի ասում, թե սուտ ու բամբասանք է եղել այն ամենը, որ մինչեւ հիմա ձեզ է հրամցվել, տեսե՛ք ու համոզվե՛ք, որ Ղարաբաղի դեպքերն ու նրանց երեւանյան արձագանքները ամբողջ հայ ժողովրդի (եւ ոչ թե մի խումբ ծայրահեղականների ու ազգայնամոլ տարրերի) կամքի արտահայտությունն է եղել:

Գերագույն դատախազի տեղակալը, որի մինչեւ այժմ տված բացատրություններից անհնար էր հասկանալ, թե Սումգայիթում ո՛վ է ում սպանել, ի՛նչ է նշանակում «տարբեր ազգությունների պատկանող զոհեր», նույնիսկ դժվար կլիներ գուշակել, թե որտե՛ղ է գտնվում այդ Սումգայիթ քաղաքը,-այս անգամ պարզ ի պարզո ասաց, որ ջարդը կազմակերպել են ադրբեջանցիները, որոնք կոտորել, կողոպտել են հայերին... եւ հանգամանորեն բացատրեց, որ Սումգայիթի կուսակցական ու խորհրդային կազմակերպությունները 3 օր շարունակ բռնությունները ինքնահոսի են թողել, իսկ միլիցիան եւ առհասարակ կարգապահության հսկող մյուս մարմինները ոչ մի մասնակցություն չեն ցուցաբերել վայրագությունները արգելելու եւ դադարեցնելու գործին: Շեշտվեց նաեւ, որ ապացուցվել է, թե ինչպես աղետյալները բազմիցս հեռախոսազանգերով դիմել են միլիցիայի բաժանմունք եւ չեն արժանացել ոչ մի օգնության, որի համար էլ դատական գործեր են ստեղծված միլիցիայի մի շարք նախկին աշխատողների դեմ:

Մինչեւ այժմ լոկ մի օր էր հատկացվում սումգայիթյան ջարդերին: Այս անգամ Բորովիկն ինքը քանի՜ անգամ հիշեց երեք օրը, եռօրյա գեհենի փաստը: Նաեւ շատ կարեւորը՝ կես ժամվա ճանապարհ է Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից մինչեւ Սումգայիթ, եւ այստեղ երեք օր շարունակ չարագործները անպատիժ կերպով իրենց գործն են տեսել: Իսկ խելք ունեցող հեռուստադիտողը թող մտածի՝ այդ հանրապետության ղեկավարներն արդյոք իրե՞նք չեն սանձազերծել չարագործներին եւ հետո էլ ազատություն տվել, որպեսզի երեք օր գործեն...

Եւ պատահակա՞ն է, որ այս երեք օրվա հետ շաղկապվում են 15-ի Մեծ եղեռնի երեք ամիսը (Բորովիկ.-«Երեք ամսվա ընթացքում թուրքերը ջարդեցին մեկ ու կես միլիոն հայ») եւ Շուշվա հայ բնակչության ոչնչացումը 1920-ի գարնան երեք օրվա ընթացքում («Մուսավաթականների գլխավորությամբ ջարդեցին Շուշվա ամբողջ հայ բնակչությանը»):

Այն ե՞րբ է եղել, որ համամիութենական լրատվական որեւէ մարմին այսքան խոսք է նվիրել 20-րդ դ. սկզբում իսկ մեր ազգին վիճակված այս ողբերգական դեպքերին: Եւ ամենագլխավորը՝ այսքան բարյացակա՜մ խոսք, գաղափարական մշուշն ու քաղաքական անբարեհաճությունը ցրո՜ղ խոսք: Ասում են՝ հայերն իրենց անցյալի ողբերգական անցքերը մշակում-զարգացնում են (Культивируют) եւ նրանցով դաստիարակում իրենց ժառանգներին,-այս Բորովիկի խոսքն է, որ զարգանում է հետեւյալ շարունակությամբ.-Հայերն իսկապես չեն մոռանում իրենց պատմության տխուր անցքերը: Ես տեսել եմ եղեռնի հուշարձանը, որի առաջ անկարելի է կանգնել առանց սարսուռի: Բայց չէ՞ որ դա իրենց սեփական պատմությունն է, իրենց ապրածը, տառապալից ճանապարհը... Եւ հետո, այդ ժողովուրդն էլ այդպես է ապրում: Մի՞թե ուրիշները պիտի թելադրեն նրան իր ապրելու կերպը:

Փորձենք հիշել հաղորդման ուրիշ մանրամասները.

Հեռուստաէկրանին իրենց պարտականությունը «իրականացրած» ռուս զինվորներն են, որ պատմում են քաղաքում կատարված վայրագությունների մասին: Էկրանին ցույց են տրվում հայերի ավերված բնակարանները, անօրինակ բարբարոսության մյուս հետքերը, երեւում են դրանց հեղինակներն իրենք՝ ադրբեջանցի երիտասարդներ, որոնց դեմքերին դրոշմված են բութ ու վայրենի բնազդը, ավերումի ու սպանության մոլուցքը...

Եւ հարցազրույց վարողը մեկ էլ հայտնվում է Երեւանում տեղակայված ռուս զինվորների առաջ: Այս զինվորներն էլ իրար հերթ չտալով հայ մարդկանց բարության ու բարեկրթության մասին են պատմում, հայոց հին ու նոր պատմությունից իմացած մանրամասները, ապա հայտնում, որ ծառայությունն ավարտելուց հետո ավելի երկար ժամանակով պիտի գան, ծանոթանան այս հին ու հետաքրքիր ժողովրդի մշակութային ժառանգությանը...

Մինչեւ այժմ ո՞վ է տեսել, որ Ղարաբաղի մասին խոսելիս որեւէ ակնարկ անեն նրա ազգային-քաղաքական վիճակից, բացատրեն նրա պահանջը, մանավանդ այդ պահանջի ակունքները: Իսկ հիմա՝ այստեղ հնուց ի վեր հայերն են ապրում, որոնք խորհրդային կարգերի հաստատման տարին կազմել են մարզի բնակչության 94 տոկոսը եւ հիմա էլ դարձել են 74 տոկոս: Ապա անմիջապես հայտնվում է Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դոցենտն իր արդար հայտարարությամբ. «Ադրբեջանի ղեկավարության միակ մտադրությունն այն է, որ մեզ քշի մեր մարզից»:

Ինքը՝ Բորովիկն ասում է. 1921-ին որոշված է եղել Լեռնային Ղարաբաղն իր հայ բնակչությամբ վերադարձնել Հայկական ԽՍՀ-ին: Սակայն հետագայում այս որոշումն ինչ-ինչ պատճառներով բեկանվել է, եւ 1923-ին մարզը թողնվել է Ադրբեջանի կազմում՝ ազգային ինքնավարության իրավունքով: Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունն ինչպե՞ս է վերաբերվել այդ հայկական մարզի ազգային իրավունքներին: Շա՜տ վատ: Եւ, ահա՛, կուտակված դառը հարցերն էլ այդ վերաբերմունքն են ապացուցում ու պահանջում են լուծում:

Չի կարելի չհիշել նաեւ լուծման մասին հաղորդավար-մեկնաբանի տված դեղատոմսը: Ասում է՝ ղարաբաղցի հայերը ճանաչում են հարցի լուծման միայն մեկ ճանապարհ՝ մարզը վերադարձնել Հայաստանին: Բայց եթե այդ առայժմ անհնար է, ապա մի՞թե չի կարելի մարզի ազգային ինքնավարության սահմանները լայնացնել կամ մարզը դարձնել ինքնավար հանրապետություն՝ դարձյալ ազգային կյանքի առավել լայն հնարավորությունների շնորհումով, որպեսզի վերջ տրվի 1920-ական թվականներին ազգային արդար քաղաքականության խեղաթյուրմանը, որն ահա քանի՜ տասնյակ տարի անհանգստացնում է մարդկանց:

Եւ այստեղ էլ՝ նրա քննադատությունը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի գործունեության կամ անգործության վերաբերյալ, այս երկրում բոլորը խոսում են Ղարաբաղի մասին, բացի նրանից, որը, չգիտես ինչու, գոնե մի Ազգությունների հանձնաժողով էլ չունի: Այսինքն՝ եթե Ազգությունների խորհուրդն ազգային մարզի ցավով չի հետաքրքրվում, ապա նրա գոյությունն էլ ինչո՞վ պիտի արդարացվի:

Այս է «Դիրքորոշում» հաղորդաշարի «Լեռնային Ղարաբաղ. բարձրաձայն մտորումներ» հաղորդումից իմ ստացած տպավորությունը:

Հեռուստադիտողների ցանկությամբ հաղորդման կրկնությունը տեղի ունեցավ մայիսի 12-ին: Այս անգամ Բորովիկը հաղորդումից հետո խոսեց տարբեր հանրապետություններից, այժմ արդեն «տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներից» ստացված հազարավոր նամակների, հեռագրերի, երախտագիտության ու հիացումի արտահայտությունների մասին: Մարդիկ շնորհակալությամբ նշում են, որ վերջապես ճշմարիտ խոսք լսեցին Ղարաբաղի ու նրա շուրջ ստեղծված իրադարձությունների վերաբերյալ: Խոսք, որ լի է ցավով, խղճմտանքով ու արդարամտությամբ: Խոսք, որն ունկնդրելուց հետո չես կարող չհավատալ, որ արդարությունը կհաղթանակի, եւ մարդիկ վստահությամբ կքայլեն դեպի վաղվա օրը:

✧ ✧ ✧

«Դիրքորոշումն» արեց այն, ինչ որ պիտի աներ. հայերը հիմնականում գոհ էին եւ մտածում էին, թե արդեն բարի ճեղք է տվել կենտրոնական լրատվությունը, այսուհետեւ պիտի խոսի բանիմացությամբ ու բարյացակամ: Իսկ ադրբեջանցիները հիմնականում, եթե չասենք՝ անմնացորդ, այդ հաղորդումն ընդունեցին որպես հարձակում իրենց պատմական ու ազգային իրավունքների, իրենց ազնվական անվան ու հեղինակության դեմ: Բաքվում, Սումգայիթում ու մյուս քաղաքներում կազմակերպեցին ցույցեր, որոնք կոչվում էին հակաբորովիկյան: Ասում են՝ ցուցարարները ձեռքներին տարել են Բորովիկի այլանդակված նկարները եւ վառել կամ ոտքերի տակ ձգել-տրորել: Ասում են նաեւ, որ հազարավոր նամակներ ու հեռագրեր են հղել միութենական ղեկավար մարմիններին, թերթերին ու հեռուստատեսությանը՝ հաղորդումը գնահատելով իբրեւ հայ ազգայնամոլների ու ծայրահեղականների հերթական ձեռնարկը:

Հավանաբար հենց այս բողոքներն են եղել հիմնական պատճառը, որ հաղորդումը կրկնվել է մայիսի 12-ին:

Ադրբեջանական հակադրությունն, այնուհանդերձ, իր արտահայտությունը գտավ կենտրոնական հեռուստատեսությամբ. մայիսի 17-ին «Ժամանակ» հաղորդման մեջ մտավ Ադրբեջանի Գրողների միության առաջին քարտուղար Անարը, որին ներկայացրին Համամիութենական կուսակցական 19-րդ կոնֆերանսի պատգամավորի դերում, եւ նա հայտարարեց, թե Բորովիկի հաղորդման մեջ սխալ դիրքերից են գնահատվել սկզբունքային հարցերը, այդ պատճառով էլ երեւույթն ընդհանուր առմամբ ծուռ պատկերով է էկրան բարձրացել:

Անարն օգտվեց իրեն տրամադրված բարձր ամբիոնից եւ դատապարտեց նաեւ Ղարաբաղում ու Հայաստանում «վերջերս սրված բարոյաքաղաքական վիճակը»: Ահա նրա խոսքի հիմնական մասը՝ վերականգնված հիշողությամբ, բայց հաղորդումից անմիջապես հետո:

– Մենք գնում ենք դեպի մեր ժամանակի խոշորագույն երեւույթը՝ կուսակցության կոնֆերանսը, որին սպասել էինք վաղուց, ամբողջ կյանքում: Սակայն մեր խանդավառությունը խեղաթյուրված է այն երեւույթներով, որոնք դեռեւս տեղի ունեն Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ: Վերջապես այս երեւույթներն ո՞վ պիտի դատապարտի, եթե ո՛չ ինքս՝ գրողս, որի աչքերի առաջ թունավորվում են երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու ադրբեջանցիների երբեմնի եղբայրական հարաբերությունները: Ամեն օր Ղարաբաղից, Հայաստանից ու Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններից ինձ մոտ՝ Գրողների միություն են գալիս տասնյակ ու տասնյակ մարդիկ, իմ հայրենակիցները եւ դառնորեն բացատրում են, որ իրենց համար այլեւս անհնար է ապրել այդ վայրերում...

Այսքա՛ն բան:

Բայց որքան հայտնի է, **մայիսի 10–17-ը** իրենք՝ ադրբեջանցիներն են Աղդամում, Կիրովաբադում եւ այլ շրջաններում ծեծել հայերին, ջարդել նրանց մեքենաները: Շուշիում այդ ժամանակ նրանք ծեծելով սպանել են երիտասարդ Վիտալի Պետրոսյանին եւ շրջանային հիվանդանոցում էլ մահը վերագրել ինֆարկտի: Ադրբեջանցիներն այնքան են սանձարձակվել, որ գիշերով հարձակվել են Ստեփանակերտի մանկամսուրի վրա, ջարդոտել պատահած իրերն ու կահույքը եւ թունավորել սննդամթերքը: Բարեբախտաբար տեղի երիտասարդները բռնել են նորահայտ վանդալներից երկու հոգու... Եւ հիմա Աղդամում ու Շուշիում սրանց պաշտպանները ցույցեր են անում՝ դրությունն այնպես ներկայացնելով, թե «իրենց համար այլեւս անհնար է ապրել այս մարզում»:

Եւ այս բոլորն էլ եթե չլինեին, Անարը Սումգայիթի տերն է ու պատասխանատուն...

Ծանոթներիցս մեկը զանգեց, թե.

- Տեսա՞ր, էլի՛ առաջ ընկան, եւ մենք պիտի պաշտպանվենք:

Անարից ավելի բարոյական չգտնվեցին Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմը, հանրապետության Գերագույն խորհուրդն ու Մինիստրների խորհուրդը, որոնք հանրապետական թեր-

թերի մայիսի 18-ի համարներում հրապարակեցին կոչ, որով, իբր թե, իրենց տագնապն ու անհանգստությունն են արտահայտում Լեռնային Ղարաբաղում, Հայաստանում ու Ադրբեջանում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների նոր բռնկումների վերաբերյալ, սակայն ըստ էության նորից ու նորից ոտնահարում են հայ ժողովրդի, Հայկական ԽՍՀ իրավունքները, հեղինակությունը եւ, որ ավելի հատկանշական է, հանդես են գալիս ուժի դիրքից, բռունցք ցույց տալու եւ սպառնալիքի եղանակով:

Օրինակ, ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանի տերերը հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերության բռնկումների շարքում չեն տեսնում իրենց քթի տակ կատարվածները, ասենք, Կիրովաբադի ու Մինգեչաուրի ադրբեջանցիների գործադրած բռնությունները համաքաղաքացի հայերի դեմ, երեւանյան ավտոբուսների ջարդելը եւ ուղեւորների հասցրած մարմնական ծանր վնասվածքները, Շուշիում հայերի դեմ կուսշրջկոմի քարտուղար, քաղաքական բախտախնդիր Հաջիեւի գլխավորած վայրագությունները, որոնց հետեւանքը եղել է նաեւ մարդկային զոհ: Եւ հանկարծ կոչի մեջ նշում են լոկ Հայկական ԽՍՀ Արարատի շրջանում մայիսի 11-ին տեղի ունեցած դեպքերը, որոնց արդյունքում «կան տուժվածներ, սակայն զոհեր չկան»:

«Մենք դիմում ենք բոլոր հայրենակիցներին, հանրապետության քաղաքացիներին՝ ադրբեջանցիներին, հայերին, ռուսներին, Ադրբեջանում ապրող բոլոր ազգությունների մարդկանց... Հիշեցե՛ք՝ մենք բոլորս պատասխանատու ենք մեր հանրապետության պատվի համար, ադրբեջանական ժողովրդի պատվի համար»,-այսպես է ավարտվում կոչը: Ուրեմն, ադրբեջանական ղեկավարության երեսից տասնյակ տարիներ տուժված, Սումգայիթում ամենաքստմնելի վայրագությունների ենթարկված հայերի համար հիմա ամենակարեւորն ադրբեջանական ժողովրդի պատիվն է եւ ոչ թե իրենց ազատությունն ու մարդավայել ապրելու իրավունքը:

Կոչի սկզբում հաղորդվում էր, թե Բաքվում մայիսի 16-ին տեղի է ունեցել երիտասարդների, ուսանողների եւ մտավորականության մեծ միտինգ (միտի՜նգ եւ ո՛չ թե ցույց), որին ներկա են եղել հանրապետության ղեկավարները, կուս. Կենտկոմի բյուրոյի անդամները: Հաղորդվում է միտինգի դրդիչի՝ Լեռնային Ղարաբաղի եւ նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի մասին, ապա՝ որ «Միտինգի մասնակիցների բարձրացրած հարցերն ուշադրությամբ քննարկվել են: Նրանցից մի քանիսի առթիվ ծրագրվել են անհետաձգելի միջոցառումներ: Սակայն հարկ է հաշվի առնել, որ բարձրացվել են նաեւ այնպիսի հարցեր, որոնց լուծումը պահանջում է խոր ուսումնասիրություն ու որոշակի ժամանակ»:

Մայիսի 16-ին Շուշվա շրջանային ղեկավարության նախաձեռնությամբ քաղաքի շուրջ հարյուր հայ բնակիչների լցրել են մեքենաները, փոխադրել Ստեփանակերտ եւ այնտեղ, Լենինի հրապարակում իջեցնելով՝ հանդիսավոր կերպով հայտարարել, թե դա է նրանց տեղը, որքան ուզում են կարող են ցույցեր անել: Ասել են նաեւ, թե դրանց բախտին են արժանանալու նաեւ Շուշվա մնացած հայ բնակիչները:

Ակներեւ է, որ Շուշվա հայերի այս բռնագաղթեցումն Ադրբեջանի ղեկավարների կազմակերպած «անհետաձգելի միջոցառումներից» է եղել: Իսկ թե որքան են այն հարցերը, որոնք պահանջում են «խոր ուսումնասիրություն ու որոշակի ժամանակ», դա նրանց գաղտնիքն է, որ կբացվի ու կգործադրվի ժամանակին, անկասեցնելի՛, քանի որ Հայաստանի ղեկավարությունն իրեն «խաղից դուրս» վիճակ է գցել, հեռացել իր ազգի ճակատագրին վերաբերող հարցից եւ վայելում է Նիրվանայի խաբուսիկ անդորրը:

✧ ✧ ✧

Ապրիլի 2-ին Ստեփանակերտ-Ասկերան ավտոխճուղու վրա, Խոջալու գյուղում ավազակային հարձակման ենթարկվեցին հայ ավտովարորդները, որոնցից մի քանիսը՝ մարմնական վնասվածքներով, փոխադրվեցին հիվանդանոց:

* * *

Շուշիից հետո սա հաջորդ սանձարձակ դեպքն էր, երբ բուն ԼՂԻՄ-ում նրա տեր հայության դեմ թուրքերը կատարում էին բացահայտ բռնություն՝ փաստորեն ազգամիջյան բախումի հրավիրելով հայերին:

* * *

Ապրիլի 3-ին «Մոսկովսկիե նովոստի» թերթը տպագրեց ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովի հոդվածի ընդարձակ տարբերակը Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ տեղի ունեցող դեպքերի մասին, որով մեծ գիտնական-մարդասերը երկրի ղեկավարությանը կոչ էր անում ընդառաջել ԼՂԻՄ-ի գերագույն մարմնի՝ մարզխորհրդի որոշմանը, մարզը վերամիացնել Հայաստանին, տարաձայնությունների դեպքում խորհուրդ էր տալիս, որ վճռական որոշում հանի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը:

Ապրիլի 4-ին կուսակցության ԼՂ մարզկոմի բյուրոյի անդամներն ու անդամության թեկնածուները ծավալուն դիմում հղեցին Մ. Գորբաչովին՝ շարադրելով մարզի բարդ վիճակը վերջին դեպքերից հետո, ժողովրդի անհողդողդ վճիռը միանալու Հայաստանին եւ պահանջեցին հարգել արցախահայության ինքնորոշման իրավունքը, մարզը միացնել Հայաստանին:

* * *

Ապրիլի 9-ին "Советская культура" թերթը տպագրեց դրանից մի քանի օր առաջ Կինեմատոգրաֆիստների միության սկզբնական կուս. կազմակերպության նիստում Ալեքսանդր Գելմանի արտասանած ճառը, որում մասնավորապես ասվում էր. «Ինչպես բոլորը, այնպես էլ ես ինքս մտահոգված եմ Լեռնային Ղարաբաղի դեպքերով, ինչպես եւ այն ամենով, որ տեղի ունեն Ադրբեջանում ու Հայաստանում: Այնտեղ արյուն է հեղվել: Դրա մեջ մեղավորները, բոլորը՝ մինչեւ վերջինը, պետք է հայտնաբերվեն, հրապարակվեն, պատժվեն: Դժբախտաբար, ցավակցության խոսքեր էլ չհնչեցին անմեղ զոհերի համար: Երեւան եկավ մեր լրատվության միջոցների անպատրաստ լինելը՝ մարդկայնորեն ու ազնվորեն լուսաբանելու դրամատիկ դեպքերը: Հրապարակված նյութերի վերաբերյալ խոսքի մի քանի երանգներ առաջացրին մոսկվացիների դժգոհությունը, իսկ ի՞նչ ասենք Երեւանի ու Սումգայիթի ընթերցողների մասին: Մեր միությունը, Կինեմատոգրաֆիստների քարտուղարությունը պետք է գործադրեն հավասարակշիռ, կարեկցական ջանքերի իրենց բաժինը՝ այդ հանրապետությունների ստեղծագործական մտավորականության գործողությունների մեջ խելամտության ոգին ամրապնդելու համար»:

Վերջում թերթը հայտնում էր, որ սույն ելույթը՝ համապատասխան որոշմամբ հանդերձ ուղարկվել է ԽՄԿԿ Կենտկոմ:

Ապրիլի 6-10-ին Շուշիի հայ բնակիչները մարզային ղեկավար մարմիններին գանգատվում էին շրջանի ղեկավարների կողմից իրենց դեմ վիրավորական արտահայտությունների, գործադրված խտրական վարքի դեմ:

Ֆիզուլու շրջանի ադրբեջանցիները հակակարկտային հրանոթներից Հադրութի շրջանի Դրախտիկ եւ Ազոխ գյուղերի կողմ կրակ էին բացել, եւ 4 արկ ընկել էր այդ գյուղերի վրա:

* * *

Ապրիլի 10-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի մեքենաշինության բաժնի վարիչ Արկադի Իվանովիչ Վոլսկին, որը 3 օր շարունակ եղավ քաղաքի ձեռնարկներում, լսեց աշխատավորներին ու մարզի ղեկավարներին, իր ելույթներում ար-

դարացի համարեց մարզի հայության պահանջը եւ խոստացավ Մոսկվա վերադառնալուն պես ամեն ինչի մասին հանգամանորեն ու անկեղծ զեկուցել երկրի ղեկավարությանը:

Ապրիլի 23-ի առավոտյան ժ. 11-ին ինձ, Բոգդան Ջանյանին, Վարդան Հակոբյանին ու Իգնաս Մամյանին ընդունեց Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանը: Մտերիմ, անբռնազբոս զրույցն սկսվեց անմիջապես եւ տեւեց ավելի քան երկու ժամ: Զրույցի կեսից մասնակից դարձավ նաեւ Ստեփանակերտի կուս. քաղկոմի առաջին քարտուղար Զավեն Մովսիսյանը, որին թերեւս ինքը՝ Պողոսյանն էր հրավիրել նախապես:

Զրույցը պտտվում էր Ղարաբաղի հարցի շուրջ, եւ բոլորս մի կարծիքի էինք հարցի բոլոր հոլովումներում: Քարտուղարը գտնում էր, որ հարցը չի փակվել եւ անպայման պետք է որեւէ լուծում ստանա: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը պետք է միացվի Հայկական հանրապետությանը: Հակառակ դեպքում նրան պետք է տրվի հանրապետության կարգավիճակ՝ լայն վարչական լիազորություններով... Իսկ ծայրահեղ դեպքում պետք է դառնա միութենական ենթակայության վարչական միավոր՝ թերեւս մի ընդհանուր խումբ համանման այնպիսի միավորների հետ, ինչպիսիք են, ասենք, Աբխազիան, Օսեթիան եւլն: «Ինչո՞ւ չի կարելի ստեղծել միութենական մի կենտրոն՝ նրան ենթարկելով այս միավորները»: Եւ ցույց տվեց սույն ամսի 10-ին Մ.Ս. Գորբաչովին հղած մի նամակ, որի եզրափակիչ մեկ էջը կարդաց միայն: Այնտեղ գրված էր մոտավորապես հետեւյալը. Լեռնային Ղարաբաղի մարզի աշխատավորությունը եւ կուսակցական ու վարչական մյուս մարմինները խորապես զգացված են ԽՄԿԿ ԿԿ-ի ու կառավարության (տնտեսական զարգացմանն ուղղված) որոշման համար, քանի որ այն ներծծված է Ղարաբաղի տնտեսական ու սոցիալական զարգացման հոգսով: Դա շատ բարձր հոգատարություն է, սակայն, ցավոք, դեռեւս ամեն ինչ չէ եւ մեկընդմիշտ չի լուծում մեծ կարեւորություն ունեցող խնդիրը: Հարցն, անշուշտ, վերջնական ու միակ ճշմարիտ լուծումը կստանար, եթե Ադր. ԽՍՀ ղեկավարությունը ցուցաբերած լիներ ըմբռնողություն ու եղբայրական բարեկամության զգացում: Դժբախտաբար, այդ տեղի չի ունեցել, եւ հարցն ավելի խճճվել է, որի պատճառով էլ ոչ մի կերպ չի կարելի վերադառնալ նախկին վիճակին: Ուստի եւ մարզի աշխատավորության անունից խնդրում ենք ձեզ՝ ընդառաջել վերջին երկու ամսվա ընթացքում հայ ժողովրդի արտահայտած ձգտումին եւ մարզի վարչական վիճակի հարցին տալ վերջնական ու արդար լուծում:

Այս կոչին ստորագրել են մարզկոմի բյուրոյի անդամներն ու անդամության թեկնածուները:

- Իսկ դուք հավատո՞ւմ եք, որ հարցը կլուծվի,-հարցրինք մենք:

- Չի կարող չլուծվել: Անհնար է, որ չլուծվի, որովհետեւ ստեղծվել է մի դրություն, որը պարզապես անհնար է դարձնում մեր որեւէ տեսակ առնչությունը Ադրբեջանի հանրապետության ղեկավարության հետ...

Եւ այս խոսքի վրա վեր կացավ, զանգեց Մոսկվա, կապվեց մեկի հետ, խոսեց շատ սիրալիր, փորձելով իմանալ, թե ի՛նչ եղավ այն խնդիրքը, որի շուրջ պայմանավորված են եղել... Ապա մեզ հաղորդեց, որ խոսում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի մեքենաշինության բաժնի վարիչ Ա. Ի. Վոլսկու հետ (սա այն մարդն է, որ Դեմիրճյանին ասել է՝ «Դու ինչպե՞ս ես ղեկավարել հայ ժողովրդին, եթե մինչեւ հիմա ոչ մի անգամ չես եղել Լեռնային Ղարաբաղում»):

- Լավ մարդ է,-Պողոսյանը խոսեց Վոլսկու մասին:-Մեր նամակը հանձնել էինք Շահնազարովին, իսկ Վոլսկուն ինքս էի խնդրել, որպեսզի հաջողացնի, որ ընկ. Գորբաչովն ընդունի մեր բյուրոյի մի խումբ ընկերների... Հիմա ասում է՝ երեւի թե հաջողվի...

- Իսկ Գորբաչովի հետ ունեցած զրույցից ի՞նչ եզրակացության եք հանգել. ինչպիսի՞ն է նրա վերաբերմունքը,-Ջանյանն է հարցնում:

– Ես համոզված եմ, թե նա կլուծեր հարցը: Ուղղակի շատ կողմերից խանգարեցին... Բայց հիմա, հատկապես ստեղծված իրավիճակում, մենք համարյա լուրջ հաջողության չենք հասնի, եթե Հայաստանի ղեկավարները չդառնան հարցի համար պայքարողներ...

Հարցին խառնվեցին բազմաթիվ ենթահարցեր, որոնց առթիվ նա արտահայտեց իր կարծիքները՝ միշտ էլ տրամաբանված, իրավացի ու արդարամիտ:

– Այդ Խուռաման խանումի մասին տարածված պատմությունը հեքիաթ է. նա Աղդամի կենտրոնում է խոսել խուժանի առաջ: Իսկ, ինչպես գիտեք, աղդամցիները ոչ միայն չեն հրաժարվել իրենց երթից, այլեւ հասել են Ասկերան եւ այստեղից ճողոպրել դեպի ետ: Խուժանի մի մասին ետ է պահել մոլլան: Թող նրա՛ մասին գրեն...

– Սումգայիթցիների համար մենք ամեն ինչ անում ենք, որպեսզի նրանց նոր կյանքը դասավորվի տանելի կերպով: Բայց այստեղ էլ մեծ օգնություն է պետք, օրինակ, եթե Երեւանի տնաշինական կազմակերպությունները մեզ տային երկու հավաքովի շենք...

– «Այդ սրիկան (Կեւորկովը) երեւի Ալիեւի հովանավորությամբ ձեր մարզում շատ ավերածություններ է արել»,-ընկեր Գորբաչովը հարցրեց մի հեռախոսազրույցի ժամանակ: Ես պատասխանեցի՝ «Ոչ թե հովանավորությամբ, այլ հանձնարարությամբ»: Եւ նա համաձայնվեց:

– Պատմությունը լավ բան է, բայց հիմարություն է, երբ աղավաղում են, ու այդպիսի կեղծիքն էլ հիմք է դառնում նոր հիմարությունների համար: Ես նրանց քանի՜ անգամ ասել եմ՝ ձեր ի՞նչ գործն է, թե մենք ո՛վ ենք եղել երեկ-մյուս օրը: Այսօր հայ ենք, եւ դուք չեք կարող մեր հայկականության վրա որեւէ ստվեր գցել: Ա՛յ, սա՛ է կարեւորը, եւ այս դիրքից ենք խոսում ձեզ հետ:

– Ասում եք՝ շուշեցիները հարձակվե՞լ են մեզ վրա: Շուշեցիների ոխն ի՞նչ է, որ հարձակվեն: Նրանք մեզ լավ են ճանաչում, համոզված են, որ չենք մոռացել 1920-ի մարտի 21-23-ը, որի հաշիվը դեռ պիտի պահանջենք ու մաքրենք:

– Մենք այն գլխից պիտի հասկացած լինեինք, որ Հայաստանին վերամիանալուց առաջ անհրաժեշտ է Ադրբեջանից բաժանված լինել: Բաժանված այնպես ու այնքան ժամանակ, որ հանրապետության ղեկավարներն ու նրանց գաղտնի եւ բացահայտ կոչերով շարժվող ամբոխը հաշտված լինեն վիճակի հետ:

– Եւ հիմա անարյուն բաժանո՛ւմը պիտի իրականացնենք: Մարզային կազմակերպությունները, հատկապես արդյունաբերական ձեռնարկները չեն ենթարկվում հանրապետական վերադասներին: Սովխոզները վեր են ածվում կոլխոզների, որոնք իրավական տեսակետից շատ ավելի ազատ են ու ինքնուրույն: Մարզի տեղական արդյունաբերական բաժնի վարիչը մի քանի օր առաջ գնացել է Մոսկվա, պայմանավորվել, որ իր բաժին հումքը, հանձնարարությունները եւն ստանա Երեւանից ու այլեւս ոչ մի առնչություն չունենա Ադրբեջանի մինիստրության հետ: Մշակութային օջախները, նախկին երկչոտությունը հաղթահարած, կապվում են Երեւանի իրենց համապատասխան կազմակերպությունների հետ: Նույնիսկ ջանքեր են գործադրվում,-դա շեշտեց Պողոսյանը,-որպեսզի Ստեփանակերտի մանկավարժական սուտ ինստիտուտը փակվի, եւ նրա տեղ մարզի կենտրոնում ստեղծվի Երեւանի համալսարանի բաժանմունքը...

– Ահա այսպես մենք կբաժանվենք, կդառնանք մեր գլխի տերը եւ հետո... Հետո արդեն ասվա՜ծ մեծ է,-ժպտաց մարզկոմի քարտուղարը:-Իմ տոհմակից նախնիները՝ Հասան-Ջալալյանները, այսպիսի դիվանագիտական իրավիճակներում միշտ էլ ճիշտ են կողմնորոշվել (Հենրիկ Պողոսյանը մոր կողմից Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմի ժառանգ է):

Երբ դուրս էինք եկել, Իգնատ Մամյանն ուրախ-ուրախ բացվեց առաջին անգամ.

– Ի՜նչ պինդ մարդ է: Որ ընդունեց, փոքր-մոքր էր երեւում, կամաց-կամաց աչքիս մեծացավ-մեծացավ... եւ բաժանվելիս թվում էր աժդահա մի հերոս, որն այս լեռնաստանը պիտի պահի՝ միացած թե չմիացած:

◇ ◇ ◇

Ապրիլին «Լոս-Անջելես թայմս» ամերիկյան պարբերականում լույս էր տեսել ռուս անվանի պատմաբան, ճահճացման ժամանակներին բավական աղմուկ հանած Ռոյ Մեդվեդեւի հոդվածը ղարաբաղյան բարդույթի մասին («Ազգային բարդույթ Անդրկովկասում եւ բացախոսության քաղաքականության ճգնաժամը»): Լույս էր տեսել, ուրեմն, ապրիլին, պարբերականի համար ընդարձակ ծավալով, կնշանակի՝ գրված պիտի լիներ գոնե նախորդ ամսի վերջին, ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովի հայտնի նամակի հետ միաժամանակ, նույն ոգով ու արդարամտությամբ, պատմական հիմքերի բացառիկ ճշգրտությամբ, որ այն օրերի համար ոչ թե զարմանալի, այլեւ անսպասելի ու անհնար մի բան էր: Անսպասելի՝ մանավանդ հիմքերի քաջատեղյակության համար, որ պիտի պահանջեր տեւական աշխատանք, հետազոտություն: Էլ չեմ խոսում ազնվամտության մասին, որը նմանապես այն օրերին Սախարովի նման անհատների մենաշնորհն էր հանդիսանում:

Հոդվածի սկզբում հեղինակը նշում է, որ ինքն արդեն գրել է «Ադրբեջանի ու նրա կազմի մեջ մտնող Լեռնային Ղարաբաղի մարզի (ԼՂԻՄ) ազգային բարդույթի վերաբերյալ», մարզ, որը «ԽՍՀՄ-ում միակ ինքնավար կազմավորումն է, որի կողքին գոյություն ունի միութենական հանրապետություն՝ բնակչության նույն ազգային գերամասնությամբ»:

«ԽՄԿԿ Կենտկոմում գիտակցվում եւ քննության է առնվում ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության դեմ Բաքվի կողմից խրախուսվող ազգային խտրականության փաստը, արհամարհանքը մարզի սոցիալական ու մշակութային խնդիրների նկատմամբ,-հաղորդում է Մեդվեդեւը եւ ավելացնում, որ արդեն ընդունված են որոշումներ մարզի տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար եւ, իբր, սրանք արդեն սկսել են իրականանալ: Անմիջապես էլ նշում է, որ «Սակայն մարզի բնակչության գերակշիռ մեծամասնության գլխավոր պահանջը՝ պաշտպանված նույնիսկ կուսակցական մարզկոմի ու մարզխորհրդի կողմից՝ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին տալու մասին, մերժվել է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունում, որտեղ ելույթ են ունեցել ոչ միայն Գրոմիկոն ու Գորբաչովը, այլեւ միութենական բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Այդ որոշումը պատրաստվել է այնպիսի շտապողականությամբ, որ նրա մեջ տեղ են գտել ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը հակասող մի շարք դրույթներ,-հաղորդում է Մեդվեդեւը եւ անմիջապես էլ տեղեկացնում.-Նախագահության որոշման մեջ, օրինակ, կա այսպիսի արտահայտություն. «համարել անթույլատրելի... ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ ամրագրված ազգային-պետական ու ազգային-վարչական սահմանների վերանայումը» («Պրավդա», 1988 թ. մարտի 25): Մինչդեռ ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ չկան միութենական ու ինքնավար հանրապետությունների սահմաններն ամրագրող հոդվածներ: Հակառակը, ԽՍՀՄ Սահմանադրության 73-րդ հոդվածը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին թույլ է տալիս «հաստատել միութենական հանրապետությունների միջեւ սահմանների փոփոխությունները» եւ «կազմել ինքնավար նոր հանրապետություններ ու ինքնավար մարզեր միութենական հանրապետությունների կազմի մեջ»: Բոլոր այսպիսի փոփոխությունները կատարվել են բազմիցս, ընդ որում նաեւ Անդրկովկասում: Բայց Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը, չգիտես ինչո՛ւ, ելնում է ոչ թե 73-րդ հոդվածից, այլ 81-րդից, որն առաջին հերթին միութենական հանրապետությունների իրավունքներն է պաշտպանում դրսի ոտնձգություններից, «Աշխատավորության հեղափոխական նվաճումներն է պաշտպանում իմպերիալիզմի դեմ» («ԽՍՀՄ Սահմանադրություն, Մոսկվա, 1982, էջ 240):

Գիտնականն այնուհետեւ խոսում է Հայաստանում շարժման դեմ կիրառվող հակաժողովրդական բռնությունների մասին, անդրադառնում ողջ ԽՍՀՄ-ում կիրառվող այն կեղծիքներին, որոնք տեղի ունեին պաշտոնական մամուլում, մանավանդ նրա առաջատարի՝ «Պրավդայի» էջերում: Այս թերթը հասել էր այնպիսի սանձարձակության, որ հանրահայտ ժողովրդական արտիստ Հրաչյա Ղափլանյանի անունից ղարաբաղյան շար-

ժումը դատապարտող պասկվիլ էր հրապարակել, երբ մարդն այդպիսի բան ոչ միայն չէր գրել, այլեւ տեղյակ էլ չէր եղել, թե իր անունն ինչպե՛ս էր օգտագործվել նման կեղտոտ նպատակով: Եւ երբ արտիստն իր բողոքի գիրն էր ուղարկել խմբագրություն, այնտեղ հրաժարվել էին հրապարակելուց, եւ այն հետո լույս տեսավ “Советская культура” թերթում (մարտի 17): Պատմում էր նույն «Պրավդայի» մի այլ տխուր խաղը Հայաստանի իր սեփական թղթակից Յուրի Առաքելյանի հետ. նրա ստորագրությունն էր դրել մարտի 21-ին լույս տեսած, սակայն նրա ձեռքով չգրված “Эмоции и разум” կեղծարարական հոդվածի ներքո, եւ երբ թղթակիցը հրապարակորեն մերկացրեց կեղծիքը, հրաժարվեց խմբագրությանն աշխատակցելուց, խմբագրությունն անամոթաբար փորձեց ապացուցել, թե «այժմյան ամբողջ ճգնաժամը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ոչ թե արդյունք է Ադրբեջանում հայ ժողովրդի դեմ կիրառվող խտրականության, այլ Հայաստանի ղեկավարության կողմից իր հասցեին կենտրոնական մամուլի արած քննադատությունը ջնջելու: Սա միանգամայն անհեթեթ պնդում է,-գրում էր Մեդվեդեւը,-քանի որ հենց Երեւանի փետրվարյան զանգվածային ցույցերի օրերին հայկական կուսակցական ղեկավարությունը՝ Դեմիրճյանի գլխավորությամբ, ցուցադրեց իր հետեւից հայ ազգը տանելու լիակատար անկարողություն: Հայ ժողովուրդը բացահայտ անվստահություն է արտահայտել իր այժմյան պաշտոնական առաջնորդների նկատմամբ: Հայերի միլիոնանոց ցույցն ու արդար զայրույթը «Պրավդան» բացատրում է որպես հայերի ազգային եսամոլություն: «Պրավդայում» միտումնավոր ու կեղծարար կերպով են շարադրվում եւ իրողությունները Հայաստանում, եւ «Ղարաբաղ» հասարակական կազմակերպության գործունեությունը... Ի՞նչ պիտի մտածեին Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ հազարավոր հայերը, երբ «Պրավդայում» կարդում էին, թե իրենց արդար բողոքը դիտավորյալ գրգռված է անջատողական անպատասխանատու տարրերի կողմից, եւ իրենց ցույցերն ուղեկցվել են «հասարակական կարգի խախտումներով»: Իսկ իրականում հենց ԼՂԻՄ-ում փետրվարին ու մարտին չի գրանցվել եւ ոչ մի հանցանք, երբ ԼՂԻՄ-ի հարեւան Աղդամի շրջանում իսկապես հրահրվել է բնակչության խառնակչություն՝ իբր... Լեռնային Ղարաբաղում «կարգ սահմանելու» համար: Սա է, որ գրգռել է մութ ամբոխին եւ հրահրել Սումգայիթի հայ բնակչության ջարդն ու իսկական կոտորածը»:

Պատմաբանը գիտե, որ դժվար է հավատալ պաշտոնական մամուլի ու Կենտրոնի հայտարարություններին: «Այսպես, օրինակ,-գրում էր նա,-Սումգայիթում քննչական խումբը համառորեն պնդում էր, թե ջարդի ընթացքում այդ քաղաքում սպանվել է 32 մարդ, որից 26-ը հայ, 6-ը ադրբեջանցի: Սակայն լուրերը համառորեն մեծացնում են այս թիվը՝ մինչեւ 300 ու ավելին, եւ Հայաստանը համոզված է, որ ջարդարարները կոտորել են ոչ միայն ծերերին ու կանանց, այլեւ փոքրիկ երեխաներին, նույնիսկ նորածին հայ մանկանց՝ նրանց դուրս շպրտելով պատուհաններից...

Անդրկովկասյան դեպքերի առավել իրական պատկերը տալիս է «Իզվեստիա» թերթը,-վկայում էր Մեդվեդեւը:-Այն արդարամտորեն նշում է, որ Ադրբեջանում ԼՂԻՄ-ի ժողովրդի որոշմանը վերաբերվել են ուրիշ կերպ, քան Հայաստանում: Որ Ադրբեջանի ղեկավարները փորձում էին ժխտել իրենց թույլ տված սխալները, ամենուրեք իշխում էր Ադրբեջանում ապրող «ապերախտ հայերին պատժելու» մոլուցքը: «Իզվեստիայի» վկայությամբ» (մարտի 24) հիմա էլ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմում հակված են ծուռ հայելու մեջ տեսնել բորբոքված ճգնաժամի պատճառները: Ադրբեջանի ղեկավարները ճգնաժամի պատճառներ են փնտրում ինչ-որ հեռու արտասահմանում՝ նշելով, իբր, «արեւմուտքում գոյություն ունեցող, հայկական ազգային քարտեզը փոփոխելու փորձեր անող կենտրոններ»...

Եւ այսպես, ռուս ազնիվ ու արդարամիտ գիտնականը, առաջինն իր դասակիցներից, ընթերցողի առաջ բաց էր անում Ղարաբաղյան շարժման (թյուրիմացաբար «ճգնաժամ» կոչվածի) լայն ու խոր, ճշմարիտ ու պերճախոս համայնապատկերը: Իսկ եզրակացությո՞ւնը: Այն եւս կար՝ աներկդիմի, վճռական դիրքորոշումով՝ ընդդեմ գորբաչովյան անդեմ, անողնաշար, կեղծապատիր խաղերի: «Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը,-հոդվածն այս բառերով էր ավարտվում,-ապա այստեղ ժողովրդի համար կյանքն ու աշխատանքը ամեն տեսակետից կլինեն այն ժամանակ, երբ այդ փոքրիկ լեռնային մարզի ժողովրդի կամքի միանշանակ արտահայտությունը կիրականանա փաստացի ու իրավաբանորեն»:

Աստվա՜ծ տա, եւ մանավանդ, երկրային չարերն անզո՜ր լինեն այս սուրբ բաղձանքի իրականացման դեմ:

✧ ✧ ✧

Մայիսի առաջին կեսին չէին դադարում Շուշիում հայերի դեմ իրականացվող հակաօրինական արարքներն ու բռնությունները: 14-15-ին տեղի ունեցան հակահայկական հանրահավաքներ, որոնց պահանջն էր վերացնել Լեռնային Ղարաբաղի մարզային իշխանությունը, որպեսզի, իբր, վերջ տրվի «ապօրինի հավակնությանը»:

Մայիսի 16-17-ին Շուշիում բնակվող հայերին արգելում էին աշխատանքի դուրս գալ, խանութներում գնումներ կատարել: Խմբակային վայրենի հարձակումներով նրանց շատերին դուրս քշեցին բնակարաններից, ստիպեցին հեռանալ քաղաքից: 17-ին արդեն քաղաքի հայ բնակչության մեծ մասը գտնվում էր հարեւան հայկական գյուղերում, Ստեփանակերտի փողոցներում ու կենտրոնական հրապարակում:

Մայիսի 21-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի պլենումը, որն ազատեց Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին եւ նրա տեղը նշանակեց Սուրեն Հարությունյանին (մինչ այդ ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ):

Պլենումին ներկա էին ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի ներկայացուցիչներ Ալ. Յակովլեւն ու Վ. Դոլգիխը:

Նույն օրն էր նաեւ Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որը պաշտոնից հանեց Ք. Բաղիրովին եւ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա. Վեզիրովին: Պլենումում ելույթ ունեցավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ե. Լիգաչովը եւ հայտարարեց, թե Կենտրոնում ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերադարձնելու հարց չի քննարկվի, քանի որ Կենտկոմը տրամադիր չէ կատարելու Երկրի տարածքային ոչ մի փոփոխություն:

Մայիսի 23-ին մարզի աշխատավորությունը նոր գործադուլ հայտարարեց Լիգաչովի ելույթի առթիվ: Մարզկոմը դիմում հղեց ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ պահանջելով քննել մարզի բարձրացրած հարցը:

Մայիսի 27-ին մարզի կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար մարմինները, բոլոր շրջանների ղեկավարների հետ միասին, գումարեցին ժողով, ընդունեցին որոշում՝ նամակ հղելով ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյին, որպեսզի այն նկատի ունենա ԼՂԻՄ-ում ստեղծված աղետալից վիճակը, ժամանակավորապես մարզը դուրս բերի Ադրբեջանի կազմից՝ հետագայում, հանգիստ իրավիճակում հարցը քննելու եւ արդար վճիռ հանելու համար:

Հունիսի 9-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ էին հրավիրվել կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանը եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի կենտկոմների առաջին քարտուղարներ Ս. Հարությունյանն ու Ա. Վեզիրովը, որոնց հետ Գորբաչովը զրույց ունեցավ հարցը թմրեցնելու ակնհայտ մտադրությամբ:

✧ ✧ ✧

Երեւանի թատերական հրապարակում, Թումանյանի հուշարձանի մոտ, հունիսի առաջին օրերին հացադուլ էին անում մի խումբ հասուն ու նշանավոր մարդիկ, որոնց հետ էր նաեւ Հայաստանի հայտնի շինարար, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Գառնիկ Մինասյանը: Հերոսի գլխավերեւը խոսուն պաստառներ էին ձգված, եւ ինքն էլ հարցնողներին բացատրում էր նրանց իմաստը:

- Մենք բողոքի այս ծայրահեղ եղանակին ենք դիմել՝ տեսնելով, թե մեր հանրապե-

ության Գերագույն խորհուրդը, որ մեր ժողովրդի ընտրյալն է, այդ ժողովրդի կամքը չի կատարում: Իսկ հայ ազգն այսօր մեկ միասնական ցանկություն ունի՝ տեսնել, որ իր կառավարության գերագույն մարմինը քննում եւ արդար վճիռ է հանում հարազատ Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշման առթիվ: Մեկ էլ պահանջում ենք, որպեսզի Սումգայիթի հայության եղեռնի քննությունն իր ձեռքը վերցնի ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը, քանի որ Ադրբեջանի, այսպես կոչված, իրավապահպան մարմինները անվստահելի են՝ թեկուզ միայն նրանով, որ հայոց նոր եղեռնը կատարվել է նրանց աչքի առաջ, երեք օր շարունակ, եւ նրանք ոչինչ չեն արել կանխելու համար: Ահա այսպե՛ս, երկու հարց, երկուսն էլ՝ ամենակարեւոր:

Հունիսի 13-ին Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահությունը քննեց ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի որոշում-պահանջը՝ այն համարելով «ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական դեպուտատների միջնորդություն», մերժեց, քանի որ, իբր այն «կհակասեր հայ ու ադրբեջանցի ժողովուրդների շահերին, չէր համապատասխանի մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»:

Հունիսի 15-ին Հայաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանը քննեց ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը եւ ընդունեց բանաձեւ, որի առաջին կետով համաձայնում էր, որպեսզի մարզը մտնի Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ, երկրորդով՝ դիմում ԽՍՀՄ ԳԽ-ին, որպեսզի այն քննի եւ դրականորեն լուծի ԼՂԻՄ-ն Ադր. ԽՍՀ կազմից Հայկ. ԽՍՀ կազմ մտցնելու հարցը, երրորդով՝ դիմում Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ին՝ հուսալով, որ այն ըմբռնումով կմոտենա հարցին, եւ դա չի խանգարի երկու հանրապետությունների ավանդական բարի-դրացիական փոխհարաբերություններին:

Սոց. աշխատանքի հերոս Գառնիկ Մինասյանի գլխավորած խումբը դադարեցրեց հացադուլը եւ անցավ աշխատանքի՝ կոչ անելով օրինակելի աշխատանքով աջակցել արցախյան խնդրի վերջնական լուծմանը:

Հունիսի 17-ին Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը նորից է քննել ու մերժել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը՝ դարձյալ այն համարելով «դեպուտատների միջնորդություն»:

Մամուլում նստաշրջանի մասին հրապարակվել է ընդարձակ հաղորդագրություն, որից իմանում ենք, թե այնտեղ ի՛նչ տեսակ շախսեյ-վախսեյ են արել դեպուտատները, հատկապես գրող դեպուտատները՝ Նաբի Խազրին, Բախտիար Վահաբզադեն, Անարը:

Որ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի որոշումն անօրինական է, դրա մասին խոսք լինել չի կարող,- հարցն այսպես էլ փակել են ելույթ ունեցողները եւ «հիմքեր» թվարկել իրենց պնդումի համար: Իսկ առաջինը կամ հիմքերի հիմքն այն են հայտարարել, որ մարզը հնուց ի վեր գտնվել է Ադրբեջանի կազմում, այն էլ՝ իր ադրբեջանցի բնակչությամբ: Իբր այնտեղի հայերը հետագայում են եկել, բնակություն հաստատել եւ իրավունք չունեն նման որոշում հանելու, պատմական իրավունքի մասին խոսելու:

Ադրբեջանում հիմա Լեռնային Ղարաբաղի պատմական-ազգագրական պատկերի մասին շատ են խոսում եւ իրենց իսկ օրապակաս հայտարարությունները գտնում են հիմնավոր ու միանգամայն բավարար՝ վճռական եզրակացություններ հրապարակելու համար: Գրողներ Անարը, Նաբի Խազրին, Բախտիար Վահաբզադեն, պատմաբաններ Զիա Բունյաթովը, Ջալալ Գուլիեւն ու Իգրար Ալիեւը, հանրապետության շատ ղեկավարներ ու շարքայիններ ոչ մի առիթ չեն փախցնում պնդելու, թե Լեռնային Ղարաբաղը հազարամյակներ շարունակ պատկանել է Ադրբեջանին, այն միշտ ադրբեջանական հող է եղել իր բնիկ ադրբեջանական բնակչությամբ: Այդ օրն էլ Ադրբ. ԽՍՀ 11-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 7-րդ նստաշրջանում գրող Անարը հայտարարեց, թե Ղարաբաղը «ե՛ւ հեղափոխությունից հազար տարի առաջ (լա՛վ հիշեցեք՝ հազար տարի առաջ), ե՛ւ նրանից հետո 68 տարի կազմել է Ադրբեջանի բաղկացուցիչ մասը» («Бакинский рабочий», 1988, հունիսի 19): Նույն նստաշրջանում Նաբի Խազրին էլ (Բաբաեւ) հաղթականորեն պնդել է, թե Ղարաբաղը եղել է հինավուրց ադրբեջանական հողում եւ միշտ էլ կմնա այստեղ» (նույն տեղը): Նրանց էլ ձայնակցել է ոչ անհայտ դեպուտատ

Խուռաման Աբասովան՝ հայտարարելով, թե՝ «հողը նվեր չեն տալիս:

Բայց եթե Խ. Աբասովայի հայտարարությունը կարող է ինչ-որ բացատրություն ունենալ (մի կիսագրագետ գառի հո պարտավո՞ր չէ պատմության խորքերը գնալ եւ այնտեղից հանել ստույգ տվյալներ), ապա ի՞նչ ասենք պատմություն իմացողի կեցվածք ընդունած գրողների ու գիտնականների մասին: Մի՞թե իրեն պատմաբան համարող, Ադրբեջանի Ակադեմիայի անդամության կամ թղթակից-անդամի կոչումներով զարդարված մարդիկ իրենց պարտականությունն են համարել մոգոնելու ստեր եւ նրանցով մոլորեցնելու իրենց ունկնդիրներին ու ընթերցողներին: Հավանաբար նրանք մտածում են, թե այս խեղճ ունկնդիրներն ու ընթերցողները չեն կարող հարց տալ, թե հապա ինչպե՞ս է եղել, որ այդ հազարամյա ադրբեջանական ու ադրբեջանաբնակ հողի վրա 1920-ական թվականների սկզբին ԼՂ-ի բնակչության մեջ հայերը կազմել են մոտ 95 տոկոս եւ հիմա էլ կազմում են 75 տոկոս:

Բա սա՞ ինչով բացատրել...

Թերթը հաղորդում էր, որ դեպուտատներն իրենց ելույթներում իրար վիրավորում էին, վարկաբեկում: Օրինակ, Նախիջեւանի ղեկավարը՝ զայրացած քննադատական մի դիտողությունից, որ Բ. Վահաբզադեն էր արել իր հասցեին, նրան կոչել է «հա՜յ» (արմանի»), եւ սա էլ իրեն ցրիվ տալով գոռացել է. «Արմանի սանսան, էշագ բալասի» («Հայն ինքդ ես, իշի որդի»):

Հունիսի 21-ին ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը նորից քննության առավ փետրվարի 20-ի որոշման շուրջ ծավալված խառնակչությունները, Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Շուշիում, Խոջալվում եւ հանրապետության մյուս վայրերում բորբոքված հակահայկական վայրագությունները, դրանք համարեց հարցի լուծումը քաշքշելու արդյունք եւ պահանջեց, որպեսզի այն ստանա վերջնական լուծում, իսկ մինչ այդ «ժամանակավորապես, իբրեւ միակ ընդունելի տարբերակը տվյալ շրջանում, ամենակարճ ժամկետում ինքնավար մարզը հանել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից եւ ենթարկեցնել ԽՍՀՄ կառավարությանը»:

Հունիսի վերջին, ԽՄԿԿ 19-րդ կոնֆերանսի որոշման մեջ ԼՂԻՄ-ի հարցի առթիվ ասված լղրծուն ու ոչինչ չասող խոսքի եւ անորոշ հանձնարարականների պատճառով մարզում առավել սրվեց վիճակը: Գործադուլը, ցույցերն ու հանրահավաքները շարունակվում էին: Ադրբեջանի ղեկավարության նախաձեռնությամբ Հայաստանից ադրբեջանցիներ էին տեղափոխվում եւ բնակեցվում Շուշիում, մարզի այլեւայլ բնակավայրերում:

Հուլիսի 12-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի 8-րդ նստաշրջանը, որն ընդունեց որոշում նորից դիմելու կենտրոնին, որպեսզի այն արագացնի հարցի լուծումը, եւ, նկատի առնելով, որ փաստորեն մարզն այլեւս ոչ մի կապ չունի հանրապետության հետ եւ այդպիսին վերականգնելն անհնար է, միակ ելքը համարել հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշման իրականացումը, այսինքն՝ մարզի դուրս գալն Ադր. ԽՍՀ կազմից, ապա մարզխորհրդի գործկոմին հանձնարարել մարզը, օրենքով սահմանված կարգով, վերանվանել Արցախի հայկական ինքնավար մարզ:

Նույն օրն էլ Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը նիստ է հրավիրել եւ դատապարտել ու բեկանել հենց նույն ժամերին ԼՂ մարզխորհրդի ընդունած որոշումը:

Դրան էլ հետեւել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ե. Լիգաչովի զանգը, որով Ադրբեջանի բռնատիրության հովանավորը մարզկոմի քարտուղար Հ. Պողոսյանից պահանջել է հրավիրել մարզկոմի բյուրոյի նիստ եւ ըստ արժանվույն գնահատական տալ մարզխորհրդի հենց այդ օրն ընդունած որոշմանը:

Նույն օրը կուս. մարզկոմում ստացվեց հեռագիր (պատճենը՝ Մ. Գորբաչովին), որի հեղինակները՝ Լիտվայի մայրաքաղաքում հավաքված ավելի քան 90 հազար լիտվացիներ, արտահայտում էին իրենց մտահոգությունը մարզի հայության ճակատագրի համար, երկրի ղեկավարությունից պահանջում միացման հարցը լուծել ամենապատվավոր եղանակով-հանրաքվեով, բոլոր հանրապետությունների դիտորդների մասնակցությամբ:

Հուլիսի 13-ին կուս. մարզկոմի բյուրոն, ի պատասխան Ե. Լիգաչովի հրահանգ-զանգի, միահամուռ ընդունեց որոշում, որով հաստատում էր մարզխորհրդի որոշման օրինականությունը եւ իր՝ բյուրոյի համերաշխությունը մարզի հայության անհողդողդ կամքի հետ:

Հաջորդ օրերին մարզ ժամանեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի բազմաթիվ աշխատողներ, հանդիպումներ ունեցան աշխատավորների եւ տարբեր աստիճանների ղեկավարների հետ, տվին խոստումներ, խորհուրդ տալով, որ մարզն սկսի աշխատել հուլիսի 18-ին՝ ԽՍՀՄ Գ.Խ-ի Նախագահությունում ԼՂԻՄ-ի հարցը քննելու օրը:

Հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գ.Խ-ի Նախագահությունն ունեցավ վաղուց սպասված իր նիստը՝ միայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հարցի քննարկման համար,- նրա մասին Հայկ. ԽՍՀ ու Ադրբ. ԽՍՀ Գ.Խ-ների ընդունած որոշումների կապակցությամբ: Ելույթ ունեցան բազմաթիվ դեպուտատներ երկու հանրապետություններից ու երկրի տարբեր կողմերից, միութենական ղեկավարներ, գիտության ու մշակույթի գործիչներ: Մեծ մասը, հավանաբար, ծանոթ լինելով Գորբաչովի ադրբեջանամետ տրամադրությանն ու վճռին, ջուր էր լցնում ադրբեջանցիների ջրաղացին, իսկ Գորբաչովը բացահայտորեն պաշտպանում էր նրանց բռնակալական իրավունքները, խրախուսում նրանց՝ նույնիսկ սանձարձակ, ակնհայտորեն սխալ, ըստ էության հակահայկական ելույթները: Այս տեսակետից շատ բնութագրական էր, օրինակ, ակադեմիկոս Ե. Պրիմակովի ելույթը, որը ժխտում էր անգամ հայերի պատմական իրավունքը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի վրա: Ո՞վ է ասել, թե որեւէ ժողովուրդ այսօր էլ տերն է այն հողերի, որոնց վրա ապրել, տիրություն է արել պատմական ինչ որ ժամանակ,- պնդում էր այդ գիտնականը եւ, այսքանն էլ քիչ համարելով, հայերի դեմ էր լարում մերձավոր հարեւանին.- Ղարաբաղում աջողվելով՝ մի օր էլ Վրաստանի կես միլիոն հայերը վեր կկենան ու կասեն՝ մենք էլ ենք միանում մայր Հայաստանին, Վրաստանը եւս բաժան-բաժան արեք:

Դրսիններից համարյա միայն մի բանաստեղծ Ռասուլ Համզաթով էր (Դաղստան), որ կոչ էր անում հետեւել ազգի ու մարդու իրավունքների միջազգային նորմերին, հարգել ազգային քաղաքականության տարրական կանոնները եւ ընդառաջել ինքնավար մարզի հայության արդար պահանջին:

Հայ մասնակիցները, որքան էլ ենթակա Գորբաչովի ու նրա մանկլավիկների հարձակումներին, բարձր պահեցին իրենց արժանապատվությունը, ելույթներում ասացին ամբողջ ճշմարտությունը եւ, այն օրերի մամուլի բազմաթիվ անդրադարձումների համաձայն, արժանացան երկրի բոլոր արդարամիտ մարդկանց հավանությանը (նիստի խմբագրված տեսագրությունը հեռարձակվեց հեռուստատեսությամբ): Բարձր տպավորություն էին թողել Հայաստանի ղեկավար Ս. Հարությունյանի, ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի, գրող Վ. Պետրոսյանի, մանավանդ կուս. Ղարմարզկոմի քարտուղար Հ. Պողոսյանի ելույթները: Իսկ ակադեմիկոս Ս. Համբարձումյանի ճառ-ճակատամարտը Գորբաչովի անպատկառ հարձակումների պայմաններում՝ արժանացավ խոր մի համակրանքի, որի նմանը երբեք չի եղել այդօրինակ ժողով-ներկայացումների պատմության մեջ: Հետագայում ռուս մտավորականներից շատերն անդրադարձան այդ ելույթ-բանավեճին՝ նշելով, որ Գորբաչովը հրաշալի դաս ստացավ հայ գիտնականից, եթե, իհարկե, խելք ունենա ըստ արժանվույն ընդունելու այն եւ սովորելու:

Ադրբեջանական կողմը հաղթեց նիստում. ընդունվեց մի որոշում, որով պաշտպանվում էր նրանց պահանջը (ԼՂԻՄ-ի ո՛չ մի բաժանում եւ ո՛չ մի միացում Հայաստանին): Բայց բարոյական հաղթանակը հայոց կողմն էր. ամբողջ խորհրդային երկիրը տեսնում էր նրանց արդար դիրքը, դրա դրսեւորման բարոյական ու բանական եղանակները, ոտնահարվող իրավունքի նրանց պաշտպանության ազնիվ ու անզիջում կեցվածքը...

Ճիշտն ասած, ցանկության դեպքում կարելի էր որոշման մեջ նկատել հայանպաստ մի կետ. ԽՍՀՄ Գ.Խ-ի Նախագահությունը մարզ էր ուղարկում իր ներկայացուցիչներին, որոնք պետք է ջանային կարգավորել վիճակը՝ սերտորեն կապ պաշտպանելով Ադր.

ԽՍՀ եւ Հայկ. ԽՍՀ ներկայացուցիչների հետ: Եւ հենց այս հանգամանքի վրա էլ հույս դնելով՝ հայկական կողմը (մարզում էլ՝ հայությունը) մտածում էր, թե հնարավորություն պիտի լինի ինչ-որ բան շահել:

Եւ մարզի աշխատավորությունը հաջորդ օրն իսկ դադարեցրեց գործադուլները, անցավ աշխատանքի:

✧ ✧ ✧

Այստեղ հարկ համարեցի ժողովի, ըստ իս, առավել նշանակալից հատվածի սղագրությունը ներկայացնել՝ իբրեւ հայկական կողմի բարոյական հաղթանակը եւ առհասարակ բացառիկ մի երեւույթ, որ չէր լինում այն ժամանակների բարձր պաշտոնական շրջանակներում:

Ասացի, որ հայերի ելույթները կոպտորեն ընդմիջվում, խանգարվում էին Գորբաչովի կողմից: Գռեհիկ միջամտությունն ու անտեղի հորդորները, պարզապես անիմաստ ու բարձրահունչ խորհուրդներն այնպես թափվում էին հայ հռետորների գլխներին, որ թվում էր՝ նրանք ահա ուր-որ է կթքեն-կհեռանան դահլիճից: Երբ ծայրահեղ անտակտ այս եղանակին ենթարկվեց գրող Վարդգես Պետրոսյանը (Սումգայիթը համարել էր եղեռն-գենոցիդ, եւ պահանջում էր հենց այդպես գնահատել, կազմակերպիչներին էլ դատել որպես եղեռնագործների)... Այն ժամանակ ամենագետ ու ամեն տեսակ նկատողության իրավունքով օժտված ղեկավարը հարձակվեց նրա վրա, ունկնդիրներին բացատրեց, թե մարդը չի էլ հասկանում՝ ի՞նչ բան է գենոցիդը (հայ գրո՞ղը, հա՞յը չգիտե՝ ի՛նչ բան է ու ի՛նչ է նշանակում գենոցիդ) եւ ահա այս բարձրագույն ամբիոնից նոր կրքեր է բորբոքում, փորձում է մոլորեցնել աշխարհը...

Հարձակումն ինչ-որ չափով հասավ նպատակին. Պետրոսյանն առաջին պահ կորցրեց իրեն (չէ՞ որ վիթխարի Խորհրդային Միության ղեկավարն էր հարձակվողը, այն ե՞րբ է եղել, որ չընդունվի նրա դիտողությունը, առավել եւս՝ մեղադրանքը), ընկրկեց փոքրամարմին Վարդգեսը, խղճալի վիճակի մեջ ընկավ եւ, չնայած քիչ անց ելույթը շարունակելու հնարավորություն էլ ունեցավ, խոսքն այլեւս այն չէր, հնարավոր է՝ ունկնդիրները չէին էլ հետեւում շարունակությանը...

Այս սովորական, բարձր ղեկավար շրջաններում ընդունված միջադեպը երեւի Գորբաչովին թեւավորեց, հուսադրեց, թե հարցի քննարկումը կընթանա ըստ նախատեսվածի, եւ ինքը, վերջապես, մի լավ դաս կտա այդ հայերին, որոնք քար են գցել վերակառուցման դեմը եւ երես էլ ունեն համարձակ խոսելու միութենական ամբիոնից:

Վարդգես Պետրոսյանից անմիջապես, թե մեկ-երկու խոսողից հետո, ելույթի իրավունք տվին Երեւանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ՀԳԱ ակադեմիկոս, դեպուտատ Սերգեյ Համբարձումյանին, եւ նա սկսեց խոսել այնպես, ոնց որ ոչինչ էլ չի պատահել իրենից առաջ, ղեկավարը չի զգուշացրել, որ այստեղ չի կարելի պահանջատիրոջ անունից հարցեր բարձրացնել:

- Հարգելի ընկերներ, այսօր մեր հանրապետությունում իրավիճակը ծայրահեղ լարված է: Արդեն վեցերորդ ամիսն է, որ հայ ժողովուրդը՝ վիրավորված ազգային զգացումով, ըմբռնումի ու կարեկցանքի է սպասում,- ահա այսպես սկսեց նա, որ զգուշացված էլ էր, թե այստեղ դուք իրավունք ունեք խոսելու ոչ թե տուժվածի ու մեղադրողի, այլ մեղավորի, երկրի առաջընթացը խանգարողի դիրքից: Եւ շարունակեց նույն ոգով.- Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը նոր չէ: Այն գոյացել է դեռեւս 20-ական թվականներին, երբ ՌԿ(բ)Կ Կովբյուրոյի ոչ սահմանադրական որոշմամբ, Ստալինի ուղղակի ճնշման տակ եւ Ադրբեջանի հեղկոմի առաջուց հրապարակած հռչակագրին հակառակ, Լեռնային Ղարաբաղը մտցվել է Ադրբեջանի ԽՍՀ կազմի մեջ: Այսպիսով տեղի է ունեցել պատմական անարդարություն, եւ հայ ժողովրդի մի մասը, հակառակ իր կամքի, հայտնվել է Խորհրդային Հայաստանից դուրս ստեղծված ինքնավար կազմավորման մեջ:

Այսօր, երբ վերացվում են անհատի պաշտամունքի շրջանում կատարված ապօրինի

բոլոր գործողությունների ու չարագործությունների հետեւանքները, վերականգնվում է արդարությունը, մենք պարտավոր ենք վերականգնել նաեւ Ադրբեջանի ԽՍՀ հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հռչակագիրն այն մասին, որ «Այսուհետ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը ճանաչվում են Հայկական խորհրդային հանրապետության բաղկացուցիչ մասը»:

Ես գտնում եմ, որ այսօր միայն դա՛ կարող է հիմք դառնալ ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության արդար պահանջի բավարարման համար:

ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության համառ ցանկության կարեւորագույն պատճառը՝ սեփական մայր ժողովրդին վերամիավորվելու ցանկությունը եւ փրկությունն է Ադրբեջանում 67 տարի շարունակ հայերի դեմ նպատակադիր ու ծրագրված կերպով կիրառվող քաղաքականությունից: Դա արդեն իրապես հասցրել է հայ բնակչության վերացմանը Նախիջեւանի ԻԽՀ-ից, Լեռնային Ղարաբաղում հայ բնակչության բացարձակ մեծամասնության իջեցմանը, Բաքվում հայկական մանկավարժական ինստիտուտի, դրամատիկական թատրոնի, 76 դպրոցների վերացմանը, նյութական ու հոգեւոր մի քանի հարյուր հուշարձանների ոչնչացմանը: Խտրականության քաղաքականությունն ուղեկցվում է պատմության խախտող աղավաղումներով, հայրենական ու համաշխարհային պատմագրության փաստերի նենգափոխումներով: Ադրբեջանական են հայտարարվում հայկական ճարտարապետության հազարից ավելի եկեղեցական հուշարձաններ: Այս բախտին են արժանացել նույնիսկ հայ քրիստոնեության դասական խորհրդանիշը հանդիսացող խաչքարերը: Պատմական քարտեզներն այնպես են կեղծվում, որ Անդրկովկասում այլեւս տեղ չի մնում Հայաստանի համար:

Այստեղ ակամայից հիշում ես ակադ. Դ. Լիխաչովի խոսքերը. «Միայն հոգու խորքում սեփական ժողովրդին ու նրա մշակույթին չհավատացող ազգայնամոլներն են, որ արհեստականորեն ուռճացնում են իրենց ժողովրդի վաստակը»:

Եւ այս բոլորն ուղեկցվել ու այսօր էլ ուղեկցվում են ժողովուրդների բարեկամության շուրջ տարփողվող դատարկաբանությամբ, ինտերնացիոնալիզմի, հարեւան ժողովուրդների նկատմամբ սիրո, լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի մասին սուտ խոսքերով: Ժողովրդին տողորում են սեփական հայրենիքի պատմության կեղծապատիր նկարագրով:

Այս ամենի բարձրակետը եղավ Սումգայիթի ողբերգական կոտորածը: Սոցիալիզմի հետ անհամատեղելի այս դեպքերը, անկախ մեր ցանկությունից, Հայաստանի ժողովրդի հոգում զուգորդվում են Արեւմտյան Հայաստանում 1915 թ. տեղի ունեցած հայոց եղեռնի, Բաքվում, Նախիջեւանում, Շուշիում 1919-20 թթ. տասնյակ հազարավոր հայերի ջարդերի հետ: Ըստ որում զանգվածային լրատվության առանձին միջոցների փորձերը՝ մոռացության տալու ժողովրդական ճակատագրի այդ ցավագին դեպքերը, անօգուտ, ապարդյուն են, քանի որ ժողովրդի պատմական հիշողությունն անսահմանորեն կենսունակ է ու անխաթ:

Այսօր Հայաստանում մենք ունենք քաղաքական նոր իրադրություն՝ համաժողովրդական զանգվածային շարժում, որի համար հիմք են եղել ինչպես բազմադարյան ցավի ու վիրավորանքի բեռը, հայ ժողովրդին վիճակված այդօրինակ բախտի անարդարության գիտակցումը, այնպես էլ հավատը բանականության ու արդարամտության հաղթանակի նկատմամբ:

ԼՂԻՄ-ի խնդրի լուծման համար հայ ժողովուրդն ընտրել է նոր ճանապարհ՝ հրաժարվելով արդեն հայտնի երկու ճանապարհներից, որ են՝ կա՛մ դարձյալ կորցնել հայկական եւս մեկ պատմական մարզ, որը կարող է մնալ առանց բնիկ հայության, ինչպես այդ եղավ Նախիջեւանում, կա՛մ ֆիզիկական բնաջնջում, ինչպես եղել է անցյալում եւ կրկնվեց Սումգայիթում:

Հիմա միամտություն կլինի մտածել, թե այսօր կարելի է շարժումը կասեցնել եւ մեռցնել ինտերնացիոնալիզմի ու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման կոչերով՝ համակցված լոկ սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջոցառումներով, ԼՂԻՄ-ը թողնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում:

ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ հետ վերամիավորելու մասին այստեղ բարձրացված հարցը պետք է լուծվի քաղաքական ճանապարհով՝ առանց ուշադրություն դարձնելու ձեւական ինչ-որ արգելքների վրա: Եւ դա է համապատասխանելու ժամանակի ոգուն, 29-րդ կուսկոնֆերանսի ոգուն: Ես լիովին համաձայն եմ Միխայիլ Սերգեեւիչ Գորբաչովի հետ, որն այսօր իր առաջարկության մեջ ասաց՝ մենք պետք է փոխզիջումներ փնտրենք: (Փակագծում ասեմ, որ Ս. Համբարձումյանի ելույթը՝ սկզբից մինչեւ այստեղ, կառուցված էր այնպես, կարծես հռետորը հասուն նպատակ էր ունեցել ոչ միայն ասելու մեծ ճշմարտությունը, այն օրերին ողջ հայությանը պարուրած միակ հոգսն ու այն լուծելու մտահոգությունը, այլեւ դա անելու այնպես արժանապատիվ, արդար լուծումը բացառող ղեկավարությանը ճակատ տալով... Եւ արդյունքը չուշացավ. Գորբաչովը հենց այստեղ էլ դիվոտվածի պես ժայթքեց՝ երեւի մտածելով, թե լա՞վ է, հիմա սրան մի այնպիսի դաս կտամ, որ ականջի օղ կդառնա ծոցից ելած իր ազգի համար):

- Ըստ իս, ձեր ելույթում դրա (փոխզիջման-Բ. ՈՒ.) նշանները անգամ չկան: Դուք նույնիսկ մի խոսք էլ չասացիք ինքնավարության կարգով (Ուրեմն, սա որոշված է եղել, որ հայերն այս նիստին պիտի ինքնավարությամբ զբաղվեին, քանի որ ադրբեջանցիներին ստիպել են Սումգայիթ անելու.-Բ.ՈՒ.): Սա առաջին ելույթն էր, որն ինքնավարության ու փոխզիջման ստվեր իսկ չի պարունակում: Դա ելույթ է, որը ցույց է տալիս, թե դուք ո՛ւր եք տանում երիտասարդությանը, ո՛ւր եք կոչում ժողովրդին, դուք՝ հեղինակավոր մարդիկ... (Հռետորն այստեղ փորձեց պատասխանել, եւ Գորբաչովը՝ թաթերն առաջ պարզած, շատ բնորոշ շարժումներով նրան լռեցրեց.-Բ.ՈՒ.) Մի րոպե՜: Ես կավարտե՞մ երկխոսությունը: Չէ՞ որ դուք չեք ուզում երկխոսության մեջ մտնել, ընկե՛ր Համբարձումյան: Մտածեցեք, չէ՞ որ մենք կոմունիստներ ենք, դեպուտատներ: Սա ամենապատասխանատու ամբիոնն է, ամեն ինչ հաղորդվելու է ժողովրդին: Գուցե դրա համար էլ դուք ուզում եք էժան վարկ վաստակել, ցույց տալ, թե, ահա՛, դուք այդպես պայքարում եք Լեռնային Ղարաբաղի համար, դուք այդպես պաշտպանում եք հայ ժողովրդի շահերը: Բա մի՞թե կարելի է հայ ժողովրդի, Լեռնային Ղարաբաղի եւ բոլորի մեծ հեղինակությունն ու հարգանքը վայելող մեր եղբայրական ամբողջ Հայաստանի մտքերը, շահերը պատկերացնել առանց դրանք կապելու բոլորի հետ, թե՛ Ադրբեջանի, թե՛ Երկրի հետ: Մեզ այնպե՞ս անհրաժեշտ է մտածելը, ընկեր Համբարձումյան: Ես պատկերացնում եմ ձեր դասախոսություններն ուսանողության առաջ:

- Միխայիլ Սերգեեւիչ, ես իմ պարտքն եմ համարում...

- Մենք եկել ենք մտածելու, իսկ (ձեր խոսքում) մտածումներ չկան, ո՛չ ինքնավարություն, ո՛չ փոխզիջում: Ես բաժանում եմ այն ամենը, ինչ դուք ասացիք ցավի, ապրումների վերաբերյալ: Դրանք մեզ բոլորիս են անհանգստացնում: Բայց չէ՞ որ դուք ցանկություն չունեք երկխոսության մեջ մտնելու ո՛չ միայն ադրբեջանցիների, այլեւ մե՛զ հետ:

Եւ Համբարձումյանը նրան պատասխանեց այսպես.

- Նախքան ձեզ հետ երկխոսության մեջ մտնելը ես իմ պարտքը համարեցի ձեզ ասել ամբողջ ճշմարտությունը, գուցե եւ դա՜ռը ճշմարտությունը: Այսօր մեր հանրապետությունում դրությունը ծայրահեղ լարված է: Երբ ձեզ են հասցնում այնպիսի լուրեր, որոնք ձեզ համար հաճելի է լսել եւ սոսկ այդպիսի լրատվության հիման վրա կատարել եզրակացություններ ու վճիռներ՝ շատ բարդ է ու ոչ անվտանգ: Ես այստեղ դիտավորյալ սրեցի դրությունը: Ես գիտեի, որ դուք ինձ կկանգնեցնեք եւ գիտակցաբար...

- Դուք, ուրեմն, ամեն ինչ պլանավորե՜լ էիք:

- Ո՛չ, ես մտածել եմ, որ այստեղ անհրաժեշտ է ասել բացարձակ ճշմարտությունը, իսկ ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ այսօր մեր հանրապետության դրությունը ծայրահեղ ծանր է, ծայրահե՜ղ...

- Թույլ տվեք ձեզ ուղղակի մի հարց տալ: Դուք համոզվա՞ծ եք, թե այն, ինչ ինքներդ եք ասում (դուք միշտ վկայակոչում եք ժողովրդին. ժողովուրդն, ահա՛, այսպե՛ս է ասում, այսպե՛ս է գործում, ժողովուրդը ելք չի տեսնում), որ դուք ժողովրդի, իսկապես

ժողովրդի անունից եք խոսում: Դուք այդպե՞ս եք մտածում:

- Ես խոսում եմ իմ ընտրողների՛ անունից, ես խոսում եմ պրոֆեսու՛րայի անունից, ես խոսում եմ ուսանող երիտասարդությա՛ն անունից:

- Եւ դուք ճնշում եք գործադրում մեզ վրա:

- Ո՛չ, ես ճնշում չեմ գործադրում: Եթե ճնշում գործադրելու ցանկություն ունենայի, ապա կասեի այն, ինչ ելույթ ունեցող շատե՛րը, որոնք պնդում են, թե ոչինչ չի կարելի անել, եթե Սահմանադրության մեջ կա այսինչ հոդվածը, մենք պետք է առաջնորդվենք նրանով եւ հենց այդպես էլ գործն ավարտենք: Այն ժամանակ կստացվեր, որ ես ճնշում եմ գործադրում: Այժմ ես ասում եմ՝ նույնիսկ դուք Լեհաստանում, հանդիպում ունենալով մտավորականության հետ, գիտնականների հետ, ասել եք, որ առանց սպասելու Համագումարին, առանց սպասելու Սահմանադրության մեջ մտցնելիք փոփոխություններին, ղեկավարվելով 19-րդ կոնֆերանսի որոշումներով, մենք պատրաստ ենք անցնել գործողությունների եւ աշխատանքի: Ես ասում եմ՝ եկեք լուծենք մեր խնդիրները՝ առանց Սահմանադրության մեջ մտցնելիք փոփոխություններին սպասելու: Ես ուզում եմ ասել՝ մեզ պետք են փոխզիջումներ: Ես կարծում եմ՝ ակադեմիկոս Բասովը ճիշտ էր ասում. «Իհարկե, դա այն որոշումը չէ, որ կա այստեղի որոշման նախագծի մեջ եւ ելույթ ունեցողներից շատերի կողմից էլ համարվում է անկասելի: Եթե մենք այսօր չգնանք փոխզիջման, ապա Հայաստանում լինելու է ծանր ու դժվար:

Մենք տագնապած ենք, այսօր մեր մտավորականությունը տագնապած է, որ յուրաքանչյուր անհավասարակշիռ որոշում, կարող է հասցնել ողբերգական հետեւանքների: Դրա համար էլ այսօրվա մեր որոշումը պետք է լինի փոխզիջումային:

Երեք փոխզիջում առաջարկում եմ. առաջին՝ պրեզիդենտական վարչություն: Անդրեյ Անդրեեւիչը (Գրոմիկոն.-Բ.Ու.) նույնիսկ հարցնում էր՝ դա ի՞նչ բան է: Ես ասում եմ՝ Հնդկաստանում եմ տեսել պրեզիդենտական վարչությունը: Ժամանակավորապես կարելի է Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծել պրեզիդենտական վարչություն:

Հաջորդ փոխզիջումը. կարելի է ժամանակավորապես Լեռնային Ղարաբաղը հանել ենթակայությունից, ես ընդգծում եմ՝ չհանել Ադրբեջանի ԽՍՀ կազմից, այլ ժամանակավորապես դուրս բերել Ադրբեջանի ԽՍՀ ենթակայությունից եւ ենթարկեցնել գերագույն մարմինների վարչությանը, ա՛յ, ասենք, տրիումվիրատի ձեւով՝ Կենտկոմի, Գերագույն խորհրդի ու Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչներից կազմված ինչ-որ եռյակի մարմին, որն էլ ժամանակավորապես կկառավարի ԼՂԻՄ-ը, մինչեւ որ մենք կկարողանանք գտնել խնդրի ճշգրիտ սահմանադրական ու վերջնական լուծում:

Դուք ներեցե՛ք, որ այստեղ ես դրությունը սրեցի, խոստովանում եմ, որ դա սրեցի գիտակցաբար, որպեսզի լիներ այս երկխոսությունը ձեզ հետ, եւ որպեսզի Նախագահության անդամները հասկանային, որ մենք փոխզիջման կողմ ենք, իսկ Ադրբեջանի ներկայացուցիչները գտնում են, թե փոխզիջում չի կարող լինել:

Հաջորդ փոխզիջումը, որ ես եմ տեսնում...

- Դուք հասկանո՞ւմ եք,-Գորբաչովը դարձյալ ընդհատեց նրան,-երբ ես խոսում եմ փոխզիջման մասին, նկատի ունեմ, համենայն դեպս, ուրիշ բան: Դուք առաջարկում եք այնպիսի փոխզիջում, որը երկու ժողովուրդների միջեւ խորթություն է պահպանելու: Իսկ ես խոսում եմ այնպիսի փոխզիջումից, որը ենթադրում է իրար պարզած ձեռքեր: Ինձ լուր են տվել, թե Ադրբեջանի հասարակական շրջաններում խոսք է գնացել այն մասին, որ, ԼՂԻՄ-ի հայության վստահությունը բարձրացնելու համար, գուցե այդ մարզի կարգավիճակը հասցնենք ինքնավար հանրապետության մակարդակին: Ես կարծում եմ՝ դա հետաքրքիր է: Ինձ դուր է գալիս, որ այդպիսի հարց է բարձրացվել հենց Ադրբեջանում: Դա լավ կլիներ: Բայց Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական դեպուտատների մարզխորհուրդը հավաքվել եւ հայտարարել է, թե ինքը չի ենթարկվում Ադրբեջանին, հայտարարել է հենց այն պահին, երբ այդ որոշման մշակումն էր գնում:

- Դա եւս տարբերակ է,-հայտնեց Համբարձումյանը:

- Դա կբարձրացներ երաշխիքը,-շարունակեց Գորբաչովը:-Կլիներ սեփական Սահ-

մանադրություն, այնտեղ կհնչեին որոշակի սկզբունքներ: Ես կարծում եմ, որ այդ գաղափարն ընդհանուր առմամբ հետաքրքիր է եղել:

Այստեղ մեջ է ընկնում Ադրբեջանի ղեկավար Ա. Վեզիրովը՝ ասելով.

- Միխայիլ Սերգեեւիչ, ես ուզում եմ ասել՝ նրանից հետո՛, երբ առհասարակ խոսք է գնացել այդ մասին, Ստեփանակերտում տեղի է ունեցել հանրահավաք, որը հայտարարել է, թե դա մեզ պետք չէ: Դրանից հետո էր, որ Ադրբեջանում էլ որոշակի շրջանակներ սկսեցին ստորագրություններ հավաքել մարզն ընդհանրապես վերացնելու համար:

(Ափսո՜ս, Համբարձումյանը չի հարցրել՝ ինչպե՞ս պիտի վերացնեիք, միայն մարզային վարչությո՞ւնը, թե ժողովուրդն էլ հե՞տը, չէ՞ որ երկրորդ տարբերակի հին ու մեծ փորձ ունեք):

Եւ Գորբաչովը Վեզիրովի ասածն ինչ-որ չափով լրացրեց այսպես.

- Ավելի՛ն,-ասաց,-քանի որ Հայաստանում ո՛չ պակաս ադրբեջանցիներն են ապրում, քան Լեռնային Ղարաբաղի հայերն են, ապա եկեք այստեղ էլ ինքնավարություն ստեղծենք (ադրբեջանցիների համար):

- Բնական է,-Համբարձումյանն էր,-այստեղ կան ուժեր, որոնք ընդհանրապես չեն ուզում խնդրի ճշմարիտ լուծում, երկխոսություն չեն ուզում: Ես պատահաբար չասացի՝ մարդկանց ականջներում խցան կա, ասում են...

Վեզիրով.-Ահա թե ի՜նչ է ասում հարգելի մարդը, որին կուսակցությունը երիտասարդության դաստիարակությունն է վստահել: Դե՛, էլ ինչպե՞ս պիտի խոսի այդ երիտասարդությունը: Մի՞թե մենք այդ բառերո՛վ պիտի խոսենք երիտասարդության հետ:

- Ես չեմ պատասխանում Վեզիրովին, որովհետեւ դա լինելու է հարված գոտկատեղից ցած:

Գորբաչով.

- Ո՛չ, սպասե՛ք: Իսկ ես կասեմ այն, ինչ որ կարդացել եմ եւ գիտեմ ընկեր Համբարձումյանի ելույթներից: Ես (նրան) կոչում եմ «Համբարձումյան երկրորդ», կա ավագը, կա եւ կրտսերը՝ Համբարձումյան երկրորդը: Նրա դիրքորոշումը, համենայն դեպս, դրական բնույթ ունի:

Համբարձումյան.

- Իմ դիրքորոշումը շատ պարզ է ու կառուցողական: Մենք կարող ենք առանձին խոսել, եւ կարիք չկա, որ վիճենք, վիճենք այդպիսի՜ մակարդակով, որովհետեւ եթե դուք սուր լեզու ունեք, ապա իմ լեզուն էլ պակաս չէ: Դրա համար էլ մեր վեճը ծանր պիտի լինի:

Գորբաչով.

- Իսկ գուցե եկել է գործելու ժամանակը, թերեւս բոլորի լեզուներն էլ մի քիչ կարճացնենք ինքնաքննադատության եղանակով:

Վեզիրով.-Ես շատ եմ ափսոսում: Գուցե ինչ ես ասացի, իրոք անտակտ էր: Բայց ես կուզենայի, որ ինձ լսեն: Ես շատ ուրախ կլինեմ հանդիպել ձեզ հետ եւ մյուս բոլորի հետ: Եկեք զրուցենք եւ այնժամ կգտնենք փոխզիջում:

Համբարձումյան.-Ինչո՜ւ չէ, եկեք Երեւան, ես ձեզ կընդունեմ: Միխայիլ Սերգեեւիչ,-իր ելույթը շարունակեց նա,-բանը նրանում է, որ իրապես, այս տեսակ լուրջ դրության եւ քննարկման ընթացքում դուք պետք է արտահայտեք ձեր վերջնական կարծիքը: Ես ուզում եմ հուսալ, թե մենք այստեղից Երեւան պիտի գնանք՝ մեզ հետ տանելով որեւէ արմատական լուծում: Ճիշտ կլիներ, եթե ընկեր Վեզիրովը մեր կարճ երկխոսության ընթացքում իր ասածը արտահայտեր պաշտոնապես, այս ամբիոնից ասեր, որ Ադրբեջանում առաջարկություն կա ինքնավար մարզը վերացնելու մասին: Դուք պետք է իմանաք ամեն ինչ, մենք էլ պատրաստ ենք այդ բոլորն իմանալ, որպեսզի հանենք ստույգ որոշում: Մինչեւ որ ճշգրիտ լուսավորություն չլինի, չի լինելու նաեւ ճիշտ որոշում:

Գորբաչով.-Այստեղ շատ է շեշտվում այն հանգամանքը, թե ինչպես արագորեն փոփոխվում է ժողովրդագրությունը, ինչպիսի իրողություններ են կատարվում, եւ դա ներկայացվում է որպես ապացույց ու արդյունք որոշակի քաղաքականության: Իսկ, ա՛յ,

այս դարի սկզբին ադրբեջանցիները Երեւանի բնակչության ո՞ր տոկոսն էին կազմում:

Համբարձումյան.-Դարասկզբի Երեւանո՞ւմ... Դժվարանում եմ ասել:

Գորբաչով.-Բայց դուք պարտավոր եք իմանալ: Ես ձեզ հիշեցնեմ՝ դարասկզբին Երեւանում ադրբեջանցիները բնակչության 43 տոկոսն էին կազմում: Այժմ ադրբեջանցիների տոկոսն ինչքա՞ն է:

- Հիմա շատ քիչ է, մեկ տոկոսից էլ պակաս:

- Ես դրա համար չե՛մ ուզում մեղադրել հայերին, որոնք այնտեղից դուրս են մղել ադրբեջանցիներին: Հավանաբար եղել են ինչ-որ իրողություններ, որոնք պետք է պարզել: Եթե մենք այդպես ամեն մի թվից կառչենք, նրանից անենք հեռուն գնացող եզրակացություններ, իրար մեղադրենք, ապա ոչինչ չի ստացվի: Չէ՞ որ դուք գիտնական եք: Պետք է ճշգրիտ լինել լրատվության մեջ, ճշգրիտ՝ ճշմարտության մեջ: Եթե դա լինելու է միայն ձեր ճշմարտությունը կամ իմ ճշմարտությունը, դա դեռեւս ճշմարտություն չէ: Բայց կա ճշմարտություն, որը եղել է, տեղի է ունեցել. այդ հողի վրա դարերով ապրել են հայերն ու ադրբեջանցիները: Ձեզ համար Լեռնային Ղարաբաղը դա օրրան է, այսպես ասած, հայ ազգի հենման կետերից մեկը, հոգեւոր հենարան (երեւի կարդալու եք տվել Սերգեյ Գորոդեցկու հանրահայտ հոդվածը.-Բ.Ու.): Բայց չէ՞ որ Շուշում էլ ելել են ադրբեջանցի ե՛ւ կոմպոզիտորներ, ե՛ւ արվեստի շատ ուրիշ գործիչներ: Եւ այս բոլորը Լեռնային Ղարաբաղն է: Չի կարելի այդպես խոփով հերկել մարդկային հոգիները, դարերը, մարդկանց ճակատագրերը:

Համբարձումյան.-Միխայիլ Սերգեեւիչ, կարիք չկա հերկելու: Իսկապես պետք է ունենալ ճշգրիտ լրատվություն: Մենք հույս ունենք, թե Գերագույն խորհուրդը, Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը կհանի այնպիսի որոշում, որով Հայկական ԽՍՀ դեպուտատները կկարողանան գնալ, ժողովրդին համոզել, թե այդ որոշումն ամենահարմարն է:

Գորբաչով.-Քաղաքականությունը դա հնարավորի արվեստն է:

Համբարձումյան.-Իհարկե:

Գորբաչով.-Այստեղ քաղաքական գործ է ընթանում, որոշումը մշակելու ընթացք:

Համբարձումյան.-Դրա համար էլ ես ասում եմ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը պետք է լուծել քաղաքական ճանապարհով եւ ոչ թե ձեւական մոտեցմամբ»:

Ահա այսպես է ավարտվել ակադ. Սերգեյ Համբարձումյանի «մենամարտը» Գորբաչովի հետ: «Մենամարտ», որ տեղի է ունեցել Մոսկվայի՝ նոր ժամանակների Տիզբոնի, կենտրոնում, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունում, որը պակաս բռնատեսական միջավայր չէր, քան դժնատեսիլ արքունիքը Տիզբոնում: Եւ զուր կամ պատահական չէր, որ սույն միջադեպը հիշող արդարամիտ մարդիկ անպայման նշում էին նաեւ, թե հայ գիտնական-դեպուտատի խիզախությունը եղել է բացառիկ մի երեւույթ բռնակալական իշխանությունների պայմաններում:

Հուլիսի 27-ին կենտրոնական թերթերն ու լրատվական այլ մարմինները հրապարակեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Գխ-ի Նախագահության որոշումը Ա.Ի. Վոլսկուն՝ իբրեւ Կենտկոմի ու Գխ-ի Նախագահության ներկայացուցչի, ԼՂԻՄ ուղարկելու մասին: Որոշման մեջ այդ նախաձեռնությունը կոչվում էր հուլիսի 18-ի հայտնի որոշման իրականացմանն ուղղված միջոցառում, որի նպատակն էր՝ «Ադրբեջանի, Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի կուսակցական, խորհրդային ու տնտեսական մարմինների աշխատանքի կազմակերպում ու համատեղում»՝ Կենտրոնի վերոհիշյալ եւ ուրիշ որոշումների իրականացման համար:

Հետաքրքիր է ներկայացուցչին վերապահվող իրավունքների փունջը, որ ըստ էության, կարելի էր անսահմանափակ ու ամենազոր համարել, եթե, իհարկե, նրանով օժտվողը պիտի կարողանար լրիվ ու մինչեւ վերջ տնօրինել, դառնալ նրանց անշեղ կիրառողը: Բավական է ասել, որ նա վեր պիտի լիներ կանգնած Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավար մարմիններից եւ պիտի գլխավորեր, համատեղեր նրանց աշխատանքները: Ո՛չ միայն նրանց, այլեւ միութենական համապատասխան մինիստրությունների ուժերն ու հնարա-

վորությունները օգտագործեր, կարիքի դեպքում «նրան տրված էր իրավունք՝ ծագող հարցերը լուծելու նպատակով աշխատանքի ներգրավել նաեւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գխ-ի Նախագահության, մինիստրությունների եւ գերատեսչությունների, կենտրոնական այլեւայլ մարմինների պատասխանատու աշխատողներին»:

Դարձյալ հուլիսի 18-ի որոշման հիման վրա՝ ԽՍՀՄ Գխ-ի դեպուտատներից կազմվում էր հատուկ հանձնաժողով, որը պիտի ենթարկվեր Ա. Վոլսկի-ներկայացուցչին:

Մի խոսքով՝ ստեղծվեց միայն կենտրոնական կառավարությանը ենթակա մի մարմին, որն ուներ ամենալայն իրավունքներ մարզի ինքնուրույն ու ինքնիշխան տնտեսական, վարչական եւ մշակութային զարգացումը կազմակերպելու համար:

Սա այն էր, ինչ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհուրդն էր պահանջել հունիսի 21-ի իր արտակարգ նստաշրջանի որոշումով:

Այն օրերին ես գտնվում էի Ստեփանակերտում, երկար զրույցներ ունեցա կուս. մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանի հետ: Նա, իբրեւ խելոք, շրջահայաց եւ ցանկացած իրադրության մեջ անմիջապես ու ճիշտ կողմնորոշվող մարդ, շատ էր ցավում շարժման սկզբից իսկ վերցրած սխալ ուղղության համար: «Հենց այն գլխից էլ ես մտածում էի, որ մենք առաջ պիտի շարժվենք աստիճան առ աստիճան. նախ բաժանվենք, հետո՛ միայն մտածենք միավորման մասին»,-հատուկ ու անշեղ համոզմունքով ասում էր նա: «Իսկ ինչո՞ւ չէիր ասում մարդկանց, ինչո՞ւ չէիր համոզում,-հարցրի նրան:-Չէ՞ որ այդպիսով առաջին աստիճանն այսքան արյուն չէր պղտորի: Նույնիսկ Բաքուն դա պակաս թշնամանքով կընդուներ եւ ոչ թե այսպես կդիվոտվեր»: «Իսկ ո՞վ էր ինձ լսողը: Բերանս բացելուն պես վրաս էին տալիս՝ տեսա՞ք, սկզբից եւեթ կիսատ-պռատ քայլի է գնում,-պատասխանեց Պողոսյանը՝ ցավագնորեն հիշելով նաեւ, որ այդ կարծիքի համար իրեն համարում էին շուռ տված հայրենասեր, որ պիտի ամեն ինչ անենք միանգամից եւ վե՛րջ... Նույնիսկ Պարույր Սեւակի հայտնի բանաստեղծությունն էին աչքս խոթում»:

... Ինչ-որ է, որոշումը կար, եւ մնում էր քաղաքական ու դիվանագիտական իմաստություն ձեռք բերել եւ գործն առաջ տանել:

◇ ◇ ◇

Նույն օրն էլ, **հուլիսի 27-ին**, Կենտրոնի ներկայացուցիչ Ա. Վոլսկին ժամանեց Ստեփանակերտ, անմիջապես խորհրդակցություն ունեցավ մարզային ղեկավար աշխատողների հետ, բացատրեց իր առաքելության խնդիրները: Իսկ երեկոյան դեմ, Հ. Պողոսյանի հետ միասին, ճանապարհվեց Մոսկվա՝ մասնակցելու ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումին:

Օգոստոսի 1-ին Ստեփանակերտում շարունակվում էին նախորդ օրերին սկսված ժողովրդական ցնցումները: Պատճառը, իբր, Հայաստանից փախստական դարձած եւ ուրիշ տեղ չդասավորված թուրքերի բնակեցումն էր մարզի ադրբեջանական գյուղերում: Գալիս էին միլիցիական հսկողության տակ առնված ավտոբուսներով, տեղավորվում Շուշիի այն բնակելի շենքերում, որ հայերից էին խլել, նույն շրջանի, ինչպես նաեւ Հադրութի ու Մարտակերտի, Մարտունու եւ Ասկերանի գյուղերում: Կառավարական մարմինների, հատկապես Կենտրոնի ներկայացուցիչների բացատրություններից հայտնի էր, որ մարզում պետք է ազգագրական վիճակագրությունը փոփոխող քայլերից հեռու մնան երկու կողմերը: Մինչդեռ թուրքերը շտապում էին իրենց թիվը մեծացնել եւ 1989 թ. հունվարին տեղի ունենալիք համամիութենական մարդահամարին ներկայանալ մարզում իրենց տոկոսը բավական բարձրացրած:

Ստեփանակերտում պատմում էին, որ Ասկերանի նախադռներին հայ երիտասարդները «փախստականներով» ծանրաբեռ երկու «Իկարուս» ետ են ճանապարհել՝ ուղեկցող միլիցիոներներին հանձնարարելով, որ այլեւս նման բեռներ չհասցնեն Ղարաբաղ:

Օգոստոսի 2-ին, երկու օր առաջ Մոսկվայից Ստեփանակերտ վերադարձած Ա.Ի. Վոլսկու հրավերով, Ստեփանակերտ ժամանեցին Ադրբեջանի ու Հայաստանի կուս.

կենտկոմների առաջին քարտուղարներ Ա. Վեզիրովն ու Ս. Հարությունյանը: Նրանք, Վոլսկու հետ միասին, հանդիպումներ ու զրույցներ ունեցան մարզային ղեկավար մարմինների ներկայացուցիչների հետ համերաշխ, գործի համար պայմանավորվեցին, խոստացան Կենտրոնի ներկայացուցչությանն ամեն կերպ օգնել եւ նույն օրն էլ բաժանվեցին:

Օգոստոսի 3-4-ին Վոլսկու հրավերով Ստեփանակերտ ժամանած Յու. Նազարովը (ԽՍՀՄ Պետշինի նախագահի տեղակալ) եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի Մինիստրների խորհուրդների նախագահների տեղակալներ Վ. Արծրունին ու Դ. Հասանովը մարզի ղեկավարության հետ ծրագրեցին այն աշխատանքները, որոնք պիտի իրականացվեին առաջիկայում Ստեփանակերտի եւ շրջանների շինարարական աշխատանքների գծով:

Օգոստոսի 7-ին չորս բեռնատար մեքենաներ (3 Կամազ եւ 1 Զիլ) լիքը Հայաստանից «փախչող» թուրքերով Գետորգավանի մոտով ուզում էին մտնել Մարտունու շրջան, մարզի միլիցիայի հերթապահները հեռացրին շրջանի տարածքից եւ քշեցին դեպի Ֆիզուլու շրջանը:

Օգոստոսի 9-ին, անկասկած Ա. Վոլսկու հրավերով, Ստեփանակերտ ժամանեց Երեւանի կուս. քաղկոմի առաջին քարտուղար Մ. Մինասբեկյանը՝ քաղկոմի եւ քաղխորհրդի գործկոմի այլ աշխատակիցների ուղեկցությամբ, որպեսզի ծրագրեն ու ապահովեն ԼՂԻՄ-ի եւ Երեւանի արտադրական ձեռնարկությունների համագործակցությունը:

Օգոստոսի 13-ին ու 15-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցան հանրահավաքներ, որոնց կազմակերպիչները մարզի ղեկավարությունից պահանջում էին շարունակել պայքարը միացման համար, Կենտրոնին համոզել, որ դա է մարզի հայության առաջին ու վերջին պահանջը:

Օգոստոսի 19-ին Շուշվա շրջանում Ադրբեջանի ղեկավարությունը ներկայացնող ԿԿ կենտկոմի քարտուղար Թ. Օրուջեւին փոխարինեց Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Դ. Հասանովը:

Օգոստոսի 20-ին Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակում տեղի ունեցավ նոր բազմահազարանոց հանրահավաք, որի ընդունած եւ Կենտրոնին հասցեագրված բանաձեւի մեջ նշվում էր, որ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը լոկ մի քայլ է Արցախի խնդրի լուծման ճանապարհին, բայց ո՛չ վերջինն ու վերջնականը: Ուրեմն, արցախահայությունն սպասում է իր պահանջի լիակատար բավարարությանը:

Օգոստոսի 21-23-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին Հայաստանի ստեղծագործական կազմակերպությունների ղեկավարներն ու մի շարք նշանավոր գործիչներ, որոնք մարզի մշակութային օջախների հետ ծրագրում էին համագործակցելու եւ մարզի մշակույթի բնականոն զարգացումն ապահովելու միջոցառումները: Նրանց հետ էին նաեւ ՀԿԿ Կենտկոմի ու կառավարության ուրիշ աշխատողներ, որոնք առաջներում Արցախի ճամփան չգիտեին եւ չէին ուզում ճանաչել:

Օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի հերթական նստաշրջանը, որը քննարկեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1988 թ. մարտի 24-ի «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի 1988-1995 թթ. սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշման իրականացման ընթացքը: Քննարկումը կատարվեց պատշաճ պահանջկոտությամբ, սկզբունքային քննադատության մթնոլորտում, ընդունված որոշման մեջ էլ նշվեց, որ Կենտրոնի հայտնի որոշումն անբավարար է կատարվում, քանի որ պահանջվող նյութատեխնիկական միջոցները կենտրոնացված են Ադրբեջանի մինիստրություններում ու գերատեսչություններում, իսկ դա ստեղծում է զանազան բարդություններ:

Որոշման երկրորդ կետով խրախուսվում էր մարզի աշխատանքային կոլեկտիվների նախաձեռնությունները մայր Հայաստանի համապատասխան ձեռնարկությունների հետ համագործակցելու կապակցությամբ, մշակութային ու ստեղծագործական կազմակերպու-

թյունների սերտ կապերն ու առնչությունները:

Իսկ 4-րդ կետը (վերջինը) հետեւյալն էր. ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդը նշում է, որ մարզի տնտեսական ու սոցիալական զարգացման միջոցառումների իրականացումը, առանց խնդիրն ամբողջությամբ լուծելու, չի համապատասխանում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պահանջին, որը ձեւակերպված է նախորդ նստաշրջանի որոշումներում: Մարզխորհրդի նստաշրջանը մեկ անգամ եւս հաստատում է մարզի աշխատավորության վճռականությունը՝ անպայման հասնելու ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ վարչական ենթակայությունից հանելուն եւ Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորվելուն:

ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովին խնդրում է ընդհանրացնել եւ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն արդարամտորեն լուծելու առաջարկությունները»:

◇ ◇ ◇

Օգոստոսի վերջին օրերին եւ սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում մարզում հայտնվեցին Բաքվից ժամանած բազմաթիվ պաշտոնյաներ, հատկապես ստուգող հանձնաժողովներ, որոնց գոեհիկ վարքն ու պահանջները գրգռեցին մարզային հիմնարկների ու ձեռնարկությունների աշխատողներին:

Հանձնաժողովների կամայական ստուգումները գլխավորող ինչ-որ Բոգոմոլով չդադարեցրեց իրենց աշխատանքը նույնիսկ ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Գ. Խարչենկոյի արգելիչ կարգադրությունից հետո:

Այդ կապակցությամբ օգոստոսի 11-ին համաժողովրդական ցույցի դուրս եկավ Ստեփանակերտը՝ պահանջելով, որ մարզի տարածքից հեռանան «ստուգողները»:

Սեպտեմբերի 12-ին Ստեփանակերտի աշխատավորները գործադուլ արին, պահանջեցին, որ անկոչ հյուրերը հեռանան քաղաքից, եւ սպառնացին, իրենց պահանջը չկատարելու դեպքում, ինքնադատաստան տեսնել «ստուգողների» հետ:

Օրվա երկրորդ կեսին Բոգոմոլովն ու իր «ստուգող» խմբերը հեռացան քաղաքից:

Սեպտեմբերի կեսերին Ստեփանակերտում լուր էր տարածվել, թե քաղաքի թուրք բնակիչներն իրենց երեխաներին դուրս են բերում եւ շուտով կսկսեն կատարել հակահայկական խժդժություններ: Իսկապես, չուշացավ եւ սպառնալիքի իրականացումը:

Սեպտեմբերի 18-ին Խոջալու գյուղով անցնող ավտոխճուղու վրա քարկոծեցին հայ ուսանողներ փոխադրող մի ավտոբուս: Տուժածներին օգնության հասած ազգակիցների եւ Խոջալուի թուրքերի միջեւ բռնկված ծեծկռտուքից ծանր վերքեր ստացան մի քանի տասնյակ մարդիկ:

Նույն օրը երեկոյան Ստեփանակերտի հիմնականում թուրքաբնակ Կրկժան թաղում սկսեցին հակահայկական բռնություններ: Լուրեր հասան այն մասին, որ Շուշիի հայկական թաղամասում հրդեհի ճարակ են դառնում բնակելի տները: Դրան հայերը պատասխանեցին՝ հրդեհի մատնելով թուրքերի խրճիթները Ստեփանակերտում:

Հայ-ադրբեջանական բախումներ սկսվեցին նաեւ Մարտունի քաղաքի հայության եւ նրա արվարձան ադրբեջանական Խոջավենդի միջեւ:

Այդ օրերին Շուշին լքեցին նրա վերջին հայ բնակիչները, երբ հրդեհի էին մատնված նրանց առանձնատներից ու բնակարաններից շատերը, կողոպտված էին իրենք եւ Ստեփանակերտ էին հասնում լոկ հագի շորերով: Դրան ի պատասխան ստեփանակերտցիներն էլ քաղաքից դուրս քշեցին թուրքերին: Սակայն պարզվեց, որ նրանց բնակարաններում այլեւս ոչինչ չկար, ո՛չ կահույք, ո՛չ էլ ուրիշ մի ունեցվածք: Շուշիի հայոց ջարդի կազմակերպիչները, ամենայն հավանականությամբ, նախապես նրանց զգուշացրել էին իրենց ձեռնարկելիք բարբարոսության մասին, եւ սրանք էլ ամենայն հաջողությամբ նախապատրաստվել էին:

Սեպտեմբերի 22-ից ԼՂԻՄ-ում եւ Աղդամի շրջանում հայտարարվեցին հատուկ դրություն եւ պարետային ժամ:

Սեպտեմբերի 28-ին «Правда»-ն տպագրեց շարժման սկզբից իսկ իր կեղծարարի խզբզանքներով հայտնի Օվչարենկոյի ու ինչ-որ Ա. Չեռնենկոյի նոր դավադիր հոդվածը, որը հաղորդում էր, թե Ղարաբաղում արյուն է հեղվել, Շուշիից դուրս են քշվել նրա հայ բնակիչները, եւ այդ առթիվ Երեւանի Թատերական հրապարակում հավաքված ցուցարարներն առավել ագրեսիվ են տրամադրված, քան փետրվարին էին:

Հոդվածում խոսք կար այն մասին, որ Հայաստանում ու բուն Լեռնային Ղարաբաղում պաշտոնապես (սա էլ չակերտներում) գտնում են, թե այժմյան բարդ վիճակն ստեղծվել է Խոջալվում հեղված արյունից հետո, նրա հետեւանքով (հասկացիր՝ այդ գյուղի չարագործ ադրբեջանցիների հրահրումով), սակայն, իբր, իրականում այն գոյություն է ունեցել արյունահեղությունից շատ օրեր առաջ: Եւ սա էլ ա՛յն պատճառով, որ ԼՂԻՄ-ում «այսպես կոչված դիրեկտորների խորհուրդը, իսկ ըստ էության Ադրբեջանի ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահության կողմից արդեն ցրված «Կռունկ» կոմիտեի անդամներն իրե՛նք են սերմանում նորանոր խռովություններ ու խառնակչություններ»: Ասում են՝ դրանք՝ այդ ցրված «Կռունկի» կոմիտեականները, կաշառակերներ ու հովանավորչականներ են, տնտեսական մեքենայությունների վարպետներ եւ ժողովրդին գրգռել են մարզի իրավապահ այն մարմինների դեմ, որոնք ստուգում են իրենց մութ գործերը, իբր երեւան հանում ահավոր մեղքեր: Իսկ իրականում ի՞նչ էր այդ կոմիտեականների պահանջը,-հարց են տալիս լրագրողները եւ պատասխանում.-որպեսզի մարզից հեռանան Ադրբեջանի ու ԽՍՀՄ դատախազական խմբերը, որոնք մարզ են եկել մեղսագործություններ հորինելու, նրանց շուրջ աղմուկ անելու համար, պահանջում են իրավապահ մարմինները մաքրել հանցագործ դրածոներից եւ, օրինակ, հայկական ինքնավար մարզի դատախազ նշանակել տեղացի հայ մարդու...

Հոդվածում խոսեցնում էին նաեւ Երեւանում գործող խմբերի ղեկավարներին, եւ ահա թե նրանք ի՛նչ էին ասում.

Վ. Սիրադեղյան.-Գլխավոր սխալն այն է եղել, որ մենք փետրվարի 26-ին դադարեցրել ենք գործադուլները ուժի դիրքից...

Լ.Տեր-Պետրոսյան.-Անհրաժեշտ են հայկական զինված միավորումներ:

Մ. Գորգիսյան.-Մոսկվայից չեն կարող կառավարել Հայաստանը: Այնտեղ (Մոսկվայում) թշնամական շտաբն է... Եւ կնշանակի՝ մենք պետք է պարզ երեսով հայտարարենք պատերազմ:

Ա. Մանուչարյան.-Նրանք, որ մեզ վրա նորից բանակ են ուղարկում, թող լավ իմանան, որ մենք այդ բանակը կընդունենք, որպես զավթարարի:

Հոդվածի եզրակացությունն այն էր, որ այս տարածքում ոչ մի լուրջ խնդիր էլ չկար, այլ հանցագործ տարրերն էին ժողովրդին ոտքի հանել, ստեղծել խառնակչություն ու քաոս, որպեսզի վարագուրված մնան իրենց արարքները:

Սա ոչ միայն հոդվածագիրների, այլեւ Կենտրոնի կարծիքն էր, ավելի ճիշտ՝ վերջինի թելադրած կարծիք-միրաժը, որը պետք է տարածվեր լրատվության միջոցների կողմից:

Սեպտեմբերի 29-ին Ա. Վոլսկին եւ Հ. Պողոսյանը մեկնեցին Մոսկվա՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումին մասնակցելու, վերադարձան հոկտեմբերի 2-ին:

Հոկտեմբերի 3-ին Ստեփանակերտ ժամանեց դեռեւս հուլիսի 18-ին ԳԽ-ի նախագահության որոշմամբ ստեղծված հանձնաժողովը՝ նրա ղեկավար, ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Ա. Է. Վոսսի գլխավորությամբ:

Վոսսի հանձնաժողովը (մասնակցությամբ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ, ԽՍՀՄ Արդարադատության մինիստր Բ. Կրավցովի, Տաջիկստանի կուսկենտկոմի երկրորդ քարտուղար Պ. Լուչինսկու, ԽՍՀՄ էներգետիկայի մինիստր Ա. Մայորեցի) չորս օր առավոտից մինչեւ ուշ գիշեր հանդիպումներ ունեցավ մարզի ղեկավարության, արդյունաբե-

րական խոշորագույն ձեռնարկությունների, աշխատավորական կոլեկտիվների, լուսավորության, մշակույթի, ստեղծագործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ, ուշադրությամբ լսեց բոլորին, վերջում էլ խոստացավ Մոսկվա վերադառնալուն պես երկրի ղեկավարությանը հանգամանորեն զեկուցել այս ամենի մասին եւ ըստ կարելույն օժանդակել, որպեսզի ԼՂԻՄ-ի հայության հարուցած խնդիրն ստանա վերջնական, արդար լուծում (Այս հանդիպումներին ներկա էինք՝ ես, Զորի Բալայանը, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու Բաբկեն Արարքցյանը):

◇ ◇ ◇

Հոկտեմբերի 4-ին ու 5-ին առավոտից մինչեւ ուշ երեկո ներկա էի հանձնաժողովի հանդիպումներին, լսում էի մարզի աշխատավորության ներկայացուցիչներին, հիմնարկ-ձեռնարկությունների, գործարանների, ուսումնական հաստատությունների ղեկավարներին, աշխատավորական կոլեկտիվներում կազմակերպված խոսք ու զրույցներին էի ունկնդիր... Ամեն ինչ լավ էր գնում, հանգիստ, խելոք, ամենաբարեկիրթ եղանակով: Այս անգամ էլ զարմացած ու հիացած էի հայրենակիցներիս անթերի կուլտուրայով, հանպատրաստից ասված խոսքի այն տրամաբանությամբ ու մշակվածությամբ, որի ունկնդիրը պիտի մտածի, թե մարդիկ նախապատրաստվել են տարիներ ի վեր, կամ նրանց թիկունքներում կա աներեւույթ մի իմաստուն, ահռելի խելքի ու բանականության տեր մի խորհրդական, որը թելադրում է, հուշում, խոսքի ու բանավեճի մղում... Եւ եթե այս ամենի մեջ կար անհանգստացնող որեւէ բան, դա էլ արվող առաջարկության թե ներկայացվող պահանջի միօրինականությունն էր. ելույթն ինչպիսին էլ լիներ, ջղային ու կրքոտ, թե հանգիստ-հավասարակշիռ, ավարտվում էր մեկ եւ նույն եզրակացություն-առաջարկություն-պահանջով. մարզը հանեցե՛ք Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից:

Մտածում էի, թե հյուրերն այս ամենի մեջ կարող են տեսնել կառավար մի ձեռքի, վերին մի հրահանգի առկայություն, եւ դա էլ կարող է բացասաբար ազդել ընդհանուր տպավորության վրա: Սակայն հանդիպումներից ամեն մեկի վերջում Վոսսն էր խոսում՝ անպայման շեշտելով ելույթ ունեցողների հենց այդ եզրակացություն-առաջարկ-պահանջների նույնությունը, դրա մեջ տեսնելով մարզի ամբողջ հայության կամքի միասնությունը...

Եւ այստեղ ես հանգիստ շունչ էի քաշում: Տուն էի գալիս, եղբո՛րս տունը եւ, նրան տեսնելով բազմոցի անկյունում կուչ եկած, իբր, նկատողություն էի անում.

- Ա՜յ Աշոտ,-ասում էի,-վերեւներից եկածները հիացած են ձեր վարքով ու պահանջով... Շա՜տ եք լավ տրամադրված: Ինչո՞ւ գործի չեք դուրս գալիս: Ի՞նչն է ստիպում, որ այսքան երկար գործադուլ անեք...

5-ի իրիկնադեմն էր, այս դիտողությանս վերջին չէի հասել, որ հեռուստացույցի էկրանին բլբլացող մոսկովյան խոսնակը Լեռնային Ղարաբաղի անունը տվեց, ապա պատմեց, որ Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովն է այնտեղ՝ Վոսսի գլխավորությամբ, հանդիպումներ է ունենում մարզի աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ, որոնք բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչներին պատմում են տասնամյակներով կուտակված իրենց սոցիալ-տնտեսական խնդիրների մասին՝ կատարելով տարբեր, մեծ մասամբ իրար ժխտող եզրակացություններ ու առաջարկություններ, ներկայացնում՝ դարձյալ տարբեր, իրար հակասող ու մերժող պահանջներ:

«Տարբե՜ր, իրար հակասող ու մերժո՜ղ...»:

Եղբայրս անտարբեր լսում էր այդ բարբաջանքը, երբ զայրացած հայհոյեցի թղթակցին, նա քմծիծաղի միջից ինձ հարցրեց.

- Բա զարմացա՜ծ էիր, թե ի՛նչն է մեզ այսքան երկար գործադուլի մեջ պահում:

◆ ◆ ◆

Հոկտեմբերի 11-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին Հայաստանի ու Ադրբեջանի կուսկենտկոմների առաջին քարտուղարներ Ս. Հարությունյանն ու Ա. Վեզիրովը, ըստ տրված հայտարարությունների՝ որպեսզի գտնեն փոխզիջումնային տարբերակ՝ հարցը լուծելու եւ մարզի կյանքը բնական ընթացքի մեջ դնելու համար:

Մի քանի օր անց, սակայն, Բաքվի լրատվական մարմինները հրապարակեցին հաղորդումներն այս հանդիպման առթիվ Ադր. ԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի նիստի ընդունած որոշման մասին, որից ստացվում էր, թե ոչ մի փոխզիջման առթիվ էլ խոսք չի եղել, եւ բարձրացված հարցը մեկընդմիշտ լուծվել է ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումով:

Հոկտեմբերի 12-16-ին Վոլսի հանձնաժողովի հետքերով ԼՂԻՄ-ում գործում էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովի մյուս կեսը՝ ԽՍՀՄ մինիստր Ի. Գլադկիի գլխավորությամբ:

Հոկտեմբերի 18-ին Մոսկվայում սկսվեց Սումգայիթի հակահայկական ջարդի հանցագործների դատավարությունը:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին, օգտվելով Ա. Վոլսկու եւ Հ. Պողոսյանի բացակայությունից (նրանք մի քանի օր գտնվել են Մոսկվայում), Ադրբեջանի շինարարական կազմակերպությունները հապճեպ գործեր ձեռնարկեցին մարզի ադրբեջանաբնակ վայրերում, հատկապես Խոջալվում ու Մալիբեյլիում: Շինարարական եռուզեռը գլխավորում էր Շուշիի կուսակալ կարգված Թ. Օրուջեւը (Ադր. ԿԿ Կենտկոմի քարտուղար):

Հոկտեմբերի 25-ին Մոսկվայում ստեղծվեց Խորհրդային սոցիոլոգիական նոր միություն (ասոցիացիա), որի առաջին իսկ նիստը նվիրված էր Ղարաբաղի, ավելի ճիշտ՝ Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման խնդրի քննարկմանը: Այդ քննարկման հանգամանալից սղագրանքն ուղարկվել է ԽՍՀՄ հանրապետությունների գիտությունների ակադեմիաներին ու զանազան գիտական հաստատություններին: Նրանցից մեկն էլ, որից քաղում եմ սույն տեղեկատվությունը, գտնվում է իմ արխիվում:

Միության առաջին-հիմնադիր նիստում ելույթ են ունեցել Յա. Դաշկեւիչը, Գ. Ստարովոյտովան, Ի. Կրուպնիկը, Ս. Հարությունովը, Լ. Աբրահամյանը, Ռ. Կապլանովը, Ա. Հակոբյանը, Ֆ. Շելով-Կովեդյաեւը եւ ուրիշներ: Հանգամանորեն քննության են առնվել Ղարաբաղյան բարդույթի պատմական արմատները, ստեղծված վիճակից դուրս գալու ուղիները: Առաջարկվել են բարդույթի կարգավորման երեք տարբերակներ, որոնք տեղեկատվության մեջ տեղ են գտել բառացիորեն այս ձեւով.

1. Անմիջապես Լեռնային Ղարաբաղում հաստատել պրեզիդենտական վարչություն, որպեսզի հետո էլ ստեղծվի կոնդոմինիում (համակառավարում), վերջում էլ անցկացնել հանրաքվե՝ որոշելու ԼՂԻՄ-ի պատկանելությունն այս կամ այն հանրապետությանը (իհարկե, ժողովրդի կամքի համաձայն): Այս առաջարկությունն արել է Յա. Դաշկեւիչը՝ համոզված, որ բարդույթի նման լուծումը կիրականանա տարիների, գուցե եւ տասնամյակների ընթացքում:

2. Հենց այժմ որոշել ԼՂԻՄ-ի շրջանների պատկանելությունը մեկ կամ մյուս հանրապետությանը՝ նկատի առնելով շրջանի կամ բնակավայրի բնակչության ազգային կազմը (Գալինա Ստարովոյտովա):

3. ԼՂԻՄ-ն անմիջապես վերամիավորել Հայաստանի հետ, քանի որ փաստորեն տեղի է ունեցել հանրաքվե եւ ուրիշ եղանակներ փնտրելը լինելու է պարապ գործ, հայ ժողովրդի բաղձանքների ոտնահարում (Հայաստանի ԳԱ փիլիսոփայության ինստիտուտի գիտական քարտուղար, որի անունը չի նշված փաստաթղթերում):

Այսքանից հետո մեջ է բերված Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւի ելույթը, որ բնորոշ է եղել նիստի ընդհանուր ոգուն եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ ժամանակի խորհրդային առաջադեմ մտավորականության տրամադրություններին:

«Ամենագլխավոր հարցում ես համաձայն եմ Դաշկեւիչի հետ,-ասել է Շելով-Կովեդյաեւը եւ շարունակել.-Հատկապես նրա այն տեսակետի հետ, որով ղարաբաղյան խնդրի լուծման առաջին փուլը պիտի լինի ԼՂԻՄ-ում իսկական պրեզիդենտական վարչության ստեղծումը: Կուզենայի միայն ավելացնել, որ յուրաքանչյուր կարգավորման հեռանկարում պետք է լինի ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը Հայաստանի հետ:

Ցանկանում եմ վճռաբար պաշտպանել Դաշկեւիչի պահանջը՝ ստեղծելու Անդրկովկասի իրական-ճշմարիտ պատմությունը: ԼՂԻՄ-ի ինքնորոշման խնդիրը չի լուծվի առանց պատմությունը հաշվի առնելու: Քանի որ մարզը համապատասխանում է բոլոր այն հատկանիշներին, որոնք պահանջվում են այն գիտականորեն, քաղաքական սկզբունքներով ճանաչելու Հայաստանի անբաժանելի մասը: Այն (Արցախ-Ղարաբաղը.-Բ.Ու») հայ ազգի էթնիկական, մշակութային ու քաղաքական ձեւավորման ընթացքի մեջ է եղել բազում դարերի պատմության համաձայն եւ, կարեւոր է ասել, այստեղ չի ընդմիջվել հայ ժողովրդի գոյությունը հնադարից մինչեւ մեր օրերը: Այդ պատճառով էլ հայ ժողովուրդը նրա վրա ունի պատմական իրավունք:

Եթե կուզեք, էական սրբագրումներ պիտի կատարել, առաջին հերթին, Ադրբեջանին վերաբերող հետազոտություններում: Անդրկովկասի պատմության մեջ Ադրբեջանի պատմաբանների կատարած կեղծարարությունների նկատմամբ 50-ական թվականներին ցուցաբերվում էր անհոգի վերաբերմունք, որը պատճառաբանվում էր նրանով, թե չունենալով պատմագիտական փորձ՝ նրանք կարիք ունեն սեփական խնդիրները հասկանալու եւ ստեղծագործական արտոնյալ պայմանների, դրա համար էլ սիստեմատիկաբար պահանջմունքների շերտաձողիկը (планка) իջեցվում-հասցվում էր նրանց մակարդակին՝ փոխանակ նպատակաուղղված ջանքերի, որպեսզի նրանք իրե՛նք բարձրանան եւ իրենց ուսումնասիրությունները բարձրացնեն, հասցնեն համաշխարհային մակարդակի: Այս վերաբերմունքը բերել-հասցրել է նրան, որ վերջին տարիներին Զ. Բունիաթովն ու Ադր. ԽՍՀ ԳԱ մյուս անդամները նույնիսկ սկզբնաղբյուրներ հրապարակելիս բնագրի տեքստերից հանում-դեն են շպրտում ոչ միայն հայերի, այլեւ ռուսների, առհասարակ քրիստոնյաների մասին եղած հիշատակություններն Անդրկովկասի եւ ուրիշ տարածքների առումով՝ թողնելով միայն հեղինակների վիրավորական դիտողություններն այդ ժողովուրդների հասցեին:

Իսկ եթե այժմ դառնանք ավելի մոտիկ ժամանակաշրջանին, ապա ես անհրաժեշտ եմ համարում առանձին էջով տպագրել, օրինակ «Правда»-յում, ինչպես այդ արվել էր վրացական միջադեպի առթիվ, փաստաթղթերի լիակատար հավաքածու Անդրկովկասում ազգային բաժանումների վերաբերյալ (ԼՂԻՄ-ի խնդրի կապակցությամբ) 20-ական թվականների առումով: Այդ փաստաթղթերի մի մասը տպագրված է «Լեռնային Ղարաբաղ. պատմական տեղեկանք» (Երեւան, 1988) գրքում, ուրիշները բազմացված են կոմպյուտերով եւ մտել են ղարաբաղյան ու Հայաստանյան դեպքերն արտացոլող բրոշյուրների մեջ՝ սկսած 1988 թ. հունվարից:

Անհրաժեշտության դեպքում կարելի է այդ նյութերն ստուգել:

Ուզում եմ նշել նաեւ, որ Սումգայիթի կոտորածը, ըստ երեւույթին, թույլ է տալիս ազգամիջյան հարաբերությունների «ինքնատիպ» մի տարբերակ եւս դիտարկելու (քանի որ ադրբեջանցիները ծագումնաբանությամբ պատկանում են թուրք էթնոսին), ինչպիսիք էին ոչ միայն 1915, 1918, 1920 թվականների հայկական ցեղասպանությունները, այլեւ թուրք-հունական բարդույթը 1974 թ. Կիպրոսում, ինչպես եւ, ակներեւ է, դեպքերը Կոսովոյում (Հարավսլավիա) եւ հայկական նոր ջարդերը Ղազախում, Շամքորում, Կիրովաբադում ու Ադր. ԽՍՀ այլ վայրերում, որ տեղի ունեցան արդեն Սումգայիթից հետո եւ միանգամայն լռության մատնվեցին մամուլի ու իշխանությունների կողմից:

Վերջին պարագան մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ զանգվածային լրատվության միջոցների կողմից սանձազերծված հակահայկական կամպանիան, ԼՂԻՄ-ի, Հայաստանի ու Մոսկվայի դեպքերի միակողմանի լուսաբանությունն ու նրանց պատ-

ճառների քողարկումը ոչ թե արդյունք են լրագրողների մասնագիտական ցածր մակարդակի, վստահելի տեղեկությունների բացակայության կամ հանկարծակի հայտնված դեպքերի առաջ ղեկավարության գլուխ կորցնելու, «այլ գիտակցված-ծրագրված քաղաքականություն է՝ թելադրված իշխանությունների կողմից»:

Տեղեկագրությունն ավարտվում է Ի. Կրուտնիկի առաջարկությամբ, որպեսզի քննարկման արդյունքներն անմիջապես հրապարակվեն մամուլում եւ հասցվեն ԽՍՀՄ օրենսդիր մարմիններին՝ անպայման ուշադրության առնելու համար:

Նոյեմբերի 2-ին Մոսկվայից վերադարձած Հ. Պողոսյանն ու Ա. Վոլսկին Թ. Օրուջեւին հրավիրեցին մարզկոմ, կտրուկ հանձնարարեցին դադարեցնել ապօրինի շինարարությունները, իսկ Խոջալվում ու Մալիբեյլիում կանգնեցրած տնակները բնակվելու տալ միայն Ստեփանակերտից հեռացած թուրքերին եւ ո՛չ մի դեպքում Հայաստանից փախածների:

Նոյեմբերի առաջին կեսին Ադրբեջանի հանրապետական կազմակերպությունները եռանդուն արշավ սկսեցին մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում բնակշինարարություն ծավալելու, նրանցում Բաքվի եւ այլ քաղաքների ձեռնարկների բաժանմունքներ ստեղծելու նպատակով: Հանրապետության լրատվական մարմինները սանձարձակ զրպարտչական հաղորդումներ էին անում մարզի հայության դեմ, կատարում գրգռիչ հայտարարություններ, մոգոնում ստեր եւ զրպարտություններ:

Նոյեմբերի 10-ին Շոշ գյուղի «Խաչին տափ» հանդամասում Քանաքեռի ալյումինի գործարանն սկսեց կառուցել պանսիոնատ, ինչպես նաեւ Ֆիննական տնակներ՝ Շուշիից փախած հայ ընտանիքների համար:

Շատ շուտով թուրքի լրատվական մարմիններն այս շինարարության դեմ ծավալեցին հերյուրալից վայրահաչություններ: Բաքվում դրա առթիվ եղան ցույցեր ու հանրահավաքներ, որոնց նպատակն էր հանրապետության ժողովրդին ոտքի հանել հայության դեմ եւ մեկընդմիշտ լուծել տալ Ղարաբաղի խնդիրը:

Նոյեմբերի 20-ին Ա. Վոլսկին ժամանեց Երեւան՝ Հայաստանի ղեկավարության հետ խորհրդակցելու ԼՂԻՄ-ում եւ նրա շուրջ բորբոքված վտանգալից վիճակը կարգավորելու համար:

Նոյեմբերի 22-ին Ադրբեջանի հեռուստատեսությունը եթեր հանեց Բաքվի կենտրոնական հրապարակում տեղի ունեցող բազմահազարանոց հանրահավաքը, որն սկզբից մինչեւ վերջ հակահայկական էր, մոլեռանդ ամբոխի սովորական շախսեյ-վախսեյ, որի տիրապետող հանկերգն էին՝ մա՜հ հայերին, Ղարաբաղից դո՜ւրս քշել նրանց:

Նույն օրը Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը դադարեցրեց իր աշխատանքը՝ առանց քննարկելու ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահության եւ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշումների կատարման մասին» հարցը, որ ծրագրված էր հանգամանորեն քննարկել եւ ընդունել ընդարձակ որոշում գործադրվելիք միջոցառումների մասին: Այդ առթիվ հրապարակվեց հետեւյալ լրատվությունը: «Նստաշրջանն ընդհատվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում եւ Հայկական ԽՍՀ-ի որոշ շրջաններում իրավիճակի խիստ սրման կապակցությամբ: Նստաշրջանին ներկա գտնվող ԼՂԻՄ-ում ԽՄԿԿ Կենտկոմի եւ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Ա.Ի.Վոլսկին համառոտ ինֆորմացիա տվեց երկու հանրապետություններում ստեղծված ծանր իրադրության մասին եւ դեպուտատներից թույլտվություն խնդրեց հեռանալ նստաշրջանից, որպեսզի անմիջապես մեկնի Ստեփանակերտ:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահ, դեպուտատ Հ. Ոսկանյանը առաջարկություն մտցրեց նստաշրջանի աշխատանքը շարունակել առանց մտքերի ծավալուն փոխանակության եւ որոշումներ ընդունել քննարկման ենթակա հարցերի վերաբերյալ: Սակայն Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի դեպուտատ Ա. Մանուչարյանը հանդես եկավ հակառակ առաջարկությամբ. նստաշրջանի աշխատանքն ընդհատել երկու-երեք օրով՝ այդ բարդ իրավիճակում ժողովրդի հետ լինելու համար: Դեպուտատ Ա. Մանուչարյանի առաջարկությունը պաշտպանեցին դեպուտատներ Ս. Մուրադյանը, Ա. Ղազարյանը, Վ. Համազասպյանը, Ս. Խանզադյանը, Ա. Կիրակոսյանը:

Երկու առաջարկությունն էլ դրվեց քննարկության: Ձայների մեծամասնությամբ ընդունվեց դեպուտատ Ա. Մանուչարյանի առաջարկությունը, եւ նստաշրջանն ընդհատեց աշխատանքը:

Իրադրությունն իսկապես շատ էր սրվել: Այս հանգամանքը հանրապետության ղեկավարությանը, կուսակցական եւ խորհրդային ակտիվին, Գերագույն խորհրդի դեպուտատներին հարկադրում էր անհետաձգելի գործնական միջոցներ ձեռնարկել շրջաններում ազգամիջյան հողի վրա ընդհարումները կանխելու համար: Ադրբեջանի հայ բնակչության անվտանգության ապահովման հարցերով մշտական կապ էր պահպանվում միութենական մարմինների եւ հասարակական կարգի պահպանման ուժերի հետ:

Իրադրության կարգավորումից հետո Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի աշխատանքը կշարունակվի. («ՍՀ» թերթ, նոյ. 26):

Նոյեմբերի 25-ին տեղի ունեցավ կուս. Ղարմարզկոմի պլենումը, որը, նկատի առնելով շրջկոմների պլենումների, սկզբնական կազմակերպությունների, աշխատավորական կոլեկտիվների որոշումները մարզում ստեղծված իրավիճակի, Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմի ու մյուս ղեկավար մարմինների հակահայկական գործողությունների, նրանց օրըստօրե սաստկացրած նվաստացուցիչ ձեռնարկումների մասին, մանավանդ Բաքվում, Կիրովաբադում, Նախիջեւանի ԻԽՍՀ-ում կազմակերպված հակահայկական բռնությունները եւ նրանց կազմակերպման մեջ Ադրբեջանի կուսակցական ղեկավարության նախաձեռնող դերը, որոշեց ընդառաջել մարզի բոլոր հայ կոմունիստների միահամուռ կամքին եւ որոշմամբ արտահայտել իր անվստահությունն Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմին: Այս կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ նշված էր,

Որ մարզային կուս. կազմակերպության հետագա գտնվելն Ադր. կոմկուսի կազմում համարվում է անհնար եւ խնդրվում է, որպեսզի ԽՄԿԿ Կենտկոմը ղարաբաղյան կուսկազմակերպությունն ուղղակի ենթարկեցնի իրեն՝ այն կոչելով ԽՄԿԿ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտե: Ապա խնդրվում էր, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմն անմիջապես իրականացնի սրանից բխող միջոցառումներ:

Նոյեմբերի 25-ին Հ. Պողոսյանն ու Ա. Վոլսկին թռան Մոսկվա:

Նոյեմբերի վերջին օրերին փակվել էին ԼՂԻՄ մտնող ավտոճանապարհները: Հարեւան թուրքական շրջաններից տարբեր ավազակախմբերի հարձակումներ եղան մարզի հայկական բնակավայրերի վրա, քշում-տանում էին հայկական ֆերմաների անասուններն, հրդեհի մատնում դեզերն ու անասնաշենքերը:

Դեկտեմբերի 1-ին, Հայկական ԽՍՀ մի խումբ ժողովրդական պատգամավորների հարցադրումով, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում քննության դրվեց ԼՂԻՄ-ի խնդրի շուրջ Ադրբեջանական ԽՍՀ ու Հայկական ԽՍՀ փոխհարաբերությունների ու սրված վիճակի հարցը: Հայ պատգամավորները պահանջել էին, որպեսզի այդ առթիվ զեկուցեն նախընթացին ԼՂԻՄ-ի ու երկու հանրապետությունների վիճակին ծանոթացած հանձնաժողովը (Ա. Վոսսի գլխավորությամբ) եւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԳԽ-ի Նախագահության ներկայացուցիչ Ա. Վոլսկին:

Ըստ երեւույթին Վոսսի հանձնաժողովը դեռեւս չէր պատրաստել իր տպավորությունների ընդհանրացումն ու առաջարկությունները: Դրա համար էլ նստաշրջանում ելույթ ունեցավ միայն Արկադի Վոլսկին:

Վոլսկու ելույթն ամբողջությամբ հրապարակվել է մամուլում: Այն շատ բնութագրական է այդ գործչի կերպարը, հոգեբանությունը, դերն ու խնդիրները պատկերացնելու համար: Իբրեւ անկեղծ ու անկաշառ մարդ ներկայացնում էր մարզի տնտեսության, ժողովրդի կենսական վիճակի քայքայվածությունը (երբ Ադրբեջանի հին ու նոր ղեկավարներն ամբողջ Միության մթնոլորտը լցրել էին այն պատկերացմամբ, թե Ղարաբաղում ամեն տեսակետից վիճակը շատ ավելի լավ է, քան Ադրբեջանում ու Հայաստանում) եւ հայ-

տարարում, թե «Ոչ մի արդարացում չի կարող լինել այն մարդկանց համար, որոնք այդ վիճակին են հասցրել այն լեռնային երկրամասը, ուր ապրում են բարի ու աշխատասեր մարդիկ»:

Վոլսկին իր ելույթում տալիս էր Ադրբեջանում, հատկապես Բաքվում եռացող ազգայնական խմբավորումների գնահատականը, առանձին-դեմքերի այնպիսի պատկերներով, որոնք համոզում էին, թե մարդը որքան վրդովված է մեղավոր հանրապետության անարդար կեցվածքով: «Այստեղ ուղեւորվելուց առաջ,-ասում է նա,-մենք դիտեցինք վերջին օրերս Բաքվում կայացած, ըստ էության հակահայկական մեկ միտինգի հեռուստահաղորդումը: Ասել, թե այն թողնում է ծանրագույն տպավորություն, դա կլինի նույնիսկ կեսճշմարտություն: Սարսափելի՜ տեսարան էր, մեր աշխարհայեցողությունը խայտառակող»:

Սակայն Վոլսկին ոչ միայն արդար ու ճշմարտախոս մարդ էր, այլեւ ժամանակի կուսակցական ու պետական աշխատող, վերին ղեկավար մարմինների ներկայացուցիչը, որն ի պաշտոնե պարտավոր էր ծայրահեղորեն չսրել վիճակները, հավասարակշռել երկու եւ ավելի կողմերի ուժերը, մեղքերն ու արժանիքները... Եւ այստեղ էլ հայտարարում էր, թե համանման երեւույթներ կան նաեւ Հայաստանում, իբր, երկու հանրապետությունների մտավորականներն էլ, ասենք, պատմաբանները, գրողները, գաղափարախոսները, հավասարապես տուրք են տալիս ազգայնական տրամադրություններին, պատմության էջերը ծառայեցնում այսօրվա կրակը բորբոքելու անմարդկային խնդրին: Հայերին ջարդում, կոտորում են Ադրբեջանում, բռնագաղթեցնում, նույնը տեղի է ունենում Հայաստանում՝ ադրբեջանցիների նկատմամբ: Իսկ Ղարաբաղի՜ խնդիրը... Այն պարզապես դարձել է միջոց, որով կաշառակերները, հակաժողովրդական ղեկավար տարրերը եւ խմբերն իրենց հանցագործություններն են սքողում, ստեղծած մոլագարության մշուշի մեջ իրենց գործունեությունը ծածկում: Եւ այստեղ էլ հիշում էր «այս օրերին կալանված կաշառակեր Մանուչարովին, որի նմանների համար «Լեռնային Ղարաբաղը միայն առիթ է, պատկերավոր ասած, մանրադրամ»:

Իր ներկայացուցչության համար էլ Վոլսկին ասաց մի խոսք, որը դարձյալ բնութագրական է, եթե չասենք՝ ծրագրային, որին պիտի ծառայեր անշեղորեն: «Մենք եկել ենք Լեռնային Ղարաբաղ եւ աշխատում ենք ազնվորեն ու բացորոշ: Մենք կանխատրամադրված չենք ո՛չ մեկի, ո՛չ էլ մյուսի հանդեպ: Այդ երկրամասի բնակչության մարդկային ճակատագրերի հանդեպ չունենք անտարբերություն ու անհոգության զգացում: Մեր յուրաքանչյուր քայլով, յուրաքանչյուր գործողությամբ ձգտում ենք պաշտպանել մարդկանց շահերը, մեր ողջ երկրի շահերը: Այդպիսին է այն հրահանգը, որ մեզ տվել են կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն ու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը: Եւ այդպիսին են իմ, իբրեւ կոմունիստի ու քաղաքացու, անձնական համոզմունքները»:

Ահա այսպե՛ս. ազնիվ, գործունյա, մարդասեր մի ղեկավար, որը միաժամանակ Կենտրոնի հրահանգով պիտի առաջնորդվի՝ համադրելով մարզի մարդկանց եւ «մեր ողջ երկրի շահերը»:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը, Վոլսկու ելույթի, թե հայ պատգամավորների հարցադրման պատասխանի հիման վրա ընդունեց որոշում, որը ոչինչ չէր ավելացնում ստեղծված վիճակին, ոչ մի հարց չէր լուծում, ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկում, բացի մի հայտարարությունից, թե ԳԽ-ի Նախագահությունը, Ադրբեջանի, Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչների հետ միասին, քննելու է ռեգիոնում ստեղծված վիճակը, որպեսզի վերականգնի հայերի ու ադրբեջանցիների ինտերնացիոնալ բարեկամությունը, մեկ էլ մի հանձնարարությունից, որպեսզի Ադրբեջանի ու Հայաստանի աշխատավորները ցուցաբերեն իմաստնություն ու համբերատարություն, բոլոր ջանքերով ստեղծեն այնպիսի մթնոլորտ, որպեսզի «ցանկացած ազգության խորհրդային յուրաքանչյուր քաղաքացի երկու հանրապետությունների տարածքներում իրեն զգա լիիրավ ու հավասարազոր մասնակիցը վերակառուցման այն մեծ գործի, որն իրականացնում է խորհրդային ժողովուրդը»:

Չէր կարելի այս ճամարտակությունից չեզրակացնել, թե մեծապետական աղաներն ուզում են հասկացնել իրենց «ճշմարտությունը». մենք վերակառուցման գործի վրա ենք, իսկ դուք ձեր ազգային, նույնիսկ ազգայինից էլ ավելի մանր՝ ղարաբաղյան, խնդիրն եք վերցրել-եկել, ոտի տակ եք ընկնում:

Ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, հրավիրվեց խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին երկու հանրապետությունների ԽՍՀՄ պատգամավորները եւ շատ պաշտոնյաներ, բացի նրանից, ով ամենից շատ անհրաժեշտ էր՝ ԼՂԻՄ-ի մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանից: Գորբաչովի հանձնարարությամբ նա վերադարձել էր Ստեփանակերտ, եւ խորհրդակցությանը մասնակցեց միայն վերջերս մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրված Սեմյոն Բաբայանը: Արդեն հայտնի էր դարձել, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը պահանջել էր Ղարաբաղից հեռացնել Հ. Պողոսյանին, եւ Գորբաչովն էլ նրան թոշակի անցնելու առաջարկ էր արել:

Նույն օրը երկու հանրապետություններից ԳԽ-ի դեպուտատներին, Ս. Բաբայանին ու դեպուտատ Սամվել Մամունցին ընդունեց Գորբաչովը, հանձնարարեց ամենակարճ ժամկետում փոխհամաձայնությամբ գտնել հարցի լուծման ամենատրամաբանական տարբերակը՝ առանց Ադրբեջանի տարածքային ամբողջությունը խախտելու, ինչպես այդ նշվել է հուլիսի 18-ի որոշմամբ:

Այս խորհրդակցությունից հետո լրատվության կենտրոնական մարմինները հրապարակեցին խնդրի կարգավորմանն ուղղված կառավարական մի շարք որոշումներ: Ըստ երեւույթին ե՛ւ այս որոշումները, ե՛ւ անդրկուլիսյան ինչ-որ միջոցառումներ, հնարավոր է՝ բարձր խոստումներ ու քայլեր, այդ օրերին վճռական դեր խաղացին. այլապես ինչո՞վ բացատրել, որ նոյեմբերի վերջին տեղի ունեցած բացահայտ թրքանպաստ միջոցառումներից հետո դեկտեմբերի սկզբին Երեւանում ու Ստեփանակերտում համեմատական անդորր էր տիրում, իսկ Ադրբեջանը փոթորկվել էր, եւ Բաքվում ծայր էին առել ոչ միայն հակահայկական, այլեւ հակառուսական, սուր ծայրով կենտրոնական իշխանությունների դեմ հրահրված ելույթներ ու հանրահավաքներ:

Դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցած աննախադեպ ահավոր երկրաշարժը տակնուվրա արեց ոչ միայն Հայաստանը, այլեւ Ղարաբաղը, աշխարհի բոլոր ծագերում ապրող ամբողջ հայության կյանքը...

Այդ օրվա երեկոյան միութենական հեռուստատեսությամբ աղետի մասին տեղեկացնելուց անմիջապես հետո հաղորդվեցին աղմկալից տեղեկություններ Ադրբեջանական հանրապետական մարմինների եւ «ամբողջ եղբայրական ադրբեջանական ժողովրդի» բոլորանվեր օգնության նախաձեռնության, արդեն կազմ ու պատրաստ աղետի վայրերն շտապելու, հարեւանի ու «դարավոր բարեկամի ավանդական սրբազան պարտքը հատուցելու» պատրաստակամության մասին:

Դեռ ոչ ոքի օգնության մասին խոսք չէր եղել: Ոչ ոքի մտքով իսկ չէր անցնում կուրծք ծեծել: Չէ՞ որ աննախադեպ ողբերգության լուրն առնելուց իսկական բարեկամը նախ եւ առաջ քար է կտրում: Իսկ սրանք ցնծությամբ պատրաստ են օգնել եւ այդ օգնության պատրաստակամության մասին իրենց խոսքը ոչ թե Հայաստան են հղել, օգնության կարոտյալների՛ն, այլ միութենական ռադիո եւ հեռուստատեսություն: Տարփողեցե՛ք, երկրով ու աշխարհով մեկ տարածեցե՛ք. այսպիսին ենք մենք՝ Ադրբեջանի ազնիվ, բարեկամասեր ժողովուրդս, իսկ իրենք մեզնից մի ինքնավար մարզ են ուզում եւ դրանով իսկ երկիր-երկինք իրար են խառնել: Մենք այսքան բարի ու հարեւանասեր, այսքան անկեղծ ու անշահախնդիր բարեկամներ, կայծակի արագությամբ հասնում ենք իրենց նեղ օրվան, օգնում ենք մեր ունեցած-չունեցածով: Հատկապես չունեցածով՝ բացակա խղճով ու բարյացակամությամբ: Որովհետեւ եթե ունենային այդ ամենահասարակ մարդկային, մարդուն մարդ դարձնող եւ մարդ պահող բանը, կամաչեին պարզապես: Կամաչեին եւ, ամենից առաջ, իրենք իրենց հարց կտային. մենք իրավո՞ւնք ունենք: Մենք, որ նրանց դուրս քշեցինք իրենց տաքուկ, տասնամյակների ազնիվ ջանքերով ստեղծված բարեկարգ

տներից... Դուրս քշեցին՝ առանց թույլ տալու, որ այս պաղ դեկտեմբերին հագնեն գոնե իրենց տաք հագուստները...

Բաքվից փախած ընտանիքների զավակներից կազմված երկու մանկական հաստատություն, մեկ մանկամսուր եւ մեկ մանկապարտեզ, Սպիտակում հողի տակն են անցել: Սրա՞նց պիտի փրկեն ու օգնեն ադրբեջանցի բարբարոսները:

Նրանք այս լուրն առնելուց հետո ինչպե՞ս պի՛տի ապրեն աշխարհում, ինչպե՞ս պիտի նայեն ծանոթ-անծանոթի աչքերին: Թե՞ համազգային բնավորության մարմնացումը սումգայիթցի այն չարագործն էր, որ հանգիստ բացատրում էր, թե բութ գործիքներով ինչպես ջախջախեց հայ պառավ կնոջ գլուխը, ինչպես նրան վառեց ցեղակիցների սարքած խարույկի վրա... , ապա տուն գնաց, խաղաղ ընթրեց եւ տրվեց երաժշտության ու թղթախաղի (ջահել սումգայիթցու այս խոստովանությունը շատ էր «դու՛ր» եկել լրագրողներին, եւ նրանք իրարից առնելով քանիցս հրապարակել էին):

Հաջորդ օրն իմացանք, որ Երեւանի ու մյուս քաղաքների փոստային բաժանմունքները հեղեղվել են Ադրբեջանից եկող հեռագրերով. հայերին շնորհավորում էին երկրաշարժի առթիվ, «բարեմաղթություններ» են անում, ցանկանում համանման նորանոր միջադեպեր:

Հայաստանի երկաթգծի Թիֆլիս-Լենինական տեղամասը փակվել էր ավերածության պատճառով: Մոսկվա-Երեւան գնացքներն ուրիշ ճար չունեին, Բաքվով ու Հորադիզով էին Երեւան հասնում... Եւ հասնում էին ջարդոտված, խոշտանգված: Հարեւաններս տեսել էին կայարանում կանգնած մի գնացք, որի վագոնների կողքին թրքական ցնծության լոզունգներ են եղել: Նրանցից մեկը՝ "Да здравствует землетрясение, вечная слава!":

Այ, սա՜ որ իրենք են՝ առանց երկերեսանության:

◇ ◇ ◇

Հաջորդ օրերին՝ աղետի գոտի հայտարարված Հայաստանի հյուսիսային շրջաններին Բաքվով փրկարարական բեռներ բերող գնացքները տեղ էին հասնում կողոպտված ու ավերված վիճակում: Եթե սննդամթերքով էին բեռնված եղել, ավազակների բաժին էին դարձել: Շինանյութերն էլ էին կողոպտվում: Իսկ անտուն մնացած անհամար խեղճերի համար ուղարկված տնակները ջարդոտված էին լինում այնպես, որ ջարդոնը միայն վառելիքի տեղ կարող էր ծառայել: Քանի՜ վագոն էր տեղ հասել քարացած ցեմենտով, հեղուկ վառելիքի փոխարեն ջուր լցրած հսկա տակառներով, անճանաչելիորեն փշրված-ավերված բուժսարքավորումներով... Բողոքներին ու քրեական պատասխանատվության կանչող փաստաթղթերին ի պատասխան՝ մեկ անգամ հեռուստաէկրանին ցույց տվին ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների մինիստրին, եւ սա հուզված խոսնակի անհանգստությանն անվրդով պատասխանեց, թե հայերի գանգատները չափազանցված են. նմանատիպ դեպքեր լինում են նաեւ Հայաստանից եկող գնացքներում, եւ դրանց դեմ էլ Ադրբեջանի տուժված բնակիչների գանգատներին վերջ չկա:

... Իսկ աղետի գոտում եւ հատկապես Լենինականում ահավոր ավերածություն էր:

Դեկտեմբերի 7-ին էր, որ կալանավորեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Ռաֆայել Ղազարյանին (ՀԽՍՀ ԳԱ-ի թղթակից անդամ), Աշոտ Մանուչարյանին, Դավիթ Վարդանյանին, Համբարձում Գալստյանին, 10-ին՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին, Վազգեն Մանուկյանին, Բաբկեն Արարքցյանին, Ալեքսան Հակոբյանին, Սամվել Գեւորգյանին, 15-ին՝ Իգոր Մուրադյանին, 24-ին՝ Վանո Սիրադեղյանին ու Սամսոն Ղազարյանին, ապա նաեւ Խաչիկ Ստամբոլցյանին, Արցախի «Կռունկ» կոմիտեի ղեկավար Արկադի Մանուչարովին, Երեւանից էլի՛ մի քանի տասնյակ երիտասարդների, որոնք, թեպետ եւ ոչ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ, սակայն երեւի վտանգ էին ներկայացնում Հայաստանի այն օրերի ղեկավարության համար:

Հավաստի աղբյուրներում ասում էին՝ կալանքի ենթակաների ցուցակները կազմում էր

ՊԱԿ-ի նախագահը, քննության դնում կուսակցության Կենտկոմի քարտուղարությունում եւ, վերջինիս հրահանգն ստանալուց հետո միայն անցնում գործի: Ասում էին նաեւ, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին կալանքի տակ առնելու հրաման տրվել է Միխ. Գորբաչովի կողմից, չնայած ձերբակալման առաջին օրինակների ժամանակ այդ Գորբաչովը եղել է ԱՄՆ-ում: Իհարկե, հնարավոր է, որ նա հրահանգ տված լիներ ուղեւորությունից առաջ, իսկ երկրաշարժի գոտի այցելելով (դեկտեմբերի 10-11-ին) համոզվել է, որ քչերն են փակի տակ առնված, եւ ժողովուրդն առաջվա պես կրակված է ղարաբաղյան խնդրով, կաթվածահար խոսեց մթնոլորտի շիկացման հավանական մեղավորների մասին, նրանց բնութագրեց որպես հանրապետության իշխանությունը նվաճելու ձգտումների, այսինքն՝ հեղաշրջում կազմակերպողների: Իսկ սա այն ժամանակվա նորմերով՝ հանձնարարություն էր այդքան մեծ հանցագործության ծրագրողներին մեկուսացնելու...

Ուշադրության արժանի է «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների վարքն ու գործը բնութագրող գորբաչովյան մի խոսքը, որը, դժբախտաբար, հետագայում պետք է իրականանար այնպիսի ճշգրտությամբ, կարծես ընդհանուր առմամբ կարճամիտ ու անհեռատես այդ մարդը հենց միայն «Ղարաբաղ» կոմիտեի նկատմամբ անսխալական կանխագուշակող էր դարձել: Երեւանին հրաժեշտ տալիս ասել էր. «Ի՞նչ է, դուք մտածում եք, որ այդ «Ղարաբաղ» կոմիտեականների շատ մեծ հո՞գսն է ժողովրդի վիճակը, կամ հենց Ղարաբաղի ցա՛վն է նրանց տանջում: Ո՛չ, նրանք ասպարեզ են իջել իշխանության հասնելու համար, եւ հենց սա էլ նրանց վերջնական նպատակն է»:

Դեկտեմբերի 11-ին, Երեւանից Մոսկվա թռչելուց առաջ օդանավակայանում Գորբաչովը կենտրոնական հեռուստատեսության համար տված հայտարարության մեջ անդրադարձավ նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին: «Ես կարծում եմ, Ղարաբաղի խնդիրը, որպես այդպիսին, առկա է,-ասաց նա:-Այն արմատներ ունի, եւ այն սրվել է նրանից, որ այդ բնակչությանը ինչ-որ շրջանում նախկին ադրբեջանական ղեկավարությունը (միայն նախկի՞ն.-Բ.ՈՒ.) վերաբերվել է ո՛չ ճիշտ, ո՛չ լենինյան ավանդույթների ոգով եւ երբեմն պարզապես ո՛չ մարդկային: Դա էլ մարդկանց վիրավորել է: Դա մենք քննարկում ենք: ... Իսկ Ղարաբաղի խնդիրը կգտնվի իր այն տեղը, որ պետք է ունենա»:

Ահա այսպե՛ս. ինչ-որ ժամանակ նախկին ղեկավարությունն վիրավորել է իր անմարդկային վերաբերմունքով, հիմա նորերը ներողություն կխնդրեն, ինքն էլ մի երկու մխիթարական խոսք կասի... Այսպես մակերեսային, անբանական ու տխմար: Իբր, ինքը չի վիրավորել եւ հենց այդ ցանցառ խոսքով չէր վիրավորում...

Դեկտեմբերի 12-ին Լաչինի շրջանի Փառաջան (մինչեւ 1920 թվականը հայկական Փառաջանք) եւ Սուարասի գյուղերից զինված ավազակների խմբեր են հարձակվել Հադրութի շրջանի Խծաբերդ ու Արփագյադուկ գյուղերի վրա, քշել-տարել ավելի քան 100 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Նույն գիշեր շուրջ 50 զինյալ թուրքեր խուժել են Արփագյադուկ, կրակ բացել անպաշտպան տների վրա, ապա պահանջել, որ բնակիչները գյուղը թողնեն, հեռանան 3 օրվա ընթացքում, ապա թե ոչ, պիտի բնաջնջվեն: Միայն Հադրութի զորամասից ժամանած ջոկատի միջամտությամբ ավազակները ժամանակավորապես հանգիստ թողեցին հայկական գյուղը:

Դեկտեմբերի 15-ին երկրաշարժի գոտու փրկարարական աշխատանքները ղեկավարող, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովն ու ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ն. Սլյունկովը Երեւանում ընդունեցին ԼՂԻՄ-ից եկած պատվիրակությունը, որի կազմում էին մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շ. Պետրոսյանը, մարզի ավտոտրանսպորտի ղեկավար Բ. Դադամյանը եւ ուրիշներ:

Ռիժկովը խոստովանեց, որ աղետի գոտում անգամ Ղարաբաղի խնդիրը հուզում է բոլորին: Այդ նշանակում է՝ ամենաասարսափելի ողբերգությունն իսկ նրա անմիջական զոհերի հիշողությունից չի ջնջել այդ հարցը: «Մենք պետք է անպայման լուծենք: Դա մեր ոչ միայն պետական-քաղաքական, այլեւ մարդկայնական պարտքն է»,-հավաստիացրել է Ռիժկովը:

✧ ✧ ✧

10 օրվա ընթացքում արցախահայության մի զգալի մասը մարզի փոխադրականն ու տեխնիկական ամբողջ ուժն առած, Աղետի գոտում էր, փրկարարական գործին էր մասնակցում, առաջին օգնությանն ու հայրենակիցների կյանքի կարգավորմանը:

Առաջին տաս օրվա ընթացքում, նախորդ ամբողջ տարում լոկ գործադուլներով ու ցույցերով ապրած արցախահայությունն աղետի գոտուն նվիրեց՝ ինչ-որ կարող էր, ինչ-որ կարելի էր նվիրել, միայն դրամ՝ 4.477.800 ռուբլի...

Թուրքի լրատվական բերանները ոռնում էին, թե այս ղարաբաղցիները մի գլուխ հարայ են տալիս՝ իբր վատ են ապրում, նեղվածքի ու զրկանքների մեջ, բա որտեղի՞ց այդքան դրա՜մ, ամեն օր ավտոշարասյուներով փոխադրվող մթերքնե՜րը...

Գողության ու ավազակության վարպետները որտեղի՞ց իմանային, թե հարազատին վերջին շապիկն անգամ նվիրելու, ուտելիքի վերջին պատառը կիսելու մարդկային օրենքներ էլ են լինում...

✧ ✧ ✧

Դեկտեմբերի 20-ից մի քանի գիտնականների ու լրագրողների ուղեկցությամբ Ստեփանակերտում էր ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովը: Մինչ այդ նա Բաքվում ու Երեւանում հանդիպել էր երկու հանրապետությունների ակադեմիաների ու հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ: Զրույցներ ունեցավ Ա. Վոլսկու եւ մարզի ղեկավարների հետ, մեծ գիտնականը եւ խումբը (պ.գ.դ. Լեոնիդ Բատկին, Գալինա Ստարովոյտովա, Անդրեյ Զուբով, Ելենա Բոններ եւլք) եղան նաեւ Շուշիում, հանդիպեցին շրջանի ղեկավարության, աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ: Ապա Ստեփանակերտում հանդիպեցին եւ երկար ու հանգամանալից զրույց ունեցան Բաքվից, Սումգայիթից, հեռու-մոտիկ ուրիշ շրջաններից փախստական դարձած հայ մարդկանց հետ:

Ակադ. Սախարովի խումբն Ստեփանակերտից դուրս եկավ դեկտ. 24-ին:

1989

Հունվարի 4. Ադրբեջանի ու Հայաստանի հանրապետական թերթերը հրապարակեցին երկու հանրապետությունների կուս. Կենտկոմների, Գերագույն խորհուրդների ու Մինիստրների խորհուրդների կոչերն այն քաղաքացիներին, որոնք թողել էին մշտական բնակության վայրերը: Առաջարկվում էր վերադառնալ, ապրել իրենց բնակավայրերում, քանի որ դրա համար ապահովվում է իշխանությունների բազմակողմանի աջակցությունը:

Հունվարի 6-ին Մ.Ս. Գորբաչովը ԽՄԿԿ Կենտկոմում գիտության ու մշակույթի ներկայացուցիչների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտնեց, որ մի քանի օր հետո, հունվարի 11-ին, վերստին շոշափվելու է «ցավոտ հարցը»: Հանդիպմանը մասնակցած Հայաստանի ԳԱ նախագահ Հր. Հովհաննիսյանի այն առաջարկությանը, թե «Պետք է վերացնել ազգամիջյան թշնամանք ստեղծող բոլոր պատճառները», Գորբաչովը պատասխանել է այսպես. «Ես պետք է հիշեցնեմ, որ մեզ մոտ ստեղծված է իմ նախագահությամբ Քաղբյուրոյի հանձնաժողով՝ երկու կողմերի՝ Ադրբեջանի ու Հայաստանի դեպուտատների մասնակցությամբ: Հունվարի 11-ին մենք պետք է ավարտենք ցավոտ հարցի քննարկումը: Մենք ստիպված էինք ընդմիջել այն պատճառով, որ երկրաշարժ էր եղել: Տեղի էր ունեցել սարսափելի աղետ: Սակայն արդեն նշանակել ենք այդպիսի հանդիպում 11-ին...»:

Իսկ ի՞նչ պիտի տար այդ հանդիպումը: Արդյո՞ք ոչ այն, ինչ նախորդ հանդիպումները, որոնք, ինչքան էլ բարձր մակարդակի հորջորջված, ավելին չէին, քան սովորական անպտուղ խոսքուզրույցը:

11-ին սրտատրոփ սպասում էինք որեւէ բախտորոշ լուրի: Հանրապետական ու միութենական լրատվական մարմիններն այդ առթիվ քար լռություն պահպանեցին, եւ մենք մի գիշեր էլ անցկացրինք անքուն քրքրվելով:

Առավոտյան ժ. 9-ը չկար, որ հեռախոսն աղմկոտ զանգեց, եւ հեռախոսավարուհին ասաց՝ «Պատասխանեք Ստեփանակերտին»: Վարդան Հակոբյանն էր, ողջունեց ուրախ-ուրախ, ապա խառնվեցին Գուրգեն Գաբրիելյանն ու Հրաչիկ Բեգլարյանը, եւ եռաձայն խորը ցնծությամբ հաղորդեց՝ «Բաժանել են, է՜, բաժանել են: Էլ ոչ մի կապ չունենք թուրքի հետ, ո՛չ մի կապ: Այս գիշեր Բաքայանն է զանգել Մոսկվայից, եւ հիմա ամբողջ մարզն իրար խառնված է»:

Առաջին պահի չկարողացա խոսք գտնել, արձագանքել տղաների ցնծությանը:

Մի արտասովոր երջանկությամբ էլ չէի համակված, որ ասեմ՝ դրանից էր, լեզուս կապ էր ընկել: Ուղղակի անսպասելի էր: Որքան էլ սպասված, որքան էլ այսպիսի լուծումը օրակարգի պահանջ ու տեւական երազանք... Լուծումն ինքն արդեն շշմեցուցիչ էր: Գուցե նրանից, որ պահանջում էինք եւ միաժամանակ գիտեինք, թե ի՛նչ ահավոր ուժեր են կանգնած մեր արդար պահանջի դեմ: Ուրեմն եւ նրանք անհնար պիտի դարձնեին հարցի լուծումը: Ուրեմն, մենք, որքան էլ համոզված մեր հարցի արդարության մեջ, միշտ էլ ունեինք նաեւ նրա լուծման անհնարինության գիտակցությունը...

Ես միշտ էլ մտածել եմ, որ այս լուրին չպիտի դիմանամ:

Սակայն ոչինչ էլ տեղի չունեցավ: Ավելի ճիշտ՝ աստիճանաբար ինձ գտա, խոսեցի, մանրամասներն իմացա: Հետո էլ խնդրեցի, որ հայրենակիցներին իմ անունից էլ շնորհավորեն:

... Եւ սպասեցինք լրատվական մարմիններին: Իսկ սրանք, ինչպես ամբողջ տարվա ընթացքում, ուշացան, ուշանալուց էլ կակազեցին, թերասացությամբ ու երկդիմի խոսքերով հաղորդեցին իրողությունը: Կարծես շարունակում էին ստուգել ժողովրդի համբե-

ությունը:

13-ի երեկոյան էր կարծեմ, «Ժամանակով» հաղորդեցին, թե Ադրբեջանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները հավաքվել ու որոշել են՝ երկու ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով Ադրբեջանական ԽՍՀ ԼՂ-ի ինքնավար մարզում սահմանել կառավարման հատուկ ձեւ:

Այսքան բան, որն անտեղյակ զանգվածներին ոչինչ լուրջ բան չասելով՝ գրգռում էր եւ ավելի բորբոքում: Եւ պատահողը մի գլուխ իր զայրույթն էր արտահայտում, բա այսպես էլ խայտառակությո՞ւն կլիներ, մի ամբողջ տարի ազգը լարված պահելով՝ անլեզու, անխիղճ որոշում ընդունեցին, ոնց որ էլի մուկ ու կատու են խաղում:

Հունվարի 12-ին Մոսկվայում տեղի էր ունեցել Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավարների խորհրդակցություն ԼՂԻՄ-ի խնդրի առթիվ:

Նույն օրն էլ գումարվեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության նիստ, որը, քննելով ԼՂԻՄ-ի խնդիրը, ընդունեց հետեւյալ հրամանագիրը՝ մարզում կառավարման հատուկ ձեւ մտցնելու մասին:

«ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ադրբ. ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձեւ մտցնելու մասին:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում եւ նրա առնչությամբ ազգամիջյան հարաբերությունների շարունակվող լարվածության կապակցությամբ, նպատակ ունենալով կանխել դրանց հետագա սրումը եւ կայունացնել իրադրությունն այդ ռեգիոնում, հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ կուսակցական ու պետական մարմինների, ինչպես նաեւ Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովի առաջարկությունները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը, այդ հարցը քննության առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության հետ, ԽՍՀՄ Սահմանադրության 119-րդ հոդվածի 14-րդ կետին համապատասխան որոշում է.

1. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում ժամանակավորապես մտցնել կառավարման հատուկ ձեւ՝ պահպանելով Լեռնային Ղարաբաղի, որպես Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում ինքնավար մարզի, կարգավիճակը:

Կազմել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ ընկ. Ա. Ի. Վոլսկու նախագահությամբ:

Դադարեցնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի քսաներորդ գումարման ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի լիազորությունները մինչեւ խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը:

2. Սահմանել, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Կառավարման հատուկ կոմիտեն անմիջականորեն ենթարկվում է ԽՍՀ Միության պետական իշխանության եւ կառավարման բարձրագույն մարմիններին, լրիվ ծավալով օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի եւ նրա գործադիր կոմիտեի լիազորություններով, իսկ Կոմիտեի նախագահը՝ ժողովրդական դեպուտատների մարզային գործադիր կոմիտեի նախագահի իրավունքներով ու պարտականություններով:

Հիշյալ կոմիտեի վրա դնել Լեռնային Ղարաբաղի պետական իշխանության եւ կառավարման տեղական մարմինների ղեկավարումը, ինչպես նաեւ նրան հանձնել ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի ապարատը՝ որպես աշխատանքային մարմին:

3. Սահմանել, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում գտնվող միութենական եւ հանրապետական ենթակայության ձեռնարկությունները, հիմնարկություններն ու կազմակերպությունները, ինչպես նաեւ նրանց մասնաճյուղերը, արտադրամասերն ու մյուս կառուցվածքային ստորաբաժանումները սույն հրամանագրի գործողության ժամանակամիջոցում, այն հարցերում, որ կորոշի ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը՝ հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կարծիքը, ենթարկվում են Կոմիտեին:

Մամուլի, ռադիոյի եւ հեռուստատեսության, զանգվածային լրատվության մյուս միջոցների մարմինները, հրատարակչությունները, պոլիգրաֆիական ձեռնարկությունները, ներքին գործերի մարմինները, ինչպես նաեւ մշակույթի, ժողովրդական կրթության, առողջապահության հիմնարկություններն ու ոչ արտադրական ոլորտի մյուս կազմակերպությունները, անկախ իրենց ենթակայությունից ու գերատեսչական պատկանելությունից, իրենց գործունեությունն իրականացնում են Կոմիտեի կամ նրա լիազորած անձանց անմիջական ղեկավարությամբ:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում դատախազության ու դատարանի գործունեությունն իրականացվում է գործող օրենսդրության ու այն կարգի համաձայն, որ կսահմանեն համապատասխանաբար ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազը, ԽՍՀՄ արդարադատության մինիստրությունը եւ ԽՍՀՄ գերագույն դատարանը:

4. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Հատուկ կառավարման կոմիտեին իրավունք տալ.

Դադարեցնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների շրջանային, քաղաքային, գյուղական, ավանային խորհուրդների, նրանց գործադիր եւ կարգադիր մարմինների լիազորությունները, ինչպես նաեւ նշանակել հիշյալ տեղական խորհուրդների ընտրություններ եւ կազմակերպել դրանց անցկացումը:

Դադարեցնել հասարակական կազմակերպությունների եւ ինքնագործ միավորումների՝ ԽՍՀՄ սահմանադրությանն ու օրենսդրությանը հակասող գործունեությունը կամ, անհրաժեշտության դեպքում, արձակել դրանք: Հանրապետական կամ ընդհանուր միութենական մարմիններ ունեցող նշված կազմակերպությունների ու միավորումների գրանցումը կամ արձակումը կատարվում է այդ մարմինների հետ համաձայնեցնելով:

Անհրաժեշտության դեպքում պետական, տնտեսական եւ սոցիալ-մշակութային շինարարության հարցերի առթիվ առաջարկություններ ներկայացնել անմիջականորեն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդ, ԽՍՀՄ մինիստրություններ, պետական կոմիտեներ ու գերատեսչություններ:

5. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում ժամանակավորապես դադարեցնել «Պետական ձեռնարկության (միավորման) մասին» ԽՍՀՄ օրենքի 6-րդ հոդվածի 2-րդ, 3-րդ ու 5-րդ կետի երրորդ պարբ. եւ 7-րդ հոդվածի գործողությունը:

6. Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահությանը՝ ընդունել սույն հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ:

7. Սույն հրամանագիրը կիրարկել 1989 թ. հունվարի 20-ից:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահ՝ Մ. Գորբաչով,
ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար՝ Թ. Մենթեշաշվիլի:
Մոսկվա, Կրեմլ, 1989 թ. հունվարի 12»:

Միաժամանակ հաստատվեց նաեւ Կառավարման հատուկ կոմիտեն՝ բաղկացած հետեւյալ ութ հոգուց.

Կոմիտեի նախագահ՝ Ա. Ի. Վոլսկի (ԽՄԿԿ Կենտկոմի մեքենաշին. բաժնի վարիչ),
Կոմիտեի անդամները. Վ. Մ. Միշին (Համ. պրոֆմիության քարտուղար),
Վ. Ա. Սիդորով (ԽՄԿԿ Կենտկոմի ենթաբաժնի վարիչի տեղակալ),
Ս. Ա. Կուդրեեւ (Ներքին զորքերի գեներալ-մայոր),
Վ. Վ. Պլիսով (ԽՍՀՄ ծանր մեքենաշինության մինիստրի տեղակալ),
Ս. Ա. Բաբայան (ԼՂԻՄ-ի մարզգործկոմի նախագահ),
Վ.Ա. Թովմասյան (ԼՂԻՄ-ի ժող. վերահսկողության կոմիտեի նախագահ),
Վ.Դ. Ջաֆարով (կուս. Շուշիի շրջկոմի առաջին քարտուղար):

Այստեղ տեղին է հիշել, որ Կոմիտեի ստեղծման առթիվ Կենտրոնը վերացրել էր նաեւ կուսակցության մարզկոմը: Ավելի ճիշտ՝ մարզկոմը գոյություն ուներ, սակայն առանց քարտուղարների: Սա էլ պատրվակ էր առաջին քարտուղար Հենրիկ Պողոսյանից ազատ-

վելու համար:

Վերջին հարցը «լուծվել էր» առանց պատճառաբանության կամ հրապարակային որեւէ բացատրության: Սակայն բոլորին հայտնի էր, որ Կենտրոնն այդ քայլին գնացել է՝ ընդառաջելով Ադրբեջանի ղեկավարությանը, որի կարծիքով՝ Արցախը փոթորկված էր Պողոսյանի նախաձեռնությամբ, եւ միայն նրանից ազատվելով է, որ հնարավոր պիտի լինի մարզը քաշել իրենց լծի տակ: Երեւի թե նոր Կոմիտեն նրանց համար որեւէ վտանգի հեռանկար չի ներկայացրել, որովհետեւ հույս են ունեցել, թե փորձված միջոցներով իրենց ազդեցության կենթարկեին Կոմիտեի ղեկավարությանը, եւ հետո հարցերն իրենց օգտին լուծելը կդառնար խաղ ու պար:

Անկասկած, Ադրբեջանի ղեկավարության համար գայթակղիչ խայծ են հանդիսացել նաեւ հրամանագրի մի քանի արտահայտությունները՝ կապված «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» կապակցության հետ եւ, մանավանդ, «պահպանելով Լեռնային Ղարաբաղի, որպես Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում ինքնավար մարզի կարգավիճակը» խոստումը... Չնայած հրամանագիրն ուշադիր ընթերցելու դեպքում կարելի էր նկատել շատ ավելի կարեւոր հանգամանքներ, որոնք նորաստեղծ Կոմիտեն, ուրեմն եւ նրա կառավարման ներքո գտնվող մարզը, հիմնովին դուրս են բերում Ադրբեջան կոչված հանրապետության իշխանության ոլորտից եւ ամեն տեսակետից ենթակա դարձնում լոկ միութենական մարմիններին:

Պատահական չէ, որ Բաքվում սկզբից իսկ որոշ տարրեր թուր ու թվանքով դիմավորեցին այս միջոցառումը, առանց գրգռած ամբոխն էլ առավել բորբոքվեց, եւ, այսպես կոչված, ժողովրդական տարերքը դարձավ անկառավարելի:

Չի կարելի ասել, թե որոշման հրապարակումը վերջ տվեց թյուրիմացություններին, եւ հասարակության բոլոր խավերն ստացան լիակատար պատկերացում պետական կարեւորագույն միջոցառման մասին: Չեմ խոսում գոհունակության մասին, որովհետեւ նույնիսկ նրանք, որոնց կես-նպատակին եղել է մարզի բաժանումն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից, հիմա փորձում էին հրամանագրի մեջ չտեսնել դրա ապահովումը: Մարդ աստուծո,-ասում եմ,-է՞լ ինչպես խոսեմ, որպեսզի հասկանաք, որ Ղարաբաղի գլխին այլեւս Ադրբեջան ու ադրբեջանական շովինիզմ չի լինելու: Ասում էին. «Չե՞ք տեսնում սողանցքները. «կորոշի ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը՝ հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կարծիքը», եւ 6-րդ կետը՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ ընդունել սույն հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ»:

- Հետո՞: Եւ դուք էլ մտածում եք, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը պիտի համարձակվի չընդունե՞լ սույն հրամանագրից բխող որոշումները: Կամ նա պիտի ունենա ուրի՞շ կարծիք, քան իրեն հուշել են այս հրամանագիրն ընդունողները: Իսկ այն, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահությանն «են թողնում» ընդունելու «սույն հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ», օրինական է, սահմանադրական: Չէ՞ որ ԽՍՀՄ Սահմանադրության համապատասխան կետն է պնդում, թե փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող տարածքային ու վարչաքաղաքական հարցեր լուծելիս հարեւան հանրապետությունները պիտի համաձայնության գան, հակառակ դեպքում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն է ընդունում որոշում եւ իր այդ որոշումը պարտադրում նրանցից այն մեկին, որը համաձայնության չէր գալիս:

Մենք տարիներ շարունակ դեմ էինք առնում ԽՍՀՄ Սահմանադրության այն կետին, որն Ադրբեջանին իրավունք է տալիս օգտվելու բռնակալի իրավունքից ու Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը չվերադարձնելու իսկական տիրոջը: Դեմ էինք առնում այդ չարաբաստիկ պատնեշին եւ պահանջում էինք, որ երկրի գերագույն կառավարությունը վերացնի բռնակալի իրավունքը, ստիպի, որ նա համաձայնությամբ ու համերաշխությամբ հարգի մեր իրավունքը... Պահանջում էինք ու երազում: Եւ հիմա, երբ գերագույն կառավարությունը վերջապես հարգել է մեր խնդիրք- պահանջ- երազանքը, երբ բռնա-

ցող կողմին ստիպում է սեփական որոշումներով ընդառաջել սույն հրամանագրին ու Ղարաբաղի հայությանը, ամբողջ հայ ժողովրդի պահանջին, ի՞նչ անենք, վեր կենանք ու դե՞մ կանգնենք:

Ինչ վերաբերում է անջատմանը, որն ըստ էության մեր հարցի վերջնական լուծումը չէ, այլ կիսակատարը, դա եւս հասկանալի է ու բնական: Երբ փետրվար-մայիս ամիսներին հարցը խճճվել էր վերջնականապես, եւ վերին կառավարությունն էլ միայն որոշումներ էր ընդունել մարզի սոցիալ-տնտեսական վիճակը կարգավորելու համար, մենք ուրիշ պահանջ չունեինք, քան անջատումը: Ես հիշում եմ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Վոսսի պատվիրակության հանդիպումները մարզի աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ: Վերջիններս պահանջում էին բաժանում եւ ուրիշ ոչինչ: Հասկանալի է, մարդիկ այլեւս հույս չունեին հարցի վերջնական լուծման վրա եւ թերատ լուծումն էլ համարում էին փրկություն: 92-ամյա Մամիկոն Խաչիյանի՝ մեր մարզի հին ու ազնիվ ղեկավար-աշխատավորի, բաղձանքն այն էր, որ մարզն անջատված տեսներ ու նոր հրաժեշտ տար այս աշխարհին: Կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Հ. Պողոսյանն ասում էր. «Մենք սխալ ենք սկսել: Պիտի նախ ապահովեինք անջատումը, որից հետո միացումը ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնի»: Եւ այնուհետեւ էլ նա էր, որ երկրի ղեկավար մարմինների առաջ դրեց մեր հարցի աստիճանական՝ ըստ էտապների լուծելու խնդիրը:

Հիմա ապահովվում է առաջին էտապը՝ անջատումը, որ ամենադժվարն է:

Ոմանք մոլորություն ունեն կարծելու, թե հնարավոր է, որ այսպես բաժանված որոշ ժամանակ պահելուց հետո գերագույն կառավարությունը մեկ էլ մարզը վերադարձնի Ադրբեջանին: Սա, իհարկե, ամեն ինչից վախեցած մարդկանց մոլորությունն է, որը ոչ մի հիմք չունի, թե չէ, էլ ի՞նչ կարիք պիտի լիներ այսքան աղմուկ հանելու համար: Մանավանդ, որ բաժանվելով՝ մարզն առավել հեռանալու է Ադրբեջանից, առավել կապվելու է մայր Հայաստանին: Այն ժամանակ ո՞ր խելագարի մտքով պիտի անցնի առաջարկել, որ ազգային ինքնավար մարզը վերադարձվի նախկին ստրկական վիճակին:

Հունվարի 13-ին, նախորդ օրը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության ընդունած հրամանագրի իրականացման նպատակով, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեց որոշում, որը կոչվում է «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ղեկավարման նոր ձեւ մտցնելու հետ կապված միջոցառումների մասին»:

Այս որոշման առաջին կետով ԽՍՀՄ Պետպլանին ու Ֆինանսների մինիստրությանը հանձնարարվում էր ԽՍՀՄ պետական բյուջեի մեջ, սկսած 1989 թվականից, հատուկ տողով նախատեսել ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարեւորագույն ցուցանիշները, ինչպես նաեւ 1988-ի մարտի 24-ին ընդունած որոշմամբ տրված հանձնարարությունների կատարման համար անհրաժեշտ միջոցները... Պետպլանին՝ հատուկ տողով առանձնացնել նյութա-տեխնիկական այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են նշված խնդիրներն իրականացնելու համար: Նմանատիպ կամ այս խնդիրներից բխող հանձնարարություններ՝ նաեւ միութենական ուրիշ մինիստրություններին ու գերատեսչություններին եւ վերջում՝ Կառավարման հատուկ կոմիտեն ստացված հանձնարարականների, որոշումներով նշված միջոցառումների կենսագործման առթիվ պիտի կանոնավոր զեկուցի ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին (այսինքն՝ նրանից վար ոչ ոքի ենթակայության մասին խոսք չկա):

Նույն օրը Բաքվում գումարվեց հանրապետության կուսակցական ակտիվի նիստ, որն իր հավանությունը տվեց ԼՂԻՄ-ը Կառավարման հատուկ կոմիտե մտցնելուն: Հասկանալի է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, նրա հետ էլ՝ փողոցներն ու հրապարակները լցված ամբոխները, համարյա իրականացած տեսնելով իրենց պահանջը՝ մարզի ինքնավարությունը վերացնելու վերաբերյալ (չէ՞ որ Կառավարման հատուկ կոմիտեի առկայությամբ փաստորեն վերացվել էին մարզգործկոմը եւ կուսակցության մարզկոմը) եւ հատկապես Հենրիկ Պողոսյանին «աքսորելով» մարզից (այդ օրերին նա մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից ազատվել էր «հիվանդության» պատճառով, իբր, իր դիմու-

մի համաձայն, եւ բնակության տարվել Մոսկվա), համաձայն էին ցանկացած տարբերակի հետ՝ երեւի հուսալով, թե հետագայում լեզու կգտնեն այդ փոքր չարիքների հետ:

Հունվարի 20-ից արդեն գործող Կառավարման հատուկ կոմիտեի նախագահ Ա.Ի. Վոլսկին ամսի 26-ին Բաքվում հանդիպում ունեցավ կուս. Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խ. Վեզիրովի, երկրորդ քարտուղար Վ.Պ. Պոլյանիչկոյի եւ պետպլանի նախագահ Ա. Ն. Մութալիբովի հետ, պայմանավորվեց այն միջոցառումների առթիվ, որոնք պիտի իրականացվեին մարզում (չնայած Վոլսկին կարող էր գործել եւ առանց նման պայմանավորվածության):

Հունվարի 28-ին Ա. Ի. Վոլսկին ժամանեց Երեւան, հանդիպում եւ զրույց ունեցավ կուս. Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս.Գ. Հարությունյանի հետ, պայմանավորվեցին մարզի ինքնուրույն գործունեության, մանավանդ սոցիալ-տնտեսական, մշակութային եւ ուրիշ բազմաթիվ հարցերի լուծման համար ստացած ինքնուրույնության, դրանից օգտվելու առավել ճիշտ ու օգտակար եղանակների եւ խնդիրների մասին:

Հունվարի վերջերին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարար Վ.Վ. Բակատինը եւ որոշեց ԼՂԻՄ-ի ներքին գործերի վարչությունն ուղակի ենթարկեցնել ԽՍՀՄ ներքգործնախարարությանը:

Գործունեության առաջին շաբաթներին Ա. Ի. Վոլսկին ու կոմիտեի մյուս աշխատողները բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցան մարզի արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական կոլեկտիվներում, լուծեցին շատ ու շատ հարցեր, որոնց հանդեպ նախընթացին քար անտարբերություն էին պահպանում հանրապետության ղեկավարները:

Հունվարի վերջին Ստեփանակերտ ժամանեցին ԽՍՀՄ Մամուլի ու հրատարակչությունների կոմիտեի ներկայացուցիչները եւ մարզում ստեղծեցին տարածքային հրատարակչական միավորում, որն իրավունք ուներ սկսելու գրական-գեղարվեստական պարբերականների եւ առհասարակ ինքնուրույն գեղարվեստական գրականության հրատարակություն:

Որոշվեց Ստեփանակերտի կոշիկի ֆաբրիկայի գործունեությունը կապել Երեւանի համանման, բարձր որակավորում ունեցող ձեռնարկների հետ, Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանը մտցնել Հայաստանի «Լույս» միավորման մեջ, կահույքի ֆաբրիկան՝ Հարավ-կահույք միավորման հետ, ամենակարճ ժամանակում կարգավորել մշակութային ամեն տեսակ կապերը Հայաստանի հետ... Նախորդ տասնամյակների թմբիրից հանվում էր նաեւ հոգեւոր կյանքը, որոշվեց բացել-գործի դնել մարզի հոգեւոր-եկեղեցական երկու համբավավոր կենտրոնները՝ Գանձասարն ու Ամարասը:

Փետրվարի 9-ին Կոմիտեի միջնորդությամբ հրապարակվեց ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն.Ի. Ռիժկովի կարգադրությունը, որով թույլ էր տրվում արցախյան ավանդական խմիչքի՝ թթի օղու արտադրությունը:

Մարտի 26-ին, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների ընտրությունների օրը, ԼՂԻՄ-ից դեպուտատներ ընտրվեցին Արկադի Վոլսկին, Հենրիկ Պողոսյանը, Զորի Բալայանը, Վահան Գաբրիելյանը, Վաչագան Գրիգորյանը, Բորիս Դադամյանը եւ Վ. Ջաֆարովը:

Մարտի վերջին ու ապրիլին Հատուկ կառավարման կոմիտեն, ցրելով մարզգործկոմի մի շարք բաժիններ, ստեղծեց նրանց փոխարինող միավորումներ (բնակարանային-կոմունալ տնտեսության, բնակչության կենցաղային սպասարկման, բնության պահպանության եւն), որոնք պիտի ենթարկվեին միայն Կոմիտեին եւ ոչ մի առնչություն չունենային հանրապետական գերատեսչությունների հետ: Սա, իհարկե, ապահովում էր այդ բնագավառների լիակատար անկախությունը հանրապետությունից, սակայն միաժամանակ վերացնում էր մարզի ինքնավարությունն ապահովող սահմանադրական այն վերջին օղակները, որ մնացել էին մարզգործկոմն ու մարզկոմը գլխատելուց հետո:

Միաժամանակ բացահայտվում էին եւ Կոմիտեի անձեռներեցությունն ու անկարողությունը մարզի սոցիալ-տնտեսական խնդիրները՝ նախորդ որոշումներով նախատեսված շրջանակներում իրականացնելու գործում, քանի որ միջոցները եւ առհասարակ

նյութա-տեխնիկական հնարավորությունները դեռեւս մնում էին հանրապետության ձեռքում, իսկ ճանապարհների շրջափակման եւ ուրիշ այլեւայլ պատճառների հետեւանքով խափանվում էին մարզի տարածքում սկսվող համարյա բոլոր նախաձեռնությունները: Եւ դրա կողքին էլ Ադրբեջանը մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում սկսել էր շինարարական ու բարեկարգչական մի այնպիսի եռուզեռ, որն ամենայն հավանականությամբ կլանելու էր մարտի 24-ի հայտնի որոշման իրականացումն ապահովելու համար բաց թողնված շուրջ կես միլիարդ ռուբլին: Հանրապետական «Վըշկա» թերթի մայիսի 11-ին հրապարակված մի թղթակցության համաձայն՝ միայն Խոջալու գյուղում ծավալվել էր եւ բուռն թափով առաջ էր գնում տեքստիլ ֆաբրիկայի, Բարդայի կարի ֆաբրիկայի բաժանմունքի, հզոր ավտոշարասյան, հիվանդանոցի, նոր միջնակարգ դպրոցի, մշակույթի պալատի եւ սոցիալ-տնտեսական ուրիշ բազմաթիվ օջախների շինարարությունը: Եւ սա էլ այն դեպքում, երբ հարեւան հայկական գյուղերում բացարձակապես ոչինչ չէր կառուցվում եւ չէր էլ կառուցվելու, քանի որ չկային շինանյութեր եւ ուրիշ առաջին անհրաժեշտության միջոցներ:

Մայիսի 3-ին մարզի չորս շրջանների կուսակցական բոլոր ղեկավարները (քանի որ մարզն այլեւս չուներ իր սահմանադրական մարմինները) երկրի ղեկավար Մ.Ս. Գորբաչովին հղեցին մի նամակ, որը պատմում էր ոչ միայն այս բոլորը, այլեւ ժողովրդի զայրույթն ու վճռականությունը՝ աներեր պայքարով հասնելու ինքնավար մարզի ազատ անկախությանը:

Կարեւոր էին նամակի մի շարք դիտողությունները, որոնք վերաբերում էին Կառավարման հատուկ կոմիտեին եւ ցույց էին տալիս նրա գործունեության արմատական թերությունները: Ահա դրանցից ամենակարեւորը. «Այն տպավորությունն է ստեղծում, թե Կառավարման հատուկ կոմիտեն մարզն ադրբեջանականացնելու գործում զբաղեցնում է հանրապետության ղեկավարությանն աջակցողի դիրքը»: Ապա նշվում էր. «Մենք կարծում ենք, որ Կառավարման հատուկ ձեւը չպետք է փոխարինի տեղական կուսակցական ու խորհրդային մարմինների կառուցվածքին, այլ պետք է վեր կանգնի նրանցից՝ փոխարինելու հանրապետական ղեկավարությանը, որը լրիվ վարկաբեկել է իրեն եւ նախկին շովինիստական քաղաքականությունն է շարունակում Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ»:

«Չնայած Ձեր այն հայտարարություններին, թե ազգամիջյան խնդիրները կարող են եւ պետք է լուծվեն վերակառուցման ընթացքում, Ադրբեջանի ղեկավար Ա. Խ. Վեզիրովը բազմիցս հրապարակավ հայտարարել է, թե ԼՂԻՄ-ի խնդիրը լուծված է վերջնականապես ու անդարձ: Ըստ այդմ նա հենվում է անձամբ Ձեզ հետ հաճախակի ունեցած հանդիպումների ու զրույցների վրա»:

Այս ու նմանօրինակ վճռական խոսքերից հետո շրջանների ղեկավարներն զգուշացնում էին, թե ստեղծվել է մի վիճակ, որ հղի է անկանխատեսելի հետեւանքներով եւ պահանջում էին հանդիպում ունենալ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հետ ու գտնել ճգնաժամային վիճակից դուրս գալու ելքը» («Խորհրդային Ղարաբաղ», մայիսի 9):

Մայիսի 4-ին ԼՂԻՄ-ից ընտրված ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատները համանման մի նամակով դիմեցին Հայաստանի ղեկավարությանը՝ հայտնելով, որ ԼՂԻՄ-ի Կառավարման հատուկ կոմիտեի երկդիմի կեցվածքը մարզը չփրկեց Ադրբեջանի տիրապետությունից, եւ դա մարզի համար դարձել է առավել կոպիտ ու կործանարար: Պարզվում է, որ, եթե առաջ մարզի տեր հայության ինքնորոշման ու ինքնավարության քաղաքական խնդիրը վերածեւվել էր սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ծրագրի, հիմա էլ մարզի սոցիալ-տնտեսական վերակառուցում նշանակում է մարզի ադրբեջանական գյուղերի սոցիալ-տնտեսականա ծաղկում, մարզի ադրբեջանականացում:

Իսկ ինչո՞ւ այս ամենի հանդեպ միայն անտարբեր դիտող է դարձել Հայաստանը,-հարցնում էին դեպուտատները եւ պահանջում, որ մայր հայրենիքի ղեկավարությունը վճռական քայլեր կատարի, կանխի մարզի վերջնական կործանումը:

Մայիսի 6-ին ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեց որոշում ԼՂԻՄ-ի մասին, որով մարզի հիմնարկներին ու ձեռնարկներին վերաենթարկման իրավունք էր տրվում: Բաքվի ներկայացուցիչները սա համարեցին մարզը ձեռքից տալու հաստատ նշան եւ ցույցերի ու բողոքների տարափով Կենտրոնի ուշադրությունը բեւեռեցին իրենց վրա:

Մայիսի 7-ին Հատուկ կոմիտեի անդամ Վ.Ա. Սիդորովը, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի աշխատակցի հետ ունեցած հարցազրույցում հաղորդեց, որ երկու օր առաջ տեղի է ունեցել կոմիտեի աշխատողների ու շրջանի ղեկավարների հանդիպում, պայմանավորվել են արգելել ադրբեջանական բնակավայրերում իրականացվող բոլոր այն շինարարական աշխատանքները, որոնց համար չկա տեղական իշխանությունների թույլտվությունը:

Սակայն շրջանների վիճակը գնալով սրվում էր ու բորբոքվում: Տեղեկատվական մարմիններն ամեն օր լուրեր էին հաղորդում հայ-ադրբեջանական նորանոր բախումների վերաբերյալ: Հայկական գյուղերից կատարվող անասնագողությունն ու զանազան կողոպուտները քուրդ զինված ավազակախմբերի սովորական զբաղմունքն էին դարձել:

Մայիսի 17-18-ին իր տարեկան ժողովին հավաքված Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան ընդունեց որոշում՝ ուղղված ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովին ու ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ի. Ռիժկովին: Պատմելով ԼՂԻՄ-ում ստեղծված հակահայկական վիճակի նոր դրսեւորումները, հայ գիտնականները գտնում էին, որ Կառավարման հատուկ կոմիտեն չունի բավականաչափ ուժ ու վճռականություն ադրբեջանական բացահայտ բռնատիրական արշավի դեմն առնելու, եւ միակ ելքն է մարզը վերջնականապես հանել Ադրբեջանի կազմից:

Մայիսի 18-ին Ստեփանակերտի քաղխորհրդի նստաշրջանը քննարկում էր քաղաքի 1989 թ. սոցիալ-տնտեսական պլանի ու բյուջեի իրականացման խնդիրը, սակայն տարերայնորեն անցավ մարզի վիճակին, նրա անտանելի բարդացումներին ու ղեկավար մարմինների անտարբերությանը, դիմում հղեց ԽՍՀՄ ժող. դեպուտատների համագումարին՝ առաջարկելով քննության առնել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի 88-ի փետրվարի 20-ի որոշումը եւ մարզը հանել Ադրբեջանի ենթակայությունից, հակառակ դեպքում կազմակերպել արցախահայության հանրաքվե եւ հարգել դրա արդյունքը: Միաժամանակ պահանջվում էր վերականգնել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհուրդը եւ կուսակցության մարզկոմը՝ որպես մարզի ինքնավարության եզակի մարմիններ:

Մայիսի 19-ին ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի ազգամիջյան հարաբերությունների հանձնաժողովը Ն. Ի. Ռիժկովի ղեկավարությամբ քննարկեց ԼՂԻՄ-ում ստեղծված իրավիճակը: Ելույթ ունեցան Ա. Ի. Վոլսկին, Ա. Խ. Վեզիրովը եւ Ս.Գ. Հարությունյանը: Այս քննարկումը եւս դարձավ նախընթացին նման, բուն նյութից հեռու, անպտուղ ու ապարդյուն խոսակցություններից մեկը, որովհետեւ տիրապետող էր ոչ թե արցախահայության համար ճակատագրական ցավոտ խնդրի ըմբռնումը, նրա լուծման պատրաստակամությունը, այլ հանրահայտ փուչ կոչերով, անիմաստ դատարկաբանությամբ իրական մեծ խոցը քողարկելու, նրա բուժումից հրաժարվելու սովորական ախտավոր վերաբերմունքը: Այս ամենի մասին կարելի է գաղափար կազմել քննարկման առթիվ հրատարակված պաշտոնական լրատվական հետեւյալ հաղորդումից: Ասում է՝ որոշվել է, որ «բացառվեն տեղական մարմինների իրավունքների խախտումները՝ ում կողմից էլ որ դրանք լինեն»: Իսկ հայտնի էր, որ տեղական մարզային մարմիններ այլեւս չկային:

Մի քանի օր հետո Երեւանի «Կոմունիստ» (ռուս.) թերթի աշխատակիցը փորձեց Ս. Գ. Հարությունյանից պարզել քննարկման ընթացքն ու արդյունքները, եւ Կենտկոմի առաջին քարտուղարն իր երկար-բարակ զրույցի ընթացքում արեց միայն մեկ ճշմարիտ դիտողություն տիրող անհեթեթ վիճակի վերաբերյալ՝ այս անգամ էլ առանց բացատրելու, թե ինչո՞ւ չի վերացվում անհեթեթ վիճակը: Ասում էր՝ Կառավարման հատուկ կոմիտեն հաճախ չի կարողանում հարցեր լուծել, որովհետեւ զուրկ է համապատասխան հնարավորություններից ու միջոցներից: Օրինակ, մարտի 24-ի (88 թվականի) հայտնի որոշման իրականացման պատասխանատուն ինքն է, իսկ ֆինանսները, նյութատեխնիկական մի-

ջոցները եւն գտնվում են Ադրբեջանական ղեկավարության ձեռքում: Ինչո՞ւ, որովհետեւ այդ բոլոր հատկացումները կատարվել են կոմիտեի ստեղծումից առաջ (տե՛ս «Կոմունիստ», 1989 թ. մայիսի 24-ի համարը):

Բայց չէ՞ որ Կոմիտեն ստեղծող ղեկավար մարմինները (ԽՄԿԿ Կենտկոմը եւ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահությունը) տերն էին նաեւ դրանից առաջ ԼՂԻՄ-ի համար բաց թողած միջոցների, մի՞թե հնարավոր չէր նույն միջոցներն Ադրբեջանից ետ վերցնել եւ դնել ԼՂԻՄ-ի Ղեկավարման հատուկ կոմիտեի տրամադրության տակ: Այս հարցը երբեւէ չի՞ բարձրացրել տուժված կողմ Կոմիտեն: Կամ Դո՞ւք, հարգելի ընկ. Հարությունյան: Կենտկոմի այն հանձնաժողովում մայիսի 19-ին տեղի ունեցած քննարկմանը ինչո՞ւ սույն հարցը չեք բարձրացրել: Այս ի՞նչ կախարդական շրջանակ է, որի մեջ ընկնողները ԼՂԻՄ-ին վերաբերող հարցերի ծուռն ու շիլը հրաշալի տեսնում են, իսկ գործ կատարելիս դառնում կույր ու անկար:

Մայիսի 25-ին սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարը, որի հասցեով մարզից, Հայաստանի ու երկրի հայաբնակ մյուս վայրերից ուղղվեցին հազարավոր համախոսականներ, գրություններ, որոնք մեկ հարց ունեին՝ ԼՂԻՄ-ի հայության ինքնորոշման վճիռը, եւ մեկ խնդիրք-առաջարկություն-պահանջ՝ լուծել այդ հարցը եւ վերջ դնել արցախահայությանը տանջող ցավին:

Հիշարժան է այն պահը, երբ պետք է քննվեր ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի կազմում ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցչության հարցը, եւ պարզվեց, որ Ադրբեջանի պատվիրակությունը կանխավ ներկայացրել է երկու թեկնածու՝ մեկ հայ, մեկ ադրբեջանցի: Կարգի այս կոպիտ խախտման առթիվ արցախցի պատգամավորների (Հ. Պողոսյան, Բ. Դադամյան) բողոքի հետ համերաշխվեցին շատ պատվիրակություններ, իսկ լենինգրադցի պատգամավոր Ա. Սոբչակը խոր սրտակցությամբ ելույթ ունեցավ եւ հայտարարեց, որ ինքն ու պատգամավոր Ա. Դենիսովը (գիտնական) Ազգությունների խորհրդում իրենց տեղերը զիջում են ղարաբաղցի հայ պատգամավորներին:

Սակայն քննության ժամանակ ադրբեջանցիներն ու մահմեդական աշխարհի ուրիշ պատգամավորներ մեծ եռանդով գործեցին, որպեսզի անցնի սկզբնապես առաջարկած իրենց տարբերակը, եւ ա՛յն էլ անցավ. ներկայացուցիչներ ընտրվեցին Հ. Պողոսյանն ու Վ. Ջաֆարովը:

Համագումարում բավական ակտիվ էին ադրբեջանցի պատգամավորները, որոնք իրադրությանը քիչ տեղյակ, հաճախ պարզապես անտեղյակ համագումարին ներկայացնում էին իրենց սովորական ստերն ու հերյուրանքները ղարաբաղյան բարդույթի մասին, հարձակումներ անում, զրպարտում, եւ դա իրենց ուզած արդյունքն ունենում էր, որովհետեւ նրանց կողմն էր հարսանիքի տերը՝ Գորբաչովը, որի պաշտպանությունն ամենամեծ ուժն էր այն ժամանակ:

Սակայն հայ պատգամավորների տված տեղեկանքները, հայտարարությունները, պատասխանները եւս իրենց դերն ունեցան, մանավանդ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս.Գ. Հարությունյանի ելույթը, որ ղարաբաղյան բարդույթին առնչվող հիմնական հարցերին տալիս էր ճշգրիտ ու սպառիչ պատասխաններ, եւ անկողմնակալ ունկնդիրը չէր կարող չտեսնել ճիշտ կողմնորոշում, հասկանալ ադրբեջանական դիրքի հիմարությունը:

Ելույթ ունեցավ նաեւ պատգամավոր Բ.Վ. Դադամյանը եւ, ինչպես Արցախում են ասում, պորտը տեղը գցեց: Ահա մի քանի դրույթներ այդ ելույթից.

Գորբաչովն ասել էր՝ եթե սկսենք սահմաններ վերագծել, եթե մեր հողերն սկսենք ձեւել գութանով, դա լինելու է մահացու ճանապարհ: Բայց եկեք ազնվորեն հարց տանք՝ այն ո՞վ է գութան շարժել Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրով: 95% հայ բնակչությամբ մարզը նվիրել են Ադրբեջանին: Եւ հետո էլ այդ մարզի ու մայր Հայաստանի միջեւ գծվել է 5 կիլոմետր լայնությամբ սահման: Նույն ազգի միջո՜վ: Նրանք, որ սահման են գծել, լավ են իմացել՝ ի՛նչ են անում... Սրան էլ հաջորդել են ԼՂԻՄ-ի հայության իրավազրկումը, հալածանքները, դուրս քշումն իր հողից: Փոխվել են Ադրբեջանի

ղեկավարները, փոխվել են կոչերն ու լոզունգները, բայց այդ քաղաքականությունը գործել է անփոփոխ ու անխափան:

Իսկ հիմա՞ ինչ է կատարվում: Փոխվե՞լ է որեւէ բան: Ո՛չ, անհնար է: Մոսկվան մարզը ողբերգական վիճակից հանելու համար բաց է թողել 450 միլիոն ռուբլի: Այդ 450 միլիոնը ճանապարհին լովել-մնացել է Բաքվում, մենք երեսն էլ չենք տեսել: Եւ դրանից բացի, փողը դադարում է արժեք ներկայացնելուց, դառնում է լոկ թուղթ այն ժամանակ, երբ չի ապահովվում ֆոնդերով, մանավանդ շինանյութերի, սարքավորումների ֆոնդերով: Իսկ այդ ֆոնդերը մեզ էլի Բաքուն պիտի հատկացնի, սակայն չի հատկացնում...

Այս եւ հաջորդ դիտողությունների ունկնդիր Գորբաչովը մարդ լիներ, արժանապատվություն ունենար, գլուխը պատով կտար, կասեր՝ իմ մեղքո՛վ է շարունակում տառապել այս ժողովուրդը, հարցը լուծենք միանգամից, մարդկանց փրկենք այդ ադրբեջանական դժնդակ գերությունից...

Դաղամյանը վերջում նույնիսկ ղարաբաղյան խնդրի լուծման մի նախագիծ-որոշում էլ ներկայացրեց: Սակայն ոչի՞նչ, ասես ոչինչ էլ չէր եղել, համագումարի ղեկավարության ականջները խուլ էին, աչքերը՝ փառով ծածկված: Իսկ դահլի՞ճը... Դահլիճը, ինչպես ասում են, ըմբռնումով, սրտացավությամբ ընդունեց: Ասում են՝ ընդմիջումներին Դաղամյանը միշտ էլ շրջապատված էր բարեկամացած, հետաքրքրասեր, ցավակից պատգամավորների խմբերով: Լրագրողների հարցումներին պատասխանելով՝ Մարիի մարզից պատգամավոր Պ. Եմելյանովն ասել է. «Մենք մեծ հետաքրքրությամբ էինք լսում Բ.Վ. Դաղամյանի ելույթը: Նա ներկայացրեց Լեռնային Ղարաբաղի պատմությունը, ինքնավար մարզի այսօրվա վիճակը: Ես չգիտեի այդ բոլորը: ԼՂԻՄ-ի բնակչության պահանջը համարում եմ արդար: Այդ խնդիրը պետք է լուծել առանց հետաձգելու, ճշմարտության ու արդարության հիման վրա»: Իսկ Յու. Աֆանասեւը՝ հանրաճանաչ մոսկովյան գիտնականը, գտնում էր, որ «Համագումարը կունենա բավականաչափ արիություն եւ հասուն իմաստնություն, որպեսզի լուծի ղարաբաղյան խնդիրը» (ռուս. «Կոմունիստ», հունիսի 2):

Կունենա՞: Չունեցավ, որովհետեւ նրա սանձերը Գորբաչովի ու գործակից, համախոհ հայատյացների ձեռքին էին գտնվում:

Իսկ Արցախում հանրահավաքներ էին, գործադուլներ, ժողովրդական բողոքի ու ցասման դրսեւորումներ, որովհետեւ մարզի վիճակն օրեցօր դառնում էր անտանելի, ադրբեջանական շրջապատն իր ճիրաններն էր սրում գիշեր-ցերեկ, խստացնում շրջափակումը:

◇ ◇ ◇

Աշխարհահռչակ իրավապաշտպան Անդրեյ Սախարովը հունիսին տված մի հարցազրույցում (այն վարել է Գրիգ. Ցիտրինյակը) գտնում էր, որ կայսերապետական համակարգն իր բոլոր այլանդակություններով հատկանշական է եղել ոչ միայն Խորհրդային Միությանը, այլեւ նրա սահմաններից ներս գտնված այն հանրապետություններին, որոնց կազմի մեջ էին մտնում ազգային փոքրամասնությունների տարբեր կազմավորումներ, քանի որ այս վերջինների համար էլ այդ հանրապետություննե՛րն էին դարձել կայսրություններ, միայն թե ավելի փոքր մասշտաբների: Այդ պատճառով էլ առաջարկում էր ԽՍՀՄ փոխարեն ստեղծել կոնֆեդերացիա, որի մեջ ինքնավարության հավասար իրավունքներով ու պարտականություններով օժտված կլինեն բոլոր հանրապետությունները (միութենական ու ինքնավար), մարզերն ու օկրուգները, որոնք, մինչեւ այժմ ունեցած տարբեր անունների փոխարեն, կստանան մեկ ընդհանրական անուն՝ հանրապետություն, եւ կմտնեն կոնֆեդերացիայի մեջ, իրար հետ հարաբերություններ վարելիս կլինեն անկախ ու հավասարիրավ, կենթարկվեն միայն համադաշնության (կոնֆեդերացիա) օրենքներին: Այս պայմաններում, «Օրինակ, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը չի պատկանա ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ադրբեջանին, կլինի ինքնուրույն եւ կստանա իրավունք

մտնելու տնտեսական եւ այլ հարաբերությունների մեջ նրա սահմաններում, ում որ ինքը կցանկանա» («Օգոնյոկ», 1989, N 31):

Հունիսի 2-ին Երեւանի «Կոմունիստ» (ռուս.) թերթը տպագրեց անվանի պատմաբան Լենդրուշ Խուրշուդյանի հոդվածը՝ «Ազգային հարցը երեկ եւ այսօր», որը նվիրված էր ղարաբաղյան բարդույթին՝ նրա ակունքից մինչեւ նոր արծարծումները եւ ցույց էր տալիս, որ անհնար է այդ խնդրի լուծումը հնավանդ եղանակով, մինչդեռ վերին մարմինները, իբր թե, շահագրգռված լուծման եւ արցախահայության ճակատագրի լուսավոր էջ բացելու ցանկությամբ, ոչ մի կերպ չեն հրաժարվում անիծյալ անցյալի տխուր ժառանգությունից: Տեսե՛ք, կառավարման նոր ձեւ են պարգեւել Ղարաբաղին, որին սկզբից եւեթ զրկել են ինքնուրույնությունից ու անկախությունից, քանի որ կոմիտեն իր գործը պետք է իրականացնի Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի հետ հաշվի նստելով: Իսկ թե այդ Մինիստրների խորհուրդն ի՞նչ հաշիվներ ունի Լեռնային Ղարաբաղի հետ, այդ էլ պարզ է անցյալ տասնամյակների պատմությունից:

Գիտնականն առաջարկում էր հետեւյալը. «Ինքնավար հանրապետություններն ու ինքնավար մարզերը պետք է տրվեն համամիութենական ենթակայության: Անհրաժեշտ է ստեղծել «Ազգային գործերի միութենական կոմիտե»: Դրանով փաստորեն կվերականգնվի 1924 թ. ապրիլի 9-ին վերացված Ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը»:

Այս արժեքավոր առաջարկությունը հար եւ նման էր այն օրերին մեծ տարածում ունեցող կոնֆեդերացիայի (համադաշնության) ստեղծման առաջարկին, որի հեղինակն էր մեծն Ա. Սախարովը:

Հունիսի 15-ին, Ա. Ի. Վոլսկու հայտնի միջնորդումներից շուրջ կես տարի հետո, հրապարակվեց Հայաստանի Մինիստրների Խորհրդի որոշումը ԼՂԻՄ-ի պատմական հուշարձանների վերանորոգումների ու վերականգնումների գործին ցույց տալիք օգնության մասին:

Հունիսի 19-ին Մ. Գորբաչովը կատարեց ԼՂԻՄ-ի շրջանների ղեկավարների մայիսի 3-ին գրած նամակի խնդրանքը՝ մարզի մի խումբ ղեկավար աշխատողների հետ հանդիպելու վերաբերյալ: Հանդիպումը տեղի ունեցավ, երկրի ղեկավարն «ուշադրությամբ լսեց» մարզի ներկայացուցիչներին, խոստացավ ամենակարճ ժամանակում վերականգնել մարզխորհուրդը, Կառավարման հատուկ կոմիտեին տրված իրավունքները դարձնել հաստատուն, մարզը ենթարկեցնել բացառապես կենտրոնին, որպեսզի նրա հետ այլեւս ոչ մի առնչություն չունենա Ադրբեջանը:

Հունիսի 23-ին սկսվեց Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը, որը պիտի քններ նաեւ ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ Կենտրոնի ընդունած որոշման իրականացնելու ընթացքը: Արձանագրելով այդ ընթացքի անբավարարությունը, նստաշրջանը նշեց միջնորդումներ, որոնք պետք է օգնեին աշխատանքի բարելավմանը: Որոշվեց հարց բարձրացնել Կենտրոնի առաջ Կառավարման հատուկ կոմիտեի կարգավիճակի բարձրացման, ինչպես նաեւ ազգային հարցերի առթիվ ԽՍՀՄ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ:

Հայաստանի ղեկավարությունն ուզում էր ժողովրդին ցույց տալ, թե ինքն էլ գործ է կատարում:

Հունիսի 27-ին Ստեփանակերտի բազմահազարանոց հանրահավաքում ելույթ ունեցան հունիսի 19-ին Գորբաչովի հետ հանդիպում ունեցածներից մի քանի հոգի, պատմեցին զրույցի, Գորբաչովի տված խոստումների մասին: Իսկ տեղական աչքաբացները բացատրեցին, որ հանդիպումից հետո առավել վատթարացել է մարզի վիճակը, Ադրբեջանը պարզապես անտանելի է դարձրել ճնշումը վերեւից ու կողքերից:

Հուլիսի 1-ին կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Գորբաչովը՝ ժողովրդին կոչելով զգաստության ու հավասարակշռության՝ ազգամիջյան փոխհարաբերություններում, եղբայրական համագործակցության ու փոխադարձ հարգանքի՝ ֆեդերատիվ Միության բոլոր գոտիներում:

Կարծես դա էլ կոչ էր Ադրբեջանական ԽՍՀ տերերի համար: Բաքվում սկսվեցին հա-

յահալած քաղաքականության նոր քննումները: Դրա ալիքն էլ տվեց մյուս քաղաքներին, եւ մի քանի օր անց Ստեփանակերտում ու մարզի մյուս խոշոր բնակավայրերում երեւացին հալածական փախստականների հոծ խմբեր, որոնց էլ հետեւում էին նորերը:

Հուլիսի 6-ին Կրկժանում՝ Ստեփանակերտի այդ արեւմտյան արվարձանում, տեղի ունեցավ առաջին արյունալի բախումը: Թուրքի ատրճանակի կրակոցից հայ էր վիրավորվել, եւ հետո հակամարտողները պատրաստվում էին նոր բախումների:

Հուլիսի 8-ին Ղարմեւաքսի կոմբինատում տեղի ունեցավ հիմնադիր կոնֆերանս, որն ստեղծեց «Միացում» կազմակերպությունը՝ 11 հոգիանոց խորհրդով, որի նախագահ ընտրվեց Ռ.Ս. Քոչարյանը՝ կոմբինատի կուսակցական կոմիտեի քարտուղարը:

Կազմակերպության կոնֆերանսը հեռագիր-դիմում հղեց Գորբաչովին՝ խնդրելով արագացնել Ղարաբաղյան բարդույթի լուծումը:

Հուլիսի 10-ին կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի քարտուղար Վ. Աղաջանյանի ու քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ Մ. Միրզոյանի ստորագրությամբ տագնապալից հեռագիր ուղղվեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանին եւ ուրիշ ղեկավար մարմինների: Խոսքը վերաբերում էր մարզի հայության սպառնացող վիճակին. «ԼՂԻՄ-ի ադրբեջանցի բնակչության կողմից վերջին օրերին հաճախակի ու առավել դաժան են դարձել հայերի դեմ գործադրվող դավերը, որոնք խրախուսվում են հանրապետության ղեկավարության կողմից: Դրա նպատակն է, իհարկե, հայերին հրահրել համապատասխան գործողությունների: Մարզի շուրջ բոլոր ճանապարհները փակված են, գտնվում են ադրբեջանցիների հսկողության տակ: Ջարդում են հայերի մեքենաները: Սակայն զինվորությունը չի կանխում, չի արգելում այդ վայրագությունները: Իսկ հայ բնակչության կողմից կիրառվող պատասխան որեւէ գործողություն արժանանում է խստագույն պատժի: Անհասկանալի է զորամասերի հրամանատարության դիրքի այս միակողմանիությունը: Դրությունը բարդ է, հղի ամենածանր հետեւանքներով: Խնդրում ենք ձեր անհետաձգելի միջամտությունը»:

Հուլիսի 13-ին Շուշիում քանդեցին ու ջարդեցին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի ու ականավոր պետական գործիչ Իվան Թեւոսյանի կիսանդրիները:

Այդ օրը քաղաքում տեղի ունեցան հարձակումներ հայ վերջին բնակիչների բնակարանների վրա: Հետեւանքը՝ ունեցվածքների կողոպուտ, ջարդ եւ մարդկանց տեղահանություն: Այս առթիվ մարզից տասնյակ հեռագրեր հասան Մոսկվա, երկրի ղեկավարությանը: Պահանջվում էր արժանի պատժի ենթարկել կազմակերպիչներին, վերջ տալ հակահայկական վայրագություններին:

Հեռագրերն ուշադրության չարժանացան:

Հուլիսի 19-ին Շուշիում, կուս. շրջկոմի քարտուղար Ջաֆարովի ու գործկոմի նախագահ Գյոզալովի ղեկավարությամբ, հակահայկական նոր ցույցի ելած ամբոխը շարժվեց դեպի կենտրոնական հրապարակ, հիմնահատակ կործանեց Ն. Ստեփանյանի ու Ի. Թեւոսյանի կիսանդրիների պատվանդանները, ապա նույնը կատարվեց Բաքվի փառապանծ կոմիսարներ Բաղդասար Ավագյանի ու Արամ Կոստանդյանի կիսանդրիների հետ:

Հուլիսի 19-ին ԱՄՆ-ի սենատն ընդունեց բանաձեւ «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ծավալված վեճը Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդի ցանկությամբ խաղաղ կարգավորելու գործում ԱՄՆ-ի աջակցության մասին»:

Բանաձեւի նախագիծը քննարկման էր ներկայացրել Արտաքին գործերի գծով Սենատի կոմիտեի նախագահ Կլեյբորն Թելլը: Բանաձեւն ուղղված էր Խորհրդային երկրի ղեկավար Գորբաչովին եւ կոչ էր անում ղարաբաղյան բարդույթը լուծել երկրամասի ներկայացուցիչների հետ միասին՝ հօգուտ հայ ազգի երկու հատվածների վերամիավորման:

Հուլիսի 22-ին «Պրավդա» թերթը տպագրեց իր քաղաքական մեկնաբան Վիտալի Կորիոնովի հոդվածը՝ «Անպատասխանատվություն» վերնագրով, որն ամերիկյան սենատին դատապարտում էր գրգռիչ գործողությունների, ԽՍՀՄ ներքին գործերին միջամտելու մեջ: «Այդպիսի միջամտությունը միայն կարող է բորբոքել կրքերը, վիճակն առավել սրել, ու-

րեմն եւ հասցնել մարդկային նոր զոհերի»,-գրում էր մեկնաբանը՝ կարծես ադրբեջանցիներին հրահրելով նոր վայրագությունների:

Հուլիսի 23-ին, երեւի պաշտոնական «Պրավդա»-ի այս գնահատականով ոգեշնչված «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրեց Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահության բողոքն ԱՄՆ-ի սենատի բանաձեւի առթիվ՝ այն համարելով Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդներին թշնամացնելու, ԼՂԻՄ-ի բարդույթն իսկապես խաղաղ ճանապարհով կարգավորելը խանգարելու փորձ: Ապա հաղորդում էր, թե ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ը Վաշինգտոնում ԽՍՀՄ դեսպանությանը հանձնարարել է Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահության բողոքը հանձնել ԱՄՆ-ի սենատին:

Հուլիսի 20-28-ը, մի շաբաթ, Լեռնային Ղարաբաղում էր գտնվում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը (նախագահ՝ Ազգությունների խորհրդի նախագահի տեղակալ, ուկրաինացի բանաստեղծ Բորիս Օլեյնիկ, անդամներ՝ ակադեմիկոս Ա. Եմելյանով, լիտվացի գիտնական Բ. Գենզյալիս, էստոնացի սոցիոլոգ Կ. Խալլիկ, բոլորն էլ իհարկե դեպուտատներ), որը, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների առաջին համագումարի հանձնարարությամբ, պետք է ուսումնասիրեր մարզի վիճակը եւ համապատասխան լուծում առաջարկեր ԳԽ-ի նստաշրջանին: Տեղերում ունեցած զրույցներում, վիճակի քննության վերաբերյալ արտահայտած խոսքերում, ամբողջ հանձնաժողովը եւ դեպուտատներն առանձին-առանձին խոստանում էին ամեն ինչ անել խնդրի վերջնական լուծման համար, որովհետեւ, ինչպես նրանք էին եզրակացրել, վիճակը պարզապես անտանելի էր. մարզը գտնվում էր շրջափակման մեջ, հարեւան ադրբեջանական շրջանների եւ հենց մարզի ներսում բնակվող ադրբեջանական անպատիժ խմբերի հարձակումներին ու վայրագություններին ենթակա, անպաշտպան ու անօգնական, եւ հայտնի չէ այս վիճակին ինչքա՛ն կդիմանա կամ ի՛նքն ինչ կանի վաղը-մյուս օրը, քանի որ արդեն, ինչպես ասում են, դանակը ոսկորին էր հասել:

Հանձնաժողովը Մոսկվա էր վերադառնում Երեւանով, եւ Բ. Օլեյնիկը հանդիպում ունեցավ հայ գրողների հետ, անկեղծ ու սրտացավ խոսք ասելով արցախյան ողբերգության մասին (թերեւս իբրեւ պատասխան բանաստեղծուհի Նելլի Սահակյանի կշտամբալից ռեպլիկի), երդումի պես ասաց՝ Մոսկվա հասնելուն պես ոտքի կհանի կենտրոնական ղեկավարության բոլոր օղակները՝ օր առաջ այս ողբերգությանը վերջ դնելու, արցախահայության փրկությունն ապահովելու համար:

Հանձնաժողովը Մոսկվա հասավ, եւ անմիջապես մամուլում հրապարակվեց նրա եզրակացությունը: Հաստատում էր, թե հանձնաժողովն ամբողջությամբ եւ նրա յուրաքանչյուր անդամն առանձին «եկել են միանշանակ եզրահանգման, որ Լեռնային Ղարաբաղում իրավիճակը դուրս է եկել լարման այն կետից, որը կարելի է կոչել պայթունավտանգ: Ներկա ժամանակի առումով ԼՂԻՄ-ի բնակչության հայկական ու ադրբեջանական մասերի օտարացումն ընդունել է սուր այնպիսի ձեւեր, որոնք արտահայտվում են հասարակական կյանքի բոլոր մակարդակներում: Անվստահությունը, սարսափը, ջղային մշտական ցնցումները իրական վտանգ են ներկայացնում լարումի հետագա բորբոքման համար...» («Իզվեստիա», 1989, օգոստոսի 4):

Բ. Օլեյնիկը հետագայում եւս կենտրոնական մամուլում ելույթ ունեցավ՝ արտահայտելով իր խոր անհանգստությունն Արցախի վիճակի համար, քանի որ «այնտեղ իրադրությունը լարված է ծայրաստիճան», եւ «առկա են համարյա քաղաքացիական պատերազմի բոլոր նշանները» («Պրավդա», 1989, օգոստոսի 27):

Սակայն, երբ պետք է իր վճռական խոսքն ասեր ԳԽ-ի նստաշրջանում (օգոստոսի 3-ին թե 4-ին), ըստ երեւույթին հրահանգ էր ստացել չկատարելու այն (ելույթի սկզբում խոստովանեց, որ մի կողմ է դրել Հանձնաժողովի կողմից ընդունված ելույթը) եւ ասաց բաներ, որոնք կարելի էր ասել նաեւ առանց Արցախ գնալու. այնտեղ հավասարապես լարված է վիճակը երկու ազգերի համար, նույնիսկ ավերում են պատմական հուշարձանները (ո՞վ է ավերում, ո՞ւմ հուշարձանները՝ հայտնի չէր), կարելի է վերանայել մարզի քաղաքացիական իշխանությունները, կառավարման գոտու կարգավիճակը, հաշվի

առնելով երկու կողմերի անձեռնմխելի շահերը» (Երեւանի ռուս. «Կոմունիստ» 1989 թ. օգոստոսի 6)։

Այս ելույթում Օլեյնիկը, հավանաբար, հենց երկրի ղեկավարության հրահանգով, խորհուրդ էր տալիս, որ գործի լծվեն Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարները, ընդառաջեն իրար, գնան փոխզիջումների, լուծեն ղարաբաղյան խնդիրը։

Հուլիսի 26-ին Շահումյանի շրջանի ժողովրդական դեպուտատների շրջխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշեց շրջանը, որ կազմում է հին Արցախական աշխարհի մի մասը եւ ուշմիջնադարյան իրականության մեջ էլ գտնվել է Արցախյան մելիքական միավորումի («Խամսա»-«Հնգյակ») կազմում՝ Գյուլիստանի մելիքություն անվամբ, վերամիացնել ԼՂԻՄ-ին եւ դիմեց Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ին՝ քննելու այդ հարցը, շրջանը մտցնելու մարզի կազմի մեջ»։

Որոշումը միաժամանակ ԽՍՀՄ ԳԽ-ին խնդրում էր՝ իր վերահսկողության տակ առնել սույն հարցի լուծումը, ապա եւ հոգալ ու ապահովել շրջանի հայ բնակչության անվտանգությունը։

Շրջանն ունի 583 քառ. կմ տարածություն, 20.625 բնակիչ, որից 15.973-ը՝ հայ (1989 թ. հունվարի 1-ի տեղեկությամբ)։

Նույն օրվա երեկոյան դեմ շրջկենտրոն ժամանեց Ադր. կոմ. կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոն, որն անմիջապես գումարեց շրջանի կոմ. ակտիվի նիստ, պահանջեց, որ բեկանվի նստաշրջանի որոշումը, եւ, ստանալով կտրական մերժում, առաջարկեց՝ «Ով այստեղ չի ուզում ապրել, թող հեռանա, քանի մենք դեռեւս չենք քշել ուժով»։

Սրանից հետո էլ Ադր. ԳԽ-ի Նախագահությունն ու Մինիստրների խորհուրդը քննեցին Շահումյանի շրջխորհրդի որոշումը, վճռաբար մերժեցին՝ պատճառաբանելով, թե «այս տարածքում վարչա-տարածքային փոփոխության համար չկան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական եւ ուրիշ հիմքեր»։

Սակայն այս որոշումը ոչ թե խաղաղություն ստեղծեց «այս տարածքում», այլ շահումյանցիների հետ միասին էլ ոտքի հանեց նաեւ Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանի հայությանը (Գետաշեն, Մարտունաշեն, Կամո, Ազատ գյուղերը), որի պայքարն Արցախի հետ միավորվելու համար, հետագայում պետք է դառնար անկասեցնելի, ստանար ազատագրական պայքարի բնույթ։

Օգոստոսի 6-ի գիշերը անհայտ ուժեր Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքադաշտը քանդեցին բուլդոզերով՝ խափանելով մարզն արտաքին աշխարհի հետ կապող այդ միակ երթուղին։

Այդ օրերին կատարվեցին զանգվածային գողության մի շարք դեպքեր. ադրբեջանական զինված ավազակախմբերը մարզի գյուղերից քշեցին-տարան մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունների բազմաթիվ հոտեր։

Օգոստոսի 7-ին Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղում հավաքվել էին Ստեփ. կոմ. քաղկոմի ու չորս շրջանների շրջկոմների բյուրոների անդամները, գործկոմների անդամներն ու արհմիութենական ղեկավարները՝ որոշելու գործունեության հետագա ծրագիրը, երբ կենտրոնական կառավարությունն արդեն ձեռքերը թափ էր տվել մարզի խնդրից, իսկ ադրբեջանական ավազակախմբերն անպատիժ ասպատակում էին հայկական գյուղերը, տեռորի ենթարկում հայ անպաշտպան մարդկանց։

Որոշվեց հրավիրել մարզի հայ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար, որի համար ստեղծվեց կազմկոմիտե՝ նախկին մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանի գլխավորությամբ։

Օգոստոսի 12-13-ին Շուշի ու Խոջալու էին ժամանել Ադրբեջանի արդարադատության մինիստր Ձ. Օրուջեւն ու կոմ. կենտկոմի քարտուղար Թ. Օրուջեւը, եւ հենց այդ օրերին շուշեցիները քանդեցին Ստեփանակերտի ջրատարը, խոջալվեցիներն էլ՝ Ստեփանակերտ-Աղդամ երկաթգծի բավական երկար մի հատվածը։ Հանրապետության ղեկավարությունը, հավանաբար, վճռել էր անջուր ու առանց սննդամթերքի թողնել արդեն խիստ

շրջափակման մեջ գտնվող մարզկենտրոնի բնակչությանը։

Օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում գումարվեց ԼՂԻՄ-ի հայության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը, որը, պատօրինաբար վերացված կոմ. մարզկոմի ու մարզխորհրդի փոխարեն, մարզը ղեկավարելու համար, պետք է ընտրեր ժողովրդավարական մի մարմին, եւ օգնության հասավ պատմական փորձը. 1918-20 թթ. ճակատագրական իրավիճակում արցախահայության գոյապայքարը հաջողությամբ գլխավորել էր ժողովրդական լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի ընտրած Ազգային խորհուրդը, որի դասերն անմոռանալի են ու ոգեւորիչ։ Ուստի այս առաջին համագումարն ընտրեց 80 անդամից բաղկացած Ազգային խորհուրդ, որն էլ կազմեց Ազգային խորհրդի 21 հոգուց բաղկացած նախագահություն։ Նախագահության ղեկավար ընտրվեց Ասկերանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանը, տեղակալներ՝ Վալերի Աղաջանյանն ու Վլադիմիր Թովմասյանը։

Համագումարը հավանություն տվեց Շահումյանի շրջխորհրդի նստաշրջանի որոշմանը՝ շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիացնելու մասին եւ հանձն առավ վերջնական լուծում տալ այդ հարցին։

Համագումարը հրապարակեց հռչակագիր Ազգային խորհրդի օրինական հիմքերի, իրականացնելիք խնդիրների մասին, ԼՂԻՄ-ը հռչակեց միութենական տարածք, որի սահմաններում դադարեցվում էին Ադր. ԽՍՀ Սահմանադրությունը եւ մյուս օրենքները, դիմեց աշխարհի ժողովրդավարական տերություններին ու ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին՝ խնդրելով աջակցել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության անկախությունն ու ինքնավարությունը հաստատելու կամքին։

Համագումարի հռչակագրում աննպաստ կարծիք կար ԼՂԻՄ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեի մասին, որի գոյությամբ մարզը զրկվել է կուսակցական մարզկոմից ու ժող. դեպուտատների մարզխորհրդից՝ ինքնավար կազմավորման առանց այն էլ չնչին իրավունքներից, զրկվել է ազգային շահերը պաշտպանելու օրինական հնարավորությունից»։

Օգոստոսի 22-ին Կառավարման հատուկ կոմիտեն հրապարակեց դիմում՝ ուղղված Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը, որի մեջ ոչ մի խոսք չկար ո՛չ համագումարի, ո՛չ էլ նրա հռչակագրի ու ընտրած ղեկավար մարմինների մասին։ Հավանաբար Կոմիտեի այս լռությունը մատնում էր անհամաձայնությունը կատարվածի հետ։

Օգոստոսի 17-ին Ադրբեջանի պաշտոնական «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը հրապարակեց տեղեկություն «Ղարաբաղի օգնության համազգային շարժում» հանրապետական կազմակերպություն ստեղծելու մասին (պարզ է, որ սա պատասխանն էր մարզում ստեղծված նոր իրավիճակի ու գործող մարմինների նոր նախաձեռնությունների)։ Կազմակերպության ծրագրում Բաքվի մտավորականությունն ադրբեջանական ժողովրդին կոչ էր անում «մոբիլիզացնել իրենց բոլոր ուժերը արցախյան հայերի եւ ընդհանրապես հայ ժողովրդի դեմ պայքարելու համար»։ Հետաքրքիր կոչ էր՝ վայել նրա հեղինակների վարք ու բարքին։

Օգոստոսի 26-ին Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահությունն ընդունեց որոշում, որով անօրինական էին համարվում ինչպես ԼՂԻՄ-ի հայության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը, այնպես էլ նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը, «որի նպատակներն ու խնդիրներն են ազգամիջյան թշնամանքի հետագա բորբոքումը, ԼՂ-ի տարածքի անջատումն Ադր. ԽՍՀ-ից»։

Օգոստոսի 27-ին «Պրավդա»-ում լույս տեսավ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի նախագահի տեղակալ Բ. Օլեյնիկի հոդվածը («Գուշակություն սուրճի նստվածքի վրա»), որի մեջ, այնուամենայնիվ, շարժվել էր բանաստեղծի խիղճը։ «Ես ունեմ լուրջ դժգոհություններ,-գրել էր նա,-ե՛ւ կենտրոնից, ե՛ւ անձամբ պետության ղեկավարից՝ ամենից առաջ ազգամիջյան հանգույցները լուծելու նրանց անվճռականության պատճառով։ Ես ավելի քան համոզված եմ, որ դեռեւս տարի ու կես առաջ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը կարելի էր լուծել ավելի հանգիստ եւ ոչ այնքան ցավագնորեն։ Իսկ

այժմ այնտեղ վիճակը սրվել է ծայրահեղորեն: Ավելի ճիշտ՝ առկա են համարյա քաղաքացիական պատերազմի բոլոր նշանները»:

Օգոստոսի 30-ին Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի եւ հանրապետության ստեղծագործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների միացյալ ժողովը հրապարակեց հռչակագիր, որով հավանություն էր տալիս ԼՂԻՄ-ի սահմանադրական մարմինների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ողջ հայ բնակչության վճիռը՝ մարզն Ադրբեջանից անջատելու եւ Խորհրդային Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ, որը նշանակում է ոչ թե սահմանների վերաձեւում, այլ պատմական անարդարության, բռնության ու հայ ազգի ամբողջության դեմ կատարված ոտնձգության վերացում: Հավանություն էր տրվում վերջին օրերին ստեղծված «Ազգային խորհրդին՝ իբրեւ մարզի ինքնավարության ժողովրդավարական օրգանի», պահանջում էր ամենակարճ ժամկետում ԽՍՀՄ ԳԽ-ի առաջիկա նստաշրջանում քննել եւ լուծել ԼՂԻՄ-ի հարցը՝ նկատի առնելով նրա տեր հայության վճռական կամքը եւ ինքնորոշման իրավունքը:

Օգոստոսի 31-ին ԼՂԻՄ-ի պրոֆխորհուրդների 8-րդ պլենումն ընդունեց որոշում, որով Հայաստանի Պրոֆխորհուրդների միությանը խնդրում էր մարզի խորհուրդների սպասարկումն ընդունել իր հովանու տակ, իսկ Պրոֆմիությունների համամիութենական խորհրդին՝ քննելու եւ դրական լուծում տալու միջնորդությանը:

Օգոստոսի 7-ից մինչեւ սեպտեմբերի 1-ը Ժնեւում կայացավ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի նիստը, որը քննարկեց մի շարք հարցեր՝ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, ինքնորոշման իրավունքը, բռնությունը, մարդու իրավունքների եւ ազատությունների խախտումը, ինչպես նաեւ իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում ու նրա շուրջ: Նշվեց, որ արցախահայության պահանջն ու խաղաղ ցույցերը առաջացրել են ադրբեջանցիների զայրույթն ու ավերիչ ատելությունը, որոնց արդյունքի ցայտուն արտահայտությունները դարձան 1988-ի փետրվարյան ու նոյեմբերյան ջարդերը: Սրանց հետեւանքով էլ՝ առաջին բռնագաղթերը, զանգվածային փախստականությունները: Հարցի սահմանադրական լուծման բացակայության եւ ավելորդ ու հակաօրինական քաշքշուկներն ադրբեջանական կողմին հնարավորություն տվին շարունակելու խտրականության հին քաղաքականությունը եւ առավել խորացնելու բարդույթը,- նշեց ենթահանձնաժողովի նիստը, ապա որոշեց ԽՍՀՄ կառավարությանն անել հետեւյալ առաջարկությունը. Լեռնային Ղարաբաղում անցկացնել հանրաքվե՝ այդ գոտու բնակչության մեծամասնության կամքը որոշելու նպատակով, ինչպես նաեւ բացահայտել, ամբողջությամբ հանրության դատին ներկայացնել 1988-ի փետրվարին ու նոյեմբերին Ադրբեջանում իրականացված հակահայկական ջարդերի ու բռնությունների մանրամասները:

Դժբախտաբար, ո՛չ ՄԱԿ-ի ենթահանձնաժողովը կատարեց, ավարտին հասցրեց իր նախաձեռնությունը, ո՛չ էլ իրավասու միութենական ու միջազգային կազմակերպությունները նման նախաձեռնություն ցուցաբերեցին, եւ գորբաչովյան անհեռանկար քաղաքականությունը հարցը տարավ, մտցրեց փակուղի:

Սեպտեմբերի 1-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմում տեղի ունեցավ Ադրբեջանի ու Հայաստանի կուսակցական ղեկավարների հանդիպումը քաղբյուրոյի անդամներ Ն. Սլյունկովի ու Վ. Չեբրիկովի հետ: Զրույցը գնաց, իհարկե, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ, եւ քանի որ հրավիրված չէին Ղարաբաղի ներկայացուցիչները, մանավանդ զրույցը ղեկավարում էր ո՛չ թե հարցի լուծման իրավասու ղեկավարը՝ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարը, այլ քաղբյուրոյի շարքային անդամներ, ընդունվեց ու հրապարակվեց հերթական մի դատարկաբանություն, որը կարելի էր նետել ճահճացման շրջանի արխիվը: Ահա նրա հատվածներից մեկը. «վերականգնել ավանդական կապերը հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի բնագավառներում: Եւ գլխավորը՝ ապահովել յուրաքանչյուր ընտանիքի, յուրաքանչյուր մարդու անվտանգությունը» («Պրավդա», 1989, սեպտ. 1):

Այդ օրվա երեկոյան հանկարծ ԼՂԻՄ-ի ամբողջ տարածքի հեռուստացույցների էկ-

րաններին, տեղական հեռուստահաղորդումների ալիքի փոխարեն, հայտնվեցին եթերահենության «հերոսները», որոնք դրանից հետո պետք է արցախահայությանը զրկեին սեփական, ինչպես նաեւ մոսկովյան հաղորդումներ ընդունելու հնարավորությունից եւ եթերը լցնեին Շուշիից տրվող հակահայկական վայնասունով:

Հաջորդ օրերին Բաքվում եռում էր հանրահավաքների ու գործադուլի եռուզեռով, որի ալիքները հասել էին հանրապետության մյուս, հատկապես հայաբնակ քաղաքներն ու շրջանները: Ազգամիջյան բախումները, հայերի դեմ կազմակերպված ջարդերն ու ավազակային զինված հարձակումները դարձել էին սովորական, որովհետեւ դրանք հովանավորվում ու հրահրվում էին հանրապետության ղեկավարության կողմից: Հայտնի են իրավապահ մարմինների, կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար աշխատողների ելույթները, որոնք պարունակում էին բացահայտ կոչեր համախմբվելու, անողոք կռիվ մղելու հայերի դեմ:

Այդ կոչերի առաջին արձագանքներն էին կատաղած ամբոխի հարձակումները հայկական սրբությունների, պատմական ու այլազան հուշարձանների վրա: Վայրենի մոլուցքը հիմա էլ ոչնչացրեց մարշալ Հովհ. Բաղրամյանի կիսանդրին Կիրովաբադ-Գանձակում:

Այդ օրերին զինված ադրբեջանցիների մի խումբ Շուշիից պարբերաբար հարձակումներ էր գործում Բերդաձորի ենթաշրջանի հայկական գյուղերի վրա: Եղցահողի դեմ կազմակերպված գրոհը խափանվեց, եւ ՆԳՄ զորամիավորման կողմից կալանքի տակ առնվեցին երկու ավազակներ: Այդ պատճառով էլ **սեպտեմբերի 3-ին** ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի նախագահությունը որոշեց դիմել Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությանը՝ խնդրելով մարզ մտցնել հանրապետության Ներքգործմինիստրության զորքեր՝ ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը:

Ազգային խորհրդի Նախագահությունը համապատասխան բովանդակությամբ մի դիմում-հեռագիր էլ հղեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ:

Սեպտեմբերի 11-ին միության լրատվական մարմինները հաղորդեցին, թե ԼՂԻՄ-ում պատանդ է վերցվել ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի վարչության պետ գեներալ-գնդապետ Վ. Շատալինը: Չհաղորդվեցին դեպքի մանրամասները, եւ կարելի էր կարծել, թե այդ «ղարաբաղցի ծայրահեղականները» հիմա էլ Կենտրոնին են ձեռնոց նետել: Հետո, սակայն, պարզվեց, որ Շուշիի ադրբեջանցիներն են ձերբակալել Շատալինին եւ պահանջում են ազատ արձակել Եղցահողի մատույցներում կալանքի տակ առնված երկու ավազակներին: Գործարքը տեղի ունեցավ. երկուսի ազատ արձակվելուց հետո ազատություն ստացավ նաեւ գեներալը՝ երեւի խոստանալով, որ դրանից հետո ինքն ու իր հրամանով գործող զորամասերը կանեն այն, ինչ Ադրբեջանի ավազակներին է ձեռնտու:

Սեպտեմբերի 12-ին «Իզվեստիայում» տպագրվեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Ազգությունների պալատի նախագահ Ռ. Նիշանովի պատասխանները թղթակցի հարցերին: Գորբաչովի ձեռնասունն ու Կենտրոնում մուսուլմանության իրավունքների պաշտպանն այնտեղ Արցախի խնդրի առթիվ ասում էր. «Լիակատար որոշակիությամբ կարող եմ պնդել, որ ոչ ոք չի պատրաստվում ոտնձգություն կատարել Ադրբեջանական ԽՍՀ ինքնավար իրավունքների, նրա սահմանների վրա»: Ուրեմն, Ադրբեջանն ազատ է շարունակելու հակահայկական իր չարագործությունները:

Սեպտեմբերի 15-ին Ադր. ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վիճակի հարցը: Ո՛չ զեկուցողը (Ն.Ս. Ֆաթալիեւ), ո՛չ էլ ելույթ ունեցողները՝ կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար աշխատողներ, գրողներ ու գիտնականներ, չէին կարողանում զսպել իրենց ազգայնամոլ, վայրենի կրքերը, խոսել մարդկային լեզվով, չափի ու կշռի տակ դնել արտահայտությունները՝ գոնե նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ խառնաժողովն անմիջապես հաղորդվում էր հեռուստատեսությամբ:

Հայհոյանքը, զրպարտությունները, ամբաստանություններն ու հաշվեհարդարի կոչերը հորդում էին նրանց բերաններից, մեծ մասամբ անկառավարելի դահլիճի շարքերից, եւ

եթե Ղարաբաղի հայերն այդ ամենի մեջ ընդհանրական գլխավոր թշնամին էին՝ ամբողջ հայ ժողովրդի հետ միասին, ապա նրանցից բաժան չէին նաեւ Հատուկ կառավարման ներկայացուցիչները՝ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ։ Պահանջում էին գրել մարզի ինքնավարությունը, դուրս բերել այնտեղից Վոլսկու կոմիտեն, մարզը մաքրել հայերից...

Նույն օրն էլ (սեպտեմբերի 15), իբր ժող. ճակատի ճնշման ներքո, նստաշրջանը որոշեց փոփոխել Ադրբ. ԽՍՀ Սահմանադրության 70-րդ հոդվածը՝ նրան տալով հետեւյալ տեսքը.

«Հոդված 70. Ադրբեջանական ԽՍՀ անկախությունը տարածվում է նրա ամբողջ տարածքի վրա։ Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքն անբաժանելի է, անօտարելի։ Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանների փոփոխությունը հանդիսանում է բացառապես Ադրբեջանական ԽՍՀ իրավունքը եւ կարող է իրականացվել ժողովրդական քվեարկությամբ (հանրաքվե)՝ անցկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ՝ հանրապետության ամբողջ բնակչության շրջանում» («Բակինսկի ռաբոչի», 1989, սեպտեմբերի 17)։

Ուրեմն, ԼՂԻՄ-ի պահանջը (բաժանվելու մասին) բավարարելու համար անհրաժեշտ պիտի լինի, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հանրաքվե անցկացվի ողջ հանրապետությունում, որպեսզի դրանից հետո էլ հանրաքվեի արդյունքները քննարկվեն Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում, նոր միայն որոշվի՝ հաստատել, թե ոչ։

Իրենք ադրբեջանցիներն այսպիսի դեպքերում են ասում՝ ա՜յ բարաքյալլա՜։

Վերը ներկայացված նյութը «Բակինսկի ռաբոչի»-ում տպագրվել է առանց մեկնաբանության։ Հետագայում «Մոսկովսկիե նովոստի» թերթի հոկտեմբերի 1-ի հաղորդմամբ հայտնի պիտի դառնար, որ նյութը տպագրվել է «համաժողովրդական քննարկման համար», եւ այն որպես օրենք ընդունվել է **սեպտեմբերի 23-ին**։

Սեպտեմբերի 18-ին Աղդամի շրջանի Գիյասլի գյուղի մոտերքում սպանվեցին ռուս երկու սպաներ՝ Անդրեյ Տյուգանովն ու Սերգեյ Գաբանը, մարմնական ծանր վնասվածքներ ստացան ուրիշները, ինչպես նաեւ մի շարք շարքայիններ, որոնց հետ մարտի էին բռնվել շրջանի տարբեր վայրերից հավաքված շուրջ 300 ռազմատենչ ծայրահեղականներ։ Սրանք իմացել էին, որ ներքին ծառայության այդ զորականները նպատակ ունեն ապաշրջափակել Աղդամով անցնող ճանապարհները, անվտանգ դարձնել ԼՂԻՄ-ին ժողովրդա-տնտեսական բեռներ տանող ավտոշարասյուների երթեւեկը, եւ հարձակվել էին խափանելու նրանց առաքելությունը։

Մի ամբողջ շաբաթ շարունակ խորհրդային լրատվության բոլոր մարմիններն այդ աննախադեպ չարագործությունների մասին էին խոսում՝ հրապարակելով նրա բոլոր մանրամասները։ Սակայն կենտրոնական ղեկավար մարմիններն այդպես էլ ոչ մի վճռական քայլ չձեռնարկեցին նման նոր դեպքերը բացառելու, ադրբեջանական վայրագության առաջն առնելու համար։

Սեպտեմբերի 19-20-ին տեղի ունեցավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որը «քննարկեց» Մ. Գորբաչովի կարդացած զեկուցումը՝ «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը ժամանակակից պայմաններում»։

Այստեղ ընդունված փաստաթղթում Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի վերաբերյալ եւս կար լղրծուն մի խոսք՝ «Բարդույթները,-ասվում էր այնտեղ,-որոնք տարբեր պատճառներով առաջացել են ազգամիջյան հիմքի վրա, պահանջում են առանձնակի ուշադիր մոտեցում ու տակտ, պետք է լուծվեն սահմանադրական-իրավական, ժողովրդավարական հիմքի վրա, բացահայտորեն, բոլոր շահախնդիր կողմերի ներկայացուցիչների պարտադիր մասնակցությամբ։

Այս դիրքերից պետք է մոտենալ նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված բարդույթի հետ կապված խնդիրներին»։

Սեպտեմբերի 23-ին վերսկսվեց 15-ին բացված Ադրբեջանական Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի շարունակությունը։ Ընդունվեցին որոշում Ադրբեջանի անկախության օրենքի մասին, հրամանագիր, որով ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը համարվում էր անօրինական։

Վերջում էլ Ա. Վեզիրովը հայտարարեց. «Դեպուտատներն ու մեր ժողովուրդը զուր են անհանգստանում։ Լեռնային Ղարաբաղը մերն է, միշտ էլ մերը կմնա, քանի որ մեր թիկունքում կանգնած են եւ մեզ են պաշտպանում Մ.Ս. Գորբաչովն ու Ե.Կ. Լիգաչովը»,-անքող հաղորդեց Բաքվի հեռուստատեսությունը։

Սեպտեմբերի 29-ին Լենինգրադի «Սմենա» թերթը տպագրեց իր աշխատակցի հարցազրույցը Ռոբերտ Քոչարյանի հետ՝ վերնագրված՝ «Արցախը շրջափակման մեջ»։ Նույն օրն էլ խմբագրություն է զանգել Ադրբեջանի «Ժող. ճակատի» անդամ Վիլայաթ Կուլիեւը եւ ստիպել, որ հարցազրույց անեն նաեւ իր հետ՝ հավանաբար, որպեսզի ինքը ջնջի Քոչարյանի ասածները։ Եւ ահա «Սմենա»-ում հոկտեմբերի 14-ին լույս տեսավ այդ հարցազրույցը, որից թարգմանել ենք քաղվածքներ։ Սրանք ցույց են տալիս, թե ով ո՛վ է, այսինքն՝ իրենից ի՛նչ է ներկայացնում Վիլայաթ Կուլիեւն իր ժող. ճակատով, եթե չասենք՝ իր բռնակալական հանրապետությամբ հանդերձ։

Սկզբից իսկ Կուլիեւը, ինչպես ընդունված էր իր հանրապետության ղեկավարների կողմից, հարձակման դիմեց՝ ասելով. «Ինձ զարմացնում է զրույցի վերնագիրը՝ «Արցախը շրջափակման մեջ»։ Առաջինը, յուրաքանչյուր լենինգրադցու պատկերացմամբ՝ շրջափակում-բլոկադան կապված է ֆաշիզմի հետ։ Եւ քաղքենին կարող է մտածել, թե երբ մենք շրջափակում ենք Ղարաբաղը, կնշանակի մենք ֆաշիստներ ենք։ Երկրորդը՝ ինչո՞ւ Արցախ։ Դա հնարված տեղանուն է։ Ղարաբաղն ամբողջ աշխարհին հայտնի է որպես Ղարաբաղ»։

Հայտարարում էր, թե , ընդհակառակը, Ղարաբաղն ու Հայաստանն են իրենց շրջափակել. Ղարաբաղում կտրել են թուրքական լեռնային գյուղերի ճանապարհները, Հայաստանն էլ Նախիջեւանն է կտրել արտաշխարհից։ Այդ պատճառով էլ, ահա՛, ժող. ճակատն առաջարկել է շրջափակել հայությանը։

- Բայց չէ՞ որ դա անմարդկային է,-նկատում է թերթի աշխատակիցը։

Եւ Կուլիեւն այդ անմարդկայինի պատճառն է հայտնում. «Ուրիշ ելք չկա... Բանն այն է, որ սկզբում Հայաստանից դուրս են քշել իմ 200 հազար հայրենակիցներին։ Ոչնչացրել են նրանց իրերը, ունեցվածքը։ Կոտորել են։ Այդ 200 հազարն այնտեղ բնակվում էին ոչ թե մեկ կամ երկու տարի, այլ տեղաբնիկներ էին։ Ղարաբաղում էլ հիմա 50 հազար ադրբեջանցիներ կան։ Բայց երկրաշարժից հետո աճել է Հայաստանից այնտեղ գաղթողների թիվը, որն այս տարի բարձրացել, հասել է 130 հազարի» (ի՜նչ ճշգրիտ թվեր գիտե այս թուրքը.-Բ.ՈՒ.)։ «Եթե ԼՂԻՄ-ի հարցը հանվի, շրջափակումն էլ կվերանա,-ասում է նա։-Ստեփանակերտում ապրել են 10 հազար ադրբեջանցիներ։ Հիմա այնտեղ նրանցից մեկն էլ չկա, բոլորին դուրս են քշել»։

- Բախումներն ինչի՞ց են սկսվել,-հարցնում է լրագրողը։

- Դրանք սկսվել են նրանից,-պատասխանում է նա,-որ հայերը պահանջել են ԼՂԻՄ-ը հանել Ադր. ԽՍՀ կազմից։ Բայց ես եւ մենք բոլորս Ղարաբաղը համարում ենք մեր հայրենի հողը։

Լրագրողը հարցնում է՝ իսկ հայերն ինչպե՞ս են լքել Նախիջեւանը։ Եւ նա այդ էլ բացատրում է այսպես.

- Հայերն ուղղակի սիրում են զբաղվել առեւտրով, դրա համար էլ թողել-գնացել են։ Ես չէի ասի, թե ադրբեջանցիների կողմից նրանց դուրս քշելու փորձեր են եղել... Չէ՞ որ գոյություն ունի գաղթ. տեղափոխություն։ Ասենք, այս դարասկզբին Երեւանի բնակիչների 85 տոկոսը կազմում էին ադրբեջանցիները։ Այժմ նրանցից ոչ ոք չկա այնտեղ։

- Աղետի գոտին շրջափակել եք, կողոպտում եք գնացքները կամ ոչնչացնում տեղափոխվող ապրանքները,-նկատում է լրագրողը։

- Մենք օգնության ձեռք էինք մեկնել, սակայն շուտով հասկացանք, որ մեր երախտալից դիրքը բոլորովին չի գնահատում հակառակ կողմը։ Մեզ կա՛մ հիմար են համա-

ռում, կամ մտածում են, թե Մոսկվան միշտ հրամայելու է, եւ մենք էլ ենթարկվելու ենք:

Կարճ ասած՝ հայերի կողմից հարձակումներն ու վարկաբեկումը շարունակվել են, եւ ԼՂԻՄ-ում ու Հայաստանում կոտորել են մարդկանց:

Լրագրողը.

- Ձեզ չի՞ թվում, թե ժող. ճակատի հրահրած շրջափակումը հակամարդկային ու սխալ է, եւ ինչո՞ւ ձեր իշխանությունները պաշտպանում, կիրառում են այն:

- Չի կարելի ասել, թե պաշտպանում են. տվյալ պարագային նրանք անուժ են, ոչինչ չեն կարող անել: Համ էլ ո՛չ միայն ժող. ճակատը, մեր ամբողջ ժողովո՛ւրդն է ոտքի ելել:

- Չգիտեմ՝ կարելի՞ է ձեզ մեղադրել մարդակերության մեջ,-հաջորդ իր հարցն այսպես է ձեւակերպում լրագրողը,-երեւի թե չի կարելի, բայց ինչո՞ւ, այդուամենայնիվ, չեք թողնում, որ շունչ քաշի մյուս ժողովուրդը: Ես հենց այդպես եմ գնահատում Հայաստանին փաթաթված շրջափակումը: Թե՞ համաձայն չեք, որ բոլոր ճանապարհները փակելով, դուք փակել եք նրա շնչառությունը:

- Հայերը դա իրենք են սկսել՝ պայթեցնելով Նախիջեւանի ռելսերը,-պատասխանում է նա:-Հակառակ կողմն է մեզ հայտարարել պատերազմ:

- Բայց ի՞նչ պատերազմ, երբ Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները միայն մեկ ցանկություն են հայտնել՝ ուզում ենք բաժանվել Ադրբեջանից եւ ապրել Հայաստանի հետ: Իսկ գուցե հնարավո՞ր է փոխհամաձայնություն, ինչպես դա առաջարկում է Ռոբերտ Քոչարյանը. Հայաստանի ենթակայությունից հանել ադրբեջանական գյուղերը եւ հակառակը:

- Իսկ ի՞նչ անել, ասենք, Բաքվի հայերի հետ, որոնք մեր մայրաքաղաքում 200 հազար են: Նրա՞նց ուր ուղարկել: Հայերն ի՞նչ իրավունք ունեն առեւտուր սարքելու. ձեզ՝ ձեր գյուղերը, մեզ էլ՝ մերը: Ղարաբաղը դա ադրբեջանական հող է եւ նրան էլ պիտի մնա:

- Ներեցե՛ք, ինչո՞ւ նրանք իրավունք չունեն, եթե Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 80 տոկոսը հայեր են: Ի՞նչ է, նրանք եկվորնե՞ր են: Չէ՞ որ դա իրենց հինավուրց հողն է, ինչպես իրենք են ասում:

- Բայց չէ՞ որ ես ձեզ ասացի, որ Հայաստանում ապրում էին 200 հազար ադրբեջանցիներ, որոնց դուրս են քշել: Դա՝ մեկ: Երկրորդը՝ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստական խոսք է, չի եղել ոչ «լեռնային», ոչ էլ «ցածրային» Ղարաբաղ: Կա Ղարաբաղյան մեծ մարզ Ադրբեջանում: Ի դեպ, երբ 20-ական թվականներին ստեղծել են այդ ԼՂԻՄ-ի ինքնավարությունը, Զանգեզուրում էլ բնակվում էին ադրբեջանցիներ: Ա՛յ, ադրբեջանական կառավարությունը, մարդասիրական սկզբունքներից դրդված, ինքնավարություն ստեղծեց, թող ապրե՜ն իրենց համար:

- Բայց ո՞ւր գնացին ձեր այդ մարդասիրական սկզբունքները... Չէ՞ որ այդ հայերը Ղարաբաղում ապրում են իրենց հողի վրա:

- Ո՛չ, նրանք այնտեղ եկվորներ են, եկել են 150 տարի առաջ: Դեռեւս Ա.Ս. Գրիբոյեդովն է Կովկասի փոխարքային ուղղված զեկույցում գրել, թե տեղական մուսուլմանները շատ են անհանգստացած, որ հայերն այս տեղն զբաղեցնելով հետագայում հավակնություն են ունենալու նրա վրա: Բառացիորեն այդպես էլ գրված է»:

Այս դատարկաբանություններն անելով ու զրուցակցին համբերությունից հանելով (լրագրողը բացահայտորեն արտահայտել է այդ ամենը), Վիլայաթ Կուլիեւը հետո էլ դառնում է Օսմանյան Թուրքիայում հայերի դեմ կիրառված եղեռնին, բողոքում, թե «հայերն են կոտորել թուրքերին, կատարել վայրագություններ... Եւ այսօրվա հայերն իրենց երեխաներին դաս են տալիս այն ոգով, որ թուրքերն են իրենց կոտորել... Եւ մենք էլ, որ թուրք ժողովուրդ ենք, ստացվում է, որ մենք էլ մեղավոր ենք այդ եղեռնի մեջ: Եւ այս ոգով է դաստիարակվում հայ երիտասարդությունը»:

Թերթի խմբագրությունը պատրաստակամությամբ տեղ է տվել իր զրուցակցի այս եւ նման ցնդաբանություններին՝ առանց դրանք կարգին, մարդկային տեսքի բերելու, հասկա-

նալի է, նպատակ ունենալով վիճաբանող կողմը ներկայացնել ըստ իր իսկական պատկերի ու հոգեբանության:

Խմբագրությունը հրապարակման վերջում էլ տեղեկացրել է, թե. ահա, «Ադրբեջանական երկաթգծով գնացին, Հայաստան հասան առաջին գնացքները: Սակայն նրանցում չկան պարեն, դեղամիջոցներ: Երկրաշարժից տուժած շրջանների համար հավաքովի տնակներից բաց վագոններում լոկ ջարդոններ են մնացել: Ցեմենտի տարողությունների վրա ջուր է լցված: Շատ վագոններում քամիներ են խաղում: Իսկ ամենագլխավորը՝ մի գրամ վառելիք չկա: Իսկ այնտեղ (Հայաստանում) նույնիսկ շտապ օգնության մեքենաներն են կանգնած: Մի խոսքով՝ շրջափակումը շարունակվում է:

... Երկու հանրապետությունների միջեւ պայքարը բորբոքվում են: Կրքերը ծփում են նաեւ Ադրբ. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշման մեջ, որն ընդունվել է ազգային ինքնուրույնության օրենքի առթիվ: Համաձայն նրա՝ Ադրբեջանի սահմաններում ներառյալ Նախիջեւանի ԽՍՀ-ն ու ԼՂԻՄ-ը, տարածքային ինչ-որ փոփոխություն կատարելու համար անհրաժեշտ է համահանրապետական հանրաքվե: Ի՞նչ է դա, կողմե՞ք է «միացումի» դեմ, ինչպես հայերն են կոչում իրենց պահանջած վերամիացումը Հայաստանի հետ»:

Այսքանով հանդերձ, թերթը հույս ուներ, թե կարթնանա մարդկային բանականությունը, եւ մարդը կմարդանա:

Հոկտեմբերի 1-ին ողջ Արցախի մեծ ու փոքր բնակավայրերի հարյուրավոր ներկայացուցիչներ հավաքվել էին Գանձասարի վանքը: Այնտեղ էին հենց նույն օրերին Արցախի հոգեւոր թեմի առաջնորդ ձեռնադրված Պարգեւ եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը եւ մարզի մյուս վանքերում ու եկեղեցիներում նոր ծառայության նշանակված հոգեւորականներ: Պարգեւ սրբազանը հանդիսավոր պայմաններում բացեց Գանձասարի փառահեղ վանքը, նորոգեց նրա գործունեությունը՝ Արցախական աշխարհի հայությանը շնորհավորելով այդ առթիվ եւ մաղթելով Աստուծո օգնությամբ ձեռք բերելիք մեծ հաջողություններ, մանավանդ երազելի վերամիացումը:

Հոկտեմբերի 1-ին «Մոսկովսկիե նովոստի» շաբաթաթերթը, որ հետեւում է հակամարտության ընթացքին եւ ջանում է իր ընթերցողներին հրամցնել, ըստ հնարավորին, ճշմարիտ լրատվություն, տպագրել է հարցազրույց Ադրբեջանի ժող. ճակատի ղեկավարներից մեկի, ոչ անհայտ Լեյլա Յանուսովայի հետ: Ահա այդ հարցազրույցն ամբողջությամբ.

«ՄՆ».-Հենց նոր ավարտվեց Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: Կարելի՞ է նրա որոշումներն առաջադեմ համարել այսօրվա բարդ իրավիճակում:

- Մեր տեսանկյունից՝ այո՛: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշեց լուծարքի ենթարկել ԼՂԻՄ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեն՝ դրանով իսկ կատարելով ժողովրդական ճակատի գլխավոր պահանջներից մեկը: Իսկ կենսականորեն կարեւոր խնդիրներից նստաշրջանը շեղելու փորձերը չհաջողվեցին: Եղավ մի պահ, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վեզիրովը դատախազին հրամայեց ձերբակալել դահլիճում ներկա գտնվող ԱԺՃ-ի վարչության անդամներին: Բոլոր ձեռնարկությունները, որտեղ դիտում էին ուղիղ հաղորդումը, անմիջապես գործադուլ սկսեցին: Եւ նստաշրջանը հարկադրված եղավ մեր մեկ պահանջը նույնպես՝ սուվերենության մասին օրենքի նախագիծը հրապարակել համաժողովրդական քննարկման համար: Սեպտեմբերի 23-ին այդ օրենքն ընդունվեց: Այժմ ԽՍՀՄ կառավարության որոշումները Ադրբեջանի տարածքում կգործեն միայն հանրապետության Գերագույն խորհրդի հաստատումից հետո:

«ՄՆ».-Ինչպե՞ս կանդրադառնան Ադրբեջանի նոր օրենքները Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչների վրա:

- Նրանք, ում այդ օրենքները ձեռնտու չեն, կարող են մեկնել Հայաստան: Նրանց տեղում մենք կվերաբնակեցնենք մեր անօթեւան փախստականներին:

«ՄՆ».-Նստաշրջանում քննարկվե՞ց, արդյոք, Հայաստանի շրջափակման հարցը:

- Երկաթուղայինների գործադուլի որոշումն ընդունել է ժողովրդական ճակատը եւ

ոչ թե Գերագույն խորհուրդը: Դրա ընդհատման մեր պայմանները մնում են ուժի մեջ. ամենից առաջ Հայաստանը պետք է հրաժարվի Լեռնային Ղարաբաղի հանդեպ տարածքային հավակնություններից: Ընդհանրապես, ես գտնում եմ, որ դա շրջափակում համարել չի կարելի: Պարզապես մենք դադարեցրինք Հայաստանին տալ այն, ինչը նախկինում տալիս էինք անվճար՝ մեր նավթը եւ մեր մթերքները...»:

Ինչպես խմբագրությանը հաղորդեցին Հայկական ԽՍՀ պետմատում, հարյուր հազար տոննա բեռներից, որոնք ամեն օր (մինչեւ շրջափակումը) Հայաստանն ստանում էր ադրբեջանական երկաթուղով, ապրանքների միայն 3-4 տոկոսն էին ադրբեջանական արտադրության («Մոսկովսկիե նովոստի», 40, 1989 թ. հոկտ. 1):

Հոկտեմբերի 6-ին «Արգումենտի ի ֆակտի» (N39) շաբաթաթերթը հրապարակեց հարցազրույց ԼՂԻՄ-ի Կառավարման հատուկ կոմիտեի անդամ Վ.Ա. Սիդորովի հետ: Խոսքն սկզբից մինչեւ վերջ վերաբերում էր Արցախի խնդրի լուծմանը, եւ Սիդորովը պնդում էր, թե «լուծումը դժվար է լինելու: Բայց պետք է լուծել, այն էլ առանց ուշացնելու: Հարցը չափազանց հասունացել է»: Այն լուծելիս պետք է նկատի առնել ոչ թե ադրբեջանական կամ հայկական գործոնը, այլ միայն եւ միայն «ազգային ինքնորոշման գաղափարը»: «Անկասկած, այստեղ կարող են լինել իրողությունը նկատի առնելու մի շարք փուլեր: Այսօր, օրինակ, ես չեմ տեսնում ուրիշ որեւէ համարժեք, քան Հատուկ վարչությունն է, ԼՂԻՄ-ի ժամանակավոր ենթակայությունը Կենտրոնին: Ժամանակավոր՝ մինչեւ այն պահը, երբ կմարեն կրքերը եւ հնարավոր կլինի հարցը լուծել հիմնավոր կերպով»:

Ուրեմն, Ղարաբաղի հարցը պիտի լուծել՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի առումով, առանց կանգ առնելու ուրիշ որեւէ խնդրի առաջ: Սակայն, քանի հիմա ազգամիջյան բախումների ծանր շրջանն է, հարկ է ժամանակավորապես հետաձգել հարցի լուծումը, որպեսզի կրքերը մարեն... Իսկ այս «ժամանակավորապես» ամենահարմար ձեւն էլ Հատուկ կոմիտեն է, որը, ինչպես վերը տեսանք, գործում է հօգուտ արցախահայության շահերի, այսինքն՝ Արցախն Ադրբեջանից անջատելու եւ Հայաստանի հետ վերամիացնելու հեռանկարով:

Կարո՞ղ ենք մտածել, թե Սիդորովը, միութենական թերթում հանդես գալով, արտահայտում էր լոկ իր անձնական կարծիքը եւ ոչ թե այն, ինչ մտածում էր նաեւ իր նախագահը, ինչ նպատակով գործում էր Հատուկ կոմիտեն: Իհարկե, ո՛չ: Հակառակ դեպքում Ա. Վոլսկին որեւէ կերպ կհասկացներ, թե Սիդորովի խոսքերի տերը միայն ու միայն ինքը՝ Սիդորովն է... Բայց նման բան տեղի չունեցավ:

Հոկտեմբերի 10-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանը քննեց Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից ԼՂԻՄ-ի ու Հայաստանի շրջափակման հարցը: ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը, որ այդ ժամանակ գլխավորում էր Հայաստանի աղետի գոտում իրականացվող աշխատանքները, իրատես, ճշմարիտ տեղեկանք ներկայացրեց շրջափակման մասին, դատապարտեց այն: Իսկ ԳԽ-ի նախագահ Ա. Լուկյանովը մանվածապատ խոսքով համարյա պաշտպանեց շրջափակումը... Վերջն էլ ընդունվեց մի որոշում, որը ոչ ոքի ոչինչ չէր պարտավորեցնում: Շրջափակումը կարելի էր շարունակել:

Հայ պատգամավորները լքեցին նստաշրջանը՝ Նախագահությանը հղելով բողոք, որով դատապարտում էին կատարվածը:

Նույն օրն Արցախի պատգամավորները եւս բողոքի դիմում թողեցին նստաշրջանի նախագահությունում՝ արտահայտելով իրենց զայրույթի խոսքը Կենտրոնի գործողությունների դեմ: **Սեպտեմբերի 25-ից** Ադրբեջանը հռչակել էր իր անկախությունը, որը միայն մեկ բան է նշանակում. որ այն անկախ ու ազատ է արցախահայությանը խեղդելու, դուրս մղելու նրա ավանդական հայրենիքից,-գրված էր այդ բողոքի թղթում:-Իսկ Կենտրոնն իր անտարբերությամբ խրախուսում է ադրբեջանական չարությունը, անտարբեր դիտում, թե ինչպես նա նույնիսկ վերացված է համարում մարզի ինքնավարությունը, մարզի տարածքում հաստատում արտակարգ դրություն, որ նշանակում է լոկ անպատիժ չարագործություն հայ բնակչության դեմ:

Արցախի պատգամավորների բողոքը հիշեցնում էր Ադրբեջանի ղեկավար Վեզիրովի մի խոսքը՝ արտահայտած իրենց ԳԽ-ի նստաշրջանում. «Փախստական ադրբեջանցիները բոլորն էլ եկել են մեր հանրապետություն, իսկ հայերը... ով որտեղ կարո՞ղ էր,-Վեզիրովի երջանիկ հայտնությունն է:-Դուք հասկացա՞ք, ես ինչ եմ ուզում ասել... Սահմանադրության 70-րդ հոդվածը նոր ձեւով պիտի արտագրել: Ձեւակերպենք, որ հանրապետության հողն ու տարածքը անբաժանելի են, այսինքն՝ այնպես, ինչպես Թուրքիայում»:

Ահա թե Վեզիրովն ինչպես կարողանում էր նույնիսկ փախստականների ճակատագրի դառնությունից օգտվել...

Հոկտեմբերի 10-ը երեւի թե արտասովոր ամենաողբերգականն էր մինչ այդ եղած վատ օրերից:

Այդ օրը մի ավտոշարասյուն Շուշիից Սվերդլովսկի ռազմական ինչ-որ ուսումնարանի սաներ պիտի փոխադրեր Գանձակ: Ճանապարհն ուղիղ կտրելու փոխարեն, մտավ Ստեփանակերտ (հասկանալի է, քաղաքի բնակչությանը վրդովեցնելու եւ նոր սադրիչ գործողություններ հրահրելու նպատակով)՝ առանց մարզի ու քաղաքի ղեկավարներին նախապես հայտնած լինելու: Քաղաք մտնելուց հետո էլ փողոցներն էր չափում վարից վեր, մեքենաները դղրդացնելով, սուլիչների հրեշավոր ոռնցներով: Եւ երբ այս վայրենի տեսարանը դիտելու համար անտեղյակ բնակիչները դուրս էին եկել փողոց, մեքենաներից սկսեցին կրակել նրանց վրա: Վիրավորվեցին մեկ տասնյակի չափ անմեղ մարդիկ, որոնցից մեկը՝ բանվոր Սողարտակ Հակոբյանը, վախճանվեց:

Հետաքրքիր է, որ այսքանից հետո էլ հատուկ շրջանի պարետ գեներալ-մայոր Վ. Սաֆոնովը վերեւներին մոլորեցրեց՝ զեկուցելով, թե ավտոշարասյան Ստեփանակերտ մտնելու մասին մարզի ներքգործվարչությանը նախօրոք տեղեկացված է եղել:

Միութենական լրատվական մարմինները տեղի ունեցածը համարեցին «բախում շարասյան պահակախմբի ու տեղական բնակչության միջեւ»:

Իսկ Հայաստանի ԳԽ-ը հոկտ. 15-ին բացված իր նստաշրջանում քննարկման հենց առաջին հարց դարձրեց Ստեփանակերտում կատարված ողբերգությունը (զեկուցող՝ ՀԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Օլեգ Լոբով): Ընդունված որոշման մեջ, դատապարտելով խաղաղ բնակչության դեմ կիրառված հանցագործությունը, նստաշրջանը հարց էր հարուցում, որպեսզի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը հանձնաժողով ստեղծի կատարվածը հանգամանորեն քննելու եւ հանցագործների դեմ համապատասխան միջոցներ գործադրելու համար:

Հոկտեմբերի 16-ին տեղի ունեցավ Արցախական աշխարհի հնագույն հոգեւոր կենտրոնի՝ Ամարասի վանքի վերաբացումը: Գրիգոր Լուսավորիչն է հիմնադրել սրբարանը, պապի հիմնադրած տաճարի կառուցումն ավարտին է հասցրել թոռ Գրիգորիսը՝ Արցախի թեմի առաջին առաջնորդը:

Ամարասի գործունեության վերարծարծումը կատարվեց մարզի բոլոր կողմերից ժամանած բազմահազար հայերի մասնակցությամբ:

Հոկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի նիստը, որը քննարկեց մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ին ընդունած որոշումն իրականացնելու համար ձեռնարկվող միջոցները, մանավանդ ս. թ. հուլիսի 12-ին մարզխորհրդի ընդունած որոշումը՝ մարզն Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու մասին, որով փաստորեն կատարվել է արցախահայության ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքի թելադրանքը, ապա սրան հաջորդած միջոցառումները (ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության կողմից 89-ի հունվարի 12-ին մարզգործկոմը վերացնելու մասին ընդունած որոշումը, որով փաստորեն վերացվել է մարզի ինքնավարությունը), որոնց թելադրանքով էլ ստեղծվեց ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը՝ որպես արցախահայության վարչական ինքնուրույնության հզոր կռվան: Ընդունվեց որոշում, որով, ՄԱԿ-ի ու միջազգային այլ մարմինների, ԽՍՀՄ սահմանադրության ու մյուս իրավական նորմերի հիման վրա, դիմում էր Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ ԼՂԻՄ-ն ընդունելու Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Հոկտեմբերի 20-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը նորից քննար-

կեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը եւ Ազգությունների խորհրդի ԼՂԻՄ-ի գծով հանձնաժողովի ներկայացրած առաջարկների առթիվ ընդունեց որոշում, որով, նախ, հարցի լուծումը հնարավոր էր համարում երկու կողմերի ներկայացուցիչների պայմանավորվածությամբ, որի մեջ կարեւորն է, որ Ադրբեջանն ապահովի ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակի անխախտելիությունը, մարզի հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանությունը, ապա վերականգնվեն ԼՂԻՄ-ի կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար մարմինները... Իբր այս ամենի մասին էլ առաջարկություններ պիտի պատրաստեն-ներկայացնեն Ադրբեջանից ու ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավորները:

Իհարկե, սա ոչ թե որոշում էր, այլ գորբաչովյան մի նոր խաղ:

Այս խաղի մասին պատգամավոր Բ.Վ. Դադամյանը զրույց է ունեցել «Մոսկովսկիե նովոստի» թերթի աշխատակցի հետ (այն տպագրվել է թերթի հոկտ. 26-ի համարում): Դադամյանը տեղեկացնում էր, որ Նախագահության որոշման նախագծին վաղօրոք ծանոթանալով՝ ԼՂԻՄ-ի պատգամավորներն արտահայտել են իրենց անհամաձայնությունը բոլոր կետերին, բայց մանավանդ այն կետին, որ մարզը դարձյալ թողնում է Ադրբեջանի կազմում: Իբր, կար միջնորդական մի բան՝ մարզը պիտի ենթարկվեր Կենտրոնին՝ Ադրբեջանի կազմում: Այո՛, նրա կազմում, բայց եւ ենթարկվեր Կենտրոնին: Ուրեմն՝ արցախահայության գլխին դրվում էր մոսկովյան-ադրբեջանական մի տիրապետություն, որը պիտի լիներ վատթարագույն տարբերակը, քանի որ մենք գիտենք դրա ամեն մի դրսեւորման այլանդակությունը:

Գորբաչովը սիրում էր իր սովորած երգը՝ հարցը պիտի այնպես լուծել, որ չլինի հաղթող կողմ,-ասում է Դադամյանը:-Շատ լավ, թող չլինի. ուրեմն, մարզը հանենք Ադրբեջանի կազմից եւ մի տվեք Հայաստանին, այլ ենթարկեցեք Կենտրոնին: Սրանից էլ հարմար տարբերա՞կ՝ ոչ սրան, ոչ նրան: Չէ, Գորբաչովին ձեռ է տալիս միայն ադրբեջանական քիմքին դուր գալու տարբերակը:

Նոյեմբերի 9-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի ազգությունների խորհրդի ԼՂ-ի հարցը քննող հանձնաժողովի նախագահ Գ.Ս. Տարազեւիչը եւ, խորհրդակցելով մարզի հայ ղեկավարների հետ, հաջորդ օրը նրանց ներկայացրեց մի որոշման նախագիծ, որն իրենց հանձնաժողովն էր պատրաստել ԳԽ-ի Նախագահության համար եւ նախապես պետք է արժանանար ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչների հավանությանը: Տեղացիները տեղն ու տեղը մերժեցին այդ փաստաթուղթը, որովհետեւ նրանով եւս մարզը թողնվում էր Ադրբեջանի կազմում:

Նոյեմբերի 11-ին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը հրապարակեց ԼՂԻՄ-ից Ադրբ. ԽՍՀ ԳԽ-ի պատգամավորների բաց նամակը Ադր. ԳԽ-ի Նախագահությանը: Նամակում պատգամավորները հայտարարում էին, որ իրենց մարզը երկու տարի տառապում է ադրբեջանական պաշտոնեության եւ նրա հովանավորությամբ գործող խմբերի ու անհատ ազգայնամոլների չարագործություններից, իրենք չեն կարող սեփական ժողովրդին ծառայել մի խորհրդում, որը լի է ատելությամբ հայ ժողովրդի նկատմամբ եւ պատասխանատու է հայության դեմ գործված արյունոտ բոլոր խարդավանքների համար: Ուստի իրենք իրենց համար ստորացուցիչ են համարում այդպիսի Գերագույն խորհրդի կազմում մնալը, հրաժարվում են պատգամավորական լիազորությունից:

Նոյեմբերի 15-ին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը տպագրեց Ստեփանակերտի եւ մարզի շրջանների ղեկավարների բաց նամակը՝ հղված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին ու ԼՂԻՄ-ի Կառավարման հատուկ կոմիտեին՝ արտահայտելով իրենց զայրույթն Ադրբեջանի հակաարցախյան նոր սադրանքների դեմ: Արդեն անզոր լինելով ճնշելու արցախահայության ազգային-ազատագրական շարժումը,-ասված է նամակում,-Ադրբեջանը որոշել է հապշտապ թուրքացնել մարզը. Հայաստանից փախած ազգակիցներով ու մեսխեթցի թուրքերով ուռճացրել է ադրբեջանական գյուղերն ու Շուշին: Թուրք-մեսխեթցիների թիվը մարզում արդեն անցել է 15 հազարից: Տեսեք արտադրական ի՜նչ հնարավորություններ են ստեղծվում այդ անկոչ հյուրերի համար. Ղուշչիլար գյուղի մոտ, Հարավ գյուղի տարածքում մարմարի նոր հանքավայր է բացել եւ այն դարձնում է Բաքվի մարմարի գործարանի բաժանմունքը: Խոջալվում ֆաբրիկաներ ու գործարաններ են ստեղծում: Շուշիում բացում են Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտի բաժանմունք: Ծրագրված է ստեղծել նաեւ Բաքվի Նավթային ու Բժշկական ինստիտուտների բաժանմունքները... Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների ադրբեջանական գյուղերում կուտակել են շինանյութերի, վառելիքի եւ տեխնիկայի վիթխարի պաշարներ, նորանոր տնտեսական ու արտադրական օբյեկտներ են կառուցում, երբ հարեւան հայկական գյուղերը պաշարված են օմոնական ավազակախմբերով, զուրկ նույնիսկ ունեցած, սեփական քրտինքով ստեղծած բարիքները վայելելու հնարավորությունից, քանի որ իրենց գյուղերում ազատ երթեւեկելու հնարավորություն չունեն:

Նամակի հեղինակները պահանջում էին դադարեցնել Արցախը թուրքացնելու քաղաքականությունը, վերականգնել մարզի օրինական իշխանությունները եւ նրա՛նց վստահել տնտեսական ու մշակութային կյանքի կազմակերպումը: Ապա թե ոչ, մարզի հայությունը սեփական նախաձեռնությամբ կսկսի կարգ հաստատել իր հայրենիքում, եւ դրանից կստացվի մի վիճակ, որից անհնար կլինի գլուխ հանել:

Նոյեմբերի 15-ին Ուսանողների համամիութենական համաժողովում Միխ. Գորբաչովին հարց են տվել. «Ընդունո՞ւմ եք դուք արդյոք ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքն այն ձեւով, ինչպես որ վավերագրված է միջազգային ակտերում: Եթե այո՛, ապա ինչո՞ւ եք հանդես գալիս այդ սկզբունքի դեմ Լեռնային Ղարաբաղի հարցում եւ մի շարք ուրիշ հարցերում»:

Եւ նա պատասխանել է այնպիսի շտամպով, ինչպիսին սովորական էր 88-ի սկզբին, շարժման առաջին քայլերի ժամանակ, ասես ավելի քան մեկ տարվա ընթացքում ոչինչ էլ չի կատարվել, ո՛չ Սումգայիթ է եղել, ո՛չ ադրբեջանական վայրագության մնացած դեպքերը, նաեւ դրանց պատասխանը դարձած այն միջոցառումները, որոնցից հետո Հայաստանում էլ չէր մնացել ադրբեջանցի բնակչություն:

Ահա Գորբաչովի պատասխանը. «Կարծում եմ մեզ ամենքիս հուզում է այն բարդույթը, որ առաջացել է Լեռնային Ղարաբաղի շուրջը: Եթե ասենք, թե դա այսօր է առաջացել, ճիշտ չի լինի: Այդ վաղուցվա, հնացած բարդույթը մնում է, երբեմն, ժամանակ առ ժամանակ սրվում: Հիմա վերակառուցման, դեմոկրատացման, հրապարակայնության շրջանակներում մարդիկ բարձրացրել են այն պրոբլեմները, որոնք իրենց մտահոգում են: Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչների կողմից հարցադրումը արդյո՞ք հիմնավոր էր այս տեսանկյունից, որ իրենց ինքնավարության զարգացման մեջ ինչ-որ պրոցեսներ անհանգստացնում են իրենց: Հիմնավո՛ր էր, ընկերներ: Եւ սա վերաբերում էր տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային պահանջմունքների բավարարմանը: Սա ընդունված է ամեն կողմից, այդ թվում՝ թե՛ Ադրբեջանի ղեկավարության եւ թե՛ ադրբեջանական ժողովրդի կողմից: Հասկանալով, որ կան իրական խնդիրներ, մենք հենց սկզբից առաջարկեցինք ծագած բարդույթի լուծմանը այնպես մոտենալ, որ ելակետ ընդունվի եղածը՝ որ այդ երկու ժողովուրդները դարեր ի վեր ապրել են, ապրում են եւ ապրելու են կողք-կողքի: Ի՞նչն է զարմանալին. երբ ես խորամուխ եղա այդ երկրամասի պատմության մեջ, ապա նկատեցի, որ թե՛ ադրբեջանական եւ թե՛ հայ ժողովրդի ականավոր շատ ներկայացուցիչներ սերվում են այդ վայրերից: Այստեղ են երկու ժողովուրդների, նրանց մշակույթների արմատները: Մի խոսքով, այդ ժողովուրդները դարեր ի վեր ապրում են այստեղ, եւ այդ խնդիրները, սուր իրավիճակները տարբեր ժամանակներում էին առաջ գալիս: Կարծում եմ, հենց այս առումով էլ պետք է գտնել պատասխանը: Այստեղ հաղթողներ չեն կարող լինել: Պետք է հարգել Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչների օրինական իրավունքները, հարկավոր է, որ այդ երկրամասը ռեալ ինքնավարություն ունենա: Հարկավոր է, որ այդ ժողովրդի ազատ զարգացման համար բոլոր հնարավորություններն ապահովված լինեն: Բայց պարզ է, որ դա պետք է լուծել՝ հարգելով թե՛ Ադրբեջանին եւ թե՛ Հայաստանին: Ես ձեզ ուղղակի կասեմ. մենք պետք է խնդիրը լուծենք՝ ելնելով այն բանից, որ դա մեր ընդհանուր ցավն ու մտահոգությունն է: Կտրիր ու մի կողմ գցիր «մեթոդով» լուծման ուղի բռնելու հնարավորություն չեմ տեսնում» («Խորհրդային Հայաստան», 1989,

նոյ. 19):

Ուրեմն, ղարաբաղցիների պահանջն արդար էր, նրանք բռնությունների էին ենթարկվել, ճնշվել էին նրանց իրավունքները: Եւ «արդարադատ» Գորբաչովը, նրանց իրավունքները պաշտպանելու, նրանց վիճակը բարելավելու համար վերացրել է կուսակցական մարզկոմը, աշխատավորական դեպուտատների մարզխորհուրդը, ուրիշ խոսքով` ջնջել է նույնիսկ մարզային կիսատ-պռատ ինքնավարությունը: Կառավարման հատուկ կոմիտե էր ստեղծել, սակայն սկզբնապես նրան տրված իրավունքները հետագայում այնպես խուզելով, Ադրբեջանի իրավունքները մարզում այնպես վերականգնելով, որ այդ կոմիտեն աստիճանաբար դարձավ ավելորդ ու անօգնական մի կցորդ, որի պայմաններում նախկին մարզը զրկվել էր նույնիսկ ձեւական ինքնավարության ընձեռած անէական արտոնություններից:

«Հարկավոր է, որ այդ երկրամասն իրական ինքնավարություն ունենա»,-հայտարարում էր անպատկառ դեմագոգն ու երկերեսանին, երբ երկրամասից խլել էր նրա «ինքնավարության» վերջին փշրանքները եւ մարզը նետել հարեւան բռնակալի առաջ:

Նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ-ի սենատը հաստատեց Արտաքին գործոց հանձնաժողովի ներկայացրած բանաձեւը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի առթիվ: Այնտեղ, ներածական բավական ծավալուն խոսքով Ղարաբաղի խնդրի միջազգային նշանակությունը ցույց տալուց, հայ-ամերիկյան բարեկամական հարաբերությունները նշելուց հետո, սենատը վճռաբար ներկայացնում էր հետեւյալ կետերը.

1. Շարունակել օժանդակությունը եւ խրախուսել Հայաստանի վերականգնման ջանքերը.

2. Խորհրդային պրեզիդենտ Գորբաչովին կոչ անել վերականգնելու իրավակարգը, անմիջապես կարգավորել Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական կառույցներն ու ժողովուրդների սպասարկումը, ապահովել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ֆիզիկական անվտանգությունը հարձակումներից եւ շարունակել երկխոսությունը Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հետ` հանուն խաղաղ կարգավորման:

3. Խորհրդային Միության հետ երկխոսությամբ օժանդակել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված բարդույթի արդար կարգավորմանը, որն արտացոլի այդ մարզի ժողովրդի հայացքները:

4. Խորհրդային միության հետ երկկողմ բանախոսության ընթացքում պահանջել բռնի գործողությունների քննություններ իրականացնել, երեւան հանել եւ դատական պատասխանատվության ենթարկել սպանությունների եւ արյունահեղության մեջ մեղավորներին:

5. Արտահայտել ամերիկյան ժողովրդի լուրջ մտահոգությունը բռնությունների ու անկարգությունների շարունակման համար, որը խանգարում է օգնության միջազգային ջանքերին» (Երեւանի ռուսերեն «Կոմունիստ», 1989, նոյեմ. 23):

Նույն օրն էլ ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի տեղակալ Բեսսմերտնիխն ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Մեթլոկին հանձնեց նոտա, որով դատապարտվում էր ԱՄՆ-ի սենատի ընդունած միջնորդական փաստաթուղթը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման վերաբերյալ: Իբր, դա կոպիտ միջամտություն է ինքնիշխան պետության ներքին գործերին եւ ռեցիդիվն է սառը պատերազմի շրջանի դատապարտելի քաղաքականության:

Այդօր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Միջազգային գործերի հանձնաժողովը քննարկեց ԱՄՆ-ի սենատի բանաձեւը: Ելույթ ունեցան Ֆ. Բուրլացկին, Հ. Բորովիկը, Ս. Համբարձումյանը, որոնք, սենատի քայլի մեջ չտեսնելով որեւէ անօրինություն, հակառակը, խրախուսելով նրա մտահոգ ու ջերմ վերաբերմունքն անարդար կերպով ճզմվող հայերի նկատմամբ, քննադատեցին ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի նոտան, որն իսկապես անցյալ դատապարտելի ժամանակի «կարգուկանոնի» կրկնությունն էր հանդիսանում:

Նրանք պահանջեցին նման դեպքերում անպայման հրապարակել քննության ենթարկվող փաստաթուղթը, որպեսզի հասարակությունն իմանա` ինչի՞ մասին ի՞նչ է ասվում, այլապես դատարկ խոսք կմնան բացախոսության ու հրապարակայնության մասին արվող հայտարարությունները: Իսկ ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ը սենատի նոտան դատապարտելիս, ԽՍՀՄ հանրապետությունների անուններից նրա դեմ վճիռ հրապարակելիս ոչ միայն երկրում այն հրապարակած չուներ, այլեւ նրա բովանդակությանը տեղյակ չէր դարձրել նույնիսկ Հայաստանի արտգործնախարարությանը, որի երկրին անմիջապես վերաբերում էր բանաձեւը (Այս առթիվ «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հայտարարություն հրապարակեց Հայաստանի արտգործնախարար Ա. Մկրտչյանը):

ԽՍՀՄ ԱԳՆ նոտայի դեմ հայտարարություն արեց նաեւ ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը: Նոտայում գրված է եղել, թե «Սենատի հանձնաժողովի այդ որոշումն առաջ է բերել խորհրդային քաղաքացիների սուր դժգոհությունը, եւ այդ զայրույթը չի կարելի չհասկանալ: Ազգային խորհուրդը նոտայի հեղինակներին հարցնում է, թե ձեզ այդ ո՞վ է լիազորել խորհրդային քաղաքացիների անունից նման պնդում անելու: Բայց մենք կարող ենք վկայել, որ «հայ ժողովուրդն ամբողջությամբ եւ ԼՂԻՄ-ի բնակչությունն էլ հատկապես գոհունակությամբ են ընդունել ԱՄՆ-ի սենատի հանձնաժողովի որոշումը»: Այդ պատճառով էլ «ԼՂԻՄ-ի հայության` մարզի ինքնիշխան տիրոջ անունից ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդն իր երախտագիտությունն է արտահայտում ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործոց հանձնաժողովի անդամներին` Լեռնային Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարն ըմբռնելու եւ պաշտպանելու համար»:

Ազգային խորհուրդն իր այս հայտարարությունը` երախտագիտական նամակով հանդերձ, նոյեմբերի 21-ին ուղարկեց ԱՄՆ-ի սենատին:

Նոյեմբերի 28-ի երեկոյան դեմ պարզվել էր, որ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանում քննարկվում է ԼՂԻՄ-ի հարցը, եւ դրա համար նույնիսկ պատրաստ է որոշման նախագիծը, որի մասին ոչ մի պատկերացում չունեն հայ երկու պատգամավորական խմբերը, իսկ ադրբեջանականը ոչ միայն տեղյակ է, այլեւ պարզապես մասնակցել է կազմելուն, հուշել իր ուզած կետերը:

Իմանալով նաեւ, որ Գորբաչովը չի մասնակցելու քննարկմանը, արցախյան պատվիրակությունը նիստի սկզբում պահանջեց քննարկումը հետաձգել` նախօրոք հող պատրաստելով արդյունավետ աշխատանքի համար: Ապա, տեսնելով, որ առաջարկությունն անուշադրության է մատնվում, արցախցիները լքեցին դահլիճը: Քննարկման ժամանակ արժանանալով անբավարար ուշադրության եւ զգալով նախագահող Լուկյանովի հակահայ վերաբերմունքը, դահլիճը թողեցին նաեւ Հայաստանի պատգամավորները: Եւ այսքանից հետո ադրբեջանցիների հետ միասին ԽՍՀՄ ԳԽ-ն ընդունեց որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում վիճակը կարգավորելու միջոցառումների մասին»: Ահա՛ նրա բովանդակությունը.

Առաջին կետով հույս է հայտնվում, թե Ադր. ԳԽ-ի նախագահը հայտարարում է իրենց պատրաստակամությունը Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը վերացնելու մասին, եւ դա արդեն հարցը լուծում է վերջնականապես:

Երրորդ կետով պիտի մարզում երկկողմ սկզբունքով ստեղծվի հանրապետական կազմկոմիտե եւ վերականգնվեն մարզխորհուրդն ու նրա գործադիր կոմիտեն` նրանց ենթակա բոլոր մարզային հաստատություններով հանդերձ:

Չորրորդ կետով հանձնարարվում էր, որ Ադր. ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ամենակարճ ժամանակում օրենսդրական եղանակով բարձրացնի մարզի կարգավիճակը, ստեղծի պայմաններ մարզի հայության իրավունքների պաշտպանության, կենսապահովման եւլնի համար:

Հինգերորդ կետով աննպատակահարմար էր համարվում Կառավարման հատուկ կոմիտեի գոյությունը: Դրա փոխարեն ստեղծվում էր վերստուգիչ-դիտորդ հանձնաժողով, որը պիտի ենթարկվի միութենական համապատասխան մարմնին:

Վեցերորդ կետով նախատեսվում էր մարզում պահել ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքեր, որոնք պետք է ենթարկվեն վերստուգիչ-դիտորդ հանձնաժողովին:

Եւ էլի երկու այսպիսի կետեր, որոնք լուրջ ոչինչ չասելով` հույս են հայտնում, թե երկու հանրապետությունների ղեկավարությունները կապահովեն նորմալ փոխհարաբերու-

թյուններ միմյանց հետ, կստեղծեն համերաշխության ու համագործակցության մթնոլորտ:

Նոյեմբերի 29-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ բազմահազարանոց հանրահավաք, որի ընդունած ու հրապարակած բանաձեւը դատապարտում էր նախորդ օրը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի ընդունած որոշումը՝ իբրեւ հակահայկական, արցախահայության իրավունքները ոտնահարող, ադրբեջանական ատելի բռնատիրությունը մարզում վերահաստատող մի փաստաթուղթ: Որոշվեց նորից դիմել Հայաստանի Գերագույն խորհրդին՝ արագացնելու մարզը մայր հայրենիքին միավորելու գործը:

Նույն օրը համանման որոշում ընդունեց նաեւ ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը:

Նոյեմբերի 30-ին Բաքվում գումարված կուսակցական-տնտեսական ակտիվի նիստը ցնծությամբ արտահայտեց իր գոհունակությունը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման համար, այն համարեց իր հանրապետության մեծագույն հաղթանակը, խանդավառությամբ ընդունեց որոշում այն «միջոցառումների» վերաբերյալ, որոնցով պետք է իրականացվեր եւ կարճ ժամանակում կենսագործվեր երկրի Գերագույն խորհրդի այնքան սպասված որոշումը:

Նույն օրը բացվեց Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջանը, որին մասնակցում էր ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը: Նստաշրջանում օրակարգի առաջին հարցը երկու օր առաջ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի՝ Արցախի վերաբերյալ ընդունած որոշումն էր, վեցերորդը՝ ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի դիմումը:

Բուռն քննարկումներին մասնակցում էին ոչ միայն հանրապետության ԳԽ-ի, այլեւ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատները, գիտության, մշակույթի նշանավոր գործիչներ:

Ստեղծվեցին հանձնաժողովներ, որոնք պետք է որոշումների նախագծեր պատրաստեին քննարկվող հարցերի առթիվ:

Դեկտեմբերի 1-ին շարունակվեցին նախորդ օրն սկսված հարցերի քննարկումները: Տաք վեճեր էին գնում հատկապես ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի դիմումի կապակցությամբ. ընդունե՞լ որոշում Արցախը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ, թե՞ ոչ: Որքա՞ն օգտակար կլինի ընդունելը մի ժամանակ, երբ այն իրականացնելու միջոցներ եւ ուժ մենք չունենք, մանավանդ մեր դեմ կանգնած են Բաքուն ու Մոսկվան, որոնք այլեւս կանգ չեն առնում ոչ մի միջոցի առաջ, չեն խորշում մարդկությանը հայտնի եւ անհայտ ոչ մի խարդավանքից:

Նստաշրջանը տեղի ուներ Շահումյանի անվան մշակույթի տանը, որը պաշարված էր ցուցարարների բազմահազար, խլրտուն ու աղմկոտ հասարակությամբ: Միացման կողմնակից պատգամավորության պարագլուխները՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, Վանո Սիրադեղյան եւլն, ստեպ-ստեպ դրսի աղմուկի վրա էին ուշադրություն հրավիրում. այսինքն՝ ահա՛, այնտե՛ղ է ժողովուրդը, որը միայն մեկ վճիռ ունի՝ միացում, նստաշրջանից մեկ որոշում է սպասում, միացումն ազդարարող, Արցախը Հայաստանի գիրկը բերող որոշո՜ւմ: Հակառակ դեպքում նա պատրաստ է դաժան հաշիվ տեսնել ընդդիմացողների հետ, ոտքի տակ տրորել նրանց ապազգային գլուխները:

Դեկտեմբերի 1-ն արցախյան շարժման ամենաճակատագրական հանգույցներից մեկը դարձավ, դժբախտաբար՝ բացառիկորեն ձախողակ հանգույցներից:

Հիմա արդեն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այդ օրը Հայաստանի ԽՍՀ ԳԽ-ի ընդունած որոշումը եղել է ժամանակավրեպ, անիմաստ եւ, ամենակարեւորը, վնասակար: Այն եղել է մահմեդական շախսեյ-վախսեյի շղթայի մի այնպիսի հարված, որ հավատացյալն ինքն է իջեցնում իր գլխին: Այո՛, դա իսկապես վնասակար որոշում էր, այնքան, որ նրա հետեւանքը պետք է համարել 1990-ի հունվարին Բաքվում կատարված հայկական ջարդերը (չնայած այդ ջարդերը վաղուց նախապատրաստած թուրքը, միեւնույն է, առանց Հայկ. ԽՍՀ ԳԽ-ի որոշման էլ պետք է իր գործն աներ):

Հետագայում շատ են եղել իրավացի տրտունջներ ու կշտամբանքներ այդ որոշումն ընդունողների դեմ: Որ դա անհեռանկար ու անիրականանալի է եղել սկզբնապես, եւ ընդունողները, հատկապես այն ժամանակվա Գերագույն խորհրդի մեծերը, հանրապետության կուսակցական ու պետական ղեկավարները, նման մեռելածին որոշում ընդունելով, թող են փչել ժողովրդի աչքին, լավամարդ դարձել՝ իրականում փակուղի մղելով Արցախի հարցը, կատարել ճակատագրական մի քայլ, որն ինչքան երեսպաշտական, նույնքան էլ կործանարար է եղել շարժման եւ հատկապես Արցախի փրկության համար:

Այս մեկնաբանության մի տարբերակն էլ կար սկզբնապես. իբր, հայաստանաբնակ «հարյուր հազար ղարաբաղցիները», որոնք առհասարակ այստեղ գոյություն ունեն իբրեւ սադրիչներ (ասում է՝ մենք ուզում ենք Հայաստանի տունը շինել, իրենք «ոռնում են՝ Արցախը մոռացա՞ն», եւ կարծում են «ինչքան լաց ու շիվան կապեն, այնքան Արցախի անկախության հարցը կարագանա»), ահա այդ հայաստանաբնակ արցախցիների ճնշման տակ էր, որ Հայաստանը գնաց նման որոշում ընդունելու եւ ինքն իրեն դավաճանեց: Բայց ավելի լավ է խոսքը տանք կարծիքի հեղինակին. «Միայն մեկ անգամ տեղի տվեցինք այդ սադրանքին եւ քայլ առ քայլ ծրագրած մեր ընթացքին դավաճանեցինք եւ պայմանագրի փոխարեն Գերագույն խորհուրդով միացյալ Հայաստան հռչակեցինք: Եւ մեզ ու մեր ապագա խորհուրդը զրկեցինք վճռական քայլերից, մեր քաղաքական զինանոցը սպառեցինք» (Վանո Սիրադեղյան, Առաջին ու վերջին քայլը ազատության ճանապարհին. «Ո՞րն է մեր ճանապարհը» ժողովածու, Երեւան, 1990, էջ 88):

Անկախ մանրամասների ու արտահայտությունների գռեհիկ տոնից, որն ասես պատկանում է հակառակորդի՝ արցախահայության դեմ սանձազերծած քաղաքական վայնասունին, չի կարելի չնկատել այս «եսակետի» անհեթեթությունը: Չէ՞ որ հայտնի են այն օրերի իրողությունները. Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն ամբողջապես հեռարձակվել է, եւ ժողովուրդը տեսել է ու գիտի, թե Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցն ո՛ւմ հարկադրանքով եւ ինչպե՛ս է մտել օրակարգի մեջ, ինչպե՛ս է ընդունվել այդ իսկապես օրապակաս, ավելի ճիշտ՝ մեռելածին որոշումը: Իսկ որ հայաստանաբնակ արցախահայերն այն ժամանակ Գերագույն խորհրդում չեն ունեցել իրենց լիազոր ներկայացուցիչները, դրսում էլ նեղ-տեղայնական հանրահավաքներ կամ ցույցեր չեն կազմակերպել, որպեսզի դրանցով Գերագույն խորհրդին մղեն որեւէ անօրինական կամ ազգավնաս քայլի..., դա առանց բացատրելու է՜լ, հայտնի է:

Սակայն այստեղ, ինչպես ասում են, վիճակը զգված է. որոշումն այլեւս դիտվում է որպես հայոց ազատագրական նոր շարժման ընթացքի ամենազեշ քայլերից մեկը, եւ հնարավորություն ունեցողը ջանում է անջրպետվել նրանից, մեղքից հեռու մնալ: Բայց որքա՞ն հարմար է, որ այդպիսի փորձեր կատարում են նաեւ որոշման նախաձեռնողներն ու նրանց նորահայտ պաշտպանները: Պաշտպաններն ավելի՜ շատ, որովհետեւ երեւի նրանք մտածում են, թե իրենք որոշման հետ անմիջական կապ չեն ունեցել եւ հիմա ի՛նչ ուզեն, կասեն, կգրեն, կթմբկահարեն...

Այդպիսին էր նաեւ հետագայում հրատարակված մի հոդված՝ ինձ համար միանգամայն անհայտ Գրիզելդա Նավասարդյանի ստորագրությամբ («Ազգ», 1992, հունվ. 21): Ի՞նչն էր տարօրինակն այս տիկնոջ արտահայտած տեսակետի: Ոչ միայն մեղավորներին անմեղ հրեշտակներ ներկայացնելու մարմաջը, որ ամբողջ հոդվածի ոգին էր, այլեւ ամեն ինչ կողմնակի, անհասցե մեղավորի վրա բարդելու ոչ պակաս տգեղ փորձը: Ասում է. «ինչ կատարվեց 1988-1991 թթ., կատարվեց միայն ու միայն ժողովրդի «ճնշմամբ», եւ բնական էին այն սխալները, որոնք թույլ տրվեցին...»: Մինչ այս էլ հայտարարել էր, թե որոշումն ընդունվել է Հայկ. ԽՍՀ ԳԽ-ի կողմից (ուրեմն՝ նրա գերամասնությունը կազմող բոլշեւիկների կամ հեղինակ տիկնոջ հեգնոտ բառերով՝ «պատկառազդու, փորձառու, իմաստուն, պրոֆեսիոնալ, քաղաքագետ այրերի» նախաձեռնությամբ):

Ահա ես նայում եմ իմ՝ հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի (1989-ի նոյեմբերի 30-ի ու դեկտեմբերի 1-ի) նիստերի դիտորդի, գրառումները, որոնք իրենց բոլոր մանրամասներով հետագայում էլ ստուգվել են նստաշրջանի արձանագրությամբ: Նախապես որոշված է եղել քննության առնել Արցախում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումները, մարզի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի կոմիտեի բանաձեւի առթիվ ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի մինիստրության արած հայտարարությունը, ինչպես նաեւ Հայաստանի ու Արցախի շրջափակման վերացումն ապահովելու խնդիրնե-

րը։

Եւ ահա այդ հարցերն օրակարգ մտցնելու մասին ԳԽ-ի Նախագահության նախագահ Հրանտ Ոսկանյանի հայտարարությունից անմիջապես հետո Աշոտ Մանուչարյանը հաղորդում է, որ նիստին մասնակցում են Արցախի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները, ուստի եւ հարկ է արձանագրել, որ «տեղի է ունենում Արցախի Ազգային խորհրդի եւ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի համատեղ նիստը»։

Ոսկանյանը զգուշացնում է, որ դրանից առաջ որոշում է ընդունվել, որպեսզի մինչեւ մարզային խորհրդի վերականգնումը, իբրեւ մարզի իշխանություն ընդունել Ազգային խորհուրդը։ Այդ «մինչեւն» արդեն նշանակում է վերապահում։ Արդյոք այդ պայմաններում օրինակա՞ն կլինի համատեղ նիստ գումարելը։ Հետո էլ խոսում է Սահմանադրության մասին եւ դարձյալ զգուշացնում հնարավոր թյուրիմացություններից...

Մանուչարյանի առաջարկությունը լրացնելու իմաստով ելույթ է ունենում ԼՂ-ի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Վաչագան Գրիգորյանը՝ առաջարկելով անել հետեւյալ ձեւակերպումը. «Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի նստաշրջան՝ մասնակցությամբ Արցախի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչների։ Այլ կերպ այսօրվա մեր նիստը կհամարվի անօրեն»,-պնդում էր Արցախի ներկայացուցիչը։

Զգուշացումները ցանկալի արդյունք չեն տալիս, քանի որ անմիջապես ելույթ է ունենում Խ. Ստամբոլցյանը՝ բացատրելով, որ համատեղ նստաշրջանը հակասահմանադրական համարել չի կարելի, «որովհետեւ Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանը նույնիսկ իրավունք ունի փոփոխելու սահմանադրությունը... Եթե նստաշրջանը քվեարկում եւ ընդունում է, այլեւս հակասահմանադրական չէ»։

Ելույթ է ունենում նաեւ Լ.Տեր-Պետրոսյանը եւ հանդիսավորապես հայտարարում. «Մենք պետք է ընդունենք պատմական որոշում, պատմական հայտարարություն, որով մենք ճանաչում ենք, հայտարարում ենք Լեռնային Ղարաբաղի եւ Հայաստանի վերամիավորման փաստը»։ Սրանից հետո էլ. «Այս նիստը, ինչպես Աշոտն ասաց, համարվում է Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ»։

Ոսկանյանը նորից է զգուշացման իր աղերսանքն անում. «...դա հակասում է սահմանադրությանը»։ «Գիտենալով, թե ինչ է սպասվում, որպես քաղաքացի, որպես հայ ես իմ պարտքն եմ համարում զգուշացնել, որպեսզի ընդունենք այնպիսի որոշում, որից մեր ժողովուրդը միայն շահի։ Ձեր գործն է՝ ինչպես կքվեարկեք»։

Եւ Ոսկանյանի այս դիմադրության դեմ հնչում է Լ.Տեր-Պետրոսյանի վճռական խոսքն իր հանգամանալից պատճառաբանությամբ. «Ընկեր Ոսկանյան,-ասում է նա,-ես ձեզ հավաստացնում եմ, որ, եթե այս որոշումը, որ պետք է կայացնի այս նիստը, հրապարակվի միայն Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի անունից, դա ավելի հակասահմանադրական կլինի, կդիտվի որպես միջամտություն հարեւան հանրապետության ներքին գործերին։ Միակ ճիշտ ձեւը, որը մեզ հնարավորություն կտա խուսափել այդ մեղադրանքից, համատեղ նիստի գումարումն է։ Մենք պետք է ամբողջ աշխարհին այսօր հռչակենք, որ Խորհրդային Միության տարածքում կա երկու հայկական պետական կազմավորում, որոնք խորհրդային պետական կառուցվածքի տարբեր օղակներն են, եւ այդ օղակները իրավունք ունեն գումարելու համատեղ նիստ, կայացնելու ցանկացած որոշում։ Սա մեկ։

Երկրո՛րդը։ Մենք, իհարկե, գիտենք, որ վաղը եւեթ, նույնիսկ ցանկացած որոշման դեպքում Կենտրոնը պետք է դա համարի ապօրինի։ Մեզ համար սա կարեւոր չէ։ Եւ հետո, ընկ. Ոսկանյանը, որ այդքան պնդում է, թե պետք է մենք հետեւողականորեն մնանք սահմանադրության շրջանակում, մոռանում է մի բան, որ Մոսկվան շարունակ ինքն է ոտնահարում սահմանադրությունը»։

Այս տեսակետի պաշտպանությամբ ելույթ են ունենում ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներ Սերո Խանզադյանը, Կարեն Սիմոնյանը, Հայաստանի ԳԽ-ի պատգամավորներ Էդուարդ Աղայանը, Ա. Մանուչարյանը։ Եւ երբ թվում էր, թե հարցը պարզից էլ պարզ է ու պետք է դրվի քվեարկության, Լ.Տեր-Պետրոսյանը վերստին ելույթ է ունենում՝ Ոսկանյանին ու հանրապետության ղեկավարությանը մեղադրելով անվճռականության, իր խոսքով ասած՝ խաբեբայության մեջ։

«- Ես ուզում եմ, ընկեր Ոսկանյան, ընկեր Նախագահություն, ձեզ բացահայտ ասել. ժողովուրդը ձեզ չի վստահում, ձեր խոստումներին չի հավատում։ Դուք, որ ասում եք՝ վերջում կընդունենք այդպիսի որոշում, մենք համոզված ենք, որ դուք նորից կխաբեք մեր ժողովրդին։ Մենք այդ բանն այլեւս թույլ չենք տա, որովհետեւ մենք դառը փորձ ունենք։ Բազմիցս մեզ հրավիրել են եւ Նախագահություն, եւ Կենտկոմ, խոստումներ են տվել, մենք համատեղ բանաձեւ ենք մշակել, եւ մյուս օրը պարզապես մեզ խաբել են։ Բավակա՛ն է։ Բավական է, եւ իմացեք՝ ժողովուրդը ձեզ անվստահության քվե է տալիս»։

Տեր-Պետրոսյանին է պատկանում նաեւ մի խոսք, որը, տեղական ղեկավարության անճարակությունը շեշտելով, զգուշացնում էր նաեւ Կենտրոնի խարդավանքներից. «Մեր ժողովուրդն այսօր մեզնից ունի միայն ու միայն մեկ սպասում, եւ այդ ժողովուրդը չի հեռանա հրապարակից, քանի դեռ մենք չենք կայացրել այդ որոշումը։ Ես այդ մտավախությունն ունեմ (մենք ունենք դառը փորձ), եթե մենք ձգձգենք այդ որոշման ընդունումը, հետաձգենք վաղվան, գիշերը Մոսկվայից մեր ղեկավարության վրա կլինի մի մեծ ճնշում»։

Ուրեմն՝ որոշումն ընդունել հենց ա՛յդ օրը։

Դժվար չէ պատկերացնել, թե այսպիսի հայտարարությունը, մանավանդ ՀՀՇ-ականների ջանքերով ժողովարանի շուրջը հավաքված բազմահազար ցուցարարների դղրդաձայն սպառնալիքների ուղեկցությամբ, ի՛նչ ազդեցություն պիտի գործեր նախագահության կուչ եկած ղեկավարների վրա։ Եւ պատահական չէ, որ անմիջապես էլ ընդունվել է Ա. Մանուչարյանի ու Լ. Տեր-Պետրոսյանի առաջարկությունը, եւ հնչել է նախագահողի ձայնը. «Ուրեմն, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի ու Արցախի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստը հայտարարվում է բացված»։

Այսպիսին է եղել սկիզբը։ Սրան էլ հաջորդել են մեկ նալին, մեկ մեխին զարկելու այն անկանոն ու ոչինչ չասող առաջարկությունները, բարձրացրած հարցերը, որոնց բոլորին անդրադառնալու դեպքում նստաշրջանը պիտի ձգվեր մի քանի շաբաթ։ Մինչդեռ նախաձեռնողներն ու փոթորկված դահլիճը խանդավառվել էին Արցախի վերամիավորման խնդրով եւ շտապում էին այդ առթիվ որոշումն ընդունել ժամ առաջ։ Ա. Մանուչարյանն, օրինակ, գտնում էր, որ Արցախի հարցը տնօրինելու իրավունք կստանանք՝ հենց անմիջապես որոշում հանելով Միության դեմ, որը չի կատարում իր պարտավորությունները»։

Լ.Տեր-Պետրոսյանը, դատապարտելով երկու օր առաջ Մոսկվայում ընդունված հակահայկական զարշելի որոշումը, դրա պատճառն էր համարում Հայաստանի ղեկավարության անդեմ ու անհամարձակ վարքը։ Նա առաջարկեց, առանց ական թոթափելու, անցնել վճռական քայլերի եւ Կենտրոնին ցույց տալ, որ մենք ունենք մեր շահերը եւ նրանք մինչեւ՛ վերջ պաշտպանելու քաջություն։ Ահա եւ առաջարկը. «Մենք այսօր գոնե պետք է հռչակենք մեր սուվերենության ընդլայնումը, դեմոկրատիայի խորացումը մեր հանրապետության մեջ եւ ամբողջ աշխարհին հայտարարենք, որ Հայաստանը իրեն հայտարարում է դեմոկրատական հանրապետություն եւ ձեռնարկում է խոր, արմատական դեմոկրատական վերափոխումներ։ Այսօր ամբողջ աշխարհը պետք է իմանա, որ Հայաստանում վերացված է կոմունիստական կուսակցության գերիշխանությունը, Հայաստանի սահմանադրությունից պետք է վերացվի կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերին վերաբերող 6-րդ հոդվածը։ Դա արդեն հասունացել է Խորհրդային Միության բոլոր դեմոկրատական ուժերի շրջանակներում, եւ վաղ թե ուշ պետք է այդ որոշումները կայացվեն ուրիշ հանրապետություններում, եւ մենք այդ դեպքում կկորցնենք հայկական գործոնի ազդեցությունը։ Մե՛նք պետք է դա նախաձեռնենք, մե՛նք պետք է իսկապես վերանայենք մեր պարտավորությունները կենտրոնի հանդեպ, ապահովենք մեր հանրապետության սուվերեն գոյությունը, որը միակ երաշխիքն է Արցախի եւ Հայաստանի վերամիավորման հարցում հաջողության հասնելու համար»։

Լ. Պողոսյանի, Ա. Սադոյանի, Ա. Կիրակոսյանի, Ռ. Ղազարյանի, Ս. Մուրադյանի, Լ. Հարությունյանի, Գ. Խանջյանի եւ ուրիշների ելույթներից հետո խոսում է նաեւ Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ, ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի պատգամավոր Վաչագան Գրիգորյանը: Նկարագրում է արցախահայության ծանր վիճակն ադրբեջանական շրջափակման ու չդադարող վայրագությունների պայմաններում, Մոսկվայի տմարդի վերաբերմունքը մարզի ցավերի նկատմամբ ու, ինչպես իրենից առաջ էլ Ա. Մանուչարյանը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը եւս, առաջարկում է ընդունել մարզը Հայաստանի հանրապետությանը միացնելու որոշում:

Խոսելով մարզում ստեղծված Ազգային խորհրդի կազմավորման հանգամանքներից եւ նշելով իրենց խնդիրները, Գրիգորյանը տեղին է համարում քննադատական սուր խոսք ասել նաեւ Վոլսկու վարչության մասին, այն խոսքը, որ այդ օրերին տարբեր ձեւերով ու երանգներով հոլովվում էր երեւանյան հանրահավաքներում եւ նույնիսկ Գերագույն խորհրդի ամբիոնից: Ասում է. «Մենք գիտենք, որ Հատուկ կառավարման կոմիտեն՝ Վոլսկու գլխավորությամբ, միայն պետք է ջլատի մարզի ներքին ուժերը եւ կատարի այն բոլոր հանձնարարությունները, որ ստանում է Մոսկվայից»:

Հարցի քննարկումը բուռն, աղմկոտ ընթացք է ստանում: Միաձայն ու միահամուռ լինելով հիմնական հարցում (ընդունում ենք որոշում-հռչակագիր մարզը մայր հանրապետությանը միացնելու մասին), վիճում են մանրամասների վրա, խոսք կռվացնում, օրինակ, մի այնպիսի երկրորդական խնդրի շուրջ, որպիսին այդ որոշում-հռչակագիրը Կենտրոնին հաղորդելն է (պաշտոնապես ներկայացնել ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների համագումարի՞ն, պարզապես տեղյա՞կ պահել, թե՞ առհասարակ բանի տեղ չդնել վերեւներին):

Ի դեպ, իբր, այս վեճն ու աղմուկը լիցքաթափելու նպատակով ելույթ է ունենում նաեւ Վանո Սիրադեղյանը՝ ներկայանալով որպես ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: Ահա մի երկու նախադասություն նրա տագնապոտ խոսքից. «... շատ հնարավոր է, որ հիմա հեռուստատեսությունն անջատվի, եթե մի 20 րոպե էլ շարունակվի այս բանավեճը: Ինձ թվում է՝ հետեւանքները շատ վատ են լինելու: Չեմ սպառնում, այստեղ պատերը փակ են, այնպես է կառուցված այս շենքը, որ դրսից ձայները չհասնեն այստեղ: Բայց շատ վտանգավոր է վիճակը: Եթե այսպես շարունակվի, ժողովուրդը կարող է գալ տներից, շատ անհամ բան կստացվի... Հիմա պետք է Ղարաբաղի համար որոշում ընդունել, ժողովուրդն այդ միացյալ որոշմանն է սպասում...»:

Ուրեմն, ժողովուրդը, հա՛յ ժողովուրդը եւ ոչ թե Երեւանում ապրող հարյուր հազար ղարաբաղցիները, որոնք հետագայում պետք է ճանաչվեն չարիքի աղբյուր:

Այսպե՛ս. մարդը խոսում է ծայրահեղորեն լարված ժողովրդի կողմից եւ ի՛նքն է պահանջում ընդունել որոշում: Մանավանդ, գիտի, որ ընդունելիք որոշումը նախապես հայտնի է ժողովրդին, եւ նա միայն դրա՛ն է սպասում: Ինքն էլ հենց՝ այդ որոշումն էր պահանջում, եւ որքան էլ զարմանալի, ո՛չ սադրիչ հայաստանաբնակ հարյուր հազար արցախցիներն էին նրա կոկորդին կանգնել, ո՛չ նրանցից որեւէ մեկը նստաշրջանում էր վեր կացել, թե պարոն Սիրադեղյան, այսպե՛ս ու այսպե՛ս, դու բարի եղիր մեր անունից հռչակագիր ընդունելու:

Շատերը համառորեն առաջարկում էին, որպեսզի հարցի առթիվ որոշման նախագիծը մշակվի բարեխղճորեն եւ հաստատվի հաջորդ օրվա նիստում: Սակայն մարդիկ, որ կողմ էին նույն օրն ընդունելու եւ ժողովրդի անդորրն ապահովելու, համառում են, առաջիններին մեղադրում պասիվության ու անտարբերության, նույնիսկ ինչ-ինչ խաբեբայական խաղեր անելու մեջ: Շտապում էր նաեւ դահլիճի սանձերն իր ձեռքը հավաքած Տեր-Պետրոսյանը, որը հիշեցրեց անցյալ անգամ հետաձգված նստաշրջանի պատմությունը: «Վոլսկու հայտարարությունն այստեղ,-ասաց նա,-բոլորովին ապակողմնորոշեց ժողովրդին, սրեց իրավիճակը: Իրականում այն այդպես սուր չէր, ինչպես ինքը ներկայացրեց: Դա էլ Մոսկվայի այն ճնշումն էր, որի մասին ես քիչ առաջ ձեզ ասացի»:

Այսքանից հետո էր, որ կուս. Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանը

նրան ընդառաջեց, երեւի սարսափելով դրսի ահազնացած աղմուկից: «Լեւոն,-ասաց,-ես դեմ չեմ այդ հարցը տեղափոխել, այսօր քննարկել: Բայց դա ի՞նչ սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարց է: Կարող ենք եւ էսօր քննարկել»:

Կ. Սիմոնյանը Գերագույն Խորհրդին առաջարկեց դահլիճից չհեռանալ (դա ետկեսօրյա նիստին էր), մինչեւ որ չընդունվի որոշում «այսօր այստեղից չպիտի գնանք, մինչեւ չընդունենք այս հռչակագիրը»:

Հետաքրքիր է նաեւ Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ այդ օրն արտահայտած շատ խոսքերից մեկը, որին էլ հետեւել է որոշման իր ներկայացրած նախագիծը:

Լ.Տեր-Պետրոսյան.-«Մենք համոզվեցինք, որ մենք ենք լուծելու մեր խնդիրները, մենք ենք լուծելու Արցախի եւ Հայաստանի վերամիավորման հարցը, եւ այդ առումով կա իրավական հիմք: Այս առաջարկությունը լիովին ամփոփվում է միջազգային իրավունքի սահմաններում, որը գերադաս է խորհրդային գործող սահմանադրության նկատմամբ, եւ Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, որպես խորհրդային պետական կառուցվածքի երկու ինքնավար կազմավորումներ, համատեղ կնքում են այդ պայմանագիրը, համատեղ որոշումը կամ հայտարարությունը»:

Երբ շտապողները շատ էին համառում (օրինակ, Կ. Սիմոնյանը պահանջում էր տեղնուտեղն ընդունել որոշում. «մեր նստաշրջանը հռչակում է Արցախի եւ Խորհրդային Հայաստանի վերամիավորումը, որից հետո կատարվում են մնացած բոլոր տեխնիկական խնդիրները... մենք այսօ՛ր միանում ենք իրար...»), Սուրեն Հարությունյանը տապալվածի դիրքում էլ հաղթողի կեցվածք ընդունելով՝ փորձեց ծայրահեղ լարված մթնոլորտը խաղաղեցնել, ասաց.

- Սկզբունքորեն մենք բոլորս մի կարծիքի ենք այդ հարցում: Առաջարկություն մտցվեց, եւ դրա մեջ ես ոչ մի վատ բան չեմ տեսնում: Դա օրինական ճանապարհն է. (պետք է) ստեղծել հանձնաժողով, որը նայի ներկայացված այս առաջարկությունը, որ արել է ընկ. Տեր-Պետրոսյանը, եւ ներկայացնել մեր նստաշրջանի քվեարկությանը:

Ուրեմն, ստեղծել եւ հաստատել հանձնաժողով, որը որոշման նախագիծ պատրաստի, ներկայացնի Գերագույն խորհրդի քննարկմանն ու ընդունմանը: Այս կարգը կանխեց Լ.Տեր-Պետրոսյանը՝ գրպանից հանած քառածալ մի թուղթ նետելով նախագահողի առաջ:

- Առե՛ք, կարդացե՛ք ու ընդունեցե՛ք, ձեր հանձնաժողովը դրանից լավը չի կարող ներկայացնել:

Աղմուկ-աղաղակից, երկար-բարակ վեճից ու կիսատ-պռատ քննարկումից հետո Լ.Տեր-Պետրոսյանի ներկայացրած նախագիծը նույն օրվա երեկոյան էլ նստաշրջանին ներկայացվեց հետեւյալ ձեւակերպմամբ.

«Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքի վրա եւ արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը որոշում են.

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ինքնորոշման փաստը՝ հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի եւ հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաեւ մարզի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 1988 թ. օգոստոսի 16-ի եւ հոկտեմբերի 19-ի համագումարների որոշումներում:

2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը եւ նրա ընտրած Ազգային Խորհուրդը՝ որպես մարզի միակ օրինական իշխանությունը:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հայտարարում են միացյալ հայկական հանրապետության ստեղծումը, որից հետո Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայաստանի հանրապետության քաղաքացիական իրավունքները:

4. Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով արտակարգ լիազորություններով՝ միավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:

5. Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդը եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի եւ Գետաշենի ենթաշրջանի բնակչության ազգային շահերը»:

✧ ✧ ✧

Որոշումն ընդունվեց դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան, երկար ու աղմկոտ քննարկումից, վեճերից ու սուր բախումներից հետո: Սակայն միաձայն ընդունմամբ անգամ չդադարեցին վեճերը, երբեմն հարցի հետ անմիջական կապ չունեցող անհանդուրժողական բախումները: Այո՛, հարցի հետ ոչ մի կապ չունեցող, դահլիճի եւ, քանի նիստը հեռարձակվում էր, ամբողջ հանրապետության ուշադրությունը գրող, հիմնականից հեռացնող հարցերի վրա ջուր ծեծելը: Այդ հարցերը դժվար էլ է իրար բերել: Դրանցից էին 1921 թ. ռուս-թուրքական պայմանագիրը, ռուսական զնդանում այդ օրերին տառապող Արկադի Մանուչարովի գործը, Մինիստրների Խորհրդի նախագահ Մարգարյանցի հաշվետվությունը ԳԽ-ի կողմից տրված ինչ-որ հանձնարարությունների կատարման-չկատարման մասին, հանրապետության Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու անհրաժեշտությունը, Պարույր Հայրիկյանի քաղաքացիության վերականգնումը եւ, ինչպես նման դեպքերում են ասում, եւ այլն, եւ այլն...

Նիստն ամբողջությամբ հաղորդվում էր հեռուստատեսությամբ, եւ ամեն պատգամավոր կաշվից դուրս էր գալիս հեռուստաէկրանին երեւալու, իր գոյությունը ցույց տալու համար: Չէ՞ որ զգայացունց հարցեր թափ տալու, նրանցով միամիտ ամբոխի համակրանք նվաճելու եռուզեռ էր: Եւ դահլիճում խլվլում էին այդ օրերին հայ ազգը քրքրող բոլոր հարցերն ու մտահոգությունները: Այս հարցերի շուրջ աղմուկ անողները պահանջում էին նստաշրջանը շարունակել հաջորդ օրերը, երբ Արցախի վերամիավորման մասին ընդունված որոշում կայացվել էր հանկարծակի, առանց հանգամանորեն նախապատրաստելու, եւ չկային, չէին մշակված այն գործի դնելու որոշակի միջոցառումներ:

Երբ աղմկարարները, իրար հերթ չտալով, կոկորդ էին պատռոտում՝ իրենց առաջադրած հարցերն օրակարգ խցկելու եւ նստաշրջանը մի քանի օր եւս ձգելու համար, Մինիստրների Խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Վլադիմիր Մովսիսյանը զայրացած մոտեցավ խոսափողին եւ որոտաց.

- Ընկե՛ր պատգամավորներ, ժողովո՛ւրդ, մենք ընդունել ենք այսօր մեր ազգի համար ամենակարեւոր որոշումը: Քիչ առաջ էլ հանձնարարվեց երեք օրվա ընթացքում մշակել այն իրականացնելու միջոցառումներ, որոնք շատ ավելի կարեւոր են, քան մեր բոլոր ժողովները միասին վերցրած: Ուրեմն, փակենք նստաշրջանը եւ զբաղվենք գործով: Դե, բավական է, թույլ տվեք աշխատենք:

Դահլիճի ժխորի մեջ խլացավ նախագահողի ձայնը: Իսկ նրանք, որ մտածում էին գործի մասին, վեր կացան, շարժվեցին դեպի ելքերը:

Այսպե՛ս ընդունվեց Արցախը Հայաստանին միավորելու «պատմական» որոշումը:

Եւ հետագայում չքմեղանալու, հարկադրանքի տակ ակամա վճիռ հանածի կեցվածք ընդունելու, մանավանդ մեղքն ուրիշների վրա բարդելու եւ նրանց հասցեին աղտեղություններ շպրտելու փորձերը ոչ միայն տգեղ, այլեւ միամիտ են, քանի որ նստաշրջանն սկզբից մինչեւ վերջ հաղորդվել է ժողովրդին, եւ, վերջապես, պահպանվում է նրա արձանագրությունը բառ առ բառ:

Ինչ վերաբերում է ժողովրդի ճնշմանը, ապա այն էլ միայն եղել է խրտվիլակ, որով ՀՀՇ-ական պատգամավորներն են վախեցրել ժամանակի երկու առաջին ղեկավարներին՝ Ս. Հարությունյանին ու Հ. Ոսկանյանին: Նրանք իրավունք ունեին սարսռելու նման սպառնալիքից. մեկը լավ պիտի հիշեր կենտկոմի ցանկապատի ճաղերին իր պատվին

թառ տված կանացի ներքնաշորերը, մյուսը՝ կերած «ժողովրդական» ծեծը:

Իսկ ընդունած որոշման հետեւանքնե՞րը: Ցայսօր մամուլում հիշվել են միայն Բաքվի ջարդերը: Իսկ միջազգային ասպարեզներում արցախահայության ազատագրական պայքարի եւ ինքնորոշման վրա խաչ քաշելը եւ կատարվածը միայն Հայաստանի ագրեսիա ճանաչե՞լը: Եւ, վերջապես, հիմնականում նրա պատճառով Կառավարման հատուկ կոմիտեն գրե՞լը: Սրանք արդեն ուրիշ զրույցի նյութ են:

Նույն նստաշրջանում ընդունվեցին երկու որոշումներ եւս: Մեկով մերժվում ու դատապարտվում էր երկու օր առաջ հրապարակված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը՝ որպես արցախահայությանը բռնի կերպով ադրբեջանական ստրկության վերադարձնող հակաօրինական, անմարդկային փաստաթուղթ: Մյուսն էլ արտահայտում էր իր անհամաձայնությունն ու վճռական բողոքը ԱՄՆ-ի սենատի նոյեմբերի 19-ին ընդունած որոշման վերաբերյալ ԽՍՀՄ արտգործնախարարության հրապարակած նոտայի դեմ:

Դեկտեմբերի 3-ին Ստեփանակերտում վերջին շուրջ մեկ տարվա ընթացքում տեղի ունեցած ամենաբազմամարդ ու ամենախանդավառ հանրահավաքն էր: Այնտեղ էին հավաքվել ոչ միայն մարզի մայրաքաղաքի մեծ ու փոքր բնակիչները, այլեւ շրջանների ներկայացուցիչները, բոլոր նրանք, որ կարող էին գալ, մասնակցել ամենաերջանիկ արարողությանը:

Որոշվեց, որ այդ օրվանից մարզխորհրդի շենքի տանիքին ծածանվելու է Հայկական ԽՍՀ պետական դրոշը:

Դեկտեմբերի 3-ի-լույս 4-ի գիշերը չարագործները պայթեցրին Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքադաշտի կենտրոնը, երբ այնտեղ պահակային ծառայություն էր իրականացնում ներքին զորքերի բավական բազմամարդ մի զորամաս՝ իրեն ենթակա ռազմական ինքնաթիռներով, ուղղաթիռներով եւ բազմատեսակ տեխնիկայով:

Դեկտեմբերի 4-ից դադարեց նաեւ օդային կապը Երեւանի հետ: Այդօր երեկոյան կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ԽՍՀՄ ՆԳՄ Վ.Վ.Բակատինը ելույթ ունեցավ՝ իր խոսքը հիմնականում նվիրելով հայ-ադրբեջանական հակամարտությանը եւ Հայկական ԽՍՀ ու Լեռնային Ղարաբաղի միավորման առթիվ դեկտեմբերի 1-ին ընդունված որոշումը համարեց անհեռատես ու անխոհեմ տարրերի ճնշման տակ ստեղծված մի փաստաթուղթ, որը միայն բարդացնում է իրավիճակը հակամարտության գոտում·

Իհարկե, եթե որոշումն այդպիսին էլ չլիներ, պիտի դառնար այդպիսին, որովհետեւ Ադրբեջանը գիտեր միութենական ղեկավարների այդօրինակ խոսքերն ընդունել կոչերի ու հանձնարարականների տեղ եւ ըստ այնմ գործել: Հաջորդ օրերին մարզում ու նրա սահմաններում տեղի ունեցան բախումներ, հայ մարդկանց դեմ գործվող բռնություններ, որոնց մասնակցում էին ոչ միայն գազազած ավազակախմբերը, այլեւ ներքին գործոց զինավառ աշխատողներ:

Դեկտեմբերի 6-ին Ջաբրայիլում, որտեղով անցնում է Հադրութն իր գյուղերի հետ կապող ավտոճանապարհը, պատանդ վերցրին Հադրութի շրջմիլիցիայի պետ, մայոր Վ. Ստեփանյանին ու շրջանի պարետ, փոխգնդապետ Վ. Լոբկանովին՝ իրենց աշխատակիցների հետ միասին: Այնքան ծեծեցին, այնպես ենթարկեցին ստորացումների, որ նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում աշխատանքի դուրս գալ: Մարտակերտի սահմանային գյուղերի վրա հաճախացան հարձակումները Միր-Բաշիրի, Աղդամի ու Քելբաջարի շրջաններից: Շուշիի շրջմիլիցիայի աշխատողներն օրը ցերեկով մտնում էին Բերդաձորի ենթաշրջանի հայկական գյուղերը, բռնանում անպաշտպան բնակիչների վրա, կողոպտում-հեռանում՝ հանձնարարելով այդ գյուղերից հեռանալ, ապա թե ոչ, իրենց հաջորդ այցելությունները լինելու են ավելի դաժան:

Դեկտեմբերի 6-ին թե 7-ին Ադրբ. ԳԽ-ի նախագահությունը, իրականացնելով ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նոյեմբերի 28-ի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի մասին, ստեղծեց Հանրապետական կազմկոմիտե՝ կուսակցական Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ:

Միութենական հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով սուտ-երջանիկ լուրեր էին հաղորդում Արցախի, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների մասին: Իբր, արդեն բաց են հաղորդակցության ուղիները, գնացքները են երթեւեկում մարզ մտնող երկաթգծով՝ բեռնավորված սննդամթերքներով, մարզի բնակչությանն անհրաժեշտ ամենատարբեր ապրանքներով: Եւ այս լուրերի հեղինակները միայն ադրբեջանցի պաշտոնյաներն էին ու լրագրողները: Չէր պատահում, որ մի անգամ էլ տեղեկություն առնեն հայ լրագրողից կամ խոսեցնեն ադրբեջանական բարիքները «վայելող» արցախցի աշխատավորին:

Դեկտեմբերի 11-ի գիշերը Խոջալվի մոտ թուրքերը պայթեցրին երկաթգիծը, որպեսզի կենտրոնական լրատվությունն այլեւս հնարավորություն չունենա խաբելու ժողովրդին:

Դեկտեմբերի 12-ին սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների երկրորդ համագումարը, որը պետք է քննարկեր ինչպես Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, այնպես էլ որոշեր դատապարտել շրջափակումը՝ որպես բռնության ու պատերազմի տարր:

Նիստի սկզբում իսկ լենինգրադցի պատգամավոր Անատոլի Սոբչակն առաջարկեց շրջափակումը կապել ղարաբաղյան բարդույթի հետ, դատապարտել, որոշում ընդունել այն մեկընդմիշտ վերացնելու մասին եւ իրապես վերացնել:

Սակայն նախագահող Գորբաչովն սկսեց ձեռնածուի վարպետությամբ խաղացնել այդ «շրջափակում» բառն իր բնորոշով, մշուշեց, համագումարի վրա տարածեց իբրեւ Խորհրդային Միության բոլոր գործերը խառնող, քաոս դարձնող մի չարիք, որից անհնար է գլուխ հանել: Հետո էլ կարդաց Ադրբեջանից ստացված թղթեր, որոնք պարզում էին, որ այդ Հայաստանի շրջափակումն իրենց՝ հայերի կազմակերպած գործն է... Վերջում էլ, երբ քվեարկության դրեց՝ շարունակե՞լ շրջափակման հարցի քննարկումը թե՞ ոչ, համագումարը մերժեց քննարկումը:

Նույնը տեղի ունեցավ նաեւ Ղարաբաղյան բարդույթի հետ: Նրա քննարկումը եւս մերժվեց: Այն ժամանակ հայ պատգամավորներին ուրիշ ոչինչ չէր մնում, քան թողնել-հեռանալ մի համագումարից, որն անտարբեր, խուլ ու համր է իրենց հարցերի նկատմամբ, հայ ժողովրդի ցավի ու տառապանքի հանդեպ:

Հաջորդ օրը, այնուամենայնիվ, նրանք Գորբաչովին ուղարկեցին նամակ, որի մեջ բացատրում էին իրենց դժգոհությունն ու բողոքը կատարվածի հանդեպ եւ հաղորդում, որ իրենք լքել են համագումարի դահլիճը, սակայն չեն վերադառնա Հայաստան ու Ղարաբաղ, մինչեւ որ ինքը՝ Գորբաչովը, անձամբ չձեռնարկի ամենավճռական միջոցներ Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը վերացնելու համար:

Լավ պահանջ էր, երազայի՜ն: Եւ այդպես երազ էլ պիտի մնար:

Դեկտեմբերի 13-ի-լույս 14-ի գիշերը Ստեփանակերտի արվարձան Կրկժանում թուրքերը հրազենի տարբեր տեսակներով գնդակոծեցին հայերի բնակարանները: Ջարդեցին դռներ ու լուսամուտներ, սակայն մարդկային զոհ չեղավ:

Դեկտեմբերի 14-ին Գորբաչովն ընդունեց հայ պատգամավորներին, խոստացավ Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում անպայման քննարկման դնել Հայաստանի շրջափակման ու Ղարաբաղի վիճակի հարցերը եւ անմիջապես լուծել, «ապահովել մարդկանց նորմալ կյանքը»:

Եւ հայ պատգամավորները հավատացին (թե՞ ձեւացրին, որ հավատում են) նրան: Չէ՞ որ նախընթաց շուրջ երկու տարում, նա ցույց էր տվել, որ ինքն իր խոսքի տե՜րն է, այն իրոք անմիջապես կատարո՜ղը:

Նույն օրը Ստեփանակերտում գումարվեց քաղաքի կուս. կազմակերպության պլենումի նիստը, որն ընդունեց որոշում՝ խնդրել, որ ՀԿԿ Կենտկոմն Ստեփանակերտի կազմակերպությունն ընդունի Հայաստանի կոմկուսի մեջ:

Դեկտեմբերի 15-ին Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Գ.Հարությունյանը ելույթ ունեցավ ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների երկրորդ համագումարում (ուրեմն, հայ պատգամավորները հավատացել էին նախօրյակին Գորբաչովի տված խոստմանը եւ մասնակցում էին նրա ժողովին) եւ նորից ու ո՜րերորդ անգամ դահլիճին տե-

ղեկացրեց Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հոգսերին, խնդրեց ըմբռնողությամբ մոտենալ դրանց: Այդքա՜ն բան: Չէ՞ որ ավելին սպասելը կլիներ անմտություն:

Դեկտեմբերի 16-20-ը գումարվեցին Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի ու Հադրութի կուս. շրջկոմների պլենումները, որոնք, ինչպես եւ Ստեփանակերտի քաղկոմը, Հայաստանի կուս. Կենտկոմին խնդրում էին իրենց ընդունել Հայաստանի կոմկուսի շարքերը:

Դեկտեմբերի 17-ի գիշերը Խոջալվի մոտ երկրորդ անգամ պայթեցվեց երկաթգիծը:

Նույն օրը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի հանձնաժողովի նախագահ Գ. Տարազեւիչը նորից ժամանեց Ստեփանակերտ, իբր, մարզի վիճակն ուսումնասիրելու համար, երկու օր հետո վերադարձավ:

Դեկտեմբերի 20-ին Շուշիում հանրահավաք եղավ, որն ընդունեց կոչ՝ ուղղված Ադրբեջանից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներին, որպեսզի նրանք Մոսկվայում լքեն ԳԽ-ի նստաշրջանի կամ ժող. պատգամավորների համագումարի դահլիճը, հենց որ նորից կբարձրանա Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Դրանից հետո էլ խառնամբոխը հակահայկական կոչերով շարժվել է դեպի Ղազանչեցոց եկեղեցին, որը վերականգնվում էր մի հնգամյակից ավել: Բենզին ցանեցին տաճարը ծածկող տախտակամածի վրա եւ հրդեհի մատնեցին:

Թուրքերը, ինչպես վայել է իրենց, տարին փակեցին հրդեհով: Ինչո՞վ կսկսեն նորը, 1990-ը:

* * *

1989-ի երկրորդ կեսին Վրացական ԽՍՀ Հարավ-Օսեթական ինքնավար մարզում նկատվում էին ազգային զարթոնքի նշաններ: Մարզի բնակչության ցանկությունը՝ միավորվելու Հյուսիս-Օսեթական ինքնավար հանրապետության հետ, որ հին պատմություն ունի, բորբոքվել էր եւ թվում էր՝ ոչինչ չէր կարող խանգարել անարդար կերպով երկու մասի բաժանված մեկ ազգի վերամիավորմանը:

Միութենական լրատվությունը Լեռնային Ղարաբաղի վարակին էր վերագրում օսեթական երկու վարչական միավորների միավորման ցավը եւ ենթադրում էր, թե այդ վարակը տարածվելու, նոր շրջաններ նվաճելու միտում ունի, պիտի ծավալվի տարբեր ուղղություններով: Իսկ Վրաստանում ամբողջականության ջատագովները ոտքի էին ելել իրենց երկրում գլուխ բարձրացրած «ղարաբաղի» դեմ եւ դաժանորեն հաշվեհարդար էին տեսնում նրա հետ, գործադրում միջոցներ, որոնք նորություն էին ու հետաքրքիր օրինակ կարող էին լինել ադրբեջանական պատժիչ ջոկատների համար: Այսպես, դեկտեմբերի 26-ին Ցխինվալիի շրջանի Քեխվի գյուղում հանրապետության ուրիշ շրջաններից ժամանած միլիցիական ջոկատը փոխադրական միջոցներից վար բերած օսերին հանձնել էր վրացի ծայրահեղականների ձեռքը: Սրանք էլ 18 օսերին ենթարկեցին ահավոր տանջանքների, ավտոմատների փողերի առաջ նրանց քշեցին դեպի սառը ջուրը՝ ստիպելով, որ երկար ժամանակ «պառկեն այնտեղ, ապա մերկացած սողան ձյան մեջ: Սրանից հետո էլ բեղավորների բեղերը կտրեցին եւ ստիպեցին, որ ծամեն ու կուլ տան դրանք» («ЛГ», 1989, 27 դեկտեմբերի, N52):

Դեկտեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Բորիս Դադամյանին Ստեփանակերտի օդանավակայանում բռնել, կոպտորեն խցկել էին «UAZ» ավտոմեքենայի մեջ եւ տարել անհայտ ուղղությամբ: Մեկ օր հետո ազատվելով՝ նա բացատրել է, որ իրեն բռնողները են եղել ՊԱԿ-ի մի ռուս գնդապետ եւ ադրբեջանական օմօնի աշխատողներ (մեկը՝ մայոր): Իրեն տարել են Աղդամ, ենթարկել զանազան տանջանքների ու ստորացումների, վերջում էլ ստիպել, որ թղթեր ստորագրի՝ խոստանալով այլեւս չզբաղվել ազգամիջյան կրքեր բորբոքող գործունեությամբ եւ այլեւս չմասնակցել «Միացում» կազմակերպության գործունեությանը:

Հաջորդ օրը կենտրոնական լրատվական մարմինները հաղորդեցին, թե իբր, քանի որ

Դաղամյանը երկար տարիներ գլխավորել է ԼՂԻՄ-ի ավտոբազան, նրան բռնել են նախկին աշխատակիցները եւ հաշիվ են մաքրել:

Դաղամյանն այս բոլորի առթիվ դիմեց ԳԽ-ի Նախագահություն, հատկապես նախագահ Լուկյանովին, պահանջեց քննել ու պատասխանատվության ենթարկել հանցագործներին: Սակայն սրան ոչինչ չհետեւեց, որից էլ գործին ծանոթ մարդիկ ենթադրում էին, որ ամեն ինչ կատարվել է վերնագույնի հանձնարարությամբ կամ համաձայնությամբ:

1990

Հունվարի 2-ին, միջօրեի դեմ, Աղդամից Շուշի գնացող մի ավտոշարասյուն (5 ավտոբուս, 1 բեռնատար եւ 1 զրահամեքենա), որն, իբր, 150 խաղաղ բնակիչներ էր փոխադրում Կրասնոյարսկի միլիցիական դպրոցի սաների ուղեկցությամբ, որոշել էր, ուղիղ ավտոմայրուղին թողած, ծռվել, Ստեփանակերտ մտնել եւ այնտեղ փորձարկման ենթարկել հայ մարդկանց համբերությունը: Հավանաբար, նախորդ տարվա հոկտեմբերի 10-ի փորձը գոհացուցիչ չի եղել, եւ Սվերդլովսկի ռազմական սաների ուսումնարանի արյունոտ փորձն էլ արժանի գնահատական չի ստացել...

Ստեփանակերտում շարասյունը կանգնեցրել են ջղագրգիռ քաղաքացիները, հարցուփորձ արել, թե այն ի՞նչ իրավունքով է քաղաք մտել եւ հիմա էլ մարդաշատ փողոցներում խլացնող հոնդյունով «զբոսնում է»: Ի պատասխան՝ զինվորականները կրակել են օդում, սպառնացել ու հայհոյել: Եւ այն ժամանակ առավել զայրացած քաղաքացիներից ոմանք քարեր են շպրտել ավտոբուսների վրա: Դրան հետեւել է զինվորականների «ռազմական պատրաստությունը», ավտոմատների կրակահերթերից մեկ տասնյակ հայ քաղաքացիներ վիրավորվել են: Մահացել են քանդակագործ Արմեն Հակոբյանն ու Քոլատակցի մի կին (Ռոզա Բաբայան):

Իհարկե, մարմնական վնասվածքներ են ստացել նաեւ ուղեւոր ադրբեջանցիներից մի քանիսը: Բայց ո՞ւմ է պետք եղել այդ նոր սադրանքը, որ, նախորդի պես, դարձյալ պետք է անպատիժ մնար, ինչպես նաեւ միութենական լրատվության կողմից ստանար սուտ ու հերյուրված մեկնաբանություն եւ գրգռեր բանից անտեղյակ հասարակության զայրույթը: Ըստ «Իզվեստիա»-յի **հունվարի 4-ի** հոդվածի՝ հայերը քաղաքի շուկայի մոտ հրակիզել են ավտոշարասյունը, նույնիսկ վառել մի ավտոմեքենա, եւ զինվորականներն էլ միայն պատասխան կրակ են բացել նրանց վրա, ու միայն մեկ հայ է վիրավորվել...

ԳԽ-ի արցախցի պատգամավորները Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից կազմակերպված այս նոր սադրանքի մասին հատուկ նամակով հաղորդեցին երկրի ղեկավար Գորբաչովին՝ պահանջելով, որ պատգամավորական հանձնաժողով ուղարկվի Ստեփանակերտ՝ դեպքի հանգամանքները տեղում ուսումնասիրելու եւ ճիշտ գնահատական տալու համար:

Այդ դեպքի առթիվ ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի հրապարակած հայտարարությունից էլ պարզվում էր, որ ավտոշարասյունն Ադրբեջանի այլ շրջաններից նոր բնակիչներ էր տեղափոխում Շուշի, եւ դա առաջին անգամը չէր:

Հունվարի 2-ի -լույս 3-ի գիշերը Կրկժանում ադրբեջանցիները հրազենի տարբեր տեսակներից գնդակոծել են հարեւան հայերի բնականները:

Հունվարի 3-ին Խոջալուի ադրբեջանցիները փակել են Ստեփանակերտ-Ասկերան ավտոճանապարհը եւ քարկոծել ճանապարհն անցնելու փորձ կատարող հայերի մեքենաները:

Հունվարի 4-ին Կրկժանի ադրբեջանցիները նորից գնդակոծել են հայերի բնակարանները: Կրակը դադարել է միայն պատասխան գործողությունից հետո:

Հունվարի 5-ին, իրականացնելով անցյալ տարվա նոյեմբերի 28-ի որոշման մի կետը, ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահությունը Վ.Կ.Ֆոտեեւին նշանակեց ԼՂԻՄ-ում միութենական վերստուգող-դիտորդ հանձնաժողովի նախագահ:

Այդ օրը միութենական ռադիոն, հեռուստատեսությունը, թերթերը լայնորեն արտացոլում էին նախորդ օրերին կիսատ-պռատ, ծամծմելով հրապարակած դեպքերը, որոնք տեղի էին ունեցել ադրբեջանա-իրանական սահմանի ամբողջ երկարությամբ եւ դեռ շա-

ունակվում էին՝ արմանք-զարմանքի մեջ պահելով ողջ խորհրդային ժողովրդին: Տեսնվա՞ծ բան է, որ Խորհրդային Միության սահմանը ոտքի տակ տան որեւէ հանրապետության բնակիչները եւ մնան անպատիժ:

Պատմում էին, որ դեռեւս դեկտեմբերի 4-ին Նախիջեւանի ադրբեջանցիները սահմանի մոտ խարույկներ են վառել, ցույցեր ու միտինգներ արել, զրույցի մեջ մտել Իրանի կողմից իրենց «ազգակիցների» հետ: Սահմանապահ զորքի հրամանատարներն այնքան են հասկացել, որ սրանք ուզում են միավորվել եւ միավորել իրենց հարավային ու հյուսիսային Ադրբեջանները:

Նույնը կրկնվել է նաեւ դեկտեմբերի 12-ին: Հետո էլ Նախիջեւանի, այսպես կոչված, Ժողովրդական ճակատի ղեկավարությունը սահմանապահ զորամասի հրամանատարին ներկայացրել է վերջնագիր, որով հայտնել է, թե իրենք դեկտեմբերի 31-ին պետք է միանան հարավի ցեղակիցների հետ, անհրաժեշտ է սահմանի ցանկապատերը հավաքել, ապա թե ոչ, այդ կանեն իրե՛նք: Բախումից հեռու մնալու համար հրամանատարությունն ընդառաջել է ադրբեջանական կողմին (չէ՞ որ նրանց ամեն ինչ թույլատրելի է...), ցանկապատը հավաքել որոշ տեղերում... Սակայն Ժող. ճակատը որոշել էր Նախիջեւանի հարավային ամբողջ սահմանը վերացնել, եւ դեկտեմբերի 31-ին ու հետագա մի քանի օրվա ընթացքում դա իրականացվեց: Ավերվեց 164 կմ սահմանը, ջարդեցին սարքավորումները, քանդեցին-հողին հավասարեցրին հատուկ շինությունները:

Հետո էլ հայտնի դարձավ, որ, նախիջեւանցիների օրինակին հետեւելով, սահմանն ավերել են նաեւ Ադրբեջանի հարավ-արեւելյան մյուս շրջանները, եւ, այսպիսով, շուրջ ութ հարյուր կմ երկարությամբ սահմանագիծը ոչնչացված է, ազատ ու բաց:

Հունվարի 5-ին Նախիջեւանի՝ այլեւս գոյություն չունեցող սահմանն են հասել ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Գիրենկոն, ԳԽ-ի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Նիշանովը, Ադրբեջանի ղեկավար Վեզիրովը եւ միութենական ու հանրապետական այլազան բազմաթիվ պաշտոնյաներ: Նրանք, իհարկե, հարգեցին նախիջեւանցիների ազնիվ մղումները՝ կապվելու անդրարաքսյան հարազատների հետ, ազատ երթեւեկ ունենալու եւ այն մշտական ու բանուկ դարձնելու: Նրանք էլ հո այն միամիտ արցախցիների խելքին չեն, որ վեր կենան, թե միանում ենք Խորհրդային Միության կազմի մեջ գտնվող ազգակից Հայաստանի հետ... Եւ, Նախիջեւանում հարցն այսպես ըմբռնողությամբ լուծելուց հետո, միութենական ղեկավարները որոշեցին լինել նաեւ ԼՂԻՄ-ում, այստեղ խոսել մարդկանց հետ, նրանց բան հասկացնել, ուղիղ ճամփի բերել...

Հունվարի 9-ին բարձրաստիճան, անկոչ հյուրերը պետք է ժամանեին Ստեփանակերտ: Վաղ առավոտյան քաղաքի կենտրոնական հրապարակից մինչեւ օդանավակայան ամբողջ ճանապարհը բռնված էր ՆԳՆ զորքով: Ժողովուրդն էլ, իմանալով, որ մոսկվացիների հետ պիտի ժամանի նաեւ Ադրբեջանի պատվիրակությունը՝ իր ստեղծած Կազմկոմիտեի հետ միասին, աշխատանքը թողեց, հորդաց քաղաքի փողոցները, փորձեց փակել օդանավակայանի ճանապարհը: Ավտոբազայի մոտ զինվորականները կրակ բացեցին ցուցարարների վրա եւ վիրավորեցին մի քանի հոգու: Դրանից հետո էր, որ քաղաքի ակտիվը հավաքվեց ժողովի եւ կուս. քաղկոմի առաջին քարտուղար Վ. Աղաջանյանին առաջարկեց հյուրերին ետ դարձնել, եթե նրանց նպատակն է նոյեմբերի 28-ի որոշումն ընդունել տալ եւ Պոլյանիչկոյի Կազմկոմիտեն տեղադրել մարզկենտրոնում: Այսքանն իմանալով՝ Գիրենկոն ու Նիշանովը ռազմական ուղղաթիռով Պոլյանիչկոյի խումբն ուղարկեցին Շուշի, իսկ իրենք թռան Բաքու՝ լրագրողներին հայտարարելով, որ, իհարկե, իրենք հասկանում են ղարաբաղցիների դժգոհությունը, բայց, միեւնույնն է, ոչինչ չեն կարող անել, եւ մնում է, որ հակամարտող կողմերը լեզու գտնեն իրար հետ, լուծեն իրենց բարդացած հարցը:

Հունվարի 9-ին թուրքերը պատանդ վերցրին Շահումյանի շրջանի 19 ղեկավար աշխատողների (շրջկոմի առաջին քարտուղար Վ. Աղաջանյանի գլխավորությամբ), որոնք Շահումյան էին վերադառնում Գետաշենից, ուր նրանք մասնակցել էին թուրքերի կողմից դաժանորեն սպանված հայ երկու մարդկանց թաղմանը:

Նույն օրը Հայաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանում քննարկվում էր հանրապետության 1990 թ. պետական բյուջեն, եւ որոշվեց ԼՂԻՄ-ի ժողովրդա-տնտեսական զարգացման խնդիրներն ու միջոցները եւս մտցնել նրա մեջ, քանի որ նախորդ տարվա դեկտ. 1-ի հայտնի որոշումով մարզը միացված էր Հայաստանին:

Հունվարի 10-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահությունը հատուկ որոշումով բեկանեց Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի ու ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի միացյալ նստաշրջանի որոշումը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ եւ ս.թ. հունվարին Հայաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանում ԼՂԻՄ-ի 1990 թ. ժողովրդատնտեսական զարգացման ծրագիրը Հայաստանի բյուջեի մեջ մտցնելու առթիվ ընդունված որոշումը, որոնք, իբր, հակաօրինական են եւ ոտնահարում են ինքնիշխան Ադրբ. ԽՍՀ իրավունքները:

Նախագահության նիստում ընդունվեց նաեւ որոշում այն մասին, որ Ադրբեջանը չի կատարել նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ իրեն վերաբերող առաջադրանքները (չի վերականգնել մարզային ղեկավար մարմինները, մարզի կարգավիճակը բարձրացնող միջոցներ չի մշակել, չի ամրապնդել մարզի իրավունքները եւն, եւն, այսքանի կողքին էլ, դեկտեմբերի 4-ին Ադրբ. ԳԽ-ի նախագահությունն ընդունել է որոշում, որով համարյա չեղյալ, անընդունելի է համարվում նոյեմբերի 28-ի որոշման կետերի մեծամասնությունը: Սակայն այսքանից հետո անգամ չէր բեկանվում Ադրբ. ԳԽ-ի Նախագահության որոշումը:

Նույն հունվարի 10-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի որոշումով էլ՝ նախորդ տարվա նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման առկայությամբ, աննպատակահարմար համարվեց ԼՂԻՄ-ի Կառավարման հատուկ կոմիտեի գոյությունը:

Հունվարի 11-ին միութենական լրատվական մարմինները հաղորդեցին, որ այդ օրը Բաքվում ժողովրդական ճակատի նախաձեռնությամբ տեղի է ունեցել բազմահազարանոց հանրահավաք, որը պահանջել է «հանրապետության ղեկավարության հրաժարականը, քանի որ այն անկարող է լուծել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը: Ելույթ ունեցողները նաեւ պահանջել են Բաքվից արտաքսել հայերին, կոչ են արել զանգվածաբար շարժվել ԼՂԻՄ-ի վրա, եթե կառավարությունը ձեռք չառնի անհետաձգելի միջոցներ»:

Հաղորդում էին, որ Լենքորանի ու Ջալալաբադի շրջաններում ԺՃ-ականներն ապստամբել, իշխանությունն իրենց ձեռքն են վերցրել, իսկ Շահումյանի ու Խանլարի շրջանների հայերի վրա շարունակվում են հարձակումներն ադրբեջանցիների կողմից:

Հունվարի 12-ին հաղորդեցին, որ Հադրութի շրջանի Հախուլլու գյուղում ադրբեջանցիները հարձակվել են կարգ պահպանող զինվորականների վրա, ծանր վիրավորել երկու հոգու, որոնցից մեկը մահացել է հիվանդանոցում:

Շահումյանի շրջանի Մանաշիդ գյուղի վրա հարձակվել են ադրբեջանցի զինված ավազակները եւ կռվի բռնվել գյուղը պահպանող ռուս զինվորության հետ: Սպանվել է զինվոր Ցիմբալյուկը, ծանր վիրավորվել են կրտսեր սերժանտ Սապֆիլովն ու կապիտան Վիկտոր Սպիրիդոնովը: Կապիտանը, որը, տեղափոխվեց Երեւան եւ բուժվում էր Վերականգնողական կենտրոնում, «Կոմունիստ» (Երեւան, ռուս.) թղթակցին պատմել է, որ դեկտեմբերին իր ջոկատը կռվել է Շուշիից Կրկժանի հայերի դեմ հարձակման եկած թուրքերի հետ, ապա տեղափոխվել Շահումյանի շրջան, ուր եւ Մանաշիդի հայերի դեմ պարբերաբար ասպատակության եկող թուրք բանդաներին դիմադրություն ցույց տալիս ծանր վիրավորվել է հունվարի 12-ին (նույն «Կոմունիստ»ի հունվարի 15-ի համարը):

Հունվարի 12-ին Ադրբեջանի ԳԽ-ի Նախագահությունը, ելնելով ԽՍՀՄ ԳԽ-ի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ընդունած եւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի ս.թ. հունվարի 10-ին ընդունած որոշումներից (երկուսն էլ ԼՂԻՄ-ին վերաբերող)՝ ստեղծեց Ադրբեջանի Կազմկոմիտե, որն, իբր, պիտի գործի ԼՂԻՄ-ում՝ նրա կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար մարմինները վերականգնելու եւ տնտեսական ու վարչական կյանքը կարգավորելու ծրագրով:

Հունվարի 13-ին Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի նստաշրջանի անունից Գորբաչովին հղվեց տագնապի նամակ-հեռագիր, որի մեջ գրված էր. «Ադրբեջանի ծայրահեղական ուժերի կողմից Բաքվում, Շահումյանի ու Խանլարի շրջաններում, Գետաշեն, Ազատ, Կա-

մո եւ բնակավայրերում ապրող հայերի դեմ կատարված զինված բացահայտ հարձակումների հետեւանքով ստեղծվել է արտակարգ իրավիճակ: Տեղի ունեն սպանություններ ու հրկիզումներ, շրջափակում են ճանապարհներն ու կամուրջները, պատանդներ են վերցվում: Տանջվում են անմեղ կանայք, երեխաները, ծերերը: Այդ ամենը Հայաստանում բերել է իրավիճակի ծայրահեղ սրման: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը հարկադրված էր դադարեցնել նստաշրջանը: «Նկատի առնելով ստեղծված կացությունը՝ հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ձեզ է դիմում՝ պահանջելով ձեռնարկել անհետաձգելի միջոցներ՝ ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը, կասեցնելու բարբարոսական գործողությունները, որոնք կարող են հասցնել անուղղելի, կործանարար հետեւանքների ամբողջ գոտում,-ասված էր ԳԽ-ի Նախագահությանն ուղարկած դիմումի մեջ:

Նույն օրը Գետաշենի գյուղխորհրդի նախագահ Գ. Գյուրջյանը հաղորդել էր, թե իրենց գյուղի ու հարեւան Ազատի վրա զինված հարձակումներ են եղել, եւ միայն ՆԳՆ զինվորության ուժերով է, որ կասեցվել է արյունահեղությունը:

Եւ այդ օրն էլ Բաքվի գազազած ամբոխները փողոցներն ու հրապարակներն էին թափվել՝ ժողովրդական ճակատի հակահայկական կոչերով, կարգախոսներով, հանրապետության ղեկավար Ա. Վեզիրովի՝ հենց այդ օրը հեռուստատեսությամբ ունեցած ելույթով ոգեւորված: Քարտուղարն այդ ելույթում պահանջում էր ազգովին միասնանալ, կազմել ահեղ մի բռունցք, ջախջախել թշնամու գլուխը, որ Լեռնային Ղարաբաղն է իր Ստեփանակերտով: Մենք ոչնչացրել ենք կուսակցության մարզկոմը,-ասել է նա,-դուրս ենք քշել Կառավարման հատուկ կոմիտեն եւ հիմա էլ մեր ճանապարհից կքշենք բոլոր նրանց, ովքեր ընդդիմանում են, ձեռք բարձրացնում Ադրբեջանի ամբողջականության ու անկախության վրա:

Այս կոչերով հարբած ամբոխները հարձակվել են հայերի դեմ: Իսկ կենտրոնական լրատվական մարմինները, անկասկած, ո՛չ առանց Գորբաչովի հանձնակատարների խորհուրդների, իրենց սովորական մշուշն էին ցանում տեղի ունեցող հակահայկական բարբարոսության վրա: Իբր, «Բաքվում շարունակվում են ազգամիջյան բախումները, որոնցում կան նոր զոհեր: Խանլարի ու Շահումյանի շրջաններում տեղի ունի հրաձգություն: Մի քանի տեղեկությունների համաձայն՝ հակամարտող կողմերը գործադրում են ուղղաթիռներ՝ ներկված համարանիշերով...»:

Սա ՏԱՍՍ-ի հաղորդումն է՝ հրապարակված «Իզվեստիա»-ի հունվարի 14-ի համարում: Բայց այդ ի՞նչ ազգամիջյան բախումներ են Բաքվում: Մի՞թե հայերն էլ կռվող կողմ են: Կամ էլ Խանլարի ու Շահումյանի շրջաններում հայերը ռազմական ուղղաթիռներ ունեն, որ ներկված համարանիշերով են վարում թուրք վայրագ ջարդարարների դեմ, որպեսզի ռուս հրամանատարները գլուխ չհանեն:

Ազգամիջյան բախումներ էին, եւ հենց ամսի 13-ին էլ Բաքվի փողոցներում թափված էին ցեղասպանության ենթարկված հայերի դիակները, իրենց բնակարաններից դուրս շպրտված, կողոպտված ու ջարդված նրանց ազգակիցները լաստանավերով փոխադրվում էին Կրասնովոդսկ, որպեսզի այնտեղից էլ տարածվեն անհայտ ու անորոշ ուղիներով...

Միայն Երեւանից ստացված լուրերն են պարզ նշում, որ հանրապետության բնակչությունը տագնապած ու զայրացած է հայրենակիցների դեմ Բաքվում, Շահումյանի ու Խանլարի շրջաններում, Ադրբեջանի մնացած վայրերում գործադրվող ջարդերի համար:

Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմը, ԳԽ-ի Նախագահությունը, Մինիստրների խորհուրդը հրապարակեցին կոչ՝ պահանջելով, որ երկրի կենտրոնական մարմինները վերջ դնեն «Ադրբեջանի տարածքում հայ ժողովրդի դեմ կիրառվող բռնության ու դաժանության չդադարող գործողություններին, տան դրանց քաղաքական գնահատականը»:

ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդն էլ մարզի բնակչությանն ուղղված կոչով պահանջում էր պատրաստվել դիմակայության, արժանի հակահարվածի, եթե ադրբեջանական արնախումները կփորձեն ձեռք բարձրացնել իր ազատության համար ոտքի ելած արցախահայության դեմ:

Հունվարի 14-ին Երեւան ու Բաքու ժամանեցին կենտրոնական ղեկավարության ներ-

կայացուցիչները: Երեւանում ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ն. Սլյունկովն ականատես եղավ նույն օրը կազմակերպված հանրահավաքին (300 հազար մարդ էր հավաքվել Թատերական հրապարակ եւ շրջականեր), համոզվեց, որ հայությունն ամենայն խստությամբ դատապարտում է ադրբեջանցիների կազմակերպած եւ կենտրոնի թողտվությամբ իրականացվող եղեռնը հայ բնակչության դեմ:

Հունվարի 15-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության նիստը (Գորբաչովի ղեկավարությամբ), որը, քննարկելով Անդրկովկասում տիրող անկառավարելի իրավիճակը, հրապարակեց որոշում, որի պարզ մարդկային քննությունը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի թրքամոլ ու ստոր չարագործ է Գորբաչովը, որը խրախուսում է հայասպան թուրքին, խեղդում եւ ուժաքափ անում այն հայերին, որոնք դեռեւս չեն ենթարկվել ցեղասպանության:

Որոշման ներածականում ասված է՝ Ադրբեջանում իրականացված եւ շարունակվող վայրագությունների համար հիմք են եղել «Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող, ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը չհամապատասխանող միջոցառումները, որոնք ընդունվել են Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կողմից»: «Այժմ հատկապես սրվել է իրավիճակը Բաքու, Գանձակ քաղաքներում եւ մի շարք բնակավայրերում: Գործը հասնում է սպանության, կողոպուտների, խորհրդային իշխանությունները զենքով խորտակելու փորձի, ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ ամրագրված պետական-հասարակական կարգի բռնի փոփոխության: Այս ամենի համար Ադրբ. ԳԽ-ի Նախագահությունը դիմել է Կենտրոնին՝ ձեռք առնելու համապատասխան միջոցներ: Ուստի եւ գորբաչովյան ԳԽ-ի Նախագահությունը որոշում է.

«1. Հայտարարել արտակարգ դրություն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում, նրան հարող Ադրբեջանական ԽՍՀ շրջաններում, ինչպես նաեւ ԽՍՀՄ պետական սահմանի գոտում»:

Ուրեմն, Բաքվում եւ ադրբեջանական ուրիշ բնակավայրերում կոտորում են հայ մարդկանց, փորձում են զենքով փոխել պետական կարգը, եւ իմաստուն Գորբաչովը դրա համար ԼՂԻՄ-ում է արտակարգ դրություն հաստատում:

Որոշման երկրորդ կետով իշխանության մարմիններին իրավունք է տալիս արտակարգ դրության տակ դրված վայրերում՝

Արգելել զանգվածային միջոցառումները, հսկողություն սահմանել զանգվածային լրատվության միջոցների վրա,

Արգելել կազմակերպությունների հակաօրինական միջոցառումները կամ վերացնել դրանք՝ կազմակերպությունները,

Քաղաքացիներին ընդգրկել աշխատանքի հիմնարկներում, ձեռնարկներում ու կազմակերպություններում,

Պարետային ժամ մտցնել, սահմանափակել քաղաքացիների ելումուտը, նրանց ժամանակավոր արտաքսել շրջաններից եւն, եւն, հատկապես զինվորության բոլոր տեսակների՝ օդային ուժերից մինչեւ ռազմածովային զորամասերը, ընդգրկումն այս միջոցառումներին՝ նրանց վերապահված ամեն տեսակ իրավունքներով, ընդհուպ մինչեւ կասկածի ենթակա մարդուն ազատազրկելն ու 30 օր կալանքի տակ պահելը:

Այսպես, ուրեմն, ԼՂԻՄ-ում՝ այսօրինակ դժոխային պայմաններ է ստեղծում ինքը՝ Գորբաչովը, ԳԽ-ի Նախագահության անունից, իսկ հայոց եղեռնի դաշտ դարձած Բաքվում, Գանձակում եւ ուրիշ վայրերում սահմանելիք կարգի իրավունքը տալիս է Ադրբ. ԳԽ-ի Նախագահությանը՝ կուզի, որեւէ բան կանի, չի ուզի, չի անի: Իսկ Հայաստանի ղեկավարությունը... Այստեղ արդեն խոսքը թշնամական ու սպառնալից է. «Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախահագությունից պահանջվում է. ամենավճռական քայլեր ձեռնարկել վերջ տալու այս հանրապետության տարածքից գնացող սադրիչ գործողություններին, որոնք բորբոքում են ազգամիջյան կրքեր եւ ազգային թշնամանք երկու ժողովուրդների միջեւ»:

Հունվարի 15-ին Մոսկվայի Պուշկինի հրապարակում տեղի ունեցավ մեծ հանրահավաք, որին մասնակցում էին Բաքվից փախած ռուսներ, հայեր, այլազգի քրիստոնյաներ: Նրանք ասում էին՝ Ադրբեջանի մայրաքաղաքն ու մնացած բնակավայրերը դժոխք

են դարձել քրիստոնյաների համար. ադրբեջանցի ջարդարարները կողոպտում, կոտորում կամ դուրս են քշում ոչ միայն հայերին, այլեւ բոլոր քրիստոնյաներին՝ անխտիր, ռուսներին՝ առաջին հերթին, որովհետեւ,-հայտարարում են նրանք,-ռուսներն են բռնագրավել իրենց առասպելական երկիրը, ոչնչացրել իրենց լավագույն, իմաստուն ներկայացուցիչներին, ոտքի տակ տվել իրենց սուրբ հավատը: Դրա համար էլ Ադրբեջանում այլեւս չպիտի մնա ո՛չ մի ռուս, ո՛չ մի այլադավան: Փախստական ռուս ուսուցչուհին պատմում էր.

– Շատ տների ճակատներին ցուցանակներ էին՝ «Ռուսները բռնագրավիչներ են», «ռուսները խոզեր են»: Իմ մայրը աշխատանքի բաժանումով է Կուրսկից եկել ադրբեջանական լեռնային մի խուլ գյուղ՝ երեխաներին ռուսաց լեզու սովորեցնելու: Դա երեսուն տարի առաջ է եղել... Ես դպրոցում երկրորդ տարին էի աշխատում: Մի շաբաթ առաջ եկա դպրոց, միջանցքի պատին փակցրած թղթի վրա գրված էր. «Ռուսաց լեզվի ուսուցչիներ, գնացե՛ք, դարձեք հավաքարարներ»: Ասում եմ՝ «Երեխաներ, այս ի՞նչ եք արել»: Իսկ նրանք թքոտում են վրաս...» («Учительская газета» 1990, N 5):

Հունվարի 15-ին Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության ընդլայնված նիստը քննարկեց Ադրբեջանի հայ բնակչության դեմ իրականացվող եղեռնի հարցը: Ընդունվեց եւ ԽՍՀՄ ակադեմիային ու խորհրդային հանրապետությունների ակադեմիաներին, նրանց ինստիտուտներին, արտասահմանյան ակադեմիաներին ուղարկվեց կոչ, որի մեջ ասվում է. «Հայաստանի ակադեմիան աշխարհի բոլոր գիտնականներին է դիմում՝ խնդրելով բողոքի ձայն բարձրացնել ընդդեմ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հայ ժողովրդի բարբարոսական բնաջնջումի: Սումգայիթի անպատիժ եղեռնից հետո վայրագության նոր ալիքն է բարձրացել այս օրերին եւ կլանում է Բաքվի ու ադրբեջանական մյուս բնակավայրերի հայությանը»:

Հունվարի 16-ին Բաքվում տեղի ունեցավ անօրինական մի բարբարոսություն. հրդեհի մատնվեց քաղաքի կենտրոնում գտնվող հայկական եկեղեցին: Այն կառուցվել է 19-րդ դարում՝ կողքի փառահեղ գրադարանի շենքի հետ միասին: Գրադարանը Հայկական բարեգործական ընկերության ծախսերով է կառուցվել: Այստեղ առաջին գրադարանավար-աշխատակիցներից մեկն է եղել Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: Խորհրդային կարգերի օրոք դարձել է Ադրբեջանի խոշորագույն, ամենահարուստ գրադարանը՝ հայկական բաժնով հանդերձ: Կողքին, պատկից միշտ էլ գործել է եկեղեցին: Եւ հիմա այս մեկը հրի ճարակ են դարձրել,-պատմում են վկաները՝ լռելով գրադարանի մասին:

Ադրբեջանի ամենամաղձոտ ազգայնամոլներից մեկը, որ ԺՃ-ի ղեկավարներից է նաեւ, խոստովանել է, թե եկեղեցու հրճարակումն ինչպես նաեւ Հայաստանի դեմ կատաղի հակամարտության բորբոքումը իրենց կուսակցության գործն է: Ասում է Ժող. ճակատի աջ թեւը, հակամարտությունն արյունահեղ բախումների վերածողը, որին հովանավորում էր հանրապետության ղեկավարությունը: «Բաքվում կրակի է մատնվել հայկական եկեղեցին,-շարունակում էր նա:-Ընդ որում միլիցիան ոչ մի կերպ ուշադրություն չի դարձրել այդ վանդալիզմին»: Միլիցիան, ուրեմն եւ հանրապետության ղեկավար իշխանությունները:

◇ ◇ ◇

Այդ օրը Շուշիի ու հարակից ադրբեջանական բնակավայրերի միացյալ հանրահավաքի մասնակիցները, Ստեփանակերտը բնաջնջելու կոչերից ու ծրագրերի հրապարակումից հետո, շարժվել են դեպի մարզի մայրաքաղաքը խմելու ջուր ապահովող ջրատարի ակունքը՝ Ղայբալիշենի մոտ, այն ավերել:

Նույն օրը թուրքի հարձակումներ են եղել մարզի հայկական մի շարք գյուղերի վրա: Օրինակ, Աղդամի շրջանի Ավդալ ու Գյուլափլի գյուղերից գնդակոծել են Մարտունու շրջանի Ավդուռ ու Մյուրիշեն գյուղերը, որոնց պաշտպանության համար (այս անգամ ժամանակին) տեղ է հասել Մարտունում տեղակայված ռազմական ջոկատը:

Հունվարի 17-ին «Իզվեստիա»-ի հատուկ թղթակիցներ Վ. Լիտովկինն ու Ս. Մոստովշչիկովը հաղորդեցին ընդարձակ մի տեղեկատվություն Բաքվի դեպքերի մասին՝ պատ-

մելով, որ «Բաքվում տեղի ունեցող դեպքերը շշմեցրել են Ադրբեջանի մայրաքաղաքի բնիկ քաղաքացիներին, որոնք մինչեւ վերջին ժամանակները համարվում էին հյուրընկալության եւ մարդու նկատմամբ ցուցաբերվող բարեկիրթ վերաբերմունքի օրինակ: Բոլորը, ում հետ խոսել ենք անցած օրերին, զարմացած են,-գրել են նրանք,-այստեղ ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ այս ամենը: Դեպքերի ականատեսները պատմում են, թե ինչպես մարդկանց դուրս էին շպրտում պատուհաններից ու տներից, սպանում էին ամրանների հարվածներով, դանակահարում: Հասուն տղամարդիկ չեն թաքցնում իրենց վախը, երբ պատմում են, թե ինչպես մի երկու օր առաջ երկաթուղային կայարանի շենքի մոտ կենդանի-կենդանի վառել են չորս մարդու», իհարկե, հայերի:

Երկաթուղային կայարանը կրում է Սաբունչինսկի անունը, որի շուրջը Բաքվի ամենամարդաշատ վայրն է: Ուրեմն, այնտեղ չորս հոգու կենդանի-կենդանի վառել են, եւ փրկության հասնող չի եղել, Բաքվին վայել այս «բարեկիրթ վերաբերմունքը» կանխող մի մարդ չի գտնվել:

Ասում են. «Սպաներն ու զինվորները հայ փախստականներին ուղեկցում են ծովային նավահանգիստ, ուր նրանց փոխադրում են լաստանավերով կամ օդանավակայան, ուր նրանց պաշտպանության տակ են առնում ուրիշ զորամասեր: Շատ սպաներ ու զինծառայողներ իրենց տներում թաքցրել են այն հայ ընտանիքները, որոնք փող չունեն տեղափոխվելու համար կամ ուղղակի գնալու տեղ չունեն:

– Դա շա՜տ վտանգավոր է,-ասել է 3-րդ վաշտի հրամանատար, կապիտան Ալեքսանդր Բոգդանովը,-մեր շատ սպաների բնակարանները դրա համար գրոհի են ենթարկվել: Երեկ մեզ զգուշացրել են, թե պատանդ կվերցնեն մեր կանանց եւ առջեւից քշելով՝ կգրոհեն ծովային կայարանի վրա, ուր հավաքված են հայ փախստականները: Ամբողջ գիշեր մեր հատուկ պահակակետերը ոտքի վրա են եղել:

... Տեղական բնակիչները համոզված են, որ Բաքվի անկարգությունները (անկարգություննե՞րը, կենդանի-կենդանի մարդ վառելն անկարգությո՞ւն է.-Բ.ՈՒ.) մեկ հիմնական պատճառ ունեն. Հայաստանից հեռացած ադրբեջանցինե՛րը,-գրում են թղթակիցները:-Եղած տվյալներով՝ այստեղ նրանք մի քանի տասնյակ հազար են: Հարկադրված լինելով հեռանալ՝ հիմնականում գյուղական վայրերից, Բաքվում նրանք չեն կարողանում դասավորել իրենց կյանքը, չունեն մշտական բնակարան... Դա էլ պատճառ է դարձել կատաղության...»:

Թղթակիցները հաղորդում են նաեւ, որ տեղացիները, իմանալով իրենց ո՛վ լինելը, հարց են տալիս. «Այս դեպքերը մեր քաղաքում վաղուց էին կուտակված: Կենտրոնական մամուլն ինչո՞ւ էր լռում» («Իզվեստիա», 1990, հունվ. 18):

Լռել են, որովհետեւ կարգադրված էր լռել եւ թմբկահարել ինտերնացիոնալ Բաքվի բնակչության հյուրասիրության ու բարեկիրթ վերաբերմունքի հեքիաթը:

Այդ օրը, **հունվարի 17-ին**, ԽՄԿԿ Կենտկոմում, Գորբաչովի գլխավորությամբ, երկրի ղեկավարները հանդիպում ունեցան Հայաստանի ղեկավարության հետ: Գորբաչովն ու գործակիցները ձեւացնում էին, թե շատ են մտահոգված Այսրկովկասի իրադրությամբ: Սակայն Բաքվում շարունակում էին ջարդել հայերին, կողոպտել, մերկ ու դատարկաձեռն վռնդել իրենց տներից... Եւ վճռական ոչ մի քայլ չէր գործադրվում այդ հրեշավոր չարագործությունը դադարեցնելու համար:

Արտակարգ դրության դաժան պայմանները կաշկանդել էին արցախահայությանը: Իսկ տեղական թուրքերն առավել ազատ ու անկաշկանդ գործում էին, որովհետեւ լեզու էին գտել ՆԳ զորամասերի հետ, պատժվելուց վտանգ ու վախ չունեին: Հունվարի 17-ին արդեն Մալիբեյլիից համարձակ գնդակոծում էին Ստեփանակերտի հարավային արվարձանը: Սրխավենդից գնդակոծել էին նույնիսկ հարեւան Կիչան գյուղում տեղակայված բանակային զորակետը: Իսկ Ստեփանակերտում, թվում էր, կանգ է առել կյանքը: Մեկ էլ հանկարծ գիշերվա կեսին կրակոցները հիշեցրին, որ արթուն մարդիկ կան, պատրաստ են չարության, արյուն թափելու: 15-ի գիշերը Կրկժանի թուրքերն սկսել էին գնդակոծել հարեւան հայերի տները, հրդեհեցին նրանցից մեկը: Այն ժամանակ հայերը հակահար-

ծակման անցան, վառեցին երեք տուն եւ բարձրախոսներով էլ հայտնեցին, թե այսուհետ այդպես է լինելու. մեկին՝ երեք:

Քաղաքի պարետատան ջոկատներից մեկը փորձեց մտնել Կրկժան, դադարեցնել կռիվը: Սակայն անկանոն կրակոցներից զգուշանալով ետ դարձավ:

ՏԱՍՍ-ի հաղորդման համաձայն՝ դրությունը ծանր էր Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի ենթաշրջանի հայության համար: Ներքին զորքերի ջոկատներ կան, իհարկե, որոնց գործն է կարգավորել վիճակը, թույլ չտալ արյունահեղության բորբոքում: Սակայն սրանք էլ գիտեն, որ ադրբեջանական ավազակախմբերը զինված են իրենցից ավելի լավ, ունեն ավտոմատներ, գնդացիրներ, նռնակներ ու ռումբեր: Կան նաեւ հակակարկտային թնդանոթներ, որոնցով հրետակոծում են ռազմական ուղղաթիռները: Եւ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ ներքին զորքերի՝ ոչ այնքան հարուստ զինավառություն ունեցող միավորումները խուսափում էին նրանց հետ հանդիպելուց:

Բաքվի հայության հարցը լուծվել էր ըստ հին սովորության՝ հիմնականում երեք օրվա ընթացքում: Չէ՞ որ ամեն ինչ ծրագրված, պատրաստ էր վաղուց: Ռուս փախստականներից մեկը պատմում էր, որ «Անցյալ տարվա վերջին բնակվարչությունների գրասենյակները ամբողջ քաղաքում բոլորից պահանջել էին լրացնել ցուցակներ, իբր, մթերքների քարտեր ստանալու համար: Ցուցակներում պիտի նշվեր նաեւ ազգությունը: Երբ ջարդերն սկսվել էին, ծայրահեղականների ձեռքերին ստույգ հասցեներն էին, թե որտե՞ղ են ապրում հայերը, որտեղ՝ ռուսները, որտեղ՝ խառն ընտանիքները եւն: Դա ծրագրված ազգայնամոլական գործողություն էր» («Учит. газета», հունվ. 25):

Ուրեմն, առաջինը հայերի հետ պիտի հաշիվ մաքրեին, այն էլ հիմնավոր: Նույն ռուս փախստականն այս առթիվ շատ հետաքրքիր մի մանրամասն էլ է հաղորդել: Ասում է. «Ինքս եմ տեսել, երբ հային վռնդեցին բնակարանից, անմիջապես հայտնվեց նոր տերը՝ պաշտոնական օրդերը ձեռքին: Հասկանալի է. շրջգործկոմում այն վաղուց պատրաստ է եղել, միայն թիվը պիտի դրվեր» (նույն տեղում):

Բաքուն այսքան բծախնդրորեն նախապատրաստված է եղել իր նոր չարագործությանը: Եւ հայերի հետ այն իրականացնելուց հետո անցել է շարունակությանը, որ ռուսների ու ռուսախոս մյուս քրիստոնյաների հետ պիտի լիներ:

Գորբաչովը երեւի թե մտածել է, որ Բաքվում հարվածն իջնելու է միայն հայերի գլխին: Չէ՞ որ ինքը դեռեւս երկու տարի առաջ էր զգուշացրել Սիլվա Կապուտիկյանին ու Զորի Բալայանին: Մտածել է, որ ավելի քան երկու հարյուր հազար հայերի հետ ազատ, անկաշկանդ ու անպատիժ հաշիվ մաքրելով՝ Բաքվի հայի վիճակը գոնե մի լավ դաս կդառնա արցախահայության, նրա թիկունքում կանգնած Հայաստանի ու Սփյուռքի համար, եւ դրանով ինքը համ գլխից կազատվի, համ գլխացավից: Այդպես էր մտածել, դրա համար էլ որոշում ընդունեց հունվարի 15-ին եւ երկու օր առաջ Բաքվում սկսված հայկական ջարդերը կասեցնելու, գոնե նրա վերջը խափանելու համար որեւէ այնպիսի կետ չմտցրեց, թեկուզ Բաքուն եւս արտակարգ դրության տակ չառավ: Այլ թողեց, որ սկսված հայկական եղեռնագործությունն ավարտվի հիմնովին, մինչեւ վերջ:

Իսկ այն արագորեն կատարվեց, որովհետեւ ոչ միայն ժողճակատային ավազակախմբերն էին գործում՝ առանց վայրկյան կորցնելու (կոտորում էին, ավերում, սպանությամբ էլ չգոհանալով՝ դիակները վառում կենտրոնական հրապարակներում), այլեւ փրկարար զինվորական ծառայողներն էին իրենց պարտքը կատարում ամենայն բարեխղճությամբ. ռազմական ինքնաթիռները գործում էին բոլոր ուղղություններով՝ դեպի Երեւան, Մոսկվա, Կրասնոդար ու Միջին Ասիա: Ռուս մի թղթակից հաղորդում էր, թե Բաքվից Կրասնովոդսկ հայեր փոխադրող ամեն մի լաստանավ, որ կարող էր միայն 250 մարդ վերցնել, բեռնվում էր 1700 փախստականներով («Իզվեստիա, հունվ. 19):

Գորբաչովն ուրախ պիտի լիներ. իրականացավ, վերջապես, իր իմաստուն կանխատեսությունը (թե՞ ղեկավար հանձնարարականը): Ադրբեջանը, ի պատասխան Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման պահանջի, հաշվեհարդար տեսավ Բաքվի ավելի քան 200 հազար հայերի հետ: Սակայն այդ չարագործն իր հաշիվների մեջ չարաչար սխալվեց.

ադրբեջանցի թուրքի ախորժակը հայերի վրա միայն բացվեց ու գրգռվեց: Եւ նրանց հաշիվը փակելուց հետո անմիջապես էլ շուռ եկավ դեպի ռուսն ու ռուսախոս մյուս քրիստոնյաները: Եւ դա կատարվեց Ադրբեջանում ամենուրեք, Բաքվից մինչեւ Շաքի, Խաչմասից մինչեւ Սալյան: Այն օրերին Ադրբեջանի տարածքից միայն զինվորականների ընտանիքների 30.232 անդամներ բռնագաղթի ենթարկվեցին Ռուսաստան: Այսքանը՝ միայն զինվորականների ընտանիքների անդամներ: Իսկ Բաքուն, որ Այսրկովկասում ամենառուսական քաղաքն էր համարվում հնուց ի վեր, ինչքա՞ն ռուս ու ռուսախոս բնակիչներ ուներ, որոնց պետք է դարձներ աստանդական ու բախտավեր:

Եւ մի՞թե այսքանով պիտի բավարարվեր թուրքը, որ գնալով դառնում էր առավել անսանձ ու ագահ, այն հրեշավոր կրքերի գերին, որոնք անցյալ տասնամյակներին թմրած են եղել խորհրդային կարգերի սրկած թույներից կամ սանձված այդ նույն կարգերի շղթաներով:

Հունվարի 18-ին ԼՂԻՄ-ի ու հարակից շրջանների արտակարգ դրության պարետ գեներալ-մայոր Կոսոլապովը, 15-ին հրապարակված գորբաչովյան հրամանագրի իրականացման համար, արձակեց իր հրամանը, որով վերացված էին համարվում ԼՂԻՄ-ի «Միացում» ժողովրդական շարժում կազմակերպությունը, Ազգային խորհուրդը, երիտասարդական միությունը, մարզի բնակչության համար ստեղծում այնպիսի վիճակ, որ կարելի էր մտածել, թե նրան առել են համակենտրոնացման ճամբարի մեջ:

Հունվարի 19-ին լրատվական մարմինները հաղորդում էին, թե Ադրբեջանի շրջաններում արդեն տեղի ունեն հարձակումներ տեղական կառավարական մարմինների վրա: Բաքվի փողոցներն ու հրապարակները լիքն էին ապստամբ ամբոխներով: Հասնելով Կուս.կենտկոմի ու Գերագույն խորհրդի նախագահության շենքերին՝ նրանք պահանջում էին կառավարության հրաժարականը: Ժողովրդական ճակատի առաջնորդներն արդեն իրենց մեջ բաժանել էին հանրապետության ղեկավար պաշտոնները եւ հանրահավաքներում հանդես էին գալիս այդ պաշտոններով: Նրանք ամենից շատ խոսում էին խորհրդային իշխանությունը վերացնելու եւ ռուսական բռնատիրությունից ազատագրվելու մասին:

Ժողճակատն արդեն բռնագրավել էր Ռադիոհեռուստատեսությունը, պաշարել Սալյանի զորանոցները, որոնցում տեղավորված էր Բաքվի ռազմական ուժերի հիմնական մասը, քաղաքում հայտարարվել էր հատուկ դրության ռեժիմ եւ սպասվում էր, որ խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները հանձնվեն Ժողճակատի ողորմածությանը...

Կենտրոնը գիտեր, որ Բաքվում ոտքի է ելել ամբողջ թուրք բնակչությունը: Բռնված են բոլոր հրապարակները, փակ են եւ հատուկ հսկողության տակ առնված քաղաք մտնող ճանապարհները: Խեղդվում էր խորհրդային իշխանությունը:

Եւ Գորբաչովը հիմա՛ որ Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարեց՝ հատուկ նշելով, որ դա հունվարի 20-ից է սկսվում՝ «Նրա (Բաքվի) տարածքում իրականացնելով ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահության 1990 թ. հունվարի 15-ի հրամանագրի կիրառությունը»:

Այս հրամանագիրը կատարելու, ավելի ճիշտ՝ նրա գործունեությունը Բաքվի տարածքի վրա կիրառելու համար անհրաժեշտ պիտի լիներ դիմել արտակարգ միջոցառումների: Զորք պիտի մտցվեր քաղաք, որը լիովին Ժողճակատի ձեռքին էր, ելքի ու մուտքի բոլոր ուղիները բռնված ապստամբ, խառնիճաղանջ ամբոխներով: Կենտրոնական լրատվական մարմիններն ասում էին՝ քաղաք զորաջոկատներ են մտցվում միայն ուղղաթիռներով, քանի որ ուրիշ ճանապարհ չկա: Իսկ 21-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, որ օդանավակայանից քաղաք բերող խճուղով գիշերն անհամար զրահամեքենաներ են շարժվել: Այս գրոհի դեմ 14-15 հազար ըմբոստների գլուխն անցած է եղել Գերագույն խորհրդի նախագահ Կաֆարովան, որն իր պաշտոնի անունից հրամաններ է ծկլթացել զրահամեքենաների հեղեղի դեմ: Սակայն գեհենային այն դղրդոցի մեջ ո՞վ պիտի նրան լսեր»... Մեքենաները շարժվել, քաղաք են մտել՝ թրթուռների տակ ճզմելով հարյուրավոր ապստամբների... Եւ դրանից հետո էր, որ նույն Կաֆարովան «Ազատություն» ռադիոյի լսափողի մեջ դողում էր, թե Գորբաչովի խղճի վրա է տանկերի ու մյուս զրա-

համեռնանների տակ ճզմված 14 հազար անմեղ ադրբեջանցիների արյունը։ Հենց միայն դրա համար Գորբաչով հրեշի գլուխը պիտի կտրել։

Այդ օրերին Բաքվում ադրբեջանցիների սպանված զոհերի մասին իրենք՝ ադրբեջանցիները առասպելական թվեր էին տարածել։ Օրինակ, Ռեյտեր գործակալության թղթակից Մ. Աղաեւը հաղորդել է, թե Բաքվի փողոցները լիքն են դիակներով, անմեղ արյամբ։ Զորքը կոտորում է խաղաղ բնակչությանը։ Իսկ ԽՍՀՄ Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ-գնդապետ Բ. Օմելիչեւը այդօրինակ զառանցանքները հերքում էր՝ հաստատելով, որ հունվարի 21-ի վրա, այսինքն՝ երբ հիմնականում ավարտված էին բախումները ադրբեջանցիների ու զինվորության միջեւ, սպանվել են 60 քաղաքացիներ (հասկացիր՝ ադրբեջանցիներ), 14 զինվորականներ, եւ վիրավորվել են 76 զինծառայողներ։

... Նույն օրն էլ քաղաք մտած, դրության տերը դարձած բանակային ու ՆԳՄ զորամասերի պաշտպանությամբ տեղի ունեցավ Ադր. կուս. Կենտկոմի բյուրոյի նիստը, որը, Ա. Վեզիրովին Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից ազատելով, բյուրոյի ղեկավարությունը հանձնեց նրա երկու անդամներին՝ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Այազ Մութալիբովին ու Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոյին։

Դարձյալ նույն օրը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Գորբաչովը եւ փորձեց խորհրդային ժողովրդին ու համայն մարդկությանը բացատրել տեղի ունեցածը՝ պատճառներով, իրական հանգամանքներով ու արդյունքով հանդերձ։ Իհարկե, ինչպես բնավորությունն ու նախասիրությունները էին պահանջում, նրա այս խոսքը եւս հեռու էր ճշմարտությունից ու ազնվամտությունից։ Համընդհանուր չարագործությունները ու հակապետական ապստամբությունը Բաքվում էին կատարվել, իսկ ինքը սակին-գլխին Հայաստանն ու հայերին էր հիշում, Հայաստանում իրականացված, իբր թե, հակամարդկային գործերը՝ նույնիսկ հենց այդ օրերի առումով (երբ այդ օրերին Հայաստանում ու ԼՂԻՄ-ում նման ոչ մի քայլ չի կատարվել, եւ հայ ժողովուրդը միայն բողոքել է իր հանդեպ գործադրվող բռնությունների դեմ)։

Երեկոյան ԽՄԿԿ Կենտկոմում տեղի ունեցավ երկրի վերին ղեկավարության հանդիպումը Ադրբեջանի ղեկավարների հետ, ծրագրվեց Ադրբեջանում կարգ ստեղծելու, կյանքը նորմալ հունի մեջ դնելու աշխատանքը, որի սահմաններում, պետք է կարծել, ամենամեծ տեղ պիտի բռներ արցախահայությանը խեղդելու, դրանով էլ ափերից ելած Ադրբեջանը զսպելու գործը։

Հունվարի 21-ին Հայաստանի կառավարությունը արտակարգ նիստում ընդունեց Ադրբեջանից հանրապետություն հասած փախստականներին տեղավորելու եւ հետագա կենսապահովությունը հոգալու խնդիրների մասին։ Այն, ինչպես նշված էր, շարունակությունն էր ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի հունվարի 17-ին ընդունած որոշման, որը կոչվում էր «Ազգամիջյան հարաբերությունների սրման հետեւանքով Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը թողած քաղաքացիներին անհետաձգելի օգնություն հասցնելու միջոցառումների մասին»։ Իրականության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող ձեւակերպում, որի կեղծիքն ու ադրբեջանամետ բովանդակությունը բացահայտ է առաջին իսկ հայացքից։ Ավելի քան երկու հարյուր հազար հայերին կոտորել, կողոպտել, դուրս են արել Բաքվից, եւ դա համարվում էր «ազգամիջյան հարաբերությունների սրում», կոտորածից փրկվածներն էլ դարձել են «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը թողած քաղաքացիներ»։

Այդ օրերի թերթերն ու հեռուստատեսությունը շարունակում էին նախկին բութ ու անորոշ հրապարակումները այն չարագործության վերաբերյալ, որի իրականացնողները Բաքվի եւ առհասարակ Ադրբեջանի թուրքերն էին, զոհերը՝ ադրբեջանաբնակ հայերը։ Օրինակ, «Պրավդա»-ում. «Ժողովուրդներ, որոնք դարերով ապրել են բարեկամության ու համերաշխության մեջ, շարժվել են իրար վրա՝ հրով ու սրով։ ... Միայն խելակորույս մարդն իրեն թույլ կտա մտնել եղբայրասպանության արյունոտ շրջապտույտի մեջ»։ Ուրեմն, Բաքվի հայերն իրենք են իրենց նետել այն արյունոտ շրջապտույտը, կոտորել ու կոտորվել։

Ավելի բարվոք չէր դրությունը նաեւ միջազգային լրատվության, արտասահմանյան պետությունների կողմից, իբր, ցուցաբերվող ըմբռնողության ասպարեզում։ Օրինակ, «Դեյլի միրոր»-ը հայտարարում էր, թե Գորբաչովը հունվարի 20-ին զորքեր մտցրած չլիներ Բաքու, «իսկական պատերազմ կպայթեր ադրբեջանցիների ու հայերի միջեւ» («Իզվեստիա» հունվ. 22)։ Իսկ Իտալիայի արտգործնախարարը գտնում էր, թե «Ադրբեջանում գործադրվածը ոչ թե ճնշում է եղել, այլ կարգը վերականգնելուն ուղղված քայլեր, որոնք իրարից անջատում էին հակամարտող երկու կողմեր, որոնք ականջ չեն դնում բանականության ձայնին»(նույն թերթի հունվ. 23-ի համարը)։ Այստեղ երկու կողմեր ասելով նկատի ուներ հայերին ու ադրբեջանցիներին։

Սակայն այս մռայլ ու հիմար տեղեկատվության կողքին էլ հաճախ հնչում էր ճշմարտության ու բանականության ձայնը, իրականության խորքը բացահայտելու, ճշմարտությունն ասելու բացառիկ հմտությունը, որ մեծ մասամբ հատուկ էր ամերիկյան արծարծումներին, այդ էլ՝ հավանաբար այն պատճառով, որ այնտեղ գործում էր հայկական Սփյուռքը, հայրենիքի ողբերգությամբ այնպես ապրող, ամեն ժամ հետաքրքրվող ու շարժմանը քաջածանոթ գիտնականները, լրագրողները, առհասարակ բազմաթիվ հայ մարդիկ։ Նրանք ամեն ինչ անում էին, որպեսզի լուսավորեն մթնոլորտը, պետական ու հասարակական շրջաններին հասցնեն ճշմարտությունն Այսրկովկասի մասին։ Եւ պատահական չէ, որ հեռավոր ԱՄՆ-ի Սպիտակ տան մամուլի քարտուղար Մարլին Ֆիցուոտերը հայտարարեց, թե այստեղ հինավուրց էթնիկական անհանդուրժողության բարդույթն է։ Իսկ մեկ ուրիշը (Մարգարետ Թեթչեր) իրականությունը գնահատում էր մեկ նախադասությամբ. «Մեր առաջ է էթնիկական դարավոր բախումը»։

✧ ✧ ✧

Զորքի Բաքու մտնելով կարգ չհաստատվեց քաղաքում։ Հակառակը, կրքերն ավելի բորբոքվեցին, խոր պաշտպանության անցած ժողճակատայինները քաղաքի թաղամասերից գնդակոծում էին փողոցներում հայտնվող զինվորականներին։ Սալյանի զորանոցների տարածքում իսկական ճակատամարտ էր։

Բանակի դեմ ընդվզեցին նաեւ պաշտոնական մարմինները. հունվարի 21-ին Ադր. կոմերիտմիության Կենտկոմը որոշում ընդունեց՝ պահանջելով, որ զորքը դուրս բերվի քաղաքից։

Հունվարի 21-ի-լույս 22-ի գիշերն էլ տեղի ունեցավ Ադրբեջանի ԳԽ-ի նստաշրջանը, որը խորհրդային զորքերի հրամանատարությունից վճռաբար պահանջեց մինչեւ հունվարի 24-ը բանակը հանել Բաքվից, հակառակ դեպքում հանրապետությունում կկազմակերպվի հանրաքվե եւ, անկասկած, Ադրբեջանը դուրս կգա ԽՍՀՄ-ից։

Իսկ կենտրոնական թերթի աշխատակիցը, արտահայտելով իր դասի խելահաս մարդկանց կարծիքը, գրում էր, թե «զորքերը պետք է մտցվեին հունվարի 13-15-ին, երբ քաղաքում տեղի ունեին հայ բնակչության ջարդերը»։ «Հնարավորություն էր եղել,-այդ մասին խոսում էին նաեւ զինվորականները,-դրությունը հսկողության տակ առնել ավելի առաջ, ահավոր կոտորածի օրերին...»(«Комс. правда», հունվ. 25)։

✧ ✧ ✧

Արցախական աշխարհում տիրում էին բանակային ու ներքգործմինիստրության զորամիավորումները, սակայն դրանից ավելի էր ծանրացել դաժանորեն շրջափակված մարզի վիճակը, որովհետեւ եկածները հսկում էին միայն հայության վրա, իսկ ադրբեջանական կողմը հսկողությունից դուրս էր, ազատ էր շարունակելու այն վայրագությունները, որոնցում վաղուց արդեն բավական վարպետացած էր։ Օրինակ, եթե հայերի համար արգելված էին հրապարակային, հասարակական եւ նման ուրիշ միջոցառումները, եւ դրանց ամեն մի փորձ կարող էր պատժվել դաժանորեն, ապա Շուշիում հունվարի

20-ին մեծ հանրահավաք էին արել, իրենց սանձարձակ պահանջները ներկայացրել միջոցառումը հեռվից դիտող զինվորականներին, վերջում էլ, հանդիսավոր պայմաններում, խարույկի վրա վառել մի քանի տասնյակ կուստոմսեր։

Հունվարի 23-ին մարզում հայտնվեց արտակարգ դրության շրջանի ռազմական պարետի պաշտոնում վերահաստատված գեներալ-մայոր Վ. Սաֆոնովը եւ հենց անմիջապես էլ իր ներկայությունը գուժեց մի տեղեկագրով, որը պատմում էր, թե ադրբեջանական կողմն ի՛նչ արտառոց պատրաստություններ է տեսնում (Ստեփանակերտի դիմաց, Մալիբեյլի գյուղում միայն հունվարի 20-ին վայրէջք են կատարել 15 ուղղաթիռներ, դրանց էլ հետեւել են ավտոմատների կրակահերթեր Մալիբեյլիից, Շուշից ու Կրկժանից դեպի Ստեփանակերտ։ Շարունակվում էր ուղղաթիռներով կռվազանների ներսբերումը Շուշի, Աղդամ, Խոջալու, Մալիբեյլի, Գերավանդ եւ ադրբեջանական ուրիշ բնակավայրեր)... Սակայն սպառնալից հրահանգներ էր ուղղում հայերին։

Հունվարի 24-ին կենտրոնական լրատվության մարմինները տարածեցին ՏԱՍՍ-ի հերթական փչոցը, իբր, ԼՂԻՄ-ի համար ապաշրջափակված են արդեն ավտոճանապարհները՝ Ստեփանակերտ-Աղդամ-Բարդա-Եվլախ-Ուջար, ինչպես նաեւ Շուշի-Ստեփանակերտ-Աղդամ..., միայն թե առայժմ այդպիսի երթեր կարող են կատարել ռազմական ավտոշարասյուները։

Ահա թե որքան սրամիտ է կենտրոնական լրատվության աշխատակիցը. հայերը ԼՂԻՄ-ից այդ ճանապարհով պետք է զբոսանքի գնան խորհրդային բանակից փոխառած զրահամեքենաներով։

Հունվարի 26-ն էր արդեն, սակայն Բաքվում դեռ շարունակվում էր խառնակչությունը, զորքն ու ժողճակատայինները կռվում էին միմյանց դեմ, ռուս եւ ռուսախոս բնակչության մնացորդները փրկության ուղիներ էին որոնում։

Ճիշտ է, կային մարդիկ, որոնք այս ամենի դեմ աչք էին փակում. ոչինչ սարսափելի բան տեղի չի ունեցել, հիմա էլ խաղաղություն է, իսկ փախստականների մասին պտտվող լուրերը հեքիաթի բնագավառից են։ Կարելի՞ է պատկերացնել, այսպես էր խոսում Բաքվի պարետ, ներքին զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Վ. Դուբինյակը։ Ահա նրա ուղղակի խոսքը. «Ո՛չ մի բռնատեղափոխում էլ չի եղել... Մեր պարետատուն ամեն օր զանգահարում են բնիկ բաքվեցիները՝ անկեղծորեն ցավելով տարածված ասեկոսեների ու տագնապի համար, խոսում են ռուսախոս բնակչությանը Բաքվում պահպանելու մասին» («Комкс. правда», հունվ. 30)։

Իսկ նույն օրվա մի այլ թերթ հաղորդում էր, թե օդանավերով ու գնացքով «արդեն Մոսկվա են հասել 20 հազար փախստականներ։ Նրանց մոտավորապես կեսը հայեր են, մյուս կեսը՝ ռուսներ» («Իզվեստիա», հունվ. 30)։

Երկրի պաշտպանության մինիստր Յազովին խոսեցրել են հունվարի 26-ին, եւ հենց այդ օրվա առթիվ էլ նա հայտարարել է, թե դեռեւս շարունակվում են բախումները, Բաքվից ու հանրապետության այլ բնակավայրերից դուրս են քշվում ռուսները, հատկապես զինվորականների ընտանիքները, եւ իր բանակի խնդիրն է վնասազերծել հակառակորդին, որ շատ մեծ թիվ է կազմում։ «Մեր հաշիվներով,-ասել է նա,-Ադրբեջանում կան զինված մոտավորապես 40 հազար ծայրահեղականներ՝ ավտոմատներով, տարբեր սիստեմների հրացաններով, գնդացիրներով ու որսորդական հրացաններով։ Հիմա, երբ ապօրինիներին ենք բռնոտել եւ քննել ժողճակատի շրջանային բաժինները, գտել ենք նույնիսկ ռազմական հագուստի կոմպլեկտներ, զինվորականից մինչեւ գեներալականը» («Իզվեստիա», հունվ. 27)։

Գեներալ Յազովը եւ Կենտրոնի մյուս ներկայացուցիչները լավ գիտեին, թե ծայրահեղական ուժերն արդեն ինչպիսի ուժ են դարձել Ադրբեջանում, ինչպիսի չարիք են այդ հանրապետությունում մնացած վերջին հայերի, մանավանդ արցախահայության համար, ինչպես եւ ռուսախոս բնակչության ու, վերջապես, նաեւ Խորհրդային երկրի համար։ Սակայն նրանց տեսակետից այս վերջն էր կարեւորը, ռուսախոս բնակչության, հատկապես խորհրդային իշխանության դեմ բարձրացած վտանգը։ Եւ այս վտանգը կա-

սեցնելու նպատակով ծավալած պայքարում նրանք ժողճակատականներին ու սրանց թիկունքն անցած իշխանությանը զիջումներ էին անում առհասարակ հայերին եւ մասնավորապես արցախահայությանը վերաբերող հարցերում։ Դա պարզ երեւում էր, եւ Արցախի ղեկավարները գիտակցում էին, թե ի՛նչ վիճակի կհասցնի գորբաչովյան քաղաքականության այսպիսի զարգացումը։ Ուստի եւ նման զարգացումը կանխելու կամ գոնե խանգարելու համար ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի ժողովրդական 107 պատգամավորների ստորագրություններով մի դիմում-համախոսական հունվարի 26-ին Մոսկվայում հանձնվեց ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինական ժողովրդական հանրապետության դեսպանություններին, պատճենն էլ՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահությանը։

Այս դիմումը բացում էր Կենտրոնի (գորբաչովյան) քաղաքականության ոչ այնքան էլ մութ ծալքերը, համաշխարհային հանրությանը ցույց էր տալիս, թե արդարության, ժողովրդավարության եւ բացախոսության երդումներ տվող, գիշեր-ցերեկ կուրծք ծեծող Գորբաչովն ու նրա կամակատարներն ի՜նչ անարդար, հակաժողովրդական ու գաղտնի-կծծի միջոցներ են գործադրում Արցախը ծնկի բերելու, նրա ազատաբաղձ ժողովուրդը նորից ադրբեջանական լծի տակ քաշելու համար։ «Առնվազն տարակուսանք է պատճառում,-գրված էր դիմումում,-երբ միութենական մարմինները պետական սահմանների ավերումը համարում էին ԽՍՀՄ-ում ապրող ադրբեջանցիների ձգտումը միանալու Իրանում ապրող ադրբեջանցիների հետ, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ձգտումը՝ ապրելու միեւնույն պետության մեջ ապրող իրենց մայր ժողովրդի հետ, դատապարտում են իբրեւ ազգամոլություն ու պառակտողականություն։ Նույնիսկ փորձում են Լեռնային Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի միջեւ ստեղծված բարդույթը դարձնել Հայաստանի տարածքային հավակնություն Ադրբեջանի դեմ։ Ընդ որում այսօր Ադրբեջանում գլուխ բարձրացրած բոլոր երեւույթները ներկայացնել իբրեւ արդյունք Ղարաբաղյան շարժման։ Դա կեղծիք է։ Ինքներդ դատեցեք, այդ շարժման հետ ի՞նչ կապ կարող է ունենալ Ադրբեջանի տարածքում իրանախորհրդային սահմանի կործանումը, խորհրդային իշխանության տապալումն Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում, Ադրբեջանում իսլամական պետության ստեղծման փորձը եւ ուրիշ այսպիսի խայտառակություններ...»։

Ապա. «Այն ամենը, որ տեղի է ունեցել Ադրբեջանում (նկատի էին առնվում Սումգայիթը, Բաքուն եւն.-Բ.ՈՒ.), մի՞թե հնարավորություն է տալիս մտածելու, թե այսուհետ թեկուզ մեկ օր կարելի՞ է Ղարաբաղը պահել Ադրբեջանի կազմում, եւ առհասարակ Ադրբեջանը բարոյական իրավունք ունի՞ հայտարարելու, թե հայերն իր հավասարիրավ քաղաքացիներն են»։

Եւ այսքանից հետո. «Մեր պետությունը կկարողանա՞ լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված խնդիրները՝ արագ ու անարյուն։ Վերջին երկու տարվա փորձը թույլ չի տալիս վստահ լինել դրանում։ Քանի որ չեն իրականացվել նույնիսկ խնդրի փոխզիջողական լուծման հնարավորությունները՝ ինքնավար մարզի դուրս բերումն Ադրբեջանի վարչական ենթակայությունից եւ միության տարածք համարելը»։

Եւ վերջում. «... Այս ծանր պահին մենք ստիպված ենք խնդրել ձեզ՝ բարձրացնելու Ձեր տերությունների ու ժողովուրդների ձայնը հանուն Լեռնային Ղարաբաղի հայության արդար պայքարի պաշտպանության, կենսագործելով նրա ինքնորոշման իրավունքը, վերամիավորվելու Հայաստանի ԽՍՀ-ին՝ մեր միասնական սոցիալիստական պետության շրջանակներում»։

Հունվարի 26-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Յազովն ու ՆԳ նախարար Բակատինը։ Դժվար է պարզել՝ նրանք արդեն գիտեի՞ն Արցախական աշխարհի ժողովրդական պատգամավորների համախոսականի մասին, նրա առթիվ Գորբաչովից ստացե՞լ էին որեւէ հանձնարարություն։ Սակայն հենց այդ օրվանից էլ նրանց կարգադրությամբ դադարեցին ուղղաթիռների չվերթերը Երեւանից Ստեփանակերտ, Շահումյան, Գետաշեն։ Ուրեմն եւ կտրվեց պաշարված այս լեռնաստանի վերջին կապն արտաքին աշխարհի հետ, որից նվազագույն նյութական, բժշկական, բարոյական (այո՛, նաեւ բարոյական) օգնություն էր հասցվում։

Նախարարների այդ օրվա այցելությամբ վերջնականապես արգելվեց նաեւ Հայաստանի հեռուստա-ռադիոհաղորդումների ընդունումը նույն գոտում։ Եւ քանի որ այսքանից բացի, ուրիշ ոչ մի հարցի չեն խառնվել երկու բարձրաստիճան անձերը, չի կարելի չեզրակացնել, որ նրանց գալստյան նպատակը մեկն է եղել՝ մարտնչող Արցախը հեղձուցիչ այնպիսի պայմանների մեջ դնել, որ նա ինքն իր միակ փրկության համար ձեռքը մեկնի օձին։

Հունվարի 27-ին Ստեփանակերտ հասավ Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահության որոշմամբ (ն.թ. հունվարի 10-ի որոշմամբ) ստեղծված ղարաբաղյան կազմկոմիտեն՝ կուսակցության Ադրբեջանի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ.Պ. Պոլյանիչկոյի նախագահությամբ (անդամները՝ Ռ. Ի.Ասադով, Ս.Մ.Վելիմամեդով, Ա.Ի. Գոլուբեւ, Շ.Ք. Քերիմով, Մ.Ռ. Ռադաեւ, Վ.Ա. Ջաֆարով եւ ո՛չ մի հայ)։

Կազմկոմիտեն, իբր, ժամանել էր մարզի իշխանության մարմինները (մարզխորհուրդ, մարզգործկոմ) վերականգնելու համար եւ միակ գործակից ընտրեց ռազմական պարետ, գեներալ Վ. Սաֆոնովին։ Պարզ է, որ գործի պիտի դրվեին զրահամեքենաները ու բռնի ուժի մյուս միջոցները։

Կազմկոմիտեն տեղավորվեց կուսակցական մարզկոմի շենքում, եւ, ի նշան բողոքի, մարզկոմի՝ դեռեւս գոյություն ունեցող բաժինների աշխատակիցները լքեցին շենքը, հայտարարեցին, որ Ստեփանակերտում ոչ ոք չի գործակցելու Ադրբեջանի ստեղծած օտար մարմնի հետ։

Հունվարի 28-ին Հայաստանի հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին, որ ԱՄՆ-ի սենատոր Լեյմանը եւ ուրիշ 25 սենատորներ Գորբաչովին հղել են նամակ, որով պահանջում են Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը պաշտպանել Ադրբեջանի վայրագություններից եւ ինքնավար մարզը դուրս բերել օտար հանրապետությունից, ապահովել նրա իսկական անկախությունը։

Նման մի նամակ էլ Գորբաչովին են հղել ուրիշ 5 սենատորներ՝ Սեյմստոնի գլխավորությամբ եւ դարձյալ պահանջում են ԼՂԻՄ-ին տալ անկախություն՝ ընդառաջելով նրա ինքնորոշման վճռին։

Հունվարի վերջին «Բալթիական խորհուրդ» կազմակերպությունը, որի մեջ ներգրավված էին Լիտվայի, Լատվիայի ու Էստոնիայի երիտասարդ, անկախական ուժերը, որոշել էին միջամտել հայ-ադրբեջանական բարդույթին, հաշտեցնել նրանց հակամարտող ուժերին եւ Ադրբեջանի Ժողճակատին ու Հայաստանի ՀՀՇ-ականներին առաջարկել էին իրենց հետ հանդիպել Մերձբալթիկայում, նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ։ ՀՀՇ-ն անմիջապես արձագանքեց՝ Ա.Բլեյանի ստորագրությամբ ուղարկելով մի նամակ, որի մեջ ասվում էր՝ քննարկման կարելի է դնել հիմնականում Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը եւ մեկ էլ ինչ-որ կներկայացնի Ադրբեջանի Ժողճակատը։

Փետրվարի 1-ին մարզգործկոմի՝ դեռեւս գործող բաժինների աշխատողները թողեցին իրենց շենքը եւ տեղափոխվեցին Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմի շենքը, որովհետեւ օտար կազմկոմիտեն, գեներալ Սաֆոնովի ռազմական աջակցությամբ, մարզգործկոմի շենքի գլխից հանել էր Հայկական ԽՍՀ դրոշը եւ այնտեղ տնկել ադրբեջանականը։ «Մենք Ադրբեջանի դրոշի տակ երբեք չենք աշխատի»,-վճռաբար հայտարարել էին մարզգործկոմի աշխատակիցները։

Արդեն քանի օր է, մարզային «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը լույս չի տեսնում, որովհետեւ վերեւների հրամանով այն ենթարկված էր ռազմական պարետ Սաֆոնովին, իսկ սա էլ կարգադրել էր թերթը տպել ու տարածել միայն մարզում, երբ ԽՍՀՄ 300 քաղաքներում այն ուներ 60 հազար բաժանորդներ, որոնց հասնող համարյա ամբողջ տպաքանակը տպագրվում էր Երեւանում, քանի որ մարզում տպագրական հնարավորությունները բացակայում էին՝ Բաքվի «ողորմածության» շնորհիվ։

Փետրվարի 2-ին Գորբաչովը հանդիպեց Գերմանիայի ղեկավարներից մեկի հետ եւ հայտարարեց, թե հիմա արդեն «Եվրոպական պրոցեսի շրջանակներում, Եվրոպայում ընդհանուր տան կառույցում կարող է իր լուծումը գտնել նաեւ գերման ժողովրդի ազգա-

յին միասնության խնդիրը» («Իզվեստիա», փետր. 4)։

Շուրջ մեկ շաբաթ հետո նա նորից պիտի անդրադառնար այս հարցին եւ արդեն ամենայն որոշակիությամբ հայտարարեր, թե «Այժմ ԽՍՀՄ, ԳՖՀ եւ ԳԺՀ միջեւ չկան տարաձայնություններ այն առթիվ, որ գերման ազգի միասնության հարցը պետք է լուծեն իրենք՝ գերմանացիները եւ իրենք որոշեն իրենց ընտրությունը՝ ի՛նչ պետական ձեւերի մեջ, ի՛նչ ժամկետներում, ի՛նչ տեմպերով ու ինչպիսի պայմաններում են նրանք իրականացնելու այդ միասնությունը» (նույն թերթի փետր. 12-ի համարը)։

Հետաքրքիր է, չէ՞. ասես այն մարդը չէ, որ հայերի միավորման ցանկության ու վճռի մասին թշնամանքով էր բերան շաղ տալիս երկու տարի շարունակ. գերման ազգի միավորման խնդիրը պետք է իրենք՝ գերման ազգը լուծի, իսկ հայ ազգինը՝ Ադրբեջանի թուրքը։

Փետրվարի 4-ին «Մոսքոու նյուզ» թերթը տպագրել էր իր հատուկ թղթակից Անդրեյ Պրալնիկովի ընդարձակ հոդվածը Ղարաբաղում եւ նրա շուրջը տիրող իրավիճակի մասին։ Պատմում էր, թե գեներալ-մայոր Յուրի Կոսոլապովին իր զինվորները զեկուցել են, որ Խանլարի շրջանում տեսել են կախաղաններից կախված մարդկանց։ Ուրեմն, Ադրբեջանի օմօնականներն այնտեղ արդեն հայերի հարցերն այսպես են լուծում, քանի որ տիրացել էին Գանձակն ու շրջականերն արտաքին աշխարհի հետ կապող ճամփաներին, ինչպես նաեւ Գանձակի օդանավակայանն էին շրջափակել։

Պրալնիկովն Ստեփանակերտում իր աչքով տեսածն էլ այսպես էր պատմում։ Այդ թղթակցին ասում է՝ մարզի «պարետը որոշել էր զորավարժանք անցկացնել Ստեփանակերտում։ Եւ հատուկ վաշտի մարդիկ գրավեցին շրջկոմի շենքը։ Քողարկված զինվորները ավտոմատներով ցրվեցին շենքի բոլոր հարկերում եւ ներխուժեցին սենյակները։ Աշխատակիցներին կանգնեցրին դեմքով դեպի պատը եւ խուզարկեցին։ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի ավագ օգնական Սլավգորոդսկուն նույնպես, չնայած նրա բողոքներին, ստիպեցին բարձրացնել ձեռքերը։ Շրջանային կուսակցական կոմիտեի աշխատակիցները դիմում գրեցին, որտեղ նկարագրում էին կատարվածը որպես վիրավորանք իրենց պատվին ու արժանապատվությանը եւ որպես ոտնձգություն ողջ կուսակցության դեմ։

Պրալնիկովն ասում է՝ Շուշիում ադրբեջանցիները բռնագրավել են մարզի հեռուստատեսային ստուդիան եւ հաղորդում են հակահայկական զրպարտություններ, ընդհուպ մինչեւ հայերին կոտորելու կոչեր։

Մարզն արտակարգ դրություն մտցնելու պատճառով արգելվել են ուղղաթիռների թռիչքները ու մուտքը ԼՂԻՄ։ «Եւ, այնուամենայնիվ, օրական ավելի քան 70 վայրէջք է կատարվում Շուշիում եւ Ստեփանակերտին սահմանակից Խոջալու գյուղում։ Ուղղաթիռներ, որոնք տարբերանշան չունեն։ Ովքե՞ր են ուղեւորները, ի՞նչ բեռ են տանում։ Զինվորականները միայն ասում են, որ իրենք ամեն ինքնաթիռ չեն կարող ստուգել։

«Արտակարգ դրություն մտցնելը պատճառ դարձավ պարետային ժամի երկարացման, որոշ հասարակական կազմակերպությունների եւ նրանց հրատարակությունների արգելման եւ մի շարք այլ սահմանափակումների։ «Խորհրդային Ղարաբաղ» մարզային թերթն այժմ հրատարակվում է կես ծավալով եւ հսկվում զինվորական գրաքննության կողմից։ Թերթի խմբագրի տեղակալ Արկադի Ղուկասյանը, որը մի քանի օր առաջ տպագրել էր «Վերջապես բացե՛ք ձեր աչքերը» հոդվածը, ձերբակալվել է ադմինիստրացիայի կողմից։ Իմ կարծիքով հոդվածն արդարացիորեն քննադատում է դեռեւս գոյություն ունեցող ձգտումը քողարկելու հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտի շուրջ եղած իրադարձությունների մասին ինֆորմացիան»։

Փետրվարի 5-7-ը տեղի ունեցավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որին ներկայացրած իր զեկուցման մեջ Գորբաչովը ծավալուն խոսք ասաց նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի մասին։ Ծավալուն, սակայն նոր կամ առհասարակ տրամաբանական ոչինչ չասող։ Իբր, ԽՄԿԿ Կենտկոմն ու խորհրդային կառավարությունը նրա լուծման համար երկու տարվա ընթացքում գործադրել են «խոշոր միջոցներ», «Կարելի էր հուսալ, թե կբարելավվի վիճակը, կլուծվի այդ բարդ հանգույցը։ Սակայն հենց այդպիսի հեռան-

կարը ձեռ չէր տալիս որոշակի ուժերին երկու հանրապետություններում եւ բուն ԼՂԻՄ-ում: Նրանց, ում համար վերակառուցումը՝ ոնց որ ոսկորը կոկորդում, ով վախենում է ժողովրդավարությունից ու բացախոսությունից, չի ընդունում օրենքը: Ես խոսում եմ ստվերային էկոնոմիկայի ներկայացուցիչների մասին, այդ իսկական մաֆիայի մասին, որն ամեն կերպ բորբոքում է ազգամիջյան գժտության կրակը եւ իրականացնում ճնշումը պետական մարմինների վրա՝ ազգային վերածննդի կարգախոսով:

Իհարկե, պատիվ չի բերում երկու հանրապետությունների իշխանություններին, որ ճնշմանը տեղի տալով, հանձնել են դիրքերը՝ մեկը մյուսի ետեւից...»:

Ահա՛ այսպիսի դատարկաբանությամբ էր լի Ղարաբաղին վերաբերող ամբողջ խոսքը՝ սկզբից մինչեւ վերջ: Դատարկաբանությամբ,մեկ էլ աղաղակող հակասականությամբ, որպիսին այս է. «պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի արագորեն լուծվեն Լեռնային Ղարաբաղի հարցերը», սակայն «անպայմանորեն պահպանելով սահմանադրական սկզբունքները, ներառած Ադրբեջանի ամբողջությունը»: Մի հիմարություն, որից Գորբաչովը երբեք էլ չհրաժարվեց Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին անդրադառնալիս: Այո՛, միայն ա՛յս դեպքում, չնայած հենց նույն ժամանակ վերացական խոսակցության ընթացքում, հայտարարում էր, թե «կուսակցությունը հաստատում է իր հավատարմությունը լենինյան սկզբունքին ազգերի ինքնորոշման խնդրում, ընդհուպ մինչեւ բաժանումը» կամ՝ «Խորհրդային նորացած դաշնության մեջ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքն ազգային-պետական միավորումներին առաջարկում է ընտրել կյանքի կառուցվածքի, պետականության մարմինների ու խորհրդանիշների ազատություն»:

Այո՛, ազատությո՜ւն, ինքնորոշման սկզբունքի կիրառո՜ւմ՝ լոկ խոսքով, իսկ Ղարաբաղի խնդրում՝ Ադրբեջանի ամբողջության պահպանում:

Եւ պատահական չէ, որ Ադրբեջանի կուս. Կենտկոմի նորաթուխ առաջին քարտուղարն էլ ելույթ ունեցավ պլենումում, Ղարաբաղի խնդիրն ու նրա շուրջ ստեղծված ամբողջ բարդության, երկու ժողովուրդներին հասած զրկանքների միակ պատճառ հայտարարեց Հայաստանի ղեկավարության հավակնությունը հարեւան ինքնիշխան հանրապետությանը պատկանող մարզի նկատմամբ: Կենտրո՞նն է մեղավոր, որ սկզբից իսկ չի դատապարտել այդ հավակնությունը,-հայտարարեց նա:

Ելույթ ունեցավ նաեւ Հայաստանի ղեկավար Ս. Հարությունյանը: Նա էլ պնդեց, թե «ԼՂԻՄ-ի հարցը տարածքային վեճ չէ: Այն ոչ թե Հայաստանն է բարձրացրել, այլ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը, էությունն էլ կայանում է ժողովրդի ինքնորոշման մեջ»:

Իսկ երբ Ադրբեջանում կատարված պետական, քաղաքական եւ ուրիշ ամեն տեսակ հանցագործությունների համար էլ ջանում են ակունք փնտրել Ղարաբաղում, դա խելագարություն է: Ղարաբաղը նրանց ասել է՝ գնացեք խորհրդային 900 կմ սահմա՞նն ավերեցեք, ձեր շրջանների խորհրդային իշխանություննե՞րը վերացրեք... Նույնիսկ Սումգայիթի ու Բաքվի ցեղասպանությունները Ղարաբաղի խնդրով բացատրելը վանդալիզմ է: Չէ՞ որ Ղարաբաղում ընդունել են որոշում իրենց ինքնորոշման իրավունքով, եւ դա կարելի էր ընդունել կամ չընդունել: Բայց դրան պատասխանել ցեղասպանությա՞մբ, անմեղ մարդկանց կոտորելով կամ կրակ տալո՞վ... Չէ՞ որ մենք, կարծեմ, քաղաքակրթության դարում ենք ապրում... Եւ հռետորն առաջարկում է. «Բարդագույն իրավիճակում հետագա դիմակայությունը կասեցնելու իրական ուղին է՝ Լեռնային Ղարաբաղը ենթարկեցնել Կենտրոնին: Կարծում եմ, հարցերի ամբողջ թնջուկը՝ կապված գոտու վիճակի հետ, այդ թվում եւ ինքնավար մարզի խնդիրը, պետք է դարձնել հատուկ քննարկման առարկա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում...»:

Փետրվարի 12-ին Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ը վերսկսեց հունվարի 13-ին ընդհատված իր նստաշրջանը եւ ընդունեց որոշում, որն ապօրինի էր համարում Համառուսական կուս. Կենտկոմի Կովբյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու մասին:

Նստաշրջանը հատուկ որոշմամբ ԽՍՀՄ ղեկավարությունից պահանջեց դատապարտել Բաքվում ու հանրապետության մյուս բնակավայրերում կատարված հակահայկական ջարդերը, պատասխանատվության ենթարկել այդ ջարդերի կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին եւ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի երրորդ նստաշրջանում քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում ստեղծված իրավիճակը:

Մի այլ որոշմամբ էլ նստաշրջանը ԽՍՀՄ ԳԽ-ից պահանջեց դատապարտել Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի շրջափակումն ադրբեջանական իշխանությունների կողմից, իրականացնել կտրական միջոցառումներ այդ շրջափակումը վերացնելու վերաբերյալ ընդունված որոշումները կատարելու համար, ապա եւ դիմել ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին՝ խիստ պատասխանատվության ենթարկելու շրջափակման կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին:

Նույն օրը (**փետրվարի 12-ին**) կենտրոնական լրատվության միջոցները հրապարակեցին Ադրբեջանից ստացված մի հայտարարություն, որն ասում էր՝ բացվել է Բաքու-Մեղրի-Երեւան երկաթուղին, եւ շարժումը կսկսվի հաջորդ օրվանից:

Ապա. ԼՂԻՄ-ում լայն գործունեություն է ծավալել հանրապետական Կազմկոմիտեն, մարզում ապահովված է Ադրբեջանի ինքնիշխանությունը, եւ մարզում պիտի հրատարակվի այդ Կազմկոմիտեի օրգան «Ղարաբաղ» ադրբեջաներեն թերթը:

Հաջորդ օրերին պետք է պարզվեր, որ երկաթգծի բացումը չի եղել ու չի լինելու, իսկ Կազմկոմիտեի եռանդուն գործունեության ու նրա օրգան ադրբեջանական թերթի լուրն էլ Արցախում իրենց տիրապետությունը վերահաստատելու մարմաջ ունեցողներն են հորինել: Թե չէ, մարդիկ պիտի մտածեն, որ արցախահայությունն իր վիճակից դժգոհ է եղել այն պատճառով, որ ադրբեջաներեն մարզային թերթ չի ունեցել, հիմա ստացել է եւ այսուհետ այլեւս հանգիստ կվայելի իր անկախությունը:

Փետրվարի 14-ին, Գանձակից 40 կմ հեռու, Կուր գետի ափին գտնվել են ավելի վաղ քաղաքի հաշմանդամների տնից դուրս տարված 12 հայերի դիակները: Տասնմեկ կանայք էին եւ մեկ տղամարդ՝ ծածկված մեկ փոսում (հավանաբար կենդանի-կենդանի են թաղվել): Նույն օրը Խանլարի շրջանի Հաջիքենդ գյուղի մոտ էլ հայտնաբերեցին ուրիշ վեց հոգու (անկասկած՝ հայերի) դիակներ՝ այնպես հոշոտված ու այլանդակված, որ արդեն անճանաչելի էին:

Այս առթիվ լրատվական մարմիններին հաղորդող գեներալ-մայոր Ե. Նեչաեւը (ԽՍՀՄ ՆԳՆ քաղվարչության պետի տեղակալ) երդում-հավաս էր անում, թե չարագործներն ազգություն չունեն, եւ ինքն ամեն կերպ ջանում է «նրանց առանձնացնել ադրբեջանական ժողովրդից» («Комс. правда», 1990, փետր. 17):

Ի՞նչ խոսք, որ ադրբեջանական ժողովուրդը շատ է հեռու այդօրինակ վայրագություններից, եւ կարելի է մտածել, թե նշված փաստերն այլմոլորակայինների ձեռքի գործ են, մնում է գոնե մեկ անգամ էլ բռնել դեպքի վայրում, աշխարհի առաջ ցուցադրել եւ խեղճ ադրբեջանական ժողովրդին մեկընդմիշտ փրկել վարկաբեկիչ արարքների բեռից:

Նույն օրը, **փետրվարի 14-ին**, սկսվեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի հերթական (երրորդ) նստաշրջանը, որի բացմանն արտասանած ճառում Գորբաչովն անդրադարձավ Արցախի խնդրին՝ դարձյալ ցուցադրելով իր անդրդվելի ադրբեջանամոլությունը: Իբր, ԳԽ-ի նախկին որոշումները միակ ճշմարիտն են եղել այդ խնդրի լուծման համար: Միակ ճշմարիտը, որ մերժվել են՝ պատճառելով ծանր հետեւանքներ: «Բայց չէ՞ որ այդ որոշումների գլխավոր միտքն այն է եղել, որպեսզի համատեղվեն երկու ժողովուրդների շահերը, հաստատվեն Ադրբեջանի անկախ իրավունքներն ու ամբողջականությունը, եւ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում ապահովվեն Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի զարգացման համար անհրաժեշտ երաշխիքները: Ահա բանաձեւի սկզբունքները, որոնք արժանի են ուշադրության, երբ մենք կդառնանք այդ հարցին»:

Նստաշրջանի սկզբին, օրակարգը որոշելիս, դեպուտատներից ոմանք պահանջում էին քննարկել ազգային կազմավորումներին վերաբերող հարցեր, կարգավորել երկրում տիրող ազգամիջյան քաոսի խնդիրը: Գավրիիլ Պոպովն, օրինակ, պահանջում էր, որ միութենական, ինքնավար հանրապետությունները եւ ինքնավար ազգային մարզերն ունենան

հավասար իրավունքներ միութենական դաշնության մեջ:

Եւ այս մթնոլորտում էլ ադրբեջանական դեպուտատական խումբը ռազմաշունչ վճռականությամբ պահանջում էր դատապարտել Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարողներին ու քաղաքը բանակ մտցնողներին, որոնք, իբր, պատճառ են դարձել անհամար անմեղ ադրբեջանցիների մահվան, տառապանքի:

Ելույթ ունեցավ նաեւ Բորիս Դադամյանը՝ հայտարարելով, թե հանցանք է ոչ թե Բաքու բանակ մտցնելը, այլ ո՛ւշ մտցնելը, ուշ՝ ուղիղ մեկ շաբաթ, որի ընթացքում չարագործները հաշվեհարդար են տեսել քաղաքի ողջ հայ բնակչության հետ: Ա՛յ, ա՛յս հաշիվը պիտի ներկայացնել ե՛ւ բանակային զորքերն ուշացումով քաղաք մտցնողներին, ե՛ւ հայոց նոր եղեռնը կազմակերպողներին ու իրականացնողներին:

Նույն օրը ԼՂԻՄ-ի մի շարք ղեկավար աշխատողներ (Օլեգ Եսայան, Մաքսիմ Միրզոյան, Սեդրակ Սեդրակյան եւլն), ինչպես նաեւ ԼՂ-ից միութենական դեպուտատները հանդիպում ունեցան ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Ա.Ի.Լուկյանովի հետ, հաղորդեցին արցախահայության մերժողական վերաբերմունքը 89-ի նոյեմբերի 28-ի որոշման նկատմամբ եւ բացատրեցին պատճառները, մանավանդ շրջափակումն ու Ադրբեջանի գործադրած նոր տնտեսական ճնշումները: Լուկյանովը նրանց հասկացրեց, որ Կենտրոնը չի հրաժարվելու նոյեմբերի 28-ի որոշումից, իսկ մարզի բյուջեին առանձին տող հատկացնելու հարցը կարելի է լուծել:

Երկրի ֆինանսների մինիստր Պավլովն այդ «առանձին տողը» հատկացնելու խնդրով նամակ հղեց Ադրբեջան (ուրեմն, Ադրբեջանը պիտի առանձին տողով հատկացումներ անի ԼՂԻՄ-ին, արցախցիները կարող են ցնծություն ապրել):

Փետրվարի 19-ին տեղի ունեցավ Գերագույն խորհրդի երկու պալատների միացյալ, սակայն փակ նիստը: Փակ, որովհետեւ, ադրբեջանական պատվիրակության պահանջով, պիտի քններ հունվարի 20-ին Բաքու զորք մտցնելու եւ Ադրբեջանի դեմ չարագործություններ կատարելու համար մեղավորների հարցը: Իսկ դա, ամենայն հավանականությամբ, ունենալու էր աղմկոտ ընթացք:

Իսկապես այն շատ էր աղմկոտ: Այնչափ աղմկոտ եւ, մանավանդ, արդար, որ իրենց պահանջներով ներկայացած ադրբեջանցիներն ստիպված եղան դահլիճը թողնել եւ ադրբեջաներեն հայհոյելով ու անիծելով հեռանալ:

Ելույթ էին ունեցել 25 դեպուտատներ, եւ համարյա բոլորն էլ դատապարտեցին Ադրբեջանում տեղի ունեցած անմարդկային չարագործությունները հայերի, ռուսների, ռուսախոս մյուս ազգությունների հանդեպ: Այս ոգով խոսք ասած համարյա բոլորն էլ համարում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը գտնվում է գերու եւ պատանդի վիճակում: Եւ սրանից էլ կատարում էին իրենց եզրակացությունը: Այսպես, օրինակ, նույնիսկ զինվորական մի դեպուտատ՝ Մ. Ս. Պետրուշենկո, որը, հավանաբար, վկան էր եղել դեպքերի եւ տեղյակ էր հարցի խորքին, պահանջում էր «ժամանակավորապես (ընդգծում էր՝ ժամանակավորապե՛ս) Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի ենթակայությունից եւ ենթարկել կենտրոնին, այսինքն՝ Մոսկվայի՛ն, այնքան ժամանակ, քանի դեռ ադրբեջանական կողմը հայերի անվտանգության երաշխիքներ չի տալիս» («Ավանգարդ»):

Եւ միայն ո՛չ անհայտ Պրիմակովն էր, որ իր խոսքի ամենասանձարձակ մասերը նվիրել էր հայերին ու Հայաստանին եւ, ինչպես հետագայում դեպուտատ Գր. Խանջյանն էր վկայում, առաջարկել էր Կենտրոնի հանձնարարությունները չընդունող ու չիրականացնող հանրապետությունները դուրս անել ԽՍՀՄ-ից, ուրիշ խոսքով՝ դուրս անել Հայաստանին, որի համար ԳԽ-ի անցյալ տարվա նոյեմբերի 28-ին Արցախի մասին ընդունած որոշումն անընդունելի է:

Գերագույն խորհրդի այս նիստը, չնայած փակ, բավական հարցեր բացեց ու պարզեց: Նախ՝ որ Ադրբեջանը ո՛չ թե նպատակ ուներ ԼՂԻՄ-ը պահել իր կազմում, եւ կռիվը դրա համար էր գնում, այլ դա առհասարակ հարց էլ չէր համարում (այսինքն՝ Ղարաբաղը համարում էր իր գրպանում դրած) եւ միայն մեկ հոգս ուներ՝ այնտեղից վռնդել վերջին հային, ինչպես որ արեց Բաքվում:

Մինիստր Բակատինը, խոսելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի անցյալ տարվա նոյեմբերի 28-ի հայտնի որոշման մասին, բացատրում էր Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի բացասական վերաբերմունքը նրա նկատմամբ (չէ՞ որ այդ որոշմամբ ԼՂԻՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանի կազմում՝ փոխարենը որոշակի ոչ մի դրական քայլ չձեռնարկելով մարզի վարչա-քաղաքական վիճակը բավարարելու հարցում): Իսկ ահա Ադրբեջանը դժգոհ էր միայն որոշման 6-րդ կետից, ավելի ճիշտ՝ չէր ընդունում այն, քանի որ այդ կետով նախատեսվում էր, մինչեւ «հասարակական-քաղաքական դրության կարգավորումը, բնակչության անվտանգության պահպանման ու երաշխիքի նպատակով, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում պահել ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի համապատասխան քանակություն՝ Միութենական ստուգող-դիտորդ հանձնաժողովի ենթակայությամբ» («Ավանգարդի» նույն համարում):

Բայց ինչո՞ւ էր դեմ, երբ այդ մարզը ոտով-գլխով իրեն էր հանձնված, եւ պահվող զորքը միայն մեկ դեր է ունենալու՝ պահպանել բնակչության անվտանգությունը: Որպեսզի բացառվեր նաեւ այդ ապահովությո՞ւնը, եւ ադրբեջանական օմոնի մենաշնո՞րհը դառնար արցախահայության ճակատագրի տնօրինությունը:

Բակատինն առավել զարմացած էր նրանից, որ ԼՂԻՄ-ն իսկապես ոտով-գլխով Ադրբեջանին հանձնող այդ որոշումն իրականացնելու համար ոչ մի քայլ չի կատարվել Ադրբեջանում: «Ինձ համար անհասկանալի է,-զանգատվում էր Բակատինը,-թե ինչու ո՛չ մի, նույնիսկ ձեւական, միջոց չի ձեռնարկվել, ասենք՝ թեկուզ մի որեւէ թղթի կտորի հրապարակում՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նոյեմբերի 28-ի որոշումն իրականացնելու համար: Ընդհակառակը, խախտելով սահմանադրությունը, դեկտեմբերի 4-ի որոշմամբ այս որոշման գործողությունը դադարեցվել է...»:

Բոլորը զարմացած էին, թե ինչո՞ւ մի թղթի կտոր իսկ չի հրապարակում: Չէին հասկանում, որ նա այդ ԼՂԻՄ-ի հարցը լուծված է համարում (չէ՞ որ Գորբաչովն էր՝ ասել), եւ մտածում էր միայն նրա դատարկման-հայաթափման մասին:

Բոլորը զարմացած էին, բացի Գորբաչովից, որը շատ լավ էր հասկանում իր հովանավորյալի վիճակն ու նպատակը եւ ինքն էլ իր հերթին հանգիստ էր դեպքերի զարգացման համար:

Բակատինը բացում էր մի գաղտնիք եւս. ասաց՝ իրենք առաջարկել էին Բաքու զորքեր մտցնել շատ առաջ, քան հունվարի 20-ին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ գազազած ամբոխները թափվել էին հայերի վրա, բարձրահարկերի պատուհաններից էին դուրս թափում, կտրտում էին, կողոպտում, կենդանի վառում Սաբունչիի կայարանի հրապարակում: Ասում է. «Երբ ԽՍՀՄ ՆԳՆ-ն առաջարկություն մտցրեց Բաքվում անհապաղ արտակարգ դրություն մտցնելու մասին՝ շատ ավելի շուտ եւ ոչ թե ամսի 20-ին, ինչպես դա արվեց, ապա հենց Ադրբեջանի խնդրանքով այն մերժվեց...»: Ադրբեջանը խնդրեց թույլ տալ, որ իրենք Բաքվում կարգ ստեղծեն... Այո՛, Ադրբեջանը խնդրեց, խոստացավ, եւ Գորբաչովն էլ հավատաց... Գորբաչո՛վը, որ Սումգայիթում ընդամենը երեք ժամ էր ուշացել, այստեղ էլ՝ միայն մի շաբաթ: Գորբաչո՛վը, որ դեռեւս երկու տարի առաջ գիտեր Բաքվում բնակվող հայերի ճշգրիտ թիվը եւ, իբր, շատ էր մտահոգված նրանց ապահովության խնդրով...

Այս «պատմական» նիստում, որ փակ էր տարվում, ժողովրդի աչքից հեռու, եւ մասնակից ամեն մեկը կարող էր լինել այնպիսին, ինչպիսին է՛ կամ ինչպիսին ուզո՛ւմ է լինել, գորբաչովականներից ոմանք, այնուհանդերձ, մարդկային հատկանիշներ էլ ցուցաբերեցին, իրենցից անկախ՝ մերկացրին խորքային երեւույթներ, որոնք շատ են անհրաժեշտ ժամանակը գոնե մոտավորապես պատկերացնելու համար: Ինչպես հենց այս Բակատինը, նույնիսկ Յազովը, որի մի քանի մերկ խոսքերից (օրինակ, ասում էր Ադրբեջանի ղեկավարների նախաձեռնությամբ՝ 49 զոհված քաղաքացիների համար փորել են 150 գերեզման, ինֆարկտից մեռած մի պառավի ներկայացրել իբրեւ տանկի թրթուրների տակ ճզմվածի, ռուս զինվորականին կենդանի-կենդանի թաղել...):

Ադրբեջանի դեպուտատները զայրացած հեռացան դահլիճից:

Սակայն Պրիմակովը եղավ այնպիսին, ինչպիսին է, ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս, այսինքն՝ Գորբաչովի անքող տեսակը (Գորբաչովը բացառիկ դեպքերում էր մերկանում, լոկ ա՛յն պահերին, երբ կորցնում էր հավասարակշռությունը, չնայած նրա նմանները այդպիսի պահեր համարյա չեն ունենում):

Անմոռանալի է 1988-ի հուլիսի 18-ի ԳԽ-ի Նախագահության նիստի Պրիմակովը: Նա, որ գտնում էր, թե ղարաբաղյան խնդրի լուծման գործում ո՛չ պատմությունը կարող է դեր ունենալ (որ երկիրը հայկական է անհիշելի ժամանակներից ի վեր), ո՛չ ժամանակակից վիճակը (որ այնտեղ այսօր էլ հիմնական բնակչությունը հայեր են, որոնք եւ որոշել են օգտվել ինքնորոշման հանրահայտ իրավունքից): Բա ի՞նչը պիտի որոշիչ դեր ունենա.-ինքն իրեն չէր տալիս այս հարցը, անհանգստացած էր մի ուրիշ բանով. Վրաստանում եւս կան շուրջ կես միլիոն հայեր, վաղն էլ նրա՛նք պիտի վեր կենան, թե՝ մենք էլ ենք ուզում օգտվել ինքնորոշման իրավունքից եւ միանալ մեր մայր Հայաստանին:

Այս անգամ Պրիմակովն իր կարծիքն արտահայտող չէր, այլ մեղադրող, դատապարտող. Հայաստանը վեր է կացել, թե հայտնապես Ադրբեջանի կազմի մեջ գտնվող Լեռնային Ղարաբաղը պիտի տաք ինձ, եւ «Սա ոչ թե լոկ գրգռեց, այլ բորբոքեց իրադրությունն Ադրբեջանում»: Ուրեմն, դրանից հետո ոչ միայն գրգռված, այլեւ բորբոքված Ադրբեջանն ինչ էլ որ աներ, տեղին պիտի լիներ: «Հարկավոր է հասնել ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ընդունած որոշումը կենսագործելուն: Թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում, թե՛ Հայաստանում պետք է հասկանան, որ չկա հարցի լուծման ճանապարհ՝ ինքնիշխան Ադրբեջանից այդ տարածքը բռնությամբ խլելու միջոցով: Բավական է խաղալ մարդկանց ճակատագրերի հետ»:

Այսինքն՝ այն, ինչ Գորբաչովն էր հրահանգել՝ այդ Ադրբեջանի համբերությունն էլ հո անսահմա՞ն չէ:

Զորի Բալայանի ելույթը, որ համարյա ընդարձակ զեկուցում էր Արցախի հարցի, անցյալ երեք տարիների ամենագլխավոր իրադարձությունների, Գորբաչովի ու նրա հովանավորությունը լիովին վայելող Ադրբեջանի հակաօրինական, հակահայկական, հակամարդկային արարքների մասին, ունի մի հատված, որից Գորբաչովն ինքը պիտի գետինը պատռեր, մտներ մեջը: Սակայն, երեւի թե, աչքն էլ չի թարթել: «Ես կարծում եմ,-ասել է Զորին,-ամեն ինչ սկսվել է ձեզանից, Միխայել Սերգեեւիչ: Հիշո՞ւմ եք, երբ դուք 1988 թ. փետրվարին, ձեռքերը թափ տալով, մեզ հարցրիք՝ «Իսկ դուք մտածե՞լ եք երկու հարյուր տաս հազար այն հայերի մասին, որ ապրում են Բաքվում»: Իրա՜վ, որ տարօրինակ է: Չէ՞ որ սարսափելի է, երբ հարազատ իրավական պետության մեջ այդ նույն պետությունն ի վիճակի չէ ապահովել իր քաղաքացիների անվտանգությունը...»:

«Ամեն ինչ սկսվել է ձեզանից, Միխայի՛լ Սերգեեւիչ»:

Այսպես՝ ճակատին, ապտակի պես պա՛րզ, շառաչո՛ւն, կործանի՛չ: Իհարկե, եթե ընդունողը լիներ մարդ, խղճի, ամոթի ու նման ուրիշ սովորական հատկանիշների կրող...

Իսկ Մ.Ս. Գորբաչովն այս բոլորից հետո ժողովը փակեց՝ թույլ չտալով, որ ընդունվի որոշում: Եւ դա պատճառաբանեց նրանով, որ Ադրբեջանի պատվիրակությունը բացակայում է՝ թքելով իր ու իր տված խոստման վրա՝ թողել-հեռացել է:

Փետրվարի 20-ին Արցախի ներկայացուցիչներին ընդունեց Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ռիժկովը, խոստացավ տնտեսական օգնություն ապահովել:

Նույն օրն էլ նրանց ընդունեց ԳԽ-ի Միության խորհրդի պալատի նախագահ Ե. Պրիմակովը: Ընդունվածներն ասում են՝ իրենց հետ խոսում էր գոռալով, խոսքի տակին-գլխին հիշեցնելով նոյեմբերի 28-ի որոշումը, որն, ինչպես այստեղ է խոստովանել, իր ու Նիշանովի ջանքերի արդյունքն է եղել:

Իսկ նախորդ օրերին տեղի ունեցած փակ նիստերից մեկում էլ, փետրվարի 19-ին, ինչպես դեպուտատ Գրիգոր Խանջյանն էր վկայում, նույն այս Պրիմակովն իր ելույթում պահանջում էր Խորհրդային Միությունից հեռացնել այն հանրապետություններին, որոնք գերագույն իշխանությունների որոշումները չեն կատարում (տվյալ դեպքում՝ Հայաստա՛նը չի ընդունում ու չի կատարում 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը):

Երեւի մեծապետական դերժիմորդաների հրահանգների հաճկատարը համոզված էր, թե նման մի սպառնալիքը եւ նրանից բխող անպաշտպան մնալու հեռանկարը Հայաստանին ու ԼՂԻՄ-ին կստիպեն հնազանդվել իր նմանների ամենաստոր առաջարկությանը՝ Արցախը վերադարձնելու թուրքի լծի տակ:

✧ ✧ ✧

ԳԽ-ի նստաշրջանը, որ ձգվեց երկար, առանց անդրադառնալու ղարաբաղյան խնդրին, շատ դեպուտատների պահանջով որոշեց քննել իբրեւ գոտու (ռեգիոնի) վիճակի հարց, որը կընդգրկի նաեւ Ղարաբաղը: Քննարկումը կատարվեց փետրվարի 19-ին, փակ նիստում: Այն ժամանակ, ասում են, երբ ադրբեջանցիները ձեռնարկեցին կատաղի հարձակում Կենտկոմի դեմ՝ անուն առ անուն մեղադրելով Գորբաչովին, Յազովին, Կրյուչկովին, սրանք էլ իրենց հերթին, ստիպված եղան, գոնե իրենց արդարացնելու համար, առաջին անգամ բացվել ու բացել ադրբեջանական վայրագության այնպիսի ծալքեր, որոնց վերաբերյալ ուրիշ պայմաններում խնամքով լռում էին:

Պաշտպանության նախարար Յազովը ներկայացրեց Ժողճակատի կազմակերպած փողոցային «պաշտպանության» հակակառավարական, ժողովրդասպան միջոցառումները, որոնք եւ պատճառ են դարձել Բաքվի ողբերգության...

Ադրբեջանցիները, որ իրենց հովանավորներից երբեք չէին սպասում նման դավադրություն, դահլիճը թողեցին-հեռացան:

Նրանք հեռացան: Սակայն գորբաչովյան կենտրոնը մինչեւ վերջ պիտի ցույց տար իր անմեղությունը: Եւ խոսեց նաեւ Պետանվտանգության ղեկավար Կրյուչկովը՝ իր հերթին մերկացնելով ադրբեջանական չարագործների այնպիսի արարքներ, որոնց ունկնդրությունից անգամ սարսռում էին մարդիկ: Նա հանգամանորեն պատմեց Գանձակի ծերանոց-անկելանոցի 12 հայ բնակիչներին քաղաքից դուրս մի փոսի մեջ լցնելու եւ կենդանի-կենդանի հողով ծածկելու մասին...

Հետաքրքիր է Զորի Բալայանի ելույթը, որի մեջ փորձ է արվում լուսավորելու ղարաբաղյան խնդրի դժոխային ճանապարհը 88-ի փետրվարի վերջին տասնօրյակից, երբ հայ հավատավոր մարդիկ մտածում էին, թե իրենց արդարության հաղթանակի դեմ չի կարող կանգնել ոչ մի սեւ ուժ, եւ հանկարծ երկրի ղեկավարը պոռաց՝ իսկ դուք մտածե՞լ եք Բաքվում ապրող ավելի քան 200 հազար հայերի մասին, մինչեւ այդ 200 հազարի վախճանը, Լեռնային Ղարաբաղի վրա այժմ կախված հրեշավոր սպառնալիքը... որի առկայությամբ էլ նույն խորհրդարանն ու նրա ղեկավարությունը պահանջում են ապրել այդ սպառնալիքի տակ, Ադրբեջանի գերիշխանության ներքո: Եւ դրանից հետո էլ, նա երկրի խորհրդարանին ու նրա ղեկավարին հարց էր տալիս. «Ղարաբաղցի հայը հիմա, այս ժամին կարո՞ղ է Բաքու գնալ, ասենք, բուժվելու համար, ուսման համար, գործուղման գնալ Բաքու, կանգ առնել Բաքվի հյուրանոցում, նստել Բաքվի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում: Ընդունել Բաքվից եկած մթերքներ կամ դեղանյութեր»:

Իհարկե, այս հարցերից, մանավանդ Յազովի, Կրյուչկովի «անկեղծ» խոսքերից հետո պարզ էր, թե ի՛նչ որոշում կընդունի խորհրդարանը, հիմա ինչպե՛ս կվերաբերվի ղարաբաղյան խնդրին: Դրա համար էլ Գորբաչովն ստիպեց, որ եզրակացություն անելը հետաձգվի, թողնվի փետրվարի 21-ին, մանավանդ, որ ներկա չեն ադրբեջանցի դեպուտատները, իսկ ընդունելիք որոշումը պետք է վերաբերվի նաեւ նրանց հանրապետությանը:

Այն ժամանակ դեպուտատ Սերգեյ Համբարձումյանը Գորբաչովին հարց տվեց, թե այն ինչպե՞ս էր, որ, առանց հայ պատգամավորների ներկայության, դուք ընդունեցիք նոյեմբերի 28-ի որոշումը, իսկ հիմա, առանց ադրբեջանցիների, չեք ուզում ընդունել մի որոշում, որ նրանց եւս պիտի վերաբերի:

Բայց Գորբաչովը ե՞րբ է ունեցել խիղճ կամ ամոթի այն պատառը, որ անհրաժեշտ է նման վիճակ ընկնելիս գոնե զգաստանալու համար:

Հարցը քննարկման չենթարկվեց ոչ 21-ին, ոչ էլ հաջորդ օրերին

Փետրվարի 28-ին Լուկյանովը հայտարարեց, թե Անդրկովկասի հարցը (ղարաբաղյան հակամարտությունը հիմա էլ դարձավ Անդրկովկասի հարց) պիտի քննարկվի մարտի 1-ի նիստում, ուստի հարկ է, որ Ադրբեջանի ու Հայաստանի պատգամավորները նախապես մասնակցեն որոշման նախագծի մշակմանը:

Եւ հենց այդ օրվա երեկոյան էլ միութենական հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին, թե գեներալ Սաֆոնովի զինվորական պատժախումբը Շուշվա շրջանի հայկական Կիրով գյուղում հայտնաբերել է թաքցրած մեծաքանակ զենք, զինվորական հագուստ ու սննդամթերք:

Դա, անկասկած, ադրբեջանական կողմի հերթական դավադրությունն էր կենտրոնում հարցը քննելու առթիվ. մարտի 1-ին կհայտարարեն նույն լուրը, եւ խորհրդարանը կհամոզվի, որ հայերն իրենց մարզում Ադրբեջանի դեմ ռազմական նոր դավեր են նախապատրաստել:

Իսկ իրականում զինվորականները Բերդաձորի ենթաշրջանում շրջափակված չորս հայկական գյուղերից մեկում «գտել են» սննդամթերքի պահեստ, որի յուղը, շաքարը, ձավարը եւն Հայաստանից «Գթություն» ընկերությունն է ուղարկած եղել պաշարված ազգակիցներին քաղցից փրկելու համար: Զինվորականներն այս բոլորն են հավաքել, տարել՝ տարածը հայտարարելով զինամթերք:

Սակայն դրա նախօրյակին ադրբեջանական Մալիբեյլիում նույն Սաֆոնովի պատժախմբերը հայտնաբերել էին իսկական զինապահեստ՝ լիքը բազմատեսակ զենքերով, զինամթերքով, նույնիսկ թնդանոթներով: Եւ այդ առթիվ ոչինչ չհաղորդվեց, չհրապարակվեց կենտրոնական լրատվությամբ:

Մարտի 1-ին, վերջապես, ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանում պիտի հրապարակվեր այնքան երկար սպասված որոշումը: Սակայն ներկայացվեց մի նախագիծ, որը ոչինչ չէր ավելացնում գորբաչովյան հայտարարություններից հայտնի սկզբունքներին. երկու հանրապետություններն իրե՛նք պետք է նստեն բանակցությունների սեղանի շուրջ, պայմանավորվեն, համաձայնեն, հարգեն մեկմեկու ամբողջությունը: Ապա պետք է բռնագրավվեն անօրինական բոլոր զենքերը, վերացվեն ստեղծված կազմակերպությունները, որոնք ազգայնամոլություն ու հակամարտություն են քարոզում: Շրջափակումը վերացնելու համար էլ պատասխանատու են երկու հանրապետությունների Մինիստրների խորհուրդները:

Քննարկումը եղել է դարձյալ փակ դռների ետեւ: Բայց, ասում են, շատ ելույթների մեջ մի առանձնահատուկ խորք ու փայլ է ունեցել պատգամավոր, Խորհրդային Միության ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանինը, որը պահանջել է վերացական բամբառակությունը մի կողմ թողնել եւ մարդկային խղճի դատին հանձնել Արցախ-ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի ու Գետաշենի ենթաշրջանի) հայության ճակատագիրը...

Այսուամենայնիվ, նստաշրջանն այս անգամ եւս որոշում չընդունեց, այլ վճռեց, արված դիտողությունների հիման վրա, նախագիծը մշակել եւ նրա կատարյալ վիճակը ներկայացնել մարտի 5-ի նիստի դատին:

✧ ✧ ✧

Հունվարի երկրորդ կեսն ու ամբողջ փետրվարը Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի իշխանությունների համար անցել էին Բաքվի ողբերգության եւ նրա հետ կապված ու չկապված (օրինակ, 1920-ի հուլիսին Արցախի մասին Անդրերկրկոմի ընդունած որոշման) հարցերի արծարծումներով, հայ ժողովրդի իրավունքը ոտնահարումներից փրկելու համար վարած օգտակար, մեծ մասամբ ապարդյուն մաքառումի մեջ: Եւ այս իսկապես մեծ ու ծրագրային պայքարով տարված մարդիկ մոռացել, անուշադրության էին մատնել համեմատաբար ավելի փոքր այնպիսի մի խնդիր, ինչպիսին հյուսիսային Արցախի ծայրամասային գյուղերի վիճակն է: Եւ հակառակորդն օգտվեց դրանից: Նույն փետրվարին էր, որ Խանլարի շրջանային ղեկավար մարմիններն ու հատուկ ծրագրով ժամանած գործիչները, Ազատ ու Կամո գյուղերում գործում էին գիշեր-ցերեկ: Նրանք գործի դրին ճնշում-

ներն ու նոր ջարդերի սպառնալիքը, հարկադրանքի այնպիսի ձեւեր, որոնցից հետո պաշարված, աշխարհից կտրված գյուղերի հայ բնակիչներին ոչինչ չէր մնում, քան թողնել սեփական օջախները եւ փրկել սեփական կյանքը՝ հեռանալ դեպի որեւէ անվտանգ վայր: Փետրվարի վերջին արդեն հայաթափված էր Ազատը՝ այս կողմերի ծայր-հյուսիսային հայկական գյուղը, եւ վտանգված էր հաջորդը՝ Կամոն:

Ողբերգության լուրը Հայաստան հասավ ազատ փախստական զանգվածների հետ... Եւ իշխանությունները նո՛ր միայն գործի անցան, սակայն չափազանց ուշ եւ ապարդյուն...

Մարտի 2-ին, նկատի առնելով հյուսիսային Արցախում, հատկապես Գետաշենում տեղի ունեցող հակահայկական դեպքերը եւ սրանց անպատիժ, ավելի ճիշտ՝ կենտրոնի կողմից պաշտպանվող ընթացքը՝ Հայկական ԽՍՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը հրապարակեց հայտարարություն, որով դատապարտվում է տվյալ տարածքում թուրքերի եւ խորհրդային զորքերի ու ներքին զորամասերի համագործակցությամբ իրականացվող խարդավանքը, որի պատճառով Ազատ գյուղը դատարկվել է իր բնիկ տեր հայերից, իսկ հաջորդը՝ Կամոն, դատարկվում է ժամ առ ժամ: Հերթի էին դրված Գետաշենն ու Մարտունաշենը, որոնց էլ կհետեւեն Շահումյանի շրջանի բնակավայրերը:

ԳԽ-ի Նախագահությունը պահանջում էր, որպեսզի այս բռնարարքների համար հիմնական մեղավոր ճանաչվեն կենտրոնական իշխանությունները, որոնք եւ պետք է հյուսիսային Արցախից հանեն իրենց զորքերը եւ դրանք տեղավորեն հայկական ու ադրբեջանական գյուղերի սահմանազատման գոտիներում:

Մարտի 3-ին Հայաստանի լրատվական մարմինները հրապարակեցին հանրապետության Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշումը, որով ԼՂԻՄ-ը ներկայացվում էր 12 ընտրական տեղամասերով: Եւ այդ օրվանից Ադրբեջանի լրատվական մարմիններն ու Կազմկոմիտեն բացահայտ պայքար սկսեցին դրա դեմ՝ որոշած լինելով խափանել ընտրությունները ԼՂԻՄ-ում՝ որպես ոտնձգություն Ադրբեջանի ինքնիշխանության դեմ:

Մարտի 5-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանն ընդունեց երկար ծամծմած որոշումը, որը ոչինչ չէր ավելացնում մարտի 1-ին կարդացած նախագծին, բացի նրանից, որ այստեղ այլեւս Արցախի խնդիր չկա (որոշման վերնագիրն էր «Դրությունն Ադրբ. ԽՍՀ-ում ու Հայկական ԽՍՀ-ում եւ այդ գոտում դրությունը նորմալացնելու միջոցների մասին»):

Նստաշրջանից առաջ տեղի էր ունեցել ԳԽ-ի նախագահության նիստը, որը, նախ, ապօրինի եւ ուժ չունեցող էր համարել Հայկ. ԽՍՀ ընտրական հանձնաժողովի որոշումը ԼՂԻՄ-ում ընտրական տեղամասեր ստեղծելու մասին, ապա Նիշանովի կողմից նախագիծը ներկայացվել էր քննարկման, որպեսզի ընդունվի որոշում: Ընդունվեց, եւ նրա համաձայն՝ երկու հանրապետությունները պիտի բանակցություններով ու նման միջոցներով լուծեին իրենց հարցերը, խաղաղություն ու ազգամիջյան համերաշխություն ստեղծեին: Կենտրոնական մարմինների գործն էր լինելու աջակցել իրենց միջոցներով, հնարավորություններով եւ ուժով: Այլեւս ո՛չ մի խոսք Լեռնային Ղարաբաղի մասին, ասես այն ո՛չ կա, ո՛չ էլ գոյություն է ունեցել:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք. 89 թ. նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի ու ԼՂԻՄ-ի պատգամավորները, հրապարակված նախագծից դժգոհ, Գերագույն խորհրդի դահլիճից հեռացան, եւ նրանց բացակայությամբ ընդունվեց մի որոշում, որն ամենավիրավորականն էր հայկական կողմի համար: Փետրվարի 19-ի նստաշրջանն էլ ադրբեջանցիները լքեցին, հեռացան: Եւ այս անգամ նրանց դեմ, Բաքվի հունվարյան չարագործության, հարավային երկարությամբ ձգվող սահմանի 900 կիլոմետրը ոտքի տակ տալու աննախադեպ մեղքի տերերի մասին ոչ միայն որոշում չընդունվեց, այլեւ հաջորդ շուրջ 15 օր արած դիվանագիտական խաղերից հետո ընդունեցին մի թուղթ, որով նրանք ջրից հանվում են չոր ու ցամաք, պարզերես կանգնում հայերի կողքին, իսկ ամենակարեւորը՝ Արցախի հարցն արդեն կերած-մարսած: Իրենց համար ու իրենց կարծիքով:

ԽՍՀՄ ԳԽ-ի բացահայտ հակահայկական որոշումը փաստորեն փակել էր Արցա-

խի հարցը՝ նրա գլխին դնելով մի այնպիսի քար, որը տեղից շարժել չպիտի կարողանար ոչ միայն մարզը, այլեւ նրա թիկունքում կանգնած ողջ հայությունը: Եւ միանգամայն հասկանալի էր Պոլյանիչկոյի Կազմկոմիտեի ու սաֆոնովյան պարետության այն սանձարձակ աշխուժացումը, որ կատարվել էր որոշումն ընդունելու օրից: Պարզ է, որ Գխ-ի նստաշրջանին ներկա ադրբեջանական ղեկավարներն անմիջապես զանգել էին Ստեփանակերտ, հաղորդել իրենց վիթխարի հաղթանակի մասին, հանձնարարել, որպեսզի սրանք սկսեն մարզի բռնազավթումը... Եւ Սաֆոնովի ավազակախմբերը, հայկական բնակավայրերի վրա պատժարշավների գնալով, կալանքի տակ էին առնում անմեղ մարդկանց, ուրիշներին դուրս քշում Արցախի սահմաններից:

Մարզի ռադիոյի ու հեռուստատեսության աշխատանքը դադարել էր ամիսներ առաջ: Հիմա էլ խափանվեց «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի տպագրությունը: Չէին գործում մշակութային օջախները, դպրոցներն ու նախադպրոցական հիմնարկները: Կարելի էր կարծել, թե մարզի կյանքն է կանգ առել, եւ գործում են միայն սաֆոնովյան զինյալ բանդաները, որոնք անձնագրային ռեժիմի պատրվակով կամ թաքցված զենքեր հայտնաբերելու նպատակով տակնուվրա էին անում անպաշտպան բնակավայրերը, քարուքանդ անում, մարդկանց բռնադատում ու կողոպտում...

Իսկ մարզի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում Պոլյանիչկոն ու Սաֆոնովը քաղաքչությունը տեխնիկական բարձր մակարդակով կատարելու գլուխ էին արել. տանկերի ու զրահամեքենաների վրա դրված հզոր բարձրախոսներով փողոցներում հաղորդում էին իրենց հրամանները, պահանջում ենթարկվել Ադրբեջանին, հակառակ դեպքում թողնել մարզը-հեռանալ («Ինտերնացիոնալ Ադրբեջանի օրենքներից ու քաղաքացիությունից հրաժարվողներին մենք զոռով չենք պահելու, բաց են ճանապարհները, թող հեռանան».-համարյա ամեն հաղորդում ավարտվում էր այս օրինապաշտ հայտարարությամբ):

Մարտի 12-ին միութենական ու հանրապետական թոշակառուների մի խումբ բողոքի գիր հղեց Սաֆոնովին, պատճենն էլ՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին ու ԽՍՀՄ ՆԳ մինիստրին: Ինքնավար մարզի տարեց ու բազմավաստակ մարդիկ իրենց զայրույթն էին արտահայտում սաֆոնովյան կամայականությունների, Պոլյանիչկոյի գաղութակալական վայրագությունների դեմ, պահանջում վերջ դնել այս ամենին, մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից...

Եւ այսպիսի նամակն ուղղված էր Սաֆոնովին: **Նա՛ պիտի մարզում կարգ ու կանոն** հաստատեր, մարզը հաներ Ադրբեջանի կազմից:

Մարտի 15-ին «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրեց Ադրբեջանի Գխ-ի նախագահ Է. Կաֆարովայի մի հայտարարությունը, որ նա տվել էր Ազերինֆորմին եւ լիովին բացատրում էր ադրբեջանական կողմի ակտիվացման, Արցախում սկսած անսանձ վայրագությունների բուն հիմքը: Ասում է՝ ԽՍՀՄ ժող. դեպուտատների համագումարի ընդմիջմանը, մարտի 12-ին, իրենք՝ Ադրբեջանի դեպուտատները, մոտեցել են Գորբաչովին, արտահայտել իրենց անհանգստությունն այն ասեկոսեների առթիվ, որ պտտվում են, իբր թե, Ղարաբաղում պրեզիդենտական կարգ մտցնելու առթիվ: Այն ժամանակ Գորբաչովն ամենայն ուշադրությամբ լսել է իրենց, ապա «միանշանակ ասել՝ «Կարող եք հանգիստ լինել»,-պատմում է Կաֆարովան:-Նա նշել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի միակ լուծումը տրված է ԽՍՀՄ Գխ-ի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի հայտնի որոշման մեջ: Այնտեղ գործում է հանրապետական կազմկոմիտեն, որը պիտի աշխատի այնքան ժամանակ, մինչեւ վերականգնվեն ու գործեն խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները: Լեռնային Ղարաբաղում չի ծրագրվում ու չի մտվի ոչ մի, նույնիսկ ժամանակավոր, պրեզիդենտական կառավարման ձեւ... Այս զրույցը, որին, ի դեպ, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նաեւ Ա.Ի. Լուկյանովը,-շարունակում էր Կաֆարովան,-շատ բարյացակամ էր: Ուզում եմ հատկապես ընդգծել, որ զրույցը Մ.Ս. Գորբաչովի հետ, նրա հայտարարությունը մեր դեպուտատների կողմից ընդունվել է գոհունակությամբ: Այնպես, որ Լեռնային Ղարաբաղում պրեզիդենտական ոչ մի վարչություն էլ չի նախատեսվում»:

Նշված հանդիպումն ու Գորբաչովի հանդիսավոր խոստումը տեղի են ունեցել Գորբաչովի՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ ընտրվելուց երեք օր առաջ: Ուրեմն, պիտի ենթադրել կամ համոզված լինել, որ նա պրեզիդենտությունը նախօրոք գրպանում դրած է եղել: Ճիշտ է, Զ. Բալայանը մի տասնօրյակ անց լրագրողներին հաղորդել է, թե իրենք՝ ԼՂԻՄ-ի դեպուտատները, «Բակ. ռաբոչիի» հրապարակումի առթիվ, Լուկյանովին հարցրել են՝ եղե՞լ է նման հանդիպում, Գորբաչովն ադրբեջանցիներին տվե՞լ է նման խոստում: Եւ այն ժամանակ Լուկյանովն ասել է. «Գորբաչովն այդ առթիվ ոչ մի մուրհակ էլ չի տվել, եւ դա բացառվում է» (Երեւանի ռուս. «Կոմունիստ», մարտի 24):

Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, ճիշտ չէր ինքը՝ Լուկյանովը, որ նման պարագաներում միշտ էլ կեղծել է ու դավել հայերին: Նույնիսկ ա՛յն դեպքերում, երբ քվեարկությամբ պիտի հարցը լուծվեր, հայերին վերաբերող հարցը (Տե՛ս С. А. Амбарцумян, Три года на пределе любви и смерти, Е., 1992, էջ 134-135):

Իսկ Մ. Գորբաչովը՝ ստի ու երկերեսանության այդ անմրցակից վարպետը, չէր կարող նման խոստում տված չլինելով, ադրբեջանական պատվիրակությանն ու Կաֆարովային դիտողություն չանել հենց համագումարում:

Իսկ հայերին ի՞նչ խոստումներ է տվել: Ա՛յ, հենց նույն պրեզիդենտական վարչության կապակցությա՛մբ: Երբ արդեն պրեզիդենտ էր, եւ հայ դեպուտատները դժգոհ էին իրենից, զրույցի հրավիրեց, ամենայն զիջումի պատրաստակամություն հայտարարեց. «... Այնտեղ, ուր դրությունը ձեռք է բերում առանձնակի սրություն, ուր վտանգ է ստեղծվում պետության ու մարդկանց կյանքի անվտանգության համար, պետք է մտցնել արտակարգ դրություն կամ պրեզիդենտական վարչություն: Եւ այս դեպքում պրեզիդենտն ստիպված է լինում լրիվ իր վրա վերցնել պատասխանատվությունը»:

Այս զրույցի վկան ու արձանագրողը՝ ժող. դեպուտատ Սերգեյ Համբարձումյանը, հենց այդտեղ էլ գրել է. «Պրեզիդենտի հայտարարությունը շատ էր հուսադրող, սակայն նա չէր պարունակում դրա իրականացումն ապահովող տարրեր»:

Միշտ էլ այդպես էր. խոստումներ էր տալիս հակամարտ երկու կողմերին՝ ե՛ւ հայերին, ե՛ւ ադրբեջանցիներին: Տարբերությունն այն էր միայն, որ հայերին տրված խոստումները, որպես օրենք, չէին կատարվում, իսկ ադրբեջանցիներին տվածները, հակառակը, կատարվում էին, մեծ մասամբ հավելումով: Եւ իրավացի էր նույն Ս. Համբարձումյանը, երբ այն օրերին Գորբաչովի տոհմաբանության առթիվ մեծ տարածում ունեցած մի փաստաթուղթ (իբր, Գորբաչովն օսմանաթուրքական ծագում ունի, եւ ստույգ տվյալներ էին բերվում այդ վարկածը հաստատելու համար), այո՛, հիշելով այս վարկածը, զարմանքով հարցնում է. գուցե դա իսկապե՞ս լուրջ հիմքեր ունի: «Այլապես ինչո՞վ բացատրել այդպիսի ադրբեջանամետ վեհանձնությունը: Ո՞վ իմանա: Գուցե հիմքում կա մեկ ուրիշ բան, օրինակ, անհաշտելի հակահայկական մի տրամադրություն, որը մեր պրեզիդենտին նետում է ադրբեջանցիների գիրկը, որոնք նրան համոզել են իրենց վեհանձնության ու ազնվազարմ ծագման մեջ» (նույն տեղում, էջ 146):

Մարտի 22-ին «Սովետսկայա Ռոսիյա» թերթը տպեց «Բակինսկի ռաբոչի» ադրբեջանական թերթն էլ 2 օր հետո արտատպեց մի հոդված այն մասին, որ նախորդ տարվա վերջին (դեկտեմբերի 12-21-ը) Մոսկվայում տեղի է ունեցել տոնավաճառ, ուր ԽՍՀՄ-ի զինված ուժերի մինիստրությունն ու Պետմատը կազմակերպել են ռազմական ավելորդ տեխնիկայի ցուցահանդես-վաճառք: Այնտեղ, իբրեւ վաճառքի ենթակա ավելորդ տեխնիկա, ցուցադրվել են տանկի մի քանի տեսակներ: Եւ ահա այնտեղ հայտնվել է ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչ, ագրոարդի առաջատար ագրոնոմ Ռ.Հայրյանը, որը պայմանագիր է կնքել 1.041.480 ռուբլու արժեքով գործարքի համար, որպեսզի «ավելորդ» տանկերը տանի Արցախ, բանեցնի որպես տրակտոր-քարշողներ: Լրագրողները հաստատում են, որ Հայրյանի պահանջով՝ պիտի պահպանվեն տանկերի մի շարք սարքեր, որոնք տրակտորին բոլորովին էլ պետք չեն՝ օրինակ, ռադիոկայանը, գիշերային տեսողական սարքը, մեխանիկ-վարորդի մտոցը (ռուս.լյուկ) եւն: Այդ էլ, իբր նրա համար, որ Հայրյանի հայրենիքում ստիպված են լինում վար ու ցանք անել գիշերը, որի ընթացքում լինում են նաեւ հարձակումներ, եւ մեքենաները պետք է պաշտպանական դեր եւս կատարեն: Ասում են՝ ահա այսպե՛ս

վերասարքավորված 40 տանկ-տրակտոր պիտի հասներ Ստեփանակերտի միջշրջանային բազա... Լրագրողներն այնքան էլ ստույգ չգիտեն՝ քանի՞սն է տեղ հասել: Բայց որ հետագայում պարզել են, թե նրանք տեղ հասնելով, ի՞նչ նպատակի կարող են ծառայել («Անդրկովկասի մեր հայրենակիցներն այս կընդունեն տագնապով»):

Մարտի 27-ին Ստեփանակերտում գումարվեց ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի նստաշրջանը, որին մասնակցում էին նաեւ մարզից ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատները: Ընդունվեց որոշում մարզխորհրդի աշխատանքը վերսկսելու, մարզի խորհրդային մարմինների կանոնավոր գործունեությունը գլխավորելու համար:

Մարտի 31-ին տեղի ունեցավ Ադրբ. կոմ. Կենտկոմի պլենումի նիստը, որն, իբր, պիտի քններ հանրապետությունում հասարակական-քաղաքական կյանքը կարգավորելու խնդիրները, սակայն նորընտիր առաջին քարտուղար Այազ Մութալիբովի նախաձեռնությամբ շուռ եկավ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի վրա, մշակեց միջոցառումների այն ամբողջությունը, որով պետք է մարզում հաստատել Ադրբեջանի օրենքն ու տիրապետությունը: Մութալիբովն այդ կարգի իրագործման մեջ ամենավճռական դեր էր հատկացնում գեներալ Սաֆոնովի զորքին ու Պոլյանիչկոյի կազմկոմիտեին: Մանավանդ վերջինիս, որի գործունեությանը բերելիք մասնակցությունը ողջ Ադրբեջանի բնակչության պարտքն է: «Հանրապետական կազմկոմիտեի անդամներ պիտի դառնան Ադրբեջանի բոլո՛ր հայրենասերները»,-կոչ է արել հանրապետության ղեկավարը:

Մութալիբովի՝ պլենումում տված զեկուցման մեջ կար հրահանգ՝ օգտագործելու Կենտրոնի տված ամբողջ հնարավորությունը եւ Լեռնային Ղարաբաղը քաշել իրենց բռնատիրության տակ: «Հանրապետության իրավապահ մարմինները պետք է առավելագույնս օգտագործեն ինքնավար մարզում ստեղծված արտակարգ դրության հնարավորությունները,-ասել է Մութալիբովը:-Հանրապետության կուսակցական կոմիտեները, խորհրդային ու տնտեսական մարմինները պետք է անցնեն վճռական միջոցառումների փուլը, որպեսզի գործնականում վերականգնեն Ադրբեջանական ԽՍՀ ինքնավարությունը ԼՂԻՄ-ում: Եւ դա պետք է անել վճռաբար, առանց հապաղելու, առաջին հերթին ադրբեջանական գյուղերում»:

Սա մի հրահանգ էր, որի իրականացմանը պիտի լծվեր հանրապետության ամբողջ հզորությունը, որը պիտի գործեր գիշեր ու ցերեկ, «առանց հապաղելու»:

Իսկ Ադրբեջանի կուսակցական կենտրոնի ժողովին, իբրեւ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչ, մասնակցել եւ նրա բոլոր հանձնարարությունները անշեղորեն կատարելու խոստումով ելույթ է ունեցել գեներալ Սաֆոնովը:

✧ ✧ ✧

Ստեփանակերտում ու մարզի շրջաններում, հատկապես խոշոր բնակավայրերում գործում էին Սաֆոնովի պատժիչ խմբերը, եւ գեներալը համարյա ամեն օր հանրապետական մամուլում զեկույցներ էր հրապարակում հայ ապստամբ մարդկանցից խլված զենքերի, զինամթերքի մասին, արտակարգ դրությունը խախտողներին կալանքի ենթարկելու, օրենքները խախտողներին ու համապատասխան փաստաթղթեր չունեցողներին մարզից (ուրեմն եւ Ադրբեջանական հանրապետության սահմաններից) վտարելու մասին: Իսկ ռադիոհաղորդումներով սարքավորված զրահամեքենաները Ստեփանակերտում ու շրջկենտրոններում տարածում էին Կազմկոմիտեի հայտարարություններն ու հրահանգները, օպերատիվ հանձնարարությունները, որոնք միշտ էլ միապաղաղ նույն հիմարություններն էին լինում: Իբր, Ղարաբաղցի հայերն անհասկացող ծայրահեղականներ են, ադրբեջանական եղբայրական ընտանիքում ունեցած իրենց բարեկեցությունն ուզում են փոխել մի անորոշ ու ապօրինի պահանջի հետ, որի պատճառով խառնակչության մեջ են քաշել երկու հանրապետություն, ամբողջ Խորհրդային Միությունը, նույնիսկ ամբողջ սոցիալիստական համակեցությունը... Եւ հիմա նրանք պատասխան պիտի տան մի այսպիսի հանցանքի համար, կամ գլուխները կախ պիտի ընդունեն Ադրբեջանի գերիշխանությունը, ջանան դառնալ նրա կարգապահ քաղաքացիները:

Երեւի մտածում էին, թե ռադիոբարձրախոսների այսօրինակ ոռնոցը չի կարող լիարժեք հասնել մարդկանց, որովհետեւ նրանք փակված են իրենց տներում կամ աշխատանքի պահին հնարավորություն չունեն փողոց դուրս գալ եւ ականջ կախել Պոլյանիչկոյի համհարզների բամբառակությունների առաջ... Հետո էլ սկսեցին նաեւ թռուցիկներ տարածել ու իրենց գաղափարա-քաղաքական առաքելությունն իրականացնել տպագիր խոսքով:

1990 թ. ապրիլի 3-ին հրապարակվեց ԽՍՀՄ օրենքը «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու կարգի մասին»: Այդ օրենքի 3-րդ հոդվածը հետեւյալն է. «Իր կազմում ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր ու ինքնավար օկրուգներ ունեցող միութենական հանրապետություններում հանրաքվեն անց է կացվում յուրաքանչյուր ինքնավարությունում առանձին: Ինքնավար հանրապետություններն ու ինքնավար կազմավորումներն իրավունք ունեն ինքնուրույնաբար վճռելու ԽՍՀՄ միության մեջ կամ նրա կազմից դուրս եկող միության հանրապետությունում մնալու հարցը, ինչպես նաեւ կարգավորելու իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի խնդիրը»:

Ոնց որ Արցախական աշխարհի համար լիներ գրված: Գորբաչովը չէ՞ր հասկանում՝ ի՞նչ օրենք է հրապարակ հանում, երբ Լեռնային Ղարաբաղը 88-ի փետրվարից հենց մի գլուխ այս որոշմամբ էր առաջնորդվում գիշեր-ցերեկ, ավելի ճիշտ՝ այս որոշումն էր նախապատրաստում-հուշում, իսկ ինքը հակառակն էր պնդում ու պաշտպանում՝ հանրապետությունների ամբողջականության մասին անմիտ կարգախոսներ շաղ տալով աջ ու ձախ:

Ապրիլի 9-ին մարզում հեռուստատեսությունն սկսեց աշխատել, եւ Բաքվից հեռարձակվեց Ա. Մութալիբովի հանդիպումն ու զրույցը հանրապետությունից միութենական կոմերիտական համագումարին գնացող պատվիրակության հետ: Նրա խոսքը նախ Ղարաբաղի մասին էր, այնտեղի անհնազանդ հայկական համայնքը կարգի բերելու անհետաձգելի միջոցառումների մասին: Ապա անցավ Հայաստանին եւ իր ունկնդիրներին բացատրեց, թե Ադրբեջանից մի ամբողջ մարզ պոկելու, յուրացնելու համար այդ հանրապետության ազգայնամոլ ու անհեռատես ղեկավարներն ինչպես արյունահեղության մեջ են քաշել երկու ժողովուրդներ, մի ամբողջ Խորհրդային Միություն: Եւ հիմա ադրբեջանի սրբազան պարտքն է անանցանելի պատնեշ կանգնեցնել Հայաստանի դեմ, իսկ դա իրենց՝ երիտասարդության խնդիրն է, նրա հայրենասիրական պարտքի ու պատվի գործը:

Ապրիլի 20-ին մարզի նախկին պաշտոնյաները մի բաց նամակ հղեցին Կենտրոն՝ այս անգամ հասցեագրելով իրենց իմացած բոլոր մարմիններին, պրեզիդենտից ու ԳԽ Նախագահությունից մինչեւ «բոլոր հասարակական կազմակերպությունները», միութենական հանրապետությունների ղեկավարները: Այս անգամ էլ պատմում էին մարզի գլխին եկող աղետները, որոնք ծրագրված ու դաժանորեն իրականացվում են Բաքվի կողմից, Միության զորքերի հետ միասին: Մութալիբովի հեռուստաելույթներից ու լրագրային հրապարակումներից անում էին մեջբերումներ, որոնցով մերկացվում էին ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության հակահայկական չարամտությունները, այլեւ ընդգծված հակառուսական, հակախորհրդային քաղաքականությունը:

Սակայն միակ պատասխանը, որ ստացվել էր հունիսի վերջերին՝ գրված հունիսի 12-ին, ստորագրել են ԽՍՀՄ ՆԳՆ Ներքին զորքերի քաղվարչության պետի տեղակալ Ա. Ի. Կիրիլյուկը, որը բացատրում էր, թե ներքին զորքերի միավորումներն ինչ-ինչ կառավարական որոշումներով ու հրամանագրերով են առաջնորդվում իրենց ամենօրյա հայրենապաշտպան գործունեության մեջ (այսինքն՝ նրանց անօրեն որեւէ քայլը բացառվում է): Ապա հույս է հայտնում, որ նամակ-բողոքագրի հեղինակները, որոնք բազմավաստակ ու հարգելի մարդիկ են, իրենց փորձը, իմաստնությունն ու հեղինակությունը գործի կդնեն, որպեսզի մարզում պատշաճ կարգ հաստատվի, եւ որպեսզի վերականգնվի խորհրդային ժողովուրդների եղբայրական համերաշխությունը:

Անհնար էր պատասխանել առավել խելոք (թե՞ սրամիտ):

Ապրիլի 22-ին «Բակ. ռաբոչին» հաղորդում էր, թե նախորդ օրերին հանրապետության ԳԽ-ի Նախագահության նիստում քննարկվել է Լեռնային Ղարաբաղի վիճակի հարցը, եւ տեղացիներից (այսինքն՝ ղարաբաղցիներից) ելույթ են ունեցել ՆԳ վարչության պետ ինչ-որ Կովալեւ, մարզի դատախազ ինչ-որ Վասիլենկո, ռազմական պարետության ներկայացուցիչ ինչ-որ գնդապետ Բոգդանովը: Եւ արցախահայության այս «ներկայացուցիչների» գործուն մասնակցությամբ ընդունել են երկու կարեւոր որոշում, որոնցից մեկով արգելվում է մարզում Հայաստանի ԳԽ-ի դեպուտատներ ընտրելուն ուղղված ամեն տեսակ գործողություն՝ իբրեւ օրինախախտություն, իսկ երկրորդով մարզի վարչա-տարածքային բաժանման մեջ մտցվում են հետեւյալ փոփոխությունները.

Ասկերանի շրջանի տարածքում.

Ա) Խոջալու գյուղը հայտարարում են քաղաք՝ ստեղծելով Խոջալվի քաղխորհուրդ,

Բ) Ստեղծում են Մեշալիի գյուղխորհուրդ:

Հադրութի շրջանի Հախուլլու եւ Սալաքյաթին խղճուկ բնակավայրերն էին բաժանում Էդիլու եւ Ազոխ հայկական գյուղերի գյուղխորհուրդներից՝ երկուսին էլ տեր դարձնելով գյուղխորհուրդների:

Մարտակերտի շրջանում էլ նույն արտոնությանն են արժանացնում Բաշ-Գյունեփայա բնակավայրին:

Մարտունու շրջանում. Մարտունու քաղխորհրդից ազատագրվող Խոջավանդին, Ամիրանլարին, Մուղանլուին ու Կուրոպատկինոյին տալիս էին գյուղխորհուրդներ:

Եւ, վերջապես, Ստեփանակերտից առանձնացնում էին Կրկժանը (այն կոչելով Քիրքիջահան), նրան էլ պարգեւելով մի ավանային խորհուրդ:

Այս անգամ Ադրբեջանի ԳԽ-ի Նախգահությունը բավարարվեց միայն այսքանով:

Ապրիլի 24-ին տասնյակ հազարավոր ստեփանակերտցիներ ու մարզի շրջանների ներկայացուցիչներ հանդիսավոր շքերթով հավաքվեցին քաղաքի հուշահամալիրը՝ նշելու 1915-ի հայոց Մեծ եղեռնի տարելիցը: Տարերայնորեն ստեղծված միտինգին ելույթ ունեցան բանաստեղծներ Գուրգեն Գաբրիելյանը, Սոկրատ Խանյանը, Հրաչյա Բեգլարյանը, Մանկավարժական ինստիտուտի անվանի դասախոսներ: Հաջորդ օրն իսկ գեներալ Սաֆոնովը նրանց բոլորին բանտարկեց, ապա տուգանեց 1000-ական ռուբլով եւ տնային կալանք նշանակեց ապրիլի 30-ից մինչեւ մայիսի 10-ը:

Տուժածները վկայում էին, որ զինվորական պարետի այս վայրենի կամայականությունը կատարվել է ԽՍՀՄ ԳԽ-ի ստուգող-դիտորդ հանձնաժողովի նախագահ Վ. Ֆոտեեւի իմացությամբ, ուրեմն եւ համաձայնությամբ:

Ապրիլի 25-ին ԼՂԻՄ-ի մարզգործկոմի նախագահի ու շրջգործկոմների նախագահների ստորագրություններով մի բողոք ուղարկվեց Կենտրոն՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահություն, Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտե եւ Գերագույն դատախազություն: Այնտեղ ցույց էր տրվում, որ Ադրբեջանի ԳԽ-ի Նախագահության՝ ապրիլի 22-ին ընդունած որոշումն անօրինական է, կամայականորեն անխելք, հակասում է խորհրդային օրենքներին, որ այն փաստորեն Մութալիբովի՝ կուս. Կենտկոմի պլենումում հրապարակած հրահանգն է իրականացնում մի եղանակով, որը վայրենի է ու անմարդկային... Ուստի դրանով հանրապետության ղեկավարությունն առավել խորացնում է մարզում տիրող ճգնաժամը եւ պատասխանատու է հետեւանքների համար:

Կատարվածը եւ համանման բազմաթիվ արարքներ նորից ոտքի էին հանել մարզի հայությանը. հավաքվում էին բողոքի ցույցերի, զայրալից հեռագրեր ուղարկում Կենտրոն՝ երկրի ղեկավարներին ու իրավապահ մարմիններին: Այդ օրերին Գորբաչովի հասցեով ուղարկված բողոքի գրերը, որոնցում Լեռնային Ղարաբաղի նոր տեր ու բռնակալ կարգված Պոլյանիչկոյի չարագործություններն էին մերկացվում, հազարների էին հասնում: Դրանցից մեկն էլ, որ ապրիլի 28-ին մարզի ու շրջանների ղեկավարներն էին ստորագրել, պատմում էր, թե Պոլյանիչկոյի ղեկավարությամբ սադրիչ գործողություններ են հրահրվում, ժողովրդին մղում հակապետական, հակառուսական քայլերի: «Ամեն օր,-ասված էր այդ բողոքի նամակում,-տասական անգամներ ռադիոբարձրախոսներով

հայ ժողովրդին են դիմում՝ պահանջելով ենթարկվել Ադրբեջանին կամ թողնել հայրենի օջախները եւ մաքրել Ղարաբաղը (այդպես էլ ասում են՝ «մաքրել Ղարաբաղը»): Վիրավորում են մեր ազգային ու մարդկային արժանապատվությունը: Հայհոյում են մեր դեպուտատներին, հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարներին: Մեր երկաթգծի ու ավտոճանապարհների դաժան շրջափակման պայմաններում սահմանափակում են նաեւ ավիառեյսերը, արգելում բեռնատար ինքնաթիռների եւ ուղղաթիռների գործունեությունը՝ նպատակ ունենալով մարզը խեղդամահ անել տնտեսապես ու բարոյապես: Ռուս մարդկանց անուններից կեղծագրեր են տարածում՝ արցախահայությանը մեղադրելով Խորհրդային երկրում ստեղծված տնտեսական դժվարությունների եւ մանավանդ Բաքվի հունվարյան ջարդերի մեջ: Ամեն ինչ անում են մեր բնակչությանը մղելու հակառուսական, հակապետական ելույթների, որպեսզի ազատ լինեն բանակն օգտագործելու իբրեւ պրովոկացիայի ու բռնության միջոց...»:

Ինչ հույսով մարդիկ սպասում էին, որ երկրի ղեկավարությունը կպատժի կամ գոնե կարգի կհրավիրի Պոլյանիչկո կոչված խառնակչին, կսանձահարի գեներալ Սաֆոնովին ու մյուս չարագործներին... Եւ, ահա՛, մայիսյան տոներին քաղաքի փողոցներում տիրություն անող զրահամեքենաների բարձրախոսներից երկու օր շարունակ հոսում-տարածվում էր Գորբաչովի ուղարկած հետեւյալ շնորհավորական հեռագիրը.

«Ստեփանակերտ, Ադր. ԽՍՀ ԼՂԻՄ, Ադր. ԿԿ մարզկոմ, ընկեր Վիկտոր Պետրովիչ Պոլյանիչկոյին.

Սրտագին շնորհավորում եմ ձեզ մայիսմեկյան տոնի առթիվ: Հաջողություններ եմ մաղթում վերակառուցման պրակտիկ գործերում, տնտեսական վերակերտումներում, կուսակցության ու ժողովրդի ջանքերի միավորման մեջ՝ ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարի նախապատրաստության համար: Բարի առողջություն ձեզ, վստահ ու վճռական գործողություններ: Խնդրում եմ տոնական շնորհավորանքներս հաղորդեք աշխատանքի ընկերներին:

Մ.Ս. Գորբաչով»:

Պարզ ու հաստատ էր մի բան. նախընթացին Մոսկվա ուղարկված բողոքի նամակներն ու հեռագրերը Գորբաչովին համոզել էին, որ Պոլյանիչկոն այն է, ինչ իրեն անհրաժեշտ է Արցախում: Ուստի եւ հրամայելու պես խորհուրդ տվեց՝ «վստահ ու վճռական գործողություններ»:

Մայիսի 3-ին Հայաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանում քննարկվեց Լեռնային Ղարաբաղի վիճակի հարցը եւ ընդունվեցին երկու որոշում, մեկը՝ նախորդ տարվա հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում խորհրդային զորքի կողմից անմեղ մարդկանց դեմ զենք գործադրելու եւ պատճառած վնասների մասին, մյուսը՝ մարզի վիճակի ու նրա կարգավորման խնդիրների: Երկուսն էլ՝ շատ կարեւոր, գրված բավական խելոք, մանավանդ համարձա՜կ: Օրինակ, այս երկրորդում գործնական միջոցառումներ են նշվում, հանձնարարություններ(այո՛, նույնիսկ հանձնարարություններ) ու առաջարկություններ՝ հասցեագրված Կենտրոնին, իսկ վերջում՝ «Սույն դիմումից բխող միջոցներ չձեռնարկելու դեպքում ամբողջ պատասխանատվությունն իրադրության հետագա բարդացման համար՝ դրվում է կենտրոնական մարմինների եւ անձամբ ԽՍՀՄ պրեզիդենտի վրա»:

Հետո՞: Ի՞նչ պիտի լինի այդ պատասխանատվության գինը,-իրենք իրենց հա՞րց էին տալիս նման որոշում ընդունողներն ու ստորագրողները: Թե՞ կարեւորը ժողովրդի աչքին խիզախ երեւալն էր, որն ինքնին կարող էր դառնալ նոր մի չարիք և՛ նման որոշում ընդունողների համար, և՛ հատկապես խեղճ ու անզոր ժողովրդի:

Չէ՞ որ Գորբաչովն իր հրեշավոր կամակատարներին հրահանգել էր կատարել «վստահ ու վճռական գործողություններ», որոնց դիմակայելու այսօրինակ որոշումներն ու կոչերը պարզապես վտանգալից էին:

Մայիսի սկզբներին Հադրութի շրջանի Տող գյուղում, որը բնակեցված էր հայերով ու ադրբեջանցիներով, ազգամիջյան բախում տեղի ունեցավ, որովհետեւ զինվորականների

ուղեկցությամբ գյուղ էին խուժել նոր ադրբեջանցի (հարեւան շրջաններից եկած) ընտանիքներ եւ տներ էին կառուցում, ամբողջ մի թաղամաս: Այս բռնարարքին տեղեկացած շրջանային կազմակերպություններն անզոր եղան արգելել անօրեն շինարարությունը: Այն ժամանակ գործի դրվեց ինքնադատաստանը, եւ Սաֆոնովի զինվորները յոթ հայի բանտարկեցին:

Մութալիբովի հանձնարարության արդյունքն էր սա, որ պիտի գործեր ամենուրեք:

Նույն օրերին Մութալիբովը, ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ գեներալ-գնդապետ Շատալինն ու Սաֆոնովը ժամանել էին Լաչինի շրջան, եղել հարեւան Զանգելանի ու Կուբաթլիի շրջաններում, հավանաբար տեղական ուժերին տվել հանձնարարություններ, ապա Շատալինը, ամենայն հավանականությամբ՝ Մութալիբովի խորհրդով, մայիսի 11-ին Սաֆոնովին դարձրեց ԼՂԻՄ-ի մշտական պարետ:

Մայիսի 19-ին Սաֆոնովի կարգադրությամբ փակվեց Ստեփանակերտի օդանավակայանը, որ միայն մարդատար ինքնաթիռներ էր ընդունում Երեւանից եւ միակ պատուհանն էր դեպի արտաքին աշխարհ: Դադարեց հեռախոսային կապը Երեւանի հետ: Մարզում լռեց նաեւ Երեւանի ռադիոն: Չէ՞ որ հաջորդ օրը լինելու էին Հայաստանի ԳԽ-ի ընտրությունները, որոնց մասնակցելու էին նաեւ մարզի ընտրողները: Սաֆոնովն ու Պոլյանիչկոն այսպես էին նախապատրաստվում այդ կարեւոր միջոցառմանը:

Մայիսի 20-ին Արցախական աշխարհի 11 ընտրական տեղամասերը գործեցին, ընտրությունները տեղի ունեցան կանոնավոր, եւ դեպուտատության Արցախի 11 թեկնածուներն ընտրվեցին Հայաստանի ԳԽ-ի դեպուտատներ: Չնայած Սաֆոնովը զինվորական նոր ջոկատներ էր մարզ մտցրել, ընտրական տեղամասերը պաշարել, իսկ զրահամեքենաներից էլ բարձրախոսներն սպառնալիքներ էին տեղում, ընտրողներին խոստանում ամենադաժան պատիժներ ու չարություններ:

Մայիսի 24-ին, գեներալ Շատալինի Արցախ այցելելուց մի քանի օր հետո, մարզում զինվորականների ու բնակչության հարաբերություններն այնքան էին սրվել, բախումներն այնքան հաճախացել, որ այս օրը, մանավանդ լույս 25-ի գիշերը համարյա չէին դադարում կրակոցները, եւ մարզի կենտրոնում երկկողմյա հրացանազարկերից սպանվեցին մեկ բնակիչ, մեկ զինվորական, վիրավորվեցին 4 զինվոր ու 9 քաղաքացի:

Շատալինի այցելության հետ են կապում հայության այն ժամանակներին պատահած մի շարք դեպքեր՝ Գետաշենի ենթաշրջանի Կամո եւ Ազատ գյուղերի հայաթափումը հենց այդ տարվա ձմռանը, երբ նա այցելել էր այդ գյուղերը, եւ, իհարկե, Երեւանում մայիսի 27-ին տեղի ունեցած կոտորածը՝ այդ նույն գեներալի Երեւան ժամանելուն պես:

Իսկ Ստեփանակերտի այս նոր բախումը Շատալինի կազմակերպածը կամ հրահրածն էր թե ոչ, այնքան էլ կարեւոր չէ: Կարեւորն այն էր, որ մայիսի 24-ին Արցախական աշխարհի տերը ռուս զինվոր սպանեց: Սպանեց, որ նշանակում է՝ պատժեց նրան՝ շուրջ երեք տարիներին կատարած ապօրինությունների, դաժան պատժարշավների, ադրբեջանական վայրագությունները հովանավորելու համար: Եւ կարեւոր չէ նաեւ, թե նա որքա՛ն իրավացի էր: Կարեւորն այն էր, որ նրան հասցրել էին այդ քայլին՝ նրա մեջ ատելություն բորբոքելով, թշնամանք հրահրելով, մղել էին մի քայլի, որ պարզապես անբնական, նույնիսկ աներեւակայելի էր մինչեւ 88-ը:

Այն օրերին Հայաստանում ու Արցախում տարածված էլ Սիլվա Կապուտիկյանի խոսքը, թե հայի մեջ ռուսատյացություն սերմանելու համար մարդ շատ հնարամիտ պիտի լիներ, ուղղակի հանճարեղ, եւ Գորբաչովը եղավ այդպիսին, կատարեց մեծատաղանդ հրեշագործություն:

Հիմա արցախահայն սպանել է իրեն տանջահարության ենթարկող, ստորացնող, իր ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքն այնպես անխղճորեն ոտնահարող ռուս զինվորին: Հետո՞ ինչ պիտի լիներ: Գետաշենի ենթաշրջանում կատարված խարդավանքների ականատես ռուս մտավորականներն իրենք գուշակում էին մի տխուր վիճակ, որին կարող էին հանգել հայ-ռուս փոխհարաբերությունները: Եւ հիմա դա՞ էր սկսվում:

Մայիսի 28-ին գեներալ Սաֆոնովը հրապարակեց հրաման, որով իրեն ու իր ենթականերին իրավունք էր վերապահում, մարզում կարգ հաստատելու համար, անջատել ծայրահեղական ու սադրիչ գործողությունների մղող արցախցիների բնակարանային ու ծառայողական հեռախոսները: Եւ այս սանձարձակության արդյունքն այն եղավ, որ քաղաքի հայ բնակիչները զրկվեցին քաղաքակրթության այս մեկ նվաճումը վայելելու իրավունքից եւս:

Հունիսի 1-ին, ռազմական բազմամարդ պահակախմբերի ուղեկցությամբ, հայ մարդկանցից թաքուն, Ստեփանակերտ ժամանեց Ա. Մութալիբովը, նախկին կուս. մարզկոմի շենքում պատվոգրեր հանձնեց Սաֆոնովին ու սրա մի քանի ենթակաների՝ Ադրբեջանին մատուցած գնահատելի ծառայությունների համար եւ ետ գնաց: Հետո միայն արցախահայությանը հայտնի դարձավ, որ վերադարձին նա եղել է նաեւ Խոջալու «քաղաքում», այնտեղ մասնակցել է նորակառույց գործվածքային ֆաբրիկայի բացմանը եւ արտասանել է ճառ՝ հայերին այսպես հիշելով. «Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղի հայերին, ապա նրանք մեր տնկեցներն են, մեր հյուրերը: Դրա համար էլ մենք, ըստ մեր ժողովրդական սովորության, պետք է մեր հյուրերին որոշ բաներ զիջենք: Ա՛յ, երբ մենք նրանց ղեկավարներից ոմանց հավաքենք, դրանից հետո ձեր ու նրանց միջեւ խաղաղություն կլինի...»:

Այդ օրերին Արցախի լրագրողներից մեկը (Գ. Բաղդասարյան) հոդված էր տպագրել եւ հիշում էր Ադրբեջանի թուրքի հին ու հայտնի խրատն իր ժառանգին. «Երբ մի տեղ հյուր գնաս, հիշիր, որ առաջին օրը հյուր ես, երկրորդ օրը՝ տան լիիրավ անդամը, երրորդ օրը՝ տանտեր» («Երեկոյան Երեւան», 1990, մայիսի 19):

Երրորդ օրը վաղուց է անցել, եւ շատ զարմանալի կլինի, եթե թուրքն իրեն չզգա ոչ միայն քո տան, այլեւ աշխարհի տերը:

Հունիսի 4-ին Մ. Գորբաչովը, երբ Ռաիսա Մաքսիմովնայի հետ շրջագայում էր ԱՄՆ-ում, Կալիֆորնիայի նահանգում, նահանգապետ Ջորջ Դոքմեջյանը Սան-Ֆրանցիսկոյում հետը զրուցելուց հետո նրան հանձնեց նամակ, որով խնդրում էր վերստին անդրադառնալ ԼՂ-ի խնդրին: «Պարոն Գորբաչով, ես հայ եմ... Հիմա հայկական ջարդեր են կազմակերպվում Արցախում: Դուք իմ տեղը լինեիք եւ իմ պաշտոնին, ի՞նչ դիրք կգրավեիք»,-ասել է նա՝ հանձնելով Արցախի հարցի լուծման իր պահանջների գիրը:

Վկաներն ասում են՝ Գորբաչովն ընդունել է գիրը, սակայն ոչինչ չի պատասխանել:

Դոքմեջյանի շահախնդրությունն Արցախի հարցում հայտնի էր արդեն.

Գորբաչովը, եթե գոնե հիշողություն ուներ, պետք է մոռացած չլիներ, որ դեռեւս 88-ին, Արցախի շարժման սկզբնական շրջանում, ստացել է նրա հատուկ նամակը ողջ հայության մտահոգությունը դարձած այդ հարցի լուծման խնդրանքով:

Իսկ ամերիկյան շրջանակները հիշում են, որ նույն 88-ին, հենց Դոքմեջյանի նախաձեռնությամբ, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատի անդամները (Չարլզ Փաշայան, Մարտին Խաչատրյան, Պապ Օհանյան, Ռոբերտ Դոուլ եւ այլ սենատորներ) ամեն ջանք գործադրեցին, որպեսզի ստեղծվի հայտնի փաստաթուղթը:

Հունիսի 7-ին «Բակ. ռաբոչի» թերթը հրապարակեց իր թղթակցի հարցազրույցը ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների բաժնի վարիչի առաջին տեղակալ Վյաչեսլավ Միխայլովի հետ: Վերջինս Արցախի խնդրի բարդացման վերաբերյալ արտահայտեց իր հետեւյալ կարծիքը. «ԼՂԻՄ-ի շուրջ տեղի ունեցած դեպքերի հենց սկզբից էլ Կենտրոնն իր վրա չպետք է վերցներ հարցի լուծման ամբողջ պատասխանատվությունը, որը մեծ չափով Ադրբեջանական ԽՍՀ իրավասությունն է հանդիսանում»:

Սա այն Միխայլովն է, որ 88-ի փետրվարի առաջին կեսին Արցախի մտավորականների պատվիրակությանն ընդունել, ունկնդրել, ապա հուսադրել է եւ ճանապարհելիս էլ վստահեցրել, թե հանգիստ եղեք, ձեր հարցի առաջ ոչ մի բարդություն չի կարող լինել:

Հիմա դժվար է որոշել՝ նրա խոսքն ի՛նչ գին ուներ այն ժամանակ, եւ, ինչպես ժողովուրդն է ասում, կենտկոմում ի՛նչ էին չափում նրա բերանով: Հայտնի է, որ արցախցիներն ու նրանց թիկունքում կանգնած Հայաստանը դեպքերի զարգացման ամբողջ ըն-

բացքում բանի տեղ չդրին այդ Միխայլովին: Իսկ Ադրբեջանում նրան իրենց միջից ընտրեցին ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարի պատգամավոր, հրավիրեցին իրենց տուն, առատ-փառք ճանապարհեցին, դարձրին իրենց շահերին ծառայող մեկը... Հիմա չենք էլ կարող ասել, թե նրա ծառայությունն ինչո՛վ արտահայտվեց, ի՛նչ կշիռ ու չափ ունեցավ, որովհետեւ խոսքը նման չափումների չի ենթարկվում, նա խոսքի (գրավոր ու բանավոր) պաշտոնյա էր... Ուրիշ բան է, օրինակ, հաղորդության ուղիների մինիստր Կոնարեւի պարագան. սրան եւս ադրբեջանցիները կուս. համագումարի իրենց պատգամավորն էին ընտրել, դարձրել իրենցը եւ Հայաստանի շրջափակման ամբողջ ընթացքում Կոնարեւ կոչվածն իրեն պահում էր որպես մի Քյոնարզադե:

✧ ✧ ✧

Շուտով կլինի ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարը, եւ երկրի կուս. կազմակերպությունները կընտրեն իրենց պատգամավորներին, որոնք պիտի ներկայացնեն բոլոր տարածքներում, վարչա-քաղաքական գոտիներում եղած կուսակցական կյանքը, պահանջները, ձգտումները: ԼՂԻՄ-ի կուսակցական կազմակերպության պատգամավորներին Բաքվում են «ընտրել», որովհետեւ մարզկոմ չկա, մարզային կոնֆերանս չի եղել: Բաքվում ԼՂԻՄ-ից ընտրել են գեներալ Սաֆոնովին, Կազմկոմիտեի նախագահ Պոլյանիչկոյին, ՊԱԿ-ի մարզային վարչության պետ Վոյկովին եւ Շուշիի շրջկոմի առաջին քարտուղար Ջաֆարովին:

Հետաքրքիր է, որ Ադրբեջանի պատգամավորներ են ընտրվել նաեւ ԽՍՀՄ Հաղորդակցության ճանապարհների մինիստր Կոնարեւն ու ՏԱՍՍ-ի դիրեկտոր Կրավչենկոն, որպեսզի առաջինը փակ պահի Հայաստան եւ Արցախ մտնող ճանապարհները, երկրորդն էլ լրատվության բոլոր միջոցներով Ադրբեջանը ներկայացնի հայ ծայրահեղականներից փրկություն չունեցող մի աստծու գառ (ռուս. «Կոմունիստ», հունիսի 14):

Հունիսի 18-ին Պոլյանիչկոն իր զորախմբով այցելեց Հադրութ, հայտարարեց, թե կուս. շրջկոմը եւ գործկոմը վերացված են, շրջկոմի առաջին քարտուղար Բաղիյանը հեռացված է կուս. շարքերից, այդուհետեւ շրջանում հանրապետական կազմկոմիտեի դրածոները պիտի տիրություն անեն: Եւ, որպեսզի շրջանում սարսափի իշխանություն լինի, վեց երիտասարդ հայի էլ կալանքի տակ առան, փոխադրեցին Ֆիզուլու շրջան:

Հուլիսի 24-ի երեկոյան, Ստեփանակերտի վրա շատ ցածից պտույտ տվեց ռազմական մի ուղղաթիռ, որը թռուցիկներ տարածեց երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն՝ գրված, իբր, Այազ Մութալիբովի անունից: Ադրբեջանի պրեզիդենտն Արցախի հայերին առաջարկում էր խելքի գալ, ընդունել իր հանրապետության գերակայությունն ու օրենքները, ապա թե ոչ, նրանց խելքահան անողները այդ նույն օրենքներով կպատժվեն չարաչար, եւ նրանց հետ կորստյան կգնան նաեւ անմեղ մարդիկ:

«Մենք մեր այս ընդհանուր հողում կա՛մ կգտնենք ընդհանուր լեզու, կա՛մ ստիպված կլինենք օգտագործել Ադրբեջանական հանրապետության զենքի ուժը,-գրված էր թռուցիկի մեջ:-Անկախ հասարակական դիրքից եւ նախկին ծառայություններից, մենք պատասխանատվության կենթարկենք բոլոր նրանց, ովքեր հակված են շարունակել ազգամիջյան երկպառակությունը: Իմ կողմից հանրապետության ՆԳՄ-ին եւ հանրապետության ԼՂԻՄ-ի կազմկոմիտեին արված են հանձնարարականներ՝ մարզը մաքրելու զինյալներից»:

Օգոստոսի 15-ին Հայաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանն ստեղծեց Արցախի հարցերի հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ էին մտնում Արցախից ընտրված դեպուտատներ Սլավիկ Առուշանյանը, Գրիշա Բաղյանը, Մանֆրեդ Բախշյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Էդիկ Ղուկասյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը եւ Վիգեն Շիրինյանը:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին Կենտրոնական մամուլը հաղորդեց, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Գալինա Ստարովոյտովան, Հայաստանի ու Ռուսաստանի խորհրդարանների հանձնարարությամբ, պիտի Արցախ գնար, ծանոթանար նրա տագնապալից վիճա-

կին եւ զեկույց ներկայացներ: Սակայն Ստեփանակերտի օդանավակայանում իջնելուն պես՝ ադրբեջանական օմօնականները, ավտոմատների փողերի առաջը զցած, առանձնացրել են նրան, կարգադրել՝ կամ այս վայրկյանին ետ պիտի դառնաս, կամ էլ գնաս կալանատուն: Միայն Ստարովոյտովայի համառության շնորհիվ է, որ ոչ մեկն է եղել, ոչ մյուսը: Հեռախոսով միացրել են Մութալիբովի հետ, եւ սա էլ, երկար լեզու թափելուց հետո, թույլ է տվել, որ դեպուտատն Ստեփանակերտում մնա ընդամենը մեկ օր, ապա, վերադառնալով Մոսկվա, հայտարարի, թե ԼՂԻՄ-ում «Սաֆոնովն... ստեղծել է ճնշման այնպիսի դաժան ռեժիմ, ինչպիսին ռազմական դրության ժամանակ Երեւանում գեներալ Մակաշովն էր ստեղծել»: Ապա՝ Կենտրոնը, Ադրբեջանն իր գրկում պահելու համար, պատրաստ է զոհել Հայաստանը («Մոսկովսկիե նովոստի», 1990, N 34):

Օգոստոսի 23-ին հրապարակվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի հռչակագիրը Հայաստանի անկախության մասին, որի սկզբնամասում նշվում էր 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ ԳԽ-ի եւ ԼՂ-ի Ազգային խորհրդի միացյալ նիստի որոշումը Հայկական ԽՍՀ ու Լեռնային Ղարաբաղի միավորման մասին: Իսկ այնտեղ, ինչպես հայտնի է, Լեռնային Ղարաբաղի. հետ էր նաեւ Շահումյանի շրջանը:

Օգոստոսի 28-ին Ադրբ. ԳԽ-ի Նախագահությունը վերացրեց Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմը՝ նրա տեղ շրջանի տեր դարձնելով ժամանակավոր կազմկոմիտեն, որը պիտի անմիջապես ենթարկվեր Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությանը:

Օգոստոսի 29-ին Ադրբ. կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն ընդունեց որոշում, որով վերացվում էր Շահումյանի կուս. շրջկոմը եւ կուսակցության շարքերից հեռացվում էր նրա նախկին առաջին քարտուղար Վլադիմիր Աղաջանյանը:

Սեպտեմբերի 3-ին ՀՀԴ Հայաստանի պատասխանատու մարմինը հրապարակեց դիմում հայ ժողովրդին եւ, տագնապի փող հնչեցնելով Արցախի ողբերգական վիճակի համար, կոչ էր անում «Անհապաղ դադարեցնել ներքին հակամարտությունները եւ համախմբել բոլոր ջանքերը», «Ազգային զինված ջոկատները հայրենի իշխանության ղեկավարությամբ» տանել սահմանների պաշտպանությանը, «Ամեն կերպ կանխել հանրապետությունում քաղաքական եւ հասարակական իրադրությունն ապակայունացնելու փորձերը», «Ապահովել Արցախի տնտեսական անկախությունը եւ նրա ղեկավարության ինքնուրույնությունը», «Ճեղքել Հայաստանի ինֆորմացիոն շրջափակումը», «Ապահովել Հայաստանի ելքը միջազգային քաղաքական թատերաբեմ եւ Արցախի խնդիրն արծարծել միջազգային ատյաններում»...

Այսքան բան, այսինքն՝ կոչն այսքան հանձնարարություն կամ առաջարկություն էր պարունակում: Սրանց մեջ կա՞ր որեւէ անխոհեմ, ժամանակի ոգուն ու պահանջին անհարիր կետ: Կարծում եմ՝ ո՛չ, եւ դիմում հրապարակելու քաջություն ունեցող մեկ ուրիշը դրանից ավելին կամ դրանից խելոքը չէր անելու:

Սեպտեմբերի 5-ին, սակայն, Հայաստանի հանրապետության ԳԽ-ի Անկախ պետականության հաստատման ու ազգային քաղաքականության խնդիրների հանձնաժողովը, նրա նախագահ Կտրիճ Սարդարյանի ստորագրությամբ, հրապարակեց հայտարարություն (ռուս.« Կոմունիստ»), որով փաստորեն, դատապարտում էր դաշնակցության դիմումը, գտնում, որ այն «ոչ միայն չի օժանդակելու հարցի լուծմանը, այլեւ առավել խորացնելու է այն եւ հասցնելու է հայ-ադրբեջանական զինված հակամարտության»: Բայց չէ՞ որ այդ հակամարտությունն արդեն առկա է, մեկ՝ ադրբեջանական կողմից, իսկ մյուս կողմի բացակայությունը կամ բնաջնջվելու կամ էլ ստրկության գնալու նախանշանն է:

«Այդ եւ նման կոչերն ու արտահայտությունները,-գրում էր Կտրիճ Սարդարյանը,-ոչ միայն չեն օգնում իրավիճակի կարգավորմանը, այլեւ ստեղծում են ոչ պիտանի խուճապ ժողովրդի մեջ, որն արդեն համախմբվել է նորաստեղծ իշխանությունների շուրջ եւ միայն նրանից է սպասում իրեն հուզող հարցերի լուծումները»:

Այս էլ այսպե՛ս: Մարդու տղային նույնիսկ այն էլ չի բավարարում, որ դիմումի տերը կոչում է համազգային համերաշխության ու համախմբումի եւ այսքանը, ինչպես

նաեւ հետագա բոլոր քայլերը՝ «հայրենի իշխանության ղեկավարությամբ» (միայն այսպե՞ս): Հասկանալի է, որ նորաստեղծ իշխանության ներկայացուցիչը հուշտ էր եղել նրանից, որ ասպարեզում հայտնվել էր մի այլ ուժ եւ փորձում էր խոսել սեփական ժողովրդի հետ, այ՛ն ժողովրդի, որը միայն նորաստեղծ իշխանություններից է սպասում «իրեն հուզող հարցերի լուծումները»:

Բայց չէ՞ որ արդեն պարզ էր եւ իր՝ Կտրիճ Սարդարյանի պարագային էլ չէր կարելի չտեսնել ու չհասկանալ, որ Արցախի հարց նրանք չունեն, այո՛, լավագույն դեպքում՝ չունեն:

Սեպտեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ ներքին զորքերի ու ադրբեջանական օմօնի հերթական ավազակային գործողությունը Մարտունիում: Առավոտյան նրանք բացել էին կուս. շրջկոմի ու շրջգործկոմի շենքերի դռները, նրանցում տիրություն էին անում՝ որոշած լինելով այստեղ եւս կատարել այն բարբարոսությունը, որ հաջողությամբ իրականացրել են Հադրութում ու Շահումյանում:

Կատարվածի մասին անմիջապես իմացան ամբողջ շրջանում եւ, չնայած նախապես փակված էին գյուղերից շրջկենտրոն տանող ճանապարհները, ետմիջօրեին Մարտունի էին հավաքվել բոլոր գյուղերից ժամանած խմբերը, պաշարեցին շրջկոմի ու շրջգործկոմի շենքերը եւ սպառնացին հրդեհել դրանք, եթե բռնազրավիչները դուրս չգան ու չհեռանան քաղաքից:

Գնդապետ Օվչիննիկովը՝ արտակարգ դրության շրջանի պարետի ժամանակավոր պաշտոնակատարը, տեղ հասավ երեկոյան դեմ եւ, խորհրդակցելով շենքերին տնօրինություն անողների՝ Բաքվի դրածոների հետ, ելավ դուրս եւ ժողովրդին հայտնեց, որ նրանք ահա դուրս են գալիս, պիտի հեռանան, անհրաժեշտ է հանգստություն պահպանել:

Երեկոյան շենքերում էին նրանց օրինական տերերը, որոնք դրանից հետո ստիպված պիտի լինեին այլեւս ազատ չթողնել իրենց աթոռները:

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի սկզբին ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վլադիմիր Մովսիսյանը ԽՍՀՄ պրեզիդենտ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին հղեց նամակ, որով պատմում էր Լեռնային Ղարաբաղում, Շահումյանի շրջանում ու Գետաշենում հայության դեմ հարդարվող չարությունները, որոնք իրականացվում են Ադրբեջանի ու նրա կամակատարը դարձած միութենական ուժերի կողմից, երկրի ղեկավարին կշտամբում էր ԼՂԻՄ-ում ղեկավար մարմինները վերականգնելու մասին քանի՜-քանի անգամ որոշումներ ընդունելու եւ դրանք չկատարելու համար, զգուշացնում էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարության հրեշավոր ջանքերի հետեւանքով արդեն անխուսափելի է ազգամիջյան պատերազմը, որը երկու ժողովուրդների համար կլինի ճակատագրորեն կործանարար: Ապա պահանջում էր ամենակարճ ժամանակում կատարել վճռական քայլեր, որոնք անպայման լուծեն հարցերը, կարգավորվի իրավիճակը, որպեսզի ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի հայության կյանքը մտնի նորմալ հունի մեջ: Ապա թե ոչ, «վերջնականապես կընկնի կոմկուսի հեղինակությունը, եւ ես, գիտակցելով իմ պատասխանատվությունն ու հանրապետության կոմկուսակցության պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի առաջ, ստիպված կլինեմ հրաժարական տալ եւ դուրս գալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի կազմից»:

Գորբաչովը, եթե ունենար սովորական մարդկային արժանապատվություն, ղեկավարի, հանրության համար վստահելի անհատի ինքնասիրության պես մի բան, այս նամակը պետք է ընդուներ իբրեւ ամենաարդար մի ապտակ եւ անմիջապես էլ գործի լծվեր, որպեսզի վերանա ոչ միայն ապտակի ցավը, այլեւ շառաչը, որ փոխանցվելու է սերունդներին...

Սակայն ինչ կարելի է սպասել մի մարդուց, որ պարպված էր հիշյալ մարդկային արժանա..., ո՛չ, մարդուն մարդ դարձնող հատկանիշներից:

Վլ. Մովսիսյանի սույն նամակը ես մի տեղ կոչել եմ քաղաքական հացադուլ, որը եթե պատիվ է բերում կատարողին՝ իբրեւ ազգային ու հասարակական շահը պաշտպանելու համար պետական-քաղաքական բարձրագույն դիրքի վրա թքողի, ապա վարկաբեկիչ է հասարակարգի, տվյալ դեպքում խորհրդային կարգի եւ նրա կենտրոնական տխեղծ ղեկավարության համար:

Ուրեմն, Հայաստանի ղեկավարը քաղաքական հացադուլ էր հայտարարել:

Սակայն տեղի ունեցավ նաեւ սովորական բողոք-հացադուլը:

Սեպտեմբերի 9-ին ԽՍՀՄ ժող. դեպուտատ, գրող-հրապարակախոս Զորի Բալայանը «Մոսկվա» հյուրանոցի իր համարում հացադուլ արեց՝ նույն Գորբաչովին այդ առթիվ հղած նամակում կատարվածը համարելով ծայրահեղ միջոց իր ժողովրդի գլխին եկած եւ օրեցօր, ժամ առ ժամ ավելացող աղետների դեմ:

Սեպտեմբերի 12-ին հացադուլավոր Զ. Բալայանին միացավ նաեւ ժող. պատգամավոր, Հայաստանի ԳԱ-ի պրեզիդենտ, աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը:

Սեպտեմբերի 13-ին նրանց միացան նաեւ դեպուտատներ, ժող. դերասան Սոս Սարգսյանը, Վաչագան Գրիգորյանը, ԼՂԻՄ-ի մարզգործկոմի նախագահ Սիմոն Բաբայանը:

Հետագայում սրանց էլ հետեւեցին ուրիշները՝ Երեւանում, Ստեփանակերտում: Նույնիսկ այլազգի բարեկամներ, ինչպես ուզբեկ գիտնական Սուրաթ Շարաֆուտդինովը, տաջիկ գիտնական Ռուստամ Շուքուրովը:

Սեպտեմբերի 18-ին ԽՍՀՄ ԳԱ-ի պրեզիդենտ Գ. Մարչուկը, իր ակադեմիայի նախագահության անունից գրությամբ Վ. Համբարձումյանին դիմելով, հաղորդեց, որ իրենք երկրի ղեկավարությանն են դիմել ԼՂԻՄ-ում իրավական-վարչական մարմինները վերականգնելու եւ հարցը ժողովրդավարության հիմունքներով լուծելու առաջարկությամբ:

Նույն օրը Գորբաչովի ներկայացուցիչը (մամուլի ղեկավար) ներկայացավ Համբարձումյանին եւ պրեզիդենտի անունից շնորհավորեց հենց այդ օրը լրացած նրա 82-ամյակը: Եւ մեծ գիտնականն ասաց.

– Այս պահին ինձ համար ամենաթանկագին շնորհավորանքն այն կլիներ, որ հայտնեիք, թե Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնված է օրինական իշխանությունը, եւ պրեզիդենտը ճանաչում է արցախահայության իրավունքները:

Ժողովրդական դեպուտատ եւ մշակույթի գործիչ մարդկանց մի խումբ էլ (Ֆ. Բուռլացկի, Ա. Գելման, Ա. Գոնչարով, Դ. Գրանին, Ա. Ժիգալին, Մ. Զախարով, Դ. Կուգուլտինով, Վ. Կուդրյավցեւ, Լ. Լավլինսկի, Ալ.Միխայլով, Վ. Ռասպուտին, Վ. Սոլոուխին, Մ. Շատրով, Ի. Շկլյարեւսկի), նամակով իրենց համերաշխությունն ու սրտակցությունը հայտնելով հացադուլավորներին, կշտամբում էին երկրի ղեկավարությանը՝ մարդու իրավունքները ոտնահարելու համար, պահանջում էին վերջ տալ անօրինությանը, առաջնորդվել մարդասիրությամբ եւ փրկել Լեռնային Ղարաբաղը («Лит. газета», սեպտ. 20):

Երբ արդեն հացադուլավորների առողջությանը լուրջ վտանգ էր սպառնում, գործին խառնվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ը: Գնաց Մոսկվա, այցելեց հացադուլավորներին եւ հայրաբար խնդրեց, որ նրանք խնայեն իրենց շատ անհրաժեշտ կյանքը. չէ՞ որ պայքարը դեռեւս առջեւում է:

– Առանց ձեզ ես չեմ վերադառնա Սուրբ Էջմիածին,-վճռաբար հայտարարեց նա:

Սեպտեմբերի 29-ին, սկսելու օրից ուղիղ երեք շաբաթ անց, հացադուլը դադարեց: Նրա հերոսները հայտարարություն հրապարակեցին՝ երդվելով շարունակել պայքարը «հանուն Արցախի, հանուն Հայրենիքի ազատագրության, որի համար պատրաստ ենք ամեն տեսակ զոհաբերության»:

Հոկտեմբերի 1-ին «Լիտ. գազետա» թերթը տպագրել էր պաղատագին մի լրատվություն, որը խնդրում էր Ադրբեջանի բանասիրության դոկտոր ու բանաստեղծ Խալիլ Ռզայի մեղքերի թողություն եւ ազատումն կալանքից: Կենտրոնական հեռուստատեսությունը եւս ար-

ժանի համարեց հարցազրույցի տեսագրություն ցուցադրել ու ներողամտություն հայցել:

Բանն այն էր, որ Խալիլ Ռզան, իբրեւ իր ժողովրդի արժանավոր բանաստեղծն ու մտավորականը, հունվարյան հայկական ջարդերի գաղափարական թմբկահարներից մեկն էր եղել, հարազատ ժողովրդի հավաքներում կոչ էր արել Բաքվից դուրս քշել հայերին կամ ծովը թափել... Եւ հունվարի 26-ին կալանել, տարել են Մոսկվա, Լեֆորտովյան բանտը, որի քննչական մեկուսարանից նրան հեռուստադիտողներին խոսք ասելու իրավունք տվին: Այդ խոսքում նա երդվում էր, թե ինքը միայն դուրս անելու կոչ է արել եւ ոչ թե ջարդի կամ կենդանի-կենդանի վառելու: Իսկ «Խորհրդային Ղարաբաղի» աշխատողներն էլ վկայում են, թե նա՝ Ադրբեջանի բանաստեղծ Խալիլ Ռզան, դեռեւս 1989-ի դեկտեմբերին Շուշիի հակահայկական ցույցերն էր գլխավորում եւ հեռուստատեսությամբ էլ մի գլուխ պահանջում էր, որ իր ցեղակիցները Ղարաբաղից դուրս քշեն երախտամոռ հայերին, նրանց բնակավայրերն ազատեն՝ մուսուլմանների բնակության համար («ԽՂ», 1989, նոյեմբ. 18):

Իհարկե, Խալիլ Ռզան ազատ կարձակվի, նույնիսկ ժողովրդական հերոսի փառք ու մեծարանքներ էլ կվայելի, չէ՞ որ եղել է նրա «սրբազան» պատերազմը գլխավորողների շարքում: Բայց ինչպե՞ս պիտի ապրի մի ազգ, որի բանաստեղծն է չարության քարոզիչ, հայրենակիցներին սադիզմի ու մարդակերության մղող:

Հոկտեմբերի 3-ի առավոտյան Եվրախորհրդարանի պատվիրակությունը՝ պատկառելի կազմով (հանձնաժողովի նախագահ Անրի Սաքի, հանձնաժողովի անդամ Անտոնի Կումբրի Մարտինզ, խորհրդականներ, Ֆրանսիայի, Բելգիայի, ԱՄՆ-ի լրագրողներ եւն) Երեւանից թռավ Ստեփանակերտ՝ ծանոթանալու մարզի վիճակին, ապա նույն նպատակով գնալու Բաքու: Սակայն Ադրբեջանի օմօնականները նրանց, Ստեփանակերտի օդանավակայանում որոշ ժամանակ հսկողության ներքո պահելուց հետո, ետ դարձրին Երեւան:

Պատվիրակությանն այս ապօրինության դեմ բողոքեց ԽՍՀՄ ԱԳՆ, անձամբ մինիստր Շեւարդնաձեին: Սակայն ո՛չ մի արդյունք:

Նույն օրը Խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի նախագահության մի խումբ անդամներ (Հ. Բորովիկ, Ա. Անանեւ, Ա. Ալեքսին, Գ. Արբատով, Վ. Զորին, Վ. Կովանով, Գ. Կուզնեցով, Ա. Մասեւիչ) բաց նամակով դիմեցին երկրի ղեկավարությանը՝ պահանջելով Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել իշխանության օրինական մարմինները(«Лит. газета» հոկտ. 3):

Հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում կալանքի տակ էին առել ԼՂԻՄ-ից ՀՀ ԳԽ-ի դեպուտատներ Ռոլես Աղաջանյանին ու Համլետ Գրիգորյանին: Աղաջանյանին վերցրել էին գիշերը, սեփական տնից, փոքրիկ երեխաների աղմուկ-վայնասունի տակ, համարյա ներքնաշորերով: Ասում էին՝ երկուսին էլ մտցրել են ռազմական ուղղաթիռ, տարել անհայտ ուղղությամբ, եւ պարետությունը կամ քաղաքում տիրություն անող որեւէ վերադաս մարմին չի բացատրում, թե ի՛նչ մեղքի տեր են կալանվածները, եւ Հայաստանի հանրապետությունն այդ որքա՞ն վարկաբեկված պետություն է, որի խորհրդարանի անդամների վրա չի տարածվում դեպուտատի անձեռնմխելիության հանրահայտ օրենքը:

Հոկտեմբերի կեսերին Մոսկվայում տեղի ունեցավ փոքրաթիվ ժողովուրդների (վարչա-տարածքային կազմավորումներ ունեցողների ու չունեցողների) համամիութենական առաջին համագումարը: Հրավիրել էր Կովկասի լեռնական ժողովուրդների ասամբլեան եւ նպատակ ուներ ստեղծել կոորդինացիոն կենտրոն, միջոցառումներ ծրագրել գոյապահպանության, իրավունքների պաշտպանության, ազգային զարգացում ապահովելու համար:

Համագումարի սկզբից մինչեւ վերջ ձգված էր մեկ պահանջ՝ ինքնորոշման իրավունքի անշեղ կիրառումը, որովհետեւ ոչ մի ազգ իրավունք չունի պատանդ պահել մեկ ուրիշին: Այս առթիվ էլ երախտագիտության խոսքեր շատ ասվեցին Լեռնային Ղարաբաղի հասցեին, որն առաջինն էր ձայն բարձրացրել, սա էլ ասես արթնացումի կոչ էր, ոտքի հանեց նույնիսկ անհուսալի թմրածներին: Այս երախտագիտության թելադրանքով էր, հարկա՛վ, որ համագումարի ընդունած բանաձեւերից մեկը վերաբերում էր հատկապես

Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին (հասցեագրված է Գորբաչովին, Լուկյանովին ու Մութալիբովին) եւ ասում էր. «Համագումարը անթույլատրելի է համարում ազգային պետական կազմավորմանը ինքնորոշման, մշակութային եւ հոգեւոր զարգացման իրավունքից զրկելու միութենական եւ հանրապետական իշխանությունների ամեն կարգի փորձերը:

Համագումարը դատապարտում է ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի լուծարումը՝ դա գնահատելով որպես անգուշակելի հետեւանքներ ունեցող նախադեպ եւ պրեզիդենտին ու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին կոչ է անում անհապաղ լրիվ ծավալով վերականգնել օրինականորեն ընտրված մարզային խորհրդի ոտնահարված իշխանությունը»:

Հոկտեմբերի 16-ին ՀՀ գերագույն խորհուրդն ընդունեց որոշում, որով դատապարտում էր 10-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած ապօրինությունը Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Ռոլես Աղաջանյանի ու Համլետ Գրիգորյանի հանդեպ՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Գորբաչովից պահանջելով «միջոցներ ձեռնարկել ապօրինի կալանքի տակ վերցված ՀՀ ժողովրդական պատգամավորներ Ռ.Գ. Աղաջանյանին, Հ.Վ.Գրիգորյանին անհապաղ ազատելու, ապօրինի կալանավորման մեջ մեղավոր անձանց պատասխանատվության ենթարկելու համար», եւ քանի որ «ձերբակալված պատգամավորները փոխադրվել են Ռուսաստանյան ֆեդերացիա, ապա ՌԽՖՍՀ ԳԽ-ին «խնդրել արտահայտելու իր դիրքորոշումը կատարված անօրինական ձերբակալությունների վերաբերյալ»:

Մի դեպքում՝ պահանջել, մյուս դեպքում՝ խնդրել: Ուշադրության չարժանացան ո՛չ մեկ կողմից, ո՛չ էլ մյուս:

Հոկտեմբերի 19-ին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր (Ուկրաինայից) Վիլեն Մարտիրոսյանը պրեզիդենտ Գորբաչովին պատգամավորական հարցապնդում արեց զինվորական իշխանությունների կողմից ԼՂԻՄ-ում կատարված նույն ապօրինի դիպվածի առթիվ, եւ Գորբաչովն անմիջապես կարգադրեց, որպեսզի կալանավորված պատգամավորներին ազատ արձակեն:

Ի՞նչն էր պատճառը, որ առաջին դեպքում, ՀՀ խորհրդարանի որոշման նկատմամբ, Գորբաչովը ցուցաբերեց բիրտ արհամարհանք, երկրորդ դեպքում (թեկուզ եւ ժողովրդական դեպուտատ) մասնավոր մարդու դիմումն արժանացրեց իր վսեմափայլ ուշադրությանը: Որոշո՞ւմն էր անտակտ (պահանջել), թե՞ ուզում էր ցույց տալ, որ Հայաստանի նման մի պետություն արժանի՞ չէ իր ուշադրությանը:

Հոկտեմբերի 20-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը նորից քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը եւ Ազգությունների խորհրդի ԼՂԻՄ-ի գծով հանձնաժողովի ներկայացրած արդյունքների առթիվ ընդունեց որոշում, որով, նախ, հարցի լուծումը հնարավոր էր համարում երկու կողմերի ներկայացուցիչների պայմանավորվածությամբ, որի մեջ կարեւորն է, Ադրբեջանն ապահովի ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակի անխախտելիությունը, մարզի հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանությունը, ապա վերականգնվեն ԼՂԻՄ-ի կուսակցական ու խորհրդային ղեկավար մարմինները... Իբր այս ամենի մասին էլ առաջարկություններ պիտի պատրաստեն-ներկայացնեն Ադրբեջանից ու ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավորները:

Իհարկե, սա եւս ոչ թե որոշում էր, այլ գորբաչովյան մի նոր խաղ:

Այս խաղի մասին պատգամավոր Բ.Վ.Դադամյանը զրույց է ունեցել ռուսերեն «Կոմունիստ» թերթի աշխատակցի հետ (այն տպագրվել է թերթի հոկտ. 26-ի համարում): Դադամյանը տեղեկացնում էր, որ Նախագահության որոշման նախագծին վաղօրոք ծանոթանալով՝ ԼՂԻՄ-ի պատգամավորներն արտահայտել են իրենց անհամաձայնությունը բոլոր կետերին, բայց մանավանդ այն կետին, որ մարզը դարձյալ թողնում է Ադրբեջանի կազմում: Իբր, կար մխիթարական մի բան՝ մարզը պիտի ենթարկվեր Կենտրոնին՝ Ադրբեջանի կազմում: Այո՛, նրա կազմում, բայց եւ ենթարկվեր Կենտրոնին: Ուրեմն՝ արցախահայության գլխին դրվում էր մոսկովյան-ադրբեջանական մի տիրապետություն, որը պիտի լիներ վատթարագույն տարբերակը, քանի որ մենք գիտենք դրա ամեն մի դրսեւոր-

ման այլանդակությունը։

Գորբաչովը սիրում էր իր սովորած երգը՝ հարցը միշտ այնպես լուծել, որ չլինի հաղթող կողմ,- ասում է Դաղամյանը։- Շատ լավ, թող չլինի. ուրեմն, մարզը հանեք Ադրբեջանի կազմից եւ մի տվեք Հայաստանին, այլ ենթարկեցեք Կենտրոնին։ Սրանից էլ հարմար տարբերա՞կ՝ ո՛չ սրան, ո՛չ նրան։ Չէ՛, Գորբաչովին ձեռ է տալիս միայն ադրբեջանական քիմքին դուր գալու տարբերակը։

Հոկտեմբերի 23-ի գիշերը Մարտակերտի շրջանի նորաստեղծ Քաջավան գյուղի վրա հարձակվել էր խորհրդային բանակի եւ ներքին զորքերի մի խառնամբոխ, կրակակոծել զենքի բոլոր տեսակներից, ծեծել-ջարդոտել անպաշտպան բնակիչներին, 24 երիտասարդ տղամարդկանց քշել-տարել Շուշվա բանտը, իսկ տները կողոպտել, ավերել, երեխաներին ու կանանց ծեծկռտուքի ենթարկելուց հետո թողել-հեռացել։

Հոկտեմբերի 27-ին հրապարակվեց հարցազրույց ԳՖՀ հայկական գաղութի եկեղեցական խորհրդի նախագահ, նշանավոր բարերար Գրիգոր Մինասյանի հետ։ Նա նախընթացին մեծաքանակ ու բազմազան օգնություն էր տարել Արցախ, վայելել նաեւ Սաֆոնովի պատժառհմակի «հյուրընկալությունը», բանտ էր նստել։ Եւ հետո հաճախ էր կրկնում արցախցիներից լսած դառը կատակը. «Եթե մեկն Արցախ գա ու բանտ չնստի, կնշանակի նա Արցախը չի տեսել...»։

Բայց չէ՞ որ առանց այդ էլ, Արցախն արդեն համատարած բանտ էին դարձրել։

Հոկտեմբերի 31-ին Բաքվի «Վըշկա» թերթում լույս տեսավ ԼՂԻՄ-ում Ադրբեջանի կազմկոմիտեի նախագահ, տխրահռչակ Պոլյանիչկոյի բաց նամակը Խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի նախագահ Հենրիկ Բորովիկին։ Առիթը Բորովիկի եւ մյուսների նամակն էր՝ հոկտեմբերի 3-ին լույս տեսած «Լիտ. գազետայում»։ Ա՛յդ նամակը, որով ռուս մշակույթի ու գիտության մի շարք անվանի ներկայացուցիչներ գորբաչովյան կառավարությունից պահանջում էին Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել իշխանության օրինական մարմինները։ Վերականգնել եւ ուրիշ ոչի՛նչ։ Իշխանության օրինական մարմիննե՞րը եւ ուրիշ ոչի՛նչ։

Այս համեստ, չափավոր ու զուտ առաջարկից էլ հերսոտվել էր Բաքվի դրածոն, ասես մարդը եւ ընկերներն առաջարկել են «իշխանության օրինական մարմինները» վերականգնելուց առաջ աղբանոցում թաղել բռնի իշխանության անօրեն մարմինը՝ նրա ղեկավար Պոլյանիչկոյով հանդերձ։

Պոլյանիչկոն արեւելյան զիզի-բիզի զեղումներով նկարագրում էր Ղարաբաղի շքեղ գեղեցկությունը, որպեսզի ցնցի մարդկանց այդ գեղեցկությունը խաբարող լուրերով, որ այդ երկրի բնակիչներն ահա երեք տարի իրենց հողը դարձրել են «բացասական երեւույթների փորձադաշտ», որ «Հենց այստեղ է փորձարկվել ամեն ինչ՝ չարտոնված առաջին միտինգներն ու գործադուլները։ Հենց այստեղից է ողջ Միությամբ մեկ տարածվել քաղաքական ծայրահեղականության, ջարդերի ու փախստականների ալիքը»։

Ուրեմն, սա ոչ թե երկիր է՝ արժանի «իշխանության օրինական մարմինների», այլ չարիքի բույն, որտեղից սկսվել է Խորհրդային Միությունը խարխլող ցնցումը, բոլոր ժողովուրդների մութ ուժերը ոտքի հանող ախտը։ Եւ չարիքի կազմակերպիչներն էլ եղել են «տեղական նորահայտ լիդերները», «որոնք հանրահավաքների ու գործադուլների տարիներին ճարպակալել են անգործությունից», «ղարաբաղյան ժողովրդին քաշում են ազգայնամոլության անդունդը»։ Իսկ «ազգայնամոլությունը ազգի թուլությունն է, նրա կուրացումն է, մթագնումը...»։ Եւ հիմա «կործանվում է Միությունը, իսկ մեղավորներին չե՞ս գտնի։ Ո՛չ, մեղավորները կա՛ն, եւ նրանք կկանգնեն ժողովուրդների դատի առաջ»։

Տեսա՞ք, արցախահայության դեմ բացած դատով ո՞ւր հասավ ցնդած չարագործը. ուրեմն, այն պատճառ է դարձել Միության կործանման, իսկ դուք եւ ընկերներդ, արժանի պատժի ենթարկելու փոխարեն, առաջարկում եք «վերականգնել իշխանության օրինական մարմինները»։

◇ ◇ ◇

ԼՂԻՄ-ի ներքգործվարչության հրապարակած տեղեկատվության համաձայն՝ միայն հոկտեմբեր ամսին մարզում սպանվել են. հայեր՝ հինգ հոգի, ադրբեջանցիներ՝ 1-ը, վիրավորվել են. հայեր՝ 6, ադրբեջանցիներ՝ 0, գողացվել են խոշոր եղջերավոր անասուններ. հայերից՝ 825, ադրբեջանցիներից՝ 0, մանր եղջերավոր անասուններ. հայերից՝ 1224, ադրբեջանցիներից՝ 0, գնդակոծվել են բնակավայրերը. հայերի՝ 6, ադրբեջանցիների՝ 1... Եւ այսպես շարունակ։

Նոյեմբերի 1-ին «Գոլոս Արմենիի» թերթը տպագրել է հարցազրույց հայտնի իրավապաշտպան Անահիտ Բեստավաշվիլու հետ։ Նա մոր կողմից ԼՂԻՄ-ի առողջապահության հերոս, համբավավոր վիրաբույժ Միքայել Ասրյանի թոռն է (Այս Ասրյանի անունն է կրում Ստեփանակերտի մարզային հիվանդանոցը)։

Բեստավաշվիլին զանգատվում էր իշխանությունների դեմ, պարզապես դատապարտում միութենական կառավարության այն անմարդկային վերաբերմունքը, որ նա ցույց է տալիս փախստականների հանդեպ։ Ապա պատմում էր արժանահիշատակ Վիկտորյա Չալիկովայի, եռանդուն ու սրտացավ Լիդիա Գրաֆովայի, Գալինա Ստարովոյտովայի, Ելենա Բոնների ամենօրյա անձնազոհ գործը, Մոսկովյան հայկական համայնքի, հայկական եկեղեցու եւ մի շարք դեսպանատների օժանդակությամբ ստեղծված Փախստականների համագործակցության մոսկովյան կոմիտեի գործունեությունը։ Պատմում էր, որ Մոսկվայում բյուրոկրատական մի շարք կազմակերպություններ եւ, այսպես կոչված, «Պամյատ»-ը, վարկաբեկում, հալածում են հայ փախստականներին, եւ ռուս մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները պարզապես մարտնչում են փախստականների իրավունքները պաշտպանելու համար։

Ասրյան բժշկի բարեսիրտ ու խելոք թոռը զանգատվում էր միայն օտարի չարությունից։ Երեւի նրան չէին պատմել հարազատ Երեւանում Բաքվից փախած տասնյակ ու տասնյակ հազար հայերի դեմ ցուցաբերվող անսիրտ ու անհոգի վերաբերմունքի մասին։ Ծաղրում էին սրանց վարքն ու բարքը, ամբաստանում, որ գրական հայերեն չեն կարողանում խոսել իրենց պես, համարձակվում են պահանջել, որ մինչեւ այժմ ռուսերեն սովորած իրենց երեխաների համար ստեղծվեն հատուկ պայմաններ՝ դպրոցը հաջողությամբ ավարտելու համար։ Ի՞նչ հետեւանք պիտի ունենար այս չար վերաբերմունքը։ Դժոխքից պրծած, սակայն հոգեկան ու նյութական տառապանքների մեջ հայտնված անօգնական մարդիկ ո՞ւր պիտի գնային, որ փրկվեին հարազատ, ազգակից մարդկանց, հաճախ նաեւ պաշտոնական շրջանների չարությունից, որը թերեւս առավել անտանելի էր ու հրեշավոր, քան ետեւում մնացած դժոխքը։

◇ ◇ ◇

Նոյեմբերին ԼՂԻՄ-ում է եղել Մոսխորհրդի դեպուտատ, միութենական «Ստոլիցա» հանդեսի խմբագիր Անդրեյ Մալգինը։ Ուղեւորության ընթացքում նրան ուղեկցել է աշխատանքային օգնական, դարձյալ Մոսխորհրդի դեպուտատ, Աֆղանստանի պատերազմի վետերան Ալեքսանդր Պոլյակովը։ Վերադառնալով՝ Մալգինն օրագրերի ձեւով շարադրել է իր տպավորությունները, որոնք, նախ, հաղորդվել են «Ազատություն» ռադիոկայանով, ապա տպագրվել «Ստոլիցա»-ում եւ մի շարք ուրիշ պարբերականներում։

Այստեղ ներկայացնում եմ Ա. Մալգինի օրագրերը՝ մասնակի հապավումներով (թարգմանությունն իմն է.- Բ.ՈՒ.)։

Նոյեմբերի 7.- Ամենատագնապալին, եւ դա, ճիշտն ասած, զարմացնում էր մեզ, իրավիճակն ամենից շատ խախտող գործոնը բանակն էր։ Ստեփանակերտը հեղեղված էր տեխնիկայով, զինվորականներով, չնայած այն հայերի կոմպակտ բնակության գոտի է, եւ ոչ մի կարիք չկա նման տեղում բաժանարար դեր իրականացնել։ Դրա համար էլ ուրիշ դեր են կատարում, պատժի՞չ դեր։

Ստեփանակերտի շատ բնակիչների բռնում են, եւ այդ էլ ցերեկը կամ երեկոյան, մինչեւ պարետային ժամն սկսվելը: Բռնում են, ծեծում: Մենք հիվանդանոցում զրուցել ենք ծեծկռտուքի ենթարկվածների հետ: Զինվորների կողմից դիակապուտի, կողոպուտի, ամեն տեսակ կամայականության դեպքեր ամեն օր էլ կան: Զինվորների կողմից տեղական բնակչությունը պարզապես ահաբեկման ենթարկված է: Զենք հայտնաբերելու նպատակով խաղաղ գյուղերի վրա են արշավում պատժիչ ջոկատները:

Ես եղել եմ Մարտակերտի շրջանի Քաջավան գյուղում: Դա ավերված բնակավայր է, որը լքել են բնակիչները: Երկու շաբաթ առաջ Ռիգայի ու Վիլնյուսի օմոնները (միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատներ)՝ լրացված ներքին զորամիավորումներով, հարձակվել են այդ ու հարեւան գյուղերի վրա: Կան զոհեր, կան վիրավորներ: Քաջավանի բոլոր տղամարդիկ, շուրջ 23–25 հոգի, քշվել են Շուշիի բանտը: Այնտեղ ադրբեջանցիք են, իսկ այդ գյուղի բնակիչները՝ հայեր: Եւ բանտ են նետված ապօրինի ու բռնությունների են ենթարկվում:

Քաջավանում սարսափելի բաներ են կատարվել: Ես երբեք չեմ մտածել, թե խորհրդային բանակն ընդունակ է կրկնելու այն, ինչ ամերիկյան զինվորներն են արել Սոնգմի գյուղում: Մենք գրի ենք առել ականատեսների վկայությունները:

Դրանք բացառիկ դեպքեր չեն: Նախանցյալ օրը, տառացիորեն մեր աչքերի առաջ, օմոնականները ջարդեցին ԴՕՍԱԱՖ-ի մարզային կոմիտեն: Բնական է, որ այնտեղ զենք չգտան, սակայն ջարդը լիակատար էր. պոկոտել էին դռները, ապակիները ջարդոտել, լոզունգները պատառոտել, նշանակալից է՝ Միության ժողովուրդների միասնությունը փառաբանող լոզունգները:

Այսքանն ինչի՞ է հասցնում: Ինչ-որ մեկը հայ բնակչությանը դիտավորյալ լարում է բանակի դեմ, եւ դրանից էլ բորբոքվում են հակառուսական տրամադրությունները: ԼՂԻՄ-ի հայերն այս պահին պայթելու սահմանին են, եւ այն, որ այդ պայթյունը դեռեւս տեղի չի ունենում, մեծ չափով տեղական հայկական իշխանությունների ծառայությունն է, նրա՛նց, որոնք լուծարված են: Ե՛ւ շրջանային խորհուրդները, ե՛ւ Ստեփանակերտի քաղխորհուրդը ցրված են, կուսակցական կոմիտեները վերացված են, ղեկավարներն էլ կուսակցությունից վտարված՝ Ադրբեջանի Կենտկոմի կողմից, եւ, այնուամենայնիվ, նրանք բոլորն էլ դեռ իրենց տեղերում են եւ ղեկավարում են մարզի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը:

Պետք է հիշել, որ կա նաեւ մի այլ կարեւոր գործոն, որի շնորհիվ դեռեւս չեն սկսվել բացահայտ գործողությունները ռուս զինվորության դեմ: Դա ավանդների հարգն է: Ինձ շատ էին ասում՝ ո՞նց կարող եմ ձեռք բարձրացնել ռուս զինվորի վրա: Մենք ռուսների հետ միշտ էլ ապրել ենք խաղաղության մեջ: Լեռնային Ղարաբաղի ավագները բոլորն էլ Հայրենական մեծ պատերազմի վետերաններ են: Այնտեղ Խորհրդային միության 7 հերոսներ կան[1], որ այս զինվորների ծնողների հետ են կռվել: Նրանք չեն կարող սահմանն անցնել եւ ձեռք բարձրացնել այս զինվորների վրա: Սակայն շուտով համբերության բաժակը կլցվի, ես մտածում եմ՝ իսկապես շուտո՛վ: Եթե, իհարկե, ոչինչ չփոխվի:

Ինչպիսի՞ն կլինի դեպքերի զարգացումը: Ես կարծում եմ՝ կան զարգացման հնարավոր երկու ուղիներ:

Առաջինը եւ առավել նվազ իրականը հետեւյալ ուղին է. բանակը պատժիչ պարտականություններից կանցնի խաղաղարար դերի, զորքերը կհանվեն Ստեփանակերտից ու միաձույլ ազգային մյուս բնակավայրերից եւ կդասավորվեն հակամարտության ենթակա վայրերում: Առայժմ նրանց նման տեղեր չեն կարող տանել, եթե գնան էլ, ապա՝ ետին թվով, երբ բախումներն ավարտված կլինեն, երբ շատ արյուն թափված կլինի: Հաջորդ քայլը՝ իշխանության տեղական մարմինների վերականգնումը: Առանց դրան մարզը չի կարող գոյություն ունենալ: Եւ, որ ամենակարեւորն է, Լեռնային Ղարաբաղի դուրսբերումը Ադրբեջանի վարչական ենթակայությունից: Այն պետք է դառնա ինչ-որ

1. ԼՂ-ից ԽՄ հերոսներն ավելի քան 20 հոգի են (երեւի սխալ տեղեկություն են տվել հեղինակին):

հատուկ կառավարման գոտի՝ չենթարկվող ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ադրբեջանին: Կամ էլ այն պետք է մտնի Ռուսաստանի վարչության մեջ, ինչպես որ եղել է վերջին հարյուրամյակում, մինչեւ 1918 թ., Ռուսաստանի հովանավորության ներքո:

Հայկականն ու ադրբեջանականը՝ ամեն ինչ պետք է լինեն հավասարակշռության կարգով: Եթե այժմ ադրբեջանական միլիցիոներները, ավտոմատները ձեռքներին, շրջում են ամբողջ տարածքում (ես տեսել եմ դա, միաժամանակ եւ նրանց հետ զրուցել եմ հայկական տարածքում գտնվող օդանավակայանում), ապա հայ միլիցիոներները զինաթափված են: Ուրեմն, այստեղ էլ պետք է հավասարակշռություն լինի:

Երկրորդ ուղին, առավել իրականը եւ, դժբախտաբար, հողի լուրջ հետեւանքներով. եթե ոչինչ չփոխվի այն ամենից, ինչ ես թվարկեցի վերը, այն էլ մոտակա մեկ-երկու ամսվա ընթացքում, ստույգ՝ մինչեւ տարեվերջ, ապա հայկական մարզն անցնելու է բացահայտ զինված դիմադրության՝ խորհրդային բանակի դեմ: Դրա համար կան բոլոր հնարավորությունները, բոլոր նախադրյալները: Մարդիկ լավ զինված են, մենք տեսել ենք այդ զինավառությունը: Նրանք գիտեն տեղանքը, պատրաստ են կռվի՝ պարտիզանական պայքարի պայմաններում, ընդ որում՝ պատրաստ են բոլորը, մեծից փոքրը: Ում հետ էլ խոսել եմ, պատրաստ են պաշտպանելու իրենց հողը: Կսկսվեն ռազմական գործողություններ, ամենայն հավանականությամբ, Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում: Վախենամ՝ հենց դրան էլ ձգտում են զինվորները: Բայց այս դեպքերում բանակը կխրվի-կմնա Ղարաբաղում, ինչպես խրվել-մնացել էր Աֆղանստանում, ինչպես ամերիկացիները խրվել-մնացել էին Վիետնամում: Լեռնային, անտառածածկ Ղարաբաղի պայմաններում տեղացիների դեմ կռվելը շատ դժվար է լինելու:

Ահա՛ այսպիսի երկու հեռանկար:

Տվյալ դեպքում մեզ՝ ժողովրդավարական թեւի ներկայացուցիչներիս, ի՞նչ է մնում անել: Կարծում եմ՝ իմաստ ունի կրկնել այն, ինչ արվել է երեսունյոթ թվականին. այսինքն՝ մասնակցել Ղարաբաղում ստեղծվելիք ինտերնացիոնալ բրիգադի ուժերի պայքարին: Ես գիտեմ, որ, եթե հայտնի լինի ճշմարտությունն այն մասին, ինչ-որ կատարվում է Ղարաբաղում, ապա երիտասարդ շատ մարդիկ, հատկապես նրանցից, որոնք կռվել են Աֆղանստանում (ես խոսել եմ նրանց հետ), կցանկանան մասնակցել այս հողի բնիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Իհարկե, դա լինելու է շատ լուրջ որոշում, այստեղ անհրաժեշտ է խորհրդակցել, մտածել. այդպիսի իրողությունն ամբողջ երկիրը չի՞ քաշի քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Դա եւս հնարավոր է: Բայց այսօր մեզ այդ քաղաքացիական պատերազմի մեջ է քաշում Ղարաբաղում տեղակայված խորհրդային բանակը: Ես համոզված եմ դրա մեջ:

Նոյեմբերի 8.–Երեկվա լրատվության մեջ ես թռուցիկ հիշում էի այն դեպքը, որ տեղի է ունեցել Մարտակերտի շրջանի Քաջարան գյուղում:

Խորհրդային զորքերի պատժիչ ջոկատը գրոհի է գնացել այդ գյուղի վրա: Պատժողների լեզվով դա կոչվում է «գործողություն»: Գյուղը ոչնչացվել է: Այսօր ես ուզում եմ դրա մասին պատմել հանգամանորեն:

Ես եղել եմ Քաջավանում: Ի դեպ, այնտեղ գնալ-վերադառնալը տեւել է մի ամբողջ օր, չնայած այդ տարածությունը կարելի էր հաղթահարել 40–50 րոպեում: Սակայն հիմա ճանապարհները փակված են բանակի կողմից, եւ մենք մեր ամբողջ ուղեւորության ընթացքում ստիպված էինք օգտվել շրջանցող կածաններով, լեռնային շատ անհարմար անցումներով:

Քաջավանը նոր գյուղերից է: Այնտեղ ապրելու են փոխադրվել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի շրջանավարտներ, երկու տասնյակի չափ երիտասարդ ընտանիքներ: Երիտասարդները եկել են գարնանը, կառուցել են, անասուններ են ձեռք բերել, մշակել շրջակա հողերը, բացել են դպրոց, մանկապարտեզ, փոքրիկ խանութ, նույնիսկ ակումբ եւ սկսել են ապրել: Ցավոք, դաշտի կողմից, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա ադրբեջանական գյուղ կա, որից հաճախ էին կրակում: Ես ինքս էլ երեկոյան լսել եմ ավտոմատի կրակահերթը, չնայած հիմա Քաջավանը դատարկ է: Տեն-

րի պատերը կարկատահարվածի պես են գնդակների հետքերից, պատուհանները՝ ջարդոտված: Գետնին ամենուրեք փռված են պատառոտված մանկական գրքեր, ավերված տներում՝ ջարդոտված կահույք, կահ-կարասի: Դուրսն անտեր մնացած, լղար շներ են թափառում: Ի՞նչ է կատարվել այստեղ:

Սառա Մանգասարյանը պատմում է. «Հոկտեմբերի 24-ին, առավոտյան 5-ից տաս պակաս մենք արթնացանք ավտոմատների կրակոցներից: Տներից դուրս թափվեցինք, տեսանք՝ կրակում են ամեն կողմից, որովհետեւ շատ զինվորներ են եկել: Ամենուրեք լուսավորված էր հրթիռներով: Շատ վառ լույս էր: Հանկարծ մեր տուն թափվեցին միանգամից 40-50 զինվորներ: Սկսեցին կրակել պատերին: Կանայք ու երեխաները սարսափահար՝ օգնություն էին կանչում, աղաչում էին խնայել: Մենք այդպիսի կանչեր էինք լսում նաեւ հարեւան տներից: Իմ տղային վայր էին գցել, փռել հատակին եւ, առանց բացատրելու, թե ի՛նչ է մեղքը, ջարդում էին սապոգներով: Սպա ավտոմատի փողը դեմ են արել գլխին, գոռում են. «Ճիշտն ասա, արիկա՛, թե չէ, այս րոպեին քեզ շանսատակ պիտի անենք»: Ասում ենք՝ ի՞նչ է արել, ինչի՞ եք ծեծում-ավերում: Թե՝ «Մենք այդպիսի հրաման ենք ստացել»: Եւ տակնուվրա արին ամբողջ տունը: Նրանք փնտրում էին ոչ թե զենք, այլ փող ու զարդարանք: Ինձանից պոկոտեցին ականջօղերս, մատանիս, խաչս, մեր ամբողջ փողերը կողոպտեցին իրենց գրպանները եւ ինձ շպրտեցին երեք ռուբլի, թե «Ա՛ռ, քավթառ, վաղը հաց կառնես»: Ինչ որ պատրաստել էինք ձմռան համար, տեղավորել ամաններում, ջարդոտեցին, եղած հագուստները պատառոտեցին, գնդակներով ավերեցին ամբողջ առաստաղը... Եւ հետո բոլոր ջահելներին հավաքեցին մի տեղ, իրենց հետ տարան: Երեխաներին ծեծել էին դուբինկաներով»:

Տասնամյա մի տղայի ամբողջ փորն ու վիզը համատարած կապտության մեջ էին, դա էլ ինձնից ավելացնեմ, աչքովս եմ տեսել (Մալգին):

Նաիրա Բաղմանյանն է պատմում (տնային տնտեսուհի, չորս երեխաների մայր).-Զինվորները՝ կարմիր թասակներով, մեր տուն են խուժել ոչ թե դռնով, այլ պատուհաններով, որոնց ապակիները նախօրոք կոտրատել էին: Մարդուս կապոտեցին: 15 տարեկան տղայիս՝ Արկադիին, այնպես հարվածեցին, որ փռվեց հատակին: Լեյտենանտը 13 տարեկան աղջկաս ցույց տալով՝ շարքային զինվորին հարց տվեց՝ «Նա քեզ դո՞ւր է գալիս, ա՛ռ քեզ»: Սա շատերն են լսել: Վերցրին մեր ունեցած փողը՝ 1500 ռուբլի: Դուրս գալիս էլ ավտոմատով գնդակոծեցին դռան կողքին կանգնած մեր մեքենան»:

Մեկ վկայություն եւս, Մարիետա Մինասյանինը (խանութի վարիչ, երեք երեխաների մայր).-Իմ Մհերին բակում են ծեծել: Մնացած զինվորներն այդ ընթացքում տակն ու վրա էին անում իմ ամբողջ խանութը: Վերցրին առեւտրից գոյացած վեց հարյուր ռուբլին, մեր տնից՝ երեք հազար ռուբլի, որ խնայել էինք տունը կառուցելու համար:

Մեկ վկայություն եւս (Գայանե Պետրոսյան, դպրոցի ուսուցչուհի).-Իմ ամուսին Արմեն Բաբայանն էլ է ուսուցիչ: Մեր ամսական աշխատավարձը 380 ռուբլի, զինվորները վերցրին իրենց: Կորել է նաեւ 10 հազար ռուբլի խնայողություն, որ պահում էինք տուն կառուցելու համար: Չգիտեմ՝ նրանք ի՛նչ էին արել Յուրիկի հետ, որի վայնասունը մինչեւ այժմ էլ ականջումս է: 30-ամյա Արիշ Բեկլարյանն սպանվել է ավտոմատի կրակահերթով: Կամո Բաղդասարյանին լրիվ չեն սպանել, հիվանդանոցում է, վերականգնողական բաժնում:

Մեկ վկայություն եւս, վերջի՛նը. պատմում է վարորդ Գագիկ Գաբրիելյանը.-Սկզբում հարձակմանը մասնակցում էին ադրբեջանցի միլիցիոներները (նրանք խոսում էին իրենց լեզվով): Հետո նրանց օգնության եկան սեւ ու կարմիր թասակավոր զինվորները: Ռոմային գլորեցին հատակին: Սրա ջահել կինը՝ Աննան, որ հղի է, փորձում էր հագուստը տալ ամուսնուն (չէ՞ որ նա համարյա մերկ էր եղել): Սակայն կնոջը կոպտորեն հրեցին: Վերցրին 2700 ռուբլին, մագնիտաֆոնը ջարդեցին: Թե որ տեսնեիք՝ ինչպե՛ս էին իրարից խլխլում մագնիտաֆոնի 20 կասետները: Քիչ էր մնում իրար վրա կրակ բացեին:

Ականատեսների վկայությունները բավական են: Մնում է ասել, թե ովքեր են անցկացրել Քաջավանի այս **քաջազնական** գործողությունը, չնայած նրանք չեն թողել ի-

րենց այցետոմսերը: Ինչպես հաջողվեց պարզել, դրանք եղել են Վիլնյուսի ու Ռիգայի օմոնը, Ադրբեջանի ՆԳՆ միլիցիոներները եւ Արտակարգ դրության շրջանի պարետության գրանցված ներքին զորքերի զինվորները: Գործողությանը մասնակցել են ավելի քան 200 զինվորական: Քաջավանցիները գրի են առել երկու ԲՏՌ-ի համարները՝ 511 եւ 537: Օմոնականները եկել են կարմիր ավտոբուսով, որի համարն է եղել՝ 65-15 АГФ, որը սովորաբար Ստեփանակերտում է լինում: Գործողության ընթացքում (իսկ այն ավարտվել է առավոտյան 8 անց կեսին) գյուղին մոտ չեն թողել ոչ տեղական միլիցիայի ծառայողներին, ո՛չ շրջանի ղեկավարներին, ո՛չ շտապ օգնության մեքենաներին: Ճանապարհը խուլ փակված պահել են ԲՏՌ-ները: Ի դեպ, հետաքրքիր է, թե ինչպես են պարզել՝ պատժիչ գործողությանն ինչ միավորներ են մասնակցել: Ես հիշեցի ավտոբուսի համարը. նա միշտ էլ կանգնելիս է եղել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի բակում, եւ երբ տեղական «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում տպագրվել է գործողության պատմությունը՝ ավտոբուսի համարի հիշատակությամբ, սարսափահար սպաները հայերին հաղորդել են, թե դա ոչ թե իրենց միավորման մասնակցությամբ է կատարվել, այլ, իբրեւ գաղտնիք, հայտնել են, թե Ռիգայի ու Վիլնյուսի օմոնականներն են ավտոբուսը վարձած եղել՝ այդ գործողությունը կատարելու համար:

Սառա Մանգասարյանի բացատրությամբ՝ իր տղան, գյուղի ուրիշ տղամարդկանց հետ միասին, այժմ գտնվում է Շուշիում, ադրբեջանական բանտում: Մենք նրա հետ խոսել ենք երկուշաբթի, մոմի լույսի տակ, որովհետեւ ադրբեջանական շրջանում գտնվող էլեկտրակայանը երեկոյան հայկական շրջաններին զրկում է լույսից:

Մենք Սառային գտանք ոչ անմիջապես: Քաջավանում մնացած կանայք եւ երեխաները հեռացել են գյուղից: Նախօրյակին, նոյեմբերի 4-ին, տեղի պիտի ունենար նրա տղայի հարսանիքը: Այնտեղ նստած էր տարեց մի մարդ՝ հարսնացուի հայրը: Ես նրան հարցնում եմ. «Ահա շուտով կվերադառնան ձեր տղան եւ մյուսները: Որտե՞ղ պիտի ապրեք: Մի՞թե Քաջավանում: «Անպայմա՛ն,-բացականչեցին բոլորը միասին:-Սա մեր հողն է: Մենք այստեղ էլ պիտի ապրենք»:

Նոյեմբերի 9.-Կսկսեմ այնտեղից, որտեղ ավարտել եմ երեկ: Պատմելով այն պատժիչ գործողությունների մասին, որ բանակն է իրականացնում Ղարաբաղում, հայ բնակչության դեմ, ես հանկարծ մտածեցի՝ արդյոք այնպես չստացվի՞, որ ես կանգնեմ հակամարտող կողմերից մեկի կողքին եւ կորցնեմ անկողմնակալությունս: Ես Ղարաբաղում զրուցել եմ ե՛ւ հայերի, ե՛ւ ադրբեջանցիների հետ: Առհասարակ ե՛ւ սրանք, ե՛ւ նրանք գանգատվում էին, որ հոգնել են հակառակությունից, որ ուզում են վերադառնալ սովորական, խաղաղ կյանքին: Ես հասկանում եմ երկու կողմերին էլ: Սակայն կարդում ենք ԽՍՀՄ ՆԳՆ տեղեկատվությունները, որոնցում թվարկված են արտակարգ դրության շրջանում անցյալ ամսին, հոկտեմբերին, տեղի ունեցած բոլոր իրադարձությունները եւ տեսնեք՝ ի՛նչ վիճակագրություն է այնտեղ.

Սպանվել են. հայեր՝ 5, ադրբեջանցիներ՝ 1,
Վիրավորվել են. հայեր՝ 6, ադրբեջանցիներ՝ 0,
Խոշոր եղջերավոր անասուններ են գողացվել.
հայերից՝ 825, ադրբեջանցիներից՝ 0,
Մանր եղջերավոր անասուններ են գողացվել.
հայերից՝ 1224, ադրբեջանցիներից՝ 0
Բնակավայրերի գնդակոծություն.
հայերի՝ 6, ադրբեջանցիների՝ 1...

Եւ այսպես, այս տվյալներից դատելով՝ հայկական բնակավայրերն ավելի հաճախ են ենթարկվել հարձակման, հենց հայերի անասուններն են քշել-տարել, հենց նրանց տներն են հրդեհի մատնել, նրանց մեքենաներն ավելի հաճախ ենթարկել հարձակումների: Թվում է՝ այս վիճակում ի՞նչ պիտի անեին այն զորքերը, որոնցով այնպես լցոնված է Լեռնային Ղարաբաղը: Նրանք պետք է զինաթափեին ադրբեջանական կողմին եւ ապահովեին հայկական կողմի պաշտպանությունը: Սակայն կարդում ենք տեղեկատվու-

թյան շարունակությունը. Նշված ժամանակում արտակարգ դրության շրջանի պարետության զորքերի կողմից իրականացվել է 4 գործողություն՝ բնակչությունից զենք բռնագրավելու համար, բոլորն էլ՝ հայկական բնակավայրերում: Ադրբեջանական բնակավայրերում այդպիսի միջոցառումներ չեն իրականացվել ո՛չ ԼՂԻՄ-ում, ո՛չ էլ ԼՂԻՄ-ի հարակից ադրբեջանական գոնե այն շրջաններում, որոնք գտնվում են արտակարգ դրության շրջանի ներսում:

Այսինքն՝ պատժիչ գործողություններ կազմակերպվում են միայն հայկական գյուղերում, զինաթափված է միայն հայկական միլիցիան: Ադրբեջանցիները զինված են ավտոմատներով: Եւ ադրբեջանցիները հայերի անասունը քշում-տանում են, ըստ էության, զորքի պաշտպանության ներքո:

Հայերն իրենց ԼՂԻՄ-ում տեղավորված զորքերի այսօրինակ կողմնապահ աչառությունը բացատրում են տարբեր տեսակ: Ոմանք ասում են՝ Ղարաբաղի բոլոր զորքերը գտնվում են Ադրբեջանի խնամքի տակ: Նա է ծախսում տարեկան շուրջ 18 միլիոն ռուբլի եւ բանակն էլ ծառայում է նրան, ով սնում է իրեն: Ուրիշներն էլ հիշում են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը, որ ստեղծվել է մի տարի առաջ եւ կոչված է վերահսկելու զորքերի գործողությունները, սակայն իրականում գոյություն ունի միայն թղթի վրա: Եւ նրա փոխարեն Ղարաբաղում տիրություն է անում, այսպես կոչված, Կազմկոմիտեն, որի մեջ հայ բնակչությունը ոչ մի ներկայացուցիչ չունի: Հենց այդ իշխանությունն էլ Ղարաբաղում կոչվում է օրինական:

Իրականում, Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի նախագահ Ֆոտեեւն անցած տարում բարեհաճել է լոկ երկու անգամ երեւալ Լեռնային Ղարաբաղում, եկել է միայն մի քանի ժամով եւ այդ մի քանի ժամն էլ անց է կացրել բացառապես պարետությունում:

Ես լսել եմ նաեւ ուրիշ բացատրություններ, ընդհուպ մինչեւ այն, որ սպաները մեծ գումարներ են ստանում ադրբեջանական մաֆիայից, եւ որ Ռայիսա Մաքսիմովնան, իբր, մահմեդական է, ու ըստ այդմ էլ Գորբաչովը ջանում է Ղարաբաղը տալ ադրբեջանցիներին կամ, ինչպես այստեղ են նրանց կոչում, թուրքերին:

Ես կարծում եմ՝ տվյալ դեպքում Ռայիսա Մաքսիմովնան ոչ մի դեր չունի, չնայած պիտի խոստովանել՝ հիմա Ղարաբաղում Գորբաչովին ատում են բոլորը: Երեխաները ցեխից պատրաստում են Գորբաչովի ֆիգուրը եւ այն ոչնչացնում քարերով: Հավատում են, իհարկե, ո՛չ առանց պատճառի, որ Գորբաչովը խաբել է ղարաբաղցիներին:

Ինչ վերաբերում է մեծ գումարներին, որ սպաներն են ստանում, ես կարծում եմ, այստեղ եւս ամեն ինչ պարզ է: Թեկուզ ինձ ցույց էլ են տվել այն սպաների ցուցակը, որոնք Ստեփանակերտի փոստից իրենց հայրենիք են ուղարկել առասպելական գումարներ: Դա, ամենից առաջ, կոռուպցիայի արդյունք է եւ ոչ թե կաշառք: Տուժված բոլոր գյուղերում ես լսել եմ սպաների ու զինվորների համատարած դիակապտության մասին...

Որտեղի՞ց է եկել հայ բնակչության դեմ ջարդ կազմակերպելու այդ հրամանը: Անկասկած՝ Մոսկվայից: Դատեցեք ինքնե՛րդ. ինչո՞վ է սկսվել այս ամենը: Սկսվել է նրանով, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարել է իր ինքնավարությունը, Ադրբեջանից բաժանվելը: Իսկ Ղարաբաղում բաժանվելու որոշումն ընդունել է թե՛ մարզային խորհուրդը, թե՛ մարզի կուսկազմակերպությունը: Այդպիսի որոշումը պաշտպանում է բնակչության մեծամասնությունը, չէ՞ որ նրա 80%-ը հայեր են, եւ պարզ է, թե ցանկացած հանրաքվե ի՛նչ արդյունք կտա:

Սումգայիթից մեկ օր առաջ Գորբաչովը հայերին զգուշացրել է նրանց քայլի անկանխատեսելի հետեւանքների մասին: Ակնարկը ճիշտ են հասկացել. առավոտյան սկսվել է կոտորածը: Սակայն ադրբեջանցիների կազմակերպելիք ահաբեկչության վրա դրված հույսերը չարդարացան: Հայերն արագ սթափվեցին շոկից, կազմակերպվեցին, կարողացան հակահարված տալ: Այստեղ էլ ստիպված եղան դիմել բանակի օգնությանը, որը խոսքով իրարից բաժանում է երկու հակամարտող կողմերը, իսկ գործով կռվում է այն ժողովրդի դեմ, որը փորձ է արել ինքնորոշվելու:

Զուգահեռաբար իրականացվում է մարզի լայնահուն ադրբեջանացումը: Ես վաղուց

չեմ տեսել այդ չափերի շինարարություն: Ասենք, օդանավակայանի կողքին կառուցվում է նոր բնակելի կետ, ուրեմն, որքան աչքդ կտրի, հորիզոնից հորիզոն, համատարած շինհրապարակ է: Շինանյութերն ու շինտեխնիկան տեղ են հասնում անընդհատ, իսկ Ադրբեջանից վերաբնակվողներն ապահովվում են վարկերով եւ օժանդակության ուրիշ ձեւերով:

Միաժամանակ բանակի ուժերը Ղարաբաղը կտրել են Հայաստանից: Հաղորդակցության միակ միջոցը մի փոքրիկ ինքնաթիռ էր ՅԱԿ-40, օրական ընդամենը մի քանի ռեյս, որոնցից յուրաքանչյուրը վերցնում է 40-ից ոչ ավել ուղեւորներ: Բեռնատարների երթեւեկից խոսք չի կարող լինել: Երկրորդ օդանավակայանը, որի հողե հատակին նստում են կուկուրուզնիկները, ժամանակ առ ժամանակ ավերվում է զինվորների կողմից. դաշտը հերկում են հզոր տրակտորներով: Ստեփանակերտի երկաթուղու կայարան հասնելիք բեռները կողոպտվում են:

Ղարաբաղի ու Հայաստանի միջեւ ընդամենը վեց կիլոմետր լայնությամբ մի շերտ է, որն էլ հուսալիորեն ծածկված է զորքերով: Ինչպես Արտակարգ դրության շրջանի պարետ գեներալ-մայոր Սաֆոնովն է հաստատում, ինքը պատրաստ է դեպի Հայաստան ճանապարհը բացել ցանկացած պահին, դրա համար նրան պետք է միայն վերեւի հրամանը:

Արդեն Ստեփանակերտից Երեւան թռչելիս օդանավակայանում ես զրուցեցի ջահել տղերանց հետ, ինչպես պարզվեց, մոսկվացիներ են, Օրեխովո-Զուեւոյի միլիցիական գնդի զինվորներ: Զրույցից պարզվեց, որ քաղաքական պարապմունքներն իրենց համոզում են, որ զորքերը Ղարաբաղ են եկել այստեղի ադրբեջանական փոքրամասնությանը պաշտպանելու համար, որ մարզում կատարվող բոլոր հանցագործությունները հայ ծայրահեղականների խղճի վրա է: Ես առանց դժվարության համոզվեցի, որ զինվորությանը մոլորեցնում են, ինչպես եւ առհասարակ մեզ բոլորիս: ՏԱՍՍ-ի հաղորդագրություններում, «Վրեմյա» լրատվական հաղորդագրության մեջ մեր գլուխներն են լցնում այդպես մոգոնված ստեր:

Թե ինչպես են ստեղծում այդօրինակ փչոցները, ես կպատմեմ իմ հաջորդ լրատվության մեջ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանից:

Նոյեմբերի 12-ին.-«Ազատություն» ռադիոյի աշխատակից Սավիկ Շուստերն էր միջամտում. «Սեպտեմբերի 10-ին ՏԱՍՍ-ը հաղորդել է, թե հայ մարտիկները հարձակում են գործել Ֆիզուլու շրջանի Վերին Դիմանլար գյուղի վրա, եւ բնակիչներն ստիպված են հեռանալ գյուղից: Դիմանլարցիների խնդրանքով Ֆիզուլուց օժանդակություն է եկել: Հարձակումը կասեցվել է: 19 մարտիկներ գերի են վերցված: Պարզելու համար, թե ի՛նչ է կատարվել իրականում, Անդրեյ Մալգինը գնացել է դեպքի վայրը, որն այնքան էլ հեռու չէ ադրբեջանական շրջկենտրոն Ֆիզուլուց, սակայն ունի հայ բնակչություն եւ մտնում է ԼՂԻՄ-ի Մարտունու շրջանի մեջ (խոսքը վերաբերում է Ամարասի վանական համալիրին.-Բ.ՈՒ.):

Անդրեյ Մալգին.-Նախ եւ առաջ այցելեցի պաշտոնական մարդուն՝ շրջկոմի առաջին քարտուղար Օլեգ Եսայի Եսայանին: Բերում եմ նրա պատմածը՝ գրի առնված ժապավենի վրա: «Ֆիզուլու շրջանի սահմանի մոտ են գտնվում Սոս եւ Մաճկալաշեն մեր հայկական գյուղերը: Սեպտեմբերի 8-ին այդ գյուղերի բնակիչները հանդիսավոր կերպով արել են Ամարասի եկեղեցու բացումը: Հաջորդ օրը երեկոյան ժամը 8-ի կողմ տաճարն են խուժել զինվորականները, ջարդ կազմակերպել, պղծել այն, սպառնալիք տվել հոգեւորականին: Ես կապվեցի մեր շրջանի զինվորական պարետ Ֆոմենկոյի հետ, խնդրեցի անմիջապես կազմակերպել տաճարի պաշտպանությունը: Նա հրաժարվեց այդ անել, երաշխավորեց տաճարի պաշտպանությունը կազմակերպել մեր ուժերով, հետո էլ խոստացավ առավոտյան տաճարի մոտ պահակներ դնել: Սակայն, ցավոք, դեպքերը զարգացան նույն օրը: Գիշերվա ժամը 1-ի կողմ զանգեց կոլտնտեսության նախագահ Նախշուն Հովհաննիսյանը եւ հաղորդեց, որ իր կոլխոզի վրա հարձակում է եղել. ԲՏՌ-ներ են եկել ու գնդակոծել:

Մենք անմիջապես ուղեւորվեցինք դեպքի վայր: Առջեւում շրջանի միլպետի մեքենան

էր, որի մեջ նստած էին պետն ու տեղակալը, տեղամասային երկու միլիցիոներ եւ կոլխոզի նախագահ այդ կինը: Ճանապարհին մենք լսեցինք չդադարող կրակոցների ձայներ: Հասանք դեպի վայրը, տանից մոտավորապես 200 մետր հեռավորության վրա էինք, միլիցիայի մեքենան գնում էր քարշիչը գործի գցած եւ հանկարծ նրա վրա ուղղվեց բուռն կրակահերթը: Մոտակա ֆերմայից դուրս թափված մարդիկ ինձ հայտնեցին, որ ԲՏՌ-ների վրա զինվորներ են եկել, կրակում են աջ ու ձախ, ով որ անցնում է այս տեղերով, բռնում-տանում են, եւ կան շատ վիրավորներ: Ես ռացիայով կապվեցի միլիցիայի պետի հետ, սակայն նա չպատասխանեց: 40-50 րոպե անկանոն կրակոցը շարունակվեց, ապա տիրեց լռություն, որից հետո զինվորները շղթա կազմած շարժվեցին դեպի մեր կողմը՝ տեղանքը սանրելով ավտոմատի կրակահերթերով: Մենք թաքնվեցինք ֆերմայում, որը պարզապես կարկտահարվում էր զինատեսակներից: Հետո էլ փորձեցինք վերադառնալ եկած ճանապարհով, սակայն ադրբեջանական գյուղից, որը մենք առաջ էլ տեսել էինք եւ թվացել էր դատարկ, մեզ վրա կրակ բացեց քողարկված ԲՏՌ-ը: Մնում էր սպասել մինչեւ լուսաբաց եւ վերադառնալ սարերով:

Իսկ ահա թե ինձ ի՛նչ է պատմել միլպետ Վալերի Գաբրիելյանը. «Մոտենալով այն տեղին, որից կրակ էր տեղում, ես նորից միացրի մեքենայի քարշիչը եւ ձայնասփյուռի միջով մի քանի անգամ կրկնեցի՝ խնդրում եմ չկրակել, ես միլիցիայի շրջբաժնի վարիչն եմ, պատրաստ եմ բանակցություններ վարել: Պատասխանս եղավ կրակի բորբոքումը հենց ուղիղ մեր մեքենայի վրա: Ջարդվեց դիմապակին, խլացավ շարժիչը: Մենք դուրս թափվեցինք մեքենայից: Ուղիղ իմ դիմաց ես տեսա Ֆիզուլու շրջանի զինվորական պարետ մայոր Նեստերովին՝ շրջապատված մի խումբ զինվորներով: Նա պահանջեց զենքը վայր դնել եւ մոտենալ: Առաջինը ձեռքերը բարձրացրեց ու նրա կողմը գնաց տեսուչ Աղաբեկյանը: Անմիջապես էլ կրակեցին նրա վրա՝ վիրավորելով ուսը, եւ նա «վա՜յ» կանչեց ու ընկավ: Մեզ ոչինչ չէր մնում անել, քան գրված փախչել տարբեր ուղղություններով: Ես ընկա թփի մեջ, որի վրա էլ ուղղեցին կրակահերթերը: Նեստերովը կանչեց իմ ետեւից՝ դուրս եկ այդտեղից, թե չէ, հիմա քեզ կսպանեմ: Ես դուրս եկա: Նա մի անգամ ինձ հարվածեց ավտոմատով: Մի ժամի չափ նրանք մեզ պահեցին երեսնիվայր պառկած, ապա կապոտեցին եւ փայտի պես իրար վրա թափելով լցրին ավտոբուսը: Մենք 26 հոգի էինք, մեզ հետ էլ՝ կոլխոզի նախագահ այն կինը: Տարան նախ Ֆիզուլու պարետատուն, ապա միլիցիայի շրջանային բաժին: Բաժնի վարիչը, տեսնելով ինձ, ձեւացրեց, թե զարմացած է. «Օ՜յ, ձեր մեջ, պարզվում է, միլիցիայի աշխատողներ էլ կան: Բայց ո՞նց է լինում, որ այդպիսի գործողությունն էլ միլիցիայի աշխատողներն են գլխավորում»: Ես ասացի. «Դուք ի՞նչ էիք անում Մարտունու շրջանում»:

Մի օրից ավել մեզ պահեցին կալանքի տակ: Միլիցիայի աշխատողներ չկային, բայց մենք լսում էինք մերոնց վայնասունը: Նրանց դաժանորեն ծեծում էին: Մերոնցից մեկին՝ Վաչիկ Կարապետյանին, սպանեցին:

Տեղեկացանք եւ Ազերինֆորմի հաղորդմանը. իբր, Ֆիզուլու շրջանի պարետությունում, ներքին գործերի շրջբաժնի հետ միասին, բռնոտել են հայ մի խումբ զինված ավազակների, որոնց մեջ էլ՝ միլիցիայի շրջանային բաժնի վարիչին, շրջմիլիցիայի հինգ աշխատողների եւ ուրիշ մարտիկների: Բայց ովքե՞ր են այդ մարտիկները: Երկու ուսուցիչ, կոլտնտեսության նախագահը, շրջանի գլխավոր ագրոնոմը, ֆերմայի պահակը, անասնապահներ, կարճ՝ բոլոր նրանք, որ դժբախտություն են ունեցել հայտնվելու իրենց շրջանի տարածքում, ընկել են իրենց տանից մոտ բնավորված պատժիչների ձեռքը: Վերջ ի վերջո նրանք մերոնց մեծ մասին ազատեցին, բայց ինը հոգի մինչեւ այսօր էլ գերության մեջ են: Գտնվում են Բաքվի բանտում, եւ նրանց գործի անհասկանալի քննությունն էլ կատարում է Ադրբեջանի դատախազությունը: Մենք պահանջում ենք, որ նրանց տեղափոխեն գոնե Ստեփանակերտ, քանի որ, հնարավոր է, նրանք չդիմանան կտտանքներին, որոնց ենթարկվում են բանտում:

Ովքեր բռնոտել էին, տեղն ու տեղն էլ հասկացել էին, որ մենք մարտիկներ չենք, սակայն պարզվում է, արդեն հայտնած են եղել հանրապետության դատախազին, հաղոր-

դած են եղել «Վրեմյա» ծրագրով, գրել են թերթերում եւ այլեւս չեն հասկանում՝ ինչպե՛ս վարվեն մեզ հետ»:

Դե՛հ, այսպես՝ այստեղ էլ կարելի էր վերջակետ դնել: Բայց ես ուզում եմ վկայակոչել «Խորհրդային Ղարաբաղի» նոյեմբերի 2-ի հրապարակումը: Ազատ արձակված մարտիկներ Սերգեյ Հարությունյանը, Անդրանիկ Սահակյանը եւ ուրիշներ, պատմելով այն ստորացումները, որոնց բանտում են իրենց ենթարկել ներքին զորքերի ռազմիկները, ներկայացրել են հետաքրքիր մի իրողություն: Պարզվում է, որ հատկապես դաժան ծեծ տալուց հետո միշտ նրանց ստիպել են տեսագրվել հետաքրքիր դիրքերում: 70-ամյա Սարգիս Սարուխանյանի ձեռքն են տվել նռնակներ, իսկ նա, Հայրենականի պատերազմի վետերան է, ծեր, վաստակավոր մարդ, ուսուցիչ, կողքին դրել են մյուսներին, եւ նրանք պիտի ներկայացնեին գրոհ, որպես այն մարտիկները, որոնց մասին ՏԱՍՍ-ն է հաղորդել: Երբ այս ներկայացման մասնակիցները կտրականապես հրաժարվել են մասնակցել տեսագրությանը, նրանց թափել են գետին եւ երկար տրորել սապոգներով»:

Նոյեմբերի 13. Անդրեյ Մալգին. «Այն, ինչ այժմ տեղի ունի Լեռնային Ղարաբաղում, կարելի է կոչել մեկ բառով՝ կամայականություն: Ըստ էության մարզի կյանքը պետք է ընթանար ԽՍՀՄ ԳԽ-ի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման լույսի տակ: Այդ որոշումը բեկանել է Հատուկ կառավարման կարգավիճակը: Որոշման անունը հանգստացուցիչ էր՝ «ԼՂԻՄ-ում իրավիճակը նորմալացնելու միջոցառումների մասին... Եւ ի՞նչ, անցել է մեկ տարի, ու կարելի է կատարել որոշ ընդհանրացումներ:

Որոշման առաջին կետում այսպիսի խոստում կար. «Պետք է ձեռնարկվեն վճռական ու անհետաձգելի միջոցներ Ադրբեջանի տարածքում երկաթուղու եւ ավտոճանապարհների շրջափակումը վերացնելու համար»: Իրականում մարզի շրջափակումն ավելի է խստացել: Բաքվի կողմից այն իրականացնում են ադրբեջանցիները, Հայաստանի կողմից՝ բանակը: Ես տեսել եմ, թե ինչպես ավտոմայրուղու մեջտեղը, ուղղակի ասֆալտի վրա, տներ են կառուցում: Հայերն ուզում էին Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքադաշտը մի քիչ երկարացնել, որպեսզի այնտեղ հնարավոր լինի ընդունել ավելի տարողունակ ինքնաթիռներ, ադրբեջանցիներն այդ տեղն անմիջապես բոլոր կողմերից ծածկել են տներով: Սրանք դատարկ են, որովհետեւ աղմուկի պատճառով հնարավոր չէ այնտեղ ապրել: Բայց կան եւ պաշտպանվում են ներքին զորքերի կողմից:

Որոշման 3-րդ կետն ասում է՝ «Հավասարության սկզբունքով ԼՂԻՄ-ում ստեղծել հանրապետական կազմկոմիտե եւ վերականգնել ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդները մարզում»: Իսկ իրականո՞ւմ: Կազմկոմիտե կա, բայց նրա մեջ ոչ մի հայ չկա: Առավել եւս՝ Ղարաբաղի ո՛չ մի ներկայացուցիչ: Եւ այն ո՞ւմ շահերն է պաշտպանում: Իսկ մարզխորհուրդը վերականգնելու մասին ոչ ոք չի մտածում, ինչպես եւ կուս. մարզկոմը վերականգնելու մասին: Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմն առանձին որոշումներով վերացրել է շրջկոմների եւ, որ ամենազարմանալին է, շրջգործկոմների գործունեությունը: Կուսակցության Կենտկոմն ինչպե՞ս կարող է արգելել ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդները: Դրա մասին ոչ ոք չի՞ մտածել՝ ո՛չ Մոսկվայում, ո՛չ տեղական ռազմական իշխանություններում: Ավելին. Մարտունու շրջանի ղեկավարներն ինձ պատմեցին, թե սեպտեմբերին ինչպես ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի ռազմիկները, կատարելով Ադրբեջանի կուսակցական ղեկավարության հրահանգը, բռնագրավել են Մարտունու շրջկոմի ու շրջխորհրդի շենքերը, արգելելով նրանցում հայտնվելու ոչ միայն շրջկոմի ու շրջգործկոմի, այլեւ ԴՕՍԱԱՖ-ի ու կոմերիտմիության աշխատողներին: Մի քանի օր շարունակ այդ շենքերը պաշարված են եղել տեղական բնակիչների կողմից, ռազմական ուղղաթիռներն ու ԲՏՌ-ները նրանց վրա հոգեբանական ազդեցություն էին գործում: Սակայն մինչեւ որ շրջանի ղեկավարները հնարավորություն չստացան մտնել իրենց շենքերը, ամբոխները չցրվեցին: Ղարաբաղը, պատկերացնո՞ւմ եք, Խորհրդային Միությունում միակ տեղն է, ուր ժողովուրդը պաշտպանում է շրջկոմներին:

Անցյալ տարվա նոյեմբերի 28-ի որոշման մեջ հետո էլ ասված է. «Երկամսյա ժամկետում մշակել եւ ընդունել ԼԳԻՄ-ի կարգավիճակի մասին նոր օրենք, որն ապահովի

ինքնավարությունը, ինքնաֆինանսավորումը, տարածքային տնտհաշվարկը, տնտեսական ու մշակութային կապերի ազատությունը»:

Անցել են ոչ թե երկու, այլ զգալիորեն ավելի ամիսներ, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի վիճակն ավելի ու ավելի լարված է, եւ ոչ մի նոր օրենք էլ չի ընդունված: Ի՞նչ մշակութային կապերի մասին կարելի է խոսել, եթե մարզում փակված է թատրոնը, մոլեգնում է ռազմական գրաքննչությունը, խլացվում են հայկական ռադիոյի հաղորդումները, կրճատված են Հայաստանի հեռուստատեսության վերահաղորդումները: Ի՞նչ տնտեսական կապերի մասին կարող ենք խոսել, երբ այս տարի աճեցրած լինելով հացահատիկի աննախադեպ բարձր բերք, ղարաբաղցիները չգիտեն, թե որտե՞ղ են այն ալյուր դարձնելու: Ադրբեջանի ալրաղացները հրաժարվում են այդ անել, Հայաստանն էլ կտրված է Ղարաբաղից:

Որոշման մեջ կարդում ենք. «Ձեռնարկել միջոցներ մարզի ժողովրդագրական վիճակի փոփոխություն թույլ չտալու նպատակով... Այստեղ ամեն ինչ արվում է ճիշտ հակառակը: Շտապ կարգով ստեղծվում են ադրբեջանական նոր բնակավայրեր, ընդ որում՝ բուն հայկական շրջաններում: Եթե նայես աշխարհագրական քարտեզին, ապա նոր շինարարությունները կերեւան չափազանց ինքնահատուկ ձեւով. այն շինարարական հարթակները սեպերի ձեւով տարբեր կողմերի վրա խրվում են հայկական միատարր ազգային տարածքի մեջ: Դրանով էլ կտրվում են հաղորդակցության ուղիները, իրարից անջրպետվում են հայկական գյուղերը՝ միմյանց հետ սերտորեն կապված տնտեսական եւ ուրիշ ամեն տեսակ օղակներով: Միաժամանակ ադրբեջանցիներն այդ տարածքներում ստեղծում են արդյունաբերական ձեռնարկներ, կոլտնտեսություններ, աշխատանքով ապահովում տասնյակ հազարավոր վերաբնակների:

Որոշմամբ միութենական խորհրդարանին կից ստեղծվել էր վերստուգիչ-դիտորդ հանձնաժողով: Բայց նա ո՞նց կարող է դիտել իրավիճակի զարգացումը, եթե նրա անդամները Ղարաբաղում չեն լինում: Հանձնաժողովը չի ընդունել պարտադիր ոչ մի որոշում ռազմական իշխանությունների համար, որոնք այստեղ հաստատել են կոպիտ բռնապետություն: Այդ հանձնաժողովը գոյություն ունի միայն թղթի վրա: Իսկ Բաքվից ուղարկված կազմկոմիտեն տնկվել է Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակում՝ զորքերի պաշտպանության ներքո: Նրա գլուխ է նշանակված Ադրբեջանի կոմկուսի երկրորդ քարտուղար Պոլյանիչկոն: Ներքին զորքերը, պրեզիդենտի հրամանագրի համաձայն, զինաթափելով Ղարաբաղի հայ բնակչությանը՝ ներառյալ նրա միլիցիան, չգիտես ինչու, մոռանում է նույնն անել ադրբեջանցիների նկատմամբ: Ասես քիչ է, որ այնտեղ բնակչությունը զինված է, դրան էլ գումարվել է ադրբեջանական ՆԳՆ-ը՝ անչափ ուռճեցրած իր հաստիքներով, յուրաքանչյուր բնակավայրում պահում են իրենց աշխատակիցներին: Լա՜վ, թող նրանք պաշտպանեին գյուղի բնակիչներին: Ո՛չ, շատ են դեպքերը, երբ պատժարշավի են ելնում հարեւան հայկական գյուղերի վրա: Ստացվում է, որ ներքին զորքերը՝ կոչված Ղարաբաղում խաղաղություն հաստատելու համար, ամրապնդում են բռնության տիրապետությունը:

Սեպտեմբերի 17-ին իմ հիշած Մարտունի էր եկել գեներալ-գնդապետ Շատալինը՝ ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի հրամանատարը: Իսկ շրջանում խառնակչություններ են եղել. զինվորությունը խլել էր շրջանի ղեկավար մարմինների շենքերը, Ամարասի եկեղեցու մոտ պատանդներ էին վերցրել եւն: Ադրբեջանի՝ մինչեւ ատամները զինված միլիցիոներների մասին բոլոր հարցերին Շատալինը պատասխանեց այսպես. դա Ադրբեջանի ներքգործնախարարության գործն է, Մոսկվան չի խառնվում: Բայց ուզում ես հարց տալ, թե այդ ինչպե՞ս Մոսկվան չի խառնվում, եթե կա Գերագույն խորհրդի որոշումը, եթե նույնիսկ պրեզիդենտական հրամանագրեր են ընդունված:

Կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Հրանտ Մելքումյանը, որի հետ ես զրույց էի ունեցել, ոչ առանց հիմքի ենթադրում է, որ ադրբեջանական բազմամարդ միլիցիական ջոկատները, որոնք աչքի են ընկնում ծայրահեղ դաժանությամբ, պարզապես Ադրբ. Ժող. ճակատից ձեւավորված զինյալ կազմավորումներ են: Եւ ահա

արդյունքը. Շատալինը գնացել է, իսկ իրենց անպատժելիության մեջ համոզված ադրբեջանական միլիցիոներներն ու օմոնականները չարությունները են շարունակում:

Այսպես, հոկտեմբերի 29-ին ներքին զորքերի զինյալները, ադրբեջանական միլիցիոներների հետ միասին, ջարդել-ավերել են Ավդուռ ու Մյուրիշեն գյուղերը: Կուս. շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Վալերի Հայրապետյանը, լինելով դեպքի վկան, ինձ պատմեց, թե դա ինչպես է կատարվել: Թե ինչպես զինյալները ջարդոտել են չորս շենքերի դռներն ու պատուհանները, ծեծել նրանց բնակիչներին: Տուժվածների մեջ է եղել նաեւ կոլտնտեսության նախագահը, որին ջարդել են, տարել ֆիլտրացիոն կետ՝ ահավոր մի տեղ, ուրկից ոչ ոք չի վերադառնում ողջանդամ: Պատճառը՝ նրա տան մոտ գտնված որսորդական հրացանի երկու հին պարկուճը:

Երբ զինյալներն ավարտել են տների ավերումը, նստել են երկու ԲՏՌ-ը շարժվել դեպի գյուղի կենտրոնը՝ ջարդելով գյուղի նահատակ զինվորների հիշատակին կառուցված հուշարձանի ցանկապատը, ժամը 9-ին ԲՏՌ-ը կանգնեցրել են գյուղի կենտրոնի հրապարակում եւ, երաժշտություն լարելով, պարել: Գյուղացիներին սարսափ ու նողկանք պատճառած այս մարզանքից հետո նրանք շարժվել են դեպի Մյուրիշեն՝ նույնը կատարելու նաեւ այնտեղ:

Ստեփանակերտի հիվանդանոցում ես զրուցել եմ ավդուռցի, ծանր վիրավոր Յուրի Գասպարյանի հետ, նրանից իմացել մանրամասները, որոնցից մարդու արյունն է սառչում: Բայց այս հանդիպման եւ ուրիշ տուժվածների մասին, որոնցով լիքն է Ստեփանակերտի հիվանդանոցը, կպատմեմ հաջորդ անգամ:

Նոյեմբերի 14.-Այս ուղեւորության ամենածանր տպավորություններից մեկն էր պահված Ստեփանակերտի քաղաքային հիվանդանոցի այցելությանս: Հիվանդանոցն այդ օրերին նման էր մերձճակատային հոսպիտալի, չնայած ռազմական գործողություններ բառիս լրիվ իմաստով Լեռնային Ղարաբաղում դեռեւս տեղի չունեն: Հիվանդանոցը լեփ լեցուն է վիրավորներով:

Ես խոսում եմ 46-ամյա Ռուբիկ Միրզոյանի հետ: Նա սաստիկ ծեծված է: Ամբողջ դեմքն ասես ներկված է դեղնակապտավուն գույնով, մի ամբողջական կապտուկ, ճակատն ու աչքը կապած: Բժիշկներն ասում են, Ռուբիկը մնալու է առանց մի աչքի:

«Երեկոյան ինն անց կեսին,-պատմում է նա,-ես տուն էի դառնում շտապով, որպեսզի հասնեմ պարետաժամին: Ինձ հետ էին երեք բարեկամներ եւ մի երեխա: Հանկարծ մեզ մոտեցան պարեկները՝ հինգ զինվորներ՝ զրահաժիլետներով: Նրանք ինչ-որ տարօրինակ, մոլագարի պես էին: Աչքերը փայլփլում էին: Ես անմիջապես մտածեցի, որ կամ հարբած են, կամ գտնվում են նարկոտիկի ազդեցության տակ: Պահանջեցին անձնագրերը: Մենք հանեցինք դրանք, իսկ երեխան, նրանցից վախեցած, ինչ-որ հեռու փախավ: Զինվորներից մեկը հրացանն ուղղեց երեխայի կողմը, որ կրակի: Ես չթողի, որ կրակի: Այն ժամանակ նրանք մեզ խոթեցին մեքենայի մեջ եւ պահեցին երկու թե երեք ժամ: Հետո եկավ, մոտեցավ մի ուրիշ մեքենա, որի մեջ կալանավորներ էին: Մեզ բոլորիս տարան ֆիլտրացիոն կետ, այնտեղ ստիպեցին, որ դեմքներս դարձնենք դեպի պատը, ոտքերը տարածենք ուսերից լայն: Այդտեղ էլ ավտոմատի կոթով հարվածեցին գլխիս: Ընկա՝ գիտակցությունս կորցրած: Հետո պատմեցին, որ երբ ընկերները փորձել էին ինձ բարձրացնել, նրանց էլ են ծեծել»:

Ես Ռուբիկին հարցրի. «Իսկ ձեզ հետ առաջին անգա՞մ էր նման բան պատահում»:
«Ո՛չ,-պատասխանեց նա:-Մի անգամ ես կողքի սպային դիտողություն արի, որ մի պառավ կնոջ մայր էր հայհոյել: Այն ժամանակ նա զինվորներին կարգադրեց ինձ ծեծել դագանակներով: Իմ ծանոթներից շատերն են Ստեփանակերտում ծեծ կերել օրը ցերեկով»:

Ռուբիկն իրավացի է. շատ են այդպիսի դեպքերը: Նույնիսկ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Զորի Բալայանի բնակարանի վրա անհայտ անձինք, զինվորական համազգեստով, հարձակում են գործել: Դա եղել է իմ Ստեփանակերտ ժամանելուց մի քանի օր առաջ: Քաղաքում լայն ու ցնցող ազդեցություն է ունեցել քանդակագործ Արմեն Հա-

կոքյանի սպանությունը զինվորների կողմից: Նա սպանվել է իր տան մուտքի մոտ, երեք գնդակով: Եւ, ինչպես վկայում էր վիրաբույժը, որ դիահերձում է արել, դրանք եղել են ո՛չ սովորական, այլ ծանրության կենտրոնի փոփոխականությամբ գնդակներ, որոնք, ընկնելով մարդու մարմինը, մի քանի անգամ փոխում են ուղղությունը, նրա ներսը տառացիորեն պատառոտելով:

Խորհրդային Միությունը 1986 թ., համաշխարհային հասարակության ճնշման տակ, ստիպված էր այդ գնդակների գործածությունից հրաժարվել Աֆղանստանում, եւ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, շարունակում է օգտագործել իր երկրի ներսում, սեփական ժողովրդի դեմ: Հենց այդ նույն գնդակներով էին անցյալ տարի զինվորների կողմից Երեւանի կայարանում սպանվել վեց քաղաքացիներ:

Լեռնային Ղարաբաղ գնալուցս մի քանի օր առաջ այնտեղ է գտնվել «Վահան» միության ռազմական անկախ փորձագետների խումբը, որը պարզել է, թե ծանրության կենտրոնի փոփոխականության գնդակներ են օգտագործվել նաեւ Ավդուռ գյուղի գործողության ժամանակ, այս տարվա հոկտեմբերին...

Մի զրույց էլ Հադրութի շրջանի Դռդուկչի գյուղի բնակիչ Նելսոն Բալասանյանի հետ: Նա պատմեց. «Գիշերը, մոտավորապես ժամը 3-ին, լսելով մեր տան մոտից եկած աղմուկը, արթնացրի ընտանիքս: Տուն խուժեցին կարմիր բերետավոր զինվորները, իսկ մի քանիսն էլ միլիցիայի սովորական հագուստով: Երեխաները, իմոնք էլ չորսն են, սկսեցին լալ: Ես նրանց ասացի՝ լաց մի՛ լինեք, երեխեք, չէ՞ որ նրանք ռուս զինվորներ են, ձեզ վատ բան չեն անի: Այդ էր, որ ասացի, մեկը խփեց դեմքիս, քիթս ջարդեց: Սկսեցին գոռգոռալ. զենքե՞րը բեր: Ես պատասխանեցի, որ զենք չկա: Այնժամ ինձ կապոտեցին, գցեցին սանդուղքի մոտ, տակնուվրա արին ամբողջ տունը, սպանեցին շունը: Երբ համոզվել էին, որ զենք չկա, ինձ սկսեցին ծեծել այնքան, որ ես գիտակցությունս կորցրի: Քիչ առաջ կինս էր հիվանդանոց եկել, ասաց՝ զինվորները տարել են մեր ամբողջ փողը՝ 800 ռուբլին, ինչպես նաեւ ոսկե բոլոր իրերը: Հացահատիկով, ալյուրով, կերերով լիք պարկերը պատառոտել են, ամեն ինչ թափել գետնին»:

Ես Ստեփանակերտի հիվանդանոցից ելել, մտածում եմ ոչ թե այդ մարդկանց մասին, որ այնտեղ իրենց վերքերն են բուժում: Այլ մտածում էի նրանց երեխաների մասին: Ի՞նչ զգացումներ են նրանց մեջ սերմանվում ռուս զինվորների եւ առհասարակ ամեն ռուսականի նկատմամբ: Ղարաբաղում ես շատ անգամ եմ լսել, որ այստեղ աճում է առաջին սերունդը, որի արյան մեջ է սրսկված ատելությունը ռուսների հանդեպ: Նրանց հայրերն ու պապերը նման զգացում չեն ունեցել: Ղարաբաղի ամբողջ պատմության մեջ ռուսները ոչ մի վնաս չեն պատճառել նրա բնակչությանը: Ավելին, սրանից քանի հարյուր տարի առաջ Ղարաբաղն ինքնակամ իրեն համարել է Ռուսաստանի մասը, դարձել մեր պետության պատնեշը հարավային սահմաններում: Ղարաբաղի ամբողջ հասուն բնակչությունը 1941-ին գնացել է պատերազմ: Այնտեղից վերադարձել են քանի՜-քանիսը հերոսացած...

Իր երեխային ի՞նչ կպատմի Ֆելիքս Բարխուդարյանը՝ Ստեփանակերտի № 1 խանութի վարիչը: Նրան մեքենայից դուրս են քաշել բենզալցման կայանում: Զինվորների պահանջով նա հանել է իր փաստաթղթերը: Եւ նույն վայրկյանին էլ սկսվել է ծեծ-ջարդը: Ծեծից ջարդված Ֆելիքսին բերել են երկաթգծի կայարանի սրճարանը: Այստեղ պատի երկարությամբ արդեն կանգնած են եղել տասնյակ բռնոտվածներ՝ ոտքերը լայն դրած, դեմքերով դեպի պատը: Այսպես էլ կանգնել են հինգ ժամ: Եթե որեւէ մեկը փորձեր փոխել դիրքը, կողերը ջարդում էին հրացանների կոթերով: Կանգնածներից մեկին մոտեցել է զինվորը եւ ցավակցորեն հարցրել՝ ո՞ր տեղդ է շատ ցավում: Նա ցույց է տվել ծունկը: Եւ զինվորն անմիջապես ավտոմատի կոթով հարվածել է ծնկանը:

«Ամենազարմանալին այն էր,-Ֆելիքսն էր ասում,-որ մեզնից ոչ ոք չէր հակադրվում, բայց, միեւնույնն է, նրանք խփում էին գլուխներիս, ոտքերիս, ձեռքերիս... Ինձ թվում էր, թե ես երազում եմ, կամ ինչ-որ ռազմական ֆիլմ են նկարահանում»:

Ղարաբաղից ես այսպիսի վկայություններ շատ եմ բերել, շա՜տ-շատ: Հետաքրքիր է,

ԽՍՀՄ ներքգործմինիստր ընկ. Բակատինը գիտե՞, թե Լեռնային Ղարաբաղում ինչո՛վ են զբաղված իրեն ենթակա ներքին զորքերը:

◇ ◇ ◇

Նոյեմբերի 20-ին «ՀՀ» թերթում լույս տեսավ «Բալթիկ նյուս սերվիս» թերթի թղթակից Գեորգի Շաբադի հոդվածը՝ «Ղարաբաղում ես ինձ զավթիչ էի զգում»: Էստոնացի մի երիտասարդի՝ Ղարաբաղում ծառայած նախկին զինվոր Մայս Մայտինանսի մտորումներն են իր արածի մասին: Պատմում է, որ հարավի այն զարմանալի երկիրն է գնացել՝ այնտեղ կարգ ստեղծելու, մարդկանց անվտանգությունը պաշտպանելու համար, եւ այնտեղ իրենց շատ բարի ընդունել էին, հոգատար վերաբերմունք էին ցուցաբերում: «Մի տղայի խնդրել էինք մեր տված մեկ ռուբլով որեւէ բան գնել շուկայից,-պատմում է նա:-Որոշ ժամանակ անց վերադարձավ ամեն տեսակ մթերքների մի տոպրակով... Ամենուրեք մեզ հյուրասիրում էին լավաշով, պանրով, մրգերով, մի խոսքով՝ սկզբնական շրջանի վերաբերմունքը շատ բարյացակամ էր: Հետագայում այն փոխվեց, վատացավ: Դե՛, հասկանալի է. եթե ամեն երեկո մարդուն՝ իր տանը, աննշան ուշացման դեպքում, կոպտորեն կանգնեցնես, ստուգես փաստաթղթերը, մեքենաները, ձերբակալես, կրկնում եմ՝ իր տանը, իր հայրենի հողի վրա: Ինչպե՞ս կարող է հանդուրժել»:

Եւ այսպես հարաբերությունները սրվեցին ու բարդացան: Մանավանդ, երբ զինվորները հաճախ, ոգեւորված «կարգ ստեղծող-պաշտպանողի» իրենց դերով, պարզապես երես առած՝ սկսեցին չափն անցնել. հարբած դուրս էին գալիս ռեյդերի, մեքենաներով խելագար շուրջկալներ էին անում երեխաների, տարեց մարդկանց կուտակումներ ունեցող փողոցներում: «Բանջարանոցներն ու ցանկապատերն էին ավերում... Մի խոսքով՝ շատ բան է պատահել»: Այս դեպքում ի՞նչ կուզենայիր, որ հանգիստն ու անվտանգությունը կորցրած մարդիկ քեզ կրծքներին սեղմեին, սեր ու երախտագիտությո՞ւն բացատրեին»:

Եւ այսքանից հետո էստոնացի զինվորն իրեն համեմատում էր այն զավթիչների հետ, որոնք 39 թվականին մտել են Մերձբալթիկա, այնտեղ թելադրել իրենց կամքը, կատարել ավերածություններ, որոնք իր հայրենակիցներն ատելությամբ ու զայրույթով են հիշում:

Դրա համար էլ հիմա, երբ այլեւս Ղարաբաղում չէ եւ հիշում է իր ու զինակիցների կատարածը, մարդկայնորեն իրեն մեղավոր է զգում «Ղարաբաղի ժողովրդի առջեւ,-ասում է նա ու շարունակում.-Երբ ինձ հարցնում են, թե որտե՛ղ եմ ծառայել, աշխատում եմ խուսափել ստույգ տեղը նշելուց: Ասում եմ՝ այնտե՛ղ, հարավո՛ւմ: Իսկ երբ որեւէ մեկին հայտնի է դառնում, որ այդ հարավը Ղարաբաղն է, զգում եմ, որ փոխվում է վերաբերմունքը, սկսում են ինձ վերաբերվել՝ որպես մի մարդու, որի ձեռքերն արնոտ են... Ես ուզում եմ ներողություն խնդրել՝ հակառակ իմ կամքի բռնագրավմանը մասնակցելու համար»:

Ահա՛, այսպե՛ս. մարդ-զինվորն զգում ու հասկանում է, հակառակ իր կամքի, կատարած մեղքը, իր վրա մեղք է վերցնում եւ դրա համար ներողություն է խնդրում Ղարաբաղի ժողովրդից: Իսկ նրան այդ մեղսագործության մղող մեծավորները՝ Գորբաչովից մինչեւ Յազով, Շատալին ու սրանց ստորադաս կամակատարները, երեւի թե երբեք էլ նման զգացում չպետք է ունենան: Այդ պատճառով էլ Արցախական աշխարհը, հենց այս 90 թվականից սկսած, պիտի դառնար համատարած մի տանջարան:

Դեկտեմբերի 3-ին Շուշիի թուրքերը նորից պայթեցրին Ղայբալիշենի ջրաբաշխիչ կայանը, որ Ստեփանակերտի կեսին խմելու ջուր է մատակարարում: Ստեփանակերտի կատակաբաններն ասում են՝ մեր ջրի ակունքների պահպանությունը հանձնարարված է թուրքի օմոնին, լավ է, որ շաբաթը մեկ են պայթեցնում եւ ոչ թե օրը մեկ:

Դեկտեմբերի 9-ին դարձյալ պայթեցրին Ղայբալիշենի ջրաբաշխիչը: Ասում են՝ երբ այդ մասին հաղորդել են Պոլյանիչկոյին, միայն գլուխն է տմբտմբացրել, թե «Հետո՞ ինչ»: Դեկտեմբերի 10-ին՝ մարդու իրավունքների տոնի նախօրյակին՝ թուրքը ջրից զրկում

էր մարզկենտրոնի բնակչությանը. հանրապետության կազմկոմիտեին դա է՛լ չի անհանգստացնում:

Դեկտեմբերի 10-ին, վերջապես, ԼՂԻՄ-ի արտակարգ դրության պարետի թողարկած թղթերի տակ Սաֆոնովի ստորագրությանը փոխարինում էր գնդապետ Շեւելյովի ստորագրությունը:

Սաֆոնովը... Երկու ու կես տարի առաջ, 88-ի կեսերին դեռեւս, Արցախ գալով ներքին գործերի Հյուսիս-Կովկասյան շտաբից, որի պետն էր եղել նա, «ծառայեց երեք իշխանությունների, առաջինի` Հենրիկ Պողոսյանի կողքին լրիվ չբացահայտելով իր գծուծ հոգին, դուրս չհանելով թունոտ եղջյուրները եւ հանդես գալով իբրեւ նախկին փառքից խելքը թռցրած մի ցավագար (բռնցքամարտի օլիմպիական չեմպիոն էր եղել), եւ միայն երկրորդ իշխանավորի` չարահոգի Պոլյանիչկոյի հետ բացվեց լիաբուռն, լիասիրտ, ամբողջապես պարզելով ներսի ամբողջ մաղձը, որովհետեւ, ինչպես եւ Պոլյանիչկոն, վաստակում էր ըստ ծառայության (Ադրբեջանը գիտե վարձատրել):

Գնդապետ Շեւելյովը նոր մարդ չէր Արցախում: Նա մինչ այդ էլ պարետության շտաբի պետն էր եղել եւ հաճախ, կարճ կամ երկար ժամանակով, փոխարինել էր Սաֆոնովին: Բայց փոխարինողը միշտ էլ փոխարինող է եւ պարտավոր է չունենալ իր պատկերը: Հիմա՛ միայն, երբ թղթերն ստորագրում է իբրեւ պարետ, ցույց կտա իրեն, եւ արցախցին կտեսնի` ռուս արդար մա՞րդ է թե՞ հերթական մի բռնավոր:

1991

Փետրվարի 4-ին ԼՂՀ ժողովրդական բոլոր մակարդակների պատգամավորները եւ բազմաթիվ հիմնարկ-ձեռնարկների տնօրեններ դիմել էին վերին ղեկավարությանը` Մ.Ս. Գորբաչովից մինչեւ ՆԳՄ պատասխանատու աշխատողներ, հաղորդելով, որ Ադրբեջանի ՆԳ նախարար Ասադովի գլխավորությամբ օմոնը չարագործական հարձակումներ է կատարում մարզի հայկական գյուղերի վրա, պայթեցրել է Ստեփանակերտի ջրմուղը, սպանել խաղաղ աշխատանքի բազմաթիվ մարդկանց: Պահանջում են կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել այս ավազակային խժդժությունների դեմ, ապա թե ոչ, մարզի հայությունն ստիպված կլինի իր իրավունքները պաշտպանել սեփական ուժերով եւ արժանի պատժամիջոցներով:

Փետրվարի 6-ին Ստեփանակերտի ամբողջ բնակչությունը հրաժեշտ տվեց ադրբեջանական օմոնի արյունոտ ձեռքերով նահատակված Լենսեր Օհանյանին ու Կամո Հարությունյանին: Այդ ցույցին ելույթ ունեցողները նշեցին, որ միայն անցած մեկ ամսվա ընթացքում մարզում նահատակվել են ավելի քան մեկ տասնյակ երիտասարդներ: Բայց մի՞թե ադրբեջանցի չարագործներն ու նրանց մոսկովյան հովանավորները մտածում էին, թե դրանով կկոտրեն իր ազատության ու անկախության համար ոտքի ելած ժողովրդի ոգին: Հայ նահատակներն առավել աներեր էին դարձնում պայքարողների կամքը, վճռականությունն ու հաղթանակի հավատը:

Փետրվարի 8-ին մոսկովյան մի խումբ գրողներ` ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Յուրի Չեռնիչենկոն, պահեստի կոնտր-ադմիրալ Թիմուր Գայդարը, Վալենտին Օսկոցկին եւ ամուսիններ Անդրեյ Նույկինն ու Գալինա Նույկինան, Երեւանից թռել էին Ստեփանակերտ` մարզի վիճակին ծանոթանալու եւ երկրի հասարակայնությանը ճշգրիտ ու հավաստի տեղեկություններ տանելու համար: Ստեփանակերտի օդանավակայանում Ադրբեջանի օմոնականները նրանց բռնեցին, ետ տվին եւ միայն Գայդարին ու Չեռնիչենկոյին ճանապարհը շարունակելու իրավունք շնորհեցին:

Փետրվարի 8-ին Չեռնիչենկոն ու Գայդարը Ստեփանակերտում կուսակցության քաղկոմի դահլիճում հանդիպում ունեցան քաղաքի հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ:

Փետրվարի 9-ին ռուս երկու գրողներն էլ ուղղաթիռով գնացին Լաչինի ու Կուբաթլիի շրջանները, հանդիպումներ ունեցան ոչ միայն զինվորական ու օմոնական խմբերի հետ, այլեւ լսեցին ադրբեջանցի բնակչության ներկայացուցիչներին, ծանոթացան նրանց տրամադրություններին ու պահանջներին:

Փետրվարի 11-ին Լենինգրադում հրապարակվեց ականատես լրագրող Լիխանովայի ընդարձակ հոդվածն այն մասին, որ Ստեփանակերտում եւ ԼՂԻՄ-ում խորհրդային բանակի զորամասերն ու ներքին զորքերի միավորումներն զբաղված են հրամանատարության ու Ադրբեջանի ղեկավարության հակահայկական հրամանների կատարմամբ: Իհարկե, կան եւ այդ անբարոյական հրամանները կատարելուց հրաժարվողներ: Բայց ի՞նչ իրավունքով եւ մինչեւ ե՞րբ: Լրագրողուհին այդ առթիվ հոդվածում հրապարակել էր նաեւ «Սպաները հանուն վերակառուցման» կոմիտեի հայտարարություն-դիմումի հետեւյալ հատվածը. «Անձնակազմի միջավայրում վերջերս հասունացել է այն գիտակցությունը, որ արտակարգ դրության շրջանի պարետատան գործողությունները հանցավոր են: Հաճախակի են դարձել դեպքերը, երբ զինվորներն ու սերժանտները հրաժարվում են իրականացնել ապօրինի հրամանները: Ա. Մութալիբովի` ինքնավար մարզը գալու օրը զինվորները հրաժարվեցին խաղաղ բնակիչներին քշել Ստեփանակերտի փողոցներից: Մի

խումբ զինվորներ հացադուլ են հայտարարել» ("Час пик", Լենինգրադ, փետր. 11):

Փետրվարի 11. Մեզ հետ տանում ենք ձեր ցավն ու տոկունությունը.

ՀԿԿ կենտկոմի շենքում ժողով է, որին հրավիրված եմ նաեւ ես:

Հետաքրքիր բան է. բոլորն էլ գիտենք, որ վերեւից եկած թե տեղացի, ռուս թե հայ, պաշտոնյա թե անպաշտոն, բոլորն էլ մեկ են՝ անկարող, անճարակ, անհարեհաս՝ դրությունը փոխելու, մանավանդ՝ չարը խափանելու համար խեղճ ու կրակ: Բայց էլի գնում ենք՝ հուսալով, մտածելով, թե գուցե ա՛յս անգամ, հենց այս անգամ որեւէ բան փոխվի, կյանքն սկսի շարժվել բանականի ու բարոյականի ճանապարհով:

ՀԿԿ Կենտկոմի շենքի երրորդ հարկի դահլիճում հանդիպում էր մոսկովյան մի խումբ գրողների՝ ԽՍՀՄ ժող. դեպուտատ Յուրի Չեռնիչենկոյի, Թիմուր Գայդարի, Վալենտին Օսկոցկու, Անդրեյ Նույկինի ու Գալինա Նույկինայի հետ: Նրանք ներկայացնում էին ռուս մտավորականության ինչ-որ անկախ-ժողովրդավարական կազմակերպություն, մեր Զորի-Զորավար Բալայանի հրահրումով եկել են, որպեսզի ծանոթանան Արցախի վիճակին... Սակայն երեք օր առաջ Ստեփանակերտի օդակայանից վերջին երեքը ետ են եկել՝ միայն երեք ժամ վայելած լինելով այնտեղի օմոնական թուրքերի բռնության պտուղները: Իսկ առաջին երկուսը հաղթահարել են պատնեշը, գնացել Ստեփանակերտ, երկու օր ծանոթացել մարզի կացությանը, երեկ վերադարձել եւ, ահա՛, Երեւանի մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, ինչպես ասում են, կիսում են իրենց տպավորություններն ու նկատառումները:

1) Յուրի Չեռնիչենկոն, որ երեկ «Էրեբունի» օդանավակայանում հեռուստատեսության թղթակցին ասել էր՝ այնպիսի վիճակում է, ոնց որ դժոխքից կամ հրեշի ճիրաններից դուրս պրծած լինի, խոսք չի գտնում տեսածն ու ապրածը հաղորդելու, հիմա ասում է.

- Երկրի ղեկավարությունն այնտեղ զորք է մտցրել կարգ պահելու համար: Սակայն վերացրել է ամեն մի իշխանություն եւ մարզի տեր դարձրել սանձազերծված բռնությունը: Բանակն ապացուցել է իր շուրջն ստեղծված ամենակարողության առասպելի սնանկությունը: Իսկ մեր խորհրդային կառավարական ապարատն առավել բթամիտ, քան այստեղ է, չի եղել ու չկա:

Ադրբեջանի օմոնը նվաճել է մարզի կենսական բոլոր օղակները եւ խեղդում է,-շարունակում է գրողը:-Այս տարվա հունվարի 13-ի գիշերը Լիսվայում սպանվել էր 14 մարդ, եւ հաջորդ օրն արդեն այդ մասին դղրդում էր աշխարհը, դատաստան էին պահանջում չարագործների դեմ: Նույն գիշերը հրդեհի ճարակ էր դարձել նաեւ ղարաբաղյան ավան Բերդաձորը, սպանվել էին անմեղ ավելի շատ բերդաձորցիք, քան լիսվացիները... Աշխարհում ավելացել էր մի Խատըն, դիվային չարագործության նշանն է կանգնած Բերդաձորի բլրակի վրա՝ այրված դպրոցը: Ո՛չ ոք չդատապարտեց այս աղետը: Ո՛չ ոք պատասխան չտվեց եղեռնագործության համար... Եւ աշխարհը նույնիսկ չիմացավ, որ այս ամենը հաջորդում է Սումգայիթին... Չիմացան, որ երեկ Ղարաբաղն էր, այսօր՝ Լիսվան, վաղը կլինի Ռուսաստանը,Ղարաբաղի ճակատագիրը վաղը կփոխադրվի Ռուսաստան...

Այո՛, այժմ Բերդաձորի բլրի վրա կանգնած է հրդեհի ճարակ դարձած դպրոցը՝ իբրեւ այս բոլորի խորհրդանշան: Հայրենական պատերազմից հետո ես չեմ տեսել վայրագության ուրիշ այսպիսի ապացույց:

Երբ մեզ ընդունեց ձեր բարի ու իմաստուն կաթողիկոսը, նրան ասացի. «Այս ամենի համար ես ցավում ու տանջվում եմ իբրեւ ռուս մտավորական: Ես իմ երկրում կասեմ՝ այնպես անենք, որ Ղարաբաղը փրկվի, ապա թե ոչ, մեր հողում էլ կլինի ղարաբաղ...»:

Ղարաբաղում ես վկա եղա ռասայական մոլեգնած ատելության, եղեռնի եւ ամեն չարի ու նողկալիի մի այնպիսի թողտվության, որն առաջ թվում էր աներեւակայելի: Իսկ այս ամենի դեմ կանգնած են անպաշտպան հայ մարդիկ:

2) Թ. Գայդար.-Կարճ էր մեր ժամանակը, բայց ջանացինք ամբողջական պատկե-

րացում կազմել: Քաղաքն եմ շրջել, գյուղերը եւ ամենուր թվացել է, թե Աֆղանստանի մղձավանջն է իմ առաջ: Աղետի ենթարկված, հրդեհի մատնված գյուղեր, ավերված լուսավորական օջախներ: Այս աֆղանստանը, ահավորը, տառապագին զգացումն է դիմավորել ամենուր, ուղեկցել ինձ: Հիմա էլ հետս է, երեւի անբաժանելի:

Եւ այս ամենի համար դեռ ոչ ոք պատասխանատվության չի կանչվել, արժանի պատիժ չի կրել:

Ղարաբաղում Ադրբեջանն ամեն օր եւ ամենուր բենզին է ցանում, ետեւից էլ գցում կայծ ու կրակ: Եւ չի կարող չիմանալ, ավելի ճիշտ՝ ծրագրված ունի արդյունքը:

Ադրբեջանական գյուղ եմ գնացել, Կըրկժա՞ն է, ինչ է: Խոսում եմ հասարակ մարդկանց հետ: Ասում են՝ տեսնո՞ւմ եք, գիտե՞ք, որ Հայաստանում կոտորել են ադրբեջանցիներին: Այստեղ էլ մեզ են կոտորում, իսկ Ադրբեջանում ոչ մի հայ չի սպանվել:

Տեսնո՞ւմ եք՝ ադրբեջանական գաղափարախոսությունը եւ մանավանդ զանգվածային լրատվությունն ի՞նչ հրաշքներ է կատարել:

Մենք որոշել ենք ռուս անվանի մտավորականներից կազմել Ղարաբաղի մոսկովյան կոմիտե, որը կդառնա մեր տեսածների քարոզիչը, Ղարաբաղի ցավը վերացնելու համար միջոցներ փնտրող ու գտնող մի մարմին:

3) Վ. Օսկոցկի.-Ես միշտ մտածել եմ, որ աշխարհում ամեն ինչ էլ իր սահմանն է ունենում կամ պիտի ունենա: Նույնիսկ ցինիզմը: Բայց այն, ինչ կատարվում է Ղարաբաղում՝ գենոցիդ, երկաթգծի ու հաղորդակցության ուրիշ ճանապարհների շրջափակում, վերջ ու սահման չունի: Մի օդային կապ է մնացել, եւ նրա բկին էլ օմոնի ծունկն են դրել եւ խեղդում են, ավտոմատը մարդկանց կրծքներին ուղղած՝ իրերը քրքրում, գոռգոռում, հայհոյում, մարդկանց ենթարկում ամեն տեսակ ստորացման: Եւ այս բոլորը նրա համար, որ մարզի տեր հայն իր հողը թողնի, հեռանա ու եկվոր ադրբեջանցին բռնությամբ տիրանա այս գեղեցիկ երկրին: Եթե գենոցիդ չէ, ապա ի՞նչ անուն տանք այս ամենին:

Լեոնիդ Հուրունցը՝ ղարաբաղցի այդ հրաշալի գրողն ու ազնվագույն քաղաքացին, տասնամյակներ շարունակ իր գրքերում ու լրագրային ելույթներում, մինչեւ հիմա էլ անտիպ մնացած անհամար էջերում ցույց էր տալիս Ադրբեջանի ղեկավարության խտրական զարհուրելի քաղաքականությունն իր հայրենի եզերքի բնակչության դեմ: Ցույց էր տալիս, աղաղակում, թե այնտեղ գենոցիդ է կատարվում: Եւ սուտ եղբայրության ջատագովներն ու շողակրատները մեղադրում էին նրան, տեսե՜ք-տեսե՜ք Հուրունցը զրպարտում է, նա դեմագոգ է ու ազգայնամոլ:

Եւ հիմա մենք նոր ենք տեսնում, որ գրողի խիղճն իմաստուն է եղել, նաեւ ամենայն մանրամասնությամբ կանխատեսել է իր ժողովրդի գլխին պայթելիք աղետը: Ա՛յ, եթե քաղաքականության կույր ու խուլ կառավարներն այն ժամանակ հնարավորություն ունենային նրան լսելու, հավատալու եւ գործելու...

Հեյդար Ալիեւը վերստին քաղաքական ասպարեզ է նետվել եւ իր հանրապետության Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանում հպարտությամբ արձանագրում էր, որ իր տիրապետության տարիներն են եղել Ղարաբաղում ադրբեջանացման քաղաքականության օրինակելի շրջանը. ադրբեջանցի բնակչության տոկոսը բարձրացել է, հայերինը՝ իջել:

Իսկ Պոլյանիչկոն էլ հոխորտում է, թե իր ղեկավարությամբ Ադրբեջանը նվաճել է Ստեփանակերտի օդակայանը, դրան էլ պիտի հետեւի մարզի նվաճումը:

Ստեփանակերտի օդակայանը նվաճել են, եւ ես տեսել եմ, թե դա ի՛նչ է նշանակում. օմոնական բռնավորները կոպտորեն աջ ու ձախ քաշքշում են ծերերին ու պառավներին, կանանց ու երեխաներին: Ուղեւորներին կողոպտում են, իսկ ինչ որ չպիտի խլեն-վերցնեն, ջարդում են: Այս բոլորն իմ աչքով եմ տեսել: Ունկնդիրն եմ եղել կապիտան Հաջիեւի՝ այդ նախկին ու ներկա հանցագործի մի անպատկառ «զրույցի», որ տեղի ուներ մարզի շատ պատկառելի կազմակերպության՝ Պատերազմի վետերանների կոմիտեի ղեկավար Միքայել Խաչատուրովի հետ: Պատերազմի վաստակավոր զինվորի երեսին շպրտեց խոսքեր, որոնք մենք լսած չկանք նույնիսկ ամենալկտի փողոցայինների բերանից:

Երբ ավտոմատների առաջն արած օմօնականները մեզ քշել էին Հաջիեւի խուցը, այս ցնդած կապիտանն սկսեց մեր գլխին դասախոսություն կարդալ Ղարաբաղի մասին: Իսկ երբ համոզվեց, որ մենք գլուխ չունենք իր ծորացող իմաստությունն ընդունելու, հաղորդեց արվելիք եզրակացությունը.

– Ղարաբաղն Ադրբեջանինն է եղել եւ այդպես էլ կլինի,– ասաց ու ավտոմատը թափ տվեց մեր քթների առաջ:

Այսպես, ես միայն երեք ժամ եմ եղել Ստեփանակերտի օդանավակայանում, նվաստացման, ամոթի ու դժբախտության երեք ժամ, որ կյանքիս ամենաողբերգական հատվածն էր եւ, համոզված եմ, այդպիսին էլ կմնա, քանզի չեմ կարծում, թե մեկ էլ երբեւէ ընկնեմ այդպիսի անմարդկային միջավայր:

Ես խոսում եմ, իսկ դուք երեւի սպասում եք եզրակացության: Կարծում եմ, որ պետք է ամենից առաջ եւ շտապ կերպով Ղարաբաղում վերականգնել իշխանությունը եւ այնտեղից վռնդել չարագործներին: Ինչ մնում է Մոսկվայում մեր ստեղծելիք ռուս մտավորականների Կոմիտեին, ապա ես չեմ կարծում, թե դուք չգիտեք, որ մտավորական էլ կա, մտավորական էլ: Մեր միջավայրում եւս կան ազգային առանձնաշնորհների ջատագովներ (թվարկում է ռուս հայտնի գրողների մի քանի անուններ), որոնք ոտքի տակ են տալիս ժողովրդավարության հազիվ բարձրացած տնկերը եւ շատ կերազեին վերականգնել բռնատիրությունը...

Եւ, այսուամենայնիվ, մեր խնդիրն է ոտքի հանել ռուս մտավորականության լավագույն մասը, նրա սեփականությունը դարձնել ահա մեզ հետ առած այս դառը ճշմարտությունը եւ պայքարել, համառորեն ու անդադրում պայքարել:

4) Գ. Նույկինա.– Ես Ղարաբաղում, ավելի ճիշտ՝ նրա շեմին տեսել եմ մարդկանց, որոնք անհուսության մեջ են, անել մի կացության մեջ, ասես իրենց թիկունքում տարածված է տառապանքի ու ողբերգության մի գոտի... Այս ինքս եմ ասում եւ կասեն նաեւ իմ ընկերները, մե՛նք, որ ինքներս էլ հարբած չենք մի մեծ երջանկությամբ:

Այնտեղից եկել եմ, երեք օր է, անընդհատ մտածում եմ, թե ինչո՞վ կարելի է օգնել, ի՞նչ պիտի անենք: Գուցե գնանք, խմբեր ուղարկենք բնակչության գոնե սոցիալական ու կենցաղային պայմանները բարելավելու համար: Այո, ասենք՝ անվանի ակնաբույժ Ֆյոդորովին դիմենք... (Եւ այստեղ, ինչպես միշտ, իր հանկարծագյուտ սրամտությամբ վրա է տալիս Գեւորգ Էմինը: Ասում է. Ֆյոդորովին Կրե՞մլ ուղարկեցեք, որպեսզի այնտեղինների աչքերը բուժի, որ տեսնեն՝ ի՛նչ է կատարվում Ղարաբաղում ու նրա շուրջը):

...Աշխույժ է բռնկվում եւ հանկարծ էլ մարում: Մարդիկ զգում են, որ անպարկեշտ բան է ծիծաղել, երբ խոսք է գնում ցավի ու ողբերգության մասին:

Եւ Նույկինան շարունակում է.

– Մեզ թույլ չտվին մտնել Ղարաբաղ: Սակայն օդանավակայանում, ուր մեզ հետ էր երկրի Գերագույն Խորհրդի դեպուտատը, չարիքի հեղինակները գիտեին, թե ովքեր ենք մենք, որտեղից եկած, նույնիսկ այս պայմաններում նրանք մեզ հետ վարվեցին ամենավայրագ ձեւով... Եւ, բացի դրանից, մենք ականատես եղանք ուղեւորների հետ կատարվող այնպիսի բռնությունների, որոնց օրինակը երեւի թե չկա ու չի կարող լինել աշխարհի ուրիշ ոչ մի անկյունում... Եւ չեմ կարող իմ կարեկցանքը չարտահայտել Ղարաբաղի հայերին, երեք տարի շարունակ անմարդկային լլկանքների դեմ պայքարող այդ խիզախ ու արդար ժողովրդին:

5) Ա. Նույկին.– Կուչ ենք եկել տեղներս, դողում ենք... ոչ թե ցրտից, այլ տեսածներից, դրանց պատճառած ցնցող ապրումներից:

Ես գիտեմ, թե ինչի՛ համար ենք հավաքվել: Համոզված եղեք, որ ինչ այստեղ ենք ասում, նույնն էլ կաղաղակենք այնտեղ. այստեղ՝ կիսաձայն, ցավից դեռեւս խեղդվելով, այնտեղ՝ ամբողջ ձայնով, պահանջատիրոջ՝ ձեզնից փոխ առած վճռականությամբ: Չէ՞ որ այս քանի օրը մենք լցվել ենք այդ ամենով եւ մեզ հետ ենք տանում ձեր ցավն ու տոկունությունը:

Հիմա մեր մեջ, մեր էությանը տիրացած ղարաբաղյան հանգույցի լուծման համար

ուղիներ որոնելիս իմ դեմ հառնում է երկու խնդիր. նախ՝ վերականգնել տալ իշխանությունը, որպեսզի մարզը ենթակա լինի միայն իր ընտրած կառավարական մարմնին: Երկրորդը. որպեսզի մարզում բանակային, միայն միութենական բանակային միավորումները մնան՝ ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու համար:

Նաեւ մի ուրիշ բան. հայտնի է, որ Լենինգրադի շրջափակման ահավոր շրջանը հաղթահարել եւ գոյատեւել են հիմնականում նրանք, ովքեր իրենց մեջ ուժ են գտել օգնելու ուրիշներին: Երեւի թե մարդու ներքին ուժն էլ կարիք ունի, որ իրեն վստահեն, գործի դնեն, ուղղեն այդպիսի մի ծանր հանձնառության:

Եւ հիմա ես ձեր ազգի մեջ տեսնում եմ այդ ուժը: Ղարաբաղյան պայքարի ահռելի ծանրությանը, աղետի անհուն դաժանությանը եւ այս անարյուն հեղափոխություն կոչված «վերակառուցման» աղետներին դիմակայող հայ ժողովուրդն իմ աչքում լենինգրադցու այն կերպարն է, որ ուրիշներին է օգնում, այլ խոսքով՝ փրկում է նրանց: Ես երեկ ձեր նախագահին այդպես էլ ասացի. դուք ամուր ու անկոտրում ժողովուրդ եք, օգնեցե՛ք, որ մենք էլ փրկվենք...

Այս քանի օրը ես հասու եղա նաեւ մի այլ հանգամանքի. ամբողջ հայ ժողովուրդը, ինչպես մի մայր, մտահոգված է Ղարաբաղի ճակատագրով: Եւ դա իր խորքում ունի մի բոլորանվեր ինքնամոռացություն, որի առաջ պիտի գլուխ խոնարհել... Միաժամանակ համոզված լինել, որ երբ մայրը պաշտպան է կանգնում զավակին, անպայման հաղթում է եւ ինքն է մնում անխոցելի...

Գուցե բարձր խոսքեր եմ ասում... Բայց սրանք իմ համոզմունքի ու սիրո արտահայտություններն են, որոնք եւս պետք է դառնան մեր գործունեության ուղեցույցները:

Եւ այսպե՛ս. ժողովրդավարական Մոսկվայի նվիրակներն ասացին իրենց խոսքերը, պիտի բաժանվեն, իսկ ունկնդիրները դեռ չեն ուզում բաժանվել, հարցեր են տալիս, իրենց տանջող խնդիրների պատասխաններին են սպասում:

Օրինակ, այսպիսի հարց. դուք՝ հինգդ միասին եւ առանձին-առանձին, ինչի՞ մեջ եք տեսնում Ղարաբաղի խնդրի լուծումը: Եւ Թ. Գայդարը փորձում է հինգի միասնական կարծիքն ասել.

– Եթե Ադրբեջանը կարծում է, թե բռնությամբ ու անմարդկային ճնշումներով կարող է ծնկի բերել Ղարաբաղին, դառնալ նրա տերը, չարաչար սխալվում է: Մենք տեսանք այնտեղի հայության վճռականությունը եւ համոզված ենք, որ այնտեղ կարող են լինել կռիվ եւ արյուն, իսկ հպատակություն՝ երբե՛ք:

Եթե Հայաստանը կարծում է, թե հենց այժմ, երեք տարվա օրհասական ու հոգեմաշ պայքարից հետո անգամ իրեն կհաջողվի միանգամից տիրանալ Ղարաբաղին, սխալվում է, որովհետեւ դա դեմ կառնի նոր այնպիսի արյունահեղության, որն իրար կխառնի բոլոր հին ու նոր հաշիվները:

Ես ելքը տեսնում եմ իշխանության վերականգնման մեջ, իշխանության՝ ինքնավար հանրապետության իրավունքով:

Յ. Չեռնիչենկո.– Մենք առայժմ կարող ենք խոսել մեր պարտականության մասին: Իսկ դա ինքս տեսնում եմ հետեւյալի մեջ. Ղարաբաղի համարյա խլացված խնդիրը բարձրացնել Լիտվայի մակարդակին, որպեսզի մարդիկ հասկանան, որ Ղարաբաղը մեր սարքած երկրորդ Աֆղանստանն է, եւ ինքներս էլ պետք է այն դուրս բերենք անմիտ ու կործանարար ճանապարհից:

Ա. Նույկին.– Մեր մեղքն է, որ մինչեւ հիմա մտածել ենք, թե Ղարաբաղը միայն երկու հանրապետությունների միջեւ ծագած վեճ է, նրանց լուծելու կնճիռը, իսկ մենք՝ երրորդ կողմ, որ պետք է հավասարակշռություն պահպանենք, որ չլինի թե վնասենք որեւէ կողմի շահերին: Իսկ հիմա այնտեղ ոտնահարվում են նաեւ մեր՝ երրորդ կողմի շահերը: Ադրբեջանը ռուս զինվորի ու Պոլյանիչկոյի միջոցով Ղարաբաղի հայության դեմ գործում է խժդժություններ, իսկ դա չի կարող հարցականի տակ չդնել մեր ավանդական բարեկամությունը:

... Եւ, այսուհանդերձ, մենք հայ բարեկամներից բաժանվում ենք մի համոզմունքով ու հույսով, որ Ղարաբաղը պետք է փրկվի, իսկ Հայաստանը կարող է եւ պետք է լինի նախաձեռնողը մարդկային ու պետական նոր, գեղեցիկ հարաբերությունների:

Փետրվարի 13-ին "Лит. газета" շաբաթաթերթում տպագրած իր ճամփորդական նոթերում հատուկ թղթակից Դմիտրի Բելովեցկին գեներալ Վ. Սաֆոնովի մասին իր լսածները ամփոփել էր հետեւյալ թռուցիկ խոսքերով. «Ղարաբաղն այսօր՝ դա արտաքին աշխարհից համարյա լիակատար շրջափակված շրջան է: Առաջվա պարետ գեներալ-մայոր Վ. Սաֆոնովը, ասում են, չափազանց չէր սիրում ո՛չ զինվորական մարդկանց: Եթե լրագրողներին նույնիսկ աջողվում էր ինքնաթիռի տոմս գնել (Ադրբեջանի քաղաքացիական ավիացիայի վարչության կարգադրությամբ՝ չվերթերի թիվը խստորեն կրճատվել է, իսկ նրանք, ովքեր չունեն ԼՂԻՄ-ի գրանցում, պարզապես չեն սպասարկվում), ապա, միեւնույն է, իրենց գործուղումն ավարտում էին Ստեփանակերտի օդանավակայանում, ուր նրանց գործուղման թղթերը փութկոտորեն կնքվել են եւ ճանապարհվել ետ»:

Փետրվարի 16-ին ՀՀ հանրապետական մամուլում հրապարակվեց Զորի Բալայանի ընդարձակ նամակը՝ ուղղված ՌԽՖՍՀ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Ելցինին: Շա՜տ ընդարձակ, շուրջ մեկ ամբողջական էջ լայն-ֆորմատ թերթում: Մեկ նամակ, որի մեջ իմ բարեկամը ջանում էր պարզել բոլոր հարցերը՝ «Ադրբեջան» հանրապետության կազմավորումից մինչեւ Լեռնային Ղարաբաղի նոր ողբերգության հիմքերը, հայ-ռուս բարեկամական փոխհարաբերությունների հաստատումից մինչեւ նոր բախումները ու նրանց սադրիչ ադրբեջանցի գործիչների մեքենայությունները: Բազմազան շատ ու շատ բաներ: Ասես հեղինակն իր վրա էր վերցրել ընթերցողին լուսավորելու, պատմա-քաղաքական մի երկար ու լայն շրջանակի գիտակը դառնալու պարտականություն:

Նախորդ տարիներին բարեկամս սովորություն ուներ Արցախի հարցն անմիջապես կապել պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի հետ: Պարզ ի պարզո ասում էր՝ ռուս քրիստոնյա մարդիկ, Միության ղեկավար այրե՛ր, տեսնո՞ւմ եք՝ այն որքան մեծ ու կարեւոր խնդիր է: Լուծեք եւ դրանով դուք վճռական հարված կհասցնեք ռուս մեծ ժողովրդի ու նրա պետության թիվ մեկ թշնամու՝ պանիսլամիզմ-պանթուրքիզմի ողնաշարին... Իսկ նրանք, որ, իբր, այդ հարվածը պիտի հասցնեին, շշկլված էին մնում. մի՞թե մի աննշան ու համառ Արցախի համար արժե գրգռել, առավել թշնամացնել աշխարհի աչքում այնքան մեծ երեւույթ դարձած պանիսլամիզմ-պանթուրքիզմը...

Այս նամակում էլ նման մի ուրիշ զենք է՝ Արցախի ստրատեգիական դերը, որով պիտի շահագրգռի Ելցինին եւ ստիպի նամակը կարդալուն պես գործի անցնել եւ թրքության մեջքը ջարդել: Արցախը, «Այդ հարցը,–գրում էր Զորին,–դա ո՛չ տարածքային, ո՛չ ազգամիջյան եւ, ինչպես համոզվեցիք, նույնիսկ ոչ էլ կրոնական, այլ, ինչպես ասվեց, ստրատեգիական հարց է»: Եւ սա էլ քիչ համարելով՝ բարեկամս շարժվում է ավելի առաջ, ավելի հեռուն. Ղարաբաղը ռուսական միապետության կյանքի, ամբողջ երկրի գոյապահպանության խարիսխն է: Եթե կողմ ենք այդ գոյապահպանության, ապա «ստիպված պիտի լինենք սկսել Ղարաբաղից, որի ճակատագրի հետ գոտու ստրատեգիական ճակատագիրն են կապել Ռուսական պետության բոլոր խոշոր մտածողները» ("ГА", փետրվարի 16):

Ես չգիտեմ՝ Ելցինը կարդացել է այս նամակը: Դժվար թե:

Փետրվարի 20.–Ավստրալիայի մայրաքաղաք Կանբերայում ավարտված Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի 7-րդ համագումարն իր պաշտոնական դիրքորոշումն արտահայտող հայտարարության մեջ լայն տեղ տվեց Արցախի խնդրին՝ տագնապ հայտնելով այն մասին, որ տեղի հայ քրիստոնյա ժողովուրդը գտնվում է խտրականության ու բռնությունների տիրապետության ներքո, պայքարում է իր ազգային, մարդկային ու հոգեւոր-մշակութային ազատության համար: Համագումարը Խորհրդային Միության ղեկավարությանը կոչ էր անում անմիջապես վճռական միջոցներ ձեռք առնել պահպանելու Արցախի հայ ժողովրդի ազատագրությունն ու ազգային զարգացման հնարավորությունները: Կոչ էր ուղղվում նաեւ Խորհրդի անդամ եկեղեցիներին, որպեսզի աղոթեն իր ազատության ու անկախության համար պայքարող մարզի հայ ժողովրդի բարօրության ու հաջողությունների համար:

Փետրվարի 21-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, հավանաբար ազատագրական շարժման 3-ամյակի կապակցությամբ, արցախահայությանը հղեց դիմում, որի մեջ մասնավորապես նշված է. «Երեք տարի առաջ, 1988 թ. փետրվարին, ձեր միասնական կամքով արտահայտված օրինական որոշումը՝ Արցախը մայր հայրենիքին վերամիավորելու մասին, սկզբնավորեց ողջ հայության ազգային զարթոնքը»:

Ապա նշելով շարժման դեմ ադրբեջանական կողմի սանձազերծած ապօրինությունները ու կենտրոնի հանցավոր թողտվական վերաբերմունքը՝ պատրաստակամություն է հայտնվում պայքարը հաղթական ավարտին հասցնելու համար գործադրել ամեն աջակցություն ու պաշտպանություն:

Դիմումն ավարտվում է այսպես. «Ստեղծված պայմաններում Հայաստանի հանրապետությունը ձգտում է Արցախի խնդրի քաղաքական լուծման, որի ճշմարիտ ուղին բռնության բացառումն է եւ Արցախի բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը: Միեւնույն ժամանակ Հայաստանի հանրապետությունն ամենայն պատասխանատվությամբ հայտարարում է Արցախին զորավիգ կանգնելու, ձեր կյանքն ու կենսական շահերը բոլոր միջոցներով պաշտպանելու իր անփոփոխ վճռականությունը եւ ամեն ինչ կանի Արցախի վերամիավորումը մայր հայրենիքին ավարտին հասցնելու համար»:

Փետրվարի 22-ին հրապարակվեց Արցախի բոլոր իրավապահ մարմիններում քննարկված եւ ընդունված մի դիմում՝ սկսած պրեզիդենտ Գորբաչովից ու ԳԽ-ի նախագահ Լուկյանովից մինչեւ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի նախագահ Սմոլենցեւը: Դիմումը նկարագրում էր Ադրբեջանի ղեկավարության, հատկապես ՆԳՆ մարմինների կողմից մարզում կիրառվող բացահայտ ապօրինությունները, որոնք ծայրահեղ լարման են հասցրել հայ բնակչության հոգեկան վիճակը: Հիշում են Ադրբեջանի ՆԳ նախարար Ասադովի ելույթը հեռուստատեսությամբ, որով այդ պաշտոնյան հայերին համարել է թշնամիներ, իսկ հայ մարդկանց՝ անհուսալի ու անվստահելի միլիցիայում ծառայելու համար: Այդ նրա միայն մեկ հրամանով էր, որ մարզի ադրբեջանաբնակ գյուղերում նշանակվել էին 414 ադրբեջանցի միլիցիոներներ եւ ստեղծվել միլիցիայի 12 բաժանմունքներ, որոնք իրենց գործունեությունն սկսել են հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներով եւ զանգվածային կողոպուտներ գլխավորելով: Իսկ Ստեփանակերտի օդանավակայանում նրանց սանձարձակությունները այլեւս չեն ճանաչում ոչ մի սահման. «Բռնությամբ մարզից վտարել են ՌԽՖՍՀ մի խումբ պատգամավորների, կալանավորել ու ստորացումների են ենթարկել ԽՍՀՄ ժող. պատգամավոր Բ. Դադամյանին, ՊԱԿ-ի մարզային բաժնի աշխատակից Է. Եսայանին... Այսքանից հետո դժվար չէ պատկերացնել այն բռնությունները ու կամայականությունները, որոնց ենթարկվում են շարքային անպաշտպան մարդիկ...»:

Եւ այս պայմաններում առնվազն տարօրինակ է զինվորական պարետության դիրքը. բնակչությունից զենք առգրավելու համար մարզում նրա իրականացրած 158 գործողություններից 156-ը եղել է հայկական բնակավայրերում:

Ստացվում է այնպես, որ զինված ադրբեջանցիները ու օմօնը պարբերաբար հարձակվում են հայերի վրա, իսկ սրանք իրենց անձն ու սեփականությունը պաշտպանելու ոչ մի հնարավորություն չունեն:

Երկար շարադրելով օմօնի եւ ադրբեջանական ուրիշ պաշտոնյաների հակահայկական գործողությունները, մարզի իրավապահ մարմինները խնդրում են.

Ա) Դադարեցնել Ադրբեջանի անօրեն կազմավորումների ստեղծումը մարզի տարածքում, այնտեղից դուրս բերել տալ եղածները, որոնք միայն ոտնահարում են հայության իրավունքները:

Բ) ԼՂԻՄ ուղարկել երկրի իրավապահ մարմինների լիազոր ներկայացուցիչների հանձնաժողով՝ հարցը տեղում ուսումնասիրելու եւ մարզի բնակչության անվտանգու-

թյունն ապահովող գործնական որոշում ընդունելու համար:

Գ) «Խնդրել ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նախագահ ընկ. Ա.Ի. Լուկյանովին՝ վերահսկիչ-դիտորդ հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Վ.Կ. Ֆոտեեւին հանձնարարել վերջապես ձեռնամուխ լինելու իր պարտականությունների կատարմանը»:

Այս դիմումը կարդացել էինք մի ընկերոջ հետ եւ մտածում էինք, թե ի՞նչ արդյունք կտա: Նա քթի տակ ասաց՝ «Ո՛չ մի,-ապա բացատրեց.-Եթե Գերագույն խորհրդի նախագահին էլ պիտի խնդրես, որ նա ԳԽ-ի հանձնաժողովի նախագահին հիշեցնի իր պարտականությունների կատարումը... Գերագույն խորհո՜ւրդ, հանձնաժողո՜վ... Ահա, այսպես է լինում, որ հասարակ մարդիկ հուսահատությունից ու ճարահատությունից դիմում են ծայրահեղ քայլերի»:

Փետրվարի 24-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմը, Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին Ադրբեջանից միակողմանի ու անհեթեթ զեկույցների ու հերյուրած տվյալների վրա հենվելով, ընդունեց որոշում, որի էությունն արտահայտված է հետեւյալ անիմաստ կապակցության մեջ. «...գոյություն ունեցող ազգային ու տարածքային կառուցվածքի վերանայմանն ուղղված գործողություններն ու պահանջները հակասում են Ադրբեջանական ու Հայկական ԽՍՀ-ների աշխատավորների շահերին, վնաս հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին»: Ուստի եւ տրվում է անբեկանելի եզրակացությունը. «Հանրապետությունների կուսակցական եւ խորհրդային մարմիններին առաջարկված է կարգավորել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջն ստեղծված իրադրությունը, ապահովել հասարակական կարգուկանոնը, խստիվ կիրառել սոցիալիստական օրինականությունը, մշակել եւ իրականացնել ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուրական հետագա զարգացման միջոցառումներ»:

Փետրվարի 25-ի ուշ երեկոյան Ստեփանակերտի ջրմուղի Ղայբալիշենի հատվածում ադրբեջանցի չարագործները պայթեցրին խողովակաշարը, եւ քաղաքի բնակչության 60 տոկոսը զրկվեց ջրից:

Հաղորդելով աղետի մանրամասները՝ թղթակիցը հիշեցնում է, որ դա Ստեփանակերտի ջրմուղի վրա կատարած 15-րդ ավերածությունն էր՝ սկսած 1988 թ. սեպտեմբերից («ԵԵ», 1991, փետրվարի 22):

◊ ◊ ◊

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը խորհրդարանի ս.թ. փետրվարի 25-ի նիստում պատմեց, որ իր ու գործընկերների ջանքերը համարյա նպաստավոր հունի մեջ էին դրել Արցախի հարցի լուծման ընթացքը: Գորբաչովի ու Մութալիբովի համաձայնությամբ պատրաստված է եղել ԽՍՀՄ պրեզիդենտի մի հրամանագրի նախագիծ, որի հիմնական կետերն են եղել՝ ԼՂ մարզային խորհրդի վերականգնումը երկու ամսվա ընթացքում, թուրքի ներքին զորքի (օմօնի եւն) հանումը մարզի տարածքից, վերանայել Ադրբեջանի ԳԽ-ի որոշումը Շահումյանի շրջանը վերացնելու մասին, եւ մի շարք այլ կետեր, «որոնք ապահովում են Արցախի տնտեսական, մշակութային, վարչական ինքնուրույնությունը, ինքնաֆինանսավորումը եւն»:

Իբր, հրամանագիրը պիտի հրապարակվեր փետրվարին, ամենայն դեպս, 16-ին արդեն պատրաստ նրան էր հանձնված, Ֆեդերացիայի այդ օրվա նիստում երեւի թե պետք է ընդունվեր: Սակայն հետագա օրերին պարզվեց, որ Մութալիբովի վրա Բաքվում ճնշում են գործադրել (հատկապես Կենտկոմի քարտուղար Դաշտամիրովն ու ԼՂ-ի Կազմկոմիտեի նախագահ Պոլյանիչկոն), եւ այստեղից սկսած գործել է «ադրբեջանական գործոնը» (իբր, Մոսկվային ահաբեկել են, թե այդ հրամանագիրը կդիտվի որպես Ադրբեջանի սուվերենության խախտում», եւ Գորբաչովն էլ անմիջապես հրաժարվել է այն ստորագրելուց:

Այսքանը պատմելով՝ ԳԽ-ի նախագահը հաղորդեց նաեւ իր կատարած կարեւոր եզրակացությունը. Հայաստանը եւս պիտի քաղաքական ճնշում գործադրի, հանդես գա իբրեւ պարտնյոր, իր քաղաքական խնդիրներն ուժի դիրքից ներկայացնող միավոր, որպեսզի Մոսկվան հաշվի նստի նրա հետ: Նա նույնիսկ վստահ էր, որ հիշյալ հրամանագիրն էլ կընդունվի ու կհրապարակվի, «Երբ մեր քաղաքական ճնշումը, մեր քաղաքական քայլերը համակշռեն Ադրբեջանի քաղաքական քայլերին»:

Նախագահն այսքանի կողքին մոռացավ մի ոչ պակաս կարեւոր հարց, թերեւս միակ ամենակարեւորը. չէ՞ որ Ադրբեջանը, իր խնդիրները հեշտ ու անարգել անցկացնելու համար, մնում էր Գորբաչովի դաշնության մեջ, իսկ Հայաստանը ոչ միայն դուրս էր եկել նրա կազմից, այլեւ առիթը բաց չէր թողնում հայհոյելու նրան, ցույց տալու, որ ինքը թքած ունի Գորբաչովի ու նրա ամեն տեսակ նախաձեռնությունների վրա... Այս պայմաններում Հայաստանն էլ ի՞նչ պարտնյորի դերով պիտի հանդես գար, որպեսզի, իր դերին նախապատվություն տալով, Ադրբեջանին թողնեն ու իր օգտին լուծեն Արցախի խնդիրը:

Փետրվարի 27-ին «ГА» ռուս. թերթը հրապարակեց ինձ անծանոթ ստեփանակերտցի Ժ. Գրիգորյանի բաց նամակը, որ լեռնաշխարհի հասարակ բնակչի ցավի ու վրդովմունքի, կամքի ու վճռականության անպաճույճ խոսքն էր՝ ուղղված իր ազգին ու աշխարհին: «Համարյա ամեն օր մեր մարզում տեղի են ունենում սպանություններ, կողոպուտներ, բռնություն, ջարդ, անօրեն բանտարկություններ, անասունների գողություն»,-պատմում էր Գրիգորյանը՝ տեղեկացնելով, որ այս ամենի համար, նմանօրինակ վայրագությունների ծավալման ու հաճախացման հետ էլ անընդհատ բարձրանում է Ադրբեջանի ղեկավար Այազ Մութալիբովի հեղինակությունն իր ժողովրդի աչքում:

«Արցախը ծունկի բերելու համար ներքին զորքերը, Բաքվից եկած եւ միլիցիոներ հորջորջվող ավազակների հետ միասին, հայ գյուղացիներին են կողոպտում... Իբր թե երկրում պիտի զինաթափեին անօրեն զորամիավորումները, բայց մեր մարզում միայն հայերին են զինաթափում՝ ֆերմայի պահակից խլելով նրա որսորդական հրացանը, իսկ ադրբեջանական գյուղերում վխտում են հրազենի բոլոր տեսակներով մինչեւ ատամները զինված կողոպտիչներն ու մարդասպանները, եւ օր ու գիշեր նրանց շարքերը համալրվում են Բաքվից եկած ավտոմատավոր ջարդարարներով»:

«... Հետաքրքիր է, Մոսկվան մեր ո՞ր մեղքի համար է խրախուսում այս հրեշավոր վիճակը,-ցավից մղտում է արցախցու սիրտը:-Նրա՞ համար, որ հարյուրամյակներ շարունակ Արցախի հայությունը հերոսաբար կատարել է Ռուսաստանի բարեկամի իր սրբազան պարտքը, թե՞ նրա համար, որ հավատացինք վերակառուցման աղմուկին ու արդարության հաղթանակի հնարավորությանը»:

Վերջում Գրիգորյանը հայրենակիցների անունից հավաստացնում է, որ անհողդողդ է իրենց կամքը, պիտի հայրենի հողի համար պայքարեն ու կռվեն մինչեւ վերջ, մինչեւ հաղթանակ: «Մենք պիտի ապրենք ու մեռնենք Արցախում միայն: Նրանից դուրս մեզ համար կյանք չկա»:

Մարտի 1-ին Հայոց խորհրդարանը միաձայն որոշեց մերժել Խորհրդային Միության հանրաքվեն Հայաստանի Հանրապետությունում:

Մերժելով ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ին ԽՍՀՄ-ում կատարվելիք հանրաքվեն, որոշվեց նաեւ ՀՀ տարածքում 191 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացնել հանրաքվե ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու վերաբերյալ՝ քվեարկության դնելով հետեւյալ հարցը. «Համաձա՞յն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս»:

Այսքանը ձեւակերպված էր երկու որոշմամբ, որոնք հրապարակվել են «ՀՀ» թերթի մարտի 5-ի համարում, որը տեղ է գտել նաեւ «ժողովրդի ներկայացուցիչներից» մի քանիսի կարծիքներին տվյալ հարցի առթիվ: Ահա դրանցից մի քանիսի կարեւոր խոսքերը.

Մարտուն Գրիգորյան.-«... Ոմանց մոտ կա մտավախություն, որը բացատրվում է մեր աշխարհագրական դիրքով, հատկապես թուրքերի եւ ադրբեջանցիների հետ ունեցած ոչ նորմալ, վերջիններիս հետ նաեւ ծայրահեղ լարված հարաբերությամբ: Սակայն ինձ այդ հարցը բոլորովին չի հուզում: Ուրիշ բան, թե ինչպիսին կլինի մեր վաղվա օրը»:

Էդուարդ Աբովյան.-Սկզբից անորոշ մի բան է ասում, ապա թե՝ «Կենտրոնը միան-

շանակ կտրուկ քայլերի կդիմի անկախության ու դեմոկրատացման ուղին բռնած հանրապետությունների դեմ։ Այս հանգամանքը կարող է խիստ փոփոխել քաղաքական վիճակը մեր հանրապետությունում հանրաքվեի նախաշեմին եւ իր բացասական ազդեցությունն ունենալ անկախության հանրաքվեի արդյունքների վրա, առավել եւս՝ իմաստազրկել այն»։

Սոս Գրիգորյան.-«Առայժմ այս հարցը մեզ համար դեռ չի հասունացել։ Մենք՝ հայերս ամեն ինչում առաջ ենք ընկնում։ Դրա համար էլ մեզ ոչ ոք չի հասկանում։

Սեպտեմբերին կայանալիք հանրաքվեում ես պատասխանելու եմ, որ համաձայն չեմ։ Որովհետեւ ճիշտ կլինի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալ սահմանադրական եղանակով։ Եւ միայն այն ժամանակ, երբ համոզված կլինենք, որ Հայաստանը թե՛ քաղաքականապես, թե՛ տնտեսապես, թե՛ միջազգային կապերով կկարողանա ինքնուրույն գոյատեւել։ Իսկ այսօր այդ հնարավորությունները չունենք»։

Մարգարիս Մելիքյան.-Եթե ունենանք անկախ պետություն, կարծում եմ, կենտրոնը կզրկվի մեզ ճնշելու, մեզ վրա վերահսկողություն սահմանելու հնարավորությունից։ Թեկուզ 15-20 տարի զրկանքներ կրենք, բայց հույս ունեմ, որ հետո շատ լավ է լինելու։ Ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ չկա չարիք առանց բարիքի։

Մեկն էլ քիթը դեպի երկինք տնկած՝ ասում է. «Ձեր հարցը ինձ զարմացնում է եւ նույնիսկ վիրավորական է հնչում։ Քանի որ անկախ պետականության պայմաններում է հնարավոր գոյատեւել եւ քայլ առ քայլ լուծել քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային կյանքի այն բոլոր խնդիրները, որոնք ծառացած են մեր ժողովրդի առաջ»։

◇ ◇ ◇

Արցախը եւս ձեռնպահ մնաց ԽՍՀՄ-ը պահպանելուն ուղղված հանրաքվեից, բայց եւ բացատրեց, թե ինչո՛ւ։ Ահա այդ բացատրությունը.

«ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի անունից մենք լիազորված ենք հայտարարելու, որ միութենական մարմինների կողմից ինքնավար մարզի սահմանադրական իշխանության լիազորությունները չճանաչելու պատճառով 1991 թ. մարտի 17-ի հանրաքվեի անցկացումը ԼՂԻՄ-ի տարածքում տապալվում է։

ԽՍՀՄ պահպանման հարցին ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության վերաբերմունքն արտահայտելու նպատակով՝ խորհրդային իշխանությունների լիազորությունները ճանաչելուց հետո՛ միայն հնարավոր ենք համարում անդրադառնալ հանրաքվեի անցկացման հարցին»։

◇ ◇ ◇

Մարտի առաջին օրերին շարունակվում էին ադրբեջանական օմոնի եւ ավազակային զորաջոկատների անպատիժ սադրանքները հայ բնակչության դեմ։ Գողությունը, կոլխոզային տնտեսությանը հասցվող վնասները զանգվածային բնույթ էին ստացել։ Ամսի 2-ին, օրինակ, 15 օմոնականներ հարձակվել էին Հաթերքի ֆերմայի վրա, պահակին սպանել եւ քշել-տարել 72 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն։ Եւ այդ կողմերում գտնվող ռուսական ներքին զորքերը ոչ միայն չեն օգնել բռնելու, պատժի ենթարկելու հանցավոր խումբը, այլեւ նրանց հրամանատարը բողոքող հայերին հանձնարարելու պես ասել է.

- Լավ չի՞ լինի ձեր այս գյուղերը թողնեք-հեռանաք, որպեսզի ե՛ւ դուք փրկվեք, ե՛ւ մեր գլուխները հանգստանան (մարտի 3-ի հեռուստատեսային «Լրաբեր» հաղորդումից)։

Մարտի 8-ին հանրապետական թերթերը հրապարակեցին ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի խոսքը՝ արտասանված ԳԽ-ի առաջին գումարման առաջին նստաշրջանի ավարտին, որի մեջ երանության արտահայտություններ կան նստաշրջանում ստեղծ-

ված մթնոլորտի, մանավանդ բազմակուսակցության մասին։ Ասում էր. «... Մեր խորհրդարանը դառնում է իսկապես բազմակուսակցական խորհրդարան»։

«Եւ, ի զարմանս մեզ, պարզվեց, որ բազմակուսակցականությունը ոչ թե անջատում, այլ հակառակը, միավորում է»։

«... Երբ հոսանքները հստակված են, ֆրակցիաները՝ զատորոշված, երբ խմբավորումները առաջնորդվում են ոչ թե խմբակային, կուսակցական, այլ համազգային շահերով»։

«... Եւ մենք կարող ենք մեզ շնորհավորել, չեմ ուզում ասել՝ հիանալ մեզանով, որ գտնվում ենք ճիշտ ուղու վրա»։

Այսպիսի խոսքեր էլի կարելի է բերել՝ ցույց տալու համար, որ ԳԽ-ի նախագահը բազմակուսակցականության կողմն է, դա համարում է առաջընթացի կարեւորագույն գործոն։ Հետաքրքիր է, թե որքան պիտի մնա այդ կարծիքին, եւ ո՛ր կետից է նրա համար չարիք դառնալու բազմակուսակցություն-բազմակարծությունը։

◇ ◇ ◇

Մարտի 14-ին Թուրքիայի պրեզիդենտ Թուրգութ Օզալը ժամանեց Բաքու, ուրկից էլ պետք է գնար Մոսկվա՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Միխ. Գորբաչովի հետ բանակցություններ վարելու։

Ինչո՞ւ այս օրերին, երբ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը ծայրահեղորեն լարված էր, սրված, Հայաստանի ղեկավարությունը, հոչակելիք անկախության վրա գլուխը կորցրած, սպառնալիքներ էր տալիս Կենտրոնի հասցեին, իսկ Ադրբեջանը ե՛ւ մնացել էր Գորբաչովի հերյուրած նոր խմբակցության կազմում, նվիրված էր նրան, ե՛ւ պատեպատ էր զարկվում նրա միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի հարցը վերջնականապես լուծելու համար։ Իսկ Կենտրոնը, չնայած Ադրբեջանի հակահայկական վայրագությունները խրախուսում, նույնիսկ դրանց մասնակցում էր իր բանակի ու ներքին զորքի խարդավալից ուժերով,-դեռ չէր ասել իր վճռական խոսքը, չէր որոշել, թե ինչո՞վ պիտի ավարտվի ավելի քան երեք տարի ձգված ստոր խաղը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ։

Քանի որ էր, Միության լրատվական մարմինները թմբկահարում էին սպասվող ամենաբարձր մակարդակի հանդիպումը, թուրք պրեզիդենտի քաղաքական կերպարն էին փառաբանում (նա՛ է տնտեսապես հետամնաց Թուրքիան ամենակարճ ժամկետում բարձրացրել, հասցրել ամենազարգացած երկրներին, նրա հետ փոխշահավետ հարաբերությունների մեջ մտնելո՛վ է, որ հարեւանները հնարավորություն կունենան տնտեսապես զարգացման թռիչքներ կատարելու)։

Այս ամենազոր թուրքն այսօր հասավ Բաքու...

Պարզ է, որ նախապատրաստական բանակցություններ էին եղել, հարցեր էին քննվել, համաձայնություններ էին կայացել... Եւ շատ հավանական է, այդ փոխհամաձայնեցված պայմաններից մեկը, թերեւս ամենակարեւորը, վերաբերել է Լեռնային Ղարաբաղին։ Դրա համար էլ Գորբաչովը Թուրգութ Օզալի Բաքվում ոտք դնելը ողջունեց ու շնորհավորեց այդ խնդրին վերաբերող իր վճիռ-հայտարարությամբ. «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է»։

Հիշեցի Ավետիք Իսահակյանի թղթերում պահպանված մի գրառում։ Վարպետը Հայաստանի առաջին հանրապետության օրերին Արցախ գնացած է լինում, զրույցի է բռնվում մի ծեր գյուղացու հետ, նրան հարց է տալիս. «Ո՞նց եղավ, որ ձեր կողքին, չեղած տեղից հայտնվեց այդ Ադրբեջանը եւ ուզում է ձեր երկրի ու ձեր գլխի տերն էլ դառնալ»։ Ասում է՝ ծերունին պատասխանել է, թե. «Քե մատաղ, ո՞նց պիտի լիներ, թուրքն ու ինգլիզը քոնթավ եկան, եւ դրանից էլ ծնվեց էս բիճ Ադրբեջանը» (Վարպետի արխիվից այս կտորն ինձ է տրամադրել նրա թոռ Ավիկը.- Բ. Ու.)։

Թուրքի ու ինգլիզի սիրախաղերով, իհարկե, նորածին բիճը տեր չդարձավ Արցախական աշխարհին, որը երեք տարվա 1918-1921 թվականների, արյունալի գոյապայքարով

պաշտպանեց իր անկախությունը: Սակայն բիճն ու նրա հայրը, որ բիճից էլ բիճ էր, գիտեին՝ դրա համար ինչ հավելյալ սիրախաղերի դիմեն եւ հետո էլ ընկան նոր Ռուսաստանի գիրկը:

✧ ✧ ✧

Մարտի 14-ին, ուրեմն, Թուրգութ Օզալը ոտք էր դրել ԽՍՀՄ-ում: Անկասկած է, որ նախօրյակին բանակցություններ էին եղել շատ հարցերի, քաղաքական ու տնտեսական ինչ-ինչ խնդիրներ քննելու եւ լուծելու համար: Եւ հիմնական հարցը Ղարաբաղն է եղել, նրա հանգույցը թուրքավարի քանդելն ու «կարգավորելը»: Ուստի եւ Գորբաչովը, Օզալի ԽՍՀՄ-ում ոտք դնելը նշեց մի հայտարարությամբ, որից ավելին թուրքը չէր էլ երազել: Ահա այդ «ողջույնի» խոսքը.

«Ադրբեջանի ժողովրդին,
Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչներին.
Թանկագին ընկերներ,

Ես ձեզ եմ դիմում պատասխանատու եւ տագնապալից ժամանակ: մեր երկրում, այդ թվում եւ ազգամիջյան ոլորտում, տեղի ունեցող վերափոխությունները դժվար են առաջ գնում: Դժբախտաբար, չհաջողվեց խուսափել եւ ծանր բախումներից, որոնք հասցրին մարդկային զոհերի:

Ահա չորրորդ տարին է, որ խաղաղություն չկա Լեռնային Ղարաբաղի հողի վրա, որոտում են կրակոցները, մարդիկ են մեռնում, աճում է փոխադարձ օտարացումը:

Հետո՞ ինչ պիտի լինի: Ես գիտեմ, հեշտ չէ դադարեցնել վիրավորվածության, զայրույթի եւ փոխադարձ վրեժի շղթայական ռեակցիան: Բայց այն անհրաժեշտ է դադարեցնել:

Այստեղ կարեւոր է ելնել իրականությունից: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է: Այստեղ գործում են ԽՍՀՄ եւ Ադրբեջանական հանրապետության սահմանադրությունները, միասին ապրում եւ աշխատում են հայերն ու ադրբեջանցիները: Պատմությունն այդպես է տնօրինել: Եւ դրանից ոչ մի տեղ չես փախչի: Իսկ դա նշանակում է, որ անհրաժեշտ է, ինչքան կարելի է, կյանքն արագ վերադարձնել իր նորմալ հունը:

Թող ձեր աչքերը չվարագուրեն անցյալ ու ներկա դժգոհությունները, անարդարությունները, մոռացե՛ք կշտամբանքները: Սկսեցե՛ք խաղաղ զրույցը, ջանացե՛ք հասկանալ մեկդ մյուսին, ելք գտնել փակուղուց: Չէ՞ որ պարզ է, որ ձեր փոխարեն դա ոչ ոք չի կարող անել:

Շատ հուսով եմ, որ իմ խոսքերն արձագանք կգտնեն ձեր սրտերում:

Մաղթում եմ ձեզ խաղաղություն եւ երջանկություն:

1991 թ., մարտի 14:

ԽՍՀՄ ՊՐԵԶԻԴԵՆՏ
Մ. ԳՈՐԲԱՉՈՎ»:

Ուրեմն, Ադրբեջանինը ժողովուրդ է, Լեռնային Ղարաբաղինը՝ բնակիչներ:

Հետաքրքիր է, հայատյացի կարծիքով՝ բնակիչները ո՞ր թվից վեր են դառնում ժողովուրդ: Չէ՞ որ մեկ միլիարդը վաղուց եւս թողած չիներն էլ հանկարծ կարող են «ժողովուրդ» չճանաչել ընդամենը 150 միլիոնանոց ռուսներին:

Իսկ ամենակարեւորը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է... Եւ դրանից ոչ մի տեղ չես փախչի»: Ապա. «Սկսեցե՛ք խաղաղ զրույցը... Ձեր փոխարեն դա ոչ ոք չի կարող անել»:

Վե՜րջ: Ամեն ինչ պարզ էր, հասկանալի, եւ ինչպես ասում են, անշրջելի:

Թուրգութ Օզալն այդ օրն էլ կարող էր Անկարա վերադառնալ: Սակայն պետք էր մնալ, իրար պետք է լպստոտեին:

Ռուս-թուրքական պայմանագրերի ամենակարեւորն այն մասն էր, որով Թուրքիան

խոստանում էր ԽՍՀՄ տնտեսական վերելքն իրականացնելու համար տրամադրել մեկ միլիարդ դոլար (որն, անշուշտ, Ղարաբաղի վարձն էր):

Մարտի 18-ին ՀՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը կոչ հրապարակեց Մ. Գորբաչովի՝ ադրբեջանական ժողովրդին ու Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչներին ուղղված դիմումի կապակցությամբ: Նախագահության խոսքի մեջ ասված էր. «Նկատի ունենալով, որ կոչն ուղղված է եղել հանրաքվեի ու Միութենական պայմանագրի քննարկման նախօրյակին, ԽՍՀՄ պրեզիդենտի մի շարք անհեռատես պնդումներն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում կարող են բերել այնպիսի հետեւանքների, որպիսին հանդիսացավ «Սումգայիթը»՝ իբրեւ հետեւանք 1988 թ. փետրվարի 26-ին Մ. Գորբաչովի Ադրբեջանի ու Հայաստանի ժողովուրդներին հղած կոչի»:

Ապա ցույց էր տրվում, թե ինչպես Գորբաչովի կոչի ընդգրկած բարձր խոսքերը մարդու իրավունքների պաշտպանության, ԽՍՀՄ Սահմանադրության կիրառության եւ ուրիշ նման բաների մասին, լոկ դատարկ ֆրազներ են, քանի որ մարզում վերացված են պետական իշխանության մարմինները եւ այնտեղ սանձազերծ գործում է կազմկոմիտե կոչված հակասահմանադրական-հակահայկական ջարդարարական ոհմակը:

Ցույց տալով կենտրոնական ղեկավարության նախաձեռնությամբ մարզը գլխատելուն հաջորդած ապօրինությունները՝ կոչն ավարտվում է հետեւյալ խոսքով. «ՀՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը գտնում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը կարող է լուծվել միայն միջազգային իրավունքին համապատասխան, ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա:

✧ ✧ ✧

Շատ է պատահել, որ մենք մեղադրել ենք 1920–23 թվականների հայ ղեկավարներին, որոնք այնպես «անհոգորեն» թշնամիներին են զիջել մեր պատմական հայրենիքի վերջին թե նախավերջին հատվածները՝ Կարսն ու Արդահանը, Նախիջեւանն ու Արցախը: Իբր, նրանք իրավունք ունեին եւ կարող էին բողոքել, պահանջել, համառել եւ դրանով էլ տերը մնալ այդ անկապտելի սեփականությանը, մեր արքայական հողին ու ջրին...

Եւ հիմա, 70 տարի հետո, նույնը կատարվում է մեր աչքի առաջ. Գորբաչովն աճուրդի է հանել Արցախը, վերավաճառում է թուրքին ու թուրքին:

Այո՛, աճուրդի է հանել եւ այս երեք տարվա ընթացքում համոզվեց, որ մենք այն գնելու համար տալու ոչինչ չունենք: Ո՛չ միայն չունենք, այլեւ սպառնում ենք պատճառել քաղաքական ու «բարոյական» վնասներ, որոնք տանելն այս համատարած քաոսի պայմաններում պահանջում է նյութական եւ իսկական բարոյական վիթխարի զոհաբերություններ: Եւ, իսկապե՛ս, մենք ի՞նչ ունեինք տալու ի գին Արցախի: Մեր հռահռած ազգային ու քաղաքական զարթոնքը, որից, հպարտորեն ասում ենք, խարխլվեց զարհուրելի կայսերապետությունը, մեր վաստակած համաշխարհային հեղինակությունն ու նահատակի լուսապսակը, որոնց լույսից առավել մռայլ ու նողկալի են երեւում կայսերապետությանը կառչած դաժան կերպարները, եւ, վերջապես, մեր ցուցադրական հրաժարո՞ւմը, այսպես կոչված, Միության դաշնագրից, որ պիտի նշանակի թքել կայսերապետության փլատակների վրա, հրաժարվել նրա նողկալի բեկորներն իրար բերելով նույն բռնատունը վերականգնելուց...

Իսկ նրա՞նք, նույն Ադրբեջանն ու Թուրքիա՞ն: Առաջինը մնաց Միություն կոչված խառնաժողովում՝ երդվելով հավատարմորեն ծառայել բռնապետությանը, որովհետեւ հաստատ ու հաստատ համոզված է, որ միայն նրա սահմաններում տեր կմնա ճանկած անուշ պատառին: Իսկ երկրորդը, վերստին նվաճած լինելով տնտեսական ու ռազմական առաջավոր մի դիրք տերությունների շուկայական ժխորի մեջ, ոչ միայն խոստանում է նեցուկ լինել կործանվող կայսերապետությանը, այլեւ սրա պարզած ափի մեջ դրեց մեկ միլիարդ դոլար եւ խոստացավ կրկնապատիկը, եթե նա խելոք մնա եւ կատարի իր խրատներն ու խորհուրդները...

Հին արցախցին ասել էր՝ Ինգլիզն ու Օսմալուն քոնթի եկան եւ ցնկնեցին Ադրբե-

ջանի կառավարությունը:

Հիմա էլ ռուսն ու թուրքը...

Մարտի 20-ին Մոսկվայում, Գրողների կենտրոնական տանը, հավաքվել էին ռուս եւ այլազգի շատ գրողներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, լրատվության եւ այլ բնագավառների նշանավոր աշխատողներ՝ ստեղծելու ռուսաստանյան մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտե, որ այլ անունով պետք է կոչվեր «Կրիկ» (ռուս. «Ճիչ»)՝ ռուս մտավորականության ճիչը՝ բարեկամական օգնության, պարզապես փրկության կարոտ Արցախի ու նրա բնակչության օգտին:

Այս կոմիտեի նախաձեռնողներն ու կազմակերպիչներն էին՝ Գրողների «Ապրիլ» անկախ ընկերությունը, «ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանության միությունը», «Մոսկովյան ամբիոնը», «Արցախին մարդասիրական օգնություն» լենինգրադյան կոմիտեն եւ այլ կազմակերպություններ: Կոմիտեի հիմնադիրներն էին Անդրեյ Նույկինը, Թիմուր Գայդարը, Վալենտին Օսկոցկին, Լեոնիդ Գոզմանը (համանախագահներ), Գալինա Նույկինան ու Անահիտ Բեստավաշվիլին, անդամները՝ ակադեմիկոսներ Օլեգ Բոգոմոլովը, Վլադիմիր Բարանովսկին, տնտեսագետ Նիկոլայ Շմելյովը, «Ինոստրաննայա լիտերատուրա» հանդեսի գլխավոր խմբագիր Վլադիմիր Լակշինը, գրող Վասիլի Սելյունինը, «Ստոլիցա» ամսագրի խմբագիր Անդրեյ Մալգինը, գրող Յուրի Չեռնիչենկոն եւ ուրիշ մի շարք նշանավոր մտավորականներ:

Հիմնադիրների կարծիքով՝ «ճիչը» պետք է ճեղքի ԼՂԻՄ-ի լրատվական շրջափակումը, դառնա հասարակական նախաձեռնությունների ու փորձաքննությունների յուրահատուկ միջնորդ, կազմակերպիչ: Առաջին իսկ միջոցառումների մեջ ծրագրվեցին Արցախի բնակչությանը հասցվելիք բժշկական օգնություն, մարզի գյուղերի տնտեսության բազմակողմանի ուսումնասիրություն ու օգնություն, զանազան պաշտոնական (խորհրդային եւ արտասահմանյան) շրջանակներում ինքնավար մարզի խնդիրները բարձրացնելու եւ արդար քննություն ու վճիռներ հանելու նախաձեռնություններ, իր անկախության համար մարտնչող արցախահայությանը տեղում օգնելու եւ իրավունքներն ամենուրեք պաշտպանելու պատրաստակամություն...

Անդրեյ Մալգինը, որ եղել էր մարզում, ուսումնասիրել վիճակը եւ մամուլում հանդես եկել ընդարձակ ակնարկներով, գտնում էր, որ Արցախում «Խոսքն ազգամիջյան բարդույթի մասին չէ, այլ պետական մակարդակով ծավալված հակամարտության, որը ոտքի տակ է տալիս փոքրիկ ու արդար մի ժողովրդի ինքնուրույնության ու անկախության ձգտումը, եւ յուրաքանչյուր ազնիվ մարդու պարտքն է պաշտպան կանգնել նրան»:

Լենինգրադցի Իգոր Բաբանովը գտնում էր, որ Արցախը «դարձել է փորձադաշտ, ուր կայսրությունը մշակում է սեփական ժողովրդի դեմ պայքարելու ամենաքստմնելի միջոցները», ուր «իրապես ոտնահարվում են մարդու ամեն տեսակ իրավունքները՝ սկսած ապրելու իրավունքից»:

Յու. Չեռնիչենկոն հիշեցրեց, որ Ղարաբաղի ժողովրդի դեմ կանգնած է ոչ միայն կուսակցական ու պետական ծանր մեքենան, որի մեքենայությունները բացահայտվում են ամեն օր, այլեւ նրա ռազմական կցորդը՝ զինվորությունը, որի անմարդկայնորեն դաժան վճիռը վերջերս խոստովանեց գեներալ-գնդապետ Գրոմովը՝ Աֆղանստանի անփառունակ հերոսներից մեկը՝ առանց ամոթի հայտարարելով, թե «Ղարաբաղում հնարավոր կլինի խաղաղություն ստեղծել նրա շուրջ բեռլինյան պատ կանգնեցնելով միայն»: «Եւ զարմանալի չէ,- ասում էր Չեռնիչենկոն, որ Ղարաբաղում ու նրա շուրջը գտնվող զինվորականների համար թշնամի է նա, ում ազգանունը «յան»-ով է վերջանում»:

Ահա թե ինչպիսի՜ մթնոլորտի դեմ պայքարելու համար էր ծնվում «Ճիչը»՝ ռուս առաջադեմ մտավորականության խղճի ձայնը («ՀՀ», 1991, ապրիլի 2):

Մարտի 28: Վերջին օրերին սահմանային բախումները սովորական էին Նախիջեւանի ԻԽՀ, Ղազախի, Կուբաթլիի, Լաչինի ու Քելբաջարի կողմերում: Ամբողջ մեղքը բարդելով հայկական կողմի վրա՝ Ադր. ԿԿ Կենտկոմի ու Մինիստրների խորհրդի միացյալ ժողովը որոշում ընդունեց զեկուցելու միութենական ղեկավար մարմիններին տեղի ունե-

ցած ագրեսիվ հարձակումների մասին, միաժամանակ սպառնալով, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը «կձեռնարկի համապատասխան միջոցներ»՝ թույլ չտալու, որ ԼՂԻՄ-ը միացվի Հայաստանի հետ կամ օժտվի պրեզիդենտական վարչությամբ: Պարզ է, որ երկրորդ տարբերակի մասին խոսակցություն էր եղել Կենտրոնում, եւ նրանք շտապում էին կանխել նրա իրականացումը:

Մարտի 29-ին ՀՀ թերթերը հրապարակեցին տեղեկություն այն մասին, որ Հանրապետության ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար Աշոտ Մանուչարյանը բողոքի գիր է հղել ԽՍՀՄ ՆԳՆ Բ.Կ. Պուգոյին՝ ԼՂԻՄ-ում եւ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում կատարվող հակաօրինական գործողությունների, հատկապես ՆԳՆ զորամիավորումների ու ադրբեջանական օմօնի հակահայկական ոտնձգությունների կապակցությամբ: Տեղեկացվում է, որ մարտի 26-ին զինված խմբավորումները գնդակոծել են Բերդաձորի ենթաշրջանի Եղցահող ու Մեծշեն գյուղերը: Այդ նույն գյուղերը եւ Կանաչ-թալան գնդակոծվել են Շուշիից եկած, սակայն տարբերանշաններ չունեցող մի ուղղաթիռից: Բերդաձորի բնակիչները Կիրով գյուղում տեղակայված զինվորականներին խնդրել էին օգնել իրենց այդ անօրինությունների դեմն առնելու, եւ նրանք մերժել են:

Հայաստանի նախարարը պահանջում էր պատժել հանցագործներին, ադրբեջանական օմօնը հեռացնել ԼՂԻՄ-ից եւ հատուկ քննության ենթարկել մարզում կատարված անօրինությունների հարցը:

Մարտի վերջին օրերին արդեն ադրբեջանական ավազակախմբերը վխտում էին Արցախի լեռնային բնակավայրերում, ելուզակային հարձակումներ էին գործում անասնապահական ֆերմաների վրա, սպանում պահակներին, գողանում անասունները, պատանդ վերցնում ճանապարհներին պատահած անպաշտպան մարդկանց:

Նրանք, օրինակ, մի օր էլ հայտնվել էին Շուշվա շրջանի Եղցահող գյուղում, բնակիչներին հարկադրել, որ երկու օրվա ընթացքում թողնեն իրենց տուն-տեղերը եւ հեռանան, սպառնացել են հակառակ դեպքում կոտորել մինչեւ վերջին մարդը: Իհարկե, շրջանի տարածքում ծառայող զինվորականները եղցահողցիներին օգնության էին հասել, վնասազերծել ավազակախմբին, սակայն մի քանի օր հետո, ապրիլի 1-ին, հայտնի էր դարձել, որ նույն ավազակախումբը մեկ էլ հայտնվել է Մարտունու շրջանում, գնդակոծության է ենթարկել Ավդուռ ու Մյուրիշեն գյուղերը, ապա անցել Մարտակերտի շրջան, գնդակոծել Կիչանը:

Այսքանից հետո էր, որ մարզի ու հարակից ադրբեջանական շրջանների արտակարգ դրության պարետ, գնդապետ Վ.Մ.Ժուկովը դիմում հղեց իր հսկողության տակ գտնվող շրջանների հայ ու ադրբեջանցի բնակիչներին՝ առաջարկելով պահպանել խաղաղություն ու հանդուրժողություն գարնան-դաշտային աշխատանքները հաջողությամբ անցկացնելու համար: Նա սպառնում էր կարգազանցների հանդեպ կիրառել արտակարգ դրության թելադրած խստագույն միջոցները:

Ապրիլի 5-ին ՀՀ ՆԳՆ-ն ու ՊԱԿ-ը դիմում հղեցին ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ին, Պաշտպանության ու ՆԳ նախարարություններին՝ պատմելով այն վայրագությունների մասին, որ Ադրբեջանի օմօնականներն ու այդ հանրապետությունում տեղակայված զինվորական միավորումներն են կատարում Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերում (Նոյեմբերյանի շրջանի Բերդավան, Գորիսի ու Կապանի սահմանամերձ գյուղերում եւլն): Եւ սա՝ ա՛յն ժամանակ, երբ ԳԽ-ի նախագահը հայտարարել էր, թե իր ղեկավարած իշխանություններն ապահովելու են հանրապետության «սահմանների անվտանգությունը»:

Նշվում է, որ զինվորական միավորումներն Ադրբեջանում 80 տոկոսով կազմված են ադրբեջանցիներից, որի պատճառով էլ ազգամիջյան բարդույթի շրջաններում իրե՛նք են տնօրինություն անում, իրե՛նք են ստեղծում խառնակչություններ, ապա եւ պաշտպան կանգնում հանցագործներին:

Դրությունն ավելի վատ է ԼՂԻՄ-ում, Շահումյանի շրջանում ու Գետաշենի ենթաշրջանում: Այսպես, մարտի 30-ի գիշերը Շահումյանի շրջանի Հայ-Պարիս գյուղի ֆերմայից առեւանգել են անասնապահներ 57-ամյա Յա. Հովսեփյանին ու 63-ամյա Ա. Ա-

ռուշանյանին, որոնց երկար տանջահարելուց հետո կտրել են ականջները, ատամ եւ գլուխները:

Դիմումում նշված էր, որ «Ադրբեջանի Խանլարի շրջանի Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչները գտնվում են պաշարման մեջ: 10 օրվա ընթացքում օմօնականների բանդաներով շրջապատված այդ գյուղերը ենթարկվել են հրակոծության, ընդ որում՝ նաեւ հրանոթներից: Բարդ վիճակ է ստեղծվել Ստեփանակերտի օդանավակայանում, որտեղ անարգել տիրություն են անում թուրք օմօնականները: Օդանավակայան հասնող ուղեւորները օմօնականների կողմից ենթարկվում են ամեն տեսակ ստորացումների: Կոպիտ ստուգումների ընթացքում այդ օմօնականները կողոպտում են ուղեւորներին՝ խլելով այն ամենը, ինչ իրենց դուր է գալիս: Այս դեպքում տուժվածների բողոքներին ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում ԼՂԻՄ-ի հատուկ դրության ռազմական պարետությունը, որը փաստորեն հրաժարվում է իր վրա դրված պարտականությունը կատարելուց...»:

Շարադրելով այս եւ նման ուրիշ անօրինությունները, որոնց անվերջ ենթակա է հայ բնակչությունը, դիմումի հեղինակները պահանջում են «հանուն Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության շահերի, ԼՂԻՄ-ից դուրս բերել Ադրբեջանի ՆԳՆ օմօնականներին («ГА», ապրիլի 6):

Ապրիլի 7-ին նման մի դիմում-հայտարարություն էլ հրապարակվել էր՝ արդեն ՀՀ կառավարության անունից: Ներկայացվում էին անհանդուրժելի նույն դրությունը, օմօնականների ու նրանց հովանավորող զինվորության եւ ՆԳ զորամիավորումների հակահայկական կամայականությունները, բռնությունները, ծրագրված հայկական բռնագաղթեցումների ակնհայտ նախապատրաստվածությունը Շուշվա շրջանի, Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի ենթաշրջանի հայկական բնակավայրերից: Նույն վիճակը: Տարբերությունն այն է, որ այստեղ բացառապես մեղադրվում են կենտրոնական իշխանությունների ներկայացուցիչները, հատկապես ԽՍՀՄ ներքգործնախարարությունն ու պաշտպանության նախարարությունը: Մեծ բաժին էր հասնում նաեւ «ԽՍՀՄ ղեկավարությանը», որը ձգտում է «իրադրության ապակայունացման միջոցով հակազդել Հայաստանի հանրապետության անկախ քաղաքական կուրսին», առանց հասկանալու, որ դա «հղի է ամենածանր հետեւանքներով ոչ միայն հայ եւ ադրբեջանցի ժողովուրդների համար, այլեւ, առաջին հերթին, միութենական եւ ադրբեջանական ղեկավարության համար»:

Ցույց չի տրվում, թե «ամենածանր հետեւանքները» ինչպե՞ս պիտի բռնեն, օրինակ, միութենական ղեկավարությանը («ՀՀ», ապրիլի 9):

Չի նշվում նաեւ, թե ի՞նչ է նշանակում «Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը... լի է վճռականությամբ՝ բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռնարկելու բռնության ենթարկվող հայ բնակչության կյանքի ու կայքի պաշտպանության համար»: Միջոցների տակ պիտի հասկանալ ռազմակա՞ն ուժը: Թե՞ դիվանագիտական քայլեր, քաղաքական հմուտ մոտեցում ու միջոցառումներ:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ առաջինը չուներ եւ հեշտ ու արագ չպիտի ունենար մեր հարազատ Հայաստանի հանրապետությունը: Երկրորդի վիճակն էլ ավելի բարվոք չէր կարելի համարել՝ դատելով այն օրերին նրա վարած քաղաքականությունից:

Ապրիլի 12-ին «Ղարաբաղի ազատագրության մարտիկներ» կազմակերպության անունից հրապարակվեց սպառնալից մի հայտարարություն, որը փաստորեն վճռական բեկումն էր ազդարարում Արցախյան շարժման մեջ՝ սպասողական վիճակին հրաժեշտ տալու եւ երկրամասն ադրբեջանական ստրկությունից փրկելու, ազատագրական պայքարը ուրիշ ուղիով եւ ուրիշ ընթացքով տանելու համար: Ահա՛ այդ հայտարարությունն ամբողջությամբ.

«Ղարաբաղում իրավիճակը մնում է ծայրաստիճան լարված: Ադրբեջանական ղեկավարության, զինվորական-իշխանությունների անօրինական գործողությունների զոհ են դառնում անմեղ մարդիկ: Տեղահանման վտանգ է սպառնում ողջ հայ բնակչությանը, որն այլեւս անկարող է դիմանալ դաժան զրկանքներին ու կեղեքումներին:

Ղարաբաղը բռնակալի լծից ազատագրելու բոլոր միջոցները սպառվել են: Ղարա-

բաղի պայքարը սոսկ ազատագրական պայքար չէ, այլ գոյակռիվ, որը մեզ պարտադրել է Ադրբեջանը: Ղարաբաղի լինել-չլինելուց է կախված Հայաստանի ճակատագիրը:

Արդարության վերականգնման սուտ խոստումներով այլեւս մեզ չեն կերակրի: Այլեւս լցված է համբերության բաժակը: Մենք թույլ չենք տա ոտնահարել մեր ազգային արժանապատվությունը, կողոպտել մեր ունեցվածքը, բռնանալ մեր իրավունքների վրա, ճնշել ու շահագործել մեզ: Ղարաբաղի ազատագրումն ու Հայաստանին վերամիացումը մեր կյանքի նպատակն է, մեր գոյության իմաստը, մեր հավատի հանգրվանը, հույսերի խարիսխը: Չկա Ղարաբաղը, չկա հայ ժողովուրդը:

Այս գիտակցությամբ ու զգացումով ենք մենք այսօր սեղմել մեր բռունցքները եւ պրկել մեր մկանները՝ որպես հարվածող բազուկ անարդարության ու անտարբերության զնդանին դարբնելու Ղարաբաղի ազատության մեր թուր-կեծակին: Այս գիտակցմամբ ու զգացումով ենք մենք հիմնել մեր «Ղարաբաղի ազատության մարտիկներ» կազմակերպությունը, որի գլխավոր նպատակը Ղարաբաղի ազատագրումն ու միացումն է Հայաստանին:

Հայտարարում ենք.

Մեր բողոքի ու ցասման ձայնն այսուհետեւ կհնչի որպես հարվածի շառաչուն հարված, որ ուղղվելու է Ադրբեջանի պետական մեքենայի, թշնամաբար գործող անձերի, օմօնի դեմ, որոնք բռնություններով, սադրանքներով, ավազակային հարձակումներով են պատասխանում ղարաբաղցիների բողոքներին ու արդարացի պահանջներին:

Թեեւ մենք հասկանում ենք, որ ադրբեջանցի հասարակ ժողովուրդը, որը մեր հարեւանն է, ճակատագրորեն իր հերթին ենթակա է ադրբեջանական իշխանությունների ճնշմանն ու շահագործմանը, կարող է մեր հարվածի թիրախը դառնալ, եթե իր գյուղերում ու տներում տեղ տա ու աջակցի օմօնի մարդասպաններին:

Մեր հարվածը կուղղվի նաեւ խորհրդային բանակի այն սպաների դեմ, որոնց ձեռքերը կողողվեն հայ մարդու արյունով:

Մենք կոչ ենք անում ադրբեջանական բռնակալների լծի տակ հեծող քուրդ եւ եզդի ազնիվ ժողովուրդներին՝ միասնական ազատագրական պայքարի ելնել ընդդեմ մեր ընդհանուր թշնամու:

Մենք որդիներն ենք ազատատենչ հայ ժողովրդի եւ անվհատ շարունակելու ենք մեր անմահ նախնիների՝ հայոց պատմության ամենափառավոր սերնդի գործը, որն ինքնակամ զոհաբերեց իրեն՝ այրվելով մարտիրոսության խարույկների վրա՝ հարազատ ժողովրդի ազատությունը նվաճելու համար:

Մենք անհերեր ենք մեր պայքարի մեջ, որը չի դադարի, քանի դեռ Ղարաբաղը չի ազատագրվել ու չի վերամիացել Հայաստանին («Դրոշակ», 1992, N 22, էջ 22):

✧ ✧ ✧

Այդ օրերին խոսք էր գնում այն մասին, որ ՀՀ նոր ղեկավարները որոշել են ազգայնացնել Կոմկուսի ամեն տեսակ սեփականությունը եւ առաջին հերթին շենքերը:

Ապրիլի 17-ին ընդունվեց ԳԽ-ի որոշումն այդ առթիվ: Որոշման հեղինակները, առաջին հերթին՝ ԳԽ-ի նախագահը, ամենայն հավանականությամբ, ուզում էին հենց ա՛յս պահին ապացուցել, որ իրենք լրիվ զգետնել են կոմունիստական կուսակցությանը եւ հարկ է նրան դուրս շպրտել նաեւ իր զբաղեցրած դիրքերից: Չէ՞ որ նա ինքն էլ այդպես է սկսել իր կյանքն ու գործը՝ հակառակորդներին դուրս շպրտելով ո՛չ միայն հասարակական ասպարեզից, այլեւ զբաղեցրած շենքերից՝ դիրքերից մինչեւ վերջին սովորական խրճիթները, նույնիսկ սեփական-անձնական բնակարանները:

Որոշումն ընդունվեց: Նրա նախաձեռնողները լի էին վճռականությամբ՝ այն կենսագործելու անմիջապե՛ս, առանց ական թոթափելու, անզիջում, խնդրին պատշաճող հրապարակայնությամբ ու աղմուկով:

Այս դեպքում էլ, իհարկե, մոռացության էր տրվում, որ մենք Արցախ ունենք, եւ մեր

բախտը դեռեւս կախված է կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական ղեկավարությունից, մահվան գալարումների մեջ գտնվող, ուրեմն եւ խելահեղ չարությամբ կյանքի հետ իր հաշվեկշիռը փակող հրեշից։

Ապրիլի 16-ին "ГА" հանրապետական թերթը տպագրել էր իր թղթակցուհի Ա. Մանուչարովայի հոդվածը («պետք է պայքարենք ու հավատանք», «Թող ղողանջեն արդարության ու ազատության զանգերը»,-դպրոցական շարադրություններում գրում են Շահումյանի երեխաները»)։

Շահումյանի շրջկենտրոնի դպրոցներում լրագրողուհին ծանոթացել էր դպրոցական ազատ շարադրություններին, նրանցից կատարել ընդարձակ քաղվածքներ եւ ցույց էր տալիս, թե պատանի տղերը որքան զգայուն են կանաչափառ Մռավի փեշին ծաղկած հայրենի ավանի, իրենց լեռնաստանի տագնապոտ ճակատագրի հանդեպ, որքան հուզառատ ու սիրավառ, որպես նվիրված՝ հայրենի հողի փրկության եւ ազատ անկախության գործին։

Հանրապետության բնակիչներն արդեն վերացրել են շրջանային վարչական միավորը, եւ դրա համար ցաված սիրտը փնտրում-գտնում է մխիթարիչ խոսքը. չէ՞ որ մեր Շահումյանն արդեն միացած է Արցախին, իսկ Արցախը հայոց աշխարհ է, մայր Հայաստանին վերամիավորվելու համար մղվող հերոսական պայքարին լծված։

Երեւի չկա ավելի թրթռուն եւ միաժամանակ ավելի ճշմարիտ իրատես մի սիրտ, քան այն, որ տրոփում է պատանեկան կրծքի տակ։ Տասներորդի աշակերտ-աշակերտուհիներ են, ամենախենթ սիրո, երազալից մտորումների տեր... Սակայն դաժան ճակատագիրը նրանց դատապարտել է մի վիճակի, որի վրա կախված են սեւ-մութ ամպեր, եւ առջեւում չի երեւում վառվող մի աստղ, որ կանչի, տանի առաջ... Արդյոք նրանք բոլորից լա՞վ չէին տեսնում Շահումյանի շրջանի, հին ու հերոսական Գյուլիստանի գլխին պայթելիք աղետը... Եւ այնուհանդերձ, փորձում էին ունենալ այն երազելի աստղը, հավատի լույսն ու փրկության ափը։ Անժելա Դալլաքյանը՝ XI «Բ» դասարանի աշակերտուհի, գրել է. «Շահումյանը երբեք չի խոնարհի գլուխը, չի ենթարկվի։ Ես հավատացյալ չեմ, բայց պատրաստ եմ ամեն առավոտ, Մռավ սարի առաջ ծնկաչոք, աղոթել բոլոր տառապյալների համար, իմ Հայրենիքի փրկության համար։ Թող գալիք տարիները մեզ բերեն անդորր, թող հայրենի լեռներում ղողանջեն արդարության եւ ազատության զանգերը։ Թող իմ երկիրն ունենա արդարության գարուն»։

Ապրիլին Արցախական աշխարհում, մանավանդ Գյուլիստանի անտառապատ լեռնաստանում փթթում, փոթորկվում է երփներանգ գարունը։ Իսկ այն օրերին խորհրդային զինվորությունը, ներքին զորքերի վաշտերն ու ադրբեջանական օմոնը երկրի տիրոջ արյամբ էին ներկում բնությունը, ազատության ճանապարհն ու վաղվա հեռանկարը։

Ապրիլի 17-ին ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ստորագրությամբ հրապարակվեց որոշում, որով թույլատրվում էր «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման քլորապրենային կաուչուկների ու լատեքսների արտադրությունների վերաբացումը՝ ուժը կորցրած համարելով ՀԽՍՀ ԳԽ-ի 1988թ. հունիսի 25-ի որոշման «Նաիրիտ» ԳԱՄ վերաբերյալ մասը։

Ապրիլի 18-ին, նախորդ օրը ԳԽ-ի Նախագահության կողմից հրապարակված ճակատագրական որոշման հիման վրա, ՀՀ Նախարարների խորհուրդն իր համապատասխան-կատարողական որոշումն ընդունեց՝ հանձնարարելով, որ հանրապետության քաղաքային ու շրջանային խորհուրդների գործկոմները մինչեւ նույն ամսվա 22-ն ստեղծեն ընդունման հանձնաժողովներ եւ դրանից հետո մեկ շաբաթվա ընթացքում էլ «ի պահ ընդունեն» կուսակցությանն ու կոմերիտմիությանը պատկանող ամբողջ ունեցվածքը, միաժամանակ այլեւ «չկատարել ծախսերի գծով գործառնություններ Հայաստանի կոմկուսի եւ ՀԵՄ հաշիվներից, բացի կոմկուսի Կենտկոմի հրատարակչությունից ու տպարանից»։

Հանձնարարություններ էլ կային, որպեսզի Երեւանի, Լենինականի ու Կիրովականի քաղխորհուրդների գործկոմներն ստեղծեն պայմաններ «Հայաստանի կոմկուսի գործու-

նեությունը շարունակելու համար»։ Ոչինչ չէր ասվում կուս. շրջկոմների ու այլ օղակների գոյության մասին, որ պիտի նշանակեր՝ նրանք հօդս են ցնդելու։

Ապրիլի 19-ին տեղի ունեցավ ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը, որը պիտի քններկեր հանրապետության ԳԽ-ի ամսիս 17-ին ընդունած որոշումը՝ իր ու կոմերիտմիության ունեցվածքն ազգայնացնելու մասին։

Հանրապետության կյանքը փոթորկված էր աներեւակայելի որոշումից։ Կոմունիստների մի զգալի մասն այն համարում էր սրբապղծություն, մյուս մասը, անկուսակցական զանգվածների խոշոր մասի հետ մեկտեղ, մտածում էր՝ արդար թե անարդար, դա՛ չէ օրվա անհետաձգելի խնդիրը։ Իսկ պաշտպանները ցնծության մեջ էին եւ առիթը բաց չէին թողնում հիշեցնելու, թե ժողովրդի թշնամի կուսակցությանն ու նրա զինվորներին պիտի տալ վերջին, մահացու հարվածը։

Պլենումն էլ անցավ ջղային մթնոլորտում։ Այն գտավ, որ «ՀՀ ԳԽ-ի որոշումը զուրկ է իրավական հիմքից եւ փաստորեն հետապնդում է քաղաքական նպատակներ՝ վերջնականապես կազմալուծելու Հայաստանի կոմկուսը, մի բան, որը հակասում է իշխանությունների կողմից հռչակված ժողովրդավարության սկզբունքներին, այլեւ կարող է էլ ավելի սրել ճգնաժամային իրավիճակը հանրապետությունում» («Հ», 1991, ապրիլի 20)։

«Իրավիճա՜կը հանրապետությունում»։ Որոշումն ընդունողներն ու նրա դեմ բողոքողները թերեւս միայն հանրապետության իրավիճակի մասին էին մտածում. առաջինները համոզված էին, որ այն կլինի կոմունիստների դեմ, քանի որ վերջնականապես կոմկուսին կզրկի ոտքի տակի հողից, իսկ բողոքողները տեսնում էին մի խառնակչություն, որից կխանգարվի հանրապետության կյանքի տանելի ընթացքը։ Իսկ թե ի՞նչ կլինի Արցախում ու հարակից հայկական շրջաններում, նրանց վիճակի վրի ինչո՞վ եւ ինչպե՞ս կազդի Կենտրոնը, որ դեռեւս կոմունիստական է, իր հեղհեղուկ դիրքի ամեն մի կորստի համար խելքը թռցնող եւ ամենադաժան միջոցների դիմող, այսքանը քչերին էր հետաքրքրում։

Լրատվության աղբյուրներից հայտնի չէ՝ ՀՀԿ Կենտկոմը ԽՄԿԿ Կենտկոմին ինչպես էր հաղորդել կատարվածի մասին, դիմե՞լ էր նրա միջամտությանը, թե՞ ոչ։ Կարծեմ 19-ին, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ստեփան Պողոսյանը հեռուստատեսությամբ տեղեկացրեց, որ իրենք Կենտկոմում նպատակ ունեն բանակցություններ վարելու հանրապետության ղեկավարների հետ, իրենց ունեցվածքի մի մասը հանձնելու նրանց տնօրինությանը, սակայն իրենք՝ այդ ղեկավարները, միայն իրենց որոշումն են ճանաչում եւ չեն էլ ուզում լսել որեւէ բանակցության կամ պայմանավորվելու մասին։

Կենտկոմի պլենումն իր ընդունած հայտարարության մեջ շեշտում էր, որ «Այդ որոշումը չի կարող նպաստել հանրապետությունում իրադրությունը կայունացնելուն եւ փորձ է աշխատավորների ուշադրությունը շեղելու սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունից, Արցախի խնդրից»։

Ծա՜նր մեղադրանք, որ, ըստ էության, մանավանդ, նկատի առնելով հետագայում ծավալվելիք իրողությունները, հեռու չէր ճշմարտությունից։

Ի դեպ, Կենտկոմի պլենումն իր ընդունած հայտարարության մեջ եւս խոսք ուներ սեփականության մի մասը զիջելու վերաբերյալ («Հ», 1991, ապրիլի 20-ի համար). «ՀԿԿ Կենտկոմը միաժամանակ պնդում է իր առաջարկությունը՝ կուսակցության առաջիկա համագումարում քննարկելու եւ լուծելու կոմկուսին պատկանող շենքերի մի մասն իշխանություններին տրամադրելու մասին»)։

Ապրիլի 19-ին էր, որ Երեւանում ստացվեց ԽՄԿԿ ԿԿ-ի գործերի կառավարչի տեղակալ Ն. Կապանեցի նամակը ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Վազգեն Մանուկյանին (նամակն անթվական է, բայց հրապարակվեց ամսիս 20-ի թերթում. «ՀՀ», 1991, ապրիլի 20)։

ԽՄԿԿ-ի ներկայացուցիչը (գործերի կառավարչի տեղակալը) բացատրում էր, թե Հայաստանի կառավարության վճիռն ինչ-ինչ օրենքների խախտում է նշանակում, երբ Հայաստանում Կոմկուսի ունեցվածքը ԽՄԿԿ սեփականությունն է հանդիսանում (հիշում

էր, օրինակ, բոլոր միջոցները տրամադրող այն որոշումները, որոնց նպատակն է եղել կարճ ժամանակում եւ անթերի կառուցել ՀԿԿ Կենտկոմի շենքը), այսինքն՝ սեփականել այդ ունեցվածքը՝ պիտի նշանակեր գործ ունենալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի հետ:

Ն. Կապանեցը վերջում իր պարտքն էր համարում հիշեցնել նաեւ ԽՍՀՄ նախագահ (նաեւ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար) Միխ. Գորբաչովի 1990 թ. հոկտեմբերի 12-ի հրամանագիրը «ԽՍՀՄ-ում սեփականության իրավունքի անձեռնմխելիության պաշտպանության միջոցառումների մասին», ապա, իբր մեծահոգաբար, խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել ընդունած որոշումից. «Խնդրում ենք Ձեզ (տեսնո՞ւմ եք՝ խնդրո՛ւմ են) չընդունել հապշտապ եւ ԽՄԿԿ ԿԿ-ի հետ չհամաձայնեցված որոշումներ ԽՄԿԿ-ի Հայաստանի հանրապետության տարածքում գտնվող ունեցվածքի վերաբերյալ»:

ՀՀ ԳԽ-ի պաշտոնաթերթում այս նամակը տպագրել էին եւ հարմար առիթ էին համարում ծաղրելու նրա հավակնությունները ու պատճառաբանությունները, չարախնդալու նրա անզոր «սպառնալիքի» վրա:

...Բայց արդյո՞ք սպառնալիք կար ՀԿԿ Կենտկոմի հայտարարության եւ Կապանեցի նամակի մեջ: Իսկ եթե կար, արդյո՞ք անզոր էր եւ չարժե՞ր մի պահ կանգ առնել ու հաշվել, թե ինչից ի՛նչ կստացվի, երբ Հայաստանի կոմկուսի ունեցվածքը գտնվում էր Հայաստանում, հայ ժողովրդինն ու Հայաստանինն էր պատկանում, ոչ ոք այն չպիտի շալակեր, տաներ Մոսկվա կամ Վլադիվոստոկ, իսկ նրա վրա կատարված ժամանակավրեպ հարձակմամբ հնարավոր է, որ ստեղծվեր մի այնպիսի աղմուկ, որից դարձյալ մեր ականջները պիտի ցավեին:

Սրանից հետո էր, որ մեր մշակույթի վարպետներից մեկը՝ Սոս Սարգսյանը, տվեց իր իմաստուն խորհուրդը՝ «Եկեք թիրա՛խ չդառնանք»:

Ապրիլի 20-ին «Հայաստան» թերթում արցախցի մտավորական (կուսմարզկոմի նախկին քարտուղար, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի նախկին խմբագիր) Եղիշե Սարգսյանը հրապարակեց ընդարձակ մի հոդված, որով հայտնում էր, որ դրանից անմիջապես առաջ ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ ցուցադրել են Ա. Մութալիբովի հանդիպումն իր հանրապետության գրողների հետ, եւ նախագահը հպարտությամբ հայտարարել է Գորբաչովի հետ ունեցած իր զրույց-պայմանավորվածությունը Լեռնային Ղարաբաղում «կարգ ստեղծելու» խնդիրների վերաբերյալ: Ասել է՝ ծրագրված է մեկուսացնել (հասկացիր՝ կալանքի ենթարկել) խառնակիչներին (հասկացիր՝ ազատագրական շարժման ղեկավարներին): Եւ, իբրեւ երկրորդ ու հիմնական միջոցառում էլ, հայտարարել է ինքնավար մարզի վերացումն ու նրա տարածքի բաժանումը հարեւան ադրբեջանական շրջանների վրա: Ի՞նչ մի դժվար բան է: Երբ Շահումյանի շրջանը վերացրինք, ո՞վ մեր ձեռքը բռնեց:

(Փակագծում ասեմ, որ Շահումյանի շրջանի վերացումը փաստորեն հաստատվեց երկրի պրեզիդենտի՝ ս.թ. մարտի 14-ի կոչով, որի մեջ հրապարակումներին ուշի ուշով հետեւող միապետը տվեց ոչ թե շրջանի օրինական-ավանդական «Շահումյան» անունը, այլ նրա նոր թրքական հորջորջումը՝ Գեռանբոյ):

Եղիշե Սարգսյանի զգուշացումը հավանաբար հանրապետության ղեկավարների ուշադրությանը չարժանացավ, ապա թե ոչ, նրանք հակագործողություն կծրագրեին գոնե մարզի իրավիճակը հաստատուն դարձնելու համար:

Ապրիլի 22-ին ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի ընտրողների ակումբի գիտաժողովը, ավելի քան հինգ ինստիտուտների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, ունկնդրելով Անդրեյ Նույկինի զեկուցումը, ինչպես նաեւ քննելով մամուլում հրապարակված նյութերը ԼՂԻՄ-ի վիճակի մասին, ընդունեց բանաձեւ, որով դատապարտում էր Արցախի ու հարակից շրջանների բնիկ հայության դեմ գործադրվող բռնությունները, այդ տարածքներում ժողովրդագրական վիճակը փոփոխելու համար կիրառվող ապօրինությունները: Բանաձեւը պահանջում էր ԼՂԻՄ-ում վերականգնել սահմանադրական իշխանությունը, վերացնել շրջափակումը, ԽՍՀՄ զորամիավորումները դուրս բերել ադրբեջանական իշխանությունների ենթակայությունից եւ դարձնել մարզում օրինական կարգ

պահպանելու հուսալի գործոն:

Նույն օրը, ապրիլի 22-ին, ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ԼՂԻՄ-ի, Գետաշենի, Բերդաձորի ծանր վիճակի մասին մի նամակ էլ գրեց-ուղարկեց վերեւները: Վերեւները՝ Գորբաչովից մինչեւ Պրիմակով, Բակատին, Յակովլեւ, տաս հասցեով:

Հետաքրքիր է նամակի վերջը, մի հանձնարարական՝ այսպիսի բովանդակությամբ ու ձեւով. «Ռեգիոնում կատարվող հանցագործությունները հետաքննելուց առաջ անհրաժեշտ է Գետաշենից եւ Մարտունաշենից անհապաղ դուրս բերել ադրբեջանական հատուկ ջոկատայիններին, Ադրբեջանի ներքգործնախարարության տնօրինության ներքո գտնվող բոլոր սպառազեն կազմավորումները՝ Գետաշենի ենթաշրջանը ենթարկելով արտակարգ դրության պարետությանը»:

Ես չեմ կարծում, թե Լ.Տեր-Պետրոսյանն այնքան միամիտ մարդ է, որ չէր կարող չիմանալ, թե այս տոնով վերադասն է խոսում իր ստորադրյալների հետ եւ այն էլ՝ բանակում:

Առավել եւս չեմ կասկածում, որ համոզված էր, թե նախընթացին իր ու Կենտրոնի միջեւ տեղի ունեցած առճակատումից հետո ոչ ոք, Գորբաչովից մինչեւ Պրիմակով, Բակատին, նույնիսկ Յակովլեւ, ոչ միայն ոչինչ չէր անելու իր հանձնարարությունը կատարելու համար, այլեւ այն չէր կարդալու, չէր արժանացնելու նվազագույն ուշադրության:

Այս դեպքում նամակն ինչո՞ւ է գրվել: Սրա պատասխանը եւս հաստատ գիտեմ. որպեսզի ժողովուրդը, օգնության ու պաշտպանության կարոտ հայ ժողովուրդը տեսնի, որ իր ղեկավարը պարապ չէ, գրում է, նույնիսկ պիտի սրտիպլություն ապրի՝ տեսնելով, թե այդ ղեկավարն ի՛նչ տոնով է խոսում այն անխիղճ մեծավորների հետ, ի՛նչ հանձնարարական է տալիս: Չէ՞ որ միայն սպառնալիքն էր պակասում, օրինակ, որ ասեր՝ հանձնարարությունս չկատարեք, ձեզ դաշի կտամ:

Էհ, սա՞ ինչ դժվար բան է: Համբերենք, դա էլ կլինի:

✧ ✧ ✧

Ապրիլի 22-ին «Պրավդայում» հրապարակվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քարտուղարության հայտարարությունը, որով ՀՀ իշխանությունների ընդունած վերոհիշյալ որոշումները համարվում էին հակաօրինական, հակաժողովրդական, կոչ էր արվում հանրապետության Գերագույն խորհրդին՝ «հանդես բերել առողջ բանականություն, պատասխանատվության զգացում եւ վերանայել ապօրինի որոշումները»:

«ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը դիմում է ԽՍՀՄ պրեզիդենտին եւ ԽՍՀՄ գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել պահովելու քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքներն ու ազատությունները Հայաստանում»:

Հիշենք, որ երկու օր առաջ էլ նույն «Պրավդան» հիշյալ որոշումների իրավական հիմքի ու օրինականության աստիճանի մասին հարցումով դիմել էր ԽՍՀՄ արդարադատության մինիստրի տեղակալ Մ. Վիշնյակուն ու ԽՍՀՄ դատախազի տեղակալ Վ. Անդրեեւին, եւ սրանք, վկայակոչելով գործող օրենքների ու սահմանադրության համապատասխան հոդվածները, հաստատել են, որ որոշումներն իսկապես հակաօրինական են, ենթակա բեկանման:

Ապրիլի 23-ին ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Միխայիլ Գորբաչովը հրապարակեց իր հրամանագիրը ՀՀ ԳԽ-ի 1991 թ. փետրվարի 26-ի, ապրիլի 17-ի եւ ՀՀ Մինիստրների խորհրդի ապրիլի 18-ի որոշումների մասին՝ հենց հրամանագրի վերնագրում դրանք կոչելով «քաղաքացիների եւ հասարակական կազմակերպությունների իրավունքները խախտող ակտեր»:

Ավելորդ է ասել, թե Գորբաչովը ԽՍՀՄ սահմանադրության ի՛նչ հոդվածներ եւ գործող ի՛նչ օրենքներ է հիշում՝ ապացուցելու համար, որ ՀՀ ԳԽ-ի որոշումներն օրինական չեն, հիմնված են «աղավաղ, մտացածին դրույթների վրա», ուստի եւ «հակասում

են համամիութենական օրենսդրությանը, իրավական ուժ չունեն ընդունման պահից իսկ եւ ենթակա չեն իրականացման»: Իսկ Նախարարների խորհրդի որոշումը պետք էր կասեցնել՝ «իբրեւ ԽՍՀՄ Սահմանադրությանն ու ԽՍՀՄ օրենքներին հակասող»:

Գորբաչովը չէր ասում, թե ի՛նչ կկատարվի իր հրամանագրի պահանջներն արհամարհելու դեպքում: Չէր ասում, որովհետեւ տարրական բանիմացություն ունեցողները գիտեին, թե իբրեւ զգուշացում ի՛նչ է սկսված Արցախում, Շահումյանում ու Գետաշենի ենթաշրջանում, եւ՝ թե ինչպիսի՛ն կլինեն այդպիսի սկզբի հետեւանքն ու վերջը:

Իսկ Հայաստանի ղեկավարներն անդրդվելի էին:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու նրա հրամանի կատարածուներն էին միայն, որ չէին իմանում կամ չէին ուզում իմանալ, տեսնել հետեւանքի ահավոր ուրվականը հորիզոնում: Տեսնել ու սթափվել...

Իսկ Արցախում այդ հետեւանքը քայլ առ քայլ առաջանում էր իր արյունոտ ու մահահոտ կերպարանքով: Շահումյանի, Գետաշենի ու Մարտունաշենի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ տագնապի ու ցավի իրենց միամիտ համախոսականներն էին հղում երկրի ղեկավարներին՝ հիշելով նրանց եղկելի անունները՝ Գորբաչովից մինչեւ Պուգո, իրենց ճանաչած նշանավոր մարդկանց ու պատգամավորներին: Աղետն ահազանգում է,-ասում էին նրանք,-օգնե՜ք, փրկե՜ք մեր կյանքը: Եւ հետն էլ միամիտ-միամիտ մի ահազանգ՝ այս ամենի համար «անմիջական մեղքն ընկնում է ԽՄԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչ Պոլյանիչկոյի վրա, որի մեր շրջաններ կատարած այցից հետո իսկական պատերազմ սկսվեց» («Հ», ապրիլի 26):

✧ ✧ ✧

Եւ մեկ էլ ապրիլի 23-ին ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տե-Պետրոսյանը տագնապալից նամակ հղեց ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Գորբաչովին, նրա տեղակալ Յանաեւին, վարչապետ Պավլովին, ՊԱԿ-ի նախագահ Կրյուչկովին, մինիստրներ Յազովին, Պուգոյին, Անվտանգության խորհրդի անդամներ Պրիմակովին, Բակատինին ու Յակովլեւին: Նշելով, որ բռնագաղթեցման վտանգը, ապօրինությունները ու անսանձ բռնությունները ծայրահեղորեն անտանելի վիճակում են դրել ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի, Գետաշենի ու Բերդաձորի ենթաշրջանների հայ բնակչությանը, դատապարտում էր ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի հրամանատար Յու. Շատալինին, որի տված հրամանների, «երկրի ղեկավարությանն ապակողմնորոշող», հասարակական կարծիքը խլրտող, նենգոտ տեղեկատվության պատճառով արդեն ներքին զորքերն ու իրավապահ մարմինները իրականացնում են Գետաշենի ու Մարտունաշենի պարպումն իրենց հայ բնակիչներից: Կանխատեսելով այս գործողության ահավոր շարունակությունն ու հետեւանքները՝ Տեր-Պետրոսյանը կարգադրելու պես առաջարկում է «Գետաշենից ու Մարտունաշենից անհապաղ դուրս բերել ադրբեջանական հատուկ ջոկատայիններին, Ադրբեջանի ներքգործնախարարության տնօրինության ներքո գտնվող բոլոր սպառազեն կազմավորումները, Գետաշենի ենթաշրջանը ենթարկել արտակարգ դրության պարետությանը»:

Մեր հանրապետության ղեկավարի այս նամակը, ճիշտն ասած, ա՛յն օրերի մթնոլորտում առնվազն զարմանալի էր թե՛ իր բովանդակությամբ, թե՛ նույնիսկ նրանով, որ գրվել էր:

Նախ՝ բովանդակության մասին. ամբողջ նախընթացին կապված լինելով իրադրության զարգացմանը, նույնիսկ նրա ամենաաննշան մանրամասներին, մի՞թե Տեր-Պետրոսյանը չգիտեր, որ Գետաշենի ու Մարտունաշենի դեպքերը զարգանում էին ոչ միայն Գորբաչովի իմացությամբ, այլեւ կարգադրությամբ:

Երկրի միահեծան ղեկավա՛ր Գորբաչովի: Այս դեպքում էլ ինչի՞ համար էին մնացած անունները, որոնք զարդարում են դիմումի գլուխը եւ, իբր, պիտի կողմնորոշվեին ու աջակցեին հարցի արդար լուծմանը: Թե՞ չգիտեր, որ երբ Գորբաչովն ուզում է պատժել

հայ ժողովրդին (նրա ղեկավարից վրեժ լուծելու թե մի ա՛յլ պատճառով), ապա ոչ մի նշանակություն չպիտի ունենային հիշատակված անունները, նրանց տերերի միջամտությունը կամ աջակցությունը:

Ուրեմն, մնում է եզրակացնել, որ այդ անունները լոկ տպավորություն թողնելու համա՛ր էին շարվել, տուժվող հայկական կողմի վրա ազդեցություն գործելու: Որպեսզի մարդիկ մտածեն, թե, ահա՛, հայոց ղեկավարը հարցը լուծելու համար դիմում է երկրի բոլոր կարող մարդկանց, բոլոր այն ղեկավարներին, որոնք որեւէ չափով առնչվում են հարցին: Եւ այն էլ ինչպիսի՜ տոնով է դիմում, ի՜նչ խստությամբ, դատապարտելով ու կարգադրելո՜վ:

Պակաս կարեւոր չէր եւ հարցի երկրորդ կողմը՝ նամակն ինչո՞ւ է գրվել. մի՞թե Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը մտածում էր, թե նախորդ մոտիկ օրերին տեղի ունեցած դեպքերից, խոսք ու զրույցից, փոխանակված գրություններից հետո Գորբաչովը պիտի ընդառաջեր, կասեցներ իր որեւէ պահանջը, թեկուզ եւ ամենաարդա՜ր:

Այս ամենի անիմաստ, պարզապես զավեշտական լինելը պատկերացնելու համար բավական է հիշել, որ նույն օրը (ապրիլի 23-ին) հրապարակվել էին Գորբաչովի հրամանագիրը ՀՀ ղեկավարության, այսպես կոչված, հակաօրինական որոշումների մասին, բացահայտ ցասումով ու թշնամանքով լեցուն հրամանագիրը, եւ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հիշյալ գրությունը հայոց դեմ վերեւների ձեռնարկած միջոցառումների ու դրանք կանխելուն ուղղված հանձնարարականների մասին: Այո՛, հանձնարարականների՛, որովհետեւ Տեր-Պետրոսյանը ոչ թե խնդրում կամ առաջարկում էր, այլ հանձնարարում՝ «անհապաղ դուրս բերել»:

Ապրիլի 24-ին Մոսկվայում, Հայաստանի մշտական ներկայացուցչությունում տեղի ունեցավ մամուլի ասուլիս՝ նվիրված Արցախի, Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի ենթաշրջանի վիճակին, առանձնապես հակահայկական նոր ձեռնարկումների աննախադեպ ընթացքին: Ասուլիսը վարող Անահիտ Բայանդուրը, ժող. պատգամավորներ Դավիթ Վարդանյանը, Սուրեն Զոլյանը եւք, ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ Անդրեյ Նույկինը, ցնցող փաստեր եւ դեպքեր պատմելով հանուր Արցախում կատարվող անօրինություններից, միահամուռ էին այն հարցում, որ այնտեղ նախապատրաստվում է մի ահավոր աղետ, որը պետք է անմիջապես կանխել երկրի ժողովրդավարական բոլոր ուժերի մեկտեղումով, ապա թե ոչ, ուշ կլինի, ուշ եւ անուղղելի:

✧ ✧ ✧

Այնօր թուրքական «Ջումհուրիեթ»-ը (թերթ) հայոց եղեռնի տարեդարձը «նշեց ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ իր թղթակից Ֆաթիհ Յըլմազի ունեցած զրույցով, ուր ամբողջ ընթացքում հայ ղեկավարը ջանում էր երեւալ Թուրքիայի անվերապահ բարեկամը եւ Խորհրդային Միությունից փախչողը. «Խորհրդային միությունից անջատվելով՝ դեպի անկախությունն արագ քայլեր է անում Հայաստանը եւ, ամեն ինչից առաջ, ուզում է Թուրքիայի հետ տնտեսական մարզին վերաբերող իր հարաբերությունները զարգացնել» («Դրոշակ», 1991, N2-3, էջ 57-59): Հայտնի չէ՝ որտեղի՛ց, Լ.Տեր-Պետրոսյանը համանման տրամադրություն էր տեսնում նաեւ Թուրքիայի կողմում. «Տեսնում եմ, որ Թուրքիան եւս ձգտում է այդ կապերի զարգացմանը (ո՛չ միայն կապերի, այլեւ նրանց զարգացմա՜նը.-Բ.ՈՒ.): Այս բնագավառում ամեն հառաջադիմություն կախված է փոխադարձ վստահության զարգացումից: Կարող եմ վճռաբար հաստատել, որ երկու կողմերն էլ այդ վստահության ամրապնդմանն են ձգտում»:

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահը, առանց աչք թարթելու, ամբողջ հայ ժողովրդի անունից թուրք լրագրողին հավաստացնում է, որ մեջտեղ հողային պահանջ չկա եւ չի կարող լինել, իսկ Ղարաբաղի հարցը, որի շուրջ «Թուրքիան նեցուկ է կանգնած Ադրբեջանին», եթե լուծվի, ապա «Երեւանի ու Բաքվի միջեւ ուրիշ ոչ մի հարց չի մնա»: Ուրեմն Երեւանի ու Բաքվի, Երեւանի ու Անկարայի միջեւ ոչ մի հարց չկա, միայն այդ Ղարա-

քաղը: Երեւանը (կամ ինքը՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը) Թուրքիայի հետ ոչ մի հարց չունեն այլեւս, բայց Սփյուռքի իր հայրենակիցները... ունեն. «Նկատեմ, որ մեր այս կարծերը չպետք է ենթադրել տան, թե նրանց (սփյուռքահայերի.-Բ.ՈՒ.) բոլոր քաղաքական գաղափարներն ենք ընդունում ու գնահատում»:

Շա՞տ է արտառոց, չէ՞, մեր նախագահը. իր ու սփյուռքահայության տարաձայնություններն է խոստովանում, այն էլ Թուրքին, որի հետ, ինքն այլեւս ոչ մի հարց ու տարաձայնություն չունի:

Ապրիլի 25-ին տեղի ունեցավ ՀՀ ԳԽ-ի արտահերթ, դռնփակ նիստը՝ մասնակցությամբ Հայաստանից ընտրված ԽՍՀՄ մի շարք պատգամավորների: Քննարկվեց Արցախում, Շահումյանի շրջանում ու Գետաշենի ենթաշրջանում ստեղծված աննախադեպ վտանգավոր վիճակի հարցը: Արձանագրեցին, որ այդ տեղերում ԽՍՀՄ ՆԳՄ բարձրաստիճան մի շարք ներկայացուցիչներ հակահայկական, ապօրինի քայլեր են կատարում, պետք է ուսումնասիրել, պատրաստել համապատասխան փաստաթղթեր եւ ստիպել, որ գործը քննելու համար հրավիրվի ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ:

Ստեղծվեց վիճակն ուսումնասիրող պատգամավորական հանձնաժողով՝ Սուրեն Զոլյանի նախագահությամբ:

Անմիջապես ընդունվեց նաեւ որոշում «ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ գումարելու վերաբերյալ հարց հարուցելու մասին», որի մեջ, բողոքելով Ադրբեջանի կողմից իրականացվող հակահայկական բազմակողմանի գործողությունների եւ ներքին զորքերի, առհասարակ ԽՍՀՄ ՆԳՄ կողմից գործադրվող բռնությունների դեմ, հիշեցվում էր, որ «այս նախարարության անմիջական նախաձեռնությամբ ու մասնակցությամբ է իրականացվել հայկական Ազատ եւ Կամո գյուղերի բռնագաղթը: Նույն հրեշավոր գործողությունն է ծրագրվում այսօր Գետաշենի, Մարտունաշենի եւ Շահումյանի շրջանի բնակավայրերի համար»: Ուստի եւ անհրաժեշտ էր համարվում, որպեսզի գումարվի ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ եւ այնտեղ քննարկվի «Արցախում ու Ադրբեջանի հետ Հայաստանի հանրապետության միջսահմանային գոտում ստեղծված իրադրությունը»:

Հետաքրքիր է որոշման մեկ նախադասությունը, որը կարող է հասկացվել նաեւ իբրեւ ամբողջ որոշման իմաստի հակոտնյան կամ ծաղրը: Ասում է. «Ստեղծված իրավիճակն ուղղակի հետեւանք է այն բանի, որ իրադրությունը նորմալացնելու ուղղությամբ Հայաստանի իշխանությունների կողմից գործադրվող ջանքերն անհրաժեշտ ըմբռնման չեն արժանանում»:

Հիշենք, որ այս որոշումն առաջին հերթին հասցեագրված էր ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Գորբաչովին, եւ նա՛ էր, որ պիտի գլխին զոռ տար ու հասկանար, թե ինչպես Հայաստանի ղեկավարության մի շաբաթ առաջ ընդունած որոշումները, նրանց բացահայտ բախումներն իր հետ, այս բոլորը միասին, ունեցել են «իրադրությունը նորմալացնելու ուղղություն»:

Այն օրերին մեր ղեկավար մարմինների արած-թողածին վերաբերող հիշատակարաններին ու ամեն տեսակ գրագրությանը ծանոթացող ամեն մեկին պարզ ի պարզո հասկանալի կլինի, որ նրանք արդեն իմացել էին, թե ի՛նչ է սպասվում Գետաշենին, Շահումյանին ու Արցախին, իմացել էին նաեւ, որ իրենք իրենց զրկել են այդ սպասվող աղետի վրա ազդելու իրավունքից եւ ուժից... Բայց եւ այնպես շարունակում էին ժողովներ անել, որոշումներ ընդունել, մեծ մասամբ անհեռանկար ու ապարդյուն որոշումներ՝ լոկ ինքնաապահովագրման համար, որպեսզի ասեն՝ տեսա՞ք, մենք ամեն ինչ արեցինք դրությունը փրկելու համար: Ամե՞ն ինչ, եւ մեր մեղքը չէր, որ ոչինչ չստացվեց:

Ապրիլի 25-26-ին Արցախում ու Շահումյանի շրջանում տեղի ունեցան իսկական պատերազմական գործողություններ: Փոխհրաձգություններ են եղել Ստեփանակերտում, Կրկժանում, Շուշիի ու Քարինտակի միջեւ, Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջաններում: Կային վիրավորներ, որոնցից Քարինտակցի մեկը վախճանվեց հիվանդանոցում: Մահա-

ցավ նաեւ Սեյսուլան (Մարտակերտի շրջան) գյուղը պաշտպանող ջոկի զինվոր Պարշինը:

Ապրիլի 26-ին հրապարակվեց Զորի Բալայանի բաց նամակը ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին ու Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ստեփան Պողոսյանին:

Այդ օրերին հայ ժողովուրդը եւ հատկապես նրա մտավորականության լավագույն մասը, ցավագնորեն դիտում էր իր ղեկավարության երկու թեւերի անպտուղ կռիվը մի խնդրի վրա, որը չպետք է նույնիսկ նրանց ուղեղներն զբաղեցներ, երբ այնտեղ՝ Արցախում ու հարակից շրջաններում, թափվում էր հայ մարդկանց արյունը, ժամերի հարց էր շատ գյուղերի պարպումը, բազմությունների բռնի գաղթեցումը: Մի՞թե այսքանը չէին տեսնում, չէին հասկանում: Եւ առաջին հերթին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու նրա համառ կամքի կատարածուները, որոնք մոլեգնել էին՝ ապացուցելու համար, թե իրենք ամենազոր են, կարող են կոմունիստական կուսակցության շալվարը հանել եւ տկլոր նետել փողոց: Ամենազո՞ր եք, գնացեք, ձեր հայրենակիցների՛ն փրկեցեք հրեշի բերանից: Թե՞ ուզում եք աշխարհին ցույց տալ, որ կարող եք Գորբաչովին էլ շան տեղ չդնել: Բայց չէ՞ որ դեռեւս նրա ձեռքին են այս երկրի սանձերը, ուժը նրանն է, այն անհոգի ու թունավոր հրեշի ձեռքին, որը ձեզանից վրեժ լուծելու համար կուտի ձեր. ազգի գլուխը:

Այսքանը լավ էր հասկանում անխոնջ ու ամենահաս Զորի Բալայանը եւ արդեն առկա աղետի ծանր գիտակցությամբ՝ կռվող երկու կողմերին կոչում էր ողջախոհության: Գորբաչովի հերթական հրամանագիրն էր, որ ինձ ստիպեց դիմել ձեզ՝ երկուսիդ,-ասում էր նա:-Մի՞թե դուք դեռ չեք համոզվել, որ նրա յուրաքանչյուր հրամանագիրը, նույնիսկ ամեն մի շարքային խոսքը՝ ուղղված մեզ, հետո դառնում է բռնություն եւ ավեր-արյուն անելու հրաման: Իսկ այսօր «Լավ իմանալով պրեզիդենտի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, անսպասելի կլիներ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի որոշումն անուշադիր թողնելը նրա կողմից»,-ահազանգում էր Զորին: «Այս օրերին, երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը կենտրոնի ոչ միայն թողտվությամբ, այլեւ ուղղակի սադրանքով խոշորամասշտաբ միջոցներ է ձեռնարկում՝ Գետաշենից ու Մարտունաշենից մեր հայրենակիցներին տեղահանելու համար, հազիվ թե մեզ ների պատմությունը, եթե, մեր բոլոր ուժերն ու միջոցները միավորելու փոխարեն, մենք մեր ամբողջ ուշադրությունն ուղղենք այնպիսի հարցի վրա, որն անպայմանորեն կհանգեցնի հասարակության երկփեղկմանը»:

Բալայանին ամենից շատ անհանգստացնում էին Գորբաչովի նպատակը՝ ՀՀ ԳԽ-ի որոշումը բեկանելու վերաբերյալ, եւ դրա չիրականացման դեպքում հնարավոր, պարզապես բացահայտորեն ցցուն ու ցայտուն հետեւանք՝ վրիժառությունը: Եւ դրանից էլ նամակը դառնում էր զգուշության ու խոհեմ քայլերի միակ ճիշտ ու նպատակահարմար վճռին գնալու ահազանգ:

Ապրիլի 27-ին Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալով՝ Ա. Մութալիբովը կտրուկ հայտարարեց. ԼՂԻՄ-ում ու Ադրբեջանի մյուս վայրերում ապրող հայերը կամ պետք է ընդունեն մեր օրենքները, կամ հեռանան... Հայ գրոհայիններին զինաթափելու համար մենք դիմել ենք ԽՍՀՄ պրեզիդենտին, ՆԳՄ եւ ՄԱԿ: Հակառակ դեպքում ինքնե՛րս այդ կանենք, քանի որ դրա համար ունենք բավականաչափ ուժեր: Իսկ ծայրահեղականներն ու խռովարարները պետք է թողնեն մարզի տարածքը, այլապես մենք ստիպված կլինենք գործադրել մեր օրենքներն ամենայն խստությամբ»:

«Մեր օրենքնե՞րը», այսինքն՝ ադրբեջանակա՞ն օրենքները, որոնք անօրինության ու բարբարոսության նոր տեսակն են ներկայացնում եւ գործադրվում են քաղաքակիրթ աշխարհի անտարբեր աչքի առաջ:

Մութալիբովը կատաղի սպառնալիք էր հղում նաեւ Հայաստանի հանրապետությանը. «Պահանջում ենք, որ Քյարքին վերադարձվի Նախիջեւանին, եւ Մեղրիով անվտանգ երթեւեկություն լինի Նախիջեւանի համար, այլապես կկիրառվեն տնտեսական ու այլ տիպի գործողություններ: Այս են պահանջում ադրբեջանական ժողովրդի շահերը»:

Ապրիլի վերջին, համենայն դեպս՝ 27-ից հետո, «Արգումենտի ի ֆակտի» շաբաթաթերթը տպագրեց Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված ծայրահեղ բարդ վիճակի մասին իր թղթակցի հարցազրույցը Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարների՝ Լ.Տեր-Պետրոսյանի ու Ա. Մութալիբովի հետ:

Պատասխաններից պարզ երեւում էր, որ եթե հայ ղեկավարը հիշյալ վիճակից ելքը տեսնում էր բանակցությունների, փոխզիջումների ճանապարհով խաղաղական համաձայնության, ժողովրդի կամքը հարգելու մեջ, ապա Մութալիբովը, հավանաբար, թիկունքում զգալով Կենտրոնի հովանավորությունն ու պաշտպանությունը, փորձում էր սպառնալիքներով ու հարկադրանքով ընդդիմախոսին պարտադրել իր կամքը, որ պարզապես անհարիր էր ժողովրդավարության, մարդու եւ ազգության իրավունքների՝ միջազգային օրենքներով հաստատված նորմերի հետ:

Բավական երկար հարցազրույցի ընթացքում Ա. Մութալիբովը միայն մեկ անգամ ինչ-որ չափով ճշմարիտ էր՝ երբ ասում էր, որ «Ղարաբաղի խնդիրը Հայաստանում ձեռնտու դարձավ նրա՛նց, ովքեր այդ հանրապետությունում իշխանության էին ձգտում, եւ այդ պատճառով էլ անընդհատ բորբոքում էին այն: Հենց այդ խնդրի շնորհիվ Հայաստանում իշխանության գլուխն անցան «Ղարաբաղ» շարժման լիդերները»:

Իսկապես, շարժումը ձեռնտու էր, նաեւ մեծապես օգնեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի ղեկավարներին, որպեսզի նրանք իշխանության գլուխ անցնեն: Չնայած հնարավոր էր, որ նրանք հասնեին ղեկավարության, եթե շարժումն առհասարակ սկսված չլիներ: Բայց չէ՞ որ հայտնի է՝ շարժումն սկսվել է ո՛չ նրանց կողմից: Այն գլխավորել են ո՛չ միայն այդ կոմիտեի ղեկավարները, եւ վերջիններս իշխանության հասած լինեին թե ոչ, այն պետք է ապրեր իր զարգացումը, առաջընթացը, նույնիսկ գուցե ավելի՜ պակաս սայթաքումներով ու առավել շոշափելի արդյունքով...

Մութալիբով.-«Մենք պատրաստ ենք ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու մասին Հայաստանի ԳԽ-ի հակասահմանադրական որոշումը չեղյալ հայտարարելուն...»: Հետո՞: Դրանով էլ իրենց ձեռքերն ազատ կլինեին ազատ ինքնորոշման հնարավորությո՞ւն շնորհելու մարզի հայությանը: Ո՛չ, որպեսզի նրանից հետո էլ ուրիշ պայմաններ դնի. «Մեր գլխավոր նպատակն է, որ Ղարաբաղում չլինեն ահաբեկիչներ: Եթե այդ ապահովվի, մենք այնտեղից դուրս կբերենք օմօնը»:

Բայց չէ՞ որ ձեր կողմից «ահաբեկիչներ» կոչված այդ սովորական ինքնապաշտպանական ուժերը կան, որովհետեւ դուք մարզն եք մտցրել ձեր օմօն կոչված ավազակներին: Ինքնավար կոչված ազգային մարզում ի՞նչ ունեին նրանք, ինչո՞ւ ոտնահարում են մարզի տիրոջ մարդկային իրավունքները եւ հիմա էլ՝ խորհրդային բանակի ու ներքին զորքերի դաժան համագործակցությամբ:

Այսպես կարելի է մեկ առ մեկ ջնջել Ադրբեջանի ղեկավարի անհիմն հայտարարությունները:

Տեր-Պետրոսյանի պատասխանները, ինչպես միշտ, պատճառաբանված են, տրամաբանված, անխոցելի..., եթե չլիներ վերջինը, որ նրա խաղաղականության ճակատագրական սխալն էր այն ժամանակահատվածում: Ասում էր՝ ադրբեջանական կողմը որոշած ունի Արցախի հայությանն իր հայրենիքից դուրս վանելով հարցը լուծել. «չկան հայեր, չկա եւ խնդիրը»: Դեռեւս ապրիլի 16-ի խորհրդակցությունում Ա. Մութալիբովն իրավապահ մարմիններին՝ ՊԱԿ-ին, ՆԳՆ-ին եւ դատախազությանը կոչ էր արել տեղահանել ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի եւ Գետաշենի ենթաշրջանի բնակիչներին, եթե նրանք չենթարկվեն Ադրբեջանի սահմանադրությանը: Նա համարյա նույնը կրկնեց ապրիլի 27-ին՝ հանդես գալով Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ: Եւ սկսած ապրիլի 19-ից՝ տեղահանությունն արդեն սկսված էր խորհրդային զորքերի անմիջական մասնակցությամբ: Ինչի՞ կհանգեցնի նման խաղաղականությունը»:

Իսկապես, ինչի՞ կհանգեցներ: Տեր-Պետրոսյանն այս հարցը պիտի տար ո՛չ թղթակցին, ո՛չ Մութալիբովին, այլ իրե՛ն, միա՛յն իրեն: Որովհետեւ ինքն էր, որ Մութալիբովին յուրովսանն օգնեց եւ Գորբաչովին ու նրա նազիր-վեզիրներին էլ հրահրեց, որպեսզի

սկսեն ու «հաջողությամբ» վարեն «նման խաղաղականությունը»:

Ապրիլի 16-ին Մութալիբովն իսկապես կոչ էր արել բռնագաղթեցնել հայերին, իսկ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, փոխանակ հակակովաներ փնտրելու, փոխանակ Գորբաչովի ու նրա մատի շարժումով պտտվող ՊԱԿ-ի, ՆԳՆ-ի, դատախազության ղեկավարների հետ լեզու գտնելու եւ արցախահայությանը վերահաս աղետից հեռու պահելու, ճակատամարտի ելավ, ոչ ավել-ոչ պակաս, Գորբաչովի՜ հետ. գրչի մի շարժումով հրամանագիր հրապարակեց Հայաստանի կոմկուսի՝ ԽՄԿԿ այս մի հատվածի, սեփականությունն ազգայնացնելու մասին: Այսքանից հետո ի՞նչ էր սպասում: Որ Գորբաչովը գուրգուրե՞ր իրեն ու հայ ժողովրդին:

Ապրիլի 29-ի գիշերն սկսվեց Գետաշենի ու Մարտունաշենի հերթական, բայց աննախադեպ հրթիռակոծումը Ղուշչի-Արմավիր ու Սարիսու գյուղերում տեղակայված զորամիավորումների կողմից: Առավոտյան զրահամեքենաների ուղեկցությամբ զորքերը շարժվեցին երկու հայկական գյուղերի վրա: Ինքնապաշտպանության ուժերը Մարտունաշենից կրակ բացեցին՝ նպատակ ունենալով կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը: Դրան հետեւեց գյուղի կրակակոծումը հրանոթներից ու գնդացիրներից:

Հենց այդ ժամանակ էլ, ներքին զորքերի ստորաբաժանման հետ միասին, Գետաշեն խուժեցին ադրբեջանական օմօնի եւ հարեւան թուրքի գյուղերի զինված ավազակախմբերը: Գյուղում սկսվեց ջարդ, որին զոհ գնացին 20 հոգի, շատերը վիրավորվեցին: Այս արյունահեղությունը շարունակվում էր մինչեւ օրվա կեսը: Հետո ավազակները 50 հոգու պատանդ վերցնելով եւ տները կողոպտելով՝ գյուղից հեռացան:

Գյուղի ինքնապաշտպաններն էլ հրոսակներից էին պատանդ վերցրել 13 հոգու, եւ սա պատճառ դարձավ, որ առժամանակ մարտը դադարի:

Ապրիլի 30-ին Գետաշենում կատարված վայրագության մասին ռուս ականատեսը հրապարակել է հետեւյալը. «Առավոտյան մոտավորապես ժամը 6-ին, հարյուրավոր տանկերով ու զրահամեքենաներով բանակը հարձակվեց Գետաշեն գյուղի վրա: Մարդիկ կարծեցին, թե դա արվում է իրենց պաշտպանելու նպատակով, սակայն զինվորները, 29 մարդ հավաքելով՝ նրանց տարան գյուղից դուրս, ստիպեցին բերանքսիվայր պառկել գետնին, եւ սկսեցին ոտքերով հարվածել նրանց: Այնուհետեւ ավագ լեյտենանտը մարդկանց հանձնեց ադրբեջանցի օմօնականներին, որոնք ծեծի ենթարկելուց հետո առաջարկեցին նրանց ստորագրել իրենց իսկ կազմած փաստաթղթերն այն մասին, որ, իբր, բնակչությունը համաձայն է կամովին թողնել սեփական տները եւ տեղափոխվել այլ հանրապետություն: Իսկ երբ ծեծված մարդիկ հրաժարվեցին ստորագրել, վերստին ծեծի ենթարկվեցին: Զինվորներն արգելափակեցին բոլոր ճանապարհները, մինչեւ անգամ անտառ տանող արահետները եւ սկսեցին կողոպտել տները...» («PA», մայիսի 4):

Ապրիլի 30-ի վաղ առավոտյան Մարտունաշենն արդեն պաշարված էր խորհրդային զորքերի եւ ադրբեջանական բաշիբոզուկների կողմից: Շրջակայքի բարձունքները նվաճած տանկերն սկսեցին կրակ տեղալ գյուղի վրա: Ուղղաթիռներն էլ երկնքից էին գնդակոծում: Այն ժամանակ գյուղի ինքնապաշտպանների «Արաբո» ջոկատի հրամանատար Սիմոն Աչիկգյոզյանը՝ ֆիդայիների սիրելի «Դեդը», զինվորներին կարգադրեց կազմակերպել բնակչության նահանջը դեպի Գետաշեն, իսկ ինքը, բարձրանալով տներից մեկի կտուրը, փորձեց գնդացրային կրակով ապահովել բնակչության նահանջը: Ասում են՝ կրակում էր ու երգում: Երեւի գիտեր, որ նահատակվելու է: Ուզում էր այնպես գեղեցիկ ապրած կյանքն ավարտել սիրած երգով ու արյունակիցների փրկությանը զոհաբերվելով... Հրանոթի մի արկ ընկավ կողքին, տունը փլվեց: Խիզախ հրամանատարը մնաց փլատակների տակ:

Ականատեսները պատմում են, որ գյուղացիներին Գետաշեն փոխադրելու համար ջոկատի երիտասարդ մարտիկները պատրաստ էին վճարելու իրենց մատաղ կյանքերը: Իսկ գյուղ խուժած նվաճողները՝ զինվոր թե օմօնական, որոշել էին ստվերի տակ թողնել հին ու նոր ժամանակների բոլոր ասպատակիչների դաժանությունները:

Դեպքերի ականատեսը՝ վիրաբույժ Գեւորգ Գրիգորյանը, հետագայում գրել է, որ նոր

ժամանակի ասպատակիչները Մարտունաշեն էին մտել արնածարավ հրեշների պես։ Չճանաչվելու համար՝ ռուս զինվորներն իրենց դեմքերը ներկել էին եւ, օմոնականների հետ միասին, գյուղի մարդկանց կողոպտում էին, գերեվարում, կոտորում։ Վաղ առավոտ էր, եւ «մարդկանց սպանում էին անկողնու մեջ, գլուխները կացնով երկու կես անում, գնդակահարում փողոցում։ Ֆիդայի Թաքուլը կարողանում է մագլցել զրահամեքենայի վրա, գերի վերցնել գործողության հրամանատարին՝ գնդապետ Մաշկովին եւ, մի ձեռքով նռնակը, մյուսով սպայի օձիքը բռնած, պահանջում է օմոնը գյուղից դուրս բերելու հրաման տալ։ Քաջի երկու կողմերում լինում են Հրաչն ու Արթուրը, որոնք չեն ուզում մենակ թողնել իրենց մարտական ընկերոջը։ Մաշկովն օմոնին հրահանգում է հեռանալ։ Թաքուլը սպառնում է պայթեցնել սպային, իրեն էլ հետը։ Այդ պահին օմոնականներից մեկը, հավանաբար ծանոթ լինելով գյուղի փողոցներին, շրջանցում է տներն ու, հայտնվելով տղաների թիկունքում, ավտոմատի համազարկ տալիս երկար։ Թաքուլը քաշում է օղակը, նռնակը պայթում է, բայց ինչ որ հրաշքով սպան կենդանի է մնում ու, զորքի մեջ մտնելով, չքվում գյուղից։ Սրտապնդված ադրբեջանցիները մոտենում են ընկած ֆիդայիներին ու նրանց իսկ զենքի բոլոր փամփուշտները դատարկում սպանված տղաների մարմինների մեջ։

Այս նախճիրից սահմռկած զորքը օմոն-ի հետ հեռանում է՝ թողնելով տասնյակ դիակներ ու վիրավորներ։ Այսպես, գյուղի բնակիչներին փրկելով, զոհվեցին Թաքուլը, Հրայրն ու Արթուրը... Իսկ Վալերի Նազարյանի մայր Անգինը, որ մայրապետ էր հիվանդանոցում, քչերից մեկն էր, որ չէր փախել, օգնում էր վիրավորներին։ Ու հանկարծ ներս են բերում որդու դիակը... Ականջը կտրված, խեղված։ Նույն ժամանակ ֆիդայիները գերի են վերցնում մի ադրբեջանցու եւ, քանի որ գլխին պատռված վերք է լինում, բերում են հիվանդանոց։ Բժիշկն ամենուր բժիշկ է. Սարգիսը վիրակապում է նրան։ Հենց նույն պահին բերում են Թաքուլի, Հրաչի, Արթուրի դիակները։ Ադրբեջանցուն հենց վիրակապարանում էլ գնդակահարում են, դիակը շպրտում փողոց։

Ատելությունն ատելություն է ծնում... «(Գեւորգ Գրիգորյան, Դժոխքից վերադարձ. «Հայություն» թերթ, 1992, փետրվարի 28)։

Գնդապետ Մաշկովին խեղճացրած ֆիդային Թաքուլ Կռփեյանն է եղել, որի սխրագործությունն ու ցավալի նահատակությունը ոգեւորել են նաեւ ոչ հայ մտավորականներին, նրանց հետ էլ՝ Շահումյանի ռուս բարեկամ Կոնստանտին Վոյեվոդսկուն (տե՛ս К. Воеводский, По долинам и по взгоряам, “Про Армениа“, 1992, № 1, էջ 12)։

✧ ✧ ✧

Այդօր ՀՀ ԳԽ-ը վերստին հրապարակեց հայտարարություն, որով հիշեցնում էր ապրիլի 25-ին ընդունած իր որոշումը ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների արտահերթ համագումար հրավիրելու պահանջով, հիշեցնում, որ դրանից հետո վիճակն անտանելի է դարձել, դիմում է աշխարհի պետությունների կառավարություններին, ժողովուրդներին, խնդրում գործադրել միջոցներ, որպեսզի դադարեցվի հայ ժողովրդի դեմ սանձազերծված նոր եղեռնը... Բայց ո՞վ էր լսողը, ո՞վ էր ուշադրություն դարձնողը...

✧ ✧ ✧

Ըստ երեւույթին Ադրբեջանի ղեկավարությունն ու Կենտրոնի ավազակապետները որոշած են եղել ապրիլի 30-ին լուծել Գետաշենի հարցը։ Այդօր տանկերով եւ ուրիշ զրահամեքենաներով, ռազմական ուղղաթիռների ու հրետակոծության խելացնոր դղրդյունի ուղեկցությամբ, Գետաշեն են խուժել նվաճողները։

Վալենտին Օսկոցկին գրի է առել գետաշենցի Էլմիրա Հակոբյանի հետեւյալ վկայությունը. «Քոռանայի, տեսած չլինեի այն, ինչ որ կատարվեց։ Ապրիլի 30-ին գյուղի կենտրոն մտավ մի տանկ։ Տանկերով էր շրջապատված գյուղը բոլոր կողմերից։ Երեւի մտածել են, որ մեր գյուղի բոլոր 2500 բնակիչներն էլ գրոհայիններ են։ Զինծառայողների հետ

էին ադրբեջանցի օմոնականները։ Առաջին վիրավորին, որ իմ հարեւանուհին էր, գտա սարսափելի վիճակում։ Պատառոտված էին շորերը։ Երեւի տանջել ու բռնաբարել էին։ Մի ձեռքը ծանր վիրավոր էր։ Վազեցի բժիշկ Գեւորգի ետեւից, որն ուղղաթիռով նոր էր ժամանել Երեւանից։ Նա եկավ եւ իսկույն էլ որոշեց, որ ձեռքը պիտի կտրել։ Հարեւանուհիս գլուխն էր կոծում, աղաչում-պաղատում. մի ձեռքով ո՞նց պիտի պահեմ երեք երեխաներիս... Բայց վիրաբույժ Գեւորգին պատանդ վերցրին մեր բոլոր տղամարդկանց հետ՝ սկսած 16 տարեկանից... Ծանոթ մի պառավ մնացել էր իր տան շեմին նստած։ Ասում էր՝ պառավ կնիկ եմ, ինձ ո՞վ ձեռ կտա։ Բայց եկան, հենց շեմի վրա էլ գնդակահարեցին։

«Մեր ջահելները զինվորներից պատանդներ էին վերցրել։ Մայոր Կրավցովը պայմանավորվել էր, որ փոխանակումներ անեն։ Հիվանդանոց բերին մեր ազատվածներին՝ կողերը ջարդոտած, ոտ ու ձեռքերը փշրած, ականջները կտրած, աչքերը փորած։ Իսկ 33-ամյա Մեժլում Չիլինգարյանին... կենդանի-կենդանի գլխի մաշկն էին հանել։ Մոսկովյան մի լրագրող տեսավ, գլուխը բռնեց. «Աստվա՜ծ իմ, մի՞թե մեր մարդիկ են արել այս ամենը»։ Եթե ազնիվ մարդ է, կգրի, կպատմի այդ մասին...» (Վալենտին Օսկոցկի. Մենք ի՞նչ չգիտենք Լեռնային Ղարաբաղի մասին. «Ժուռնալիստ», ռուսերեն, 1992, N 11, էջ 14)։

✧ ✧ ✧

Նույն 30-ին ՀՀ ԳԽ-ի լրատվական կենտրոնը հաղորդեց, թե ամսի 25-ից ի վեր ՀՀ ԳԽ-ը պահանջում է հրավիրել ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ եւ քննարկել Արցախի ու հայ-ադրբեջանական սահմաններում տիրող պատերազմական վիճակի հարցը։

30-ի առավոտից ԽՍՀՄ պրեզիդենտը գտնվում էր ԽՍՀՄ Անվտանգության խորհրդի նիստում, եւ երեւի թե այդ պատճառով էլ ՀՀ ԳԽ-ի նախագահն ամբողջ օրվա ընթացքում չկարողացավ կապվել նրա կամ ազդեցիկ ղեկավարներից որեւէ մեկի հետ։ Իսկ դրությունը ծանրանում էր ժամ առ ժամ։ Եթե առավոտյան ներքին զորքերի Բաքվի գնդի ստորաբաժանումները, գնդապետ Մաշկովի գլխավորությամբ, գրավել էին Գետաշենի վրա իշխող բարձունքները, սկսել գյուղի գնդակոծությունը, ապա ժամը 18-ին արդեն սկսվեց նույն զորքերի եւ թուրք օմոնի ուղղակի գրոհը Գետաշենի վրա։ Ժամը 21-ի տվյալներով՝ սպանված էին մեկ տասնյակից ավելի մարդիկ, այդ թվում՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր։ Կային բազմաթիվ ծանր վիրավորներ, շատերին պատանդ էին վերցրել։

Սիրողական կապի վերջին խոսքն է եղել. «Ջարդը շարունակվո՜ւմ է, տալիս ենք նոր զոհե՜ր, փրկե՜ք մեզ»։

Նույն օրվա հաղորդագրության համաձայն՝ լարված էր վիճակը նաեւ սահմանային գոտում. փոխհրաձգություն էր, ադրբեջանական ավազակախմբերը հայկական բնակավայրերի վրա գրոհում էին ներքին զորքերի խմբերի հետ միասին։ Դրությունը ծանր էր Իջեւանի, Նոյեմբերյանի, Գորիսի շրջանների սահմանային մասերում։

Ականատեսների վկայություններ՝ հրապարակված Մերի Յուզբաշյանի եւ Սուսաննա Հարությունյանի կողմից («ՀՀ», 1991, մայիսի 15).

Թամարա Նանյան (Գետաշենի օդանավակայանի աշխատակցուհի).-Ապրիլի 30-ի վաղ առավոտյան խորհրդային բանակի զինծառայողները եւ ադրբեջանական օմոնականներն սկսեցին գյուղի զանգվածային կոտորածը... Ինձ ստիպեցին տան դուռը բացել խուզարկության համար։ Նրանք ներս մտան ու տակնուվրա արեցին ողջ տունը, ջարդեցին ձեռքերն ընկած բոլոր իրերը... Խլեցին դրամը եւ թանկարժեք իրերը, ոչնչացրեցին սննդամթերքի վերջին պաշարները... Լուսամուտից դուրս կրակոցներ լսվեցին (ինչպես ես հետո իմացա, օմոնականները կրակել էին փախչող երեխայի ետեւից)։ Ներսում եղածները մտածեցին, թե մեր տղաներն են կրակում եւ ավտոմատի կրակահերթ բացեցին ինձ վրա։ Ես զգացի, թե ինչպես անզոր կախվեց իմ արնաքաթախ աջ ձեռքը...»։

Էմիլյա Ֆարաջյան (Գետաշենի միջնակարգ դպրոցի մաթեմատիկայի ուսուցչուհի). «Ապրիլի 16-ից գյուղը գտնվում էր չընդմիջվող հեռահար գնդակոծության տակ: Սակայն մենք չընդհատեցինք դասերը... Ապրիլի 29-ի երեկոյան ադրբեջանցիների գնդակոծությունն ուժեղացավ, գետաշենցիները մինչեւ ժամը 4-ը՝ համառորեն պաշտպանվում էին, մինչեւ տանկերի գալը: Գյուղացիները մտածում էին, որ խորհրդային բանակն օգնության է եկել, սակայն երբ տանկերը շրջապատեցին գյուղը, արգելափակեցին գյուղից դուրս տանող բոլոր ճանապարհները եւ փողերն ուղղեցին մեր տների վրա, մենք հասկացանք, որ մի վատ բան է պատրաստվում... Տանը ես 70-ամյա մորս եւ 23-ամյա որդուս հետ էի, տուն մտան մի ռուս կապիտան եւ մոտավորապես 20 օմոնական: Կապիտանը պահանջեց մեր անձնագրերը, հետո սկսեց գոռալ. «Ենթարկվելո՞ւ եք Ադրբեջանի սահմանադրությանը, թե՞ ոչ: Սա ադրբեջանական հող է, եւ դուք պետք է հեռանաք այստեղից: Ուզում եք տները վաճառե՞լ: Այդ բանը երբեք չի լինի...»: Նա մեզ ստիպում էր ստորագրել իրենց կազմած փաստաթուղթը, թե, իբր, մենք կամավոր թողնում ենք Գետաշենը: Հետո սկսեցին տունը կողոպտել, ծեծեցին մորս եւ որդուս, ջարդուփշուր արեցին ամեն ինչ: Ինձ խուզարկեցին, խլեցին 1200 ռուբլի, որը տանն էի պահում: Հետո մեզ տարան այնտեղ, որտեղ հավաքվել էին տղամարդիկ: Նրանց ստիպեցին բերանքսիվայր պառկել հողին եւ սկսեցին նրանց վրա ման գալ: Ինձ էլ էին ստիպում պառկել, սակայն ես հրաժարվեցի: Օմոնականն ասաց, որ կկրակի ինձ վրա: Ես պատասխանեցի՝ թող սպանեն, միեւնույն է, ես չեմ ենթարկվի»:

Արսեն Աբանեսյան (գետաշենցի).-«Ապրիլի 30-ի առավոտյան ժամը 6-ն էր, երբ խճուղու վրա հրացոլք տեսանք: Զրահամեքենաների շարասյուն էր: Ադրբեջանական օմոնը նման քանակությամբ տանկեր, զրահամեքենաներ եւ մարտական տեխնիկա չունի, այդ պատճառով էլ մենք հանգիստ էինք՝ դեռեւս հավատում էինք միութենական բանակի օգնության հեռանկարին: Զրահամեքենաները շրջապատեցին Գետաշենը եւ այն օղակի մեջ առան: Զրահամեքենաների ետեւից հայտնվեցին ներքին զորքերի զինվորները եւ օմոնականները: Մենք 29 հոգի էինք: Լեյտենանտը պահանջեց մեր փաստաթղթերը: Մենք ներկայացրինք: Նա պատռեց մեր անձնագրերը եւ հրամայեց բերանքսիվայր պառկել գետնին: Մեզ ոչինչ չէր մնում անել, բացի հնազանդվելուց: Մեզ վրա հարձակվեցին զինվորները եւ սկսեցին ոտքերով հարվածել: Հետո եկավ բանակի կապիտանը եւ լեյտենանտին դիտողություն արեց. «Սրանով թող օմոնականնե՛րն զբաղվեն...»: Երկու ժամի չափ օմոնականները ծեծեցին մեզ, հետո ավտոբուսով տեղափոխեցին նախկին հայկական, այդ ժամանակ արդեն ադրբեջանցիների զբաղեցրած Կամո գյուղը: Մեզ նորից սկսեցին ծեծել, հետո առաջարկեցին ստորագրել ինչ-որ թղթեր, որոնցում գրված էր, որ մենք համաձայն ենք մեր կամքով թողնել սեփական տները...»:

Այն օրերի ողբերգական վիճակն էր ցույց տալիս մի հեռագիր, որ Երեւան, Մոսկվա եւ այլ կենտրոններ էր հասել SOS-SOS տագնապի կանչով... Սակայն մնացել էր անպատասխան, անուշադրության մատնված, ինչպես մնացած բոլորը, որոնցից արյուն էր կաթում, որոնց մեջ հինավուրց հայկական հերոսական մի շրջանի սիրտը վերջին անգամն էր տրոփում: Ահա՛ այն.

«Հեռագիր Գետաշենից.

Մենք, Ադրբեջանի Գետաշեն եւ Մարտունաշեն երկու հայկական գյուղերի բնակիչներս, թախանձագին խնդրում ենք՝ փրկե՜ք մեր կյանքը: Խորհրդային բանակը ոչնչացնում է մեզ՝ խորհրդային քաղաքացիներիս: Մեզ վրա կրակում են թնդանոթներից, գնդացիրներից եւ ավտոմատներից, գնդակոծում են օդից: Տանկերով տրորում են մեզ՝ մեր տներում եւ բակերում: Ադրբեջանական օմոնականները երեխաներին, կանանց, ծերերին պատանդ են վերցնում, ջարդում են ձեռքերը, ոտքերը, կողերը, արյունլվա են անում դեմքերը, պատին հարվածելով վնասում են երիկամները, գանգամաշկում են, մերկ վիճակում վազեցնում են փողոցով, դանակներով ծակծկում են: Մենք երեք տարի դիմադրում էինք, սակայն բանակի առջեւ անզոր ենք:

Մեր ամուսիններն ի վիճակի չեն մեզ պաշտպանել որսորդական հրացաններով: Զորքը ոչնչացնում է մեզ եւ ստիպում ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, հակառակ դեպքում՝ թողնել հայրենի գյուղերը: Սակայն փախչել էլ չեն թողնում, կրակում են: Մեր տներն ավերված եւ այրված են: Մենք պատսպարվելու տեղ չունենք: Աշխարհի՜ մարդիկ, փրկե՛ք, գոնե երեխաների՜ն փրկե՜ք: Մենք զոհվում ենք տանկերի շրջապատման մեջ եւ արտաքին աշխարհից կտրված:

ՍՈ՜Ս, ՍՈ՜Ս, փրկե՜ք մեզ:

Մայիսի 3, 1991 թ.»:

Մայիսի 1-ին Գետաշենի ենթաշրջանի հայության դեմ ծրագրված գործը մտավ ամենավճռական փուլ. ռազմական գործողությունը, որ ստացել էր «Кольцо» («Օղակ») անունը, այդ օրն էլ սկսվեց: Մեր ձեռքին է գործողության ծածկագրի քսերոպատճենը: Ծածկագիրը կազմվել եւ կիրառման է դրվել մայիսի 1-ին: Այնտեղ գործողության ղեկավարը կոչվում է «Յախտա», գնդապետ Մաշկովը՝ «Զալիվ», գնդապետ Միշինը՝ «Կուրգան»... Ուրեմն, սրանք են հայ մարդկանց այն հոգեառները, որոնց երբեք չպետք է մոռանան գետաշենցի-մարտունաշենցիները:

Նույն օրը Խանլարի շրջգործկոմի նախագահ Ն. Մամեդովի ստորագրությամբ Գետաշենի ու Մարտունաշենի հայերին է ներկայացվել հետեւյալ վերջնագիր-կարգադրությունը.

«Ադրբեջանական հանրապետության Խանլարի շրջանի

Չայքենդ ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչներին.

Համաձայն Չայքենդ ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների բազմիցս արած դիմումների՝ ուրիշ ռեգիոններում մշտական բնակության գնալու վերաբերյալ, Խանլարի շրջգործկոմը երաշխավորում է.

1. Օրենքին խստորեն համաձայն՝ ապահովել անձնական տների, սեփականության վաճառքի փաստաթղթերը եւ դրամական գումարների հանձնումը կազմակերպել առաջին երեք օրվա ընթացքում:

2. ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի միջոցով ապահովվելու է քաղաքացիների անվտանգությունը՝ Ադրբեջանի տարածքով տեղափոխվելիս:

3. Վերը շարադրվածը համաձայնեցված է հանրապետության եւ ԽՍՀՄ ՆԳՄ ղեկավարության հետ»:

Նույն օրը նույն հասցեով մի գրություն-վերջնագիր էլ տարածվել է հանրապետության ՆԳՄ եւ նրան ենթակա հատուկ շրջանի պարետության կողմից: Ահա՛ այն.

«Համաձայն Չայքենդ ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների խնդրանքների՝ Հատուկ շրջանի պարետական ղեկավարությունը երաշխավորում է.

1. Մինչեւ 1991 թ. հունիսի 1-ն ապահովել Չայքենդ ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների անվտանգությունը սեփական տների ու սեփականության վաճառքի փաստաթղթերը ձեւակերպելու ընթացքում:

2. Այդ ժամկետներում էլ ապահովվելու է հիշյալ գյուղերի բնակիչների տեղաշարժերի անվտանգությունն Ադրբեջանի տարածքում:

3. Նշված կետերը համաձայնեցված են ԽՍՀՄ ՆԳՄ եւ հանրապետության ՆԳՄ ղեկավարության հետ:

Հանրապետության ՆԳՄ
մինիստրի առաջին
տեղակալ Ռ. Մամեդով,
ԽՍՀՄ ՆԳՄ դիվիզիայի
հրամանատարի տեղակալ
Ե.Միշին»:

Գետաշենի ու Մարտունաշենի հայ բնակիչները զենքը ձեռքերին կռվում էին հայրենի հողի վրա՝ սեփական օջախներում իրենց ապրելու իրավունքի համար, իսկ ԽՍՀՄ

ՆԳՄ ու հանրապետության պաշտոնյաները նրանց վերագրում են «այլ ռեգիոններում մշտական բնակության փոխադրվելու» զառանցանք, որն, իբր, արտահայտություն է գտել բազմաթիվ անգամներ, եւ սպառնում են դա իրականացնել մեկ ամսվա ընթացքում:

Նույն օրվա երեկոյան Լ. Տեր-Պետրոսյանը ՀՀ հեռուստատեսության «Լրաբեր» ծրագրի թղթակցին տված հայտարարության մեջ նշեց, թե ինքը համոզված է, որ Գետաշենում ու Մարտունաշենում հայ ժողովրդի դեմ գործել է Մոսկվայում, ՆԳՆ-ում նրա զորքերի հրամանատարության (Պուգոյի ու Շատալինի) կողմից մշակված մի ծրագիր, որը գործարք է եղել Մութալիբովի հետ:

«Այսօր ես երկար փորձերից հետո վերջապես կարողացա խոսել պրեզիդենտի հետ... մոտ տաս րոպե,-ասաց Տեր-Պետրոսյանը:- Ես նրան ներկայացրի երեք առաջարկ.

Ա) Անհապաղ դադարեցնել ներքին զորքերի ստորաբաժանումների ամեն կարգի ռազմական գործողությունները ե՛ւ Գետաշենում ու Մարտունաշենում, ե՛ւ Շահումյանում ու Ղարաբաղի շրջաններում:

Բ) Թույլ տալ ուղղաթիռների անարգել թռիչքները դեպի նշված շրջաններ:

Գ) Ոչ մի կերպ թույլ չտալ Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակչության տեղահանություն. դա հղի է շատ լուրջ հետեւանքներով...

Գորբաչովը խոստացավ, որ հարցը կվերցնի իր վերահսկողության տակ եւ անմիջապես կզբաղվի այս առաջարկների իրագործմամբ»:

Այսքա՛ն բան: Դժբախտաբար, չի ասում՝ ինքը հավատո՞ւմ էր Գորբաչովի խոստումին կամ գոնե նախապես համոզվա՞ծ էր, թե իր զրույցը որեւէ դրական արդյունք տալու է, երբ մի քանի օր առաջ ինքն էր արհամարհել Գորբաչովի առաջարկները, եւ սովորական մարդկային հոգեբանության մեր իմացությունը հուշում է, թե Գորբաչովը պիտի ուրախ լիներ, որ առիթ է ստեղծվել արհամարհանքին արհամարհանքով պատասխանելու: Եթե, իհարկե, տեղի ունեցածը չի կատարվել իր իսկ հանձնարարությամբ:

Նույն օրը ՀՀ վարչապետ Վ. Մանուկյանն էլ, ելույթ ունենալով հեռուստատեսությամբ, ներկայացրեց ստացված տեղեկությունները Գետաշեն-Մարտունաշենի մասին, որոնք ողբերգական էին (զոհվել էին մեկ տասնյակից ավելի անպաշտպան բնակիչներ, պատանդ էին վերցվել 50-ը: Բ. Արարքցյանը ռազմական ինքնաթիռով չկարողացավ իջնել Գետաշենում, որովհետեւ այնտեղ տիրություն են անում հակառակորդ ուժերը...): Սակայն իր պարտքն էր համարում ոգեպնդել ունկնդիրներին. «Վիճակը շատ ողբերգական է թվում, բայց ես, ճիշտն ասած, այդպես չեմ գնահատում: Այն, ինչ անում է Գետաշենի ժողովուրդը, հերոսական մարտ է... Եւ գետաշենցիները ցույց են տալիս, թե մեր ժողովուրդը ինչպես պետք է պայքարի իր ամեն մի թիզ հողի, իր արժանապատվության, իր անկախության համար... Գետաշենի պայքարը ոսկե տառերով կգրվի մեր ժողովրդի պատմության էջերում»:

Իսկապե՞ս այդպիսին էր իրադրությունը, նույնիսկ ավելի՞ն էր. «Գետաշենի դեպքերը... ոգեւորիչ են. Խորհրդային Միության զորքը, կատարելով կենտրոնական իշխանության հրամանը, չկարողացավ խաղաղ բնակչությանը տեղահանել եւ չկարողացավ ազատել իր պատանդներին»:

Խոսք չկա, որ Գետաշենն իր պատմության բոլոր շրջաններում տվել է ինքնապաշտպանության, անվեհերության ու հերոսության շատ օրինակներ: Եւ այս օրերին էլ կմնար Գետաշենը, ցույց կտար, որ չի մոռացել թուրքին, թուրքին ու մյուս ասպատակիչներին դաս տալու իր փառավոր հմտությունը: Բայց չէ՞ որ հիմա նրա հարցը լուծել էին Երեւանում, առանց իր կարծիքը հարցնելու: Եւ, դրա հետ միասին էլ, Ալիարակ լեռան տակ, բուն Գետաշենում, նրա ուժերը կազմակերպող չգտնվեց:

Այս դեպքում ո՞ւմ էին պետք խոսքերն ու փուչ գովեստները, որոնցով գետաշենցին երբեք էլ չէր զմայլվի:

Մայիսի 1-ին իրականում շարունակվել էր Գետաշենի ռմբակոծությունը Ղուչի-Արմավիր եւ Սարիսու թուրքի գյուղերի մոտ կանգնած զինվորական ջոկատների հրակետերից: Նախորդ օրը Մարտունաշենի հաշիվը մաքրած լինելով՝ թուրք օմոնականներն ու

հարեւան գյուղերից հավաքված ավազակախմբերը, ներքին զորքերի ու բանակային զորաջոկատների ուղեկցությամբ, մայիսի մեկին մտել էին Գետաշեն եւ սկսել ջարդի, կողոպուտի, ավեր-ավարի մի խառնիճաղանջ, որն աներեւակայելի էր նույնիսկ 1918-20 թթ. թուրք-հայկական արյունալի բախումները տեսած զառամյալ համագյուղացիների համար: Գյուղի ավազակային հարձակման ենթարկված մասում զոհվել էին շուրջ երկու տասնյակ խաղաղ բնակիչներ: Կային մի քանի տասնյակ վիրավորներ: Կողոպտվել, ապա հրդեհի էին մատնվել բազմաթիվ տներ: Իսկ գյուղի մի մասում ինքնապաշտպանները ողջ-ողջ բռնել էին հարձակվողներից տասներեք հոգու եւ նրանց կողմի ղեկավարությանը ներկայացնում էին իրենց պահանջները՝ դադարեցնել բռնությունները ու կողոպուտը, շրջապատում վխտացող պաշտոնյաներին ու ժող. պատգամավորներին բերել, հետները պայմանավորվել, որ խոսեն Կենտրոնի հետ եւ կարգավորեն հարաբերությունները...

Կեսօրվա կողմ Շահումյանի շրջանից ուղղաթիռով Երեւան հասավ Զորի Բալայանը եւ պատմեց, որ զինվորականներն իրենց արգելել են Շահումյանից Գետաշենի ենթաշրջան գնալ: Նույնիսկ թույլ չեն տվել այնտեղի ծանր վիրավորներին փոխադրել Շահումյան, ուրկից էլ ուղղաթիռով՝ Երեւան... Այդ պատճառով էլ վեց անօգնական վիրավորներ մահացել են Գետաշենում:

Երեկոյան դեմ, Գետաշենում պատանդ տված 13 զինվորների դիմաց, զինվորական խմբերն արդեն կալանքի տակ էին առել 53 հոգու եւ սանձարձակ վայրագություններով պահանջում էին մնացածներին... Գյուղացիները խմբերով փախչում էին դեպի մերձակա անտառը՝ իրենց հետ տանելով՝ ինչ որ կարող էին, մանավանդ անկարող ու անօգնական համագյուղացիներին:

Մայիսի 2-ին հրապարակվեց ՀԿԿ Կենտկոմի մի հայտարարությունը, որն ըստ էության պիտի առավել սրեր այդ Կենտկոմի ու ՀՀ ղեկավարության հարաբերությունները:

Նախորդ օրերի դեպքերից ու սպասվող ավելի ծանր հեռանկարից զգաստացած մարդիկ մտածում էին, որ անտեղի ու վտանգավոր ներքին բախումների երկու կողմերն ուշքի կգան, կհրաժարվեն փոխադարձ մեղադրանքներից եւ ուժերը կմիավորեն, կկենտրոնացնեն համազգային աղետին վերջ տալու համար: Դժբախտաբար այդպես չեղավ, եւ դրա մեղքը ոչ միայն ԳԽ-ի ու Մինիստրների խորհրդի ասես ամենուր առճակատում փնտրող վարիչներինն էր, այլեւ ԿԿ Կենտկոմինը: Ի՞նչ էր նրա այս հայտարարության նպատակը: Որպեսզի ցույց տար, որ Կենտրոնը ոչ մի մեղք չունի, եւ հայ ժողովրդի դեմ ծառացած ողբերգական հարցերն արդյունք են միայն ՀՀ իշխանությունների անճարության ու անխոհեմ քաղաքականությա՞ն:

Իրավացի էր նա, երբ հայտարարում էր, թե ՀՀ «իշխանությունները մերժելով Կոմկուսի առաջարկությունը գործողությունների միասնության, հանրապետության հայրենասեր ուժերի համախմբման վերաբերյալ, այս օրհասական օրերին բռնեցին Կոմկուսին մեկուսացնելու, քաղաքական ասպարեզից հեռացնելու վտանգավոր ուղին»:

Այո՛, միանգամայն իրավացի դիտողություն մի գործողության մասին, որը, ինչքան էլ ճիշտ ու տրամաբանական առհասարակ, ժամանակավրեպ էր եւ միայն տեղիք էր տալիս նոր բարդությունների:

Սակայն ինչպե՞ս ընդունենք այս մի՛ դիտողությունը. «Իշխանությունների քայլերն ունեն միայն մեկ բացատրություն՝ Կենտրոնի հետ իրենց ծայրաստիճան վտանգավոր բնույթ ստացած առճակատման մեջ ներքաշել Հայաստանի Կոմկուսին, հասարակական լայն շրջաններում տպավորություն ստեղծել, թե Կոմկուսի ունեցվածքն ազգայնացնելու պատճառով էլ կենտրոնը Հայաստանի հանրապետության դեմ գործողությունների է դիմել:

Դա բացահայտ կեղծիք է» («Հ», 1991, մայիսի 2):

Այստեղ ոչ մի կեղծիք էլ չկա: Ուրիշ բան, եթե գրեին, թե մեր գույքի ափալ-թափալ ազգայնացումը՝ Գորբաչովի կողմից միայն այդպիսի պատասխանի էր արժանանալու, եւ դուք ա՛յդ պետք է հասկանայիք: Եթե չեք հասկացել, կնշանակի՝ մեղմ ասած, խելոք

քաղաքագետներ չեք: Իսկ եթե հասկանում էիք, գիտեիք եւ, այդուամենայնիվ, գնացիք ձեր այդ քայլի՞ն... Բայց չէ՞ որ սա էլ արկածախնդրություն է: Այդ ո՞նց է լինում, որ կարողանում եք ժողովրդի, տվյալ դեպքում՝ Արցախի, Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի հայության ճակատագիրը խաղատախտակի վրա դնել միայն նրա համար, որ ձեր մտքով անցել է օր առաջ տեր դառնալ Հայաստանի ամենահարմարավետ վարչական շենքին...

Հետաքրքիրն այն է, որ Կոմկուսի Կենտկոմը զարմանում էլ էր իր դեմ ելած ուժի վարք ու բարքից. հայտարարության վերջին մասն ասում է. «Հանրապետության իշխանության մարմինները մայիսի 1-ին Կոմկուսի Կենտկոմին, քաղկոմ-շրջկոմներին դուրս քշելով իրենց զբաղեցրած շենքերից, սպասվող աղետն ավելի անկասեցնելի դարձրին, եւ դա այն դեպքում, «Երբ Կոմկուսը պատրաստակամություն էր հայտնել բանակցություններ վարել եւ ժողովրդի համար ճակատագրական այս պահին խուսափել հանրապետությունում ավելորդ լարվածություն ստեղծելուց»:

Մի՞թե միայն «հանրապետությո՛ւնում... լարվածություն ստեղծելուց»: Իսկ անուղղելի համառության մատաղ տալիք Գետաշենն ու Մարտունաշենը, Շահումյանի ու Հադրութի պարպվելիք գյուղե՞րը:

Հայաստանի նոր կառավարությունը Կոմկուսի հետ վարվում էր կոմկուսավարի: Վերջինս չէ՞ր հիշում, թե ինքն ինչպես էր զավթել ուրիշների ունեցվածքը, եղած-չեղածը եւ տերերին էլ ոչնչացրել... Եւ այն ե՞րբ է եղել, որ նա համաձայներ իր վարքը մեղմացնել՝ որեւէ մեկի բանակցություններին ընդառաջելով:

Մայիսի 2-ին հրապարակվեց ՀՀ Գխ-ի հայտարարությունը, որ պարունակում էր դժգոհություն ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ գումարելու մասին իր առաջարկը մերժելու առթիվ, հաղորդում, որ Կենտրոնն ու Ադրբեջանը ագրեսիա են սկսել հայ ժողովրդի դեմ, ուստի ՀՀ Գխ-ը գտնում է, որ այս վիճակի համար պատասխանատու են «ԽՍՀՄ պրեզիդենտը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը, ԽՍՀՄ Պաշտպանության եւ Ներքին գործերի նախարարությունները, ԽՍՀՄ Պետական անվտանգության կոմիտեն»:

Հայտարարությունը փակվում էր տիեզերական մի կոչով՝ «աշխարհի ժողովուրդներին, պետությունների պառլամենտներին եւ կառավարություններին, միութենական հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներին, բարի կամքի տեր մարդկանց՝... բոլոր ջանքերը գործադրել հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ագրեսիվ գործողությունները դադարեցնելու համար»:

✧ ✧ ✧

Այդօր հրապարակվեց նաեւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ուղերձը Գորբաչովին: Այնտեղ հայոց հոգեւոր հայրը հիշեցնում էր, թե նա անցյալ տարվա հոկտեմբերի 2-ին անձամբ իրեն ընդունելով, հուսադրիչ վերաբերմունք է ցուցաբերել, սակայն այնպես էլ չվերահաստատվեցին տեղական իշխանություններն Արցախում, իսկ այսօր Գետաշենում ու հարեւան հայկական բնակավայրերում «հայերն իրենց բազմադարյան հայրենիքից բռնի տեղահանման ու բնաջնջման սպառնալիքի տակ են գտնվում»:

Վերստին շեշտելով իր խորին մտահոգությունն Արցախի, Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի համար, Վեհափառ հայրապետը դիմում էր չեղած բաների՝ Գորբաչովի խղճի ձայնին ու պրեզիդենտական արդար խոսքին:

Այդ օրը, երեւի ուշադրությունը հիմնականից՝ Գետաշենի ենթաշրջանում կատարվող հրեշավոր գործողություններից շեղելու համար, մեր հակառակորդները դրությունը լարել էին ամենուրեք. Խոջավենդից գնդակոծում էին Մարտունին, օմոնականները շրջափակել էին Սեյսուլանն ու Յարըմջան: Անհանգիստ էր դրությունը նաեւ Հադրութի շրջանում: Սակայն հայերը կրավորական դերում չէին այս խառնակչություններում: Ֆիզուլիից Տողի վրա գնացող երկու ադրբեջանցիներ սպանվեցին, մեկն էլ մահ գտավ Չլդրան գյուղի մոտ, երբ հարձակում էր եղել կաթնապրանքային ֆերմայի վրա:

Դրությունն անհանգիստ էր նաեւ ՀՀ սահմանային շրջաններում՝ Գորիսում, Կապանում, Նոյեմբերյանում ու Իջեւանում:

Եւ, այսքանի կողքին, արդեն հայտնի էր՝ ի՛նչ է կատարվել Գետաշենում ու Մարտունաշենում, ու Հայաստանի կառավարության մարմինները միայն արձանագրում էին տեղի ունեցածը, ցավակցում սպանվածների ու վիրավորների հարազատներին, խոստանում գործադրել «ամեն ջանք Արցախի ու հարակից հայկական շրջանների հայ բնակչության իրավունքները պաշտպանելու համար» (ՀՀ Գխ-ի Նախագահություն, ՀՀ Նախարարների խորհրդի Նախագահություն):

Իսկ Կոմկուսը, նրա ակտիվը եւն դեռեւս ժողովներ էին գումարում: Դիմում հղեցին Գորբաչովին, նույնիսկ հանձնաժողով կազմեցին՝ ԿԿ առաջին քարտուղար Ս. Պողոսյանի գլխավորությամբ, որպեսզի այն Մոսկվա գնա, բանակցություններ վարի Գորբաչովի հետ՝ պահանջելով ապաշրջափակել Շահումյանի շրջանն ու Գետաշենի ենթաշրջանը, վերադարձնել Արցախի խաղաղությունը, այնտեղ վերականգնել իշխանության մարմինները:

Եւ կոմկուսի Կենտկոմը միաժամանակ չէր մոռանում դատապարտել իր սեփականության վրա պարզված կառավարական ձեռքը. ընդունեց որոշում այն մասին, որ չի ճանաչում ՀՀ Գխ-ի ու Մինիստրների խորհրդի որոշումները, խոստանալով այդ հարցին (կուս Կենտկոմի սեփականությունից ուրիշ մարմինների բաժին հանելուն) անդրադառնալ, երբ բեկանված կլինեն հիշյալ որոշումները:

Աղմկոտ ցույցեր ու ժողովներ էին գումարվում Երեւանում, հանրապետության մնացած բնակավայրերում: Դիմումներ, բողոքի նամակներ ու հեռագրեր էին հղվում Մոսկվա, երկրի ղեկավար Գորբաչովին, հայոց ողբերգության հետ առնչվող մյուս ղեկավարներին...

Օրվա վիճակն ամենից ցայտուն արտահայտվել է մի փաստի մեջ. երեկոյան Մոսկվայում ՀՀ մշտական ներկայացուցիչ Ֆելիքս Մամիկոնյանին զանգել է ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի հրամանատար գեներալ-գնդապետ Շատալինը եւ սպառնացել, թե հայերը պետք է դադարեցնեն իրենց բողոքներն ու ավելորդ աղմուկը՝ չմոռանալով, որ Հայաստանի ատոմակայանը գտնվում է ԽՍՀՄ ՆԳՄ հսկողության տակ:

Այսինքն՝ դուք բողոքելու իրավո՛ւնք անգամ չունեք:

Ոչինչ չէր ազդում պատերազմի սանձերն իրենց արյունոտ ձեռքերում պահող քուրմերի վրա, ո՛չ բողոքը, ո՛չ անեծքը, ո՛չ աղերսանքը: Մեռնող ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումում Լյուդմիլա Հարությունյանը հենց նրանց էր դիմում. «Հենց այս րոպեներին հայկական Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերում մղվում են արյունահեղ մարտեր: Պլենումի դահլիճում նստած են մարդիկ, որոնք իրենց ձեռքերում են պահում դրանց կառավարման լծակները: Հենց այս պահին բռնագաղթի է ենթարկվում երկու հայկական գյուղերի բնակչությունը: Այդ ընթացքի լծակները նույնպես գտնվում են այս դահլիճում նստած մարդկանց ձեռքերում: ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը կարող է լիակատար իրավունքով նրանց հարցնել. «Ե՞րբ վերջապես կավարտվի պատերազմը եւ խաղաղություն կհաստատվի այդ տարածքում: Այդ հարցն այլեւս չի կարող մնալ անպատասխան: Սակայն կուսակցությունը նույնպես չի ուզում այդ հարցը տալ: Բայց ես չեմ կարող չհարցնել ղարաբաղյան դրամայի հերոսներին. «Ինչքա՞ն կյանքեր են անհրաժեշտ դեռեւս, որպեսզի կշտացնեք պատերազմի մողոքին ԼՂԻՄ-ում»:

Մայիսի առաջին օրերին, որքան էլ ցավալի, վերջնականապես լուծվում էր Գետաշենի ու Մարտունաշենի պարպումն իրենց հայ բնակիչներից, եւ տագնապը պաշարել էր ամբողջ հայ ժողովրդին, նրա ղեկավարներին, հասարակական ու քաղաքական բոլոր կազմակերպություններին: Բողոքի ու դատապարտումի, օգնության ու պաշտպան կանգնելու կոչեր, դիմումներ, ուղերձներ ու հայտարարություններ էին հղվում այս ու այնտեղ, դարձյալ ԽՍՀՄ ղեկավարությանը, «եղբայր» հանրապետություններին, աշխարհի պետությունների ու միջազգային տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարներին... Այսպե՛ս.

Ամենայն հայոց վեհափառ հայրապետը, երեւի հույսը կտրած Գորբաչովի չունեցած բարությունից, հեռագիր հղեց Հռոմի պապին, Անգլիայի եկեղեցու առաջնորդին, Ամենայն Ռուսիո պատրիարքին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղարին, Եվրոպայի եկեղեցիների կոնֆերանսի գլխավոր քարտուղարին՝ նրանց ուշադրությունը հրավիրելով հայոց դեմ սանձազերծված նոր չարագործության վրա, խնդրելով նրանց քրիստոնեական եղբայրական աջակցությունը հայոց այս փորձության ժամին:

Նման մի դիմում էլ հայ գրողները գրեցին աշխարհի իրենց գրչակից եղբայրներին:

Հետաքրքիր էր ՀԿԿ Կենտկոմի որոշումը, որով կենտկոմի առաջին քարտուղար Ստեփան Պողոսյանի գլխավորությամբ ստեղծվում էր հանձնաժողով՝ Մ.Գորբաչեւի հետ բանակցելու եւ մեր սրտի ուզած «համապատասխան միջոցները ձեռնարկելու համար»:

Իսկ ԳԽ-ի եւ Նախարարների խորհրդի նախագահությունները մայիսի 2-ին ընդունեցին հայտարարության պես մի բան, որով, հավանաբար, ավարտված համարելով Գետաշենի ու Մարտունաշենի չարչարանքի շաբաթը, «արժանին մատուցելով նրանց «հերոսական բնակչությանը, խորապես ցավակցում էին զոհվածների ընտանիքներին ու հարազատներին», ապա «հավաստիացնում, որ կգործադրեն հնարավոր ամեն ջանք Արցախի եւ հարակից շրջանների հայ բնակչության իրավունքները պաշտպանելու համար»:

Իրավունքները ոչնչացել էին, սրանք նոր միայն նրանց պաշտպանությունն էին խոստանում:

Մայիսի 3-ին, Մ. Գորբաչովի հետ ունեցած հանդիպումից ու զրույցից հետո, Լ.Տեր-Պետրոսյանը Մոսկվայում ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունում արտասահմանյան ու խորհրդային թղթակիցների հետ հանդիպելով, պատմեց զրույցի նյութ եղած էական հարցերի, Լեռնային Ղարաբաղի եւ հարակից շրջանների հայության համար ստեղծված ողբերգական վիճակի մասին: Այդ շրջանների հայ բնակչության դեմ ծավալված բռնությունների համար մեղադրելով Կենտրոնին, նա սպառնաց դատ բաց անել Պաշտպանության մինիստր Յազովի, ՆԳՆ մինիստր Բորիս Պուգոյի եւ նրա տեղակալ գեներալ Շատալինի դեմ:

Տեր-Պետրոսյանի պատասխանների մեջ, Ղարաբաղում ծավալված գործողությունների համար բացահայտ մեղադրանքներ կային նաեւ երկրի պրեզիդենտի բռնած դիրքի դեմ: Այդ պատճառով էլ, հարցազրույցին վերաբերող հաղորդման մեջ «Նեզավիսիմայա գազետան» գրել է. «Նորից ու նորից հարց է ծագում՝ այս երկրում ո՞վ է որոշումներ ընդունում: Ո՞վ է թույլ տվել այսքան լայնամասշտաբ գործողությունը: Ինչպիսի՞ն է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դիրքը: Եւ առհասարակ այդ խորհուրդն ունի՞ որեւէ դիրք երկրում ռազմական ուժերն օգտագործելու վերաբերյալ.

«Գորբաչովը շատ անգամներ է դուրս պրծել ազգամիջյան բախումների համար պատասխանատվությունից: Բայց դա չի կարող անվերջ շարունակվել: Գորբաչովը կա՛մ, վերջապես, կպատժի մեղավորներին, որոնք, վրիժառության համար, կհաստատեն նրա մասնակցությունն այդ տիպի անցյալ դեպքերին, կա՛մ նորից նրանցից կհեռացնի դատաստանի սպառնալիքը եւ դրանով իսկ վերջնականապես կվարկաբեկի իրեն» (թերթի 1991 թ. մայիսի 4-ի համարը):

✧ ✧ ✧

ՀՀ լրատվական մարմինները տեղեկացնում էին, որ մայիսի 3-ին ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը մեկ ու կես ժամ տեւողությամբ հանդիպում է ունեցել ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Միխայիլ Գորբաչովի հետ:

Երկու օր հետո, արդեն Երեւանում ինքը՝ Տեր-Պետրոսյանը, հաղորդեց, որ հանդիպմանն ինքը պնդել է, որպեսզի դադարեցվի գետաշենցիների ու մարտունաշենցիների բռնագաղթեցումը, որը շարունակվելու դեպքում «շատ լուրջ քաղաքական հետեւանքներ կարող է ունենալ»: Նա տեղեկացրեց նաեւ, որ հեռախոսով կապվել է Ռուսաստանի պրեզիդենտ Ելցինի հետ, պատմել Գետաշենի ենթաշրջանում տեղի ունեցող վայրագու-

թյունների մասին, բացատրել, որ այնտեղ էլ կատարվում է նույնը, ինչ Սումգայիթում ու Բաքվում է եղել, տարբերությունն այն է լոկ, որ վերջին դեպքերին եռանդագին մասնակցում են խորհրդային զորքերը: Ելցինը, ըստ Տեր-Պետրոսյանի հաղորդածի, լրջորեն արտահայտել է իր անհանգստությունը, խոստացել, որ կհետեւի դեպքերի ընթացքին, ապա հավաստիացրել, թե այդ վայրերը կուղարկի իր Գերագույն խորհրդի հատուկ մի հանձնախումբ՝ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւի ղեկավարությամբ («Հ», մայիսի 7):

Գորբաչովի հետ ունեցած հանդիպումից մի քանի օր անց Տեր-Պետրոսյանը հրապարակեց մի գրություն, որի մեջ նշվում էր իր ներկայացրած պայմանները «հանդիպման արձանագրության ձեր առաջարկած նախագծի» վերաբերյալ: Այսինքն՝ Գորբաչովը հանդիպման արդյունքը նշանավորող արձանագրության նախագիծ առաջարկած է եղել, եւ մեր նախագահը, երեւի թե չընդունելով կամ պակասավոր համարելով այն, տվել է իր առաջարկությունները, որոնցով, ըստ իրեն, «կոնֆլիկտի լուծման խնդրում դրական արդյունքների կարելի է հասնել»:

Այդ պայմաններն են.

«1. ԽՍՀՄ սահմանադրությանը համապատասխան՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտը ձեռնարկում է բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ապահովելու Ադրբեջանական ԽՍՀ Գետաշեն եւ Մարտունաշեն գյուղերի բնիկ բնակչության անվտանգությունը եւ երաշխավորում, որ այդ բնակչությունը չի կարող տեղահանվել ոչ մի պարագայում:

2. Ապահովվում է սննդամթերք, դեղորայք եւ բուժօգնություն ցույց տալու համար մասնագետներ փոխադրող ուղղաթիռների անարգել վայրէջքը:

3. Գետաշեն եւ Մարտունաշեն բնակավայրերն ընդգրկվում են Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանի կազմի մեջ, միաժամանակ դրանց (իմա՝ Շահումյանի շրջանի եւ Գետաշենի ու Մարտունաշենի.-Բ.Ու.) վրա տարածվում է ԼՂԻՄ-ի հատուկ շրջանի պարետի լիազորությունները»:

Չորրորդ կետը խոստանում է հայկական կողմի զինված դիմադրությունը դադարեցնելու մասին, եթե, իհարկե, վերոհիշյալ պայմաններն ընդունվեն եւ իրականացվեն:

Գրությունն ունի եւ ծանոթություն, որի մեջ Տեր-Պետրոսյանը տարակուսանքով նշում է, թե Գորբաչովի առաջարկած նախագծի մեջ «Մարտունաշեն գյուղն ամենեւին չի հիշատակվում: Արդյո՞ք դրանից պետք է այն հետեւությունն անել, թե Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանի Մարտունաշեն գյուղն այլեւս գոյություն չունի» («Հ», մայիսի 7):

Ուրեմն, մեր նախագահը տեղյակ է՞լ չէր՝ այդ օրերին Մարտունաշենը գոյություն ունե՞ր, թե՞ ոչ:

Ինչ որ է, այս գրությունը վկայում է, որ Տեր-Պետրոսյանը դեռեւս հույսեր էր կապում Կենտրոնի ու նրա ղեկավար Գորբաչովի հետ եւ ջանում էր բարեկիրթ քաղաքական հարաբերություններով հասնել հաջողության: Բայց մեկ էլ նույն ամսի 6-ին (գուցե հենց նախորդ փաստաթղթի շարադրման օրը) հրապարակվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին ուղղած դիմումը, որով տագնապ էր արտահայտվում, թե «Հայաստանի դեմ ներկայումս հրահրվող սադրանքները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ ամեն միջոց կգործադրվի խափանելու Հայաստանի հանրապետության հանրաքվեն» եւ խնդրվում է, որպեսզի ՄԱԿ-ն իր դիտորդներն ուղարկի հանրաքվեին(անդ):

Ես դիվանագետ չեմ եւ երբեք չեմ էլ հավակնի այդ բնագավառին վերաբերող որեւէ հարցի պատասխանել՝ կարծելով, թե իմ խոսքը ճշմարտություն է: Սակայն նման դեպքերում ինքս ինձ հարց եմ տալիս՝ մի՞թե սա է դիվանագիտության այն լեզուն, որն էլ, իբր, նրա համար է, որպեսզի թաքցնի տիրոջ մտքերը:

Մայիսի 4-ին Գետաշենից երեք ուղղաթիռներ վիրավորներ ու երեխաներ տեղափոխեցին Ստեփանակերտ, եւ սա սկիզբն էր ահավոր բռնագաղթեցման:

Երեկոյան լրատվական միջոցներով հաղորդում էին, որ Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանների ծայրամասերից բռնագաղթեցումը հիմնականում կատարվում է ռազմական ուղղաթիռներով: Նախ ռմբակոծում ու գնդակոծում են խաղաղ, անպաշտպան

բնակավայրերը, ապա այնտեղ վայր է իջնում ռազմական ուղղաթիռը, առաջարկում իր ծառայությունը. «Ո՞ւր կուզենաք փոխադրվել»: Խոսք կար դեպի Զանգեզուրի գյուղերն այսպիսի բեռներով ուղերթ կատարած ուղղաթիռների մասին:

Այս օրվա ընթացքում Երեւանի «Էրեբունի» օդանավակայանում ռազմական ուղղաթիռներով վայրէջք են կատարել դեսանտայիններ, իրենց իսկ հայտարարությամբ՝ ռազմական ուղղաթիռների պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով: Իսկ գիշերը հայտնի դարձավ, որ ռազմական ուղղաթիռներով զինական մի շարք կազմավորումներ են իջել նաեւ հայ-ադրբեջանական սահմանի ամբողջ երկարությամբ:

4-ը բեկումնային օր էր ոչ միայն Արցախի, Շահումյանի ու Գետաշենի, այլեւ հայ-ադրբեջանական սահմանային ամբողջ գոտու համար: Սահմանամերձ հայկական գյուղերը ռմբակոծվում էին, ենթարկվում տանկերի ու տարբեր զրահամեքենաների հարձակումներին: Սովորական էր դարձել խաղաղ բնակիչների առեւանգումը:

Գորիսից ստացված հաղորդման համաձայն՝ 4-5-ին Կոռնիձոր գյուղից առեւանգվել են 11 մարդ, որոնցից 9-ը՝ միլիցիայի աշխատողներ, երկուսը՝ տեղական խորհրդի անդամներ: Գերի են վերցվել նաեւ Գորիսի հեռուստատեսային աշտարակի մի քանի աշխատակիցներ: Նոյեմբերյանի շրջանի Ոսկեպար գյուղը եւ գյուղամերձ ճանապարհները չդադարող ռմբակոծությունների ու գնդակոծությունների են ենթարկվել հարեւան ադրբեջանական Ասկիփարա, Մազամլու եւ Խերըմլու գյուղերում տեղակայված խորհրդային զորքերի ու օմօնի ավազակախմբերի կողմից: Ոսկեպարի ճանապարհի ռմբակոծությամբ կործանվել է մի ավտոբուս, որը գյուղ էր տանում միլիցիայի 11 աշխատողների: Բոլոր տասնմեկն ու վարորդը զոհվել են ռմբակոծության, ապա եւ դրան հետեւած ուղիղ գնդակոծության հետեւանքով:

Մայիսի 5-ին Ինեսա Բուրկովան, ռուս գրողն ու հասարակական գործիչը, որ այս չորս տարիներին Արցախում էր եղել պարբերաբար, հատկապես նրա դժվար օրերին, Գետաշենի ողբերգության ականատեսն էր, ահա թե հեռագրով ինչպիսի խոսք հղեց իր հայրենակիցներին, աշխարհի բարի հոգիներին, մարդկության խղճին:

«... Խորհրդային բանակի զորամասերը, ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի ստորաբաժանումները, ադրբեջանական օմօնականները ոչնչացրին Մարտունաշեն գյուղը,- գրում էր Բուրկովան:- Վերակառուցման Խատինն է սա: Փրկվել եւ առայժմ ողջ են շատ քիչ մարտունաշենցիներ: Սրանք էլ փախել են Գետաշեն, ուր դարձյալ պաշարված են դահիճների կողմից, կամ անտառում են պատսպարվել, ուր օմօնականներն են որսի ելել եւ ավտոմատային կրակահերթերով սանրում են անտառը: Մեկը կնոջն ու չորս երեխաներին է կորցրել, մյուսը՝ ամուսնուն, երրորդը՝ հարազատներին: Բոլորն իրենց փոքր հայրենիքն են կորցրել: Կորցրել են եւ սերը Մոսկվայի, Խորհրդային բանակի, ամեն խորհրդայինի հանդեպ: Բոլորն անիծում են Գորբաչովին, նրանց հետ էլ՝ ի՛նքս:

Ես՝ ռուս գրողս, դիմում եմ բոլորին, ում խիղճը դեռ ողջ է. զարթնե՛ք: Ես ձեզ դիմում եմ, Սվյատոսլավ Ֆյոդորով, Ֆյոդր Բուրլացկի, Դմիտրի Լիխաչով, Անատոլի Կարպով, Ալբերտ Լիխանով: Մոռացե՛ք հեռուստամարաթոնների ու գովազդերի մասին, մարդու կյանքի պաշտպանության համար ոտքի հանե՛ք ձեր՝ մարդու իրավունքների, խաղաղության, մշակույթի, մանկական ընկերություններն ու հիմնադրամները: Անհապաղ բախե՛ք կրեմլյան դռները:

Ես դիմում եմ զինվորների մայրերին՝ ձեր որդիներին արգելե՛ք կրակել բոլոր տարիքի երեխաների, նրանց հայրերի ու մայրերի, պապերի վրա:

Ես դիմում եմ բոլոր ժողովրդավարներին, արմատականներին, ազատականներին՝ վե՛րջ դրեք արյունալի բռնակալությանը:

Ես դիմում եմ հայ Սփյուռքին՝ անմիջապես բախե՛ք Բուշի, Միտերանի, ՄԱԿ-ի, Եվրախորհրդարանի դռները: Եթե չլսեն ձեզ, ձեր պատմական հայրենիքը ֆիդայիներ ու զենք ուղարկեցե՛ք: Այստեղ 15 թվականն է: Սա ասում եմ ես՝ ո՛չ հայուհիս:

Ես չեմ դիմում ԽՍՀՄ զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարին, պաշտպանության կոմիտեի նախագահին, խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր

Միխայիլ Գորբաչովին: Չեմ դիմում Յազովին, Պուգոյին, Ասադովին: Անօգուտ է: Նրանք մարդկության թշնամիներն են, խուլ են, երկաթ հագած:

Խաղաղ բնակչության հանդեպ արյունալի հաշվեհարդարի կազմակերպիչների նկատմամբ ես միջազգային դատ եմ պահանջում:

ԻՆԵՍԱ ԲՈՒՐԿՈՎԱ.
մայիսի 5-ի առավոտյան
ժ. 10.
հաղորդում եմ
իրադրության վայրից»:

Մայիսի 5-ին Արտակարգ իրավիճակի հանրապետական խորհրդի նիստում Լ.Տեր-Պետրոսյանը հաղորդում արեց ամսի 3-ին Գորբաչովի հետ ունեցած մեկուկես ժամվա զրույցի մանրամասնությունների վերաբերյալ եւ նորից պատմեց, որ Բ. Ելցինի հետ էլ հեռախոսազրույց է ունեցել, եւ Ռուսաստանի ղեկավարը խոստացել է ուշադրությամբ հետեւել ծավալվող իրադարձություններին ու, իբրեւ առաջին գործնական քայլ, Հայաստան ու Ադրբեջան գործուղել իր հանրապետության ԳԽ-ի մի հանձնաժողով՝ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւի գլխավորությամբ:

Նիստի վերջում հենց նոր Երեւան ժամանած ՌԽՖՍՀ ԳԽ-ի պատգամավոր Անատոլի Շաբադը պատմեց Ռուսաստանի խորհրդարանի այդ հանձնաժողովի նպատակներն ու ծրագրերը:

✧ ✧ ✧

Նույն օրը հրապարակվեց նաեւ Հայաստանում ապրող ռուսների մի խումբ ներկայացուցիչների (36 ստորագրությամբ) դիմումը ռուս ժողովրդին: Վկայակոչվում էին ականատեսների պատմածները ռուս զինվորության գործադրած բռնությունների ու չարագործությունների մասին, ապա կոչ էր արվում. «Ռուս մարդիկ, մենք անձնական պատասխանատվություն ենք կրում հայերի ցեղասպանության եւ տեղահանությունների համար: Դրանք իրականացվում են ռուս զինվորների ձեռքով, զենքով, կազմակերպվում են ռուս քաղաքական գործիչների կողմից, ապա աղավաղ ձեւով տարածվում երկրի ու աշխարհի հանրությանը՝ ռուս լրագրողների միջոցով... Ռուսաստանի յուրաքանչյուր քաղաքացի, յուրաքանչյուր մեծ կամ փոքր կոլեկտիվ պետք է բողոքի ձայն բարձրացնի այս ամենի դեմ, որպեսզի հաղթի արդարությունը»:

Մայիսի 6-ին ՀՀ ԳԽ-ը հրապարակեց հայտարարություն, որով ԽՍՀՄ Ներքին գործերի ու Պաշտպանության նախարարությունների ղեկավարների երկու օր առաջ (մայիսի 4-ին) արած համատեղ հայտարարությունը գնահատեց իբրեւ խոստովանություն, որ նրանք երկուսն էլ մասնակցություն ունեն հայության բռնի տեղահանություններին, զինվորականների ու ներքին զորքերի ջոկատները հենց իրենք են դրել Ադրբեջանի տրամադրության տակ, իսկ Հայաստանում տեղակայված զորամիավորումներին կարգադրել են կաշկանդած պահել հայ պաշտպանվողներին:

Հայտարարության վերջում էլ խրոխտ խոստումն էր «հայ ժողովրդի դեմ ձեռնարկվող ցանկացած ոտնձգությանը դիմակայելու իր վճռականության» մասին:

Նույն օրը ԳԽ-ը հրապարակեց նաեւ իր դիմումը հայ ժողովրդին, որով ներկայացվում էր դրության ամբողջ լրջությունը, այն հաղթահարելու համար անհրաժեշտ կազմակերպվածությունը, ուժերի համախմբումն ու միասնությունը... Նշվում էր նաեւ, որ «Այս ճգնաժամային պահին ներքին անկազմակերպվածությունը, խուճապը, խմբային ու կուսակցական եսակենտրոն նկրտումները կարող են ապակայունացնել իրադրությունը եւ հարվածել Հայաստանի պետականությանը»:

«Կուսակցական եսակենտրոն նկրտումնե՞րը»: Ի՞նչ պետք էր հասկանալ այս ընդհա-

նուր խոսքի տակ։ Արդյոք ո՛չ այն, ինչ երկու շաբաթ շարունակ իրենք էին գործադրում՝ կոմկուսը փողոց շպրտելու համար։

Հրապարակվեց նաեւ ԳԽ-ի դիմումը ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովին։ Այս փաստաթուղթը եւս ներկայացնում էր Հայաստանի ու Արցախի դեմ Կենտրոնի սանձազերծած լայնամասշտաբ պատերազմը, որին զոհ են գնում խաղաղ ու անմեղ մարդիկ, կործանվում են բնակավայրերը։ Եւ այս անմարդկային չարագործությունների նպատակն է՝ իրենց բնաշխարհից բռնագաղթեցնել Արցախի ու հարեւան շրջանների հայերին, եւ տապալել Հայաստանում սկսված ու հաջողությամբ իրականացվող անկախության գործը։

«Գտնելով, որ դեպքերի նման զարգացումը թելադրում է ՄԱԿ-ի միջամտության անհրաժեշտությունը,-ասվում էր դիմումի վերջում,-ՀՀ ԳԽ-ը դիմում է Ձեզ՝ խնդրանքով, որպեսզի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի դիտորդներ ուղարկեք՝ իրադրությանը տեղում ծանոթանալու եւ համապատասխան հետեւություններ անելու նպատակով»։

✧ ✧ ✧

Մայիսի 6-ին, վերջապես, ԽՍՀՄ ԳԽ-ը բարեհաճեց զբաղվել Անդրկովկասում (ոչ թե հայ-ադրբեջանական գոտում, այլ Անդրկովկասում), տիրող լարված իրադրությամբ, եւ Ան. Լուկյանովը հայտարարությունների համար ձայն տվեց հայ պատգամավոր Ն.Ա. Գրիգորյանին ու թրքուհի Է. Կաֆարովային։ Գրիգորյանը նկարագրեց վիճակը, արյունահեղությունն ու բռնագաղթը՝ այդ ամենի մեղքը բարդելով ԽՍՀՄ ներքին զորքերի ու ադրբեջանական օմօնի վրա։ Կաֆարովան էլ, իրենց սովորության համաձայն, ստեղծված մթնոլորտը համարեց անօրինության տիրապետություն, որովհետեւ հայերն ու Կենտրոնը փաստորեն միջամտում են անկախ Ադրբեջանի ներքին գործերին։

Ապա ելույթ ունեցավ ՆԳ մինիստր Պուգոն եւ, չմեղանչելով ու իր զորքերը խաղաղության աղավնիներ ներկայացնելով, խորհուրդ տվեց գնալ միակ ու տրամաբանական ելքին՝ հայկական ու ադրբեջանական կողմերի երկխոսությանը, որը հնարավոր կլինի բոլոր ապօրինի ռազմականացված միավորումների զինաթափումից հետո։ Եւ այսքանից հետո էլ Լուկյանովն առաջարկեց հարցի քննարկումը տեղափոխել Ազգությունների խորհրդի Ազգային քաղաքականության ու ազգամիջյան հարաբերությունների հանձնաժողով։ Նրա կարծիքով, հարցը բարդանում է նրանով, «որ Հայաստանի տարածքում ԽՍՀՄ հիմնական օրենքը չի գործում» («Հ», 1991, մայիսի 8)։ Ուրեմն՝ այնտեղ կարելի է անպատիժ կերպով կոտորել ԽՍՀՄ սահմանադրության ազդեցության ոլորտից դուրս գտնվող ժողովրդին,-այսպես պիտի հասկանալ ԳԽ-ի նախագահ-մարդասպանի խոսքը։

Մայիսի 6-ի-լույս 7-ի գիշերը Ոսկեպար էին մեկնել ՌԽՖՍՀ ժողովրդական պատգամավորները։ Նրանք փորձել էին ուղղաթիռով արագ հասնել Ոսկեպար։ Սակայն զինվորները ռադիոկապով սպառնացել էին, թե ուղղաթիռը կպայթեցնեն (մտածել են, թե կխափանեն պատգամավորների այցելությունը Ոսկեպար, եւ չեն մերկացվի իրենց հրեշավոր գործողության մանրամասները)։ Բայց, այնուամենայնիվ, պատգամավորները Ոսկեպար գնացին շտապ օգնության մեքենաներով եւ առաջին գործը, որ ձեռնարկեցին, նախորդ օրերին անհնարին եղածն էր. նրանց միջնորդությամբ էր, որ հնարավոր եղավ գյուղից դուրս բերել Նոյեմբերյանի ՆԳ բաժնի աշխատակիցների դիակները։

Ապա պատգամավոր Շաբադը ծանոթացավ պաշարված գյուղի պաշտպանների հետ, մնաց նրանց մոտ եւ զինվորականներին հայտարարեց, թե ինքը գյուղից դուրս կգա միայն այն ժամանակ, երբ զինվորությունը եւ հայ ինքնապաշտպանության խումբը խաղաղ կլուծեն իրենց հարցերը։

✧ ✧ ✧

Այդ օրը (մայիսի 6-ին) ՀՀ ԳԽ-ն ընդունեց դիմում՝ ուղղված հայ ժողովրդին, նամակ-հայտարարություններ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես Դե-Կուելյարին, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնախմբին, Լ.Տեր-Պետրոսյանի անունից՝ Ուկրաինայի ԳԽ-ի նախագահ Կրավչուկին...

Բոլորն էլ նույն ցավն ու տագնապն էին արտահայտում, օգնելու, հայ ժողովուրդը նոր աղետից փրկելու, հարեհաս լինելու կոչը։ Եւ բոլորի մեջ էլ կար ստեղծված դրության հիմնական պատճառի գիտակցությունը. «խորհրդային կայսրությունը փորձում է փակել մեր ճանապարհը դեպի անկախություն ու ազատություն. Ադրբեջանից հայերի բռնի գաղթեցման գործողություններով, ինչպես նաեւ Հայաստանի տարածքի մշտական գնդակոծություններով ԽՍՀՄ իշխանությունները փորձում են անկարգ վիճակ ստեղծել Հայաստանում հանրաքվեից առաջ, հիմք ստեղծել հանրապետության ներքին գործերին խառնվելու, դեմոկրատական ընթացքը խափանելու համար»։

Եւ այս բոլորի կողքին Լ. Տեր-Պետրոսյանը ԳԽ-ի նստաշրջանում այդ գործողությունները բնութագրում էր «որպես մշակված ծրագրով իրականացվող պետական տեռոր հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Խորհրդային Միությունն Ադրբեջանին օժանդակում է ոչ միայն քաղաքականապես, այլեւ ռազմական ուժով»։ Այսքանից հետո էլ եզրակացնում է, թե «Ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է շեշտը դնել միջազգային հասարակական կարծիք ստեղծելու, Մոսկվայի վրա քաղաքական ճնշում գործադրելու, Արցախին գործնական օգնություն ցույց տալու, ռուսական գործոնի վրա» («ГА», մայիսի 8)։

Այսպես էլ մտածում էին, ասում ու գրում։ Այսպե՛ս, ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս։ Եւ իրադրությանը, աշխարհի կարգին ու վարքին ծանոթ մարդն էլ պիտի մտածեր, թե՝ սրանք, այս Հայաստանի ղեկավարները՝ ԳԽ-ի նախագահից մինչեւ վերջին պատգամավորը, նույնիսկ նրանց գործերը տեսնող, նրանց լսող-ավելի ճիշտ՝ լռող մարդիկ երկնքից են կաթել, չգիտեն, թե ի՛նչ է կատարվում աշխարհում, ա՛յն աշխարհում, որ այդ բոլոր կոչերն ու հայտարարությունները լուրջ բանի տեղ չէր դնում։

✧ ✧ ✧

Մայիսի 6-ին Վաշինգտոնի Քենանի ինստիտուտում Ադրբեջանի ու Հայաստանի առճակատման հանգամանքների մասին զեկուցում էր կարդացել Ադրբեջանի Ազգային ճակատի ղեկավար Է. Մամեդովը՝ այդ առճակատումը համարելով Մոսկվայի հրահրածն ու ստեղծածը։ Իսկ ունկնդիր հայերի հարցերին պատասխանելով էլ հայտարարեց, թե Հայաստանի շրջափակումների սկզբնավորողները հայերն են եղել. գնդակոծության են ենթարկել դեպի Նախիջեւան շարժվող գնացքները, եւ իրենք էլ ստիպված փակել են Հայաստանի ճանապարհները։ Ինչ մնում է գազամատակարարման խափանումներին, այստեղ եւս նախաձեռնությունը հայերից է եղել. «Ղազախի շրջանի գյուղերի վրա հայ գրոհայինների հարձակումներից հետո բազմաթիվ գյուղեր այրվեցին։ Ժամանակակից ինքնիշխան ցանկացած պետություն իրավունք ունի նման գործողություններին պատասխանել տնտեսական պատժամիջոցներով...»,-հպարտորեն բացատրել է ինքնիշխան Ադրբեջանի ներկայացուցիչը։

Մայիսի 7-ին ՀՀ ԳԽ-ի նախագահության շենքում տեղի ունեցավ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հարցազրույցն արտասահմանյան լրագրողների հետ։ Այնտեղ ՀՀ ղեկավարը հայտարարեց, թե «Այն, ինչ տեղի ունեցավ Գետաշենում եւ Մարտունաշենում, մենք գնահատում ենք իբրեւ հայերի բռնի տեղահանություն, պետական ահաբեկչության գործողություն, որն իրականացվեց խորհրդային բանակի, ներքին զորքերի եւ ադրբեջանական միլիցիայի ուժերով, նախապես կազմված պլանով։ Մենք այժմ լրացուցիչ փաստաթուղթ ունենք, որը վկայում է հենց այն, որ գործողությունը նախապես պլանա-

վորված է եղել: Այդ փաստաթուղթը մեր ձեռքն է ընկել Գետաշենում պատանդ վերցված գնդապետ Մաշկովի մոտից: Նա էր ղեկավարում գործողությունները: Այդ փաստաթղթերում նշված են գործողությանը մասնակցած բոլոր զորամիավորումների պայմանականչերը»:

(Մաշկովի ձեռքից վերցված փաստաթղթերից մեկը «Պաշտոնական անձերի պայմանականչերի աղյուսակն» է՝ «Զալիվ» կոչված ստոր գործողությունն իրականացնելու համար, ապա եւ ահաբեկչական պայմաններում բնակիչներից հավաքված «ստորագրությունների» հիման վրա Ադրբեջանի ՆԳՆ նախարարի առաջին տեղակալ Ռ. Մամեդովի, գնդապետ Միշինի, Խանլարի շրջգործկոմի նախագահ Ն. Մամեդովի սարքած հրամանները, որոնցով երեք օրվա ընթացքում, իբր, պետք է կազմակերպվեին դատարկվող գյուղերի հայ բնակիչների սեփականությունների առ եւ տուրը (Այս փաստաթղթերը հրապարակվել են «ՀՀ»-ի 1991 թ. մայիսի 8-ի համարում):

Ապա Ղարաբաղի հարցի միակ լուծում համարելով այնտեղ «օրինական իշխանության վերականգնումը», Տեր-Պետրոսյանը գտավ, որ ամեն ինչի ակունքում կանգնած է Մ. Գորբաչովը, որը ցանկանում է ահաբեկել հայ ժողովրդին եւ հնարավորության դեպքում տապալել Հայաստանի օրինական իշխանությունները: Այսինքն՝ այդ գործողություններով ուզում են ժողովրդին հասցնել հոգեբանական ճգնաժամի, ինչը Գորբաչովը հույս ունի ուղղել Հայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ:

✧ ✧ ✧

Այդ օրը (մայիսի 7-ի) ժամը 17-ին արդեն Գետաշենն ու Մարտունաշենն իսպառ դատարկված էին: Երկու գյուղերի բնակիչները 24 ավտոբուսներով փոխադրվել էին Իջեւան, 2 ավտոբուսով՝ Տավուշ, 14 ավտոբուս էլ դեռ ճանապարհին էին: Բռնագաղթվածներին բերում, թափում էին սահմանի վրա եւ հեռանում:

✧ ✧ ✧

Գերագույն խորհուրդը (իհարկե, ԽՍՀՄ) նախորդ օրը մերժել էր ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ հրավիրելու մասին ՀՀ Գերագույն խորհրդի պահանջը: Արհամարհվել էր նաեւ նույն պահանջով Լենինգրադի քաղաքային ու մարզային խորհուրդների նախագահությունների համատեղ նիստի հայտարարությունը, որով օրինական էր համարվում ՀՀ ԳԽ-ի պահանջը, ապօրինի ու հակամարդկային՝ հայերի բռնի տեղահանությունն Ադրբեջանից, մանավանդ՝ զինծառայողների օգտագործումը նման բռնություններ կատարելիս:

Մերժումը հիմնավորելիս ԳԽ-ի նախագահ Լուկյանովը հրապարակ հանեց կենտրոնի նենգությունների հիմքը, ասաց՝ Ադրբեջանը գտնվում է ԽՍՀՄ կազմում, մասնակցում է ԽՄ նոր պայմանագրին, իսկ Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, չի գործում ԽՍՀՄ սահմանադրությունը:

Մայիսի 8-ին, Գետաշենի ու Մարտունաշենի պարպումից հետո, խորհրդային զորքեր ու մարտական տեխնիկա էին կուտակվում Շահումյանի շրջանում, հայ-ադրբեջանական սահմանի երկարությամբ: Չէր կարելի կասկածել, որ օրակարգի հարց էր դառնում Շահումյանի շրջանի հայության բռնագաղթեցումը:

Հայաստանի Արտակարգ իրավիճակի հանրապետական ժամանակավոր խորհուրդը քննեց հանրապետության ու Արցախի տագնապալից վիճակը, եւ ԳԽ-ի Նախագահության հայտարարություն հրապարակելու որոշում ընդունվեց:

Հայտարարության մեջ մասնավորապես ասված է. «Գետաշենում եւ Մարտունաշենում կատարված արյունահեղ տեղահանություններին զուգընթաց, խորհրդային բանակը շարունակում է ագրեսիան Հայաստանի դեմ՝ բռնության եւ ավերածությունների ենթարկված գյուղերի ցանկն ավելացավ Ոսկեպար, Կիրանց, Տեղ, Կոռնիձոր, Շուռնուխ, Խոզ-

նավար, Արծվաշեն եւ Հայաստանի այլ բնակավայրերով: ... Ժամանակակից մարտական տեխնիկայի եւ հրազենի օգտագործումը զավթած տարածքների խաղաղ բնակչության դեմ, կանանց ու երեխաների, ծերունիների եւ հաշմանդամների նկատմամբ գործած բռնություններն ու դաժան սպանությունները, իշխանությունների տեղական մարմինների ղեկավար ու շարքային աշխատողների, տնտեսական ղեկավարների, միլիցիայի աշխատողների ապօրինի ձերբակալումները առանց որեւէ սանկցիայի՝ դարձել են Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերի առօրյան: Կան բազմաթիվ ապացույցներ, որ «պատանդ» կոչված հայազգի գերիները ենթարկվում են անմարդկային խոշտանգումների, որոնց միջոցով կորզվում են կեղծ ցուցմունքներ:

Նախագահությունը պահանջում էր անհապաղ վերջ տալ ագրեսիային, ազատ արձակել պատանդներին, գերվածներին ու ապօրինի ձերբակալվածներին եւ հույս էր հայտնում, որ Հայաստանի դեմ բարբարոսություններ հրահրողների ու կատարողների պատասխանատվության հարցը պիտի «դառնա միջազգային հանրության քննության առարկա»:

Աստվա՜ծ տա:

✧ ✧ ✧

«Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթի հատուկ թղթակիցներին (Կրայնին, Մուրատով, Ֆիլին) ահա թե ի՞նչ է պատմել Գանձակի սդա-դեսանտային Ի-ն (անունը լրիվ չի բացել՝ վախենալով իր ընտանիքին սպառնող վրիժառությունից): Ասում էր, երբ ներքին զորքերի ու ադրբեջանական օմոնի միացյալ ուժերով Գետաշենի ինքնապաշտպանությունը վերացել էր. «Ես տեսա, թե ինչպես ադրբեջանական գյուղերի բնակիչները եկան բեռնատար մեքենաներով եւ սկսեցին (գյուղի տների) իրերը բեռնել: Տեսա, թե ինչպես գանձակցի մի ղեկավար եկել, ամառանոցի համար տուն էր ընտրում: Տեսա, թե ինչպես օմոնականները դիակապտողների հետ գործարքներ են անում՝ կողոպուտն առած նրանց բաց թողնելով իրենց պոստերով: Երբ համբերությունս հատել էր, երբ գյուղը լքող բնակիչները մեր զինվորներին առաջարկում էին ձրի իրենց մեքենաները, միայն թե սրանք բաժին չդառնան մեռել պլոկողներին, թույլտվություն խնդրեցի ղեկավարությունից եւ կարգադրեցի կրակ բացել այդ մեռել պլոկողների խմբերի վրա» («Կոմսոմոլսկայա պրավդա», մայիսի 21):

Երեւի իսկապես նման մարդիկ էլ են եղել այն օրերի պղտոր ու կեղտոտ միջավայրում: Սակայն սրա՞նք չեն եղել դրության տերը: Սրա՞նք չէ, որ ներկայացրել են ռուս պաշտոնեության դեմքն ու բարոյականությունը:

✧ ✧ ✧

Մոսկվայում տեղի ունեցավ «Ժողովրդավարական Ռուսաստան» կոորդինացիոն խորհրդի հանդիպումը մոսկովյան հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ: Այն նվիրված էր Գետաշենի ենթաշրջանի ողբերգությանն ու հայ-ադրբեջանական բախման մյուս կետերի իրավիճակին: Տեղեկություններ հաղորդեցին ՀՀ ԳԽ պատգամավոր Սուրեն Զոլյանն ու «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի մոսկովյան թղթակից Արսեն Մելիք-Շահնազարյանը: Ապա հարցազրույցում եւ շատ ելույթներում դատապարտվեցին կենտրոնի ու թուրք ագրեսորի սանձազերծած վայրագությունները հայ ժողովրդի դեմ: Ելենա Բոններն անարգանքի սյունին գամեց հայության ապրելու իրավունքն անգամ բացառող քաղաքականությունը: «Մենք աշխարհի առաջ պիտի ամաչենք այս պատերազմի համար, ինչպես Աֆղանստանի համար ենք ամաչում: Մենք պետք է ամաչենք մեր անտարբերության համար, մեր հակաբանական քայլերի համար: Չէ՞ որ հարավում կոտորվում է մի ժողովուրդ, որ Ռուսաստանի միակ ավանդական ու ճշմարիտ բարեկամն է: Միակ բարեկամը, որի զավակներին այսօր ռուսական զինվորներն են սպանում...»:

Հավաքը որոշեց Արցախի ու հարակից շրջանների հայության պաշտպանության հա-

մար համաքաղաքային հանրահավաքներ անել մայիսի 12-ին եւ 18-ին կամ 19-ին:

✧ ✧ ✧

Ուրեմն, այնտեղ, Գետաշենի ենթաշրջանում հայության վերջն է եղել, եւ հիմա էլ օրակարգի մեջ է Շահումյանի շրջանի, ԼՂԻՄ-ի, ինչպես նաեւ բուն Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերի ճակատագիրը: Մոսկվայի ժողովրդավարները, հասարակության ներկայացուցիչները վեր են կացել, ուզում են աշխարհը ոտքի կանգնեցնել...

Իսկ Հայաստանի կառավարությունը դեռեւս շարունակում է իր համար ամենաառաջնահերթ խնդիր համարել կոմունիստական կուսակցության ու երիտասարդական միության ունեցվածքների ազգայնացումը. միայն այսօր այդ առթիվ ՀՀ վարչապետ Վ. Մանուկյանի ստորագրությամբ երկու փաստաթուղթ հրապարակվեց (տես «ՀՀ», մայիսի 11):

Մայիսի 16-ին Հայաստանի Գրողների միության ղեկավարությունը հավաքել էր վարչության անդամներին, համարյա բոլոր գրողներին, հանրապետության անվանի շատ մտավորականների, ուզում էր կարծիքներ լսել Հայաստանի, մանավանդ, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական ու ռազմավարական ծանր վիճակի վերաբերյալ, վճռական եզրակացության հանգել եւ ձայն բարձրացնել, օգնել դուրս գալու այդ վիճակից: Նման պարագաներում հայտնված ժողովրդի մեկ մշակութային անվանի գործիչը կամ գրողը բարձրացնում է իր ձայնը, եւ այն լսելի է լինում ողջ աշխարհում... Հիմա Գրողների մի ամբողջ միություն չի՞ կարող ձայն բարձրացնել, սեփական ժողովրդի փրկության գործին հասցնել պատշաճ օգնություն:

Փոթորկված էր հայ ժողովուրդը: Համազգային տագնապով եռում էին նրա բոլոր հատվածները: Հանրահավաքներ էին կազմակերպվում: Ամենատարբեր կազմակերպություններ, հիմնարկներ ու հաստատություններ հավաքվում էին ժողովների եւ ընդունում էին որոշումներ՝ հանրապետության ղեկավարությունից պահանջելով վճռական քայլեր, մեծ ողբերգության առաջ կանգնած ազգի համար գնալ ամենաճակատագրական գործողության:

Այդօր էլ Գրողների միության փոքր դահլիճն ու միջանցքները պայթում էին մարդկային անզուսպ հուզումից: Ո՛չ միայն գրողները, ստեղծագործական միությունների բազմաթիվ անդամներ, անվանի շատ մտավորականներ, հուզումից չէին կարողանում տեղները հանգիստ նստել: Ամենից բարձր հնչում էր բոլորին համակած տագնապն Արցախի ճակատագրի համար: Ինչո՞վ կարելի է մեծ ողբերգության դեմն առնել: Մի՞թե անհնար պիտի լինի դադարեցնել օրը ցերեկով աշխարհի աչքի առաջ իրականացվող նոր ցեղասպանությունը: Ելույթ ունեցողները զայրացած էին բացահայտ վայրագության շարժիչների եւ նրանցից մեկի՝ կաշառքի դեմ: Ադրբեջանը, ինչպես համանման ուրիշ պարագաներում, կաշառել է Կենտրոնին, նույն կաշառքով Արցախի ու հարակից հայկական շրջանների դեմ է քշել ռուս զինվորությանն ու նրա ծախու ղեկավարներին, եւ մեր ժողովուրդը կործանվում է այս ահավոր աղետից:

- Է՜, ինչ կաշառք,-դահլիճից աղաղակեց ներկաներից մեկը,-մենք անկախ իշխանության խաղեր ենք անում, իսկ Ադրբեջանը մնացել է Միության մեջ եւ վայելում է նրա բազմակողմանի աջակցությունը:

- Ա՛յ, հենց դա էլ Ադրբեջանի կաշառքի նոր մի ձեւն է,-նրան պատասխանեց Կարպիս Սուրենյանը եւ սկսեց բացատրել ինչպես մյուս ձեւերը, այնպես էլ այդ նորահնար ձեւը՝ իր առավելություններով հանդերձ:

Հաջորդ ելույթ ունեցողը երիտասարդ բանաստեղծ Արմեն Շեկոյանն էր, որը խոսելով մեր իրականության մեջ կաշառքի հիմնավոր տարածման, բոլոր բնագավառները բռնած լինելու հանգամանքների մասին, զարմանքով հարց տվեց.

- Այդ ինչպե՞ս է, որ մեր ղեկավարները, հին ու նոր, մեծ ու փոքր, իրենց անձնական պետքերի համար, աստծու ամեն օրը կաշառք հա՛մ վերցնում են, համ էլ տալիս... Անձնական պետքերի համա՛ր, հա՜... Եւ հենց որ հարցը գալիս է երկրի շահերին, ազ-

գային ճակատագրական խնդիր լուծելու հարցին, դառնում են անմեղ հրեշտակներ եւ միայն ձեռքներն են թափ տալիս հնարամիտ կաշառատու հակառակորդի վրա:

Ժողովը լուրջ խնդրի շուրջն էր գումարվել, սակայն մեկ-մեկ այսօրինակ, արտաքուստ անլուրջ, ըստ էության բոլորովին էլ ո՛չ պակաս կարեւոր հարցերով էլ էր զբաղվում: Վերջում էլ ընդունվեց նամակ՝ ուղղված հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին: Կենտրոնում, Մոսկվայում բնակվող եւ ի՛նչ-ի՛նչ բարձր պաշտոններ զբաղեցնող հայերին, ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների Գրողների միություններին, միջազգային մշակութային կենտրոններին: Այդ նամակում, ի միջի այլոց, ասվում էր.

«Հայաստանում ու Արցախում ստեղծված իրավիճակը մխիթարական ոչինչ չի խոստանում հայկական կողմին, եթե այն թողնվի ինքնահոսի, կամ նույնիսկ այն հակազդեցության հույսին, որը ձեռնարկվել է մինչեւ այսօր: Չի կարող պարզ չլինել, որ քաղաքական ու դիվանագիտական հմտություններից պարապ զրույցներով ու հայտարարություններով մենք հաճախ ենք, ինչպես ասում են, աչքը սարքելու փոխարեն, հոնք պատռել: Դուք ամենից լավ գիտեք, թե ինչի՛ համար եւ ո՛ւմ գլխավորությամբ է սանձազերծվել հակահայկական այս մոլուցքը, որն ամեն օր մեր ազգից խլում է նորանոր զոհեր, հարցականի տակ դնում Արցախի խնդրի կարգավորումը, նույնիսկ մեր ազգային գոյի հեռանկարը:

Վստահ ենք, որ Ձեզ էլ չեն կարող խանդավառել մեր տաքգլուխ որոշ ընկերների կոչերը հակառակորդի սպառազեն բանակների դեմ մեր աշխարհազորով կռվելու եւ հաղթելու մասին:

Ուրեմն ի՞նչ է մնում: Աշխարհի հզորների՞ն դիմել, ՄԱԿ-ի ու համաշխարհային հեղինակավոր այլեւայլ կենտրոնների զորակցության վրա՞ հույս դնել: Բայց չէ՞ որ դրանք բոլորն էլ կանգնած են մեր ճանաչված գլխավոր հակառակորդի թիկունքում, ամեն օր վիթխարի գումարներ են տրամադրում, որպեսզի նա անսասան պահի իր ուժը եւ անխախտ՝ իր կայսրությունը:

Թանկագին ընկ. Տեր-Պետրոսյան, մենք ավելի քան համոզված ենք, որ այսօր Արցախի վրա ծանրացած ամպերը ցրել եւ մեր ազգը վերահաս աղետներից փրկել կարելի է միայն Խորհրդային Միության պրեզիդենտ Մ. Ս. Գորբաչովի հետ լեզու գտնելու ճանապարհով: Լեզու գտնելո՜ւ եւ ոչ թե առճակատման կամ զանազան մակարդակներում խոսքակռվի բռնվելու, նրան ու մերձավորներին մեր դեմ հանելու: Իսկ դա էլ կարող եք անել դուք՝ Ձեր դիրքով, պաշտոնի պարտադրանքով եւ մանավանդ ձեռք բերած հեղինակությամբ, որը, կարծում ենք, ընդունվում է նաեւ Կենտրոնի կողմից:

Գրողների միության վարչության նիստի մասնակիցները գտնում են, որ այս անհետաձգելի խնդրի իրականացմանն անպայման պետք է լծել նաեւ Կենտրոնում գտնվող հայ բարձրապաշտոն ու հեղինակավոր անձանց ուժը»:

Գերագույն խորհրդի նախագահի վրա ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ Հայաստանի գրողների միության գրությունը: Ո՛չ մի: Բայց այն հասե՞լ էր նրան: Հավանաբար ո՛չ, քանի որ հետագայում պիտի պարզվեր, որ նոր իշխանությունների համար արժեք չունեին Գրողների միությունն ու մնացած միությունները, հայոց մշակույթն ու նրա գործիչները: Իսկ Կենտրոնում գտնվող հայ բարձրապաշտոն ու հեղինակավոր անձանց ուժը... Հետագայում երկու-երեք տարվա դառը փորձը ճաշակելուց հետո, այդ «հեղինակավոր անձանցից» մեկը՝ դիվանագիտական խոր պատրաստականության ու բազմամյա փորձի տեր Յուրի Բարսեղովը, Երեւանի հեռուստատեսությամբ պիտի գանգատվեր, թե Մոսկվայում իր նման հայեր շատ կան, նրանք համարյա մատնված են անուշադրության, երբ Հայաստանի պետության նորաստեղծ դիվանագիտությունը գտնվում է մեծ մասամբ գործից անտեղյակ մարդկանց ձեռքում:

Նույն գանգատն անելու իրավունք ունեին նաեւ վիթխարի Ռուսաստանի շատ կենտրոններում, մանավանդ մայրաքաղաք Մոսկվայում բնակվող եւ պետական, տնտեսական ու այլազան բնագավառներում գործող այն համբավավոր հայերը, որոնք վերջապես գի-

տակցում են իրենց վիճակի անհեռանկարայնությունը եւ պատրաստ են գալ հայրենիք, ծառայել նրա այսօրվան ու վաղվան:

Մայիսի 16-ին գումարվեց ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների ժողով, որն ընդունեց հայտարարություն՝ պատմելով Արցախի եւ շրջակա շրջանների հայության դեմ ստեղծված սպառնալից դրությունը, պատրաստակամություն հայտնելով մնալ «նորացված միութենական ֆեդերացիայի կազմում», մարզում եւ շրջակա գոտում դրությունը կարգավորելու համար պատրաստակամություն հայտնելով գնալ բանակցությունների Ադրբեջանի իշխանության հետ:

Նույն օրը ՀՀ Գերագույն խորհուրդն էլ գումարեց իր արտակարգ նստաշրջանը՝ քննելու Արցախում ու Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը եւ նշելու նրա կարգավորման ճանապարհ: Նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, պատգամավորներ Իգոր Մուրադյանը, Խաչիկ Սաֆարյանը եւ ուրիշներ ավելի շատ խոսեցին ողբերգության ճակատագրական վիճակի մասին, սակայն վճռական ելք չգտան նրանից փրկվելու համար:

ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների ընդունած որոշմանը ՀՀ Գերագույն խորհուրդը պիտի արձագանքեր հուլիսի 15-ին, երկու ամիս հետո՝ զարմացնելով «օպերատիվության» իր նախանձելի տեմպով: Չէ՞ որ առիթը եղել է մարզի աղետալից վիճակը, որը դեպի դժոխայինն էր ընթանում կայծակնային թափով, եւ անհրաժեշտ էր ելք գտնել, փրկության միջոց... Եւ Գերագույն խորհուրդը երկու ամիս շարունակ այդ ելքն էր փնտրում ու վերջապես գտավ այն. ընդունեց երկու կետով մի որոշում, որը կարող է ինքնատիպության օրինակ լինել. երկուսով էլ համաձայնություն էր հայտնում լիազոր ներկայացուցիչների երկու որոշումներին (ընդունված մայիսի 16-ին ու հունիսի 29-ին): Ահա ՀՀ ԳԽ-ի ընդունած որոշման այդ երկու կետերը.

«1. Հավանություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների ս. թ. մայիսի 16-ի հայտարարությանը, որով մարզային իշխանության մարմինները պատրաստակամություն են հայտնում քաղաքական բանակցություններ սկսել ադրբեջանական իշխանությունների հետ եւ փոխզիջումային լուծումներ որոնել ԽՍՀՄ Սահմանադրության ու օրենքների շրջանակներում:

2. Հավանություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների ս.թ. հունիսի 29-ին՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ.Ս. Գորբաչովին ուղղված նամակին, որը ներկայացնում է մարզում սահմանադրական կարգի վերահաստատման հստակ ծրագիր (տե՛ս «Դրօշակ», 1992, N22, էջ 37):

Մայիսի 18-ին միայն ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց որոշում, որով ԽՍՀՄ պրեզիդենտին էր դիմում դրությունը կարգավորելու պահանջով եւ վճռում «Լեռնային Ղարաբաղում ու Շահումյանի շրջանում հայ բնակչության անվտանգության ապահովումը դնելու Արտակարգ դրության շրջանի պարետի վրա»:

Կարծես մինչ այդ նույն պարետի վրա չէր դրված եղել հայ բնակչության անվտանգության ապահովումը, եւ, ամենակարեւորը, իրենք նոր են հասկանում, որ Լեռնային Ղարաբաղում ու Հայաստանի սահմանային շրջաններում ամեն ինչ կատարվում է ԽՍՀՄ պրեզիդենտի կամքով եւ նրան պետք էր դիմել պահանջով կամ խնդրանքով, ամեն պարագայի նրա հե՛տ բանակցելով եւ ոչ թե սպառնալիքով:

Մայիսի 21-ի՛ն ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի գործկոմը վերստին բարձրացրեց իր ձայնը՝ փորձելով այս անգամ էլ համայն հայությանը ոտքի կանգնեցնել՝ իր ողբերգությունը կանխելու, մնացորդաց փրկությունն ապահովելու համար: Համայն հայությանն ուղղված դիմումի մեջ հիշվում էր, որ արդեն միջազգային կազմակերպություններին եւ օտար պետություններին խնդրվել էր «քաղաքական ապաստարան տալ Լեռնային Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչությանը»: Սակայն հասցեատերերն անտարբեր մնացին, իսկ թշնամիները համառորեն շարունակում են հայոց նոր ցեղասպանությունը:

«Մենք սփյուռքահայությանն ենք դիմում՝ խնդրելով օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցները հայ բնակչությանը փրկելու համար»,-այսպես էր ավարտվում դիմումը («Դրօշակ», 1992, N22, էջ 30):

Որեւէ դրական արդյունք պիտի՞ տար գոնե այս դիմումը: Ո՛չ, իհարկե, քանի որ սփյուռքահայերի ձայնը եւս ոչ ոք չէր լսում, իսկ իրենք՝ արյունակիցների բախտով վառված այդ խեղճերը, չէին կարող գալ ու մտնել Արցախ, որովհետեւ այն գտնվում էր Ադրբեջանի կազմում, այսինքն՝ Հայաստանից դուրս, եւ նրա բախտի տերերն էին մնացել ադրբեջանական ավազակախմբերն ու խորհրդային ներքին գործերի զորաջոկատները:

Խորհրդային Միության կազմից պոկված եւ վաղահաս անկախությանը հետամուտ Հայաստանը կարող էր միայն դիտել, թե ի՛նչ տեսակ տառապանքների են ենթակա արցախահայերն ու շրջակա գավառներից արդեն դուրս քշված նրանց բախտակիցները:

Մայիսի 25-ին Ռուսաստանի Խորհրդարանը քննության առավ հայ-ադրբեջանական հակամարտության խնդիրը:

Քննարկման ամբողջ ընթացքում տիրապետող էին երկու պատգամավորների՝ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւի եւ Սերգեյ Կովալյովի ձայները՝ որոնք հնչել էին զեկուցման պես: Զեկուցում, որ տալիս էին երկու իրավապաշտպան ու արդարամիտ մարդիկ: Նրանց խոսքը հաճախ էր ընդմիջվում կայսերապաշտության կողմնակիցների կողմից: Սակայն խորհրդարանի նախագահ Բ.Ն. Ելցինի ջանքերով զեկույցները հասան դահլիճին, եւ վերջում ընդունվեց մի հայտարարություն, որի համար 1064 պատգամավորներից 720-ը մասնակցեցին քվեարկությանը, կողմ՝ 541 հոգի:

Հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր.

«Ա) ԽՍՀՄ նախագահը անհապաղ պետք է ԽՍՀՄ զինված ուժերին եւ ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերին հեռու պահի հակամարտ կողմերին բաժանելուց զատ որեւէ այլ միջամտությունից:

«Բ) Համաձայն մարդու իրավունքների միջազգայնորեն ճանաչված նորմերի ու պայմանագրերի՝ անհրաժեշտ է անհապաղ դադարեցնել խաղաղ ազգաբնակչության բռնագաղթը, տեղահանվածների համար ստեղծել իրենց բնակավայրերը վերադառնալու պայմաններ, ազատել պատանդներին եւ զինված բախումների առնչությամբ կալանվածներին հանձնել ԽՍՀՄ դատախազության ենթակայությանը»:

Մայիսի վերջերին ակադ. Ա.Դ. Սախարովի հիշատակին նվիրված «Խաղաղություն, առաջադիմություն, մարդու իրավունքներ» միջազգային կոնգրեսը Լեռնային Ղարաբաղ էր ուղարկել ականավոր փորձագետների մի խումբ, որը, նույն ամսի 25-29-ին լինելով մարզում ու հայ-թուրքական սահմանային շրջաններում եւ հանգամանորեն ուսումնասիրելով հայ բնակչության դեմ իրականացված վայրագությունները, Կոնգրեսին եւ համաշխարհային հասարակայնությանն է ներկայացրել իր եզրակացությունները, որոնց շարքում գրված էր. «Մենք համոզվեցինք, որ վերջին ամսվա ընթացքում տեղի է ունեցել մի ամբողջ շարք գյուղերի բռնի տեղահանություն, որի հետեւանքով տուժել են հազարավոր հայեր: Ապրիլի 30-ին տեղահանվել են Գետաշենը, մայիսի 6-ին եւ 14-16-ի՛ն համապատասխանաբար Բերդաձորի ու Հադրութի գյուղերը: Այդ տեղահանությունների իրականացման միջոցները միատեսակ են եղել: Գյուղերի բնակիչներին շրջապատել են տանկերով, ուղղաթիռներով եւ զրահափոխադրիչներով զինված խորհրդային ներքին զորքերը: Ըստ ականատեսների եւ տուժածների հաղորդումների՝ օմոնականների ջոկատները կոտորել, տանջանքների եւ տեռորի են ենթարկել հայերին: Օմոնը եւ ադրբեջանական ազգության տեղական բնակիչները զբաղվել են տների, մեքենաների, անասունների եւ այլ անձնական ունեցվածքի ապօրինի բռնագրավմամբ: Նրանք հաճախ նաեւ բեռնատարներ են բերել կողոպտածը բարձելու համար: Անկախ աղբյուրներից ստացված հաղորդումները հաստատում են, որ այդ օպերացիաներից մի քանիսին ներկա են եղել եւ ցուցումներ են տվել Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Մամեդովը, շրջգործկոմի նախագահը, շրջանային ՆԳ եւ ՊԱԿ-ի բաժինների պետերը: Պաշտպանության մասին բնակիչների խնդրանքներն արհամարհվել են, մասնավորապես, խորհրդային զինվորական պարետ, գնդապետ Ժուկովը հայտարարել է, որ ոչինչ չի կարող անել: Այդ գործողություններից առաջ եւ դրանց ընթացքում օմոնը բնակիչներին հարկադրել է դիմումներ ստորագրել «կամավոր» մեկնման մասին, ըստ որում, նրանց հա-

ճախ ենթարկելով տանջանքների, ծեծի եւ սպառնալով մահվամբ»:

Այսքանից հետո փորձագետների խումբը կատարել է հետեւյալ եզրակացությունը. «ԽՍՀՄ ՆԳՆ-ի ենթակայության տակ գտնվող ներքին զորքերը, Ադրբեջանի օմօնի հետ միասին, իրականացրել են ամբողջ գյուղերի բռնի տեղահանության գործողություններ, հաճախ ծաղրուծանակի ենթարկելով խաղաղ բնակիչներին, ներառյալ կանանց, երեխաներին եւ ծերերին: Մենք բացահայտեցինք մարդու իրավունքների միջազգային երաշխիքների կոպիտ խախտումներ, որոնք ամրագրված են քաղաքացիական եւ քաղաքական իրավունքների միջազգային համաձայնագրում եւ այլ փաստաթղթերում: Հիմնվելով մեր ստացած վկայությունների վրա, մենք գտնում ենք, որ անհապաղ միջոցառումներ չձեռնարկելու դեպքում նոր բռնի տեղահանությունները եւ դրանց համապատասխան չարաշահումները իրական վտանգ են ներկայացնում»:

Այդ խումբը ներկայացրել է իր երաշխավորությունները ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Գորբաչովին, մինիստր Պուգոյին, միութենական այլեւայլ գերատեսչությունների ղեկավարներին եւ Ադրբեջանի ղեկավար Մութալիբովին՝ պահանջելով անհապաղ ձեռնարկել կտրուկ միջոցներ՝ կանխելու հայ ժողովրդի դեմ գործադրվող հանցագործությունը, ապահովելու նրա խաղաղ կյանքն ու անվտանգությունը, պատժելու հանցագործներին...

Փաստաթղթի տակ ստորագրել են. Ռիչարդ Վիլսոնը, Ֆելիս Գայերը (ԱՄՆ), Շին-ի-չի Մուսագակին (Ճապոնիա), Քեռոլայն Կոքսը (Մեծ Բրիտանիա), Ալեքսեյ Սեմյոնովը, Դեյվիդ Լեոպոլդը (ԱՄՆ), Միկո Կատաոկան (Ճապոնիա), Քեռոլայն Կոկեն, Ջոն Մաքսը (Մեծ Բրիտանիա), Յուրի Սամոդուրովը (Կոնգրեսի կազմկոմիտեի քարտուղար):

Հունիսի 1-ին ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» («Ճիչ») կոմիտեն հրապարակեց իր բողոքը կոմիտեի անդամ, հայտնի գրող, քաղաքագետ, հրապարակախոս Անդրեյ Նույկինի դեմ ԽՍՀՄ դատախազության հարուցած դատական գործի կապակցությամբ: Իբր, իր հոդվածներով Նույկինն ազգամիջյան թշնամանք է հրահրել, եւ երկրի գերագույն դատախազի ավագ օգնական Վիկտոր Իլյուխինը, ՌԽՍՖՀ դատական օրենսգրքի 74-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, մեղադրանք է հարուցել նրա դեմ:

Կոմիտեն այս գործը դիտում էր որպես ազատ խոսքի հանդեպ կիրառվող կոպիտ ճնշման, ԼՂԻՄ-ի եւ հարակից շրջանների հայ բնակչության դեմ կիրառվող բռնություններն ու օրինազանցությունները պաշտպանելու գռեհիկ փորձ:

«Միայն չորս օր էր անցել անկախ թերթում Նույկինի տպագրած, ղեկավարությանը դուր չեկող հոդվածի հրապարակումից,-ասված է բողոքի մեջ:-Եւ, ահա՛, արդեն գործ է հարուցված: Դատախազությունը, անձամբ ընկ. Իլյուխինը, այդպիսի փութկոտություն ցուցաբերեր, երբ ջարդեր ու կոտորածներ են տեղի ունեցել Սումգայիթում, Գանձակում, Բաքվում: Կուզենայինք իմանալ՝ մեր օրինապահ մարմիններին որքա՞ն ժամանակ է պետք, որպեսզի երեւան հանեն 1988 թվականին սկսված, մինչեւ այսօր շարունակվող գազանային սպանությունների, ջարդերի ու բռնությունների կազմակերպիչներին: Ինչի՞ց է, որ Մութալիբովի, Ալիեւի, Պոլյանիչկոյի ո՛չ ասածները, ո՛չ էլ իրական գործողությունները, որոնք ընկնում են բոլորին լավ հայտնի հոդվածի տակ, չեն գրավել դատախազության մարմինների ուշադրությունը»:

Խոսելով հայ ժողովրդի դեմ գործված գազանությունների մասին, որոնց պատճառով 300 հազարից ավել անմեղ մարդիկ դուրս են քշվել իրենց հարազատ օջախներից, կորցրել հարազատներին՝ բողոքի հեղինակներն արձանագրում են, որ «Ազատության մեջ են մարդասպաններն ու ջարդարարները: Փոխանակ օժանդակելու հայերի արյունոտ ցեղասպանության հեղինակների ու գործադրողների բացահայտմանն ու պատժմանը, ԽՍՀՄ դատախազն իր ուժերն օգտագործում է Նույկինի դեմ: Հանձին նրա՝ երկրի առաջավոր ուժերի դեմ:

Նույկինի դիրքը խորհրդային հազարավոր քաղաքացիների դիրքն է, նրա՛նց, որոնց տեսակետը ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ որոշակի ձեւակերպված է «Ճիչ» կոմիտեի կողմից:

Մենք ամբողջ պատասխանատվությամբ հայտարարում ենք, որ թույլ չենք տա վախեցնել ճշմարտության համար մարտնչող մարդկանց, իսկ այն, ինչ ասված է Նույկինի եւ

ուրիշ գրողների հոդվածներում, ճշմարտություն է, որ հաստատվում է ոչ միայն տուժվածների եւ վերջերս դեպքերի վայրերն այցելած ռուս պատգամավորների կողմից: Դրա մասին են վկայում քննիչների միջազգային հանձնաժողովի, Սախարովյան գիտաժողովի մասնակիցների զեկույցները, որոնց մեջ պաշտոնապես արձանագրված են, որ առճակատման գոտում գոյություն ունեն հայ բնակչության նկատմամբ մարդու իրավունքների խախտման ահավոր փաստեր, բռնագաղթեցման ու ստորացման, դաժան խոշտանգումների փաստեր»:

Գուցե Իլյուխինն այս դեպուտատների, միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների ու նրանց ներկայացուցիչների դեմ է՞լ գործ կհարուցի,-հեգնում են նամակի հեղինակները:-Իհարկե, դա հեշտ է, քան պատասխանատվության կանչել սպանությունների, ջարդերի, բռնագաղթեցման համար ուղղակի պատասխանատվություն կրող խորհրդային բանակի, ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի, ադրբեջանական օմօնի գործողությունների համար պատասխանատու բարձր ղեկավարներին:

«Ճիչ» կոմիտեի անդամները պատրաստ են իրենց ստորագրությունները դնել մեր ընկեր Նույկինի գրած յուրաքանչյուր բառի տակ: Եւ թող ոչ ոք հույս չունենա, թե մենք կլռենք:

Ճշմարտությունն իմանալու իրավունքը դա յուրաքանչյուր քաղաքացու իրավունքն է: Եւ մենք ասելու ենք ճշմարտությունը, որքան էլ այն դառը լինի»:

Այս ազնիվ ու խիզախ ընդվզումն ստորագրել են «Ճիչ» կոմիտեի անդամներ Ա. Բեստավաշվիլին, Ի. Բուրկովան, Բ. Լեոնովիչը, Ա. Մալգինը, Ե. Մուխչյանը, Վ. Օսկոցկին, Վ. Շեյնիսը:

Նույն օրը (հունիսի 1-ին) Երեւանում տեղի ունեցավ «Արցախ» հայրենակցական միության համահավաքը, որի սկզբից ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Սարգսյանը հաղորդում արեց իրենց պատվիրակության մոսկովյան բանակցությունների մասին, գնաց: Հաշվետու զեկուցում կարդաց նախագահ Ա. Մանասյանը: Ելույթներ եղան, ապա նոր նախագահ ընտրվեց Յուրա Հովհաննիսյանը:

Հանրապետությունում այնպես անուշադիր են արցախահայությունը ներկայացնող կազմակերպության նկատմամբ, որ նրա ամենակարեւոր ժողովին չէր ներկայացել ՀՀ ղեկավարության (ԳԽ-ի, Մինիստրների խորհրդի) եւ ոչ մի ներկայացուցիչ, նույնիսկ Մինիստրների խորհրդին կից ստեղծված հատուկ կոմիտեի որեւէ աշխատող:

Հունիսի առաջին օրերը դարձան ամենաաղետալից ժամանակը շարժման սկզբից ի վեր: Դատարկվում էին Հադրութի գյուղերը: Նույնիսկ Ստեփանակերտում կատարվում էին անսանձ բռնություններ, որոնց դեմ ոչինչ հնարավոր չէր ձեռնարկել, որովհետեւ բանակային միավորումները, ներքին զորքերը եւ ադրբեջանական օմօնը միավորված էին հանդես գալիս, եւ, ինչպես ասում են, շունը տիրոջը չէր ճանաչում:

Մարզ էր հասել Վ. Ֆոտեեւի գլխավորությամբ, իբր թե, արցախյան շարժման ընթացքը դիտող հանձնաժողովը, որն էլ զրույցներ ու բանակցություններ ունեցավ Ադրբեջանը ներկայացնող կոմիտեի ու առհասարակ ադրբեջանական գյուղերի բնակչության հետ, վերադարձավ Մոսկվա:

Հայաստանի կառավարությունն այլեւս ոչինչ չէր ձեռնարկում, երեւի չէր էլ կարող դրության վրա ազդել, որովհետեւ նախորդ ամիսները ցույց էին տվել, որ լավ է կովարարի ու հավակնոտ պահանջատիրոջ նրա դիրքը գոյություն չունենա:

Եւ, ահա՛, պարզապես հուսահատական այս միջոցին լուր առանք, թե Ստեփանակերտում է գտնվում Հենրիկ Պողոսյանը, որն իր շուրջն է հավաքել մարզում գործի գլուխ գտնվող ուժերը եւ փորձում է ընտրել փրկության ճանապարհը: Թերթերն իրար հերթ չտալով տպագրեցին նրա ասուլիսը մարզի ռադիոյի համար, զրույց, որը, չնայած առաջին հայացքից զիջողական թվացող իր դիրքորոշմանը, ըստ էության թվում էր տրամաբանական ու հեռանկարային, եթե չենք ուզում Արցախը ձեռքից տալ մեկընդմիշտ:

Պողոսյանն իր զրույցում ճիշտ էր բացատրում «Արցախը խաղաքարտ Կենտրոնի ձեռքում» վիճակը՝ ցույց տալով, որ Մութալիբովը մարզին տիրանալու համար հաճկատարու-

թյամբ մտավ «9+1» (նոր դաշնության) խաղի մեջ, իսկ Հայաստանը հենց միայն մի երեւութական անկախության համար զոհաբերեց Արցախը: Սակայն «ներկայումս մարզում ծնվում են նոր այնպիսի քաղաքական ուժեր,- ասել էր Պողոսյանը,- որոնք քննադատաբար են գնահատում ԼՂԻՄ-ի ղեկավարության (եւ ինչո՞ւ միայն ԼՂԻՄ-ի.- Բ.Ու.) նախկին քաղաքականությունը եւ գտնում են, որ հիմա էլ դեռ ուշ չէ բռնել կոնստրուկտիվ քաղաքական երկխոսության, Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ կենտրոնական մարմինների բոլոր որոշումների, մասնավորապես 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման պաշտպանության ուղին: Այս հայտնի փաստաթղթում կան ռացիոնալ հատիկներ,- շարունակել է դեպուտատը,- եւ դրանց հիման վրա կենտրոնի միջնորդությամբ ինչպես ինքնավար մարզի ու Ադրբեջանի, այնպես էլ, ըստ երեւույթին, Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ երկխոսություն ծավալելը եւ հարաբերությունների նորմալացումը կհամապատասխանեին երկու ժողովուրդների շահերին...»:

Պողոսյանն առանձնակի ուշադրություն էր հրավիրում մարզի օրինական իշխանության՝ մարզխորհրդի գործկոմի վրա, ցույց տալով, որ վերին իշխանությունների կողմից նրա անտեսումը հակաօրինական է, եւ պետք է հենց կենտրոնում գործող Սահմանադրական մարմիններին ստիպել, որպեսզի վերականգնվի մարզխորհուրդն իր գործադիր կոմիտեով եւ մյուս կառույցներով:

Հունիսի 3-ին ՀՀ ԳԽ-ի նիստում Լ. Տեր-Պետրոսյանը զեկուցեց Ֆրանսիա կատարած իր այցի մասին: Ապա նույնն արեց նրա հետ Ֆրանսիայում եղած Հրանտ Բագրատյանը՝ ՄԽ-ի նախագահի տեղակալը: Ապա Տեր-Պետրոսյանը համառոտ բնութագրեց Հայաստանի ու Արցախի վիճակը՝ ընդգծելով, որ կան երկու անհետաձգելի խնդիրներ՝ պատանդներին փրկելը եւ Բերդաձորից ու Հադրութի շրջանից բռնագաղթվածներին հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելը:

Մինչդեռ տաք կետերից գալիս էին ուրիշ լուրեր, տագնապի, նոր բռնությունների մասին, ուրիշ պահանջներ ու օգնության կանչեր: Բերդաձորից բռնագաղթվածներին ինչպե՞ս պիտի հայրենի բնակավայրերը փոխադրել, երբ այնտեղ արդեն թուրքն էր տիրություն անում, եւ զրահամեքենաներով նրանց պաշտպանում էին ներքին զորքերն ու բանակային զորամիավորումները: Հադրութցիների՞ն ինչպես պիտի վերադարձնել, երբ այնտեղ նոր գյուղեր էին դատարկվում, ու անպաշտպան էին գաղթեցվողները:

Եւ այս լուրերը կային հենց նույն ժամանակ: Արդեն հայտնի էր, որ Հադրութի շրջանում թշնամին նոր գյուղեր դատարկելու է ձեռնարկել, անպաշտպան բնակիչները դիմել են շրջանի պարետին, եւ նա էլ ցինիկորեն պատասխանել է, թե կարող է օգնել միայն փոխադրամիջոցներով, որպեսզի շուտ հեռանան սեփական տներից:

Այս պարագայում Հայաստանի առաջին ղեկավարը նախընթացին բռնագաղթեցված հադրութցիներին ինչպե՞ս պիտի վերադարձներ սեփական բնակավայրերը: Թե՞ լրատվական մարմիններն էին իրողությունը թաքցնում նրանից:

Հունիսի 4-ին մի խումբ արցախցիներ, վրդովված Հադրութի ու Շահումյանի շրջաններից ստացվող տագնապալից լուրերից, հավաքվել ԳԽ-ի նստաշրջանի շենքի առաջ, պահանջում էին հանդիպում նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ: Հերթապահ ոստիկանների անըմբռնողությունը պատճառ դարձավ, որ շենքի մուտքի առաջ սկսվի քաշքշուկ, որից հետո բողոքավորներից մի քանիսին թույլ տրվեց ներս մտնել: Հիմա էլ ներսում սկսվեց անհանգստություն, որը մեղմելու նպատակով մի պատգամավոր նախագահ Բ. Արարքցյանին խնդրեց հաղորդել, թե ի՛նչ տեղեկություններ կան տաք կետերից: Արարքցյանը հրաժարվեց պատասխանել՝ պատճառաբանելով, թե տեղեկությունները դեռեւս վստահելի ու ամբողջական չեն:

Տասնհինգ րոպե տեւած վեճից հետո նիստը փակվեց:

Դահլիճում մնացած մի մեծ խումբ պատգամավորների տեղեկություններ հաղորդեց Արցախի հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը: Նրա ասածով՝ արդեն երկու օր է, ինչ հանվել են ներքին զորքերի պահակակետերը, եւ գյուղերի վրա են արշավում ադրբեջանական օմօնականներն ու հարեւան շրջաններից եկած զինյալ ուժերը:

Նա հաղորդեց նաեւ, թե գյուղերի ղեկավարները պահանջում են, որ Հայաստանի կառավարները հստակ ուղղություն մատնանշեն հետագա գործողությունների համար:

Հունիսի 5-ին ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր Սուրեն Զոլյանը նամակ էր գրել "ГА" օրաթերթի խմբագրությանը մի առիթով եւ, ի միջի այլոց, պատմեց, որ նախընթացին իրենց պատգամավորական խումբը գտնվել է Մոսկվայում, Արցախում եւ հատկապես Շահումյանի շրջանի ու Գետաշենի ենթաշրջանի հայության դառը վիճակը թեթեւացնելու ճանապարհներ էր որոնում: Ռուսաստանի ժող. պատգամավորների համագումարի օրերն էին, համագումարին եւ առհասարակ մայրաքաղաքի ժողովրդին անհրաժեշտ էր ճշգրիտ ու բազմազան լուրեր հասցնել դեպքերի վայրերից, մինչդեռ Հայաստանից ռուսերեն թերթերն անգամ չէին հասնում այնտեղ: «Մենք՝ այդ օրերին Մոսկվայում գտնվող պատգամավորներս,- գրում է Ս. Զոլյանը,- դիմեցինք ուղղակի Մինիստրների Խորհրդի նախագահի տեղակալ Կ. Սարդարյանին՝ իր ուժերի չափով օժանդակելու այդ հարցի լուծմանը: Բայց, ինչպես երեւում է, ծայրաստիճան սուր պայմաններում անգամ ինչ-որ մարդկանց ռուսերեն մամուլի լույս չտեսնելն ավելի կարեւոր է թվում, քան համազգային գործի շահերը»:

Նույն օրը ՀՀ ԳԽ-ի նիստում քննարկվում էր ՀՀ քաղաքական իրավիճակը: Եւ չնայած մի քանի օր շարունակ պատգամավորները պահանջում էին, որ այդ հարցի քննարկման սկզբում զեկուցեն (երեւի հաշիվ տան) ԳԽ-ի նախագահն ու վարչապետը, նրանք հրաժարվեցին այդպիսի սկզբից, եւ Տեր-Պետրոսյանը միայն հիշեցրեց, որ «վերջին իրադարձությունները ու դրանց առթիվ տարբեր կազմակերպությունների ու խմբավորումների եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ հանրապետությունում չկա մի մարմին, որը գործնական քաղաքականություն վարի», եւ նշեց, որ «խոսակցությունները հիմնականում պտտվում են նման մի մարմին ստեղծելու շուրջ» («Ուրբաթ», հունիսի 7):

Տարօրինակ հայտարարությո՜ւն: Իսկ ի՞նչ գործի են ԳԽ-ը, Մինիստրների խորհուրդը, ընտրված ու նշանակված մյուս բոլոր կառավարական մարմինները:

Հասկանալի է, որ Լ.Տեր-Պետրոսյանի ստեղծելիք նոր մարմինը պրեզիդենտությունն է: Բայց Հայաստանի այս վիճակին հենց մի պրեզիդե՞նտ էր պակասում:

Հիշում եմ, որ ընկերներով նստում ու լսում էինք նիստի հեռուստահաղորդումը, եւ մեկն ասաց. «Այսօրվա մեր երկրին ու ժողովրդին պրեզիդենտ պետք չէ: Ում պետք է, նա է խոսում:

Եւ ո՞վ պիտի գործի ստեղծվելիք այդ մարմնի մեջ, ի՞նչ մի կախարդ, որ երկնքից կաթելով պիտի «գործնական քաղաքականություն վարի» դառնա հանրապետության փրկիչը: Չէ՞ որ այդ մարմինն էլ կազմված է լինելու այն մարդկանցից, որոնք զբաղեցնում են արդեն գոյություն ունեցող մարմինների բարձր աթոռները եւ փաստորեն անձեռներեց են, գուցե նաեւ անկարող...»:

Եղան նոր առաջարկություններ: Ոմանք (Մեխակ Գաբրիելյանը, Տիգրան Կյուրեղյանը) գտնում էին, որ առանց եղած վիճակը քննարկելու, այսինքն՝ առանց վերին ղեկավարների զեկուցումներն ու նրանց շուրջ ծավալվելիք իսկական վերլուծությունն անելու) անհնար է պարզել, թե ի՛նչ խնդիրներ գոյություն ունեն, եւ նրանք իրականացնելու համար ի՛նչ նոր մարմնի կարիքն ունենք:

Է. Եգորյանն առաջարկեց հրաժարվել միութենական պայմանագրի ստորագրումից, քանզի այն չի կարող ազդել Արցախի վիճակի վրա:

Խոսեց նաեւ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Արամ Սարգսյանը, որն էլ երեւի թե արեց պահի համար ամենաձեռնտու առաջարկությունը: «Այն խնդիրները, որոնք ծառացած են Հայաստանի առջեւ, պրեզիդենտական իշխանությունը չի կարող լուծել: Անհրաժեշտ է համախմբել հանրապետության քաղաքական այն բոլոր ուժերը, որոնք ունեն գործնական ծրագրեր, ստեղծել կոալիցիա եւ նրա ուժն ու եռանդը գործադրել դրությունից ելնելու համար»: Ապա նա շեշտեց, թե անհրաժեշտ է հասնել նրան, որ Արցախը դառնա ապագա միութենական դաշնագրի սուբյեկտ:

Եղան նաեւ ուրիշ առաջարկություններ: Օրինակ, Աշոտ Նավասարդյանը գտավ, որ

Հայաստանն Արցախի հետ միասին պետք է հայտարարվի անկախ, պետք է ստեղծվեն ազգային զորամիավորումներ, ազգայնացվի ՊԱԿ-ը, կիրառվի առճակատման քաղաքականություն (դա ներկայացրեց որպես իրենց ՀՀՇ կուսակցության դիրքորոշումը)։

Աղյա պատգամավոր Իգոր Մուրադյանը, քննության առնելով հանրապետության վարած քաղաքականության սխալներն ու թերությունները, գտավ, որ պետք է փոխել ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին։

Այստեղ է, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, հիշեցնելով Արցախի խնդրի առթիվ նախկինում արտահայտած իր տեսակետները, նշեց, որ հանձին հայաստանաբնակ արցախցիների՝ Մոսկվան Հայաստանում ունի իր հենարանը։ «Սփյուռքում՝ դաշնակները, այստեղ էլ որոշ ուժեր փորձում են մեզ քաղաքականություն թելադրել»,-ասաց նա։

Բայց հայաստանաբնակ արցախցիներն ինչո՞վ դուր չեկան մեր նախագահին։ Նրանո՞վ, որ նախորդ օրը խուժել էին խորհրդարան եւ ուզում էին իմանալ, թե ի՛նչ ստույգ լուրեր կան Արցախից եւ ղեկավարությունն ի՞նչ միջոցների պետք է դիմի նոր աղետները կասեցնելու համար։ Եւ հայտնի էլ դարձավ, որ ստույգ ցավալի լուրերը կան, իսկ ԳԽ-ը դրանք թաքցնում է՝ չբացահայտելու համար իր չգործելու վճիռը։ Թե Իգոր Մուրադյանի առաջարկությա՞ն համար։ Մուրադյանի՛, որ հայաստանաբնակ բաքվեցի է, ոչ թե արցախցի։ Եւ իրականում էլ դրանք ի՞նչ կապ ունեն Մոսկվայի հետ։ Մի՞թե նախագահը մտածում էր, թե Մոսկվայից էին հուշել, որ երեւանաբնակ նախկին արցախցիները խուժեն ՀՀ ԳԽ եւ այնտեղ հաշիվ պահանջեն։

Գուցե՞ նրա համար, որ եղել են միութենական պայմանագիրն ստորագրելու առաջարկություն անող արցախցիներ։ Այո՛, եղել են, բայց նրանք մի չնչին տոկոս էին կազմում այն մեծաթիվ առաջարկողների, որոնց զանգվածային, ճնշող եւ մանավանդ հավասարակշիռ ձայնը չէր կարելի հաշվի չառնել, եւ վերջապես ի՛նքը գնաց, ստորագրեց, դարձավ այն ժամանակ եւ հետագայում էլ ասպարեզում երեւացող միությունների անդամը։

Դաշնակցականների՝ Սփյուռքից թելադրած քաղաքականությանը վերաբերող խոսքն էլ մի ավելորդ անգամ ապացուցում էր, որ նախագահը հիվանդագին ռեակցիա ունի քաղաքական կյանքում բնականորեն երեւացող երեւույթների դեմ։ Այն ո՞վ է ասել, թե դաշնակցականները, որոնք միայն Սփյուռքում չեն, այլեւ հայրենիքում եւ եղել են ու կան հայ ազգային կյանքի կարեւորագույն առաջնորդիչները,-իրավունք չունեն հանդես գալու իրենց առաջարկություններով, գործնական ձեռնարկումներով, թեկուզ եւ թելադրելով։ Չէ՞ որ թելադրելը չի նշանակում օղակ անել, մեկի վիզն անց կացնել։

Սփյուռքի դաշնակցականների մամուլում կան եւ ոչ հաջող ձեւակերպված քննադատական խոսքեր, անտակ արտահայտություններ, որոնք պետք է որ գործեն տհաճ ազդեցություն։ Բայց որպես գոնե հրապարակումների մասին տեղյակ մարդ՝ կարող եմ հաստատել, որ դրանք հիմնականում պատասխաններն են այն գռեհիկ հարձակումների, որոնց նրանք ենթարկվում են մեր պաշտոնական մամուլում, ղեկավարների ելույթներում։

✧ ✧ ✧

Հունիսի առաջին օրերին ժամ առ ժամ սրվում էր Արցախի վիճակը։ Հադրութի շրջանի գյուղերի վրա չդադարող հարձակումներին նորից գումարվեցին ներքին զորքերի սադրանքները։ Հադրութի պարետը հունիսի 2-ին պահանջում էր շրջանի վտանգված գյուղերից (իսկ այնտեղ ո՞ր գյուղը վտանգված չէր) հեռացնել բնակչությանը, որովհետեւ իրեն հրահանգված է վերացնել զինվորական երեք պահակակետեր, որոնց փոխարինելու են 4-րդ բանակի զորքերը։ Սակայն բնակչությունը չենթարկվեց այդ խորհուրդին, հակառակը, 100 ընտանիքներ վերադարձան Արփակասուկ, Առաքյալ, Խծաբերդ, Ցոր, Սպիտակաշեն, Բանազուր գյուղերը։

Շարունակվում էին թուրք ավազակախմբերի հարձակումները Մարտունու, Ստեփանակերտի, Շուշվա շրջանում Բերդաձորի, Շահումյանի շրջանում Էրքեջի վրա։

Հունիսի 5-ի տեղեկությունների համաձայն՝ Խծաբերդի ու Թաղերի վրա կրակ էր տեղում ուղղաթիռներից։ Պարետը նորից առաջարկում էր բնակչությանը գաղթեցնել, որի համար խոստանում էր մեքենաներ։ Հին Թաղերը որոշել էր մնալ ու դիմադրել։ Իսկ Խանձաձորում, Առաքյալում ու Դոլանլարում նստած էին օմոնականները։

Հունիսի առաջին տասնօրյակին դրությունը խիստ սրվել էր ԼՂ-ի բոլոր շրջաններում։ Ստեփանակերտի արվարձան Կրկժանի ադրբեջանական մասից չէր դադարում քաղաքի գնդակոծումը։ Ադրբեջանցի օմոնականներն այստեղ բախվել էին բանակային զորամասի հետ, ունեին երկու սպանված ու երեք վիրավոր։

Ստեփանակերտում դրությունն առավել բարդացել էր, երբ հայտնի էր դարձել, որ Կազմկոմիտեի նիստում Պոլյանիչկոն բացահայտորեն հայտարարել է, թե «հայերից պետք է մաքրվի ոչ միայն Ղարաբաղը, այլեւ Զանգեզուրը, քանի որ այն եւս իսկական ադրբեջանական հող է»։

Հադրութի շրջանի Խծաբերդ եւ Հին Թաղեր գյուղերի վրա հունիսի 6-ին օմոնականների հարձակումը հնարավոր չեղավ կասեցնել։ Ինքնապաշտպանվողները ստիպված եղան բոլոր կանանց ու երեխաներին հեռացնել Խծաբերդից։ Շրջանի պարետը նպատակ ուներ այստեղ ստեղծել պահակակետ։

Իսկ նույն շրջանի Դոլանլար ու Առաքյալ հայաթափ արած գյուղերում արդեն տիրություն էին անում ադրբեջանական օմոնականները, որոնք ճանապարհներին արգելափակոցներ էին դրել հայերի վերադարձը խափանելու համար։

Հունիսի առաջին տասնօրյակում հաճախակի էին դարձել Ստեփանակերտի բնակարանների գիշերային ստուգումներն ու կողոպուտները պարետության հերթապահների ու զինվորականների կողմից։ Այսպես են կողոպտվել կահույքի խանութի դիրեկտոր Վ. Բարսեղյանի, առեւտրի բազայի գլխավոր հաշվապահ Գ. Դանիելյանի, քաղաքի ոսկերչական խանութի դիրեկտոր Ա. Կասյանի եւ ուրիշների բնակարանները։ Բանակային համազգեստով ավազակները չարիք էին դարձել քաղաքի խաղաղ բնակչության համար։

Հունիսի 7-ին ադրբեջանցի օմոնականներն ու Ֆիզուլու շրջանից եկած ավազակախմբերը, պաշարելով Խծաբերդն ու Հին Թաղերը, բնակիչներին առաջարկել են հեռանալ։ Մարզի ղեկավարները դիմեցին պարետությունը՝ քաղբաժնի պետ, գնդապետ Պոլոզովին, պարետ-գնդապետ Ժուկովին, որոնք խոստացան զրահամեքենաներ ուղարկել հայկական գյուղերը պաշտպանելու համար, սակայն իրականում ոչինչ չարին։ Մարդիկ հետո էլ դիմեցին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի՝ ԼՂԻՄ-ում վերահսկիչ-դիտորդ հանձնաժողովին, որն իր ղեկավար Վլադիմիր Ֆոտեեւի հետ միասին այդ ժամանակ գտնվում էր Ստեփանակերտում։ Հանձնաժողովը եւս որոշակի ոչինչ չձեռնարկեց։

Հունիսի 7-ի տեղեկությունները.

Խծաբերդն ու Հին Թաղերը հերոսաբար պաշտպանվում էին ժամ առ ժամ ահագնացող հարձակումների դեմ։ 6-ին խծաբերդցիները մեծ ջարդ էին տվել հարձակվող ավազակախմբին, որի մնացորդները նահանջի ճանապարհին հրդեհի էին մատնել Ղոշարխաչի դպրոցի շենքը։

Հադրութի պարետը նորից առաջարկում էր բնակչությանը գաղթեցնել, որովհետեւ, իբր, Ջաբրայիլի ու Լաչինի կողմերից նոր, խոշոր հարձակում էր սպասվում։

Նույն 7-ի առավոտյան Մարտակերտի պարետատան ծառայողները Կիչան էին հասցրել այդ գյուղի կոլտնտեսության նախագահ Յ. Ղուլյանի դիակը։ Նրան օմոնականներն էին պատանդ վերցրել մայիսի 14-ին եւ տարել անհայտ ուղղությամբ։ Դիակը տեղ հասցնողները փորձում էին համոզել, որ Ղուլյանը հանկարծամահ է եղել ստամոքսի խոցից։

Մարզի համար այս ծանր օրերին հայտնվել է կենտրոնի, այսպես կոչված, դիտորդ հանձնաժողովը (նախագահ Վլադիմիր Ֆոտեեւ, դեպուտատներ Օլեգ Վոստրուխով, Վլադիմիր Կիրիլով, ԳԽ-ի խորհրդական Միխայել Սոկոլով), որը Ստեփանակերտում երկու ժամ մնալուց հետո շտապել է Լաչինի շրջան։ Ամսի 6-ին այդ հանձնաժողովը պիտի Հադրութ գնար, չգնաց։ Երեւի ԼՂԻՄ-ի դիտորդ հանձնաժողովի համար ավելի կարեւորը ոչ թե կրակի տակ գտնվող մարզն էր, այլ հարեւան ադրբեջանական Լաչինի շրջանն

ու մյուսները, որոնցում հեշտ պիտի լինեն խաղաղ օրեր անցկացնել:

Ասում էին՝ Ֆոստեւը կերուխումի սիրահար է:

Հունիսի 11-ին Ստեփանակերտի ղեկավարներին խորհրդակցության էր հրավիրել Ադրբեջանի կազմկոմիտեի նախագահ Պոլյանիչկոն եւ հրահանգել, որպեսզի քաղաքի ու մարզի բոլոր մարմինները ընդունեն Ադրբեջանի համապատասխան մարմինների գերակայությունը, հակառակ դեպքում պետք է ազատեն մարզի տարածքը: Խոսել էր նաեւ Հայաստանի բռնած անկախության ճանապարհի մասին՝ հայտնելով իր տերերի հետեւյալ հրահանգը. եթե Հայաստանը դուրս է գալիս ԽՍՀՄ կազմից, նախապես պետք է Ադրբեջանին զիջի Զանգեզուրը, որովհետեւ այն միշտ էլ ադրբեջանական տարածք է եղել՝ Ադրբեջանի կազմում:

Պոլյանիչկոյի շուքի ներքո առավել սանձարձակ էին դարձել օմոնականները ու նրանց հովանավորող խորհրդային ներքին զորքերի միավորումները:

Հունիսի 11-ին Վ. Պոլյանիչկոյի կարգադրությամբ պետք է մարզկենտրոնում խորհրդակցության հավաքվեին բոլոր շրջգործկոմների նախագահները ու կուսշրջկոմների քարտուղարները: Սակայն կարգադրությունն արհամարհել, չէին հավաքվել: Դրանից էլ կատաղած՝ նա հավաքեց մարզային իրավապահ մարմինների աշխատողներին, գազազած արեց հայտարարություններ, որոնցից մարդիկ ենթադրություններ արին Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից կիրառվելիք նոր վայրագությունների մասին: Օրինակ, նա արհամարհանքով էր խոսել մարզի ղեկավարների առաջարկած բանակցությունների ու փոխըմբռնման պատրաստակամության մասին:

– Երկխոսություն տեղի կունենա միայն մի բանից հետո՝ երբ ԼՂ-ի բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունները, ամբողջ հայությունը իրենց վրա ընդունեն Ադրբեջանի իշխանությունը, ենթարկվեն նրա մարմիններին:

Նա վերստին՝ ասել ու ընդգծել էր, որ, եթե Հայաստանը որոշել է դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից, ապա մինչեւ այդ պետք է լուծվի նաեւ Զանգեզուրի հարցը, «քանի որ այն հինավուրց ադրբեջանական տարածք է եւ պետք է, թեկուզեւ բռնակցման եղանակով, միացվի Ադրբեջանին»:

Ասում են՝ «Ստեփանակերտում կազմվել են ցուցակներ այն մարդկանց, որոնք պետք է արտաքսվեն մարզից, քանի որ այդպես է որոշել այստեղի իսկական տեր ադրբեջանական Կազմկոմիտեն: Այդ ցուցակները բաժանված էին զինվորական ու պետավտոտեսչական բոլոր հսկիչ կետերին, որպեսզի հրամանի դեպքում իսկույն սկսվեն ձերբակալությունները» («Հ», հունիսի 18):

Երեւում էր, որ Պոլյանիչկոն մեծ գործ է պատրաստում Արցախը ծնկի բերելու համար, եւ այս ծրագրի իրականացումը նրան այնքան դյուրին էր թվում, որ մտածում էր հավելման մասին՝ Զանգեզուրի բռնակցման:

Հունիսի 13-20-ը ՀՀ-ում էր գտնվում Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի 5 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը, որը, ի կատարումն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ն.թ. մայիսին արած դիմում-խնդրանքի, եկել էր ուսումնասիրելու դրությունն Արցախում ու հարակից հայկական շրջաններում եւ առաջարկելու իր աջակցությունը՝ դրությունը բարելավելու համար:

Այցելության վերջում պատվիրակությունը հրապարակեց հայտարարություն, որից բերում ենք ուշագրավ հատվածները:

«ԵՀԽ-ի առաջին պատվիրակությունը Հայաստան էր ժամանել 1988-ի սեպտեմբերին, Լեռնային Ղարաբաղում եւ Հայաստանում տեղի ունեցած զանգվածային ցույցերից հետո: Այդ պատվիրակությունը խորհուրդ էր տվել ԵՀԽ-ի գլխավոր քարտուղարին, որ եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը պաշտպանի հայերի օրինական շահերը Խորհրդային Միությունում, հատկապես վերակառուցման ընձեռած նոր հնարավորությունների պայմաններում:

«Ներկա այցելության ընթացքում մենք շատ շրջեցինք հանրապետությունում, հանդիպեցինք Լեռնային Ղարաբաղի եւ Ադրբեջանի սահմանամերձ հայկական գյուղերից բռ-

նագաղթեցվածներին: Նրանք արտահայտում են իրենց տառապանքները, նաեւ ձգտումը՝ անվտանգության եւ ապահով կյանքի երաշխիքներ ունենալու, ըստ հնարավորի շուտ վերադառնալու իրենց բնակավայրերը, դարեր շարունակ իրենց նախնիների ապրած հողը: Մենք նաեւ Գերագույն խորհրդում ունկնդրեցինք վերջերս ազատված պատանդներին եւ այն մարդկանց, որոնց ընտանիքների անդամները իրենց գյուղերի վրա հարձակումների հետեւանքով կամ սպանվել են կամ շարունակում են գերի մնալ Ադրբեջանում:

Պատվիրակության անդամները անչափ հուզված էին լսած ողբերգական պատմություններից:

... Մենք կդիմենք կառավարություններին, որ օգտագործեն իրենց հեղինակությունը՝ որպես առաջնային խնդիր պատանդներին ազատելու, անմեղ գյուղացիների վրա հարձակումներին վերջ տալու, նրանց կյանքի անվտանգության, մարդու իրավունքների միջազգային օրենքների պահպանման երաշխիքներ հաստատելու, առաջացած բարդությունները լուծելու համար...»:

Վերջում համաշխարհային եկեղեցու մեծապատիվ սպասավորները հիշում էին, թե որքան ուժ ու հնարավորություն ունեն իրենք եւ ըստ այնմ պատրաստվում՝ խնդրանքով դիմել աշխարհի բոլոր անդամ-եկեղեցիներին, «որ նրանք իրենց աղոթքի ձայնը բարձրացնեն, միացնեն հայ ժողովրդի ձայնին, նրա համար այս դժվարին, բայց հույսերով լի ժամանակաշրջանում»:

Ահա այն որոշակի գործը, որ նրանք իսկապես կարող էին անել:

Հունիսի 15-ին մարզի ղեկավար աշխատողների խորհրդակցությունը որոշել էր բանակցություններ վարել Ադրբ. ԽՍՀ կազմկոմիտեի հետ՝ մարզի վիճակը տանելի դարձնելու համար: «Ժողովն ընտրել էր 5 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն՝ հայտարարությունը կազմկոմիտեի նախագահ Պոլյանիչկոյին հանձնելու, նախնական բանակցություններ վարելու համար,-գրում է պատվիրակության անդամ Եղիշե Սարգսյանը, ապա վկայում, որ Պոլյանիչկոն իրենց չի ընդունել եւ տասնութ ժամ սպասել տալուց հետո մարզխորհրդի դիմացի հրապարակ ելած երկու զրահամեքենաների ռադիոսարքերից միայն ինչ-որ մեկը ոռնացել է. «Նրանք, ովքեր սպասում են կազմկոմիտեի ընդունելությանը, խորհուրդ ենք տալիս դիմել ձեր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին, Զորի Բալայանին, Արկադի Մանուչարովին» («Հ», հունիսի 16):

Հունիսի 18-ին ռուս մի խումբ նշանավոր մտավորականներ (Կ. Ալեքսեեւսկի, Վ. Դանիլով, Վ. Կուզնեցովա, Գ. Կուլիկովա եւլն) հրապարակեցին «Կոչ Խորհրդային եւ համաշխարհային հասարակայնությանը», որի մեջ, Արցախյան ողբերգության նոր, աննախադեպ ընթացքի մանրամասների քննությունից հետո, հեղինակները հարց են տալիս. «Շատ վիրավորական ու անբացատրելի է, թե ինչո՞ւ խորհրդային բանակը, որի հիմքն են կազմում ռուս զինվորներն ու սպաները, այժմ օգտագործվում է Լեռնային Ղարաբաղում՝ ադրբեջանական օմոնի բացահայտ ջարդարարների հետ միասին, ընդդեմ խաղաղ բնակչության, ընդ որում՝ կանանց, երեխաների ու ծերերի դեմ՝ լոկ այն պատճառով, որ նրանք ազգությամբ հայ են:-Ապա ցավով նշվում է դրա վտանգավոր հետեւանքը Գետաշենում:-Այսօր հայ-ռուսական բարեկամության դարավոր ավանդները Լեռնային Ղարաբաղում ենթարկվում են դաժան քննության: Այդ է վկայում թեկուզ այս մեկ փաստը. հեռագնա անմաքուր նպատակով ադրբեջանցիների կողմից Չայքենդ հորջորջված հայկական Գետաշեն գյուղում հայրենի օջախների պաշտպանները քաջությամբ ետ են մղել հանրապետական օմոնի գրոհները: Օմոնականներին օգնության են հասել խորհրդային բանակի զորամասերը: Գետաշենցիները չէին կարող կրակել ռուս զինվորների ու սպաների վրա, որոնք էլ տանկերով խուժել են գյուղ, ապա խաղաղ բնակիչներին հանձնել օմոնականների չարագործություններին, կազմակերպած արյունահեղությանը: Նրանց, ռուս այդ զինվորների ու սպաների հովանավոր պաշտպանության ներքո օմոնականները կատարել են հայկական տների ապօրինի խուզարկումները, կողոպուտն ու հրդեհի մատնելը: Ամբողջ այս աննկարագրելի արյունոտ աղետն ավարտվել է գյուղի ողջ բնակչության, այսպես կոչված, «կամավոր» բռնագաղթեցմամբ»:

«Ռուս եւ ադրբեջանցի այս բռնացողները, արմատավորելով այսօրինակ բռնության փորձը, դառնում են չարիքի եւ խավարամոլության կրողներն ու տարածողները: Նրանց արյունոտ արարքներն ուղղված են ոչ միայն համաշխարհային քաղաքակրթության, այլեւ առաջադեմ սերունդների դեմ. այլասերում են երիտասարդությանը եւ դրանով իսկ ավերում մեր երկրի բարոյականությունը: Ուստի մենք բոլոր բարի կամքի մարդկանց ենք դիմում տագնապի կոչով. արթնացե՛ք եւ գործի անցե՛ք, քանի դեռ շատ չէ ուշ»:

Հունիսի 19-ին («Հայաստան») հրապարակվեց Հենրիկ Պողոսյանի՝ Արցախի ռադիոյով նախօրոք հաղորդված հարցազրույցը, որ վերնագրված էր «Առճակատման քաղաքականությունից երկխոսության քաղաքականություն» եւ ելակետային հիմք պիտի դառնար, դժբախտաբար, կարճաժամկետ մի քաղաքականության համար՝ գոյապայքարի ողջ շղթայի մեջ:

Վերնագրին է հարմարեցված ամբողջ հարցազրույցը, բոլոր շեշտադրումները կառուցվում են նրա վրա, եւ Արցախի նախկին ղեկավարը, ստեղծված բախումնալից ու անհեռանկար, ավելի ճիշտ՝ ողբերգական հեռանկարով արդեն մեր առաջ ցցված վիճակից խույս տալու նպատակով, գտնում էր, որ պետք է բանակցությունների գնալ Կենտրոնի ու Ադրբեջանի հետ, փրկել մարզը, ոչ թշնամի դրացու պես ապրել մեզ շրջապատող ադրբեջանական շրջանների հետ: Վերջին հանգամանքի համար հուսալի քայլեր էր համարում մարզի որոշ գյուղերի ոչ անհաջող փորձերն անմիջական հարեւանների հետ լեզու գտնելու եւ ինչ-ինչ շփումներ ստեղծելու առումով:

Պողոսյանը վճռական իր տեսակետն ուներ նաեւ Արցախ-Ռուսաստան (ավելի ճիշտ՝ Արցախ-Կենտրոն) փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Հայաստանն անկախության ուղին բռնելով՝ փաստորեն իրեն դուրս է դրել Միությունից կամ նրան փոխարինելիք ամեն տեսակ համակեցությունից: Ի՞նչ պիտի լինի Արցախի վիճակը. այն լոկ մեկ ելք ունի՝ մնալ Միության ցանկացած տարբերակի կազմում. «մարզի հայ բնակչությունն այս դեպքում կկարողանա հուսալ Մոսկվայի աջակցությանը»:

«Կառավարությունները փոխվում են, ժողովուրդը մնում է: Բայց մենք մեր բախտը վաղուց ենք կապել Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի հետ եւ, իմ կարծիքով, այժմ ճիշտ չէր լինի մեր դիրքորոշումը փոխել»,-ասում է Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգը:

Ընդհանուր առմամբ այլ տարածքների ու ազգային խմբերի համար միանգամայն ճշմարիտ այս տեսակետը, սակայն, ուներ խոցելի կողմեր, որոնք էլ հաճախ էր վկայակոչում զրուցակից լրագրողը: Օրինակ, ի՞նչ երաշխիք, թե Ադրբեջանը կուզենա Արցախի հետ բանակցել, երբ առճակատման քաղաքականությամբ ինքը հասել է ակնառու հաջողությունների, եւ կարելի է մտածել, թե հեռու էլ չէ իր երազի՝ Արցախը հայաթափ անելու, հեռանկարից: Եւ այսպիսի կացության մեջ մի՞թե իրավացի չեն այն ոչ քիչ արցախցիները, որոնց կարծիքով «բանակցությունների գնալը ոչ այլ ինչ է, քան կապիտուլյացիա»:

Հարցազրույցում Հ. Պողոսյանի դիրքն, անկասկած, ուներ խոցելի կետեր: Ասենք, այն, որ մտածում էր, թե շարժման առաջին շրջանում, Ղարաբաղը խաղաքարտ էր «Հայաստանում ու Ադրբեջանում եղած որոշակի ուժերի համար, ապա հիմա արդեն Կենտրոնն ինքն է վճռել խաղարկելու նույն խաղաքարտը»: Մոլորություն է սա, քանի որ ինքը՝ Պողոսյանն իր մաշկի վրա է զգացել, թե ինչպես Կենտրոնն է՛ն գլխից խաղարկում էր: Իսկ Հայաստանում ու Ադրբեջանում ի՞նչ ուժեր էին, որ խաղարկում էին, երբ մեկ հանրապետություն իր ժողովրդի մի մասի իրավունքն էր պաշտպանում, մյուսն էլ բարբարոսաբար գազազել էր դրանից եւ շարունակում էր պաշտպանել բռնատիրելու իր «իրավունքը»:

«Եթե Ադրբեջանի ղեկավարները հրաժարվեն իրենց քաղաքական ամբիցիաներից...», իբր սրան էլ կարող է աջակցել ինքը՝ ադրբեջանական ժողովուրդը, որովհետեւ «Թե քաղաքական, թե պատմական առումով դեպքերի նման զարգացումը չի համապատասխանում ադրբեջանական ժողովրդի արմատական շահերին»:

Ես չգիտեմ՝ ի՛նչ է հասկացվում այս «արմատական շահերի» տակ, բայց երբեք չէի

կարծել, թե Հ. Պողոսյանի փորձի տեր մեկն այսպիսի կարծիք էլ կարող է ունենալ: Ավելի եւս հաջորդը, որ է՛.

«Եթե մենք ասում ենք, որ մեր երկիրը գնում է դեպի իրավական պետություն, ապա, կարծում եմ, Ադրբեջանն էլ չպիտի շրջանցի այդ գործընթացը: 20-րդ դարի ավարտին մի այնպիսի բարբարոսական մեթոդի դիմելը, ինչպիսին է տեղահանությունը, պարզապես վայրենություն է, որը, մեղմ ասած, չի ավելացնի հանրապետության ժողովրդի ո՛չ հեղինակությունը, ո՛չ էլ հարգանքը»:

Այս խոսքերի տերը պետք է ցույց տար այն ուժը կամ ուժերը, որոնք, թեկուզ թթխմորի դեր կատարելով, կարող էին ժողովրդի մեջ ինչ-ինչ խմորումներ առաջացնել, փոխել որեւէ բան... Մինչդեռ մենք գիտենք ու ականատեսն ենք Ադրբեջանի հանրապետության քաղաքական ու հասարակական, գիտական ու մշակութային բոլոր ուժերի, ժողովրդական բոլոր խավերի խելահեղ մի հանրության, որն Արցախի հանդեպ ունի սոսկ մեկ նպատակ՝ նրան անվերադարձ տիրելը, եւ դա ապահովելու, ամեն եղանակի դիմելու, ընդհուպ մինչեւ վերջին հայի արյունն այնտեղ թափելու վճիռը...

Այդ հանրապետությունում կա՞ որեւէ տեսակ մտածող կամ որեւէ նպատակ ունեցող որեւէ ադրբեջանցի: Ցույց տվեք, եւ ես նրա առաջ կխոստովանեմ իմ ցավալի մեղքը:

Բանն այն է, որ մինչեւ այս հարցազրույցին ծանոթանալս իմացել էի, որ Արցախում է գտնվում Հենրիկ Պողոսյանը (արդեն երրորդ տարին է, նա ապրում ու գործում է Մոսկվայում) պատեպատ է զարկվում օրեցօր ջարդվող ու քրքրվող մարզի փրկության ճանապարհ գտնելու համար եւ, ահա՛, տեղի նոր ղեկավարների հետ եկել է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է Ադրբեջանի հետ բանակցությունների գնալ, նախ դադարեցնել արյունահեղությունը, ապա եւ լեզու գտնել մարզի ազգային ինքնավարությունը փրկելու եւ պաշտպանելու նպատակով:

Ես ծանոթ եմ ու վստահ Պողոսյանի՝ պահը հասկանալու եւ ճիշտ վճիռ հանելու ընդունակությանը: Բնականաբար մտածում էի, որ նախապես նա Կենտրոնում համապատասխան քայլեր կատարել է արդեն, ունի, ասենք, Գորբաչովի խոստումը Մութալիբովի վրա ազդելու եւ դեպքերին այլ ընթացք տալու մասին: Այդ պատճառով էլ, ՀՀ ղեկավարության անտարբերությունից կշտացած, նույնիսկ հրապարակավ (թերթում) հույս հայտնեցի, որ Արցախն ինքը, Հենրիկ Պողոսյանի հետ միասին, ելք կգտնի իր համար, կփրկվի վերահաս կործանումից:

✧ ✧ ✧

Երեկ երեկոյան միութենական հեռուստատեսության «Ժամանակ» ծրագրով հաղորդեցին Իրանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների բանակցություններին եւ ընդունված պայմանագրերին վերաբերող մի ընդարձակ լրատվություն: Իրանի պրեզիդենտ Ռաֆսանջանին ու Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Հասանովը փոխադարձ շահավետության հիմքերի վրա կանգնեցրած իրենց տնտեսական ու այլազան ծրագրերն էին փառաբանում: Թղթակիցը ներկայացրեց այն վիթխարի վերափոխությունները, որոնք, ընդունված պայմանագրերի շնորհիվ, իրականանալու են երկու երկրներում եւ նրանց հետ տնտեսական ու առեւտրական հարաբերություններ ունեցող պետություններում: Հասանովը վերջում, ամենակարող տիրոջ իրավունքով, բացատրեց ո՛չ միայն իրենց երկու հարեւան ու բարեկամ երկրների նոր նախաձեռնությունների պարգեւելիք ծաղկումը, այլեւ տերություններին հրավիրեց օգտվելու նրա բարիքներից: «Ադրբեջանն այսուհետեւ տիրություն է անելու ցամաքային, օդային, ծովային բոլոր այն ուղիների վրա, որոնք կապում են Իրանի հետ, հնարավորություն են տալիս այդ հզոր երկրին առնչել իբրեւ տնտեսական, առեւտրական ու մշակութային կապերի պարտնյորներ,-ասաց Հասանովը:-Շտապեցե՛ք մեր միջոցով օգտվել այդ բոլորից: Արդյունքները կլինեն հրաշալի եւ շահավետ»:

Բանակցությունների ընթացքում երկու տերությունների ղեկավարների թիկունքում,

պատին կախված նկարից, ծանր գոհունակությամբ նոր Իրանի ասված Խոմեյնին էր նայում:

Երբ անցած տարիների Ադրբեջանում հակահայկական խուժադուժ ցույցերի վրա բարձր տանում էին Խոմեյնիի դիմանկարներն ու իսլամական մոլեռանդ կոչերը, Խորհրդային Միությունում շշմած էին՝ ի՞նչ կապ ունեն միջնադարյան խավարն ու կրոնական հետամնացությունը մեր օրերի հետ, այդ մոլլայի նկարն ինչո՞ւ են պահում իրենց մթագնած գլուխների վրա: Պարզվում է, որ գլուխներն այնքան էլ մթագնած չեն եղել. Ադրբեջանի նոր առաջնորդները քաջ գիտակցում էին, որ խարխլվող Միության մեջ իրենց փրկությունն ու ծաղկումը պիտի ապահովեն իսլամի դրոշի տակ: Իսկ իսլամի դրոշակիրն ու առաջամարտիկը ժամանակակից աշխարհում՝ իսլամական պետություն Իրանն է, իրենց մերձավորագույն հարեւանը եւ դարձյալ մերձավորագույն հավատակիցը (երկու երկրների ժողովուրդներն էլ վերաբերում են իսլամի շիա թեւին): Այս գիտակցմամբ էր, որ Ադրբեջանցիները կործանեցին իրենց ու Իրանի միջեւ ձգված խորհրդային սահմանը քանի՜ հարյուր կիլոմետրերի վրա: Հետո էլ հասան նրան, որ այդ պետական համաժողովրդական հանցագործության քննությունն ու եզրակացությունը հանելու իրավունքը վստահվեց մի այլ շիա-մահմեդականի՝ ուզբեկ Ռաֆիկ Նիշանովին: Գիտենք նաեւ հետագա քայլերը. օրինակ, Ադրբեջանի հանրապետության Գերագույն խորհրդի այն նիստը, որ պետք է պրեզիդենտ ընտրեր կոմունիստ Մութալիբովին, բացվեց ու օրհնվեց հանրապետության շեյխ-ուլ-իսլամի կողմից: Անցյալ տարվա ընթացքում Ադրբեջանի մինիստրներն ու մյուս բարձրապաշտոն ղեկավարները քանի՜ անգամ եղան Իրանում, Իրանի գյուղատնտեսության, կապի, արդյունաբերության եւ այլ մինիստրները՝ Ադրբեջանում... Եւ ահա արդյունքը. կնքված են փոխշահավետ պայմանագրեր, որոնք ընդգրկում են երկու երկրների տնտեսական կյանքի բոլոր ու ամեն տեսակ բնագավառները:

Հայաստանի նոր կառավարությունը եւս, դատելով մինչեւ այսօր արված հայտարարություններից, ծրագրած ունի տնտեսական անսահմանափակ առնչություններ Պարսկաստանի՝ մեր մերձավոր սահմանակից այն երկրի հետ, որի հարեւանությունը վերջին մեկուկես հազարամյակում չի տվել բարդություններ եւ այսօր էլ չի մշուշված որեւէ տհաճ միջադեպով: Արված հայտարարությունները, ճիշտն ասած, շատ են խոստմնալից, այնքան, որ հաճախ թվում է, թե հենց միայն այս հարեւանի հետ ստեղծվելիք փոխհարաբերությունները բավական կլինեն իր անկախությանը տիրացած Հայաստանի կենսական ապահովության համար: Զանգվածային լրատվությամբ թմբկահարված փոխայցելությունների ու (հիմնականում) ցածր մակարդակների բանակցությունների արդյունքներից էլ առայժմ տեսանելի է միայն մեկ միջոցառում. աշխատանքներ են տարվում Երեւանում գտնվող մահմեդական միակ շինությունը՝ մզկիթը վերականգնելու եւ շքեղացնելու համար (Նկատի առնենք, որ շուրջ քսանութ դարու կենսագրություն ունեցող Երեւան հայկական մայրաքաղաքում այդ մզկիթը պահպանված հնագույն ճարտարապետական հուշարձանն է լինելու):

Հունիսի 26-ին, ՀՀ անկախության հանրաքվեի օգտին կատարվող քարոզչության ամենատաք շրջանում, «ՀՀ» պաշտոնական օրաթերթում ելույթ ունեցավ նաեւ արցախցի մեկը՝ Հրանտ Ալեքսանյան, որ արտահայտեց հետեւյալ ոչ անհետաքրքիր մտքերը.

«Երբ 1990 թ. օգոստոսին Հայաստանի խորհրդարանը հռչակագիր ընդունեց անկախության մասին, Արցախի ցավով տառապողների սիրտը կասկած մտավ. հանկարծ Հայաստանը Արցախը մտքից չհանի՞ հանուն իր անկախության»:

Ապա հիշում էր, որ Գետաշեն-Մարտունաշենի ու Հադրութի գյուղերի ողբերգության մեղքը ոմանք բարդեցին Հայաստանի իշխանության վրա, որովհետեւ, իբր, կատարվածի համար պատասխանատուներ պիտի փնտրվեին՝ եւ այդպիսին ճանաչեցին «հայոց իշխանությունը»:

Այս «սխալի» պատճառ են հայտարարվում քարոզչության անճկունությունը եւ «Անկախության ու Վերամիավորման գաղափարական զուգակցման» բացակայությունը:

Հեղինակը (թե՞ խմբագրությունը) հոդվածի աղը պահել էր վերջին. «ցավալիորեն

ակնհայտ է՝ անկախության գաղափարախոսությունը Արցախում արժանի պաշտպանություն չունի, եւ սա երեւացող խոց է մեր միասնականության վրա: Արցախցու իմ միտքն ու հոգին ուժգնորեն հուշում են՝ եսասիրությունն այս պարագայում մեզ ոչինչ չի կարող տալ, անիմաստ է սեփական ցավը վեր դասել ազգային փրկություն երաշխավորող ընդհանուր նպատակից, որն է՝ Հայաստանի անկախությունը.:

Հաստատ չգիտեմ՝ այս վերջին պարբերությունն իսկապե՞ս արցախցի Հրանտ Ալեքսանյանինն է, թե՞ նրա կարծիքին կարկատան են գցել խմբագրությունում: Երկու դեպքում էլ ցավալի է, որ

Ա) Արցախի իրատեսությունը (ազգի մի մասի ողբերգությունն առավել խորացնելու գնով թմբկահարել մի հռչակագիր, որն ըստ էության միայն այդպիսին է եւ ոչ ավելին) համարվում է խոց «մեր միասնության վրա», երբ որ պիտի այս միտքը գլխիվայր շուռ տրվեր:

Բ) Արցախի ցավը տվյալ պահին ազգը բուժելու խնդիր դարձնելը համարվում է եսասիրություն, որ առնվազն մոլորություն է:

Գ) Այդ «սեփական ցավը վեր դասել ազգային փրկություն երաշխավորող...», էլ չշարունակեմ, այլ հարց տամ. որ Արցախի ցավը միայն իր՝ Արցախի ցավը չէ, այսինքն՝ եսասիրության հետ կապ չունի, դա հասկանալի է, բայց հենց այդ պահին ժողովրդի՞ն ինչ է պատահել, որ «ազգային փրկություն երաշխավորող» միջոց էր պահանջվում եւ այն էլ այդպես շտապ կարգով Արցախը թշնամիների ոտքերի տակ փռելու գնով:

Արցախցիները,– ո՛չ բնաշխարհի տերերը, ո՛չ էլ հայաստանաբնակները, մի առանձին սրությամբ չէին դնում Հայաստանի հանրապետության կողմից Միության պայմանագիրն ստորագրելու հարցը: Եւ այդ՝ ո՛չ թե այն պատճառով, որ չեն հասկանում, թե չստորագրելն ինչպիսի հարված պիտի լինի իրենց փոքր հայրենիքի ճակատագրին, այլ որովհետեւ տեսնում էին թե հայության որոշ մասն ինչպիսի խանդավառությամբ է ընդունում Միությունից դուրս գալու, անկախությունն անմիջապես ապահովելու որոշումը, եւ ինչպես իրենց սպասվող ողբերգության խնդիրը կընկալվի որպես անկախությանը խանգարելու հանգամանք: Հիշում եմ, թե այդ օրերին Երեւանում արցախահայերի հանրահավաքի ղեկավարներն ու ելույթ ունեցողներն ինչպիսի զգուշությամբ էին խոսում, ինչպես համարյա դողում էին իրենց յուրաքանչյուր առաջարկության ու հանձնարարության վրա, որպեսզի չսպրդի հանրաքվեին կամ անկախության գործընթացին հակասող որեւէ արտահայտություն, այն օրերին իշխանությունների ծավալած անկախական միջոցառումները կասկածի տակ առնող որեւէ տրամադրություն:

Իսկ բնաշխարհի արցախյան տրամադրություններն արտահայտելու համար հրապարակ իջած մարդիկ միամտաբար նույնիսկ ջանում էին մահացու վերքերի ցավը բթացնել, թե ի՜նչ է, այդ ցավերից մռնչալը կարող է խանգարել անկախության գեղգեղանքին: Եւ այս Հրանտ Ալեքսանյանն էլ Ստեփանակերտից ուզում էր հավատացնել, թե անկախության համար սարքված համազգային աղմուկի մեջ տեղ չպետք է ունենա Արցախի տեղայնական ցավի մռմունջը: Ասում է.. «եսասիրությունը այս պարագայում մեզ ոչինչ չի կարող տալ, անիմաստ է սեփական ցավը վեր դասել ազգային փրկություն երաշխավորող ընդհանուր նպատակից, որն է՝ Հայաստանի անկախությունը»:

Ահա այսպե՛ս. Արցախի այսօրվա ողբերգությունը սեփական-եսական ցավ է, անկախության շուրջը հրահրված խոտորնակ աղմուկը՝ ազգային փրկության միակ ճանապա՜րհը, եւ հարկ է, որ առաջինն ատամների տակ սեղմվի, բթացվի ու խլանա... Չնայած քաղաքականության երկնակամարը պարզից էլ պարզ էր, եւ աչք ու խելք ունեցողը տեսնում էր, որ ատելի խորհրդային երկիրը պիտի խորտակվի, միութենական հանրապետությունները պիտի անկախանան ձրի ու տարերայնորեն, եւ ոչ մի կարիք չկա նախապես տրորվել դեպի մահ տանող նրա քայլերի տակ...

* * *

Հուլիսի 3-ին ԼՂ-ի մարզգործկոմը հեռագրերով դիմել էր Կենտրոնի ղեկավարներին (պրեզիդենտ, գործին խառնվող մինիստրներ եւն) եւ Մոսկվայում գտնվող ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ ժող. պատգամավոր Հենրիկ Պողոսյանին՝ պատմելով, որ Ադրբեջանի ղեկավարության եւ ներքին զորքերի միավորումների իրականացրած վերջին գործողություններից (բռնություններ, գնդակոծություններ, հայկական բնակավայրերի կողոպուտներ) չի կարելի եզրակացնել, թե ադրբեջանական կողմն իսկապես նպատակ ունի քաղաքական ճանապարհով կարգավորելու իրադրությունն Արցախում ու Շահումյանում: Հեռագրերում խնդրվում էր միջամտել, որպեսզի կասեցվեն թշնամանքն ու բռնությունները եւ հիմքեր ստեղծվեն բանակցությունների ու փոխըմբռնումների համար:

Նույն օրվա լուսաբացին ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի ու ադրբեջանցի օմոնականների կողմից շրջապատվել էր Քարինտակ գյուղը: Պատանդ էին վերցվել 30 տղամարդ, 12-ը՝ ձերբակալվել: Բոլորը՝ մարզի ռուս դատախազի հրահանգով ու պարետ Ժուկովի գիտությամբ:

Քարինտակ խուժեցին հարեւան ադրբեջանական բնակավայրերի կողոպտիչները, ավերում էին գյուղի տները: Քշեցին-տարան ավելի քան 100 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:

Քարինտակցիները հավաքվեցին Ստեփանակերտ, պաշարեցին մարզային դատախազությունը՝ պահանջելով պատժել հանցագործներին:

Օմոնականներն ու իրենց «ռուս եղբայրները» շրջափակել էին նաեւ Մարտունու շրջանի Նոր-շեն, Աշան, Սպիտակաշեն, Մուշկապատ գյուղերը, Շահումյանի շրջանի սահմանամերձ բնակավայրերը:

Նույն օրը Հադրութի շրջանի Քարագլուխ, Հին Թաղեր եւ Դոլանլար գյուղերից հանվել էին ներքին զորքերի պահակակետերը, եւ դա ահազանգ էր դարձել, որ նույն գյուղերի վրա հարձակումներ սկսեն ադրբեջանցի օմոնականներն ու հարեւան ադրբեջանական շրջանի ասպատակիչները:

Կարելի՞ է կասկածել, որ մարզի բոլոր շրջաններում ռազմական լուրջ միջոցառում էր սկսվել, այն էլ կենտրոնի հանձնարարությամբ ու ծրագրով:

Նույն օրվա երեկոյան ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովն ընդունեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատներ Լ. Հարությունյանին ու Հ. Պողոսյանին, լսեց նրանց բողոքը Ղարաբաղի վիճակի դեմ (այնտեղ թուրքի օմոնն ու ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերը, իբր, անձնագրային ռեժիմի ստուգման նպատակով, անօրինություններ են անում, բռնանում ու կողոպտում, կալանքի տակ առնում մարդկանց, քշում-տանում անասունները), խոստացավ անմիջապես դադարեցնել տալ հակասահմանադրական բոլոր արարքները Ղարաբաղում:

Նույն օրը թուրքերը վճռական գրոհ էին ձեռնարկել Մարտակերտ քաղաքի դեմ: Հարկ էր ցույց տալ, որ մենք թույլ ենք նույնիսկ միայնակ Ադրբեջանից, դրա համար էլ քաղաքի ինքնապաշտպաններին օգնություն չուղարկվեց...

Հուլիսի 4-ին մարտերը գնում էին արդեն Մարտակերտ քաղաքի ներսում: Այնտեղ շրջանի գլխավոր կետի հարցն էր լուծվում, շրջանը պահել-չպահելու, այս մեծ ճակատամարտը շահելու կամ տանուլ տալու... Իսկ Հայաստանի հեռուստատեսությունը, այս ճակատագրականի առթիվ բերանը ջուր առած, նահատակների հին ու նոր թաղումներ էր ցուցադրում, ողբ ու կական, կռվի բերած աղետներն ու անդառնալի կորուստները:

Այդ նույն օրը ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովը հրամանագիր էր ստորագրել ադրբեջանցի 7 օմոնականների Կարմիր աստղի շքանշանով պարգեւատրելու մասին: Շքանշանի արժանի ծառայությունն էլ նշեց՝ «Մասնակցությունն Ադրբեջանի Խանլարի շրջանում գրոհայիններին զինաթափելու համար մղված մարտերին»: Խանլարի շրջանի այս գործողությունը «բարեկիրթ» անունն է այն վայրագությունների, որոնք ռազմական ծածկագրով կոչվում էին «Կոլցո» եւ անցկացվեցին Գետաշենում ու Մարտունաշենում այդ գյուղերը հայաթափ անելու նպատակով: Կոտորել են մի քանի տասնյակ «գրոհայինների», իսկ իրականում իրենց գյուղերը պահող խաղաղ աշխատավորների եւ բռնա-

գաղթեցրել երկու գյուղերի հազարավոր հայերի:

Նույն օրը ԽՍՀՄ պրեզիդենտի հրամանագրով, «նկատի առնելով Գերանբոյի ու Ջեբրայիլի շրջանների իրադրության կայունացումը», վերացվեց Ադրբեջանի Շահումյանի շրջանի արտակարգ դրության ռեժիմը: Հրամանագրում ասված էր. «Ի գիտություն ընդունել Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա.Ն. Մութալիբովի հայտարարությունն այն մասին, որ ձեռնարկվելու են բոլոր միջոցները՝ ղարաբաղյան բարդույթի գոտում ապրող բնակչության ապահովության, տեղական բնակիչների անհիմն գաղթեցման դեմ, ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ երաշխավորված մարդու իրավունքներն ու ազատությունն ապահովելու համար»:

Հուլիսի 5-ին թուրքերը լիովին բռնագրավեցին Մարտակերտը՝ շրջանի կենտրոնական մասում, եւ Հաթերքը՝ Քելբաջարի մատույցներում:

Նույն օրը Շահումյանի շրջանի Ջեյվա հայկական գյուղն էին թափվել թուրքի օմոնի նոր զորաջոկատներ:

Հուլիսի 6-ին Շահումյանի շրջանի հայկական գյուղերից դուրս բերվեցին ներքին զորքերի ջոկատները: Դրանից անմիջապես հետո թուրք օմոնականներն սկսեցին գնդակոծել Մանաշիդ, Էրքեջ ու Բուզլուխ գյուղերը՝ փորձելով մտնել նրանց ծայր թաղամասերը: Այս գործողությանը մասնակցում էին մի քանի հարյուր օմոնականներ եւ երկու զրահամեքենա: Միջոցառմանը մասնակցում էր Ադրբեջանի ՆԳ մինիստրի տեղակալ Մամեդովը՝ Գետաշենի ու Մարտունաշենի ջարդերի կազմակերպիչներից ու անմիջական մասնակիցներից մեկը: Այստեղ էր նաեւ Գերանբոյի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Արշադ Ալիեւը՝ ՆԳ գնդապետի համազգեստով: Հայերը ցույց տվին դիմադրություն: Երկու կողմերն էլ վնասներ կրեցին, հայերն ունեցան մեկ սպանված, 10 վիրավոր, թուրքերը՝ չորս սպանված, յոթ վիրավոր:

* * *

Նույն օրը մարշալ Յազովը հրաման արձակեց՝ արգելել թռիչքները Շահումյանի շրջան: Ուրեմն, անհնար էր դառնում ծանր վիրավորներին Երեւան բուժման փոխադրելը:

Այդօր դեպուտատ Լ. Հարությունյանը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի երկու պալատների միացյալ նիստում արեց հայտարարություն՝ դատապարտելով Գորբաչովի հրամանագրից հետո Շահումյանի շրջանում մոլեգնած բռնությունների ու սպանությունների քաղաքականությունը: Դեպուտատների հայկական խմբի անունից մամուլի ծառայություններին հանձնվեց դիմում Գորբաչովին, որի մեջ նշվում էր. «Ադրբեջանի Շահումյանի շրջանում արտակարգ դրությունը վերացնելու մասին հրամանագրից հետո դրությունն այնտեղ անտանելի է դարձել: Անսանձ բռնություններ ու տեռոր, մարդկային զոհեր՝ ահա այսպիսին են այդ հրամանագրի իրականացման առաջին քայլերը...

Բոլոր նշաններից երեւում է, որ Շահումյանի շրջանի բնակչությանն սպասում է Սումգայիթի հայերի բախտը: Դա չթույլատրելու համար մենք խնդրում ենք Ձեզ անհետաձգելիորեն հրավիրել անվտանգության խորհուրդ, ձեռք առնել գործնական միջոցներ Շահումյանի շրջանի հայության պաշտպանության համար, ինչպես նաեւ քննել ԼՂԻՄ-ի վիճակի հարցը, քանի որ այնտեղ, չնայած ձեր հավաստիացումներին, շարունակվում է հայ բնակչության բռնագաղթեցումը»:

Հուլիսի 7-ին Մանաշիդ գյուղի դիմաց կանգնել էին շուրջ 150 բեռնատար ավտոմեքենաներ՝ բնակիչներին ու նրանց ունեցվածքը տեղափոխելու համար:

Այդօր երեկոյան հրթիռակոծվեց Էրքեջ գյուղը: Իսկ Մանաշիդի ու Բուզլուխի վրա գրոհեցին թուրք օմոնականները: Կառաչինարն արդեն շրջապատված էր եւ բնակիչներին էր հասնում թուրքի սպառնալիքը՝ մինչեւ վերջինը կոտորելու մասին, եթե չթողնեն-չհեռանան գյուղից:

Հուլիսի 8-ին Մանաշիդն ու Էրքեջը ենթարկվեցին թուրքի Թողան գյուղից եկած ուղղաթիռների գնդակոծությանը:

✧ ✧ ✧

Նույն օրը ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում հրապարակվեց մի մեծ խումբ պատգամավորների կողմից ներկայացվող այն փաստաթղթի նախագիծը, որն առաջարկում էր Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները որոշմամբ ճանաչել իբրեւ ազգային-ազատագրական պայքար: Դժգոհություն է արտահայտվում այն կապակցությամբ, որ 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի հանրահայտ ձախողակ որոշումից այս կողմ Հայաստանի խորհրդարանն այլեւս չի քննել Արցախի գոյապայքարին վերաբերող որեւէ հարց, չի արտահայտել իր վճռական կարծիքը, իսկ բուն Արցախում էլ, իշխանության վերին մարմինների բացակայության պայմաններում, չկան շարժումն անսխալ գլխավորող ուժեր, շարժման իրավունքները պաշտպանող գործոններ, որպիսի վիճակում էլ հնարավոր են դառնում ներքին զորքերի ու ադրբեջանական ավազակախմբերի միացյալ գործողությունները խաղաղ բնակչության եւ հատկապես ինքնապաշտպանության անցած ջոկատների դեմ:

Ի՞նչ պիտի տար այդ որոշումը, շարժմանն ի՞նչ իրավունքներ եւ ուժ պիտի հաղորդեր: Կողմնակիցները շատ էին լավատես: Նրանցից մեկը՝ ԳԽ-ի Իրավական հարցերի հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնակատար Կիմ Բալայանը, օրինակ, պնդում էր, թե ներկա իրավիճակում պայքարն ընթանում է, գոյություն ունի, բայց Ղարաբաղում ով դուրս է գալիս իր տունը պաշտպանելու, դիտվում է որպես օրինազանց: Միջազգային իրավունքով ընդունված է, որ ազգային-ազատագրական պայքար մղող կողմը կարող է նաեւ դիմել զինված պաշտպանության («ՀՀ», հուլ. 13):

Գտնում էին, որ այսպիսի որոշմամբ հարցը կբարձրանա միջազգային ոլորտներում, եւ դա եւս կօգնի գործին (կգրավի համաշխարհային հանրության ուշադրությունը):

Խորհրդարանի մեծամասնությունը դեմ էր նման որոշմանը: Ոմանք դա պարապ թուղթ էին համարում, քանի որ մեր որոշումներին դրսում ուշադրություն դարձնող չկա: Կային եւ այնպիսիները, որոնք այդպիսի որոշում ընդունելու համար պահանջում էին նախապես Արցախում ստեղծված համապատասխան փաստաթուղթ, ապա թե ոչ, կենտրոնն ու Ադրբեջանը պիտի ավելի աղմկեն, թե տեսե՞ք-տեսե՞ք, «Հայաստանը փաստորեն զրոհայիններ է ուղարկում Արցախ, եւ որ Հայաստանը տարածքային պահանջներ ունի Ադրբեջանից» (Է. Եգորյան, նույն տեղում):

Իսկ եթե որոշումը չկա, Կենտրոնն ու Ադրբեջանը պապանձվո՞ւմ են եւ նման բաներ չե՞ն ասում:

«Ինչ վերաբերում է խնդրի միջազգայնացմանը, ապա Գետաշենի ու Մարտունաշենի դեպքերից հետո մենք տեսանք, որ դրան հասնելու համար բոլորովին էլ հարկ չկա նման փաստաթուղթ ընդունել: Այլ ճանապարհներով մեզ հաջողվեց միջազգային հանրությանը տեղյակ պահել անցքերի իսկությանը» (Եգորյան, դարձյալ նույն տեղում): Ուրեմն, թող դեպքերը գնան իրենց ընթացքով, Գետաշենի ու Մարտունաշենի ճակատագիրը սփռվի նաեւ Արցախում, եւ այդ ամենից հետո Հայաստանի ղեկավարները կհաջողացնեն «միջազգային հանրությանը տեղյակ պահել անցքերի իսկությանը»:

Հուլիսի 11-ին եւս խորհրդարանը երկար-բարակ ուսումնասիրեց այս հարցը, շատ ջուր ծեծվեց, որպեսզի հետո էլ մերժվի առհասարակ նման հարց քննելու անհրաժեշտությունը:

Իսկ Արցախում արյուն էր հեղվում, կենտրոնի ու Ադրբեջանի ուժերը՝ համատեղված, համերաշխ, առանց հարցեր քննելու, խեղդում էին հայկական անպաշտպան բնակչությանը: Նրանց համար հարցը պարզ էր, եւ ոչ մի քննարկման կարիք չէր զգացվում:

Հուլիսի 12-ին թերթերը հաղորդեցին, թե Ստեփանակերտ է ժամանել ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավորների մի խումբ, որի «նպատակն է վերահսկել այս գոտու կացությունը եւ օգնել բանակցությունների կազմակերպմանը»: Խմբի մեջ էին Վլադիմիր Կիրիլովը, Օլեգ Վոստրոուխովը եւ ԳԽ-ի քարտուղարության ավագ խորհրդատու Միխայիլ Սոկոլովը:

Հուլիսի 13-ին Էրքեջ, Բուզլուխ, Մանաշիդ գյուղերում տեղավորվեցին խորհրդային

բանակի ջոկատները եւ բնակիչներին հարկադրեցին մինչեւ ամսի 15-ը թողնել գյուղերը՝ Հայաստան փոխադրվելու համար խոստանալով միջոցներ ապահովել Գերանբոյի շրջանից: Նույն բովանդակությամբ թռուցիկներ էին թափում այդ գյուղերի վրա թեւածող ուղղաթիռները:

Նույն օրը ՀՀ ԳԽ-ի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Դավիթ Վարդանյանն ու Երեւանի զորահրամանատար Պիշչեւը ռազմական ինքնաթիռով հասել էին Գանձակ՝ շահումյանցիների ճակատագիրը կարգավորելու նպատակով, նրանց չընդունեցին եւ ետ դարձրին:

Հուլիսի 14-ին, առանց սպասելու իրենց իսկ սահմանած ժամկետի վերջին, խորհրդային բանակի զինվորները եւ թուրք օմոնականները խուժեցին Մանաշիդ ու Բուզլուխ գյուղերը, դուրս քշեցին բնակիչներին, որոնք ստիպված եղան պատսպարվել հարեւան Վերիշենում: Անբնակ մնացած գյուղերն անմիջապես կողոպտվեցին հարեւան թուրքի գյուղերից եկած ավազակախմբերի կողմից:

Նույն օրն Ադրբեջանի լրատվության մարմիններն այն էին տարփողում, թե Շահումյանի ու Աղդարայի (Մարտակերտի անունն էին այսպես դարձրել) շրջանների հայերից ազատագրված գյուղերում բնակության են հրավիրում ցեղակիցներին՝ ամենայն արտոնությունների ու պետական օգնության պայմաններով:

Հուլիսի 15-ին էլ Էրքեջը ենթարկվեց հրետակոծության, ապա նրա վրա երեւաց ՄիԳ-23 կործանիչը, որը ցածր թռիչքով գնդացրային կրակ բացեց տների վրա: Այսքանից հետո զինվորներն ու օմոնականները խուժեցին գյուղ եւ, խիստ դիմադրության հանդիպելով, նահանջեցին դեպի թուրքի Թոդան գյուղը՝ Էրքեջում արդեն թողնելով մեկ տասնյակի չափ սպանվածներ ու ծանր վիրավորներ:

Այս գործողությանը, հավանաբար, հետեւում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստր Յազովը: Հենց նույն օրն էլ իր զինվորությանը կարգադրեց դիրքեր գրավել Էրքեջ գյուղի դիմաց՝ իբր «նրա անվտանգությունը պաշտպանելու համար»:

Այդ օրն էլ ազատամարտիկները վերանվաճեցին Սարսանգի հիդրոհանգույցը: Ազատագրվեց նաեւ Ասկերանի շրջանի Նախիջեւանիկը՝ Սարդարապատի հերոսներ Դանիել-բեկ եւ Պողոսբեկ Փիրումյանների հայրենի գյուղը, որից ճողոպրած թուրքերը բավականաչափ զենք ու զինամթերք էին թողել:

Հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի Ազգային մեջլիսը քննեց ՀՀ ԳԽ-ի հուլիսի 8-ին ընդունած որոշումը ԼՂՀ մասին, այն համարեց ագրեսիա Ադրբեջանի դեմ:

Հուլիսի 17-ին Է. Շեւարդնաձեն, Թուրքիայի լրատվական գործակալությունների ներկայացուցիչների հետ ունեցած զրույցին, հայտարարեց, թե ինքը պատրաստ է միջնորդ լինել ղարաբաղյան բարդույթի լուծման համար: Ասաց՝ իր երկրում կան մեկ միլիոն հայեր ու ադրբեջանցիներ, եւ ինքը չէր ցանկանա, որ նրա՛նց փոխանցվի ղարաբաղյան հակամարտության ոգին:

(Եւ Հարավային Օսիայի ու Աբխազիայի «տերն» էլ պիտի ջանա արդար լուծում տալ Արցախի խնդրին):

Հուլիսի 17-ից դադարեցին օդային ուղերթները Երեւանից Ստեփանակերտ: Այդ կապակցությամբ «Էրեբունի» օդանավակայանի պետ Կ. Մնացականյանը հաղորդեց, որ դադարեցումը պարտադրվել է Ադրբեջանի իշխանությունների եւ նրանց խրախուսանքով Արցախում գործող օմոնականների կողմից: Ասում է՝ այդ օմոն կոչված ավազակաբարո տարրերի խժդժությունների պատճառով այլեւս անհնար է վայրէջք կատարել Ստեփանակերտի օդանավակայանում: Նրանք ուղեւորներից խոշոր գումարներ են կորզում՝ գործադրելով զենք եւ հայկական անձնակազմին ստիպում են վերցնել 50-60 անտոմս ուղեւորների՝ ստեղծելով ինքնաթիռների վտանգավոր գերծանրաբեռնվածություն: Ծաղրուծանակի են ենթարկում ուղեւորներին, անպատիժ կերպով ոտնահարում նրանց արժանապատվությունը: Եւ որ ամենախայտառակն է, այս բոլորը, հատուկ շրջանի պարետության, խորհրդային բանակի եւ ՆԳՆ ներքին զորքերի հրամանատարության իմացությամբ, նրանց աչքերի առաջ («ՀՀ», հուլիսի 20):

Հուլիսի 19-ի-լույս 20-ի գիշերը թուրքը դուրս քշվեց Հաթերքից. ազատագրվեց Խաչենի համբավավոր իշխանանիստը: Թշնամին կռվի դաշտում թողել էր շուրջ 100 դիակ, երկու տանկ, մեծաքանակ զենք ու զինամթերք:

Հուլիսի 21-ին ազատագրվեցին Մաղավուզն ու Հոռթքաղը: Երեւանի հեռուստատեսությունը նորից փայլեց իր «քաջատեղյակությամբ», հաղորդեց, որ պատերազմի ճակատից ստույգ տեղեկություններ չկան:

Հուլիսի 20-ին ադրբեջանական լրատվական միջոցները, աղբյուր ունենալով արտակարգ դրության շրջանի պարետ Ժուկովից ստացած հաղորդումը, տարածել էին ստահոդ մի լուր, որի համաձայն՝ հայ գրոհայինները Շահումյանի շրջանում կալանավորել եւ անհայտ ուղղությամբ տարել են Ռուսաստանի ժողովրդական պատգամավոր Անատոլի Շաբադին եւ ռուսական մամուլի ներկայացուցիչ Կիրիլ Ալեքսեեւսկուն:

Կիրիլ Ալեքսեեւսկին հետագայում պիտի պատմեր, որ գնդապետն ու նրա ուղեկից մի մայոր նախօրյակին իրենց հանդիպել են Շահումյանում, ունկնդիր եղել Շաբադի կշտամբանքին՝ խաղաղ բնակչության դեմ ծավալած ռազմական գործողությունների համար:

«Սակայն հաջորդ առավոտյան գնդապետը զանգել է հեռախոսով,-հետագայում Ալեքսեեւսկին է գրել,-եւ շտապ կանչել իր մոտ, հայտնել, թե կենտրոնից ստացվել է հեռախոսագիր այն իմաստով, որ Մոսկվայի դեպուտատն ու թղթակիցը բռնված են «հայ գրոհայինների» կողմից: Իբր, գնդապետն էլ հրաման է ստացել ռազմերթով ազատել նրանց ("ГА", դեկտ. 24):

Հուլիսի 21-ին Անատոլի Շաբադն ինքը Ժուկովին ու նրա վերադասներին արեց դեպուտատական-պաշտոնական հետեւյալ հաղորդումը. «Հայտնում եմ, որ Շահումյանում եմ գտնվում սեփական նախաձեռնությամբ: Տեղի ղեկավարությունն ինձ ընդունել է հաճությամբ: Ունեմ գործելու լիակատար ազատություն: Ներքին զորքերի բոլոր փորձերն ինձ «ազատելու» գնահատում եմ որպես պրովոկացիա: Խնդրում եմ չարգելակել պատգամավորական պարտականությանս կատարմանը»:

Հետագա օրերին Կ. Շաբադը, Կ. Ալեքսեեւսկին ու չեխ լրագրող Յանեկը Շահումյանում շատ փաստերով պիտի համոզվեին, որ պարետ Ժուկովը, ադրբեջանական կողմի օգտին, ընդունակ է ոչ միայն ստեր հորինելու, այլեւ հեղել տալու խաղաղ հայ բնակիչների արյունը ("ГА", հուլիսի 27):

Այսքանից հետո էլ պահանջվել է, որ Շաբադը գնա Բաքու եւ բացատրություն տա իր խնդիրների մասին: Հասկանալի է, որ այս անգամ եւս հանձնարարություն տվողների խոփը քարին պիտի առներ. Շաբադը չգնաց եւ պահանջեց որ իրեն հանգիստ թողնեն (նույն տեղում):

Հուլիսի 21-22-ին ազատագրվեցին Չափարը, Ջարդախաչը, Իմերեթ-Քերեւանդը: Ցած գցվեցին թուրքի երկու ռազմական ինքնաթիռներ: Սակայն թշնամին շարունակում էր հրետակոծել ու ռմբակոծել սահմանային համարյա բոլոր բնակավայրերը:

Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը, «Ազատություն» ռադիոյի համաձայն, ինչ-որ Վլադիմիր Կազիմիրովի միջոցով ղարաբաղյան բարդույթի խաղաղ լուծման իր տարբերակն էր առաջարկել, եւ Ադրբեջանական կողմը, վարչապետ Իսա Գամբարովի բերանով, տվել էր իր համաձայնությունը (պատերազմական ձախողանքներն, իհարկե, կստիպեն համաձայնել):

Հուլիսի 23-ին Նովո-Օգարեւոյում տեղի ունեցած բարձր մակարդակի բանակցություններում Ադրբեջանի նախագահ Այազ Մութալիբովը պաշտոնապես հայտարարեց, թե Արցախից եւ հարակից հայաբնակ գյուղերից անմիջապես դուրս կհանի իր հանրապետության օմոնականներին եւ դադարեցնել կտա, այսպես կոչված, անձնագրային ռեժիմի ստուգումները, միայն թե մարզից դուրս բերված լինեն հայկական գրոհայինները, այսինքն՝ Ղարաբաղը զինաթափված լինի:

Այնտեղ Միխ. Գորբաչովի մասնակցությամբ խոսք եղավ նաեւ այն մասին, որ անհրաժեշտ է վերջ տալ զինվորական կազմավորումների հակահայկական անօրինու-

թյուններին:

Հուլիսի 24-ի ուշ երեկոյան ՌԽՖՍՀ ժողովրդական դեպուտատ Անատոլի Շաբադը Շահումյանի շրջանի Վերիշեն գյուղից իր հանրապետության նախագահ Բորիս Ելցինին հաղորդեց, թե ադրբեջանական օմոնականներն ու խորհրդային 4-րդ բանակի զորամասերը միասնաբար ամբողջ օրվա ընթացքում ռմբակոծել են գյուղն ու շրջակաները: Միայն երեք արկ պայթել է գյուղի կենտրոնում, այն գյուղի, որի վեց հազար բնակիչներն ու շրջանի ուրիշ գյուղերից բռնագաղթեցված հարյուրավոր հայեր հոգեբանական ծանր կացության մեջ են: Գանձակի 23-րդ դիվիզիայի զրահատեխնիկան ու զորամասերը գյուղի շուրջ իշխող դիրքեր են գրավել եւ պատրաստվում են գրոհի: Անհրաժեշտ է ձեր փրկարար օգնությունը,-տագնապի իր զեկույցն այսպես էր ավարտում Ռուսաստանի ԳԽ-ի պատգամավորը:

Հուլիսի 24-ի դեպքերի մասին Ռուսաստանի մի այլ ներկայացուցիչ՝ Մոսխորհրդի պատգամավոր Վյաչեսլավ Տիտովը գրել է. «Եթե ես վկան չլինեի այն դեպքերի, ապա դժվար թե նրանց հավատայի: Խորհրդային բանակը մասնակցում էր բարբարոսական գործողության՝ մասնակցում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանի գյուղերից հայ բնակչության բռնի գաղթեցմանը:

Ինձ համար դարձավ ակնհայտ, որ միութենական կառավարությունն անց է կացնում ձեւականորեն Ադրբեջանին պատկանող տարածքից բնաշխարհիկ հայերին դուրս մղելու ծրագրված քաղաքականությունը:

Այն, ինչ ես տեսա 1991 թ. հուլիսի 24-ին Վերիշեն ու Վերին Աղջաքենդ գյուղերում՝ այդ օրը նրանց բնակիչների հետ անցկացնելով գնդակոծությունների տակ, դժվար է նկարագրել: Առավոտյան ժամը ութից սկսած Վերիշենի շուրջ ինքնաթիռներ էին թռչում, իսկ 9-ին արդեն լեռների կողմից սկսվեցին հաուբիցների կրակոցները, որոնք համարյա առանց դադարի շարունակվեցին մինչեւ երեկո: Բնակիչները բռնված էին սարսափով: Մարդիկ թաքնվել էին նկուղներում եւ այլ ծածկերի տակ: Բոլոր տներից լսվում էին լացող մարդկանց ձայներ: Հրանոթային կրակոցների պահերին թնդյուններին ուղեկցում էին ցածր, տների վրայով թռչող ուղղաթիռների եւ ավտոմատների կրակահերթերի սահմռկեցուցիչ ձայները:

Հորիզոնում տարբեր կողմերի կարեւորագույն բարձունքների վրա երեւում էին ԲՏՌ եւ ԲՄՊ տիպի մեծաքանակ մեքենաներ եւ զինվորական խմբեր: Ուղղաթիռներն իջնում էին այդ բարձունքների վրա՝ ցած բերելով զինվորների նորանոր խմբեր:

Կրակոցները դադարեցին ժամը 18-ի մոտ: Միայն երկարատեւ լռությունից հետո փողոցներում երեւացին մարդիկ՝ շտապով հավաքված իրերով:

Երբ մութն ընկել էր, մեքենաներով ինձ տարան Շահումյան: Ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ շարժվում էին մարդկային խլյակները՝ երեխաներով, ամենաանհրաժեշտ իրերի կապոցները ձեռքներին: Կային եւ այնպիսիները, որոնք էշերով էին տանում իրերը:

Հանդիպում էին բեռնատար մեքենաներ, որոնց թափքերը լիքն էին մարդկանցով ու իրերով: Այդ մարդիկ նույնիսկ չգիտեին, թե ո՛ւր են փախչում: Տագնապահար է Շահումյանի շրջանի ամենամեծ գյուղերից մեկը՝ Վերիշենը, վեց հազար մարդ: Նրանց մեջ շատ են երեխաները: Նրանց հետ են հարեւան ավելի փոքր գյուղերից բռնագաղթի ենթարկվածները:

Երբ ես ղեկավարներից մեկին հարցրի, թե ինչո՞ւ մարդկանց փոխադրությունը չի կատարվում ավելի կազմակերպված, ի՞նչ է, բավական մեքենանե՞ր չկան: Նա պատասխանեց, թե մեքենաներ շատ կան, վառելիք չկա, որովհետեւ երկար ժամանակ է, ինչ շրջանը շրջափակման վիճակում է գտնվում:

Ապշեցուցիչ պատկեր է. մարդկային այդ շարժվող խմբերի մեջ այնքան ողբերգություն կա, որ չէի կարող չմտածել այդ աղետի իրական պատճառների, իսկական մեղսագործների մասին: Եւ ո՞վ է մեղավոր: Եւ ինչո՞ւ մեղավորները չեն վախենում պատժից: Գուցե նրա՞ համար, որ այս հանցագործությանն անտեղյակ է աշխարհը: Եթե սարսափի ու տառապանքի այս ամբողջ պատկերը, հայրենի եզերքները լքող այս մարդկանց

խլյակները հնարավոր լինեն տեսագրել եւ ցույց տալ աշխարհին:

Զարմանալի է, չէ՞, որ մեր երկրի ամենացավոտ այս կետում չկան թղթակիցներ, չկան կինո եւ հեռուստախցիկներով մարդիկ: Այս չարագործությունները կազմակերպած իշխանության ուժը նրա մեջ է, որ այս շրջանում հաջողել է կազմակերպել նաեւ լրատվական շրջափակում:

Ահռելի պատերազմ է խաղաղ ժողովրդի դեմ: Մի ժողովրդի, որ ցանկանում է ապրել ու աշխատել, մի ժողովրդի, որ ոչ մի մեղք չունի:

Ի՞նչ մեղք ունի, օրինակ, տերն այն տան, ուր ես անց եմ կացրել ամսիս 24-ի գիշերը: Գյուղացի է, որին ոչ մի չափով չեն հետաքրքրում բոլոր քաղաքական խաղերը: Եւ միայն մեկ բան է ուզում, որ ոչ ոք չխանգարի իրեն՝ ապրելու իր հարազատ հողի վրա: Գյուղի գնդակոծությունից հետո կնոջն ու երեխաներին ուղարկեց հարեւանների մոտ, իսկ ինքը մնաց: Երբ ես հեռանում էի, ասաց՝ թե որ զինվորները գյուղ մտնեն, կրակի ճարակ կդարձնի իր տունը, ապա որսորդական հրացանով կկռվի հանուն իր իսկ հողի վրա մեռնելու իրավունքի: Ա՛յն հողի, որի տակ պառկած են իր նախնիները: Այս վիճակին հասած մարդուն կհասկանա՞ն արդյոք:

Ես կոչ եմ անում երկրի բոլոր առաջադիմական ուժերին՝ ելնել Ադրբեջանի ազգային փոքրամասնության տարրական մարդկային իրավունքները պաշտպանելու: Եթե մենք նրանց այդ իրավունքները չպաշտպանենք այժմ, ապա վաղը չենք պաշտպանի եւ մեր սեփական իրավունքները:

Պահանջենք պատժել բոլոր նրանց, ովքեր հանցագործ են այս եղեռնի համար» ("ГА", 1991, հուլիսի 27):

Հուլիսի 25-ին Շահումյանի շրջանից տարբեր հասցեներով թռել է ռուս մտավորական Կիրիլ Ալեքսեեւսկու տագնապալից հեռագիրը, որի թարգմանությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

«ՇՏԱՊ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ԱԴՐ. ԽՍՀ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԻՇԵՆ ԳՅՈՒՂԻ ՄԱՍԻՆ (ՏՐՎԱԾ «ՃԻՉ»-Ի ԱՆԴԱՄ ԿԻՐԻԼ ԱԼԵՔՍԵՅԵՒՍԿՈՒ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԱՆՄԻՋԱՊԵՍ ԴԵՊՔԵՐԻ ՎԱՅՐԻՑ).

Հուլիսի 2-ին Մ. Գորբաչովի կողմից Հայաստանի ԳԽ-ի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին խոստացված խաղաղությունը հայերի համար շուտ եկավ Մանաշիդ, Բուզլուխ եւ Էրքեջ գյուղերի հրեշավոր տեղահանության հետեւողական վերածմանը, ոչ միայն օմօնի եւ խորհրդային բանակի գազանությունների, այլեւ բնակչության դիմադրության վերելքին: Էրքեջում պարտիզանները իսկական մարտ տվին բանակի գերազանցող զենքին, վառեցին 3 զրահամեքենա եւ 1 ուղղաթիռ: Ասպատակիչները իրենց չարությունը թափում էին ոչ միայն տղամարդկանց վրա, այլեւ կանանց ու երեխաների:

Այսօր, 6 հազար բնակչություն ու 3 հազար գաղթականներ ունեցող Վերիշենը հրթիռային գնդակոծության ենթարկվելուց հետո, սկսվեց կենտրոնացումը զինվորների, որոնք կրակով ճանապարհ էին բացում օմօնական դիակողոպտիչների համար: Զինվորները՝ համարյա բոլորը, առանց բացառության, երկամսյա ծառայությունից հետո տուն են առաքել հազարական ռուբլու դրամական փոխանցումներ կամ տասնյակ զույգ կոշիկներ: Բանակային շրջաններում կողոպուտը դարձել է եկամտաբեր միջոց: Հայերին ստիպում են դիմադրություն սկսել: Ռուսաստան են գնում անփառունակ դագաղներ եւ խայտառակ պարգեւներ սեփական հայրենակիցներին կոտորելու համար, նման այն պարգեւին, որ լեյտենանտ Դմիտրի Դյումինն է ստացել Ոսկեպար գյուղի մոտ հայ միլիցիոներներին կոտորելու համար:

Վերջին գնդակոծությունից հետո գաղթականները սկսեցին հեռանալ: Դա տեղի ունեցավ այն ռոպեներին, երբ արդեն բնակիչներից մեկը լսում էր ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի ելույթը ԳԽ-ի նստաշրջանում այն մասին, որ նախօրյակին Գորբաչովը Նովո-Օգարեւոյում հրաման է տվել դադարեցնել բռնագաղթեցումը, որ Յազովի ու Կրյուչկովի հետ ունեցած զրույցներին ստացված են եղել վստահեցումներ, թե պաշտպանության մինիստրն անհապաղ հրաման կտա դուրս բերելու զորքը: Եւ որպես ծաղրուծանակ՝ թնդում էր կոտորակառմբի սալյուտը Վերիշենի վրա, եւ որպեսզի արդարացվեն հանցագործությունները, հրամանատարները բարձրախոսներից հաղորդումներ էին անում այն մասին, թե, իբր, նրանք գյուղի վրա հարձակում են սկսում Ռուսաստանի պատգամավոր Ա. Շաբադին եւ երկու լրագրողների՝ Յան Ռըբարին (Չեխոսլովակիա) ու Կ.Ալեքսեեւսկուն (Մոսկվա, «Կուրանտներ») ազատագրելու նպատակով: Ո՛չ Շաբադը, ո՛չ Ալեքսեեւսկին, ո՛չ էլ Ռըբարը բռնված չեն եղել հայերի կողմից. նրանք եկել են բաժանելու Վերիշենի տառապանքները ու զրկանքները եւ կանոնավոր կերպով աշխարհին էին տեղեկացնում այստեղի հայերի դեմ իրականացվող ցեղասպանության մասին:

Միայն այսօր գյուղից գնաց սարսափելի դեպքերի ականատես, Մոսխորհրդի պատգամավոր Վ. Տիտովը, որը հենց այստեղից դիմում էր գրել հայերին Շահումյանի շրջանից հանցավոր կերպով բռնագաղթեցնելու մասին: Բանակի ու ադրբեջանական օմօնի ներկայացուցիչների խորամանկությունը դժվար չէ բացահայտել. նրանք ուզում են բռնոտել ականատեսներին եւ ուղարկել Բաքու... Ժամ առ ժամ սպասվում է Վերիշենի գրոհը: Չնայած իր ճնշող մասով ադրբեջանցիներից բաղկացած 23-րդ դիվիզիայի ուժերի վիթխարի գերազանցությանը, չնայած գրոհայինների կողմից 27-րդ ՇՎ-ի (օդանա՞վ է.-Բ. ՈՒ.) հենց նոր կատարած թռիչքին, այս մարտը շատ դաժաններ կպարգեւի ո՛չ միայն հայկական, այլեւ ռուսական ընտանիքներին, թեկուզ եւ հայերն այդ չեն ցանկանում... Նրանք դիմում են համաշխարհային ամբողջ համակեցությանը՝ խնդրելով թույլ չտալ արյունահեղությունը, խնայել կանանց, ծերերին ու մանկանց, հասկանալ ու արդարացնել հայերի ցանկությունը՝ պաշտպանելու իրենց տները: Նրանք ուզում են ապրել իրենց հողի վրա, պայքարել հանուն իրենց զավակների կյանքի, կանանց ու մայրերի պատվի, պահպանել ունեցվածքը, հավաքել իրենց աճեցրած բերքը:

991 թ. հուլիսի 25, ժամը 16 եւ 40:
Բ.Մ. Ալեքսեեւսկի»:

Հուլիսի 25-ի ժամը 18-ին Շահումյանից հաղորդել էին, որ օրվա ընթացքում չեն դադարել Վերիշենի վրա ուղղաթիռներից տեղացող կրակահերթերը: Իսկ գյուղում մնացած մարդիկ, որ զենք բռնելու ընդունակ բոլոր տեղացիներն էին ու բազմաթիվ երիտասարդներ հարեւան գյուղերից, ժողով էին արել-որոշել, թե պիտի մնան գյուղում եւ ցույց տան զինված դիմադրություն:

Հուլիսի 27-ին հաղորդեցին, որ նախորդ օրերին թուրքերը նվաճած են եղել Մաղավուզ-Մեծշեն-Հոռաթաղ գիծը, եւ այսօր մերոնք նորից այն ազատագրեցին: Ի՞նչ պիտի մնացած լինի ձեռքից ձեռք անցած այս գյուղերից:

Հուլիսի 31-ին մերոնք նորից կռվում էին Մարտակերտի համար:

Իսկ Հռոմում սկսվեց 11 տերությունների ներկայացուցիչների եւ երեք շահագրգիռ կողմերի խորհրդակցությունը, որը պիտի նախապատրաստեր Մինսկի մեծ խորհրդաժողովը: Մոսկվայի հեռուստախոսնակը հաղորդեց, որ, վերջապես, ճանաչվել է ԼՂ-ի պատվիրակության իրավասությունը, իսկ սա կարեւոր քայլ է մարզը ճանաչելու ճանապարհին:

Ռուս լրագրող Անդրեյ Շվեդովը, որ 91-ի ամռան ծանր օրերին գտնվում էր Շահումյանում եւ Արցախի մյուս տաք վայրերում, հանդիպումներ էր ունեցել ոչ միայն հայ ինքնապաշտպանների ու անզեն, անպաշտպան գեղջուկների հետ, այլեւ ուղեկիցն ու բախտակիցն է եղել մարտնչող արցախցիների ճակատագիրը բաժանած Շաբադի, Սմիռնովի, Ալեքսեեւսկու եւ ուրիշների, տպագրել է իր ուղեգրությունը, որի մեջ հետաքրքիր մի երկու կտորներ կան Արցախում ծառայած ռուս զինվորի վարքի վերաբերյալ: Ասում է՝ գյուղերում իրենց կշտամբում էին. «Ինչո՞ւ ռուսները կռվում են մեր դեմ ադրբեջանցիների հետ միասին: Մի՞թե մենք ձեր թշնամիները ենք դարձել»: «Նրանք ռուսներ չեն, խորհրդային են»,- փորձում էր մեղքը հեռու վանել իրենից: Իսկ տանջահար մի գեղջկուհի պատմել է. «Գալիս են ԲՏՌ-ներով, ուղղաթիռներով, մտնում են տունը, կողոպտում, բռնաբա-

րում, սպանում։ Նրանց ետեւից էլ՝ ադրբեջանցիները։ Բայց ադրբեջանցիներն իրենք ա-
ռանց ռուսների ոչինչ չէին կարող, մենակ նրանք չէին համարձակվի։

«Ասում են՝ անձնագրային ռեժիմի ստուգում է, ինչի՞ եք խաբում։ Ո՞ւմ անձնագիրն
եք ստուգել։ Տուն եք մտնում, ամեն ինչ կոտրատում, ջարդում, բոլոր լավ բաները հավա-
քում-տանում։ Բայց դա էլի ոչինչ։ Նրանք մարդկանց առեւտուր են անում։ Իմ ամուս-
նուն ուղղակի դաշտում, աշխատանքից են տարել այդ զինվորները։ Ադրբեջանցիներին
են հանձնել տաս հազար ռուբլով, իսկ նրանք էլ արդեն մեզնից պահանջել են հիսուն
հազար։ Որտեղի՞ց ճարեի։ Դիմել եմ ծանոթ-բարեկամի։ Փողը տվել ենք։ Ամուսնուս վե-
րադարձրել են, բայց դե ի՞նչ, կիսամեռ վիճակում։ Ջարդոտել են բոլոր ոսկորները։ Ա-
մեն տեղ դանակով խաչեր են քաշել։ Հատուկ սրսկումներ են արել։ Էլ քայլել չի կարո-
ղանում, մեռնում է...»։

Սա միակ դառն ու դաժան գանգատը չէ, որ լսել է լրագրողը։ Ասում է. «Որպես
Կարմիր բանակի ամենասեւ գործը՝ առանձնացնում եմ մարդկանց սպեկուլյացիան։
Անձամբ ինձ ծանոթ են մի քանի տասնյակ դեպքեր (ես խոսել եմ տուժածների կամ
նրանց հարազատների հետ), երբ զինվորականները բռնել են հասարակ բնակչին (ֆիդա-
յուն ռիսկ չեն անի), օմոնականների վրա ծախել որպես հայ գրոհայինի, իսկ նրանք էլ
հոշոտած կիսամեռ (կամ ուղղակի մեռած) հնգապատիկ, տասնապատիկ գնով վերադարձ-
րել են հարազատներին (Հաթերքում մի դիրեկտորի համար միլիոն են պահանջել)։

«Այնպես որ, թանկագին մամաներ, երբ ձեր որդին, ծառայելով Անդրկովկասում, ամ-
սական ուղարկում է երկու-երեք հազար ռուբլի (միայն Ստեփանակերտի փոստում գրանց-
վել է զինվորականների ուղարկած 90 հազար ռուբլի), իմացե՛ք, որ նա այդ փողն ստա-
ցել է ուրիշ մամայի երեխան ծախելով...»։

Անդրեյ Շվեդովը Շահումյանում հանդիպել է նաեւ մի ռուս կնոջ, եւ, ահա՛, թե սա
ինչպես է գանգատվել. «Ես էլ ռուս կին եմ։ Հիմա պատմեմ, թե նրանք ի՛նչ են արել։
Մեր գյուղն են մտել, նախ՝ զինվորականները, հետո՝ օմոնը։ Հավաքել են բոլոր այն տղա-
մարդկանց, որոնք դեռ չէին թաքնվել, իսկ ինձ, յոթանասնամյա մի պառավի ու մի ու-
րիշ կնոջ բակն են հավաքել։ Պահակ են կանգնեցրել ավտոմատավոր երկու զինվորնե-
րի, օմոնականը գնացել, կեղտոտել է ցախատանը, հետո էլ մեզ՝ երեքիս ստիպել, որ ու-
տենք իր կեղտը։ Ես այդ զինվորականների վրա գոռում եմ, ասում եմ՝ տեսե՛ք, ախր, ես
ռուս կին եմ, ձեր մայրն եմ... Նրանք վրաս ծիծաղում էին...»։

«Հայերը մի այսպիսի կոմպլեքս ունեն. մենք չենք կարող կրակել ռուսի վրա եւ
վե՛րջ,- պատմում է Շվեդովը՝ տեղեկացնելով նաեւ,- Կիրիլ Ալեքսեեւսկին (ռուս մարդը)
գյուղեգյուղ ման էր գալիս եւ համոզում. «Կրակեցե՛ք։ Նա, ով ձեր տունն է խուժում կո-
ղոպտելու եւ սպանելու համար, ավազակ է։ Կրակեցե՛ք։ Անձնագիրը հետո՛ կնայեք»։ Ես
էլ այդպես ման եմ եկել, եւ Վերիշենում, Գյուլիստանում, Հաթերքում նույնն եմ պա-
հանջել. կրակեցեք թե՛ ռուսի վրա, թե՛ ֆրանսիացու, թե՛ մարսեցու, ով էլ որ լինի, ով չա-
րով զինված մտնում է ձեր հողը» (Անդրեյ Շվեդով, «Ստոլիցա», 1991, N47 էջ 29-31)։

Օգոստոսի 6-ի երեկոյան Կենտրոնական հեռուստատեսության «Թե ով ո՛վ է» հա-
ղորդմամբ Վոլսկուն տրված հարցերի մեջ կար այսպիսի մեկը. «Ձեզ ճանաչում ենք իբ-
րեւ ժողովրդավարության պաշտպանի եւ բարոյական առողջ նորմերով առաջնորդվող
մարդու։ Ինչպե՞ս պատահեց, որ համաձայնեցիք դիկտատորի պաշտոնով գնալ Լեռնա-
յին Ղարաբաղ եւ այնտեղ իրականացնել հակահայկական ու հակաժողովրդավարա-
կան քաղաքականություն»։

Հարցի հեղինակը, կարծեմ մոսկվացի մի կին էր, ռուս։

Վոլսկուն այս հարցն ինչ-որ չափով շփոթեցրեց, եւ նա միայն ջանաց ընդհանուր
առմամբ իրենից հեռացնել անտեղի մեղադրանքը։ Ասաց.

- Նախ, Ղարաբաղում ես աշխատել եմ որպես կենտրոնական իշխանության որո-
շումներն իրականացնող մեկը՝ սկզբնապես, շուրջ կես տարի, իբրեւ ներկայացուցիչը կու-
սակցության Կենտկոմի ու Գերագույն Խորհրդի Նախագահության, ապա՝ իբրեւ մարզի
Հատուկ ղեկավարման կոմիտեի նախագահ... Այն օրերի իմ գործունեությանը ծանոթ

մարդիկ երեւի թե կվկայեն, որ ես դիկտատորի դեր չեմ կատարել։ Իսկ թե ո՞րն է եղել իմ
դերը, այդ էլ ինքս չէ, որ պիտի բացատրեմ...

Օգոստոսի 7. Երեկ «Արցախ» կոմիտե էի գնացել։ Գրիշա Հարությունյանի մոտ էր
Զորի Բալայանը, որը, հետս մի քանի խոսք փոխանակելուց հետո, զանգեց Յազովին
(օգնականը, թե քարտուղարուհին միացրեց առանց որեւէ բարդության) եւ բողոքեց Ար-
ցախի ու Շահումյանի վիճակի համար։ Խոսում էր դրության տիրոջ, ավելի ճիշտ՝ իր ար-
ժանապատվությունը հասկացող պահանջատիրոջ պես, եւ դեմն ասես ոչ թե մարշալ էր,
հզորագույն երկրի ռազմական ուժերի մինիստրը, այլ սովորական մեկը, որի հետ ինքը
հարց է լուծում։

Իր խոսքերից ու պատասխաններից դժվար չէր կռահել Յազովի հանդիպակաց խոս-
քերը։

- Դմիտրի Ֆեոդորովիչ, դուք խոստացաք հրաման տալ, որ խորհրդային զորքերը հե-
ռանան հայկական բնակավայրերից...

- Նրանք հեռացել են եւ այլեւս ոչ մի մասնակցություն չունեն գործողություննե-
րին,- եղավ պատասխանը, որ լսվում էր։

- Բայց նրանք Ադրբեջանի օմոնի թիկունքում են գտնվում եւ ամեն ինչում օգնում
են, օժանդակում են այդ բանդաներին, հատկապես զինամթերքով, տանկերով ու այ-
լեւայլ զրահամեքենաներով...

Հավանաբար Յազովն ասում էր՝ ձերոնք մտել են սուվերեն հանրապետության տարած-
քը եւ կռվում են նրա դեմ։ Զորին բորբոքված ասաց.

- Սուվերեն հանրապետությունն իր հողի տեր հայ բնակչության դեմ կատարում է ա-
մենավայրենի արարքներ, մի՞թե դուք հնարավոր եք համարում, որ այդ բնակչության հա-
րազատները ոչինչ չձեռնարկեն... Ինչո՞ւ դուք մոռանում եք, որ կան նաեւ սովորական
մարդկային ապրելակերպի նորմեր...

Զրույցն այսպես ձգվեց մի տաս րոպե, եւ վերջում պայմանավորվեցին, որպեսզի Յա-
զովն իր ենթականերին կարգադրի թույլ տալ ուղղաթիռների երթեւեկն Ստեփանակերտ՝
ծանր հիվանդներին ու վիրավորներին Երեւան փոխադրելու համար...

Օգոստոսի 8-ին Բաքվի «Վիշկա» թերթում հրապարակվեց իբր. Մոսկվայի մարզի
Պոդոլսկի բնակչուհի մի ոմն Մ.Ն. Ռոստովսկայայի դիմումը ԽՍՀՄ դատախազությա-
նը, որով պահանջում էր վերստին դատական գործ հարուցել հրապարակախոս Անդրեյ
Նույկինի դեմ։ Դիմումին կից լույս էր տեսել նաեւ՝ իրեն իբրեւ Մարդու իրավունքների
միջազգային ընկերության սոցիալական պաշտպանության կոմիտեի Ադրբեջանի գծով
քննչական խմբի անդամ ներկայացնող այդ կնոջ «մեկնաբանական» գրությունը 1915
թ. հայկական ցեղասպանության, ինչպես նաեւ ադրբեջանցիների կողմից այսօր գոր-
ծադրվող հակահայկական ջարդերի ու բռնագաղթերի մասին։ Թուրք-ադրբեջանական
ջարդարարների նորօրյա պաշտպանը ջանում էր ապացուցել, որ իրականում միշտ էլ հա-
յերն են հանդես եկել ցեղասպանների դերով, եւ ժամանակն է մերկացնելու նրանց գոր-
ծունեությունը, պսակազերծելու «հայոց եղեռնի առասպելը, որը լոկ սնուցող հող է հայ-
կական տեռորիզմի համար»։

Գրելով այս ողորմելի ստահակի բամբասանքի մասին՝ Վալենտին Օսկոցկին շատ էր
ցավում, որ օրենք չկա «պատմական գիտությունը պաշտպանելու տգետ դիլետանտներից,
մանավանդ ավելի վատթարից՝ տգետ պրովոկատորներից» (В. Оскоцкий, “Книжное
обозрение“, 1991, № 44, с. 8)։

Իսկ ես կարծում եմ՝ աշխարհում ոչ մի Մ.Ն.Ռոստովսկայա էլ գոյություն չունի, եւ
պատմական գիտությունն ու մարդկային բարոյական հիշողությունը պետք է փրկել ադր-
բեջանական կեղծարարությունից, որն իր ձեւերի մեջ վերջ ու սահման չունի։

Օգոստոսի 9-ին հրապարակվեց ԼՂ-ի մարզգործկոմի մամուլի ծառայության պա-
տասխանատու աշխատող Մ. Պետրոսյանից գրի առնված մի հարցազրույց, որի առանցքն
է այն հարցը, թե ո՞ւր հասավ երկու ամիս առաջ Արցախի ղեկավար ընկերների բռնած
ճանապարհը դեպի բանակցություններ, կա՞ն շոշափելի արդյունքներ, երեւո՞ւմ է որեւէ

հուսալի հեռանկար:

Պատասխանն անմխիթարական էր. ադրբեջանական կողմը ոչ միայն ցույց չի տալիս ցանկություն որեւէ ձեւի ու մակարդակի բանակցության նստելու, այլեւ ամեն օր, ամեն ժամ ավելի բարդացնում է վիճակը՝ տարածքի բոլոր կետերում հրահրելով արյունահեղություն, հայ մարդկանց տարրական իրավունքների ոտնահարում, մեկ խոսքով՝ վիճակ, որի շարունակությունը միայն պատերազմն է:

– Կարո՞ղ եք պատկերացնել. Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Թ. Կարաեւն ու ժող. պատգամավոր Թ. Ղասիմովը պաշտոնապես հայտարարել են, թե բանակցությունների մասին խոսելը հիմքում ավելորդ է, քանի դեռ ՀՀ ԳԽ-ն չի հրաժարվել Արցախի վերաբերյալ ընդունած իր որոշումներից (նկատի ունեն հատկապես 89-ի դեկտեմբերի 1-ի որոշումը), քանի դեռ Հայաստանը Ղարաբաղից չի հեռացրել իր գրոհայիններին, որոնք հակասահմանադրական գործողություններ են կատարում Ադրբեջանի դեմ: Տեսե՛ք, պարզվում է, որ ադրբեջանական միլիցիայի ավազակախմբերը կոտորում են արցախցիներին, կողոպտում նրանց բնակավայրերը, դա սահմանադրական է, իսկ հայերը, որ իրենց կյանքն են պաշտպանում, այս հողի վրա ազատ ու խաղաղ ապրելու իրենց իրավունքը, դա հակասահմանադրական է...

Ինչ-որ է, չդադարող պատերազմական վիճակն ու զուր կորսվող ժամանակը վկայում են, որ չի կարելի հույս դնել երկխոսության վրա, երբ զրուցակիցդ քեզ հետ ուզում է խոսել միայն իբրեւ տիրապետող եւ թելադրող:

Օգոստոսի 9.– Արդեն քանի օր է, մեր «Լրաբերը» մի առանձնակի խանդավառությամբ հաղորդումներ է անում Արցախում ծավալված, այսպես կոչվող, պարտիզանական գործողությունների մասին: Եւ, իբր, խորամանկում են, ո՛չ այդ պարտիզանական խոսքն են ասում, ո՛չ առհասարակ հայ երիտասարդ վրիժառուի անունն են տալիս... Այլ պարզապես՝ Հադրութի շրջանի Դոլանլար գյուղում սպանվել են մի տղամարդ ու մի կին, որոնք ազգությամբ ադրբեջանցի են: Կամ՝ Ծամձորի վրա կատարվել է հարձակում, սպանվել են չորս հոգի: Գյուղի բռնագրավման մասնակցած մյուս ադրբեջանցիները խուճապահար փախել են հարեւան Ֆիզուլու շրջանը:

Եւ ուրիշ այսօրինակ լուրեր...

Մենք էլ մխիթարվում ենք նրանով, որ, ահա՛, այսպես հայ վրիժառուները մեկ առ մեկ ազատագրում են հենց վերջերս ադրբեջանցի հրոսակախմբերի կողմից բռնագրավված հայկական գյուղերը, Հադրութի շրջանի ծայրամասային այն բնակավայրերը, որոնց կորուստը, նկատի առնելով Բերդաձորի ենթաշրջանի պարտման ողբերգությունը, Արցախական աշխարհը Հայաստանից հեռացնում էր մի քանի տասնյակ կիլոմետրով եւս:

Երեկ էլ գրող Վարդան Հակոբյանն էր զանգել Ստեփանակերտից: Տեղեկացնելով մի քանի օրվա անհասկանալի խաղաղության մասին, գալիք մեծ վտանգի նախանշան համարեց մերոնց համարյա անպատասխան հաջողությունները Հադրութի շրջանում: Ասաց՝ նրանք հաջող հարձակումներ են գործում, վերանվաճում կորցրած մեր բնակավայրերը: Նույնիսկ շրջկենտրոն ու Ստեփանակերտ փախած գյուղացիները վերադառնում են իրենց նախկին բնակավայրերը... Բայց անհասկանալի եւ մանավանդ շատ զարմանալի է, թե ադրբեջանական կողմն ինչո՛ւ այսքան կրավորական դիրք է բռնել:

Երկու օր առաջ էլ հաղորդեցին Շահումյանի շրջանի Վերիշենից բերած մի հեռուստառեպորտաժ, որի հեղինակներն ու գլխավոր գործող անձինք ռուս մարդիկ էին, լենինգրադցի ու մոսկվացի պատգամավորներ, Խորհրդային Միության ժողովրդական պատգամավորներ, գնդապետ Սմիռնովը եւ արդարության ուրիշ զինվորներ: Ավարտվեց ռուս մի կնոջ խոսքով: Վերիշեն հարս եկած, այնտեղ տասնամյակներ ապրած ու զավակներ ունեցած-մեծացրած մեկն էր, որ խոսքով մարտնչում էր շահումյանցի հայության իրավունքի համար: Այո՛, մարտնչում, որովհետեւ հիմա այնտեղ համառ կռի՛վը կարող էր պանդուր բերել շահումյանցի հային:

Օգոստոսի 9-ին էր դարձյալ. «Երեկոյան Երեւան» թերթը հրապարակեց ՀՀ ԳԽ-ի Անկախ պետականության եւ ազգային քաղաքականության հարցերի հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնակատար Էդ. Եգորյանի մի հոդված-զեկուցումը, որը կարդացված պիտի լիներ ԳԽ-ի նստաշրջանում, այսպես կոչված, միութենական պայմանագրի քննարկման ժամանակ. սակայն քննարկումը տեղի չէր ունեցել. եւ հեղինակը սեփական մտորումները հասարակությանն էր ուղղել թերթի միջոցով:

Նկատի ունենալով, որ Եգորյանն այն ժամանակ (իսկ հետագայում հատկապես) իրեն ներկայացնում էր որպես ՀՀՇ գաղափարական առաջնորդներից մեկը, իսկ այս զեկուցումն էլ ըստ էության ՀՀՇ կազմակերպության ու նրա անդամների իշխանության սկզբունքներն է հանգիսանում տվյալ հարցում, հարկ եմ համարում ցույց տալ նրա մի քանի էական տեսակետները, որոնք եւ որոշում էին ժամանակի Հայաստանի վարած քաղաքականության պատկերը:

Ահա զեկուցման առաջին իսկ նախադասությունը. «ԽՍՀՄ քայքայման հիմնական պատճառը տնտեսական համակարգի անարդյունավետությունն է, որի հետեւանքում ապրանքային շուկայում առաջարկը բացարձակապես չէր ապահովում պահանջարկը»:

Սա այն ժամանակ եւ հետագա տարիներին էլ օդում շատ հնչող մի խոսք էր, որ, իբր, հորինել էին համաշխարհային տնտեսագիտության հմուտ գիտակները, սակայն նման խոսք բերանից թռցնելու իրավունք երբեք չուներ հա՛յ մարդը, որն իր հանրապետության փորձից պիտի իմանար, որ հայ ժողովրդի (նրա երկրի) պահանջարկն ամեն տեսակետից լիուլի բավարարվում էր՝ անկախ նրանից, թե ի՛նչ առաջարկ էր արել կամ ինչպիսի՛ առաջարկի իրավունք ուներ:

Հաջորդ պարբերություններով «ապացուցվում էր», որ նոր պայմանագիրը ոչնչով չի տարբերվում ԽՍՀՄ Սահմանադրությունից եւ մնացած օրենքներից, այլ խոսքով՝ նոր միությունը եւս լինելու է ԽՍՀՄ շարունակությունը եւ խեղդելու է անկախ ու ինքնիշխան հանրապետություն կոչվածներին, վերացնելու է խոստացվող ինքնուրույնության ամենաաննշան հատկանիշները:

Ուրեմն որքան շատ ու որքան հեռու փախչես Միությունից, այնքան լավ, որովհետեւ նոր Միության պայմանագիրը «Չստորագրած հանրապետությունները փաստորեն կստանան նոր կարգավիճակ եւ նորացած կենտրոնի համար կդառնան պարտնյորներ: Այս իմաստով պայմանագրի կայացումը ձեռնտու է չմիացածներին եւ քաղաքական տեսակետից նրանք շահում են»:

Սա ուրիշ է, իհարկե, եթե նկատի չառնենք միակ պարզ ակնարկը՝ Եգորյանն ուզում է Կենտրոնի պարտնյորը լինել (հիշենք, որ այդ տարվա մայիսի սկզբին էլ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էր ասում՝ իր ընտրած ու առաջարկած փոխհարաբերություններում Գորբաչովն իր համար լոկ պարտնյոր է), եւ մենք ականատես եղանք այդ պարտնյորության արդյունքին՝ Գետաշենի ենթաշրջանի եւ Հադրութի շրջանի կեսի պարտումին:

Իրատես քաղաքագետներն անվերջ զգուշացնում էին Հայաստանի աշխարհագրական, առավել եւս աշխարհաքաղաքական դիրքի պատճառով նրա գլխին գալիք մեծ ու փոքր աղետներից: Իսկ Եգորյանն այն համարում էր մի երանություն, որի շնորհիվ «Հայաստանը՝... Եվրոպա-Արեւելք-Ռուսաստան առանցքների վրա գտնվելով՝ կարող է միջնորդ պետության դեր կատարել, ինչը ճկուն քաղաքականության դեպքում կապիտալի մեծ հոսք եւ զարգացման էական խթաններ կստեղծի»:

«ԽՍՀՄ իշխանության եւ տնտեսական համակարգի խոր ճգնաժամի եւ այդ պատճառով արտաքին կապիտալից խիստ կախվածության պայմաններում բացառիկ հնարավորություն է ստեղծվել նվազագույն, անարյուն առճակատումներով հասնել հանրապետության կարգավիճակի բարձրացման եւ անկախության»,–պնդում էր Եգորյանը, եւ սա՝ Գետաշենից հետո, եթե Գետաշենը Հայաստանինը չի համարում, ապա, միեւնույն է, Արծվաշենի՛ց հետո:

Հաջորդ պարբերություններում եւս այսօրինակ տեսակետ-ետակետներ են. իբր, Հայաստանն անկախության ճանապարհին հաստատ ու աներեր է քայլում, դա տեսնում են եվ-

ռոպական երկրները, տեսնում եւ տնտեսական ու քաղաքական կապեր հաստատում նրա հետ, որը եւ փակում է ԽՍՀՄ կամայականությունների ուղին:

Բայց, հետաքրքիր է, այդ ի՞նչ կապեր էին, որոնց տեղը միայն Եգորյանը գիտեր: Եգորյանը, որ չի խորշում նաեւ բացահայտ ստից, ասում է. «... Գետաշենը, Մարտունաշենը նվեր էին Ադրբեջանին: Այդպիսի նվեր էին (էր) նաեւ Կամո եւ Ազատ գյուղերի տեղահանությունը խորհրդային զորքի միջոցով, երբ խոսք անգամ չկար անկախության կամ միութենական պայմանագրի մասին, եւ Հայաստանում իշխում էր Կենտրոնին հոգեհարազատ վարչակարգը»:

Այդպե՞ս էր արդյոք: Տեսնե՛նք. Գետաշեն-Մարտունաշենի ողբերգությունը տեղի ունեցավ մայիսին, երբ Լ.Տեր-Պետրոսյանը ճակատ էր տալիս Գորբաչովի հետ՝ աշխարհին ցույց տալու համար, որ այդ Գորբաչովն իր համար ընդամենը պարտնյոր է:

Եգորյանը լավ գիտեր, որ Կենտրոնի համար կարեւոր է մշտական կապն Ադրբեջանի հետ («Ադրբեջանը Միության համար կարեւոր, գեոպոլիտիկ նշանակությամբ՝ նաեւ դեպի Անդրկովկաս մուտքի բանալին է».-իր շարադրանքն է, իր կետադրությունը.-Բ.Ու.):

Ի՞նչ պիտի անել հակառակորդի այս առավելությունը հաղթահարելու համար: «Դրան (այսինքն՝ ԽՍՀՄ-Ադրբեջան կամ Ռուսաստան-Ադրբեջան միությանը.-Բ.Ու.) կարելի է հակադրել անկախ Հայաստանը»: Հետեւապես եւ դրա ձգձգումը, նույնիսկ միութենական պայմանագրի վրա կատարվող աշխատանքներին մասնակցելը, վտանգավոր է ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ Ղարաբաղի համար»:

Այսպե՛ս:

Իսկ եթե նույն Հայաստանը երբեւէ մտներ այդ Միության մեջ, այն ժամանա՞կ ինչ պիտի գրեր այս տեսաբանը:

Օգոստոսի 10-ին Ստեփանակերտի կենտրոնական փողոցներից մեկում սպանեցին կուսակցական մարզկոմի կազմբաժնի վարիչ Վալերի Գրիգորյանին: Կրակել էին փողոցով անցնող մեքենայից եւ չքացել:

Մարզկոմի ու մարզգործկոմի անդամները, ԼՂԻՄ-ի հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ հեռագրեր հղեցին երկրի ղեկավարությանը՝ բացատրելով, որ սպանությունը Պոլյանիչկոյի ու նրա տմարդի կազմկոմիտեի գործն է, եւ նրանք էլ պետք է պատասխան տան իրենց դավադրության համար: Հեռագրերում բացատրում էին, որ Վ. Գրիգորյանը եղել է այն պատվիրակության կազմում, որը Բաքու էր գնացել Մութալիբովի ու Պոլյանիչկոյի հետ բանակցություններ վարելու համար: Դաս չառնելով պատվիրակության անդամների անհողդողդ պահվածքից՝ Պոլյանիչկոն հետո էլ Ստեփանակերտում Գրիգորյանին հարկադրել էր, որպեսզի նա օժանդակի Ղարաբաղի տարածքում սեպտեմբերի 8-ին, իբր թե, անցկացվելիք հանրապետական պրեզիդենտական ընտրություններին: Ստանալով կտրական մերժում՝ Պոլյանիչկոն կազմակերպել է այդ ստոր հաշվեհարդարը մարզի ղեկավար աշխատողի դեմ:

Օգոստոսի 13-ին Արցախում տեղի ունեցավ մի դեպք, որի լուրը ցնցեց Խորհրդային Միությունը, եթե չասեմ՝ ողջ աշխարհը: Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղի կանայք, որ լծվել էին հայրենի լեռնաստանի գոյապայքարին («Փառանձեմ» անվամբ ազատագրական խմբակ), այդ օրը գերի վերցրին ռուսական մի զորաջոկատ իր զինամթերքով ու ռազմական մեքենաներով:

Այս խիզախ ձեռնարկումի հեղինակները դիմում էլ հղեցին Գորբաչովին, Ելցինին եւ ռուս ու հայ ժողովուրդներին: Ահա այն. «Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղի մի խումբ կանայք ստիպված եղան, իբրեւ ծայրահեղ միջոց, պատանդ վերցնել ավելի քան երեսուն զինվորների ու սպաների ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերից:

Ադրբեջանական օմոնի բանդաները, օգտագործելով ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերին, երկար ժամանակ պատանդ էին վերցնում հայերին, հանձնում ադրբեջանցիների տնօրինությանը: Այսպես, վերջին երեք ամսվա ընթացքում օմոնականները ներքին զորքերի աջակցությամբ, բռնագաղթեցրել են տասնյակ հայկական գյուղերի բնակիչներին, կալանքի տակ առել 500 մարդու: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվել էր: Այսօր պատանդ

դարձան նրանք, ովքեր բռնության գործիք էին օմոնականների ձեռքին:

Արցախի մայրերը մեկ պայման են դնում՝ վերադարձնե՛լ իրենց զավակներին, որոնք գտնվում են ադրբեջանական կալանատներում:

Մենք խոստանում ենք, որ մի մազն անգամ չի պակասի խորհրդային զինվորի, որը զենք է դարձել ադրբեջանական ղեկավարության հակահայկական անմարդկային քաղաքականության համար:

Մեզ համար հայտնի է դարձել, որ մեր մարզում վայրէջք է կատարել Աֆղանստանի ու Հայաստանի դահիճ Պոլյանիչկոն: Դա նշանակում է՝ կլինի նոր խառնակչություն՝ արյունահեղությամբ հանդերձ: Եթե զինվորները, պատանդներին փրկելու պատրվակով, ուժ կգործադրեն, ապա կանանց խումբը կպայթեցնի իրենց՝ պատանդների հետ միասին:

Իսկապես որ ժողովրդական համբերության բաժակը լցված է: Մեր ամբողջ հույսը Մոսկվայի ողջախոհության վրա է:

Հաթերքի կանայք»:

Հաթե՞րք: Պատմության խորքերին անծանոթ մարդուն ոչինչ չի ասում այս անունը: Իսկ ով շատ թե քիչ տեղեկություն ունի միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, նա չի կարող չիմանալ, որ 10-12-րդ դարերում այս բերդավանն է եղել Արցախի Առանշահիկ իշխանության գահերեց Վախտանգյան տան նստավայրը: Այստեղ է գահակալել սելջուկ թուրքերի դեմ տարած բազմաթիվ հաղթանակների հերոս Հասան Վախտանգյանը, որի վիմագիր արձանագրությունը Դադի վանքի մի խաչքարի վրա՝ պատմում է, թե 40 տարի Արցախի գահերեց իշխանն է եղել (1141-1181 թթ.), հաղթական կռիվներ է մղել թշնամյաց դեմ եւ 1182-ին իշխանությունը հանձնելով վեց տղաներին՝ կրոնավոր է դարձել Դադի վանքում: Վեց տղաներից ավագը Վախտանգն էր, բարեկիրթ ու բարեսեր մի իշխան, որ իր անունն անմահացրեց ոչ միայն հայրենի եզերքի պաշտպանության համար մղած կռիվներով, այլեւ մեծ գրող ու գիտնական Մխիթար Գոշին հրավիրեց Հաթերքի իր ապարանքը, ամեն կերպ հովանավորեց, որ նա գրի Հայոց Դատաստանագիրքը: Գոշ վարդապետն իր այդ գրքի առաջին ձեռագիր օրինակը Վախտանգ Հաթերքցուն է նվիրել՝ ընծայագրելով՝ «զգիրքս Դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել»:

Դատաստանագրքի իմաստուն օրենքները, մարդու իրավունքներն ու ազատությունը միշտ էլ սրբություն են եղել Վախտանգ իշխան Հաթերքցու հաջորդների եւ առհասարակ բոլոր համերկրացիների համար: Եւ նորագույն ժամանակների հաթերքցինե՞րը պիտի դավաճանեին նախնյաց վարք ու բարքին, հանդուրժեին եկվոր բռնացողի անօրինությունը: Թեկուզ եւ այդ եկվորը լիներ ռուսա՜ց զինվոր:

Ի՞նչն էր առիթը, ի՞նչն էր արցախցի կանանց ստիպել հանկարծ գնալու այդքան հանդուգն ու միաժամանակ վտանգավոր քայլի: Անմիջական մղիչն այն էր, որ այդօր գյուղում իրենց սանձարձակ պահող զինվորները պատանդ էին վերցրել մի երիտասարդի՝ կոլտնտեսության վարորդ Գեւորգ Պետրոսյանին եւ տանում էին, ինչպես գյուղացիներին էր հայտնի, Ադրբեջանի օմոնականներին հանձնելու: Իսկ հիմքը, բուն պատճառն էլ այն էր, որ նախընթացին այդ ռուս զորաջոկատը, ադրբեջանցի ավազակախմբերի հետ միասին, Թարթառի ափերի գյուղերում կատարել էր ամեն տեսակ վայրագություններ, ընդհուպ մինչեւ հայերին պատանդ վերցնելն ու թուրք հրոսակների վրա վաճառելը: Հաթերքցիների աչքի առաջ էր Արշավիր Իսկանդարյանը, որին մայիսի 15-ին էին տաժանակրության տարել համագյուղացի ուրիշ 9 մարդկանց հետ միասին: Շուշվա բանտն անգամ թանկ մի արգելավայր էին համարել նրանց համար, պահել էին զորանոցի մի խցիկում, առանց հացի ու ջրի, վրա հասնողներն էլ ծեծել են եւ ծաղրուծանակի ենթարկել:

Իսկանդարյանին՝ Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանին, համագյուղացիները գնել-ազատել են 32 հազար ռուբլով, հաշմված վիճակում: Գնել են նաեւ երկու կալանվածներին, իսկ ուրիշ երկուսի համար վճարել են, սակայն ազատել չեն կարողացել, քանի որ գինը բարձրացվել է, իսկ գյուղն այլեւս հնարավորություն չի ունեցել

վճարելու։

Սա, իհարկե, գյուղին ու շրջանին հասցված անողորմ բռնություններից մեկն էր միայն։ Իսկ նրանք ինչպե՞ս էին կողոպտում տները, ծեծում ու բռնանում տեղում, համագյուղացիների աչքի առաջ, եթե որեւէ մեկը համարձակվում էր չկատարել իրենց ամորինի հրամանն ու սանձարձակ պահանջը։

Եւ, ահա՛, երբ համբերությունը հատել էր, մարդիկ ավելի լավ էին համարում կռվել ու մեռնել, քան տանել դժոխային դարձած իրենց կյանքը։ Այս անգամ զորաջոկատը զրահամեքենաներով (ԲՏՌ) խուժել էր գյուղ, համագյուղացիների աչքի առաջ բռնել երիտասարդ Պետրոսյանին, կոխել մեքենայի մեջ, որ տանի։ Այն ժամանակ «Փառանձեմի» կանայք հարձակվեցին զրահամեքենայի վրա, զինվորներին զինաթափ արին եւ որոշեցին բոլորին կալանքի տակ այնքան պահել, մինչեւ հրամանատարությունը եւ զինակիցները վերադարձնեն թուրքերին պատանդ տարած հայերին... Սրանից հետո էր, որ դեպքի վայր հասած սպաները, հաթերքցի կանանց պահանջով, ստուգեցին զրահամեքենան եւ նրա միջից դուրս բերեցին հայկական մի գորգ, կանացի հագուստեղեն, ձեռքի տասնյակ ժամացույցներ, ֆրանսիական դուխու մի ամբողջ արկղ եւ կողոպուտի այլազան առարկաներ։

Գերված զինվորներն ու սպաները երեւի սովոր չէին զայրույթից առյուծ կտրած կանանց դիմադրելուն, հանձնվել էին առանց դիմադրության։ Իսկ գերողները որոշած լինելով նրանց փոխանակել իրենց այն հարյուրավոր ազգակիցների հետ, որոնք տառապում էին թուրքի գերության մեջ, ինչպես նաեւ կորզել Կենտրոնի ղեկավարության խոստումը, որպեսզի ադրբեջանական բանտերում ու կալանատներում ինչ-ինչ մեղադրանքներով պահվող հայերը փոխադրվեն ուրիշ հանրապետություններ եւ դատաքննության ենթարկվեն արդար օրենքներով, հեռագրեր հղեցին Մոսկվա՝ Գորբաչովին ու նրա ձեռնասուն մինիստրներին, ներկայացրին իրենց պահանջը։ Եւ ՆԳ մինիստր Բորիս Պուգոն անմիջապես պատասխանեց բռնավորին վայել խոսքով. «Ես զինվորներին չեմ փոխանակի ավազակների հետ»։ Ապա եւ տեղ հասավ բանակային վերին հրամանատարության սպառնալիքը՝ գյուղի վրա կարշավեն ցամաքային ու օդային զորամիավորումներ եւ պատանդներին կազատագրեն՝ գյուղը հողին հավասարեցնելով։

Այն ժամանակ Հաթերքի կանայք հրապարակեցին իրենց մարտահրավերի վերջին վճիռը. «եթե հարձակման փորձ լինի, մենք մեզ ու ձեր զինվորներին կպայթեցնենք միանգամից»։

Այս փոխադարձ սպառնալիքները, անկասկած, ծանր ու տխուր հետեւանքներ պիտի ունենային, եթե միջադեպի առթիվ անմիջապես Հաթերք հասած չլինեին ռուս ժողովրդի ազնիվ ու արդար զավակները՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի հանձնաժողովի նախագահ, գնդապետ Վլադիմիր Սմիռնովը, Անատոլի Շաբադը (ՌԽՖՍՀ ԳԽ-ի պատգամավոր), Ելենա Լունինան (Զինծառայողների ծնողների միութենական խորհրդի անդամ), Մոսխորհրդի դեպուտատներ Ալեքսեյ Պոգորիլին ու Լեւ Բալաշովը։ Այնտեղ էր նաեւ այն ժամանակներին Արցախի արդարության ամենահաս պաշտպան, գրող Ինեսա Բուրկովան։ Ծանոթանալով գործին, նրանք իրենց պարտքը համարեցին, յուրաքանչյուրն իր գծով, Կենտրոնին հաղորդել ճշմարիտ, սպառիչ տեղեկություններ եւ պահանջել, որպեսզի մտածված, խելամիտ քայլեր ձեռնարկվեն, վերջ տրվի արցախահայության դեմ ձեռնարկվող բարբարոսություններին։ Սկսվեցին լուրջ բանակցություններ Կենտրոնի, այս բարի մարդկանց եւ Երեւանի միջեւ (Հաթերքում էին գտնվում ՀՀ ԳԽ-ի Պաշտպանության եւ ներքին գործերի կոմիտեի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը եւ ԳԽ-ի պատգամավոր Սերժ Սարգսյանը)։

Ելենա Լունինան մամուլում հրապարակելու համար արեց հետեւյալ հայտարարությունը. «Բոլորովին անտեղյակ մարդը ծանր կտանի այս բոլորը,-ասել է նա։ Ես եղել եմ Շահումյանի շրջանի Վերիշենում։ Ազնիվ խոսք, չէի ենթադրում, թե կհանդիպեմ այս տղաներին։ Հենց սրանք են վերջինը դուրս եկել Շահումյանից։ Հուլիսի 22-ին էր։ Դուք տեսնեիք, թե ինչի՛ է վերածվել այն դպրոցը, որում իրենք էին տեղակայված եղել։

Պատուհաններին ապակի չկար այլեւս, ապակու տեղ ավազով լի մեշոկներ էին շարված։ Վերեւ զինատեսակներ՝ փողերն ուղղված խաղաղ մարդկանց տների վրա։ Այս զինվորները հիմա ժխտում են Շահումյանի շրջանում կատարված գործողությունները։ Բայց զորամասի համարը կար՝ 5451, նաեւ քաղաքը, ուրկից իրենք փոխադրված են եղել այստեղ՝ Կարագանդա։ Սրանք վերջապես խոստովանեցին, որ իրենք են եղել այնտեղ եւ իրենց «ինքնագրերն» են թողել դպրոցի պատերին... Ես շատ էի ուզում տեսնել սրանց, նայել սրանց աչքերի մեջ։ Սրանք ինչպե՞ս կարողացան լինել այդպիսին։ Տեղական բնակիչները հեռուստացույց էին տվել, տեսամագնիտաֆոն, սառնարան, որ մարդավարի ապրեն... Եւ սրանք այդ բոլորն իրենց հետ փախցրել են։

Ես ուզում եմ նրանց անունները հրապարակել, կապ ստեղծել իրենց ծնողների հետ։ Նրանք պարտավոր են հանդես գալ բողոքով։ Որ իրենք չեն կարող պաշտպանել ու աջակցել դահիճներին։ Ոչ ոք չի կարող պաշտպանել նրանց, որոնք բանակ են գնում կողոպտելու, բռնանալու, սպանելու համար» («ГА», օգոստ. 22)։

Ինչո՞վ ավարտվեց անհավասար, պատերազմների պատմության մեջ երեւի չեղած-չտեսնված այս գործողությունը, որին ձեռնարկել էին հուսահատորեն անհեռանկար, արյունն աչքի տակ առած լեռնցիք, այն էլ մի խումբ կանայք՝ աշխարհի հզորագույն երկրի ռազմական զորության դեմ։ Օգոստոսի 19-ին ուղղաթիռով Հաթերք է հասել ՀՀ ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Բաբկեն Արարքցյանը՝ երեւի իր հետ բերած լինելով Մոսկվայից ստացած սպառնալից կարգադրությունը եւ իր կառավարության խղճուկ վճիռը։ Կալանված զինվորականներն ազատվեցին, եւ հակառակ թեւից ազատ արձակեցին միայն 13-ին պատանդ վերցված հաթերքցի Գեւորգ Պետրոսյանին։

Հաթերքցիները չէին կարող չկատարել Երեւանից եկածի կարգադրությունը եւ զոհացան միայն նրանով, որ կողոպտիչներին գործակցած եւ իրենք էլ կողոպուտով ու անօրինություններով հայտնի ռուս զինվորները հեռացան Հաթերքից եւ այլեւս չերեւացին այդ կողմերում։ Հաթերքցի կանանց այս գործողության մասին հանգամանորեն տե՛ս «РА», 1991, օգոստ. 22, օգոստոսի 17, 29)։

✧ ✧ ✧

Օգոստոսի 18–20-ը, երբ Միխ. Գորբաչովը գտնվում էր Ղրիմի ամառանոց «Փորոս», ընտանիքով հանգիստն էր անցկացնում, նրա տեղակալ Յանաեւն ու մի քանի այլ համախոհներ (այսպես կոչված ուժային մինիստրները եւ ԳԽ-ի ու Մինիստրների խորհրդի նախագահները) փորձեցին Գորբաչովին հայտարարել պաշտոնանկ արված, հրաժարված նրա վերակառուցման քաղաքականությունից եւ երկիրը կառավարել իրենց ուզած ձեւով, որը, երեւի, հին-խորհրդային կարգը պիտի լիներ։

Այս, իբր թե, «հեղաշրջման» փորձի շուրջ աղմուկ բարձրացավ։ Ըստ երեւույթին դրության տեր մնացած գործիչներին ձեռնտու էր ցույց տալ, թե տեղի ունեցածը շատ մեծ մի երեւույթ է եղել, ահավոր ծրագիր, հրեշավոր հեղաշրջում, որը չի իրականացել միայն ժողովրդի ու իր ժողովրդավար ղեկավարության միասնական, հզոր դիմադրության շնորհիվ։ Ձեռնտու է՛ր Գորբաչովին, որպեսզի հետո սա հոխորտա, թե ինչպես ինքը խիզախորեն ու անձնազոհաբար հակադրվել է դավաճանական ծրագրին, երեք թե չորս օր շրջափակման մեջ անցկացրել «Փորոս» դղյակում՝ ամբողջ ընտանիքով։ Ե՛ւ Ելցինին ու համախոհներին, որպեսզի թմբկահարեն իրենց հաղթանակի կարեւորությունը, ճակատագրական դերը բազմազգ երկրի ու նրա բոլոր ժողովուրդների համար...

Բայց փորձենք պարզել, թե ի՛նչ է եղել իրականում։ Մի քանի բարձրապաշտոն սրիկաներ որոշել են ղեկավարությունից հեռացնել պրեզիդենտ Գորբաչովին, որը երկրի օրինավոր տերն էլ չէր, որովհետեւ նրան ոչ թե ժողովուրդն էր պրեզիդենտ ընտրել, ինչպես քաղաքակիրթ, իսկական ժողովրդավարական երկրներում է լինում, այլ Գերագույն խորհուրդը, այն էլ առանց մրցակիցների ու ազատ, իսկականից փակ-գաղտնի քվեարկության։ Չէ՞ որ նրանք, այդ հայրենիքի դավաճան կոչվածները երկրի ղեկավարությունից

ոչ ոքի չէին հեռացրել, չէին մեկուսացրել, Գորբաչովից բացի: Իրենք էին ու իրենք՝ ԳԽ-ի նախագահ Լուկյանովից, Մինիստրների Խորհրդի նախագահ Պավլովից մինչեւ մինիստրներ Յազովը, Պուգոն, Կրյուչկովը: Եւ ձախողվեցին այն պատճառով, որ մեկը մյուսից բութ ու անձեռներեց էին եւ ոչ թե նրա համար, որ հակառակորդները էին ուժեղ ու հնարամիտ:

Ռուսական մամուլում արդեն բազմիցս քննել են այս հարցը, եւ անաչառ դատողները եկել են այն եզրակացության, որ տարօրինակ ոչինչ չի եղել «հեղաշրջման» հեղինակների արարքի մեջ, տարօրինակն այն է միայն, որ նրանց կողքին, մեղադրյալի աթոռի վրա նստած չէ իրենց հովանավորը՝ Միխ. Գորբաչովը: «Խունտայի» ծրագրի մեջ, ըստ էության, չի եղել որեւէ այնպիսի բան, որ տարանջատվեր պաշտոնական կամ անդրկուլիսյան քաղաքականությունից առհասարակ եւ Գորբաչովինից հատկապես,-գրել է Լեոնիդ Բատկինը: -Չնայած այդ քաղաքականությունը պետք է հետո տրամաբանորեն ավելի առաջ գնար, դառնար ավելի բացահայտ, հետեւողական, անզիջում, դաժան: Հետեւաբար, մենք կստանայինք ինչ-որ ավելի վատթարը, քան ունեցել էինք: Բայց, դե, տանկերն Ալմա-Աթայի, Թբիլիսիի, Երեւանի, Բաքվի, Վիլնյուսի քաղաքային փողոցներում հայտնվել էին առանց որեւէ «պուտչի»: Եւ մոսկովյան փողոցներն էլ նրանք մտցվել էին ոչ առաջին անգամ. օգոստոսի 19-ից առաջ եղել է մարտի 28-ը: Եւ Կենտրոնական հեռուստատեսության ոճն էլ «պուտչի» օրերին, ճշմարիտն ասած, ոչնչով չէր տարբերվում նրանից, որ գորբաչովյան Կրավչենկոն էր մտցրել դրանից առաջ: Օգոստոսին պարզապես լոկ բացվել, իր սուր հոտն է արձակել վաղուց հասունացած ճահճային ծաղիկը» («ЛГ», 1991, հոկտ. 16):

Խելոք, արդար խոսքեր:

Բայց մենք՝ հայերս կծավալեինք, առավել հիմնավոր ու տարօրինակ կդարձնեինք այս խոսքերը, սրանց ընդգրկած ճշմարտությունը: Հիշո՞ւմ եք, «Փորոսից» վերադառնալուց հետո Գորբաչովն ու իր կինն ի՜նչ նահատակների կերպարանք էին առել, ինչպե՜ս էին ներկայացնում երեք օրվա հեռախոսային (միայն հեռախոսային) շրջափակման ողբերգությունը: Իսկ Հայաստանում ու Արցախում մի ամբողջ ժողովուրդ չորրորդ տարին է շրջափակված, չորրորդ տարին է ենթակա զրկանքների, զոհաբերությունների ու նահատակությունների: Եւ դա էլ իր՝ այդ նորօրյա «նահատակի» ամենօրյա իմացությամբ, նրա ծրագրով ու հրահանգով:

Երբ վերադարձել էր «Փորոսից» եւ ճաք ու պատառ էր լինում շրջափակման-մեկուսացման ազդեցությունից, ես մտածում էի, թե, ահա՛, մարդ կամ կմարդանա, կհասկանա, վերջապես կզգա եւ մեր ազգի վիճակը, սիրտը կցավի, կդառնա գոնե մի փոքր կարեկից... Եւ գոնե կկարգադրի վերացնել այդ ահավոր շրջափակումը: Բայց ո՛չ, պարզվում է, մենք ավելի լավ կարծիքի ենք եղել նրա մասին, քան նա կար, եղել էր իրականում:

Իսկ այդ ողորմելի խռովարարները կամ «հեղաշրջման» հեղինակները երբ թղթակիցներին ու դիվանագետներին հավաքել, բացատրում էին, թե ո՛րն է իրենց նպատակը եւ ո՛ւր են տանելու երկիրը, չէր կարելի չտեսնել, թե ինչ անուղեղ տիպեր են, ոչ միայն ղեկավարի արժանավորություններից, այլեւ սովորական մարդկային բարեկրթությունից, նույնիսկ արտաքին բարեմասնություններից զուրկ, արժանի միայն արհամարհանքի: Եւ հենց դրան էլ արժանացան: Դահլիճն ինչպե՜ս էր հռհռում նրանց հիմարավուն պատասխանների վրա, տալիս էր հարցեր, որոնց մեջ բացահայտ արհամարհանք էր ու հեգնանք: «Ձեր այս գործն սկսելուց առաջ զանգ չե՞ք տվել Պինոչետին, չե՞ք խնդրել, որ ձեզ հաղորդի իր փորձը»,-սա հայտնի լրագրող-միջազգայնագետ Բովինի հարցն էր, որ դահլիճում պայթեց իբրեւ ռումբ, եւ հեղաշրջողները իրենց աթոռների վրա ավելի կուչ եկան, սմքվեցին:

Հայտնի է, որ այս խեղկատակների թե՛ թունդ գործունեության օրերին, թե՛ թակարդ ընկնելուց հետո ԳԽ-ի նստաշրջաններում ու զանազան առիթներով բազմաթիվ անգամներ Գորբաչովին կշտամբել են նման կադրեր ջոկելու եւ համառորեն առաջ տանելու համ-

մար: Նույնիսկ իր մերձավորներն են խոսել, Ա. Վոլսկին, Միլաեւը, Շեւարդնաձեն... Իսկ մեր Հենրիկ Իգիթյանն ասում էր՝ նրանց մռութներին էր գրված, թե ի՛նչ տեսակ անուղեղ, անխիղճ ու անպատասխանատու արարածներ են: Դու ի՞նքդ չէիր տեսնում: Թե՞ տեսնում էիր, եւ քեզ հենց այդպիսինե՞րն էին ձեռնտու:

Վերը մեր վկայակոչած Բատկինն ասում է՝ երկու տարի առաջ Գորբաչովն իր համար արտակարգ ու անսովոր լիազորություններ պահանջեց եւ ստացավ: Այն ե՞րբ էր, որ օգտագործեց այդ լիազորությունները, երբ երկիրը քանդվում էր անօրինություններից ու բացահայտ հանցագործություններից եւ այդ բոլորի տերերն էլ իր շրջապատի մարդիկ էին, իր կադրերը, նույն համառությամբ վերին գահերին իր բազմեցրած անարժանները: Բայց լավ է խոսքը տանք իրեն՝ Բատկինին: «Գորբաչովը երբեք լրիվ որոշակիությամբ չդատապարտեց իր չինովնիկների ու սպաների գործողությունները, չհեռացրեց Պուգոյին ու Կրյուչկովին, թեկուզ եւ սարսափելի Պոլյանիչկոյին եւ չկարգադրեց դատի տալ այդ մարդասպաններից որեւէ մեկին, երբեք, ո՛չ Սումգայիթում, ո՛չ Թբիլիսիում, ո՛չ Վիլնյուսում, ոչ...»(անդ):

Եւ այսքանից հետո էլ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջանում ելույթ ունենալով՝ մեր Հենրիկ Իգիթյանը դատապարտեց խռովության կազմակերպիչներին, որոնք չունեին ոչ մի մարդկային արժանիք, նույնիսկ տանելի մռութներ: Նրանց մեղադրեց դավաճանության մեջ, որը մարդկային կերպարի դատապարտելի արարքներից ամենաքստմնելին է: Ապա իրեն՝ Միխայիլ Գորբաչովի՛ն, որի աներես երեսին շպպացրեց. «մարդկային բոլոր թերություններից ամենավատը դավաճանությունն է: Այո՛, Միխայիլ Սերգեեւիչ, Ձեզ դավաճանեցին մի բուռ սրիկաներ: Իսկ քանի՞ մարդու եք դավաճանել դուք: Դուք դավաճանեցիք շքանշանակիր ճակատայիններին, Հայրենական մեծ պատերազմի հաշմանդամներին, որոնց Լեռնային Ղարաբաղում երեխաների ու թոռների աչքերի առաջ դագանակներով ծեծում էին փառապանծ խորհրդային բանակի զինվորները, հիմար պատանյակներ, որոնց ղեկավարում էր Ձեր էմիսար կոմունիստ Պոլյանիչկոն, որը Աֆղանստանում իսկական փորձ է ձեռք բերել, ինչը նրան օգնեց կրակ թափել խաղաղ գյուղերի վրա, այս անգամ արդեն՝ սեփական երկրում, ուր «Այնքա՜ն ազատ էր շնչում մարդը»: Դուք դավաճանեցիք հայ երեխաներին, լիտվական, թուրք-մեսխեթական, մոլդավական, տաջիկական, վրացական, ադրբեջանական, օսեթական, աբխազական, ուզբեկական, կիրգիզական, հրեական, ռուսական երեխաներին, որոնք որբ մնացին, դարձան փախստականներ երկրում, հավերժական թափառականներ: Դուք դավաճանեցիք ամբողջ ժողովուրդների, որոնք միամտաբար ցույցի էին գնում ձեր դիմանկարներով...»:

Երբ Իգիթյանն ասում էր այս անասելի, այն բարձր ամբիոնից, այն վիթխարի դահլիճում դեռեւս չասված-չլսված խոսքը, որ հնչում էր որպես դատավճիռ, եւ տեսնում-ունկնդրում էր ամբողջ Խորհրդային երկիրը, ես մտածում էի, թե մեր ազգի սրտի խոսքն է դա, նրա տալիք ապտակն այդ սադիստ չարագործին: Դահլիճը քարացած լռում էր: Չէր կարելի չտեսնել բավականությունից շողացող հազարավոր դեմքերը: Իսկ ի՜նքը... Կուչ եկած, դեմքն ավելի կլորացրած՝ լռում էր, ինչպես այն անհամար հաճոյախոսությունները, քծնալից, լորձնաշուրթ խոստովանանքները, որոնցից միայն նողկանք կարող է զգալ բարոյական նորմեր դավանող մարդը... Եւ ո՛չ մի արդյունք, ո՛չ մի պատասխան: Ասես իր երեսին չթքեցին արար աշխարհի առաջ:

Գերագույն խորհրդի բարձրագույն ամբիոնից Իգիթյանը Գորբաչովին հայտարարեց բոզ. մի բնութագրություն, որը շատ էր վայելում նրան, ուստի եւ դահլիճն ընդունեց գոհունակությամբ:

✧ ✧ ✧

Օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Զորի Բալայանը հեռագիր հղեց ԽՍՀՄ ԳԽ-ին ու ՌԽՍՖՀ ԳԽ-ին՝ պատմելով, որ խռովության ամենաթեժ պահին Ադրբեջանի ԿԿ կենտկոմի քարտուղար ու Ղարաբաղի, այսպես կոչված, կազմկոմիտեի ղեկավար Վ. Պոլյանիչկոն ռադիոյով ելույթ է ունեցել, ողջունել հեղաշրջումը, երկ-

րի ժողովուրդներին կոչ արել պաշտպանելու հեղաշրջումը: «Նա չմոռացավ ընդգծել,- ասվում էր հեռագրի մեջ,- որ Ղարաբաղն այդ գործի համար եղել է զինափորձարան, որի փորձը հնարավորություն կտա հմտորեն արտակարգ դրություն մտցնել ամբողջ երկրում: Պոլյանիչկոյի խոստովանությամբ` Մոսկվա ողջունելու է ուղեւորվել Ադրբեջանի պրեզիդենտ Մութալիբովի օգնականը»:

Պահանջելով պատասխանատվության ենթարկել խունտայի գործակալին` Բալայանը հիշեցնում էր նաեւ, որ նրա անմիջական գլխավորությամբ են իրականացվել Արցախյան վերջին վայրագությունները. «Հենց Յանաեւի, Պուգոյի, Յազովի, Կրյուչկովի եւ Պոլյանիչկոյի աշխատասենյակներում է մշակվել հայկական հինավուրց Գետաշեն, Մարտունաշեն, Բերդաձոր գյուղերի, Հադրութի ու Շահումյանի շրջանների բնակավայրերի հայության բռնագաղթեցման ծրագիրը»:

Օգոստոսի 24-ին ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորներ Ս. Բելոզերցեւն ու գնդապետ Վ. Սմիռնովը Շահումյանի շրջանից հղած հեռագրով հաղորդում էին, որ 4-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ Սոկոլովն ու 23-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Բուդեյկինը շարունակում են կատարել խռովարարներ Մութալիբովի ու Պոլյանիչկոյի հրամանները` անտեսելով ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Շապոշնիկովի հրամանը կրակը դադարեցնելու եւ Վերիշեն գյուղից զորքը ետ քաշելու մասին: Հանցագործ հրամանատարներին վստահված զորքերը դեռեւս գնդակոծում են գյուղի խաղաղ բնակիչներին, ավերել են 15 տուն: Գյուղից բռնագաղթեցվել են 552 երեխաներ, որ գտնվում են հարեւան Գյուլիստան գյուղում: Մի՞թե այս հարյուրավոր անմեղների համար փրկություն չպետք է լինի իրենց նախնիների հողի վրա»:

Օգոստոսի 30-ին Ադր. ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց որոշում-հռչակագիր Ադրբեջանական հանրապետության անկախությունը վերականգնելու մասին: Դա, իհարկե, ուրիշ բան չէր, քան ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալ, որն էլ անմիջապես արտահայտվեց Ադրբեջանի անկախ հանրապետության այնպիսի քայլերի մեջ, ինչպես միութենական կառույցներին չենթարկվելը, այնպես էլ ԽՍՀՄ ռազմական տեխնիկայից իր բաժինը պահանջելն ու ստանալը:

Ընդունված հռչակագրում շեշտված էր, որ նորանկախ Ադրբեջանի հանրապետությունն ընդգրկված է լինելու 1918-20 թթ. Ադրբեջանական (Մուսավաթական) հանրապետության սահմաններում:

Սեպտեմբերի 2. Երեք օր առաջ, օգոստոսի 30-ին, Ադրբեջանի հրապարակած հռչակագիրը նոր ու ճակատագրական խնդրի առաջ կանգնեցրեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզին եւ երեք ու կես տարվա նրա համառ ու անզիջում պայքարին մասնակցող ողջ հայությանը: Ադրբեջանն իրեն դուրս էր բերել ԽՍՀՄ կազմից` ըստ երեւույթին որոշած լինելով, իր հետ դուրս բերել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը: Սակայն նախորդ տարվա ապրիլի 3-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի կողմից ընդունված որոշման մեջ շատ որոշակի ասված էր, որ Միությունից դուրս եկող հանրապետության սահմանների մեջ գտնված ազգային-վարչական միավորները լիակատար իրավունք ունեն տնօրինելու իրենց ճակատագիրը` ԽՍՀՄ-ից դուրս գալով բաժանվող հանրապետության հետ միասին, մնալով ԽՍՀՄ կազմում կամ տնօրինելով սեփական բախտը (ըստ այդմ` կարող է եւ դառնալ ինքնակա սուվերեն պետություն):

Ուրեմն տվյալ պահին գործադրվող ու անառարկելի համարվող այդ որոշումը ԼՂԻՄ-ի հայությանն իրավունք էր տալիս օրինական ճանապարհով բաժանվելու նորանկախացած Ադրբեջանից եւ դառնալու սեփական ճակատագրի տերը, կիրառելու անկախության իր իրավունքը: Եւ սրա կողքին էր նաեւ արցախահայության բաժանվելու-անկախանալու մյուս ո՛չ պակաս հզոր կռվանը. Ադրբեջանի անկախության հռչակագրում շեշտված էր, թե այն ԽՍՀՄ կազմից դուրս է գալիս 1918-20 թթ. Ադրբեջանական հանրապետության տարածքի սահմաններում: Իսկ ԼՂԻՄ-ը կամ նրան նախորդած Արցախական աշխարհը երբեք չի եղել այդ պետության սահմանների մեջ:

Անհրաժեշտ էր, առանց ժամանակ կորցնելու, գործի անցնել եւ դյուրությամբ լուծել

տանջող հարցը. արդեն ավելի քան երեք տարի Ադրբեջանից բաժանված վիճակը ձեւակերպել օրինական ճանապարհով, միաժամանակ եւ անցնել մարզի պետական-վարչական այնպիսի կարգավիճակի, որն ամենահարմարն ու օրինականը կլիներ տվյալ պահին:

Նախօրյակին ԼՂԻՄ-ի ու Շահումյանի շրջանի բոլոր բնակավայրերում ընտրված ժողովրդական լիազոր ներկայացուցիչները սեպտեմբերի 2-ին հավաքվեցին մարզկենտրոն, գումարեցին համաժողով եւ որոշեցին ստեղծել իրենց հանրապետությունը:

Ահա համաժողովի սեպտեմբերի 2-ին ընդունած որոշումը.

«1. Ընդունել հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության (ԼՂՀ) հռչակման մասին` այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի եւ նրան հարակից Շահումյանի շրջանի սահմաններում:

2. Աշխատավորների պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային խորհուրդը եւ նրա գործադիր կոմիտեն համարել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր բարձրագույն մարմին` մինչեւ համաժողովրդական ընտրությունները եւ հանրապետության նոր մարմինների ձեւավորումը:

3. Ժողովրդական պատգամավորների Մարզային խորհրդի գործկոմին հանձնարարել` ներգրավելով լայն հասարակայնությանը, ձեւավորել եւ ներկայացնել Մարզային խորհրդի իշխանության ու կառավարման մարմինների կառուցվածքի եւ ֆունկցիաների վերաբերյալ ժամանակավոր դրույթներ:

4. ԼՂՀ տարածքում, մինչեւ հանրապետության Սահմանադրության եւ օրենքների ընդունումը գործում է ԽՍՀՄ օրենսդրությունը, ինչպես նաեւ այժմ գործող այլ օրենքներ, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին եւ հանրապետության առանձնահատկություններին»:

Ընդունված հռչակագիրն էլ հետեւյալն էր.

«Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ու Շահումյանի շրջանի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչները, օրինականորեն ընտրված բոլոր մակարդակների ժողովրդական պատգամավորները.

- արտահայտելով ժողովրդի 1988-1991 թթ. ԼՂԻՄ-ի եւ Շահումյանի շրջանի իշխանության մարմինների օրենսդրական ակտերով ամրակայված կամքը, ազատության, անկախության, իրավահավասարության եւ բարի դրացիության իր ձգտումը,

- արձանագրելով Ադրբեջանի հանրապետության հռչակած «1918-1920 թթ. պետական անկախության վերականգնումը»,

- հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանի մեջ անցկացվող ապարտեիդի, խտրականության քաղաքականությունը ատելության եւ անհանդուրժողության մթնոլորտ է ստեղծել հանրապետությունում հայերի նկատմամբ, ինչն էլ ընդհարման է հասցրել` մարդկային մեծաթիվ զոհերով, հայկական խաղաղ գյուղերի տեղահանությամբ,

- հիմնվելով ԽՍՀՄ գործող Սահմանադրության եւ օրենքների վրա, որոնք ինքնավար կազմավորումների ժողովուրդներին եւ հոծ կերպով բնակվող ազգային խմբերին ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում, իրենց պետական-իրավական կարգավիճակը ինքնուրույնաբար որոշելու իրավունք են տալիս,

- գտնելով, որ հայ ժողովրդի միավորվելու ձգտումը բնական է եւ համապատասխանում է միջազգային իրավունքի նորմերին,

- ձգտելով փոխադարձաբար, միմյանց իրավունքները հարգելու հիման վրա, հայ եւ ադրբեջանական ժողովուրդների միջեւ բարիդրացիական հարաբերությունների վերականգնմանը,

- նկատի առնելով երկրում տիրող իրադրության բարդությունն ու հակասականությունը, ապագա միության իշխանության եւ կառավարման միութենական կառուցվածքների ճակատագրի անորոշությունը,

- հարգելով ու հետեւելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի, տնտեսա-

կան, ընկերային եւ մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի, քաղաքացիական ու մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի սկզբունքներին,

- հույս դնելով միջազգային ընկերակցության ըմբռնումի ու պաշտպանության վրա,

Հռչակում են ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի եւ իր սահմանակից Շահումյանի շրջանի սահմաններում, կրճատ՝ ԼՂՀ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն օգտվում է ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ եւ օրենքներով հանրապետություններին տրված լիազորություններից եւ իրեն իրավունք է վերապահում երկրի ու հանրապետությունների ղեկավարության հետ քաղաքական խորհրդակցությունների եւ բանակցությունների հիման վրա ինքնուրույնաբար որոշել իր պետական-իրավական կարգավիճակը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում, մինչեւ ԼՂՀ Սահմանադրության եւ օրենքների ընդունումը, գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաեւ ներկայումս գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն Հռչակագրի նպատակներին, սկզբունքներին եւ Հանրապետության առանձնահատկություններին:

Ք. Ստեփանակերտ, 1991 թ. սեպտեմբերի 2»:

Տեղի ունեցավ նաեւ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի արտահերթ նիստը: Այն մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրեց Լեոնարդ Պետրոսյանին, որը մինչ այդ աշխատում էր որպես մարզգործկոմի նախագահի պաշտոնակատար:

✧ ✧ ✧

Համայն հայությունը խանդավառությամբ ընդունեց մեր ազգային երկրորդ վարչաքաղաքական միավորի ծնունդը փոթորկի մեջ, ծանր երկունքից հետո: Մարզի ղեկավարները, աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչները կատարել էին տվյալ պահի համար ամենախելոք ու միակ ճիշտ քայլը. մարզը ձեռք էր բերում իր պետական ինքնուրույնությունը եւ լիակատար իրավունք պետք է ունենար պաշտպանելու իր ազատությունն ու անկախությունը: Չմոռանանք, որ այս կարեւորագույն վճիռը կատարվել էր այն ժամանակ, երբ ՀՀ ղեկավար շրջաններում դիրք ու որոշիչ ձայն ունեցողներից շատերը (Կ. Սարդարյան, Ա. Բլեյան, Է. Եգորյան եւ ուրիշներ, մանավանդ հասարակության մեջ կշիռ ու ձայն ունեցող մի շարք ուրիշ մտավորականներ) մթնոլորտը լցրել էին Արցախից ձեռ քաշելու, այն Ադրբեջանին նվիրաբերելու աղմկոտ կոչերով... Իսկ երեք ու կես տարվա իրականությունը ցույց էր տվել, որ Ադրբեջանում հայերին միայն սպանում են:

ԼՂՀ ստեղծման լուրը Մոսկվա Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին էր հասել այն ժամանակ, երբ նա, ներկա գտնվելով ԽՍՀՄ ժող. պատգամավորների հինգերորդ արտահերթ համագումարին, ստորագրել էր, այսպես կոչված, «11-ի հայտարարությունը, որով պիտի ստեղծվեր անկախացած հանրապետությունների համադաշնակցություն: Նրան հարց էին տվել, թե ի՞նչ է եղել ու ի՞նչ է լինելու Լեռնային Ղարաբաղի հետ, եւ նա մի ուշացած ճշմարիտ խոսք է ասել. Խորհրդային Միությունը եւ նրա բանակը երբեք չեն եղել իսկական երաշխավորի դերում» (արցախահայության գոյապահպանության համար.-Բ.Ու.): Եւ դրա պատճառն էլ այսպես է բացատրել. «ԽՍՀՄ-ը չէր էլ կարող այդ դերում լինել, քանզի Ադրբեջանը նրա հավատարիմ դաշնակիցն էր» («Դրոշակ», 1992, N23, էջ 30): Ուրեմն այսքանն իմանալով է, որ տարեսկզբից ինքը Հայաստանը հանել էր ԽՍՀՄ դաշնակցի դերից եւ ամեն կերպ գրգռում էր նրան այդ հզոր դաշնակցի դեմ:

Ինչ մնում էր ընդունված որոշմանը, դրա մասին էլ ասել է.

«Այդ փաստաթուղթը իրական տեսակետից դժվար թե որեւէ բան փոխի, որովհետեւ երեք ու կես տարվա ընթացքում նման որոշումներ շատ են եղել: Սակայն երեկվա ղարա-

բաղյան նախաձեռնությունն ունի հստակ քաղաքական նշանակություն՝ Խորհրդային Միության հսկայական խնդիրների շարքում Արցախի հարցը նորից դառնում է այժմեական: Միտում կա ԼՂԻՄ-ի հարցում որեւէ, թեկուզ ժամանակավոր, լուծում գտնել, որն ընդունելի է բոլոր կողմերի համար: Չմոռանանք, որ հետաքրքիր նախաձեռնությամբ հանդես են եկել Ելցինը եւ Նազարբաեւը: Ի դեպ, կարծում եմ, Գորբաչովն էլ տրամադիր է վերացնել այն անբնական վիճակը, երբ Սահմանադրությունը կոպտորեն ոտնահարվում է Ղարաբաղում, իսկ երկիրը տոնում է ժողովրդավարության հաղթանակը:

Ես վստահ եմ, որ ապագայում Արցախում կվերականգնվի սահմանադրական կարգը: Հաշվի առնելով այս բոլոր հանգամանքները, կարելի է ասել, որ ղարաբաղցիների վերջին քաղաքական որոշումը ունի դրական նշանակություն»: Իրական տեսակետից դժվար թե որեւէ բան փոխի», բայց եւ «ունի դրական նշանակություն»: Սրանք ո՞նց են կապվում իրար հետ, կարելի՞ է բացատրել:

Սեպտեմբերի 3-ին Ադրբեջանի ԳԽ-ի Նախագահությունն ընդունեց որոշում, որով Արցախում նախորդ օրը տեղի ունեցածը որակեց դավադրություն Ադրբեջանի ամբողջականության ու անկախության դեմ եւ «հանրապետության ՊԱԿ-ին, ՆԳ նախարարությանը եւ դատախազությանը կարգադրեց խափանել հռչակագրի իրականացման ցանկացած փորձ, իսկ հանրապետության գլխավոր դատախազին՝ պատասխանատվության կանչել դրա հեղինակներին»:

Հանրապետության Կազմկոմիտեին հանձնարարվում էր ԼՂԻՄ-ում իրավիճակը կայունացնելու եւ երկխոսությունը խորացնելու ուղղությամբ լրացուցիչ միջոցառումներ ձեռնարկել, արագացնել բնակչության զինաթափումը:

Որոշման վերջում Ադրբեջանի ԳԽ-ի Նախագահությունը ողջախոհության, միասնականության եւ լրջության կոչ էր անում ադրբեջանական ժողովրդին:

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերին Արցախի կյանքում տեղի ունեցած կարեւոր մեկ իրողությունն էլ Ժելեզնովոդսկյան միջպետական հայտարարությունն էր, որին պիտի հետեւեին հակամարտության կարգավորման լուրջ միջոցառումներ (Լ.Տեր-Պետրոսյանը մի առիթով հայտարարել էր, թե ապրիլ-մայիսյան տխրահուշ դեպքերից հետո ինքն է, որ մտածել է, թե Արցախի հարցի լուծման համար լավ կլինի մի երրորդ չեզոք կողմ գտնել, այդ նպատակով համապատասխան առաջարկ է արել Բորիս Ելցինին, որն էլ, բարեբախտաբար, «դրականորեն է ընդունել առաջարկը», եւ, ահա՛, հանդես գալով Ղազախստանի ղեկավարի հետ, Ելցինը դարձել է միջնորդ՝ Արցախի հարցը քննելու եւ փուլ առ փուլ կարգավորելու համար («Դրոշակ», 1991, N23, էջ 33):

Ամսի 23-ին ռուսաստանի պրեզիդենտ Բորիս Ելցինն ու Ղազախստանի պրեզիդենտ Նուրսուլթան Նազարբաեւը՝ իրենց պատվիրակությունների եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարների հետ միասին, ղարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորելու նպատակով, եղան Բաքվում, Գանձակում, Ստեփանակերտում ու Երեւանում, ապա Հյուսիսային Կովկասի Ժելեզնովոդսկ առողջարանային քաղաքում բանակցություններ վարեցին, վերջում էլ հրապարակեցին մի կոմյունիկե, որ հետեւյալն է.

«Չորրորդ տարին է, չի հանդարտվում տարբեր ազգությունների բազմաթիվ մարդկանց կյանքը խլած սուր բախումը Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում: Զոհվում են խաղաղ քաղաքացիներ, զոհվում են բանակի եւ ներքին գործերի զինծառայողները: ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմիններն անընդունակ գտնվեցին շրջանում իրավիճակը նորմալացնելու արդյունավետ միջոցառումներ մշակելու եւ իրականացնելու գործում: Թույլ են տրվել կոպիտ սխալներ, որոնք իրենց հետեւից բերեցին բախվող կողմերի հակամարտություն եւ անվստահության աճ միութենական մարմինների նկատմամբ:

Ստեղծված իրավիճակում անհրաժեշտություն առաջացավ միջնորդական ջանքերի, որոնց նպատակն է՝ պայմաններ ստեղծել շրջանում իրավիճակը նորմալացնելու հիմքերը

քայլ առ քայլ դնող բանակցությունների գործընթացի սկզբի համար: Ադրբեջանական եւ հայկական կողմերի համաձայնությամբ միջնորդի դերը իրենց վրա վերցրեցին Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի եւ Ղազախստանի ղեկավարները:

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի պրեզիդենտ Բ.Ն. Ելցինի եւ Ղազախստանի պրեզիդենտ Նազարբաեւի գլխավորած միջնորդական առաքելությունը եղավ Բաքվում, Գյանջայում, Ստեփանակերտում եւ Երեւանում: Կողմերը բախումը լուծելու համար ղեկավարվում են ինքնիշխան պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան, անկախ նրանց ազգությունից, բոլոր քաղաքացիների իրավունքների անձեռնմխելիության պահպանման սկզբունքներով:

Միջնորդական ջանքերի ընթացքում քննարկվեցին բախումը փուլ առ փուլ կարգավորելու որոշ հարցեր:

Քննարկման հիմնական արդյունքները ամփոփված են հետեւյալի մեջ.

1. Կողմերը համարում են, որ մինչեւ 1992 թ. հունվարի 1-ը բախումը կարգավորելու անհրաժեշտ եւ պարտադիր պայմանները են՝ կրակի դադարեցում, ԼՂԻՄ-ի մասին Ադրբեջանի եւ Հայաստանի բոլոր նյութական օրինական մարմինների լիազորությունների ճանաչումը, բախման գոտուց զինված բոլոր կազմավորումների դուրս բերումը, բացի ԽՍՀՄ ՆԳՆ եւ ԽՍՀՄ Պաշտպանության նախարարության ներքին զորքերի զորամասերից: Այդ ժամկետն անցնելուց հետո զինված բոլոր կազմավորումների ներկայությունն ու նրանց գործողությունները կողմերի կողմից կհամարվեն անօրինական եւ կկասեցվեն ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի կողմից, իսկ զինված կազմավորումների մասնակիցները կենթարկվեն օրենքներով հաստատված պատասխանատվության:

Հանձնարարել դիտորդների աշխատանքային խմբին մշակել կրակը դադարեցնելու, նրա կողմից անօրինական համարված, բախման գոտում ապրող բոլոր զինված կազմավորումները չեզոքացնելու, բոլոր քաղաքացիների անվտանգության երաշխիքներ ստեղծելու միջոցառումները:

2. Բախման գոտում դրությունը նորմալացնելու համար, համաձայնեցված գործողություններ իրագործելու նպատակով ստեղծվում է ժամանակավոր աշխատանքային խումբ, որի մեջ մտնում են Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի եւ Ղազախստանի լիազոր ներկայացուցիչները: Աշխատանքային խումբն իր գործողությունները կսկսի հոկտեմբերի 1-ից:

3. Ադրբեջանական հանրապետությունն ու Հայաստանի հանրապետությունը փուլ առ փուլ, սկսելով դատարկված գյուղերից, ապահովում է բնագաղթեցված ազգաբնակչության վերադարձը: Կողմերը երաշխավորում են նրա անվտանգությունը բնակության մշտական վայրերում: Այդ հարցի շուրջ բանակցություններ սկսել 1991 թ. հոկտեմբերի 1-ից:

4. Բախման մեջ ներքաշված կողմերն անհապաղ ձեռնամուխ են լինում պատանդների ազատմանը: Այդ գործընթացը պետք է ավարտվի երկշաբաթյա ժամկետում, որն անցնելուց հետո այն անձինք, ովքեր կմասնակցեն պատանդներ պահելուն, օրենքին համապատասխան կենթարկվեն պատասխանատվության:

Այս կետի կատարման վերահսկողությունը կիրականացնեն կողմերի միջնորդների ներկայացուցիչները:

5. Կողմերը միութենական մարմինների հետ համատեղ երկշաբաթյա ժամկետում ապահովում են երկաթուղային տրանսպորտի, օդային հաղորդակցության, կապի եւ հաղորդակցության միջոցների նորմալ կենսագործունեությունը:

Կողմերը միջնորդների մասնակցությամբ ձեռնամուխ են լինում ավտոմոբիլային ճանապարհների ազատ եւ փոխշահավետ գործառնությունն ապահովող բանակցությունների:

6. Քննարկման ընթացքում կողմերը հանգեցին միասնական կարծիքի՝ բախման գոտուց ստացվող ինֆորմացիայի օբյեկտիվության անհրաժեշտության մասին: Որոշված է ստեղծել ինֆորմացիոն խումբ՝ կազմված Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի եւ Ղազախստանի ներկայացուցիչներից՝ լիազորված բախման գոտու իրադարձությունների շուրջ պաշտոնական ինֆորմացիայի պատրաստումն իրականացնելու համար:

7. Ադրբեջանական հանրապետության եւ Հայաստանի հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները հաստատում են լիազոր պատգամավորություններ, որոնք անհապաղ ձեռնամուխ կլինեն մշտական հիման վրա երկկողմանի բանակցությունների գործընթացին:

8. Կողմերը համարում են, որ բանակցությունների սկսվող գործընթացին կնպաստի մոտ ժամանակներս Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի եւ Ադրբեջանական հանրապետության, Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի եւ Հայաստանի հանրապետության, Ղազախական ԽՍՀ եւ Ադրբեջանական հանրապետության, Ղազախական ԽՍՀ եւ Հայաստանի հանրապետության միջեւ երկկողմանի պայմանագրերի կնքումը:

9. Դիտորդների աշխատանքային խմբին հանձնարարված է մեկամսյա ժամկետում նախապատրաստել առաջարկություններ բախումը կարգավորելու հետագա փուլերի մասին:

10. Դիտորդների աշխատանքային խմբին՝ պարբերաբար տեղեկացնել չորս ղեկավարներին հանրապետությունների սույն կոմյունիկեով նախատեսված միջոցառումների իրականացման ընթացքի մասին:

Սույն կոմյունիկեում ընդգրկված դրույթները չեն կարող դիտվել որպես ինքնիշխան պետությունների՝ Ադրբեջանական հանրապետության եւ Հայաստանի հանրապետության ներքին գործերին միջամտելու իրավունք» («Դրոշակ», 1991, N23, էջ 34-36):

Կոմյունիկեն տարբեր կերպ ընդունվեց հայության տարբեր շրջանների կողմից: ՀՀ ղեկավարությունը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, պարզ է, չէր կարող այն չհամարել պահի լավագույն քայլը՝ թեկուզ հենց միայն նրա համար, որ երաշխիք էր երեւում արցախահայության ֆիզիկական ապահովության: Չնայած այդ երաշխիքը լոկ երեւութական էր, քանի որ ոչ մի խոսք չկար Արցախն Ադրբեջանից հանելու, ադրբեջանական ստրկությունից ազատագրելու մասին...

ԽՍՀՄ ԳԽ-ի դեպուտատ Բորիս Դադամյանը կոմյունիկեն լիարժեք փաստաթուղթ չէր համարում այն պատճառով, որ նրա տակ չկար ԼՂՀ պատվիրակության ստորագրությունը:

Կոմյունիկեի մի շարք դրույթների առթիվ էլ իր լուրջ դիտողություններն էր հրապարակել ԼՂՀ գործկոմը (հոկտեմբերի 22-ին. տե՛ս «Դրոշակ», նույն տեղը, էջ 40): Արցախցիները դժգոհ էին, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը հակամարտ կողմ չէր ճանաչվել եւ, առհասարակ, կոմյունիկեից դատելով, պետք էր կարծել, թե նա որեւէ կարեւորություն չի ներկայացրել բանակցողների համար: Գուցե թե նշված կոմյունիկեի որոշ կետերի իրականացման դեպքում որեւէ բարելավում լիներ էլ: Սակայն այդ կետերը պիտի՞ իրականանային:

Դաշնակցության Հայաստանի կենտրոնը մի հայտարարություն հրապարակեց՝ գտնելով, որ Ժելեզնովոդսկի համատեղ հայտարարությունը ոտից գլուխ հակաարցախյան-հակահայկական էություն ունի, եւ Լ.Տեր-Պետրոսյանը պետք է հրաժարվի նրա տակ դրած իր ստորագրությունից: Այս մոտեցումն, անկասկած, միակողմանի է եւ, անկողմնակալ լինելու դեպքում, կարելի էր նաեւ դրական կողմեր տեսնել, սպասել կատարվելիքին:

Աստվա՞ծ օգնական:

◇ ◇ ◇

Ժելեզնովոդսկի շուրջ հարցազրույց ենք ունեցել նաեւ մարզգործկոմի նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանը, ՀՀ ԳԽ-ի դեպուտատ Ռոբերտ Քոչարյանը եւ գործկոմի պատասխանատու աշխատակից Վլադիմիր Թովմասյանը:

Այս զրույցն արդեն պարզում էր որոշ հարցեր եւ բացահայտում դրանից էլ կարեւոր մի հանգամանք (որ նորաստեղծ հանրապետությունը ոտք էր դնում նոր շրջափուլ՝ զինված ինքնապաշտպանության փուլը):

Հարցազրույցը (տպագրված «Դրոշակի» 1992 թ. N23-ում) աշկար էր անում բանակ-

ցությունների ընթացքում խաղացված մի շարք տեսարաններ, թե ինչպես Ադրբեջանի պատվիրակությունը դեմ է եղել «ԼՂՀ պատվիրակության» կամ «ԼՂՀ նախագահի» տարբերակիչին, ինչպես փորձել են խոսել ու ստորագրություն դնել նաեւ ԼՂ-ի ադրբեջանական համայնքի անունից, ինչպես ադրբեջանցիները պահանջում էին մարզի զինաթափումը կատարել սկզբից եւեթ...

Լրագրողի այն հարցին, թե լարվածությունը վերացնելու ի՛նչ միջոցներ պիտի ձեռնարկվեն, Լ.Հետրոսյանը պատասխանել է, թե ռուսական զորքերը պարտավոր են Արցախում կարգ ու կանոն եւ խաղաղություն ստեղծել, իսկ «եթե այդ խնդիրն իրենք չկարողանան լուծել, եթե նրանք զորքերը չստանձնեն հայերի պաշտպանությունը..., **այդ դեպքում մենք մտածելու ենք սեփական ուժերով պաշտպանություն կազմակերպելու մասին** (ընդգծումն իմն է.-Բ.Ու.):

Հետագա դեպքերն ու իրողությունը ցույց տվին, որ սա ոչ միայն դատարկ խոսք չէր, այլեւ նախապատրաստված, կազմակերպված գործի թելադրանք էր, որը պետք է նոր, նշանակալից փուլ սկզբնավորեր արցախյան գոյապայքարի մեջ:

✧ ✧ ✧

Հոկտեմբերն անցավ հիմնականում Ժելեզնովոդսկի բանակցությունների ու ընդունված կոմյունիկեի շուրջ պտտվող զրույցներով: Եւ դա՝ պայմանավորվածության կետերն իրականացնելու փոխարեն: Հայաստան ու Ադրբեջան էին եկել, իհարկե, Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի դիտորդ-ներկայացուցիչները: Իսկ ի՞նչ էր փոխվել նրանց ներկայության շնորհիվ:

ԼՂՀ-ում գնալո՛վ ավելի պարզ էր դառնում այդ ամենի անարդյունավետության պատճառը, որ հակամարտության մի կողմի անտեսումն էր: ԼՂՀ գործկոմն այդ պարագան ճիշտ էր կոչել ամսիս 22-ին հրապարակած մի հայտարարության մեջ. «ԼՂՀ-ն բանակցությունների սուբյեկտի փոխարեն դարձել էր բանակցությունների օբյեկտ», որ չի կարող չազդել միջոցառման ամբողջության, նրա իրականացման հեռանկարի վրա:

Կոմյունիկեն ավելացրել էր միայն բարձրագոչ խոսակցությունները: Տարբեր կողմերից հույս էին հայտնում, թե պետք է դրական տեղաշարժ լինի, քանի որ գործի են լծվել ժամանակի երկու հեղինակավոր անհատներ՝ Բորիս Ելցինն ու Նուրսուլթան Նազարբաեւը: Եւ հենց սրանից ոգեշնչված էլ ասպարեզ նետվեցին նաեւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի, այսպես կոչված, խաղաղության կողմնակիցները կամ, իրենց խոսքով՝ լիազոր ներկայացուցիչները:

Հոկտեմբերի 25-ին Իջեւանում տեղի ունեցավ Հայաստանի ու Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչների հանդիպումը՝ Ռուսաստանի ու Ղազախստանի լիազոր դիտորդների ներկայությամբ: Նրանք հրապարակեցին հայտարարություն, որի մեջ եւս տիրապետողն ընդհանուր խոսքերն էին: Օրինակ. «Շարունակելով չորս հանրապետությունների բարձրագույն ղեկավարների խաղաղասիրական ջանքերը, մենք արդեն ձեռնամուխ ենք եղել կարեւորագույն հարցերի լուծմանը՝ կրակի դադարեցմանը եւ մարդկանց կյանքի համար անվտանգության երաշխիքների ապահովմանը: Այդ բոլորը կարելի է լուծել միայն խաղաղ մթնոլորտում: Լարվածության թուլացման եւ ազգամիջյան վստահության վերահաստատման համար շատ բան կարող են եւ պետք է անեն պաշտոնատար անձինք, իշխանության մարմինները, զանգվածային լրատվության միջոցները:

«Մենք կոչ ենք անում բոլորին՝ հեռու մնալ բռնությունից ու կամայականությունից, միջհանրապետական բանակցությունների մասնակիցների ջանքերը լրացնել ժողովրդական դիվանագիտության միջոցներով:

«Հանուն մեր ընդհանուր ապագայի, աջակցեք մեզ»:

Այսքա՞ն բան:

Նոյեմբերի 13-ի երեկոյան հեռուստահաղորդումները բավական հետաքրքիր տեղեկություններ տվին Հայաստանի ու Ադրբեջանի վերաբերյալ: Կարծես ամեն ինչ այնպես էր

նախապատրաստած, որ մարդիկ լսեն ու համեմատեն, դատեն ու գնահատեն, եւ, վերջապես, պարզ լինի ինչի՛ դեմ ի՛նչ է կանգնած, ո՛վ է ընտրել իր համար միակ ճշմարիտ ուղին եւ հաղթանակն ո՛վ կշահի:

Նախ՝ այս քանի օրվա մեջ արդեն ո՞րերորդ անգամ հաղորդվեց, թե Հայաստանի պրեզիդենտ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը գտնվում է Ամերիկայում եւ վաղը, նոյեմբերի 14-ին, արժանանալու է պրեզիդենտ Բուշի ընդունելությանը: Արդեն տեղի են ունեցել հանդիպումներ այլեւայլ մակարդակների պետական գործիչների հետ: Մնում է Բուշը: Այս ամենի նպատակն է՝ հասնել նրան, որ ամերիկյան կառավարությունն ընդունի Հայաստանի հայտարարած անկախությունը եւ օգնություն հասցնի ու այլազան հարաբերություններ ունենա հետը՝ իբրեւ անկախ պետության:

(Գիշերն էլ «Ազատություն» ռադիոկայանի ռուսական խմբագրության մեկնաբանը հավաստի աղբյուրներից ընդունած տվյալներ հաղորդեց սպասվող նույն հանդիպման մասին՝ շեշտելով Բուշի եւ հատկապես ազգային քաղաքականության գծով նրա օգնականի կարծիքները այն մասին, որ ամերիկյան կառավարությունն առհասարակ չի խրախուսում ԽՍՀՄ կազմի մեջ եղած հանրապետությունների անկախությունը, այդպիսի գոյավիճակի ստեղծումը համարելով ժամանակավրեպ, քանի դա դեռեւս ընդունված կամ ընդունելի չէ Խորհրդային Միության կամ, այսպես կոչված, Կենտրոնի համար: Ուրեմն, հանդիպման նպատակը կանխապես դատապարտված է ձախողման: Չմոռանանք, ասվածը միայն Ամերիկայի կառավարության քաղաքական տրամադրությունը չէր, այլեւ մյուս մեծ ու հեղինակավոր տերությունների: Հիշենք, որ մի քանի ամիս առաջ էլ մեր հանրապետության ղեկավարների երեսին ասել էր Միտերանը՝ վճռաբար հայտնելով, թե իր երկիրը Հայաստանի հետ կարող էր որեւէ հարաբերության մեջ մտնել միայն Խորհրդային Միության միջոցով):

Ահա՛, ուրեմն, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն Ամերիկայում զբաղված էր բարձր մակարդակի հանդիպումներով, որոնց արդյունքը լոկ բարոյական նշանակություն է ունենալու:

Եւ մոսկովյան «Վրեմյա»-ի հաղորդավարը մեր պրեզիդենտի անդրօվկիանոսյան շրջագայության մասին խոսելուց անմիջապես հետո էլ հարկ համարեց հաղորդել նաեւ Ադրգբեջանի պրեզիդենտ Այազ Մութալիբովի ու Մ. Գորբաչովի առաջիկա, նույն նոյեմբերի 14-ին տեղի ունենալիք հանդիպման լուրը: Մի՞թե գաղտնիք է, որ սա պիտի լինի հակակշիռը ամերիկյան մայր ցամաքում կատարվելիքի: Հակակշիռը եւ գործնականը, որ բարոյական, թե անբարոյական իր նշանակալից արդյունքով պետք է շտկի Ադրբեջանի գործերը եւ կոտրի մեր հանրապետության ու նրա համար այսօր ճակատագրական Արցախի մեջքը:

Այսպե՛ս է: Մենք ու ադրբեջանցիները, մեր ու նրանց ղեկավարները, մերոնց ու նրանց քաղաքական ընթացքները, որ տարբեր են, իրար հակասող սկզբից մինչեւ այսօր: Կարելի՞ է մոռանալ, որ 1918-20 թթ. մեր հանրապետության ղեկավարները բարեկամության, օժանդակության ու այլազան բարիքներ են փնտրել հեռուներում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Ամերիկայում, Աստծո վեհության ոլորտում, իսկ մուսավաթականները նույն օրերին ձեռ ու ոտ ընկած՝ իրենց հարցերը լուծել են տեղում, նույն Ամերիկայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչների հետ՝ նրանց շոյելով, կաշառելով, մահմեդական աշխարհը ոտքի հանելու սպառնալիքով, նայած այս միջոցներից ո՛րն է եղել ձեռնտու եւ շահավետ այս կամ այն խնդիրը լուծելու պահին:

Ամիսներ առաջ, երբ մեր ղեկավարները բարձր մակարդակի հանդիպումներ էին ադերում Ֆրանսիայում ու Ամերիկայում, Գորբաչովը մի պաշտոնական հանդիպման ժամանակ հեգնանքով ասաց՝ մի՞թե նրանք չեն հասկանում, որ իրենց հարցերն այստե՛ղ են լուծվում, իրենց իսկ ներկայությամբ կամ բացակայությամբ:

Հասկանում են թե ոչ, նրանք երեւի ներքնապես լարված են հայկական հին ու սովորական գործելաեղանակով, որին չեն կարող դավաճանել...

Ապա՝ մյուս կարեւոր խնդիրը. «Հայլուրը» հաղորդեց մի հարցազրույց Արցախի (թե Շուշվա) պարետի երկու տեղակալների հետ: Երկուսն էլ սերտած նույն դասն ասացին.

ահա՛, շուտով իրենք՝ ԽՍՀՄ ՆԳՄ զորամիավորումները Արցախը կթողնեն, կգնան, եւ այդպես կոչված տարածաշրջանում կմնան իրար դեմ լարված երկու ժողովուրդներ՝ հայերն ու ադրբեջանցիները: Անողոքական պատերազմ կլինի: Չի կարող չլինել: Ադրբեջանցիները կկռվեն իրենց զորամիավորումներով, արդեն կազմակերպված բանակով, որին ապահովել են դրսից մուծված առաջնակարգ զենք ու զինամթերքով եւ պակասն էլ ուզում են լրացնել Ադրբեջանում տեղակայված խորհրդային բանակին պատկանող ռազմական տեխնիկայով ու զենքով: Մյուս կողմում էլ կլինի հայ ժողովուրդը իր չունեցած բանակով, ավելի ճիշտ՝ գրոհայինների անկանոն խմբերով... Հիմա դուք փորձեք պատկերացնել, թե ի՞նչ պիտի լինի հետեւանքը:

Երրորդ եւ վերջին կարեւոր լուրը. հաղորդեցին, որ Թուրքիայի դեսպանը Մոսկվայում հայտարարել է, թե, իբր, իր կառավարությունը պատրաստ է ընդունելու Հայաստանի անկախությունը, եթե դրա համար իրեն դիմեն պաշտոնական խնդրանքով:

Աչքներս լո՜ւյս: Մի քանի օր առաջ էլ այդ Թուրքիան, առաջինն աշխարհում ընդունեց Ադրբեջանի հայտարարած անկախությունը եւ խոստացավ ցույց տալ ամենայն աջակցություն, պահանջի դեպքում՝ նաեւ ռազմական:

Ինչո՞ւ զարմանանք, 1918-ի զարնանն էր, պահանջեց, որ Հայաստանը բաժանվի Ռուսաստանից, հայտարարի իր անկախությունը, որպեսզի երկու տարի հետո ինքը հարձակվի այդ անկախացած հանրապետության վրա, անարգել շարժվի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, հետո էլ թելադրի իր սանձարձակ պահանջները՝ նրա մարմինը հոշոտելու, մասերն իրեն ու Ադրբեջանին նվիրաբերելու համար:

◇ ◇ ◇

Նոյեմբերն արցախյան բարդույթին նոր որեւէ դրսեւորում չավելացրեց. Կենտրոնի քաղաքական խաղերը, Ադրբեջանի բացահայտ սադրանքները, խորհրդային երկրի եւ արտասահմանյան բարի մարդկանց ցավակցական դերն ու դրա արտահայտման տարբեր ձեւերը, որոնք, սակայն, համարյա ոչ մի քայլ առաջ չմղեցին խնդիրը: Միակ նորությունը նույն **ամսի 20-ին** Մարտունու շրջանի Բերդաշեն ավանի (թուրքերի հորջորջմամբ՝ Ղըզղալա կամ Կարաքենդ) դաշտում տեղի ունեցած ավիաաղետն էր, որի շուրջ մեծ աղմուկ սարքեցին Ադրբեջանի ղեկավարությունը, լրատվական մարմինները, համարյա ամբողջ ժողովուրդը:

Այդ օրվա ժամը 16.30-ին էր, որ ավանից հյուսիս-արեւելք բաց դաշտից դեպի սարը ձգված լեռնապար-թեքության վրա աղետի ենթարկվեց ռազմական մի ուղղաթիռ:

ՀՀ հեռուստ. «Լրաբեր»-ը կցկտուր տեղեկություններ հաղորդեց աղետի մասին՝ կես բերան հայտնելով, որ կան զոհեր: Իսկ «Վրեմյան» տեղեկացրեց նաեւ, որ ուղղաթիռը զարկվել է Բերդաշենի կողքի լեռանը, վառվել, եւ պատճառն էլ տեղանքի վրա ծանրացած մառախուղն է եղել: Ասաց՝ նրա հետ կապ պաշտպանած զորամիավորման եւ զորակետի ընդունած վերջին խոսքն այս է եղել. «Թանձր մառախուղ է եւ մութ, ոչինչ չեմ տեսնում»:

Ուղղաթիռի մեջ գտնված եւ զոհված ուղեւոր-պաշտոնյաների մասին ստույգ հաղորդում տրվեց հաջորդ օրը: Ահա՛ այն. ուղղաթիռի մեջ են եղել Ադրբեջանի հանրապետության պետական քարտուղար Իսմայիլովը, Ադրբեջանի գլխավոր դատախազ Գայիբովը, ներքին գործերի նախկին նախարար, ներկայումս պետական խորհրդական Ասադովը, փոխվարչապետ Հաջիեւը, Ադրբեջանի Կոմկուսի Շուշիի շրջկոմի նախկին առաջին քարտուղար, Լեռնային Ղարաբաղից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Ջաֆարովը, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Մամեդովը, Ադրբեջանի հանրապետության պրեզիդենտի ապարատի բաժնի վարիչ Միրզոեւը, Լեռնային Ղարաբաղի դատախազ Պլավսկին, Ադրբեջանի հողաբարելավման ու ջրային տնտեսության նախարարի առաջին տեղակալ Նամազ Ալիեւը, արտակարգ դրության շրջանի պարետ գեներալ-մայոր Ժինկինը, Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերի վարչության պետ, գեներալ-մայոր Կովալյովը, Ադրբեջանի ազգային անվտանգության նախարարության Լեռնային Ղարաբաղի վարչության պետ Իվանովը, Ղազախստանի ներքին գործերի փոխնախարար Սերիկովը,

Ռուսաստանի դիտորդների խմբի ներկայացուցիչ Լուկաշովը, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ներկայացուցիչ Կոչերովը, Ադրբեջանի հեռուստատեսության թղթակից Մուստաֆաեւը, օպերատոր Շահբազովը:

Զոհվել են նաեւ ուղղաթիռի անձնակազմի բոլոր անդամները, ուղեւորների հետ միասին՝ 23 հոգի»:

Հայաստանի կառավարության անունից ընթերցվեցին ցավակցական հեռագրեր՝ ուղղված Ադրբեջանի, Ռուսաստանի ու Ղազախստանի ղեկավարներին ու այլեւայլ պաշտոնական շրջանների, երեք հանրապետությունների ժողովուրդներին, հավաստիացվեց, որ աղետից խորապես վշտացած է ամբողջ Հայաստանը, իսկ ադրբեջանցի ոչ անհայտ թղթակից Մախս Մամեդովը «Վրեմյա»-ով հայտարարեց, թե աղետի պատճառը հայ գրոհայիններն են եղել, նրանք են գնդակոծել ուղղաթիռը եւ ցույց տվեց, թե նրա բեկորների վրա ինչպիսի հրաշքով պահպանված անցքեր կան, որոնք, իբր, հայ գրոհայինների արձակած գնդակների տեղերն են:

Հաջորդ օրվա, նոյեմբերի 22-ի առավոտյան Երեւանում Զորի Բալայանի մոտ, նրա դեպուտատական սենյակ էի գնացել, որ իմանամ՝ ի՞նչ է արվում մամեդովյան զրպարտության դեմ, պաշտոնական Հայաստանը որեւէ քայլ կատարո՞ւմ է այդ հրեշավոր զրպարտությունը հերքելու համար: Տեսնեմ՝ Զորին մեքենագրում է դեպուտատական մի դիմում-պահանջագիր, որը պիտի ստորագրեին ինքը, Վիկտոր Համբարձումյանը, Սերգեյ Համբարձումյանը, Սոս Սարգսյանը եւ Հենրիկ Իգիթյանը: Նրանք հիմնավոր փաստարկներով, իրենց վայել տրամաբանությամբ ցույց էին տալիս, որ անմիտ, պարզապես հիմար հիմք ունի հայ գրոհայինների մեղավորության վարկածը, եւ անհրաժեշտ է մասնագիտական, մանավանդ չեզոք հետաքննողների միջամտությունը, որպեսզի տեղի ունեցած աղետն ստանա իր ճշմարիտ ու արդար գնահատությունը:

Երբ մենք խոսում էինք, ներս մտավ Արցախյան կոմիտեի աշխատակիցներից մեկը եւ հայտնեց, որ անցած երեկոյան Բաքվում հեռուստաելույթ է ունեցել Այազ Մութալիբովը եւ հայտարարել, թե Ղարաբաղում ու Հայաստանի սահմաններում պատերազմ է Ադրբեջանի անկախ հանրապետության դեմ, եւ իրենք առանց վայրկյան կորցնելու պիտի հրավիրեն Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, որոշեն իրենց անելիքները: Երիտասարդն ասաց նաեւ, որ Մութալիբովի զրույցին մասնակից մեկը հարցրել է. «Բայց այդ պատերազմում մեր կողմը զոհեր շա՞տ չի տալիս, պարոն պրեզիդենտ»: Եւ Մութալիբովն ասել է. «Հասկացեք՝ պատերազմ է, իսկ պատերազմում զոհեր էլ են լինում: Կարեւորը վերջն է, որ վստահ եմ, լինելու է մեր հաղթանակը եւ թշնամու խայտառակ պարտությունը»:

Հավանաբար մեր հանրապետության ղեկավարությունը ճիշտ էր հասկացել դրության ողջ սրությունը եւ անմիջապես էլ ձեռնարկեց անհրաժեշտ միջոցների:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, օրինակ, հեռուստատեսությամբ արտահայտեց իր կարծիքը կատարվածի մասին եւ պահանջեց, որ շահագրգռված վերադաս մարմինները նրան վերաբերվեն գերագույն պատասխանատվությամբ:

Հաճախ չի պատահում, որ Կենտրոնը, մանավանդ նրա իրավապահ մարմինները եւ լրատվությունը մեզ վերաբերող հարցերին արձագանքեն հրատապ ու անշահախնդիր կերպով: Այս անգամ տեղի ունեցավ մեր կամեցած արդարը. հենց նոյեմբերի 21-ին Արցախ էր գործուղվել աղետի պատճառները հետաքննող հանձնաժողով, որն իր ձեռքը վերցրեց դեպքի ուսումնասիրությունն ու հաղորդումներ տալու իրավունքը:

Միութենական հեռուստատեսությունը հեռարձակեց դեպուտատ, ազգային հարցերի գծով Բորիս Ելցինի խորհրդական Գալինա Ստարովոյտովայի մեկնաբանությունը: Նախորդ օրվա մամեդովյան փչոցը նա գնահատեց իբրեւ հակահայկական եւ առհասարակ հակաիրավական մի նոր սադրանք, որի նպատակն է հանրության ուշադրությունը շեղել իրական փաստերից, ստեղծել երկու հանրապետությունների փոխհարաբերությունները շիկացնող հիստերիա, որի արդյունքը եւս անմիջապես գլուխ է բարձրացրել. ահա՛ ադրբեջանական մթնոլորտի նոր շիկացումը, պաշտոնական ու ժողովրդական շրջաններն

ընդգրկած նոր խառնակչությունը, որ փոթորկվել է եւ գնում է դեպի իր անկանխատեսելի ու անսահմանելի բռնկումները: «Ես կարծում եմ, որ այսպիսի դեպքերում յուրաքանչյուր մեկը, իսկ թղթակից-լրագրողը հատկապես, պետք է հասկանա իր խոսքի արժեքը եւ պատասխանատու լինի հրապարակած յուրաքանչյուր բառի համար,-հայտարարեց Ստարովոյտովան:-Պատասխանատվության այդ զգացո՛ւմը միայն լրագրողին ետ կպահի ստահոդ լուրեր տարածելուց, ժողովրդի հետամնաց խավերին թունավորելով ահավոր քայլերի մղելուց»:

Ստարովոյտովան ուշադրություն հրավիրեց մի կարեւոր հանգամանքի վրա. դեպքին անմիջապես հաջորդած ժամերին հաղորդվել է, թե ուղղաթիռից ստացված վերջին խոսքն այն մասին է եղել, որ թանձր մառախուղ է, անձնակազմը ոչինչ չի տեսնում: Իսկ այսօր ադրբեջանական լրատվության նախաձեռնությամբ տարածված է այն կարծիքը, թե ուղղաթիռը գնդակոծվել է հայ գրոհայինների կողմից: «Ես հենց նոր հեռախոսազրույց ունեցա հետաքննող հանձնաժողովի նախագահի հետ,-հայտնեց նա,-եւ իմացա, որ ուղղաթիռն Աղդամի թռիչքադաշտից դուրս եկած է եղել աղետից ուղիղ երկու ժամ առաջ ու Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գտնվել է ընդամենը մի քանի վայրկյան: Ի՞նչ է կատարվել այդ երկու ժամվա ընթացքում, երբ Աղդամից մինչեւ Մարտունի թռիչքը պետք է տեւեր ընդամենը մի քանի րոպե (ավտոճանապարհի երկարությունն է 25 կմ.-Բ.Ու.):

Դեպուտատ Ստարովոյտովան բավական երկար կանգ առավ այս եւ համանման ուրիշ հարցերի վրա՝ իր ունկնդիրներին համոզելով, որ անհեթեթություն է աղետի մեջ հայ գրոհայիններին խառնելը, եւ ադրբեջանական շրջանները բավականաչափ տրամաբանական կվարվեին, եթե բացատրեին, թե ուրիշ է՛լ ինչ նպատակներ պիտի իրականացնեն Հայաստանի դեմ, երբ նրան զրկել են գազից, հաղորդակցության ճանապարհներից եւ համառորեն հրաժարվում են Ժելեզնովոդսկի հայտնի հռչակագրի պահանջները կատարելուց:

Հաջորդ օրվա երեկոյան էլ համամիութենական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Ադրբեջանի ժող. դեպուտատ Ռաֆիկ Հուսեյնովը եւ, իր մաղձը թափելով Ստարովոյտովայի վրա, պահանջեց պարզել, թե նա ո՛ւմ անունից էր խոսում եւ ո՛ւմ կարծիքն էր արտահայտում, իր սեփակա՞նը, թե՞ Ռուսաստանի կառավարության: Եւ այս, իր կարծիքով, երեւի ոչնչացնող, հարցադրումից հետո էլ զարմանք արտահայտեց այն առթիվ, որ Լեռնային Ղարաբաղի իրադրությունների կապակցությամբ Կենտրոնն ու Հայաստանը զանազան միջնորդություններ են ձեռնարկում: Չէ՞ որ այդ ամենը մեկ անուն ունեն՝ միջազգային օրենքներով դատապարտելի միջամտություն անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջանի ներքին գործերին:

Այդ օրերին աշխարհի բոլոր ռադիոկայանների լրատվական ծրագրերում կարեւոր տեղ էր բռնում Արցախում կործանված ռազմական ուղղաթիռին վերաբերող լուրը: Նոյեմբերի 23-ին «Ազատությունը» հայտնեց, որ իր թղթակցի հետ ունեցած զրույցում հետաքննությամբ զբաղվող հանձնաժողովի նախագահը հայտնել է, թե աղետի պատճառների վերաբերյալ առկա են, ոչ ավել-ոչ պակաս, հինգ վարկածներ, եւ առայժմ վաղ է դրանցից որեւէ մեկին նախապատվություն տալը: Իսկ ուրիշ ռադիոձայներն էլ վերին աստիճանի համոզիչ էին համարում Նախիջեւանի պրեզիդենտ Ալիեւի պաշտոնական հայտարարությունն այն մասին, որ աղետը կազմակերպվել է Մութալիբովի կարգադրությամբ. այդ նա է ընդառաջել Ադրբեջանի կատաղի ազգայնամոլների պահանջին եւ իր պրեզիդենտական աթոռն աներեր պահելու համար իրականացրել բացահայտ հակահայկական ու հակառուսական գործողությունը, որին էլ անպայման հետեւելու է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի դեմ ծրագրված վայրագությունների նոր մի ալիք: Իսկ ինքը՝ Հ. Ալիեւը, ահա՛, գործնական ծրագրեր ունի Հայաստանի կառավարության ու եղբայրական ժողովրդի հետ բարի-դրացիական հարաբերությունները վերականգնելու կապակցությամբ եւ, իբրեւ առաջին որոշակի քայլ, կատարում է պատանդների փոխանակություն:

Իսկապես, նոյեմբերի 22-ին թե 23-ին հայտնի դարձավ, որ ազատ են արձակվել

նախընթացին Նախիջեւանում պատանդ վերցված 14 հայ ուղեւորները:

Նոյեմբերի 26-ին էլ իրականացավ Ալիեւի կանխատեսած հակաարցախյան վայրագությունների նոր ալիքը. անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջանի ԳԽ-ի նստաշրջանը որոշեց վերացնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ վարչաքաղաքական միավորը եւ մարզի մայրաքաղաք Ստեփանակերտի անունը:

Մութալիբովն ու իր Գերագույն խորհուրդը երեւի շատ խնամքով էին նախապատրաստել այս նախաձեռնությունը, որպեսզի, իբր, ամենայն իրավունք ունենան միայն աղետներ ու ազգամիջյան հարաբերությունների մշտաքորքոք լարում ստեղծող մարզը վերացնել իրենց վայել դաժանությամբ եւ հայտարարեն՝ մարզ չկա, նրա հարցն էլ չքացել է: Չէ՞ որ ցեղակից ու հավատակից թուրքերն այդպես վարվեցին Արեւմտահայաստանի հետ. այնտեղ այլեւս հայեր չկան, ուրեմն՝ չկան նաեւ Հայաստան ու հայկական հարց:

Մութալիբովին այս հակաօրինական, հիմար որոշումն ընդունելիս չէր կարող ոգեշնչած չլինել նախորդ համանման մի քայլը, որը փաստորեն ընդունելության էր արժանացել պրեզիդենտ Գորբաչովի կողմից, ուրեմն՝ խրախուսվել էին Մութալիբովի որոշմամբ Շահումյանի շրջանի վարչական միավորի վերացումն ու նրա հայկական գյուղերը հարեւան Գերանբոյի շրջանին հանձնելը: Դրան հետեւած իրադարձությունների կապակցությամբ Գորբաչովը հայտարարություն արեց՝ Շահումյանի շրջանի փոխարեն գործածելով Գերանբոյի շրջան:

Մութալիբովին չէր կարող ոգեւորած ու նոր, ավելի մեծ վայրագության մղած չլինել այս վերաբերմունքը: Ահա արդյունքը՝ «վերացված է» նաեւ չորս տարի շարունակ բռնավանդակ երկիրը գլխացավանքի մեջ պահած ինքնավար ու ինքնագլուխ մարզը...

Իսկ մարզի տե՞րը: Նրանք ուղիղ գծով դիտում էին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, որ ավելի շատ շախսեյ-վախսեյի էր նման, թեպետ հանած խելագար վճիռը վերաբերում էր Ղարաբաղի ինքնավար մարզին ու նրա մայրաքաղաքի անվանը: Նույն օրը եւեթ գումարվեց Արցախի հանրապետության ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի նստաշրջան: Մութալիբովյան որոշումը հայտարարվեց մեծապետական ոտնձգություն ինքնավար վարչական միավորի հանդեպ: Այն, ամենից առաջ, ուղղված է Ժելեզնովոդսկի համաձայնագրի եւ նրա նախաձեռնող Ռուսաստանի ու Ղազախստանի կառավարությունների հեղինակության դեմ:

«Նստաշրջանը որոշեց 1991 թվականի դեկտեմբերին հանրաքվե անցկացնել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում, որը պետք է դրսեւորի բնիկ բնակչության կամքը Լեռնային Ղարաբաղի ապագայի վերաբերյալ: Ընդունվեց ժամանակավոր կանոնադրություն Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի ընտրությունների մասին: Իր տարածքից ԽՍՀՄ ներքգործնախարարության զորքերը դուրս բերելու Ադրբեջանի խորհրդարանի պահանջի կապակցությամբ նստաշրջանը հայտարարեց, որ պատրաստ է այդ զորքերի մի մասը տեղաբաշխել Լեռնային Ղարաբաղում: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության գործկոմին հանձնարարվեց 3-օրյա ժամկետում կազմել ԼՂՀ սահմանադրության եւ օրենքների մշակման աշխատանքային խումբ: Այսուհետեւ, նստաշրջանի որոշումների համաձայն՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության տարածքում, մինչեւ սահմանադրության ընդունումը կգործեն միայն ԽՍՀՄ օրենքները» («ՀՀ», 1991, նոյ. 28):

Նստաշրջանն ուժերից վեր ծանրությո՞ւն էր առնում իր ուսերին: Բայց չէ՞ որ այն իր օրինական, սահմանադրական իրավունքն էր պաշտպանում: Իսկ այս՝ շուրջ չորս տարիների ընթացքում, ի՛նչ-ի՛նչ, նա ողջ աշխարհին է ցույց տվել, թե ինքն ինչպես գիտե եւ կարողանում է պաշտպանվել ու պաշտպանել:

Նոյեմբերի 26-ին «Վրեմյան» հայտնեց, որ Բաքվում ադրբեջանցիները հարձակվել են խորհրդային զորամիավորումներից մեկի վրա՝ զենք ու զինամթերք հափշտակելու նպատակով (երեւի Ղարաբաղ պատժարշավի ուղարկելիք ավազակախմբերին պիտի պարտ ու պատշաճ զենք տրամադրեին): Զորամիավորումը դիմել է պատասխան գործողության, որի շնորհիվ էլ սպանվել են չորս ադրբեջանցիներ, եւ կան վիրավորներ:

Հակահայկական հիստերիան աննախադեպ ձեւեր էր ընդունել Բաքվում եւ հանրապետության շրջաններում: Բազմահազարանոց հանրահավաքներ ու ցույցեր էին անում՝ իրենց կառավարությունից պահանջելով հարձակվել-ոչնչացնել Արցախը եւ պատերազմ սկսել Հայաստանի դեմ: Այս պահանջը Բաքվում ամեն օր տեղի ունեցող մի քանի հարյուրհազարանոց միտինգների համարյա էական մասն էր կազմում իր ամբողջ կտրականությամբ. Մութալիբովն ու իր Գերագույն խորհուրդը կա՛մ պատերազմ պիտի սկսեն, կա՛մ հրաժարական տան...

Պատերազմ, որ Մութալիբովը վաղուց արդեն սկսել էր՝ փակելով Հայաստան եկող գազամուղը, երկաթուղային ու ավտո-ճանապարհները: Պատերազմ, որի մեջ, իբր, դեռեւս չգտնվող Հայաստանը կաթվածահար էր եղել. կտրված էր արտաքին աշխարհից, ոչինչ չէր ստանում, ոչինչ դուրս չէր առաքում: Գազից ու էներգիայի այլեւայլ տեսակներից զրկված արդյունաբերությունը շնչահեղձ էր լինում... Հայաստանի խստամբեր ձմեռն ընդունող ժողովուրդը, մանավանդ Երեւանի մեկուկես միլիոնանոց բնակչությունը, ցրտից ու զանազան կարիքների դառը գիտակցությունից ատամները սեղմած սպասում էր նոր աղետների:

Անհնար էր մտածել, թե ստեղծված դրության եւ մանավանդ սպասելիքի ահավորությունը չէին հասկանում այն մարդիկ, որոնք տերն էին դրության, որոնք պարտավոր էին հասկանալ եւ փրկության ելք գտնել: Հանրապետության ղեկավարները, նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն հանձնարարված բնագավառում, այդ ելքն էին փնտրում՝ ասես պատե-պատ զարկվելով: Իսկ պրեզիդենտը, ամերիկյան՝ առավելապես դիվանագիտական-ցուցադրական ուղեւորությունից հետո, սթափ գնահատելով հայրենիքին պարտադրված աղետավոր վիճակը, անսաց բանականության ձայնին եւ նվիրվեց վտանգը կանխելու գործին:

✧ ✧ ✧

Հիմա դառնանք այն հարցին, թե ուղղաթիռի կործանումը որքանո՛վ կապ ունի հայ ազատամարտիկների գործունեության հետ, եւ ինչպես ադրբեջանական կողմը հրահրել է ստոր մի սադրանք՝ հեռու տրամաբանությունից, առավել եւս իրականությունից:

Իհարկե, հնարավոր է, որ իր հեռավոր Մոսկվայում նստած մի պաշտոնյա մտածի, թե, իրո՛ք, հայ գրոհայինները գնդակոծել են Աղդամից եկող ռազմական ուղղաթիռը: Գրոհել են ու կործանել: Ո՛վ-ո՛վ, մոսկվացի պաշտոնյան լավ գիտի, որ մինչեւ այսօր խորհրդային ռազմական ինքնաթիռները Ղարաբաղում լոկ հակահայկական գործողությունների են մասնակցել: Իսկ Աղդամից Ղարաբաղ կատարված թռիչքն էլ միայն աղետավոր պիտի լիներ, հատկապես եթե այդ ուղղաթիռի մեջ էր նաեւ չարահամբավ Ասադովը, որը դեռեւս 1988 թ. փետրվարին Ստեփանակերտում, նախ մարզի կուսակցական ակտիվի ժողովում, ապա մարզխորհրդի հայտնի նստաշրջանին հավաքված դեպուտատների առաջ խոստացել էր 100 հազար սպառազեն մուսուլմանների հարձակումն անհնազանդ Ղարաբաղի վրա եւ հետո էլ պաշտոնապես ավելի քան երեք տարի իր խոստումն էր կատարում:

Պիտի այսպես մտածեր եւ կատարեր համապատասխան վճիռ: Սակայն տեղանքը տեսած, շատից-քչից ռազմական գործ հասկացող մի մարդ չէր կարող մտածել, թե հայ գրոհայինները հենց Բերդաշեն-Կարաքենդի կողքի բաց տարածությունն են ընտրել ռազմական ուղղաթիռի հետ իրենց հաշիվը մաքրելու համար: Այնտեղ անտառ չկա: Մի թուփ էլ չկա, որպեսզի գործողությունն իրականացնողը քողարկվի, թաքստոցից կատարի իր մարտական գործը: Իսկ այդ գործը լինելու էր ռազմական ուղղաթիռի հետ, որն օդից տեսնում է վարի բաց տարածության ամեն թիզը եւ կարող է գնդացրային ու ավտոմատային կրակահերթերով բնաջնջել այնտեղ հայտնված ամեն տեսակ թիրախ:

Այսքանը՝ առաջին հերթին, բայց եւ ընդհանրապես: Այնինչ, եթե նկատի էլ չառնենք, որ նախնական հաղորդման մեջ վթարի միակ պատճառ է համարվել մառախու-

ղը, մեքենավարների վերջին խոսքը («Մառախուղ է, մութ, ոչինչ չենք տեսնում»): Այս պատճառաբանությունն անառարկելի ճանաչելու համար հիշվում էր նաեւ Մարտունու օդակայանի հրաժարվելն ուղղաթիռն ընդունելուց («Մառախուղ է, չենք կարող ընդունել»):

Այս բոլորը հաղորդվել են պաշտոնական մարմինների կողմից: Աղբյուր են եղել պաշտոնյաներ, որոնք պատասխանատու պիտի լինեն իրենց յուրաքանչյուր խոսքի ու նրա ամեն մի մանրամասնի համար: Եւ նման պարագայում ինչպե՞ս է լինում, որ մեկ էլ հանկարծ ադրբեջանական մարմինների կողմից ի չիք են դարձվում նախորդ օրը հրապարակված այսքան ակնառու մանրամասները՝ հալած յուղի տեղ անցկացնելու համար մի նոր վարկած, որը սուտ է՝ ըստ առաջարկվող հանգամանքների եւ միանգամայն անհավանական ու անհնար՝ ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, ըստ էության:

21-ի հեռուստահաղորդման ժամանակ ցույց էին տվել ուղղաթիռի բեկորների վրա ինչ-որ անցքեր՝ իբր հայ գրոհայինների արձակած գնդակների հետքերը: Ասել էին՝ ադրբեջանական պաշտոնական հետաքննողներն են հայտնաբերել նույն 21-ին, տեղ հասնելուն պես: Բայց ինչո՞ւ 21-ին, մի ամբողջ օր հետո: Աղետի վայրը հանրապետության ավտոմայրուղուց հեռու է 1-2 կմ: Մի՞թե աղետի ենթարկված ուղղաթիռի ուղեւորներն Ադրբեջանի պաշտոնեության համար չունեին այն արժեքը, որ հետաքննողներին ստիպեին աղետից անմիջապես հետո (ժ. 16 անց կես) տեղ հասնել, արձանագրել կատարվածը, տալ ստույգ եզրակացություններ: Թե՞ մեկ ամբողջ օր էր հարկավոր, որպեսզի շահագրգռված մարդիկ, իսկ իրականում՝ ադրբեջանական շառլատանները, ժամանակ ու հնարավորություն ստանային ուղղաթիռի բեկորները մշակել ըստ պատկերի եւ նպատակի յուրյանց:

Արդեն մամուլից հայտնի է, որ աղետի օրն Աղդամում է գտնվել չարահամբավ Վիկտոր Պոլյանիչկոն («ՀՀ», նոյ. 23): Ինչի՞ համար, ի՞նչ լիազորությամբ: Աֆղանստանում, իսկ վերջին ժամանակներին էլ Արցախում իրականացրած խարդավանալից գործողությունների նրա փո՞րձն էր անհրաժեշտ եղել Աղդամում տեղակայված օմոնին:

Ինչեւէ: Սրանք որքան էլ զորավոր ապացույցներ ադրբեջանական վարկածի անհեթեթությունը հաստատելու եւ հանցանշանի սլաքն իրենց կողմն ուղղելու համար, սակայն հետաքննող անշահախնդիր պաշտոնյաները մի՞թե պիտի մոռացության տան ամենակարեւորը. հայ գրոհայինները որեւէ շահ ունեի՞ն ուղղաթիռի կործանումից: Ասադովի, թերեւս նաեւ գլխավոր դատախազ Գայիբովի մահը: Բայց չէ՞ որ նրանց հետ էին Արցախի արտակարգ դրության պարետ գեներալ-մայոր Ժինկինը, գեներալ-մայոր Կովալյովը, Ժելեզնովոդսկի հռչակագիրն իրականացնող ռուս եւ ղազախ պաշտոնյաները: 22-ին ես զանգել էի Ստեփանակերտ, հարազատներիս հետ էի խոսում, ասացին՝ ամբողջ մարզն է սգում Ժինկինի՝ այդ արդար ու բարեկիրթ զորականի մահը:

Բայց կա այսքանից առավել կարեւորը. ռուս եւ ղազախ գործիչների դեմ կատարված չարագործությունն ակնհայտորեն հարցականի տակ պիտի դներ Ժելեզնովոդսկի հռչակագրի կենսագործման հնարավորությունը: Սա արդեն կարիք չունի ոչ մի մեկնաբանության: Իսկ ո՞վ է դժգոհ Ժելեզնովոդսկի բանակցություններից, հռչակագրից եւ առհասարակ հայ-ադրբեջանական կնճիռն ու Արցախի խնդիրը լուծելու համար գործադրվող ջանքերից: Չէ՞ որ հենց ադրբեջանական կողմն էր, որ բանակցությունների օրերին ամեն կերպ ջանում էր խափանել ոչ միայն հաշտության, այլեւ փոխըմբռնողության փորձերը: Իսկ հետագա օրերին էլ առավել վայրագ հարձակումներով, Ստեփանակերտն ու Մարտունին, Մարտակերտի ու Հադրութի գյուղերը ռմբակոծելով հաստատում էր, որ ինքը ոչ մի կերպ չի հանդուրժի ձեռնարկվող միջոցառումները, որոնք ունեն մեկ նպատակ՝ լարվածության վերացումը, Արցախի խնդրի արդար, ժողովրդավարական լուծմամբ հանդերձ:

Իսկ եթե նկատի առնենք նաեւ խնդրի համահայկական կո՜ղմը... Նոյեմբերի 17-ին Ղազախում տեղի էին ունեցել Հայաստանի ու Ադրբեջանի լիազոր-ներկայացուցիչների այն բանակցությունները, որոնց շնորհիվ ադրբեջանական կողմը պարտավորվել էր մինչեւ 19-ի ժ. 24-ը լուծել «Հայաստանի գազամատակարարման հետ կապված հարցերը»,

որպեսզի հաջորդ օրվա ժ. 24-ին էլ բացվեր Հայաստան մտնող գազամուղը, հնարավորություն ստեղծվեր հայ ժողովրդի կենսագործունեության նորմալ ընթացքի համար: Ո՞վ չգիտեր, որ հայկական կողմի ամեն մի անհավասարակշիռ քայլ հարցականի տակ պիտի դներ այս դրական ծրագրի իրագործումը, խափանված պիտի թողներ հայ ժողովրդի այդ կենսագործունեությունը: Ո՞վ չէր հասկանում այսքանը, հայ գոռհայի՞նը: Ո՛չ, նա շատ լավ էր հասկանում եւ չէր անի որեւէ այնպիսի քայլ, որը կարող է խափանել ծրագրված բարի գործը, հայանպաստ ձեռնարկումը: Եւ հակառակը՝ ադրբեջանական կողմը, նրա սադրիչ ծայրահեղական թեւն էր, որ նախընթացին ոչ մի ստոր արարքի առաջ կանգ չէր առնում դրական տեղաշարժը խափանելու համար, իսկ ուղղաթիռի կործանումն էլ դարձրեց սկսած սադրանքը եզրափակող վերջին հարված: Նոյեմբերի 20-ի ժ.24-ի՞ն էիք ուզում Հայաստան ուղարկել գազը՝ նրա կենսապահովման ամենավճռական գործոնը: Ահա՛, ժամը 16 անց կեսին կկործանվի ռազմական ինքնաթիռը՝ իր ադրբեջանցի, ռուս ու ղազախ բարձրապաշտոն ուղեւորներով... Դե՛, դրանից հետո թող Հայաստանը գա՜զ ստանա:

✧ ✧ ✧

Ուղղաթիռի կործանումից անմիջապես հետո լուր էր տարածվել, թե ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Գորբաչովը որոշած ունի Մոսկվա հրավիրել Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարներին, բանակցել հետները՝ իր գլխավորած Պետխորհրդի նիստում եւ կանխել հասունացող ազգամիջյան պատերազմը: Հաջորդ օրերին նշվում էր նաեւ միջոցառման օրը՝ նոյեմբերի 27-ը:

Հայաստանում գիտեին, որ սա Գորբաչովի հերթական խաղն է՝ պաշտպանելու կամ գոնե ինչ-որ չափով փրկելու Ադրբեջանի չունեցած պատիվը: Չէ՞ որ աշխարհն էր տեսնում, որ այն հարեւան Հայաստանի վիզն էր գցել մահվան օղակը... Հիմա էլ այս վերջին խայտառակությո՛ւնը, որը եթե իր ցանկացած պատկերով ընդունվեր հանրության կողմից, Հայաստանի դեմ պիտի լարվեին արդեն վերջին ժամանակները լոյալ դարձած խորհրդային զորքերը, ներքին գործերի նախարարության զորամիավորումները, Ռուսաստանի ու Ղազախստանի պետական վերին մարմինները:

Սակայն կատարվածն ու նրա ադրբեջանական մեկնաբանությունն այնքան հեռու էին իրարից, որ դրանք անհեթեթ էին երեւում նույնիսկ Գորբաչովի պես ամեն ինչ ծուռ տեսնող մեկի աչքում: Եւ նա շտապեց փրկել իր Ադրբեջանի «պատիվը»: Թե չէ, ի՞նչ էր պատահել, որ... Որքա՜ն ժամանակ է, Մութալիբովի ղաչաղները փակել են Հայաստանին գազ հասցնող խողովակը, կաթվածահար արել մի ամբողջ հանրապետություն, այդ ահավոր չարագործության դեմ աղաղակում են բոլոր արդար մարդիկ՝ Ռուսաստանի խորքերից մինչեւ Ամերիկայի ու Կանադայի կառավարական շրջանները... Ականջները բամբակ էր խցկել, ոչինչ չէր լսում: Հիմա ի՞նչ պատահեց, որ սիրտը փափկեց, ջերմացավ, վճռական քայլի պատրաստվեց:

Գորբաչովին անհանգստացրել էր Մութալիբովի ու նրա ավազակախմբերի հակառուսական, հակակենտրոնական սանձարձակ ընթացքը: Արցախի սահմանում կործանել են խորհրդային ռազմական ուղղաթիռը, Բաքվում ու մյուս շրջաններում հավակնում են տիրանալ խորհրդային բանակի եւ ներքին զորքերի զենքին ու զինամթերքին: Եւ, վերջապես, Ադրբեջանում դեռեւս Սումգայիթի օրերին էր սկսվել հակառուսական այն արյունոտ շարժումը, որի պատճառով Ռուսաստանից դուրս ապրող շուրջ 20 միլիոն ռուսները կամ արդեն փախել են Ռուսաստան, կամ փախուստի ճանապարհին են, կամ էլ անճարորեն հաշտվել են իրենց սպասող աղետների հետ:

Չմոռանանք նաեւ, որ հենց իր՝ Գորբաչովի աջ ու ձախ կողմերից բարձրացել էին արդար մարդիկ, փորձում էին հանգցնել կրակը, կասեցնել թուրքի նախապատրաստած արյունահեղությունը: Հիշենք Ելցինի ու գործակիցների, ռուս դեմոկրատների ու մտավորականների բարձրացրած աղմուկը: Վերստին իր բարձրապաշտոնական նժույգը ելած Է-

դուարդ Շեւարդնաձեի հայտարարած պատրաստակամությունը. «Այս դժվար ժամին ես եւ ժողովրդավարական բարեփոխումների շարժման իմ գործընկերները պատրաստ ենք ձեզ հետ միասին ելք փնտրել ճգնաժամից»:

Նոյեմբերի 27-ին Գորբաչովը Պետխորհրդի նիստի քննության դրեց «Ադրբեջանի եւ Հայաստանի փոխհարաբերություններում ստեղծված վիճակը»: Նիստը դռնփակ էր: Դժվար է կռահել, թե մասնակիցներն ի՛նչ են խոսել, ո՛ւմ են մեղադրել, ո՛ւմ դիրքը խրախուսել: «Ընդունված որոշմամբ երկու հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներին առաջարկվում է չեղյալ հայտարարել իրենց ընդունած հակասահմանադրական ակտերը՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հետ, բարդույթի գոտուց դուրս բերել բոլոր անօրինական ռազմական միավորումները: Պետխորհուրդը դիմեց նաեւ Ադրբեջանի ԳԽ-ին եւ ադրբեջանական ժողովրդին՝ առաջարկելով ձեռնպահ մնալ Հայաստանը շրջափակելու գործողություններից» («ՀՀ», նոյեմբ. 28):

Հետո, կարծում եմ՝ շատ կարճ ժամանակում կերեւա, թե որքան ծիծաղելի է այս որոշումն իր առաջարկությունների անսկզբունքայնությամբ, Ադրբեջանի գլուխը շոյելու եւ Հայաստանն ու Արցախը նոր աղետների ենթարկելու ակնհայտ միտումով:

Նոյեմբերի 26-ին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշմամբ, ուրեմն, վերացվում էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Բայց չէ՞ որ Լեռնային Ղարաբաղն ինքնավար մարզ չէր այլեւս արդեն շուրջ երեք ամիս, այլ իրեն հռչակել էր հանրապետություն եւ ապրում էր որպես անկախ եւ ինքնուրույն պետական կազմավորում: Ո՛չ, դա հաշվի չէր առնվում, քանի որ ԼՂՀ ստեղծման վճիռն անմիջապես էլ անօրինական էր համարվել Ադրբեջանի կառավարական գերագույն մարմնի կողմից, ապա եւ ԳԽ-ն ընդունել էր իր սահմանադրության մի նոր կետը, որով իրեն իրավունք էր վերապահում հանրապետության տարածքում ստեղծել եւ վերացնել պետական իշխանության ամենատարբեր միավորներ: Ուրեմն, Ադրբեջանը վերացրեց ԼՂԻՄ-ը, եւ դա սահմանադրական միջոցառում էր համարվում:

Իրականում, սակայն, ընդունված որոշումը նույնքան հակասահմանադրական էր, որքան, ասենք, եթե մի այլ որոշմամբ էլ վերացրած լիներ Հայաստանի հանրապետությունը կամ նույնիսկ Ղրիմի մարզը:

Ավելորդ չէ հիշել նաեւ, որ Ադր. ԳԽ-ի որոշմամբ վերացվում էր նաեւ ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտի անունը՝ այն վերածելով Խանքենդու:

Վերը տեսանք, թե ԼՂՀ իշխանության մարմիններն ինչպես դիմավորեցին Ադր. ԳԽ-ի որոշումը, ինչ միջոցներ ձեռնարկեցին, մանավանդ՝ որոշումը հանրաքվե հրավիրելու մասին: Հրապարակվեց նաեւ մի դիմում, որով ԽՍՀՄ ԳԽ-ին ու Պետխորհրդին խնդրվում էր ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը:

Դարձյալ այդ օրն էր, որ ՀՀՇ կազմակերպությունը դիմում-հայտարարություն հրապարակեց՝ ուղղված Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատին, նրան կոչ էր անում հարեւանային եւ միջազգային բարդույթները լուծել խաղաղական ու դիվանագիտական ուղիներով, մանավանդ, երբ միջպետական բանակցությունները դադարեցված են, եւ «երկխոսությունները պետք է շարունակել շարժումների մակարդակով, շուտափույթ եւ ցանկացած վայրում» («Դրոշակ», 1992, N23, էջ 42):

Նոյեմբերի 27-ին հրապարակվեց ԽՍՀՄ Պետական խորհրդի «Որոշումը ԼՂԻՄ-ում եւ Ադր. հանրապետության ու Հայ. հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում իրադրության կայունացման միջոցառումների մասին»: Գորբաչովյան կառավարության վերջին փաստաթուղթը ղարաբաղյան խնդրի առթիվ: Նախորդների պես կիսատ-պռատ, անատամ, նախորդների պես չիրականանալիք: Իր հիմքում՝ նաեւ հակահայկական:

Առաջին կետով Ադրբեջանի ու Հայաստանի Գերագույն խորհուրդներին էր դիմում՝ չեղյալ հայտարարելու ԼՂԻՄ-ի մասին ընդունած բոլոր այն ակտերը, «որոնք փոխում են Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի՝ ԽՍՀՄ սահմանադրության մեջ արձանագրված կարգավիճակը» եւ ԼՂԻՄ-ի տարածքում վերականգնելու սահմանադրական կարգը:

Ի՞նչ ժամկետում, ինչպե՞ս, այս մասին ոչինչ չի ասվում, ուրեմն եւ կարելի է ձգել իրականացման ընթացքը:

Երկրորդ կետը խորհուրդ էր տալիս կատարել Ժելեզնովոդսկի որոշումները: Այսինքն՝ վզներդ դրել եք Ելցինի ու Նազարբաեւի լծի տակ, ուրեմն եւ քաշեցեք...

Երրորդով երկու հանրապետությունների նախագահներին հանձնարարում էր կրակը դադարեցնել, բարդույթի գոտուց դուրս բերել բոլոր զինված ապօրինի կազմավորումները, «Կարգավորել երկու հանրապետությունների օդային հաղորդակցությունը, բացառելով չարտոնված թռիչքները» եւ այլ նման բաներ: Սակայն հենց այս երկու հանձնարարականներն էլ բավական էին հաստատելու, որ որոշումը թելադրված էր Մութալիբովի կողմից, քանի որ.

Ա) Նա Արցախից ոչ մի զինված կազմավորում էլ չէր հանի՝ պատճառաբանելով, թե իրենը օմօնն է, իր միլիցիան, եւ ապօրինի են հայկական ինքնապաշտպանական խմբերը, հետեւապես զինված հայերը պիտի հեռանան՝ իրենց անպաշտպան բնակչությունը հանձնելով ադրբեջանական սպառազեն ու ավազակաբարո հրոսակախմբերի ողորմածությանը:

Բ) Եթե մարզ մտնող երկաթգիծն ու ավտոճանապարհը չեն բացում, եւ հաղորդակցության միակ միջոց է մնում օդայինը, այն էլ պայմանով, որ բացառվեն «չարտոնված թռիչքները», ապա մի՞թե ադրբեջանական շառլատանների համար որեւէ դժվարություն է ներկայացնում ամեն տեսակ թռիչքներն էլ չարտոնված համարելը:

Չորրորդ ու վերջին կետով դիմում էր Ադրբեջանի ժողովրդին՝ վստահելով նրա մեծահոգությանը, որպեսզի նա մոռանա «կուտակված վիրավորանքները», բաց անի Հայաստան մտնող գազատարը եւ երկաթգիծը, որովհետեւ վերջինիս շրջափակումից տուժում է Ադր. ԽՍՀ Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետությունը:

Չեմ հիշում, թե Հայաստանում որեւէ մեկը վրդովված լիներ Ադրբեջանի պաշտոնեության արյունոտ ձեռքերին մի ավելորդ անգամ եւս ազատություն պարգեւող այս որոշումից: Պարզապես մարդիկ ընտելացել էին Կենտրոնի հակահայկական քաղաքականությանը, որ վերջին տարվա համարյա ամբողջ ընթացքում դրսեւորվում էր սադիստական եղանակներով:

◇ ◇ ◇

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը մասնակցել էր ԽՍՀՄ Պետխորհրդի նիստին, որը՝ որոշում էր ընդունել ԼՂ-ի մասին եւ **նոյեմբերի 29-ին**, պատասխանելով լրագրողի հարցերին, ասաց. «Վերջին չորս տարիների ընթացքում դեռեւս չէինք կանգնել [«այսպիսի լարված իրավիճակի առաջ»], քանի որ գազամուղի փակմանը, երկաթուղու շրջափակմանը ավելացան նոր գործոններ. ես նկատի ունեմ առաջին հերթին ուղղաթիռի վթարի հետ կապված այդ մոլուցքը, որ նկատվում էր Ադրբեջանի հասարակական կյանքում, որին հետեւեց նաեւ Գերագույն Խորհրդի սադրիչ որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վերացման մասին. («Դրոշակ», 1992, N23, էջ 44):

Նա գտնում էր, որ Պետխորհրդի նիստում բավական խելոք ու օգտակար ելույթներ են եղել եւ ընդունված որոշմամբ վերականգնվել է ԼՂԻՄ-ը, այսինքն՝ «ինձ հաջողվեց հասնել այն բանին, որ այս փաստաթղթի առաջին իսկ հոդվածով նշվի Լեռնային Ղարաբաղում սահմանադրական կարգի վերականգնման անհրաժեշտությունը: Այսինքն՝ այս փաստաթղթով փաստորեն ընդունվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը գոյություն ունի, եւ գոյություն ունի գործող Խորհրդային Միության Սահմանադրության շրջանակներում: Սա փաստորեն հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակը, որը նրա բնակչության պաշտպանության միակ երաշխիքն է այսօր, քանի որ, եթե չլիներ այս որոշումը, դժվար է ասել, թե ինչպես իրենց գործունեության մեջ պետք է ղեկավարվեին այսուհետեւ Լեռնային Ղարաբաղում տեղակայված ներքին զորքերը, նրա պարետը: Նրանք կարող էին շատ հեշտությամբ հաշտվել այն մտքի հետ, որ այ-

լեւս ինքնավար մարզ գոյություն չունի, այլեւ նրա իշխանությունների հետ չպետք է հաշվի նստել, իսկ դրա հետեւանքները մենք պատկերացնում ենք, թե ինչ կլինեին: Այնպես որ այս փաստաթղթով փաստորեն պահպանվում է գոնե գոյություն ունեցող վիճակը»:

Նախագահը հանդիպման երկրորդ կարեւոր հաջողությունն էլ այն էր համարում, որ ձեռք է բերվել Ադրբեջանի ու Հայաստանի նախագահների համաձայնությունը «առաջիկա ընթացքում» հանդիպելու եւ երկկողմ բանակցություններ վարելու վերաբերյալ (Ն.Տ.):

Դեկտեմբերի 3-ին «ՀՀ» օրաթերթը «Ռուսսկայա մըսլ» (Փարիզ) պարբերականում լույս տեսած մի հոդվածից («Ղարաբաղյան պատերազմը») տպագրել էր քաղվածք, որի մեջ հոդվածի հեղինակը՝ դեպքերի վայրում եղած անկողմնակալ մի մարդ, ահա թե ի՛նչ է գրել. «Ես Շահումյանից ուղղաթիռով գնում էի Երեւան եւ հազիվ էի զսպում արցունքներս: Հարկավոր էր գրեթե 30 տարեկան դառնալ եւ այստեղ գալ հասկանալու համար, թե ի՛նչ է հայրենիքը, եւ ինչպե՛ս պետք է այն պաշտպանել: Այստեղ խորհրդային բանակի կողմից մինչեւ ատամները զինված Ադրբեջանի հատուկ ջոկատայիններն այդպես էլ ոչինչ չեն կարողանում անել խաղաղ գյուղացիների դեմ, որոնք զենք են վերցրել պաշտպանելու իրենց տները: Ընդսմին հարկ է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղը շրջափակված է, Ստեփանակերտի օդանավակայանը զավթել են Ադրբեջանի հատուկ ջոկատայինները:

Ես այստեղ եկա Ելցինի ու Նազարբաեւի այցից հետո: Իսկ ի՞նչ է տվել երկու նախագահների հաշտարարական առաքելությունն այս հողին: Առայժմ կարելի է հաստատ ասել՝ մեկ բան. կտրուկ ծավալվել է բռնությունը, ավելացել է զոհվածների թիվը: Կարելի է հասկանալ Ելցինի զգուշավորությունը. Ռուսաստանը բազմաթիվ սեփական ինքնավարություններ ունի: Այլապես ինչո՞ւ Բորիս Նիկոլաեւիչը չտեսավ, որ այստեղ ոչ թե ազգային բարդույթ է, այլ ազգային ազատագրական պատերազմ»:

Դեկտեմբերի 6. Ավելի քան երկու շաբաթ է անցել աղետի օրվանից: Հետաքննող հանձնաժողովը դեռեւս չի հրապարակել իր եզրակացությունը, որպեսզի օրինապահ մարմիններն առաջնորդվեն նրանով եւ փորձեն կարգ հաստատել այդ հազար անգամ դժբախտ Արցախում: Եզրակացությունը չկա, իսկ դա ձեռ է տալիս Մութալիբովի ավազակախմբին, չարագործություններն է շարունակում՝ նախօրոք ամենուր տարածելով անգիր արած հանկերգը հայ գրոհայինների մասին: Աղետյալ մարզն այնպես են կտրել արտաքին աշխարհից, որ հեռախոսով կամ ռադիոկապով անգամ հնարավոր չէ պարզել, թե ի՛նչ է կատարվում այնտեղ, Մութալիբովի բանդիտներն է՛լ ինչ ստոր խաղեր են անում անհնազանդ լեռնաստանի գլխին: Երեւանի ռադիոն, հեռուստատեսությունը բերանները ջուր են առել, նույնիսկ Արցախի եղանակի մասին ասելու ոչինչ չունեն: Եւ միայն հեռվից եկող ձայներից ենք իմանում ճշմարտությունը: Անցած գիշերը «Ազատությունը» պատմում էր Հայաստանի հանրապետության Արտաքին գործոց նախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հանդիպումները եվրոպական տերությունների ղեկավար գործիչների հետ եւ ի միջի այլոց հիշեց, որ նախարարը տագնապով հաղորդել է, թե Ադրբեջանն Արցախի շուրջ այնպիսի պատնեշ է ստեղծել, որ պաշարված ժողովուրդն արդեն վաղուց է՝ չի ստանում գազ, էլեկտրաէներգիա, ջուր, հաց... Ջո՜ւր, հա՜ց: Իր երկրի, իր հողից ելնող ջուրը, իր աճեցրած արտերի բերքը... Որովհետեւ պայթեցրել են Ստեփանակերտի ու մնացած խոշոր բնակավայրերը մտնող ջրմուղները: Իսկ հա՜ցը: Ամռանն են մարզին զրկել իր աճեցրած հացի բերքից. գիշերներին հրդեհել են արտերը, պայթեցրել հացահատիկի պահեստները: Հակառակորդին ծնկի բերելու դաժա՞ն եղանակ է: Բայց սա էլ հո նորությո՞ւն չէ Մութալիբովի ցեղակիցների համար: Արցախում ոտք դրած առաջին թուրքը՝ քոչվոր Փանահ-Ալին, որ հետո իրեն խան պիտի հռչակեր, երբ ասպատակում էր Խաչենն ու Ջրաբերդը եւ չէր կարողանում հաղթել այդ գավառների ըմբոստ մելիքներին, երբ չէր կարողանում հպատակեցնել, իր ոհմակներով տրորում էր նրանց արտերը, հրդեհի ճարակ դարձնում, հողին հավասարեցնում... Եւ ահա Փանահ-Ալու արժանավոր ժառանգները

հաստատ մի բան գիտեն՝ հացի գի՞նը: Այդ նրա՞նք չեն ասել, թե հացը թշնամու դուռը կտանի, եթե բարեկամները խուլ ու կույր լինեն:

Դեկտեմբերի 7-ին, մեծ երկրաշարժի երրորդ տարելիցի օրը, հանրապետության հեռուստատեսությունը, ռադիոն, ամբողջ հասարակական կյանքը միայն աննախադեպ աղետի, նրա ահավոր հետեւանքների վերացման խնդիրներին, աղետն արածին, չարածին եւ հատկապես անելիքներին էին նվիրված: Ղեկավարները, Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, աղետի գոտին էին շրջում, հանդիպում վերականգնվող բնակավայրերում տնականորեն կուտակված մարդկանց հետ, ծաղկեպսակներ դնում հուշակոթողներին, ձեռքսեղմումներ անում առավել համարձակ դիմավորողների հետ:

Բնականաբար, ոչ մի խոսք չէր կարող լինել ամենամեծ աղետի ու նրան այսօր էլ ենթակա Արցախի մասին՝ այդ հանդիսավոր հանդիպումներին, լրատվական հաղորդումներում:

Չէ՞ որ, այս ամենից բացի, հենց վերջերս մեր պրեզիդենտն իր խորհրդականներից մեկը դարձրեց Կտրիճ Սարդարյանին, իսկ նա «Հայք» թերթում խորհուրդ էր տվել ձեռ քաշել Արցախից, քանի որ իր ամբողջ բանականությունը հուշում է, որ մեր հանրապետությունը կամ կկործանվի Արցախ պոռալով, կամ կապրի առանց Արցախի («Հայք», 1991, նոյեմբ. 20):

Այս պատճառով էլ ավելի ծանր տպավորություն թողեց «Ժամանակի» մի հաղորդումը: Ցույց տվին ռազմական տեխնիկայի անկանոն շարժումը կիսաքանդ ու հիմնահատակ քանդված բնակավայրերում, ապա խոսք տվին պարետ, գեներալ Սավինին, որը գոհունակությամբ հաղորդեց, թե ահա շուտով իրենք ԼՂՀ մարզը կթողնեն-կհեռանան:

– Մեր տղաներն ու զինվորները միանգամայն անհասկանալի են համարում իրենց ներկայությունը մի հակասության մեջ, որի երկու կողմերը՝ հայերն ու ադրբեջանցիները, դժգոհ են այդ ներկայությունից: Հայերն ասում են՝ դուք ադրբեջանցիների շահերն եք պաշտպանում, ադրբեջանցիներն էլ այն կարծիքին են, որ մենք եկել ենք Արցախը հայերին տալու համար: Եւ այս պայմաններում իմաստ ունի՞ զուր տեղը զոհեր տալ:

Այս հաղորդումը կազմակերպած տխրահռչակ հեռուստաթղթակից Մախս Մամեդովն էլ արեց տրամաբանական եզրակացությունը.

– Այստեղ մե՛նք ենք մեր երկրի տերը եւ մենք էլ պիտի լուծենք մեր հարցերը:

Մենք, այսինքն՝ ադրբեջանցինե՞րը: Իսկ խեղճ հայե՛րս լավ գիտենք, թե նրանք ինչպես են լուծում մեզ հետ ունեցած իրենց հարցերը:

Գիշերվա դրսի ռադիոձայները հաղորդեցին, որ նախորդ օրը, դեկտեմբերի 7-ին, Արցախում գնդակոծվել է արտասահմանյան թղթակիցներին Բանազուր տանող մի ուղղաթիռ:

Մերոնք երեւի սա էական լուր չեն համարել եւ շրջանցել են:

Բանազուրը տանջահար Հադրութի շրջանի ամենաշատ քրքրված գյուղերից մեկն է: Պարզ է, որ թղթակիցները պիտի այնտեղ տեսնեին ադրբեջանական օմոնի լուծած հարցերից մեկի պատկերը: Դրա համար էլ գնդակոծվել եւ ճանապարհին հարկադիր վայրէջք է կատարել ուղղաթիռը:

Հասկանալի է, որ մեր կողմի լռության ու արհամարհանքի պայմաններում այդ էլ մերոնց գործը կհայտարարվի ադրբեջանական հազարերան լրատվության կողմից, եւ Արցախն ստիպված կլինի դրա մեղքը եւս քաշել:

Ես չեմ կարողանում բաժանվել գեներալ Սավինի հայտարարության ցավալի տպավորությունից: Նախկին միության կամ այսօրվա Ռուսաստանի ներքին զորքերը կթողնեն-կգնան, եւ Արցախը կմնա յոթմիլիոնանոց Ադրբեջանի դեմ-հանդիման: Յոթմիլիոնանո՞ց, որովհետեւ կռվում են ոչ միայն թուրք զինվորները, այլեւ բոլորը, մեծ ու փոքր, կին ու տղամարդ: Ով հրացան չի բռնում, հո կարողանո՞ւմ է լուցկի կպցնել եւ շպրտել արցախցի հայի տան կամ խոտի դեզի վրա:

Շուրջ երկու տարի առաջ էլ մենք Ադրբեջանին ամեն կերպ օժանդակեցինք, որ Արցախից դուրս քշվի Արկադի Վոլսկու իշխանությունը: Այն օրերի մեր հերոսները հետա-

գայում չքմեղություն պիտի խաղային ու կատարվածի համար քավության նոխազներ պիտի փնտրեին... Ի՞նչ են պատասխանելու այս դեպքում, Արցախն անօգնական թողնելու այս խելագար խաղի համար:

Դեկտեմբերի 10-ին Արցախում տեղի ունեցավ հանրաքվե՝ ավելի վաղ հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախությունը համաժողովրդական կամքով հաստատելու համար:

Հանրապետության ժողովրդի կամքի արտահայտմանը վկա էին ԽՍՀՄ եւ ՌԽՖՍՀ ժողովրդական պատգամավորները, Մոսխորհրդի պատգամավորներ, անկախ պետություններից եւ արտասահմանից ժամանած լրագրողներ:

Ժամը 19-ի կողմ քվեարկությունը լրիվ ավարտված էր, չնայած Ստեփանակերտը, շրջկենտրոններն ու շատ ուրիշ բնակավայրեր ենթարկվում էին ռմբակոծությունների եւ գնդակոծությունների:

Նախնական տվյալներով՝ քվեարկողների ճնշող մեծամասնությունը ձայն էր տվել հարազատ հանրապետության լիակատար անկախության օգտին:

Նույն օրը Շահումյանի շրջանի Թոդան ու Սարիսու գյուղերն ազատագրվեցին համառ մարտերով: Ազատագրության մարտիկներից երեքը զոհվել էին, մեկը՝ ծանր վիրավորվել:

Հանրաքվեին ներկա եղած եւ նրա ընթացքին բծախնդրորեն հետեւած քսան դիտորդներ (Յ. Աֆանասեւ, Վ. Սմիռնով, Ի. Բուրկովա, Կ. Վոյեվոդսկի, Կ. Ալեքսեեւսկի եւլք) հայտարարությամբ դիմել են աշխարհի բոլոր խորհրդարաններին, հասարակական, իրավապաշտպան ու կրոնական կազմակերպություններին, բոլոր ազնիվ մարդկանց՝ կոչ անելով զորավիգ լինել ղարաբաղցիներին, որոնք անկախության հանրաքվե են կատարել՝ ադրբեջանական նվաճողների չդադարող գնդակոծությունների ու հարձակումների պայմաններում, միայն այդ օրը տալով տաս զոհ եւ 11 վիրավորներ:

Հայտարարության մեջ շեշտվում էր, որ «Նորածին հանրապետությունը շրջապատված է Ադրբեջանի ազգային գվարդիայի եւ Ժողովրդական ճակատի հսկայական ուժերով, ինչպես նաեւ օմոնականներով, որոնք զինված են ռազմական ծանր տեխնիկայով: Մենք՝ անկախ դիտորդներս, վկայում ենք, որ ադրբեջանական կողմը վարում է զավթողական պատերազմ՝ ազատության եւ ժողովրդավարության համար մարտնչող Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դեմ, որոնց այսօր կարեկցանքի խոսքեր այլեւս պետք չեն»:

Համանման բովանդակությամբ մի դիմում էլ հասցեագրելով Բորիս Ելցինին, դիտորդները հաղորդեցին, որ Ղարաբաղի բնակչության դեմ Ադրբեջանի ագրեսիան գնալով դառնում է ահավոր: Նրանք նշեցին, որ ագրեսորին միշտ էլ օգնել են Գորբաչովին ենթակա զորամասերը, որոնց անմիջական մասնակցությամբ են իրականացվել Գետաշենի, Մարտունաշենի եւ հայկական ուրիշ բնակավայրերի ջարդերն ու բռնագաղթեցումները:

Նրանք հիշեցնում էին նաեւ, որ իրենք նախագահ Ելցինին են դիմում ո՛չ որպես Գորբաչովի իշխանության հաջորդին, այլ մեծ Ռուսիայի պետության ժառանգորդին, որը, համաձայն 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրի, պարտավորություններ ունի Ղարաբաղի հայ բնակչության հանդեպ: Այնուհետեւ նրանք գտնում էին, որ «Ռուսաստանը պետք է հավաստի Գյուլիստանի պայմանագիրը կատարելու իր պարտականությունը եւ լինի Ղարաբաղի ժողովրդի խաղաղ կյանքի երաշխավորը: Ներկայումս հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ բանակային զորամիավորումները պատրաստվում են թողնել Ղարաբաղը: Մինչ այդ բանակի բարոյական պարտքն է հայերին անվտանգ վերադարձնել իր աջակցությամբ զավթված 24 գյուղերը:

«Նեզավիսիմայա գազետա»-ի թղթակիցը (Ա. Մեհդիեւ) հաղորդեց, թե նույն օրվա առավոտյան Ադրբեջանի Ազգային խորհուրդն ընդունել է որոշում «Ղարաբաղի լեռնային մասում օրինականության ու իրավակարգի ամրապնդման միջոցառումների մասին»: Այդ որոշմամբ ԼՂՀ հանրաքվեն համարվում էր սադրանք եւ Ադրբեջանի գլխավոր դատախազին հանձնարարվում էր, իբրեւ «պետական հանցագործների», պատասխա-

նատվության ենթարկել «պաշտոնատար այն անձանց, ովքեր Ղարաբաղի լեռնային մասում կենսագործել են այդ հակասահմանադրական նախաձեռնությունը»:

Ինքը՝ թղթակիցը, սակայն, համոզված էր, որ նման հանձնարարությունն անհնար է իրականացնել, քանի «Գաղտնիք չէ, որ նախկին ԼՂԻՄ-ի մեծ մասը վերահսկվում է հայկական կազմավորումների կողմից եւ անմատչելի է Ադրբեջանի պաշտոնական անձանց այցելության համար»:

Դեկտեմբերի 11-ին ԼՂՀ ժող. պատգամավորների խորհուրդը, նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանի ստորագրությամբ, դիմում հղեց Բելառուսի ԳԽ-ի նախագահ Շուշկեւիչին, Ռուսաստանի նախագահ Ելցինին եւ Ուկրաինայի նախագահ Կրավչուկին: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «Արտահայտելով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի կամքը, մենք ձեզ ենք դիմում՝ իբրեւ անկախ պետությունների նոր ընկերակցության նախաձեռնողներին ու հիմնադիրներին: Մեր ժողովուրդը լիովին պաշտպանում է նախկին ԽՍՀ Միությունը եւ հանրապետություններից յուրաքանչյուրին համակած երկարատեւ քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու ձեր սահմանած ուղին: Մենք համամիտ ենք նոր համագործակցության կազմավորման հիմքում ընկած գաղափարներին, որտեղ բացառվում է ամբողջատիրության եւ մեկ ազգի նկատմամբ մյուսի թելադրանքի քաղաքականությունը: Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը, որն առաջիններից մեկը պարզեց ժողովրդավարության պայքարի դրոշը, ահա արդեն չորս տարի չափազանց ծանր պայմաններում ձգտում է հասնել ինքնորոշման, իր հետագա ճակատագրի ինքնուրույն եւ ազատ տնօրինման: Դեկտեմբերի 10-ին անցկացված հանրաքվեի ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունն արտահայտեց իր կամքը, պաշտպանելով ավելի վաղ հռչակված անկախ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, որն ինքնուրույնաբար է ընտրում մյուս պետությունների եւ դրանց ընկերակցությունների հետ համագործակցելու ձեւը: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության համար այդ հարցի միակ ընդունելի լուծումը ձեր ղեկավարած պետությունների համագործակցության կազմի մեջ մտնելն է՝ որպես դրա իրավահավասար անդամ: Խնդրում ենք ձեզ անհապաղ քննության առնել համագործակցությանը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անդամակցելու հարցը»:

Դեկտեմբերի 12-ին առավել բորբոքվեցին ԼՂՀ բնակավայրերի՝ նախորդ օրերին փոքրաթիվ դադարներով կատարված հրթիռակոծություններն ու հրետակոծությունները: Ստեփանակերտում ավերվել են 20-ից ավել բնակելի տներ, կարի ֆաբրիկայի շենքը: Զոհվել է մեկ մարդ, կան վիրավորներ:

Ամբողջ գիշեր անհանգիստ է եղել Կրկժանը: Չնայած նախօրյակին կործանվել էին օմոնականների որջն ու ադրբեջանական դպրոցական շենքը, դեռ շարունակում էին գնդակոծել ադրբեջանական թաղամասի տարբեր մասերից: Հայ ինքնապաշտպաններից մեկը վիրավորվել է:

Դրությունն ավելի բարդ էր Ասկերանում, որը հրթիռակոծվել էր, եւ Նորագյուղում, Խրամորթում ու Նախիջեւանիկում, որոնք անընդհատ գնդակոծվում էին: Նախիջեւանիկի վրա նույնիսկ հարձակում է կատարվել, սակայն թուրքերն անմիջապես ետ են ճողոպրել հայ ինքնապաշտպանության մարտիկների հարվածներից: Հարավ գյուղի մոտ թուրքերը հարձակվել են մի ավտոմեքենայի վրա, ուղեւորներից երկու հոգու սպանել, մեկին վիրավորել, չորրորդին տարել անհայտ ուղղությամբ:

Ստեփանակերտում տագնապով հայտնում էին, որ նախօրյակին արդեն սպառվել է ալյուրի պաշարը, ջուր ու էլեկտրաէներգիա չկան:

Հանրաքվեի դիտորդ, ԽՍՀՄ ժող. պատգամավոր Վ. Սմիռնովը լրատվության ներկայացուցիչներին հայտարարել է, որ ժամանակն է նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ստեղծելու ՄԱԿ-ի «կապույտ սաղավարտավորների» տիպի զորքեր, եւ քանի դեռ այդպիսիք չկան ու չեն տեղակայված ԼՂՀ-ում, ապա անհրաժեշտ է այստեղ պահել ՆԳՆ ներքին զորքերը:

Ավելի վաղ պատանդ վերցված Շ. Ռզաեւը (Ադրբեջանի գլխավոր դատախազի օգ-

նական) այդ օրը փոխանակվեց Շուշիի բանտում պահվող վեց հայերի հետ:

Դեկտեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը, ԽՍՀՄ ուղեւորվելուց առաջ, Պրինսթոնի համալսարանում (Նյու-Ջերսի նահանգ) ունեցած հանդիպմանը հայտարարել է, թե իր երկրի մարդասիրական օգնությունից պիտի օգտվեն նախկին ԽՍՀՄ այն հանրապետությունները (նրանց թվում եւ Հայաստանը), որոնք արդեն ցույց են տվել իրենց հավատարմությունը ժողովրդավարական սկզբունքներին: Իսկ ահա Ադրբեջանը չի արժանանա այդ օգնությանը, որովհետեւ վարում է առճակատման քաղաքականություն եւ եռանդագին զինվում է՝ հարեւան Հայաստանի դեմ պատերազմելու նպատակով:

Անդրադառնալով այս լուրին՝ Ադրինֆորմը վրդովված հայտարարել է, թե պաշտոնական Ամերիկայի հակաադրբեջանական քաղաքականության ձեւավորման մեջ վճռական դեր են խաղացել հայկական Սփյուռքն ու հայոց դիվանագիտությունը («ГА», 1991, դեկտ. 21):

Նույն օրը Հայաստանում հրապարակվել է «Ազատություն» ռադիոկայանի աշխատակցի հարցազրույցը Անդրեյ Նույկինի ու Մոսկվայում Ադր. մշտական ներկայացուցչի տեղակալ Ռաֆայել Հուսեյնովի հետ: Նույկինը, ինչպես եւ պետք է սպասել, պաշտպանում էր արցախահայության դատը եւ նրա թիկունքում կանգնած Հայաստանի հանրապետության նվազ ջանքերը: Հուսեյնովն էլ, իհարկե, իր հանրապետությանը պիտի պաշտպաներ, բայց մի՞թե այդպես անարդար, զգաստության տարրական նորմերը մոռացա՛ծ: Ասում է՝ հայերն էքստրեմիստներ են եւ Արցախում կոտորում են ադրբեջանցիներին: Բայց ո՞ր ադրբեջանցիներին, չէ՞ որ արցախցու ամենամարդկային երազանքները ոտնահարո՛ղ ադրբեջանցիներին: Եթե նույնիսկ մտածենք, թե այնտեղ սպանվում են միայն ադրբեջանցիներ:

Հուսեյնովն ասում է՝ Հայաստանի հայերն են, որ գալիս են Ղարաբաղ եւ գործում...

- Պաշտպանելու իրենց արյունակիցների կյանքը,-լրացնում է լրագրողը:

- Նրանք խառնվում են մեր անկախ հանրապետության ներքին գործերին,-իբր նրան ուղղում է Հուսեյնովը:

Եւ թղթակիցը նորից պատին է սեղմում: Ասում է.

- Երբ չեչեններն իրենց ինքնուրույնության համար կռվում էին, Ադրբեջանը ոտքի կանգնեց եւ առաջարկեց իր աջակցությունը: Ես տեսել եմ Գրոզնիում ծածանվող ադրբեջանական դրոշը:

Այստեղ էլ աջ ու ձախ է ընկնում «արդարախոս» ադրբեջանցին, նույնիսկ սփյուռքահայերին է մեղադրում միջամտության մեջ, իբր զենք են ներս բերում:

Իսկ իրենք՝ ադրբեջանցիները, Թուրքիայից ու Իրանից ստանում են միայն խաղաղություն մաղթող բացիկնե՞ր...

Դեկտեմբերի 13-ին հրապարակվեցին հանրաքվեի արդյունքները, որոնք հայտնի էին դարձել նախորդ գիշեր: ԼՂՀ (ներառյալ Շահումյանի շրջանը) 207.678 բնակիչներից 166.066-ը հայ են, 38737-ը՝ ադրբեջանցի, 2875-ը՝ ռուս: Քվեարկության իրավունք ունեցող 119.169 հոգուց 108.614-ը (91,14 տոկոս) մասնակցել է հանրաքվեին: «Այո» է պատասխանել քվեարկածների 99,89 տոկոսը (108.505 հոգի): «Ոչ» է պատասխանել 21 հոգի, իսկ 88 քվեաթերթիկ ճանաչվել է անվավեր:

Քվեարկությանը չմասնակցած 10.555 հոգին հիմնականում ադրբեջանցիներն են, որոնք ժամանակին ստացած են եղել իրենց լեզվով քվեաթերթիկներ ու այլ փաստաթղթեր: Նրանք, օգնության եկած օմոնականների հետ միասին, այսօր էլ շարունակում են իրենց գործը՝ հայկական բնակավայրերի ռմբակոծություններն ու գնդակոծությունները:

Դեկտեմբերի 16-ին շարունակվում էր պատերազմը ԼՂՀ ամբողջ տարածքում: Շուշիից, Աղդամից ու Խոջալուից անընդմեջ հրթիռակոծվում էին Ստեփանակերտն ու Ասկերանը,Աղդամի շրջանի Աբդալ ու Գյուլափլու գյուղերի թնդանոթներից՝ Ավդուռն ու Աղբուլաղը:

Հայկական ինքնապաշտպանության պատասխան հարվածներից մեծ վնասներ հասան Շուշիին (ավերվել են մի շարք տներ, կտրվել է էլեկտրաէներգիան, կան զոհեր), ա-

վերվել ու անբնակ է դարձել Ջամիլլու գյուղը:

Մարտունու շրջանում հայ մարտիկները դարանակալել, բռնել են հրթիռանետ սարք տեղափոխող օմոնականներին, չորսին սպանել, 11-ին գերի վերցրել եւ սարքն էլ գրավել: Այդ օրը օմոնականների դեմ գործում էին նաեւ ՆԳՆ ներքին զորքերի միավորումները, որոնք դիպուկ նշանառությամբ ոչնչացրել են օմոնական հրթիռային ու հրետանային մի շարք կետեր: Այս եւ մյուս մարտերում ինքնապաշտպաններից վեցը զոհվել են, 11-ը վիրավորվել:

Կեսօրվա դեմ Շուշվա Ղուշչիլար գյուղից ադրբեջանցի հրոսակների մի մեծ խումբ հարձակվել է Ասկերանի շրջանի Բերքաշեն գյուղի վրա: Սակայն ազատամարտիկների կողմից ետ է մղվել՝ տալով շուրջ մեկ տասնյակ զոհեր: Հայկական կողմից զոհվել է 18-ամյա Կարեն Կոստանդյանը, վիրավորվել են չորս հոգի եւ 2 զինծառայողներ:

Երեկոյան Ամիրանլարի կողմից գնդակոծել են Մարտունի քաղաքն ու զինվորական պահակակետը: Զինվորները զրահամեքենաներից հրթիռակոծել են, ավերել կրակակետերը, հրդեհի մատնել մի շարք տներ: Գիշերն արդեն կատաղած օմոնականներն Աղդամի կողմից հարձակվել են զինվորական պահակազորի վրա, սպանել մեկ զինվորի: Զինվորները հակահարվածով սպանել են վեց օմոնականի, գերել յոթին:

Այդ օրը ԼՂՀ գործկոմի նախագահ Լ. Պետրոսյանը հեռագրեր է հղել Մոսկվա, համապատասխան գերատեսչություններին՝ խնդրելով զորքերը չհեռացնել Արցախից, ապա թե ոչ, Ադրբեջանի սպառազեն ավազակախմբերը էրեշավոր հաշվեհարդար կտեսնեն անպաշտպան հայ բնակչության դեմ:

Դեկտեմբերի 16-ին (երեկոյան) Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ արք. Մարտիրոսյանը հեռուստազրույց ունեցավ Հայաստանի հեռուստատեսության թղթակցի հետ եւ նրա այն հարցին, թե այս չորս տարում արցախյան շարժումը չի՞ կատարել ճակատագրական սխալներ, պատասխանեց.

– Շարժման ամբողջ ընթացքում ճակատագրական-ստրատեգիական սխալ թույլ չի տրվել: Սակայն ընթացիկ գործի-տակտիկական սխալներ կային: Եղել են, բայց շարժման ընթացքի ու արդյունքի վրա վճռական ազդեցություն չեն ունեցել:

Թղթակիցը գլխի չընկավ հարցնել, թե բա ինչպե՞ս է պատահել, որ կորցրել ենք մեր ծննդավայր Չարդախլուն ու շրջակաները, Գետաշենի ենթաշրջանը եւ վտանգի տակ ենք դրել Գյուլիստան-Շահումյանի գոյությունը: Մի՞թե հնարավոր չէր տեր մնալ այդ բոլորին: Չէ՞ որ ասված էլ եթե չպատժի դրանց կորստի համար, ապա իրենք՝ գաղթական դարձած գետաշենցին ու չարդախլվեցին, շահումյանցին ու մարտունեցին չեն ներելու իրենց բախտի հետ կապված խաղը:

Հարց.

– Ձեր կարծիքով՝ շարժման ընթացքի վրա ի՞նչ ներգործություն է ունեցել եւ ունի մեր վերածնված եկեղեցին:

– 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի միացյալ (Հայաստանի ԳԽ-ի եւ Արցախի Ազգային խորհրդի) նիստերին ես ասել եմ՝ խաչը շուռ է գալիս եւ դառնում սուր:

– Դուք հավատո՞ւմ եք արցախյան գոյապայքարի այս շրջանի հաղթանակին:

– 1985 թ. հուլիսի 21-ից երկու արցախցի ծոմ էին պահում Գանձասարի տաճարի պատերի տակ: 7 օր հետո նրանք արժանացան տեսիլքի, որը գուշակում էր, թե Արցախական աշխարհի վրա իջնելու է Աստծո ողորմածությունը՝ իբրեւ արբազան լույս, ազատություն եւ երջանկություն:

Դեկտեմբերի 16-ին «Լրաբերը» հաղորդեց, որ Մութալիբովի կառավարությունը համաձայն է քննության առնելու նոր ընկերակցությանը հարելու հարցը, սակայն անհանգստացած է Արցախում տեղակայված զորքի ապագայի համար. եթե այն մնա՝ ենթարկվելով ո՛չ Ադրբեջանին, ապա հարցը կլուծվի Հայաստանի օգտին:

Լրացնենք. եթե Հայաստանն ամեն միջոց գործադրի այդ զորքը պահելու, կերակրելու (այս բառի լայն իմաստով) եւ իր նպատակին ծառայեցնելու համար: Բայց չէ՞ որ նման բան երբեք չի եղել:

Նույն օրն էլ Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա. Մութալիբովը հանդիպել է իր հանրապետությունում տեղակայված խորհրդային 4-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Վ. Սոկոլովի հետ՝ անելով մի շարք առաջարկություններ, մասնավորապես հասկացնելով, որ այդուհանդերձ իրե՛ն պիտի ենթարկվեն ցամաքային զորքերն ու հակաօդային պաշտպանության զորամասերը: Գեներալն այդ առաջարկությունն ընդունել է ըմբռնումով, քանի որ, ինչպես ինքն էր բացատրում, «նման միջոցառումներ հիմա տեղի ունեն բոլոր հանրապետություններում»:

Այդ օրն էլ Մութալիբովը հրապարակեց հրամանագիր, որով իրեն էր վերաենթարկեցնում Ադրբեջանում տեղակայված բոլոր զորքերը («Ե», 1991, դեկտ. 20):

Դեկտեմբերի 17-ի լուսադեմին Աղդամը հրթիռակոծությամբ «ողջունեց» Ասկերանին: Ի պատասխան՝ հայ ազատամարտիկները թափանցեցին Աղդամի շրջան, ոչնչացրին միանգամից 40 հրթիռ արձակող մի «Կատյուշա» կայան՝ հարակից շինությունների հետ միասին: Սպանվել կամ փլատակների տակ են մնացել տասնյակ հրոսակներ:

Առավոտյան արդեն Ասկերանը նորից ռմբակոծվեց Աղդամի ու Գյուլափլիի կողմից: Այս անգամ նույն բախտին արժանացավ նաեւ Աղբուլաղ գյուղը, որը տվեց մեկ զոհ, երկու վիրավոր:

Մարտունու շրջանի Ավդուռ ու Մյուրիշեն գյուղերը եւս ենթարկվել են Աղդամի հրոսակախմբերի խառն գնդակոծություններին:

Ամբողջ օրվա ընթացքում Շուշի ու Կրկժանի կողմից Ստեփանակերտի վրա թափել են 70 հրթիռներ: Պատասխան ուժգին հարվածներ են տեղացել Շուշի ու Մալիբեյլիի վրա:

✧ ✧ ✧

Այսօր հրապարակվեց Կ. Ալեքսեեւսկու հարցազրույցը «ГА»-ի թղթակցի հետ: Արցախում եւ հատկապես Շահումյանի շրջանում վերջին տարվա զգալի մասն անցկացրած ազնիվ ու անձնվեր ռուս մարդն այս անգամ եղել է արցախահայության հանրաքվեի դիտորդը եւ վկայում է, որ ժողովուրդն իր կարծիքն արտահայտել է թշնամու թափած կրակի ներքո, եւ դա նրա արդյունքին տալիս է կրկնակի կարեւորություն: «Կարաչինարում, Վերիշենում ու Շահումյանում,–ասում էր նա,–ում հետ խոսում էի, դատողությունը մեկն էր. «Մենք վաղուց քվեարկում ենք մեր ինքնուրույնության եւ ազատության համար: Քվեարկում ենք կռվելով...»: Իսկ այն հարցին, թե ի՞նչ է տեսել այդ կռվում, Ալեքսեեւսկին միայն մեկ խոսք ուներ. «Ժողովրդի ոգու վեհությունը, ա՛յն ժողովրդի, որը գիտե՝ նահանջելու տեղ չկա: Ետեւում երեխաներն են, կանայք, ծերունիները: Չնայած վերջիններն էլ են զենք վերցրել: Նահանջելը նրանց համար մահ է՝ խայտառակ փորձություններով, դիմադրելը՝ ապրել եւ փրկել երեխաներին»:

Իսկ ի՞նչ կտա հանրաքվեն: Այստեղ էլ մարդը լավատես էր, ամենից առաջ, նույն ժողովրդական վսեմ ոգու թելադրանքով. «Հանրաքվեն հնարավորություն կտա հուսալ միջազգային օգնության վրա՝ ագրեսիան վանելու եւ Ռուսաստանից պահանջելու հարգել 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագիրը, որի համաձայն՝ Ղարաբաղն իր ճակատագիրն ու անվտանգությունն է վստահել Ռուսաստանին: Եւ Ռուսաստանը պարտավոր է ապահովել մարդու իրավունքների պաշտպանությունն ամբողջ Արցախում»:

✧ ✧ ✧

Այսօր «ГА») թերթը տպագրվեց հարցազրույց անվանի գիտնական, Հայաստանից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների մեջ իր խելոք ու խիզախ ելույթներով, առաջարկություններով, նույնիսկ ընդվզումներով մի առանձնակի տեղ գրաված Լյուդմիլա Հարությունյանի հետ:

Այստեղ էլ Հարությունյանի խոսքը փայլում էր իր լավագույն գծերով, մանավանդ պահը հրաշալի գիտակցելու եւ նրանից քաղած դասերի մի շարք փայլատակումներով.

որոնցից բավական օգուտ կստանան մեր հանրապետության ղեկավարները, եթե, իհարկե, հնարավոր համարեն, որ ո՛չ ՀՀՇ-ականն էլ կարող է խելոք լինել եւ հասարակական կյանքին ուղղություն տալու հնարավորություն ունենալ։

Հարությունյանի բազմաթիվ ակնարկներն ու դիտողությունները որոշակի հասցեներ ունեին, հաստատում կամ հերքում էին մեզանում դրության տեր քաղաքագետների, ղեկավար այրերի տարբեր ելույթներում արտահայտված մի շարք տեսակետներ, որոնք հասարակական շրջաններում զանազան արձագանքներ են ունեցել, եւ հարկ է, որ պարզություն մտցվի, տրվի ճիշտ կողմնորոշում։ Այս տեսակետից էլ պիտի վերհիշեմ նրա մի երկու այնպիսի դիտողությունները, որոնք, ըստ իս, անառարկելի են եւ շատ օգտակար մեր այսօրվա քաղաքականության համար։

Զրույցի զգալի մասը նվիրված էր հայ-թուրքական հարաբերություններին, եւ լավ էր, որ այն խոսքում նկատի ուներ վերջերս տիրականորեն, հրամանի ձեւով արտահայտված մի քանի տեսակետները։ Մենք պե՞տք է դրացիական հարաբերություններ ունենանք Թուրքիայի հետ։ Իհարկե, մանավանդ տնտեսական, ինչպես հիմա են ասում, փոխշահավետ հարաբերություններ։ Բայց այդ չի նշանակում, թե դրանք մեզ պետք է ստիպեն մոռանալ մեր կենսագրության ամենակարեւոր էջերից մեկը, որ ցեղասպանությունն է։ Թուրքիան «պարտավոր է ճանաչել 1915 թվականի ցեղասպանությունը։ Չճանաչելով Օսմանյան կայսրության մեղքը Հայաստանի հանդեպ՝ Թուրքիան երբեք չի կարող հավակնել ժողովրդավարական պետության բարձր իրավունքին»,-այս է Հարությունյանի կարծիքը։ Բայց նա հարցը դիտում էր նաեւ մի այլ կողմից, որը պակաս կարեւոր չէ։ «Ցեղասպանության հիշողությունն այսօր ձեւավորում է մեր ազգի աշխարհաճանաչման ու ինքնագիտակցության կենտրոնական լծակներից մեկը։ Խարխլել այն ի շահ տնտեսական կասկածելի օգուտների՝ չունենալով մեր իրավունքներն ու հիշողությունը հարգելու երաշխիքներ, հազիվ թե լինի հեռատես քայլ»։

Հարությունյանը, բնականաբար, չի կարծում, թե նոր ստեղծված համագործակցությունը (ԱՊՀ) լավագույն, ըղձալի մի տարբերակ է ինքնուրույնացած հանրապետությունների եւ մանավանդ հայ ժողովրդի համար։ Թե այդ նորն սկզբունքորեն տարբերվելու է ԽՍՀՄ-ից, ազգերի ու մարդու իրավունքների նկատմամբ վարելու է քաղաքականություն, գոնե միջազգային օրենքներով հաստատված քաղաքականություն։ Եւ դրա համար անմիջապես ցուցադրվեց հիմնավոր փորձաքարը. համագործակցության հիմնադիրները հայտարարեցին, թե պատրաստ են իրենց շարքն ընդունելու վարչական բոլոր այն կազմավորումները, որոնք կդավանեն ժողովրդավարական սկզբունքներ։ Եւ ահա առաջին ստուգայցը. Լեռնային Ղարաբաղի նորաստեղծ հանրապետությունը դիմեց, որպեսզի ընդունեն եւ ճանաչեն իր ինքնորոշման ու ազատության իրավունքը։ Եւ ի պատասխան՝ քա՜ր լռություն։ Արցախն «այս անգամ էլ լակմուսի թուղթ դարձավ նոր համագործակցության իսկական ժողովրդավարականությունն ստուգելու համար»,-իրավացիորեն եզրակացնում էր Հարությունյանը։

Զրույցն ավարտվեց ուսանելի մի խոսքով, որն ամբողջությամբ մեջբերելու գայթակղությունը չեմ կարող հաղթահարել։

«Լավ է, որ այսօր մեր առաջատար քաղաքագետները, մեր իշխող ընտրանին «ջահելացել» են։ Բայց ջահելությանը հատուկ են ծայրահեղ դատողությունները, ուղղամտությունը, փոխզիջում չընդունելը (Այն, ինչ մերոնց համար իրոք բնութագրական է.-Բ.Ու.)։ Այս ամենը մեր ժողովրդի ճանապարհի այս դժվար հատվածում կարող է բերել քաղաքական լուրջ վրիպումների, եթե չհավասարակշռվի առավել հասուն քաղաքագետների փորձով ու իմաստությամբ։

Իսկ իմաստությունը մեզ այժմ պետք է առավել, քան առաջներում երբեւէ։ Պետք է համապարփակ պատերազմի մեջ չխրվենք Ադրբեջանի հետ, որպեսզի կարողանանք պահպանել Ղարաբաղը եւ քաղենք առավելագույն օգուտը՝ գոյություն ունեցող երկու Հայաստանի փաստից, ժամանակի տարածության մեջ ճշգրիտ դասավորենք բոլոր խնդիրները, որպեսզի մեկոնց լուծման համար չշտապենք, մյուսների համար հապաղենք։

Անհրաժեշտ է, որ, մնալով պետականության մեծ փորձ չունեցող ազգ, սովորենք ապրել մեծ քաղաքականության օրենքներով, հաղթահարենք մեր մեջ փակուղի քշվածի հոգեբանությունը, որպեսզի ազատվենք մեր գնահատականների ավելորդ միագիծ-միակողմանիությունից ու հակակրություններից, քաղաքականության մեջ տիրապետենք հնարավոր փոխզիջումների ճանապարհ բացող «կիսատոների» արվեստին։ Էլ չեմ խոսում տնտեսական կողմնորոշումներ ընտրելու իմաստնության մասին, այն խնդիրների, որոնք չեն կարող երկար սպասել եւ սոցիալական այն իմաստնության մասին, որը կկարողանա ստեղծել ու պահպանել մեր տան սոցիալական անդորրը»։

✧ ✧ ✧

«ГА» թերթը «Նոր ժամանակ» (ռուս., 1991, N47) պարբերականից արտատպել էր «Ֆիդայիների հրամանատար Շահենը» հարցազրույց-ակնարկը, որ ռուս լրագրող, Շահումյանի ազատամարտիկներին սիրահարված Նիկոլայ Կալինկինի գրչի գործն է։ Գրչի գործը, որ գրական քիչ արժանիքներ ունի, բայց, այնուամենայնիվ, գրավիչ է, հետաքրքիր, որովհետեւ ներկայացնում է ազատագրական պայքարի նվիրյալին, ջահել ու հմուտ ռազմավարին, ժողովրդական առաջնորդին։ Այո՛, առաջնորդին։ Ես չեմ ափսոսում կամ շահարկում բառը, որ վաղուց արժեզրկված է մեր լեզվի մեջ։

Միայն մեկ անգամ եմ տեսել։ Զորի Բալայանի պատգամավորական սենյակում զրուցում էինք, աջ ու ձախ զանգում մութալիբովյան հենց նոր հրապարակված մի հայտարարությունն ըստ արժանվույն գնահատելու եւ, ում որ պետք է, հասցնելու համար։ Ներս մտավ 35-40 տարեկան, միջահասակ, թուխ-արեւահար, կրակոտ մեկը, փութկոտ աչք ածեց ներկաներին եւ սեղմեց ձեռքս։ Երեւի մնացած ներկաներին էլի՛ էր տեսել այդօր։ Նորությունը ես էի, ձեռքս սեղմեց գյուղավարի, ամուր, որից պետք է զգայի ե՛ւ ուժը, ե՛ւ վերաբերմունքը։

Զորին, իր սովորությամբ, բարձրաձայն, ավելի ճիշտ՝ գոռգոռալով խոսում էր Մոսկվայի հետ։ Նա դուրս եկավ, գուցե շատ գործ ուներ։ Իսկ ես, չգիտեմ՝ ինչո՛ւ եւ ինչպե՛ս, մտածեցի, որ Շահեն Մեղրյանն է, Շահումյանի շրջանի գործկոմի եւ ռազմական իշխանության ղեկավարը։ Եւ երբ խաղաղված Զորիին հարցրի. «Ո՞վ էր այն տղան», զարմացավ. «Չե՞ս ճանաչում, Շահեն Մեղրյանն է։ Կարծում էի՝ իրար գիտեք, ձեռքդ էլ սեղմեց»։

Այս մի անգամն էր, որ տեսա։ Բայց այնքան եմ լսել, այնքան հավանական ու անհավանական, նույնիսկ առասպելական բաներ, որ «Շահումյան» լսելիս նրան եմ պատկերացնում, «Շահումյանը» հիմա այնպես նրա հետ եմ կապում, ասես իր Շահեն անվան արմատն է նրա հիմքում։

Ասում է՝ ազատամարտիկների խմբերն աշխարհում ուրիշ ոչ ոքի չեն ճանաչում իրենց գլխի վրա, նրանից բացի, նրա խոսքից բացի։

Ասում են՝ կռվի ամենաթեժ կետերում է, ամենուր ուժ ու ոգի է պարգեւում, ամենափոքր ջոկատով ճակատամարտի նետվում թուրք մեծաթիվ ավազակախմբերի դեմ եւ հաղթում, ազատում հայ պատանդներին, հայրենի գյուղերն ազատագրում։

Շատ բաներ են պատմում, իսկ ես ցավում եմ, որ անձամբ չեմ տեսել։

Պատմում են նրան ճանաչող, նրա ռազմավարությունն ու մարդկային կյանքը սեփական աչքերով տեսած մարդիկ, եւ բոլորի խոսքի մեջ էլ կա սիրահարվածություն, հերոսականը շեշտելու միտում, որը ժողովրդական խոսքի աղն է։ Է՛հ, ի՜նչ վնաս, թող այդպես պատմեն։ Չէ՞ որ ամեն մի ժամանակն իր հերոսն ունի, ժողովրդական ոգու իր խորհրդանիշը։ Հարյուր տարի առաջ մղած մեր ազատամարտերի, մեր նահատակությունների հերոսների անուններին չպե՞տք է գումարվեն նորերը։ Արժանավորները, որոնք ազգ են պահում, որպեսզի հետո էլ ա՛զգն իրենց պահի։

Այս տողերը գրելիս մի ցանկություն ունեմ միայն. հաղթանակով պսակվի այն մեծ կռիվը, որ մղվում է այսօր, եւ ես էլ, իմ ցավալի բախտից՝ վկա՜ միայն, հնարավորություն ունենամ գրելու մեր նոր ֆիդայիների ու նրանց առաջնորդ Շահենի վեպը։

Դեկտեմբերի 17-ին (ըստ Ռուսաստանի ռադիոյի հաղորդագրության) Վոլգոգրադի մարզխորհրդի հանձնաժողովի նախագահ, փոխգնդապետ Ի. Մակաշովին եւ մարզխորհրդի նախագահ Ա. Մորոզովին են դիմել Ադրբեջանում ծառայող 12 բանակայիններ, հիմնականում սերժանտներ՝ հայտնելով, որ իրենք այլեւս չեն կարող շարունակել ծառայությունը: «Երբ Ադրբեջանի նախագահ Մութալիբովն իրեն հայտարարեց հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, մեզ սկսեցին համոզել միանալու ադրբեջանական օմօնին»,-բացատրել են նրանք:

Նույն օրը Ա. Մութալիբովն արդեն անցել էր իր նոր պաշտոնի՝ հանրապետության գլխավոր հրամանատարի պարտականությունների կատարմանը. հանրապետության հարավային զորքերի հրամանատարության հետ սկսեց պարզել առաջնահերթ խնդիրները, խոստացավ հրամանատարներին եւ Ադրբեջանին ծառայելու պատրաստ զինվորներին շնորհել լրացուցիչ արտոնություններ:

Դեկտեմբերի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության գործկոմն ստեղծեց հանրապետության ինքնապաշտպանության կոմիտե, որի ղեկավար նշանակվեց գործկոմի նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանը: Նախագահը որոշեց կոմիտեն ղեկավարել՝ սերտորեն համագործակցած Արտակարգ դրության պարետության հետ:

Այս առթիվ արված հայտարարության մեջ ասված է, որ վերջին ժամանակները հաճախակի է դարձել Ադրբեջանից զինված խմբերի թափանցումն Արցախի տարածք: Հենց այդպիսի խմբերն էլ հարձակումներ են կատարում հայկական բնակավայրերի վրա, ձեռնարկում կողոպուտներ ու ավերածություններ:

Գործկոմը որոշել է, ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերից ու Պաշտպանության մինիստրության զորամասերից բացի, ամեն տեսակ ռազմական միավորումներն ու անհատները համարել անօրինական՝ դրանից բխող հետեւանքներով: Նման զինական միավորների հետագա գոյությունն Արցախում, առանց հանրապետության ղեկավար մարմինների համաձայնության, կդիտվի որպես ագրեսիա Արցախի հանդեպ, եւ կձեռնարկվեն համապատասխան միջոցառումներ:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի ստեղծումը վրդովմունքով էր ընդունվել Ադրբեջանի պաշտոնական շրջանների կողմից: Հետաքրքիր է, որ Ադր. ԳԽ-ի օրենսդրության ու իրավական կարգի հարցերի բաժինն շտապեց հայտարարել, թե ընդունված որոշումն ապօրինի է, «քանի որ գոյություն չունի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն»: Հայտարարության մեջ ասված է, թե «ԼՂՀ ստեղծելու գաղափարը Հայաստանն է հուշել՝ փորձելով այդ կերպ քողարկել իր տարածքային հավակնությունները»:

Դեկտեմբերի 18-ին Արցախի համարյա ամբողջ տարածքում շարունակվում էր 17-ի վիճակը. Շուշիից ու Կրկժանից «Ալազան» հրթիռներն էին թռչում դեպի Ստեփանակերտ, ուր վիրավորվեցին շուրջ 10 բնակիչներ: Աղդամն ու Գյուլափլուն գնդակոծում էին Ասկերանն ու Աղբուլաղը: Ավելացել էր Նորագյուղի գնդակոծությունը: Աղբուլաղում սպանվել է մեկ մարդ, վիրավորվել երկուսը:

Այդօր նորից ռմբակոծության ենթարկվեցին Մարտունու շրջանի Ավդուռ եւ Մյուրիշեն բնակավայրերը:

Նույն օրն էլ Ալմա-Աթայում տեղի ունեցավ նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ապրող թրքախույս ժողովուրդների ասոցիացիայի ժողով, որը քննարկեց ոչ միայն հանուր թրքության լեզվամշակութային զարգացման հարցեր, այլեւ, առաջին անգամ ազատ ու անկաշկանդ արտահայտվելու հնարավորություն ունենալով, շոշափեց արդի միջազգային քաղաքական միջավայրում կողմնորոշվելու եւ համաթրքական պետական կազմավորում ստեղծելու խնդիրը:

Հատկանշական է, որ միջոցառումը ցցվել էր՝ հակակշռելու Մինսկում հայտարարված սլավոնական եռյակ (Բելառուս, Ուկրաինա, Ռուսաստան) պետությանը: Եւ պարզ է, թե ինչո՞ւ այնպես բարձր էին հնչում ահա մի դար ի վեր թմբկահարված Թուրանի-համաթրքական-համաիսլամական հզոր միասնական տիրակալությանը հասնելու ծրագրերը: Այնքան բարձր ու ռազմատենչ, որ Հյուսիսային Կովկասից չեչենների նոր առաջնորդ

Ջոհար Դուդաեւն աշխարհին էր զգուշացնում, թե նախապատրաստվում է աշխարհը վերաբաժանելու եւ նրա վրա միջնադարյան խավար ու դաժան բռնատիրություն ստեղծելու մոլեռանդ մի ծրագիր («Ազատություն» ռադիոկայանի 1991 թ. դեկտեմբերի 23-ի առավոտյան հաղորդումից):

Այսուհանդերձ, համաթրքական ասոցիացիան իր խնդիրը փայլուն կերպով կատարեց. եռյակն անմիջապես ոտնձեռ ընկավ, որպեսզի նոր համակեցության մեջ լինեին ոչ միայն սլավոններ ու քրիստոնյա ժողովուրդների վարչական միավորներ, այլեւ մահմեդականներն իրենց անկախ, անմիջապես Թուրքիայի, Պակիստանի ու Իրանի իսլամական պետությունների եղբայրական գրկերն ընկած Ադրբեջանից մինչեւ Ղրղզստան:

Դեկտեմբերի 18-ին Հայաստանի հանրապետության խորհրդարանում նախնական քննարկման էր դրված ԽՍՀՄ ժառանգորդ անկախ հանրապետությունների ընկերակցությանը Հայաստանի մասնակցության հեռանկարը: Բոլոր հոսանքներն ու ֆրակցիաներն էլ միահամուռ այն կարծիքին էին, որ ՀՀ-ն անպայման պետք է մտնի այդ համագործակցության մեջ: Եւ ամսի 21-ին Ալմա-Աթայում կայանալիք մեծ հանդիպմանը, որի ժամանակ պիտի վերջնականապես պարզվեր նոր միության կազմը, եւ ստորագրվեին հիմնադիր փաստաթղթեր, անհրաժեշտ էր նախապատրաստել հանրապետության պատգամավորությունը, տալ հանձնարարություններ ու լիազորություններ: Բոլոր ելույթներում կարեւորագույն տեղ էր բռնում Արցախի խնդիրը:

«Հանրապետություն» խմբի ու ՀՀՇ անունից խոսող Էդուարդ Եգորյանը գտնում էր, որ 21-ին Ալմա-Աթայում առանց այլեւայլության պետք է ստորագրել համաձայնագիրը, սակայն Արցախի հարցը, որքան էլ այսօր անհետաձգելի, այս հանդիպմանը կարիք չկա բարձրացնել»: Իսկ Դաշնակցությունը ներկայացնող Մեխակ Գաբրիելյանը պնդում էր, որ Հայաստանն անկախ պետությունների համակեցությանը պիտի մասնակցի մեկ պայմանով միայն. որպեսզի համակեցության շարքերն ընդունվի նաեւ հայկական երկրորդ պետությունը՝ Արցախը:

Խոսրով Հարությունյանը համոզված էր, թե միանգամից Արցախի հարցի լուծումն անհնար կլինի եւ պետք է հասնել նրան, որ սկզբնապես գոնե ընդունվի նրա հանրաքվեն:

... Նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ըստ էության խորհրդարանի վճիռն էր հրապարակում, երբ ասաց. նախ եւ առաջ ինքը կգնա Ալմա-Աթա, կստորագրի պայմանագիրը, հանրապետությունը հիմնավորապես կդառնա Համակեցության լիիրավ անդամը՝ առանց նախնական պայմաններ դնելու, իսկ երբ այդ պայմանագիրը հաստատելու համար քննարկման կդրվի հանրապետության Գերագույն խորհրդում, ահա այն ժամանակ կբարձրացվեն նաեւ մեր պայմանները, որոնց առաջին շարքում էլ կլինի Արցախի անկախությունն ընդունելը եւ համակեցության հավասարիրավ անդամ դարձնելը:

Այսքանից հետո խորհրդարանը եզրակացրեց, որ Հայաստանի հանրապետության թիվ մեկ խնդիրն Արցախն է, որն իր անկախության հանրաքվեն իրականացնելուց հետո էլ (Երեքի հռչակագրից հետո) առաջինն է դիմել Անկախ հանրապետությունների համակեցության լիազոր անդամը դառնալու համար: Անհրաժեշտ է իրականացնել այնպիսի միջոցառումներ ու քայլեր, որոնք ապահովեն հայկական երկրորդ պետության անկախությունը: Դրա համար թերեւս անհրաժեշտ է առանց ուշացնելու ընդունել Ղարաբաղի հանրապետության անկախությունը, ապա եւ Համակեցության առաջ խնդիր դնել ԼՂՀ-ն ընդունելու իր շարքերը («ГА», 1991, դեկտ. 20):

Դեկտեմբերի 18-ին ռուս զինծառայողներն իրենց ընտանիքներով հեռացան Աղդամ քաղաքում գտնվող ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի ուսումնական կենտրոնից, որը նախորդ օրն էր զավթվել ադրբեջանական օմօնականների կողմից: Նույն օրը որոշ ժամանակով օմօնականների մոտ պատանդ պահվեցին Աղդամի կայազորի ավագ քննիչն ու երկու զինվորական, որոնք ազատ արձակվեցին բանակցությունների շնորհիվ:

Բայց ահա հարեւան Թարթառի շրջանում օմօնականների բռնած մի քանի զինվորականներ, որոնք Արցախում տեղաբաշխված ներքին զորքերի մի զորամասում էին ծառայում, մեղադրվեցին, իբր, «հայ գրոհայինների» համար հետախուզական տեղեկություններ հավաքելու մեջ եւ, հավանաբար, դեռ երկար կվայելեն ադրբեջանական «օրինապահների բարյացակամությունը»:

Դեկտեմբերի 19-ին Մոսկվայում, Հայաստանի մշտական ներկայացուցչությունում, կայացավ մամուլի ասուլիս, որին մասնակցում էին Ռուսաստանի անկախ դիտորդները՝ մոսկովյան մի շարք կազմակերպություններից: Ներկաների հարցերին պատասխանելով՝ նրանք Ղարաբաղի անկախության հանրաքվեն գնահատեցին իբրեւ միջազգային իրավական նորմերով իրականացված միջոցառում, որը դրսեւորել է արցախահայության միասնական կամքը: Անդրադառնալով այդ հանրաքվեի արդյունքների նկատմամբ Ռուսաստանի ցուցաբերելիք վերաբերմունքին՝ դիտորդ Վ. Բաշկեւիչը («Կրիկի» անդամ, Մոսկվայի կոմպոզիտորների ընկերության նախագահ) ասաց. «Եթե մենք այժմ ընտրել ենք Ռուսաստանի ավանդույթները պաշտպանելու եւ շարունակելու ճանապարհը, եւ եթե Ելցինը հայտարարում է, թե այսօրվա Ռուսաստանը իրավահաջորդն է մինչեւ 1917 թվականը գոյատեւած Ռուսաստանի, ապա նա պետք է հաստատի նոր Ռուսաստանի հավատարմությունը Գյուլիստանի պայմանագրին: Դրա համար էլ ամենից առաջ պետք է դադարեցնի ռուսական զորքերի դուրսբերումը Ղարաբաղից»:

Դեկտեմբերի 19-ին առավոտից սաստկացել էին Արցախի մայրաքաղաքի եւ ուրիշ շատ բնակավայրերի ռմբակոծություններն ու գնդակոծությունները հակառակորդի կողմից: Վերջին երեք օրվա ընթացքում զոհվել են 15 մարդ, հարյուրավորներն ստացել են ծանր ու թեթեւ վերքեր:

Միայն Ստեփանակերտի վրա ընկել են «Ալազան» տիպի շուրջ 150 հրթիռներ, զանազան արկեր: Վայրագ ռմբակոծությունների ու հարձակումների են ենթարկվել Քարինտակը Շուշվա շրջանում, Մարտունին, Մուշկապատը՝ Մարտունու շրջանում, Հին Թաղերը Հադրութի շրջանում, Ղազանչին Մարտակերտի շրջանում, Կարաչինարը Շահումյանի շրջանում: Ավերվել են բազմաթիվ տներ, կողոպտվել են անասնապահական մի շարք ֆերմաներ:

Արցախը տնտեսական ծանր ճգնաժամ էր ապրում ոչ միայն այն պատճառով, որ սպառվել էին կենսամթերքների պաշարները, այլեւ լինելով շարունակական պաշարման մեջ, չուներ ոչ մի հնարավորություն ընդունելու դրսի հարազատների ու բարեկամների նյութական օժանդակությունը:

Նույն օրը թուրքերը գրոհեցին Քարինտակ գյուղի վրա եւ երկու սպանված թողնելով՝ նահանջեցին: Նրանց այսպիսի մի գրոհ էլ ետ է շպրտվել Մարտունու շրջանի Մուշկապատ գյուղում:

Ստեփանակերտը հրթիռակոծվում էր Շուշիի կողմից:

Շահումյանի շրջանի Կարաչինար գյուղի վրա չէր դադարում հարեւան Շափաղ գյուղում տեղակայված օմօնականների գնդակոծությունը:

ԼՂՀ ժող. պատգամավորների խորհրդարանը հիմնավորապես անդրադարձավ հանրապետության պաշտպանության խնդրին եւ ընդունեց որոշում, որով վճռվում էր.

Ա) Անօրինական համարել հանրապետության տարածքում հայտնված ռազմական ամեն մի կազմավորում, բացի ՆԳՆ ներքին զորքերից ու Պաշտպանության նախարարության զորամասերից: Առանց իշխանության տեղական մարմինների համաձայնության, հանրապետության տարածքում ամեն տեսակ ռազմական կազմավորումների հայտնվելը դիտել որպես ագրեսիայի փաստ եւ գործադրել համապատասխան միջոցառում: Այս նպատակն իրականացնելու եւ ադրբեջանական, իբր, ռազմականացված որեւէ միավորումի թափանցումն Արցախ ու նրա բնակչության դեմ գործադրած ահաբեկչական գործողությունները իսպառ վերացնելու համար կազմել ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտե՝ գործկոմի նախագահ Լ. Պետրոսյանի ղեկավարությամբ: Այն կգործի արտակարգ վիճակի պարետության հետ համագործակցած:

Բ) Խորհուրդը դիմում հղեց Ադրբեջանի խորհրդարանին, նախագահ Մութալիբովին եւ ժողովրդին, հիշեցնելով, որ հանրաքվեն մեկ անգամ եւս հավաստել է արցախցիների միասնական կամքը: Եւ քանի որ չդադարող առճակատումը երկու կողմերին էլ պատճառում է մարդկային նորանոր զոհեր, ավեր ու արյուն, ապա ԼՂՀ-ը պատրաստ է Ադրբեջանի հանրապետության հետ բանակցություններ սկսել միջազգային պետական իրավունքների ու պարտականությունների ոգով, ինչպես հավասարը հավասարի հետ: Երկու ժողովուրդներն այսուհետ եւս ապրելու են կողք-կողքի,-ասված էր դիմումում:-Ուստի հարկ է հրաժարվել հակամարտությունից, հաստատել բարի-դրացիական հարաբերություններ: Ընդսմին ԼՂՀ-ն անհրաժեշտ է համարում հայտարարել, որ իր տարածքում անշեղորեն կկիրառվեն ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին վերաբերող հայտնի օրենքները:

Դեկտեմբերի 20-ի առավոտյան շարունակվում էր գիշերն սկսված՝ «Ալազան» տիպի հրթիռների ու հատուկ ականների տեղումն Ստեփանակերտի վրա: Վնասվեցին բնակելի քսան տներ, կան վիրավորներ:

Սպառազեն մի ավազակախումբ հարձակվել էր Մարտակերտի շրջանի Ղազանչի գյուղի վրա, պատանդ վերցրել 3 զինծառայողի, հրկիզել գյուղի ֆերման, քշել-տարել 50 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:

Ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» կամ «Ճիչ» մոսկովյան կոմիտեն դիմեց Անկախ պետությունների համագործակցության ղեկավարներին՝ նրանց ուշադրությունը հրավիրելով Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա:

Ներկայումս, ասված էր դիմումի մեջ, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության քաղաքներն ու գյուղերը ենթարկվում են հրանոթային զանգվածային կրակակոծման: Վերջին տասն օրերի ընթացքում Ստեփանակերտի վրա գցվել է «Ալազան. տիպի 500 հրթիռ: Մեծ են ավերածությունները: Միայն ընթացիկ տարում Լեռնային Ղարաբաղում զոհվել է 250 մարդ, վիրավորվել 500-ը: Զոհերի թիվն օրեցօր մեծանում է:

Դիմումը կոչ էր անում Անկախ պետությունների համագործակցությանը եւ նրանց պառլամենտներին՝ ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախությունը, համաձայն ԼՂՀ դիմումի՝ նրան ընդունել համագործակցության մեջ որպես այդ համագործակցության անդամ՝ ձեռնարկելով բարոյական, քաղաքական, տնտեսական միջոցներ ընդդեմ Ադրբեջանի, որը Ղարաբաղում խախտում է միջազգային իրավական նորմերն ու համաձայնագրերը, Ղարաբաղի խնդիրը փորձելով լուծել միջնադարյան վանդալիզմի մեթոդներով («ՀՀ», 1991, դեկտ.24):

Դեկտեմբերի 21-ին սկսվեց նախկին ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի դուրս բերումն Արցախից: Բոլոր այն մարդիկ, որոնք նրանց դեմ երբեւէ տրտունջներ ու բողոք էին արտահայտել, նոր էին հասկանում, թե ի՛նչ աղետալի շրջան պիտի սկսվի սրանց գնալուց հետո, երբ հայ ինքնապաշտպանության ուժերն ու իրենց օգնության եկած բարեկամական խմբերը մնալու են զրահատեխնիկայով ու ծանր զենքերով օժտված ադրբեջանական բազմահազար ագրեսորների դեմ-դիմաց:

ԼՂՀ գործկոմը դիմում հղեց ԱՊՀ ղեկավարներին՝ խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել Արցախի բնակչության պաշտպանությունն ապահովելու համար, քանի որ սահմանների վրա եւ ներսում (ադրբեջանական գյուղերում) կուտակված են մեծ թվով սպառազեն ավազակախմբեր եւ դեռ ներմուծվում են նորերը եւ առավել ծանր զենքերով օժտվածները, իսկ նրանք բոլորն ամեն օր գնդակոծում ու ռմբակոծում են հանրապետության բնակավայրերը, ոչնչացնում բնակչության կենսապահովության վերջին մնացորդները: Դիմումում շեշտված էր, որ Անկախ պետությունների պարտքը լինի միջոցներ գործադրել այս լեռնաստանի բնակչության իրական պաշտպանությունն ապահովելու համար:

Դեկտեմբերի 22-ին ՏԱՍՍ-ի թղթակցին ներքին զորքերի շտաբում հաղորդեցին, որ իրենց զորքերը Լեռնային Ղարաբաղում թողնելն անհնարին է, որովհետեւ Ալմա-Աթայի ժողովում այդպիսի պայմանավորվածություն է եղել (ուրեմն Լ.Տեր-Պետրոսյանն էլ մեկն է եղել այդպիսի պայմանավորվածության հեղինակներից.-Բ.Ու.): Ավելի զավեշտակա-

նը, իսկ ԼՂՀ համար՝ ողբերգականը. Ադրբեջանը պահանջում է, որպեսզի հեռացողները զենքը թողնեն իրեն, հակառակ դեպքում սպառնում է բռնությամբ խլել այն, ինչպես Աղդամում անցած շաբաթ զինաթափեց երկու զորամասերի, եւ ինչպես կլինի Գանձակում, ուր շրջափակված է օդանավակայանը:

Փոքրաքանակ ու սակավազեն հայերն ի՞նչ պիտի անեին այս արհավիրքի դեմ: Ահա նրանց ինքնապաշտպանական մի ջոկատը Ստեփանակերտում 22-ի կիրակի օրը խուժեց 81-րդ օպերատիվ գնդի զորանոցը, անձնակազմին արգելափակեց, ժամանակավորապես պատանդ վերցրեց այդ պահին վրա հասած պարետ գնդապետ Ժուկովին եւ առգրավեց գնդի հրազենն ու ռազմական տեխնիկան՝ շուրջ 1000 միավոր:

Նույն ինքնապաշտպանական ջոկատը մարզային կոմիսարիատից էլ բռնագրավեց ռադիոկայանով մի ինքնաշարժ:

ԼՂՀ գործկոմի նախագահ Լ. Պետրոսյանը հայտարարեց, թե քաղաքական չկարգավորված կացության պայմաններում ներքին զորքերի դուրսբերումը դավաճանություն է արցախահայության դեմ, որին մնում է կենաց ու մահվան կռվի պատրաստվել իր ազատ ու անկախ կյանքն ապահովելու համար:

Դեկտեմբերի 23-ին ԼՂՀ տարածքից եռանդորեն հեռանում էին ներքին զորքերի ստորաբաժանումները: Մնում էին միայն Պաշտպանության նախարարության զորամիավորումները: Արտակարգ շրջանի պարետությունն արդեն դադարեցրել էր իր գործունեությունը:

Մարտունու շրջանի վիճակը կտրուկ ծանրացավ ներքին զորքերի հեռանալուց հետո: Շրջկենտրոնի դիմաց փռված Ամիրանլար գյուղը, որ օմոնականների որջ էր եղել նախընթացին, ընդունեց զինավառ նոր ավազակախմբերի: Ավդուռ գյուղը ենթարկվեց հրթիռակոծման, որի հետեւանքով զոհվեցին 6-14 տարեկան հինգ երեխաներ: Կան եւ վիրավորներ:

Մարտունում տեղի ունեցավ հիմնակ-ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների ղեկավարների հավաք, որն ի մի բերեց ինքնապաշտպանական ուժերը եւ ծրագրեց առաջիկա աշխատանքները:

ԼՂՀ գործկոմի նախագահ Լ. Պետրոսյանը հայտարարություն հղեց ԱՊՀ ղեկավարներին, խորհրդարաններին ու ժողովուրդներին՝ որերորդ անգամ նրանց ուշադրությանը ներկայացնելով Արցախի տագնապալից վիճակը: Հայտարարության մեջ ասված էր. «Ադրբեջանի հանրապետության չդադարող զինված գործողությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ներկա պահին, ինչպես բացեիբաց հայտարարում են Ադրբեջանի ղեկավարները, թեւակոխել են Լեռնային Ղարաբաղը հայերից լիովին մաքրելու ծրագրերի իրագործման «վճռական, եզրափակիչ փուլ»: Սահմանի ամբողջ երկարությամբ, ԼՂՀ ադրբեջանական բնակավայրերում կենտրոնացվում են Ադրբեջանի ՆԳՆ, ինքնապաշտպանության ուժերի եւ ժողովրդական ճակատի՝ հարձակման պատրաստ կազմավորումները, որոնք զինված են տանկերով, զրահամեքենաներով, գնդացիրներով եւ ինքնաձիգ զենքով: ԽՍՀՄ Պաշտպանության նախարարության եւ ՆԳՆ ղեկավարության նկատմամբ գործադրվում են բոլոր միջոցները՝ պահանջելով լիովին դուրս բերել ԼՂՀ-ում գտնվող եւ դրությունը կայունացնող ու բաշխիչ պարտականություններ կատարող խորհրդային բանակի եւ ներքին զորքերի ստորաբաժանումները: Հաճախակի են դարձել ադրբեջանական կազմավորումների կողմից զինվորական պահակակետերի վրա հարձակումների, զինծառայողներին ու նրանց ընտանիքների անդամներին պատանդ վերցնելու դեպքերը:

Այդ բոլորի մասին ԼՂՀ ղեկավարությունը բազմիցս տեղեկացրել է ԽՍՀՄ Պաշտպանության նախարարությանը, ՆԳՆ ղեկավարությանը, անկախ պետությունների ղեկավարներին ու հասարակայնությանը եւ անփոփոխ կերպով հավաստիացումներ է ստացել, որ ԼՂՀ-ից զորքերի դուրս բերման հարցը կլուծվի միայն նրա բնակչության անվտանգության երաշխիքների ապահովումից հետո:

Սակայն, իրականացնելով Ադրբեջանի պահանջները, ԼՂՀ-ից ներքին զորքերի ստո-

րաբաժանումների դուրսբերումն արդեն իրականացվում է: ԽՍՀՄ բանակի եւ ՆԳՆ կողմից ժամանակին զինաթափված հայ բնակչությունը մեն-մենակ է թողնվել զինված ադրբեջանական կազմավորումների դեմ: Ադրբեջանի տարածքում տեղակայված ԽՍՀՄ ՆԳ ներքին զորքերի ստորաբաժանումների ողջ սպառազինությունը, սարքավորումները եւ զինամթերքը հանձնվել են այդ հանրապետության ՆԳՆ-ին: Դրանով իսկ ոչ միայն հրահրվում, այլեւ պայմաններ են ստեղծվում ապահովելու Ադրբեջանի հանրապետության ռազմական ուղղակի ներխուժումը ԼՂՀ հանրապետություն:

ԼՂՀ ղեկավարությունը հայ բնակչության անունից հայտարարում է Ադրբեջանի կողմից ցանկացած հարձակում դիմագրավելու, զինված ուժերի բացահայտ անհավասարության պայմաններում իսկ պատմական հայրենիքում ապրելու իրավունքը պաշտպանելու իր պատրաստակամության մասին եւ ԱՊՀ ժողովուրդների ու նախագահների ուշադրությունն է հրավիրում այն բանին, որ Ադրբեջանի կողմից իրագործվող խոշորամասշտաբ հարձակման անուղղելի հետեւանքների համար պատասխանատվությունն ընկնում է ոչ միայն նրա ղեկավարության, այլեւ բոլոր նրանց վրա, ովքեր անտարբեր մնացին ավելի քան երեք տարի տառապող Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի բազմաթիվ դիմումների հանդեպ եւ ժամանակին գործուն միջոցներ չձեռնարկեցին հարձակվողներին կանգնեցնելու համար»:

Դեկտեմբերի 23-ին հարեւան ադրբեջանական գյուղերից անընդմեջ ռմբակոծել են Շահումյանի շրջանի Ղարաչինար եւ Մարտունու շրջանի Ավդուռ գյուղերը: Աղդամում զոհվել են 6-14 տարեկան հինգ երեխաներ, եւ մեկ գյուղացի ծանր վիրավորվել է:

Նույն օրն էլ Մարտակերտի շրջանի Ումուդլու եւ Ասկերանի շրջանի Անտառային (Մեշալի) ադրբեջանաբնակ գյուղերից հարեւան հայկական գյուղերի վրա կատարված հարձակումներին ի պատասխան հայ ինքնապաշտպանական խմբերը նվաճել են Ումուդլուն ու Անտառայինը: Վերջինս տվել է 27 զոհ եւ 30-ից ավել վիրավորներ: Հայկական կողմն ունի մեկ զոհ, մեկ վիրավոր:

Անտառային կոչված այդ որջը հետաքրքիր կենսագրություն ուներ: 60-ական թվականներին, հավանաբար, Ադրբեջանի ղեկավարության՝ հեռահար նպատակ հետապնդող կարգադրությամբ, Քելբաջարի ու Լաչինի շրջաններից մի քանի ընտանիքներ եկել, Ասկերանի շրջանի Պատարա գյուղին պատկանող անտառի ընդարձակ մի բացատում վրան էին զարկել եւ իրենց համար հիմնավորվում ու բազմանում էին: 70-ական թվականների սկզբին արդեն շրջանի ղեկավարությանը պահանջ ներկայացրին, որպեսզի իրենց բնակավայրը գյուղի կարգավիճակ եւ սոցիալական ու կուլտուրական զարգացման հնարավորություններ ստանա: Շրջանի ղեկավարությունը մերժեց նրանց անօրեն պահանջը՝ քոչվորներին առաջարկելով վերադառնալ այնտեղ, որտեղից եկել են: Սակայն «պահանջատերերն» իրենց նոր տեղում արդեն պինդ էին նստած, եւ 1975-ին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բաղիրովը ժամանեց Ստեփանակերտ: Առաջին անգամն էր, որ հանրապետության ամենամեծ ղեկավարը գործնական նպատակով ոտք էր դնում Ղարաբաղում: Մարդիկ մտածում էին, որ մարզի ցավերն ու հոգսերն են ստիպել, ահա՛, եկել է աշխարհի ամենաինտերնացիոնալ հանրապետության տերը եւ հայկական մարզին կօգնի, հնարավորություններ կտա կենսական տանելի վիճակ ստեղծելու համար: Պաշտոնական դատարկաբանություններից հետո պարզվեց, որ Բաղիրովը եկել է քոչվորների բնակավայրին գյուղի կարգավիճակ եւ դրան համապատասխան պայմաններ շնորհելու համար: Ինչն էլ մարզկոմի առաջին քարտուղար Կեւորկովի կողմից իրականացվել է անմիջապես:

Արդեն գյուղ դարձած եւ Անտառային-Լեսնայա-Մեշալի հորջորջվող բնակավայրի տերերն իրենց պահում էին որպես հինավուրց Պատարայի գաղութակալներ: Նույնիսկ հոխորտում էին պատարեցիների դեմ, թե շուտով պիտի թողնեք գյուղը, պիտի հեռանաք, որպեսզի մենք կարգին տեղ ունենանք օրեցօր ծավալվող մեր տնտեսության համար...

Ահա այս նվաճողներն էին, որ օմոնականների հետ միասին դեկտեմբերի 23-ին հարձակվել էին Պատարայի վրա, որպեսզի միանգամից իրականացնեն շուրջ երկու տաս-

նամյակ փայփայած իրենց ծրագիրը: Հարձակվել էին, բայց ջարդ կերան եւ երեւի թե ստիպված կլինեն վերադառնալ իրենց Լաչինն ու Քելբաջարը:

Դեկտեմբերի 24-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոկայանն իր լուրերի վերջում, ասես ի միջի այլոց, տեղակացրեց, որ Ստեփանակերտում շուրջ տաս հազար կին ու երեխա շրջապատել են տուն վերադառնալու պատրաստվող խորհրդային ներքին զորքերին եւ խլել շուրջ հազար միավոր զենք:

Ժամը 9-ին իմ ընկերներից մեկը եկավ եւ հայտնեց ճշգրտված զենքի թիվը՝ 6700:

Վերջապես մենք էլ սովորեցինք ճանաչել մեր շահը եւ նրա համար գործել: 1918 թ. հայերս Շուշուց տուն դարձող, այսինքն՝ մեզ բախտի քմահաճույքին թողնող ռուսական 532-րդ կամ Սիմբիրսկյան զորամասը կերուխումի ցույցերով, մեծ պատիվներով ճանապարհ էինք դրել, որ մարդիկ գնան իրենց Ռուսաստանում բարի հիշեն մեր մարդկային բարեմասնությունները: Իսկ ադրբեջանցիները, ավազակախմբերի բաժանված, Աղդամի մոտ, Եվլախում ու մյուս վայրերում կողոպտեցին նույն այդ Շուշվա գունդը, ապա կոտորեցին զինվորներին: Նրանք այդպես են վարվել նաեւ ուրիշ վայրերի զորամասերի հետ: Հետո էլ ռուսներից խլած զենքերով ու զինամթերքով կռվի են եկել մեզ վրա, կոտորել, ջնջել մեր Շուշին, ոչնչացրել մեր բնակավայրերը՝ ավելի քան հիսուն գյուղ: Եւ այսքանից հետո էլ խորհրդային ռուս ղեկավարությունը թուրքին է պաշտպանել մեզ հետ ունեցած հաշիվներում, թուրքի հետ է կապել իր հույսն ու ապագայի ծրագրերը:

Նույն օրը Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը նվաճեցին ադրբեջանական մեկ գյուղ եւս՝ Մարտակերտի շրջանի Սրխավենդը, ռազմավարական կարեւորագույն կետ:

Դեկտեմբերի 25-ին «Հայելի» (ռուս., Երեւան) շաբաթաթերթը տպագրեց իր աշխատակցի հարցազրույցը ՀՀ նախագահի Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ, որն այն հարցին, թե ԱՊՀ-ն ի՞նչ դիրք է բռնել Համագործակցության մեջ ընդունվելու մասին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության դիմումի նկատմամբ, պատասխանել է հետեւյալ կերպ.

«Ռուսաստանի նախագահ Ելցինը հաղորդել էր, թե ԱՊՀ ընդունելու մասին խնդրանքով դիմումներ կան մի շարք նախկին ինքնավարություններից, հատկապես Գագաուզիայից ու Լեռնային Ղարաբաղից: Նա առանձնապես ընդգծել է, թե, հավանաբար, ապագայում անհրաժեշտ կլինի քննարկել այդ հարցը:

Ես չեմ կարծում, թե դա պատահաբար բերանից թռած խոսք լինի, որովհետեւ ինքնավարության կարգավիճակն այսպես թե այնպես պետք է ամրապնդվի համագործակցության փաստաթղթերում: Չէ՞ որ եթե ո՛չ այսօր, ապա վաղը նման հարցեր կբարձրանան նաեւ մյուս ինքնավարությունների կապակցությամբ»:

Ապա անդրադառնալով Արցախի՝ անցնող տարվա իրավիճակին, Տեր-Պետրոսյանն ասաց. «...ապրիլ-մայիսյան «նահանջից» հետո մեզ հաջողվեց ինչ-որ չափով վերականգնել հավասարակշռությունն Արցախում: Դրան հասել ենք շնորհիվ Արցախի ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ինքնապաշտպանության զինվորների խիզախության, ինչպես եւ քաղաքական այն հարաբերությունների ու կապերի, որ մենք հաստատեցինք Ռուսաստանի հետ («ГА» 1991, դեկտ. 26.)

Դեկտեմբերի 25-ին Բաքվի աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ունեցած ելույթում Այազ Մութալիբովը կենտրոնական տեղ է հատկացրել Ղարաբաղի խնդրին՝ հավատացնելով, որ ԱՊՀ կազմավորման կարեւորագույն սկզբունքներից մեկն է անդամ պետությունների ներկայիս ամբողջականության եւ սահմանների անխախտելիության խնդիրը, ուրեմն եւ, Ղարաբաղի հարցը վերջնականապես լուծելու համար, միակ ճշմարիտ քայլն էր, որ իր անկախ պետությունն անդամագրվեց նոր կազմավորմանը:

Անդրադառնալով ադրբեջանա-հայկական հարաբերություններին՝ Ա. Մութալիբովը նշեց, որ համաձայնագրի կնքումը եւ հանրակցության մեջ երկու հանրապետությունների մտնելը թույլ են տալիս գտնել ներկայիս բարդույթի լուծումը: Նման լուծման հիմք կարող է դառնալ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ հավակնություններից Հայաստանի հրաժարվելը եւ Ադրբեջանի ներքին գործերին չմիջամտելու պարտավորությունը, ինչպես

նաեւ այստեղ հայ փոքրամասնության իրավունքների երաշխիքներ ապահովելու Ադրբեջանի պատրաստակամությունը:

Դեկտեմբերի 26-ին Ադրբեջանը դադարեցրել էր Ստեփանակերտի էլեկտրա եւ գազամատակարարումը: Իսկ երկու օր հետո (դեկտ. 28-ին) պիտի Աղդամի մոտ պայթեցնեին Ստեփանակերտ մտնող, այնտեղից էլ շրջաններ գնացող գազատարը, որպեսզի առաջիկայում այլեւս խոսք չլինի մարզին գազ մատակարարելու մասին:

«Ժողովրդավարական Ռուսաստան» համակարգիչ խորհուրդն ու Ռուսաստանի մտավորականության «Ղարաբաղ» («Ծիչ») կոմիտեն նախորդ օրն էին անկախ պետությունների համագործակցության անդամ երկրների ղեկավարներին հղել նամակ՝ արտահայտելով իրենց մեծ տագնապը Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ճակատագրի հանդեպ: «Վերջին իրադարձությունները,-գրված էր դիմումի մեջ,-ներշնչում են երկյուղ, որ մոտ ժամանակներս Լեռնային Ղարաբաղում կլինի դաժան արյունահեղություն, որի համար, նրա անմիջական իրականացնողներից բացի, պատասխանատու կլինեն նոր կազմավորված Համագործակցության ղեկավարները»:

Դիմումն ԱՊՀ ղեկավարներից պահանջում էր ամենաառաջին իսկ խորհրդակցությունում քննության առնել խաղաղության պաշտպանության միասնական ուժեր ստեղծելու հարցը՝ նկատի առնելով, որ այդ ուժերը պիտի խաղաղարար առաքելություն ունենան, կանխեն հակառակ կողմերի ամեն մի բախում:

Պահանջում էր նաեւ ներքին զորքերն Արցախից դուրս չբերել, քանի դեռ չեն ստեղծվել հիշյալ ուժերը:

Դիմումի հեղինակների կարծիքով՝ ԱՊՀ շրջանակներում Ադրբեջանն ու Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը պետք է ունենան հավասար իրավունքներ: «ԼՂՀ-ը համագործակցության սուբյեկտ ճանաչելը կլիներ ոչ միայն արդարամտության, այլեւ ողջախոհության ակտ, որն արժանավորապես կգնահատվի առաջադեմ մարդկության կողմից»,-հույս էր հայտնում դիմումը:

Դեկտեմբերի 27-ին Գրողների միությունում հանդիպում էր Արցախից վերադարձած Վալենտին Օսկոցկու հետ: Այնտեղ նա 3-4 օր էր մնացել: Տեսել էր մարդկանց զրկանքները, հերոսական դիմադրությունն օմոնական ավազակախմբերի եւ ծախու զինվորության դեմ, անվերջ-անդադար ռմբակոծվող Ստեփանակերտի բնակիչների կացարանները համարյա անպաշտպան նկուղներում: Հիշեց իր մանկությունը պաշարված Լենինգրադում եւ ասաց.

- Ես այնտեղ վերստին ապրեցի պաշարման գեհենը:

Խոսքը փակելիս էլ հիշեց ադրբեջանական միլիցիայի կապիտան Հաջիեւին, որն անցյալ ձմռանն իրեն ու Նույկին ամուսիններին Ստեփանակերտի օդանավակայանից էր ետ տվել, իսկ հետո էլ տարբեր լառիթներով զազրախոսել, թե ինքը գիտի, որ դրանք հայերից կաշառված են եւ միայն ջուր պիտի պղտորեն: Ասաց.

- Այն ժամանակ ես չգիտեի՝ ի՛նչ պիտի պատասխանել զազրախոսությանը: Բայց՛ հիմա Մոսկվա հասնելուն պես, կգրեմ ու կպատմեմ աշխարհին, որ, այո՛, կաշառվա՛ծ եմ հայերից, Արցախ աշխարհի հայերի՛ց: Կաշառված եմ նրանց անօրինակ խիզախությամբ, պայքարի արդար ու անզիջում ոգով եւ ամեն սրբազանով, որ տեսա այն փոքրիկ աշխարհում իբրեւ մեծ, համամարդկային խորհուրդ:

Նույն օրվա «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթը, հենվելով զորամասի հրամանատար, գեներալ-գնդապետ Վ. Սավինի տեղեկության վրա, հաղորդում էր, որ դեկտեմբերի 22-ին ստեփանակերտցիների կողմից 81-րդ գնդից բռնագրավված զենքը վերադարձվել է:

Դեկտեմբերի 27-ի երեկոյան հանրապետական ու մոսկովյան հեռուստակենտրոնները, արտաշխարհի ռադիոկայանները հաղորդեցին, որ ԼՂ-ի հանրապետության սահմաններից հեռացել է ԽՍՀՄ ներքին զորքերի վերջին զինվորականը, եւ արցախահայությունը մնացել է իր սեփական ուժերի հույսին: Հանրապետությունը պաշարման մեջ, շրջափակված, աշխարհից կտրված հաղորդակցության ամեն տեսակ ճանապարհով: Հաց չկա, լույս չկա, վառելիք չկա: Նույնիսկ ջուր չկա Ստեփանակերտում, որովհետեւ ջրմու-

ղի ակունքի շինությունները ու սարքերն ավերել է ադրբեջանական օմոնը:

Նախորդ օրերին, զորքերի հեռանալուց առաջ, հանրապետության գործկոմը, ամեն մակարդակի ժողովրդական պատգամավորները, Արցախի պաշտպանությանն աջակցող զանազան կոմիտեներ ու կազմակերպություններ հեռագրեր էին հղել Երկրի եւ համագործակցության մեջ մտնող անկախ պետությունների ղեկավարներին՝ խնդրելով, որ ներքին զորքերի ջոկատներն առժամանակ թողնվեն Արցախում, քանի դեռ նրա ապահովության ոչ մի երաշխիք չկա եւ չեն գործում Ժելեզնովոդսկում ընդունված հռչակագրի պայմանները: Այս բոլորի պատասխանը եղավ քար լռությունը, ավելի ճիշտ՝ զորքերի արագ դուրսբերումը հանրապետությունից:

Այս առթիվ տրված հաղորդումներում ասվում էր, որ Գործկոմի նախագահի տեղակալ Օլեգ Եսայանը հաղորդել է, թե հենց վերջին օրերին հանրապետության ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում եւ հարեւան ադրբեջանական շրջաններում կուտակվել են սպառազեն նոր զորամասեր ու ավազակախմբեր, որոնք ռմբակոծում ու գնդակոծում են մարզը, եւ սպասվում են նոր բախումներ ու ճակատամարտեր, որոնք, հնարավոր է, ծանր կլինեն ուժասպառ ու անօգնական հանրապետության համար:

Այս ի՞նչ է, 1920 թ. գարո՞ւնն էր կրկնվում ավելի վաղ, ձմեռային այս խստամբեր օրերին:

Դեկտեմբերի 28-ին «Երկիր» օրաթերթում տպագրված հարցազրույցում ՀՀ Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը, այն հարցին, թե Հայաստանն ինչպե՞ս է պետականորեն զբաղվում Արցախի պաշտպանության խնդրով, երբ Ալմա-Աթայում ստորագրվել է համաձայնագիր, որի համաձայն պարտավոր է հարգել հարեւան պետության սահմանները, հակասություն չկա՞,- պատասխանել է (եւ լա՛վ է պատասխանել). «Ես հակասություն չեմ տեսնում այն իմաստով, որ Արցախի ժողովուրդն ինքն է կազմակերպում իր պաշտպանությունը, իսկ մենք նրան օգնում ենք, ինչով կարող ենք: Մյուս հանգամանքն այն է, որ մենք կարող ենք Արցախին օգնել որպես դաշնակից պետություն: Իմ անձնական տեսակետը հետեւյալն է. Արցախի ժողովուրդը մերն է, Արցախի հողը մերն է, եւ մենք իրավունք չունենք այս հարցում մի կողմ քաշվել: Ես արհամարհում եմ այս հարցում որեւէ պայմանականություն: Արցախը պետք է վերածենք հզոր ռազմական ամրոցի: Ադրբեջանը վաղ թե ուշ կհամակերպվի Արցախի (անկախ.-Բ.Ու.) գոյության հետ: Ճիշտ է, նրանք կռվում են, գուցե նաեւ հավատում, թե դա իրենց տարածքն է, բայց գոյություն ունեն գեներ: Ադրբեջանցիներն իրենց արմատները չունեն Արցախում եւ չեն ուզում նրա համար զոհվել: Նրանց զոռով քշում-բերում են մեր դեմ կռվելու: Ես սա նկատել եմ գերիների հետ ունեցածս հանդիպումների ժամանակ»:

Երանի՜ թե այսպես մտածեին նաեւ այս երիտասարդի բոլոր գործընկերները: Այն ժամանակ այլեւս հարց չէր մնա, եւ Արցախը այժմ ու հավիտյան կպաշտպաներ իր ավանդական դերը՝ Հայաստանն արեւելքից եկող հեղեղների դեմ պատնեշելու գործում:

Նույն հարցազրույցում Վազգեն Սարգսյանը մի դիտողություն էլ ուներ, որ արժանի էր ուշադրության եւ մանավանդ ուղեցույց լինելու մեր այսօրվա հասարակական կյանքում: Ասում էր՝ հայրենիքի ու Արցախի պաշտպանները մեր ազգի ներկայացուցիչներն են: Բայց տե՛ս, որ առանձին կուսակցություններ կուրծք են ծեծում, թե իրենք ավելի մեծ գործ են անում, մյուսները՝ պակաս կամ ոչինչ: «Չի կարելի կռվող տղաների մեջ կուսակցական տարբերություն դնել,-ասում է նախարարը:-Տղաների թափած արյունը չի կարող այս կամ այն կուսակցությանը պատկանել»: Ավելին եւս՝ թափած արյունը չի կարող նվիրվել այս կամ այն կուսակցությանը, երբ կա մեծագույն սրբությունը՝ ազգը, որի զոհասեղանին էլ իրենց կյանքն են դրել նրա լավ զավակները»:

Դեկտեմբերի 29-ին, Հայաստանի Հանրապետության եւ Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի բարեկամության, համագործակցության ու փոխադարձ անվտանգության պայմանագիրն ստորագրելուց հետո արտասանած իր ճառում Բորիս Ելցինն ի միջի այլոց նշել է, թե ցավալի է, որ իր ու Ղազախստանի պրեզիդենտ Նազարբաեւի՝ Արցախի իրավիճակը կարգավորելուն ուղղված նախաձեռնությունը ցանկալի արդյունքը չտվեց: Ապա հույս է

հայտնել, թե Անկախ պետությունների համագործակցության շրջանակներում հնարավոր կլինի այդ եւ նման բարդությունները խաղաղ կարգավորելու համար ջանքեր համադրել:

Դեկտեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության գործադիր կոմիտեն հեռագիր է հղել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին՝ Եվրահամայնքի ղեկավարներին, Անկախ պետությունների համագործակցության ղեկավարներին, ԱՊՀ զորքերի գլխավոր հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Ե. Շապոշնիկովին: Հեռագրում ի մասնավորի ասված է. «Ներկայումս մարտական, բանակային թնդանոթների կիրառմամբ իրականացվում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հայերի ցեղասպանությունը: Մարդկության դեմ ուղղված այդ ահավոր հանցագործության համար, որը վճռականորեն դատապարտված է ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի հռչակագրով, պատասխանատվությունը բացառապես ընկնում է Ադրբեջանական հանրապետության ղեկավարության վրա: Նոր տարվա նախօրեին շուրջօրյա հրետակոծման հետեւանքով ավերվել են հայկական տասնյակ բնակավայրեր, սպանվել ու վիրավորվել են հարյուրավոր խաղաղ բնակիչներ, այդ թվում՝ կանայք, երեխաներ, ծերունիներ»:

Իսկ նույն օրը Ստեփանակերտի վրա կատարված զանգվածային հրետակոծության հետեւանքով մեծ ավերածություններ են եղել: Սպանվել են 14 հոգի, որոնցից 4-ը՝ ինքնապաշտպանության մարտիկներ:

Ստեփանակերտի ՆԳ վարչության հաղորդմամբ՝ վերջին օրերին հանրապետության սահմաններն են բերվել ադրբեջանական 18 գումարտակ, յուրաքանչյուրը՝ 300 զինվորից: Հակառակորդը, հավանաբար, լրջորեն նախապատրաստվում է վճռական գրոհի համար:

Սակայն պարապ չէր եւ ինքնապաշտպանությունը, որի շարքերն ամեն օր համալրվում են երեկվա դպրոցականներով, բանվորների, գյուղացիների, մտավորականների թարմ ուժերով: Ինքնապաշտպանության մեջ ընդգրկված են նաեւ Արցախի բազմաթիվ խիզախ կանայք:

Շահումյանի շրջանում դեկտեմբերի լույս 30-ի գիշերը կռիվ է տեղի ունեցել Ղարաչինար գյուղի եւ ադրբեջանական Շեֆեկ գյուղի միջեւ, որը փոքր ընդհատումներով շարունակվում է մինչեւ այս ժամը:

Ժամը 11 անց կեսին Ստեփանակերտից հաղորդեցին, որ թուրքերը Կրկժանից տանկերով, Շուշիից հրթիռներով ռմբակոծության են ենթարկում հանրապետության մայրաքաղաքը:

Դրությունը ծա՞նր է: Թերեւս հարմար բառը հուսահատականն է: Այսուհանդերձ ազատամարտիկները, ամբողջ հանրապետությունն իր բոլոր բնակիչներով կռվում են հերոսաբար: Սակայն միայնակ, պատահաբար ու ինքնագործունեությամբ հավաքված, օգնության հասած ջոկատների հետ միասին դժվար հնարավոր լինի դիմակայել թշնամուն, որը ժամ առ ժամ ստվարանում, հզորանում է, որովհետեւ թիկունք ունի 7 միլիոնանոց, տնտեսապես ու ռազմական տեսակետից բավական հզոր մի Ադրբեջան:

Այսօր «Լրաբերը» ռազմաճակատի վիճակի մասին ոչինչ որոշակի չհաղորդեց, բացի բերանի մի անկյունով թռցրած խոսքից, թե թուրքերը Կրկժանում նորից տիրացել են իրենց դիրքերին: Մինչդեռ ցերեկվա ընթացքում Արցախից անընդհատ գալիս էին անմխիթարական լուրեր, եւ լրատվության հետ առնչվող մարդիկ գիտեին, որ վիճակը ծանր է հանրապետության բոլոր մասերում:

«Հայլուրին» եթե չէին տվել՝ հավանաբար համոզված լինելով, որ այն բերանը ջուր չէր առնելու, ինչպես «Լրաբերը»:

Իսկ ստացված հավաստի լուրերը շատ էին հուսահատական:

Դեկտեմբերի 31-ին ժողովրդական պատգամավորների Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմը դիմեց լրատվական բոլոր միջոցներին, համաշխարհային հանրությանը, աշխարհի բոլոր երկրների խորհրդարաններին ու կառավարություններին: Դիմումի մեջ ասված էր, թե նոր տարվա նախօրեին վերստին բորբոքվեց Ադրբեջանի զանգվածային ագրեսիան Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ու նրա մայրաքաղաք Ստեփանակերտ-

տի դեմ: Ստեփանակերտի մատույցները բռնված են ադրբեջանական տանկերով, զրահամեքենաներով, հետեւակի մարտական շարասյուներով: Նրանց վայրագությունները աշխարհին են հայտնի՝ դեռեւս Գետաշենի, Մարտունաշենի, Բերդաձորի ու Շահումյանի շրջանի դեպքերից:

«Մենք դիմում ենք աշխարհի լրատվական բոլոր ծառայություններին՝ անսացե՛ք պաշարված Ղարաբաղի ձայնին: Հենց այս եւ առաջիկա գիշերներին կարող է անհրաժեշտ լինել ձեր օգնությունը»:

✧ ✧ ✧

Տարվա այս վերջին օրը «ГА» թերթը հրապարակեց Արցախում ադրբեջանցիների կողմից տարածված մի թռուցիկ, որն ստորագրել է, այսպես կոչված, «Հանուն ազգային արժանապատվության» կոմիտեն: Այն ռուսերեն է, փնթի լեզվով ու կցկտուր, բայց ճիշտ արտահայտում է այն տրամադրությունները, որոնք հատուկ են Ադրբեջանի մտավորականության եւ ղեկավարության մեծ մասին: Ահա թռուցիկն ամբողջությամբ.

«Ռուսնե՛ր,

Ժամանակն է, որ կորչեք: Քի՞չ էր, անցյալ ժամանակներում ռուսներն ադրբեջանցիների եւ ուրիշ ժողովուրդների հանդեպ վարել են գաղութակալական քաղաքականություն, հիմա էլ գնդակահարում եք անզեն ադրբեջանցիներին, զբաղվում հայամետ գործունեությամբ: Ռուսները ոչնչացրել են կուլտուրան, գիրը, սովորույթները: Պղծում են իսլամի ավանդները: Հունվարի 20-ի դեպքերը ցույց տվին ռուս ֆաշիստների իսկական դեմքը: Ուղղաթիռի պայթեցումը Ղարաբաղում, պետական գործիչների սպանությունները, զինվորների անցումը հայ բանդիտների կողմը, այս բոլորը խոսում են ռուսների թշնամանքի մասին Ադրբեջանի դեմ: Եւ Բաքվում էլ ռուսներն իրենց պահում են գաղութարարների ու նվաճողների պես: Մեր կոմիտեն նպատակ ունի ամենամոտ ժամանակներում սկսել գործողություններ «վրիժառություն» կարգախոսով: Մենք չենք խանգարի, եթե դուք հեռանաք մինչեւ վրիժառությունը: Բայց իմացե՛ք, այլեւս մենք չենք հանդուրժի»:

✧ ✧ ✧

Իրավասու մարմինները հաշվեկշիռ են բերել անցած տարվա (1991 թ.) ԼՂՀ տարածքում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների արդյունքները: Մխիթարվելու քիչ բան կար. կորսվել էին համարյա ամբողջ Շուշվա շրջանը (այնտեղ դեռեւս դիմանում էր մեկ հայկական գյուղ՝ Քարինտակը) եւ Հադրութի շրջանի լեռնային մասը: Եթե առաջներում Հայաստանն Արցախից բաժանող գոտին (Լաչինի մոտ) 7-8 կմ լայնություն ուներ, այժմ այն քիչ է մնում հասնի 100 կմ-ի: Մեկ տարվա ընթացքում մեր տված զոհերը 270 հոգի են (մեծ մասամբ խաղաղ բնակիչներ, ծերեր, կանայք ու երեխաներ), ադրբեջանցիները՝ 216, ասկյարներ՝ 15: Վիրավորվել են 400 հայեր, 180 ադրբեջանցիներ, 34 զինվորականներ: Պատանդ են վերցվել 599 հայեր, որոնցից 226-ը դեռեւս չեն վերադարձվել:

Արցախյան ռազմաճակատում գործած «խիզախությունների» համար ադրբեջանական կառավարության «Կարմիր դրոշի» շքանշանով պարգեւատրվել են 6 օմոնականներ (ետմահու): Շքանշանները, 26-հազարական ռուբլու հետ միասին զոհվածների հարազատներին հանձնելով՝ իշխանությունը երեւի հավատացած էր, թե մեծ ոգեւորության ու շահախնդրական եռանդ է սրսկում կենդանի մնացածներին («ГА», 1991, հունվարի 21):

1992

Հունվարի 1-ին ամանորյա ողջույնների, շնորհավորանքների, ծափ ու ծիծաղի, երգ ու պարի հետ այնպես հյուսված էին Արցախի բնակավայրերի ռմբակոծումներն ու գնդակոծությունները հաղորդող, մարդկանց վերքեր ստանալն ու սպանվելը գուժող լուրերը, ասես այդ բոլորն այլեւս մեր հարազատներին չեն վերաբերում, մեր երկրի մի մասի՛ն, նրա համար արյուն տվող մեր եղբայրներին:

Ինչի՞ց է, ինչպե՞ս եղավ, ո՞նց հասանք այս օրվան, այս վիճակին ու այս պնդասրտությանը...

Իսկ արտասահմանյան ռադիոձայներն իրենց ունկնդիրներին էին հասցնում Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ղեկավարի օգնության կանչը, ահազանգը, պաղատանքը: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին դիմելով՝ Լեոնարդ Պետրոսյանը հայտնում էր. «ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի բարձր պաշտոնում ձեր աշխատանքի առաջին օրը պղտորվեց Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հայ բնակչության նոր զոհերի արյամբ, հանրապետությա՛ն, որը վերջերս է հռչակվել՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեի ընթացքում, ժողովրդի կամքի ազատ դրսեւորման շնորհիվ:

Ադրբեջանը, որ Ղարաբաղի բնակիչներին համարում է իր հպատակները, երկրամասի խաղաղ բնակավայրերի գնդակոծություններով ու ռմբակոծություններո՛վ ողջունեց Ծննդյան տոները...»:

Իր ազատության ու անկախության համար նահատակվող Արցախի ղեկավարը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին խնդրում էր՝ «հանուն երեխաների, կանանց, ծերունիների փրկության, նպաստել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պաշտոնական ճանաչմանը, միջնորդել Անվտանգության խորհրդի առջեւ՝ ՄԱԿ-ի զորքեր ուղարկելու սկսված աղետն ու ցեղասպանությունը կանխելու համար»:

Հունվարի 2-ին Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա. Մութալիբովի հրամանով պրեզիդենտական վարչություն մտցվեց, իր հորջորջմամբ, նախկին ԼՂԻՄ-ի ամբողջ տարածքն ու հարակից ադրբեջանական շրջանները, եւ սա էլ, ըստ էության, վերջնական վճիռ էր՝ այլեւս Արցախին վերաբերող քաղաքական, դիվանագիտական որեւէ համաձայնություն չկայացնելու, ուրեմն եւ արդեն ստեղծված ու իր նոր կյանքն սկսած Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության գոյությունն արհամարհելու:

Այդ որոշմամբ «վերացվում էին» նաեւ մարզի հայկական շրջանները, վերանվանվում, որ ճիշտ կլինի ասել՝ կեղծ անուններով «զարդարվում» շրջկենտրոններն ու Ստեփանակերտը:

Ստեփանակերտի կեղծանունը (Խանքենդի) նորություն չէր, եւ մոսկովյան հեռուստատեսությունը Ղարաբաղին վերաբերող լուրերը հաղորդում էր՝ անպայման ցուցադրելով մի քարտեզ, որի վրա Ստեփանակերտի տեղ «Խանքենդի» էր, մի խայտառակություն, որի դեմ երեւի թե օրական հարյուրավոր բողոքի նամակներ ու հեռագրեր էին ստացվում, սակայն, միեւնույն է, ցուցադրում էին ու ցուցադրում, առանց ամաչելու, առանց խղճի խայթ զգալու:

✧ ✧ ✧

Հայկական հեռուստատեսության «Լրաբերն» այդօր «ուրախ լուր» հաղորդեց. ադրբեջանցիները Ղազախի կողմից եկող գազամուղը բացել են, եւ այնտեղից օրական մեկ միլիոն խորանարդ մետր գազ է մտնում Հայաստան: Այդպես էլ ասաց՝ «ուրախ լուր»,

որպեսզի մեր վշտահար ժողովուրդն իրեն մի փոքր երջանիկ զգա:

Իսկ Արցախի մասին ասաց՝ ռմբակոծվում, գնդակոծվում, տարբեր կողմերից հարձակումների է ենթարկվում: Քիչ ավելի անդրադարձավ Ասկերանի շրջանի Խրամորթ գյուղի վրա կատարված հարձակմանը, որին զոհ են գնացել հինգ ծերունիներ, եւ կան վիրավորներ ու կործանված, հրդեհի ճարակ դարձած տներ: Իհարկե, ազատամարտիկները վրա են հասել, գյուղը փրկել, սպանել մի քանի ասպատակիչի: Աղա գյուղի դաշտում գտնվել են նրանցից էլի մի քանիսի դիակները:

Հաղորդեց Արցախի հանրապետության գործկոմի նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանի դիմումը ՄԱԿ-ի նոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին ու մեզ ծանոթ պետությունների ղեկավարներին, որոնց խնդրվում է շտապ օգնություն հասցնել ադրբեջանական բռնագրավիչների դիվային չարություններին ենթակա Արցախին, ժողովուրդը փրկել ցեղասպանությունից, որ իրականանում է նախկին խորհրդային երկրի անմարդկային օրենքները ժառանգած սոսկ ժողովրդավար պետությունների աչքերի առաջ:

Մոսկվայից եւս հաղորդեցին Լեոնարդ Պետրոսյանի դիմումի մասին, եւ ա՜յն հրամանագրի, որով Ադրբեջանի նախագահ Այազ Մութալիբովն է «շնորհավորել» արցախահայությանը՝ նրան պարտադրելով իր, այսպես կոչված, պրեզիդենտական տիրապետությունը:

Նոր է պարզ դառնում, թե ինչո՞ւ Մութալիբովի սիրտը հանկարծ կակղել էր, եւ ինչու նրա երկրով անցնող գազամուղը մի փոքր բացվել է: Հայաստանին ասելո՞ւ համար՝ դու գազ կստանաս, եթե չխառնվես այն ամենին, ինչ ես կատարում եմ Արցախում: Իսկ եթե կփորձես խառնվել, ես էլ անմիջապես գազը կփակեմ: Դու հո գիտե՞ս, որ ես այսքան հնարամիտ եմ ու ամենազոր:

Այսինքն՝ Մութալիբովը պարզ ու ճշգրիտ հաշիվ անելու հնարավորություն է տալիս. ընտրիր կա՛մ Հայաստանիդ շահը, կա՛մ խառնվիր Արցախի գործին: Կա՛մ-կա՛մ, երկուսը միասին անհամատեղելի են: Ինչից էլ երեկ-մեկել օրը մեծահոգաբար թե նախապեսի կեցվածքով զգուշացնում էր մեր Կտրիճ Սարդարյանը: Եւ դա՝ այնպես անհողդողդ ու անտեղիտալի, ասես խոսում էր Մութալիբովի կառավարության անունից՝ վերջնագիր ներկայացնելով:

◇ ◇ ◇

Արցախում ստացվել էր Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի ամանորյա հետեւյալ բարձր պաշտոնական գրությունը.

«ՀՀ Գերագույն խորհրդի դիմումը

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդին.

Ազատության համար արցախահայության պայքարը սկիզբ դրեց հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքին:

Հենվելով միջազգային իրավունքի, մասնավորապես ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի վրա, արցախահայությունը միասնական կամքով պայքարի ելավ հանուն իր անկախության, որին սատար կանգնեցին ողջ հայ ժողովուրդը եւ աշխարհի առաջադեմ մարդկությունը:

Ի պատասխան դրան, Խորհրդային Միության եւ Ադրբեջանի իշխանությունները գործի դրեցին ռազմական, քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեբանական ճնշման միջոցներ, որոնք ուղեկցվեցին Ադրբեջանական Հանրապետությունում հայազգի բնակչության կոտորածներով, բռնագաղթով՝ նպատակ ունենալով ընկճել Արցախը եւ պահպանել գաղութատիրությունը:

Այժմ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թեւակոխել է նոր փուլ՝ դա պետականության հաստատումն է:

Հայաստանի հանրապետության Գերագույն խորհուրդը համոզված է, որ այն կընթանա միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ ժողովրդավարական նորմերին համապա-

տասխան, դրանով օրինական հիմքերի վրա դնելով Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանությունը:

Հայաստանի հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ողջ հայ ժողովրդի անունից հավաստիացնում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդին, որ բոլոր միջոցներով զորավիգ կլինի Արցախի պետականության հաստատմանն ու ամրապնդմանը:

1992 թ. հունվարի 3, քաղ. Երեւան»:

Ստացվածը կարելի՞ էր ընդունել որպես մայր հայրենիքի պետական բարձրագույն մարմնի ճանաչումը հարեւան Արցախում ստեղծված անկախ իշխանության: Ուրիշ էլ ինչպե՞ս. չէ՞ որ փաստաթղթից ուրիշ որեւէ եզրակացություն անել անհնար էր:

Հունվարի 3-ին «Ազատություն» ռադիոկայանը հաղորդեց Սախարովի տիկին (ես «այրին» անպատշաճ եմ համարում այս իմաստուն ու խիզախ գործչի համար) եւ զինակից, Արցախի գոյապայքարի պաշտպան Ելենա Բոնների ամանորյա ուղերձը Ռուսաստանի պրեզիդենտ Բորիս Ելցինին: Դժբախտաբար, ես լսել եմ լոկ երկրորդ մասն այդ ուղերձի, որը հիմնականում վերաբերում էր Արցախի ճակատագրին՝ վերջին դեպքերի կապակցությամբ: Հույս ունեի, որ խոսքն ամբողջությամբ լույս կտեսներ որեւէ պարբերականում, եւ ես բախտ կունենայի նրա ամբողջության մասին խոսք ասելու այս գրքում: Եւ, ահա՛, «ГА»-ն, մեր հմուտ բանաստեղծ Ալբերտ Մուշեղյանի գրառմամբ, հրապարակեց Բոնների խոսքն սկզբից մինչեւ վերջ: Այն իսկապես ամբողջության մեջ Արցախին էր վերաբերում, չնայած արված էին նաեւ էքսկուրսներ: Ես այստեղ թարգմանաբար մեջ եմ բերում արցախականը, որ ավելին է, քան ուղերձի երկու-երրորդը:

«Հարգելի Բորիս Նիկոլաեւիչ: Դիմում եմ Ձեզ՝ որպես նախագահի եւ մի մարդու, որին խորապես հարգում եմ: Ձեր ո՛չ բոլոր գործողություններն եմ ընդունում, ո՛չ բոլոր խոսքերին եմ համաձայն: Սակայն երբեք չի խաթարել Ձեր հանդեպ տածած իմ վստահությունը, եւ այս նամակն էլ գրում եմ այն պատճառով, որ վստահում եմ Ձեզ եւ կարիք եմ զգում որոշ բաներ բարձրաձայն ասելու, որպեսզի տեղ չգտնի հերթական մի խաբեություն, որից այնքան հոգնել է մեր հասարակությունը: Թվում է, թե միայն այդ հարցո՛ւմ է բավարարվել նրա պահանջարկը:

«... Համագործակցությունը (նկատի ունի Անկախ պետությունների համագործակցությունը.-Բ. ՈՒ.) կազմելիս հաստատվել են նրա մեջ մտնող պետությունների սահմանների անխախտելիության իրավունքը եւ չխառնվելը ներքին գործերին: Սակայն սահմանների անխախտելիությունը չի նշանակում ժողովուրդներին զրկել ինքնորոշման իրավունքից, իսկ ներքին գործերին չխառնվելն էլ չի նշանակում, թե մարդու իրավունքների ու ժողովուրդների իրավունքների հարցերը կարող են դուրս թողնվել քննարկումների ոլորտից:

Ինքնորոշման իրավունքը հիմնաքար է դարձել ԽՍՀՄ տեղում Անկախ պետությունների համագործակցությունն օրինականորեն ստեղծելու համար: Սակայն այդպես փայլուն կերպով ինքնորոշված պետություններից ոչ մեկը նույնպիսի իրավունք չվերապահեց իր մեջ մտնող ինքնավարություններին եւ չպաշտպանեց նրանց այդպիսի իրավունքը: Ոչ մեկը չհայտարարեց, թե մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումներն ու ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքն արհամարհելը անհամատեղելի են Համագործակցությանն անդամակցելուն: Համագործակցության կյանքի տասներորդ օրը նշանավորվեց Ադրբեջանի զինված ուժերի գրոհով Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտի վրա: Ռուսաստանը, Համագործակցության մեջ մտնող ուրիշ երկրների հետ միասին, պատասխանատվություն չի՞ կրում նրա համար, ինչ որ տարեմուտի գիշերն է բերել այդ Հանրապետության բնակիչներին:

Երեք շաբաթ առաջ հանրաքվեի ճանապարհով նրանք հաստատել էին անկախ պետականության իրենց բաղձանքը: Ռուսաստանը որեւէ կերպ չարտահայտեց իր վերաբերմունքն այդ ժողովրդավարական գործողության նկատմամբ: Սակայն նախկին Միության զինված ուժերն այնտեղից դուրս բերելու մասին Ձեր կարգադրությունն ազդանշան դարձավ ադրբեջանական հարձակման համար: Եւ պետք չէր լինել մեծ քաղաքա-

գետ՝ կանխատեսելու համար դեպքերի նման ընթացքը:

Ձեր պատասխանատվությունն առավել մեծանում է անցյալ տարվա հոկտեմբերին ձեռնարկած խաղաղարար առաքելության ձախողմամբ, երբ Դուք, Ղազախստանի նախագահի հետ միասին, եղաք Ադրբեջանում, Հայաստանում ու Ղարաբաղում: Այն ժամանակ այդ գոտում տեղի ունեցողը, արդեն ո՛րերորդ անգամ, ներկայացվեց իբրեւ հայ-ադրբեջանական բարդույթ: Սակայն այդպիսի բան չկա՛: Չկա՛ նման բարդույթ: Կա արհամարհանք Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայության ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ, եւ կան մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումներ, կա հայ բնակչության բռնագաղթեցումն Ադրբեջան անկախ պետության կողմից:

Ժելեզնովոդսկի հռչակագիրը, դարձյալ ո՛րերորդ անգամ, քաղաքական կարգավորման կոչ էր անում: Բայց ի՞նչ է նշանակում այդ ծեծված բառային շաբլոնը:

Քաղաքական կարգավորման համար կա լոկ երկու տարբերակ. ժողովրդի կամքի արտահայտության վրա հենված ժողովրդավարական լուծում, կամ բռնակալական, անխուսափելիորեն հակաժողովրդական լուծում, որը ցուցադրվեց Գորբաչովյան շրջանում եւ ո՛չ միայն Ղարաբաղի օրինակով...

Քաղաքական ինչպիսի՞ կարգավորման էիք ձգտում Դուք, Բորիս Նիկոլաեւիչ եւ Նուրսուլթան Ակաեւիչ, երբ որոշեցիք ուղեւորվել Անդրկովկաս, եւ ապա ետ քաշվեցիք ոչնչի չհասած: Բայց Ռուսաստանը չի կարող հեռու մնալ Ղարաբաղի խնդրից: Մերձդնեստրյան հանրապետության խնդրից, համագործակցության պետությունների ուրիշ այդօրինակ խնդիրներից, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ նրան է այդպիսի ժառանգություն մնացել նախկին Միությունից:

... Ռուսաստանի համար մե՞ծ պատիվ է լինել Ադրբեջանի ու Մոլդովայի համագործակցության մեջ, եթե նրանցում, ի պատասխան ժողովուրդների կամքի դեմոկրատական արտահայտության, արյուն է հեղվում: Ռուսաստանը կարո՞ղ է մնալ չեզոք, եթե Հարավային Օսեթիայի ժողովրդի ցեղասպանություն է կատարվում, երբ Մոլդովայի օմոնը գազանաբար կոտորում է Մերձդնեստրյան (երկրի) միլիցիոներներին, երբ ադրբեջանական տանկերը շրջափակում են Ղարաբաղի հայկական քաղաքները եւ նրանց վրա թնդանոթային կրակ թափում, երբ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ղեկավար Լեոնարդ Պետրոսյանը ՄԱԿ-ին խնդրում է կասեցնել հայության հերթական ցեղասպանությունը:

Արեւմուտքում այս հարցերի պատասխաններն այժմ Ձեզնի՛ց են սպասում, Բորիս Նիկոլաեւիչ, եւ Ձեզ հետ միասին՝ ռուս խորհրդարանականների՛ց, Ռուսաստանի՛ց: Չեզոքությունը լավ բան է, բայց մի՞թե այն մի՛շտ է պատվաբեր:

Ղարաբաղը Գորբաչովի կողմից զոհաբերվել էր Միության պահպանությանը: Դո՞ւք ինչ գաղափարի համար եք այսօր չեզոքության քաղաքականություն վարում այնտեղ տեղի ունեցող դեպքերի հանդեպ. Ա. Մութալիբովի կամ ահա ուր-որ է նրան փոխարինելու եկողների իշխանությունն ամրապնդելո՞ւ համար: Իսկ արժե՞ դրանց համար դավել մարդու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքներին: Այդ սկզբունքները բարոյական այն սահմանն են, որը չի կարող ոտքի տակ տալ նույնիսկ ամենամոլի քաղաքագետը:

Այս նամակի յուրաքանչյուր բառը ես մտքով ստուգել եմ այն ամենի հետ, որ արել, գրել ու ասել է Անդրեյ Դմիտրեւիչը: Ես հավատացած եմ, որ Նա էլ նույնը կգրեր: Եւ հիշում էի Ձեր դեմքը, երբ Դուք քայլում էիք նրա դագաղի ետեւից:

Շնորհավոր Ձեր ու Ձեր ընտանիքի Նոր տարին:

Հարգանքով՝ Ելենա Բոններ» (ГА, 1992, հունվարի 10):

Հունվարի 4-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին Ռուսաստանի մի խումբ խորհրդարանականներ, ռուս ու արտասահմանյան լրագրողներ, «Միջազգային քրիստոնեական համերաշխություն» (ՄՔՀ) կազմակերպության պատվիրակությունը՝ Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի նախագահի տեղակալ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսի գլխավորությամբ:

Բերվել էր մարդասիրական օգնություն՝ տաս հազար դոլար արժողությամբ, որի կեսը ՄՔՀ-ն էր տրամադրել, կեսը՝ Միջազգային Սախարովյան կոնգրեսը:

Պատվիրակության անդամները, խորհրդարանականներն ու լրագրողները եռանդագին ուսումնասիրում էին ԼՂՀ վիճակը, այս տարածքում մարդու եւ ազգային փոքրամասնության իրավունքների ոտնահարումների հին ու նոր փաստերը, Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից արցախահայության դեմ գործվող վայրագությունները:

Հենց նախորդ օրն էր, որ Ասկերանի շրջանի Խրամորթ գյուղի վրա հարձակվելով՝ ադրբեջանական մի ավազակախումբ այրեց քսան տուն, մորթոտեց վեց անօգնական ծերունիների: Հա՛յ ազատամարտիկները հակահարձակմամբ փախուստի մատնեցին ավազակներին, որոնք տվին չորս զոհ եւ մի քանի վիրավորներ: Մարտից հետո հայտնաբերվեցին եւս մի քանի թուրքերի դիակներ:

«ГА» օրաթերթի աշխատակից Ռ. Հակոբյանն այս լուրերի կողքին բարեխղճությամբ ներկայացրել էր նաեւ ԼՂ հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտի օրուգիշերը: Ահա դրա թարգմանությունը՝ չնչին կրճատումներով. «70 հազարանոց բնակչություն ունեցող Ստեփանակերտը երեկոյան ընկղմվում է խավարի մեջ: Շատ քիչ կպատահի, որ պատուհաններից առկայծեն նավթի ճրագի կամ մոմի լույսերը: Խավարը ցրում են միայն հրեղեն պոչերը քաղաքի վրա արձակող այն կործանիչ հրթիռները, որ ադրբեջանական ազգային բանակն ու օմօնականներն են ուղարկում ադրբեջանական կետերից: Իրենց տներում գիշերում են միայն ինքնապաշտպանության պահակակետերի հերթափոխից վերադարձած հասուն տղամարդիկ: Քաղաքի բնակչությունը, զգուշանալով հրթիռահրանոթային կրակատեղումից, գիշերում է տների գետնահարկերում: Քաղաքի հրետակոծությունն ու գնդակոծությունը փոքր-ինչ մեղմացել է, ինչպես կարծում են, դիտորդների եւ ուրիշ անվանի հյուրերի ներկայության պատճառով: Բայց եւ այդ ներկայությունը չի խանգարում, որ ադրբեջանական ավազակախմբերը չդադարող կրակի տակ պահեն Ստեփանակերտի արվարձանները:

Ջրմուղը պայթեցրել են, գազ չկա, տներում ջեռուցումը բացակայում է, եւ պաշտպանվողները կտրատում են փողոցների ու պուրակների ծառերը, որպեսզի վառեն ու տաքացնեն իրենց գետնահարկային ապաստարանները: Կտրված է հեռախոսային կապը թե՛ արտաքին աշխարհի հետ, թե՛ ԼՂՀ ներսում: Արդեն համարյա մեկ ամիս է, ինչ հաց չի թխվում: Հրթիռներով ավերվել են ծննդատունը, քաղաքային հիվանդանոցը, բնակելի բազմաթիվ տներ: Ծանր վիրավորներին, որոնց մեջ քիչ չեն պատանիները, ծերերը, կանայք, անհնար է քաղաքից դուրս տանել, քանի որ օդանավակայանի վրա առաջվա պես վերահսկում են ադրբեջանական օմօնականները:

Միայն ամանորյա գիշերը Ստեփանակերտի վրա արձակվել են շուրջ 200 մարտական հրթիռներ:

Այսպիսին են Գորբաչովի Կենտրոնի հեռատես ազգային քաղաքականության արդյունքները»,-եզրակացնում է աննկուն լեռնաստանի մայրաքաղաքի ողբերգության ականատեսն ու արձանագրողը («ГА», 1992, հունվ. 9):

Հունվարի 5-ին Ստեփանակերտում, լրագրողների հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ, բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը հայտարարեց, թե ինքը Մեծ Բրիտանիայի վարչապետին ու ՄԱԿ-ի անդամ երկրների պրեզիդենտներին կզեկուցի, որ այստեղ, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում, առկա է հայ ժողովրդի դեմ սկսված ցեղասպանություն՝ իր բոլոր հատկանիշներով:

Նույն կարծիքին էր եւ նույնպես գործելու իր պատրաստակամությունը հայտնեց «Միջազգային քրիստոնեական կազմակերպության» ներկայացուցիչ Ջոն Էյբները:

Բարոնուհի Կոքսը սրանով արդեն չորրորդ անգամն է լինում Արցախում: Նա հայտարարեց, որ տաս շաբաթ առաջ կատարած նախորդ այցելությունից հետո դրությունն այստեղ կտրուկ փոխվել է դեպի աղետալին: Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի դաժան ռազմական միջոցներ ու ճնշումներ են գործադրում խաղաղ բնակչության դեմ: Ամեն օր զոհվում են կանայք, երեխաներ, ծերեր: Ավազակային կազմավորումների համար արդեն սովորական է դարձել երեխաներին պատանդ վերցնելը: Շահումյանի շրջա-

նի Կարաչինար գյուղում ծանր վիրավորվել են մի քանի երեխաներ: Գտնվել են գլխատված այն վեց երեխաների դիակները, որոնք անհետ կորել էին Բուզլուխի վրա կատարված գրոհի ժամանակ:

Մանկահասակ երեխաների հետ կատարված այս չարագործությունները համաշխարհային հասարակությանը կհամոզեն, որ 20-րդ դարի վերջում կա մի պետություն, որի ներկայացուցիչները չեն խորշում մարդակերությունից ու նման ուրիշ վայրագություններից:

Հունվարի 6-ի առավոտյան Ստեփանակերտում բացվեց Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը, որի օրակարգում դրված էին ղեկավար մարմինների ընտրության եւ հանրապետության վիճակը բարելավելուն ուղղված հարցեր, ինչպես հանրապետության անկախության հռչակագրի ընդունումը, ինքնապաշտպանական ուժերի ստեղծումը:

Ընտրված 51 պատգամավորներից (ադրբեջանցի բնակչությունը չէր մասնակցել ընտրություններին) նստաշրջանին մասնակցում էին 48-ը: Երեք պատգամավորներ չէին մասնակցել, որովհետեւ փակ էին մայրաքաղաք տանող շատ ճանապարհներ:

Հարցի կարեւորության գիտակցությամբ ընդունվեց որոշում սեփական ռազմական ուժեր ստեղծելու մասին: «Սեփական սահմանները պաշտպանելու եւ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար,-գրված է որոշման մեջ,-ԼՂՀ-ն ստեղծում է իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա սեփական ռազմական ուժեր, հասարակական կարգի ու պետական անվտանգության մարմիններ»: Հանրապետության քաղաքացիները զինվորական ծառայություն են կատարելու միայն սեփական տարածքում, իսկ ԼՂՀ սահմաններից դուրս ծառայություն կարող են անել միայն միջպետական պայմանագրերի ու համաձայնությունների հիման վրա:

Որոշումներ ընդունվեցին պետական լեզվի (հայերեն), ազգային փոքրամասնությունների մշակութային իրավունքների եւ էական խնդիրների մասին:

Ընդունվեց ուղերձ ՄԱԿ-ին, պատճենները՝ ԱՊՀ ղեկավարներին, աշխարհի պետությունների խորհրդարաններին ու կառավարություններին, որպեսզի օգնեն ապահովելու ԼՂՀ հայության անվտանգությունը, ճանաչեն նրա նոր կարգավիճակը եւ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեն նրա հետ:

Ուղերձում նշվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ճանաչումը եւ նրա հետ դիվանագիտական ու այլ կապեր հաստատելն առավելապես այսօ՛ր է անհրաժեշտ, քանզի էլ ե՞րբ պետք է գործնականորեն ապացուցվի, որ քաղաքակիրթ մարդկությունը կանգնած է մարդու եւ ազգերի պաշտպանության դիրքերում եւ պատրաստ է խաղաղ բնակչությանը փրկելու ֆիզիկական բնաջնջումից:

Հաջորդ օրերին (**հունվարի 7–8**) Գերագույն խորհուրդը կատարեց իր նախագահի ընտրությունները: Նախապես առաջադրված թեկնածուներից (Լեոնարդ Պետրոսյան, Օլեգ Եսայան, Ռոբերտ Քոչարյան, Արթուր Մկրտչյան, Լեւոն Մելիք-Շահնազարյան) վերջում քվեարկության էին թողնվել երկուսը՝ Լ. Պետրոսյանն ու Ա. Մկրտչյանը, որոնցից էլ երկրորդը՝ Հադրութի պատմա-երկրագիտական թանգարանի տնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու, 33-ամյա Արթուր Մկրտչյանը, ստացավ 44 ձայն եւ դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առաջին Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահը:

Նույն օրն էլ (**հունվարի 8-ին**) ԼՂՀ վարչապետ նշանակվեց տնտեսագետ, մինչ այդ մարզգործկոմի նախագահ աշխատած Օլեգ Եսայանը:

Դեռ նստաշրջանը բացելիս Լեոնարդ Պետրոսյանը հայտարարել էր, թե Արցախի նոր կարգավիճակի ու իշխանության համապատասխան մարմինների ստեղծումը ժողովրդավարական ու քաղաքակիրթ եղանակներով՝ անպայման հիմք կդառնա, որպեսզի արտաքին աշխարհն ընդունի այն, ճանաչի նրա իրավունքները, մանավանդ իր հինավուրց-ավանդական հողի վրա եւ այս արեւի տակ բարգավաճելու անկապտելին: Սակայն հենց նույն օրն իսկ, ըստ Ստեփանակերտում տեղակայված զորամասի հաղորդած տեղեկության,

Ադրբեջանի ազգային բանակը հենց Ստեփանակերտի մատույցները տեղափոխեց մի քանի զորաջոկատներ եւ ծանր տանկեր:

Իսկ Շահումյանի շրջանին արժանի պատիժ հասցնելու համար, որ իր պատգամավորներն է ընտրել-ուղարկել Արցախի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին, ադրբեջանցիները նոր ահռելի հարձակում ձեռնարկեցին Բուզլուխ, Մանաշիդ, Էրքեջ գյուղերի վրա: Հայ ինքնապաշտպանության ջոկատների հակահարվածներից սպանվեցին 12 օմոնականներ: Կան բազմաթիվ վիրավորներ:

Նախորդ օրվա (կիրակի) երեկոյան ռուսական պատգամավորների խումբն այցելեց Ստեփանակերտի կալանատունը եւ զրուցեց այնտեղ գտնվող 9 գերի ադրբեջանցի զինվորականների հետ: Ահա թե նրանք ի՛նչ էին ասել ռուս պատգամավորներին. «Մենք բոլորս էլ հերթական զորահավաքի ենք կանչվել Բաքվի ու Սումգայիթի զինկոմիսարիատների կողմից եւ Ղարաբաղ ենք հասցվել առանց զգուշացվելու կամ մեր համաձայնության»: Նրանք բոլորն էլ միաբերան դատապարտում էին իրենց կառավարությանը, որն իրենց խաբել եւ բերել է այստեղ՝ իբրեւ թնդանոթի կերակուր:

Իսկ այդ նույն հանրապետության ղեկավարությունը, ինչպես թղթակիցն էր հաղորդում, շարունակում է հակահայկական վայնասունը, հանրահավաքներ է կազմակերպում ժողովրդին «հավատի պատերազմին» նախապատրաստելու համար: Նման մի հավաքում հրապարակվեց Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության ռազմատենչ հայտարարությունը, որի մեջ մասնավորապես ասված էր. «Հանրապետությունում ստեղծված ռազմա-քաղաքական այս դժվար իրադրության մեջ ադրբեջանական ժողովուրդը պետք է մոտեցնի իր հաղթանակն անագորույն թշնամու դեմ՝ օգտագործելով իր պատմական հմտությունը, փորձություններից դուրս գա բաց ճակատով, գլուխը բարձր: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ստեղծել հզոր բանակ եւ մեր ղարաբաղյան հողն ազատագրել հայ ավազակներից»:

Ի՜նչ խոսք, որ ռազմատենչ կառավարությանը կհաջողվի կազմել հզոր բանակ, նրան զինել ռուսական զորքից խլած ու Թուրքիայից ներմուծած նորագույն զենքով ու ռազմական տեխնիկայով: Սակայն այս բոլորն ի չիք կդառնան այն ամենազոր, ռազմիկին անխոցելի դարձնող զենքի դեմ, որ ունի Արցախի պաշտպան հայը՝ իր սեփական հողն ու հայրենիքը պաշտպանելու կամքը:

Հունվարի 6-ի երեկոյան արդեն ո՜ր ժամանակից լուռ ու խավարած հեռուստաէկրանները լուսավորվեցին Արցախում: Ադրբեջանի մեծավորների «մեծահոգությունը» բռնել է,-մտածեցին ԼՂՀ ԳԽ-ի առաջին նստաշրջանի դիտորդները. չէ՞ որ ոչ միայն էլեկտրական լույս կար, այլեւ հնարավորություն՝ հեռուստահաղորդում վայելելու: Կարծում էին՝ նստաշրջանի աշխատանքները կանոնավոր անցկացնելու համար է: Սակայն հեռուստացույցները կարող էին որսալ միայն Բաքվի ալիքը, որով ելույթ պիտի ունենար այդ հանրապետության հնագույն լրագրողներից մեկը՝ Սինիցին ազգանունով: Ահա թե արցախցիներին ու նրանց հյուրերին ի՛նչ կարեւորագույն խոսք ուներ ասելու Սինիցին կոչվածը: «Բրիտանական խորհրդարանի անդամ, բարոնուհի Կոքսը,-այսպես սկսեց նա,-թեկուզ եւ եղել է Ադրբեջանում, այնուհանդերձ չէր գտնում, որ Ղարաբաղում, սահմանի մոտ, ամենաիսկական պատերազմ է գնում տարածքը բաժանելու համար: Նա բացարձակապես հրաժարվում է ճանաչել Ադրբեջանի դեմ Հայաստանի ագրեսիայի իրողությունը: Բայց ահա բազմաթիվ հարցազրույցներում, ասուլիսներում, նույնիսկ այնպիսինում, որ տեղի է ունեցել ԱՄՆ-ի կոնգրեսում, բարոնուհին հայտարարեց, թե Ղարաբաղում իրականացվում է հայ բնակչության իրավունքների զանգվածային խախտում: Եւ բարոնուհին իրեն հատուկ կրքոտությամբ համաշխարհային ամբողջ հասարակայնությանը կոչ է անում չճանաչել Ադրբեջանի անկախությունը...

Քերոլայն Կոքսի ներկայությամբ իր, այսպես կոչված, Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում հայկական կողմը ցանկանում է ճնշում գործադրել համաշխարհային հասարակայնության կարծիքի վրա՝ նպատակ ունենալով ճանաչել տալ Ղարաբաղյան հանրապետության անկախությունը: Ի՛նչ կա որ, սա էլ հերթական կեղտոտ մի խաղ է, որի

մեջ բրիտանական խորհրդարանի անդամի հեղինակությունն օգտագործվում է որպես խաղաքարտ: Շա՜տ ափսոս...» («ԳԱ», 1992, հունվարի 10):

Այս Սինիցինին ես թռուցիկ ճանաչում եմ (եթե, իհարկե, նա՛ է, որի հետ հանդիպելու բախտ եմ ունեցել 1954-ին, եւ ոչ թե որդին կամ ուրիշ որեւէ ազգանվանակիցը): Ինձ նշանակել էին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր, եւ նա, իբրեւ «Բաք. ռաբոչի» ղեկավար թերթի աշխատակից, ուղանցաբար ընկել էր Ստեփանակերտ, փորձեց ինձ հրահանգավորել... Ես նրան լռեցրի անմիջապես՝ առաջարկելով, որ նման դերով այլեւս չերեւա մեր խմբագրատանը: Չերեւալը չերեւաց, սակայն լավ եմ հիշում, թե գրածներում ինչպես մաղձոտ էր հայերի հանդեպ եւ ինչպիսի «բարեխղճությամբ» էր ծառայում իր պատվիրատուներին:

50-ականների ռուսագիր հաճկատարներից ոչ մեկը չի երեւում այսօրվա ադրբեջանական մամուլում: Սինիցինը լավ է դիմացել:

✧ ✧ ✧

Այսօր (հունվարի 6-ին) Ղազախում տեղի էր ունեցել հայ եւ ադրբեջանցի ստեղծագործական ու գիտական մտավորականների ներկայացուցիչների հանդիպումը՝ երկու ժողովուրդների բախումները դադարեցնելու եւ բարիդրացիություն հաստատելու առաքելությամբ: Հայկական կողմից բանակցություններին մասնակցել են Անահիտ Բայանդուրը, Վահագն Գուրզադյանը, Հրանտ Մաթեւոսյանը, Գրետա Միրզոյանը, Լեւոն Մկրտչյանը, Արշալույս Փափազյանը, Վարդգես Պետրոսյանը:

Ադրբեջանի ներկայացուցիչներից երկուսը՝ Ռուստամխանլի Սաբիրը եւ Լեյլա Յունուսովան, որոնք այս չորս տարիների ընթացքում հայտնի են եղել միայն իրենց հակահայկական շառլատանություններով ու իրենց ազգը մոլի արարքների մղող կոչերով, ցույց են տալիս, թե բանակցություններն ի՛նչ մակարդակով կարող էին վարվել, մանավանդ՝ ի՛նչ արդյունք կարող էին ունենալ:

Հրապարակված հայտարարության մեջ խոսում կա հանդիպումները շարունակելու եւ նրանց մասնակիցների շրջանակներն ընդլայնելու մասին:

Այս հայտարարությանն արձագանքեց ռուս մտավորականների՝ գիտնականների, գրողների, հասարակական գործիչների մի խումբ, որի կոչը հրապարակվել է, կարդացվել արտասահմանյան ռադիոձայներով: Այնտեղ, ի միջի այլոց, գրված է. «Մենք պատրաստվում ենք համագործակցել Հայաստանի ու Ադրբեջանի մտավորականների հետ՝ շրջանում խաղաղության վերականգնման, բանակցությունների ճանապարհով բարիդրացիություն ստեղծելու համար» («Ավանգարդ», 1992, փետր. 4):

Հունվարի 7-ին Ադրբեջանի լրատվական մարմինները հրապարակեցին իրենց ՆԳՆ նոտան արտասահմանյան դիտորդների Ստեփանակերտ ժամանելու առթիվ: Վրդովված են, որ սրանք Արցախ են «թափանցում» Հայաստանի միջով ու միջոցով, «առանց ադրբեջանական իշխանությունների իմացության»: Խոստանում են ամեն ինչ անել, որպեսզի կանխվի ապագա ամեն մի այդպիսի ժամանում, ապա եւ դրանց համար «ամբողջ պատասխանատվությունը կրելու են Հայաստանի հանրապետության իշխանությունները», որոնք «խախտում են ԱՊՀ Ալմա-Աթայում ընդունված համաձայնությունները»:

Այստեղ նորից ու նորից հիշվում է Բերդաձորի մոտ տեղի ունեցած ուղղաթիռի աղետը: Իբր, երբ բացել են նրա «սեւ արկղը», այն եղել է դատարկ: Ուրեմն եւ «ճշմարիտ է այն հայտարարությունը, թե ուղղաթիռը կործանվել է 300 մետր հեռավորությունից» (բայց ինչո՞ւ 300 եւ ոչ թե 200 կամ 350) արձակված հրթիռով ու գնդակոծությամբ:

Երեւի ուղղաթիռի աղետի վրեժը դեռ երկար պիտի հանեին բերդաձորցիներից. լրատվական մարմինները հաղորդել են, որ հունվարի 6-ի գիշերը ավտոմատներով եւ գնդացիրներով զինված ավելի քան հարյուր ադրբեջանցիներ, զրահամեքենաների համագործակցությամբ, հարձակվել են Բերդաձորի կաթնապրանքային ֆերմայի վրա եւ քշել-տարել 266 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:

Բաքվի ռադիոն ու հեռուստատեսությունը չեն մոռանում դատապարտել եւ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսին՝ հայտարարելով, թե «յուրաքանչյուր անգամ դժբախտ Ղարաբաղ ժամանելով նա այստեղ առավել բորբոքում է արյունահեղությունը» («ԳԱ», 1992, հունվ. 9):

✧ ✧ ✧

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանի եւ պետական մարմինների կազմավորման անդրանիկ քայլերի վկա-դիտորդների հետ էր Ռուսաստանի խորհրդարանի դեպուտատ Անատոլի Շաբադը: Նա ակնհայտ բարյացակամությամբ ու հիացումով դիտում էր այդ քայլերը, հաճախ իր ապրումներն արտահայտում՝ իբրեւ ճշմարիտ բարեկամ, չթաքցնելով նաեւ հոգսերը:

Ռուսաստանի հետ համերաշխության գաղափարը, ինչպես նաեւ Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերը հիմա այնքան բարձր հարգանք չեն վայելում,- ասել է նա:- Սակայն բացառված չէ, որ նրանք վաղ թե ուշ կվերականգնվեն, կգրավեն իրենց արժանի տեղը... Իսկ այժմ կարեւորն է դիմանալ: Դիմանալ այսօր՝ հենվելով միայն սեփական ուժերի վրա: Իսկ դրանք, դատելով ամեն ինչից, կան եւ կբավականացնեն...

Անատոլի Շաբադը վկան է եղել Արցախի ծանրագույն օրերի, այն քննության, որ լեռնաստանը բռնում է դժոխային պայմաններում: Եթե այժմ էլ վստահ է, որ ուժերը կան եւ կբավականացնեն, չի կարելի չհավատալ:

Հունվարի 8-ին Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի նախագահի տեղակալ Քերոլայն Կոքսին, որը հենց նոր վերադարձել էր Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունից:

Շնորհակալություն հայտնելով ընդունելության համար, Ք. Կոքսը տեղեկացրեց նախորդ այցելությունից հետո անցած ժամանակահատվածում ղարաբաղյան խնդիրը միջազգային ասպարեզում բարձրացնելու ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Կանադայում եւ այլուր ունեցած հանդիպումների եւ կազմակերպված ունկնդրումների մասին, որոնց արդյունքում նշված երկրների պաշտոնական շրջանակները, ինչպես նաեւ միջազգային մի շարք կազմակերպություններ հանդես են եկել հայտարարություններով, ընդունել համապատասխան բանաձեւեր:

Այնուհետեւ անդրադառնալով վերջին այցելությունից ստացած տպավորություններին, տիկին Կոքսը ցավով նշեց, որ 10 շաբաթ առաջվա համեմատ իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում կտրուկ սրվել է եւ ինքնապաշտպանության մարտիկներին հաջողվում է ադրբեջանական հրոսակների չդադարող հարձակումներին դիմագրավել անձնազոհության ու հայրենի օջախները մինչեւ վերջ պաշտպանելու վճռականության շնորհիվ:

Նա տեղեկացրեց նաեւ, որ իր եւ Քրիստոնյաների համերաշխության միջազգային կազմակերպության հանգանակած միջոցներով Լեռնային Ղարաբաղ են հասցվել դեղորայք եւ բուժմիջոցներ, վստահեցնելով, որ առաջիկայում եւս ամեն ինչ կարվի մարդասիրական օգնության ծավալները մեծացնելու, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվող բռնությունների մասին միջազգային հանրությանը տեղյակ պահելու ուղղությամբ:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը տիկին Ք. Կոքսին շնորհակալություն հայտնեց նրա գործադրած արցախանպաստ մեծ ջանքերի ու միջնորդումների համար, բացատրեց Արցախի խնդրի լուծման համար իր կառավարության արածն ու խնդիրները, ապա նշեց, որ ԼՂՀ-ից նախկին Միության ներքին զորքերը դուրս բերելուց հետո՛ հնարավոր կլինի կայունությունը պահպանել խաղաղարար այլ ուժերի միջոցով, լինեն դրանք Համագործակցության միջհանրապետական զինվորական կազմավորումներ թե ՄԱԿ-ի «կապույտ սաղավարտավորներ»:

Ընդգծվեց նաեւ, որ հարկ է խստացնել պատժամիջոցներն այն հանրապետությունների նկատմամբ, որոնցում կոպտորեն ոտնահարվում են մարդու եւ ազգային փոքրամաս-

նությունների տարրական իրավունքները։

Վերջում նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը խորին գոհունակություն հայտնեց պարոնին Կոխի հետեւողական գործունեության առթիվ, շեշտելով, որ հիմնականում նրա եւ ակադեմիկոս Ա. Սախարովի այրու՝ Ելենա Բոնների ջանքերի շնորհիվ էր, որ հաջողվեց միջազգայնացնել Ղարաբաղի հարցը։

Հունվարի 9-ին Ֆրանսիայի ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորներ, որոնք ներկայացնում են աջ ու կենտրոնական ընդդիմադիր կուսակցությունները, հատուկ նամակով Արտաքին գործերի նախարար Ռոլան Դյումային են դիմել՝ կոչ անելով պաշտոնապես աջակցելու Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության խնդրի լուծմանը, նրա բնակչության ծայրահեղ ծանր տնտեսական վիճակը կարգավորելու հարցին։

Հունվարի 11-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի թափուր 11 տեղերի համար կազմակերպված լրացուցիչ ընտրություններով ընտրվեցին 9 պատգամավորներ։ Այսպես թե այնպես ԳԽ-ը պատշաճ կազմ ուներ, կարելի էր սկսել աշխատանքը՝ իշխանության գործնական մարմինների ստեղծման, նրանց ծրագրված, սահուն աշխատանքի համար։ Սակայն ադրբեջանական կողմին հենց այդ էր անհանգստացնում. ինչպե՞ս կարելի է թույլ տալ, որ ծնունդից առաջ աչքի փուշ դարձած իշխանությունը գործի։ Բավական էր արտասահմանյան դիտորդներն ու անկախ դետությունների ներկայացուցիչները հեռանային մարզից, որպեսզի բնակավայրերի զանգվածային ռմբակոծություններն ու գնդակոծությունները, հարձակումներն ու կողոպուտ-ավերածությունները սաստկանային։

Տեղական մարմինները, նույնիսկ Ռուսաստանի պատգամավորներն ու արտասահմանյան դիտորդները քանիցս զգուշացրել էին միութենական ՆԳՆ ղեկավարներին, թե Ադրբեջանն ունի «Գրադ» կոչված ահավոր թնդանոթներից եւ, հենց որ հնարավոր լինի, անպատիժ կերպով օգտագործելու է Արցախի ու Հայաստանի խաղաղ բնակչության դեմ։ Ուշադրություն չէին դարձրել։ Միամտություն էլ կլինի մտածել, թե նրանք այդ «Գրադ» թնդանոթների տեղը չգիտեին, երբ իրենք էին վաճառել։

Եւ, ահա՛, **հունվարի 13-ին** այդ հրանոթներից Շահումյանի վրա կարկուտ թափեցին ադրբեջանական Շափաղ ու Ջեյվա գյուղերի կողմից։ Շրջկենտրոնում ավերվեցին ոչ միայն բազմաթիվ բնակելի ու վարչական տներ, այլեւ սպանվեցին 18-19 տարեկան Ղահրամանյան Կարինեն իր 11-ամսական տղայի հետ միասին, 65-ամյա Սիմոն Դադայանը, 11-ամյա Վեներա Ներսիսյանը։ Կային երկու տասնյակից ավելի վիրավորներ, որոնցից համեմատաբար ծանր վիճակում գտնվող վեց հոգու անմիջապես փոխադրեցին Երեւան։

13-15-ին նույնատիպ թնդանոթաձգության ենթարկվեց նաեւ Մարտունու քաղաք-շրջկենտրոնը, որի բազմաթիվ շենքեր ավերված են, եւ կան վիրավորներ խաղաղ բնակիչներից։

◇ ◇ ◇

Դեռեւս **հունվարի 10-ին** Ստեփանակերտ էր ժամանել Գերմանիայի ֆեդերատիվ հանրապետության հեռուստատեսության ներկայացուցիչների մի պատվիրակություն՝ Դիրկ Զագերի գլխավորությամբ։ Նրա նպատակն էր անմիջական ճշմարիտ խոսք ասել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության վիճակից, քանի որ, ինչպես ղեկավարն էր տեղեկացրել, ադրբեջանական լրատվական բազմաթիվ մարմիններ, մասնավորապես «Վաթան» կոչվածը, գերմանական հեռուստադիտողին, ռադիոլսողին ու ընթերցողին կշտացրել են ստահոդ տեղեկություններով այն ամենի մասին, որ այստեղ է կատարվում։

Հյուրերը տեսագրել են հարցազրույց ԼՂՀ ԳԽ-ի նորընտիր նախագահ Արթուր Մկրտչյանի եւ ուրիշների հետ... Եւ Գերմանիայի միլիոնավոր հեռուստադիտողներ երկու օր հետո, **հունվարի 12-ին**, արդեն առանց Բաքվի կեղծարար միջնորդության, տեսել են, թե ի՛նչ կա Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում, նրա ազատասեր ժողովուրդն ինչպես է պայքարում իր անկախության համար։

Այդ օրերին Արցախում լուր առան այն մասին, որ Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կոնգրեսի մշտական գործող միջազգային կազմկոմիտեն ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին է հղել նամակ, որի մեջ շարադրված է, թե Կոնգրեսը մշտապես Ղարաբաղում գտնված իր դիտորդների ու քննախույզների միջոցով պարզել է, որ այնտեղ դաժանորեն ոտնահարվում են մարդու իրավունքները, հայ ազգաբնակչության դեմ գործադրվում է պետական տեռոր, եւ որ Ադրբեջանը ցանկանում է բռնի ուժի միջոցով լուծել չորս տարի շարունակ ձգձգված խնդիրը։ Նշվում էր, որ միայն ՄԱԿ-ի կտրական միջամտությամբ հնարավոր կլինի կանխել անընդմեջ հառաջացող արյունալի հակամարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա վրա տիրելու մարմաջով տառապող Ադրբեջանի իշխանությունների միջեւ։

Կազմկոմիտեն համանման նամակ-կոչ էր հղել նաեւ Ռուսաստանի նախագահ Բորիս Ելցինին։

Հունվարի 13-ին, Բաքվի հայության 1990 թ. ջարդի ու բռնագաղթեցման սկզբի տարելիցի օրը, Ադրբեջանը նշանավորեց Արցախի ու Շահումյանի շրջանի դեմ գործած նոր վայրագություններով. Շահումյանի գյուղերն ավերիչ ռմբակոծությունների եւ գնդակոծությունների ենթարկվեցին։ Գործում էին հրանոթի զանազան տեսակները, տանկերն ու զրահամեքենաները։ Զոհվեցին չորս մարդ, կային բազմաթիվ վիրավորներ։

Իսկ Արցախում, ուր ռմբակոծություններն ու հրթիռակոծությունները դեռ չէին դադարել, Մարտունու շրջանի Խնուշինակ գյուղի ծայրամասային տներից մեկն են մտել մի խումբ օմոնական ավազակներ, մորթել տան մորն ու երեք տղային, իսկ 6 ու 9 տարեկաններին եւ հորը տարել իրենց հետ, անկասկած ավելի երկարատեւ հոշոտումի եւ դրանից թրքական բավականություն ստանալու համար։

14-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն այս լուրը հաղորդելուց կես ժամ անց էլ տեղեկացրեց, թե, ահա՛, հենց նոր գերմանական լրատվական մի մարմին ստացել է նոր լուր Բաքվից, այնտեղի «Թուրան» (Թուրա՜ն) լրատվությունից, որը պնդում էր, թե Ղարաբաղում հայկական բնակավայրերից ադրբեջանցիների վրա տեղացող կրակը չի դադարում։

Այսպե՛ս, ազնիվ մարդիկ կարող են հավատալ, թե հայերն անվերջ կրակում են ադրբեջանցիների վրա, վերջիններս պարզապես դաս են տվել նրանց, որպեսզի իրենց չափն իմանան։

Հունվարի 14-ին Մախաչկալայում տեղի էր ունեցել ԱՊՀ (նախկին ԽՍՀՄ) ժողովուրդների ներկայացուցիչների թուրքական թե թրքագիտական կոնգրեսը, որի քննարկած հարցերից մեկը, Ադրբեջանի ներկայացուցիչների հարկադրանքով, վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղին։ Գիտաժողովը համարյա միաձայն հավանություն էր տվել Ղարաբաղի խնդրի լուծման առթիվ Ադրբեջանի բռնած դիրքին ու գործադրած միջոցառումներին։ Այս քննարկումից հետո ընդունված բանաձեւում նշվել է, թե Հայաստանի կողմից Ղարաբաղն Ադրբեջանից պոկելու եւ «Ղարաբաղի լեռնային մասի» բնակչության արկածախնդրական խժդժությունների մղելու փորձերը դատապարտելի հանցագործություններ են։

Գիտաժողովը միաժամանակ կշտամբական խոսքեր էր արձանագրել Ադրբ. պրեզիդենտ Ա. Մութալիբովի հասցեին, որը, իբր, վճռական քայլեր չի կատարում Ղարաբաղի հարցին վերջ տալու համար։

Սակայն հաջորդ օրն իսկ, երբ գիտաժողովում լեզգիների ներկայացուցիչները հարց բարձրացրին ստեղծելու իրենց ազգային ինքնավարությունը՝ նրա մեջ առնելով Դաղստանի հարավային լեզգիաբնակ շրջաններն ու Ադրբեջանի դարձյալ լեզգիաբնակ հյուսիս-արեւելյան մասը, «տուժող-զրկվող» կողմերը խայտառակ աղմուկ բարձրացրին, բանը հասավ փոխադարձ ծանր վիրավորանքների ու ձեռնամարտի։

Հունվարի 17-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի շարունակվող առաջին նստաշրջանում ընդունվեց հանրապետության պետական անկախության հռչակագիրը եւ օրենքը ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի մասին։ Շարունակվեցին ԳԽ-ի մշտական հանձնաժողովների եւ նրանց նա-

խագահների ընտրությունները։ Քննարկվեցին նաեւ ԼՂՀ պետական դրոշի ու զինանշանի հարցերը...

✧ ✧ ✧

Իսկ Եվրոպայի տեղից բարի լուրեր էին գալիս։ Ահա նրանցից մեկը. Հայաստան կատարած այցելությունից հետո հունվարի 17-ին մամուլի ասուլիս է ունեցել Ֆրանսիայի խորհրդարանի անդամ, գոլլիստական կուսակցության մարդկային հարցերի գծով քարտուղար Ռ. Կազընավը, որը քննադատել է իր երկրի վերջերս դիրքը Հայաստանի ու Արցախի հանդեպ, պահանջել, որ այն գործնական քայլեր կատարի օգնության եւ դիվանագիտական-քաղաքական ասպարեզներում։ Նա հաղորդեց նաեւ, որ շուտով (փետրվարի սկզբին) Հայաստան է ժամանելու Մարդասիրական հարցերի գծով Ֆրանսիայի կառավարության անդամ (նախարար) Բեռնար Քուշները, որին ինքը դիմել է կոչով. «որպեսզի հատուկ ուշադրություն դարձվի Արցախի հայության վիճակի վրա.... որ ֆրանսիական կառավարությունը հստակորեն դիրքորոշվի ի նպաստ այս բարեկամ ժողովրդի, որը ժողովրդավարության եւ մարդու իրավունքների նկատմամբ ունեցած իր հարգանքով արժանի է Ֆրանսիայի գնահատանքին, վստահությանն ու զորակցությանը» («Ազգ», 1992, հունվ. 25)։

Հունվարի 18-ին ու 19-ին համեմատաբար խաղաղ էին լուրերը, եւ հաղորդավարները դա վերագրում էին ոչ միայն բարոնուհի Կոքսի նոր ժամանումին, այլեւ մեր ինքնապաշտպանության հզորությանը. իբր, թուրքերն արդեն համոզվել են, որ մեր պաշտպանական բոլոր կետերն էլ անառիկ են, եւ այլեւս չէին համարձակվում ստուգել։

Ես այդ կարծիքին չէի, եւ, դժբախտաբար, այդ է՛լ ապացուցվեց։

Հունվարի 20-ի առավոտյան մտել էի «Արցախ» կոմիտե, որպեսզի զանգահարեմ Ստեփանակերտ։ Ասացին՝ արդեն քանի օր է, ոչ մի կապ չկա Արցախի հետ։ Բայց եւ այնպես հայտնի է, որ անցած գիշերը մեծ անախորժություններ են եղել։

Մտա նոր նախագահ Շիրխանյանի մոտ։ Ծանոթացանք, ու նրա առաջին խոսքն այն էր, թե ոչ ստույգ տվյալներով՝ գիշերը զանգվածաբար ռմբակոծել են Ստեփանակերտն ու Մարտունին։ Առաջինում ունեցել ենք չորս թե հինգ զոհեր, որոնց հետ նաեւ Արցախից Հայաստանի ԳԽ-ի պատգամավոր Վիգեն Շիրինյանը։ Իսկ Մարտունու կորուստներն ավելի մեծ են՝ ինն սպանված եւ մի քանի տասնյակ վիրավոր։

Երեկոյան «Լրաբերը» հենց այսքանն էլ հաղորդեց՝ ավելացնելով միայն, որ Վիգեն Շիրինյանը վեց զավակների հայր է, եւ Ստեփանակերտի ինքնապաշտպանները լրիվ տիրացել են Կրկժանի բարձունքներին, ուրկից էլ ռմբակոծումն էր կատարվել նախկինի պես։

Հունվար 19-20-ին Մարտունու դեմ կանգնած Ամիրանլար որջի կրակակետերը վերացնելու համար շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերը դիմել են համարձակ հարձակումների, որոնց շնորհիվ սպանվել են ավելի քան քսան օմոնականներ, մնացածները փախուստի են դիմել։

✧ ✧ ✧

Հունվարի 20-ին նախօրյակին Կրկժանի կողմից կատարված զանգվածային ռմբակոծության ու գնդակոծության զոհ դարձած Վիգեն Շիրինյանի կսկիծն էին ապրում Ստեփանակերտի պաշտպանները, երբ երեկոյան դեմ վերստին սկսվեց ռմբակոծությունը։ Այս անգամ հայկական ինքնապաշտպանության ուժերը կտրուկ հարձակման անցան, ադրբեջանցի հրձիգներին դուրս մղեցին իրենց դիրքերից եւ գրավեցին բոլոր այն բարձունքները, որոնցից նրանք ռմբակոծում էին քաղաքը։

Հունվարի 21-ին «Նեզավիսիմայա գազետան» հրապարակեց Ռուսաստանի պրեզիդենտի խորհրդական Գալինա Ստարովոյտովայի կարծիքը Հարավային Օսեթիայի հանրաքվեի արդյունքների ու նրանց նկատմամբ Ռուսաստանի բռնելիք դիրքի մասին։ Այնտեղ ազգային հարաբերությունների հմուտ մասնագետը հետաքրքիր մտքեր էր արտահայտում՝ Օսեթիայի հետ առնչելով նաեւ Արցախի խնդիրը։ «Ո՞րն է գլխավորը միջազգային իրավունքի տեսակետից. այս կամ այն պետական ինքնիշխանությո՞ւնը, սահմանների անձեռնմխելիությո՞ւնը, թե՞ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը։ Չէ՞ որ այդ երկու գործոններն էլ արտացոլված ու վավերացված են միջազգային իրավական փաստաթղթերում։ Ո՞ր սկզբունքն առաջնային կլինի.-հարցնում է Ստարովոյտովան եւ հարցին տալիս այն պատասխանը, որ իրենը լինելով՝ միակ տրամաբանականն ու ժողովրդավարականն է.-Ես կարծում եմ, երեք գործոնների՝ պատմականի, ազգագրականի եւ ազգի կամքի դրսեւորման զուգակցումը կարող է հուսալի հիմք ծառայել ինքնորոշման հարցի լուծման համար։ Այնքան էլ հաճախ չի պատահում, որ այս երեք չափանիշները համընկնեն (Արցախի դեպքում տառացիորեն համընկնում են.-Բ.ՈՒ.), բայց եթե այդ գործոնները միաժամանակ միավորվում են մի տարածքում, ապա ժողովրդավարությունն այդ անտեսել չի կարող։

... Միջազգային հանրությունը վաղ թե ուշ պիտի գտնի նման խնդիրների լուծման ձեւերը։ Հնարավոր է, որ դա կլինի Օսիայում, Լեռնային Ղարաբաղում։

... Եթե Ռուսաստանը ժողովուրդների պահանջներն անտեսի... Դա աններելի կլինի ինչպես մարդասիրական տեսակետից, այնպես էլ ժողովրդավարության դիրքերից։ Գուցե հնարավոր կլինի խուսանավել, բայց չեմ կարծում, թե հենց դա՛ պետք է լինի Ռուսաստանի նպատակը»։

Աստվա՜ծ տա՝ Ռուսաստանը գործի այնպես, ինչպես նրա բարի ու խոհուն դուստրն է մտածում։

Հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Ստեփանակերտի ինքնապաշտպանության ուժերը կործանեցին Կրկժանի բլուրների վրա ամրացած օմոնականների բոլոր դիրքերը եւ այնտեղից դուրս քշեցին ադրբեջանցիներին։ Մեր քաջերի բախտն այս անգամ բանեց. ոչ մի զոհ չտվին։ Սակայն առավոտյան, երբ ստուգում էին թշնամական որջերի ծակուծուկերը, գտան այն հինգ երիտասարդների դիակները, որոնք ծանր վիրավոր գերվել էին դեկտեմբերի 31-ին՝ Կրկժանի վրա գրոհելիս։ Բզկտված, հոշոտված էին մարմինները, այլանդակված՝ անճանաչելի լինելու չափ։ Ի՜նչ տառապանքներ են քաշել մարդակեր հրեշների ձեռքից («Ազգ», 1992, հունվ. 28)։ Եւ իրենց հարազատների հոշոտված մարմինները տեսնող ֆիդայիները հետո ի՜նչ լեզվով պիտի խոսեին հրեշների հետ։

Հունվարի 23-ին «Վաշինգտոն պոստ» թերթում հրապարակվել է նրա միջազգային բաժնի խմբագրի տեղակալ Ջեմս Ռուպերտի ռեպորտաժը ԼՂՀ-ում տեղի ունեցող դեպքերի մասին։ Հեղինակը եղել է Ստեփանակերտում, Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջաններում եւ մի քանի գյուղերում։ Նա Երեւանում ունեցած հարցազրույցին ասել է. «Հինգ օրվա ընթացքում ես տեսա ու զգացի, թե ի՜նչ ծանր պայմաններում են ապրում ղարաբաղցիները... Լույս ու գազ չկա, հրթիռակոծումներն ու գնդակոծումներն անընդմեջ շարունակվում են։ Նման պայմաններին դիմանալն ուղղակի հերոսություն է»։

Ապա, դառնալով իր երկրից սպասվող օգնությանը, նա ասել է. «Թե՛ կոնգրեսում, թե՛ Սպիտակ տանն ու պետքարտուղարությունում դժվար է Ղարաբաղի հարցի վրա ուշադրություն հրավիրել, քանի աշխարհում շատ են ավելի մեծ բարդույթները։ Իհարկե, դա չի նշանակում, թե Ղարաբաղի հարցը կարեւոր չէ... Ինձ հայտնի է, որ ԱՄՆ-ի կոնգրեսում Ղարաբաղի հարցով որոշակի աշխատանք է տարվում։ Վերջերս մի քանի սենատորներ, այդ թվում պարոնայք Դոուլն ու Սիմոնը, առաջարկել են պատժամիջոցներ կիրառել Ադրբեջանի նկատմամբ։ ...Որպես լրագրող համոզված եմ, որ իմ հաղորդած տեղեկությունները կօգնեն ամերիկացիներին ճիշտ կողմնորոշվելու եւ ճիշտ որոշում ընդունելու։ Այլապես իմ աշխատանքը կհամարեի անօգուտ» («Ազգ», 1992, հունվ. 29)։

Նույն օրն էլ ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնախմբի նախագահ սենատոր Փելը, որ հունվարի սկզբին եղել էր Հայաստանում, մի գրությամբ դիմել է պրեզիդենտ Բուշին՝ առաջարկելով գործուն մասնակցություն ցույց տալ Հայաստանի

ու Ադրբեջանի բարդույթի պատճառ հանդիսացող Ղարաբաղի խնդրի լուծմանը: Նա նշել է նաեւ այդ մասնակցության հնարավոր ձեւերը՝ Ելցինի հետ ունենալիք հանդիպման ժամանակ նրա վրա հանձնարարություն դնել, ՄԱԿ-ի օղակների վրա ազդել եւ, վերջապես, հենց Ադրբեջանի վրա վճռական ճնշում գործադրել, օրինակ, որպեսզի նա, քանի շրջափակման մեջ է պահում Հայաստանը եւ խեղդում Լեռնային Ղարաբաղը, իրավունք չունենա ստանալու այն մեծ օգնությունը, որ ԱՄՆ-ն է հասցնում իրենց անկախությունը որդեգրած երկրներին:

Հունվարի 22-23-ին բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը, իրեն ուղեկցող Զորի Բալայանի եւ Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ սրբազանի հետ միասին, Մոսկվայում այցելել է Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Կանադայի դեսպանատները, ինչպես նաեւ Մոսկվայի ու համայն Ռուսիո պատրիարք Ալեքսի Երկրորդին՝ հաղորդելով, որ Արցախի դեմ Ադրբեջանն օգտագործում է նախկին ԽՍՀՄ զինուժի հրանոթներ, «Գրադ» հրթիռակայաններ, որոնք ավերիչ զորություն ունեն: Բոլոր զրույցների ընթացքում բարոնուհին պնդել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է աղետի գոտի հայտարարվի, եւ այնտեղ պետք է մտցվեն ՄԱԿ-ի խաղաղարար հատուկ զորքեր:

* * *

Հունվարի 23-ին Մոսկվայում ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում էլ բարոնուհի Ք. Կոքսը, անդրադառնալով ադրբեջանական բռնատիրության կատարած վայրագություններին ու կիրառած զինատեսակներին («Ալազան», «Գրադ», տանկեր, զրահամեքենաներ եւն), ասել է՝ այս բոլորը կհանգեցնի նրան, որ հայկական կողմն էլ ստիպված կլինի պատասխան միջոցներ գործադրել: Այն ժամանակ մենք ականատես կլինենք լայնամասշտաբ մի պատերազմի, որը կանխելը կդառնա անհնարին: Ուրեմն, այժմեւեթ անհրաժեշտ է դադարեցնել տալ Ադրբեջանի վայրագությունները, կանխել սկսվելիք պատերազմը: Իսկ այդ խաղաղարար գործին պետք է լծվեն բոլոր շահագրգռված երկրները՝ ԱՊՀ-ի պետությունները, Եվրոպայի երկրները եւ ՄԱԿ-ը:

Հունվարի 26-ի առավոտից ադրբեջանական մի զորամաս, շուրջ 250 զինվորով, հարձակվեց Քարինտակ գյուղի վրա: Նախապես գյուղը հրետակոծել էին:

Ինքնապաշտպանության ուժերն անձնազոհորեն ելան ընդդեմ թշնամու, կռվեցին ամբողջ օրը: Կռիվն ավարտվեց երեկոյան, երբ Ստեփանակերտից օգնական մի զորաջոկատ հասավ եւ, բռնագրավիչների թիկունքից հուժկու հարված հասցնելով, ստիպեց ճողոպրել: Գյուղի մոտերքում թշնամին թողել էր իր մի քանի տասնյակ սպանվածների ու 75 միավոր զենքը:

Հետագայում պիտի հաղորդվեր, որ այս ճակատամարտում քարինտակցիներից սպանվել են 18 զինվոր, ադրբեջանցիներից՝ ավելի քան 60-ը:

Նույն օրը Շուշիից հրետակոծել էին Ստեփանակերտը, որտեղ զոհվեցին երկու կին: Այս ռմբակոծությունը դադարեց միայն պատասխան կործանիչ հարվածներից հետո:

Տեղեկություններ կան, որ միայն 26-ին Շահումյանի շրջանի Կարաչինար գյուղի վրա ադրբեջանցիները նետել են հակակարկտային 15 արկ:

Այդօր ուշ երեկոյան, ժամը 23-ից ՀՀ հեռուստատեսությամբ ցուցադրեցին մի այնքան էլ ոչ մեծ տեսաժապավեն Արցախի իրադրությունների մասին (ամսիս 3-17): Կադրերն ու տեսարանները խոսուն էին՝ իբրեւ դաժան մի կյանքի հարազատ պատկերներ: Զինված ինքնապաշտպանության խառնիխուռն ջոկատներն էին՝ քաջ երիտասարդներով, բայց եւ նրանց կողքին՝ տարբեր տարիքի երեխաներ, դեռատի աղջիկներ, ծերեր, տարեց կանայք: Ցույց էին տրվում խոր ինքնապաշտպանության անցած գյուղերն ու շրջկենտրոնները, կիսակործան, բայց համառորեն դիմադրող Ստեփանակերտը... Խոսեցնում էին ինքնապաշտպանության հերոսներին ու նրանց օգնության հասած արյունակիցներին, որոնք հպարտորեն բաժանում են չդադարող կրակի տակ գտնվող պաշարյալների դժնի ճակատագիրը...

Սկզբից ու վերջից անպաճույճ խոսքեր կային այս անհողդողդ մարտիրոսության մասին, մխիթարանքի, հուսադրության ու հավատի խոսքեր, որոնք հնչում էին բոլորովին անվարպետ նկարահանողի բերանից: Ի՞նչ է ապրում կռվող Արցախը,-ասում էր նա,-դուք տեսա՞ք: Ինչո՞վ նրան կօգնի աշխարհը, անտարբե՛ր աշխարհը: Հայտնի չէ: Զարմանալի՞ է, որ այդ աշխարհը խոսքով, գոնե խոսքո՛վ, չի ընդունել իր ազատության համար արնաքամ դարձող երկրի անկախությունը, հանրաքվեն, կրակի տակ ստեղծված պետական իշխանությունը: Բայց ինչո՞ւ զարմանանք, երբ այն դեռեւս չի ընդունվել նույնիսկ մեր արյունակիցների անկախ հանրապետության կողմից: Ասում են՝ Հայաստանի հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում երկար են վիճել՝ ընդունե՞նք թե՞ չընդունենք այդ Արցախի հանրապետությունը: Եւ այդպես էլ եզրակացության չեն եկել, սպասում են, տեսնեն ի՛նչ կասի կույր ու խուլ, մեզ համար՝ նաեւ համր աշխա՜րհը: Բայց մի՞թե կարեւոր է, թե ի՜նչ կասեն... Չէ՞ որ լեռնաստանը պատրաստ է մինչեւ վերջ կռվելու իր ազատության, անկախության, արժանապատիվ կյանքի համար:

Այդպիսի հերոսները մա՜հ չունեն: Ասվա՜ծ օգնական:

Հունվարի 27-ին Բաքվում, լրատվության աշխատողների հետ ունեցած ասուլիսում, Ադրբեջանի պրեզիդենտ Այազ Մութալիբովը, Թուրքիա կատարած իր պաշտոնական այցի արդյունքների մասին խոսելիս, հայտնել է, թե Թուրքիան կողմ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը լուծվի քաղաքական միջոցներով եւ պատրաստակամություն է հայտնել դառնալու միջնորդ: Ինքը՝ Մութալիբովը, իբր Թուրքիայի ղեկավարներին հասկացրել է, որ Ադրբեջանը հարցը կլուծի սեփական միջոցներով, քանի որ անձամբ դեմ է նրա միջազգայնացմանը, միայն հարկ է, որ Ղարաբաղից դուրս բերվեն այն զինված ստորաբաժանումները, որոնք «ենթակա չեն իր հանրապետության օրենքներն»:

Այսքա՛ն բան, այսինքն՝ ԼՂՀ հարցն ի՜նչ մի մեծ բան է, որ դրա համար էլ պետք լինի Թուրքիայի պես հզոր պետության միջնորդությունը: Բավական է՝ Ադրբեջանն ինքը որեւէ կերպ կարողանա այնտեղից դուրս բերել «օտար» զորամիավորումները...

Սակայն Թուրքիա մեկնելուց առաջ Մութալիբովը հյուրընկալ երկրի հեղինակավոր «Միլլիյեթ» լրագրի Բաքվի թղթակցի հարցերին տված պատասխաններում բավական ընդարձակ խոսք էր ասել առհասարակ հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների եւ մասնավորապես Արցախի խնդրի մասին: «Հայաստանը,-ասել էր նա,-մեր դեմ նպատակային գործունեություն ու քարոզչություն է ծավալել: Ամերիկյան կառավարությունն աջակցում է Հայաստանի գործունեությանը: Մենք այս հարցում կարծես ես ենք մնացել, եւ Թուրքիայի օգնությամբ մեր խնդիրները միջազգային հանրությանը ներկայացնելու հնարավորություն պիտի ստանանք».:

«Մաշալլա՜»,-կասեր ադրբեջանցի թուրքը՝ սպասելով, թե ի՛նչ է լսելու Արցախի մասին: Իսկ երբ թուրք թղթակիցը հարցրել է. «Ինչպե՞ս եք պատկերացնում Ղարաբաղի հարցի լուծումը, Մութալիբովը կարճ պատասխանել է. «Մեր գլխավոր նպատակը շրջանում խաղաղություն հաստատելն է: (Եւ դրա համար գիշեր-ցերեկ ռմբակոծության ու գնդակոծության է ենթարկել տալիս Արցախի հայկական բնակավայրերը, կոտորում բնակիչներին, բռնագաղթեցնում՝ երեւի մտածելով, թե այս գեհենային պայմաններին ինչքա՞ն կդիմանա մի 150-200 հազար հայ բնակչությունը.-Բ. ՈՒ.): Մենք կողմնակից ենք,-շարունակել է «խաղաղասեր» պրեզիդենտը,-այդ հարցը լուծելու հանգիստ, քաղաքական ուղիներով: Մենք միշտ գերադասել ենք խաղաղության ուղին: Այս պատերազմի շարունակումն օգուտ չի բերի ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ադրբեջանին: Թուր ու թվանքով հարցեր լուծելու ժամանակներն արդեն անցել են: Հայաստանը միջազգային մեծ հնարավորություն ունի եւ մեր դեմ ուժեղ արշավ է ծավալել, իսկ արեւմտյան մամուլն Ադրբեջանին համարում է բռնագրավիչ պետություն՝ գործիք դառնալով սխալ ու խեղաթյուրված քարոզչության: Այնտեղ մարդիկ մեզ բռնագրավիչ պետություն են համարում՝ հաշվի չառնելով իրերի իսկական դրությունը:

Ղարաբաղյան հարցի պատճառով ծագած պատերազմի ընթացքում մենք շատ երկար ենք սպասել, որ Հայաստանը հրաժարվի Ղարաբաղն իրեն միացնելու սխալ որոշումից:

Բայց նոյեմբերի 20-ին տեղի ունեցած ուղղաթիռի աղետից հետո ժողովրդի, խորհրդարանի եւ կառավարության համբերության բաժակը լցված էր, եւ մենք վերացրինք Ղարաբաղի ինքնավար կարգավիճակը։ Սակայն մենք, վերացնելով այդ մարզի ինքնավարությունը աշխարհագրական տեսակետից, չենք դիտել հայերի մշակութային ինքնավարությունը, հակառակ այս քայլին, Ղարաբաղը հայտարարեցին անկախ հանրապետություն եւ ինչ-որ հանրաքվե անցկացրին։ Սա թե՛ Ադրբեջանի սահմանադրության, թե՛ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կեղծ հանրաքվե էր։ Այս պահին իրադրությունը շրջանում շատ խառն է։

Բոլորի համար վտանգավոր է, որ Հայաստանը, օգտվելով այլ երկրներում հայերի առկայության հանգամանքից, միջամտում է Ղարաբաղի գործերին։ Չէ՞ որ հայեր են ապրում նաեւ Իրանում ու Թուրքիայում։ Հայեր են ապրում, ասենք, Ֆրանսիայում։ Սակայն Հայաստանը չի խառնվում նրանց գործերին։ Այժմ էլ Անկախ պետությունների համագործակցությունն սկսեց աջակցել հայերին եւ միջամտել մեր ներքին գործերին։ Հայերը Ռուսաստանյան ֆեդերացիայի հետ լավ հարաբերությունների մեջ են։ Այս առումով կարեւոր է հիշել, որ առաջները Թուրքիան Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը համարում էր նախկին ԽՍՀՄ ներքին գործը։ Հետեւաբար դրսից այդ գործին միջամտելը սխալ էր համարում։ Այս մոտեցումն այն ժամանակվա համար ճիշտ էր, սակայն հիմա Ադրբեջանն անկախ պետություն է եւ ԱՊՀ շրջանակներում որեւէ երկրի գերիշխանություն մյուսի նկատմամբ գոյություն չունի։ Ստեղծված իրավիճակում Թուրքիան պետք է ընդունի, որ հարցը միջազգային որակ ունի եւ մեզ աջակցի («Ազգ», 1992, հունվարի 29)։

Տեսա՞ք, ինչպես փոխվեց, ավելի ճիշտ՝ գլխիվայր շրջվեց պրեզիդենտի կարծիքը Ղարաբաղի հարցի միջազգայնացման վերաբերյալ. երբ Հայաստանի օժանդակությամբ նրա ժողովրդի օգտին էին խոսում, կտրականապես մերժում էր միջազգայնացումը, իսկ երբ Թուրքիայի օգնությամբ իր շահի հեռանկար պիտի բացվի, խնդրե՛մ, այն միջազգային որակ ունի»։

Թերեւս շան գլուխն ուրիշ տեղ է թաղված. Թուրքիա այցելելուց առաջ հույս է ունեցել ստանալու նրա ամեն տեսակ աջակցությունը, նույնիսկ ուժային միջամտությունը, իսկ այնտեղ ուրիշ բան է տեսել. Թուրքիան պատրաստ է ամեն ինչով օգնել, նույնիսկ մեկ միլիոն տոննա հաց տալ։ Սակայն այդ Ղարաբաղի հարցո՜ւմ... խաղաղ կարգավորման կողմնակից է։ Չէ՜, հեռո՜ւ պահենք։ Այս դարասկզբին նրանց կոտորել ենք, փրկություն չունենք մինչեւ այսօր եւ հավիտյան... Խառնվենք նաեւ Ղարաբաղի հարցին, խայտառակ կդառնանք աշխարհով մեկ։

Այսպես է եղել թե ոչ, ժամանակը կպարզի։

◇ ◇ ◇

Այդօր առավոտյան «Ազատություն» ռադիոկայանը հաղորդեց, որ ՄԱԿ-ի անդամ երկրները հավաքվել-քննում են անկախ պետություններ դարձած Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելառուսի ու Հայաստանի դիմումներն իրենց անկախությունը ճանաչելու եւ, կարծեմ, ՄԱԿ-ի կազմի մեջ ընդունելու մասին։ Հարցն այսօր էլ պիտի պարզվի, պիտի որոշում ընդունվի։ Բայց, ահա՛, Թուրքիան այդ անդամ պետություններին է դիմել բողոքով, որպեսզի Հայաստանին չընդունեն, քանի դեռ չեն ընդունել Ադրբեջանին։

◇ ◇ ◇

Այսօր (27-ին) ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահ Արթուր Մկրտչյանը Ռուսաստանի հեռուստա-ռադիոպետկոմի նախագահ Ե.Վ. Յակովլեւին է դիմել բողոքով այն առթիվ, որ նրա լրատվական հաղորդումներում Ղարաբաղի հետ կապված լուրերում ԼՂՀ մայրաքաղաքի «Ստեփանակերտ» անվանն ուղեկցում է նաեւ «Խանքենդին», որը պարզապես կեղծարարություն է, պաշտոնական դեմագոգիա, վիրավորակա՛ն ինքնավար հանրապետության

ու նրա ժողովրդի համար։

Իրավացիորեն բողոքելով այս, մեղմ ասած, կոպիտ սխալի դեմ, ԼՂՀ ղեկավարը հույս ուներ, թե այն կշտկվի, եւ հարգարժան լրատվական կենտրոնն այլեւս չէր կրկնի ադրբեջանական վայրենի կեղծարարությունը։ Սակայն հետագա օրերին եւս այն շարունակվեց, այն էլ նոր ձեւով. քարտեզի հատված ցույց տալիս, քաղաքի նշան, վերեւը՝ Խանքենդի, տակն էլ փակագծում՝ «Ստեփանակերտ»։

Երեկոյան մեր հեռուստատեսությամբ հաղորդվեց հարցազրույց Ռուսաստանի ժողպատգամավոր Անատոլի Շաբադի հետ, որը նոր էր վերադարձել ԼՂՀ-ից։ Նա ասաց.

- Հունվարի 4-ից Արցախում էի եւ հիմա էլ այստեղ եմ ժամանել Շահումյանից։ Ի՞նչ կարող եմ ասել։ Արցախի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպված է եւ գործում է անձնազոհաբար։ Հաջողությամբ ետ է վանում հակառակորդի գրոհները, պատճառում վնասներ, խլացնում նրա ռմբակոծությունների եւ հրթիռակոծությունների ակունքները։ Բայց դա չի նշանակում, թե այսքանով բարդույթը կլուծվի կամ գրոհները շուտով կավարտվեն։ Ո՛չ, նրանք պարբերաբար պայթելու են՝ մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, որովհետեւ Ադրբեջանը որոշել է տեռորի ու տագնապի միջոցով լուծել Ղարաբաղը հայաթափ անելու հարցը։ Ամսիս 13-ին ես տեսել եմ Շահումյանի հրթիռակոծությունը, որ կատարվել է «Կարկուտ» («Գրադ») կոչված ահավոր մեքենայով։ Այդ ապացույց է, որ հիմա դիթշնամու հետ է Ռուսաստանի բանակը, որը ոչ միայն մեքենա է տրամադրել, այլեւ դիպուկ կրակող մասնագետին, որպեսզի ոչ մի արկ իզուր չընկնի։ Ձեզ ասեմ, թե ի՛նչ է նշանակում այդ մեքենան։ Ես տեսել եմ վիրավորներից մեկին, որը վերք է ստացել արկի ընկած տեղից ավելի քան քառասուն մետր հեռավորության վրա։ Դե՛, հիմա պատկերացրեք, թե այն ինչպիսի՛ ավերածությունների է ընդունակ...

Ցույց տվեց հրթիռի մի բեկոր, ավելի ճիշտ՝ խողովակի մի այլանդակված կտոր եւ բացատրեց, որ արկը 3 մետր երկարություն ունի, ռազմավարական զենք է, կործանարար...

Պատմեց Աղդամի շրջանին սահմանակցող Ղազանչի (Մարտակերտի շրջան) գյուղին ամեն օր պատուհասող աղետները, պատմեց իր ներկայությամբ կատարված տեղահանությունը կանանց, երեխաների, ծերերի։ Ասաց.

- Փոխադրվում էին լուռ ու մունջ, ձյան ու ցրտի մեջ՝ առանց տրտունջների։ Իսկ երբ տանջահար փոքրիկներից մեկը ձայն էր հանում, վախեցնում էին՝ «Լռի՛ր, թե չէ, թուրքը կլսի, կգա...»։ Երեխան տեղն ու տեղը լռում էր, որովհետեւ շատ էր տեսել, թե ինչպիսին է թուրք կոչվածը եւ իր կյանքում երբեք չի մոռանալու։

Հետո էլ ասաց.

- Դուք տեսնո՞ւմ եք, թե շրջափակված Հայաստանն ի՛նչ զրկանքների է ենթարկվում։ Դրա բազմապատիկը պատկերացրեք, եւ դա կլինի Ղարաբաղի վիճակը։ Ղարաբաղի վիճակի բազմապատիկը պատկերացրեք, դա էլ կլինի ադրբեջանական ոհմակներով շրջապատված Ղազանչիի վիճակը։ Իսկ ո՞րն է մխիթարականը. որ այս պայմաններում իսկ մարդիկ իրենց մեջ ուժ են գտնում պայքարելու, հաղթելու։

Ես Ղազանչիից հեռագրեր եմ հղել պրեզիդենտներ Ելցինին ու Նազարբաեւին՝ առաջարկելով, որ իրենց կնքած համաձայնագրերն իրականացնելու համար պատասխանատու մարդկանց եւ ուժեր ուղարկեն, ապա թե ոչ, իրականացվող վայրագությունների համար իրենք պատասխանատու կլինեն աշխարհի առաջ։

- Մեր խնդիրն է,-շարունակեց Շաբադը,-Ղարաբաղն ու Շահումյանն աշխարհի իրավասու կազմակերպությունների կողմից ճանաչել տալ իբրեւ աղետի գոտի եւ կազմակերպել բոլոր տերությունների փրկարար օգնությունը։

- Իսկ Ձեր խորհրդարա՞նը,-հարցրեց լրագրողը։-Այն ի՞նչ պիտի անի Արցախին այդ վիճակից հանելու համար։ Չէ՞ որ պրեզիդենտ Ելցինը նախաձեռնել էր մի առաքելություն, որից հետո մենք միայն նոր ավերածություններ տեսանք։

- Ես չգիտեմ, թե ի՛նչ է կատարվում այնտեղ, որ նույնիսկ Հայաստանի հետ կնքված պայմանագիրը չհաստատեցին։ Կան, իհարկե, մակերեսային պատկերացումներով առաջնորդվող պատգամավորներ, որոնք բարբաջում են, թե Ղարաբաղի խնդրին խառնվելը

նշանակում է միջամտել Ադրբեջանի ներքին գործերին: Հետո էլ ասում են՝ ինչո՞ւ պիտի ռուս երիտասարդները գնան Ղարաբաղում զոհվեն: Չնայած, ըստ իս, տիրապետողն Ադրբեջանական ղեկավարության տարածած տեսակետն է, որ կարելի է խրտվիլակ համարել: Բայց կա եւ մի նոր խրտվիլակ. ասում են. Ղարաբաղի հայության ինքնավարությունը ճանաչելով՝ հիմա էլ նույն դժվար կացության մեջ կդնենք այնտեղի ադրբեջանական փոքրամասնությանը: Վերջերս դրա համար զորեղ ապացույց են ստացել՝ Կրկժանի ադրբեջանական թաղամասի հիմնահատակ ավերելը: Առհասարակ այս թաղամասը շատ չարիքներ է պատճառել արցախահայությանը, մանավանդ Ստեփանակերտին: Բայց արդյոք պե՞տք էր հիմնահատակ ավերել:

Կարծում եմ նման քայլերից պիտի ձեռնպահ մնալ, չնայած հասկանալի է, որ վրեժխնդրությունը մարդկայնորեն կարելի է արդարացնել:

Կարծում եմ՝ մեր խնդիրը պետք է լինի վերին ղեկավարությանը ցույց տալ, թե նրա բանակն ինչպես է դարձել ադրբեջանական կողմի կցորդը, ո՛չ միայն «Գրադ» հրետանին է տրամադրում, տանկեր ու զրահամեքենաներ, այլեւ հմուտ դիպուկահարներ եւ ուրիշ հմուտ մասնագետներ, որոնք գիշերները ծանր հրետանիներից ճշգրտորեն ռմբակոծում են հայկական բնակավայրերը, կատարում անասելի չարագործություններ:

«Լրաբերը» հաղորդեց, որ նույն 27-ին տեղի են ունեցել ադրբեջանական զորամիավորումների հարձակումներ նաեւ Արցախի այլ վայրերում: Շարունակվում են կործանարար ռմբակոծություններն ու գնդակոծությունները: Ստեփանակերտում շենքեր են ավերվել, մի կին վիրավորվել է: Բայց ամենաահավորը եղել է Քարինտակում՝ Շուշվա շրջանի այդ վերջին հայկական գյուղում: Շուշիից ու հարեւան ադրբեջանական գյուղերից նախ ծանր հրետանակոծություն է կատարվել, ապա վրա են թափվել բազմաթիվ ավազակախմբեր՝ երեւի որոշած լինելով այսօր խժռելու նաեւ շրջանի վերջին հայկական գյուղը, որի ինքնապաշտպանության ջոկատը դիմադրել է արիաբար: Իսկ երբ Ստեփանակերտից օգնական ուժեր են վրա հասել, ավազակախմբերն ավազակաբար էլ ճողոպրել են՝ Քարինտակի մատույցներում ու ճանապարհին թողնելով մի քանի տասնյակ դիակներ:

«Լրաբերի» տվյալներով՝ նախնական հրթիռակոծության եւ պատերազմի ժամանակ հայերից զոհվել են 20 հոգի: Ադրբեջանական կողմը միայն դաշտում թողել է 60 դիակ:

Մոսկովյան հեռուստատեսությունը տեղեկացրեց նույն թիվը հայկական կողմի համար, ավելացնելով, թե Ադրբեջանից տեղեկություն չեն տվել իրենց զոհերի մասին (խնայում են իրենց մայրիկների սրտերը, բայց ահա ՆԳՆ լրատվական կենտրոնը տեղեկացրել է, որ նրանց կորուստները 60 հոգի են):

Նույն օրը, ավելի ուշ, մոսկովյան հեռուստատեսությունը հետաքրքիր մի անակնկալ մատուցեց. խոսք տվեց Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա. Մութալիբովին, որը պիտի խոսեր ԼՂՀ վիճակի մասին եւ առաջարկեր նրա կարգավորման իր տարբերակը: Իսկ նա միայն գանգատվեց, իբր, այնտեղ իրական ոչ մի հիմք չկա աղմուկ հանելու համար: Աշխարհի ամբողջ լրատվությունը գիշեր-ցերեկ դրանով է զբաղված միայն մի պատճառով. Հայաստանը հավակնություն ունի հարեւան անկախ պետության տարածքի վրա, եւ հայերն իրենց բոլոր հնարավորություններն են օգտագործում այդ հավակնությունն իրականություն դարձնելու համար: Իսկ մենք չենք ուզում այստեղ եղածն ինտերնացիոնալացնել (երեւի ուզում է ասել՝ միջազգայնացնել, աշխարհով մեկ անել), որովհետեւ դա մեր ներքին հարցն է, եւ այն մենք ինքներս ենք լուծելու, առանց դրսի որեւէ միջամտության:

Պրեզիդենտի վերջին խոսքն ուներ ետին մի այսպիսի իմաստ. «Ղարաբաղի հայության հարցը դա բացառապես մեր ներքին գործն է, եւ աշխարհն իզուր է խառնվում մեր անկախ հանրապետության պարտականություններին: Ինչ վերաբերում է հայերին, մանավանդ Ղարաբաղի՛ հայերին, ապա նրանք էլ զուր տեղն են բողոքում, երբ մենք իրենց կարգի ենք հրավիրում»:

Իսկ եւ իսկ հայտնի Քաջ Նազարի ասածի պես. էն գյադեքը չեն ուզում վզները դնել իմ թրի տակ...

Մոսկվայի հեռուստախոսնակը՝ փոքր-մոքր այն աղջիկը, որ միշտ էլ անթաքույց համակրանքով էր խոսում արցախցիների պայքարի մասին, պրեզիդենտի ինքնագոհ ու ամբարտավան խոսքը լսելուց հետո շրջվեց եւ, դեմքին տհաճություն խաղացնելով, ասաց. «Սա Ադրբեջանի պրեզիդենտի՞ կարծիքն էր»:

Պրեզիդենտի խոսքն ու մռութը երեւի տեսագրել էին նախօրյակին, իսկ եթե այդ օ՛րը, ապա մինչեւ Քարինտակի ճակատամարտի արդյունքների հրապարակումը: Հետաքրքիր է, թե այդ արդյունքները՝ զոհվածների թվերը (մերը 20, իրենցը՝ 60) իրար կողքի՞ է դրել... Չնայած զոհերի վրա հաշիվներ անելը բարոյական գործ չէ, սակայն թող տեսնի, թե իրենց «ներքին հարցն» ինչպե՛ս է լուծվում իրականում:

Հունվարի 28-ին ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը Մադրիդում, Իսպանիայի արտգործնախարար Ֆրանսիսկո Ֆերնանդեսի հետ երկու պետությունների միջեւ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու պայմանագիր ստորագրելուց հետո, դիվանագիտական աշխատողների ու լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարել է, թե Հայաստանի առաջ այսօր ծառացած եւ անհետաձգելի լուծում պահանջող հարցերից մեկն է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության վիճակը: Հայկական այդ նորաստեղծ վարչական տարածքում, միջազգային իրավական նորմերի ու նախկին ԽՍՀՄ սահմանադրության համապատասխան, անց է կացվել հանրաքվե, որով հաստատվել է ավելի վաղ հռչակված անկախությունը: Լեռնային Ղարաբաղն, այդպիսով, չի պատկանելու ո՛չ Ադրբեջանին, ո՛չ Հայաստանին, այլ լինելու է ինքնուրույն եւ անկախ պետություն ԱՊՀ կազմում: Նախարարի կարծիքով՝ դա քաղաքական լավագույն տարբերակն է, որը հնարավորություն կտա՛ դադարեցնել արյունահեղությունը: Սակայն «Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի համաշխարհային հանրությունը ճանաչի նրա անկախությունը, իսկ Անկախ պետությունների համագործակցությունը՝ այնտեղ ուղարկի իր դիտորդներին»:

◇ ◇ ◇

Նույն օրը ԼՂՀ տարբեր մասերում թեժ մարտեր էին գնում: Շուշիում տեղադրված ադրբեջանական զորքը, նախորդ օրվա ձախողանքից գազազած, առավոտից վերստին հրթիռակոծեց ու գնդակոծեց Քարինտակը: «Ալազան» տիպի հրթիռներ ուղարկեց նաեւ Ստեփանակերտի վրա:

Նույն օրը մարտեր տեղի ունեցան նաեւ Ասկերանի շրջանում: Շահումյանի վրա թշնամին արկեր էր նետել տանկերից ու հակակարկտային թնդանոթներից: Մինչեւ ուշ գիշեր փոխհրաձգություն է եղել Կարաչինարի ու ադրբեջանական դիրքերի միջեւ:

Հայկական կողմը զոհեր է տվել միայն Ասկերանի մոտ (2 սպանված, 3 վիրավոր):

Հայ ինքնապաշտպանությունն իր երկրին պատճառած չարիքների համար պատժի է ենթարկել Շուշիում բույն դրած հրոսակներին: Շուշին այլեւս կտրված է արտաքին աշխարհից, փակ է Աղդամ-Շուշի ճանապարհը, ավերվել է Լաչին տանող խճուղին, արդեն քանի օր է, քաղաքը լույս չունի:

◇ ◇ ◇

Այսօր Արմենպրեսը հրապարակեց իր թղթակցի հարցազրույցը ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքի հանձնաժողովի անդամ, Նորվեգիայի Մարդու իրավունքի ինստիտուտի դիրեկտոր Ասբերն Ջիդի հետ, որը պաշտոնական այցով եղել է Ադրբեջանում ու Հայաստանում եւ իր տպավորությունները պիտի ներկայացնի ՄԱԿ-ին: Եվրոպացի պաշտոնյան հայ-ադրբեջանական բարդույթը լուծելու ամենամեծ արգելքն այն է համարում, որ երկու կողմերն իրար նկատմամբ ցուցաբերում են անվստահություն եւ ամենակարեւորը՝ «գլխավոր խնդրի պատմության վերաբերյալ ունեն տարբեր կողմնորոշումներ, եւ առայժմ չունեն ընդհանուր ելքի համաձայնություն»:

Եւ այս անտեղյակությունը կամ միամիտ կեցվածքը պետք է հիմք դառնա հարցի որեւէ լուծում առաջարկելու, այլ խոսքով՝ գործին խառնվելու համար:

✧ ✧ ✧

ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավորների հետ հանդիպում ունեցավ ԼՂՀ ԳԽ-ի նորընծա նախագահ Արթուր Մկրտչյանը: Հարցազրույցից հրապարակվել են լոկ թռուցիկ նշումներ, որոնցից քիչ նյութ կարելի է քաղել: Եւ, այնուամենայնիվ, արժե նշել, որ Արցախի ղեկավարի կարծիքով՝ այստեղ, մարնտչող երկրում, հիմա երկու կարեւորագույն խնդիր կա. ժողովրդի գոյության պահպանումը եւ թշնամուն դիմակայելը: Երկուսն էլ՝ անհնար միայն տեղի հայության ունեցած ուժերով եւ հնարավոր՝ համազգային ջանքերով, ամբողջ հայության բոլոր ուժերի մեկտեղումով:

Մկրտչյանը լրատվության ու քաղաքական բոլոր օղակների պարտքը համարեց աշխարհով մեկ ճանաչել տալ արցախյան խնդրի էությունը:

«Այս չորս տարիների ընթացքում սա ներկայացվել է որպես երկու հանրապետությունների միջեւ ազգամիջյան բարդույթ,-ասաց նա:-Նույնիսկ Ժելեզնովոդսկում առաջին պլանում դրված էր Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջեւ բարդույթը, իսկ Արցախը ետին պլան էր մղված: Բարդությունն Արցախի ու Ադրբեջանի միջեւ է, եւ դա այդպես էլ պետք է ներկայացվի»:

Իրավացի էր Մկրտչյանի կշտամբանքը Հայաստանի հանրապետության որոշ ղեկավարների հասցեին: Ասաց՝ հաճախ վճռորոշ պայման են դարձնում ոչ թե իրական վիճակն ու նրանից անելիք խելահաս եզրահանգումը, այլ մի ուրիշ բան՝ թե ի՛նչ են մտածում բուն Արցախում: Եւ սա հաճախ հարցից, ասել է՝ ճակատից, ետ կանգնելու պատճառ է դառնում...

Վերջում Արցախի ղեկավարը վճռաբար հայտարարեց. «թե Ադրբեջանն ստիպված կլինի ինչպիսին ընդունել մեզ՝ իբրեւ մա՛րզ թե հանրապետությո՛ւն, դա էական չէ: Կարեւոր է, որ նա հասկանա մի բան. Արցախը հայի երկիր է, եւ հայերն են այնտեղ ապրելու: Մենք սրան կհասնենք մեր հնարավորություններով, եւ մայր Հայաստանն էլ թող մեզ սատարի իր միջոցներով»:

Այդօր երեկոյան նախկին խորհրդային եւ արտասահմանյան մի շարք ռադիոկայաններ հաղորդեցին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ժողովրդական պատգամավոր Զորի Բալայանի հայտարարությունը, որը բերում ենք ամբողջությամբ.

«Ադրբեջանի պրեզիդենտ Մութալիբովը գտնում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դեմ իր կազմակերպած եղեռնը դա Ադրբեջանի ներքին գործն է: Ուրեմն եւ անհրաժեշտ է դիմակայել ղարաբաղյան հարցի ինտերնացիոնալացմանը,-հայտարարել է նա: -Մութալիբովը մեղադրում է հայերին, որ նրանք բողոքում են: Որ նրանք կրակին պատասխանում են կրակով, որ նրանք առհասարակ դիմադրում են, պաշտպանում են իրենց տները: Նա Հայաստանին մեղադրում է տարածքային հավակնությունների մեջ, չնայած աշխարհին է քաջ հայտնի, որ խոսքը ոչ թե տարածքային հավակնությունների մասին է, այլ հայերի դեմ գործվող զանգվածային բռնությունների եւ ԼՂՀ հայ բնակչության բռնագաղթեցման մասին: Խոսքն այն մասին է, որ Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից անելիք Ղարաբաղի դաժան շրջափակման պայմաններում, քաղցի, ցրտահարության, տարափոխիկ հիվանդությունների պայմաններում ԼՂՀ խաղաղ բնակչությունը ենթարկվում է ցեղասպանության:

Եւ, վերջապես, խոսքն այն մասին է, որ լրատվական խուլ շրջափակման պայմաններում, երբ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը լրիվ կտրել են արտաքին աշխարհից, Ադրբեջանը փորձում է համաշխարհային հանրությունից ոչ միայն թաքցնել ահա չորս տարի շարունակվող իր զանգվածային հանցագործությունները, այլեւ ամեն ինչ շրջված ներկայացնել, ստեղծել այն տպավորությունը, թե պաշարման մեջ գտնվող 200 հազար անզեն, գոյատեւման տարրական պայմաններից զրկված հայերը կռվում են յոթ

միլիոնանոց Ադրբեջանի դեմ, որը ռազմական օգնություն է ստանում ոչ միայն նախկին Կարմիր բանակից, այլեւ Թուրքիայից: Որ իր ազատության համար պայքարող Ղարաբաղի հարցն ինտերնացիոնալացվելու է, կասկած չկա, քանի որ մարդու իրավունքների ոտնահարումը, ցեղասպանությունը եւ մարդկայնության դեմ գործվող մյուս չարագործությունները դատապարտելու համար չպետք է լինեն պետական սահմաններ, եւ Ադրբեջանը պետք է պատասխան տա համաշխարհային հասարակայնության առաջ՝ ըստ միջազգային օրենքների ու իրավական նորմերի:

1992 թ. հունվարի 28,
Զորի Բալայան
ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավոր»:

✧ ✧ ✧

Երեկոյան մոսկովյան հեռուստատեսությունը, աղբյուր ունենալով բացառապես Ադրբեջանի ՆԳՆ լրատվական մարմինը, հայտնեց, որ Լեռնային Ղարաբաղում, Աղդամից Շուշի թռչելիս, ռմբակոծության է ենթարկվել Ադրբեջանի քաղաքացիական մի ուղղաթիռ, որի մեջ են եղել կանայք ու երեխաներ: Սպանվել են այդ քաղաքացիներից 18 հոգի: Ուղղաթիռի վարորդները (տրվեցին ավագի ռուսական եւ նրա երկու օգնականների ադրբեջանական ազգանունները), խիզախորեն շրջանցելով քաղաքը, որպեսզի չընկնի նրա վրա եւ ավերածություններ չանի (ինչպիսի՜ մարդասիրություն իրենց կողմից պաշարված եւ ամեն ժամ ռմբակոծվող հայերի հանդեպ), մեքենան տարել են վայրէջքի եւ փրկել մնացած ուղեւորների կյանքը:

Ադրբեջանական լրատվության տվյալներով՝ հայ զրոհայինները ջերմային հրթիռ էին արձակել ուղղաթիռի վրա,- հայտնեց մոսկովյան հեռուստատեսության խոսնակը,-եւ Ադրբեջանի կառավարությունն անմիջապես հետաքննող հանձնաժողով է կազմել, ուղարկել դեպքի վայրը, որպեսզի պարզի բոլոր հանգամանքները:

Գիշերային արտասահմանյան ձայները նույն տեղեկությունը հաղորդում էին արդեն նոր, բոլորովին ուրիշ մանրամասներով. որ զոհերը 40-ն են, հայկական կողմի բացատրությամբ՝ ուղղաթիռում ոչ թե քաղաքացիական ուղեւորներ են եղել, այլ ռազմիկներ եւ զենք:

Եւ իսկապես էլ. կանայք ու երեխաներն ինչո՞ւ էին ուղղաթիռով Աղդամից Շուշի գնում, երբ այդ Շուշին, լինելով Ստեփանակերտի, Շոշի ու Քարինտակի վրա ամեն ժամ հրթիռներ ու ռումբեր ուղարկող զորակայանը, ինքն էլ ենթակա էր հայ ազատամարտիկների պատասխան հարվածներին:

Մի քանի օր առաջ, օրինակ, միութենական հեռուստատեսությունը ցույց էր տվել, որ այնտեղ ջուր չկա, լույս չկա, կենցաղային տարրական հարմարություններ չկան եւ, ենթարկվելով հայերի պատասխան կրակահերթերին, համարյա ամբողջ իր բնակիչներին հեռացրել է Ադրբեջանի այդ բնակավայրեր:

Հիմա ի՞նչ է, աղդամցի կանանց ու երեխաներին Շուշվա առողջարան-հանգստավա՞յրն էին փոխադրում:

✧ ✧ ✧

Այդ օրը հետաքրքիր մի դեպք էլ տեղի ունեցավ: Հադրութի շրջանի Տող գյուղից Ստեփանակերտ վերադարձող, «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթի թղթակիցներ Դարյա Ասլամովան ու Օլեգ Ստարուխինը, իրենց ուղեկցող երկու հայերի՝ ինքնապաշտպանության ջոկատի հրամանատար Վիգեն Գրիգորյանի ու մարտիկ Սամվելի հետ միասին, գերվել էին Ֆիզուլիի ճանապարհին դարանակալած ադրբեջանցի զինյալ ավազակների մի խմբի կողմից: Հայ ազատամարտիկները կռվով փրկեցին նրանց: Հունվարի 31-ին, արդեն Մոսկվայում, «Վեստի» հեռուստածրագրին տված հարցազրույցում Ասլամովան հա-

ղորդեց, որ ադրբեջանցի ավազակներն իրեն, իբր թե, ստուգելու նպատակով, լրիվ մերկացրել են, բռնաբարել, ապա զենքը տվել ձեռքը եւ ստիպել, որ կրակի հայ ուղեկիցների վրա:

Գերյալներին ազատելու համար մղված մարտում սպանվել են չորս թուրք ավազակներ («Ազգ», հունվ. 30):

Մոսկվա վերադառնալուց առաջ հայ թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցին Դարյա Ասլամովան այսպես էր բացատրել իրենց ազատագրումը Ֆիզուլիի ավազակախմբի գերությունից: Ասաց՝ նրանք որոշել էին գնդակահարել ինչպես երկու հայերին, այնպես էլ Ասլամովային ու Ստարուխինին: «Երբ արդեն կայացրել էին իրենց վճիռը եւ պիտի գործի անցնեին, պատուհանից այն կողմ ավտոմատային կրակահերթեր լսվեցին: Օգնության էին հասել Տող գյուղի ինքնապաշտպանության ջոկատի տղաները: Նրանք ընդամենը երեք հոգի էին, բայց գործում էին այնպիսի հմտությամբ, որ կարելի էր մտածել, թե տաս հոգուց ավելի են: Տղաները սպանեցին դրսում կանգնած երկու ավազակներին: Ելուզակներից երկուսը փախան-պրծան: Իսկ մենք, առանց ուրիշ փորձանքների ենթարկվելու, վերադարձանք Տող («Հայաստան», 1992, փետր. 7):

Ռուս թղթակիցներն իրենց հետ պատահած այս դեպքը հրապարակեցին նաեւ սեփական թերթում՝ «Կոմսոմոլսկայա պրավդայում» (տե՛ս 1992 թ. փետր. 1-ի համարը): Այնտեղ Ստարուխինն ու Ասլամովան իրենց գլխով եկածն են պատմում՝ ներկայացնելով նաեւ այսպիսի մանրամասներ:

«**Օ. Ստարուխին**. Ավազակներից մեկն «ինձ տարավ մի կողմի վրա, լիցքավորեց ավտոմատը եւ փողը մոտեցրեց ծնոտիս. «Բերանդ բաց, հա՛յ սրիկա, որ գանգդ ցրեմ»: Ոտքերս ու ձեռքերս կապած՝ մի կերպ հասցրի կես մետրի չափ մի կողմ ցատկել...»:

Դ. Ասլամովա.-«Ինձ դուրս բերեցին այդ սենյակից, ձեռքերիս կապն արձակեցին, մերկացրին եւ սկսեցին շոշափել: Առանձնապես ջանադրաբար էր գործում «Չաղը», որը թքում էր երեսիս, ավտոմատի փողը բերանս էր մտցնում ու ասում, որ ինձ, որպես հայերի պոռնկի, հերթով բոլորը կբռնաբարեն»:

«Հետո ավազակներից մեկն ինձ համոզում էր կրակել ընկերներիս վրա, դրա փոխարեն խոստանալով կյանք եւ ազատություն»:

Վերջում, երեւի խմբագրությունը, թղթակիցների անունից, կատարել էր այսպիսի «խորիմաստ» եզրակացություն. «Մենք գիտակցում ենք, որ այսպիսի ողբերգություն կարող էր կատարվել պատերազմող կողմերից յուրաքանչյուրում: Սադիզմն ու ավազակությունն ազգային պատկանելություն չեն ճանաչում»:

Այսինքն՝ հայերն էլ կարող էին անել (իսկ ընթերցողը պիտի ենթադրի, որ նրանք արդեն անում են):

Էլի նախորդ տարիների չար խաղը, երբ ամեն կերպ ջանում էին հավասարեցնել երկու կողմերը, զոհին ու դահճին չափել մեկ արշինով:

Նման դեպքերում է, որ արցախցիներն ասում են. մեր արածից քոռանան ձեր ծուռ տեսնող աչքերը:

Հունվարի 29-ին երեւանյան եւ մոսկովյան հեռուստահաղորդումներում քիչ նոր բան կար ուղղաթիռի կործանման մասին: Զոհվածների թիվը մեկ 40 էին ասում, մեկ 47: Ո՛չ մի խոսք Ադրբեջանի կազմած հետքննող հանձնաժողովի մասին:

Հայկական լրատվական մարմինների ասելով՝ արցախյան ինքնապաշտպանները պնդում են, որ իրենք ոչ մի կապ չեն ունեցել ինքնաթիռի հետ:

Զոհերը 47-ն են եւ ոչ թե 18 կամ 40:

Իսկ Շուշի ինքնապաշտպանության ղեկավարներն էլ տեղեկացրել են, որ իրենք պարզ տեսել են, թե ինչպես նախ ուղղաթիռի պոչի կողմից հրդեհ է բռնկվել, ապա նրա միջից խոշոր կանաչ արկղներ են թափվել, որոնց մեջ սովորաբար զենք ու զինամթերք են փոխադրում:

Եւ այս ամենից բացի էլ, ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ղեկավարները կտրականապես մերժել են ջերմային հրթիռի վարկածը, քանի որ ամբողջ Արցախի տարածքում այդ-

պիսի հրթիռ գոյություն չունի:

Ադրբեջանական վարկածը հիմնավորապես հերքեցին նաեւ ՌԻԱ-ի (Ռուսաստանի լրատվական գործակալություն) սեփական թղթակից Մարինա Բեգիրովսկայան եւ ՌԻՏԱ-ի սեփական թղթակից Վ. Բըրկինը, որոնք, նախ, հաստատում էին ուղղաթիռի պոչամասում բռնկված հրդեհը, ապա եւ անհեթեթություն համարում Աղդամից Շուշի կանանց եւ երեխաների տեղափոխելու հորինվածքը:

Մնում էր սպասել նոր, ավելի ստույգ ու սպառիչ տեղեկությունների: Գուցե Ադրբեջանի կողմից կազմված քննող հանձնաժողո՛վը որեւէ հավաստի տեղեկություն հաղորդի: Չնայած Բերդաշենի կողքին կատարված աղետի «ուսումնասիրության» արդյունքներից հետո այլեւս չի կարելի հավատալ նրանց եւ ոչ մի խոսքին (պնդում էին, թե ինքնաթիռի կործանումը հետեւանք է եղել գնդակոծության: Իսկ բանակային փորձագետները պարզեցին, որ գնդակներն արձակված են եղել մեքենայի ներսից: Պարզ է, որ ծակերը հետո են բացվել եւ այն էլ տարրական տրամաբանությունից զուրկ մարդկանց կողմից):

Արտասահմանյան ռադիոձայները վստահորեն պնդում են, որ 28-ին, աղետի լուրն առնելուց անմիջապես Ա. Մութալիբովն իր հանրապետության անվտանգության խորհրդի արտակարգ նիստ է հրավիրել, պահանջել, որ տեղն ու տեղը «խիստ միջոցներ ձեռք առնվեն» ուղղաթիռի աղետի վրեժն արժանիորեն լուծելու համար:

Իսկ աղետի հանգամանքները, կարծես իրոք պարզվում են: Հաղորդվեց, որ հունվարի 28-ի ժամը 16-ին, երբ քարինտակցիներն իրենց զոհերին էին հանձնում հողին, Աղդամից Շուշի թռչող ՄԻ-8 ուղղաթիռի պոչամասում հանկարծ հրդեհ է բռնկվել: Ապա մեքենան, Շուշին շրջանցելով, ընկել է Շոշ գյուղի կողքի ձորում: «Ինչպես հաղորդել է քարինտակցի զոհերի հուղարկավորությանը մասնակցած ՏԱՍՍ-ի թղթակիցը, ինքն անձամբ տեսել է, թե ինչպես է ուղղաթիռում հրդեհ բռնկվել, թե ինչպես է այն ընկել ձորը եւ պայթել... Հրդեհ բռնկվելուց անմիջապես հետո ուղղաթիռից սկսել էին ցած նետվել մեծ արկղներ, որոնք, ըստ մասնագետների պնդման, օգտագործվում են միայն զինամթերք տեղափոխելու դեպքում... Եւ հրդեհն էլ առաջացել է ուղղաթիռում գտնված զինամթերքից» («Հայաստան», 1992, հունվարի 31):

Եւ, այսպես, Ադրբեջանի ղեկավարության լարած այս մի թակարդն էլ չգործեց: Բայց դա ի՞նչ նշանակություն ունի, երբ նա, առանց առիթի ու պատճառի, անվերջ ու անընդհատ վայրագություններ է անում արցախահայության դեմ՝ ունենալով մի հիմնավոր ու անուղղելի պատճառ՝ այդ հայության անկախության վճիռը:

✧ ✧ ✧

Այդօր հրապարակվեց Հայ օգնության միության կենտրոնական վարչության հայտարարությունը՝ մարտնչող Արցախին հասցնելիք իր օգնության մասին:

Հայտարարությունն արվել է ԼՂ-ի հանրապետության հռչակման կապակցությամբ եւ հայտնում էր, որ Արցախին օգնություն հասցնելու համար ստեղծված է հատուկ բյուջե, որով պետք է զորավիգ լինել «խիզախ արցախահայության շեների վերականգնման աշխատանքներին», «Արցախ առաքել տարբեր տեսակի էլեկտրածին մեքենաներ (գեներատորներ) եւ ջրաղացներ՝ ժողովրդի սննդամթերքի կարիքները մեղմելու նպատակով» («Երկիր», 1992, հունվ. 30):

✧ ✧ ✧

Այսօր մի հետաքրքիր ճակատամարտ եղավ: Ճակատամարտ մոսկովյան հեռուստաէկրանին: Նախ մարտադաշտ դուրս եկավ Ադրբեջանի թղթակիցը, տխրահռչակ Մամեդովը եւ սովորականի պես վայրահաչեց Հայաստանի, Արցախի հայության դեմ: Ապա էկրանը տվին Հայաստանի թղթակից Նազարյանին, եւ նա էլ այնպես ջրեց Մամեդովի ստերը, այնպես մերկացրեց ադրբեջանական վայրագություններն Արցախում ու Հայաստանի

դեմ, ասես նախապես ծանոթ է եղել մամեդովյան հիմարություններին եւ հիմնավորապես պատրաստել է նրանց հերքումն ու դատափետումը:

Հաղորդավարը դարձյալ Միշինան էր, փոքրիկ այն բլբլանը, որի ազնվամտությունը հայտնի է առհասարակ, իսկ արցախյան խնդրին վերաբերող լուրերը հաղորդելիս այնպես բարեմիտ էր ու կարեկից, որ կողմնակի մարդն էլ կնկատեր:

Այս Միշինան սկզբից հաղորդեց Ա. Մութալիբովի բողոքը. տեսե՛ք Հայաստանը պատերազմ է հայտարարել մեր խաղաղ ու անկախ հանրապետությանը, հայ ժողովրդի ամբողջ ուժը՝ արտասահմանյան երկրներից մինչեւ «Ղարաբաղի լեռնային մասը», լարել է մեր դեմ, կոտորում է խաղաղ բնակչությանը: Վերջին ամիսներին քանի՞ անգամ խորտակել է մեր օդանավերը: Ամսի 28-ին էլ Աղդամից Շուշի խաղաղ մարդկանց՝ կանանց ու երեխաներին փոխադրող ուղղաթիռն է ոչնչացրել զենքի մի նորագույն տեսակով, որի դեմ պետք է հանել ողջ առաջադեմ մարդկությանը:

Խոսելու իրավունքը տվեց Մամեդովին, եւ սա էլ ցույց տվեց ուղղաթիռի ջարդոնը, Շուշվա նոր ավերակները, քարուքանդ եղած տների առաջ վիզները ծուռ կանգնած կանանց ու երեխաների, ապա մրմնջաց՝ ահա՛ հայ գրոհայինների գործը: Խանքենդիից ու հարեւան հայաբնակ գյուղերից գիշեր-ցերեկ ռմբակոծում, ավերում են մեր տուն ու տեղը, «Ղարաբաղի լեռնային մասի» ադրբեջանցի բնակչությունը փրկություն չունի հայկական ավազակախմբերից: Հունվարի 28-ին էլ, երբ Աղդամից իրենց հայրենի օջախներին էին վերադառնում մեր հայրենակիցները՝ կանայք ու երեխաներ, զենքի մի զարհուրելի տեսակով աղետի ենթարկեցին ուղղաթիռը...

Ասաց նաեւ, որ ուղղաթիռում գտնվածներից ոչինչ չի պահպանվել, նույնիսկ տոմսերը, որպեսզի հնարավոր լինի որեւէ հաշիվ պարզել...

Թվում էր՝ սրանով էլ փակվեց լրատվությունը, եւ իրողությունից անտեղյակ հեռուստադիտողը պիտի մտածի, թե հայերն իրենք թուրքացել են եւ հանգիստ չեն տալիս այս մարդացած թուրքերին:

Միշինան այսօր իր նման չէ, այս ի՞նչ է պատահել,-մտածում էի ես:-Հո սա էլ այն ողորմելի Պավել Կասպարովի պես չի՞ վախենում ադրբեջանցիներից: Ողորմելին երեկ Կովկասի քարտեզն էր դրել էկրանին, Արցախի մայրաքաղաքը շինել էր Խանքենդի՝ խոշոր տառերով, ամենացայտուն տեղում, եւ միայն փակագծերի մեջ՝ մանրատառ «Ստեփանակերտ»:

Միշինան մինչեւ խոսքը տալ հայ թղթակից Նազարյանին, մի փոքր դադար տվեց: Նազարյանը նախ պատմեց, թե Հայաստանն ի՞նչ տեսակ աղետների մեջ է Ադրբեջանի երեսից. քաղաքներում ու գյուղերում մարդիկ սառչում են, գործարաններն ու ֆաբրիկաները՝ պարապ, կանգ է առել ամբողջ հանրապետության կյանքը, որովհետեւ Ադրբեջանը շրջափակել է, փակել Հայաստանն աշխարհի հետ կապող ճանապարհները... Իսկ Արցա՞խը: Այնտեղ էլ մարդիկ թեպետ պատսպարված են նկուղներում ու խրամատներում, դարձյալ փրկություն չունեն ադրբեջանական օմոնի ու կանոնավոր զորքերի ասպատակություններից, չդադարող ռմբակոծություններից, գնդակոծություններից: Ինքնավար հանրապետությունը կտրված է արտաքին աշխարհից, չկա հաղորդակցության ոչ մի ճանապարհ, ոչ մի միջոց, նույնիսկ հեռախոսը չի գործում, վաղուց սպառված են հացի ու մյուս կենսամթերքների պաշարները, կտրված են գազը, ջուրը... Աշխարհին է հայտնի, որ Շահումյանի շրջանում ու Շուշիում ադրբեջանցիներն օգտագործում են «Գրադ» կոչվող ահավոր հրանոթը: Սակայն ոչ ոք չի ուզում հրեշավոր աղետի դեմն առնել... Հիմա էլ ուղղաթիռի աղետը, որի ականատեսները վկայում են, թե ինչպես նախ վառվել է պոչից, ապա կանաչ մեծ-մեծ արկղներ է թափել, այն արկղերից, որոնցում զենքեր են փոխադրում: Մենք ստույգ տեղեկություններ ունենք, որ փոխադրելիս է եղել զենք, զինամթերք եւ զինվորականներ: Ինչ վերաբերում է կանանց ու երեխաներին, որոնք իբր Աղդամից գալիս են Շուշի, որը, ադրբեջանական լրատվության մարմինների ասելով, գտնվում է չընդմիջվող գնդակոծության ու ռմբակոծության տակ... Ապա սա ոչ միայն չի համապատասխանում իրականությանը, այլեւ անհավանական ու անհեթեթ է առհասա-

րակ. սովորաբար ռմբակոծության ու գնդակոծության ենթակա բնակավայրերից հեռանում են խաղաղ բնակիչները, այդ ինչպե՞ս է, որ ադրբեջանցի կանայք ու երեխաները այնտեղ էին փոխադրվում ապահով ու խաղաղ Աղդամից... Ի՞նչ խելքով: Կամ ո՞ր խելքը գլխին մարդը պիտի հավատա այսօրինակ ստին:

Եւ սրանով էլ փակվեց ճակատամարտը:

◇ ◇ ◇

Հունվարի 30-ին նշանավոր մի դեպք տեղի ունեցավ. ԱՊՀ պետություններն ընդունվեցին Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության մասնակիցների կազմի մեջ: Նրանց հետ էլ՝ Հայաստանն ու Ադրբեջանը: Այս առթիվ խոսք ասաց խորհրդակցության Պրահայի նիստին մասնակցած Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավարի տեղակալ Յուրի Դերյուբինը, որը մասնավորապես Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ նկատեց. «Այս պահից Հայաստանն ու Ադրբեջանն ստանձնեցին Հելսինկիի գործընթացի բոլոր պարտավորությունները եւ պատրաստակամություն հայտնեցին կիրառելու մարդու իրավունքների ու ժողովրդավարության պաշտպանության՝ գոյություն ունեցող օրենքներն ու արարողակարգերը: Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս կացությունն այլեւս չի կարող դիտվել որպես Երեւանի կամ Բաքվի ներքին գործ...»:

Ռուս նշանավոր դիվանագետը բացատրեց, որ Հելսինկիի գործընթացի մասնակից երկրներն իրենց քաղաքականության մեջ առաջնորդվում են գլխավոր հրամայական պահանջով. մարդու իրավունքները բարձր են ինքնիշխան պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքից: «Դա նշանակում է,-ասել է Դերյուբինը,-որ Եվրախորհրդակցության բոլոր պետություններն իրավունք ունեն արտահայտելու իրենց մտահոգությունն այս կամ այն երկրում ժողովրդավարության ու մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումների դեպքում՝ պահանջելով, որ հավաստի տեղեկություններ տրամադրվեն, պնդելու, որ կարգավորվեն բախումների իրավիճակները եւ կիրառվեն մարդու իրավունքների պաշտպանության նորմերը: Դրանցից են, օրինակ, փաստերը պարզելու համար լարվածության շրջաններ բանագնացություններ ուղարկելը, զեկուցողների եւ դիտորդների առաքելություններ կազմակերպելը, բարի ծառայությունների տրամադրումը եւն»: Նա համոզված էր նաեւ, որ այդ բանագնացություններն ու առաքելությունները պետք է իրականացվեն անմերժելիության սկզբունքով: Օրինակ, հենց որ Եվրախորհրդակցությունը որոշեց իր դիտորդներն ուղարկել Ղարաբաղ, ուր բռնորեն ոտնահարվում են մարդու իրավունքները, ոչ ոք չպետք է առարկի: Եւ տվյալ դեպքում էլ անպայման պետք է իրականացվի այդպիսի պատվիրակության առաքումը Լեռնային Ղարաբաղ, որպիսի առաջարկությամբ հանդես էր եկել բրիտանական պատվիրակության ղեկավարը («ԵԵ», 1992, փետր. 5):

Հունվարի 31-ին «PA» օրաթերթը հրապարակեց հաղորդում այն մասին, որ միջազգային հանրությունն անհանգստացած է Ղարաբաղի հանրապետության ծանր վիճակի համար եւ միջոցներ ու ճանապարհներ է փնտրում նրան օգնելու: Օրինակ, ԱՄՆ սենատի հարաբերությունների կոմիտեի նախագահ Կլեյբորն Ֆելը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջ. Բուշին է հղել նամակ, որի մեջ արտահայտում է խոր անհանգստություն Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող դեպքերի առթիվ: Նա պրեզիդենտին կոչ է անում օգնել Ղարաբաղի խնդրի լուծմանը եւ, քանի Ադրբեջանը շարունակում է Հայաստանի դաժան շրջափակումը եւ խափանում նույնիսկ մարդասիրական օգնության մուտքը Ղարաբաղ, ապա ձեռնպահ մնալ Ադրբեջանին օգնելուց:

Կլեյբորն Ֆելը հայտնում էր, որ իր այցելությունը նախկին Միության հանրապետություններ եւ Հայաստան, իր զրույցները վերջինիս ղեկավարների հետ իրեն համոզել են, որ Ղարաբաղի հարցն անպայման կարող է լուծվել համաշխարհային հասարակայնության միջամտությամբ: Սակայն անհրաժեշտ է, որ շարունակվի Ելցինի ու Նազարբաեւի խաղաղարար առաքելությունը: Այդ կապակցությամբ էլ հույս ունի, որ կարելի է

ԼՂ-ում տեղադրել խաղաղարար ուժեր, իհարկե, ԱՊՀ անդամ երկրների միջնորդությամբ։ Կ. Ֆելն առաջարկում էր, որ Ջ. Բուշը Ելցինի հետ ունենալիք առաջիկա հանդիպմանը հանդես գա միջնորդի դերով, նրան հրահրի շարունակելու անցյալ տարի հանձն առած առաքելությունը։

ԼՂՀ վիճակի համար մտահոգված էին նաեւ Եվրոպական երկրների անվտանգության խորհրդի նախագահ Ստենի Խոերն ու նախագահի տեղակալ Դենիս դե Կոնսինին, որոնք նամակներ են հղել ԱՄՆ-ի պետ. քարտուղար Ջեյմս Բեյքերին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին եւ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելին։

Ջ. Բեյքերին հասցեագրված նամակում տագնապ էր արտահայտվում այն կապակցությամբ, որ անդրկովկասյան փոքրիկ մի երկրում տագնապի ու կոտորածի են ենթարկվում նրա բնիկ տերերը, եւ դա հղի է ծավալվելու, ԱՊՀ պետությունների վերակառուցողական ընթացքը խափանելու վտանգով։ Պետ. քարտուղարին կոչ էր արվում Պրահայի ներկայացուցչական ժողովում բարձրացնելու նաեւ ԼՂՀ վիճակի ու նրան օգնություն հասցնելու հարցերը։

Բուտրոս Ղալիին ուղղված նամակում կոչ էր արվում անհապաղ զբաղվել ԼՂՀ հարցով, լուծելու ուղիներ փնտրել, քանի այն իրար դեմ պատերազմի չի հանել Հայաստանին ու Ադրբեջանին, ապա եւ առաջարկվում էր զբաղվել Ղարաբաղում ՄԱԿ-ի խաղաղարար զորամասեր տեղադրելու հարցով։

Թուրքիայի վարչապետին հասցեագրված նամակում էլ հույս էր հայտնվում, որ Թուրքիան ջանքեր կգործադրի ինչպես Հայաստանի հետ իր հարաբերությունները կարգավորելու, այնպես էլ Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջեւ գոյացած բարդույթը խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով լուծելու համար։

✧ ✧ ✧

Այսօր առավոտից ադրբեջանական զորամասերը, տանկերի, զրահամեքենաների ուղեկցությամբ եւ հրետանային կրակի ներքո, լայնահուն հարձակում սկսեցին Ասկերանի շրջանի ամբողջ արեւելյան սահմանի երկարությամբ, ուր Նախիջեւանիկ, Խանաբադ, Խրամորթ ու Փառուխ գյուղերն են։ Հայ ինքնապաշտպանության ուժերին հաջողվեց նրանց ետ վանել Նախիջեւանիկից ու Խանաբադից։ Իսկ Խրամորթը, ուր հարձակմանը մասնակցել են 2 տանկ, 7 զրահամեքենա, մի քանի հարյուր զինվոր, եւ ուրկից նախօրոք դուրս էին բերվել կանայք ու երեխաները, մինչեւ երեկո մնում էր ադրբեջանցիների հսկողության տակ։

Ըստ Ադրբեջանի պրեզիդենտի մամուլի ծառայության հաղորդման՝ Նախիջեւանիկի մարտերում սպանվել են 5 ադրբեջանցի, անհայտ կորել չորսը եւ վիրավորվել 52-ը։

Ադրբեջանցիները հիմնովին ավերել են Խաչենագետի աջ ափին կանգնած Փառուխ փոքրիկ գյուղը։

Ամբողջ օրվա ընթացքում Շուշիից ռմբակոծում էին Ստեփանակերտը, Աղդամից՝ Ասկերանն ու շրջակա գյուղերը, Ամիրանլարից՝ Մարտունին, Թարթառից՝ Կարմիրավանը։ Երեւում է, որ թշնամին հանգամանորեն պատրաստվել է այս արշավանքին, պատժելու համար նախօրեին հայերի կատարած հանդգնությունները եւ հարցը լուծելու մեկընդմիշտ։

ԼՂՀ ԳԽ-ը կոչ է հղել համաշխարհային հասարակայնությանը՝ կասեցնելու Արցախի դեմ Ադրբեջանի չդադարող ագրեսիայի նոր բորբոքումները։ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, խորհրդարաններին ու միջազգային հասարակական կազմակերպություններին «SOS» խորագրով հղված կոչում ասված է՝ հունվարի 31-ի վաղ առավոտից ԼՂՀ տարածքում մարդկային սպանդ են կազմակերպում Ադրբեջանի զորքերը՝ տանկերի, զրահամեքենաների ու ամեն տեսակի թնդանոթների ուղեկցությամբ։ «Այս ժամին,-ասված է կոչի մեջ,-ողջ աշխարհի աչքի առաջ իր հայրենի հողի վրա եղեռնի է ենթարկվում հայ ժողովրդի մի հատվածը։ Ղարաբաղի հայությունն աշխարհի հասարակայնությանը կոչ է անում անհապաղ ձայն բարձրացնել ընդդեմ ագրեսորի եւ եղեռնի անսանձ կազմակերպչի»։

Երեկոյան «Ազատություն» ռադիոկայանը հայտնեց, թե ցերեկով Երեւանից իրենք տեղեկություն էին ստացել այն մասին, որ ադրբեջանական զորամասերը մխրճվել են ԼՂՀ սահմանները, ջարդում են բնակչությանը։ Իրենք զանգել են Ադրբեջան, կապվել հանրապետության պաշտպանության նախարարի հետ, հարցրել՝ ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ հարձակում է, ի՞նչ եք ուզում։ Եւ նա պատասխանել է. «Արտակարգ ոչինչ չկա, մեր զորամասերը Ղարաբաղ են մտել բնակչությանը պաշտպանելու նպատակով»։

Ռադիոկայանի հաղորդմամբ՝ դեռեւս առավոտյան տագնապով իրենց է զանգել «Արցախի բնակիչ» Զորի Բալայանը, հայտնել է ադրբեջանական զորքերի ասպատակությունների ու ավերածությունների մասին եւ խնդրել, որպեսզի եվրոպական տերություններին հաղորդվի Ադրբեջանի այս նոր վայրագության ու ծրագրած սպանդի մասին։

Այդ ռադիոյի հաղորդման մեջ կարեւոր էր նաեւ մի ուրիշ տեղեկություն. ԱՄՆ-ի սենատում երեք խումբ գործիչներ առանձին-առանձին դիմել են պրեզիդենտ Բուշին՝ խնդրելով օգնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորմանը, տնտեսական ու քաղաքական ճնշում գործադրել Ադրբեջանի վրա, որպեսզի նա հարգի Ղարաբաղի հայության մարդկային իրավունքները։

Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Շվեյցարիայում անկախ պետությունների ղեկավարներն են հավաքվում՝ մասնակցելու համաշխարհային տնտեսական ամենամյա համաժողովին։ Ա. Մութալիբովը հրաժարվել է այնտեղ գնալուց՝ պատճառաբանելով, որ իր հանրապետության քաղաքական բարդ վիճակը թույլ չի տալիս։ Կարող էր ասել՝ Արցախի դեմ սկսել եմ ամենավճռական ճակատամարտը եւ այստեղից չեմ հեռանա, մինչեւ չավարտեմ այն։

Իսկ ՀՀ հեռուստատեսությամբ ուրախ-ուրախ հաղորդեցին, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Շվեցարիա է թռել եւ համաժողովից անմիջապես հետո մամուլի ասուլիս պիտի ունենա արտասահմանյան 250 լրագրողների հետ...

✧ ✧ ✧

Հայտնի է, որ Եվրոպայի համագործակցության ու անվտանգության խորհուրդը սույն ամսի 30-ին իր շարքն էր ընդունել Հայաստանին ու Ադրբեջանին։ Մեկ օր հետո, 31-ին, Պրահայում գումարված նիստում նույն խորհուրդը որոշեց իր դիտորդներին ուղարկել Արցախ՝ նպատակ ունենալով օգնել վերջ տալու չորս տարի այնտեղ տիրող արյունալի մղձավանջին։

«Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, որ, ընդունելով այս լուրը՝ Ա. Մութալիբովն իրեն չի կորցրել եւ պատրաստակամություն է հայտնել ԵԱՀԽ-ի դիտորդներին պահել Ադրբեջանի տարածքում։ Հավանաբար, որպեսզի նրանք իսկական աղետի գոտին տեսնելու եւ իրենց արդար խոսքն ասելու հնարավորություն չունենան։ Ինչպես բոլոր այն դիտորդներն ու լրագրողները, որոնք մինչեւ այժմ փորձում էին Արցախ հասնել Բաքվի ճանապարհով։

Այսօր Պրահայում Հելսինկիի գործընթացին մասնակից երկրների արտգործնախարարների խորհրդակցության ժամանակ ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը պաշտոնապես հայտարարել է, թե Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը չպետք է պատկանի Հայաստանին կամ Ադրբեջանին, այլ պետք է ընդունվի որպես անկախ հանրապետություն, դա խաղաղության հասնելու միակ ուղին է, որով պետք է ընթանան շահագրգռված կողմերը, եւ նրանց էլ պետք է անպայման օժանդակեն ՄԱԿ-ն ու Եվրապառլամենտը։ Նա նպատակահարմար համարեց, որ այժմ ԼՂՀ գործուղվեն խաղաղարար դիտորդներ ՄԱԿ-ից կամ Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցությանը մասնակցող երկրների կողմից։

ՀՀ արտգործնախարարը համանման առաջարկություններ էր արել նաեւ նախընթա-

ցին տեղի ունեցած իր բանակցությունների ժամանակ Բելգիայում ու Չեխոսլովակիայում, եւ այդ երկրների կառավարությունների ղեկավարներն ըմբռնումով ու օժանդակելու պատրաստակամությամբ են ընդունել նրա առաջարկը:

✧ ✧ ✧

Հունվարի վերջին օրերը նշանավորվեցին նաեւ մեր խառնաշփոթ օրերի համա՛ր անգամ առտառոց մի դեպքով, որի մասին աղմկոտ լուրեր տպվեցին «Պրավդա» ու «Իզվեստիա» թերթերում: Մի մայոր Վիկտոր Մուղրակ, որ հետախուզական գումարտակի հրամանատար էր եղել Բաքվի մոտերքում, իր գումարտակը լրիվ սպառազինությամբ դուրս էր բերել պոլիգոն, շարք կանգնեցրել, ապա հրամայել, որ ամբողջ զրահատեխնիկան ու անձնական զենքը թողնեն ու 50 քայլ ետ գնան: Դրանից հետո պայմանական ազդանշանով դարանից դուրս են թափվել մի մեծ խումբ ադրբեջանցիներ, զենքերն ու տեխնիկան գրավել եւ գումարտակը ցրել: Հափշտակիչների հետ միասին անհետացել է նաեւ ինքը՝ Մուղրակ սպան:

Հափշտակիչների ավարի մեջ եղել են՝ հետեւակի մարտական 6 մեքենա, զրահապատ դետքա-հետախուզական 3 մեքենա, 13 ավտոմատ, 2 նռնականետ տանկային ավտոմատ, Մակարովի 26 ատրճանակ:

Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարի տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Բեպաեւի կարծիքով՝ Մուղրակի մեջ խոսել է «արյան ձայնը», նրա մայրն ադրբեջանուհի է:

Երկու շաբաթ անց ԼՂՀ ԳԽ-ի մամուլի ծառայությունից հաղորդեցին, որ Մուղրակի «պարգեւած» զենքերն ու տեխնիկան հասել են Աղդամ («ՀՀ» փետրվարի 18):

Փետրվարի 1-ին, դեռեւս նախորդ երեկոյան սկսված եւ ամբողջ գիշեր շարունակված գրոհով, Ասկերանի շրջանի ազատամարտիկները Խրամորթ ու Փառուխ գյուղերից դուրս մղեցին ադրբեջանցի բռնագրավիչներին: Հայ մարտիկները ոչնչացրին հակառակորդի չորս զրահամեքենա, նվաճեցին մեկը, ինչպես եւ երկու տասնյակի չափ զենքեր ու շատ զինամթերք: Թուրքերի կորուստները շուրջ չորս տասնյակ զինվորներ են: Մերոնք տվել են միայն երկու զոհ:

Կարեւորը մարտի թափն էր, որ չկոտրվեց անցած գիշերվա ու ամբողջ օրվա ընթացքում, եւ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը ճակատի ամբողջ գծի վրա հաղթողն էին, վերջում էլ թուրքերին հալածեցին մինչեւ Աղդամ:

Երեկոյան մոսկովյան հեռուստատեսությունն այսքանի մասին պատմեց բոլոր մանրամասներով, Բաքվի ու Երեւանի լրատվական կենտրոնների, նույնիսկ Արցախի ՆԳ վարչության հաղորդած տվյալներն իրար հետ բաղդատելով ու եզրակացություններ անելով: Ապա հաղորդեց, որ Աղդամում ադրբեջանական նորանոր զինական ուժեր են կուտակվում, եւ պահ նրանք պատրաստվում են նոր ու վճռական գործողությունների:

Իսկ Աղդամում ե՞րբ չեն կուտակվել այդ նորանոր հակահայկական ուժերը: Նախորդ օրվա արշավանքն Աղդամի՞ց չէր սկսվել: Հունվարի 28-ին Շուշիի տակ խոցված ուղղաթիռն Աղդամի՞ց չէր մի նոր ավազակախումբ ու մահվան զենքեր տանում Ստեփանակերտի եւ շրջակաների դեմ: Ամեն օր ու գիշեր Աղդամի՞ց չեն ռմբակոծվում ու հրթիռակոծվում Ասկերանն ու նրանից արեւելք շարված հայկական գյուղերը:

Եւ առհասարակ Աղդամը ե՞րբ չի չարիքի բույն եղել արցախահայության համար:

1928 թվականին Աղդամի՝ իբրեւ ադրբեջանաթրքական հրեշաորջի, դերը շատ լավ հասկացած հայ մի գործիչ այսպես է արտահայտել իր զայրույթն ու անեծքը նույն Աղդամի մասին. «Այստեղ են կազմակերպվել թուրք բեկերի կողմից կողոպուտները եւ սպանությունները խաղաղ հայ ճամփորդների, որոնք Ղարաբաղից անցնում էին դեպի Բաքու, Թիֆլիս եւ Ռուսաստան: Այստե՛ղ կազմակերպվեց եւ այստեղի՛ց եկավ հազարավոր

թուրք խուժանը 1905-06 թվականներին՝ ոչնչացնելու համար Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը: Այստե՛ղ էր, որ թուրք զորավարներ Մեհմանդարովի ու Շիխլինսկու ղեկավարությամբ ծրագրվեց եւ կազմակերպվեցին Ադրբեջանի հազարավոր զորքերն ու խուժանը, տաճիկ ասկյարների հետ միացած, հարձակվելու համար Զանգեզուրի վրա, զենքի միջոցով Ադրբեջանը կապելու Թուրքիայի հետ եւ, Զաբուղի ձորում պարտվելով, խուճապի մատնվեցին ու փախան: Եւ, վերջապես, մի անգամ էլ նույնպես այստեղ կազմակերպվեց ու որոշվեց ոճրագործ Սուլթանովի ծրագիրը հայկական Ղարաբաղի կենտրոն Շուշի քաղաքը վերացնելու մեջտեղից՝ ի՛նչ գնով էլ լինի եւ Ղարաբաղի տափարակների թրքությունը միացնել մի քանի հազար թուրք ու քուրդ բնակիչների հետ, որոնք ապրում են «Հաջի Սամլու» կոչված վայրում...

Երկու-երեք տարի է, ապրում եմ այս շրջանում,-մորմոքուն իր խոսքն է շարունակում մեր հայրենակիցը: -Աղդամում եղել եմ եւ շատ անգամ, ցարական թե Ադրբեջանական իշխանության օրոք: Ցավելով պիտի արձանագրեմ, որ ոչինչ չի փոխվել. Սուլթանովի տեղը Մամեդովն է, Մեհմանդարովի տեղը՝ Գաղիմովը: Դերակատարները փոխվել են, դերերը մնացել են նույնը» («Դրոշակ», 1991, թ. 23):

«Դերակատարները փոխվել են, դերերը մնացել են նույնը»: Այդպես է եղել բոլոր ժամանակներում, այդպես էր երեկ, այդպես է այսօր եւ այդպես կլինի վաղն ու հավիտյան, քանի կա հայի ու թուրքի խնդիր, եւ քանի կա Արցախը՝ ադրբեջանական անկշտության բկին դեմ առած անմարսելի ոսկորը...

Մեր հայրենակիցն այն կողմերում եղել է երկու-երեք տարի: Իսկ ես այնտեղ եմ ապրել իմ կյանքի մեծագույն մասը: Այնտեղ եմ անցկացրել աշխատանքային գործունեությանս երկու տասնամյակից ավելին: Մեծն Բաղիրովի տիրապետությունից մինչեւ Ախունդովի շրջանը եւ հետագային էլ հետեւել եմ՝ արնածոր վերքը սրտիս մեջ...

Իմ ծննդից առաջ Նարիմանովը ցնծագին հպարտությամբ հաղորդել էր, թե ինքը դիմադրության բոլոր տեսակներն է օգտագործել Ղարաբաղը ոչ միայն Հայաստանին չզիջելու, այլեւ նրան մի ողորմելի ինքնավարությունից իսկ զուրկ պահելու համար: Եւ եթե այն ստացել էր ինքնավարություն, ապա դա իր մեծագույն ցավն է եւ ոչ թե պարտությունը:

Բաղիրովն իր դատավորությանը հպարտությամբ նշեց, որ Գրիգոր Հարությունովի դեմ Ղարաբաղի համար մարտնչելիս ոչ թե պատմական կամ միջազգային սկզբունքների էր հետեւում, այլ իր ցեղի բնական էությանը. իրենցն է այն հողը, որի վրա մեկ անգամ արդեն ոտք են դրել:

-Հեյդար Ալիեւը՝ խորհրդային «ամենաաինտերնացիոնալիստական հանրապետության» «ամենաինտերնացիոնալիս ղեկավարը», վերջե՞րս չէր, հաշվեկշռի էր ենթարկում. իր տիրապետության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կազմում հայերը պակասել են տաս տոկոսով՝ իր ցեղակիցների տաստոկոսային աճի կողքին:

Եկել է Այազ Մութալիբովի հերթը: Նա՞ ինչով կհպարտանա: Մենք այս անգամ է՞լ թույլ կտանք, որ մեր հայրենիքի սրբազան մասի հոշոտողը հնարավորություն ունենա հպարտորեն զեկուցելու իր հաղթանակը:

Հիմա կարծես փոխվել են պայմանները, փոխվել են ուժերի դասավորությունն ու հաշվեկշիռը: 1988 թ. փետրվարին էր, Ասադովը հոխորտում էր, թե մարզի սահմաններում զինված պատրաստ են հարյուր հազար մուսուլմաններ, որոնք կխեղդեն մարզի հայությանն ու նրա բարձրացրած ազատության ձայնը: Ասադովը չտեսավ իր ցնդած երազի իրականացումը եւ ի՛նքը խեղդվեց Բերդաշենի վրա ջախջախված ուղղաթիռի մեջ: Բայց դեռ շարունակվում է կենաց ու մահվան կռիվը: Սրա վերջն ի՞նչ պիտի լինի:

Փետրվարի 2-ին ադրբեջանական բանտերում տառապող մի քանի հայեր փոխանակվեցին նախորդ օրերին Ասկերանի շրջանում սպանված ութ ադրբեջանցիների դիակների հետ: Ազատագրված Ալյոշա Ավանեսյանը, Հենրիկ Հովակիմյանն ու Միհեր Բեգլարյանն անցյալ տարվա մայիսին էին ձերբակալվել ադրբեջանական օմոնի կողմից՝ ռուսական զինվորական պարետատան աջակցությամբ:

Մոսկովյան «Վեստին» հաղորդում էր (ժամը 24-ի կողմ) ՏԱՍՍ-ի թղթակցի խոսքը. հայերն ադրբեջանական զորամասերը դուրս են քշել Խրամորթից, այդ ընթացքում ոչնչացրել մեկ զրահամեքենա, չորսը գրավել: Հիմա կռվում են ադրբեջանական գյուղերի մատույցներում: Սակայն ադրբեջանական նորանոր ուժեր են կուտակվում Աղդամում եւ նրանք շուտով գործի կանցնեն: Ղարաբաղյան ազատամարտիկներն ինչպե՞ս կդիմանան... չնայած, ինչպես հայտնի է, նրանց կազմում կռվում են Լիբանանից բերված վարձկան զինվորներ...

Ահա այսպե՛ս: Էլի՛ ՏԱՍՍ-ի թղթակիցը, էլի՛ նրա գրչի կամ լեզվի մի՛ կեղծիքը, որ սիրտ է խոցում, կռվողի ու նրա հարազատի, նրա ճակատագրով վառվողի սիրտը:

Կուզենայի ՏԱՍՍ-ի այդ թղթակցին ասել, ա՛յ տղա, ա՛յ անզգույշ ու անհեռատես թղթածիզ, մի՞թե այս չորս տարին դաս չեղավ, որպեսզի սովորես միայն ճիշտ տեսնել ու ճիշտ խոսել: Լիբանանից բերված վարձկան զինվո՞րն ինչ է, ո՞վ է քեզ ասել, որտե՞ղ ես տեսել: Եթե Ալիից կամ Մամեդից ես լսել, Մուխտարից կամ Իբրահիմից, փորձի՛ր ստուգել եւ կտեսնես, որ այնտեղ ագրեսոր ադրբեջանցի թուրքի դեմ կռվում են միայն հայ մարդիկ: Իսկ հայն իր հողը փրկելու համար ումի՞ց պիտի վարձ պահանջի, զարկված ու զրկված արցախցո՞ւց: Եւ ինչո՞ւ միայն հայերը: Այնտեղ այլազգիներ էլ կան, Արցախի արդար կռվին սիրահարված մարդիկ, որոնք անշահ ու անշառ իրենց սիրտն են բերել եւ օգնում են եղբայրաբար: Ա՛յ, օրինակ, Միկոլա անունով մի ուկրաինացի՝ Սեւաստոպոլ քաղաքից: Երկու ամիս առաջ գործուղման էր եկել Ստեփանակերտ, իմացավ Արցախի կռվի մասին, սիրտը ցավեց այդ փոքրիկ երկրի համար... Եւ հիմա կռվում է այնտեղ, Հադրութի Քոչբեկ գյուղը Ֆիզուլիի ավազակներից ազատագրելու կռվին է մասնակցում ("ГА" 1992, հունվ. 28):

Իսկ իրականում փետրվարի 2-ին ադրբեջանական զորքերը վերստին փորձ են արել նվաճելու Խրամորթը, սակայն ջարդված ետ են դարձել՝ ճողոպրելով մինչեւ Աղդամ:

Այդօր թուրքերը մի կատաղի հարձակում էլ գործել են Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի վրա: Այստեղ եւս ինքնապաշտպանները արժանի հակահարվածով ետ են մղել նրանց:

Միր-Բաշիրի շրջանից Կարաչինարի ու Բուզլուխի վրա գրոհած ադրբեջանցիները ետ են շպրտվել՝ զգալի մարդկային ու նյութական կորուստներով, ինչպես հաղորդում է հեռուստատեսային լրատվությունը:

Փետրվարի 3-ի ուշ երեկոյան (ժ. 24-ին) «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, որ Ադրբեջանն ու Հայաստանը համաձայնել են իրենց ներկայացուցիչներն ուղարկել Մոսկվա՝ Ռուսաստանի միջնորդությամբ բանակցությունների, որոնց նպատակը պիտի լինի ելք գտնել Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթը լուծելու համար: Համաձայնության հեղինակներն են պրեզիդենտներ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Ա. Մութալիբովը:

Հավանաբար բանակցությունները տեղի կունենան առաջիկա շաբաթում, քանի Ղարաբաղում ծավալվող պատերազմը չի ընդունել ավելի մեծ բնույթ՝ թնդգրկելով նաեւ ամբողջ Հայաստանը,- ասել է Ռուսաստանի արտգործնախարար Անդրեյ Կոզիրեւը՝ հայտնելով, որ պայմանավորվածությունը ձեռք է բերվել Սեւծովյան տարածքի դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ:

Նույն ռադիոն հաղորդեց նաեւ, որ Ֆրանսիայի պետական մարմինները պատրաստակամություն են հայտնել լայն ծավալի օգնություն հասցնելու Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությանը՝ նրա համար միջանցք ստեղծելով դեպի արտաքին աշխարհ: Այդ առթիվ, իբր, մեծ խոստումներ է տվել Ֆրանսիայի կառավարության մարդասիրական հանձնաժողովի նախագահ Բերնար Քուշները, որը, իր ասելով, նախապես պայմանավորվել է Ա. Մութալիբովի եւ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ: Այդ ծրագիրն իրականացնելու համար, ասել է նա, ամեն ինչ պատրաստ է, մնում է լուծել մի քանի տեխնիկական հարցեր:

◇ ◇ ◇

Այդօր Մարտունի-Աղդամ ավտոճանապարհին հայ ազատամարտիկները բռնել են բենզին փոխադրող ադրբեջանական մի ավտոշարասյուն, տարել Մարտունի, վարորդներին եւ ուղեկիցներին պատանդ վերցրել:

Փետրվարի 4-ին Ադրբեջանի արտգործնախարարությունը ՀՀ արտգործնախարարությանը հղել է նոտա, որի մեջ մասնավորապես ասված է. «հայկական ավազակախմբերի աննախադեպ չափերի հասած խժդժությունների հետեւանքով Լեռնային Ղարաբաղում եւ Հայաստանին սահմանակից շրջաններում կոնֆլիկտի սաստկացումը հասել է շիկացման բարձրագույն աստիճանի...

Հայաստանի բռնազավթիչ պլանների իրականացնողների անողոք գործողությունները կասկածի տակ են դնում ճգնաժամային կացությունից խաղաղական եղանակներով դուրս գալու հնարավորությունը:

Ադրբեջանական հանրապետության արտգործնախարարությունը, վճռական բողոք է հայտնում հայ գրոհայինների հանցավոր գործողությունների կապակցությամբ եւ պահանջում է անշեղորեն պահպանել ինքնիշխան Ադրբեջանի իրավունքները»:

Հայաստանի արտգործնախարարությունում լավ են հասկացել այս հիմար աղմուկի նպատակը եւ պատասխանել են հետեւյալ խոսքով. «Վերջին մի քանի ամսվա ընթացքում, չնայած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ շարունակվող ագրեսիայի սաստկացմանը, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի սահմանամերձ շրջաններում հաջողվում էր պահպանել համեմատաբար հանգիստ իրավիճակ: Սակայն ադրբեջանական տարածքից շարունակվում էին սադրիչ գնդակոծումները եւ Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների վրա կատարվող հարձակումների առանձին դեպքեր: Այսպես, սույն թվականի փետրվարի առաջին օրերին Ադրբեջանական հանրապետության Ղուբաթլիի, Զանգելանի, Թովուզի շրջանների տարածքներից սպառազեն կազմավորումների կողմից գնդակոծվել են Հայաստանի հանրապետության Կապանի եւ Տավուշի շրջանների բնակավայրերը: Այդ ձեռնարկումները կասեցվել են Հայաստանի հանրապետության սահմանի պահպանություն իրականացնող ուժերի կողմից:

Հայաստանի Հանրապետությունն ադրբեջանական սպառազեն կազմավորումների նմանօրինակ գործողությունները գնահատում է որպես սահմանամերձ գոտում Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմական գործողությունների մեջ քաշելու Ադրբեջանական հանրապետության ղեկավարության ձգտումը՝ այն նպատակով, որ Ադրբեջանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս դիմակայությունը հասարակայնությանը ներկայացվի իբրեւ զինված բարդույթ Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ: Ընդ որում, թույլ է տրվում փաստերի կամայական խեղաթյուրում, իսկ երբեմն էլ ուղղակի կեղծում, որոնք դժվար է գնահատել այլ կերպ, քան հասարակական կարծիքի ապակողմնորոշում:

Հայաստանի հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարությունը լուրջ մտահոգություն է արտահայտում ադրբեջանական կողմի դիրքորոշման ու գործողությունների առթիվ եւ Ադրբեջանական հանրապետության ղեկավարությանը կոչ է անում պատշաճ պատասխանատվություն ցուցաբերել եւ միանալ Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման խաղաղական ուղիների որոնմանը»:

Փետրվարի 5-ին համեմատական անդորր էր տիրում Արցախի ամբողջ տարածքում, չնայած այս ու այնտեղ երբեմն փոխհրաձգություն կար: Միայն Աղդամի կողմերում (բուն Աղդամում ու հարեւան գյուղերում) պատերազմ էր, եւ Մախս Մամեդովը՝ Ադրբեջանի «խղճմտանքի ու հույսի ձայնը», Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ ցույց էր տալիս «հայ գրոհայինների կողմից» ավերված տներն ու վիրավոր խաղաղ բնակիչներին եւ մղկտում, թե ադրբեջանական ժողովուրդը քուն ու հանգիստ չունի:

Հայկական կողմը երեք վիրավոր է ունեցել, նրանցից մեկը մահացել է հիվանդանոցում:

Մոսկվայի խոսնակն էլ հասկացրեց, որ պատերազմական գործողություններն այժմ

գնում են ադրբեջանական տարածքում եւ զարմանքով հայտնեց, թե խաղաղություն միջի հաստատվի, դրա համար Ռուսաստանը, նրա պրեզիդենտ Ելցինը եւ շատ ուրիշներ ցանկանում են խաղաղարար զորամասեր (ԱՊՀի կամ ՄԱԿ-ի) մտցնել բարդույթի գոտի, Ղարաբաղն ու Հայաստանը համաձայն են դրան, Ադրբեջանը՝ ոչ:

Մոսկվայից հայտնեցին նաեւ, որ Ադրբեջանից նախկին խորհրդային երկու զորամասեր դիմել են արեւմտյան տերություններին ու պաշտպանություն են խնդրում, որովհետեւ ադրբեջանական իշխանություններն ստիպում են, որ իրենք ծառայելու երդում տան Ադրբեջանին, նրա մուսուլմանական դրոշին ու ռազմական խնդիրներին:

Բայց ինչո՞ւ արեւմտյան տերություններին եւ ո՛չ թե հարազատ Ռուսաստանին: Մի՞թե նրանք մտածում են, թե Մութալիբովին իր կողմը գրավելիս Ելցինը պատրաստ է նրան անել ամեն զիջողություն:

Իսկ մեր խելոքները Ելցինի վրա են դրել իրենց հույսը եւ քաղաքական ու տնտեսական ամեն ծրագիր կառուցում են նրա անորոշ ու անպտուղ խոստումների վրա:

✧ ✧ ✧

Երեւանի հեռուստատեսությամբ ցուցադրեցին մի քանի օր առաջ Մոսկվայից հեռարձակված մի ժապավեն, որի հեղինակն էր ինչ-որ Ալեքսանդր Անցիֆերով՝ անազնիվ, նույնիսկ արտաքինից այլանդակ մի կերպարանք, որը երեւի թե հակահայկական այդ խայտառակության համար մեծ վարձ էր ստացել Բաքվում:

«Շուշվա մեկ օրը», այսպես էր կոչվում այդ խայտառակությունը: Ուղղաթիռը սահում է հայկական բնակավայրերի, Ստեփանակերտի վրայով, կանգ առնում Շուշիում, ուր զզզված բնակիչներ են, կույս ու գեր «պաշտպաններ», քրքրված թաղամասեր: Իբր հաց չկա, ջուր չկա, փակ են բոլոր ճանապարհները, եւ ապրուստի միջոցները բերվում են օդով: Բայց օդով ի՛նչ եւ ինչքա՛ն կարող են բերել: Խոսեցնում է բնակիչներին, եւ նրանք գանգատվում են հայ գրոհայինների գազանություններից: Ցույց են տալիս 10 տարեկան մի տղայի ու բացատրում. «Սա պատանդ վերցված է եղել, ազատվել է 60 տոննա բենզինի փրկագնով: Պատանդ են վերցրել, աչքերի առաջ հոշոտել տատին ու պապին»:

Ի՜սկը ադրբեջանական տարբերակ, որը վերագրվում է հայերին:

Եւ անմիջապես էլ սրտացավ Անցիֆերովն է իրեն պատառոտում. «Ինչո՞ւ են այսպես վարվում: Այս մեջիդների ու մինարեների կողքին հայկական եկեղեցին է գոյություն ունեցել եւ հիմա էլ կա (սակայն մեջիդն ու զույգ մինարեն ցույց են տալիս, եկեղեցին՝ ոչ, որովհետեւ պղծել են, այլանդակել): Երկու հավատի աստվածներն իրար հանդուրժել են, իրենք չեն հանդուրժում, հայրերն ու պապերը հաշտ ու համերաշխ են եղել, բարեկամաբար իրար ձեռք են սեղմել: Սրանք իրար դեմ թշնամանք ունեն եւ կոտորում են, ավերում: Ինչո՞ւ»:

Ապա ինչ-որ վարչական շենքում ներսուդուրս անողներին է ցույց տալիս, մի տռուզ մարդու, որ հեռախոսում է. «Ալո՛, Մինիստրների խորհո՞ւրդն է, ընկեր նախագահին եմ ուզում...»:

Եւ բացատրում է. «Սա մտավորական մարդ է, նախկինում սանատորիի գլխավոր բժիշկ Մանսուր Մամեդովը: Հենց որ հարազատ քաղաքի համար դժվար օրեր սկսվեցին, ստանձնեց նրա իշխանության ղեկավարի ծանր պաշտոնը»:

Հա՜, այդպե՜ս է: 19-20 թվականներին էլ բժիշկ Սուլթանովն էր ստանձնել այդ աներեւակայելի ծանր պաշտոնը: Մսագործը կոտորել էր տալիս հայերին, կազմակերպում քաղաքի հայկական մասի սպանդը: Մանսուր Մամեդովն այսպիսի ուսուցիչ է ունեցել, դրա համար էլ գիշեր-ցերեկ գլխավորում է Ստեփանակերտի ու շրջակա գյուղերի հրթիռակոծությունները, ավերածություններն ու սպանությունները...

Ցույց են տալիս քաղաքի, այսպես կոչված, պաշտպանների գործը. ոչ մի տեղից կրակոց չկա, ոչ ոք նրանց չի անհանգստացնում, իսկ իրենք ավտոմատներին ու գնդացիրնե-

րին են վազում, կրակում, հնձում դիմացի ծառերը, քարերը, հեռվում երեւացող գյուղերը: Պարզ է, նկարահանողին «վարպետության» ու «խիզախության» ապացույցներ են պետք, որ ասեն՝ մարտական գործողությունների հորձանուտում էլ է եղել, կրակի գոտին է նկարել: Բայց նայողը չպիտի՞ ասի՝ սրանք ո՞ւմ դեմ են կռվում, ո՞ւմ գրոհն են ետ տալիս, չէ՞ որ դիմացը միայն խաղաղ աշխարհ է...

Առհասարակ դժվար է չմտածել, որ միայն անուղղելի սրիկան կարող է Շուշիում, հին ու նո՛ր Շուշիում կանգնել եւ ադրբեջանցու արդարության մասին խոսել: Շուշիում, որի հիմքը դրվել է հայի դեմ սարքված դավադրության վրա, եւ հետո շուրջ երկուս ու կես հարյուրամյակի ընթացքում այն համարյա միշտ ու անդադար այս հայազուն աշխարհի խոցն է եղել:

Եթե խղճից զուրկ մեկն է այս Անցիֆերով կոչվածը, ապա գոնե խելքի կտոր պիտի ունենար, որպեսզի հարցներ, թե հապա ո՞ւր են այս հայկական եկեղեցու հավատավորները: Նախորդ օրերին աշխարհը բռնել էին Քարինտակի բնակչության ցավի ու օգնության աղաղակները, պիտի՞ հարցներ, թե այդ փոքրիկ ու անօգնական գյուղից ի՞նչ եք ուզում, ինչո՞ւ թույլ չեք տալիս՝ ապրեն իրենց տներում:

Մի քանի ամիս առաջ Բերդաձորի գյուղերը քանդեցին, բնակչությանը բռնագաղթեցրին եւ ռուս մտավորականության ներկայացուցիչների զայրույթի ու դատապարտման խոսքերը տարածվեցին աշխարհի լրատվության անհամար մարմինների կողմից: Այդքանից հետո ազնվության, արդարության ու խաղաղության մունետիկի կեցվածք ընդունած մեկն ինչպե՞ս է կանգնում Շուշիի կողքին եւ պաշտպանում նրա դիրքը...

Հետո ցույց տվին այս Անցիֆերովի զրույցը հանրահայտ հրապարակախոս, Արցախի հրաշալի բարեկամ Անդրեյ Նույկինի հետ:

Զրույցից առաջ էկրանին գրված է եղել. «Что вы на то скажете?», այսինքն՝ դիտածդ խայտառակության մասի՞ն ինչ կասես:

Նույկինն ասում էր բաներ, որոնք լսելուց հետո Անցիֆերով կոչվածը պիտի գետինը պատռեր, մտներ մեջը:

Երեկ Ադրբեջանի պրեզիդենտ Մութալիբովը կոչ արեց իր ժողովրդին,-Նույկինն էր ասում:-Կոչ, որով պահանջում էր ջարդել հայերին, ոչնչացնել հայկական բնակավայրերը, որպեսզի այդ ցեղասպանության ճանապարհով լուծվի Ղարաբաղի խնդիրը: Չե՞ք հարցրել, թե ադրբեջանցիներն ի՞նչ են անում Խրամորթում: Մտել են տանկերով, զրահամեքենաներով, քանդել են տները, բռնություններ գործադրել, գյուղը հայաթափ արել... Եւ այս բոլորի նպատակը մեկն է՝ իրենց հայրենիքում կոտորել հայերին, ոչնչացնել, մնացորդաց էլ արտաքսել, որպեսզի մութալիբովները հանգիստ վայելեն Ղարաբաղը:

Եւ դուք այդ բարբարոսությո՞ւնն եք պաշտպանում, իր տունն ու հողը պաշտպանողի՞ն եք դատապարտում:

Հիմա ինձ ցավալիորեն անհանգստացնում է ոչ միայն ձեր մեղքը,-Նույկինը խոսում է, առանց զրուցակցին նայելու:-Մեղավոր եք ազգովի՛ն, Ռուսաստա՛նն է մեղավոր: Տասնամյակներ առաջ թուրքի կողմից բզկտված Հայաստանից կտրել է նրա ավանդական հողերը՝ Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը, պարգեւել Ադրբեջանին:

- Բայց դա ժողովուրդը չի արել, իշխանություններն են արել,-բողոքում է Անցիֆերովը:

- Ազնիվ ու խելոք ժողովուրդները պատասխանատու պիտի լինեն իրենց իշխանությունների արած-թողածի համար եւս:

- Բայց դա ե՞րբ է եղել:

- Դա ի՞նչ նշանակություն ունի: Եւ հետո էլ, իսկ ի՞նչ եք անում այսօր: Մենք պարտավոր ենք վերականգնել ճշմարտությունը, պաշտպան կանգնել նրան: Երեք սլավոնական պետություններ միավորվել էին: Հույս ունեինք, թե արդար միություն կստեղծեն, կպաշտպանեն ճնշված ու զրկված ազգերի իրավունքը: Եւ ի՞նչ, իրենց շարքն ընդունեցին Ադրբեջանի նման մի հանրապետություն, որը հենց այդ օրերին կոտորում էր հայերին նրանց պապերի ու իրենց սեփական հայրենիքում:

Հիմա միայն մեկ ելք կա. որպեսզի Ռուսաստանը տերը դառնա իր պատմական պարտավորությանը: 1813 թ. Ղարաբաղն ընդունել էր նրա գերիշխանությունը, իր բախտը հանձնել նրան: Այսօր պետք է այդ սրբազան դաշնագիրն իրականացվի: Ինչո՞վ: Ադրբեջանի վրա տնտեսական ու քաղաքական սանկցիաներ գործադրելով ստիպել հարգել այն փոքրիկ երկրի գոյատեւելու եւ իր ուզած ձեւով ապրելու իրավունքը: Իսկ եթե դա չանի այսօրվա Ռուսաստանը, ապա իրեն կծածկի այսօրվա եւ վաղվա արդարադատ սերունդների անեծքի ու ամոթանքի խոսքերով:

✧ ✧ ✧

Բաքվում, ԱԺՃ-ի նախաձեռնությամբ, տեղի է ունեցել մեծ խորհրդակցություն, որին մասնակցել են բազմաթիվ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ՝ Ղարաբաղի բարդույթից ելք գտնելու համար:

Շատ ելույթներում հնչել են ամբողջ ժողովուրդը միավորելու, բոլոր կազմակերպություններն ի մի բերելու եւ միայն ռազմական ուժով Ղարաբաղում իրենց իշխանությունը հաստատելու պահանջները, քանի որ «հակամարտությունն այլեւս անհնար է լուծել խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով»:

Սակայն եղել են նաեւ զգաստ կոչեր: Օրինակ, վարչապետ Հ. Հասանովը գտել է, որ կարելի է հրավիրել մի գործնական հավաք, որին կմասնակցեն Ադրբեջանը, Հայաստանը, Թուրքիան ու Իրանը եւ կգտնեն այս տարածքը փոթորկած հարցը քաղաքական ուղիով լուծելու միջոցներ: Իսկ ժողովրդավարական կուսակցության ղեկավար Զ. Ալիզադեն առաջարկել է, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանն իրենք, առանց միջնորդների, նստեն բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ փորձեն լուծել իրենց առաջ ծառացած դժվարագույն հարցը:

«Բի-բի-սին» հաղորդեց հարցազրույց Ա. Մութալիբովի հետ, որը, իբր, համաձայնել է, որ Ղարաբաղի բարդույթը լուծվի մուսուլմանական երկրների միջնորդությամբ, եւ մերժել է Ռուսաստանի մասնակցությունը, քանի որ այն Ադրբեջանի հանդեպ ունի բացասական վերաբերմունք»:

Որքան անկեղծ են կամ ետին նպատակներից զերծ այս կոչերը, դժվար է հասկանալ, քանի որ Ադրբեջանում դրության տեր են ոչ թե այս կոչերի հեղինակները, այլ Արցախն օմոնական աքցանի մեջ պահողները, որոնք Հայաստանի հետ բանակցությունների նստելուց առաջ հայ ապագա զրուցակիցներից պահանջում են մոռացած լինել «Ղարաբաղ» անունը:

Փետրվարի 6-ին «ՀՀ» օրաթերթը տպագրեց նախկին ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Վոլքան Վուրալի հետ մի հարցազրույց, որի մեջ թուրքն ընդարձակ խոսք է ասում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի մասին: Նա, իբր, շատ է ցավում, որ կա այդպիսի հարց, որն էլ հիմք է դարձել հայ-ադրբեջանական հակամարտության համար: Իբր, Թուրքիան պատրաստ կլինի այդ հարցը լուծելու համար միջնորդի դեր ստանձնել, եթե, իհարկե, երկու կողմերն էլ այդպիսի առաջարկությամբ դիմեն իրեն: Երկու՛ կողմերը, բայց ո՛չ միայն մեկը:

«Անձամբ ես կարծում եմ,-ասել է Վուրալը,-որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումը ե՛ւ դժվար է, ե՛ւ հեշտ: Դժվար է, քանզի առկա է որոշակի հոգեբանական արգելապատնեշ, որը ծնունդ է առել անվստահության մթնոլորտից: Իսկ մյուս կողմից՝ այդ լուծումը շատ դյուրին կլինի՝ պայմանով, որ երկու կողմերն էլ փոխադարձ հարգանք ու բարյացակամություն ցուցաբերեն: Այս հարցը կարող է լուծվել երկու հիմնական սկզբունքների պահպանման դեպքում: Առաջինն այն է, որ տարածքային փոփոխություններ չպետք է կատարվեն: Մեր օրերում ցանկացած տարածքային փոփոխություն մի կծիկ է չափազանց բարդ խնդիրների, որոնք ինքնաբերաբար ծնում են որոշակի հակազդեցություն, նոր առճակատումներ եւ այլ տարածքային փոփոխություններ: Երկրորդ սկզբունքը, որը մեր ժամանակի կարեւոր տարրն է՝ մարդու իրավունքների նկատմամբ դրսեւորվող հար-

գանքն է: Դա վերաբերում է նաեւ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին, ընդ որում՝ ինչպես հայ ազգի բնակչության, այնպես էլ՝ ադրբեջանցիների իրավունքներին: Բնականաբար անհրաժեշտ է հարգել հայազգի փոքրամասնության մշակութային պահանջմունքները: Եթե երկու կողմերն էլ ընդունեն այս սկզբունքները, առճակատումը կվերանա:

Շատ կարեւոր է կոնկրետ միջոցառումներով հասնել Ղարաբաղում վստահության մթնոլորտի ստեղծմանը, հայտարարել զինաթափում»:

Որեմն, «անհրաժեշտ է հարգել հայազգի փոքրամասնության մշակութային պահանջմունքները»: Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղում հայերը փոքրամասնություն չեն եղել, չեն եւ չեն լինելու: Եւ, հետո էլ, մի՞թե ազգային հատկանիշն ու իրավունքները հարգել նշանակում է՝ թույլ տալ միայն, որ նա բավարարի իր մշակութային պահանջմունքները: Այսինքն՝ շատ ավելի քիչ բան, քան արցախցիներն ունեցել են մինչեւ շարժման նոր պոռթկումը:

Այս նույն խոսքն էր ասում նաեւ Ա. Մութալիբովը վերջերս ունեցած մի «բացսիրտ» զրույցում. մենք վերացրել ենք մարզային ինքնավարությունը աշխարհագրորեն, իսկ իրենք իրենց մշակութային պահանջմունքներին այսուհետ էլ կարող են բավարարություն տալ:

Կասկած չի կարող լինել, որ այս առթիվ Մութալիբովն ու Անկարայի իր ուսուցիչները համաձայնորեն խոսել-պայմանավորվել են: Եւ հասկանալի է, թե ինչո՛ւ նրանք նույն տեսակետն են պնդում, կամ, ինչպես Արցախում են ասում, միմյանց բերանում թքած են:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 6-ին ԱՄՆ-ում գտնվող Զորի Բալայանն ու բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը, կոնգրեսի Եվրոպայի Համագործակցության ու անվտանգության հանձնաժողովի առջեւ ելույթ ունենալով, բացատրել են ԼՂՀ այժմյան վիճակի, նրա արդար պայքարի ու վճռականության հանգամանքները, այլեւ առաջարկություններ են արել արցախահայությանն օգնելու, նրա դասը պաշտպանելու որոշակի քայլերի կապակցությամբ: Այս հանդիպումներին իրենց հայանպաստ խոսքերով ու խոստումներով հանդես են եկել ոչ միայն մի շարք կոնգրեսականներ, այլեւ Ազգային անվտանգության գծով պրեզիդենտ Բուշի խորհրդական Բրենդ Սքաուքրաֆթը, պետական քարտուղարության հարցերի գծով օգնական Ռիչարդ Շիֆթրը եւս («Երկիր», 1992, փետրվարի 8):

Հանձնաժողովի առաջ ելույթ է ունեցել նաեւ Ադրբեջանի պրեզիդենտի ներկայացուցիչ Օլեգ Նարիմանբեկովը՝ փորձելով դրությունն այնպես ներկայացնել, թե ԼՂՀ-ում արտասովոր ոչինչ չի կատարվում, եւ որ Ադրբեջանն անկախ պետություն է, եւ ինքն էլ կլուծի իր ներքին հարցերը:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 6-7-ին համեմատական անդորր է եղել ԼՂՀ բոլոր շրջաններում: Տեղի են ունեցել պարբերական ռմբակոծություններ ու գնդակոծություններ. Շուշից՝ Ստեփանակերտը, Քարինտակն ու Շոշը, Աղդամից՝ Ասկերանը, շրջանի սահմանային գոտին, Փառուխից մինչեւ Սառնաղբյուր, Շահումյանի շրջանում՝ Վերին-Շեն ու Կարաչինարը:

Մոսկովյան հեռուստատեսության խոսնակն ասում էր՝ ադրբեջանցիներն էլ հայերի մարտական գործողություններից են գանգատվում, իբր, նրանք անընդհատ գնդակոծել են Աղդամը, շրջանի սահմանամերձ գյուղերը, Շուշին, Ֆիզուլին եւն:

Հաղորդվում են տեղեկություններ վերջին օրերին, հատկապես Շուշվա մոտ տեղի ունեցած ավիավթարից հետո Բաքվում գումարվող միտինգների մասին: Դրանց կազմակերպիչները հանրահայտ Ժողովրդական ճակատի ուժերն են, որոնք հրապարակ հավաքված եւ «Ղարաբաղ-Ղարաբաղ» վանկարկող ամբոխի առաջ Մութալիբովին ու իշխանու-

թյուններին դատապարտում են Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման գործում ցուցաբերած անվճռականության համար, կտրականապես պահանջում անմիջապես «միջոցներ ձեռնարկել Ադրբեջանի այդ անբաժանելի մասից հայ գրոհայիններին դուրս քշելու եւ նրանց հարձակումներից ադրբեջանական ժողովրդին մեկընդմիշտ ապահովելու համար»։

Փետրվարի 8-ին ամբողջ Արցախում, Հադրութից մինչեւ Շահումյանի շրջանի եզր՝ Մանաշիդ, դարձյալ համեմատական անդորր է եղել, եթե չհաշվենք առանձին կետերում տեղի ունեցած փոխհրաձգությունները, որոնց հետեւանքով երկուստեք վիրավորներ կան, եւ ավերվել են մի քանի տասնյակ շինություններ։

Սա մեր «Լրաբերի» ծամծմած լուրն է։ Ծամծմած, որովհետեւ ռադիո-հեռուստատեսության կոմիտեն Արցախում չունի իր սեփական թղթակիցը, կամ վստահելի ուրիշ որեւէ լրատվական աղբյուր եւ այս ու այնտեղից քաղած տեղեկություններն է ի մի հավաքում, հաղորդում, այն էլ համարյա միշտ ուշացումով։

Իսկ Մոսկվայից Ադրբեջանի խռպոտ ու լխկած ձայնն էր բարբաջում՝ Մահիր Մամեդովի բերանով, եւ դարձյալ վայնասուն էր առաջին բառից մինչեւ վերջինը. Հայաստանի բանակը լայնամասշտաբ պատերազմի է անցել ամենուրեք, Խանքենդիից ռմբակոծել է Շուշին ու հարեւան ադրբեջանական գյուղերը, Մարտունուց՝ Ամիրանլարը, Ասկերանից՝ Աղդամը, Շահումյանից՝ Գերանբոյի գյուղերը։ Պատերազմ է գնում Ադրբեջանի հյուսիս-արեւմտյան (Ղազախի կողմերում) եւ հարավ-արեւմտյան (Կապանի կողմերում) ամբողջ սահմանի ուղղությամբ։ Ցույց է տալիս վիրավոր զինվորներին ու խաղաղ բնակիչներին, քանդված տները...

Ի՞նչ է լինելու այս ամենի վերջը։

Մամեդովից հետո էլ խոսքը տալիս են իրենց հանրապետության պրեզիդենտի օգնական թե խորհրդական Մուսաբեկովին, եւ սա էլ ամբաստանում է անարդար աշխարհը. այս ի՞նչ բան է, մենք հույս ունեինք, թե Ռուսաստանը կօգնի, որպեսզի կարգավորվի վիճակը, մեր հանրապետության համար հանգիստ ապրելու պայմաններ ստեղծվեն։ Բայց սա էլ Հայաստանի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագիր կնքեց, դարձավ նրա շահերը պաշտպանող կողմ, եւ հիմա Հայաստանի գրոհայինները մարտի են նետվել՝ իրենց թիկունքում ունենալով Ռուսաստանի հզորությունը...

Մտածում է, որ այս պայմաններում իրենց ոչինչ չի մնում, քան անմիջապես նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ, հարցերը լուծել խաղաղ-քաղաքական միջոցներով։

Բայց ի՞նչ է կատարվում իրականում։ Հայկական զորքերն իսկապե՞ս գրոհի են անցել Ղազախի ու Կապանի կողմերում։ Թե՞ այս հեռատես խեղկատակներն աղմուկ են հանում, որպեսզի Ռուսաստանը, որ հետաձգել էր Հայաստանի հետ պաշտպանական համաձայնության դաշնագրի կնքումը, հրաժարվի՞ նրանից եւ ձեռնպահ մնա ամեն տեսակ ռազմական օժանդակությունից։

Փետրվարի 9-ին ԼՂՀ մեծ մասում համեմատական անդորր է եղել (ըստ ՀՀ լրատվության), եթե չհաշվենք հատուկենտ փոխհրաձգությունը, որ տեղի է ունեցել Աղդամի ու Ասկերանի շրջանների սահմանում, մեկ էլ կարճատեւ մի մարտը, որ Սրխավենդն է բորբոքել Կիչանի դեմ, եւ Ստեփանակերտից կիչանցիներին օգնության հասած ինքնապաշտպանների ջոկատն ավազակներին հալածել է մինչեւ իրենց տները։ Այս կռվի մեջ մերոնք տվել են չորս զոհ, թշնամին՝ 2-ը։

Եւ «Լրաբերի» խոսնակն այս լուրից առաջ հայտարարել էր, թե Արցախում օրն անցել է համեմատական անդորրի մեջ։ Ինչպե՞ս ընտելացել ենք զոհեր տալուն, եւ մեր հողի պաշտպանների կյանքն ինչքա՞ն էժանացել է։

Մոսկովյան «Վեստին», որ վարում էր Յու. Ռոստովը, բողոքեց ադրբեջանական այն վայրահաչության դեմ, որ վերաբերում է Երեւանից Արցախ թռչող ուղղաթիռների բեռներին. իբր, նրանք զենք ու գրոհայիններ են տանում՝ առավել սրելով դրությունը։ Իհարկե, դրա նպատակն է վերացնել մայր ժողովրդի հետ Արցախի ունեցած միակ այն կապը, որը նյութական ու բարոյական հեղձուկ շրջափակման մեջ գտնվող հանրապետու-

թյանը հասցնում է չնչին սնունդ, դեղորայք եւ առաջին անհրաժեշտության ուրիշ բեռներ։

«Վեստիի» ավելի ուշ տված հաղորդումը, որ մեկ ուրիշն էր վարում, արդեն կատարյալ շախսեյ-վախսեյ էր, որն, իբր, հայերն են կազմակերպում սահմանամերձ շրջաններում եւ բուն արցախյան ադրբեջանական գյուղերում։ Ցույց տվին Աղդամում, մեջիդի կողքին, երկու հոգու հոշոտված մարմինների թաղումը։ «Հայերն են այսպես վայրագորեն հոշոտում»,-վնգստում էր մեկը։ Ապա նույնատիպ մի պատկեր Շուշիից։ Գառիների անհոդաբաշխ կոնչոցնե՜րը։ Նրանցից մեկն իր ականջն էր ցույց տալիս, ապա դանակով գործողություն, եւ «մեկնաբանը» բացատրեց. «Ասում է՝ հայերը տղային բռնել, ականջներն են կտրել։ Ցույց է տալիս տկլոր պառկած մեկին, որի կուրծքը ծայրից-ծայր անշնորհք կարված է, ոնց որ պարանով։ «Սրան հայերն են այսօրին հասցրել. մարզի ադրբեջանական գյուղի բնակիչ է, այնտեղի բուֆետապանը»։ Ո՛չ բզկտվածի անունը, ո՛չ գյուղի... Որտե՞ղ են սարքել այդ բուտաֆորիան...

Իսկ մեկնաբանը գանգատվում է. «Աշխարհում տարածված է մի սուտ, թե հայերը Ղարաբաղում իրենց հողն են պաշտպանում եւ ամեն տեսակ օգնության կարիք ունեն։ Մինչդեռ նրանց գազանություններից փրկություն չունի իր մերձավորագույն հարեւանը՝ ադրբեջանական ժողովուրդը։ Այդ գազանությունների անհամար տեսագրություններ ունենք եւ դեռ ցույց պիտի տանք, որպեսզի աշխարհն իմանա, որ նրանք ոչ մի հող էլ չունեն պաշտպանելու, այլ ուրիշի հողի վրա են աչք դրել եւ այդ հողը նվաճելու համար սանձազերծել են մի պատերազմ, որի մեջ են քաշում աշխարհը»։

Փետրվարի 10-ին գրի առածս բոլոր լուրերը լրատվական մարմինների հաղորդումներից են։

«Լրաբերը» հաղորդեց, որ Ստեփանակերտում շարունակվում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ԳԽ-ի նստաշրջանը, որն զբաղված է խորհրդի մարմինների, գործադիր օղակների ստեղծմամբ, ինչպես նաեւ քննարկում է Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի զեկուցումը։

Շրջանների ռազմական վիճակը տանելի է. Կիչանում շարունակվում է ընդհարումը Սրխավենդից եկող օմոնական ավազակախմբերի հետ։ Ստեփանակերտը, որ ենթակվել էր Մալիբեյլվի ռմբակոծությանը, ոչնչացրել է նրա մի քանի կրակակետերը՝ մեծ վնասներ պատճառելով հակառակորդին։

Շահումյանի շրջանում վիճակը կարգավորված է, երեւի պիտի հասկանալ՝ հարձակում ու ռմբակոծություն չի եղել։

Հաղորդվեց նաեւ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի զեկուցումը, թե ելույթը հանրապետության ԳԽ-ի նստաշրջանում։ Նախագահը ԼՂՀ-ում տիրող լարված դրամատիկական վիճակի համար մեղադրեց Ադրբեջանին, որը համախակի հրապարակելով իր խոստումներն ու պատրաստակամության երդումները Ղարաբաղի խնդիրը քաղաքական մակարդակով, բանակցությունների ու փոխզիջումների եղանակով լուծելու վերաբերյալ, գործնականում չի տալիս դրա ոչ մի ապացույցը, հակառակը, իր ռազմական ուժերն է ուղարկում խաղաղ բնակչության վրա՝ ըստ երեւույթին հուսալով, թե արցախահայությունը կընկրկի բռնի ուժի առաջ եւ ծնկի կգա։

Պետք է մտածել, որ Ադրբեջանն իր այս հակահայկական ու վտանգավոր քաղաքականությունից անպայման կհրաժարվի երկու կարեւոր գործոնի ճնշման տակ՝ արցախահայության ցույց տված լուրջ դիմադրության, որին նա հանդիպում է ու պիտի հանդիպի, մեկ էլ միջազգային հանրության դատապարտումի եւ քաղաքական ու տնտեսական ճնշումների,-եզրակացրեց ՀՀ նախագահը։

Իհարկե, ավելի լավն ու նախընտրելին այն կլիներ, որ ԱՊՀ սահմաններում գործադրվեին նախաձեռնություններ այս հարցը կարգավորելու եւ վերջնականապես լուծելու համար, մանավանդ, որ համագործակցության մեջ մտնող պետությունները եւս նման հարցերի կարոտ չեն զգում. համարյա ամեն մեկն էլ իր ներսում ունի ինքնավարության համար ըմբոստացած որեւէ այլազգի վարչական միավոր։ Եւ, ապա, մինչեւ

այժմ տեղի ունեցած հավաքներում եղել են նման առաջարկություններ, մասնավորապես՝ խաղաղարար եւ համերաշխություն ապահովող ուժեր ստեղծելու եւ պահելու վերաբերյալ...

Ինչ վերաբերում է Արցախի հարցին, Ռուսաստանն ու մի քանի ուրիշները համաձայն են, որ ՄԱԿ-ն ու միջազգային ուրիշ կազմակերպություններ միջամտեն, շոշափելի գործ կատարեն: Մեր հանրապետության արտգործնախարար Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված է ՄԱԿ-ի մի հանձնաժողով, որը պիտի այցելի Հայաստան, Ադրբեջան ու Արցախ եւ վճռական քայլեր ձեռնարկի այս գոտու վիճակը կարգավորելու համար:

Նման աշխատանք է ծավալված նաեւ ԱՄՆ-ի կոնգրեսում, որը, հավանաբար, կտա սպասված արդյունքը, ընդհուպ մինչեւ Ադրբեջանի վրա գործադրվելիք ճնշումը...

◇ ◇ ◇

Մոսկովյան ծրագրի հաղորդման մեջ ավելի որոշակի ու նպաստավոր էին լուրերը ԼՂՀ մեկ օրվա մասին: Ադրբեջանի ՆԳՆ լրատվությունը հայտնել է, թե Մրխավենդն ամբողջ օրվա ընթացքում կրակի տակ են պահել շրջակայքի հայ գյուղերի «գրոհայինները»: Գնդակոծության ու հրթիռակոծման է ենթարկվել նաեւ Շուշին:

Հայկական լրատվության համաձայն էլ՝ հարձակումների է ենթարկվել Կիչանը՝ «Մրխավենդի գլխավոր հակառակորդը», ռմբակոծվել է Ստեփանակերտը (Շուշիի մշտական թիրախը):

«Ազատություն» ռադիոկայանը, բավական մանրամասն անդրադառնալով ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի այդօրվա ելույթին եւ նրա պարունակած քննադատությանն Ադրբեջանի հասցեին, հաղորդեց նաեւ, որ Թեհրանում Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչները են բանակցել Ղարաբաղի հարցով, Իրանի արտգործնախարարն էլ խոստացել է միջնորդի դեր ստանձնել եւ ամեն կերպ ջանալ, որպեսզի խաղաղություն հաստատվի Արցախում: Հայտնեց նաեւ, որ Հայաստանի արտգործնախարարը բարձր է գնահատել Իրանի միջնորդությունը:

«Ազատությունն» իր մյունխենյան հեռվից անմիջապես որսացել է Թեհրանից ու Արցախից ստացված այս լուրերը: Իսկ Երեւանի ռադիոյի ու հեռուստատեսության կենտրոնը, ուղտի ականջում քնած, ոչ մի տեղեկություն չունի եւ հավանաբար չի էլ ունենալու կամ ուշադրություն չի դարձնելու:

Ինչո՞ւ: Մի՞թե ո՛չ այն պատճառով, որ անմիջական առնչություն էլ չունի Արցախի հետ: Ո՛չ սեփական թղթակից, ո՛չ նույնիսկ այնտեղ գործուղված որեւէ աշխատակից: Գուցե մտածում է, թե հայ ժողովուրդն այսօր ունի ավելի կարեւոր, կենսական ավելի սուր նշանակություն ունեցող որեւէ կետ, քան Արցա՞խն է, կենաց ու մահվան կռվի մեջ գտնվող նրա ժողովու՞րդը... Թե ռադիոհեռուստակենտրոնի ղեկավարները մտածում են, որ իրենց անհամար թղթակիցներն ու աշխատողները, Երեւանի դատարկ խանութներից ու անգործ գործարաններից ռեպորտաժներով, սառցակալած փողոցների այս կամ այն կետից սարքած անհասցե քննադատական ռեպլիկներով շատ ավելի անհրաժեշտ գործ են կատարում:

◇ ◇ ◇

Այսօր ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության նիստում որոշվեց Ստեփանակերտի կենտրոնական (Լենինի) հրապարակը, ուր այս չորս տարիներին տեղի էին ունենում գոյապայքարի զանգվածային միջոցառումները, կոչել Ազատության հրապարակ:

Փետրվար 11: Արդեն սովորական է դարձել «հարաբերական անդորրը», որը վերջին օրերին հնչում է Արցախին վերաբերող լուրերում: Սակայն այսօրվա «հարաբերական անդորրին» էլ Շուշիից Ստեփանակերտի վրա ավելի քան 70 հրթիռ ու արկ է գցվել:

Զոհվել են յոթ ստեփանակերտցիներ: Չնայած երեկ էին պնդում, թե Մալիբեյլին ու Ղուշչիլարի կրակետերը խափանված կամ խլացված են, եւ դա խրատ պիտի լինի Շուշիի համար:

Մոսկվայի խոսնակները, հավանաբար, Ադրբեջանի լրատվական մարմիններից առնելով, հաղորդեցին, որ հայերը ռմբակոծել են Շուշին, գրավել Մալիբեյլի ու Ղուշչիլար գյուղերը, եւ կան մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ:

Դեռ չեմ պարզել, թե ինչ բան է այդ Ղուշչիլարը, որպիսի գյուղ հին ժամանակներում Դիզակի մոտ է եղել եւ ոչ Ստեփանակերտի կամ Շուշիի: Իսկ Մալիբեյլի՞ն... Սա արդեն չարիքի որջ է Ստեփանակերտից դեպի Հարավ գյուղն ընկած ձորակի մեջ, Ստեփանակերտ-Մարտունի խճուղու վրա եւ այն չորս տարիներին ձգված ահաբեկումների ու չարագործությունների շարքի մեջ երեւի թե առաջնությունը չէր զիջի ոչ մի ուրիշ կետի: Այստեղից էր, որ առաջին անգամ հարձակվել էին հայի ավտոմեքենայի վրա, կանգնեցրել, դուրս բերել ուղեւորներին՝ բանակային ծառայությունից արձակուրդի գնացող քաղավարդցի գնդապետին, կնոջն ու երկու երեխային, այնքան ծեծել, որ սրանց ետ էին տարել, պառկեցրել մարզային հիվանդանոցում: Եւ դրանից հետո եղած բախումների մասին խոսող լուրերում համարյա միշտ էլ կար Մալիբեյլի անունը, այնքան, որ փակվեց կողքով անցնող ավտոճանապարհը. Ստեփանակերտից դեպի շրջանի գյուղերն ու Մարտունու կողմերը գնացողների համար նոր ճանապարհ կառուցվեց, Մալիբեյլիի հրեշավոր շունչը շրջանցող ճանապարհ... Բացի այն զարհուրելի դերից, որ այդ գյուղը կատարում էր վերջին ամիսներին՝ դառնալով Ստեփանակերտի վրա արկ ու հրթիռ ուղարկող հիմնական հրոջախ:

Սակայն Մալիբեյլին ունի նաեւ մեկ ուրիշ պատմություն, որն այստեղ արժե հիշել: 1918-20 թթ. լինելով հայկական գավառները իրար կապող ճանապարհի վրա, անհամար չարիքներ է գործել, հռչակվել իբրեւ հայ ճանապարհորդների հոգեառ, հարեւան գյուղերի վրա կողոպտչական հարձակումներ կատարելու խրախույս որջ... Եւ երբ 1920-ի գարնանն արդեն արցախահայերը կորցրել էին իրենց ավելի քան հինգ տասնյակ գյուղերը, իրենց Շուշին, իրենց ազատության հեռանկարը, կրակված սրտով հարձակվեցին Մալիբեյլիի վրա, այնտեղ կատարեցին այն, ինչ կատարվել էին իրենց ավելի քան հինգ տասնյակ գյուղերում, իրենց Շուշիում: Կոտորեցին բնակիչներին, կողոպտեցին հայերից փախցրած հարստությամբ տրաքվող տները, հետո էլ կրակ տվին... Հետագայում առածի խոսք պիտի դառնար «Մալիբեյլի» անունը. «Մալիբեյլիի նախճիրը», «Մալիբեյլիի թալանը»...

Լա՞վ էր, թե՞ վատ, որ մի անգամ էլ հայը թուրքի հետ վարվեց թուրքավարի...

Բայց խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հայ բոլշեւիկները մեծահոգությամբ բռնվեցին եւ, երեւի թե արյունակիցների «մեղքը» քավելու նպատակով, վերակառուցեցին հիմնիվեր ավերված Մալիբեյլին, նրա մազապուրծ փախած մնացորդներին հավաքեցին, թե ապրեցե՛ք, շենացրե՛ք ձեր բնակավայրը:

Կենդանի լինեին, տեսնեին, թե իրենց մեծահոգության հանդեպ ինչպես հատուցեցին նոր Մալիբեյլիի տերերը: Գլխի ընկնեին, որ օձ են տաքացրել Արցախական աշխարհի կրծքի վրա:

◇ ◇ ◇

Մաքսիմ Հովհաննիսյանն ասում է. Ղուշչիլար գյուղակ վերջերս իսկապես կար Մալիբեյլիի կողքին, նրա ու Փարամաքիի միջեւ: Առաջները մի քանի վրան է եղել: Վերջին տարիներին վերաբնակեցումներով մեծացրել են, դարձրել գյուղ՝ երեւի որոշած լինելով Ստեփանակերտի դեմ ստեղծել թշնամական դիրքերի մի ամբողջ շարք: Իսկ անունը՝ Ղուշչիլար, նրանից է, որ շատ ղուշ էին պահում, հավաբուծական մեծ ֆերմա ունեին:

◇ ◇ ◇

Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բուշի հետ բանակցություններ վարելիս, շատ լուրջ տոնով զգուշացրել է հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին, մանավանդ Ղարաբաղի բարդույթին Արեւմուտքից ցույց տալիք միջամտությունից: Նա ասել է, հանձին Ղարաբաղի, Անդրկովկասում ստեղծվում է մի նոր Իսրայել, իսկ ձեզ, ինչպես աշխարհին է հայտնի, շատ գլխացավանք է պատճառում արդեն գոյություն ունեցող մեկ Իսրայելը:

Թե Բուշի կառավարությունը եւ նրա արտգործնախարար Բեյքերը ինչպե՞ս կվերաբերվեն Թուրքիայի վարչապետի դիտողությանը, կերեւա մոտ օրերում: Չէ՞ որ վաղն իսկ սկսվում են Բեյքերի բանակցությունները ԱՊՀ պետությունների, ուրեմն եւ Հայաստանի ու Ադրբեջանի հետ:

Փետրվարի 12-ի առավոտը բացվեց բարի լուրերով: Նախ «Ազատությունը» հաղորդեց, որ Եվրոպայի համագործակցության երկրների հանձնաժողովի պատվիրակությունն այսօր ճանապարհվեց Անդրկովկաս՝ Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթը կարգավորելու նպատակով հանդիպելու ԼՂՀ, Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարական ներկայացուցիչների հետ: Հանձնաժողովի ղեկավարն է Չեխոսլովակիայի պրեզիդենտի օգնական-դիվանապետ Կարել ֆոն Շվարցենբերգը: Եվրոպական 48 տերությունները ներկայացնող բարձրաստիճան պատվիրակությունը նպատակ ունի ուսումնասիրել բարդույթի պատճառները, երաշխավորել նրա լուծման եղանակներ: Այն իր եզրակացությունները կներկայացնի 48 երկրների ղեկավարներին եւ ամեն կերպ կօժանդակի անհապաղ սկսելու խաղաղարար բանակցությունները:

Երեկ էլ Ջեյմս Բեյքերի ու Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հանդիպման ժամանակ շոշափվել է Լեռնային Ղարաբաղում խաղաղություն հաստատելու հարցը:

«Ամերիկայի ձայնը» հանգամանորեն կանգ առավ նույն հանդիպման խնդիրների վրա: Ստացված հաղորդման համաձայն՝ Ջեյմս Բեյքերը բանակցության ընթացքում ասել է՝ իր երկիրն անհանգստացած է Լեռնային Ղարաբաղում տարիներ շարունակ ձգվող բախումների առթիվ եւ պաշտպանում է եվրոպական համագործակցության ու համերաշխության հանձնաժողովի, ինչպես նաեւ նախագահներ Ելցինի ու Նազարբաեւի նախաձեռնությունները, շահագրգռված է, որ բանակցությունների, փոխադարձ զիջումների ճանապարհով խաղաղություն ստեղծվի այդ երկրամասում:

Բեյքերը խոստացել է նույն ոգով խոսել նաեւ Բաքվում, ուր այսօր պետք է հանդիպի Ադրբեջանի նախագահի հետ:

«Ամերիկայի ձայնը», Ռուսաստանի լրատվությունից առնելով, հաղորդում էր, որ երեկ հայ գրոհայինները գրավել են ադրբեջանական մեկ գյուղ (հասկանալի է, Մալիբեյլին.-Բ.Ու.): Սպանվել են մի քանի ադրբեջանցիներ,-վերջում ասաց անդրօվկիանոսյան խոսնակը:

Խոսեցին նաեւ այն մասին, որ Ադրբեջանը ՄԱԿ-ին է դիմել նրան անդամագրվելու համար, եւ, փաստորեն, դրան ոչինչ չի կարող խոչընդոտել, քանի որ նախկին ԽՍՀՄ-ից սերված թե ճեղքված-անջատված բոլոր հանրապետություններն էլ անկախացել են եւ, իբրեւ այդպիսիք, պիտի լինեն համաշխարհային պետական համակեցության կազմի մեջ:

Պրեզիդենտ Բուշն էլ ուղերձ է հղել Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելին, նրա պետությունը գնահատել որպես մի լուսավոր օրինակ Միջին Ասիայում եւ Կովկասում դրության տեր դարձող մուսուլմանական պետությունների համար: ԱՄՆ-ի ղեկավարը հույս ունի, որ Թուրքիայի դերը գնալով անընդհատ պիտի բարձրանա իր շրջապատի եւ համաշխարհային քաղաքական ոլորտներում:

Այսպիսի դեպքերում թուրքը կասեր՝ «Այ մաշալլա՜»:

◇ ◇ ◇

Փետրվարի 12-ին, ինչպես եւ օրեր առաջ, փետրվարի 8-ին, Երեւանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցավ մեծ համահավաք բոլոր կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների մասնակցությամբ: Համահավաքի ալիքների վրա ծփում էին կարեւորագույն կոչի-«Չկա անկախություն առանց Արցախի»-պաստառները: Այդ կոչն էլ տոն էր տալիս հանրահավաքին:

◇ ◇ ◇

Փետրվարի 12-ը ԼՂՀ ԳԽ-ի կողմից հայտարարվել է Անկախության օր, քանի որ 1988 թ. այդ օրն էր Ստեփանակերտում տեղի ունեցել բազմահազարանոց համահավաք, որը հայտարարել էր Արցախը մայր Հայաստանին վերամիավորելու իր վճռական կամքը:

Փետրվարի 12-ի երեկոյան լուրերը. -Մալիբեյլվի վրեժը լուծելու համար, Շուշին ավելի քան 110 հրթիռներ ու թնդանոթային արկեր է ուղարկել Ստեփանակերտի վրա: Կան վիրավորներ եւ զոհեր: Զոհերի թիվն «Ազատություն» ռադիոն 2-ն է ասում (աղբյուր ունենալով ԼՂՀ Ներքին գործերի լրատվությունը), «Լրաբերը»՝ 1: Վերջինս խնայո՞ւմ է իր ունկնդիրներին:

«Ազատությունը» հաղորդեց, որ ԱՄՆ-ի սենատի նշանավոր գործիչ Քեմբլը (կարծեմ այդպես կարդացին անունը), համախոհների անունից, ուղերձ է հղել պրեզիդենտ Բուշին՝ առաջարկելով, որ նա աջակցի ՄԱԿ-ի զորքեր ուղարկելու ԼՂՀ, պաշտպանելու նրա ժողովրդին՝ օրեցօր ահագնացող ադրբեջանական չարագործություններից: Առաջարկում է նաեւ ձեռնպահ մնալ Ադրբեջանի անկախությունը ճանաչելուց եւ նրան նյութական օգնություն ցույց տալու խնդրից, քանի դեռ չի հրաժարվել ԼՂՀ-ում բռնությունները գործադրելուց, նրա անկախությունը չճանաչելուց եւ, մանավանդ, քանի նրա դեմ գործադրում է ժամանակակից ամենահրեշավոր զինատեսակները:

Այդ օրվա կարեւորագույն երեւույթը ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ջեյմս Բեյքերի հարցազրույցն էր Երեւանում եւ հանդիպումը Ադրբեջանի նախագահի հետ:

Բաքվի հանդիպման մեջ մխիթարական քիչ բան կար, եթե չասենք ոչինչ չկար: Ուրիշ պարագաներում համարյա միշտ բարյացկամ «Ազատությունն» անգամ Լեռնային Ղարաբաղի համար նպաստավոր խոսք չգտավ, բացի նրանից, թե Բեյքերն առաջարկել է, որ Ադրբեջանը նրա հարցի լուծումը նորմալ հունի մեջ դնելու համար հենվի Ելցինի ու Նազարբաեւի միջնորդության սկզբունքների վրա: Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ի կողմից Ադրբեջանի անկախությունն ընդունելուն եւ օգնություն հասցնելուն, ապա դրան ոչինչ չի խանգարի, եթե Ադրբեջանն իր նախագահ Մութալիբովի բերանով խոստանում է ենթարկվել միջազգային օրենքներին եւ իր հանրապետության սահմաններում հարգել ազգային փոքրամասնությունների եւ մարդու իրավունքները:

Ճիշտն ասած, դժվար էլ է ուրիշ վերաբերմունք սպասել, եթե հաշվի առնենք Ամերիկայի ու Թուրքիայի հարաբերությունները, նրանց ղեկավարների վերջին օրերի սիլի-բիլիները, առհասարակ դիվանագիտական-քաղաքական այն մթնոլորտը, որ այսօր կա մեր շրջապատում՝ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի ու մյուս մահմեդական հանրապետությունների՝ կազմավորվող խմբակցության եւ նրանց դեմ բարձրացող Իրանի, սլավոնական երկրների մրցակցությամբ հանդերձ:

◇ ◇ ◇

Մենք չեղած տեղն իսկ հույսի նշույլներ ենք տեսնում, ապա նրանցից լույս հյուսում՝ մեր անցնելիք ճանապարհը պարզորոշելու համար: Իսկ Եվրոպառլամենտի, Անգլիայի եւ ԱՄՆ-ի կոնգրեսների, զանազան կազմակերպությունների բարյացկամ խոսքը, օգնության ու պաշտպանության խոստումները... Հիմա էլ Եվրոպայի անվտանգության ու հա-

մագործակցության խորհրդի թե խորհրդակցության դիտորդների խումբը...

Նրա ղեկավար, Չեխոսլովակիայի նախագահի օգնական Կարել ֆոն Շվարցենբերգը ԼՂՀ մեկնելիս, ս.թ. փետրվարի 12-ին, Պրահայի օդանավակայանում ազնվորեն խոստովանել էր, թե չի հավատում, որ իրենց առաքելությունը մեծ արդյունք պիտի տա: Չէ՞ որ իրենց խնդիրն է՝ միայն հաշվետվություն ներկայացնել սեփական «դիտումների ու բանակցությունների վերաբերյալ»:

Բայց միեւնույն է, մենք էլի հավատով ու վստահությամբ ենք սպասում նրանց, որովհետեւ սովոր ենք չեղած տեղից էլ հույս քամել եւ նրան փարած՝ ապրել, մաքառել, դիմանալ:

Փետրվարի 13-ին, ըստ «Լրաբերի», անդորր է եղել ԼՂՀ-ում, այն անդորրը, որը մեծ փոթորիկից առաջ է լինում: Որովհետեւ անհնար է, որ թուրքն այդպես հեշտ ու հանգիստ մարսի Մալիբեյլիի կորուստը: Մալիբեյլին, որն Արցախի թրքական ռազմավարական երեք կարեւորագույն կետերից (Շուշի, Մալիբեյլի, Խոջալու) մեկն է: Գուցե եւ Բեյքերին տված խոստումն է առժամապես ետ պահում Այազ Մութալիբովին: Ամեն պարագայի՝ մեր ինքնապաշտպանությունը չպիտի հանգիստ մարսի այս խաբուսիկ անդորրը:

Ցույց տվին հույն թղթակից Նիկոլաս Վաքյանիսին, որը նախորդ երեք օրերն անց է կացրել Արցախում եւ հիացած է հայ ազատամարտիկների խիզախությամբ:

- Ես տեսել եմ Մալիբեյլին,-ասաց նա:-Եւ համոզված եմ, որ հայկական ինքնապաշտպանությունն այն լեռնաստանում հրաշքներ է կատարելու:

Յու. Ռոստովը («Վեստի») հայտարարեց, որ Բեյքերը միջինասիական պետություններում ոտուձեռ է ընկնում Իրանի ազդեցությունը նախկին ԽՍՀՄ-ից ելած մահմեդական պետություններում չեզոքացնելու համար: Ամեն կերպ ուզում է համոզել, որ այս երկրներն իրենց տնտեսական ու քաղաքական հեռանկարները միայն ԱՄՆ-ի հետ կապեն:

ԱՄՆ-ին անհանգստացնում է նաեւ Իրանի միջամտությունը հայ-ադրբեջանական բարդույթին,-ասում է Ռոստովը:

Իսկ ես մտածում եմ, որ այստեղ էլ մեր ոտը պիտի քարին առնի, որովհետեւ Իրանը կարող է թուրքական տարբերակի առաջն առնել: Իսկ ԱՄՆ-ը Թուրքիային է համարում արեւելյան միջավայրի ամենալուսավոր օրինակ...

Ժամը 10-ի լրատվությամբ ցույց տվին Եվրոպառլամենտի՝ Արցախ գնացող հանձնաժողովը, որի ղեկավարի կողքին էր մեր Րաֆֆի Հովհաննիսյանը: Բայց այդպես էլ չիմացվեց՝ որտե՛ղ են նրանք՝ Մոսկվայո՞ւմ թե՞ Երեւանում:

- Բարեբախտաբար, ցավալի տեղեկություններ չկան Լեռնային Ղարաբաղից,-ուրախությամբ տեղեկացրեց Տատյանա Կոմարովան:

«Ազատության» գիշերային հաղորդմամբ հայտնեցին Եվրոպառլամենտի ծրագրերի մասին (լինելու են ամենուրեք, զեկուցում են ներկայացնելու 48 տերությունների ղեկավարներին եւ, հարկ լինելու դեպքում, պիտի առաջարկեն, որպեսզի ՄԱԿ-ի զորք ուղարկվի Արցախ):

Հայտնվեց, որ ՄԱԿ-ի նիստում ելույթ է ունեցել բարոնուհի Կոքսը եւ նկարագրել Արցախի օրեցօր վատացող վիճակը, առաջարկել, որպեսզի բոլոր ուղիներով ճնշում գործադրվի Ադրբեջանի վրա՝ նրա ճիրաններից Արցախն ազատելու համար:

«Ազատությունը», չգիտես որտեղի՛ց, հաղորդեց նաեւ, որ նախորդ օրվա (փետրվ. 13-ի՞) մարտերում Արցախում զոհվել է 31 մարդ:

◇ ◇ ◇

Մալիբեյլիի վախճանն ադրբեջանական պաշտոնական շրջանների ու լրատվության կողմից հայտարարվում է իբրեւ հայ գրոհայինների ագրեսիա, եւ այդ բացատրության շորշոփներն են երեւում նաեւ ուրիշ լրատվական մարմինների հաղորդումներում:

ԼՂՀ ԳԽ-ի մամուլի կենտրոնն այս առթիվ հրապարակել է հայտարարություն, որի մեջ ասված է. «Հայտնի է, որ Արցախի մայրաքաղաքն այսօր խեղդվում է մահացու օղակի մեջ: Դա բազմիցս հաստատել են նախկին ԽՍՀՄ տարբեր վայրերից եւ արտա-

սահմանյան երկրներից Ղարաբաղում եղած անկախ դիտորդները: Ադրբեջանական բանակը պարբերաբար զանգվածային հրետանակոծման է ենթարկում Ստեփանակերտի մոտակա գյուղերից: Փաստորեն ամեն օր քաղաքում զոհվում են խաղաղ բնակիչներ, մեծանում է ավերածությունների թիվը: Հենց բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար էլ Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը ստիպված էին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել՝ ճնշելու ադրբեջանական բանակի կրակակետերը, որոնք Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվել են նրա բնիկներին՝ հայերին, բնաջնջելու նպատակով: Այնպես որ, խոսքը կարող է գնալ միմիայն հայկական կողմի ինքնապաշտպանության մասին»:

◇ ◇ ◇

Այսօր հայտարարություն հրապարակեց նաեւ ԼՂՀ Նախարարների խորհուրդը՝ կապ առնելով Ադր. հանրապետության տարածքում զինվորական կետերից կատարվող զենքի ու զինամթերքի բռնագրավումներին, օմոնականների ու մյուս ավազակախմբերի ձեռք բերած զանգվածային ոչնչացման զինատեսակներին, որոնց կիրառման միակ վայրն Արցախն է՝ այդ հանրապետության հայ բնակիչների դեմ գործադրվող ցեղասպանության նպատակով: Հայտարարության վերջում ասված էր. «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը դիմում է ԱՊՀ պետությունների, նախ եւ առաջ Ռուսաստանի դաշնության ղեկավարներին՝ հաստատակամորեն պահանջելով օգտագործել իրենց ողջ ազդեցությունը եւ անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել՝ կասեցնելու Ադրբեջանի կողմից զանգվածային ոչնչացման զենքի ինքնագլուխ զավթման փաստերը: ԱՊՀ-ի մասնակից պետությունների կողմից որեւէ հակազդեցության բացակայությունը խրախուսում է Ադրբեջանի ագրեսիվ գործողությունների ակտիվացումը եւ նրանց վրա պատասխանատվություն դնում դրա ողբերգական հետեւանքների համար»:

◇ ◇ ◇

Հայտնի դարձավ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Բեյքերի ու Մութալիբովի կարճատեւ հանդիպման ժամանակ Արցախի հարցի կարգավորման համար Մութալիբովի տված «խոստումը»: Իբր, կարգավորման երեք փուլ է իրականացնելու.

Ա) Զինադադարի կնքում, ճանապարհների ապաշրջափակում՝ օգնությունն ապահով տեղ հասցնելու համար, Բ) Հայաստանի ու Ադրբեջանի հարաբերությունների նորմալացում, պատանդների փոխանակում, գաղթածների վերադարձ իրենց օջախները (ո՞ր գաղթածների.-Բ. ՈՒ.), Գ), Ղարաբաղին տեղական իշխանություն եւ մշակութային ինքնավարություն շնորհելը:

Այս տեղեկությունը Մութալիբովի օգնական Մուսաբեկովն է հաղորդել Ինտերֆաքս գործակալությանը («Հ», 1992, փետր. 20):

◇ ◇ ◇

Այսօր Եվրոխորհրդարանը վերստին անդրադարձավ ԼՂՀ հարցին, ընդունեց բանաձեւ՝ այն ուղղելով միջազգային ամենահեղինակավոր կազմակերպություններին (ՄԱԿ, ԵԱՀԽ, ԱՊՀ եւն), անմիջապես բարդույթի լուծմանն ուղղված միջնորդությունների ու օգնության խնդրանքով (լրիվ բնագիրը տե՛ս «ՀՀ», 1992, փետր. 18):

Փետրվարի 14-ին «ГА» (ռուս.) թերթը հրապարակեց մի ընդարձակ, նաեւ հանգամանալից հարցազրույց ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Բորիս Առուշանյանի հետ: Այդ զրույցից իմանում ենք, որ Ստեփանակերտի եւ շրջանների բյուջետային հիմնարկներն աշխատավարձ չեն ստացել ամառվանից ի վեր, որովհետեւ հանրապետության բանկը՝ դրամ չունի առհասարակ եւ բնակչությանը պարտք է ավելի քան 70 միլիոն ռուբլի: Վերջերս ՀՀ Մինիստրների խորհուրդը խոստացել է Արցա-

խին հենց հիմա բաց թողնել 10 միլիոն ռուբլի, ավելի ուշ՝ եւս 40 միլիոն: Սակայն այդ խոստումը գործ չի դառնում:

✧ ✧ ✧

Այնօր ադրբեջանական թնդանոթներն ու հրթիռանետները շարունակական կրակի տակ են պահել Ստեփանակերտը:

Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի մասնագետները քննել եւ արձանագրել են, որ Ստեփանակերտի վրա նետված արկերի մեջ մեծ թիվ են կազմում «Գրադ» («Կարկուտ») տիպի արկերը, որոնք զանգվածային ոչնչացման զենքերի շարքն են դասվում եւ արգելված են միջազգային կոնվենցիաներով:

Մալիբեյլին ու Ղուշչիլարը կորցրած ավազակաբարո թուրքը կանգ չպիտի առնի ոչ մի արգելքի առաջ: Այդ գիտակցությամբ է, հավանաբար, որ մեր զորամասերը դիմել են հաջորդ ըմբոստ քայլին՝ հարձակվել են Խոջալուի վրա:

Ստեփանակերտից եկած մի ճարտարգի (Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի այնտեղի բաժանմունքի ղեկավար) Սփյուռքի կոմիտեում պատմեց, որ Ստեփանակերտը խոջալվեցիներին առաջարկել է երեք օրվա ընթացքում պարպել իրենց այդ ավազականոցը, եթե չեն ցանկանում արժանանալ Մալիբեյլվի բախտին (երեկոյան ցույց տվին այդ Մալիբեյլվի հրդեհն ու ավերածությունը):

Այս առաջարկությունից հետո էր, որ ավելի սաստկացավ Ստեփանակերտի հրակոծությունը:

Ստեփանակերտից նոր ժամանած ընկերն ասում է՝ երբ իրենք քաղաքի մարզադաշտում պատրաստվում էին թռիչքի, եւ մնում էր Երեւանից ժամանած ուղղաթիռից դուրս բերեին մի քանի տոննա ալյուրը, ռմբակոծություն սկսվեց Շուշիի կողմից, երեք արկեր ընկան ուղղաթիռի աջ ու ձախ կողմերին եւ քթի տակ, ամեն անգամ պարզապես մի քանի մետր հեռավորության վրա: Այն ժամանակ սավառնորդը, բեռան կեսը մեքենայում թողնելով, ուղեւորներին առավ, օդ բարձրացավ:

«Ազատություն» ռադիոկայանը, Ադրբեջանական լրատվական մարմիններից առնելով, հաղորդեց, որ Մալիբեյլվի ու Ղուշչիլարի մարտերում զոհվել են 17 հոգի, որոնցից 11-ը՝ զինվորականներ ԱՊՀ զորամասից: Այս էլ հերթական շառը, որպեսզի աշխարհով մեկ ոռնան, թե իրենց դեմ հայերի հետ միասին նախկին խորհրդային զորքերն են կռվում:

Այս զրպարտությունից հետո է, որ Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական վիճակի բարդացման պատճառով Մութալիբովը թողել է ԱՊՀ Մինսկի խորհրդաժողովը, վերադարձել Բաքու:

Փետրվարի 15-ին մեր «Լրաբերը» դարձյալ փայլեց իր վերացական, անստույգ տեղեկություններով. Ստեփանակերտը հրթիռակոծվում է: Շահումյանում, Մարտունում եւ Հադրութում դրությունը հավասարակշիռ է:

Ստույգ գիտեն միայն իրենց շուրջը, շատ մոտ շրջաններում կատարվածը. շարունակվում է միության կազմակերպած օգնությունն Արցախին: Մարդիկ անընդհատ գալիս, նվիրում են դրամ, հագուստ, մթերք, ամեն ինչ: Ախուրյանի շրջանը 250 տոննա ընտիր հացահատիկ է բերել, որ յուրովսանն օգնի Արցախի գարնանացանին: Հացահատիկ՝ մի մեծ գումարի դրամ էլ հետը:

«Վեստիի» հաղորդման համաձայն՝ Ստեփանակերտը երկու օր շարունակ, 14-ին ու 15-ին, ռմբակոծվել է Շուշիի ու Ջանհասանի կրակակետերից: Ադրբեջանական լրատվությունն էլ հաղորդել է, թե պատերազմ է գնում Խոջալվում ու Աղդամի մատույցներում, եւ պատերազմին, հայ գրոհային ջոկատների հետ միասին, մասնակցում են Ստեփանակերտում տեղակայված ռուսական զինվորական գնդի մարտիկները:

Լ՛ՂՀ ՆԳ լրատվությունն այս առթիվ իրենց տեղեկացրել է, թե սուտ է գնդի մասնակցության մասին ասածը, ճշմարտությունն այն է, որ Ադրբեջանն այստեղ գործի է դնում

միջազգային օրենքներով արգելված զանգվածային ոչնչացման այնպիսի զենք, ինչպիսին «Գրադն» է: Այն հունվարից օգտագործվում է Շահումյանում, կիրառվում է նաեւ Ստեփանակերտը ռմբակոծելիս: Եւ դա հաստատում են Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի փորձագետները:

Մոսկովյան «Նորությունները» էլ հայտնեց, թե Այազ Մութալիբովը Մինսկից տուն հասնելուն պես «պարզել է», որ Ստեփանակերտի զինվորական գունդը մասնակից է եղել Մալիբեյլիի ու Ղուշչիլարի դեմ հայ գրոհայինների վարած պատերազմին, քանի որ հայ զոհվածների մեջ հայտնաբերել են նաեւ 11 ռուս զինվորի դիակ:

Այստեղ փակագծերի մեջ ասենք, որ Մութալիբովն ու նրա համար ստեր մոգոնողները գոնե այնքան խելք ունենան, որ իրենց ստերը մի քիչ ճշմարտանման սարքեն: Հայտնի է, որ Մալիբեյլվում եւ Ղուշչիլարում իրենք միայն կոտորվող ու ճողոպրող կողմն են եղել: Այդ ինչպե՞ս պարզեցին, թե հայերն ինչքա՛ն եւ ի՛նչ տեսակ զոհեր են տվել, որպեսզի նրանց շարքերում ռուսներին տարբերակեն:

Հայկական կողմն են ցույց տալիս՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կերպարանքով, որը ժխտում է ադրբեջանական հերյուրանքը եւ պահանջում, որպեսզի դատ բացվի «Գրադ» զանգվածային ոչնչացման զենք օգտագործող չարագործների դեմ:

Իսկ Մութալիբովն իրենն է պնդում եւ ԱՊՀ պաշտպանության նախարարությունից պահանջում է Ղարաբաղից անմիջապես հանել ռուսական զորագունդը:

Ցույց են տալիս ԱՊՀ պաշտպանության նախարար Շապոշնիկովին, որն էլ վճռաբար հայտարարում է, թե զինվորական գունդը Լեռնային Ղարաբաղում կմնա այնքան, որքան անհրաժեշտ կլինի:

«Ազատություն» ռադիոկայանի հաղորդման համաձայն՝ Ստեփանակերտի գնդի մասին ադրբեջանական կողմի տարածած հերյուրանքը հերքել է նաեւ Ադրբեջանում տեղակայված զորքերի հրամանատար, գեներալ Պավլովը:

Իսկ բուն Արցախում. հայ ազատամարտիկները հարձակվել են Խոջալուի վրա: Կան զոհեր ու վիրավորներ: Հայերը վճռաբար պահանջել են, որպեսզի մինչեւ ժամը 18-ը (ամսիս 15-ի) ադրբեջանցիներն ազատեն Խոջալուն, հակառակ դեպքում կքնաջնջեն գյուղն ու նրա բնակիչներին:

Նրանք նման պահանջ են ներկայացրել նաեւ Մարտունու շրջանի Ղարադաղլու եւ Ամիրանլար գյուղերին:

Դարձյալ փակագծում ասեմ. սրանք բոլորը, Մալիբեյլիի ու ավելի վաղ պարպված Խոջավանդի հետ միասին, ադրբեջանական այն գյուղերն են, որ գտնվում են Արցախի տարածքի ռազմավարական կարեւորագույն կետերում, իշխում են մարզի շրջաններն իրար հետ կապող ուղիների վրա: Նախապես եղել են վրանաբնակների ժամանակավոր իջեւաններ, որ կամաց-կամաց վեր են ածվել նստակեցության դարձածների բնակավայրերի, աստիճանաբար ծավալվել, ուռճացել: Արցախի տերերը հենց այն գլխից կարող էին եւ պետք է արգելեին... Չեն արել եւ վերջին շուրջ 80 տարիներին մեծ դառնություններ են քաշել իրենց անհեռատեսության թե մեծահոգության պատճառով: Եւ հիմա, երբ դանակը ոսկորին է հասել, վճռել են տասնամյակների սխալը վերացնել: Լավ է ուշ, քան երբե՞ք: Բայց այսքան էլ ուշացա՞ծ:

Ասում են՝ Մութալիբովն Արցախում գործող ադրբեջանական ազգային բանակի հրամանատար է նշանակել հանրապետության ՆԳ նախարարի տեղակալ Ալիեւին:

Փետրվարի 16-ին շարունակվում էր նախորդ օրն սկսված ռմբակոծությունը Ստեփանակերտի, Շահումյանի, Մարտակերտի, Ասկերանի եւ Մարտունու վրա: Ամենուրեք եղել են ավերածություններ, կան զոհեր ու վիրավորներ: Միայն Ստեփանակերտում ավերվել են բնակելի բազմաթիվ տներ, նաեւ բազմահարկ բնակելիներ, որոնցից մեկի՝ Չկալովի փողոցի 75 բնակարանանոց շենքի փլատակների տակ են մնացել 20 բնակիչներ:

Այս անգամ էլ Շուշուց մեծ մասամբ «Գրադ» եւ «Փոքրիկ» սարքերով են ռմբակոծել Ստեփանակերտը:

Ավելի ուշ հաղորդեցին այդ օրվա ռմբակոծություններից հիմնովին ավերված շեն-

քերի ցանկը. Գրիգոր Լուսավորչի փ. N40, Արզանյանի փ. N 1, Կիրովի փ.N33, Բաղրամյանի փ.N8, Կապի բաժանմունքի շենքը՝ նույն փողոցի վրա, Առաքելյանի փ. N1, Չկալովի փ. N10 եւ 10ա, Չկալովի փ. N19, N8 դպրոցը, N6 մանկապարտեզը, Մաշտոցի փ. N8 շենքը, լրիվ հրկիզվել են Պետմասի պահեստները, հանրապետության դատախազության, Գերագույն խորհրդի, արհմիությունների, պետբանկի, հանրապետության արխիվի եւ շենքերը:

Մի շարք ռադիոկայաններ հաղորդեցին ԼՂՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Օլեգ Եսայանի տագնապալից դիմումը համաշխարհային հասարակայնությանն ու տարբեր երկրների կառավարություններին: Դիմումում հայտնվում էր, որ հանրապետության ղեկավարությունն օգնություն խնդրած է եղել Ստեփանակերտում գտնվող ռուսական զինվորական գնդի հրամանատարին, որպեսզի գոնե խլացվեն Շուշիից գործող «Գրադ» եւ «Փոքրիկ» կայանքները, քանի որ դրանց կիրառությունը խաղաղ բնակչության դեմ խստորեն դատապարտվում է միջազգային օրենքներով:

Գնդի հրամանատարը հրաժարվել, մի կողմ է քաշվել՝ պատճառաբանելով, թե վերեւից այդպիսի հրաման չկա:

Բայց չէ՞ որ նրա աչքերի առաջ կոտորում են խաղաղ բնակչությանը, ավերում են այն քաղաքը, որի մեջ իրենց զորամասն է տեղավորված իրենց անձնակազմի ընտանիքների հետ միասին:

Հրաման չկա՞: Բայց էլ ինչի՞ համար եք այդտեղ գտնվում: Իբրեւ ո՞վ կամ ի՞նչ: Դիտորդնե՞ր: Կամ ի՞նչ էր նշանակում պաշտպանության նախարար Շապոշնիկովի կտրական խոսքն այն մասին, թե զինվորական գունդն Ստեփանակերտում կմնա այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ համարվի... Որպեսզի անտարբեր դիտի՞ հայ ժողովրդի դեմ գործվող եղեռնը:

1915 թվակա՞նը: Արեւմտահայկական վիլայեթների վրա թուրք զորամասերի ու ավազակախմբերի հարձակումների եւ զանգվածային կոտորածների օրերին Ռուսաստանի բանակները, գեներալ Յուդենիչի գլխավորությամբ, շարված են եղել Արաքսի ձախ ափով: Սրանք եւս անմասնակից դիտորդների դերում գտնվեցին այնքան ժամանակ, մինչեւ որ թուրքերը կատարեցին հայոց եղեռնի իրենց սեւ ծրագիրը: Հետո էլ նույն Յուդենիչը փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հորդորում էր պետական մակարդակով արգելել փախստական հայերի վերադարձն իրենց հայրենի վիլայեթները, որպեսզի այս տեղերը բնակեցնեն Կուբանից ու Դոնից բերելիք կազակներով:

◇ ◇ ◇

Հեռուստաէկրանին Այազ Մութալիբովն էր՝ սուտ խղճահարված, բողոքող: Իբր հայերն իրենց հանրապետությունից եկել, ոտնահարում են Ադրբեջան պետության անկախությունը, կոտորում խաղաղ բնակչությանը, դուրս քշում իրենց հայրենի, ավանդական հողից:

- Մենք դրա դեմը կառնենք,-նա էր հայտարարում,-ինչ գնով էլ որ լինի, ինչ արյուն ու զրկանքներ էլ մեզ վրա նստի: Եւ աշխարհը կտեսնի, թե ինչպես հաղթում է արդարությունը:

Ուրեմն, թուրքն է՛լ ունի արդարություն:

Փետրվարի 17-ին ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանն սկսվեց ԼՂՀ-ում տիրող դրամատիկական վիճակի մասին հաղորդումով: «Արցախ» կոմիտեի նախագահ Վ. Շիրխանյանն էր հաղորդողը, թվարկեց այն կետերը, որոնք նախորդ օրերին ենթարկվել էին ադրբեջանցիների աննախադեպ ռմբակոծություններին, ավերվել, տվել ավելի մեծ թվով զոհեր:

Պատգամավորներից մեկը պահանջեց խոսել նաեւ այն մասին, թե մերո՛նք ինչ են արել, ինչո՞վ են պատասխանել թշնամու վայրագություններին:

- Այդ կապակցությամբ տվյալներ չկան,-պատասխանեց Շիրխանյանը՝ արտացոլելով ՀՀ ղեկավարության անտարբերությունը հայրենակիցների օրհասական վիճակի հանդեպ:

Որոշեցին ԳԽ-ի անունից դիմում հղել համաշխարհային համակեցությանը, պահանջել օժանդակություն Արցախի գոյապայքարին: Դրա համար կազմեցին հանձնաժողով, որպեսզի այն դիմում պատրաստի, ներկայացնի նստաշրջանի երեկոյան նիստին:

Բայց եթե նախապես այդ դիմումը գրված լիներ, այս նիստում հաստատվեր, անմիջապես էլ կուղարկվեր՝ ուր պետք է, հենց այսօ՛ր կկատարեր իր դերը: Իսկ երեկոյան նիստում ընդունելիք դիմում այսօր ոչինչ էլ չի անի, եւ, այդպիսով, մեկ օրը կկորչի:

Անտարբերությունն ու անձեռնհասությունը որքա՞ն պիտի շարունակվեն այս աղաբախտ Արցախի հանդեպ: Մի՞թե այս մարդիկ երբեւէ չպետք է հասկանան, որ Արցախի մեջ այսօր Հայաստան աշխարհի ճակատագիրն է, նրա ապագան:

Իրենք չեն հասկանում, իսկ հասկացնելու համար թշնամին աչք ու ականջ է մտնում:

Լրատվական մարմինները հայտնեցին, որ հարեւան ադրբեջանական շրջաններից ռմբակոծության են ենթարկել Գորիսի ու Կապանի շրջանները, եւ կան ավերածություններ, վիրավորներ: Իսկ Թուրքիան իր երրորդ բանակն է բերել, կանգնեցրել արեւելյան վիլայեթներում, Հայաստանի սահմանի երկարությամբ: Ի՞նչ է նշանակում, կարելի՞ է բացատրել: Հաղորդավարն ասում է՝ դա, իհարկե, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ղեկավարների վերջին հանդիպումների ու բանակցությունների արդյունքն է: Արվում է Արցախի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Լավ է, գոնե այսքանը հասկանում են:

Եվրոպական համագործակցության հանձնաժողովի հինգ ներկայացուցիչներն Ստեփանակերտում են գտնվում, վախենում են նկուղներից ելնել: Նրանք իրենց եզրակացությունները կհրապարակեն փետրվարի վերջին:

Ռուսաստանի կառավարությունն էլ իր միջնորդությունն է առաջարկել ԼՂՀ բարդույթը կարգավորելու համար, եւ Տեր-Պետրոսյանն ու Մութալիբովը դրա համար Մոսկվա կգնան փետրվարի 19-ին:

Վերջում հայտնի դարձավ նաեւ, որ, այսպես կոչված, տնտեսական համագործակցության ծավալումների համար, Իրան-Թուրքիա-Պակիստան մուսուլմանական դաշնության մասնակիցները դառնալու նպատակով Թեհրան են հավաքվել Ադրբեջանի, Ուզբեկստանի եւ Տաջիկստանի ղեկավարները: Մուսուլմանական մնացած պետություններն էլ (ԱՊՀ) առայժմ այնտեղ դիտորդներ են...

ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարի աչքը լո՜յս, եկել էր նախկին Խորհրդային Միության մուսուլմանական պետություններն իր երկրի ազդեցության ոլորտի մեջ առնելու եւ տուն էր դառնում իր առաքելության հաջողությանը վստահ ու խանդավառ:

◇ ◇ ◇

Այսուհանդերձ ՀՀ ԳԽ-ի «Դիմումը ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի անդամ երկրներին, ԵԱՀԽ-ին, Եվրախորհրդարանին»՝ լույս տեսավ (տե՛ս հանրապետական թերթերի ս.թ. փետր. 18-ի համարները): Սովորական արտահայտություն տագնապի, օգնության աղերսանքի եւ առաջարկությունների, որպեսզի ԵԱՀԽ-ի պատվիրակության «աշխատանքը կենտրոնանա Լեռնային Ղարաբաղում եւ ստանա մշտական բնույթ»:

Իսկ այդ պատվիրակության նախագահն ի՛նքը չէր հավատում իրենց առաքելության նկատելի արդյունքին (տե՛ս ամսիս 12-ի օրագրությունը):

Փետրվարի 18-ին, ասում են, թուրքերը հանգիստ են թողել Ստեփանակերտը: Փոխարենը ծանր է եղել դրությունը Մարտունիում եւ Էրքեջում, ուր ամբողջ օրվա ընթացքում չի դադարել ռմբակոծությունը: Էրքեջից մանրամասներ չհաղորդեցին:

Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ, Բերքաձոր ու Մեհթիշեն գյուղերը գնդակոծվել են երկու ռազմական ինքնաթիռներից (ՄԻ-24):

Նույն շրջանի Այգեստանի վրա Խոջալուից արձակվել են ասեղնածածկ ռումբեր, որոնք, ինչպես ռազմական փորձագետներն են հաստատում, արգելված են միջազգային կոնվենցիայով:

Հաստատվում է Թուրքիայի դաշտային 3-րդ բանակի զորաշարժը Հայաստանի սահմանի երկարությամբ։ Զուր չէր Այազ Մութալիբովի սպառնալիքը՝ ինչքան արյուն էլ պահանջվի... Նվաճում ծրագրելիս թուրքն իր արյան մասին չի մտածում, համոզված է, որ հակառակորդի արյունն է թափվելու։ Չէ՞ որ ճշտել են իրենց զոհերը՝ միայն Ղարադաղլում 23։ Իսկ դրա վրեժը պիտի հանեն՝ մեկին տաս։

Մախս Մամեդովը Շուշից հաղորդում է, թե ինքը մի կերպ է իրեն գցել Ղարաբաղի ադրբեջանական այդ վերջին կարեւոր բնակավայրը, որը պաշարված է, չդադարող գնդակոծության ու ռմբակոծության թիրախ։ Ստում է աջ ու ձախ։ Հայերն արտասահմանից նոր զինատեսակներ են այստեղ բերել, բերել են նաեւ վարձու զինվորներ։ Շապոշնիկովը ռուսական գունդը Ղարաբաղում պահում է իբրեւ սպառնալիք անկախ Ադրբեջանի դեմ, որն իրեն չի ենթարկվում։ Հայտնում է նաեւ, որ իր նախագահը հանել է ռազմական մինիստր Մեհթիեւին։

Խոսք է վերցնում մի կին (զառի), որի կարծիքով՝ պատերազմը վաղուց սկսված է, օրեցօր ծավալվում է։ Հայաստանը նրան եռանդուն մասնակցում է՝ գործադրելով բոլոր անթույլատրելի միջոցները։ Բայց չէ՞ որ Ադրբեջանն էլ հնարավորություն ունի օգտագործելու Իրանի, Թուրքիայի ու Պակիստանի՝ իր այդ նոր ու հավատարիմ դաշնակիցների ուժերը... Մանավանդ, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը շատ է ջանում Ղարաբաղի հարցը միջազգայնացնել։

Խոսք չկա, ադրբեջանցին անկեղծացել է, ոչինչ չի թաքցնում... Եթե լոկ այսքանն էր ծածկում մինչեւ հիմա։

Մեկ ուրիշին են խոսեցնում (Մոսկվայից)։ Ռուս է, երեւի դիվանագետ, Սիրիայում է գործում։ Խոսում է իր հայ ծանոթների մասին, որոնցից իմացել է, որ Լիբանանից կամավորներ են գնացել Ղարաբաղում կռվելու համար։ Եւ, իբր, այս անմեղ տեղեկության հաղորդողները հարցրել են՝ իսկ ի՞նչ է, ադրբեջանցիներին այս կողմերի իրենց արյունակիցները չե՞ն օգնում, չե՞ն գնում կռվելու։ Գնո՜ւմ են, գնո՜ւմ։

Վերջում ԱՊՀ զորքերի հրամանատար, մարշալ Շապոշնիկովին են խոսեցնում։ Նորից պնդում է, որ իր գունդը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել Ղարաբաղի գործին։ Ապա երաշխավորում է՝ թող Մութալիբովն ու Տեր-Պետրոսյանը գնան Ղարաբաղ, մի շաբաթ ապրեն այնտեղ, զգան ու հասկանան, թե ի՛նչ տառապանքներ են քաշում հասարակ մարդիկ, իրար դեմ անիմաստ կռվի ելած երկու ժողովուրդ։ Եւ այն ժամանակ իրական քայլեր կանեն հաշտության համար, խաղաղություն հաստատելու համար։

◇ ◇ ◇

Այսօր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց ԵԱՀԽ դիտորդ հանձնաժողովի անդամներին՝ Շվարցենբերգի գլխավորությամբ։ ՀՀ նախագահը պատմեց Արցախի ու նրա հարցի հոլովումների մասին, ներկայացրեց իր կառավարության ջանքերը հարցի քաղաքական, անարյուն լուծման համար։ Հանձնաժողովն էլ ներկայացրեց Բաքվում, Ղարաբաղում եւ Երեւանում իր տեսածներից ու լսածներից ստացած տպավորությունները, ապա ասաց, որ լուրջ եզրակացություններ է նախապատրաստում եւ հույս հայտնեց, որ կարճ ժամկետում հնարավոր կլինի կայունացնել իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում։

Հերթական մի խոստում, որ կմնա անկատար։

Կարեւոր է Լ. Տեր-Պետրոսյանի մի տեսակետը. «բանակցություններում Հայաստանը չպետք է հանդես գա որպես ակտիվ կողմ, որովհետեւ նա կարող է միայն այս կամ կերպ նպաստել ձեռք բերված պայմանավորվածությունների իրագործմանը եւ համաձայն է հարցի ցանկացած լուծման, որը կբավարարի Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը» («ՀՀ», 1992, փետր. 19)։

Իսկ երեկոյան Երեւանում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հեռուստատեսության կենտրոնի ղեկավար Ս. Գեւորգյանի հետ հարցազրույցի էր նստած իր գահակալության 100-օրյակի առթիվ (ի՜նչ նշանավոր հոբելյան), հանրապետության ձեռքբերումներն էր նշում ինքնա-

գոհությամբ, խոսում էր հեռանկարների եւ, մանավանդ, չկամների խարդավանքների ու այլեւայլ անբարոյական քայլերի մասին։ Բարեհաճեց խոսք ասել նաեւ Արցախի, քառամյա պայքարի, նրա տվածների մասին։ Նույնիսկ խոստովանեց, որ թեպետ Արցախի խնդիրը չլուծվեց, բայց նրա տված եռանդի ու համազգային լարման միջոցով լուծվեցին բազմաթիվ ուրիշ հարցեր, ազգը նոր նորոգվեց, դարձավ իր ճակատագրի իսկական տերը։

«Եթե այս շարժումը բորբոքված չլիներ, մեր Արցախն արդեն կորցրած կլինեինք»,-այս էլ ասաց։ Հետո էլ հեռանկարը տեսավ այսպես. Արցախի հարցը, իր սիրած խոսքով, կմիջազգայնանա։ Աշխարհի մեծ տերությունների ու հեղինակավոր կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ բանակցությունների կնստեն Արցախն ու Ադրբեջանը... Եւ այսպես կկարգավորվի Արցախի վարչական կարգավիճակը, կապահովվի ժողովրդի անվտանգությունը։

Փետրվարի 19-ի առավոտյան Մոսկվայի ռադիոն մեզ «շնորհավորեց». Թուրքիայի պրեզիդենտ Թ. Օզալը հայտարարել է, թե իր պետությունը չի կարող անմասնակից մնալ, եթե Ղարաբաղում հայ-ադրբեջանական բարդույթը խստանա։ Իսկ վարչապետ Դեմիրելն էլ դրան ավելացրել է, որ արեւմուտքը չպետք է խառնվի այդ բարդույթին, թե չէ, այն ավելի կծավալվի՝ իր մեջ առնելով ավելի մեծ շրջանակներ։

Ուրեմն, դրսի միջնորդություններն ու միջամտությունները պետք է բացառել՝ Թուրքիայի մասնակից լինելու պայմանով, ինչպես եղավ 1918-20 թթ., եւ ինչպես միշտ իրենք թուրքերն են երազել։

Ցերեկն արդեն զանազան տագնապալից լուրեր էին թանձրացրել մթնոլորտը։ Դրանք կոնկրետացան լրատվական հաղորդումներում. միայն Ստեփանակերտի վրա ավելի քան 300 հրթիռ է ընկել, կեսից ավելին՝ «Գրադ»։ Կործանվել են բազմաթիվ բնակելի տներ, հանրապետության ԳԽ-ի եւ հեռուստառադիոպետկոմիտեի շենքերը, կահույքի կոմբինատը, նույնիսկ զինքաղմասի մի շենք եւն, եւն։ 20-ից ավել սպանվածներ կան (մեկը 20 էր ասում, մյուսը՝ 23, երրորդը՝ 25)։ Մեծ է ծանր վիրավորների թիվը։

Այս սրտաքանդ լուրերին անմիջապես հաջորդում է թեթեւամիտ «Ազդը», եւ լպրծուն դեմքով երիտասարդը խնդմնդում է, բութ «սրամտություններ» անում, հայ ժողովրդին հրավիրում ուրախ միջոցառումների, խաղ ու պարի... Դե՛, ի՜նչ զարմանաս, երբ Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանում էլ ժամերով դատարկաբանում են չունեցած տնտեսական առաջքայլերի մասին, ծիծաղում մեկմեկու միամտությունների վրա, ձեւացնում, թե ժողովրդավարություն են անում։ Թո՛ղ, որ այնտեղ ժողովուրդը կոտորվի։

Լիտվայում լոկ մեկ անգամ եղավ ցավալի միջադեպ. սպանվեցին 13 հոգի, եւ երկիրը սուգ պատեց, աշխարհին պարտադրեցին իրենց ողբերգությունը, պահանջեցին ճանաչում, պատիժ, հատուցում։

Իսկ այստեղ մեր ժողովուրդը փունջ-փունջ զոհեր է տալիս, կործանվում են Ստեփանակերտը, շրջկենտրոնները, գյուղերը... Եւ, ոչի՛նչ, ասես հենց այդպես էլ պիտի լիներ. չէ՞ որ ասել էին՝ մեզ անկախություն է պետք, ի՜նչ գնով էլ լինի... Եւ հիմա այդ գնի վրա չեն սակարկում։

Երեւի այսպիսի քննությամբ է, որ ամեն մի ժողովուրդ ապացուցում է քաղաքակրթական իր մակարդակը։

Ռմբակոծվել են Շահումյանը, բազմաչարչար Մանաշիդը, Կարաչինարը, Ասկերանը։ Աղդամից երկու ուղղաթիռ գնացել, գնդակոծել են Մարտունին։ Այստեղ էլ կան սպանվածներ ու վիրավորներ։

ԼՂՀ ղեկավարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով զգուշացնում է, թե այսուհետ հանրապետության երկնքում երեւացած տարբերանշան չունեցող ամեն մի ուղղաթիռ համարվելու է թշնամական եւ գնդակոծության է ենթարկվելու։

Խիզա՜խ սպառնալիք է։ Կարծես Մարտունին ռմբակոծելուց հետո է՛լ հայտնի չի դարձել, որ ուղղաթիռը թշնամական է։

Հայաստանի սահմաններում եւս մարտեր են եղել. հրետակոծվել են Խնձորեսկը, Կոռ-

նիձորը, Կապանի ու Տավուշի շրջանները: Խնձորեսկում սպանվել է մի երեխա, կան վիրավորներ:

Մերոնք խլացրել են սահմանային մեկ կրակակետ, առգրավել մեկ զրահամեքենա...

Մարշալ Շապոշնիկովը դիմել է ԱՊՀ ղեկավարներին՝ առաջարկելով Ղարաբաղի խնդիրն անհետաձգելիորեն լուծելու քաղաքական եղանակներ գտնել, ապա եւ ստեղծել Համագործակցության խաղաղարար ռազմական ուժեր, որոնք կենթարկվեն միայն ԱՊՀ ղեկավարների խորհրդին եւ կօգտագործվեն Համագործակցության տարածքի բարդույթները վնասազերծելու, վերացնելու համար:

Մոսկվայից ցույց տվին Ադրբեջանում տեսագրած մի «թատրոն». ռուս դասալիքներ են, իբր հայկական տարածքում ծառայած նախկին զինվորներ, որոնք, հրաժարվելով հայ գրոհայինների առաջարկը կատարել՝ կռվելու ադրբեջանցիների դեմ, նախ փախել են Նախիջեւան, ապա Բաքու հասել, որպեսզի խոստովանեն իրենց սերն ու նվիրվածությունը ադրբեջանական իշխանություններին: Իսկ թե ինչպիսին են անունները, ինչ զորամասերում են ծառայել, Մախս Մամեդովը գաղտնի է պահում՝ երեւի ՄԱԿ-ին զեկուցելու:

Մոսկվայի խոսնակն ասում է՝ Իրանի արտգործնախարարը շուտով կլինի Հայաստանում եւ Ադրբեջանում, որպեսզի առաջարկի Ղարաբաղի հարցի լուծման իր տարբերակը:

Ռուսաստանի միջնորդությամբ հարցի լուծման համար նախօրոք հայտարարված բանակցություններին (ամսիս 20-ին) արդեն ժամանել է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը: Իսկ Մութալիբովը կգա՞: Եւ ի՞նչ արդյունքներ կտա այս նոր խոսքուզրույցը...

⋄ ⋄ ⋄

Իրադրությանը քաջատեղյակ լրատվական մարմինները նախորդ օրերի անցուդարձին անդրադառնալով, նշում են հայկական կողմի կարեւորագույն ձեռքբերումը. Մալիբեյլվի ու Ղարադաղլվի նվաճումով ազատ ու անվտանգ է դարձել Ստեփանակերտ-Մարտունի մայրուղին՝ իր շուրջը ծվարած հայկական բնակավայրերի համար: Դա ռազմավարական խոշոր նվաճում է, եթե նկատի առնենք, որ ավելի վաղ էլ վնասազերծվել է Մարտունուն կպած Խոջավենդը: Բայց սույն նվաճումն իրավո՞ւնք է տալիս ինքնահանգստանալու, երբ ադրբեջանական կողմը եւս հասկանում է, թե ի՜նչ վիթխարի կորուստ է ունեցել եւ բոլոր ուժերը պիտի գործադրի վրեժ լուծելու, որեւէ ուրիշ կետում հակակշիռ ձեռք բերելու նպատակով: Դրա՞ ապացույցները չէին հայկական բոլոր մեծ բնակավայրերի զանգվածային ռմբակոծությունները, ռազմական ահեղ ուղղաթիռների ասպարեզ քաշելը, Շահումյանի ու Ասկերանի սահմանային գյուղերի վրա կատարած ավազակային հարձակումները:

Ուրեմն, տեղական որեւէ հաղթանակ ամրապնդելու համար նախապես պետք է պատրաստ լինել նախ այն պաշտպանելու, ապա եւ ամրապնդելու նոր հաղթանակներով:

⋄ ⋄ ⋄

Այդ օրը ռուս հայտնի իրավապաշտպան, գրող, Արցախահայության հրաշալի բարեկամ Ինեսսա Բուրկովան դարձյալ պաշարված Ստեփանակերտում էր գտնվում եւ հրապարակեց իր դիմումն արյունակիցներին ու աշխարհի մարդկանց, դիմում, որ ավելի շատ տագնապի ճիչ է, փրկության աղաղակ: «Ուշադրությո՛ւն: Խոսում է մոսկովյան գրող Ինեսսա Բուրկովան: Ես պաշարված Ստեփանակերտից դուրս եմ ճեղքում հեռախոսով: Սա Լեռնային Ղարաբաղի միակ կապն է արտաքին աշխարհի հետ (հաջորդ օրերին այդ կապն էլ պիտի խզվեր.-Բ. ՈՒ.):

Ես դիմում եմ աշխարհի բոլոր կառավարություններին, հողագնդի բոլոր մարդկանց, ում խիղճն արթուն է դեռեւս. պաշտպա՛ն կանգնեցեք Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը: Առա՛նց հապաղելու: Վաղն ուշ պիտի լինի: Նրանց բոլոր 180 հազարին կկոտորեն մինչեւ վերջինը: Ադրբեջանական բանակը, ոտնահարելով միջազգային իրավունքը, խաղաղ բնակչության դեմ գործի է դրել զանգվածային ոչնչացման զենքեր, «Գրադ» հրթիռային սարքեր: Եւ 40 փողանի այդ հրեշավոր հրազենը չորս օր շարունակ ռմբակոծում է Ստեփանակերտը: Չորրորդ ամիսն է բնակչությունը նկուղներում է փրկվում հրթիռներից ու ռումբերից: Ինքնապաշտպանության ուժերը խիզախորեն մաքառում են քաղաքի մատույցների խրամատներում, Ղարաբաղի բոլոր սահմաններում: Նրանք խլացնում են հրակետերը: Սակայն «Գրադի» դեմ անպաշտպան են նրանք: «Գրադը» շենքեր է բնաջնջում, վառում ու ավերում է հիմքից: Հիվանդանոցների նկուղներն ու մեռելանոցները լիքն են վիրավորներով ու սպանվածներով: Դրանք կանայք են, ծերունիներ, երեխաներ, նույնիսկ ծծկեր մանուկներ:

Փրկեցեք հերոսական Ղարաբաղի հայությանը: Աղաչո՛ւմ եմ, փրկեցե՛ք»:

Ռուս կնոջ այս տագնապոտ աղաղակն ու օգնության աղերսանքը լսեցի՞ն նրանք, որ պետք է լսեին եւ պետք է հասցնեին իրենց օգնությունը: Նրանց սրտերում արթնացա՞վ խիղճը, շարժվե՞ց մարդկային գութը...

Հաջորդ օրերին Արցախը պետք է դիմակայեր թշնամու առավել ծանր հարձակումների մղձավանջը: Դիմակայեր եւ հաղթեր:

Փետրվարի 20-ի վաղ առավոտյան արտասահմանյան ռադիոձայները ցավով պատմում էին աղետալից նախօրյակի արցախյան ողբերգությունը եւ որպես դեղամիջոց հայտնում, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն առաջարկել է անհապաղ Արցախ ուղարկել ԱՊՀ խաղաղարար ռազմական ուժեր: Որ նույն առաջարկությամբ արդեն հանդես է եկել նաեւ մարշալ Շապոշնիկովը: Բայց, ահա՛, Ադրբեջանի տեր Այազ Մութալիբովը դեմ է այդ առաջարկներին եւ պահանջում է չխառնվել իր հանրապետության ներքին գործերին:

Իսկ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բուշը, լսելով Բեյքերի զեկույցը մուսուլմանական երկրներ կատարած իր ուղեւորության արդյունքների մասին, որոշել է անմիջապես ընդունել Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի, Տաջիկստանի, Ուզբեկստանի անկախությունը եւ դիվանագիտական հարաբերություններ սահմանել նրանց հետ: Ոչի՜նչ, որ Ադրբեջանը խախտել է Բեյքերի ներկայացրած 5 պահանջներից 3-ը: կարեւորն այն է, որ ԱՄՆ-ը ծրագրել է, ի հակակշիռ Իրանի, այս կողմերում տարածել իր ազդեցությունը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է շահել թրքության համակրանքը:

Նախօրյակին Մանաշիդում ու Կարաչինարում սկսված մարտերը շարունակվել են ամբողջ օրը: Երեկ միայն Մանաշիդի վրա ավելի քան 300 օմօնականներ են հարձակվել: Նրանց ուղեկցում էին տաս զրահամեքենա եւ մեկ տանկ: Սկզբում մերոնք նահանջել են՝ դաշտում թողնելով երկու ծանր վիրավոր: Բարբարոսները վիրավորներին վառել են: Վրիժառությամբ լեցուն ազատամարտիկները հակահարձակման են անցել, ետ շպրտել թշնամուն՝ պատճառելով մեծ վնասներ:

Խաղաղություն էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններում:

Ցերեկը Երեւանում տեղի ունեցավ մեծ համահավաք: Կազմակերպողն ԱԻՄ-ն էր, եւ հասկանալի է, թե ի՛նչ պահանջներ պիտի ներկայացներ. անմիջապես ձեռնարկել ազգային բանակ ստեղծելու գործին, սահմանադիր ժողով ստեղծել եւ, իհարկե, գործնական քայլեր անել, ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալ Արցախին:

Մոսկովյան «Վեստին» (Յուրի Ռոստով) հաղորդեց, որ նախօրեին տեղի են ունեցել ահավոր ճակատամարտեր. միայն Ստեփանակերտի վրա ադրբեջանցիները նետել են ավելի քան 350 ռումբ ու հրթիռ, որից 20-ը՝ «Գրադ» տիպի: Հայկական բնակավայրերի վրա քշված ռազմական ուղղաթիռներն ստիպեցին դիմել վճռական միջոցների:

Մոսկվա է ժամանել ՀՀ պրեզիդենտ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, բայց ո՛չ թե Ադրբեջանի հետ բանակցություններ վարելու, ինչպես նախօրյակին էր հաղորդվել, այլ հանդիպումներ ունենալու պրեզիդենտ Ելցինի ու մարշալ Շապոշնիկովի հետ: Ելցինի հետ արդեն հանդիպել է, սակայն փակ դռների ետեւում, եւ հնարավոր չէ որեւէ բան ասել ար-

դյունքների մասին:

Տեղի են ունեցել Հայաստանի ու Ադրբեջանի արտգործնախարարներ Րաֆֆի Հովհաննիսյանի ու Հուսեյն-աղա Սադըխովի բանակցությունները՝ Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւի միջնորդությամբ: Բանակցությունները ձգվել են ութ ժամ: Երկու կողմերն էլ գոհունակություն են արտահայտում: Բայց ո՞ր արդյունքի համար, երբ չի ընդունվել ոչ մի համաձայնագիր, եւ միայն հրապարակվել է հայտարարություն (կոմյունիկե), որով կոչ է արվում դադարեցնել պատերազմը, վերացնել շրջափակումները, օգնություն հասցնել տուժված բնակավայրերին եւն:

Բուն կոմյունիկեն՝ բաղկացած 4 կետերից (տե՛ս «Ազգ», 1992, փետր. 22) ավելի դժգույն ու հեղհեղուկ է, քան լրատվության մարմինների այս հայտարարությունը: Բավական է ասել, որ նրա մեջ նույնիսկ Լեռնային Ղարաբաղի վարչական միավորի անունը չկա, որ նշանակում է՝ թուրքն այն խոպառ վերացած է համարում եւ խնդիր ունի իր հարցերը կարգավորել միայն Հայաստանի հանրապետության հետ: Այդ պատճառով էլ միանգամայն բնական ու բանական է Ր. Հովհաննիսյանի պահանջը, որպեսզի բանակցությունների շարունակությանն անպայման մասնակցի ԼՂՀ ներկայացուցիչը իբրեւ շահագրգիռ եւ իրավազոր կողմ: Ապա որպեսզի ԼՂՀ մտցվեն ՄԱԿ-ի կամ ԱՊՀ խաղաղարար զինվորական ուժեր:

Բանակցությունների ժամանակ Ռուսաստանի դաշնության մամուլի կենտրոնում նախագահի խորհրդական Գ.Վ. Ստարովոյտովան հանդիպում է ունեցել Ռուսաստանի ու արտասահմանյան լրագրողների հետ, պատասխանել մի շարք հարցերի, որոնք հույժ կարեւոր են Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի կապակցությամբ: Նա պնդել է, թե այստեղ անընդունելի է Ադրբեջանի շարունակական մեղադրանքը ինչ-որ տարածքային հավակնության վերաբերյալ: Արցախում ստեղծված ժողովրդավարական հանրապետությունը կռվում է իր ազատության, իր բնակչության մարդկային իրավունքների համար: «Սուտ են լուրերը կռվին, իբր, մասնակցող լիբանանցի կամավորների վերաբերյալ: Սա ես պնդում եմ ամենայն պատասխանատվությամբ: Եւ ամենից կարեւորը՝ այդ հանրապետության կողմից չի կատարվում ապօրինի եւ ո՛չ մի քայլ: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը պահանջում է Ռուսաստանի հովանավորությունը: Իսկ Ռուսաստանը պետք է քննի-պարզի՝ ինքն այստեղ ունի՞ որեւէ շահ, թե՞ պիտի թողնի-հեռանա, որպեսզի այնտեղ տիրություն անի մեկ ուրիշը, որն արդեն հայտնվել է եւ դրսեւորում է իր շահախնդրությունները»:

Արցախի խնդիրը կդառնա այն լակմուսի թուղթը,-վերջում ասաց Ստարովոյտովան,-որը ցույց կտա, թե ի՛նչ արժե եւ ինչի՛ է ընդունակ Անկախ պետությունների համագործակցությունը, որը մինչեւ այսօր միայն անտարբերություն է ցուցաբերել իր աչքի առաջ գործվող բռնությունների հանդեպ»:

Ռուսաստանի պրեզիդենտի խորհրդականը համոզված էր, որ Արցախ պիտի մտցվեն ՄԱԿ-ի «կապույտ գլխարկավորներ», այլեւ համանման կազմավորումներ ԱՊՀ զորքից:

Հարցրին նաեւ մարշալ Շապոշնիկովի կարծիքը, եւ նա զայրացած պատասխանեց. «Մութալիբովը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ գործադրում է կոնվենցիաներով արգելված «Գրադ» հրեշավոր զենքը:-Ապա վճռաբար ավելացրեց.-Այսօր մենք անկախ պետությունների ողջ հեղինակությունը պետք է օգտագործենք իրականացնելու համար երեք խնդիր. քաղաքական ճանապարհով կարգավորել վիճակը Ղարաբաղի հողում, թույլ չտալ, որպեսզի Անդրկովկասի պետություններն առայժմ ստեղծեն ազգային բանակներ եւ ԱՊՀ զինական խաղաղարար ուժեր առանձնացնել նման բարդ ու տաք կետերում դրությունը կարգավորելու համար»:

Յու. Ռոստովը հերքեց ադրբեջանցիների տարածած լուրերը Ղարաբաղի կռիվներին Ստեփանակերտի գնդի, իբր թե, ունեցած մասնակցության մասին: Ցուցադրեց նաեւ նախորդ օրը Բաքվո՛ւմ թե ո՛ւր հարցազրույցի քաշված վեց զինվորների նոր հարցաքննությունը Մոսկվայում: Նրանք ասացին՝ իրենք ծառայել են Նախիջեւանում, Գանձակում եւ Ղարաբաղի համար չեն կռվել, այլ փախել են, որպեսզի չմասնակցեն ոչ մի անիմաստ պատերազմի:

✧ ✧ ✧

Թուրքիայի արտգործնախարարությունը, իրենց 3-րդ բանակի վերադասավորության առթիվ տարածված լուրերի կապակցությամբ, հայտարարում է, թե արտակարգ ոչինչ չկա, իրենք միայն ամենամյա զորավարժություններ են անցկացնում: Մարշալ Շապոշնիկովն էլ այդ «հաստատեց», ասաց. «Թուրքիան այդ շրջաններում ամեն տարի զորավարժություններ է անցկացնում»:

✧ ✧ ✧

Շահումյանի շրջանի Էրքեջ, Մանաշիդ ու Բուզլուխ գյուղերը ետ նվաճելիս հայ պաշտպանական ջոկատները թշնամուց առգրավել են 3 զրահամեքենա, որոնց անձնակազմի անդամները ռուսական բանակից են: «Ստեփանակերտի վրա արձակվող «Գրադի» համազարկերն իրագործվում են ռուսական զորամիավորման մասնագետների կողմից: Իսկ հայաբնակ գյուղերի գնդակոծությունն իրագործել են Միջին Ասիայից ժամանած զինվորական ուղղաթիռները» («Ազգ», 1992, փետր. 22):

✧ ✧ ✧

Բաքվում է գտնվում Ֆրանսիայի հանրապետության մարդասիրական օգնության գծով պետական քարտուղար Բեռնար Քուշները, նա, որ խոստանում էր Ղարաբաղի համար օգնության միջանցք ստեղծել: Հիմա Բաքու է հասցրել 15 տոննա դեղորայք ու կաթի փոշի, հանդիպումներ ունեցել Ադրբեջանի ղեկավարների հետ՝ ցանկություն հայտնելով, Ղարաբաղի բարդույթի լուծմանն օգնելու նպատակով, այցելել նաեւ Երեւան ու Լեռնային Ղարաբաղ:

Զրույցի ժամանակ, ասում են, Մութալիբովն այդ բարդույթի մեղքը գցել է Մոսկվայի, մասամբ էլ Ստեփանակերտում տեղակայված ռուսական գնդի վրա:

✧ ✧ ✧

Երեւանից գիշերը հաղորդեցին, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի դիմումով Արցախի խնդրի լուծման համար Եվրոպառլամենտն ու Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը միջնորդություններ են արել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին:

Հարցազրույցի կանչեցին Ստեփանակերտից նոր ժամանած երեք լրագրողների, երկուսը (Ասկոլդ, Ջեյմս)՝ Եվրոպայից, մեկը՝ (Դմիտրի Նովիկով) Կիեւից: Ցնցված են տեսածներից, ադրբեջանական վայրագություններից, ինքնապաշտպանների համառությունից ու խիզախությունից, մանավանդ տառապանքները հաղթահարելու արցախյան կամքից: Շատ տեսագրություններ են արել եւ հսկայական տեղեկություններ են տանում, որպեսզի ցույց տան, պատմեն, եւ Եվրոպան իմանա, թե փոքրիկ մի երկիր ինչպես է մաքառում իր ազատության ու անկախության համար:

Փետրվարի 21-ի առավոտյան արտասահմանի ռադիոձայները մի բերան խոսում էին ԼՂՀ վիճակի, նրա շուրջ սկսված բանակցությունների ու սրանց հեռանկարների մասին: Հետաքրքիր է «Ազատություն» ռադիոկայանի «Կլոր սեղանը», որի շուրջ նստած էին Լեւ Ռոյզմանը, Էդուարդ Հովհաննիսյանը եւ Վլադիմիր Մալենկովիչը: Խոսք էր գնում մոսկովյան բանակցությունների, ընդունված հայտարարության եւ դրանից անելիք հետեւությունների շուրջ: Հովհաննիսյանը պնդում էր, թե հարցի լուծման ամենակարճ ուղին այն է, որ ճանաչվի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, եւ զրուցակիցների թերահավատությանը պատասխանեց այսպես.

- Վերջին ժամանակներում անկախացած պետություններից ոչ մեկը չունի այնքան

իրավական հիմք անկախության համար, որքան Ղարաբաղը: Նրա անկախությունը ձեռք է բերվել միջազգային բոլոր օրենքների սահմաններում, հանրաքվեով, նույնիսկ խորհրդային սահմանադրության կարգուկանոնով...

Մալենկովիչը հակադրվեց, ասաց.

– Բայց այդ Ղարաբաղը գտնվում է մեկ ուրիշ, անկախ պետության սահմաններում եւ այդ պետությունն էլ, որ սուվերեն է, չի ուզում զիջել իր հողը:

– Դուք, իհարկե, հրաշալի գիտեք, թե Ղարաբաղն ինչքա՜ն Ադրբեջանի հող է: Ինչ մնում է այդ սուվերեն պետության սահմաններին, ապա երեկ-մեկել օրը նա ինքը գտնվում էր մեկ ուրիշ պետության՝ ԽՍՀՄ սահմաններում: ԽՍՀՄ-ից դուրս գալն ու անկախություն ձեռք բերելն ինչո՞ւ այնպես երանություն էր համարվում, իսկ Ադրբեջանի բռնությունից ազատագրվելը՝ օրինախախտություն:

Քննվեց նաեւ խնդրի կարգավորման համար միջնորդներ որոնելու խնդիրը: Ռուսաստանը հարմար չէ,–ասացին նրանք,–որովհետեւ ինքն էլ ունի համանման բազմաթիվ ինքնավարություններ, որոնք ոտքի ելած ուզում են բաժանվել: Ուրիշ բան, եթե հայտնվի չեզոք մեկը: Շատախոսվեց Իրանի՝ վերջին օրերին ցուցադրած եռանդի մասին: Հայաստանն ու Ղարաբաղն ինչո՞ւ են համաձայն նրա միջնորդությանը: Չէ՞ որ մուսուլման է եւ իր հավատակցի չունեցած իրավունքը պիտի պաշտպանի, ինչպես, օրինակ, Թուրքիան, որի վարչապետը հենց վերջերս հայտարարեց, թե իր երկիրը չի կարող անմասնակից մնալ, եթե հայ-ադրբեջանական պատերազմ լինի: Այնինքն՝ կմասնակցի որպես իր ցեղակից-հավատակցի հովանավորը:

– Դրանք տարբեր բաներ են,–ասաց Էդ. Հովհաննիսյանը եւ բացատրեց.–Իրանը միշտ էլ բարյացակամ է հայերի հանդեպ (վկայությունը՝ այնտեղի հայկական գաղութի բարեկեցությունը): Իսկ որ Իրանում 15-18 միլիոն, այսպես կոչված, ադրբեջանցիներ կան, դա ոչ մի դեր չունի: Իրանը նրանց համարում է միայն թրքախոս իրանցիներ, որի ապացույցն էլ այն է, որ այդ 15-18 միլիոն «ադրբեջանցիները» չունեն ադրբեջանական գոնե մեկ դպրոց, մշակութային որեւէ հաստատություն...

Իրա՞վ է այսպես մտածելը: Կասկածում եմ: Թերեւս ճիշտն այն է, որ Իրանը կջանա Ադրբեջանին շոյել-շահել Արցախի հաշվին, որպեսզի մոռացնել տա Ադրբեջանում վերջերս շահարկված հավակնությունները, այսպես կոչված, Հարավային Ադրբեջանի նկատմամբ:

✧ ✧ ✧

Այս անգամ էլ Շուշիից ռմբակոծել են Ստեփանակերտը: «Գրադը» երեք հերթ ավերածություններ է գործել՝ գիշերը, առավոտյան եւ միջօրեին: Հրդեհ է քաղաքի շատ թաղերում եւ անհնար է հանգցնել, որովհետեւ քաղաքում ջուր չկա,–վկայում է Մոսկվայի հեռուստատեսության թղթակից Զոտովը: Նա հայտնում է նաեւ, որ երեկվա ռմբակոծության հետեւանքով տուժվել է նաեւ քաղաքի զորանոցը, որի վիրավոր ռուս զինվորներն այսօր փոխադրվել են Երեւան:

Մարտակերտի շրջանի արեւելյան սահմանները ճեղքելով՝ ադրբեջանական մեկ խոշոր զորամաս մխրճվել է Կարմիրավան, Սեյսուլան եւ Մարաղա գյուղերը: Մերոնք թշնամուն ետ են շպրտել՝ պատճառելով մեծ վնասներ:

Մոսկվայի հաղորդումներում նշվում է նաեւ հայերի հարձակումը Խոջալուի վրա, որն ավերվում է, տվել է զոհեր, ունի բազմաթիվ վիրավորներ:

Բաքվում ցույց տվին թատերականացված մի ամբաստանություն հայերի դեմ. ռուս կանայք պատմում են, որ Ղարաբաղում հայերը տանջում են ադրբեջանցիներին: Դա իրենք տեսել են Ստեփանակերտի բանտում: Իսկ պատանդ վերցվածների դիակների վրա հրազենի հետք չկա, միայն դանակահարություններ են:

ԼՂՀ ղեկավարությունը նորից դիմում է հղել ՄԱԿ-ի քարտուղարին, խոշոր պետությունների ղեկավարներին, խնդրում է, որ ԼՂՀ-ն ընդունեն ՄԱԿ-ի անդամ, դիտորդներ

ուղարկեն ամեն օր ավերվող ու արնաքամ եղող հանրապետություն, այն ճանաչեն աղետի գոտի, ինչպես նաեւ՝ Ադրբեջանը ՄԱԿ-ի անդամ ընդունելիս հաշվի առնեն Ղարաբաղի դեմ գործած նրա անօրինությունները:

Այդ օրերին Բոննում ու Փարիզում բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը եւ Զորի Բալայանը պաշտոնական շրջանակների ընդունելություններին ներկայացրել են ԼՂՀ աղետալից վիճակը, առաջարկել, որ Գերմանիան ու Ֆրանսիան ձայն բարձրացնեն Ադրբեջանի չարագործությունների դեմ: Բարոնուհի Կոքսն իր ելույթներում հանցագործ էր համարում ոչ միայն նրանց, ովքեր Ստեփանակերտը ռմբակոծում են «Գրադ» կայանքից, այլեւ նրանց, ովքեր իմանալով այդ մասին, չեն խլացնում այդ կայանքը, այսինքն՝ ռուսական զորքի հրամանատարությունը:

Մոսկովյան հաղորդումների համաձայն՝ Մութալիբովի օգնականը հայտնել է, թե Ադրբեջանի ամբողջ տարածքում հանրապետության ղեկավարության չենթարկվող զինական ոչ մի միավոր չպետք է մնա (այսինքն՝ Արցախից պետք է հեռացնեն հայկական ինքնապաշտպանությունը), իսկ խաղաղարար ուժեր Ադրբեջան կարող են մտնել միայն Մութալիբովի հրավերով:

Խոսնակը դժգոհ է ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանից, որը խույս է տալիս թղթակիցներից. պիտի հանդիպեր Ելցինի ու Շապոշնիկովի հետ, հայտնի չէ՝ հանդիպե՞լ է, թե՞ ոչ:

✧ ✧ ✧

Երեւանի Ազատության հրապարակում ՀՀՇ կազմակերպած հանրահավաքն էր՝ Արցախյան շարժման չորրորդ տարելիցի առթիվ: Երեւի մեկ օր ուշացրել էին, որպեսզի Լ.Տեր-Պետրոսյանը Մոսկվայից գա-հասնի: Արցախյան շարժմանն էր նվիրված հավաքը, բայց խոսում-փառաբանում էին ՀՀՇ գործունեությունը, նրա ստեղծած նորանկախ պետությունը, խորհրդարանը, ժողովրդի ձեռք բերած ազատությունը (մոռանում են համընդհանուր ցավերն ու զրկանքներն էլ այս շարքում դնեն՝ իբրեւ նվաճում):

Խոսեց նաեւ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, որի ելույթն սկզբից մինչեւ վերջ թատրոն էր հիշեցնում: Անլուրջ հայտարարություններ ձեռքբերումների (օրինակ, որ կոմունիստական վարչակարգի վերջին երկու տարո՛ւմ անգամ իրենք՝ ՀՀՇ-ականներն են նրանց գործողությունները ղեկավարել, թելադրել), ավարտուն անկախության եւ բարիքների, ինչպես նաեւ ընդդիմության խարդավանքների մասին: Ներկայացրեց մեծահոգության մի տեսարան եւս. գովեց շարժման այն հերոսներին, որոնց այս նույն հրապարակում դատափետել ու ամբաստանել է միայն. Սիլվա Կապուտիկյանին ու Զորի Բալայանին: Չէ՞ որ ամբոխը բարձր է գնահատում մեծահոգությունը:

Երեկ-մեկել օրը հրապարակեց իր կառավարության (ուրեմն եւ իր՛ պաշտոնական) դիրքը. Արցախը հայտարարել է իր անկախությունը, մենք այլեւս աննպատակահարմար ենք համարում նրա ներքին գործերին խառնվելը, նույնիսկ նրա անկախությունը պետականորեն չպետք է ընդունենք՝ հարցը չբարդացնելու համար... Եւ այս էլ ա՛յն դեպքում, երբ այնտեղ ամեն ժամ նահատակվում են հայրենակիցները, Ադրբեջանը ժամառժամ անտանելի է դարձնում ճնշումը... Սրանք ոչի՜նչ են, որովհետեւ ինքը, ինչպես չորս տարի առաջ, այսօր էլ բռունցքն օդում տնկելով կարող է վանկարկել «Մի-ա-ցո՜ւմ», «պայքա՜ր, պայքար մինչեւ վե՜րջ», եւ հիստերիայի գիրկն ընկած ամբոխն էլ կարձագանքի՝ հրապարակը թնդացնելով:

Փետրվարի 22-ի վաղ առավոտյան հաղորդեցին, որ Ադրբեջանի նախագահ Մութալիբովն իր հանրապետությունում հայտարարել է զորակոչ՝ Լեռնային Ղարաբաղի եւ նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով: Պետք է ազգային բանակում ծառայելու հավաքագրվեն 20-40 տարեկան պահեստայինները: Իբր. Խորհրդային Միության օրերում ադրբեջանցի զինվորականներին ոչինչ չեն սովորեցրել, օգտագործել են միայն շինարարություններում, եւ հիմա իրենք ստիպված են այդպիսի արտակարգ միջոցի դիմել: Սա

արդեն ինչպես ադրբեջանավարի է. երկու օր առաջ Մոսկվայում իր արտգործնախարարի բերանով հայտարարեց, ձեռքով էլ ստորագրել տվեց թուղթ այն մասին, որ պետք է Ղարաբաղում դադարեցնել մարտերը, այսօր զորակոչ է հայտարարում Ղարաբաղ նոր զորքեր ուղարկելու համար:

Հաղորդում էին նաեւ, որ գեներալ Գրոմովի (կարծեմ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի տեղակալն էր, աֆղանական ճակատի մարդասպաններից մեկը, հայատյաց) եւ ադմիրալ Չերնյավինի հետ ադրբեջանցիները բանակցություններ են վարում նախկին խորհրդային բանակի զենքի, տեխնիկայի եւ Կասպիական նավատորմի իրենց բաժինն ստանալու համար:

Երեկոյան էլ ռադիո-հեռուստատեսության բոլոր ծրագրերով, Բաքվից մինչեւ Մոսկվա, Մոսկվայից՝ արեւմտյան կայանները, մի բերան այն էին թմբկահարում, թե ըստ ադրբեջանական լրատվական աղբյուրների՝ Հայաստանը լայնածավալ պատերազմ է սկսել Ադրբեջանի դեմ, հայկական ռազմական ուժերը, հանրապետությունում տեղակայված 7-րդ բանակի տանկերի, զրահամեքենաների ու ծանր թնդանոթների ուղեկցությամբ, մտել են Հայաստանի ու սահմանակից ադրբեջանական շրջանները, առաջ են շարժվում:

Ինչի՞ համար էր այս պոզավոր-ականջավոր սուտը: Մի՞թե նրա համար, որպեսզի զորահավաքը հեշտ ու արագ արվի: Թե՞ համաշխարհային հասարակայնությանը մոլորեցնելու՝ ըստ հին խաբեբայի սկզբունքի, որն ասել է՝ սուտը բաց թող, կտարածվի, հարյուր մարդ չհավատա, հո մի 10-20-ն էլ կհավատա՜ն:

Հաղորդավարներն էլ անմիջապես տեղեկացնում են, թե այդ լուրը հերքում են ե՛ւ Հայաստանի լրատվական գործակալությունները ու պաշտոնական մարմինները, ե՛ւ ԱՊՀ բանակի հրամանատարությունը: Բայց ինչո՞ւ եք հաղորդում, եթե նախապես իմացել էիք, որ հերքում են: Հաղորդում են, որովհետեւ այն գալիս է անկախ մի հանրապետությունից:

Իսկ Արցախում շարունակվում է պատերազմը, ավելի ճիշտ՝ ադրբեջանական վայրագությունը հայ ինքնապաշտպանության դեմ. ռմբակոծվել ու հրթիռակոծվել են Ստեփանակերտը Շուշիից, Ասկերանն ու նրա սահմանային գյուղերը՝ Աղդամից, Շահումյանի գյուղերը՝ Գերանբոյից: Մարտակերտի արեւելյան սահմանային գյուղերի վրա հարձակվել են Միր-Բաշիրի ու Աղդամի ավազակախմբերը, հակահարված ստացել եւ մեծ կորուստներով ետ փախել:

Խոջալուն ռմբակոծել է հարեւան հայկական գյուղերը, եւ Ստեփանակերտից վրա հասած ինքնապաշտպանության ջոկատը կործանիչ հարվածներ է հասցրել կրակակետերին, լռեցրել:

Մարտունու ինքնապաշտպանները վերացրել են մեկ որջ եւս՝ Վեյսալուն, որը պատուհաս էր դարձել չորս Ճարտարների համար: Թշնամական այդ ավազականոցի տերերը փախել են՝ մեծ կորուստներով: Մի մեծ խումբ էլ գերի է հանձնվել: ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդն ու Մինիստրների խորհուրդը նորից դիմել են համաշխարհային պաշտոնական մարմինների ղեկավարներին՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիից մինչեւ ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, հիշեցնելով, որ ինքնուրույնության համար պայքարող իրենց հանրապետության բնակչությունը գտնվում է զանգվածային ոչնչացման վտանգի տակ: Որ ադրբեջանական բռնագրավիչները կանգ չեն առնում ոչ մի միջոցի առաջ, մանավանդ ոչ մի նշանակություն չեն տալիս համաշխարհային կազմակերպությունների խաղաղության կոչերին: Նրանք պատերազմի մեջ օգտագործում են ահավոր զենքեր: Պետք է դիմել վճռական արգելիչ միջոցների: Թե չէ, վաղն արդեն ուշ կլինի, եւ ապագա սերունդներն անեծքով կհիշեն ոչ միայն չարագործներին, այլեւ նրանց այսօր չսանձահարողներին:

Հաղորդվեց նաեւ, որ Գանձակում զինվորականների եւ ադրբեջանական զինյալ ուժերի միջեւ բախում է եղել, զոհվել են երկու ռուս զինվորներ, վիրավորվել մի քանիսը:

Մարշալ Շապոշնիկովը նորից զգուշացնում է, թե ազգային բանակներ ստեղծել դեռեւս վաղ է, այն անպայման կդառնա մեծ աղետների աղբյուր, քանի որ քաղաքական

ճանապարհով չեն լուծվել ինքնուրույնացող պետությունների միջեւ գոյություն ունեցող վեճերն ու բարդույթները:

✧ ✧ ✧

Երեւանի հեռուստատեսությունը ցույց տվեց մի կարճ ժապավեն՝ տեսագրված Շահումյանի շրջանում (փա՜ռք աստծու, այս էլ տեսանք): Ինքնապաշտպանության ջոկատն էր՝ տարբեր զենքերի, հագուստների, կեցվածք-պահվածքի մի զարմանալի ամբողջություն: Ջահել, մատաղ տղերք են, նման զրույցի անսովոր: Միայն ջոկի հրամանատարն էր, որ ազատ խոսում, գանգատվում էր իրենց նկատմամբ ուշադրության բացակայությունից. սա ի՞նչ է, ամիսներ շարունակ մի լուր չունենք մայր հայրենիքից: Չի՞ լինի, որ գոնե ամիսը մեկ մի կապ թերթեր բերեք, գցեք այստեղ, կարդանք, իմանանք, թե ի՛նչ կա, ինչ է կատարվում աշխարհում: Չէ՞ որ մենք կտրված ենք ամեն ինչից. հեռուստատեսություն չենք նայում, ռադիո չենք լսում, լույս չկա: Սննդի մասին էլ չեմ խոսում: Բայց մի անհաղթահարելի բան՝ ծխախո՜տը...

Հետո էլ իմացեք. ֆիդայական կռիվն ավարտվել է: Հիմա մեր դեմ գալիս են տանկերն ու մյուս զրահամեքենաները, ուղղաթիռներն ու ծանր հրետանիները... Ամբողջ հայ ազգը պիտի իմանա, որ այսօր այստեղ է լուծվում մեր ժողովրդի համար ամենակարեւոր հարցը: Այստեղ, այսօ՛ր: Ամբո՜ղջ ազգի հարցը...

Փետրվարի 23-ին Շուշիից շարունակում էին ռմբակոծել Ստեփանակերտը: Դարձյալ գործում էր «Գրադ» սարքը, չնայած նրա դեմ իրենց վճռական բողոքն էին հայտնել մարշալ Շապոշնիկովը, զանազան հասարակական կազմակերպություններ: Այս անգամ ռմբակոծությունից տուժել է նաեւ Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ գունդը: Սպանվել է մեկ զինվոր, կան 9 վիրավորներ: Գնդի հրամանատարն ու Անդրկովկասյան օկրուգի հրամանատարությունը բողոքել են՝ պահանջելով պատժել մեղավորներին եւ թույլ տալ, որ իրենք դիմեն ինքնապաշտպանական միջոցների:

Սակայն բողոքում են նաեւ ադրբեջանցիները: Մութալիբովը մեղադրում է մարշալ Շապոշնիկովին, որն, իբր, նպատակ ունի Ադրբեջանը ծնկի բերել, դրա համար էլ դեմ է նրա ազգային բանակի ստեղծմանը:

Ստեփանակերտից Ինեսա Բուրկովան նամակ է ղրկել Ելցինին՝ հիշեցնելով, որ յուրաքանչյուր օրը նոր ու ավելի դաժան աղետներ է բերում Արցախին, եւ եթե այսպես շարունակվի, հեռու չէ այն պահը, երբ Ադրբեջանը վերջնականապես ոչնչացրած կլինի Արցախն ու նրա ազատաբաղձ ժողովրդին: Մի՞թե բարոյական է, որ Ռուսաստանի պես հզոր մի պետություն լոկ դիտորդի դերում մնա եւ տեսնի, թե ինչպես վայրենի ագրեսիայի զոհ է դառնում իր ազատության ու անկախության համար քաղաքակիրթ միջոցներով պայքարող մի ժողովուրդ:

Կիրիլ Ալեքսեեւսկին էլ Շահումյանից է բողոքում անարդարության ու բռնությունների դեմ: Նա զայրացած է լրագրողների, առհասարակ ռուս մտավորականության դեմ. նրանք ծուռ պատկերացումներ ունեն այստեղ տեղի ունեցող դեպքերի ու իրողությունների մասին,- նա է ասում հեռուստալրագրողին:- Այնպես են կարծում, թե այս բնակավայրերն սկզբնապես պատկանել են ադրբեջանցիներին, ժամանակավոր տրված են եղել ներգաղթած հայերին եւ հիմա իսկական տեր ադրբեջանցիները ետ պիտի վերցնեն, դրա համար էլ արդարացի կռիվ են մղում: Չէ՞ որ ադրբեջանցիները, խորհրդային բոլոր մահմեդականների ամենալայն աջակցությամբ, այսպիսի քարոզչություն են ծավալել, ամենուրեք իրենց սուտն են անցկացնում: Հիշո՞ւմ եք, Մութալիբովն աղմկում էր, թե Մանաշիդից ու Էրքեջից հարձակվել են իրենց խաղաղ գյուղերի վրա, եւ հիմա իրենք միայն պատասխանում են, ագրեսորներին դաս են տալիս:

Առհասարակ վատ է, որ Ռուսաստանը չի իրականացնում 1813 թ. պայմանագրով ստանձնած իր հովանավորչական դերը Ղարաբաղի հանդեպ: Եւ սա ժողովրդավարության ձգտող պետություններին կարող է համոզել, թե Ռուսաստանը լավ պարտնյոր չէ:

Ելցինը պարտավոր է բռունցքը սեղանին զարկել, ասել՝ դո՛ւրս կորեք Ղարաբաղից: Ագրեսորի հետ միայն այսպես պիտի խոսել, ուրիշ լեզու նա չի հասկանում:

✧ ✧ ✧

Երեւանում է գտնվում Ֆրանսիայի կառավարության արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ղեկավար Բեռնար Քուշները, որն այսօր հանդիպում ունեցավ ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ: Զրույցին արծարծվեց նաեւ Արցախի հարցը: Քուշները հաղորդեց, որ իր հետ մեկ ինքնաթիռ բեռ է բերել, հիմնականում դեղորայք, որի մեծ մասը պետք է ուղարկի Ղարաբաղ: Ասաց, որ մարդասիրական լայնածիր օգնությունն ու հարցի խաղաղ կարգավորումը իր երկրի եւ քաղաքակիրթ Եվրոպայի առաջնահերթ պարտքն է:

Փետրվարի 24-ին ելույթ ունենալով ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում՝ պատգամավոր Արկադի Մանուչարովը պատմեց, որ Արցախի նոր ղեկավարությունը, Արթուր Մկրտչյանի ու Օլեգ Եսայանի ղեկավարությամբ, անձնվեր աշխատանք է կատարում բնակչությանը թուրքական վայրագություններից փրկելու, երկիրը պաշտպանելու համար, եւ անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր օգնությունը բազմապատկի, իրականացնի ավելի մտածված ու ծրագրված: Նա պահանջեց, որ ՀՀ ղեկավարությունը ճանաչի ԼՂՀ անկախությունը:

Նստաշրջանում ելույթ ունեցավ նաեւ ՀՀԴ պատգամավորական ֆրակցիան եւ, իր զարմանքն ու տարակարծությունը հայտնելով ամսիս 21-ի հանրահավաքում ՀՀ նախագահի ու ԳԽ-ի նախագահի ելույթներում ընդդիմության հասցեին արված մեղադրական, ավելի ճիշտ՝ թշնամական հայտարարությունների առթիվ, եզրակացրեց, որ դրանց «նպատակը հանրապետությունում եւ Արցախում խորացող ճգնաժամի պայմաններում կանխավ, օր առաջ քավության նոխազ հայտնաբերելու միտում ունի:

Կոչ ենք անում այս օրհասական պահին ձեռնպահ մնալ այնպիսի կարգախոսներից, որոնք կարող են պառակտիչ գործողություն ծավալելու պատճառ դառնալ» («Երկիր», 1992, փետր. 25),-ասաց ֆրակցիայի ներկայացուցիչը:

✧ ✧ ✧

ԱՊՀ զինված ուժերի մամուլի կենտրոնն այսօր հրապարակեց հայտարարություն, որով հանցագործություն է համարվում Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից զինվորական միավորումների վրա ավազակային հարձակումներ խրախուսելը:

«Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբից ՏԱՍՍ-ի թղթակցին հաղորդել են, որ զինծառայողներին թույլատրվել է ճնշել զորքերին գնդակոծող հակառակորդ կողմի կրակակետերը («Երկիր» 1992, փետր. 25):

ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի եւ Ֆրանսիայի հանրապետության մարդասիրական հարցերի գծով պետական նախարար Բեռնար Քուշների շատ գործնական բանակցություններից ու ձեռք բերած համաձայնությունից հետո երկու երկրների միջեւ հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, տեղի ունեցավ ասուլիս, որի ընթացքում մեծ տեղ էր բռնում Արցախի հարցը:

Հովհաննիսյանը կրկին պնդեց իր արդար սկզբունքը. երբեք ու ոչ մի դեպքում Ղարաբաղ հարցը չպետք է քննվի-լուծվի առանց ԼՂՀ մարմինների մասնակցության: «Ղարաբաղի հարցը Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման խնդիրն է, եւ ցանկացած միջնորդություն, ցանկացած բանակցություն պետք է նկատի առնի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ազգընտիր ղեկավարության կարծիքը»: Նա հույս հայտնեց նաեւ, որ խաղաղարար միջնորդությունների մեծ փորձ, նաեւ ժողովրդավարության ավանդներ ունեցող Ֆրանսիայի դերը մեծ կլինի Արցախի հարցի կարգավորման գործում: Ուստի խնդրեց, որ պ-ն Քուշներն անձամբ այցելի Ստեփանակերտ, լայնորեն ծանոթանա վիճակին եւ իր կառավարության հետ ջանա ապահովել «մարդու իրավունքների եւ ինքնորոշման իրավունքի հարգումը ԼՀՂ տարածքում»:

Անդրադառնալով Բաքու եւ Երեւան կատարած այցելություններին, պ-ն Քուշները նշեց, որ երկու մայրաքաղաքներում էլ իր ուշադրության կենտրոնում է եղել Ղարաբաղի խնդիրը: Նա մեկ անգամ եւս հիշեցրեց, որ Ֆրանսիան անընդունելի է համարում հարցի ռազմական լուծումը եւ առաջարկում է քաղաքական միջոցներ: Պետական նախարարը նշեց, որ երկու երկրներում իրեն մատուցվել են խնդրի մասին երկու՝ միանգամայն հակադիր տեսակետներ, ուստի ինքը վերջնական կարծիք կազմելու համար անհրաժեշտ է համարում անպայման այցելել Լեռնային Ղարաբաղ:

✧ ✧ ✧

Նախորդ գիշերն Աղդամում բռնագրավվել են Անդրկովկասյան օկրուգի զորամասի պահեստները: 14-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ Պոդկովն «Իզվեստիայի» թղթակցին ասել է՝ ադրբեջանական գրոհայինների ձեռքն է անցել հազարավոր տոննաների ռազմամթերք: Պատանդ են վերցվել 7 զինծառայող՝ իրենց ընտանիքներով, որոնց տարել են անհայտ ուղղությամբ:

(Երկու օր անց Թբիլիսում Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարի տեղակալը պիտի հաղորդեր, որ Աղդամից էվակուացվել են բոլոր զինծառայողների ընտանիքները):

Փետրվարի 25. Այս օրերին շատ են խոսում Իրանի կառավարության միջնորդության մասին: Արտգործնախարար Վելայեթին արդեն Բաքվում է գտնվում, հետո էլ Երեւան պիտի գա: Երկու կողմերի հետ նախ առանձին-առանձին է բանակցելու, պիտի տնտեսական համագործակցության հարցեր լուծի, հետո էլ սրանց իրար բերի, հաշտեցման հասնի՝ Արցախի խնդրի անարյուն լուծման հիմք դնելու համար:

Իրանի նախարարը Բաքվում թղթակիցներին հայտարարել է, թե սուտ է այն լուրը, որ վերաբերում է ադրբեջանական զորքի կազմում իրանցի զինվորների մասնակցությանն այս կռվին: (Իսկ Շահումյանից եկած հայ հրամանատար Շահեն Մեղրյանի եղբայրը պատմում էր, որ սպանված հակառակորդների գրպաններից իրենք հաճախ են հանել փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են սպանվածի իրանցի լինելը.-Ռ. Պետրոսյանի պատմածից):

Ինչ-որ է. Վելայեթին այսօրվա համար Ադրբեջանի ղեկավարների հետ պայմանավորվել էր, որպեսզի 24 ժամով կրակը դադարեցվի: Եւ հենց այդ 24 ժամվա ընթացքում էլ նրանք ռմբակոծությունն ավելի են բորբոքել, Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Մարտունու, ինչպես նաեւ Շահումյանի սահմանային գյուղերի վրա թափել այնքան ռումբեր, որքան նախորդ օրերին: Ստեփանակերտում չորս հոգի սպանվել են, մեկը՝ զինվորական, որովհետեւ Մարշալ Շապոշնիկովի սպառնալիքներից հետո անգամ, դարձյալ ռմբակոծել են նաեւ զորանոցը եւ այն էլ «Գրադ» կայանքից: Հանրապետության մայրաքաղաքը կրեց նաեւ նյութական մի նոր ծանր վնաս. «Գրադի» հրթիռներից մեկն ընկել է զինու կոմբինատի վրա՝ պատճառելով վիթխարի ավերածություն:

Հրթիռակոծությունը կատարվում է հիմնականում Շուշուց ու Քյոսալարից (կործանված Մալիբեյլվի տեղ կանգնել է Քյոսալարը):

Հեռուստախոսնակն ասում է՝ Ստեփանակերտի զորամասի (366-րդ գունդ) հրամանատարությունը կարգադրություն է ստացել ռմբակոծությանը պատասխանել, թշնամու կրակակետերը ոչնչացնել: Բայց ինչո՞ւ դա չի արել հենց այսօր:

Ադրբեջանի կրակակետերն օրեցօր բազմանում են: «Գրադ» մի կայանք էլ տեղադրել են Քելբաջարի շրջանում եւ կրակում են սահմանամերձ հայկական գյուղերի վրա: Այսօր ադրբեջանցիները գնդակոծել են նաեւ Կապանի շրջմիլիցիայի ավտոմեքենան, սպանել մի ոստիկանի:

Երեւանում ցույց տվին Ստեփանակերտի գնդից դասալիք դարձած երեք ստահակի՝

կալմիկ, ռուս եւ լեզգի, որոնք իրենց արարքը պատճառաբանում են հրամանատարների ապիկարությամբ. իբր, թույլ չեն տալիս ադրբեջանցիների ռմբակոծություններին պատասխանեն: Իսկ նրանք Ստեփանակերտն ավերել են: Էլ ինչի՞ մնայինք, որ դառնայինք պատահական արկի կամ գնդակի կերակո՞ւր:

Երեւանում ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանն է, եւ, հանրապետության նախագահի նախաձեռնությամբ, փակ մի նիստ (այսօրվա ետմիջօրեին) նվիրել են Արցախի վիճակի քննությանը: Ասում են՝ շատ են մտահոգված ԼՂՀ օրհասական վիճակով, համակարգված, միասնական միջոցառումներ են իրար բերում թշնամուն վճռական պատասխան տալու համար: Աստվա՜ծ օգնական:

Արցախի բարդույթը լրջորեն անհանգստացնում է նաեւ Գերմանիային (հավանաբար, Բ. Կոքսն ու Զ. Բալայանն այստեղ մեծ քարոզչություն են ձեռնարկել): Արտգործնախարար Գենշերը դիմել է ԱՊՀ ղեկավարներին՝ առաջարկելով անհետաձգելի միջոցների դիմել, որպեսզի Հելսինկիի սկզբունքները որդեգրած երկու նոր պետությունները՝ Հայաստանն ու Ադրբեջանը, հարգեն այդ սկզբունքները, իրենց միջեւ ծագած բարդույթը լուծեն առանց ուժի ու բռնության, մարդու եւ ազգային փոքրամասնության իրավունքները հարգելով:

Համբավավոր իրավապաշտպան Ելենա Բոնները նամակով դիմել է ԱՊՀ զորքերի գլխավոր հրամանատար Շապոշնիկովին, իր տագնապն ու ծանր մտահոգությունն է արտահայտում Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Մոլդովայի տարածքներում նախկին խորհրդային զորքերին զինաթափելու, զորանոցները կողոպտելու եւ նման ուրիշ բազմաթիվ դեպքերի առթիվ: Նա հրամանատարի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ գողացված բոլոր զենքերը ծառայում են ազգամիջյան բախումներին, խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդեր կազմակերպելուն:

Բոնները մի դիմում էլ հղել է միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններին (ՄԱԿ, Եվրոխորհրդարան եւն)՝ պահանջելով վճռական քայլեր իրականացնել Արցախի բարդույթի լուծման համար: Չէ՞որ ամեն ինչից, նույնիսկ Ռուսաստանի միջնորդությամբ վերջերս երկու արտգործնախարարների մոսկովյան անպտուղ ու անիմաստ բանակցությունից պարզ երեւում է, որ հարցը կարող է լուծվել միայն բարձր մակարդակով: Հակառակ դեպքում փոքրիկ մի ժողովուրդ, ինչպիսին արցախահայությունն է, պետք է իր ազատության ու անկախության համար կռվի մինչեւ վերջինը եւ մեռնի իր հայրենի ավանդական հողի վրա, աշխարհի աչքի առաջ:

✧ ✧ ✧

Բաքվում արդեն գործում է Թուրքիայի դեսպանությունը: Դեսպան Ա. Կարամանօղլին, գործի անցնելով, անմիջապես խոսել է Ղարաբաղի մասին, այն հայտարարել «Ադրբեջանի բազմաչարչար ու հավերժական հողը, որի վրա (թուրքերը) պետք է պաշտպանեն իրենց իրավունքը, եթե նույնիսկ ստիպված լինեն զենքի դիմել» (ուրեմն, նո՞ր են զենքի դիմելու, թե՞ խոսքը վերաբերում է Անկարայի զենքին):

Թուրք դեսպանը համարել է, թե այսօրվա Ադրբեջանի վիճակը շատ է նման 20-ական թվականների Թուրքիայի վիճակին, երբ Քեմալ Աթաթուրքը միաձուլեց թուրք ժողովրդին, ոտքի հանեց հայրենիքի ամբողջականությունը պաշտպանելու համար: Օ՜ն, առա՜ջ, ուրեմն, Ղարաբաղի հարցը թուրք Ադրբեջանի ամբողջականությանն է սպառնում...

Զարմանալի ոչինչ չկա: Մեր հայրերը ճիշտ են ասել, թե թուրքն ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ մնում է թուրք:

Ռուսաստանի ռադիոյի թղթակիցը Գ.Վ. Ստարավոյտովային հարցրել է, թե ինչո՞վ կարելի է բացատրել, որ ԼՂՀ-ում կռվող կողմերից ադրբեջանցիները զոհեր ավելի շատ են տալիս, երբ հայտնի է, որ նրանք ավելի լավ են զինված եւ ունեն ռազմական հզոր

տեխնիկա: Ռուսաստանի պրեզիդենտի խորհրդականը պատասխանել է. «Հայերի համար այդ հողը հայրենիք է, սրբազան: Նրանք այնտեղ են ծնվել, այնտեղ ապրել են դարեր շարունակ, գիտեն նրա ամեն քարն ու թուփը: Նրանք պաշտպանում են իրենց հողը, իրենց հայրենիքը»:

Պատասխան, որին ոչինչ չես ավելացնի:

✧ ✧ ✧

ՀՀ նախագահը մի ուղերձ հղեց 14 երկրների ղեկավարներին: Այնտեղ նա խոսում էր Արցախի խնդրի կարգավորման, Անդրկովկասում Ադրբեջանի ռազմամոլական ծրագրերի հնարավոր ծանր հետեւանքների եւ այլ խնդիրների շուրջ, արտահայտում իր մտահոգությունն ու գործարար առաջարկությունները (նամակը թվագրված է (92-ի փետրվարի 25): Նախագահը նույն օրն էլ ստացավ դեռեւս հունվարին «Յոթնյակի» պետությունների ղեկավարներին ուղղած իր դիմումի պատասխաններից մեկը: Վերջին օրերին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ջոն Մեյջորն էր գրել: Հիմա էլ Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆ. Միտերանը, որի թուղթը հետաքրքիր է գլուխ պրծացնելու (չասենք՝ գլխից պոկ անելու) էությամբ: Ասում է՝ մենք ուշի ուշով հետեւում ենք Լեռնային Ղարաբաղի դեպքերին, ցավում ենք բարդացման համար, մեծ նշանակություն ենք տալիս մարդու իրավունքների ու դեմոկրատական սկզբունքներին եւ հույս ունենք, որ ԱՊՀ պետությունները, հատկապես Ռուսաստանը պետք է վճռական դեր խաղան բարդույթի լուծման գործում: Իսկ Ֆրանսիան, որ ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու պատրաստ է նրա հետ վարել դիվանագիտական հարաբերություններ, ամեն կերպ կաջակցի խաղաղ բանակցություններին:

Փետրվարի 26. Վերջապե՛ս: Աշխարհի բոլոր լրատվական մարմինները հաղորդում են, որ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ինքնապաշտպանական ուժերը մտել են Ստեփանակերտի օդանավակայան եւ Խոջալու: Մտել են, այսինքն՝ ազատագրել են:

Մերոնք իրենց մասին են տեղեկացնում՝ ունենք 30 վիրավորներ: Իսկ ուրիշները հաշվում են ադրբեջանցիների կորուստները: Մեկն ասում է՝ 30 օմօնական է սպանվել, կան հարյուրավոր վիրավորներ, նույնքան էլ պատանդ են հանձնվել: Ճողոպրելիս թողել են մեծաքանակ զենք ու զինամթերք: Ադրբեջանի ՆԳՆ լրատվությունը, հավանաբար, ավելի լավ գիտե. իրենց սպանվածները հաշվում է հարյուրից ավելի: Եւ այս բոլորի կողքին՝ հայոց ողորմածությանը հանձնված վեց-յոթ տանյակ մեսխեթցիներ, որոնք երեւի թե անհուն շնորհակալությամբ պետք է լցված լինեն իրենց բարերար ադրբեջանական կառավարության հանդեպ. բերել, Խոջալու էր լցրել, որպեսզի այս տանջվածները պատասխան տան իր կատարած չարագործությունների համար:

Հետո պիտի իմանանք, որ 26-ի վաղ առավոտյան ԼՂ-ի հանրապետության ինքնապաշտպանական ուժերը շրջապատել են օդանավակայանը եւ Խոջալուն՝ հակառակորդից պահանջելով հեռանալ ԼՂ հանրապետության տարածքից, առանց դիմադրության: Ստանալով մերժում՝ նրանք պատերազմական գործողություններ են ծավալել միաժամանակ բոլոր ուղղություններից՝ Ստեփանակերտից, Մեհտիշենից, Բերքաձորից, Նորագյուղից եւ Ասկերանից: Կոտրելով կատաղի դիմադրությունը, իսկ Աղդամի կողմից էլ ետ մղելով յուրայիններին օգնության շտապող թուրք զորամիավորումը, ինքնապաշտպանները երեկոյան դեմ տնօրինել են դրությանը, նվաճել Խոջալուն եւ օդանավակայանը: Նրանց են անցել նաեւ երեք զրահամեքենա, հրթիռանետ երկու սարք, մեկ թնդանոթ եւ զինամթերքի խոշոր պաշարներ, մարտադաշտից փախուստ տված թուրքերի թողած ավելի քան հարյուր միավոր մարտական զենքը:

Ազատամարտիկները հանրապետության իշխանություններին են հանձնել զինամթերքի եւ սննդամթերքի պահեստների վիթխարի պարունակությունը («Երկիր», 1992, փետր. 28):

Ինչ-որ է, ընկավ Խոջալուն՝ չարիքի բույնը, թունավոր օձերի որջը: Սումգայիթից հե-

տո առաջինն այնտեղ ջարդ սկսեցին հայերի դեմ։ Ադրբեջանի խարդախ ղեկավարությունն այն փուչ բնակավայրն էր ուռճացնում՝ նրա վրա մսխելով Արցախի համար կենտրոնական կառավարության բաց թողած 400 միլիոն ռուբլին։ Այնտեղ, չունեցած բնակչության եւ ամեն տեսակ հնարավորությունների բացակայության պայմաններում, արդյունաբերական ձեռնարկներ էին ստեղծում, տնտեսական հզորություններ էին գործի դրվում... Եւ Մութալիբովն այդ չնչին բնակավայրը հռչակեց քաղաք, որը չպետք է ենթարկվեր տեղական իշխանություններին, ժուկով-ժամանակով պիտի դառնար նրանց տիրակալը, Արցախում հաստատվելիք ադրբեջանական բռնատիրության կենտրոնը, մայրաքաղաքը։ Ցույց տվին Խոջալուի այսօրվա պատկերը. ամայացած, քարուքանդ տներ, ծխացող շինություններ, որոնցից ոչինչ չի մնա այդ ծխից հետո։ Այս է չարի վերջը։

Ա՛յ, եթե Սումգայիթն է՛լ տեսած լինեի այս օրը։ Հավանաբար անհնար կդառնային հաջորդ եղեռնագործությունները, այս Խոջալուն, Գանձակը, Բաքուն եւ դրանցով ախտահարված, այժմ հռչակավոր վայրերը՝ չարահունչ Խորհրդային Միության ուրիշ հանրապետություններում։ Անհնա՞ր կդառնային։ Գրում եմ ու տարակուսում։ Բայց չէ՞ որ Մալիբեյլվի օրինակը կար. 1920-ին հողին էր հավասարվել՝ իբրեւ էժան հատուցում իր նյութական դավերի, ցեղակիցների վայրագությունների, միայն Արցախում ավերված, անբնակ դարձած հիսունից ավել հայկական գյուղերի դիմաց։ Հասկանալի է՝ մոռացավ իրեն ոտքի կանգնեցնելու համար անքեն հայ գործիչների ծախսած ջանքերը, միջոցները, առաջարկած անշահ բարեկամությունը։ Բայց իր առաջին վախճանն ինչպե՞ս մոռացավ։ Թե՞ իսկապես իրավացի էր ռուս մեծ գրողը, որ ասում էր՝ բարբարոսների համար երեկ չկա, պատմությունը նրանց թշնամին է, որովհետեւ արնոտ աչքերը վաղվա զոհերի վրա հառած, պիտի հարձակվեն... Եւ գողացած ահավոր զենքերն իր կտուրներին տնկած՝ գիշեր-ցերեկ հրետակոծում էր Ստեփանակերտը, շրջակա հայկական գյուղերն էր ավերում։

Ի՞նչ եղավ վերջը։ Կանխե՞ց Խոջալուի վախճանը, որպեսզի նրա համար դաս լինի։ Բայց չէ՞ որ դասն էլ մարդկային բարոյական նորմերով առաջնորդվողներն են առնում... Իսկ սրանք օր առաջ իրենց գառիներն ու օղուլուշաղը քոչեցրած, որոշել էին բերովի մեսխեթցիներով կերակրել արցախահայի վրեժխնդրությունը։

Եւ հիմա Իրանի արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայեթիին Բաքվից Արցախ են ուղարկում, որպեսզի գնա, ծանոթանա իրավիճակին, հայ վրիժառուներին խաղաղության կոչի։

Նախանցյալ օրն այս Վելայեթին խնդրել էր 25 ժամով դադարեցնել կրակը, որպեսզի ինքը գնա, Ստեփանակերտն ու Շուշին տեսնի, բանակցի կողմերի հետ, փորձի լեզու գտնել՝ եթե ոչ հաշտության, ապա գոնե իրար հանդուրժելու համար։ Խոսացել էին, մեկ էլ դրժել իրենց իսկ տված խոստումը, Ստեփանակերտի եւ շրջկենտրոնների վրա բացել մի այնպիսի հրետակոծություն, որի ականատեսները մտածում էին, թե ձմեռային սեւակնած երկինքն է պայթել հայոց երկրի վրա...

Խոջալուից հետո ոտուձեռ են ընկել եւ հիմա արդեն երեք օրվա դադար են առաջարկում՝ երեւի մտածելով, որ երեք օրում իրենք դառնալու են անխոցելի եւ ձեռք են բերելու մի ուժ, որով անցյալ կորուստները ետ առնելն իրենց համար խաղ ու պար պիտի լինի։

ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հայտարարել է, թե գերի հանձնված մեսխեթցիներին իր հանրապետության քաղաքացիություն է շնորհում, եւ նրանք կարող են բնակվել՝ որտեղ կամենան։

Ինեսա Բուրկովան՝ ռուս այդ հրաշալի գրողն ու մարդասեր գործիչը, վերստին արցախցիների կողքին է եւ, լրագրողներին հաղորդելով իր կարեկցանքը լեռնաստանին հասած վերջին աղետների համար, պատմեց, թե հենց նոր ինչպես հեռախոսով կռիվ է տվել մարշալ Շապոշնիկովի ու նախագահ Ելցինի հետ, որպեսզի հալեցնի նրանց անտարբերության սառույցը, ստիպի պաշտպան կանգնել ադրբեջանական ագրեսիայի դեմ կենաց ու մահվան կռիվ տվող արցախահայությանը։

Ադրբեջանական լրատվությամբ նորից հարայ են տալիս թե օդակայանն ու Խոջալուն նվաճելիս հայերի հետ են եղել 366-րդ գնդի զորամիավորումները։ Իսկ զինվորության անունից գեներալ Պոպովը, լրատվության անունից էլ՝ Մոսկվայի թղթակիցը, հայտարարում են, որ դա եւս ադրբեջանական սովորական կեղծարարություն է, եւ 366-րդ գունդը ոչ մի դեր չի ունեցել հայ ազատամարտիկների հաղթանակի մեջ։

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու Այազ Մութալիբովն այսօր Հելսինկիում պիտի լինեին՝ ԱՊՀ-ի մյուս ղեկավարների հետ միասին Եվրոպական համագործակցության ու միջազգային ուրիշ-ուրիշ կարեւոր փաստաթղթեր ստորագրելու համար։ Չեն գնացել, որովհետեւ երկուսի համար էլ ամենակարեւորը փաստաթուղթը հիմա գրվում է Արցախում։

Ասում են՝ հենց այսօր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը նոր ուղերձ է հղել 14 երկրների ղեկավարներին՝ պահանջելով թույլ չտալ, որ Ադրբեջանն ստեղծի ազգային բանակ, որի խանձարուրն արնոտ է արդեն եւ Արցախի լեռնաստանում գործած չարություններով են դրվում նրա հիմքերը։ Պահանջում է ստիպել, որ Թուրքիան չեզոք մնա հայ-ադրբեջանական բարդույթի եւ հատկապես Արցախի հարցի հանդեպ։ Ապա եւ խնդրում է, որ ՄԱԿ-ի ու Եվրոպառլամենտի դիտորդներ ուղարկվեն Արցախ՝ նրա բնակչության անվտանգությունը հուսալիորեն ապահովելու համար։

◇ ◇ ◇

Հեռուստատեսության եւ ռադիոյի բոլոր խոսնակները ոգեւորված են Իրանի արտգործնախարար Վելայեթիի խաղաղարար առաքելությամբ։ Նա խոստանում է տնտեսական մեծ աջակցություն ցույց տալ Ադրբեջանին ու Հայաստանին, նրանց տրամադրել իր երկրի շուկան եւ միջնորդ լինել նրանց ու հարավի մյուս հարուստ երկրների միջեւ։ Ու ամենակարեւորը՝ այս հեռանկարի հիմքի վրա էլ միջնորդել, որ խաղաղություն ստեղծվի Արցախում։

Միայն «Ազատություն» ռադիոյի մեկնաբանն էր, որ զգուշացրեց, թե Արցախի հարցի լուծման այդ ի՞նչ տարբերակ է, որ պիտի առաջարկի Իրանի նախարարը, Ադրբեջանի ու Հայաստանի տնտեսական համագործակցության կարիքն ունեցող երկրի ներկայացուցիչը։ Մտածում է, թե հայկական կողմը կգնա ամեն զիջումի՝ տնտեսական այդ համագործակցության անորոշ հեռանկարով շշկլված։

Բայց չէ՞ որ երեկվա ու այսօրվա իրանա-ադրբեջանական փոխհարաբերությունները, նրանց հավատակցությունը, Իրանում բնակվող, այսպես կոչված, ադրբեջանցիների ավելի քան մեկ ու կես տասնյակ միլիոնը եւ նման շատ բաներ պիտի ստիպեն, որ հայերը մի փոքր ծանրութեթեւ անեն իրենց կատարելիք առաջքայլը։

Իսկ ես, իբրեւ պատմության հետ գործ ունեցող մարդ, կուզենայի նաեւ մեր պատմությունը հիշել, հայ-իրանական փոխհարաբերությունների պատմությունը, որովհետեւ շատ լավ տեսնում եմ, որ այսօրվա Իրանի տերերն իրենց բազմադարյան պատմության ժառանգորդներն են ու նախնիների համարյա հարազատ շարունակությունը։

Մենք մեր ամբողջ պատմության ընթացքում պայքարել ենք պարսկական բռնատիրության, դժնի կարգերի եւ ուծացման քաղաքականության դեմ։ Եթե կա մեկը, որ կարծում է, թե Այաթոլլա Խոմեյնին ուրիշ բան էր, քան մեր Ավարայրը հրահրած Հազկերտը, չարաչար սխալվում է։ Հիշենք, որ ուշմիջնադարյան մեր հոգեւոր գործչին՝ Գանձասարի կաթողիկոսին, թլպատեցին Պարսից արքունիքում։ Իսկ Խոմեյնին հեռակա մահվան դատապարտեց Սալման Ռուշդիին, թե ի՞նչ է, նա գրել է մի գիրք, որն այդ նոր ճիզվիտի քթին դուր չի եկել։ Եւ Ռուշդիի մահապարտությունն այդպես էլ չեն վերացնում Խոմեյնիի ժառանգորդները, որոնք այսօր, իբր, պատրաստ են անշահ ու անշառ աջակցություն առաջարկել իրենց հավատակից Ադրբեջանի դեմ ամենաճակատագրական իր կռիվն անող արցախահայությանը։

Խոմեյնին երկնքի՞ց չէր ընկել եւ, ասպարեզից հեռանալով, իր հետ չտարավ իր ստեղծած կարգն ու իր քարոզած բարոյա-քաղաքական ոգին։ Հիշենք, որ այդ խավարամո-

լին ոչ միայն համաժողովրդական հպատակություն էին հայտնել, այլեւ դարձրին իրենց նոր կուռքը, որի երկրպագությունն այսօր էլ համազգային ու պետական կարգ է…

Գուցե եւ պետք չէր այս բոլորը հիշել: Բայց չի կարելի անտեսել, որ այսօրվա մեր քաղաքական ասպարեզի տերերից ոմանք ուզում են մոռանալ մեր կենսագրությունը, մեր ազգի երեկվա կյանքն ու փորձը, երբ ստիպված են լինում այսօրվա աշխարհում տնտեսական կամ քաղաքական որեւէ քայլ գցել: Գցեն, բայց չմոռանան երեկը, չուրանան նրա դասը: Մի՞թե այսօր տնտեսական կամ ի՛նչ-ինչ ուրիշ փոխհարաբերություններ հաստատելու համար պարտադիր է մանկուրտ լինելը: Կամ այդ փոխհարաբերությունների մասին խոսելով ու նրանց առավելությունները տարփողելով էլ մենք պետք է ստորե՞նք մեր անցյալը: Քանի՞ տարի է, խոսում ենք հայ-իրանական տնտեսական, առեւտրական, մշակութային կապեր հաստատելու, դրանով մեր կործանվող երկիրը փրկելու մասին: Արդյունքում ի՞նչ կա: Երեւանի կենտրոնի պարսկական Գյոյ-մեչիդի վերակառուցման ծրագիրը: Ուրիշ ոչի՛նչ: Եւ հենց որ այդ մզկիթը վերականգնվի, պիտի պարզվի, որ այն մեր շուրջ երեքհազարամյա մայրաքաղաքում կանգուն հնագույն շենքն է…

Փետրվարի 27. Նախօրյակին պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել երեք օրով կրակը դադարեցնելու մասին, որպեսզի Ալի Աքբար Վելայեթին այցելի ԼՂՀ, լինի Շուշիում, ծանոթանա իրավիճակին, հավանաբար, նաեւ բանակցություններ վարի տեղական իշխանությունների հետ (չնայած պաշտոնական հայտարարություններում վերջինս չէր նշվում):

Սակայն կեսօրվա դեմ ադրբեջանական զորքերն Աղդամից արշավանք սկսեցին Ասկերանի շրջանի արեւելյան սահմանի ամբողջ լայնությամբ՝ ռմբակոծելով նաեւ Ասկերանը: Նրանց ուղեկցում էին տանկեր, զրահամեքենաներ եւ ռազմական ուղղաթիռներ: Միաժամանակ Շուշուց ու Ջանհասանից էլ սկսվեց Ստեփանակերտի ռմբակոծությունը, եւ հայերն ստիպված եղան պատասխան գործողություններ ձեռնարկել, ռմբակոծեցին Աղդամը, Շուշին եւ շրջակայքի գյուղերը: Խոցեցին մի ռազմական ուղղաթիռ, որը կտրուկ վայրէջք կատարեց Ասկերանի շրջանում:

Վելայեթին ստիպված եղավ Գանձակից ետ դառնալ («Ամերիկայի ձայնի» տեղեկությամբ՝ Բաքու, «Ազատության» համաձայն՝ Թբիլիսի, իսկ իրականում՝ Երեւան):

Ռուսական լրատվական մարմիններն ասում են՝ իրենց պաշտպանության նախարարության ներկայացուցիչները պահանջել են, որպեսզի Ադրբեջանն իրենց հանձնի հափշտակած «Գրադ» կայանքները (Ստեփանակերտը լրիվ ավերվել է, «Գրադն» այլեւս անելիք չունի):

Ասում են՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը համաձայն է, որ խաղաղարար ուժեր մտնեն Ղարաբաղ, պայմանով միայն, որ նրանց վրա իրենք հսկողություն ունենան: Ա՛յ, սրանք, որ կլինեն իսկական խաղաղարար ուժեր:

Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարությունը կարգադրել է, որպեսզի Ադրբեջանից ու Արցախից դուրս բերեն զինվորականների ընտանիքները եւ, ասում են, արդեն մասամբ իրականացվել է այս կարգադրությունը: Հետո՞ ինչ պիտի անեն. զորքը գործողության մե՞ջ են դնելու, թե՞ այն էլ են դուրս բերելու:

Պրահայում, Եվրոպայի ԱՀԽ նիստում, Անդրկովկասից վերադարձած դիտորդների խումբն իր զեկուցումն է ներկայացրել՝ հավանաբար դրության ամբողջ սրությամբ ու ողբերգականությամբ, որից էլ նախագահողը՝ Չեխոսլովակիայի արտգործնախարարը, եւ ներկաները միահամուռ արտահայտել են իրենց խոր մտահոգությունը, Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարներին կոչ արել, որպեսզի դադարեցնեն պատերազմական գործողությունները եւ վճռական քայլեր կատարեն վիճակը կարգավորելու համար:

Նման մի հավաքում էլ ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջաններն են անհանգստություն արտահայտել, դիմել Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւին, որպեսզի նա պատերազմը դադարեցնելու համար գործի դնի իր երկրի ղեկավարության հեղինակությունը:

Սումգայիթի եղեռնի 4-ամյակի կապակցությամբ ռուսական ռադիոն ու հեռուստատեսությունը շատ են խոսում շարժման դեմ չորս տարիներին գործադրած պետական-քա-

ղաքական մեքենայություններից, Գորբաչեւի ադրբեջանամետ վարքի հակամարդկային էությունն են քննադատում (հիմա այդ մասին խոսելը երեւի ազնվամտություն են համարում, իսկ այն ժամանակ միայն գովում ու խրախուսում էին): Իբր, վերջին ժամանակներս Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը բացահայտ հայանպաստ է եւ դրա մեջ իր որոշակի դերն ունի Հայաստանի պրեզիդենտ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի անձնական-անհատական առավելությունը՝ Ադրբեջանի ղեկավար Մութալիբովի համեմատությամբ: Այդպես էլ ասացին՝ անձնական-անհատական առավելությունը:

Բայց ո՞ւր է արդյունքը, երբ Ստեփանակերտը՝ լեռնաստանի այդ գեղեցկուհին, խորտակված է, հարյուրավոր արցախահայեր նահատակվել են իրենց հայրենական օջախներում, հազարավորները ենթարկվել բռնագաղթի… եւ հայտնի էլ չէ, թե ի՛նչ պիտի կատարվի նրանց հետ, որոնք, հրեշավոր շրջափակումները, քաղցը, անհուն տառապանքները հաղթահարելով, ամենասովորական հրացաններով կռվում են ադրբեջանական վայրագության եւ դրան գումարված խորհրդային տանկերի ու ռազմական ինքնաթիռների, զանգվածային ոչնչացման զարհուրելի զինատեսակների դեմ:

✧ ✧ ✧

Երեկոյան Ադրբեջանի ԱԺԾ-ի նախագահ Ալիեւը հայտարարություն է հրապարակել՝ մասնավորապես պնդելով, թե «Հայերը Լեռնային Ղարաբաղի 56 ադրբեջանական բնակավայրերից հրդեհի են մատնել 47-ը, որ հանրապետության ղեկավարության դավաճանական դիրքորոշման արդյունքն է»:

56 ադրբեջանական գյուղ Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրանցից 47-ն այրված, այսինքն՝ ոչնչացած: Երկու թվերն էլ հերյուրվա՜ծ…

Երեւի զառանցող ադրբեջանցին հույս ունի, թե խաղաղություն հաստատվելուց հետո իրենց հնարավորություն պիտի տրվի վերականգնել նախկին բնակավայրերը… որպեսզի իրենք 47 նոր բնակավայր սարքեն՝ նրանցում վերաբնակեցնելով Ուզբեկստանից փախած մեսխեթցիներին եւ ուրիշ նման փախստականների…

Իսկ այսօր Ադրբեջանի նախագահի հետ ունեցած հեռախոսազրույցով ԼՂՀ նախագահ Արթուր Մկրտչյանը չկարողացավ համաձայնություն ստեղծել, որպեսզի Ղարադաղլուի ու Խոջալուի գերիները փոխանակվեն այն հայերի հետ, որոնք ավելի վաղ պատանդ էին վերցվել բռնագաղթեցման ենթարկված մեր 24 գյուղերից:

Մութալիբովը, հավանաբար, մտածում է, թե յուրայիններին կազատագրեն անպայման, հայերին էլ կշարունակեն տանջահարել իրենց պատժարաններում՝ գոհություն տալով իրենց չար ոգիներին:

Փետրվարի 28. Երեկ երեկոյան արդեն ԼՂՀ պաշտպաններն ադրբեջանական ավազակախմբերից մաքրել էին Կարմիրավանի, Սեյսուլանի ու Յարմջայի տարածքները՝ թշնամուն պատճառած լինելով մեծ զոհեր եւ զենքի ու զինամթերքի մեծ կորուստներ: Իրենք ունեցել են միայն երկու սպանված ու վեց վիրավոր:

Թշնամին դուրս է շպրտվել նաեւ Նախիջեւանիկի տարածքից (գյուղին հարող բարձունքում երեկ էին դեսանտ իջեցրել ռազմական ուղղաթիռով):

Ստեփանակերտի լրատվության ղեկավարը հաղորդում է, որ հանրապետության տարածքում խաբուսիկ անդորր է, իրենք վերադարձրել են գերած երեխաներին ու մեսխեթցիներին:

Պարզվում է, որ պաշտպանները Խոջալվում, ի թիվս շատ զինամթերքի, նվաճել են նաեւ մեկ «Գրադ» եւ երկու «Ալազան» հրթիռանետ սարքեր:

Շուշիից գնդակոծել են ԱՊՀ զորամիավորմանը պատկանող երկու ուղղաթիռ, որոնք իջել էին Ստեփանակերտի զորակայանում: ԱՊՀ ուժերը ռազմական Մի-24 ուղղաթիռից չկառավարվող հրթիռներ են արձակել դեպի Շուշի, ավերել ադրբեջանական զինված ուժերի մի քանի կրակակետեր:

Ադրբեջանական լրատվությունը հաղորդել է, թե Ասկերանի կողմից ուժեղ գրոհ է ե-

ղել Շելլի գյուղի վրա, եւ «Շելլից երկու բեռնատար ավտոմեքենա դիակներ են փոխադրել Աղդամ» («Ազգ», 1992, փետր. 29)։

Շելլին Միր-Բաշիրի շրջանի գյուղերից է, մեր Սեյսուլանի հարեւանը։ Հավանաբար Սեյսուլան-Կարմիրավան-Յարմջա գծի հայ ազատարարներն են Շելլի հասել։ Իսկ Ասկերանը Շելլի հասնելուց առաջ պետք է հաղթահարած լիներ ամբողջ Աղդամից նրա վրա կատարվող հրակոծությունները եւ ծրագրած նոր վայրագությունները պատճառաբանելու, արդարացնելու համար։

Մութալիբովը եռօրյա սուգ է հայտարարել Ադրբեջանում՝ Ղարաբաղում տված իրենց զոհերի համար։ Իսկ Ժողովրդական ճակատն ու հակառակ մյուս ուժերը հանրահավաքներ են անում՝ պահանջելով, որ նա հրաժարական տա։

ԱՊՀ գլխավոր հրամանատար մարշալ Շապոշնիկովը, տեսնելով, որ Ստեփանակերտում տեղակայված N366 գունդը շուտով կսպառվի Շուշիի ռմբակոծություններից ու զինվորների դասալքությունից, կարգադրել է այն դուրս բերել ԼՂՀ տարածքից, ինչպես նաեւ հանել բոլոր ուղեկալները Հայաստանի ու Ադրբեջանի պետական սահմանից։ Մարշալն այս առթիվ երկու պետությունների նախագահներին է դիմել, որպեսզի նրանք օգնեն վերադարձնելու Հայաստանի ու Ադրբեջանի զորամիավորումների կողմից առաջներում հափշտակված զենքն ու զինամթերքը։ Այսքանը՝ խնդրանքի ձեւով, բայց եւ սպառնում էր՝ չվերադարձնելու դեպքում ոչնչացնել նախկինում իրենց պատկանած զենքն ու տեխնիկան։

Այս սպառնալիքը մեկնաբանող մի խոսնակ հեգնորեն ասում էր՝ երբ չկարողացան ունեցածը պահել, հիմա հակառակորդի ձեռքն անցնելուց հետո պիտի տնօրինեն կամ ոչնչացնեն։ Շապոշնիկովի այս փութաջանությանը Մութալիբովը պատասխանեց թղթակիցների հետ ունեցած հարցազրույցում։ Ասում էր՝ ինքը համաձայն է, որ Ադրբեջանի տարածքում տեղակայված ամբողջ զորքը մտնի ԱՊՀ բանակների կազմի մեջ՝ պայմանով միայն, որպեսզի նրանք ենթարկվեն իրեն՝ իբրեւ գերագույն հրամանատարի։ Երեւում է, սա խելք է ձեռք բերել. ուզում է, որ ԱՊՀ-ը զորք պահի իր հանրապետությունում, հոգա նրա ամեն տեսակ ծախսերը, որպեսզի ինքն ուզած պահին այն ուղղի հայերի դեմ։

◇ ◇ ◇

Երեկ ուշ երեկոյան Երեւան ժամանած Ալի Աքբար Վելայաթին՝ Իրանի արտգործնախարարը, այսօր եղել է Մատենադարանում, Գյոյ-մեչիդում, զրույցներ է ունեցել պաշտոնական անձերի (արտգործնախարար Ռ. Հովհաննիսյան, վարչապետ, ԳԽ-ի, հանրապետության նախագահներ) հետ, ասել եւ լսել ջերմ խոսքեր։ Ափսոսում է, որ հնարավորություն չունեցավ Արցախ այցելելու, դադարեցնելու արյունահեղությունը։ Սակայն հույս ունի, որ շուտով իր կառավարության քաղաքական միջոցների ու հեղինակության գործադրումով կօգնի, որպեսզի կարգավորվի վիճակը, եւ Իրանի համար շատ կարեւոր երկու հարեւանները խաղաղ-բարի հարաբերություններ ունենան, հավասարապես վայելեն Իրանի ընձեռելիք տնտեսական, դիվանագիտական եւ ուրիշ ամեն տեսակ արտոնությունները։

Իսկ թե ի՛նչ է խոսել Ադրբեջանում, ի՛նչ է պայմանավորվել, ինչո՛ւ նրանց վայրագությունը երեք օրով էլ չկարողացավ զսպել, որպեսզի հասնի Շուշի, նամազ անի այնտեղի ո՛չ Գյոյ, այլ բազմագույն մեչիդում, այդ մասին ո՛չ մի խոսք...

Մոսկվան ու արտասահմանյան ռադիոձայները հետաքրքրությամբ հետեւում են Բաքու ժամանած թուրքական արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինի ամեն քայլին (Նկատի ունենք, որ Չեթինը եկել է՝ իբր թե ԱՊՀ պետությունների հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով, սակայն այցելելու է միայն մուսուլմանական հանրապետությունները, մեկ էլ Ուկրաինա։ Սա էլ՝ երեւի նրա համար, որ վերջինս հակառուսական տրամադրություններ է դրսեւորում)։

Բաքու հասնելուն պես Չեթինը հայտարարել է, թե Թուրքիան (այսինքն՝ իր երկրի ժողովուրդն ու պաշտոնեությունը) հուզմունքի օրեր է ապրում ղարաբաղյան բարդույթի համար։ Իր կառավարությունը պատրաստ է գործադրել ամեն միջոց այդ պատուհասը վերացնելու համար։ Միաժամանակ հասկացրել է, որ Թուրքիան Ռուսաստանին կստիպի զսպել Հայաստանի ագրեսիվ ձգտումները, հակառակ դեպքում նա (Ռուսաստանը) գործ կունենա ամբողջ արեւելյան ու հարավային մուսուլմանության (Թուրքիայից մինչեւ Միջին Ասիայի արեւելյան վերջը) [illegible]ակակցի հետ։ Նա հաղորդեց, որ Թուրքիան այդպիսի պահանջով դիմել է նաեւ Արեւմուտքի մեծ տերություններին։

Այսքանից առաջ ու հետո է, որ պարզ է դառնում Հայաստանի սահմանների մոտ Թուրքիայի 3-րդ բանակի զորավարժությունների իրական իմաստը։

Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի հրամանատար գեներալ Մեշչերյակովն էլ ասում էր՝ 4 դիվիզիաներից ու 7 բրիգադներից կազմված թուրքական այդ բանակը լիակատար մարտական պատրաստության է բերված, մի բան, որ չի դիտվել երկրորդ համաշխարհային պատերազմից ի վեր («Ազգ», 1992, փետր. 29)։

Պարզ է, որ զորավարժությունները կատարվում են, նախ եւ առաջ, Հայաստանին ու Արցախին զգուշացնելու, վախեցնելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ այդ բանակը գործի դնելու համար։ Ի՞նչ խոսք, որ այս ամենը ծրագրվել է վերջերս Մութալիբովի Անկարայում Օզալի հետ ունեցած հանդիպման եւ բանակցությունների ընթացքում։ Եւ Շապոշնիկովի, Կոզիրեւի ու մյուսների հավաստիացումները, թե Թուրքիան միայն իր ամենամյա ռազմական վարժանքներն է իրականացնում, մեղմ ասած, անտեղյակությունից է։ Իսկ մեկնաբաններից ոմանց այն պնդումը, թե Թուրքիան մեր տարածքի մոտ հիմա ձեռնպահ կմնա չար ձեռնարկից, որովհետեւ... դրանից «կարող է շատ տուժել Թուրքիայի՝ որպես ժողովրդավարական պետության հեղինակությունը» («Ազգի» նույն համարում), առնվազն միամտություն է, որ գալիս է այդ կարգի պետության պատմական վարքն անտեսելուց... Հիշենք Կիպրոսը։ Մի՞թե աշխարհի կենտրոնում չէր կատարվում այդ միջնադարյան կողոպուտը։

Փետրվարի 29. Առավոտյան հաղորդել էին, թե հարաբերական անդորր է ԼՂ-ի հանրապետության ամբողջ տարածքում. Հադրութի շրջանից մինչեւ Շահումյան։ Երեկոյան գուժեցին Մարտակերտի շրջանի Սեյսուլան, Կարմիրավան ու Յարմջա գյուղերի նվաճումը Միր-Բաշիրի այն ավազակախմբերի կողմից, որոնք այս անգամ եւս եկել էին տանկերով, զրահամեքենաներով, հրթիռանետ զանազան սարքերով։ Նախնական տեղեկությունների համաձայն՝ գյուղերն ավերվել են։ Խաղաղ բնակչությունից զոհեր չկան, որովհետեւ առաջուց փոխադրված են եղել շրջանի խորքի գյուղերը։

Ադրբեջանում հրապարակել են Խոջալուի բնակչության դիմումն աշխարհի ժողովուրդներին։ Իբր, հայ նվաճողները հողին են հավասարեցրել վեց հազար բնակիչ ունեցող իրենց քաղաքը, կոտորել ավելի քան հազար հոգու, մի այդքան էլ գերի վերցրել եւ տանջում են։ Տանջվողների մեջ են եւ մեսխեթցիները։

Ներս ու դրսի ռադիոձայներն անմիջապես էլ հաղորդում են հայկական լրատվության հերքումը, թե այդ քաղաք կոչվածը մի ուռճացված գյուղ է եղել, որը վերջին ամիսներին ոչ մի խաղաղ բնակիչ էլ չուներ եւ ծառայում էր իբրեւ ԼՂ-ի հանրապետության միակ օդանավակայանի աշխատանքը խափանող սադրիչների որջ, մեկ էլ ռազմակայան, որտեղից հրթիռակոծվում էին Ստեփանակերտը, Ասկերանն ու հարեւան գյուղերը։ Ինչ վերաբերում է մեսխեթցիներին, ապա նրանք իրենք են հանձնվել հայկական ազատարարներին, որոնց համարում են իրենց փրկիչները։

Բայց մի՞թե այդ արդար, հայերից փրկություն չունեցող ադրբեջանցիները մի անգամ էլ պատասխան չպիտի տան այն հարցին, թե մեսխեթցիներն ի՞նչ էին անում Լեռնային Ղարաբաղում։ Ո՞վ էր նրանց Խոջալու բերել, Շուշվա դատարկ տները լցրել եւ ի՞նչ նպատակով։

Մոսկվայից հաղորդեցին, թե հայերը ռմբակոծել են Աղդամը, կան 15 սպանվածներ եւ շատ վիրավորներ։

Շուշիում կրակել են Գանձակից եկող, երեւի առանց տարբերանշանների, երկու ռազմական ինքնաթիռների վրա, եւ սրանք էլ կատաղած գնդակոծության տակ են առել մի քանի կրակակետեր, դրանք ոչնչացրել...

Շատ է խոսվում Ստեփանակերտի N366 գունդը դուրս բերելու մասին մարշալ Շապոշնիկովի հրամանի վերաբերյալ: Բոլորն այն կարծիքին են, որ դա ժամանակավրեպ եւ անխոհեմ միջոցառում է, որովհետեւ մինչեւ այժմ գնդի ներկայությունն ինչ-որ զսպիչ նշանակություն է ունեցել: (Ահա առաջին պտուղը՝ առավոտյան Երեւանից Ստեփանակերտ բարեգործական բեռ տանող մի ուղղաթիռ Շուշիից բացված կրակի տակ է ընկել, վերադարձել առանց դեղորայքը տեղ հասցնելու): Հիմա ադրբեջանական նվաճողներն իրենց միանգամայն ազատ պիտի զգան կատարելու սեփական-ավանդական վայրագությունները: Մյուս կողմից էլ, եթե մարշալն այդքան արդար է, ինչո՞ւ ադրբեջանցիներից չի խլում այն ահռելի քանակության զենքն ու զինամթերքը, զանգվածային ոչնչացման սարքերն ու զանազան ռազմամեքենաները, որոնք իր հրամանատարներն են զիջել ադրբեջանցի բաշիբոզուկներին եւ հիմա էլ հայերի դեմ են ուղղված Արցախում ու Հայաստանի սահմաններում:

Այս հարցերի առթիվ խորապես անհանգստացած ռուս մի թղթակից պատմում է իր տեսած Ստեփանակերտի ողբերգությունը. հաց չկա, ջուր չկա, գազ ու էլեկտրաէներգիա չկա, փլատակված քաղաքի 70-80 հազար բնակչությունը քաղցի ու ամեն տեսակ զրկանքների մեջ է խոնավ նկուղներում... Եւ ռուս զինվորությունը նրան երեսնիվայր թողնելով հեռանում է: Երբեւէ այս դավաճանությունը պե՞տք է գիտակցվի:

Գնդի դուրսբերման հանգամանքներն են քննարկում, անվնաս, անմնացորդ, մանավանդ անվտանգ տեղափոխելը: Խելքները եկել են: Ադրբեջանում ամբողջ մի բանակի զինապաշար ցաքուցրիվ անելուց հետո մի գնդի վրա իմաստնացել են:

✧ ✧ ✧

Պրահայում երկու օր շարունակ քննարկվել է ԵԱՀԽ պատվիրակության զեկույցը Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու եւ Երեւան կատարած ուղեւորության արդյունքների մասին: Ընդունվել է գործնական որոշում, որը պետք է կողմերին ու Եվրոպայի պետություններին ստիպի ձեռնարկել անհետաձգելի միջոցներ՝ դադարեցնելու կրակը, բացելու բոլոր փակ ուղիները, նստելու բանակցությունների սեղանի շուրջ, կատարելու գերիների, պատանդների, նույնիսկ զոհվածների դիակների փոխանակություն, ստեղծելու դրությունը կայունացնող հնարավորություն եւ, ամենակարեւորը, ԼՂ-ի հայությանը հնարավորություն տալու օգտվելու ինքնորոշման իրավունքից, ստեղծելու իր վարչաքաղաքական կյանքի զարգացման նորմալ ընթացքը:

Խորհրդակցության աշխատանքներին մասնակցած 48 երկրների արտգործնախարարությունների աշխատակիցների մեջ գործնական, քաջատեղյակ ու արդար մոտեցումներով աչքի է ընկել Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւը:

Խորհրդակցության բանաձեւը հաճույքով է ընդունվել Եվրոպայի մեծ երկրների ներկայացուցիչների կողմից: Ֆրանսիայի պետական քարտուղար Քուշներն անմիջապես հայտնել է պատրաստակամություն՝ իրականացնելու դեպի Արցախ ստեղծելիք բարեգործական միջանցքի իր ծրագիրը (խոստման համաձայն՝ Ղարաբաղ պիտի այցելի մարտի սկզբին): Նմանատիպ պարտավորության հայտարարությամբ հանդես է եկել նաեւ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարը:

✧ ✧ ✧

Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ ցույց տվին «սգվոր» Այազ Մութալիբովին: Իր հայտարարած եռօրյա սգի առաջին օրն է, հանրահավաքներում պահանջում են, որ հրաժարական տա, իսկ ինքն անգիր արած իր սպառնալիքն է կրկնում. «Ղարաբաղը եղել է,

կա եւ կմնա Ադրբեջանինը: Մենք, իհարկե, կապահովենք նրա հայ բնակչության անվտանգությունը, կտանք կուլտուրական-լեզվական ինքնավարություն... Բայց չէ՞ որ մինչեւ այսօր Հայաստանի կողմից որոշակի ոչ մի առաջարկություն չենք լսել: Միայն թղթակիցներն են պրոպագանդիստական հայտարարություններ տարածում եւ մթնոլորտը պղտորում»:

Կուլտուրական-լեզվական ինքնուրույնություն: Այսինքն՝ թույլ կտա, որ հայերը խոսեն իրենց լեզվով, լեզուները չի կտրի:

Բայց Ղարաբաղի հայության կարգավիճակի հարցը լուծելու համար ինչո՞ւ Հայաստանը պիտի անի իր առաջարկությունը: Կամ ինչո՞ւ միայն Հայաստանը: Մի՞թե ադրբեջանցին՝ նվաճող, չորս տարվա այս արյունահեղություններից հետո էլ չհասկացավ, որ Ղարաբաղի հայության, հայկական Ղարաբաղի կարգավիճակը լուծելու մենաշնորհը նախ եւ առաջ այդ երկրի տիրոջը՝ նրա հայ բնակչությանն է պատկանում:

Մարտի 1-ին համեմատական անդորր է եղել ԼՂՀ համարյա բոլոր շրջաններում, բացի մի շարք բնակավայրերից (Քարինտակ, Կարմիրավան, Վերիշեն), որոնց վրա կրակ էր տեղում հարեւան ադրբեջանական ռազմավարական կետերից:

Այսուամենայնիվ, ադրբեջանական լրատվությունը մեղադրում էր հայերին, որոնք, իբր, ռմբակոծում ու գնդակոծում էին իրենց բնակավայրերը, եւ նրանց էլ օգնում էր Ստեփանակերտի գունդը: Այդ գնդի հրամանատարությունը, այս էլ ո՞րերորդ անգամ, հերքում էր սուտը՝ բացատրելով, որ իրենք տեղափոխման հոգսերի մեջ են, հրամանատարությունը պիտի Ռուսաստան գնա, զինվորությունը բաժանվի Ադրբեջանում ու Վրաստանում տեղաբաշխված զորամասերին (Այստեղից էլ պիտի գնան, գումարվեն ադրբեջանական բանակին):

Կիեւում Ռուխ ազգային կազմակերպության այսօր ավարտված համագումարը որոշում է ընդունել ԼՂՀ վիճակը քաղաքական ճանապարհով կարգավորելու մասին եւ օգնություն հասցնելու առաջարկություն արել: Որոշման մեջ Ուկրաինայի կառավարությանն առաջարկվում է ճանաչել ԼՂ-ի հանրապետությունը, պաշտպանել նրա իրավունքները:

✧ ✧ ✧

Պրահայում Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցությունը (ԵԱՀԽ) փետրվարի 27-28-ին լսեց Ղարաբաղ, Բաքու եւ Երեւան կատարած այցից (ս.թ. փետրվարի կեսերին) վերադարձած իր պատվիրակության զեկույցը եւ ընդունեց կոչ Ղարաբաղի մասին: Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար, արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւն այսօր այդ կոչը գնահատեց որպես աշխարհի ամենաբազմատանջ շրջաններից մեկի՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասին կարեւորագույն փաստաթուղթ, որը համաշխարհային հանրությանը կստիպի կատարել էական քայլեր եւ այնտեղ հաստատել խաղաղություն: Կոչի մեջ նշված են այսօրվա ամենակենսական հարցերը,-ասել է Ռուսաստանի ներկայացուցիչը:-Օրինակ, կրակն անմիջապես դադարեցնելու խնդիրը, բոլոր ճանապարհների ապաշրջափակումը, պատանդների փոխանակումը, նույնիսկ զոհվածների դիակներ վերադարձնելը, ապա եւ ԵԱՀԽ-ի դիտորդների ու պատվիրակությունների ներկայությունը բարդույթի գոտում:

ԵԱՀԽ-ի նիստերին մասնակցած հայ ներկայացուցիչ, ՀՀ արտգործնախարարության Եվրոպական բաժնի վարիչ Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանն էլ նշել է համաժողովում ձեռք բերված մյուս արցախանպաստ հանգամանքը, այն, որ «Արցախի օրինավոր ընտրված իշխանությունները ճանաչվեցին որպես լիիրավ կողմ բոլոր ատյաններում... Իսկ այնտեղ, ուր խոսք է գնում Արցախի աշխարհագրա-քաղաքական վիճակի մասին, անպայման նշվում է, որ պետք է նկատի առնել երկրամասի բնակչության կամքը՝ արտահայտված ժողովրդավարական միջոցառումներով, ինչպես նաեւ Հելսինկիի վերջնական բանաձեւում ընդունված սկզբունքները, այդ թվում՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը:

Սա առաջին անգամն էր, որ միջազգային փաստաթղթում երկրներն ընդունում եւ ճանաչում են Արցախի ինքնորոշման իրավունքը«(«ՀՀ», 1992, մարտի 4):

Մարտի 2-ին պատերազմը շարունակվում էր, ռմբակոծվում էին Աղդամը, Շուշին: Ասկերանի ու Մարտակերտի շրջանների սահմաններում փոխհրաձգություն էր գնում, Սեյսուլանն ու Յարմջան լրիվ հրդեհի էին մատնվել, ավերվել, իսկ Շուշի գիշերային հրթիռակոծությունից հետո սպառվել էին կենսապահովության բոլոր միջոցները. ջուր չկար, հաց չկար, ջերմություն չկար...,-հայտնեցին դրսի հեռուստա-ռադիոձայները: Այսքանից անտեղյակ էր միայն հայկական հեռուստատեսությունը:

Առավոտվանից Ստեփանակերտը թողնում էին 366-րդ գնդի անձնակազմը, տեխնիկան, եղած-չեղածը: ԼՂՀ ղեկավարությունը դրան նայում էր սառն արհամարհանքով: Իսկ բնակչությունը, մանավանդ կանայք ու երեխաները չորս կիլոմետր երկարությամբ շրջափակել էին ելքի ճանապարհը, կշտամբում էին, անիծում, ամոթանք տալիս:

Մարշալ Շապոշնիկովը, միայն մեկ շաբաթ լեզվակռիվ տալով Մութալիբովի հետ, վերջապես հանձնվեց, ենթարկվեց նրան, դավաճանեց արցախահայությանը՝ նրան թողնելով մեն-մենակ, մահմեդականության հետ ճակատ ճակատի զարկվելիս:

ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը գտնում էր, որ 366-րդ գնդի դուրսբերումն Արցախից չմտածված գործողություն է եւ անպայման կխախտի հավասարակշռությունը տարածքում, երբ չեն ձեռնարկվում ուրիշ միջոցներ:

Իսկ Ա. Մութալիբովը հայտարարեց (հաղթեց, չէ՞), մենք պատասխանատու ենք Ղարաբաղի ամբողջության ու ապահովության համար: Եվ ովքեր կփորձեն խանգարել, կպատժվեն խստագույնս: Այս անգամ էլ ադրբեջանական դիվանագիտությունը (կամ նրա բացակայությունը) հաղթեց: Մութալիբովն իրավունք ուներ հոխորտալու:

Ասում են՝ Բաքվում Թուրքիայի արտգործնախարար Չեթինի հետ բանակցելիս Ադրբեջանի վարչապետ Հասանովը պատրաստակամություն է հայտնել ԼՂ-ի հարցը քննել, կարգավորել Հայաստանի, Իրանի ու Թուրքիայի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հնարավոր էր համարել նաեւ Վրաստանի, Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի ներկայացուցիչների մասնակցությունը, եթե Հայաստանը կամենա:

Իսկ Ալի Աքբար Վելայեթին, Թեհրան հասնելով, գոհունակություն է հայտնել Բաքվում ու Երեւանում ունեցած իր բանակցությունների նկատմամբ, իբր, հույս ունի, թե հաջորդ անգամ, Բաքվում կամ Երեւանում համատեղ զրույցի նստեցնելով երկու կողմերի ներկայացուցիչներին, ինքը հնարավորություն կունենա Ղարաբաղի հարցում ձեռք բերել ցանկալի առաջընթաց:.

366-րդ գունդը, դավաճանելով, հեռանում էր Արցախից: Դա այլեւս չէր հետաքրքրում օտար թղթակիցներին, որոնք, Ադրբեջանի բարձրացրած միջազգային հարայ-հրոցով շլացած, Խոջալուի կործանման մանրամասներն էին ուսումնասիրում: «Քաղաքի» տարածքում գտել են ադրբեջանական 30 դիակ (իսկ Մութալիբովի ազաններն իրենցից զոհված են համարում հազար հոգու):

Ինքնապաշտպաններն ասում են՝ այդ երեսունն էլ չէին սպանվի, եթե իրենց հրամանատարությունը նոր մեղքի մեջ մտած չլիներ: Ինքնապաշտպանները Խոջալուի արեւելյան եզրին միջանցք էին ստեղծել եւ ռադիոբարձրախոսներով հայտնել, որ բնակիչները հեռանան: Այն ժամանակ արդեն դուրս փախած օմոնականները հեռացողների վրա կրակ են բացել...

✧ ✧ ✧

Այսօր Հայաստանի հանրապետությունը, նախկին խորհրդային ուրիշ 7 հանրապետությունների հետ միասին, ՄԱԿ-ի անդամ ընդունվեց: Խորհրդանշական է, արարողությանը ներկա ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը, շնորհակալություն հայտնելով Հայաստանը համաշխարհային պետական մեծ համաժողովի մեջ ընդունելու համար, իբրեւ ինքնուրույն, ՄԱԿ-ի անդամ երկրի պետության ներկայացուցիչ, իր

առաջին խոսքն ասաց, եւ այն վերաբերում էր Արցախին: Խնդրեց, որ Անվտանգության խորհուրդն անմիջապես զբաղվի ԼՂՀ բարդույթը կարգավորելու խնդրով, քանի որ այնտեղ արյունահեղություն է եւ թողտվության դեպքում կծավալվի, կընդգրկի հարեւան երկրները, կհասնի ավելի հեռուն:

Օրվա կարեւորագույն, պարզապես ցնցող երեւույթը Ստեփանակերտի գնդի փախուստն էր: Գիշերը մեծաքանակ դեսանտայիններ էին իջել Ստեփանակերտում ու Աղդամում, որպեսզի գործողությունը կատարվի անվտանգ:

Շապոշնիկովն ապացուցում էր, որ հայության դեմ ժառանգել է Յազովի քաղաքականությունը:

Հետաքրքիր է, որ Ռուսաստանի լրատվական մարմինները բուռն հետաքրքրությամբ հետեւում էին եւ հասարակությանը տեղյակ պահեցին 366-րդ գնդի ու նրա ունեցած տեխնիկայի, զենքի, զինամթերքի դուրս բերմանը, որ կատարվեց առանց որեւէ բարդության: Սակայն նրանք շատ էին անտարբեր Ադրբեջանի տարածքում տեղակայված զորամասերին, Կասպից նավատորմիղին, ինչպես նաեւ ներքին զորքերին պատկանող տեխնիկայի ու սպառազինության կողոպուտին, որը նախընթացին էր կատարվում Ադրբեջանի կողմից՝ ինչպես ամեն տեսակ համաձայնությունների, կաշառքով ու սպառնալիքով կազմակերպված առեւտրի, այնպես էլ, իբր, չբացահայտված գողությունների եղանակով: Եւ միայն զինվորականներից ոմանք, որ դեռեւս մնացել էին ազնվամտության մակարդակին ու ցավում էին հայրենիքի պաշտպանունակության թավալգլոր անկումով, զանգատվում էին զարմացած... Օրինակ, մի գնդապետ Վ. Սիմոնով, որ ծառայել էր Ադրբեջանում, գրեց. «Օկրուգը զրկվել է երկու վիթխարի զինապահեստներից... Հատկապես Աղդամ քաղաքի զինապահեստում ավելի քան 200 վագոն հրթիռային արկեր կային, 130-ի չափ վագոն հրաձգային զենքի փամփուշտներ: Փաստորեն օկրուգը զրկվեց զինապաշարից: Սակայն ոչ ոք չզրկվեց բազկաթոռից» (“Московские новости“):

Մարտի 3-ի առավոտից հայ ինքնապաշտպանները ռմբակոծեցին Շուշին, Աղդամը: Օգտագործվել էր «Գրադ» կայանքը, որի հարվածներից, Ադրբեջանի լրատվության տվյալներով, միայն Շուշիում ավերվել է 40 շենք: Ավերածություններ են եղել նաեւ Աղդամում,-մղկտում էր Մախս Մամեդովը՝ լալով ու գանգատվելով «Գրադի» դեմ: Սակայն չէր ասում, թե ինքն ի՞նչ էր զգում, երբ ամիսներ շարունակ մերոնք էին գանգատվում այդ զանգվածային ոչնչացման զենքից, որ մամեդների ձեռքին էր գործում:

Միայն Մոսկվայից հաղորդեցին, թե հայկական զորաջոկատները հարձակվել են Թարթառ քաղաքի վրա: Դա Միր-Բաշիրն է՝ Սեյսուլանի ու Յարմջայի հարեւանությամբ: Երեւի մերոնք հայրենի գյուղերի ողբերգության վրեժն էին հանում:

Մոսկվայից լայնորեն ցույց տվին Խոջալուի ավերակներն ու սպանվածների դիակները: Ադրբեջանին մեծ հնարավորություն էր ընձեռվել ցուցադրելու հայերի «վայրագությունները»: Հեռուստախցիկի աչքը երկար պահեցին մի դիակի ոտքերի վրա, որոնք կապտված էին չվանով: Երեւի այդպիսի կապանքն էլ իրենց արածն է (որ մեռելը չփախչի ու իրենց չզրկի նկարելու, ցուցադրելու վայելքից):

Պարապ չէին նաեւ ադրբեջանական թնդանոթները. Ամիրանլարից գնդակոծեցին Մարտունին:

Իսկ 366-րդ գնդի կեսը փոխադրելուց հետո մնացորդները կանգ էին առել, որովհետեւ շրջափակված էին (հավանաբար դժգոհ հայերի կողմից),-հաղորդում էր Մոսկվան:

Երեւանում էլ ելույթ ունեցավ Անդրզինօկրուգի հրամանատարի տեղակալ, գեներալ Բեպպաեւը եւ «երդվեց», թե գնդի դուրս բերումը չի նշանակում անօգնական թողնել Ղարաբաղը, որի անվտանգության ու ամբողջության պահպանումն իրենց սրբազան պարտականությունն է:

* * *

Թուրքիան որոշել էր իր երկրի երկնքով Հայաստան ու Ադրբեջան օգնություն տանող ինքնաթիռները վար բերել, ստուգել, որպեսզի զենք չփոխադրվի: Գաղտնիք չէր, որ Ադրբեջանն է հուշել:

Ռադիոյով հարցազրույց ունեցավ Կիրիլ Ալեքսեեւսկին: Բողոքում էր Ղարաբաղի նկատմամբ Ռուսաստանի ղեկավարության անտարբերության դեմ, որ անբարոյական է ոչ միայն մարդկային տեսակետից, այլեւ, թերեւս առաջին հերթին, քաղաքական. չէ՞ որ կա Գյուլիստանի դաշնագիրը, որով Ռուսական կայսրությունը պարտավորվել է իր սահմանների մեջ առնել եւ հովանավորել այդ երկրամասը: Հիմա ի՞նչ պիտի մտածեն այդ կայսրության նոր դաշնակիցները: Որ նա անհուսալի, անվստահելի պարտնյոր է, իր տված խոստումը դրժո՞ղ: Ռուսաստանի այսօրվա ղեկավարությունը,-եզրակացրեց նա,-տառապում է քաղաքական ու զինական իմպոտենցիայով:

Հեռուստազրույցի բերին նաեւ ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանին, որը եթե քիչ առաջ ռադիոյով իրավացի կերպով հեգնում էր Ղարաբաղի համար Մութալիբովի խոստացած «ազգային ինքնավարությունը» (ազատ է՝ պահպանելու իր լեզուն եւ նրա օգտագործման ոլորտները) եւ կտրականապես դեմ էր Ղարաբաղի մասին, առանց նրա ղեկավարության վճռական դերի, որեւէ բանակցության անցկացման ու որոշում ընդունելուն («Ղարաբաղի ճակատագրի տերն ինքը Ղարաբաղն է՝ ժողովրդավարական եղանակով ստեղծված իր հանրապետական իշխանությամբ»), ապա այժմ, Ռ. Մավիսակալյանի հետ զրույցի նստած, խոսում է Արցախին վերաբերող մեկ ուրիշ կենսական, համազգային նշանակություն ունեցող հարցի մասին. ինչո՞ւ մեր լրատվական միջոցները, հատկապես ռադիոն ու հեռուստատեսությունը, անտեղյակ են Արցախի դեպքերից, իսկ տեղեկություններ հաղորդելիս էլ խոսում են այնպես անգույն ու կցկտուր, անարյուն ու անկերպարանք: Արցախում կռիվ է գնում, կռիվներից ամենասուրբն ու ամենահերոսականը: Ձեր հաղորդումներում ո՞ւր են այդ հերոսականի հերոսները, ո՞ւր է մեր ազգային ազատագրական պայքարի վեհությունը: Հետո էլ զարմանում ենք, որ մեր երիտասարդները փախչում են զորակոչից, չեն խանդավառվում հայրենիքի նոր ձեւավորվող պետականության միջոցառումներով: Մայրաքաղաքի բոլոր ծակուծուկերը ցույց են տվել ձեր թղթակիցներն ու ռեպորտյորները: Իսկ Արցախում թղթակից չունեք, տեսագրող չունեք, թշնամու վայրագություններն աշխարհով մեկ ցույց տվող, մերկացնող չունեք: Ապա թշնամո՜ւն տեսեք... Մենք միայն մեկ անգամ առիթ տվինք Խոջալվում, մի տես ինչպե՜ս աշխարհով մեկ են անում:

Իմացած լինենք. Ադրբեջանը վերջին շրջանում իր առաջ ունեցած երեք խնդիրներն իրականացրել է հաջողությամբ. ՄԱԿ-ի անդամ դառնալը, 366-րդ գնդի դուրս բերումն Արցախից եւ մարտավարության մեր եղանակի մեջ վարկաբեկիչ մի բան գտնելը... Հիմա կդիմի ամենավճռական ճակատամարտին, որին երկար պատրաստվել է, որը պարզապես երազել է:

Բայց մի՞թե մենք չպետք է պատրաստ լինենք այդ ամենավճռականին: Արցախյան հողում թափված արյունը մի՞թե պիտի կորչի իզուր...

Մարտի 4. Դեռ երեկ ետմիջօրեին Շահումյանից Երեւան վիրավորներ տեղափոխող քաղաքացիական մի ուղղաթիռ Քելբաջարի վրա նախ գնդակոծվել է հետապնդող ադրբեջանական ռազմական մի ուղղաթիռի կողմից, ապա Սրխավենդից արձակած հրթիռով վառվել, ընկել հենց Քելբաջարի շրջանում: Զոհվել են 16 ուղեւորներ, 38-ը նորից վիրավորված փոխադրվել են Երեւան:

Ասում են՝ հայերը շրջափակել են 366-րդ գնդի մնացորդները, չեն թողնում, որ հեռանան: Իսկ այս մնացորդներն, իբր, հսկում են Ստեփանակերտի ու շրջակաների վրա եւ թույլ չեն տալիս նոր բախումներ:

Սրխավենդից վերստին բուռն հարձակում է եղել Կիչանի վրա: Ազատամարտիկները հակահարված են տվել, ետ շպրտել մեծ վնասներ կրած թշնամուն:

Այս օրվա կարեւորագույնը Ելցինի եւ Նազարբաեւի խաղաղարար դերի վերարծարծումն է: Հեռուստատեսությամբ խոսեց Նազարբաեւը, որը քննադատեց ԱՊՀ անտարբերությունը, վճռաբար հայտարարեց, թե հիմա ամեն ինչ պիտի անեն Ղարաբաղի հարցը կարգավորելու համար: Իսկ սա նշանակում է դադարեցնել պատերազմը, բացել բոլոր ճանապարհները, արգելել սեփական բանակների ստեղծումը, բարդույթի շրջան ուղարկել ԱՊՀ ուժեր, որոնք պիտի ենթարկվեն միայն համագործակցության կենտրոնին:

Ելցինը, Հայաստանի ու Ադրբեջանի նախարարներին բանակցությունների եւ հաշտության կոչ հղելով, պատրաստակամություն է հայտնել՝ մասնակցելու հարցի կարգավորման միջոցառումներին, միաժամանակ նպատակահարմար է համարել, որ ԱՊՀ ուժերը համագործակցեն Եվրոպական համերաշխության խորհրդակցության եւ ՄԱԿ-ի միջնորդ պատվիրակությունների հետ: Խոստացավ Ռուսաստանի արտգործնախարարության հեղինակավոր աշխատողներից մի պատվիրակություն կազմել-ուղարկել Ղարաբաղ, որպեսզի այնտեղ երկու կողմերի տեսակետներն ու ցանկությունները հանգամանորեն ուսումնասիրի, սեփական եզրակացությունը ներկայացնի ԱՊ համագործակցությանը: Նման հայտարարությամբ հանդես է եկել նաեւ Բելոռուսի ԳԽ-ի նախագահ Շուշկեւիչը:

Այսքանից հետո Ադրբեջանը բողոք է հղել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ, պահանջում է միջնորդներ ու դիտորդներ ուղարկել Ղարաբաղ, որպեսզի տեղում քննեն, պարզեն, ճշգրիտ վճիռներ հանեն: Իսկ մի քանի օր առաջ, այսպիսի միջոցառումներից խրտչած, հայտարարում էր, թե երբեք նման միջամտություններ թույլ չի տա, ասես դրանով պիտի խախտվեր իր սուվերեն պետության կուսությունը:

Թուրքիայի լրատվական մարմինները, տարածելով իրենց արտգործնախարար Չեթինի պնդումը, թե Ղարաբաղում այլեւս ոչ մի ադրբեջանցի չի մնացել, իրենց հավատակից-ցեղակիցներին օգնելու եւ փրկելու կոչեր են անում, սեփական ժողովրդին լարելով թշնամի հայերի դեմ:

Նույն օրը Ժնեւում ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավունքների հանձնախմբում պիտի հայտարարություն ընդունվեր Ղարաբաղի վիճակի կարգավորման մտահոգությամբ. Թուրքիայի ներկայացուցիչը խափանեց ընդունումը՝ մեջտեղ քաշելով Ադրբեջանի ամբողջության անձեռնմխելիության խնդիրը («Երկիր», 1992, մարտի 6):

Մարտի 5-ին Սրխավենդից կրկին հարձակում է եղել Կիչանի եւ Ղազանչու վրա: Բորբոքվել է ուժեղ ճակատամարտ, որի ընթացքում զոհվել են 11 ինքնապաշտպաններ, 13-ը վիրավորվել (ադրբեջանական կողմը եւս իր կրած վնասներն այսչափ է հայտարարել՝ ավելացնելով, թե հայերն են հարձակվել Սրխավենդի վրա): Վերջապես ետ են շպրտվել ադրբեջանցիները, բայց մինչեւ ե՞րբ:

366-րդ գնդի վիճակը խառն է: Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը շրջապատած պահում են նրա մնացորդները, հարձակվում այս ու այնտեղ՝ զինաթափելու համար:

Բաքվում ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջան է հրավիրվել՝ քննելու «Ղարաբաղի Լեռնային մասում» (հիմա այսպես են կոչում նախկին ինքնավար մարզի տարածքը) տիրող վիճակի հարցը: Տխրահռչակ զառի Կաֆարովային, իր դիմումի համաձայն, ազատեցին նախագահի պաշտոնից, տեղը դրին բժշկական ինստիտուտի ռեկտոր Յաղուբ Մամեդովին: Նստաշրջանը վճռական միջոցներ է նախատեսում ազգային բանակ ստեղծելու, հանրապետության ամբողջությունն անխախտ պահպանելու համար: Ցույց տվին նաեւ ժողովարանի շուրջը հավաքված բազմահազար աղմկարարներին, իբր, փիքխարի հանրահավաք է, որը պատրաստ է ադրբեջանական ամբողջ ժողովուրդը տանել կռվի ու հաղթանակի:

Իսկ արտգործնախարար Սադիխովը գտնում է, որ Ղարաբաղի հարցը պիտի քննվի ու լուծվի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում:

✧ ✧ ✧

ՀՀ հեռուստատեսության լուրերի խոսնակը ցույց տվեց իր զրույցը երեկվա աղետից փրկված, այժմ հիվանդանոցում պառկած ռուս վարորդի հետ եւ, հավանաբար, ի պատասխան երեկ Սեյրան Բաղդասարյանի կողմից տրված քննադատության, բացատրեց, որ այդ ռուսի հետ զրուցելու համար իր հետ էր վերցրել Ամերիկայից եկած թղթակցին, այլապես իրեն թույլ չէին տալիս մոտենալու: Ամերիկացին էլ հաստատեց այդ եւ բացատրեց, որ Հայաստանում լուրեր հավաքելու ոչ մի հնարավորություն չկա, եւ այս վիճակը եթե շարունակվի, հայ լրագրողն այլեւս ոչ մի դեր չի խաղա իր ժողովրդի կյանքում:

Հետո՞: Մի՞թե մենք չենք տեսնում: Բայց ի՞նչ է արվում այդ խայտառակությունից փրկվելու համար:

Մարտի 5-ին ու 6-ին ադրբեջանական մեծաքանակ զորամասերը, տանկերի մի վաշտի եւ զրահատեխնիկայի ուրիշ միավորների ուղեկցությամբ, լայնամասշտաբ արշավանք են ձեռնարկել երկու կողմերի վրա՝ Ասկերանի եւ Ղազանչի-Կիչանի: Իբր, մերոնք էլ հարձակվել են Ումուդլուի վրա, այն նվաճել:

Սակայն շուրջ երկու հազարանոց զորախումբը, որ Աղդամում էր վճռական ճակատամարտի պատրաստվել վերջին շաբաթներին, վերը նշված երկու ճակատներում ահռելի ավերածություններ է կատարել՝ չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, որովհետեւ մերոնց զրահատեխնիկան անզոր է՝ վառելիք չունենալու պատճառով: Երեկոյան դեմ մարտերն Ասկերանի փողոցներում էին գնում, եւ տանկերը քարուքանդ էին անում ծայրամասերի տները: Իսկ Ղազանչին արդեն ընկել էր, հիմնովին ավերվել՝ տալով ավելի քան հիսուն զոհեր:

Թուրքաց արնածարավ զորախումբը, Կիչանի ու Ղազանչիի արյան բաղանիքից հետո, գիշերը ռմբակոծել է Մարտակերտ շրջկենտրոնը, Ջանյաթաղ գյուղը: Նախնական տվյալներով՝ միայն Մարտակերտում սպանվել են 10 հոգի:

Ամիրանլարից էլ «Գրադով» Մարտունին են հրթիռակոծել, եւ կան ավերածություններ:

Աստված իմ, մի՞թե կրկնվում է 1920 թվականի զարնանամուտը, երբ այստեղ, Ասկերանի ձորում, հայոց ինքնապաշտպանական անձնազոհ ուժերը, Ադրբեջանի ռազմական ամբողջ հզորության դեմ տվին իրենց վերջին խիզախ, բայց եւ անհուսալիորեն ապարդյուն ճակատամարտը, զանգվածաբար նահատակվեցին, որպեսզի այն առասպելական հրամանատար Դալի Ղազարն էլ հայրենի հողի պարտությունը չտեսնելու համար իր վերջին գնդակն ուղղի սեփական ճակատին:

Մի՞թե կրկնվում է այս դաժան վիճակը, եւ խաչ է քաշվում չորս տարիների անհավասար, բայց միշտ հույս ներշնչած պայքարի վրա:

Բաքվում, Ադրբեջանի ԳԽ-ի նստաշրջանին, ժողովրդական ճակատի ճնշման տակ, Մութալիբովը հրաժարական է տվել, եւ նստաշրջանը հարգել է նրա դիմումը, ուղարկել թոշակի՝ բարձր արտոնություններով: Արժանի էր. չէ՞ որ կարող է հպարտությամբ արձանագրել, որ վերջապես տեսավ իր զորամասերի հաղթական արշավանքը, երբ արդեն ծվատվում է Արցախը:

✧ ✧ ✧

Ասում են՝ Բաքվում ժողովուրդը ոտքի է ելել ժողովրդական ճակատի հրահրումով: Ուզում է գցել ներկայիս ղեկավարությունը մինչեւ վերջինը, քանի որ ապիկար է, չի կարողանում Ղարաբաղի հարցը լուծել արագորեն, բարդացնում է միայն եւ տալիս զոհեր, որոնք չէին լինի, եթե հարցը լուծված լիներ, այսինքն՝ հայոց ինքնապաշտպանությունը ջախջախված լիներ ժամանակին:

Ամբոխը գազազած է հավատակից Նազարբաեւի դեմ, որի ելույթը ընկալվում է որպես ոտնձգություն Ադրբեջանի անկախության դեմ:

Երեկ էլ Ժընեւում, ՄԱԿ-ի ենթակոմիտեներից մեկում, պետք է քննության առնվեր

Ղարաբաղի իրավիճակի հարցը. Թուրքիայի ներկայացուցիչը վճռաբար դեմ արտահայտվեց՝ հարցը համարելով կոպիտ միջամտություն ինքնիշխան Ադրբեջանի ներքին գործերին ու տարածքային ամբողջականությանը, եւ հարցը հանվեց օրակարգից:

Թուրքիայի բարեկամությունը փնտրող մեր լարախաղացների ականջնե՛րը կանչեն. Թուրքիան վերջերս հաճախ է ցուցադրում իր «անհամաձայնությունը» մեր հարցերի նկատմամբ:

Մարտի 7-ին մերոնք, իբր, վերացրին իրենց անցյալ հաղորդումների անտեղյակությունները. աղդամցիներն Ասկերան չեն մտել, պատերազմը գնում է նրա մատույցներում,- հայտարարեց պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը: Իսկ Ղազանչիի զոհերը ոչ թե 50 են, այլ միայն 25-ը գյուղացիներից եւ երկու զինվոր:

Արցախի համար չարիք են դարձել 366-րդ գնդի ետեւից եկած դեսանտայինները, որոնք պաշարել են Ստեփանակերտը եւ արգելում են երթեւեկը: Օրվա ընթացքում լոկ Բալուջայից մի գյուղացի իր մեքենայով պիտի Ստեփանակերտ գնար, նրանք ճանապարհին բռնել-գնդակահարել են: Ըստ երեւույթին սրանք եւս Արցախ են մտցվել Ադրբեջանին սիրաշահելու համար եւ ունեն պատժիչ ջոկատների դեր:

Աղդամից շարունակում են «Գրադով» ռմբակոծել Ասկերանը, Ամիրանլարից՝ Մարտունին, Ֆիզուլիից՝ Ճարտարը, Միր-Բաշիրի կողմերից՝ Կարաչինարը:

Իսկ ռուսական լրատվության համաձայն՝ մերոնք էլ Աղդամն են հրթիռակոծում:

ՄԱԿ-ի տնօրեն Բուտրոս Ղալին խիստ անհանգստացած է Ղարաբաղի բախումներով: Կոչ է արել, որ հենց նոր միջազգային հեղինակավոր կազմակերպության անդամներ դարձած Հայաստանն ու Ադրբեջանը խելքի գան, լեզու գտնեն իրար հետ:

Ղարաբաղի վիճակի համար իրարով են անցել Թուրքիայում: Ելույթ են ունեցել թե՛ պրեզիդենտ Օզալը, թե՛ վարչապետ Դեմիրելը: Առաջինն սպառնում է Հայաստանի դեմ փակել դեպի ծով ելնող նրա միակ ճանապարհը եւ գործադրել ուրիշ տեսակ ճնշումներ, եթե նա չդադարեցնի Ղարաբաղում իր հավատակից-արյունակիցների դեմ ծավալած արյունոտ դաժանությունները: Առհասարակ հայերին պիտի վախեցնել, ապա թե ոչ, շատ վնասներ կպատճառեն,- ասել է նա: Իսկ Դեմիրելը բավականությամբ նշել է, թե վերջին մարտերին ադրբեջանական կողմից մասնակցել են դեսանտայիններն իրենց հզոր տեխնիկայով: Ապա պատերազմի լավ ելքի համար խորհուրդ է տվել Ղարաբաղից մինչեւ վերջինը հանել ոչ միայն ռուսական զորքը, այլեւ նրան պատկանած զենքն ու զինամթերքը:

Մարտի 8-ին ադրբեջանցիներն ամենուրեք հրետակոծում էին Արցախի խոշոր բնակավայրերը՝ Շահումյանը, Կարմիրավանը, Դրախտիկը (Հադրութի շրջան): Աղդամից «Գրադով» հրթիռակոծում էին Ասկերանը: Մերոնք ոչնչացրին առաջ շարժվող 3 տանկ, եւ դադարեց Ասկերանի հրետակոծությունը: ԼՂՀ լրատվության համաձայն՝ Աղդամի կողմից առաջացող զորամասի մեջ եղել են ԱՊՀ 23-րդ դիվիզիայի զինջոկատներն ու զրահատեխնիկան: Շապոշնիկովը նրա համար էր 366-րդ գունդը դուրս բերում Ղարաբաղից, որպեսզի իր զորքերը ռազմի դաշտում չկռվեն իրար դեմ:

Ադրբեջանի վարչապետ Հասանովը հայտարարել է, թե հանրապետությունում նոր զորակոչ է հայտարարված, որպեսզի Ադրբեջանի ողջ հզորությունը հավաքվի եւ ուղարկվի Ղարաբաղ. թող այնտեղ կամ փրկեն իրենց հայրենիքի այդ սրբազան մասը, կամ կոտորվեն անփառունակ կերպով:

Ցույց տվին Ամերիկայից եկած կոնգրեսմենին, հասարակական գործիչ մեկին, որը հայտնեց, թե ինքը միշտ էլ բարձր կարծիքի է եղել հայ ժողովրդի բարոյական կերտվածքի մասին, համակիրն է նրա ազատագրական պայքարի: Բայց հիմա ամբողջ աշխարհում տարածվել են ադրբեջանցիներին դաժանաբար կոտորելու, Ղարաբաղում նրանց տունուտեղն ավերելու եւ բռնությունների մասին լուրեր, եւ ինքը եկել է սեփական աչքերով ամեն ինչ տեսնելու, համոզվելու համար, որպեսզի վերադառնա եւ ճշմարտությունը պատմի իր հայրենակիցներին:

Մարտի 9-ին, ինչպես ասում են, անփոփոխ վիճակ էր ամբողջ Արցախի տարած-

քում.-հայտարարեց ՀՀ լրաբերը եւ ավելացրեց, որ ռմբակոծությունները շարունակվել են համարյա բոլոր կետերում՝ Դրախտիկից (Հադրութի շրջան) մինչեւ Կարաչինար (Շահումյանի շրջան):

Ասկերանի վրա եկած թուրքի շուրջ 2000-անոց բանակն ու ահռելի զրահատեխնիկան, 3 տանկ ռազմադաշտում թողնելուց հետո, նահանջել են, դիրքավորվել Աղդամի գերեզմանատանը: Երեւի հրահրում են, որ հայերն այստեղ թափեն իրենց ատելությունը, որպեսզի հիմա էլ համաշխարհային նոր վայնասուն բարձրացնեն, թե տեսե՜ք-տեսե՜ք, այս քրիստոնյա հայերը հիմա էլ ավերում են մեր մահմեդական մեծագույն սրբությունը՝ գերեզմանոցը:

Հայկական լրատվության համաձայն՝ 366-րդ գունդը լրիվ հեռացել է, իսկ նրան փոխարինելու համար եկած դեսանտայինները մնում են եւ, 23-րդ դիվիզիայի ուժերի հետ միասին, ադրբեջանցիների կողմից մասնակցում են պատերազմին: Ադրբեջանցիները միշտ էլ կարողանում են լեզու գտնել, օգտվել իրենց համար անձեռնտու ամեն հանգամանքից: Դրա համա՞ր չէ, արդյոք, որ վերջերս ԱՊՀ տարբերանշաններով ինքնաթիռներ են հայտնվել Մարտունու եւ Շահումյանի շրջանների երկնքում: Նրանք երկնքում ու գետնի վրա հրեշավոր տեխնիկա են բանեցնում մեր դեմ, իսկ մերոնց չնչին զրահատեխնիկան անզոր է, որովհետեւ վառելիք չունենք:

Թուրքիան ոտուձեռ է ընկել, իբր, պատերազմը դադարեցնելու համար: Եթե Օզալն ու Դեմիրելը հայտարարել էին, թե Հայաստանին պետք է վախեցնել, որպեսզի ձեռ քաշի Ղարաբաղից, արտգործնախարար Չեթինը ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին է դիմել՝ առաջարկելով, որ սա ամենաեռանդուն կերպով Ղարաբաղի բարդույթը կարգավորելուն ձեռնարկի: Պարզ է, որ Ամերիկան ամեն ինչ կանի թրքության օգտին լուծելու հարցերը:

«Ազատություն» ռադիոկայանով ելույթ ունեցավ թրքուհի Բալախանովան եւ ասաց՝ շատ միջնորդներ են հայտնվել Ղարաբաղի խնդիրը լուծելու համար, սակայն իրենք չեն կարող վստահել ո՛չ Իրանին, ո՛չ Ռուսաստանին: Ա՜յ, ուրիշ է Թուրքիայի միջամտությունը..., միայն զարմացած է, թե ինչո՞ւ հայերը հեռու են մնում այս մեկից (զարմացա՜ծ է):

Հայաստանի արտգործնախարարությունը վստահ է, որ Ելցինի ու Նազարբաեւի առաքելությունը դեռ չի ասել իր վերջին խոսքը, որը պիտի լինի արդար ու վճռական: Արդյո՞ք:

Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի արտգործնախարարները ՄԱԿ են դիմել՝ առաջարկելով Ղարաբաղի հարցը կարգավորելու համար կտրական միջոցների դիմել եւ միաժամանակ այնտեղ ուղարկել խաղաղարար զորքեր..., երբ հաստատ գիտեն, որ ՄԱԿ-ի զորքերն այնտեղ կգնան միայն կրակի դադարից հետո:

Իսկ Հայաստանի ամբողջ տարածքում նվերներ ու հանգանակություններ են հավաքում: Ամե՜ն ինչ Արցախի համար,-ժողովուրդն այսօր հավատում է միայն այս կարգախոսին: Ցույց են տալիս եզդիների հավաքները, ուր իրենց հավատի առաջնորդ Հասան Հասանյանը ոգեւորված հայտարարում է, թե մենք ոչ միայն դրամ ու սննդամթերք ենք ուղարկում Արցախ, այլեւ մեր երիտասարդ ուժը...

Եւ ջահելներն արձագանքում են բարձրագոչ:

Մարտի 10-ին Շուշիից մի քանի անգամ «Գրադով» ռմբակոծել են Շոշ գյուղը եւ Ստեփանակերտը: Շոշն ունի 3 զոհ, Ստեփանակերտը՝ 1: Կան շատ ավերածություններ:

Ամիրանլարից էլ Մարտունին են ռմբակոծել: Մերոնք պատասխան կրակով հրակետը լռեցրել են՝ պատճառելով մեծ վնասներ:

ՀՀ արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանը Եգիպտոսում, պաշտոնական հանդիպման ժամանակ, Թուրքիային մեղադրել է ադրբեջանա-արցախյան բարդույթում Ադրբեջանին պաշտպանելու եւ օգնելու մեջ:

Եվրախորհրդարանի պառլամենտական ասամբլեան քննարկել է Ղարաբաղի վիճակի հարցը եւ Ադրբեջանին ու Հայաստանին առաջարկել, որպեսզի դադարեցնեն կրակը, այլապես պիտի մերժվեն Եվրոպայի համագործակցության շարքերն ընդունվելու համար

նրանց ներկայացրած խնդրանքները:

Մոսկովյան հայությունը ցույցի է դուրս եկել, պաշարել Սպիտակ տունը: Նրա հետ են Ադրբեջանից փախած բազմահազար հայեր, ռուսախոս այլազգիներ: Ցուցարարները պահանջում են ամեն կերպ օգնել կարգավորելու Արցախի հարցը, խաղաղություն հաստատելու այդ երկրամասում, քանի պատերազմը չի ընդգրկել ամբողջ Կովկասը: Իսկ եթե այդ օգնությունն ու վճռական քայլերն ուշանան, հետեւանքները կլինեն ահռելի, եւ պատասխանատվությունը կընկնի Ռուսաստանի վրա, որն ուղղակի ժառանգորդն է ԽՍՀՄ քաղաքական ու բարոյական պարտականությունների:

Մարտի 11-ին շարունակվում էր ԼՂՀ քաղաքների ու սահմանային բնակավայրերի ռմբակոծությունն ադրբեջանական կրակակետերից: Շատ են տուժել Կարաչինարը (3 սպանված), Շոշը (4 վիրավոր) եւ Ճամձորը (վերջինս «Գրադով» ռմբակոծվել է Ֆիզուլու կողմից): Սակայն ինքնապաշտպանության ուժերը պատասխանել են՝ կրակի տակ առնելով Շուշին, Աղդամը, Ֆաֆռավանդն ու Շելլին, որոնցում, ադրբեջանական լրատվության համաձայն, կան զոհեր ու ավերածություններ: Մ. Մամեդովը շարունակում է վնգստալ մոսկովյան հեռուստատեսությամբ՝ խաղաղ բնակչությունը փրկություն չունի Շուշիում ու Աղդամում, որոնք գիշեր-ցերեկ «Գրադի» կրակի տակ են: Ավերվել, հողին են հավասարվել ադրբեջանական ճարտարապետության հրաշալիքները (եւ ցույց են տալիս մի մարագի կմախք):

Իսկ մերոնք օր առաջ արդեն հաղորդել էին, որ Շուշիում չկա խաղաղ եւ ոչ մի բնակիչ:

Ասում են՝ ԼՂՀ ամբողջ տարածքում անսովոր ձյուն է իջել՝ երկար, առատ, ցուրտ: Սակայն դա չի մեղմացրել կռիվը, որ ամենուր է եւ դաժան:

ՆԱՏՕ-ի բրյուսելյան խորհրդաժողովում լայն քննության է առնվել ԼՂՀ հարցը: Կոզիրեւի, Ր. Հովհաննիսյանի ու Ասադովի բանակցություններին միջամտել են ԱՄՆ-ի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները՝ առաջարկելով, որ, դրությունը կարգավորելու համար, Ղարաբաղ ուղարկվեն ՆԱՏՕ-ի զորամիավորումներ:

Օրվա նշանակալից լուրերն էին.

Երեկ մոտ 100 մեծ ավտոմեքենաներ զինամթերք ու սնունդ են հասցրել Շուշի, այնտեղից դուրս բերել քաղաքացիական բնակչության մնացորդները: Պարզ է, որ վճռական ճակատամարտ են նախապատրաստում Ստեփանակերտի ու մյուս ռազմակետերի դեմ:

Ղազախստանի մուսուլմանական ինչ-որ կազմակերպություններ հակահայկական աղմկոտ հավաքներում որոշել են կամավորական ջոկատներ ուղարկել՝ կռվելու ադրբեջանական զորքի կազմում, պարզ է՝ Արցախի դեմ:

Նախորդ օրվա տեղեկության լրացում՝ Ուկրաինայում տեղակայված երկու զորամաս իրենց պատրաստակամությունն են հայտնել ծառայելու Ադրբեջանին, կազմակերպելու նրա ազգային բանակը՝ նկատի առնելով խոստացված բարձր վարձատրությունն ու մյուս արտոնությունները:

Բոլոր լրատվություններում մի բերան Արքիկում պատանդ վերցված ռուս տաս սպաների մասին են խոսում, որոնց հայ գրոհայինները նախօրյակին են բռնոտել՝ Հայաստանի դեմ հանելով ԱՊՀ զին. հրամանատարությանը, նույնիսկ Ռուսաստանի Գերագույն խորհուրդը, իհարկե, նաեւ նրանց թիկունքում կանգնած ժողովրդին: Ցույց տվին Ռուսաստանի ԳԽ-ի նստաշրջանում հերոսած պատգամավորներին, որոնք առաջարկում էին անմիջապես վրա տալ, ազատագրել պատանդներին, արժանի պատիժ տալ, գործադրել ամեն տեսակ ճնշումներ:

Մեզ այս էլ պակասում էր...

Այս արտասովոր դաժան, աղետալից վիճակին ավելացնել մի խառնակչություն եւս, նոր թշնամիներ վաստակել... Հոգիդ լո՜ւյս դառնա, Դերենիկ Դեմիրճյան. թշնամացնելու առանձնահատուկ տաղանդ ունենք:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարել է, թե Աղդամում ռուսական զորքի պահեստներն ադրբեջանցիներին անցնելուց հետո մեր վիճակը շատ է բարդացել, եւ Արքիկի դեպքն

էլ դրանով պիտի բացատրել (Ասում են՝ զորամասում գրոհայիններին նախապես խոստացած են եղել զինամթերքն ու զենքը կամավոր զիջել, եթե դիմացը վարձատրված լինելով: Սակայն մեկ էլ կրակ են բացել եւ պատճառ դարձել, որ երկու կողմերն էլ տան զոհեր): Ինչ-որ է, մենք այստեղի դեպքերում միշտ էլ ունենք մեր տխուր օրինակը, որ տարբերվում է հարեւանների Աղդամից, Գանձակից, Բաքվի մոտերքի զինապահեստներից...

Ռուսաստանի կառավարությունը, Ռուցկոյի բերանով, հայտարարեց, որ զորքը դուրս է բերվում ամբողջ Անդրկովկասից՝ Վրաստանից, Հայաստանից ու Ադրբեջանից:

Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարությունը՝ Արամ Սարգսյանի գլխավորությամբ, «կլոր սեղան» է հրավիրել Արցախի իրավիճակը քննելու, օգնություն հասցնելու նպատակով եւ հայտարարեց, որ այսուհետ նման միջոցառումներին անպայման պիտի հրավիրի ԱՊՀ պետությունների ներկայացուցիչներին:

Ասում են՝ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը բանակցել է Նախիջեւանի տեր Ալիեւի հետ, խնդիրն է՝ կայուն խաղաղություն ու համագործակցություն ստեղծել սահմանների վրա:

Անգլիայի բարի ոգին՝ բարոնուհի Կոքսը, դարձյալ Երեւանում է: Ուղեկիցն է Ելենա Բոնների որդին՝ Վլադիմիր Սեմյոնովը: Պատրաստվում են գնալ Արցախ:

Մարտի 12-ին Բաքվից Երեւան ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Դուգլաս Հոուքը, որը մամուլի ներկայացուցիչներին հայտարարեց, թե իր ուղեւորության նպատակն է տեղում ծանոթանալ Ղարաբաղի բարդույթին, նրա հետ անմիջականորեն Ադրբեջանի ու Հայաստանի դիրքորոշումներին եւ իր կառավարության անունից գործադրել միջոցներ այդ բարդույթի լուծման եւ արցախահայության անվտանգությունն ապահովելու համար: Գտնում է, որ կարեւոր պայման է Ադրբեջանի պատրաստակամությունը՝ հարցը լուծելու քաղաքական ճանապարհով, որի վերջում կլինեն անվտանգության ապահովում եւ ազգային ինքնավարություն Ադրբեջանի սահմաններում:

«Մեր տեսակետն է,-ասել է նա,-վերականգնել Ղարաբաղի ինքնավարությունը (դրանից բխող բոլոր հետեւություններով)՝ Ադրբեջանի սահմաններում»:

Իսկ քաղաքական ճանապարհի պատրաստ Ադրբեջանի զորքերն օրվա ընթացքում հրետակոծում էին Ստեփանակերտը, Ասկերանը, Շոշը, Քռասնին, Կարաչինարը, Մարտունին, Դուդուկչին, այսինքն՝ ամբողջ Արցախը, Հադրութի շրջանից մինչեւ Շահումյանի շրջանի հյուսիս-արեւելյան եզրը:

Հայ ինքնապաշտպանները հակահարձակման են անցել Ասկերանից եւ կռվել Աղդամի մատույցներում: Կարեւոր է ձեռք բերված ռազմավարը, որի մեջ կան զրահամեքենաներ, տարբեր տեսակի զենքեր ու զինամթերք: Մարտակերտի շրջանում նվաճվել, ոչնչացվել է Սրխավենդը, մարտեր են գնում Ղազանչիի համար: «Գրադից» եւ ուրիշ հրանոթներից կրակակոծված Աղդամում եղել են մեծ ավերածություններ: Մախս Մամեդովի հաշվով՝ 20 շենքեր հիմնովին քանդվել են, կան 6 սպանվածներ եւ շատ վիրավորներ: Սրան էլ գումարած՝ հայ գրոհայինները գնդակոծության տակ են պահում Ղազախի, Թովուզի, Գետաբեկի եւ այլ շրջանների սահմանային բնակավայրերը:

Հայ լրագրող Նազարյանն էլ պնդում է, թե Ադրբեջանի ղեկավարության փոփոխվելով ավելի հաճախակի ու կատաղի են դարձել հայկական շրջանների ու Արցախի ռմբակոծությունները ադրբեջանցիների կողմից, չնայած հիմա նրանք ավելի շատ են խոսում կրակը դադարեցնելու եւ բանակցություններ սկսելու մասին:

Օրվա մնացած դեպքերից կարեւորը.

Եվրոպառլամենտի պատվիրակությունը՝ բարոնուհի Ք. Կոքսի գլխավորությամբ, գտնվում է Ստեփանակերտում, շարունակում է բարու եւ արդարության համար անդադրում պայքարողի իր առաքելությունը:

Մարտի 13-ը բացվեց հուսատու եւ սրտապնդող լուրերով: «Ազատություն» ռադիոկայանի առավոտյան հաղորդման ընդհանուր խորագիրն էր՝ «Համաշխարհային հանրությունը խիստ մտահոգված է Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակով»: Եւ հաղորդեց, որ Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդաժողովի ներկայացուցիչներն

այսօր Հելսինկիում պիտի քննեն հարցը, միջոցներ երաշխավորեն արյունահեղությունը դադարեցնելու, իրադրությունը կարգավորելու համար: Նույն հարցը նույն նպատակով քննարկվելու է նաեւ Պրահայում, ուր Եվրոպառլամենտի ներկայացուցիչներն են հավաքվում եւ պետք է ԱՊՀ ղեկավարների խիղճն արթնացնել, նրանց միջոցով կտրականորեն ազդել այս դրամատիկական վիճակի վրա:

Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելն էլ դիմել է Բուշին՝ առաջարկելով գործի դնել իր հեղինակությունն ու ԱՄՆ-ի հզորությունը՝ դադարեցնելու ղարաբաղյան պատերազմը, որն օրեցօր ծավալվում ու ահագնանում է՝ սպառնալով ընդունել համակովկասյան բնույթ: Թուրք ղեկավարն առաջարկում է ամեն կերպ արգելել զենքի մատակարարումը մեկ եւ մյուս կողմերին, նրանց վրա ճնշումներ գործադրել ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական-դիվանագիտական ճանապարհներով:

Թուրքիայի կառավարության մյուս ներկայացուցիչն էլ (Խերդալ Ինենյու) Ֆրանսիայի ղեկավարությանն է դիմել նմանատիպ առաջարկություններով:

Առաջարկություններն անպատասխան չեն մնացել: Բուշն, օրինակ, անմիջապես հրապարակել է հայտարարություն, որով պատրաստակամություն է հայտնում բոլոր ջանքերը գործադրելու, մանավանդ ԱՊՀ հնարավորությունները լծելու ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորմանը:

«Ազատություն» ռադիոկայանի թղթակից Էլչին Խալիլովն էլ, Բաքվի պաշտոնական օղակներից առնելով, հաղորդեց, որ Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը լայն հարձակում են ձեռնարկել Աղդամի ու նրա շրջանի բնակավայրերի վրա: Նվաճել, ավերել են Խըդըրլու գյուղը: Իսկ Աղդամում ռմբակոծել են նավթամթերքների մեծ պահեստը, որի հրդեհից փրկվելու համար քաղաքի բնակիչները գլխակորույս փախչում են:

✧ ✧ ✧

Հայաստանում ապրող ուկրաինացիների ներկայացուցիչ մի կին ելույթ ունեցավ մեր հեռուստատեսությամբ եւ հերքեց նախօրյակին Մոսկվայից հեռարձակված այն լուրը, որի համաձայն՝ Ուկրաինայում տեղակայված երկու զորամիավորումներ ցանկություն են հայտնել ծառայելու Ադրբեջանին՝ ընդդեմ Ղարաբաղի: Կիեւից գնդապետ Վիլեն Մարտիրոսյանը հայտնել է,-ասաց ուկրաինուհին,-որ դա պրովոկացիա է՝ կազմակերպված Ռուսաստանի ղեկավար շրջանների կողմից: Ըստ երեւույթին նրանք շատ են ուզում Ղարաբաղի բարդույթը պահել բորբոքված եւ մեծ շառավիղների վրա:

Ռուսաստանի մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեն մեծ հանրահավաք է կազմակերպել Մոսկվայում, պաշտպանության նախարարության շենքի առաջ՝ պահանջելով դադարեցնել Արցախի ու հայ ժողովրդի դեմ գործվող խարդավանքները: Կոմիտեի անդամ Վալենտին Օսկոցկին դիմում է հղել մարշալ Շապոշնիկովին, մերկացրել նրա ադրբեջանամետ քաղաքականությունը, նրա բանակի ստոր գործարքները բռնագրավիչ ադրբեջանցիների հետ:

Գիշերվա ժամը 3-ի կողմ ազատվել էին ռուս տաս զինվորականները, որոնք պատանդ էին վերցվել Արթիկում: Ասում են՝ գործին խառնվել է նաեւ Շեւարդնաձեն: Խոսեցրին ազատագրվածներին, որոնք Հայաստանում գոհություն արտահայտեցին իրենց վիճակից, գտան, որ եղածը թյուրիմացություն է կամ պրովոկացիա («Հայաստանի ու Ռուսաստանի ղեկավարներն իրար հետ լեզու չեն գտնում, որ համագործակցեն, եւ դրանից մենք ենք տուժում ու դառնում պատանդ»), իսկ Մոսկվա հասնելուն պես հարցազրույցի քաշված՝ բամբասում էին, մեղադրում հայ գրոհայիններին, Հայաստանի ղեկավարությանն ու ժողովրդին:

Արտասահմանյան ձայները վրդովված են այս դեպքից, քննադատության տակ են առել Ելցինի տեղակալ Ռուցկոյի քաղաքականությունը, որից հայերն են նեղվում: Աղդամում, Գանձակում, Բաքվի մոտ ռուսական զինապահեստները կողոպտվեցին, սպանվեցին քանի՜-քանի զինվորներ ու սպաներ, այն ժամանակ ո՞ւր էր այս նույն Ռուցկոյը,

ինչի՞ եղածին էլ գումարվեցին ադրբեջանական կողմին զենքի ու զինամթերքի նոր նվիրաբերումները գեներալ Գրոմովի կողմից։ Թե՞ Ռուցկոյն ու Գրոմովը՝ աֆղանական սոյանդի այս հերոսները, մահմեդականացել են եւ հիմա էլ փրփրող Ղարաբաղի դեմ ատամներով պաշտպանո՞ւմ են մահմեդական Ադրբեջանին...

✧ ✧ ✧

Ղազանչիի ազատագրման համար մղած մարտերի ընթացքում հայ ազատամարտիկները ոչնչացրել են Մանիխլուի, Գյունեփայայի ու Օրթափայայի հրետակետերը՝ գրավելով մեկ տանկ, երկու զրահամեքենա եւ բազմատեսակ զենքեր ու զինամթերք։

Իսկ Ստեփանակերտը, Շոշը եւ հարեւան գյուղերը դեռեւս ռմբակոծվում են, ունեն զոհեր, տասնյակ ու տասնյակ վիրավորներ։ Ե՞րբ են լռեցվելու Շուշվա կրակակետերը։

Օրվա կարեւորագույն լուրերը.

Բաքվում բազմահազարանոց հանրահավաք է եղել Իրանի դեսպանության առաջ։ Ցուցարարները Իրանի կառավարությունից պահանջում էին դադարեցնել Հայաստանին զենք ու վառելիք մատակարարելը։

Ադրբեջանի, այսպես կոչված, ժողճակատականների մեջլիսը որոշել է շտապ կարգով բանակցություններ վարել ԼՂՀ ղեկավարության հետ բարդույթը կարգավորելու համար՝ նախապես հարց դնելով, որ ՀՀ ԳԽ-ը հրաժարվի 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումից, եւ հայկական կողմը ետ վերադարձնի նվաճած ադրբեջանական տարածքները (չի պարզվում, սակայն, թե խոսքն ի՛նչ տարածքների է վերաբերում)։

Ադրբեջանի վարչապետ Հասանովը հեռախոսով կապվել է Իրանի կառավարության ներկայացուցչի, ինչպես նաեւ Ղազախստանի առաջնորդ Նազարբաեւի հետ, խնդրել, որ նրանք Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին համոզեն բանակցել եւ բարդույթը լուծել քաղաքական ճանապարհով։

Ըստ երեւույթին Հասանովը խոսել է նաեւ Թուրքիայի ղեկավարության հետ, քանի որ վարչապետ Դեմիրելն էլ հրապարակել է հայտարարություն, որով նշում է Ղարաբաղում, իբր թե, ստեղծված զինադադարը եւ համաշխարհային հանրությանը կոչ է անում գործադրել բոլոր միջոցները կայուն խաղաղություն ստեղծելու համար։

Ադրբեջանում պաշտոնից են վերցրել ինչ-որ գնդապետ Կալաշնիկովի եւ պայմաններ են թելադրում... Սակայն ո՛չ Ռուցկոյը, ո՛չ էլ նույնիսկ պաշտպանության մինիստրության որեւէ պաշտոնյա այդ առթիվ հանդես չի եկել սպառնալիքով, իրեն ցրիվ չի տալիս, որպեսզի մարդ մտածի, թե Ադրբեջանում ծառայող ռուս զինվորականն էլ մտնում է ռուսական բանակի մեջ եւ որեւէ հետաքրքրություն է ներկայացնում նոր Ռուսաստանի ղեկավարության համար։

Հելսինկիի արտահերթ խորհրդակցությունը, որ պիտի քններ Ղարաբաղի բարդույթի հարցը, արդեն տեղի է ունեցել, սակայն փակ դռների ետեւ, եւ թղթակիցները դեռեւս ոչինչ չգիտեն արդյունքների մասին։

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշը նամակով դիմել է Հայաստանի ու Ադրբեջանի պրեզիդենտներին՝ առաջարկելով ցուցաբերել քաղաքական հեռատեսություն եւ վերջ տալ արյունահեղությանը, միաժամանակ արտահայտել է իր պատրաստակամությունն այդ բարդ հարցի լուծման համար գործադրելու անհրաժեշտ ամեն միջոց։

Ֆրանսիայի արտգործնախարար Դյուման ու Գերմանիայի նրա պաշտոնակից Գենշերը եւս հանդես են եկել նման դիմումով՝ արտահայտելով իրենց երկրների մտահոգությունը Ղարաբաղի ճակատագրի նկատմամբ։

Չնայած ԱՊՀ Անդրկովկասյան օկրուգի հրամանատարի տեղակալ Բեպպաեւը հայտարարել է, թե այս օկրուգի երեք պետությունները դեռեւս դուրս չեն բերվի իրենց բանակները, ՀՀ ԳԽ-ը որոշել է թույլ չտալ, որ Հայաստանի տարածքից հեռացվեն այնտեղ գտնվող զորքը, զենքն ու զինամթերքը, որոնց իրավական տերերից մեկն էլ հայ ժողովուրդն է՝ իր անկախ պետությամբ հանդերձ։

Այս որոշման մի տարբերակն էլ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրապարակած հայտարարությունն է Ադրբեջանի կողմից բռնագրավված եւ ամիսներ շարունակ Ղարաբաղի հայության դեմ գործադրվող զենքի, զինամթերքի, ռազմատեխնիկայի մասին։ Նա պահանջում է հենց սա էլ դարձնել ԱՊՀ ղեկավարների սույն ամսի 20-ին գումարելիք ժողովի առաջին իսկ հարցը եւ քննել ամենայն խստությամբ։

Մարտի 14. Ադրբեջանի նոր ղեկավար Մամեդովն ու ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահ Մկրտչյանը մարտի 12-ին պայմանավորվել էին կրակը դադարեցնելու մասին, սակայն այսօր էլ դեռեւս շարունակվում էին Ստեփանակերտի, Շոշի ու Ասկերանի ռմբակոծությունները, որոնց պատճառով կան զոհեր ու վիրավորներ։ Ասկերանի քաղաքացիական բնակիչները հեռացվել են անվտանգ վայրեր։

Հայկական կողմը ռմբակոծել է Աղդամն ու մերձակա գյուղերը, վերջնականապես ազատագրել Ղազանչին, ոչնչացրել Մանիխլվի, Բաշ-Գյունեփայայի ու Օրթափայայի կրակակետերը։ Լրագրող Մ. Մամեդովը խիստ գանգատ ուներ Շուշվա վիճակից։ Միութենական հեռուստատեսությամբ ասաց՝ հայերն ամեն օր պատճառում են ավերածություններ, հիմա էլ փակել են Շուշի-Լաչին ճանապարհը՝ Շուշին աշխարհի հետ կապող միակ գիծը, եւ նախկին մարզի այժմ դիմադրող միակ ադրբեջանական բնակավայրը, հնարավոր է, ընչահեղձ կլինի։

Բայց կրակն ինչո՞ւ չի դադարում։ Որովհետեւ,- բացատրում են ադրբեջանական խոսնակները,- հանրապետության ղեկավարությունը չի կարողանում վերահսկել պատերազմի ելած ուժերը։ Սրանք այլեւս ոչ ոքի չեն ենթարկվում։

Չե՞ն ենթարկվում։ Չորս տարի շարունակ գրգռել, թունավորել են կիսավայրենի մի հասարակություն, ոտքի հանել իր «հավատի ու հողի թշնամու» դեմ, հրահրել «ջիհաթ»... եւ հիմա կարծես չեն հասկանում, թե ինչի՞ չեն ենթարկվում։

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին իր ներկայացուցչին՝ ԱՄՆ-ի նախկին պետ.քարտուղար Սայրուս Վենսին, ուղարկում է Ղարաբաղի բարդույթն ուսումնասիրելու եւ կարգավորման ճանապարհներ գտնելու համար։ Վենսը պիտի այցելի Երեւան, Բաքու եւ Ղարաբաղ, վերջում էլ՝ Կիեւ, որպեսզի մասնակցի ԱՊՀ խորհրդակցությանը, ուր երեւի թե բարձրագույն մակարդակի զրույց կլինի Ղարաբաղի խնդրի վերաբերյալ։ Ս. Վենսն Անդրկովկասում կլինի առաջիկա երկուշաբթի օրը։

Հելսինկիի խորհրդաժողովում որոշվեց մոտ ժամանակներում անցկացնել Ղարաբաղի հարցին նվիրված մեծ գիտաժողով՝ շահագրգիռ բոլոր կողմերի մասնակցությամբ։

Թեհրանում Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարական պատվիրակությունները՝ Իրանի արտգործնախարար Վելայաթիի եռանդուն միջնորդությամբ, ձեռք են բերել պայմանավորվածություն Ղարաբաղում կրակը դադարեցնելու մասին։ Հայաստանի պատվիրակության ղեկավարն է ՀՀ նախագահի խորհրդականը։

Մոսկովյան լրատվությունը հայտարարում է, թե Աղդամում, Գանձակում ու Բաքվի մոտ 4-րդ բանակի զինապահեստների կողոպուտները կատարվել են հրամանատարական առանձին օղակներ սողոսկած ադրբեջանցի սպաների գլխավորությամբ։

Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանը հայտարարեց, թե Ղարաբաղի բարդույթի կարգավորման գործում ամենամեծ դեր ու պարտականություն ունի Ռուսաստանը, որը պետք է չմոռանա երկու կարեւոր խնդիր՝ Ղարաբաղին ազգային ու տնտեսական ինքնավարություն տալը եւ Ադրբեջանի սահմանների անձեռնմխելիությունը։

Մարտի 15-ին, իբր, խաղաղություն է տիրել ռազմաճակատի համարյա բոլոր կետերում, եթե հաշվի չառնվի Հադրութի ռմբակոծությունը Ֆիզուլիի կողմից, մեկ էլ Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմանային գոտու փոխհրաձգությունը։ Ցույց տվին Տավուշի շրջանի Այգեպար գյուղի պահածոյի ավերված գործարանը, որի դիրեկտորն աղեկտուր կոծում էր անգործ մնացած իր 500 բանվորների ողբերգական վիճակը։

Օրվա կարեւոր գործը պատանդների ու գերիների փոխանակությունն է, որի շնորհիվ հարազատների գիրկն են վերադարձել 40-ից ավելի հայ մարդիկ։

Թեհրանում տեղի ունեցած եռակողմ (Հայաստան-Ադրբեջան-Իրան) բանակցությունները, երկօրյա լարված ընթացքից հետո, ավարտվեցին մի համաձայնագրի ստորագրությամբ, որը, լրատվական մարմինների կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, ըստ էության ունի այն բովանդակությունը, ինչ վերջին օրերին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի ներկայացուցիչներն են հուշում (Արցախին տալիք մշակութային ինքնավարությունը Ադրբեջանի ամբողջականության պահպանումով)։ Համաձայնագիրն իրավական ուժ կստանա Հայաստանի ու Ադրբեջանի պրեզիդենտների հաստատումից հետո։

Բայց ի՞նչ եղավ կամ ո՞ւր մնաց Հայաստանի պրեզիդենտ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի և նրանց անուններից բարբառող մյուսների հավաստիացումներն Արցախի իրավունքը հարգելու և պաշտպանելու մասին։ Չէ՞ որ նրանք վերջին ժամանակներն ամենուրեք երդվում էին, թե իրենց միակ նպատակն է Արցախի հանրապետությունը տեսնել իբրև իրեն վերաբերող բոլոր հարցերը լուծելում մասնակցող իրավական կողմ, իսկ առավել կարևորը՝ Արցախին վերաբերող բոլոր հարցերում իրենք կպաշտպանեն միայն ու միայն այնպիսի լուծումներ, որոնք թելադրված կլինեն արցախահայության ու նրա ընտրած իշխանությունների կողմից։

Մարտի 16. Կեսօրվա կողմ Հատուկ ծրագրերի կոմիտեի շենքում էի, և Զորին հաղորդեց, որ մերոնք արդեն ճեղքել են ճակատի գիծը, անցել Շուշվա թիկունքը, տիրացել Լիսագորին... Օրակարգի հարց է մեծ հարձակումը Շուշվա դեմ։

Ասում է՝ քրքրված Ստեփանակերտը Շուշիի վախճանն է երազում, և այսքան ժամանակ անմարդկային տառապանքների ենթակա ստեփանակերտցիները, մեծ ու փոքր, մեկ փափագ ունեն՝ տեսնել Արցախի քաղցկեղ Շուշին խորտակված, Քարագլխի տափարակի վրա հողին հավասարված։

Աստվա՛ծ օգնական։

✧ ✧ ✧

Երեկոյան ցույց տվին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Վոլքան Վուրալի հետ։ Զրույցի առանցքը Ղարաբաղի հարցն էր, նպատակը՝ լուծման եղանակի որոնումը։ Դեսպանի (իմա՝ իր կառավարության) կարծիքն այս է. անհրաժեշտ է դադարեցնել պատերազմը, Ղարաբաղին տալ ինքնավարություն Ադրբեջանի պետական սահմաններում՝ հարգելով վերջինիս անկախությունն ու ամբողջականությունը։ Այս էլ պիտի նշանակի՝ չորս տարի իր ազատության համար արյուն թափած Արցախը նորից քաշել ադրբեջանական լծի տակ։

Ուրեմն, Թուրքիայի դեսպանն իր ոտքով Երևան է եկել թելադրելու թուրք-ադրբեջանական վճիռը։ Երևի համոզված էլ է, որ թելադրանքը պիտի անցնի, քանի եղել է նաև նախապատրաստությունը՝ զորաշարժերը, Ամերիկայի, Եվրոպայի խորհրդարանի և այլ օղակների վրա ազդելու բացարձակ հաջողությունները (այսինքն՝ արդեն հայերին մի փոքր վախեցրել-պրծել են...)։

Տեր-Պետրոսյանը զարմացած է Թուրքիայի դիրքից, մանավանդ, նախընթացին խոստացած չեզոքությունը դրժելուց... Կարծես մտածում է՝ ուրիշ տեսակ թուրք էլ է լինում։

Իբր թե, Արցախի ամբողջ տարածքում համեմատական անդորր է եղել։ Սակայն Շուշվա կողմից ռմբակոծվել է Ստեփանակերտը, և կան սպանվածներ։

Ասկերանը վերստին հարձակման է ենթարկվել, ռմբակոծվել։ Այստեղ ոչնչացվել են թշնամական տանկեր ու զրահամեքենաներ, որոնց անձնակազմերի փաստաթղթերից պարզ է դարձել, որ Գանձակում տեղակայված ռուսական զորամասից են եկել։

Հայկական ուժերը կործանիչ հարվածներ են հասցրել Աղդամին։ Լաչին-Շուշի ճանապարհով առաջ են շարժվում։ Ֆիզուլին մերոնք ուժեղ ռմբակոծել են, պատճառել մեծ վնասներ։

Ադրբեջանական լրատվական մարմինները ջանում են միջազգային հանրությանը հավատացնել, թե հայկական ուղղաթիռները Ֆիզուլիի, Աղդամի, Բարդայի, Թարթառի

և այլ խորքային բնակավայրերի վրա թռուցիկներ են տարածել՝ առաջարկելով թողնել-փախչել, ապա թե ոչ, ենթարկվելու են Խոջալուի բախտին։

Ուկրաինայի ղեկավար Կրավչուկը նամակ է հղել Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, առաջարկում է ամեն ջանք գործադրել արյունահեղությունը դադարեցնելու, երկու հարևան ժողովուրդների խաղաղ դրացիությունն ապահովելու համար։ Տեր-Պետրոսյանն էլ պատասխանել է գոհունակությամբ, հույս հայտնելով, որ մարտի 20-ին ԱՊՀ Կիևում տեղի ունենալիք հանդիպման ժամանակ օգտակար կլինի բոլոր անկախ պետությունների ջանքերի ու բարի կամեցողության դրսևորումը։

Մոսկովյան հեռուստատեսության թղթակիցը զրուցել է բարոնուհի Քերոլայն Կոքսի հետ, որն ասել է՝ ինքը մարդասիրական օգնությամբ է եկել Արցախ, նորից բերել է դեղորայք ու սննդամթերք, որոնք, ըստ իր առաքելության, պետք է բաշխեր կռվող երկու կողմերին... Սակայն անձնապես միշտ էլ կանգնած է այն կողմի թիկունքում, որը պայքարում է իր մարդկային իրավունքների համար։

Մարտի 17-ին Շուշին ու Ստեփանակերտը ռմբակոծել են իրար։ Հայ ազատամարտիկները հիմնավորվում են Լիսագորի կողմերում։

Ավերիչ ռմբակոծությունների են ենթարկվել Շահումյանի շրջանի ծայրամասային գյուղերը՝ Էրքեջը, Բուզլուխը, Մանաշիդը, Կարաչինարը։

ԼՂՀ ղեկավարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով հայտնում է, որ ինքը չի ընդունի ու իրավական չի համարի միջազգային մարմինների ո՛չ մի որոշում, պայմանագիր, որին ինքը չի ունեցել մասնակցություն կամ չի ստորագրել որպես իրավազոր կողմ։ Հավանաբար այս հայտարարությունը պատասխան է Թեհրանում տեղի ունեցած հայ-իրանական սիլի-բիլիին։

Իսկ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, Թուրքիայի մոսկովյան դեսպանի հետ ունեցած զրույցից հետո լրագրողներին ասել է՝ Ղարաբաղի բարդույթը կարգավորելու գործում Հայաստանը կունենա միայն երկրորդական դեր և կընդունի այն որոշումները, որոնց տակ, իբրև իրավական սուբյեկտ, ստորագրած կլինի ԼՂ հանրապետությունը։

Եվ, այնուամենայնիվ, Թեհրան է ուղարկել իր պատվիրակությունը՝ համաձայնագիր ստորագրելու լիազորությամբ։

Տեր-Պետրոսյանը նորից է պնդում, թե մարտի 20-ին Կիևում պետք է առաջին հերթին քննարկվի այն հարցը, թե Ադրբեջանն ինչպես է կողոպտում իր տարածքում գտնվող 4-րդ բանակին և նրա զենքով, զինամթերքով, ռազմական տեխնիկայով ավերում Արցախը, կոտորում նրա բնակչությանը։

Երևի ի պատասխան այս առաջարկության, Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարի տեղակալ Բեպպաևը հայտարարել է, թե ականապատված են 4-րդ բանակի բոլոր զինապահեստները, և ապագա անախորժությունների համար հրամանատարությունը պատասխանատվություն չպիտի կրի։

Երևի պահեստներում այլևս գողանալու բան չկա։

Սայրուս Վենսը Բաքու հասնելուն պես զրույց է ունեցել Ադրբեջանի ղեկավարների հետ, ապա հայտարարել, թե ինքը եկել է դրությանը հանգամանորեն ծանոթանալու, ՄԱԿ զեկույց ներկայացնելու և նպատակ չունի միջնորդի կամ միջամտողի դեր կատարել։ Ադրբեջանի պրեզիդենտի պաշտոնակատար Մամեդովն էլ ասել է՝ Ղարաբաղի բարդույթը լուծելու համար իրենք կարիք չեն զգում ո՛չ ՄԱԿ-ի, ո՛չ էլ ուրիշ որևէ հեղինակավոր մարմնի միջնորդության։ Ղարաբաղն իրենց ներքին հարցն է, իրենք էլ կլուծեն սեփական ուժերով։

Այդ օրը Մամեդովն իր հանրապետության նոր ռազմական մինիստր է նշանակել Ռահիմ Ղազիևին, որպեսզի սեփական ուժերը հեշտ ու արագ լուծեն իրենց ներքին հարցը։

Մարտի 18-ին Շուշիից ռմբակոծել են Ստեփանակերտը, Ամիրանլարից՝ Մարտունին, Միր-Բաշիրի շրջանից՝ Շահումյանի հազար անգամ ծեծված գյուղերը։ Սպանվածներ կան Ստեփանակերտում (երկու հոգի), Մարտունիում (3 հոգի), վիրավորներ՝ ամենուրեք։

Կարևոր մի լուր. Ադրբեջանի կողմում կռվող ո՛չ ադրբեջանցի զինվորներ են հանձն-

վել Արցախի ինքնապաշտպաններին:

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահ Արթուր Մկրտչյանն Ուկրաինայի պրեզիդենտ Լ. Կրավչուկին գրել է, թե շնորհակալ է Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ ցուցաբերած մտահոգության համար, սակայն, ցավոք, սպասված արդյունքը չի կարող տալ որեւէ խորհրդակցություն կամ ընդունված փաստաթուղթ, որին չի մասնակցում Ղարաբաղն ինքը՝ իբրեւ իրավազոր կողմ:

Մարշալ Շապոշնիկովը հայտարարել է, թե կարճ ժամանակում Անդրկովկասից դուրս կբերվեն իրենց բանակի զենքը, զինամթերքը եւ տեխնիկան, ինչ էլ որ դժվարություն հարուցի, կպայթեցնեն, կոչնչացնեն տեղում:

Իսկ Անդրկովկասյան զին.օկրուգի հրամանատարի տեղակալ Բեպպաեւն Ադրբեջանի պաշտոնեության համար ասաց. Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը՝ Ադրբեջանի կողմից նախկին խորհրդային բանակի ունեցվածքի բռնագրավման մասին, զրպարտություն է, որի նպատակն է հասարակությանն ապակողմնորոշել, ուշադրությունը շեղել հայկական զորամասերի կատարած ապօրինություններից:

Ասում են՝ ապարեզում երեւացել է Հեյդար Ալիեւը եւ պնդում է, որ ինքը հեռախոսազրույցներ է ունեցել Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավարների հետ եւ պատրաստ է առաջարկելու իր միջնորդությունը Ղարաբաղի հարցի լուծման համար:

Հայաստանի արտգործնախարարությունը հրապարակեց հայտարարություն, որով աշխարհի ժողովուրդներին ու պետություններին հայտնում է, թե Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի խուլ շրջափակումը հանրապետության տնտեսությունը հասցրել է քայքայման, մտցրել անելանելի փակուղի: Իսկ այդ անմարդկային վայրագության համար ամեն օր տարփողվող պատճառաբանությունները սուտ են ու անհիմն եւ միայն մեկ նպատակ ունեն՝ արդարացնել ԼՂ-ի հանրապետության դեմ գործվող անօրինությունները, այ՛ն հանրապետության, որի տարածքի, ուրեմն եւ Ադրբեջանի նկատմամբ ոչ մի հավակնություն չունի Հայաստանի հանրապետությունը:

Վերջին օրերին տեղի-անտեղի արվող այս հայտարարությունը, թե Հայաստանը տարածքային հավակնություն չունի Արցախի, ուրեմն եւ Ադրբեջանի նկատմամբ՝ անտրամաբանական է մի քանի կողմերով, բայց, ամենից առաջ, նրանով, որ դեռեւս կա 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը: Եւ երկրորդ՝ մի՞թե իսկապես էլ Հայաստանի ղեկավարությունը համաձայն է, որ Ղարաբաղը ոտով-գլխով հանձնվի Ադրբեջանին ի կեր: Ի կե՛ր, քանի որ Ադրբեջանն էլ չի հրաժարվել Ղարաբաղի ո՛չ միայն մարզային, այլեւ շրջանային ղեկավար մարմինները լուծարող իր որոշումներից:

Այսօր Սայրուս Վենսն իր գործը պիտի ավարտեր Բաքվում եւ ուղեւորվեր բարդույթի գոտի՝ Արցախ, սակայն Բաքվին հրաժեշտ տալը հետաձգվեց, եւ ահա թե դրա պատճառն ինչպես բացատրեց «Ազատություն» ռադիոկայանի Ադրբեջանի թղթակից Գուզար Խալիլովը: Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահ Մամեդովն ու վարչապետ Հասանովը Սայրուս Վենսին մատուցել են վիթխարի քանակության նյութեր, որոնք ներկայացնում են հայերի վայրագությունները Ղարաբաղում, նրա եւ Հայաստանի սահմանակից ադրբեջանական բնակավայրերում: Խոջալվում գազանությունների ենթարկված, Բաքվի հիվանդանոցներում բուժվող ադրբեջանցիներին է այցելել բարձրաստիճան հյուրը, իմացել, թե Հայաստանի զավթիչները ի՛նչ անմարդկային խոշտանգումների են ենթարկել այդ քաղաքի հազարավոր խաղաղ բնակիչներին: Վենսը նպատակ ունի զրույցներ ունենալ նաեւ Հայաստանից ու Ղարաբաղից փախստական դարձած ադրբեջանցիների հետ, ավելի հանգամանալից պատկերացում կազմել հայկական իշխանությունների կազմակերպած հակաադրբեջանական բռնությունների մասին:

Ս. Վենսին իրենց քաղաքական պահանջներով ներկայացել են նաեւ Զանգեզուրից եւ Գյոյչայից (Սեւանի ու նրա ափերի նախկին անունն է,-բացատրում է թղթակիցը) փախած այն ադրբեջանցիները, որոնք վտարանդիության մեջ ստեղծել են Զանգեզուր-Գյոյչայի ադրբեջանական հանրապետության կառավարություն եւ որոշել են դիմել ՄԱԿ ու համաշխարհային հանրությանը՝ պահանջելով ճանաչել իրենց հանրապետությունը, օգնել, որպեսզի իրենք տիրանան իրենց անկապտելի իրավունքներին:

Այս լուրն ունկնդրած ադրբեջանցիները երեւի «բարաքյալլահ» են կանչել իրենց արյունակցին եւ պատրաստվել, համաշխարհային հանրության հետ միասին, օգնելու, որ «վերականգնվի» «Գյոյչա-Զանգեզուրի ադրբեջանական հանրապետությունը»:

✧ ✧ ✧

Դեռեւս առավոտյան Ադրբեջանի ռադիոն դատապարտեց Աղդամի զորամասից փախած 22 դասալիքներին՝ կարդալով նրանց անունները: 5-ը՝ լեզգի, 2-ը՝ քուրդ, 1-ը՝ թալիշ:

Երեւի չպետք է զարմանալ, որ բռնությամբ պատերազմի դաշտ քշված մարդիկ ո՛չ ուզում են անարդար կռվի մտնել, ո՛չ էլ, մանավանդ, էշի նահատակ դառնալ:

✧ ✧ ✧

Նախկին շուշեցիների երկու հազար հայ ներկայացուցիչներ ԼՂՀ ԳԽ-ին են ներկայացրել դիմում, որով պահանջում են, որպեսզի իրենց՝ 1988 թ. ամռանը հայրենի քաղաքից բռնությամբ դուրս քշվածներին եւ 1920 թ. զանգվածային կոտորածից փրկվածների ժառանգներին հնարավորություն տրվի վերադառնալու հայրենի քաղաքը՝ «Արցախի ավանդական մայրաքաղաքն ու զարդը» («Երկիր», մարտի 19):

Մարտի 19-ի ժամը 11-ին Երեւան ժամանեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Ղալիի հատուկ պատվիրակ Սայրուս Վենսը: Հանդիպում ունեցավ ՀՀ ղեկավարների հետ՝ զգուշացնելով, որ ինքը եկել է ոչ թե Ղարաբաղի հարցը լուծելու, այլ իրավիճակի բոլոր կողմերին ծանոթանալու եւ ՄԱԿ-ի ղեկավարին սպառիչ ու հանգամանալից զեկույց ներկայացնելու համար: Եւ, այսուամենայնիվ, քննության դրեց առաջարկությունների մի տարբերակ, որը ներկայացրած է եղել Հարավսլավիայի բարդույթի կապակցությամբ ու բավականին օգնել է հարցը լուծելուն (Ուրեմն, Հարավսլավիայում հարցը լուծվա՛ծ է):

Այսօր էլ Վենսը թռավ Գանձակ՝ այնտեղից Ղարաբաղ գնալու համար:

Երեւանում է գտնվում Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Մահմուդ Վայեզին, որը երեկ է ժամանել Բաքվից եւ նպատակ ունի շարունակել ու հաջողության հասցնել իր նախարարի առաքելությամբ սկսված գործը: Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը նրա հետ ունեցած զրույցում նորից պնդել է, որ «միջնորդություն նախաձեռնող ցանկացած կողմ պետք է հաշվի նստի ԼՂՀ ղեկավարության հետ՝ իբրեւ հավասարազոր կողմի», իսկ Հայաստանն իր կողմից ամեն կերպ կաջակցի, որպեսզի հաղթանակի բարյացակամությունը:

Շուշիից վերստին ռմբակոծել են Ստեփանակերտը, Շոշը, Կարմիր գյուղը, Ամիրանլարից՝ Մարտունին, Ֆիզուլու կողմից՝ Ճարտարը:

Արցախի ռուսախոս բնակչությունը նամակ է գրել Ելցինին, Ռուցկոյին ու Ստարովոյտովային, խնդրում է ճանաչել ԼՂՀ-ը եւ օգնել, որ ՄԱԿ-ն էլ ճանաչի: Իսկ Բ. Ելցինը Ղարաբաղի կապակցությամբ նորից հայտարարություն է արել՝ հարմար համարելով ստեղծել ԱՊՀ խաղաղարար ուժեր եւ նրանց միջոցով հասնել հարցի կարգավորման:

Ադրբեջանի նոր ղեկավար Յաղուբ Մամեդովն էլ իր հերթին է հայտարարել 20-40 տարեկան զինապարտների զորակոչ:

Վաղը Կիեւում, Կրավչուկի նախաձեռնությամբ, պիտի բանակցությունների նստեին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Յ. Մամեդովը եւ պայմանավորվեին Ղարաբաղում խաղաղություն ստեղծելու համար: Տեր-Պետրոսյանը հրաժարվեց ընդառաջել այդ նախաձեռնությանը՝ հայտարարելով, թե ինքը չի կարող բանակցությունների նստել մեկի հետ, որի հանրապետությունը բոլոր կողմերից շրջափակել է Հայաստանը, նրա տնտեսությունն ու ժողովրդին հասցրել քայքայման: Թող բանակցությունների նստելուց առաջ վերացնի այդ անմարդկային, անխիղճ շրջափակումը եւ տա կայուն երաշխիքներ, որ մեկ էլ երկու օր

հետո չի շրջափակելու:

Մարտի 20-ին Սայրուս Վենսն Աղդամից զրահամեքենայով հասավ Ստեփանակերտ, ուր, չնայած զինադադարի պայմանավորվածությանը, Շուշից հինգ արկ գցեցին (մեծարգո հյուրի ժամանման պատվի՞ն): Վենսին ցույց էին տվել Աղդամի ավերակները, մանավանդ Խոջալուի հոշոտված դիակները, եւ նա ասել է՝ ես իմ կյանքում շատ գավառի պատկերների եմ ականատես եղել, բայց նման բան տեսած չկամ...

Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Մ. Վայեզին եւս Ստեփանակերտում է, առաջարկում է բանակցություններ վարել՝ զինադադարի, գերիների, պատանդների ու դիակների փոխանակման առթիվ, ապահովել ապաշրջափակումը՝ պայմանով, որ ԼՂ ներկայացուցիչները լինեն դիտորդներ: Իսկ ԼՂՀ ղեկավարության անունից վարչապետ Օ. Եսայանը հայտնել է, որ ԼՂՀ-ն Իրանի արտգործնախարարի նախագիծը կընդունի եւ բանակցություններին կմասնակցի միայն որպես հավասարիրավ կողմ եւ այն էլ միայն երբ համոզված լինի, որ վերացված է իր հանրապետության շրջափակումն Ադրբեջանի կողմից:

ԱՄՆ-ի պետքարտուղարն ու Չեխոսլովակիայի արտգործնախարարը նորից քննության են առել Ղարաբաղի հարցը, համոզվել, որ այն արդեն դուրս է եկել իր սահմաններից, կարող է վերածվել մեծ ու անզսպելի պատերազմի, Եվրախորհրդարանին առաջարկում են, որպեսզի ի մի բերվեն բարդույթի վայր այցելած բոլոր պաշտոնական անձանց ու պատվիրակությունների ներկայացրած զեկույցները, ամենակարճ ժամանակում արյունահեղությունը դադարեցնելու միջոցներ իրականացվեն:

Մարտի 21-ին շատ են խոսում Սայրուս Վենսի արցախյան ուղեւորության մասին: Հինգ ժամ այնտեղ է եղել, զրուցել է հանրապետության ղեկավարների հետ, տեսել կործանված Ստեփանակերտը, ականատես եղել ադրբեջանական ուխտադրժությանը (երդում-հավատով յոթօրյա զինադադարի պայմանադրություն էին արել, բայց եւ այն խախտել անմիջապես, ռմբակոծել Ստեփանակերտը):

Եւ, այսուհանդերձ, ասում են՝ գոհ է իր ուղեւորությունից եւ համոզված է, որ երկու կողմերն էլ ձգտում են զինադադարի ու խաղաղության: Իսկ ադրբեջանցիների սպառնալիքը, թե իրենք պետք է Արցախից դուրս քշեն մինչեւ վերջին «գրոհայինը», այսինքն՝ ինքնապաշտպանության զինվորը, իսկ ավելի ճիշտ՝ վերջին հայը, եւ նույնիսկ օտար մեծապատիվ գործիչների ու վկաների դրդմամբ տված երդում-հավատն էլ դրժում են... Երեւի սա էլ դիվանագիտական այն բարդույթն է, որը հասկանալու համար պետք է դրսից եկած լինես եւ ձեւացնես, թե քո ներկայությամբ անպայման բարեփոխություն է կատարվում:

Կիեւում տեղի ունեցավ ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների հանդիպումը, որը փաստաթղթեր ընդունեց մի շարք հարցերի մասին: Քսաներորդը ԼՂՀ խնդիրն է եղել, որը, դատելով մինչեւ այս ժամը եղած հայտարարություններից, լուրջ ու գործնական քննության չի ենթարկվել, եւ ընդունվել է որոշում, որով լուրջ ոչինչ բան էլ տեղի չի ունենա: Հանդիպումից հետո եղավ մամուլի մեծ ասուլիս, որին ԼՂ-ի առթիվ ոչ մի հարց էլ չտրվեց (երեւի մեր ղեկավարությանը հաճելի է այս անաղմուկ սառեցումը. գլխացավանք քիչ կլինի):

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց է ունեցել ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշի եւ Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինի հետ: Երկուսի հետ էլ շոշափել է Ղարաբաղի հարցը:

Գիշերվա հաղորդումներից նշանակալից էր «Ազատություն» ռադիոկայանում հատուկ ու մեծ քննարկումը Ղարաբաղի հարցի, որի գլխավոր խոսնակներն էին նույն ռադիոյի մեկնաբան Թենգիզ Գուդավան, ադրբեջանցի թղթակից Գուզար Խալիլովը եւ Ադրբեջանի ինչ-որ ճակատի օրգան «Ազատություն» թերթի խմբագիր Հիքմեթ Հաջիզադեն:

Գուդավան քննեց շարժման ամբողջ ընթացքը՝ Հայաստանի ղեկավարությամբ եւ ժողովրդի վարքում տեսնելով ազգայնամոլություն՝ փաստորեն չորս տարվա չարիքների պատ-

ճառը, քանի որ նպատակը մեկն է՝ ոտնձգություն հարեւան անկախ պետության ամբողջության դեմ: Ադրբեջանի մեղքն էլ այն է, որ ԼՂ-ին միայն հիմա խոստանում է մշակութային ինքնավարություն, այդ էլ այնպես, ոնց որ ողորմություն տալիս լինի:

Խալիլովը, ադրբեջանական ծանոթ կեղծարարական եղանակով ամեն ինչ աղավաղեց, դրությունն այնպես ներկայացրեց, թե հայերն ամբողջ աշխարհն իրենց կողմն են գրավել, շուռ տվել խեղճ ու անպաշտպան Ադրբեջանի վրա: Իսկ Հ. Հաջիզադեն խորին համոզմունքով հայտարարեց, թե հիմա անիմաստ է զինադադարի ու փոխըմբռնումի մասին խոսելը, պատերազմը պետք է շարունակվի տարիներ... Բայց այդ հայերը խելամիտ կլինեին, եթե համաձայնեին մշակութային ինքնավարությանը. չէ՞ որ Ադրբեջանում ահա շուտով ժողովրդավարական կարգեր են ստեղծվում, եւ նրանց պայմաններում ղարաբաղցի հայը կուզի, կխոսի իր լեզվով, իր դասագրքերով դաս կսովորի, նույնիսկ իր արտադրած գյուղատնտեսական մթերքները կծախի կամ կնվիրի՝ ում ուզենա...

Մարտի 22-ին ադրբեջանցիները Շուշիից Ստեփանակերտը, Շոշն ու Տերնավարձ գյուղն են ռմբակոծել, Միր-Բաշիրից՝ Կարմիրավանն ու Մարգուշավանը, Ամիրանլարից ու Մուղանլուից՝ Մարտունին: Շահումյանի շրջանի ծայրամասային գյուղերը, հատկապես Կարաչինարն ու Խարխափուկը, ենթարկվել են հարձակման, գնդակոծության: Ամենուր կան զոհեր ու վիրավորներ, բազմաթիվ տներ են ավերվել:

Իսկ Իրանի արտգործնախարարությունը վստահ էր, թե իր նախաձեռնությունը գործում է, զինադադար է հայտարարված, եւ գոնե մի քանի օր արյուն չի հեղվի:

Անհանգիստ էր նաեւ հայ-ադրբեջանական սահմանային գոտին: Բացի նրանից, որ փոխհրաձգություններ են եղել ամենուրեք, ադրբեջանցիները բնակիչներին հեռացնում են Թովուզի, Գետաբեկի, Ղազախի շրջանների սահմանամերձ գյուղերից: Այդ պարզ նշան է, որ նրանք այս շրջաններում պատրաստվում են վճռական պատերազմի:

Ադրբեջանական լրատվության մարմինները հայտնում են, թե հայերը հարձակվել են Շուշի-Լաչին ճանապարհի վրա, որպեսզի Շուշին ենթարկեն հեղձուցիչ շրջափակման, եւ իրենք ոչնչացրել են հայկական մեկ տանկ ու մեկ զրահամեքենա:

Ֆրանսիայի կառավարության ներկայացուցիչ Բեռնար Քուշները ժամանել էր Աղդամ եւ Ստեփանակերտ պիտի հասցներ մեկ բեռնատար մեքենա սնունդ, մեկն էլ՝ դեղորայք, շատ ուրիշ ապրանքներ ու բժշկական սարքեր: Աղդամից դուրս գալուն պես ինքն ու տաս ուղեկիցները կողոպտվել են ադրբեջանցի ավազակների կողմից, ենթարկվել ծաղր ու ծանակի: Բարձրապատիվ հյուրերն Ստեփանակերտում ծանոթացել են նկուղային կյանքին, տեսել հոշոտված մարդկանց քրքրված դիակները... Եւ հիմա շատ են ափսոսում, որ այսպես ուշ են հասել իսկական աղետի վայրը եւ ուշացած պիտի դառը ճշմարտությունը հասցնեն Եվրոպա, որն այս օրերին միայն Խոջալուի մասին է իմանում ու չգիտե, թե դա ի՞նչ-ի՞նչ ահավոր չարագործությունների խղճուկ պատասխանն է:

ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը Ստեփանակերտում է, իմացել է, որ Մինգեչաուրում ադրբեջանցիները ԱՊՀ զորամասից խլել են հակաօդային հզոր հրանոթներ, դիմում է ԱՊՀ զորքերի հրամանատարությանը՝ զգուշացնելով, որ այդ հրանոթներն անմիջապես փոխադրվելու եւ գործելու են Արցախում:

Իսկ Ելենա Բոնները գտնվում է Փարիզում եւ Եվրոպայի ականջին կրկին բարբառում է հայանպաստ իր խոսքը, տագնապի եւ օգնության աղաղակ է բարձրացնում:

Մարտի 23-ին, իբր, գործում էր զինադադարի պայմանավորվածությունը, Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Վայեզին հպարտությամբ նշում էր իր նախարարի նախաձեռնության հաղթանակը, սակայն Արցախում շարունակվում էր մարդասպան պատերազմը: Թուրքերը շարունակում էին ռմբակոծել հայկական բնակավայրերը. 22-ին 4 երեխաներ սպանվեցին Աղբուլաղում, 23-ին մեծ կորուստներ տվին Հադրութը, Շահումյանի շրջանի Խարխափուտն ու Կարաչինարը, որոնք ենթարկվեցին ուղղաթիռների գնդակոծության: Իսկ հայ-ադրբեջանական սահմաններում էլ հանգիստ չունեն հայկական գյուղերը, որոնք ոչ միայն ռմբակոծվել են, այլեւ ենթարկվել ավազակային հարձակումների, ինչպես օրինակ, Արծվաշենը:

կենտրոնական հեռուստատեսությամբ, Ադրբեջանի աղբյուրներից առնելով, հաղորդեցին, թե հայերն էլ Շելլին ու Գյուլափլին են ռմբակոծել։

Մոսխորհրդի շենքում հանդիպում են ունեցել մոսկվաբնակ հայերի ու ադրբեջանցիների ականավոր ներկայացուցիչները (հեռուստատեսությամբ ցույց տվին ու հաշտության խոսքեր ասել տվին Մուսլիմ Մագոմաեւին ու Անդրանիկ Միհրանյանին)։ Նրանք իրենց ժողովուրդներին կոչ էին անում ուշքի գալ, խաղաղվել, աղետալի՛ց հարցը քաղաքական ճանապարհով լուծել։

Մարտի 24. Այս օրվան սպասում էինք, փափագում, հույս տածում։ Եւ ժամ առ ժամ սրտատրոփ մոտենում էինք ռադիոյին, ստուգում դրսի ալիքները։ Վերջապես հաղորդեցին, որ արդեն Հելսինկիում տեղի է ունեցել այսքան սպասվածը՝ ԵԱՀԽ-ի (Եվրոպայի անվտանգության ու համերաշխության խորհրդակցության) արտահերթ-արտակարգ հանդիպումը Ղարաբաղի բարդույթի քննարկման համար։ Նախագահը՝ Չեխոսլովակիայի արտաքին գործոց նախարար Դինստբիրը, հանդիպման ավարտից հետո լրատվական մարմինների ներկայացուցիչներին հայտնել է, թե քննարկումն անցել է հետաքրքիր ու օգտակար, որոշվել է նույն հարցով, շահագրգիռ բոլոր կողմերի մասնակցությամբ, գիտաժողով անցկացնել առաջիկայում (մոտավորապես ապրիլի կեսերին, Մինսկում)։ Մինչեւ այդ էլ դիտորդներ ու խաղաղարար ուժեր պիտի ուղարկվեն բարդույթի շրջան։ Նա հաղորդեց նաեւ, որ ինքը, որպես ԵԱՀԽ-ի նախագահ, նպատակ ունի մոտ ժամանակներս այցելել Ղարաբաղ եւ անձամբ ծանոթանալ իրավիճակին։

Հանդիպմանը մասնակցած Ր. Հովհաննիսյանը լավատես է եւ ասում է՝ կատարված է առաջին հաջող քայլը, մնում է շարժվել առաջ, մինչեւ լիակատար հաղթանակը։

Այսքան բան։

Իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին այսօր ունկնդրել է իր ներկայացուցիչ Ս. Վենսի զեկույցը Բաքու-Երեւան-Ղարաբաղ կատարած ուղեւորության արդյունքների մասին։ Վենսը հայտարարել է, թե Ղարաբաղում դրությունը շատ ավելի ծանր է, քան Հարավսլավիայում էր, եւ անհրաժեշտ պիտի լինեն մեծ ջանքեր՝ գոնե արյունահեղությունը դադարեցնելու համար։ Ղալին պատրաստ է, այդ զեկույցի գրավոր տարբերակն ստանալուն պես, ծրագրել այն միջոցառումները, որ ՄԱԿ-ը կարող է իրականացնել դրությունը կարգավորելու նպատակով։

Բաքվում ադրբեջանի ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջանն է՝ նվիրված Ղարաբաղի վիճակի քննությանը։ Աղմկոտ, ջղային ելույթներ են, սպառնալիքներ ու մարտական ծրագրերի հրապարակումներ։ Մեկնաբանը, սակայն, հայտարարում է, թե իշխող է քաղաքական եղանակով հարցը լուծելու եւ միջազգային մարմինների դիտորդներ ու խաղաղարար ուժեր ընդունելու պատրաստակամությունը։

Իսկ Հեյդար Ալիեւը, իբր, ոչ պաշտոնական այցով, գտնվում է Անկարայում ու պաշտոնական բարձր աստիճանների հանդիպումներ է ունենում, եւ ամենուրեք զրույցների կենտրոնում Ղարաբաղն է, նրա հարցի լուծման, հավանաբար քաղաքական, ճանապարհ գտնելու փնտրտուքը։

Մարտի 25. Ամենուր, իսկ հեռուստատեսությամբ եւ ռադիոյով՝ հատկապես, ԵԱՀԽ-ի Հելսինկիի խորհրդաժողովի մասին են խոսում։ Որոշել են ապահովել այն, ինչի մասին մինչ այժմ եղած բոլոր ժողովներն ու պատվիրակություններն էին աղմկում՝ զինադադար, ապաշրջափակում, դիտորդների ու խաղաղարար ուժերի ներկայություն, որը հնարավորություն կտա կարգ ու կայուն խաղաղություն ստեղծել։ ԵԱՀԽ-ի այժմյան ղեկավար, Չեխոսլովակիայի արտգործնախարար Իրժի Դինստբիրը որոշել է անձամբ լինել Ղարաբաղում, ապա գլխավորել Մինսկում տեղի ունենալիք մեծ գիտախորհրդաժողովը, որին կմասնակցեն բոլոր շահագրգիռ կողմերն ու հետաքրքրվող տերությունների ներկայացուցիչները, նրանց հետ էլ՝ ԼՂՀ պատվիրակությունը։

Իսկ Արցախում կռիվ է, չնայած մարտի 20-ից զինադադար պիտի լիներ ըստ Իրանի պատվիրակության ազդեցիկ միջնորդության եւ երկու կողմերի պայմանավորվածության։ Դարձյալ ռմբակոծում են Ստեփանակերտը, Մարտունին, Հադրութը, Կարաչինարը։

իջեւանի շրջանի Բերքաձոր գյուղը կործանված է։ Կան զոհեր ու ավերածություններ։ Ադրբեջանցիներն էլ իրենց բնակավայրերում ընկած ռումբերի ու հրթիռների դեմ են բողոքում։

Հադրութի ինքնապաշտպանները հարձակվել են այնտեղ տեղակայված ռուսական զորամասի զինապահեստների վրա, տիրացել շատ զենքի ու զինամթերքի, սակայն տվել են զոհեր, եւ դրությունը բարդ է։

Բաքվում շարունակվում է ԳԽ-ի նստաշրջանը, որի միակ նյութը Ղարաբաղն է (իրենց կոնչոցով՝ «Ղարաբաղի լեռնային մասը»)։ Ցույց տվին դահլիճը, ուր մռնչում ու սպառնալիքներ էին տալիս Խոջալուի ու դատարկված մյուս բնակավայրերի, հայկական կողմի բռնությունների, գազանությունների մասին։ Եւ այս ֆոնի վրա Յաղուբ Մամեդովը թղթակցին հայտնում է, թե իրենք պատրաստ են բանակցությունների, քաղաքական եղանակով հարցի լուծմանը լծվելու, նույնիսկ ցանկացած միջնորդներ, գործին աջակցողներ ընդունելու։ Սակայն թող ոչ ոքի մտքով չանցնի, թե մենք որեւէ մեկին կզիջենք մեր հողի թեկուզ մեկ սանտիմետրը,-իր գռեհիկ ռուսերենով սպառնաց նա։

Մարտի 26. Զինադադար կոչվածը սուտ հայտարարություն է, որ խախտվում է ամենուրեք, եւ իսկական ճակատում, եւ սահմանային գոտիներում։ Ռմբակոծումներից դարձյալ ավերածություններ ու զոհեր կան Ստեփանակերտում, Մարտունիում, Հադրութի շրջանի Տող ու Քոչբեկ գյուղերում, Շահումյանի Կարաչինարում։

Շատ են խոսում ԵԱՀԽ՝ Մինսկում տեղի ունենալիք մեծ խորհրդաժողովի մասին։ Դրան բազմակողմանիորեն նախապատրաստվում են գլխավոր կազմակերպիչները՝ Ֆրանսիայի ու Չեխոսլովակիայի արտգործնախարարությունները, հատկապես նախարարներ Ռոլան Դյուման ու Իրժի Դինստբիրը, որոնք նախապես էլ պնդում են ԼՂՀ պատվիրակության լիարժեք իրավունքների ապահովման վրա։ Իսկ Ադրբեջանի արտգործնախարարը հայտարարել է, թե իրենց կողմը չի հանդուրժի, եթե այդ պատվիրակության կազմում լինեն այն գործիչներից, որոնք մինչեւ այժմ պայքարել են Ղարաբաղի անկախության համար։ Բայց չի ասում, թե ԼՂՀ-ում որտեղի՞ց պիտի գտնեն պատվիրակի դիրքին եւ պատվին արժանի մարդիկ, որոնք դեմ լինեն հանրապետության անկախությանը։ Գուցե նկատի ունի, որ ԼՂՀ պատվիրակությունը պիտի կազմվի Բաքվում, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների՞ց։

Ռուսական պետական-կառավարական շրջանները բողոքի ու դատապարտումի հայտարարություն են հրապարակել Ադր. ԳԽ-ի նախագահ Մամեդովի մի հարցազրույցի մասին, որը տպագրվել է «Իզվեստիայի» մարտի 25-ի համարում եւ Ռուսաստանին հանցավոր է համարում ադրբեջանական վերջին անհաջողությունների համար, պնդում է, թե Ռուսաստանը Հայաստանի հետ հակաադրբեջանական դաշինք է ստեղծել եւ ամեն ինչում օգնում է Ղարաբաղի հայկական կողմի հաղթանակին։

Այս ավելի քան չորս տարվա պայքարում հազիվ մեկ անգամ Ադրբեջանը մեր օգտին քայլեր կատարեց։ Աստվա՜ծ տա, որ նրա նոր ղեկավարը շարունակի իր այս հակառուսական քաղաքականությունը։

Մարտի 27. Չեխոսլովակիայի պրեզիդենտ Վացլավ Հավելը Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին գրած (պատասխան) նամակում մտահոգություն է արտահայտում Արցախի վիճակի համար, վստահեցնում է, որ Չեխոսլովակիան իր վարչապետ Շվարցենբերգերի ու արտգործնախարար Դինստբիրի միջոցով ամեն ինչ կանի դրությունը կարգավորելու համար։ Ահա շուտով Դինստբիրը կայցելի ԼՂՀ, կվերադառնա եւ նրանից հետո կսկսվեն առավել գործնական քայլերը,-վստահեցնում է Հավելը։

Իսկ ԼՂՀ-ում հայկական բնակավայրերը ռմբակոծության տակ են։ Ամիրանլարից կատարված ռմբակոծության հետեւանքով Մարտունիում երկու հոգի սպանվել են, չորսը վիրավորվել։

Բուտրոս Ղալին կոչ արեց շարունակել զինադադարը, որպեսզի խաղաղ պայմաններում հնարավոր լինի բանակցել եւ վճռական միջոցներ կիրառել փոխըմբռնման համար։ Եւ ահա Իրանի արտգործնախարարության միջնորդությամբ ձեռք է բերվել պայ-

մանավորվածություն, որպեսզի զինադադարը շարունակվի եւս երկու շաբաթ։

Իսկ այդ ընթացքում Ստեփանակերտից Երեւան թռչող ՅԱԿ-40 ինքնաթիռը, որ վիրավորներ, կանայք ու երեխաներ էր փոխադրում, ռմբակոծության ենթարկվեց Քելբաջարի շրջանի երկնքում։ Շարժիչներից մեկը հրդեհվեց ու շարքից դուրս եկավ ջերմային ռումբից, եւ միայն սավառնորդների հմտության ու խիզախության շնորհիվ օդանավը համարյա վերջին շնչում անաղետ իջավ «Էրեբունի» օդանավակայանում։

Հայ ինքնապաշտպանության ջոկատը Հադրութում պատանդ վերցրած թուրք յոթ զինվորականների փոխանակել է ութ ավտոմատի, չորս վրահամեքենայի եւ երկու տոննա բենզինի հետ։

Հայկական հեռուստատեսությամբ ցույց տվին սանկտ-պետերբուրգցի հեռուստալրագրողուհի Սվետլանա Կուլչիցկայայի նկարահանած ֆիլմը՝ մարտնչող Արցախի մասին (մեկ ժամ տեւողությամբ)։ Զորի Բալայանի ներածական ջերմ խոսքով լրագրողուհին ներկայացավ իբրեւ ազնիվ ու անձնվեր մի արվեստագետ, որն իր իսկ նախաձեռնությամբ, հաղթահարելով անպատմելի դժվարություններ, հասել է Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղ, ապա ճակատի տարբեր կետեր, Ստեփանակերտ, մի շաբաթից ավել մարտնչողների հետ բաժանել պատերազմի դառնությունները, ստեղծել մի վավերական կինոնկար, որը նախապես ցուցադրվել է Ս.-Պետերբուրգի, ապա Ռուսաստանի հեռուստատեսությամբ, ռուս ժողովրդին ցույց տվել Արցախ աշխարհի հերոսական պայքարն իր ազատության ու անկախության համար, նրա ճակատագրի համար՝ ռուս մարդկանց, հատկապես ղեկավարների ու զինվորության խաղացած լավ ու վատ դերերը։

Մի ամբողջ ժամ ցուցադրվում են անհավասար պայքարի դաժան պատկերներ՝ ավերվող Ստեփանակերտը, մեծ ու փոքր բնակավայրերը, կռվողների խիզախությունը, պատսպարվածների ողբերգական, անհուսալի վիճակը, որի մեջ անգամ մարդիկ դիմանում են եւ հավատում իրենց հաղթանակին։ Նկուղներում, ցրտի ու մթան մեջ վիրաբույժները ծանր վիրահատություններ են կատարում, նրանց օգնող պառավ արցախուհին կշտամբանքով լրագրողուհուն է դիմում. ո՞ւր է քո պետությունը, Ռուսաստանը գետնի տա՞կ է անցել, թե՞ խուլ է ու կույր մեր ցավի ու տառապանքի հանդեպ։

Հեղինակը չի խնայում Ռուսաստանի ղեկավարությանը, Աֆղանստանի հերոս Ռուցկոյին, նրա խորհրդական Իոն Անդրոնովին, որոնք դավաճանաբար ԼՂՀ-ից տանում, հեռացնում են ռուս զորքը, որպեսզի 150-200 հազար բնակչություն ունեցող լեռնաստանն իր ուժերը չափի յոթմիլիոնանոց Ադրբեջանի հետ։

Ավարտին զրույցի է բռնվում ԼՂՀ արտգործնախարար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի, այդ խելոք, հավասարակշիռ, հոգեկան ամրության տեր երիտասարդի հետ։ Սա 366-րդ գնդի դուրսբերումը Ղարաբաղից համարում է դավաճանություն եւ պարտություններից ամենատեղկելին, որովհետեւ այդ գունդն այստեղ է կազմվել տասնամյակներ առաջ, աճել, զորացել, այնպես մերվել քաղաքի ու մարզի հետ, որ միշտ թվացել է, թե անհնար է պատկերացնել ավելի խոր հարազատություն։ Բայց, ահա, այն մեզ թողնում է կրակի բերանին ու հեռանում։ Որովհետեւ այդպես են կամենում ժողովրդավարության անունից բարբաջող պոռոտախոս ղեկավարները...

Ֆիլմի ավարտին Ստեփանակերտից ազատ են արձակում Խոջալվում գերված ադրբեջանցիներին, որոնք երդվելով բացատրում են, որ քաղցած ու սառած ստեփանակերտցիներն իրենց հաց են տվել եւ տաքուկ անկյուն, հայհոյում են Մութալիբովին, «թաղում նրա բոյը» եւ ալլահից խնդրում, որ այս հայերին պարգեւի ազատություն ու երջանկություն։

Մարտի 28. Չնայած զինադադարի պայմանագրին, նրա ընթացքին հետեւող տասնյակ ու տասնյակ դիտորդների, թղթակիցների ու դիվանագետների ներկայությանը, ադրբեջանցիները շարունակում են ռմբակոծել հայկական բնակավայրերը։ Շահումյանի շրջանի սահմանամերձ գյուղերը համարյա անընդմեջ ռմբակոծվել են Շեֆեկի կողմից։ Ամիրանլարից արձակված ռումբերը Մարտունիում տաս շենք են ավերել, կան երեք վիրավորներ։

Շուշից Շոշն ու Քարաշենն են ռմբակոծել։ Դրան էլ հետեւել է Ստեփանակերտի կողմից զանգվածային մի հրակոծություն, որի հետեւանքով լռել են Շուշիի կրակակետերը (Տեղական լրատվական մարմիններն ասում են՝ լռեցրել են, «Ազատությունը» թե՝ «ավերել են»։ Վաղը կպարզվի՝ իրականում ի՛նչ է եղել)։

ԼՂՀ ղեկավարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով հակառակորդին դատապարտում է զինադադարի պարբերական խախտումների, ՅԱԿ-40 ինքնաթիռը ռմբակոծելու եւ ապօրինությունների համար եւ զգուշացնում հնարավոր ծանր հետեւանքներից (Խոջալուն երեւի թե իրավունք է տալիս հոխորտալու)։

Ադրբեջանի ղեկավարությունն էլ է հայտարարություն հրապարակել։ Նրանով միջազգային կազմակերպություններին շնորհակալություն է փոխանցում միջամտության համար, սակայն եւ համոզմունք է հայտնում, որ ԼՂՀ-ն չի կարող առաջիկա բանակցություններին մասնակցել իբրեւ իրավազոր կողմ, քանի որ այն ապօրինի միավոր է։

Իսկ Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Մահմուդ Վայեզին գոհ է անցած շուրջ մեկ շաբաթյա զինադադարից եւ հույս ունի, թե այն կշարունակվի։

«Վեստին» Ադրբեջանից հաղորդում է թղթակցի լուրը, հայերի վայրագությունների, բռնությունների մասին, նրանց խոշտանգած կանանց եւ երեխաների բերանից առած վայնասունը... Յու. Ռոստովը գանգատվում է. ի՞նչ անենք, հայերը մեզ ադրբեջանասիրության մեջ են մեղադրում, ադրբեջանցիները՝ հայասիրության։ Իսկ ես գիտեմ, որ, եթե Սումգայիթը ժամանակին ըստ արժանվույն դատապարտված լիներ, անհնար կդառնային հետագա բոլոր կամ համարյա բոլոր դժբախտությունները։ Հիմա ես ինչպե՞ս չհաղորդեմ այսօրվա խայտառակությունը. մեր այս թղթակիցն Ադրբեջան է գնացել, հանրապետության ղեկավար Մամեդովի հետ հանդիպում եւ հարցազրույց ունենալու համար։ Մի կերպ հաջողեցրել է, պիտի բերեր, մեզ հասցներ, սակայն Ադրբեջանի սահմանում անհայտ մարդիկ բռնել, կողոպտել են՝ խլելով նաեւ հարցազրույցի տեսաժապավենը։

Ինչպես ասում են, մեկնաբանությունները ավելորդ են։

Իսկ դրսաշխարհում մեծ գզվռոց է. Գերմանիան իր հնացած զենքերը վաճառել է Թուրքիային։ Սա էլ նույն զենքերն օգտագործում է Քրդստանի դեմ։ Գերմանիան միջազգային մասշտաբով դատապարտում է թուրքերի թրքությունը, սրանք էլ իրենց երբեմնի դաշնակցին են մեղադրում քրդերին պաշտպանելու եւ իրենց դեմ հրահրելու մեղքերի մեջ։

✧ ✧ ✧

Նույն օրը Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւմտյան ծայրամասում գտնվող, սակայն Քելբաջարի շրջանին ենթակա Աղդաբան գյուղում տեղակայված ադրբեջանական խոշոր մի զորամաս, զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ, գիշերով հարձակվել է Չափար գյուղի վրա։ Մարտը շարունակվել է մինչեւ հաջորդ օրվա ժամը 3-ը։ Ադրբեջանցիները մեծ վնասների գնով նահանջել են իրենց ելման կետը՝ Աղդաբան, հետո էլ այնտեղից ռմբակոծել Չափարն ու շրջակաները։

Նույն օրը (մարտի 28-ին) Արցախի մյուս ծայրին, Հադրութի շրջանում, գիշերով մտել են Դոլանլար հայաթափված (անցյալ տարվա մայիսին) գյուղը եւ այն հրդեհի մատնել, ջնջել հողի երեսից։

Մարտի 29-ին ու 30-ին, դարձյալ արհամարհելով իրենց իսկ ընդունած որոշումը զինադադարի մասին, ադրբեջանական գրոհող ավազակախմբերը ռմբակոծել ու գնդակոծել են հայկական բնակավայրերը ոչ միայն Արցախի կողմերում, այլեւ հայ-ադրբեջանական սահմանի ամբողջ երկարությամբ, Նոյեմբերյանից մինչեւ Տավուշի շրջանը, Գորիսից մինչեւ Սիսիան, Կապան եւն։ Եւ այսքանն էլ քիչ համարելով՝ 29-ի առավոտյան հարձակվել են Ստեփանակերտի վրա (ամենամեծ զորաշարժը կատարվել է Քյոսալարից դեպի Կրկժան)՝ գրոհի տանելով ավելի քան հազար զինվոր՝ 15 միավոր զրահատեխնիկայի, մի քանի տանկերի եւ Շուշիից բացված աննախադեպ ահեղ ռմբակոծության ուղեկցությամբ։ Հայ ինքնապաշտպաններն այս անսպասելի հարձակումն ընդու-

նել են անմիջապես, անցել հակահարձակման եւ կարճ ժամանակում (մինչեւ 30-ի առավոտը) ավազակախմբերին ոչ միայն ջարդել Ստեփանակերտի մատույցներում, այլեւ մնացորդները ետ շպրտել՝ պատճառելով մեծ վնասներ: Շուտով կստուգվեն ու կհրապարակվեն քառամյա պատերազմի այս ամենամեծ ճակատամարտի մանրամասները: Իսկ այսօր հայտնի է, որ հարձակվողները տվել են ավելի քան 600 զոհեր, պաշտպանվողները՝ տասներեք զոհ եւ երեսուն վիրավոր:

Արցախյան մյուս ճակատներին վերաբերող էական տեղեկությունները սրանք են. մարտակերտցի ինքնապաշտպանները Քաջավանի մոտ խոցել ու վայր են գցել ռազմական մեկ ուղղաթիռ, նախօրյակին հակառակորդի կողմից նվաճված Ղազանչին 30-ին վերանվաճել են՝ ավազակներից խլելով բավական զենք ու զինամթերք:

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ Մ. Մամեդովն է վնգստում, իսկ արտասահմանյան ռադիոձայներն էլ նրան եւ ուրիշներին են կրկնում՝ տարածելով զինադադարը խախտող, ադրբեջանական բնակավայրերը, հատկապես Շուշին ու Աղդամը քարուքանդ անող հայ գրոհայինների «վայրագությունները»:

Այս մակարդակներում ո՞ւր են հայ լրագրողները, լրատվական մարմինները, առհասարակ հայ մարդն իր ճշմարտությամբ: Թաք են կացել, շրջափակումը սրանց լեզուների ու գրիչների վրա էլ ծանր փա՞կ է դրել: Հայ հեռուստատեսության խոսնակ ինչ-որ Ավետիսյան նորից աղաղակում է իր հաստատության անտեղյակ, անձեռներեց, պարզապես անգործ ու անգործունյա միավորների մասին: 30-ի երեկոյան, վերջապես, ներկայացրեց իրենց լրագրողի երկու ռեպորտաժը «Ղարաբաղի տաք կետերի» մասին, եւ պարզվեց, որ նրանցից մեկը վերաբերում է Ստեփանակերտի փլատակներին, մյուսն էլ հարցազրույց է ԼՂՀ նախագահի հետ:

30-ին Բաքու է ժամանել ԵԱՀԽ-ի նախագահ, Չեխոսլովակիայի արտգործնախարար Իրժի Դինստբիրի գլխավորած մեծ պատվիրակությունը, որն այստեղից էլ պետք է ԼՂՀ այցելի, ապա Երեւան, հետո էլ նախապատրաստի Մինսկում տեղի ունենալիք միջազգային խորհրդաժողովը Ղարաբաղի վերաբերյալ:

Այսրկովկասում է գտնվում Իրանի արտգործնախարարության պատվիրակությունը՝ նախարարի տեղակալի ղեկավարությամբ: Այն իր բանակցությունների արդյունքներն է տարփողում՝ շեշտելով հատկապես այն պայմանավորվածությունը քաղաքական կարեւորագույն զրույցի առթիվ, որին պետք է մասնակցեն Հայաստանը, Ադրբեջանը, ԼՂՀ-ը, Իրանն ու Ռուսաստանը: Չնայած այս լուրը հաղորդողներին անմիջապես էլ հայտնում են, թե Ադրբեջանը ոչ մի կերպ չի ցանկանում, որ ԼՂՀ-ը բանակցող իրավազոր կողմ ճանաչվի, քանի որ այն անօրեն միավոր է, եւ եթե Ղարաբաղը պետք է բանակցություններին մասնակցի, ապա միայն Ադրբեջանի պատվիրակության կազմում (Երեւի մտածում են, որ այստեղ էլ այդ ղարաբաղցի պատվիրակները պարտավոր պիտի լինեն դատապարտել «հայ գրոհայինների վայրագությունները» եւ պաշտպանել Ստեփանակերտն ավերելու ադրբեջանական «իրավունքը»):

Մարտի 31-ին շարունակվում էր արցախյան բնակավայրերի (Ստեփանակերտ, Մարտունի, Հադրութ, Կարաչինար եւն) ռմբակոծությունը ադրբեջանական կրակակետերից: Իսկ ես, հավատալով մեր լրատվության հայտարարություններին, քանի անգամ եմ գրել, թե մերոնց կողմից վերացվել են այդ կրակակետերը Շուշիում, Ջանհասանում, Ֆիզուլիում, Ամիրանլարում, Շեֆեկում...

Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Վայեզին գնացել է մեր կաթողիկոսի մոտ, զեկուցել, որ ահա հինգերորդ անգամն է գտնվում բարդույթի գոտում, փոխըմբռնման է հասել, դադարեցրել բախումները, վաղն էլ կգնա Իջեւան-Ղազախի շրջան, բանակցությունների կնստեցնի դժգոհ կողմերին, կհասնի նրան, որ գազամուղը բացվի եւ կյանք տա մեռնող Հայաստանին:

Չեխոսլովակիայի արտգործնախարար Իրժի Դինստբիրն էլ Բաքվում է հանդիպումներ ունենում Ադրբեջանի ղեկավարների հետ: Յաղուբ Մամեդովը շատ գոհ է նրա հետ ունեցած զրույցից ու պայմանավորվածությունից, հարցերը կլուծվեն, ինչպես հարկն է,

եւ ինչպես իրենց է պետք: Ինչո՞ւ չպետք է լուծվեն: Կլուծվեն, եւ Դինստբիրը, որ մինչեւ այսօր հազար հայտարարություն է արել Ղարաբաղի հայության արդար դատին պաշտպան կանգնելու, նրա իրավունքները հարգելու, հարցն ամենակարճ միջոցում աշխարհի բոլոր շահագրգռված կողմերի բազմակողմանի օժանդակությամբ լուծելու մասին, հիմա կդառնա սուննաթած մեկը եւ կպնդի, թե կա հարցի լուծման մեկ տարբերակ՝ հարգանքն Ադրբեջանի ամբողջականության նկատմամբ: Այդպես կլինի, քանի այդ են հուշում մինչեւ հիմա եղած փորձերը, երբ մեր դատի ամենաջերմ ու ամենաեռանդուն պաշտպանները, Բաքվի օդակայանում ոտք դնելուն պես, կախարդվել, դարձել են ադրբեջանցու պաշտպան:

Հեռուստատեսության աշխատակից Վրեժ Սարուխանյանն այսօր էլ մի «ռեպորտաժ» հաղորդեց, զրույց էր, երեւի, ԼՂՀ լրատվության կենտրոնի ղեկավար Գեղամ Բաղդասարյանի հետ, որը խելոք տղա է, ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տալիս հանրապետության խղճալի վիճակը, կոչ անում՝ օգնական կանգնել, որպեսզի Արցախը կապվի աշխարհին, ռադիոյի եւ հեռախոսային կապ ունենա Երեւանի հետ... Դրա համար Սփյուռքին դիմեց, որ կարող հայերն աջակցեն վերականգնելու հանրապետության ռադիոն ու հեռուստատեսությունը (անհրաժեշտ կլինի ունենալ արբանյակային կապ):

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Հեդար Ալիեւը ղեկավար տիեզերական ասպարեզում արել է իր առաջին հաղթական քայլը. Թուրքիա գնալով՝ Նախիջեւանի բարգավաճման համար ստացել է հարյուր միլիոն դոլլարի օգնություն եւ ինքնավար հանրապետության էներգետիկ պահանջները բավարարելու խոստում:

Հայաստանի ա՜չքը լույս:

⋄ ⋄ ⋄

Արցախական աշխարհի համար մարտի վերջին օրը նշանավորվեց մի պանծալի հաղթանակով. ազատամարտիկները նվաճեցին հին հայկական Հողեր գյուղը Ֆիզուլիի շրջանում: Հայտնի է, որ այն միայն 30-ական թվականներին է բռնությամբ կտրվել Հադրութի շրջանից եւ տրվել Կարյագինոյի (հետագայի Ֆիզուլիի) շրջանին՝ ստեղծելով Արցախի կողը խրված մի դանակ եւս: Խտրական, պարզապես հալածանքի քաղաքականությունը Հողերի հայ բնակչության նկատմամբ երկու-երեք տասնամյակի ընթացքում փոխել էր գյուղի ազգային դեմքը, եւ վերջին տարիներին մի քանի անկյալ ընտանիքներ էին մնացել այնտեղ: Այսօրվա ազատարարների շարքում երեւի թե եղել են նաեւ հողերցիների ժառանգներ, որոնք արյունոտ այս օրերին հաջորդելիք շրջանին կապրեն իրենց նախնիների սուրբ օջախներում, եւ գյուղը բովանդակությամբ էլ կհամապատասխանի իր հայազուն սուրբ անվանը՝ Հողեր:

Ապրիլի 1-ին շարունակվել է ադրբեջանական ռմբակոծությունը ճակատի ամբողջ երկարությամբ՝ Հադրութից մինչեւ Շահումյանի շրջանի հյուսիսային եզրը: Մերոնք լռեցրել են Հադրութը ռմբակոծող Ֆիզուլիի, Ստեփանակերտի վրա ուղղված Քյոսալարյան կրակակետերը:

Պատմում են, որ հայ-ադրբեջանական սահմանի վրա, Ղազախի, Թովուզի ու հարակից շրջաններում գործում են Օսմանյան Թուրքիայի երեք ջոկատներ՝ 50-ական կամավոր ասկյարներով:

Խոսեցրին ադրբեջանական պատանդատներում տառապած մի հայ կնոջ, որը ցույց տվեց իր հոշոտված, քրքրված մարմինը, պատմեց անպատմելի վայրագությունները, որոնց ինքն է ենթարկվել Շուշիի, Գանձակի, Բաքվի հալածատուն-տանջարաններում... Եւ այսքանի հեղինակներն իրենց իրավունք են վերապահում բողոքելու Խոջալուի համար: Բողոքում են, եւ լեզուները չեն վառվում, չեն փտում-թափվում... Եւ դեռ ասում էլ են, թե աստվա՜ծ կա...

Իջեւանի շրջանի Կարմրավան գյուղում, Արցախի վիճակի կարգավորման համար, բանակցությունների են հավաքվել Հայաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի եւ Իրանի

պատվիրակությունները,- այս էլ հաղորդեց Մոսկվայի հեռուստատեսությունը: Իսկ Հայաստանի լրատվությունն անտեղյակ է, կամ անտեղյակ է ձեւանում ամոթից. չէ՞ որ գիշեր-ցերեկ պնդում են, թե Արցախին վերաբերող ամեն մի հարցի քննությանն ու վճիռ հանելուն, իբրեւ իրավազոր կողմ, պետք է մասնակից լինի ԼՂՀ-ը:

Հետաքրքիր է, որ Երեւանի խոսնակ Ավետիսյանը «Գիշերային լուրերի» թողարկման առհասարակ ոչ մի խոսք չուներ Արցախի մասին, իսկ Սպիտակի ագրոտեխնիկայի տնօրենի փուչ գանգատը հաղորդեց երրորդ անգամ (երեկ էլ էր հաղորդել, այն էլ երկու անգամ): Եւ այս Ավետիսյանն էր, որ նախորդ օրերին ըմբոստ բողոքում էր, թե ո՛չ մի որոշակի տվյալ չկա մաքառող Արցախի մասին եւ ո՛չ մի աղբյուր էլ չունեն, որ հարցնեն, իմանան: Բայց մի՞թե հնարավոր չէր տեղեկություններ քաղել Մոսկվայի կամ, ասենք, «Ազատություն» ռադիոկայանի լրատվությունից. չէ՞ որ նրանք ավելի մոտ են Արցախին:

✧ ✧ ✧

Այսօր Աղդամի կողմից Ստեփանակերտ է հասել ԵԱՀԽ-ի պատվիրակությունը՝ Չեխոսլովակիայի արտգործնախարար Իրժի Դինստբիրի գլխավորությամբ: Տեղի են ունեցել հանգամանալից զրույցներ ԼՂՀ ղեկավարության հետ: Պարզվել է, որ պատվիրակությունն իր հետ բերել է իրավիճակի կարգավորման մի կաղապար՝ կառուցված իրարամերժ երկու սկզբունքից՝ ազգային վարչական միավորների ինքնորոշման իրավունքը եւ սահմանների անձեռնմխելիությունը (անհամատեղելիների համատեղում):

ԼՂՀ ղեկավարները վճռաբար հայտարարել են, որ իրենց ժողովրդընտիր հանրապետությունը հանդիսանում է ինքնուրույն ու անկախ պետական կազմավորում, եւ նրան վերաբերող ամեն մի ձեռնարկ, որոշում կամ վճիռ ուժ կունենա միայն նրա՛ իսկ իրավազոր մասնակցությամբ ընդունվելուց հետո:

Հյուրերն այցելել են Շոշ գյուղը, դարձել ականատեսը Շուշիի կողմից կատարված ավերիչ հրետակոծությունների: Այնուհետեւ նրանք վերադարձել են Բաքու՝ այնտեղի՛ց միայն Երեւան գնալու նպատակով:

Ապրիլի 2-ի վաղ առավոտյան «Ազատություն» ռադիոկայանի ադրբեջանական խմբագրությունը «Ադրբեջանից եկող ձայներ» շարքից հաղորդեց, որ իրենց հանրապետության ղեկավարությունը պատրաստվում է Հայաստանից փախստական դարձած ավելի քան երկու հարյուր հազար հայրենակիցներին վերադարձնել նրանց բնակության նախկին-ավանդական վայրերը՝ միջազգային իրավասու կազմակերպությունների օժանդակությամբ նրանց համար ապահովելով վարչաքաղաքական ինքնուրույն միավոր: Իբր, այս առթիվ արդեն բանակցություններ էլ են վարում միջազգային այդ կազմակերպությունների ղեկավարների հետ:

Իջեւանի սահմանում տեղի ունեցած բանակցություններին Արցախի հարցը չի քննարկվել: Անդրադարձել են միայն Հայաստանին գազ բաց թողնելու եւ ճանապարհներն ու երթեւեկը անվտանգ դարձնելու հարցերին, իսկ թե արդյունքն ի՛նչ է լինելու, աստված գիտե:

Արցախում շարունակվում են մարտերը: Շուշիից «Գրադով» ռմբակոծել են Ստեփանակերտը: Մեծ հարձակում է եղել Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղի վրա:

Ադրբեջանական կողմում կռվող օսմանյան երեք ջոկերի եւ Նախիջեւանում տեղակայվածների մասին տեղեկությունները հերքում են իրենք՝ թուրքերն ու ադրբեջանցիները՝ դրանք համարելով Թեհրանի հետախուզության հերյուրանքներ:

Բաքվից (բայց ինչո՞ւ ո՛չ անմիջապես ԼՂՀ-ից) Երեւան ժամանեց ԵԱՀԽ պատվիրակությունը՝ Չեխոսլովակիայի արտգործնախարար Դինստբիրի գլխավորությամբ: Սա երեւանյան հանդիպումներին (նախագահի, վարչապետի եւլն հետ) գոհունակությամբ խոսեց Բաքվում ունեցած բանակցությունների վերաբերյալ: Իբր, փոխըմբռնման են հասել նախագահի պաշտոնակատար Մամեդովի հետ: Իսկ իրականում այդ Մամեդովը համաձայնել է միայն թույլ տալ, որ Ղարաբաղը հետագա բանակցություններին մասնակ-

ցի խորհրդակցական ձայնով, այն էլ «երկու համայնքների»՝ հայերի ու ադրբեջանցիների ներկայացուցիչներով:

Ի. Դինստբիրը, ինչպես պարզ երեւում է լրատվական միջոցների հրապարակումներից, իրեն վերին աստիճանի զուսպ է պահել հանդիպումների ու հարցազրույցների ժամանակ, մանավանդ խոստումներ տալիս: Բավական է հիշել, որ շուրջ երկու ամիս շարունակ մարտնչող Արցախի համար, «բարեգործական միջանցք» ստեղծելու մասին խոստումներ ու ծրագրեր հրապարակած մարդը բոլորովին մոռացել էր այդ մասին եւ թղթակիցների համառ հարցումին այն մասին, թե ԼՂՀ-ը Մինսկի խորհրդաժողովին պիտի՞ մասնակցի իբրեւ իրավազոր կողմ, հազիվ պատասխանել է՝ «նրա ներկայացուցիչները պետք է որ հրավիրվեն»: Իսկ ԵԱՀԽ-ում վճռական ուժ ու նախաձեռնություն տեսնող մարդը հիմա էլ գտնում է, որ բարդույթի լուծմանը պիտի ձեռնարկեն իրե՛նք՝ բարդույթի երկու կողմերը, «իսկ մենք (այսինքն՝ ԵԱՀԽ-ը.-Բ.Ու) կօժանդակենք դրան» («PA», ապրիլի 4):

Եւ զարմանալի չէ, որ մամուլի աշխատողների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ՀՀ արտգործնախարարը, ասես կշտամբելով իր խոստումներից ետ կանգնած Դինստբիրին, վճռաբար արել է հետեւյալ հայտարարությունները.

«Բանակցությունների հաջողությունը, ամենից առաջ, կախված է լինելու ԼՂՀ ղեկավարության մասնակցությունից, եւ այն էլ՝ իրավազոր կողմի դերով»:

«Պետք է պայքարել ոչ միայն «մարդասիրական միջանցք» ստեղծելու, այլեւ հաղորդակցության բոլոր ուղիներն ապաշրջափակելու, մեկընդմիշտ բացելու եւ բաց պահելու համար»:

Ինչ վերաբերում է հարցի քաղաքական-դիվանագիտական կողմին, ապա «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման առաջին քայլը կլինի հետեւյալը. միջազգային հանրությունը կա՛մ ԼՂՀ-ը կընդունի իբրեւ առանձին պետություն, կա՛մ ուղղակի բանակցություններ կվարի նրա հետ՝ իբրեւ լիիրավ գործակցի (պարտնյորի)» (նույն տեղում):

✧ ✧ ✧

Նախօրյակին ադրբեջանական լրատվական մարմինները հրապարակել էին հանրապետության դատախազության վճիռը՝ Լաչինի շրջանում 1990 թվականին թղթակցուհի Ս. Ասկերովայի սպանության մեջ մեղադրվող հինգ հայերի գնդակահարության մասին: Հաղորդված է եղել նաեւ, որ վճիռը բեկման բողոքի ենթակա չէ, արգելված է եղել լրատվական մարմինների ներկայացուցիչների առնչությունը դատական գործին:

Այս հակաօրինական վճիռը բորբոքել է միջազգային իրավապահ մարմինների ու իրավապաշտպան մարդկանց արդար զայրույթը: Ադրբեջանի կառավարությանն իրենց բողոքի ուղերձներն են հղել Ֆրանսիայի, Ամերիկայի, Մոսկվայի իրավաբանական մի շարք միություններ, կոմիտեներ, անհատ իրավաբաններ ու իրավապաշտպաններ՝ պահանջելով մեղադրյալներին հնարավորություն տալ բողոքարկելու, պաշտպանելու իրենց անկապտելի իրավունքները, մանավանդ թույլ տալ, որպեսզի անկողմնակալ մասնագետները հնարավորություն ունենան ծանոթանալու գործին եւ ցույց տալու իրենց աներկբայելի ու իրատես վերաբերմունքը:

Հայտնի է, որ վճիռը կասեցվել է: Իսկ թե վերջն ի՛նչ է լինելու, կերեւա ապագայում:

Ցույց տվին մի հեռուստաժապավեն՝ «Քսան օր Արցախում» (ս.թ. փետրվարի 25-մարտի 13)՝ մարտնչող երկրի մասին: Այստեղ էլ կործանված Ստեփանակերտ կա, բայց նկուղներում կռվում են ցավի, զրկանքների, մահվան դեմ, ընդունում են խոշտանգված պատանդներին, որոնց խելագար հայացքները, անկապ-սարսափի խոսքերը պատմում են քաշած անպատմելի տառապանքները, այն ահավոր անմարդկայինը, որ չի եղել աշխարհի երեսին: Մի տարեց մարդ, որ վայելել է ադրբեջանական համարյա բոլոր տանջարաննե-

րի փորձերը, թվարկում է դրանք՝ Շուշի, Սաբունչի, Բայիլ եւն, հասնում Գյանջա եւ ցավից մղկտում. «Վա՜յ, երանի՜ թե այս անունը չտայի... Էնտեղ քաշածս հիշում եմ, սիրտս կտոր-կտոր է լինում...»:

Կռվող ջոկերի կյանքն էլ տեսանք. Ստեփանակերտի, Ասկերանի պաշտպաններին, Կիչանը վերանվաճողներին: Մրխավենդի առումը, այնտեղ կուտակված ահռելի քանակության զենքն ու զինամթերքը, հայկական գյուղերից քշած-տարած անասունների ետ բերելը... Վառվում է նվաճված գյուղը, ուրկից միայն մահ էր հասնում հարեւան հայկական բնակավայրերին: Վառվում են լիք, տրաքվող տները, այգիները, ձյունոտ անտառը, ձյուներն էլ են վառվում...

✧ ✧ ✧

Արտասահմանյան ռադիոձայները կրքոտ դատապարտում են Ադրբեջանի դատախազության ընդունած մահվան վճիռը հինգ հայերի՝ Հրաչիկ Պետրոսյանի, Գառնիկ Հարությունյանի (մյուս երեքի անուն-ազգանունները չհասցրի գրի առնել) մասին: Նրանք մեղադրվում են «Մոլոդյոժ Ազերբայջանա» թերթի թղթակցուհի Ս. Ասկերովայի սպանության մեջ (1991 թ. հունվարի 9): Եւ հիմա մահվան դատավճիռ՝ առանց բեկման բողոքի իրավունքի: Նույնիսկ արտասահմանյան իրավապաշտպաններին թույլ չեն տալիս գործին մոտենալու, ծանոթանալու: Իսկ «Միջազգային ամնիստիա» կազմակերպությունը բողոքում է, կատարվածը համարում հանրահայտ օրենքների կոպիտ խախտում, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների սրում եւ բարդացում:

Ապրիլի 3-ին Ի. Դինսբիրը Թիֆլիսում հայտարարել է, թե իր ուղեւորությունը կարեւոր նշանակություն կունենա Արցախի հարցի լուծման ճանապարհին, իսկ Մինսկի խորհրդաժողովը, որին պետք է մասնակցեն տասնմեկ շահագրգիռ կողմեր, նախապատրաստվում է, եւ ժամանակը շուտով կորոշվի:

Ռուսաստանի ու ՀՀ արտգործնախարարները երկու անկախ պետությունների միջեւ հաստատվող դիվանագիտական հարաբերությունների առթիվ փաստաթղթեր ստորագրեցին, եւ Կոզիրեւն ու Հովհաննիսյանը խոստացան այդ հարաբերությունների մեջ գլխավոր տեղ հատկացնել ԼՂՀ վիճակը կարգավորելուն ուղղված ջանքերին:

Իսկ գիշերով «Ազատություն» ռադիոկայանը «կլոր սեղան» էր կազմակերպել, եւ Ղարաբաղի վիճակի առթիվ զրուցում-վիճում էին Լեւ Ռոյտմանը, «Ազատության» մոսկովյան թղթակցուհի Իլյա Բալախանովան ու մեր Էդուարդ Հովհաննիսյանը: Գլխավոր հարցն Իրժի Դինսբիրի այն հայտարարությունն էր, թե մոտակա խորհրդաժողովներում ԼՂՀ-ն չի ներկայանա իբրեւ իրավազոր կողմ, այլ, լավագույն դեպքում, կունենա խորհրդակցական ձայն:

Բալախանովան գտնում էր, որ դա արդարության թելադրանքն է, քանի որ բարդույթը հայ-ադրբեջանական է, ոչ թե ղարաբաղյան-ադրբեջանական, եւ հիմքն ու պատճառն էլ՝ Հայաստանի տարածքային հավակնությունը, ուրիշ ոչինչ: Ուրեմն՝ բավական է, որպեսզի Ադրբեջանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները, ուրիշների հետ ու միջնորդությամբ, հավաքվեն, պարզեն իրենց հարաբերությունները, հաշտության գան:

Է. Հովհաննիսյան.-Ղարաբաղի բարդույթն այդպես բացատրելը միայն ադրբեջանական տեսակետ է, որ ոչ մի կապ չունի իրականության հետ: Իրականությունն այն է, որ այդ նախկին մարզի, այժմ էլ հանրապետության հայությունը կուշտ է Ադրբեջանի տիրապետությունից, պայքարում է իր անկախ ազատության համար: Եթե ուշադրություն եք դարձրել, նա Հայաստանին միանալու պահանջ էլ չունի:

Բալախանովա.-Բայց Ղարաբաղում Ադրբեջանի դեմ կռվում են դրսից եկածները:

Հովհաննիսյան.-Այդ էլ՝ միայն ձե՛ր կարծիքով, որը ոչ միայն հիմնազուրկ է, այլեւ տրամաբանությունից հեռու, որովհետեւ արցախահայը եթե չկռվեր, թույլ չէր տա, որ իր տունն ավերվի: Ադրբեջանի ղեկավարությունն այդօրինակ հեքիաթներ է տարածում՝ հեշտացնելու համար արցախահայության զինաթափումը, որը պիտի նշանակի նրա մահը,

քանի չորս տարվա իրողությունները ցույց են տվել, որ Ադրբեջանը հիմա մեկ անսասան վճիռ ունի՝ բնաջնջել իր տիրապետության տակ հայտնված հային:

Ռոյտման.-Ինչ էլ որ լինի (երեւում է համաձայն է Հովհաննիսյանի հետ), տիկին Բալախանովա, որքա՞ն հարմար էր, որ Ադրբեջանում հենց հիմա հրապարակեցին հինգ հայերի գնդակահարության դատավճիռը, այն էլ բեկման բողոքի բացառումով, միջազգային իրավապաշտպան մարմիններին ու շահագրգիռ մարդկանց մոտ չթողնելու վճռով... Չէ՞ որ կան մարդու իրավունքը պաշտպանող հանրահայտ օրենքներ, որոնց ոտնահարումը ծանրագույն հանցանք է մեր օրերի օրենքներով: Եւ այն էլ այսօ՛ր, երբ դրությունը ծայրահեղորեն շիկացած է, իսկ համաշխարհային հասարակայնությունը փոխզիջումներ է սպասում՝ արյունահեղությունը դադարեցնելու համար:

Բալախանովա.-Իսկ ինչո՞ւ մոռանում եք Խոջալուն, որ հայ գրոհայինները երեկ-մյուս օրը հողին հավասարեցրին:

Հովհաննիսյան.-Խոջալուն ռազմական օջախ էր, որտեղից օր ու գիշեր ռմբակոծվում էին Ստեփանակերտը, Ասկերանը, մերձակա գյուղերը: Այն փակել էր կողքի օդանավակայանը, որ տալիս էր միակ հնարավորությունը մարզն արտաքին աշխարհի հետ կապելու եւ օգնություն ստանալու: Մի՞թե այսքանն էլ անհասկանալի է: Իսկ որ այնտեղ մարդի՜կ են սպանվել... Հայտնի է, որ հայկական ինքնապաշտպանությունը շաբաթներ առաջ հայտարարել է, թե հարձակվելու է Խոջալուի վրա, նույնը կրկնել է փետրվարի 25-ին՝ առաջարկելով գյուղից դուրս բերել խաղաղ քաղաքացիներին: Նույնիսկ մարտի ընթացքում չգնդակոծվող միջանցք է ստեղծել, որպեսզի խաղաղ մարդիկ հեռանան: Իսկ օմոնականները կրակի տակ են առել հենց ա՛յդ միջանցքը եւ հարազատների արյունն առել իրենց վրա:

Որքան հայտնի է, Ադրբեջանի կողմից ոչ մի անգամ գանգատ չի եղել, երբ միջազգային կոնվենցիաներով արգելված «Գրադ» ահավոր զենքն ավերել է հայկական բնակավայրերը, զանգվածաբար կոտորել հայ անմեղ մարդկանց, կանանց ու երեխաներին...

Ապրիլի 4-ին ադրբեջանցիները Ֆիզուլիի կողմից շարունակում էին հայկական բնակավայրերի գնդակոծությունները: Մեծ վնասներ է կրել Հադրութը, որ ունի վիրավորներ, ավերածություններ:

Իսկ Իրանի արտգործնախարարությունը ջանքեր է գործադրում Ղարաբաղի դրությունը կարգավորելու համար: Գերմանիայի կանցլեր Կոլը բարձր է գնահատել Իրանի այդ ջանքերը՝ պատրաստակամություն հայտնելով դրանց գումարել իր Գերմանիայի աջակցությունը:

Պրահա հասնելով՝ Իրժի Դինսբիրը հայտարարել է, թե Ղարաբաղի բարդույթը կլուծվի, քանի որ բոլոր կողմերն էլ (Հայաստան, Ղարաբաղ, Ադրբեջան) շահագրգռված են, որ խաղաղություն ստեղծվի:

Բաքվում Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւը երդվում էր, որ իր պետությունը մեծ եղբոր, թելադրողի կամ գործարքներ գլխավորողի ոչ մի հավակնություն չունի, այլ շահագրգռված է երկու հարեւան ժողովուրդների խաղաղ համակեցությամբ ու բարեկամությամբ եւ պատրաստ է ամեն ջանք գործադրել, որպեսզի Ղարաբաղում լինի անդորր, ժողովուրդը լծվի խաղաղ աշխատանքի:

Ապրիլի 5-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն մի հետաքրքիր հաղորդում արեց. մեկնաբանեց Փարիզի «Ռուսսկայա մըսլ» թերթի հրապարակած նյութերն այն մասին, որ Ղարաբաղում այսօր գործվող զազանություններով իրար չեն զիջում հայերն ու ադրբեջանցիները: Ապացույցը՝ ադրբեջանցիների ներկայացրած մի ժապավեն Խոջալուի ողբերգությամբ հանդերձ: Ժապավենը մի ադրբեջանցու ստեղծագործություն է: Կյանքը վտանգի ենթարկելով, փետրվարի 28-ին, Խոջալուի կործանումից երկու օր հետո է նկարահանել ուղղաթիռից: Ժապավենը մեկնաբանում է ռուս մեկը՝ պատմելով, որ տեսնում է կործանված ադրբեջանական Խոջալու քաղաքը, փողոցներում ու բաց դաշտում՝ դիակներ սփռված: Դիակներ, որոնք այլանդակված են, ջարդված, գլխամաշկը հանված... Կադրերը դողում են, որովհետեւ նկարահանողը տեսածից վշտահար ցնցվում է:

Այսպե՛ս։

Մեկնաբանը վախ չունի, որ հանկարծ կարող են իրեն չհավատալ։ Չէ՞ որ փետրվարի 28-ին, երբ Խոջալուն հայերի ձեռքում էր, ադրբեջանական ուղղաթիռը չէր կարող այնտեղ իրեն այնպես ազատ զգալ, որ զետնին այնքան մոտենա, որպեսզի դիակները նկարի բոլոր մանրամասներով, նույնիսկ հանված գլխամաշկի տեղը ցուցադրելով։ Հետո էլ. ուղղաթիռի ցնցումը քիչ է, հեռուստաթղթակցի ցնցումն է նկատել։

Ապա խոսվում է ռուս թղթակցի վկայության մասին։ Սա էլ նկարագրում է Ստեփանակերտի վիճակը, եւ նյութը հմտորեն գտնված խորագիր ունի՝ «Ապրողների մեռած քաղաքը»։

Թղթակիցը չի ողբում հայերի վիճակը, նրանց դեմ գործադրվող դաժանությունները արդարացնելու կամ ծածկելու փորձ չի անում։ Այլ բացատրում է. չէ՞ որ այստեղ այս բոլորն ադրբեջանցիներն սկսեցին, եւ Խոջալուն ու Մալիբեյլին, Շուշիի ու Աղդամի ռմբակոծությունները, սրանք բոլորը միայն պատասխան էին։

Թերթը հարցնում է՝ ի՞նչ պիտի լինի այսքանի վերջը։ Եւ, իբր, պատասխան՝ ներկայացնում է իր թղթակցի հարցազրույցը ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ։ Նախագահը գտնում է, որ վերջը պարզ տեսանելի չէ, որովհետեւ այդ երկրի տեր հայ ժողովուրդը պայքարում է իր ազատագրության համար, իսկ ադրբեջանական ղեկավարությունն արցախահայության ազատագրությունը համարում է ոտնձգություն իր պետական անկախության դեմ։ Ելքը մեկն է՝ արցախահայության ազատագրության եւ գոյատեւման հուսալի ապահովության ստեղծումը։ Ո՞վ պետք է ստեղծի այդ ապահովությունը։ Միջազգային կազմակերպություննե՞րը, ԱՊՀ-ն՝ Ռուսաստանի գլխավորությամբ։ Այո՛, Ռուսաստանի՛ գլխավորությամբ, որովհետեւ, նախ, նա մինչեւ այսօր էլ այս գոտում իր շահերն է ունեցել եւ այդ շահերի թելադրանքով նման դեր խաղացել է, ապա եւ, չնայած հիմա զբաղված է իր ներքին ցավոտ բազմաթիվ խնդիրներով, չի կարող մոռացության տալ իր իսկ շահերն այստեղ, թույլ չի տա, որ դատարկություն (վակուում) ստեղծվի, որն առանց ուշացումի կզբաղեցվի, կլցվի մեկ ուրիշի կողմից։ Ռուսաստանը շահագրգռված է։ Ռուսաստանը շահագրգռված կերպով կզբաղվի, ամեն կերպ կջանա արդար լուծում տալ ղարաբաղյան բարդույթին։

Այդօր շարունակվում էին հայկական բնակավայրերի ռմբակոծությունները. Շուշիից՝ Ստեփանակերտը, Աղդամից՝ Մարտակերտն ու Ջանյաթաղը, Ֆիզուլիից՝ Ճարտարն ու Կարմիր-շուկան...

Այս մասին հաղորդում է մեր «Լրաբերը», որ այսքանը գիտե եւ ոչ մի տեղեկություն չունի այն մասին, թե մերոնք, ռմբակոծվելուց բացի, ի՞նչ են արել։ Չգիտե նաեւ, թե, Երեւանի պաշտոնական շենքերում ու փողոցներում տեղի ունեցած զանազան դիպվածներից բացի, աշխարհում ի՛նչ-ի՛նչ բաներ են կատարվել, որ մեզ են վերաբերել, մեզ օգուտ են կամ վնաս։ Օրինակ, Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւը Երեւանից թռել է Ստեփանակերտ՝ որոշած լինելով տեղում ուսումնասիրել Արցախի բարդույթը եւ օգնել նրա կարգավորմանը։ «Լրաբերն» այս առթիվ չգիտե ոչինչ։ Մոսկվայից ասում են՝ Ադրբեջանը բաց է արել Հայաստան գնացող գազամուղի փականը։ «Լրաբերն» այս էլ չգիտե։ Իսկ գուցե գիտե, բայց ի՞նչ-ինչ պատճառներով լռում կամ թաքցնում է... Սա՞ ոնց հասկանանք։ Նա լռում կամ թաքցնում է, իսկ մեր հեռուստատեսության ղեկավարները՝ անմիջապես այնտեղ, հեռուստակենտրոնում եւ ավելի վերեւնե՞րը։ Մի՞թե նրանք էլ չեն լսում, որ իմանան, թե աշխարհում ի՛նչ կա, եւ այդ եղածից «Լրաբերն» ի՛նչ է հաղորդում իր ունկնդիր-դիտողներին։ Թե՞ ամեն ինչ այն գլխից են պայմանավորվել...

Ապրիլի 6-ին Ամիրանլարից ռմբակոծել են Մարտունին, եւ կրակը դադարեցվել է պատասխան հրետաձգությամբ։ Աղդամի կողմից էլ ռմբակոծության են ենթարկվել Ավդուռն ու Մյուրիշենը։

ԼՂՀ է ժամանել Իրանի արտգործնախարարության պատվիրակությունը՝ նախարարի տեղակալ Մահմուդ Վայեզիի գլխավորությամբ։ Նպատակն է՝ ավարտին հասցնել իր նախարարության սկսած գործը՝ կայուն խաղաղություն ստեղծել եւ ձեռնարկել հարցի կարգավորմանը։

Մեր բարդույթի լուծման միջնորդություններ ու զանազան գործակցություններ նախաձեռնած մի քանի տասնյակ միավորների մեջ ես շատերին էի վերաբերվում անվստահությամբ, եւ այդ շատերի մեջ էր Պարսկաստանը։ Հիմա թվում է՝ լոկ նրա ձեռնարկումներն են տալիս շոշափելի արդյունքներ, եւ գուցե թե նրա պատվիրակությունն է լինելու այն մեծ բարեխոսը, որ ասելու է՝ ահա՛, այսպե՛ս լուծեցինք ձեր կնճռոտ հարցը, դե՛, ապրեցե՛ք խաղաղությամբ։

Դրսերում էլ ոնց որ մեր դիրքի համար նպաստավոր քաղաքական հովեր են երեւում։ Ռուցկոյը Ռուսաստանի ժող. պատգամավորների համագումարում ելույթ է ունեցել, պաշտպանում է Մոլդովայում ստեղծված Մերձդնեստրյան հանրապետության իրավունքը, քանիցս հիշեց Ղարաբաղը՝ իբրեւ բարդացած մի կնճիռ, որ կարիք ունի ուշադիր վերաբերմունքի, խելահաս միջամտության։ Հենց Մոլդովայում էլ հավաքվել են տեղի ու Ռուսաստանի, Ուկրաինայի արտգործնախարարությունների պատվիրակությունները, եւ խոսք ու զրույցից այնպես է երեւում, թե վերջը նոր կազմավորված հանրապետությունը պիտի ճանաչվի։ Այս դեպքում Արցախի հանրապետության իրավունքն ինչի՞ պիտի արհամարհվի։

Ապրիլի 7-ին շարունակվում էին մարտական գործողություններն ադրբեջանցիների կողմից, չնայած Ստեփանակերտում էր գտնվում Պարիզից խաղաղարար պատվիրակությունը եւ երկու կողմերի ղեկավարներին առաջարկել էր ներկայացնել իրենց նկատառումները, որպեսզի դրանք հանդիպադրելով՝ եզրակացության գա եւ որոշի, թե ի՛նչ պիտի անել։ Կեսօրից հետո, պատվիրակության անդամներին Ստեփանակերտում թողնելով, Վայեզին Աղդամ է գնացել, ապա Բաքու, զրույց ունեցել Յաղուբ Մամեդովի հետ։ Եւ ահա թե վերջինս ինչպես է ներկայացրել խաղաղության հասնելու ճանապարհը. «366-րդ գնդի ամբողջ զենքն ու զինամթերքը մնացել, գտնվում են հայ գրոհայինների ձեռքում եւ այժմ ուղղված են մեր անկախ պետության ուժերի դեմ։ Այդ ամբողջը լրիվ ու վերջնականապես պիտի առգրավվի, հայ գրոհայինները պիտի զինաթափվեն մինչեւ վերջինը, որից հետո մենք բանակցությունների կնստենք եւ կպայմանավորվենք անելիքը»։

Այս նոր բռնակալի հաջորդ առաջարկությունն էլ երեւի այս պիտի լինի. «Այդ Ղարաբաղի ամբողջ հայությանը զինաթափած, ձեռուոտքերը կապոտած ինձ հանձնեցեք, որից հետո ես կիմանամ ի՛նչ պիտի խոսել եւ ի՛նչ պիտի անել»։

Ինչ վերաբերում է 366-րդ գնդի տեխնիկային, զենքին ու զինամթերքին, ապա աշխարհին է հայտնի, որ դրանք Արցախից դուրս բերելու համար գործադրվեցին արտակարգ միջոցներ, նույնիսկ դեսանտայիններ ու նոր վայրագ զորամիավորումներ բերվեցին, որոնք էլ ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ ոչ միայն դուրս տարան տանելիքը, այլեւ նոր չարագործություններով ապացուցեցին, որ իրենցից դժգոհ Ադրբեջանի սիրտը շահելու համար պատրաստ են արցախահայությանն էլ ոտքի տակ տալ, հայ ժողովրդին էլ...

Ապրիլի 8. Ադրբեջանցիները դարձյալ խախտեցին զինադադարի պայմանավորվածությունը. միայն Ստեփանակերտի վրա Շուշիից գցել են ավելի քան յոթանասուն ռումբ ու հրթիռ։ Կան երեք վիրավորներ։ Հինգ շենքեր ավերվել են։ Ռմբակոծվել են նաեւ Շոշն ու Քարինտակը։

Վերջին օրերին Մարտակերտի շրջանի վերին ծայրամասային գյուղերը փրկություն չունեին Աղդաբան գյուղում տեղավորված ավազակախմբերի խժդժություններից։ Մեր ինքնապաշտպանության ուժերը, ո՛չ պաշտոնական, բայց շատ վստահելի մի աղբյուրի հաղորդմամբ, այսօր հարձակվել են Աղդաբանի վրա, ցրել որջը, ոչնչացրել իբրեւ հրակետ, եւ ըստ էության, շրջանը լրիվ մաքրել ադրբեջանական վերջին ռազմական հենակետից։

Ապրիլի 9-ին հայ ժողովրդի գլխին պայթեց մի նոր աղետ. գիշերվա 00 ժամին Բալահովտի (Կոտայքի շրջան) զորամասային պահեստներից պայթյունների ձայներ լսվեցին, եւ մի քանի րոպեի ընթացքում գիշերային երկինքն այնպես հրավառվեց, պայթյունները ու դղրդոցներն այնպես տարածվեցին մինչեւ Երեւան, մինչեւ Եղվարդ ու Աշտարակ, որ թվաց, թե գետինը պատռվել է, եւ դժոխքի բոլոր ուժերը ելնում են, պիտի լափեն Հայոց այս փոքր աշխարհը։ Բավական է ասել, որ ութ պահեստներում կուտակված են եղել ա-

վելի քան վեց հազար ռեակտիվ հրթիռներ: Էլ չեմ խոսում հրեշավոր զենքի մնացած տեսակների մասին («Ալազան», «Գրադ» եւն. եւն), որոնց վերջերս ծանոթացանք՝ Արցախի գլխին թափվող մահաբեր հրթիռներից: Հիմա այդ բոլորը միանգամից պայթում, հրավառվում են, տարածվում չորս կողմերի վրա: Հեռուստաաշխատողները նրանց բեկորներն են նկատել Երեւանի արվարձաններում, հարեւան բնակավայրերում՝ իրենց կատարած ավերածություններով հանդերձ: Կոտայքի շրջանի մի քանի տասնյակ հեկտար տարածությունը զբաղեցնող ջերմոցային տնտեսությունն ավերվել է՝ կրելով միլիոնավոր վնասներ, որոնց համար պիտի հատուցեն փնթի ծառայողները:

Հանրապետության ղեկավարությունն առանց ական թոթափելու ոտքի ելավ, կազմակերպեց աղետի տարածքի (Աբովյան քաղաք, Առինջ, Ավան եւն) բնակչության տեղափոխությունը Երեւան եւ այլ ապահով վայրեր, արեց, ինչ որ պետք էր աղետից փրկվելու համար: Սակայն պայթյունները շարունակվում են, եւ ասում են՝ այն կտեւի մի օր եւս...

«Մայակ» ռադիոկայանը, Կենտրոնի սովոր խարդավանքով, հայտարարել էր, թե հրդեհն սկսվել է հայ գրոհայինների կրակոցներից: Իսկ մեր «խիզախները» անմիջապես գտան իսկական պատճառը. Ռուցկոյի կարգադրությունն է կատարվում, չէ՞ որ հայտարարել էր, թե հանրապետությունից դուրս են բերվելու զորքն ու նրա ամբողջ ունեցած-չունեցածը, ինչ էլ որ անհնար լինի դուրս բերել, պետք է ոչնչացվի: Եւ, ահա՛, ոչնչացնում են, թեկուզ հետն էլ հայ ժողովուրդը ոչնչանա: Փորձ ունեն, չէ՞. հրեշավոր երկրաշարժն իրենք են կազմակերպել,-այսպես էին մտածում մտածողները:

Հեռուստալրագրողը զրուցում է Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ռեուտի ու շտաբի պետ Վլադիմիր Նեւերովի հետ: Նրանք այնքան հանգիստ են խոսում, ասես տեղի ունեցածը սովորական մի բան է, որի համար շատ էլ չի կարելի անհանգստանալ: Ինչ վերաբերում է «Մայակի» սադրիչ հայտարարությանը, ապա դրա աղբյուրն իրենք չեն, եւ առհասարակ անիմաստ է պատճառների մասին խոսել, քանի դեռ մասնագիտական ու իրավաբանական բազմակողմանի քննություն չի կատարվել: Հավանական է՝ բուն պատճառն անվտանգության կանոնների խախտումն է եղել...

Բայց չէ՞ որ անվտանգության կանոնների խախտում կարող էր լինել նաեւ միջուկային զենքի պահեստներում:

◇ ◇ ◇

Իսկ Արցախում շարունակվում է պատերազմը. Շուշիից դարձյալ ռմբակոծել են Շոշն ու Ստեփանակերտը, Շեֆեկից՝ Կարաչինարը, նույնիսկ Շահումյանը, Ֆիզուլիից՝ Հադրութը, Քոչբեկը:

Մի զորաջոկատ էր հարձակվել Հադրութի շրջանի Ծամձոր գյուղի վրա, ինքնապաշտպանական ուժերից ջարդ կերել ու ետ փախել: Հեռուստախոսնակները կարեւոր են համարում, որ Ռուսաստանի արտգործնախարարը Միջին Ասիայից է եկել ԼՂՀ եւ ոչ թե Բաքվից կամ Երեւանից, իբր, մարդը նպատակ ուներ Ղարաբաղը տեսնել ինչպես որ կա, առանց անկանխակալ տրամադրության կամ տեղեկացվածության:

◇ ◇ ◇

Բարոնուհի Կոքսը նորից իջավ «Զվարթնոց» օդանավակայանում՝ Արցախի համար բերելով մի ինքնաթիռ բեռ՝ պարեն, դեղորայք, բժշկական սարքավորում...

Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Մահմուդ Վայեզին նորից Երեւանում է, հանդիպում է ունեցել Րաֆֆի Հովհաննիսյանի եւ ուրիշ պաշտոնյաների հետ, եւ բոլոր զրույցները Ղարաբաղի խնդրի շուրջն են եղել, կռիվը մեկընդմիշտ դադարեցնելու, բարդույթի վերջնական լուծման բանալիները գտնելու շուրջ:

Ապրիլի 10-ին էական ոչինչ չի կատարվել ԼՂՀ տարածքում, չնայած «շարունակվում էր» Ստեփանակերտի ռմբակոծությունը Շուշիից, օմօնականները հարձակվել էին Կարաչինարի, Էրքեջի ու Խարխափուտի վրա, եւ ադրբեջանական կողմն էլ գանգատվում էր Հայաստանի գրոհայինների դեմ, որոնք, իբր, ռմբակոծել են Զանգելանի շրջանի գյուղերը:

Եթե այսքանը տեղի ունեցած էլ լինի, «համեմատական անդորր է», իսկ դա ինձ անհանգստացնում է, քանի որ նման պարագաներում մեր արյան ծարավ ադրբեջանցին նախապատրաստվում է նոր արյունահեղության, նա չի կարող մարսել խայտառակ պարտությունը Մալիբեյլիում ու Գյունեփայա-Օրթափայայի կողմերում, Ղարադաղլվում ու Խոջալվում: Մանավանդ Խոջալվում:

Վերջինի համար գործի դրին բոլոր հնարավորությունները, կիրառեցին լրատվական ստորությունների, մինչեւ այսօր չտեսնված խարդավանքի ու մեքենայությունների մի ամբողջ շտեմարան, սակայն ապարդյուն, որովհետեւ չստացան ծրագրած արդյունքը... Հակառակը, վերջապես պարզ դարձավ, թե հայ ինքնապաշտպաններին վարկաբեկելու, վայրագությունների մեջ իրենց հավասարեցնելու համար ի՜նչ խայտառակությունների են դիմել, սեփական քաղաքացիների դիակների հետ ի՜նչ խաղեր են կատարել... Մի՞թե բավական չէր չեխ լրագրողուհի Դ. Մազալովայի այն վկայությունը, որ փետրվարի 29-ին Աղդամի մոտ ադրբեջանցի դիակներ են նկարահանել սովորական տեսքով, իսկ «մարտի 2-ի նկարահանումների ժամանակ այդ դիակները գանգամաշկված էին: Ինչ-որ զարմանալի խաղ է...» («Նեզավիսիմայա գազետա», 1992, ապրիլի 2):

Թերթի այդ նույն համարում հրապարակվել է նաեւ հարցազրույց զահընկեց դարձած Այազ Մութալիբովի հետ, որն արդեն պարզորոշ հայտնում է, թե խոջալվեցիներին կոտորել ու հոշոտել են իր ազգակիցները՝ քաղաքական նպատակով, իրեն վարկաբեկելու, ժողովրդին իր դեմ հանելու համար (նույն տեղում):

Ուրեմն, ադրբեջանցի սադիստները սեփական ժողովրդի ներկայացուցիչներին կոտորեցին, հոշոտեցին՝ մեղքը հայերի վրա գցելու համար: Զարմանալ կարելի է, թե նրանք ինչո՞ւ այդ մեռելների միսն էլ չեն խորովել-կերել, որպեսզի հայտարարեն, թե դա եւս հայերի գործն է: Չէ՞ որ Սումգայիթում ու Բաքվում իրենք հայ օրհորդներին են խորովել-կերել: Այդ մասին արտասահմանյան վկա-թղթակիցներն էին գրում... Եւ հիմա իրենք պետք է ապացուցեին, թե հայերը հասել են իրենց մակարդակին:

Ապրիլի 11. Պարզվում է, որ երեկվա «համեմատական անդորրը» բոլորովին էլ անդորր չի եղել, եւ Մարտակերտի շրջանում տեղի է ունեցել թուրքական մի վայրագություն, որը երեւի թե ամենադաժաններից մեկն է պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Կեսօրվա դեմ Միր-Բաշիրի (Թարթառ) կողմից ավելի քան հազար զինվորից բաղկացած մի զորամաս, 15 տանկերի ու մի քանի տասնյակ զրահամեքենաների ուղեկցությամբ, հարձակվել են Մարաղա գյուղի վրա, նվաճել նրա մի մեծ թաղամասը, սկսել իրենց սովորական արյան խրախճանքը. կոտորել են բնակիչներին, շատերին քշել-տարել իբրեւ պատանդների: Իսկ տները կողոպտել են, ապա հրդեհի մատնել եւ տանկերով քարուքանդ արել: Հայ ինքնապաշտպանները, իհարկե, հակահարձակումով ազատագրել են գյուղը:

Լրատվական մարմինները հետեւանքների մասին տարբեր, իրար հակասող տեղեկություններ են հաղորդում: Մոսկվայից ասում են՝ Մարաղայի տված զոհերը հարյուր մարդիկ են, կանայք ու երեխաներ: Իսկ մեր անտեղյակները հարյուր զոհեր են վերագրում թուրք ասպատակիչներին (հայերին՝ միայն 30 կորուստ), տեխնիկայի կորուստն էլ՝ հինգ զրահամեքենա:

Վերստին ռմբակոծության տակ են եղել Ստեփանակերտը (ավելի քան 60 հրթիռ է այնտեղ նետվել Շուշիի կողմից): Ֆիզուլիից, ասում են, ռմբակոծել են Կարմիր շուկան, Թաղավարդը...

Իսկ Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւը հայտարարել է, թե Ղարաբաղում խաղաղություն հաստատելու բոլոր հնարավորությունները կան, մնում է գործադրել նրանցից օգտվելու քաղաքական ու դիվանագիտական իմաստություն:

Ապրիլի 12-ի լուրերը փոքր ինչ պարզություն մտցրին Մարաղային վերաբերող տվյալների մեջ: Ադրբեջանցի հարձակվողները կոտորել են մեծ թվով մարաղացիների (միայն 45 զոհեր ճանաչվել են), շատերին պատանդ վերցրել: Կան մի քանի տասնյակ անհետ կորածներ: Այժմ հայտնի է, որ ազատամարտիկներից զոհվել են հինգը, կան նաև վիրավորներ...

Կարմիր-շուկան ու Թաղավարդը ռմբակոծվել են Ամիրանլարից,- հաղորդում է երևանյան խոսնակը: Բայց Ամիրանլարից մինչև Կարմիր-շուկա և Թաղավարդ շուրջ 15-20 կմ է, և արանքում էլ մի քանի ուրիշ գյուղեր են՝ Ճարտարը, Խնուշինակը, Գիշին, Մուշկապատը, Ծովատեղը, Խերխանը, Հերհերը... Այս ի՞նչ հայտնություն է:

Հայկական մի ռազմաջոկատ հարձակվել է՝ Ֆիզուլու շրջանի Ղաջար գյուղը (երևի ավազակաորջ) նվաճելու համար, սակայն ձախողվել, վերադարձել ելման կետ:

Ստեփանակերտի հայ զորամասը կռիվ է տալիս Ղայբալիշենի վրա: Հայ ազատամարտիկները վայր են գցել թշնամական մեկ «Ս-24»:

Երևանում ամերիկյան մի պատվիրակություն կա, որը ՀՀ ղեկավարների հետ ունեցած բանակցություններում «ջերմ վերաբերմունք է ցուցաբերել» արցախահայության ազատագրական պայքարի նկատմամբ... Աչքներս լո՜ւյս:

Իսկ անգլիացի բարոնուհի Կոքսը, Զորի Բալայանի ուղեկցությամբ, ամսիս 10-ից Արցախում է. բերած օգնությունն է տեղ հասցրել: Այցելել է Մարտունու հիվանդանոցը, տեսել նրա անտանելի վիճակը՝ խոստանալով նոր ամենաբազմազան օգնություն:

Հայաստանի հեռուստատեսության մեկնաբան Կոնստ. Հովհաննիսյանը պատմում է, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Անդրեյ Կոզիրևը Ստեփանակերտ է հասել (ապրիլի 8-ին) Աղդամից, անմիջապես էլ վազել Շուշի, վերադարձին կես ժամի չափ զրույց ունեցել ԼՂՀ ղեկավար Արթուր Մկրտչյանի հետ, իհարկե, փակ դռների ետևում, նաև հրաժարվել թղթակիցներին որևէ խոսք ու կարծիք հայտնելուց...

Ապրիլի 13. Արդեն բացահայտ է ադրբեջանական ղեկավարության ռազմավարական ծրագիրը. Ստեփանակերտը կործանելուց հետո պիտի ավերեն գյուղերը, որոնցում ապաստանել է մայրաքաղաքի բնակչության մեծ մասը: Ռմբակոծում էին շրջանների ծայրամասային գյուղերը, հիմա էլ կենտրոնականները. արդեն անցել են Կարմիր-շուկային ու Թաղավարդին, Մարտակերտին, Հոռաթաղին...

Բաքվից ու Լենքորանից ռազմական էմիսարներ են եկել Ֆիզուլի, ասում են՝ իրենց են պատկանում Հադրութի այն շինությունները, որոնցում առաջները ԽՍՀՄ սահմանապահ զորքերն էին տեղակայված: Իրենց են պատկանում, ուրեմն, պետք է գան, տիրեն: Տեղական իշխանությունները բանի տեղ չեն դրել այս հավակնոտ ու հիմար հայտարարությունը և վաստակել են «արժանի պատիժ». «Գրադից» հենց այսօր տաս հրթիռ է ընկել Հադրութի կենտրոնում...

ՀՀ հեռուստատեսության աշխատակիցը նոր է վերադարձել Մարտակերտի շրջանից և ճշգրտում է Մարաղայի ճակատամարտի տվյալները. ադրբեջանցիները (շուրջ մեկ ու կես հազար զինվոր, երկու տասնյակ զրահամեքենաներ, բեռնատար բազմաթիվ մեքենաներ, որոնք պիտի կողոպուտը փոխադրեին) հարձակվել են ապրիլի 10-ի կեսօրվա դեմ և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով փոքրաքանակ ինքնապաշտպանների կողմից, մխրճվել են գյուղը, ավերել մեծ մասը, սպանել 55 հոգու, որոնցից 5-ը՝ ինքնապաշտպանության զինվորներ, մնացածը՝ բնակիչներ, կանայք ու երեխաներ: Շուրջ 100 բնակիչներ էլ անհայտ կորած են համարվում, երևի պատանդ են տարվել:

Ինքնապաշտպանությանն օգնության են հասել միայն կեսօրից հետո, ջարդ տվել ու փախուստի մատնել ասպատակիչներին, որոնք գյուղում և շրջակայքում թողել են շուրջ 100 սպանված: Պարզվել է, որ զրահամեքենաները վարում են ԱՊՀ զինված ուժերից վարձված մասնագետները:

Բարոնուհի Կոքսը եղել է Մարաղայում: Տեսել է նվաճողների գործած վայրագությունների հետքերը, խոստանում է տեսագրած նյութերը տանել, աշխարհով մեկ տարածել: Այսօր, վերադառնալուց անմիջապես հետո, հայտարարեց, թե հիացած է հայ ինքնապաշտպանության խիզախությամբ, քաղաքացիական բնակիչների տոկունությամբ, բայց

և անհունորեն ցավում է այն ողբերգական վիճակի, զրկանքների ու տառապանքների համար, որոնց մեջ է գտնվում նորելուկ հանրապետությունը: Բերած սննդամթերքն ու դեղորայքը սեփական ձեռքով բաժանել է Մարտունիում ու Մարտակերտում՝ հովանավորյալներին խոստանալով, որ շուտով նորից կգա այս հերոսական լեռնաստանը, կբերի իր ու իր ազգակիցների օգնությունը, մաղթանքները և օրհնությունը:

Ուշ գիշերին «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց իր թղթակիցների՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանի ու Արմեն Դուլյանի ելույթները Ղարաբաղում տեղի ունեցած նոր դեպքերի մասին: Հայ թղթակիցներն անդրադարձան Խոջալուի շուրջ ստեղծված վայնասունին, ադրբեջանական բռնատիրության ծրագրերի դաժան իրականացումներին, որոնց շարքում Մարաղայի եղեռնը հատուկ տեղ է բռնում:

Ադրբեջանցի թղթակիցն էլ խոսեցրեց իրենց ԱԺՃ-ի «Ազատություն» թերթի խմբագիր Հիքմեթ Հաջիզադեին, որը միայն հռետորական փուչ հարցեր ուներ աշխարհին ներկայացնելու. «Հայերն ի՞նչ են ուզում մեզանից, և նրանց թիկունքում կանգնած խաղաղարարներն էլ ի՛նչ տեսակ խաղաղության են սպասում: Մի՞թե հնարավոր է պատերազմը դադարեցնել, երբ Հայաստանից եկել, մեր խաղաղ բնակչությանն են կոտորում մեր հինավուրց հողի վրա, թե ի՛նչ է, աչք են տնկել այդ հողին... Ինչո՞ւ մոռանում են, որ միջազգային բոլոր հեղինակավոր կազմակերպությունները, ՄԱԿ ու Եվրոպառլամենտ, դիվանագիտական ու քաղաքական փաստաթղթերում ամենակարևոր տեղ են տալիս պետության սահմանների անձեռնմխելիությանը: Ինքնորոշո՞ւմ են ուզում, խնդրե՛մ, այդ սահմանների ներսում ինքնորոշվեն, մեր սահմանների ներսո՛ւմ, մեր պետության ենթակայության տակ:

Ապրիլի 14-ին ՀՀ ԳԽ-ի նիստում նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն էր զեկուցում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վիճակի ու խնդիրների մասին: Խոսում էր հանգիստ, իր դիրքի անհասանելիության գիտակցությամբ, ասես աշխարհի անց ու դարձը բանի տեղ չդնող մի մարդ էր: Հակառակ դեպքում ամոթ պիտի զգար այդ «զարգացում» բառից, պիտի լրջանար այնպես վեհաշունչ խոստումներ տալուց առաջ, որոնց կենսունակությունն ու իրավացիությունն, իբր, ապացուցվել են «հանրապետության կենսոլորտի զարգացմամբ»:

Նրանից հետո խոսեց Անգլիայի լորդերի պալատի փոխնախագահ, բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը: Պատմեց Արցախ կատարած իր ութերորդ այցելության հանգամանքները (այս անգամ հիսուն տոննա սննդամթերք ու դեղորայք է հասցրել մարտնչող երկրամասին), հույս հայտնեց, որ կհաղթանակի արդարությունը, վերջապես կբարձրանա, իր արժանի տեղը կգրավի դաժանորեն ոտնահարված իրավունքը մարդու, ազգային փոքրամասնության: Այս անգամ իր հետ բերել է մեծ թվով լրագրողների, որոնք հավաքած հարուստ նյութը, օրինակ, Մարաղայում ադրբեջանական ավազակների վանդալիզմը, կտանեն, կտարածեն աշխարհով մեկ, և կփակվեն այն բերանները, որոնք վերջին ժամանակներս միահամուռ պոռում էին Խոջալուի, այսպես կոչված, հայկական դաժանությունների մասին:

Բարոնուհի Կոքսը զարմացած ու զայրացած էր, որ Ադրբեջանը պարբերաբար խախտում է իր իսկ պայմանավորվածությունը զինադադարի մասին, ոտնահարում միջազգային ամեն տեսակ բանակցությունների շնորհիվ ձեռք բերված համաձայնությունները: Եվ, ահա՛, վերջին գիշերն էլ դարձյալ «Գրադից» ռմբակոծել է Ստեփանակերտը, ավերել Մարտակերտի գինու կոմբինատը, ուրիշ բազմաթիվ բնակավայրեր ու ձեռնարկություններ:

✧ ✧ ✧

Օրվա ամենածանր, պարզապես ողբերգական լուրն է՛լ պիտի առնեինք. երեկոյան, մոտավորապես ժամը յոթ անց կեսին՝ իր բնակարանում սպանվել է ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահ Արթուր Մկրտչյանը: Սպանել են հրազենով, և հանցագործը դեռևս չի հայտնաբերվել: Ցույց տվին բնակարանի պատուհանը՝ ծակոտած ապակիով՝ հրազենի օգտագործման ապացույցը:

Ես առել եմ այս լուրը եւ, առայժմ որեւէ սթափ ու լուրջ խնդիր քննելու անկարող, մտածում եմ՝ այս շրջանում կարո՞ղ էր լինել առավել նենգ ու ծանր հարված, քան այս, որ ստացավ մեր կռվող երկիրը:

Նոր տարվա շեմին նորընտիր Գերագույն խորհուրդը համարձակորեն իր նախագահը դարձրեց այդ իսկապես խելոք, պայծառատես, մեր լեռնաստանին անձնվիրաբար զինվորագրված երիտասարդին: Շատերն էին թերահավատ: Իսկ Հայաստանի նոր ղեկավարները, որքան հայտնի է, դժգոհությամբ ընդունեցին նրան, թեեւ միայն մեկ պատճառով՝ նա հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամ է, երբ իրենք ամեն գնով իրենց ՀՀՇ-ական թեկնածուին պիտի դարձնեին Արցախի տեր:

Ինչ-որ է, նա՛ է ընտրվել: Առաջին իսկ հրապարակային ելույթներով ու հարցազրույցներով, հատկապես քաղաքական ու դիվանագիտական քայլերով ցրեց անվստահության մշուշը, ցույց տվեց, որ արցախյան գոյապայքարն ունի իր արժանի ղեկավարը:

Մեր պատմությունն այսպիսի դեպքեր շատ է հիշում: Միահամուռ ու միակամ պայքարի են ելել ազգի բոլոր խավերը, հասարակական ու քաղաքական բոլոր ուժերը: Մոռացել են իրենց էական կամ անէական ամեն մի հակամարտություն, եւ ամենակարեւորը՝ ազգի ու հայրենիքի փրկությունը դարձել է գերագույն նպատակը, այն ամենանվիրականը, որ հեռացրել է բոլորին: Սակայն ձգվել է պայքարը, միշտ մեզանից բազմամարդ ու հզոր թշնամին հյուծել է մեր ճակատը, ստեղծել ցավալի ճեղքեր, որոնցով էլ ներս են խուժել երկպառակությունը, հոռետեսությունը, նույնիսկ դավաճանությունը:

Երեւի թե սա է ճակատագիրն ամեն մի անհեռանկար պայքարի:

Բայց արդյո՞ք մեր պայքարն անհեռանկար է, եւ մի՞թե մենք այս անգամ էլ պետք է ճաշակենք պարտություն, որ երեւի թե հավասար պիտի լինի անփառունակ, ստոր մահի:

Իսկ մեր նոր նահատակն ընդամենը երեսուն ու երեք տարեկան էր, Հիսուս Քրիստոսի տարիքին: Հիսուսի նման էլ մաքուր, ազնիվ, մինչեւ վերջ նվիրված իր ժողովրդի փրկության գործին: Վերջերս հեռուստատեսությամբ զրույց ունեցավ: Ի՜նչ սրբազան երկյուղածություն ուներ Արցախի պայքարի հանդեպ, ինչպե՜ս հավատում էր նրա հաղթանակին եւ ի՜նչ անհողդողդ վճռականությամբ էր ընդունել իր նոր առաքելությունը:

Եւ հիմա չկա, նահատակված է: Ո՞ւմ մեղքով: Ո՞վ է նրա երիտասարդ, սուրբ արյան պատասխանատուն: Մի՞թե մեկը մեր ներսից, որ դավաճանեց գոյապայքարին՝ չվախենալով ազգի ատելավառ հաշվեհարդարից: Թե՞ հակառակ հոսանքի կամ կուսակցության ներկայացուցիչը, որ կատարել է հանձնարարություն, մեր օրերի ալիքներին բարձրացած հրեշավոր գործիչների պատվերը:

Եթե վերջին տարբերակն է գործել, որ, ըստ իս, ամենից հավանականն է, ապա նողկալի են այն շառլատանները, որոնք կուսակցական խառնակչություն տարան այնտեղ, սերմանեցին իրենց հողի ազատության համար մաքառումի ելած այն սրբազան շարքերի վրա: Երի՜ցս նողկալի, լինեն երեկ բուսած եւ խելահեղորեն մեր ամբողջ անդաստանին տիրացած որոմի ներկայացուցիչները, թե՞ հարյուրամյա մեր պայքարի առաջնորդները, որոնք հաճախ են սրբություններ մատաղ տալիս կուսակցական շահին:

◇ ◇ ◇

Վրաստանի Մառնեուլի շրջանի Սադախլո կայարանի շրջակա գյուղերից մեկում այսօր թաղել են Ղարաբաղի կռվում սպանված 6 ադրբեջանցիների: Ուրեմն, Մառնեուլի ադրբեջանցիները մեծ մասնակցություն ունեն ղարաբաղյան պատերազմին: Ականատեսը պատմում է, որ Մառնեուլի քաղաքային շուկայի մոտ իրականացվում է ադրբեջանցի կամավորների հավաքագրումը՝ Ղարաբաղ ուղարկելու համար («Երկիր», ապրիլի 24):

Ապրիլի 15. ԼՂՀ-ում եռօրյա սուգ է հայտարարվել ԳԽ-ի նախագահ Ա. Մկրտչյանի եղերական մահվան կապակցությամբ: Իսկ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը, մեկ րոպե լռությամբ հարգելով նոր նահատակի հիշատակը, ուղարկել է պատվիրակություն՝ թաղմանը մասնակցելու, փորձագետների խումբ՝ սպանության հանգամանքները պարզելու:

Մինչ փորձագետների հանձնաժողովը գործի կլծվի, կպարզի հանգամանքները, դրանք կհրապարակի, Մոսկվայում ՀՀ կառավարության մշտական ներկայացուցչությունն արել է պաշտոնական հայտարարություն, որով մեղքը գցում է Ադրբեջանի ահաբեկչության վրա: Դրան պատասխանելով էլ՝ Ադրբեջանի ներկայացուցչությունը հայտարարել է, թե իրենք ո՛չ ահաբեկչություն ունեն, ո՛չ էլ որեւէ մասնակցություն «անօրեն ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի» սպանության մեջ: Սպանությունը «Ղարաբաղի լեռնային մասում այժմ տիրող պառակտչական մթնոլորտի, այդ մթնոլորտում տիրող տարամետ խմբակցությունների պայքարի արդյունքն է»: Իբր, Ա. Մկրտչյանը չափավոր թեւի ներկայացուցիչն է, «ադրբեջանական համայնքի հետ լեզու գտնելու» եւ այդ միջոցով փոխըմբռնման գնալու կողմնակից, որին չեն հանդուրժել ծայրահեղականները, եւ ահա հետեւա՜նքը... Չէ՞ որ նախօրինակն էլ կա,-պնդում են ադրբեջանցի «հնարամիտները», ամիսներ առաջ էլ սպանեցին կուսմարզկոմի բաժնի վարիչ Վալերի Գրիգորյանին, որը համարձակվել էր համերաշխություն հաստատելու մասին խոսել:

Եւ այսքանից հետո էլ,-հաղորդեցին մոսկովյան լրատվական գործակալությունները,-ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունն ու Մինիստրների խորհուրդը հայտարարություն են հրապարակել այն մասին, որ Ա. Մկրտչյանի մահը դժբախտ դեպքի հետեւանք է:

Ինչպես էլ որ լինի իրականությունը, ի՛նչ եզրակացության էլ գալու լինեն փորձագետները, սույն լուրերը հաստատում են ցավալի մի ճշմարտություն, որ հայկական միջավայրում, բուն Հայաստանում ու Արցախում, դրության տեր են եւ լրատվության գործը գլխավորում են իրենց արածի ու ասածի հետեւանքները չպատկերացնող, պարզապես տհաս մարդիկ: Ի՞նչ դժբախտ դեպքի մասին է խոսքը: Արթուր Մկրտչյանը երեխա՞ է, չկարողացա՞վ զենքի հետ վարվել, եւ պատահաբար արձակված կրակահերթի զո՞հ դարձավ (նախօրյակին հայտարարել էին, թե ավտոմատի կրակահերթից է մահացել): Եւ դրա կողքին էլ՝ մոսկովյան ներկայացուցչության անհավասարակշիռ պնդումը...

ՀՀ նախագահը որոշել է համազգային սգո օր դարձնել Ա. Մկրտչյանի թաղման օրը՝ ապրիլի 17-ը:

Աշխարհի բազմաթիվ երկրների կառավարություններ, հասարակական ու քաղաքական կազմակերպություններ իրենց կսկիծն ու ցավակցությունն են հրապարակել իր ազատության համար մարտնչող ժողովրդի ղեկավարի ողբերգական մահվան առթիվ: Արդեն ստացվել են ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների ցավակցական հեռագրերը, ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեի ցավակցության ու ցասման գիրը, ուրիշ-ուրիշ բազմաթիվները:

Պաշտոնական պատվիրակություններ, լրատվական մարմինների ներկայացուցիչներ են ժամանում Ղարաբաղ, որպեսզի իմանան ցավալի ճշմարտությունը, կարեկցեն կենաց ու մահվան պայքար մղող ժողովրդին, սփոփանքի ու սրտապնդումի խոսքեր ասեն, օգնեն...

Իսկ Ադրբեջանը շարունակում է իր դիվային չարագործությունները: Ռմբակոծություններ են եղել Շահումյանի շրջանում (Շեֆեկից ու Ջեյվայից հրետակոծել են Կարաչինարը), Արարատի շրջանում (Նախիջեւանի կողմից):

Ամենուրեք խոսում են ադրբեջանցի ինչ-որ ավագ լեյտենանտի փախցրած եւ Սանգաչալայում իջեցրած ռազմական-գերձայնային ինքնաթիռի մասին, որը, բոլորի կարծիքով, անմիջապես ուղարկվելու է կրակի գոտի, որպեսզի բազմապատկի արցախահայության գլխին թափվող աղետները:

Ապրիլի 16. Չնայած ԼՂՀ-ում եռօրյա սուգ է հայտարարված, ադրբեջանական ռազմակայանները շարունակում են ռմբակոծել Ստեփանակերտը, Մարտունին, Քաջավանը, Կարաչինարը, Հադրութը, ամբողջ հանրապետությունը՝ հյուսիսից հարավ: Կան զոհեր, վիրավորներ, ավերածություններ: Հայաստանի պաշտոնական շրջաններում կարծում են, որ Ադրբեջանը նախապատրաստում է լայնահուն ու վճռական հարձակում, որի ակնհայտ նախանշաններն են ամբողջ հանրապետության վրա տեղացող անդադրում ռմբակոծությունները, տեռորը եւ մանավանդ Յաղուբ Մամեդովի սանձարձակ սպառնա-

լիքները:

Իրանի արտգործնախարարությունը, Ֆրանսիայից Բեռնար Քուշները, այլեւայլ երկրների պաշտոնական մարմիններ հրապարակել են դատապարտումի իրենց խոսքերը ԼՂՀ-ում կատարված տեռորի դեմ, արտահայտել ցավակցությունն ու կսկիծը հանրապետության ղեկավարի կորստյան առթիվ:

Մոսկովյան հեռուստատեսությունը, իբր, ստացած լինելով ԼՂՀ-ից պաշտոնական հաղորդագրություն, հայտնում է, թե Արթուր Մկրտչյանի մահը տեղի է ունեցել դժբախտ պատահարի հետեւանքով: Իսկ մերոնք պնդում են, թե դեռեւս ոչինչ հայտնի չէ, եւ միայն խորազնին հետաքննությունը կպարզի բուն պատճառը, մեկ էլ՝ պարզելուն երեւի կօգնի հանգուցյալի տիկինը, որը նոր միայն ուշքի է եկել ահավոր ցնցումից:

Ամեն պարագայի շատ հետաքրքիր, իսկ էապես մեծ առեղծված ներկայացնող դեպք է. Արցախում, ուր ռազմական, գերզգուշ վիճակ է, իր տանը, ընտանիքի անդամների ներկայությամբ, այն էլ ժամաժամքին, 7 անց կեսին, սպանվել է հանրապետության ղեկավարը, եւ խորազնին հետաքննություն է պետք, որպեսզի պատճառը պարզեն:

Ապրիլի 17. Արցախը, նրա հետ էլ ամբողջ հայ ժողովուրդը, հրաժեշտ է տալիս իր նոր պետականության առաջին ղեկավարին՝ Արթուր Մկրտչյանին:

Համաարցախյան սուգն էլ չզսպեց թուրքին. գնդակոծվեցին Կրկժանի մատույցները, Ամիրանլարից հրետակոծեցին Մարտունին, Շեփեկից՝ Խարխափուտն ու Կարաչինարը:

Ադրբեջանում նորից մեծ զինակոչ են հայտարարել. ունեցած ավազակախմբերը քիչ են մի բուռ Արցախը նվաճելու համար:

Խոջալվեցի գերի հանձնվածները բացատրում են, որ ղեկավարներն իրենց ստիպում էին վայրագություններ կատարել, հրաժարվողներին չարաչար տանջում էին: Իսկ երբ արդեն ընկել էր Խոջալուն, ստիպում էին նահանջելիս ավերել Նախիջեւանիկը եւ Խրամորթը, փրկվել Գյուլափլվում:

Այսօր «Պրավդայում» տպագրել են հարցազրույց Հեյդար Ալիեւի հետ, որը ղարաբաղյան խնդրի ամբողջ մեղքը բարդում է Գորբաչովի վրա. «Տեղն ու տեղը հարցը պիտի փակեր».-այս է բերանը փակելու վարպետի եզրակացությունը:

Ապրիլի 20. Ադրբեջանական զորքերը շարունակում են հարձակումները եւ ռմբակոծությունները ԼՂՀ բնակավայրերի վրա: Դեռեւս երեկ Շուշիից մի մեծ զորախումբ հարձակվել էր Քարինտակի վրա, ետ մղվելով՝ շարունակում էր գնդակոծությունն ու ռմբակոծությունը: Շուշիից ու հարեւան հրետակետերից այսօր ռմբակոծել են Դաշուշեն-Քարաշենը, Սղնախն ու Ջանաղչին: Իհարկե, այս բոլորի հետ եւ առաջին հերթին Ստեփանակերտը, ուր հենց միայն այսօր ընկել են 30-ից ավելի հրթիռներ («Գրադի»), ավերել 4 շենք:

Մահս Մամեդովն էլ կաղկանձում է, թե հայերն են իրենց ռմբակոծում Ֆիզուլիում, Ղազախում ու Թովուզում: Ցույց է տալիս փլատակված տներ, որոնք երեւի թե Արցախից են տեսագրել:

Մասնագետները, դառնությամբ նկարագրելով Ստեփանակերտի ողբերգական վիճակը (սնունդ չկա, վառելիքն ու էլեկտրաէներգիան վաղուց գոյություն չունեն), ահազանգում են, որ ահավոր հակասանիտարական վիճակ է այնտեղ, քանի որ չդադարող ռմբակոծությունները անհնար են դարձնում քաղաքի մաքրության հետեւելը, ուստի եւ տաքերն ընկնելուն պես համաճարակներ կբռնկվեն...

Ցույց տվին Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպանությունից մի տեսաժապավեն, որից կարող ես հասկանալ, որ ժողովուրդը կռվում է ու կդիմանա, բայց բերան բացող ամեն մեկն այն մասին է խոսում, թե իրենք, ծեր ու ջահել, սպասում են Հայաստանում գտնվող հայրենակիցների վերադարձին:

- Բավակա՛ն է, որքան թրեւ եկաք մայրաքաղաքի փողոցներում եւ վայելեցիք ուրիշների ստեղծած բարիքները, օրհասի առաջ կանգնած հայրենիքը ձեզ է սպասում:

- Դուք ի՞նչ երեսով պիտի երեւաք ձեր մորն ու հորը, ձեր հարազատներին, եթե, աստված մի՛ արասցե, չկարողանանք դիմանալ, հաղթել ու այս հողը պահել...

Օրվա լուրերի մեջ շատ բան կապված էր Արթուր Մկրտչյանի անվանը: Մի տեսաժապավեն ցուցադրում էր նրա թաղումը, որ համեստ էր, զուսպ ու տառապագին: Նոր նահատակին տարան, ամփոփեցին Սումգայիթի ու Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակներին կանգնեցված հուշարձանների արանքում, մայրաքաղաքի պանթեոնի ամենապատվավոր տեղում: Երեւի թե թաղման մասնակիցներից յուրաքանչյուրը նախապես իր գլխից ձեռք քաշած պիտի լիներ, որովհետեւ Շուշիից ամեն ինչ երեւում էր ոնց որ ափի վրա, եւ միայն համաշխարհային խայտառակության սպառնալիքն էր, որ չարագործներին ետ պահեց թաղման թափորը հրթիռակոծելու եւ հողմացրիվ անելու բավականությունից:

Երեւան են վերադարձել թաղման մասնակցած կառավարական պատվիրակությունն ու հետաքննական հանձնաժողովը: Առաջինի ներկայացուցիչ Բագրատ Ասատրյանը, ի միջի այլոց, հայտնեց, որ Մկրտչյանի մահվան պատճառների մասին ենթադրություններ շատ կան, սակայն ամենահավանականը դժբախտ պատահարին վերաբերող վարկածն է: Իսկ երկրորդի ղեկավարը հենց որոշակիորեն էլ հայտարարեց (եւ նրա խոսքը մոսկովյան հեռուստատեսությամբ եւս հաղորդվեց), որ ողբերգության պատճառը եղել է զենքի հետ վարվելու հմտության պակասը, ուրիշ խոսքով՝ դժբախտ պատահարը: Իսկ սպանողն ատրճանակն է եղել:

Ուրեմն, պիտի մտածել, որ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահ Արթուր Մկրտչյանը՝ բանակային ծառայություն անցած այդ երիտասարդը, անձնական զենքի տիրանալով, տանը երեխայի պես խաղ է արել նրանով, անզգուշորեն կրակել եւ իրեն սպանել...

Ի՞նչ հիմար, եթե չասեմ թքած-կպցրած, եզրակացություն:

Ապրիլի 21. Դեռ երեկվա հաղորդումներում կային թուրքի թրքությունը ցույց տվող, ապացուցող, հաստատող շատ փաստեր եւ նրանց մեջ էլ՝ սրանք.

Թուրքիան որոշել է իր երկնքով թռչող բոլոր սավառնակների մեջ միայն դեպի Երեւան գնացողները վար բերել, ստուգել եւ նոր միայն բաց թողնել, որ տեղ հասնեն: Իբր՝ դա զգուշության համար է, որպեսզի հայերին զենք չմատակարարվի, քանի որ դա դրությունն ավելի է շիկացնում: Բայց չէ՞ որ Ադրբեջանը եւս այդ ճանապարհով, իսկ ավելի շուտ՝ հենց Թուրքիայից է զենք ստանում... Ուրեմն, Ադրբեջան թող տանե՛ն, հասցնե՛ն, նա խորհրդային բանակից քի՞չ է կողոպտել, Կասպիական նավատորմից ստացած 25 տոկոսյա բաժինն է՞լ քիչ է... Ադրբեջանը թող ստանա, հայերի գլխին կրակ թափի: Իսկ հայերին չի կարելի զենք հասցնել՝ թեկուզ եւ պաշտպանվելու, իր գոյությունն ապահովելու համար:

Նախիջեւանի սահմանում բախում է եղել սահմանապահների եւ սահմանախախտ այն ադրբեջանցիների միջեւ, որոնք փորձում էին անցնել Թուրքիա, այցելել երեւի իրենց պապոնց տները: Սահմանախախտներից չորսն աջողացրին անցնել, իսկ չորսը կոտորվեցին՝ նախապես սպանած լինելով մեկ սահմանապահ զինվորի:

Եւ այսօր էլ ահա այս լուրը թուրքի նոր թրքության մասին. Արցախում կռվող երկու կողմերը պայմանավորված են եղել պատանդների եւ դիակների փոխանակման կապակցությամբ: Մերոնք ամեն ինչ արել են ըստ օրինաց ու պայմանավորվածության: Սակայն Հարավի մոտ ստացել են իրենց պահանջած մի դիակը, որ ականապատված է եղել եւ տեղ հասցվելուց պայթել է, սպանել խաղաղ ութ քաղաքացիների:

Եւ այս դիվային չարագործության պաշտպանները համարձակվում էլ են աշխարհի ռադիոկայաններով, նվաճած ամբիոններից ու թերթերի էջերից ոռնալ, թե հայերն իրենց հանգիստ չեն տալիս, ապօրինի, միջազգային օրենքները խախտող քայլեր են կատարում:

Դեռեւս երեկ գիշեր Շուշիից մի խոշոր զորախումբ հարձակվել է Քարինտակի վրա, ինքնապաշտպանների կողմից ջարդ կերել, վերադարձել, եւ հետո սկսվել է ռմբակոծությունը, որ շարունակվել է մինչեւ այսօր-երեկո:

Անցած գիշեր մինչեւ լույս Շուշիից «Գրադով» (ավելի քան 40 հրթիռ) ռմբակոծել են Ստեփանակերտը: Կան ավերածություններ, ութ հոգի վիրավորվել են: Ռմբակոծություններ ու ավազակային հարձակումներ են եղել նաեւ Գորիսի, Կապանի, Կրասնոսելսկի եւ շրջաններում: Նորից փակված է Գորիս-Կապան ճանապարհը:

Ադրբեջանական լրատվությամբ էլ հայկական ռմբակոծություններն են նշում: Իբր, Ստեփանակերտից հրետակոծել են Շուշին, Հադրութից՝ Ֆիզուլին: Խիստ զանգատվում են Հադրութի սահմանապահ զորամասի դեմ, որն, իբր, օգնում է հայերին, որովհետեւ ծառայողների մեծ մասը հայեր են:

Մինգեչաուրի մոտ ադրբեջանական օմոնը բռնագրավել է ռազմաօդային ինչ-որ միավոր եւ առաջին իսկ ժամերին երկու հրթիռ բաց թողել Արցախ սննդամթերք տանող մեր ինքնաթիռի վրա, սակայն հրթիռները պայթել են մինչեւ սավառնակին հասնելը: Ստեփանակերտում երեւի թե տնտեսական վիճակը շատ է ծանր: Շրջաններում գարնան դաշտային աշխատանքներ պիտի կատարվեն, իսկ ժողովուրդը կռվի մեջ է: Կռիվն էլ չլինի, միեւնույնն է, վառելիք չկա, սերմացու ճարելն անհնար է: Ի՞նչ պիտի լինի այս ամենի վերջը:

Երեւի թե Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը միջնորդություն է հանձն առել, որպեսզի ամսիս 24-ին Մին-Վոդիում բանակցությունների նստեն Հայաստանը, Ադրբեջանը եւ ԼՂՀ-ը: Ստեփանակերտից հաղորդում են, որ ԼՂՀ ղեկավարությունը չի կարող մասնակցել այդ բանակցություններին, այն էլ ապրիլի 24-ին, քանի որ ադրբեջանական կողմը դեռեւս չի կատարել նախընթացին վարած բանակցությունների իր որեւէ հանձնառությունը, ռմբակոծում է հայկական բնակավայրերը, պատանդներին չի վերադարձնում կամ վերադարձնում է այնպիսի խարդավանքով, ինչպես այն ականապատված դիակը...

Ելույթ ունեցավ ԼՂՀ դատախազի պաշտոնակատարը (Ռոբերտ Հայրապետյան) եւ սա էլ, Հայաստանի դատախազության ներկայացուցչի պես, լեզուն ծամծմեց, որպեսզի վերջում հասկացնի, թե Արթուր Մկրտչյանը համարյա ինքնասպան է եղել՝ ատրճանակի հետ անհմուտ վարվելու պատճառով: «Տվյալները Երեւան են տարվել հանգամանալից հետազոտության համար, սպասում ենք վերջնական-հիմնավոր եզրակացությանը»,- հայտարարեց նա: Իսկ դա ինքս հասկացա այսպես. նայած ի՛նչ կհանձնարարվի, այն էլ կընդունենք իբրեւ վերջնական եզրակացություն:

✧ ✧ ✧

Ապրիլի 21-ին Եվրոպական հանձնաժողովը որոշեց 500 հազար էկյու որպես օգնություն հատկացնել Լեռնային Ղարաբաղի հայ եւ ադրբեջանցի բնակչությանը: Օգնությունը տրված է դեղորայքին, բժշկական սարքավորումների եւ սննդամթերքի գնման, փոխադրության եւ բաշխման անմիջական կարիքների համար, որոնց իրագործումը կստանձնեն ֆրանսիական Կարմիր խաչը եւ «Բժիշկներն առանց սահմանի» կազմակերպությունը:

Հիշենք, որ 1992 թ. փետրվարի 13-ին ՀՀԴ Ֆրանսիայի Հայ դատի հանձնախմբի միջնորդությամբ Եվրոպական խորհրդարանը, հօգուտ Լեռնային Ղարաբաղի, մշակել էր բանաձեւ, որի երրորդ կետում ասվում էր. «Եվրոպական խորհրդարանը հանձնաժողովից խնդրում է արագորեն ընթացք տալ առողջապահական, սննդի եւ կենսական այլ մթերքների առաքմանը Լեռնային Ղարաբաղ»:

Ապրիլի 22. Երեկ ու այսօր Շուշիից «Գրադով» ու թնդանոթներով կրակի տակ են պահում Ստեփանակերտը: Կրակի տակ է նաեւ օդանավակայանը, թռիչքները դարձել են անհնար:

«Գրադ»-ից համարյա անդադար ռմբակոծվել են Շահումյանի շրջանի Կարաչինարը, Խարխափուտն ու Էրքեջը:

Այսօր Հադրութ գնացող ավտոբուսը Շեխեր ու Դրախտիկ գյուղերի արանքում պայթել է ականի վրա: 13 ուղեւորներ զոհվել են, 21-ը՝ վիրավորվել: Հավանական է, որ ճանապարհն ականապատել են Ֆիզուլու շրջանից այստեղ թափանցած թուրք օմոնականները:

Ապրիլի 23-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունել է «ԼՂՀ

պաշտպանության խորհրդի մասին» կանոնադրությունը: Ըստ որի՝ պաշտպանության խորհրդի կազմի մեջ ընդգրկվում են ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը, որպես պաշտպանության խորհրդի նախագահ եւ ԼՂՀ պաշտպանության ուժերի գլխավոր հրամանատարը, Գերագույն խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը, ԼՂՀ նախարարների խորհրդի նախագահը, պաշտպանության ուժերի հրամանատարը, ԼՂՀ պաշտպանության նախարարը, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության գործերի հանձնաժողովի նախագահը: ԳԽ-ի նախագահին իրավունք է վերապահվում պաշտպանության խորհրդի մեջ ընդգրկել նաեւ այլ պաշտոնական անձանց:

Ապրիլի 24. Ստեփանակերտ ժամանած Եվրոխորհրդարանի Զարգացման հանձնաժողովի նախագահի առաջին օգնական Վարուժան Գրիգորյանը Գերագույն խորհրդի Նախագահությանն է հանձնել 56 հազար դոլլար: Այդ գումարը հավաքվել է ֆրանսահայ համայնքի կողմից որպես նվեր եւ օգնություն նորաստեղծ Ղարաբաղի հանրապետությանը: Պրն. Վ. Գրիգորյանը հատուկ բեռնատար օդանավով Փարիզից Երեւան է հասցրել 40 տոննա բեռ, որը նույնպես պիտի տեղափոխվի Ստեփանակերտ: Բեռների մեջ կան հանրապետության համար շատ մեծ նշանակություն ունեցող 10 էլեկտրաշարժիչներ եւ այլ անհրաժեշտ սարքավորումներ:

✧ ✧ ✧

Երեկ բավական ակտիվացել էին ԼՂՀ տարածքում բնավորված թուրք ավազակախմբերը. Աղդամի շրջանի տարածքից Մարտունու շրջանի Ամիրանլար, Կուրոպատկինո եւ Մուղանլու գյուղ-կրակակետերն էին փոխադրվել մեծ քանակությամբ ռազմական տեխնիկա, զինամթերք ու զինուժ, որոնք եւ անմիջապես սկսեցին գործել Մարտունի քաղաքի եւ շրջակա բնակավայրերի դեմ: Հայ ազատամարտիկները պատասխան կրակով ոչնչացրին մեկ թնդանոթ, ավերեցին մի քանի տուն Ամիրանլարում:

Ստեփանակերտի վրա, Շուշիի հետ միասին, հիմա կրակ է տեղում նաեւ «Գրադ» կայաններ ունեցող Ջանհասան գյուղից:

Հրետակոծությունից մեծապես տուժել են նաեւ Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջանները:

✧ ✧ ✧

Պարզվել է, որ Հադրութ գնացող ավտոբուսի ուղեւորները ոչ թե ականի պայթյունից են տուժել, այլ Ֆիզուլիից եկած մի ավազակախմբի հարձակումից. չարագործները նախ նռնակներ են նետել մեքենայի վրա, ապա ավտոմատային կրակահերթերով վիրավորել ու կոտորել ուղեւորներին:

Ապրիլի 25-ին ու 26-ին թուրքերը Շուշիից ու Ջանհասանից շարունակ հրետակոծում էին Ստեփանակերտը, Շոշը, Աղդամից էլ՝ Ասկերան ավանն ու Բալուջա, Դլիշբաղ, Խանաբաղ գյուղերը, Ֆիզուլիից՝ Հադրութը, Մելիքաշեն, Քոչբեկ, Դրախտիկ գյուղերը, նույնիսկ Մարտունու շրջանի խորքային Թաղավարդն ու Կարմիր-շուկան:

ՀՀ սահմանապահ ջոկատները թշնամական չորս կրակակետեր են ոչնչացրել, 2-ը՝ Կապանի դիմաց, Ղազանչի եւ Սեյվուլաղ գյուղերում, 2-ը Իջեւանի սահմանագլխին, Սոֆուլու եւ Բարխուդարլու գյուղերում:

ԵԱՀԽ-ը որոշել է հայ-ադրբեջանական առճակատման գոտիներում տեղադրել 150-200 դիտորդներ: Դիտորդների խմբի ղեկավար է նշանակված Շվեդիայի արտգործնախարարի տեղակալ Մոսբերգը, որը, ասում են, այժմ ուրիշ բանակցություններ է վարում Ադրբեջանի խորհրդարանի եւ կառավարության հետ («Երկիր», 1992, ապր. 28):

Դանիայի մայրաքաղաք Կոպենհագենում ապրիլի 28-30-ը տեղի կունենա սեմինար-գիտաժողով, որը կքննի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը՝ շահագրգիռ երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Հայաստանի պատվիրակության կազմում են ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը, նույն հանձնաժողովի քարտուղար Սուրեն Զոլյանը եւ ՀՀ նախագահի խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանը: Սեմինարին Հայաստանի կողմից մասնակցում են նաեւ մասնագետ-գիտնականներ՝ պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովը եւ արեւելագետ Գառնիկ Ասատրյանը: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը ներկայացնում է ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի օգնական Սերգեյ Քալանթարյանը:

Ադրբեջանական կողմը ներկայացնում են Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Թամերլան Կարաեւը, արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Իսա Ղամբարովը, նախագահի ազգամիջյան հարցերով խորհրդական Ռասիմ Մուսաբեկովը եւ ԱԺՃ-ի «Ազադլըկ» պաշտոնաթերթի խմբագիր, պատգամավոր Ն. Նաջաֆովը: Մասնակցում են նաեւ 3 գիտնական:

Սեմինարի ընթացքում քննարկվելու է Անդրկովկասում տիրող իրավիճակը՝ Արցախի, ինչպես նաեւ Հարավային Օսեթիայի եւ Աբխազիայի հարցերը:

Բարձր մակարդակի պատվիրակություններով ներկայացված են նաեւ Անդրկովկասի այլ պետական ու ինքնավար կազմավորումներ:

Ապրիլի 27-ին, մոսկովյան հեռուստատեսության հաղորդմամբ՝ 7 մարդ է զոհվել Արցախում, միայն 5-ը՝ Քարաշենում, որը ռմբակոծվում էր Շուշիից: Շուշիից «Գրադի» 80 արկ է ընկել Ստեփանակերտի վրա:

Մեր հեռուստատեսությամբ ցուցադրեցին Վրեժ Իսրայելյանի ժապավենը, որը ներկայացնում է Ստեփանակերտի ծննդատունը՝ տեղադրված նախկին կուսմարզկոմի նկուղային հարկում: Մանուկները ծնվում են ժամանակից շուտ, թերքաշ, բժիշկները զանգատվում են սննդի անբավարարությունից, դեղորայքի պակասությունից:

Իսկ Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը զանգատվում է, թե հայերը Շուշիի վրա նետել են ցիանակալիումով հագեցած ռումբեր (իբր, Բաքվում են հետազոտել ռումբերի, թե արկերի մնացորդները): Հայկական լրատվությունն անմիջապես հերքեց այս բարբաջանքը:

Հաղորդվեց 22-ին կործանված ավտոբուսի 2 ուղեւորների վկայությունը: Ասում են՝ ավտոբուսի վրա հարձակվողների մեջ ռուս զինվորներ են եղել:

Ապրիլի 28-ին նույն ծանր լուրերն էին ճակատից. Ստեփանակերտն ու շրջակա բնակավայրերը Շուշիի հրետակոծությունից փրկություն չունեն:

Բաքվում մեծ գրոհ է եղել Կասպիական նավատորմի շտաբի զինապահեստի վրա: Սպանվել է մեկ նավաստի, կան վիրավորներ: Իսկ պահեստը կողոպուտի է ենթարկվել:

Ապրիլի 29-ին Մոսկվայի լրատվական մարմինները ուղղակի թուրքերի զանգատն են հաղորդում հայերի օգտագործած քիմիական ռումբերի դեմ: Հայերը հիմնավորապես հերքում են, դրանք համարում անհիմն բարբաջանք:

Շուշիից ինչ-որ կաշառված ռուս է խոսում. իբր չպայթած մի քիմիական ռումբ ունեն ձեռքի տակ, եւ դա էլ իրենց ապացույց է:

Այսօր ժամը 11 անց կեսին Շուշիից ու հարակից որջերից մեծ գրոհ է եղել Ստեփանակերտի ու Քարինտակի վրա: Երկուստեք կան զոհեր: Գրոհին թուրքերի կողմից մասնակցել են շուրջ 700 ասկյարներ, մեկ տասնյակից ավել զրահամեքենաներ: Ազատամարտիկները կասեցրել են հարձակումը, ոչնչացրել մեկ զրահամեքենա, մի քանի տասնյակ ասկյար: Իրենք ունեն 3 զոհ, 5 վիրավոր:

Ապրիլի 30-ին Շուշիի ներսում լսվում էին փոխհրաձգության ձայներ, որոնք չէին լռում երկար ժամանակ: Օրվա վերջում պարզվեց, որ խառնակչություն է եղել, եւ իրար դեմ են ելել քաղաքի պաշտպանության ջոկատի զինվորներն ու, այսպես կոչված, ժողովրդական ճակատի կողմնակիցները:

Մայիսի 1-ին. Թուրքերը, ինչպես ընդունված է ասել, Մայիսյան տոնի, նրա ինտերնացիոնալիստական ավանդների, առհասարակ ժողովուրդների սրտագին բարեկամության ու համերաշխության դրոշակակիրներն են, պաշտպանները: Դրա համար էլ այսօր արցախական աշխարհի ու Հայաստանի Հանրապետության սահմանների դեմ նոր

հարձակումներ չեն ձեռնարկել: Երեւի մտածում են, թե դրանով պիտի նվաճեն միջազգային քաղաքական ու իրավապահ մարմինների սրտերը, որպեսզի առաջգա համաժողովներում նրանք «արդար ու մարդասիրական» վճիռներ հանեն, նորից Արցախական աշխարհը հանձնեն իրենց, ասեն՝ տե՛ր եղեք, վայելեցե՛ք:

Մայիսի 2-ին թուրքերը նախորդ օրը պարապ մնացած լինելու վրեժն էլ հանեցին. հրետակոծության ենթարկեցին Հադրութի ու Շահումյանի շրջանների համարյա բոլոր գյուղերը: Հրետակոծեցին նաեւ Ստեփանակերտը՝ ավերելով մեկ տասնյակից ավելի շենքեր: Այստեղ սպառվել են կենսական բոլոր միջոցները. չկան հաց, ջուր, գազ, էլեկտրաէներգիա: Դրսից օգնություն հասցնել հնարավոր չէ, որովհետեւ անվերջ ու անընդհատ ռմբակոծվում է օդանավակայանը:

Ասում են՝ այսօր Հելսինկիում պիտի քննարկվի Ղարաբաղի հարցը: Երեւի կծամծմեն-կծամծմեն, մի կողմ կդնեն, կամ էլ թուրք ներկայացուցիչը վեր կկենա, կբողոքի, թե այսպես ու այսպես. այդ հայերն ագրեսոր են, եկել-լցվել են մեր Ղարաբաղը, եւ մենք այն ազատագրում ենք, որպեսզի պահպանենք մեր հանրապետության ամբողջությունը... Եւ դա կհամարվի արդար բողոք, իրականանալու արժանի առաջարկություն:

Մայիսի 3-ին շարունակվեցին ԼՂՀ բնակավայրերի անպատիժ հրետակոծությունները հարեւան շրջանների ռազմական կետերից:

Ստեփանակերտի վրա կատաղի գրոհ են ձեռնարկել Շուշիի ու Կարկառի ձորի ռազմակետերի ավազակախմբերը, որոնք, նվաճելով Արմենավան թաղամասը, հրետակոծում են քաղաքի կենտրոնը: Արցախական աշխարհի սիրտն է վտանգված:

Իսկ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում թմրած վեճ է գնում այն առթիվ, թե ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ցույց տան ԼՂՀ նկատմամբ. ճանաչե՞ն, թե՞ չճանաչեն նրա անկախությունը:

- Իհարկե, մենք, իբրեւ ազգակից մեծ ու ավագ տերության ներկայացուցիչներ, պարտավոր ենք պաշտպան կանգնել մեր կրտսեր վարչական միավորին՝ Լեռնային Ղարաբաղի նորաստեղծ հանրապետությանը, ուրիշ խոսքով՝ մեր ազգակիցներին,-քթին տնկած ակնոցի հետ ցուցամատը խաղացնելով՝ նկատում է Էդվարդ Եգորյանը:-Բայց եւ իբրեւ քաղաքական լրջմիտ գործիչներ՝ պարտավոր ենք հաշվի առնել դրա հնարավոր հետեւանքները: Այսինքն՝ համաշխարհային հանրությունն ինչպե՞ս կընդունի, եթե մենք վեր կենանք եւ առաջինը ճանաչենք Արցախի ինքնավարությունը: Ճիշտն ասած, այս է կարեւորագույն խնդիրը, եւ մենք չենք կարող դա հաշվի չառնել:

Վրդովված խոսում է Դավիթ Վարդանյանը, որ վերջին ժամանակները հանդես է գալիս իր հարազատ ՀՀՇ կազմակերպության եւ այս գծով իր գործընկեր առաջնորդների տեսակետների, դիրքի ու վարքի դեմ՝ ցուցադրելով արդարամտություն ու Արցախի ազնիվ բարեկամի սկզբունքայնություն:

Ասում է.

- Մենք այստեղ եւ այսօր չպետք է մոռանանք մի հանգամանք. Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը սույն տարվա փետրվարի 28-ին, եվրոպական պետությունների ղեկավարների հետ միասին, ստորագրել է պայմանագիր, որով Արցախը թողնվում է Ադրբեջանի կազմի մեջ: Եւ հիմա էլ մենք՝ Հայաստանի օրենսդիր մարմնի անդամներս, մի պահ մեզ հարց տանք, թե ի՞նչ պետք է անի միայնակ մնացած անպաշտպան Արցախը, եթե մենք էլ չպետք է ընդունենք նրա ինքնավարությունը, նրա անկախության իրավունքը:

ՀՀՇ խմբակցության անունից իր հեղինակավոր խոսքն է ասում Հուսիկ քահանան.

- Ճիշտ եք խոսում, պարոնայք պատգամավորներ, Արցախը մեր ճանաչումին ու օգնությանն է սպասում,-ասում է նա:-Սակայն մենք պարտավոր ենք շրջահայաց լինել, գործել զգուշությամբ, որպեսզի գտնենք այդ վերին աստիճանի պատասխանատու քայլը կատարելու ամենահարմար, ամենաստույգ, միակ օգտակար պահը...

Անհոգի հոգեւորականի դատարկաբանությունից հետո էլ շատ ուրիշներն են խոսում, առաջարկություններ անում, պահանջներ ներկայացնում... Պարզվում է, որ բոլորն էլ ու-

զում են ճանաչել ԼՂՀ-ը, հաստատել նրա անկախությունը, օգնությունը դնել օրինական հիմքի վրա, հատուկ պարտավորությունների սահմաններում: Եւ միայն ՀՀՇ-ն ու նրա պատգամավոր ներկայացուցիչները չեն ցանկանում: Ավելի ճիշտ՝ չեն ուզում խոստովանել իրենց չցանկանալը, բայց անշնորհք անպարարի պես հարցի հետ զանազան խաղեր են անում, որպեսզի վերջում էլ պնդեն, թե իրենք ուզում էին, նույնիսկ շատ էին ուզում, բայց չստացվեց, որովհետեւ պահը հարմար չէր:

Մայիսի 4-ին թուրքի զորամասերն ամենուրեք խուճապ գցող գործողություններ են ձեռնարկել՝ Հադրութի շրջանի ծայր արեւմտյան մասից մինչեւ Շահումյանի եզրը՝ Կարաչինար ու Էրքեջ, ինչպես նաեւ Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկարությամբ: Ամենուրեք ռմբակոծություններ ու հրթիռակոծություններ են եղել, մանր զորաջոկատների հարձակումներ ու գրոհներ: Ըստ երեւույթին ուզում են ցրել հայկական զորամիավորումները, ապա վճռական ճակատամարտ ձեռնարկել որեւէ ուղղությամբ, իհարկե, առաջին հերթին Արցախում:

Լրատվական մարմինները տագնապով խոսում են Ստեփանակերտի վիճակի մասին: Այստեղ թուրքերն ամբողջ օրը ռմբակոծել են Շուշուց, ապա արվարձանից ետ մղված զորամասը համալրելով՝ նորից հարձակման անցել: Ինքնապաշտպաններն այս անգամ ավելի կազմակերպված դիմադրություն են ցույց տվել, նորից ետ մղել եւ իրենց շարքերն են համալրում:

Զանգել էի Ստեփանակերտ, շատ էի անհանգստանում, հարցրի՝ ի՞նչ են անում Շուշվա խարդավանքների դեմ: Վարդան Հակոբյանը պատասխանեց հանգիստ եւ պաշտպանական ուժերի հնավորությունների վրա վստահ: Ասաց.

- Ստեփանակերտում ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատարը (Կոմանդոս) գիշեր-ցերեկ ինչ-որ կարեւորագույն քայլեր է մտմտում, արդյունքը հետո կերեւա: **Կոմանդոսը** հայրենակիցներիս անկեղծ սերն ու վստահությունը վայելող գեներալ Արկադի Տեր-Թադեւոսյանն է: Եթե նա է **մտմտում**, ուրեմն ամեն ինչ հաջող կլինի,-մտածեցի ես:

Մայիսի 5-ը բերեց նոր տագնապներ: Ստեփանակերտի վրա կատարած հարձակումների անհաջողությունից հետո թուրքերն անընդմեջ հրետակոծում են: Աղդամից Ասկերանն են քարուքանդ անում, Ամիրանլարից՝ Մարտունին, Թարթառից՝ Թալիշը: Կան շատ զոհեր ու վիրավորներ: Միայն Ստեփանակերտում մի քանի շենքեր են ավերվել, մեկում սպանվել են վեց հոգի, որից 2-ը՝ երեխա:

Թշնամին եւս ունի զոհեր ու կորուստներ: Սակայն ավելի դաժան ու կորստաբեր են դառնում նրա հարվածները:

Ի՞նչ եղավ Կոմանդոսի ծրագիրը, մի՞թե Վարդանն իզուր էր ինձ հանգստացնում:

Մոսկվայում երեկ Ռուսաստանի ԱԳՆ Կոզիրեւն ու ԵԱՀԽ-ի մինսկյան խորհրդաժողովը նախապատրաստող Մարիո Ռաֆայելին են բանակցություններ վարել, ի՞նչ են ծրագրել ԼՂՀ ճակատագրի համար:

Այսօր Ռաֆայելին Երեւանում է, զրուցում է ՀՀ ղեկավարների հետ: Ասում են՝ այստեղից էլ Բաքու պիտի գնա, գուցե նաեւ Ղարաբաղ, հետո էլ գործադրի ամեն տեսակ միջոցներ՝ կրակը դադարեցնելու, հարցը կարգավորելու համար:

Մայիսի 6. Այսօր Թեհրան գնաց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Այնտեղ պիտի ժամանի նաեւ Ադրբեջանի ղեկավար Յաղուբ Մամեդովը եւ ԵԱՀԽ-ի ներկայացուցիչ Մարիո Ռաֆայելին:

Ստեփանակերտի արվարձաններում նորից ճակատամարտեր են գնում: Մեծ գրոհ է եղել Մարտակերտի շրջանի ծայրամասային Թալիշ գյուղի վրա, ուր մերոնք տվել են 7 զոհ, թշնամին՝ 20: Ռմբակոծվում են բոլոր մեծ ու փոքր բնակավայրերը: Միայն Կարմիր-շուկայի վրա «Գրադի» 160 արկ է ընկել:

Թուրքի լրատվությունը աշխարհի շատ ձայներով բարձրացրել է վայնասուն՝ իբր, Լեռնային Ղարաբաղում հայերի կողմից կիրառված քիմիական զենքի մասին:

Ռուսաստանի Պաշտպանության մինիստրությունից հերքում են այս զրպարտությունը՝

վճռաբար պնդելով, որ իրենք Անդրկովկասում քիմիական զենք չեն թողել, որ Ղարաբաղում օգտագործվի: Բայց ո՞ւմ ես ասել, զե՞նք չեն թողել, մի՞թե դրանով կարող ես փակել կեղտոտ բերանները... Հեռուստատեսությամբ ցուցադրում են իրենց վիրավորներին, ապա ոռնում՝ սրանք քիմիական զենքերի՞ց են այլանդակվել:

Թեհրանի բանակցություններից առաջին լուրն էլ ստացվեց, իբր, Ռաֆայելին ասել է՝ Ղարաբաղն այստեղ պիտի ներկայանա իր պատվիրակությամբ:

Մեղրու շրջանի Կարճեւան գյուղի մոտ բացվել է այն կամուրջը, որը Հայաստան-Իրան կապն է ապահովելու:

✧ ✧ ✧

Այսօր Թեհրանում Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ զրույց է ունեցել Իրանի ղեկավար Ռաֆսանջանին: Խոսել են երկու երկրների փոխհարաբերությունների, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման միջոցառումների մասին: Ապա բանակցություններին մասնակցել է Յա. Մամեդովը:

Ուշ երեկոյան հաղորդեցին, որ կեսօրից հետո Ստեփանակերտը կատաղի հրետակոծության են ենթարկել Շուշիից, Ջանհասանից, Շոլանից...

Հեռուստատեսության աշխատակից Մավիսակալյանը զրուցում է ՀՀ Պաշտպանության ղեկավար Վազգեն Սարգսյանի հետ, որն իր զորամիավորումների մեծ ու փոքր հաջողություններն է թվարկում...

Մայիսի 7-ի երեկոյան ԼՂՀ կառավարությունը հավաքվել է ժողովի, քննարկել Ստեփանակերտի ու չդադարող ռմբակոծությունների ենթարկվող մյուս բնակավայրերի վիճակը, ընդունել որոշում Շուշիում ու հարեւան ադրբեջանական գյուղերում գործող ռազմակետերը ոչնչացնելու մասին: Որոշում, որը պետք է իրականացվեր անմիջապես, առանց ական թոթափելու, քանի որ կաթվածահար ու շնչահեղձ Ստեփանակերտն այդ էր պահանջում: Այդ էին պահանջում դիվային հրետակոծությունների ու պարբերական ավազակային հարձակումների ենթակա Շոշն ու Քարինտակը, Ասկերանն ու Դաշուշենը, մնացած հեռու-մոտիկ գյուղերը: Իսկ վերջին օրերին Ստեփանակերտի վրա կատարված ավազակային գրոհը, Կրկժանի ու Հայկավանի փողոցներում մղված կռիվները առավել եւս հուշում էին, որ թշնամին արդեն սանձարձակ է՝ ինչպես երբեք, եւ հապաղումը ճակատագրական պիտի լինի, տառացիորեն կործանարար:

Երեկ ետմիջօրեին թուրքաց զորամիավորումները մտել էին Ստեփանակերտի արեւմտյան արվարձանները: Ինքնապաշտպանության ուժերին հաջողվեց նրանց ետ մղել:

Սակայն ԼՂՀ մայրաքաղաքի բնակիչները, որ դուրս էին եկել նկուղներից, հերոսաբար մասնակցել ասպատակիչներին դաս տալուն, հետո էլ շարժվել էին դեպի ղեկավար հիմնարկները, կշտամբել նրանց տերերին, սպառնալից հարցրել, թե մինչեւ ե՞րբ պիտի հանդուրժեն Շուշիի ու Ջանհասանի աղետավոր գոյությունը: Մինչեւ ե՞րբ:

Որոշում ընդունվեց՝ հաջորդ օրը վաղ առավոտյան գործի անցնելու համար:

Եւ այսօրվա, մայիսի 8-ի, առավոտը բացվեց մահ սփռելու Ջանհասանի, Ղայբալիշենի, Քյոսալարի ու Նաբիլարի ռազմակայանների վրա: Դրան էլ պիտի հետեւեր կայծակնային արշավը դեպի Շուշի:

Երեւի թե կհայտնվեն ականատեսների ու ռազմական գործողությունների մասնակիցների վկայությունները եւ կհրապարակվեն այս խոշոր պատմական, ճակատագրորեն վճռական ճակատամարտի մանրամասները[1]: Այժմ լոկ այնքանն է հայտնի, որ կեսօրվա դեմ հայ ազատամարտիկները ոտք են դրել հին Քարագլուխ-Շոշի բերդի տափարակի վրա, եւ դա եղել է մեր սրբազան Արցախում բռնությամբ տնկված թուրքի տիրապետության վերջի սկիզբը: Ժամը 18-ին գրավված էր քաղաքի մեծ մասը: Իսկ կես ժամ անց հայտարարվում էր, որ ազատամարտիկներն առել են Շուշվա տխրահռչակ բանտը՝ ազատություն

1. Արդեն լույս է տեսել Զորի Բալայանի «Դժոխք եւ դրախտ» գիրքը, որը բավական արժեքավոր նյութ է հաղորդում Շուշիի ազատագրման վերաբերյալ:

պարգեւելով ուշ-միջնադարյան այդ տանջարանում հեծող հարյուրավոր հայ մարդկանց:

Բանտը, որ գտնվում է քաղաքի արեւելյան եզրին եւ փաստորեն եզրափակում է այն, նշան է, որ մերոնք տիրում են քաղաքին ու ողջ սարահարթին, եւ անտեղյակ լրաբերներն ու թղթակիցները զուր են բարբաջում, թե կռիվ է գնում Շուշիի փողոցներում:

Մոսկովյան հեռուստատեսության հաղորդավարուհի Միշինան ասում է՝ նվաճված է Շուշին, այն, որ դեռ այսօր առավոտյան դաժանորեն «Գրադի» արկեր էր թափում Ստեփանակերտի վրա: Այսինքն, նվաճված է՝ իբրեւ պատիժ գործած չարությունների ու հրեշավոր դաժանության համար:

Աղա ցույց են տալիս հարցազրույցը Թեհրանից փութով վերադարձած Յաղուբ Մամեդովի հետ՝ Բաքվի օդակայանում: Մախս Մամեդովն իր դերում է: Վնգստալով հարցնում է.

- Թեհրանում դուք զինադադարի ու խաղաղության դաշնագիր էիք ստորագրում, իսկ Շուշին նվաճում էին ստորագրող մյուս կողմի զորքերը: Չե՞ք մտածում, որ բանակցությունները ծուղակ են եղել կամ մեզ թմրեցնելու նպատակ են ունեցել:

- Ո՛չ,- տարտամ ու թմրած պատասխանում է սովորաբար մարտական կեցվածքով հանդես եկող Մամեդովը՝ Ադրբեջանի պրեզիդենտի պաշտոնակատարը:- Տեր-Պետրոսյանը շատ է ուզում հարցը լուծել խաղաղ, քաղաքական ճանապարհով:

- Իսկ թերեւս նա այլեւս կորցրել է այնտեղի ուժերի վրա ազդելու կարողությունը:

- Այո՛, դա ինքն էլ խոստովանում էր եւ պատրաստ է ամեն ինչ անել դրությունը կարգավորելու համար:

Աշխարհի ռադիոխոսները բերաններն են առել ղարաբաղյան խնդիրը եւ ծամծմում են՝ նրան խառնելով Բաքվում ստեղծված խառնաշփոթը: Ասում են՝ Յաղուբ Մամեդովը Թեհրան ուղեւորվելուց առաջ չի խորհրդակցել առկա խմբակցությունների հետ, չի պայմանավորվել, թե ի՛նչ պիտի խոսի ու ի՛նչ պիտի անի այնտեղ: Դրա համար էլ հիմա հակառակորդները մոլեգնել են, անտարբերները դժգոհ են, կողմնակիցները տրտնջում են, եւ նախապատրաստվում է հեղաշրջում, որի ղեկավարն է հանրապետության պաշտպանության մինիստր Հուսեյնովը:

Աղմուկի կենտրոնում ժողովրդական ճակատի ղեկավար Աբուլֆազ Էլչիբեյն է, որը, ասում են, հեռագիր է ղրկել Ամերիկայի պրեզիդենտ Բուշին եւ ուրիշ մեծ տերությունների ղեկավարներին, պատմում է Շուշիում իր հանրապետության ստացած ահավոր հարվածի մասին, խնդրում օգնություն:

◇ ◇ ◇

Ասում են՝ հայկական զորամասերը լայն հարձակման են անցել նաեւ Նախիջեւանի կողմերում, եւ այդ հանրապետության արեւմտյան շրջանի բնակիչները փախել են դեպի հարավ: Իսկ Թուրքիայի կառավարությունը, այս լուրն առնելով, հայտարարել է, թե ինքը չի կարող անտարբեր մնալ այդ վիճակի հանդեպ:

Այս հայտարարությունն անողը լրագրող, թե իրեն միջազգայնագետ համարող Վլադիմիր Կոլեսնիկովն է, որ պնդում է, թե Նախիջեւանի վրա կատարված հարձակումով հայերը նպատակ ունեն Ղարաբաղի հարցը միջազգայնացնել, ըստ կարելույն մոտեցնել նրա լուծումը: Այս դեպքում,- ավելացնում է նա,- մոռացության է տրվում շատ կարեւոր մի հանգամանք. որ Թուրքիան այսօր լավ հարաբերությունների մեջ է ոչ միայն թուրքախոս պետությունների հետ, այլեւ միջազգային շատ ազդեցիկ միավորումների կազմում է գտնվում եւ վերջերս էլ ստեղծեց Սեւծովյան շրջանի տերությունների համագործակցություն, որի մեջ են մտնում նաեւ նախկին ԽՍՀՄ մի շարք հանրապետություններ...

Տեսնո՞ւմ եք՝ մարդիկ ի՜նչ բարդ-բարդ բաներից տեղեկություն ունեն...

Դիվանագիտական Եվրոպան ղարաբաղյան բարդույթի մեջ գլուխը կկորցնի. ԵԱՀԽ պատվիրակությունը, որ Աղդամում էր գտնվում եւ զբաղված էր Մինսկի խորհրդակցության նախապատրաստությամբ, տարակուսած է անելիքների հարցում: Ռաֆայելին, երեկ Բաքվում ու Երեւանում ունեցած բանակցություններից գլուխ չհանելով, գնացել է Թիֆլիս՝ խորհրդակցելու «բազմափորձ» դիվանագետ Շեւարդնաձեի հետ:

Իսկ հայ ինքնապաշտպանները վերջապես կատարել են իրենց ռազմաքաղաքական ու նաեւ դիվանագիտական կարեւորագույն խնդիրը. նվաճել են Քարագլուխ-Շուշին, բոլոր լրատվական մարմինների ակամա խոստովանությամբ՝ ադրբեջանական կողմի վերջին հենակետը Լեռնային Ղարաբաղում, ստիպելով, որ այսուհետ իրենց հետ խոսեն ուրիշ լեզվով, ուրիշ բառապաշարով եւ միանգամայն ուրիշ վճիռներ հանելու նպատակով:

Մայիսի 9. Այսօր արդեն հանրագումարի են բերվում երեկվա մարտերի արդյունքները: Շուշիի համար մղված ճակատամարտում զոհվել են 20 ազատամարտիկներ, կան մի քանի տասնյակ վիրավորներ: Թշնամին զոհ է տվել առնվազն 100 հոգի, նույնքան էլ գերիներ: Չնայած, որ նրանց համար միջանցք բացված է եղել դեպի Լաչին, եւ շատ-շատերն են օգտվել ճողոպրելով փրկվելու հնարավորությունից:

Երեկ Մարտունիում ոչնչացվել են թուրքի մեկ ինքնաթիռ, մեկ զրահամեքենա եւ մեծ թվով ասպատակիչներ:

Հայ ազատամարտիկները մաքրում են Ջանհասանի, Քյոսալարի ու հարակից ադրբեջանական բնակավայրերի զորակայանները: Իսկ արտասահմանյան ռադիոձայները, կրկնելով ադրբեջանական լրատվության տրամադրած տեղեկատվությունը, հայտարարում են, թե Շուշիի անկումով Ադրբեջանը զրկվեց իր վերջին հենակետից Լեռնային Ղարաբաղում: Նրանք, դարձյալ կրկնելով ադրբեջանցիներին, պնդում են, թե հայերը Գորիսից էլ հարձակվել են Լաչինի վրա, որպեսզի այս արգելքը վերացնելով՝ ԼՂՀ-ը կապեն Հայաստանի հետ: Սակայն իրականում Լաչինի կողմից են ռմբակոծում Գորիսի շրջանի սահմանային գյուղերը, որոնցում այսօր զոհվել են 5 խաղաղ բնակիչներ:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ռուսական հեռուստատեսության լրատվության համար ելույթ ունեցավ՝ կրկնելով նախորդ օրն արտահայտած իր տեսակետն Արցախում ստեղծված անվերահսկելի վիճակի մասին: Այնտեղ հարցեր լուծելու համար այսուհետ անկարող կլինեն թե՛ ադրբեջանական, թե՛ հայկական կողմերը: Անհրաժեշտ է միջազգային ամենահեղինակավոր կազմակերպությունների անհետաձգելի ու վճռական միջամտությունը: Ապա,- ավելացնում է նա,- ղարաբաղյան բարդույթի այսօրվա վիճակը ցույց է տալիս, թե ինչպես չի կարելի ամեն կարգի, ամեն մակարդակի քննարկումներ կազմակերպել ու որոշումներ ընդունել Ղարաբաղի մասին՝ անտես անելով նրա էական շահերը, մանավանդ, առանց իրեն՝ Ղարաբաղի ղեկավարությանը, մասնակից դարձնելու այդ քննարկումներին ու որոշումներ ընդունելուն:

Ի՞նչ կարող ես ասել, մարդու տղան վերջապես հասկանում է, թե ինչն ինչո՛ց է:

Բաքվում քաղաքական «շախսեյ-վախսեյն» է ծավալվում, եւ, սպասվող խառնակչությունը կանխելու նպատակով, ԱԺՃ-ի ղեկավար Աբուլֆազ Էլչիբեյը կոչ է անում մի կողմ թողնել կուսակցական ու այլազան տարաձայնությունները, բոլոր ուժերի մեկտեղումով փրկել Ադրբեջանի պատիվն ու ազատությունը:

Տեղեկատվություններում նորից հնչում է Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի սպառնալիքը. Հայաստանը ռազմական ուժով Ադրբեջանից խլեց Ղարաբաղը, հարձակումներ է գործում Նախիջեւանի վրա, եւ պարզ ու հասկանալի է, որ Թուրքիան չի կարող մի կողմ մնալ ու անտարբեր լինել այդօրինակ ռազմաքաղաքական գործողությունների դեմ:

Պարզ է, թե վերջին շաբաթներին Նախիջեւանի ավազակախմբերն ինչո՞ւ անընդհատ գրգռում էին Հայաստանի սահմանային պահակախմբերին, թե Հեյդար Ալիեւն ի՛նչ էր նախապատրաստում Անկարա կատարած այցելությամբ, եւ Շուշիի կորուստն ինչո՛վ է ուզում հավասարակշռել նոր ժամանակների թրքությունը:

Մայիսի 10-ի առավոտից ի վեր արտասահմանյան բոլոր ռադիոձայներն ազդարարում էին, թե Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավարները դիմել են Իրանի պրեզիդենտին, որպեսզի նա գործադրի իր ազդեցությունը՝ Ղարաբաղի վիճակը կարգավորելու,

հայ-ադրբեջանական հարցը լուծելու համար: Հայաստանի ղեկավարը դիմել է, հասկանալի է ու բնական, նա նախընթացին էլ հա՛ դիմում էր... Ինքը դիմում էր, նախորդը դիմում էր, նախորդի նախորդը դիմում էր: Դիմում էին բոլոր հայերը: Իսկ ինչպե՞ս պատահեց, որ Ադրբեջանի ղեկավարն էլ զգաց դիմելու կարիքը: Չէ՞ որ մինչ այդ ինքն էլ, իր նախորդն էլ, նախորդի նախորդն էլ շատ ու շատ էին համոզված, թե Ղարաբաղն իրենց ներքին խնդիրն է, բացառապես իրենց սեփական ցանկությամբ, սեփական խելքով ու մանավանդ սեփական միջոցներով լուծելու հարցը:

Արցախում հայությունը ցնծության մեջ է, քանի որ ազատագրվել է լեռնաստանի նոր ժամանակների (նախախորհրդային) կենտրոն Շուշին: Ազատագրվել է արդար ու ազնիվ ճակատամարտով, առանց որեւէ վնաս հասցնելու քաղաքի ադրբեջանական մասի ճարտարապետական կերպարին: Ճակատամարտի ականատես Զորի Բալայանը հետագայում հետեւյալ վկայությունը պիտի հրապարակեր. «Մայիսի 9-ի լուսաբացին ինքնապաշտպանության մարտիկների հետ ես մտա Շուշի եւ ուղիղ գնացի հրաշագեղ Ղազանչեցոց եկեղեցին: Ամբողջ հայկական բարձրավանդակի ամենամեծ տաճարն ամբողջովին բառացիորեն լեփլեցուն էր մարտական արկերով, մեծ մասամբ «Գրադի» չարագույժ սիգարներով: Եկեղեցու կողքին թափված էին «Գրադի» արկերի ավելի քան հազար հինգ հարյուր դատարկ արկղեր: Դրանք բոլորը դատարկվել են ստեփանակերտցիների գլխներին: Եւ առաջին բանը, որ արվեց, պահակախումբ ուղարկվեց թրքական մզկիթ, որպեսզի «սումգայիթ» կամ «բաքու» ապրած որեւէ վրիժառու պատահաբար վնաս չհասցնի շինությանը: Ավա՜ղ, ադրբեջանցիներն իրենք իրենց, օգտագործելով ՄԻ-24 մարտական ուղղաթիռներ, ՍՈՒ-25 կործանիչ-ռմբակոծիչ, երկու օր շարունակ հրթիռակոծման եւ ռմբակոծման միջոցով համատարած հրդեհ տարածեցին հայկական հինավուրց քաղաքում» («Ավանգարդ», 1992, մայիսի 28):

Մայիսի 10-ին, ըստ մեր օրապակաս լրատվության, ավարտին հասավ Շուշիի նվաճման եւ հարակից ռազմական օջախների՝ Ջանհասանի, Քյոսալարի, Ջավադլարի ու Շոլանի զորակետերի վերացման գործը:

Գանձակից եկած ծախու մի ռազմական ինքնաթիռ, բավական ցած թռչելով, ռումբեր թափեց Շուշիում, Ստեփանակերտում ու Ասկերանում:

Այդօր թուրքերը վայր գցեցին Երեւանից Գորիս թռչող մի մարդատար ինքնաթիռ:

Լեյլա Յունուսովան՝ Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության լրատվական կենտրոնի ղեկավարը, մոսկովյան հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կեղծում է, ասելով՝ Ղարաբաղում դրությունն անկառավարելի է, իրականում այնտեղ ամեն ինչ կատարվում է Հայաստանի ղեկավարության կարգադրություններով:

Նորից հիշեցրին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հայտարարությունն այն մասին, թե իր պետությունը թույլ չի տա, որ Հայաստանը ռազմական ուժով տիրի Ղարաբաղին, որն Ադրբեջանի օրինական սեփականությունն է:

Նման մի հայտարարություն էլ հրապարակվեց Իրանի կառավարության անունից:

Սակայն օդում դեռ չէր մարել նախորդ օրերին Թեհրանում պատրաստված խաղաղարար ծրագիրը: Վայեզին խոստանում էր այցելել Բաքու, Երեւան, Ղարաբաղ, մի շաբաթվա ընթացքում դադարեցնել կռիվը, բացել տալ բոլոր ճանապարհները, օգնել լուծելու տնտեսական ու դրացիական մյուս բոլոր խնդիրները: Իսկ Ադրբեջանի ղեկավար Յաղուբ Մամեդովը գտնում էր, որ Ղարաբաղի խնդիրը միայն այսպիսի բանակցությունների միջոցով կարող է լուծվել՝ փոխզիջումների ճանապարհով (երեւի այս խոսքի տակ էլ հասկանալով միայն Հայաստանի զիջումները): Նաեւ Տեր-Պետրոսյանի հավաստիացումը, թե մեզ անհրաժեշտ է միայն Իրանի միջամտությունը՝ անկաշառ, անշահախնդիր, ազնիվ ու արդար: Չէ՞ որ մեր բազմահազարամյա պատմությունը միայն այդպիսի հարաբերությունների, Իրանի եղբայրական բարեկամության անթիվ ապացույցներ էր տվել...

Դեռ թարմ էր Իրանի համայնքի հրապարակային ցույցերի տեսարանը, երբ Հայաստանի պրեզիդենտի տեսքին արժանացած ու դրանով անսահման երջանիկ հայ համայնքը որոտընդոստ կոչեր ու ողջույններ էր վանկարկում, մանավանդ այս.

«Ազա՜տ, անկա՜խ Հայաստան,

Կեցցե՜ Լեւոն Պետրոսյան»:

Երեկոյան թուրքի լրատվական մարմինները Մոսկվայի միջոցով հաղորդեցին, թե հայերը նվաճել են 50 հազար բնակիչ ունեցող Շուշին, ամբողջ այդ բնակչությունը ոչնչացրել:

Հետաքրքիր էր, որ Բաքուն էլ ամեն ժամը մեկ իր ժողովրդի համար ե՛ւ այս լուրն էր հաղորդում՝ զանազան վայնասունների ու սպառնալիքների հետ միասին, ե՛ւ այն, որ իրենք արդեն ջարդել են հայկական դիմադրությունը, ետ նվաճել Շուշին՝ իրենց տնտեսական ու մշակութային, քաղաքական ու ռազմական հինավուրց կարեւորագույն կենտրոնը:

Մայիսի 11. Դժվար օր էր: Համազգային չափանիշով ամենածանր օրերից մեկը: Պետք է մարսել Շուշին, ու դա եւս զոհերի ու զրկանքների գնով:

Եթե նախորդ օրերին ադրբեջանական լրատվությունն աշխարհով մեկ էր արել, թե իրենց քաջարի զորքերը, հանկարծակիի գալով, Շուշին զիջել են հայերին, ապա անմիջապես ազատագրել եւ այժմ հերոսաբար իշխում են իրենց պատմական ու հարազատ քաղաքի ու շրջանների վրա, ապա այսօր պրեզիդենտի պաշտոնակատար Յաղուբ Մամեդովը Ռուսաստանի ղեկավար Ելցինին է դիմել, «տեղեկացնում է», որ հայերն ադրբեջանական Շուշին նվաճել են՝ օգտվելով ներսի դավաճանությունից, եւ այդ ներքին դավաճանությունը հետագա օրերին եւս գործել է՝ ստելով, թե, իբր, քաղաքը ետ է նվաճվել եւ գտնվում է իրենց հսկողության ներքո:

Այսքանից հետո դավաճանված կողմի առաջնորդը պահանջում է ԱՊՀ ղեկավարներին՝ առաջիկա հանդիպմանը քննել Շուշվա խնդիրը եւ, հավանաբար, դատ տալ նվաճող կողմին:

Իսկ թուրք թղթակից Մախս Մամեդովը հեռուստաէկրանից դարձյալ վնգստում է, այս անգամ էլ արդեն Լաչինի համար. տեսե՜ք-տեսե՜ք, հայերը թիկունքում Լիսագորն են նվաճել, այստեղ էլ Գորիսից են հրթիռակոծում Լաչինը, քաղաքն ավերակ են դարձրել, բնակիչներին կոտորել կամ աստանդական դարձրել, որպեսզի Հայաստանն իրեն միացնի «Ղարաբաղի լեռնային մասը»:

Արցախական աշխարհի արեւելյան ու հյուսիսային շրջաններում իսկական լայնամասշտաբ կռիվ է. Աղդամ-Գյուլափլվի կողմից մեծ հարձակում է եղել երկու ուղղությամբ, դեպի Ասկերանի շրջան՝ Արանզամին-Դահրավ գծով, ապա եւ ուղղությամբ եւ Մարտունու շրջանի վրա՝ Ավդուռ-Մյուրիշեն-Նորշեն գծով: Հարձակմանը մասնակցել են զրահատեխնիկայի ու տանկերի երկու վաշտեր:

Հայ ինքնապաշտպանական ջոկատները նրանց ետ են շպրտել՝ պատճառելով մեծ վնասներ եւ նվաճելով զրահամեքենաներ ու բավական զինամթերք: Իրենք տվել են 8 զոհ, երկու տասնյակ վիրավորներ ունեն:

Ադրբեջանական մի հոծ զորամաս էլ ճեղքել-մտել է Մարտակերտի շրջանի արեւելյան մասը եւ փողոցային մարտեր է մղում Մարաղա ու Մարգուշավան գյուղերում:

Հրթիռակոծվել են Հադրութի, Մարտունու, Շահումյանի եւ Իջեւանի, Գորիսի ու Կապանի շրջանների շատ բնակավայրեր: Հասկանալի է, որ այդ կողմերում այժմ անհնար է զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով:

Հրապարակվեց Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի եւ Մինիստրների խորհրդի անտագնապ, առաջին անգամ լավատեսական հայտարարությունը. հինավուրց այս աշխարհը կռվում է իր ազատագրության համար եւ ունի ակնհայտ հաջողություններ՝ վկան Շուշիի հերոսական ճակատամարտը: Պիտի անշեղորեն շարունակենք մեր պայքարը, բազմապատկենք նվաճումները, հասնենք վերջնական հաղթանակին: Ուրեմն, լինենք միասնական, միակամ ու բռունցքված, հանուր ազգի օգնությանն ու զորակցությանը հենված:

Հայկական հեռուստատեսության մեկնաբանը խոսեց մի քանի օր առաջ Գորիս-Երեւան երթուղում մեր ՅԱԿ-40 ինքնաթիռի ռմբակոծության ենթարկվելու հանգամանքների մասին։ Ասաց՝ կործանիչն է եղել ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը, որ պատկանում է ԱՊՀ զինված ուժերին եւ միայն նրանց ռազմական օդանավակայանից է օդ բարձրանում։ Ուրեմն, եկել է Գանձակի կողքի օդանավակայանից՝ իբրեւ վարձկան, ստոր օդաչուն։

Երեւանի հիվանդանոցներից մեկում վախճանվել է ուկրաինացի անվանի իրավապաշտպան, միջազգային մի շարք հեղինակավոր կազմակերպությունների անդամ Միկոլա Կլչմանը, որը Ստեփանակերտում, Շուշիից եկած «Գրադի» արկից էր ծանր վիրավորվել, երբ այնտեղ էր գտնվում խաղաղարար առաքելությամբ։

Ցույց տվին, խոսեցրին Երեւանի հիվանդանոցներում բուժվող վիրավոր արցախցի ինքնապաշտպաններին, որոնք, հայության իրավունքն ու ազատությունը պաշտպանելիս խիզախ ու ճարպիկ, հարցերին պատասխանում էին անհամարձակ, նույնիսկ երկչոտ, ասես խոսափողն օձի գլուխ է, որից միշտ հեռու էին մնում։ Եւ նրանց հետ էր մի հետաքրքիր մարդ՝ Բյուրականի մանկական առողջարանի գլխավոր բժիշկ, նշանավոր բարերար Հովհաննես Հովհաննիսյանը։ Ես նրա մասին լսել ու մանրամասներ էի իմացել անցած ամառ, երբ առողջարան էի գնացել՝ տեսնելու այնտեղ կազդուրվող ստեփանակերտցի երեխաներին եւ եղբորս թոռանը։ Այնտեղ էին հարյուրի չափ երեխաներ՝ Ստեփանակերտի իրենց ուսուցիչների ղեկավարությամբ։ Եւ սրանք, իրար հերթ չտալով, ինձ պատմում էին առողջարանի ղեկավարի անհուն հոգատարության, գորովի ու նվիրվածության, իր անձնական միջոցներով երեխաներին տված նվերների մասին։ Հետո պիտի տեղեկանայի, որ մասնագիտական կարեւոր գրքերի հեղինակ է եւ իր գրքերի հոնորարներն ու ընտանիքի մյուս եկամուտները ծախսել է այդ երեխաների համար նվերներ հայթայթելու նպատակով։ Այն օրն էլ Գյուլիստան-Շահումյանում էր գտնվում։ Ասացին՝ սնունդ ու այլազան օգնություն է տարել եւ մնացել պաշտպանությանը մասնակցելու։

Եւ հիմա նա՝ վիրավոր ինքնապաշտպանների մեջ միակ լեզվանի համարձակ մարդը, պատմում է, թե ինչպես իրենց կռվող վաշտն Ստեփանակերտից հետոտն հասել է Ջանհասան, այնտեղ ոչնչացրել թշնամական ռազմակայանը, ապա հասել Շուշի, կռվել նրա փողոցներում, նվաճել Արցախական աշխարհի այդ վերջին ադրբեջանական հենակետը։ Եւ այստեղ էլ բժիշկ-զինվորը վիրավորվել է...

- Բուժվելուց հետո ի՞նչ պիտի անես,- հարցնում է լրագրողը։

Եւ նա՝ տարեց մարդը, որ շատ պիտի հոգնած լիներ հանձն առած ահռելի ճակատագրից, առանց երկար-բարակ մտածելու, վճռաբար ասում է.

- Պիտի գնամ այնտեղ։ Ես այնտեղ կլինեմ, ուր իմ ազգի կռիվն է իր ազատագրության համար։

Այսպիսի մարդկանց մասին են ասել, թե ազգը նրանցով է ապրում ու ծաղկում։ Նաեւ հաղթանակում։

Մայիսի 12. Արցախյան ազատամարտիկների ռազմական հաջողություններից գլուխը կորցրած թուրքի ղեկավարությունը պատեպատ է զարկվում, այս ու այն կողմ է ընկնում, դիմում միջազգային կազմակերպություններին ու հարեւան տերությունների ղեկավարներին, որպեսզի մի ճար արվի, հարցը կարգավորվի, կասեցվեն հնարավոր նոր պարտությունները։

Եւ արդյունքը. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը քննեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, որոշեց հատուկ պատվիրակություն ուղարկել, որպեսզի այն հանգամանորեն ուսումնասիրի վիճակը, եզրակացություններն ու առաջարկությունները ներկայացնի ՄԱԿ։ Պատվիրակությանը հանձնարարվեց նաեւ պարզել բարդույթի շրջանին մարդասիրական օգնություն հասցնելու հնարավորություններն ու եղանակները։

Այս պատվիրակությունը հրահանգ ունի, որպեսզի տեղում հարցերը քննելիս մշտական կապ պաշտպանի եւ խորհրդակցի Իրանի ու Ռուսաստանի արտգործմինիստրությունների հետ (մոտ չպիտի՞ թողնեն հավակնոտ Թուրքիային)։

Գումարված նիստում արձագանք չգտավ Հայաստանի ներկայացուցչի առաջարկը՝ Լեռնային Ղարաբաղ ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժեր ուղարկելու վերաբերյալ։ Իսկ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Հասան Հասանովը հայտարարեց, թե հայերը Լեռնային Ղարաբաղից դուրս են քշել բոլոր իր ցեղակիցներին։

Իրանի արտգործնախարար Վայեզին, Բաքվում բանակցություններ վարելուց հետո, Երեւան է եկել, հանդիպումներ ունի ՀՀ ղեկավարության հետ, ղարաբաղյան բարդույթի լուծման ուղիներ է որոնում։

Մայիսի 13. Այսօր մեր ինքնապաշտպանական ուժերը վնասազերծել, ապա եւ նվաճել են Շուշիի շրջանի Ջարըսլու գյուղը։ Ամբողջ օրվա ընթացքում Աղդամից հրթիռակոծվել են Ասկերանի շրջանի արեւելյան մասի գյուղերը՝ մինչեւ Արանզամին, Նախիջեւանիկ, օդանավակայանն ու բուն Ասկերանը։

Նկատվում են նոր զորքի ու զրահատեխնիկայի կուտակումներ Արցախի ամբողջ արեւելյան սահմանի երկարությամբ եւ Լաչինում։ Բայց ոչ միայն այստեղ. Բաքվից ու Գանձակից մեծ զորք ու զինամթերք են փոխադրվել Նախիջեւանի կողմերը եւ սպառնալիք են դարձել Արարատի շրջանի սահմանում։

Երեկոյան դեմ, ժամը 16-ից հետո, Լաչինից ռմբակոծել են Գորիսի շրջանը։ Մերոնք լռեցրել են կրակակետերը։

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի երեկվա նիստում, Ղարաբաղի վիճակի հանգամանալից քննարկումից հետո, որոշվել էր չորս մարդուց բաղկացած հատուկ փաստահավաք պատվիրակություն ուղարկել Արցախ, որպեսզի այն զեկույց պատրաստի, ներկայացնի ՄԱԿ։ Որոշման մեջ ԵԱՀԽ կառույցներին խորհուրդ են տալիս շարունակել Ղարաբաղի հարցի քննարկումն ու կարգավորման ուղիների փնտրտուքը, քանի որ ՄԱԿ-ը շատ է զբաղված եւ ժամանակ չունի նման հարցերի վրա տեւական ժամանակ ծախսելու։

Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը խոստանում է առաջիկայում Ելցինի հետ Մոսկվայում ունենալիք հանդիպմանը քննության առնել Ղարաբաղի բարդույթի լուծման հնարավորությունը եւ հայտարարում է, որ Թուրքիան ռազմական ուժով չի օգնի Ադրբեջանին, քանի որ հավատում է հարցը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու հնարավորություններին։

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց է ունեցել Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Միտերանի հետ, նրա ուշադրությունն է հրավիրել Ղարաբաղի օրեցօր բարդացող հարցի վրա եւ խնդրել, որպեսզի նա իր ու իր երկրի հեղինակությունն օգտագործի այս չարչրկված հարցը ընդունելի միջազգային կարգ ու կանոնով լուծելու համար։

Ադրբեջանի պրեզիդենտի պաշտոնակատար Յաղուբ Մամեդովն էլ հոխորտացել է, թե իր հանրապետությունը հնարավորություն ունի ստեղծելու բանակ, որը ոչ միայն ետ կխլի Խոջալուն ու Շուշին, այլեւ կնվաճի ամբողջ Հայաստանը, սակայն ինքը խաղաղության կողմնակից մարդ է եւ ջանում է, որ Ղարաբաղի հարցը լուծվի քաղաքական, դիվանագիտական ճանապարհով, եւ դրա համար էլ դիմել է Ամերիկայի պրեզիդենտ Բուշին, որպեսզի նա Ադրբեջանին օգնի ետ ստանալու իր երկու հարազատ քաղաքները Խոջալուն ու Շուշին, ապա թե ոչ, այնպես կստացվի, թե օրը ցերեկով համաշխարհային հասարակայնության աչքի առաջ հայերը նվաճել են այդ քաղաքները։

Ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» («Ճիչ») կոմիտեն հրապարակել է հայտարարություն, որով դատապարտվում են Ադրբեջանի լրատվության կեղծարարությունը, նրանց հավատացող եւ իրենց հերթին էլ ջուր պղտորող մյուս լրատվական մարմինները, ապա նորից ու նորից պնդում է, որ Ղարաբաղում տեղի ունեցող կռիվները ո՛չ կրոնական, ո՛չ էլ ազգային երանգ ունեն, այլ արցախահայության ազատագրությունն են հետապնդում, եւ աշխարհի բոլոր պետական ու դիվանագիտական շրջանները նրան առնչվելիս, պարտավոր են նախ եւ առաջ Ղարաբաղի հանրապետությունն ընդունել որպես իրավասու, վճռական կողմ։

◇ ◇ ◇

ՄԱԿ-ում Հայաստանի ներկայացուցիչ Արզումանյանը գտնում է, որ Ղարաբաղում ՄԱԿ-ի խնդիրը պիտի լինի նախ եւ առաջ մարդասիրական միջանցք ստեղծել եւ հանրապետությունը (ինչպես եւ Հայաստանը) փրկել ադրբեջանական շրջափակումից։ Ապա ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերը պետք է կանգնեն ոչ թե միայն Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններում, ինչպես պահանջում է Ադրբեջանը, այլեւ, առաջին հերթին, Ղարաբաղի հանրապետության եւ Ադրբեջանի սահմաններում եւ Ղարաբաղը պաշտպանեն Ադրբեջանի ամեն տեսակ ուժերի հարձակումներից։

Մայիսի 14. Պատերազմը շարունակվում է, եւ փոքրիկ Արցախական աշխարհը, մի մեծ, ինչպես հիմա են ասում, լայնամասշտաբ պատերազմ է մղում ամբողջ Ադրբեջանի դեմ։ Կռվադաշտ են դարձել Շուշիի շրջանում Բերդաձորի, Ասկերանի շրջանում Աղբուլաղ-Սառնաղբյուրի շրջակաները։ Ամիրանլարի ավազակաորջը շարունակում է հրթիռակոծել Մարտունին, նոր ավերածություններ կան, որ արդյունք են «Գրադ» տիպի 15 արկերի։

Ղուբաթլիի կողմից մի մեծ զորախումբ, որ Կոռնիձորի մոտով Լաչին էր շտապում միանալու Շուշիից նահանջածներին, ջարդ կերավ Զանգեզուրի ինքնապաշտպաններից, եւ փախավ։

ԼՂՀ ռազմական կենտրոնն Ադրբեջանի ղեկավարությանը զգուշացրել է, որ եթե շարունակվեն Ամիրանլարից, Լաչինից, Ֆիզուլիից, Թարթառից ու Աղդամից կատարվող ռմբակոծությունները, ապա իրենք ստիպված պիտի լինեն այդ հրետակետերը ոչնչացնելու միջոցներ ձեռնարկել։ Այսպես կտրական ու արժանապատիվ։

Իսկ ներսում կարգավորող գործեր են իրականացվում։ Շուշիում 7 հոգուց բաղկացած տեղական ղեկավար մարմին է ստեղծվել։ Գլխավորն է Սեմյոն Բաբայանը, նախկինում մարզգործկոմի նախագահ եղած։ Քաղաք են վերադառնում 1988-ի մայիսին այստեղից դուրս քշված հայ մարդիկ եւ սկսում են իրենց նոր կյանքը. Շուշին պիտի վերադարձնեն իր հին հայկական ոգուն ու կենցաղին։

ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը հրապարակել է հայտարարություն, որ աչքի է ընկնում ինքնավստահությամբ եւ պետական մտածողության կարեւոր մանրամասներով։

Հանգիստ չի մնում, ավելի ճիշտ՝ վերջին օրերի թմբիրը հաղթահարելու ճիգեր է գործում Ադրբեջանը։ Առավոտյան հայտնի էր դարձել Յաղուբ Մամեդովի հեռագիրը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բուշին (Փրկեցե՛ք մեզ, ետ դարձրեք մեր քաղաքները՝ Խոջալուն ու Շուշին, եւ առհասարակ մենք ունենք Ամերիկայի օգնության ու զորակցության կարոտը։ Տեսնո՞ւմ եք, նույն հարցով Բուշին մեկ Դեմիրելն կամ Օզալն է դիմում, մեկ Մամեդովը)։ Իսկ երեկոյան հայտնի դարձավ, որ Ադրբեջանի ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջանում բեկանվել է հունիսի 7-ին պրեզիդենտական ընտրություններ անցկացնելու որոշումը. Այազ Մութալիբովին վերադարձրել են իր նախկին պաշտոնին (Ադրբեջանի պրեզիդենտ), եւ սա անմիջապես արտակարգ դրություն է հայտարարել Բաքվում ու հանրապետության մյուս կարեւոր կետերում, խոստացել է կոշտ քաղաքականությամբ կարճ ժամանակում վերականգնել Ադրբեջանի հանգստությունը, վերադարձնել կորսված շրջանները։

Կարեւոր է նշել, որ ԳԽ-ի արտակարգ նիստին մասնակցած 300 պատգամավորներից Մութալիբովի օգտին ձայն են տվել 245 հոգի, որ արտասովոր բարյացակամություն ու զորակցություն է նրա վիճակի մեջ հայտնված ղեկավարի համար։ Երեւի դրանից էլ թեւ առած՝ նա առաջին իսկ հրամանագրով արգելել է բոլոր կուսակցությունները, ժողովրդական ցույցերն ու հանրահավաքները։ Մի խոսքով՝ իբրեւ ժողովրդընտիր միապետ՝ իր բուռն է հավաքել հանրապետություն կոչված հավակնոտ միապետության բոլոր սանձերը եւ խոստանում է կայծակնային արշավանք ու հաղթանակ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ։

Արժե այստեղ նշել, որ մեր քաղաքական վիճակի, առհասարակ հայության խնդիրների համար վատագույն տարբերակներից մեկը Մութալիբովի վերադարձն է քաղաքական ասպարեզ, այն էլ Ադրբեջանի պրեզիդենտի պաշտոնով։ Որովհետեւ ես տեսել եմ, ճանաչում եմ Ադրբեջանի խորհրդային ու ետխորհրդային բոլոր ղեկավարներին՝ մեծ Բաղիրովից մինչեւ նրա մանր տեսակը, Վեզիրովն ու Մութալիբովը եւ համոզված եմ, որ վերջինը վատթարագույնն է մեզ վերաբերող խնդիրներում. թուրքին հատուկ բոլոր հատկանիշների (չարագործ ու դաժան, ճարպիկ ու խորամանկ, գծուծ ու ամեն տեսակ մեքենայության ընդունակ) ծայրահեղ աստիճանի տեր։ Այդ նա էր, որ պաշտոնանկ լինելուց առաջ հրապարակորեն ամբողջ աշխարհի դեմ կանգնած, հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղն ինքն անպայման կնվաճի. ինչ տեսակ զոհաբերություններ եւ ինչքան արյուն էլ որ դա արժենա։

Մայիսի 15. Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատն առաջին անգամ եւ մեծ հաշվով հայանպաստ գործ կատարեց. Մութալիբովին վար բերեց վերանվաճած պրեզիդենտական աթոռից եւ դեն շպրտեց։ Դեռ երեկ էր հայտարարել, թե նրա վերադարձը պրեզիդենտի պաշտոնին կառավարական հեղաշրջում է ու հակաժողովրդավարական երեւույթ (նկատի ունենք, որ Նախիջեւանի խան Ալիեւը եւս չի ընդունել Մութալիբովի նոր բեմելը)։ Այսօր առավոտյան ապօրինի հայտարարված ԺՃ-ականները Մութալիբովի հրաժարականն են պահանջել՝ սպառնալով, թե հակառակ դեպքում կդիմեն ռազմական ուժի։ Պատասխան չստանալով՝ կեսօրվա դեմ նվաճել են ԳԽ-ի շենքը, հեռուստատեսությունն ու փոստը։

Ադր. ԺՃ-ի այս աղմուկը տարածվել է աշխարհով մեկ, հասել նաեւ Թուրքիայի ղեկավարներին եւ, Մոսկվայի հեռուստատեսության ասածի համաձայն, Թուրգուտ Օզալն անմիջապես Բաքու է հեռագրել, թե ցեղակիցնե՛ր, խելքի՛ եկեք, հաշտվեցե՛ք, միաբանվեցե՛ք, ապա թե ոչ, անհետ պիտի կորցնեք Լեռնային Ղարաբաղը։

Իրենք կասեին՝ ա՜յ բարաքյալլահ, ինչպե՜ս էլ հասկանում է...

Երեկոյան լրատվությամբ հաղորդվեց, որ ցերեկը, ետկեսօրին Բաքվի փողոցներում փոխհրաձգություն է եղել, իրար դեմ են հանվել զրահատեխնիկայով օժտված զորամասեր։ ԱԺՃ-ն արդեն վերահսկում է Բաքվին ու հանրապետության մեծ մասին։ Իսկ երբ նվաճել է նաեւ պրեզիդենտական շենքը, այնտեղ չի գտել Մութալիբովին ու կողմնակիցներին։

Այսպիսով, Ադրբեջանին տեր ու տնօրեն դարձավ ժողովրդական ճակատ կոչված ավազակախումբը, որը, համաշխարհային առաջադիմական ուժերի սրտերը շահելու համար էլ, շտապեց հայտարարել, թե ինքը հետեւելու է ժողովրդավարական կարգուկանոնին եւ իր հանրապետության սահմաններում հավասարիրավ ու ազատ է ճանաչում բոլոր քաղաքացիներին, ինչ ազգության ու հավատի էլ նրանք պատկանեն։

◇ ◇ ◇

Իսկ Արցախական աշխարհում պատերազմ է, նրա ամենադաժան ու ամենատեղկելի տեսակը, երբ ժողովրդին շրջափակել են բոլոր կողմերից, ցամաքի վրա եւ օդում (թուրքերն Ստեփանակերտում ռմբակոծել-վար են գցել հայկական մի ՅԱԿ-40 ինքնաթիռ, եւ օդանավակայանը փակ է), ապա հրետակոծում են ամենաահարկու, նույնիսկ համաշխարհային հայտնի օրենքներով արգելված զենքերից, հային սպանում են իր տանն ու դռանը, իր պապենական սրբազան հողի վրա։

Ուրեմն, Աղդամից հիմա էլ անվերջ ռմբակոծում են Ստեփանակերտի օդանավակայանը։ Երեւի հմուտ հրետանավորներ են վարձել։ Նման առեւտրի լավ փորձ ունեն։ Հայտնի է, որ քաջավարժ ռմբաձիգներ էին գործում Շուշիում, սակայն դա եւս չփրկեց։

Գյուլափիլվից անընդհատ ռմբակոծում էին Նախիջեւանիկն ու Փիրջամալը, Մարտունու շրջանի ծայրամասային գյուղերը։ Մերոնք ստիպված եղան ոչնչացնել նրա բոլոր կրակակետերը։

Տաք մարտեր են եղել Մարտունիում, ուր մերոնք վայր են գցել թշնամական մեկ ուղղաթիռ, եւ Գորիսի շրջանի սահմաններում, ուր մեր ազատամարտիկներն այս անգամ էլ

ջարդել են դեպի Լաչին շարժվող մի զորամաս, գրավել մեկ թնդանոթ, մեկ «Ուրալ» մակնիշի ավտոմեքենա, գնդացիրներ, ավտոմատներ եւ մեծ քանակության զինամթերք:

Տաշքենդում, ԱՊՀ ղեկավարների նոր հանդիպմանը, վեց պետություններ ընդունել են ռազմական համաձայնության ու փոխօգնության պայմանագիր՝ նշելով, որ վեցից յուրաքանչյուրի վրա մեն մի հարձակում դիտվելու է որպես հարձակում ԱՊՀ ընդհանրության ու նրա բոլոր անդամների վրա: Եւ այդ վեցի մեջ է նաեւ Հայաստանը:

Մայիսի 16-ին ռազմաճակատում եւ առհասարակ արտակարգ վիճակի տարածքում զգալի ոչինչ տեղի չի ունեցել: Աղդամի ու Ֆիզուլու կողմերից ռմբակոծել են ԼՂՀ սահմանամերձ բնակավայրերը: Նկատվել են նոր զորամիավորումների կուտակումներ Գորիսի սահմաններում (շտապում են ամրացնել Լաչինը), եւ Մախս Մամեդովն էլ շարունակում է բողոքել, թե հայերը Շուշիից ու Գորիսից հրետակոծել են Լաչինը, որպեսզի ոչնչացնեն այն եւ Լեռնային (ինքն ասում է՝ «Լեռնային մաս») Ղարաբաղը միացնեն Հայաստանին:

Արտակարգը ԼՂՀ պաշտոնական շրջանների խոսքի տոնն է. ադրբեջանական իշխանություններին նորից զգուշացնում է, թե Ստեփանակերտի օդանավակայանի ռմբակոծության նոր դեպք լինելու դեպքում հայկական զորամիավորումներն ստիպված կլինեն ոչնչացնել հակառակորդի բոլոր կրակակետերը: Բաքվում կատարված քաղաքական փոփոխության կապակցությամբ էլ սպառնալիքի պես հայտարարում են, թե այս չորս տարիների ընթացքում նման բոլոր փոփոխությունները տեղի են ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի կապակցությամբ եւ այդ իրավիճակը հայության համար առավել անտանելի դարձնելու նպատակով: Եթե այս անգամ եւս կրկնվի, ապա ադրբեջանական կողմն ստիպված կլինի պատասխան տալ իր ամեն մի գործողության համար:

Մինչդեռ Բաքվում հակաարցախյան հիստերիան հասել է իր ծայր աստիճանին. առանց թաքցնելու աղաղակում են, թե իրար ուտում են Ղարաբաղում ունեցած ձախողանքների համար. Խոջալուի կորուստն ստիպեց Մութալիբովին հեռացնել պրեզիդենտությունից. Շուշվա պարտությունը հարկադրեց կենդանացնել այդ քաղաքական մեռելին ու կողմնակիցներին եւ հիմա էլ ի՜նչ տեսակ ծայրահեղ ու հիմար քայլերի գնում են՝ լոկ մի նպատակով. որպեսզի վերստանան իրենց սանձարձակ իրավունքներն ու բռնատիրական դիրքերը Ղարաբաղում:

Յաղուբ Մամեդովը, երեւի գուշակելով, որ այս խաղերից ոչինչ օգուտ չպիտի ստանա, այսօր հրաժարական տվեց, սակայն խորհրդարանը չընդունեց այն եւ ստիպեց պրեզիդենտի պաշտոնը վարել մինչեւ ընտրությունները, գործադրել բոլոր հնարավոր ու անհնար միջոցները՝ հանրապետության անկախությունն ու սահմանների ամբողջականությունը պահելու, Ղարաբաղում կտրուկ շրջադարձ կատարելու համար: Նա էլ անմիջապես վարչապետ նշանակեց ինչ-որ Ռահիմ Հուսեյնովի (սրանո՞վ պիտի Ղարաբաղը վերանվաճի):

Մեր լրատվությունը հաղորդեց, որ երեկ Մարտունիում գցված ուղղաթիռի վարորդը պարաշյուտով իջնելիս է եղել, գետին է հասել սպանված: Ստուգումից պարզվել է, որ կապիտան Ալեքսեյ Շկիրյովն է, Ռուսաստանի խորքից, գրպանում էլ ունեցել է մեծ դրամագլուխ եւ 300 դոլար: Պարզ է, նախապես առատ վարձատրվել է Մարտունիում չարագործություններ անելու համար: Արդյո՞ւնքը...

Այսօր թերթերում հրապարակվեց մի լուր, որի համաձայն ամսիս 13-ին Զարըլուն հանձնած ասկյարների դեմ թուրք պատժիչ ջոկատը կրակ է բացել եւ 35-ին սպանել («Երկիր», մայիսի 16):

Մայիսի 18-ի առավոտյան ԼՂՀ ինքնապաշտպանության զորաջոկատները տիրաբար մտել են Լիսագոր ու Բերդաձոր,-հայտարարեց հեռուստատեսության խոսնակը:

Այսքանը բավական էր, որ ես ամբողջ երեկոյի ընթացքում ուրիշ ոչնչի վրա ուշադրություն չդարձնեմ: Լիսագո՞րն ու Բերդաձո՞րը: Իսկ Ստեփանակերտ-Լաչին ճանապարհին ուրիշ որեւէ կարեւոր աշխարհագրական կետ այլեւս չկա: Ուրեմն, մեր նոր հանրապետությունը լիովին տիրում է իր արեւմտյան ամբողջ տարածքին, իսկ նրանից դեն, Գո-

րիս տանող ճանապարհի վրա միայն Լաչինն է մնում: Վերջին այն կետը, որի տերերը վաղուց թողել-փախել են, իսկ օմօնական ավազակախումբն էլ պիտի փախչի, հենց որ առնի անմիջական հարձակման հոտը:

* * *

Մայիսի 18-ը եւս արցախյան գոյապայքարի պատմության մեջ մտավ իբրեւ պայծառ, երջանիկ, ուղղակի բաղձանքների իրականացման օրերից մեկը: Առավոտյան Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը մտել են Լաչին, եւ դա, ասում են, տեղի է ունեցել շրջանի քրդության սրտաբաց ընդունելության, նաեւ նախապես ցույց տված օժանդակության պայմաններում (Սրանք հանգամանքներ են, որոնց ես անձամբ դժվար եմ հավատում): Մերոնք Լաչին են մտել՝ առանց որեւէ զոհի, որովհետեւ երեկ Լիսագորի ու Բերդաձորի ենթաշրջանի հաղթական արշավը Լաչինում ծվարած թուրք ասպատակիչներին համոզել է, որ իրենց համար կործանարար պիտի լինի ամեն մի դիմադրություն:

Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին զորաշարժը՝ զորք ու ռազմական հզոր տեխնիկա, հաղթական, հայրենիքը փրկելու եւ պաշտպանելու համար ամեն խնդիր իրականացնելու պատրաստ մի բանակ, որի հետ էր Զորի Բալայանը՝ այս օրերի արցախյան գոյապայքարի անպաշտոն զորավար-կառավարն ու հերոսը:

Ես պատկերացնում եմ փրկված Արցախը մայր Հայաստանին կապողի նրա ցնծությունը, եւ սիրտս կրկնակի փառավորվում է:

Կեսօրվա դեմ Գորիսից Ստեփանակերտ է հասել Զաբուղ-Լաչին-Բերդաձոր-Լիսագոր-Շուշի ճանապարհն անցած առաջին ավտոշարասյունը, որ քառամյա շրջափակումից հյուծված, արնաքամ Արցախին է տարել բազմատեսակ սնունդ, դեղորայք, փրկության աղաղակ ու ավետիս:

Ասեմ, որ ճողոպրելուց առաջ թուրք ավազակները պայթեցրել են Զաբուղի կամուրջը, իսկ մերոնք պայթյունի ճեղքը ծածկել են՝ այնտեղ դնելով թուրքական տարբերանշանով՝ ավերված մի տանկ, եւ ճանապարհը երթեւեկելի է դարձել:

Խորհրդանշական է, չէ՞:

Իսկ «եղբայրական» Ադրբեջանում ողբ ու կական է: Ռադիոն ես միացնում, խառնամբոխի շախսեյ-վախսեյի վայնասունը ծածկում է Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի ձայները: ԳԽ-ի նախագահ եւ պրեզիդենտի պաշտոնակատար Յաղուբ Մամեդովը հրաժարական է տվել: Պաշտպանության նախարարի առաջին տեղակալ եւ Ղարաբաղի գործերի պատասխանատու Ռաֆիկ Սաբիրովն իր աշխատասենյակում ինքնասպանության փորձ է կատարել, եւ մահամերձ վիճակում փոխադրել են հիվանդանոց: Անհետ կորած Այազ Մութալիբովը հայտնվել է մերձմոսկովյան ինչ-որ հիվանդանոցում, իբր, սրտի ծանր անհանգստություն է տարել:

Բաքվի ռադիոն, հազիվ զսպելով ողբը, հայտնում է, որ Ամիրանլարի ու Կուրոպատկինոյի իրենց զինակետերից փախուստ են տվել շուրջ երկու հարյուր զինվորներ ու սպաներ... Եւ այս պայմաններում Յաղուբ Մամեդովի անփառունակ աթոռին են դրել ԱԺՃ-ի նախագահի տեղակալ ինչ-որ երիտասարդի՝ 35 տ. Իսա Գամբարովին:

Ուրեմն, թուրք ժողովրդի հույսն այս Իսա-Հիսուսն է մնացել, կոմունիստ ու դեմոկրատ իր առաջնորդ ճիվաղներին փորձարկելուց հետո:

Իսկ կառավարության ամբողջ պարտականությունը, Գերագույն խորհրդի ներսում, իր վրա է վերցրել Ազգային խորհուրդ կոչված փոքրամասնությունը, որ այսուհետ պիտի կոչվի մեջլիս:

Մեջլիս եւ Հիսուս... Հետաքրքիր համադրություն է:

Նախիջեւանի կողմերում հայ ինքնապաշտպանների եռանդուն ռազմական գործողություններից սարսափած Հեյդար Ալիեւը դիմել է Թուրքիային՝ խնդրելով ռազմական օգնություն: Այնտեղ էլ Թուրգութ Օզալն ու Սուլեյման Դեմիրելն իրար են անցել՝ գտնելով, որ հայ-նախիջեւանյան բարդույթը պետք է լուծել քաղաքական եղանակով, խա-

ղալ բանակցություններով: Եւ, այսուհանդերձ, արտգործմինիստր Հիքմեթ Չեթինը ՄԱԿ-ին ու Եվրոպառլամենտին է դիմել տագնապալից հայտարարությամբ, որով հայտնում է, թե հայ բռնագրավիչները, Ղարաբաղի նվաճմամբ չբավարարվելով, մտել են Նախիջևան, գրավել Սադարակ քաղաքը, իսկ դրան կհետևի մի մեծ պատերազմ, որի մեջ վճռական դեր կունենա Թուրքիան:

Իսկ իրողությունն այն է, որ նախորդ գիշերը Սադարակ գյուղում տեղավորված թուրք ավազակախմբերը, նախորդ օրերից ավելի դաժան ռմբակոծել են Արարատի շրջանի սահմանային գյուղերը, ապա շարժվել դեպի նրանց կողմը, և հայ ինքնապաշտպաններն էլ ստիպված են եղել ոչ միայն ետ մղել ասպատակիչներին, այլև նվաճել Սադարակի դիմացի երեք բարձունքները, ամրանալ այնտեղ իբրև զգուշացում ու սպառնալիք:

Հետաքրքիր է, որ հաղորդումների համաձայն՝ հայերն ունեն վեց զոհ ու հինգ վիրավոր, թուրքերը՝ համապատասխանաբար՝ 6 և 95: Այս լուրն առնողները չե՞ն մտածում, թե ինչպես է լինում, որ թուրք զինվորների մեջ այսքան վիրավորներ են լինում, երբ նրանք պատերազմի դաշտ են եկել հայրենի հողին նվիրելու իրենց կյանքը:

✧ ✧ ✧

Ուրիշ է՞լ ինչ կարելի է նշել այսքան ուռուցիկ էական լուրերի կողքին: ԵԱՀԽ-ի այսօրվա նի՞ստը, որ պիտի քննարկի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Բայց այն քանի՞ անգամ է անդրադարձել նույն հարցին, քանի՞ անգամ քննարկել, Ղարաբաղ ուղարկել իր պատվիրակներին, որոնք եկել են, տեսել, ցնցվել... Բայց վերադարձել են, և ոչի՛նչ, բացարձակապե՛ս ոչինչ չի փոխվել...

Դրա համա՞ր չէ, որ այնպես տեղին է հնչում ԼՂՀ ԳԽ-ում արտաքին գործերի ղեկավար Լեոն Մելիք-Շահնազարյանի անունից հրապարակված հայտարարությունը Շուշի-Բերդաձոր-Լաչին-Գորիս ռազմերթի մասին: «Մենք ստիպված էինք ջարդել մեզ կաշկանդող շղթաները,- ասում է մատաղ հանրապետության սկսնակ դիվանագետը:- Չորս տարվա անգութ շրջափակումը, Ադրբեջանի անպատիժ, օրըստօրե ահագնացող չարագործությունները և մանավանդ աշխարհի մեծերի անտարբերությունը մեզ հուշեցին, որ փրկվելու այլ միջոց չունենք, քան սեփական ուժերի լարումն ու հասցնելիք վճռական հարվածները...»:

Այս ֆոնին չի կարող մի ինքնատիպ զարդ չավելացնել Կրասնոյարսկի երկրամասի երկու հազար հայ բնակիչների ներկայացուցիչ Վահրամ Էմեֆուզյանի հայտարարությունն այն մասին, որ մարտնչող Շահումյանի շրջանին է բերել մի մեծ գումար, որը կտանի-տեղ կհասցնի, և այն կենսական մեծագույն օգնությունը կլինի արդեն որքա՜ն ժամանակ աշխատավարձ չստացած մի ամբողջ շրջանի ծառայող աշխատավորությանը:

ՀՀ Պաշտպանության նախարարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով հայ ժողովրդին, նրա բոլոր հատվածներին՝ հայրենիքում, Սփյուռքում և ամենուր, ո՛չ առանց հպարտության, հաղորդում է իր նպատակասլաց միջոցառումները Հայաստանի Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, հայ ազգի ազատությունն ու անխախտ ամբողջությունը պաշտպանելու համար:

Մայիսի 19. Այսօր Ստեփանակերտում բացվել են դպրոցների և մանկական մյուս հաստատությունների դռները: Պետական հիմնարկներն ու ձեռնարկները տեղից շարժելու, գործելու փորձ են արել: Սկսվել է փլատակների մաքրումը, ավերված տների, մանավանդ բնակելի շենքերի ու առանձնատների վերականգնման գործը:

Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Գորիսից դեպի Ստեփանակերտ ընթացող ավտոշարասյունը: Այն, Գորիսից հետո կտրելով Լաչինի շրջանի 6-7 կիլոմետրը, ապա շրջանցելով բուն Լաչին բնակավայրը, մտնում է հայոց նոր հանրապետությունը և այնտեղ անցնում իր երանելի ուղին... Հարյուրավոր հզոր ավտոմեքենաներ կյանք են տանում երկարատև պատերազմն ու ահռելի տառապանքը հաղթահարած երկրամասին: Իսկ հանրա-

ծանոթ Յուրի Ռոստովը ծանոթություն էլ արեց. ա՛յս է լեռնային երկրի հայության պայքարի արդյունքը: Երբ այն սկսվել էր, երբ Ադրբեջանի իշխանությունները սպառնում էին պատերազմ հայտարարել Հայաստանին, մարդիկ մտածում էին, թե սկսված պատերազմում անմիջապես կհաղթի Ադրբեջանը՝ բազմամարդ, տնտեսապես շատ ավելի հզոր, մուսուլմանական աշխարհի հովանավորությունը թիկունքում, իսկ հետո էլ տեր դարձավ նախկին խորհրդային զինապահեստների անհուն հարստությանը... Սակայն տեղի ունեցավ ուղիղ հակառակը: Լեռնային Ղարաբաղում իրար հաջորդած ռազմական հաջողությունները լուծեցին այնտեղի հայության հարցը, մանավանդ վերջին իրողությունը՝ միջանցք բացվեց Հայաստանից դեպի Ղարաբաղ, որով հաստատ հողի վրա դրեց հաղթանակը... Ուրեմն, հաղթանակի համար ոչ այնքան վերը նշված հանգամանքներն են կարևոր, որքան կազմակերպելու հմտությունը, նվիրվածությունը և ուրիշ հանգամանքներ...

Նա այսպիսի բաներ է հիշում, իսկ ունկնդիրը լրացնում է՝ ելից դի՜րքը, դավանած արդարո՜ւթյունը, բարոյական ոգի՜ն...

Պաշտոնը, երևի, թույլ չի տալիս ասել նաև այն, ինչ ունկնդի՛րը պիտի հասկանա...

✧ ✧ ✧

Չարաչար պարտված լինելով Արցախի ներսում՝ Ադրբեջանական հրոսակները կրակի տակ են առել մարզի արևելյան ամբողջ սահմանային շրջանը հյուսիսից հարավ, Շահումյանից մինչև Հադրութ: Դաժան ռմբակոծության են ենթարկվել հատկապես Շահումյանի ծեծված գյուղերը, Մարտակերտը, Ասկերանը, Մարտունին: Վերջին երկու քաղաքներում կան զոհեր:

Նոր տվյալներ են հաղորդվում Նախիջևանի տարածքում տեղի ունեցող մարտերի մասին: Մերոնք իշխում են Սադարակի դիմացի բարձունքներին: Եվ դա առաջացրել է Թուրքիայի զայրույթը, որի կառավարությունը հատուկ ժողովում քննարկել է կատարվածը, գնահատել իբրև ագրեսիա և բողոքով դիմել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին: Անշուշտ, լուրջ խոսակցություն է եղել նաև այն մասին, թե Հայաստանի ագրեսիայի շարունակության դեպքում ի՞նչ դիրք պիտի բռնի Թուրքիան, պիտի մասնակցի՞ կռվին, թե՞ ոչ: Պատասխանը եղել է թեական, և ղեկավարներն էլ համոզմունք են հայտնել, թե կհաջողվի կրակը դադարեցնել խաղաղ միջոցներով: Ըստ որում՝ նրանք կրակ են համարում նաև ԼՂՀ-ում տեղի ունեցածը:

Նման բողոքով հանդես է եկել նաև Իրանի կառավարությունը, որը ևս Նախիջևանի դեմ կատարվածը համարում է ագրեսիա:

ՄԱԿ-ին դիմումներ են արել Նախիջևանը, Ադրբեջանը: Դրանց էլ կհետևեն ուրիշները...

Այս քայլը, իհարկե, տխուր ու անշրջահայաց քաղաքականության արդյունք է, որ չի կարելի արդարացնել ոչ մի գնով: Մանավանդ, երբ թիկունքում Արցախն է, նրա շուրջ ստեղծված աղմուկը մարելու, թեր ու դեմ ձայները հավասարակշռելու, մի խոսքով Արցախում կատարվածը մարսելու խնդիրը:

Խելոք ու հավասարակշիռ քաղաքագետները կաշխատեին դիրքերն ամրացնել ոտքը նոր դրած տեղում և դրան չխառնել վտանգալից քայլեր, չխաղալ կրակի հետ...

Հայտարարեցին, որ Լեոն Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց է ունեցել Հունաստանի վարչապետ Կոստանդինոս Միցոտակիսի, իսկ Ռ. Հովհաննիսյանը՝ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Ռոլան Դյումայի հետ, և երկու դեպքում էլ նյութն Արցախի խնդիրն է եղել: Ո՛չ պաշտոնական աղբյուրներից ասում են՝ Տեր-Պետրոսյանը նման զրույցներ է ունեցել նաև ուրիշ պետությունների ղեկավարների հետ:

Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարար է դարձել գեներալ Գրաչովը, որն անմիջապես էլ հայտարարել է, թե ռուսական զորքերը պետք է դուրս բերվեն Հայաստանից ու Ադրբեջանից: Հասկանալի է, որ դա կլինի՝ հիմնականում Հայաստանից, իսկ եթե նաև Ադրբեջանից, ապա այնտեղ լրիվ զինաթափվելուց հետո:

✧ ✧ ✧

Արցախյան ինքնապաշտպանության երեկվա հաղթական երթը Շուշի-Լաչին-Գորիս, որքան էլ դժկամությամբ ընդունված Հայաստանի ԳԽ-ի Նախագահության եւ կառավարական վերին շրջանակների կողմից, մեծ խանդավառություն է առաջացրել ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանում: Դա իր արտահայտությունը գտավ նաեւ ՀՀ արտգործնախարարության հայտարարության մեջ, որն ասում է. «Չորս տարի ծանր շրջափակման ենթարկված Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը Ստեփանակերտ-Շուշի-Լաչին-Գորիս մայրուղով կրկին կապվեց Հայաստանի հետ:

Սովամահության եւ համաճարակի տարածման վտանգի առջեւ կանգնած արցախահայությունը վերջին օրերին զրկվել էր նաեւ օդային կապից: Նման պայմաններում Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված եղան առաջ շարժվել, եւ, չհանդիպելով դիմադրության, Լաչին քաղաքը շրջանցելով հասան Գորիս, իրենց հետ բերելով վերջին օրերին պատերազմական գործողությունների ժամանակ վիրավորված մարտիկներին: Հետադարձի ճանապարհին ավտոշարասյունը Ստեփանակերտ կհասցնի մարդասիրական օգնության բեռները»:

✧ ✧ ✧

Իսկ Անկարայում, Շուշիի ու Լաչինի անկման լուրն առնելուն պես, Թուրքիայի նախարարների դահլիճը շտապ նիստ էր գումարել, որպեսզի քննի տեղի ունեցածը, արտահայտի իր վճիռը:

«Վեստիի» հեռուստամեկնաբանը հաղորդեց, որ դահլիճի հրապարակած հայտարարության մեջ Հայաստանի (ո՛չ թե Լեռնային Ղարաբաղի, այլ Հայաստանի) քաղաքականությունը որակվել է որպես ագրեսիա, որի բոլոր հետեւանքների համար, իբր, Հայաստանն ստիպված կլինի պատասխան տալ:

Մայիսի 20-ի առավոտյան հաղորդված ռադիոլուրերի մեջ կային հետեւյալ կարեւորները.

Ա) ՄԱԿ-ում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Վորոնցովը հայտարարել է, թե իր կառավարությունը պաշտպանում է Լեռնային Ղարաբաղում տեւական ժամանակով ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժեր պահելու անհրաժեշտությունը:

Բ) Այսօր Աթենքից Ղարաբաղ է մեկնում ՄԱԿ-ի մի պատվիրակություն, որը նպատակ ունի քննել այնտեղ վերջին օրերին տեղի ունեցած դեպքերի հանգամանքները (երեկոյան պիտի հայտնի դառնար, որ այդ պատվիրակությունը նախապես, նույն հարցի շուրջ զրույցներ ունենալու համար, եղել է Ժընեւում ու Հռոմում):

Գ) Մոլդովայում ստեղծված խառնակչության առթիվ Ռուսաստանի փոխպրեզիդենտ Ռուցկոյը պահանջում է Մոլդովան դարձնել ֆեդերատիվ հանրապետություն, որպեսզի հնարավոր լինի Մերձդնեստրյան երկրամասի հանրապետության անկախությունը, ապա թե ոչ, Մոլդովան էլ կդառնա մի նոր Հարավսլավիա:

Այս ինքնին չի՞ խոսում այն մասին, թե Ռուսաստանն ինչ դեր պիտի բռնի նման ուրիշ դեպքերում, ասենք, Հարավային Օսեթիայի, Լեռնային Ղարաբաղի եւ այլ այսպիսի հարցեր քննելիս:

Ցերեկվա ռադիոհաղորդումներում շատ էր հոլովվում «Հայաստանի ագրեսիան Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետության դեմ» մեղքը, դա կանխելու համար առաջարկվում էին տարբեր միջոցներ, որոնցից կարեւորագույնը՝ ռազմական միջամտությունը: Ֆրանս-պրես գործակալությունը, օրինակ, կրկնեց Թուրքիայի պաշտոնական հեղինակավոր «Հուրրիեթ» թերթի տպագրած հարցազրույցը պրեզիդենտ Թուրգութ Օզալի հետ, որը խոստովանել է, թե պատրաստ է Նախիջեւան զորք մտցնել Հայաստանին զսպելու համար: Այս լուրը հաղորդող «Ռուսական ձայն» ռադիոյի մեկնաբանը հիշում էր, որ աշխարհին են հայտնի Թուրքիայի շահախնդրությունը Նախիջեւանի հարցում, ինչպես

նաեւ տվյալ պահին ադրբեջանական կողմի տարածած լուրի միտումնավորությունը (չէ՞ որ արդեն հաղորդվել է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունն այն մասին, որ հայ-նախիջեւանյան սահմանը չի անցել եւ ոչ մի հայ զինվոր): Միաժամանակ նա զգուշացնում էր, թե Թուրքիային ձեռնտու չէ նման միջամտությունը, որովհետեւ առանց այդ էլ նրա վրա ծանրացած է արեւմտահայության եղեռնը եւ տեղահանությունը, որոնք դեռ նստած են քաղաքակիրթ մարդկության հիշողության մեջ:

Այսքանը ճամարտակության մարզից: Իսկ Արցախի արեւելյան սահմանային գյուղերից վերստին գալիս են տագնապոտ լուրեր: ՙՖիզուլիից, օրինակ, ռմբակոծել են Ճարտարը, եւ կան երկու զոհ ու հինգ վիրավորներ: Մարտունու եւ Ասկերանի, Մարտակերտի ու Շահումյանի ռմբակոծությունները շարունակվում են:՚

Հարյուր մեքենաներով բեռնատար շարասյունը հասել է Ստեփանակերտ, եւ միայն վառ երեւակայություն է պետք այնտեղի հայության ցնծությունը պատկերացնելու համար:

Մինսկում նորից հավաքվել են ԵԱՀԽ ներկայացուցիչները, որոնք ունեն նաեւ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հանձնարարականները Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ, եւ բոլոր խոսքերը, առաջարկները, հանձնառությունները տանում են դեպի մի հաստատ վճիռ՝ բարդույթի տարածքում իրենք որեւէ գործ կկատարեն միայն այնտեղ զինադադար ու կայուն խաղաղություն հաստատվելուց հետո:

Ադրբեջանի ԱԺՃ-ի նախագահ Էլչիբեյը, երեւի համոզված, որ պրեզիդենտական ընտրություններում իր հաղթանակն ապահովված է, աջ ու ձախ անում է բարձրագոչ հայտարարություններ, որոնցից մեկն էլ այս է. Ադրբեջանը չի մտնելու ԱՊՀ, ոչ մի կապ չի ունենալու այդ համակարգի հետ եւ այսօրվանից իսկ արհամարհում է Մութալիբովի ստորագրած ամեն մի պարտավորություն այդ համակարգի ոլորտում:

Ի՞նչ կա որ, սա մեր սրտով է, մեր շահերի համար ձեռնտու, եւ չհասկացող, չընդունող հայը հիմարի մեկը պիտի լինի:

ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը, հավանաբար, տեղյակ է Մինսկում գումարվելիք խորհրդակցության նախապատրաստության ինչ-ինչ մանրամասների եւ դժգոհ հանրապետության շահերի հնարավոր անտեսումից, արել է հայտարարություն, որով պահանջում է ԼՂՀ վիճակի եւ իրավունքների հանդեպ ցուցաբերել հարգանք ու օրինապահություն, հանրապետությանը վերաբերող հարցերը քննել եւ լուծել նրա՛ իսկ իրավասու մասնակցությամբ:

Օրվա կարեւորագույն դեպքերից է հայ, ԱՊՀ տերությունների եւ արտասահմանյան թղթակիցների համար Լ. Տեր-Պետրոսյանի տված հայտարարությունը, որն աննախադեպ ու անկողմնակալ մարդկանց աչքերն է բացում հայ-նախիջեւանյան բախումների եւ դրանց կապակցությամբ հրահրվող թուրքական ստոր քաղաքականության վրա:

Ըստ էության ոչ ոք այդ հայտարարության եւ արվելիք համապատասխան հետեւությունների կարիքն այնքան չունի, որքան ինքը՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը եւ համախոհ ժամանակավրեպ թրքասերները: Թող տեսնեն եւ հասկանան, թե որքա՜ն վտանգելի հարեւան է թուրքը եւ ի՛նչ տեսակ հույսեր ու ծրագրեր կարելի է կապել նրա քաղաքակիրթ առօրյայի հետ:

Մայիսի 21-ը մեզ համար բավական տագնապալից օր էր: Ասում են՝ Թուրքիայի պառլամենտն ստիպում է, որ կառավարությունը բանակ շարժի Հայաստանի վրա եւ լավ դաս տա այդ ագրեսորին: «Ջումհուրիեթ» պաշտոնական թերթը հրապարակել է իր թղթակցի զրույցը երկրի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ, որը Հայաստանի դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղում ու Նախիջեւանում համարել է բռնազավթչական (ագրեսիվ) եւ հայտնել վճռաբար դիմակայելու որոշում: Եվրոպառլամենտում նույն հայտարարությունն է արել Թուրքիայի արտգործմինիստր Չեթինը՝ իհարկե, արտահայտելով իր կառավարության տեսակետը:

Տեղյակ աղբյուրներն էլ հաղորդում են, որ Թուրքիայի ռազմական ուժերը խոշոր տեղաշարժեր են կատարում, եւ տասհազարանոց մի զորամաս շտապ եկել է Նախիջեւանի մոտ, շարվել սահմանի երկարությամբ:

Ցավալիորեն նման լուրեր են գալիս նաեւ Իրանից, որի արտգործնախարարը դատապարտել է Լեռնային Ղարաբաղում վերջերս տեղի ունեցած դեպքերն ու «Հայաստանի հարձակումը Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետության վրա» եւ պահանջել, որ Ղարաբաղն անմիջապես վերադարձվի այն վիճակին, որ կար Թեհրանում տեղի ունեցած եռակողմ բանակցությունների նախօրյակին:

Ադրբեջանում բորբոքված հակահայկական նոր վայնասունը դեպի աշխարհի չորս ծագերն է հորդում Մախս Մամեդովի, Բալախանովայի, Յունուսովայի եւ այլոց բերաններով:

Վերակենդանացել, շատ է աշխուժացել Հեյդար Ալիեւը, որ մոսկովյան հեռուստալրագրողին փորձում էր համոզել, թե Հայաստանը՝ ադրբեջանական հողերի վրա անզուսպ ախորժակ ունեցող այդ ագրեսորը, Ղարաբաղի լիակատար նվաճումով էլ չբավարարված, շուռ է եկել խաղաղ Նախիջեւանի հանրապետության վրա, եւ ինքն ստիպված էր խնդրել Թուրքիայի ռազմական օգնությունը: «Չէ՞ որ Թուրքիան 1921 թ. Կարսի թուրք-ռուսական պայմանագրի տված իրավունքով ոչ միայն շահագրգիռ կողմ է, այլեւ ունի ուղղակի պարտավորություն Նախիջեւանի պաշտպանության համար,-լպրծուն իր աղերսանքն այսպես է արտահայտում Նախիջեւանի նոր խալիֆը:-Եւ, վերջապես, Թուրքիայի պառլամենտը, անսալով մեր արդար բողոքին ու պահանջին, որոշեց մի կողմ թողնել երկչոտությունը միջազգային ատյանների առաջ, փրկչական օգնություն հասցնել ազգակից ժողովրդին, որը կանգնած է մեծ աղետի առաջ»:

Բայց մի՞թե Հայաստանի ու Արցախի վրա կախված է համաթուրքական հարձակման նոր աղետը:

Ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ»-«Ճիչ» կոմիտեն տագնապի դիմում է հղել միջազգային կազմակերպություններին ու մեծ տերությունների ղեկավարներին, մասնավորապես ԵԱՀԽ-ին: Իրադրությունը ճիշտ ըմբռնելու եւ թուրքական աղետի դեմ առաջավոր մարդկությանը ոտքի կանգնեցնելու տեսակետից այն կարեւորագույն փաստաթուղթ է: Այդ պատճառով էլ հարկ եմ համարում այստեղ մեջբերել ամբողջությամբ:

«Մոսկվա, մայիսի 21.

Զանգվածային լրատվության միջոցներում հայտնվել է Եվրոպական համագործակցության հայտարարությունը, որի մեջ նա Հայաստանին մեղադրում է Ադրբեջանի դեմ գործած ագրեսիայի մեջ:

Մենք բազմիցս համաշխարհային հասարակայնության ուշադրությունն ենք հրավիրել Լեռնային Ղարաբաղի հայության բացահայտ ոչնչացման վրա, որ Ադրբեջանն է կատարում չորս երկար տարիների ընթացքում: Սակայն մարդկության ու մարդկայնության դեմ իրականացվող այդ հանցագործությունը Եվրոպական համագործակցության վրա ոչ մի ազդեցություն չգործեց: Ղարաբաղի բնակչությանն ու ինքնապաշտպանական ուժերին մնում է ջարդվել ռմբակոծություններից, մեռնել քաղցից, կամ էլ սեփական ուժերով պատռել շրջափակումը:

Չկարողանալով ճնշել Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական շարժումը՝ Ադրբեջանը հիմա էլ նախաձեռնել է լայնահուն ռազմական գործողություններ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի սահմանների հատման կետում: Միաժամանակ Ադրբեջանի ու Թուրքիայի զանգվածային լրատվական միջոցները, այսպես կոչված, հայկական ագրեսիայի մասին տարածել են կեղծ տեղեկատվություն, որի նպատակն է արդարացնել Թուրքիայի ռազմական ուղղակի միջամտությունը:

Դա վտանգավոր է, քանի որ կարող է դառնալ երրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը:

Եվրոպական համագործակցությանն ու ԵԱՀԽ-ի Ավագ պաշտոնական անձանց կոմիտեին խնդրում ենք բարդույթի շրջան գործուղել սեփական դիտորդների՝ Եվրոպական համագործակցության համար ստեղծելով հնարավորություն՝ ստանալու ճշմարիտ պատկերացում Հայաստանի ու Նախիջեւանի սահմանում տեղի ունեցող իրական դեպքերի մասին:

Ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեի համանախագահներ Ա. Նույկին, Վ. Օսկոցկի»:

Եւ հենց այս պահին էր, որ Երեւան ժամանեց Ռուսաստանի կառավարական-դիվանագիտական պատվիրակությունը՝ պետական քարտուղար Գենադի Բուրբուլիսի գլխավորությամբ:

Պատվիրակության կազմում էին Ռուսաստանի պաշտպանության նոր մինիստր Գրաչովը, արտգործմինիստրի առաջին տեղակալ Շելով-Կովեդյաեւը եւ ուրիշ նշանավոր մարդիկ, որոնք առաջին իսկ հանդիպումներին ցույց տվին, թե այսօր իրենց Երեւան հասնելը պայմանավորված է Հայաստանի վիճակով եւ նրա վաղվա համար Ռուսաստանի եղբայրական մտահոգությամբ:

Հանդիպումները, բանակցությունները, տնտեսական ու պաշտպանական համաձայնագրերի ընդունումը տեղի ունեցան այնպիսի արագությամբ, ասես դրա համար բազմաժամանակյա նախապատրաստություն էր եղել, եւ հիմա մնում էր հաստատել եղածը:

Մեր թղթակիցը, առանց դիվանագիտական կամ գոնե հասարակ վարվեցողական նրբանկատության, Գ. Բուրբուլիսին ուղղեց այս մերկ հարցը.

- Ասացե՛ք, խնդրեմ, դուք Հայաստանին օգնելու նպատակո՞վ եք ժամանել Երեւան:

- Անպայմա՛ն,-բացորոշորեն ասաց Ռուսաստանի ներկայացուցիչը եւ ավելացրեց.-Իհարկե, մենք այսպիսի պարտավորություններ վաղուց ունենք: Տաշքենդում էլ դրանք նորից նոր հաստատեցինք, եւ հիմա թող ոչ ոք չկասկածի, որ Հայաստանի պաշտպանությունը ԱՊՀ միացյալ ուժերի սրբազան պարտքն է:

Մի ուրիշ լրագրող էլ տվեց ամենամերկ հարցը.

- Ուրեմն, Թուրքիայի ռազմական միջամտությունը չի՞ լինի:

- Դա չի՛ կարող լինել,-վճռաբար հայտարարեց Բուրբուլիսը եւ շտապեց հասնել պատվիրակությանը, որ Մոսկվա մեկնելուց առաջ, պիտի այցելեր Էջմիածին, սիրալիր հանդիպում ունենալու Ամենայն Հայոց վեհափառ հայրապետ Վազգեն Ա-ի հետ:

Մայիսի 22-ին. Վերջին երեք օրվա ընթացքում (բացված միջանցքով) Արցախ է հասել վիթխարի քանակության սննդամթերք (միայն ալյուրը՝ 350 տոննա), գյուղատնտեսական այլ մթերքներ, վառելիք, դեղորայք: Տուն են դառնում ասանդական արցախցիները: Լեռնաստանին ծառայելու են շտապում ուրիշ շատերը: Մի խոսքով՝ Արցախը վերակենդանացնելու եւ ոտքի կանգնեցնելու համար արվում է ամեն ինչ:

Այսօր Ջորիի մոտ էի, եւ նա պատմեց, որ նվաճված ադրբեջանական բնակավայրերից վիթխարի հարստություն է ավարվել, սննդեղեն ու շինանյութ, ռազմամթերք ու բազմատեսակ տեխնիկա: Միայն Խոջալվից այնքան շինանյութ է գրավվել, որ կբավականացնի Ստեփանակերտի վերականգնմանը: Միայն թե խաղաղություն լինի, հնարավորություն տրվի, որ մեր կառուցող, ստեղծող ձեռքը խաղաղ գործով զբաղվի:

Մենք մտահոգված ենք պաշտպանության, նվաճածն անաղարտ պահելու, արյամբ ձեռք բերած ազատությունը ոչ մի գնով այլեւս չզիջելու գործով, ծրագրերով ու նոր վճիռներ հանելով: Իսկ օտարները շարունակում են սին խոստումներով, ձանձրալի ժողովների անորոշ որոշումներով մեզ կերակրել, օրինակ, չորսօրյա քննարկումից հետո անգամ Հելսինկիում ԵԱՀԽ Ավագների խորհուրդը Ղարաբաղի բարդույթի առթիվ ոչ մի եզրակացության չհանգեց, որովհետեւ ներկայացված նախագծի առթիվ իր բեկանող կարծիքն է հայտնել Հայաստանի պատվիրակությունը: Ի՞նչ կարելի էր սպասել մի թղթից, որն իրերի այսօրվա դասավորության պայմաններում անգամ Ղարաբաղի բարդույթը համարում է Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջեւ գոյացած խնդիր, ապա եւ պնդում է, թե խոսք չի կարող լինել Ադրբեջանի ամբողջականությունը խախտելու մասին, ընդ որում՝ ամբողջականության մեջ տեղադրում են Արցախը:

Բայց եւ այնպես շարունակվում է միջազգային կազմակերպությունների կարծեցյալ մարդասիրական գործունեությունը: Երեւան է ժամանել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մի նոր պատվիրակություն՝ ՄԱԿ-ի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ Ֆրան-

սիսկո Վենդելի գլխավորությամբ: Հայաստանի ղեկավարներն այսօր բախտ են ունեցել ընդունելու նրան, լսելու նրա նոր խոստումներն այն մասին, որ ամեն ջանք գործադրվելու է իրադրությունների մասին ամենաստույգ ու ամենասպառիչ տվյալներ հասցնելու ՄԱԿ՝ համաշխարհային այդ ամենահեղինակավոր կազմակերպությանը, նկատի են առնվելու ոչ միայն երկու կողմերի, այլեւ շահագրգիռ բոլոր տերությունների, մանավանդ Իրանի կարծիքներն ու առաջարկությունները (Իսկ Իրանը հիմա գտնում է, որ պետք է վերադառնալ Թեհրանի խորհրդակցությունից առաջ գոյություն ունեցած վիճակին, այսինքն՝ ազատագրված Արցախը նետել Ադրբեջանի ավազակախմբերի առաջ):

Ադրբեջանը Բաքվում, Մոսկվայում, արտասահմաններում կաշվից դուրս է գալիս ապացուցելու հայերի զավթողական քաղաքականությունը, իբր նա գերակշիռ ռազմուժով հաղթել է Ղարաբաղում, հիմա էլ հաղթում է Նախիջեւանում: Նախիջեւանը հրահրվել ու մեջտեղ է քաշվել Թուրքիայի ռազմական միջամտությունը տրամաբանական հունի մեջ դնելու համար (չէ՞ որ Կարսի պայմանագիրը գոյություն ունի, այսօր էլ՝ Թուրքիայի շահագրգռությունն այս երկրամասի ճակատագրի հարցում): Սակայն Ռուսաստանի պատվիրակության երեկվա երեւանյան գործունեությունն ու արված հայտարարությունները հօդս ցնդեցրին թուրքական միջամտության հեռանկարը, եւ հիմա Ադրբեջանի ղեկավար ու ղեկավարող ոհմակները փորձում են Ռուսաստանո՛ւմ կարգավորել իրենց հարցերը: Երեւի սպառնալիքներ են տվել լրատվության մարմինների ղեկավարներին, այսօր ռադիոյի ու հեռուստատեսության հաղորդումներում իրենց ստերն ու հերյուրանքներն են հյուսում: Մոսկվայում իրենց ներկայացուցչական մամուլի ասուլիս կոչված բամբասարանում այնքան կրծեցին Հայաստանի ու Արցախի ջիլերը, որ անտեղյակ ունկնդիրը կարող էր մտածել, թե այս հայերը ցնդած ավազակներ են, անհեռատես բախտախնդիրներ, որ դատարկ գլուխները դրել են միջազգային մեծ ճանապարհի վրա եւ վաղը-մյուս օրը կորցնելու են ամեն ինչ:

Իսկ ադրբեջանցինե՛րը... Արդարության մարտիկնե՛ր, նահատակվող սրբե՛ր, ի՛նչ զրկանքներ են կրել այդ հայ չարագործների երեսից: Հայերը Ղարաբաղը նվաճել են, այնտեղից դուրս վռնդել բնիկ տերերին՝ ադրբեջանցիներին եւ, դրանով չգոհացած, հիմա էլ Նախիջեւանն են նվաճում: Ռուսաստանն ինչպե՞ս է կանգնում նման բռնազավթիչների կողքին ու թիկունքում,-հարց է տալիս ԱԺՃ-ի նախագահի տեղակալ Թամերլան Կարաեւը:-Այն Ռուսաստանը, որի ազնիվ բարեկամները մե՛նք ենք, ադրբեջանցինե՛րս, եւ վաղն էլ, հնարավոր է, նրա հետ կլինենք մեկ համագործակցության (ԱՊՀ) մեջ: Տեսնո՞ւմ եք, ո՛նց են փոխվում սկզբունքները. երեկ Էլչիբեյը պնդում էր, թե Ադրբեջանը երբեք էլ չի մտնի ԱՊՀ, այսօր նրա տեղակալ Կարաեւը խոստանում է ԱՊՀ տերություններին ու Ռուսաստանին պատվավոր զիջում անել՝ հնարավոր է համարում Ադրբեջանի մասնակցությունն այդ համագործակցությանը:

Լրագրողներից մեկը հարց է տալիս:

- Հնարավո՞ր է, որ դուք բանակցությունների նստեք Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարության հետ:

Եւ Ադրբեջանի ներկայացուցիչը խայթվածի պես վեր է թռչում տեղից.

- Ո՛չ մի դեպքում,-ասում է,-ամենից առաջ այն պատճառով, որ այդպիսի ղեկավարություն գոյություն չունի:

Հարց տվողն այնքան խելք չուներ, որ հարցներ նաեւ, թե բա ինչպե՞ս եղավ, որ այդ անղեկավար, անտեր երկրամասում դուք այնքան հիմնավոր ջարդ կերաք, գլուխներդ կորցրած ճողոպրեցիք, որ հիմա չեք էլ կարողանում հանգիստ նստել եւ ձեր կորցրած գլուխը ողբալ:

Ասուլիսում հայտարարություն եղավ նաեւ այն մասին, որ ինքնասպանության փորձ կատարած փոխմինիստր եւ Ղարաբաղի գործերի պատասխանատու Սադըխովը խոստովանել է, թե Պրիմակովն իրեն հանձնարարություն տված է եղել Մութալիբովի վերականգնման համար միջոցառումներ իրականացնել:

◇ ◇ ◇

Իմացանք նաեւ, որ **ամսի 25-ին** Մոսկվա է ժամանելու Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելը, որ, ամենայն հավանականությամբ, պիտի փորձի Ռուսաստանի ձեռքով ադրբեջանական տիրապետություն վերահաստատել Արցախում:

Տեսնենք՝ այս անգամ իրեն ինչպե՛ս կպահի հայկական հարցում միշտ էլ իր երկերեսանությունը ցուցադրած ռուս ղեկավարությունը:

Մայիսի 23-ը նոր ոչինչ չբերեց. բոլոր ճակատներում, ասում են, համեմատական անդորր է, չնայած ռմբակոծություններ են եղել Հադրութից մինչեւ Շահումյանի շրջանի Կարաչինարն ընկած ամբողջ տարածության շատ բնակավայրերի վրա, իսկ Ասկերանն ընդունել է «Գրադի» ուղիղ 60 արկ:

Ֆ. Վենդելի պատվիրակությունը, որ կոչվում է փաստահավաք, հանդիպումներ է ունենում Հայաստանի ղեկավարների հետ: Մեր վարչապետը նրան բացատրում է, թե ադրբեջանցիները Շուշին գրավել են, որովհետեւ թուրքերն այնտեղից չդադարող ռմբակոծություններով ավերում էին հայոց սեփական-պապենական մարզը, նրա մայրաքաղաք Ստեփանակերտը, կոտորում հայ խաղաղ բնակչությանը: Իսկ Ստեփանակերտից-Լաչին-Գորիս ճանապարհ-միջանցքն էլ բացել են, որովհետեւ ուրիշ ճար չունեին. չորս երկար ու ձիգ տարիների համատարած շրջափակումից հազիվ մի նեղ ելք էին գտել՝ օդային ճանապարհ էին ստեղծել, կապվել Երեւանի հետ, թուրքի աչքին դա էլ շատ մեծ ազատություն էր երեւում, ռմբակոծեցին, ավերեցին օդանավակայանը, ՅԱԿ-30 օդանավը վառեցին:

Փաստահավաքը լսում է, լսում, ապա թե իրենք կարծիք հայտնելու իրավունք չունեն եւ միայն «մաքուր փաստեր» պիտի տանեն ՄԱԿ:

Բաքվում բռնկված գլուխջարդոցը մի հետաքրքիր ալիք էլ ասպարեզ նետեց. ձերբակալել են Բորիս Կեւորկովին՝ իբր, մարզկոմի քարտուղար եղած ժամանակ տեսակ-տեսակ հետախուզական խմբերի հետ կապ ունեցած լինելու համար, ինչպես նաեւ Պոլյանիչկոյի կողմնակիցներից 18 հոգու (իսկ Պոլյանիչկոյի՞ն երբ են բռնելու):

Թուրք դիվանագետների մի մեծ խումբ է ժամանել Նախիջեւան, ծանոթանում է Սադարակի իրադրությանը, նյութեր է պատրաստում Դեմիրելի մոսկովյան հանդիպումների համար: Նրանց ցույց են տալիս հայերի ռմբակոծությունների արդյունքները, իբր, քիմիական զենքից այլանդակված ադրբեջանցի վիրավորներին են ցուցադրում, Հեյդար Ալիեւի մորմոքուն բողոքն այն մասին, որ երկու օր առաջ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կարգադրել էր դադարեցնել կրակը, բայց հայերը դեռ կրակում են ու ավերում...

Իսկ «Ազատություն» ռադիոկայանի թղթակից Լ. Բալախանովան արդեն երրորդ օրն է պնդում, թե Ռուսաստանն ուզում էր ոտքի կանգնեցնել Մութալիբովին, նրա միջոցով իրականացնել իր գաղութակալական քաղաքականությունը, չհաջողվեց. այդ պատճառով էլ, ահա՛, իր բանակներն է տրամադրել հայերին, որպեսզի նրանք վերջնականապես նվաճեն Ղարաբաղը, Լաչինով այն միացնեն Հայաստանին, ապա անցնեն Նախիջեւանի հարցի լուծմանը:

Մայիսի 24-ի կիրակին, իբր, համեմատաբար հանգիստ օր էր հայոց երկու հանրապետությունների համար: Այդպես է ասում լրատվությունը, երբ Աղդամից «Գրադի» 150 արկ է ընկել Ասկերանում, եւ պատերազմի ողջ ընթացքում առաջին անգամ թուրքերը «երկիր-երկինք» հրթիռներ են ուղարկել դեպի Շահումյան ու Կարաչինար:

Սակայն հաղորդեցին նաեւ, որ Լաչինն ու շրջակա գյուղերը լքած քրդերն իրենց տներն են վերադառնում եւ բավական բարյացակամ են «նվաճողների» հանդեպ: Սրա կողքին հետաքրքիր է նաեւ, որ հայաստանյան նրանց արյունակից (եզդի) մտավորական մի խումբ հենց այսօր քարոզչական աշխատանքի է գնացել Լաչին ու Քյալբաջար: Այս խումբը վաղուց էր նախապատրաստվում, եւ երկու օր առաջ էլ ղեկավարին՝ ԳԱ եզդիական բաժանմունքի վարիչին տեսա Զորիի մոտ. եկել էր հանձնարարություններ ստանալու:

Մոսկովյան սովորական հաղորդումներից անհնար էր մեր օգտին որեւէ բան քաղել: Ամենուր տիրական էր այն տրամադրությունը, թե քաղաքական ու դիվանագիտական շրջանակներում Շուշիի գրավումն ու Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս միջանցքի բացումը գոյացրել է տհաճ նստվածք, որը կարող է ցավագնորեն անդրադառնալ հարցի կարգավորման վրա:

Բայց մի՞թե «քաղաքականն» ու «դիվանագիտականն» այստեղ համազոր կամ նույնիմաստ են «անտրամաբանականի» հետ: Շրջափակումից, ցրտից, քաղցից, պատերազմական ամեն տեսակ տառապանքներից ճաք ու պատառ դարձող Ստեփանակերտի եւ հին Վարանդայի բնակավայրերի հայությունը չորս տարի շարունակ, վերջին երկու պատերազմական տարում հատկապես այդ քաղաքական ու դիվանագիտական շրջանակներից անվերջ-անդադար սպասում էր նրանց խոստացած օգնությունը: Դրա համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր լռեցնել Շուշիում տեղադրված թուրքի թնդանոթները, զանազան հրթիռարձակիչները եւ մանավանդ ահարկու «Գրադ» կայանքները: Խոստում չկա՞ր այդպիսի օգնության: Կար եւ այն էլ ամեն օր, ամեն տեղից, օգնության խոստում բարբառող ամեն բերանից... Սակայն այդպես էլ խոստացած օգնությունը չէր հասնում, իսկ Շուշից հայության դեմ ռումբեր, հրթիռներ եւ մահվան ուրիշ «խաղալիքներ» ուղարկող թուրքերը դարձել էին ավելի ու ավելի կատաղի, ավելի ու ավելի հնարամիտ: Ստեփանակերտին խմելու ջուր հասցնող խողովակները քանի՜-քանի անգամ են պայթեցրել, թույնով ու ամեն տեսակ աղտեղություններով լցրել...

Երբ մարդկանց հույսը վերջնականապես կտրվել էր օգնություն խոստացող, ադրբեջանցի չարագործի ձեռքը բռնելու պարտականություն ունեցող, բայց այդ պարտականությունը չկատարող շրջաններից, նաեւ այդ քաղաքական ու դիվանագիտական սուտ պոռոտախոսների ճամարտակություններից, երբ իրականում դանակը ոսկորին էր հասել, բարձրացավ պայքարի մարտիկը եւ ինքն իր ձեռքով լուծեց այս նոր գորդյան հանգույցը: Եւ մի՞թե սա էլ խոսելի բան է, այնպիսի մի գործողություն, որի դեմ պետք է շուռ գար մարդկային բերանը՝ ասելու աննպաստ որեւէ խոսք:

Իսկ Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս «մարդասիրական», թե՞ պարզապես փրկարարական միջանցքի բացո՞ւմը: Հիշեցե՛ք, թե քանի՜-քանի քաղաքական ու դիվանագիտական գործիչներ են այդ միջանցքը խոստացել ավելի քան չորս տարվա շրջափակման մեջ կործանվող ու մեռնող արցախահայությանը: Խոստացել ու մոռացել, խոստացել եւ հաճախ էլ կատարել վիճակն առավել ծանրացնող որեւէ ստորություն:

Ֆրանսիայի մարդասիրական հարաբերությունների գծով պետական քարտուղա՞րը չէր, որ կուրծք էր ծեծում, ամբողջ աշխարհին ի լուր հայտարարում իր պարտականությունը մարդասիրական միջանցք բացելու հենց նույն այդ Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս կամ Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհով: Միջա՛նցք բացելու, որպեսզի ինքն իսկ Արցախի սովամահ եղող ժողովրդին հասցնի իր հավաքած հարյուրավոր տոննաներ սնունդն ու դեղորայքը եւ իր բացած, բանուկ դարձրած ճանապարհով ուրիշ մարդիկ, բարի մարդիկ, մարդ մարդիկ եւս հասցնեն նման փրկարար օգնություն... Իսկ իրականում ի՞նչ արեց այս բացսիրտ ու բացբերան ֆրանսիացին: Հավաքած ամբողջ հարստությունը Բաքվով տարավ Աղդամ, կեսը նվիրեց արցախահայությանը խեղդամահ անող թուրքին, մյուս կեսն էլ մեծահոգաբար «կողոպուտի» տվեց նույն թուրքի օմոնականներին... երեւի համոզված լինելով, որ սրանք այդ ծանր ու մեծ պարգեւը Ստեփանակերտ չեն տանի, բայց Ստեփանակերտցիներին կոտորող շուշեցիներին անպայման կհասցնեն:

Եւ այդպիսի բարերարություններից, խոստումներից ու օգնություններից կշտացած արցախցին էլ ի՞նչ պիտի աներ, եթե իր զենքով չբացեր իր փրկության ճանապարհը, իր սեփական զորությամբ չջարդեր այդ ճանապարհի արգելքները:

Խոստումների հեղինակները գոնե շնորհակա՞լ պիտի լինեն, որ արցախցին ինքն է իրականացրել նրանց խոստացածը...

Այս մտորումների հետ ես հաճախ եմ հիշում շատ կարեւոր մի զրույց, որ տեղի է ու-

նեցել չորս տարի առաջ, Անդրեյ Սախարովի եւ Ադրբեջանի ղեկավար Վեզիրովի միջեւ: Երկրաշարժից աղետյալ Հայաստանը տեսնելուց հետո սրտաքանդ Սախարովը երեւի այդ մարդանման հրեշին ուզում էր մարդացնել, ասաց՝ այն կործանված Հայաստանին, հազարերորդ անգամ ջարդված հայ ժողովրդին հիմա ինչո՞վ կարելի է սփոփել, երեւի միայն մի բանով՝ եթե Ղարաբաղը տաք եւ դրանով էլ կատարեք ձեր մարդկային-մարդասիրական պարտքը: Վեզիրովը հեգնանքով լսեց մեծ մարդասերի այս պատվիրանը եւ, երեւի մտածելով, թե այդ Հայաստան ու հայ ժողովուրդ կոչվածներից լոկ անուններ են մնացել, նետեց իր քինոտ խոսքը. «Հողը չե՜ն տալիս, գիտնակա՜ն: Հողը նվաճում են եւ այն էլ արյունո՜վ»:

Հետաքրքիր է, հիմա ո՞ւր է այդ Վեզիրովը, ի՞նչ է մտածում, երբ հողը նվաճվել է, եւ, ամենակարեւորը, նվաճողը շատ ավելի պակաս արյուն է կորցրել, քան տվողը, որ ինքն էր ու իր ցեղակիցները: Շատ կուզենայի հանդիպեինք, իր խոսքն իր ականջը կոխեի: Հողի տակն է անցել նաեւ Վեզիրովի արժանավոր հաջորդը՝ Այազ Մութալիբովը: Վերջերս թղթակիցները նրան հարց էին տվել.

– Արդեն քանի տարի այդ Ղարաբաղում արյուն է թափվում, մի՞թե բավական չեք համարում եւ չեք մտածում, որ այնտեղի հայերն ունեն մարդկային ու քաղաքացիական իրավունքներ:

Եւ նա, առանց մի վայրկյան իսկ մտածելու, հայտարարեց.

– Ղարաբաղը մերն է եղել, մերն է եւ մերն էլ կմնա, դրա համար ինչքան էլ արյուն պահանջվի:

Արյուն, իհարկե, շատ պահանջվեց: Սակայն մութալիբովյան ավազակախմբերը ոչ թե տվին, այլ մազապուրծ փախան Մալիբեյլվից ու Խոջալվից, Շուշիից ու Լաչինից... Եւ հիմա Ադրբեջանի կառավարությունը հրամանը հրամանի ետեւից է հրապարակում՝ դասալիքներին տեղն ու տեղը գնդակահարելու մասին:

Կգնդակահարեն, թե որ կարողանան բռնել:

Նրանք ե՞րբ պիտի հասկանան, որ գաղտնիքն ուրիշ տեղ է. մարդ պիտի իր հողը պաշտպանի, իսկ ուրիշինի համար ոչ ոք արյուն ու կյանք չի տալիս:

Մայիսի 25-ի կարեւորագույն իրողությունը Թուրքիայի վարչապետի հանդիպումն էր Ռուսաստանի ղեկավարության հետ (բավական է հիշել, որ նրա հետ են նաեւ արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը եւ 150 այլ պաշտոնյաներ): Հայտնի է, որ շարժառիթը Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի հարցն էր ի սկզբանե: Արտասահմանյան ռադիոյի մեկնաբաններն էլ քանիցս հիշեցին, որ Սուլեյման Դեմիրելը Ռուսաստանից պահանջում է խստագույն միջոցներ գործադրել Հայաստանի հանդեպ, որին համարում է ագրեսոր:

Սակայն Ռուսաստանի պաշտոնական լրատվությունը բավարարվեց այսօր ընդունված պայմանագիրը բարեկամության ու համագործակցության փաստաթուղթ համարելով, ներկայացրեց Ելցինի արտասանած ճառի անուշ խոսքը («Այս ամենը հաստատում է, որ մենք ոչ միայն հարեւաններ ենք ու գործակիցներ, այլեւ բարեկամներ») եւ անմիջապես հաղորդեց օրվա հարցազրույցը Հեյդար Ալիեւի հետ: Այստեղ Նախիջեւանի նոր խալիֆը դարձյալ իրեն հատուկ լպրծուն շողոքորթությունն էր անում Թուրքիայի ղեկավարի հանդեպ, որն, իբր, բարդույթի շրջանի հարցերն ամենից լավ է հասկանում եւ ամեն ջանք պիտի գործադրի իրական ու դրական արդյունքների հասնելու համար:

Այս զրույցը ցուցադրող խոսնակ Տ. Կոմարովան ակնհայտ հեգնանքով ասաց. «Հետաքրքիր է, մի շաբաթ առաջ էլ նա նույն խոսքերը պարսիկներին էր ուղղում, ի՞նչ է պատահել, որ այստեղ Իրանին փոխարինեց Թուրքիան»:

Այս զրույցում Ալիեւը հայերին մեղադրում է ռուսների զենքով ու օգնությամբ իր հանրապետության դեմ գործած ռազմական պատահարների մեջ: Կոմարովան հաղորդեց համապատասխան զորքերի հրամանատար, գնդապետ Ալեքսանդր Սուվորովի հայտարարությունն այն մասին, որ իր զինվորության ու զենքի հետ հայերը ոչ մի առնչություն չեն ունեցել եւ Ալիեւի ասածն անխիղճ զրպարտություն է:

* * *

Օրվա ընթացքում շարունակվել են ռմբակոծությունները Մարտունու, Մարտակերտի, Շահումյանի ու Կարաչինարի վրա: Թալիշը ռմբակոծվել է ռազմածովային հրետանիներով, իսկ Շահումյանի շրջանում ընկել են նոր տիպի հրթիռներ՝ «Երկիր-երկինք»: Կան զոհեր ու շատ վիրավորներ: Այստեղ ծանր վիրավորվել է նաեւ անկախ լրագրող Իգոր Պետրովը:

Կան նաեւ հուսադրող, մխիթարական լուրեր: Իրենց տներն են վերադառնում Բերդաձորի ենթաշրջանի փախստականները, ինչպես նաեւ վերաբնակեցվում են Հադրութի շրջանի լեռնային գյուղերը, որոնք մի տարի առաջ էին դատարկվել:

Բաքվից լեզգիների հայրենակցական միության ղեկավարը հայտարարել է, թե իրենք չեն կռվում ադրբեջանական իշխանությունների դեմ (իսկ այդ պարագային ինչի՞ համար է հայտարարությունը): ԵԱՀԽ պաշտոնակատար անձանց նոր հավաքում Ադրբեջանի ներկայացուցիչը հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղում ագրեսիան դադարեցնելու միակ միջոցն այն է, որ այնտեղից դուրս բերվեն հայկական ռազմական բոլոր միավորումները: Սա կարող էր համարվել սրամիտ նկատողություն, եթե չլիներ այսքան տխմար. իսկ հայկական զորամիավորումները դուրս բերելուց հետո այնտեղի հայ բնակչությանն ո՞վ պիտի պաշտպանի Ադրբեջանի ռազմական ամեն տեսակ ավազակախմբերից: Երեւի ադրբեջանական օմոնը:

Դա եղել է, տեսել ենք նախընթաց տարիներին:

* * *

Մեր կյանքում, հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերություններում այս օրերի ամենախոշոր, պարզապես ցնցող երեւույթը պետք է լիներ Թուրքիայի վարչապետի եւ Ռուսաստանի ղեկավարության երկխոսությունը, որ տեղի ունի այսօր: Բայց դա անցավ այնպես անշուք, երկրորդական խնդիրների մակարդակով, որ այսօրվա հեռուստահաղորդումները նոր ոչինչ չունեին եւ վերացուցադրեցին երեկ ընդունված պայմանագիրն ստորագրելու տեսարանը, մեկ էլ կրկնեցին Ելցինի հավուր պատշաճի խոսքը. «Մենք ոչ միայն հարեւաններ ենք ու գործակիցներ, այլեւ բարեկամներ»:

Ինչ կա որ, նման հանդիպումներին ովքե՞ր չեն լինում կամ չեն դառնում բարեկամներ:

Այսօրվա լռությունը Դեմիրելի վերադարձի, Ելցինից հետո մնացած ղեկավարների (Խասբուլատով, Գայդար) հետ ունեցած հանդիպումների ու զրույցների մասին, աներկբայորեն հաստատում է, որ Դեմիրելը տուն է վերադառնում քոռ ու փոշման, չստացած այն, ինչի համար Մոսկվա էր վազել:

Իսկ ադրբեջանցիների երեկվա ու այսօրվա ճարահաս նոր քայլերն արդեն հրաշալի վկայում են, որ Ռուսաստանը տվել է քթներին: Նորից հիշենք. Հեյդար Ալիեւը, Թուրքիայից կտրված, շուռ եկավ դեպի Իրան եւ այնպես լպստեց նրա անհարմար տեղերը, որ ռուս հաղորդավարուհին անգամ նկատեց ու հեգնեց: Այսօր էլ Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Իսա Գամբարովը դիմեց ՄԱԿ, ՆԱՏՕ, Եվրոպառլամենտ ու միջազգային մյուս հեղինակավոր կազմակերպություններին, առաջարկում էր, որ նրանք շտապով լուծեն Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, հայկական կողմին պատժեն իբրեւ ագրեսորի:

Ագրեսորն արցախահայությունն է, պատկերացնո՞ւմ եք: Իր ավանդական, հայրենի հողի վրա, իր տանն ու դռանը, իր նախկին ինքնավար մարզի տեղում ստեղծված ինքնավար հանրապետությունում փորձում է տիրոջ պես ապրել, եւ դրանով ագրեսոր է, իսկ Ադրբեջանը, որ կապոտել էր նրան, գցել ոտքերի տակ, ծեծում էր ու հոշոտում, ռմբակոծում էր բնակավայրերը, ժողովրդին քշում տարագրության, ագրեսոր չէր, խաղաղության աղավնի էր:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ այսօր ադրբեջանցիները Մարտակերտի վրա են ուղարկել երկու նոր, հրեշավոր ռումբեր՝ «Երկիր-երկինք», Կասպիական նավատորմից վերցրած հրանոթներով հրետակոծել են Թալիշը, Կարաչինարը: Ամիրանլարից եկած հրթիռներով Մարտունիում կործանվել են երկու տներ, մի կին է զոհվել, եւ կան նոր վիրավորներ:

Ա՛յ, սրանք որ ագրեսիա չեն, այլ արտահայտությունն են ադրբեջանական կողմի բարեկիրթ ու բարի-դրացիական վերաբերմունքի. չէ՞ որ այլեւս չեն մորթոտում, չեն հոշոտում, ծերերի ու մանուկների հարցը չեն լուծում հոդակոտոր անելով կամ կենդանի-կենդանի թաղելով, այլ հրետակոծում են նորագույն մեքենաներով եւ արցախահայության գլխին թափում են այնքան թարմ հրթիռներ, որոնց երեսն իսկ նա չի տեսել: Այսինքն՝ ջանում են ռազմագիտորեն լուսավորել նրան:

Մայիսի 26-ին «Ազատամարտ» (ռուս.) թերթը հրապարակել է Շուշիի գրավման ժամանակ Արցախի ինքնապաշտպանների կողմն անցած երեք լեզգիների զրույցը լրագրող Բակուր Կարապետյանի հետ: Նրանք պատմում են, որ իրենք, քաքերը, ինչպես եւ հին Աղվանքի բնակիչ մի շարք այլ ցեղախմբեր, որոնք տասնամյակներ շարունակ ադրբեջանական ձուլումի դառնությունն են վայելել, խորապես համակրում են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարին եւ շուտով իրենք էլ, մանավանդ լեզգիները, ոտքի կկանգնեն եւ զենքով ձեռք կբերեն ազգայնորեն ազատ զարգանալու իրենց իրավունքը:

Խոսելով, այսպես կոչված, ադրբեջանական բանակի մասին, այն համարում են դիակողոպտիչների խառնամբոխ, որի ամեն մի ներկայացուցիչ միայն մեկ հոգս ունի՝ զոփել եւ հարստություն տուն տանել: Այդ բանակայինը «կողոպտում է նույնիսկ իր զոհված ընկերոջը,-պատմում է 3-րդ լեզգին:-Եթե զոհվածը ոսկե ատամներ ունի, գլուխը կտրում են, տանում թաքուն մի տեղ, խնամքով պոկոտում ատամները: Մեր դասակի աղդամցի մի զինվոր հաճույքով պատմում էր այսօրինակ իր քաջությունների մասին: Նա արդեն հավաքել էր կես կիլոգրամ ոսկի եւ նպատակ ուներ առնել ու փախչել տուն» («Ազատամարտ», ռուս., N3, էջ 4):

Մայիսի 27-ին շատ էին խոսում Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս գծի մասին, որ բացվեց իբրեւ միջանցք, սակայն դարձավ փրկության ճանապարհ, իսկ հեռանկարում բոլոր հնարավորություններն ունի լինելու երկու հայկական հանրապետությունները միացնող շերտ կամ տարածք, որովհետեւ, ինչպես արդեն խոստովանում են մեր լրատուները, Լաչինի շրջանը դատարկված է, եւ այնտեղի քրդերը փոխադրվել են Քյալբաջարի ու Կուբաթլիի շրջանները...

Այսօր առաջին ավտոշարասյունը հասավ Շահումյանի շրջան: Այս տանջահար լեռնաստանի բնակիչները երջանկության արցունքներով դիմավորեցին բարերարներին: Բայց եւ չմոռացան ամենակարեւորը. մեր փրկությունը լրիվ ու լիակատար դարձնելու համար այստեղից էլ մեր արտադրած գյուղատնտեսական մթերքները պիտի Հայաստան հասցնենք, որպեսզի ե՛ւ ստանանք, ե՛ւ տանք, շարունակվի-ամրապնդվի մեր տնտեսական կյանքը: Սրա մեջ կլինի շրջանի եւ նոր հանրապետության կենսագործունեության հաղթանակը: Խոստացած գյուղատնտեսական մթերքներն էլ էին պատրաստել, բեռնեցին մեքենաները, ճանապարհեցին Երեւան:

Հեռուստալրագրողները ցույց տվին ճանապարհաշինարների մի մեծ խումբ, որը կարգավորում էր Լաչինը շրջանցող ուղեմասը, նահանջող թուրքերի արած ավերածությունները եւ առհասարակ լեռնոտ այդ շրջանի այն բոլոր ուղեհատվածները, որ չեն կարող պատիվ բերել փրկության ճանապարհին: Խմբի ղեկավարն է Ռոլես Աղաջանյանը՝ ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր, ադրբեջանական ու պուգոյական բանտերի բոլոր տառապանքները վայելած, բայց լեռնաստանի նույն որդին ու շինարարը մնացած հսկան: Ասում է՝ ամեն ինչ անում ենք արագ, էժան, հավերժի համար, միայն թե բիտում հասցվի, որպեսզի ասֆալտն ամուր լինի: Այնտեղ է եւ Ռազմիկ Դանիելյանը, որի վերջին երկու տարվա ամբողջ գործունեությունը (չնայած ՀՀ առեւտրի մինիստրի պաշտոնակատար էլ էր)

կապված է մարտնչող հայրենիքին կենսանյութեր ու զինամթերք տանող գծերի հետ:

Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններում մեծ թվով արտասահմանյան հեռուստալրագրողներ են գործել, հավաքել հսկայական նյութեր՝ ճշմարիտ ու արդար, որոնց թողած առաջին տպավորությունները հուսալի են, արտասահմաններում կիմանան, թե կռվող երկու կողմերից յուրաքանչյուրն իրենից ինչ է ներկայացնում:

Իսկ ծավալված, ամբողջ Ադրբեջանն ու Հայաստանը բռնած կռիվը շարունակվում է. Թովուզից ռմբակոծել են Տավուշի շրջանը, Ամիրանլարից՝ Մարտունին ու շրջակաները... Ադրբեջանցի հրոսակները հիմա էլ «Գրադից» անցել են «Երկիր-երկինք» հրեշավոր հրթիռներին: Հեռահար հրետանիներով ավերածություններ անելու մեջ բավական հմուտ են (մանավանդ, եթե ԱՊՀ բանակներից կաշառքով վարձած մասնագետներ են ունենում), իսկ բաց ճակատամարտերում միայն փախչելով են պրծացնում իրենց դատարկ ու անարժեք գլուխները: Խելակորույս կառավարությունը վերջին օրերին քանի հրաման արձակեց դասալիքներին տեղում գնդակահարելու կամ տեսակ-տեսակ պատիժների ենթարկելու մասին, միեւնույն է, փախչելու սովոր ոտքերը փախչելու են:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի պատվիրակությունը եղել է ԼՂՀ-ում, սակայն չի տեսել Շուշին, ադրբեջանցիների լքած մյուս բնակավայրերը,-վնգստում է Մահիր Մամեդովը: Բայց գուցե պատվիրակությունն ինքը չէր ցանկանում տեսնել: Չէ՞,-էլի բողոքում է նա:-Հայերը հնարավորություն չեն ստեղծել, եւ ճարահատյալ պատվիրակությունը գնացել է Նախիջեւան, զրույցի նստել Հեյդար Ալիեւի հետ:

✧ ✧ ✧

Քյուրդամիրում ադրբեջանցիները պատանդ են վերցրել փոխգնդապետ Ալեքսանդր Գոռսկուն եւ ազատելու համար ռուսական բանակից զենք ու զինամթերք են պահանջում... Ռուսաստանի փոխպրեզիդենտ Ռուցկոյը մեռա՞ծ է, ինչո՞ւ սրա համար էլ սպառնալիք չի կարդում...

Իրանի արտգործնախարարությունն իր ներկայացուցիչներին է ուղարկել Նախիջեւանի սահման՝ ըստ Հայաստանի Հանրապետության առաջարկ-խնդրանքի. թող տեսնեն՝ Սադարակի սադրանքի մեջ ով է մեղավոր:

Իսկ ըստ ԵԱՀԽ-ի կազմկոմիտեի մշտական հանձնաժողովի հայտարարության՝ Թուրքիան ու Նախիջեւանը շիկացնում են կրքերը՝ ունենալով լոկ մի նպատակ՝ Թուրքիայի զորքերի ներքաշումը ստեղծված բարդույթի մեջ,-հաղորդեց ռուս հեռուստամեկնաբանը:

Մայիսի 28-ը, որ Հայաստանի Հանրապետության ծննդյան օրն է, Հայոց նոր պետականության ստեղծման տարելիցը, հանրապետության եւ տիեզերաբնակ ողջ հայ ժողովրդի կողմից առաջին անգամ նշվում է համազգային ցնծությամբ, աննախադեպ երջանկության ծփանքով, որի մեջ, անկասկած, իր մեծ կշիռն ունի Արցախի հաղթական շքերթը վերջին ամսում:

Այո, ամբողջ ազգն առաջին անգամ է տոնում բացահայտ, միահամուռ, միակամ: Իսկ ես 1950-ական թվականների վերջից ի վեր, Արցախում էի նշում ընկերների ու համակիրների նեղ շրջանակով, ապա Երեւանում, Եղվարդում... Վերջին 15 տարիների համարյա մեր նեղ շրջանակի մեջ էին նաեւ մեր սփյուռքահայ մի շարք եղբայրներ: Մի անգամ, օրինակ, նախապես պայմանավորվել էինք, որ մեր տոնական խանդավառությանը մասնակից անենք մեր հին բարեկամներ Անդրանիկ Ծառուկյանին ու Վահրամ Մավյանին... Սակայն նպատակը լրիվ իրականացնել հնարավոր չեղավ, որովհետեւ, ըստ երեւույթին, վերեւներից միջնորդություն էր եղել... եւ, այսուհանդերձ, մենք տոնական օրվա նախերգանքն արինք Ծառուկյանի հյուրանոցային սենյակում (վկան՝ Ռազմիկ Հայկի Պետրոսյանը):

Բուն Հայաստանում տոնախմբություն է, իսկ ադրբեջանական հրանոթներն ու հրթիռանետներն օրվա ընթացքում կրակ են թափել սահմանային բոլոր շրջաններում՝ Նոյեմբերյանում ու Իջեւանում, Տավուշում ու Գորիսում: Կարաչինարի ռմբակոծությունից

զոհվել են երկու երեխա: «Գրադի» 250 արկ է ընկել Մարտակերտի շրջանի բնակավայրերի վրա: Հադրութի շրջանի սահմանային գյուղերն ավերվում են: Փարաջանց գյուղի ռազմակետից անընդհատ ռմբակոծվում էր արդեն անբնակ դարձած Գորիսի շրջանի Կոռնիձորը: Գորիսի պաշտպանության ղեկավարն ասում է.

- Ապուշները զենք ու զինամթերք շատ ունեն: Հաճախ պարզապես ուզում են ցույց տալ իրենց առավելությունը եւ անընդհատ կրակում են: Մեկ էլ երեւի ուզում են ցույց տալ, թե, իբր, մեզնից չեն վախենում:

Զենք ու զինամթերք շատ ունեն եւ դեռ նոր էլ ստացել են ԱՊՀ Լենքորանի շրջանում տեղակայված երեք գնդերի ամբողջ սպառազինությունը,-հաղորդում են մոսկովյան լրատուները:

Բոսնիայի մայրաքաղաք Սարաեւոն միայն այսօր ռմբակոծվել է «Երկիր-երկինք» հրթիռով, եւ լրագրողը սա համարում է ամենասարսափելին հարավսլավական պատերազմում: Իսկ Արցախում ամեն օր բնակավայրերի վրա են թափվում այդ «Երկիր-երկինքը», «Գրադն» ու մնացած հրեշավոր զենքերը, եւ մի բողոքող չկա: Թուրքի թրքությունը դատապարտող բերանները ջուր են առել...

Ֆրանսիայի դեսպանուհին (ՀՀ-ում) գնացել է հայ-նախիջեւանյան բախումների շրջանը, ծանոթացել նախորդ օրերի մարտերի հանգամանքներին, զրույցներ ունեցել անկողմնակալ դիտորդների ու լրագրողների հետ եւ ասում է.

- Այնտեղ հայերը միայն պաշտպանել են իրենց հողը, եւ ոչ մի զինվոր ոտք չի դրել Նախիջեւանի տարածք:

Մեծարգո դեսպանուհու ասածի հաստատումն է այն փոխպայմանավորվածությունը, որն ադրբեջանական կողմին իրավունք է տվել իր ունեցած տասնյակ ու տասնյակ զոհերի դիակները հավաքել-տանել Արարատի շրջանից ու Երասխավանից:

Մեր հեռուստալրագրողն այս մասին է պատմում եւ հետն էլ չարախնդում՝ «Դե, թող հիմա էլ իրենց դիակները տանեն եւ ներկայացնեն որպես քիմիական զենքի զոհերի»: Իսկ ես մտածում եմ, թե սա որքան միամիտ է ու, թերեւս, ծույլ: Իսկ ինչո՞ւ հենց ինքն այդ դիահավաքը չի նկարում, խոսեցնում, ամենայն մեկնաբանություններում ցուցադրում նույն Մոսկվայից, ուրկից ամեն օր Մահիր Մամեդովն ու կաշառված լրատուները մեզ են բամբասում... Էլ չեմ խոսում արտասահմանյան երկրների, նրանց հեռուստա-ռադիոկայանների մասին, որոնք մեր կռվի առթիվ պատկերացում են կազմում լոկ թրքական եւ թրքամետ լուրերով ու ժապավեններով:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ այսօր Նախիջեւան են ժամանել վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը, Բաքվից ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Իսա Գամբարովը: Երեւի լայնածավալ գործունեություն պիտի ծրագրեն Նախիջեւանի խալիֆ Հեյդար Ալիեւի հետ միասին (իսկ Ալիեւը նախորդ օրը շուտ էր եկել դեպի Իրան):

Քյուրդամիրի պատանդ Ալ. Գոռսկին ազատվել է, չեն ասում, թե ի՛նչ գնով:

Ադր. ՆԳՄ տնօրեն Համիդովը հայտարարել է, թե Բաքվում ռուս 8 գործիչներ են կալանքի տակ առնվել հակաադրբեջանական գործունեության մեղադրանքով:

Իսա Գամբարովի նոր հրամաններով արգելվում են զանգվածային միջոցառումները, սահմանված է ռազմական գրաքննություն լրատվական մարմիններում եւ, ամենակարեւորը, լայն գործունեություն է սկսված հանրապետությունում ռազմական ապօրինի կազմակերպությունները զինաթափելու եւ վերացնելու համար (առաջ այսպիսին համարում էին միայն Արցախում գործող ինքնապաշտպանական ուժերը, իսկ հիմա՞ ում պիտի վերացնեն):

Մայիսի 29-ին Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխնախագահ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը վերստին Հայաստանում է: 200 հազար դոլարի մարդասիրական օգնություն է բերել եւ պիտի Արցախ հասցնի: Արդեն մեծ փրկության ճանապարհով: Փառք ու պատիվ այն ժողովրդին, որն այսպիսի զավակ ունի: Երեւի լսել է, գիտի, թե 1918-20 թթ. արցախական աշխարհին ինչ մահացու հարվածներ են հասցրել իր երկրի ներկայացուցիչներ Շատելվորտը, Թոմսոնը եւ այն ժամանակի դիվանագիտական ուրիշ խեղ-

կատակներ, նրանց մեղքն է քավում: Բայց դա կարող էր անել մեկ-երկու այցով, իսկ սա սքանչելի բրիտանուհու ութերորդ, թե իններորդ այցելությունն է, մեծ բարեկամի անհուն սիրո եւ նվիրվածության անսքող արտահայտությունը:

Կոքսի հետ է մեր Զորին, որ մանկական խանդավառությունը չի կարող թաքցնել:

Այս նույն ժամին Նախիջեւանի ու Թուրքիայի 7 կմ սահմանին մահմեդական տոնախմբություն է: Դեմիրելը, Ալիեւը եւ Գամբարովը երկու թրքական երկրներն իրար կապող կամուրջ են բացել, խոստանում են շուտով երկաթգիծ ու երկաթուղային կամուրջ եւս գցել: Նշանակում է՝ չեն վստահում Հայաստանի տարածքով մինչեւ Գյումրի գնացող երկաթգծին: Չեն վստահում, ձեռ պիտի քաշեն նրանից: Հաղորդումներում շատ է աղմուկը Թուրքիայից Ալիեւի բերած 100 միլիոն դոլարի անվերադարձ օգնության շուրջ: Այդ գումարով բանակ կստեղծեն, կզինեն, զորք կուղարկեն Արարատյան երկրի վրա, որպեսզի առաջին իսկ պատասխան կրակոցից փախչեն՝ եղած-չեղած զենքն ու զինամթերքը թողնելով իրենց նոր մեռելների կողքին:

Հիմա պայմանագրով իրենց դիակներն են հավաքում Արարատի շրջանի տարածքից եւ դեռ տեղ չհասցրած, վայնասուն են բարձրացրել, թե հայերը նրանց Սադարակից են պատանդ վերցրել, ապա տարել-կոտորել իրենց հողում: Այն վայրերում հիմա շվեցարական դիտորդներ ու լրագրողներ կան, որոնք համաշխարհային հանրության առաջ մերկացնում են երկտեսակ թուրքերի լրատվության հերյուրանքը:

✧ ✧ ✧

Շուշին բնակեցվում է: Այնտեղ են վերադառնում ոչ միայն 1988-ին փախած հայ բնակիչները, այլեւ փախստականներ Բաքվից, Սումգայիթից, Ադրբեջանի մյուս քաղաքներից: Նույնիսկ հարեւան գյուղերում ավերված տների տերերն են եկել եւ, թուրքի աչքը հանելով, նրա տանը պիտի ապրեն՝ նոր ղեկավարությունից ստացած փաստաթղթերով:

Քարինտակցի մի ջահել կին ասում է.

- Մեր նորակառույց տունը հիմնիվեր ավերել են, ո՛չ վերականգնել կլինի, ո՛չ նորը կառուցել: Այստեղ ենք ապրելու. թող թուրքն իմանա, թե ինչպես է պատժվում հանցագործությունը:

✧ ✧ ✧

Մոսկվայից բացատրում են նախորդ օրերին տարածված այն լուրերը, որոնց համաձայն՝ ԱՊՀ բանակն իր զենքն ու զինամթերքը մեծահոգաբար պահ է տալիս Ադրբեջանի խաղաղասեր զորքերին: Ասում են, իբր, վերին հրամանատարությունը որոշում ունի Անդրկովկասում գտնվող իր բանակների ամբողջ ունեցվածքը հանձնել նախկին երեք հանրապետությունների ազգային զինվորական կազմավորումներին, որպեսզի զինավառությանը տեր լինեն պատասխանատվության զգացում ունեցող, պաշտոնական այդ օղակները եւ ոչ թե տիրանան ապօրինի, անպատասխանատու եւ հանցագործ խմբերը...

Դրա համար էլ առաջինն ադրբեջանցիների՞ն են երջանկացնում, քանի որ նրանք մինչեւ հիմա ո՛չ ԱՊՀ զորքերից են որեւէ զենք ստացել, ո՛չ էլ Կասպիական նավատորմից: Եւ ամենակարեւորը՝ երեւի համոզված են, թե ադրբեջանական բանակն ամենաօրինապահն է, պատասխանատվության զգացումով տոգորված, նոր զենքին ու զինամթերքին կտիրանա եւ հարեւաններին ցույց կտա, թե ինչպես եւ որտեղ պիտի ապացուցել նրանց պիտանիությունը: Արցախի սահմանային բնակավայրերի դեմ լարած ամենօրյա ստոր կռվի մեջ:

Մայիսի 30-ին Ադրբեջանական զորամիավորումները ռմբակոծել են ԼՂՀ հյուսիս-արեւելյան ամբողջ սահմանի երկարությամբ ընկած բնակավայրերը՝ Հադրութից մինչեւ Մանաշիդ, Էրքեջ, Կարաչինար: Միայն Հադրութի վրա 73 արկ է ընկել: Վնասների մասին դեռեւս ստույգ տեղեկություններ չկան, բայց հայտնի է, որ Հադրութում սպանվել

է մի կին, իսկ վիրավորներ ամենուրեք էլ կան:

Պարզ է մի բան. ադրբեջանական կողմը համոզվել է, որ ճակատամարտում ինքը միշտ էլ պիտի պարտվի եւ կառչել է իր համար ձեռնտու հեռահար հրետակոծության եղանակին: Մտածում է, թե դրան անհնար է դիմանալ անվերջ ու անդադար, այս համառ հայերն աստիճանաբար, իրար ետեւից կթողնեն ռմբակոծությունից ավերված իրենց բնակավայրերը...

Իսկ ո՞ւր են մեր հրետանիները: «Գրադի» ու մյուս հրեշավոր զենքի մեր համարանքներն ինչո՞ւ են լռում: Չէ՞ որ Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհով ամեն ինչ էլ կարելի է տանել եւ պահպանել մեր դիրքերի հաղթական ամրությունը:

Նորոգվել են նաեւ հայ-ադրբեջանական սահմաններում գտնվող հայկական բնակավայրերի ռմբակոծությունները: Երկու օրվա դադարից հետո Սադարակից ռմբակոծել են Երասխավանը, եւ այստեղ էլ մի կին է սպանվել:

Իսկ բուն ԼՂՀ-ում, մանավանդ նրա մայրաքաղաքում խլրտում են ստեղծարար ուժերը, վերականգնվում են բնակելի տները, կառուցվում են նորերը, մարդիկ գիշեր-ցերեկ դաշտերում ու այգիներում են եւ փորձում են փրկել գյուղատնտեսական տարին, մարդավայել ապրուստի հնարավորություններ ստեղծել՝ հույս դնելով իրենց տքնանքի արդյունքի եւ ոչ թե բարեգործական մանանայի վրա:

Մայիսի 31. Ամիսը փակում ենք տհաճ ու սրտապնդող լուրերի, իրողությունների արձանագրումով: Տհաճն այն է, որ Ադրբեջանի թուրքերը շարունակում են ռմբակոծել Արցախի արեւելյան, հարավային ու հյուսիսային մասերի բնակավայրերը՝ Հադրութից մինչեւ Շահումյանի եզրի գյուղերը: Բայց ոչ միայն եզրի կամ ծայրամասային... Նրանք այնքան սանձարձակ են դարձել, որ պարբերաբար կրակի տակ են առնում Մարտակերտը, որ շրջանի համարյա խորքում է գտնվում: Պարզ է, հույսները կտրած կանոնավոր պատերազմից, ճակատ-ճակատ զարկելու (իրենց համար) կործանարար հետեւանքներից, սահմանամերձ շրջաններն են բերել գողացած հեռահար հրանոթներ ու հրթիռանետներ եւ ջանում են այս ավերիչ հրեշներով հոգեմաշ անել հայ ինքնապաշտպանությանը: Մոսկովյան լրագրողը հարցնում է՝ ի՞նչ պիտի լինի այս ամենի վերջը, լայնածավալ պատերա՞զմ երկու պետությունների՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ: Եւ Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստրն այս հարցին պատասխանում է սառնասիրտ: «Ո՛չ,-ասում է,-բանը դրան չի հասնի, քանի որ երկուսում էլ բացակայում է մեծ պատերազմի զենքը, որին նրանք չեն էլ տիրապետում եւ կռվում են միայն ավտոմատներով, իսկ մեծ զենքին տիրապետելու համար տարիներ են պետք...»:

Բայց այս անուղեղ գեներալը մի՞թե ականջները միշտ փակ է պահել այն լուրերի հանդեպ, որոնք հաղորդում էին, թե ադրբեջանցին ամենաառաջնակարգ ու ծանրագույն զենքերն է զավթել Բաքվի, Գանձակի, Քյուրդամիրի, Սալյանի ռուսական զորամասերից, թե՞ տեղեկություն էլ չունի, որ Կասպիական ռազմածովային զինավառության հսկա բաժինն էլ կլանել եւ այսօր ղարաբաղյան հայության վրա է թափում «Երկինք-երկիր», «Երկիր-երկիր» հրթիռները... Իսկ ինչ մնում է տիրապետելու բարդությանը, ապա մի՞թե ադրբեջանցին դրա համար էլ գլուխ պիտի ցավեցնի:

Գրաչովի ցեղակից լավագույն մասնագետներին է վարձակալում, բերում Արցախ, եւ նրանք մեծ վարձատրությունից շլացած՝ իրենց ստոր պարտականությունն են կատարում: Արցախում ջախջախված ռազմական ուղղաթիռների ու «Գրադ» կայանքների անձնակազմերի մեջ քանի՜ այդպիսիներն են մերկացվել:

Բայց կան նաեւ սրտահաճ լուրեր. Ստեփանակերտը՝ նոր հանրապետության սիրտը, վերածնվում է: Ոտքի են կանգնում շրջանների շատ բնակավայրեր: Ճիշտ է, աշնանացանը կատարվել է միայն 50 տոկոսով: Բայց բացված ճանապարհով մայր Հայաստանը սերմացու եւ այլազան պիտույքներ է հասցնում՝ արցախյան հողի բոլոր պարապ հատվածներն զբաղեցնելու, տարին բարեբեր դարձնելու համար:

Լրագրող Սիլվա Սուքիասյանն այսօր է վերադարձել Արցախից եւ պատմում է, թե ժողովուրդն ու կառավարությունն ինչպես խանդավառությամբ լծվել են ստեղծարար

աշխատանքի, ինչպես պատերազմին մասնակցած աղջիկներն ու հարսերը նորից իրենց կանացի գործին են լծվել, եւ տներում ջերմանում է մայրական ու քույրական մթնոլորտը...

ՀՀ ԱԳ նախարարության աշխատակից Ժիրայր Լիպարիտյանն այսօր թռավ Հռոմ՝ մասնակցելու վաղն այնտեղ ԼՂ-ի հարցը քննելու համար բացվելիք խորհրդաժողովին: Առայժմ ոչ մի խոսք չկա ԼՂՀ պատվիրակության կամ ներկայացուցչի ժամանելու, ժողովին ունենալիք մասնակցության վերաբերյալ:

Հունիսի 1-ի հաղորդումների մեջ տիրապետողն Արցախի տնտեսության ու սոցիալական կյանքի վերականգնման առաջին խոստմնալից քայլերին վերաբերող լուրերն էին: Ստեփանակերտում լուծվել են էլեկտրաէներգիայի ու ջրի հարցերը: Եռանդագին նորոգվում են հիվանդանոցային ու դպրոցական շենքերը: Տեսագրել եւ Հայաստանի հեռուստատեսությամբ ցույց են տալիս այն համերգները, որ զանազան երաժշտախմբերի ուժերով հնչում են Ստեփանակերտի կիսավեր դահլիճներում եւ Շուշիի հրապարակում:

Բ. Արարքցյանի գլխավորությամբ ՀՀ կառավարական պատվիրակությունն է ժամանել Ստեփանակերտ՝ մասնակցելու վաղն այստեղ բացվելիք ԼՂՀ ԳԽ-ի շատ կարեւոր նստաշրջանին:

Այսօր պաշտոնապես բացվեց Երեւան-Գորիս Ստեփանակերտ ավտոճանապարհը, եւ իրենց առաջին երթը կատարեցին քաղաքացիական ավտոբուսները, որոնց ճանապարհը փակ էր 1988-ի դեկտեմբերից ի վեր:

Մոսկվայի հայկական ներկայացուցչությունից հաղորդել են, որ Շուշի են վերադարձել նրա նախկին հայ ու ռուս շատ բնակիչներ: Իսկ ադրբեջանցիները դարձյալ ռմբակոծել են հայկական բնակավայրերը, պատճառել մեծ ավերածություններ ինչպես Արցախում, այնպես էլ Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Նույնիսկ Քելբաջարի շրջանի ավազակախմբերն այնքան ակտիվացել են, որ գնդակոծել են Զոդի ոսկու հանքերի կոմբինատը: Իսկ Շահումյանի շրջանում պատասխան կրակով լռեցրել են Շեֆեկի կրակակետը, հայտնի չէ, որքա՛ն ժամանակով:

Բարոնուհի Կոքսի բարեգործական նվերներով բեռնավորված ավտոմեքենան, որ Ստեփանակերտից Մարտակերտ էր գնում, Կիչանի մոտ պայթել է ականից:

Հռոմում սկսվել է 11 տերությունների ներկայացուցիչների այն խորհրդաժողովը, որի քննարկման հիմնական հարցն է Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթը: Այն որոշել է Մինսկի խմբի քննարկում անցկացնել հունիսի վերջին: Մասնակիցներն իրենց զարմանքն են արտահայտել այն առթիվ, որ ժողովին չի գնացել ԼՂՀ պատվիրակությունը, եւ ՀՀ ներկայացուցիչը բացատրել է, որ ԼՂՀ-ը նման ժողովին կմասնակցի միայն մի դեպքում՝ երբ իրեն ընդունեն իբրեւ իրավազոր կողմ, իր վճռական ձայնն ունեցող սուբյեկտ:

Դրա դեմ լրջորեն առարկել է Ադրբեջանի ներկայացուցիչ, ԱԺՃ-ի նախագահ Էլչիբեյը՝ հայտարարելով, որ իր երկիրը չի ճանաչում այդպիսի կողմ (ԼՂՀ), այլ համաձայն է Լեռնային Ղարաբաղ կոչված տարածքին տալ միայն մշակութային ինքնավարություն եւ ուրիշ ոչինչ:

Այս լուրը հաղորդող մոսկովյան հեռուստալրագրողն ասաց.

- Ղարաբաղի հայությունն էլ շատ լավ է հիշում այդ մշակութային ինքնուրույնություն կոչվածը, երբ Երեւանից մի դերասան հրավիրելու համար ստիպված էին լինում յոթ անգամ ադրբեջանական ղեկավարության ոտքը գնալ: Լավ են հիշում, դրա համար էլ այսքան տարիների պայքարի, իրենց արյան գնով ձեռք են բերել մի այնպիսի ինքնավարություն, որն այլեւս չեն զիջի ո՛չ մի պայմանով:-Լրագրողը հավանաբար վերջերս է եղել Արցախում, խոսում է նրա առատաբաշխ հողի վրա նորոգվող ժողովրդական կյանքի մասին՝ ափսոսալով, որ այսօր այնտեղի այգիների ու դաշտերի բերքատուն, կանաչ առատության փոխարեն անունների փարթամությունն է աչքի զարնվում:-Բայց կգա ժամանակը, եւ այստեղի ստեղծարար մարդն իր ազատ, ինքնիշխան գործունեությամբ դրախտ կդարձնի իր երկիրը, որ դրա համար ունի աստվածապարգեւ բոլոր պայմանները.-իր խոսքն այսպես է ավարտում քաջատեղյակ լրագրողը:

Հակասական լուրեր հաղորդվեցին ռուսական բանակները Հայաստանից ու Ադրբեջանից դուրս բերելու վերաբերյալ: Իբր, դա հենց հիմա՛ պիտի սկսվի եւ ավարտվի 1994-ի սկզբին: Հիմքն էլ այն է համարվում, որ այդ բանակների զենքն ու զինամթերքը կողոպտվում, օգտագործվում են ազգամիջյան բախումների համար: Սակայն մեկ էլ հիշում են, որ ԱՊՀ-ն պարտավորություններ ունի Հայաստանի նկատմամբ, եւ գտնում են, թե հնարավոր է, որ այստեղ պահվեն սահմանապահ ուժեր:

Հունիսի 2-ին սկսվեց ԼՂՀ ԳԽ-ի, դեռեւս ս.թ. հունվարից հետաձգված նստաշրջանը, որը պիտի քննի ու լուծի շուրջ մեկ ու կես տասնյակ կարեւորագույն հարցեր՝ ԳԽ-ի նախագահի ընտրությունից մինչեւ հանրապետության տնտեսական վիճակը կարգավորելու հրատապ խնդիրները, պաշտպանության ամրապնդումը եւն: Նստաշրջանի պատվավոր հյուրերն են՝ Անգլիայի Լորդերի պալատի փոխնախագահ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը, Հայաստանի ԳԽ-ի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանը եւլն:

Սկզբից եւեթ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Լ. Հակոբյանը հայտարարեց, որ Հռոմում քննարկվում է ԼՂՀ-ին եւ տարածքին վերաբերող ամենակարեւոր հարցը, որին իրենց հրավիրել են իբրեւ դիտորդների, որոնք պիտի ներկայացնեին երկրամասի, այսպես կոչված, հայկական համայնքը: Դա բացահայտ արհամարհանք է իր պատմական հողի վրա բազում դարեր ապրած եւ այսօր էլ իր պատմական, քաղաքական ու մարդկային իրավունքների համար կենաց ու մահու պայքար մղող արցախահայության նկատմամբ: ԼՂՀ օրինական կառավարությունը հայտարարում է, որ ապարդյուն ու անհեռանկար կլինի այս տարածքին վերաբերող ամեն մի քննարկում, ինչ մակարդակ էլ այն ունենա, եթե նրան չի մասնակցի ԼՂՀ-ը՝ իբրեւ իրավահավասար, վճռական ձայն ունեցող կողմ:

Ապա Հակոբյանը նշեց, որ ԼՂՀ-ը վերջին հինգ ամսվա ընթացքում վերացրել է ապաշրջափակումը, բացել հանրապետությունն արտաքին աշխարհի, մանավանդ մայր Հայաստանի հետ կապող անհրաժեշտ ճանապարհները: Եւ, հասկանալի է, այժմ ամենաառաջնահերթ խնդիրներն են՝ պաշտպանել ձեռք բերվածը, լծվել հանրապետության տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային խնդիրների իրականացմանը, իսկ այս բոլորից առաջ եւ բոլորից վեր՝ ամրապնդել հանրապետության պաշտպանունակությունը, որը ոչ միայն արցախահայության, այլեւ հայ ամբողջ ժողովրդի պատվի խնդիրն է, գոյատեւումի առաջին պայմանը:

Հռոմում շարունակվող խորհրդաժողովը, որ քննարկում է հայ-ադրբեջանական բարդույթը ԼՂՀ տարածքում, որոշել է 11 տերությունների պատվիրակների մասնակցությամբ մեծ քննարկումն անցկացնել Մինսկում, հունիսի 23-ին: Խորհրդաժողովի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելին, ասում են, գոհ է քննարկման ընթացքից, թեկուզ գտնում է, որ բուն ԼՂՀ ներկայացուցիչների բացակայությունը չի կարող չթողնել իր բացասական ազդեցությունը:

Ավստրիայի արտգործնախարարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով հայկական ու ադրբեջանական կողմերին առաջարկում է նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ՝ կրակն անմիջապես դադարեցնելու եւ բարդույթը քաղաքական ճանապարհով կարգավորելու համար:

Հեյդար Ալիեւը հիմա էլ սուտ հարայ է գցել, թե հայերը հարձակվել են Օրդուբադի շրջանի վրա, եւ նորից վազել է Անկարա՝ երեւի նորոգելու Թուրքիայի ռազմական միջամտության խնդիրը:

Իսկ նրա ցեղակիցներն ամբողջ օրվա ընթացքում իսկապես ռմբակոծությունների են ենթարկել Ճարտարը, Մարտունին, Կարաչինարը, Հայաստանի տարածքից Կապանը, Կոռնիձորը, Խնձորեսկը: Կան սպանվածներ ու վիրավորներ:

Երկար ընդմիջումից հետո լույս տեսավ ԼՂՀ հին ու հեղինակավոր թերթը՝ «Արցախը» (առաջներում՝ «Խորհրդային Ղարաբաղ»): Խմբագիր Մաքսիմ Հովհաննիսյանը կոչ է անում ամբողջ հայությանը՝ հովանի եւ տեր լինել նրան:

Չեմ կարող չնշել նաեւ, որ տեղեկությունների այս հարստությանը, սովորականի պես,

անցնյալ էր մեր հեռուստատեսային «Լրաբերը»: Այն կրկնեց միայն նախորդ օրերի պաշտոնական փոքր-ինչ մխիթարական տվյալները, հպարտությամբ ո՞րերորդ անգամ նշեց, որ թուրքն ասկյարների մեծ կորուստներ է տալիս, իսկ մեր զոհերը (800 զինվոր) ո՞վ պիտի հաշվի: Բայց արդյո՞ք արդար է այս տոնը, երբ կողքին էլ անվերջ հիշում են, որ սահմանամերձ շրջաններում տեխնիկայի ու զորքի նորանոր կուտակումներ են կատարվում... Ի՞նչ է, թուրքը նորերին բերում, կուտակում է, որ սրանք նախորդ զոհերի վրա սգա՞ն:

Հունիսի 3-ին հաղորդվեց, որ այսօր ԼՂՀ-ում գործում են հեռուստատեսությունը, ռադիոն, որոնք Հայաստանից են հաղորդումներ ընդունում ու տարածում: Վերահաստատված է նաև հեռախոսակապը Հայաստանի հետ ու հանրապետության ներսում:

Վերադարձ դեպի Արցախ: Այս կոչով Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքներում ու գյուղերում բնակվելու են գնում ոչ միայն նախկին արցախցիները և փախստականները, այլև շատ հայաստանցիներ, որոնք բուռն ցանկություն ունեն՝ ապրելու այնտեղ, օգնելու հայրենակիցներին վերականգնման ու բարգավաճման գործում:

Բայց շարունակվում են նաև սահմանային բնակավայրերի ռմբակոծություններն ու գնդակոծությունները: Հադրութի շրջանի Աղբուլաղ գյուղում զոհվել է մի կին: Կարաչինարում կան վիրավորներ:

Ասում են՝ ամբողջ օրը Քելբաջարում կրակահերթերի ձայներ են լսվել: Ենթադրվում է, որ թուրքի ներսի խմբավորումներն են կռվում մեկմեկու դեմ:

Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Իսա Գամբարովն ստորագրել է հրամանագիր, որով ՆԳՄ աշխատակիցներին իրավունք է տրվում իրենց չենթարկվողների նկատմամբ դիմելու խստագույն միջոցների, և սա էլ՝ հայկական ապօրինի զինվորական միավորումների դեմ պայքարելիս: Ուրիշ խոսքով՝ նոր թուրք ղեկավարն ուզում է վերականգնել իրենց օմօնի գործունեությունը Ղարաբաղում: Մեծ ու համբավավոր փորձ ունեն, չէ՞: Երևի կարիք կունենան նոր պոլյանիչկոներ ու սաֆոնովներ էլ գործի լծելու: Միայն մոռանում է իր ազգի հին առածը՝ հայի ետի խելքն ի՞նչ լինի: Հիմա հայի ետի խելքն է գործում, և նա այլևս թույլ չի տա, որ իր հողի վրա կարգադրելու իրավունք ստանա օտար որևէ շառլատան:

«Ազատությունը» հաղորդեց տհաճ մի լուր: Հռոմի խորհրդաժողովը Ղարաբաղի վիճակը կարգավորելու առաջարկներ է ընդունել, և նրանցից կարևորը հետևյալն է. հայկական զորամիավորումները պետք է հեռանան Շուշիից ու Լաչին-Գորիս միջանցքից, որպեսզի երկու տեղն էլ վերահսկողությունն անցնի ԵԱՀԽ օրինապահ ուժերին:

Բայց ո՞ւր են այդ ուժերը: Չէ՞ որ նրանք այստեղ կարող են հայտնվել միայն կրակը դադարեցնելուց հետո, իսկ թուրքն անվերջ ու անընդհատ կրակում է: Թե՞ ուզում են հայոց Արցախը վերստին դնել թուրքի հարվածների տակ:

Հունիսի 4-ի կարևոր իրադարձությունները մխիթարական չեն. ռմբակոծվել են ԼՂՀ սահմանները Հադրութից մինչև Շահումյան, կան զոհեր, վիրավորներ: Նույնն է նաև Կապանի ու Գորիսի շրջանների սահմանամերձ բնակավայրերում: Թուրքը ռմբակոծում է, հարձակումներ անում, սպանում ու վիրավորում, կատարում ավերածություններ: Իսկ մենք միայն ետ ենք մղում, լրտեսական բնագավառում էլ մնում տարտամ ու համարյա անբան:

Հունիսի 5-ին Արցախի տարածքում պատերազմը շարունակվում է գլխավորապես Մարտունիում: Գիշերն Ամիրանլարից մեծաքանակ մի զորամաս, զրահատեխնիկայի օժանդակությամբ, հարձակվել է Մարտունի քաղաքի վրա, մտել արվարձանները: Ինքնապաշտպանները ետ են մղել, պատճառել զգալի վնասներ, սակայն կրել են նաև կորուստներ՝ երկու զոհ, մեկ վիրավոր, երկու զինվոր էլ անհետ կորել են:

Թշնամին ռմբակոծել է նաև Գորիսի, Կապանի ու Տավուշի շրջանները: Այստեղ էլ մեծ կորուստներ կան, շատ են ավերածությունները:

Իսկ դուրսը, միջազգային ատյաններում, ադրբեջանցի լաչառներն իրենք են հայերին ամբաստանում, նրանց վերագրում ագրեսիայի, կողոպուտի ու բարբարոսության մեղքեր:

Օսլոյում, օրինակ, ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների արտգործնախարարների խորհրդաժողովում անդրադարձել են ԼՂ-ի հարցին, ընդունել փաստաթուղթ, որով առաջարկություններ են արվում վիճակը կարգավորելու համար: Քննարկումից հետո Ադրբեջանի արտգործնախարարը հայտարարել է, թե իր հանրապետությունը թույլ չի տա, որ ոչ ՆԱՏՕ-ի, ոչ էլ որևէ միջազգային կազմակերպության դիտորդ կամ խաղաղարար ուժեր մտնեն Լեռնային Ղարաբաղ, քանի դեռ այնտեղից դուրս չեն բերվել հայկական բռնագրավիչ զորամասերը: Նա արտահայտել է իր դժգոհությունը եզրափակիչ փաստաթղթի դեմ, որի մեջ բացակայում է Ղարաբաղի նկատմամբ Հայաստանի կիրառած ագրեսիայի գնահատականը:

Խորհրդաժողովին մասնակցած Րաֆֆի Հովհաննիսյանն էլ արտահայտել է իր գոհունակությունը քննարկման ընթացքի ու արդյունքների վերաբերյալ և լավատես է Մինսկում հունիսի 23-ին գումարվելիք մեծ ժողովի նկատմամբ, որը, հավաստացած է, զգալիորեն առաջ կմղի ԼՂ-ի հարցի լուծման ընթացքը («Ազատություն» ռադիո):

Ադրբեջանի պրեզիդենտության հիմնական թեկնածու Էլչիբեյն օտարերկրյա լրատվական մարմինների ներկայացուցիչներին այս անգամ էլ հայտարարել է, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցի միակ տերերն իրենք են, որ պատրաստ են այդ «հայկական համայնքին» տալ միայն մշակութային ինքնուրույնություն: Ինչ վերաբերում է մինչև 1988-ը եղած կարգավիճակը վերականգնելուն, ապա իրենք այդ հարցը կքննարկեն այն ժամանակ, երբ արդեն Հայաստանը լուծած կլինի երկու հարց՝ Ա) բռնագրավված ադրբեջանական տարածքի ու բնակավայրերի վերադարձնելը, Բ) Հայաստանից վռնդված 200 հազար ադրբեջանցիներին իրենց նախկին բնակավայրերում տեղավորելը (մոսկովյան հեռուստատեսություն):

Ըստ երևույթին միաչքանի է այս Էլչիբեյ կոչվածը. տեսնում է միայն Հայաստանից դուրս արված 165 հազար ադրբեջանցիներին (այն էլ 200 հազարի պատկերով) և քոռ է մնում Ադրբեջանից վռնդված կես միլիոն հայերի դիմաց: Նաև կիսախելք է. մինչև հիմա չի հասկացել, որ իրենք Ղարաբաղում պարտված կողմն են, իսկ պարտվողը վերջնագիր չի ներկայացնում, այլ պարտավոր է լինում ընդունել այդպիսին:

Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդարանն այս անգամ էլ չկարողացավ ընտրել իր նախագահին. միակ թեկնածու մնացած Շահեն Մեղրյանը ևս բավարար ձայներ չստացավ, և ընտրությունը հետաձգեցին մինչև հունիսի վերջը, որպեսզի այդ ընթացքում անցկացնեն լրացուցիչ ընտրություններ դեպուտատական թափուր տեղերի համար և լրացնեն ու ամրապնդեն կառավարական կառույցները:

Իզմիրում (Թուրքիա) տեղի ունեցած տնտեսական մեծ խորհրդաժողովին ներկա է եղել նաև Հայաստանի պատվիրակությունը՝ Հրանտ Բագրատյանի գլխավորությամբ: Վերջինս պրեզիդենտ Թուրգութ Օզալին է հանձնել Լ. Տեր-Պետրոսյանի ուղերձը, որի մեջ հույս է հայտնվում, թե կկարգավորվեն հայ-թուրքական փոխհարաբերությունները, և դա էլ հիմք կդառնա Արցախի հարցի լուծման համար: Ապա ներկայացվում է Հայաստանի ղեկավարության պատրաստակամությունը՝ դիվանագիտական, քաղաքական, առևտրական ու մշակութային սերտ կապեր հաստատելու Թուրքիայի հետ («Ազատություն»):

Մեր պատվիրակությանն ընդունել է Սուլ. Դեմիրելը, արտահայտել իր երկրի մտահոգությունը Ղարաբաղի բարդույթի համար, ապա և «վստահեցրել», որ ինքն ու իր երկիրը թշնամանք չեն տածում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ: Երևի սա, որքան էլ դիվանագետ, միամիտ մարդ է. չէ՞ որ չեղած բանի մասին չեն խոսում...

Հունիսի 6-ին, իբր, ամենուրեք, մանավանդ Հայաստանի սահմանային շրջաններում, վիճակը տանելի է եղել, խաղաղ ու անկրակ: Բայց ահա Արցախի երկու կետում՝ Մարտունիում ու Կարաչինարում, դաժան ռմբակոծություններ են եղել, և առաջինում երեք ազատամարտիկ են զոհվել, երկրորդում՝ երկուսը, և կան շատ վիրավորներ, շենքերի ավերածություններ: Կարծես մեկ օրվա ընթացքում տրված հինգ զոհը քիչ է, և դրա համար կարելի է այնքան էլ չանհանգստանալ...

Բայց, նախ, մեկ օրում Արցախի, այդ փոքրիկ ու քրքրված աշխարհի հինգ երիտա-

սարդ կյանքի կորուստը շատ մեծ բան է, ապա. մի՞թե անառիկ Շուշին նվաճող ինքնապաշտպանությունը չի կարողանում խլացնել Մարտունիի դեմ բաց տարածության մեջ տնկված Ամիրանլարը: Այդպես էլ Կարաչինարի դիմացի Շեփեկը: Թե՞ ռազմավարական մեքենա՞ն չի գործում այնպես, որ իմանան, կարգավորեն բոլոր քայլերը եւ հասկանան, թե ո՛ւր եւ ինչպե՛ս են գնում:

* * *

Ասում են՝ այսօր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Ջինդորուքը խիստ կերպով զգուշացրել է (Հայաստանին) Ղարաբաղում, Լաչինում ու Աղդամում իրականացված ցեղասպանության համար», ասելով. «Եթե Հայաստանը չդադարեցնի արյունահեղությունը, ապա նոր բացված կամուրջով տանկեր կշարժվեն առաջ» («Հուրիեթ», հունիսի 8):

Հունիսի 7-ին Ադրբեջանի պրեզիդենտի ընտրություններն էին, եւ ինչպես այդ օրը, այնպես էլ նախորդ ու հաջորդ մի քանի օրերին ադրբեջանական զորամիավորումները շատ չէին անհանգստացնում Արցախի ինքնապաշտպաններին, Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների բնակիչներին: Մերոնք էլ դրանից երեւի հետեւություն էին արել, թե թշնամին գիտակցում է իր թուլությունը, այլեւս չի ջանա ռազմական ուժով հարցեր լուծել, այլ կփորձի միջազգային ատյաններում, Թուրքիայի աջակցությամբ ու այլեւայլ քաղաքական-դիվանագիտական միջոցներով ձեռք ձգել կորցրածը, հասնել իր պատմական ու պետական «իրավունքների» վերականգնումին: Իսկ այդ ատյաններում, հայտնի բան է, ոչ մի հարց էլ չի լուծվում:

Այս մտայնության, տխուր այս պատկերացումի արտահայտություններն էին անհոգ հանգստությունը Երեւանում եւ կուսակցական գզվռտոցը ԼՂՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում: Անկասկած այս ամենի կծիկը ՀՀ ղեկավարության մեջ էր, նրա ձեռքում, նրա պարագլուխների ուղեղներում: Հակառակ դեպքում ո՞ր հանրապետության առաջին ղեկավարը կթողներ իր երկիրը եւ կթռչեր արտասահման՝ մի շաբաթից ավելի պտույտ տալու Հարավային Ամերիկայի երկրներում, թե ի՞նչ է, այդ ընթացքում նաեւ մասնակցելու է շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերին նվիրված ինչ-որ գիտաժողովի: Մի՞թե այսօրվա Հայաստանի համար կա ավելի կրակված շրջակա միջավայր, քան ամեն օր ռմբակոծությունների ու հարձակումների ենթարկվող իր հանրապետության սահմանային շրջանները, օրհասի առաջ կանգնած Արցախը: Այո՛, օրհասի առաջ կանգնած, քանի որ Ադրբեջանի ղեկավարի ընտրություններում քվեարկվող բոլոր թեկնածուները՝ տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ եւ, իբր թե, ազգային ու քաղաքական տարբեր ծրագրերի հեղինակներ, միահամուռ էին մեկ հարցում՝ ամենակարճ ժամանակում Արցախը նվաճելու եւ իրենց տիրապետությունն այնտեղ վերահաստատելու վճռականության մեջ: Եւ դրա համար Արցախի ու Հայաստանի սահմանների մոտ կուտակում էին իրենց զինական բոլոր ուժերը, ռազմական ահռելի տեխնիկան, վարձկան ավազակախմբերը:

Այս պայմաններում շրջահայաց մի մարդ կզբաղվե՞ր ուրիշ որեւէ հարցով, քան նախապատրաստությունը գլխավոր, թերեւս Արցախի խնդրի համար ամենավճռական բախումին:

Ես կաթվածահարի պես էի, երբ ԳԽ-ի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի գլխավորած հեղինակավոր պատվիրակությունը գնաց Ստեփանակերտ, տապալեց ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի ընտրությունները եւ, իր պարտականությունը կիսով չափ կատարած համարելով, վերադարձավ: Կիսով չափ, քանի որ գնացել էր ապահովելու միայն իր ու յուրայինների (ՀՀՇ) թեկնածուի հաղթանակը: Եւ քանի որ իրենց թեկնածուն չի անցել, խանգարել է նաեւ, այսպես կոչված, հակառակ թեւերի թեկնածուների՝ Լեոնարդ Պետրոսյանի, Լեոնիդ Հակոբյանի ու Շահեն Մեղրյանի հաջողությանը:

Հունիսի 7-ի երեկոյան ՀՀ ԳԽ-ի ինչ-որ հանձնաժողովի նախագահ Բագրատ Ասատրյանը, որ Արարքցյանի խմբի մեջ էր եղել, հեռուստատեսությամբ ունեցած հարցազ-

րույցում իրենց առաքելության խնդիրն այսպես բացատրեց. ՀՀ ղեկավարությունը մտածում է, որ եթե դաշնակցության թեկնածուն դառնա ԼՂՀ ղեկավար, տեր լինի նորելուկ հայկական հանրապետությանը, վերջինս այլեւս չի ենթարկվի Հայաստանի ՀՀՇ-ական ղեկավարությանը, իսկ որ ավելի վատթարն ու կործանարարն է, կջանա նույնն անել, այսինքն ղեկավարությունը հանձնել դաշնակցությանը, նաեւ Հայաստանում: Ուրեմն, խնդիրն էր, նախ, թույլ չտալ, որ դաշնակցության թեկնածուն դառնա նախագահ, եւ ապահովել ՀՀՇ-ական թեկնածուի վերելքը:

Ժողովուրդն այնտեղ արյունահեղության գնով ձեռք է բերել իր նվազագույն հաղթանակը եւ պատրաստ է այն վայելելու համար մղել ամենավճռական ճակատամարտը, որն այլեւս անլուծելի չի թողնի եւ ոչ մի հարց... Իսկ սրանք իրենց թեկնածուի հաջողությամբ են մտահոգված, իրենց կասկածելի հեղինակության ապահովմամբ:

Անհրաժեշտ էր ընտրել նախագահ, այն ամենապատասխանատու ղեկավարը, որի կազմակերպչական կարողություններից ու գործադրած ջանքերից է կախված լինելու առաջիկա, շատ մոտիկ ու անխուսափելի ճակատագրական ելքը: Իսկ սրանք գնացել, անորոշություն են սերմանել, հետո էլ ընտրությունները հետաձգել, ապա նախագահի պաշտոնակատար թողել իրենց իսկ տապալած մարդուն, որը, հասկանալի է, ոչ թե կենաց ու մահու պայքարի մեջ մտածի վճռականությամբ է գործելու, այլ մի կերպ քաշելու է իր լուծը, լավագույն դեպքում՝ հերթապահողի պարտաճանաչությամբ աթոռ է պահելու՝ մեկ ամիս հետո ընտրվելիք նախագահին հանձնելու համար:

Բ. Ասատրյանն ակնարկեց (իսկ ուրիշները տագնապով պատմում էին), որ Արցախում ղեկավար մարմինները բաժանված են կուսակցական անհանդուրժող խմբերի, որոնք արդեն հաջողացրել են իրենց ազդեցությունները տարածել նաեւ ինքնապաշտպանության զորամիավորումների վրա:

Աչքներս լո՜ւյս, հիշյալ ամենաճակատագրականի շեմին մենք ունենք հակամարտ, իրենց տեր կուսակցությունների թայֆայական շահերի համար մեկմեկու դեմ լարված զորամիավորումներ: Դժվար չէ պատկերացնել վիճակը, երբ զորքի մասնիկներն էլ սկսեն գործել իրենց գլուխներին գտնվող կուսակցական թայֆաների թելադրանքով:

Հունիսի 8-ին էլ արդեն հայտնի էր, որ Ադրբեջանի պրեզիդենտ է ընտրվել ԱԺՃ-ի պարագլուխ Աբուլֆազ Էլչիբեյը: Լրատվության մարմինները հայտնում էին, որ ընտրողների կեսից ավելին իր ձայնն է տվել նրան, որ իր պայքարի դրոշի վրա գրած ունի «Թուրքիզմ, իսլամիզմ, ժողովրդավարություն»: Իսկ մրցակիցները հարայ են տալիս, թե ԱԺՃ-ի կամակատարները կեղծիքի ու խարդախումների միջոցով են հասել առավելության, դա պիտի բացեն, նույնիսկ արդեն ստեղծել են հատուկ կոմիտե, որը պետք է ճշմարտությունն արեւերես հանի: Բայց, միեւնույն է, Էլչիբեյը հաղթել է եւ նա էլ իր առաջին խնդիրն է դարձրել Ղարաբաղի ազատագրումը հայերից:

Իսկ Արցախի ճակատում ու ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում դրությունը ժամ առ ժամ բարդանում է. Շահումյանից մինչեւ Հադրութ, ամբողջ սահմանի երկարությամբ, սեւ ուժեր են կուտակվում: Չեն դադարում ռմբակոծությունները: Մարդկային զոհերն ու ավերածությունները զարհուրելի չափերի են հասնում: Միայն այսօրվա ընթացքում Աղդամի շրջանից Մարտակերտի վրա գցել են «Գրադի» ավելի քան 100 հրթիռ:

Թուրքիա-Նախիջեւան-Ադրբեջան սիրախաղերը, որքան էլ գաղտնի, ջրի երես են հանում ծայրերն այն եղջյուրների, որոնք վաղը Հայաստանի կողերն են խրվելու: Նախիջեւան-Թուրքիա խղճուկ կամրջի վրա մեծ գործեր են կատարվում, եւ դրանից հայկական կողմն անհանգստացած է, Սադարակն է ռմբակոծում,-հաղորդեց «Վեստի» թղթակիցը:

Երեւան է ժամանել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի պատվիրակությունը՝ ինչ-որ Ֆիլիպ Մարուսիչի գլխավորությամբ, որը պիտի ուսումնասիրի Հայաստանի՝ ՄԱԿ-ի կառուցվածքներում գործելու հնարավորությունները:

Հունիսի 9-ին Լաչինում գումարվել է քրդական հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների համաժողով, որն ընդունել է հռչակագիր քրդական պետականու-

թյան ստեղծման մասին։ Այնտեղ խոսվում է 20-ականների Կարմիր Քրդստանի, նրա տխուր վախճանի եւ քուրդ ժողովրդի մեծ երազանքի մասին։ Իսկ այժմ, երբ քրդերը միաձույլ ապրում են Ադրբեջանի Լաչինի, Քելբաջարի, Ղուբաթլիի, Զանգելանի ու Ջեբրայիլի շրջաններում, որոշում են ստեղծել իրենց նոր ինքնավար պետությունը՝ Լաչին կենտրոնով։ Նոր Քրդստանի լիազոր ներկայացուցիչների համաժողովրդական ընտրությունները նշանակվեցին ս.թ. հուլիսի 17-ին։ Հռչակագիրն ստորագրել է Վաքիլ Մուստաֆաեւը։ Հռչակագրում կոչ է արվում, որ վերոհիշյալ շրջանների բնակիչ քրդերը չհեռանան իրենց բնակավայրերից, դառնան նոր պետականության եռանդուն քաղաքացիները («Ազգ», 1992, հունիսի 13)։

Անկասկած, այս միջոցառմանը մասնակցել, հավանաբար նաեւ տոն են տվել հայ մարդիկ՝ առանց հասկանալու, որ, նախ, գաղափարն արմատ չի ձգի, որովհետեւ հիշյալ շրջաններն անդարձ թուրքացած են, ապա եւ նախորդ փորձը (Կարմիր Քրդստան) ասպարեզ քաշված է եղել Արցախը Հայաստանից բաժանելու, նրանց արանքը սեպ խրելու համար։

Եւ մի՞թե այսքանից հետո էլ հայը չպիտի հասկանա, թե ո՞րն է իր համար շահավետ քայլը։

Հունիսի 11-ին Մարտակերտի ծայրամասային գյուղերը ռմբակոծել են թուրքերը, կան սպանվածներ (2) եւ վիրավորներ (շուրջ մեկ տասնյակ)։ Մարտունիում էլ կան սպանվածներ (3 զինվոր) ու վիրավորներ (8)։

Հայաստանի սահմանային բնակավայրերը եւս ռմբակոծվել են։ Երկու ինքնաթիռ մտել են Տավուշի շրջանը, բնակավայրերը գնդակոծել ու հեռացել։

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարը գանգատվել է, որ Ամիրանլարի ու Աղդամի իրենց զինվորներից շատերը դասալիք են դարձել։ Նա բողոք է հղել Ռուսաստանի կառավարությանը, որ իրենց հանրապետությունում տեղակայված 3 օդանավակայաններում տարբեր սարքավորումներ են փչացրել (չէ՞ որ ԱՊՀ ինչ-որ պայմանավորվածության համաձայն՝ այդ սարքավորումները պետք է փոխանցվեն հանրապետությանը, այսինքն՝ էն գլխից պատկանում է իրենց)։

Հունիսի 12-ի երեկոյան դեմ տեղի ունեցավ այն, ինչ որ սպասվում էր. ժամը 16-17-ի կողմ սահմանամերձ շրջաններում կուտակված թուրք զորամիավորումները՝ մի քանի հազար զինվոր, ահռելի քանակության զրահատեխնիկայի ու ռազմաօդային ուժերի ուղեկցությամբ, լայնահուն հարձակման էին անցել ԼՂՀ հյուսիս-արեւելյան, արեւելյան ու հարավ-արեւելյան սահմանի ամբողջ երկարությամբ, Հադրութից մինչեւ Շահումյան՝ հարվածները դաժանորեն ուղղելով երեք հատվածների վրա՝ Ասկերանի, Կիչան-Քոլատակ ուղղության եւ Շահումյանի շրջանի արեւելյան մասին։ Երեկոյան հաղորդումներում պարզ էր արդեն, որ թշնամին հաջողություններ է ունեցել ճակատի համարյա բոլոր հատվածներում. Շահումյանի շրջանի մեծ մասը, բացի Շահումյան ավանից եւ Վերիշեն ու Գյուլիստան գյուղերից, նվաճված էր, գյուղերն ավերվել էին, կային մեծ թվով զոհեր ու վիրավորներ։ Ասկերանի ուղղությամբ, Նախիջեւանիկը, Փիրջամալն ու Աղբուլաղը գրաված լինելով, թուրքը հարվածներ էր տեղում շրջկենտրոնի վրա։ Իսկ Կիչանը, Նարեշտարն ու Մրխավենդը գրավելուց հետո շարժվում էր դեպի Վաղուհասը, պարզ էր, Մարտակերտ տանող խճուղին ձեռք ձգելու համար, որից հետո արդեն Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջանները պիտի կտրվեին ինքնապաշտպանության կենտրոնից եւ խեղդվեին Միր-Բաշիրից ու Աղդամից արշավող զորամասերի աքցանի մեջ։

Ռուս թղթակիցների տեղեկությունների համաձայն՝ թուրքերի զորամիավորումները հայկական բնակավայրերը նվաճում էին՝ համարյա առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու։

Եւ, իսկապես, մի՞թե մեկ օրվա ընթացքում հնարավոր էր այդքան կորուստներ տալ. համարյա ամբողջ Շահումյանի շրջանը եւ Մարտակերտի շրջանի դաշտային մասն իր խոշոր բնակավայրերով։ Թե՞ պաշտպանություն չի եղել առհասարակ։ Բայց չէ՞ որ Շուշին ու Լաչինը գրավելուց անմիջապես հետո, ավելի քան մեկ ամիս, բոլոր ականատես-

ները միաբերան այն էին ասում, որ թուրքերն անընդհատ տեխնիկայի ու զորքի մեծ կուտակումներ են անում սահմանամերձ վայրերում, ամրապնդելով իրենց դիրքերը՝ թուրք բնակչությունն են հեռացնում դեպի հանրապետության խորքերը։ Այս ահազանգերն ինչո՞ւ նկատի չեն առնվել, ինչո՞ւ պատասխան քայլեր չեն արվել, չի ամրապնդվել պաշտպանությունը։

Առավել զարմանալին, պարզապես քաղաքական ու ռազմական կարճատեսությունն այն էր, որ այս թափթփվածությունը տիրում է նաեւ Հայաստանի սահմանային շրջաններում։ Հենց միայն Իջեւանի շրջանում վերջին 3 օրում սպանվել են 11 բնակիչներ, Կապանի ու Գորիսի շրջաններում 7 անչափահասների են պատանդ տարել։ Կապանի Գեղանուշ գյուղի գործկոմի նախագահը հեռուստատեսությամբ պատմում էր, թե իրենց գյուղն ու հարեւան բնակավայրերը թողնված են բախտի քմահաճույքին, եւ հիմար լինելու պատճառով է, որ թուրքն այս վայրերում դեռ չի կատարել իրեն վայել վայրագությունները։

Եւ իր երկիրն այս վիճակում թողած՝ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ճանապարհվել է հարավային Ամերիկա, թե ի՞նչ է, այնտեղ պիտի մասնակցի շրջակա միջավայրի հարցին նվիրված ինչ-որ գիտաժողովի։

Երեւի նախագահի այս ուղեւորության արտասովոր արդյունքը շեշտելու համար, հեռուստատեսության հաճկատարներն էլ մի պանծալի լուր են հաղորդում. Արգենտինայի կառավարությունն ընդունել է ԼՂՀ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի արդարացիությունը եւ պահանջում է, որ նրա հարցը լուծվի մարդու եւ ազգային փոքրամասնության իրավունքներին վերաբերող միջազգային օրենքներով։ Բայց որտե՞ղ է պահանջում, ինչպե՞ս եւ ո՞վ է նրա պահանջը կատարելու։ Բա՞վ չէ՝ այս ժողովրդին բթացնում են նման անլուրջ լուրերի հաշիշով։

Հայաստանի նախագահն ու արտգործնախարարը մեծ ու երկարատեւ իրենց ուղեւորության մեջ են, եւ, այսուամենայնիվ, աղետյալ Արցախի մասին գոնե դատարկ խոսքով հոգացողներ էլ կան. ՀՀ արտգործնախարարությունը հատուկ գրով դիմել է ԱՊՀ պետությունների ղեկավարներին ու համաշխարհային հանրությանը, պատմում է տեղի ունեցածը, ապա զգուշացնում, որ եթե Ադրբեջանը չհրաժարվի իր ագրեսիվ ծրագրերից, ապա Հայաստանի հանրապետությունն իրեն իրավունք կվերապահի դիմել պատասխան կտրուկ քայլերի՝ ԼՂՀ-ում իր հայրենակիցների մարդկային իրավունքները պաշտպանելու համար։

Արդեն գիտենք, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը Հարավային Ամերիկայից հեռախոսով կապվել է երեւանյան գործակիցների հետ, իմացել Արցախի ողբերգության հանգամանքները, ապա հարցրել՝ «Ի՞նչ եք մտածում, մնա՞մ թե՞ գամ»։ Ասել են՝ մնա, եւ նա հանգիստ սրտով մնացել է, որպեսզի ունենալիք բարձրապատիվ հանդիպումներին, իբրեւ թեթեւ համեմունք, ներկայացնի ԼՂՀ վիճակի, նրա դիվանագիտական լուծման հնարավորությունների հարցը։

Թերթերը, օրինակ, հանգամանորեն նկարագրում էին այն շքեղ հանդիպումներն ու ջերմագին ընդունելությունները, որոնց արժանանում էր մեր նախագահը Բուենոս-Այրեսում, նրա տված ճաշկերույթը Ռուսաստանի փոխնախագահ Ալ. Ռուցկոյի պատվին («Ազգ», 1992, հունիսի 13,...)... Եւ սրանց կողքին՝ թուրքի դաժան գրոհները ԼՂՀ շրջանների վրա։ Ահա նրանցից մեկը. Հունիսի 12-ի ետմիջօրեին Ադրբեջանի զինված ուժերն Աղդամի կողմից լայնածավալ հարձակում են ձեռնարկել Մարտակերտի շրջանի վրա։ Հարձակման գիծն անցնում է Կիչան գյուղից դեպի Նախիջեւանիկ։ Շտաբի տվյալներով, Ղարաբաղի տարածք են ներխուժել ավելի քան 100 տանկ եւ զրահատեխնիկա, որոնք վերջերս ԱՊՀ հրամանատարության կողմից հանձնվել էին ադրբեջանական բանակին։ Միաժամանակ «Գրադ»-ից եւ ծանր հրետանուց սկսվել է Ասկերանի հրետակոծումը։ Քաղաքը օդից հրետակոծվում էր 4 «ՄԻ-24» ուղղաթիռներով եւ գրոհային «Սու-25» ինքնաթիռով, որոնք Ասկերանը հրթիռակոծել են «Նուրս»-երով։ Ռմբակոծվել են նաեւ Ասկերանի շրջանի սահմանամերձ գյուղերը։ Հայկական ուժերին առայժմ հա-

ջողվում է դիմադրել, սակայն հետախուզության տվյալներով՝ նոր հարված է պատրաստվում Թարթառի կողմից, որտեղ նկատվում են զրահատեխնիկայի խոշոր կուտակումներ» («Ազգ», նույն համարում)։

Հունիսի 13-ը երեւի ամենաողբերգական օրերից մեկն էր այս պատերազմի ամբողջ ընթացքում. թուրքերն իսկական մեծ արշավանք են սկսել Շահումյանի շրջանը լրիվ նվաճելու եւ Ասկերանին ու Մարտակերտի հարավային մասին տիրանալու համար։ Արշավանքը տեղի ունի մեծ քանակության տանկերի, զրահատեխնիկայի ու ծանր թնդանոթների ուղեկցությամբ, ահավոր ռմբակոծություններով ուժաքափ արված հայկական բնակավայրերի վրա։ Արդեն նվաճված են բազմաչարչար Բուզլուխը, Մանաշիդը, Էրքեջը։ Թշնամին շարժվում է դեպի Վերիշեն ու Շահումյան։ Լրատվությունն այնպես է խոսում, որ կարելի է ենթադրել, թե Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան մասում եւս եղել են կորուստներ։ Իսկ Աղդամի կողմից գրոհող ավազակախմբերն արդեն մտել են Կիչան ու Սրխավենդ, Ասկերանի ձորում գրավել Նախիջեւանիկն ու Փիրջամալը։

Ռիո-Դեժանեյրոյում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու Րաֆֆի Հովհաննիսյանը տեղյակ են Արցախի ողբերգությանը եւ, ասում են, բանակցություններ են վարում այնտեղ գտնվող տնտեսական նշանավոր գործիչների հետ։ Երեւի հայությանը սրտհովություն պատճառելու համար։

Դաշնակցությունն Ազատության հրապարակում կազմակերպել էր հանրահավաք, որը կառավարությունից պահանջում էր ներկայանալ եւ բացատրություն տալ տեղի ունեցածի մասին, զեկուցել, թե ի՞նչ է արվում Արցախն աղետից փրկելու համար։ Սպառնում են վաղն էլ հավաքվել եւ դարձյալ նույն պահանջը ներկայացնել։

Մոսկովյան լրատվությամբ թուրքերը մեղքը բարդում են հայկական կողմի վրա. իբր, նա է, որ մեծ ու լայն հարձակում է ձեռնարկել, եւ իրենք միայն պատասխանում են ու հայկական կրակակետերն են ոչնչացնում։

Հեռուստաելույթ ունեցավ ՀՀ Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը, որն ստեղծված դրությունն անհուսալի չհամարելով, պատմեց, թե ի՞նչ մխիթարական մանրամասներ կան, եւ մերոնք ինչպես են նախապատրաստվում վճռական հակահարվածի։ Ուրախալի է, ասաց, Ասկերանի մոտ քիչ առաջ խփվել է ՍՈՒ-25 կործանիչ մեկ ինքնաթիռ, որը թուրքերը գողացել, բերել էին Արցախ եւ ահռելի ավերածություններ էին գործում։

Մարդը ջանում էր լավատես երեւալ, սակայն շատ էր մռայլ այն վիճակը, որի փրկության միջոցներից էր խոսում։

◇ ◇ ◇

Այսօրվա Շուհումյանի ողբերգության վկա ռուս մի լրագրող՝ Ալեքսեյ Ֆյոդորովը («Մեգապոլիս-էքսպրես» թերթի ֆոտո-թղթակից), այսպես է արձանագրել իր ցավագին տպավորությունները.

«Ամսի 13-ն է, չգիտեմ՝ ինչ օր է։ Առավոտյան ժամը 5-ի մոտ։ Ամեն ինչից դատելով՝ սկսվում է ադրբեջանցիների հակահարձակումը։

Առավոտյան ժամը 7-ին երեւաց ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը, երկու ռումբ գցեց, որոնցից մեկն ընկավ հիվանդանոցի վրա։

Առավոտյան 8-ին Շահումյանի վրա արդեն շուրջ 200 արկ էր գցել, գործում էին 3 «Գրադներ»։ Զարմանալի է, որ այդպիսի հզոր ռմբակոծությունից հետո հիվանդանոցում միայն մեկ վիրավոր կա։ Առա՛յժմ...

Շահումյանն ապրում է իր ամենածանր օրը։ Մարտեր են գնում բոլոր ուղղություններով Բուզլուխում, Կարաչինարում, Մանաշիդում, Էրքեջում, Հայ-Պարիսում։ Կարծես ամեն ինչի վերջն է։

Ծանրագույն օր է։ Հիվանդանոց են բերում վիրավորներին։ Ես նստել, թելադրում եմ շտաբում, որն իրականում անդադար ռմբակոծվում է՝ «Գրադից» ու տանկերից։ Դրու-

թյունը շատ լուրջ է...

Այսպիսի հակահարձակում ոչ ոք չէր սպասում, բայց այն եղավ, եւ վիճակը վայրկյան առ վայրկյան սաստկանում է։ Արդեն շտաբն էլ է էվակուացվում։ Քաղաքում հրդեհ է, ավերածություններ, չգիտեմ՝ կա՞ն սպանվածներ։ Հրետանիներն ու տանկերը գնացել են առաջավոր դիրքեր՝ Բուզլուխի մոտ։

Ահա այս ամսի 13-ը, ահա եւ ծանր կանխազգացումիս արդյունքը։ Լքում ենք Շահումյանը, ոտքով գնում ենք Գյուլիստան։ Թիկունքում արկերի պայթյուններ են։ Ժողովուրդը հեռանում է քաղաքից, որը դատարկ է, ավերված, սարսափելի։ Նահանջը սովորական է, ճիշտ է, առանձնակի խուճապ չկա, բայց ամեն ինչ ծայրահեղորեն դաժան է։

Օրվա երկրորդ կեսը։ Հենց նոր ինքնաթիռը ռմբակոծել է, 4 ռումբ՝ իր ամբողջ ունեցածը։ Բայց ռմբակոծությունը շարունակվում է. ինքնաթիռը երկրորդ շրջանն է կատարում։ Իսկ մենք Գյուլիստանի ճանապարհին ենք։

13-ի երեկոյան։ Գյուլիստանում ենք։ Բոլոր գյուղերից սայլերով, կառքերով, անասուններն առած, եղած-չեղածով, մեքենաների վրա այստեղ են հավաքվում մարդիկ։ Արդեն ժամը 9-ն է։ Ուղղաթիռներով մարդկանց փոխադրելն էլ անհնար է. կարող են վայր գցել («ՀՀ» ռուս., 1992, հունիսի 26)։

Այստեղ էլ ընդհատվում է լրագրողի օրագիրը։ Իսկ թերթի աշխատակցուհու հետ ունեցած զրույցին ասել է, թե ինքն Աֆղանստանում է եղել, բայց չի տեսել այսպես դաժանորեն կազմակերպված, ամենայն բծախնդրությամբ ծրագրված ու անցկացված արշավանք։ Նման բան չեն տեսել եւ իր հայ բարեկամները, որոնք արդեն քանի տարի կռիվ են տալիս օմոնի ու թուրք ուրիշ ավազակախմբերի հետ։ Ուրեմն, այստեղ խառն է ռուսական բանակի վարպետացած մասը...

Ալ. Ֆյոդորովը բազմիցս եղել է Արցախյան պայքարի հորձանուտում, եւ ցավով նշում է, որ այնտեղ քիչ է հանդիպել հայ լրագրողների, իսկ դա... «Պատմությունը չի ների» (նույն տեղում)։

Հունիսի 14. Երեկվա հանրահավաքը (ՀՀԴ կազմակերպած) ղեկավարությանը մեղադրեց երկու խնդրում.

Ա) Արցախի կառավարության ընտրություններին խառնվեց, խճճեց-մճճեց՝ թույլ չտալով, որ ազատորեն ասպարեզ գան նորածին հանրապետության տնօրենները, իրենց ուսերին առնեն մարտնչող ժողովրդի ղեկավարությունը, եւ հիմա, երբ եկել է ամենավճռական պահը գոյապայքարի ճանապարհին, երբ անհրաժեշտ են անձնազոհության պատրաստ կոչումնավորներ, կա միայն մեկ պաշտոնակատար (ԳԽ-ի նախագահի)։

Բ) Նախընթացին Ադրբեջանը երբեք չէր թաքցնում, որ զորքի ու զենքի, մանավանդ հզոր տեխնիկայի նոր կուտակումներով նախապատրաստվում է մեծ ու ամենավճռական կռվի, Արցախի վերջնական նվաճման։ Իսկ հայկական կողմը դիմադրություն չէր կազմակերպում ո՛չ Արցախում, ո՛չ էլ սահմանային գոտում։ Ի՞նչ է սա, կամավոր հանձնվել թշնամու ողորմածությա՞նը, բացահայտ դավաճանությո՞ւն, թե՞ թշնամու գերազանց ուժերի նկատմամբ տածած արհամարհանք, որ միայն կույրը։ Դատապարտելին այն է, որ ՀՀ Գերագույն խորհրդում ու վերին մյուս օղակներում իրատես մարդիկ անընդհատ էլ զգուշացնում էին թշնամու նոր ուժերի կուտակումներից, հուշում կատարել վճռական քայլեր... Այսքանի փոխարեն տեղի ուներ միայն Շուշիի ու Լաչինի հաջողությամբ արբած-մոլորվածների մի հանգստություն, որից հետո էլ հանրապետության նախագահն ու նրա կամքով առաջնորդվողները, հատկապես ՀՀՇ առավել ազդեցիկ ներկայացուցիչները, պատրաստվում էին խաղաղ բանակցությունների գնալ Ադրբեջանի հետ, Արցախը նրա տիրապետությանը ենթարկեցնել, այսպես կոչված, մշակութային ինքնավարության կարգավիճակով։

Հանրահավաքի այս ոգին վրդովեցրել էր պաշտպանության ղեկավար Վազգեն Սարգսյանին։ Հենց երեկ ուշ երեկոյան նա հեռուստատեսային իր ելույթում դատապարտեց կազմակերպիչներին (իհարկե, դաշնակցությա՛նը), որոնք ճակատի հաջողություննե-

րի օրերին կուրծք էին ծեծում, թե իրենք էլ ճակատում են եւ հաղթանակի դափնիների մեծ մասն իրենց է պատկանում: Բայց, ահա՛, առաջին ձախողանքը, եւ նրանք թողել են մի կողմ ու հանրապետության ղեկավարներին են դատափետում: Սա անբարոյականությո՜ւն է,-եզրակացրեց Սարգսյանը եւ հույս հայտնեց, որ այս անհաջողությունն էլ կհաղթահարվի, իսկ այն ժամանակ ո՞ւմ հետ կլինեն ամբաստանողները:

Ճակատից գալիս են տխուր լուրեր. Շահումյանի շրջանը նվաճված է թուրքերի կողմից (Մնացել են Շահումյանը, Վերիշենը եւ Գյուլիստանը, որոնց բնակիչներն անցել են անտառները, պարտիզանական կռիվ են մղում: Շրջանի գյուղերն ավերվել են, բնակիչները, արյունարբու հրոսակներից մի կերպ մազապուրծ, փախչում են դեպի Մարտակերտի շրջանի լեռնային գյուղերը, Ստեփանակերտ, Շուշի: Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին փախստականների խլյակները, որոնց ծայրն արդեն Զանգեզուրի ճամփաներին էր:

Մարտակերտի շրջանում օրհասական մարտեր են գնում. թուրքի տանկերը մի կողմից մտել են Քոլատակ-Սրխավենդ-Կիչան գիծը, շարժվում են դեպի շրջանի խորքը: Իսկ հյուսիս-արեւելքում դաշտը նվաճած՝ կոտորում ու կողոպտում են, ավեր ու ավար անում Արցախական աշխարհի այն բարեբեր, քաջազնական տարածքում, որ երբեք թշնամու ոտք չէր տեսել:

Մոսկովյան հաղորդումներում Լեռնային Ղարաբաղի անկման իսկական պատճառներն են հայտնում. միայն Մարտակերտի շրջանում թուրքերն առաջ են շարժվել ավելի քան 100 տանկերով, որոնց վրա նստած են ԱՊՀ զորքերի լավագույն մասնագետները, վարձկանները:

Հրանտ Բագրատյանն է հեռուստաէկրանին, ուզում է սրտապնդիչ խոսքեր ասել եւ հորինում է ինքնապաշտպանության այնպիսի հաջողություններ, որոնք պարզապես անհնար է պատկերացնել: Եւ ուզում է հավատացնել, թե իրենք ամեն ինչ կանեն դրությունը փրկելու համար, որովհետեւ «Արցախի կորուստը պետք է նշանակի կորուստ ամեն ինչի»:

Բայց ո՞ւր է հանրապետության նախագահը,-ինքն իրեն այսպիսի հարց տալի՞ս է վարչապետի տեղակալը: -Ակնհայտորեն կորսվում է այդ «ամեն ինչը», ազգը կանգնած է ամեն ինչի կորստյան դեմ-հանդիման, ո՞ւր է նա, ի՞նչ է անում Հարավային Ամերիկայի երկրներում, ի՞նչ է փնտրում: Շրջակա միջավայրի կարգավորման խնդիրնե՞ր: Բայց մի՞թե Արցախն ու ամեն ինչը կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը շրջակա միջավայր կունենա...

Եւ ո՞րն է ամենահետաքրքիր-ամենացավալին. ճակատում հայոց ազգային ողբերգությունն է, իսկ նա այնտեղ շարունակում է իր շրջագայությունը: Շարունակում է եւ դեռ նպատակ էլ ունի հաջորդ շաբաթվա վերջում Փարիզ այցելել. Փարիզով է տուն դառնալու, որպեսզի այնտեղ Միտերանին անձամբ տեղեկացնի հայոց նոր ողբերգության մասին: Կարծես, որ անցյալ անգամ այդ Միտերանը հասկացրել է, թե մեր հարցերը Մոսկվայում են լուծում, դրանով չի ասել ամեն ինչ եւ ամենասպառիչ ձեւով:

✧ ✧ ✧

Հետո՛ իմացանք, որ այս օրը, հունիսի 14-ին, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն արդեն գտնվել է Փարիզում եւ նախ Միտերանի հետ ունեցած հանդիպմանը, ապա եւ մամուլի ասուլիսում, Արցախի նոր ողբերգության համար մեղադրել է Ռուսաստանին, որն իբր սպառազինությունների բնագավառում խախտել է հավասարակշռությունը Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ՝ ոտնահարելով նախկինում ընդունված պայմանագիրն այս կողմերում գտնվող խորհրդային զենքի հավասար բաշխման մասին: Եւ, իբր, եթե Ադրբեջանն իմացած լիներ, որ Հայաստանն ունի այսքան ու այնպիսի զենք, որքան ու որպիսիք՝ ինքը, ապա «Բաքվի ղեկավարները երբեք չէին համարձակվի դիմել այդ գրոհին» («Երկիր», հունիսի 19):

Բայց Բաքվի ղեկավարները Բաքվում էին գտնվում, այնտեղից ոչ միայն զենք ու զինամթերք տանելու գործերն էին կազմակերպում, այլեւ գլխավորում էին գրոհը: Իսկ դու, այդ ամեն ինչը թողած ռազմական գործի հետ կապ չունեցող եւ դրանից ավելի անձեռներեց մարդկանց հույսին, բացակայում էիր:

✧ ✧ ✧

Դարձյալ հետո պետք է իմանայինք, որ Ռիո-դե-Ժանեյրոյի համաժողովի ժամանակ, հունիսի 14-ին, հանդիպել եւ զրուցել են Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը, եւ վերջինս, իբրեւ խորհուրդ, նրան այսպիսի «կարգադրություն» է արել. «Իսկույն հեռացեք Ղարաբաղից, աշխարհին հայտարարեք, որ դուրս պիտի գաք Շուշիից ու Լաչինից»: Ապա մեծավարի այս խորհուրդն է տվել. «Ձեր հարեւաններն են Ադրբեջանն ու Թուրքիան: Եթե նրանց հետ բարեկամական հարաբերություններ չհաստատեք, ձեր վիճակը ծանր կլինի» («Ազատամարտ», 1992, թիվ 26):

Հարավային Ամերիկայում ու Եվրոպայում համելով՝ մեր նախագահը երեւի այս խորհուրդ-կարգադրությո՞ւնն էր կատարում:

✧ ✧ ✧

Հունիսի 15-ին, երկուշաբթի, պետք է ՀՀ ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջանում քննության առնվեր ԼՂՀ աղետալի վիճակի հարցը, փնտրվեին-գտնվեին միջոցներ փրկության համար: Իսկ պատգամավորների մեծ մասը մտածում էր, որ դա դյուրացնելու նպատակով անհրաժեշտ է նախ եւ առաջ պետականորեն ճանաչել օրհասի դեմ հայտնված այդ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը: Ճանաչել, ապա ծրագրել ու անմիջապես էլ իրականացնել դրանով պայմանավորված պարտավորությունները:

Ճիշտն ասած, շատ է դժվար այսպիսի մի ջղային խառնաժողովը կոչել «նստաշրջան» հանգիստ բառով: Դահլիճ էին հավաքվել հուզված-փոթորկված, ռազմաճակատի անհաջողությունները տարբեր կերպ ընդունող, տարբեր արձագանքների պատրաստ մարդիկ, որոնք չէին կարող լուռ մնալ... Եւ նրանցից յուրաքանչյուրի խոսքը, առաջարկը, վճիռը, այսինքն՝ ամեն մի արձագանքը, մատնում էր ներքին խռովքը, փոթորիկը, կամ աղմկոտ անտարբերությունը... Ես՝ այս ժողովրդի հասարակ ունկնդիր-հեռուստադիտողս, գրի եմ առել պատգամավորների բոլոր էական խոսքերը, որոնցից յուրաքանչյուրը, կարծում եմ, շատ լավ ցույց է տալիս, թե ով-ո՛վ է եւ ի՛նչ արժե:

Պատգամավորներին շատ էր հետաքրքրում Շահումյանի շրջանի վիճակը, ստույգ տեղեկություններ էին պահանջում: Եւ Ա. Մանուչարյանն ասաց.

- Հեռախոսային կապ չունենք եւ անհնար է ստույգ որեւէ բան ասել:

Մի քանի պատգամավորներ զայրացած բողոքեցին.

- Իսկ էլ ինչի՞ եք պահում այդ կապի նախարարությունը, որ մի հեռախոսագիծ էլ չի պահում կարգին վիճակում:

Հետո Ա. Մանուչարյանն ու պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը խորհրդարանին տեղեկացրին, որ թուրքերը փաստորեն գրավել են Շահումյանի շրջանն ամբողջությամբ, եւ ժողովուրդն ու ինքնապաշտպանության ջոկատները քաշվել են անտառները, իսկ մի մասը հեռացել է դեպի Մարտակերտ: Աշոտ Մանուչարյանն ընդգծեց, որ հարձակումը սկսվել է նրանից հետո, երբ Ռուսաստանն Ադրբեջանին է հանձնել 2 մոտոհրաձգային դիվիզիայի տեխնիկա: Նա ասաց՝ այդօրինակ տեխնիկա պիտի հանձնվեր նաեւ Հայաստանին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հանձնումը ձգձգվում է: Աշոտ Մանուչարյանը, պատասխանելով պատգամավորների մտահոգություններին՝ ընդգծեց, որ Շահումյանը գրավվել է, որովհետեւ նրա վրա հարձակվել են գերակշիռ ուժեր: Նա խոստովանեց, որ Հայաստանի իշխանությունները այս ցավալի հարձակումը չէին սպասում:

Ցավալի այս տեղկությունը մարդկանց հասկանալ է տալիս, որ Արցախում կռիվը մեր կողմից տեղի է ունենում անտեղյակ ու աննախապատրաստ ղեկավարության առկայու-

թյամբ, եւ տրամաբանական պիտի լիներ կամ անմիջապես, անհետաձգելիորեն վերապատրաստվել, կազմակերպել բազմակողմանիորեն, կամ, հետագա կործանարար ողբերգությունները կանխելու համար, գնալ հրադադարի (որի գինն, իհարկե, անհնար է որոշել):

Պատգամավոր Զահուկյանցը երեւի անմիջապես խառնեց ԳԽ-ի ղեկավարության հաշիվները, երբ, հանրապետության ղեկավարների խնդիրը համարելով ժողովրդի ու հասարակության բոլոր խավերի, քաղաքական բոլոր հոսանքների միասնությունը, անզիջում պայքարն Արցախի պաշտպանության համար, առաջարկեց հենց հիմա, տեղնուտեղը, հատուկ որոշմամբ ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության իրավասությունը:

Ասպարեզ նետվեց Աշոտ Բլեյանը՝ փորձելով փրկել Գերագույն խորհրդի ու Հայաստանի անկախ հանրապետության պատիվը:

- Մեր անկախության հռչակագրում մենք հրաժարվել ենք Արցախի պահանջատիրությունից, հիշո՞ւմ եք: Ուրեմն, պարզ է, որ հիմա էլ պատրաստ ենք հրաժարվել նրա համար կռվելուց: Ինչպե՞ս կարելի է ժողովրդի գոյությունը հարցականի տակ դնել անհաշվենկատ քայլերով, արյունահեղության ճանապարհով:

Զահուկյանցի առաջարկի պաշտպանությամբ հանդես եկան Ավետ Գրիգորյանը, Աշոտ Նավասարդյանը: Իսկ Կիմ Բալայանը Բլեյանի հայտարարությունը համարեց բարբաջանք՝ հաստատելով, որ, հակառակը, Հայաստանի անկախությունը հենվում է մի քանի սկզբունքային հարցերի վրա, եւ նրանցից մեկն է Արցախի միավորումը Հայաստանին:

Ամբիոնում հայտնված Ալբերտ Բաղդասարյանը Խորհրդարանին խորհուրդ էր տալիս լրջորեն գնահատել իրողությունները, ուշքի ու խելքի գալ եւ նոր միայն ծրագրել ձեռնարկելիքը:

- Մի րոպե նկատի՞ եք առնում մեր ուժը, հնարավորությունները: Չե՞ք տեսնում, որ մեր դեմ ելել է ոչ միայն Ադրբեջանը, այլեւ Թուրքիան, առավել եւս՝ Ռուսաստանը: Դուք հաշվի առնո՞ւմ եք, որ Ադրբեջանից մեր դեմ եկած տանկերի վրա ոչ թե վարձկան կամ ծախու ռուսներ են, այլ Ռուսաստանի բանակի լավագույն ծառայողները, որոնք իրենց հանրապետության ղեկավարության հանձնարարությունն են կատարում: Ա՛յն ղեկավարների, որոնք մեր բերանը մի բան են գցել՝ մեր մանր հաջողությունները, մտածելով, որ դրանցով կգոհանանք եւ հետո քարշ կտանք մեր խեղճ գոյությունը: Իսկ տեսնելով, որ մենք մեծ ախորժակ ունենք եւ հասանելիքից ավելին ենք ուզում, հարձակվել են մեզ վրա եւ դաս են տալիս...

Այս բարբաջանքից կարելի էր եզրակացնել, որ մանր ու մաղձոտ հոգին ուրախ է ստեղծված վիճակի համար. հնարավորություն ունի իր հակառուսական, հակաարցախյան զառանցանքները օրվա «փաստերով հաստատել» եւ, մանավանդ, իր անառարկելի խրատը հրամցնել. Արցախը հանձնեցե՛ք իր տիրոջը՝ Ադրբեջանին եւ բավարարվե՛ք այն պատառներով, որ այստեղ են գցել ձեր առաջը:

Խոսում են Սամվել Շահմուրադյանն ու Լեոնիդ Հակոբյանը եւ պահանջում, որ հայ ժողովրդի առաջ հայտնված այս ամենաճակատագրական պահին պատգամավորները մի կողմ թողնեն անլուրջ խոսքերն ու անմիտ խորհուրդները եւ գործ կատարեն, փրկեն Արցախը:

Եւ Բ. Արարքցյանն այստեղ էլ գործի դրեց իր լարած մյուս կարեւոր զենքը՝ ձայն տվեց Էդվարդ Եգորյանին: Եգորյանը լուրջ-լուրջ ասաց.

- Հիշո՞ւմ եք, երբ Լեռնային Ղարաբաղը նվաճում, ոտքի տակ էր տալիս ադրբեջանական բնակավայրերը, Մարիո Ռաֆայելին եկավ, նրան դատապարտեց իբրեւ ագրեսորի: Մեզ էր խնդրում, որ ազդենք, ետ կանգնեցնենք ագրեսիայից: Մենք ասացինք՝ Ղարաբաղի ղեկավարությունը մեզ չի լսում, չի ենթարկվում: Հիմա ի՞նչ ասենք այն նույն Ռաֆայելիին: Առհասարակ միակ ճիշտ քայլը կլինի՝ չափենք մեր հնարավորությունները, մեր ուժն ու հեռանկարը եւ նոր միայն գործի անցնենք: Դրա համար էլ առաջարկում եմ խորհրդարանի հանձնաժողովների ուժերով քաղաքական վիճակի բազմակողմանի քննարկումներ կազմակերպել, կատարել բարեխիղճ հետազոտություններ, այս բոլորը ներկայացնել խորհրդարան, որից հետո մտածել որոշման կամ ձեռնարկելիք որոշակի քայլերի մասին:

Ուրեմն, պետք է թույլ տալ, որ թուրքը տերը դառնա ամբողջ Արցախի, մտնի նաեւ Հայաստանի սահմանային շրջանները, այդ ընթացքում կատարել ուսումնասիրություններ ու հետազոտություններ:

Այս առաջարկը երեկոյան նիստում հեգնանքի ենթարկեց Դավիթ Վարդանյանը:

- Չգիտես՝ մարդիկ անտեղյակությունի՞ց են անիմաստ առաջարկություններ անում, թե՞ չկամությունից,-հայտնեց նա, ապա ջնջեց ԼՂՀ ղեկավարության դեմ հանած մեղադրանքը.-Մեզ չե՜ն լսում, չե՜ն ենթարկվում: Բայց քեզ ո՞նց լսեն, խոսքդ բանի տեղ դնեն, երբ այստեղ հայտարարում ես, թե մեզ համար ընդունելի են այն որոշումներն ու վիճակները, որ Ղարաբաղի հայությունն ու նրա ղեկավարությունն են ընդունում... Իսկ Եվրոխորհրդարանում ու ԱՊՀ խորհրդաժողովներում ստորագրում ես թղթեր, որոնցով այդ Ղարաբաղը մտցվում է Ադրբեջանի կազմի մեջ: Սա ի՞նչ բարոյականություն է եւ առհասարակ հնարավո՞ր է պատկերացնել այսօրինակ երկերեսանի քաղաքականություն:

- Այստեղ ՀՀՇ-ական պատգամավորներն առաջարկում են Ղարաբաղը զիջել Ադրբեջանին եւ փոխարենը Հայաստանին պարգեւել խաղաղություն: Լա՜վ հաջողություն կլինի, թուրքը հենց դրան էլ սպասում է, որ մեզ խաղաղություն պարգեւի... Էլ ի՜նչ կասեք,-դարձյալ նա է, Դավիթ Վարդանյանը:

Ինչ մնում է Ղարաբաղին, ապա լա՜վ հիշեցեք. նա՛ մեզ ոտքի հանեց, պայքարի ճանապարհ ցույց տվեց, ամենակարեւորը՝ հասցրեց բարձր դիրքերի, եւ հիմա, երբ ինքն ունի մեր օգնության կարիքը, թիկունքից փախչում ենք... Ո՞վ պիտի պատասխան տա այս տեսակ ապերախտության եւ դավաճանության համար:

Այս ոգով խոսեց նաեւ խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Գագիկ Հովհաննիսյանը:

- Այստեղ խոսք եղավ մշակութային ինքնավարությամբ Արցախն Ադրբեջանի կազմում թողնելու մասին: Այդ խոսքի տերն ու դասակիցները չեն կարող չիմանալ, համոզված չլինել, որ Արցախի հանձնումն Ադրբեջանին (ի՜նչ իրավասությամբ էլ դա զարդարված լինի) պիտի նշանակի լոկ մի բան՝ այդ հանրապետության հայաթափումն ամենակարճ ժամանակում: Ուրեմն, մենք այստեղ Արցախի մահավճի՞ռն ենք երաշխավորում: Սա ի՜նչ խարդավանք է սեփական ազգի դեմ:

Առաջարկում է պատերազմական դրության համապատասխան լծակներ ստեղծել հանրապետությունում, ռազմական օգնություն հասցնել Արցախին, փրկել նրա անկախությունը, իսկ ՀՀ ղեկավարությունը պիտի հրաժարական տալ, քանի որ այն ո՛չ ուզում է, ո՛չ էլ ի վիճակի է կատարել իր առաջ հենց այսօր ծառացած խնդիրները:

Բ. Արարքցյանը վերջին ելույթների ժամանակ չէր կարողանում տեղը հանգիստ նստած լսել: Ընդմիջում էր, անտեղի դիտողություններ անում, կոպտում, ամենից շատ խրախուսում դահլիճի ՀՀՇ-ական միջարկությունները:

- Ես չեմ կարող իմ վճռական վերաբերմունքը չարտահայտել վերջին երկու ելույթների դեմ,-նստաշրջան կոչված ժողովը փակելուց առաջ հայտարարեց նա:-Մարդ խոսելուց առաջ թող չափի մեր ուժերը, գնահատի հնարավորություններն ու միջոցները: Մենք պետք է ընդհատենք նստաշրջանը, ապա Նախագահությունում որոշենք, թե ի՛նչ ենք անելու: Դրա համար անհրաժեշտ է լինել տեղերում, ուսումնասիրել վիճակը, որից հետո կհավաքվենք Նախագահության նիստի եւ կընդունենք անհրաժեշտ որոշումը: Իսկ այժմ այն պահն է, երբ պետք է լինենք տեղերում, տեղերո՜ւմ:

Դահլիճում իրարանցում էր: Լսվեցին նոր առաջարկություններ, անելիքի ճշգրտման պահանջ, խորհուրդ... Բայց նախագահն ու համախոհները փախան այդ բոլորից:

Պարզ էր, որ Արարքցյանը հանձնարարություն ուներ՝ չընդունել ոչ մի որոշում, մինչեւ կգա-կհասնի հանրապետության միանձնյա տերը: Դրա համար էլ վերջին խոսքն

այն էր, թե մեկ էլ կհավաքվեն երկու շաբաթ հետո, ամսի 29-ին սկսվելիք նիստին...

Երկու շաբաթ հետո՜:

Երեւի հանձնարար Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու հանձնակատար Բաբկեն Արարքցյանը համոզված էին, թե երկու շաբաթը բավական է, որպեսզի ռազմաճակատում հարցը լուծվի, եւ գալիք նստաշրջանում քննելիք ոչինչ էլ չլինի, այլ հավաքվեն ու եղածն արձանագրեն...

Բաբկեն Արարքցյանը կատարեց հանձնարարությունը եւ պարզերես կդիմավորի արտասահմանից տուն դարձող նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին: Բայց նա մեկ էլ ինչպե՞ս ու ի՞նչ երեսով կերեւա արցախցիներին, ի՞նչ պատասխան կտա իր այս արարքի համար: Թե՞ մտածում է ու շատ է համոզված, որ երբ Արցախը չունենանք, արցախցիներ է՜լ չեն լինելու:

Հունիսի 16-ի լուրերը թեւաթափ անող էին. կեսօրից հետո թուրքերը գրավել են Թալիշը, Չայլուն, Մատաղիսն ու Տոնաշենը: Սա Մարտակերտի շրջանի դաշտային մասն է, որից հետո մնում է շրջկենտրոնը: Իսկ եթե նկատի առնենք, որ թուրքերն առաջ են շարժվում նաեւ հյուսիսից (Շահումյանի շրջան), եւ օրհասական կռիվ են տալիս Կիչան-Արխավենդ-Ղազանչի գծի վրա, կարելի է պատկերացնել, թե ի՜նչ ուժեր են պետք լինելու Թարթառի ու Խաչենի հովիտները փրկելու համար:

Թուրքերը Մոսկվայում հայտարարել են, թե իրենց այս ռազմական աննախադեպ արշավանքը պատասխան է հայերի այն պատրաստությունների, որոնց նպատակն էր գրավել Ֆիզուլի, Աղդամ, Թարթառ ու Ղազախ քաղաքները,- հաղորդում է ռուս խոսնակը: Իսկ որ այսօրվա նրանց ռազմերթերի մեծ մասն էլ եղել է Ղուբաթլիի ու Քյալբաջարի կողմերում, դրա նպատակը մեկն է՝ ազատագրել Լաչինը, փակել Հայաստան-Արցախ ճանապարհը:

Մոսկվայում ՀՀ դեսպանը հայտարարել է, թե Արցախի մարտերին թուրքերի կողմից ռուս զինվորներ են մասնակցում, հատկապես զրահատեխնիկայի գործը նրանց ձեռքում է: Հայտարարեց, չնայած երեկ ռուս հրամանատարությունը հերքել էր նման պնդումը եւ այսօր էլ այն կրկնեց նույնությամբ:

Մերոնք ասում են՝ Թուրքիան Գերմանիայից զենք է գնում, հատկապես «Երկիր-երկիր» ու «Երկիր-երկինք» հրթիռներ, որոնք անմիջապես փոխանցվում են Ադրբեջանին եւ գործի դրվում Արցախում:

Մերոնք արդեն շատ լավ են գուշակում թուրքերի յուրաքանչյուր նոր քայլի նպատակը: Ասում են՝ ահա Օրդուբադի ու Շահբուզի շրջաններում մեծամեծ կուտակումներ են անում, որպեսզի Մեղրին նվաճեն եւ մարդասիրական ճանապարհով Նախիջեւանը միացնեն Ադրբեջանին:

Իսկ իրե՛նք ինչ են անում կամ ի՛նչ պիտի անեն այդ աղետի առաջն առնելու համար: Դեռ ոչինչ չեն ասում:

Թուրքերը վայնասուն են բարձրացրել Նախիջեւանիկում մահ գտած հեռուստաթղթակից Չինգիզ Մուստաֆաեւի շուրջ. հայ դիպուկահա՜րն է սպանել: Կարծես թղթակիցը Նախիջեւանիկ հասած է եղել հայ դիպուկահարին մարդասիրական օգնություն հասցնելու, եւ նա էլ ապերախտ է գտնվել, տվել-սպանել է...

Այսուամենայնիվ, մենք փորձում ենք մարդկային հարաբերություններ սահմանել. ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ղեկավարը թուրքերին առաջարկել է 10 ժամյա կրակադադար՝ ամսիս 17-ին, որպեսզի նրանք գան, հավաքեն իրենց ավելի քան 700 դիակները:

Հայաստանի կառավարությունը հրապարակեց հրաման մինչեւ 35 տարեկան տղամարդկանց եռամսյա ռազմական վարժանքների տանելու մասին: Երեկ էլ ռազմական տեխնիկային տիրապետող, առանձնապես տանկի ու ռազմատեխնիկայի մասնագետներին էին հրավիրում զինկոմիսարիատներ... Հետաքրքիր է, չէ՞, թուրքերը պետք է կանգ առնեն նվաճած բնակավայրերում, այնքան մնան, մինչեւ սրանց մասնագետները հավաքվե՜ն, ոչ մասնագետները մասնագիտանա՜ն, որպեսզի հետո նորոգեն իրենց ինքնափրկության արշավանքը:

Հաղորդեցին նաեւ, որ Նուբարաշենի ինչ-որ շենքում ծվարել են Շահումյանի շրջանից փախստական մի մեծ խումբ ծերեր, կանայք, մանուկներ, եւ նրանց տիրություն անող չկա:

Հաղորդավարները մեծ պատկառանքով էին խոսում ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի արած զոհաբերության մասին. լատինա-ամերիկյան իր շրջագայությունները վաղաժամ ընդհատելով՝ այսօր թռչում է Փարիզ, որպեսզի այնտեղ էլ, որոշ կարեւորագույն գործեր կարգավորելուց հետո, վաղնեւեթ՝ վերադառնա Երեւան: Ամսիս 9-ից է Ամերիկայում, հասկանո՞ւմ եք, ընդամենը մի շաբաթ... Ասում են՝ երբ հաղորդել են Արցախի վրա թափված աղետի մասին, միայն մի հարց է տվել՝ «Վերադառնա՞մ թե՞ ոչ»: Հանգստացրել են, ասել են՝ այդտեղ հանգիստ քննիր՝ շրջակա միջավայրի հարցերը, մենք այստեղ ենք ու կանենք՝ ի՛նչ հարկն է: Եւ արեցին. Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում հարցը բթացրին, մի կողմ ձգեցին, որպեսզի մեկ էլ նրան անդրադառնան երկու շաբաթ հետո, երբ այլեւս հարցից մնացած ոչինչ չի լինի: Չէ՞ որ թուրքերը Շահումյանի շրջանին տիրացան մեկ օրվա ընթացքում: Մնացա՞ծն ինչու պիտի ձգձգեն:

Հունիսի 17-ին մեր լրատվական մարմինները ասում էին՝ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կարճ այցելություն կտա Փարիզին, ապա կվերադառնա Երեւան: Պարտավոր էինք մտածել, թե այնտեղ, դրսերում, շատ կարեւոր գործեր ունի, մեծերի հետ պիտի քննի մեր ազգին հասած աղետը, օժանդակության հարցեր լուծի... Բայց ամենակարեւորն այստեղ է, Երեւանում, Արցախում, մեր շուրջը, եւ շտապում է, որ այդ ամենակարեւորին ձեռնարկի իր դիրքով, հեղինակությամբ, ամեն տեսակ միջոցներով: Չէ՞ որ նրա իշխանության օրոք եւ առհասարակ վերջին 70-80 տարիներին մեր ազգը չի եղել ավելի ծանր վիճակում. Ուտիքի գավառները (Շամքոր, Քարհատ, Գանձակ ու շրջականեր) կորցնելուց հետո թշնամուն ենք զիջում Արցախական աշխարհը, որ իր ողջ պատմության ընթացքում եղել է անառիկ, երբեք ծնկի չի եկել ոչ մի թշնամու առաջ:

Նույնիսկ այսքանից հետո էլ մարդիկ մտածում էին, թե կգա, գործի կդնի իր նախագահական մեծության ողջ ուժը... Վերջապես էլ ո՞ւմ եւ ինչի՞ համար էր այնպես համառորեն պահանջում իրեն օժտել իշխանության ամենաբարձր իրավունքներով: Մի՞թե միայն որպեսզի ասեն՝ Հայաստանի անկախ հանրապետությունն ունի անսահմանափակ իրավունքների տեր պրեզիդենտ, որը եթե ուզի, կցրի նույնիսկ հանրապետության Գերագույն խորհուրդը:

Ահա այնտեղ, արտասահմաններում, մեծավորների հետ մեր ահավոր ցավի դեղն է փնտրում: Եւ երբ տեսնում է, որ անտարբեր են ու անհասկացող, փորձում է սպառնալիքով, վախ տալով գործ բռնել. հայտարարել է, որ եթե չզսպեն Արցախի հայության արյան ծարավի Ադրբեջանին, Հայաստանը գործի կդնի իր ուժը, եւ այն ժամանակ մեծ պատերազմ կլինի: Կարծես չգիտեն կամ չեն հասկանում, որ Հայաստանը նոր չպիտի գործի դնի իր ուժը... Այսուամենայնիվ հարցը թնջուկ-կծիկ է դարձել, երեւի թելը ետ պիտի տալ, ձգել երկար-բարակ...

Չնայած հայ ժողովուրդը վերջին երկու-երեք տարիներին տեսել ու համոզվել է, եւ ինքը՝ պրեզիդենտն էլ պիտի համոզված լիներ, որ մեր բոլոր հարցերն այստեղ են լուծվում, մեր հանրապետությունում, հարեւանների հետ, Ռուսաստանի տերերի ձեռքով կամ օգնությամբ, եթե, իհարկե, լուծվում են: Իսկ եվրոպական կամ ամերիկյան մեծամեծերի դռներ ծեծելը նույնքան անօգուտ է ու ավելորդ, որքան երեխա ունենալու համար, տանտիրուհու ծոցը մտնելու փոխարեն, եկեղեցում աղոթք անելը:

Ասում են՝ Ռիո-դե-Ժանեյրոյում աջողացրեց (հպարտությամբ են ասում) զրույց ունենալ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիի հետ, ամբողջ 15 րոպեի զրույց, որի ընթացքում այդ մեծ զրուցակիցը մեծահոգաբար խոստացավ աղետի վայրն ուղարկել դիտորդներ, որոնք տեղում պիտի պարզեն հանգամանքները, քննեն-պարզեն, թե ինչն ինչոց է, ապա զեկույց ներկայացնեն... Չեմ ասում՝ ի՜նչ կտա այս ամենը, այլ ուզում եմ իմանալ՝ ինչքա՞ն կձգվի: Իսկ Շահումյանի շրջանը թուրքի ձեռքն է անցել մեկ օրում, եւ Լեռնային Ղարաբաղի մնացած մասն էլ ունի ընդամենը հինգ շրջան: Այսինքն՝ թուր-

քի հինգ օրվա կերակուր։ Ամենաշա՞տը...

Հաղորդում են, թե երեկ Նարեշտարն ու Կիչանը վերանվաճելիս մերոնք միայն 12 ազատամարտիկ են կորցրել, թուրքը՝ ավելի քան հարյուր ավազակ։ Հետո՞ ինչ, մխիթարվե՞նք դրանով։ Բայց չէ՞ որ դրա համար էլ թուրքն այլեւս առաջ չի շարժվում, այլ մեր սահմաններում ու արդեն մեծ զոհերի գնով նվաճած մեր գյուղերում նստել, ահռելի ականանետներով ու թնդանոթներով մեր մնացած գյուղերն է ռմբակոծում՝ Հադրութը, Թաղերը, նույնիսկ Թաղավարդը, Մարտունին ու նրա թիկունքում շարված ավանները՝ Սոսն ու Մաճկալաշենը, Ճարտարները, դեպի հյուսիս՝ Նորշենը, Ավդուռն ու Աշանը։ Էլ չեմ խոսում Ասկերանի շրջանի մասին, որի վրա թուրքն իր կեղտոտ մազի համրանքով ռումբեր ու հրթիռներ է թափել։ Մարտակերտի դաշտային գյուղերի՜ մասին, որոնք կամ թուրքի ձեռքին են, կամ նրա կրակի տակ։

Ասում են՝ Շահումյանի շրջանի ավելի քան տաս հազար փախստականները սփռված են Մարտակերտի շրջանի լեռնային, ավելի ճիշտ անտառածածկ գյուղերում, եւ նրանց էլ գումարվել են դաշտի իրենց շեներից փախած տասներկու հազար մարտակերտցիները։

Տղամարդիկ էլ պահվել են անտառներում, որովհետեւ թուրքերի տանկերին ու ծանր տեխնիկայի մնացած տեսակներին հակադրելու ոչինչ չունեն, պարտիզանական պատերազմ են մղում։

Ասում են նաեւ, թե գերի վերցված բելոկանցի Օսմանով Նադիրը վկայել է, թե իրենց հետ կռվին իսկապես մասնակցում են ռուսների երկու գնդեր, մեկը՝ Շահումյանի շրջանում, մյուսը՝ Մարտակերտի։ Ասում են մերո՛նք, այն էլ մե՛զ համար, հայերի՛ս։ Իսկ մոսկովյան ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ դարձյալ Ռուսաստանի հրամանատարության վճռական հերքումն է հաղորդվում։ Բայց եթե այդ Նադիր Օսմանովն իսկապես գոյություն ունի, ինչո՞ւ չի երեւում մոսկովյան էկրանին, ինչո՞ւ այնտեղից չի մերկացնում ռուսական հրամանատարության հրեշավոր սուտը..., երբ այդ Մոսկվայի խոսնակները նման դեպքերում չեն խնայում ո՛չ ոքի, նույնիսկ իրենց առաջին ղեկավարներին (օրինակ, երեկ՝ Խասբուլատովին, մյուս օրը՝ Գայդարին...)։ Կնշանակի՝ կամ մերոնք ստում են, կամ էլ անճարակ ու դանդալոշ են, չգիտեն, չեն հասկանում, որ լրատվությունն ու որսը նույնն են, ժամանակին պիտի կրակես, որ հաջողություն ունենաս։ Թե ժամանակը բաց թողիր, թեկուզ ի՜նքդ պայթիր...

Առավոտից քանի՜ անգամ հաղորդեցին, թե Հայաստանի ու Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարները Ղազախում բանակցությունների են նստած, ուզում են կրակը դադարեցնելու պայմանագիր կնքել։ Իսկ Մոսկվայում, Ադրբեջանի մշտական ներկայացուցչությունում, վարչապետի առաջին տեղակալ Հաջիզադեն լրատվության աշխատակիցների հետ ունեցած ասուլիսին վճռաբար հայտարարեց, թե կրակը չի դադարի, ու խաղաղություն չի լինի, մինչեւ իրենք չվերանվաճեն իրենց բոլոր բնակավայրերը եւ մինչեւ իրենք տեր չդառնան իրենց հայրենիքի անբաժանելի մասը հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղին («Ազատություն» ռադիո)։

Այսքանն ասում են։ Բայց չասածն էլ կա, չէ՞։ Զորքերի ու տեխնիկայի նոր կուտակումներ են անում Օրդուբադի, Շահբուզի, Կուբաթլվի, Քելբաջարի ու հարակից շրջաններում։ Մի՞թե հայտնի չէ՝ ինչի՛ համար։ Որոշած ունեն նվաճել-փակել Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ միջանցքը եւ իրենց համար մեծ միջանցք բացել Մեղրի-Կապան տեղամասով։

Այս էլ Անկարայից են հաղորդում՝ երեւի համոզված, որ գաղտնիք բացելը ոչ մի վտանգ չի ներկայացնում, քանի որ հայերս հակադրելու ոչինչ չենք ունենա։ Իսկ իրենք ե՛ւ ունեն, ե՛ւ նորն են ստեղծում. հենց այսօր Հեյդար Ալիեւը Թուրքիայից է վերադարձել եւ հայտարարեց, թե Թուրղութ Օզալի ու Սուլեյման Դեմիրելի հետ վարած բանակցությունների շնորհիվ ամենամոտ ժամանակներում Նախիջեւան կհասնի տաս միլիոն արժողությամբ «եղբայրական օգնություն», որը, հասկանալի է, բաղկացած կլինի նաեւ նոր սպառազինությունից։

Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությունը փոթորկված օվկիանոսում կողմնացույցը կորցրած նավի անձնակազմի օրն է. զինկոմ Թադեւոսյանը լեզուն ծամծմե-

լով ուզում է բացատրել, թե երեկվա զորահավաքի հայտարարությունը բոլորովին էլ զորահավաքի համար չէ, այլ սովորական հաշվառման, եւ թող մարդիկ հանգիստ մնան։ Երեւի սեղանիկների տեր չարչիներն են ապստամբել։

Իսկ Ադրբեջանում ամիսներ առաջ երկու անգամ զորահավաք էին հայտարարել եւ, ահա՛, արդյունքը տեսնում ենք Արցախում ու Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում։

Ռադիո-հեռուստապետկոմի նախագահն էլ է լեզուն ծամծմում. տեսեք, դաշնակցությունը դրսում, մեր դռների առաջ, հանրահավաք է կազմակերպել, պահանջում է, որ ես հրաժարական տամ, եւ հաղորդումները լինեն գրագետ, ճշմարիտ, բազմակուսակցական...

Իսկ դա ի՜նչ վատ է, չէ՞ որ այսօրվա մեր հեռուստատեսությունը, եթե նրա տնօրենի հայրենի իմացության պատկերով է, ապա լավ է այդպիսին չունենալ։

Հատուկ ծրագրերի կոմիտեի ինչ-որ վարչության ղեկավար էլ երդվում, ճաք ու պատառ է լինում՝ ապացուցելու համար, թե Շահումյանից փախած եւ Նուբարաշենում ապաստանած խեղճերին, իբր, իրենք են ընդունել, պետքերը հոգացել, բոլոր հարցերը լուծել։ Բայց չէ՞ որ երեկ նույն այդ հեռուստատեսության աշխատողն էր, որ հաղորդեց, թե ինքը եղել է Նուբարաշենում եւ անօգնական փախստականների գանգատն էր փոխանցում... Մի՞թե իրավացի չեն դաշնակցականները, որ պահանջում են այսօրինակ հեռուստատեսության արմատական վերակառուցումը։

Հունիսի 18-ին գումարվեց ՀՀ Անվտանգության խորհրդի նիստ, որին արտասահմաններից հենց նոր վերադարձած Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը զեկուցեց, որ ինքը Ֆրանսիայի ղեկավար Միտերանին է դիմել՝ օժանդակելու, որ ՄԱԿ-ի դիտորդներ ուղարկվեն ԼՂՀ։ Եւ Միտերանն էլ միայն կարեկցել է, ապա ասել, որ դա իր անմիջական պարտականությունների մեջ չի մտնում, եւ դրական արդյունքի հասնելու համար պետք է գործին միջամտի Եվրոխորհրդարանը (ուրիշ խոսքով՝ դիմեցեք նրա՛ն)։

Այս դասն առաջինը չէ Տեր-Պետրոսյան-Միտերան փոխհարաբերությունների մեջ։ Անցյալ տարի էլ նման խնդիրքով Հայաստանը դիմել էր Ֆրանսիայի ղեկավարությանը, եւ նույն Միտերանն այն ժամանակ ասել էր՝ ձեր հարցերը Մոսկվայում են լուծվում, դիմեցեք Գորբաչովին։ Իսկ այն ժամանակ մերոնք Գորբաչովին միայն հայհոյում էին կամ սպառնում անկախության հեռանկարով։ Հայաստանի ղեկավարը մոռացե՞լ է այսքանը, թե՞ մտածում է՝ Միտերանն ու քաղաքական պայմաննե՜րն են փոխվել։

Անցյալ տարվա այս երեւույթի պատկերը լրացնելու համար Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարություն էլ արեց՝ Ռուսաստանին ամբաստանելով՝ Ադրբեջանին միակողմանի ռազմական օգնություն ցույց տալու մեջ. մեր թշնամուն պարգեւել է 100 տանկ, իսկ մեզ՝ ո՛չ մեկը... Եւ այսպիսի ուրի՜շ բաներ։

Բայց չէ՞ որ այդ 100 տանկն ստանալու համար ադրբեջանցիները պահանջել են, անմիջական կապերի մեջ մտել, (գաղտնի) բանակցություններ վարել, թերեւս նաեւ վճարել (ժողովրդավարի ասած՝ կաշառել)։ Իսկ դու, քո Հայաստանն ու Արցախը ակնհայտ նոր փորձության դեմ թողած, զբոսանքի ես գնացել Հարավային Ամերիկա՝ միակ աշխարհամա՞սը, որտեղ դեռեւս ոտք չէիր դրել, վախենում էիր՝ նախագահությունդ փակվի, եւ դու հնարավորություն չունենա՜ս ոտք դնելու, աղմկոտ ընդունելությունների՜ արժանանալու։

Եւ չէ՞ որ դու ինքդ ու քո անդեմ կամակատարները գիշեր-ցերեկ քո քաղաքական ու դիվանագիտական հմտության, իմաստնության գովք եք անում։ Այդ ինչպե՞ս է, որ սեփական ձախողանքներից, սայթաքումներից ու անփառունակ պարտություններից էլ չեք դաս առնում։

Թուրքերը նվաճել են Մարաղան ու Լենինավանը, կոտորել ձեռքներն ընկած անպաշտպան մարդկանց։ Իսկ ՀՀ ԳԽ-ի նախագահությունը որոշում է ամսի 22-23-ին (4-5 օր հետո՛ միայն) գումարել ԳԽ-ի նստաշրջան, լսել հանրապետության նախագահի ու ԼՂՀ ներկայացուցիչների հաղորդումները, հանգամանալից քննության ենթարկել իրավիճակը եւ որոշել անելիքը։

ԼՂՀ կառավարությունը հայտարարել է արտակարգ դրություն ողջ հանրապետությունում, պահանջում է խաղաղասեր մարդկության անհետաձգելի միջամտությունն Ադրբե-

ջանի վայրագությունները դադարեցնելու համար, իսկ թշնամու գրաված շրջաններում կծավալվի պարտիզանական պատերազմ՝ գումարած այն սրբազան ճակատամարտերին, որ ամբողջ արցախահայությունն է մղում ռուսական ծախու զորամասերի օժանդակությամբ Արցախ խուժած թուրք ավազակախմբերի դեմ:

Չեխերը ԼՂՀ համար փրկարար օգնություն են բերել շուրջ 15 միլիոն արժողությամբ՝ սնունդ, դեղորայք, հագուստ-կապուստ: Եւ դեռ տեղ չհասցրած՝ ադրբեջանական լրատվական միջոցները բերան պատռելով աշխարհին են հաղորդում, թե Չեխոսլովակիայից, մարդասիրական օգնության պատրվակով, Ղարաբաղ են հասել նորագույն ահավոր զենքեր, այն էլ մարդասիրական կոչված Լաչինի ճանապարհով:

Նարեշտարն ու Ղազանչին ազատագրելիս զոհվել են մեր 20 ազատամարտիկներ (իսկ նախորդ հաղորդմամբ 10-ն էին):

Հեռուստաթղթակիցը ցույց է տալիս Արցախից Երեւանյան հիվանդանոց ընկած վիրավորներին: Մարաղեցի Յուրա Սարգսյանին հարցնում են.

- Ի՞նչ կարծիքի ես մեր կռվի մասին:

- Երեւի դժգոհելու տեղ չկար... առաջ, իսկ հիմա ցավով պիտի ասեմ՝ շունը տիրոջը չի ճանաչում: Են որ գալիս-ասում են՝ սա դաշնակցական է, նա՝ ՀՀՇ-ական, տերտերը՝ չգիտես ի՞նչ, ա՛յ, դա՛ արեց: Մենք ռազմաճակատում այս տարբերությունները ոչ միայն չպետք է զգանք, այլեւ չպիտի դրանց գոյությունն իմանանք: Մենք հզոր ենք այն ժամանակ, երբ միասնաբար կռվում ենք որպես հայ մարտիկներ, հայոց հողի փրկիչներ ու պաշտպաններ: Չէ՞ որ թշնամին մեկն է միայն՝ թուրքը:

Իսկ աչքի բաժնում Գագիկ Մխիթարյանին են հարց տալիս.

- Ի՞նչ կուզես այժմ:

Երեւում է, որ նրա աջ աչքի վիրակապի տակ այլեւս ոչինչ չկա:

Բայց նա վճռաբար հայտարարում է.

- Դուրս գրեն, եւ գնամ կռիվ:

- Իսկ բժիշկները չե՞ն արգելում:

- Բժիշկները պիտի արգելեն: Իսկ արգելողներ որտե՞ղ չկան: Տուն չկա՞, որի մեծերն իրենց բալիկներին արգելում են: Իսկ մենք, թե ոտքի վրա ենք եւ դեռ կարող ենք հրացան բռնել, պետք է շտապենք այնտեղ, որովհետեւ եթե այս անգամ կորցրինք, դա կլինի մեր իսկական վերջը:

Հունիսի 19-ին Երեւանը խաղաղորեն հրաժեշտ էր տալիս Մարտակերտի շրջանի մարտերում զոհված սեւանցի երիտասարդ գնդապետ (36 տ.) Վլադիմիր Կարապետյանին: Ժամը 12-ի կողմ դագաղը հանեցին կենտրոնական հրապարակի Սպայի տնից, զինվորական շարքերի ուղեկցությամբ բարձրացան Սախարովի հրապարակի կողմով, որպեսզի տանեն Սեւան քաղաք, հանձնեն հողին: Հիմնավոր ռազմական կրթություն է ստացել, դիրք է ունեցել ԽՍՀՄ զորքերում, բայց լսելով, որ իր հայրենիքը սեփական զորք է ստեղծում, վեր է կացել, ընտանիքն առել, եկել այստեղ, լավ պաշտպանել է ՀՀ սահմանները, կռվել Արցախի համար՝ իբրեւ Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպանության ղեկավար: Հիմա՝ այսպիսի անշո՜ւք հուղարկավորություն: Չնայած ռազմաշարքեր կան, Սեւանում էլ կրակահերթով են դին հանձնելու հողին, անշո՜ւք է, քանի որ ժողովո՛ւրդը չէ նրան ուղեկցում վերջին ճանապարհին: Իսկ համաժողովրդական ուղեկցություն պետք էր, որպեսզի դաս լիներ մնացած զինվորության համար:

Հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը եկել, եռանդուն գործի է անցել: Հրապարակեց հայտարարություն, որով հաղորդում է, թե ինչպես Ադրբեջանը պետականորեն լայն հակահայկական ռազմական գործողություններ է ծավալել, հիմա էլ ամենաահրեշավորի եռուզեռի մեջ է. Օրդուբադի շրջանում ու Զանգելանում ռազմական հզոր ուժեր է կուտակել (հանգամանորեն հիշում է նաեւ վաշտերի քանակը), որպեսզի զավթի Մեղրու շրջանը, վերացնի հայ-իրանյան սահմանակցությունը: Բայց չէ՞ որ սրանով կսկսվի մի պատերազմ, որին իր պայմանագրային պարտավորությամբ ներքաշված կլինի ԱՊՀ զինվորությունը:

Նախագահը հատուկ հրամանագրով երեք ամսվա ժամանակով արտակարգ դրություն ստեղծեց Մեղրու եւ Կապանի շրջաններում՝ արտակարգ դրության պարետ նշանակելով ԳԽ-ի պատգամավոր Ալբերտ Բաղդասարյանին:

ԳԽ-ի Նախագահությունն էլ որոշեց ամսիս 23-24-ին խորհրդի արտակարգ նստաշրջան անել Արցախի վիճակի ու պաշտպանության խնդիրը քննելու համար:

Կենտրոնական լրատվության մարմինների հաղորդածով՝ Սարսանգի բարձրլեռնային ջրամբարի պայթեցման վտանգը սարսափ է տարածել Ադրբեջանում, սակայն կա նաեւ հույսը, թե այդ սպառնալիքի հեղինակ ժողովրդական վրիժառուները չեն գնա մի քայլի, որն ավերելու է ոչ միայն Ադրբեջանի 3-4 շրջանները, այլեւ Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան մասը:

Իսկ դրությունն Արցախում ծայրահեղորեն լարված է: Թշնամին շարունակում է գնդակոծել շրջանների կենտրոններն ու խոշոր բնակավայրերը: Չնայած Մարտակերտից արեւելք, Հասանղայա-Լենինավան գծի վրա կասեցված է հակառակորդի առաջխաղացումը, ռմբակոծվում-ավերվում է շրջանը: Այնտեղ, ուր ոտք է դրել թշնամին, եղել է արյունհեղություն, անմեղ մարդիկ մահ են գտել սեփական տների ավերակներում, եւ այս վայրագություններին մասնակից են Ադրբեջանում տեղակայված ռուսական զորքերը: Հաթերքում ու մնացած լեռնային գյուղերում կուտակված են շուրջ երկու տասնյակ հազար փախստականներ, որոնց ծայրն արդեն Երեւան է հասել:

Ամերիկայի կառավարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով դատապարտում է հայ-ադրբեջանական բախումը նորից բորբոքելու մեջ մեղավորներին, միջազգային իրավասու կազմակերպություններից պահանջում դադարեցնել արյունհեղությունը, հաստատել խաղաղություն:

Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը դիմում է հղել Ադրբեջանի արտգործնախարարությանը՝ դատապարտելով արյունալի գործարքն Ադրբեջանում տեղակայված զորամասերի հետ:

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Համիդովն էլ իր հայտարարությունն է հրապարակել՝ պնդելով, թե Հայաստանը մեծ զորք ու զրահատեխնիկա է կուտակել Մեղրու կողմերում, իսկ իրենք հենց հիմա էլ կարող են վերանվաճել Լաչինը, սակայն դա հետաձգում են, որ բաց ճանապարհով հայկական ռազմական ուժերը հեռանան «Ղարաբաղի լեռնային մասից»:

Շահումյանի շրջանից վերադարձել է ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր Խաչիկ Սաֆարյանը, որը լեռնաստանի պարտության համար նշում է տարօրինակ պատճառներ.

Ա) Ամենակարեւորը՝ Թուրքիան ու Ռուսաստանը շահագրգռված են Ադրբեջանի ամբողջության պահպանումով, եւ դա էլ օգնեց, որ մենք թողնենք Շահումյանը:

Բ) Ժողովուրդը խիստ դժգոհ է տեղական ղեկավարությունից, հատկապես գործկոմի նախագահ Շահեն Մեղրյանից, որը նախապես իր ու շրջանի մյուս ղեկավարների հարազատներին ուղարկել է Հայաստան, ապա պաշտպանությունը թուլացրել:

Գ) Նույնիսկ շրջկենտրոնի ականապատումը հանձնումից երեք օր առաջ վերացրած են եղել, որպեսզի թշնամին անվնաս ներս մտնի:

Ստուգման ու հաստատման կարիք ունեցող այս պատճառների կողքին նա հիշում է նաեւ մեկ աներկբայելին՝ մեր ինքնահանգստացման փաստը, մեծ բախմանը նախապատրաստված չլինելու հանգամանքը: Իսկ դրա համար մեղավոր են ոչ միայն շրջանի պաշտպանության ղեկավարները, այլեւ ԼՂՀ եւ առավել եւս, ՀՀ ղեկավարները:

✧ ✧ ✧

Երեւանում «Աֆղանստանցիների» կոչը հայրենասիրական մեծ խանդավառություն է առաջացրել: Հավաքվել են շուրջ երեք հազար երիտասարդներ՝ պատրաստ մասնակցելու վտանգված հայրենիքի սահմանների, Արցախի շրջանների պաշտպանությանը:

Հունիսի 20-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերն ազատագրեցին Մարտակերտի

շրջանի Լենինավան գյուղը: Զգալի հարվածներ հասցրին նաեւ շրջանի մյուս բնակավայրերում եւ Ասկերանի ու Մարտունու շրջանների սահմաններում կուտակված թշնամական զորքերին՝ կասեցնելով առաջխաղացման ամեն մի փորձ: Նախիջեւանիկի ու Փիրջամալի համար մղված մարտերում խփել են ադրբեջանական 3 տանկ, այլեւայլ տեխնիկա:

Հաղորդում են, որ Ադրբեջանում ապրող տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների կոչերով իրենց ազգակիցներից զորամիավորումներ են կազմակերպում Լեռնային Ղարաբաղում կռվելու եւ «հայրենիքի» անվտանգ ամբողջականությունն պահպանելու համար: Այդպիսի մի զորաջոկատ, բաղկացած 600 հոգուց, արդեն մասնակցում է պատերազմին: Իսկ Սրխավենդի վերանվաճման ժամանակ հակառակորդի տված զոհերի մեջ մեծ թիվ են կազմում ռուսները (չհայտնեցին՝ զինվորականնե՞ր են թե՞ աշխարհազորայիններ):

Այսօրվա լրատվության մեջ շատ են կոչերը, որոնցից մեկը ԼՂՀ կառավարության դիմումն է հայրենի ժողովրդին: Այնտեղ խոսվում է վտանգված հայրենի եզերքի ողբերգության, ժողովրդական վրիժառուների վճռականության, հաղթանակի հավատի մասին, ապա եւ այն անհանգստությանը, որ հարուցել են Երեւանում ու առհասարակ Հայաստանում պտտվող ասեկոսեների, անհանդուրժողական խառնակչության եւ Արցախը խաղաթղթի վրա դնելու ապիկար փորձերի լուրերը:

ԼՂՀ կառավարությունը հայտարարում է նաեւ, որ Արցախից բնակչության դուրս գալը խստիվ արգելվում է, բացի այն դեպքերից, որոնց համար կլինեն հիմնավոր պատճառներ: Մանավանդ շահումյանցիները, որոնց ծերերը, կանայք ու երեխաները պետք է տեղավորվեն միայն մնացած շրջանների ապահով բնակավայրերում, իսկ զենք բռնելու ընդունակ ամբողջ բնակչությունը պետք է մասնակցի պարտիզանական պատերազմին, որպեսզի վառվի ու վառի թշնամու ոտքի տակի հողը:

Ադրբեջանի լրատվության ղեկավար Լեյլա Յունուսովան Մոսկվայի հեռուստատեսության աշխատակցին տված հայտարարության մեջ գազազած էր ԼՂՀ-ում հայտարարված պարտիզանական պատերազմի դեմ, իբր, դա եղանակ է քողարկելու եւ արդարացնելու իրենց զինվորության դեմ գործվելիք դաժանությունները: Եւ այն մոսկվացին էլ չի հարցնում, թե «Օրինապահ» դանջղն է՞լ ինչպես է պատկերացնում իր տուն ու տեղը կորցրած, նրանց ազատագրության համար պայքարող տառապյալների վերաբերմունքը. քեֆով-խնդությա՞մբ պիտի դիմավորի, թե՞ պիտի ընդառաջ գնա՝ բացականչելով՝ «Խո՞շ գյալմիսինիզ, ա՛յ ազիզ գարդաշլար»:

Հայաստանում Ռուսաստանի դեսպան նշանակված պատմ. գիտ. դոկտոր Վլադիմիր Ստուպիշինն իր հավատարմագրերը հանձնեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին, որը զարմանալիորեն, շատ ջերմ խոսքեր ասաց հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների, պետական-քաղաքական ու մշակութային կապերի մասին: «Մեր պատմության ամբողջ ընթացքում մեր երկու ժողովուրդները երբեք չեն հայտնվել հակառակ ճամբարներում»,-ասաց նա՝ հավանաբար մոռացած Փարիզում ամսիս 4-ին, նաեւ հետագայում իր անհավասարակշիռ, անհեռատես հայտարարությունը «Դաշնակցային Ռուսաստանի» քաղաքականության վերաբերյալ:

Հունիսի 21-ին, կիրակի օրը, մեր լրատվությունը հաղորդելու ոչ մի նորություն չուներ, եւ դա ո՛չ թե նրա համար, որ այդպիսիք չկային, այլ որովհետեւ Արմենպրեսը՝ սրանց միակ ստնտուն, կիրակի օրերին չի աշխատում: Իսկ Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ ադրբեջանցիները խրոխտորեն խոսում էին Ղարաբաղում իրենց ազատագրած 21 գյուղերի մասին: 21 հայկական գյուղ են ազատագրել հայերից: Սրամի՞տ են, չէ՞: Մերոնք էլ են հպարտանում... իրենց նվաճած Լենինավանով: Այդպես էլ ասում են՝ նվաճել ենք:

Ասկերանի կողմերում կռիվը գնում է Նախիջեւանիկի, Փիրջամալ, Վարազաբույն եւ Դահրավ գյուղերի համար: Այսօր թուրքերը Նախիջեւանիկի մոտ մեծ կորուստներ են տվել, այդ թվում՝ մեկ տանկ:

ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվելու են ՆԳՆ ներքին զորքեր, որոնք, հավանաբար, օմօնի դեր պիտի կատարեն: Թե չէ, էլ ինչի՞ համար են, եթե կարգին երկրում սահմանները բանակն է պաշտպանում, ներքին կարգ ու կանոնը՝ միլիցիան:

Շատ է աղմուկը Ռուցկոյի երեկվա հայտարարության շուրջ: Մոլդովայի ու Վրաստանի ղեկավարները դա համարում են ագրեսիա, նախկին ռուսական ինքնակալության բռնակալական վարքի ռեցիդիվ, իսկ ինքը՝ Ռուցկոյը, ինչպես եւ համախոհները շատ ջանքեր են թափում ապացուցելու համար, որ առաջնորդվում են միայն հասարակ մարդասիրության սկզբունքներով. ինչպե՞ս կարող են կողմնակի ու անտարբեր դիտորդի կեցվածք ընդունել, երբ իրենց աչքի առաջ Հարավային Օսեթիայում ցեղասպանություն է կատարվում, իսկ Մոլդովայի Մերձդնեստրյան երկրամասում էլ ոտնահարվում են մարդկանց, առաջին հերթին ազգային փոքրամասնության իրավունքները: Մեկն էլ չկա հարցնի, թե այդ ինչի՞ այս չորս ու կես տարվա ընթացքում գոնե մի անգամ էլ հանդես չեկաք Լեռնային Ղարաբաղի օգտին: Թե՞ մտածում էիք, որ այստեղ ադրբեջանական ավազակախմբերի ու խորհրդային զորամասերի կոտորած մարդիկ իսկակա՞ն մարդիկ չեն, որպեսզի նրանց զանգվածային սպանությունները համարեք ցեղասպանություն, կամ երբ Ադրբեջանը Ղարաբաղում վայրագություններ է անում, անում է ի շահ մարդու իրավունքների՞, ազգային փոքրամասնության ոտնահարված շահերի պաշտպանությա՞ն:

Հունիսի 22-ին, տեղի տալով ժողովրդական հոծ զանգվածների ցույցերի միահամուռ պահանջին, նորից ՀՀ ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջան հրավիրեցին, պետք է շարունակեին Արցախի հարցի քննարկումը: Այս մի նստաշրջանի արտասովորն այն էր, որ անցնում էր ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության անդամների մասնակցությամբ:

Խոսեց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը՝ կշտամբելով ԼՂՀ ղեկավարությանը, որն, իբր, ինքնագլուխ վճիռներ ու որոշումներ է հանում, անտեսում ՀՀ կառավարության ու տարբեր մարմինների վերաբերմունքը, տեսակետները: Ա՛յ, օրինակ, չի ուղարկել իր պատվիրակությունը Եվրախորհրդի Հռոմի խորհրդաժողովին, որը հրավիրված է բացառապես Արցախի բարդույթի քննարկման համար:

Այն տպավորությունն է ստացվում, թե նախորդ բոլոր ձախողանքների պատճառն այդ Հռոմ չգնալն է եղել, ավելի ճիշտ՝ փնտրվում էին պատճառներ, մեղավորներն էլ պիտի հայտնաբերվեին՝ համաժողովրդական դատաստան անելու համար, եւ ԼՂՀ ԳԽ-ի ղեկավարությունը նետվեց առաջ, հրաժարվեց Հռոմի խորհրդակցությանը գնալուց..., որպեսզի Հայաստանի ղեկավարներն անմիջապես հայտարարեին, թե հայ ժողովրդի գլխին եկած բոլոր աղետների պատճառն այդ չգնալն է... Նույնիսկ չգնալուց առաջ պատահածների: Անտարակույս այս հայտնության հեղինակը Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էր, եւ այդ մասին ամենից շատ նա էր խոսում: Սպառնում էր, թե հայ ժողովուրդն իր ողբերգական վիճակի համար դատաստան կտեսնի միակ պատճառի՝ միջազգային օրենքների արհամարհման (Հռոմի բանակցություններից հրաժարվելու) համար...

Նման ուրիշ բաներ էլ ասաց Տեր-Պետրոսյանը: Կարելի էր հաստատ եզրակացնել, թե երկու հանրապետությունների ղեկավարների հարաբերությունները լարված են այն աստիճան, որ կթելադրեն ծայրահեղ մի առճակատում, իսկ սա, ի՞նչ խոսք, կլինի ճակատագրական Արցախի վիճակի համար:

Շատ պիտի հետաքրքիր լիներ Արցախի առաջին ղեկավարի ելույթը, որ, թվում էր, պետք է ետ տաներ վարագույրը երեւույթների վրայից, նշեր մարտնչող երկրամասի այսօրվա հոգսերը եւ նրանց վրա ուղղեր բոլորի ուշադրությունը: Ճիշտ է, մի քանի օր առաջ տեղի ունեցած ընտրությունները չէին պարզել, թե ո՛վ է այսօրվա Արցախի առաջնորդը (ՀՀՇ-ական Ռոբերտ Քոչարյանը չէր անցել, բայց, հավանաբար, նստաշրջանին մասնակցած Բ. Արարքցյանի պատվիրակության ջանքերո՛վ՝ չէ՛ր անցել նաեւ դաշնակցության ներկայացուցիչ Գեորգի Պետրոսյանի թեկնածությունը): Եւ այժմ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում Գ. Պետրոսյանը պիտի խոսի որպես ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար: Սակայն մի՞թե սա էլ կարող է որեւէ նշանակություն ունենալ, երբ նա ներկայացնում է իր կենաց ու մահու կռիվն անող Արցախը եւ առաջին անգամ ՀՀ ԳԽ-ում, Հայաստանի ղե-

կավարության ու ամբողջ ազգի առաջ ունենում է իր անդրանիկ ելույթը, որ, առաջին հերթին, Արցախի խոսքն է եւ հայության կողմից պիտի ընկալվի մի ուրի՛շ տեսակ, ա-բազան ու վեհացնող...

Ես այսպես էի մտածում, համոզված էի, որ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել նաեւ որեւէ հայաստանցու վերաբերմունքը։ Այդ պատճառով էլ ծանր էր տպավորությունս, երբ այդ Գեորգի Պետրոսյանն ամբիոն բարձրացավ, մի երկու նախադասությամբ անդրադարձավ ՀՀ նախագահի արդար թե անարդար կշտամբանքին, դրանով էլ բավարարվեց, ապա եւ դահլիճը թողեց, հեռացավ։

Բայց ի՞նչ էր նրա պատասխանը Լ. Տեր-Պետրոսյանի կշտամբանքին։ Գուցե սա՛ այնքան ծանրակշիռ մի խոսք էր, որ կարող էր փոխարինել սպասված ամենապատասխանատու, ամենաերազելի ելույթին։ Երեւի երկար էր մտածել այդ խոսքի վրա, որ ա՛յն էր միայն.

- Ստեղծվել են հայկական երկու հանրապետություններ, որոնք հարազատ եղբայրներ են։ Մենք կրտսեր եղբայրն ենք։ Բայց նկատի ունեցեք, որ բարդ ժամանակներ են, եւ դրանից էլ մենք արագ հասունացել, աճել ենք (այսինքն՝ մենք արդեն այն աստիճան հասուն ենք, որ չունենք ձեր խորհրդի, առավել եւս հրամանների կարիքը)...

Այսպես եւ մոտավորապես այսքան։

Պատգամավորների ելույթները հետաքրքիր էին նրանով, որ արտահայտում էին անհանգստություն՝ ստեղծված վիճակի համար, մեծ մասամբ անկեղծ ու սկզբունքային էին, հետեւապես եւ ուղղված ՀՀ նախագահի ու նրա թիկունքում կամ ձեռքի տակ գործող ՀՀՇ կազմակերպության դեմ։

Այդ ելույթներից արդեն պարզ երեւում էր, եւ տարբեր կուսակցություններ ու խմբակցություններ ներկայացնող պատգամավոր-ելույթ ունեցողներն էլ բացահայտ ասում էին, որ ՀՀՇ-ական խմբի ու բացառապես նրա դիրքերից գործող ղեկավարության հակաարցախյան էության դեմ իրենք միավորվել են, կազմել ընդդիմության դաշինք, մի համերաշխ ամբողջություն, որն այսուհետ պիտի պայքարի ազգի միավորման, նրա շահերը մինչեւ վերջ պաշտպանելու եւ առաջադիր խնդիրները համազգային ուժերով լուծելու համար։

Համլետ Գրիգորյանը քննադատեց հանրապետության լրատվական մարմինների անգործունեությունը, հեռուստատեսության ու նրա ղեկավար Ս. Գեւորգյանի դատապարտելի թմրած վիճակը, կոչ արեց միավորել Հայաստանի ու Արցախի ղեկավար մարմինների ջանքերը, բացառել առանձին, թեկուզ եւ շատ հարգելի մարդկանց միահեծան դերը։ Անքող խոսեց Երեւանում Արցախին վերաբերող հարցեր քննելիս առանձին ընկերների (հատկապես ՀՀՇ-ականների) շահերը եւ ոչ թե ժողովրդի տրամադրությունը նկատի առնելու ցավը։

«Ես միշտ էլ այն կարծիքին եմ եղել, եւ այժմ էլ եմ, որ Հայաստանի իրական անկախությանը կարող ենք հասնել միայն ԼՂՀ ազատագրության ճանապարհով»,-խոսքն այսպես ավարտեց Գրիգորյանը։

Հրանտ Խաչատրյանը ցավով նշեց, որ ՀՀ ղեկավարությունն Արցախին վերաբերող հարցերում հեռացել է նախկին որոշակի ու վճռական դիրքից եւ որդեգրել մի անհեռանկար գործելակերպ, որից այնքան էլ հեռու չէ Արցախից հրաժարվելը։

Գագիկ Հովհաննիսյանը (ՀՀԴ ներկայացուցիչ) Հայաստանի ու Արցախի անմխիթար վիճակը համարեց արդյունք այն անորոշության, որ կա առաջինի՝ երկրորդի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ. պարզ չէ՝ ի՛նչ պիտի անի ու ի՛նչ է անում. չունի ծրագրված ու հեռանկարային կիրառվող գործունեություն։ Երկուսն էլ կռվի մեջ են, բայց մերոնք այստեղ հարայ են տալիս, եթե մենք պետք է չկռվենք, եկեք վազենք բանակցությունների։ Իսկ ինչպե՞ս կարելի է չկռվել կռվի մեջ (այսինքն՝ ձեռքերը վե՛ր պարզել) եւ բանակցություններ աղերսել, երբ հակառակորդը որոշել է իր հարցերը լուծել պատերազմի դաշտում։

Դատապարտեց ՀՀ ղեկավարության միակողմանի ու ծուռ հայացքը ԼՂՀ գործերի վրա. Արթուր Մկրտչյանի նախագահի ընտրվելը չընդունվեց մեր ղեկավարության կողմից, չհամարվեց ժողովրդի, արցախահայության վճիռը եւ դա ճակատագրական եղավ իրողությունների հետագա ընթացքի համար։ Մի՞թե դրանով չպիտի բացատրել Թեհրանում ու Հռոմում ընդունված հակաարցախյան որոշումների փաստը։ Բաբկեն Արարքցյանը ԳԽ-ի նստաշրջանում հայտարարեց, թե մինչեւ օրս մեզ համար պարզ չէ Շահումյանի շրջանի կարգավիճակը, եւ դա՞ չէ, արդյոք, այսօրվա ողբերգության պատճառը։

Պահանջեց ճանաչել ԼՂՀ-ը, նրա հետ կնքել ռազմաքաղաքական պայմանագիր եւ այս ամենը հաջողությամբ իրականացնելու համար՝ ՀՀ կառավարության հրաժարականը։

Դավիթ Վարդանյանը (Ազգ. ժող. միություն պատգամավորական խմբից) գտավ, որ հանրապետության այսօրվա ձախողանքները շատ-շատ են, պատճառն էլ մեկն է՝ կուսակցությունների եւ հասարակական հոսանքների անմիաբանությունը՝ կառավարության անհեռատես քաղաքականության հետ միասին։ Այսուհանդերձ կուսակցական խմբերի գործունեության մեջ նկատվում է ուժերի միավորման տենդենց, որը պետք է դառնա գալիք հաջողությունների երաշխիք։ Եթե մեր կառավարությունը միավորված ուժերով մինչեւ վերջ պայքարելու է Արցախի ազատագրության համար, մենք կհամախմբվենք նրա շուրջը, եթե ոչ, ապա մենք կկռվենք ղեկավարության հակահայրենասիրական դիրքի դեմ, թող այն ժամանակ իրենք պատասխան տան այդ քաղաքականության համար, նրա համար, որ Թեհրանում ու ԵԱՀԽ-ում որոշումներ են ստորագրել (փետրվարի 28-ին եւ մարտի 24-ին), որոնցում Արցախը թողնվում է Ադրբեջանի կազմում, նվիրաբերվում է արցախահայության դահիճներին։ Թող սրա համա՛ր պատասխան տան...

Տիգրան Սարգսյանը դառը խոսքեր շատ ասաց հանրապետության ղեկավարների, հատկապես նրա եռյակի (նախագահ-ԳԽ-ի նախագահ-վարչապետ) հասցեին, որն Արցախին վերաբերող հարցերում առաջնորդվում է իր անարժան դրածոների հաղորդածներով եւ խառնակչություններ ստեղծում ինչպես այնտեղ, այնպես էլ այստեղ։

Այսօր աշխարհում չկա ավելի ապազգային պետություն, քան Հայաստանինն է, որը չունի իր ազգային քաղաքականության ծրագիրը եւ ենթարկվում է թշնամի Թուրքիայի թելադրանքներին,-հայտարարեց նա, ապա առաջարկեց ստեղծել այդ ծրագիրը, ռազմունակ-հայրենապաշտպան բանակ, կուսակցությունների, ժողովրդի բոլոր հատվածների ու հոսանքների կուռ միասնություն եւ փրկել Արցախը։ Իսկ եթե Լ. Տեր-Պետրոսյանը չպետք է անմիջապես լծվի այս գործին, այլ պիտի շարունակի պառակտել հայ ժողովրդի ուժերը, ապա թող իր դրածոներին էլ առնի, հեռանա քաղաքական ասպարեզից։

Աշոտ Նավասարդյանը հիշեց Հայաստանի ղեկավարության՝ նախկինում հռչակած մի խղճուկ «իմաստությունը». Հայաստանի պաշտպանվածությունը նրա անպաշտպան լինելու մեջ է։

Մենք չէինք կարող երեւակայել իսկ, որ այս մտայնության հաջորդ «իմաստուն» քայլն էլ այն է, որ Արցախը պետք է նվիրաբերել Ադրբեջանին՝ այսպես կոչված մշակութային անկախության զարդատուփ-դագաղի մեջ դրած։

Երբ փորձում ես ցավերի հիմքը տեսնել, անպայման երեւում են՝ մեր դանդաղկոտությունը ռազմական ուժեր ստեղծելու գործում, իսկական պետություն ստեղծելու փոխարեն անկախության հեքիաթով ժողովրդին թմրեցնելը... Եւ զարմանա՞նք, որ մեր հանրապետության նախագահը մինչեւ այսօր էլ չի շարադրել, ժողովրդին չի ներկայացրել իր ծրագիրը, որպեսզի իրեն ճանաչենք, իր ետեւից գնանք կամ ընտրենք մեր ճանապարհը։

Էդվարդ Եգորյանը համաձայն չէ այն պատգամավորների հետ, որոնք գտնում են, թե Հայաստանի ղեկավարությունը վճռական դիրք չունի Արցախի հարցում։ Հիշեց ԵԱՀԽ-ի մի քաղաքագետի կարծիքը, որի համաձայն՝ Հայաստանը պարզապես պատերազմ է մղում ԼՂ-ը Ադրբեջանից պոկելու եւ իրեն միացնելու համար։ Ուրեմն, դրսում բոլորն էլ տեսնում են, որ Հայաստանի կառավարությունն ամեն միջոց գործադրում է Արցախի փրկության համար, ու միայն ներսում, հայրենի ընդդիմադիր կուսակցություններն են,

որ դա ուրանում են եւ դրությունն այնպես ներկայացնում, թե Արցախը զոհաբերվում է ի՜նչ-ինչ շահախնդրությունների:

ՀՀ եւ ԼՂՀ իշխանությունների փոխհարաբերություններն էլ պատկերացնում է այսպես. «մենք չափազանց ծանր պարտականություն ենք հանձն առել, երբ համաձայնել ենք, թե կընդունենք ամեն մի որոշում, որ կընդունի ինքը՝ ԼՂՀ իշխանությունը: Բայց չէ՞ որ դա պիտի պարտավորեցնի, որ նրանք որեւէ որոշում ընդունելուց առաջ այն մեզ հետ համաձայնեցնեն (ա՛յ, բարաքյալլա՜,-կասեր Եգորյանի թուրք բարեկամը.-Բ.Ու.):

Արեց ՀՀՇ՝ օրակարգի համար ընդունած հայտարարությունը. Ա) Ամրապնդել Արցախի ինքնապաշտպանությունը՝ ազատագրելով բռնագրավված տարածքը, Բ) Ամրապնդել ՀՀ սահմանամերձ շրջանների պաշտպանությունը, Գ) ԼՂՀ ղեկավարությունն իր որոշումները նախապես համաձայնեցնի ՀՀ ղեկավար մարմինների հետ, Դ) Հասնել նրան, որ ԼՂՀ-ը վարի արտաքին եռանդուն քաղաքականություն:

Պարույր Հայրիկյանը (ԱԻՄ) գտնում է, որ եթե հրաժարվել ենք 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտնի որոշումից՝ նկատի առնելով միջազգային օրենքները պետությունների ամբողջության պահպանման մասին, ապա գոնե պետք է ընդունենք Արցախի ազատագրական պայքարը, բոլոր ուժերով օգնենք, թիկունք դառնանք եւ ոչ թե առավոտ-իրիկուն հայտարարենք մեր անկողմնակալությունը, որ հավասար է դավաճանության, որպեսզի լրատվության մարմիններն էլ թմբկահարեն մեր համաձայնությունն Արցախը Ադրբեջանի կազմում թողնելու:

ԱԻՄ-ը կողմ է, որ ճանաչվի ԼՂՀ անկախությունը, եւ Հայաստանն ըստ այդմ էլ նրա հետ վարի իր քաղաքականությունը: Դա կդյուրացնի գործը, պայքարը կպսակի հաղթանակով: Հակառակ դեպքում մեր ձեռքով կտապալվի Արցախի հարցը:

Ելույթ ունեցավ նաեւ ՀՌԱԿ պատգամավորական խմբի ներկայացուցիչ Վիգեն Խաչատրյանը եւ, շարադրելով արդեն ցայտուն դրսեւորված ընդդիմության տեսակետն Արցախի վիճակի վերաբերյալ, կատարեց մի քանի ընդհանրացումներ, որոնք երեւի թե ամենահավասարակշիռն ու ամենագործնականն էին վերջին օրերի աղմկոտ նիստերում հնչած խոսքերի շարքում: Անհասարակ չի կարելի չնշել, որ այս ընկերն իր ելույթներով, դիտողություններով ու առաջարկություններով խորհրդարանի վերջին նիստերին թարմ շունչ է տալիս՝ միաժամանակ համոզելով, որ ի՛նչ էլ լինի, պիտի հաղթահարվի ժողովրդավարության դեմ կանգնեցված ՀՀՇ-ական պատնեշը, եւ հանրապետության վարչական կյանքը պիտի գտնի իր ճշմարիտ ու բանական ուղին:

Հելսինկիի փաստաթղթում Արցախը հայտնվել է Ադրբեջանի կազմո՞ւմ, բայց ո՞ւմ մեղքով, ո՞վ է դրա համար պատասխան տալու,-հարցրեց Խաչատրյանը:-Արդյոք սա՞ է այն նվազագույն գինը, որով մեր նախագահն ուզում է խաղաղության հասնել: Բայց այս դեպքում ո՞րը պիտի լիներ բարձր գինը:

Մի՞թե մինչեւ այսօր էլ մենք չհասկացանք պարզագույն մի բան. պարտադիր էր Ադրբեջանին համոզել, որ բռնությամբ չի կարող ընկճել Արցախին, որովհետեւ նրա թիկունքում կանգնած է ողջ հայ ժողովուրդը:

Այն ե՞րբ էր, որ Ադրբեջանն իր ազգային բանակն էր ստեղծում, հասկանալի է, Արցախը նվաճելու համար: Իսկ մենք նոր միայն աչքներս բացել ենք, ուզում ենք ստեղծել մեր ազգային զինական ուժը: Բայց հիմա էլ դեռ պարզ չէ՝ մեր ազգն ու հայրենիքը պաշտպանելո՞ւ համար, թե «ինչ-որ քաղաքական խմբավորում իշխանության ղեկի մոտ պահելու նպատակով»:

Վ. Խաչատրյանը հերքեց նախագահի միտումնավոր գնահատականը կուսակցական խմբերի ստեղծած ընդդիմության մասին: Ինչի՞ համար է այն ստեղծվել, չէ՞ որ ազգային կյանքի քաոսը վերացնելո՛ւ եւ ո՛չ թե իշխանությունը զավթելու համար: Եւ ինչպե՞ս է, որ 8 կուսակցական խմբերից յոթը սկզբունքորեն միավորվել, ընդհանուր ու համերաշխ ծրագիր են առաջարկում, իսկ մեկը, միայնակը, որ փոքրամասնություն է կազմում եւ բացահայտորեն սխալ-սխալի ետեւից է կատարում, չի էլ ուզում հաշվի նստել ընդդիմության հետ:

Մենք մինչեւ հիմա սպասում էինք, որ մեր նախագահը կգտնի քաղաքական հոսանքները միավորելու, նրանց բոլորի լավագույն ուժերը գործի դնելու եղանակը, բայց, դժբախտաբար, կյանքն ուրիշ բան է մեզ հրամցնում: Մենք այս խորհրդարանում հայտնում ենք, եւ ժողովուրդն էլ կիմանա, որ ոչ ոք իրավունք չունի միայնակ ու կասկածելի միջոցներով լուծելու մեր պետության առաջ կանգնած խնդիրները, որպեսզի մի օր էլ ձեռքերը թափ տա, թե «Ժողովո՜ւրդ, կներես, չստացվեց»: Եւ հետո էլ թող հայտնի լինի բոլորին, որ մենք երբեւէ չենք հանդուրժի որեւէ մեկին, որին կթվա, թե արդեն ինքն է պետությունը»:

Այս ելույթը, որից ես միայն առանձին քաղվածքներ կատարեցի, երեւի թե ամեն ինչ իր տեղը դրեց, խորհրդարանի, այսպես կոչված, ՀՀՇ-ական վճռող փոքրամասնությանը հասկացրեց, թե ի՛նչ աղետ է սպասվում իրեն: Եւ նա գլուխը կորցրած սկսեց աջ ու ձախ ընկնել:

Խաչիկ Սաֆարյանը, որ խոսեց իբրեւ ոչ կուսակցական, ժողովրդավար տրամադրություններ դավանող մարդ, ստեղծված ողբերգական վիճակի համար մեղավոր էր ճանաչում ամբողջ հայությանը, նրա բոլոր հատվածներին եւ առաջին ղեկավարից մինչեւ վերջին կրավորականներին, որոնք Շուշվա ու Լաչինի թեթեւ հաղթանակից հետո ինքնահանգստացան, տրվեցին թմբիրի, եւ ահա՛ արդյունքը՝ Արցախը խեղդվում է:

Գտնում է, որ ռազմական դրություն պիտի հայտարարել ամբողջ Հայաստանում, հզորացնել ինքնապաշտպանությունը, մինչեւ վերջին թիզն ազատագրել Արցախը եւ նոր միայն նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ (իսկ մեր նախագահն ասում է՝ Ադրբեջանում նոր ուժեր են եկել իշխանության գլուխ, եկեք, բանակցությունների՜ նստենք նրանց հետ: Բայց չէ՞ որ նրա՛նք սարքեցին Շահումյանի ու Մարտակերտի ողբերգությունը):

Ֆերդինանդ Ղազարյանը համոզված է, որ հարցի քննարկման ընթացքում երեւան եկան պատգամավորական բոլոր խմբերի միասնությունն ու կարծիքների ընդհանրությունը. պետք է ճանաչել ԼՂՀ-ը, կազմակերպել նրա փրկությունը, առանց ընկրկելու այն ցավալի վիճակի առաջ, որը միանգամայն այլ կերպ են գնահատում ՀՀՇ ներկայացուցիչներն ու հանրապետության նախագահը՝ որոշած լինելով Արցախը թողնել երեսի վրա: Նրանք ճշգրիտ պատկերացում չունեն մեր երկրի մասին, չգիտեն, թե ինչո՛վ է զբաղված հայ գյուղացին, ինչպե՛ս պիտի փրկել շնչահեղձ եղած մեր արդյունաբերությունը, եւ, վերջապես, հանրապետությունն ինչպե՛ս եւ ինչո՛վ պիտի ապրի հաջորդ ձմեռը, որը չի կարող չլինել ավելի ծանր, քան անցած տարինն էր:

Նստաշրջանի հաճելի երեւույթներից էր ԼՂՀ ԳԽ-ի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ղեկավար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի ելույթը (ափսո՜ս, որ այն ամբողջությամբ չունեմ ձեռքիս տակ: Ասաց.

- Դատելով ՀՀ ԳԽ-ի այս նստաշրջանից՝ կարող եմ վստահեցնել, որ այստեղի բարքերը փոխանցված են նաեւ մեր Գերագույն խորհրդին եւ անպայման կարող են տանել ամենաախտավոր հետեւանքների: Վստահեցնեմ միայն, որ նրանք դեռեւս դուրս չեն եկել Գերագույն խորհրդի սահմաններից, չեն վարակել ժողովրդին ու կռվողներին: Եւ այսօր մեր ամենաառաջնահերթ խնդիրն է պայքարը՝ դրանք վերացնելու, ժողովրդի միասնությունն ապահովելու համար:

Այստեղ շատ է խոսվում ԼՂ հանրապետություն երեւույթի, մեր անկախության փաստի եւ դրանից բխող հանգամանքների մասին: Պետք է նկատի առնել, որ մեր անկախությամբ ինչ-որ չափով հեռացել ենք մեր ազգային ու համազգային մեծ երազանքից՝ Արցախը Հայաստանին վերամիացնելուց: Բայց չէ՞ որ դա էլ հարկադիր քայլ է, այժմ տրամաբանական ու հնարավոր միակ քայլը, որը գցում ենք՝ մեծ երազին հասնելու համար:

Շատ խոսվեց նաեւ Հռոմի խորհրդաժողովին մեր չմասնակցելու մասին: Նախ ասեմ, որ բոլորովին էլ կարիք չկա դա ճակատագրական երեւույթ համարել: Ապա՝ մասնակցելու կողմնակիցները թող մի վայրկյան մտնեն մեր դերի մեջ եւ ասեն, թե իրենք ի՞նչ պիտի անեին այնտեղ: Ինձ համար դժվար էր հասկանալ Էդուարդ Եգորյանին, ո-

րը մեզնից պահանջում էր միակողմանի ու անմռունչ ենթարկվել ՀՀ ղեկավարությանը։ Բայց նաեւ ա՞յն ժամանակ, երբ մեզ հանձնում են Ադրբեջանի մարդակերների տնօրինությանը եւ մեզ չեն էլ հարցնում՝ կդիմանա՞նք թե՞ ոչ։

Առհասարակ լավ կլինի մեկմեկու չդատափետենք թույլ տված սխալների համար։ Թե չէ, ես էլ հարց կտամ, թե այդ ինչպե՞ս է լինում, որ Հայաստանն անկախության պայմանագիր է ստորագրել Ալմա-Աթայում, իսկ այսօր իր աչքերի առաջ ԱՊՀ տանկերն ու տանկիստները կռվում են հայ ժողովրդի դեմ...

Մեզ կփրկի միայն միասնությունը։

Գրիգոր Ավագյանն առաջարկեց զորակոչ իրականացնել՝ այդ միջոցառման խստագույն եղանակով։

Արկադի Մանուչարովը գտնում էր, որ ՀՀ ԳԽ-ն անհապաղ պիտի ճանաչի ԼՂՀ-ը, նրա պաշտպանության աջակցությունը դարձնի իր գերագույն խնդիրներից մեկը։

Աշոտ Բլեյանը, համաձայնելով իրենց (ՀՀՇ) պատգամավորական խմբի հետ, կոչ արեց հաշվի նստել մեզնից դուրս գոյություն ունեցող իրողությունների հետ, մեր շրջապատի հետ եւ նոր միայն գործի անցնել։ Զայրացած էր նրանց դեմ, ովքեր կարծում են, թե պետք է ապավինել սեփական ուժերին, իսկ իրականում վզները ծուռ սպասում են, թե իրենց ինչ կտան ռուցկոյները։ «Եւ մեր հարցը միջազգայնացնելով էլ խաղալիք կդառնանք մեծ տերությունների ձեռքին։ Իսկ ի՞նչ էր այդ Շուշիի ու Լաչինի նվաճումը։ Մեր վճռական սխալը, որի համար անընդհատ պիտի վճարենք։

Վայրենության հավասար բան է չհասկանալն այն սխալի, որ է՛ Արցախին անկախություն տալը։ Մեր խնդիրը պիտի լինի արցախցուն պահել Արցախում (մեռած թե ողջ՝ միեւնո՞ւյն է-Բ.Ու.)։ Իսկ նրանից հետո կարգավորել հարաբերությունները հարեւանների հետ, մանավանդ, երբ գիտենք Թուրքիայի տրամադրությունն ու հնարավորությունները...

Այս, մեղմ ասած, ողորմելի, անձնատվական բարբաջանքից հետո ամբիոնին հայտնվեց Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը եւ, հանրապետության իրադրությունը համարելով ծայրահեղ ողբերգադրամատիկական, պահանջեց երեք բան՝ Ա) Սահմանամերձ շրջաններում սահմանել ռազմական դրություն, Բ) Պատերազմի ընթացքում դադարեցնել բոլոր կուսակցությունների գործունեությունը եւ Գ) Գրաքննություն սահմանել եւ խստորեն վերահսկել հրապարակվող գրավոր ու բանավոր խոսքը։

Այս առաջարկությունը դահլիճում պայթեց իբրեւ շշմեցնող ռումբ, նիստը փակվեց։

Հունիսի 23-ի նիստը ոչնչով չպետք է տարբերվեր նախորդից։ Նույն հաջող ու անհաջող ելույթները՝ ըստ էության անհեռանկար, որովհետեւ որոշում չպետք է ընդունվեր, եւ դա գիտեին, որոշել էին միայն երեք նախագահները, թերեւս միայն Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Բ. Արարքցյանը, իսկ խորհրդարան կոչվածը կարծում էր, թե դեռ հնարավոր պիտի լինի խորհրդի գալ, համերաշխվել, չէ՞ որ այնտեղ, Արցախում հայ ժողովրդի մի մասն է քրքրվում, արյուն տալիս։

Ելույթներից այստեղ պիտի հիշեմ էականները, նրանք, որոնք թելադրված էին մեծ անհանգստությունից եւ խոսողի նշանակալից անհատականությունից։ Թե չէ, հիմա սովոր են ամբիոն զբաղեցնելու, որպեսզի ընտրողներն ու տանեցիները տեսնեն, որ իրենք էլ կան այն մեծ ու կարեւոր ժողովում։

Վարդգես Պետրոսյան.-Մենք խաբեցինք, դավաճանեցինք Արցախի հերոս ժողովրդին։ Մենք պետք է ճանաչենք ԼՂՀ-ը, նրա հետ մեր հարաբերությունները կազմակերպենք իբրեւ անկախ ու ինքնուրույն պետության հետ։ Դրա համար երեւի անհրաժեշտ կլինի ստեղծել մի արտակարգ խորհուրդ, փրկության կոմիտե, որը հանրապետության նախագահի հետ կծրագրի, կիրականացնի առաջադիր խնդիրները։ Դա կբացառի դիկտատուրան, կպահովի նախագահի ու ընդդիմության համագործակցությունը, իսկ սա էլ կնշանակի՝ քաղաքական կյանքին մասնակից դարձնել մեր ժողովրդի բոլոր կենսունակ ուժերը։

Հայաստանի կառավարությունը, ԼՂՀ-ը ճանաչելով, արդեն պիտի լայն գործունեություն ծավալի՝ միջազգային ասպարեզներում եւս նրա իրավասությունը ճանաչման ար-

ժանացնելու համար։

Գալով Շահումյանի շրջանի ողբերգությանը՝ ես եւս կարծում եմ, որ այն հետեւանք էր, չգիտեմ ո՛ւմ կողմից, նախապես ծրագրված մի խարդավանքի, որ կարող է կրկնվել նաեւ ուրիշ վայրերում, եթե մենք չզգաստանանք։

Հրաչիկ Սիմոնյանի խոսքը, որ բազմիցս ընդհատվեց ՀՀՇ-ականների, ՀՀ նախագահի կողմնակիցների եւ մանավանդ նիստին նախագահող Արարքցյանի կողմից, մի հիմնավոր մեղադրական էր նախագահի ու նրա կառավարության արած-չարածի դեմ։

- Մենք գտնվում ենք տերմիդորյան հեղաշրջման նախօրյակին,-ասաց նա։-Այս իշխանությունն իրեն ցույց տվեց իբրեւ մի անճարակ ու անգործունյա մարմին, որը չի կարողանում ապահովել երկրի ղեկավարությունը, որեւէ առաջքայլ կատարել տնտեսական, քաղաքական, մշակութային բնագավառներում։ Ամենուրեք անհուսալի ճգնաժամ է։ Խորհրդարանը պարզապես չի կատարում իր դերը, իսկ նախագահական այս կարգը... պարզապես ցույց տվեց, որ ավելորդ մի բեռ է մեր խղճուկ հանրապետության ուսերին։ Սա առավել ցայտուն դարձավ մեր նախագահի սխալաշատ գործունեության պայմաններում, երբ ի ցավ մեզ, հայտնի դարձավ նաեւ, որ մարդը տառապում է անսխալականության սինդրոմով։

Մենք սկզբում մոլորություն ունեինք մտածելու, թե ինքնորոշվող Արցախի հարցը կլուծվի մեր տարփողած կոչերի ու հանրահայտ օրենքների հիման վրա։ Հիմա համոզված ենք, որ այն պիտի լուծվի միայն զինական դիմադրությամբ, հետեւապես եւ անցանք նրա ինքնապաշտպանության կողմը։ Բայց մեր կողքին, նախորդից ո՛չ պակաս ապիկարությամբ, հեղհեղուկ մի քաղաքականության է փարվել մեր ղեկավարությունը, անվերջ տատանվում է ու սայթաքում։ Ո՞ւմ էին պետք նրա հոխորտանքները ռուսական կայսրության դեմ, եթե պիտի գնար, մասնակցեր Ժելեզնովոդսկյան կատակերգության եւ հետագա շրջանի անլուրջ խաղերին։ Չէ՞ որ այս ամենն առնվազն անլուրջ է։

Մեր հանրապետության նախագահը երեկ իր ու իր ղեկավարած իշխանության ճակատագրական սխալների համար մեղավոր ճանաչեց ընդդիմությանը։ Ապա աշխարհով մեկ հայտարարեց, թե հրաժարվում է Արցախի խնդրից, որովհետեւ, իբր, այն տանում է դեպի մեծ պատերազմ, իսկ դա պիտի լինի հայ ժողովրդի վերջը։ Իսկ նրա՝ մինչեւ վերջ պայքարելու կոչերի, Ազատության հրապարակում խաղացած դերի, ժողովրդին հեղափոխական էքստազի մղելու համար ո՞վ պիտի պատասխան տա։

Ամենուրեք հայտարարում է, թե ինքը կանգնած է ՀՀՇ դիրքերում եւ անշեղորեն իրականացնում է նրա որդեգրած նպատակները։ Բայց որո՞նք են նրա նպատակները՝ ձեռք ձգած իշխանությունը ձեռքում պահելուց բացի։ Եւ առհասարակ այն ե՞րբ է եղել, որ պետության պրեզիդենտը կառչի մեկ հոսանքից, կուսակցությունից՝ թշնամություն տածելով մյուսների դեմ, արհամարհելով ժողովրդի առաջավոր ուժերին ու ամբողջ մտավորականությանը։

Մեր խորհրդարանի, մեր ամբողջ այսօրվա ամենակարեւոր խնդիրն է՝ պաշտպանել Արցախի պայքարը, նրա իրավունքները, մեր հանրապետության սահմանները։

Ես համոզված եմ, որ Գերագույն խորհուրդը վճռաբար «ո՛չ» կասի նախագահի պարտվողական քաղաքականությանը, կմերժի նրա հակահայկական ծրագրերը։

Ռոբերտ Քոչարյանը (Արցախի ՀՀՇ ղեկավարը) ասում է՝ ինքը կարծել է, թե Արցախի այսօրվա վիճակն է իշխելու բոլորի մտքերի վրա, Արցախի խնդիրը բացառելու է տարաձայնությունները, միավորելու է բոլոր ուժերը։ Ուրեմն՝ սխալմունքի մեջ է եղել։

Շահումյանի պարտությունն ինչի՞ հետեւանք է, հատկապես երբ նկատի առնենք Շուշվա ու Լաչինի մեր աննախադեպ հաջողությունը։ Իհարկե, ադրբեջանական ուժի արթնացման ու բազմապատկման։ Մենք պետք է հակառուժ ստեղծենք, իսկ այստեղ բանակռվով ենք զբաղված։

Ես կարծում եմ՝ ՀՀ նախագահի ու ընդդիմության տեսակետները (Արցախի վերաբերյալ) իրար չեն մերժում (սխալվում է. -Բ.Ու.), այլ լրացնում են եւ կարելի է հաշտության գալ, իրար լրացնելով ամբողջացնել։ Այստեղ շատ խոսեցին հեռու-մոտիկ հարե-

ւանների հետ լեզու գտնելու մասին։ Եթե չմոռանանք Ռուսաստանը, ամեն պարագայի այն մեր ամենամերձավոր հարեւանն է եւ այդպիսին պիտի մնա։

Ռաֆայել Ղազարյան.-Ինչո՞ւ հակամարտություն է ստեղծվել հանրապետության նախագահի ու ընդդիմության միջեւ։ Որովհետեւ նախագահը հեռացել է իր նախկին սկզբունքներից, որոնք նաեւ մերն էին, բոլորինը։ Եւ հիմա համառորեն պաշտպանում է մի բոլորովին ուրիշ ծրագիր։ Այն ինչո՞վ է պայմանավորված։ Գուցե մեծ տերություննե՞րն են պահանջել, թելադրել, թե ահա այսպես. դուք հրաժարվեցեք Արցախից, եւ մենք ձեզ ոչ միայն հանգիստ կթողնենք, այլեւ կօգնենք։ Բայց ինքը հավատո՞ւմ է այդպիսի խոստումներին, առհասարակ այդ մեծ տերություններին։ Հիշո՞ւմ եք ամերիկյան հայտնի առածը։ Ասում են՝ մեկ խաբվեցիր, ամո՜թ քեզ. երկրորդ անգամ խաբեցիր, ամո՜թ ինձ։ Իսկ նրանք մեզ միշտ խաբել են։

Մենք պետք է պայքարենք մեր իրավունքների համար, միայն թե մեր նախագահի հետ միասին, նրան համագործակցության հրավիրելով...

Արամ Սարգսյան (Հայ. դեմ. կուս. ղեկավար).-Մեր կուսակցության տեսակետը հրապարակել ենք. մենք առաջնային ենք համարում ԼՂՀ աշխատավորության կամքը, պետք է ճանաչենք ԼՂՀ-ն, քաղաքական ու ռազմական դաշինք կնքենք հետը, համագործակցենք, ինչպես պահանջում է մեր համազգային շահը։

Մենք լիովին մերժում ենք պաշտպանության նախարարի արած հայտարարությունը։

Երեկ ասացին (նախագա՞հն ասաց)՝ մեծ տերություններն ահա պիտի ճշտեն իրենց վերաբերմունքն ու քաղաքական դիրքը մեր տարածքի նկատմամբ, ճշտեն, պրծնեն, գուցե նաեւ աջակցեն, որ ընդունեն ԼՂՀ անկախությունը։ Նախ՝ նրանք նոր չեն ճշտում, ապա՝ Հայաստանն ի՛նքը պիտի ճշտի իր քաղաքական դիրքն ու անելիքը։ Եւ, ամենակարեւորը՝ մենք ինչպե՞ս կարող ենք ԼՂՀ անկախությունն ընդունել տալ ուրիշներին, երբ իրենք չենք ընդունել եւ չի էլ երեւում՝ կընդունե՞նք թե՞ ոչ։

Առաջարկում եմ ճանաչել ԼՂՀ-ն եւ ըստ այդմ քաղաքական ծրագիր մշակել ու լծվել նրա իրականացմանը։ Ապա լուրջ քննության ենթարկել կառավարության ու կուսակցությունների դիրքորոշումները, ստեղծել քաղաքական կոնսուլտատիվ խորհուրդ, որը հիմք կդառնա ապագա կոալիցիոն կառավարության։

Զորի Բալայանը քննադատեց Արտակարգ ծրագրերի (Արցախի) կոմիտեի նախագահ Շիրխանյանին, որը մի քանի ամսվա ընթացքում ցրել, ավերել է Արցախի համար գործող բազմաթիվ կազմակերպությունները («Ճիչ», «Ղարաբաղ» եւն), արցախյան պայքարը զրկել իր համակիր-գործակիցներից։ Ապա առաջարկեց շահումյանցիներին պահել Արցախում, թույլ չտալ արտագաղթ։

Խորհրդարանը որոշեց ՀՀ նախագահի ու ԼՂՀ ներկայացուցչի ելույթները լսելուց առաջ ընդմիջում անել, որպեսզի ֆրակցիաները ներկայացնեն իրենց նկատառումները, որոնք եւ հիմք պիտի դառնան ընդունելիք որոշման համար։

✧ ✧ ✧

Արա Սահակյանն իր հայտարարությամբ թե ելույթով, ըստ երեւույթին, փորձեց ջուր ցանել բորբոքված կրակի վրա. մեղադրեց անհանդուրժողական ելույթները, որոնք, իբր, առավել բարդացնում են դրությունը։ Իսկ մենք պետք է օգտվենք պահի ընձեռած հնարավորություններից (չասաց որո՛նք են դրանք), ջանանք պատերազմը դադարեցնել, ապա թե ոչ. այն կշարունակվի, եւ մենք ստիպված կլինենք հարցի քաղաքական լուծման գնալ մեզ համար բոլորովին անձեռնտու տարբերակով։

Հետաքրքիր է՝ ի՞նչ էր նշանակում այսքանը։

Գագիկ Հարությունյանը՝ հանրապետության վարչապետը, ինչպես պարզվեց, ջանում էր որոշակի խոսք չասել։-Ես գտնում եմ, որ այսօր չկա Հայաստան՝ առանց Արցախի, եւ չկա Արցախ՝ առանց Հայաստանի։ Մեր կարեւորագույն խնդիրն է՝ օգնել Արցախին, ինչով պետք է, ինչով կարող ենք։

Ցավալի է, որ չկա երկխոսության մթնոլորտ, եւ պառակտողական տրամադրություններն են տիրապետող։

Առաջարկում եմ քննարկումը շարունակել ԳԽ-ի ու Մինիստրների խորհրդի նախագահությունների, ինչպես եւ Պաշտպանության հանձնաժողովի միացյալ, փակ նիստում։

Ինչ մնում է Շահումյանին, ապա նրա հարցը պիտի լայն ու խոր քննության ենթարկվի ԳԽ-ի հանձնաժողովի կողմից, որպեսզի մենք այն հանգամանորեն ուսումնասիրենք՝ նման անհաջողություն այլեւս թույլ չտալու համար։

Բաբկեն Արարքցյանը փորձեց արդարացնել ԼՂՀ ԳԽ-ի նիստում իր պատվիրակության արածը.-Այնտեղ ասում էին՝ Հայաստանն ուզում է մեզ միացնել իրեն, իսկ մենք վճռել ենք լինել անկախ։ Պատկերացնո՞ւմ եք։

Ներկայացված էին որոշման երեք նախագծեր, որոնցից երկուսը կտանեին անվերջանալի պատերազմի։ Սխալ է, որ երեքն են, կարելի է առաջարկել ավելին, հինգը, վեցը։ Որպեսզի հնարավորություն ունենանք գտնելու առավել տրամաբանականը (ավելի ճիշտ՝ ջուր ծեծելու առավել շատ հնարավորություն.-Բ. Ու.)։

Ճիշտ չէ, որ կարծում են, թե մենք ուզում ենք Արցախը թողնել Ադրբեջանի կազմում։ Պարզապես հիմա մեր պայմաններն են թելադրում ցուցաբերել ավելի զգույշ մոտեցում, քան ունեինք 88-89 թվականներին։ Մեր առաջին խնդիրն է ապահովել Արցախի բնակչության անվտանգությունը, ապա գտնել քաղաքական կարգավիճակին վերաբերող հարցերի լուծումները (Արա ամբողջ ելույթն այսպիսին էր՝ իրարից փախչող մտքեր, որոնք մի տեղ հավաքելն անհնար եղավ)։

Լեւոն Տեր-Պետրոսյան.-Ես կարծիքս արդեն շարադրել եմ։ Այն արտահայտեց նաեւ պարոն Արարքցյանը (բայց արտահայտե՞ց.-Բ. Ու.)։ Հիմա մարդիկ զուր տեղն են հակասահմանադրական քայլեր անում (իսկ իր սահմանադրությունն ո՞ւր է), երբ 50 հոգուց բաղկացած մի ամբոխ մուտքի մոտ աղմկելով փորձում է մեզ որոշում թելադրել։

Մեզ մեղադրում են, թե ժողովրդին ոտքի չենք հանում։ Բայց չէ՞ որ դա ընդդիմության գործն է, ինչպես մենք էինք 88-89-ին եւ իսկապես էլ ժողովրդին ոտքի հանեցինք։

Մեղադրում են, թե մեկ կուսակցությամբ ենք ղեկավարում, բայց չէ՞ որ մեր ղեկավարությունը ժողովուրդն է ընտրել (մինիստրների՞ն էլ, հիմնարկ-ձեռնարկների ղեկավարների՞ն էլ.-Բ.Ու.)։

Պահանջում են նախագահի հրաժարականը։ Բայց չէ՞ որ սահմանադրական կարգ է (որտեղի՞)՝ նախագահը կարող է հանրաքվեով ցրել խորհրդարանը եւ հակառակը։

Երեկ ինձ հարցրին՝ ի՞նչ ծրագիր ես առաջարկում Արցախի խնդրի լուծման նպատակով։ Ասացի՝ նվազագույն գնով խաղաղ արդյունքի հասնել։ Իսկ ի՞նչ կլինի պատերազմի գինը։

Դեռեւս ինքս եմ այս հանրապետության ղեկավարը եւ ընտրելու եմ գործունեության այն տարբերակը, որ այս պահի համար հարմար եմ գտնում։ Այստեղ իմ տեսակետը հաստատեցին Արարքցյանը, Եգորյանը, Գագիկ Հարությունյանը։

Մենք պարտավոր ենք նկատի առնել մեր հնարավորությունները եւ նրանցով փրկել հայրենիքը։ Իսկ եթե կոչ են անում թքել միջազգային օրենքների վրա, ես չեմ գնա այդպիսի քայլի։ Ես պատերազմ չեմ հայտարարի բոլոր հարեւաններին։ Պատմությունը հիշում է այդպիսի երկու դեպք, մեկը կապված Իսրայելի հետ, մյուսը՝ Թուրքիայի։ Մենք իրավո՞ւնք ունենք գնալու նման քայլի։ Ո՛չ։

Եթե ես ընդառաջեի արվող առաջարկություններին, կդառնայի ազգի հերոս։ Իսկ արդյո՞ւնքը։ Այդ չեմ անում եւ հույս դնում եմ մեր ժողովրդի հավասարակշիռ հատվածի վրա, որ կա այստեղ եւ սփյուռքում։

Ուրեմն, կարծում եմ, ամեն կերպ անհրաժեշտ է ամրապնդել Արցախի ինքնապաշտպանությունը, սա հիմք դարձնել գնալու բանակցությունների, քաղաքական ճանապարհով հարցը լուծելու։ Թվում է, թե ընդդիմությունն էլ այս է ուզում։ Բայց այն պահանջում է անվերջ կռվով գնալ ազատագրության, արհամարհելով միջազգային նորմերը,

վտանգի տակ դնելով ապագան: Սա, ըստ էության, սահմանադրական ուղիների մերժում է (դարձյա՜լ սահմանադրական.-Բ. Ու.): Իսկ ես գործում եմ հարազատ մնալով սահմանադրության ոգուն, միջազգային կարգապահությանը: Դուք մերժում եք այդ: Կտեսնենք, թե ով է իրավացի:

✧ ✧ ✧

Առանց ծանոթ լինելու ստորջրյա կամ, այսպես կոչված, անդրկուլիսյան խաղերին ու գործարքներին, կարող եմ ասել, որ նախագահներին հաջողվեց ընդդիմությունը մղել փակուղի, խլացնել: Բայց երկա՞ր ժամանակով: Հիմա մնում էր փակել հաշիվը որոշման հետ: Նախագծի տարբերակները կարդացին, դարձան առաջարկություններին ու ավելացում-պակասեցումներին: Ջուրը պղտորեցին ու նիստը համարեցին փակված:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը Թուրքիայում Անկարայի նախաձեռնությամբ հրավիրված խորհրդաժողովին էր գնում եւ ամենայն հավանականությամբ, համոզված էր, իրենց ուզածն ստացել է. ընդդիմության նախագծով որոշում չի ընդունվի:

Հաջորդ օրը, հունիսի 24-ին, Աշոտ Բլեյանը հետեւյալ դասը պիտի տար խորհրդարանին (անպայման սա եւս նախատեսված էր).

- Ես այնքան անբարոյական չեմ (այսինքն՝ անբարոյական է, բայց ո՛չ այնքան.-Բ.Ու.), որպեսզի, չլինելով զինվոր, մարդկանց կոչեմ կռվի՝ Արցախը պաշտպանելու համար: Հետո էլ, ի՞նչ երաշխիք, թե Ադրբեջանն ինչ-որ տեղ կկանգնի եւ կասի՝ բա՜վ է, ապրեցե՛ք, հայե՜ր:

Ազգային դաշինքը (հիմա արդեն այսպես է կոչվում 7 կուսակցությունների պատգամավոր-ներկայացուցիչների խմբակցությունը) ներկայացրեց նախագիծ, որը պահանջում է ճանաչել ԼՂՀ-ը, ամեն կերպ օգնել նրա պայքարին, անկախության գործին եւ չընդունել միջազգային որեւէ փաստաթուղթ, որի մեջ ԼՂՀ-ը նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում:

ՀՀՇ նախագահ-քահանան հայտարարեց, որ իր կազմակերպությունը դեմ է նման որոշմանը, քանի որ այն հայ ժողովրդին կմղի վտանգավոր քայլերի, կհասցնի ծանր վտանգներով հղի վիճակի:

Ելույթ ունեցավ ՀՀՇ գաղափարախոս, երեւի այդ կազմակերպության «ծանր հրետանու» դերակատար Էդվարդ Եգորյանը եւ ասաց մոտավորապես այս խոսքը.

- Մեր ֆրակցիայի համար բարդը Դաշինքի երկրորդ կետն է: Այն, որ ասում է՝ «անօրինական համարել միջազգային ամեն մի փաստաթուղթ, որի մեջ ԼՂՀ-ը նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում»: Եկեք նախապես չխանգարենք առաջիկա միջազգային խորհրդաժողովների ու բանակցությունների ընթացքը: Մենք դեռ չգիտենք, թե ի՛նչ է կատարվել Լաչինի միջանցքի հետ: Հետո էլ մենք այդ կետով կգրգռենք Ադրբեջանին (ինչպե՜ս ուշադիր է թշնամու նկատմամբ, եւ երբեք այդպիսի ուշադրություն չի նվիրել Արցախի իր հայրենակիցներին):

Դահլիճի տարբեր կողմերից էլ դասակիցները բացականչություններով լցրին մթնոլորտը՝ «Կգրգռվի՜ Ադրբեջանը», որի տակ անշուշտ, հասկանում էին նաեւ Թուրքիան:

Այսքանից հետո արդեն Բաբկեն Արարքցյանը հանդիսավորապես հայտնեց, որ նման պայմաններում որեւէ որոշում ընդունելն անիմաստ է:

- Սպասենք,-ասաց,- նախագահը վերադառնա, նրա ղեկավարությամբ մեծ ու կարեւոր խորհրդակցություն անցկացնենք եւ այնտեղ ընդունենք մեր հիմնական որոշումը:

Դավիթ Վարդանյանը մերժեց այդ առաջարկությունը: Ասաց.

- Նման խորհրդակցությունները միայն բարդացնում են մեր խնդիրը եւ ոչ մի որոշում էլ չեն ընդունում:

Երեւի դրա հետ համաձայն էր նաեւ Արշակ Սադոյանը. «Եթե հիմա ընդունենք մեր որոշումը, այն անպայման կողմնորոշիչ նշանակություն կունենար սպասվող ամեն տեսակ ժողովների համար»:

Հրանտ Խաչատրյան.-Դուք հետաձգում եք որոշման ընդունումը՝ դրության ամբողջ ծանրությունը թողնելով ԼՂՀ ղեկավարության եւ ժողովրդի ուսերին: Մի՞թե մեզ չպիտի անհանգստացնի այն վիճակը, որին զոհ գնաց մի նախագահ, հիմա էլ վտանգված է ամբողջ Արցախը:

Հակոբ Սանասարյան.-Ամո՜թ է, խայտառակությո՜ւն, երբ այսքան ժամանակ արտակարգ նստաշրջան էինք անում եւ հիմա էլ հանգիստ ուզում ենք հետաձգել նրա եզրակացություն-որոշումը:

Ես նստած եմ չորրորդ շարքում եւ անընդհատ ձեզ էի դիտում, պարոն Արարքցյան: Դիտում էի եւ թվում էր, թե դուք 1945 թ. մայիսի 9-ի տոնահանդեսն եք ընդունում՝ ուրախ, կատակելով, խնդմնդալով: Դա խայտառակություն է, ամոթալի մի բան: Մի՞թե դուք այդպես էլ չհասկացաք, թե նստաշրջանն ի՛նչ հարցի է նվիրված: Արցախի ողբերգությանը մինչեւ վերջ էլ անհաղո՞րդ պիտի մնաք:

ՀՀՇ-ականներից մեկը, երեւի մթնոլորտը լիցքաթափելու համար, ասաց. եթե այսպես՝ հրապարակավ որոշում ընդունենք, կնշանակի մեր գաղտնիքն աշխարհով մեկ անենք: Լավ է գնանք փակ դռների ետեւ որոշում ընդունենք:

Կիմ Բալայան.-Ըստ էության մեր եւ ՀՀՇ կարծիքները նախագծի երկրորդ կետի մասին՝ նույնն են. մենք ասում ենք՝ չընդունել որեւէ թուղթ, որի մեջ Արցախն Ադրբեջանի կազմում կլինի նշված, դուք էլ ասում եք՝ ճանաչենք այն թղթերը, որոնք ընդունելի կլինեն ԼՂՀ եւ նրա բնակչության կողմից: Սրանք նույն բաներն են, եւ ոմանք իզուր են մուկ ու կատու խաղում:

Ալեքսան Հակոբյան.-Մենք իրավունք չունենք ազգը կործանման տանող որոշում ընդունելու, պարտավոր ենք հետեւել մեր ղեկավարության ճկուն քաղաքականությանը:

Ինչ-որ մեկը.-Եթե մենք այսօր որոշում չընդունենք, կնշանակի կողմ ենք, որ Արցախը հանձնվի Ադրբեջանին: Մենք մեր որոշումն ենք առաջարկում, թող անվանական քվեարկության դնեն, որպեսզի պարզվի, թե ով ո՛վ է:

Սրանք շատերն են կողմ: Իսկ Հրանտ Խաչատրյանն ասում է.

- Տեսա՞ք՝ Արցախի ներկայացուցիչներն ասպետորեն դուրս եկան, որպեսզի մենք, առանց որեւէ ճնշման ու անհարմարության, ընդունենք մեր ուզած որոշումը: Եթե նրանք էլ այստեղ լինեին, 7 հոգի, պարզ է, որ Դաշինքի նախագիծը կանցներ առանց այլեւայլության:

Բ. Արարքցյան.-Առաջարկում եմ թողնել հաջորդ երկուշաբթի օրվան, որպեսզի կազմակերպենք լայն քննարկում (ուրեմն, այս երեք թե երկու շաբաթներին նեղ քննարկում է եղել.-Բ. Ու.):

Այս առաջարկությունն իրար է խառնում դահլիճը, եւ հեռուստատեսությունը ձեռ է քաշում ժողովրդի արյունը պղտորող այն խաղից, որի մեջ է իր ընտրած խորհրդարանը:

Անխորհո՜ւրդ խորհրդարանը:

Հունիսի 25-ին Մոսկվայից, վերջին ամիսներին այս էլ ո՜րերորդ անգամ, ցույց տվին Հեյդար Ալիեւի լղրծուն մռութը: Դժգոհում էր Հայաստանի ղեկավարների դեմ, իսկ «երաժշտական» ֆոնը Մախս Մամեդովի վնգստոցն էր Նախիջեւանի շրջափակման մասին: Տեսե՜ք,-ասում է,-հայերն այս ինքնավար հանրապետության ավտոճանապարհն ու երկաթգիծը փակել են եւ թույլ չեն տալիս, որ անխափան գործեն, զարգացնեն տնտեսությունը...

Եւ աստված, եթե այն իսկապե՛ս կա, նրա բերանը վառվող ձյութ չի լցնում, որպեսզի ավազակների թմբկահարը հասկանա, թե ինչպե՛ս տարիներ շարունակ Արցախն ու Հայաստանը շրջափակումների մեջ պահողը գոնե այդ մասին ձեն չպիտի հաներ:

Ալիեւի դժգոհությունը հաստատելու համար մեկ էլ ցույց տվին Նախիջեւանի ինչ-որ

դաշտ, ուր վրանների տակ ծվարել են, իբր, «Սադարակի շրջանից փախած տասնյակ հազարավոր աշխատավոր անմեղ մարդիկ»: Տեսե՜ք-տեսե՜ք, առաջին ամառ է գալիս, եւ այս դաշտում, վրանների տակ շուտով կբռնկվեն համաճարակները...

– Հայերը պահանջում են, որ այս շրջանում խաղաղություն հաստատելու համար դիտորդներ գան Իրանից.-Ալիեւն է բարբաջում:-Սակայն քանի որ խոսք է պտտվում, թե Իրանը ռազմական օգնություն է հասցնում Հայաստանին (Իրա՞նը... ռազմական օգնությո՞ւն... Հայաստանի՞ն), մենք էլ առաջարկեցինք, որ դիտորդներ ուղարկի նաեւ Թուրքիան: Հայերն ընդդիմացան դրան: Առաջարկեցինք Ռուսաստանի դիտորդների հարց, դրան եւս չհամաձայնեցին... Հիմա ի՞նչ պիտի լինի, նրանց ի՞նչ առաջարկություն անենք, որ համաձայնության գան եւ մեզ չհալածեն մեր տուներից.-գանգատվում է Նախիջեւանի մեջլիսի սադր Հեյդար աղան:

◇ ◇ ◇

Թուրքերը, ռազմական ծանր տեխնիկայի ուղեկցությամբ, փորձում էին Մարտակերտի շրջանում առաջ շարժվել, մեր ինքնապաշտպանները հակահարված տվին, վերագրավեցին Մարգուշավանը:

Վերականգնվեց Ստեփանակերտ-Երեւան հեռախոսակապը, այսօր տրվեց առաջին հաղորդումն Ստեփանակերտի հեռուստակենտրոնից: Էկրանին փախստականներն են: Ցավալի տեսարան, հուսահատեցնող պատկերներ:

Մոսկվայից հաղորդում են թուրքի հրամցրած լուրը՝ կռվում են Մարտակերտ քաղաքից մեկ կիլոմետրի վրա, պաշարած ունեն Ասկերանը, իսկ հայերն Աղդամն են հրետակոծում:

Ասում են՝ Կուբաթլիի շրջանում խփվել են հայկական երկու ինքնաթիռներ, որոնց անձնակազմերը փրկվել են:

Հունիսի 26-ին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը վերադարձավ Ստամբուլից, սեւծովյան շրջանի տնտեսական գոտու գործունեությանը վերաբերող թղթեր ստորագրելուց բացի, հանդիպումներ ունեցած Սուլեյման Դեմիրելի, Ելցինի ու Կրավչուկի հետ (Դրանց մանրամասներն ու արդյունքները հետո կտեսնենք):

Ասում են՝ ադրբեջանական զորամասերը նոր հարձակումներ են ձեռնարկել Մարտակերտի ու Ասկերանի ուղղությամբ: Առաջինում մերոնք կենտրոնում ետ են քաշվել, ապա աքցանի մեջ առել եւ պատճառել մեծ վնասներ. օրինակ, վեց տանկ են գրավել, երեքը ջարդած, երեքն անվնաս: Թշնամին տվել է սպանված 50 ասկյար, մերոնք՝ լոկ երկու վիրավոր: Մատաղիսն ազատագրել ենք:

Ասկերանի ուղղությամբ թշնամին կորցրել է շուրջ 140 սպանված, տանուլ է տվել չորս զրահամեքենա, 2 տանկ եւ նահանջում է: Իբր, սպանվածների մեջ մեծ թիվ են կազմում այլազգիները:

Ադրբեջանցիները հայտարարել են, թե կցանկանային Շահումյանի շրջանի գրավման ժամանակ գերի վերցրած 21 հայ զինվորներին փոխանակել Խոջալվում պատանդ տված թուրքերի հետ:

ՀՀ սահմանային շրջանները, հատկապես Իջեւանն ու Կրասնոսելսկը, ռմբակոծության են ենթարկվում:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարությունն Ադրբեջանին բողոք է ներկայացրել Կասպիական նավատորմի զորամիավորումների դեմ տեղացիների ամենօրյա հարձակումների ու ստորացումների համար: Եւ, ըստ երեւույթին, արդեն մոռացել են այն իսկական ինքնաստորացումը, որ իրենք էին իրենց հասցրել՝ սեփական զինամթերքն ու ռազմական տեխնիկան նվիրաբերելով այդ ավազակախմբերին:

◇ ◇ ◇

Հունիսի 28-ին Հռոմ էր հասել ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության ուղերձը մեկ օր հետո սկսվելիք համաժողովի նախագահ Մարիո Ռաֆայելիին ու համաժողովի մասնակից երկրների ներկայացուցիչներին: Այն ներկայացնում ու բացատրում էր այն հանգամանքները, որոնք ԼՂՀ պատվիրակությանը թույլ չտվին մասնակցելու համաժողովին: Ուղերձում ասված է. «Ամեն անգամ կոնկրետ բանակցությունների կամ մեր մասնակցության վերաբերյալ որոշումների ընդունման նախաշեմին ադրբեջանական կողմը լայնածավալ հարձակում է սկսում բոլոր ճակատներով, ինչը, օրինակ, տեղի ունեցավ հունիսի 12-ին... եւ հերթական անգամ հունիսի 28-ին՝ Հռոմի հանդիպման նախօրեին: Նմանօրինակ հարձակողական գործողությունների հետեւանքով մենք ունենք տասնյակ զավթված եւ ավերված բնակավայրեր եւ մի քանի տասնյակ հազար փախստականներ:

Մեզ ուղարկված հաղորդման մեջ, ինչպես նաեւ ընդունելիք փաստաթղթերում՝ օրինականորեն ընտրված ԼՂՀ իշխանությունների կարգավիճակն իջեցվում է մինչեւ «հայկական համայնքի ներկայացուցիչների» կամ նույնիսկ «Ստեփանակերտի ներկայացուցիչների» կարգավիճակի: Դրանով իսկ հանրապետության բնակչության 90 տոկոսի կողմից օրինականորեն ընտրված իշխանությունների ներկայացուցչությունը հավասարեցվում է ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչների հետ, ինչը բացարձակապես անընդունելի է:

Մեր կարծիքով՝ Հռոմի նախապատրաստական հանդիպման գործունեության ուղղվածությունը միակողմանի մոտեցում է ենթադրում այդ հարցի լուծմանը՝ հօգուտ Ադրբեջանի, այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղի պահպանումն Ադրբեջանական հանրապետության կազմում: Դրա հետեւանքով լիովին տնտեսվում է ժողովրդի ինքնորոշման օրինական իրավունքը, որն արտահայտվել ու հաստատվել է 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեով»:

Այս պատճառաբանություններով էլ բացատրվում է ԳԽ-ի նախագահության որոշումը ԼՂՀ պատվիրակության՝ Հռոմի նախապատրաստական խորհրդակցությանը չմասնակցելու հանգամանքին՝ միաժամանակ հիշեցնելով, որ «Այդ որոշման վրա լրջորեն ազդել է ԼՂ-ի հանրապետության դեմ Ադրբեջանի ագրեսիայի հերթական սաստկացումը եւ այդ կապակցությամբ մեր մտահոգությունը»:

Մեզ հայտնի չէ՝ ուղերձը հանդիպման ընթացքի ու ընդունած (հիմնականում անպտուղ) փաստաթղթերի վրա որեւէ ազդեցություն թողե՞լ է, թե՞ ոչ: Սակայն, որ այստեղ, Հայաստանում, փոթորիկ է առաջացրել, դա կտեսնենք:

◇ ◇ ◇

Հունիսի 29-ին Հռոմում բացվեց ԵԱՀԽ ժողովի 4-րդ նիստը, որը նորից պետք է զբաղվեր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը կարգավորելու խնդրով: Հայտնի չէ՝ ի՞նչ պիտի որոշվեր, կամ հավաքվածներն առհասարակ տրամադրվա՞ծ էին որոշում ընդունելու: Նախօրյակին, երեւի այս անորոշությունը լավ հասկանալով, Ելենա Բոններն իր կարծիք-առաջարկությունն էր հրապարակել «Ռուսկայա մըսլ» թերթի հունիսյան համարում: Այն արտատպել է մեր «ՌԱ» թերթի այսօրվա համարը: Ասում է. «Այս օրերին կսկսվի Ղարաբաղում խաղաղ կարգավորման ԵԱՀԽ-ի Հռոմի հանդիպումը: Միամտություն է կարծել, թե բանակցությունները թեթեւ կլինեն, բայց ոչ պակաս միամտություն է մտածել, թե կան ուժեր, որոնք կկարողանան Ղարաբաղը վերադարձնել նախկին կարգավիճակին...»: Եւ ի՞նչ է առաջարկում հանճարեղ Սախարովի գործի արժանավոր շարունակողը: Ասում է՝ անհրաժեշտ է ստեղծել հովանավորչություն (պրոտեկտորատ): Այսպես. հարցը կարգավորելուն լծվում են երեք ոչ շահագրգիռ տերություններ (մեկը մուսուլմանական, մեկը՝ ԱՊՀ անդամ, մեկն էլ՝ եվրոպական), որոնք եւ ապահովում են հրադադարը, ինքնորոշվող կողմի պահանջներին անդրադառնում ամենայն բծախնդրությամբ, չնայած սա շատ ծանր պարտականություն է, քանի որ կա սահմանների ան-

ձեռնմխելիության չարաբաստիկ օրենքը: Բայց ո՞վ պիտի փորձի համար լուծում գտնել այն դեպքում, երբ ոտնահարվել են մարդու իրավունքները, եւ այդ մարդը զենք է առել ու կռվում է իր ազատության համար»:

Այս օրերին ծանր ու հակասական լուրեր են գալիս ռազմաճակատից: Մեկ դրությունն այնպես են ներկայացնում, թե հակառակորդը Մարտակերտի կողմերում դրության տերն է, եւ անհնար պիտի լինի կասեցնել նրա առաջխաղացումը: Մեկ էլ պատմում են, որ այնտեղ պարտիզանական պատերազմ է, եւ, վարձկանների գնալուց հետո, գլուխը կորցրած թուրքը չի համարձակվում որեւէ քայլ կատարել դեպի շրջանի լեռնային մասը: Իսկ Ասկերանի ու Մարտունու կողմերում, իբր, թուրքերը լայնահուն արշավանքներ են ձեռնարկել՝ նպատակ ունենալով նվաճել շրջկենտրոնները, Հադրութը վերջնականապես կտրել հանրապետությունից, երեք կողմերից հասնել Կարկառի հովիտը եւ Ստեփանակերտն առնել աքցանի մեջ:

Բաքվի ռադիոյով էլ այս ծրագրի հաջողությունն օրվա հարց համարող ամբարտավանները հենց մի գլուխ այն էին հայտարարում, թե Լաչինն ու Շուշին վաղուց կարող էին վերագրաված լինել, սակայն բաց են պահում, որպեսզի հայերն այդ ճանապարհով օր առաջ հեռանան:

Ինչպե՜ս էլ մարդասեր են դարձել. ուզում են, որ հայերն իրենց գլուխներն առնեն-հեռանան հետագա արյունահեղությունից:

Բայց 29-ի երեկոյան հաղորդեցին նաեւ, որ Աղդամից վիթխարի մի զորամաս մտել է Ասկերանի մատույցները եւ այն է, պիտի քաղաքը նվաճեր, որ ինքնապաշտպանական ուժերը թիկունքը կտրել են, շրջապատել, կոտորել: Այստեղ թշնամին կորցրել է զրահատեխնիկայի 20 միավոր եւ 300 ասկյար:

Իսկ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում Արցախի հարցի առթիվ ընդունված կիսատ-պռատ որոշման ձայնն այնպես էլ չլսվեց, որպես թե աշխարհ է եկել մեռելածին մի բան:

Հունիսի 29-ին Հայաստանի հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ունեցավ իր ամենածավալուն (ժամուկես տեւողությամբ) ելույթը հայ ժողովրդի առաջ: Ամբո՜ղջ հայ ժողովրդի, որովհետեւ ելույթը հեռարձակվել էր երեկոյան ժամը 8-ից, մեկ էլ սկսեցին հաղորդել երկու ժամ անց՝ պատճառաբանելով, որ առաջին հաղորդումը տեխնիկական թերություններ է ունեցել: Չնայած այն հիմնականում եղել է տանելի, իսկ խոսքը, սկզբից մինչեւ վերջ, հնչել է անթերի: Ինչ-որ է, հեռուստատեսության մտահոգությունը, որպեսզի ելույթը հասնի նաեւ նրանց, ովքեր կարող էին ինչ-ինչ պատճառներով առաջին հաղորդմանը հեռուստացույցի մոտ եղած չլինել, իրականացնել, եւ հիմա ամբողջ հայ ժողովուրդը վայելեց իր նախագահին պաշարած տագնապների ու ցավի, հայտնությունների ու հանձնարարականների բավական փարթամ ծառը:

Ելույթի դրդապատճառը ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում կուլմինացիային հասած վեճն էր իշխանությունների եւ, այսպես կոչվող, ընդդիմության միջեւ, վեճի հիմքն էլ՝ Արցախի այսօրվա դրամատիկական վիճակի վերաբերյալ ունեցած դիրքորոշումները: Նախագահը փորձեց ինքն իրեն «ազգային դաշինք» կամ «ազգային համաձայնություն» հայտարարած եւ, բարեբախտաբար, կուռ միասնությամբ հանդես եկող ընդդիմությունը ներկայացնել ցաք ու ցրիվ, որպեսզի նրանից առանձնացնի հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, հետը հաշիվ մաքրի ոչ վաղ անցյալի մերժելի եղանակով եւ դիակը նետի ժողովրդի ոտքերի տակ:

Սակայն խորհրդարանում այդ ընդդիմությունն արդեն երրորդ շաբաթն է հանդես գալիս առանց վթարների եւ վերջին քվեարկությանը ներկայացավ 119 ձայնով: 165-ի՞ց: Այսինքն՝ խորհրդարանային ջախջախիչ մեծամասնությունը (46-ի դեմ 119) այդ ընդդիմությունն է ներկայացնում, չնչին մասը՝ ՀՀՇ ֆրակցիան ու համախոհները:

Ճիշտն ասած, արտասովոր ոչինչ էլ տեղի չէր ունեցել: Խորհրդարանում, որ իրեն համարում է ժողովրդավարական, չէր անցել փոքրամասնություն կազմող ֆրակցիայի ներկայացրած որոշումը: Մեծամասնություն կազմող հոսանքի նախագիծն է՛լ չանցավ: Բայց կարեւորը դա չէր, այլ այն, որ հաղթանակի սովոր փոքրամասնությունն ու նրա

առաջնորդներն իրենց խորհրդարանական գործունեության մեջ առաջին անգամ դեմ են առել անանցանելի պատնեշի: Եւ բոլոր նշաններից դատելով, այդ պատնեշն այսուհետ միշտ էլ գոյություն է ունենալու...

Ասեմ, որ այս պատնեշը, որ լավ էլ անուն ունի՝ Ազգային դաշինք, մեր խորհրդարանի առաջին լուրջ հաղթանակն է: Պատկերացրե՛ք, խորհրդարանում իրենց ներկայացուցիչներն ունեցող յոթ կուսակցություններ (դուրս թողած միայն ՀՀՇ-ը) միավորվել են, համերաշխության դրոշ պարզել եւ ուզում են քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի մեջ հայտնված ազգը փրկել միացյալ ուժերով: Եւ այս համերաշխ միասնությունը սարսափով է լցրել փոքրամասնության սրտերը:

Ըստ երեւույթին մեր նախագահն այս շատ մտահոգիչ հանգամանքի մեջ այնքան էլ մեծ վտանգ չէր տեսնում եւ մտածում էր, թե բավական է դաշնակցությանը մեկուսացնի, ջախջախիչ հարվածներ հասցնի, որպեսզի մնացած կուսակցությունների ու խմբակցությունների ներկայացուցիչները դաս առնեն, խելքի գան եւ խոնարհաբար վզները դնեն այն լծի տակ, որ քաշել են մինչեւ վերջին ժամանակները: Իսկ դաշնակցությունն ի՞նչ ունի այսօրվա պայքարի ճակատում՝ 10 պատգամավոր ՀՀ Գերագույն խորհրդում, 25-ը՝ ԼՂՀ խորհրդարանում եւ 100 զինվոր էլ ճակատում,-այսպես հեգնեց նա:

Տրամաբանական կարող էր լինել, որ գոնե նախապես քննադատության կրակի տակ առնվեին հիշված 10-ի, 25-ի ու 100-ի զանցառությունները: Բայց ո՛չ, խնդիրն ուրիշ էր. պետք է ջախջախվեր այդ բոլորի թիկունքում կանգնած դաշնակցությունն այստեղ ու արտասահմանում: Եւ այս ամենը՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության հարյուրամյա կենսագրության միշտ հակաժողովրդակա՜ն, արկածախնդրակա՜ն ֆոնի վրա:

Տեր-Պետրոսյանը հակաժողովրդականն ու արկածախնդրականը «ցույց էր տալիս», իր կարծիքով, անհերքելի մեկական փաստի վրա:

1. Հակաժողովրդական, որովհետեւ այդ ամբողջ հարյուր տարում լոկ մեկ հոգս է ունեցել՝ տիրանալ իշխանության եւ միահեծան կառավարել երկիրը (Այստեղ փակագծում նկատենք երկու փափուկ հանգամանք.

Ա. 1918 թ. իշխանության գլուխ անցնելով՝ դաշնակցությունը Հովհ. Քաջազնունու նախաձեռնությամբ ստեղծեց ոչ թե միակուսակցական, այլ կոալիցիոն կառավարություն, եւ Բ. Մեր կյանքում իշխանության տիրանալու գերագույն նպատակ ցուցադրել է ո՛չ միայն դաշնակցությունը: ՀՀՇ-ն եւս ասպարեզ է իջել բացառապես նույն նպատակով եւ, երբ իշխանության բոլոր սանձերն իր բուռն էր հավաքել, առաջին պահ չէր հասկանում, թե է՞լ ինչ է մնում, մի՞թե նաեւ գործ պիտի անի: Ես հիշում եմ այն ժամանակվա նախագահ Սիրադեղյանի մի անկեղծ խոստովանությունը. «Մենք հասել ենք մեր նպատակին՝ իշխանությունը մեր ձեռքում է, եւ եթե կա մեկը, որ մեզ համար կստեղծի ծրագիր ու կանոնադրություն, կարժանանա բարձր պարգեւի»):

2. Դաշնակցության արկածախնդրությունն էլ, Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով, այն է, որ 1920 թ. Թուրքիան հայ ժողովրդին շնորհում էր 60 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ մի անկախ երկիր, սակայն հանրապետության դաշնակ պարագլուխները, խելքները տված ԱՄՆ-ի ու եվրոպական տերությունների շառլատանություններին, մանավանդ Սեւրի հաշտության դաշնագրի հիմարություններին, պատճառ դարձան, որպեսզի կորսվեն արեւմտահայկական մարզերը, ողբերգական վիճակի առաջ հայտնվի հայ ժողովուրդն Արեւելահայաստանի այս վերջին մի փոքր հողակտորի վրա:

Սա, իհարկե, բոլշեւիկ սուտ պատմաբանների մեղադրանքն է, որ տասնամյակներ շարունակ հնչում էր դաշնակցության հասցեին: Եւ, ի՛նչ խոսք, շատ հետաքրքիր է, որ Լ.Տեր-Պետրոսյանն էլ կրկնում է՝ առանց շնորհակալություն հայտնելու նախորդներին:

Ասենք նաեւ, որ մեր նախագահի ոչ անհայտ խորհրդական Կտրիճ Սարդարյանը երկու տարի առաջ քիչ ավելի համեստ էր ներկայացրել Թուրքիայի վաստակը հայոց նոր պետականության ստեղծման գործում (գտնում էր, որ Թալեաթն ու Աթաթուրքը ողջունել են մեր անկախությունը 30 հազար կիլոմետրի վրա):

Լ. Տեր-Պետրոսյանն այս ելույթում անդրադարձավ նաեւ ԵԱՀԽ-ի հանդիպումներին

ԼՂՀ պատվիրակության չմասնակցելուն՝ այն դատապարտելով, քանի որ, իբր, այդ ԵԱՀԽ-ի միջոցառումներին մասնակցելը «Դա մեր միակ շանսն էր, մեր միակ հնարավորությունը ... պահպանելու Լեռնային Ղարաբաղը»:

Հունիսի 30-ի ԳԽ-ի նստաշրջանում դարձյալ գզվռտոց էր ԼՂՀ-ն ընդունել-չընդունելու համար: Նախագահի երեկվա ելույթն ուղղակի խլրտում էր առաջացրել, եւ խոսողներն այլեւս ոչինչ չունեին թաքցնելու: ՀՀՇ-ները դաշինքի դիրքը համարում էին արկածախնդրական, որն, իբր, պիտի տանի դեպի մեծ պատերազմ (իսկ պատերազմ չկա՞), որի համար պետք է պատասխան տա ոչ թե ինքը, այլ կառավարությունը՝ ժողովրդի հետ միասին: Եւ պահանջում էին բռնել միայն հարցի քաղաքական լուծման ճանապարհը, Հռոմի ու Մինսկի խորհրդաժողովներին գնալ Արցախյան հարցի 0 (զրո) մակարդակով:

Իսկ դաշինքն այս դիրքորոշումը համարում էր դավաճանություն եւ ազգային շահերի ոտնահարում, պահանջում էր կառավարության հրաժարականը:

Մոսկվայից Լ. Տեր-Պետրոսյանի ելույթը գնահատում են որպես սկզբունքային պայքար Հայաստանում ծայր առած խառնակչության դեմ, որը պիտի վեր ածվեր քաղաքացիական պատերազմի, իսկ խառնակիչներն իրենց հաղթանակն այնքան իրական ու շոշափելի էին պատկերացրել, որ, Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայտարարության համաձայն, մինիստրական պորտֆելներ էին առաջարկել նույնիսկ նրա մի շարք մտերիմներին:

Իսկ պատերազմի դաշտից գալիս էին հակասական լուրեր. իբր, Մարտունու եւ Հադրութի շրջաններում թուրքը տվել է ավելի քան 300 զոհ, սակայն շարունակում է ռմբակոծել հայկական բնակավայրերը, եւ մեծ ավերածություններ են եղել Էդիլլվում ու Ճարտարում:

Ասում են՝ Էդիլլվի համար մղված մարտերում սպանվել է մի ոմն Հաբիբուլլա Մամեդով, որը Չեչնիայի ԳԽ-ի պատգամավոր է: Ուրեմն, թուրքի ոչ միայն թիկունքում, այլեւ կողքին կանգնած են խորհրդային մուսուլմանները եւ արդեն գործի են անցել:

Մթնոլորտը լիքն է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթի ստեղծած աղմուկով: Ասում են՝ Հրայր Մարուխյանը հայտարարել է, թե նա՝ Տեր-Պետրոսյանը, չի կարող ցույց տալ որեւէ ճշմարիտ փաստաթուղթ, որը հաստատի, թե իրենք ու ինքը համագործակցել են ՊԱԿ-ի հետ, դա զրպարտություն է:

Իսկ Հայաստանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցան Երեւանի կեղծ դաշնակցության կենտրոնի ղեկավարներ Հարություն Առաքելյանն ու Ռուբեն Տիտանյանը, որոնք շատ հարմար համարեցին «մերկացնել» իսկական դաշնակցության ու նրա ղեկավար Հրայր Մարուխյանի «հակահայկական էությունը, վարքը, գործը»: Նրանք խոստացան, հարկ լինելու դեպքում, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին տրամադրել Մոսկվա-Բաքու ուղերթի տոմսեր՝ Մարուխյանի ու նրա գործակիցների անուններով՝ իբրեւ իրեղեն ապացույց, որ նրանք իրենց հակահայկական գործունեությամբ սերտորեն կապված են Բաքվի թրքության հետ...

Ի՞նչ խոսք, որ այս տեսարանը հորինելու եւ ցուցադրելու համար մարդիկ պետք է պարտված լինեն մարդկային այնպիսի հասարակ բաներից, ինչպիսիք են խիղճն ու ամոթը:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն այս պահին երեւի խիստ զգում է այսօրինակ ստահակների օգնության կարիքը, եւ հեռուստատեսության պնակալեզ կազմակերպիչներն էլ ժամանակին հասցրել են այդ օգնությունը:

Նախագահի հեռուստաելույթը փոթորկել է ամբողջ հայությանը: Խոսում են բորբոքված, անզուսպ, դատավճիռ կարդում՝ մեծ մասամբ նախագահի դեմ:

Ես էլ գրի առա այդ օրերի իմ ապրումները, որ բավական ուշացած էլ հրապարակվեցին «Ավանգարդում» (1992, օգոստ. 14):

Հուլիսի 1-ին ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե ԼՂՀ վերաբերյալ եղած հարցը խորհրդարանում երեկ լուծում չստացավ, այսօր էլ ինքը թույլ չի տա, որ շարունակվի քննարկումը, քանի որ նման հարցերին վճիռ տալու իրավունք միայն ինքն ունի՝ որպես հանրապետության նախագահ, բայց երբե՛ք Գերագույն խորհուրդը:

Որպես նախագա՞հ: Բայց ինչո՞ւ այնքան էլ պարզվեց հարցը խորհրդարանում երեք շաբաթ քննարկելուց հետո:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը խորհրդարանի այս նիստում եւս ունեցավ մի ելույթ: Ասաց՝ Ազգային դաշինքը հայ ժողովրդին տանում է ստույգ կործանման, որովհետեւ ԼՂՀ-ը ճանաչել՝ պիտի նշանակի պատերազմ հայտարարել մեր երկու հարեւաններին՝ Ադրբեջանին ու Թուրքիային: Իսկ մենք թույլ ենք նույնիսկ միայնակ Ադրբեջանից,-հայտարարեց ափերից ելած նախագահը:-Ես վայելում եմ հայ ժողովրդի լիակատար վստահությունը, այն ինձ է տվել իր քվեն ու մանդատը: Ականջներիդ օղ արեք. ես թույլ չեմ տա, որ դուք երկիրը մղեք պատերազմի: Ես ժողովրդին հանրահավաքի կհրավիրեմ: 100-200 հազար մարդ կգա իմ ձայնին... Եթե այդքան չհավաքվի, ինքս հրաժարական կտամ...

Այնքանն այսպես ասաց, ապա գնաց, նստեց դահլիճի վերջին շարքում, հասարակ պատգամավորների հետ միասին...

Դրությանը վայել մի ելույթ էլ ունեցավ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը: «ԼՂՀ ճանաչումը հակաօրինական էր, այդ պատճառով էլ այն պետք է հանվեր օրակարգից եւ հանվեց ու վե՛րջ,-արդեն հանգիստ ու խաղաղված հաղորդեց նա (բայց ի՞նչ լավ էր՝ ժամանակին հասկացան եւ երեք շաբաթ ծամծմելուց հետո օրակարգից հանեցին): -Որեւէ երկրի ճանաչումը տեղի է ունենում մի այլ երկրի պրեզիդենտի եւ ոչ թե պառլամենտի կողմից:

Սակայն հիմա այնքան համեստ ու նախագահապաշտ դերի մեջ մտած մեր խորհրդարանականը հունվարին, հենց այս տարվա ծնունդի կապակցությամբ, վեր էր կացել պաշտոնապես, իբրեւ Գերագույն խորհրդի նախագահ, ընդունել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, նրա բռնած պետականության ուղին, հայտարարում էր, թե «Հայաստանի հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ողջ հայ ժողովրդի անունից հավաստիացնում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդին, որ բոլոր միջոցներով զորավիգ կլինի...» (տե՛ս այս տարվա հունվարի 3-ի գրառումը):

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահն այն ժամանակ հանրապետության պրեզիդենտից ստացա՞ծ էր եղել այդպիսի հայտարարությամբ հանդես գալու իրավունք: Թե՞ հիմա ուրիշ պայմաններ են, եւ ինքը պրեզիդենտից ուրի՞շ իրավունք է ստացել՝ իր պարտականությունները մոռանալու եւ պրեզիդենտի անդեմ կցորդը դառնալու, իր տնօրինության տակ դրված խորհրդարանը եւս այդպիսին դարձնելու իրավունքը:

Խորհրդարանի նախագահի այս քայլից հետո էլ գտնվեցին պատգամավորներ, որոնք առաջարկում էին զգաստ լինել, չդավել արդարությանն ու սեփական ժողովրդի ճակատագրին: Սակայն իզո՜ւր եւ ապարդյո՜ւն:

Երեկոյան հեռուստատեսային հարցազրույց էր դաշնակցական Գ. Հովհաննիսյանի, ՀՀՇ-ական Բագրատ Ասատրյանի ու ռամկավար Մելս Սահակյանի հետ: Բ. Ասատրյանն ասաց, իրենք՝ ՀՀՇ-ականները, այլեւս փոքրամասնություն են խորհրդարանում, ուստի ինքը պարտավոր պիտի լինի առաջիկա նստաշրջանում առաջարկել, որպեսզի խորհրդարանը լուծարեն եւ նորն ընտրեն:

Ուրեմն, մնացած կուսակցությունները հենց ամեն օր էլ կարող էին առաջարկել, որ խորհրդարանը ցրվի, որովհետեւ նրանք առանձին-առանձին, միշտ էլ փոքրամասնություն են կազմում: Եւ այս դեպքում ժողովուրդն էլ ուրիշ բան ու գործ չպետք է ունենա, հենց մի գլուխ պիտի լուծարի խորհրդարանը եւ նորն ընտրի: Նո՛րը, որ պիտի լինի ՀՀՇ-ականների ուզածը...

Հայտնի դարձավ, որ ԼՂՀ-ը պատվիրակություն է ուղարկում Հռոմի խորհրդակցությանը: ԳԽ-ի նախագահությունը նախապես դեմ է եղել նրան որեւէ մասնակցություն բերելուն: Սակայն հասարակական կազմակերպությունների եւ ողջ ժողովրդի ճնշման տակ տեղի է տվել, պատվիրակներ ընտրել եւ, ահա՛, ուղարկում է: Պարոն Լ.Տեր-Պետրոսյանը հիմա՛ ինչ մեղք է գտնելու, որպեսզի նրանով պարուրի ԼՂՀ ղեկավարությանը:

Հռոմում 11 երկրների ներկայացուցիչներ ապագա որոշման նախագիծ են պատրաստել, որը նախագահող Մարիո Ռաֆայելիի կարծիքով՝ լայն հնարավորություններ է ըն-

ձեռում զինադադարի, փոխհամաձայնությունների եւ հարցի վերջնական լուծման համար: Բայց չէ՞ որ հայտնի է նաեւ այդ նախագծի պաշտպանած դիրքը ամենաառանցքային հարցում՝ խոսք չի կարող լինել Ադրբեջանի սահմանների որեւէ փոփոխության մասին, եւ Ադրբեջանն ինքը պիտի տնօրինի իր տարածքի վարչաքաղաքական վիճակի խնդիրները: Այսինքն՝ արցախահայությունը վերստին թողնվում է լծի տակ մի բռնակալի, որը հիմա բոլոր հնարավորությունները կունենա կարճ ժամանակում լուծելու Արցախն առանց հայերի թողնելու իր գերխնդիրը:

Իսկ ճակատում թեժ կռիվ է ամենուրեք: Ֆիզուլիից մեծ հարձակում է եղել Հադրութի շրջանի Տող գյուղի վրա: Ինքնապաշտպանները սպանել են թշնամական 40 ասկյար, շարքից հանել 4 տանկ, 2-ն էլ խլել եւ մնացածներին ետ շպրտել:

Մեր լրատվությունը մխիթարական հաղորդում էլ է պատրաստել. հունիսի 12-ից այս կողմ թշնամին կռվի դաշտում կորցրել է 34 տանկ, 45 զրահամեքենա եւ 800 զինվոր:

Հուլիսի 2-ին ԼՂՀ ազատամարտիկներն ազատագրեցին Ասկերանի շրջանի Դահրավ գյուղը (Աղբուլաղ, Փիրջամալ ու Նախիջեւանիկ գյուղարի հետ միասին, այն բռնագրավվել էր հունիսի 13-ին):

Ամիրանլարից հրետակոծել են Մարտունին եւ շրջակա գյուղերը: Ասում են՝ այդօր մոտ 150 արկ է ընկել հայկական խաղաղ բնակավայրերի վրա:

Հուլիսի 3-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության շտաբից հայտնեցին, որ ադրբեջանական խոշոր մի զորամիավորում, ավելի քան 70 տանկերի ու այլ ծանր զրահամեքենաների ուղեկցությամբ, հարձակվել է Մարտակերտի վրա, հանդիպել համառ դիմադրության եւ, կորցնելով ավելի քան 100 զինվոր, նահանջել: Սակայն կան ձայներ, որոնք պնդում են, թե Մարտակերտն արդեն գտնվում է թուրքի ձեռքում եւ ենթարկվում է ավերածության, իսկ բնակիչներն անկանոն փախել են աջ ու ձախ:

Ռմբակոծություններ են եղել ուրիշ վայրերում, ինչպես Արցախի, այնպես էլ Հայաստանի շատ շրջաններում: Երեւում է՝ թուրքը լայնահուն եւ անկասեցնելի հարձակում է նախապատրաստում, իսկ մերոնք տվյալները հաղորդում են առանց լուրջ անհանգստության ու տագնապի, ասես թյուրիմացություն է, եւ թուրքը շուտով պիտի միայն թիկունքը ցույց տա կամ անփույթ կոտորվի:

Իսկ Հռոմում Մարիո Ռաֆայելիի գլխավորությամբ քննարկվել է ԼՂ-ի հարցը, որոշել են, որ պատերազմը դադարեցվի մեկ ամսով, սկսած ամսիս 9-ից, որպեսզի հնարավոր լինի հաջող կազմակերպել Մինսկի խորհրդաժողովի նախապատրաստումը:

Հուլիսի 4-ին ավելի ստույգ հաղորդեցին, որ կռիվը գնում է Մարտակերտում: Հայ ինքնագործ ու ինքնապաշտպան ջոկատների դեմ կռվում են ԱՊՀ զորքերի ամենավարժ ստորաբաժանումներն իրենց լավագույն մասնագետներով ու հզոր տեխնիկայով,-հայտարարել է ԼՂՀ կառավարությունը:-Արդեն ստուգված տվյալներով՝ անցած գիշեր թուրքերը Մարտակերտի կռվում կորցրել են 100 զինվոր, տաս տանկ, մերոնք միայն 15 զինվոր (կարծես դա է՞լ քիչ է): Ասում են՝ մերոնք հարձակվել են Մաղավուզի վրա, հրդեհի մատնել այն (թյուրիմացությո՞ւն է, թե՞ արդեն հայրենի հողն է օտարացել թուրքի ոտքի տակ ընկնելով):

Թեժ մարտեր են գնում նաեւ Մարտունու եւ Հադրութի շրջաններում:

ՄԱԿ-ի պատվիրակությունը ժամանել է Բաքու՝ խնդիր ունենալով ստուգել-պարզել ադրբեջանական կողմի բողոքը հայերի օգտագործած քիմիական զենքի վերաբերյալ:

Իսկ Երեւանի հեռուստատեսությամբ պատերազմին վերաբերող լուրերից ու տեսարաններից շատ ավելի ազատամարտիկների թաղումներն են ցույց տալիս, ողբ ու կական: Երեւի կարգադրված է այսպես նախապատրաստել ու կազմակերպել ժողովրդի վճռական կամքը պատերազմի, ավելի ճիշտ՝ ԼՂՀ պաշտպանության դեմ: Թե չէ, խորհրդարանում հակակառավարական թեւը «համը հանում է» իշխանությունների անդեմ ու անեռանդ գործը (անգործությունը) ժողովրդին ցույց տալով:

Հուլիսի 5-ի առավոտյան ժ. 6 անց 10-ից «Ազատություն» ռադիոկայանը, Թենգիզ Գուդավայի ղեկավարությամբ, վերլուծական մի հաղորդում արեց Հայաստանի վիճակի առթիվ: Նախ ներկայացվեց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հայտնի ելույթը, նրա հետեւանքները, որ ալեկոծել են հայրենիքն ու Սփյուռքը, ապա հարցազրույց Տեր-Պետրոսյանի կողմից հալածական դարձած Հրայր Մարուխյանի հետ: Հարցազրույցում կարեւոր էր վերջը, ուր Գուդավան հայտարարում էր՝ եթե հաստատվի այն, ինչի մեջ Տեր-Պետրոսյանն է մեղադրում Մարուխյանին (կապը ՊԱԿ-ի հետ), ապա դժվար թե դաշնակցությունը կարողանա շարունակել իր նորմալ գոյությունը: Իսկ եթե չհաստատվի, աննախանձելի վիճակում կհայտնվի Հայաստանի պրեզիդենտը, գուցե եւ ստեղծվի այն վիճակը, որ Վրաստանն ապրեց վերջին շրջանում:

Ապա խոսք վերցրեց հանրահայտ գրող Բալախանովան, որն էլ հաղորդեց, թե այն ժամանակ, երբ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ներկայացնում է Հայաստանը 1918-20 թթ. փոքրկի մեջ պահած եւ հետագա տասնամյակներին միայն խառնակչությամբ հայտնի դաշնակցական կուսակցության նոր արկածները եւ նախապատրաստում է նրա թաղումը, Ադրբեջանում վերածնվում է ժողովրդավարական մուսավաթ կուսակցությունը, նրա նոր ղեկավարներն ու հանրապետության առաջնորդները լայն գործունեություն են ծավալել ադրբեջանական ժողովրդի գաղափարա-քաղաքական ամենահզոր ուժերից մեկը վերականգնելու, այսօրվան ծառայեցնելու համար:

Բալախանովան դաշնակցության ջիլը բռնել էր եւ բաց չպիտի թողներ: Ղարաբաղի վիճակի կտրուկ փոփոխության մասին հաղորդեց (այնտեղ հայերը միայն ձախողանքներ ունեն), եւ դա բացատրվում է դաշնակցության սերմանած երկպառակությամբ:

Բալախանովան իր հերյուրանքին կենսական ուժ հաղորդելու համար հարցազրույցի հրավիրեց Մ. Գորբաչովի ֆոնդի աշխատակից Դմիտրի Ֆուրմանին:

«Դուք գիտեք, որ հայերը դրսից կռիվ են մտցրել Լեռնային Ղարաբաղ, ուզում են նվաճել Ադրբեջանի այդ ավանդական երկրամասը եւ այն դարձնել իրենց առաջին նվաճողական քայլը դեպի ցնորական Մեծ Հայքի ստեղծումը: Ի՞նչ եք մտածում, դա հո՞ չէ ծանր վտանգով շրջապատի երկրների եւ Եվրոպայի համար»,-հարց է տալիս Բալախոնովան: Եւ Ֆուրմանը նրան բացատրում է հայկական նվաճողական հոգեբանության պատմական-իրական հիմքը: «Գիտե՞ք,-ասում է,-հայերը գենոցիդ են ապրել: Դա գենոցի՞դ է եղել, թե՞ սովորական ջարդ, այդ չէ կարեւորը, այլ ա՛յն, որ իրենք հոգեբանական այդ ցավն իրենց ներսում ունեն եւ կասկածով են լցված նաեւ հարեւանների նկատմամբ: Ադրբեջանցիները այդ հոգեբանական վքարը չունեք եւ դրանից է, որ հանգիստ ժողովուրդ եք: Հայերն այս հիշածս հոգեբանական ակնոցներով են դիտում իրենց պատմությունը, երեկը, այսօրը, վաղը: Այս տեսակետից է միայն, որ հասկանալի է դառնում Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ ստեղծված մեծ խառնիճաղանջը»:

Այսպե՛ս. հիմա էլ Գորբաչովի ֆոնդի աշխատակի՞ցը: Երեւի մենք փրկություն չպետք է ունենանք Գորբաչովի ստեղծած հրեշային մթնոլորտից:

✧ ✧ ✧

Այս օրը մեծ ողբերգություն էր ԼՂՀ-ում, թուրքերն ի վերջո նվաճեցին Մարտակերտը եւ Հաթերքը: Հերոսական, աննված Մեծառանքը տնքում է արնախում թուրքի երկաթե ճիրաններում: Ասում են՝ այս գրոհին մասնակցել են հարյուրավոր տանկեր ու զրահամեքենաներ, ՍՈՒ-25 կործանիչ ինքնաթիռներ, ռազմական բազմաթիվ ուղղաթիռներ: Հաթերքը՝ հինավուրց այդ իշխանանիստը, քարուքանդ է արվել, որովհետեւ ոչ միայն երկու տարի շարունակ աննկուն կանգնած էր Քելբաջարից եկող ավազակախմբերի դեմ, այլեւ կործանեց, բնաջինջ արեց Ումուդլուի, Իմերեք-Քերեվանդի ու Աղդաբանի ավազակաորջերը:

Անցած գիշեր եւ ամբողջ օրվա ընթացքում չդադարող ռմբակոծության է ենթարկվել նաեւ Ճարտարը:

Ճիշտ է, Ասկերանի կողմերում հայ ինքնապաշտպանությունը հաջողություն է ունեցել. ազատագրվել են Նախիջեւանիկը, Փիրջամալը, Արանզամինն ու Աղբուլաղը: Բայց ի՞նչ պիտի արվի՝ Մարտակերտի շրջանում կորցրածը վերադարձնելու, թուրքին այնտեղից

դուրս շպրտելու համար:

Երեւանում ամենուր տագնապի խոսքեր են, արտահերթ նստաշրջան, այլեւայլ ժողովներ: Ամենուր արտակարգ միջոցներ են մտմտում, վերջին հնարավորություններն են լարում ճակատում դրությունը փոխելու համար: Մթնոլորտը լիքն է ԱՊՀ հրամանատարության ու զինվորության ծախու վարքի քննադատությամբ: Ասում են՝ ռուս քաջավարժ տանկիստի ու օդաչուի մեկ ժամ ծառայությունը մի քանի տասնյակ հազար ռուբլի արժե: Հույս ունեն, որ այս վարձկանները շուտով կթողնեն-կհեռանան, եւ էլի դեմ դիմաց կմնան հայ ազատամարտիկն ու թուրք խուժանը, եւ այն ժամանակ հաղթանակը կլինի իսկական քաջության ու արդարության կողմը...

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի պրեզիդենտ Էլչիբեյն այսօր հեռուստաելույթ է ունեցել եւ բավական արտաբաց հայտարարել, թե ինքը պատրաստ է Լեռնային Ղարաբաղի 140 հազար հայերին տալ մշակութային ինքնավարություն՝ պայմանով միայն, որպեսզի Հայաստանն էլ Զանգեզուրի 200 հազար իր ցեղակիցներին շնորհի նույնպիսի ինքնավարություն:

Հուլիսի 6-ը հետաքրքիր դեպքերով հարուստ օր էր: Նախ՝ ՀՀ ԳԽ-ի նախագահության նիստը, որին ներկա ԼՂՀ վարչապետ Օլեգ Եսայանը պատմեց արցախահայության ծանր վիճակը, հաստատեց, որ այնտեղ իրենց դեմ կռվում են այլազգիներ, օսմանյան թուրքեր (սպանել են մի բարձրաստիճան թուրք սպայի): Պահանջեց իսկական ու լուրջ օգնություն կազմակերպել, փրկել երիտասարդ հանրապետությունը:

Նա գտնում էր, որ պետք է բոլոր հնարավորությունները գործադրել տեղահանված արցախցիներին Արցախում պահելու համար, այլապես գաղթականությունը փրկություն կդառնա, եւ կարճ ժամանակում մենք Արցախում ո՛չ բնակիչ կունենանք, ո՛չ պաշտպանելու որեւէ բան...

Դավիթ Վարդանյանը պահանջեց հրավիրել ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջան եւ հարցը քննել, կտրական միջոցառումներ մշակել բոլոր ուժերի համատեղման՝ ազգային համերաշխության եղանակով:

Բ. Արարքցյանն էլ հայտարարեց իր հրաժարականը՝ գուցե թե հասկացնելով, որ ուժերի մեկտեղումն ու համերաշխությունը դրանից հետո կլինեն, քանի ինքը պարտավոր է վարել Լ. Տեր-Պետրոսյանի քաղաքականությունը, իսկ այն միջոց չէ համերաշխության:

Իսկ ԼՂՀ-ում դրությունն իսկապես ավելի էր ծանրացել. Մարտակերտի շրջանում կռիվը գնում էր արդեն Դրմբոնի մոտ: Ադրբեջանի պրեզիդենտ Էլչիբեյն արտակարգ դրություն է հայտարարել Մարտակերտի շրջանի համար: ԼՂՀ կառավարությունը դիմել է միջազգային կազմակերպություններին՝ խնդրելով ճանաչել իր իրավասությունը՝ իբրեւ միակ փրկությունն այն աղետալի վիճակից, որ ադրբեջանական բռնությունն է ստեղծել իր բազմապատիկ բանակով ու ռազմական տեխնիկայով:

Հռոմի խորհրդաժողովից հեռացել է ՀՀ ներկայացուցիչ Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանը, որովհետեւ ԼՂՀ ներկայացուցչին թույլ չեն տվել հայտարարություն անելու իր հանրապետության օրհասական վիճակի մասին, եւ այդ ժողովում առհասարակ չի դատապարտվում Ադրբեջանի ագրեսիան (Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հիմա՛, Հռոմի խորհրդաժողովը լքած իր կառավարության ներկայացուցչի մասի՛ն ինչ պիտի ասի):

Իրիկնադեմին Ազատության հրապարակում վիթխարի հանրահավաք է կազմակերպվել Ազգային դաշինքի նախաձեռնությամբ: Այն պահանջեց՝ Ա) ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջան հրավիրել, ընդունել ԼՂՀ-ը, Բ) ՀՀ կառավարության հրաժարականը:

ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների Մոսկովյան խորհրդակցությունում մեկ անգամ էլ նշվեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթը Ադրբեջանի սուվերեն պետությա՛ն լուծելու խնդիրն է, քանի որ ամեն ինչ տեղի է ունենում նրա սահմաններից ներս:

Վերջապես Կտրիճ Սարդարյանը հրաժարական է տվել իբրեւ ՀՀ նախագահի խորհրդական, եւ նախագահը հարգել է նրա հրաժարականը:

Հուլիսի 7-ը մխիթարական ոչինչ չբերեց. ինքնապաշտպանության նահատակների թաղումներն են ցույց տալիս հեռուստատեսությամբ՝ ստեղծելով մռայլ, ողբերգական տրամադրություն, ամենայն հավանականությամբ ժողովրդին մղելու հանրահավաքների, բողոքի, ապստամբության, որպեսզի հանրապետության ղեկավարությունը ձեռ քաշի այդ «Արցախի սպանդից, որը կլանում է ազգի լավագույն զավակներին»:

Իսկ ճակատից եկած լուրերի համաձայն՝ մերոնք Մարտակերտի շրջանում ծվարել են Թարթառի աջափնյակի մի բուռ տարածության վրա, չեն էլ պաշտպանվում, որովհետեւ թուրքերը գրաված գյուղերի կողոպուտով են զբաղված, առայժմ առաջ շարժվելու մասին չեն մտածում:

Մոսկվայից հաղորդեցին ԱՊՀ ղեկավարների հավաքում Լ. Տեր-Պետրոսյանի արտահայտած բողոքը ԼՂՀ տարածքում ադրբեջանական բռնագրավումների դեմ: Ասաց՝ եթե չեք դատապարտում, կնշանակի խրախուսում եք: Բայց ո՞ւմ ես ասել: Հետո էլ թուրքերը զանգատվեցին հայկական ագրեսիայի ծավալումների դեմ, որ «կատարվում են» Կապանից, Իջեւանից, Գորիսից ու Նախիջեւանի սահմանից:

Հելսինկիի խորհրդակցությունում Էլչիբեյը հայտարարել է, թե, հայ-ադրբեջանական բարդույթը վերացնելու համար, ինքը պատրաստ է ամեն տեսակ ընդառաջումների, սակայն ոչ մի զիջում չի անի Ղարաբաղի հարցում:

Այսօր եւս, երեկվա նման, Երեւանում բազմահազարանոց հանրահավաք է եղել, այն պահանջել է կառավարության հրաժարականը:

Հուլիսի 8. Նախօրյակին Բ. Արարքցյանը սպառնացել էր, թե ինքը հրաժարական է տալիս: Այսօր հարցը քննեցին խորհրդարանում ու մերժեցին: Հանրապետության նախագահն այդ խորհրդարանը համարեց չգործող, քաղաքականացված մի ապարատ, որը խափանում է հանրապետության տնտեսական ու քաղաքական կյանքը:

Եւ այս «քաղաքականացված» խորհրդարանն ընդունեց մի որոշում, որով Հայաստանի համար ետայսու անընդունելի պիտի լինի միջազգային կազմակերպությունների կամ որեւէ պետության կողմից հրապարակված ամեն մի փաստաթուղթ, որի մեջ ԼՂՀ-ն նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում:

Ահա այդ որոշումն ամբողջությամբ.

«1. Հետեւողականորեն սատար կանգնել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությանը եւ նրա բնակիչների իրավունքների պաշտպանությանը:

2. Հայաստանի Հանրապետության համար անընդունելի համարել միջազգային կամ ներպետական ցանկացած փաստաթուղթ, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը նշված կլինի Ադրբեջանի կազմում:

3. Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել զորակոչն արդյունավետ իրականացնելու, ստեղծված իրավիճակին համապատասխան պատշաճ կարգ ու կանոն հաստատելու, կազմակերպված հանցագործությունների դեմ պայքար ծավալելու, ռազմական գաղտնիքների պահպանությունն ապահովելու ուղղությամբ»:

Մոսկվայից հաղորդեցին այս որոշման լուրը՝ խորամանկորեն նկատելով, որ սա ըստ էության ԼՂ-ի հանրապետության ընդունումն է նշանակում:

Եւ այսպե՛ս. ըստ էության ձախողվեց նախագահի ՀՀՇ-ական ծրագիրն Արցախի հարցում, մասամբ հաղթեց Ազգային դաշնության քաղաքական ուղղությունը, որով երեւի թե պետք է սկսի հանրապետության հայրենասեր ու շրջահայաց ուժերի անկաշառ դաշնության արդյունավետ գործունեությունը:

Մերոնք, ադրբեջանական լրատվությունից առնելով, հաղորդում են, որ Հայաստանին ԱՊՀ ռազմական ուժերից բաժին է հասել երկու մոտոմեքենայացված դիվիզիա, այնքան, որքան Ադրբջեանն է ստացել ժամանակ առաջ: Տրանո՞վ պիտի իրականացվեն հակահարվածն ու կորցրած տարածքների վերագրավումը: Բայց այս լուրի հետ միասին մեզ հասավ նաեւ Մարիո Ռաֆայելիի հանձնարարությունն ամսիս 9-ից, այսինքն՝ վաղվանից, կրակը մեկ ամսով դադարեցնելու եւ գրաված դիրքերում խաղաղ մնալու մասին:

Մարիո Ռաֆայելիին էլ երեւի Բաքվում թլփատել են: Ապա թե ոչ, ինչո՞ւ այս կոչը չէր հղում այն ժամանակ, երբ թուրքերը պատրաստվում էին մտնել Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանները, երբ տարածքային հարցում դեռեւս հավասարակշիռ վիճակ էր: Սպասել է, որ թուրքերը գրավեն ԼՂՀ տարածքի մեկ-երրորդ մասը, ամենաբերրի, անենաանփոխարինելի (քանի որ այստեղ են Թարթառն ու Սարսանգի հիդրոհանգույցը) մասը, սպառնալիք դառնան Մարտակերտի լեռնային ու անտառային գոտու համար՝ հյուսիսում եւ մայրաքաղաք Ստեփանակերտի համար՝ Կարկառի հովտում... Եւ դրանից հետո զինադադարի կոչ է հրապարակում, երբ հայկական ինքնապաշտպանությունը զենք ու հզոր տեխնիկա է ստացել եւ կարող է, անպայմա՛ն կարող է բռնազավթիչներին դուրս քշել իր հողից, իր սրբազան օջախներից:

Չե՜, եվրոպացիներն այնպես հեշտ ու արագ թրքանում են Բաքվում, որ անվերադարձ կորցնում են իրենց քրիստոնեական բարեկրթությունն ու արդարամտությունը: Դա մենք տեսանք 1918–20 թվականներին, երբ Անդրկովկասում ու Բաքվում վխտում էին Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի միսիոներները՝ անգլիական բարձր զինվորական ու քաղաքական շառլատանների գլխավորությամբ: Տեսանք նաեւ ա՛յս օրերին. ֆրանսիական քաղաքակրթությունը ներկայացնող Բեռնար Քուշները Լեռնային Ղարաբաղին փրկության դուռ պարզելու քարոզներով ուղիղ Բաքու եկավ, այնտեղ ոչ միայն խլացավ ու համրացավ արցախահայության տառապանքի հանդեպ... Հիմա էլ այս Ռաֆայե՜լին...

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ-ից վերադարձել է ՀՀ ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Արա Սահակյանը, պատմում է իր գլխավորած պատգամավորական պատվիրակության եռօրյա այցի մանրամասները, վստահեցնում, որ Արցախում դրությունն այնքան էլ հուսահատական չէ, հնարավոր պիտի լինի վերադարձնել Մարտակերտի շրջանի կորցրած մասը: Ասում է՝ շահումյանցի ու մարտակերտցի 40 հազար փախստականներին հիմնականում Ստեփանակերտն ընդունել եւ խեղդվում է կարիքից ու տրտունջներից:

Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին կոտորված թուրք զինվորների ավելի քան 800 փաստաթղթերի կույտ՝ նախկին ԽՍՀՄ տարբեր վայրերից եկած, ծախու ասպատակիչների ստոր ինքնությունների վկայություններ, որ մեր անճարակ լրատվությունը չի կարողանում օգտագործել համաշխարհային արձագանք ստեղծելու համար:

✧ ✧ ✧

Շահեն Մեղրյանը՝ Շահումյանի պաշտպանության ղեկավարը, հարցազրույց ունեցավ, ապացուցեց, որ իր հայրենիքի կորուստը ռազմաքաղաքական պարտություն է եղել, վերին ղեկավարության ապիկարության արդյունք, իսկ ինքն ու յուրայիններն ամեն ինչ կանեն հայրենի հողը թուրքի գերեզման դարձնելու համար: Միայն թե ամբողջ հայ ժողովո՛ւրդն օժանդակի, թեւ ու թիկունք լինի:

Մոսկվայից խոստանում են Հարավային Օսեթիայի հարցը լուծել Ռուսաստանի ու Վրաստանի փոխզիջումներով, Մերձդնեստրի հանրապետության իրավունքները պաշտպանել, եթե Մոլդովան համարձակվի բարդացնել հարցը... Իսկ Արցախի այդպիսի եւ ավելի՛ մեծ իրավունքի մասին չեն էլ ուզում լսել...

Հուլիսի 8-ի գիշերը թուրքերը հարձակվել են Մեհմանայի վրա, ջարդ կերել, ետ գնացել: Շատ են ուզում Թարթառն անցնել վերեւներում, որպեսզի ճանապարհ բացեն դեպի Խաչենի հովիտ, որից հետո երեւի թե շատ կդյուրանա Ասկերանի ձոր մտնելը...

Հելսինկի են ժամանել 51 երկրների ղեկավարները, մեր հանրապետությունից՝ վարչապետ Հարությունյանը՝ Լ.Տեր-Պետրոսյանի տեղ: Նախագահն զբաղված է հանրապետության ծանր վիճակի հարցերով:

Պատվիրակներն ստորագրեցին հանրահայտ Հելսինկյան հռչակագիրը, որի ամենահիմնական սկզբունքներից մեկն է պետությունների ամբողջականությունը՝ սահմանների անփոփոխելիության ձեւով:

Արցախական աշխարհի ա՜չքը լույս. Երեւանում ընդունել են որոշում այն մասին, որ պետք է պաշտպանեն ԼՂ-ի հանրապետության շահերը, ընդունելի համարեն միայն այն փաստաթղթերը, որոնցում կհարգվեն նրա իրավունքները, իսկ Հելսինկիում ստորագրում են մի փաստաթուղթ, որով ոտնահարվում են ա՛յդ իրավունքները, Լեռնային Ղարաբաղը խցկում Ադրբեջանի սահմաններից ներս:

ԵԱՀԽ խորհրդաժողովի կոչը ԼՂՀ սահմաններում զինադադար անելու վերաբերյալ շատ է ոգեւորել թուրքերին: Չարաճճի Մախս Մամեդովը հաղորդում է իր հանրապետության պատրաստակամությունը ենթարկվելու այդ կոչին, բայց եւ նորից վնգստում է՝ իսկ ի՞նչ կանի հարեւան հանրապետությունը, որ սովոր է նման առիթներ օգտագործել իր մութ ծրագրերն իրականացնելու համար:

Հաղորդվեց նաեւ Բ. Արարքցյանի հարցազրույցը: Լ. Տեր-Պետրոսյանից փոխառած արտահայտություններով նա քննադատեց խորհրդարանը, որ, իր պարտականությունները թողած, քաղաքական (°) հարցերով է զբաղվում, հաստատեց, որ Արցախի իրավունքը հարգող որոշում ընդունվեց, վստահեցրեց, որ մենք նոր ուժերով կլծվենք ԼՂՀ պաշտպանության գործին եւ արժանավոր հաղթանակով կգնանք ԵԱՀԽ մեծ խորհրդաժողովին:

Հուլիսի 9-ի 0 ժամից պետք է դադարած լինեին մարտական գործողությունները: Այդպիսին էր Հռոմի խորհրդաժողովի պահանջը, որն ընդունել են ԼՂՀ-ում մարտնչող երկու կողմերը եւ արել համապատասխան հայտարարություններ: Սակայն Ադրբեջանի զորամիավորումներն ամբողջ ճակատի երկարությամբ գիշերվա ընթացքում շարունակում էին ռմբակոծություններն ու հարձակումները՝ ՍՈՒ-25 ռազմական օդանավերի, ուղղաթիռների եւ ծանր զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ: Հայ ինքնապաշտպանները համառ դիմադրությամբ ետ են մղել ասպատակիչներին, որոնք միայն Մարտակերտի շրջանում կորցրել են 40 ասկյար եւ 5 տանկ:

Առավոտից սկսած ադրբեջանական հարձակումներ են եղել նաեւ Ասկերանի ու Մարտունու շրջաններում: ՍՈՒ-25-ը ռմբակոծել է ճակատից բավական հեռու Նորագյուղը (Ասկերանի շրջան), ավերել մի քանի տուն:

ԼՂՀ կառավարությունը հրապարակել է հրաման, որով կոչ է անում, որպեսզի Ստեփանակերտ, այնտեղից էլ ռազմաճակատ վերադառնան բոլոր զինծառայողները, որոնք փախստականների հետ հեռացել են Հայաստան: Հրամանը չկատարողների նկատմամբ կկիրառվեն ռազմական ժամանակի օրենքները:

Հռոմի խորհրդաժողովը որոշել է ամսի 15-ի նիստում վերստին քննարկել ԼՂ-ի հարցը՝ ամսի վերջին Մինսկում գումարելիք ժողովը հիմնավորապես նախապատրաստելու համար:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը Հայաստանի իր դեսպանի միջոցով անհանգստություն է արտահայտել ԼՂՀ հյուսիսային մասում տեղի ունեցած վերջին դեպքերի առթիվ: Իբր, նման հայտարարություն է արել նաեւ Ադրբեջանին, խորհուրդ տալով ձեռնպահ մնալ հավասարակշռությունը խախտող գործողություններից:

ԱՊՀ զորքերի գլխ. հրամանատար Շապոշնիկովն էլ հայտարարել է, թե իր հրամանի ներքո գտնվող զորքերը կարող են խաղաղարար դեր կատարել Մերձդնեստրում, իսկ ԼՂՀ-ում՝ ո՛չ, որովհետեւ այստեղ Ադրբեջանական սուվերեն հանրապետության տարածքում պիտի գործեն, դրա համար հրավեր կամ թույլտվություն պիտի լինի Ադրբեջանից, որն այդպիսի բան չի անի:

Ապո՜ւշ. կարծես, որ Մոլդովայի Մերձդնեստրում արյունահեղություն են անում, գեներալ Լեբեդի հրամանով խոշտանգում մոլդովացի զինվորին ու քաղաքացուն, դրա համար կա Մոլդովայի առաջնորդ Սնեգուրի հրավերը կամ աղաչանքը:

Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ դարձյալ վնգստում էին Լեյլա Յունուսովան ու Մախս Մամեդովը... իբր, հայերն են խախտում կրակը դադարեցնելու համար ձեռք բերված հա-

մաձայնությունը: Ապա եւ գազազած են նախորդ օրը, հուլիսի 8-ին, ՀՀ ԳԽ-ում ընդունված որոշմամբ, որն, իբր, «ավելի է դժվարացնում Ղարաբաղի հարցի լուծումը»:

Հուլիսի 10-ին եւս ադրբեջանական զորամիավորումները ռմբակոծում էին ԼՂՀ խաղաղ բնակավայրերը: Նույն պատերազմական վիճակն էր Հադրութից մինչեւ Մարտակերտի շրջանի գյուղերը: Ֆիզուլիում զորքի ու ռազմական տեխնիկայի մեծ կուտակումներ կան, եւ դեռ նորերն են բերվում:

ՀՀ նախագահի մամուլի կենտրոնը հերքում է ադրբեջանական լրատվության հերյուրած եւ Մոսկվայից հաղորդված այն լուրը, որի համաձայն՝ հայերն են շարունակում պատերազմական գործողությունները եւ այն էլ՝ որովհետեւ Հռոմի խորհրդակցությունը լքել-հեռացել են եւ հիմա իրենց ազատ են զգում Եվրախորհրդակցության որոշումն արհամարհելու: Մինչդեռ զինադադարի պայմանավորվածությունը եղել է լքել-հեռանալուց առաջ, եւ հիմա էլ այն բարեխղճությամբ իրականացվում է հայ ինքնապաշտպանության կողմից:

ՀՀ նախագահը դիմել է ԼՂՀ ղեկավարությանը՝ խորհուրդ տալով իրականացնել ԵԱՀԽ հանձնարարականը եւ հակառակորդին ոչ մի առիթ չտալ զրպարտություններ տարածելու: Կարծես ադրբեջանական զրպարտիչներն առիթի են սպասում, որ տարածեն իրենց հերյուրած ստերը:

Ինչ-որ Պետրոս Քացախյանի գլխավորությամբ ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավորների մի խումբ է ուղարկվել Ստեփանակերտ՝ ԼՂՀ-ում Հայաստանի կառավարության մշտական ներկայացուցչություն իրականացնելու համար: Երեւի դեսպանության նման մի բան է: Բայց ո՞վ է Քացախյանը, որ պիտի Արցախում ներկայացնի ամենայն հայոց կառավարությունը, վճռական դեր խաղա, հեղինակություն լինի մարտնչող երկրի աչքում:

Հուլիսի 11-ը եւս եկավ իբրեւ խառնիխուռն մի օր, երբ հայկական կողմը, հավատարիմ զինադադարի պայմանին, ռազմական ոչ մի քայլ չէր կատարում, իսկ ավազակաբարո թուրքը շարունակում էր ռմբակոծել հայկական բնակավայրերը, հարձակումներ գործել ինքնապաշտպանական ջոկատների վրա, զբաղվել կողոպուտով: Սակայն Կուսապատում ու Մոխրաթաղում տիրություն անող թուրքերը, երբ նորից ռմբակոծեցին հայկական դիրքերը, այստեղից պատասխան ահեղ կրակ բացվեց, հակառակորդը գլխակորույս դիմեց փախուստի՝ դաշտում թողնելով ջարդված հինգ տանկ եւ սպանված ավելի քան քսան ասկյար:

Դրսերում լրատվական մարմինները հաղորդում են, որ չեն դադարում մարտական գործողությունները հայ-ադրբեջանական ճակատներում, թե՛ ԼՂՀ-ում, թե՛ այլ վայրերում: Չեն դադարում եւ փոխադարձ մեղադրանքները՝ կռիվը շարունակելու վերաբերյալ:

Ի՞նչ է լինելու այս ամենի վերջը: Մի՞թե այդպես էլ թուրքը նստած պիտի մնա Մարտակերտի դաշտում, Արցախի այդ ամենաբերրի, ամենահուռթի գյուղատնտեսական տարածքում:

Հուլիսի 12. Երեկ առավոտյան Ադրբեջանի ռադիոն հրապարակել էր հարցազրույց իրենց Արտգործնախարարության լրատվական կենտրոնի ղեկավարի հետ: Այն հարցին, թե ե՞րբ է նշվելու Լեռնային Ղարաբաղում ձեռք բերած իրենց հաղթանակը, կենտրոնի ղեկավարը պատասխանեց այսպես. «Մեր հաղթանակը կնշենք եւ հանգիստ կառնենք լոկ այն ժամանակ, երբ հայերից լրիվ ազատագրած կլինենք ոչ միայն Ղարաբաղի լեռնային մասը, այլեւ Զանգեզուրն ու Գյոյչայի ավազանը»:

Գյոյչան Սեւանն է՝ իրենց հորջորջմամբ: Գյոյչայի ու Զանգեզուրի համար նրանք կառավարություն էլ են ստեղծել, որը, իբր, վտարանդի է Բաքվում: Արտասահմանյան որեւէ հեղինակավոր հյուր ունենալիս ներկայացնում են այդ «կառավարությունը», վնգստում, տեսեք՝ հայերն ինչպե՜ս են դադարգյուն դարձել:

Այսօր լրատվական բոլոր մարմինները, ռադիո թե հեռուստատեսական, հաղորդում են, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ինքնապաշտպան ուժերը, բարեխղճորեն ենթարկվելով ԵԱՀԽ Հռոմի խորհրդաժողովի որոշմանը, դադարեցրել էին կրակը եւ 48 ժամվա ընթացքում դեպի հակառակորդը ոչ մի գնդակ չէին ուղարկել: 48 ժամ, այ-

սինքն՝ ամսիս 9-ին ու 10-ին: Սակայն տեսնելով, որ հակառակորդը ոչ մի տրամադրություն չունի ենթարկվելու նույն որոշմանը եւ գիշեր-ցերեկ ռմբակոծում է հայկական բնակավայրերը, ասպատակություններ կատարում, պատրաստվում նոր լայնահուն հարձակումների, ամսիս 11-ի առավոտից ԼՂՀ ինքնապաշտպանությունը պատասխան կրակով լռեցրել է թշնամական կրակակետերը, Մարտակերտի շրջանում անցել հարձակման, բռնազավթիչներին դուրս քշել շրջկենտրոնին հարող հինգ խոշոր գյուղերից, որոնք են՝ Կուսապատը, Մեհմանան, Ջանյաթաղը, Գյուլաթաղը, Մոխրաթաղը: Այս գործողության ընթացքում թուրքերը զրահատեխնիկայի մեծ վնաս են կրել՝ տալով նաեւ ավելի քան 30 ասկյարի կորուստ: Ինքնապաշտպաններից միայն երկու զինվոր է զոհվել:

Ուրեմն, հայկական կողմն ազատագրել է մեկ ամիս առաջ կորցրած գյուղերից հինգը: Եւ չի կարելի կասկածել, որ թուրքի հաղթանակի տոնը պիտի հետաձգվի անորոշ ժամանակով: Գուցե եւ առհասարակ մեջտեղից վերանա, քանի որ հենց նոր նույն Բաքվից հաղորդեցին, թե հայերը Հայաստանում տեղակայված ԱՊՀ զինված ուժերի ամբողջ երկու դիվիզիայի զենք ու տեխնիկա են ստացել, եւ Լաչինի միջանցքով արդեն 102 տանկ հասցրել են ԼՂՀ: Եւ որ հասցրել են, պիտի գործի դնեն: Իսկ թե տանկերն ինչպես են գործում հայ ազատամարտիկների տակ, թուրք գյադագյուղաները դրան էլ ծանոթ են:

Հաղորդում են, որ թուրքերը շարունակում են ռմբակոծել Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութը եւ սահմանային ուրիշ շատ բնակավայրեր: Սակայն կա եւ ամենագոտեպնդիչը. Մարտակերտի կողմերի հաջողությանն անմիջապես արձագանքել են Ստեփանակերտում ապաստանած շատ ընտանիքներ եւ վերադառնում են իրենց լքած գյուղերը՝ Վանք, Ծմակահող, Շահմասուր...

Հուլիսի 13-ին թուրքերի մի խոշոր զորամաս հարձակվել է Ասկերանի շրջանի Պատարա ծայրամասային գյուղի վրա, լուրջ դիմադրության հանդիպելով՝ տաս զոհ տվել եւ փախել: Հավանաբար հարձակումը եղել է Լաչինի շրջանից, բայց այս անճանապարհ, անտառային շրջանով ի՞նչ զորություն պիտի հասցնեին: Թե՞ ավազակախումբ է եղել եւ նպատակ է ունեցել կողոպուտ ու ավերածություն անել:

ՀՀ վարչապետի տեղակալ Հրանտ Բագրատյանը ԼՂՀ ղեկավարության հետ միասին քննել է փախստականների հարցը, եւ նրանց տեղաբաշխման ու օգնության ծրագիր ընդունել:

ԼՂՀ կառավարության անունից դեռ 11-ին էր հրապարակվել որոշում, որով արգելվում էր արցախցիների արտագաղթը, փախածները բնակության էին հրավիրվում ազատագրված գյուղերում եւ Շուշիում:

Հեռուստատեսությամբ խոսեցրին ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Արա Սահակյանին, որը հպարտությամբ նշեց, որ 8-ին ընդունված որոշմանն ինքը դեմ է քվեարկել, որովհետեւ անձնապես կարեւոր է համարում գործը եւ ոչ թե որոշումը, իսկ գործնականում ամեն ինչ արվում է Արցախի պաշտպանության համար:

Բայց կխոսվանե՞ր, եթե քվեարկությունն անվանական չլիներ: Եւ մեկ էլ՝ մի՞թե վատ կլիներ, եթե գործի հետ համերաշխ լիներ նաեւ խոսքը (որոշումը):

✧ ✧ ✧

Հայտնի է դարձել, որ այսօր Հռոմում Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ կայանալիք նախապատրաստական հանդիպմանը չեն գնացել ՀՀ ու ԼՂՀ պատվիրակությունները, իսկ թուրքերը գնացել են՝ հայտարարելով, թե իրենք նախընտրում են հակամարտության կարգավորումը ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում, մանավանդ որ այնտեղ աջողացրել են որպեսզի ընդունվի նախագիծ «հայկական զինված կազմավորումները Շուշիից ու Լաչինից հանելու մասին»:

Հուլիսի 14. Քանի օր է, սպասում ենք ինքնապաշտպանության ղեկավարների խոստացած կտրուկ շրջադարձին: Այսօր առավոտյանից էլ բարեկամներն էին զանգում, շնոր-

հավորում, իբր, Մարտակերտն արդեն մերոնց ձեռքում է, և թուրքերը գլխապատառ փախչում են:

Սակայն երեկոյան միայն իմացանք, որ ազատամարտիկները կռվում են Դամիրլուի համար, որը բավական հեռու է Մարտակերտից: Իսկ ռմբակոծությունները շարունակվում են Մարտունում, Ճարտարում, Հադրութում, Հայաստանի սահմանային շրջաններում՝ Սոթքից մինչև Այրարատ: Ադրբեջանի ղեկավարներն այնքան վստահ են Արցախում ունենալիք իրենց վաղվան, որ Շահումյանի ու Աղդարայի (այսպես են խնդրել Մարտակերտի անունը) շրջաններում ապրելու ցանկություն ունեցողներին են ցուցակագրում,-հաղորդեց մեր լրատվությունը: Երևի այդ նպատակն իրականացնելու համար է, որ զորքի ու տեխնիկայի նոր կուտակումներ են կատարում Ֆիզուլու և Աղդամի շրջանների բազմաթիվ կետերում:

Հետագայում իմացանք, որ 14-ին ազատագրվել է Չափար գյուղը: Բայց ինչպե՞ս, երբ այն վերանվաճելու համար արդեն պետք է ունենալ Գետավանն ու Հաթերքը: Ըստ երևույթին շրջանցում են կատարել, թիկունքից մտել Չափար:

Համենայն դեպս, և՛ Չափարը, և՛ Հաթերքն ու Գետավանը, թուրքի նվաճած բոլոր գյուղերը կվերադարձվեն, բայց ի՞նչ մնացած կլինի նրանցից, ինչպե՞ս պիտի վերականգնենք, մանավանդ՝ ի՛նչ գնով պիտի վերակենդանացնենք, տուն դարձնենք այն բնակիչներին, որոնք այսօր գրված են ոչ միայն Հայաստանում, այլև լոկ իրենց հայտնի ուրիշ-ուրիշ օտար վայրերում:

Հուլիսի 15-ին Մարտակերտի շրջանի ազատամարտիկները տիրացել են Սարսանգի հիդրոհանգույցին, որը, ինչպես հայտնում են, բարեբախտաբար, վնասներ չի կրել, չի ադարտվել: Երևի ավերող թուրքն այս անգամ զգուշացել է վրիժառությունից. չէ՞ որ վաղուց մերոնք հայտարարել էին, թե ջրամբարն ականապատել են և թշնամու որևէ արտակարգ սրհկայության պատասխանը կլինի պայթեցում: Իսկ փլված ջրամբարի ջուրը (600 միլիոն խմ) կքշի, Կասպից ծովը կթափի ճանապարհին եղած բոլոր բնակավայրերը:

Ասում են՝ ազատագրվել է նաև Գետավանը (հին Մոսը): Ուրեմն, Հաթերքում թուրքը չի կարող մնալ:

Ազատագրվել է Ասկերանի Նախիջևանիկը, որի տարածքում թշնամին թողած է եղել մեծաքանակ զինամթերք:

ԼՂՀ կառավարությունը հրաման է արձակել, արգելելով արտագաղթն ու մթերքների դուրսբերումը:

ԼՂՀ վարչապետ Օլեգ Եսայանը երախտագիտությամբ պատմում է, որ Հայաստանից ժամանած դեպուտատական խումբն իրենց հետ համերաշխ ու ջանասիրությամբ գործում է, հարթվել են մի շարք բարդույթներ, ներմուծվող օգնությունը տեղ է հասնում, բաշխվում ըստ կարիքների, և հանրապետության ոտքի կանգնող տնտեսությունը կենդանանում է:

Հուլիսի 16-17-ին արտակարգ մի նորություն տեղի չունեցավ: Ազատամարտիկները Գետավան-Չափար-Հաթերք-Ումուդլու գծի վրա կուտակած ուժերի վերադասավորություններ էին կատարում: Պարզ է, որ անցել են Թարթառի ձախափնյակը, և ռազմավարական կարևորագույն նախաձեռնումներ են սպասվում:

Թուրքերը, Թարթառի հովտում կորուստներ տալով, փորձում են գերակշռություն ձեռք բերել ճակատի մյուս մասերում: Գիշեր-ցերեկ ռմբակոծում են Ասկերանի, Մարտունու և Հադրութի շրջանները (այսօր ռմբակոծվել են նույնիսկ Գիշին, Մաճկալաշենը, Տողը): Ֆիզուլիում նոր ռազմական կուտակումներ են արվում:

Շատ են ԼՂՀ կյանքին վերաբերող անդրադարձները դրսում. Ադրբեջանի Ազգային մեջլիսը 16-ին քննել է ՀՀ ԳԽ-ի վերջին որոշումը (հուլիսի 8-ի), այն համարել հակաօրինական, Ադրբեջանի ամբողջության դեմ գործված ագրեսիա:

Տաշքենդում տեղի ունեցած մեծ խորհրդակցությունում, ուր հավաքվել էին ԱՊՀ տերությունների արտգործնախարարներն ու պաշտպանության նախարարները որոշել են

բարդույթի գոտիները խաղաղարար ուժեր ուղարկել, եթե խնդրեն բարդույթին մասնակցող երկու կողմերը: Ադրբեջանն էլ, ինչպե՞ս չէ, կխնդրի՜:

Մարիո Ռաֆայելին խոստովանել է, որ Հռոմի խորհրդաժողովը փակուղի է մտել, և հույս ունի, թե Մինսկում հնարավոր պիտի լինի հասնել որոշակի հաջողության: Իսկ Ադրբեջանի արտգործնախարար Թոֆիկ Կասիմովը, այսուհանդերձ, հույսը դնում է միայն ԵԱՀԽ-ի վրա և գտնում է, որ իր հանրապետությունն այսուհետ չի դիմի արտաքին որևէ ուժի, որևէ պետության օժանդակությանը՝ ԼՂ-ում վիճակը կարգավորելու համար: Այս հարցում միակ վստահելի ուժը ԵԱՀԽ-ն է, որը հարգում է Ադրբեջանի ամբողջականությունը,-Մոսկվայի ռադիոյի թղթակցին ասել է Կասիմովը:

Լ. Տեր-Պետրոսյանն արտակարգ դրություն է հայտարարել Գորիսում և այնտեղի պարետ է նշանակել Պարույր Հայրիկյանին: Երևի դարձյալ նրա հրամանով՝ Գևորգ Վարդանյանի գլխավորությամբ ՀՀ ներկայացուցչությունը մշտապես կմնա ԼՂՀ-ում, կօգնի օրինականորեն կազմակերպելու տնտեսական ու ռազմական գործերը (սրանք՝ հուլիսի 16-ից):

17-ին Էդուարդ Շևարդնաձեն Թուրքիայի լրատվության ներկայացուցիչների հետ ունեցած զրույցում խոստացավ միջնորդ լինել ԼՂ-ի բարդույթի լուծմանը: Վրաստանում շուրջ մեկ միլիոն հայեր ու ադրբեջանցիներ են բնակվում, շատ ցավալի կլինի, եթե Լեռնային Ղարաբաղում բռնկված կրակի կայծերը փոխանցվեին նրանց,-բացատրել է Վրաստանի ղեկավարը:

ՀՀ արտգործնախարարության աշխատակիցն ասում է՝ հնարավոր է, որ մոտ ժամանակում ԼՂՀ-ը ճանաչեն Արգենտինան, Բրազիլիան և Ուրուգվայը: Հետո՞ ինչ: Բացի դրանից էլ, չէ՞ որ նախորդ օրերին հայտարարեցին, թե Արգենտինան շատ է մտահոգված ԼՂ-ում ստեղծված դրությամբ և միաժամանակ պաշտպանում է սահմանների անխախտ պահող միջազգային օրենքները (տե՛ս «Երկիր», 1992, հուլ. 15):

18-ին հաղորդեցին, որ թուրքերը մեծ ուժերով արշավի են ելել Ղազանչիի վրա, ջարդ կերել ու ետ շպրտվել: Շատ են ռմբակոծությունները Ղարաբաղում ու ՀՀ սահմանային շրջաններում: Հասկանալի է, որ ձախողանքներ կրելով ռազմի դաշտում՝ թուրքը հեռահար հրանոթներով է վրեժ լուծում:

Հուլիսի 19-ին դաժան կռիվ է եղել Հաթերք-Ումուդլու-Մաղավուզ-Մեծ շեն-Մոխրաթաղ երկար գծի վրա: Ազատամարտիկները նպատակ ունեին ոչնչացնել հակառակորդի կրակակետերը, նոր միայն գրոհի անցնել: Ըստ երևույթին նախորդ շրջանը դաս է դարձել, և հիմա ուզում են նվաճումների հասնել նվազագույն զոհերով, իսկ եթե հնարավոր լինի, նույնիսկ առանց զոհերի:

19-ի լույս 20-ի գիշերը թուրքը դուրս շպրտվեց Հաթերքից, ազատագրվեց Թարթառի հովտի այդ հինավուրց կենտրոնը, Արցախական աշխարհի տերերի աթոռանիստը, որ իր կենսագրության փառավոր էջը գրեց նաև այս պատերազմում, 1991-ի ամռանը:

Ոչնչացվել են թշնամու դիրքերը նաև Մեծ-շեն-Մաղավուզ-Հոռաթաղ-Դամիրլու գծի վրա, և հաջորդը Մարտակերտ քաղաքը կլինի:

20-ի մարտերում, Հաթերքի հաղթանակից հետո, ազատամարտիկների կորուստներն են՝ 4 զոհ, 30 վիրավոր: Թշնամին կռվի դաշտում թողել է շուրջ 100 դիակ, ավերված երկու տանկ և մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Ասում են՝ երբ գիշերը Հաթերքն էին թողնում, Ասկերանի կողմերում երևացել է ՄիԳ-25 գերձայնային կործանիչ մի ինքնաթիռ: Ինչի՞ համար, որպեսզի սարսա՞փ տարածի թուրքի կրած պարտությունից հետո: Բայց, միևնույն է, այդ սարսափը կա ամենուրեք, որովհետև այս երկու օրվա ընթացքում անվերջ ռմբակոծվել են Ասկերանը, Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութի շրջանի մի շարք գյուղեր: Ճարտարում զոհեր կան:

Մոսկվայի հեռուստամեկնաբանը հաղորդեց, թե Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ միջանցքով վիթխարի քանակության զենք ու ռազմական տեխնիկա է փոխադրվել, և ա-

հա արդյո՞ւնքը. հայկական զորքերը ետ նվաճեցին չորս գյուղ։ Ըստ երեւույթին նոր փուլ է սկսվում հայ-ադրբեջանական ռազմաճակատում՝ հայերի հաջողությունների փուլը։

Հեռուստատեսային հարցազրույց էր Վազգեն Մանուկյանի՝ սահմանային շրջաններում գործը կարգավորող ինչ-որ նոր հանձնաժողովի ղեկավարի հետ։ Խոր համոզմունքով նա շեշտեց Արցախի պաշտպանության, այնտեղ ձեռք բերվող հաջողությունների համազգային նշանակության մասին։ «Արցախում է ստեղծվում մեր ազգի փրկության գրավականը»,-երդվելու պես ասաց նա, եւ ափսոսանք հայտնեց, որ ուշացրել ենք սեփական բանակի ստեղծումը եւ դեռ այսօր էլ չենք մտածում մարդու պաշտպանվածության, օրինապահ մարմինների առողջ գործունեությունն ապահովելու խնդիրների մասին։

Մարդ, եթե մարդ է, ինչպես զգաստանում, սթափ է դառնում՝ պաշտոնանկ լինելուց հետո։ Երեւի այսպիսի մի ցնցում շատերին է պետք։ Հիշում եմ, թե ինչպիսի արհամարհանքով էր Արցախին վերաբերվում, երբ վարչապետ էր։ Հարց էին տվել. «ԽՍՀՄ-ից դուրս գալուց ի՞նչ պիտի անեք արցախահայությանը փրկելու համար»։ «Դուրս գալուց առաջ ի՞նչ եք արել, որ հետո ինչ անենք. Արցախն ի՞նքը պիտի մտածի իր փրկության մասին»,-նետեց նա։ Իսկ վերջերս հայտարարեց, թե «Հայաստանի անկախությունը պատկերացնելն իսկ անհնար է առանց Արցախի հաղթանակի»։

Արտակարգ ծրագրերի կոմիտեի նախագահ Վահան Շիրխանյանը, ՀՀ նախագահի հրամանով, ազատվեց իր պարտականություններից, նշանակվեց պաշտպանության նախարարի տեղակալ։ Որոշել է Արցախի կոմիտեի նախագահ նշանակել որեւէ արցախցո՞ւ։ Սա՞ էլ է սթափվում։

Երեկ ՀՀ նախագահի խորհրդականը հեռուստատեսությամբ խոստովանեց, որ իրենց ՀՀՇ վարկը խիստ ընկել է, եւ բարձրացել է ընդդիմության հեղինակությունը։ Եւ նույնիսկ այս պայմաններում էլ անհնար համարեց կոալիցիոն կառավարության ստեղծումը, քանի որ իրենք չեն կարող ընդդիմության ներկայացուցիչներին տալ մի շարք պաշտոններ, որոնք կարեւոր են համարվում... Այլ բան է, որ տարբեր կուսակցությունների անդամներ կան եւ կլինեն արտադրության ղեկավարման այս կամ այն աստիճանների վրա։

Խոսեցնողը գլխի չընկավ հարցնել, ինքն էլ չբացատրեց, թե ինչպե՞ս է եղել, ի՞նչ պատճառով է ընկել ՀՀՇ-ականների վարկը, եւ դրանից հետո իրենք ի՞նչ պիտի անեն, որ այն փրկեն... Բայց երեւի մտածում է, որ իրենք ժողովրդին կարող են կառավարել նաեւ ընկած վարկով, միայն թե՝ ամբողջ իշխանությունն իրենց բռերը հավաքած։

Հեռուստատեսությամբ (19-ին) խոսեցրին նաեւ Բլեյան կոչվածին։ Էլի դուրս տվեց. «Արցախի հարցն արցախցիները պիտի լուծեն՝ իրենց հողի վրա ապրելով, ինչպես, օրինակ, ջավախցին է ապրում իր Ջավախքում»։ Ասում են՝ դրանք տարբեր բաներ են։ Թե «Ո՛չ մի տարբերություն չկա։ Ես այդպես եմ հասկանում։ Դա իմ կարծիքն է, որ ես ամեն ժամանակ եւ ամենուրեք արտահայտում եմ, առանց նկատի առնելու այն, թե տվյալ հարցին ինչ պատասխան կտա ՀՀՇ-ը կամ մեկ ուրիշը»։

Դա, իհարկե, իր կարծիքն է, իրպեսների (եթե կան) կարծիքը։ Բայց այս ի՞նչ ցավ է, որ օրընդմեջ էկրան ու ասպարեզ են տալիս, երբ նմանի գոյությունը վարկաբեկիչ է այն ժողովրդի համար, որին, իբր, նա է պատկանում...

Հուլիսի 21-ի կեսօրվա դեմ Ստեփանակերտի հետ հեռախոսազրույց ունեցած մարդիկ հաստատ գիտեին, որ Մարտակերտ քաղաքն ու շրջականերն արդեն ազատագրված են ինքնապաշտպանների կողմից, որոնք նաեւ մեծ թվով թուրքերի էին գերել։ Իսկ երեկոյան լրատվական մարմինները հաղորդեցին միայն Մաղավուզ-Հոռաթաղ գծի վրա տիրություն հաստատելու մասին։ Անտեղյա՞կ են իրողությունից, թե՞ ժողովրդի սիրտն են խնայում։ Լուսադեմին էլ Երեւանի ռադիոյի խոսնակը, երեւի չհասկանալով իր վիճակի ծիծաղելիությունը, այսպիսի հաղորդում արեց. «Ինչպես հաղորդում է «Ազատություն» ռադիոկայանը, Մարտակերտի շրջանի երկու-երրորդ մասը գտնվում է հայերի հսկողության տակ»։

✧ ✧ ✧

Պարզվում է, որ պատգամավոր Պետրոս Քացախյանի գլխավորությամբ ամսիս 10-ից ԼՂՀ-ում գտնվող պատգամավորական խումբը պետք է տեղական մարմիններին օգներ կարգավորելու բարեգործական օգնության բաշխումը, փախստականների տեղավորումը, կենցաղային, բուժական եւ սպասարկումների խնդիրը։ 20-ին Երեւան վերադառնալով այն հրապարակել է ընդարձակ զեկույց («Ազգ», հուլիսի 23) արած-թողածի, հանրապետության վիճակի, ԼՂՀ իշխանության հնարավորությունների ու հեռանկարի մասին, եւ նրանից կարելի է եզրակացնել, որ հանրապետությունում ծայրաստիճան վատ են սպասարկվում ոչ միայն փախստականները, այլեւ ամբողջ բնակչությունը, որ երկար ժամանակ չի աշխատել, աշխատավարձ չի ստացել եւ հիմա էլ կտրոններով տրվող չնչին օրապաժինների հույսին է։ Իշխանության մարմինները վերջնականապես կազմավորված չեն, եւ զգացվում է, որ Պաշտպանության կոմիտեն ամեն ինչ անում է ղեկավարման լծակներն իր ձեռքը հավաքելու համար։ Եւ ամենավտանգավորը՝ «Հայաստանում ու Արցախում տնտեսական համակարգերի տարբերությունների հետեւանքով Արցախի տնտեսություններից պետական գույքը եւ ունեցվածքը զարտուղի ճանապարհներով հասցվում են Հայաստան ու վաճառվում»։ Դա կարող է ողբերգական վիճակ ստեղծել մատաղ հանրապետությունում։

Հուլիսի 22. Դեռեւս երեկ երեկոյան էին վերջնականապես ազատագրվել Ջարդախաչ, Իմերեթ-Քերավենդ ու Չափար գյուղերը, որոնց համար երկուստեք զոհեր են տրվել՝ մեր լրատվական մարմինների ասելով՝ թուրքերը երեք-չորս անգամ ավել, քան մերոնք։

Ցած էր գցվել նաեւ թուրքի մեկ ռազմական ուղղաթիռ, որը գնդակոծում էր ազատամարտիկների դիրքերը։ Իսկ այսօր ՍՈՒ-25 ռազմական մի կործանիչ, որ ռմբակոծել է ճակատից բավական հեռու գտնվող բնակավայրեր եւ մանավանդ Ասկերանն ու Կիչանը, ցած է գցվել Կիչանի մոտ ու պայթել։

Թուրքերը շարունակում են ռմբակոծել սահմանային բնակավայրերն ինչպես Արցախում, այնպես էլ Հայաստանում։ Մեծ վնասներ են կրել Մարտունին, Ասկերանը, Հադրութը, Ճարտարը, Աշանն ու Նորշենը, Ջողը, Արծվաշենը, Գորիսի մի շարք գյուղեր,-հաղորդում են Հայաստանի ռադիոն ու հեռուստատեսությունը։ Սակայն Ադրբեջանի լրատուները եւ «Ազատություն» ռադիոկայանի նրանց թղթակիցները (Իլյա Բալախանովա, Գուգար Խալիլով) մի բերան հայերի ռմբակոծությունների մասին են խոսում՝ դրությունն այնպես ներկայացնելով, թե իրենց կողմն ամսիս 9-ից ի վեր առաջնորդվում է միամսյա զինադադարի համար տված իր սրբազան խոսքով։ Իբր, իրենց այդ ասպետությունից օգտվում են հայերը եւ լոկ մարդասիրական օգնության համար բացված (իրե՞նք են բացել) Լաչինի միջանցքով ռազմական միավորումներ ու տեխնիկա են փոխադրում..., որի արդյունքն էլ այն է, որ Մարտակերտի կողմերում ունեն հազիվ նկատելի հաջողություններ...

ՀՀ ԳԽ-ի Նախագահության փակ նիստ էր գումարվել։ Նրան մասնակցում էին ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության ներկայացուցիչները՝ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի գլխավորությամբ։ Քննարկվել են տնտեսական ու ռազմական համագործակցության, միջազգային հարաբերություններում կատարելիք համատեղ քայլերի եւ այլ խնդիրներ, ընդունվել է առաջիկայում իրականացնելու հրատապ գործերի ծրագիրը։

Հուլիսի 24-ին շարունակվում էին նախորդ օրերին սկսված մարտերը Մաղավուզ, Մեծշեն եւ Մոխրաթաղ գյուղերի ազատագրության համար։ Օրվա ընթացքում ազատամարտիկներն զգալի առաջխաղացում են կատարել։

Քյալբաջարից թուրքի մի զորամաս, զրահատեխնիկայի օժանդակությամբ, դեռ երեկ փորձում էր նորից տիրանալ Հաթերքին։ Մերոնք ցույց տվին ուժեղ դիմադրություն,

ոչնչացրին երեք տանկ, երկու զրահամեքենա եւ ետ շպրտեցին ասպատակիչներին: Նույնը կրկնվեց նաեւ այսօր՝ կարծես նույն սցենարով, միայն այս անգամ ավելի շատ է թշնամու կենդանի ուժի կորուստը՝ շուրջ 50 սպանվածներ: Այս գոտում անհաջողություն կրելով՝ թուրքերը կատաղորեն ռմբակոծում էին Ասկերանը, Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութի շրջանի շատ բնակավայրեր:

Ռմբակոծության էին ենթարկվում նաեւ Հայաստանի սահմանային շրջանների բնակավայրերը:

ՀՀ Պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը կոչ է հղել հանրապետությունում տեղակայված 7-րդ բանակի (ԱՊՀ) սպաներին ու զինվորներին՝ հրավիրելով մասնակցելու ՀՀ ազգային բանակի ստեղծման գործին, ծառայելու հանրապետության պաշտպանությանը, իհարկե, փոխարենն էլ խոստանում է բարձր վարձատրություն եւ ամենայն ապահովություն, որոնց արժանանում են զինծառայողները Ռուսաստանում եւ այլուր:

✧ ✧ ✧

Հուլիսի 21-ից հանրապետության Գեղագիտական կենտրոնում բացված էր «Մեգապոլիս-էքսպրես» թերթի ֆոտո-թղթակից Անդրեյ Ֆյոդորովի լուսանկարչական աշխատանքների ցուցահանդեսը՝ նվիրված մարտնչող Արցախին:

Ֆյոդորովն Արցախի ճակատագրին կապվել է Ա. Վոլսկու օրերից, նրա նախաձեռնությամբ եւ, համոզվելով արցախահայության պայքարի արդար ու հերոսական էության մեջ, դարձել է նրա բարեկամը, ճշմարտության տարածողը, ավելի ճիշտ ու համապատասխան խոսքով՝ նրա համար յուրովի մաքառողը:

Հետաքրքիր է, որ նա, իր թերթի գլխավոր խմբագիր Վլադիմիր Վոլինի ու լրագրող Անդրեյ Պրալնիկովի հետ միասին, ստեղծել է նաեւ Արցախի երեխաների առողջությանը հետեւելու ֆոնդ, որի միջոցները գոյացան իրենց անմիջական ստեղծագործություններից ու կազմակերպած միջոցառումներից...

– Ես երջանիկ եմ, որ իր ազատության ու անկախության համար մաքառող այս լեռնաստանի հետ եմ, նրան օգնում եմ իմ ուժերի չափով եւ հավատացած եմ, որ Արցախի հաղթանակով պիտի ավարտվի գոյապայքարը,-ցուցահանդեսի բացմանը հայտարարել է անձնվեր ռուս ֆոտոլրագրողը:

Իսկ մի հարցազրույցում էլ նա ասել է. «Ես ապրում էի կռվող տղաների հետ: Ես դառնում եմ այն խմբի անդամը, որի հետ գտնվում եմ դիրքերում»: Իսկ իր ծրագիրն էր՝ «Մասնակցել Մարտակերտի ազատագրությանը» («Ազատամարտ», հուլիսի 30):

✧ ✧ ✧

«Ազատություն» ռադիոկայանի գիշերային հաղորդումներում խոսվում էր Ռուսաստան նոր միջնորդության մասին. Ռուսաստանի նախագահի հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովի ղեկավարությամբ խաղաղարար խումբ է հայտնվել, խոսել Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների հետ եւ առաջարկում է զինադադարի ու բարդույթի լուծման իր տարբերակը, որն ընդունելության է արժանացել Ադրբեջանի վարչապետ Իսա Գամբարովի կողմից:

Արցախյան ինքնապաշտպանների հաջողություններն են նկատվել, եւ պարզ է, թե դա ուր պիտի տանի... Դրա համար էլ թուրք «խաղաղասեր» ղեկավարները ոտ ու ձեռ են ընկել, ուզում են բանակցությունների սեղանի շուրջ լուծել հարցերը:

Հուլիսի 25-ին ռազմաճակատում էական փոփոխություններ ու տեղաշարժեր չկային: Թուրքերը Սարսանգի հիդրոհանգույցը գրավելու փորձ արին, ջարդված ետ փախան: Սակայն շատ էին անհանգիստ Մարտունու կողմերում: Այստեղ ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը կատաղի ռմբակոծել է Մարտունին: Կան 4 զոհեր եւ մեկ տասնյակի չափ վիրավորներ: Ռմբակոծություններ են եղել նաեւ ՀՀ սահմանային շրջաններում:

ԼՂՀ-ից Երեւան ժամանած սպա (վաշտի հրամանատարի տեղակալ) Վիլեն Բաղդասարյանը վկայում է, որ Արցախի ճակատում գործում են թուրք ռազմական խորհրդականներ, իրենք գիտեն նրանցից 5-6-ի տեղը: Ամոթխած էլ ասաց, որ հայկական ճակատում սննդի սուր կարիք է զգացվում: Պատկերացրեք,-ասաց նա,-օրեր են լինում, որ ազատամարտիկները բավարարվում են միայն նրանով, ինչ անտառը կարող է տալ:

Եւ այս պայմաններում արցախցին կռվում է իր բարեբեր երկրի հարստությամբ հղփացած թուրքի հետ:

Երեւան է հասել Ռուսաստանի պրեզիդենտի հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովը, որը Լ. Տեր-Պետրոսյանին ներկայացրեց իր կառավարության առաջարկությունները ԼՂՀ-ում բարդույթը կարգավորելու համար: Երեւի վաղն էլ նա ուղեւորվի Ստեփանակերտ՝ նույն առաքելությամբ:

✧ ✧ ✧

«Ազատամարտ» շաբաթաթերթի (ռուս.) N 11-ում լույս է տեսել նոր հարցազրույց Շահումյանի շրջանի ղեկավար Շահեն Մեղրյանի հետ: Այնտեղ վերջնականապես չկորսված շրջանի նախկին ղեկավարն ու այսօրվա պարտիզանական-ֆիդայական պատերազմի կազմակերպիչը խոսում է ցավալի մի երեւույթի մասին. Շահումյանն ընկել է մարտնչելով, սակայն քանի որ նրան պահանջվող օգնություն չեն հասցրել, պարտությունը պիտի վերագրել ԼՂՀ ռազմական շտաբին: Մինչդեռ վերջինս տարածել է այն կարծիքը, թե շահումյանցիները չեն կռվել, պարզապես հանձնել են իրենց հողը, դասալիքներ են, նույնիսկ դավաճաններ: Այդպես են նրանց դիմավորել Մարտակերտի շրջանում, հետեւաբար եւ՝ արհամարհանքով ու ատելությամբ, որի պատճառով էլ նրանք Ստեփանակերտ են հասել: Բայց այստեղ էլ նույն վերաբերմունքին արժանանալով՝ թողել, անցել են Հայաստան, Երեւան... Ցավոք այստեղ էլ նույն վերաբերմունքն է... Հավանաբար, կան ուժեր, որոնց ձեռնտու է, որ շահումյանցիները ցրվեն, հեռանան այստեղից, որպեսզի Շահումյանի հարցն էլ ինքնաբերաբար լուծվի, ավելի ճիշտ՝ վերանա: Թե չէ, ինչպե՞ս է, որ ո՛չ ԼՂՀ-ում, ո՛չ էլ Երեւանում ոչ ոք չի մտահոգված, թե ի՞նչ պիտի լինի Շահումյանի հետ, ինչպե՞ս պիտի այն ազատագրել... Եւ պատահական չէ, որ արհամարհոտ ու ատելավառ այս վերաբերմունքից շահումյանցիները հիմա էլ Հայաստանն ու Երեւանն են թողնում: Ի՞նչ պիտի լինի այս ամենի վերջը: Չէ՞ որ ամոթը պիտի վառի նրանց, ովքեր այս վիճակն են ստեղծել: Իսկ երբ Շահումյանը փրկվի, եւ շահումյանցիները վերադառնան ու կենդանացնեն իրենց հողը, սրանք ի՞նչ երեսով պիտի երեւան, ինչպե՞ս պիտի արդարանան իրենց այդ հայրենակիցների առաջ:

Հուլիսի 27-ին հազիվ կարողացան ճշտել տեղեկությունը ռազմաճակատի կարեւորագույն տեղամասի՝ Մարտակերտի գծի մասին: Պարզվում է, որ թուրքերը վերջին օրերին ետ էին խլել 20-21-ին մեր ազատագրած Մաղավուզ-Մեծշեն-Հոռաթաղի հատվածը, եւ այսօր միայն ազատամարտիկները լիովին ազատագրեցին Հոռաթաղն ու Մեծշենը: Մաղավուզը գտնվում է թուրքերի հսկողության տակ եւ, հավանաբար այնտեղից է, որ նրանք հաճախ են ասպատակ փռում դեպի Սարսանգ:

Մարտունին այսօր եւս հրթիռակոծվել է, կան զոհեր ու վիրավորներ:

Երկու ինքնաթիռ էլ Նախիջեւանի կողմից մտել են Հայաստանի սահմանային շրջանները, գնդակոծել մի շարք բնակավայրեր:

Մոսկվայի լրատվությամբ խոսում են ինչ-որ թուրք-ադրբեջանական ծրագրի մասին, որի էությունն է՝ ԼՂ-ի մեծ մասը Հայաստանին զիջելով ձեռք ձգել Հայաստանի ծայր-հարավային շրջանները եւ մեկընդմիշտ ապահովել թուրքերի ու ադրբեջանցի ցեղակիցների միացումը, միասնությունը:

Հուլիսի 28-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերն ազատագրել են Հակոբ-Կամարի ու Մինգրելսկ գյուղերը, գիշերային լուրի համաձայն՝ նաեւ Ներքին Հոռաթաղը, եւ

մտել են Մարտակերտի արվարձանները:

Թուրքերը նահանջելիս շատ զոհեր ու կորուստներ են տվել: Նրանք ռմբակոծել են Մարտունին, Հադրութը, Հայաստանի սահմանային մի շարք բնակավայրեր: Մեծ վնաս են հասցրել, օրինակ, Արարատի շրջանի Արմաշի դպրոցին:

Իսկ մեր ղեկավարությունը հանգիստ է, օտար տերությունների ներկայացուցիչների հետ շատ գործեր ունի եւ ջանում է նրանց հետ լուծել Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող հարցերը: Ուրիշ անգամ կարող էր ծիծաղելի լինել, իսկ հիմա մարդու լաց է գալիս, լրաբերն ասում է՝ կառավարությունում հանդիպում է եղել Բոլիվիայի (Հարավային Ամերիկա) պետական գործչի հետ: Բոլիվիան որտե՞ղ է, նրան ի՞նչ պիտի հետաքրքրի քո Արցախի հարցը: Բայց պատմել են, թե դա ի՜նչ կենսական հարց է, ինչպե՜ս խափանում է ՀՀ տնտեսական զարգացումը, ճգնաժամի քաշում ժողովրդի կյանքը... Եւ այն խեղճ բոլիվիացին, զանգատի դեմ պարզապես անզոր, արել է այսպիսի խոստովանություն. «Ախր, պատկերացնո՞ւմ եք, Բոլիվիան այն երկիրը չէ, որ ձեզ կարող է որեւէ օգնություն ցույց տալ Լեռնային Ղարաբաղի հարցում»:

Հուլիսի 29-ին, հիմնավորապես տիրելով Ներքին Հոռաթաղին ու շրջականներին, ազատամարտիկները մեծ արշավ ձեռնարկեցին Մարտակերտի վրա: Ասում են՝ նախորդ մի քանի օրվա մարտերում կոտորվել են շուրջ 100 ասկյար, մեր զոհերը 6-ն են:

Օրակարգում է Մարտակերտի ազատագրումը, իսկ ես մտածում եմ Սեյսուլանի՝ շրջանի ծայրամասային գյուղի մասին, որը քոչվորների համար արոտավայր է դարձել, սակայն առաջներում այն Մարտակերտի շրջանի վահանն էր, իսկական բերդապարիսպը՝ դաշտի կողմից եկող հեղեղների դեմ:

Հիսունական թվականներին այս եւ հարեւան գյուղերի դեպուտատն էի ԼՂ մարզխորհրդում, հանգիստ չունեի հարեւան վեց թուրք ու քուրդ գյուղերի պատվիրակությունների զանգատներից: «Մեզ փրկիր այդ Սեյսուլանի դաշնակներից,-ամեն անգամ այսպես էին սկսում իրենց լալագին բողոքը:-Արդուշին հո ջանաչո՞ւմ ես, էն ազդուն-արնախումին...»:

Արտուշ-Արտաշես Հարությունյանը Սեյսուլանի կոլխոզի նախագահն էր, Սեյսուլանի ու Մարտակերտի դաշտի պաշտպանության առաջնորդը: Զինավառ, մարտական վիճակում էր պահում գյուղը եւ, թեկուզ մեկ անասունի կորուստ ունենալուց, պատժարշավի էր տանում իր զինված ջոկատը, գողի գյուղից քշում-բերում մի ամբողջ հոտ կամ նախիր: Իսկ գողի մասին անմիջապես իմանում էր, որովհետեւ վարձկան գործակալներ կային բոլոր գյուղերում...

Մեզ փրկի՜ր այդ սեյսուլանցիներից,-կողկողաձայն բողոքում էին քրդերն ու թուրքերը: Եւ դա նման էր մեր Քաջ Նազարի վեպի բողոքավորների խոսքին. նրանք չեն թողնում՝ գողանանք ազատ, համարձակ, ծնկի չեն գալիս մեր առաջ, որ վզները կտրենք անպատիժ...

Արտաշես Հարությունյանը՝ 50-60 թվականների մեր Նիկոլ Դումանը, վաղ հեռացավ այս աշխարհից, ապա թե ոչ, նրա գյուղերում թուրքը ոտք դրած չէր լինի...

Նախորդ օրերի պես ռմբակոծության են ենթարկվել Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութի գյուղերը: Ամենուրեք էլ կան զոհեր, վիրավորներ, ավերածություններ: Ասում են՝ դարձյալ թշնամական ինքնաթիռներ են ծվատում Արցախի երկինքը, ռումբեր նետում այս ու այնտեղ, առայժմ անկանոն, երեւի այն պատճառով, որ դեռեւս վարձու վարպետ սավառնորդներ չեն գտել:

Մարտակերտի մոտ մերոնց են հանձնվել չեչեն, թաթ եւ ռուս մի քանի զինվորներ, որոնք բողոքում են իրենց վարձած թուրքի ապերախտությունից. իրենց թողնում են ճակատի վտանգավոր տեղը, ճողոպրում դեպի խոր թիկունք:

Ասում են՝ Գանձակում եղած ռուսական զորքի ամբողջ զենքը, զինամթերքն ու ռազմական տեխնիկան մի քանի ժամվա ընթացքում անցել է թուրքին եւ, հավանաբար, շուտով կհայտնվի Արցախում:

Թուրքի լրատվությամբ հաղորդել են, թե հայերն ուժեղ գրոհ են ձեռնարկել Աղդամի

ու հարեւան գյուղերի վրա: Եւ, չնայած ետ են մղվել, պատճառել են մեծամեծ վնաս ու կորուստներ: Նրանց «Թուրան» լրատվական մարմնի ասելով՝ Թիֆլիս են ուղարկել (ինքնաթիռով) Մարտակերտի կողմերից տարված 20 հայ պատանդներ, որոնք ազատ կլինեն իրենց տները վերադառնալու: Տեսնո՞ւմ եք՝ թուրքը միակողմանի ի՜նչ մարդասիրական քայլի է ընդունակ. հույս ունեն, թե իրենց ընդօրինակելով՝ հայերն այնքան մարդասեր կդառնան, որ մի քանի տասնյակ թուրք պատանդ էլ իրենք բաց կթողնեն:

Ռուսաստանի Արտգործնախարարության ներկայացուցիչ Վլ. Կազիմիրովը Ստեփանակերտում ԼՂՀ ղեկավարությանը պատմել է իր առաքելության մանրամասները՝ հուսալով, թե փոխըմբռնողության ու երախտագիտության կարժանանա իր տերությունը, որովհետեւ ավելի քան չորս տարի փարիսեցիորեն դիտելով Արցախի արյունահեղությունը, որոշել է վճռական քայլեր կատարել: Բայց կկատարի՞:

Արցախի ու ՀՀ պատվիրակությունները ուղեւորվեցին Հռոմ՝ մասնակցելու ԵԱՀԽ դիվանագիտական ժողովներին, քանի որ, ինչպես Սուրեն Զոլյանն է ասում, Մարիո Ռաֆայելին նախապես խոստացել է աջակցել, որպեսզի Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանների բռնագրավումը գնահատվի իբրեւ թուրքի ագրեսիա եւ հանվի համապատասխան վճիռ:

Հուլիսի 30-ը կարող էր նշանավորվել Մարտակերտի ազատագրմամբ, սակայն դրա համար անհրաժեշտ պիտի լիներ նախ ռմբակոծել քաղաքի կրակակետերը, կործանել, ավերել... Ազատամարտիկները խնայեցին իրենց տները, հայրենի քաղաքը, չնայած գիտեին, որ թուրքն ավերել է իր կարեցածի չափով... Եւ առայժմ գրոհով առել են քաղաքը եզերող բարձունքները, թշնամուն հարկադրում են, որ թողնի-հեռանա:

Մարտակերտի շրջանում ձախողված թուրքը հերունտված ռմբակոծում է Ճարտարը, Ավդուռն ու Մյուրիշենը: Հուլիսի 29-ի երեկոյան գնդակոծել էին նաեւ Լաչինի միջանցքը, սպանել մի քանի ազատամարտիկների: Գնալով առավել անտանելի են դառնում նաեւ ՀՀ սահմանային բնակավայրերի դեմ թուրքի ձեռնարկած վայրագությունները, դաշտում աշխատելն անհնար է, իսկ չաշխատելը պիտի նշանակի սոված մնալ առաջիկա տարին...

Պարույր Հայրիկյանը մի զորաջոկատ է ուղարկում Գորիսի շրջան, ուր ինքը պարետ է նշանակված: Հարցնում են.

- Արդյոք սա չի՞ նշանակում, թե ընդդիմությունը ցրում են:

- Հակառակը,-պատասխանում է նա,-մենք դժգոհ էինք, որ ընդդիմության ուժերին հեռու էին պահում հանրապետության գործերից, հիմա առաջին անգամ գործի են ընդգրկել, պետք է ցույց տանք, թե ինչի՛ ենք ընդունակ: Ա՛յ, Լաչինի միջանցքն արդեն վտանգավոր գիծ է դարձել, պե՞տք է անվտանգ դարձնել...

Արցախյան կռվին չեչենների մասնակցությունը հաստատված է,-Չեչնիայից հաղորդում է ռուս թղթակիցը:-Նրանք գործում են և՛ ադրբեջանցիների կողմից, և՛ հայերի: Հիմա կառավարությունը նրանց կոչ է արել՝ վերադառնալ տները. չէ՞ որ նույնիսկ բարձր վարձը կյանք չի դառնում, իսկ ամեն օր գալիս են սպանությունների տխուր լուրեր...

◇ ◇ ◇

Բարոնուհի Կոքսը նորից ժամանել է Երեւան, պիտի Արցախ գնա, հանդիպումներ է ունենում Հայաստանի ղեկավարների հետ, արտգործնախարարությունում հայտարարեց, թե ինքը մարտնչող լեռնաստանի համար կանի ամեն ինչ. «Ես նրա հետ եմ ամենուրեք, որովհետեւ այն դարձել է իմ ճակատագիրը»:

Հայաստանի ու ԼՂՀ պատվիրակությունները ուղեւորվեցին Հռոմ՝ նախապես ստացած լինելով Մարիո Ռաֆայելիի հավաստիացումը, որ խորհրդաժողովը պիտի դատապարտի Շահումյանի ու Մարտակերտի բռնազավթումը Ադրբեջանի կողմից, եւ ԼՂՀ պատվիրակությունը ժողովին պիտի մասնակցի որպես ժողովրդի կողմից օրինական կարգով ընտրված իշխանության ներկայացուցիչ:

Հուլիսի 31-ին ազատամարտիկների առաջին խնդիրը Մարտակերտ քաղաքի կրակակետերի վնասազերծումն էր, որ կատարում էին գերագույն զգուշությամբ՝ առաջին հերթին, որովհետեւ կրակն ուղղում էին սեփական քաղաքի սեփական տների վրա։

Այդօր Հռոմում սկսվեցին Մինսկի մեծ խորհրդաժողովը նախապատրաստելուն նվիրված բանակցությունները, որոնց հրավիրված էին, երեք շահագրգիռ կողմերից բացի, եվրոպական 11 տերությունների ներկայացուցիչները։ Նախագահող Մարիո Ռաֆայելին իրականացրեց իր խոստումը, ճանաչեց ԼՂՀ պատվիրակության իրավասությունը։ «Իսկ սա արդեն կարեւոր քայլ է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը ճանաչելու ճանապարհին»,-ակնհայտ ուրախությամբ հայտարարեց Մոսկվայից այդ լուրը հաղորդող Իրինա Միչինան։

Չորս օր տեւելիք խորհրդակցությունից, սակայն, քաղաքական մեկնաբանները շատ բան էլ չեն սպասում, որովհետեւ նախապես հայտնի է, որ Ադրբեջանի ու Հայաստանի պատվիրակությունները տրամադրություն չեն ցուցաբերում փոխզիջումների գնալու։

Բաքուն անթաքույց նախապատրաստվում է առավել վճռական քայլերի, եւ Ռուսաստանը, նոյասակամես թե ստիպված, հսկայական օժանդակություն է ցույց տալիս։ Բաքվում նրա ներկայացուցիչներն այսօր Ադրբեջանի հետ բաժանում են Կասպիական նավատորմի ունեցվածքը՝ ապրիլի 15-ի որոշման համաձայն՝ 30 տոկոսը թողնելով Ադրբեջանին։ Երեկ էր, որ ռազմական մի ինքնաթիռ եկավ, ռմբակոծեց Խոջալուն (վիրավորվել են երկու հոգի՝ մարդ ու կին)։

Լաչինի միջանցքով անցնող հայկական մի զորաջոկատ, որ ուղեկցում էր Արցախի բարեգործական բեռներ տանող հայրենակիցներին, ենթարկվել է թուրքերի մեծաքանակ զորախմբի հարձակմանը, տվել զոհեր, կան նաեւ անհետ կորածներ։ Այս առթիվ արված մոսկովյան լրատվության մեջ դրությունն այնպես էր ներկայացվում, թե թուրքերն ազատագրել են նախընթացին հայերի կողմից գրավված բոլոր բնակավայրերը։

Հետաքրքիր է, որ այս մեկ սուտը հաղորդում էր ռուս մի թղթակից, որի լոկ ձայնն էր լսվում, անունն էլ չկար։

✧ ✧ ✧

Երեկ ու այսօր ՀՀ նախագահը շրջում էր Սիսիանում ու Կապանում։ Հասարակության ներկայացուցիչների հետ ունեցած հանդիպումներին հիմնականում Արցախի հարցին էր անդրադառնում՝ ամեն անգամ պնդելով, թե այն չի կարող լուծվել պատերազմով, պետք է բանակցությունների գնալ, ձեռք բերել փոխադարձ համաձայնություն, որպեսզի միջազգային խաղաղարար ուժեր շարվեն Արցախի ու Հայաստանի սահմաններում, իսկ ԼՂՀ կարգավիճակի հարցը պիտի լուծել դրանից հետո, տարիների ընթացքում։

Օգոստոսի 1. Այսօր ժամը 12 անց կեսին ազատամարտիկները մտել էին Մարտակերտ, եւ այնուհետեւ պատերազմը գնում էր քաղաքի փողոցներում։

Մոսկովյան լրատվությունից ասում են՝ քանի՜ օր է, քաղաքը ձեռքից ձեռք է անցնում։ Գուցե սա ճիշտ էլ է. այն ե՞րբ էր, որ հեռախոսով հայտնել էին, թե մերոնք արդեն Մարտակերտում են։

Ինչ որ է, Մարտակերտն ազատագրվի, հետո հեշտ կլինի, քանի որ ազատամարտիկներին այլեւս ոչինչ չի զսպելու. այնտեղ գյուղերի ավերակներն են միայն։

Ադրբեջանցիներն իրենք են գանգատվում, թե այսօրվա մարտում իրենց զորքը կորցրել է 8 տանկ, 4 զրահամեքենա եւ այլ տեխնիկա։

Եղավ մի հաղորդում, որն ինձ մտահոգություն պատճառեց, եւ էլ չեմ կարողանում ազատվել նրանից։ ԱԻՄ-ի նախագահի (Պ. Հայրիկյան) տեղակալ Արամազդ Զաքարյանը դժգոհ է, որ Լաչինի շրջանի Ղոչազ գյուղի մոտ երկու զոհվածների դիակները փոխադրելու համար Լաչինում գտնվող իրենց ջոկատը զինվորներով ու տեխնիկայով համալրելու խոստում է տվել պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը։ Սակայն խոստացած ժամին օգնությունը տեղ չի հասել, եւ ջոկը դժգոհ է։ Հետագայում, սակայն, օգնությունը հասել է, դիակները դուրս են բերել եւն...

Կարծես ոչինչ էլ չկա։ Բայց աչքիս առաջ իրար կողք են հավաքվում կցկտուր մանրամասները, գոյանում է տխուր մի պատկեր, որը կարող է դառնալ նախանշանը նոր անախորժությունների։ Այնօր, երբ խոսեցնում էին Գորիսում պարետ նշանակված Հայրիկյանին, ցույց տվին նաեւ հրետանիների մի շղթա, որը շարժվում էր, եւ չէր կարելի չհասկանալ, որ ԱԻՄ-ինն է, Հայրիկյանն է տանում Գորիս։ Ուրեմն, տարել է եւ անմիջապես գործի դրել... Բայց ինչո՞ւ Ղոչա՛զ գյուղի մոտ, որը Գորիսից, նույնիսկ Լաչինից, Գորիս-Լաչին-Շուշի խճուղուց շատ ու շատ հեռու է, թերեւս շատ ավելի, քան մեկ արկընկեց տարածություն։ Եթե երեկվա կոտորածը, որ տարել է ավելի քան 40 մարտիկների կյանք (ասում են՝ հակառակորդի կողմում եղել են օսմանյան թուրքեր), ԱԻՄ-ի նախաձեռնությունն է, եւ հիմա էլ դիակները հավաքելու համար Պաշտպանության նախարարը պիտի օգնության հասնի (միայն ուշացա՜ծ օգնության), կնշանակի դարձյալ ի՛մ ու քո՛ կա ճակատում, ձախողանքի համար մեղավորներ ու կշտամբողնե՜ր...

Ո՞ւր կտանի այս վիճակը։

Ադրբեջանական լրատվությունը նոր հերյուրանք է տարածել այն առթիվ, որ, իբր, Մարտակերտի ճակատից հրթիռակոծվող Թարթառում վերջերս ընկել են նաեւ քիմիական ռումբեր, 50 թուրք հիվանդանոց են տարվել, եւ 5-ն արդեն մահացել են։

Մոսկվան էլ տեղեկացնում է, որ Անկարայում տեղակայված եվրոպական դիվանագետներն ու դեսպաններն իրենց դժգոհությունն են արտահայտել ԼՂ-ում կռվող ադրբեջանցիների թուրք խորհրդականների ու օգնականների կապակցությամբ, եւ, իբր, Թուրքիայի կառավարությունն անմիջապես արձագանքել է դրան ու պիտի միջոցներ ձեռնարկի իր խաղաղասեր վարկը փրկելու համար։

Հայտնի է դարձել նաեւ, որ Հռոմի խորհրդաժողովում ԼՂՀ-ը ներկայացնող պատվիրակության մեջ կան ադրբեջանցիներ (աչքնե՜րս լույս. այս էր Մ. Ռաֆայելիի նորամուծությունը)։

Հետագայի մուծում, հաղորդեցին, որ օգոստոսի 1-ի նիստում 6 երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Ռուսաստանի, Հայաստանի, Գերմանիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները դատապարտել են Ադրբեջանի ագրեսիան ԼՂՀ դեմ, ինչպես եւ ռազմա-օդային ուժի ավերածություններն ու զանգվածային ոչնչացման զենքերի օգտագործումը։

Օգոստոսի 2-ին շարունակվում էր կռիվը Մարտակերտի համար։ Իսկ Ասկերանից մինչեւ Հադրութ թուրքը ռմբակոծում էր հայկական բնակավայրերը։ Զգալի վնասներ էին պատճառում կործանիչ երկու ինքնաթիռներ, որոնցից մեկը (ՄԻԳ-25) ցածր թռիչքով մի քանի ռումբ է գցել Ստեփանակերտի վրա։

Հաջող են մերոնց գործերը Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային ու արեւմտյան մասերում։ Այսօր ազատամարտիկները մտել են Չարեքդար ու Աղդաբան։

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հրապարակել է հունիս-հուլիս ամիսներին տված իրենց կորուստների տվյալները. կորցրել են 28 տանկ, 38 զրահամեքենա, 56 թնդանոթ եւ բազմատեսակ այլ տեխնիկա։

Երեւի շատ են խնայում իրենց ժողովրդի զգացումները։ Թե չէ, այսքանը միայն Ասկերանի ու Աղդամի արանքում են կորցրել, Նախիջեւանիկի ու Փիրջամալի համար։

Ստեփանակերտից Երեւան է վերադարձել բարոնուհի Կոքսը եւ վշտացած է այնտեղի վիճակի համար։ Ուղեկիցներն ասում են՝ քաղաքի փողոցները լիքն են շահումյանցի ու մարտակերտցի փախստականներով (մոտ 35 հազար մարդ), երեխաները մոտենում, հաց էին խնդրում բարերարուհուց (փախստականներից յուրաքանչյուրն օրական ստանում է միայն 150 գրամ հաց)։

Այսօր ԵԱՀԽ Հռոմի խորհրդաժողովում Մարիո Ռաֆայելին ելույթի համար խոսք է տվել ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավար Բորիս Առուշանյանին։ Այդպես էլ ներկայացրել է՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պատվիրակության ղեկավար... Եւ դրանից էլ ադրբեջանական պատվիրակության անդամները դահլիճը թողել, հեռացել են։ Նրանց ետեւից էլ Թուրքիայի պատվիրակներն են հեռացել։ Եվ հետո խորհրդաժո-

դովի մասնակիցներից մեկը նշել է, թե ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավարին ելույթի հրավիրելով՝ Ռաֆայելին փաստորեն ճանաչել է ԼՂՀ-ը։

Վերջում իրողություն դարձավ այն, ինչից երեկ-մեկել օրը շատ էի վախենում՝ լուրջ կասկածներիս հիման վրա։ Ժողովուրդը հրաժեշտ էր տալիս Լաչինի շրջանից բերած նահատակներին, եւ խոսք տվին Պարույր Հայրիկյանին, որն էլ, առանց թաքցնելու, հայտարարեց, թե 12 դիակ Ղոչազի մոտից դուրս բերելու համար տվել են հինգ նոր զոհ, որովհետեւ Պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը չի հասցրել նախապես խոստացած օգնությունը։ «Աղետալից կլինի վիճակն այն պետության, որի ղեկավարները ստախոս են»,-հայտարարեց Հայրիկյանը։

Բայց երեկ նրա տեղակալը հաղորդել էր, որ օգնությունը հասել է, սակայն ուշացած։ Թեկուզ եւ ուշացա՜ծ... Իսկ ինքն ինչո՞ւ էր ցանցառ ուժով մտնում երեկվա աղետի վայրը։ Ո՞վ է նրան այդքան էժան գնով պահ տվել հայ մարտիկների կյանքը։ Թե՞ մտածում էր չնչին ուժերով թուրքին խեղդել, հետո էլ հպարտանա՞լ։

Զանգ էր տվել ընկերներիցս մեկը, հարցրեց. «Գորիսի պարետ Հայրիկյանի ջոկատն ի՞նչ գործ ուներ Ղոչազում, որ գտնվում է Լաչինի շրջանի հյուսիսային խորքում։ Եթե տարել, այնտեղ քառասուն զոհ էր տվել, հաջորդ օրն ինչի՞ էր մտնում նույն աղետի փոսը... Իսկ սրանց ինչո՞ւ են վստահել այդ գործը... Գուցե նրա՛ համար, որ ժողովուրդը տեսնի՝ ի՛նչ արժեն այդ ընդդիմության ղեկավարները։ Թե չէ, Հայրիկյանին մի քանի ամիս առաջ ծեծել՝ են Գորիսի շրջանում, եւ հիմա նա այնտեղ է ուղարկվել արտակարգ դրության պարետի պաշտոնով։

Օգոստոսի 3-ին տեղի ունեցած միակ եւ շատ կարեւոր իրողությունն այն է, որ ազատամարտիկները վերանվաճել են Չարեքտարն ու Աղդաբանը Մարտակերտի շրջանի արեւմտյան մասում եւ փաստորեն շրջանը մաքրել այդ կողմից։

Օգոստոսի 4-ին ճակատում որեւէ էական իրողություն չի եղել։ Ազատամարտիկները, հիմնականում իշխելով Մարտակերտի կրակակետերի վրա, ջանում էին լիովին ազատագրել այն, որպեսզի իրականացվի հաջորդ քայլը՝ դեպի արեւելք ընկած տարածքի մաքրումը։

Նշվում է, որ շրջանի բուժաշխատողները վերադարձել են եւ, գործի անցնելով, մարտականորեն զբաղեցնում են իրենց դիրքերը։

Շարունակվում են Մարտունու, Ճարտարի, Հադրութի, ինչպես նաեւ Հայաստանի սահմանային շրջանների ռմբակոծությունները։ Կան զոհեր, վիրավորներ, ավերածություններ։ Ադրբեջանն էլ մոսկովյան լրատվությամբ իր նույնօրինակ վնասներից է գանգատվում։

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց բարոնուհի Կոքսին, ապա վերջինս զրույց ունեցավ լրատվության աշխատակիցների, հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ, խոստովանեց, որ իր այս այցելությունը (Արցախ) ծանրագույնն է, որովհետեւ Ստեփանակերտում ականատես եղավ մի քանի տասնյակ հազար փախստականների տառապանքներին։ Իրեն ուղեկցում էին գերմանական ու ամերիկյան պետական գործիչներ, որոնց հետ միասին պետք է ջանան միջազգային ատյաններում պաշտպանել ԼՂՀ իրավունքները։ Դատապարտում է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ջանքերով այժմ քաղաքական շրջաններում տարածում ունեցող Հոբլի ծրագիրը, որը երաշխավորում է թուրք-ադրբեջանական միջանցք Զանգեզուրով։ «Դա հրեշավոր ծրագիր է,-ասաց նա,-որը սկիզբ կդառնա Հայաստանի կործանման, եթե նկատի էլ չառնենք, որ կունենանք 75-80 հազարանոց նոր գաղթականություն»։ Այդպես էլ ասում էր՝ «կունենանք», որովհետեւ իրե՛ն էլ մեզնից մեկն է համարում։

Հռոմում ԼՂՀ պատվիրակությանն ընդունել է Վատիկանի արտգործնախարար Ժան Լուի Թորանը, խոստացել իր բազմակողմանի օժանդակությունը ղարաբաղյան բարդույթի լուծման համար։

Հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին հարցազրույց ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի հետ, որը պատմեց իրենց (ԳԽ-ի Նախագահության անդամ-

ների) վերջին այցը Երեւան, բանակցությունները Հայաստանի ղեկավարների հետ, իրենց տարաձայնությունները ու դրանք վերացնելուն ուղղված ջանքերը։

Դժգոհության խումբը, ասածների էությունը ծանր տպավորություն թողեցին։ Նորից հիշեցի մեծն Հովսեփ Էմինի իմաստուն կանխատեսությունը (թե՞ անեծքը). հազա՜ր ափսոս, որ այս հարուստ ու հերոսական աշխարհը չունի իրեն արժանի ղեկավարություն։

Ցույց տվին նաեւ Պ. Հայրիկյանի զրույցը ժողովարան հավաքած տասնյակ ու տասնյակ մարդկանց հետ։ Պարզվում է, ու ժողովուրդը հավաքած, տանելիս է եղել Լաչինի շրջան՝ վերաբնակեցման նպատակով։ Եւ ընկել են թուրքի կրակի տակ։ Ասում է՝ պատահաբար հանդիպեցինք թշնամու զորամասի, նույնիսկ դիմադրություն ցույց տվինք, սակայն իրենք շատ էին եւ գերզինված...

Բայց մի՞թե այսքանն արվում է առանց հետախուզության, աչքերը փակ, որպեսզի հետո էլ մեղքը բարդվի պաշտպանության նախարարի եւ ուրիշ ղեկավարների վրա։ Ո՞վ պիտի պատասխան տա այս կործանարար ինքնագործունեության համար։

Օգոստոսի 5-ին Աղդամից հրետակոծել են Ստեփանակերտը, զոհվել է 31 մարդ, վիրավորվել 75-ը։ Ռազմաճակատում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել։ ԼՂՀ-ում կռիվը հիմնականում Մարտակերտի ու Մաղավուզի համար է գնում։ Իսկ թուրքերը շարունակում են ռմբակոծել Մարտունին, Ասկերանը եւ հարակից բնակավայրերը (Մախս Մամեդովն ասում է՝ Աղդամ-Մարտակերտը լիովին իրենց հսկողության տակ է)։

Ըստ երեւույթին Ադրբեջանը մեծ արշավանքի է նախապատրաստվում Լաչինի կողմերում։ Այսօր էլ հարձակում է եղել միջանցքի վրա, սպանվել են մեկ ազատամարտիկ եւ 20 ուղեւոր։ Նախորդ օրերի դեպքերից, մանավանդ Հայրիկյանի խմբի հետ պատահածներից հետո սա սպասելի եւ բնական էր, անբանականը մերոնց հանցավոր անզգուշությունն է։ Մի՞թե ոչնչից դաս չեն առնում։

Դրությունը լուրջ է Կրասնոսելսկի ու Տավուշի շրջաններում։ Միայն առաջինում, ուր Արծվաշենը նորից հայտնված է մեկուսացման մեջ, սպանվել են 12 հոգի։ Ասում են՝ թշնամին մեծ կորուստներ է տվել։ Մխիթարվե՞նք սրանով։

Հռոմի խորհրդաժողովն ավարտվել է՝ առանց որեւէ արդյունքի հասնելու, քանի որ կռվող կողմերը փոխզիջումների ու որեւէ համաձայնության չեն եկել։

Գնահատելի է եղել արտգործնախարարներ Կոզիրեւի ու Հովհաննիսյանի հանդիպումը Մոսկվայում։ Ռուսաստանը լրջորեն անհանգստացած է, որ հայ-ադրբեջանական կռիվներից տուժվում են նաեւ ռուսաբնակ գյուղերը։ Խորհրդակցությունում լուրջ խոսակցություն է եղել այս առթիվ, քննվել են նաեւ ռուսական բանակը Հայաստանում պահելու, հայ-ռուս պետական փոխհարաբերությունների եւ ԼՂՀ վիճակը կարգավորելու հարցերը։

- Անկեղծ, գործարար եւ արդյունավետ բանակցություններ էին,-հանդիպումից հետո հայտարարել է Կոզիրեւը։-Այսուհետ զրույցներին անպայման կհետեւի իսկական գործը։

Ադրբեջանի ղեկավարն էլ մոսկովյան հեռուստատեսության համար տված հայտարարության մեջ ասաց՝ մենք աշխարհին ցույց տվինք, որ գիտենք կռվել ու հաղթել։ Միայն Հայաստանն այդպես էլ չի հասկանում, որ կռվով ոչնչի հասնել չի կարող։ Այսուամենայնիվ, մենք դիմում ենք ամեն միջոցի՝ խաղաղ ճանապարհով հարցի լուծումն ապահովելու։

Սուտ ասողի լեզուն չի պրկվում, որ աշխարհը տեսնի։

Բարոնուհի Կոքսի ուղեկից Դեւիդ Ադկինսոնը (Անգլիայի պառլամենտի անդամ եւ ԵԱՀԽ չմիացած պետությունների հետ կապված կոմիտեի ղեկավար) եղել է Չլդրանում ու Դրմբոնում, տեսել թուրքի վայրագությունների հետքերը, խոստանում է այդ մասին պատմել Եվրոպային, որը դեռեւս չգիտե, թե աշխարհում բարբարոսության մակարդակի վրա գտնվող Ադրբեջան պետություն կա, ամենուրեք կպաշտպանի ԼՂՀ իրավունքը եւ ամեն տեսակ օգնություն կկազմակերպի նրա ժողովրդի համար։

Երեւանի հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Հադրութի շրջգործկոմի նախագահ Գրիգոր Հայրապետյանը: Խոսքը ճապաղ ու ծանծաղ էր, անիմաստ. գովում էր իր շրջանի վիճակը (ամեն ինչ լավ է, բերքահավաքի ենք լծված), փորձեց կարդալ շրջանը լքած այն 25 հոգիների ցուցակը, որոնց վերադարձին են սպասում հայրենակիցները: Ինչո՞ւ 25, ինչո՞ւ մի կարգին, մարդկային ու արցախաշունչ խոսք չի պատրաստել, որ գոնե կարդա... Միթե Հովսեփ Էմինի կանխատեսած վիճակն այսպես էլ հավերժական խարա՞ն պիտի մնա այդ Արցախ աշխարհի վրա:

Եւ հետո էլ զարմանում ենք, որ այն քարից առավել պինդ, հզոր ու անձնազոհ ժողովուրդը չի հասնում իր նպատակին, այսքան ցավ ու տառապանք է քաշում:

Բայց այսպիսի ղեկավարները նրան ո՞ւր պիտի տանեն:

Օգոստոսի 6. Դեռ ցերեկը ռադիոն (Մոսկվա) հաղորդել էր, թե ԼՂՀ-ում դրությունը բարդացել է նրանով, որ անցած գիշեր թուրքի ՍՈՒ-25 կործանիչ ինքնաթիռը ռմբակոծել է Ստեփանակերտի բնակելի թաղամասերը, կան 20-ից ավելի սպանվածներ, տասնյակ վիրավորներ եւ, իհարկե, շենքերի նոր ավերածություններ:

Իսկապես որ դրությունը բարդանում է: Եթե նորից ռմբակոծվում է Ստեփանակերտը, որ միակ ապաստանն է երկու շրջանների փախստական բնակչության, եթե գիշերն էլ պիտի ռմբակոծեն ինքնաթիռից, նշանակում է այսուհետ ուրիշ պատերազմ է լինելու, առավել դաժան, պարզապես ամեն ինչ վճռող: Իսկ մենք պատրա՞ստ ենք դրան, մենք հնարավորություններ ունե՞նք հաղթելու այդ պատերազմում: Հաղթելո՛ւ, որովհետեւ մեզ համար ուրիշ ելք չկա, չկա Արցախը (հիմա արդեն նաեւ Հայաստանը) փրկելու այլ մի ճանապարհ, չունենք եւ չե՛նք ունենալու:

Հետո պարզվեց, որ Ստեփանակերտը ռմբակոծվել է նաեւ Աղդամում տեղադրված «Ուրագան» հեռահար կայանքից՝ «Գրադից» էլ ահավոր այն զենքից, որն, ասում են, երկրորդ աշխարհամարտից հետո ոչ մի տեղ չի կիրառվել, որովհետեւ արգելված է եղել միջազգային օրենքներով: Վնասները ճշտված են, զոհեր՝ 26, վիրավորներ՝ շուրջ 60:

Ռմբակոծության են ենթարկվել նաեւ Ասկերանը, Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութը: Լաչինի միջանցքը եղել է չդադարող կրակի տակ, հասկանալի է՝ նաեւ անանցանելի:

Մաղավուզի հայկական դիրքերի վրա կատաղի հարձակում է եղել: Թուրքը ետ է շպրտվել՝ տալով զոհեր, 2 տանկի ու մեկ ուղղաթիռի կորուստ:

Խոսեց ԼՂՀ ԳԽ-ի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը, որը նոր է վերադարձել Հարավային Ամերիկայից եւ հաստատում է, թե Ուրուգվայում պառլամենտն իր առաջիկա նիստում կճանաչի ԼՂՀ-ը: Իրո՞ք պիտի ճանաչի:

Մոսկվայի ադրբեջանական ներկայացուցչությունում նորից բամբասանաց հավաք էր, ուր ԼՂՀ-ը մեղադրվում էր իբրեւ ագրեսոր, որը վերանվաճում է իր բնակավայրերը, պահանջում այդ բնակավայրերն իրեն տալուց հրաժարվողներին: Նորից «հաստատեցին», որ Հայաստանից 60 հազար ռուսներ են փախել, ապաստանել Ադրբեջանում, այնտեղ գտնելով իրենց փրկությունն ու երջանկությունը:

Օգոստոսի 7-ին շարունակվել են ռմբակոծությունները Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերի վրա՝ ըստ մեր լրատվության: Դրությունը շատ ծանր է եղել հատկապես Արծվաշենի համար: Բնակչությունը լրիվ էվակուացվել է, ինքնապաշտպանական ուժերն այստեղ վճռական մարտեր են տալիս: Երեկոյան էլ Արամայիս Սահակյանը կոչ արեց նոր աշխարհազոր կազմակերպել եւ իր հայրենի Արծվաշենի պաշտպանությունը դարձնել անխոցելի: Մերոնք երեւի այստեղ պատասխան այնպիսի քայլեր են կատարել, որ թշնամին նեղվել է: Դրա համար էլ Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունն աշխարհով մեկ է արել, թե հայերը նոր հարձակում են ձեռնարկել, վեց կիլոմետր խորացել իրենց հանրապետության տարածքում (Գետաբեկի շրջանում), նվաճել Մութուղարա եւ Իսալի գյուղերը:

Դրությունը խառն է ԼՂՀ-ում. թուրքերը Մատաղիսի կողմից հզոր զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ, հարձակվել են Մաղավուզ ու Կամարի գյուղերի վրա: Մերոնք մեծ

դժվարությամբ են ետ մղել նրանց՝ պատճառելով մեծ վնասներ (թշնամին կորցրել է 2 տանկ, 3 ուղղաթիռ, շուրջ 60 սպանված): Մերոնք ունեցել են 8 զոհ:

Լաչինի միջանցքն ամբողջ երկարությամբ հայոց հսկողության տակ է, բայց անընդհատ ռմբակոծվում ու գնդակոծվում է, ուստի եւ արդեն անվստահելի ճանապարհ է: Երկու հայկական հանրապետությունների միակ կամուրջը մնացել է ուղղաթիռը, որ հիմնականում վիրավորներ է փոխադրում:

Հայաստանի արտգործնախարարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով հավաստում է հանրապետության պատրաստակամությունը նստելու բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ բարդույթը լուծելու քաղաքական ճանապարհով, իսկ Ադրբեջանն այդպիսի տրամադրություն չունենալով եւ կռիվն անվերջ բորբոքելով՝ միայնակ պիտի կրի պատասխանատվությունն ապագա բոլոր ողբերգությունների համար:

Նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը դիմում հղեց արցախահայությանը՝ ցավակցություն հայտնելով Լաչինի շրջանում նախօրյակին տված զոհերի առթիվ:

Ցույց տվին Հաթերքում նկարված մի տեսաժապավեն, որտեղ տեղացի մարտիկն էր զանգատվում ծանր զենքերի ու զինամթերքի բացակայությունից: «Ինքնաթիռը գլխավերեւովս անցավ, իսկ ես՝ զենիթային հրետանավորս, քար կացա միայն, որովհետեւ արկ չունեմ, որ կրակեմ: Կողքիս էլ գնդացրորդն էր, որի գնդակը վաղուց սպառված է,–հայտնեց նա:–Մեր մեծավորները ե՞րբ պիտի հասկանան. այստեղ այն կռիվն է, որ մեկ անգամ ենք վարում, եւ արդյունքը լինելու է հավիտենական: Այսինքն՝ այստեղ թույլ տված սխալը ուղղելու ժամանակ այլեւս չի լինի...»:

Իսկ «Ազդարար» թերթում լրագրող Մուշեղ Բաղդասարյանը ցավով վկայում է, որ հայաստանյան կամավորական մի շարք ջոկատներ, մասնակցելով Խոջալուի, Շուշվա ու Լաչինի գրավմանը եւ հաղթանակն ապահոված համարելով, այդ վայրերից գրաված վիթխարաքանակ զենքերի ու զինամթերքի մեծ մասը՝ զենք ու գնդակ, արկ ու նռնակ, նույնիսկ գնդացիր ու ականանետ, առած վերադարձել են Հայաստան, մեծ մասամբ Երեւան, այստեղ զինախաղերով են զբաղված («Ազդարար», հուլիսի 20):

Օգոստոսի 8-ը եւս եղավ ծանր օր հայկական երկու հանրապետությունների համար: Հայաստանի սահմանային բոլոր բնակավայրերն էլ ռմբակոծության ու գնդակոծության են ենթարկվել: Գորիսի շրջանում կան զոհեր, վիրավորներ: Իսկ ավերածություններն այնքան շատ են, որ բաժին է հասել նաեւ Գորիս քաղաքին:

Կրասնոսելսկի շրջանում, հատկապես Արծվաշենում, կատաղի մարտեր են գնում թվով գերազանցող եւ առավել հարուստ սպառազինություն ունեցող թշնամու դեմ: Այստեղ եւս ինքնապաշտպանության հրամանատարները զանգատվում են իրենց վիճակից. զենքը բավարար չէ, զինամթերքի պակաս միշտ էլ զգում՛ են, իսկ թշնամու ինքնաթիռների, տանկերի վտառների դեմ էլ ավտոմատով չես կռվի... Եւ, ամենաամոթալին՝ օրերով սնունդ չենք ստանում:

Թուրքի լրագրողը Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ վայրահաչում է. «Հայերն անգթորեն ռմբակոծում են Գետաբեկի ռուսական գյուղերը»:

Արցախում թուրքը փորձեց ռազմաճակատի վիճակը շուռ տալ իր օգտին: Սարսանգի մոտերքում ահեղ գրոհ է սկսել հայկական դիրքերի վրա: Գրոհին մասնակցում էին մի քանի զորաջոկատներ՝ ՄԻԳ-25 ինքնաթիռի, 30-ից ավել տանկերի ու ծանր հրետանիների ուղեկցությամբ: Մերոնք ցած գցեցին ինքնաթիռը (այն վառվելով հեռացել եւ սրընթաց ընկել է թուրքի թիկունքում), շարքից հանեցին բազմաթիվ տանկեր եւ ուրիշ զրահամեքենաներ: Կոտորվել են շուրջ 100 ասկյարներ:

Ասում են՝ թուրքի ղեկավարները ղարաբաղյան ճակատ են ուղարկել իրենց Ղորանի մի քանի հազար օրինակներ: Այնտեղ քարոզչության է գնացել նաեւ ադրբեջանի շեյխուլ-իսլամ Փաշազադեն... Երեւի անհարմար են համարում, որ իրենց ասկյարներն այս աշխարհին հրաժեշտ են տալիս՝ առանց իրենց հետ առնելու ալլահի օրհնությունը:

Թուրքը կատաղած ռմբակոծում է Արցախի մյուս վայրերը. ամբողջ օրը կրակի տակ են եղել Մարտունին, շրջանի Բերդաշեն, Նորշեն ու Աշան գյուղերը, նաեւ Հադ-

րութը։

Մոսկվայից հաղորդեցին, թե հավանական է, որ ԼՂՀ-ն ճանաչեն Լատինական Ամերիկայի վեց երկրներ։ Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Արցախի հրաշալի բարեկամ Կիրիլ Ալեքսեեւսկուն, որն իր Պետերբուրգից այս անգամ էլ Արցախ էր եկել ականատեսը լինելու հայության անհաշտ գոյապայքարի, իր ներկայությամբ ոգեւորելու ազատամարտիկներին։ Կինոնկար է պատրաստել, այն արտացոլում է լեռնաստանի հերոս պաշտպանների սխրագործությունը։ Հեղինակը հույս ունի, որ նկարը լրիվ կցուցադրվի Պ-բուրգում ու արտասահմաններում։ Գուցե հաջողվի մի փոքր տարբերակ էլ ցույց տալ Մոսկվայում, որպեսզի Ելցինը տեսնի, թե ինչպես իր կողմնապահ օգնությամբ զորացած թուրքը կոտորում է և՛ հային, և՛ ռուսին...

Երեւանում մտավորականության ներկայացուցիչների հետ հանդիպում ունեցան պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը եւ տեղակալներ Վ. Շիրխանյանն ու Ա. Տեր-Թադեւոսյանը (ԼՂՀ զորքերի նախկին հրամանատարը)։ Տաք վեճեր եղան, եւ Սարգսյանը թողեց-հեռացավ։

Օգոստոսի 9-ին արդեն հայտնի դարձավ, որ նախորդ օրը թուրքերը նվաճել են Արծվաշենը։ Պաշտպանները, կանխավ տեղյակ իրենց վրա եկող թշնամու գերազանցությանը, գյուղը թողել-հեռացել են։ Այնտեղ մնացել են մի քանի տասնյակ մարդիկ, երեւի տեղացիներ, որոնց մի մասն էլ հետագայում թշնամու պաշարումը ճեղքել է, փրկվել, իսկ մյուսները, երկու տասնյակի չափ, հայտնի չէ, ի՛նչ են եղել։

Նոր միայն հանրապետության ղեկավարությունը ակտիվացել է. արտգործնախարարությունն Ադրբեջանին նոտա է հղել՝ սպառնալիք տալով, թե Հայաստանը պատասխան գործողություններ կձեռնարկի, իսկ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն էլ դիմել է ԱՊՀ պետությունների ղեկավարներին, թե, ահա՛, այսպես՝ Ադրբեջանն ագրեսիա է արել կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիր կնքած Հայաստանի դեմ, բռնազավթել նրա 47 կմ (երեւի քառ.) տարածքը, գործադրեցե՛ք ձեր քաղաքական, ռազմական եւ ուրիշ ամեն տեսակ ազդեցությունը, որպեսզի ագրեսորը պատժվի։

Ադրբեջանն այս առթիվ նոր սահմանային հիմարություն է տարածել. իբր, ոչ մի Արծվաշեն էլ չկա, դա հին ադրբեջանական Բաշքենդն է, հայերը ձեռք են ձգել, անունը դրել Արծվաշեն, եւ հիմա իրենք վերանվաճեցին իրենց պատկանած գյուղը։

Արցախում դրությունը համարյա անփոփոխ է։ Թուրքը մեծ զորաջոկատով ու զրահատեխնիկայով գրոհել է Մաղավուզի ու Մոխրաթաղի վրա։ Ազատամարտիկները դժվարությամբ են ետ մղել՝ ոչնչացնելով թշնամու մեկ տանկ։ Երկու ինքնաթիռ մտել են հայկական հսկողության տակ գտնվող տարածքը եւ ռմբակոծել Հաթերքն ու Լաչինի միջանցքը։

Այսօրվա հեռուստահաղորդումներում հետաքրքիր շատ բան կար։ Նրանցից նշեմ մի երկուսը։

Ռուսները հպարտությամբ հիշում են իրենց պրեզիդենտ Ելցինի արդարամտությունը. Բուլղարիայում ճանաչեց Հարավսլավիայից բաժանված ու իր ինքնավարությունը հռչակած Մակեդոնիայի հանրապետությունը։ Երեւի գիտեր, որ դրան դեմ է մի հին ու ազնիվ պետություն՝ Հունաստանը, որն ասում է՝ Մակեդոնիա անունն ի՞նչ կապ ունի հյուսիսի հետ, դա մերն է, մեր պետության ավանդական անուններից մեկը։ Այս առթիվ էլ Ելցինը ժողովրդին է վերապահում անուն դնելու իրավունքը. կարեւորն ինքնորոշումն է, իսկ անո՜ւն... թող ժողովուրդն ընտրի։

Իսկ արցախի ինքնորոշում-ինքնավարությունն ինչո՞ւ չի ընդունում, չէ՞ որ այստեղ անունն անգամ չի խանգարում։

Մի հեռուստաակնարկ էր նվիրված վերջերս Լաչինի շրջանում զոհված երիտասարդ Ալվարդ Վարդումյանին։ Հայոց լեզու էր դասավանդում Երեւանի Չեխովի անվան դպրոցում։ Շարժման սկզբից ի վեր հայրենասիրական միջոցառումների է մասնակցել, գրել է բանաստեղծություններ, որոնցում ոչ միայն տրոփում է հայրենիքի ճակատագրի համար վառվող մի սիրտ, այլեւ անվերջ արթուն է այն գիտակցությունը, որ հայ-

րենիքի փրկությունը զոհեր է պահանջում։ Կարծես պատրաստ էր, ավելի ճիշտ՝ պատրաստվում էր այս նահատակությանը... Բայց մի՞թե այս էլ անխուսափելին էր։ Ասում են՝ միշտ առաջ ընկնող մեր առաջնորդը (Հայրիկյան) որոշած է եղել Լաչինը վերաբնակեցնել, այնտեղ հայկական դպրոց բացել... Իբր, առաջինն էլ հայոց լեզվի ուսուցչի հարցը պիտի լուծվեր, եւ այնտեղ էլ գնալու կոչին արձագանքել է հայրենասեր Ալվարդը։

Գոնե լավ է, որ հեռուստալրագրողներն այսքան բան են արել՝ հայրենանվեր աղջկա կյանքի ապրած մասն անմահացնելու համար։

✧ ✧ ✧

Ցույց տվին Ճարտարում տեսագրված մի զրույց այնտեղի ջոկատի հրամանատար Յուրայի հետ։ Ճարտարյան կենսասիրության եւ սրամտության տեր մարդ է երեւում։ Լրագրողն ասում է.

- Շա՞տ չեն նեղություն պատճառում այս թուրքերի գրոհներն ու ռմբակոծությունները։

- Ռմբակոծությունները՞, հա՛, տներ են քանդում,- պատասխանում է քթի տակ,- կվերականգնենք... Իսկ գրոհներն ի՞նչ, մեզ նվերներ են բերում։ Գիտեն, որ զենքի ու զինամթերքի պակասություն ենք զգում եւ բերում են։ Երեկ չէր, մեկել օրը, երկու տանկ ողջ-առողջ թողին մեզ, երկուսն էլ ջարդել էինք։ Տասներկու ավտոմատ, չորս-հինգ ականանետ, փամփուշտին որ համա՜ր չկա։

Այս ընթացքում ավտոմատը ձեռքին մի երեխա, երեւի տասը-տասնմեկ տարեկան, պտտվում էր զրուցողների շուրջը։ Լրագրողը դարձավ նրան.

- Այդ ավտոմատն ինչի՞դ է։

Եւ երեխան մեծավարի պատասխանեց.

- Բա էստեղ առանց զենքի ո՞նց կլինի։

- Իսկ կրակել գիտե՞ս, կրակո՞ւմ ես։

- Բա թուրքն աչքն էլ չո՞ւմ հանում։ Ես ամեն զենք էլ բանեցնում եմ՛ Ա՛յ, հարցրո՛ւ,- գլխով Յուրային է ցույց տալիս,- էնոր Վեյսալուի կողմից եկող թուրքին ի՜նչ տարածության վրա չոքեցրի.» Ասաց՝ կեցցե՜ս, ոչ մի սնայպեր չէր կարողանա։

Օգոստոսի 10-ին Ռուսաստանի «Վեստին» հաղորդեց Մախս Մամեդովի վնգստոցն այն մասին, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանի երեկվա հայտարարությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Արծվաշեն (իսկական անունը՝ Բաշքենդ) գյուղը գտնվում է ո՛չ Հայաստանի, այլ Ադրբեջանի տարածքում եւ մինչեւ այժմ եղել է հայ գրոհայինների նստավայր, որտեղից նրանք անընդհատ հարձակումներ են գործել Գետաբեկի ադրբեջանական եւ ռուսական գյուղերի վրա։ Ցույց տվին նաեւ ռուսական երկու գյուղերի գանգատավոր ռուս բնակիչներին, որոնք, իբր, փախստական են եղել եւ նոր միայն հնարավորություն են ստանում վերադառնալու հարազատ օջախները։

Լ.Տեր-Պետրոսյանի դիմումի նկատմամբ իր վերաբերմունքն արտահայտեց նաեւ ԱՊՀ ռազմական ղեկավարությունը։ «Ազատություն» ռադիոյի ուշգիշերային հաղորդման համաձայն՝ կենտրոնական զինվորական շտաբի պետի տեղակալ, գեներալ Մանիլովն ասել է՝ Հայաստանն, իհարկե, իրավունք ունի նման դիմումով հանդես գալու, քանի որ պետական անվտանգության վրա ագրեսիվ հարձակում է կատարվել։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, ԱՊՀ համապատասխան որոշումը դեռեւս հաստատված չէ համագործակցության մեջ մտնող բոլոր պետությունների կողմից, ապա եւ, ամենակարեւորը, ռազմական միջամտությունից առաջ, անհրաժեշտ է հարցը լուծելու համար իրականացնել քաղաքական, դիվանագիտական ու տնտեսական միջոցառումներ։

Իսկ արծվաշենցի երեք հազար փախստականները Կրասնոսելսկում ու հանրապետության մյուս բնակավայրերում սփռված, համառորեն սպասում են, որ իրենց գյուղն ազատագրվի, եւ իրենք վերադառնան հարազատ օջախները։

✧ ✧ ✧

Այդօր տեղի ունեցավ նախագահի մամուլի ծառայության ղեկավար Ռուբեն Շուգարյանի հանդիպումը լրատվական մարմինների աշխատողների հետ։ Նա կատարեց մի շարք բացատրություններ. ասաց՝ ռազմաճակատի ձախողանքների համար չի կարելի ամբողջ մեղքը բարդել Պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանի վրա։ Որ չի կարելի Հռոմի բանակցությունները մեզ համար միանգամայն անձեռնտու համարել։ Չէ՞ որ, այնուամենայնիվ, կայացել է համաձայնություն, որ պետք է որոշում ընդունվի կրակը դադարեցնելու մասին։ Որ եթե ԱՊՀ ռազմական ուժերը օգնության չգան՝ Արծվաշենը փրկելու, մենք պիտի ճշգրտենք մեր վերաբերմունքն այդ ԱՊՀ կոչածի նկատմամբ (այսինքն՝ սպառնալիք, թե մենք կթքե՜նք քեզ վրա)։ Եւ, վերջապես, քայլեր են կատարվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում քննելու եւ ՄԱԿ-ի ուժերով մեր հարցը լուծելու համար։

Իսկ եթե ՄԱԿ-ն էլ հրաժարվի, նրա վրա է՞լ պիտի թքենք։

Ռազմաճակատի գոտիներից եկող լուրերն անհանգստացնող են. Ստեփանակերտի ռմբակոծությունից հետո թուրքն իր հիմնական գործողությունները ծավալել է արցախյան ուրիշ մեծ բնակավայրերի դեմ, ռմբակոծում է Ասկերանը, Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութը։ Ճիշտ է, այստեղ զոհերը մեկ-երկու են լինում, որովհետեւ խիտ բնակեցված չեն, ինչպես Ստեփանակերտը։ Բայց միեւնույն է, կան վիթխարի ավերածություններ, զոհեր ու վիրավորներ։ Եւ ամենաահավորը՝ ավերվում է մարդկանց հավատը պաշտպանության միջոցների ու եղանակի նկատմամբ։ Չէ՞ որ անհնար է անվերջ մնալ այս դժոխքում, որ թուրքի ամենօրյա ռմբակոծություններն ու պարբերական մեծ ու փոքր հարձակումներն են ստեղծում այդ բնակավայրերում։

Չնայած այս բոլորին, արցախահայությունը դիմանում ու դիմադրում է եւ ծրագրում է տնտեսական կարեւոր միջոցառումներ. ԼՂՀ կառավարությունը դիմում է Ռուսաստանին ու Թուրքմենիային, որպեսզի գազ տանեն Հյուսիսային Կովկաս-Վրաստան-Հայաստան-Ստեփանակերտ գծով, քանի որ Ադրբեջանը փակել է ԼՂՀ տարածքով անցնող գազամուղի բոլոր խողովակները, եւ անգազ մնացած հանրապետությունը կարճ ժամանակում կարող է զրկվել իր հրաշալի հարստությունից՝ անտառներից։

Հռոմի խորհրդաժողովից վերադարձած ԼՂՀ պատվիրակ Բորիս Առուշանյանն ու Հրանտ Խաչատրյանը, ՀՀ նախագահի հետ ունեցած հանդիպմանը, պատմեցին, որ ինչպես այդ ժողովին, այնպես էլ նրանից հետո՝ արտասահմանյան մի շարք երկրներում ունեցած հանդիպումներին իրենք ունկնդիրներին են հասցրել արցախյան խնդրի մանրամասները, ձեռք բերել փոխըմբռնում։ Ապա պայմանավորվել են, որ այսուհետ ՀՀ-ն ու ԼՂՀ-ը միջազգային ասպարեզում գործեն փոխպայմանավորված ու սերտ համագործակցությամբ։

Հայաստանի ռազմական ուժերի հրամանատար է նշանակվել 56-ամյա Նորայր Տեր-Գրիգորյանը, գեներալ-լեյտենանտ, շուրջ չորս տասնամյակ ծառայած խորհրդային բանակում ու նրա միավորումների զանազան պաշտոններում, ընդհուպ մինչեւ ԽՍՀՄ հետեւակային զորքերի կենտրոնական շտաբի պետի տեղակալ։

ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչ ինչ-որ Ֆին, Բաքվում հայտարարել է, որ Հոբլի ծրագիր կոչվածը (ԼՂՀ-ի համար Լաչինի միջանցքի եւ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի համար Մեղրի-Զանգեզուր միջանցքի մասին)՝ դա սենատոր Հոբլի անձնական հորինվածքն է եւ ոչ մի կապ չունի ամերիկյան պաշտոնական շրջանների հետ, բոլորովին էլ նրանց կարծիքը չի ներկայացնում։

Օգոստոսի 11-ին ռազմաճակատում էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել։ Շարունակվում էին ռմբակոծությունները հայկական սահմանային բնակավայրերի վրա։ Օրինակ, Ֆիզուլու շրջանից ավելի քան 50 արկ են ուղարկել Կարմիր-շուկա ավանի վրա։ Երեւի նպատակ ունեն ավերել Ղարգինտրեստի գործարանն ու պահեստները, որոնք պարունակում են վիթխարի հարստություն։

Այս քանի օրն իմացել եմ, որ, Մարտակերտի դաշտում գինու-սպիրտի գործարանի ահռելի հարստությունը թուրքին պարգեւելուց հետո, մերոնք խելք են ձեռք բերել. մնացած գործարանների սպիրտն ու գինին Երեւան են փոխադրում։ Հավանաբար, թուրքն այդ մասին տեղեկացել է եւ փորձում է խափանել Կարմիր-շուկայի ու Մարտունու գործարանների ունեցվածքի փոխադրումը։

Մեր հեռուստահաղորդավարները, առանց ամաչելու, հայտարարեցին, թե ԼՂՀ տարածքի կռիվներից տեղեկություններ չունեն։

ԼՂՀ վարչապետ Օլեգ Եսայանը հրաժարական է տվել՝ իր այդ քայլը բացատրելով հանրապետության ղեկավար մարմիններում տիրող վիճակով, որի շատ մանրամասների հետ չի կարողանում հաշտվել։

Ստեփանակերտի մետաքսկոմբինատն սկսեց աշխատել եւ, ըստ նախնական հաշիվների, այս տարի կտա 150 հազար մետր արտադրանք։ Իսկ ո՛չ հեռու անցյալում այն արտադրում էր տարեկան 16 միլիոն մետր։ 16 միլիոն, որից բերած եկամուտը միայն բավական կլիներ այսօրվա հանրապետության ծաղկումն ապահովելու համար։

Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմը հայտարարեց իր որոշումը՝ քաղաքի այն բնակիչները, որոնք 6 ամսից ավել բացակայում են, կզրկվեն իրենց բնակարաններից, որոնք կտրվեն փախստականներին։

✧ ✧ ✧

Երեւանում Ռուսաստանի ու ՀՀ պատվիրակությունները նստած քննում են երկու պետությունների տնտեսական, քաղաքական, նույնիսկ ռազմական համագործակցության հարցերը։

Իսկ ԳԽ-ի Նախագահության նիստում դրված էր ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջան հրավիրելու եւ Արծվաշենի պարտության հանգամանքները քննելու, միջոցներ ձեռնարկելու խնդիրը։ Քվեարկությամբ մերժվեց նստաշրջան հրավիրելու անհրաժեշտությունը։ Մտածում են, թե ի՜նչ կարիք կա հանրապետության ղեկավարների անճարակությունն ապացուցելու, միեւնույնն է, դրանից ոչինչ չպիտի փոխվի։ Իսկ այդ Նախագահություն կոչվածի անդամներն ի՞նչ երեսով պիտի երեւան փախստական դարձած արծվաշենցիներին։

Երեւանը մեծ շուքով հրաժեշտ տվեց եզդի երիտասարդ կամավորական-զինվոր Գագիկ Հաջոյանին, որը նահատակվել էր Արծվաշենում։

Ռուսաստանի արտգործնախարարության լրատվական կենտրոնում մեծ ասուլիս է եղել, եւ կենտրոնի ղեկավար Ալեքսանդր Ռոգանովը նշել է, որ հայ-ադրբեջանական բախումը ծայրաստիճան սրվել է, կարող է դառնալ մեծ պատերազմ, պատճառելով անհամար աղետներ եւ ո՛չ միայն կռվող կողմերին։ Ուստի անհրաժեշտ է Ռուսաստանի բազմապիսի միջամտությունը։ Նույնիսկ պահանջում է զինյալ խաղաղարար ուժեր ուղարկել բարդույթի գոտին։ Դրան անմիջապես հետեւեց ադրբեջանական կողմի համաձայնությունը՝ պայմանով, որ նախապես ամեն ինչ, հատկապես խաղաղարար զորք ուղարկելը, համաձայնեցվի Ադրբեջանի կառավարության հետ։

✧ ✧ ✧

Հետաքրքիր հաղորդումներ եղան Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ։ «Վեստին» էր, տվեց հայ թղթակցի հերքումը երեկվա ադրբեջանական հակահայ զրպարտությունների, մանավանդ Հայաստանում բնակված ռուսների Ադրբեջան փախչելու եւ Ադրբեջանի սահմանային ռուսական գյուղերի ռմբակոծությունների վերաբերյալ։ Թվում էր՝ բերված փաստերը ոչ մի կասկած չեն թողնի։ Մեկ էլ հաղորդավարը՝ առաջին անգամ էկրանին հայտնված մի ավանակ, բառերը հատ-հատ արտաբերելով ասում է. «Երեկվա ադրբեջանական հաղորդումն առավել համոզիչ էր»։

Նույն հարցին անդրադարձավ նաեւ «Նորությունների» խոսնակ Տ. Կոմարովան, ո-

րը ոչ միայն ընդարձակ տարբերակով ներկայացրեց հայ թղթակցի հաղորդումը, այլև ցուցադրեց Կրասնոսելսկի ռուսների զանգատը, ի՛նքը լրացրեց դրանք՝ ռուս բնակիչների տագնապների մասին սեփական խոսքով, դարձավ նաև ԼՂՀ-ում ադրբեջանցիների կատարած վայրագություններին:

Ուրեմն, չկա մոսկովյան կամ ռուսական ծրագրված քաղաքականություն հայ-թուրք հարաբերությունների վերաբերյալ, այլ կան անհատական մոտեցումներ, որոնք միշտ էլ կախված են մարդուց, նրա անձնական-ճաշակային առանձնահատկություններից:

Երևանում կրասնոսելսկցի ռուսներին ընդունեց Ռուսաստանի դեսպան Ստուպիշինը և խոստացավ իր կառավարությանը զեկուցել Ադրբեջանի վայրագությունների մասին:

Օգոստոսի 12-ը նոր ողբերգություն բերեց Արցախ աշխարհին. Քելբաջարի կողմերից վրա թափված մի ահռելի զորամաս նախ ռմբակոծել ու հրթիռակոծել է Մարտակերտի շրջանի լեռնային գյուղերը՝ Չափարից մինչև Վերին Հոռաթաղ, ապա նվաճել, մեր լրտեսության տարբեր մարմինների տվյալներով, մեկ՝ Չափարն ու Գետավանը, մեկ՝ միայն Գետավանը, մեկ էլ՝ Չափարը, Հաթերքն ու Գետավանը միասին: Իսկ թուրքի ասելով (Մախս Մամեդով)՝ ամբողջ վեց գյուղ են «ազատագրել»:

Վախենում եմ՝ ճիշտ լինի թուրքը, իսկ մերոնք, այս անգամ էլ, անտեղյակությունից նայել են քարտեզին և դուրս տվել տարբեր բաներ: Առանց ամոթի էլ հայտարարում են, թե մանրամասները հայտնի չեն:

Արանք ասում էին՝ Մոխրաթաղի ու Մաղավուզի վրա ևս կատաղի հարձակում է եղել, և մերոնք անհավասար մարտ են տվել, ետ մղել թշնամուն: Բայց Մոխրաթաղն արդեն բավական խորքն է, մի՞թե այդտեղ էլ են հասել:

Քելբաջարի ու Կուբաթլիի կողմերից հարձակումներ ու ահեղ ռմբակոծություններ են եղել Գորիսի շրջանի բնակավայրերի վրա: Դրությունը ծանր է նաև Կրասնոսելսկի շրջանում, ուր ոչ միայն թշնամին շարունակում է ավերածություններ անել, այլև նոր զորքերի ու զրահատեխնիկայի կուտակումներ է կատարում սահմանի ամբողջ երկարությամբ:

Լրտեսական միջոցները «հաստատում» են թուրքի իրավունքը Հայաստանն ավերելու և նվաճելու. «Վեստին» թուրքի բերանով հայտարարեց, թե ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի դիմումը ԱՊՀ և Ռուսաստանի ղեկավարներին՝ մի հակամարդկային ու խառնակիչ փաստաթուղթ է, որի նպատակն է Ռուսաստանը ևս ներքաշել պատերազմի մեջ և սկսել նոր համաշխարհային պատերազմ, որովհետև Ռուսաստանի որևէ քայլին հետևելու է մահմեդական տերությունների և հատկապես Թուրքիայի ամենայն օժանդակությունն Ադրբեջանին:

Նույն «Վեստին», ոչ առանց ուրախության, հաղորդեց, որ Էլչիբեյն իր հայտարարած նոր զորահավաքը (պահեստային զինվորների) իրականացնում է արագ թափով, և ասել է՝ հավաքվածները պիտի մասնակցեն Ղարաբաղի կռվին, այնքան, մինչև որ այդ ադրբեջանական հողն ազատագրվի Հայաստանի գրոհայիններից:

Իբր, Ռիգայի համալսարանի օդագնացության ֆակուլտետի հետ էլ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել, որ այնտեղ սովորեն երիտասարդ ադրբեջանցիներ:

Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի կառավարություններն էլ պայմանավորվել են, որ իրենց երկրների միջև սահման գոյություն չունենա, իսկ Ադրբեջանի սահմանները (հարավային ու արևմտյան) իրենը պիտի ճանաչի նաև Ռուսաստանը՝ դրանից բխող պարտավորություններով: Այսինքն՝ պարտավոր պիտի լինի պաշտպանել, եթե դրա կարիքը հայտնվի...

Այսօր Իրանի կառավարությունը հրապարակել է մի հետաքրքիր հայտարարություն, որ ասում է՝ Իրանը կլինի առաջին պետությունը, որ զենք ու զինամթերք կառաքի իր հավատակիցներին, որոնք իրենց իրավունքներն են պաշտպանում Սերբիայի ոտնձգությունների դեմ:

Իսկ մեր կարճամիտները շատ են հավատում, թե Իրանը պիտի պաշտպանի մեզ, որ կռվում ենք նրա հավատակիցների դեմ:

«Ազատություն» ռադիոն մի ամբողջ հաղորդում նվիրեց երկու օր առաջ Հայաստա-

նի զորքերի գլխավոր հրամանատար, իսկ հիմա էլ Պաշտպանության մինիստրի առաջին տեղակալ նշանակված Նորայր Տեր-Գրիգորյանին, որն իր կյանքի 56 տարիներից 41-ը ծառայել է խորհրդային զորքերի կազմում, զբաղեցրել բարձր պաշտոններ (Թուրքեստանի զորքերի շտաբի պետ, զրահատանկային խոշոր զորամիավորման հրամանատար, վերջում էլ ԽՍՀՄ ցամաքային զորքերի կենտրոնական շտաբի պետի տեղակալ)... Մի խոսքով՝ կարևոր դեմք է եղել, մեծ հեղինակություն է վայելել երկրի ռազմական ուժերի ղեկավարության կազմում և այժմ, ՀՀ զինվորական գործի ղեկավար դառնալով, պետք է որ նշանակալից դեր խաղա նրա հաջողությունները կազմակերպելու ասպարեզում:

Օգոստոսի 13-ին արդեն ամենուրեք խոսում էին նախորդ օրը ԼՂՀ կառավարության կողմից ընդունված զորակոչի մասին, որով բանակ էին կանչվում հանրապետության 18-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Խնդրվում էր ՀՀ կառավարական մարմիններին՝ օժանդակել, որպեսզի ԼՂՀ վերադառնան և զորակոչին ենթարկվեն նրա բոլոր այն քաղաքացիները, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով ապրում են Հայաստանում. չէ՞ որ թուրքը ձեռնարկել է Արցախը բռնագրավելուն ուղղված ամենավճռական պատերազմին, և պետք է դիմագրավել, ցույց տալ, որ այդ նահանգն անպարտելի է ու ինքնիշխան:

Միայն 13-ի հաղորդումներում պարզորեն նշվեց, որ Մարտակերտի շրջանում թուրքին են տրվել հինգ գյուղեր՝ Չափարը, Հաթերքը, Գետավանը, Մաղավուզն ու Մոխրաթաղը, և մեր զորամասերը դժվարությամբ պաշտպանում են Սարսանգի ջրամբարը (չնայած թուրքի լրտեսության համաձայն՝ այս էլ իրենց հսկողության տակ է գտնվում):

Հայաստանի կառավարական մարմինները ոտ ու ձեռ են ընկել. Անվտանգության խորհուրդը ժողովվել է, միջոցներ է որոնում թշնամուն դիմադրելու Արցախում և Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը դիմել է ԱՊՀ և Վրաստանի իր պաշտոնակիցներին, խնդրում է իրենց կառավարություններին ոտքի հանել Ադրբեջանի աննախադեպ ագրեսիայի դեմ, գործադրել քաղաքական ու տնտեսական ճնշում, որպեսզի դադարեցվի հայության դեմ գործվող չարագործությունը:

Իսկ Երևանում ավարտվեցին Ռուսաստանի դաշնության հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Վսևոլոդ Օլյանդրովի գլխավորած պատվիրակության ու Հայաստանի կառավարության բանակցությունները, պայմանագրերի կնքումը, որոնք փայլուն հնարավորություններ են ծրագրում երկու պետությունների հետագա տնտեսական, քաղաքական ու դիվանագիտական համագործակցությունն ապահովելու համար:

Հռոմի խորհրդաժողովին Հայաստանի կողմից մասնակցած Ս. Զոլյանը գտնում է, որ խորհրդաժողովն այնքան էլ անարդյունք չի եղել, ինչպես լայնորեն տարածված է մամուլում, այն էլ հիմնականում Ադրբեջանի ներկայացուցիչների կողմից: Այսպես թե այնպես, Հայաստանի ու ԼՂՀ պատվիրակություններն իրենց խոսքերն են ասել, վեց տերությունների պատվիրակություններ դատապարտել են Ադրբեջանի ագրեսիան... Եվ չնայած դեռևս խոսք չկա Մինսկում հավաքվելու մասին... Չէ՞ որ վճռվել է նաև, որ Մարիո Ռաֆայելին պիտի գա Այսրկովկաս, լինի կռվի գոտում... Ուրի՞շ բան, որ ԵԱՀԽ-ը գլուխն է կորցրել այն ապօրինի պահանջներից, որ ներկայացնում է Ադրբեջանը՝ թիկունքում ունենալով Թուրքիայի սադրալից պաշտպանությունը:

Երևանի հրապարակներից մեկում (Վարդան Մամիկոնյանի արձանի մոտ) հավաքվել են տավուշցիները, ջղայնացած են կառավարության դեմ, որը ոչինչ չի ձեռնարկում Տավուշի շրջանը թուրքի ոտնձգություններից պաշտպանելու համար, ո՛չ զորք է ուղարկում, ո՛չ զենք, ո՛չ պարեն: Պահանջում են իրենց տալ անհրաժեշտ զենք ու զինամթերք, որպեսզի գնան, կատարեն իրենց հայրենասիրական պարտքը:

Հայաստանի նոր սպարապետ Տեր-Գրիգորյանը հայտարարություն է արել, որով ասում է՝ անմիջապես պիտի ձեռնարկել հայոց բանակի ստեղծմանը և գիշեր ու ցերեկ ջանքեր գործադրել նրա զարգացման ու հզորացման համար:

Օգոստոսի 14-ին, վաղ առավոտից, պատերազմը խիստ բորբոքվել է Մարտակերտի շրջանում: Թուրքը կատաղի հարձակում է ձեռնարկել Վաղուհասից մինչև Մեծշեն, ջարդ

կրել եւ, կորցնելով երկու տանկ ու երեք զրահամեքենա, ետ ճողոպրել: Ասում են՝ ծանր մարտեր են եղել Հարությունագոմերի մասույցներում: Ուրեմն, այստեղ է՞լ են հասել:

Դրությունը հեղհեղուկ է հանրապետության մյուս շրջաններում: Հադրութից մինչեւ Ասկերան ռմբակոծության են ենթարկվել համարյա բոլոր նշանակալից բնակավայրերը: Իսկ Ստեփանակերտի վրա գցել են շուրջ ութսուն ռումբ ու արկ: Այստեղ նորից գործի է անցել թուրքի ռազմական օդուժը:

Ստեփանակերտի վրա թափված նոր աղետի հետեւանքների մասին խոսելուց հետո բաշլիր թղթակիցը մոսկովյան հեռուստատեսությամբ ասաց. «Անկասկած է, որ Ղարաբաղն Ադրբեջանի համար պատվախնդրության հարց է: Միայն այդքա՞ն: Բայց չէ՞ որ ղարաբաղցի հայի համար այն կյանքի ու մահու խնդիր է եւ վերջին հինգ տարիներն էլ ապացուցեցին, որ նա չի հրաժարվի ազատ ու անկախ ապրելու իր վճռից:

Մի՞թե աշխարհի ուժեղներն այդքանը չհասկացան, որպեսզի գործի լծվեն եւ այս լեռնաստանում հաստատեն խաղաղություն, մարդավայել ապրելու պայմաններ,- իր խոսքը եզրափակեց լրագրողը:

Հայաստանի սահմանային շրջաններում օրվա ամբողջ ընթացքում չեն դադարել ռմբակոծությունները, հատուկ նշելի են Գորիսի ու Տավուշի շրջանները, որոնցում թշնամին շատ ավերածություններ է կատարել: Իսկ թուրքի լրատվության համաձայն՝ հայերն են Գետաբեկի շրջանը կրակի տակ պահել, սպանել 7 հոգու եւ վիրավորել խաղաղ շատ բնակիչների:

Արցախում սուր է դրված զինակոչի հարցը. կառավարական մարմինները խոստանում են վեց ամիս շարունակ գերագույն վճռականությամբ պահպանել ռազմական դրության բոլոր պայմանները, որպեսզի պատերազմելու ընդունակ բոլոր տղամարդիկ (1947-ից 1974 թթ. ծնվածները) անշեղորեն ենթարկվեն զորակոչին, մասնակցեն հայրենիքի փրկությանը:

Էլչիբեյն էլ նախորդ օրերի իր ռազմաշունչ հրամաններին նորն է ավելացրել՝ հավանաբար նպատակ ունենալով գլխավոր հարվածն ուղղել Լաչինի շրջանից Գորիսի ու Կապանի շրջանները ձգվող սահմանի վրա:

Հելսինկիի քաղաքական անվտանգության ասամբլեան ներկայացնող մի խումբ (4 հոգի), որ նպատակ ունի իր օժանդակությունը ցույց տալ Այսրկովկասում դրությունը կարգավորելու գործին, այսօր ժամանեց Երեւան, զրույցներ ունեցավ հանրապետության ղեկավարների հետ, ապա թռավ Ստեփանակերտ:

Երեւանի հեռուստատեսությունը զրույցի էր հրավիրել գնդապետ Ֆելիքս Գզոյանին, որը ոչ հեռու անցյալում կռվել էր Արցախում, հատկապես Շահումյանի շրջանում: Վիրավորվել էր, բուժվում է: Հիմա առողջ է եւ Արցախ է վերադառնում՝ նրա ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբի պետի պաշտոնով: Գառնանցի է, ծնվել է 1943-ին, ավարտել է Տաշքենդի տանկային ուսումնարանը, երկար ծառայել ԽՍՀՄ զորաշարքերում: 1988-ին զորացրվել, մտել է այս շարժման մեջ, մասնակցել ինքնապաշտպանական մարտերին: Նրա գլխավորությամբ էր, որ 1992-ի հունիսի 15-ին վերանվաճվել էին Բուզլուխը, Էրքեջը, Մանաշիդը:

- Հիմա մեր առաջնահերթ խնդիրն է ազատագրել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ամբողջ տարածքը,-ասում է նա:-Այնուհետեւ հմտությամբ կկազմակերպենք նրա պաշտպանությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ մեր զորաշարքերը մտնեն զենք կրելու ընդունակ բոլոր արցախցիները: Որտեղ էլ որ նրանք կան, Արցախո՛ւմ, թե Հայաստանի հանրապետությունում, հարեւան հանրապետությո՛ւնում թե հեռու դրսերում: Դասալքությունը չի ներվի երբեք: Իսկ ազատամարտիկների ծառայությունը պատմությունը կգնահատի:

Օգոստոսի 15-ին միայն հայտնի դարձավ, որ նախորդ օրը թուրքերը գրոհած են եղել Վաղուհասի, Հարությունագոմեր եւ Մեծշեն գյուղերի վրա, հանդիպելով հայ պաշտպանների համառ դիմադրությանը եւ մեծ վնասներ կրելով (կորցրել են հինգ տանկ ու երեք զրահամեքենա)՝ նահանջել են:

Մերոնք համառորեն պնդում են, թե ինքնապաշտպաններն են իշխում Սարսանգի վրա: Սակայն թուրքի լրատվությունը հինգերորդ օրն է այն համարում իրենցը...

Դրությունը ծանր է մյուս շրջանների սահմանային բնակավայրերում, որ, գտնվելով չընդմիջվող հեռահար ռմբակոծությունների տակ, կորուստներ ունեն: Օրինակ, միայն 15-ի ռմբակոծությունից Մարտունում սպանվել է 5 մարդ, վիրավորվել տասից ավելի:

Ճիշտ է, Հադրութի շրջանի Մելիքջանլու գյուղի վրա գրոհած թուրքերը հենց այստեղ էլ կորցրել են հինգ զրահամեքենա, բազմաթիվ ասկյարներ, սակայն մերոնք էլ մեծապես տուժվել են հրթիռակոծություններից (Հադրութ, Կարմիր Շուկա, Ճարտար):

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ Մախս Մամեդովը, Աղդարայի (Մարտակերտ) շրջանը լրիվ իրենցը հայտարարելուց հետո, բողոքում է հայերի լայնահուն գրոհների դեմ Ֆիզուլիի ու Աղդամի շրջանների վրա, պատմում է Լաչինի միջանցքը վերացնելուն ուղղված իրենց ջանքերը, ապա եւ խոստովանում «քաղաքական եղանակով Ղարաբաղի հարցը լուծելու» իրենց պատրաստակամությունը (sic!):

Այսօր տեղի է ունեցել ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության ու Մինիստրների խորհրդի միացյալ նիստը, որն ստեղծել է Պաշտպանության պետական կոմիտե, նրա նախագահ նշանակել Ռոբերտ Քոչարյանին: Խոսք եղավ նաեւ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանին հանելու եւ տեղը Կարեն Բաբուրյանին ընտրելու մասին, սակայն մեկ էլ հաղորդեցին, թե դա թյուրիմացություն է, Գ. Պետրոսյանն է մնում նախագահի պաշտոնակատար:

Լրատվության տեղական մյուս մարմինները լայնորեն մեկնաբանում են Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի նախագահության եւ շրջապատի դեմ բորբոքված համաժողովրդական ընդդիմությունը, որը երեկ վեր էր ածվել Երեւանի համաժողովրդական հավաքի՝ Ազատության հրապարակում, ցույցի նախկին կուս. Կենտկոմի շենքի առաջ, Ընդդիմության ներկայացուցիչների ու Տեր-Պետրոսյանի խոսքակովին նախագահության շենքում... Այսօր եւս հանրահավաք էր: Ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ Ընդդիմության ղեկավարները պահանջում էին Լ. Տեր-Պետրոսյանի իշխանության հրաժարականը:

Իսկ Տեր-Պետրոսյանն անդրդվելի է. ես հրաժարական չեմ տա ձեր մի փունջ արկածախնդիրների ու նրանց ետեւից քարշ եկող երեք հազարանոց ամբոխի պահանջով, որովհետեւ ինձ ընտրել է ամբողջ հայ ժողովուրդը, մեկ միլիոն երկուհարյուր հազարից ավել ընտրողներ: Ես հրաման կտամ, որ ԳԽ-ի արտակարգ նստաշրջան հրավիրվի ամսիս 17-ին, որպեսզի այդ նստաշրջանը որոշի հանրաքվե անել նախագահի հրաժարականն ընդունելու կամ մերժելու հարցով:

Նախագահն այս հայտարարությունն արել էր երեկվա հանրահավաքից հետո: Իսկ այսօր, արդեն իբրեւ հրաման, այն հրապարակվեց, եւ 17-ի առավոտյան ժամը 11-ին պիտի արտակարգ նստաշրջանն սկսվի ու քննի հրաժարականի առթիվ հանրաքվե անելու հարցը:

Մի այլ հրամանագրով էլ Տեր-Պետրոսյանը կարգադրում է, որ ամենայն ճշգրտությամբ իրականացվեն զորակոչն անցկացնելու միջոցառումները, երբ զորակոչի ենթակա հայ երիտասարդության մեծ մասն արհամարհում է այն եւ հայրենիքի աղետյալ վիճակի պայմաններում փողոցներում շարած սեղանիկների վրա կողոպտում է սեփական ժողովրդին:

Իսկ Դաշինքի ղեկավար ներկայացուցիչները ժողովրդի աչքերն են բացում հանրապետությունում ստեղծված ողբերգական վիճակի վրա. ժողովրդական զանգվածների կյանքն արդեն անտանելի է, պաշտոնեությունն անճար ու անկարող՝ գործնական որեւէ քայլ կատարելու համար: Հայրենիքի ծայրամասերը մեկը մյուսի ետեւից թշնամուն են հանձնվում (Գետաշենն ու Մարտունաշենը, Հադրութի լեռնային գյուղերը, Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, հիմա էլ Արծվաշենը): Մի կառավարություն, որ հայրենիքի հողատարածություններն է զիջում թշնամուն, իրավունք չունի մեկ օր իսկ մնալու ժողովրդի գլուխ:

- Վատ աշխատող, անկարող ղեկավարը պետք է գոնե այնքան մարդ լինի, որ ինք-

նակամ հրաժարվի իշխանությունից, որպեսզի ժողովրդի գլուխն անցնեն կարող ու ձեռներեց մարդիկ եւ կազմակերպեն ազգի փրկությունը,- ասաց Ընդդիմության ղեկավարներից մեկը՝ Հրանտ Խաչատրյանը, ապա փորձեց թվարկել այն աղետները, որ կառավարությունն է իր տիրապետության այս կարճ ժամանակում հասցրել հայ ժողովրդին:

Այսպես փակվեց օրը: Ի՞նչ կբերեն հաջորդ օրերը, վա՛ղը, որ կիրակի է, բայց եւ հանրահավաք պիտի լինի, 17-ը, երկուշաբթի, երբ արտահերթ նստաշրջան կլինի...

Օգոստոսի 17-ին, ցերեկը, Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ Մ. Մամեդովը հայտարարեց, թե Մարտակերտի շրջանի Հարությունագոմեր, Կոճղոտ ու Դրմբոն գյուղերում իրենց ուժերը հաղթել են («Ադրբեջանի ռազմական ուժերն իրենց հանրապետության տարածքում վերանվաճել են երեք գյուղ...»,- այսպես է բարբաջում այդ սատանայի բերանը), հակառակորդին պատճառել մարդկային ուժի ու տեխնիկայի մեծ վնասներ: Իսկ Լ. Յունուսովան հարայ տվեց, թե հայկական կողմին արդեն պարզ պիտի լինի, ավելի ճիշտ՝ հինգ տարվա արյունահեղությունը համոզած պիտի լինի, որ ինքը Լեռնային Ղարաբաղում ոչնչի չի հասնի ռազմական միջոցներով, պետք է դիմի քաղաքական եղանակի: Եւ ադրբեջանական կառավարությունն իր հանրապետության ազգային փոքրամասնություն կազմող հայերին կտա հանրապետության քաղաքացուն հասնող բոլոր իրավունքները, ընդհուպ մինչեւ կուլտուրական ինքնավարություն:

Երեկոյան լուրերից պարզվեցին հետեւյալ մանրամասները. իհարկե, թուրքն ամենուրեք անում է իր վարժ սովորածը՝ ռմբակոծություններ, որոնք մեծ վնասներ են պատճառել ե՛ւ Մարտակերտի կողմերում, ե՛ւ Արցախի արեւելքում ու հարավում: Մարտունու, Ասկերանի եւ Հադրութի շրջանների սահմաններից մեկ արկընկեց տարածություն հեռու բոլոր բնակավայրերը ենթարկվել են ռմբակոծությունների ու հրետակոծությունների: Նորից ռմբակոծությանը մասնակցում են ահավոր ՍՈՒ-25 ինքնաթիռները: Սա թուրքի գործ է, թուրքի հոգեբանական պատրաստության արդյունք. ինքը մնացել է այնտեղ, ուր պարտելու հանգամանքներ են եղել (հիմնականում պատրաստված ուրիշների կողմից): Դրա համար էլ մտածում են, թե բավական է այդ հայերի բնակավայրերը քանդեն, որպեսզի դրանք հողը թողնեն, հեռանան... Իսկ հայերը, հին երգի ծիծեռնակի նման, ամեն ռմբակոծությունից հետո, ակնթարթների արանքում իսկ վերականգնում են ավերածը, եւ այն ավելի է քաղցրանում, դառնում բոլորովին անլքելի...

Դրա համար է, որ այս օրվա ընթացքում էլ թուրքերն էլի ավերել են, իսկ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը Վաղուհաս գյուղի վրա եկած թուրքի մռութը ջարդել են, ետ մղել՝ ոչնչացնելով նրա երեք տանկը, Հադրութի շրջանի Մելիքաշեն գյուղը պաշտպանելիս ոչնչացրել թշնամու 5 զրահամեքենա...

ԼՂՀ զինված կազմավորումները միայն ամսիս 16-17-ին ոչնչացրել են թշնամու 25 միավոր զրահամեքենա, մեկ «Գրադ» կայանք ու մեկ հեռահար հրետանի (վերջին երկուսով Ստեփանակերտն էին ռմբակոծում):

Հայաստանի սահմաններում եւս անհանգիստ էր դրությունը: Ռմբակոծության են ենթարկվել շատ բնակավայրեր, նույնիսկ Մեղրին:

✧ ✧ ✧

Իսկ ՀՀ ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջանում դարձյալ հաղթեց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը. նախ ինքնավստահ, խորհրդարանին դիմելու իր «սահմանադրական իրավունքն» ապացուցեց, ապա ստեղծեց այն տպավորությունը, թե Հայաստանում պրեզիդենտին անվստահություն հայտնելու օրենք չկա, չի ընդունված, ուրեմն՝ հանրաքվե անելու իրավունք էլ չկա... Ապա ենթականերից ամենահամարձակը՝ Արա Սահակյանը, նստաշրջանը փակված հայտարարեց, թե՝ դե՛, գնացե՛ք, ձեր եփած ճաշը կերեք...

Օգոստոսի 18-ին, հաղորդեցին, որ անցած գիշեր ՍՈՒ-25 տիպի երկու կործանիչ ինքնաթիռներ ռմբակոծել են Ստեփանակերտը, գցել են վեց մեծածավալ ռումբ՝ գնդիկավոր տիպի, որի անունը ռուսական լրատվությունն էլ է տալիս տագնապով:

Ռմբակոծվել են նաեւ Հադրութը, Մարտունին, Ասկերանը եւ մեծ ու փոքր շատ բնակավայրեր: Կան, իհարկե, զոհեր, վիրավորներ, ավերածություններ: Սակայն մերոնք դրանց մասին ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդում, այլ իրար տալով՝ այնպես ուրախանում են թշնամու կորուստները զրահատեխնիկայի գծով (վերջին երեք օրվա ընթացքում՝ 25 միավոր, որից հինգը՝ տանկ), որ զարմանում ես, թե ինչպե՞ս է, որ այն արիկայի տեխնիկան չի սպառվում:

Պնդում են, թե մերոնք Մարտակերտի կողմերում նոր արշավանք են ձեռնարկել հայրենի գյուղերի փրկության համար, մարտերը գնում են Մաղավուզի շրջակայքում, եւ սուտ է թուրքի պաշտոնական այն հարայ-հրոցը, որի համաձայն իրենց հսկողության տակ են գտնվում Սարսանգն ու շրջակա բնակավայրերը:

Կարեւոր է, որ մերոնք Մարտունու դիմաց, դեպի Ամիրանլար, նվաճել են մի կարեւոր բարձունք (ասացին՝ Ղուլաբ), որ նշան է, թե լուրջ քայլերի են գնում Ամիրանլար-Մուղանլու-Կուրոպատկինո ռազմավազակային գիծը ոչնչացնելու համար:

Հայաստանում կառավարական մարմիններն արթնացել են, ուզում են տապալված զինակոչը կարգավորել, խստություններ գործադրել, որպեսզի խախտումների հնարավորություն չլինի:

Երեւանյան լրատվությամբ զուտ են խոսում ԳԽ-ի երեկվա նստաշրջանի մասին, իսկ Մոսկվան այն ներկայացրեց իբրեւ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ժողովրդավարության հաղթանակը:

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսային մենախոսություն ունեցավ Պարույր Հայրիկյանը՝ նախապես ծրագրած Ղոչազի ողբերգությունն իրենց սխրագործությունը համարելու եւ դրա մեջ Վազգեն Սարգսյանին դատապարտելու, պարզապես չարագործ ներկայացնելու նպատակ: Պնդեց, թե իրենք Լաչինի տարածքում գյուղեր են բնակեցրել եւ այնտեղ պիտի գնային: Ինքը Վազգեն Սարգսյանից օգնական զորք է պահանջել, իսկ նա հավաստիացրել է, թե ճանապարհը վերահսկվում է, եւ չկա ոչ մի վտանգ: Միայն հետո է պարզվել, որ մարդը ստում է...

Բայց ես լավ եմ հիշում, որ Հայրիկյանի նախորդ մենաբանություններում Վազգեն Սարգսյանը խոստացած է եղել օգնական զորաջոկատ ուղարկել եւ չի ուղարկում: Չի ուղարկել, ու իրենք էլ գնացել են, թակարդն ընկել: Երեւի հետո մտածել է, որ սա այնքան էլ իր համար ձեռնտու տարբերակ չէ. օգնությունը չստացած՝ դու ինչո՞ւ գնացիր արկածախնդրության: Հիմա արդեն սկզբից էլ Սարգսյանը վստահեցրել է, թե ճանապարհը մեր հսկողության տակ է ու անվտանգ... Եւ ստացվում է պարզ մի խարդավանք, որի համար Վ. Սարգսյանը պատասխան պիտի տա եթե ոչ ազգի, ապա գոնե երկու ու կես տասնյակ նահատակների հարազատների առաջ:

Օգոստոսի 18-ին ԼՂՀ ղեկավարությունը, Ստեփանակերտի երեկվա դաժան ռմբակոծության առթիվ, դիմեց աշխարհի մեծ տերություններին եւ ԱՊՀ անդամ երկրներին՝ պահանջելով դատապարտել Ադրբեջանի վայրագությունները, Արցախի բնաշխարհիկ հայության բնաջնջման ուղղված գաղութակալական մոլուցքը: Դիմումում մասնավորապես ասված է, որ, եթե այս անգամ ԱՊՀ-ն անտարբեր կմնա, ապա այդ կնշանակի, թե այն իր լուռ անտարբերությամբ մասնակցում է ԼՂՀ բնակչության ցեղասպանությանը: Մանավանդ, որ առանց այդ էլ Ադրբեջանական զորքերի ունեցած այս կամ այն, այսպես կոչված, հաջողության մեջ միշտ էլ մասնակից են եղել Ռուսաստանի զորքերն ու ռազմական տեխնիկայի մասնագետները:

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Աբուլֆազ Էլչիբեյի նախագահության 100-օրյակը եւ նրա մեծագույն նվաճումը համարեցին բռնագրավումները Լեռնային Ղարաբաղում: Խոսեցրին նաեւ Մերձմոսկվայում ապրող Այազ Մութալիբովին, եւ սա էլ ախուվիշով ու մորմոքով հիշեց Ղարաբաղում տված իրենց զոհերն ու զրկանքները (ե-

րեւի հիմա խելքի է եկել եւ անպայման պիտի մոռացած լինի, որ գահընկեց լինելու նախօրյակին հենց ինքն էր կոչ անում Ղարաբաղում կռիվը շարունակել եւ հաղթել, առանց մտածելու տված ու տալիք արյան մասին)։

Երկրորդ օրն է, ինչ Մոսկվայում է գտնվում Թուրքիայի մեծ ժողովի նախագահ Հյուսամեթդին Ջանդարուկի պատվիրակությունը, որ հանդիպումներ է ունենում Ռուսաստանի բարձր պաշտոնյաների, այսօր էլ Ելցինի հետ։ Իրար ասում են բարեկամության, համագործակցության, քծնանքի խոսքեր։ Ելցինը հայտնեց, որ ռուս-թուրք համագործակցությունը 500 տարվա պատմություն ունի, եւ այդ հինգհարյուր տարիները եղել են անկեղծ բարեկամության կայուն ժամանակներ։ Շողոմ ուրիշ խոսքեր էլ են ասում, քոնթացող շների պես իրար քսմսվում, լպստում։ Ես հիշեցի Ավ. Իսահակյանի գրի առած ծեր արցախցու դառն իմաստությունը. թուրքն ու եվրոպացին ահա այդպես քոնթանում են, հետո էլ ցնկնում որեւէ հակահայկական երեւույթ... Հայ-ադրբեջանական բախումների այս օրերին էլ ինչ պիտի սպասել այս հանդիպումներից։

Թուրքերը նորից աշխարհով մեկ են անում իրենց պոզավոր-ականջավոր ստերը. իբր, հայերը Լաչին-Ստեփանակերտ միջանցքով նոր ռազմական մեծաքանակ տեխնիկա տեղափոխելիս են եղել, իրենք հարձակվել, ոչնչացրել են եւ կենդանի ուժի վիթխարի կորուստ պատճառել։ Նաեւ՝ Լեռնային Ղարաբաղը լրիվ նվաճել են, մնում է որոշ տարածքներ մաքրել հայ գրոհայինների մնացորդներից... Այդպիսի պարագաներում են ասել, թե ստախոսի համար դա էլ քիչ է։ Թող ռեխներին տան, երբ Լաչին-Ստեփանակերտ գիծն աշխատում է անխափան, իսկ Արցախ-Ղարաբաղում հերոսաբար կռվում են հայ ազատամարտիկները եւ նրանք դեռեւս կասեն իրենց վերջին-վճռական խոսքը թշնամուն։

ԼՂՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ է նշանակվել Բորիս Առուշանյանը՝ մի խելոք ու գործունյա աշխատող, որին ճանաչում եմ 1988-ից, մարզխորհրդի որոշմանը հետեւած առաջին միջոցառումներից, որոնց ընթացքում ինքը գլխավորում էր յուրօրինակ մի կազմակերպություն՝ Դիրեկտորների խորհուրդը։ Միավորվել էին մարզի տնտեսական ձեռնարկների, հիմնարկների, հաստատությունների ղեկավարները եւ միաբանաբար վերահսկում, ճիշտ ուղղություն էին տալիս շարժմանը։ Սա երեւի թե շարժման ամենահավասարակշիռ ժամանակն էր, եւ, տեսնելով Բ. Առուշանյանի լուրջ ու խելոք կեցվածքը, ես մտածում էի, որ գործը հաջողությամբ առաջ կգնա։ Վերջերս էլ նա, իբրեւ ԼՂՀ վարչապետի առաջին տեղակալ, մասնակցում էր Հռոմի խորհրդաժողովին, եղավ Լատինական Ամերիկայի երկրներում, այն տեղերում ունեցավ հանդիպումներ, որոնք կօժանդակեն իր հանրապետությունը ճանաչելուն... Մի խոսքով՝ ես ուրախ եմ, որ Արցախի նոր ղեկավարության մեջ Բորիս Առուշանյան կա։

Օգոստոսի 20-ին հաստատվեց թուրքի լրտեսության աղմուկը. իրենք իսկապե՛ս նվաճել են Սարսանգի հանգույցն ու Մեծշենը։ Եւ եթե այսպես գնալու լինի, հնարավոր է, ճիշտ դուրս գա նաեւ երեկվա վայնասունն այն մասին, թե արդեն իրենց հսկողության տակ է ամբողջ Մարտակերտի շրջանը, մնում է տարածքը մաքրեն հայ գրոհայինների մնացորդներից։

Ռմբակոծության են ենթարկվել սահմանային ու ոչ սահմանային բնակավայրեր՝ Ասկերանից մինչեւ Հադրութ, Կարմիր-շուկան, Ազոխը... Ինչպես նաեւ Լաչինի միջանցքը եւ Գորիսի շրջանի շատ գյուղեր։

Ասում են՝ թուրքի ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը երեւացել է նախ Գորիսի երկնքում (երեւի բուն Հայաստանի վրա եւս սարսափ տարածելու համար), ապա գնացել, ռմբակոծել է Լաչինի ճանապարհը։ Իսկ մի ուրիշ նմանատիպ ինքնաթիռ, գուցե հենց այս նույնը, Չլդրանի մոտ ցած է գցվել հայ ինքնապաշտպանների կողմից։ Օդաչուի տեղը հայտնի չէ։ Երեւի կգտնեն, աչքերը կհանեն, ապա դանդաղ մահու կենթարկեն՝ ամեն ինչ տեսագրելով, որպեսզի հետո ցույց տան մոսկովյան հեռուստատեսությամբ՝ իբրեւ զգուշացում ապագա բոլոր գիշանգղներին։

Ադրբեջանը պատերազմի տարբեր ուղղություններում օգտագործում է զանգվածային ոչնչացման զենքեր (վերջերս էլ՝ այն գնդիկային ռումբերը), որոնք արգելված են միջազգային օրենքներով։ ՀՀ արտգործնախարարությունն այդ առթիվ հայտարարություն է հրապարակել։ Բայց ո՞ւմ է պետք այն, ո՞վ պիտի արգելի, դատապարտի։ Կարո՞ղ ես, ինքդ էլ օգտագործիր եւ ավելի մեծ շառավղով, այն ժամանակ ազդեցություն կունենա։ Այսքան ժամանակ չհասկացան, որ ուրիշ ճանապարհ չկա։

Օգոստոսի 21-ը Ռուսաստանի օրն է, անցյալ տարվա հեղաշրջման ձախողակ փորձի, դեմոկրատական ուժերի «մեծ հաղթանակի» օրը։ Յանաեւի եւ մյուս տականքների ծրագրած հիմար հեղաշրջման աղմուկը տեւել է ընդամենը 72 ժամ, այդքան ժամ իր սեւծովյան ամառանոցում շրջափակված է մնացել երկրի տեր Գյոռբաչովը, իսկ մոսկովյան խառնակչություններում զոհ են գնացել երեք անփորձ պատանիներ... Եւ հիմա ամբողջ աշխարհի բերանն այդ մասին է խոսում, պոռում, աղմկում, մեծադղորդ դատողություններ անում... Իսկ որ Արցախում ամեն օր, ամեն ժամ անմեղ մարդիկ են կոտորվում, բնակավայրեր են ավերվում եւ այն էլ Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի ավազակներին նվիրաբերված զանգվածային ոչնչացման զենքերով ու ինքնաթիռներից նետված ռումբերով, դա ոչ ոքի չի անհանգստացնում։ Թող կոտորվեն, թող ավերվեն, երեւի մի օր էլ դադար կլինի, հո կոտորվողներն անթիվ-անհամար չեն, եւ այդ Արցախ աշխարհն էլ անսահման-անպառ չէ։

Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Բորիս Ելցինի հարցազրույցը հիշյալ հաղթանակի տարելիցի առթիվ։ Եղավ նաեւ մի հարց Աբխազիայի վերաբերյալ։ Բա ո՞նց կլինի, Ռուսաստանն ի՞նչ դիրք կբռնի, երբ այնտեղ ոտնահարվում է Աբխազ ժողովրդի ապրելու իրավունքը, եւ Շեւարդնաձեի ձեռքերն արնոտ են արդեն։

Ի պատասխան, Ելցինը թվարկեց մերձավոր արտասահմանում առկա բարդույթները, նրանց շարքում էլ՝ հայ-ադրբեջանական խնդիրը, այսինքն՝ Արցախը, եւ կատեգորիկ հայտարարեց.

- Մենք պաշտպանում ենք պետությունների ամբողջականության սկզբունքը եւ չենք կարող կատարել որեւէ քայլ, որ ուղղված կլինի նրա խախտմանը։ Հիշեցեք, որ Ռուսաստանի դաշնության մեջ կան քսան հանրապետություններ... Ապա. մենք այլեւս չենք համաձայնի, որ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս որեւէ տեղ կյանքից զրկվեն ռուս երիտասարդներ։ Հարցը խաղաղական եղանակով լուծելո՛ւն պետք է օգնել։ Միա՜յն։ Ահա իմ պատասխա՛նը։

Չի էլ ասում, թե ի՛նչ կարելի է անել, երբ այդ խաղաղական եղանակը համարյա միշտ էլ դառնում է բախվող կողմերից մեկի գլխին կոտրվող գավազան...

Բայց հաղորդեցին նաեւ, որ Մոսկվայում այսօր հանդիպում են ունեցել ՀՀ եւ Ռուսաստանի նախագահներ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ու Բ. Ելցինը, բանակցություններ են վարել։ Դրանց էլ հետեւել են երկու երկրների կառավարությունների ղեկավարների գործնական հանդիպումները։ Ընդունվել են երկու կարեւոր որոշումներ, մեկը՝ Հայաստանում ռուսական զորքի կարգավիճակի մասին, մյուսը՝ երկու կողմերին հետաքրքրող հարցերի գծով կոնսուլտացիաների, փոխհարաբերությունների ճշգրտման վերաբերյալ։ Հանգամանալից խոսակցություն է եղել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ, հայ-ադրբեջանական բարդույթի կարգավորման ուղիների մասին։

Հա՜յը, Հայաստա՜նը, Արցա՜խը... ի՞նչ պիտի շահեն սրանից։

Երեկ-մյուս օրը Թուրքիայի խորհրդարանի նախագահի հետ էին սրա պես եւ ավելի ջերմ բանակցություններ գնում։ Վաղն էլ Էլչիբեյը կվազի Մոսկվա, իրար կլիզեն...

Բաքվից 20 կմ հեռու Գյուզդոկ ռազմական քաղաքիկում պայթյուններ են եղել, ապա հրդեհ է բռնկվել ռազմական այն պահեստներում, որոնք ռուսները վերջերս են հանձնել թուրքին։

Երեւի Աբովյան քաղաքի կողքի «միջոցառման» պես մի բան է եղել։ Սակայն այստեղ պահեստները պատկանում էին ռուս զինվորությանը։ Իսկ այնտեղ ռուսն անմիջապես մեղքը հեռացնում էր իրենից՝ մենք արդեն հանձնել էինք եւ կատարվածի հետ ոչ մի կապ չունենք։

Ո՜ւր էր, թե ամենուրեք նրանց ռազմական պահեստները պայթեին, կարեւոր չէ՝ դուք

որեւէ կամ կունենայի՞ք թէ՞ ոչ:

Ադրբեջանի թղթակիցը մի նոր բամբասանք գցեց լրատվության կաթսան. ասաց ԼՂՀ հիմնադիրներից մեկը նամակ է գրել իրենց կառավարությանը, առաջարկում է, որ շտապեն, մշակութային ինքնավարություն շնորհեն Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը եւ հարցը փակեն: Իբր, այսպես են մտածում տասնյակ հազարավոր ղարաբաղցիներ, եւ միայն Հայաստանն է ջուր ու արյուն պղտորում:

Ադրբեջանում ռուս երկու սպայի են կալանավորել՝ նրանց մեղադրելով լրտեսական գործունեության մեջ: Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարությունն սպառնալիքով պահանջում է ազատ արձակել, քանի որ նրանք գործուղմամբ գտնվել են Բաքվում եւ միայն պաշտոնական պարտականություններ են կատարել:

ԼՂՀ-ում պաշտպանության ուժերը բավական ուժեղացրել են դիմադրությունը: Գիշերը ետ են մղել Մեհմանայի դեմ ձեռնարկված մի գրոհ՝ թշնամուն պատճառելով վնասներ (ջարդել են մեկ տանկ): Մարտակերտի մոտերքում կատաղի կռիվ է գնում Գյուլաթաղ-Մոխրաթաղ գծով:

Ստեփանակերտում տեղի է ունեցել մեծ խորհրդակցություն, որի մասնակիցները քննել են հանրապետության առաջ կանգնած ռազմական ու տնտեսական խնդիրները: Ռոբերտ Քոչարյանի կարծիքով՝ իրենց ամենամեծ ու ամենապատասխանատու խնդիրն է անել այնպես, որ Արցախի պաշտպանությանը մասնակցի ամբողջ բնակչությունը, ո՛վ ինչո՛վ կարող է: Ընդ որում՝ սա վերաբերում է ոչ միայն արցախահայությանը, այլեւ ամբողջ հայ ազգին, որտեղ էլ այն կա:

- Հայ ազգը մեկընդմիշտ պետք է հասկանա եւ ոչ մի վայրկյան չմոռանա, որ Արցախի հարցը միայն Արցախինը չէ. այստեղ խտացված է հայ ժողովրդի, հայոց պետության, հայ ազգի ներկայի ու ապագայի խնդիրը:

ՀՀ կառավարությունը ԼՂՀ եւ Հայաստանի սահմանային շրջանների վիճակի առթիվ բողոք է հղել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, պահանջում է քննել, դատապարտել Ադրբեջանի ագրեսիան եւ միջոցներ ձեռք առնել խաղաղություն ստեղծելու համար:

Շատ խոսվեց Հայաստանի ու Նախիջեւանի միջեւ տեղի ունեցած բանակցությունների, ձեռք բերված համաձայնությունների մասին. Հայաստանն այսօրվանից կդադարեցնի Նախիջեւանի երկաթուղային ու էներգետիկ շրջափակումը, որին ադրբեջանական կողմն էլ կպատասխանի համապատասխան զիջումներով, կդադարեցվեն մարտական գործողությունները այս շրջաններում, նաեւ նախապատրաստվում է նոր, ավելի մեծ փաստաթղթի ստորագրում, որով լայնորեն կկարգավորվեն Հայաստանի ու Նախիջեւանի խաղաղ հարեւանությունն ու այլեւայլ փոխհարաբերությունները:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին հայտնել է, թե նախատեսվում է իր այցելությունը Մոսկվա, ուր ինքը հանդիպում կունենա Բ. Ելցինի հետ, եւ իր այդ ուղեւորության կարեւոր նպատակներից մեկը կլինի ղարաբաղյան բարդույթի լուծման համար ճանապարհ գտնելը:

Օգոստոսի 22-ին թուրքերը նոր կատաղի հարձակումներ են ձեռնարկել ԼՂՀ շրջանների վրա: Իսկ ամենազարհուրելին՝ ՍՈՒ-25 ռազմական ինքնաթիռով կես տոննանոց մի ռումբ են գցել Ստեփանակերտի հանրակացարաններից մեկի գլխին: Ասում են՝ շատ զոհեր կան:

Ջանյաթաղ, Գյուլաթաղ, Հարությունագոմեր ու Մեհմանա գյուղերի ուղղությամբ թշնամու գրոհները ետ մղելով՝ ինքնապաշտպանները թշնամուն տեխնիկայի ու կենդանի ուժի զգալի վնասներ են պատճառել:

Վերջին օրերին, այսօր եւս, Քյալբաջարի ու Կուբաթլիի կողմերից շատ է ռմբակոծվել Գորիս-Լաչին միջանցքը: Ճիշտ է, այն լրիվ մերոնց վերահսկողության տակ է, սակայն կտրվել է բարձրավոլտ էլեկտրագիծը, եւ Հայաստանից էներգիա չի մատակարարվում Արցախին:

Իսկ Ադրբջեանի լրատվությամբ հաղորդել են, թե իրենք մեծամեծ ջանքեր են թափում Գորիս-Լաչին միջանցքը խափանելու համար, արդեն մոտակայքում հսկայական

ուժեր են կուտակել: Իբր, նախորդ գիշերն էլ ոչնչացրել են վեց զրահամեքենա, որոնք զենք փոխադրելիս են եղել (Գորիսից Ստեփանակերտ):

ԼՂՀ ԳԽ-ի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը դիմել է ԵԱՀԽ՝ հայտնելով, որ իր հանրապետությունը պատրաստ է նրա կոչով դադարեցնելու կրակը, եթե դրան էլ պիտի հետեւեն գործնական միջոցառումներ բարդույթի լուծման համար:

ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի նախագահ Մ. Ռաֆայելլիին է դիմում հղել ՀՀ արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանը, որն իր բողոքն է հայտնում ԼՂՀ-ում ու Հայաստանի սահմաններում շարունակվող ադրբեջանական ագրեսիայի դեմ եւ պահանջում է կտրական միջոցների դիմել այն դադարեցնելու համար:

ՀՀ հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին ԼՂՀ Անվտանգության կոմիտեի նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը, որով սպառիչ բացատրություն է տրվում այդ կոմիտեի գործունեության, երիտասարդ հանրապետության կյանքը ռազմական կարգուկանոնի տակ առնելու միջոցառումների մասին, նորից հիշեցվում է, որ Արցախում շարժման ամենավճռական փուլն է գնում, ուստի պիտի նրան ծառայեցնել հայ ժողովրդի բոլոր ուժերը: Քոչարյանն առանձնակի ուշադրություն դարձրեց ձախողանքների պատճառով վերջերս Արցախից հեռացած զինապարտների վրա եւ Հայաստանի ղեկավարներին խնդրեց ամեն կերպ օգնել նրանց վերադարձին, պարտադրել այն՝ բարոյական եւ վարչական բոլոր միջոցներով:

ՀՀ վարչապետ Խոսրով Հարությունյանը տեղեկություններ հաղորդեց երեկ Մոսկվայում իրենց եւ Ռուսաստանի ղեկավարների (Գայդար եւլք) միջեւ տեղի ունեցած բանակցությունների, ընդունված համաձայնագրերի մասին: Ասում է՝ այս տարի Ռուսաստանը կշարունակի պահանջվող քանակությամբ վառելիք տրամադրել մեր հանրապետությանը, չնայած այդ գծով մենք վիթխարի պարտքեր ունենք եւ չունենք մուծելու հնարավորություն: Երկրորդ կարեւոր պայմանավորվածությունը. Ռուսաստանը կմիջնորդի, որպեսզի Թուրքիան մեզ տրամադրի էլեկտրաէներգիա՝ մեր պակասորդի չափով...

Ռուսաստանի Արտգործնախարարությունը խիստ բողոք է հայտնել Ադրբեջանին՝ իրենց սահմաններում կատարված ինչ-ինչ խժդժությունների կապակցությամբ եւ հայտարարել, թե այդ սահմանն անհապաղ կամրապնդվի, ու կսահմանվեն մաքսային կարգեր:

Օգոստոսի 23-ին Հայաստանի հեռուստատեսությունը ոչ մի լուր չուներ ռազմաճակատից: Ուրիշներից փոխ առած պատմեց նախորդ օրը Ստեփանակերտի ռմբակոծության արդյունքը. ռումբն ընկել է այն հանրակացարանի վրա, ուր տեղավորված են Մարտակերտի շրջանի փախստականները, եւ սպանվել է քառասուն մարդ, վիրավորվել ավելի քան հարյուրը: Մոսկվայից ցույց տվին վիրավորներին, աղետյալներին, դժոխքից իբր թե փրկված, բայց խեղանդամ, արյունլվա, լաց ու շիվանի մեջ ընկած հարյուրին ու իրենց բախտը կոծող հարազատներին:

Թուրքը թրքություն է անում: Իսկ աշխա՞րհը: Չէ՞ որ այս մոսկովյան հաղորդումը նայում են Ռուսաստանի, ուրիշ պետությունների ղեկավարներ: Մի՞թե նրանց սրտերը չեն ցավում, չի ընդվզում նրանց մարդկային խիղճը: Թե՞ մտածում են, որ սա հատուցումն է Ղարաբաղի սկսած խառնակչության:

Մարտակերտի ճակատում դրությունը բարդ է, երեւի կռվողներն էլ չգիտեն, թե իրենք որտե՛ղ են գտնվում, ի՛նչ են պաշտպանում, ինչի՛ համար են կռվում: Ասում են՝ տակտիկական նպատակով մերոնք հանձնել են Կոճղոտ-Դրմբոն-Մեհմանա գիծը: Այստեղ թուրքը կորցրել է ավելի քան երկու տասնյակ ասկյար: Ա՞յս է տակտիկան:

Մարտունու կողից եւս բան չի հասկացվում: Թուրքը ռմբակոծում է բնակավայրերը, իսկ մերոնք հանգիստ են եւ, չգիտես ինչո՛ւ, ոչինչ չեն ձեռնարկում՝ Ամիրանլար-Մուղանլու-Կուրոպատկինո չարաշուք հրետանային շղթան ոչնչացնելու համար:

Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Քյուրդամիրում կալանավորված երկու ռուս սպաներին թուրքերը ներկայացրել են հայերի համար լրտեսություն անելու մեղք:

Ադրբեջանական լրատվական մարմինները պրեզիդենտի մամուլի մարմնի ղեկավար

Լեյլա Յունուսովայի անունից տարածել են, թե, իբր, դաշնակցությունն իրենց է դիմել համատեղ գործելու, որպեսզի Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին հեռացնեն ապարատից։

Հեռուստաէկրանին երեւաց արծվաշենցի մի ծերուկ, որ երեւանյան հարազատի բնակարանում ծվարած՝ գանգատավոր բանաստեղծություններ էր արտասանում իր կորցրած օջախի մասին.

«Արծվաշենը մատաղ արին Հայաստանին»

Արցախյան բարբառն էր գունեղ հնչում խեղճ մարդու շուրթերից։ Եւ ես մտածում էի՝ արդյոք սրանք է՞լ չեն վճարում իրենց արցախյան ակունքների համար։

Օգոստոսի 24-ի ցերեկային լուրերից (Մոսկվայից) իմացա, որ մերոնք Մարտակերտի ճակատում ազատագրել են Կոճղոտ-Դրմբոն-Մեհմանա գիծը եւ գրոհը շարունակում են դեպի Սարսանգի հիդրոհանգույցը։ Ա՛յ, այս մի տակտիկական խաղը հասկացա՜նք։

Հետագայում պարզ դարձավ, որ իսկապես Մեհմանա-Հարությունագոմեր-Մոխրաթաղ գիծը մերոնց հսկողության տակ է, չնայած թշնամու հախուռն ու չընդմիջվող ճնշումներին, դիմադրում են, հասցնում զգալի վնասներ։

Թուրքը շարունակում է օդուժի ստոր գործադրումը։ ՍՈՒ-25 ինքնաթիռները ռմբակոծել են Ստեփանակերտն ու Շուշին, Նորագյուղը, Մարտունին ու Կարմիր շուկան։ Ռմբերը կասետային-գնդիկավոր են, արգելված, ահավոր ավերիչ։

«Վերջին երեք օրերի ռմբակոծություններով, Ստեփանակերտի ու մյուս բնակավայրերի քաղաքացիական բնակչության զանգվածային կոտորածներով Ադրբեջանը ցույց տվեց, թե ի՜նչ կուլտուրական ինքնավարություն էր նախատեսում արցախահայության համար,-իր պաշտոնական հայտարարության մեջ այսպես ասաց ԼՂՀ ԳԽ-ի Արտաքին հարաբերությունների ղեկավար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը։ -Եւ սա մի ավելորդ, ցավագնորեն ավելորդ անգամ ապացուցում է, թե որքան արդար է արցախահայության պայքարը, եւ ինչպես նա խիզախ վճռականությամբ պիտի կռվի մինչեւ վերջնական հաղթանակը»։

Իսկ ՀՀ արտգործնախարարության հրապարակած հայտարարության մեջ էլ ասված է, որ Ադրբեջանը ԼՂՀ հայության դեմ մղվող իր կռվին հաղորդել է նոր ձեւ ու եղանակ, որ խորթ ու դատապարտելի է քաղաքակիրթ մարդկության օրենքներով։ Մի՞թե այդ մարդկությունը չպետք է կատարի չարագործի ձեռքը բռնելու իր պարտականությունը։

Թուրքը կատաղի ռմբակոծում է նաեւ ՀՀ սահմանային շրջանները։ Այսօր մի ավազակախումբ մտել էր Տավուշի արտերը, փորձում էր հրդեհի մատնել։ Մերոնք հարձակվեցին, կոտորեցին 15 հոգու՝ դաս տալով, որպեսզի ուրիշներն այլեւս չդիմեն այդպիսի ոտնձգության։

Կրասնոսելսկի շրջանում եւս անվերջ սանձարձակ չարություններ են անում՝ լրատվությամբ, սակայն, բերան պատռելով, թե հայերն են ռմբակոծում Գետաբեկի ռուսական գյուղերը։ Տեղյակ մարդիկ ասում են՝ թուրքն ի՛նքն է այդ գյուղերը ռմբակոծում ու գնդակոծում, ապա մոլորված մոլոկաններին բորբոքում հայերի դեմ, թե՝ բողոքեցե՛ք, Մոսկվա՛ դիմեցեք, այդ հայե՛րն են ձեզ կոտորում։

Օրվա ընթացքում երկու լուր հաղորդեցին Մինսկի խորհրդաժողովի կազմակերպիչ Մ. Ռաֆայելիի մասին. մեկը Մոսկվայից, որ ասում էր՝ այսօր նա կժամանի Ստեփանակերտ, որպեսզի վիճակն անձամբ ուսումնասիրի, ապա բանակցություններ վարի Բաքվի ու Երեւանի հետ։ Մյուսը՝ Երեւանից, որի համաձայն էլ՝ այդ Ռաֆայելին այսօր Բաքվից կգա Երեւան, բայց հայտնի չէ՝ կհամաձայնի՞ գնալ նաեւ Ստեփանակերտ։

Մեր լրատվության մարմիններն անտեղյակությունից կարող են գլուխները կորցնել։

Մոսկվայից ցուցադրեցին Էլչիբեյի տոնական ճառն իրենց անկախության վերաբերյալ։ Հոխորտում են, թե մի ամբողջ տարվա ձախողանքներից ոչ մեկը չի սասանել իրենց կամքը եւ ժողովրդավարական կառույցների կենսունակությունը։ Իսկ Գյոզդեկի ռազմական շտեմարանների պայթյունները, ասում են, եթե կազմակերպված գործ է, ապա մեջը մեծ վարպետություն կա, քանի որ պահեստները գտնվում են սեյսմիկ վտանգավոր հիմքի վրա...

ԼՂՀ լրատվությամբ էլ հայտնեցին, թե մերոնց գերի բռնած Վագիֆ Ազիզովն ու Կոստանտին Լեոնտեւը վկայել են, թե Աղդամի կողմերում տիֆի համաճարակ է բռնկվել, եւ վարակված զինվորներին տեղում գնդակահարում են։

Օգոստոսի 25-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը Մարտակերտի շրջանում վերահսկում էին Դրմբոն-Կոճղոտ-Հարությունագոմեր գիծը, հիմա առաջ են շարժվում դեպի Սարսանգի հիդրոհանգույցը։ Ասում են՝ օրվա ընթացքում մերոնք ութ զոհ են տվել, թշնամին՝ 70-ից ավելի։

Ասկերանի շրջանում թուրքի ՍՈՒ-25 ռազմական ինքնաթիռը ռմբակոծել է Նորագյուղն ու Խոջալուն, հարավ-արեւմուտքում՝ Մարտունին, Հադրութը, Էդիլլուն... Դարձյալ բնակավայրերի վրա զանգվածային ոչնչացման զենքեր են գործադրվում։ Այսօր նույնը Վրաստանն է անում Աբխազիայում. թղթակիցները տագնապած հաղորդում են, թե ազատասեր աբխազների գլխին թափում են «Գրադի», գնդիկավոր եւ հրեշավոր ռումբեր, եւ մեկը չկա, բռնի չարագործների ձեռքերը։

Հայաստանի կառավարության պահանջով՝ այսօր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը պիտի քննի ԼՂՀ վիճակի հարցը։

Մ. Ռաֆայելին Բաքվից ժամանեց Երեւան եւ հանդիպում ունեցավ ՀՀ արտգործնախարարի հետ։ Ասում են՝ Բաքվի հանդիպումներին առաջարկել է 60 օրով հրադադար անել Ղարաբաղում, որպեսզի ռազմական դիտորդներ գան, ուսումնասիրեն հնարավորությունները եւ անեն առաջարկություններ։

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահը հայտնել է, որ, հանրապետությունը բարդ վիճակում թողնելով, չի կարող գալ Երեւան, խոսել Ռաֆայելիի հետ, հույս ունի, թե նա ինքը կժամանի Ստեփանակերտ, որ սեփական աչքերով տեսնի, թե ի՛նչ է կատարվում այնտեղ։

Այսօր Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաեւը հեռախոսով կապվել է Էլչիբեյի ու Տեր-Պետրոսյանի հետ, պայմանավորվել, որ ԼՂ-ի բարդույթը լուծելու համար հինգշաբթի օրը Ալմա-Աթայում, իրենց արտգործնախարարների հետ Հայաստանի ու Ադրբեջանի արտգործնախարարները բանակցություններ վարեն, եւ ինքն էլ հանդես գա գլխավոր միջնորդի դերում։

Ռուսաստանի պետ. քարտուղար Բուրբուլիսը ժամանել է Թուրքիա՝ տնտեսական համագործակցության հարցեր պարզելու համար, բայց միաժամանակ նպատակ ունի Թուրքիայի ղեկավարության հետ բանակցություններ վարելու Ղարաբաղի ու Աբխազիայի վերաբերյալ։

Ռուսաստանի թրքամոլությունը նորի՞ց բռնեց, եւ դա վերստի՞ն աղետ պիտի դառնա Ղարաբաղի համար։ Թե՞ նա գտնվում է մուսուլմանաթրքական ցանցում եւ ոչ մի ելք չունի փրկվելու, հենց Թուրքիան պիտի էշը ցեխից հանի։ Աչքնե՜րս լույս։

Աբխազիայում բռնկված խժդժությունների պատճառով շատ է ծանրացել Հայաստանի հացի վիճակը... Երեւի թե առայժմ անհայտ որեւէ մոլորակի վրա տեղի ունենալիք ցնցումն էլ նախ եւ առաջ հավասարակշռությունից հանելու է այս Հայաստա՛նը։ Եւ հիմա Վրաստանում հակահայկական նոր չարություններ են անում (ամեն օր նրա բեռների կողոպուտ է, ուղեւորների նկատմամբ՝ ճնշումներ ու բռնություններ) եւ մեղքը բարդում աբխազների վրա։ Նրա՛նք են մեղավոր, դրա համար էլ ձեր ձայնը եւս բարձրացրեք։ Բացի այս մեծ խնդրից, որ աբխազահայերն են կազմում իրենց երկակի ծանր վիճակով (ո՛չ աբխազներին կարող են օգնել, ո՛չ վրացիներին)։

Երրորդ օրն է, որ Թուրքիայի արտգործնախարարության պատվիրակությունը գտնվում է Երեւանում, հանդիպումներ է ունենում այս հանրապետության ղեկավարների հետ, խոսում են, հարցեր քննում, երեւի ինչ-ինչ համաձայնությունների գալիս։ Սակայն ընթացքի եւ արդյունքների մասին լրատվությամբ ո՛չ մի խոսք։ Կարծես իրենք էլ համոզված են, որ անպարկեշտ բան են անում, որը ծածուկ պիտի պահվի այն ժողովրդից, որի երկիրն են ներկայացնում։

Թերթում հաղորդում եղավ այն մասին, որ դեռ «Զվարթնոցում», պատվիրակության գալու օրը, ժողովուրդը ցույց է արել, իր ընդվզումն արտահայտել Թուրքիայի հետ արվող

սիրաբանության, հայոց դաշի, իրավունքների ու արժանապատվության ոտնահարումների դեմ: Երեւի ավելի ծանր շարունակություն եւ հետեւանքներ սպասելով՝ կառավարության ղեկավարները թաքստոցներում են գործ տեսնում... (տե՛ս «Երկիր», 1992, օգոստ. 25):

Մի քանի օր առաջ հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Հելսինկիի ինչ-որ հանձնաժողով ներկայացնող մի պատվիրակություն, որի կազմում կար նաեւ մի ադրբեջանուհի, որը թղթակիցների հետ բլբլացնում էր այն մասին, թե այստեղ, Երեւանում, հանդիպել է բարի մարդկանց, տեսել խաղաղասիրական տրամադրություններ եւ հույս ունի, որ մեր երկու ժողովուրդները վերջապես ընդառաջ կգնան միմյանց, հարցը կլուծեն քաղաքական ճանապարհով եւ կսկսեն ապրել իբրեւ բարի հարեւաններ: Այսօր գիշեր էլ Բաքվից հաղորդեցին նրա ռադիոզրույցը, որ բոզի զրպարտչական բարբաջանք էր Երեւանի հասարակական մթնոլորտի մասին. իբր, իրեն մեկուսացրել են, դրել պետ. անվտանգության մի աշխատակցի հսկողության տակ... Եւ ինքն էլ վերջում եկել է այն եզրակացության, որ եթե Հայաստանում խաղաղության ձգտող ուժեր էլ կան՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, ապա, միեւնույն է, նրանց ոչինչ չի հաջողվի, որովհետեւ այստեղ իշխողը դաշնակցական մտայնությունն է: Իսկ դաշնակցությունն ուզում է կռվել եւ անկախ Ադրբեջանը ոչնչացնել: Դաշնակցությունն առուծախ է անում, զենք ու զինամթերք է մատակարարում հայ ազատամարտիկներին եւ դրանով է ապրում, բա ինչպե՞ս կուզենա, որ կռիվը դադարի:

Հ.Գ.-Միայն ամսիս 27-ի երեկոյան արտգործնախարարի առաջին տեղակալը հեռուստազրույցում հաղորդեց, որ դա եղել է Թուրքիայի ցածրաստիճան պատվիրակություն (ղեկավարը՝ արտգործնախարարի տեղակալի ենթականերից մեկը), որը մեքենայով է եկել, ներս է մտել Մարգարայի կամուրջով (Դեմիրելը մյուս հանրապետություններն է գնում, Հայաստան ուղարկում ինչ-որ ինքնագործ խումբ): Խոսել են ամեն տեսակ փոխհարաբերություններ ստեղծելու խնդիրներից, հեռանկարներից, իհարկե, միշտ էլ հիշեցնելով, որ ամեն ինչ կախված կլինի հայ-ադրբեջանական բարդույթի հետագա ընթացքից:

Օգոստոսի 26. Դեռեւս ցերեկով հայտնի էր, որ թուրքի ՍՈՒ-25 ռմբակոծիչները գրոհել են ոչ միայն Ստեփանակերտն ու Մարտունին, այլեւ Գիշին, Մուշկապատը: Գիշում սպանվել են 8 մարդ, կան շատ վիրավորներ, Մուշկապատում՝ 1 սպանված, 1 վիրավոր: Ուրեմն, հանրապետության խորքերն էլ են հասել, փորձում են մեծ ու անմխիթարական խուճապ ստեղծել:

Ասում էին՝ անցյալ շաբաթ վայր գցված ՍՈՒ-25-ի սավառնորդ ուկրաինացին, որ խոստովանել էր, թե թուրքն իր յուրաքանչյուր թռիչքի համար վճարում է հարյուր հազար ռուբլի, բերել են Երեւան: Որոշված է նրան մահվան դատապարտել, զի վարձկաններին հասնում է պատժի գերագույն չափը: Ափսո՜ս, որ ընդունելի չէ չարաչար մահը, ավելի ճիշտ՝ սատկումը, այն էլ սպանածների հարազատների ձեռքով:

Այնուամենայնիվ, ռազմաճակատի ամենակարեւոր մասում՝ Մարտակերտի շրջանում, դրությունը համեմատաբար մխիթարական է. մերոնք հսկում են վերանվաճած գյուղերը, եւ առաջխաղացում կա Սարսանգի ուղղությամբ:

Իսկ թուրքը, ռազմաճակատում ձախողանքի հանդիպելով, օդուժի միջոցով է վրեժ հանում: Ասում են՝ ավերում է Մարտակերտի ու Հադրութի շրջանների պատմական հուշարձանները: Վերջին օրերին Շուշվա վրա կատարած մի գրոհի ժամանակ ՍՈՒ-25-ի հատուկ նպատակն է եղել Ղազանչեցոց եկեղեցին ռմբահարել...

Եղել է, չէ՞. սելջուկ-թուրքերը ոչ միայն ավերել են Ամարասը, այլեւ քարերը տարել, Արաքսի մեջ են թափել: Որովհետեւ համոզված են եղել, որ հայերին համառություն ու հերոսություն են հաղորդում իրենց եկեղեցիները, պատմական հուշարձանները:

Շուշվա գործկոմի նախագահ Սեմյոն Բաբայանն ասում է՝ քաղաքն արդեն 5000 բնակիչ ունի, դպրոցները կարգի են բերել, պիտի սեպտեմբերի մեկին երեխաներին դիմավորեին... Բայց, ահա՛, երկու դպրոց ավերվել են ՍՈՒ-25-ի ռմբակոծությունից:

– Ոչի՜նչ, կհասցնենք, կվերանորոգենք,-վստահեցնում է նախագահը:

◇ ◇ ◇

Այսօր Մ. Ռաֆայելին ՀՀ նախագահին հանձնեց իր հուշագիրը՝ ԼՂՀ-ում 60 օրով կրակը դադարեցնելու մասին: Թղթակիցները նրան հարցրին՝ ի՞նչ եք մտածում, որ ձեր Բաքվում գտնված օրն էլ թուրքը ռմբակոծեց Ստեփանակերտն ու Շուշին: Պատասխանեց, թե ամեն ինչ անում են, որպեսզի դա այլեւս չլինի: «Իսկ ինչո՞ւ չեք գնում Ստեփանակերտ, չէ՞ որ այնտեղ է բարդույթը...»: Նրան ոչ մի որոշակի պատասխան չտվեց: Երեւի թե վստահություն չկա, թե թուրքը հենց իր վրա էլ նշան չի բռնի նոր մի ռմբակոծության ժամանակ:

Երեւանում հավաքել էին Աֆղանստանի զինվորներին, ղեկավարին են դիմում՝ ինչո՞ւ չեք գնում, Արցախը պաշտպանեք: Ասում է՝ սա ինքնագործունեության բան չէ, պետք է իշխանություննե՛րը կազմակերպեն: Քանի՜ անգամ է պատահել, մեր երեսներով են տվել, թե մեզ իրե՛նք չեն Աֆղանստան ուղարկել... Հիմա թող հավաքեն, օրինական ճանապարհով ուղարկեն... Չէ՞ որ մեզանից ամեն մեկն ընտանիք ունի: Գոնե զոհվելուց առաջ իմանանք, որ տեր կանգնող է լինելու:

Ի՞նչ կարող ես ասել. մարդիկ դառը փորձ ունեն:

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում դրությունը համեմատաբար տանելի է: Նույնիսկ բանակցություններ են վարել Իջեւանի ու Նոյեմբերյանի շրջանների եւ Ղազախի շրջանի ներկայացուցիչները. կրակը պիտի դադարեցնեն, որպեսզի բերքը հավաքվի:

Անցյալ օրերին շատ էին խոսում օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցած հայ-նախիջեւանյան պայմանավորվածության մասին. 26-ի ժամը 1-ից պիտի գործեին երկաթուղին, ավտոճանապարհները, Հայաստանն էլեկտրական էներգիա պիտի տար Նախիջեւանին, եւ, հասկանալի է, պիտի դադարեին ռմբակոծությունները: Հայաստանն շտապեց իր պարտականությունները կատարել. հենց 21-ին էլ էներգիա բաց թողեց, թե՝ նախիջեւանցի՛, վայելի՛ր, գուցե մարդ դառնաս, քո տված խոսքի արժեքն իմանա՜ս: Սակայն հետագա օրերին նրանք ավելի սաստկացրին ռմբակոծությունները, ճանապարհների շրջափակումն ավելի խստացրին, եւ 26-ի ուշ երեկոն է, ոչ մի գնացք չի մտել հայաստանի տարածք: Ի՞նչ պիտի անեինք, էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը դադարեցրինք, որպեսզի չկարծեն, թե մենք միայն բարության ենք ընդունակ...

Թուրքի լրատվության ճոթռած բերանները շարունակում են տարածել իրենց հորինած մի «նամակը», որն, իբր, ղարաբաղցիներն են ղրկել Էլչիբեյին եւ հպատակություն են հայտնում, առաջարկում իրենց խոնարհ ծառայությունն Ադրբեջանին:

Գոնե այնքան խելք ունենային՝ տրամաբանական, իրականանման մի բան սարքեին:

◇ ◇ ◇

Հիմա աշխարհի ցանկացած անկյունում բորբոքված ազգային-ազատագրական կրակին «ղարաբաղ» են ասում: Սակայն նոր Ղարաբաղ երեւի թե մեկն է միայն՝ Աբխազիան, որ այսօր փոթորկվում է կրակների մեջ: Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին վրացական զորքերի հրամանատար, 25 ամյա գնդապետ Կարկառաշվիլուն, որն ապստամբ աբխազներին էր դիմում այս խոսքերով. «Դուք, ի՞նչ է, որոշել եք ոչնչացնե՞լ մեր հարյուր հազար զինվորներին: Դե՛, իմացե՛ք, որ մենք էլ հաստատ կոչնչացնենք ձեր ամբողջ իննսուն հինգ հազար բնակչությանը»:

Իննսուն հինգ հազարն Աբխազիայի բնիկ աբխազներն են: Բոլո՜րը: Ուրեմն՝ բոլորին ոչնչացնում է, որպեսզի այլեւս աբխազի հարց չմնա:

Օգոստոսի 27-ը ԼՂՀ ռազմաճակատում որեւէ էական փոփոխություն չմտցրեց. Մարտակերտի շրջանում վիճակը նույնն էր. հայ ինքնապաշտպանները հսկում էին Դրմբոն-Մեհմանա գծի եւ Քելբաջար-Թարթառ ճանապարհի վրա: Մարտունին ու Ստեփանակերտը նորից ռմբակոծության են ենթարկվել ՍՈՒ-25 ինքնաթիռներից: Մարտունում մեկ մարդ զոհվել է, 5 տուն ավերվել, Ստեփանակերտում զոհերը 7-ն են, վիրավորները՝

30: Եւ պատճառը միջազգային օրենքներով արգելված գնդիկավոր ռումբերն են,-Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ մղկտում է ականատես ռուս լրագրողուհին:

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում եւս դրությունն անփոփոխ էր. ռմբակոծել են Նոյեմբերյանի, Կրասնոսելսկի շրջանների բնակավայրերը: Նախիջեւանը, խախտելով չկրակելու պայմանը, այսօր էլ գնդակոծել է Եղեգնաձորի Խաչիկ գյուղը եւ պապանձվել միայն պատասխան կրակից հետո:

Երեւի կատաղած են, որ մերոնք ընդհատել են էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը: Բայց դրանով ինչքա՞ն պիտի զսպենք, երբ Ալիեւն արդեն Թեհրանում պայմանագիր կնքեց (Մոսկվայի հեռուստատեսությունն էր ցուցադրում), որպեսզի Իրանն այդ շրջափակված հանրապետությանը գազ ու էներգիա մատակարարի, նաեւ երկաթգծի գործելու հնարավորություն ապահովի: Իսկ մերոնք այդ Իրանի հետ պայմանագրեր կնքելու մասին երկու տարի շարունակ միայն խոսում են:

Ալմա-Աթայում այսօր բացվեց եռակողմ բանակցությունների առաջին նիստը: Սովորական-պարտադիր ասուլիսից հետո Նազարբաեւը, երեք արտգործնախարարների հետ մեկուսանալով, որոշեց հրապարակել կրակը դադարեցնելու կոչ (մեմորանդում), որի համար հեռախոսով պայմանավորվել էր Էլչիբեյի ու Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ:

Ասում են՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, Հայաստանի կառավարության պահանջով, այսօր քննարկել է ԼՂՀ ռազմական ծանր վիճակի հարցը: Պաշտպանությամբ հանդես է եկել Ռուսաստանի ներկայացուցիչը: Շատերն են դրական արտահայտվել՝ առաջարկելով, որ ՄԱԿ-ի խաղաղարար զինվորական ուժեր ուղարկվեն բարդույթի գոտի: Սակայն դրան դեմ է արտահայտվել Հնդկաստանի ներկայացուցիչը, եւ վճիռը չի կայացել:

✧ ✧ ✧

Ծանր է ՀՀ քաղաքական ու տնտեսական վիճակը: Ժողովուրդը ծայրաստիճան բորբոքված է իր անտանելի կացության դեմ եւ արդեն համոզված է, որ դրա ամբողջ մեղքն իր ընտրած ղեկավարության մեջ է, որն իր ծուլությամբ ու անձեռներեցությամբ վարակել է նաեւ սպասարկման ոլորտի օղակներին, հանրապետությունը գամել խայտառակության: Մայրաքաղաքում ու քաղաքատիպ բնակավայրերում հաց չի վաճառվում: Օգոստոսին, հացահատիկի բերքահավաքից անմիջապես հետո, բնակչությունն ուտելու հաց չունի: Բայց մի երկիր, որ տարվա այս ժամանակ հաց չունի, կնշանակի՝ կա՛մ այն ապրելու տեղ չէ, դժոխք է, կա՛մ էլ նրա ղեկավարությունն է ապիկար: Եւ այս համատարած ու համաճարակ ղեկավարության ներկայացուցիչները, առանց ամոթի ու վախի, պատճառներ են մոգոնում. բա չես ասի, Աբխազիան կամուրջներ է պայթեցրել, հյուսիսից գնացք չի գալիս դեպի մեր կողմը: Բայց չէ՞ որ ընդամենը մի շաբաթ է, ինչ Աբխազիան պայթեցրեց իր կամուրջները: Մի շաբա՜թ: Իսկ դուք նրանից առաջ կուրծք էիք ծեծում, թե հայ ժողովուրդը մեկ տարվա հացի պաշար ունի՝ ամբարած իր տանը, եւ զուր են տագնապի ահազանգերն ու խուճապի ամեն մի նշան: Մի՞թե դուք մի շաբաթում կերաք ժողովրդի մեկ տարվա պաշարները: Մի՞թե այսպիսի հրաշք էլ է լինում:

Եւ հետո էլ, մի՞թե դուք այնքան անճարակ եք, ժողովրդի աչքից այնքան ընկած, որ չեք կարողանում բերքահավաքից հետո գյուղացուց հացահատիկ ստանալ, քաղաքները բերել, աղալ-հաց դարձնել, սոված բնակչությանը կերակրել:

Երկու օր առաջ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հացամթերումներով զբաղվող ու չզբաղվող հիմնարկների ղեկավարներին հրատապ խորհրդակցության էր հրավիրել, կարգադրել, որ, ինչպես ուզում են, ինչպես կարող են, թեկուզ կաշվից դուրս գալով էլ, ժողովրդի հացամատակարարումն ապահովեն... Հաջորդ օրերին վիճակն ավելի վատթարացավ: Այսօր նորից հավաքել է, խոսում է քրթմնջալով, երեւի ինքն էլ չիմանալով-չհասկանալով, թե ի՛նչ է խոսում, հատկապես ի՛նչ պիտի անել դրությունը փրկելու համար...

✧ ✧ ✧

Երեւանի ու հանրապետության դրությունը ծանր է, պարզապես անտանելի: Եւ նույնիսկ այս դրությունն էլ չի խանգարում, որ ժողովուրդը մտածի Արցախի մասին, ամեն ինչ մոռացած՝ նրա հոգսը քաշի: Բժիշկները հավաքվել, պայմանավորվում են, թե ինչպես պիտի կազմակերպել գործը, որ ԼՂՀ բոլոր շրջաններում հիվանդանոցներն ու բուժկետերն ապահովված լինեն բարձրակարգ բժշկական մասնագետներով, հատկապես վիրաբույժներով, որոնք այնպես անհրաժեշտ են ռազմաճակատում, ամեն օր տասնյակներով իրար կողք հավաքվող վիրավորների համար: Աբովյան քաղաքի անձնվեր բժիշկներից են խոսում, որ գնում են ամիսներով, ծառայում ռազմաճակատին, կռվում կռվողների կյանքի համար: Եւ այստեղ էլ խոսք է վերցնում ռուս մի երիտասարդ բժիշկ՝ Ստանիսլավ Կուշչեւ, որ Չելյաբինսկից եկել, քանի՜ ամիս փրկարարական պարտականությունն է կատարել Արցախում, բուժական գործերով եկել է Երեւան, նորից պիտի վերադառնա այնտեղ եւ շտապում լինելով խոսք է ասում.

- Ես լսել էի, որ այս հեռավոր լեռնաստանում հայ ժողովրդի մի մասը կռվում է իր ազատության համար, կռվում է իսկական պատերազմում, որն ամեն օր տասնյակ կյանքեր է տանում կամ խեղում: Լսել էի ու չէի կարող չգալ, չկատարել իմ մարդկային ու մասնագիտական պարտքը: Բայց երբ եկա, տեսա, ճանաչեցի այս հերոս ու սուրբ ժողովրդին, որը կենաց ու մահվան կռիվ է տալիս մարդակերպ հրեշների դեմ, ցեղասպան բանակի դեմ, մտածեցի, որ անսահման փոքր է բժշկի դերը, այստեղ պետք է կռվել...

Վանաձոր-Կիրովականի կապի վարչությունը որոշել է հանձն առնել Շուշիի կապի վերականգնումը, կանոնավոր աշխատանքի ապահովությունը եւ իր սուղ միջոցներով, տեխնիկական պակասավոր հնարավորություններով լծվել է իր խոստումի կատարմանը:

Իսկ այստեղ դրությունը վատթարագույնն է: Խոսեցնում են Կրասնոսելսկի արտակարգ դրության պարետ Սմբատ Այվազյանին: Խելոք, իր պարտականությունները հասկացող երիտասարդ է, պատմում է շրջանի աշխատավորությանը բաժին հասած տառապալից պայքարի բարդություններից, ինքնապաշտպանության ուժերի կողմից ամեն օր հաղթահարվող չարիքներն է պատմում... Եւ սրանց կողքին՝ նյութական մատակարարման անկանոնության, զինամթերքի ճակատագրական պակասի, պաշտպանական ջոկատներին փոխարինող չունենալու եւ այլ այսպիսի բաների մասին: Այս բոլորը՝ Կրասնոսելսկի շրջանում, պատկերացնո՞ւմ եք, այնտե՛ղ, ուր երեկ-մեկել օրը թշնամուն նվիրաբերվեց մի Արծվաշեն եւ պարզից էլ պարզ է, որ այդ արյունարբու, ագահ ու անկուշտ ոսոխը պարապ չպետք է պահի Արծվաշենում ու շրջականներում կուտակած զորքն ու զինտեխնիկան:

Այվազյանն ասում է.

- Սա զարմանալի չէ, որովհետեւ սահմանամերձ շրջաններում մեր ժողովուրդը մի դաժան ու անդադրում պատերազմի մեջ է, իսկ Երեւան եկողը կարծես ընկնում է մի ուրիշ երկիր, խաղաղ իր հոգսերով զբաղված, մանավանդ չարչիական-առեւտրական, ժողովրդին մոլորեցրած մի մթնոլորտ, որը միայն զայրույթով ու ատելությամբ է լցնում հայրենիքի պաշտպաններին:

Օգոստոսի 28-ի առավոտից թուրքերը դարձյալ գրոհել են Դրմբոն-Մեհմանա-Հարությունագոմեր գծի վրա եւ, ջարդ ուտելուց ու մեծաթիվ զոհեր տալուց հետո, ետ գնացել: Մերոնցից սպանվել են երկու մարտիկներ:

Հեռախոսով դեռ վաղ առավոտյան Ստեփանակերտից մերոնք հայտնեցին, որ երեկ թուրքի ՍՈՒ-25 ինքնաթիռը ռումբեր գցած է եղել Ստեփանակերտի ծայրամասում, Շուշի տանող ճանապարհի կամուրջ-կանգառում խռնված բազմության վրա: Սպանվել են 15 հոգի, վիրավորվել շուրջ հինգ տասնյակը:

ԼՂՀ կառավարությունը նոր հայտարարություն է հրապարակել՝ հաղորդելով, որ ադրբեջանական այս նոր վայրագությունը նպատակ ունի ոչնչացնել արցախահայությանը, քանի համոզվել է, որ սովորական պատերազմով չի կարող հասնել իր նպատակին: Բայց

սա խելագար մոլորություն է, որովհետեւ ինքնապաշտպանությունը կգտնի նաեւ օդահենության դեմ կռվելու արդյունավետ եղանակը, եւ այն ժամանակ թուրքի բոլոր ուռուները կարժանանան այն բախտին, որ հայտնի է Դումբոնի երկնքում հայտնված ուկրաինացի վարձկանին:

Լրատվական մարմինները Նազարբաեւի նախաձեռնության մանրամասներն են հաղորդում (սեպտեմբերի 1-ից կրակը պիտի դադարեցվի), կատարում քննարկումներ: Մենք աչքերը փակած քայլողի դերում ենք, օդն ենք ծեծափում՝ բան չհասկանալով: Իբր, մեր ղեկավարությունը գոհ է սպասվող արդյունքներից, չնայած դարձյալ որոշումներ են ընդունվում՝ առանց ԼՂՀ օրինական ներկայացուցչության: Սակայն չեն մտածում, որ եթե այսօրեւեթ կրակը դադարեցվի, սկսեն բանակցությունները, ապա, լավագույն դեպքում, կարող են համաձայնել, որ սահմաններ գծեն այն կետերով, ուր այսօր կանգնած են հակառակորդ կողմերը: Իսկ դա պիտի նշանակի՝ Մարտակերտի ու Մարտունու ամենաարգավանդ մասերը եւ Շահումյանը մնում են թուրքին, իսկ հայությանը՝ պլոկված մի Լաչինի շրջան, որը միայն միջանցքի դեր պիտի խաղա:

Սակայն այս տարբերակին էլ համաձայն չէ Ադրբեջանի ղեկավարությունը: Այն իր Մախս Մամեդովի բերանով Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հարայ է տալիս, թե ո՞նց կլինի, որ կրակը դադարեցվի, խաղաղ բանակցություններ սկսվեն, երբ դեռ Վերին Ղարաբաղում (ամեն օր մի նոր անուն են սարքում՝ իրենց դատարկ գլուխներին սազական) կան զինված հայկական խմբեր: Ուրեմն, նրանք բանակցության կարող են նստել միայն զինաթափ ու իրենց առաջ ծնկած հայերի հետ: Լա՞վ ախորժակ է...

Իսկ Ադրբեջանի պրեզիդենտի լրատվական կենտրոնի ղեկավար Լեյլա Յունուսովան նոր բարբաջանքներ է տարածում հայ ինքնապաշտպանության մասին: Ըստ դրանց՝ հայերը փունջ-փունջ են բնաջնջվում իրենց (թուրքի) քաջարի զորամասերի հարվածներից, եւ շուտով իրենք պիտի հասնեն Զանգեզուր ու Գյոգչա-Սեւան: Նրա թվերին հավատացողը պիտի մտածի, թե Հայաստանում ու Արցախում այլեւս հայ չկա, թուրքի դեմ կռվող վարձկաններն են մնացել:

Օգոստոսի 29-ին կատաղի մարտեր էին գնում Դումբոն-Մեհմանա-Վերին Հոռաթաղ գյուղերի ուղղությամբ: Թշնամին հեռահար հրանոթներից ռմբակոծում էր այդ ու հարեւան գյուղերը: Ինքնապաշտպաններն ստիպված եղան թողնել Հարությունագոմերը՝ նախօրոք այնտեղից հեռացրած լինելով բնակիչներին:

Շահումյանի շրջանի պարտիզանական մի ջոկատ, անզիջում կռվի բռնվելով Գյուլիստան գյուղում բուն դրած թուրք զինվորության հետ, վեց ասկյարի սպանել է, մնացածներին էլ դուրս քշել գյուղից:

Մարտունու շրջանում սաստիկ ռմբակոծության է ենթարկվել Բերդաշենը: Երեկ ԼՂՀ ղեկավարությունն իր պաշտոնական համաձայնությունն էր հրապարակել՝ ի պատասխան Մարիո Ռաֆայելիի կոչի: Այսօր էլ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրապարակեց նման բովանդակության իր հայտարարությունը՝ համաձայնելով, որ հենց սեպտեմբերի 1-ն էլ հարմար է հրադադարի սկզբի համար: Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեռեւս լուռ է, չնայած հայտնի է, որ առանց նրա խոսքի անհնար է որեւէ վճռական քայլ սպասել բարդույթի լուծման ուղղությամբ:

Լրատվական մարմինները հաղորդեցին, թե Ադրբեջանի մոսկովյան ներկայացուցիչն է հայտնել թերահավատություն (ի՞ր անունից, թե՞ իր կառավարության), թե իբր, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի վերահսկողությունը չի տարածվում Լեռնային Ղարաբաղում գործող զորամասերի վրա: Ուստի եւ նկատելի արդյունք սպասել արվող հայտարարությունից, պարզապես չափազանց լավատեսական է:

Սակայն մինչեւ այժմ եւ հենց այս օրերին էլ այդ թուրք աղբյուրներն առիթը բաց չէին թողնում պնդելու, թե հիշյալ զորամասերը հենց Հայաստանի ղեկավարության բերածներն են, ագրեսիվ նպատակների իրականացնողները: Այդ ինչպե՞ս եղավ, որ հիմա էլ դարձան նրա վերահսկողությանը չենթարկվող:

Հետո էլ, չէ՞ որ այժմ, եթե այնտեղ կա կարգե դուրս մի իրողություն, դա այն է, որ

Ադրբեջանը նույնիսկ պատերազմի օրենքներո՛վ անհանդուրժելի կործանիչ ռմբակոծություններ է կատարում:

✧ ✧ ✧

Պատահաբար ձեռքս ընկավ «Նեզավիսիմայա գազետայի» (Մոսկվա) 1992 թ. օգոստ. 12-ի համարը, որի տպագրած մի հոդվածը պատմում է խորհրդային, ապա ռուսական բանակից Ադրբեջանին անցած զինամթերքի ու զենքերի մասին, եւ պարզվում է, որ այս հանրապետությունն արդեն «սեփականացրել է» 295-րդ ու 23-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիաների բոլոր զորամասերը, 23-րդ նավանորոգման ռազմական գործարանը, 60-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիայի 14-րդ մոտոհրաձգային գունդը, ինչպես նաեւ 4-րդ ընդհանուր-ռազմական բանակի բոլոր ռազմաօդակայանները, հոսպիտալները, ռազմական ու թիկունքային բոլոր կազմավորումներն իրենց նյութական ռեսուրսներով ու ռազմա-տեխնիկական սարքավորումներով: Ադրբեջանի Պաշտպանության մինիստրությանն են հանձնել 230 տանկ, շուրջ 300 ԲՏՌ, 330 ԲՄՊ, 175 հրետանի, շուրջ 130 ականանետ, «Գրադի» 33 սարք եւ շուրջ 2000 գնդացիր:

Ասում է՝ այս ամենն ապացույց է, որ ԱՊՀ՝ Տաշքենդում ընդունված որոշումից Ադրբեջանն օգտվել է կրկնակի ու քառակի, բայց արի ու տես, որ Լեռնային Ղարաբաղում սանձազերծած պատերազմն առավել բորբոքելու նպատակով Ադրբեջանի ղեկավարությունն ու ազգային բանակը պահանջում են, որ իրենց հանձնվեն Ադրբեջանի տարածքում գտնվող ամբողջ ռազմական տեխնիկան ու զորամիավորումները նույնպես, եւ, հավանաբար, շուտով կհասնեն նրան, որ ստանան նաեւ 75-րդ ու 60-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիաները եւս, քանի որ այս դիվիզիաները, որոնք հիմնականում բաղկացած են ռուս զինվորներից ու սպաներից, չեն կարող ապահով հեռանալ իրենց հայրենիքը, ադրբեջանցի գրոհայինների սպառնալից պահանջներով ստիպված են կամ ընտանիքները վերցնել, փախչել, կամ էլ մնալ եւ ստորացուցիչ պայմանագրերով առայժմ ժամանակավորապես ծառայել տեղում, թերեւս «մեկ շաբաթով վարձակալվել, գնալ կռվել ԼՂԻՄ-ում՝ իբրեւ տանկային դիպուկահար... «Ռոճիկը» ամսական 50 հազար է: Դրան էլ գումարած, եթե պայմանագիրն ստորագրված է մարտական գործողություններին մասնակցելու համար՝ մեկ տարուց ավել ժամանակով, ապա սպային խոստանում են բնակարանով ապահովել ոչ միայն Ադրբեջանում, այլեւ ԱՊՀ ուրիշ հանրապետությունների տարածքներում:

«Ահա թե այդ իրավիճակն ինչպես է բացատրել 4-րդ բանակի անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի օգնական, գնդապետ Յու. Խվոստիկովը,- գրում է հոդվածի հեղինակ Վլադիմիր Մուխինը եւ բերում գնդապետի բացատրությունը.- «Մարդիկ գտնվում են անհուսալի վիճակում: Եթե նրանց այստեղ երկար պահեն, ապա սպաներին սպառնալիքով, կաշառքով, խոստումներով եւ ուրիշ միջոցներով ստիպելու են կռվել Ղարաբաղում: Եւ նրանք կդառնան օտարվածներ Ռուսաստանի ու անհարազատներ այստեղի համար»: Այդպես էլ, դեռեւս մայիսի 13-ին Բաքվի մոտ ռուսական զորքերի դիրքերը լքած, ամբողջ տանկային պատրաստականությունը վերցրած հետախուզական վաշտի հրամանատար, լեյտենանտ Ա. Երմակովն է կամավոր հեռացել: Թե դրա համար ինչքան դոլար է ստացել, դժվար է ասել, բայց որ Լեռնային Ղարաբաղի մարտերում մահացու վերք է ստացել, դա հայտնի է: Այդպիսի բախտ է վիճակվել նաեւ ավագ լեյտենանտ Լեւկովիչին ու մայոր Ա. Էլկինին: Անտեր են մնացել այդ երկուսի մանկահասակ երեխաներով ընտանիքները: Եւ ռուսական զինված ուժերից էլ այդ ընտանիքներին չի հասնում ո՛չ մի արտոնություն: Չէ՞ որ նրանց զոհված հայրիկներն այլեւս ռուսական բանակի զինվորներ չեն:

«Միայն վերջին 5 ամիսներին 4-րդ բանակը թողել են 153 սպաներ... Նկատի առնելով, որ մնացած սպաներից շատերն էլ Ռուսաստանում չունեն նույնիսկ ժամանակավոր անկյուն, որտեղ հնարավոր լինի կանգ առնել կամ թեկուզ իրերը պահել, ապա դժ-

վար չէ ենթադրել, թե ադրբեջանական բանակն ի՛նչ հնարավորություն ունի ընտրելու իր համար բարձրորակ ռազմական մասնագետներ, իսկ գուցե եւ քննանոթի միս, նայած ո՛վ ինչ բախտի կարժանանա»,-իր հոդվածն այսպես է ավարտում Վ. Մուխինը:

Օգոստոսի 30-ին հայ ինքնապաշտպանները Ներքին Հոռաթաղի մոտ շրջապատման մեջ են առել ու ջարդել թուրք մի զորաջոկատ, որը տվել է 30 զոհ:

Մեհմանայի վրա գրոհի եկածներին ետ են մղել՝ պատճառելով կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մեծ կորուստներ:

Գյուլիստանի նվաճման մասին տվյալները ճշգրտվել են. պարտիզանները կոտորել են 40 ասկյար, ոչնչացրել զրահատեխնիկայի ինն միավոր:

ՀՀ սահմանային շրջաններում եւս կռիվները չեն դադարում: Կրասնոսելսկի շրջանում մերոնք թշնամուն են զիջել Վահան գյուղը:

Լրատվական միջոցները զբաղված են Ալմա-Աթայի բանակցությունների արդյունքների քննությամբ: Այն որեւէ բան կտա՞ հարցի կարգավորմանը, թե՞ կմնա նախորդ անարդյունք ժողովների ու այլեւայլ միջնորդումների մակարդակին: Չէ՞ որ Ադրբեջանի պատվիրակությունը խորհրդաժողովում, կառավարությունն էլ այստեղ՝ ցուցաբերում են քաղաքականություն, որից դժվար է սպասել որեւէ խելամիտ բան:

Խորհրդաժողովի մասնակից Դավիթ Շահնազարյանն ասում է՝ Ալմա-Աթայում Ադրբեջանի պատվիրակությունը կտրականապես դեմ է եղել կրակի դադարեցման վերաբերյալ փաստաթուղթ ստորագրելուն, եւ միայն Նազարբաեւի՝ Էլչիբեյի ու Տեր-Պետրոսյանի հետ ունեցած հեռախոսազրույցից հետո է, որ գործը գլուխ է եկել: Եւ առհասարակ խորհրդաժողովից առաջ, ընթացքում ու հետո Ադրբեջանի պաշտոնական շրջանները մի երգ գիտեն եւ միշտ այն են լարում, որ իրենք հայկական կողմի հետ զրույցի սեղանի շուրջ կնստեն լոկ այն ժամանակ, երբ Արցախից դուրս եկած կլինի վերջին զինված հայը: Ապա՝ ամենակարեւորն ու ամենաբարդը. նրանք գտնում են, որ իրենք Լեռնային Ղարաբաղի հետ հարց չունեն, հարցն ու պարզելիքը Հայաստանի հետ իրենց շլնքին փաթաթված տարածքային բարդույթն է: Իսկ ամենացավալին էլ այն է, որ սա դարձել է նաեւ գործին առնչվող բոլոր երկրների ու նրանց պաշտոնեության համոզմունքը: Ընդունում են հայ-ադրբեջանական բարդույթ, մոռանում, որ Ադրբեջանը խնդիր ունի միայն իր ազատության ու ինքնավարության համար կռվող արցախահայության հետ:

Օգոստոսի 31. Թուրքը Մեհմանան էլ նվաճեց: Մեր ապիկարները հաղորդեցին, թե մեծ ճնշում էր, եւ իրենք ստիպված եղան զիջել: Իսկ այսպես որ գնա, շուտով կհասնեն Ստեփանակերտ, այն էլ կզիջեն, կմնա «Լաչինի միջանցքը», որն արդեն քանի՜ օր թուրքն իր հսկողության տակ առած է համարում:

Նախորդ օրը, այս գիշեր եւ ամբողջ այսօրվա ընթացքում ռմբակոծվել են Ավդուռը, Մյուրիշենը եւ Նորշենը: Այս էլ որ հանձնեն, նախկին մարզից միայն ծվեններ կմնան, անբնակ ու անկենդան ծվեններ, որովհետեւ Մարտակերտի ու մնացած շրջանների փախստականների հոծ խմբերը եկել, սփռվել են Հայաստանի տարբեր մասերում եւ մշտական բնակության հնարավորություններ են փնտրում:

Ստեփանակերտի վրա այսօր ռումբեր են նետել թուրքի ՍՈՒ-25 3 ինքնաթիռներ, որոնցից մեկը վայր են գցել Շուշվա մոտ, մյուսին էլ լուրջ վնաս պատճառել:

Շահումյանի շրջանի պարտիզանական կռվի ղեկավարությունը, Գյուլիստանն ազատագրելուց հետո, թուրքերին պահանջ է ներկայացրել, որպեսզի նրանք գյուղերից դուրս բերեն ներմուծված թուրք խաղաղ բնակչությանը, որպեսզի իրենք ստիպված չլինեն գործ ունենալ անմեղ ու անպաշտպան մարդկանց հետ:

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը համաշխարհային հանրությանն է դիմել՝ հայտնելով, որ Ադրբեջանն արհամարհում է բարդույթի կարգավորմամբ զբաղվող միջազգային եւ ուրիշ հեղինակավոր մարմինների միջնորդությունները ու առաջարկությունները, արցախահայության ցեղասպանությունն է իրականացնում, մի՞թե նրան չպետք է սանձահարեն:

Մոսկվան ցույց տվեց ինքնազոհությունից պայթող թուրքերի մռութները, որոնք միայն

անհեթեթություններ էին դուրս տալիս:

Մախս Մամեդով.-Ադրբեջանական զորամիավորումներն ազատագրեցին Մեհմանան (ումի՞ց. իր հույն ու հայ բնիկների՞ց:):

Իսկ երիտասարդ մի բացբերան հուսավառ մրթմրթաց.-Քի՛չ է մնացել, որ Ղարաբաղի լեռնային մասը լրիվ ազատագրենք: Այ, նրանից հետո մենք Հայաստանի հետ բանակցությունների՛ կնստենք...

Հայաստանի տերերը ե՞րբ պիտի ոտքի հանեն ողջ ժողովրդին, ձեր օձի մռութները ջարդեն, ցույց տան, թե դուք ի՛նչ տեսակ ազատարարներ եք: Վերջերս նրանք չամաչեցին հայտարարել, թե Կրասնոսելսկի շրջանում երեկ թշնամուն հանձնված Վահան գյուղի համար ծանր մարտեր ենք մղել, սակայն չկարողացանք պահել... Արծվաշենից հետո էլ Վահա՜նը:

Հանձնելով նահանջո՜ւմ են:

Սեպտեմբերի 2. Երեկ ու այսօր, ըստ Ալմա-Աթայում ընդունված հայտարարության, կրակը դադարեցված պիտի լիներ, սակայն շարունակվում է, հատկապես ԼՂՀ-ում, ուր կան նոր զոհեր ու վիրավորներ, ավերածություններ: Մեծ ու կատաղի հարձակում է եղել Չլդրանի վրա, մերոնք արժանի հակահարված են հասցրել, թշնամու 30 ասկյարներ են սպանվել, 2 տանկ է ոչնչացվել: Եւ, այսուամենայնիվ, Նազարբաեւի ներկայացուցիչ Գանի Կասումովը, Բաքվում նստած, Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հայտնում է, որ իր շեֆի նախաձեռնությունը բարի արդյունքներ է տալիս, խաղաղություն է ամենուր: Եւ պատահական չէ, որ ռուս խոսնակը, այս փչոցը բաց թողնելով՝ ասում է.

- Բայց ի՜նչ խաղաղություն, երբ Մարտակերտի շրջանի շուրջ 50 գյուղերն ադրբեջանցիների ձեռքին են, հայերի հսկողության տակ մնացել են տասը, նրանք էլ անընդհատ ռմբակոծվում ու գնդակոծվում են:

Եւ զարմանա՞նք, որ Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհին խումբ-խումբ փախստականներ են, որ այլեւս չեն դիմանում երկնքից թափվող կրակին, փախչում են, ուզում են փրկել իրենց փոքրիկներին ու անճարներին:

Հայ ազգի մի մասի օրհասն է, մարդիկ փրթվում են թուրքի բերած աղետից, իսկ Հայաստանի նախագահը նոր ուղեւորությունների է պատրաստվում. այս ամսի կեսերին ԱՄՆ պիտի գնա, որ ելույթներ ունենա ՄԱԿ-ի ժողովներում, եւ աշխարհն իմանա, որ հայ ժողովուրդը պերճախոս ղեկավար ունի:

Սեպտեմբերի 3-ին Իջեւանի ու Ղազախի սահմանագլխին, հայկական Կայեն ավանում, հանդիպել են Հայաստանի ու Ադրբեջանի պրեզիդենտների ներկայացուցիչները՝ նպատակ ունենալով Ալմա-Աթայի ծրագիրն իրականացնելու համար, առաջիկայում որոշակի մանրամասներ նախատեսնել: Պայմանավորվել են հրադադար անել ամսիս 15-ից: Ոչ մի խոսք չի եղել Լեռնային Ղարաբաղի մասին:

Հայաստանի նախագահին ներկայացրել է ԳԽ-ի պատգամավոր Դավիթ Շահնազարյանը, Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյին՝ ինչ-որ Սալամով, որը, ըստ զանազան լրատվական տեղեկությունների, քանի՜ անգամ հայտարարել է, թե ինքն օժտված չէ իր նախագահի որոշակի հանձնարարականներով: Այս դեպքում հարց է առաջանում. իսկ հանդիպման ինչի՞ եւ ինչպե՞ս է եկել: Մի՞թե Դավիթ Շահնազարյանի բարեւն առնելու համա՛ր միայն:

Առաջանում են նաեւ ուրիշ հարցեր. այսպես, օրինակ, ի՞նչ հանձնարարությամբ է հանդիպման գնացել Դավիթ Շահնազարյանը, որ ներկայացնում է Հայաստանի պրեզիդենտին: Սա անցյալ տարի գնաց Քիշինեւ, ի՛նչ-ի՛նչ հակառուս խմբերի ներկայացուցիչների հետ ստորագրեց մի կոչ, որով խորհրդային զորքերը դուրս էին հրավիրվում Արցախից, հետո էլ եկավ, Երեւանի հեռուստատեսությամբ ռուսներին հայհոյեց, թքոտեց-մրոտեց՝ երազելով այն օրը, երբ հայ ժողովուրդն ապրելու է՝ նրանց «բարեկամությունը» թոթափած:

Սրանից հետո էր, որ կաշառված ներքին զորքերի հրամանատարության ու ադրբեջանական օմոնի տնօրինությանը հանձնվեց արցախահայությունը, որպեսզի ցույց տրվի,

թե ի՞նչ ճակատագիր է սպասվում ռուսական զորքից «ազատագրված» եւ սեփական զորք չունեցող Արցախի ապաբախտ հայությանը։

Իհարկե, պատճառը միայն Դ. Շահնազարյանի ստորագրությունը չէր, որ ռուսական զորքը դուրս բերեցին Արցախից։ Հայաստանում եւ Արցախում ՀՀՇ-ականներն ու նրանց դամքաշ ամբոխներն էին դա պահանջում, բացի դրանից, Ռուսաստանն ուզենար, դուրս էլ չէր բերի, ժողովրդական արյուն կթափեր, բայց կպահեր եւ ցույց կտար, որ ինքը չի առաջնորդվում ինչ-որ ծայրամասում բարձրացված աղմուկով։ Բայց ի՞նչ շահ ուներ դրանից։ Հանեց իր զորքը եւ առերես ձեւացրեց, թե ժողովրդավար է, ունկնդրում է նույնիսկ մի անուժ ու անպաշտպան ժողովրդի պահանջը, իսկ մտքում ոչ միայն ասաց՝ դե՛, գնացե՛ք, կերե՛ք, այլեւ Պուգոյի նման չարագործին հանձնարարեց այդ «Ղարաբաղ» կոչված խառնակչությունից պաշտպանել Ադրբեջանի «ոտնահարվող իրավունքները»։

Եւ հիմա Դավիթ Շահնազարյանը հպարտությամբ արձանագրում է, որ իրենց բանակցություններում խոսք չի եղել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության մասին։ Բայց չէ՞ որ բանակցությունը նվիրված է եղել Ալմա-Աթայում ընդունված հուշագրի իրականացմանը, իսկ այդ հուշագիրը եւ առհասարակ Ալմա-Աթայի խորհրդաժողովն ունեցել է մեկ կես-նպատակի՝ Արցախի (իրենց խոսքով ասած՝ Ղարաբաղի) բարդույթի լուծումը։

Բանակցությունների մյուս հերոսը՝ Սուրեն Զոլյանը, դարձյալ ո՛չ առանց հպարտության, հայտարարեց, թե իրենք այնտեղ միշտ էլ պնդել են, թե Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության վերաբերող հարցերի առթիվ պիտի պայմանավորվի այդ վարչաքաղաքական միավորի ներկայացուցիչների հետ։ Միայն եւ միա՛յն։ Եւ այնպես է ստացվում, թե այս մարդիկ մեծ պատիվ են անում Լեռնային Ղարաբաղի շնչահեղձ հանրապետությանը։ Իսկ իրականում, մի անկաշկանդ ազատություն են պարգեւում թուրք ավազակին եւ ասում են՝ գնա՛, ինչպես կուզես, այնպես էլ վարվիր այդ Ղարաբաղի հետ։ Եւ պատահական չէ, որ լրատվական մարմինների հաղորդումների համաձայն՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմանամերձ շրջաններում անդորր է, դադարել են ռմբակոծություններն ու կրակի մնացած տեսակները, Արցախում կրակ է թափվում Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների՝ նույնիսկ ռազմական գծից շատ հեռու բնակավայրերի գլխներին։ Մարտակերտի շրջանում թուրքը Վաղուհասից վեր է կացել, արշավանքի գնացել Վանքի վրա, որպեսզի այդ շրջանի՝ Արցախի սրտի հետ իր հաշիվը վերջնականապես մաքրի։

Այս բոլորն ինձ մտածել են տալիս եւ բերում այն եզրակացության, որ Արցախի հարցում կա մշտագո մի հիվանդություն, հայկական գիտա-պետական հիվանդություն։ Տարիներ առաջ մեր Ակադեմիայի պատմաբանների մի պատվիրակություն Բաքու էր գնացել, վերադառնալով զեկուցեց, որ այնտեղ բարձր մակարդակով որոշել են «հարեւան եղբայրական հանրապետության պատմաբանների հետ համագործակցել, ստեղծել երկու ժողովուրդների պատմությունը մարքս-լենինյան գաղափարախոսության հենքի վրա», իսկ Ղարաբաղի հարցը շրջանցել, այդ առթիվ ո՛չ իրենք որեւէ բան գրեն, ո՛չ մենք...

Թուրքն այդ մարզը գողացել, դրել էր գրպանը եւ մերոնց՝ մարզի տիրոջը, պաշտոնապես ասում էր դու սո՛ւս, ես է՛լ սուս, իսկ մերոնք դա ընդունում էին իբրեւ միակ տրամաբանական, իրենց համար երանելի ելքը...

Ինչպես հիմա. գնացե՛ք, ձեր խնդիրները պարզեցե՛ք նրանց հետ։ Կարծես թուրքն ուրիշ որեւէ տարբերակ էլ կերազեր։

Հեռուստատեսությամբ խոսեցնում են ԼՂՀ ղեկավար Գ. Պետրոսյանին, եւ նա դժգոհում է մարզում ստեղծված վիճակից. մեր դեմ եկել է թուրքի բանակը։ Բանակի դեմ բանակ պիտի կռվի, իսկ մենք այդպիսին չունենք, եւ մայր Հա՜յաստանի օգնությունն էլ անբավարար է...

«Արցախ» հայրենակցական միության նախագահ Հովհաննիսյանին են խոսեցնում, նա էլ փախստականների ողբերգական վիճակն է պատմում. եկել, լցվել են մեր Կոմիտեի շենքի դիմացի այգին, այնտեղ են անցկացնում իրենց օրն ու գիշերը։ Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը, իշխանությունները գոնե պատկերացնո՞ւմ են։

Վազգեն Մանուկյանը գտնում է, որ Հայաստանի ղեկավարությունը չի գիտակցում ԼՂՀ վիճակի լրջությունը, ժողովուրդն էլ դեռ չի հասկացել, որ այնտեղ Ավարայր է, մեր ազգի լինել-չլինելու խնդրի լուծումը։ Շահումյանի ու Մարտակերտի տանուլ տալը ոչ թե դավադրություն է համարում, այլ մեր սխալ գործելակերպի ցավալի արդյունքը։ Կոչ է անում ամեն գնով ապահովել Լաչինի Միջանցքի առողջ գործունեությունը, եւ «հաղթանակն անխուսափելի կլինի»։

Սեպտեմբերի 4-ին շարունակվել են հեռահար ռմբակոծությունները Մարտունու, Հադրութի, Ասկերանի շրջանների վրա։ ՄԻԳ-21 մի ռազմական ինքնաթիռ եկել է Ստեփանակերտի վրա, սակայն տեղ չհասած՝ խփվել հայ ինքնապաշտպանների դիպուկ կրակով։ Ասում են՝ փշրանքների մեջ եղել են գնդիկավոր ռումբերի բեկորներ։ Իսկ սավառնորդի վիճակը հայտնի չէ։ Ենթադրվում է, թե պայթել է ինքնաթիռի հետ։

Երեկ թուրքը նվաճել է Սրխավենդը, մեկ էլ երեկոյան դեմ հեռու քշվել նվաճած դիրքերից։

Խոսեցնում են ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին, եւ նա իր դժգոհությունն է հայտնում Ալմա-Աթայի բանակցությունների, Հայաստանի ղեկավարության վարած քաղաքականության դեմ. բանակցությունները մեկ արդյունք են տվել. Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններում անդորր է, իսկ այստեղ, Արցախում՝ պատերազմ։ Հայաստանի ղեկավարությունը չի կատարում նույնիսկ մեր մի ճարահատ խնդրանքը. չի օգնում, որ Արցախը լքած զինվորները վերադառնան իրենց դիրքերը։ Իսկ ի՞նչ պիտի անի, որ ստացվի օգնություն։ Հեռուստատեսությամբ ցույց են տալիս «Արցախ» կոմիտեի առաջ, Կոմիտասի անվան համերգային տան պատերի տակ, պարզապես երեւանյան բակերում ու փողոցներում թափված փախստականներին եւ նրանց վրա թխսամոր պես պտույտ տվող երիտասարդներին, հարցեր են տալիս. ինչո՞ւ եք այստեղ, ինչո՞ւ չեք գնում ձեր Արցախը պաշտպանելու, ի՞նչ պիտի արվի, որ դուք ռազմաճակատում լինեք եւն, եւն։

Նրանց պատասխանները դառն են եւ անմխիթարական.

- Իմ Արցախն այստեղ է. առանց մոր մնացած երեք երեխաներս փողոցում են՝ անպաշտպան, անօգնական՝ սրանից բխող հետեւանքներով... Ես նրանց հոգսը պիտի քաշեմ։ Հայաստանի կառավարությունը, մեր մայր ժողովրդի մեծերն ու փոքրերը ոչինչ չեն անում մեր հոգսը թեթեւացնելու համար։

Եւ «Արցախ» հայրենակցականի նախագահ Յուրի Հովհաննիսյանը հաստատում է, որ, իսկապես, ղեկավարությունը մատը մատին չի խփում փախստականներին որեւէ կերպ տեղավորելու, պաշտպանելու համար։ «Երեկ երեկոյան հեռուստատեսությամբ հայտարարեցին, որ փողոցում բազմաթիվ ծերեր ու մանուկներ, կանայք ու հիվանդ մարդիկ մեկ գիշերով տեղավորվելու կարիք ունեն։ Անմիջապես մարդիկ եկան, տարան իրենց տները, խնամեցին-պահեցին մեկ գիշեր, հիմա բերել են... Մենք մտածում էինք, թե հայտարարությունը մեր ղեկավարության, հատկապես պարտք ու պարտականություն ունեցող մարմինների խիղճն էլ կարթնացնի... Ո՛չ, նրանք անշարժ ու անզգա են իրենց հաստաբեստ զրահների ներքո»։

Մեկ ուրիշ երիտասարդ՝ ջոկի հրամանատար, իր գանգատն է անում.

- Իմ զինվորը ծանր վիրավոր այստեղ էր բերվել։ Վախճանվել է, եկել եմ թաղելու, եւ դագաղի համար 15 հազար ռուբլի են պահանջում, գերեզմանատեղի համար՝ 10 հազար։ Բա սա հայ ժողովո՞ւրդ չէ, ի՞ր զավակին չպիտի հողին հանձնենք...

Մի երրորդը փողոցում շարված չարչիներին է ցույց տալիս.

- Ամեն սեղանի կամ արկղի շուրջ հինգ ջահե՜լ-ջիվան կանգնած, անհոգ մոլտոնգներ են արձակում... Ո՞վ պիտի նրանց հասկացնի, որ հայրենիքը վտանգված է։ Մի՞թե Երեւանի վրա էլ ռումբ պիտի ընկնի, որ ազգը գիտակցի պատերազմի առկայությունը։

Արցախում հայի՞ պատերազմ չէ...

Եւ այսպես շարունակ:

Իսկ ես մտածում եմ, թե ո՞ւր է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, պատրաստվում է ԱՄՆ մեկնելո՞ւ, ՄԱԿ-ի նիստերում այս մարդկանց դժբախտության մասին պատմելու եւ օգնությո՞ւն աղերսելու: Բայց չէ՞ որ դրանից առաջ պետք է ունենալ այն գիտակցությունը, թե ի՛նքդ արել ես քո պարտքը, քո ձեռքից եկածը եւ ավելին... Չէ՞ որ իր եւ ուղեկիցների հենց միայն ուղերի ծախսերով կարելի կլիներ լուծել Հայաստան հորդած բոլոր փախստականների հոգսերը, եւ դեռ մի բան էլ կմնար հաջորդ անելիքների համար, եթե ղեկավարությունն այսպես անհանդուրժելի ծուլանալու է պաշտպանության հարցերում:

Հռոմի խորհրդաժողովը պիտի բացվի ամսիս 7-ին, եւ նրան մասնակցելու համար վաղը Երեւանից դուրս պիտի գան ԼՂՀ պատվիրակությունը՝ Բորիս Առուշանյանի, Հայաստանինը՝ Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանի գլխավորությամբ:

Հայաստանը տնքում է պատերազմի բերած աղետների բեռան տակ, ժողովրդական կարիքների, քաղցի, ընչազրկության, գալիք ձմռանն անպատրաստ լինելու հրեշավոր հեռանկարից... Եւ հեռուստաէկրանին հայտնվում է ինչ-որ ֆոլկլորիստ ձեռներեց (Յունեսկոյի համապատասխան կազմակերպության անդամ), հայտարարում, թե ինքը նախապատրաստվում է Երեւանում անցկացնելու ֆոլկլորային խմբերի երեւանյան միջազգային փառատոն, խնդրում (թե պահանջում) է, որ ազգը հոգա այդ փառատոնի ծախսերը...

Թվում է՝ մարդ հիմար կամ խելագար պիտի լինի ազգի ցավալի վիճակը չհասկանալու եւ նրա բերանի վերջին պատառն ինչ-որ ճեղքով չփախցնելու համար... Բայց գտնվում են մարդիկ (նրանք ամեն օր հայտնվում են հեռուստատեսությամբ), ներկայացնում իրենց ագահ պահանջները... Այնպես էլ վարպետորեն տիրապետո՜ւմ են ազգի դատարկ գրպանը թափ տալու արվեստին...

Սեպտեմբերի 5. Երեկ առավոտվանից թուրքերը կատաղի ռմբակոծության ենթարկեցին Ասկերանի շրջանի բնակավայրերն ու շրջկենտրոնը: Եւ, գիտե՞ք, որտեղի՛ց. ոչ միայն Աղդամից, այլեւ նույն Ասկերանի շրջանի այն գյուղերից, որ մի քանի շաբաթ առաջ էին նվաճել՝ Խրամորթից, Փիրջամալից, Նախիջեւանիկից... Ռմբակոծությունից հետո էլ անցան լայն հարձակման՝ ուղեկից ունենալով օդային կործանիչ տեխնիկան: Ինքնապաշտպանության ուժերն այս անգամ սպասում էին այդպիսի սանձարձակության. հակահարձակման անցան եւ, նախ, կործանեցին թշնամու «ՄԻԳ-24» երկու ուղղաթիռ, ապա առաջ շարժվելով՝ ազատագրեցին շրջանի բոլոր ութ գյուղերը՝ Խրամորթը, Դահրավը, Նախիջեւանիկը, Աղբուլաղը, Արանզամինը, Փիրջամալը: Այսօր երեկոյան դեմ ոչնչացրին Աղդամի շրջանի Աբդալ ու Գյուլափլու գյուղերում տեղադրված կրակակետերը: Ասում են՝ թշնամին այս ճակատամարտում կորցրել է ավելի քան 100 ասկյար, մեծ քանակությամբ զինտեխնիկա ու զինամթերք...

Ադրբեջանի լրատվությունն այս անգամ ստիպված եղավ խոստովանել իր խայտառակ պարտությունը, բայց ունկնդրին մոլորեցնելու համար հայ ինքնապաշտպանության ազատագրած գյուղերն իրենց սեփականությունն է համարում՝ դրանք վերագրելով «Աղդամի ու Խոջալուի շրջաններին»: Խոջալուի՜ շրջան... Տեսնո՞ւմ եք՝ պարտությունը վարչաքաղաքական միավոր է պարգեւել նրանց:

Մերոնք այսօր կարեւոր հաջողություն են արձանագրել նաեւ Մարտակերտի շրջանում. ետ մղելով Սրխավենդի վրա թշնամու տանկային հարձակումը, ոչնչացրել են մեկ տանկ, խլացրել նրանց կրակակետերը Բաշ-Գյունեփայա, Օրթա-Գյունեփայա եւ Մանիքլու գյուղերում, ինչպես նաեւ ազատագրել Հարությունագոմեր ու Վերին Հոռաթաղ գյուղերը:

Ա՜յ, թե որ շարունակվի՜ այս առաջխաղացումը...

Թուրքի բարբաջողները մոգոնում են, թե Լաչինի միջանցքով հայերն անհաշիվ զենք ու զինամթերք են փոխադրել «Վերին Ղարաբաղ», եւ նրանց հաղթանակը դրանով է պայմանավորված: Իսկ իրենք՝ այդ խեղճ ողորմելիները, «Վերին Ղարաբաղ» զենք տեղափոխելու ո՛չ միջանցք ունեն, ո՛չ հետանցք, դրանից էլ պարտվում են ու կոտորվում:

Այսօր Հռոմ ուղեւորվող մեր պատվիրակությունները զրույց ունեցան լրագրողների հետ: ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավար Բորիս Առուշանյանն ասաց.

- Ես մեծ սպասելիքներ չունեմ խորհրդաժողովից: Անհնար է հրաշքներ սպասել... Բայց գնում ենք՝ նախ գիտակցելով այն առաջընթացը, որ խորհրդարանի կազմակերպիչներն են կատարել՝ ճանաչելով մեր պատվիրակության լիարժեքությունը, ապա հասկանում եւ գնահատում ենք մեր պարտականությունը՝ միջազգային ատյաններում պաշտպանելու նորաստեղծ մեր հանրապետության իրավունքը: Թող ոչ ոք չփորձի այն ոտնահարել...

Սեպտեմբերի 6-ին Հայաստանի լրատվությունն արցախյան օրվա նորություններ չուներ հաղորդելու, եւ հեռուստատեսությունը, Մոսկվայի օրինակով, սակայն շատ ավելի ցածր մակարդակով, հաղորդեց անցած շաբաթվա լրատվության արդյունքները, որ կարելի է կոչել կրճոնք:

Ի՞նչ տեղի կունենա հասարակական սննդի վայրերում, եթե սրանց աշխատողները կիրակի օրերին, ոչ մի թարմ կերակուր չպատրաստելով, իրենց այցելուներին մատուցեն միայն նախորդ օրերի կրճոնքը: Պարզ է. այցելուներն այդ կրճոնքը կթափեն մատուցողների ու նրանց ղեկավարների գլխներին:

Իսկ այստեղ տափակ հասարակությունը կլլացնում է՝ երեւի գոհանալով, որ գոնե մեկ օր իրեն ավելորդ անհանգստություն չեն պատճառում:

◇ ◇ ◇

Զանգեցի Ստեփանակերտ՝ եղբորս, ասում եմ.

- Ինչո՞ւ հարսիդ ու թոռանդ չես ուղարկում, մեր տանը պահենք, չէ՞ որ այստեղ համեմատաբար հեշտ է երեխայի սննդի հարցը լուծել:

Միակ տղան՝ Վարդգեսը, Մարտակերտի կողմերում պատերազմի մեջ է եւ կռվի առաջին օրերից տուն չի գալիս: Իսկ ես մտածում եմ թոռան մասին, որը մի քանի ամսական է, եւ մայրը կաթ չունի:

Աշոտը քրթմնջում է.

- Ինչ որ ասում ես, ճիշտ է, բայց ես ուրիշ բան եմ մտածում. որ ուղարկենք, ի՞նչ կասեն քո մասին: Չե՞ն ասի՝ տեսե՛ք, հարազատներին դուրս է բերում Ստեփանակերտից... Համ էլ հարսն ինքը մի ուրիշ տեսակ է դատում: Մինուճար եղբայրն էլ ճակատում է գտնվում, եւ ասում է՝ հեռվից ո՞նց կլինեմ, էստեղ կողքներին եմ, եւ թվում է՝ օգնում եմ, պաշտպանում թշնամու գնդակից...

Եղբայրս մեր տոհմի զավակն է՝ սիրտը պինդ, հույզերը խորքում պահող: Սակայն պատերազմը խմբագրել է, հույզերն ու նրանց վերաբերող խոսքերը մոտեցրել լեզվին:

Հոկտեմբերի 7. Երեկ թուրքերի մի բավական մեծ զորամաս Մարտունի-Ճարտար-Կարմիր շուկա ուղղությամբ ուժեղ գրոհ է ձեռնարկել, մխրճվել շրջանի տարածքը՝ մի քանի տասնյակ տանկերի եւ այլ զրահամեքենաների ուղեկցությամբ: Մերոնք դիմավորել են կազմ ու պատրաստ, լավ ջարդ տվել, կոտորել հարյուրից ավել ասկյարների, մնացորդներին հալածել մինչեւ սահմանից այն կողմ: Ասում են՝ միայն Ճարտարի մատույցներում 60 ասկյարի դիակ էր փռված: Նման մի գրոհ էլ Ֆիզուլուց է եղել Հադրութի շրջանի Էդիլլու-Տող ուղղությամբ: Այստեղ եւս ինքնապաշտպանները մարտի են բռնվել, ետ մղել թշնամուն:

Հայաստանի սահմաններում, իբր թե, հրադադար է, պայմանագրի իրականացում, սակայն թուրքը ռմբակոծել է Տավուշի ու Գորիսի շրջանները: Ճիշտն ասած, իրենք էլ մերոնց համանման քայլերն են դատապարտում, եւ դժվար է պարզել՝ ո՛վ է իրավացի:

Երեկ Թուրքիայի ռազմատրանսպորտային մեկ ինքնաթիռ մտել էր Հայաստանի տարածքը, խնդրել, որ թույլ տան իջնի «Զվարթնոց» օդանավակայանում: Հարցրել են՝ ո՞վ կա մեջը: Ասել են՝ դիվանագետներ ու տարածքային հարցեր քննող մասնագետներ ենք, ուզում ենք բանակցությունների նստենք Հայաստանի ղեկավարության հետ: Բայց դրա հա-

մար նախապես տրամադրվե՞լ էք, ունե՞ք մեր կառավարական մարմինների թույլտվությունը.-հարցրել է «Զվարթնոցի» դիսպետչերը: Այս հարցին թուրքերը չեն պատասխանել, և մերոնք նրանց կարգադրել են դուրս գալ Հայաստանի սահմաններից, քանի չեն կիրառվել նման դեպքերում օրենքով սահմանված միջոցներ...

Հիմա մերոնք տարակուսանքի մեջ են. ի՞նչ մարդիկ են, ինչի՞ են դիմել նման հիմար քայլի: Չե՞ն մտածում, որ դա կարող է լինել վարչապետ Խոսրով Հարությունյանի աղերսանքի պատասխանը. մեզանից հա՞ց եք մուրում, ուրեմն ձեր երկիրը փռե՞ք մեր ոտքերի տակ... Թե՞ եկել են ստուգելու՝ իսկապե՞ս մենք այնպես ու այնքան քաղցած ենք, որ գնացել ենք մեր հավիտենական թշնամու ոտքը:

Օրվա շատ կարևոր իրադարձություններից մեկը՝ Անգլիայի նախկին ղեկավար Մարգրետ Թետչերը, իբրև Բրիտիշ-Պետրոլիում նավթային ընկերության ներկայացուցիչ, ժամանել է Բաքու, բարեկամության ու համագործակցության երդում է տալիս, և թուրքերը խանդավառված են. տեսե՞ք, ասում են, նույնիսկ Ղարաբաղի բարդույթի շուրջ իր նոր վերաբերմունքն է ցուցաբերում. առաջ դատապարտում էր մարդու իրավունքի ոտնահարումն այդ մարզում, իսկ Շուշիի ու Լաչինի դեպքից հետո աչքերը բացվել են, և հիմա տեսնում է, թե ով ո՛վ է.-էլի ցնծում է Մահիս Մամեդովը և ավելացնում.-70 տարի հետո Անգլիան նորից ոտք է դնում Ադրբեջանում, և սկսվում է մեր հին բարեկամության ու համագործակցության նոր փուլը:

70 տարի հետո՞: Նկատի ունի անգլիական ռազմադիվանագիտական պատվիրակության խարդավանքից ներկայությունն Ադրբեջանում ու Այսրկովկասում 1918-20 թվականներին, կաշառված թոմսոնների ու շատելվորտների հակահայկական մեքենայությունները...

Իսկ եթե այդ Մարգրետ Թետչերն էլ, իր հայրենակցուհի ազնվաբարո և անձնազոհ Կոքսի պես գնա իրողությունների վայրը, սեփական աչքերով տեսնի՛ ինչն ինչո՛ց է և ով ո՛վ ... Մի՞թե նա էլ չի դառնա Կոքսի նման մի Ֆիդայուհի...

ՀՀՇ վարչությունը հրապարակեց կոչ, որով պահանջում է, որ բոլոր զինապարտները պարտադիր կերպով ներկայանան զինկոմատներ և գնան մասնակցելու Արցախի փրկությանը:

«Ստեղծված իրավիճակը ողջ ժողովրդից պահանջում է վեր կանգնել քաղաքական ու գաղափարական տարաձայնություններից, մոռանալ վեճ ու վիրավորանք, լարել բոլոր ուժերը և ազգովին զինվորագրվել Արցախի ինքնապաշտպանության գործին».-ՀՀՇ-ական կոչի խոսքն է:

Բայց մեկ-երկու ամիս առաջ նույն այս ՀՀՇ ղեկավար ներկայացուցիչնե՞րը չէին, որ Արցախի փրկության վրա խաչ էին քաշել և առաջարկում էին համաձայնել թուրքի լուծն ընդունելու: Ուշացա՞ծ չէ կոչը: Ո՞ւշ չեն ուշքի ու խելքի գալիս ՀՀՇ-ները...

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսությամբ ելույթի լսափողը դեմ տվին մի արցախցի երիտասարդ տիկնոջ, որը վիրավոր պառկած է հիվանդանոցում: Նրա խոսքը բավական խելոք ու բանաստեղծական կոչ էր՝ ուղղված արցախցի և առհասարակ հայ զինապարտ երիտասարդությանը: Սիրելի՛ եղբայրներ ու զավակներ,-պահի ողջ ողբերգականությունը վայելող արտիստիկ ձայնով ասում է նա,-ելե՛ք, զե՛նք առեք, գնացեք արցախյան սուրբ հողի ազատագրության անհետաձգելի գործի՛ն: Ինձ միշտ թվացել է, թե նման կոչի կարիքը չպետք է լինի: Բայց այսօր, մանավանդ նրա՛նց համար, որ ճակատը թողած՝ Երևանում ու Հայաստանյան ուրիշ վայրերում են գտնվում, թող իմանան, որ ճակատ վերադառնալով կկատարեն մեծ փրկագործություն: Կփրկեն ո՛չ թե Արցախը, որ, միևնույն է, առանց իրենց էլ փրկվելու է, այլ իրենց պատի՛վը, ա՛յր-մարդու հայկական անունը...

Հայտնեցին, որ այնտեղ, Արցախյան հողում ննջում են այս խելոք տիկնոջ երիտասարդ ամուսնու և այլ հարազատների մարմինները:

Ո՞վ պետք է անտարբեր մնա այս կոչի նկատմամբ:

✧ ✧ ✧

Բուտրոս Ղալին Մոսկվայից հրաժեշտ տալուց առաջ հարցազրույց ունեցավ և նախկին ԽՍՀՄ տարածքում բռնկված ազգամիջյան բարդույթների առթիվ նորից հիշեցրեց իր ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը. ազգի ինքնորոշման և պետական սահմանների անձեռնմխելիության խնդիրները կարող են լուծվել միայն երկկողմ համաձայնությամբ, ապա՝ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը միջազգային բարձրագույն օրենքն է: Բայց չէ՞ որ առաջինը հօդս է ցնդում, դարձնում դատարկ խոսք ամեն մի բարձրագույն օրենք: Ուրեմն, երկու կողմերից մեկը՝ Ադրբեջանը, պետք է հարգի մեր ինքնորոշումը, բարձրագույն օրենք ընդունի Արցախի հայ մարդու իրավունքը... Ի՞նչ ցնդաբանություն:

Սեպտեմբերի 8-ին արցախյան ճակատում էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Թուրքը դարձյալ ռմբակոծել էր Մարտունին, Հադրութը, Սոսը, Ճարտարը, Կարմիր շուկան, Մելիքաշենը: Ապա հարձակումներ է ձեռնարկել Մելիքաշենի վրա Հադրութի, Մեհմանայի վրա Մարտակերտի շրջաններում: Երկուսում էլ մեծ կորուստներ կրելով՝ ետ է փախել: Մելիքաշենի մոտ, օրինակ, մի քանի տասնյակ ասկյարներ են կոտորվել, իսկ Մեհմանայի մոտ հանձնել են մի քանի ռազմակետեր:

Հայ-ադրբեջանական սահմաններում, չնայած պայմանավորվածությանը, բախումները շարունակվել են:

Օրվա նորություններից կարևորները.

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ լեզգիների ինքնավարական շարժումն օրեցօր լայն ծավալներ է ընդունում: Գումարվել է մեծ համագումար, որն ընդունել է կոչ՝ հարգելու իրենց անկախության ու ինքնավարության ձգտումը: Առայժմ սահմանների կամ առհասարակ տարածքային հարց չի դրվում: Բայց չէ՞ որ նրանք միաձույլ կերպով ապրում են Դաղստանում ու Ադրբեջանում, և ինքնավարությունը տրամաբանորեն պիտի տանի նրանց տարածքային ամբողջության և սահմանների խնդրին,-եզրակացրեց ռուս մեկնաբանը:

Հռոմում Ղարաբաղի հարցին նվիրվելիք համաժողովին գնացած պատվիրակություններից Հայաստանինը, ԼՂՀ-ինը, Ադրբեջանինն ու Թուրքիայինը ոչ պաշտոնական հանդիպումներ են ունեցել և չեն հասել որևէ լուրջ պայմանավորվածության: Իսկ համաժողովի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելին ցավով է հայտնել, որ ցարդ Ադրբեջանը չի պատասխանել իր ներկայացրած առաջարկությանը, և Ալմա-Աթայի պայմանագիրն էլ ոչ մի արդյունք չի տվել Լեռնային Ղարաբաղում, երբ փաստորեն ու հիմնականում նվիրված է եղել այնտեղ խաղաղություն հաստատելու խնդրին:

✧ ✧ ✧

Մոտ օրերը Ստեփանակերտում կսկսի աշխատել հացի գործարանը, որը, հանրապետության կենտրոնի բնակչության հացի նվազագույն պահանջները բավարարելու համար, պետք է կլանի օրական 15 տոննա ալյուր: Այդ ալյուրը կանոնավոր տեղ է հասնում Լաչինի միջանցքով, չնայած թուրքի չդադարող ռմբակոծություններին:

Այսօր երկու հանրապետությունների ղեկավարներ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ու Գեորգի Պետրոսյանը Երևանում պաշտոնական հանդիպում են ունեցել, քննարկել բազմակողմանի համագործակցության հարցերը և ընդունել գործունեության կոնկրետ ծրագիր:

ՀՀ շրջանների զինկոմիսարիատներից հաղորդում են, որ կամավորները

խումբ-խումբ ներկայանում են՝ ճակատ մեկնելու եւ առհասարակ Հայաստանի կազմավորվող բանակի շարքերը համալրելու համար:

Լիտվայի հանրածանոթ լրագրողուհի Մարիտե Կոնտրիմայտեն է հզոր ինքնաթիռով մեծ քանակությամբ սնունդ, դեղորայք ու հագուստեղեն բերել Արցախում կռվողների եւ թուրքի վայրագություններից փախստական դարձածների համար:

Բաքվում պրեզիդենտի նստավայրի մոտ մեծ հանրահավաք է եղել: Ցուցարարները հրապարակ են տարել Արցախի ճակատում կոտորված ասկյարների դիակները, հայհոյել Էլչիբեյին եւ քարկոծել նրա նստավայրը...

Սեպտեմբերի 9. Այսօր Մարտակերտի շրջանում ազատամարտիկները գրոհել են թուրքի գրաված դիրքերի վրա եւ լրիվ ազատագրել Դրմբոնն ու Մեհմանան:

Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների շատ բնակավայրեր ռմբակոծվել են: Ռազմական մեծ կուտակումներ են նկատվում Մարտունու եւ Ասկերանի ուղղությամբ:

Իսկ Մախս Մամեդովը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ նորից վայնասուն է բարձրացրել. հայերը Կրասնոսելսկից ռմբակոծեցին Գետաբեկի շրջանի Նովոիվանովկա ռուսական գյուղը, եւ ցույց են տալիս մոլոկանների լաց ու շիվանի կադրեր, որոնք էկրանին երեւացել էին դեռեւս այս ամառնամուտին:

Լրատվական մարմինները նորից խոսում են Բաքվում պրեզիդենտ Էլչիբեյի դեմ արվող ցույցերի մասին: Տեղեկացնում են, որ այնտեղ, հրապարակում, ցուցադրում են իրենց մեռելներին, որոնք մի չնչին մասն են միայն զանգվածային այն կոտորածների, որոնց ենթարկվում է թմրադեղերով կամ հրացանի փողով ճակատ քշված ասկերական խառնամբոխը: Երբ Ասկերանի ու Մարտունու ճակատներում այժմ էլ նրանցից հարյուրներով թափված են, եւ Էլչիբեյի հրամանակատարները չեն տանում, որպեսզի առավել չբորբոքեն սեփական ժողովրդի զայրույթը:

ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը կոչ է հղել Մինսկի խորհրդաժողովը նախապատրաստելու համար Հռոմ հավաքված պատվիրակություններին՝ պահանջելով գլխավոր ուշադրությունը դարձնել Ադրբեջանի կողմից խաղաղ բնակչությանը զանգվածաբար կոտորելու հրեշավոր ընթացքի վրա եւ ստիպել, որ դադարեցվի կրակը: Իսկ այնտեղ (Հռոմում), ասում է՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի պատվիրակությունները խստորեն դատապարտել են ԼՂՀ տարածքի խաղաղ բնակչության դեմ ադրբեջանական բանակի գործած վայրագությունները:

ՀՀ պրեզիդենտի լրատվական կենտրոնից հաղորդում են, թե հանրապետության ղեկավարությունը ԱՊՀ Բիշքեկի առաջիկա հանդիպման կազմակերպիչներին հղել է գրություն, որով զգուշացնում է, թե Ադրբեջանն ԱՊՀ կազմի մեջ ընդունելու դեպքում Հայաստանն ստիպված կլինի վերանայել համագործակցության մեջ իր հետագա մնալու հարցը, քանի որ անհնար է նույն քաղաքական միավորի մեջ լինել ագրեսորի, մարդու իրավունքները ոտնահարող պետության հետ:

ՀՀՇ վարչությունը կոչ է հրապարակել «բոլոր արցախցիներին եւ հայրենի հողի համար կռվելու պատրաստ յուրաքանչյուր հայ քաջորդու՝ արցախյան մարտադաշտ մեկնելու, մեր երկիրն ու ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար ներկայանալ զորահավաքի նորաստեղծ շտաբ...»: «Պահն է սթափվելու... Պետք է լարել բոլոր ուժերը եւ ազգովին զինվորագրվել Արցախի ինքնապաշտպանության սրբազան գործին» («ՀՀ», 1992, սեպտ. 8):

Թե ինչպես կիրականացվի այս կոչը, շատ կարեւոր է: Բայց մեզ համար կարեւոր են նաեւ մի երկու ամիս առաջ նույն վարչության, նրա կազմակերպությունը ներկայացնող պատգամավորների եւ կառավարության անդամների կոչերն ու երդումները կռիվը դադարեցնելու, Արցախը թուրքի ողորմածությանը հանձնելու, համազգային նոր ողբերգության պատճառ չստեղծելու համար: Մի՞թե Շահումյանն ու Մարտակերտը պիտի կորցնեինք, որպեսզի ՀՀՇ-ականներն ուշքի ու խելքի գային...

Սեպտեմբեր 10. Այսօր պատերազմ էր գնում Մեհմանա-Վաղուհաս գծի դիմաց-չլինի՞, թե մերոնք նորից դիրքերը զիջեն):

Թուրքերը հրթիռակոծել են Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների բազմաթիվ բնակավայրեր: Շատ են տուժել Մարտունին ու Խնուշինակը: Ֆիզուլուց մի ջոկատ գրոհել է Ցորի վրա, յոթ ասկյար այնտեղ թողնելով՝ ետ փախել: Մերոնք ոչ մի վնաս չեն կրել:

Թուրքը Լաչինի միջանցքն էլ է ռմբակոծել... Եւ այս պայմաններում իսկ Երեւանից Արցախ են վերադառնում շատերը, որ առաջ լքել էին իրենց ավերված ու բռնագրավված բնակավայրերը: Համոզվել են, որ փախստական թափառելն ավելի վատ է, քան հայրենի հնավանդ օջախի ավեր քարերը մինչեւ վերջին շունչ պաշտպանելը:

Ասում են՝ Ադրբեջանը Ղարաբաղում կորցրել է ԱՊՀ-ից ստացած ռազմական իր բոլոր ինքնաթիռները եւ հիմա գործի պիտի դնի Չեխիայից ինչ-որ ճանապարհով ձեռք բերած (երեւի վառելիքով փոխանակած) ինքնաթիռներ... Ոչի՜նչ, սրանք էլ իրենց վերջը կգտնեն ԼՂՀ տարածքում, այնտեղ լավ սովորել են ինքնաթիռ որսալը:

ԼՂՀ արտգործղեկավար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանն ասում է՝ Ադրբջեանի ղեկավար Էլչիբեյը հիմա լիակատար իրավունք ունի ինքնասպանություն գործելու, քանի որ պրեզիդենտի գահն ընդունելիս խոստացել էր մինչեւ սեպտեմբերի սկիզբը լրիվ «ազատագրել Ղարաբաղը», հակառակ դեպքում ինքնասպանություն կգործի:

Ինքնասպանության հարցը հասունացած է նաեւ այն առումով, որ ասկյարների դիերն են հասնում իր գահանիստի պատերի տակ, եւ նրանց տերերը հանրահավաքներ են անում, արյան գին են պահանջում, քարկոծում են գահանիստը:

✧ ✧ ✧

Այսօր Ստամբուլում, Եվրոպական խորհրդի անդամ երկրների արտգործնախարարների հանդիպմանը, Րաֆֆի Հովհաննիսյանը քննադատեց Թուրքիայի վտանգավոր դերը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրում: Նա ասաց՝ Ադրբեջանում գործում են Թուրքիայի ռազմական խորհրդականներն ու սպաները, խոսք կա այն մասին, որ Ադրբեջանը զենք էլ է ստանում Թուրքիայից: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Թուրքիայի ընդդիմության պատճառով Հայաստանը չի ընդգրկվում Եվրոպական խորհրդի մեջ՝ գոնե դիտորդի կարգավիճակով:

Երեւանում կամավորական-մահապարտների գունդ են կազմակերպում: Մի գնդապետ (Գեւորգ Պետրոսյան), որ հատուկ այդ գործով է զբաղված, հաղորդեց, որ միայն այս մեկ օրում ավելի քան հարյուր կամավոր է ցուցակագրվել.... Եւ այս գունդը լինելու է Հայաստանի կանոնավոր բանակի հիմքը:

Իսկ մենք էլ կարծում էինք՝ Պաշտպանության մինիստր Վազգեն Մանուկյանն իր հեռուստաելույթին շատ էր հուզված, խոսք էր՝ ասաց մահապարտների գնդի մասին... Հիմա ես տարակուսած եմ. այս ի՞նչ կանոնավոր բանակ է լինելու, որի հիմքը կամավորությունն է: Մենք մինչեւ ե՞րբ պիտի պետություն խաղանք ինքնագործ խմբերով:

Մոսկվայից էլ հաղորդեցին Հայաստանի ղեկավարության սպառնալիքը՝ Բիշքեկում Ադրբեջանին ԱՊՀ ընդունելու դեպքում իր այնտեղից դուրս գալու հնարավորության մասին: Իսկ որ ասեն՝ ուզո՞ւմ ես, դո՛ւրս եկ: Դո՛ւրս եկ, պարիր մեկուսի: Ինչո՞ւ չես պարի, հրեն Թուրքիային ես դիմել, հաց ես ուզում... Դուրս եկ եւ այդ հույսով էլ պարիր:

Թե՞ ինքնագործունեությունը ենթադրում է նաեւ անհեռատեսությո՞ւն:

Օրվա կարեւոր իրողություններից.

Բուտրոս Ղալին, ԱՊՀ կատարած շրջագայությունից վերադառնալով՝ հայտարարել է, թե ՄԱԿ-ն աշխարհի մի շարք տաք կետերում պետք է խաղաղարար դեր կատարի, գործադրի ամեն տեսակ ջանքեր: Դա չի վերաբերում, իհարկե, ԱՊՀ սահմաններից ներս բորբոքված կետերին, որոնցում որեւէ ձեռնարկում անելու համար իր գլխավորած միջազգային կազմակերպությունը ո՛չ բավարար միջոցներ ունի, ո՛չ էլ նույնիսկ ռազմական ուժ: Ուրի՜շ բան, որ կարող է դիտորդներ ուղարկել, ինչպես այդ արել է Մերձդնեստրի

ու Ղարաբաղի պարագայում:

Ուրեմն, մենք այդ ՄԱԿ կոչված միջազգային մարմնից կարող ենք սպասել միայն թամաշաչիներ: Իսկ մեր հարցը կլուծենք մե՛նք, բացառապես մե՛ր ուժերով ու հնարավորություններով:

Այսօր, Ստամբուլում, Եվրախորհրդարանի՝ Թուրքիայի նախաձեռնությամբ կազմակերպված մեծ ժողովում ՀՀ արտգործնախարար Ռ. Հովհաննիսյանը քննադատեց Թուրքիայի հակահայկական գործողությունները, մանավանդ ԼՂՀ դեմ միջազգային զանազան միջոցառումներում ձեռնարկած սադրանքները եւ Հայաստան մտնող բեռների դեմ դրած արգելակները: Ապա նա առաջարկեց, որ Հայաստանն ընդունեն ԵԱՀԽ-ի մեջ:

Հեռուստատեսությամբ տված հարցազրույցում ԳԽ-ի պատգամավոր Դավիթ Շահնազարյանը շեշտեց իտալացի դիվանագետ Մարիո Ռաֆայելիի դիրքորոշումը ԼՂՀ հարցի կարգավորման կապակցությամբ: Նա պահանջում է կրակը դադարեցնել՝ առանց նախապես դրա համար պայմաններ դնելու: Դադարեցնել ու դրանից հետո միայն անցնել հարցերի քննարկմանը (Էլչիբեյը պահանջում է, նախ, վերադարձնել Շուշին ու Լաչինը, ԼՂ-ից դուրս բերել հայ ամբողջ զինվորությունը... Որպեսզի այսքանից հետո ինքը որոշի, թե ի՞նչ է անելու):

Շահնազարյանը նկատեց նաեւ Արցախ մուծված պառակտողական (ուրիշ խոսքով՝ կուսակցական) քաղաքականության վտանգավորությունը: Գտավ, որ Արցախում պետք է գործի միայն մեկ միասնական գաղափար՝ հողը պաշտպանելու եւ հաղթելու կամքը: Իսկ կուսակցական տարաձայնությունները միայն պիտի խանգարեն, գործը տապալեն: Իհր., սա նաեւ իր ՀՀՇ քաղաքական համոզմունքն է: Մի՞թե: Բայց ինչո՞ւ այսպես ուշ ենք իմանում, մանավանդ նրանից հետո, երբ այդ ՀՀՇ-ն Արցախում կորցրել է իր դիրքերը:

Սեպտեմբերի 11. Դեռեւս ցերեկով Մոսկվայից (ադրբեջանական լրատվության անունից) հաղորդեցին, թե թուրքերը Մարտակերտի շրջանում գրավել են Չլդրան գյուղն ու հարեւան, ռազմական կարեւորություն ունեցող բարձունքները, ինչպես նաեւ ջախջախիչ հրետակոծության են ենթարկել Լաչինի միջանցքով Երեւանից Ղարաբաղ ռազմամթերք փոխադրող մի ավտոշարասյուն:

Երեկոյան հաղորդումներում այս երկու տեղեկությունները հաստատող ոչինչ չկար: Հակառակը, մերոնք պնդում էին, որ Մարտակերտի շրջանում ինքնապաշտպանները ոչ միայն վստահորեն հսկում են Մեհմանա-Դրմբոն գիծը, այլեւ հաջող կռվում են մոտակա, ռազմավարական կարեւորություն ունեցող բարձունքներին տիրանալու համար:

Թուրքերը Հադրութի կողմերում են ակտիվացել, երեկ ռմբակոծել են Հախուլլուն, այսօր՝ Էդիլլուն: Կան ավերածություններ: Ռմբակոծել են նաեւ ոչ միայն Գորիսի Կոռնիձորը, այլեւ Հայաստանի ոչ այնքան սահմանային այնպիսի բնակավայրեր, ինչպիսիք Բռնակոթն ու Շաղատը (Նախիջեւանի ու Կուբաթլուի կողմերից):

Հռոմում ԼՂՀ հարցի քննարկմանը նվիրված խորհրդաժողովն ավարտվեց՝ առանց որեւէ վճիռ հանելու, եւ հայտնի է, որ Մինսկում էլ ժողով չի լինի: Այս անարդյունք ավարտը մտահոգություն է պատճառել հարցի լուծմամբ շահագրգռված բոլոր կողմերին, բացի Ադրբեջանից, որը ոչ մի կերպ չուզեց ճանաչել ԼՂՀ իրավունքը, եւ միջազգային հեղինակավոր մարմնի բոլոր ջանքերն ի դերեւ ելան:

ՀՀ կառավարությունը մոտ օրերին կդիմի ՄԱԿ-ին՝ խնդրելով լծվել ԼՂՀ խնդրի կարգավորմանը, քանի որ ԵԱՀԽ-ը պարզապես սպառել է իր հնարավորությունները,- հայտնեցին ՀՀ պրեզիդենտի լրատվական կենտրոնից:

Այսօր առավոտյան Ստեփանակերտ է ժամանել ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը՝ պետական նախարար Ռ. Չիֆթալարյանի գլխավորությամբ: Այն պետք է ծանոթանա հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու ռազմական վիճակին եւ ԼՂՀ իշխանությունների հետ ծրագրի նրա կարգավորման ու հետագա զարգացման խնդիրները: Անմիջապես տեղի է ունեցել հանդիպում Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ (սրանից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի համար նա՛ է Արցախի առաջին ղեկավարը):

✧ ✧ ✧

ՀՀ արտգործնախարար Ռ.Հովհաննիսյանի՝ Ստամբուլում ունեցած ելույթը դժկամությամբ ընդունվեց Հայաստանի իշխանությունների կողմից: ՀՀ նախագահի մամուլի քարտուղար Ռ. Շուգարյանը, օրինակ, անմիջապես հայտարարեց, թե այն զգացմունքային է եւ շատ խիստ... Այդպիսի ելույթ կարելի է ունենալ Սփյուռքի որեւէ հավաքում եւ ոչ թե Թուրքիայում, այն էլ՝ Թուրքիայի արտգործնախարարի ներկայությամբ»:

Ապա Շուգարյանը հայտնեց, որ Հովհաննիսյանի ելույթում կան մտքեր, որոնք «հակասում են Հայաստանի քաղաքականության ընդհանուր ուղեգծին» («Ազատամարտ», 1992, սեպտեմբեր, N 38):

Ամենայն հավանականությամբ՝ Շուգարյանն արտահայտում է իր նախագահի կարծիքը, որը չի կարող անհետեւանք մնալ: Դժբախտաբա՛ր...

✧ ✧ ✧

Թուրք պաշտոնեությունը վերջին ամիսներին ամեն ինչ նվիրել էր ռազմաճակատին եւ հաղթանակը, ինչպես ասում են, իր գրպանում դրած էր համարում: Այնպես որ կարելի է հասկանալ պրեզիդենտ Էլչիբեյին, որը հանդիսավորապես հայտարարել էր, թե սեպտեմբերի սկզբին իրենք կտոնեն այդ հաղթանակը: Իսկ եթե չկարողանա՞ն: Եթե չկարողանան, կնշանակի՝ իրենք ոչ մի բանի պետք չեն, եւ այս դեպքում պրեզիդենտը խոստանում էր ինքնասպան լինել...

«Ազատություն» ռադիոկայանն էլ, մոսկովյան մի թերթից առնելով, սեպտեմբերի 11-ին հաղորդեց, թե Էլչիբեյի ընդդիմադիր ուժերի ղեկավար Էթիբար Մամեդովը պրեզիդենտի թիմին մեղադրել է ժողովրդի շահերը ոտնահարելու, պետական միջոցները ցաքուցրիվ անելու մեջ, հիշել, օրինակ, Ներքին գործերի մինիստրին, որը մի գործարանի հաշվից 500 հազար դոլար դրամ է գողել: Եւ այս մինիստրը, արդարանալու համար, հայտարարել է, թե 500 հազարի կեսը Ղարաբաղի ճակատի համար է ծախսել, մյուս կեսն էլ պահում է, որպեսզի այնտեղ ամենամոտ ժամանակները տոնելիք հաղթանակը հանդիսավորապես նշի:

Ասում են՝ իրենց խորհրդարանը միանգամայն արդարացի է համարել այս բացատրությունը, եւ ինքն էլ իր հերթին միջոցներ է փնտրում հաղթանակն ըստ արժանվույն տոնելու համար:

Էլչիբեյը հաղթանակ չտոնեց: Դրած պայմանն էլ, որքան հայտնի է, չի կատարվել: Մենք գիտենք, որ ուղղափառ մահմեդականը կմեռնի, բայց չի հրաժարվի տված խոսքից ու խոստումից: Ուրեմն, սպասենք նրա ինքնասպանությանը:

Ինչ վերաբերում է տոնախմբության համար պահված տարադրամին, ապա այն էլ ծախսելու տեղ կգտնվի. չէ՞ որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատներում ասկյարները փունջ-փունջ են կոտորվել, եւ հենց միայն նրանց թաղման ծախսերը բավական շատ պիտի լինեն:

Սեպտեմբերի 12. Մարտակերտի շրջանում մարտերը տեղի ունեն Վաղուհաս-Դրմբոն-Մեհմանա գծի վրա: Մերոնք ազատագրել են Պողոսագոմերը եւ Վաղուհասի դիմացի ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ունեցող մեկ բարձունք:

Տեղի է ունեցել մեծ դժբախտություն. Վաղուհասի մոտ թշնամու գնդակից զոհվել է ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր, Արցախի հանձնաժողովի անդամ Սամվել Շահմուրադյանը, որ հայրենասեր ու եռանդուն երիտասարդ էր, խոստմնալից գրականագետ, «Սումգայիթ» շատ օգտակար գրքի հեղինակը:

Մերոնք այս լուրը գուժեցին եւ դրանով էլ երեւի թե կբավարարվեն, չեն մտածի, թե անհրաժեշտ է աշխարհի ականջի մեջ գոռալ, թմբկահարել, ցույց տալ, թե ինչպես նվաճող թուրքը եկել, մեր հողում նրա տեր պառլամենականին սպանում է...

Մարտերը չեն դադարել նաեւ հայ-թուրք սահմաններում: Կուբաթլիի կողմերից ան-

խիղճ ռմբակոծության են ենթարկել Գորիսի շրջանի Կոռնիձորը, Խնձորեսկը եւ այլ բնակավայրեր: Մերոնք ստիպված էին զանգվածային հրետակոծությամբ ոչնչացնել բոլոր կրակակետերը:

Հայաստանի պատվիրակությունը մեկնեց Ալմա-Աթայի եռակողմ բանակցությունների նոր փուլին, որը եւս պետք է նվիրված լինի Արցախի վիճակի կարգավորմանը: Եռակողմ, որ նշանակում է՝ ղազախ-ռուս-հայկական: Իսկ հենց Հայաստանում այսօր էլ դժգոհ են, որ Հռոմում թուրքը չի ճանաչել, չի ընդունել ԼՂՀ պատվիրակությունը: Բայց Հայաստանն Ալմա-Աթայում ինչպե՞ս է մասնակցում մի խորհրդաժողովի, որը նվիրված է ԼՂՀ վիճակին՝ առանց նրա պատվիրակության, առանց նրա իրավունքն ու ձայնը ներկայացնող մարդկանց...

Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը հայտարարեց, թե ինքը հեռանում է Ազգային դաշինք խմբակցությունից եւ մշուշոտ ու անորոշ բացատրում էլ է պատճառը (Հետո պիտի պարզվի, որ ամսի 9-ին ՀՌԱԿ հանրապետական վարչության ու ՀՌԱԿ պատգամավորական խմբակցության համատեղ նիստն է ընդունել այդպիսի որոշում): Սակայն ինչպե՛ս էլ բացատրի, ի՛նչ հիմք էլ նշի, պարզ է, որ ընկել է նախագահական ուռկանը եւ պետք է ծառայի նրա ապաժողովրդավարական քաղաքականությանը, որն այսօր էլ, համարյա աստծու ամեն օրն արձանագրում է որեւէ նոր սխալ, քաղաքական որեւէ սայթաքում (Եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք նրա տնտեսական քաղաքականության տխուր վիճակը. օգոստոս-սեպտեմբերին ազգը հացի համար փողոցներում է անցկացնում իր օր ու գիշերը: Հենց միայն սա՛ բավական է համոզվելու համար, որ այս իշխանությունն իրավունք չունի միակ տերը լինելու իր ժողովրդի): Հիմա օդը լիքն է ԱՊՀ-ից հեռանալու սպառնալիքով (եթե Ադրբեջանին ընդունեն նրա շարքերը): Եւ ինքնամխիթարանքի գույներ են գտել. իբր, նրա ներսում կամ դրսում գտնվելը ոչ մի էական դեր չունի, քանի որ, միեւնույն է, երկու դեպքերում էլ մենք կլինենք այդ համագործակցության տնտեսական, նույնիսկ վարչա-քաղաքական ոլորտում, ինչպես ուրիշները:

Ուրիշները, այո՛, կարող են լինել, որովհետեւ նրանք ուժ ու հնարավորություններ, բայց մանավանդ ճկուն դիվանագիտություն ունեն, կարողանում են մանեւրել, խաղալ ու խաղացնել... Իսկ մենք այդպիսի խաղերի փորձեր արինք դեռեւս Գորբաչովի ժամանակ եւ միայն ա՛զգը ենթարկեցինք նոր փորձանքների, զրկանքների, անդարձ կորուստների: Մի՞թե երբեք էլ դաս չպետք է առնենք:

Սեպտեմբերի 13-ին կատաղի կռիվներ էին գնում ԼՂՀ ամբողջ տարածքում՝ Լաչինի միջանցքից մինչեւ Մարտունի եւ Հադրութից մինչեւ Թարթառի հովիտը: Թուրքի հրետանին ու տանկերը, առանց դադար տալու, ռմբակոծում էին հայկական բնակավայրերը: Ռազմական ուղղաթիռները, երեւի հետախուզության համար, թռչում էին նրանց վրայով: Առանձնապես ծանր էր դրությունը Լաչինի միջանցքի երկու կողմերին, ուրկից թշնամին անվերջ կրակ էր թափում ճանապարհի վրա, իսկ երկու անգամ էլ գրոհեց՝ փորձելով կտրել այն, սակայն ջարդ ուտելով ետ քաշվեց՝ ռազմի դաշտում թողնելով 50-ից ավելի ասկյարների դիակներ (մեր զոհերն ութն էին):

Բաքվի հաղորդման համաձայն՝ մերոնք էին նախահարձակ եղել՝ ջանալով ընդլայնել միջանցքը: Իբր, իրենք կասեցրել են մերոնց առաջխաղացումը եւ ոչնչացրել երկու տանկ ու մեկ զրահամեքենա: Դարձյալ ըստ այդ լրատվության՝ ամբողջ անցած գիշեր ռմբակոծվել են Աղդամն ու շրջակա գյուղերը («Ազատություն» ռադիոկայան):

Մոսկովյան լրատվական մարմինները ասում են՝ վերջին օրերը թուրքերը Մարտակերտի շրջանի կռիվներում կորցրել են ավելի քան 300 ասկյար, սակայն նրանց դիակները տանելու համար չեն ընդառաջում հայ ինքնապաշտպանների առաջարկներին: Հասկանալի է, չեն ուզում նոր սնունդ տալ Բաքվի հրապարակներում բորբոքված բողոքի ցույցերին: Չէ՞ որ ասկյարների ծնողները ավելի հեշտ են տանում անհետ կորածի տիրոջ վիճակը:

✧ ✧ ✧

Դավիթ Վարդանյանը (ՀՀ ԳԽ-ի հանձնաժողովի նախագահ) հեռուստատեսությամբ քննադատեց ՀՀ նախագահի, այսպես կոչված, հայրենասիրական ծրագիրը. «Աշնանը նա հրապարակեց իր այդ ծրագիրը, որը բաղկացած էր երկու կետից՝ Արցախի հարցի միջազգայնացումը եւ Ադրբեջանի բանակի ստեղծման խափանումը: Մենք արդեն տեսնում ենք արդյունքը. Արցախի հարցը միջազգային մակարդակներում ծամծմեցին, ծամծմեցին, հասցրին ավելի վատթար վիճակի: Իսկ Ադրբեջանի բանակի ստեղծման խափանումն էլ նշանակում էր, նախ եւ առաջ, ձեռնպահ մնալ սեփականն ստեղծելուց: Սրա արդյունքն էլ է պարզ երեւում. Ադրբեջանն արդեն ունի իր լավ թե վատ սեփական բանակը, որով կռվում է մեր դեմ: Իսկ մենք հույսներս դրել ենք ինչ-որ կամավորական խմբերի վրա, ինչ-որ մահապարտների գնդի վրա... Եւ ի՞նչ, ազգը մահապարտությա՞ն պիտի տանենք»:

Նա հայտնեց նաեւ իր կարծիքը «Հռոմի խորհրդաժողով» կոչված տրագիկոմեդիայի մասին. «Սա, կարելի է ասել, մեր նախագահի հաղթաթուղթն էր: Մի ժամանակ նրա շուրջ այնպիսի աղմուկ էր հանել, ասես սա է, որ մեր հարցը մեկընդմիշտ լուծելու է: Իսկ արցախցիների թերահավատ վերաբերմունքի դեմ էլ այնպես էր սուր ճռճռում, որ կարելի է կարծել, թե մարդիկ իրենց խերից փախչում են, եւ սա զոռով կապոտած պիտի բերի, մասնակից անի, որպեսզի տերը դարձնի իրենց միակ ու մեծ երջանկությանը... Հիմա տապալվել է Հռոմի խորհրդաժողով կոչված խայտառակությունը, ո՞վ պիտի պատասխան տա: Նախագա՞հը, որ նրա շուրջ իր տեսությունն էր սարքում, թե՞ արցախցիները, որոնք ճիշտ պատկերացնում էին ընթացքն ու վերջը»:

Սեպտեմբերի 14-ին հայկական լրատվական մարմինները, հավանաբար, դարձյալ ստույգ ոչինչ չգիտեին ռազմաճակատի օրվա վիճակից: Դրա համար էլ անորոշ, բայց հավանական բաներ ասացին. իբր, Մարտակերտի շրջանում դիրքային կռիվներ են գնում, թուրքը ռմբակոծում է Հադրութի, Մարտունու, Ասկերանի շրջանները, Լաչինի միջանցքը եւ նոր ուժեր է կուտակում Հադրութի, Ասկերանի ու Լաչինի դիմաց, որ նշան է, թե նոր ու ահռելի հարձակումներ է նախապատրաստում:

Իսկ Մախս Մամեդովը ռուսական հեռուստատեսությամբ հաղորդեց, որ Մարտակերտի շրջանում իրենց ուժերը եռանդուն գործողություններ են ծավալել եւ արդեն վերանվաճել են Մեհմանա ռազմավարական կարեւոր բնակավայրը: Նա հայտնեց նաեւ, որ հայկական զորամասերն ուժեղ ռմբակոծության են ենթարկել Աղդամը եւ շրջանն ու, չնայած դրան, Աղդամում գործում են կենցաղային բոլոր օբյեկտները (ուզում է ասել՝ այնտեղ բնակչություն կա եւ կարգին էլ սպասարկվում է: Մինչդեռ հայտնի է, որ ամիսներ ի վեր այնտեղ քաղաքացիական բնակչություն գոյություն չունի):

Իմացանք, որ Մարտակերտի շրջանում գցված կործանիչ ինքնաթիռի ուկրաինացի օդաչուն Յուրի Բելիչենկոն է, որի հետ գտնվել է մեծ քանակությամբ դրամ՝ հազար հինգ հարյուր դոլար եւ 60 հազար ռուբլի, որ նա ստացած է եղել, որպեսզի ընտանիքն Ուկրաինայից փոխադրի Բաքու եւ փառավոր ապրուստ անի այնտեղ:

Իմացանք նաեւ, որ Վազգեն Մանուկյանը, պետական նախարար նշանակված, ղեկավարելու է ՀՀ պաշտպանության գործը (Պաշտպանության նախարարություն եւ հարակից մարմիններ) եւ դրան առնչվող հայաստանյան կյանքը: Միայն չգիտենք եւ չհայտարարեցին էլ, թե ինքը ե՛րբ ու որտե՛ղ է սովորել ռազմական գործը, որպեսզի հիմա էլ կարողանա ղեկավարել այն, հանրապետությունը հանել ճակատագրական այս վիճակից:

Սեպտեմբերի 15. Օրվա ամենաուրախալի երեւույթն այն է, որ ավտոբուսների մի շարասյուն Երեւանից ուղեւորվեց Ստեփանակերտ՝ տուն վերադարձնելու փախստականների առաջին մեծաթիվ խումբը: Վերադարձողներն ուրախ են, որ իրենց փոքրահասակներին տեղավորել են հարազատների տներում, սանատորիաներում ու հանգստավայրերում, եւ իրենք խաղաղ սրտով հարազատ եզերքն են գնում՝ այն պաշտպանելու, պաշտպաններին սատարելու:

Ռազմաճակատից եկած կարեւոր նորություն չկա, ավելի ճիշտ՝ ՀՀ լրատվական մարմինները չունեն։ Ասացին՝ անցած գիշեր հայ վրիժառուների մի խումբ ճեղքել-մտել է նախորդ օրերին թշնամու կողմից նվաճված Մեհմանա գյուղը (իսկ իրենք այս նվաճումից անտեղյակ էին), թուրքի տեխնիկայի ու զինուժի մեծ վնաս պատճառել (սպանել են ավելի քան 10 ասկյար)։

Թշնամին դարձյալ ռմբակոծել է Մարտունին, Հադրութը, Հայաստանի սահմանային շատ բնակավայրեր։ Թուրքի մի մեծ զորամաս հարձակվել է Սիսիանի շրջանի Բռնակոթ գյուղի վրա, ջարդ կերել, կորցրել 25 ասկյար եւ վերադարձել իր որջը՝ Նախիջեւան։

Բաքվից հաղորդեցին, թե, իբր, հայերը վարձու մի խումբ ռուսների (3 զինվոր) ուղարկել են Քալբաջար, որպեսզի այնտեղ թիկունքում ավերածություններ ու դիվերսիոն գործեր անեն, եւ իրենք բռնոտել են։

Մոսկվայից էլ հայտնեցին, թե Ադր. ՆԳ նախարարությունը հանրապետության նախկին ղեկավարների հանցավոր գործունեությունն է բացահայտում ու դատապարտում։ Օրինակ, նախկին վարչապետ, այժմ ԱՄՆ-ում Ադրբեջանի դեսպան Հասան Հասանովը 50 միլիոն դոլար է յուրացրել եւ տեղադրել արտասահմանյան բանկերում։

Խոսում են նաեւ այն մասին, որ թուրքի զորամասերի թիկունքներում կանգնած են պատժիչ ջոկատներ, որոնց պարտականությունն է տեղնուտեղը գնդակահարել դասալիքներին ու նահանջի փորձ անողներին։

ԼՂՀ ԳԽ-ի արտաքին հարաբերությունների ղեկավար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը հրապարակել է հայտարարություն, որով ԱՊՀ իր գործընկերներին է դիմում՝ պատմելով ադրբեջանական կողմի վայրագությունների մասին... Պատկերացրե՞ք,-ասում է նա,-հրաժարվում են տեր կանգնել իրենց դիակներին, որովհետեւ ժողովրդին հեշտ է «անհետ կորածների սուտ թվեր հաղորդելը, քան դիակներ տուն տանելը»։

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում շուտով կքննարկվի ղարաբաղյան բարդույթի հարցը։ Հելսինկիի խորհրդաժողովի ներկայացուցիչները հատուկ գրությամբ խնդրում են ձեռնարկել միջոցներ կրակը դադարեցնելու համար։ Խորհրդի այժմյան նախագահ Ստոյան Գանեւը հույս է հայտնել, թե քննարկումը կանցնի բարեհաջող, եւ կռվող կողմերն էլ, ունկնդիր բանականության ձայնին, կջանան կանգնեցնել արյունահեղությունը։

Օրերս, հավանաբար, Երեւան կժամանի ԱՄՆ-ի կառավարության նախկին անդամ Պոլ Հոբլը, որի՝ մեր բարդույթին վերաբերող, այսպես կոչվող, խաղաղարար նախագիծը աղմուկ էր հանել վերջին ժամանակները։

Սեպտեմբերի 16. Երեկ թուրքի մի ռազմական ինքնաթիռ ռմբակոծել է Չլդրան գյուղը։ Մի ռազմական ինքնաթիռ էլ (ՄԻԳ-24) Ասկերանի օդում պտտվելիս առել է ինքնապաշտպանների հրթիռը եւ գնացել-ընկել Աղդամի սահմանում։ Ասում են՝ բեռը ռումբեր են եղել. որոնք եւ պայթել են իր հետ։

ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեն հրապարակել է հայտարարություն, որով զգուշացվում է, որ հանրապետության երկնքում երեւացած ամեն մի թռչող մեքենա կոչնչացվի, եթե համապատասխան մարմիններին նախապես հայտնված չլինի իր թռիչքի մասին։

Ադրբեջանի լրատվության հաղորդմամբ երեկ ու այսօր ուժեղ ռմբակոծության են ենթարկվել Աղդամն ու շրջակաները։

Հայաստանի սահմանային շրջաններում չի դադարում կրակը. Զանգեզուրի շրջանից ռմբակոծել են Կապանը, Սազարակից՝ Երասխավանը։

Կան եւ մխիթարական տեղեկություններ. Շուշիում հացի գործարանն սկսեց աշխատել Երեւանից հասած օգնությամբ։ Ստեփանակերտում գործի է դրվում սննդամթերքի վաճառման կտրոնային կարգը. յուրաքանչյուր շնչին ամսական կտրվի 200 գրամ շաքար, 200 էլ կարագ։ Այս է՞լ մխիթարական է։

Ադրբեջանի լրատվությամբ հաղորդել են, թե Նազարբաեւը հեռախոսով կապվել է Էլչիբեյի ու Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, առաջարկել նոր հանդիպում իրենց՝ երեքի մակարդակով՝ ղարաբաղյան բարդույթը կարգավորելու համար։ Էլչիբեյը համաձայնել է,

իսկ Տեր-Պետրոսյանը պատասխանել է, թե ինքը պատրաստ չէ նման հանդիպման (երեւի ուզում է ասել՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ է գնում եւ ժամանակ չունի «տեղական» մարմինների հետ լեզու թափելու։ Հեռուստատեսությամբ հարցազրույց էր ԱԳՆ Ր. Հովհաննիսյանի հետ, եւ նա էլ հայտնեց, թե վաղը ՀՀ պրեզիդենտի հետ Ամերիկա են գնում, որ իրենց հիմնական խնդիրը պիտի լինի պաշտպանել Արցախի իրավունքը)։

Սեպտեմբերի 17-ին ռազմաճակատում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել։ Աղդամի շրջանի Մարզիլլու գյուղում տեղակայված զորամասից մի խոշոր ջոկատ, 8 տանկերի ուղեկցությամբ, հարձակվել է Մարտունու շրջանի Բերդաշենի վրա։ Ինքնապաշտպանությունը խիզախ դիմադրություն է ցույց տվել, ոչնչացրել 2 տանկ, սպանել 6 ասկյար, տալով միայն մեկ զոհ։ Մոսկվայից հաղորդեցին, թե երկու կողմից էլ շատ զոհեր են եղել, եւ թշնամին նահանջել է ելման կետը։

Մարտակերտի կողմերում դիրքային մարտեր են գնում։ Մերոնք վերահսկում են Դրմբոն-Պողոսագոմեր գիծը։ Լրատվությունը շեշտում է հատկապես երկրորդ կետը, որ վերանվաճել են մերոնք (ուրեմն, թուրքը նվաճած է եղել, եւ ճիշտ էր նրա լրատվությունը, որ պնդում էր, թե իրենց ձեռքում է գտնվում, երբ մերոնք էլ հոխորտում էին, թե թուրքը ստում է...)։

Մոսկովյան հեռուստահաղորդումներում ցույց են տալիս երեք ռուսների, որոնք, իբր, Հայաստանից Քյալբաջար ուղարկված դիվերսանտներ են։ Ձեւացնում են, թե խոսում են, սակայն տիրական է չարաշուք Մախս Մամեդովի ձայնը։ Նույնիսկ անուն-ազգանուններն են տալիս... Ասում են՝ Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի զինվորներ են։

Անմիջապես էլ խոսեցնում են ռուսական բանակի բարձրաստիճան մի սպայի, որը կտրականապես հայտարարում է, թե այդպիսի անուն-ազգանուններով զինվորներ չկան եւ չեն եղել 7-րդ բանակում։ Հնարավոր է՝ զորացրվածներ են եւ թող պատասխան տան օրենքի առաջ։

Բայց ինչո՞ւ չի պահանջում, որ օրենքի առաջ պատասխան տա նաեւ սուտ լուր մոգոնողը. չէ՞ որ նա է հաղորդում անիրական տեղեկությունը սպաների բանակային պատկանելության մասին։

✧ ✧ ✧

Այսօր մեծ հանրահավաք է եղել ՀՀ նախագահի նստավայրի առաջ։ Ցուցարարները պահանջել են, որ Հայաստանի քաղաքացիության իրավունքը վերադարձվի Էդուարդ Հովհաննիսյանին։ Բանն այն է, որ Երեւանում նրա թեկնածությունն են ներկայացրել ԳԽ-ի պատգամավորության ընտրությունների համար, գրանցման վերջին ժամկետը սեպտեմբերի 20-ն է։ Իսկ գրանցել չեն կարող, քանի դեռ նա Հայաստանի քաղաքացի չէ։

Երեւի թե ձգձգեն քաղաքացիության հարցը, որպեսզի օրենքով դուրս մնա ընտրություններից։

Երեւան է ժամանել Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Պավել Գրաչովը, գործնական հանդիպումներ պիտի ունենա Հայաստանի ղեկավարության հետ։

ԱՄՆ, ՄԱԿ-ի առաջիկա նստաշրջանին մասնակցելու մեկնեց ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը։ Թռիչքից առաջ լրագրողներին հաղորդեց, թե ինքը լավատես է իրենց պատվիրակության (նախագահն էլ մոտ օրերին կգնա) առաքելության նկատմամբ, մանավանդ հույս ունի, թե ԼՂՀ հարցը ՄԱԿ-ի նստաշրջանում կդրվի բարձր մակարդակով, կարժանանա ըմբռնման, եւ դա կարեւոր քայլ կլինի ԼՂ հանրապետության ճանաչման ճանապարհին։

Հովհաննիսյանը նախօրյակին էլ (սեպտ. 16-ին) ընդարձակ հարցազրույց էր ունեցել հեռուստատեսությամբ եւ դարձյալ համոզված հայտարարել էր, թե ԼՂՀ ճանաչման, նրա իրավունքների պաշտպանության համար իրենց ձեռնարկած ու ձեռնարկելիք միջոցներն անպայման կտան դրական արդյունք։ «ԱՄՆ-ում, բացի ՄԱԿ-ի նիստում ելույթ ունենալուց, մեր նախագահը կհանդիպի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիի հետ,-հարցազ-

րույցին ասաց Հովհաննիսյանը:-Նախագահը կհետապնդի ԼՂՀ ճանաչման խնդիրը, որպեսզի ՄԱԿ-ն էլ իր ներդրումն ունենա այդ խրթին հարցի կարգավորման գործում»:

Բայց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ե՞րբ է ասել, թե ինքը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, որպեսզի ուրիշներին էլ ճանաչել տա:

Սեպտեմբերի 18. Այսօր, ուրբաթ, օդերեւութաբանական բարենպաստ պայմաններում, հեռախոսի, հեռագրի եւ կապի նորագույն ուրիշ միջոցների առկայությամբ՝ Հայաստանի հեռուստատեսությունը թարմ, այսինքն՝ օրվա, նորություններ չուներ Արցախի մարտերից եւ որոճաց երեկ հաղորդածները (Բերդաձորի կռվի ու Դրմբոն-Պողոսագոմեր գծի վերահսկման մասին) եւ դրանով էլ համարեց իր պարտականությունները կատարած (հաղորդումների խոսնակներ էին Ավետիսյանը եւ Մելյանը): (Ի դեպ, այս լուրերը՝ շատ ավելի ընդարձակ, այսօր հրապարակված են եղել թերթերում):

Երեկ ՄԱԿ-ի կենտրոնատեղիում ստորագրվել է փաստաթուղթ, որով նրա ներկայացուցչությունն է ստեղծվում Հայաստանում:

Առհասարակ հիմա շատ են տալիս այս ՄԱԿ-ի անունը: Հատկապես Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի առաջիկա ուղեւորության առիթով: Գնում է, պիտի ելույթ ունենա, ԼՂՀ հարցը պիտի բարձրացնի... Խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանն ասում է՝ ՄԱԿ-ի շատ գործիչներ սրտատրոփ սպասում են այդ ելույթին... Բայց չեն էլ ասում՝ ՄԱ՞Կ-ն է պաշտոնապես նրան հրավիրել, թե ի՞նքն է գնում եւ որոշել է ելույթ ունենալ, գոհացում տալ Անվտանգության խորհրդի բարձր պաշտոնյաներին:

Հայաստանի հեռուստատեսությամբ հերքեցին երեկ Մոսկվայից հաղորդած լուրը մեր՝ Քյալբաջար ուղարկված դիվերսանտների մասին. այդպիսի անուն-ազգանուններով ռուս զինվորներ ծանոթ էլ չեն մեր զորամասերին, կեղծված էր նրանց խոսքը, որ չէր էլ լսվում, եւ միայն թուրք լրագրողն էր վայրահաչում...

Բայց այս բոլորը՝ այստե՛ղ, միայն հայ ունկնդրի՛ համար: Իսկ նրանք իրենց սուտը տարածել են Մոսկվայի միջոցով, ամբողջ աշխարհի համար:

Մաիս Մամեդովն այսօր էլ էր վնգստում Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ. «Հայկական էքսպեդիցիոն կորպուսը ռմբակոծել է Աղդամն ու շրջանի գյուղերը, բնակչությունը փրկություն չունի, բնակավայրերն ավերվում են...»:

Այս հիմարությունը եթե ստողները չեն հարցնում՝ իսկ որ ձեր ոհմակները Մարտակերտի շրջանն են տակնուվրա արել, եւ որ ռմբակոծում եք Ասկերանը, Մարտունին, Ճարտարը, Հադրութը... Մի՞թե անում եք շինարարական նպատակներով, այդ բնակավայրերի բարեկարգման համար:

Պավել Գրաչովը Տեր-Պետրոսյանի, ապա եւ Վազգեն Սարգսյանի հետ միասին քննարկել է 7-րդ բանակի Հայաստանում մնալու, հայկական ու ռուսական զորամասերի փոխհարաբերությունների հարցերը: Երկու կողմերն էլ գոհ են արդյունքներից:

Ադրբեջանի «Թուրան» լրատվության հաղորդմամբ՝ Էլչիբեյը ՄԱԿ-ի ժողովին չի գնա՝ ԼՂՀ-ում իրենց համար ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակի պատճառով:

Արդյոք նոր ահավոր գրոհ չի՞ պատրաստում, ինչպես անցյալ անգամ, երբ Տեր-Պետրոսյանն Ամերիկայում շրջագայելու գնաց, ու ինքն էլ արշավասույր եկավ, նվաճեց Շահումյանն ու Մարտակերտի մեծագույն մասը:

Սեպտեմբերի 19. Այսօր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը մեկնեց Նյու-Յորք՝ մասնակցելու ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ամսիս 21-ին սկսվելիք նստաշրջանին: Օդակայանում, ինչպես միշտ, հանդիսավոր երդումի պես, ներկայացրեց այնտեղ իր անելիքը: Եւ դա էլ այնպիսի բարձր ու հանդիսավոր գիտակցությամբ, ասես հենց դրանից է կախված աշխարհի բախտը: Ո՛չ միայն հայ ազգի, այլեւ աշխարհի:

- Ելույթը (որ ինքն ունենալու է աշխարհի ամենահեղինակավոր այն մարմնի նստաշրջանում.-Բ.Ու.) նվիրված կլինի Հայաստանի հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության խնդիրներին,-ասաց նա:-Իհարկե նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին: Ես կհանդիպեմ ԱՄՆ-ի ղեկավարների, անկասկած, նաեւ հայկական համայնքի եւ «Հայաստան» հիմնադրամի ներկայացուցիչների հետ:

Հեռուստատեսության խոսնակը թվարկեց նրա հետ գնացողների անունները, եւ ստացվեց մի պատկառելի շքախումբ: Եւ քանի գիտենք, թե մեր հանրապետության վրա ի՛նչ գումար է նստում յուրաքանչյուրի Ամերիկա գնալ-գալը, ապա դժվար չէ եզրակացնել, որ հենց միայն այս շքախմբի ծախսած դրամը բավական կլիներ փախստական բոլոր հայերի ամենատեսակ հոգսերը քաշելու համար:

Ինչ-որ է, հանրապետության նախագահն այսօր մեկնեց ԱՄՆ, եւ այդ էլ նշանավորեց ԼՂՀ բոլոր շրջանների վրա թուրքերի կատաղի գրոհներով: Երեկ մերոնք Մարտակերտի լեռնային մասում հարձակվել, ազատագրել էին Վաղուհասը, իսկ այսօր թշնամին գրոհել է Չլդրանի ու Մեհմանայի դիրքերից, եւ կատաղի կռիվ է գնում: Մարտունու շրջանում թշնամու հեռահար հրանոթները կրակ են տեղացել Մարտունու, Ճարտարի, Գիշու եւ Մուշկապատի վրա, խաղաղ բնակիչներ են զոհվել, վիրավորվել... Ապա մեծաթիվ մի զորաջոկատ, տանկերի ուղեկցությամբ գրոհել է Ճարտարի վրա, եւ հիմա ծանր ճակատամարտ է գնում:

Ռմբակոծության է ենթարկվել նաեւ Լաչինի միջանցքը: Հետո էլ թշնամին ձեռնարկել է գրոհ, որը դիմակայում են մեր ազատամարտիկները: Այսօր ետմիջօրեին էլ մերոնք դեռեւս դիմադրում էին:

Ադրբեջանի «Թուրան» լրատվական գործակալությունը Մոսկվային հաղորդել է, թե իրենց ուժերը մեծ արշավանք են ձեռնարկել «Խոջալուի շրջանի» վրա եւ Փառուխ գյուղի ուղղությամբ մխրճվել ներս: Նրանց բարբաջանքների համաձայն՝ Լաչինի միջանցքն էլ արդեն նվաճել են եւ Ղարաբաղի մնացորդները կտրել Հայաստանից,-թերահավատությամբ հաղորդում է «Նովոստի»-ի խելահաս հաղորդավարուհին:

Իսկ ռուս լրագրողն ուշադրություն էր հրավիրում Քյալբաջարի կողմից Լաչինի միջանցքի վրա թուրքի ձեռնարկած գրոհի, ռմբակոծությունների եւ այնտեղ բորբոքված մարտի վրա:

Ասում են՝ Ադրբեջանի պրեզիդենտ Էլչիբեյը հավաք է արել, հայտարարել, որ ինքը ոչ մի կարեւորություն չի տալիս Ալմա-Աթայի (Նազարբաեւի) նախաձեռնությանը, քանի որ դա Կենտրոնը վերականգնելու եւ նրա վարկաբեկված քաղաքականությունը փրկելու մի տարբերակ է: Ինքը գտնում է, որ Ղարաբաղի խնդիրն իրենց մեջլիսի լուծելու բանն է, եւ հենց այն էլ շուտով կձեռնարկի լուծմանը:

Հայաստանի լրատվական գործակալությունները, որպես մխիթարական մի երեւույթ, հայտարարում են, թե ԼՂՀ հիմնարկներում, որոնք մի տարուց ավել աշխատավարձի երես չեն տեսել, այսօր աշխատավարձ բաժանեցին այն 100 միլիոնից, որ մայր Հայաստանն էր ուղարկել եւ էլի պիտի ուղարկի:

✧ ✧ ✧

Իմացանք, որ երեկ երեկոյան դեմ մերոնք ազատագրել են Վաղուհասը եւ մեծ հարձակում սկսել Վաղուհաս-Դրմբոն-Մեհմանա ուղղությամբ: Թշնամին նահանջել է՝ դաշտում թողնելով իր զոհերին, ջարդված զրահատեխնիկան, զինամթերքը:

Սեպտեմբերի 20-ին ռադիոն հաղորդեց, թե առավոտից թուրքի զորաջոկատները կատաղի գրոհներ են կատարել Մարտունու շրջանի Բերդաշենի, Մաճկալաշենի ու Ճարտարի, Ասկերանի շրջանի Փառուխ ու Քարագլուխ գյուղերի, ինչպես նաեւ Լաչինի միջանցքի ուղղություններով: Կռիվը շարունակվել է մինչեւ ուշ երեկո, եւ բոլոր ուղղություններում էլ հակառակորդը ջարդ է կերել, ետ նահանջել՝ տալով մարդկային ուժի եւ տեխնիկայի մեծ կորուստներ: Բավական է հիշել, որ վերջին երկու օրվա ընթացքում թուրքը կորցրել է 275 ասկյար, մեկ տասնյակ տանկ եւ զրահատեխնիկայի այլ միավորներ:

Այս պայմաններում զառանցանքի պես է հնչում Բաքվի լրատվության բարբաջանքն այն մասին, թե, իբր, Լաչինի միջանցքի տերն իրենք են արդեն, նոր նվաճել են հայկական 15 գյուղ, եւ մարտական գործողությունները տեղի են ունենում Շուշիի ու Ստեփանակերտի մատույցներում (թե՞ նույնիսկ փողոցներում):

◇ ◇ ◇

Վերջերս պետական նախարար նշանակված Վազգեն Մանուկյանը ՀՀ ԳԽ-ի նիստերի դահլիճում հարցազրույց ուներ, իր գործունեության կարեւորագույն խնդիրը համարեց Արցախը՝ «մեր ազգի ապագայի բանալին»։ Պետական գործի վերադառնալու իր մեծագույն դրդիչն էլ դա՛ համարեց, քանի որ «դրված է Արցախի լինել-չլինելու հարցը»։

Ասվա՞ծ տա, որ մարդն իրականացնի իր կյանքի եւ պատվի խնդիրը, որ Արցախի հետ է կապում։

◇ ◇ ◇

Այս օրերին «Իզվեստիա» թերթը հրապարակել է իր աշխատակցի հարցազրույցը Մոսկվայում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչ Հիքմեթ Հաջի-զադեի հետ, որն էլ փորձել է բացատրել, թե իր կառավարությունն ի՛նչ է հասկանում մշակութային ինքնավարություն ասելով, երբ խոստանում է այն շնորհել իրեն «հպատակված» արցախահայությանը։ Նա ասել է. «Մենք գտնում ենք, որ լուծումը պետք է լինի ԵԱՀԽ-ի եւ ՄԱԿ-ի կանոնադրության սկզբունքներին համապատասխան, որոնք հռչակում են սահմանների անխախտելիությունը եւ ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ինքնավարություն ունենալու իրավունքը։ Մենք պատրաստ ենք Ղարաբաղում մեր հայ քաղաքացիների հետ միասին քննարկել այդ իրավունքների վերաբերյալ ցանկացած խնդիրները՝ ստեղծելու հայկական դպրոցներ, բուհ։ Իհարկե՛։ Թող տեղական ղեկավարություն ընտրեն, միլիցիա նշանակեն տեղի բնակիչներից։ Սահմանը ազատ կտրել-անցնել են ուզում, խնդրե՛մ, այս ամենը կարելի է կարգավորել ընդհանուր ժողովրդավարական ընթացքի շրջանակներում, համաձայն միջազգային պրակտիկայի։ Մենք պատրաստ ենք Ղարաբաղ հրավիրել ցանկացած փորձագետների, դիմել միջազգային կազմակերպությունների փորձի եւ ընդունել նրանց երաշխավորությունները» («Ազգ», 1992, սեպտ. 19)։

Հաջի-զադեի կարծիքով՝ այս ամենը հնարավոր եւ անհրաժեշտ է իրականացնել Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ, որովհետեւ ամեն պարագայի այն է մնում այս տարածքի վրա գոյություն ունեցող ուժերի հանդեպ իրավունք եւ իրական հեղինակություն ունեցող քաղաքական ուժը։

Սեպտեմբերի 21-ը Հայաստանի հանրապետության անկախության առաջին տարելիցի օրն է, այդ պատճառով էլ լրատվական մարմինները, ժողովրդին հետաքրքրող տեղեկատվական տվյալները թողած, ամբողջ օրը, մինչեւ ուշ գիշեր, զբաղված էին միայն այդ անկախություն կոչված երանության փառաբանությամբ։ Փողոցներն ընկած լրագրողները հավաքել էին անհամար «հարցազրույցներ», որոնցում այս անկախությունը, այսինքն՝ այսօրվա քաղցած, ընչազուրկ, իրավազուրկ ու անհեռանկար վիճակը «եղել է» հայ ժողովրդի բազմադարյան երազանքը։ Եւ միայն հատուկենտ պատասխանների մեջ է, որ ճշմարիտ խոսք է հնչում, բողոք, իրական գնահատական, ընդվզում, որոնց էլ հետեւում է տրամաբանական եզրակացությունը. մեր այս անկարող ու անընդունակ իշխանությունները մեկ տարվա ընթացքում հասցրին վարկաբեկել անկախություն կոչվածը, եւ եթե նրանց խոստացածն էլ այս էր, ապա մի՞թե չէր կարելի հենց այս գլխից հրաժարվել եւ շարունակել մեր կանոնավոր ու մարդավայել կյանքը, որ ապրել ենք յոթանասուն տարի։

◇ ◇ ◇

Թուրքը, անկասկած, մեծ ու վճռական գրոհ է ձեռնարկել ԼՂՀ բոլոր մասերի վրա, համարյա ամենուրեք աննախադեպ ծանր ու ավերիչ ռմբակոծություններ են եղել։ Ապա ռազմական չորս ինքնաթիռներ գնդիկավոր ռումբեր են նետել Ստեփանակերտի, Շուշի ու Բալլուջայի վրա։ Կան երկու սպանվածներ, շատ վիրավորներ։ Մերոնք վայր են

գցել ինքնաթիռներից մեկը։

Մարտունու շրջանում լայնահուն գրոհ էր Մաճկալաշեն գյուղի ուղղությամբ։ Ճակատամարտը տեւեց երկար ժամանակ, եւ 21-ի առավոտյան թուրքերն ստիպված եղան ետ նահանջել՝ ռազմի դաշտում թողնելով 70-ից ավել կոտորված ասկյար, ջարդված երկու տանկ ու երկու զրահամեքենա։

Բաքվի լրատվությունը բավական կտրական հայտարարում է, թե իրենց ուժերն արդեն տիրացել են Լաչինի միջանցքին, եւ հայերի վերջը եկել է։ Իսկ Մոսկվան, մերոնցից առնելով, հայտնում է, թե ԼՂՀ ինքնապաշտպանությունը վստահորեն հսկում է այդ միջանցքը, եւ հենց այսօր էլ բանուկ կենսական ճանապարհով բազմաթիվ մեքենաներ են անցել՝ Հայաստանից կենսամթերք տանելով մաքառողներին։

«Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ասել է՝ հնարավոր է իր բանակցությունն Էլչիբեյի հետ (իհարկե, Լեռնային Ղարաբաղում վիճակը կարգավորելու նպատակով), եթե այն լավ նախապատրաստվի։ Իսկ Ադրբեջանի կառավարությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով «Վերին Ղարաբաղում» գործող բոլոր ռազմական կազմավորումներից պահանջում է զինաթափվել։

Նույն ռադիոյի հաղորդմամբ՝ Իրանի արտգործնախարար Վելայեթին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մեծ թերությունն է համարել անուշադիր վերաբերմունքը Ղարաբաղում տեղի ունեցող մարտերի ու արյունահեղության նկատմամբ, պահանջել, որ այնտեղ ձեռնարկվեն խաղաղարար միջոցներ, որպեսզի դադարի պատերազմը, ձեռք բերվեն հետագա խաղաղության երաշխիքներ եւ երկու հանրապետությունների տարածքային ամբողջականության վերականգնում։

Մերոնք վերջապես ցնծություն ունեցան հայ ժողովրդին հաղորդելու, որ ստացվել է Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի պատասխանը Հայաստանի վարչապետին։ Դեմիրելը շնորհակալություն է հայտնում ստացած բարի մաղթանքների համար, պատրաստ է բաց թողնել խնդրված հացահատիկը եւ իր հերթին հաղորդում է խորին հարգանքի հավաստիքներ։

Սեպտեմբերի 22. Այսօր առավոտ թուրքի «ՄԻԳ» կործանիչ ինքնաթիռները նորից գրոհել են ԼՂՀ մայրաքաղաքը եւ գնդիկավոր ռումբեր նետել նրա բնակելի թաղամասերի վրա։

Ռմբակոծել են նաեւ Մարտունու շրջանի Հաղորտի եւ Հադրութի շրջանի Աղբուլաղ գյուղերը։

Հաղորտին շրջանի խորքում է գտնվում։ Ուրեմն, այն էլ ռմբակոծել են, որպեսզի բոլոր բնակավայրերում սարսափով մտածեն, որ փրկություն չկա։

Երեկ թուրքի մի խոշոր զորախումբ հարձակման է դիմել Հադրութի շրջանի Էդիլլու գյուղի վրա, հանդիպել լուրջ դիմադրության, ետ նահանջել։

Այսօր մերոնք վստահորեն վերահսկում են Վաղուհասն ու շրջակաները, Մարտակերտ-Քյալբաջար մայրուղու մի զգալի մասը։

Հայաստանի սահմանային շրջաններում անհանգիստ է դրությունը. ռմբակոծության են ենթարկվել Գորիսի ու Կապանի շրջանների մի շարք բնակավայրեր, կան զոհեր ու վիրավորներ։

Լաչինի միջանցքի համար տաք մարտեր են եղել Ղոչազ գյուղի մոտ։ Թուրքերը պարտվել են եւ նահանջել՝ մարտադաշտում թողնելով շուրջ երեսուն ասկյարի դիակ։

Ռուս թղթակիցը Մոսկվայի «Վեստի» հեռուստածրագրով հայտարարեց, թե ադրբեջանական լրատվությունը ստում էր, երբ, քանի օր է, իր ժողովրդին փորձում էր համոզել, թե Լաչինի միջանցքն իրենց հսկողության տակ է գտնվում, եւ վերանվաճված են էլի 15 գյուղեր (երեւի խոսքը Լաչինի շրջանի գյուղերին է վերաբերում)։ Եւ լրագրողի այս հայտարարությունը հաստատելու համար տարեց մի հայուհի ասաց. «Ես առավոտյան եմ ավտոմեքենայով դուրս եկել Ստեփանակերտից եւ առանց որեւէ դժվարության եկել-հասել եմ Հայաստան»։

Հայտնեցին, որ մի քանի օր առաջ կործանված «ՄԻԳ-24» ինքնաթիռի փշրանքնե-

րը գտել են Շոշ գյուղի մոտերքում:

Այսօրվա ժամը 12-ից պիտի գործի դրվեր երեկ ընդունված հայ-նախիջեւանյան պայմանավորվածությունը հրադադարի, գազի, էլեկտրաէներգիայի ու հաղորդակցության ուղիների շրջափակումը վերացնելու մասին:

Սեպտեմբերի 23. Առավոտ վաղ «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե «Կրասնայա զվեզդա» թերթը գրել է, որ դեռեւս անցյալ շաբաթ օրը հավաքվել են Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարները եւ ընդունել որոշում Լեռնային Ղարաբաղի վիճակը կարգավորելու մասին: Որոշման համաձայն՝ կրակը պիտի դադարեցվի ամսիս 23-ից, ապա Հայաստանը պիտի ետ քաշի իր զորամիավորումները: Կարծեմ խոսք կար նաեւ զինաթափման մասին, որ կարող է վերաբերել լոկ հայերին:

Ղարաբաղի մասին որոշում են հանել՝ առանց նրա օրինական իշխանության ներկայացուցչի: Իսկ Հայաստանի հանրապետության ղեկավարները գիշեր-ցերեկ հայտարարում են, թե Ղարաբաղին վերաբերող ցանկացած որոշում կարող է ընդունել միայն նրա ազգընտիր իշխանությունը, եւ Հայաստանն էլ կճանաչի այն վճիռները, որոնք ընդունված կլինեն Ղարաբաղի իշխանության ու նրա բնակչության կամքով: Առավել հետաքրքիր է հայ ազատամարտիկներին Ղարաբաղից դուրս բերելու պայմանը, որ պիտի նշանակի՝ ԼՂՀ-ը թողնել թուրք դահիճների կամքին:

Զարմանալի չէ, որ Հայաստանում այս խայտառակության մասին ոչ մի խոսք չեն ասում, եւ մենք իմանում ենք այսքան ուշ, այն էլ դրսի լրատվական կենտրոնից: Ըստ երեւույթին ամոթը ծածկած պահելու համար պայմանավորված են եղել, որ առայժմ լուռ մնան:

✧ ✧ ✧

Ասում են՝ Ֆիզուլու շրջանում, Ճարտարի դիմաց, Մարտունու հանդեպ՝ Ամիրանլարում, Լաչինի շրջանի Ղոչազ գյուղի շուրջը թուրքի նոր կուտակումներ են նկատվում: Ռմբակոծել են Հադրութը, Մարտունին, Չլդրանը, կան զոհեր ու վիրավորներ:

Ստեփանակերտի երեկվա ռմբակոծությունից զոհված է եղել 2 մարդ, վիրավորված՝ տասնմեկը: Օդանավից ռմբակոծել են նաեւ այսօր:

Մոսկվայից ադրբեջանական լրատվությունը հաղորդում է, թե իրենք արդեն գրավել են Մարտունի քաղաքը: Քիչ անց մեր գիշերային լրաբերն է հայտարարում, թե զանգել են Ստեփանակերտ, պարզել, որ դա թուրքի հերթական բարբաջանքն է, եւ Մարտունին հակահարված է տալիս Ամիրանլարում տեղակայված ավազակներին:

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում լոկ Նախիջեւանից է, որ չեն անհանգստացնում, մնացած տեղերում ծանր վիճակ է, խիստ ռմբակոծության են ենթարկվել, կրել մեծ վնասներ Տեղն ու Խնձորեսկը:

ՀՀ լրատվությունը ցնծությամբ հաղորդումներ է անում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ամերիկյան գործունեության մասին: ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանում ունեցած ելույթը երկու անգամ ցուցադրեց: Մեր ղեկավարը հանդիպել է Բուտրոս Ղալիի, Իրանի ու Իսրայելի արտգործնախարարների, Կիպրոսի նախագահի հետ: Բոլոր դեպքերում խոսք է լինում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի մասին, եւ դրանից թուրքը «դառնում է» ուժաթափ:

Ուշ գիշերին Մոսկվայից ցուցադրեցին այն, ինչի մասին լսել էի առավոտյան՝ «Ազատություն» ռադիոյով: Ամենայն հավանականությամբ Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Գրաչովն է կազմակերպել: Մի քանի օր առաջ Երեւան էր եկել, զրույց ունեցավ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ: Պարզ է, որ նյութն այս միջոցառումն է եղել: Հավանաբար նման հանդիպում է եղել նաեւ Էլչիբեյի հետ: Եւ, ահա՛. Սոչիի մոտ են հավաքվել իրենք՝ Գրաչովը, թուրք Ղազիեւը, վրացի Կետովանին եւ հայ Վազգեն Սարգսյանը, ընդունել են որոշում, որով պետք է կրակը դադարեցվի ամսիս 25-ի ժամը 24-ին, այսինքն՝ 26-ից, ապա հինգ ամսվա ընթացքում պետք է Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերվեն բոլոր զորքերը:

Գրաչովն ասում է.

- Այդ ընթացքում Ղարաբաղում կլինեն խաղաղարար ուժեր Ուկրաինայից, Ղազախստանից, Ռուսաստանից...

Ղազիեւն անմիջապես վրա է տալիս.

- Ի՞նչ խաղաղարար ուժեր, դրանց կարիքը բոլորովին չկա: Կուզեք, թող դիտորդներ գան...

Այսինքն՝ թամաշիչներ, որ տեսնեն՝ թուրքն ինչի՛ է ընդունակ, երբ դեմն այլեւս զինված հայ չկա:

Այստեղ էլ կտրեցին նրա խոսքի կեսը՝ թողնելով, որ մարդիկ մտածեն, թե արդարությունը հաղթանակեց, եւ «թնդանոթները կլռեն կեսգիշերին»:

Սեպտեմբերի 24. Երեկ ամբողջ օրը թուրքերը գրոհել են Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղի վրա՝ տանկերի ուղեկցությամբ: Գրոհը ետ է մղվել: Նրանք կորցրել են երկու տանկ եւ 42 ասկյար: Մերոնք ունեն ընդամենը 4 վիրավոր:

Նման մի ճակատամարտ էլ տեղի է ունեցել Ասկերանի շրջանի Փիրջամալ-Նախիջեւանիկ ուղղությամբ: Մերոնք ոչնչացրել են երկու տանկ: Այստեղ թշնամին հարձակման է եկել նաեւ այսօր, կորցրել վեց տանկ, կովի դաշտում թողել բազմաթիվ դիակներ (մոսկովյան հեռուստատեսությամբ թուրքի լրատուն ասաց՝ երկուստեք մեծ զոհեր են եղել: Եթե խոստովանում է, որ երկուստեք է, այսինքն՝ իրենք եւս զոհեր են տվել, կնշանակի՝ շատ ու շատ են տվել):

Լաչինի միջանցքի վրա գրոհները չեն դադարում: Այստեղ եւս մերոնք հաջողությամբ դիմակայում են թշնամուն, եւ այժմ լրիվ անվնաս ու անվտանգ են դարձել ճանապարհը:

ՀՀ սահմանային շրջաններում օրն անցել է հանգիստ, առանց հրաձգության:

Մոսկվան ստիպված եղավ հերքել երեկ թուրքի տված տեղեկությունը Մարտունի քաղաքի գրավման մասին:

Ստեփանակերտում կյանքն աստիճանաբար կարգավորվում է. քարտերով յուրաքանչյուր բնակիչ կստանա ամսական 400 գրամ շաքար, այդքան էլ կարագ: Հացի հարցն էլ է լուծվում. այսօր Ստեփանակերտ է հասել հացահատիկ տանող մի մեծ ավտոշարասյուն:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ իրենց մոտ են գտնվում ռազմական գործի ղեկավարներ Երեւանից ու Բաքվից եւ Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարությունում պայմանավորվում են Լեռնային Ղարաբաղում կրակը դադարեցնելու պայմանների մասին:

✧ ✧ ✧

Երեկ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ունեցած ելույթում ասել է. «Հայաստանը,որ տարածքային պահանջներ չունի Ադրբեջանից, միաժամանակ պնդում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը չի կարող վերածվել էթնիկական փոքրամասնության, չի կարելի նրան զրկել ինքնորոշման իրավունքից, եւ այս ժողովուրդը չի կարող զոհ գնալ տարածքային ամբողջության սկզբունքին»:

Սեպտեմբերի 25. Հայաստանի հեռուստատեսությունն էլի հաղորդում է երեկվա լուրերը Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող պատերազմական գործողությունների մասին. Նախիջեւանիկի ուղղությամբ թուրքերը մեծ գրոհ են կազմակերպել, ջարդ կերած ետ նահանջել՝ պատերազմի դաշտում թողնելով 5 տանկ ու 40-ից ավել ասկյարների դիակներ: Քարագլխի ուղղությամբ եւս, Ասկերանի հյուսիսային մասում, մերոնք դիմագրավել են նման մի հարձակում:

Մարտունու շրջանում ռմբակոծության է ենթարկվել Գիշին, ուր 5 տուն է ավերվել: Ստեփանակերտն էլ է ռմբակոծվել օդից:

✧ ✧ ✧

Լեռնային Ղարաբաղի կառավարության անունից Սերժ Սարգսյանն ուղերձ է հղել Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Գրաչովին՝ հայտնելով իր կառավարության համաձայնությունը՝ մի քանի օր առաջ հրադադարի առթիվ ընդունված համաձայնության պայմաններին:

Իսկ ԱՊՀ միացյալ զորքերի գլխավոր հրամանատար, մարշալ Շապոշնիկովը հայտարարել է, թե ինքն այնքան էլ չի հավատում ընդունված համաձայնագրի իրականացման հնարավորություններին, քանի որ հայկական ու ադրբեջանական կողմերը դրանից հետո ավելի տաքացրել են կռիվը եւ զբաղված են միայն իրար մեղադրելով: Ուստի ԱՊՀ ղեկավարությունն ստիպված կլինի բարդույթի գոտի մտցնել իր խաղաղարար ուժերը:

Գիշերն «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինն է ելույթ ունեցել ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանում, Հայաստանին մեղադրել Ադրբեջանի դեմ կատարած ագրեսիայի մեջ, պահանջել, որ այն անմիջապես Ղարաբաղից ետ քաշի իր զորքերը՝ ապահովելով Ադրբջեանի տարածքային ամբողջականությունը: «Կովկասն այն տեղը չէ,- ասել նա,- ուր կարելի լինի զբաղվել քաղաքական արկածախնդրությամբ եւ մնալ անպատիժ»:

Նման բովանդակությամբ մի ուղերձ էլ Հայաստանի կառավարությանն է հղել Իսլամական պետությունների միությունը՝ շեշտելով նրա «ագրեսիան» եւ Ադրբեջանի ամբողջականության՝ միջազգային օրենքներով պաշտպանվող իրավունքի դեմ գործադրվող անօրինությունները:

Այսպիսի սպառնալիքները, եթե ոչ մի էական նշանակություն էլ չունենան հարցի կարգավորման համար (չնայած բացահայտ է, որ պիտի ունենան), ամենից առաջ ցույց են տալիս, թե ինչպես անխոնջ եւ նպատակասլաց գործում են թուրքերի ղեկավարները, նրանց գործակալները:

«Ազատությունը» խոսեց նաեւ այն մասին, որ ԼՂՀ կառավարության ներկայացուցիչ Ս. Սարգսյանն ասել է՝ ընդունված համաձայնագիրը (զինադադարի մասին) դատապարտված է անհաջողության՝ թեկուզ միայն այն պատճառով, որ ընդունվել է առանց ԼՂՀ օրինական իշխանության ներկայացուցչի:

Եւ հիմա հարց է, թե այս հայտարարության առթիվ որի՛ հաղորդածին հավատալ՝ Հայաստանի հեռուստատեսությա՞ն, թե՞ «Ազատության» լրատուի:

Սեպտեմբերի 26. Անցած գիշեր, 00 ժամից պետք է կրակը դադարած լիներ ռազմաճակատում, սակայն նրա զանազան կետերում խախտվել է դաշնագիրը, եւ դրա համար երեւի թե մեղավոր են ե՛ւ թուրքերը, ե՛ւ մերոնք:

Իհարկե, Հայաստանի հեռուստատեսությունը ոչ մի տեղեկություն չունի այսօրվա իրողություններից. «Լրաբերն» այսօր առհասարակ էկրանին չերեւաց, իսկ «Մայրաքաղաքը», երեկվա լուրեր (հիմնականում առնված թերթերից) հաղորդելով, զանգատվեց, թե բենզին չունեն, այդ պատճառով էլ չեն կարողանում տեսագրող խմբեր ուղարկել տեղերը: Իսկ մենք փորձից գիտենք, որ նրանց համար «տեղեր» են Երեւանի փողոցները, մանավանդ դատարկ կամ փակ խանութները, պուրակներն ու ծառուղիները, ուրկից հաղորդում են զրույցներ տարբեր կոոպերատորների եւ առատաձեռն բարերարների հետ:

Մոսկվայից մեկը լավ բնութագրեց ընդունված պայմանագիրն ադրբեջանական կողմի համար. ասում էր՝ նրանցից ինչպե՞ս խաղաղություն սպասես. մի ձեռքով հրադադարի պայմանագիրն են ստորագրել, մյուսով ավտոմատի փականակն են սեղմում:

Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Պավել Գրաչովը, ճերմակ-կարմիր մարտական հագուստով, հայտնում է, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի գործընկերները ժամ առ ժամ իրեն հայտնում են ռազմաճակատի վիճակի մասին, արդեն կրակը մարում է, եւ հույս ունի, որ այս որոշումը կլռեցնի հրանոթները:

Իսկ հետո պետք է հայտնի դառնար, որ հենց նախորդ օրը, ամսիս 25-ին, ռազմաճակատի բոլոր կետերում էլ թուրքերը բազմաշերտ գրոհներ են ձեռնարկել՝ նախապես գործի դրած լինելով «Գրադն» ու մյուս հրեշավոր զենքերը, որոնցից 5 սպանված ու 18 վիրավորներ կան Ստեփանակերտում, 5 սպանված ու շուրջ 10 վիրավոր Խնձրիստանում...

Հասկանալի է, որ նրանք ուզում են հրադադարից առաջ մի քանի քայլով էլ խորանալ մեր երկրի մեջ, երբ գիտեն, որ մերոնք իրականում տրամադրված են դադարեցնել մարտը...

Սեպտեմբերի 27. Հայաստանի հեռուստատեսությունն այսօր էլ թարմ լուրեր չուներ ռազմաճակատից եւ առհասարակ հանրապետության վիճակից: «Սնարք» լրատվական կենտրոնի մեկնաբանը հեռուստատեսությամբ խոսեց դրա պատճառի մասին: Ասաց՝ դեպի սահմանային շրջաններ թռիչքի պատրաստվող ուղղաթիռի մեջ, պետական պաշտոնյաների հետ միասին, տեղավորվել էին նաեւ իրենք՝ լրատվական մարմինների ներկայացուցիչները: Մեկ էլ թռիչքից առաջ ներս մտավ ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Արա Սահակյանը, իրենց կոպտորեն դուրս արեց, թե գնացե՛ք, սա ձեր տեղը չէ: «Սնարքի» աշխատակիցը հայտնեց նաեւ, որ դա առաջին անգամը չէր, նման դեպքեր իրենց հետ հաճախ են պատահել: Դե՛, իրենք էլ սեփական ուժերով տեղից շարժվել չեն կարող, որովհետեւ, ինչպես հայտնի է, բենզին չունեն:

Իսկ հեռախո՞սը: Չէ՞ որ այն էլ բենզինով չի աշխատում, եւ իրենք հեռախոսով կարող էին իմանալ, թե ի՛նչ կա արցախյան գոյապայքարի շրջանում, ի՛նչ արդյունքներ է տվել ընդունված դաշնագիրը:

Այսուամենայնիվ, հայտնի դարձավ, որ կռիվը շարունակվում է, երկու կողմերն էլ իրար են մեղադրում հրադադարի պայմանագիրը խախտելու մեջ: Իրար են մեղադրում, իսկ իրողությունն այն է, որ թուրքը գրավել է Չլդրանը, օդից ռմբակոծել Ստեփանակերտը, Մարտունին, Հադրութը եւ բազմաթիվ գյուղեր:

Արտաշխարհի ռադիոկայաններն էլ հաղորդում են Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Գրաչովի երեկվա ինքնագոհ զրույցն այն մասին, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի գործընկերները պարբերաբար իրեն են զեկուցում կարգավորվող վիճակի, իրականացվող հրադադարի մասին:

Սեպտեմբերի 28. Երեկ էր դեռեւս, որ հաղորդեցին, թե հայ ազատամարտիկները ստիպված եղան թուրքին հանձնել Մարտակերտի շրջանի Չլդրան գյուղը, եւ այսօր արդեն նվաճողի թղթակիցը մոսկովյան հեռուստատեսությամբ վկայում է, թե բա չե՞ս ասի, հայերն այսօր, խախտելով Սոչիի պայմանագիրը, ռմբակոծել են Աղդամի շրջանի Չլդրան ադրբեջանական գյուղը: Ադրբեջանակա՞ն: Միշտ այսպես է եղել, հիմա էլ կա. թուրքն ուր որ ոտք դրեց, իրենն է համարում: Իսկ մեր հեռուստատեսությամբ մորուքավոր մեկը հայհոյում է արցախահայերից ոմանց, որոնք չեն կարողանում եւ ի վիճակի չեն պաշտպանելու իրենց հողը: Ո՛չ հայկական, այլ արցախցո՛ւ հողը: Ուրեմն, Արցախը միայն արցախցունն է, ո՛չ ընդհանուր-հայկական, ո՛չ Հայաստանինը: Չնայած հինգ հազար տարի Հայաստանինն է եղել, այնտեղ հայ է ապրել, այն էլ հայավայե՜լ, հայավարի՜:

✧ ✧ ✧

Այսօր Բաքու են ժամանել Ռուսաստանի դիտորդները, որոնք, իբր, պիտի տեղավորվեն ԼՂ-ի հինգ գոտիներում եւ հայ-ադրբեջանական սահմանային շրջաններում: Տեսնենք արդյո՞ւնքն ինչ պիտի լինի:

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Համիդովն էլ, լսած լինելով Պ. Գրաչովի հայտարարությունն այն մասին, թե հնարավոր է, որ ԱՊՀ զորքեր մտցվեն հակամարտության գոտի, զայրացած իր ընդդիմությունն է արտահայտել. «Ռուսաստանի զորքը, ինչպես պատմությունն է ցույց տալիս, երբեք էլ խաղաղարար գործունեությամբ չի զբաղվել»,- ասել է նա:

✧ ✧ ✧

Հայաստանում դարձյալ զբաղված են համաշխարհային ճանաչման, մեր անկախությունը տիեզերական մասշտաբներով ցուցադրելու խնդիրների աղմուկ-աղաղակով:

Հանրապետության նախագահի ավագ խորհրդական Լիպարիտյանը հեռուստատեսությամբ հպարտորեն արձանագրեց, որ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի նիստում նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ունեցած ելույթը բարձր է գնահատվել ունկնդիրների կողմից, ուստի և մեր երկրի արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը՝ իբրև միջազգային օրինականության պահպանման տիպար, ամենուրեք արժանանում է խրախուսանքի:

Փակագծում ասեմ, որ ընկ. Լիպարիտյանը դժգոհ է հեռուստատեսությունից, որը, նրա ասելով, սովորաբար իր հետ ունեցած զրույցները խմբագրած է ներկայացնում ժողովրդին:

Սեպտեմբերի 29. Երեկ ամբողջ օրը Չլդրանից թուրքերը ռմբակոծում էին Կիչանն ու Վաղուհասը: Ապա ձեռնարկել են կատաղի գրոհ երկու կողմի վրա, ծանր տեխնիկայի ուղեկցությամբ: Ճակատամարտը շարունակվել է մինչև այսօրվա կեսը, որից հետո թուրքերը ետ են նահանջել՝ ռազմադաշտում թողնելով ասկյարների 30 դիակ: Մեր զոհերը 8-ն են, վիրավորները՝ 15:

Ռմբակոծվել է նաև Լաչինի միջանցքը: Սակայն երթևեկն անխափան շարունակվում է, որովհետև ազատամարտիկները հուսալիորեն պաշտպանում են ճանապարհը:

Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների մեծ մասում շարունակվում է փոխհրաձգությունը (ռմբակոծվել են Կապանը, Մեղրու շրջանի Նյուվադի գյուղը, Գորիսի Կոռնիձորը ևն):

ՀՀ Պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը գտնում է, որ Սոչիի պայմանագրությունը ձախողվել է, և դա այն պատճառով, որ փոքրաթիվ դիտորդները (3-ը՝ Երևանում, 3-ն էլ՝ Բաքվում) չեն գնում ճակատի շրջանները, միայն լրահավաքի դեր են կատարում: Ա՛յ, շուտով կժամանեն ավելի շատ դիտորդներ, կներկայացնեն բարդույթի լուծմամբ շահագրգռված բոլոր պետությունները՝ Ուկրաինայից մինչև Ղազախստան, և այն ժամանակ թերևս իրականություն դառնա պայմանագիրը: Ամեն դարագայի Ռուսաստանը պիտի շարունակի խաղաղարար իր դերը, իհարկե ավելի մեծ շահագրգռությամբ ու վճռական կամքով: Իսկ մինչ այդ Էլչիբեյի զորքերը ոչ միայն տրամադրություն չունեն հրադադար անելու, այլև ջանում են ձեռք ձգել նոր բնակավայրեր ու տարածքներ, քանի դեռ դիտորդները չեն եկել ու չեն խափանել իրենց առաջխաղացումը:

Այսօր Էլչիբեյը հրապարակել է հրամանագիր, որով մեկ ամիս ևս երկարաձգում է արտակարգ դրությունը Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջաններում, քանի որ այդ տարածքներում դեռևս չի հաստատել իր ուզած կարգը:

Նյու-Յորքում հանդիպել են Հայաստանի ու Ադրբեջանի արտգործնախարարները, պայմանավորվել երկու երկրների փոխհարաբերություններին վերաբերող հարցերի մասին: Ապա Ր. Հովհաննիսյանն արել է հայտարարություն՝ քննադատելով ԱՄՆ-ի բարձր պաշտոնյաներին, որոնք սանկցիաներ չեն կիրառում Լեռնային Ղարաբաղում բնիկ հայությունը ոչնչացնող Ադրբեջանի դեմ, հակառակը, միջազգային ատյաններում պաշտպանում են Ադրբեջանի շահերը:

Սեպտեմբերի 30-ին ավելի էին բորբոքվել մարտերը Մարտակերտի շրջանի հարավ-արևմտյան մասում: Երեկ թուրքերը կատաղի հարձակման էին անցել Կիչանի կողմերում, ինքնապաշտպանության ուժերը նրանց դիմավորեցին կազմ ու պատրաստ, արժանի ջարդ տվին, ետ շպրտեցին՝ պատճառելով մարդկային ուժի և տեխնիկայի զգալի վնաս: Միայն Կիչանի շրջակայքը թշնամուց մաքրելիս մերոնք թշնամուն ստիպել են դաշտից հեռանալ՝ թողնելով 50 ասկյարի դիակ: Իսկ Վաղուհասի մոտ ինքնապաշտպան ուժերի հարվածներից ընկել են 25 ասկյարներ:

30-ին բոլոր ճակատներում համեմատական անդորր է տիրել, սակայն ռազմական մի ինքնաթիռ երեք անգամ հետախուզական թռիչք է կատարել Ասկերանի, Ստեփանակերտի,

Մարտունու և Հադրութի վրա («Երկիր», հոկտ. 1):

Շարունակվում էր Լաչինի միջանցքի ռմբակոծությունը: Այստեղ 29-ի գիշերը և 30-ի առավոտյան ռազմական ինքնաթիռները խիստ ռմբակոծության են ենթարկել Գորիս-Լաչին ուղեհատվածը, Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղը: Իսկ Գորիսի վրա «Գրադ» կայանքից նետել են 40-ից ավել արկեր: Կատաղի կռիվ էր գնում Ղոչազ և Սաֆյան գյուղերի մոտակայքում: Չնայած դրան, ճանապարհը գործում է անխափան: Ռմբակոծության են ենթարկվել նաև Հայաստանի սահմանային Երասխավանը և Մեղրու շրջանի մի շարք գյուղեր:

Երևան են ժամանել ռուս 17 դիտորդներ, և այստեղ գտնվող 3-ի հետ միասին կայցելեն սահմանամերձ շրջանները, առաջարկություններ կներկայացնեն դրության կարգավորման խնդիրների մասին:

Ռուսաստանի վարչապետի պաշտոնակատար Գայդարն այսօր եղել էր Բաքվում, եկավ նաև Երևան, երկու տեղն էլ տնտեսական համագործակցության պայմանագրեր կնքեց պրեզիդենտների ու վարչապետների հետ: Էլչիբեյը հենց այսօր էլ Ելցինին նամակ է հղել՝ հավաստիացնելով, որ սկսվում է ադրբեջանա-ռուսական հավասարիրավ փոխհարաբերությունների նոր փուլ: Իսկ ՀՀ վարչապետը խնդրել է, որպեսզի Ռուսաստանը Հայաստանի տարածքում կազմակերպի հակաօդային պաշտպանության համակարգ:

Վերջին լուրն առաջինը հայտարարեց «Ազատություն» ռադիոն, իսկ ուրիշ տերություններ ջանում են նման տվյալները պահել ըստ հնարավորին գաղտնի:

Գայդարի ու Խ. Հարությունյանի կնքած պայմանագրերը վերաբերում են 1993 թ. երկու երկրների «առևտրա-տնտեսական համագործակցության, ազատ առևտրի, միասնական դրամական համակարգի..., միջպետական տնտեսական կառուցվածքներ ստեղծելու և առևտրական ներկայացուցիչների փոխանակման խնդիրներին: Ստորագրվեց առանձին համաձայնագիր Հայաստանում տեղակայված ռուսական սահմանապահ զորքերի կարգավիճակի և գործունեության վերաբերյալ» («Երկիր», հոկտ. 1):

Ձեռք բերված համաձայնությունների իրականացման հնարավորության առթիվ էլ Գայդարը հավաստիացրեց, որ դրանք կատարելապես կգործեն միայն երկաթուղու բացումից հետո: Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին, ապա Գայդարն ասաց, որ այնտեղ պետք է անմիջապես զինադադար պահպանվել, քաղաքական լուծումները թողնելով հետագային (այդպես է եղել Մերձդնեստրում և Հարավային Օսիայում:

Այս օրերին Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Գրաչովը, Ելցինի հանձնարարությամբ, Մերձմոսկովյան հանգստավայրում թղթակիցներին հրավիրել էր զրույցի, որպեսզի տեղեկացնի, թե ի՛նչ է տեղի ունենում Անդրկովկասում՝ իբրև Սոչիի հանդիպման արդյունք: Եվ ստիպված եղավ խոստովանել, որ մխիթարական քիչ բան կա: Սակայն գոհացուցիչ համարեց այն, որ հայ և ադրբեջանցի կռվողները երկուստեք հոգնել են, զենքն ու զինամթերքն էլ մի կողմից է սպառվում («Հայաստանում մնացել է 40-50 տոկոս տեխնիկա, Ադրբեջանում՝ 20-30: ԵՒս երկու-երեք ամիս, երկուսն էլ կկանգնեն զրոյի վրա և կհայտնվեն Ռուսաստանում՝ պահեստամասերի խնդրանքով»,-հայտարարել է ամենազոր մատակարարը):

✧ ✧ ✧

Հրապարակվեց առավել վաղ (սեպտ. 25-ին) ՀՀ նախագահի խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանի հետ տեղի ունեցած մի հարցազրույց: Այնտեղ խորհրդականը հաղորդում էր, որ չի հավատում, թե միջազգային ատյաններում ղարաբաղյան բարդույթը ցանկալի (կամ որևէ) լուծում կստանա: Բայց համոզված էր, թե «երկու գործոն Ադրբեջանին կարող են ստիպել, որ համաձայնի երկխոսության՝ ռազմական խոշոր պարտությունները և միջազգային հանրության ճնշումը: Այս տեսակետից էլ դրական տեղաշարժեր կան, ուրեմն կարելի է հույս ունենալ («Ազգ», 1992, սեպտ. 30):

◇ ◇ ◇

Հոկտեմբերի 1. Երեկ երեկոյան, երկու օրվա համառ մարտերից հետո, հայ ազատամարտիկներին հաջողվեց Չլդրանի մի քանի դիրքերից քշել թուրքերին՝ ոչնչացնելով նրանց երկու տանկը: Երկուստեք զոհեր կան:

Ուրիշ ճակատներում շարունակվում են մարտերը, ռմբակոծության են ենթարկվում շատ բնակավայրեր, մանավանդ Լաչինի միջանցքը, վերջինում ինքնաթիռից նետվել է չորս ռումբ: Եւ, այդուամենայնիվ, ճանապարհը գործում է անխափան:

Ռուսաստանի դիտորդները լրիվ կազմով ժամանել են Բաքու եւ Երեւան (17-ական հոգի), եւ երկու տեղն էլ «համոզված են», թե զինադադարը հակառակ կողմում են խախտում: Այսօր հեռուստատեսությամբ խոսեցրին երեւանյան խմբի ղեկավար գեներալին, եւ նա ասաց՝ արդեն իրենց մեջ աշխատանքի բաժանում են կատարել, մի խումբ Լաչինի միջանցքի գոտի պիտի գնա, մյուսը՝ Ստեփանակերտ, որպեսզի հնարավոր լինի կրակը դադարեցնել ամենուրեք:

Սոչիի պայմանագրի համաձայն՝ դիտորդներ պիտի գային հինգ պետություններից, սակայն այսօր այստեղ են միայն ռուսները: Մնացածներն ինչո՞ւ խախտում են պայմանագրի կետը եւ ինչպե՞ս պիտի կարողանան մեղադրել զինադադարի մյուս պայմանները խախտողին:

Երեկ երեկոյան, հայ-ռուս պետական բանակցությունների ավարտին, Գայդարը խոսել էր իր ու ՀՀ վարչապետի կնքած պայմանագրերի հեռանկարի մասին եւ կարեւորագույն տեղ էր հատկացրել Հայաստան մտնող ճանապարհների, մանավանդ երկաթգծի ապաշրջափակման խնդրին: Արդյոք կտեսնե՞նք այդ ծրագրին իրականություն դարձած:

Ադրբեջանի կառավարությունն ընդունել է օրենք իրենց փախստականների մասին, որոնք, իբր, կազմում են կես միլիոն, որից 200 հազարից ավելին՝ Հայաստանից (Հայաստանում բնակված 165 հազարի՞ց 200 հազարը փախել են: Բայց 300 հազարի՞ն որտեղից են հրավիրել): Այդ օրենքով փախստականը հինգ տարվա ժամկետով ազատվում է հարկերից ու հանրային ծառայությունների համար գանձվող վճարներից, պետությունը պարտավորվում է կարճ ժամանակում իրականացնել բնակարանային ապահովությունը:

Իսկ Հայաստան հասած փախստականները թողնված են անօրեն պաշտոնյաների կամքին եւ, իրենց պահանջների նվազագույն բավարարությունը չստանալով, ցրվում են աշխարհով մեկ, լավագույն դեպքում՝ ուծացող Սփյուռքն են ուռճացնում:

Հոկտեմբեր 2. Երեկ ամբողջ օրը եւ անցյալ գիշերը թուրքերը հրետակոծել ու գնդակոծել էին ռազմաճակատի ամբողջ երկարությամբ ընկած մեր խոշոր բնակավայրերը՝ Էդիլլուն, Հադրութը, Մարտունին, Կարմիր-շուկան, Ասկերանը, նույնիսկ ճակատից բավական հեռու գտնվող Սեյտիշենը: Իսկ Մարտակերտի շրջանի վերջին գյուղերը պարզապես հանգիստ չունեին: Այստեղ հայ ազատամարտիկներն ստիպված եղան ոչ միայն պատասխանել կրակով, այլեւ հարձակման անցնել եւ ազատագրել մի քանի դիրքեր Չլդրանի ու Կիչանի մոտերքում:

Նույն ժամանակ կատաղի կռիվներ են եղել Լաչինի միջանցքի երկու կողմերին, հատկապես ինչ-որ Տիզիկ գյուղի մոտակայքում: Մերոնք տվել են 7 զոհ: Թշնամին եւս կորուստներ ունի: Կարեւորը՝ ավտոխճուղին գործում է անխափան:

Օրվա ամենաուրախալի լուրը. Մարտունու վրա վերջին օրերին կատարված դաժան ռմբակոծություններից (ինքնաթիռներով) ու հրետակոծություններից («Գրադ» կայանքներով) հետո էլ թուրքերը սանձարձակություն ունեցան այսօր առավոտյան գրոհով մտնել Մարտունի քաղաքի հարավային թաղամասը: Հայկական ինքնապաշտպան զորամասը հակահարձակման անցավ, դուրս քշեց նրանց, հալածեց դեպի իրենց՝ ռազմաճակատների վերածված գյուղերը՝ Ամիրանլար, Կուրոպատկինո, Մուղանլու, այստեղ էլ ջարդը շարունակելով՝ դուրս քշեց ու նորից հալածեց, եւ օրվա վերջում գրավված էին թշնամու վերջին այս երեք հենակետերը.-հաղորդում է ԼՂՀ լրատվական կենտրոնը:-Կոտորվել

են 50-ից ավել ասկյարներ:

Այս լուրն առնելով, իհարկե, ես ապրեցի մեծ ուրախություն: Սակայն չեմ կարող չարտահայտել նաեւ այն ծանր ապրումները, որ ունեցել եմ վերջին համարյա թե մի ամբողջ տարվա լուրերից, որոնցում թուրքերն անվերջ ու անպատիժ Մարտունի քաղաքի ու բիկունքի գյուղերի վրա կրակ էին թափում, ավերում եւ պատճառում ահավոր ցավեր ու զրկանքներ: Ինչո՞ւ մերոնք սկզբից եւեթ չէին վերացնում չարիքի այդ որջերը, այդ ի՞նչ արտոնություն էր, որ նրանց էին պարգեւել, չէ՞ որ այստեղ չի կարելի տեսնել, նույնիսկ հնարավոր համարել ռազմավարական որեւէ բարդություն:

Եւ, այնուամենայնիվ, Մարտունու շրջանի ինքնապաշտպանները լուծել են իրենց շարունակաբար ցավ ու անհանգստություն պատճառած ամենակարեւոր խնդիրը: Այսպիսի դեպքերի համար են ասել՝ լավ է ուշ, քան երբեք:

Իսկ Ռուսաստանի դիտորդները, որոնց էլ այսօր գումարվել են Վրաստանից եկած մի քանիսը, օրվա լուրերի մեջ չկային, զգացնել չէին տալիս իրենց գոյությունը, չնայած նրանց ղեկավարը երեկ խոստանում էր անմիջապես խմբեր ուղարկել Լաչինի միջանցք ու Ստեփանակերտ: Գուցե գիշերը, ռուսական սովորությամբ, իրենց խմելուն են տվել եւ այսօր էլ պետք է խումարաթողո՞վ զբաղվեն:

Մեր հեռուստատեսությունը յուրովի զարթնել է, ուստի անդրադարձավ փախստականների հարցին: Ասում են՝ Ադրբեջանից փախածների մեծ մասը հեռացել է Հայաստանից, սրա մի զգալի տոկոսն են կազմում ԱՄՆ գաղթածները, որոնք այնտեղ են փոխադրվել փախստականի կարգավիճակ ստանալու, որպեսզի արտոնություն Հայաստանում ո՛չ ստանում էին, ո՛չ էլ հույս ունեին, թե երբեւէ կստանան: Հետո էլ, չէ՞ որ նրանք այնտեղ, պատահական ու չծրագրված օգնություններից բացի, չէին արժանանում որեւէ այնպիսի ուշադրության, որին պիտի հետեւեին բնակարանային, աշխատանքային եւ ապահովություններ:

Իսկ Ադրբեջանը փախստականների մասին օրենք է ընդունել: Ադրբեջանը, որ դուրս աքշածների կեսից էլ պակաս փախստականների է ընդունել, եւ նրանց բնակարանով ապահովելու, աշխատանքի ու համանման ուրիշ հարցեր լուծելու հոգսեր չպետք է ունենա:

Սեպտեմբերի 30. Ճշգրտվել են մարտունեցիների տված ճակատամարտի արդյունքները. թուրքերը, երեք գյուղ-հենակետերից փախչելով, կորցրել են 3 տանկ, 2 զրահամեքենա, հրետանիներ, այլ տեխնիկա, 58 ասկյար:

Մարտունին հարավից ու արեւելքից ապահով է այլեւս, հնարավոր կլինի մշակել շրջանի լավագույն հողամասերը: Սակայն շրջանի բնակավայրեր այսօր ռմբակոծության են ենթարկվել Ֆիզուլու շրջանի Ղաջար որջից եւ Աղդամի կողմերից: Այսօր Մարտունում զոհվել են 4 բնակիչներ, շատ են վիրավորները: ՍՈՒ-25 ինքնաթիռներն էլ ռմբակոծել են Ասկերանը, Ստեփանակերտը:

Այսօր, իբր, դիտորդները պիտի ժամանեին Ստեփանակերտ, սակայն չկան, եւ հանրապետության մամուլի կենտրոնի ղեկավար Գեղամ Բաղդասարյանը հայտարարել է, թե եկած էլ լինեին, ոչինչ չէր փոխվի (եթե դրությունն ավելի չվատանար), որովհետեւ նրանց ճանապարհն անցնում է Բաքվով, որտեղ լավ սովորում են, թե իրենց ինչպես պիտի պահեն Արցախում:

Երեւանում գտնվող ռուս շուրջ 90 դիտորդներ այսօր ճանապարհվել են սահմանային շրջանները (ուրեմն, սուտ էր գեներալի երեկվա հայտարարությունը, թե գնալու են Լաչին ու Ստեփանակերտ):

Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Մարտակերտի շրջանի մի զորաջոկատ, որի հրամանատարն է Ռազմիկ Պետրոսյանը՝ նախկին ֆուտբոլիստ, մարզիչ, Ստեփանակերտի մարզադաշտի տնօրեն, շարժման առաջին օրերից էլ՝ գոյապայքարի կազմակերպիչների առաջին շարքում: Ոգեւորությամբ խոսեց իրենց խնդիրների մասին, ցավով՝ ձախողանքներից: Լրիվ ճերմակել է, իսկ երկու տարի առաջ մեր տուն էր եկել, ոչ մի ճերմակ մազ չուներ: Ճերմակել է, բայց նույն պինդ ու կրակոտ երիտասարդն է: Տղան իր զորաջոկա-

տում է կռվում՝ գեղեցիկ, ամուր ու ջլապինդ, ինչպես հայրը։ Հարցնում եմ՝ ի՞նչ կարծիք ես հրամանատար հորդ մասին։ «Լա՜վ,– ասում է,– փորձառու է, միշտ ճիշտ է մտածում, հարաբերությունները զինվորների հետ՝ հարգալից, պահանջկոտ։– Ապա կատակում է.– Լավ է, որ հրամանատար է, թե չէ, որ շարքային լիներ, ինձ պես չէր կարող կռվել։ Դե՛, տարեց մա՜րդ է, հիսունն անց...»։

Ուրեմն, տղան հորն ուրիշ կերպ չի պատկերացնում, քան կռվի դաշտում, բայց լավ է, որ հրամանատար է...

✧ ✧ ✧

Դրությունը շատ է բարդացել Աբխազիայում։ Ելցինը հայտարարություն է արել՝ Վրաստանին զգուշացնելով, որ եթե այդպես շարունակվի, եւ Շեւարդնաձեն կտրական միջոցներ չձեռնարկի խաղաղությունն ապահովելու, ապա Ռուսաստանն ստիպված կլինի իր ազգակիցներին պաշտպանել ռազմական ուժով։

Շեւարդնաձեն էլ պարտք չի մնացել. նրա հայտարարության համաձայն՝ Աբխազիայում անհնար է որեւէ կերպ խաղաղություն հաստատել, բացի ռազմական եղանակից։ Դրա համար էլ կարգադրել է, որպեսզի իր երկրում զորակոչի ենթարկվեն 40 հազար պահեստայիններ, եւ հանրապետությունում տեղակայված ռուսական զորքի ամբողջ ունեցվածքն անցնի իրենց։

Վերջին լուրի մասին դեռեւս իր կարծիքը չի հայտնել Ռուսաստանի կառավարությունը։ Պարզ է մի բան. դրությունն ստիպել է, որ ունեցած եղջյուրները ցուցադրեն Ռուսաստանն ու Վրաստանը։

✧ ✧ ✧

Ցույց տվին նաեւ մեր հանրապետության այսօրվա համար շատ բնորոշ մի իրողություն. մոսկվահայ բարերարները հսկա «Ռուսլան» ինքնաթիռով 110 տոննա ալյուր են բերել քաղցած Երեւանի համար։ Ժամեր են անցել, իսկ բեռնաթափումը չի կատարվել։ Հայտնվում են բեռնաթափողներ եւ բեռնատար մեքենաների վարորդներ, որոնք բացատրում են, թե օդանավակայանի աշխատողներն իրենց ներս չեն թողնում։ Բարերարը ցավով հայտնում է, թե լավ կլիներ, որ «Ռուսլանը» Հայաստանից բեռ էլ տեղափոխեր Մոսկվա (չէ՞ որ այդպիսի բեռներ չէին կարող չլինել), որպեսզի ծախսն ինչ-ինչ չափով թեթեւանար։ Իսկ այդպիսի բեռան մասին խոսք չկա, ոչ ոք չի պայմանավորվել։

Բայց չէ՞ որ «Ռուսլանը» «Զվարթնոցում» գողեգող չի հայտնվել, նրա մասին նախապես տեղեկացված է եղել հանրապետության բարձր պաշտոնեությունը, եղել է պայմանավորվածություն... Թե՞ սրանք ամեն օր անճարակության ռեկորդնե՞ր պիտի սահմանեն։

Հոկտեմբերի 5-ի երեկոյան ՀՀ հանրապետության խոսնակները ոչինչ չհաղորդեցին արցախյան ռազմաճակատի, նույնիսկ Հայաստանի սահմանային շրջանների վիճակի մասին՝ իրենց այդ դատապարտելի անտեղյակությունը բացատրելով լրատվական մարմինների անգործությամբ (կիրակի է, չէ՞, պետք է անգործ լինեն)։ Ռադիոհաղորդումներում եւս ոչինչ չկար։

Ռուսական ու արտասահմանյան ուրիշ ձայները վերջին օրերին կամ մեր մասին ոչինչ չեն հաղորդում, կամ կրկնում են ադրբեջանական բամբասանքները։ Օրինակ, թուրքի «Թուրանի» պնդմամբ՝ իրենք Լաչինի միջանցքը նվաճել են, Լաչինում բարձրացրել Ադրբեջանի դրոշը եւ հիմա կռիվ են տալիս Լաչինից արեւելք ընկած տարածքների ազատագրության համար։

Թուրքի լրատվական մարմինները երեւի իրենց տեղեկությունները ստանում են ոչ թե ճակատից, այլ Բաքվի չայխանաներից։

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ տեղեկացրին, թե ադրբեջանա-իրանա-հայկական

եռակողմ բանակցությունները, որոնց նպատակն է Ջուլֆայի երկաթգծի, նրա շրջակայքի ավտոճանապարհների ապաշրջափակումը եւ ինչ-ինչ փոխհարաբերությունների հաստատումը, տապալվել են, որովհետեւ հայկական կողմը հրաժարվեց ստորագրել նախապես պատրաստված պայմանագիրը։

Բայց ի՞նչ բանակցություններ էին դրանք, որտե՞ղ են կատարվել, ինչո՞ւ այդ հայկական կողմը հրաժարվեց ստորագրել մի պայմանագիր, որը նախօրոք պատրաստված է եղել, եւ որի պատրաստմանը, հավանաբար, ինքը եւս մասնակցություն է ունեցել։

Հետո ՀՀ հեռուստատեսության «Մայրաքաղաք» ծրագրով կցկտուր հայտնեցին, որ Երեւանում է գտնվում Իրանի տրանսպորտի նախարարության պատվիրակությունը, որի մասնակցությամբ էլ իսկապես եռակողմ բանակցություններ են տեղի ունեցել (ո՛չ մի խոսք «եռակողմի» երրորդ՝ ադրբեջանական պատվիրակության մասին, երեւի մտածում են, թե հայ վրիժառուները նրանց տեղը կիմանան ու կահաբեկեն)։ Իբր, այդ բանակցություններում քննարկվել է հարցերի լայն շրջանակ (երկաթգծի ու ավտոճանապարհի հարցերը, Մեղրու շրջանում Արաքսի վրա կառուցվող կամուրջը, կարծեմ նաեւ տնտեսական ու առեւտրական փոխհարաբերություններ), ընդունվել են (թե՞ պիտի ընդունվեն) համապատասխան պայմանագրեր...

Բայց Երեւանում տեղի ունեցած եռակողմ բանակցությունների մասին ինչո՞ւ Երեւանից չեն Մոսկվային տեղեկացրել (չէ՞ որ այսօր էլ կիրակի չէր), որպեսզի ադրբեջանցի ծուռբերանները չխեղաթյուրեն։

Ամսիս 6-ի հաղորդումներից իմացանք, որ Ֆիզուլու շրջանի Ղաջար ռազմակետից 80 արկ են գցել Մարտունու վրա, պատճառել նոր ավերածություններ...

Առավոտից Երեւանում պտտվող լուրերի համաձայն՝ թուրքերը Լաչինի շրջանում նվաճել են հայկական հսկողության տակ գտնվող երեք գյուղ եւ առաջ են շարժվում։ Երեկոյան մեր միշտ ուշացած լրատվական մարմինները հաղորդեցին, թե թշնամական մի զորաջոկատ գրոհել է Լիսագորի ուղղությամբ (թե՞ Լիսագորի վրա), հանդիպել համառ դիմադրության, տվել զգալի կորուստներ եւ ետ նահանջել։ Բայց Լիսագորը բավական խոր խորքում գտնվող բնակավայր է, որպեսզի թուրքը, նրան կամ նրա ուղղությանը հասած, առաջ գնա եւ իսկապես ոտքի տակ տա ուրիշները, այսինքն՝ բավական տարածք Շուշվա շրջանից։

Լաչինի միջանցքի գոտում թուրքի մի ՍՈՒ-25 ինքնաթիռ երեկ 4 ռումբ է գցել (հրետակոծությունն էլ սովորական երեւույթ է)։ Մարտերի ընթացքում մերոնք ոչնչացրել են 1 տանկ եւ մեկ զրահամեքենա։ Մի խոսքով՝ այս միջանցք համարվածը լուրջ բախումների տակ է, եւ առաջիկա օրերին դրությունն ավելի կսրվի։

Քանի գնում, Սոչիի պայմանագրի իրականացմանը մասնակից դիտորդների մասին հաղորդվող լուրերն ավելի մշուշոտ են դառնում։ Դեռ չեն եկել Ուկրաինայի, Բելառուսի, Ղազախստանի ու Վրաստանի ներկայացուցիչները։ Ռուսներն էլ գնալով շատանում են, իսկ թե ի՛նչ են անում, իրենց գաղտնիքն է, որ մեզ համար պարզից էլ պարզ է, որովհետեւ նրանց գալուց հետո էր, որ թուրքն ավելի կատաղի դարձավ Լաչինի միջանցքի երկու կողմերին, Ֆիզուլիում, Աղդամում, Մարտակերտում եւ մանավանդ Մարտունու դեմ, ուր հայ ազատամարտիկներն ստիպված եղան դիմել վճռական քայլերի եւ ոչնչացնել երեք այն հրեշավոր ռազմական հենակետերը, որոնցից փրկություն չունեին Մարտունին ու նրա թիկունքում շարված բնակավայրերը։

Հոկտեմբերի 6-ին լրատվական մարմինները պատերազմական գործողությունների մասին խոսում էին հիմնականում անցյալ ժամանակով՝ երեկ երեկոյան, 5-ի լույս 6-ի գիշերը։ Իսկ 6-ի մասին՝ հարաբերական անդորր է, որը խախտվում է միայն հատուկենտ հրացանազարկերով։

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ Մախս Մամեդովի հետ խոսում էր ինչ-որ գեներալ Վիտալի Լուշչուկ (երեւի Ադրբեջան ժամանած դիտորդների ղեկավարը), որը ջանում էր ունկնդիրներին համոզել, թե վերջին օրերին ադրբեջանական ռազմական ինքնաթիռները չեն մասնակցել մարտերին, որովհետեւ օդանավակայաններում դիտորդներին զեկուցել

են, թե չի գրանցված եւ ոչ մի օդանավի թռիչք:

Մարդը կամ անհուսալի հիմար է, կամ էլ հիմարի տեղ է դնում իր ունկնդիրներին, ուրեմն, Ադրբեջանի ռազմական շահերին ծառայող (էլ չեմ ասում՝ կաշառված) ռազմական օդանավակայաններում պետք է իրենց ներկայացնեին այն գրաֆիկները, որոնցով թռել են Ղարաբաղ, կործանիչ հարվածներ հասցրել Ստեփանակերտին ու հայկական մյուս բնակավայրերին:

ՀՀ արտգործնախարարի տեղակալ Արման Նավասարդյանը հարցազրույցի ընթացքում հայտնեց, որ իրենք (նախագահի ապարատով հանդերձ) ՄԱԿ-ին ներկայացնելու համար պատրաստել են մի որոշման նախագիծ, որը վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին եւ բովանդակում է բարդույթը լուծելու միջոցառումները, որոնք ՄԱԿ-ի միջոցով կարող են իրականացվել: Իբր, այդ առթիվ նախապես խոսվել է Ռուսաստանի արտգործնախարարի ու ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիի հետ, եւ նրանք համաձայն են, որ հարցը ներկայացվի քննարկման:

Հոկտեմբերի 7-ին, երեւի թե ռուսաստանյան դիտորդների ազդեցությամբ, Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում համարյա դադարել էր կրակը: Լրատվական մարմինների տեղեկություններում ռմբակոծության երկու կետեր են հիշվում՝ Կարմիրի շրջանի Վահան գյուղը եւ Կապանը, որի բանվորական ավանն է ռմբակոծվել, եւ մերոնք էլ, իբր, չեն պատասխանել:

Իսկ ԼՂՀ համարյա ամբողջ տարածքում պահպանվում է պատերազմական վիճակը, եւ մանավանդ Լաչինի միջանցքը դարձել է ամենատաք շրջանը: Այստեղ անցած օրվանից շարունակվող հրթիռակոծությունն այսօր վերածվեց կատաղի գրոհի, որ ձեռնարկել են թուրքերը Քյալբաջարից ու Կուբաթլվից: Քյալբաջարցիների գրոհը կասեցնելով՝ հայ ինքնապաշտպանները մյուս ուղղությամբ անցան ընդոստ հակահարձակման, թուրքերին ետ քշեցին մոտ տաս կիլոմետր՝ նրանց պատճառելով մեծ վնասներ. կոտորվել են երկու տասնյակ ասկյարներ, ջարդվել է մեկ Տ-72 տանկ: Մեր կողմից զոհվել է մեկ զինվոր, վիրավորվել մեկը:

Մարտունու հարավ-արեւելքում Մուղանլու-Կուրոպատկինո-Ամիրանլար ուղղությամբ մեր դիրքերն էին ռմբակոծում Ֆիզուլու կողմերից, Ասկերանը՝ Աղդամից:

Հաղորդվում է, որ ԱՄՆ սենատը վերջերս որոշել է 5 միլիոն դոլար նվիրել «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության պատճառով Ադրբեջանից բռնագաղթեցված 300 հազար փախստականների օգտին» («Ազգ», 1992, հոկտ. 8):

Այսօր ՀՀ պետնախարար Գագիկ Շահբազյանի գլխավորությամբ Թուրքիա է մեկնել կառավարական մի պատվիրակություն, որը բանակցություններ պիտի վարի վարչապետ Խոսրով Հարությունյանի խնդրանքով Թուրքիայի խոստացած 100 հազար տոննա հացահատիկը Հայաստան հասցնելու միջոցների շուրջ:

Հոկտեմբերի 8-ին վերստին կատաղի մարտեր են տեղի ունեցել ինչպես Արցախում, այնպես էլ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Մարտակերտի շրջանում թուրքերը շարունակում էին ռմբակոծել Կիչանը, Վանքը, Ծմակահողը: Լաչինի միջանցքի վրա երեկ կրած պարտությունից հետո, նրանք նորից գրոհի էին եկել հարավից ու հյուսիսից: Այս անգամ եւս, հանդիպելով լուրջ դիմադրության, ետ դարձան եւ ամրացան ելման կետերում:

ԼՂՀ լրատվությունը հայտնում է, որ Ադրբեջանն սպառել է նախկինում ձեռք ձգած ռազմական ինքնաթիռներն ու դրանցով գործի դրվող ռազմամթերքը, եւ այժմ նրա գործակալները փնտրում են Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում ու ռազմական բազաներում, գործադրում են ամեն միջոց նոր ինքնաթիռներ ու կործանարար ռումբեր հայթայթելու համար: Եւ այսքանից հետո, եթե արցախյան ճակատում նորից հայտնվեն ռուսական կործանիչներն իրենց ավերիչ բեռներով, ապա նոր զոհերի համար բռնագրավիչ թուրքերի հետ միասին, հավասարապես պատասխանատու կլինի նաեւ ռուս զինվորությունը:

Հայտնի դարձավ, որ ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների Բիշքեկում տեղի ունեցող խորհրդակցությանն իր ներկայացուցիչներին չի ուղարկել Ադրբեջանը: Իսկ այնտեղ քն-

նարկվելու են ոչ միայն համերաշխության տնտեսական խնդիրները, այլեւ պաշտպանության միասնական կառույցներ ստեղծելու, առհասարակ ռազմական փոխօգնության ու նման այլ հարցեր: Ուրեմն, Ադրբեջանը դուրս կմնա այս ոլորտից:

Հոկտեմբերի 9-ին եւս ԼՂՀ ամբողջ տարածքում պատերազմական գործողություններ են եղել, թուրքերը ռմբակոծել ու հրետակոծել են Վանքը, Կիչանը, Առաջաձորը Մարտակերտի շրջանում, Ասկերանը, Մարտունին, Սոսը, Մաճկալաշենը, Կարմիր-շուկան: Մեծ ավերածություններ են կատարվել Հադրութի շրջանի կենտրոնում ու գյուղերում: Իսկ Ռուսաստանի դիտորդները եկել են, իբր, խաղաղություն հաստատելու համար:

Մոսկվայից հեռուստատեսությամբ ցույց տվին Ադրբեջանի ազգային բանակի ստեղծման տարեդարձի առթիվ անցկացված ռազմական շքերթը Բաքվի գլխավոր հրապարակում: Պատերազմից ու հայկական կոտորածներից հարբած, խելահեղ ամբոխի առջեւից անցնում էին կանոնավոր բանակի ամեն տեսակ զորքերի վաշտերը, ամեն տեսակ զինատեխնիկայի օրինակները, հրթիռներ՝ կապոտած ահռելի քարշող մեքենաների պոչերին, եւ մանավանդ ռազմաօդային ուժերը, որ ծածկել էին Բաքվի երկինքը՝ տեսակ-տեսակ ուղղաթիռներ, կործանիչ ինքնաթիռներ...

Իսկ մեր փչան լրագրողներն ու նրանց դատարկապորտ աղբյուրները մի բերան այն են պնդում, թե մերոնք թուրքի բոլոր օդային ուժերը ոչնչացրել են, եւ հիմա նա Ռուսաստանից է ինքնաթիռ մուրում:

Հոկտեմբերի 10. Երկրորդ օրն է, Ստեփանակերտում են գտնվում ռուս երկու դիտորդներ, որոնք արձանագրում են Սոչիի պայմանագրության ադրբեջանական խախտումները: Ահա՛, հենց այսօր առավոտից թուրքերը նորից հրետակոծել են Կարմիր-շուկան (Ֆիզուլու կողմից), Ասկերանը եւ սրանից հարավ-արեւելք գտնվող գյուղերը:

Տաք մարտեր են եղել Լաչինի շրջանում, ուր թուրքերի Քյալբաջարից ու Կուբաթլիից (այսինքն՝ հյուսիսից ու հարավից) կազմակերպած գրոհներին ու հրետակոծություններին պատասխանելով՝ մերոնք նրանց դուրս են արել նախկին դիրքերից եւ քշել ավելի հեռու: Այսպիսով, հյուսիսում Ղոչազն է նորից անցել մերոնց հսկողության տակ, հարավում՝ Փարաջանք-Արփակատուկ գիծը: Այս գծի համար մղված մարտում մերոնք թշնամուց խլել են հինգ տանկ եւ տեխնիկա:

ՀՀ սահմանային շրջաններում եւս դրությունն անհանգիստ է եղել: Կարճատեւ, խաբուսիկ դադարից հետո թուրքերը Նախիջեւանի կողմերից 80-ից ավել արկ են գցել Երասխավանի վրա: Ռմբակոծել ու հրետակոծել են Տավուշի, Կապանի ու Մեղրու շրջանները:

Գիշերն «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե Ստեփանակերտի վրա գրոհի եկած մի ինքնաթիռ վայր է գցվել: Սավառնորդը կատապուլտվել է, սակայն պարաշյուտի չբացվելու պատճառով ընկել-կործանվել:

Այս օրերին մեր լրատվական մարմինների ուշադրությունը հիմնականում նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի վերջին շրջանի գործունեության վրա է. ՄԱԿ-ի ժողովում ունեցած ելույթն են փառաբանում, երեկ Բիշքեկի համաժողովին նախագահելը: Մեր պետականությունը համաշխարհային ճանաչման է արժանանում, մեր նախագահն իր ելույթով ու քաղաքական պահվածքով օրինակ է տալիս ուրիշներին, հպարտության առիթներ է ստեղծում իր ազգի համար,- պնդում են պաշտոնական թմբկահարներն ու «պատահաբար» խոսափողի առաջ հայտնված հաճկատարները: Պատահաբար հեռուստացույցի էկրան էր ընկել նաեւ մի դժբախտ արարած, որն ասաց. «Մեր նախագահը թող կակազելով խոսեր այդ մեծ-մեծ ժողովներում, օտարները չիմանային էլ մեր հանրապետության տեղը, բայց կուշտ լինեինք ես ու երեխաներս»:

Հոկտեմբերի 11-ին Հայաստանի լրատվական մարմինները ռազմաճակատից ոչ մի նոր լուր չունեին: Լոկ նախորդ օրը թշնամական ինքնաթիռ գցելու տեղեկություններ էին լրացրել մի մանրամասնով՝ այն վայր է ընկել Մալիբեյլվի մոտ: Մեկ էլ, հավանաբար, ենթադրությամբ դրան գումարեցին մեկ ուրիշը. ինքնաթիռը նախորդ օրը ռազմաճակատ եկած է եղել Բաքվի հանդիսավոր շքերթից:

Տեսնո՞ւմ եք՝ հայ լրատուները որքա՜ն օպերատիվ ու բծախնդիր են:

Մոսկվայից էլ, գցված ինքնաթիռի տեղեկությունը հաղորդելուց հետո, հայտնեցին, որ Ադրբեջանից իրենց տեղեկացրել են, թե հայ գրոհայինները սահմանը ճեղքել եւ խորացել են իրենց տարածքի մեջ: Չեն ասել՝ ո՛ր տեղի սահմանը, քանի ո՛ր դա կարող էր մերկացնել սուտը:

Հոկտեմբերի 12-ին եւս թուրքի ռազմական ինքնաթիռը ծանր ռումբեր էր գցում Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Մարտունու եւ Հադրութի վրա, բայց որովհետեւ նախանցյալ օրվա ինքնաթիռի բախտին արժանանալու վախից շատ բարձր էր թռչում, ռումբերն՝ ընկնում էին նպատակից հեռու, ձորերում ու անտառներում:

Համարյա անընդմեջ հրետակոծության էր ենթարկվում նաեւ Լաչինի միջանցքը, սակայն ճանապարհը գործում էր անխափան:

Ստեփանակերտ հասած ռուս դիտորդներն այսօր դիտեցին կործանված ինքնաթիռի բեկորները եւ արձանագրեցին հրադադարի պայմանագրի խախտումները թուրքերի կողմից:

Մոսկվայի հեռուստատեսությունը ծավալուն հաղորդում արեց Ելցինի ու Էլչիբեյի հանդիպման, ընդունած պայմանագրերի եւ արած հայտարարությունների վերաբերյալ: Թուրք նախագահը Ռուսաստանի հետ իրենց «ավանդական բարեկամության ու համագործակցության» երդումն արեց: Ելցինը եւս համապատասխան արձագանքով խոսեց, խոստացավ օգնել Անդրկովկասում խաղաղություն ստեղծելուն եւ շեշտեց Վրաստանի ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտությունը, որ պետք է հասկանալ նաեւ Ադրբեջանի ամբողջականություն:

Ի՞նչ կա որ. այս աշխարհում նոր ոչինչ չկա: Ռուս-թուրքական, ռուս-ադրբեջանական սիրախաղերը եղել են, կան ու պիտի լինեն: Մենք պետք է խելք բանեցնենք՝ այդ խաղերին մեր շահերը չզոհելու համար:

Հոկտեմբերի 13-ին մեր լրատվական մարմինները դարձյալ որեւէ լուրջ տեղեկություն չհաղորդեցին ճակատի մասին: Իսկ պատերազմը շարունակվում է, թուրք ավազակախմբերն այս ու այնտեղ փորձում են ճեղքել հայկական ինքնապաշտպանությունը, հայերից «ազատագրել» հայկական բնակավայրերը եւ դրանք հայտարարել իրենցը: Մի այդպիսի ավազակախումբ հարձակվել է Խծաբերդի վրա, ջարդ կերել ու ետ փախել՝ մեծ վնասներ կրելով: Մերոնք տվել են միայն մեկ զոհ, կա մեկ վիրավոր եւս:

ԼՂՀ կառավարությունը,, ավելի վաղ հայտարարած զորահավաքն իրականացնելու համար, Հայաստանի հանրապետության ղեկավարներին է դիմել, որպեսզի ապահովեն Երեւանի ԲՈՒՀ-երում սովորող արցախցի տղաների եւ առհասարակ արցախյան գրանցում ունեցող զինապարտների վերադարձն Արցախ՝ զորահավաքին:

Այսօր Երեւան է ժամանել ԼՂՀ ԳԽ-ի պատվիրակությունը՝ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Նախապատրաստվում են բարձր մակարդակի հանդիպումներ, բանակցություններ, Հայաստանի ու Արցախի հանրապետությունների համար կարեւորագույն նշանակություն ունեցող հարցերի քննարկումներ:

«Ազատություն» ռադիոյի գիշերային հաղորդման ժամանակ հայտնվեց, որ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության պահանջով՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ղեկավար Մերիմեն գրություն է հղել Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյին, որպեսզի նա համաձայնություն տա՝ ՄԱԿ-ի դիտորդներ ուղարկելու Ղարաբաղի հակամարտության գոտի:

Հոկտեմբերի 14. Այսօր շատ են պաշտոնական հայտարարությունները եւ նրանցից.

ԼՂՀ կառավարությունն արտասահմանյան մի շարք երկրների հեղինակավոր լրագրողների հրավիրում է բարդույթի գոտի, որպեսզի տեսնեն, թե Ադրբեջանն ինչպես է ոտնահարում իր իսկ ստորագրած պայմանագրերը, ավերում Լեռնային Ղարաբաղի հայկական բնակավայրերը, կոտորում կամ փախստական դարձնում խաղաղ բնակիչներին:

ՀՀ արտգործնախարարությունը նոտա է հղել Ադրբեջանի արտգործնախարարին՝ ցույց տալով, որ նրա կողմը կոպտորեն խախտում է Մոսկվայում ու Սոչիում ընդունված պայմանագրերը եւ անհնար է դարձնում երկու հանրապետությունների հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակումը:

Հայաստանի արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը նշեց մեր հանրապետության պետական հեղինակության զգալի վերելքը միջազգային մասշտաբով, շեշտեց նրա առաջադիր խնդիրները քաղաքական ու դիվանագիտական ասպարեզներում՝ դրանցից կարեւորագույնը համարելով ԼՂՀ ճանաչումը միջազգային հանրության կողմից: Թղթակցի այն հարցին, թե նախարարն ինչպե՞ս է նայում Հայաստանի հանրապետության կողմից ԼՂՀ-ն ճանաչելու հարցին, պատասխանեց. «Իսկ ես ասացի՞, թե Հայաստանի հանրապետությունը դուրս է միջազգային հանրությունից»:

Լրատվական բոլոր մարմինները հաղորդում են, որ կատաղի մարտերը չեն դադարում ԼՂՀ բոլոր շրջաններում: Թուրքերը երեկ եւ այսօր հրետակոծության են ենթարկել Ասկերանը, Մարտունին, Մաճկալաշենը, Հադրութի մի շարք բնակավայրեր: Իհարկե, հայ ազատամարտիկները պատասխան կրակով ոչնչացրել են երեք «Գրադ» կայանք, պատճառել մարդկային ուժի մեծ վնասներ: Դիտորդները վկա են եղել այս ամենին եւ պնդում են, որ թուրքերն են վիճակի սրման պատճառը: Իսկ Մախս Մամեդովը Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ դարձյալ դժգոհում է. հայ գրոհայինները կրակի տակ են պահում Ֆիզուլին, գեղեցկագույն այդ քաղաքը կործանել են, բնակչությանը կոտորել եւ քշել դես ու դեն, որովհետեւ մտածում են, թե այդտեղից է գալու Լաչինի միջանցքի վերջը, այն միջանցքի, որով ամեն օր Ղարաբաղը Հայաստանից զինտեխնիկա ու զինվորական համալրումներ է ստանում եւ ոչ թե դեղորայք ու սննդեղեն, ինչպես հայտարարում են հարեւան հանրապետությունում:

Սա բացահայտ ու լկտի սուտ է, քանի որ Ֆիզուլիի ու Լաչինի միջանցքի արանքում գոյություն ունի Ջաբրայիլի ու Կուբաթլիի շրջանների տարածքը: Եւ եթե հայերը Ֆիզուլին կրակի տակ են պահում, ապա դա լոկ այն պատճառով, որ թուրքն այդ ավազականոցից է հարձակումներ գործում դեպի Մարտունու եւ Հադրութի շրջանները, այդտեղից են հրթիռակոծվում ու հրետակոծվում Մարտունին, Մաճկալաշենը նույնիսկ խորքային գյուղերը:

Լաչինի միջանցքի վիճակի վերաբերյալ Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հետաքրքիր հաղորդում էր անում թղթակիցը, խոսքի կեսը բերանում թողեցին:

13-ի երեկոյան ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունել է ԼՂՀ ԳԽ-ի պատվիրակությանը: Քննարկվեցին երկու հանրապետությունների համագործակցության, համաձայնեցված գործողությունների հարցերը:

Հոկտեմբերի 15. ՀՀ լրատվական մարմինները, հավանաբար, թարմ ու ստույգ տեղեկություններ չունեն ԼՂՀ վիճակից, վերացական ու մշուշոտ բաներ են ասում, մանավանդ՝ հավանական. իբր, էլի Լաչինի միջանցքը ռմբակոծվել է թուրքերի կողմից, իսկ մերոնք վերահսկում են:

Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին, որ հայերը խիստ հրետակոծել են Աղդամը, երբ այնտեղ պիտի ժամանեին Ռուսաստանի դիտորդները: Ադրբեջանական զորամիավորումներն էլ Լաչինի միջանցքն են պահում կրակի տակ,-ասաց խոսնակը, եւ տեղեկացրեց նաեւ, որ Բաքվում Էլչիբեյը մամուլի ներկայացուցիչներին գոհունակությամբ է պատմել իր ու Ռուսաստանի ղեկավարի բանակցությունների եւ՝ընդունած պայմանագրերի մասին՝ վերջիններս համարելով մի նոր փուլ երկու իրավազոր պետությունների փոխհարաբերությունների մեջ: ԼՂ-ի բարդույթի լուծումն էլ քաղաքական ճանապարհով հնարավոր է համարել՝ նշելով, որ դրա համար շատ ժամանակ է հարկավոր (երեւի որպեսզի այնտեղի հայությունն սպառվի, եւ հարցը լուծվի ինքնաբերաբար): Նշել է նաեւ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի «խաղաղարար եւ խրախուսելի ջանքերը», որոնց դեմ, իբր, Հայաստանում առկա են խանգարիչ ուժեր, որոնք անվերջ հակադրվում եւ ջուր են պղտորում: «Այդպիսի ուժեր կան նաեւ մեզ մոտ, Ադրբեջանում»,-հավաստիացրել է Էլչիբեյը՝ յուրովի կրկնելով Ն. Նարիմանովի 1921 թ. ամռանն արած հայտարարությունը («Հայաստանի ղեկավարությունը զիջումներ է անում դաշնակցությանը, բայց իմացած եղեք, որ այդպիսի ուժեր կան նաեւ մեր հանրապետությունում»):

Ուշ գիշերին զանգել էի Ստեփանակերտ, մերոնք հայտնեցին, որ վերջին օրերի շարքում

այսօր միակն էր, որ ռմբակոծության չենթարկվեց Ստեփանակերտը։ Երեկ, ասացին, Աղդամից հրետակոծել են, ավերել մի շարք շինություններ, կան շատ սպանվածներ ու վիրավորներ։ Իբր, գործում են Կասպիական նավատորմիղից բերած նորագույն ահեղ թնդանոթները, որոնց համար Աղդամից Ստեփանակերտ ձգվող 30 կիլոմետրը ոչինչ է։

Սա ցավալի է, իհարկե։ Բայց պակաս ցավալի չէ այն համարյա անտարբեր տոնը, որով հայտնեցին շատ զոհերի ու վիրավորների մասին։ Այստեղ, Երեւանում էլ ճակատամարտերում տված զոհերին, նահատակներին վերաբերող լուրերը տալիս-առնում են մի այնպիսի անհոգությամբ, որ պարզապես անհարմար է։ Բայց մի՞թե Ստեփանակերտում եւս, այդ նահատակությունների կողքին, արյան ու մահվան միջավայրում...

Հոկտեմբերի 16-ի հաղորդումների մեջ ճակատի հարաբերական խաղաղությունը խանգարող երկու կետեր կային. Մարտակերտի շրջանի վերջին գյուղերից մեկը՝ Ղազանչին, որ հրետակոծության է ենթարկվել Աղդամի շրջանի կրակակետերից, եւ Լաչինի շրջանի Ղոչազ գյուղը, որի վրա գրոհներ են ձեռնարկել թուրքերը, ջարդ կերել, ետ փախել։

Մոսկովյան լրատվական մարմինները Ադրբեջանի անունից հաղորդում են, թե Հայաստանը ռազմաճակատում շուտով լուրջ շրջադարձ կկատարի. սփյուռքահայերի օժանդակությամբ Ֆրանսիայից գնել է «Միրաժ» տիպի, իսկ ԱՄՆ-ից՝ «Ֆանտոն» տիպի 6-ական կործանիչ ինքնաթիռներ։

Օրվա կարեւորագույն իրողությունը ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հրաժարականն էր։ Մերոնք հաղորդեցին՝ առանց խոսելու պատճառների մասին։ Միայն իր՝ Հովհաննիսյանի մտահոգ հայտարարությունը, թե պաշտոնից հեռանում է չկատարած պարտքի, ավարտին չհասցրած նախաձեռնությունների գիտակցությամբ, բայց եւ միշտ պատրաստ ծառայելու հայրենի ժողովրդին, նրա սուրբ գործին։

Իսկ Մոսկվայից հայտնեցին նաեւ պատճառները՝ արտաքին քաղաքականության վճռական հարցերում հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանից տարբեր տեսակետներ ունենալը, ավելի ուղղակի՝ դիվանագիտության մեջ կոշտ քաղաքականության դավանելը, որ իր արտահայտությունն է գտել վերջերս ԱՄՆ-ում եւ Թուրքիայում ունեցած բանակցություններում ու ելույթներում, ապա երեւի թե ամենագլխավոր հարցում. ինքը կողմնակից է, որ ՀՀ-ը ճանաչի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախությունը եւ դրա վրա կառուցի իր քաղաքականությունը...

Եւ, ահա՛, այս պատճառով Լ. Տեր-Պետրոսյանը խնդրել է, որ Ռ. Հովհաննիսյանը՝ Հայաստանի կառավարության կազմում սեփական ու ազդեցիկ դեմք ունեցող երեւի թե բացառիկ մարդկանցից մեկը, հրաժարական տա։ Խնդրե՞լ է։ Մի գործարք, որի մեջ ինչքան վեհանձն է Հովհաննիսյանը, սկզբունքային, հայրենասեր, անանձնական գործիչ, նույնքան էլ դատապարտելի է նախագահի դիրքը։

Ես մտածում եմ եւ վստահ եմ, որ Հովհաննիսյանի՝ Թուրքիայում ունեցած ելույթի դեմ բողոքել են այդ երկրի ղեկավարները, եւ այս էլ դարձել է հրահանգ... Կամ նախագահը մտածում է, թե նրանք անպայման դժգոհ են, եւ հաճոյության գործարք է անում...

Հետաքրքիր է, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանն այս անվայել քայլը կատարեց իր նախագահ ընտրվելու տարելիցի օրը։ Արժանավայե՜լ նշեց։ Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հրապարակած հայտարարությունն էլ վայել է իր ազնիվ ու հայրենանվեր կեցվածքին։ Ահա հայտարարությունը. «Այսօր նախագահ Լեւոն Տեր- Պետրոսյանի խնդրանքով ես իմ հրաժարականն եմ տալիս Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնից։ Այս կոչումից ես հեռանում եմ անավարտ աշխատանքի զգացումով, սակայն պարտավոր եմ Ձեզ հաղորդելու, որ ես նախընտրեցի մնալ հավատարիմ իմ սկզբունքներին եւ այն ուղուն, որը, հավատացած եմ, էական է Հայաստանի համար։

Ինչ էլ լինեն այն դրդապատճառները, որոնք բերեցին նախագահի սույն որոշմանը, իմ խիղճը հանգիստ է»։

Ահա այսպե՛ս. իմ խիղճը հանգիստ է, իսկ նախագահը թող ինքը մտածի իր խղճի մասին։

Ինքնավայել ու շատ խոսուն է նաեւ հրաժարականի երկրորդ մասը. «Իսկ ինչ կվերաբերի ինձ եւ հայ ժողովրդի ապագային՝ Ձեզ ծառայելն իմ մեծագույն պատիվն է եղել։ Ես կհավաստիացնեմ, թե այնքան ժամանակ, որ մեր պայքարը դեռ կիսավարտ է, ես կմնամ հայ ժողովրդի մշտական ծառայության մեջ»։

Հոկտեմբերի 17-ից մինչեւ 31-ն ընկած ժամանակամիջոցում ռազմաճակատն էական փոփոխություններ չի կրել։ Ամեն օր նույն լուրերն էին պտտվում. որ թուրքերն Աղդամի ու Ֆիզուլու շրջաններից հրետակոծում են Հադրութի, Մարտունու, Ասկերանի շրջանների սահմանամերձ ու ոչ սահմանամերձ գյուղերը։ Մարտակերտի շրջանի վերջին գյուղերում ծվարած հայ ինքնապաշտպանները համառորեն դիմադրում են թուրքերին, ետ մղում նրանց նորանոր հարձակումները։ Ստեփանակերտը համարյա օրընդմեջ ռմբակոծվում է թուրքի ռազմական ինքնաթիռներից։ Բարեբախտությունն այն է, որ վերջիններս վախենալով մերոնց հակաօդային սարքերից, որոնք հինգ կիլոմետր բարձրությամբ կործանում են նպատակակետը, թռչում են դրանից ավելի բարձր եւ այդ պատճառով էլ չեն կարողանում դիպուկ ռմբակոծել. ռումբերն ընկնում են քաղաքից հեռու կամ նրա ծայր ծայրամասերում, ուր բնակիչներ կամ չկան, կամ էլ շատ են նոսր։

Զորիին ասում եմ.

- Մի՞թե հնարավոր չէ ավելի հեռահար սարքեր դնել, որպեսզի բացառվի այդ ինքնաթիռների մուտքը պաշտպանվող տարածք։ Թե չունե՞նք այդպիսի սարքեր։

- Ունենք, ինչպե՞ս չէ,-նա է պատասխանում վրդովված:-Դրանցից էլ ունենք, ավելի զարհուրելիներից էլ։ Ղեկավարները չեն ուզում կանգնեցնել...

Մեր լրատվական մարմիններն ամեն օր նույն տեղեկություններն են հաղորդում, տառացիորեն նույնը, ինչպես վերը նշեցի։ Առանձին դեպքերում նշվում է նաեւ, որ Լաչինի միջանցքի վրա եղել են հարձակումներ հարավից (Կուբաթլիի շրջանից) եւ հյուսիսից (Քելբաջարից), հարձակվողները ջարդ են կերել, ետ փախել՝ ռազմադաշտում թողնելով մի քանի տասնյակ ասկյարների դիակներ (օրինակ, հոկտեմբերի 23-ի լրատվությամբ՝ թուրքերը միայն Լաչինի միջանցքի հյուսիսում տվել են 120 զոհ)։ Մերոնք միշտ տալիս են մեկ-երկու զոհ, գրեթե նույնքան էլ վիրավոր։

Ինչ-որ չափով սրտապնդիչ են պատերազմական գործողություններին վերաբերող հանրագումարները։ Հոկտեմբերի 17-ին հրապարակվել է ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի մի հաշվեկշիռը, որն ասում է. «Հունիսի 12-ից սկսած Ադրբեջանի ազգային բանակը կորցրել է առնվազն 104 տանկ, որը Ադրբեջանի տրամադրության տակ գտնվող բոլոր տանկերի մեկ-երրորդն է։ Այս թվի մեջ չեն մտնում վնասված այն տանկերը, որոնք ադրբեջանցիներին հաջողվել է դուրս բերել ռազմաճակատից։ Եթե սրան գումարենք նաեւ մոտ 4000 սպանված զինվորներ, խփված ռազմական առնվազն 7 ինքնաթիռներ եւ 10 ուղղաթիռներ, ապա կտեսնենք, որ Ադրբեջանի ազգային բանակի կրած կորուստները անհամեմատելի են հայկական կողմի կորուստների հետ» («Երկիր», 1992, հոկտ. 17»)։

Հայաստանում ու Արցախում այս օրերին բոլոր խոսակցություններն սկսվում կամ ավարտվում են Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հրաժարականով։ Թղթակիցը նրա մասին հարցրել էլ ԼՂՀ ԳԽ-ի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի կարծիքը եւ սա ասել է.

- Հովհաննիսյանը միակ խելոք ու խիզախ մարդն էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության իրավունքն էր պաշտպանում միջազգային բոլոր ատյաններում։ Այսուհետ ով էլ որ նրա տեղը լինի, չի անելու եւ չի էլ կարող կատարել նրա արածը։ Նրա նմանները բացառիկ են...

◆ ◆ ◆

Հոկտեմբերի 22-ին Ստեփանակերտ է ժամանել Մեծ Բրիտանիայի խիղճը՝ Քերոլայն Կոքսը, որն այս էլ 10-րդ իր այցով հովանավորյալներին տարավ մարդասիրական օգնություն (շուրջ 50 տոննա բեռ)՝ սննդամթերք, բուժսարքավորումներ, դեղորայք, իր սրտակցության ջերմագին խոսքերը։ Թղթակցին ասաց. «Ես այստեղ եմ, ուր մարդկային ցավն է, օգնության կարիքը։ Բայց Արցախում՝ նաեւ հարազատացած այս ազատամարտիկ ժողովրդի նկատմամբ՝ իմ հիացմունքն ու սերը»։

Կոքսն ամեն անգամ իր հետ բերում է տարբեր երկրների դիվանագիտական ու լրատվական ներկայացուցիչների, որոնք տանում են թարմ, ճշմարիտ տվյալներ, տեղեկություններ հինգ տարի շարունակ զարհուրելի շրջափակման մեջ գտնվող արցախահայության պայքարի, դիմադրության ու տոկունության մասին, բողոքում են միջազգային ատյաններին, տերություններից պահանջում են ցույց տալ գործուն օգնություն, սանձ դնել թուրք նվաճողի մռութին։ Կոքսի ու նրա ուղեկիցների մեղքը չէ, որ աշխարհն այսպես անտարբեր է, այսքան շահամոլ։ Այս անգամ բարոնուհին բողոքի խոսքեր էլ ասաց բարձրապաշտոն, համբավավոր իր հայրենակցուհու՝ Անգլիայի նախկին վարչապետ Մարգրետ Թետչերի Բաքու կատարած այցի, արած թրքամոլական հայտարարությունների դեմ։ «Ես չեմ կարծել, թե Անգլիայում կհայտնվեն մարդիկ, որոնց համար նավթն ավելի թանկ կլինի, քան մարդկային արյունը, խիղճն ու բարոյական մյուս վեհությունները»,-ասաց Կոքսը։

Հոկտեմբերի 25-ին, Ստեփանակերտից Երեւան վերադարձավ Կոքսը եւ հենց օդանավակայանում հայտարարեց.

- Այս անգամ վերջնականապես համոզվեցի, որ Արցախն անընկճելի է։ Անցյալ անգամ Շուշիում ներկա էի եղել մի հարսանիքի, իսկ այս անգամ դպրոցներ այցելեցի եւ տեսա, թե պատերազմի պայմաններում, կենսական ամենասուղ միջոցներով այդ ուսումնական հաստատություններում գործն ավելի լավ է գնում, քան իմ հայրենի Անգլիայի անկարիք միջավայրում։

◆ ◆ ◆

Հոկտեմբերի 22-ի հաղորդումներում կարեւոր էր նաեւ թուրքի լրատվության հայտարարությունը մոսկովյան հեռուստատեսությամբ. իբր, հայերը երկու ինքնաթիռով Սարսանգի մոտերքում դեսանտ են իջեցրել դիվերսանտների մի խումբ, որը պիտի պայթեցնի հիդրոհանգույցը եւ կատարի այլեւայլ դիվերսիաներ։ Այս դիվերսիոն ծրագրերի մասին էլ, իբր, հայտնել է գերի բռնված երկու հայ դիվերսանտներից մեկը, իսկ խմբի մյուս անդամները շարժվել են դեպի ջրամբարի խոցելի տեղը։

◆ ◆ ◆

Հոկտեմբերի կեսերին հաղորդումներ եղան թուրքի կողմից բռնագրավված Շահումյանի շրջանում գործող հայդուկային խմբերի հաջող գործողությունների մասին։ Նրանք իսպառ ոչնչացրել են Շահումյանի ավանից դեպի Վերիշեն տանող ճանապարհի վրա գտնվող Սպիտակ աղբյուրի ուղեկալը, սպանել տաս ասկյար, ոչնչացրել ռազմական երեք մեքենա։ Մի քանի օր հետո նոր տարածքում սպանել են 17 ասկյար, ոչնչացրել հինգ զրահամեքենա։ Հոկտեմբերի 21-ին Սարսանգ-Հաթերք ճանապարհի վրա ոչնչացրել են վառելիք փոխադրող չորս բեռնատար մեքենա, սպանել 9 ասկյար։

Հայկական խմբերը շարունակում են պայքարը Գյուլիստան գավառը զավթած անօրենների դեմ, եւ այս տարօրինակ պայքարը գլխավորում է հայրենանվեր Շահեն Մեղրյանը, որի դեմ ամիսներ առաջ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում բարբաջում էր մի ծուռբերան։

Հոկտեմբերի 26. Բարոնուհի Կոքսը երեկ էր վերադարձել Ստեփանակերտից, հանդիպումներ է ունենում ՀՀ պաշտոնյաների հետ։ Այսօր այցելեց մեր կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին, որը բարձր գնահատելով նրա առաքելությունն ու ծառայությունները Հայաստանին ու Արցախին, ասաց. «Դուք մի հրեշտակ եք՝ իջած մեր ազգի համար»։

Հոկտեմբերի 27. Հայաստանի նախագահը մեկ շաբաթ առաջ դիմել էր ՄԱԿ՝ առաջարկելով քննել Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված եւ օրեցօր վատթարացող վիճակը։ Հույս կար, թե քննարկումն իսկապես կլինի, եւ այդ միջազգային կարեւորագույն մարմնի միջամտությունը կտա որեւէ դրական արդյունք։ Եւ, ահա՛, ս.թ. հոկտեմբերի 27-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում տեղի է ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի վիճակի քննարկումը, վճռվել է այնտեղ ուղարկել ներկայացուցիչ, որը տեղեկություններ պիտի հավաքի եւ ներկայացնի իր ղեկավարությանը։ Իսկ այսօր ժամը 18-ին էլ Անվտանգության խորհուրդը փակ դռների ետեւում ավելի հանգամանորեն կքննարկի հարցը եւ կորոշի իր անելիքը,-հայտարարել է խորհրդի նախագահ Մերիմեն։

Հոկտեմբերի 27-ին Անվտանգության խորհրդի խոստացված քննարկումը տեղի է ունեցել, եւ ընդունվել է հայտարարություն, որը մեջ եմ բերում «Երկիր» թերթից (հոկտ. 30).

«Անվտանգության խորհուրդը մտահոգված է Լեռնային Ղարաբաղում եւ նրա շուրջ շարունակվող ծանր իրավիճակի համար։

Չնայած Սոչիում ընդունված կրակի դադարեցման համաձայնագրին (1992 թ. սեպտեմբերի 21), տարածքում շարունակվում են ավերածությունները եւ մարդկային կյանքի կորուստները։

Անվտանգության խորհուրդը կրկին հաստատում է սույն թվականի օգոստոսի 26-ին Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակի շուրջ իր ընդունած որոշման դրույթները (Վ-24493) եւ մասնավորապես պաշտպանում է Մինսկի խորհրդաժողովի ջանքերը Լեռնային Ղարաբաղի հարցը ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում կարգավորելու ուղղությամբ»։

Հայտարարության մեջ մասնակից ու շահագրգիռ երկրներին կոչ էր արվում անհապաղ իրականացնել կրակի դադարեցումը եւ նպաստել բոլոր տեսակի շրջափակումների վերացմանը։ Ասում է՝ պետք է անհապաղ հրավիրել Մինսկի համաժողովը եւ վերսկսել քաղաքական բանակցությունները ըստ նախագահի կողմից սահմանված արարողակարգի։ Բոլոր մասնակից եւ շահագրգիռ կողմերից պահանջվում է սերտորեն համագործակցել ԵԱՀԽ-ի հետ եւ դրական մասնակցություն ունենալ՝ արագորեն հասնելու տարաձայնությունների համընդհանուր կարգավորմանը։

Անվտանգության խորհուրդը նաեւ գոհունակություն է հայտնում, որ գլխավոր քարտուղարը մտադիր է ներկայացուցիչ ուղարկել տարածք՝ պարզելու, թե ինչպես կարող է ՄԱԿ-ն աջակցել ԵԱՀԽ-ին եւ ճշգրտել մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու հարցը։

Հայաստանի նախագահի թիմում ոգեւորություն են ապրում (ոգեւորված են նաեւ ազգի շատ շերտեր) ՄԱԿ-ի վերաբերմունքով եւ ընդունված հայտարարությամբ։ Ամսիս 30-ին արտգործնախարարի տեղակալ Արման Նավասարդյանը հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե մեր նախագահի պահանջով կազմակերպված այդ քննարկումն ու ընդունված-արված հայտարարությունը լուրջ քայլ են ղարաբաղյան բարդույթի լուծման ճանապարհին։

Նոյեմբերի 1-ին էլ նախագահի դիվանագիտական խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանն էր, որ, դարձյալ հեռուստատեսությամբ, երեւույթը գնահատեց իբրեւ կարգե դուրս մի առաջքայլ արցախյան խնդրի կարգավորման հարցում։ Նշեց նրա կարեւորությունը երեք կետով, որոնցից մեկն էլ՝ որ ՄԱԿ-ն ընդառաջեց մեր առաջարկին եւ զբաղվեց մեր հարցով։

Իհարկե, այս մարդկանց գործն է. կարող են բարձր գնահատել կատարվածը, փառաբանել խոսքը։

Սակայն քննարկումն ու արված հայտարարությունը, նույնիսկ անդրկուլիսյան խաղերից

անտեղյակ մարդուն ցույց են տալիս, որ կատարվածը դատարկ ու անպտուղ բան է, քանի որ ՄԱԿ-ի կամ նրա քարտուղարի ներկայացուցչի այցը բարդույթի տարածք նորություն չէ և չի տալու ավելին, քան նախորդների այցերը: Իսկ «պարզելը, թե ՄԱԿ-ն ինչպես կարող է աջակցել ԵԱՀԽ-ին...», հաստատումն է ցավալի այն իրողության, որ ոչ միայն ԵԱՀԽ-ը, այլև ՄԱԿ-ը պարում են թուրք-ադրբեջանական նվագով... Իբր ԵԱՀԽ-ը որևէ բան անում էր, որպեսզի ՄԱԿ-ն էլ պարզի (պարզի՞), թե ինչո՞վ կարող է նրան օգնել:

Այսքանը պարզապես մի բան է նշանակում, որ ՄԱԿ-ն ընդառաջել է Ադրբեջանի պրեզիդենտի առաջարկին՝ հարցի լուծման «պասիվը» վերապահելով ԵԱՀԽ-ին: Իսկ թե սա ինչպե՞ս է լուծում Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, դրան էլ ծանոթ ենք վերջին մեկ-երկու տարվա անպատկառ խաղերով, որ նա էր անում չարչրկված խնդրի շուրջ:

Նոյեմբերի 1. Վերջին օրերին թուրքերը խստացրել են ճնշումն Առաջաձոր-Կիչան-Արխավենդ գծի վրա: Հոկտեմբերի 31-ին և նոյեմբերի 1-ին Առաջաձորի վրա կատարված երկու հարձակումը դժվարությամբ կասեցնելով՝ մեր ազատամարտիկները ոչնչացրել են թշնամու մեկ վաշտ, Տ-72 տիպի երկու տանկ և 3 ռազմական ինքնաթիռ (2 ՄԻԳ-25 և մեկ Լ-29):

Նոյեմբերի 2. Չլդրան գյուղի մատույցներում գցվել է թշնամու մեկ ուղղաթիռ:

Օրվա ընթացքում ուժեղ հրետակոծության են ենթարկվել Ասկերանը, Մաճկալաշենը, Հադրութն ու Էդիլլուն:

Ադրբեջանի լրատվությունը, նրանից առնելով էլ՝ «Մայակը», հաղորդել են, թե վերջին օրերին Խոջալուի օդանավակայանում թուրքերը ոչնչացրել են երկու ռազմական ինքնաթիռ («Միրաժ» տիպի):

ՀՀ պաշտպանության լրատվական գործակալությունն ասում է՝ թուրքերը գլուխներն են կորցրել և իրենց գերձայնային ինքնաթիռներն են վերագրում հակառակորդին:

Թուրքի մի ինքնաթիռ այսօր խորացել է Մարտունու շրջանի տարածքում և երկու կասետային ռումբ է նետել Ննգի գյուղի վրա:

Այսօր մամուլի ասուլիսում ՀՀ պետական նախարար Վ. Մանուկյանն ասաց. «Քաղաքական տեսակետից Արցախի խնդիրը պատերազմ է Ղարաբաղի հանրապետության և Ադրբեջանի միջև: Մինչդեռ զուտ ազգային տեսակետից այն մե՛ր հարցն է, և մենք ամեն ինչ կանենք մեր ազգակիցների իրավունքների պաշտպանության համար»:

Նոյեմբերի 3. Չնայած նախորդ օրերին ունեցած օդուժի մեծ կորուստներին՝ թուրքը շարունակում է ռազմական ինքնաթիռներ ուղարկել դեպի ԼՂՀ բնակավայրերը: Այսօր գերձայնային մի օդահեն ռմբակոծել է Ասկերանի շրջանի Խաչմաչ գյուղը:

Հեռահար հրետանիներն Աղդամից կրակ են տեղացել Ստեփանակերտի, Ֆիզուլիից՝ Էդիլլուի վրա:

Այսօր թուրքերը հարձակվել են Վանք գյուղի վրա (այս ո՞ւր են հասել: Վանքը Գանձասարի վանքի գյուղն է), ջարդ կերել, ետ փախել:

Նոյեմբերի 4-ին ինքնապաշտպանության ուժերը գրավել են Չլդրան և Առաջաձոր գյուղերի արանքի երկու կարևոր բարձունքներ՝ ետ մղելով թշնամուն:

Առաջաձորի մոտ բռնկված մարտերում երկու կողմերն էլ տվել են զոհեր, որոնք հասնում են մեկ տասնյակի:

Աղդամի կողմից դարձյալ հրետակոծության է ենթարկվել Ստեփանակերտը: Կան նոր ավերածություններ:

Հրետակոծվել են նաև Մարտունին, Հադրութը, Էդիլլուն, Լաչինի միջանցքը:

Նոյեմբերի 5-ին թուրքերը կատաղի գրոհ են ձեռնարկել Ղազանչիի ու Առաջաձորի վրա: Մերոնք դժվարությամբ ետ են մղել՝ պատճառելով մեծ վնաս. սպանվել է 20 ասկյար, մերոնց զոհերը՝ 5 և վիրավորները՝ 10:

Լրատվական մարմինները շատ են խոսում Աշոտ Բլեյանի կազմակերպած պատգամավորական համախոսականի մասին, որն, իբր, հասել է Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդ, այնտեղ բավական մեծ աշխուժացում առաջացրել:

Նոյեմբերի 6. Երեկ ամբողջ օրը Աղդամից հրետակոծում էին Ստեփանակերտը:

Այսօր թուրքերի մի մեծ զորախումբ, ծանր տեխնիկայի ուղեկցությամբ, գրոհել է Ճարտարի վրա և, երեք տանկ կորցնելով, ետ նահանջել:

ՀՀ սահմանային շրջաններում ծանր դրություն է, քանի որ գյուղերը հեռահար հրետանիների կրակի տակ են գիշեր-ցերեկ: Կապանը մեծ վնասներ է կրել վերջին օրերին:

Երևան է հասել Ռուսաստանի դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինը՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, որը, ճանաչողների վկայությամբ, խելոք մարդ է, հայ ժողովրդի պատմության քաջատեղյակ մասնագետ:

ՀՀ խորհրդարանում տաք վեճեր են գնում Բլեյանի արկածախնդրական նախաձեռնության շուրջ: Մեծ մասամբ դատապարտում են՝ գտնելով, որ, չնայած Ադրբեջան ուղարկված նրա դիմումի տակ ստորագրել են 55 թե 56 դեպուտատներ, արվածը լոկ կազմակերպչի սադրանքն է:

Նոյեմբերի 7-ին տաք մարտեր են եղել ԼՂՀ բոլոր շրջաններում. Ղաչանչիի մոտ մերոնք ետ են մղել թուրքի նոր հարձակումը: Թշնամին այստեղ տվել է 40 զոհ, ինքնապաշտպանները՝ 2:

Մերոնք հաջողությամբ ետ են վանել թշնամու հարձակումները նաև Ճարտար-Մաճկալաշեն գծի վրա և Ղոչազի մոտ: Ճարտարի կռվում թուրքերը կորցրել են երկու տանկ և մեկ զրահամեքենա:

Այսօր թուրքի հետևակը, մեծաքանակ զրահատեխնիկայի օժանդակությամբ, լայնածավալ գրոհ էր ձեռնարկել Աբդալ-Գյուլափլիի վրա (Աղդամի շրջանում, որի վրա հսկում են հայ ինքնապաշտպանները): Մերոնք հաջողությամբ դիմակայեցին, երկու տանկ ոչնչացրին և ստիպեցին, որ թշնամին նահանջի:

Թուրքերը երկու տանկ էլ կորցրել են Ուրիան բլրի մոտ (Մարտունու արևելյան մասում) ձեռնարկած անհաջող գրոհի ժամանակ:

ՀՀ ԱԳՆ-ում ընդունեցին Ռուսաստանի դեսպան Ստուպիշինին, որը հայտնեց, որ ինքը Հայաստան է եկել ոչ միայն այստեղ աշխատելու՝ իբրև Ռուսաց երկրի պաշտոնական ներկայացուցիչ, այլև ապրելու հայ ժողովրդի հետ:

Նոյեմբերի 8-11-ին ռազմաճակատում էական փոփոխություններ չեն կատարվել: Այս ընթացքում թուրքի ռազմական ինքնաթիռներն են մի քանի անգամ ռմբակոծել Ստեփանակերտը՝ կասետային ռումբեր նետելով նրա բնակելի թաղամասերի վրա: Ասում են՝ կան վիրավորներ քաղաքացիներից:

ՀՀ նախկին արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանը գտնվում է ԼՂՀ-ում, հանդիպումներ է ունենում հանրապետության ղեկավարների, շարքային մարդկանց ու կռվողների հետ: Նա լրատվության մարմինների ներկայացուցիչներին հայտարարել է, թե «Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակատագիրը որոշվում է Արցախում: Ով դա չի հասկանում, բութ է և կույր: Ուրեմն, ամբողջ հայ ազգի պարտքն է բոլոր ուժերով սատարել այս պայքարին, որպեսզի ռազմաճակատի հաղթանակի շնորհիվ հնարավոր դառնա հակամարտության քաղաքական լուծումը»:

✧ ✧ ✧

Գալինա Ստարովոյտովան ազատվել է Ռուսաստանի նախագահի ազգային հարցերի գծով խորհրդականի պաշտոնից: Ինքը՝ Ստարովոյտովան, ասում է՝ դա միանգամայն անսպասելի էր իր համար: Կատարվածը չես կարող կոչել այլ կերպ, քան ընդառաջում ադրբեջանցիների հակահայկական բարբաջանքներին: Չէ՞ որ Հայաստանի ու ԼՂՀ արդար շահերը նա պաշտպանում էր բացահայտորեն, և դա չէր կարող չգնահատվել իբ-

րեւ անզգուշություն (առնվազն) պետական պաշտոնյայի համար:

Ըստ երեւույթին նույն բախտին պիտի արժանանա նաեւ Ռուսաստանի ԱԳՆ-ի առաջին տեղակալ Ֆյոդոր Շելով-Կովեդյաեւը, որի հայկական արդար կողմնորոշումը հայտնի էր Գորբաչովի ժամանակներից:

Նոյեմբերի 12. Մարտակերտի շրջանում, Վաղուհաս, Կոճղոս եւ Հարությունագոմեր գյուղերն ազատագրելուց հետո, հայ ինքնապաշտպանները մաքրում են Չլդրանի ու Պողոսագոմերի ռազմական կետերը:

Նոյեմբերի 14-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանը ելույթ ունեցավ՝ դարձյալ փառաբանելով իր կառավարության գործունեությունը, կայուն հասարակական-քաղաքական վիճակ ստեղծելու հմտությունը: Գտնում է, որ մեծ հաղթանակի նշանակություն ունի իր ջանքերի շնորհիվ Ղարաբաղի հանրապետության ճանաչման խափանումը Գերագույն խորհրդում, հակառակ դեպքում Հայաստանը կներքաշվեր պատերազմի մեջ (իբր, հիմա պատերազմի մեջ չէ):

Նրա կարծիքով՝ Հայաստանի խորհրդարանը վեր է ածվել մեռյալ մարմնի. օրենքներ չի ընդունում (իբր, ընդունածներն արդեն կիրառվելով մաշել են, նորերի կարիքն է զգացվում):

«Շուշիից ու Լաչինից հետո Ադրբեջանը հակված էր նստելու խաղաղ բանակցությունների, մենք շրջահայեցություն չցուցաբերեցինք եւ պահը կորցրինք»:

«Ես սխալ եմ համարում Գերագույն խորհրդի հուլիսյան որոշումը (Ղարաբաղի մասին), որը ՀՀ իշխանությունների գործունեությունը սահմանափակում է, զրկում մանեվրելու հնարավորությունից, ԵԱՀԽ-ի առաջ մեզ ներկայացնում իբրեւ անզիջում կողմ» (երեք «գործոն», երեքն էլ սայթաքուն ու սխալ):

Նոյեմբերի 15-ին Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպանությունը լրիվ ազատագրեց Չլդրանն ու Պողոսագոմերը՝ ռազմագիտական այդ կարեւոր կետերը, որոնք հնարավորություն են ստեղծում մոտենալու Միր-Բաշիր-Մարտակերտ-Քալբաջար մայրուղին: Այստեղ մերոնք գրավել են մեկ տանկ, երկուսը ոչնչացրել: Թուրքերը տվել են 70 սպանված, մերոնք՝ 7:

Իսկ Շահումյանի շրջանում հայ ֆիդայիները նեղում են թուրք բռնագրավիչներին:

✧ ✧ ✧

Նախորդ օրերին Երեւան ժամանած ռուս պառլամենտական խումբը, որ մասնակցում է ՀՀ ԳԽ-ի աշխատանքներին, լրջորեն զբաղված է նաեւ ղարաբաղյան բարդույթի լուծման ուղիներ փնտրելով: Խմբի մեջ գտնվող պատմաբան եւ տնտեսագետ Վիկտոր Շեյնիսն այդ հարցի առթիվ ներկայացրել է իր ծրագիրը, որ աչքի է ընկնում քաղաքական լրջությամբ: Ահա այն.

«Ինձ թվում է, որ իրատեսական լուծում կլինի նախեւառաջ միահյուսել ջանքերը կրակի դադարեցման ուղղությամբ: Դա այսօր ամենահրատապն ու ամենաանհրաժեշտն է: Երբ կրակը դադարեցվի, հաջորդ քայլը պետք է լինի զինադադարի վրա վերահսկողության սահմանումը: Ես կարծում եմ, որ խաղաղարար ուժերը պետք է տեղաբաշխել ոչ թե Հայաստանի ու Ադրբեջանի սահմանագծում, այլ Լեռնային Ղարաբաղի եւ Ադրբեջանի սահմանների իրական բաժանման գծում: Դա չի նշանակում Ադրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի դուրս գալու իրավական ճանաչում, բայց դե ֆակտո ճանաչվում է այն իրավիճակը, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կողմից ընտրված որոշակի մարմիններ վերահսկում են Ղարաբաղը: Դրանից հետո կգա Լաչինի միջանցքի հարցը: Այդ հարցը, իմ կարծիքով, պետք է կարգավորվի հետեւյալ կերպ. այնտեղ պետք է տեղաբաշխվեն միջազգային խաղաղարար ուժեր, որոնք կերաշխավորեն բեռնափոխադրումների մարդասիրական բնույթը՝ տարածքը թողնելով Ադրբեջանի վարչական ենթակայության տակ, պայմանով, որ վերջ տրվի Լեռնային Ղարաբաղի վրա ադրբեջանական բանակի հարձակումներին: Հնարավոր է նաեւ հարցի լուծման երկրորդ՝ տարածքային փոխանակումների տարբերակը, որը Լաչինի միջանցքի տարածքը, թեկուզ որոշ ժամանակով, կհանձնի Հայաստանին»:

Նոյեմբերի 16-ը Բլեյանի օրն էր. դարձյալ հեռուստաէկրան բարձրացրին, թույլ տվին, որ հիմարություններ դուրս տա: Չէ՞ որ հրապարակել է Բաքու կատարած իր երթուղարձի մանրամասները, եւ հիմա չկա խելքը գլխին մի հայ, որ չթքի այդ ծախու հիմարի վրա: Զայրացած են հատկապես Արցախում: Ասում են՝ մենք այստեղ մեր ազատության համար կռվում ենք, մեր արյունն ենք տալիս, իսկ Աշոտ Բլեյանը գնացել, մեզ նորից ուզում է թուրքի ստրկության դատապարտել...

Եւ հիմա բարբաջում է...

- Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունն ինչո՞ւ պիտի կարծիք հայտնի իմ Բաքու կատարած այցի մասին, երբ ես նրանց անունից չեմ խոսել, որպեսզի քայլը ես անբարոյականություն կհամարեի:

Եւ մեկ էլ.

- Ես Ղարաբաղի հայ բնակչության շահերն եմ արտահայտել Բաքվում, քանի որ նպատակս մեկն է՝ ղարաբաղցու իրավունքը՝ ապրելու իր հողի վրա:

Նոյեմբերի 17-ին մեր ինքնապաշտպանները հակառակորդի գերակշիռ ուժերի դեմ նահանջել են Կիչան-Սրխավենդ գյուղերի դիրքերից:

Երկու օր հետո, սակայն, նոյեմբերի 20-ին, հայ կազմավորումների առաջ տեղի տալով, թուրքերը փախել են՝ զիջելով Կիչանն ու Սրխավենդը՝ դաշտում թողնելով մի քանի տասնյակ դիակ:

Այդ օր Ստեփանակերտի մոտ խփվել ու վայր են գցվել ռազմական երկու ինքնաթիռներ, որոնք փորձում էին ռմբակոծել ԼՂՀ մայրաքաղաքը: Օդաչուներից մեկը դուրս է թռել կործանված ինքնաթիռից, մյուսի ճակատագիրը դեռեւս անհայտ է:

✧ ✧ ✧

Մեկ տարի առաջ Մարտունու շրջանի Բերդաշեն (Ղզղալա) գյուղի մոտ աղետի ենթարկված ՄԻԳ-8 ուղղաթիռի հարցը դեռեւս արծարծվում է Ադրբեջանի կառավարական շրջաններում: Հայտնի է, որ նրա ուղեւորները՝ Ադրբեջանի, Ռուսաստանի ու Ղազախստանի պաշտոնյաներ, բոլորն էլ զոհվել են, եւ կործանման շուրջ տարբեր կարծիքներ էին տարածված:

Ինչպես դեռեւս պնդում է Ադրբջեանի Գերագույն խորհրդի քննչական հանձնաժողովը, ուղղաթիռը գնդակոծվել է հայկական Ղզղալա գյուղի կողմից, կորցրել կառավարումը եւ մոտ 500 մետր բարձրությունից վայր ընկնելով պայթել: Աղետի պատճառները հետաքննող հանձնաժողովի նախագահ Թամերլան Կարաեւը հաղորդեց, թե հետաքննությանը հայտնի են այն երեք հայերի անունները, որոնց վրա կասկածում են այդ հանցագործության մեջ: Սակայն շրջանում շարունակվող պատերազմը թույլ չի տալիս նրանց պատասխանատվության կանչել» («Ազգ», 1992, նոյեմբերի 21):

Նոյեմբերի 19-ին ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում, Ս. Զոլյանի առաջարկությամբ, քննության առնվեց Բլեյանի գլխավորությամբ կազմակերպված 56 պատգամավորների համախոսականի հարցը: Դատապարտում են այդ դավաճանությունը: Ստորագրողներից շատերը հրաժարվում են իրենց մասնակցությունից՝ հայտարարելով, որ իրենց անունները դիմումի տակ են դրվել նույնիսկ առանց իրենց հայտնելու:

Հեռուստատեսությամբ հայտնեցին, որ Բլեյանին ու նրա չարաշուք հանցակիցներին դատապարտում են ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանն ու «Արցախ» թերթի խմբագիր Մ. Հովհաննիսյանը՝ պահանջելով ԼՂՀ ու նրա մաքառող ժողովրդի իրավունքները ոտնահարողներին, մեր ազգային արժանապատվությամբ խաղացողներին ենթարկել համազգային պարսավանքի:

Նոյեմբերի 20. Մաքառող Արցախը վերակառուցվում է: Սրտապնդիչ լուրեր են գա-

լիս հատկապես հանրապետության մայրաքաղաքից, ուր Երեւանից ստացած շինանյութերով վերականգնվել են ռմբակոծությունների ու հրետակոծությունների հետեւանքով ավերված բազմաթիվ շենքեր, հատկապես առողջապահական ու կրթական գործերին ծառայող շենքերը: Մայրաքաղաքից չեն ուզում ետ մնալ նաեւ Ասկերանն ու Մարտունին, մի շարք մեծ ու փոքր գյուղեր:

Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե վերանորոգողները, պատերազմի հասցրած վերքերի բուժողները համոզվել են, թե դրանով սկսվում է իրենց նոր կյանքի շրջանը: Բնա՛վ: Պատահում է, հենց նոր վերակառուցված կամ նորոգված շենքը վերստին ավերվում է, հավասարվում հողին: Բայց այս չի նշանակում, թե իր կյանքի շարունակականության ու հավերժության հավատացող արցախցին պիտի հանձնվի հուսահատության, մի կողմ կանգնի: Այս տեսակետից բնորոշ է Լաչինի միջանցքում, չդադարող թշնամական ռմբակոծությունների, գնդակների տարափի տակ, ամեն օր նորոգվող հարձակումների պայմաններում նոր ճանապարհի կառուցելը, մայրուղու հին ու խարխուլ հատվածների նորոգումն ու կարգավորումը: Նորոգվում ու կարգավորվում են նաեւ Ասկերանի շրջանի գյուղամիջյան խճուղիները, որոնք համարյա ամեն օր թշնամու կրակի տակ են:

Նոյեմբերի 22-ին թուրքերն Աղդամից հեռահար հրետանիներով երկու տասնյակի չափ արկեր են գցել Ստեփանակերտի ու Շուշիի բնակելի թաղամասերի վրա: Առաջինում սպանվել է չորս մարդ, երկրորդում՝ 3:

Նոյեմբերի 24-ին Շուշիի մոտ, Շոլան գյուղի երկնքում խփվել է թուրքի հերթական ռազմական ինքնաթիռը, երբ այն դեռեւս վայր չէր թափել իր մահաբեր բեռը:

✧ ✧ ✧

Խաղաղության հիմնադրամների ընկերության խորհուրդը եւ նրա նախագահ Ա. Կարպովը որոշել են Մոսկվայում կազմակերպել Հայաստանի ու Ադրբեջանի ազգային հիմնադրամների ղեկավարների հանդիպումը, նրանց հետ քննել բարդույթը լուծելու, արյունահեղությունը դադարեցնելու ճանապարհներ: Այդ հանդիպումը, իբր, պիտի տեղի ունենա նոյեմբերի 27-ին:

Նոյեմբերի 25-ին թուրքի ռազմական մի ինքնաթիռ ռմբակոծել է Մարտունին, ապա գնացել, ռմբակոծել Մուղանլուի մոտերքի իրենց իսկ դիրքերը:

Հրետակոծության է ենթարկվել Լաչինի միջանցքը, ուր մերոնք վնասազերծել, ապա եւ նվաճել են Հայբազար հենակետը:

Այսօր հեռուստատեսության աշխատակիցները մի բերան հայտարարում էին, թե կապ չունեն ռազմաճակատի հետ, որովհետեւ ձյուն է տեղացել: Ինչո՞ւ կարկուտ չի գալիս անբան գլուխներին, որպեսզի իրենք է՛լ փրկվեն, մենք է՛լ:

✧ ✧ ✧

«Գոլոս Արմենիի» թերթի երեկվա համարում լույս էր տեսել Զ.Բալայանի հոդվածը Ա.Բլեյանի ադրբեջանական «շրջագայության» մասին: Այնտեղ մեջբերված է «Ադրբեջան» թերթին այս գյադայի տված հարցազրույցից մի այսպիսի հատված. «Խոջալվի դեպքերից առաջ մենք հպարտանում էինք մեր բարձր բարոյականությամբ: Եվ երբ խոսում էինք բարբարոսական արարքների մասին, ապա օրինակ էինք բերում «Սումգայիթը»: Բայց ահա Խոջալուն ցույց տվեց, որ մենք եւս ետ չենք մնում բարբարոսներից»:

Հայտնի է, որ այն օրերի Ադրբեջանի ղեկավար Ա.Մութալիբովը՝ երեւի թե Խոջալվի ո՛չ վերջին գիտակը, տեղյակ էր, եւ հրապարակավ բացատրել էր, որ այնտեղի գազանային տեսարանները իրենց զինվորությունն է սարքել, տեսագրել եւ վերագրել հակառակորդին: Մութալիբովը սրա համար իրեն պատառոտում էր, թե ինչպե՞ս կարելի է հակառակորդին վարկաբեկելու նպատակով սեփական ժողովրդի դեմ չարագործություն կազմակերպել... Մութալիբովն այսքանը հասկանում էր եւ այսքան էլ «ազնիվ» էր: Իսկ, ահա՛, Բլեյանը, թուրքերից ետ չմնալու համար եւ նրա առաջ արդարամիտ երեւալու նպատակով, հաչում է սեփական ժողովրդի ու նրա պաշտպանների դեմ:

Նոյեմբերի 26. Երեկ մեր ինստիտուտը նշեց ամերիկահայ պատմաբան Ռիչարդ-Տիգրան Հովհաննիսյանի 60-ամյակը (ծնվել է 1932-ի նոյեմբերի 9-ին): Ներկա էին ինքը, կինը՝ Վարդուհին, եւ որդի Րաֆֆին՝ մեր նախկին արտգործնախարարը:

Բացման խոսք ասաց ինստիտուտի դիրեկտոր Հրանտ Ավետիսյանը: Զեկուցում արեց Մկր.Ներսիսյանը:

Ողջունեցին Ռուբեն Սահակյանը, Նիկ.Հովհաննիսյանը, Կոստ. Խուդավերդյանը եւ Գայանե Մախմուրյանը: Բոլորն էլ՝ հավուր պատշաճի, բարձր գնահատելով հրաշալի հային ու խոշոր գիտնականին:

Ինքը պիտի շնորհակալության խոսք ասեր, ապա կարդար զեկուցում «Հայաստանի առաջին հանրապետությունը եւ մեծ տերությունները», որը նախատեսված է եղել առաջիկա ակադեմիական գիտաժողովի համար (այն հետաձգվում է, եւ ինքն առանց մասնակցելու վերադառնում է ԱՄՆ):

Շնորհակալական խոսքն ասաց իբր մեղայական, քանի որ մարդիկ իր պատճառով եկել, այս ցուրտ դահլիճում մրսում են («բա որ ես իմացած լինեի, թե իմ հայրենակիցներին պիտի մրսեցնեմ, կծնվեի՞... կամ՝ նոյեմբերի՞ն կծնվեի»):

Միայն հիշեց զեկուցման հիմնական դրույթները: Դրանք էլ ծանոթ էին Լոնդոնի 1990-ի գիտաժողովից. Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, որ խոշորագույն երեւույթ էր մեր ժողովրդի կենսագրության մեջ, չէր կարող մեծ տերությունների խանդավառ աջակցությունը վայելել, որովհետեւ թույլ, փոքր եւ մանավանդ աղքատ երկրի վրա էր գոյացել: Մինչդեռ հանրապետության ղեկավարները շատ էին խանդավառված, մտածում էին, թե իրենք շատ ավելի բարեբաստիկ վիճակ ունեին, քան երկու հարեւանները, չէ՞ որ երկուսի հովանավորներն էլ պարտվել էին մեծ պատերազմում (Ադրբեջանի կնքահայր Թուրքիան եւ Վրաստանի հովանավոր Գերմանիան), իսկ Հայաստանը վայելում է հաղթանակած մեծ տերությունների քաղաքական ու բարոյական աջակցությունը (եւ աջակցության տեղ էին ընդունում դատարկ ու չպարտավորեցնող հաճոյախոսությունները):

Ցավոք, այս նույն վիճակը կրկնվեց շուրջ 70 տարի անց: Նոր պայմաններում, Խորհրդային Միության հանկարծահաս փլուզմամբ ստեղծված իրավիճակում, Հայաստանի նոր տերերը, որոնք իրենց մտավոր ու գործնական բոլոր հատկանիշներով շատ են զիջում առաջին հանրապետության ղեկավար այրերին, կատարվածի ու լինելիքի շուրջ պարապ-խոսխոս խոսքերով միայն գոհացան. մենք առաջինը բարձրացրինք անկախության դրոշը, մենք առաջինը հասանք դեմոկրատական հանրապետության կարգավիճակի, մենք առաջինը հասանք հայ գյուղացու երազի իրականացմանը՝ հողը տվինք նրան...

Մինչդեռ բոլոր այս առաջինները երկրորդական բաներ էին եւ կարեւորագույնը՝ երկիրը ցնցումներից, տնտեսական, բարոյական, նույնիսկ քաղաքական կործանարար քաոսից դուրս պահելու գործին ուշք դարձնող չկար, եւ պատահական չէ այն աղետալից վիճակը, որի մեջ այսօր գտնվում է Հայաստանը:

Նոր ղեկավարությունը դասեր չառավ նաեւ առաջինի ուրիշ սխալներից...

Նոյեմբերի 27. Մոսկովյան «Արգումենտի ի ֆակտի» շաբաթաթերթը N 46-47-ում տպագրել է մի հարցազրույց ռազմաօդային ուժերի կապիտան, ուկրաինացի (Պոլտավայի մարզից) Յուրի Վիկտորովիչ Բելիչենկոյի հետ (1966 թ. ծնված): Եղբայրական Ուկրաինայի զավակը, որ 1987 թ. Վորոնեժի օդաչուական բարձրագույն դպրոցն ավարտելուց հետո հինգ տարի ծառայել է Ադրբեջանում տեղակայված զորքերի կազմում, հիմա իր օրերն անց է կացնում Ստեփանակերտի կալանատանը, որովհետեւ երեք ամիս առաջ Մարտակերտի շրջանի երկնքում, Մեհմանայի վրա, պարաշյուտով դուրս է թռել ինքնապաշտպանների կողմից վայր գցված իր գիշատիչ ինքնաթիռից: Ասում է՝ իրեն խոստացած են եղել բնակարան, դրամ (5 հազար դոլար՝ երեւի յուրաքանչյուր հաջող թռիչքի համար), բայց ոչինչի էլ չի արժանացել, որովհետեւ հենց առաջին թռիչքին կործանվել է: Եւ հիմա չքմեղանում է, իրեն դնում աստծու գառան տեղ. «Մեզ հավատացրել են, թե

այստեղ խաղաղ բնակիչներ չկան։ Երբ ինձ խփել էին, մինչեւ Ստեփանակերտ բերին աչքերս կապած։ Իսկ երբ բացեցին, տեսա՝ քայլում են պայուսակներով երեխաները, կանայք ու ծերունիներ են փողոցներում։ Հարցնում եմ՝ սա ի՞նչ քաղաք է։ Ինձ ասում են՝ ի՞նչ է, կույր, Ստեփանակե՞րտը չես ճանաչում...»։

Իսկապե՜ս կույր, եթե ո՛չ իշի քուռակ, որը հինգ տարի ծառայել է Ադրբեջանում, հինգ տարին էլ անվերջ կապված Ղարաբաղում ու նրա շուրջ ծավալվող դեպքերի հետ եւ հիմա չգիտի, թե ի՛նչ երկիր է ռմբակոծում ու որտե՛ղ է ընկել՝ իբրեւ թուրք ստոր խաբեբաների ողորմելի վարձկան։ Եւ սա կարծում էլ է, թե կատարվածի համար ոչ թե ի՛նքն է մեղավոր, մեկ էլ իրեն վարձած թուրքը, այլ վերեւները, որոնք տասնյակ հազարավոր տղաների թողել են անգործ, անտուն, զորանոցներում թափված՝ իբրեւ անբան անասունների...

Երեւի թուրքի նկատմամբ երախտագիտություն էլ ունի. չէ՞ որ հաց գործ է տվել, հաց էլ բնակարան խոստացել...

Հետաքրքիր է վերջը. «Ադրբեջանում խոստացել էին... որեւէ բան պատահելուց օգնել ընտանիքիս։ Բայց ահա այստեղ թույլ տվին զանգել տուն, եւ պարզվեց, որ ոչ ոք չի էլ հայտնել, թե ես որտե՛ղ եմ, եւ ի՛նչ է պատահել ինձ հետ։ Ոչ ոք չի նախապատրաստվում ինձ փոխանակել կամ գնել...»։

Ահա այսպե՛ս։ Եւ այս իսկական կույրն իր վիճակն անբնական կամ անտրամաբանական է համարում։

Այսօր Մոսկվայում տեղի ունեցավ Հայաստանի ու Ադրբեջանի Խաղաղության հիմնադրամների ղեկավարների հանդիպում-խորհրդակցությունը, որ ձեռնարկել էր Ա. Կարպովը։ Վերջում կոչ հղվեց մարտնչող կողմերին՝ ունկնդրել բանականության ձայնին եւ դադարեցնել արյունահեղությունը, կայացնել փոխհամաձայնություն, որն ամենաերազելի քայլն է ամեն մի պատերազմի ժամանակ։

Նոյեմբերի 29-ին Լաչինի միջանցքի հյուսիսային մասում հայ ինքնապաշտպանները թշնամուն դուրս են քշել Հայի բազար, Լուլիդուզ, Ղզլու եւ Ղարաջանլի գյուղերից եւ ամրապնդվել նրանցում։

Նոյեմբերի 30-ին հաղորդեցին, որ ճգնաժամի դժոխային վիճակի պատճառով ՀՀ Գերագույն խորհուրդը չի կարողանում իր նիստը գումարել, քանի որ պատգամավորները հնարավորություն չունեն տեղերից մայրաքաղաք գալու։ Դպրոցները վաղվանից չպիտի գործեն, երկարատեւ դադար են տալու անհաղթահարելի ցրտի պատճառով։ Խանութներում հաց չի վաճառվում նույնիսկ կտրոնների դիմաց։ Զինակոչն իրականացնել հնարավոր չէ, որովհետեւ նախկին դասալիքներն ամեն փողոցում ինստիտուտ են ստեղծել, նրանցում ընդգրկել զինակոչի տարիքի երիտասարդներին։

Իսկ Արցախից լուր չկա, որովհետեւ այստեղինները գլուխներն են կորցրել, նրանց ի՞նչ ցավն է Արցախը։

✧ ✧ ✧

Այս ամսին շատ շոշափվեցին նաեւ ԼՂՀ տարածքում հրադադար անելու եւ մարզի ապագա ճակատագրին (վարչական իրավասության) վերաբերող հարցերը։

Առաջինի վերաբերյալ խոսակցությունները միշտ էլ անտրամաբանորեն հանգում էին նրան, թե երկկողմ բանակցությունները պիտի լինեն, եւ դրանց ընթացքում էլ պատերազմող կողմերը պետք է վերջնականապես կտրական վճիռ հանեն կրակը դադարեցնելու մասին։ Երկկողմ, այսինքն՝ Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ միջեւ։ Այս առթիվ, Եվրոպայում շրջագայելիս, մեր արտգործնախարարության մի աշխատակից էլ պատահաբար սրամտել է, թե զինադադարի համար ԼՂՀ ղեկավարության ինչ-որ բան պարտադրելն անիմաստ է, քանի որ այն հարձակման ենթարկված կողմն է, որ լոկ պաշտպանվում է, թող Ադրբեջանը միակողմանի որոշում հանի ու իրականացնի, եւ այս տեսակետից այլեւս ոչ մի հարց չի մնա։ Իրականում Ադրբեջանն անվերջ նոր հարձակումներ է գործում, մարտադաշտ

նետում ռազմական տեխնիկայի ու զինվորության նոր ուժեր։ Եւ, վերջապես, չէ՞ որ կռիվը գնում է ԼՂՀ տարածքում, նրա կեսը նվաճած թուրքերի հետ։

Երկրորդ հարցը՝ որքան էլ վաղվան վերաբերող, այսօր իսկ պատասխան է ուզում. ինչի՞ համար է կռվում արցախահայությունը, եւ ի՞նչ է ուզում Ադրբեջանի պաշտոնեությունը։

Առաջինը պարզ է ինքնին եւ հինգ տարի շարունակ կախված է օդում. Արցախի տեր հայությունը ձգտում է անկախ, ինքնուրույն կյանքի։ Այն ժողովրդավարական սկզբունք-եղանակով ընտրել է իր պետական մարմինները, կառավարվում է նրանց կողմից եւ պայքարում է, որ այդ վիճակն ընդունվի աշխարհի, հատկապես նախկին գաղութակալ Ադրբեջանի կողմից։

Ադրբեջանի ղեկավարությունը վերջերս շատ է անդրադառնում այս հարցին։ Ուշադրության արժանի է պրեզիդենտ Էլչիբեյի՝ մի քանի անգամ կրկնված հայտարարությունն այն մասին, թե իրենք պատրաստ են Լեռնային Ղարաբաղին տալ մշակութային ինքնավարություն, միայն թե այն ընդունի իրենց տիրակալությունը, ենթարկվի իրենց սահմանադրությանը։

Ահա՛, վերջերս, նոյեմբերի 18-ին, նույն Էլչիբեյը, պատասխանելով «Էքսպրես-խրոնիկա» թերթի թղթակցի հարցին, վերստին անդրադառնալով ղարաբաղյան խնդրի լուծման ուղիներին, նշել է. «Մենք համաձայնք ենք մշակութային ինքնավարության ցանկացած ձեւին։ Դիմենք միջազգային փորձին եւ միջազգային իրավունքին, այդ հիման վրա քննության առնենք վարչական ինքնավարության տարբերակները»։ Նա կտրականապես դեմ է արտահայտվել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշմանը եւ ինքնիշխան Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ստեղծմանը, ընդգծելով, թե որեւէ պետություն չի հանդուրժի իր ներսում մեկ այլ պետության գոյությունը։ Ըստ նրա, Ղարաբաղի կորստով Ադրբեջանն այլեւս Ադրբեջան չէր լինի եւ կփլուզվեր։ Էլչիբեյի կարծիքով՝ այդ ծրագրի հետեւորդների միակ նպատակն էլ հենց Ադրբեջանը քայքայելն է։

Այս Էլչիբեյը, թեկուզ ասում են՝ գիտնական է, իրենց գիտության կարկառուն ներկայացուցիչը, երեւում է, այնքան էլ հաշտ չէ գիտական տրամաբանության հետ։ Նախ, մոռանում է, որ Արցախի պայքարը նրա համար է, որ այլեւս խոսք չլինի Ադրբեջանի կազմում գտնվելու մասին։ Ապա, հայտնի է, որ Ադրբեջանի կազմում 1923 թվականից ի վեր եղել է մի ինքնավար հանրապետություն՝ Նախիջեւանը, որ այսօր էլ կա եւ չպետք է վերանա։ Եւ, այդուհանդերձ, Ադրբեջանը չի փլուզվել իբրեւ հանրապետություն, հիմա էլ, բարեբախտաբար, թե դժբախտաբար, փլուզվելու վտանգ չունի։ Այդ ինչպե՞ս է, որ Ղարաբաղի ինքնավար հանրապետությունից պիտի փլուզվի։

Ի դեպ, այս հարցազրույցին Էլչիբեյը գովեստի խոսք է ասել Ա. Բլեյանի մասին, որը Բաքու էր գնացել՝ Ղարաբաղը ոտով-գլխով նրան նվիրաբերելու պատրաստակամությամբ։ Նրա այդ արարքը գնահատել, համարել է «խիզախ քայլ»՝ լրագրողներին պաղատելով, որ պաշտպան կանգնեն այդ «խիզախին», թույլ չտան նրան համարելու սեփական ազգի թշնամի («Երկիր», 1992, նոյ. 27)։

Բայց ինչպե՞ս էլ գիտե, թե ի՞նչ պիտի համարեն սեփական ազգի շահերը հակառակորդի ոտքերի տակ փռող ստահակին։

Դեկտեմբերի 1-ին Աղդամի շրջանում վերջերս տեղադրած նոր հեռահար թնդանոթներից թուրքերը նախ հրետակոծել էին Ասկերանն ու Խանաբաղը, ապա հինգ արկ գցել Ստեփանակերտի վրա։

Ազատամարտիկները փորձում էին ոչնչացնել այդ կրակակետերը եւ, ըստ Պաշտպանության կոմիտեի լրատվական մարմնի՝ Աղդամի կեսն արդեն ոչնչացվել է։

Փոխհրաձգություն է եղել նաեւ Մարտակերտի շրջանի Չլդրան գյուղի մոտերքում եւ Լաչինի Տիգիկ գյուղի մոտ։ Ըստ Ադրբեջանի լրատվության՝ «Լաչինի միջանցքի հյուսիսային մատույցներում հայկական կազմավորումների մարտական հաջող գործողությունների հետեւանքով ադրբեջանական զորքերն ստիպված զիջել են Տիգիկը եւ մի շարք այլ բնակավայրեր» («Ազգ», դեկտ. 3)։

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանի հայտարարության համաձայն՝ սխալ է տարածված այն կարծիքը, թե Արցախում երկիշխանություն է՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեի առկայությամբ: Վերջինս,- ասաց նա,- պատերազմական վիճակի թելադրանքն է եւ կատարում է իր անմիջական պարտականությունները (անդ):

✧ ✧ ✧

Այսօր Ախուրյանի վրա հանդիպեցին ՀՀ վարչապետ Խոսրով Հարությունյանն ու Ղարսի թուրք նահանգապետը եւ բացեցին նոր կառամատույցը, որի համար նախընթացին երկաթգծում աննշան փոփոխություններ էին կատարվել: Սա հնարավորություն կտա երկուստեք բեռնափոխադրությունները կատարել առանց դանդաղելու, ապա եւ ծավալել տնտեսական կապերը:

Դեկտեմբերի 2-ի վաղ առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հայության վերաբերող երկու լուր հաղորդեց.

Առաջինը՝ որ ՄԱԿ-ը որոշել է մարդասիրական օգնություն հասցնել Լեռնային Ղարաբաղի՝ փախստական դարձած հարյուր հազարավոր բնակիչներին, որոնք գտնվում են Երեւանում, Բաքվում եւ երկու հանրապետությունների մյուս բնակավայրերում:

Երկրորդ՝ Երեւանում եւ Հայաստանի մյուս բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում երեկվանից դպրոցականների եռամսյա արձակուրդ է հայտարարված՝ վառելիքի բացակայության պատճառով: Վիճակը ծանր է նաեւ ԲՈՒՀ-երում, մշակույթի օջախներում եւ մանկական հիմնարկներում, որոնք, հանրապետության շրջափակման եւ հեղուկ վառելիքի մուտք չգործելու պատճառով հայտնվել են ծայրահեղ անմխիթար վիճակում...

Երեկոյան մոսկովյան լրատվության մարմինները այս երկրորդ լուրի համար հետաքրքիր մեկնաբանություն հաղորդեցին: Ասում են՝ Ադրբեջանի իշխանությունները ոչ միայն շարունակում են խուլ ու անմարդկային շրջափակման մեջ պահել Հայաստանը, արգելել իրենց երկրով այնտեղ մուտք գործելու համար նախատեսված ամեն տեսակ բեռների տեղափոխությունը, որեւէ շարժում՝ գետնի վրա լինի այն, երկնքով թե գետնի տակով (գազը, օրինակ), այլեւ Վրաստանի ղեկավարության հետ վճռական պայմանավորվածություն են ձեռք բերել, որպեսզի նա եւս փակի Թուրքմենիայից իրենց տարածքով անցնող գազամուղը, թույլ չտա, որ Հայաստանը գազ ստանա Թուրքմենիայից: Վրաստանն էլ գնացել է այս քայլին, որովհետեւ գազ ու նավթամթերք է ստանում Ադրբեջանից, կենսական կախում ունի, չի ուզում ու չի կարող հակադրվել, որպեսզի չհայտնվի այն վիճակում, որպիսին Հայաստանինն է:

Իսկ թեթեւամիտ Աշոտ Բլեյանն ուզում է իր հայրենակիցներին հավատացնել, թե ինքը Բաքվում, Ադրբեջանի պաշտոնական շրջաններում չարություն չի տեսել Հայաստանի ու հայության հանդեպ: Չի տեսել այն չարությունը, որ Ադրբեջանը հեղեղած՝ լափում է տալիս, լցվում նաեւ Վրաստանը...

Մոսկովյան լրատուները հաղորդեցին, թե, իբր, Ադրբեջանից ինչ-որ Ջալիլով՝ ղեկավարը մի պատվիրակության, որը պիտի Նախիջեւան-Հայաստան սահմանագլխին հանդիպեր հայերի հետ՝ նախապես պայմանավորված տեղում ու ժամին, որպեսզի բանակցություններ վարեն Մեղրի-Նախիջեւան երկաթգծի երթեւեկը կանոնավորելու համար, գնացել է, զուր սպասել, եւ հայկական պատվիրակությունը ինչ-որ պատճառով չի ժամանել, ու բանակցությունը չի կայացել:

Ինչ-որ պատճառը երեւի շատ է հասկանալի. տեղ պիտի հասներ մեքենայով, իսկ մեքենան բենզին չի ունեցել: Չէ՞ որ այս օրերին ադրբեջանական ռադիոն է մի քանի անգամ հիշեցրել իրենց Էլչիբեյի պրեզիդենտական սպառնալիք-խոստումը՝ այնպես անելու, որ Հայաստանի իր կոլեգան գործի գնա ոտքով..., որովհետեւ քայլելն առողջարար է:

Իսկ ԼՂՀ-ից պատերազմական լուրեր են գալիս: Ինքնապաշտպանները հերոսաբար պաշտպանում են իրենց դիրքերը: Թուրքի ռազմական ինքնաթիռները, Ստեփանակերտի ու մյուս խոշոր բնակավայրերի պաշտպաններից սարսափահար, տարել-իրենց մահաբեր

ռումբերը թափել են Լաչինի մարդասիրական միջանցքի վրա:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի ուղարկած պատվիրակությունը՝ Օմար Խալիմի գլխավորությամբ, Երեւանում է գտնվում, հանդիպել է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, խոսում են շատ բաներից, բայց նաեւ նրանից, թե Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն ինչպես կարելի է փրկել Ադրբեջանի «բարությունից», որ նրա ռումբերն են ու հրետանային արկերը:

Այս հանդիպմանը, որին մասնակցում էր նաեւ մյուս ներկայացուցիչ Հորսըթ Հայթմանը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը ջանաց համոզել, որ ՀՀ ու Ղարաբաղի իշխանությունները լիովին վերահսկում են իրենց զինված ուժերի գործողությունները եւ պատրաստ են ցանկացած ժամին դադարեցնել կրակը: Նա համաձայն է, որ Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը քննարկվի մարտական գործողությունները դադարեցնելուց հետո:

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի խորհրդական Արկադի Ղուկասյանը լրատվական մարմինների համար հայտարարել է, թե ժամանակն է, որպեսզի Ադրբեջանի ղեկավարությունը գիտակցի իրենց ռազմական ուժի ոչ գերազանց լինելը, հասկանա, որ պատերազմում չեն կարող հասնել իրենց նպատակին եւ ցանկություն հայտնեն քաղաքական եղանակով հասնելու բարդույթի կարգավորմանը: Իսկ այս դեպքում, նախ, պետք կլինի ներկայացուցիչների բանակցություն, որն էլ կնախապատրաստի առաջին ղեկավարների հանդիպումը:

Դեկտեմբերի 4–6-ը թուրքերի օդուժի ակտիվացման օրերն էին. 4-ին մի կործանիչ ինքնաթիռ շատ բարձրերում պտույտներ գործելով Ստեփանակերտի վրա, գնացել-ռումբեր է թափել Շոլան գյուղի մոտերքում:

Այդօր հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը գրոհով մտել են Ասկերանի շրջանի Խրամորթ գյուղը, այնտեղից դուրս քշել թուրքերին՝ ավարտելով ամբողջ Ասկերանի շրջանի ազատագրությունը:

Մարտունու կողմերից էլ ինքնապաշտպանական ջոկատներն ուժգին գրոհով նվաճել են Աղդամի շրջանի Մարգիլլի գյուղը, վերացրել թշնամու այդ խոշոր ռազմական հենակետը: Այս մարտի ընթացքում ոչնչացվել է թուրքերի մեկ տանկ, առգրավվել են երկու հրանոթ եւ չորս զենիթային կայանքներ: Կան մի քանի տասնյակ ասկյարների դիակներ: Հայկական կողմը տվել է միայն վեց զոհ:

Հաջորդ օրը, **դեկտեմբերի 5-ին**, թուրքերը միայն հեռահար հրետանիով էին ջանում պահել պատերազմի թափը. Ֆիզուլուց հրետակոծեցին Մարտունու շրջանի Մաճկալաշեն գյուղը, Աղդամից՝ Ստեփանակերտը:

Իսկ 6-ին թշնամական ինքնաթիռներ են երեւացել Մարտունու շրջանում եւ ուղղաթիռներ՝ Մարտակերտի կողմերում: Մարտունու մոտ մեր ինքնապաշտպանները ոչնչացրել են մեկ ռազմական ինքնաթիռ, Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի մոտ էլ՝ մեկ ՄԻ-24 ռազմական ուղղաթիռ:

«Ազգի» դեկտ. 5-ի համարում վերաշարադրված է «Նովոյե վրեմյա»-ի N46-ում Այազ Մութալիբովի հրապարակած հոդվածը հայ-ադրբեջանական հակամարտության եւ ղարաբաղյան խնդրի վերաբերյալ: Այնտեղ Մութալիբովը Հայաստանի եւ Ադրբեջանի պատասխանատու քաղաքագետներին կոչ էր անում նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ, իսկ երկու երկրների մտավորականներին՝ բարձրացնել իրենց ձայնը՝ հօգուտ փոխզիջման: Դրա համար Մութալիբովը նախ նշում էր կրակի դադարեցման անհրաժեշտությունը՝ չեզոք ուժերի մասնակցությամբ:

Ողջունելով միջնորդական նոր առաքելությունները, Մութալիբովը գրում էր, թե կարեւորագույն դերը պատկանում է Երեւանին ու Բաքվին, եւ ոչ մի արգելք չի տեսնում այդ բանակցություններին Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների մասնակցության համար:

Շունը պաշտոնանկ պիտի դառնար, որ խելքի գա՞ր: Իսկ երբ ինքն էր Ադրբեջանի տերը, դիվոտվում էր որեւէ միջնորդության մասին լսելուց, գտնում էր, որ Ղարաբաղի խն-

դիրն իր հանրապետության ներքին գործն է, եւ այն լուծելու համար իրենք չեն խնայի ո՛չ արյուն, ո՛չ միջոց, ո՛չ էլ ժամանակ:

◇ ◇ ◇

Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտներն իրենց անհանգստությունն են արտահայտել Ղարաբաղում շարունակվող պատերազմական գործողությունների համար եւ առաջարկել են, որ կրակը դադարեցնելու նպատակով ԵԱՀԽ-ը ձեռնարկի ամենավճռական քայլեր:

Դեկտեմբերի 9-ին Գրողների միությունում հանդիպեցի «Արցախ» թերթի խմբագիր, իմ հին բարեկամ Մաքսիմ Հովհաննիսյանին: Խոսեց հայրենիքի վիճակի, կռիվների ու հեռանկարների մասին, վերջում էլ թե.

- Ռազմաճակատը 1000 թուրք զինվոր ստանա՞, այսօ՛ր, միանգամի՛ց, մի քանի օրվա ընթացքում բոլոր հարցերը կլուծվեին. նախ թուրքից կմաքրեին Մարտակերտն ու Շահումյանը, ապա Էլչիբեյը ոտ ու ձեռ կընկներ պայմանագիր կնքելու համար, որպեսզի իր սեփական շրջաններից էլ չզրկվի:
- Իսկ ինչո՞ւ չի ստանում:
- Երեւի վախենում են մեծ տերությունների աղմուկից... Կարծես որ կարգապահություն խաղան, նրանց աչքի լույսն են դառնալու: ... Իսկ այնտեղ օրըստօրե տիրական են դառնում երկպառակությունը, քաոսը, մանավանդ հոգնածությունը: Չի կարելի պատկերացնել այս ամենի վերջը:

Դեկտեմբերի 10-ին, ԼՂՀ առաջին տարեդարձի օրը, ոչինչ տոնական չկար: Պատերազմի, արյան ու ցավի, ցրտի ու կարիքների մեջ գտնվող հանրապետությունը դարձյալ անսանձ հարձակումների էր ենթարկվում թշնամու ավազակախմբերի կողմից: Որքա՞ն ժամանակ է, նույն բոթն է մեր ականջներում՝ Աղդամից Ասկերանի սահմանային բնակավայրերն են հրետակոծում, Ֆիզուլիից՝ Էդիլլուն, Քելբաջարի ու Կուբաթլիի կողմերից՝ Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ միջանցքը:

Այսօր ԱՄՆ հասավ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը, հանդիպումներ պիտի ունենա այդ երկրի մեծավորների, լրատվական կենտրոնների, հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Ազգային խորհրդի տնօրեն Վիգեն Սոնենց-Փափազյանը հայտնել է, թե «Գ. Պետրոսյանի այցը Մ. Նահանգներ բացառիկ առիթ է հանդիսանում Լեռնային Ղարաբաղի հարցն ուղղակի ճանապարհով եւ ժողովրդավարորեն ընտրված բազմաստիճան ներկայացուցչի միջոցով Մ. Նահանգների արտգործնախարարության եւ զանգվածային լրատվական միջոցներին ներկայացնելու համար»:

◇ ◇ ◇

Այսօր իսկ, անկախության տարելիցի առթիվ, ԼՂՀ ԳԽ-ը համագործակցության երկրներին ու ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին հղել է դիմում, որի մեջ նշվում է, որ Ադրբեջանի ագրեսիան ԼՂՀ դեմ պետք է դատապարտվի: Փաստաթղթերում նշվում է նաեւ ԼՂՀ ճանաչման անհրաժեշտությունը, քանի որ նրա անկախության հռչակումը համապատասխանում է միջազգային բոլոր չափանիշներին:

Լրատվական մարմինները այսօր հաղորդեցին նաեւ երջանիկ մի լուր. Անգլիայի կառավարությունը որոշել է 250 հազար ֆունտ ստեռլինգ (շուրջ 350 հազար դոլար) հատկացնել Արցախին՝ ձմռանը բնակչության կենսական կարիքները հոգալու համար: Օգնությունն իրականացնելու է Միջազգային Կարմիր խաչը, որը սննդամթերք եւ հագուստ է մատակարարելու: Անգլիայում Հայաստանի դեսպան Արմեն Սարգսյանին հղած նամակում արտգործնախարար Դագլաս Հոգը նշել է, որ օգնությունն առաքվելու է Լաչինի միջանցքով, որով անուղղակիորեն Անգլիան ընդունած կլինի միջանցքի մարդասի-

րական լինելը:

Անգլիան պի՞տի ապացուցի, որ Քերոլայն Կոքսն իր դուստրն է, եւ ինքն արժանի է նրան:

◇ ◇ ◇

ԼՂՀ տարելիցի առթիվ ԳԽ-ի նախագահի խորհրդական Մաքսիմ Միրզոյանը լրատվությանը բացատրել է, թե ինչո՛ւ հանրաքվեն դեկտեմբերի 10-ին են անցկացրել: Ասում է՝ նախօրյակին արդեն պարզ երեւում էր, որ ԽՍՀՄ-ը փլուզվում է: Բայց պետք էր հանրաքվեն անցկացնել նրա օրենքներով եւ ձգձգելու դեպքում այն այլեւս գոյություն չէր ունենա, ու ամեն մի նման միջոցառում էլ կլինի օրենքից դուրս (կային ուժեր, որոնք պահանջում էին հանրաքվեն ուշ անցկացնել):

Հետաքրքիր է, որ հանրաքվեն անց է կացվել դեկտեմբերի 10-ին, իսկ 11-ին Ռուսաստանը, Ուկրաինան ու Բելառուսը Մինսկում ցրել են ԽՍՀՄ-ը:

Դեկտեմբերի 11-ին Մոսկվայում հեռուստատեսությամբ հաղորդում եղավ այն մասին, որ, ըստ Ադրբեջանից ստացված տվյալների՝ հայկական զորքերը բռնագրավել են Ադրբեջանի Զանգելանի ու Կուբաթլիի շրջանների 10 գյուղեր եւ խորանում են դեպի երկրի ներսը:

Հաղորդվեց նաեւ ՀՀ արտգործնախարարության նոտան Ադրբեջանի համապատասխան մարմնին, եւ այստեղ էլ ասվում էր՝ ադրբեջանական զինուժերն ագրեսիա են ծավալում սահմանային բոլոր շրջաններում, ապա պատասխան հարվածներ ստանալուց, այսինքն՝ իրենց ագրեսիայի ակունքների դեմ ձեռնարկած մեր միջոցները գնահատում որպես կրակի բորբոքում, հայ նվաճողական քաղաքականության ծավալում:

Հետագայում հրապարակվեց ադրբեջանական լրատվության հաղորդումը, եւ դրությունը մասամբ հասկանալի դարձավ: Ահա՛ այն.

«Դեկտեմբերի 10-ի վաղ առավոտյան զինված ուժերը, կոպտորեն խախտելով Ադրբեջանի սահմանը, հարձակվել են Զանգելանի եւ Ղուբաթլիի շրջանների վրա,-ասվում էր այդ հայտարարության մեջ:-Գրավվել եւ հրկիզվել են Զանգելանի շրջանի Սեիդլար, Աղքենդ, Ղազանչի, Դարալի, Գյունզշլաղ, Սաաթլի գյուղերը, իսկ Ղուբաթլուի շրջանի Ախմլի, Չարդախլու, Յուխարի եւ Աշաղի Ջիվիքլի գյուղերը ենթարկվել են զանգվածային հրետակոծման: Ներկայումս հայկական կազմավորումները շարունակում են գրոհել այդ բնակավայրերը, կան բազմաթիվ զոհեր եւ ավերածություններ:

Ստոկհոլմում կայանալիք Եվրախորհրդի նստաշրջանի նախօրեին ագրեսիայի այդ քայլը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը շահագրգռված չէ հակամարտության խաղաղ կարգավորմամբ եւ մտադիր է այն ընդլայնել զենքի ուժով»,-այնուհետեւ շարունակում է հայտարարությունը:

Դրանից ելնելով, Ադրբեջանը Եվրախորհրդին եւ մյուս միջազգային կազմակերպություններին կոչ է անում «Հայաստանի դեմ կիրառել այդ կազմակերպությունների կանոնադրություններով նախատեսված պատժամիջոցներ»:

Նույն օրն Ադրբեջանի արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Սալամովը հանրապետության արտգործնախարարություն է հրավիրել Բաքվում հավատարմագրված երկրների դեսպաններին: Նրանց համար ընթերցվել է «Ադրբեջանի ԱԳՆ հայտարարությունը դեկտեմբերի 10-ին Ադրբեջանի Զանգելանի եւ Ղուբաթլիի շրջանների վրա հայկական բանակի սկսած հարձակման կապակցությամբ» («Ազգ», 1992 թ. դեկտ. 12):

Հետաքրքիր է, որ այս առթիվ Թուրքիայի ԱԳՆ-ը եւս համապատասխան գործ է կատարում, եւ դրա արտահայտություններից մեկը. Անթալիա քաղաքում անցկացվող Սեւ-ծովյան ավազանի երկրների արտգործնախարարների խորհրդաժողովում Հիքմեթ Չեթինը մեր ԱԳՆ պաշտոնյային իր դժգոհությունն է արտահայտել «Ադրբեջանի դեմ սկսված նոր ագրեսիայի կապակցությամբ», զգուշացրել, որ Թուրքիան ամեն միջոց կգործադրի այն խափանելու համար, ապա եւ հաղորդել, որ այդ առթիվ արդեն իր երկիրը նոտա է

հղել ԱՄՆ-ի կառավարությանը («Ազգ», նույն տեղում)։

Նույն 11-ին Ստեփանակերտի մոտերքում մերոնք խոցել եւ վայր են գցել ադրբեջանական ՄիԳ-25 ռազմական մի ինքնաթիռ, որը Կապանը ռմբակոծելուց հետո տուն դառնալիս է եղել։

✧ ✧ ✧

«Ազգի» դեկտ. 11-ի համարում լույս է տեսել աշխատակցի (երեւի գլխ. խմբագիր Հ. Ավետիքյանի) հարցազրույցը պատգամավոր, ՀՌԱԿ պատգամավորական խմբի ղեկավար Վիգեն Խաչատրյանի հետ։

Այս ընկերը վերջին մեկ տարվա ընթացքում իմ արած հայտնություններից մեկն էր։ ԳԽ-ի նիստերում ունենում էր խելոք ելույթներ, կատարում գործնական ու հավասարակշիռ առաջարկություններ։ Գիտե մտքերն արտահայտել ճշգրիտ, համոզիչ։ Այս տեսակետից երեւի թե զգալի չափով տարբերվում է մյուսներից։ Բայց երբ այս կարծիքն էի հայտնում նրան մոտիկից ճանաչողներին, անմիջապես զգուշացնում էին՝ «Սուրբ մարդ չէ»։ Այս գնահատականը մասամբ արժեք ստացավ, երբ նա, համարյա իրար բերելով, գլխավորելով «Ազգային դաշինքը», հետո էլ նրան գրեթե լքեց ամենավճռական պահին, երբ հավաքվել էին ՀՀ նախագահի մոտ եւ պիտի ասեին իրենց վճռական խոսքը...

Ինչ-որ է, ես, այնպես անվերապահորեն գնահատելով իբրեւ մտածող, դատող, ասելիք ունեցող եւ այն պատշաճ մակարդակով ասել կարողացող մարդու, մի տեսակ թերահավատ դարձա նրա բարոյական, հատկապես գործչի արժանիքների վերաբերյալ։

Եւ ահա նա այս հարցազրույցում վերստին իր բարձրության վրա է. լավ է հասկանում հանրապետության ղեկավար մակարդակի վրա դրսեւորվող բոլոր վայրիվերումները, նրանց մասին ասում իր դիպուկ ու բնութագրական խոսքերը, որոնք անհասանելի պիտի լինեին ուրիշների համար։

Ես այստեղ քաղում եմ այդ խոսքերից մի քանիսը։

«Ժողովուրդը կուսակցություններին տարբերակելու է ոչ միայն անուններով ու պատմական անցյալով, այլեւ, ամենից առաջ, կուսակցությունը ներկայացնող կոնկրետ անձերով ու գործերով»։

Սա շատ տեղին խոսք է մեր ամենահեղինակավոր կուսակցության նորաթուխ այն անդամների հասցեին, որոնք հանդես են գալիս այնպիսի ապլոմբով, ասես 102 տարվա կուսակցական ստաժ ունեն, եւ անցյալ բոլոր արժանավոր գործերն էլ կատարվել են իրենց ղեկավարությամբ կամ, առնվազն, մասնակցությամբ։

Գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքները նախապատրաստելու եւ օգտակար անցկացնելու գործին ԳԽ-ը եւս պիտի լծվեր, սակայն «ԳԽ-ի նիստերը վարողներն իրենց բնորոշ «իմաստությամբ» եւ անտեղի հումորի առատությամբ այս կարեւորագույն հարցը ձգձգեցին մինչեւ... աշուն»։

Եւ մարդիկ զարմանում էլ են, թե ինչպես հանրապետությունը սովին դեմ առավ հենց բերքահավաքից անմիջապես հետո։

«Իշխանության կառույցները կոչված են լուծելու հանրապետության կյանքում ծագող հակասությունները, մինչդեռ գնալով իրենք են դառնում հակասության աղբյուր»։

ՀՀՇ «խմբավորումը ղեկավարվում է տարօրինակ մի սկզբունքով. վճիռները պիտի կայացվեն համաձայն իրենց կամքի, իսկ պատասխանատվությունը կրեն բոլորը։ Ինքնին դա դատապարտված քաղաքականություն է, առավել եւս, որ այդ խմբավորման մեծամասնությունը կարճ ժամկետում վառ ձեւով ցուցադրեց իր մասնագիտական ցածր կարողությունները, անհանդուրժողականությունը, երկխոսության գնալու չկամությունը, մենաշնորհային հավակնությունները՝ դրանով իսկ կորցնելով հավատն ու վստահությունն իր նկատմամբ։

ԳԽ-ի դեկը վերցնելով իր ձեռքը՝ ՀՀՇ խմբավորումը իր հեղինակության անկման զուգահեռ, զգալիորեն նպաստեց նաեւ ԳԽ-ի հեղինակության անկմանը»։

ՀՅԴ-ը «ըստ երեւույթին գերագնահատում է ՀՀՇ բացասական, այնպես էլ իր դրական դերը»։

Ներկայացնում է ամբողջ հասարակության տնտեսական քայքայման ամբողջ պատկերը՝ դրա մեջ մեղադրելով միայն իշխանություններին, որոնց մեջ ոչինչ չի փոխվում, այսինքն՝ նրանց ոչ ոք դեն չի շպրտում, երբ «կյանքը հիմնովին վատացել է» (մեղմ է ասված)։

Նախագահի թիմի, միայն նրան նվիրվածների այդ խմբի, անճարակությունն է նկարագրում՝ անելով շատ մեղմ եզրակացություն. «Իր իմացությամբ, փորձով, պատասխանատվության զգացումով կարծես նա պատրաստ չէ լուծելու ծառացած դժվարագույն խնդիրները»։ Կարծե՞ս...

Այս ամենի պատճառը տեսնում է նրանում, «որ կայացող պետության ղեկավարը համառորեն չի ցանկանում վեր կանգնել իր կուսակցական պատկանելությունից, իր շուրջը համախմբել ազգի կարող ուժերին, նպաստել հավասար պայմանների ստեղծմանը բոլոր քաղաքական ուժերի ձեւավորման ու գործունեության համար, հաշվի նստել հասարակական կարծիքի հետ եւ աշխատել բաց»։

Համենայն դեպս, մարդը դիտե՝ որտեղ է թաղված շան գլուխը։

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանի դեսպանը Հայաստանում ոտք դնելու առաջին իսկ օրից իրեն դրսեւորել է որպես արդարամիտ ու դիվանագիտական խաղերից հեռու մի մարդ, որն ամենից առաջ ներկայացնում է գիտական պատմաբանի իր արժանավորությունները։

Վլադիմիր Պետրովիչ Ստուպիշինը համոզված է, որ Արցախի ու Ադրբեջանի հակամարտությունը լուծելու համար նախ պետք է ապահովել զինադադարը, նոր միայն անցնել բանակցությունների՝ անպայման պատրաստ լինելով փոխզիջումների, առանց որոնց արտաքին ոչ մի օգնություն, ոչ մի միջնորդություն օգուտ չի տա։

Նա իբրեւ քաղաքագետ ու պատմաբան մերժում է «ազգային համախումբ պետական միավորումը, ինչպիսին ԼՂՀ-ն է», «հայկական համայնք» հորջորջելու տգեղ սովորությունը։ Ասում է. «Ըստ իս, դա նույնն է, թե ռուսներին Ռուսաստանում անվանեն «ռուսական համայնք», կամ ֆրանսիացիներին Ֆրանսիայում՝ «ֆրանսիական համայնք»։ Սակայն եթե անգամ տերմինաբանությունը մի կողմ թողնենք, ինչպե՞ս կարելի է անտեսել այն բացահայտ փաստը, որ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ նետված օդուժն ու հրետանին մահ են սփռում այդ ազգային-պետական կազմավորման մեջ, ինչպես էլ այժմ անվանելու լինենք. հետեւաբար առկա է Ադրբեջանի եւ նրանց միջեւ բացահայտ հակամարտությունը, ում նրանք փորձում են հնազանդեցնել» («Ազգ», դեկտ. 12)։

✧ ✧ ✧

Լոս Անջելեսի հայ տիկնայք այսօր տարադրամ հանձնեցին Հայաստանի ԼՂՀ ներկայացուցիչ Մ. Սարգսյանին։

- Թող մեր այս փոքրիկ գումարը մի քար դառնա ձեր հողի պաշտպանության ամրոցի պատին,-ասացին նրանք։

Լ. Տեր-Պետրոսյանն այսօր, դեկտեմբերի 12-ին, դիմումով կոչ է արել Ադրբեջանի ղեկավար Էլչիբեյին՝ ընդառաջելու միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների խաղաղարար միջնորդումներին, որպեսզի կրակը դադարի, եւ մեր երկու ժողովուրդները հասնեն երազելի խաղաղության։

Դեկտեմբերի 13-ին, նախորդ օրերի նման, մեր լրատվական մարմինները նույն «տվյալներն» են հաղորդում, ըստ երեւույթին դատարկ տեղ լրացնող, անտեղյակությունից հորինված նույն հանկերգը. իբր, Ֆիզուլիից հրետակոծել են Հադրութի շրջանի Էդիլլուն, Աղդամի կողմից՝ Մարտունու եւ Ասկերանի շրջանների սահմանային գյուղերը։ Իսկ Լա-

չինի միջանցքը հենց մի գլուխ հրթիռակոծվում է, բայց եւ միաժամանակ գործում է անխափան, որովհետեւ լիովին վերահսկվում է հայ ինքնապաշտպանների կողմից:

Եւ այսքանից հետո ՀՀ արտգործնախարարությունն Ադրբեջանի իր նմանին հղել է նոտա՝ շարադրելով իր մեղադրականը վերջին օրերին ադրբեջանական զորամիավորումների սանձազերծած ագրեսիվ ծրագրերի առթիվ՝ զգուշացնելով նրանց իրականացման դեմ հայկական ինքնապաշտպանության վճռական դիրքից»:

Իսկ թերթերը, այնուամենայնիվ, որոշակի լուրեր են հաղորդում այն մասին, թե Հայաստանին ծնկի բերելու համար ինչպես միասնաբար պատեպատ են զարկվում երկու երկրների թուրքերը: Ահա դրանցից մեկը.

Ստամբուլում լույս տեսնող թերթերի համաձայն՝ Թուրքիայի փոխվարչապետ Էրդալ Ինոնյուն դեկտեմբերի սկզբին Բաքու կատարած այցելության ժամանակ հայտարարել է, թե իր երկիրն էլ էլեկտրականություն ու վառելիք չի տալու Հայաստանին, մինչեւ որ Բաքուն համաձայն չլինի դրան:

Ինոնյուն ասել է, թե Թուրքիան Հայաստանին տալիք «իր» օգնությունը հետայսու պիտի պայմանավորի Լեռնային Ղարաբաղից հայ մարտիկների հեռացման պահանջի կատարմամբ:

Մյուս կողմից, 47 վագոններ, որոնք Հայաստան էին փոխադրելու մոտ 1300 տոննա կաթի փոշի երեխաների համար, անշարժացել են արեւմտյան Թուրքիայում՝ ստուգումների պատրվակով: Թրքական աղբյուրների համաձայն՝ թուրք մաքսային պաշտոնյաներն ու սահմանապահները վագոնից վագոն զենք են փնտրում: Այդ կաթը նվերն է ֆրանսիական բարեսիրական տարբեր կազմակերպությունների: Ըստ թուրքական թերթերի, Թուրքիայի՝ Հայաստանին տալիք ու դեռեւս չտված էլեկտրականության հարցը մեծ իրարանցում է գցել թուրքական եւ ադրբեջանական շրջաններում: Արտգործնախարար Չեթինը Անկարայում Ադրբեջանի դեսպանին բացատրել է Հայաստանին էլեկտրականություն վաճառելու դրդապատճառները: Առաջին՝ Թուրքիան ուզում է զորավիգ կանգնել նախագահ Տեր-Պետրոսյանի չափավոր քաղաքականությանը, որ ըստ նրա, դեմ է «ծայրահեղական Դաշնակցությանը» («Ազգ», դեկտ. 12):

Իսկ Հայաստանի պաշտոնական շրջաններում անհաշվենկատ այնպիսի մի պատրաստակամություն կա Թուրքիայի գիրկն ընկնելու, որ պատրաստ են դրան գնալ գլխաբաց ու ոտաբոբիկ: Բլեյանի գործով առավել բացվեց նրանց դիմագիծը, չնայած դրանից առաջ վարչապետի խնդրանքն ասել էր ամեն ինչ ու մինչեւ վերջ:

Դեկտեմբերի 15–16-ին Մոսկվայում, Խաղաղության պաշտպանության կոմիտեի շենքում, տեղի է ունեցել գիտաժողով «Ղարաբաղյան սինդրոմը ռուսական դիվանագիտության մեջ» (սինդրոմ-ախտանիշերի համակցություն): Մասնակցել են Հայաստանի ու Ադրբեջանի հասարակայնության, Մոսկվայի հայկական ու Ադրբեջանական համայնքների ներկայացուցիչներ, Ադրբեջանի ու Հայաստանի ռուսական համայնքների ներկայացուցիչներ, Ռուսաստանի խորհրդարանի, ԱԳՆ, կառավարության եւ քաղաքական կուսակցությունների ու շարժումների անդամներ: Հայկական կողմից զեկուցումով հանդես է եկել ՀՀ քաղաքագետների ասոցիացիայի պրեզիդենտ Հմայակ Հովհաննիսյանը, Ադրբեջանի կողմից՝ Ադր. քաղաքացիական ասոցիացիայի պրեզիդենտ Զահիդ Հաջիեւը:

Գիտաժողովում ստեղծվել է մշտական գործող Համաձայնության հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրի հակամարտությունը, նրա կարգավորման խնդիրներն ու հնարավորությունները, դրանք ներկայացնի ռուսական կողմին, ՀՀ եւ Ադր. ղեկավարներին, ամեն կերպ աջակցի փոխըմբռնմանն ու մթնոլորտի մեղմացմանը: Նաեւ հանձնարարվել է, որպեսզի քաղաքագետ Հմ. Հովհաննիսյանն ու գրող Չինգիզ Հուսեյնովը ներկայացնեն երկու հանրապետությունների դիրքորոշումների վերաբերյալ զեկույցներ՝ Ռուսաստանի ղեկավարության հետ ունենալիք հանդիպման համար:

Գիտաժողովի մասին ընդարձակ հանգամանալից հաղորդում չի հրապարակվել, մասնակիցներից ոչ ոքի հետ անձնական զրույց չեմ ունեցել, ուստի եւ նրանում դրսեւորված դիրքորոշումների, առհասարակ ողջ ընթացքի առթիվ քաղվածքներ եմ անում այն

ծավալուն հարցազրույցից, որ Հմ. Հովհհանիսյանի հետ ունեցել է «Հայաստանի ձայն» թերթի թղթակիցը եւ հրապարակել է թերթի ս.թ. (93) հունվարի 14-ի ու 15-ի համարներում:

Գիտաժողովում կենտրոնական-սկզբունքային հարց է եղել Այսրկովկասյան գոտում Ռուսաստանի ունեցած եւ ունենալիք դերի խնդիրը ու այս ոլորտում էլ՝ նրա ազդեցությունը ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորման գործում:

Ռուսաստանի ԱԳՆ աշխատակից, ԵԱՀԽ-ում ղարաբաղյան հարցի գծով Ռուսաստանի դեսպան Վ. Կազիմիրովն արտահայտել է իր հայտնի կարծիքը՝ դարձյալ պնդելով, թե հարցը պիտի լուծվի միայն ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներով, որոնցից կարեւորն է պետությունների սահմանների անձեռնմխելիությունը:

Հակադրվելով Կազիմիրովի ու ադրբեջանական կողմի այս տեսակետին՝ Հմ. Հովհաննիսյանը հայտարարել է, թե պետությունների ամբողջության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքն ամրագրվել է Հելսինկիում 1975-ին, եւ այդ պայմանագրի տակ ստորագրել է Խորհրդային Միությունը:

Հիմա ո՞ւր է այդ Միությունը, ինչո՞ւ օրենքը որեւէ դեր չխաղաց, երբ նրա սահմանները պատառոտվեցին, եւ ստեղծվեցին 15 անկախ, ինքնիշխան նոր պետություններ իրենց նոր սահմաններով՝ իբրեւ նոր ամբողջություններ:

Ինչպե՞ս է, որ նախկին ԽՍՀՄ-ից բաժանվողների համար ոչ մի արգելք չդարձավ Հելսինկիի պայմանագիրը, իսկ ամենաժողովրդավարական օրենքներով ստեղծված ԼՂ-ի հանրապետության դեմ այն դառնում է անանցանելի պատնեշ:

Այս տեսակետն է պաշտպանել նաեւ Ռուսաստանի փոխպրեզիդենտ Ռուցկոյի խորհրդական Ա.Վ. Ֆյոդորովը՝ գտնելով, որ ԼՂ-ի հարցը լուծելիս անպայման պետք է հիմք ընդունել պատմական հանգամանքները:

Ռուս-ամերիկյան ինստիտուտի աշխատակից Ալեքսեյ Կովալենկոն, գիտաքաղաքական ուսումնասիրությունների կենտրոնի դիրեկտոր Ե. Լ. Չերնիկովը եւ ուրիշներ կոչ են արել հրաժարվել խաղաղ գոյակցության մասին սովորական դարձած կոչերից, ամեն փաստ քննել ու լուծել պատմական հանգամանքների հաշվառումով եւ չմոռանալ Ռուսաստանի վճռական դերը Կովկասի տարածքի ազգամիջյան հարաբերությունների կարգավորման խնդրում:

Ամենահետաքրքիրը Ռուսաստանի ֆեդերացիայի ԳԽ-ի Նախագահության անդամ եւ միջհանրապետական հարաբերությունների, ռեգիոնալ քաղաքականության ու համագործակցության կոմիտեի նախագահ Վ.Ն. Պոդոպրիգորայի ելույթն էր,-ասում է Հմ. Հովհաննիսյանը:-Նա միանգամայն որոշակի արտահայտվել է հանուն ԼՂՀ ճանաչման եւ նրա օրինական ներկայացուցիչների՝ մասնակցության բարդույթի կարգավորմանը նվիրված բոլոր բանակցություններին: Նա ընդգծել է, թե պետք է իրավաբանորեն ընդգծել այն, ինչ արդեն ստեղծված է կյանքում եւ ապրում է ու զարգանում:

«Պարոն Պոդոպրիգորան չի թաքցրել, որ դա լոկ իր անձնական դիրքը չէ,-շարունակում է Հովհաննիսյանը,-այլեւ դիրքորոշումն է Ռուսաստանի ԳԽ-ի խորհրդարանի ու Նախագահության բավական ազդեցիկ ուժերի: Առանձնապես նա վկայակոչել է ԳԽ-ի Ազգամիջյան հարաբերությունների կոմիտեի նախագահ Աբդուլաթիփովին եւ նշել, որ կոմիտեի կարծիքով՝ Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր մնալ արդեն սահմանադրաբար անկախացած նախկին ինքնավարությունների ձգտումների հանդեպ, հաշվի չառնելով նրանց եւ Ռուսաստանի ճակատագրերի ընդհանրությունը, չպահպանել իր մասնակցությունը նրանց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային գործունեության մեջ: Նա պարզորոշ հասկացրել է նաեւ, որ Ռուսաստանի ու այդ նորաստեղծ հանրապետությունների միջեւ սերտ կապերի ստեղծման բանալին պիտի հանդիսանա նրանց ճանաչումը Ռուսաստանի կողմից»:

Պատասխանելով այն հարցին, թե որքան իրավացի է «Երկիր» թերթում տպագրված հայտարարությունը, որով Պոդոպրիգորային վերագրվում է «Ղարաբաղը Ռուսաստանի պատկանող հող է» արտահայտությունը, Հովհաննիսյանն ասում է. նա այդպիսի միտք ի-

րեն թույլ չի տա եւ թույլ չի տվել, որովհետեւ մարդը պահանջում է ճանաչել ԼՂՀ անկախությունը եւ դա՝ ոչ միայն Բաքվից, այլեւ Երեւանից ու Մոսկվայից:

Հովհաննիսյանը գտնում է, որ այս պրովոկացիոն հայտարարությունը ձեռնտու է միայն Հայաստանի այսօրվա ղեկավարությանը, որպեսզի ասի՝ Ղարաբաղը ռուսական հող է, դե, թող նա էլ տնօրինի եւ լուծի հարցը, իսկ մենք հրաժեշտ կտանք նրան: Եւ պատահական չէ, որ ՀՀ ղեկավարությունն ու նրա մոսկովյան ներկայացուցչությունը ոչ միայն ոչինչ չեն անում ԼՂՀ-ն ճանաչելու եւ ուրիշ պետությունների կողմից ճանաչել տալու համար, այլեւ «կանգնած են բարիկադի մյուս կողմին, եւ կոզըրեւյան ԱԳՆ-ի, Բաքվի ու Անկարայի հետ միասին, մարտնչում է Ռուսաստանն Այսրկովկասից հեռացնելու, Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի «անբաժանելի մասը ճանաչելու համար»:

Հ. Հովհաննիսյանն այս քաղաքականության պաշտպան հայ ղեկավարության եռանդուն զինակիցներ է համարում «բլեյաններին, բայանդուրներին, սարդարյաններին՝ «խաղաղարության» բնագավառի այդ շուլերներին, որոնց գործունեությունը Մոսկվայում երախտագիտությամբ ու շատ բարձր է գնահատել Ադրբեջանի փոխվարչապետ Ջալուբեյ Ալիեւը»:

Տեղեկություն է հաղորդում նաեւ այն մասին, որ Ադրբեջանի կառավարողներն այժմ պատրաստակամություն են հայտնում բանակցություններին նստել ԼՂՀ օրինական ղեկավարության հետ, երբ մինչեւ այսօր նրանք այդպիսին չէին ճանաչում: Իսկ ԵԱՀԽ միայն համաձայն է, որ նման հավաքներին մասնակցեն, այսպես կոչված «ղարաբաղյան զույգ համայնքների ներկայացուցիչները»:

Իբր, իրենք Ադրբաջանի պատվիրակության հետ համաձայնություն են կայացրել, որպեսզի Համաձայնողական հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցեն նաեւ ԼՂՀ ներկայացուցիչները:

Գտնում է, որ կա գայթակղիչ հեռանկար, թե ղարաբաղյան հարցի նկատմամբ լուրջ հետաքրքրություններ ու նախաձեռնություններ կցուցադրեն մեծապետական շահախնդրություն ունեցող Ռուցկոյը, Վոլսկին, Տրավկինը եւլն, ինչպես նաեւ «Ռուսաստանի միասնություն» կոչվող խորհրդարանական ընդդիմության ներկայացուցիչները:

Սրանք եւ համանման ուրիշ բազմաթիվ հանգամանքներ լայն հնարավորություն են բացում Ղարաբաղյան խնդիրը լավագույնս լուծելու, նորելուկ հանրապետության բաղձանքներին բավարարություն տալու համար: Սակայն Հայաստանի ղեկավարությունը հազիվ թե ընդունակ լինի, ավելի ճիշտ՝ ցանկություն ունենա միանգամայն ձեռնտու հանգամանքներն օգտագործել:

Հ. Հովհաննիսյանի հարցազրույցում լուրջ դիտողություններ կան նաեւ նույն օրերին տեղի ունեցած Ռուսաստանի ժող. դեպուտատների 7-րդ համագումարում Հայաստանից ուղարկված պատվիրակության հասցեին: Այն, ներկայացնելով հայ բոլոր խոշոր կուսակցությունները, համագումարում էական ոչ մի քայլով չի ցուցադրել իր ներկայությունը, թեկուզ, ասենք, ԼՂՀ-ը ճանաչելու առաջարկ անող փաստաթուղթ հրապարակելով, ինչպես այդ արել են Աբխազիայի, Հարավային Օսեթիայի ու Մերձդնեստրովյեի շահերը ներկայացնող դեպուտատական լոբբիները: Համագումարի վերջին մոտ լուր է տարածվել այն մասին, թե «ՀՀ ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Արա Սահակյանը խորհրդարանական ամբիոնից Վիկտոր Չեռնոմիրդինին համարել է ռուսական պառլամենտի «հետադիմական ուժերի ներկայացուցիչ»:

Ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս: Մարդիկ պիտի՞ ապացուցեն, որ դոնքիխոտությունը դեռեւս կենդանի երեւույթ է եւ Հայաստանում իր ծաղկումն է ապրում:

Հաղորդվում է նաեւ, որ խորհրդաժողովին մասնակցել են մոսկվահայության լավագույն ներկայացուցիչները (ակադեմիկոսներ Լեւոն Չայլախյանն ու Վիլեն Ազատյանը, պրոֆեսորներ Յուրի Բարսեղովն ու Հրանտ Եպիսկոպոսովը, դիվանագետներ-քաղաքագետներ Աշոտ Մելիք-Շահնազարովն ու Վահան Գեւորգյանը եւլն: Զարմանալին այն է, որ չի ասվում, թե ինչպես է պատահել, որ բացարձակապես ԼՂ-ի բարդույթին վերաբերող այս խորհրդաժողովին, որի կազմակերպմանն էլ այնպես եռանդուն աջակցու-

թյուն է ցուցաբերել Արցախյան կոմիտեի (Հատուկ ծրագրերի վարչության) ղեկավար, «իսկական հայրենասեր» Լեոնարդ Պետրոսյանը, ներկա չի եղել ԼՂՀ-ը ներկայացնող եւ ոչ մի մարդ:

Դեկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակում թուրքը հիմնականում գործել է հեռահար հրետանիներով: Համարյա ամեն օր հրետակոծության են ենթարկվել ոչ միայն սահմանամերձ բնակավայրերը, այլեւ Ստեփանակերտը, Շոշը, Ասկերանը, Հադրութը, Մարտունին, Ճարտարը եւն, ՀՀ շրջաններից՝ Կրասնոսելսկը, Գորիսն ու Կապանը, Իջեւանն ու Տավուշը:
ՀՀ մարտական ուժերին վերջապես հաջողվեց ոչնչացնել Գորիսը ռմբակոծող մեկ ինքնաթիռ (ՍՈՒ-25):

* * *

Թերթերը հաղորդում են, որ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղար Էմիլիո Կաստրոն Ամենայն հայոց վեհափառ հայրապետ Վազգեն Ա-ին ու Անդրկովկասի մուսուլմանների առաջնորդ Շեյխ-Ուլ-իսլամ Ալլահ-շուքյուր Փաշա-զադեին առաջարկել է հանդիպել ու ճանապարհներ փնտրել հայ-ադրբեջանական բարդույթի լուծման համար: Երկու հոգեւոր վեհապետները տվել են իրենց համաձայնությունը, եւ հանդիպումը տեղի պիտի ունենա հաջորդ տարվա սկզբին՝ Եվրոպական եկեղեցիների խորհրդաժողովի մասնակցությամբ:

Դեկտեմբերի 16-ին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում զեկուցում կարդաց հանրապետության վիճակի եւ այն բարելավելու միջոցառումների մասին: Փաստորեն սա նախագահական տարելիցի առթիվ արված հաշվետվության պես մի բան է, յուրահատուկ մի քննություն, որ, ամենայն հավանականությամբ, աչքաբաց ու բանիմաց մարդկանց կողմից կգնահատվի ավելի իրատես. վիճակի նկարագրությունը կարծես ոչ մի կապ չունի իրականության հետ, լի է անճիշտ, պարզապես անհավանական հայտարարություններով, դրությունը վերլուծելու, թերիներն ու նրանց պատճառները քննելու անկարողությամբ: Դրությունը փրկելու, ավելի ճիշտ հանրապետությունը ողբերգական վիճակից հանելու ելքն այդպես էլ չկա զեկուցման մեջ, նախագահն այն չի տեսնում... Իսկ խոսքը. դա զանազան խրթին տերմինների, ժամանակակից աշխարհում շատ գործածական, բայց մեր իրականության հետ չխոսող բառակապակցությունների մի խառնուրդ է, որն, ասես, նպատակ ունի ցույց տալու հեղինակի ծանոթությունը արտահայաստանյան տնտեսական ու քաղաքական կյանքին:

Կարելի՞ է հավատալ, օրինակ, որ նախագահը, թերեւս առանց հիմքեր ունենալու, հասկանալու, հայտարարեց, թե այս տարի մեր գյուղացին արտադրել է 320 հազար տոննա հացահատիկ:

Իսկ 320 հազար տոննա հացահատիկ ունեցող այս փոքրիկ հանրապետությունը քաղցած էր բերքահավաքի օրերին եւ նրանց շարունակության ընթացքում...

Հրապարակված տեղեկության համաձայն՝ նախագահի այս զեկուցումը («Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի մասին»), որ պետք է խորհրդարանի հավանությանն արժանանար, չարժանացավ: «ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը քվեարկության դրեց նախագահի հաղորդումը ի գիտություն ընդունելու առաջարկը: Ամբողջ օրը տեւած քննարկումներից հետո խորհրդարանը մերժեց ՀՀ նախագահի հաղորդումն ընդունել... ի գիտություն» («Երկիր», դեկտ. 17):

* * *

Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյն արտակարգ դրություն է հայտարարել Զանգելանի շրջանում, որովհետեւ վերջին օրերին, ըստ իրենց լրատվության, հայերն այնտեղ մեկ տասնյակի չափ գյուղեր էին նվաճել եւ իրենց զորքերը մեծ ջանքեր են գործադրում դրանք

ազատագրելու համար:

«Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության լրատվական-վերլուծական կենտրոնի հայտարարության համաձայն՝ դեկտեմբերի 16-ին մարտական գործողություններ են ծավալվել Ադրբեջանի 16 շրջաններում: Դրանցից 4-ը՝ Շուշի, Ասկերանի, Լաչինի և Մարտունու շրջաններն «ամբողջությամբ զավթված են հայկական էքստրեմիստների կողմից»: Ըստ նույն հաղորդագրության՝ ներկայումս Ադրբեջանի ամբողջ տարածքի ավելի քան 5 տոկոսը գտնվում է հայկական ուժերի հսկողության տակ: Զանգելանի ուղղությամբ ձեռնարկված անսպասելի հարձակման հետևանքով, ըստ նախնական տվյալների, զոհվել է 22 և անհետ կորել 50 մարդ:

Հայկական կազմավորումներն առաջվա պես շարունակում են իրենց հսկողության տակ պահել ավելի վաղ գրավված 7 գյուղերը և այնտեղից զենքի տարբեր տեսակներից, այդ թվում նաև «Գրադ» կայանքներից հրետակոծել շրջանի մյուս բնակավայրերն ու շրջկենտրոնը» («Ազգ», դեկտ. 18):

Դեկտեմբերի 17-ին. 2-3 օր հետո, այն էլ «Ազատություն» ռադիոյից առնելով, մենք հայտնեցինք, որ ԵԱՀԽ Ստոկհոլմի ժողովում ԼՂ-ի բարդույթի հարցի քննարկումը տապալվել է Ադրբեջանի ու Հայաստանի արտգործնախարարների բախման պատճառով. Հայաստանի նախարարն Ադրբեջանին մեղադրել էր շրջափակման, անվերջ զրկանքներ պատճառելու և անօրինությունների մեջ: Ադրբեջանի ներկայացուցիչն էլ անվայել պատասխան է տվել... և քննարկումը խափանվել է:

Այսօր Բաքվում ԳԽ-ի փակ նիստում քննում են Զանգելանի, Կուբաթլուի, Քելբաջարի վիճակը, որովհետև, իբր, հայկական զորքերը դրանցում արդեն մեծ ավերածություններ են արել:

Իսկ մեր լրատվության տվյալներով՝ թուրքերն են անընդմեջ հրետակոծում Գորիսի շրջանը (Տեղ ու Արավուս գյուղերը), Իջևանի, Տավուշի ու Նոյեմբերյանի շրջանների սահմանամերձ գյուղերը:

Ադրբեջանի պաշտպանության փոխնախարար, գեներալ-մայոր Բաբա Նազարլին Անդրզինօկրուգի հրամանատարությանը մեղադրել է հայերին զինամթերքով, զենքով ու վառելանյութով օգնելու մեջ: Նրա ասելով՝ դա ապացուցվում է նաև Վրաստանի պաշտպանության նախարարության մի հայտարարությամբ, որը հաստատում է, թե «հայերին է վաճառվել Վրաստանի զինված ուժերի համար նախատեսված զենքը» («Ազգ», դեկտ. 18):

Դեկտեմբերի 18-ը ճակատի բոլոր հատվածներում խաղաղ է անցել:

Իսկ Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսելում տեղի ունեցած Եվրոպայի պետությունների արտգործնախարարների խորհրդակցությունում քննության է առնվել նաև ԼՂ-ի բարդույթի հարցը,-հայտարարում է մեր լրատվությունը:-Եվ ընդունվել է ԼՂՀ և ՀՀ շահերին համապատասխանող որոշում:

ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարել է, թե վերջին օրերի հարաբերական անդորրը ռազմաճակատում ոչ միայն խիստ ձմռան արդյունքն է, այլև կռվող երկու կողմերի կայուն հավասարակշռության հետևանքը, որի գիտակցումը հակառակորդի կողմից կարող է հիմք դառնալ հարցի քաղաքական լուծման համար:

✧ ✧ ✧

Դեկտեմբերի 19-ին, վերջապես, Ստոկհոլմի խորհրդակցությանը մասնակցած Դավիթ Շահնազարյանը (ՀՀ նախագահի լիազոր ներկայացուցիչ) պատմեց հանդիպման մանրամասները, և պարզվեց, որ այնտեղ ևս տեղի է ունեցել ԵԱՀԽ պարապ զրույցների նման մի խոսակցություն և նոր կամ էական որևէ բան սպասելը զուր է:

Այնտեղ նախ քննել են Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյի ուղարկած Ղարաբաղյան բարդույթի լուծման մի տարբերակ, որը մերժվել է:

Ապա ընդունվել է ոչինչ չտվող մի հայտարարություն:

Ահա մի հատված նստաշրջանի՝ Ղարաբաղին վերաբերող որոշումից. «Կետ 14. Մենք խորապես մտահոգված ենք Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը շարունակվող հակամարտությամբ: Հակամարտող կողմերին կոչ ենք անում հրադադար հաստատել: Մենք ամբողջությամբ պաշտպանում ենք ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԽ-ի սկզբունքները, ինչպես նաև ԵԱՀԽ-ի ձեռնարկումներն ու որոշումները: Հավատում ենք, որ ԵԱՀԽ-ի խորհրդակցությունն անմիջական հնարավորություն կստեղծի հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար, և սատար ենք կանգնում Հռոմի հանդիպման շրջանակներում սկսված աշխատանքները շարունակելու ջանքերին»:

Դեկտեմբերի 22-ին Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյը պիտի ուղևորվեր Ղազախստան, սակայն այցը հետաձգվեց, քանի որ իր հանրապետության գործերը վատ են Զանգելանի ու Կուբաթլիի շրջաններում: Զանգելանում մի շարք գյուղեր դեռևս հայերի ձեռքում են գտնվում, և հնարավոր է, որ նոր բնակավայրեր ևս կորսվեն:

Իսկ ԼՂՀ լրատվությունը հաղորդում է, որ շուրջ մեկշաբաթյա անդորրից հետո ամսի 22-ին նորից դրությունը սրվել է հանրապետության սահմաններում. հրետակոծության են ենթարկվել Հադրութի շրջանի Էդիլլուն, Մարտունու շրջանի Բերդաշենն ու Աշանը, Ասկերանն ու շրջանի Ոսկեվազը և Խրամորթը: Կան սպանվածներ ու վիրավորներ:

Այսօր ՀՀ արտգործնախարարությունը բողոքի նոտա է հղել Ադրբեջանի արտգործնախարարությանը՝ անցած գիշերվա ընթացքում տանկերի ուղեկցությամբ Կրասնոսելսկի շրջան ներխուժած և 3,5 կմ այնտեղ խորացած թուրք ստորաբաժանման բռնարարքների կապակցությամբ:

✧ ✧ ✧

Մի խումբ հայեր Դոնեցկի շուկայում տեսել են թուրքերի կողմից վաճառքի հանված Շուշի եկեղեցիներից մեկի զանգը և 3 միլիոն ռուբլի փրկագնով տեղափոխել Հայաստան:

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ «Նորություններ» գործակալությունը հաղորդում է, որ հանրապետության տարածքի 70 տոկոսը գտնվում է ռազմաճակատում: Իսկ բազմաթիվ բնակավայրերում այդ տոկոսը մոտենում է 100-ի:

Դեկտեմբերի 22-24-ին թուրքերի կողմից, հավանաբար, ծրագրված է եղել խարխլել հայկական դիրքերը ՀՀ սահմանային երկու գոտում. Հարավում՝ Կապանի կողմերում և Հյուսիսում՝ Կրասնոսելսկի շրջանում:

22-ին զինվորական մեծ ուժով ու հզոր տեխնիկայի ուղեկցությամբ թուրքերը գրոհ են ձեռնարկել Կրասնոսելսկի շրջանի վրա, նվաճել Վահան գյուղի դիմացի բարձունքը և պիտի բավական խորանային շրջանի տարածքում: Սակայն օրվա երկրորդ կեսին սթափված հայկական ուժերը թշնամու գրոհը ետ են մղել: Թուրքերը նահանջել են՝ մարտադաշտում թողնելով մի քանի տասնյակ դիակներ, 5 զրահամեքենա, 2 խփված տանկ: Թշնամուց առգրավվել է մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Հայկական ուժերն ունեն միայն 6 վիրավոր:

23-ին ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չկային: Հեռուստատեսային էկրանին միայն մեկ նշանակալից բան կար. Ազգային դաշինք կազմող կուսակցությունների ներկայացուցիչներին՝ Աշոտ Նավասարդյանին, Հրանտ Խաչատրյանին, Վարդան Խաչատրյանին, Արամ Սարգսյանին ու Պարույր Հայրիկյանին կես ժամ խոսելու իրավունք էին տվել, սրանք էլ խոսում էին հանրապետության աղետալի վիճակի, ժողովրդի թշվառության, իշխանությունների՝ Արցախը մատաղ անելու գնով գլուխ պահելու աններելի քաղաքականության մասին, ասում էին՝ վերջապես հասկացել են, թե որքան կարևոր և անհրաժեշտ է սահմանադրություն ունենալը, սակայն փորձում են սահմանադրության

փոխարեն ընդունել տալ կցկտուր թղթերի մի հավաքածու (իբր, նախագիծ է ներկայացվել, որն օրենքների անփութորեն արված քաղվածքների մի փունջ է):

Բոլորն էլ միահամուռ էին այն կարծիքի մեջ, որ իշխանությունները ոչ միայն անկարող ու անձեռնտու են, այլեւ գործելու ցանկություն ու տրամադրություն չունեցող մարդիկ, որոնք այս երկիրը քարուքանդ են արել եւ դրանով էլ չեն գոհանում...

Հեռուստակենտրոնի ներկայացուցիչը, որ նրանց խոսեցնողն էր, մի քանի անգամ հարցրեց՝ ո՞վ է այս կես ժամի համար վճարելու: Իսկ որ իրենք ժամերով ցածրորակ հաղորդումներ են անում կամ Բլեյանի ու նրա տիպի ստահակներին են էկրան տրամադրում, կարծես այն ժամանակ նախապես վճարված է լինում:

24-ին էլ թուրքերը զինուժի ու տեխնիկայի մեծ կուտակումներով Զանգելանի շրջանից կատաղի գրոհ են ձեռնարկել Կապանի շրջանի Ագարակ-Եղվարդ գծի վրա: Այստեղ եւս մեր ինքնապաշտպանները արժանի հակահարված են տվել, դուրս քշել հիշյալ գյուղերի մոտակայքում հայտնված թուրքերին եւ, մեծ վնասներ պատճառելով, հեռու մղել մեր սահմաններից:

Երկու հարձակումների առիթով էլ ՀՀ ԱԳՆ-ը նոտա է հղել Ադ. ԱԳ նախարարությանը՝ կտրուկ զգուշացնելով, որ այդպիսի քայլերը միշտ էլ ստանալու են արժանի պատասխան, ուստի թուրքի կողմը խելոք կգտնվի, եթե հրաժարվի նման ավազակային վարքից եւ ջանա հակամարտության խնդիրը լուծել բանակցությունների ճանապարհով, քաղաքական միջոցներով:

Այս օրերին դրությունը բարդ է եղել նաեւ Լաչինի միջանցքի շրջանում: ԼՂՀ տարածքում առայժմ մարտական ակտիվ գործողություններ չձեռնարկելով, բացի նրանից, որ համարյա ամեն օր հրետակոծության է ենթարկվում Հադրութի շրջանի Էդիլլու գյուղը, Կուբաթլվի շրջանից թուրքերը մի քանի անգամ հարձակվել են հայոց պաշտպանական դիրքերի վրա եւ, հակահարվածների ենթարկվելով, ետ ճողոպրել: Իսկ դեկտ. 23-ի գիշերը ինքնապաշտպանության ուժերը Լաչինի մոտերքում վնասազերծել են թշնամու դիվերսիոն մի ջոկատ՝ բաղկացած 15 հոգուց, որը նպատակ ուներ ոչնչացնել էլեկտրագիծը, ԼՂՀ զրկել կենարար հոսանքից: Ջոկատի 13 անդամները սպանվել են, 2-ը գերի բռնվել: Գերյալները վկայում էին, թե ջոկատը հիմնականում կազմված է եղել ռուսական հատուկ նշանակության զորքերի մարտիկներից («Ազգ», դեկտ. 24):

Ադրբեջանի լրատվական մարմինները այս օրերին այն մասին են խոսում, որ հայերն անվերջ ռմբակոծում ու հրետակոծում են իրենց Աղդամն ու Ֆիզուլին, սահմանամերձ մյուս բնակավայրերը: Այս օրերին շատ են դիվանագիտական քաղաքական զրույցները ղարաբաղյան բարդույթի շուրջ: Հայաստանի կառավարական պատվիրակությունը՝ փոխվարչապետ Գ. Հարությունյանի գլխավորությամբ, Իրան է գնացել, եւ այդ երկրի առաջնորդ Ռաֆսանջանին, նրան ընդունելով դեկտ. 24-ին, կշտամբել է, թե ինչի՞ եք քաշքշում այդ Ղարաբաղի կռիվը, մի՞թե չեք հասկանում, որ դա միայն նոր զոհեր է կլանելու, ձեր ժողովրդին պատճառելու է անտանելի հարվածներ: Երեւի ասել է նաեւ, որ Ղարաբաղը պատկանում է Ադրբեջանին ու դուք պիտի ձեռ քաշեք: Այդպես պիտի ասեր, որովհետեւ հակառակ դեպքում իրեն էլ կասեին՝ իսկ ինչո՞ւ դուք Ադրբեջանին չեք զիջում Ատրպատականը, երբ նա այդ երկրամասն իրենն է համարում, քանի որ այնտեղ ապրում են, այսպես կոչված, ադրբեջանցիներ:

ՀՀ արտգործնախարարի պաշտոնակատարն է վերադարձել Թուրքիա, Շվեդիա, Բելգիա կատարած ուղեւորությունից եւ մամուլի ասուլիսում պատմում է, որ երեք երկրներում ունեցած դիվանագիտական ժողովներում էլ ղարաբաղյան բարդույթը դիտվում է ոչ այնպես, ինչպես պահանջում է մեր շահը, ավելի ճիշտ՝ արդարությունը, նախ, որովհետեւ Ադրբեջանն ու իր մեծ եղբայր Թուրքիան են իրենց պահում ամենակատաղի ագրեսորի դերում, ապա՝ լրատվական մարմինները խուլ ու համր են ամենուրեք եւ արտաշխարհն այլեւս չունի ճշմարիտ տեղեկություններ իրավիճակի մասին, ընդունում է թուրք-ադրբեջանական հորդացող տեղեկությունը, ըստ այնմ էլ տրամադրվում (տե՛ս, օրինակ, «Երկիր» դեկտ. 25):

Ամերիկայում կատարած երկշաբաթյա ուղեւորությունից վերադարձել է ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը եւ նա էլ պատմում է, որ ԱՄՆ-ի քաղաքական մակարդակներում իրեն հրավիրած «Հայ դատ» կազմակերպության եռանդուն գործունեության շնորհիվ գիտեն ղարաբաղյան բարդույթի հանգամանքները, պատրաստ են օժանդակել նրա արդարացի լուծմանը, խոստանում են մարդասիրական բազմատեսակ օգնություն մատուցող արցախահայությանը: Ինչ վերաբերում է ամերիկահայկական գաղութին, ապա այն ամենայն սրտացավությամբ հետեւում է Արցախի պայքարին, ամեն կերպ օժանդակում ռազմաճակատին եւ զորավիգ կանգնում նրա միջազգային արծարծումներին: Հետաքրքիր է, որ հինգ տարի շարունակ Արցախը միավորող ուժ է, ինչպես բոլոր սփյուռքահայերի, այնպես էլ հատկապես ամերիկահայ գաղութի համար («Ազգ», դեկտ. 25, «Երկիր», դեկտ. 25):

Դեկտեմբերի 25-ի լուրերի մեջ.

Զանգելանից թուրքերը երեք գրոհ էին ձեռնարկել Եղվարդ-Ագարակ (Կապանի շրջան) ուղղությամբ: Մերոնք ուժգին հակահարվածով ետ են մղել:

Ասում են՝ ԵԱՀԽ-ի Ստոկհոլմում գումարված խորհրդաժողովում հայկական պատվիրակությունն զգալի հաջողությունների է հասել. ԵԱՀԽ-ը կունենա իր ներկայացուցչությունը Ստեփանակերտում, կարգելվեն ռազմական թռիչքները ԼՂՀ տարածքի վրա, ԼՂՀ պատվիրակությունը ճանաչվում է որպես առանձին կողմ (չնայած Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի պատվիրակների աղմուկին):

Ստոկհոլմի բանակցություններին Հայաստանը ներկայացրել են Ս. Զոլյանն ու Ա. Բայանդուրը, ԼՂՀ-ը՝ ՀՀ ԳԽ-ի աշխատակցուհի Լարիսա Ալավերդյանը:

«Ազգը», հենվելով անգլիական «Ինդիպենդընթ» թերթի տեղեկության վրա, հրապարակել է լուր, ըստ որի Ժնեւում հայ, ադրբեջանցի, թուրք, ամերիկացի եւ ռուս դիվանագիտական թե ինչ ներկրայացուցիչներ հավաքվել, գաղտնի բանակցություններ են վարում Ղարաբաղի շուրջ («Ազգ», դեկտ. 25):

Ըստ թերթի նույն համարի՝ Ադրբեջանի նախագահի ռազմական խորհրդականներն են թուրք մի բարձրակարգ հրամանատար՝ Յաշար Դեմիրբուլաշը եւ 10 այլ սպաներ: Բաքվում օրըստօրե ծավալվում է համթուրանականության գաղափարախոսությունը, որի առաջնորդ Ալփարսլան Թյուրքեշի աշակերտ, Ադր. ԱԳ նախարար Համիդովի ղեկավարությամբ այստեղ տպագրվում է «Բոզ քուրդ» («Գորշ գայլ») թերթը:

Դեկտեմբերի 26-ին Ադրբեջանի «Արազ» լրատվական գործակալությունը թուրքերեն եւ հայերեն հայտարարություն է հրապարակել՝ հայկական կողմին առաջարկելով զինադադար անել եւ սկսել բանակցություններ Ղարաբաղի բարդույթը լուծելու համար:

Դեկտեմբերի 27-ին մերոնք ճշգրտել են նախորդ օրն արած առաջարկությունը զինադադարի մասին. այն պիտի լինի մինչեւ 29-ը եւ բանակցությունները պիտի վարվեն թուրքերի ու ԼՂՀ ներկայացուցիչների միջեւ, առանց ՀՀ պատվիրակության:

Վերջապես թուրքը հասկանում է, որ իր դեմ կանգնած է արցախյան իրավական-վարչական միավորը: Ընդունեց, բայց մինչեւ ե՞րբ...

Դեկտեմբերի 28-ին հաղորդեցին, որ Ադրբջեջանի կառավարությունը 1 միլիոն ռուբլի է հատկացրել Մարտակերտը վերականգնելու, հատկապես նրա կոնյակի գործարանը գործի գցելու համար: Թող վերականգնեն իրենց ավերած գործարանը, շուտով դա մերոնց պետք է լինելու:

Ադրբեջանն Իրանի հետ պայմանավորվել է, որպեսզի նրա տարածքով, Արաքսի ափի երկարությամբ, երկաթուղի եւ ավտոճանապարհ անցկացնի՝ Նախիջեւանի հանրապետությունը շրջափակումից փրկելու նպատակով:

Իսկ ռազմաճակատում կասկածելի անդորր է:

Դեկտեմբերի 29-ին թեժ մարտեր են եղել Հայաստանի սահմանային շրջաններում, իսկ ԼՂՀ-ի տարածքում տիրել է համեմատական անդորր: Միայն մեկ հարձակում է գրանցվել Լաչինի միջանցքի շրջանում, ուր Արցախի ինքնապաշտպանները ետ են մղել թշնամուն, պատճառելով տեխնիկայի ու կենդանի ուժի մեծ կորուստներ: Թուրքերն էլ հա-

ղորդել են, թե «հայկական օդուժը ռմբակոծել է Աղդամն ու Ֆիզուլին, ինչպես նաեւ հարեւան բնակավայրերը»: Իբր, Ասկերանի երկնքում էլ իրենք խփել են հայերի մեկ ինքնաթիռ (Ստեփանակերտից անմիջապես հերքեցին թուրքի այս հերթական փչոցը):

Թուրքերի հարձակումն Իջեւանի շրջանի Վազաշեն գյուղի վրա կասեցվել է ծանր մարտերի գնով, որոնց ընթացքում մերոնք սպանել են շուրջ 100 ասկյարի, խփել 1 տանկ ու 2 զրահամեքենա, առգրավել 2 սարքին զրահամեքենա:

Թուրքերը մի գրոհ էլ են կատարել Կրասնոսելսկի շրջանի Վահան գյուղի ուղղությամբ, հակահարվածի հանդիպելով նահանջել: Եւ հիմա գանգատվում են, թե հայերը կրակ թափեցին Կուբաթլիի ու Զանգելանի շրջանների վրա:

✧ ✧ ✧

Այս օրերին (դեկտ. 27-29) Իրանում գտնվող Ադրբեջանի կառավարական պատվիրակությունը (փոխնախագահ Փանահ Հուսեյնովի գլխավորությամբ) երկրի ղեկավարների հետ բանակցություններ վարելիս առիթներ ունեցել է ղարաբաղյան խնդիրն արծարծելու: Իրանի ղեկավարները թուրքերին հաղորդել են, որ սրանք ելք գտնեն այդ խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու համար եւ նորից նոր արտահայտել են միջնորդ լինելու իրենց պատրաստակամությունը: Սակայն, ինչպես երեւում է, Ադրբեջանի պատվիրակությունն այս առթիվ որոշակի ոչ մի խոսք չի ասել:

Այսօր երեկոյան Լ. Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց է ունեցել Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի հետ, որին խորհուրդ է տվել, ղարաբաղյան բարդույթը լուծելու համար, շարունակել զինադադարի բանակցությունները ԵԱՀԽ-ի շրջանակում: Նա էլ խոստացել է շարունակել հացի առաքումը Հայաստան, նաեւ քննության առնել Հայաստանին էլեկտրաէներգիա տալու հարցը («Ազգ», դեկտ. 30):

Բայց ինչի՞ համար է այս պարապ լրատվությունը: Որպեսզի մարդիկ իմանան, թե Ղարաբաղի խնդիրն ինչ կենսական հարցերի հե՞տ է կապված Հայաստանի կյանքում:

Դեկտեմբերի 30. Երեկ երեկոյան Լաչինի միջանցքի հարավային ճակատում թուրքերն ուժգին գրոհ էին ձեռնարկել: Մեր ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված եղան զիջել Ղուշչիլար գյուղի շրջակայքում գտնվող բարձունքների վերահսկողությունը:

Լաչինի ինքնապաշտպանության շտաբից հայտնում են, որ ներկա իրավիճակում հարավային մասում վտանգված է Լաչինի միջանցքի պաշտպանությունը, եւ եթե առաջիկա օրերին այս գոտում վճռական քայլեր չձեռնարկվեն, ապա մարդասիրական միջանցքի անվտանգության ապահովումը կդժվարանա:

✧ ✧ ✧

Մի շաբաթ է, մեր լրատվական մարմինները միայն մի խոսք ունեն. ռազմական բոլոր հատվածներում հարաբերական հանգիստ է: Սակայն չեն մոռանում նշել նաեւ, որ թուրքի հեռահար հրանոթներն ու տանկերը պարբերաբար կրակ են տեղում սահմանամերձ բնակավայրերի եւ Լաչինի միջանցքի վրա: Դրա հետ միաժամանակ էլ՝ «հրետակոծությունների հետեւանքները ճշգրտվում են»: Չնայած այդպես էլ չհաղորդեցին ոչ մի տվյալ այդ ճշգրտված հետեւանքներից:

Երեք թե չորս օր առաջ էլ հաղորդեցին, թե Ադրբեջանի պաշտոնական շրջաններից ԼՂՀ ղեկավարությանն առաջարկել են կրակը երկուստեք դադարեցնել մինչեւ ամսի 29-ը եւ այդ ընթացքում կառավարական պատվիրակությունների գործնական բանակցություններ նստել՝ առանց Հայաստանի մասնակցության:

Ի դեպ, հետագայում պարզվեց, որ Ադրբջեանի պրեզիդենտի լիազորը (առաջարկության հեղինակը) հակառակ կողմին դիմել է այսպիսի տարբերակով՝ «Ադրբեջանի հանրապետության ղարաբաղյան շրջանի ազգությամբ հայ բնիկ բնակիչներ» կամ «ավագներ» (երեւի աղսախկալներ): Եւ ահա այս ավագներն էլ արժանավայել պատասխանել

են, թե համաձայն են, որպեսզի «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը բանակցությունների նստի Բաքվի շրջանի ազգությամբ թուրք բնիկ բնակիչների պատվիրակության հետ»:

Այսքան բան, որին չհետեւեց որեւէ խոսք պատվիրակությունների մակարդակի, կազմի, բանակցությունների վայրի եւ հանգամանքների վերաբերյալ:

Հետագա օրերին հաղորդում եղավ այն մասին, որ «Հելսինկյան նախաձեռնություն-92» կոմիտեն ԼՂ-ի տարածքում խաղաղարար գործունեության համար, Ուլոֆ Պալմայի անվան մրցանակ է շնորհել հայուհի Անահիտ Բայանդուրին եւ թրքուհի Արզու Աբդուլլաեւային: Իսկ 29-ին արդեն հաղորդում եղավ այն մասին, որ Աբդուլլաեւան եւ Հելսինկյան նույն կոմիտեի ներկայացուցիչներ անգլիացի Պիտեր ու Ռոսիտա Զարմեները, երեւի ուրիշ թուրք բանախոսների հետ միասին, նախօրդ օրը պետք է ԼՂՀ-ը ներկայացնող պատվիրակության հետ հանդիպեին Ֆիզուլիի շրջանի ու ԼՂՀ սահմանի վրա: Պիտի բանակցեին: Սակայն, չնայած ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեի ներկայացուցիչների պատվիրակությունը տեղ էր հասել ժամանակին, հանդիպումն այդպես էլ տեղի չունեցավ, որովհետեւ Արզու Աբդուլլաեւան ու անգլիացի կվակերները (քրիստոնեական ընկերության անդամներ) Ֆիզուլիում ձերբակալվել եւ տարվել են Բաքու:

Ուրեմն, թուրքի միջավայրում նախընթաց կարգն է իշխում. խաղաղարարներին արգելում են Ադրբեջանի տարածք մտնել, եւ եթե արդեն մտել են, ձերբակալում են: Իսկ Աշոտ Բլեյանն ու Կտրիճ Սարդարյանը ճաք ու պատառ են լինում՝ հավաստիացնելու համար, թե Բաքվի թուրքերը ծալապատիկ նստած, բուրումնալից թեյի շուրջ մեզ հետ բանակցությունների են սպասում, մնում է, որ մենք էլ խելքի գանք եւ գնանք ընդառաջ նրանց կրակված ցանկությանը:

«Ազգն» այսօր էլ էր տպագրել այդպիսի քարոզով լի մի հարցազրույց Սարդարյանի հետ:

Կտրիճ Սարդարյանի այդ զրույցից պարզվում է, որ ինքն ու Աշոտ Բլեյանը «Նոր ուղի» կազմակերպություն են ստեղծել, արդեն ունեն «համախոհների զգալի շրջանակ» եւ գործի են լծվել:

Աստվա՞ծ իրենց հետ: Հայաստանում ի՞նչն է շատ, կազմակերպություննե՞րը, կուսակցություննե՞րը: Նույնիսկ նորաբաց թատրոնները, ստեղծագործական խմբերը, ինստիտուտները, քոլեջները եւ զանազան այսպիսի բաներ: Երբ արմատին ես նայում, պարզվում է, որ էլի կուսակցական տրամադրությունների հիմքի վրա են բացվել, թե չէ, այսօր ազգն իսկի մի թատրոն չի կարողանում պահել, կամ թեկուզ մեկ համալսարանի թողարկումը մարսելու հնարավորություն չունի...

Բայց քանի Սարդարյանի հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ «Նոր ուղու» գործունեության մեջ վճռական տեղ է բռնելու Արցախի խնդիրը, ես չեմ կարող անտարբեր մնալ:

Շնորհակալ պիտի լինել. Սարդարյանը բավական իրատես ու անկեղծ է իր լքած կառավարության պատկերը հետադարձ հայացքով ներկայացնելիս: Միայն թե նրա ասածներին մոտենաս աչքաբաց սրբագրչի կամ խմբագրի նման, եւ ամեն ինչ կընկնի իր իսկական տեղը, կդառնա իրականության ճշմարիտ գնահատականը: Օրինակ, ասում է. «Լ. Տեր-Պետրոսյանը նախագահ դառնալուց հետո ՀՀՇ-ի լուռ համաձայնությամբ շեղվեց նրա քաղաքական ու գաղափարական սկզբունքներից, որի հետեւանքով երկիրը հասավ այսօրվա վիճակին: Ինչո՞ւ պետությունը դարձավ գաղափարազուրկ ու անծրագիր»: Հետո անցնում է նախագահի ու դեկի մոտ կանգնածների վարած «կիսատ-պռատ քաղաքականությանը», մանավանդ՝ «Եթե այսպես պետք է արվեր, անկախությունը մեր ինչի՞ն էր պետք»:

Խմբագրի դերում հայտնվողը պարոն Սարդարյանին պիտի հարցներ, թե այդ ՀՀՇ-ն «քաղաքական ու գաղափարական սկզբունքներ» ե՞րբ ուներ, որ մենք չտեսանք: Այն լոկ մի բան հաջողությամբ ցույց տվեց, որ իր «հայոց համազգային շարժում» անվան վերջին բառի հե՛տ կապ ուներ. շարժում էր դեպի բարձր պաշտոնները: Շարժումները հա-

սան, մտածեցին, որ արդեն կատարել են գերխնդիրը, եւ իրենցից առաջ գոյություն ունեցած պետությունը քանդվեց, որովհետեւ հայտնվեց ոչ թե անկախության, այլ անտիրության մեջ:

Այսօր, իբր թե, գոյություն ունեցող պետության մասին են այս ցավագին դատողությունները: Սակայն աստիճանաբար հայացքը պարզվում է, եւ դառնորեն գոչում է. «Պետությո՞ւն լիներ, պետության շահը պաշտպանողնե՞ր լինեին... Ազգային-ազատագրական պայքարի ելած Հայաստանն այսօր նման է առք ու վաճառքի մի հսկայական բազարի»:

Ուրեմն, պետություն չկա, պետության շահը պաշտպանողներ չկան: Իսկ նրանք, որ բարձր ու բարձրագույն աթոռներ են զբաղեցնում, գոնե ունենայի՞ն վերջին անհրաժեշտ բանը՝ խիղճը, քաշվեին մի կողմ, գուցե թե փրկարարներ հայտնվեին եւ աղետյալ ազգի համար գտնեին փրկության ճանապարհ...

Կար ժամանակ, որ շատերի բերաններին թեւավոր խոսք կար՝ քաղցած լինենք, բայց անկախ: Խաբվողներ էլ կային, որ մտածում էին, թե սա անկախության ուխտյալ զինվորի խոսք է: Երբ իրականում անուղղա ստրկամիտներն էին ստեղծել, նրանք, որ անպայման մի բանի առաջ պիտի կռանան մինչեւ գետին եւ այդ ժամանակ էլ դատարկ խոսքի առաջ էին ցուցադրում իրենց ողորմելիությունը: Իսկ անկախության իսկական զինվորը մաքառումով է հասնում իր ուզածին, խելոք ու հիմնավոր քայլերով, իր կորցրած հողը վերագտնելով (ոչ թե ցաք ու ցրիվ անելով), իր ունեցած հարստությունը բազմապատկելով եւ ոչ թե քարուքանդ անելով:

Ամեն պարագայի՝ «Եթե այսպես պետք է արվեր, անկախությունը մեր ինչի՞ն էր պետք»: Ո՛չ թե անկախությունը, այլ այսպիսի՛ անկախությունը:

Բայց ինձ խոսել տվողը Ղարաբաղի խնդիրն էր:

Այստեղ էլ Սարդարյանը ցույց է տալիս որոշ քայլերի ճշմարիտ ըմբռնողություն: 1989-ի դեկտեմբերի 1-ի անիրական ու անիմաստ որոշումը՝ մինչեւ այսօր չմերժված լոկ այն պատճառով, որ ընդունվել է բացառապես Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ: Այս տարվա հուլիսի 8-ի իսկապես անսկզբունք, երեսպաշտական որոշումը, որի ի՛նչ նշանակելն իրոք առեղծված պիտի մնա:

Իսկ ո՞րն է իր եւ «Նոր ուղի» կազմակերպության դեղատոմսը, ի՞նչ փրկություն են առաջարկում արցախահայության համար: Ներկայացված է ութ կետից բաղկացած, ընդհանուր առմամբ բարետես մի ծրագիր: Բարետես, որովհետեւ կազմված է առհասարակ ընդունելի, միջազգային օրենքների, ազգամիջյան մարդասիրական հարաբերությունների ոգու հետ համերաշխ բառերով ու կապակցություններով: Ի՞նչ արժե հենց առաջին կետը. «Հայաստան-Ադրբեջան դրացիական հարաբերությունների, ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորումը, Հայաստան-Ադրբեջան տնտեսական ու քաղաքական փոխշահավետ համագործակցության վերականգնումը, դրա հետագա զարգացումն ու ծավալումը երկու պետությունների գոյատեւման ու հետագա զարգացման անհրաժեշտ նախապայմանն է»:

Եւ մնացածն էլ՝ այս ընդունելի, բարեկիրթ, հանրամատչելի օրենսդրական ոգով: Սակայն այնպես է կարծվում, թե մեր այս «Նոր ուղու» դեմ ոչ թե Ադրբեջանն է կանգնած, այլ մի նոր Շվեցարիա, որի հետ հարցերդ լուծելու համար բավական է լինես օրինապահ եւ ցանկություններդ շարադրես հասկանալի ձեւով:

Կետերի մեծ մասում Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորման պահանջն է, որ պիտի իրականացնեն Հայաստանն ու Ադրբեջանը, թող որ «Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների անմիջական մասնակցությամբ», «առանց նախապայմանների»:

Բայց չէ՞ որ Ադրբեջանը մի անփոփոխ նախապայման ունի եւ միշտ դեմ է տալիս Հայաստանի քթին. որպեսզի սա, բանակցությունների սեղանի մոտ նստելուց առաջ, մոռացած լինի Ղարաբաղի անունը: Չէ՞ որ նա իր հին ու նոր, մեծ ու փոքր բոլոր ղեկավարների բերաններով մռնչացել է, թե Ղարաբաղն իր ներքին հարցն է, ինչպես ուզենա, այնպես էլ պիտի լուծի եւ երբեք ու ոչ մի գնով թույլ չի տա, որ արտաքին որեւէ ուժ

խառնվի իր անկախ, ինքնիշխան պետության ներքին գործին:

Իսկ Ղարաբաղի հետ, կարծում եք, ուզո՞ւմ է բանակցություններ վարել: Մի շաբաթ շարունակ մանվածապատ հաղորդումներ էին լինում, թե այսպես ու այսպես, կխոսեն, կպայմանավորվեն՝ առանց խառնակիչ Հայաստանի... Մեկ էլ հանկարծ հայտնի դարձավ, որ ղարաբաղցիների հետ հանդիպման գնացած իրենց խաղաղության աղավնուն ու անգլիացի կվակերներին Ֆիզուլիում ձերբակալել եւ քարշ են տվել Բաքու (տե՛ս «Ազգի» նույն համարը):

Դեկտեմբերի 31. Վերջին մեկ տարվա ընթացքում մեր թերթերն ու մյուս լրատվական մարմինները շատ են խոսում ամերիկացի Պոլ Գոբլի մասին, որը մի հրապարակմամբ անցյալ ամռանը փորձեց իր մասնակցությունը բերել ղարաբաղյան բարդույթի լուծմանը (Թաֆթս համալսարանի Ֆլեչըր դիվանագիտական դպրոցի հանդեսի 1992 թ. ամառային համարի էջ 18-26):

Գոբլն անցյալում «Ազատություն» ռադիոյի ուսումնասիրական բաժնի վարիչի տեղակալն է եղել, ապա աշխատել է ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարությունում, հիմա էլ ոչ պետական Կարնեգի հիմնարկի անդամ է (տե՛ս «Երկիր», 1992, դեկտ. 31):

Ինչո՞ւ այս մարդը հանձն է առել այնքան իր գործից հեռու մի հարցի լուծման խնդիր, եւ որքա՞ն իրավասու է նրա հանձնառությունը, մանավանդ՝ ի՞նչ է առաջարկում իբրեւ հարցի լուծում:

Անմիջապես դառնանք նրա առաջարկի հիմնական մասին. ասում է՝ պետք է Լեռնային Ղարաբաղի մի մասը՝ Լաչինի միջանցքով հանդերձ՝ տալ Հայաստանին, իսկ «Նախիջեւանի ու Ադրբեջանի միջեւ հողային կամուրջը» (Զանգեզուրը՝ Կապանով ու Մեղրիով) տալ Ադրբեջանին: Այսինքն, հայկական մեծ հողը տալ՝ հայկական մի փոքր հող ձեռք բերելու համար:

Կարելի էր այս քաղաքական հիմարությանն ուշադրություն էլ չդարձնել, հատկապես նկատի առնելով հավակնոտ մարդու կատարյալ անտեղյակությունը նույնիսկ քննարկվող հարցի աշխարհագրական վիճակից (օրինակ, գտնում է, որ Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի համար ունի ամենակենսական նշանակություն, քանի որ նրա գետերով է ապրում հանրապետության մայրաքաղաք Բաքուն): Կարծում եմ՝ չենք խոսի միջազգային օրենքների, պարզապես մարդկային տրամաբանության այնպիսի ոտնահարումներից, որպիսինի ցայտուն օրինակը՝ «Ժողովրդավարական կամ ազգային ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքի վրա հիմնված լուծումի մասին խոսելն անգամ ավելորդ է» (տե՛ս «Երկիրի» հիշյալ համարը):

Բարդույթը լուծողի «տեղյակության» աստիճանը որոշելու համար բավակա՞ն չէ հիշել թեկուզ այս մեկը: Ասում է. Ղարաբաղի հայության թշնամանքն Ադրբեջանի դեմ սկսվել է նրանից, որ Գորբաչովյան հակաալկոհոլային արշավանքի ժամանակ մարզի խաղողի այգիները եւս ոչնչացվել են: Եւ սա էլ միակ պատճառն է դարձել, որ սկիզբ առնի ու բորբոքվի ազգամիջյան գժտությունը:

Ճիշտն ասած, այսօրինակ հրապարակումներին անդրադառնալը միանգամայն անիմաստ ու անօգտակար բան է, եւ դրանք որքան շուտ մոռացվեն, այնքան ավելի լավ: Սակայն ես հիշում եմ, թե ինչպես մեզնում ոմանք Գոբլի «ծրագիրը» ոչ միայն շատ մի կարեւոր բանի տեղ էին դնում, այլեւ այն կապում էին մեր լավ բարեկամ Գալինա Ստարովոյտովայի, նույնիսկ Անդրեյ Սախարովի անվան հետ («Մունետիկ» շաբաթաթերթ, «Ազգ», 1992, նոյեմբ. 10 եւն):

Ստարովոյտովան այս առթիվ արդեն լայն բացատրություն է տվել՝ հերքելով իր որեւէ առնչությունը Գոբլի անմիտ ծրագրին, ցույց տալով, որ այն խորթ է արցախահայության դատին բերած իր տեւական մասնակցության ոգուն: Նա միաժամանակ տեղեկացրել է, թե, անձամբ հանդիպելով Գոբլի հետ, նրան եւս հաղորդել է իր կարծիքը, վիճել հետը, ապացուցել, որ այդ ծրագիրը հակասում է միջազգային օրենքներին, ոտնահարում է հայ ժողովրդի արդար իրավունքը, ընդունելի չէ նաեւ Իրանի համար, քանի որ վերացնում է Իրան-Հայաստան սահմանակցությունը (տե՛ս «Ազգի» հիշյալ համարը):

✧ ✧ ✧

Ռազմաճակատի առումով հաջող ու ձախողակ, իսկ կյանքում համարյա բոլոր կողմերով անհաջող ու տնաքանդ այս տարին փակելիս դառնությամբ պիտի արձանագրենք մի երեւույթ, որ մեր համազգային խայտառակությունն է եւ, եթե նոր տարվա առաջին իսկ ամիսներին չվերացվի, ահռելի աղետ, գուցե եւ կործանում կբերի Արցախին, հինգ տարվա տառապանքով, զրկանքներով ու հերոսական ոգորումով ընթացած նրա գոյապայքարին:

Մի երկու շաբաթ առաջ մեր երիտասարդ շնորհալի լրագրող Վարդան Դեւրիկյանն էր տագնապով ազդարարել, երեկ էլ Վարդգես Օվյանը գրեց («Երկիր», 1992, դեկտ. 30), թե Հայաստանից Արցախ տանող Լաչինի միջանցքը դարձել է մաքառող լեռնաստանը կողոպտելու, նրան կենսական վերջին միջոցներից զրկելու, կռվողներին բարոյալքելու, նրանց թիկունքը ոչնչացնելու ճանապարհ: Երեւանից եւ հանրապետության մյուս վայրերից Արցախ հասած տասնյակ ու տասնյակ բեռնատար մեքենաների տեր, նոր ժամանակի ձեռներեցները չնչին գներով առնում են արցախյան գյուղի եղած-չեղածը, որպեսզի տանեն, ուրիշ տեղերում տասնապատիկ թանկ վաճառեն, հարստանան, ուռճանան: Այս ճանապարհով Արցախ է մտնում Երեւանում արդեն տիրապետող ազգակործան չարչիությունը, եւ Վարդգես Օվյանը դրանից սարսափած՝ փրկության ուրիշ ճանապարհ չգիտե, քան ողջ ազգին դիմելը. «Զարթնի՛ր, Հայաստա՛ն»:

1993

1993 թ. առաջին օրը խաղաղ անցավ Արցախում եւ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում:

Նույնն էր նաեւ երկրորդ օրվա վիճակը:

Հունվարի 3-ին արդեն Արցախում, իբր, «համեմատական անդորր էր», իսկ Հայաստանի սահմանային երկու շրջաններ՝ Իջեւանն ու Տաշիրը, ենթարկվեցին հրետակոծության:

Թուրքերն էլ հաղորդում էին (մոսկովյան հեռուստատեսությամբ), թե հայերն են հրետակոծել իրենց շրջանները, եւ ընդգծում էին երկու կարեւոր կետ՝ Գետաբեկի շրջանի Նովոսարատովկա եւ Նովոիվանովկա ռուսաբնակ գյուղերը: Իհարկե, Ղարաբաղի կողմերում էլ՝ Աղդամն ու Ֆիզուլին:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտներ Ելցինն ու Բուշը համատեղ հայտարարություն են հրապարակել՝ առաջարկելով գտնել ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորման ուղիներ: Երեւի հերթական մի աչքակապություն, որը, մեծ տերությունների ղեկավարների «խաղաղասիրական ու մարդասիրական զգացմունքների» վկայությունները հանդիսանալով, հարցը լուծելուն չպիտի օգնի ոչ մի չափով:

Հաջորդ օրերին եղան այս հայտարարության արձագանքները. նախ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը ողջունեց այն՝ արձանագրելով, որ ԵԱՀԽ-ի համապատասխան փորձերը ձախողվել են, ուրեմն ժամանակն է, որ հզոր տերություններն իրենց ձեռքը վերցնեն տարիներ շարունակ կրակի բերանում գտնվող ղարաբաղյան հողին խաղաղություն բերելու նախաձեռնությունը... Ապա Ադրբեջանի ու Հայաստանի կառավարություններն արձագանքեցին՝ հայտնելով իրենց պատրաստակամությունը խաղաղ բանակցությունների գնալու:

Հունվարի 4. Մեր հեռուստատեսության լրատուները մի մաշված ու անվտանգ արտահայտություն են սերտել իրենց անբան ծուլությունը քողարկելու համար. ասում են՝ ԼՂՀ-ում եւ Հայաստանի սահմաններում հարաբերական անդորր է:

Իսկ մոսկովյան հեռուստատեսության հաղորդավարը հայտնեց, որ հենց այսօրվա համար Ադրբեջանի պաշտպանության մինիստրության լրատվությունից գանգատվում են, թե հայերը Ֆիզուլու վրա ձեռնարկել են մեծ հարձակում՝ օդուժի ուղեկցությամբ: Եվ հայերն էլ հայտնել են, թե թուրքերը Գետաբեկի շրջանից հրետակոծել են Կրասնոսելսկի շրջանի բնակավայրերը:

Ուրեմն, հայերն Արցախում արդեն ռազմական օդուժ ունեն եւ նրանով են իրականացնում իրենց նոր հարձակումը: Այս դեպքում թուրքերն ու՞ր պիտի թաքցնեն իրենց Աղդամը, Ֆիզուլին, Բարդան ու Եվլախը: Էլ չեմ խոսում Սարսանգի մասին, որի մի ծանր ռմբակոծությունը կարող է քշել-Կասպից ծովը լցնել ամբողջ հարավ-արեւելյան Ադրբեջանը:

✧ ✧ ✧

Այսօր ԼՂՀ իրավապահ մարմինները Ստեփանակերտ-Լաչին -Գորիս ճանապարհին բռնել են Գորիսի շրջանի մի շարք բնակիչների, որոնք Ղարաբաղից դուրս էին տանում 150 տոննա կոնյակ ու սպիրտ: Կոնյակ ու սպիրտ, որոնք շրջափակման պայմաններում կաթվածահար դարձած Արցախի համար ունեն բացառիկ կենսական նշանակություն. «Ռուսաստանում եւ ԱՊՀ ուրիշ երկրներում մենք դրանք փոխանակում ենք վառելիքի ու

առաջին անհրաժեշտության ուրիշ նյութերի հետ»,- օրերս հայտարարել էր ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը։

Եվ, այսպես կոչված, մարդասիրական միջանցքը կողոպտչական ճանապարհ դարձրած ավազակախմբերը մարտնչող մարզը զրկում են իր կենսական ապահովության վերջին միջոցներից։

Իսկ օրինապահ մարմինները կկարողանա՞ն այնպես պատժել ավազակներին, որպեսզի դաս լինի նաեւ ուրիշների համար։

Հունվարի 5-9-ին Ստեփանակերտում էր գտնվում Անգլիայի լորդերի պալատի փոխնախագահ Քերոլայն Կոքսը՝ 14 հոգիանոց մի խմբի հետ, որի մեջ էին «Միջազգային քրիստոնեական համերաշխություն» կազմակերպության (Շվեյցարիա-Ցյուրիխ) նախագահ Հանս Սթյուքլբերգերը, հոլանդական «Բաց դռներ» կազմակերպության, բրիտանական բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչներ, օտարերկյա լրագրողներ։

Սա բարոնուհի Կոքսի 11-րդ այցելությունն էր Արցախ եւ նպատակն էր ոչ միայն տեղ հասցնել Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից (իհարկե, բարոնուհու ջանքերով) Արցախին հատկացված 250 հազար ֆունտ ստեռլինգի օգնությունը, այլեւ արցախահայության հետ անցկացնել Սուրբ Ծննդյան տոնը։ Մարդասիրական օգնությանը հատկացված գումարի մի մասը պիտի բաշխվի Արցախի Հայաստանում ապաստանած փախստականներին (Երեւանում գտնվող Միջազգային Կարմիր խաչի գրասենյակի միջոցով)։ Մի երրորդ մասն էլ կօգտագործվի Լաչինի միջանցքի ճանապարհը բարեկարգելու համար։

Վերջինի անհրաժեշտությունը Կոքսն ինքը լավ է հասկանում, քանի որ այս անգամ նրա պատվիրակությունը տանող ավտոբուսը 36 ժամ թաղված է մնացել ճանապարհի ձյան մեջ, մինչեւ հաղթահարվել է տարերքի այդ խելառությունը... Եվ բարոնուհին նորից արցախյան գոյապայքարի մարտիկներին ու հարազատներին է տարել իր օգնությունն ու սրտի ջերմությունը, վկա եղել պայքարի նոր շրջանին, տեղեկացել նրա հոգսերին, որպեսզի վերադառնալով ոչ միայն հայրենի Բրիտանիային, այլեւ աշխարհին պատմի, թե ինչպես իր ազատությանը նվիրաբերված մի փոքր մարզ հաղթահարում է Ադրբեջանի ու նրա թիկունքում կանգնած չարերի բոլոր խարդավանքները։ Բարոնուհու հետ եկած հեռուստալրագրողները պատրաստում են մի ֆիլմ, որը պետք է պատմի Ղարաբաղի հայության պայքարը, ցավերը եւ բարեկամների օգնությունը։ Կարեւոր է, որ ֆիլմի օպերատորներից մեկը մի օր ու գիշեր էլ եղել է Աղդամում եւ տեսագրել է նաեւ հակառակորդի դիրքն ու գործը։

Բարոնուհու խումբը, Ղարաբաղից վերադառնալուց, Երեւանում ու Մոսկվայում հանդիպումներ է ունեցել պաշտոնական շրջանների եւ լայն հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ։ Մոսկովյան մի այդպիսի հանդիպման ժամանակ, որ տեղի ունեցավ հունվարի 11-ին եւ որին մասնակցում էին Հայաստանում Ռուսաստանի դաշնության դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինը, Ա. Սախարովի միջազգային հիմնադրամի նախագահ Ելենա Բոնները, Կոքսի ուղեկից եւ «Միջազգային քրիստոնեական համերաշխություն» կազմակերպության նախագահ Հանս Սթյուքլբերգերը եւ շատ ուրիշներ, Կոքսն իր առաքելության նպատակը բնութագրեց այսպես՝ «Մարդասպաններին թույլ չտալ, որ փակ սահմանների ետեւում իրականացնեն իրենց հրեշավոր ծրագրերը, կազմակերպել միջազգային լայնածավալ օգնություն շրջափակված Հայաստանին ու Ղարաբաղին»։ Նա պատմեց Ղարաբաղից բերած իր տպավորությունները՝ ընդգծելով, որ վերջին մեկ տարում այնտեղ շատ բան է փոխվել։ «Անցած տարվա հունվարին,- ասաց,- Ղարաբաղի ժողովուրդն ուներ երկու խնդիր՝ շրջափակումները եւ ռմբակոծումները։ Իհարկե, ղարաբաղցիների համար քիչ թե շատ կյանքի ճանապարհ դարձավ Լաչինի մարդասիրական միջանցքը, նաեւ ուրախալի է, որ Շուշիի կողմից այլեւս ադրբեջանցիները «Գրադ»-ով չեն հրակոծում Ստեփանակերտը։ Ես հիշում եմ, անցյալ տարի մարտին, երբ այնտեղ էի, միայն մեկ օրվա ընթացքում «Գրադի» 400 արկեր բաց թողնվեցին Ստեփանակերտի վրա։ Այժմ Ստեփանակերտը կարելի է համարել խաղաղ բնակավայր։ Բայց

կան այլ բարդույթներ, որոնք ավելի լուրջ են։ Ադրբեջանցիները շարունակում են օգտագործել հեռահար հրթիռներ՝ «Գրադ»-ից անցնելով օդուժի միջոցով ռմբակոծումների, ՍՈՒ եւ ՄԻԳ տիպի ինքնաթիռների եւ կասետային ռումբերի, մինչեւ անգամ «Երկիր-երկիր» տիպի հրթիռների գործածությանը։ Փոփոխություններն իսկապես տարբեր են, բայց ստեփանակերտցիների համար կյանքն ավելի տանելի է, քան մեկ տարի առաջ էր»։

Ապա նա պատմել է, թե ինչպես, դարձյալ իր ջանքերով, Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում ստեղծվել է բրիտանա-հայկական մի խումբ, որն զբաղվում է Արցախի ու Հայաստանի վիճակի ուսումնասիրությամբ։ Խմբի ղեկավարն է Շեռնի դուքսը։ Խմբի լավատեղյակ ու եռանդուն մասնակցությամբ, օրինակ, անցած դեկտեմբերին Լորդերի պալատում քննարկվեց Հայաստանի ու Ղարաբաղի վիճակը, որոշվեց ՀՀ ԳԽ-ի մի պատգամավորի հրավիրել, որպեսզի Լորդերի պալատին զեկուցի իր երկրի հոգսերի ու հետաքրքրությունների մասին (իհարկե, հույս ունեին, թե Հայաստանի խորհրդարանը եւս հանդես կգա այդպիսի հրավերով, եւ կապը կդառնա երկկողմանի ու արդյունավետ)։

Բարոնուհի Քերոլայն Կոքսի այս հայասիրական լայնահուն գործունեության ֆոնի վրա միանգամայն ավելորդ ու անտակ է հնչում հայ թղթակցի հետեւյալ «դիտարկումը», իբր, «վերջին շրջանում ավելի հաճախ հնչում էին միջազգային հասարակական-քաղաքական շրջանակներում **հաստատված այն կարծիքները**, թե Քերոլայն Կոքսի ծավալած քարոզչությունը կրում է միակողմանի բնույթ. Բրիտանիայում այլեւս հավատ չի ներշնչում, եւ որ ամենակարեւորն է, թողնում է ավելի շատ բացասական, քան դրական ազդեցություն։ **Այդ է վկայում** նաեւ Մարգարետ Թետչերի անցյալ տարի Բաքվում կատարած հայտարարությունը, թե Բարոնուհի Կոքսը Անգլիայում կորցրել է իր վստահությունը» («Ազգ», 1993, հունվ. 12)։

Բամբասանք-կարծիքներ կարող են լինել, եւ դա միանգամայն հասկանալի է թուրք-ադրբեջանական հուժկու հակահայկական քարոզչության պայմաններում։ Բայց ո՞վ ասաց, թե նրանք հաստատված են։ Իսկ առավել կարեւորը. մի՞թե Կոքսի այդ անշահ ու տքնաջան գործունեությունն էլ կարելի է համարել մի բան, «որը թողնում է ավելի շատ բացասական, քան դրական ազդեցություն»։ Իսկ վերը թվարկված հայանպաստ գործե՞րը եւ չնշված շատ-շատե՞րը, որոնց դեմ անվերջ վնգստում են ադրբեջանամետ քարոզիչները։ Հետո՞ ինչ, որ Մարգարետ Թետչերը Բաքվում քրթմնջացել է, թե Կոքսն «Անգլիայում կորցրել է իր վստահությունը»։ Կոքսն իր կորցրած վստահությամբ այս անգամ էլ Անգլիայից Լեռնային Ղարաբաղ բերեց 250 հազար ֆունտ ստեռլինգի օգնություն։ Երանի՜ չէր, որ մենք ունենայինք այսպես «վստահությունը կորցրած» ավելի շատ բարեկամներ, ապա եւ սովորեինք նրանց մասին խոսել գոնե պատկառանքով։

Բարդույթը գնալով ավելի էր բարդանում, որովհետեւ խաղաղության կոչ հրապարակողները չեն կատարում հաջորդ որեւէ քայլ, իսկ նրանք, որ պիտի նստեն բանակցությունների սեղանի շուրջ, դեռեւս զենք ու զորք ունեն իրար կոտորելու համար եւ շարունակում են կոտորել։ Այսպես էլ թուրքերը շարունակում էին հրետակոծել Լաչինի մարդասիրական միջանցքը։ Ամեն հրետակոծությունից հետո անմիջապես գրոհի էին անցնում հարավից ու հյուսիսից եւ, ջարդ ուտելով, ետ փախչում։ Աղդամից ու Ֆիզուլուց էլ կրակի տակ էին պահում Հադրութի, Մարտունու եւ Ասկերանի շրջանները։

Երեւի իրավացի էր Դավիթ Վարդանյանը, որն «Ազատ մամուլի» թղթակցի հետ ունեցած զրույցում հայտարարեց, թե Ղարաբաղի խնդիրը լուծվում է ոչ թե գերմեծ տերությունների փուչ կոչերով, այլ ռազմի դաշտում կամ բարդույթին մասնակցող երեք կողմերի համաձայնության գալու հնարավորությամբ։ Ուրեմն, այստեղ պետք է ջանքեր գործադրել եւ ոչ թե հույս դնել միջազգային «աղմուկների վրա» («Երկիր», 1993, հունվ. 9)։

Հայկական ինքնապաշտպանության ուժերն էլ հրետակոծում ու ռմբակոծում էին Աղդամն ու Ֆիզուլին, որոնց հեռահար հրետանիները գիշեր-ցերեկ ահավոր կրակի տակ էին պահում ԼՂՀ ոչ միայն սահմանային գյուղերը, այլեւ խորքի մեծ ու փոքր բնակավայ-

րերը՝ Հադրութի շրջանի Էդիլլվից մինչեւ Մարտունու շրջանի Կարմիր շուկան, Աղդամից այնքան հեռու Ստեփանակերտն ու Շուշին: Նրանք հաճախ հարձակումներ եւ կատարում էին՝ փորձելով լռեցնել Աղդամի ու Ֆիզուլու կրակակետերը: Թուրքերն ասում էին՝ հայերի հարձակումներին այս վայրերում միշտ ուղեկցում է օդուժը, եւ, իբր, իրենք պարբերաբար ոչնչացնում են հայկական ուղղաթիռներն ու ինքնաթիռները: Սակայն այսպիսի լուրերին անմիջապես հետեւում էր հայկական կողմի հերքումը՝ առանձնապես շեշտելով, որ մերոնք ճակատում առհասարակ օդուժ չեն օգտագործում, իհարկե, դեռեւս: Ուրեմն եւ թուրքը չէր կարող ոչնչացրած լինել հայկական կողմի դեռեւս օդ չբարձրացած ռազմական ուղղաթիռներն ու ինքնաթիռները:

Հունվարի 7-ին ՀՀ պրեզիդենտ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, դարձյալ Ելցինի ու Բուշի հայտարարության առիթով, դիմում հղեց ԱՊՀ պետությունների ղեկավարներին, հայտնեց Հայաստանի պատրաստակամությունը հրադադար սկսելու, առանց որի անհնար է նստել խաղաղ բանակցությունների:

Այդ օրը հեռուստատեսությամբ ցուցադրվեց ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանի հարցազրույցը մամուլի աշխատողների հետ: Սա լավ հիշեց, թե ԳԽ-ը քանի նիստ է ունեցել, քանի հարց է քննել եւ քանի որոշումներ ընդունել, հատկապես օրենքներ: Արցախի հարցին էլ անդրադարձավ, դատապարտեց Շուշիի ու Լաչինի առումը՝ «այն ժամանակ, երբ հանրապետության ղեկավարը գտնվում էր Թեհրանում եւ խաղաղասիրական բանակցությունների էր նստած...»: Այս խոսքերն ասելիս մոռացած էր երեւի, որ նույն այդ ղեկավարը նման մի այցով էլ Հարավային Ամերիկայում էր, եւ թուրքն անարգել գրավում էր Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանները, եւ ինքն ու իր խորհրդարանն էլ, անպտուղ խոսքուզրույցով զբաղված, ոչ մի վճռական քայլի չդիմեցին փրկության համար:

Ֆիզուլիի շրջանի վրա հայերի մեծ հարձակում է եղել, իբր, նրանք, մոտ 60 սպանվածներ թողնելով ռազմի դաշտում, ետ են ճողոպրել,- հայտնեցին Ադրբեջանի Պաշտպանության նախարարության լրատվական կենտրոնից: Եվ այսքանից հետո Ադրբեջանի պրեզիդենտի հրամանով Ֆիզուլու շրջանում հայտարարվեց արտակարգ դրություն: Բայց այդքան մեծ հաջողությունից հետո էլ ի՞նչ արտակարգ դրություն:

✧ ✧ ✧

Վերջին հաղորդագրություններում անհանգստացնող են Մարտունուց արեւելք՝ Գեւորգավան բնակավայրին վերաբերող տվյալները: Մի քանի օրվա ընթացքում այս կետը թուրքերը նվաճել էին, փորձում էին ետ գրավել նաեւ Մարտունու դիմացի մյուս կարեւոր ռազմավարական հանգույցները: Ինքնապաշտպանները մեծ զոհերի գնով (21 սպանված, 15 վիրավոր) ազատագրեցին Գեւորգավանը: Թշնամին, դաշտում 60 ասկյարի դիակ թողնելով, փախուստ էր տվել, եւ մերոնք այժմ վերահսկում են ամբողջ Մարտունու շրջանի վրա:

✧ ✧ ✧

Ի պատասխան անցյալ տարվա դեկտեմբերին ՄԱԿ-ին ու խոշոր պետություններին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հղած նամակի, որով նա կոչ էր անում օգնել, որ վերացվի Հայաստանի շրջափակումը, եւ կարգավորվի Ղարաբաղի բարդույթը, հունվարի սկզբին Ջորջ Բուշն ու Ֆրանսուա Միտերանը ուղերձներ հղեցին Հայաստանի ղեկավարին եւ, բարի մաղթանքների, ընդհանուր-պարտադիր խրատների կողքին, համոզմունք էին հայտնում, որ «Հայաստանին օգնած լինելու լավագույն ուղին ԵԱՀԽ-ի Մինսկի ընթացքի քաջալերումը եւ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ Ադրբեջանի հետ բարդույթի լուծումն է»:

Բարի՞ խորհուրդ է: Մեկ էլ մնում է մի մխիթարական բան, մեր պրեզիդենտը մեծ պետությունների ղեկավարների հետ գրագրություն անի:

✧ ✧ ✧

Այս օրերի կարեւոր իրադարձություններից մեկը պիտի դառնար ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խորհրդաժողովի հայտնի հերոս Մարիո Ռաֆայելիի ժամանումն Այսրկովկաս: Ասում են՝ նա հակամարտության տարածք պիտի ժամաներ նոր առաջարկներով, որոնք անպայման կփոխեն իրադրությունը եւ հիմք կդառնան փոխըմբռնումի եւ հարցի կարգավորման համար:

Հունվարի 8. Ըստ երեւույթին նախորդ օրերին հայտարարված «հարաբերական անդորրը» մեր լրատվության թմբիրին է վերաբերել, ճակատում տաք մարտեր են եղել, որոնց շնորհիվ մերոնք ազատագրել են Դրմբոնը, Մեհմանան, Չլդրանը, Կոճողոտը, Բաշ-Գյունեփայան: Նախնական տվյալներով՝ թուրքերը կորցրել են շուրջ 200 ասկյար:

Բաքվի ռադիոն եւս խոստովանել է Մարտակերտի շրջանում իրենց կրած այս պարտությունը:

✧ ✧ ✧

Նույն օրը մեր հեռուստատեսության լրատու խմբագրությունները, ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում դարձյալ «հարաբերական անդորր» արձանագրելով, միաժամանակ հաղորդեցին, գոնե ինձ համար, տագնապալից տվյալներ: «Լրաբերն» ասաց՝ Ադրբեջանի «Գորշ գայլեր» կոչված կազմակերպության մի ստվար զորաջոկատ, ծանր զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ, հայտնվել է Լաչինի գոտում: «Մայրաքաղաքն» էլ, այդ «Գորշ գայլերի» ոհմակներին Վաղուհասի մոտերքում, Ասկերանի ու Մարտունու շրջանների դեմ տեղադրելով, հաղորդեց, թե քանի օր է, ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում նկատվում են թուրքի թարմ զինական ուժերի ու տեխնիկայի կուտակումներ: Դրանք, իհարկե, հայ ինքնապաշտպանների Սուրբ Ծննդյան տոնը շնորհավորելու համար չեն այդպես եկել, կուտակվել: Սիրտս մի վատ բան է կանխազգում, քանի որ վերջին տարիների մեր բոլոր ձախողանքներն այսպիսի սկիզբ են ունեցել, իրենք այս ու այնտեղ կուտակումներ են արել, մենք տեսել-զարմացած խոսել ենք այդ մասին... Եվ հետո եկել են մեր նահանջի օրերը Հադրութի ու Ասկերանի շրջաններում, Բերդաձորի ու Արծվաշենի կողմերում, որպեսզի ապրենք նաեւ Թարթառի հովտի ողբերգությունը:

Այդօրվա կարեւոր լուրերից էր վերջին ամիսներին մեր լրատվության «աստղ» Աշոտ Բլեյանի մամուլի ասուլիսին վերաբերողը: Ասում են՝ պատգամավորական այցելություն է տվել Գորիսին, Կապանին եւ սահմանամերձ շրջանների այլեւայլ աղետյալ բնակավայրերի, վերադարձել, իր տպավորություններն է բաժանել լրատվության ներկայացուցիչներին: Հիմա էլ ասուլիսը պիտի սփռվեր հեռուստատեսությամբ... Բայց, ահա՛, ինչ-որ պատահարի պատճառով հեռուստադիտողները չկարողացան վայելել այդ բավականությունը:

Ասում են, իսկ ես մտածում եմ, թե մարդ էլ բախտ պիտի ունենա, բա՜խտ: Մի քանի օր առաջ հանրապետության ամենատարբեր կուսակցական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները մի կերպ աջողացրել էին, որ հեռուստատեսությունը կես ժամով էկրան տրամադրի իրենց: Տրամադրել էին, հետո էլ քրթմնջում էին, թե այդ կես ժամի համար ո՞վ պիտի վճարի... Իսկ պարոն Բլեյանը երբ էլ ուզի, բաց են հեռուստատեսության էկրանն ու թերթերի էջերը, եւ նրան երբեք էլ չեն հարցնում, թե քոռուփուչ արած ժամանակի ու աղտոտած լրագրական էջերի համար ո՞վ պիտի վճարի:

Սակայն օրվա լուրերի կենտրոնում ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի մամուլի ասուլիսն էր: Ցավոք տխուր մտորումների մղող ասուլիսը:

Տխուր մտորումներիս պատճառը նրա կազմակերպական ու «գրական» մակարդակը չէր, որ լինելով անբավարար, շատ էր վայելում մեր հեռուստատեսության ընդհանուր որակին: Ես ամենից շատ, եթե չասեմ վշտացած, ապա մտահոգված եմ նախագահի պատասխանների բարոյական հիմքերի համար:

Եվ ասեմ՝ դա էլ ինչի՛ համար կամ ի՛նչ պատճառով:

Բաբկեն Արարքցյանին գիտեմ 70-ական թվականների կեսերից։ Այն ժամանակից, երբ իրենք՝ մի խումբ երիտասարդ հայրենասերներ, պարբերաբար ճանաչված մտավորականների հավաքներ էին կազմակերպում՝ զրույցների ու քննարկումների նյութ դարձնելով մեր ազգային կյանքի ամենատարբեր հարցեր։ Ինքն էր, Վազգեն Մանուկյանը, Հայկ Ղազարյանը, Դավիթ Վարդանյանը, Եսայի Ստեփանյանը, էլի՞ մի քանի հոգի, որոնց մեծ մասը պետք է հետագայում իրեն նետեր ՀՀՇ-ական պաշտոնարշավի հորձանուտը։ Իմ տեսած հավաքների ոգին Հայկն էր՝ խելոք, բազմակողմանի զարգացած եւ մինչեւ այսօր իր կերպարն ու անունը ոչնչով չաղարտած մի մարդ, որը ՀՀՇ պաշտոնարշավին չէր մասնակցել, վերջե՛րս միայն դարձավ հանրապետության լուսավորության նախարար եւ, հուսով եմ՝ երբեք չի կատարի մի քայլ, որն անհարիր լինի իր անվանն ու պաշտոնին։

Խմբի անդամներից այն ժամանակ ինձ առավել հարազատ էին Հայկն ու Բաբկենը։ Առաջինն, ասացի, ինչի՛ պատճառով։ Երկրորդին ճանաչում էի իբրեւ ազնիվ ու գործնական մարդու եւ հետը բարեկամություն էի անում։ Երբ ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ էր ընտրվել, չնայած մտածում էի, որ վաղ է, փորձ ու հմտություն չունի նման բարձր պարտականություն կատարելու համար, գնացի-շնորհավորեցի։ Չէ՞ որ ասպարեզի տեր էին դարձել իրենք՝ նորերը, եւ պատեպատ զարկվելով, կորցնելով ու գտնելով, նրանք պիտի կառուցեն ժողովրդի նոր տունը։

Արարքցյանը հնարավորություն չունեցավ ապացուցելու, որ իրեն իզուր տեղը չեն ընտրել հանրապետության գերագույն օրենսդիր մարմնի նախագահի տեղակալ։ Կարճ ժամանակ անց նախագահ ընտրվեց՝ բացառապես Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ջանքերի շնորհիվ։ ՀՀ միահեծան ղեկավար դարձած Տեր-Պետրոսյանը նրան երաշխավորելիս ասաց՝ ես միայն իրեն եմ վստահում, եւ դա էլ վճռական դեր ունեցավ։ Այն ժամանակ ոչ ոքի մտքով իսկ չանցավ, որ դրանց այսօրվա պաշտոնների համար անվերապահ վստահությունը՝ այն տեսակով, որին հետագայում ականատես եղանք, մեղմ ասած, մերժելի է։ ԵՎ, հետո էլ, մի՞թե Գերագույն խորհրդի նախագահը հանրապետության պրեզիդենտի թիկնապահն է կամ անձնական քարտուղարը, որպեսզի միակ որոշիչ հանգամանք դառնա նախագահի վստահությունը։

Շատ ժամանակ չէր պետք, որ մարդիկ տեսնեն ու հասկանան նաեւ այդ վստահության որակը։ Գետաշենի ենթաշրջանի հայությունը կրակի բերանին էր, Պեր-Պետրոսյանը միայն Արարքցյանին վստահեց, որ գնա, փրկություն աղերսող մարդկանց հավատացնի, թե ամուր կանգնած են իրենց թիկունքում, ամեն ինչ կանեն, կփրկեն... ԵՎ դրանից հետո էլ ոչինչ չանեն։ Ներողությո՜ւն սխալ արտահայտությանս համար, ամեն ինչ անեն, որպեսզի գազազած Գորբաչովն Ադրբեջանում իր կարգադրության ներքո գտնված բոլոր արյունարբու ուժերը թափի անպաշտպան գետաշենցիների ու մարտունաշենցիների վրա... Հետո էլ Լ. Տեր-Պետրոսյանը միակ վստահելիին ուղարկեց Հաթերք՝ նույն երդում-հավատի, պաշտպան կանգնելու-փրկելու խոստումներով։ Արդյո՞ւնքն ինչ եղավ, նույնը՝ երեսի վրա, անօգնական թողնելը, որպեսզի այստեղ էլ երբեք թշնամու ոտք չտեսած Թարթառի հովտի տեր դառնա քոչվոր ասպատակիչը։

ԼՂ-ի հանրապետության Գերագույն խորհրդի ղեկավարներ պիտի ընտրեին։ ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատվիրակություն գնաց՝ նախագահ Բ. Արարքցյանի ղեկավարությամբ (ամենայն հավանականությամբ, ինչպես իրենք են սիրում ասել, պրեզիդենտի «վստահության քվեով»)։ Գնաց, տապալեց ընտրությունները, որովհետեւ պրեզիդենտի իրենց թեկնածուն ընտրվելու հեռանկար չուներ։ Վերադարձավ, հիմա էլ պիտի ղեկավարեր ՀՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, որի քննարկմանն էր դրված աղետյալ Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջանների համար փրկության միջոցներ գտնելու հարցը։ Հանրապետութան պրեզիդենտը գիտեր, որ Արցախի վրա աննախադեպ աղետ է կախված։ Գիտեր, սակայն թողեց, ուղեւորվեց Հարավային Ամերիկայի երկրներ՝ իբր, շրջակա միջավայրի պահպանության ինչ-որ համաժողովի մասնակցելու համար։ Եվ Արարքցյանը, նրա վստահությունը մինչեւ վերջ արդարացնելու համար, իր Գերագույն

խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն այնպես անցկացրեց, քննարկվող հարցը երեք շաբաթ շարունակ այնպես քրքրել տվեց, որ ոչ մի որոշում չընդունվի, եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության տարածքի մեկ-երրորդը, իսկ հողի բերրիությամբ ու բազմատեսակ հարստությամբ հայտնի կեսը կամ կեսից ավելին, դառնա թուրք բռնազավթիչի սեփականությունը։

Իսկ իրեն ինչպե՞ս էր պահում այդ նստաշրջանում, նիստերն ինչպե՞ս էր ղեկավարում... Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջաններում արդեն սանձարձակ թուրքն էր տիրում։ Աստանդական էին այդ շրջանների բնակիչները՝ տուն ու տեղ թողած թշնամուն ու հայրենի կողոպտիչներին (այո՛, հայրենի կողոպտիչների՛ն, որոնք բեռնատար մեքենաներով թշնամուց առաջ մտնում էին լքվող գյուղերը, կողոպտում անհուն հարստությունները, որպեսզի փոխադրեն Երեւան ու հանրապետության մյուս քաղաքները)։

Խորհրդարանում պատգամավորներից շատերը տագնապած էին, պահանջում էին գործադրել ամենահրատապ միջոցներ թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու, աղետյալ ժողովրդին օգնություն հասցնելու, փախստականների նվազագույն հոգսերը քաշելու համար։ Այսօրինակ ելույթները զանազան միջոցներով խանգարում էր, անմիջապես էլ խոսելու հրավիրում Էդուարդ Եգորյանի տիպի լեզվական ձեռնածուներին, որոնք միայն ջուր էին պղտորում՝ պահանջելով հարցը նախ հանգամանորեն քննել հանձնաժողովներում, աշխատավորների լայն շրջաններում, ապա նոր միայն հավաքվել Գերագույն խորհրդի...

Ես, իհարկե, Գետաշենի ու Հաթերքի օրերին արդեն տեսել էի, թե իրականում ինչպիսին է իմ «ազնիվ ու գործնական» ճանաչված Բաբկեն Արարքցյանը։ Բայց այն, ինչ նա ցուցադրեց այս արտահերթ նստաշրջանում, մի ուրի՜շ երեւույթ էր, ուրի՜շ որակ։

Երբ հարցը քրքրել- մի կողմ էին գցել, իսկ թշնամուն հանձնված երկու շրջանների հայությունն արդեն փախստական էր՝ սփռված Արցախի մնացած շրջաններում ու Երեւանի ճամփաներին, երբ այլեւս ոչ մի հույս չկար, թե խորհրդարանի որեւէ որոշում, կառավարական որեւէ միջոցառում ի վիճակի կլինի դրությունը փրկել, նախագահ Արարքցյանը հպարտությամբ հայտարարեց, թե նստաշրջանը փակ է հայտարարվում, եւ հաջորդ նիստը կգումարվի երկու շաբաթ հետո (այսինքն՝ երբ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը վերադարձած կլինի եւ կտեսնի, որ իր հանձնարարությունը կատարվել է հավելումնով), զայրույթից փոթորկված պատգամավորներգ մեկը՝ Հակոբ Սանասարյանը, բարձրացավ ամբիոն եւ դիմեց Արարքցյանին.

- Այս նստաշրջանում ես ուշի ուշով քեզ էի հետեւում եւ միշտ էլ այն տպավորությունն էր, թե դու ոչ թե մեր ամենաողբերգական ժողովն էիր վարում, այլ ինչ-որ հաղթանակի տոնահանդես՝ յուրայիններիդ հակաղարաբաղյան առաջարկները պաշտպանելով, երջանիկ խնդմնդալով, բութ սրամտություններ անելով եւ նրանց շուրջ հրհռոց խրախուսելով։ Դու երբեւէ պե՞տք է ամաչես այդ վարքի համար։

Իրավացի, միանգամայն արդար դիտողություն։

◇ ◇ ◇

Եվ, այսպես, տեղի ունեցավ Շահումյանի շրջանի ու Մարտակերտի շրջանի հիմնական մասի հանձնումը թշնամուն։

Ինչի՞ համար, մի՞թե հայ ժողովուրդը չուներ այնքան ուժ եւ հնարավորություն, որպեսզի պաշտպաներ Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանները, Թարթառի հովիտը, Սարսանգի հիդրոհանգույցը, Մարդակերտի հունքի դաշտը, մի խոսքով՝ Արցախական աշխարհի հարստության կեսը, հզորության (էլեկտրական էներգիայի ու ջրային վիթխարի ռեսուրսների) միակ ու անսպառ աղբյուրը։ Չէ՞ր կարող պաշտպանել։ Կարող էր եւ այն էլ առանց մեծ դժվարության ու զոհերի. դա ապացուցել է այս պատերազմի վճռական մի շարք պահերի։ Բայց այս անգամ չպաշտպանեց։ Հակառակը, օգնեց, որ թուրքն անարգել ու անվտանգ անցնի հաղթական իր ճանապարհը։ Ինչպես հետո պարզվեց, վե-

րին կարգադրությամբ նախապես վերացվել էր Շահումյանի շրջանի ռազմագիտական կարեւոր կետերի ականապատումը, որպեսզի թշնամին այնտեղ ոչ մի վնաս չկրի, եւ Մարտակերտն ու շրջակա խոշոր բնակավայրերն էլ նախապես դատարկվել են իրենց տերերից, որպեսզի պաշտպաններն զբաղված լինեն հիմնականում հարազատների գաղթով ու տեղափոխման հոգսերով..., եւ թշնամին էլ այստեղ առաջ գա սրընթաց երթով, առանց որեւէ դիմադրության հանդիպելու...

Բայց ո՞րն էր պատճառը: Արցախն ի՞նչ մի ճակատագրական հանցանք էր գործել, որ ենթարկվեց այսքան դաժան պատժի, ունեցավ մի կորուստ, որը, ինչպես կարելի էր դատել նույնիսկ այն օրերին, լինելու էր անդառնալի: Արցախը նախընթացին, ի հակակշիռ ՀՀ պրեզիդենտ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ու նրա կամակատարների ցանկության, անկախացել էր, հայտարարել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, այդ առթիվ ընդունել ու հրապարակել հռչակագիր, հետագայում էլ համարձակություն էր ունեցել իր Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրելու ոչ թե Տեր-Պետրոսյանի երաշխավորածին, այլ Արթուր Մկրտչյանին, որ դաշնակցության համակիրներից էր եւ ոչ թե Տեր-Պետրոսյանի ՀՀՇ-ներից: Եվ, այսքանով էլ չգոհացած, պատերազմի դաշտում կատարել էր ինքնագլուխ այնպիսի քայլ, ինչպիսին Շուշիի գրավումն ու Լաչինի միջանցքի բացումը՝ մի այնպիսի պահի, երբ ինքը՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, Անկարայի տերերին վստահեցրել էր, թե Հայաստանն Ադրբեջանից ոչինչ չի ուզում, Ղարաբաղը կմնա այդ Ադրբեջանի կազմում, իսկ Թեհրանում էլ այդ նույն ոգով բանակցություններ էր վարում Պարսկաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարների հետ:

Այս էր Արցախի, նրա կողքահաս ժողովրդի ու նրա արժանավոր ղեկավարության հանցանքների փունջը, եւ այսքանի համար էր, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու նրա ամենավստահելի Բաբկեն Արարքցյանը հասցրին ամենադաժան պատիժը: Պատժեցին, որպեսզի անուղղելիները հասկանան, որ իրենք ներել չգիտեն, հանդուրժել չեն կարող, եթե նույնիսկ հարցը վերաբերում է համազգային շահերին ու արժեքներին:

Արարքցյանն այսօրվա ասուլիսին եւս չմոռացավ Շուշիի գրավման փաստը: Այն համարեց «մեր քաղաքականության դեմ կատարված արկածախնդրություն»: «Թեհրանում Հայաստանի Հանրապետության նախագահն էր խաղաղության ու փոխըմբռնումի բանակցության նստած, իսկ այստեղ մերոնք բռնագրավումներ էին անում»: Ստացվում էր, որ Արցախի ինքնապաշտպանները նենգավոր հարված են հասցրել Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի թիկունքին: Իսկ որ նա այդպիսի բանակցություններ էր վարում Մոսկվայում ու Փարիզում, Նյու Յորքում ու Կիսլովոդսկում, իսկ Շուշին անընդհատ հրետակոծում ու ռմբակոծում էր Ստեփանակերտը... Ամեն օր, աստծու ամեն օրը կործանվում էին լեռնաստանի մայրաքաղաքի շենքերը, վիրավորվում ու մեռնում էին բնակիչները, իսկ նրանք, որ դեռեւս կենդանի էին ամիսներով արեւի լույս չէին տեսնում, որովհետեւ քաղցի, ցրտի ու խավարի գերին էին խուլ ապաստաններում... Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ու բանակցությունների նրա զրուցակիցները, Բաբկեն Արարքցյանն ու մյուս իրավապաշտպաններն երբեւէ պիտի՞ ընդունեն, որ սրանք եւս մարդկային իրավունքներ ունեն, նաեւ դրանք ներկայացնելու, պաշտպանելու իրավունք...

Այստեղ ես չպետք է քննության առնեմ հարցազրույցի ժամանակ Արարքցյանի տված բոլոր պատասխանները, նրանցում եղած, իր դիրքին չվայելող հայտարարություններն ու պնդումները: Օրինակ, արժե՞ հակաճառել, երբ մարդը համոզված է, թե Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի առթիվ Ռուսաստանի ու ԱՄՆ-ի պրեզիդենտների երեկ-մեկել օրն արած կոչը (ըստ էության ո՛չ մի հարց չլուծող, ո՛չ ոքի նույնիսկ ոչինչ չպարտադրող այդ կոչը) Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության խոշոր հաղթանակն է: Կամ ընդդիմության ներկայացուցիչներն իրենց մասին քննադատական խոսքեր են ասել, եւ ինքը գտնում է, որ կոմունիստներն ու նախկին քաղբանտարկյալները հիմա խոսքերը մեկ են արել (երեւի արդեն մոռացած, որ ինքն ու դասակիցները եւս քաղբանտարկյալներ են եղել):

Սրանք եւ սրանց հանգի ուրիշ պնդումները թողնենք իր խղճին: Բայց ի՞նչ ասենք

իր Գերագույն խորհրդի գործունեության եւ մանավանդ ընդունած որոշումների ու օրենքների փառաբանության մասին: Իբր, ուրիշ պետությունների խորհրդարանները հենց մի գլուխ շտապեցնում են, որ մեր Գերագույն խորհուրդն իր ընդունած օրենքներն անմիջապես ուղարկի, որպեսզի նրանք ունենան ձեռքի տակ, ընդօրինակեն: Իսկ թե մեր այդ որոշումներն ու օրենքները, այդ ի ծնե մեռյալ թղթերը, ի՛նչ դեր են ունեցել այս հանրապետության համար, որի ժողովուրդը խեղդվում է ապօրինությունների ու պետական կարգի իսպառ բացակայության պայմաններում, այդ մասին ո՛չ մի խոսք:

Թղթակիցը խոսում է անհատի անպաշտպան վիճակից, մամուլի դերի ու ներգործության բացակայությունից, իսկ պ-ն Արարքցյանը կշտամբում է, թե ոմանց հիշողությունը կարճ է, մոռանում են, թե ինչպես մամուլում թույլ տված անմեղ մի դիտողության համար մարդկանց կալանքի էին ենթարկում, քշում բանտ ու աքսոր: Իսկ այսօր սիրտդ ի՛նչ ուզի, տպում են եւ դեռ կարող ես դժգոհ է՞լ լինել:

Սրանք այսպես: Բայց եղան խոսքեր էլ, որոնցից հետո արդեն դժվար էր որոշել՝ ծիծաղե՞ս թե՞ լաս:

Նոր իշխանությունների ակնառու վաստակը նշելու եւ շեշտելու համար ասաց՝ դուք երբեւէ համեմատո՞ւմ եք մեր մշակույթի մակարդակը՝ այսօրվա՛ եւ, թեկուզ, մի քանի տարի առաջ եղածի՛:

Սկզբում մի պահ մտքովս անցավ, թե երեւի մեր ԳԽ-ի նախագահը մշակույթ ասելիս հասկանում է միանգամայն ուրիշ բան, քան մեր՝ հասարակ մահկանացուներիս պատկերացրածն է: Որովհետեւ, եթե ինքն էլ մշակույթ ասելիս իսկական մշակույթը նկատի ունենար, ապա պիտի խոստովաներ, որ վերջին երկու-երեք տարում իրենք կատարելապես աջողացրին այն սպանել կամ հասցնել մի վիճակի, որը բժշկության մեջ կոչվում է կլինիկական մահ, եւ որից, կարծես, հազվադեպ է փրկություն լինում:

Հետաքրքիր էին մեր հանրապետության անկախության վերաբերյալ արտահայտած պատկերացումները: Նախ, մոլորության մեջ են այն մարդիկ, որոնք մտածում են, թե մեզ անկախությունը պատրաստի տրվել է, եւ ոչ թե մենք նվաճել ենք այն: Այսպես հայտարարեց, եւ հարց տվողն էլ գոհացավ, առանց ստիպելու, որ բացատրվի, թե ումնի՛ց ենք նվաճել, ինչպե՛ս, եւ հիմա այն ինչպիսի՞ ձեւ, տեսք, բովանդակություն ունի: Այդ ի՞նչ պետական անկախություն է, որի տեր պետությունը դռնեդուռ ընկած մուրում է հաց, էլեկտրաէներգիա, գազ, նավթամթերք, ամեն-ամեն ինչ, իսկ ենթակա ժողովուրդն էլ տանջվում է քաղցից, ամեն ինչի բացակայությունից, հարազատների բերած բարոյական, նյութական ու քաղաքական աղետներից:

Ի դեպ, մեծահոգության պտուղ էլ տվեց պ-ն Արարքցյանը. ասաց՝ ժողովուրդը եթե չի հավանում ձեռք բերված անկախությունը, կարող է նոր հանրաքվե անել, հրաժարվել նրանից:

Այո՛, այսպե՛ս. բայց կարեւոր էր նաեւ բացահայտ զգուշացումը, թե անկախությունը, որին մենք որդեգրվել ենք, պարտադրաբար ուղեկցվում է զրկանքներով: Հնարավոր է, որ մենք հայտնվենք ավելի վատ վիճակներում, քան այժմ կանք...

Ուրեմն, երբ պետականորեն ձեռքներս մեկնած հաց ենք մուրում հեռու-մոտիկ արտասահմաններում՝ Թուրքիայից մինչեւ Չինաստան, քաղաքներում ու գյուղերում կանգ են առել արտադրությունը, եւ գործազուրկ է ամբողջ ժողովուրդը, բացի փողոցի չարչիներից, որոնք անխղճորեն կողոպտում են արյունակիցներին, երբ ձմռան այս դաժան ցրտին ու ընչազրկությանը փորձում ենք դիմանալ՝ գործադրելով վերջին ջանքե՜րը... Սա դեռ վերջին սահմանը չէ, հնարավոր է եւ առավել վատթա՜րը:

Պետական այրերը խոսքը քամուն տալու սովորություն չունեն: Երեւի սա էլ ճշմարտություն է, եւ մենք պարտավոր պիտի լինենք դիմանալ ու հաղթահարել նաեւ գալիք այդ առավել վատթար վիճակները: Պատահակա՞ն է, որ մեր այսօրինակ անկախության հեղինակները նաեւ պետական հիմն ընդունեցին մի երգ, որի խոսքի առաջին տողն է՝ «Մեր հայրենիք թշվառ, անտեր»:

Հունվարի 10-ին Մոսկվայում Ելցինն ընդունեց Լ. Տեր-Պետրոսյանին։ Հանդիպմանը մի արտակարգ ջերմություն հաղորդեց Տեր-Պետրոսյանի կողմից ռուսերեն հնատիպ (18-րդ դարից) Ավետարանի նվիրումը Ռուսաստանի պրեզիդենտին։ Այս մթնոլորտում տեղի ունեցան հաջորդ հանդիպումները հայ պատվիրակության եւ Ռուսաստանի ղեկավարների միջեւ, կնքվեցին բարեկամության, զանազան հարաբերությունների, հատկապես աղետյալ Հայաստանին Ռուսաստանի կողմից տրվող բազմատիպ օգնություններին ու օժանդակություններին վերաբերող պայմաններ։ Այնպիսի տպավորություն էր, թե հայկական պատվիրակությունը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, պատրաստ է մեկընդմիշտ Ռուսաստանի հետ կապել իր հայրենիքի բախտը, եթե նույնիսկ դիմացը կանգնի ոչ թե նոր Ռուսաստանը, այլ ԽՍՀՄ-ը, այսպես կոչված՝ տոտալիտար կայսրությունը։

Այս բանակցությունների մասին հրապարակումներ շատ եղան, մեծ մասամբ ոգեւորիչ, խրախուսող։ Նրանց մեջ իր սրությամբ ու հավասարակշիռ լրջությամբ աչքի էր ընկնում Վալերի Այդինյանի հոդվածը («Ավետարան ըստ Լեւոնի», «Գոլոս Արմենիի», 1993, հունվ. 15)։ Այստեղ հեղինակը բաժանում է հայ ողջ ազգի ուրախությունը երեւույթի համար, Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի հետ անվերապահ բարեկամությունը վերագտնված տեսնելու համար, բայց եւ, ակնարկելով նախընթացին Տեր-Պետրոսյանի ու համախոհ գործակիցների հակառուսական անզուսպ ու անհեռանկար քայլերը, դրանց պատճառով մեր ունեցած խարխափումներն ու կորուստները, տալիս է մի այսպիսի հարցադրում. «Արժե՞ր կտրել այսքան երկար, ոլոր-մոլոր, տառապալից ճանապարհ, որպեսզի վերջ ի վերջո վերստին դառնաս ելման կետին։ Իսկ այդ կետը վերին աստիճանի հասարակ է ու հասկանալի՝ Հայաստանն ու Ռուսաստանը բնական դաշնակիցներ են, այդպես է որոշված պատմությամբ, եւ հետագա քայլերը պետք է ծրագրել ըստ այդ ճշմարտության»։

Ապա. «Ցավոք, բոլոր այդ կերպափոխությունները, որ կրել են հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, չես կարող կոչել այլ կերպ, քան փորձ սեփական ժողովրդի գլխին։ Փորձ՝ սկզբնապես ապագիտական, ուստի եւ անհեռանկար»։

Այս քայլերի, ավելի ճիշտ՝ կործանարար խաղի հեղինակներ համարելով ՀՀՇ ղեկավարներին՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, Այդինյանը աչք է խոթում արդյունքը՝ «... երկրի լիակատար քայքայումը՝ մինչեւ տնտեսական ու քաղաքական խստագույն ճգնաժամ, հասարակության վերջնական քայքայումը։ Այս խաղերում զնդակը, ինչպես եւ պետք է ենթադրել, եղել է ժողովուրդը, որն էլ իր վրա է կրել բոլոր հարվածները»։

Եվ վերջում. «... Ավետարանի, ամեն ինչով խորհրդանշական այդ նվերի հանձնումը... Այս անգամ կարծում եմ, խաղ չէր, այլ քաղաքականություն, բխած կյանքից, իրականությունից, դա վերադարձ է բնականոն պատմական ուղուն։ Ափսո՜ս միայն, որ մեզ շատ թանկ են նստել փորձարկումները, որոնց հետեւանքով վերադարձել ենք ելման կետը, որից իրապես չարժեր էլ հեռանալ։ Միայն հարց է ծագում. մեզ վերստին կհասկանա-կընդունի՞ Ռուսաստանը։ Մեր քաղաքագետները նրա վստահությունը չե՞ն տապալել իրենց անձեռնհաս ու անպատասխանատու «խաղերով»։

✧ ✧ ✧

Հետագայում Տեր-Պետրոսյանի կողմից Ելցինին նվիրված Ավետարանի շուրջ լուրջ խոսակցություններ եղան։ Հետաքրքրվողներն ուզում էին պարզել՝ նախագահն իրավունք ունե՞ր հանրապետության պատկանող այդպիսի մի հարստություն նվիրաբերել, ինչպես կարող էր վարվել իր սեփականության հետ։ «Պարզվել է», որ Ավետարանը պատկանելիս է եղել «Գթություն» ընկերությանը, սրան էլ նվիրած է եղել մի քաղաքացի։ Երբ հարց է դարձել խնդրի սույն տարբերակը, այստեղ էլ պարզվել է, որ «Գթություն» ընկերությունում Ավետարանի մասին ոչ ոք ոչ մի տեղեկություն չունի, նույնիսկ նախագահի տեղակալը։ Եվ միայն նախագահ Խաչիկ Ստամբոլցյանն է տնօրինել ամեն ինչ։ Իսկ նա իրավունք ունեցե՞լ է. չէ՞ որ իր ընկերությունը եւս Հայաստանինն է, իսկ ձեռագիրը Ելցինին նվիրելը չի համակերպվում գթություն կոչվածի հետ։ Նախագահն անմիջապես դրա ելքն էլ է գտել. ձեռագիրն ինչ-որ մեկն իրեն է հանձնել, խնդրելով այն հասցնել Բորիս Ելցինին, միաժամանակ խնդրելով իր ինքնությունն արեւերս չհանել («Ազգ», 1993, հունվ. 15)։

Զարմանալին այն է, որ Խաչիկ Ստամբոլցյանի անունը հաճախ է կապվում այսօրինակ առեղծվածային-արկածային պատմությունների հետ։

✧ ✧ ✧

Լ. Տեր-Պետրոսյանի ու Բ. Ելցինի զրույցում շոշափվեց նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը։ Ելցինը հավաստիացրեց, որ իր Ռուսաստանը պատրաստ է ամեն ինչով օգնելու, որպեսզի այդ բարդույթը լուծվի ամենաարդար ձեւով...

Ելցինի ու Բուշի հայտարարության առթիվ խոսեցրին ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ռ. Քոչարյանին, եւ նա հաստատեց, որ նման կոչերը լավ են, բայց հարցը լուծելու են կռվող երկու կողմերը՝ Ադրբեջանն ու ԼՂՀ-ը։ Ուրեմն, նրանց պիտի բերել բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ ստիպել, որ պայմանավորվեն...

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի ղեկավար Աբուլֆազ Էլչիբեյը ֆրանսիական «Ֆիգարո» հանդեսին տված հարցազրույցում իր քաղաքական համոզմունքներից մեկի առթիվ այսպես է ասել. «Երբ ես խոսում եմ երկու Ադրբեջանների միավորման անխուսափելիության մասին, հրանցիներն ինձ կշտամբում են դրա համար։ Բայց չէ՞ որ դա իսկապես լինելու է։ Դա իսկապես անխուսափելի է...» («Ազգ», 1993, հունվ. 9)։

Գիտե՞ք խոսքն ինչ Ադրբեջաններին է վերաբերում։ Իր Ադրբեջանին, որն իբրեւ վարչաքաղաքական միավոր աշխարհում հայտնվելով լոկ 1918 թ. մայիսի 27-ին, անուն էլ պիտի ստանար, ու մի շաբաթ անց կնքահայրերը նրա վրա պատվաստեցին այդպիսի մի տարբերակիչ, եւ Իրանի հյուսիս-արեւմտյան մասը կազմող Ատրպատական-Ադրբեջանի՝ միշտ ու անընդմեջ լինի՛, որը շուրջ երկուս ու կես հազարամյակ այդպես է կոչվել՝ միշտ ու անընդմեջ լինելով Պարսկաստան պետության մի մասը, նրա վարչական ու մշակութային բաղկացուցիչը։

Դեռեւս 40-ական թվականներին Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար Միր Ջաֆար Բաղիրովի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց ու ասպարեզ նետվեց այն հերյուրանքը, թե Արաքսից Ադրբեջանը Հյուսիսային Ադրբեջան է, իսկ Ատրպատական-Ադրբեջանը՝ հարավային, եւ, իբր, նրանք երկուսն էլ ունեն նույն ազգագրական պատկերը, ուստի անպայման պետք է միավորվեն, դառնան մեկ հանրապետություն՝ Խորհրդային Միության հովանու ներքո։ Սա գայթակղիչ հանգամանք էր ստալինյան ծավալապաշտական մոլորության ծառայողների համար, եւ Կենտրոնի ուժերն սկսեցին գործել։ Ատրպատականում էլ գտան շահից դժգոհ տարրեր, նրանց գլուխները լցրին բաղիրովյան ցնդաբանությունը, խառնակչություն ստեղծեցին Ատրպատականում, հետո էլ ձախողվելով՝ այնտեղի մոլորյալներին փախցրին Խորհրդային Ադրբեջան։ Տրանք եկան, տեսան այս «Հյուսիսային Ադրբեջան» կոչվածը եւ նոր հասկացան, որ իրենք լծված են եղել մի հիմարության, որը չունի իրական-պատմական եւ ոչ մի հիմք... Բայց այն ժամանակ ո՞ր մոլորվածներն էին փրկվում, որ սրանք փրկվեին։ Բոլորը դաժանորեն քշվեցին բանտ ու աքսոր, ոչնչացան ստալինյան պատժավայրերում։

Կարելի է կարծել, թե բաղիրովյան զառանցանքը պիտի գնդեր նրա հեղինակի անփառունակ վախճանի հետ։ Սակայն այդպես չեղավ, որովհետեւ կենդանի էին զառանցանքի ժառանգորդները։ Եվ, ահա՛, նրանցից մեկը՝ Զիյա Բունյաթովը, 1988 թվականին, արցախյան շարժման նոր պոռթկումից հետո, գնացել էր, այսպես կոչված, Հարավային

վային Ադրբեջան: Գնացել էր հայկական շարժման դեմ ադրբեջանական գործոնը բորբոքելու, զորացնելու: Վերադարձավ ու իրենց թերթերում խոստովանեց, որ Հարավային Ադրբեջանը բոլորովին էլ Ադրբեջան չէ, եւ նրա բնակիչներն իրենց ադրբեջանցիներ չեն ճանաչում: Ասում էր՝ ես նրանց բացատրում էի մեր ազգակցությունը, միավորման ծրագրից էի խոսում, միասնաբար գործելու խնդիրներից, իսկ իրենք այդ ամենի դեմ խուլ ու համր էին, ոչինչ չէին ընդունում...

Հիմա Աբուլֆազ Էլչիբեյի խոսքը սրանց է վերաբերում, այս «խուլ-համրերի» Ատրպատականի ու իր Ադրբեջանի միավորմանը, որ համարում է անխուսափելի: Իսկ մի ուրիշ հարցազրույցում՝ տեղի ունեցած ռուսական «Նովոյե վրեմյա» հանդեսի թղթակցի հետ, նույն Էլչիբեյն Արցախ-Ղարաբաղի ոչ թե միավորումն իր մայր Հայաստանին, այլ վարչական ինքնավարություն ստանալն անգամ համարում էր անհնարին, որովհետեւ, իբր, դա հակասում է Ադրբեջան հանրապետության շահերին, խախտում է նրա ամբողջականությունը: Ատրպատականի բաժանումն Իրանից ու միացումը նրա հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Ադրբեջանին՝ անհրաժեշտ ու անխուսափելի է, իսկ միջազգային իրավական նորմերով Ադրբեջանից բաժանված եւ արդեն հինգ տարի իր ինքնուրույնությունը հնարավոր ու անհնար միջոցներով պաշտպանած Ղարաբաղի համար դա ոչ միայն անհնար, այլեւ դատապարտելի է:

ԵՎ այսպիսի «տրամաբանությունը» հրապարակում են, թմբկահարում՝ առանց ամոթ զգալու, առանց վախենալու ծիծաղի առարկա դառնալուց:

Հունվարի 14-ը, հին տոմարով նոր տարվա առաջին օրը, ցույց տվեց, թե թուրքն ինչ էր անում՝ նախորդ շուրջ մեկ ամսվա ընթացքում «համեմատական անդորր» խաղալով: Դեռ գիշերն սկսելով սահմանային ամբողջ գոտու ռմբակոծությունը «Գրադ» կայանքներից, այն շարունակեց նաեւ առավոտյան՝ կրակի թիրախ դարձած հատկապես Հադրութի շրջանի Էդիլլուն, Մելիքաշենը, Մարտունու շրջանի Կարմիր շուկան, Ասկերանի շրջանի Խանաբադը, Քարագլուխն ու Սարդարաշենը, Մարտունու եւ Ասկերանի սահմանապահ դիրքերը: Աղդամի հեռահար հրետանիներն այդ ընթացքում կրակի տակ էին պահում հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտը: Այստեղ զոհվել է մեկ խաղաղ բնակիչ, կան ավերածություններ:

Մի քանի օր առաջ լիովին ազատագրված Գետավանի կողմերում, Ուրյան բլրի ուղղությամբ, 13-ին թուրքերը կատաղի հարձակման էին անցել, նվաճել մի քանի դիրք: 14-ին մերոնք հակահարձակմամբ վերանվաճեցին այդ դիրքերը՝ թշնամուն պատճառելով զինուժի եւ տեխնիկայի մեծ կորուստներ:

Թուրքերն այս անգամ եւս գործի են դրել ռազմական օդուժը. այսօր իսկ մի քանի ինքնաթիռներ պարբերաբար խախտել են հանրապետության սահմանները, հետախուզական թռիչքներ կատարել Ստեփանակերտի ու Մարտունու վրա: Կեսօրից հետո նրանք արդեն կասետային ռումբեր են գցել Խնձրիստան գյուղի տարածքում:

Բուռն մարտեր են գնում Լաչինի միջանցքի շրջանում: Այսօր առավոտյան սկսված բախումը շարունակվում է, մերոնք համառորեն դիմակայում են թշնամու ճնշմանը: Թշնամին այստեղ մեծաթիվ կորուստներ ունի: Մերոնցից երեք զինվոր զոհվել են, հինգը վիրավորվել:

Մարտեր են եղել նաեւ Մարտակերտի շրջանի Ղազանչի ու Կիչան գյուղերի մոտակայքում, ուր մերոնք հաջողությամբ ետ են մղել հակառակորդի հարձակումը:

Իջեւանի շրջանում եւս, երկար ժամանակ լռելուց հետո, թշնամին շարժվել է. երեկ ասկյարների մի խումբ փորձում էր մտնել Բերքաբեր գյուղը, ինքնապաշտպանության ուժերի հարվածներից ետ է ճողոպրել՝ դաշտում թողնելով 7 սպանված եւ 3 վիրավոր:

Ադրբեջանական լրատվությունն այսօր հաղորդեց, թե, իբր, իրենց զորամասերին հաջողվել է հայերին դուրս մղել Ֆիզուլու շրջանում գրաված մի քանի բնակավայրերից:

Այս եւ ուրիշ ռազմաճակատային լուրերին տեղեկանալուց հետո դժվար չէ եզրակացնել, թե Ադրբեջանի կառավարներն ինչպես են արձագանքում Բուշի ու Ելցինի կոչին՝ հրապարակորեն այն ողջունելով, իսկ ճակատում նոր կատաղի մարտեր ձեռնարկելով:

✧ ✧ ✧

Հունվարի 14-ի-լույս 15-ի գիշերը Ստեփանակերտում ձերբակալել են «Ազգի» սեփական թղթակից Վահրամ Աղաջանյանին՝ նրան մեղադրելով նորաստեղծ հանրապետության իշխանության մարմինները վարկաբեկելու մեջ, որի համար, իբր, հասնում է 30 օրվա բանտարկություն:

Բայց կոնկրետ ո՞րն է երիտասարդ լրագրողի մեղքը, եւ նա ինչպե՞ս համարձակվեց վարկաբեկել իր հայրենի իշխանությանը:

Աղաջանյանը պարզապես կրկնել է Հայաստանից Արցախ գնացած ազնվամիտ մտավորականների եւ հատկապես Վարդան Դեւրիկյանի այն տագնապի ահազանգը, որ վերաբերում է կռվի մեջ արնաքամ դարձած հանրապետության վերջին կենսահյութերը կողոպտելու չարագործությանը: «Ազգը» ս. թ. հունվարի 14-ի համարում հանդես էր եկել մի հաղորդումով, որն ասում է. ԼՂՀ պարետ Մուրադ Ապրեսյանի հավաստմամբ անցած տարվա հոկտեմբերին մի շարք ստոր վաճառական խմբեր Ստեփանակերտ-Լաչին-Գորիս ճանապարհով Ղարաբաղից դուրս են տարել 90 տոննա կոնյակի սպիրտ, նոյեմբերին ու դեկտեմբերին՝ 200 տոննա, եւ իր՝ Ապրեսյանի կազմակերպությանը հաջողվել է, այդքանից դուրս, բռնագրավել ու պարետատուն հանձնել 100 տոննա կոնյակ ու սպիրտ:

Այնքանից հետո էլ թղթակիցն ավելորդ չի համարում կրկնել Ապրեսյանի այն հայտարարությունը, թե «Լեռնային Ղարաբաղից ապօրինի կերպով արտահանվում են նաեւ մեծ քանակությամբ տավարի եւ խոզի միս, ձեռագործ գորգեր, ինչպես նաեւ հնամյա արծաթե գոտիներ ու այլ իրեր... Մենք փաստեր ունենք, որ անօրեն արտահանումների գործում խառնված են Հայաստանի եւ Ղարաբաղի մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ... Նրանք սպառնում են ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել ինձ հետ»:

Իհարկե, 15-ի առավոտյան ազատել են Վ. Աղաջանյանին՝ խիստ հանձնարարելով, որ նա այլեւս չհամարձակվի նման լուրեր հրապարակել, երեւի նաեւ սպառնալով, թե, հակառակ դեպքում, իր հետ եւս ֆիզիկական հաշվեհարդար կտեսնեն...

Բայց, հետաքրքիր է, այս ո՞ւր ենք հասել, որ Արցախում, իր ազատության ու արժանապատվության համար մաքառող մարզում էլ ազգակործան ավազակությունները պետական մակարդակ են բարձրացել, դարձել ոչ միայն անպատժելի, այլեւ հովանավորվող ու խրախուսվող...

✧ ✧ ✧

Հետագայում, իհարկե, Աղաջանյանն ստիպված եղավ խոստովանել իր «մեղքը», սպիրտին ու մյուս ապրանքներին վերաբերող թվերի մեջ անճշտություն է թույլ տվել... Հավանական է՝ նա այլեւս նման փաստերի մասին չի գրի: Գուցե ուրիշներն է՞լ չգրեն: Հետո՞: Դրանով էլ կվերանա՞ չարիքը:

«Ազգի» թղթակիցը (Ա. Հ.) հունվարի 16-ի համարում գրել էր, թե «Արցախի գյուղերում շրջում են Հայաստանից գնացած մեքենաները եւ Ղարաբաղի համար համեմատաբար թանկ գներով ձեռք են բերում միս, պանիր, լոբի, կարտոֆիլ... Մարդիկ, օգտագործելով հատուկ թույլտվության թերթիկները եւ երբեմն էլ կաշառելով, դուրս են բերում հսկայական չափի խմիչք եւ մթերք» («Ազգ» 1993, հունվ. 16):

Հունվարի 16-ի երեկոյան լուրերով հաստատվեց, որ երեկ Մարտունու շրջանի սահմաններում թշնամու ձեռնարկած բոլոր հարձակումները հաջողությամբ խափանվել են: Եվ այստեղ ձախողվելով՝ թուրքն անմիջապես կատաղի մարտեր է ձեռնարկել Մարտակերտի շրջանի հարավ-արեւմտյան մասերում, մանավանդ Կիչան-Ուրխավենդ գծի վրա: Այստեղ եւս ինքնապաշտպանները հմտորեն կազմակերպել են դիմադրությունը, հակահարվածներով ստիպել, որ հարձակվողները ետ ճողոպրեն:

Թուրքերի հարձակումներն ուղեկցվում էին մարտական ինքնաթիռների հախուռն գրոհով, որն էլ ավարտվեց նրանով, որ խփվեցին 2 ինքնաթիռ եւս, եւ երկու օրվա ընթաց-

քում հակառակորդի օդուժը տվեց 4 ինքնաթիռի (2 ՄԻԳ-25, 2 ՍՈՒ-21) կորուստ: Նրանք վայր են գցվել Կիչանի, Սրխավենդի, Առաջաձորի ու Ասկերանի շրջանի Նորագյուղի մոտերքում: Օդաչուներից երկուսը գերված են, երրորդն օդում է սպանվել, չորրորդի ճակատագիրն անհայտ է:

Սրխավենդի մոտ վիրավորվել է ֆրանսիական հեռուստատեսության թղթակից Լիզա Նիկոլյանը, որը փոխադրվել է Ստեփանակերտի հիվանդանոց եւ բուժվում է:

ՀՀ պաշտպանության լրատու մարմնի ղեկավարի ասածով՝ հակամարտության սկզբից ի վեր Ադրբեջանը ԼՂՀ ճակատում կորցրել է ռազմական 16 ինքնաթիռ եւ 20 ուղղաթիռ:

✧ ✧ ✧

Լրատվական վերջին հաղորդումներում համարյա միշտ նշվում է Գորիսի շրջանի եւ Գորիս քաղաքի աղետալի վիճակը թուրքի չդադարող հրետակոծությունների պատճառով: Աշոտ Բլեյանը գնացել-տեսել է այդ վիճակը, եկել-ասում է՝ այս հանրապետության ղեկավարությանը պիտի կանգնեցնել դատարանի առաջ՝ թեկուզ եւ միայն Գորիսի համար:

Այսօր հրապարակվել է Գորիսի քաղխորհրդի նախագահ Սամվել Հարությունյանի հեռագիրը ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին: Այնտեղ, ի միջի այլոց, ասված է. «Գորիսցիների անունից հորդորում եմ այցելել Գորիս, համոզվել կատարվածում (ավերածություններ եւլն.- Բ. ՈՒ) եւ կտրուկ միջոցառումներով, ինչպես երդվել եք ժողովրդին, ապահովել նրանց անվտանգությունը» («Երկիր, 1993, հունվ. 16):

Ուրեմն, երկրի ղեկավարի ականջին պիտի ասել, որպեսզի նա հաճախի աղետի ենթակա երկրամասը եւ փորձի մի ճար անել նրա ծանր վիճակին:

Հունվարի 18-ի ու 19-ի լուրերում գերակշռում էր հանգստությունը ճակատի վիճակի համար. ՀՀ սահմանային շրջաններում էական ոչ մի փոփոխություն չի կատարվել: Իսկ Արցախում թուրքի տանկային նոր հարձակումներ են եղել Կիչան-Սրխավենդ ուղղությամբ, ռազմական ինքնաթիռները բավական ակտիվացել են, մխրճվել հանրապետության խորքերը, ռմբակոծել, օրինակ, Վանքն ու Առաջաձորը՝ երկրորդի հիվանդանոցին պատճառելով զգալի վնաս (կան 5 սպանվածներ ու մի քանի վիրավորներ): Մերոնք հաջողությամբ ետ են մղել հարձակումները, վայր գցել երկու ինքնաթիռ. Սրխավենդի մոտ առգրավել մեկ «Գրադ» կայանք եւ գրողի ծոցն ուղարկել շուրջ 100 ասկյարների:

Ստեփանակերտի պաշտոնական տվյալներով՝ միայն հունվարյան այս վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում թուրքերը կորցրել են ութ ինքնաթիռ եւ սեփական ժողովրդին հանգստացնելու համար աղմկում են իրենց «վայր գցած» հայկական ինքնաթիռների մասին, երբ հայկական կողմից պատերազմին չի մասնակցում եւ ոչ մի ինքնաթիռ կամ ուղղաթիռ:

Վերջին օրերին թուրքերը մի քանի անգամ հրետակոծել են Ստեփանակերտը, հարավից ու հյուսիսից հարձակումներ գործել Լաչինի միջանցքի վրա: Սակայն, բարեբախտաբար, մայրաքաղաքը շարունակում է իր եռուն առօրյան, իսկ միջանցքը գործում է անխափան:

«Երկիրը» (ս.թ. հունվ. 20) հաղորդում է, որ միայն երեկ ԼՂՀ ինքնապաշտպանները Մարտակերտի շրջանում ոչնչացրել են 4 մարտական ինքնաթիռներ (առաջինը՝ կեսօրին, երեքը՝ ժամը 17-ին), որոնց մակնիշների եւ օդաչուների ճակատագրերի մասին տեղեկություններ չկան:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 20-ին Ադրբեջանի պրեզիդենտը հրապարակել է հրամանագիր, որով պահանջվում է զորակոչի ենթարկել Լաչինի բնակչության 18-40 տարեկան բոլոր անձանց, որոնք զինապարտ են: Հրամանագրի իրականացման պատասխանատվությունն էլ դրվում է Լաչինի շրջանի գործադիր իշխանության ղեկավարի վրա («Երկիր», 1993, հունվ. 27):

Նման դեպքերում իրենք կասեին՝ ա՛յ բարաքյալլա՜:

Հունվարի 20-ը ծանր օր էր ռազմաճակատում. թուրքի 9 ինքնաթիռներ Մարտակերտի ճակատի տարբեր կետերում զնդիկավոր ռումբեր են թափել: Մերոնք նրանցից երեքը վայր են գցել: Ասում են՝ բոլոր այս ինքնաթիռներում էլ անսարք են եղել ինքնանետիչները (կատապուլտ), եւ սավառնորդները կոտորվել են (մի բան, որ բոլորովին էլ ցավալի չէ):

Այսօր Վարդենիսից 10 կմ հեռու վայր է գցվել թուրքի մեկ ռազմական ինքնաթիռ (փառք աստծո, Հայաստանի սահմանային շրջանում եւս ինքնաթիռ են ոչնչացնում):

✧ ✧ ✧

Ալմա-Աթայից վերադարձող Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, թե Նազարբաեւը խոստանում է շարունակել ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված իր ջանքերը՝ այս անգամ արդեն ԵԱՀԽ-ի ոլորտում, օգտագործելով իր երկրի ու սեփական հեղինակությունը (Աստվա՜ծ օգնական):

Հունվարի 23. Նախորդ երկու օրերին համեմատաբար հանգիստ է եղել ռազմաճակատում, եթե չհաշվենք 21-ին Վանք գյուղի ռմբակոծությունը թուրք ռազմական ինքնաթիռների կողմից:

Այսօր թշնամին ուժեղ գրոհներ է ձեռնարկել Լաչինի միջանցքի հյուսիսային ու հարավային կողմերում: Մերոնք երկու ճակատում էլ արժանի հակահարված են տվել՝ Ղոչազի մոտ ոչնչացնելով մի խոշոր զորաջոկատ:

✧ ✧ ✧

Հունվարի 15-ին վայր գցված ինքնաթիռներից մեկի սավառնորդ, ուֆացի 40-ամյա մայոր Անատոլի Չիստյակովը դիմել է Ելցինին, որպեսզի նա իրեն փրկի մահապատժից: Իսկ զոհված Ալեքսանդր Պըտնիկովի հարազատները խնդրում են նրա դին...

Հունվարի 25-ին կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Ասկերանի շրջանի Քարագլուխ գյուղի մոտ: Հրետանային նախապատրաստությունից հետո զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ բավական մեծ մի զորաջոկատ գրոհեց Քարագլուխ եւ Փառուխ գյուղերի վրա: Ինքնապաշտպանները մարտի են նետվել կազմ ու պատրաստ, արժանի ջարդ տվել եւ ետ մղել թշնամուն՝ ոչնչացնելով շուրջ 60 ասկյար:

Թուրքերը ուժեղ հարձակում են գործել նաեւ Ղազանչի-Առաջաձոր-Կիչան ուղղությամբ: Այստեղ եւս աներեր են մնացել ինքնապաշտպանների դիրքերը:

Ասում են՝ Աղդամում զորքի ու զրահատեխնիկայի վիթխարի կուտակումներ են տեղի ունենում:

Հունվարի 26-ին, սկսած վաղ առավոտից, թեժ մարտեր են եղել ԼՂՀ բոլոր սահմաններում: Դաս չառնելով նախորդ օրվա խայտառակ պարտությունից՝ թուրքերն Աղդամի կողմից նոր արշավանք են կազմակերպել Խրամորթ-Քարագլուխ ուղղությամբ, պարտություն կրելով եւ դաշտում թողնելով շուրջ մեկ տասնյակ ասկյարի դիակ, վերադարձել ելման կետերը:

Ֆիզուլիի կողմից թուրքերը հրետակոծել են Հադրութ ավանը, Էդիլլուն, Ճարտարը:

Հաջորդ օրերին էական իրողություններ չկային ռազմաճակատում, բացի նրանից, որ թուրքերը պարբերաբար հրետակոծում, հարձակումներ էին գործում Լաչինի մարդասիրական միջանցքի վրա՝ միշտ էլ ձախողվելով:

27-28-ին Աղդամից եւ հարակից ռազմական կետերից «Գրադ» կայանքները մի քանի տասնյակ արկ են գցել Ստեփանակերտի արվարձաններում եւ Շուշիում:

Այս առթիվ ոչինչ չհաղորդեցին Հայաստանի լրատվական մարմինները, որոնք հիմա իրենց անբան անճարակությունը քողարկելու «հիմնավոր պատճառաբանություն» ունեն. հանրապետությունը բազմատեսակ շրջափակման մեջ էր գտնվում, հիմա էլ հեռախոսային կապը լրիվ խափանվեց, եւ Երեւանում անգամ անհնար է մի տեղից մի այլ տեղ զանգել:

Հունվարի 30-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ցավակցությամբ իր վերաբերմունքն արտահայտեց Նախիջեւանի ԻԽՀ շրջափակված լինելու պատճառով կրած զրկանքների եւ տառապանքների նկատմամբ (մոսկովյան հեռուստատեսություն):

Իսկ ԼՂՀ-ը հինգ տարի է այդ վիճակում, նույն խորհուրդը քոռ ու խուլ է ձեւանում հինգ տարի...

✧ ✧ ✧

Հունվարի երրորդ տասնօրյակի էական իրողություններից պիտի համարել Մ. Ռաֆայելի աղմկոտ այցը Այսրկովկաս եւ բանակցությունների, ամենայն հավանականությամբ, անպտուղ ավարտը: Նա Հայաստանում, Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ ունեցած զրույցին, ասել է՝ ինքը կողմ է, որ Լեռնային Ղարաբաղում հրադադար արվի առանց որեւէ նախապայմանի, որպեսզի դրանից հետո կողմերը նստեն բանակցությունների: Տեր-Պետրոսյանը տվել է իր համաձայնությունն այդ պայմանին, միաժամանակ հասկացնելով, որ եթե ադրբեջանական կողմը կառաջարկի որեւէ կանխապայման, այն ժամանակ Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղն էլ կառաջարկեն իրենց պայմանները, որոնք կլինեն ոչ պակաս կարեւոր:

ԼՂՀ ղեկավարությունը եւս անմիջապես տվել է իր համաձայնությունը՝ կրակը դադարեցնելու առանց որեւէ նախապայմանի եւ միաժամանակ Մինսկի խորհրդաժողովի ղեկավարին խնդրել է կատարել իր նախնական խոստումը՝ այցելել Ղարաբաղ, ծանոթանալ իրավիճակին, դրա համար խոստանալով ապահովել անվտանգությունը:

Սակայն այդպես էլ Ռաֆայելին Այսրկովկասից հեռացավ, առանց բարդույթի գոտին այցելելու, տրված հայտարարությունների մեջ սարքելով մշուշոտ տպավորություն, թե իր այցելության անվտանգությունը չէր լինելու երաշխավորված:

✧ ✧ ✧

Կարեւոր էր, իհարկե, նաեւ **հունվարի 24-ին** մեր հանրապետության ղեկավարների «թատերական շոուն»: Հանրապետության երեկոն կեսժամյա էլեկտրական լույս ունեցավ, որպեսզի բնակչությունը հեռուստատեսությամբ տեղեկանա Խոսրով Հարությունյանի գործնական կարգադրություններին, մեկ էլ դիտի պրեզիդենտի սելեկտորային խորհրդակցություն-ներկայացումը.

– Կապա՞ն: Ինչպե՞ս է քաղաքի վիճակը: Ամեն ինչ կա, հացից բացի՜: Հիմա ես կխնդրեմ, եւ առավոտ ձեզ հաց կհասցնեն: Իջեւա՞ն: Հացի հարցը լուծվա՞ծ է: Վառելի՞ք: Հիմա ես կխնդրեմ, եւ կես ժամից այդտեղ կուղեւորվի վառելիք բերող շարժակա՜զմը: Մեղրի՜...

Սա, անկասկած ոչ մեզ համար է, ոչ էլ մեծարգո պրեզիդենտի պաշտոնյա զրուցակիցների... Եթե նրանց պահանջները հնարավոր է կատարել մի խնդրելով, ինչո՞ւ է պահել այս երեկոյին... Այս ներկայացումը տեսագրվել է ապագայի, սերունդների համար. թող իմանան, թե ի՜նչ ղեկավար ենք ունեցել, աղետի ենթարկված ժողովրդի համար այրվող-փոթոթվող, բոլոր հարցերը մի խնդրելով լուծող...

✧ ✧ ✧

Հաղորդեցին նաեւ (ընդ որում՝ շատ խորհրդավոր ու խորհիմաստ), որ Լ. Տեր-Պետրոսյանն այսօր 15 րոպե (ամբողջ 15 րոպե) հեռախոսազրույց է ունեցել Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի հետ: Եվ նյութն էլ եղել են Ղարաբաղի բարդույթի լուծման հնարավորությունները:

Բայց սրանից տաս օր առաջ մեր մամուլը հաղորդել էր, թե Թուրքիայի լրատվության տվյալներով՝ Դեմիրելն ինքը Թուրքիայում ծննդյան տոներն անցկացրած Ֆրանսուա Միտերանին խնդրած է եղել, որպեսզի նա «գործի դնի իր անձնական ազդեցությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղում զինադադար հաստատելու համար» («Երկիր», 1993, հունվ. 16):

✧ ✧ ✧

Հիմա արդեն բոլորն էլ գիտեն, նույնիսկ դեռահաս երեխաները, որ Արցախի գոյապայքարի գերագույն խնդիրը՝ ազատության ու անկախության նվաճումը կա եւ լինելու է ռազմի դաշտում: Դրա համար էլ այնտեղ, լեռնաստանում, կռվում են բոլորը, ծեր ու ջահել, կին ու երեխա, ով կարող է զենք բռնել, ով կարող է կռվողին որեւէ, թեկուզ չնչին, օգնություն հասցնել: «Ազգը» հաղորդել է, որ մինչեւ 15 տարեկան 150 զինվոր կա Ղարաբաղում, 14 տարեկան տանկի հրամանատար: Միայն Մաճկալաշենի մարտում մեկ ժամվա ընթացքում 7 տանկ են խփել:

... Մարտունու շրջանում, հունիս ամսից սկսած 57 տանկ է ոչնչացվել («Ազգ», 1993, հունվ. 16):

✧ ✧ ✧

Հունվարի 27-ին Աթենքում գիտաժողովի պես մի բան պիտի լինի,- հաղորդում է «Երկիր»-ի հունվարի 23-ի համարը: – Կարդացվելու են զեկուցումներ.

1. «Լեռնային Ղարաբաղը եւ մարդու իրավունքները» (բարոնուհի Քերոլայն Կոքս),
2. «Ռուսաստանի Հանրապետությունը եւ Լեռնային Ղարաբաղը» (Կոնստանտին Վոյեվոդսկի),
3. «Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը» (Սեյրան Բաղդասարյան, ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հանձնաժողովի նախագահ),
4. «Լեռնային Ղարաբաղը՝ պատնեշ պանթուրքիզմի տարածման դեմ» (դ-ր Հրիստո Սլորիս, պատմ. եւ արտ. քաղ. հելլենական ֆոնդի անդամ):

Իհարկե, լավ բան է. մեր իսկական բարեկամ հունաց մայրաքաղաքում նման միջոցառում: Հասկանալի է, որ կազմակերպիչները զեկուցումներով չեն բավարարվի, կկազմակերպեն այլեւայլ միջոցառումներ, հանդիպումներ, ելույթներ, գործին կխառնվեն ռադիոն, հեռուստատեսությունը, մամուլը: Բայց ժողովուրդը չի՞ ասի, թե ո՞ւր է մաքառող ժողովրդի ներկայացուցիչը, ինչո՞ւ չեք բերել մեկին, որ տեսնենք՝ ինչպիսի՛ն է թրքության դեմ իր ազատ ապրելու իրավունքը պաշտպանող այդ փոքրաթիվ ժողովուրդը:

Հայաստանից էլ Ղարաբաղին նվիրված եվրոպական եւ միջազգային մի շարք միջոցառումների իրենց աշխատակիցներին են ուղարկում:

Հետո էլ ասում են՝ օտարները չեն ճանաչում Արցախի իրավունքները:

Հունվարի 31.- Առավոտյան զանգեցի Ստեփանակերտ՝ մերոնց: Լավ են, ինչ էլ որ լինի, հավատում են վաղվա հաջողություններին..., չնայած ամենաքիչն օրընդմեջ քաղաքը հրետակոծվում է Աղդամի կողմից: Նախորդ օրվա հրետակոծությունից իրենց էլ է բաժին հասել. մի արկ ընկել է ցախանոցը, «ամեն ինչ շներոց արել,- ինչպես հաղորդեց եղբորս կինը: – Աշոտի արհեստի գործիքներ, թթու-կծու, զանազան մթերքներ ու հոգեպահուստ...»:

Առաջները, երբ հրետանին գործում էր Շուշիից, մերոնց կողմերին ոչ մի վնաս չէր լինում. տունը գտնվում է քաղաքի հարավ-արեւմտյան եզրին, զորանոցի կողքին: Այս զորանոցն էլ՝ կառուցված դեռեւս 1847 թ., անընդմեջ ռուսական զորք է տեղավորել, ինչպես ցարի ժամանակ, այնպես էլ խորհուրդների օրոք: Վերջին չորս տարիներին հնաբնակ 366-րդ գունդն էր այստեղ: Թեկուզ վերին կարգադրությամբ՝ ոչնչի չէր խառնվում, Շուշիի ավազակներն զգուշանում էին նրա զայրույթից եւ ռումբ ու հրթիռ չէին գցում

ոչ միայն զորանոցի, այլեւ շրջակայքի թաղերի վրա։

Բայց որքան էլ ասենք՝ գունդը չէր խառնվում, երեւի մի բան անում էր. նրա զինվորության մեծ մասն այստեղ էր եղել տասնյակ տարիներ, հրամանատարությունը՝ համարյա լուծված քաղաքի ու մարզի ղեկավարության հետ։ Եվ պատահական չէր, որ Ադրբեջանի մեծերն անվերջ-անդադար հաչում էին գնդի դեմ, վերջն էլ այնպես արին, որ Կենտրոնն ստիպված եղավ այն հանել-ցրել Այսրկովկասով մեկ։

Հիմա, այս մեկ տարվա վերանորոգչական աշխատանքներից հետո, զորանոցում տեղավորված է ինքնապաշտպանության գնդերից մեկը։ Եղբայրս ասում է. «Հավանաբար թուրքի հետախուզությունը պարզել է, որ զորանոցն էլի զորանոց է, դրա համար էլ սկսեցին այն հրետակոծել... Բայց որովհետեւ հրետանավորը թուրք ապաշնորհն է, այնպես արկերը ցրում է աջ ու ձախ, որ ավելի շատ մերձակա անտառն է քանդուքարափ անում»։

Փետրվարի 1-ին Արցախում եւ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում դրությունը խաղաղ էր, իսկ քաղաքական ոլորտներում պայքարը ստորջրյա խլրտումներ էր ցուցադրում։ Մի քանի օր առաջ իմացել էինք, որ ՀՀ պատվիրակությունը (պրեզիդենտի խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյան եւ ԳԽ-ի պատգամավոր Դավիթ Շահնազարյան) ինչ-որ առաքելությամբ Թուրքիա է մեկնել։ Այսօր **բերնի մի կողմով** հայտնեցին, որ այն հանդիպում է ունեցել վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ, եւ սա, լսելով իր կառավարության ներկայացվող պահանջները թե խնդիրները, ասել է՝ Թուրքիայի տարածքով Հայաստանին ուղարկվող մարդասիրական օգնություն կարող է անցնել միայն Ղարաբաղի խնդիրն Ադրբեջանի հետ լուծվելուց հետո (այսպես են ասում, բայց, ամենայն հավանականությամբ, հարցը կտրուկ է դրել, այսինքն՝ Ղարաբաղից ձեր հեռանալուց հետո, այնտեղից բոլոր հայ զինական ուժերը դուրս բերելուց հետո, այսինքն՝ ինչպես Ադրբեջանն է ուզում), օգնությունն էլ՝ այդպե՛ս։ Իսկ էլեկտրաէներգիան, որն այսօր թթվածնի պես անհրաժեշտ է շնչահեղձ եղող Հայաստանին, հրաժարվում է տալ...

Դեմիրելը չի ասել, թե դա իր ցեղակից Ադրբեջանի պահանջն է։ Բայց մի՞թե հասկանալի չէ։

Փետրվարի 2-ին ռազմաճակատում հանգիստ էր, խռովք էր միայն ԳԽ-ի նստաշրջանում. ցերեկով արդեն հայտնի էր, որ կառավարությունը հրաժարական է տվել, եւ երեկոյան դրա հանգամանքների մասին խոսելու, ժողովրդին կատարվածի էությունը բացատրելու փոխարեն, հաղորդեցին նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթի տեսագրությունը։ 1993 թ. համար կառավարության ներկայացրած, իբր, հեղափոխիչ ծրագիրը չի ընդունվել, որովհետեւ, ինչպես երեւում է, այն եղել է կիսատ-դռատ, բացահայտ թերություններով ու անհիմն կետերով խճողված, մի խոսքով՝ այնքան պակասավոր, որ նույնիսկ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Խոսրով Հարությունյանը չի հավանել եւ խոստովանել է, թե իրեն եւս դուր չի գալիս, բայց ստիպված է ներկայացնել հաստատման։

Իհարկե, նման դեպքում նա կարող էր եւ պետք է չներկայացներ, պահեր-գլխավորեր մշակումը, կատարելագործումը եւ ավարտելուց հետո միայն ԳԽ հանձներ, ասեր՝ քննեցե՛ք, հաստատեցե՛ք։

Բայց, հավանաբար, ստիպված է եղել տեղի տալ, ներկայացնել, եւ հիմա, իբրեւ կարգին մարդ, չի կարող, թեկուզ կես-բերան, չարտահայտել իր վերաբերմունքը։ Եվ դա էլ հավասարակշռությունից հանել է հանրապետության նախագահին։

...Երեկ երեկոյան տեղի ունեցավ մի դեպք (դա Խ. Հարությունյանի անկեղծ խոստովանության մասին.- Բ. Ու.), որն աննախադեպ էր համաշխարհային պատմության մեջ... Պատկերացնո՞ւմ եք. մեր վարչապետը կարող էր արտահայտել իր անհամաձայնությունը, դիտողությունները, մերժել այդ ծրագիրը կամ ներկայանալ ինձ, խնդրել, որ պայմանավորվենք... Չէ, թողել է, որ չորս օր անիմաստ ու աննպատակ քննարկենք, որպեսզի հետո վեր կենա, կարծիք ասի... Եվ հիմա ես ստիպված եմ պահանջել նրա

կաբինետի հրաժարականը։ Մի շաբաթից ես կներկայացնեմ նոր կառավարությունը, որն ամեն ինչ կսկսի սկզբից.- սա նախագահի խոսքն էր։

Խոսրով Հարությունյանը խոսեց մեղավոր, անորոշ, ոչինչ չբացատրելով, չպարզելով հրաժարականի բուն պատճառը...

Գուցե էլի թուրքե՞րն են պահանջել։

Տվին նաեւ ԳԽ-ի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի խոսքը՝ սովորականի պես ծանծաղ... Ա՛յ, սրա վրա որ երբեք չի կախվի հրաժարականի սպառնալիքը, քանի առայժմ հանրապետության նախագահի միակ ամենավստահելին է...

Փետրվարի 3-ին ճակատում էական տեղաշարժեր չեն եղել, բացի նրանից, որ Աղդամից կրակ են թափել Ասկերանի պաշտպանական դիրքերի վրա եւ լռել՝ միայն մերոնց պատասխան հրետազարկերից հետո։

Հեռուստատեսությամբ ՀՀ նախագահի խորհրդական Լիպարիտյանը զրույց ունեցավ իրենց Թուրքիա գնալ-վերադառնալու շուրջ եւ, նախագահի դիրքը պաշտպանելու համար, ստիպված էր խղճի դեմ բաներ խոսել, հաճախ նույնիսկ միամիտ բաներ։ Ասում է՝ Թուրքիայի կառավարությունն ամեն պատրաստակամություն ունի ոչ միայն իր երկրով մեր հանրապետություն եկող մարդասիրական օգնությանն ազատ ճանապարհ տալու, այլեւ իր սեփական միջոցներով ու հնարավորություններով օգնելու, որպեսզի մեր կյանքը կարգավորվի։ Իբր, Դեմիրելն ասել է՝ մենք չենք կարող անտարբեր լինել, երբ մեր հարեւան Հայաստանը ծանր վիճակում է։

Հետո՞ ինչ։ Մի՞թե այս մարդը կարծում է՝ Դեմիրելն իր պատվիրակության երեսին կարող էր եւ թշնամության բացահայտ խոստովանություններ անել։ Թե այս ամբողջ դատարկաբանությունը պետք է ընդունենք եւ մոռանանք, որ այդ բարյացակամ Թուրքիան խոստացել էր էլեկտրաէներգիա տալ իր ցեղակցի կողմից կաթվածահար դարձած մեր տնտեսությունը կենդանացնելու համար, եւ մեկ էլ պատահաբար հրաժարվեց։ Որ ուրիշ երկրներից եկող ցորենն ու ալյուրը լկտիաբար սեփականում է եւ փոխարենը մեզ ուղարկում կեղտոտ կուտ կամ պարզապես ոչինչ (այս էլ՝ Ջորջ Քենեդու հանձնաժողովի եզրակացություններից)։

Ասում է՝ Թուրքիայում հակառակ ուժեր կան, մանավանդ՝ Ադրբեջանի դեսպանը։ Իբր, միայն սրանք են հակահայկական գործերի պատճառը։ Դեմիրելն ու նրա կառավարությունը չեն կարողանում այդ հակառակ ուժերին համոզել, որ պետական միջազգային հարաբերություններում մարդկային տարրական օրենքներն է՛լ պետք է դեր ունենան...

Փետրվարի 4-ին համարյա բոլոր ռազմակետերից սկսված հրետակոծություններով թուրքերը ցույց տվին, որ նախորդ օրերի «համեմատական անդորրը» հարաբերական բան է եղել, նախապատրաստություն նոր, կատաղի ռազմարշավի։ Այսօր նրանք Ֆիզուլու շրջանից «Գրադ» կայանքներով հրետակոծել են Սոսն ու Մաճկալաշենը, Աղդամի կողմից՝ Կուրապատկինոյի պաշտպանական դիրքերը, իսկ բուն Աղդամից՝ Ասկերանն ու շրջանի սահմանամերձ գյուղերը։

Սակայն օրվա երկրորդ կեսին պարզվեց, որ թուրքի այս հրետակոծությունները ռազմագիտական ծուղակ են եղել. Մարտունու եւ Ասկերանի շրջանները հրետակոծելով՝ գրոհներ է ձեռնարկել Մարտակերտի հարավային մասում, Սրխավենդի ու Վաղուհասի կողմերում։ Երկու տեղում էլ ինքնապաշտպանները եղել են զգաստ ու զգոն եւ անմիջապես հակահարձակման են անցել՝ իրենք հանկարծակիի բերելով այդպիսի պատասխան չնախատեսած թշնամուն։

Փետրվարի 5-ին, ծանր մարտերից հետո, Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպաններն ազատագրեցին Չլդրան եւ Կոճղոտ գյուղերը՝ թուրքին պատճառելով մեծ կորուստներ (կոտորվել են շուրջ 100 ասկյարներ) եւ տալով միայն 7 զոհ։ Այդօր ազատամարտիկները, որոնց առաջ թուրքերը խուճապահար փախչում էին, հասել են Մեհմանայի ու Դրմբոնի մատույցները։

✧ ✧ ✧

Այսօր «Ազգը» հատվածներ է արտատպել թուրք հայտնի լրագրող Մեհմեդ Ալի Բիրանդի «Հայաստանը ոտքի է հանել աշխարհը» հոդվածից (բնագիրը՝ «Սաբահ» օրաթերթում): Այնտեղ անդրադառնում է վերջին շրջանում թուրք-հայկական տնտեսական ու քաղաքական հարաբերություններում ստեղծված փոփոխություններին, հատկապես Հայաստան մտնող գազի կտրվելու պատճառով մի շարք տերությունների օգնության միջնորդություններին. խոստովանում, որ Թուրքիան գտնվում է երկու քարի արանքում. ուզում է տեղի տալ այդ միջնորդություններին, օգնել ճգնաժամի մեջ գտնվող Հայաստանին, բայց եւ չի կարող չունկնդրել Ադրբեջանին, որը պահանջում է շրջափակել ու Հայաստանին ստիպել հեռանալ Ղարաբաղից, հրաժարվել նրա նկատմամբ ունեցած հավակնություններից: Չէ՞ որ Էլչիբեյն ասել է. «Հայերի դեմ մեր միակ զենքը շրջափակումն է: Ռազմական տեսակետից մենք նրանց չկարողացանք ծնկի բերել, որովհետեւ չունենք բավականաչափ ո՛չ զինվոր, ո՛չ էլ զենք ու զինամթերք: Մեր միակ ազդու ճնշումը տնտեսական շրջափակումն է: Եթե դա էլ վերացնեն, այդ դեպքում Ղարաբաղի պատերազմը կձգվի, եւ մենք որեւէ արդյունքի չենք կարող հասնել»:

Ուրեմն, խորհրդային բանակի այնքան զենքը, զինամթերքը եւ ցամաքային ու ռազմաօդային տեխնիկան, որ ստացել էին, չկարողացան ծառայեցնել իրենց կետ-նպատակին՝ Ղարաբաղի վերջնական նվաճմանը եւ հույս ունեն հարցը լուծել դիվային շրջափակումով:

✧ ✧ ✧

Դաշնակցային Ռուսաստանում Թուրքիայի լիազոր-ներկայացուցիչ Վ. Վուրալն «Ազատություն» ռադիոյին հաղորդել է, թե փետրվարի երկրորդ կեսին Հռոմում ԵԱՀԽ-ի հանձնարարությամբ կկայանա 5 երկրների՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի լիազորած պատվիրակությունների հանդիպումը ղարաբաղյան բարդույթի տարածքում հրադադարի համաձայնագիր մշակելու համար: Նա գտնում էր, որ համաձայնագրի հիմքում երկու պայման պիտի լինեն՝ Ադրբեջանի ամբողջության անձեռնմխելիությունը եւ Լաչինի միջանցքից հայկական զորքերի դուրսբերումը: Իբր, Թուրքիան Ադրբեջանի հետ համերաշխ է եւ համառորեն կպաշտպանի այս պայմանը:

Բայց հայտնի չէ, թե Հայաստանն ինչպե՞ս պիտի մասնակցի մի այնպիսի հանդիպում-պայմանավորվածության եւ, մանավանդ, ինչպե՞ս պիտի ստանձնի կռվող Ղարաբաղի փոխարեն վճիռներ ընդունողի դեր, երբ գիշեր-ցերեկ հանդես է գալիս նրա իրավունքները հարգողի պահանջով:

ՀՀ ԳԽ-ի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Դավիթ Վարդանյանը հայտարարել է, թե ինքը բոլորովին անտեղյակ է ծրագրված այդ հանդիպումից եւ առհասարակ չի սպասում, թե նման հանդիպումները կտան որեւէ դրական արդյունք:

Փետրվարի 6-ին լրատվական մարմինները, հատկապես հեռուստատեսության խոսնակները, լեզուներն են ծամծմում, իսկ Ստեփանակերտի բարեկամները հեռախոսով հաղորդեցին, որ նախորդ երկու օրերի ընթացքում եւ այսօր ինքնապաշտպանական ուժերի գրոհը Մարտակերտի շրջանում անկասեցնելի առաջ է գնում, Վաղուհասից հասել է Մեհմանա՝ ազատագրելով Վերին Հոռաթաղը, Հարությունագոմերը, Պողոսագոմերը, Կոճողոտը, Ղազարահողն ու Դրմբոնը (հարավ-արեւմտյան կողմում ազատագրված է Մանիքլուն): Սա Մարտակերտ-Քելբաջար ավտոմայրուղու գիծն է ընդգրկում եւ թուրքին զրկում է Թարթառից Քելբաջարի շրջան որեւէ տեղափոխություն կատարելու հնարավորությունից: Միաժամանակ ազատամարտիկների հսկողության տակ է Թարթառի աջափնյակը, քանի որ նրանք ընդհուպ մոտեցել են Սարսանգի ջրամբարին:

Այսօր թուրքի լրատվական մարմինները հաղորդել են, թե հայերն առաջ են շարժվում՝ «չնայած տված մեծ կորուստներին»:

Ճշգրտված տվյալներով՝ վերջին երեք օրերին այս ճակատում թուրքը ունեցել է 200 ասկյարի կորուստ:

«Մարտակերտի շրջանում են գտնվում,- հաղորդում է Բաքվի ռադիոն,- պաշտպանության մինիստր Ռահիմ Ղազիեւն ու ներքգործմինիստր Համիդովը: Վերջինը հոխորտացել է, թե «հայերն այնտեղ շրջապատման մեջ են գտնվում: Մենք նրանց բոլորին կոչնչացնենք եւ մի քանի մեքենա՝ հայերի դիակներով լիքը, կուղարկենք Բաքու, կցուցադրենք, որպեսզի մեր ասկյարների մայրերը տեսնեն, սրտները հովանան»:

Ի՞նչ խոսք, որ լավ է, երբ թուրքը դեռեւս մեքենաներ ունի: Բայց լավ կլինի, որ նրանցով տեղափոխի սեփական ասկյարների դիակները, որոնք, ինչպես հայտնի է, մարտադաշտում փռված են մնում ամիսներ շարունակ:

Այսօր Էլչիբեյն արտակարգ դրություն հայտարարեց Աղդամի շրջանում՝ կապված այնտեղ տիրող անկառավարելի վիճակի, անօրեն զինված ջոկատների գործողությունների հետ: Այն կգործի սկսած ամսի 7-ի ժ. 00-ից:

Փետրվարի 7-ին, ինչպես եւ նախորդ օրը, թուրքերը կատաղի գրոհներ են ձեռնարկել Լաչինի միջանցքի հարավից ու հյուսիսից եւ, երկու կողմերում էլ արժանի հակահարված ստանալով, նահանջել:

«Երկիր» թերթը (1993, փետրվարի 3) հրապարակել էր մի հաղորդում, որը պատմում էր, թե Ստեփանակերտի «Երազանք» ֆուտբոլային թիմն ինչպես երկար ժամանակ գտնվում էր մարտադաշտում՝ Լաչինի միջանցքն էր պաշտպանում պատշաճ ռազմական մակարդակով, տվեց երկու զոհ, ունի վիրավորներ եւ այժմ էլ վերստին դարձել է իր գործին, մարզումներ է կատարում:

✧ ✧ ✧

Աթենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի վիճակին նվիրված այն գիտաժողովը, որի մասին խոսք կար մի քանի օր առաջ: Գիտաժողովը, որն անցավ Հունաստանի պաշտպանության ազգային թանգարանում՝ ունենալով 400 ունկնդիրներ, ցույց տվեց ղարաբաղյան խնդրի կարեւորությունը շրջակա ամբողջ տարածքի եւ երկրների ճակատագրերի համար: Ք. Սիտրիսը գտնում էր, որ ադրբեջանա-թուրքական քաղաքականությունն է Ղարաբաղի նվաճումով հնար ստեղծել երկու ռազմատենչ երկրների միավորումը, ապա իրեն կապել նաեւ Միջին Ասիան, Թուրք-Թուրան ստեղծել, աղետալից սպառնալիքի պես կախվել հարեւան երկրների եւ, առաջին հերթին, Ռուսաստանի բախտի վրա: Նա գտնում էր, որ ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը շատ անհրաժեշտ է Հայաստանի մասնակցությունը, մի երկրի, որը պակաս շահագրգռություններ չունի եւ չպետք է ունենա, քան ուրիշները:

Փետրվարի 6. Վերջապես այսօր բախտ ունեցանք լսելու այն երջանիկ լուրը, որին սպասում էինք անցյալ ամառվանից՝ Շահումյանի շրջանի ու Մարտակերտի շրջանի մեծ մասի կորստյան ողբերգական իրադրությունից հետո: Երեկվա մխիթարական այն տեղեկությունից հետո, թե արցախյան ինքնապաշտպանությունն ազատագրել է Չլդրան ու Կոճողոտ գյուղերը, այսօր երկուսին գումարվել են եւս մի քանիսը՝ մինչեւ Պողոսագոմեր ու Հարությունագոմեր: Մերոնք հասել են Սարսանգի մատույցները, տիրացել ավտոմայրուղուն եւ կտրել Թարթառի ու Քելբաջարի շրջանների կապը:

Կեսօրից հետո առաջխաղացումը շարունակվում էր, եւ տա՛ Աստված, որ այն անկանգ լինի՝ մինչեւ երանելի սահմանը:

Հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը: Ես նրա մասին միայն աննպաստ բաներ էի լսել (ըստ երեւույթին միշտ չէ, որ աղբյուրներիս պիտի վստահել): Սակայն գրագետ, խելոք մարդ է եւ բավական էլ լուրջ ու հավասարակշիռ է երեւում, քան նրանք, որոնք իրեն մեղադրում էին այդ

շնորհների բացակայության մեջ։

Հավանաբար, էկրան են տրամադրել, որպեսզի արցախական իր խոսքն ասի Պարույր Հայրիկյանի ու նրա երեկվա հակալեւոնական բազմահազարանոց հանրահավաքի դեմ, կոչ անի միասնության ու համազգային համերաշխության։ Այս հանձնարարությունը հաջողությամբ կատարեց՝ շեշտելով հանրահավաքի անլրջությունը։ Հարց է տալիս՝ ո՞վ է նա, ի՞նչ է արել, ի՞նչ է անում եւ ի՞նչ կարող է անել։ Նշանակել էին Գորիսի տեր ու պաշտպան, այն թողեց թշնամու կրակի տակ, վեր կացավ, գնաց Ամերիկյան կիսագնդում հակակառավարական ու հակահայկական ֆորզներ կարդաց։ Այո, հակահայկակա՛ն, որովհետեւ ստիպում էր, որ սփյուռքահայերն օգնություն չանեն աղետյալի վիճակում հայտնված հայրենիքին, որովհետեւ նրա ղեկավարներն ապիկար են։ Վերջերս էլ կոչ է արել, որ իր կուսակցության անդամ մարտիկները, որ կռվում են Արցախի ճակատում, զենքերն առած գան Երեւան։ Եվ նրանք այդպես էլ արել են՝ մերկացնելով ճակատի այն կետերը, որոնցում իրենք են եղել։ Հիմա նրանք իրենց զենքերով եկել, Երեւանում ի՞նչ են անում։ Ձայնակցում են Հայրիկյանի պառակտողական կոչերին։ Սա՞ է Հայրիկյանի՝ հայրենիք պաշտպանելու եղանակը։

Իհարկե, Հայաստանի այսօրվա իշխանությունները եւ նրանց ղեկավարներն ունեն մեծ թերություններ։ Բայց մի՞թե դրանց ուղղելը կամ շարքից հանելն էլ պետք է կատարվի Հայրիկյանի առաջարկած եղանակով։

Այսօր մեր խնդիրն է եւ պիտի մնա համազգային համերաշխության ու միասնության ամրապնդումը։ Մենք Արցախի կռիվն ունենք, մենք՝ ամբո՜ղջ ազգով։ Ամեն մի հայ, ուր էլ որ այն կա, պիտի գիտակցի, որ Արցախը միայն հայկական բնակավայր չէ, այլեւ (սա առաջին հերթին) Հայաստանի դարպասն ու զրահն է։ Հիշո՞ւմ եք, Ադրբեջանի ղեկավարը մի քանի օր առաջ Զանգեզուր էր պահանջում։ Ուրեմն, նա Արցախով բավարարվողը չէ։ Իսկ Արցախն ու Զանգեզուրը կորցնելուց հետո էլ ի՞նչ Հայաստան պիտի մնա։

– Ես համոզված եմ, որ այս պատերազմը մենք շահելու ենք, միայն թե ամեն մի հայ, իսկ մայր հայրենիքի հայությունը՝ հատկապես, իմանա, գիտակցի, որ սա ի՛ր պատերազմն է, մեր համազգային ու ամեն ինչ վճռող գոյապայքա՜րը։

✧ ✧ ✧

Հաղորդեցին, որ Վրաստանի ղեկավար Շեւարդնաձեն վերջերս Բաքվում ունեցած իր բանակցություններում պատրաստակամություն է հայտնել լինելու միջնորդ հայ-ադրբեջանական բարդույթի կարգավորման գործում։ Ըստ երեւույթին որոշել է դառնալ համաանդրկովկասյան, նույնիսկ համակովկասյան «ընտանիքի» մեծ հայրը։ Բայց ո՞նց պիտի լուծի Արցախի խնդիրը, երբ նա ինքը տերն է Հարավային Օսեթիայի ու Աբխազիայի ցավերի։ Թե՞ մտածում է, որ ընդհանուր կաթսայի մեջ ամեն ինչ կարելի է խառնել, շիլաշփոթ շինել։

✧ ✧ ✧

Մի երկու օր հետո էլ հաղորդեցին, թե Երեւանում հայտնվել է Չեչնիայի պրեզիդենտ Դուդաեւը, որն, իբր, առաքելություն ունի կազմակերպելու Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի ղեկավարների ու իր հանդիպումը եւ մեծ զրույց նախաձեռնելու, որպեսզի հանուր Կովկասում վերջ տրվի եղբայրասպան կռիվներին, ստեղծվի համերաշխություն՝ ապագա «Համակովկասյան տուն» ստեղծելու համար։

Ուրեմն, հիմա էլ մտածենք, թե մեր փրկությունը լինելու է լեռնային ավազակ Դուդաեւից։

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 7-ին Լոս Անջելեսում շուրջ 1500 հանդիսատեսի մասնակցությամբ նշվել է Արցախյան գոյապայքարի 5-ամյակը, որին ներկա են եղել ՀՀԴ ղեկավար Հրայր Մարուխյանը, օրվա բանախոս Վահան Հովհաննիսյանը (Երեւանից) եւ նշանավոր գործիչներ։

Հ. Մարուխյանի ելույթից հրապարակվել են քաղվածքներ, որոնք կարող են բնորոշ կարգախոսներ դառնալ այս օրերի հայկական մտայնության ու առաջմղիչ գաղափարախոսության համար։ Ահա դրանցից մի քանիսը.

«Հայ հեղափոխական դաշնակցության համար Արցախը Հայաստանով է Արցախ եւ Հայաստանը Արցախով է Հայաստան»։

«Մենք իրավունք չունենք Արցախում պարտվելու։ Եթե պարտվենք, ապա պարտված կլինի հայությունը Հայաստանով եւ Սփյուռքով»։

«Արցախը հայ ժողովրդի ապագա նվաճումների ու Հայաստանի ժողովրդավարական հանրապետության կայացման հիմնական բանալին է»։

«Մենք պարտավոր ենք (ազգովին) ձեռք ձեռքի տալ եւ սեւ ամպերը ցրել Ղարաբաղի հորիզոնից, Հայաստանի հորիզոնից, որպեսզի առաջիկա 5-10 տարիների ընթացքում կարողանանք քայլ առ քայլ մոտենալ այն պանծալի օրվան, որին այնքան երազում էինք 75 տարի շարունակ» («Երկիր», 1993, փետր. 16)։

✧ ✧ ✧

Հետագա օրերին, շուրջ մեկ շաբաթ, դանդաղորեն ձեռք բերվող հաջողությունները էին ճակատում եւ հրեշավոր ցուրտն ու սրտամաշ տառապանքները հայաստանյան մեր տներում։ Լույս ու ջերմություն չկար։ Մեր քաղաքանման 200-250 գրամ հացն անգամ ձեռք բերելը դարձել էր անհնար։ Համաժողովրդական ցավի ու դժգոհության մթնոլորտն էր տիրում ամենուր։ Իսկ անճարակ ու անխիղճ ղեկավարությունը շարունակում էր անտարբեր նայել, թե այս ամենն ո՛ւր կտանի, ամեն ինչ համբերող ու հանդուրժող դարձած այս ազգն է՛լ որքան կդիմանա ու կգոյատեւի...

Ուզում եք իմանալ՝ ինչ ցայտուն բան կար այս օրերին, խնդրեմ. Կտրիճ Սարդարյանը, դարձյալ իր անունը եւ գոյությունն արդարացնելու վճռականությամբ, ասպարեզ է նետվել ու դարձյալ իր սովոր երգը զլել։ Ասում է՝ ռազմաշունչ երգեր է երգում ամբողջ ազգը։ Ռազմաշունչ, անմիտ, տնաքանդ երգեր. «Երգում ենք այսօր ու դատարկում Լեռնային Ղարաբաղը», «Հասկանում եմ, որ ազգային առասպելին դիպչելը շնորհակալ գործ չէ։ Բայց չէ՞ որ քաղաքականության անվան տակ առասպելն ու ցանկությունը քանդում-ավերում են Լեռնային Ղարաբաղն ու ահագնացած թափով մոտենում Հայաստանին» («Ազգ», 1993, փետր. 12)։

Ահա այսպե՛ս։ Իսկ մինչեւ այս չարախնդալու արարողությունը հիշել էր նաեւ 1920 թ. աշունը, երբ Հայաստանի հանրապետությունը, իբր, խելագար պատերազմի էր ելել Թուրքիայի դեմ, գլխովին ջախջախվել եւ նոր միայն հասկացել, որ անհրաժեշտ է հարեւանի հետ «խաղաղ համակեցություն» ստեղծել։ Եվ այստեղ էլ. «Պարտությունից հետո հիշեցին նաեւ «թրքամետ» Հովհաննես Քաջազնունուն եւ նրան առաջարկեցին գլխավորել կառավարությունը» (անդ)։

«Թրքամետ» Քաջազնունի՜ն։ Կարեւոր չէ՝ որոշիչը չակերտներում է, թե առանց չակերտների։ Այլ այն է էական, որ բառը կպցված է մի մարդու, որը հատուկ ուսումնասիրություն է գրել հայոց կողմնորոշման մասին՝ «Թուրքիա՞ թե՞ Ռուսաստան» եւ մերժել Թուրքիան, հայոց բախտը մեկընդմիշտ կապել Ռուսաստանի հետ... Եվ, առհասարակ, միշտ էլ իր գրավոր աշխատանքներում, տպագիր ու անտիպ, այն կարծիքին է եղել, որ Հայաստանի համար անընդունելի ու վտանգավոր է Թուրքիայի հետ ունենալիք փոխհարաբերությունը։

Բայց «Նոր ուղու» թմբկահարը ո՞նց կամ ի՞նչ իրավունքով է նրան «թրքամետ» հայտարարում: Թե «Նոր ուղին» բռնած անամոթների համար հնարավոր ու ընդունելի՞ է ամեն մի մոլորություն:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 11-ին Երեւանի պետհամալսարանի մեծ գիտխորհուրդը, հանրապետությունում ստեղծված իրադրության կապակցությամբ, դիմում է հղել ՀՀ ժողովրդին, պրեզիդենտին եւ քաղաքացիական կուսակցություններին: Այնտեղ, դատապարտելով իշխանությունների անճարակ ու անհեռատես քաղաքականությունը, կոչ է արվում անհապաղ ստեղծել Ազգային համաձայնության կառավարություն լայն կոալիցիոն հիմքի վրա, ընդունել սահմանադրություն եւ առաջնորդվել նրանով, ստեղծել ԳԽ-ի հեղինակավոր անկախ հանձնաժողով՝ հանրապետության ճգնաժամային վիճակի պատճառներն ու մեղավորները երեւան հանելու համար... Եվ, վերջապես, ամբողջ ժողովրդի ու նրա բոլոր ուժերի համախմբումով «ամուր կանգնել Արցախի խնդրի արդար լուծման դիրքում, միահամուռ ուժերով պայքարել Հայաստանի Հանրապետությունն ու հայ ժողովուրդը դժոխային վիճակից հանելու նպատակով («ГА», մարտի 5):

Փետրվարի 13-ին Մարտակերտի ճակատում թեժ մարտեր էին գնում Գետավանի համար: Մյուս վայրերում լոկ փոխհրաձգություններ են եղել, ինչպես եւ Լաչինի միջանցքի տարածքում, որի վրա մերոնք լիովին վերահսկողություն ունեին, եւ այն գործում էր անխափան:

Երեւանում ԱՄՆ կոնգրեսական Ջոզեֆ Քենեդին էր բանակցություններ վարում ՀՀ ղեկավարության հետ՝ հետագայում իր տպավորություններն աշխարհին պատմելու, մարդասիրական օգնություն կազմակերպելու եւ բարեգործական այլեւայլ քայլեր ձեռնարկելու համար: Ասում են՝ խոսակցությունների մեջ կարեւոր տեղ է բռնել նաեւ ԼՂՀ խնդիրը (Քենեդու պատվիրակությունը բաղկացած էր 66 հոգուց, որից 55-ը՝ լրագրող):

Փետրվարի 14. Չորրորդ օրն է, էլեկտրական լույս չունենք, հեռուստատեսությունից անտեղյակ ենք: Ձյունն էլ տեղում է շարունակ, եւ քաղաք գնալը դարձել է անհնար: Ուրեմն, մեր այս ժողովրդավար ղեկավարները որոշել են մեզ վերադարձնել քարանձավային կյանքի, որի պայմաններում դիմացկուններն ու հզորները կապրեն եւ ցեղը կբարելավվի՝ անճարակներից ազատվելով:

Ո՛չ մի կարգին լուր չունենք դրսաշխարհից:

Լավ է՝ հեռախոսը դեռեւս կա. Ստեփանակերտից զանգեց եղբայրս եւ ուրախ հաղորդեց, որ ինքնապաշտպանական բանակը վերջին օրերին մեծ առաջխաղացում է ունեցել: Ասաց. ճիշտ է, որ ազատագրվել են Մարտակերտի շրջանի տասներկու գյուղերը՝ Վաղուհասից ու Գետավանից մինչեւ Ղազարահող ու Մեհմանա: Թշնամին մեծ կորուստներ է տվել: Հենց միայն կոտորված ասկյարների թիվը մի քանի հարյուրի է հասնում: Ողջ ու առողջ տանկեր, զրահամեքենաներ, տարբեր տիպերի հրետանիներ ու հրանետ կայանքներ այնքան են թողել ու փախել, որ մերոնք միայն հավաքում են ու գործի դնում այդ սրիկաների հետեւից...

Իհարկե, մերոնք էլ են կորուստներ ունեցել, հենց միայն սպանվածներ՝ 19 հոգի եւ շատ ու շատ վիրավորներ:

Փետրվարի 15-ին Մարտակերտի ինքնապաշտպանները, Գետավանի ու Խունկիքալայի ազատագրությունը հիմնավորապես ապահովելուց հետո, շարժվել են դեպի Ջարդախաչն ու Չափարը, որոնցից հետո կգան արդեն Հաթերքը, Չարեքտարը՝ վաղ միջնադարից հայտնի մեր այդ սրբավայրերը:

Թուրքերը, գլուխները կորցրած, զանազան ստեր են մոգոնում, տարածում. իբր, Ղարաբաղում հայերի հետ միասին իրենց դեմ կռվում են հմուտ ռազմավար ռուսներ ու զանազան այլազգիներ: Որ այնտեղ հայերն օգտագործում են մինչեւ այժմ աշխարհին անհայտ զենք ու զինամթերք...

Սովորական հիմարություն, որովհետեւ մտածում են, թե հմուտ ռազմավարներ կարող են լինել միայն ռուսները, եւ, հետո էլ, չեն հասկանում, որ հայերի օգտագործածը նույն զենքն է, ինչ իրենց ձեռքինը, բայց հրաշքներ է գործում, որովհետեւ գտնվում է իր հողի ու իր տան համար կռվող զինվորի ձեռքին:

Մարտակերտի շրջանում կրած պարտությունների վրեժը փորձում են լուծել ճակատի մյուս հատվածներում. հեռահար հրետանիներով կրակ են թափում Հադրութի սահմանային գյուղերի վրա: Հրետակոծել են Ստեփանակերտը, ուր կան նոր ավերածություններ, եւ զոհվել է մեկ մարդ:

Փետրվարի 16-ը հետաքրքիր կամ արտասովոր ոչինչ չուներ: Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպանական ջոկատները երեկվանից կռվում էին Չափարի ու Չարեքտարի համար, հարավ-արեւելքում էլ, Մանիքլուն ազատագրելուց հետո, առաջխաղացման փորձեր էին անում... Թուրքի պաշտպանության մինիստրը հայտարարել է, թե իրենք պատերազմի ամբողջ ընթացքում շատ կորուստներ են ունեցել, հենց միայն կորցրած ասկյարների թիվը 9700 է (երեւի մերոնք էլ լսում են ու մտածում, որ քիչ է): Իսկ Միլլի մեջլիսում (իրենց խորհրդարանում) ընդդիմությունը կանգնել է, թե այդ պաշտպանության մինիստրությունը պիտի հիմնովին վերակառուցել, նոր ու կարող ուժեր ներգրավել, որպեսզի գնան, Մարտակերտի կողմերում իրենց ձախողված վարկը վերականգնեն (Մարտակերտին էլ Աղդարա են ասում՝ «Ճերմակ ձոր», իսկ այս մարտերից հետո երեւի ստիպված կլինեն փոխել, դարձնել «Կըրմըզը կամ Գանլը դարա»- Կարմիր կամ Արյունոտ ձոր)...

Ուրեմն, այսպե՛ս. ռազմադաշտից առայժմ կարեւոր նորություն չկար:

Կարեւորները մյուս ոլորտներում էին, քաղաքականության ու տնտեսական բնագավառներում: Պաշտոնյաններից մեկը հաղորդեց, թե մեր շրջապատի միակ վստահելի պետությունը՝ Իրանը, համաձայնել է, որպեսզի իր տարածքով մենք վառելիք փոխադրենք մեր երկիրը եւ հիմա Ռուսաստանը մեզ համար այդ վառելիքը Մախաչկալայից պիտի փոխադրի Էնզելի, որպեսզի այդտեղից էլ Իրանի հյուսիսով բերենք, Մեղրիով հասցնենք ուժասպառ ու ցրտահար մեր Հայաստանին:

Ուրեմն, էլի՛ Ռուսաստանը:

Հետո էլ ցույց տվին Ռուսաստանից, Կրասնոդարի երկրամասից եկած ռուսների մի պատվիրակություն, որը երկար-բարակ զրույց ունեցավ մեր Պաշտպանության մինիստր Վազգեն Մանուկյանի հետ: Երեւում էր՝ երկու կողմերի համար էլ հաճելի զրույց էր. ժպիտները, բարյացակամությունն արտահայտող շարժումները շատ էին: Վերջում էլ պատվիրակության ղեկավարը, Հայաստանում իրենց զորքի բարվոք վիճակի ու բարձր տրամադրության մասին վկայելուց հետո, արեց մի խոստովանություն, որ այսօրվա համար շատ կարեւոր է: Ասաց. մենք զրուցել ենք հայ ժողովրդի բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ, անկեղծ ու անկաշառ կարծիքներ ենք լսել, եւ հիմա մեզ հետ տանում ենք մի հաստատ համոզմունք. նախկին Խորհրդային Միության հանրապետություններից սա միակն է, որ ռուսական զորքին ագրեսոր չի համարում...

Այս էլ այսպե՛ս: Եվ լավ է, որ այսքանը կատարվեց Վազգեն Մանուկյանի հետ ու նրա մասնակցությամբ: Այ՛ն Մանուկյանի, որը, ինչքան ինքս գիտեմ, Հայաստանում հակառուսական ամենաբուռն տրամադրությունների կրողներից մեկն է եղել եւ, հավանաբար, վերջին երկու տարիների դառն փորձով պիտի համոզված լինի, որ ինքն ու համախոհները դաժանորեն մոլորված են եղել, եւ որ հայ ժողովրդի համար չկա ուրիշ ճանապարհ, քան այն, որ նա կարող է անցնել ռուսի հետ: Բայց, արդյոք, ո՞ւշ չհամոզվեցին: Ժողովրդին չարչրկելուց, տաժանալից փորձությունների ենթարկվելուց, սեփական գլուխներն անհամար տեղերի զարկելուց հետո...

Փետրվարի 17-ին հրապարակվեց ՀՀ պրեզիդենտի հրամանագիրը հանրապետության նշա- մինիստրներ նշանակելու մասին: Ինձ համար զարմանալի այլեւս ոչինչ չկար. նշանակվածները լավ թե վատ, մեկ են, որովհետեւ կյանքը ցույց է տվել, որ լավը, ինչպես օրինակ, Րաֆֆի Հովհաննիսյանը, չպիտի լավ աշխատի, պարզապես այդպիսի իրավունք չպիտի ունենա: Նա ունի միայն մեկ պարտականություն՝ ծառայել նախագահին,

գործել նրա ձեռքի շարժումով... Բայց չէ՞ որ այդ անփորձ ու անձեռներեց նորակոչիկներն ուրիշ բան էլ չեն կարող անել: Չէ՞ որ ամեն տեղ փորձ ու հմտություն է պետք, մասնագիտական հմտություն: Իսկ սրանք ոչնչով չեն ապացուցել, թե ունեն կամ պիտի ունենան դրանցից մեկը կամ մյուսը:

❖ ❖ ❖

Ճակատում առաջխաղացումը դանդաղ է կատարվում. մերոնք ազատագրել են Ջարդախաչը եւ կռվում են Չափարի ու Հաքերիի համար:

Ասկերանի կողմերին, ըստ երեւույթին, նախորդ օրերին ձախողանքներ ենք ունեցել. տեղեկացվում է, որ այս գիշեր ազատամարտիկները թուրքերին դուրս են քշել Խրամորթից, երբ այն հանձնելու մասին խոսք առհասարակ չէր եղել: Ցերեկով Աղդամից հրետակոծել են Ասկերանը:

ՀՀ ու Ադրբեջանի սահմաններում խաղաղ է անցել ամբողջ օրը:

Փետրվարի 16-ի երեկոյան եւ լույս 17-ի գիշերը մերոնք գրավել էին Դրմբոնից հյուսիս գտնվող բարձունքները՝ ընդհուպ մոտենալով Սարսանգի ջրամբարին:

Ասկերանի շրջանում էլ վճռական քայլեր էին ձեռնարկում ոչնչացնելու Աղդամի Շելլի գյուղի ռազմական հենակետերը, որոնցից միշտ հրետակոծում են Ստեփանակերտն ու մյուս բնակավայրերը:

❖ ❖ ❖

Հաղորդվեց, որ Մոսկվայում Իտալիայի դեսպանությունը Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ներկայացուցիչներին հրավիրել է փետրվարի 26-ին Հռոմում սկսվելիք հանդիպմանը: ԼՂՀ ԳԽ-ը կազմել է 4 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն՝ Արտաքին քաղաքականության հանձնաժողովի ղեկավար Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ:

Երեւանում տագնապած խոսում են ԼՂՀ ղեկավարությունում գլուխ բարձրացրած անհամերաշխության մասին: Այսօրվա թերթերն էլ («Ազգ», «Երկիր») գրում են Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ու ԳԽ-ի բախման մասին՝ հակված լինելով եզրակացնել, թե Քոչարյանն իրեն վեր է դնում ամբողջ ղեկավարությունից (չի ուզում ենթակա լինել, հաշվետվություն տալ ԳԽ-ին):

Ընդդիմության ներկայացուցիչները Քոչարյանին նշանակալից ծառայություն են վերագրում Վոլսկու կոմիտեն ցրելու գործում եւ տխուր շարունակություն են գուշակում: Ես, սակայն, անձամբ ծանոթ չլինելով նրան, սպասում եմ, որ ուշքի գա, պատվով կատարի իրեն վստահված դերը. չէ՞ որ նա մարզի նախկին վաստակաշատ ղեկավարներից մեկի, խելոք ու շրջահայաց Սեդրակ Քոչարյանի որդին է, իմ հին ու հավատարիմ բարեկամի:

Փետրվարի 18-ին ցերեկով Մոսկվայի ռադիոն («Մայակ»), պատմելով ԼՂՀ ազատամարտիկների վերջին երկու շաբաթվա ռազմական հաջողությունների մասին, տեղեկացրեց նաեւ, թե ադրբեջանական լրատվական մարմինները դա բացատրում են նրանով, որ ԼՂՀ բանակի կազմում իրենց դեմ կռվում են ռուս, ուկրաինացի եւ այլ ազգերի զինվորականներ: «Սակայն մեր թղթակիցը նոր է վերադարձել այնտեղից,- տեղեկացրեց խոսնակը,- եւ վստահորեն կարող ենք հաստատել, որ դա անհիմն զրպարտություն է. ԼՂՀ ազատամարտիկների հետ այլազգի զինվորություն չկա: Կան միայն տեղաբնիկ ռուս, ուկրաինացի կամավորներ, այո՛, կամավորնե՛ր, որոնք, ի պատասխան իրենց նկատմամբ ցուցաբերված հոգատարության ու անկաշառ բարեկամության, օգնում են իրենց հայ եղբայրներին»:

Իսկ երեկոյան իմացանք, որ ռազմաճակատներում դեռեւս էական փոփոխություններ չկան՝ ո՛չ ԼՂՀ-ում, ո՛չ սահմանային շրջաններում: Մարտակերտի, Ասկերանի շրջաններում

ու Լաչինի միջանցքում ազատամարտիկները հուսալիորեն վերահսկում են նախորդ օրերին նվաճված դիրքերը. Հաքերիի ու Չափարի ազատագրմանն ուղղված հարվածներ հասցնում եւ մեկ էլ Սարսանգի մատույցներում են նախապատրաստում վճռական գրոհը:

ԼՂՀ ԳԽ-ը հրապարակել է կոչ, որով կռվողներին ու թիկունքի ամբողջ բնակչությանը հրավիրում է համերաշխության ու անխառն միասնության, ապա հերքում մամուլում տարածված այն լուրը, որի համաձայն ԼՂՀ ԳԽ-ի եւ գործադիր մարմինների միջեւ վերջին օրերին անհամաձայնություն է եղել:

Սակայն չի կարող չանհանգստացնել այն հանգամանքը, որ ԳԽ-ի այս ջանքը չի արժանանում պատշաճ արձագանքի. երեկ երեկոյան Ստեփանակերտի ռադիոյով հրապարակվել է Արցախի ժողովրդական ճակատի հայտարարությունը, որով սուր քննադատության է ենթարկում ԳԽ-ը, պահանջվում «Պաշտպանության պետական կոմիտեն վերակազմել Պետական խորհրդի՝ նրան տրամադրելով լրացուցիչ լիազորություններ, եւ հրավիրել Սահմանադիր ժողով՝ վերջինիս հանձնելով օրենսդրական իշխանությունը» («Երկիր», 1993, փետր. 19): Ստացվում է այն տպավորությունը, թե ԼՂՀ դեմ ստեղծվել է մի ճակատ, որը համախմբում է ՀՀՇ-ն ու Հայրիկյանի ԱԻՄ-ը: Աշխարհին հայտնի է, որ օրենսդիր մարմինը Գերագույն խորհուրդն է: Էլ ի՞նչ նոր Պետական խորհուրդ, որը պիտի բռնի նրա տեղը: Կամ Սահմանադիր ժողո՞վս որն է կռվող երկրի կյանքում:

Այս առթիվ ՀՀ ԳԽ-ի 35 պատգամավորներ հրապարակել են հայտարարություն, որով արտահայտում են իրենց մտահոգությունը ցավալի միջադեպի առթիվ՝ կատարվածը համարում Հայաստանի ղեկավարության կողմից միջամտության արդյունք, պահանջում վերջ տալ ժողովրդավարական եղանակով ստեղծված մարմնի հեղինակության հետ կատարվող խաղին, միասնական ու համերաշխ գործողություն ծավալել ԼՂՀ օրինական պետական մարմնի ղեկավարության ներքո («Երկիր», նույն համարը):

Ասկերանի շրջանից հաղորդեցին, թե այդ օրերին ազատագրված Քյաթուկ, Փրջամալ, Սառնաղբյուր գյուղերն են վերադառնում նրանց տարհանված բնակիչները, նորոգում են թշնամու ավերած տները, նոր կյանք սկսում հայրենի օջախներում:

Փետրվարի 19-ին լույս չունեինք, լուր չէինք կարող ստանալ ոչ մի տեղից: Առավոտյան (20-ի) միայն մեր ներքին-հոռաթաղցի փախստական Գաբրիել Բալայանը զանգեց, թե բա չես ասի, Մարտակերտի ճակատում մերոնք առաջ են գնացել, նվաճել Հաքերիը, Չափարը եւ շրջակաները:

Կեցցե՛ն մեր հերոսները. գոյապայքարի 5-րդ տարելիցը չէին կարող նշանավորել ավելի մեծ հաղթանակով, քան այս է, որ ազատագրեց մեր միջնադարյան իշխանանիստ Հաքերիը՝ Խաչենի իշխանության մշակութային ու քաղաքական փառավոր կենտրոնը:

❖ ❖ ❖

Օրվա թերթերը բուն Արցախից էական տպավորություններ չունեին: Միայն «Երկիրն» էր տպագրել իր երկու թղթակիցների՝ Գրիգոր Բաբայանի ու Վարդան Դեւրիկյանի ռեպորտաժները՝ տոգորված պատերազմող արցախահայության նկատմամբ ջերմագին սիրով, կարեկցանքով, նաեւ մեծ հույսով:

Բաբայանը խոսում է հոգեմաշ, մարմին քրքրող, տառապալից պատերազմի մասին եւ ցավագնորեն վկայում, որ «Արցախում այսօր կռվում են միայն ղարաբաղցիները: Եվ եթե նրանք դա կարող են հայտարարել հպարտությամբ, մենք՝ երեւանցիներս կամ առհասարակ «հայաստանցիներս» այդ մասին հետո պիտի հիշենք ամոթով: Արցախում այսօր հայաստանցիներից կռվում են լոկ դաշնակցական գումարտակն ու էջմիածինցիների ջոկատը»: Եվ այն էլ համայն ազգությամբ «այսքան Ղարաբաղ գոռալ-պահանջելուց հետո... իրենց՝ հայրենակիցներին միայնակ թողած յոթ միլիոնանոց եւ Թուրքիայից ամեն օժանդակություն ստացող Ադրբեջանի դեմ» ... Եվ այսքանից հետո հասկանալի ու շատ բնական է հնչեցրած տագնապը. «Եթե մոտ ժամանակներս Հայաստանի հանրապետությունից Արցախ չգնա օժանդակ ուժ (զինուժ, մարդ, մարդ-արարած, հայ տղա-

մարդ, կռվող զինվոր), ապա անհնարինության չափ դժվար է լինելու ոչ միայն թուրքի զավթած հողերն ազատագրելը, այլեւ եղածը պահպանելն անգամ»։

Ահա այսպես արդարորեն դաժան ու անզիջում։

Եվ որքա՜ն լավ է իրենց՝ ազատամարտիկների արձագանքն այս տագնապին՝ Հաքերի ու Չափարի ազատագրությունը։

Վարդան Դեւրիկյանը սովորաբար խոսում է այնտեղից, որտեղ ուրիշները կամ չեն լինում կամ լինելիս չեն տեսնում ամենակարեւորը։ Եվ այս անգամ էլ Հադրութի վիճակն է պատմում, նախկին մարզի այն ամենանվազ շրջանի, որի վրա էլ հինգ տարիների ամենածանր փորձությունները էին ծանրացել։ Եվ հիմա այնտեղ ստեղծված մի բանակ, «ուր ընդգրկված են մինչեւ 45 տարեկան գրեթե բոլոր տղամարդիկ եւ ապրում են զորանոցային կյանքով»։

Դեւրիկյանը հիացմունքով ընթերցողին է ներկայացնում երկու հադրութցիների գործը՝ շրջխորհրդի նախագահ Գրիշա Հայրապետյանի եւ Երեւանից այնտեղ փոխադրված Իգոր Մուրադյանի։

Մուրադյանի «գլխավորած «Թեւան» հայրենակցական-բարեգործական միության ջանքերով շրջանի Մեծ Թաղլար գյուղում բացվել է գորգագործական արհեստանոց, իսկ շրջկենտրոնում՝ գործվածքային արտադրամաս»... Եվ դրանք կյանք են ներարկում տնտեսապես հյուծված, ուժասպառ շրջանին։

Իգոր Մուրադյանի՝ շարժման առաջին շրջանի այդ եռանդուն կազմակերպչի, շատ գործակիցներ կա՛մ տիրացել են բարձր պաշտոնների եւ մոռացել շարժումը (եթե ո՛չ դարձել նրա հակառակորդը), կա՛մ էլ դեռ աղմկոտ ցուցարարների հետ են, իսկ նա կոնկրետ գործի մեջ է, կենսավորում է այն փոքրիկ տարածքը, որ իր շուրջն է, իր ազդեցության ներքո։

Իսկ Գրիշա Հայրապետյանը՝ համեստ ու ժողովրդավար մի երիտասարդ, գլխավորում է շրջանի պայքարը, աշխատանքը, գոյատեւման ջանքերը։ Վերջերս նրա մի հեռուստալույթի, երեւի խաբուսիկ տպավորության տակ, ես նրա մասին անտեղի խոսք եմ գրել։ Ցավում եմ ակամա գործած սխալիս համար։

✧ ✧ ✧

Այսօր, **փետրվարի 19-ին**, տեղի է ունեցել «Արցախի խնդիրը եւ Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների դիրքորոշումը» թեմայով «կլոր սեղան», որը հրապարակել է ընդարձակ հայտարարություն՝ հանրապետությունում գործող բազմաթիվ կազմակերպությունների, միությունների ստորագրություններով։

Հայտարարության մեջ հրատապ խնդիր է համարվում ԼՂՀ ճանաչումը ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների եւ, առաջին հերթին, Հայաստանի կողմից։ Շեշտը դրվում է Հայաստանի կողմից ճանաչելու վրա, քանի որ դրա բացակայության պատճառով Ադրբեջանն Արցախի հարցը տարփողում է իբրեւ Հայաստանի տարածքային հավակնությունը հարեւան ինքնավար պետության հանդեպ, ՀՀ-ն չի կարողանում լիովին պաշտպան կանգնել ԼՂՀ իրավունքներին՝ ինչպես ՄԱԿ-ում, այնպես էլ միջազգային ուրիշ ատյաններում... Ուստի եւ հայտարարության մեջ կոչ է արվում ՀՀ ԳԽ-ում ճանաչել ԼՂՀ իրավասությունը, ապա հանրապետության դիվանագիտական բոլոր ուժերն ու հնարավորությունը գործադրել աշխարհի պետությունների ու ՄԱԿ-ի կողմից ԼՂՀ-ը ճանաչել տալու համար։

✧ ✧ ✧

Ռազմաճակատում էական փոփոխություն չի կատարվել։ Հեռուստատեսության խոսնակն ասաց. «Զարդախաչի ու Չափարի ուղղությամբ մարտը շարունակվում է փոփոխակի հաջողությամբ»։ Հետաքրքիր է՝ հասկանո՞ւմ է իր ասածը. ի՞նչ է նշանակում փոփոխակի հաջողությամբ՝ մեկ օրվա ընթացքում։ Մնացած հատվածներում ու հայ-ադրբեջանական սահմաններում սովորական վիճակ է՝ «հարաբերական անդորր»։

Նախորդ օրերին, ըստ երեւույթին, մեր լրատվական մարմինները խոսել էին ԱՄՆ-ի կառավարության այն դեմարշի կամ հայտարարության մասին, որի մեջ կշտամբանքի խոսք է ասվում Մարտակերտի շրջանում հայ ազատամարտիկների հաջողությունների առթիվ եւ արտահայտել էին հայության դժգոհությունը։ ԱՄՆ-ի Հայաստանյան դեսպանությունն այս առթիվ հրապարակել է իր դժկամ բացատրությունը՝ հասկացնել տալով, որ ԱՄՆ-ը դեմ է առհասարակ պատերազմին ու նրա ամեն մի բորբոքմանը եւ գտնում է, որ բարդույթը պետք է լուծվի քաղաքական ճանապարհով՝ առանց նախապես պայմաններ առաջադրելու։

Սակայն, զարմանալի է, ԱՄՆ-ը դեմարշ է արել, երբ Մարտակերտի շրջանում հայերն ազատագրում էին իրենց սեփական բնակավայրերը, իսկ ո՞ւր էր, երբ այդ նույն գյուղերը նվաճում էին թուրքերը եւ բնակչությունն էլ բռնագաղթեցվում, փախստական էր դառնում։ Մի՞թե մեծ ու արդար պետությանը վայել է այսպիսի դիրքը։

✧ ✧ ✧

Անցած գիշերվա ժ. 4-ին թուրքերը Մառնեուլի շրջանում, վերջին երկու-երեք ամիսների ընթացքում այս էլ ո՛ր երորդ անգամ, պայթեցրին այն գազատարը, որը վառելիք է հասցնում շրջափակումից խեղդվող Հայաստանին։ ՀՀ կառավարական մարմինները, ժողովներ են անում, պատեպատ զարկվում, որպեսզի արագորեն վերացնեն վթարը, եւ թուրքն էլ ավելի մեծ արագությամբ նոր վթար ստեղծի...

✧ ✧ ✧

Հաղորդեցին, թե ՀՀ պրեզիդենտը հրամանագրով միջազգային տնտեսական կապերի գծով իրեն խորհրդական է դարձրել Արտյոմ Աբալյանցին՝ Ռուսաստանի այն ամենախոշոր բիզնեսմեններից մեկին, որի մասին այնքան շատ խոսում ու գրում էին Գորբաչովի ժամանակներում։ Ո՞նց է համաձայնել, ի՞նչ պետք անի եւ հատկապես ո՞նց պետք կարողանա օգնել այս քանդված երկրի տնտեսության կարգավորմանը... Որքան գիտեմ՝ Գիշու Աբալյաններից է։ Հետաքրքիր է՝ հիշո՞ւմ է իր ծննդավայրը, սիրտը ցավո՞ւմ է նրա ներկա վիճակի համար...

Փետրվարի 20-ը չգիտեմ ինչո՛վ կնշանավորվի ռազմաճակատում, ազատամարտիկներն ինչո՛վ կփառավորեն այն, ինչպիսի՛ նոր սխրանքով, կարեւոր է, որ նախօրյակը նշել են՝ փրկելով Հաքերը, որի համար իմ սիրտը տրոփում է մի արտասովոր խանդով։

Ամբողջ գիշեր անլույս, անքուն մտածում էի այս հաղթանակի մասին, հինգ երկար ու ձիգ տարիների, նրանց հերոսականության, հաղթանակի, պարտությունների, մեր տառապալից երջանկության՝ հինգ տարի ձգված շարքի մասին։

Մեր ազգի պատմությունը չի հիշում այսպիսի բան. որպեսզի մեր ազատության ու անկախության համար մղված պայքարը, մեր գոյապայքարը անընդմեջ ձգվի հինգ տարի՝ աշխարհին ներկայացնելով այսքան հաջողություններ, հաղթանակների այնպիսի օրինակներ, ինչպիսիք են Շուշիի ազատագրությունը, Լաչինի բացումը, մեր հայրենի եզերքներում գոյացած այնպիսի ավազակաորջերի ոչնչացումը, ինչպես Մալիբեյլին, Ղարադաղլուն, Ամիրանլարը եւ դրանց կողքերին տնկոտվածները էին։ Այն ե՞րբ է եղել, որ մեկ էլ մենք աշխարհին ցույց տայինք արդար ու սուրբ գոյապայքարի մեր անհողդողդ կամքը, եւ շատ ու շատ ազգեր աշխարհի բոլոր ծագերում տեսնեին, բարձր գնահատեին, համարեին դաս եւ ուղեցույց արդարության ու ազատության համար մաքառող ժողովուրդներին ի տես...

Հիշում եմ եւ երբեք էլ չեմ մոռանա. 1988 թ. աշնանը, արցախյան գոյապայքարի առաջին ցնցող, համազգային ոգեւորության ստեղծած ամիսներից հետո Արեւելյան Ամերիկայի ու Կանադայի Հայոց եկեղեցու առաջնորդությունն ու Ազգային երեսփոխա-

նական ժողովը տպագրել էին մեր միջնադարյան զարդարվեստի սքանչելի տառերից հյուսված մի բացիկ, որի ճակատին մեր Արցախ աշխարհի խորհրդանշանը դարձած «Մենք ենք մեր սարերը» քանդակի պատկերն էր, նրանից վեր՝ «1988 տարուան մարդը» գրությունը, տակը՝ «Ղարաբաղի հերոսական հայ ժողովուրդը»:

Արցախահայության սխրանքն այդպես էին գնահատել աշխարհի ամենահեռավոր երկրում ապրող մեր հայրենակիցները, եւ դա միայն իրենց կարծիքը չէր, այլ ամբողջ հայության, մեր պայքարի էությանն ու սրբազան նպատակին տեղյակ բոլոր մարդկանց: Հետո ես ծանոթացա այդ ձեռնարկի հեղինակին ու կազմակերպչին՝ հմուտ բանասեր, հոգեւոր եռանդուն գործիչ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանին, իմացա, որ նա Արցախի գոյապայքարի եռանդուն մասնակիցներից մեկն է եղել 88-ի փետրվարից, որ առաջին իսկ օրերին բարձրաստիճան մի պատվիրակության գլուխն անցած, օգնության ու օժանդակության կոչերով, ԱՄՆ-ում գտնվող դեսպանատներին է դիմել, իսկ ԽՍՀՄ դեսպանատանը սառն ընդունելության հանդիպելով՝ ասել կշտամբանքի դառը խոսքեր, որոնք սեւ խարան կդառնային իրեն հարգող ու արդար ամեն մի հասարակության համար... Եվ հետո էլ գերաշնորհ արքեպիսկոպոսը ստեղծել է գոյապայքարի նահատակների ընտանիքներին օգնող հասարակություն, որն անխափան գործելու էր ԼՂՀ-ում ու ՀՀ-ում՝ կարոտյալներին հասցնելով պարենի, դեղամիջոցների, դրամական օգնության այն առատ հունձքը, որ գոյանում է իր թեմի հայ հավատացյալների առատաբաշխ բարեգործությունից:

... Եվ այսպես, նշանակալից 88-ից արդեն անցել է ուղիղ հինգ տարի, եւ եթե այսօր էլ հարց լինի պարզելու այս «Հինգ տարվա մարդը», պատասխանը դարձյալ նույնն է լինելու՝ «Ղարաբաղի հերոսական հայ ժողովուրդը»:

✧ ✧ ✧

Արցախյան գոյապայքարի նոր պոռթկումի 5-ամյակի առթիվ փետրվարի 20-ին վիթխարի հանրահավաք է եղել Երեւանի Ազատության հրապարակում: Այն կազմակերպել են «Արցախ-Հայաստան» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը, Հայաստանի մտավորականների միությունը, ինչպես նաեւ վեց կուսակցություններ՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունից մինչեւ հայ դեմոկրատական կուսակցությունը: Ձյունամրրիկ էր, ցուրտ ու անտանելի մթնոլորտ: Սակայն 100 հազարից ավելի երեւանցիներ էին հավաքվել, լսում էին «Արցախ» հայրենակցական միության, Հայ մտավորականության եւ մյուսների ձայները, հնգամյա գոյապայքարի, նրա նվաճումների ու բացթողումների, մեծ նպատակի ու նրան հասնելու վճռական քայլերի պատմությունը: Հանրահավաքն ընդունեց երեք փաստաթուղթ-դիմումներ՝ Հայաստանում ԱՄՆ-ի դեսպանությանը, ԼՂՀ իշխանություններին, հայ ժողովրդին:

Հանրահավաքի ընդունած որոշումն ունի հետեւյալ գործնական կետ-առաջարկությունները. «ՀՀ նախագահից պահանջել անհապաղ ապահովել ԼՂՀ ճանաչումը: Այդ նպատակով առաջիկայում հրավիրել ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջան եւ հարցը քննել ու կատարել ԼՂՀ-ն ընդունող-ճանաչող համայն ազգի մեծ բաղձանքը:

Փետրվարի 21-ին Մարտակերտի շրջանի ինքնապաշտպաններն ազատագրել են Իմերեթ-Քերավանդը, Ձագլիկը եւ Ումուդլուն, որոնք զբաղեցնում են Սարսանգի ջրամբարի ձախափնյակը: Ուրեմն հանգույցը լրիվ օղակված է մերոնց կողմից, եւ թուրքն այլեւս ոչ մի անելիք չունի Սարսանգի շուրջը, պիտի անկանգ փախչի դեպի իր Կասում-Իսմայիլուն...

Միայն հիմա է պարզվում, որ Հաթերքի ազատագրության ժամանակ մերոնք թշնամուց գրավել են 2 տանկ, հետեւակային երեք մեքենա եւ մեծ քանակության այլազան զինամթերք: Կոտորվել են մի քանի տասնյակ ասկյարներ:

Թուրքերը ճակատում ունեցած ձախողանքները փորձում են հավասարակշռել խաղաղ բնակչության դեմ գործած չարագործություններով: Ֆիզուլու կողմից հրետակոծել են Հադրութն ու Մարտունին, Աղդամից՝ Ասկերանն ու Ստեփանակերտը:

Իսկ նրանց պաշտպանության նախարար Ռահիմ Ղազիեւը ռազմական անհաջողությունների պատճառով հեռացվեց պաշտոնից, եւ նախարար նշանակվեց գեներալ-մայոր Դադաշ Ռզաեւը:

Փետրվարի 22-ին մերոնք արդեն հասել էին Մարտակերտի մատույցները, իսկ Թարթառի ձախափնյակում լրիվ տեր ու տնօրեն են, քանի որ այստեղ այլեւս ոչ մի բնակավայր չկա, որտեղ կարողանան պատսպարվել ասպատակիչները:

Մոսկվայի «Նորություններով» Մահիս Մամեդովը խոստովանեց, որ հայ ազատամարտիկները վերջին օրերի ընթացքում նվաճել են 18 գյուղ (նրա ասելով՝ դա նշանակում է բռնագրավել): Իսկ լրատվության ղեկավար Լեյլա Յունուսովան էլ իրենց ձախողանքի պատճառ է համարում տնտեսական անբարվոք վիճակը կռվի գոտում:

Ուրեմն, ունկնդիրը պիտի մտածի, որ հայ կռվողները, հինգ տարվա խուլ շրջափակումներից հետո, տնտեսական շատ բարվոք վիճակում են գտնվում, որ այսպես փունջ-փունջ ազատագրում են իրենց հայրենի բնակավայրերը:

✧ ✧ ✧

Այսօր Արցախի ժողովրդական ճակատի վարչությունը դիմում է եղել Հայաստանի բոլոր կուսակցություններին, հասարակական-քաղաքական շարժման բոլոր մասնակիցներին, ամբողջ ժողովրդին՝ կոչ անելով ձեռնպահ մնալ հանրահավաքներից, ղեկավարության դեմ կազմակերպվող ցույցերից ու կոչերից եւ միասնաբար ամրապնդել հանրապետության տնտեսական ու քաղաքական կյանքը: «Չէ՞ որ փոթորկված օվկիանոսում աղետի ենթարկված նավաբեկյալները ոչ թե մտածում են նավապետին փոխելու մասին, այլ համատեղ ջանքերով փորձում են փրկել նավը»,- ասված է ՀՀՇ-ական շրջանների կողմից թելադրված այս կոչի մեջ:

✧ ✧ ✧

«Մեգապոլիս-էքսպրես» թերթի այսօրվա համարում լույս է տեսել Ռ. Ղասումովի հոդվածը Ղարաբաղում Ադրբեջանի տված կորուստների մասին: Ասում է՝ այնտեղ դրությունն այնքան վատ էր, որ մինիստր Ռահիմ Ղազիեւը թռավ-գնաց, հեռագրեց, թե «Երկու օրից կվերադարձնեմ բոլոր դիրքերը»: Սակայն ոչինչ էլ չկարողացավ անել, եւ զորքերի հրամանատար Է. Հուսեյնովը նրան մեղադրեց դավաճանության մեջ, իբր, այդ գյուղերը հանձնել է՝ Էլչիբեյին տապալելու նպատակով»: Բայց, այնուհանդերձ, թղթակիցը գտնում է, որ ամենից շատ իրավացի է իրենց պաշտոնական շրջաններում իշխող այն կարծիքը, ըստ որի՝ Ղարաբաղում հայկական կողմից կռվում են Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի ստորաբաժանումները, ապա եւ Անդրկովկասում Ռուսաստանի բանակի ղեկավար գեներալ Ռեուտն է ամեն ինչով օգնում հայերին: Բաքվում խոսք է գնում նաեւ այն մասին, որ «ներկայումս Գերմանիայից դուրս բերվող երկու մոտոհրաձգային դիվիզիա պիտի վերատեղակայվեն Հայաստանի մայրաքաղաքում»: Այսինքն՝ Ղարաբաղի հետ է աշխարհը...

Փետրվարի 23-ին ռազմաճակատի Մարտակերտի հատվածում կռիվները գնում էին հիմնականում Մեծշեն-Կուսապատ- Ներքին Հոռաթաղ գոտու ուղղությամբ: Թարթառի ձախափնյակից մինչեւ Սարսանգի ջրամբարի եզրը, այսինքն՝ Թրղիի մոտերքը, գրաված լինելով, ազատամարտիկներն իրենց ամբողջ ուժը փոխադրել են բուն Մարտակերտ քաղաքի ուղղությունը, եւ երեւի շատ շուտով այստեղ էլ տեղի կունենա ամենավճռականը:

Իսկ թուրքը Մարտակերտի կողմերում կրած պարտությունների վրեժն ուրիշ ճակատների բնակավայրերից է հանում հեռահար հրետակոծություններով: Այդպես են կրակի տակ պահվել Ասկերանի շրջանի սահմանային գյուղերը, Հադրութն ու Մարտունին:

Հռոմում փետրվարի 26-ին բացվելիք խորհրդաժողովին մասնակցելու համար արդեն ճամփա են ընկել ՀՀ եւ ԼՂՀ պատվիրակությունները: Երկրորդի ղեկավարն է մեզ հայտ-

նի Բորիս Առուստամյանը, անդամներ՝ Հրանտ Խաչատրյանն ու Արկադի Ղուկասյանը:

Ասում են՝ Իտալիայի արտգործնախարարությունում անհանգստացած են Ղարաբաղում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների համար եւ գտնում են, որ դրանք, հնարավոր է, խափանեն սպասվող դրական արդյունքները: Իսկ ես համոզված եմ, որ, հակառակը, դրանք թուրքին կստիպեն տեղնուտեղը համաձայնել հրադադարին:

Այսօր ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեն հրապարակել է դիմում՝ ուղղված Մարտակերտի շրջանի բնակչությանը: Այստեղ ներկայացվում են վերջին շրջանի մարտական հաջողությունները, դրանք շարունակելու եւ ամրապնդելու համար շրջանի 18-45 տարեկան բոլոր բնակիչների մասնակցության անհրաժեշտությունը, ապա զգուշացվում է, որ ազատագրված շրջանի տարածքում իրենց բնակարանների տեր կդառնան եւ շրջանը կշենացնեն միայն նրանք, ովքեր զենքը ձեռքին մարտնչում են անարգ թշնամու դեմ: Ուստի եւ անհետաձգելիորեն անհրաժեշտ է, որ զորակոչային տարիքի բոլոր մարտակերտցիները վերադառնան հայրենի եզերք, մասնակցեն նրա փրկությանն ու պաշտպանությանը:

✧ ✧ ✧

Օրվա հաճելի լուրը կապված էր վաստվեր Գորբաչովի անվան հետ. Մոսկվայում ինչ-որ ժողովրդական դատ են արել նրա դեմ եւ հանել մի հրաշալի վճիռ. այդ արիկային մեղավոր ճանաչել հայրենիքի դավաճանության համար, զրկել բոլոր ու ամեն տեսակ պարգեւներից, ընդհուպ մինչեւ Նոբելյան մրցանակը, ամենակարեւորը՝ դատապարտել հավերժական անեծքի ու ամոթանքի (ասում են՝ դատախազն առաջարկած է եղել պատժի գերագույն չափը»:

Իմ հարազատ Արցախում երեւի թե այս լուրն ընդունված լինեն այնպիսի ցնծությամբ, ինչպես ճակատից եկած ամենաարտահաճը. չէ՞ որ այդ ճիվաղի թելադրանքով են կատարվել հակաարցախյան բոլոր մեծ չարագործությունները վերջին հինգ տարիների ընթացքում, եւ նրա դիվային ծրագրով էր, որ այսպես դժոխային ճանապարհի վերածվեց մեր ազատագրության ու անկախության երթը:

✧ ✧ ✧

Նույնը օրը (**փետրվարի 23-ին**), Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ա. Էլչիբեյը հանդես է եկել հայտարարությամբ, որի առանցքը հայ-թուրք փոխհարաբերությունն է՝ իբր թե պատմաբան-մասնագետի մեկնաբանական փորձով: Եվ ահա պատմական իրողությունների նոր բռնաբարողն այսպես է զառանցում. «Այն ուժերը, որոնք այսօր հարձակվել են ադրբեջանական տարածքի վրա, ավելի քան 170 տարի, հանուն ծովից ծով Հայաստանի պատրանքի, բացահայտ ու գաղտնի ցեղասպանության քաղաքականություն են իրագործել կովկասյան թուրքերի նկատմամբ: Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ միայն 1828-29 թվականներին Մերձավոր Արեւելքի երկրներից ներկայիս Հայաստան կոչվող տարածքներ վերաբնակության են բերվել 130 հազար, իսկ հետագայում՝ 600 հազար հայ: Այդ ճանապարհով երկրամասի բնակչությունը 1831 թվականի 161 հազարից 1914 թվականին հասել է 1 մլն 14 հազարի:

Միեւնույն ժամանակ այդ տարածքից արտաքսվել է ընդհանուր առմամբ 1 մլն 500 հազար ադրբեջանցի: 1918 թ. դաշնակցականները Բաքվում, Շամախիում, Ղուբայում եւ այլ վայրերում կոտորել են տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակիչների: Միայն Բաքու քաղաքի լեռնալանջի զբոսայգում թաղվել է 18 հազար մարդ: 1920 թ. մայիսին, հայերի անմիջական օգնությամբ, նվաճողական 11-րդ բանակը Գյանջայում կոտորել է ավելի քան 17 հազար ադրբեջանցի («Ազգ», փետրվարի 25):

Հայտնի է, որ սրանից առաջ երկու անգամ Էլչիբեյը հայտարարել է, թե Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր Ա. Բլեյանը շատ օգտակար նախաձեռնություն է հանձն

առել, անհրաժեշտ է պահպանել նրա անվտանգությունը, որպեսզի իրենք հնարավորություն ունենան բարձր մակարդակով երկխոսության նստելու եւ պայմանավորվելու Ղարաբաղի ու հայ-թուրք հարաբերությունների հետագա ընթացքի համար: Հետաքրքիր է, այս վերջին հայտարարության սկզբունքները նկատի առնելով, երկխոսության «ասպետներն» ինչ տեսակ ապագա են ծրագրել հայ ժողովրդի համար. մի՞թե պիտի վերադարձնեն ելման կետին («170 տարի առաջ»), որպեսզի հայությունը նորից ծվարի Մերձավոր Արեւելքի երկրներում, եւ «երկրամասում» էլ թողնվեն միայն Էլչիբեյի հայտնաբերած 161 հազար հայերը՝ հավանաբար Սարդարյանի ու Բլեյանի համախոհներն ու տոհմակիցները:

Փետրվարի 24-ին Մարտակերտի շրջանի մարտերը գնում էին Մաղավուզի, Մեծշենի ու Կուսապատի համար: Իսկ հեռախոսազրույցից (Ստեփանակերտի հետ) իմացանք, որ Մարտակերտի ազատագրումն է օրակարգում: Թուրքերը նահանջում են՝ տալով մեծ թվով զոհեր ու տեխնիկայի կորուստներ:

Իսկ դեպի հյուսիս-արեւմուտք Սարսանգի ջրամբարն ու հիդրոհանգույցը լիովին գտնվում են մերոնց հսկողության տակ:

Ասում են՝ մեր ազատամարտիկներն ուժեղ գրոհներ են ձեռնարկել նաեւ Աղդամի շրջանի Շելլի եւ Մարտունու շրջանի Մուղանլու գյուղերի ուղղություններով:

Թուրքերը շարունակում են հեռահար հրանոթներով հայկական բնակավայրերի (Հադրութ, Խանաբաղ, Գորիս) կրակակոծումը:

Երեկ Մեղրու շրջանի տարածքն է մտել թուրք մի ավազակախումբ: Մարտի բռնվելով՝ մերոնք ոչնչացրել են այն՝ շուրջ քառասուն ասկյար, նվաճել մի բեռնատար ավտո, ունենք միայն երեք վիրավոր:

Ասում են՝ թուրքի ընդդիմության ղեկավարներից մեկը՝ Զարդուշտ Ալիզադեն, «Թուրան» լրատվական գործակալությանը հաղորդել է, թե իրենց ուրիշ բան չի մնում, քան փոխզիջումների ճանապարհով եւ ԼՂՀ-ին լայն ինքնավարություն խոստանալով, հրադադարի գնալը: Իսկ Լեյլա Յունուսովան, փետրվարի 21-ին լրատվության աշխատողների հետ ունեցած հարցազրույցին, հայերի հաջողությունները բացատրելով ռուսական 7-րդ բանակի ցույց տված օգնությամբ, գտնում էր, որ դա միաժամանակ ապացույցն է յուրայինների քաղաքական լուրջ սխալների, ուստի ինքը հրաժարվում է պաշտպանության մինիստրության լրատվական վերլուծական կենտրոնի ղեկավարի պաշտոնից:

Մարտակերտի շրջանում հայ ազատամարտիկների հաջողություններին այսօր անդրադարձավ նաեւ ՀՀ նախագահի մամուլի կենտրոնի նոր ղեկավար Արամ Աբրահամյանը, որի կարծիքով՝ թուրք բանակը բաղկացած է 18 տարեկան անփորձ պատանիներից, որոնց եւ մերոնք հաղթում են:

✧ ✧ ✧

Այսօր, Ժնեւում կայացած հանդիպումից հետո, Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւն ու ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռ. Քրիստոֆերը հրապարակել են մի հաղորդագրություն, որով Հայաստանին ու Ադրբեջանին կոչ են անում շուտափույթ վերջ տալ ռազմական գործողություններին Լեռնային Ղարաբաղում եւ գտնել հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ուղին: Դրա համար, իբրեւ առաջին քայլ, առաջարկվում է հրաժարվել հարձակողական գործողություններից, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի տարածքի վրա ինքնաթիռների եւ ուղղաթիռների մարտական թռիչքներ կատարելուց:

Նշվում է, որ Ռուսաստանն ու ԱՄՆ-ը կջանան Մինսկի խորհրդաժողովի շրջանակներում ղարաբաղյան բարդույթի լուծմանն օժանդակել ամեն միջոցով, եւ հույս է հայտնվում, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանն անպայման կգնան փոխզիջումների («Երկիր», փետր. 27):

Փետրվարի 25-ին Մեծշենն ազատագրվեց եւ կռիվ էր գնում Մաղավուզի ու Կուսապատի, նաեւ Մարտակերտի համար,- այս էր օրվա լրատվության ամենաթարմ տեղեկությունը: - Թուրքերը նահանջում են՝ տալով մարդկային ուժի ու տեխնիկայի մեծ կորուստներ:

ԼՂՀ-ում անհանգստացած են Հայաստանի քաղաքական վիճակով, մտածում են, որ Արցախի խնդիրը կարող է լուծվել միայն խաղաղ ու ինքնատիրապետող Հայաստանի միջոցով: Իսկ եթե այստեղ փոթորիկ է (այսօր տասնհազարանոց մի հանրահավաք նորից պահանջել է Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը), ապա դա առաջին հերթին կսասանի Արցախի վաղվա հեռանկարը: Մոսկվայից եւս մտահոգությամբ են խոսում Հայաստանում բարձրացող ուժերի գործունեության մասին: Մի խոսքով՝ ամենուրեք անհանգստացած են, տագնապում են, բացի Հայաստանի ղեկավարությունից, որը տեսանելի ու շոշափելի ոչ մի քայլ չի անում վիճակը պարզելու եւ բարելավելու համար. ո՛չ գործնական խոսակցություն ընդդիմության հետ, ո՛չ դրությունը կարգավորող, ժողովրդի աղետալից վիճակը թեթեւացնող որեւէ միջոցառում:

ԳԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Արա Սահակյանը հեռուստատեսության ներկայացուցչին գանգատվեց Գերագույն խորհրդում ստեղծված քաոսի համար. քաղաքական այնպիսի մթնոլորտ է այնտեղ, որ ոչ մի հարց չի լուծվում իր բնականոն, տրամաբանական ընթացքով: Եվ սա՝ Արցախյան գոյապայքարի մի այնպիսի շրջանում, որ վճռական է ու ճակատագրական: Նման իրավիճակում քաղաքական խաղերով զբաղվելը արդեն դավաճանություն է Արցախի հանդեպ,- այսպես է մտածում Թուրքիայում բանակցությունների գնացած Արարքցյանի տեղակալը, եւ դժվար չէ տեսնել, թե ինչպես վերստին եւ այս էլ որերորդ անգամ շահարկվում է Արցախը: Կարծես իրենք են այնտեղ թուրքին հալածողը, եւ այստեղից էլ իրենց խանգարողներ են հայտնվել, թիկունքից հարվածում են:

Մեր խորհրդարանի երկրորդ ղեկավարը բավական լավ հասկանում է, թե ո՛րն է դավաճանությունն Արցախի հանդեպ: Իսկ անցյալ ամառը, երբ այնտեղ թուրքը գյուղ գյուղի ետեւից էր գրավում, եւ իրենք, հարցը նստաշրջանում մի ամբողջ ամիս ծամծմելուց հետո, մի կողմ դրին, թե «Արցախի ճանաչման խնդիրը մեր պարտականությունների մեջ չի մտնում», դավաճանությո՞ւն չէր, այլ Արցախի կռվին օժանդակելու լավագույն եղանակն էր, որ իրենք գտել էին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հրահանգով:

Եվ այսքանից հետո էլ՝ «Ո՞ւր են մեր մտավորականները, ինչո՞վ են զբաղված, անտարբերությունից ե՞րբ են արթնանալու»,- սա էր Սահակյանի վերջին խոսքը:

Չգիտե՞, որ հայ մտավորականները ցրտից կուչ եկած դիմադրում են կարիքի հարվածներին, հացի հերթերում են, գոյություն քարշ տալու, յուրայիններին գարուն հանելու տանջալից հոգսերի մեջ: Ո՞նց էլ հիշում են մտավորականներին, հենց որ ճակատները զարկում են իրենց իսկ ստեղծած պատնեշներին:

✧ ✧ ✧

Նորից, արդեն 12-րդ անգամը, Երեւան է հասել մեր հրաշալի բարեկամ անգլուհի Քերոլայն Կոքսը եւ բերել է դեղորայք ու այլազան օգնություն: Ասում է՝ իմ հարազատ Հայաստանն ու Արցախը ծանր կացության մեջ են, ես ինչպե՞ս կարող եմ անտարբեր մնալ:

✧ ✧ ✧

Այսօր Ադրբեջանում նշում են «Խոջալվի ողբերգությունը»՝ նոր մի շախսեյ-վախսեյ: Լավ է. մի ժողովուրդ, որ ողբերգություն չունեցավ, խեղճի չի գա, ուրիշի ցավը չի հասկանա... Բայց շատ են աղմկում, ասես հայերն էլ, իրենց պես, Խոջալվում մարդակերությամբ են զբաղվել:

Իսկ Բաքվում գնդակահարության են դատապարտել առաջները գերի ընկած 11 հայ ազատամարտիկներին, եւ ՀՀ ԳԽ-ի Մարդու իրավունքի հանձնաժողովի նախագահ Ռ. Պապայանը հույս ունի, թե միջազգային իրավապահ ու մարդասիրական մարմիններին ոտքի հանելով հնարավոր կլինի փրկել նրանց կյանքը:

✧ ✧ ✧

Այսօր Ռուսաստանի խորհրդարանը հաստատեց Հայաստանի տարածքում ռուսական զորքերի կարգավիճակի վերաբերյալ Ռուսաստանի դաշնության ու Հայաստանի Հանրապետության միջեւ կնքված պայմանագիրը (հիշում եմ, թե մեր իշխանության տերերը ինչպիսի ցնծություն էին ապրում ռուս զորքերի՝ Հայաստանից հեռանալով, ինչպես դա համարում էին Հայաստանի անկախությունն ապահովելու միակ պայմանը):

✧ ✧ ✧

Նուրսուլթան Նազարբաեւն այսօր, ընդունելով Ալմա-Աթայում գտնվող ադրբեջանական կառավարական պատվիրակությանը, իր անհանգստությունն է արտահայտել Լեռնային Ղարաբաղում սաստկացած ռազմական իրադրության առթիվ, պնդել, որ ինքն անթույլատրելի է համարում Ադրբեջանի տարածքային որեւէ փոփոխություն. «Ինչ մնում է վիճելի հարցերին, ապա դրանք էլ պետք է լուծել բանակցությունների սեղանի շուրջ»:

Իսկ մեր կառավարական շրջաններում դեռ չի նստել ոգեւորությունը Ելցինի ու Նազարբաեւի նախաձեռնությունների համար եւ հույս ունեն, թե հենց Նազարբաեւն էլ պիտի ԼՂՀ հարցը լուծի մեր ուզածի պես:

✧ ✧ ✧

Եվ, վերջապես, կնկնվեց սրտապարար լուրը. Մոսկվայում, հնգօրյա դատավարությունից հետո, այսպես կոչված «Ժողովրդական ատյանը» Միխայիլ Գորբաչովին մեղադրեց պետությունը քայքայելու եւ ժողովուրդներին տեւական տառապանքների ենթարկելու (մի խոսքով՝ հայրենիքին դավաճանելու) համար, նրան դատապարտեց «հավերժական նզովքի ու ամոթանքի») պահանջելով, որ դադարեցվի ամեն մի առնչություն նրա եւ նրա անունը կրող հիմնադրամի հետ, նրանից խլվեն բոլոր պարգեւները, այդ թվում՝ Նոբելյան մրցանակը:

Ռուս ժողովուրդն արդեն ուշքի է գալիս այս չարագործի սրսկած թմրադեղի ազդեցությունից եւ անպայման կգիտակցի, թե ինչպես իրեն ու իր հետ իրենց բախտը կապած ազգերին անելանելի դժոխք նետեց Գորբաչով կոչված նոր Ներոնը. նրան կենթարկի այն պատժին, որին նա իսկապես արժանի է:

Փետրվարի 26-ին պարզվեցին երեկվա մարտի մանրամասները. Մեծշենի ազատագրման համար մերոնք կորցրել են երկու զինվոր, ունեն 10 վիրավոր: Թշնամու սպանվածները 50-ն են, տվել է նաեւ զրահատեխնիկայի մեծ կորուստ: Այս 50-ը, ասում են, հիմնականում 17-18 տարեկաններ են, Բաքվի իրենց ռազմական ուսումնարանի կուրսանտներ (երեւի ուսումնական փորձառության բերած են եղել):

Այսօր կռիվը գնում էր Կուսապատի վրա, որը բավական վերեւ է Մեծշենից: Ուրեմն, կնշանակի՝ Մեծշենը, որ գտնվում է ավտոմայրուղու եզրին, ազատագրվել է Սարսանգի ու մայրուղու կողմից առաջացած զորախմբերի ուժերով, եւ հիմա Կուսապատն ու Հոռաթաղը, թերեւս նաեւ Մարտակերտը ձեռք գցելու համար մերոնք թշնամուն շրջափակման մեջ են առնում:

✧ ✧ ✧

Ասում են՝ ԼՂՀ պաշտպանության մինիստրի տեղակալ Սամվել Բաբայանն ասել է՝ հանրապետության բանակն արդեն կազմավորվել է, օրեցօր զորանում է եւ շուտով ազատագրված կլինեն մարզի նախկին 5 շրջանները՝ ինչպես ձեռքի 5 մատները, որոնք բոլորն էլ հավասարապես մերն են ու հարազատ, բռունցք անելիս անհրաժեշտ (իսկ Շահումյա՞նը, մի՞թե այն մերը չէ եւ չպետք է ազատագրվի):

Ադրբեջանն աղմկոտ վայնասունով նշեց Խոջալվի տարելիցը՝ իբրեւ «բռնության,

մարդկային իրավունքի դեմ գործված մեծ վայրագության» ցուցադրություն: Ադրբեջանը՝ հասկանալի է... Բայց չէ՞ որ Մոսկվան էլ ձայնակցում էր՝ մոռացած Սումգայիթը, որի 5-րդ տարելիցն էր լրանում, եւ դեռ նրա համար ոչ ոք պատասխան չէր տվել, որպեսզի 4 տարի հետո էլ հենց նույն պատասխանատուները չկազմակերպեին այդ նենգապատիր Խոջալուն:

* * *

Երեկ Ժնեւում Ռուսաստանի ու ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները համատեղ հրապարակել են հայտարարություն, որով հայտնում են իրենց անհանգստությունը Ղարաբաղի հակամարտության, նրա նոր ծավալումների առթիվ, մտածում են, որ այսպես շարունակվելու դեպքում այն կարող է ընդգրկել Անդրկովկասը, ամբողջ Կովկասը եւ առավել մեծ տարածքներ, երկու կողմերին առաջարկում են դադարեցնել կրակը եւ նստել խաղաղ բանակցությունների սեղանի շուրջ:

«Սնարք» անկախ լրատվական գործակալությունը Բաքվում ունի իր ներկայացուցիչը, որն արդեն հաղորդել է, թե Բլեյան-Սարդարյան «Նոր ուղին» ու նրա թուրք ձայնակիցն, իբր, որոշել են Թբիլիսիում բանակցությունների նստել եւ հայ-ադրբեջանական բարդույթի հարցը լուծել: Այդ առթիվ հարցրել են ԼՂՀ լրատվական գործակալության ղեկավար Մարսել Պետրոսյանի կարծիքը, եւ նա ասել է՝ ոչ մի հայ-ադրբեջանական բարդույթ էլ չկա, ամեն ինչ պտտվում է Արցախի շուրջ, եւ Արցախի օրինական իշխանություններն էլ այդ հարցը պիտի լուծեն հակառակորդ կողմի հետ, որը Բաքուն է:

* * *

Երկու օր առաջ լույս տեսավ «Նոր ուղի» թերթի առաջին համարը՝ ըստ էության երկու ծնողների (Վ. Սարդարյանի եւ Ա. Բլեյանի) զավակ, որովհետեւ բոլոր նյութերը հիմնականում այդ երկուսի ստորագրությամբ են «փայլում», եւ երկուսի արդեն հանրահայտ տեսակետի վրա են հենվում հիմնականում Ղարաբաղի բարդույթին վերաբերող բոլոր ութ էջերի զառանցանքները: Ադրբեջանի տարածքային ամբողջության այս ջատագովները, նորից ասպարեզ նետելով Լեռնային Ղարաբաղն իրենց հարազատ թուրք եղբայրներին պարգեւելու պատրաստակամությունը, կոչ են անում երկխոսության, երեւի հույս ունենալով, թե միայն այսպես կարող են հանգիստ առնել բոլոր այն դատարկ գլուխները, որոնք պիտի կլլացնեն իրենց հայադավ քարոզները:

Սրանից հետո էլ, ինչպես հաղորդում են Բաքվի լրատվական մարմինները, Աշոտ Բլեյանը զանգել է Ադրբեջանի Ազգային անկախության կուսակցության նախագահ Էթիբար Մամեդովին (ԱԺՃ-ի նախկին ղեկավարներից) պայմանավորվել, որպեսզի Ղարաբաղի խնդրով տեղի ունենա իրենց բարձր հանդիպումը Թբիլիսիում: Արդեն համաձայնությունը կայացել է: Հանդիպման հետ կապված կազմակերպչական հոգսերն էլ իր վրա է վերցրել Վրաստանի ազգային անվտանգության կուսակցությունը («Երկիր», 1993, փետր. 26):

* * *

Այսօր Հռոմում բացվել է ԵԱՀԽ աշխատանքային խմբի հերթական հանդիպումը Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտությունը կարգավորելու համար: Նրան մասնակցում են ՀՀ ու ԼՂՀ պատվիրակությունները (երկրորդը, հայտնի չէ, ի՛նչ կարգավիճակով): Հանդիպումն ի՞նչ արդյունք կտա, հայտնի չէ, նույնիսկ անհնար էլ է գուշակել, որովհետեւ նախընթացին Ռաֆայելին Այսրկովկաս էր ժամանել, սակայն Երեւանում մնաց (ուրիշ խոսքով՝ իրեն ցույց տվեց) միայն 4 ժամ, Ղարաբաղում առհասարակ չեղավ, իսկ թե ի՛նչ արեց Բաքվում, միայն ինքն ու թուրքերը գիտեն:

ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը եւս թերահավատ է հանդիպման արդյունքների վերաբերյալ, որովհետեւ Հայաստանի ղեկավարները ջանացել են գործից հետո պահել շահագրգիռ մարդկանց ու մարմինները եւ Հռոմ են ուղարկել նախագահի խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանին (հետագայում պարզվեց, որ նա նշանակված է ԱԳՆ-ի առաջին տեղակալ) եւ պատգամավոր Խաչատուր Բեզիրջյանին, որոնք, հավանական է, պետք է ներկայացնեն նախագահի տեսակետը, եւ Արցախահայությունը դարձյալ պիտի հայտնվի սահմանների անձեռնմխելիության ու ինքնորոշման իրարամերժ սկզբունքների» գերին («Երկիր», 1993, փետր. 25):

Հանդիպումը վճռական բեկում չի կարող խոստանալ նաեւ այն պարզ պատճառով, որ, ինչպես Ռաֆայելին է հայտարարել, հայ ու թուրք կողմերը ծայրահեղ ու իրարամերժ դիրքեր են զբաղեցնում եւ չեն ձգտում փոխզիջումի:

Համենայն դեպս սպասենք եւ հուսանք, թե չսպասված տեղից էլ կարող է լույս ծագել:

Փետրվարի 27-ին ու 28-ին ռազմաճակատից կարեւոր լուր չհաղորդեցին, բացի նրանից, որ Սարսանգի շրջակայքում 28-ի առավոտյան թուրքերը մեծ գրոհ են ձեռնարկել, ջարդ կերել ու նահանջել:

Դրսերից եւս էական բան չունեն լրաբեր-լրատուները: Նույնիսկ չգիտեն էլ՝ ի՛նչ է կատարվել Հռոմում, չէ՞ որ 26-ին պիտի սկսվեր այն մեծ խորհրդաժողովը, որի քննության միակ թեման Ղարաբաղի բարդույթն էր: Այստեղ էլ, իբր, Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչները դռնփակ նիստում պայմանավորվել են երկկողմ բանակցություններով նախապատրաստել ապագա քննարկումները: Բայց չէ՞ որ բուն Ղարաբաղի ներկայացուցիչներն էլ այնտեղ են: Ինչպե՞ս նրանց թիկունքում նման գործ են անում:

* * *

Քերոլայն Կոքսը գտնվում է Ստեփանակերտում, դարձյալ իր մարդասիրական ու բարոյական օգնությունն էր ցույց տալիս, իսկ հանրապետության արվեստի վարպետներն իրենց երախտագիտությունն են արտահայտում մեծ համերգով, այսինքն՝ ինչով որ կարող են:

Մարտի 1-ը ռազմաճակատում էական փոփոխություն չմտցրեց: Կռիվը գնում էր Կուսապատի համար, որը կլինի դուռ դեպի Մարտակերտ:

Իսկ Հայաստանի սահմանային շրջաններում դրությունն ամեն օր ավելի ծանր է. հրետակոծվում ու ռմբակոծվում են բնակավայրերը, ավերվում, տալիս մեծաթիվ զոհեր ու նյութական վնասներ, եւ մխիթարվելու համար էլ ասում են՝ մերոնք հակառակորդին պատասխանել են կրակով, այդպես լռեցրել նրա կրակակետերը:

Մոսկվայում Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզիրեւն ու Թուրքիայի նրա գործակից Հիքմիթ Չեթինը քննել են Եվր-Ասիայի ամենատաք երկու կետերի՝ Ղարաբաղի ու Բոսնիա-Հերցեգովինայի վիճակները, որոշել Ադրբեջանի ու Հայաստանի այդ մեծ ու ծանր բարդույթը լուծելու նպատակով կատարել ամենավճռական քայլեր:

Հետագայում պիտի պարզվեր, որ երկու արտգործնախարարները, ղարաբաղյան հակամարտությունը լուծելու նպատակով, որոշել են այցելել Երեւան ու Բաքու եւ բանակցություններ վարել երկու հակառակորդ հանրապետությունների ղեկավարների հետ («Երկիր», 1993, մարտի 19):

* * *

Հռոմում Մինսկի խորհրդաժողովը նախապատրաստող խմբի անդամների հանդիպումը, որ ձգվել էր փետրվարի 26-ից մինչեւ այսօր, վերջում ընդունել է «Լիազորությունների պայմաններ» կոչվող մի փաստաթուղթ, որը սահմանում է ԼՂՀ ժամանելիք դիտորդների առաջադրանքները: Ըստ այդ փաստաթղթի՝ միջազգային դիտորդները տեղեկացվելու են հակամարտության շրջանում՝ մի քանի հատուկ ռազմական քայլեր վերահսկելու նպա-

սակով, որն էլ պետք է հանգեցնի զինված ընդհարումը դադարեցնելուն, ինչպես եւ շրջափակումների վերացմանը, մարդասիրական օգնության անխափան մատակարարմանը (տես «ՀՀ», մարտի 6):

Մարտի 2-ին Ասկերանի շրջանի Խրամորթի ազատագրումից հետո, գյուղի դպրոցի ներքնահարկում խրամատավորված տաս թուրք սպաներ գերի են հանձնվել հայ ինքնապաշտպանության ուժերին:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 26-ից մինչեւ **մարտի 1-ը** ԵԱՀԽ-ի գծով հանձնաժողովի Հռոմում տեղի ունեցած նիստը, որ նվիրված էր Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման խնդրին, եւ որին մասնակցել էին ՀՀ ու ԼՂՀ պատվիրակությունները, ըստ երեւույթին դարձյալ եղել է անպտուղ ջուր ծեծելու գործողություն, որովհետեւ, նախ, ԼՂՀ-ն չի ընդունվել որպես հակամարտող կողմ, նրա պատվիրակության մեջ ճանաչվել են երկու համայնքները՝ հավասար իրավունքներով (թե՞ առանց իրավունքների, համենայն դեպս՝ իբրեւ իրար հավասար արժեցող խմբեր) եւ որ դարձյալ վտանգավոր է, հակամարտող կողմեր են համարվել Հայաստանն ու Ադրբեջանը: Իսկ վերջինն ապացույց է, որ ամեն ինչ պիտի ծառայեցվի Ադրբեջանի ամբողջության պահպանման սկզբունքին:

Մարտի 5-ին «Ազգը» տպագրեց հարցազրույց ԼՂՀ լրատվության եւ մամուլի դեպարտամենտի ղեկավար Մարսել Պետրոսյանի հետ, որն ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել, թե ԼՂՀ ԳԽ-ը, իսկ ավելի կոնկրետ՝ նրա Նախագահությունը, անկարող էր գլխավորել պատերազմի մեջ գտնվող արցախահայությանը, այդ պատճառով էլ ստեղծվել է «Պաշտպանության պետական կոմիտեն, որն անցյալ տարվա աշնանամուտին հիմնովին փոխել է վիճակը, դարձել դրության տերը եւ այժմ իրականացնում է տնտեսության, պատերազմի, օրինապահության եւ մյուս բոլոր ոլորտների ղեկավարությունը:

Այս ֆոնի վրա էլ բավական ցցուն է դառնում արհամարհական վերաբերմունքը Գերագույն խորհրդի ու նրա Նախագահության հանդեպ:

Ասում է. «Մենք անկեղծ հարգանքով ենք լցված մեր իսկ կամքով ստեղծված Գերագույն խորհրդի հանդեպ: Խոսքը նրա Նախագահության մասին է, որը շարունակում է գործել իներտ, ոչ բեղմնավոր, եւ ամբողջ այդ «գործունեության» տեմպը չի համապատասխանում ժամանակի հրամայականին: Գաղտնիքը սա է: Ի՞նչ կարելի է ասել մի Նախագահության մասին, որը յոթ ամսից ավել չի հրավիրում իր հերթական նիստը, չի ընդունում նոր օրենքներ: Նույն անխոհեմությամբ որոշում է ընդունել նաեւ ռազմական դրությունը երեք ամսով երկարաձգելու մասին: ԳԽ-ի Նախագահության կազմում բավական լուրջ, մտավորական անձնավորություններ են հավաքվել, եւ մնում ես ապշած, երբ նրանք թելադրում են իրենց կամքը՝ փորձելով փոխարինել ամբողջ Գերագույն խորհրդին»:

Իհարկե, այս խոսքից չի կարելի չեզրակացնել, որ Նախագահությանը մերժելով ԳԽ-ին փոխարինելու դերը, այն վերապահվում է ՊՊԿ-ին:

Բայց մի՞թե այդ է ուղիղ ճանապարհը եւ ոչ թե Նախագահությանը կենդանացնելը եւ խորհուրդը գործի դնելը: Չէ՞ որ սրանք են հանրապետության իշխանության գերագույն մարմինը, եւ մյուս բոլորը պիտի ենթարկվեն սրանց, կատարեն սրանց ղեկավար ցուցումները:

Հուսանք, որ այս ճեղքն ավելի չի խորանա եւ հանրապետության ղեկավարները լեզու կգտնեն իրար հետ:

Մարտի 6-ին ռազմաճակատից էական լուր չստացանք: Այլ ոլորտներում արցախյան հակամարտության վերաբերյալ որեւէ միջոցառում էլ չկար: Եվ, հավանաբար, այս պարապը լցնելու համար, Բլեյան-Սարդարյան զույգը կազմակերպեց իր, այսպես կոչված, կուսակցության հիմնադիր ժողովը, որն, իհարկե, անդրադարձավ Արցախի հարցին, եւ ահա թե ի՛նչ որոշվեց ըստ ժողովին մասնակցած թղթակցի: «... Որոշեցին,- ասում է,-

խորհրդարանին առաջարկել դադարեցնել Լեռնային Ղարաբաղից ՀՀ ԳԽ ընտրված պատգամավորների լիազորությունները եւ ՀՀ անկախության հռչակագրից դուրս թողնել Ղարաբաղին վերաբերող մասը:

Անկեղծ ասած, ավելի իրատեսական մոտեցում հնարավոր չէր ակնկալել, քանի որ իր ներկայության մասին ստեպ-ստեպ հիշեցնող մի ոմն առաջարկեց Ադրբեջանի՝ փոխզիջման չգնալու դեպքում նույնիսկ որդեգրել միակողմանի զիջումային քաղաքականություն: Պատկերացրեք հետեւեց փոխըմբռնումը:

Նշենք նաեւ, որ ռեպլիկներով հանդես եկող յուրաքանչյուր ոք հարկ էր համարում մի քանի անգամ կրկնել, որ ինքը հայ է, որ հավաքվածները հայեր են: Եվ, տպավորություն էր ստեղծվում, թե միմյանց հավատում էլ էին...» («Երկիր», 1993, մարտի 9):

Մարտի 7. Ալբերտ Ղազարյանը նշանակվել է ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի ներկայացուցիչը Հայաստանի հանրապետությունում,- հաղորդեցին՝ առանց բացատրելու, թե սա՞ ինչ է նշանակում, մի՞թե կոմիտեներն իրենց դեսպանություններն են ունենում, այն էլ օրինական կառավարության ներկայացուցչի (Մանվել Սարգսյան) կողքին: Թե՞ երկիշխանությունն Արցախում այնքան հիմնավոր տարածվել է, որ չէր կարող այսպիսի հետեւանք չունենալ:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի հյուսիսում, Կուսարի շրջանում կառավարության դեմ ապստամբել են լեզգիները, ներկայացրել ինքնավարության եւ Ադրբեջանից բաժանվելու իրենց պահանջները: Իշխանությունները դաժանորեն ճնշել են ապստամբությունը: Կան մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ: Մոսկվայից այս լուրը հաղորդեցին՝ ավելացնելով, թե Ադրբեջանի ԱԳ նախարարն ասել է, դա ահավոր սուտ է, որ տարածել են մեր թշնամիները՝ Ադրբեջանի հավասարակշռության հակառակորդները:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ Իսա Գամբարովը երեկ, ընդունելով Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Չեթինին, նրա հետ պայմանավորվել է, թե երկու երկրների ներկայացուցիչները ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խորհրդաժողովում ինչպես պիտի մասնակցեն ղարաբաղյան բարդույթի լուծմանը:

Իսկ արտգործնախարար Թոֆիկ Ղասումովն ու Չեթինն էլ եկել են այն եզրակացության, որ վճռական կլինի հինգ երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի ներկայացուցիչների միացյալ վճիռը, միայն դա կլինի որոշիչ, որպեսզի «դադարեցվի կրակը, վերացվեն բոլոր շրջափակումները, ապա բոլոր զորքերը՝ Ստեփանակերտի հետ միասին դուրս բերվեն Ադրբեջանի տարածքից»: Իհարկե, նրանք «Ադրբեջանի տարածք» ասելով, տվյալ դեպքում, հասկանում են Ղարաբաղը: Եվ այնտեղ հայությանը զինաթափելով՝ արդեն ազատ կլինեն հարցը լուծելու թուրքավարի:

Մարտի 8-ը ջնջեց նախորդ օրվա հարուցած հարցերը. նախ՝ Մոսկվայից հաղորդեցին, թե երեկ Մոսկվայում, Ադրբեջանի ներկայացուցչության առաջ բազմամարդ ցույց են արել լեզգիները՝ ներկայացնելով իրենց ինքնավարության պահանջը եւ վճռականորեն բողոքելով այն իրողության դեմ, որ Ադրբեջանում լեզգի երիտասարդներին քշում-տանում են ղարաբաղյան կռվին:

Ուրեմն, Կուսարի շրջանում տեղի ունեցածը ոչ թե սուտ է եղել, ինչպես պնդում էր Ադրբեջանի արտգործնախարարը, այլ մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, լայնորեն ծավալված այն միջոցառման, որ լեզգիներն են կազմակերպել իրենց բուն հայրենիքում՝ Կուսարում, եւ Մոսկվայում, աշխարհի աչքի առաջ:

Լեզգիների «Սադվալ» ազգային-ազատագրական շարժման նախագահ Սելիմխանո-

վը ՌԻԱ-ի թղթակցին հաղորդել է, թե Կուսարի շրջանում «իսկը ահաբեկչություն է իրականացվում 95 տոկոսը կազմող նրա լեզգի բնակչության դեմ»։ Նրա ասածով՝ Ադրբեջանի ՆԳՆ աշխատակիցները, որ հանդես են գալիս «Գորշ գայլեր» անունով, գիշերները խուժում են լեզգիների տները, զորակոչային տարիքի պատանիներին իրենց հետ տանում՝ Ղարաբաղի կռվին ուղարկելու նպատակով («Երկիր», 1993, մարտի 9)։

Եվ, ամենակարևորը, ինչպես մոսկովյան հեռուստատեսության երկու ծրագրերը, այնպես էլ նույնիսկ մեր թմրած լրատուները ոգևորությամբ հայտարարեցին, որ նախորդ երկու-երեք օրերի մարտական եռանդուն գործողությունների շնորհիվ Մարտակերտի շրջանում ազատագրվել են ևս մի շարք գյուղեր՝ Կուսապատը, Հոռաթաղը, Մոխրաթաղը, Ջանյաթաղը, Դամիրլուն, և այսօր ազատամարտիկները կռվում են Մարտակերտ քաղաքի մատույցներում։

Մոսկվայի խոսնակի ասածն այս էր. վերջին մի քանի շաբաթվա ընթացքում ԼՂՀ մարտիկներն ազատագրել են մոտ 25 գյուղ,- և ցավելու պես.- Սակայն շրջանի տարածքի կեսը դեռևս գտնվում է ադրբեջանական զորամիավորումների հսկողության ներքո։

Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարները պատեպատ են զարկվում կրակը դադարեցնելու համար։ Այդ խնդրին են լծել նաև Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինին, որը վերջին ժամանակները Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի արտգործնախարարների հետ ունեցած բանակցություններում ամեն ջանք գործ է դրել ղարաբաղյան բարդույթի լուծման գործին ներգրավելու նաև նրանց հեղինակավոր միջամտությունները։ Այսօր Բաքվում այդ մասին է եղել նրա խոսքը պրեզիդենտ Էլչիբեյի հետ, որն արդեն մտածում է, թե հարցը միայն ու միայն մեծ տերությունների վճռական միջամտությամբ կարող է լուծվել։ Բայց ո՞ւր է վերջը։ Չէ՞ որ, ինչպես մոսկովյան հեռուստատեսության խոսնակն էր ասում, հենց միայն վերջերս տարածվեցին Ռուսաստանի ու ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի, այսինքն՝ այդ հզոր ու հեղինակավոր տերությունների արտգործնախարարների կոչերը կրակը դադարեցնելու, արյունահեղությանը վերջ տալու և բարդույթի լուծման համար քաղաքական ըմբռնողության հասնելու մասին։ Ինչո՞ւ կռիվը շարունակվում է, ինչո՞ւ Ադրբեջանը հենց այսօր էլ ռմբակոծում է Գորիսի շրջանի Տեղն ու Կոռնիձորը, Տավուշի շրջանը... Չէ՞ որ դրանք էլ Ղարաբաղում չեն գտնվում, և Ադրբեջանն ինքն է ղարաբաղյան հակամարտությունը ծավալել, տարածել Հայաստանի ամբողջ սահմանով մեկ...

Մարտի 9-ին թուրքերը համառորեն դիմադրում էին Մարտակերտի վրա գրոհած մեր ինքնապաշտպաններին։ Պարզ է, գիտեն, թե իրենց համար ճակատագրական ի՛նչ նշանակություն պիտի ունենա շրջկենտրոնի կորուստը, և գործադրում են վերջին ուժերը։ Բայց, միևնույն է, ազատամարտիկները լի են վճռականությամբ՝ ազատագրելու հայրենի հողն ու օջախները և կանգ չեն առնի, մինչև չհասնեն հին Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի վերջին սահմաններին։

Տեսնողներ են եղել, թե ինչպես Մարտակերտում թուրքերն ավերում են տները և շինանյութերը փախցնում, կործանում են արտադրական հզորությունները, որոնց գործարկման համար վերջերս Էլչիբեյն ահագին գումարներ էր հատկացրել (միայն կոնյակի գործարանը վերականգնելուն՝ մեկ միլիոն)։ Հիմա, ըստ երևույթին, այլևս ոչ մի հույս չունեն և «աշխարհի վերջն» են անում...

Ասում են՝ թուրքերը կատաղի հարձակում են ձեռնարկել Լաչինի միջանցքի հյուսիսում, Կուշչուլարի ու Սիրասիլի կողմերում (ինձ բոլորովին անծանոթ անուններ են, չկան քարտեզներում)։ Մերոնք դիմավորել են ըստ արժանվույն և ջարդ տալով ստիպել, որ ետ փախչեն։

Հռոմի հանդիպումից վերադարձած մեր պատվիրակները հիացած չեն կատարվածի համար (պայմանավորվել են, որ ապրիլին գումարվի Մինսկի մեծ խորհրդաժողով, ապա և ջանքեր գործադրվեն հրադադարն ապահովելու համար, բարդույթի գոտի գան դիտորդներ՝ իհարկե, հրադադարից հետո,- համարյա այսքան բան), սակայն արդեն հա-

մաձայնեցված գործունեություն և դիվանագիտական քայլեր անել են սովորում մեր երկու պատվիրակությունները։ Այսօր Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունել է ԼՂՀ պատվիրակությունը՝ Բորիս Առուշանյանի գլխավորությամբ, երևի պայմանավորվել են հետագա միջոցառումների վերաբերյալ։

Բաքվում էլ մեծ ասուլիս է եղել։ Արտգործնախարարը հաղորդել է հանդիպման մանրամասները, պատմել է, որ իր ու ՀՀ պատվիրակության առանձին բանակցություններ են եղել, որոնց ընթացքում հայերը համաձայնել են, որ ԼՂՀ-ն չմտնի Հայաստանի կազմի մեջ, սակայն ունենա անկախ ինքնավարություն, իրենք էլ դրան դեմ են կանգնել, քանի որ Ադրբեջանը բազմազգ պետություն է և չի կարող յուրաքանչյուր ազգային փոքրամասնության տալ անկախ ինքնավարություն և ասել՝ արե՛ք, ինչ որ ուզում եք, բաժան-բաժան արեք մեր հանրապետության ամբողջականությունը։ Մենք միայն համաձայն ենք, որ Ղարաբաղի հայությանը տրվի մշակութային ինքնավարություն, իսկ նրանց դա չի բավարարում։ Այդպես էլ բանակցությունները վերջնական վճռի չեն հանգել...

✧ ✧ ✧

Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը Բաքվում է գտնվում, ինչպես միշտ, երբ Արցախում գործերը բարդանում են և կարիք է լինում, որ Թուրքիան ցույց տա իր խառնակիչ դերը միջազգային մակարդակներում, ոտքի հանի Ռուսաստանի ու մյուս մեծ տերությունների ղեկավարներին։

Չեթինն ու Էլչիբեյը խորհրդակցել են ղարաբաղյան բարդույթի շուրջ, իբր, եկել են այն եզրակացության, որ այն անհնար է լուծել պատերազմի դաշտում, անհրաժեշտ են խաղաղական ուղիներ։

Լավ է՝ խելքի են եկել, բայց որո՞նք են նրանց խաղաղական ուղիները, Էլչիբեյի մշակութային ինքնավարության առաջա՞րկը և այն էլ պայմանով, որպեսզի Հայաստանը ևս Զանգեզուրի 200 հազար թուրքերին շնորհի նման ինքնավարությո՞ւն։

Չեթինը դեռ մի քանի օր առաջ, մարտի 6-ին, Բաքվի լրատվությանը տված իր հայտարարության մեջ բացել է իր քարտերը, որոնցից երևում է, թե ինքն ի՛նչ տեսակ քաղաքական լուծման կողմնակից է։ Ահա նրա այդ ծրագիրը. «Ղարաբաղում խաղաղության հաստատման հիմքը պետք է դառնան անհապաղ հրադադարը, Ադրբեջանի տարածքից օտարերկրյա զորքերի և անօրինական զինված կազմավորումների դուրս բերումը, հակամարտության գոտում միջազգային դիտորդների տեղաբաշխումը։ Նախարարի կարծիքով՝ միայն «հակամարտության ռազմական մասի» դադարեցումից հետո կողմերը կկարողանան ձեռնամուխ լինել քաղաքական խորհրդակցությունների ու բանակցությունների, որպեսզի այնուհետև ԵԱՀԽ հովանու ներքո բանակցեն Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի շուրջ» («Ազգ», մարտի 9)։

Չեթինը, ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանի տարածք ասելով հասկանում է նաև ԼՂՀ-ը։ Ուրեմն, այնտեղից պետք է հանվեն «օտարերկրյա զորքերն ու անօրինական զինված կազմավորումները», իսկ սրանք էլ հասկանալի է, հայ ինքնապաշտպաններն են, որ պետք է հեռանան, որպեսզի թուրքը բանակցությունների նստի անզեն, անպաշտպան, վիզը դեմ իրեն մեկնած արցախահայի հետ...

Կրկին դիմենք իրենց հարմար խոսքին՝ ա՜յ բարաքյալլա...

Մարտի 10-ին ԼՂՀ լրատվությունից տեղեկացանք, որ հանրապետության ողջ տարածքում նախորդ օրերի հարաբերական հանգստի պայմաններում, Գյուլիստանի կողմերում գործող հայդուկային ջոկատներն անակնկալ հարձակման են անցել Մարտակերտի հյուսիսում իշխող թուրք զորամասերի դեմ և, առանց որևէ կորուստ տալու, ազատագրել Դաստակերտ, Տոնաշեն ու Գետիգոմեր գյուղերը։ Թշնամին տվել է մարդկային ուժի և զինտեխնիկայի մեծ կորուստներ։

✧ ✧ ✧

Երեկ Հռոմից տուն դարձած պատվիրակությունն այսօր հաշվետվությամբ հանդես եկավ ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունում. փոխվարչապետ, պատվիրակության ղեկավար Բ. Առուշանյանն այդ հանդիպումը որակեց իբրեւ մի ժողով, ուր նախապես ծրագրված էր խոսակցությունը տանել Ադրբեջանի շահին համապատասխան հունով: Իսկ Լ. Մելիք-Շահնազարյանն ասաց. «Հռոմում ստորագրված փաստաթուղթը պարտվողական է Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության համար եւ չի համապատասխանում նրա բնակչության ակնկալիքներին: Կարծում եմ, որ հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում այդ փաստաթուղթը չի վավերացվի»:

Իսկ Ադրբեջանի արտգործնախարար Թոֆիկ Ղասումովը, մամուլի ասուլիսում տված իր զրույցում, գոհություն հայտնելով Հռոմի հանդիպման արդյունքների առթիվ, հայտարարել է, թե նախ զինադադար կլինի, ապա հակամարտության գոտում դիտորդներ կտեղավորվեն: Այս փուլը հաջողությամբ իրականացնելուց հետո,- ասել է Ղասիմովը,- հնարավոր կլինի, որ Մինսկի խորհրդաժողովում քննարկվի ԼՂ-ի կարգավիճակի հարցը, որի համար մենք պատրաստ ենք Ղարաբաղի հայերին առաջարկել մշակութային ինքնավարություն: Սա էլ՝ պայմանով, որ համաձայնություն ձեռք բերվի փախստականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու եւ արտաքին զինված կազմավորումները դուրս բերելու համար:

Անդրադառնալով Հայկական հանրապետության պատվիրակության հետ իրենց ունեցած բանակցություններին՝ Ղասիմովը հայտնել է, որ հայերը, հրաժարվելով տարածքային պահանջից, պնդում են վերականգնել Լեռնային Ղարաբաղի վարչական ինքնավարությունը, տարբերակ, որն ընդունելի չէ Ադրբեջանի համար:

Այսպես, ուրեմն, «Եղբայրական Ադրբեջանը» չի էլ հանդուրժի, որ հայկական Ղարաբաղն ստանա այն, ինչ ունեցել է մինչեւ պայքարի սկիզբը:

✧ ✧ ✧

Նույն օրվա «Երկիր»-ում տպագրված է թղթակցի զրույցը Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Վոլքան Վուրալի հետ, որը, երդում-հավաս անելով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ իր երկրի ամենաբարի վերաբերմունքի ու տրամադրությունների վերաբերյալ, գտնում է, որ հայ ժողովուրդը պարտավոր է մոռանալ անցյալը, ապրել ապագայի խնդիրներով: Օրինակ, եթե Հայաստանը հիշում է 1915-ը եւ դեռ ջանքեր էլ է թափում, որպեսզի ՄԱԿ-ը ճանաչի այն իբրեւ հայոց գենոցիդ, ապա դա ոչ միայն ապարդյուն, այլեւ վտանգավոր է («չի կարելի ապրել սպառնալով եւ մեղադրելով հարեւաններին»): Իբր իրենք ու յուրայինները չգիտեն էլ՝ 1915-ին ու հետագա տարիներին ի՞նչ է տեղի ունեցել եւ ինչպե՛ս: Ուստի եւ Հայաստանին առաջարկում են հարցն ուսումնասիրելու համար «ստեղծել միջազգային հանձնաժողով: Մենք պատրաստ ենք բացել բոլոր արխիվները»:

Դեսպանը գտնում էր, որ Թուրքիայի ու Հայաստանի նորմալ հարաբերություններ կստեղծվեն, երբ Հայաստանն ու Ադրբեջանը կդադարեցնեն պատերազմը, կապրեն որպես բարի հարեւաններ: Նա ոչ մի կերպ չի ուզում հասկանալ, որ պատերազմը Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի միջեւ է: Եվ չնայած զրույցի սկզբին հայտարարել էր, թե «Այսօր առաջնային են մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության խնդիրները», չի պատկերացնում, թե այդ խոսքը կարելի է կիրառել նաեւ Ղարաբաղի տեր հայության վերաբերմամբ: Իսկ ղարաբաղյան հակամարտությունը գոյություն ունի եւ դեռ կարող է շարունակվել, որովհետեւ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ադրբեջանում, հատկապես Ղարաբաղում կան ուժեր, որոնց ձեռնտու է պատերազմը: Բայց լավ է խոսքը տանք իրեն: Ասում է. «Մենք հակամարտության կարգավորման վերջին քաղաքական ճիգերն ենք գործադրում: Անտարակույս, Ադրբեջանում կան պատերազմի կողմնակիցներ, հավանաբար այդպիսիք կան նաեւ Հայաստանում եւ հատկապես Լեռնային Ղարաբաղում, որոնք անձնապես շահագրգռված են դրանով, քանզի կամ հարստություն են դիզում այդ հակամարտության շնորհիվ կամ քաղաքական կապիտալ, ժողովրդականություն շահում»:

Դեսպանը չի բացատրում, թե Թուրքիան ի՞նչ դեր է խաղացել ՀՀ նախկին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանին պաշտոնանկ անելու գործում: Սակայն գտնում է, որ նա լոկ սփյուռքահայերի, հատկապես ամերիկահայերի բացահայտ հակաթուրքական տրամադրություններն էր արտահայտում եւ ոչ թե բնիկ հայաստանցիների շահերը:

Մարտի 11-ին ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չեն եղել: Մերոնք վստահորեն տիրում էին ազատագրված բնակավայրերին ու դիրքերին՝ անկասկած նախապատրաստվելով Մարտակերտի վրա ձեռնարկելիք վճռական գրոհին, որը չի կարող ուշանալ (ասում են՝ տեղաշարժ չի իրականացվել՝ դիրքերի վրա իջած թանձր մառախուղի պատճառով):

Խնդրի շուրջ եղած խոսք ու զրույցից հետաքրքիր էր «Ազգի» մի հաղորդումը Բլեյան-Սարդարյան ջուխտակի նոր աղմուկի մասին: Ըստ երեւույթին այն ՀՀ գլխավոր դատախազությանն է դիմել իր կուսակցության գրանցման համար, եւ գլխավոր դատախազի տեղակալ Վլադիմիր Հովհաննիսյանը լրատվության ներկայացուցիչներին այդ առթիվ ասել է, թե ինքն առհասարակ դեմ է ամեն մի պատերազմի, մանավանդ նրա երկարելու եւ կողմ է Ղարաբաղյան պատերազմին վերջ տալու համար իրականացվող ջանքերին: Սակայն, դեմ է ջուխտակի գործադրած եռանդի միակողմանիությանը (ուզում են կռիվը դադարեցնել՝ Ղարաբաղի հայությանն Ադրբեջանին հանձնելու գնով), որ շատ վտանգավոր է, պարզապես ազգադավություն:

«Այսօր, երբ միջազգային հանրությունը գործնական լուրջ քայլեր է իրականացնում Լեռնային Ղարաբաղի հարցն արդարացի եւ երկուստեք ընդունելի պայմաններով լուծելու համար,- ասել է իրավաբանը,- առնվազն տարօրինակ են Ա. Բլեյանի եւ Կ. Սարդարյանի կոչերը՝ պայքարից հրաժարվելով գնալու միակողմանի զիջումների:

Մեր ժամանակներում այլակարծությունը եւ դրան համապատասխան գործունեության յուրաքանչյուր դրսեւորում գովելի է: Սակայն Ղարաբաղի հարցում եւ հատկապես պայքարի այս փուլում դրսեւորվող նման այլակարծությունը, կարծում եմ, վտանգավոր է եւ շատ վնասաբեր:

Ինչ վերաբերում է ստեղծվող նոր կուսակցությանը, ես հանձնարարել եմ ՀՀ դատախազության համապատասխան բաժնին՝ ստուգել Ա. Բլեյանի եւ Կ. Սարդարյանի կողմից «Նոր ուղի» կուսակցության հիմնադրման հետ առնչվող բոլոր հանգամանքները» («Ազգ», 1993, մարտի 11):

Հետաքրքիր է, թե արցախյան հարցում իր խոտոր ուղուց հրաժարվելուց հետո, այս ջուխտակն ուրիշ ինչո՞վ է զբաղվելու, որպեսզի արդարացնի իր «Նոր ուղի» կոչումը:

Մարտի 12-ին թուրքերը զինուժի ու տեխնիկայի մեծ կուտակումներ էին անում Լաչինի միջանցքի հարավում եւ հյուսիսում: Այստեղ օրվա ընթացքում հրետակոծություններ էլ են եղել:

Երկու օր առաջ, մարտի 10-ին, Թուրքիայի պաշտոնական թերթերը տպագրել էին հաղորդում այն մասին, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը խոստացել ու պատրաստ է որոշակի քայլեր կատարել ղարաբաղյան բարդույթի լուծման համար:

«Արցախ» հայրենակցական միության նախագահ Յ. Հովհաննիսյանը հայտնեց, որ զանգվածաբար հայրենի օջախներն են վերադառնում Մարտակերտի շրջանում ազատագրված գյուղերի նախկին բնակիչները:

Մարտի 13-ին Լաչինի միջանցքը հրետակոծվում էր հյուսիսից ու հարավից եւ Մանիքլուի ու Մեծշենի դեմ գրոհում էին թուրքերը, որոնք ետ մղվեցին մեր ինքնապաշտպանների կողմից:

Վերջին ձեռնարկների միջոցով թուրքը, հավանաբար, խնդիր է ունեցել այս գարնանամուտին կորցրածը գոնե մասամբ վերադարձնել, որը նախորդ օրերին Բաքվից հայտարարվել էր իբրեւ իրողություն: Թուրքին վայե՜լ լրատվություն:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը մնում է շահագրգիռ տերություննե-

րի ու պետական գործիչների ուշադրության կենտրոնում: Սուլեյման Դեմիրելը, վերջերս ընդունելով Ադրբեջանի վարչապետի տեղակալ Աբասովին, հայտարարել է, թե Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման ձգձգումը կքայքայի Ադրբեջանի տնտեսական ու քաղաքական մարմինը, ուստի պետք է ամեն միջոց գործադրել, որպեսզի օր առաջ այն լուծվի քաղաքական եղանակով, փոխզիջումների ճանապարհով:

Փարիզում ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումների մասին արդեն տեղեկություններ են գալիս: Նախագահ Միտերանի հետ ունեցած հանդիպմանը նա խնդրել է, որ Ֆրանսիայի ղեկավարն իր երկրի ու սեփական հեղինակությամբ ազդի Ղարաբաղյան հարցի լուծման վրա՝ հատկապես ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում եւ այդ քաղաքական կազմակերպության մաս կազմող երկրների արտգործնախարարների միջոցով:

Բայց մի՞թե Տեր-Պետրոսյանը, որ ականատեսն ու ականջալուրն է եղել վերջին տարիներին այդ ԵԱՀԽ կոչվածի կողմից Ղարաբաղյան բարդույթի հետ կատարված խաղերին, որեւէ հույս է կապում նրա հետ: Համոզված լինելով, որ ԵԱՀԽ-ն այժմ խաղալիք է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ձեռքին... Իսկ եթե ուրիշ ոչ մի բան էլ հաշվի չառնենք, այն ունի մի անխախտ սկզբունք. ճանաչում է միայն պետության ամբողջականությունը, սահմանների անձեռնմխելիությունը եւ մնացած բոլոր հանգամանքները համարում է երկրորդական, այդ ամենակարեւորին ստորադասվող:

Այս դեպքում Տեր-Պետրոսյանն ինչ հույս է կապում ԵԱՀԽ-ի հետ, թեկուզ եւ Միտերանի պես մի հեղինակավոր գործչի միջնորդությամբ:

✧ ✧ ✧

«Ազատություն» ռադիոյի ադրբեջանական խմբագրությունն արեց մի կարեւոր հաղորդում: Ասում է՝ մոսկովյան իր ուղեւորությունից Բաքու է վերադարձել Նախիջեւանի տեր Հեյդար Ալիեւը եւ Էլչիբեյի հետ ունեցած վեցժամյա զրույցի ընթացքում մեծ մասամբ խոսել է Ղարաբաղի մասին, որն արդեն ձեռքից գնում է («Հիշիր, որ նույնիսկ երկու տարի առաջ այնտեղ մեր օրենքները գործում էին, - երեւի նկատի ունի Պոլյանիչկոյի ռեժիմի գործունեությունը: - Իսկ այսօր մենք այնտեղ ոչինչ չունենք եւ օրըստօրե նոր հողամասեր ենք կորցնում»): Այս զրույցին Ադրբեջանի երկու ղեկավարները ծրագրել են իրենց համատեղ ու միասնական այն միջոցառումները, որոնց իրականացմամբ պետք է լուծեն Ղարաբաղի խնդիրը:

Մարտի 15-ին ցերեկով ասում էին՝ հաստատ ու վստահելի տեղեկություն կա, որ վերջին օրերին Շահումյանի ֆիդայիներն արդեն ազատագրել են Թալիշը եւ շարժվում են դեպի Մատաղիս, իսկ Մոխրաթաղ-Հոռաթաղ գծի ինքնապաշտպաններն արդեն Մարտակերտ են մտել եւ քաղաքի մեծ մասի վրա տիրություն են անում:

Հեռուստատեսության մեր անբաններից մեկն առհասարակ Արցախի անուն չտվեց, մյուսն էլ հայտարարեց, թե ռազմաճակատում մարտական գործողություններ չեն գրանցվել:

Իջեւանի եւ Ղազախի սահմանում երկու շրջանների ներկայացուցիչները (մեր կողմից՝ Զ. Անանյանի գլխավորած պատվիրակությունը) բանակցություններ են վարել, պայմանավորվել, որպեսզի կրակը դադարեցնեն, եւ հնարավոր լինի գարնան դաշտային աշխատանքներ կատարել:

Փարիզից վերադարձած Լ. Տեր-Պետրոսյանը հպարտությամբ նշում է, որ իր ու Միտերանի զրույցում կարեւոր տեղ է բռնել Ղարաբաղյան խնդիրը, պայմանավորվել են, որ ջանքերն ուղղվեն ԵԱՀԽ-ի մակարդակով այն քննելու եւ արդար վճիռ հանելու համար:

Մենք, իհարկե, գիտենք, երկու տարվա փորձն էլ ցույց է տվել, թե իրենից ինչ է ներկայացնում այդ ԵԱՀԽ կոչված կաթվածահար մարմինը, մանավանդ ո՞րն է նրա սկզբունքը մեր հարցի համար: Այս պարագայում Լ. Տեր-Պետրոսյանն ինչո՞ւ է այս ժողովրդին մոլորեցնում: Որպեսզի վերջում էլ ասի՝ ես ինձնից կախված բոլոր միջոցները գործադրեցի՞:

Մարտի 16-ին, վերջին մի քանի օրվա, այսպես կոչված, հարաբերական դադարից հետո, Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը Մարտակերտի շրջանում նոր գրոհ են ձեռնարկել, ազատագրել Տոնաշեն գյուղը, ապա գրավել Մատաղիսի դիմացի ռազմավարական բարձունքները եւ վստահորեն առաջ են շարժվում: Քարտեզին նայելով, չի կարելի չմտածել, որ նրանք Մարտակերտի դիմաց կանգ են առել եւ Մատաղիսի կողմից ուզում են կտրել-հասնել Մարաղա ու Լենինավան, շրջապատման մեջ առնել թշնամու զորությունը: Ինչ-որ է, Աստվա՜ծ օգնական:

Կարեւորը եւ ուրախալին այն է, որ «Արցախ» կոմիտեի մոտից ու Սախարովի հրապարակից (Փախստականների վարչության բակից) վիթխարի մարդատարները տուն են վերադարձնում Մարտակերտի շրջանից աստանդական դարձած հարյուրավոր մարդկանց, եւ ավտոբուսները տրամադրողները չեն հասցնում բոլոր ցանկացողներին միանգամից փոխադրել:

Օրվա մյուս էական լուրերից.

Ա) Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի արտգործնախարարները շուտով կհանդիպեն Ժընեւում, կհրապարակեն իրենց առաջարկությունները Ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորման վերաբերյալ, եւ դրանք են՝ անմիջապես հրադադար, պետական ամբողջության պահպանում, իրար (Հայաստանի ու Ադրբեջանի) ներքին գործերին չխառնվել, զորքերի դուրս բերումը բարդույթի գոտուց, փախստականների վերադարձն իրենց նախկին բնակավայրերը եւ դիտորդների ներկայությունը բարդույթի տարածքում (միջոցառումներ, որոնցից ավելի վատն արցախահայության համար անհնար է պատկերացնել):

Բ) Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Միտերանն է մեկօրյա այցով եկել Մոսկվա եւ Ռուսաստանի ղեկավար Ելցինի հետ ունեցած բանակցությունների մեջ շոշափել է նաեւ Ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրը: Վերջում էլ այդ առթիվ երկուսով արել են հայտարարություն, որի էությունն այս է՝ անմիջապես հրադադար անել, վիճելի հարցերը քննել եւ լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ անպայման հենված ԵԱՀԽ-ի նախաձեռնությունների ու սկզբունքների վրա (որոնց հիմքում սահմանների անխախտության փուչ տարբերակն է):

Գ) Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելն էլ լրատվական մարմինների համար արել է հայտարարություն, որի սկիզբը եթե Ղարաբաղի ճակատում կրակը դադարեցնելու առաջարկն է, ապա վերջն սպառնալիքի պես մի բան է՝ արված Հայաստանին. ասում է՝ Հայաստանը խաղաղ ու բարեկեցիկ կյանք կարող է ունենալ միայն մի դեպքում՝ եթե կարգավորի իր հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ:

Սա մեղմ տարբերակն էր այն հայտարարության, որ այն օրերին Բաքվում արել էր պրեզիդենտ Թուրգութ Օզալը՝ սպառնալով «ատամ ցույց տալ հայերին»: Ատա՜մ ցույց տալ: Բայց չէ՞ որ ցուցադրած ատամը ջարդելու գործն էլ հեշտանում է: Մանավանդ, որ հայերը լավ են հիշում իրենց թագավոր Արշակ Բ-ի (4-դ դար)՝ նման դեպքերի համար տված պատվիրանը. «Քարինք եւ մեր շատ կան ի թափել զատամանս ձեր» («մենք էլ քարեր շատ ունենք ձեր ատամները թափելու համար»):

Դ) ԵԱՀԽ-ի պետությունների ներկայացուցիչներն այսօր Բելգիայի մայրաքաղաքում հրապարակել են հայտարարություն՝ առաջարկելով դադարեցնել կրակը եւ վերջ տալ արյունահեղությանը Լեռնային Ղարաբաղում:

Պարզից էլ պարզ է, հայ ինքնապաշտպանության հաջողություններն Ադրբեջանի ու Թուրքիայի տերերին, ինչպես նաեւ նրանց թիկունքում կանգնած ուժերին ստիպեցին կրակը դադարեցնելու համար ոտ ու ձեռ ընկնել, բայց, տեսե՛ք, նրանք ի՛նչ միջոցներով ու հետեւանքների ի՛նչ հեռանկարով են ուզում հասնել դրան (եթե նույնիսկ անտես առնենք այն հանգամանքը, որ Ղարաբաղյան բարդույթ կամ հակամարտություն են ասում, սակայն երբեք էլ Ղարաբաղը չեն տեսնում նրա կազմում, նրան չեն դիմում՝ հարցը լուծելու համար):

Մարտի 17-ին, ըստ պաշտոնական լուրերի, ռազմաճակատում տեղաշարժ չի եղել: Սակայն պաշտոնական լրատուների հույսին մնալը նշանակում է կյանքից ետ մնալ առն-

վազն մեկ շաբաթով. Տոնաշենի ազատագրության լուրն առնելուց զանգել էի Ստեփանակերտ, մերոնք ասացին՝ Տոնաշենը մի շաբաթ առաջ է ազատագրվել...

Ասում են՝ երեկ եւ անցած գիշեր թուրքերը Ֆիզուլուց դաժան հրետակոծել են Էդիլլուն, իսկ Հին Թաղերի վրա էլ ուժեղ գրոհ են ձեռնարկել: Այս մարտում նրանք մեծ կորուստներ են ունեցել: Իսկ մեր կողմից զոհվել է մեկ ազատամարտիկ:

«Ազատամարտ» շաբաթաթերթն իր 10-րդ համարում (մարտի 12-18) երկու կարեւոր նյութ է տպագրել. մեկը՝ մեր Բակուր Կարապետյանի ուղեգրական գրառումը բարոնուհի Քեռոլայն Կոքսի 12-րդ այցի մասին, որն առաջին անգամ մեր ընթերցողին պատմում է այդ սրբակենցաղ բարեկամուհու կենսագրությունից հետաքրքիր բաներ, մյուսն էլ՝ արցախցի լրագրող Արամայիս Գաբրիելյանի ռեպորտաժն ազատամարտիկների հրամանատարներ Աշոտ Գուլյանի ու Ռաֆայել Գալստյանի վերաբերյալ: Երկուսն էլ ռազմաճակատի ու նրանց մարդկանց մասին կենդանի խոսքեր են՝ հաճախ համեմված իրականության այնպիսի դիտարկումներով, որոնք միայն այնտեղ, ճակատում կարող են ծնվել: Մարտունու մարտիկներից մեկը ցույց է տալիս թուրքի կործանված ինքնաթիռի բեկորներն ու տանկի «դիակը», ապա անդրադառնում դրանց գործող տեսակներին, որոնք՝ խլված թուրքից, հիմա էլ նրա դեմ են գործում, եւ ասում է. «Ադրբեջանը փաստորեն առճակատող երկու բանակների է մատակարարում... Նրա գործն ավելի դժվար է»:

Իսկ ռեպորտաժի հերոսը ցավագնորեն բողոքում է, թե «Մեր գումարտակում չկա ոչ մի ղեկավար աշխատողի զավակ: Բայց այսօրվա այդ ղեկավարնե՞րը չէին, որ հանրահավաքներում կոկորդ էին պատռում, թե պիտի կռվեն մինչեւ վերջ...»:

◇ ◇ ◇

Բ. Ելցինն արձագանքել է Ա. Էլչիբեյի բարձրացրած աղմուկին (Ռուսաստանի խորհրդարանում Ելցինի դեմ սկսված շարժման առթիվ) եւ, շնորհակալություն հայտնելով ադրբեջանական ժողովրդին ու նրա ղեկավարությանը, խոստանում է իր բարեկամությունը եւ ամեն տեսակ աջակցությունը («Ազգ», մարտի 17):

Եվ սրանից հետո մենք սպասում ենք, որ արցախյան խնդրում նա մեզ պաշտպանի:

Մարտի 18-ին, կիրակի օրը, ինչպես լինում է նման օրերին, Հայաստանի հեռուստատեսությունը ոչ մի լուր չուներ Արցախի ճակատից:

Փարիզից Երեւան վերադարձավ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորած կառավարական պատվիրակությունը: Նախագահը հենց օդանավակայանում հպարտությամբ հայտարարեց, որ ստորագրվել է բարեկամության ու համագործակցության պայմանագիր, որ խոշոր նշանակություն պիտի ունենա Հայաստանի նոր կյանքի համար: Թվարկեց իր հանդիպումներին արժանացած պետական գործիչներին, հայկական համայնքը, ինչպես նաեւ այն օրերին Փարիզում գտնված թուրք նշանավոր քաղաքական գործիչ Թյուրքեշին (ո՞նց էլ գտել է): Բայց թե ինչ է խոսել, հատկապես ԼՂՀ ճակատագրի մասին, մնաց իր գաղտնիքը:

Մոսկովյան լրատվությունը տագնապով նշում է Ռուսաստանի խորհրդարանում ու նրա շուրջ ստեղծված խառնակ մթնոլորտը, Ելցինի ու կողմնակիցների դժվար կացությունը..., հայտնում է, որ Ելցինին ամեն կերպ օգնելու եւ թիկունք դառնալու պատրաստակամություն են հայտնել Բիլ Քլինթոնն ու Աբուլֆազ Էլչիբեյը: Կարդացին վերջինիս քծնալից հայտարարությունն այդ առթիվ: Հասկանալի է եւ արդեն եղած բան, մեր Նախագահը Միտերանի հետ քաղցրախոսելիս թուրքը Ռուսաստանի ղեկավարի առաջ է խոնարհվում, սեր ու նվիրվածություն խաղում, գիտե՝ ումնից է գալիս այս Կովկաս աշխարհի աղետը կամ երջանկությունը):

Հռոմի վերջին հանդիպման եւ ԼՂՀ հարցի առթիվ խոսեցրին վերջին օրերին լիազոր դեսպանի աստիճան ստացած Դավիթ Շահնազարյանին: Ասաց, որ մենք այդ հանդիպումից լուրջ բան չէինք սպասում, եւ այն այդպես էլ ավարտվեց, որովհետեւ

ԵԱՀԽ կոչվածը դավանում է մեզ ոչ ձեռնտու սկզբունքներ: Բայց, ահա՛, տեսեք՝ ինչպես է կարողանում օգտվել թուրք-ադրբեջանական համագործակցությունը, որ Հայաստանի ու Ղարաբաղի դեմ գնում է ամեն տեսակ խարդավանքի: Վերջերս, օրինակ, Հիքմեթ Չեթինն ու Կոզըրեւը բանակցություններ են վարել ղարաբաղյան բարդույթի առթիվ: Չեթինն ասում է՝ իրենք լուծման հիմնավոր ծրագիր են ընդունել եւ շուտով պիտի հանդիպեն Անկարայում՝ այդ ծրագիրը գործի դնելու եւ իրականացնելու համար: Նա այս առթիվ զանազան հայտարարություններ է անում, իսկ Կոզըրեւը... խորհրդավոր լռություն է պահպանում: Համաձայ՞ն է: Իսկապես այդ բոլորը եղել է ու կա՞: Բայց չէ՞ որ դա քաղաքական խաղ է, եթե չասենք՝ խարդավանք Արցախի թիկունքում:

Շահնազարյանը զայրացած ու զզված էր խոսում թորքի ու թուրքի խարդավանքների մասին: ԼՂՀ Պաշտպանության ղեկավար Ս. Սարգսյանն այսօր հայտարարել է, թե այս տարվա հունվարի 1-ից մինչեւ այժմ Ադրբեջանը մեր ճակատներում կորցրել է 1300 ասկյար, զրահատեխնիկայի 42 միավոր, մենք ազատագրել ենք 27 գյուղ:

Մարտի 19-ի լուսադեմին մերոնք հարձակման են անցել եւ կեսօրվա դեմ ազատագրել Ջանյաթաղ ու Գյուլաթաղ գյուղերը, տիրացել Հոռաթաղի դիմացի բարձունքներին: Զոհվել են 6 ազատամարտիկներ: Թշնամու կորուստները երկու տասնյակ ասկյարից անցնում էին:

Սակայն հիշյալ գյուղերի ազատագրումը մենք արձանագրել էինք 10 օր առաջ՝ իբրեւ նախորդ երկու օրերի հաջողություն:

Ուրեմն, կամ թուրքերն էին ճիշտ, երբ այդ քանի օրը պնդում էին, թե ետ են նվաճել գյուղերից մի քանիսը, կամ էլ այն ժամանակ մերոնք էին շտապել՝ տաս օր հետո ազատագրելիքն իրենցը համարելով:

Երեւի ավելի իրավացի է «Ազգի» սեփական թղթակից Վ. Աղաջանյանը, որ այս երեւույթի մասին տեղեկացրել է, թե «Մարտակերտում ճակատի գիծն անկայուն է, եւ մարտերն ընթանում են փոփոխական հաջողությամբ» («Ազգ», մարտի 17):

Ինչ-որ է, Մարտակերտի ազատագրությունն օրվա խնդիր է, եւ սա է ամենակարեւորը:

Ասում են՝ այնտեղ, ճակատի գիծն է ժամանել ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Մանուկյանը: Նախանցյալ օրն էլ հարեւանս էր պատմում, որ շուրջ հազար զինվոր, նոր զինտեխնիկա ու զինամթերք են ճանապարհել Արցախ, եւ ահա ուր որ է, արդյունքը կերեւա:

Պատահական չէր, որ Ադրբեջանից հաղորդել էին, թե Հայաստանի պաշտպանության նախարար Վ. Մանուկյանի՝ մարտի 10-ին «ապօրինի ճանապարհով Ադրբեջանի հանրապետության Աղդարայի շրջան կատարած այցելությունը եւ այնտեղ տեղակայված հայկական զինյալ ուժերի ռազմական պատրաստության ստուգումը համարվում է անկախ պետությունների միջպետական հարաբերությունների խախտում» («Երկիր», մարտի 18):

Այսօր հրետակոծության են ենթարկվել Ստեփանակերտը, Լաչինի միջանցքը, Սողքը եւ ՀՀ մի շարք սահմանային բնակավայրեր:

Մարտի 20. Այս էլ ահա որերորդ օրն է, Մարտակերտի շրջանում կռիվ է գնում Ներքին Հոռաթաղի համար: Ճակատի մնացած հատվածներում, ասում են, դիրքային մարտեր են, եւ մերոնք վստահորեն հսկում են ազատագրված բնակավայրերը:

ՀՀ սահմանային շրջաններում, հատկապես Գորիսի ու Կապանի սահմաններում, դրությունը խառն է:

Իսկ Իջեւանում բանակցությունների են հավաքվել սահմանակից վեց շրջանների (Իջեւան, Տավուշ, Նոյեմբերյան եւ Ղազախ, Թովուզ, Քյուրդամիր) ղեկավարները, որպեսզի պայմանավորվեն հրադադարի ու գարնանային դաշտային աշխատանքները կանոնավոր անցկացնելու համար: Պայմանավորվել են, որպեսզի առաջին երեք օրերի ընթացքում էլի հանդիպումներ ունենան (երեւի վերեւների հետ խորհրդակցելուց հետո), որոշակի պայմաններ մշակեն ու վերջնական վճիռներ հանեն:

◊ ◊ ◊

Երեկ ու երեկոյան Երեւան ժամանաց Ռուսաստանի խորհրդարանական պատվիրակությունը՝ Ռուսլան Խասբուլատովի գլխավորությամբ: Մեր լրատվության համաձայն՝ այն միայն խորհրդարանական հարաբերությունները կարգավորելու, երկու հանրապետությունների տնտեսական կապերն ամրապնդելու նոր լծակների ստեղծման հարցեր է քննել: Սակայն այսօր միջօրեից հետո պատվիրակությունը, ծրագրած Տաշքենդ կատարելիք թռիչքը հետաձգելով, հայտնվել է նախնական ծրագրի մեջ չեղած Բաքվում, եւ, ահա, անմիջապես Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Խասբուլատովը հենց օդանավակայանում հայտարարել է, որ իր պատվիրակության խնդիրներից մեկն է օժանդակել ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը՝ ԱՊՀ երկրների միջխորհրդարանական ասամբլեայի միջոցով: Իսկ Բաքվի տերերի հետ ունեցած բանակցությունների արդյունքում էլ խոսեց այն մասին, որ, իբր, անձամբ նշանակալից առաջադիմություն է տեսնում երկու հանրապետությունների ղեկավարների դիրքորոշումներում եւ զգում է, որ նրանք հնարավորություն ունեն փոխըմբռնումի ու վճռական քայլերի:

Մարտի 22-ը նշանավորվեց Ներքին Հոռաթաղի՝ Մարտակերտի շրջանի ամենախոշոր եւ ռազմավարական տեսակետից կարեւոր գյուղերից մեկի ազատագրմամբ: Նախորդ օրերին նախապատրաստական հուժկու գրոհից հետո մեր ազատամարտիկներն այսօր առավոտյան տիրեցին Հոռաթաղին, հաղթական երթը շարունակելով, մտան Մարտակերտ քաղաքի արվարձանները: Ասում են՝ երկու կողմերն էլ կորուստներ ունեն, թշնամին՝ մի քանի անգամ ավելի:

Երեւանում է գտնվում Եվրախորհրդարանի պատվիրակությունը՝ Մագդալեն Հոֆֆի գլխավորությամբ: Այն խնդիր ունի ուսումնասիրելու ՀՀ վիճակն ու ղարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորելու հնարավորությունները: Օրվա ընթացքում հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել հանրապետության ղեկավարների հետ՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանից սկսած...

ԼՂՀ ԳԽ-ի երեկ սկսված նստաշրջանում հազիվ լսել են ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանի ու ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Գ. Պետրոսյանի հաշվետու զեկուցումները եւ քննարկել դրանք: ԳԽ-ի նախագահ ու տեղակալ պետք է ընտրեին, դարձյալ բարդացրել են: Վերջն ի՞նչ պիտի լինի:

◊ ◊ ◊

Հեռուստատեսությամբ երեկ ցույց էին տվել, այսօր էլ կրկնեցին պետրոգրադցի հանրաճանաչ վատշվեր կինոգործիչ թե հեռուստալրագրող Ալեքսանդր Նեւզորովի ժապավենը՝ այս տարվա մարտի սկզբին տեղի ունեցած արցախյան մի ճակատամարտի մասին: Թարթառից Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջանների վրա գրոհի եկած եւ Սարսանգի մոտերքը հասած թուրքի մի զումարտակ ընկնում է պաշարման մեջ, ջարդուխուրդ լինում կոտորվում: Անկանոն շարժումներից, ռուսերեն ու թուրքերեն խառնիճաղանջ աղմուկից ոչինչ չի հասկացվում (մանավանդ, որ մեզ մոտ, Եղվարդում էլ հեռուստաալիքներն այնպես խճողված են, որ մարդն ու մեքենան իրարից չեն տարբերվում): Միայն վիրավոր ու կոտորվող թուրքի վայնասունն է շատ պարզ տարբերակվում, մեկ էլ ծախու հեղինակի փնթփնթոցը: Ահա՛, այս վերջինը տեղանքից մանրամասներ է հաղորդում. մենք գտնվում ենք Գերանբոյի շրջանում (սա Շահումյանի թուրքացրածն է), հասել ենք Աղդարա (սա էլ՝ Մարտակերտը): Կռիվը Սարսանգի ջրամբարի մոտերքում է գնում: Տեղացիներն այս վայրը կոչում են «Սարսանգ սու ամբարը»:

Եվ չի բացատրում այդ ինչ տեղացիներ են, ինչ ազգի են պատկանում:

... Ապա վիրավոր կամ վախից ոչխարացած զորքն է տես փախչում: Եվ նա «ցավով» արձանագրում է. սրանք զինվոր չեն, զորք չեն, չոբաններ են, որոնց զինվորի զգեստ են հագցրել, քշել կռվի:

խոսեցնում է «Գերանբոյի զումարտակի» վերին ղեկավար, գեներալ Սադըխովին. «Սրանք միայն փախչել գիտեն... Եթե երկու անգամ շատ լինեին, երկու անգամ էլ շատ էին լինելու փախչողները»: Եվ թուրքի «հերոսական ու հայրենասեր» բանակի անկեղծ հրամանատարը հաստատում է այդ եզրակացությունը. «Այո՛, եթե երեք անգամ էլ շատ լինեին, երեք անգամ շատ պիտի լինեին փախչողները»: Եվ չի ասում, թե ինչո՞ւ այդպես է, երբ իսկական զինվորը, նույնիսկ ո՛չ զինվորը, իր տունուտեղը պաշտպանող հասարակ մարդը երբեք էլ չի փախչում, այլ դեմ է կանգնում, պաշտպանում այդ տունուտեղը, մեռնում նրա համար կամ փրկում այն:

Հարց կարող է ծագել՝ թուրքն ինչո՞ւ է ծախսեր կատարել, որպեսզի իր զորքի այդ խայտառակությունը ցուցադրեն, տարածեն (ասում են՝ ժապավենը նախ ցուցադրվել է Պ-գրադի «60 վայրկյան» ծրագրով):

Դա պարզ հաշիվ է. որպեսզի Նեւզորովը վերջում էլ ասի՝ դուք չեք պատկերացնում, թե ի՜նչ անարդարություն է, երբ Ադրբեջանին համարում են ագրեսոր, որն, իբր, հարեւանին հանգիստ չի տալիս: Բայց այստեղ, իր հանրապետության տարածքում, այդ հանրապետության սահմանից մի քանի տասնյակ կիլոմետր հեռու, շրջապատման մեջ են առել նրա ժողովրդին, հովիվներից, հողի մշակներից, ռազմական գործը չհասկացող պատանիներից կազմված նրա զորքը, եւ կոտորում են...

Լսեցի՞ք, հասկացա՞ք, դե՛, հիմա գնացեք եւ մտածեցեք, թե թուրքի խելքն ի՜նչ խորամանկությունների է ընդունակ, ի՜նչ անքննելի ու անլուծելի առեղծվածներ կարող է առաջադրել սովորական նորմերով գործող ուղեղներին:

◊ ◊ ◊

Մարտի 23-ին հայտնի էր, որ վերջին օրերին ազատագրված Ներքին Հոռաթաղն այս առավոտյան ենթարկվել է կատաղի հարձակման: Թուրքերը ջարդ են կերել, ետ փախել՝ մարտադաշտում թողած շուրջ երկու տասնյակ ասկյարի դիակ: Մերոնք ունեն մեկ զոհ, հինգ վիրավոր, թշնամին՝ երկու տասնյակի չափ զոհ: Նա կորցրել է մեկ ուղղաթիռ եւ մի քանի զրահամեքենա, քանի որ գրոհին մասնակցում էին ուղղաթիռներ եւ զրահատեխնիկա:

Այսօր արդեն Աղաբեկալենջն է ազատագրվել՝ Մարտակերտի նախադուռը, եւ արդեն պարզ է, որ օրակարգի մեջ է շրջկենտրոնը:

ՀՀ սահմանային շրջաններից տաք գոտի են համարվում Կապանի ու Գորիսի շրջանները, որոնք պարբերաբար ենթարկվում են հրետակոծության ու հարձակումների՝ իսկական աղետի գոտի են: Միայն զարմանալի է, թե կառավարությունն ինչո՛ւ վճռական քայլերի չի դիմում գոնե այս շրջաններում վիճակը կարգավորելու համար:

Կեսօրվա դեմ թուրքերը մեծ ուժով գրոհ են կազմակերպել Կապանի ուղղությամբ: Ծանր մարտից հետո մերոնք նրանց ետ են մղել, նվաճել թշնամու մի քանի ռազմավարական կետեր, որոնց շարքում՝ Կաղանլին ու Օթուզ-իքին, որոնք վերահսկվում են արդեն մեր զորաջոկատների կողմից: Մարտի ընթացքում թուրքերը կորցրել են շուրջ 100 ասկյար եւ մեծ քանակությամբ զրահատեխնիկա: Զոհվել են երեք հայ մարտիկներ:

Եվրախորհրդարանի պատվիրակությունը դեռեւս այստեղ է եւ այսօր ընդունել է Հատուկ ծրագրերի կոմիտեի նախագահ Լ. Պետրոսյանին ու ԼՂՀ ՊՊԿ-ի լիազոր Ալբ. Ղազարյանին, որոնք ներկայացրել են հակամարտության շրջանի խնդիրները եւ իրենց իշխանության դիրքորոշումը:

Օրվա մնացած լուրերից հետաքրքիրները.

Իզմիրի քաղաքապետը զայրացած է հայության դեմ, հայտարարել է, թե ինքը թույլ չի տա, որ իր երկրով Հայաստան գնա նույնիսկ մի փուչ կորիզ՝ իբրեւ մարդասիրական օգնություն, երբ իր ցեղակիցների արյունն է հեղվում Ղարաբաղում: Իբր, պահանջում է, որ Հայաստանը հեռանա Ղարաբաղից, որն Ադրբեջանի ավանդական սուրբ հողն է:

Մեր լրատուներն այս մասին խոսում են զարմանքո՞վ, թե՞ թերահավատությամբ, կար-

ծես թուրքից ուրիշ բան էլ կարելի էր սպասել:

Հեռուստալրագրողը ՀՀ արտգործնախարարությունում հարց տվեց՝ արդյոք ճի՞շտ է ԳԽ-ի դեպուտատ Շավարշ Քոչարյանը, որ մի քանի շաբաթ առաջ հայտարարել էր, թե դուք Իրանում եւ այլ վայրերում տպագրել եք թղթեր, որոնցում ԼՂ-ը տրվում է Ադրբեջանին, եւ նույն այդ տեսակետն է արտահայտված Թեհրանում ունեցած ձեր հարցազրույցում, որ հրապարակվել է:

Այնտեղ պատասխանեցին, թե այդ խոսքերը զրպարտություն են սկզբից մինչեւ վերջ, եւ դատի է տրված Շ. Քոչարյանը, որպեսզի ապացուցի իր ասածները, այլապես թե ոչ, կրի պատասխանատվություն՝ արած անհիմն պնդումների համար:

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ ԳԽ-ի նստաշրջանն ավարտվեց այսօր՝ դարձյալ ի վիճակի չլինելով նախագահ ընտրել իր համար: Թեկնածուներ են եղել Բորիս Առուշանյանը, Գրիշա Հայրապետյանը, Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանն ու Արկադի Մանուչարովը: Վերջին երկուսն ինքնաբացարկ են տվել, իսկ առաջիններից ոչ մեկը բավականաչափ ձայներ չի ստացել: Ուրեմն, այստեղ շարունակվում է միայն վերջերս այնպես արմատավորված անմիաբանությունը, եւ արցախցիները չեն կարողանում համերաշխվել, մի ձայնի գնալ եւ իրենց ղեկավար ընտրել մեկին, որը հանուրի համար ընդունելի լինի, ի վիճակի մաքառող երկրի ուժերը համախմբել, հաղթանակը կազմակերպել:

Այս ո՞ւր ես հասել, Արցա՛խ իմ հարազատ: Դու ե՞րբ պետք է ուշքի գաս եւ կատարես միայն քո սուրբ կերպարին վայել քայլեր:

«Ազգի» լրագրողն ասում է. ստեղծված վիճակում հանրապետության ղեկավար բոլոր լծակները մնում են Պաշտպանության պետական կոմիտեի (այսինքն՝ Ռոբերտ Քոչարյանի) ձեռքում:

ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ մտավորականների ունեցած վերջին հանդիպման մասնակիցներից մեկն այսօր հայտնեց, թե նախագահը վստահություն է հայտնել, որ Արցախը շուտով կտնի իր հաղթանակը՝ Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորությամբ:

Ասում է՝ ԳԽ-ի այս անվճռականությունը նրանից է, որ դաշնակցությունը (իհարկե, Հայաստանից) ամեն ինչ անում է, որպեսզի նախագահ ընտրվի անպայման իր կազմակերպության անդամ մեկը: Դրանից էլ՝ փոխհարաբերությունների այդ բարդույթը: ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը հայտարարել է, թե «Ադրբեջանի հետ ամեն ինչ պարզ է, բայց, ավա՛ղ, Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարդ են»:

Եվ, այսուհանդերձ, թղթակիցը լավատես է ԼՂ-ի քաղաքական վիճակի հանդեպ, որովհետեւ ԳԽ-ում «Պատերազմող պետության համար առաջնահերթ խնդիրների քննարկման հարցում որեւէ տարաձայնություն չեղավ, եւ փաստորեն բոլոր պատգամավորները, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, գերադասեցին գոնե ժամանակավորապես իրենց շահերը ստորադասել ԼՂՀ ընդհանուր շահերին» («Ազգ», մարտի 25):

Մարտի 25-ին ստացված լուրերի մեջ կարեւորները.

«24-ի երեկոյան եւ լույս 25-ի գիշերը ադրբեջանական բանակի կազմավորումները հարձակման են անցել Մարտակերտի շրջանի Ներքին Հոռաթաղի մերձակա բարձունքների ուղղությամբ: Ադրբեջանական բանակին սկզբում հաջողվել է որոշ չափով առաջանալ, սակայն ավելի ուշ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերն ամբողջությամբ կասեցրել են գրոհը եւ թշնամուն շպրտել ետ՝ նախնական դիրքերը... Կատաղի մարտերի ընթացքում ադրբեջանական բանակը կորցրել է 14 զինվոր, մեկ տանկ եւ մարտական հետեւակի մեկ մեքենա: Հայկական կողմից զոհվել են երկու եւ վիրավորվել 11 զինվոր: Երեկվա ընթացքում մարտերը ռազմաճակատի այս հատվածում շարունակվում էին:

Այդօր մարտեր էին ընթանում նաեւ Հադրութի շրջանի Մելիքաշեն եւ Խրմանջուղ գյուղերի ուղղությամբ, որտեղ ադրբեջանական կազմավորումները փորձում էին գրոհ ձեռնարկել: Մարտերի ընթացքում, ըստ նախնական տվյալների, զոհվել են 15 ասկյարներ:

Շարունակում են հրետակոծության ենթարկել Լաչինի մարդասիրական միջանցքը պահպանող ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի պաշտպանական դիրքերը: Որպես կանոն, հայկական ուժերը դիմում են պատասխան համարժեք գործողությունների: Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհը գործում է անխափան» («Ազգ», մարտի 26):

Մեծ Բրիտանիայի պառլամենտի լորդերի պալատի փոխնախագահ Քերոլայն Կոքսը դարձյալ, 13-րդ անգամը, գտնվում է ԼՂՀ-ում: Արցախի գոյապայքարի մեծ բարեկամն այս անգամ եւս մարդասիրական օգնության բեռներ է հասցրել ազատության համար կռվող ժողովրդին եւ նորից իր սիրո ու նվիրվածության սրբազան զգացումներն է խոստովանում:

✧ ✧ ✧

Թերթը պատմում է ծանր, սովորական մարդկանց համար երեւի անհասկանալի մի այսպիսի սխրագործություն. Մարտունու շրջանի Թաղավարդ գյուղի 22-ամյա բնակիչ Արսեն Խաչատրյանը, որ Նաիրիի շրջանի Նոր Գեղի գյուղատնտեսական ուսումնարանի ուսանող է, ուսումը կիսատ թողած, գնացել է պաշտպանելու հայրենի եզերքը. Գեւորգավանի համար մղված մարտում մի քանի տեղից վիրավորվել է, այդպես վիրավոր էլ շարունակել կռիվը: Ապա զրահամեքենայի թիկունքից կռվելիս է եղել, մոտերքում ական է պայթել, մեքենան շուռ տվել, Արսենի ձեռքը թողել «դեսանտային կափարիչի տակ»: Թշնամին հետապնդելիս է եղել: Արսենն ընկերներին առաջարկել է, որ ձեռքը կտրեն, որպեսզի ինքն էլ նրանց հետ հեռանա, թշնամու ձեռքը չընկնի: Ընկերներից ոչ ոք սիրտ չի արել դիմելու այդպիսի անսիրտ քայլի: Այն ժամանակ Արսենն ինքն է դանակը քաշել սեփական ձեռքի վրա... Եվ, ասում են, դրանից հետո հիվանդանոցում, երբ ուշքի էր եկել, իմացել իրենց ջոկի հետ պատահածը, հեծկլտում էր աղիողորմ, ասում էր. «Վերքերի ցավից կամ կորցրած ձեռքիս համար չէ, որ այսպես լալիս եմ, այլ կորցրած ընկերներիս համար» («Երկիր», մարտի 26):

Այսօր «Ազգ» թերթը տպագրել է հարցազրույց մեր հանրապետության նախկին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հետ, որը մեզ հայտնի է իր հայրենանվիրությունը հավաստելով («Իմ պարտքն ու պատիվն է ապրել եւ աշխատել իմ հայրենակիցների կողքին»), ապա հաղորդելով իր ծրագրած շատ կարեւոր մի ձեռնարկի մասին («ստեղծել մի հիմնարկ, որը ոչ միայն կզբաղվի ռազմավարական ազգային նշանակություն ունեցող հետազոտություններով, այլեւ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հրատապ, ինչպես նաեւ հեռանկարային խնդիրների համար կառուցողական այլընտրանքներ կներկայացնի մեր հասարակությանը...»), հանգամանորեն անդրադառնում է ԵԱՀԽ-ի Հռոմում վերջերս տեղի ունեցած խորհրդաժողովի կողմից ԼՂ-ի խնդրի վերաբերյալ ընդունված որոշմանը: Այն շատ արդար եւ մասնագիտորեն խորաթափանց քննությունն է հարցի, դրա համար էլ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ.

«Գտնում եմ, որ ընդունված փաստաթուղթը չի համապատասխանում Հայաստանի, հայ ժողովրդի պետական-ազգային շահերին: Անշուշտ, միայն արցախահայությունը եւ իր կառավարությունը կարող են խոսել Ղարաբաղի հանրապետության անունից: Բայց, իմ կարծիքով, նաեւ ԼՂՀ շահերը անտեսվեցին եւ նույնիսկ վտանգի տակ դրվեցին: Իմ պաշտոնավարության շրջանում ԵԱՀԽ-ի առաքելության սկզբից, որի առաջին տարելիցը մարտի 24-ին է, մինչեւ իմ հրաժարականը, Հայաստանի պարզորոշ վարքագիծն այն էր, որ միայն ԼՂՀ-ը, որպես հակամարտության կողմ, կարող է բանակցել նրա ժողովրդի անունից: Եվ դրա համար Հռոմի բանակցություններում անհրաժեշտ էր համապատասխան կարգավիճակ: Քանի որ Ադրբեջանի եւ իր խոստացած չեզոքությունը խախտող Թուրքիայի վետոները շարունակ խափանում էին նման կարգավիճակի շնորհումը, ԼՂՀ-ը չէր մասնակցում բանակցություններին, եւ փաստորեն անցյալ տարվա սեպտեմբերին ԵԱՀԽ-ի գործը հիմնականում այդ պատճառով մտավ փակուղի: Մի վիճակ, որի մասին ես զգուշացրել էի ուղիղ մեկ տարի առաջ: Սա բնական էր եւ առիթ էր տալիս,

որ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդն ավելի ազդեցիկ լծակներով ու փորձված միջոցներով անմիջականորեն առնչվեր ԼՂ-ի հարցի հետ։

Բայց իմ հեռանալուց հետո Հայաստանի կառավարությունն անհասկանալի «գաղտնի» քաղաքականություն ծավալեց, ընկնելով օտար ուժերի ազդեցության տակ, ուժեր, որոնք ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում ուզում են տեսնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումը նրա ադրբեջանական ինքնավարության մեջ, ասինքն՝ «ստատուս քվո անտե»։

Ուրեմն, ինչպես հայտնի դարձավ Հռոմում ընդունված փաստաթղթից, մեր կողմից երկար մշակված, կերտած ու իրագործած սկզբունքային դիվանագիտությունը մի օրվա մեջ ջուրը նետվեց, այն էլ Արցախում ինքնապաշտպանական հաջողությունների ժամանակ։ Այն, ինչի համար հետեւողականորեն պայքարում էինք օր ու գիշեր, ձախողության մատնվեց ինչ-որ ուժերի կողմից, որոնք աշխատում են Հայաստանի նոր պատվիրակության մեջ։ Բանն ի՞նչ է.

1. Առանց որեւէ կարգավիճակ ստանալու՝ ԼՂՀ պատվիրակությունը հանկարծ ու զարմանալիորեն մասնակցեց Հռոմի վերջին բանակցություններին, փաստորեն այն նույն կարգավիճակով, որն ուներ ԼՂ-ի ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչը։ Սա մեկնաբանության կարիք չունի։

2. Եվ Հայաստանի հանրապետության, եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պատվիրակությունները իրենց համաձայնությունը տվեցին, որ օտար զորքերը դուրս բերվեն «համապատասխան պետությունից»։ Քանի որ ԵԱՀԽ-ի եւ ոչ մի պետություն, ներառյալ Հայաստանը, ԼՂ-ին չի ճանաչել որպես անկախ պետություն, պարզ է, որ այս հղումը վերաբերում է Ադրբեջանին, որն ուղղակիորեն սպառնում է ԼՂՀ ոչ միայն տարածքային ամբողջականությանը, այլեւ նրա իսկ գոյությանը։ Փաստաթուղթը ձախող է, նրա բնույթը՝ պարտվողական, նրա հնարավոր իրագործումը՝ ողբերգական» («Ազգ», մարտի 25)։

Ճիշտն ասած, մասնագետ դիվանագետ լինել պարտադիր էլ չէ հասկանալու համար, որ որոշման մեջ «համապատասխան պետությունից» բոլոր զորքերը հանելու առաջարկությունը վերաբերում է Ադրբեջանին, ավելի ճիշտ՝ ԵԱՀԽ-ի պատկերացմամբ՝ Ադրբեջանի պետության մասը կազմող Լեռնային Ղարաբաղին։ Եվ այդ դեպքում որոշումն ստորագրած, պարզապես ՀՀ նախագահի հանձնարարությամբ Հռոմում իրենց բոլոր քայլերը կատարած Ժիրայր Լիպարիտյանն ու Դավիթ Շահնազարյանն ինչպե՞ս են պատկերացնում Արցախի ու արցախահայության վիճակը՝ անզոր ու անզեն լինելու դեպքում։ Նրանք չե՞ն հասկանում, որ նման փաստաթուղթ ստորագրելով՝ հայ Արցախը դարձնում են թուրքի կամայականությունների առարկա։ Թե՞ դիվանագիտություն են խաղում, տգեղ մի խաղ, որից թշնամին պիտի շահի։

Մարտի 26. Երեկ նորից մեծ հարձակում է եղել Հոռաթաղի ու Աղաբեկալենջի վրա։ 28 ասկյարի զոհ տալով՝ թուրքը ետ է փախել։ Մեր զոհերը երկուսն են։

Երեկ ու նախորդ օրը մերոնք կատաղի կռիվ են մղել նաեւ Կապանի ուղղությամբ։ Այստեղ թուրքը կորցրել է ավելի քան 100 ասկյար։ Ասում են՝ այդ կոտորված ասկյարներից շատերի վրա նկատելի են մոտիկից արձակված գնդակների տեղեր, եւ սա նշան է, թե նրանց զորքի մեջ նորից իրականացվում է փախուստի դիմողներին տեղում գնդակահարելու հրամանը։

Պատասխանելով «ինչ-որ ժամանակ» Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի գրած նամակին (Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի կարգավորման առթիվ)՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին Հայաստանի ղեկավարին է հղել գրություն, որով երաշխավորվում է ԵԱՀԽ-ից սպասել մեր հարցի լուծումն ու մեր փրկությունը։ Աչքներս լո՜ւյս։

Նկատի ունենալով, որ երկու տարի, երբեմն իրար ետեւից, ամիսներ շարունակ, այդ ԵԱՀԽ-ը միայն ջուր է ծեծում, եւ ՄԱԿ-ի ու ԵԱՀԽ-ի ներկայացուցիչներն էլ, լինելով Ղարաբաղում ու նրա շուրջը, տաքացած գոտիներում, գոնե ազնիվ լրտեսի դեր են կատարում, դժվար չէ եզրակացնել, որ այս ուղերձը կամ նամակը եւս փուչ մի բան է, իսկական ապացույց այն իրողության, որ հիմա միջազգային այդ կազմակերպություննե-

րը կամ ոչ մի հարց չեն լուծում, կամ էլ շատ եռանդուն են միայն այնտեղ, ուր, ինչպես Ստանիսլավ Լեմն էր ասում, նավթի կամ ուրիշ որեւէ թանկարժեք հանածոյի հոտ է գալիս։

ԼՂՀ ՊՊԿ-ն այսօր հրապարակել է հայտարարություն, որով Ադրբեջանին մեղադրում է հրադադարի կոչերն ու որոշումները պարբերաբար խախտելու եւ պատերազմն առավել բորբոքելու մեջ...

✧ ✧ ✧

Մարտի 27-ին ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չեն եղել, բացի պարբերական հրետակոծություններից, որոնց թուրքերն են ենթարկել Արցախի համարյա բոլոր շրջանների սահմանամերձ բնակավայրերն ու Լաչինի միջանցքը։

Տեղաշարժը, ավելի ստույգ՝ լուրջ փոփոխությունը, տեղի է ունեցել Երեւանում, ՀՀ նախագահի հայացքներում. Սահմանադրական հանձնաժողովի այսօր գումարված նիստում նա մի երկարաշունչ ճառ ասաց՝ հաստատելով, որ առանց սահմանադրության չկա պետություն, չի կարող լինել պետական կարգ ու կանոն, առհասարակ երկրի քաղաքական կյանք ու գոյություն (իսկ մի քանի ամիս առաջ ջղայնացած էր, երբ ուրիշներն էին խոսում սահմանադրության անհրաժեշտության մասին)։ Մեկ էլ հայտարարեց, թե շատ լավ կլինի, որ մեր հայոց ազգային շարժումը պսակվի սահմանադրություն ընդունելու փաստով։ Անմիջապես էլ իրեն ուղղեց՝ խոսքս Հայոց համազգային շարժման մասին չէ, այլ մեր ազգային ազատագրական շարժման, որն սկսվեց 1988-ին եւ ձգվում է ավելի քան հինգ տարի։ Ուրեմն, ՀՀՇ-ից հրաժարվում է, որովհետեւ ընդդիմությունն ու զանազան հոսանքներ քննադատել են հայոց պետության ղեկավարի կառչած մնալը մի կազմակերպության անվանն ու էությանը։

✧ ✧ ✧

Մարտի 28-ին եւս արցախյան ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չեն եղել, բացի պարբերական այն հրետակոծություններից, որոնց թուրքերն են ենթարկում Արցախի համարյա բոլոր շրջանների սահմանամերձ բնակավայրերը։ Մեծ ավերածություններ են եղել Հադրութի շրջանում, մանավանդ Էդիլլվում։

Ըստ երեւույթին նախորդ օրերին թուրքերը նվաճած են եղել Նարեշտար-Չարեքտար-Աղդաբան գիծը, որ Մարտակերտի շրջանի հարավ-արեւմտյան եզրն է հանդիսանում։ Երեկ ազատամարտիկներն ազատագրել են այն՝ թշնամուն պատճառելով զինուժի ու տեխնիկայի խոշոր վնասներ, եւ այժմ վստահորեն վերահսկում են գիծը։

Այսօր Ստեփանակերտ կատարած իր բարեգործական ուղեւորությունից Երեւան վերադարձավ լեդի Քերոլայն Կոքսը՝ իր բազմամարդ պատվիրակությամբ, որի մեջ են միջազգային զանազան կազմակերպությունների անդամ-ներկայացուցիչներ։ ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հետ ունեցած հանդիպմանը նրանք բացատրեցին իրենց այցելության նպատակը, որ, մարդասիրական օգնություն հասցնելուց բացի, կայանում է նրանում, որպեսզի իր ազատության ու անկախության համար կռվող արցախահայության իրավունքը պաշտպանեն միջազգային ատյաններում, իրենց տեսածների ու լսածների մասին համաշխարհային հանրությանը պատմելով՝ ցույց տան, թե որո՛նք են ղարաբաղյան հակամարտության պատճառն ու ընթացքը, եւ ո՛րն է այն ճշմարտությունը, որին պաշտպան պիտի կանգնեն աշխարհի արդար մարդիկ, միջազգային բարձր ատյանները։

Մարտի 29-ին ռազմաճակատի վիճակի մասին հակասական լուրեր առանք. դեռ առավոտից ասում էին եւ երեկոյան «Բանբերով» էլ կրկնեցին, թե, իբր, Նարեշտար-Չարեքտար-Աղդաբան գիծը նախորդ օրերին գրաված լինելով՝ թուրքերը 27-29-ին գրոհներ են ձեռնարկել Վանք ու Հաթերք գյուղերի վրա։ Վանքի՛ վրա՝ որ անհնար ու անտրամաբանական է, քանի որ դրա համար թուրքն արդեն Մարտակերտի շրջանի մեծագույն մասը

նվաճած դիտի լիներ:

Իսկ «Լրաբերի» հաղորդման համաձայն՝ Մարտակերտի շրջանի ազատամարտիկները վստահորեն վերահսկում են վերջին շրջանում ազատագրած բնակավայրերը եւ ոչ մի նահանջի կամ ձախողանքի խոսք չի կարող լինել: Միայն Ներքին Հոռաթաղի վրա վերստին հարձակման են եկել ասպատակիչները, մեծ կորուստներ տալով, նահանջել ելման դիրքերը:

Հաղորդեցին, որ այս անգամ լեդի Քերոլայն Կոքսի ԼՂՀ բերած մարդասիրական օգնության մեջ եղել են նաեւ «Շտապ օգնության» երկու մեքենաներ՝ իրենց այնպիսի սարքավորումներով, որոնց առկայությամբ մեքենան պարզապես շարժական բուժարանի դեր է կատարում:

Մարտի 30. Երեկ ուժեղ մարտեր են եղել Մարտակերտի հարավ-արեւմտյան հատվածում թուրքի ձեռքին մնացած վերջին բնակավայրի՝ Չարեքտարի համար: Մերոնք փորձում էին ոչնչացնել նրանց կրակակետերը:

Ադրբեջանական լրատվական մարմինները տագնապով հայտարարել են հայ «գրոհայինների» կողմից ձեռնարկված լայնամասշտաբ հարձակման մասին՝ Քելբաջարի շրջանի վրա: Իբր, երկու օր է, ինչ Վարդենիսի ու Մարտակերտի շրջաններից միաժամանակ հայերն ուժեղ գրոհ են կազմակերպել ծանր հրետանիների ու ռազմական ուղղաթիռների օգտագործումով եւ նույնիսկ մխրճվել են Քելբաջարի շրջանի տարածք: Երկու օրվա մարտերի ընթացքում, իբր, իրենք էլ ոչնչացրել են երկու տանկ, հետեւակային երկու մեքենա եւ մեկ «Գրադ» կայանք:

Իրականությունն այն է, որ ինքնապաշտպանությունը նվաճել-ազատագրել է եւս հինգ գյուղ՝ Չարեքտար, Նարեշտար, Աղդաբան, Թազաքենդ, Չայղոշան, թշնամուն պատճառելով զինուժի (40 ասկյար) եւ տեխնիկայի մեծ կորուստներ:

Մարտի 31-ի լուրերը բավական ուրախալի էին. երեկ Շահումյանի շրջանում գործող հայդուկային խումբը լրիվ ազատագրել է հինավուրց Գյուլիստանը եւ այժմ թեժ մարտեր է մղում Վերիշենի համար:

Ի պատասխան Լաչինի մարդասիրական միջանցքի դեմ թուրքերի ձեռնարկած սադրանքների, արցախյան ինքնապաշտպանությունը հզոր հակագրոհներ է ձեռնարկել ոչ միայն բուն միջանցքի կողմից, այնպես էլ Մարտակերտի շրջանի հարավ-արեւմտյան տարածքից: Հետեւանքն այն է եղել, որ ոչնչացվել են Քելբաջարի շրջանի Աղջաքենդ, Ենիքենդ ու Նաղդալի գյուղերում տեղադրված հրակետերը: Այստեղ մերոնք թշնամուց առգրավել են երկու տանկ, երեք ԲՄՊ, բազմատեսակ զենք ու զինամթերք: Այս մարտերում թուրքերը կորցրել են 17 ասկյար, մեր զոհերը 3-ն են:

Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչությունը մեծ աղմուկ է հանել՝ պնդելով, թե հայերի կողմից արդեն օկուպացված է Քելբաջարի տարածքի մի մասը, եւ կոտորվում են այս շրջանի ու Լաչինի խաղաղ բնակիչները:

ԼՂՀ լրատվական մարմինները հաղորդում են, որ թուրք խաղաղ բնակիչներին վերաբերող լուրերը սուտ են, քանի որ ինքնապաշտպանները, փակելով զենքի ու զինամթերքների փոխադրումների ուղիները, նույնիսկ զինվորների հեռանալու համար հատուկ միջանցք են թողել, իսկ խաղաղ բնակչություն այստեղ վաղուց չկա:

Կարեւոր է նաեւ ԼՂՀ Պետական պաշտպանույթան կոմիտեի նախագահ Ռ. Քոչարյանի հենց այսօր հրապարակած հայտարարույթունը, որ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ.

«1993 թ. մարտի 27-ին Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանության պետական կոմիտեն հանրապետության զինված ուժերին հրամայել էր ադրբեջանական բանակի վերսկսած գրոհներից Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի եւ սահմանների պաշտպանությունն ապահովելու համար ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները:

Սկսած մարտի 20-ից, Ադրբեջանը սաստկացրեց Լեռնային Ղարաբաղի դեմ պատերազմը՝ հաստատելով խնդրի ռազմական լուծում որոնելու իր քաղաքականությունը: Ադրբեջանը գործողություններ նախաձեռնեց Մարտակերտի շրջանի, ինչպես նաեւ Լաչինի

մարդասիրական միջանցքի երկու կողմերում՝ հակառակ մարտի 1-ին Հռոմում համաձայնեցված ԵԱՀԽ փաստաթղթի ոգուն:

Գործելով օրինական ինքնապաշտպանության շրջանակներում՝ Լեռնային Ղարաբաղի բանակը ագրեսորներին ետ է շպրտել իր սահմաններից եւ պետք է ապահով լինի, որ ադրբեջանական բանակը հետագայում մեր հանրապետության արեւմտյան սահմանների ավերման պատճառ չի դառնա:

Պաշտպանության պետական կոմիտեն իր դաշտային հրամանատարներից տեղեկացել է, որ ադրբեջանական բանակը դիմադրելու սկզբնական փորձից հետո նահանջել է, եւ որ այդ տարածքը հիմնականում բնակեցված չէր: Լեռնային Ղարաբաղի բանակը տարածքում գտնվող քաղաքացիների կյանքը պաշտպանելու եւ այդ տարածքից հեռանալ ցանկացողների անվտանգ ելքն ապահովելու խիստ հրաման էր ստացել:

Դաշտային հրամանատարները հաղորդել են նաեւ, որ անցած տարի Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային մասը զավթելու ընթացքում գյուղերից ադրբեջանցիների կողմից գողացված տնային իրերի մեծ մասը հայտնաբերվել է այդ տարածքում:

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը ցավում է պատերազմի այս նոր բորբոքման համար եւ ողջ պատասխանատվությունը դնում է Ադրբեջանի վրա, որը մերժել է բանակցությունների միջոցով լուծում գտնելու ուղին եւ որին մինչեւ այժմ հաջողվել է փակուղի մտցնել ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում զինադադարի բոլոր ջանքերը:

Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններն ամեն ինչից վեր են դասում ժողովրդի անվտանգությունը եւ ողջունում են յուրաքանչյուր քայլ, որը կարող է հանգեցնել անհապաղ եւ առանց նախապայմանների զինադադարի, որը չի վտանգում հանրապետության ժողովրդի անվտանգությունն ու կյանքը»:

✧ ✧ ✧

Լաչինի ու Քելբաջարի շրջաններում Ադրբեջանի զորամիավորումների կրած նոր պարտությունների առթիվ Թուրքիայի արտգործնախարարությունը ռադիոյով բողոք է ներկայացրել Հայաստանին՝ առաջարկելով անմիջապես դադարեցնել ագրեսիան սուվերեն Ադրբեջանի դեմ: Բողոքի այդ հայտարարության մեջ նշվում է, թե «Ադրբեջանի դեմ վարվող ագրեսիվ քաղաքականությունը Թուրքիային մեծապես անհանգստացնում է եւ առճակատումը կարգավորելու ճանապարհին արգելքներ հարուցում: Փաստաթղթի հեղինակները դատապարտում են Երեւանի անպատասխանատու գործողությունները՝ այն պահին, երբ, ինչպես նշվում է հայտարարության մեջ, առաջ են քաշված տարբեր խաղաղարար առաջարկություններ, եւ զարգանում է խաղաղ կարգավորման միասնական գործընթացը («Ազգ», ապրիլի 1):

Ապրիլի 1. Երեկ, **մարտի 31-ին**, Ադրբեջանի պրեզիդենտի արտաքին քաղաքականության գծով խորհրդական Վաֆա Գուլուզադեն Իրանի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի դեսպաններին եւ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի Ադրբեջանում գտնվող ներկայացուցչին հաղորդել է Քելբաջարի շրջանում ստեղծված ահավոր կացության մասին: Ըստ այդ հաղորդման՝ հայկական ուժերը մարտի 27-ին շրջանի վրա ձեռնարկել են լայնամասշտաբ հարձակում, որը զարգանալով՝ կարճ ժամանակում հասցրել է նրան, որ 31-ին արդեն հայերի տիրապետության տակ է դրել 13 գյուղ եւ վտանգավոր օղակի մեջ առել Լաչինի շրջանի հյուսիսային մասը, ուր, իբր, բնակվում էր 60 հազար մարդ: Գուլուզադեն Քելբաջարում հայերի գործած դաժանությունները համարում է ավելի աղետալից, քան Խոջալվինը, զգուշացնում է հետագա գործողություններից, որոնք կարող են ճակատագրական լինել Ադրբեջանի ու շրջապատի համար: Վերջում նա դեսպաններին խնդրել է այս ամենի մասին անհապաղ հաղորդել իրենց պետությունների ղեկավարներին, որպեսզի նրանք միջոցներ ձեռնարկեն ագրեսորին զսպելու համար:

Իր պատմության մեջ հայը երկրորդ անգամ համարվում է ագրեսոր (առաջինը՝ Տիգրան Մեծի ժամանակ): Պարզվում է, որ կարող է լինել եւ արդար ագրեսոր, իր հայրե-

նիքի ու սեփական կյանքի անվտանգությունն ապահովելու կարիքից դրդված թշնամուն իր հողից քշող ագրեսոր:

Ադրբեջանի իշխանությունները այսօր դիմել են ՄԱԿ, ԵԱՀԽ, Իսլամական համաժողովի կազմակերպությանը՝ հայտնելով, որ հայ ագրեսորները Քելբաջարի շրջանում բռնագրավել են 30 գյուղ, որ զսպեն ագրեսորին, հասցնեն արժանի պատիժ:

◇ ◇ ◇

Նախորդ օրերին ինքնապաշտպանները գրոհով առաջ են շարժվել Թարթառի հովտն ի վեր, ոչնչացրել Չորման, Ղզլղայա եւ Վանք (Դադիվանքի շրջակայքում վերջերս գոյացած բնակավայր) գյուղերում տեղադրված ռազմակետերը, ազատագրեցին եւ բոլոր կողմերից իրենց հսկողության տակ առան Դադիվանքը՝ վաղմիջնադարյան Արցախի հոգեւոր-ճարտարապետական ամենակարեւոր կենտրոններից մեկը, Հաթերքի իշխանության տոհմական տապանատունն ու գլխավոր սրբավայրը: Վերջապես հնարավոր կլինի փրկել կործանումից ու քայքայումից վանական համալիրը, նրա եկեղեցիները, երկու հռչակավոր մեծադիր խաչքարերը, որոնք (13-րդ դ.) բացառիկ են իրենց տեսակի մեջ եւ խնամքի ու մասնագիտական պահպանության կարիք ունեն:

Ապրիլի 2-ին ճշտվեցին նախորդ օրերին տարածված լուրերը Քելբաջարից գրաված գյուղերի մասին, դրան էլ գումարած մերոնց հաղթական առաջխաղացումը Լաչինի միջանցքի շրջանի տարածքով դեպի հյուսիս: Այստեղ մերոնք նվաճել են չորս գյուղ, որոնց մեջ է վաստանուն Ղոչազը:

Դեռեւս մարտի 31-ին ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, ինչպես վերը տեսանք, արել էր հայտարարություն հետեւյալի մասին. նկատի առնելով Ադրբեջանի համառությունը՝ կռվով լուծելու Ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրը, չնայած ԵԱՀԽ-ը մարտի 1-ին Հռոմում որոշել էր դադարեցնել պատերազմը, մենք մեր զորաջոկատներին կարգադրեցինք ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ու նրա ժողովրդի պաշտպանությունն ապահովելու համար: Եվ այդ միջոցառումները առայժմ իրականացվում են Մարտակերտի շրջանում ու Լաչինի միջանցքի տարածքում, իսկ թշնամին առաջին անհաջող դիմադրությունից հետո գլխապատառ փախչում է՝ զիջելով իր դիրքերը:

Ապրիլի 5-ին ցերեկով հայտնի էր, որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանները ամսիս 4-ին մի շարք կրակակետեր են ոչնչացրել Ղուբաթլիի ու Ֆիզուլու շրջաններում, իսկ Կուրոպատկինոյի վրա եկած թուրքի գրոհն էլ կասեցնելով՝ սպանել են ավելի քան երկու տասնյակ ասկյար, ոչնչացրել մեկ տանկ, առգրավել բավական զենք ու զինամթերք:

ԼՂՀ Պաշտպանության ղեկավար Սերժ Սարգսյանը հայտարարել էր, թե թուրքի լրատվությունը հարայ-հրոց է բարձրացրել Ֆիզուլին նվաճելու մեր վճռի մասին, սակայն մենք պարզապես պետք է ոչնչացնեինք նրա ռազմական բազան, որից հանգիստ չունեն մեր Մարտունու եւ Հադրութի շրջանները, ապա թե ոչ, մենք իրենց տարածքի վրա աչք չունենք: Ամեն պարագայի՝ մեր նպատակն է Ֆիզուլին վնասազերծել:

◇ ◇ ◇

Թուրքերը մի ուժեղ գրոհ էլ ձեռնարկել էին Հոռաթաղի ուղղությամբ, որոշ տարածությամբ խորացել դեպի գյուղի մատույցները: Մերոնք ետ են մղել՝ թշնամուն զգալի վնաս պատճառելով:

Մոսկվայի հեռուստամեկնաբանը («Նորություններ») բավական երկար անդրադարձավ ղարաբաղյան մարտերին, ասաց՝ վերջին ժամանակներն այստեղ կրակը թեժացել է, որ ԼՂՀ մարտական դիրքերն առավել ամրապնդվել են, որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանությունը դրության տերն է եւ անպայման կթելադրի իր կամքը եւն (միայն այսպես ԼՂՀ եւ ոչ թե հայկական կամ Հայաստանի զինական կողմ): Ապա՝ ահա՛ նաեւ Ադրբեջա-

նից ստացված տվյալները հակամարտության մասին: Եվ անմիջապես վնգստում է Մախս Մամեդովը՝ ցուցադրելով Ֆիզուլիի ծխացող ավերակները, Քելբաջարից փախած գերդաստանները: Իբր, վերջինիս շրջանի 60 հազար բնակիչներից 55 հազարն արդեն փախստական են, տանջանք-տառապանքի ենթակա: Մի թուրք զինվորական քարտեզի վրա Քելբաջարի իրենց ողբերգությունն է ցուցադրում՝ պնդելով, թե գրոհ-ավերն սկսվել է Հայաստանի Վարդենիսի շրջանից, իսկ Ղարաբաղի կողմից, իբր, հարձակում չի եղել:

Ուրեմն, կռիվը հայ-ադրբեջանական է, Ղարաբաղն էլ՝ Հայաստանի ագրեսիայի օբյեկտ:

Հետո հաղորդվում է Հայաստանի նախագահի հայտարարությունն այն մասին, որ իր հանրապետությունը բացարձակապես ոչ մի մասնակցություն չունի պատերազմին, եւ ինքն արդեն առաջարկել է, որպեսզի կռվող երկու կողմը՝ Ադրբեջանն ու Լեռնային Ղարաբաղը, ձեռք քաշեն անմիտ պատերազմից, հրադադար անեն եւ նստեն բանակցությունների սեղանի շուրջ:

◇ ◇ ◇

Այսօր Տաշքենդում բանակցություններ անող եւ Ուզբեկստանի հետ ինչ-ինչ պայմանագրեր կնքող Թուրքիայի պրեզիդենտ Թուրգութ Օզալը զրույց է ունեցել նաեւ Ղարաբաղյան բարդույթի մասին եւ գտել է, որ պատերազմով ոչ մի հարց օրինական լուծում չի ստանա, անհրաժեշտ է քաղաքական, խաղաղ միջոցների դիմել եւ անպայման լուծել բարդույթը, թեկուզ եւ փոխզիջումներով:

Ուրեմն, թուրքը եւս ետի խելք է ունենում, որ կարող է լինել օգտակար:

Երեւանում է գտնվում ԱՄՆ-ի սենատորների մի մեծ խումբ-պատվիրակություն՝ Ռիչարդ Լեհմանի գլխավորությամբ: Այն Բաքվից է գալիս, հետո էլ պիտի Անկարա գնա: Ըստ երեւույթին ԼՂ-ի վիճակն ու հարցի խորքն են ուսումնասիրում՝ սենատին ու իրենց պրեզիդենտին զեկուցելու համար: Ոչ մի կարծիք առայժմ չեն արտահայտում: Սակայն սենատոր Ջեյմս Բիլբրեյը Երեւանում հայտարարել է, թե Բաքվի ղեկավարների աչքերում ինքը տեսել է ընկճվածություն, պատերազմին վերջ տալու ցանկություն...

Իսկ պատվիրակությունն ընդունած Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Բ. Արարքցյանն ու Հ. Բագրատյանն առանձին-առանձին հիմնավորել են Հայաստանի դիրքը, դատապարտել Ադրբեջանի մեքենայությունները միջազգային կազմակերպությունների որոշումների ու խաղաղարար միջոցառումների դեմ:

«Պատասխանելով կոնգրեսականներից մեկի այն հարցին, թե արդյոք Հայաստանը օգնո՞ւմ է Ղարաբաղին եւ ունի՞ նրա վրա ազդելու լծակներ, ՀՀ վարչապետը պատասխանել է, որ Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղին հիմնականում օգնում է սննդամթերքով եւ էլեկտրաէներգիայով: Ինչ վերաբերում է ռազմական օգնությանը, ապա իր ունեցած զենքի հիմնական մասը Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերին բաժին է հասել ռուսական բանակից, իսկ մնացյալն ուղղակի ռազմական ավար է, որ ղարաբաղցիները պատերազմական գործողությունների ընթացքում խլել են հակառակորդից: Անդրադառնալով ղարաբաղցիների վրա ազդելու Հայաստանի լծակներին, վարչապետն ասել է, թե այդպիսի լծակներ կան, բայց դրանք չեն կարող գործադրվել ի վնաս Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի» («Ազգ», ապրիլի 7):

◇ ◇ ◇

Ապրիլի 6-ին Ադրբեջանի ազգային մեջլիսը փակ նիստ էր արել ռազմաճակատում իրենց ունեցած անհաջողությունները քննելու, մի ելք գտնելու համար: Լրատվությունն ասում է՝ ղեկավարները գլուխները կորցրած են եւ չգիտեն՝ միայն սեփական ուժերով ի՞նչ կարող են անել, երբ Թուրքիան հրաժարվել է ռազմական միջամտությունից, իսկ Ռուսաստանը մի կողմ է կանգնել, թե՝ գնացե՛ք, իրար հետ լեզու՜ գտեք:

Հրապարակվեց Ռուսաստանի կառավարության հայտարարությունն այն մասին, որ իրենց զորքերը ոչ մի մասնակցություն չունեն ղարաբաղյան հակամարտությանը, եւ Ադրբեջանը զարմանում է, երբ ասվում է, թե, իբր, Ռուսաստանի 7-րդ բանակը կռվում է հայերի կողմում: Բայց չէ՞ որ այդ բանակը վաղուց ցրված է, գոյություն չունեցողն ինչպե՞ս կարող էր մասնակից լինել մի կռվի, որը Ղարաբաղի ինքնապաշտպաններն են մղում իրենց վրա բռնացողների դեմ:

Մեր «Լրաբերն» ասում է. Արցախից ստացած լուրերի համաձայն՝ Ստեփանակերտի հիվանդանոցում ամենայն բուժ. օգնություն են ստանում Լաչին-Քելբաջարում վիրավորված թուրքերն ու քրդերը, իսկ նրանց հայրենակիցներն էլ շնորհակալությամբ են խոսում հայ զորաջոկատների մասին, որոնք մարդասիրական միջանցք են բացել եւ տվել հնարավորություն, որպեսզի իրենք պատերազմի գոտուց հանեն իրենց ունեցվածքը:

Այսօր ամերիկյան կոնգրեսականների պատվիրակությունը պիտի թողներ Երեւանը եւ, որքան էլ ի պաշտոնե լռակյաց ու կարծիքները քողարկող, նրանց ղեկավար Լեհմանը հաղորդել է, թե իրենց հաստատ համոզմամբ՝ ԼՂՀ-Ադրբեջան կռվին չեն մասնակցում Հայաստանի զինվորները, եւ իրենք կջանան ապացուցել, որ ղարաբաղյան ազատամարտիկներն էլ իրենց ազատության ու անվտանգ գոյության հաստատումն են անում պատերազմի դաշտում:

Ապրիլի 7-ին ադրբեջանական լրատվությունը շատ էր աղմկում Էլչիբեյի այն նամակի շուրջ, որ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին ու Անվտանգության խորհրդի նախագահին է հղված եղել՝ խնդիրքով (թե պահանջով), որ անմիջապես քննության դրվի Հայաստանի ագրեսիան Ադրբեջան սուվերեն պետության դեմ, եւ ագրեսորը պատժվի: Ըստ երեւույթին ՄԱԿ-ի ղեկավարն ու Անվտանգության խորհուրդը հրաժարվել են այդ խնդիրք-պահանջը կատարելուց, եւ աղմուկը դրա համար է:

Միջազգային մասշտաբով աղմուկ-վայնասուն են բարձրացնում՝ միաժամանակ շարունակելով ռմբակոծություններն ու հրետակոծությունները Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում, ԼՂՀ ամբողջ տարածքում: Ասում են՝ երեկ ու այսօր ռազմական ինքնաթիռները ռումբեր են նետել Հադրութում, Էդիլլվում, Մարտունու եւ Մարտակերտի բազմաթիվ բնակավայրերում: Եվ ահա դրա պատասխանը. հայկական ինքնապաշտպանությունը Քելբաջարի շրջանում, շարժվելով դեպի հյուսիս, նվաճել է Իսթիսուն՝ մեր պատմական Բաղանիքն Արքունական:

Աստիճանաբար պարզվում է նաեւ, որ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը Քելբաջարի նվաճմամբ պարզապես խափանել են թուրքի հայասպան ամենամեծ ծրագրի իրականացումը: Քելբաջարի շրջանում հայտնաբերվել են ռազմական քարտեզներ, որ նշված են ադրբեջանական բանակի կողմից Ղարաբաղի վրա նախապատրաստվող հարվածների հիմնական ուղղությունները: Ինչպես «Սնարքի» թղթակցին տեղեկացրել են ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեում, երկու հիմնական հարված էր նախապատրաստվում. առաջինը՝ Լաչինի մարդասիրական միջանցքի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով փակել Ղարաբաղը Հայաստանի հետ կապող միակ ճանապարհը, երկրորդը՝ Մարտակերտի շրջանի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով բռնազավթված բնակչությանը թույլ չտալ ազատագրված գյուղերը վերադառնալ: Նախապատրաստվող գործողությունների մասին վկայություն կարող են լինել նաեւ ինքնապաշտպանության ուժերի՝ Քելբաջարի շրջանում հայտնաբերած մեծաքանակ զենքն ու զինամթերքը: Արդեն դուրս են հանվել 30 բեռնատարներով բեռնված տանկերի եւ «Գրադ» կայանքների արկեր: Բռնագրավվել է ադրբեջանական բանակի 20 միավոր զրահատեխնիկա («Ազգ», ապրիլի 7):

Ապրիլի 8. Նախընթացին մեր զորաջոկատները, գրավելով Ղազար ու Գովշաբլու գյուղերը, վտանգի էին ենթարկել Ֆիզուլին, որն այժմ ճակատի գծից հեռու է 4-5 կմ:

Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահ Իսա Գամբարն ինքն է նոր զենք ու զինտեխնիկա բերել Ֆիզուլի. համառ դիմադրությամբ փորձում է պաշտպանել քաղաքը: Իրենց լրատվության տվյալներով՝ դա առայժմ հաջողվում է: Սակայն տագնապած են Քելբաջարի կողմից սպասվող առաջխաղացումից, որ, կարծում են, հայերը կիրականացնեն, հենց որ

առնեն Օմարի լեռնանցքը:

ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Մանուկյանը լրագրողների հետ ունեցած հարցազրույցին հայտարարել է, թե «գոյություն ունի հայոց միասնական բանակ, եւ Հայաստանի ու Ղարաբաղի զինված ուժերի այդ բանակի բաղկացուցիչ մասերն են», ԼՂՀ վերջին հաջողություններն էլ համարեց նույն բանակի հզորության ապացույցը:

Սա խելամիտ է, եւ հարկ է, որ միշտ ու ամենուրեք առաջնորդի նախարարին:

Ապրիլի 9-ին ԼՂՀ ամբողջ տարածքում պատերազմն իր դաժան կարգերն էր տարածել. կռիվը բորբոքված էր ռազմաճակատում, Լաչինում ու Քելբաջարում դիրքային մարտեր էին գնում, իսկ Մարտունու վրա ռազմական ինքնաթիռը երեք ռումբ է գցել: Կուրոպատկինոյի մոտերքում, Ղարաչուխի բլրի վրա մարտ է բորբոքվել, որն ավարտվել է մեր հաղթանակով: Մարտակերտի շրջանում, Մեծշեն-Մաղավուզ ուղղությամբ, թուրքը կատաղի հարձակում է ձեռնարկել ծանր զրահատեխնիկայի ուղեկցությամբ, ինքնապաշտպանները հաջողությամբ դիմակայել, ետ են մղել:

Ադրբեջանի լրատվությունը հիմա էլ մեծ աղմուկ է բարձրացրել Ֆիզուլիի շուրջ. իբր, հայերն այն նվաճում են, որպեսզի դուրս գան Արաքսի ափը՝ Ադրբեջանը կտրելով իր հարավ-արեւմտյան շրջաններից ու Նախիջեւանից, որոնք շնչահեղձ կլինեն մեկուսացած վիճակում: Նշվում էր նաեւ այդ ագրեսիայի միջազգային ավերիչ դերը. կխափանվեն Ադրբեջանի հիշյալ շրջանների ու Իրանի տնտեսական կապերն ամրապնդելուն ուղղված միջոցառումները, նաեւ հեռանկարը՝ այս շրջաններով Վրաստանի հետ ստեղծելիք տնտեսական կապը կվերանա:

Ասում են՝ Սոչիում, Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Գրաչովի նախաձեռնությամբ, Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչների բանակցությունները իսկապես եղել են, սակայն ոչ մի որոշում էլ չի ընդունվել:

Ռուսաստանի պրեզիդենտ Ելցինն է հատուկ գրությամբ դիմել Լ. Տեր-Պետրոսյանին ու Էլչիբեյին՝ հայ-ադրբեջանական բարդույթի լուծման համար առաջարկելով իր միջնորդական ծառայությունը: Եվ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանն էլ անմիջապես արձագանքել է նրան՝ հայտնելով իր հանրապետության պատրաստակամությունը պատերազմը դադարեցնելու, բոլոր հարցերը խաղաղական միջոցներով լուծելու համար:

Ապրիլի 10. ԼՂՀ ազատամարտիկները երեկ եւ այսօր հաջողությամբ դիմակայել են թուրքերի նոր հարձակումներին Մարտունու, Մարտակերտի շրջաններում, Լաչինի միջանցքի հարավում:

Ադրբեջանի լրատվության համաձայն՝ մինչեւ այսօր Քելբաջարի շրջանից արդեն դուրս է բերվել 58,5 հազար բնակիչ, որ սուտ է, քանի որ Քելբաջարի լեռնաստանն այդքան բնակիչ չի ունեցել ոչ մի ժամանակ:

Ասում են՝ Սուլեյման Դեմիրելը հայտնել է, թե բացառվում է Թուրքիայի ռազմական օգնությունն Ադրբեջանին: Իսկ հայտնի է, մանավանդ «Ջումհուրիեթ» լրագրի հաղորդումից, որ Ադրբեջանը Թուրքիային է դիմել ռազմական օգնության խնդրանքով:

Այսօր Մարաղայի (Մարտակերտի շրջան) ողբերգության տարելիցն է, եւ հայկական լրատվությունը շատ խոսեց անցյալ տարվա այս օրը թուրքի գործած վայրագությունների մասին, հաստատեց ողջ մնացած մարաղացիների վճիռը վերադառնալու եւ շենացնելու իրենց գյուղը:

Ապրիլի 11-ի (կիրակի) տեղեկությունները կցկտուր ու անլիարժեք էին, ինչպես ուրիշ կիրակիներինը, որովհետեւ այս օրը լրատուներին սնող մարմինները չեն աշխատում, թերթեր էլ չկան, որ նրանց հաղորդած տվյալներն առնեն ու ծամծմեն: Դրա համար էլ ասում են (երեւի ենթադրաբար)՝ Քելբաջարում կրած պարտության վրեժը թուրքերը լուծում են ԼՂՀ հարավային ու հյուսիս-արեւելյան սահմաններում. իբր, հարձակումներ են ձեռնարկել Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի եւ Կապանի շրջանների տարբեր բնակավայրերի վրա, ջարդ կերել, նահանջել ելման դիրքերը՝ տալով տեխնիկայի ու զինուժի զգալի կորուստներ (ընդ որում՝ ամենուր թուրքերի զոհերի թիվը կրկնակի մեծ է ինքնա-

պաշտպանների տվածից)։

Կոնկրետ լուրեր էլ կային. երեկ ԼՂՀ արտաքին հարաբերությունների ղեկավար Լեոնիդ Մելիք-Շահնազարյանը գրություն է հղել ԱՄՆ-ի կառավարությանը, արտահայտել իր տարակուսանքն այն առթիվ, որ նրա՝ ԼՂ-ի հանրապետության համար նախատեսված մարդասիրական օգնությունն ուղարկել է Բաքու, իբր, որպեսզի Ադրբեջանը հասցնի Ղարաբաղ, ուր ինքը մարդկանց է կոտորում ու ցեղասպանության իր սեւ ծրագիրն իրականացնում։

ԵԱՀԽ պատվիրակությունը, որ այս օրերին գտնվում էր Բաքվում, որոշել էր գնալ Աղդամի շրջան ու ԼՂՀ՝ հակամարտության վիճակին ու այն կարգավորելու հնարավորություններին տեղում ծանոթանալու համար։

Մոսկովյան հեռուստատեսությունը հաղորդեց միայն հետաքրքիր մի տեղեկություն ԼՂ-ի բարդույթի վերաբերյալ. խոսեցրեց Ադրբեջանի ու Հայաստանի իր թղթակիցներին։ Եվ Մահիս Մամեդովը դարձյալ փնթփնթաց՝ այս անգամ արտահայտելով իր հանրապետության արմանք-զարմանքն այն առթիվ, որ այդ Հայաստանն ու Ղարաբաղը գիշեր-ցերեկ լաց են լինում, թե շրջափակման պատճառով իրենք խեղդվում են սովից, վառելիքի բացակայությունից։ Բայց, ահա՛, ռազմական հզոր տեխնիկա են շարժում խեղճ Ադրբեջանին վրա, բռնագրավում նրա տարածքները, կոտորում ժողովրդին։ Որտեղի՞ց այսքան ուժ ու վառելիք։ Եվ այս, իբր, շատ հետաքրքիր հարցով դիմում է Չեչնիայի ղեկավար Ջոխար Դուդաեւին, որն էլ վճռաբար հայտարարում է. «Երրորդ ուժն է տալիս, երրորդ ուժը (հասկացիր՝ Ռուսաստա՛նը.- Բ. Ու.), որն այստեղ, Կովկասում, իր հաշիվներն ունի եւ դրա համար էլ իրար դեմ է հանում Կովկասի ժողովուրդներին։ Միակ ելքն այն է, որ Կովկասից դուրս բերվեն երրորդ ուժի զորքերը»։

ՀՀ թղթակից Նազարյանն էլ բացատրում է հայ-ադրբեջանական բարդույթի բուն պատճառը, որ Ադրբեջանի կողմից ԼՂՀ իրավունքի ոտնահարումն է, ապա պաշտպանության նախարար Վազգեն Մանուկյանին է դիմում հարցով, թե ինչպե՞ս, ինչի՞ համար ձեռնարկվեց Քելբաջարի գործողությունը։ «ԼՂՀ-ը, իր գոյությունն ապահովելու համար, ստեղծել էր Լաչինի միջանցքը, որը վերջին ժամանակներն անընդհատ հրետակոծությունների ու հարձակումների էր ենթարկվում հարավից եւ հատկապես հյուսիսից՝ Քելբաջարի շրջանից, ուր անվերջ ռազմական նոր կուտակումներ էին գալիս եւ նպատակ ունեին ԼՂՀ-ը տառացիորեն խեղդել։ Ղարաբաղի ազատամարտիկները հարկադրված էին Քելբաջարը մաքրել իբրեւ իրենց հայրենի հողի համար առաջին ու անհետաձգելի վտանգ, ինչը եւ նա իրականացրեց հաջողությամբ՝ Ադրբեջանին երեւի թե համոզելով, որ հարցի վերջնական ու իսկական լուծումը ոչ թե պիտի լինի ռազմական եղանակով, այլ բանակցությունների սեղանի շուրջ։

Այս առթիվ Մ. Մամեդովը խոսեցրել է իրենց հանրապետության քաղաքական կյանքի նոր սերնդի ամենաեռանդուն ներկայացուցչին՝ Էլդար Նամազովին, որն ինձ ծանոթ է լոնդոնյան մեր գիտաժողովից (1990 թ. ամառ), ուր նա, Լեյլա Յունուսովայի հետ միասին հաջողությամբ սպառնալիքներ էր տալիս արցախահայության գոյապայքարի դրսեւորումների դեմ։ Սա հիմա ասում է. «Հայաստանը որոշել էր մեզ դնել դաժան իրականության մեջ՝ ցույց տալ, որ Ղարաբաղին տիրելու համար իրենք պատրաստ են դիմելու ամեն միջոցի, իսկ դա կլինի Ադրբեջանի ամբողջության վերջնական քայքայում։ Ապա եւ չի կարելի մոռանալ, որ վերջին ժամանակները շատ է խոսվում Լաչին-Քելբաջարում եւ նրա շուրջ քրդական վարչական կազմավորում ստեղծելու մասին։ Պարզ է, որ այս ագրեսիվ գործողությամբ նա փորձում է ոչնչացնել նաեւ դրա հեռանկարը։

Սրանով էլ, պարզ է, քրդերին է լարում հայոց դեմ։

Ապրիլի 12-ին հայտնեցին, որ Արցախի էներգետիկները հիմա եռանդագին զբաղված են Սարսանգի հիդրոհանգույցի վերագործարկման խնդրով։ Ուրախալի երեւույթ. այս ՀԷԿ-ը լիովին կբավարարի հանրապետության բոլոր պահանջները, որոնք առայժմ գոհացում են ստանում կաթվածահար Հայաստանից։

Այսօր Ելցինը, Նազարբաեւը, Էլչիբեյն ու Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց են ունեցել եւ, իբր, պայմանավորվել են, որ ամենակարճ ժամանակում վերջ տան ղարաբաղյան արյունահեղությանը։ Տեսնենք այս հերթական աղմուկն ինչ կտա։

Մահիս Մամեդովն էլ մոսկովյան հեռուստատեսությամբ դարձյալ գանգատվում է, թե Հայաստանը նոր տարածքներ է բռնագրավում սուվերեն Ադրբեջանից։

Անցած գիշեր ԼՂՀ ազատամարտիկները կատաղի մարտերով ետ են մղել Ճարտարի, Մեծշենի եւ Մեծ Թաղերի վրա գրոհի եկած թուրք զորամասերը։

ՀՀ ԱԳՆ-ը նոտա է հղել Ադրբեջանին՝ նախորդ օրերին Կապանի շրջանի Սրաշեն ու Շիկահող գյուղերի վրա թուրքերի գործած հարձակման առթիվ եւ զգուշացրել, որ նման սանձարձակությունների եւ նրանց արդյունքների ամբողջ պատասխանատվությունը կկրի Ադրբեջանը։

ՀՀ պետնախարար Վազգեն Սարգսյանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որի միտքն այն էր, որ Սոչիում ամսի 8-ին իր մասնակցությամբ ղարաբաղյան հակամարտության կապակցությամբ ոչ մի որոշում էլ չի ընդունվել, այլ միայն պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել բարձր ղեկավարների հանդիպման համար։

Ապրիլի 13-ին Ադրբեջանական լրատվությունը հաղորդեց, թե Հայաստանի զորամասերը 15 կիլոմետրի չափ խորացել են Զանգելանի եւ Կուբաթլիի շրջաններում՝ կրելով տեխնիկայի ու զինուժի կորուստներ (կորցրել են, օրինակ, հետեւակային մեկ զրահամեքենա)։

Իսկ հայկական լրատվության հաղորդումների համաձայն՝ հայ-ադրբեջանական սահմանների վրա էական տեղաշարժեր չեն եղել, միայն Նոյեմբերյանի շրջանն է, որ ենթարկվել է հրետակոծության եւ ունի մեկ սպանված ու երկու վիրավոր։

Ճշգրտվեց չորս նախագահների հեռախոսազրույցին վերաբերող մի մանրամասն. պարզվում է, որ Նազարբաեւն է խոսել Ելցինի, Էլչիբեյի ու Տեր-Պետրոսյանի հետ եւ արել իր առաջարկությունները (երեւի Թուրգութ Օզալն է խորհուրդ տվել, որ գործի լծվի եւ խափանի հայկական ուժերի հետագա առաջխաղացումը)։

Մոսկովյան հեռուստատեսությունը ցուցադրեց Թուրքիայի պրեզիդենտի ժամանումը Բաքու՝ նախկին ԽՍՀՄ բոլոր թուրքալեզու հանրապետություններում կատարած ուղեւորության վերջին հանգրվանը։ Հենց օդանավակայանում տված հայտարարությունում էլ վճռաբար դատապարտեց Հայաստանի ագրեսիան Ադրբեջանի դեմ եւ խոստացավ ամեն ջանք գործադրել, որպեսզի հայկական զորքերը դուրս բերվեն գրաված շրջաններից, եւ այս տարածքում թագավորի խաղաղությունը։

Ի՞նչ խոսք, որ Թուրքիան ժամանակին հասնում եւ կարգավորում է Ադրբեջանի հակահայկական գործերը։ Հիշենք Օզալի ուղիղ երկու տարի առաջվա այն այցելությունը, որին հետեւեցին Գորբաչովի խարդավանքները Գետաշենի-Մարտունաշենի դեմ, Շահումյանի գյուղերի պարպումն ու հայ գյուղացիների համար ստեղծված ողբերգությունը։

Գոնե այս անգամ ՀՀ ղեկավարությունն անհրաժեշտ աչալրջություն ցուցաբերի եւ չօգնի Օզալի ծրագրերի իրականացմանը։

Այսօր Երեւան ժամանեցին ԵԱՀԽ-ի ռազմական դիտորդները, որոնք խնդիր ունեն ուսումնասիրելու ղարաբաղյան հակամարտության ներկա վիճակը՝ այցելելով ճակատային գոտին։

Ռազմաճակատում համարյա թե չեն եղել մեծ տեղաշարժեր։ Ասում են՝ Մեծ Թաղերի վրա կատարած լայնամասշտաբ հարձակման ձախողումից հետո թուրքերը հրետակոծության են ենթարկել Հադրութը, ուր կան ավերածություններ։

Ապրիլի 14. Մոսկովյան հեռուստատեսությունը երեկոյան հեռարձակեց Ելցինի զրույցը լրագրողների հետ։ Մեր խնդրի կապակցությամբ շատ հետաքրքիր էր նրա պատասխանը վրացի թղթակցի այն հարցին, թե Ելցինը մտադի՞ր է հանդիպել Շեւարդնաձեի հետ, օգնել կարգավորելու Վրաստանի վիճակը։ «Եթե վստահ լինեի,- ասաց Ելցինը,- թե Շեւարդնաձեն կհամաձայներ, ապա եւ վրաց զորքերը դուրս կբերեր Կովկասի հանրապե-

տություններից (խոսքն, իհարկե, Հարավային Օսեթիայի, Աբխազիայի, հավանաբար նաեւ Աջարիայի մասին էր.- Բ. Ու.), ապա կհանդիպեին անպայման եւ գործի կլծվեին»:

Ուրեմն. Ելցինը գտնում է, որ Վրաստանն իր զորքերը պետք է հեռացնի իր իսկ կազմի մեջ մտնող վարչական կազմավորումներից: Իսկ Ադրբեջանի զորքն էլ՝ Լեռնային Ղարաբաղի՞ց: Այս է՞լ պիտի արվի: Եթե այս քաղաքական սկզբունքն է դավանում Ռուսաստանի ղեկավարը (իսկ դրա ապացույցը կարող է լինել խառնարկչության մասնված Չեչնիայում անգամ ռուսական զորքի բացակայությունը), ապա մի՞թե մեզ համար կարող է լինել դրանից ավելի լավ տարբերակ, եթե նույնիսկ այն կոչվի ֆեդերացիա, կոնֆեդերացիա, միություն կամ մի ուրիշ պայմանական անունով...

Ռազմաճակատից ստացված կարեւոր լուրերը սրանք են.

Երեկ Աղդամի ու հարեւան ռազմական կետերից Մարտունու վրա ձեռնակված լայնամասշտաբ հարձակումը ետ է մղվել: Թշնամին կորցրել է մեկ տանկ, 60 ասկյար: Մերոնք ունեն միայն չորս վիրավոր:

Այսօր եւս հարձակում է եղել նույն ուղղությամբ: Ապա թուրքը հրետակոծել ու ինքնաթիռից ռմբակոծել է Հադրութը, ինչպես նաեւ սահմանային մի շարք բնակավայրեր:

ՀՀ սահմանային շրջաններում եւս հանգիստ չկա. հրետակոծվել են Կապանի ու Գորիսի շրջանների սահմանային մի քանի բնակավայրեր:

Իսկ Բաքվից հարայ են տալիս՝ հենց այդ շրջաններից, իբր թե, կազմակերպված գրոհների մասին, որոնց շնորհիվ իրենք կորցրել են Կուբաթլիի ու Զանգելանի շատ գյուղեր, տեղ ու դադար չունեն իրենց իսկ հողի վրա:

✧ ✧ ✧

Օրվա ամենակարեւոր իրողությունը Թուրղութ Օզալի հանդիպումն է պաշտոնական ու մուսուլմանական Բաքվի հետ: Մոսկվայից ցուցադրեցին նրա ելույթն Ադրբեջանի միլլի մեջլիսում: Իսկապես ցուցադրելու՜ բան էր, թամաշա՜: Ինչպես է հասնում ամբիոն: Չի քայլում, գլորվում է: Դահլիճն այնպես փոթորկված է, ասես ալլահի փեղամբարն է իջել եւ իրենց պետք է ուղեկցի փրկության ափ: Եվ նա լեզվի մտրակն է թափ տալիս հայության վրա: Դրա՜ն տեսեք, ասում է, որոշել է իր երազած Մեծ Հայքն ստեղծել եւ հարձակվել է հարեւանի վրա, նրա հողն ու հայրենիքն է նվաճում, Ադրբեջանի խաղաղասեր ժողովրդին բերում նորանոր դժբախտություններ: Այդ հայ ժողովուրդը ցույց կտա, որ ինքը խելք էլ ունի, եթե իր ղեկավարներից պահանջի, որ նրանք զսպեն իրենց ագրեսիվ ախորժակը... Հակառակ դեպքում մենք չենք կարող հանգիստ նայել ու տեսնել, թե ինչպես քրքրվում է մեր ցեղակից ու հավատակից, միջազգային օրենքներով դաշնակից դարձած ազգը...

Այսպե՜ս:

Ասում են՝ ամսիս 8-ին Տաշքենդում հայտարարել է, թե իր երկրի 800 ընտիր զինվոր ու սպա արդեն պատրաստ են ժամանելու Ադրբեջան, որպեսզի մասնակցեն նրա սրբազան պատերազմին:

Ի՜նչ կա որ. կասեն 800, կուղարկեն 8000 կամ 80 հազար, թուրքի ու թորքի վարքը միայն այսպիսի հրաշքնե՞ր է հանդուրժում:

Նախիջեւանի ամիրա Հեյդար Ալիեւն էլ, Իրանի լրատվության վկայությամբ, հայտարարել է, թե բավական է Հայաստանն իր հանրապետության դեմ լուրջ ոտնձգություն անի, ինքն արդեն կդիմի Թուրքիայի ռազմական աջակցությանը եւ կստանա այն պահանջված չափով, քանի որ դրա համար, նախ, կա պայմանավորվածություն, ապա եւ Թուրքիան ինքն ունի բարձր պարտավորություն՝ իբրեւ հովանավոր կողմ, ըստ 1921 թ. մարտյան հայտնի դաշնագրի:

Այս էլ այսպե՛ս:

✧ ✧ ✧

Իրանի ղեկավար Ռաֆսանջանին եւս անտարբեր չի մնում իր երկրի հարեւանությամբ կատարվող ազգամիջյան բարդույթների հանդեպ. օրերս պաշտոնապես դատապարտել է Հայաստանի ագրեսիան Ադրբեջանի դեմ՝ միաժամանակ հայտարարելով, թե այդ անում է որպես անկողմնակալ տերության ղեկավար եւ պահանջում է, որպեսզի «հակադիր կողմերը... վերադառնան 1992-ի մայիսին Թեհրանի եռակողմ բանակցության նախօրյակի դիրքերին, այսինքն՝ հայերը հանձնեն Լաչինը, Շուշին ու Քարավաճառ-Քելբաջարը եւ փոխարենը ստանան Մարտակերտն ու Շահումյանը, տարածք, որի մեծ մասն ազատամարտիկները ետ են վերցրել» («Ազգ», ապրիլի 16):

Երեկ Թեհրանում Հայաստանի դեսպանատան առաջ ցույց են արել տեղի համալսարանի ադրբեջանցի ուսանողները եւ, մինչ ոստիկանությունը կարգ կստեղծեր, քարկոծել են դեսպանատան շենքը, պատուհանները ջարդոտել:

Դեսպան Բայբուրդյանը Երեւան է թռել պայմանավորվելու իր անելիքի մանրամասների վերաբերյալ: .

Ապրիլի 15-ի ողջ գիշերն անհանգիստ էի: Առավոտից ծանոթ-բարեկամների հետ մեր տագնապներն ու մտահոգություններն էինք փոխանակում. ի՞նչ կլինի, ո՞նց կմարսենք վերջին շաբաթների մեր հաջողությունները, ինչպե՞ս կդիմակայենք թշնամու եւ նրա թիկունքում կանգնած հին հրեշի սպառնալիքներին... Եվ եկավ մեր ընկերներից մեկը, հանգստացնող տոնով հաղորդեց, որ գիշերը մինչեւ լույս Ռուսաստանի ռազմական ծանր ինքնաթիռներ են ժամանել Երեւան ու Գյումրի: Իսկ ժամը 12-ի կողմ հենց մեր Եղվարդի վրա իրենց ահեղ դղիրդներով երկինքն սկսեցին պատառոտել ռազմական ինքնաթիռները: Զույգ-զույգ, շուրջանակի պտույտներ գործելով, վեր խոյանալով ու վար սուրալով... Երեւի իբրեւ զգուշացում Թուրղութ Օզալի սպառնալիքի եւ, այս մեկն անպայման, ի պատասխան մեզ տանջող հարցերի...

✧ ✧ ✧

Ռազմաճակատում էական փոփոխություններ չեն եղել: Թուրքերը նախ հրետակոծել են Էրիլլու գյուղը, ապա գրոհի եկել եւ ջարդ կերած ետ փախել: Կա երկու սպանված (գյուղացիներից), չորս վիրավոր: Փոխհրաձգություններ են եղել Գորիսի ու Վայքի շրջանների սահմաններում:

Թուրքի լրատվությունն ասում է՝ արդեն խափանված է հայերի առաջխաղացումը Քելբաջարի շրջանում, եւ դրա համար իրենք գործադրել են բոլոր ջանքերը, քանի որ վտանգված էր նաեւ Քարհաս-Դաշքեսանի ու Խանլարի շրջանների ճակատագիրը:

Թուրքի լրատվական մարմինների հաղորդման համաձայն՝ հայկական մեծ գրոհներ են եղել Ֆիզուլու եւ Աղդամի վրա: Իբր, Աղդամի ուղղությամբ իրենք ոչնչացրել են հակառակորդի 3 տանկ:

✧ ✧ ✧

Վաղը ԱՊՀ երկրների ղեկավարները պիտի հավաքվեն Մինսկում՝ առաջիկայում գումարելիք մեծ համաժողովը նախապատրաստելու համար, եւ Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Ուզբեկստանի ու Թուրքմենիայի նախագահները որոշել են Մինսկ չգնալ, իսկ Ղրղըզստանի ղեկավարությունն էլ երկմտության մեջ է: Ուզբեկստանի նախագահը պարզ հայտարարել է, թե այդ ԱՊՀ-ը չի ստեղծվել, գոյություն չունեցող մի բան է, եւ ինքը ոչ մի իմաստ չի տեսնում նրա միջոցառումներին մասնակցելու մեջ:

Երեւի մեր ռուս բարեկամները կհասկանան, որ Թ. Օզալի շրջագայությունից եւ ցեղակից տարածքների (նախկին խորհրդային) արյունը համաթրքական զառանցանքներով պղտորելուց հետո այսօրինակ շատ բաներ պիտի լինեն:

✧ ✧ ✧

Մամուլում տեղեկություններ են հրապարակվում ամսիս 14-ին Թ. Օզալի՝ Բաքվում արած հայտարարությունների ու հոխորտանքների վերաբերյալ։ Հավանական է, որ Քելբաջարը գնահատել է որպես հայոց «ահաբեկչական-զավթողական քաղաքականության» դրսեւորում եւ նշել դրա դեմն առնելու միջոցները, որոնց էլ Թուրքիայի ռազմական օգնության համար ասել՝ «Թուրքիան ամեն կերպ կաջակցի Ադրբեջանին, չնայած ռազմական միջամտությունն արտակարգ միջոցառում է, ինչը կարող է հանգեցնել շրջանում գլոբալ դիմակայության։ Սակայն, ծայրահեղ դեպքում, մենք կդիմենք այդ քայլին։ Դրա հետ մեկտեղ մենք գտնում ենք, որ այդ հարցը պետք է լուծվի խաղաղ բանակցությունների միջոցով ԵԱՀԽ եւ ՄԱԿ-ի շրջանակներում»։

Իհարկե, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ռազմական դաշինքի հարցը դեռ օդում կախված է, բայց ի՞նչ անել, երբ գործին խառնված է երրորդ կողմը։ Օզալը նշել է, թե Քելբաջարի զավթման նախօրեին ԻԼ-76 օդանավերը մոտ 60 չվերթ են կատարել Մոզդոկից Գյումրի։ «Ես չեմ կարծում, որ Ռուսաստանից Հայաստան են տեղափոխվել մարդասիրական բեռներ»։

Ռուսաստանի ռազմական միջամտության մասին առավել սանձարձակ բարբաջել է Ադրբեջանի նախագահ Էլչիբեյը՝ իր ու Օզալի մամուլի ասուլիսին ուղղակի հայտարարելով, թե Ռուսաստանն իրենց դեմ կռվում է Հայաստանի կողքին։ Իբր, դրա ապացույցն անցյալ տարի Ղարաբաղում 15 ռուսաստանցի զինծառայողների ձերբակալումն է։ Նրանք կռվում էին հայերի կողմից։ Քելբաջարի շրջանի գրավման ժամանակ հայկական կողմն օգտագործել է 5 տեսակի ռազմական օդանավ, ինժեներային զորքերի ստորաբաժանումներ, Հայաստանում տեղակայված ռուսաստանյան դիվիզիաներից մեկի հատուկ նշանակության լեռնային ստորաբաժանումները։ Վերջապես ռադիոհետախուզության տվյալները վկայում են, որ ռազմական գործողությունները ղեկավարում էին ռուս սպաները Հայաստանի տարածքից։ Ա. Էլչիբեյը գտնում է, որ Քելբաջարի ու Ֆիզուլիի վրա հայերի հարձակման նպատակն էր տապալել Ադրբեջանի ներկա ղեկավարությանը («Ազգ», ապր. 16)։

Էլչիբեյն իր տարակուսանքն է արտահայտել այն առթիվ, որ նախկին Միության թուրքալեզու հանրապետություններն այդպես էլ իրենց միահամուռ դատապարտող կարծիքը չարտահայտեցին Քելբաջարի մասին, երբ «համաշխարհային հանրությունն արդեն հստակ դրսեւորել է իր դիրքն այդ հարցում»։

✧ ✧ ✧

«Իզվեստիա» ռուսական թերթն այսօրվա իր համարում տպագրել է Կոնստանտին Էգերտի հոդվածը հայ-ադրբեջանական հակամարտության վերջին օրերի վիճակի մասին, որի հատկապես մեկ հայեցքը (այդ հակամարտության մեջ Ռուսաստանի դերի այսօրվա ու վաղվա վերաբերյալ) արժե ցուցադրել։ Ասում է՝ Ադրբեջանը Ռուսաստանին մեղադրում է հայերի վերջին հաջողություններին մասնակցելու մեջ, Ռուսաստանն էլ պարտքի տակ չի մնում. « կառավարական շրջանակներում հոլովում է Ադրբեջանի հետ սահմանը փակելու միտքը»։

Ապա հոդվածում հետեւյալ շարունակությունն ունի այս գաղափարը. «Օբյեկտիվորեն իրադրությունը Ռուսաստանին դրդում է Հայաստանի հետ մերձեցման։ Վրաստանի հետ խզումից եւ Ադրբեջանի՝ դեպի Թուրքիա միանշանակ կողմնորոշումից հետո (ինչը միանգամայն բնական էր ու կանխատեսելի), Երեւանից բացի Մոսկվան Անդրկովկասում այլեւս դաշնակից չունի։ Հայկական ղեկավարությունը պատրաստ է Ռուսաստանի հետ հաստատել սերտ դաշնակցային հարաբերություններ, որոնցում իր դերն ունի թեկուզ եւ վերջին տարիներին խարխլված, բայց եւ այնպես բավականաչափ զորեղ պատմական համակրանքը։

Բացի այդ, ե՛ւ Հայաստանը, ե՛ւ Ռուսաստանը ԱՊՀ կազմում են եւ մի քանի նախկին խորհրդային հանրապետությունների հետ կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիր են ստորագրել։ Փաստաթուղթն առայժմ վավերացված չէ, բայց Հայաստանի համար, այնուամենայնիվ, որոշակի առավելություն կստեղծվի»։

Կարեւոր չէ եզրակացությունը (ուրեմն, Մոսկվային ու Անկարային է մնում զբաղվել բարդույթով եւ այն լուծելու ուղիներ հայթայթել), կարեւորն այս դիտարկումն է, որ կարծում եմ, իրատեսական է եւ, մանավանդ, պերճախոս։

✧ ✧ ✧

Իրանի խորհրդարանի 270 պատգամավորներից 150-ը հատուկ գրությամբ իրենց արտգործնախարարությանն են դիմել՝ պահանջելով վերանայել Իրան-Հայաստան հարաբերությունները, որովհետեւ այդ Հայաստանն ագրեսոր է եւ հարձակվել է հարեւան տերության վրա, մահմեդականներ կոտորել։ Երեկվա խորհրդարանական նիստում ելույթ է ունեցել դեպուտատ Արտավազդ Բաղումյանը, երեւի մեղա գալով, դրվատել Իրանի միջնորդական դերը եւ հավատացրել, թե հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը խաղաղ լուծում կստանա («Երկիր», ապրիլի 15)։

✧ ✧ ✧

«Երկիրն» այսօրվա իր համարում նշել է ԼՂՀ ԳԽ-ի առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանի ողբերգական ու առեղծվածային մահվան տարելիցը՝ նրան վերաբերող ջերմ խոսքերով, որոնց շարքում տպագրել է նաեւ այսպիսի մի անհամ արտառոցը. «Այսօր Արթուր Մկրտչյանի **ուղենշած ճանապարհով** արցախահայությունը շարունակում է իր սուրբ ազատամարտը...»։

Բայց չէ՞ որ կողմնակալությունն անգամ չափ ու սահման պիտի ճանաչի։

Ապրիլի 16-ին Ադրբեջանից առած լուրեր էին հաղորդում Մոսկվայում, իբր հայկական ռազմական ինքնաթիռները ռմբակոծել են Աղդամն ու Ֆիզուլին, ապա զորքերն են հարձակման անցել եւ առաջ են շարժվում։

ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը, այս լուրերին ծանոթ լինելով Ադրբեջանի տարածած լրատվությունից, հայտարարեց, թե դրանք սուտ են, հայ ազատամարտիկների գործողությունները լոկ ինքնապաշտպանական բնույթ ունեն։ Այսպես, Ֆիզուլիից հրետակոծել են Էդիլլուն, հարձակվել Հին Թաղերի վրա, եւ, պարզ է, հայերը պիտի ջանային լռեցնել Ֆիզուլու հրետակետերը, ետ մղել գրոհի եկածներին։

Ըստ երեւույթին Ադրբեջանն իր սուտ լուրերն աշխարհով մեկ էր արել։ Այդ պատճառով էլ ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի ներկայացուցիչը տարածեց հայտարարություն, որով ԼՂՀ ղեկավարներին կոչ էր անում ձեռնպահ մնալ նոր գրոհներից եւ կատարել ԵԱՀԽ-ի հանձնարարականները։

Իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին էլ արձանագրել է, որ ԼՂՀ մարտական գործողություններն արտակարգ վտանգավոր վիճակ են ստեղծել եւ նոր բարդույթներ են բորբոքում, երբ միայն պետք է նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ, դադարեցնել մարտերն ու արյունահեղությունը։

✧ ✧ ✧

«Երկիրը» երեկվա իր համարում ապրիլի «Լոս-Անջելես»-ից (ապրիլի 5-ի) արտատպել է Ելենա Բոնների հոդվածը («Մեռնող ժողովուրդը շատ օգնության կարիք ունի»), որով մեր լավ բարեկամն ու արդարության քարոզիչ-մարտիկը դարձյալ աշխարհի հզորների ուշադրությունն է հրավիրում իր ազատության ու անկախության համար մաքառող Արցախի վրա։ Դեռեւս ուշ չէ,- զգաստության է կոչում Բոններ-Ալիխանյանը,- փրկեցե՛ք Ղարաբաղի՛ հայությանը, եթե հարգում եք «Մարդու իրավունքների սկզբունքը»։

✧ ✧ ✧

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության լրատվության եւ մամուլի դեպարտամենտն արել է հետեւյալ հայտարարությունը. «Վերջերս նախկին Խ. Միության հանրապետությունների տարածքում ադրբեջանական կողմը սկսել է առեւանգել ազգությամբ հայ քաղաքացիների: Նրանց հետագայում փոխանակում են գերի ընկած ադրբեջանցի զինվորների հետ: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը չի կարող անտարբեր մնալ անմեղ հայրենակիցների ճակատագրի նկատմամբ: Եթե վերոհիշյալ գործողությունները շարունակվեն, ապա ԼՂՀ-ը ստիպված կլինի դիմել համազոր քայլերի («Ազգ», ապրիլի 15):

Ապրիլի 17-ին նախկին Խորհրդային Միության թրքական հանրապետություններ կատարած իր շրջագայությունից եւ Հայաստանի դեմ ամենուր սպառնալիքներ տալուց հետո Անկարա վերադարձավ Թուրգութ Օզալ պրեզիդենտը եւ հանկարծամահ եղավ: Ասում են՝ պատճառը սրտի անբավարարությունն է եղել, որից էլ երեկ ծանր ինֆարկտ է ստացել եւ հրաժեշտ տվել այս աշխարհին:

Ասում են, իսկ ես մտածում եմ, իմ կարծիքով, իսկական պատճառի մասին, նախորդ օրվա ռուսական ինքնաթիռների արտասովոր սպառնալից զինավարժության ու դիրքերի մասին: Օզալի սպառնալիքների, սահմանի մոտ քշած թուրք դիվիզիաների դեմ ռուսական ռազմական ուժի այդ ահեղ ցուցադրանքի մասին: Չէր կարող պատահել, որ թուրք սպառնացողն իր անզորության գիտակցությունից չպայթեր...

Նման դեպքերում ասում են՝ քա՛րը փորին:

✧ ✧ ✧

Երեւանում այսօր համաժողովրդական հանրահավաք է եղել, որի կազմակերպիչ կոմունիստական կուսակցության հրապարակած երեք կարեւորագույն պահանջներն են եղել՝ ԼՂՀ ճանաչումը ՀՀ կողմից, ՀՀ եւ Ռուսաստանի ամեն տեսակ կապերի ու փոխհարաբերությունների սերտացման խնդիրը եւ ՀՀ ներկայիս օրենսդիր ու գործադիր մարմինների հրաժարականը:

✧ ✧ ✧

Ֆիզուլու կողմից դարձյալ հրետակոծել են Հադրութի շրջանի մի շարք բնակավայրեր: Նոր ավերածություններ կան հատկապես Հադրութում ու Հին Թաղերում:

Թուրքի լրատվությունն աղմկում է ռազմաճակատի իրենց գոտում հայկական ռազմական ինքնաթիռների թռիչքների ու կատարած ավերածությունների մասին, իսկ ԼՂՀ-ից դրան պատասխանում են, որ իրենք ռազմական ինքնաթիռներ չունեն, եւ իրենց վերջին հաղթական քայլերից սարսափած թուրքի աչքին են նման ահավոր բաներ երեւում:

Ասում են՝ ԵԱՀԽ ռազմական դիտորդները ԼՂՀ ղեկավարության հետ պայմանավորվել են հրադադարի վերաբերյալ, որն, իբր, պետք է սկսվի վաղվանից: Ասվա՛ծ տա:

Ապրիլի 18-ին հաղորդեցին, որ երեկ ԼՂՀ ազատագրության համար զոհվել են պարտիզանական-ֆիդայական զորախմբի ղեկավար, մայոր Շահեն Մեղրյանն ու իր զինվորներից յոթ հոգի:

Անմիջապես չկարողացա կողմնորոշվել, մոլորեցնող էր «մայոր» կոչումը, որ առնչություն չունի Շահեն Մեղրյան երեւույթի հետ: Նրա նմանների անունները հիշելիս որեւէ բան ասելու համար պարտադիր չէ կապել կոչումների, տարբերանշան-տիտղոսների հետ:

Ուրեմն, նահատակվեց նաեւ նոր օրերի այս հերոսը, որ լուռ արհամարհելով շուրջը տարածված թշնամական ասեկոսեներն ու հիմար բամբասանքները, իր կռիվն էր անում, հայրենի եզերքի փրկության կռիվը...

Ապրիլի 19-ին ՀՀ նախագահը Թուրքիայի կառավարությանը ցավակցական հեռագիր է հղել Թ. Օզալի մահվան առթիվ:

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ ղեկավարությունը, արձագանքելով Ռուսաստանի խաղաղարար միջնորդությանը, կարգադրություն է արել միակողմանի հրադադար անելու ռազմաճակատի ամբողջ երկարությամբ:

ԱԳՆ Ղասըմովը հայտարարել է, թե Ադրբեջանը եւս համաձայն է հրադադարին՝ պայմանով միայն, որպեսզի հայերն իրենց բոլոր զորքերը դուրս բերեն սուվերեն Ադրբեջանի տարածքներից, ապա թե ոչ, իրենք կդիմեն կտրուկ միջոցների՝ պատերազմի ելքն իրենց օգտին լուծելու համար:

Ռազմաճակատում երեկ բավական անհանգիստ է եղել դրությունը: Հադրութի շրջանում ռմբակոծության են ենթարկվել Էդիլլուն ու Աղբուլաղը: Մարտակերտի հյուսիսարեւմտյան մասում մարտեր էին գնում Մռավի փեշերին, Օմարի լեռնանցքի շրջանում, որը թուրքերի վերջին կապն էր ապահովում Քելբաջարի հետ եւ, հավանաբար, դրա համար էլ դարձել էր լուրջ բախումների կետ:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի նախագահի լրատվական կենտրոնի հաղորդման համաձայն՝ այսօր Արտաքին քաղաքականության հարցերի գծով պետական խորհրդական Վ. Գուլուզադեն ԵԱՀԽ-ի ռազմական փորձագետների պատվիրակության ղեկավարի հետ ստորագրել է համաձայնագիր կրակի եռօրյա դադարի վերաբերյալ: Ասվել է, որ նման համաձայնագիր է ստորագրվել նաեւ հայկական կողմի հետ:

✧ ✧ ✧

Այսօր ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը հրապարակեց հայտարարություն, որով հաղորդում է հանրապետության պատրաստակամությունը պատերազմը դադարեցնելու եւ հարցը քաղաքական եղանակով կարգավորելու համար, ողջունում միջազգային կազմակերպությունների ու մեծ տերությունների խաղաղասիրական միջամտությունը՝ միաժամանակ պնդելով, որ դրանք բոլորն էլ լավ են, սակայն ամեն ինչ չեն, քանի որ վերջ ի վերջո հարցը պետք է լուծվի կռվող երկու կողմերի համաձայնությամբ, ուրեմն՝ հենց նրանք էլ պետք է նստեն բանակցությունների սեղանի շուրջ՝ իբրեւ հավասարազոր կողմեր, համաձայնություն կայացնեն եւ հանեն վերջնական վճիռը: Սրա համար պահանջվում է հասարակ մի բան՝ որպեսզի Ադրբեջանը ճանաչի ԼՂՀ-ը, հաշվի նստի նրա հետ:

Ապրիլի 20-ին Եռաբլուրը, որ հայոց ինքնապաշտպան նահատակների պանթեոնն է, ընդունեց իր նոր անմեռներին՝ Շահումյանի հերոս Շահեն Մեղրյանին եւ նրա հետ երեք օր առաջ զոհված Հայկ Մեղրյանին, Արմեն Բաղյանին, Պողոս Սիմոնյանին, Ռաֆիկ Բաղալյանին, Արտակ Խաչատրյանին, Սեդրակ Սեդրակյանին, Գրիգոր Գրիգորյանին, ինչպես նաեւ կործանված ուղղաթիռի երեք վարորդներին՝ Ջանփոլադ Մուրադյանին, Արամ Գրիգորյանին, Իոսիֆ Միքայելյանին:

Թաղման թափորն Սպայի տնից ելավ, հրապարակում ծովացավ, ապա շարժվեց դեպի Եռաբլուր՝ իր հետ տանելով ողջ Երեւանի ցավն ու ափսոսանքը: Իհարկե, ամենից շատ՝ Շ. Մեղրյանի համար, որի շուրջ բամբասանք ու զրպարտություններ շատ էին տարածել ՀՀՇ-ները, իսկ նա, այդ բոլորը քամուն տալով, իր անձնվեր ֆիդայիների գլուխն անցած՝ թուրքի հոգին էր առնում Գյուլիստանում ու Շահումյանի շրջանի մյուս բնակավայրերում, սահմանակից Մարտակերտի շրջանում:

Ինչ-որ է. նա հանգիստ, ճակատը բաց, հայրենի հողի համար կյանքը տված գնում է՝ խառնվելու մեր պատմության հին ու նոր անմահներին: Իսկ հակառակորդները դեռ

պիտի այրեն եւ լեռի դարձնեն ապրողների կյանքը, Հայաստան աշխարհը:

Նահատակության լուրը հասել է աշխարհասփյուռ հայերին, հայոց բոլոր բարեկամներին, ցավակցության հեռագրեր են ստացվել շատ ու շատ տեղերից: «Ցնցված ենք ղարաբաղյան ազատագրական շարժման լեգենդար ազգային հերոս Շահեն Մեղրյանի, ուղղաթիռի անձնակազմի, Ղարաբաղի ազատության համար մաքառող զինակիցների նահատակության լուրով»,- այսպես է սկսվում ռուս մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեի հեռագիրը, որն ստորագրել են Ալեքսեեւսկին, Բաբանովը, Բուրկովան, Վերմիշեւան, Նույկինան, Նույկինը, Օսկոցկին, Գայդարը, Դաշկեւիչը եւ ուրիշներ...

✧ ✧ ✧

Երեկ ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը քննարկել է Ռուսաստանի միջնորդությամբ Մոսկվայում Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչների անցկացրած բանակցությունների արդյունքները: Սակայն, ասում են, հայտնի չեն այդ արդյունքների մանրամասները (լուրեր են պտտվում, թե համաձայնագրում լուրջ զիջումներ են արվել հայկական կողմից), հայտնի չեն նաեւ քննարկման իսկ արդյունքները (քննարկմանը լրագրողներ չեն մասնակցել): Միայն ենթադրվում է, որ համաձայնագիրը նախատեսում է խաղաղարար զորքեր մտցնել ԼՂՀ:

✧ ✧ ✧

Թերթերը տպագրել են Հադրութի շրջանի ղեկավարության հայտարարությունները, որոնցից իմանում ենք, որ շրջկենտրոնում պետական ու գերատեսչական բնակարանները վերաբաշխվել են այժմ այնտեղ ապրողներին, իսկ անհատական անբնակ առանձնատները, որոնք անտեր կմնան մինչեւ մայիսի 10-ը, կհանձնվեն ներկայումս շրջանում բնակվողներին: Սրա նպատակը մեկն է՝ տուն վերադարձնել շրջանը լքածներին, միջոցառում, որ ուրիշ շրջաններում կատարվում է առանց ծայրահեղությունների:

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսությամբ ցույց տվին հինավուրց Դադիվանքում (Քելբաջարի շրջան) կատարված առաջին ժամերգությունը, որ գլխավորում էր Արցախի հոգեւոր առաջնորդ Պարգեւ սրբազան Մարտիրոսյանը:

✧ ✧ ✧

Ասում են՝ Թուրքիան սահմանամերձ շրջաններում վիթխարի զենք ու տեխնիկա է կուտակել, հիմա էլ ցուցադրական զինավարժություններ է անում, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք է փոխադրում Նախիջեւան:

Ապրիլի 21. Երեկ Քելբաջարի շրջանի հյուսիսում, Օմարի լեռնանցքի շրջանում, տեղի են ունեցել կատաղի մարտեր: Երկու կողմերն էլ զոհեր են տվել (մեր սպանվածները երեքն են, վիրավորները՝ տասը, թուրքերինը՝ մի քանի անգամ շատ): Ստրատեգիական կարեւոր այս կետը՝ լեռնանցքը, որից հետո բացվում են Քարհատի ու Խանլարի շրջանների ճանապարհները, վերջին օրերին ձեռքից ձեռք է անցել:

Ասում են՝ ԵԱՀԽ-ի դիտորդների պատվիրակությունն արդեն Ադրբեջանի ու ՀՀ կառավարությունների ներկայացուցիչների հետ համաձայնություններ են կայացրել եռօրյա զինադադարի մասին: Իսկ ԼՂՀ զինուժը կրակը դադարեցրել է՝ առանց պայմանավորվելու:

✧ ✧ ✧

Էլչիբեյը հայտարարել է, թե ինքը դատապարտում է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, որն, իբր, լրջորեն չի վերաբերվել Ադրբեջանի դեմ հայերի ձեռնարկած ագրեսիային: Պահանջել է, որ նա նոր, արդար դիտորդներ ուղարկի հակամարտության գոտի, որպեսզի սրանք դրությունը հանգամանորեն ուսումնասիրեն, զեկուցեն ՄԱԿ-ի համապատասխան օղակներին:

Ապրիլի 22-ին ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չեն եղել, միայն Մռավի փեշերին, Օմարի լեռնանցքի մոտերքում, նկատվել են թուրքերի զինուժի ու տեխնիկայի նոր կուտակումներ:

Դիտորդներն էլ բանակցություններ են վարել ԼՂՀ ղեկավարների հետ, ապա շարժվել դեպի Աղդամ:

✧ ✧ ✧

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը վերադարձավ Թուրքիայից, ուր մասնակցել էր նրանց պրեզիդենտ Թ. Օզալի թաղմանը: Այնտեղ նա հանդիպումներ ու զրույցներ է ունեցել մի շարք երկրների ղեկավարների եւ Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելի հետ: Բոլոր զրույցներում կարեւորագույն տեղ է բռնել Լեռնային Ղարաբաղի վիճակի կարգավորման խնդիրը: Էլչիբեյի հետ տեղի ունեցած զրույցին համաձայնության են եկել զինադադարի վերաբերյալ՝ առանց նախնական որեւէ պայմանի, որից հետո էլ պետք է խաղաղ կարգավորման խնդիրը դրվի՝ ԵԱՀԽ-ի կարգուկանոնի շրջանակներում: Այդ էր մնացել, որ Էլչիբեյը համաձայն չլինի ԵԱՀԽ-ի որդեգրած հիմար պայմաններին, թեկուզ հենց միայն պետության ամբողջության անձեռնմխելիությանը:

Այս զրույցից հետո Էլչիբեյն ունեցել է մամուլի ասուլիս եւ հայտարարել է, թե ինքն ու Հայաստանի ղեկավարը համոզված են, որ ուրիշ լուծում չկա, բացի ԵԱՀԽ-ի շրջանակներից, ուր առաջին անխախտելին սահմանների անձեռնմխելիությունն է: Նա ասել է. «Տեր-Պետրոսյանը խոստացավ հարգել եւ գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ԵԱՀԽ-ի ցանկացած որոշում»: Ապա՝ իբր, պայմանավորվել են հեռախոսային կապ պահպանել եւ շարունակել բանակցությունները:

Էլչիբեյն ու Տեր-Պետրոսյանն Անկարայում երկրորդ անգամ հանդիպել էին այսօր: Հանդիպմանը մասնակցում էին նաեւ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հիքմեթ Չեթինը, Նախիջեւանի էմիր Հ. Ալիեւը: Այս մասին հաղորդում արած Վոլֆան Վուրալն ասել է. «Այս բոլոր քաղաքական շփումների նպատակն է ապահովել վերջերս գրավված շրջաններից հայկական ուժերի հեռացումը, զինադադարի հաստատումը եւ խաղաղության ապահովումը»: Իբր, իրենց հասած տեղեկությունների համաձայն էլ՝ «Հայաստանը չի ուզում մնալ Քալբաջարում» («Երկիր», ապրիլի 23):

Դեմիրելի ու Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը եւս նույն ոգով է ընթացել: Դեմիրելը պնդել է, թե հայկական ուժերն անմիջապես պետք է հեռանան Քալբաջարից, ապա, անդրադառնալով մարդասիրական օգնության խնդրին, արել այսպիսի կշտամբանք. «մենք զարմանում ենք, որ կռիվ մղող երկիրը միաժամանակ մարդասիրական օգնություն է ուզում» (անդ): Ըստ երեւույթին կալմեջ են արել եւ թուրքավարի շան լափ թափել գլխին:

Ապրիլի 23-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց Հայաստանում տեղակայված արտասահմանյան դեսպանատների ղեկավարներին, նրանց բացատրեց իր Թուրքիա կատարած ուղեւորության եւ վարած բանակցությունների հանգամանքները, առաջարկեց, որ նրանք օգնեն այդ ամենն իրենց երկրների ղեկավարներին հասցնելու եւ ձեռք բերված համաձայնությունների իրականացման համար ապահովելու նրանց օժանդակությունը:

ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը քննարկել է Բ. Ելցինի միջնորդության պատ-

րաստակամությունը ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորման համար, հավանություն տվել՝ նշելով, որ Ադրբեջանը, Հայաստանն ու ԼՂՀ-ը միահամուռ համաձայն են այդ միջնորդությանը:

ԵԱՀԽ-ի 10-հոգիանոց դիտորդական խումբը Աղդամից վերադարձել է Ասկերանի շրջան եւ գոհունակությամբ խոսել ձեռք բերված համաձայնության մասին: Ասում են՝ իրենց խնդիրն է նշել-պլանավորել այն վայրերը, որոնցում տեղադրվելու են ժամանելիք դիտորդական խմբերը:

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ տեղեկացրին Թուրքիայում Դեմիրելի եւ Էլչիբեյի բանակցությունների էությունը. իբր, վարչապետը խոստացել է ամենայն օժանդակություն ղարաբաղյան հակամարտությանը վերջ տալու գործում՝ միաժամանակ հիշեցնելով, որ Թուրքիան միշտ էլ կողմնակից է, որ բոլոր բարդույթները լուծվեն առանց արյունահեղության, խաղաղ-քաղաքական միջոցներով... Սակայն միեւնույն Թուրքիան չի կարող հանգիստ լինել, քանի Հայաստանի ձեռքում է գտնվում Ադրբեջանից բռնագրավված Քալբաջարը...

✧ ✧ ✧

Բայց ինչպե՞ս հասկանալ այս անհանգստությունը, որ միայն Քալբաջարի համար է, իսկ «սուվերեն Ադրբեջանի անբաժանելի մաս կազմող Ղարաբա՞ղը»: Թե՞ արդեն հաշտվել են այն ձեռքից տալու հետ, եւ հիմա միայն Քալբաջարն է վառում-անհանգստացնում:

Լրագրողների հետ ունեցած այսօրվա ասուլիսում Արմեն Դուլյանը ցույց տվեց Ադրբեջանի ռազմական մի քարտեզ, որը մերոնք դուրս են բերել Քալբաջարի պարտված զորամասի կացարանից: Այնտեղ Ադրբեջանի մեջ են առնված այսօրվա Հայաստանի արեւելյան ու հարավային մասերը՝ Սեւանի ավազանից մինչեւ Զանգեզուր, Կապան, Մեղրի եւ Իրանի մի զգալի մասը՝ Ադրբեջանի երեք չափից ավելի...

Այս քարտեզի զառանցող հեղինակներն են, որ, Լեռնային Ղարաբաղը բերաններն առած, անհեթեթ փչոցներ են տարածում Մեծ Հայք-Հայաստանի ստեղծման հայկական պաշտոնական ծրագրերի մասին:

✧ ✧ ✧

Այսօրվա «Երկիրը» երեկվա «Իզվեստիայից» թարգմանել-արտատպել է լրագրող Վադիմ Բելիխի ռեպորտաժն Ադրբեջանից՝ վերնագրված «Թիկունքում եւ ռազմաճակատում»: Այնտեղ ներկայացված է մեր հակառակորդի կռվող բանակի ու նրա թիկունքի ողբերգական վիճակը:

Մարդը մեծ դժվարությամբ է ընկել Ֆիզուլու գոտի: Ասում է՝ այս դժվարությունը վերեւներում բացատրում են «օրավուր լայն թափ ստացող հայկական լրտեսության դեմ ինչ-որ կերպ պայքարելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ ադրբեջանցի լրագրողների կարծիքով՝ ամեն ինչ անհամեմատ պարզ բացատրություն ունի. բանակը թշվառ վիճակում է, պարտությունն այնքան ակնառու է, որ այդպիսի բանակն օտարներին չեն ուզում ցույց տալ: Ամո՛թ է»:

Ասում է՝ ռադիոն, հեռուստատեսությունը ճակատից կոնկրետ լուրեր ու տվյալներ չեն հաղորդում, գիշեր-ցերեկ երկու հատ ուսումնական ժապավեն են պտտեցնում. ինչպես առաջին օգնություն ցույց տալ վիրավորներին եւ ինչպես վարվել ռազմագերիների հետ: Եթե առաջինը շատ անհրաժեշտ է, ապա երկրորդի գիտելիքներն այսօրվա ադրբեջանական բանակին պետք չի գալիս:

Բացիրտ մի այլ լրագրողին զարմանքով պատմել է անառիկ Շուշիի անկումը: Ասում է. «Քաղաքը ետ գրավելու համար Լաչինում կուտակվել էր մեծ քանակությամբ

զորք: Բայց երբ հայերն սկսեցին այսպես կոչված «հումանիտար միջանցք» բանալու հարձակումը, մեր զորքն ինչ-որ տեղ անհետացավ: Իսկ Քալբաջարի շրջանի անկո՞ւմը: Հետախուզությունը դեռ երկու ամիս առաջ էր տեղեկացրել նախապատրաստվող հարձակման մասին: ԵՎ ի՞նչ: Քալբաջարը՝ բնության կողմից էր անառիկությամբ օժտված, ռեկորդային կարճ ժամկետում հանձնեցինք: Սակայն այնպիսի տպավորություն է, որ դա հանրապետությունում քչերին է անհանգստացնում:

Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունում երկար նստելուց հետո իմ բախտը բերեց. ռազմաճակատի ամենալարված տեղամասերից մեկը՝ Ֆիզուլի էին մեկնում երկու սպա, որոնք համաձայնեցին ինձ տանել իրենց հետ:

Վերջապես հասանք Ջաբրայիլ: Նախկին դպրոց-ինտերնատի բակում երեւում էին ժամապահներ, մի քանի զրահամեքենա, 2 ՀՄՄ, մի հնամաշ Տ-72 տանկ: Այստեղ տեղավորված էր եւ կռվող, եւ միաժամանակ նոր կազմավորվող ադրբեջանական մի գունդ:

Բանակ, բառիս բուն իմաստով, առայժմ չկա: Մինչեւ վերջերս Ղարաբաղում պատերազմում էին ամենաբազմազան զինված խմբեր ու ջոկատներ, տեղացիներ, կամավորներ, որոնք տարբեր ղեկավարների էին ենթարկվում, քաղաքական կուսակցությունների, ՆԳՆ-ին, նոր ձեւավորվող պաշտպանության նախարարությանը... Նրանց ղեկավարելը գործնականում անհնար էր: Շատ հրամանատարներ կռվում էին իրենց հայեցողությամբ՝ չկամենալով ենթարկվել որեւէ մեկին: Հիմա կամավորներին զրել են: Բոլոր ուժերը ենթարկվում են միասնական հրամանատարությանը, իսկ բանակը ձեւավորվում է միայն զինակոչիկների հաշվին:

Ադրբեջանցի կադրային սպաներ բանակում քիչ են: Հրավիրում են տեղի ռուսներին: Պաշտպանության նախարարությունում այդպիսիք շատ են: Զորակոչում են նաեւ պահեստայիններին, Բաքվի նախկին զինվորական ուսումնարանում շտապ կարգով լեյտենանտներ են թխում»:

Հետո էլ լրագրողը պատմում է Ֆիզուլիի խայտառակ վիճակը («հայերը մտադիր չեն գրավել, թե չէ, այն մի քանի րոպեի կերակուր է»): Զորակոչիկների փախուստներն է ցույց տալիս... Ոչ ոք չի ուզում կռվել:

Բայց ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս կռվեն, երբ դեմներն իրենց տուն ու տեղը մինչեւ վերջ պաշտպանող երդվյալներն են:

Մայիսի 1-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ապրիլի 30-ին ԼՂ-ի վիճակի կարգավորման համար ընդունած որոշման առթիվ ՀՀ ԱԳՆ-ը հրապարակել է հայտարարություն, որով, համաձայնելով որոշման հիմնական պահանջների հետ, իր տարակարծությունն է հայտնում մի շարք դրույթների առթիվ: Նման հայտարարությամբ հանդես է եկել նաեւ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը, որն էլ, ողջունելով ՄԱԿ-ի մտահոգությունը ԼՂ-ի վիճակի համար, զարմացած է, թե ինչպես Ադրբեջանն իր ձեռքին անդեմ գործիք է դարձրել ԵԱՀԽ-ը եւ շարունակ պատճառ է որոնում նրա որոշումների տապալման կամ անպտուղ որոշումների ընդունման համար եւ այժմ էլ հասել է նրան, որ միջազգային կազմակերպությունները հակված են արցախահայության ճակատագիրը հանձնել նրան, շարունակել ու ավարտին հասցնել այս լեռնաստանի ազատաբաղձ տերերի ցեղասպանությունը:

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանի ԱԳՆ-ը այսօր պաշտոնապես հերքեց Ադրբեջանի ԱԳ նախարարի՝ Կարաչիում, Մուսուլմանական համագործակցության ժողովում արած այն հայտարարությունը, որի համաձայն՝ իբր Ռուսաստանը տեխնիկայով ու զինամթերքով օգնում է իր դաշնակից Հայաստանին, ինչի շնորհիվ էլ վերջին շրջանում հայերն ունեցել են ակնհայտ հաջողություններ Ադրբեջանի դեմ:

✧ ✧ ✧

Ցույց են տալիս Ստեփանակերտի ռազմական տեխնիկայի վերանորոգման գործարանը, ուր նորոգվում, նորից գործի են դրվում թուրքի զորամասերից առգրավված տանկերը եւ այլ զրահամեքենաներ: Նրանց թիվն առ այսօր անցնում է հարյուրից: Հմուտ մեխանիկ-վարպետներ են աշխատում այստեղ, նրանց ձեռքի տակ կենդանանում են բոլոր կիսամեռ, նույնիսկ մեռած մեքենաները:

Գործարանում երգիծական պատմություններ էլ են հյուսվում, մեկի համաձայն՝ ԼՂՀ ղեկավարությունը հատուկ շնորհակալագիր է հղել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, որ ռազմաճակատ՝ հայ ինքնապաշտպաններին այսքան շատ եւ այսքան բազմատիպ տեխնիկա է տրամադրում:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի պաշտպանության նախկին մինիստր Մեհդիեւը Բաքվում դատական պատասխանատվության է ենթարկվում 1992 թ. հունվարին թույլ տված անփութության ու դավաճանության հասնող անպատասխանատվության համար, որի պատճառով էլ Քարինտակի ճակատում կորցրել է մի ամբողջ գումարտակ թուրքի ասկյար:

✧ ✧ ✧

Այսօր առավոտյան թուրքերը, Դաշքեսանի կողմից, հարձակվում են գործել Քալբաջարի հյուսիսային մասում գտնվող արցախցի զինվորության վրա: Մերոնք հարձակումը կասեցրել են, ոչնչացրել երկու տանկ եւ զրահատեխնիկա:

Թուրքերը հրետակոծության են ենթարկել ՀՀ Իջեւանի ու Նոյեմբերյանի շրջանների սահմանային բնակավայրերը:

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսային հարցազրույցի էր կանչված բուլղար հայտնի լրագրողուհի ու կինոռեժիսոր Ցվետանա Պասկալեւան:

Ադրբեջանի կառավարությունը, ասում են, նոտա է ուղարկել Բուլղարիայի կառավարությանը՝ բողոքելով Պասկալեւայի հակաադրբեջանական գործողությունների դեմ, մասնավորապես նշելով, որ նա զենքը ձեռքին լուսանկարվել է հայ մարտիկների հետ միասին:

– Ես իմ ամբողջ կյանքում միայն մեկ զենք եմ ունեցել, նրան եմ տիրապետում եւ նրանից է, որ անբաժան եմ,- ժպտալով բացատրում է լրագրողուհի-կինոաշխատողը: - Դա իմ կինոխցիկն է: Հիմա ես շատ ուրախ եմ, որ այն զենքի տեղ է ընդունվում հակառակորդիս կողմից: Կարելի է մտածել, որ դա նաեւ լավագույն գնահատականն է, որովհետեւ այդ զենքով եմ կռվում արդարության համար, ամեն տեսակ բռնության դեմ:

– Ես Արցախ ոտք եմ դրել 1991-ի մայիսին, երբ իմացել եմ Գետաշենում ու Մարտունաշենում սկսված անմարդկային վայրագությունների մասին,- շարունակում է Պասկալեւան: – Այն ժամանակ էլ ֆրանսիական մի ամսագրից իմացա հայ երիտասարդ լրագրող Վարդան Հովհաննիսյանին վիճակված դժբախտության մասին, համառությամբ հասա նրան, որ ինձ հնարավորություն տրվեց 15 րոպե խոսել-զրուցել Գանձակի կալանատանը տանջվող գործընկերոջս հետ, հետո նաեւ տեսագրել: Հպարտությամբ կարող եմ ասել, որ սա որոշակի նշանակություն է ունեցել Հովհաննիսյանին այդ տանջարանից ազատելու գործում: Ես ականատեսն ու ցավակիցն եմ եղել հունիս-հուլիսյան Շահումյանի: Տեսել ու նկարել եմ բռնազաղթը, ժողովրդի պայքարն ու տառապանքը: Հետագա շուրջ երկու տարին այս ամենն ինձ հետ է՝ իբրեւ իմ ճակատագիրը, եւ այս մա-

սին էլ հպարտությամբ եմ խոսում: Անպայմա՛ն հպարտությամբ, որովհետեւ Արցախը, որ դարձել է իմ եւ՛ ցավը, եւ՛ սերը, աշխարհին ցույց է տալիս, թե ի՛նչ աստվածային ուժ է իրենից ներկայացնում ազատասիրությունը, որ հաղթանակով է նշանավորում իր յուրաքանչյուր օրը:

Ասեմ նաեւ, որ ես միայնակ եմ տանում իմ ճակատագրական ծանր բեռը. ես եւ՛ լրագրող-հեղինակ եմ, եւ՛ ռեժիսոր, եւ՛ օպերատոր, այս ամենը կանացի մի փխրուն մարմնի մեջ: Բայց գիտեմ, որ ամենուր հաջողությունն է ուղեկցելու, քանի որ ինձ ուղեկցում է աստծո ձեռքը...

Այո՛, տեսե՛ք, արժանացել եմ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պետական առաջին մրցանակին, որ Եղիշեի անունն է կրում: Սա իր ազատության ու արդարության համար մաքառող երկրի պարգեւն է, որ ես համարում եմ ամենաբարձրը երկրային բոլոր պարգեւներից եւ միշտ պետք է ջանամ արժանի լինել նրան...

Ես.- միշտ էլ համոզված եմ եղել, որ մարդ այլազգի հանրության բախտի համար պայքարի ելնելիս անպայման ունենում է անձնազոհություն կոչված մեծ առաքինությունը: Հայի ճակատագրի համար պայքարի մեջ մտնողն անպայման պետք է ունենա այդ առաքինության կրկնապատիկը կամ անձնազոհություն եւ էլի մի նման բան, որովհետեւ նա այդ պահից արդեն վտանգված է լինում եւ դիմագրավում է նաեւ ողջ թուրքության՝ աշխարհի այդ մեծագույն չարիքի թշնամանքը:

✧ ✧ ✧

Մայիսի 2-ին ու 3-ին ռազմաճակատում էական տեղաշարժեր չկային, բացի այն ավազակային հարձակումներից, որ թուրքերն էին կատարում Արցախում՝ Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի շրջանների ծայրամասային գյուղերի, ինչպես նաեւ ՀՀ Իջեւանի, Նոյեմբերյանի, նաեւ հարավում՝ Կապանի ու Մեղրու սահմանային բնակավայրերի վրա: Այդ պատճառով էլ ՀՀ ԱԳՆ-ը հրապարակեց հայտարարություն, որով շեշտվում էր, որ կարճատեւ հրադադարից ու հարաբերական խաղաղությունից հետո, Ադրբեջանը վերստին բորբոքել է պատերազմը՝ ցանկանալով նրա մեջ քաշել Հայաստանը եւ մեկ անգամ եւս հաստատել, որ նրա ձգտումն է ղարաբաղյան բարդույթը լուծել բացառապես կռվի միջոցով, իր տիրապետության վերահաստատման ծրագրով: Բայց մի՞թե այդ կռվի նոր դր- ետռումները նրան ոչինչ չհասկացրին, եւ միջազգային համապատասխան մարմիններն էլ չպետք է տեսնեն, որ նա հասկանա:

✧ ✧ ✧

Ամսիս երկուսի հաղորդումներում լայն տեղ ուներ այն լուրը, որի համաձայն՝ Թուրքիան Իրանի տարածքով Ադրբեջան է հասցրել մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, որոնց փոխադրությունը կազմակերպել են բարձրաստիճան բազմաթիվ զինվորականներ՝ յոթ գեներալների գլխավորությամբ:

✧ ✧ ✧

Այսօր ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին հղել է նամակ, որով իր անհանգստությունն է արտահայտում ԼՂ-ի իրադրության վերաբերյալ ապրիլի 30-ին ՄԱԿ-ի ընդունած փաստաթղթի առթիվ, որը ԼՂՀ ղեկավարության կարծիքով՝ հաշվի չի առնում քաղաքական իրականությունը, այն է՝ Ղարաբաղի հանրապետության գոյության փաստը, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության ապահովման հետ կապված նրա շահերը:

«ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի յուրաքանչյուր տեղաշարժը նպատակ ունի կանխել կամ չեզոքացնել Ադրբեջանի զինված ուժերի հարձակումը ԼՂՀ տարածքի

վրա»,- նշվում է նամակում:

Վերջում Գեորգի Պետրոսյանը ԼՂՀ ղեկավարության անունից հավաստիացնում է Բուտրոս Ղալիին, որ իրենք հարգում են մարդու իրավունքների եւ միջազգային անվտանգության պահպանմանը նպաստող ՄԱԿ-ի բոլոր սկզբունքները: Միաժամանակ նա հույս է հայտնում, որ ԼՂՀ-ը կդառնա միջազգային հանրության լիիրավ անդամ («Ազգ», մայիսի 5):

✧ ✧ ✧

Շահումյանի շրջանի մարտական ջոկատների շտաբից հաղորդեցին, որ մայիսի 2-ի առավոտյան հայդուկային զորաջոկատը Խարխափուտի բարձունքներում ծուղակի մեջ է գցել թշնամու ուժերին, ոչնչացրել հետեւակի մարտական 1 մեքենա (ՀՄՄ-2), զինամթերքով բեռնված «Ուրալ» մեքենա, ինչպես նաեւ մեկ «Ուազ», որի մեջ եղել է Գերանբոյի (Շահումյանի շրջան) հրամանատարական կազմը: Թուրքերը մարտադաշտում թողել են 44 սպանված: Հայդուկներից երկու հոգի թեթեւակի վիրավորվել են («Երկիր», մայիսի 4):

✧ ✧ ✧

Մայիսի 3-ին ՀՀ նախկին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը մամուլի աշխատողների հետ ասուլիս ունեցավ իր բնակարանում եւ արեց բացահայտումներ, որոնք կարեւոր են մի շարք առումներով, հատկապես Արցախի խնդրի համար:

Նախ, իր հարկադրական հրաժարականը, որ պարտադրված էր դրսից, վճռական պատճառներից մեկն էլ, թերեւս ամենավճռականը՝ իր ելույթը Պոլսում, ուր նա խոսել է իբրեւ արժանապատիվ Հայաստանի պետության ներկայացուցիչը, որ ճանաչում է իր պետության կենսագրությունը, շահերը:

Ապա Ռուսաստանի հետ վարելիք դիվանագիտական ու քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցը: Ռուսաստանի հետ Հայաստանը պետք է հարաբերվի որպես իրավահավասար պետություն: Սակայն մի՞թե սա էլ նշանակում է, թե մեզ համար միեւնույն է՝ այդ փոխհարաբերությունները կլինե՞ն թե՞ ոչ: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Ռուսաստանն իր դիրքերը զիջեց մեր գոտում: Սակայն «Թող ոչ մեկս չխաբվի ու պատրանք չունենա,- ասաց Ր. Հովհաննիսյանը,- Ռուսաստանը կարեւոր դեր ունի եւ պիտի ունենա ապագայում, ու ինձ թվում է, մեզ հուզող սահմանային, տարածքային, պատերազմի հետ կապված հարցերը ուղղակիորեն առնչվում են Ռուսաստանի հետ: Ցավոք սրտի, ես նկատել եմ, որ մինչեւ հիմա Ռուսաստանի հետ կայացել են թերեւս անձնական, բայց ո՛չ պետական հարաբերություններ: Ինչքան շատ այդ միջպետական հարաբերությունները կայանան, այնքան ավելի լավ Հայաստանի համար»:

Գալով Արցախի կամ արդեն իրեն հանրապետություն հայտարարած եւ արդեն իբրեւ քաղաքական ինքնավար միավոր ապրող ԼՂ-ի հանրապետությանը՝ մեր նախկին նախարարն ասաց. «Իմ պաշտոնավարության ընթացքում Հայաստանի ղեկավարները՝ նախագահից մինչեւ նախարար, Ղարաբաղի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականությունը ներկայացնում էին Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի տեսանկյունից: Միջազգային իրավունքի ներքո Ղարաբաղը բոլոր չափանիշներն ուներ պետություն լինելու եւ, որպես այդպիսին, ճանաչվելու համար: Ղարաբաղն ունի ժողովուրդ, սահմաններ, ժողովրդի կողմից ընտրված օրինական իշխանություն, որը նրան ներկայացնում է ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ: Սրանք բավական են, որպեսզի Հայաստանը ԼՂՀ-ը ճանաչի, եւ պատրանքային է այն մոտեցումը, թե Հայաստանը պետք է սպասի մինչեւ մի այլ պետության կողմից ԼՂՀ ճանաչումը: Հայաստանը, որպես Ղարաբաղի հարեւանը եւ արյունակիցը, եթե ինքն առաջինը չճանաչի, ոչ ոք այդ անկախությունը չի ճանաչի: Հայաստանը պարտավոր է ճանաչել, եւ դա ոչ թե կապակայունացնի իրավիճակը, այլ, ընդհակառակը, դիվանագիտական առաջին քայլը կլինի դեպի խաղաղություն ու կայունություն այս տարածքում»:

Իսկ ի՞նչ կատարվեց իրականում: Հռոմում (ԵԱՀԽ-ի գծով) ու ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ընդունվեցին փաստաթղթեր, որոնք ոչ միայն հնարավորություն են տալիս ի չիք դարձնելու Արցախի ռազմական հաջողությունները, այլեւ զրկելու նրան որեւէ իրավունքից, երբ միջազգային ատյաններում քննարկվում են նրա հարցը, որոշվում է նրա ճակատագիրը: Անվտանգության խորհրդի, այսպես կոչված, 822-րդ բանաձեւով որոշվեց, որ հայկական ուժերը (ոչ թե ԼՂՀ, կամ, թեկուզ, ղարաբաղյան ինքնապաշտպանական զորամասերը, այլ հայկական, որի տակ հասկացվում է միայն Հայաստանի հանրապետությունը) պետք է հեռանան Քալբաջարից ու գրավյալ ադրբեջանական մյուս շրջաններից: Բայց ինչո՞ւ ոչ մի խոսք չկա Շահումյանի շրջանի ու Մարտակերտի շրջանի մի զգալի մասի, ոչ էլ Արծվաշենի վերաբերյալ: Դրանք գրավվա՞ծ չէին Ադրբեջանի կողմից, թե՞ մենք իրավունք չունենք խոսելու, մեր պահանջներին տեր կանգնելու:

«Երբ Ղարաբաղն ունենում է ինքնապաշտպանական նվաճումներ, պաշտպանում է իր անկախությունն ու բնակչության անվտանգությունը, Հայաստանը պետք եղած չափով չի պաշտպանում այդ նվաճումները դիվանագիտական ու քաղաքական ասպարեզներում»,- իրավացիորեն եզրակացրեց Հովհաննիսյանը:

Բայց մի՞թե միայն նվաճումները: Իսկ ձախողումների՞ ժամանակ: Երբ ավազակաորջի վերածված Շուշին ազատագրվեց, եւ բոլոր կողմերից ու ամեն տեսակետից շրջափակման օղակը հաղթահարելու համար բացվեց Լաչինի միջանցքը, Հայաստանի ղեկավարությունը դա բացատրելու համար ուրիշ խոսք չգտավ, քան այն, որ, իբր, Արցախում արդեն դրության տեր են դարձել անկառավարելի ուժեր, եւ ուրիշ ոչինչ... Իսկ երբ դրանից անմիջապես հետո էլ հանձնվեցին Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մեծագույն մասը, պարզապես տեղի ունեցավ ճակատագրական պարտություն, ի՞նչ արվեց, որպեսզի այն պարտություն չդառնա նաեւ դիվանագիտության մարզում: «Հայաստանն այդ պարագային ռազմական պարտությունը չօգտագործեց դիվանագիտական հաջողություն ձեռք բերելու համար կամ Ղարաբաղի անկախությունը ճանաչելու, կամ հարցը ՄԱԿ տեղափոխելու առումով», որովհետեւ առանց այլեւայլության ԼՂՀ-ը կճանաչվեր որպես հակամարտող կողմ: «Ընդհակառակը, ծավալելով իր չակերտյալ գաղտնի քաղաքականությունը, Հայաստանը շարունակեց ԵԱՀԽ-ի հանձնարարության շուրջ սկսված աղմուկը, որին Ղարաբաղը մասնակցեց առանց կարգավիճակի, համաձայնելով, որ ինքը հավասարվում է Ղարաբաղի ադրբեջանական համայնքի հետ»:

Հովհաննիսյանը միանգամայն իրավացի էր նաեւ այն ԵԱՀԽ-ին տված բնութագրի մեջ. նրա գործունեությունն սկզբից եւեթ դատապարտված էր, քանի որ արհամարհված են երկու սկզբունքային խնդիրներ՝ Ղարաբաղի կարգավիճակը չի որոշված. այն չի ընդունվում իբրեւ հակամարտող կողմ, ապա՝ միջնորդի դերով հանդես եկողները հեռու են անկողմնակալությունից եւ մտածում են ոչ թե հակամարտող կողմերի մասնակցությամբ քննարկելու հարցը, գտնելու փոխհամաձայնեցված լուծումներ, «այլ իրենք նախապես անկախ այդ կողմերից, արդեն իրենց մտքի մեջ ունեին վերջնական լուծումը: Իսկ այդ լուծումը ստատուս քվոն է, այսինքն՝ նախնական կարգավիճակի վերահաստատումը»:

Բայց չէ՞ որ հիմա կույրերն անգամ տեսնում են, թե այդ «նախնական կարգավիճակը» (արցախահայության կիսատ-պռատ ինքնավարությունն Ադրբեջանի կազմում) ինչ տեսակ աղետ է եղել կողմերից մեկի համար, ինչպես անընդունելի է մարդկային ամենասովորական տրամաբանությամբ եւ, մանավանդ, ինչպե՛ս պետք է մնա ու անվերջ բորբոք պահի հակամարտության կրակը:

Թերթերը նշում են, որ Ր. Հովհաննիսյանը հաստատորեն խոսել է առաջիկայում իր ստեղծելիք ազգային-ռազմավարական ու դիվանագիտական հետազոտությունների կենտրոնի մասին: Իսկապես շատ անհրաժեշտ ու օգտակար մի հաստատություն, որը, կարելի է համոզված լինել, իր պես շրջահայաց ու ամրամիտ մեկի գլխավորությամբ կհասնի

ակնհայտ հաջողությունների եւ քաղաքական ու դիվանագիտական մարզերում չորեքթաթ քայլող ու ամեն պահի քիթն անհարմար տեղերի զարկող մեր հանրապետությանը կօգնի ճիշտ կողմնորոշվելու եւ ըստ հնարավորին անսխալ կատարելու իր առաջընթացը... Եթե, իհարկե, հանրապետության ղեկավարությունն էլ վերջապես դառնա ունկնդիրը բանականության ձայնին:

Մարտի 4-ին ու 5-ին էական տեղաշարժեր չեն եղել ռազմաճակատում, եթե նկատի չունենանք Լաչինի միջանցքի հարավային մասում տեղավորված հայկական կրակակետերի հրետակոծությունը թուրքի կողմից, որին էլ, հավանաբար, հետեւել են ԼՂՀ զորամիավորումների այն պատասխանները, որոնք թուրքի լրատվության միջոցներով ներկայացվել են որպես Ղուբաթլիի, Ֆիզուլու եւ Աղդամի ռմբակոծություն ու հրետակոծություն (նրանք միշտ էլ այս երեքը միասին են հիշում):

Հաղորդվում էր նաեւ, որ 4-ին թուրքի ռազմական երեք ինքնաթիռներ մտել են Մարտունու շրջանի օդային տարածքը, պտույտներ գործել Կուրոպատկինո գյուղի վրա, սակայն մեկ էլ երեւի վախենալով մեր հակաօդային պաշտպանության միջոցներից, թողել-հեռացել:

Այսօր «Ազգը» տպել է ԼՂ-ի խնդրին վերաբերող երկու հոդված, որոնք հետաքրքիր են իրենց հոգեբանական ուղղվածությամբ եւ կարեւորություն են ներկայացնում: Առաջինն իր լրագրող Ա. Արդությանի զրույցն է դանիացի բժիշկ «Միսիա Արեւելք» բարեգործական ընկ. անդամ Կիմ Հարգների հետ, որը նոր է Արցախից Երեւան վերադարձել եւ խոսում է իր ազատության ու անկախության համար մղվող պայքարի մեջ այնքան տառապանքներ քաշող հայության մասին, իսկ երկրորդը «Թյուրքիյե» թերթում նրա աշխատակից Մուստաֆա Նեջաթի Օզֆաթուրանի թունոտ հակահայկական հոդվածի վերաշարադրանքն է:

Դանիացի բժիշկը հիշում է Հայաստանին, հատկապես Ղարաբաղին իր երկրի հասցրած մարդասիրական օգնությունը, որ բավականին պատկառելի մի ծավալ է կազմում, ապա խոստովանում, որ սկզբնապես որոշած էին օգնություն հասցնել նաեւ պատերազմի մեջ գտնվող Ադրբեջանին, սակայն լինելով տեղերում, համոզվել են, որ պատերազմից տուժողները հիմնականում հայերն են եւ, բացի դրանից, Թուրքիան Ադրբեջանին շատ է օգնում, այն էլ ամեն ինչով: Ապա Կիմ Հարգներն ասում է. «Այնուամենայնիվ, իմ կարծիքով, կարեւոր է ոչ միայն մարդասիրական օգնությունը, այլեւ քարոզչական աշխատանքը: Ադրբեջանը հայտարարում է, թե հայերը գրավել են իրենց տարածքի 10 տոկոսը, եւ աշխարհը դա միանշանակ է ընկալում: Մինչդեռ ոչ ոք չգիտե, որ այդ տարածքի 10 տոկոսի վրա արդեն մի քանի հազար տարի է, ինչ հայեր են ապրում, եւ այդ տարածքները վաղուց են վերահսկվում հայերի կողմից: Ադրբեջանը հայտարարում է, թե հայերը փորձում են գրավել Ֆիզուլին եւ հասնել Իրանի սահմանին, մինչդեռ ոչ ոք չգիտե, որ Ֆիզուլին ոչ թե Իրանի սահմանին է կպած, այլ Ղարաբաղի: Մի խոսքով՝ Արեւմուտքում ադրբեջանամետ քարոզչությունը բավականին ուժեղ է, եւ շատ կարեւոր է ճշմարտությունն ասելը»:

Կիմ Հարգները Ղարաբաղում հանդիպել է բազմաթիվ մարդկանց եւ համոզվել, որ նրանց մեջ ադրբեջանցիների նկատմամբ ատելություն չկա, նրանք բոլորն էլ խաղաղություն են ուզում: «Ես կարծում էի, թե Ղարաբաղում ամիսներ շարունակ նկուղներում պատսպարված, ամեն օր հրետակոծության տակ գտնվող մարդկանց հոգին դարձած կլինի չար, ջղային, հուսահատ, բայց տեսա վերին աստիճանի հյուրասեր ու կենսախինդ մի ժողովուրդ: Ռազմաճակատի երկու կողմերում ամենաշատը խաղաղ բնակչությունն է տուժում: Ճիշտ է, ես եղա ռազմաճակատի միայն հայկական կողմում (անկեղծ ասած, վախեցա մյուս կողմն անցնել), բայց համոզված եմ, որ այնտեղ նույնպես վիճակն ահավոր է: Արեւմուտքը խիստ մտահոգված է հակամարտության այսպիսի տեղական օջախներով, որոնք կարող են վերածվել մեծ պատերազմի, ուստի պետք է ամեն ինչ անել հարցի կարգավորման համար: Եւ Հայաստանի, եւ Ղարաբաղի իշխանությունների մոտ ես նման պատրաստակամություն տեսա»:

Մուստաֆա Օզֆաթուրանի հոդվածի ոգին այն է, որ հայերը միշտ էլ, սկսած 1853 թվականից (երեւի նկատի ունի հայկական առաջին զինված ընդհարումները թրքական բռնությունների դեմ, որ տեղի են ունեցել դրանից շուրջ մեկ տասնամյակ հետո Վանում ու Զեյթունում) դավաճանել են իրենց գլխի տեր Թուրքիային, եւ ահա՛ արդյունքը. անվերջ կրճատվել են քանակապես, հիմա էլ անվերջ պետք է կրճատվեն, կազմեն թանգարանային մի թիվ, եթե նույնիսկ այսօր գրավեն էլ Ադրբեջանը:

Նորից ոռնոց հայերի «Մեծ Հայաստան» ստեղծելու երազի մասին, հայհոյանք Արեւմուտքի եւ հատկապես Ֆրանսիայի հասցեին, որոնք, իբր, վերջին երկու ամիսներին 300 տոննա զենք են ուղարկել հայերին, եւ Ռուսաստանին, որն իր բանակում ադրբեջանցիներին օգտագործել է որպես կարտոֆիլ կլպողների եւ հնարավորություն չի տվել, որ կռվել ու կոտորել սովորեն, թե չէ, հիմա նրանք արդեն առանց դժվարության իրականացված կլինեին թրքության մեծագույն երազանքը՝ հայերի թիվը կրճատած, թանգարանային մի տարբերակ թողած կլինեին:

Մայիսի 6-ին, վերջապես, հնարավոր դարձավ թեկուզ մոտավորապես պատկերացում կազմել ՄԱԿ-ի՝ նախորդ օրերին այնպես թմբկահարված եւ, սակայն, բոլորի կողմից ցուցադրական անտեղյակության օբյեկտ եղած N 822 բանաձեւի մասին, առաջին նշանակալից թղթի, որ միջազգային այդ ամենահեղինակավոր մարմինն է ընդունել, ավելի քան հինգ տարի իր մարդկային ու վարչական իրավունքների համար պայքարող փոքրիկ Արցախի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության վիճակի կարգավորման մասին:

Ահա այստեղ էլ պահանջվում է, որ բռնազրավիչ ուժերը դուրս բերվեն Քալբաջարից: Բայց ո՛չ միայն Քալբաջարից, այլեւ առհասարակ «Ադրբեջանի գրավված տարածքներից»: Իսկ սրանք որտե՞ղ են, Լեռնային Ղարաբաղո՞ւմ: Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղում, կոնկրետ՝ Մարտակերտի շրջանի մի զգալի մասում եւ ամբողջ Շահումյանի շրջանում, նստած են Ադրբեջան ագրեսորի զորքերը: Սրա՞նց է վերաբերում երկրորդ խոսքը: Այս դեպքում ինչո՞ւ փաստաթղթում Ադրբեջանը ոչ մի դեպքում չի երեւում իրեն վայել անունով: Ո՛չ, բոլորովին էլ այդպիսի բովանդակություն չունի փաստաթղթի խոսքը: Այնտեղ ագրեսոր է միայն Հայաստանը, որ Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանից պոկելու համար պատերազմ է մղում, եւ նա է, որ պետք է ենթարկվի ՄԱԿ-ի ու ԵԱՀԽ-ի թուրքամետ որոշումներին: Հակառակ դեպքում, հավանաբար, կենթարկվի պատժամիջոցների, որոնք կկիրառվեն ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի եւ սրանց թելադրանքով շարժվող մնացած տերությունների կողմից...

Մնում է հարց տալ, թե այս բանաձեւի համար ի՞նչ պատասխան կտան ՄԱԿ-ում ու ԱՄՆ-ում աշխատող հայ դիվանագետները, ո՞րն է եղել նրանց դերն այս բանաձեւի ստեղծման գործում, մի բանաձեւի, որն այսօրվանից արդեն հզոր զենք պիտի լինի Ադրբեջանի ձեռքում, եւ որի դեմ մենք այսուհետեւ, հայտնի չէ, ի՞նչ զենք պիտի հայթայթենք, ինչպե՞ս պիտի դիմագրավենք...

ՄԱԿ-ի բանաձեւից ոչնչով չէր տարբերվում նաեւ Երեքի միջնորդագիրը, որ, հակառակ շահագրգռված կողմերի ու հայ-արցախյան ղեկավարների խորհրդավոր գաղտնապահության, «Իզվեստիան» երեկվա համարում հրապարակել է՝ քողազերծ անելով այս մեկ քաղաքական միակողմանիությունն ու թուրքամետ ծրագիրը եւս: Ահա այդ միջնորդագիրն իր կետերով.

Պետք է մինչեւ մայիսի 9-14-ը հայկական ուժերը դուրս բերվեն Քալբաջարից, մայիսի 12-ից սկսած կրակի դադարեցում եւ զորքերի փոխադրում, Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի հովանավորությամբ մայիսի 17-22-ը Ժընեւում Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ նախնական բանակցությունների անցկացում, մայիսի 24-25-ը՝ Հռոմում ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի շրջանակների սահմաններում բանակցությունների վերսկսում եւ մինչեւ հուլիսի 1-ը խնդրի կարգավորման համընդհանուր ծրագրի պատրաստում: Կողմերը կա՛մ պետք է ընդունեն ծրագիրն ամբողջությամբ, կա՛մ հրաժարվեն նրանից:

Դժվար է պատկերացնել առավել կրավորական դեր, քան այն, որ մեր դիվանագիտությունն է կատարում վերջին ժամանակները, մանավանդ այս երկու փաստաթղթերի

ստեղծման ու շրջանառության մեջ դրվելու ժամանակներում: Սա, ավելի ճիշտ, դիվանագիտության կամ քաղաքական կյանքի այս բացակայությունն է, որի պայմաններում երկիրն ապրում է ինքնահոսի կամ կուրորեն տարերքին հանձնվելու վիճակը: Եւ պատահական չէ, որ Ադրբեջանը վերջին օրերին վերստին ձեռք է բերել վերեւից խոսելու իր հին ոճը, բազմիցս հայտարարել, թե կարող է բանակցություններ վարել «Ղարաբաղի հայ համայնքի հետ», բայց ո՛չ մի անգամ վարչական որեւէ միավորի, որպիսին ինքը Ղարաբաղում չի տեսնում:

✧ ✧ ✧

Մայիսի 6-ի երեկոյան հաղորդումների համաձայն՝ ռազմաճակատի մի շարք կետերում (Ֆիզուլու եւ Աղդամի շրջաններ, Քիրսի ստորոտ՝ Քալբաջարի հյուսիս) դարձյալ նկատվել են թուրքի ռազմական տեխնիկայի ու զորամասերի տեղաշարժեր եւ կուտակումներ: Բոլոր նշաններից երեւում է, որ լայնամասշտաբ գրոհ է նախապատրաստվում:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալին Հայաստան ու Ադրբեջան է ուղարկել մի ուղերձ, որով նորից արտահայտում է իր անհանգստությունը ԼՂ-ի վիճակի համար, ապա, հավանաբար, պատասխանելով ԼՂՀ կառավարության բազմաթիվ դիմումներին, հայտնում է, որ եթե Ադրբեջանն ու Հայաստանը ՄԱԿ դիմեն՝ ԼՂՀ-ը ճանաչելու առաջարկությամբ, ՄԱԿ-ն անպայման կընդառաջի այդ առաջարկությանը եւ ԼՂՀ-ը կընդունի իր շարքերը: Իսկ այդպիսի առաջարկության բացակայությունը միշտ էլ պիտի ստիպի նկատի ունենալ միայն պատմական իրողությունը, այն, որ ԼՂ-ը համարվում է Ադրբեջանի անբաժանելի մասը:

Այո՛, այսպես, քանի որ այս հինգ տարիների երկար միջոցին Հայաստանի ու ԼՂ-ի ղեկավարները չկարողացան ՄԱԿ-ին ու մնացած հետաքրքրվող մարմիններին բացատրել, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատմականորեն, իրավունքի ու դիվանագիտության միջազգային օրենքների համաձայն՝ հայկական մարզ է, 1923 թ. բռնությամբ Ադրբեջանի կազմի մեջ խցկելիս անգամ այն ապօրինի որոշման մեջ նշվել է, որ «Ղարաբաղի հայկական մասն է»: Հայկակա՛ն: Սա նշանակե՞լ է որեւէ բան, մանավանդ՝ գրված թուրքի ձեռքով:

✧ ✧ ✧

Այսօր ՀՀ-ում ԼՂՀ լիազոր ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյանը Ռուսաստանի ու ԱՄՆ-ի դեսպանություններին հանձնեց իր կառավարության նամակն այն մասին, որ եռակողմ միջնորդությունը շնորհակալությամբ է ընդունում, սակայն Քալբաջարից արցախյան զորքի դուրսբերումը կարող է լինել միայն ԵԱՀԽ-ի խաղաղարար դիտորդների ժամանումից հետո:

Երեւի թե այս հանգամանքը նկատի ունեին նաեւ Ժիրայր Լիպարիտյանն ու Դավիթ Շահնազարյանը, երբ լրագրողների հետ ունեցած զրույցին հայտարարում էին, թե երեքի միջնորդությունն ունի կետեր, որոնք չեն կարող անվերապահորեն ընդունվել հայերի կողմից, թվում է դրանք ստեղծվել են ոչ թե հարցը կարգավորելու, այլ ադրբեջանական կողմին բավականություն պատճառելու նպատակով:

✧ ✧ ✧

Այսօր Մոսկվայում Ռուսաստանի հոգեւոր առաջնորդ Ալեքսիյ Ա-ն ընդունել է Կովկասի մուսուլմանության ղեկավար, շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքյուր Փաշազադեին, եւ երկուսով, իբր, քննել, պարզել են Ղարաբաղյան բարդույթի լուծման ճանապարհները: Հանդիպումը մոսկովյան հեռուստատեսությամբ ներկայացնում էր հանրահայտ Մախս Մամեդովը, որ այս անգամ էլ վնգստում էր՝ կեղտաջուր թափելով հայերի վրա, որոնք,

իբր թե, ռուսների բարեկամ են խաղում, սակայն իրականում հակառակ դիրքերում են. տեսե՛ք,– ասում է, – Ելցինը ղարաբաղյան հակամարտության լուծման իր առաջարկներն է ներկայացրել, մենք դրանք ընդունել ենք անվերապահորեն, ուզում ենք առաջ գնալ, հարցը կարգավորել, իսկ նրանք ոչ միայն չեն ընդունել, այլեւ նոր խարդավանքի են անցել՝ իրենց զորքերը մտցնելով Քալբաջար եւ այնտեղ կազմակերպելով ադրբեջանական ժողովրդի նոր գենոցիդ...

✧ ✧ ✧

Ցույց տվին հրաշալի բուլղարուհի Ցվետանա Պասկալեւային, որը բուժվում է Երեւանի Միքայելյանի անվան սրտաբանության ինստիտուտում: Նրան այցելում են երախտագետ անհամար հայ մարդիկ՝ ղեկավարներից մինչեւ բանվոր ու դպրոցական... Իր արցախական ֆիլմերից հետո էլ հիմա թղթին է տալիս տեսածներն ու լսածները: Իսկ առաջիկա անելիքների մասին՝ «Պիտի անեմ այն, ինչ մինչեւ այսօր: Ի՞նչ է պատահել, մի փոքր գործողության եմ ենթարկվել եւ մի տասն օրից կհագնեմ ճամփորդի կոշիկները եւ կուղեւորվեմ այնտեղ, Ղարաբաղ, որտեղ ինձ են սպասում, համոզվա՛ծ եմ՝ սպասում են»:

✧ ✧ ✧

«Օստանկինո» հեռուստակենտրոնի «Կրասնի կվադրատ» հաղորդաշարով վերջերս հաղորդել էին ԼՂ-ին վերաբերող մի խոսակցություն: Մերոնք վերահաղորդեցին: Հայտնի հաղորդավարը հայտնում է, որ ինքը հրավիրած է եղել մոսկովյան երկու հայի (ՀՀ մշտական ներկայացուցիչ Ֆելիքս Մամիկոնյան, քաղաքագետ Անդրանիկ Միհրանյան) եւ երկու թուրքի: Թուրքերը հրաժարվել են մասնակցել, եւ ահա զրույցն անց է կցնում միայն հայերի հետ:

Երեւի դրանից էլ երկու հայերից մեկը՝ Միհրանյանը, հանդես է գալիս թուրքի դերով, որպեսզի պատկերն ամբողջանա. Քալբաջարի նվաճման մասին խոսելիս, Մամիկոնյանն ասում է՝ այնտեղ կռվում էին միայն ղարաբաղցիները եւ առհասարակ Ղարաբաղում ադրբեջանցիների դեմ կռվում են լոկ տեղական ինքնապաշտպանության միավորումները: Եւ Միհրանյանն անմիջապես վրա է տալիս. «Իսկ Ղարաբաղին որտեղի՞ց այնքան զենք ու զինամթերք, վառելիք ու սնունդ...»:

Մամիկոնյանն իհարկե տեղն է բերում՝ «Այնտեղի՛ց, որտեղից որ Ադրբեջանինը»: Բայց մի՞թե իրեն աշխարհի տակնուգլխին ծանոթ համարող Միհրանյանը չի լսել ու չի իմանում, որ միայն թուրքից խլած պաշարներով Ղարաբաղը կարող է կռվել եւս հինգ տարի: Կամ՝ այդ ո՞ր օրվանից է, որ Հայաստանը կռվող իր ցեղակիցներին օգնություն հասցնելու իրավունք էլ չունի:

Վերջում Միհրանյանն ասում է նաեւ ինչ-որ մանվածապատ խոսք, որից կարելի է եզրակացնել, թե լավ կլինի Ռուսաստանն այստեղ վճռական խոսք ասի՝ նկատի ունենալով իր պատմական դերն ու այսօրվա քաղաքական շահերը:

Մայիսի 7-ին ռազմաճակատից որեւէ կարեւոր լուր չհաղորդեցին, որ նշանակում է՝ հարաբերական անդորր է: Սակայն Արցախի խնդրին վերաբերող մի քանի էական տեղեկություններ եղան: Դրանք են.

Ա) Ադրբեջանական լրատվական մարմինները ՄԱԿ-ի 822-րդ բանաձեւն իրենց խոշոր հաղթանակն են համարում եւ վստահ են, որ այն հարցը լուծելու է իրենց օգտին:

Բ) Մոսկվայում Ադրբեջանի մշտական ներկայացուցչությունում Կովկասի մուսուլմանության առաջնորդ, շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքյուր Փաշազադեն հանդես է եկել լրագրողների ու դիվանագիտական կորպուսի ներկայացուցիչների առաջ, հայտարարել, թե ինքն ու իր հավատակիցները (Կովկասի մուսուլմանները) հանգիստ շունչ կառնեն միայն այն ժամանակ, երբ ազատագրված կլինեն իր հայրենիքի բռնագրավված բոլոր

հողերը:

Գ) Լայնորեն քննարկվում է Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթը լուծելու համար Ռուսաստանի ու Թուրքիայի ռազմական գերատեսչությունների ծրագրած մեծ հանդիպում-բանակցությունը, որը տեղի պիտի ունենա սույն ամսի 10–14-ը, Անկարայում: Ռուսաստանի պատվիրակությունը գլխավորելու է Պաշտպանության նախարար Գրաչովը:

Հետաքրքիր է, ի՞նչ պիտի տա ռուսի ու թուրքի այս մեկ սիրաբանությունը:

✧ ✧ ✧

«Ազգի» **մայիսի 7-ի** համարում տպագրված հարցազրույցում Եվրախորհրդարանի աշխատակից Վարուժան Կրիկորյանը հաստատել է այն տեղեկությունը, որ ՄԱԿ-ի բանաձեւում ղարաբաղ-ադրբեջանական հակամարտությանը վերաբերող խոսքում «տեղական հայկական ուժեր» արտահայտությունը, որով Հայաստանը, տրամաբանորեն չի ընկալվում իբրեւ մարտնչող կողմ, եւ հակամարտությունը դիտվում է իբրեւ Ադրբեջանի ու Ղարաբաղի (տեղական) ուժերի բախում, բնագրի մեջ է մտցվել Ֆրանսիայի պատվիրակության առաջարկությամբ, իսկ դա էլ արդեն Հայաստանում Ֆրանսիայի դեսպան Ֆրանս դը Արտինգի ծառայության արդյունքն է, մի գործչի, որն ուշի ուշով հետեւում է ղարաբաղյան իրադարձություններին, քանիցս զրույց է ունեցել ԼՂՀ ղեկավարների հետ եւ խորապես գիտակցում է, թե բարդույթն ինչպիսի՛ն է ու ի՛նչ տեսակ խոչ ու խութերով է անցնում:

Մայիսի 8-ին Իրանի դեսպանատունը հերքեց իր երկրի տարածքով Թուրքիայի կողմից Ադրբեջան զենք ու զինամթերք տեղափոխելու մասին ավելի վաղ հաղորդված լուրերը՝ նորից վստահեցնելով, որ Իրանի կառավարությունը ձգտում է ամեն հակառակություն խաղաղ կարգավորելուն եւ երբեք ոչ մի պայմանով թույլ չի տա, որ իր տարածքը դառնա կռիվը բորբոքելու, նոր արյունահեղություն անելու օժանդակ:

✧ ✧ ✧

Շուշիի ազատագրության տարելիցին ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը ժողովրդին ուղղել է դիմում՝ մեկ տարի առաջ ձեռք բերված հաջողությունը համարելով շատ կարեւոր քայլ իր ազատագրության ու անկախության համար պայքարող արցախահայության կյանքում: Ստեղծվել է Շուշիի ազատագրության մեդալ, որով պարգեւատրվում են գրոհին մասնակցած եւ առհասարակ նրա հաջողությանն աջակցած բոլոր մարդիկ, առաջին հերթին (ետմահու) նրանք, որ զոհվել են:

Մոսկվայում Ռուսաստանի ԱԳՆ լրատվությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով նախարարության համերաշխությունն է հայտնվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձեւի հետ, միաժամանակ վստահեցվում, թե նա ամեն կերպ կաջակցի, որպեսզի բանաձեւի բոլոր կետերն իրականացվեն:

Մայիսի 9–11-ը ԼՂՀ ճակատներում եւ ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում անդորր է եղել, ռազմական գործողություններ տեղի չեն ունեցել: Սակայն քաղաքական կյանքում եղել են մի քանի էական փաստեր, որոնք առնչվում են Արցախի գոյապայքարին ու նրա միջազգային արծարծումներին:

9-ին ամբողջ Հայաստանն ու Արցախը նշում էին Շուշիի ազատագրման առաջին տարելիցը: Ճիշտ է, անցյալ տարվա մայիսի 8-ին էր, որ ազատամարտիկները մտան Հայոց արեւելից կողմանց այդ նոր մայրաքաղաքը եւ վերջ տվին թուրքի վայրագ տիրապետությանը: Սակայն տարելիցի տոնախմբությունները կատարվեցին 9-ին, կիրակի օրը, որպեսզի ազատ լինեն ամեն մի հոգսից, մանավանդ աշխատանքից, որով լիքն է ու լարված վերակառուցվող, տքնի կանգնող Արցախի յուրաքանչյուր օրը:

Ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանը եւս յուրովի նշեց նոր տոնը: Կազմակերպել էր Շուշիի պատմության, ճարտարապետության ու մշակույթի բավական հարուստ ցուցահանդես: Նրա բացմանն էլ նախորդեց գիտաժողով, որին, թանգարանի տնօրեն Հ. Բախչինյանի բացման խոսքից հետո, ես կարդացի զեկուցում Շուշիի կենսագրության վերաբերյալ, Շ. Մկրտչյանը խոսեց ճարտարապետության, Բ. Հովակիմյանը թատրոնի մասին: Ապա ջերմ խոսքեր ասացին երաժշտագետներ Ռ. Աթայանն ու Ց. Խաչատրյանը:

Դահլիճն ու հարակից միջանցքները լիքն էին արվեստասեր ու արցախասեր մարդկանցով: Հենց այդ միջանցքներում էլ հնչեցին արցախյան մեղեդիներ, որ հնչում էին մեներգիչների ու բավական մշակված խմբերի կատարումներով: Ցուցահանդեսը պերճախոս ու ոգեշնչող էր:

10-ին դեռեւս ցերեկը տարածված էր ՀՀ ԳԽ-ի այսօրվա վիճակին վայել մի խայտառակություն. Պ. Հայրիկյանն առաջարկել է, որ Արցախյան գոյապայքարի այս թեժ շրջանում, երբ միջազգային ասպարեզում նրա հաջողությունները տարբեր կերպ են ընկալվում եւ անհրաժեշտ է համազգային միասնական ու համառ դիրքորոշում՝ ամրապնդելու ձեռքբերումները, ձեռքից չտալու եւ ոչ մի առաջքայլ, որպեսզի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը ճանաչի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը: Առաջարկել է, եւ վերստին բորբոքվել են ծանոթ կրքերը... Եւ երբ առաջարկը դրվել է քվեարկության, նրա օգտին ձայն են տվել ընդամենը 80 պատգամավորներ:

Կրկին գործել է ղեկավարների ճարպիկ մեքենան, որն ահա մի ամբողջ տարի ու կես կանգնած է Արցախի՝ ամենաօրինական ճանապարհով ստեղծած պետական անկախության դեմ եւ անզիջում վարում է հակաազգային իր քաղաքականությունը:

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Գրաչովն այսօր Թուրքիա է ժամանել եւ հենց Անկարայի օդանավակայանում էլ հայտարարել, թե իր կառավարությունը պատրաստ է ձեռնարկել համապատասխան միջոցառումներ տաք կետերում խաղաղություն ստեղծելու համար: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Թուրքիայի ու Ռուսաստանի համար ամենամերձավոր տաք կետը Ղարաբաղն է, որի շուրջն էլ պետք է վարվեն բանակցություններ:

✧ ✧ ✧

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ հաղորդվեց, որ Բաքվում ավարտին է մոտենում Հայաստանում տեղակայված 7-րդ բանակի 6 զինվոր-վարձկանների դատավարությունը: Նրանք կռվել են Արցախում, թուրքի դեմ եւ, ըստ Բաքվի հաղորդած տվյալների, դատապարտվելու են գնդակահարության:

✧ ✧ ✧

Շաբաթ օրը, **մայիսի 8-ին**, Ստեփանակերտ է ժամանել Ռուսաստանի ԱԳՆ արտակարգ ներկայացուցիչ Կազիմիրովը, որը մինչեւ այդ էլ եղել էր Բաքվում ու Երեւանում եւ, իբր, հարցի մանրամասներն էր ուսումնասիրում՝ Երեքի բանակցություններին զեկուցելու համար:

Մայիսի 10-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում ՀՀ նախագահի լրատվության ղեկավար Աբրահամյանը դրական գնահատական տվեց ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձեւին՝ նշելով, որ այնտեղ ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը դիտվում է իբրեւ մեկ «ամբողջական համակարգ եւ Քալբաջարից զորքերի դուրսբերումը դիտվում է հենց այդ համակարգում»:

Իսկ սա «թույլ է տալիս շարունակելու բանակցություններն ու խորհրդակցությունները ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում: Ուստի եւ կտրականապես մերժեց օտարերկրյա ու տեղական մամուլի պնդումն այն մասին, «թե ՄԱԿ-ի 822-րդ բանաձեւը Հայաստանի դիվանագիտական անհաջողությունն է» («Ազգ», մայիսի 13):

Աբրահամյանը հաղորդեց, որ ԼՂՀ ղեկավարությունը եւս դրականորեն է տրամադրված այդ բանաձեւի նկատմամբ (անդ), եւ հույս հայտնեց, թե առաջիկայում ԱՄՆ-ը, Թուրքիան ու Ռուսաստանը նորից նոր կհավաքվեն, կքննարկեն, առավել կճշգրտեն իրենց սկզբունքները, կընդհանրացնեն դրանք եւ կներկայացնեն կատարյալ ու հավասարակշիռ փաստաթղթեր (սրանից կարելի՞ է եզրակացնել, թե այդ երեք տերությունները ոչ միայն Երեքի միջնորդական ծրագրի հեղինակներն են, այլեւ ՄԱԿ-ի հիշյալ բանաձեւի):

11-ին հաղորդված լուրերի մեջ միակ լուրջն այն էր (Երեւանի ու Մոսկվայի հաղորդումներում լայնորեն արտացոլված), որ Հայաստանի ու ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդները միանգամայն դրական վերաբերմունք ունեն ՄԱԿ-ի 822-րդ բանաձեւի նկատմամբ, միայն թե իրենց դիտողություններն են ներկայացրել նրա մի քանի կետերի նկատմամբ, որոնք եւ, ըստ համապատասխան խոստման, պիտի քննարկվեն, գտնվեն փոխզիջումների տարբերակներ՝ իրական-դրական արդյունքների հասնելու համար: Հույս է հայտնվում, որ բանաձեւը վերջնական չէ, եւ նոր բանակցություններից հետո է, որ արվելու են վճռական քայլերի առաջարկությունները:

Այս տեսակետից էլ հետաքրքիր է ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահի արտաքին քաղաքականության հարցերի գծով խորհրդական Արկադի Ղուկասյանի՝ լրագրողներին տված մի շարք պատասխանները 822-րդ բանաձեւի ու Եռակողմ նախաձեռնության վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ «Եռակողմ համաձայնությունը մի շարք անհամաձայնություններ ունի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձեւի հետ: Ուստի այդ երկրների (ԱՄՆ, Թուրքիա, Ռուսաստան.-Բ. Ու.) առաջարկած միջոցառումների գրաֆիկը կարոտ է լուրջ ճշգրտման»: Մասնավորապես նշվում է հետեւյալը. Երեքի ներկայացրած փաստաթղթում Քելբաջարից արցախական զորքերի դուրսբերումը դիտվում է որպես բանակցություններ սկսելու նախապայման, իսկ ՄԱԿ-ի բանաձեւում այն ընդունված է համապարփակ հրադադարի ապահովման համատեքստի մեջ: Եւ պատահական չէ, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունն էլ անմիջապես կառչել է իրեն ձեռնտու պահանջից եւ հայտարարել՝ եթե հայկական զորքերը նախապես դուրս չբերվեն Քելբաջարի շրջանից, Ադրբեջանը չի մասնակցի բանակցություններին (Էլչիբեյի մամուլի ծառայության ղեկավար Արիֆ Ալիեւ):

Ղուկասյանի կարծիքով՝ դա ոչ այլ ինչ է, քան վերջնագիր, որը չի կարող ընդունել իրեն հարգող որեւէ պետություն, այդ թվում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը:

Չմերժելով խաղաղասիրական նախաձեռնություններից որեւէ մեկը, Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը դրա հետ մեկտեղ գտնում է, որ այդ նախաձեռնությունները պետք է հավասար չափով հաշվի առնեն բոլոր կողմերի շահերը,- ասել է Ղուկասյանը:- ԼՂՀ-ի համար այժմ գլխավորն է ստանալ Լեռնային Ղարաբաղի եւ իր ժողովրդի անվտանգության հստակ երաշխիքներ: Ինչ վերաբերում է բանակցություններին, դրանք պետք է սկսվեն առանց որեւէ նախապայմանի, որի օգտին հանդես է գալիս Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, եւ որը լիովին համապատասխանում է ԵԱՀԽ սկզբունքներին («Ազգ», մայիսի 12):

Հետաքրքիր է, որ, մինչդեռ Եռակողմ նախաձեռնության առաջարկություններում ոչինչ չի խոսվում ԼՂՀ շահերի պաշտպանության եւ բանակցություններում՝ իբրեւ հավասարիրավ կողմի՝ նրա մասնակցության մասին, երեք կողմերից մեկի՝ Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարարը Թուրքիայի նախարարի հետ զրուցելիս (Անկարայում, մայիսի 10-ին) նախ պնդել է, թե ԼՂՀ կարգավիճակի հարցը պիտի քննվի-պարզվի համատեղ բանակցություններում, որոնց միշտ էլ պիտի մասնակցի Լեռնային Ղարաբաղը՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի կողքին, ապա արտահայտել է իր անհանգստությունն այն առթիվ, որ որոշ երկրներ Ադրբեջանին մատակարարում են ռազմական տեխնիկա ու զինամթերք (անդ):

Հաղորդվում է նաեւ (անդ), թե Գրաչովի բանակցությունների օրերին Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելը հեռախոսազրույց է ունեցել Լ. Տեր-Պետրոսյանի ու Էլչիբեյի հետ,

որ նշանակում է՝ Ռուսաստանի հետ որեւէ հարցում պայմանավորվելուց առաջ Թուրքիան խորհրդակցում է Հայաստանի հետ:

Մայիսի 11-ին ՀՀ արտգործնախարարությունը հղել է ուղերձ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին, որում մասնավորապես ասվում է. «Հայաստանը աջակցում է Անվտանգության խորհրդի պահանջներին՝ 822-րդ բանաձեւում ներկայացված կարգով եւ պատրաստ է ստանձնել Հայաստանին վերաբերող բոլոր գործողությունների պատասխանատվությունը:

Ցավոք, Ադրբեջանի կառավարությունը մերժեց 822-րդ բանաձեւի ոգին՝ հրաժարվելով վերադառնալ բանակցությունների ընթացքին ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում: Բանակցությունների բացակայության պայմաններում անհնարին է ստեղծել մի համաձայնագիր, որը հնարավորություն կտար Հայաստանին եւ Լեռնային Ղարաբաղին՝ համաձայնելու Անվտանգության խորհրդի բանական պահանջներին:

Ադրբեջանը, շարունակելով Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը, ինչպես նաեւ սաստկացնելով հոգեբանական պատերազմը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դեմ, հրաժարվում է ընդունել նաեւ բանաձեւի՝ «թշնամական գործողություններին» վերջ դնելու պահանջը:

Ի վերջո, Հայաստանն ափսոսանքով հայտնում է, որ հակառակ նույն բանաձեւի պահանջների, Թուրքիայի հանրապետությունը շարունակում է մերժել Հայաստանին իր տարածքով մարդասիրական օգնության առաքումը: Ելնելով վերոհիշյալ հանգամանքներից, Դուք հավանաբար օգտակար կհամարեիք նշանակել հատուկ ներկայացուցիչ այդ տարածքում, որը կկարողանար գլխավոր քարտուղարին ստույգ տեղեկություններ տրամադրել տարբեր կողմերի գործով 822 (1993) բանաձեւի բոլոր դրույթների իրագործման վերաբերյալ: Հայաստանը համոզված է, որ ՄԱԿ-ի հատուկ ներկայացուցչի կանոնավոր զեկույցները արդյունավետ լծակ կհանդիսանան երկարատեւ հրադադարի հաստատման եւ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը բանակցությունների միջոցով լուծելու համար («Ազգ», մայիսի 14):

Մայիսի 12-ին Բաքվի ռադիոն հաղորդել է իրենց պաշտպանության նախարարի հայտարարությունը Թուրքիայում Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարի ելույթների դեմ. իբր, Գրաչովն այնտեղ անստույգ եւ հերյուրածո պնդումներ է արել՝ ծածկելու համար այն իրականությունը, որ իր երկիրն է ԼՂ-ին օգնում զենքով ու օդուժով:

Ասում են՝ Էլչիբեյը հրապարակել է հայտարարություն, թե, իբր, իր կառավարությունը պատրաստ է Լեռնային Ղարաբաղին շնորհելու մշակութային ինքնավարություն, եթե նախապես հայ զորքը դուրս բերվի ոչ միայն Քելբաջարից ու Լաչինից, այլեւ ամբողջ Ղարաբաղից, որպեսզի այնտեղ մնան տեղական ուժեր՝ կարգ ու կանոն պաշտպանելու համար:

Մայիսի 13-ին Արցախում շարունակվում էր նախորդ օրերի համեմատական հանգստությունը:

Օրվա ընթացքում կարեւոր իրադարձություններ չկային, բացի նրանից, որ Երեքից մեկի՝ ԱՄՆ-ի դիվանագիտական նշանավոր գործիչ Ստրոգ Թալբոտը ժամանել է Երեւան, ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրների կապակցությամբ զրույցներ է ունենում ՀՀ ղեկավարների հետ, եւ վերջիններս էլ ձեւացնում են, թե իրենք չէին, որ գիշեր-ցերեկ պոռոտախոսում էին Ղարաբաղի խնդիրը ղարաբաղցիների հետ եւ նրանց միջոցով լուծելու անհրաժեշտության վերաբերյալ:

◇ ◇ ◇

Վաղը Մոսկվայում Եռակողմ միջամտության ներկայացուցիչները՝ Վլադիմիր Կազիմիրովը, Ջոն Մարեսկան ու Վոլֆան Վուրալը պիտի քննարկեն հայկական կողմի դիտողությունները: Թուրքիայի արտգործնախարարությունից հայտնել են, որ դրանից ծրագրի բար[illegible]ությունը չի փոխվելու, թերեւս վերանայվեն միայն հրադադարի ու դիտորդների՝

դույթի գոտի ժամանելու ժամկետները։

Ուրեմն, հայկական կողմը դիտողություններ է ունեցել եւ դրանք ներկայացրել է միջամտող Եռյակին։ Բայց ինչո՞ւ չեն հրապարակում ստացած փաստաթուղթը, նրա առթիվ իրենց արած դիտողությունները, այլ դրանց վերաբերյալ միայն անորոշ ու մոլորեցնող տվյալներ են հաղորդում՝ ունկնդիրներին թողնելով մի անտեղյակության մեջ, որն ամոթալի է մեր օրերի տեղեկատվության պայմաններում։

Մայիսի 14-ին ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում եւ ԼՂՀ ճակատներում հարաբերական անդորր է եղել։ Միայն Ասկերանի շրջանի Խանաբադ գյուղն ու Մարտունու շրջանի Կարմիր շուկա ավանը հրետակոծության են ենթարկվել թուրքի կրակակետից (անցած գիշեր)։ Մերոնք չեն պատասխանել՝ երեւի պատերազմ չծավալելու համար։ Բայց մի՞թե անվերջ կարելի է լռել։

Եռակողմ միջամտության ներկայացուցիչները, ասում են, այսօր Մոսկվայում քննում են ցույց տալիք օգնության հաջորդ քայլերը։ Նախորդներից լիացել էինք։

Ռուսաստանի կառավարական տարբեր մարմիններ, նույնիսկ Բ. Ելցինը, որոշել են գրավոր դիմել Ադրբեջանի արդարադատությանը (ի՞նչ էլ անուն ունի), որպեսզի սա մահվան դատապարտված վեց ռուս զինվորների նկատմամբ մարդասիրական մոտեցում ցուցաբերի եւ հանձնի ռուսական պաշտոնական շրջանների տնօրինությանը։

✧ ✧ ✧

Դեպի Արցախ կատարելիք իր նոր ուղեւորության ճանապարհին այսօր Երեւան է ժամանել մեր հարազատ բրիտանուհի Քերոլայն Կոքսը։ Օդանավակայանից ուղիղ Էջմիածնի վեհարան է գնացել, եւ այնտեղ էլ հայոց հոգեւոր հովիվը երախտագիտության խոսքերով ընդունել, նրան է հանձնել իր օրհնության կոնդակը, որը Կոքսն ստացել է քրիստոնեուհի հավատացյալի երկյուղածությամբ, արտահայտել իր նվիրական զգացումները։

– Այս կոնդակն այնուհետ կուղեկցի ինձ ամենուրեք,– ասել է նա,– իբրեւ աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ազգերից մեկի հոգեւոր առաջնորդի ուղեցույց խոսքը, ամենասուրբ մի թալիսման։ Իսկ ես ձեր ժողովրդի հետ եմ միշտ եւ ամենուր... Ավելի ճիշտ՝ Արցախն է ինձ հետ, ասես ինքն է ինձ կառավարում եւ, իմ երկիր հասնեմ թե չէ, նորից ետ է կանչում, որպեսզի գամ, տեսնեմ, կարեցածս օգնությունը հասցնեմ, բայց ավելի շատ իրենից ուժ ու եռանդ ստանամ...

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսությամբ հարցազրույցի էին կանչել ՀՀ նախկին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանին։ Միամիտ հարցեր էին տալիս, իսկ ինքը նրանց տալիս էր խոհուն ու ազնվամիտ պատասխաններ, որոնց գումարն այս էր.

– Ես նպատակ ունեմ մինչեւ հուլիս Երեւանում ստեղծել հանրապետության ռազմավարական, քաղաքական-տնտեսական-սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն, որի խնդիրը կլինի ազգին ու նրա ղեկավարությանն առաջարկություններ անել առաջընթացի համար։

Պաշտոնավարությանս մեկ տարվա ընթացքում ջանացել եմ ստեղծել կազմավորվող հանրապետության դիվանագիտական քայլերի ուղեցույց, հանրապետության վարկը եւ մանավանդ Արցախի խնդրի արդարամտությունը ճանաչել տալ միջազգային դիվանագիտական աշխարհում։ Եւ այնքանը՝ ո՛չ թե կակազելով կամ կլուզեկուզ, այլ համարձակ ու վճռական քայլերով, բարձր ամբիոններում հնչեցրած արժանապատիվ խոսքերով..., որոնք էլ, հավանաբար, չէին համապատասխանում կառավարական որոշ շրջանների զգուշավոր ու կիսատ-պռատ քաղաքականությանը...

ՄԱԿ-ի վերջին բանաձեւն ապացույց է մեր հանրապետության որդեգրած արտաքին քաղաքականության սխալ ընթացքի։

Շուշիի ազատագրման տարելիցին Արցախում էի, զրույցներ ունեցա ԼՂՀ ղեկավարության, ժողովրդի, զինվորության տարբեր մասերի հետ։ Նորից նոր համոզվեցի, որ այնտե՛ղ է մեր ազգի արդար պայքարի, աներեր կամքի, անպայման կռվելու-հաղթելու ոգին։ Եւ նորից նոր հասկացա, որ ով ուզում է Արցախի խնդրով զբաղվել, առնչվել նրա ճակատագրին, նախ պետք է գնա այնտեղ, շփվի այդ ոգու հետ, ուժ եւ գործելու կամք ձեռք բերի։

Մոտ օրերս արտասահմանյան մեծ շրջագայություն եմ կատարելու, պիտի բազմաթիվ մայրաքաղաքներում, կառավարական ու դիվանագիտական շրջանների առաջ բացատրեմ Հայաստանի հոգսերը, պաշտպանեմ Արցախի պայքարի մեծ արդարությունը։

Անկուսակցական եմ եւ ճանաչում եմ մեկ հավերժական կուսակցություն՝ իմ ազգը։

Ապրիլի 1-ին, այո՛, ունեցել եմ դուստր, որին կոչել ենք Շուշի, իսկ երեք տղաներիս անուններն են՝ Վան, Տարոն, Բիթլիս։

Գերագույն խորհուրդը դեռեւս չի ընդունել ՀՀ քաղաքացիության օրենքը։ Ընդունի թե չէ, առաջինն իմ դիմումը կլինի, որպեսզի դառնամ Հայաստանի քաղաքացին եւ շարունակեմ ծառայել նրան։

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի միլլի մեջլիսի նախագահ Իսա Գամբարը մամուլի աշխատողներին հայտարարել է, թե հայերի պահանջը՝ Ադրբեջանում իրենց ազգային-տարածքային ինքնավարության հստակ կարգավիճակ տալու վերաբերյալ, կարող է դիտվել իբրեւ խտրականություն հանրապետությունում ապրող ազգային ուրիշ փոքրամասնությունների հանդեպ, քանի որ սրանք, ի տարբերություն Ադրբեջանի հայ համայնքի, հանրապետության սահմաններից դուրս չունեն ազգային-տարածքային որեւէ կազմավորում («Ազգ», մայիսի 15)։

Այստեղ խորհրդարանի նախագահը ցույց է տալիս ո՛չ միայն աննախանձելի անիրազեկություն պատմական իրողություններից, այլեւ մի կարճատեսություն, որը կարող էր նրա աչքը խոթել ասուլիսին մասնակցած ամեն մի լրագրող, եթե, իհարկե, սա էլ վարակված չէ գամբարացավով։ Նախ, այսօր եւ սրանից առաջ ավելի քան հինգ տարի Ղարաբաղի հայությունը ոչ թե պահանջում է ազգային-տարածքային ինքնավարություն, որը նա ունեցել է եւ ունի, քանի որ 1923 թվականից ի վեր այն ապրել է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի իրավունքով (եւ եթե Ադրբեջանն այդ կարգավիճակը վերացնելու ապօրինի որոշում էր ընդունել, ապա անմիջապես էլ այն վերացվել էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի Նախագահության հայտնի որոշումով)։ Ղարաբաղի հայությունը, դժգոհ իր այդ ինքնավարության մակարդակից ու բռնությամբ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցված լինելու հանգամանքից, պայքարում էր իր կատարյալ անկախ ազատության համար եւ արդեն հասել է նրան, ձգտում է դրա հաստատմանը միջազգային ատյանների միջոցով։

Ինչ վերաբերում է ինքնավարությունից դուրս այս արեւի տակ ազգային-տարածքային որեւէ ուրիշ կազմավորում ունենալու անթույլատրելի շռայլությանը, ապա մի՞թե Նախիջեւանի թրքությունը սարի այն բացառիկ ծաղիկն է, որ կարող է եւ պետք է ունենա իր ինքնավարությունը՝ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով՝ այն էլ նույն ազգային անկախ հանրապետության կազմում։ Թե՞ Գամբարն ու գամբարացած լրագրողները հավկուր են ու այսօրինակ անհեթեթություններ չե՞ն տեսնում։

Մայիսի 15-ին ԼՂՀ ամբողջ տարածքում ռազմական գործողությունների դադարն էր տիրում։ Սակայն Մարտունու շրջանի երկնքում թուրքի ինքնաթիռներ են երեւացել, որոնք այս ու այնտեղ ծիկրակելով հեռացել-գնացել են՝ երեւի զգուշանալով տհաճ վախճանից։ Հասկանալի է, որ հետախուզական միջոցառումներ են կատարում ու, ինչպես եւ Աղդամի ու Ֆիզուլիի ռազմակետերում նախորդ օրերին արված կուտակումները, նշանավորում են նոր լայնամասշտաբ գրոհի նախապատրաստությունը։

✧ ✧ ✧

Բարունուհի Քերոլայն Կոքսն այսօր արդեն Արցախում էր. բերած մեծաքանակ դեղամիջոցներն ու օգնության մյուս պարագաները տեղ հասցնելուց անմիջապես շտապել է «տաք» կետերը. եղել է Քալբաջարում, Մարտակերտի շրջանի ազատագրված գյուղերում, ուր հարազատի իր երջանկությունն է արտահայտել հայրենի օջախներում վերստին բնավորվող, շենացնող գյուղացիների համար: Ստեփանակերտում լրագրողներին հայտարարել է, թե Քալբաջարում ինքը Հայաստանի հանրապետության զինվորներ չի տեսել: Իսկ Ղարաբաղում իր լինելու այս հաճախականությո՞ւնը... «Չէ՞ որ ես այս վիրավոր երկրի մայրաքաղաքի պատվավոր քաղաքացին եմ, երկիր, ուր կոպտորեն ոտնահարվում են հայ ժողովրդի իրավունքները»:

✧ ✧ ✧

Ավարտվեց Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Գրաչովի հնգօրյա այցը Թուրքիա, որի ղեկավարների հետ ունեցած բանակցությունների մեջ կարեւոր տեղ է բռնել ղարաբաղյան հակամարտությունը: Լրատվական մարմինները, նաեւ թուրքինն ու թորքինը, այս առթիվ քիչ բան են ասում, միայն այնքանը, որ նա, Ռուսաստանի կառավարության դիրքն արտահայտելով, գտնում է, թե ղարաբաղյան բարդույթը պիտի լուծել ԵԱՀԽ-ի շրջանակում, հենց իր՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցությամբ: Չի կարելի կասկածել, որ մանրամասներն այնքան էլ ձեռնտու չեն մեր հակառակորդներին, թե չէ, շատ պիտի ծամծմեին:

✧ ✧ ✧

Ասում են՝ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտն է նամակ գրել Էլչիբեյին՝ առաջարկելով գործնական քայլեր կատարել խաղաղության հասնելու համար, նաեւ հուսալով, որ Քալբաջարից դուրս կբերվեն հայկական զորքերը:

Ուրեմն, սա էլ նախապես զորքերի դուրսբերման պայման է դնում: Իսկ մեր դիվանագիտությունն անդրօվկիանոսյան այն դոդոշին ինչո՞ւ չի հասկացնում, որ հայկական Մարտակերտում ու Շահումյանում էլ թուրքի զորքեր կան, եւ Քալբաջարից հայոց զորքերի դուրս բերելու առաջարկ անողը սրանց մասին եւս պիտի խոսի, հակառակ դեպքում արդարամիտ մարդիկ պիտի մտածեն, թե առաջարկողը մի աչքանի է, մի կողմը տեսնում է, մյուսը՝ ոչ:

✧ ✧ ✧

Մոսկվայում **մայիսի 14–45-ին** կայացել է Ռուսաստանի պրեզիդենտի անձնական ներկայացուցչի եւ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի հատուկ ներկայացուցիչների նոր հանդիպումը, որին մասնակցել է ԵԱՀԽ-ի՝ ԼՂ-ին վերաբերող համաժողովի նախագահի ներկայացուցիչը: Քննարկվել են բախվող կողմերի առաջարկներն ու պատասխանները, ապա ընդունվել է քառակողմ համաձայնություն (3+1), որը Երեւանում ՀՀ նախագահի հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Դավիթ Շահնազարյանին ու ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Մանվել Սարգսյանին պիտի հանձներ Ռուսաստանի դեսպան Վ. Ստուպիշինը (տե՛ս ամսիս 18-ի հիշատակարանը):

Մայիսի 17. Սովորական է դառնում «հարաբերական անդորր» արտահայտությունը ԼՂՀ ռազմաճակատների ու Հայաստանի սահմանային շրջանների համար: Փոխարենը տիրական են տեղեկությունները պատանդների ու գերիների փոխանակության մասին, ազատագրված բնակավայրերի բնակեցման, տնտեսության բնագավառները կենդանացնելու վերաբերյալ:

ԼՂՀ ՆԳ նախարարի տեղակալ Ալ. Աղասարյանը, որ նաեւ պատանդների ու գերիների հանձնաժողովի նախագահն է, հայտնում է, որ վերջին ժամանակներն իրենք բավական եռանդուն գործ են արել, իսկ նախորդ ամբողջ տարվա ընթացքում փոխանակել են ավելի քան 200 մարդ:

✧ ✧ ✧

Հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին Հադրութի շրջխորհրդի նախագահ Հայրապետյանի հայտարարությունը. Հադրութում պետական ազատ բնակարաններում կապրեն նրանք, ովքեր կժամանեն եւ մշտական բնակություն կհաստատեն այնտեղ: Հունիսի 1-ին նույն սկզբունքով կբնակեցվեն նաեւ անհատական առանձնատները:

Սկսեցին գործել Շուշիի մի շարք հին ու նոր ձեռնարկներ, Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի շրջանային բաժանմունքը եւ այլ ձեռնարկներ:

ՀՀ նախագահի լրատվության ղեկավար Ա. Աբրահամյանը մամուլի ասուլիս է հրավիրել, ուր հայտարարել է, թե ԱՊՀ հավաքին գնացած մեր ղեկավարները Ռուսաստանի ղեկավարության հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ լայն քննության են ենթարկել նաեւ Արցախի խնդիրը, եւ դրսեւորվել են լիակատար փոխըմբռնում ու սկզբունքների համապատասխանություն: Այսքանը կարելի էր ենթադրել բերեւս երկու այլ հաղորդումներից, որոնք վերաբերում էին հարակից հարցերի: Դրանցից մեկը Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Գրաչովի խոսքն էր՝ ուղղված թուրքի քաղաքական ու դիվանագիտական սանձարձակություններին: Հայտնեցին, թե Ադրբեջանի դատախազությունը, որ վճռել էր 7-րդ բանակի 5 զինվորների դատապարտել գնդակահարության, 1-ին՝ 15 տարվա ազատազրկման, մերժում է Ռուսաստանի ղեկավար մարմինների միջնորդությունը մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերելու համար... Եւ Գրաչովն այս գնահատում է որպես քաղաքական նոր հիստերիա՝ կազմակերպված Ադրբեջանի կողմից: Հայաստանն էլ ունի անառարկելի ապացույցներ այն իրողության,– ասում է նա,– որ Ադրբեջանին զենք, զինամթերք եւ ռազմական ուրիշ օգնություններ են հասցնում մերձավոր մի քանի երկրներից: Իսկ նա որ դրանց փաստերը միջազգային հասարակայնության սեփականությունը դարձնի՜...

Այսինքն՝ նա ինքը ոչ մի վատ կամ դատապարտելի բան չի տեսնում, երբ Ռուսաստանի 7-րդ բանակի մի քանի զինվորներ կռվել են Ղարաբաղի ճակատում հայերի կողմից՝ թեկուզ եւ իբրեւ վարձկաններ:

Հրապարակվեց ԱՊՀ զինված ուժերի ղեկավար Շապոշնիկովի տեսակետը կոլեկտիվ անվտանգության եւ միասնական պաշտպանական սիստեմի ստեղծման մասին: Գտնում է, որ սիստեմի կատարելությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ազգային օրենսգրքերից հանել այն կետերը, որոնք կարող են խանգարել կոլեկտիվ անվտանգության կուռ հյուսվածքը:

✧ ✧ ✧

Այսօր ինձ բերին անցած շաբաթվա վերջին թերթերը, եւ ինձ համար որոշ բաց կետեր լրացրեց «Երկրի» «Անկարա–Մոսկվա» խմբագրականը, որն առավել ծավալում է պատկերացումները Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի նկատմամբ Ռուսաստանի պաշտոնական դիրքորոշման առթիվ: Ասում է. ապրիլի 12-ին թուրքերի «Միլլիեթ» թերթը հրապարակել է Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Ալբերտ Չերնիշեւի հետ ունեցած մի հարցազրույցը, որում այն հարցին, թե Ռուսաստանն ինչպե՞ս կգնահատի հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը դադարեցնելու համար Թուրքիայի կատարելիք ռազմական միջամտությունը, պատասխանել էր այսպես. «Շատ զգույշ պետք է լինել ռազմական միջամտության մասին խոսելիս: Ես զարմանում եմ, որ այսքան շատ մարդ է խոսում զենք վերցնելու մասին: Իմ տպավորությամբ՝ Թուրքիան խաղաղասեր երկիր է: Երկար ժամա-

նակ այն պատերազմ չի տեսել: Ուստի չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ այս մարդիկ այսքան ռազմատենչ են: Իսկ ձեր զինվորները գիտե՞ն, թե ի՞նչ է պատերազմը: Գեներալ Գյուրեշն իրավացի է, երբ ասում է՝ չի կարելի թույլ տալ ռուսական ռազմական միջամտություն: Մենք՝ ռուսներս, լավ գիտենք, թե ի՞նչ է նշանակում պատերազմը եւ ոչ մի ռազմական միջամտություն երբեք միակողմանի չի մնա («Երկիր», մայիսի 15):

Պարզ է. եթե Թուրքիան միջամտի, դրան էլ կհետեւի Ռուսաստանի միջամտությունը՝ հակառակ կողմից:

✧ ✧ ✧

Հազիվ երկու շաբաթ անց ԱՊՀ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Ե. Շապոշնիկովը հայտարարեց, թե ինքը Ղարաբաղի հարցի լուծման երկու ելք է տեսնում. մեկ՝ անմիջապես հրադադար անել եւ բանակցությունների նստել Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակը որոշելու համար, երկրորդը՝ Լեռնային Ղարաբաղը դնել Ռուսաստանի ենթակայության տակ, ստեղծել նրա կառավարությունը, որի մեջ կարող են լինել Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչներ:

Երկրորդ տարբերակի դեմ անմիջապես վայնասուն բարձրացրին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները՝ այն համարելով ինքնավար Ադրբեջանի ամբողջության դեմ Ռուսաստանի ոտնձգություն, որն էլ, իբր, իր արտահայտությունն է գտնում հայերին մատուցվող ռազմական օգնությամբ:

Անկասկած, թուրք-թրքական կողմը սպասելիքներ ունեցել է Գրաչովի այցելությունից. երեւի հույս է եղել ղարաբաղյան հարցում նրան զիջումներ պարտադրելու: Սակայն դա տեղի չունեցավ, եւ, հակառակը, Գրաչովը, հերքելով հայերին Ռուսաստանի կողմից հասցվող ռազմական օգնության պնդումները, քանիցս շեշտեց, որ Թուրքիան է օգնում Ադրբեջանին, իսկ դա կարող է առավել բարդացնել դրությունը:

Եւ հիմա էլ՝ այսօրվա հայտարարությունը, ինչպես նաեւ դատապարտված ռուս զինվորների շուրջ ծավալված խոսքուզրույցը, որոնք չեն կարող կասկածի տեղ թողնել Թուրքիայի ծավալապաշտությանը ներքաշված Ադրբեջանի դեմ Ռուսաստանի կողմից վարվող վճռական քաղաքականության մեջ:

✧ ✧ ✧

Մայիսի 18-ին Անգլիայի Լորդերի պալատի փոխնախագահ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը վերադարձել է Արցախից եւ ՀՀ հեռուստատեսության համար տված հայտարարության մեջ ասում է՝ ճիշտ է, որ իր 14-րդ այցն է Ղարաբաղ, սակայն, առաջին այցելությունից ի վեր, այն ե՞րբ է եղել, որ ինքը բաժանված լինի մաքառող այդ երկրից: Այս անգամ էլ վերստին շրջելով այնտեղ՝ Քալբաջարում, Գանձասարում, Մարտակերտի ազատագրված գյուղերում, Ստեփանակերտում եւ մնացած մեծ ու փոքր բնակավայրերում, տեսել է, թե ինչպես վերակառուցվում է Լեռնաստանը, ինչպես իր վերքերն է բուժում ու գարնան հետ ժպտում աշխարհին... Եւ այսքանից հետո նա միայն մեկ տենչ ունի. որպեսզի այդ լեռնաստանում ծվարած փոքրիկ, հեղհեղուկ խաղաղությունը հիմնավորվի, դառնա տիրական, հնարավորություն տա, որ արցախահայությունը խաղաղ պայմաններում վայելի արյամբ ու տառապանքով ձեռք բերած իր անկախությունը:

✧ ✧ ✧

Միքայելյանի անվան հիվանդանոցում Երեւանի Պռոշյանի անվան դպրոցի սաները տեսակցել են լրագրողուհի Ցվետանա Պասկալեւայի հետ, եւ նա հուզված ու խանդավառ խոստովանում էր, որ դա իր կյանքի ամենաերջանիկ, միաժամանակ ամենապատասխանատու օրն է, որովհետեւ այդ մանչուկները համոզվեցին, որ ինքը կատարել է

ժողովրդանվեր սուրբ գործ՝ մարտնչող Արցախի մասին ստեղծելով երեք ֆիլմ, եւ միաժամանակ՝ որ ինքը արքայական պարտականություն ունի նույն գործը շարունակելու, քանի որ սիրտն այնտեղ է, իր ազատ ու անկախ ապագայի համար կռվող արցախահայության հետ:

✧ ✧ ✧

Հայաստանում Ռուսաստանի դեսպան Վլ. Ստուպիշինը ՀՀ դիվանագիտական աշխատող Դ. Շահնազարյանին եւ ԼՂՀ Երեւանյան ներկայացուցչին է հանձնել Երեքի (այժմ արդեն Չորսի) միջամտության ծրագրի ու ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձեւի մշակված, վերջնական բնագիրն է...

Նախաբանում նշվում է, որ փաստաթուղթը հիմնված է ՌԴ պրեզիդենտ Բ. Ելցինի միջնորդական նախաձեռնության եւ Անկարայում իրենց առաջին հանդիպման ժամանակ Ադրբեջանի Հանրապետության պրեզիդենտ Ա. Էլչիբեյի ու Հայաստանի Հանրապետության պրեզիդենտ Լ. Տեր-Պետրոսյանի բարի կամքի վրա («Երկիր», մայիսի 19):

Նշվում էր նաեւ, որ փաստաթղթի ընդունումն ու ստորագրումը հակամարտ կողմերի (Ադրբեջան, Հայաստան, ԼՂ) ներկայացուցիչները պետք է կատարեն մինչեւ ս. ամսի 26-ը եւ այդ օրվա կեսին վերադարձնեն:

Ահա կոնկրետ առաջարկների մասը, որ կոչվում է «Անհետա4գելի միջոցառումների գրաֆիկ»

«Մայիսի 26.

Կողմերը՝ յուրաքանչյուրն առանձին, ստորագրում են սույն գրաֆիկը եւ տեղական ժամանակով մինչեւ կեսօր վերադարձնում են այն նրանց, ովքեր ներկայացրել են տվյալ առաջարկությունը:

Մայիսի 27.

Հայտարարություն «մայիսի 28-ից սկսած «Քալբաջարից լիովին հեռանալու մտադրության» մասին:

Մայիսի 28.

Հայտարարություն այն մասին, որ «զսպվածություն կցուցաբերվի անվտանգությունն ապահովող անձնակազմի՝ Քալբաջարի շրջան վերադառնալիս»:

Մայիսի 29.

Տեղական ժամանակով ժամը 00.01-ին սկսվում է Քալբաջարից հեռացումը:

Տեղական ժամանակով ժամը 00.01-ից իրականացվում է նաեւ հակամարտության բոլոր գոտիներում մարտական գործողությունների մեղմացում (հրաժարում հարձակողական գործողություններից, ծանր զինատեսակների, ռազմական օդուժը ներառյալ, գործածությունից):

Հունիսի 1.

Տեղական ժամանակով 00.01-ից 60 օրով դադարեցնում են մարտական գործողությունները հակամարտության բոլոր գոտիներում:

Հունիսի 3.

Մինչեւ տեղական ժամանակով 23.59-ը ավարտվում է Քալբաջարից հեռացումը, ինչը հաստատում են հեղինակավոր միջազգային ներկայացուցիչներ:

Հունիսի 6.

Ժնեւում վերսկսվում են ոչ պաշտոնական խորհրդակցությունները (5+1») կրակի վերջնական դադարեցման օրացույցի աշխատանքներն ավարտելու, դիտորդների տեղակայման, կապի ու տրանսպորտային հաղորդակցության նորմալ գործունեության արգելքների վերացման, այդ միջոցառումներն իրականացնելու նպատակով Մինսկի խորհրդակցությունը՝ ոչ ուշ, քան 1993 թ. հուլիսի 21-ը բացելու համար:

Հունիսի 10.

Ոչ պաշտոնական խորհրդակցությունների ավարտը:

Հունիսի 14–15-ը.

Մինսկի խմբի հանդիպումը Հռոմում՝ ոչ պաշտոնական խորհրդակցություններում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները հաստատելու համար»:

(«Անդ»):

Ամբողջ այս ղալմաղալի հիմքն ու նպատակը մեկն է՝ ԼՂՀ զինված կազմավորումների դուրսբերումը Քալբաջարից: Ոչ մի խոսք Շահումյանի ողջ շրջանի ու Մարտակերտի շրջանի բռնագրավված կեսի մասին: Իհարկե նաեւ Լաչինի շրջանի մասին, որ պիտի նշանակի՝ սրանք իրար պիտի արժենան, եւ փոխանակումը լռելյայն ընդունվի:

Թե՞ առայժմ Քալբաջարի դատարկման մասին է պայմանը, իսկ հետո արդեն պետք է որոշում ընդունվի նաեւ այն վերաբնակեցնելու եւլ հանգամանքների վերաբերյալ:

Մայիսի 19-ին հաղորդեցին, որ Մոսկվայում տեղի է ունեցել, այսպես կոչված, մերձավոր (արեւելաքրիստոնեական) ժողովուրդների 12 երկրների ներկայացուցիչների միջազգային կազմակերպության առաջին ժողովը, որին մասնակցել են Ռուսաստանի, Հայաստանի, Բելոռուսի, Ուկրաինայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Կիպրոսի, Հարավսլավիայի, Ռումինիայի, Մոլդովայի, Հյուսիսային Օսիայի ու Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակները: Նպատակը՝ միջազգային կյանքում համաձայնեցնելով իրենց գործողությունները եւ կենսոլորտ նվաճելով՝ «զուգակշռություն ապահովել ինչպես ակտիվացող իսլամական խորհրդաժողով կազմակերպության հետ, այնպես էլ ՆԱՏՕ-ի ուժեղ կառույցների հետ առկա հարաբերություններում» («Ազգ», մայիսի 20):

Կազմկոմիտեի նախագահ, Ռուսաստանի ԳԽ-ի սահմանադրական հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղար Օլեգ Ռումյանցեւը, պրոֆ. Սուրեն Զոլյանը եւլ. արտահայտելով իրենց մտահոգությունը առանձնացող եւ մի կողմում օրեցօր հզորացող մուսուլմանական արմատականության գոյության համար, կոչ արին արթնացնել մերձավոր ժողովուրդների հոգեւոր ուժերը, միահամուռ պաշտպանել նրանց շահերը միջազգային ոլորտներում, օգնել միջազգային մթնոլորտի առողջացմանը:

Խրիստո Սիորիսը հիշեցրել է իր Հունաստանի արտգործնախարարի վերջերս արած հայտարարությունը, որով պատրաստակամություն է հայտնվում ամեն կերպ տնտեսական ու քաղաքական օգնություն ցույց տալու Հայաստանին եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությանը:

Մայիսի 24-ին Մոսկվա ժամանեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Ասում են՝ վաղը զրույցի պիտի նստի Ելցինի հետ, անշուշտ, խոսք է գնալու Եռյակի ծրագրի շուրջ:

Հաջորդ օրվա նրա հայտարարությունն իրենց զրույցի մասին բավական լավատեսական էր, չնայած չնշվեց որեւէ կոնկրետ կետ (հեռուստատեսությունից):

Մայիսի 25-ին ՀՀ խորհրդարանը դռնփակ նիստում քննարկեց Եռյակի նախաձեռնությանը պատասխանելու հարցը: Նիստին մասնակցում էր նաեւ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը:

Այդօր նույն հարցին էր նվիրված նաեւ Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած մեծ հանրահավաքը, որն ընդունեց բանաձեւ՝ ՀՀ նախագահից պահանջելով «Ո՛չ» ասել ամեն մի միջնորդական նախաձեռնության, որը կվտանգի հայոց Արցախ աշխարհի գոյությունը եւ հետամուտ կլինի միակողմանի զիջումների», ինչպես նաեւ «Մերժել ղարաբաղյան հակամարտության հանգուցալուծման գործընթացում Թուրքիայի՝ որպես կանխակալ եւ հակահայ կեցվածք ցուցաբերող պետության, որեւէ մասնակցություն («Երկիր», մայիսի 26):

✧ ✧ ✧

Այդօր թերթերը հրապարակեցին ԼՂՀ Սարսանգի հիդրոկայանի (Թարթառի վրա) մասնակի գործարկման լուրը: Ասում են՝ առայժմ էլեկտրական հոսանքով ապահովվում է Մարտակերտի շրջանը, սակայն հայտնի է, որ Սարսանգի ՀԷԿ-ը կբավարարի ոչ միայն ԼՂՀ պահանջները, այլեւ կօգնի ՀՀ հարեւան շրջաններին: Հեռու չէ այդ օրը, - հա-

վասացնում էին ԼՂՀ էներգետիկները:

Մայիսի 26-ին ՀՀ-ում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Մ. Սարգսյանը ԼՂՀ ղեկավարների՝ ԳԽ-ի նախագահ Գ. Պետրոսյանի ու ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանի ստորագրությամբ գրություն է հանձնել ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի դեսպաններին: Այնտեղ, պատրաստակամություն հայտնելով իրականացնել ծրագիրը, ԼՂՀ ղեկավարները միաժամանակ լուրջ դիտողություններ էին անում ծրագրի տարբեր կետերի վերաբերյալ՝ նշելով, որ «կասկած է հարուցում Թուրքիայի մասնակցությունը միջնորդական ձեռնարկին» («Երկիր», մայիսի 27):

Նույն օրը պարզվեց, որ Ադրբեջանը հայտնել է իր համաձայնությունը՝ չնայած նախորյակին տրտունջներ էր արտահայտում փաստաթղթի անկատարության թե պակասավորության մասին: Շատ կուզենային, որ նրանում պահանջ լիներ նաեւ Լաչինի ու Շուշիի պարպման, թերեւս նաեւ ամբողջ Արցախը հայաթափ անելու մասին:

Նախորյակին հայտնի էին արդեն Երեւանի քաղխորհրդի եւ մի շարք շրջխորհուրդների որոշումները, որոնք Հայաստանի ղեկավարությունից պահանջում էին մերժել բացահայտ հակահայկական եւ թրքամետ միջամտությունը: Նույնը, իհարկե, առավել սուր ու անզիջում պահանջել էին Երեւանի բնակչության բազմահազարանոց ցույցերը, որոնց հետ հաշվի չնստելը այլեւս պիտի նկատվեր հակաժողովրդական ու գռեհիկ վարչարարություն:

Եվ ահա նույնը. **26-ի կեսօրից հետո** հաղորդվեցին տեղեկություններ Եռակողմ նախաձեռնությանը Հայաստանի հանրապետության տված հավանության մասին: Փաստաթուղթ-պատասխանի մեջ հավանություն արտահայտելով՝ նաեւ հույս էր հայտնվում, «որ նույնանման մոտեցում կցուցաբերեն Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի գլխավոր կողմերը՝ Ադրբեջանն ու Լեռնային Ղարաբա-ղը» («Երկիր», մայիսի 27):

Նույն օրը հրապարակվեց նաեւ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը, որով արդարացվում էր իր կառավարության համաձայնությունը՝ ըստ էության շատ բարձր գնահատելով Եռակողմ (+1) նախաձեռնությունը, քանի որ այն, ինչպես նախագահն էր պնդում, «ընձեռում է տարածաշրջանում խաղաղության պայմաններ ստեղծելու առաջին լուրջ հնարավորությունը, որն իր հերթին հնարավոր է դարձնում բանակցությունների միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորումը» (անդ):

Ճիշտն ասած, բանական մարդուն չի կարող զարմանք ու տարակուսանք չպատճառել, մի կողմից ՀՀ կառավարության ու նրա նախագահի եւ, մյուս կողմից, ԼՂՀ ղեկավարության պատասխանների սկզբունքային տարբերությունը: Իսկ եթե նկատի առնենք առաջինների պատասխանի եւ առհասարակ հարցին ցույց տված վերաբերմունքի էությունը, ապա տարակուսանքը պետք է փոխվի զայրույթի: Հիշենք, որ ՀՀ արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Ժ. Լիպարիտյանը, անկասկած, իր կառավարության անունից էր խոսում, երբ նույն հարցի առթիվ ունեցած հարցազրույցում հայտարարեց, թե եռակողմ միջնորդության փաստաթուղթն իր վերջնական տեսքով «կհամապատասխաներ մեր մեկ տարվա քաղաքականության, «այնքան լավն է, որ մե՛նք կրնայինք գրած ըլլալ»: Եվ ապա՝ «... մենք կմտածենք, որ անպատասխանատու է եւ ոչ մեկը բարոյական կամ քաղաքական իրավունք ունի նկատի ունենալով հայ ժողովրդի շահերը Հայաստանի մեջ թե Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես եւ այս պետության շահերն ու Լեռնային Ղարաբաղի շահերը, որ այս հնարավորությունը փախցնենք» (անդ):

Գուցե այստեղ կան դիվանագիտական այնպիսի նրբություններ, որոնց հասու են միայն համապատասխան պատրաստությամբ եւ ինչ-ինչ հմտություններով օժտված մարդիկ: Բայց նման դեպքում նրանք պարտավոր պիտի լինեն հասարակ մահկանացուներին բացատրել, թե իրենց բարդ-բարդ խոսքն ինչպես հասկանանք, երբ մի փաստաթուղթ, որն ունի միայն մեկ գործնական քայլի հանձնարարություն եւ այն էլ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի դուրսբերումն է իրենց զապած (ո՛չ թե նվաճած, այլ զապած) Քալբաջարից, եւ ոչ մի խոսք չունի Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանի լավագույն մասը նվաճած, իրենց բռնության ներքո պահող թուրքերի մասին, մի փաստաթուղթ, որ

միայն հայոց ինքնապաշտպանության քթին է տալիս, ահա այդպիսի մի փաստաթուղթ հայի գրածի տեղ պիտի դնենք եւ անվերապահորեն ընդունենք՝ անպատասխանատու եւ անբարոյական չկոչվելու համար:

Պրն Լիպարիտյանի ու նրանից վերը նստած հայ ղեկավարների խղճին թողնենք այս դիվանագիտական տրամաբանությունը եւ ուշադրություն դարձնենք հարցի մյուս կողմի վրա, որ արդեն սովորական տրամաբանությունն է՝ հենված դարձյալ սովորական բարոյական նորմերի վրա: Հայաստանի հանրապետության պատասխանից ու նախագահի հայտարարությունից պիտի ենթադրել, թե այստեղ ոչինչ չեն իմացել ԼՂՀ ղեկավարության դիրքորոշման վերաբերյալ, առավել եւս՝ ոչինչ չեն պայմանավորվել: Բայց չէ՞ որ Հայաստանի հանրապետությունն էր, որ մեկ տարի առաջ որոշում ընդունեց եւ մինչեւ այսօր էլ աշխարհով մեկ թմբկահարում է, թե իր համար ընդունելի եւ օրինական կլինեն միջազգային ատյանների լոկ այն փաստաթղթերը, որոնք արժանացած կլինեն ԼՂ-ի իշխանության եւ ժողովրդի հավանությանը:

Մայիսի 26-ին «Ազգը» տպագրեց հարցազրույց ՀՀ նախկին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի հետ, որը հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով իր ընտանեկան դաստիարակության, սեփական հոգեբանության եւ հայրենիքին, ազգին բոլորանվեր ծառայելու պատրաստակամության մասին, տեղեկացնում է նաեւ հետեւյալ միջադեպի մասին: Ասում է. «ԵԱՀԽ հայտնի ժողովն էր, անցյալ հունվարի 30-ին: Հայաստանը նոր-նոր էր ճանաչված աշխարհի պետությունների կողմից, ու շատ-շատերին, հատկապես Թուրքիային, թվում էր, թե հաշտվողական, պարտվողական ցանկացած քայլի պիտի գնանք, միայն թե ընդունվենք միջազգային հանրության մեջ: Թուրքիան բացահայտ խոչընդոտներ հարուցեց՝ որպես մուտքի նախապայման դնելով Հայաստանի գրավոր հայտարարություն- հրաժարումը բոլոր տեսակի պահանջներից, այդ թվում Եղեռնի եւ Ղարաբաղի խնդիրներից, Ղարսի պայմանագրի վավերացումը եւ այլն: Դժվար է ասել, թե ի՛նչ կլիներ, եթե մեկ այլ նախարարություն լիներ բանակցությունների սեղանի շուրջ, բայց մեր արածն արդեն պատմություն է, ենթադրություններով չտարվենք: Մերը համաձայնությունը չէր, այլ հակահարված: Դիվանագիտորեն պատճառաբանված դիրքորոշում, որից հետո Թուրքիան նահանջեց, եւ Հայաստանը ԵԱՀԽ մտավ, առանց նախապայմանի»:

Հովհաննիսյանը խոսք է ասում նաեւ դիվանագիտության բարոյա-քաղաքական ոլորտի վերաբերյալ, անկասկած նկատի առնելով իրենից հետո արտգործնախարարության եւ առհասարակ դիվանագիտության հետ առնչվող հայ այրերի վարքուբարքի ինչ-ինչ քայլեր, որոնք հաճախ են ջրի երես ելնում՝ ստեղծելով այն տպավորությունը, թե մարդիկ, մեղմ ասած, այն չեն անում, ինչ կարող են եւ պարտավոր են: Այն թյուր կարծիքը կա,- ասում է Հովհաննիսյանը, - թե դիվանագիտությունն անպայման պիտի խարսխվի խարդավանքների, անսկզբունքայնության, անբարոյականության վրա: Մանավանդ ու առավելապես Հայաստանի պես մի երկրի համար, որը շատ ավելի կարող է շահել, միջազգային հանրությանը ներկայանալով որպես շիտակ, անկաշառ ու աներեր միավոր: Ճկունություն դրսեւորելով աշխարհաքաղաքական նկատառումներով՝ Հայաստանի դիվանագիտությունը հաջողել կարող է միայն մաքուր, անկեղծ դիմանկարով, ազգային ավանդական շահերի ու ճշմարտությունների համակողմանի ներկայացմամբ եւ հետեւողականությամբ: Վերջին շրջանի քաղաքականությունն ահա փաստեց, որ մտնելով այլեւայլ ինտրիգների, ուրիշ երկրների, խոշոր տերությունների մեծ ծրագրերի, մութ խաղերի մեջ ոչ մի հանգրվանի չհասանք...» («Ազգ», մայիսի 26):

Այս տեսակ «մաքուր, անկեղծ...» դիվանագիտություն է պահանջում ԼՂՀ շուրջ գործադրվող քաղաքականությունը, որ հաճախ է դառնում աննպատակ խաղ, անվարպետ ձեռնածություն:

Մայիսի 27. Ստորագրված եւ շրջանառության մեջ դրված գրաֆիկի համաձայն՝ այդ օրվա 00 ժամից պետք է սկսված լիներ հրադադարը, սակայն թուրքերը շարունակում են ԼՂՀ բնակավայրերի հրետակոծությունները: Դա բացատրվում էր նրանով, թե, իբր, Ադր-

բեջանի զորքը չի ենթարկվում Էլչիբեյին:

Հաջորդ օրերին շարունակվում էին ադրբեջանական ուժերի նոր կուտակումները ԼՂՀ սահմաններում, նրանց մարտական գործողությունները ԼՂՀ ռազմական կետերի դեմ: Հաղորդեցին, որ մայիսի 26-27-28-ին Դաշնեսան-Քարհատից ռմբակոծել են հայկական դիրքերը Մռավ սարի փեշերին (Քելբաջարում), ինչպես նաեւ գրոհներ են ձեռնարկել Մարտակերտ քաղաքից հյուսիս գտնվող պաշտպանական դիրքերի վրա:

Սակայն անգործ չէին նաեւ ԼՂՀ ուժերը, որոնք հենց այդ օրերին ստանում էին նոր ռազմական տեխնիկա եւ կենդանի թարմ ուժ: Այդ մասին լավ գիտեին Ադրբեջանի թուրքերը, որոնք հայտարարեցին, թե միայն մի գիշերում ստացվել է զրահատեխնիկայի 20 միավոր (10 տանկ, հետեւակային մարտական 5 մեքենա եւ 5 զրահամեքենա, որոնք անմիջապես էլ տեղափոխվել են Մարտակերտի ու Աղդամի տեղամասեր, ամրացել Աղդամի շուրջ գրաված բոլոր գյուղերում, տեր դարձել Աղդամ-Մարտակերտ մայրուղուն («Ազգ», մայիսի 30):

Մայիսի 30-ին ՀՀ-ը հրապարակեց հայտարարություն, որով պահանջվում էր պարտաճանաչություն ցուցաբերել՝ կատարելու միջնորդության բոլոր պահանջները: Սակայն, ինչպես հայտնի է, այնտեղ միայն մեկ պահանջ կար. որպեսզի ԼՂՀ-ն իր զորքը դուրս բերի Քելբաջարից: Ուրեմն, դա՞ էր պահանջում:

Հեռուստատեսության աշխատակիցը Ժ. Լիպարիտյանին հարց տվեց.

- Եթե Ղարաբաղը չկատարի այդ պահանջը, ի՞նչ կլինի:

Նա թե.

- Շատ ծանր բաներ. նախ՝ աշխարհին չենք կարող համոզել, որ մենք խաղաղության կողմ ենք: Ապա՝ կկորցնենք այն վճռական քայլով կայուն հրադադարի հասնելու կարելիությունը, սակայն... ուրիշ ելք չունենք:

Այսինքն, համոզված չեն՝ հայկական զորքը Քելբաջարից դուրս բերելուց հետո նա այնտեղից ինչ քայլերի կդիմի... Սակայն պահանջում ենք դուրս բերել, քանի որ 3 հզորներին խոսք ենք տվել:

Այս զրույցին մասնակցող Դավիթ Շահնազարյանն ասաց.

- Երեքն էլ այսօր արձագանքեցին մեր վերաբերմունքին. Չեթինը դժգոհ է Հայաստանից, որովհետեւ սա ԼՂ-ին չի ստիպում ենթարկվել, ապա եւ ԼՂ-ը հակամարտող, ուրեմն եւ պայմանավորվող կողմ չի ընդունվի:

Զրույցի ընթացքում, սակայն, պարզվեց (Շահնազարյանն ասաց), որ Թուրքիայի պատվիրակությունը չի ընդունում եւ երբեք չի ընդունի ԼՂ-ի այդօրինակ դերը, ԱՄՆ-ինը համարյա ընդունում է, իսկ Ռուսաստանինը ոչ միայն ընդունում է, այլեւ պատրաստ է պնդել դրա վրա:

Եվ զարմանալի՞ է, որ ԼՂՀ կառավարությունն էլ դեմ է ամեն մի բանակցության կամ ընդունած պայմանի, որի մեջ դեր կունենա Թուրքիան՝ հայ ժողովրդի դեմ իր մեղքն ունեցող եւ այսօր Ադրբեջանին ամեն ինչով օգնող տերությունը:

Մայիսի 31-ին ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության արտաքին հարաբերությունների ղեկավար Ղուկասյանն արտահայտել է իր (երեւի նաեւ ԼՂՀ իշխանությունների) անհանգստությունը, որ ՀՀ-ն իր անվերապահ համաձայնությունն է տվել Եռակողմ առաջարկության առթիվ, երբ կա նույն Հայաստանի ԳԽ-ի որոշումը նման դեպքերում համերաշխ լինելու ԼՂՀ իշխանության եւ արցախահայության կարծիքների հետ:

Ճեպազրույցն անցկացնող Ա. Աբրահամյանն ասաց.

- Հայաստանը, չնայած ներքին դժգոհությանը, համաձայնեց Եռյակի հետ՝ փորձելով ստեղծել հավասարակշռություն, նաեւ հարգել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված կարգերը:

Բայց այնպես էլ չպարզվեց, թե դրանք ինչ կարգեր են, որոնց համար դարձյալ պիտի զոհաբերել արցախահայության շահերը:

Հունիսի 1. Վերջին օրերին լրատվական տեղեկություններում իշխող «հարաբերական հանգիստն» ինձ լրջորեն անհանգստացնում է, մանավանդ երբ դրա կողքին էլ պարտա-

դիր հնչում է Ֆիզուլու շրջանից Հադրութի ու Մարտունու շրջանների պաշտպանական դիրքերի վրա տարտամ տեղացող կրակին վերաբերող լուրը: Սա չի՞ նշանակում, թե այս կողմերում մեր պաշտպանության ուժերի ուշադրությունը բեւեռած պահելով՝ թուրքը մի ուրիշ տեղ մեծ գրոհ է նախապատրաստում:

Ասում են՝ Լոնդոնում գտնվող մեր կառավարական պատվիրակությունը (վարչապետ Հրանտ Բագրատյանի գլխավորությամբ) հանդիպում է ունեցել Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Մարգրետ Թետչերի հետ, եւ սա, ի միջի այլոց, խոստացել է օգնել Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի կարգավորմանը, որպեսզի այնտեղ խաղաղություն հաստատվի:

Աչքներս լո՜ւյս. Բաքվում մեզ է քարկոծում, մեր կործանվող երկրին իր անձնազոհ օգնությունը բերող բրիտանուհի Քերոլայն Կոքսին բամբասում, իսկ հիմա պատրաստակամություն է հայտնում օգնել, որպեսզի Ղարաբաղում խաղաղություն հաստատվի: Մենք ծանոթ ենք այն խաղաղությանը, որ Ադրբեջանի նավթով եւ ուրիշ միջոցներով կաշառված անգլիական պաշտոնյաներն են բերում: 1918–20 թթ. Թետչերի տղամարդ տեսակի ներկայացուցիչները՝ Թոմսոնը, Շատելվորտը եւ մյուս ծախու հրեշներն էին, որ խափանեցին Արցախի միացումն իր մայր Հայաստանին:

Բայց Հայաստանի պատվիրակությունն ի՞նչ կարիք ուներ այդ Թետչերի հետ հանդիպելու: Մի՞թե հաշվետվության մեջ մեկ հանդիպում եւս գրանցելն է կարեւոր:

✧ ✧ ✧

Այսօր մոսկովյան հեռուստատեսության «Թեմա» շարքը հետաքրքիր հաղորդում ուներ. հարցերին պատասխանում էին դրամատուրգ Վիկտոր Ռոզովն ու հրապարակախոս Ստանիսլավ Գովորուխինը: Ամեն ինչ այնպես էր, կարծես խոսեցնում էին իրենց քանդված ու վերջնականապես խորտակվող երկրի համար կրակված երկու հայ մարդու, եւ սրանք էլ իրենց Հայաստանին վիճակված ողբերգությունն են ներկայացնում՝ անելանելիորեն դժվարանալով ելքի որեւէ ճանապարհ նշել, ցույց տալ, գոնե հուսալ...

Խոսում են մեծ, հզոր, երբեմնի հարուստ Ռուսաստանի այժմյան մուրացիկի վիճակից, ստացած վարկերից, ահռելի պարտքերից..., եւ Ռոզովն ասում է. ես չգիտեմ առավել ծանր ողբերգություն, քան երբ մեկի որդին ու թոռը պիտի պարտավոր լինեն մարել նրա պարտքերը:

Հարցնում են՝ ինչպե՞ս եք նայում ռուս զանգվածային արտագաղթին, դուք հայրենիքը կլքեի՞ք: Համարյա երկուսով, պարզապես իրար լրացնելով հայտնում են, որ առաջ դրան ուրիշ տեսակ էին վերաբերվում, հիմա՜... Ի՞նչ անեն ո՛չ իրենց մեղքով դժբախտացած եւ փրկության ուրիշ ճանապարհ չունեցող մարդիկ: Իսկ մե՞նք. "Остаться не мыслимо, уехать не возможно".

✧ ✧ ✧

Երեկ Թիֆլիսում, Վրաստանի «Արդարություն» կուսակցության նախաձեռնությամբ հրավիրված է եղել իրենց, Ադրբեջանի ու Հայաստանի մի շարք կուսակցությունների ներկայացուցիչների համաժողով, որը Թիֆլիս հասած հայերին անմիջապես առաջարկել է ստորագրել վրացիների ու ադրբեջանցիների կողմից նախապես պատրաստած նույն փաստաթուղթը, որը «Կովկասյան տուն» համերաշխության կենսավայր ստեղծելու ծրագիր է տարփողում: Հայերը, ծանոթանալով թղթին, տեսնելով նրա խորքը, հրաժարվեցին ստորագրել: Հետագայում դա այսպես պիտի բացատրեին չստորագրողները. «Կովկասյան տան» առաջարկվող հիմնավորումը ընդգծված հակառուսական բովանդակություն ուներ: Փորձ էր արվում այսրկովկասյան բոլոր պրոբլեմները պատճառաբանել սոսկ Ռուսաստանի կայսերապաշտ ուժերի միջամտությամբ: Դրան ՀՀՇ պատվիրակության կողմից անհապաղ տրվեց համապատասխան հակահարված եւ գնահատական այն իմաստով, որ այդ կնճիռներն ու կոնֆլիկտները ո՛չ միայն եւ ո՛չ այնքան դրսից են հրահրված, որքան ունեն պատմական ու իրավական խոր հիմքեր, որոնք պետք է փնտրել բուն այս տարածքում, եթե ցանկանում ենք լուծել եղած եւ առկա հակասությունները: Հատկապես շեշտեցինք այն հանգամանքը, որ եթե խոսում ենք օտար միջամտության մասին, չի կարելի սահմանափակվել Ռուսաստանով՝ բացառելով Թուրքիան, որը ամենաեռանդուն կերպով մասնակցում է հակամարտություններին՝ որոշակի կողմերի օժանդակելով ու աջակցելով: Նշեցինք, որ սա մեր ժողովրդին խիստ անհանգստացնող փաստ է, եւ եթե մենք վրացիների ու ադրբեջանցիների հետ համատեղ ստորագրենք մի փաստաթուղթ, որով պահանջենք Ռուսաստանի անհապաղ հեռացում, Այսրկովկասում նրա ռազմական ու քաղաքական ներկայության բացառում, ապա, եթե նույնիսկ կարողանանք դրան հասնել, կառաջանա մի դատարկություն, որը հետո անպայման կլցվի թուրքական ներկայությամբ, իսկ ցեղասպանություն տեսած ու իր հարեւանին լավ ճանաչող հայ ժողովուրդը չի կարող եւ չի ցանկանա նման դիրքորոշում որդեգրել («Երկիր», հունիսի 5):

Վերջում ստորագրվել է մի հեղհեղուկ փաստաթուղթ, որով կոչ է արվում Կովկասում խաղաղություն ստեղծելու համար կյանքի կոչել քաղաքական ուժերը եւ առաջիկայում Թիֆլիսը դարձնել նման հանդիպումների վայր:

Վրացի մեր եղբայրները սեփական ցավերը վերացնելու համար երեւի պատրաստ են Հայաստանի գլխին կապել ամեն տեսակ խայտառակություն:

✧ ✧ ✧

Այս օրերին ԼՂՀ-ում շատ է խոսվում Երեքի միջնորդության մասին: Արկադի Ղուկասյանը հրապարակել է հայտարարություն, որով կշտամբում է այն ոտով-ձեռով ընդունող դիվանագետներին: Նա ասել է՝ ԼՂՀ կառավարությունն ըմբռնումով է վերաբերվում Հայաստանի խնդիրներին ու դժվարություններին, սակայն եւ գտնում է, որ «յուրաքանչյուր որոշում ընդունելու պահին հիմնական գործոնը պիտի լինի մեր ժողովրդի անվտանգության երաշխիքների ապահովումը»: Նշել է, որ միջնորդություն կոչվածը, Թուրքիայի պահանջով, միանգամայն հեռացել է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի N 822 բանաձեւից եւ դարձել ԼՂՀ-ն անկյուն քշելու միջոց («Ազգ», հունիսի 1): ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության ղեկավար Բաուչերը հայտարարել է, թե ինքը հասկանում է Ղարաբաղի մտահոգությունն իր ազգաբնակչության անվտանգության համար երաշխիքներ ապահովելու խնդրում, եւ հասկանում է նաեւ Թուրքիայի դիրքը, որով փորձեր են արվում «խառնել» Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հաշիվները» (նույն տեղում):

Թուրքիայի արտգործնախարար Չեթինը ԼՂՀ դիրքը (միջնորդությունը կատարելուց հրաժարվելը) բացատրում է որպես Հայաստանի խորամանկ խաղի արդյունք: Լեռնային Ղարաբաղը, – հայտարարել է Հ. Չեթինը, – չի կարող լինել բանակցող կողմ, քանի որ Ղարաբաղն ադրբեջանական տարածք է: Եվ այս ամենը սոսկ խաղ է: Հայերի պատասխանը երաշխիքներ չի պարունակում: Մենք չենք ուզում, որ Երեւանի կառավարությունը Ղարաբաղում կատարի այն դերը, ինչ Բելգրադն է խաղում Բոսնիայում եւ Հերցեգովինայում» («Երկիր», հունիսի 1):

Այս գնահատականն ու տոնը կատարյալ թուրքական են եւ հուշում են, թե ինչպես իրավացի են արցախցիները, երբ կտրականապես դեմ են Թուրքիայի մասնակցությանը իրենց վերաբերող որեւէ հարցի քննությանը (ավելորդ է ասել՝ վճիռ ընդունելուն):

Հունիսի 4-ին, ինչպես ԼՂՀ ճակատներում, այնպես էլ Հայաստանի սահմանային շրջաններում, հրադադար է եղել, սակայն թուրքերը մի շարք վայրերում (Մարտակերտի, Մարտունու եւ Հադրութի շրջաններում) գնդակոծել են մեր ինքնապաշտպանության դիրքերը, իսկ ՀՀ Տավուշի շրջանում հրթիռակոծել են մի շարք գյուղեր՝ արդյունքում Մովսես գյուղն ունի 2 զոհ, Այգեպարը՝ 1, Բերդը՝ 5 վիրավոր:

ԼՂՀ-ում չեն պատասխանում գնդակոծություններին, քանի որ որոշել են հաստատ

մնալ հրադադարի որոշմանը: Ամենուրեք նկատում ու հաստատում են թուրքի զորագնդերի ու զինտեխնիկայի նոր կուտակումներ, իսկ թե իրենք ի՞նչ են անում, այդ առթիվ լուռ են:

* * *

Հունաստանի կառավարական պատվիրակության ղեկավար, արտգործնախարարի տեղակալ Վերժինիա Ցուղերուն այսօր լրագրողների հետ ունեցած ասուլիսում խոսեց այն մասին, որ Հայաստանն ու Հունաստանը պատմությամբ, ճակատագրով, մշակույթով, մանավանդ քաղաքական շահերով կազմում են մի այնպիսի զույգ, որ պետք է սերտ բարեկամություն, համերաշխություն ու համագործակցություն որդեգրեն: Խոստանում է (իհարկե, իր նախարարության անունից), որ Հունաստանը միջազգային ատյաններում միշտ էլ կպաշտպանի Հայաստանի արդար շահերը:

* * *

Մոսկվայի հեռուստատեսությունը ցուցադրեց բարձր մտավորականության մի ասուլիս, որի մասնակից ռեժիսոր Գուբենկոն (կարծեմ նախկին մշակույթի մինիստրը) ասաց. «Արաբական ամիրայություններում հողի տերն աբորիգենն է (տեղաբնիկը), որն էլ 100-տոկոսյա սեփականատերն է դառնում երկրի այդ մեծագույն հարստության: Այդպես պիտի լինի նաեւ մեր երկրում. հողին պիտի տեր լինի աբորիգենը, եւ մյուսները պետք է դիտվեն որպես նվաճողներ...»:

Ես լսել էի այս խոսքը եւ շշմած էի. իսկ ինչո՞ւ ռուս ժողովուրդն այսօր այնպես փոթորկված է նորանկախ հանրապետություններում իր դեմ բորբոքված կրքերից. չէ՞ որ նրանք էլ ռուս մի քանի տասնյակ միլիոն ներկայացուցիչներին են ո՛չ աբորիգեն ու նվաճող համարում: Թե՞ ռեժիսոր Գուբենկոն այս վայրենության դե՛մ է վայրենի դիմադրություն հակադրում: Եվ ո՛չ երկրորդական մի հարց էլ. այդ երբվանի՞ց Արաբական ամիրայությունները դարձան քաղաքակրթություն սերմանող եւ ազգերի բարի հարաբերությունների օրինակ:

Հունիսի 5-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, որ Ադրբեջանից գալիս են սահմռկեցուցիչ լուրեր. այնտեղ պրեզիդենտ Էլչիբեյի հռչակած արտակարգ դրությունը վեր է ածվել խառնակչության ու քաոսի (թղթակից Իլյա Դադաշիձե): Նախկին արտգործնախարարը, որ հանրահավաք էր հայտարարել ամսիս 5-ին իրականացնելու համար, որպեսզի ժողովրդի լեզվից պահանջի պատասխանատվության կանչել հանրապետությունում իրենց տիրապետությունը հաստատած կաշառակերներին, հովանավորիչներին ու մնացած տեսակ-տեսակ շառլատաններին, հրաժարվել է իր ծրագրից: Բաքվի փողոցներում իշխում են ռազմական տեխնիկայի մեքենաները, զրահակիր զինվորները՝ հրաման ստացած լինելով դաժանորեն պատժել «հասարակական կարգը» խախտողներին: Չէ՞ որ Էլչիբեյը հանրապետության արտակարգ դրությունը երկարացրել է եւս երկու ամսով: Իսկ այս պահին Գանձակից գալիս են սահմռկեցուցիչ լուրեր. այնտեղ հակադիր ուժերը շարունակում են զինված բախումներ, կան բազմաթիվ զոհեր, վիրավորներ: Մի խոսքով՝ թուրքերը կոտորում են իրար:

Կոտորում են: Միշտ այդպես է եղել թուրքերի վարքը՝ մեզ են կոտորել... Շուշիում, Բաքվում, Գանձակի կողմերում, վերջին շրջանում էլ՝ ամենուրեք, ուր հայ են տեսել: Եվ եթե դեռեւս շարունակում են կոտորել, լավ է, որ կոտորեն իրար, քան, իհարկե, մեզ:

Հունիսի 6-ին Հայաստանի թղթակիցը զրույց ունեցավ Ռուսաստանի պրեզիդենտի աշխատակազմի ղեկավար Սերգեյ Ֆիլատովի հետ, որը, ի միջի այլոց, բարյացակամորեն խոսեց Ղարաբաղի բարդույթի մասին՝ շեշտելով, որ իրենք շատ են շահագրգռված նրա արագ ու արդար լուծմամբ եւ պատրաստ են գործադրելու ամենաեռանդուն ջանքեր, քանի որ, ինչպես Հարավսլավիայում, այնպես էլ այստեղ Ռուսաստանն ունի իր շահե-

րը եւ ըստ այդմ էլ պիտի վարի հատուկ քաղաքականություն: Ինչ վերաբերում է հայ-ռուսական տնտեսական ու քաղաքական, դիվանագիտական փոխհարաբերություններին, ապա այստեղ էլ մենք ոչ միայն ստեղծել ենք ամենասերտ բարեկամական մթնոլորտ, այլեւ այն զարգացնելու եւ ամրապնդելու ամենաբարենպաստ պայմաններ: Հիշենք թեկուզ այն, որ մեր կողմից Ռուսաստանի վարչապետի առաջին տեղակալ Օլեգ Լոբովն է այդ հարաբերությունների կազմակերպիչ-վերահսկողը (куратор): Ձեր կողմից եւս ձեռներեց ու հարմարագույն մարդ է նշանակված: Ուրեմն ջանանք անել ամենայն հնարավորը:

Նման պարագաներում պաշտոնյան չի ասում ամեն ինչ, բայց սա ասաց, եւ թող անհասկացողն անգամ հասկանա:

Հունիսի 7-ին ՀՀ նախագահի՝ արտակարգ գործերի դեսպան Դավիթ Շահնազարյանը հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե ԵԱՀԽ-ի ղարաբաղյան նախաձեռնություններին գումարվեց եւս մեկ փաստաթուղթ. դա Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելիի գիրն է՝ Մինսկի խորհրդաժողովի անդամ ինն երկրների ներկայացուցիչների անունից: Այն, իբր, հիմնված է ՄԱԿ-ի N 822 թղթի սկզբունքների վրա, էապես տարբերվում է նախորդ՝ 3+1 նախաձեռնությունից: Իբրեւ շատ կարեւոր տարբերություն նշեց այն, որ այստեղ պահանջվում է, որպեսզի Քալբաջարից հայ զորքի դուրսբերելուն հետեւող դիտորդները հսկեն նաեւ հաջորդ շրջանի վրա՝ չլինի՞ թուրքն այնտեղ իր ձեռքը մտցնի: Կարեւոր է նաեւ ապաշրջափակման պահանջը՝ շրջափակման պայմաններում գտնվող բոլոր կետերի ու շրջանների համար:

- Եթե Հայաստանի կառավարությունը Երեքի նախաձեռնության նկատմամբ չցուցաբերեր իր ճկուն ու միակ հնարավոր քաղաքականությունը, ապա դժվար թե մենք արժանանայինք այս շատ ավելի ձեռնտու փաստաթղթին,- զրույցի վերջում եզրակացրեց Դ. Շահնազարյանը:

Սակայն հայտնի է, որ Հայաստանի կառավարությունը պարզապես ընդունել է Երեքի (ավելի ճիշտ 3+1-ի) նախաձեռնությունը: Այս դեպքում ինչո՞ւ այն նորոգված ու փոփոխված ներկայացնելու պատիվը վերագրվում է Հայաստանի կառավարության անմռունչ ընդունումին եւ ոչ թե ԼՂՀ մերժումին: Եվ ապա, ի՞նչ մի հայանպաստ տարբերություն կա նոր թղթի՝ իր շարադրած կետերում...

Ամեն պարագայի սպասենք-տեսնենք:

* * *

Այսօր երկար խոսեցին Հրանտ Բագրատյանի պատվիրակության եվրոպական երթուղարձի «փայլուն արդյունքների» մասին: Պետք է ենթադրել, մանավանդ հերոսների անձնական խոսքերից, որ այդ արդյունքների փայլը տարածվում է նաեւ ղարաբաղյան բարդույթի լուծման հեռանկարների վրա: Իսկ երբ մեկն էլ իր խոսքը կոնկրետացրեց, պարզվեց, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունն, օրինակ, համառորեն պնդում է իր հայտնի տեսակետը՝ Ադրբեջանի ամբողջականության պահպանում՝ ԼՂ-ի վարչական ինքնավարությամբ հանդերձ: Վերջինս էլ, իբր, որպեսզի գտնվի միջազգային հսկողության ներքո:

Բայց եթե սա է «փայլուն արդյունքը», ինչո՞ւ նորից ղարաբաղյան խնդիրը ծամծմվում է, շահարկվում բոլոր մակարդակներում:

Աշխարհի լրատվական բոլոր բերանները Բաքվի ու Գանձակի խառնակչությունների մասին են խոսում: Ասում են՝ միայն Գանձակում զոհերի ու վիրավորների թիվը հասնում է 300-ի: Սպանվածների մեջ է նաեւ Էլչիբեյի պահապան զորախմբի հրամանատարը: Կալանքի տակ, ինչպես նաեւ պատանդ են հանրապետության մի շարք ղեկավարներ: Ստեղծված է հաշտարար հանձնաժողով՝ ակադեմիկոս Իմամ Մուսաֆաեւի ղեկավարությամբ: Սա կոմկուսի նախկին (1950-ական թվականների) առաջին քարտուղարն

էր, երեւի այսօրվա համազգային աղսախկալը, որի միջոցով հույս ունեն փոխըմբռնում բերել հակադիր կողմերին:

ԼՂՀ լրատվական մարմինն էլ հաղորդում է, որ հրաձգություն ու գզվռտոցներ են եղել նաեւ Արցախի սահմանակից թուրքական զորաջոկատներում:

Հունիսի 7-ին ո՛չ բարձրաձայն, սակայն տագնապով խոսում են այն մասին, որ ԼՂՀ-ում զորաջոկատները կուսակցականանում են, ու հեռու չէ այն օրը, երբ նրանցից յուրաքանչյուրը կգործի իր կուսակցական կենտրոնի թելադրանքով: Եվ, քանի որ մեր կուսակցություններն էլ սովորություն չունեն համախմբվելու համազգային կարեւորագույն խնդիրների շուրջ, ապա հասկանալի է, թե սրա վերջն ի՛նչ կարող է լինել:

Հունիսի 8-ին արդեն Հայաստանի կառավարությունում պատրաստ էր ԵԱՀԽ-ից երեկ ստացված ղարաբաղյան փաստաթղթի պատասխանը: ՀՀ արտգործնախարարը Մինսկի խմբի ղեկավար Մ. Ռաֆայելիին հղել է նամակ՝ հայտնելով իր կառավարության գոհունակությունը, նշելով, որ այն ճանաչվում է իբրեւ ՄԱԿ-ի 822-րդ ժամանակացույցի սկզբունքներով շարադրված մի փաստաթուղթ, որը նկատի է առնում ոչ միայն ապաշրջափակումների, այլեւ բարդույթի մեջ ներգրավված ժողովուրդների անվտանգությունն ապահովելու խնդիրները, միջոցառումներ կայուն խաղաղություն հաստատելու համար: Ուստի եւ ոչ միայն ընդունում է ու պատրաստ է իրեն վերաբերող կետերն անհապաղ իրականացնել, այլեւ կոչ է անում, որպեսզի Ղարաբաղն ու Ադրբեջանը եւս նույն վերաբերմունքը ցույց տան այս օգտակար փաստաթղթի նկատմամբ:

Իսկ Հայաստանում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Մ. Սարգսյանը հայտարարեց, թե այս փաստաթուղթը ոչնչով չի տարբերվում 3+1-ի նախաձեռնությունից, դժվար թե որեւէ իրական դեր ունենա բարդույթի լուծման գործում: Եվ, այնուամենայնիվ, Ստեփանակերտում ուսումնասիրում են փաստաթուղթը, իրենց վերաբերմունքը կհրապարակեն ամսիս 11-ին:

Օրվա կարեւոր իրադարձություններից էին Արգենտինայի դեսպանի հավատարմագրի ընդունումը եւ նրա հանդիպումը ՀՀ մի շարք ղեկավարների հետ (Լ. Տեր-Պետրոսյան եւ իր տեղակալը, Բ. Արարքցյան եւն) հետ: Զրույցներում անպայման «քննում» էին ղարաբաղյան բարդույթը, «պարզում» այն դերն ու հնարավորությունները, որ այդ հարցի լուծման մեջ ունեն Լատինական Ամերիկան ընդհանրապես, Արգենտինան՝ մասնավորապես: Խոսելիս այնպիսի կեցվածք էին ընդունում, ասես հենց դրանից է կախված եւ այսպես էլ պիտի լուծվի մեր ազգին տանջող հարցը: Իսկ մենք գիտենք եւ երբեք էլ չենք մոռանա, որ անցյալ տարի մեր նախագահն ու մյուս պաշտոնյաները Լատինական Ամերիկայի երկրներում իրենց տուրիստական երթերը կատարելիս հայ ժողովրդին համոզում էին, թե այնտե՛ղ է ղարաբաղյան կծիկը հայության օգտին բացելու ամենակարճ ուղին, եւ ահա ուր-որ է, Արգենտինան կընդունի-կճանաչի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, դրանից հետո էլ այդ ընդունում-ճանաչումի ճանապարհը կբացվի, եւ Արգենտինային էլ կհետեւեն մյուս հեռու-մոտիկ բարեկամները:

Հիշում ենք, այսպիսի բանը ո՞նց կմոռանայինք: Բայց այն ժամանակ մարդիկ իրենց զբոսաշրջիկությանը պիտի ժողովրդի համար ընդունելի պատճառ ու հիմք առաջարկեին եւ այդ էին գտել: Հիմա՞ ինչ է պատահել, նորի՞ց պիտի զբոսանքի ելնեն...

Ադրբեջանում դեռ մոլեգնում է խառնակչությունը: Ընդդիմության ղեկավար, երկրորդ կորպուսի նախկին հրամանատար Սուրաթ Հուսեյնովի կողմն են անցել Գանձակի հարեւան մի շարք շրջաններ եւ պահանջում են ապիկար կառավարության հրաժարականը: Վարչապետ Հուսեյնովն էլ, երեւի Էլչիբեյին փրկելու համար, հրաժարական է տվել, եւ միլլի մեջլիսն անմիջապես «հարգել» է նրա վճիռը:

Հունիսի 9-ին դրությունը խառնիխուռն էր. Ֆիզուլու կողմերից հրետակոծել են Մարտունու շրջանի սահմանային պաշտպանական կետերը: Իսկ Գանձակում մոլեգնած ընդդիմությունը, որի բախումներում զոհվել եւ վիրավորվել են շուրջ 300 հոգի, արձագանք է տվել Բաքվում. ժողովուրդը պաշարել է միլլի մեջլիսի շենքը:

Այսօր Բաքու է ժամանել Նախիջեւանի ամիրա Հեյդար Ալիեւը:

✧ ✧ ✧

Հրապարակվեց ՀՀ արտգործնախարարի պատասխան նամակը Մ. Ռաֆայելիին: Ոտով-գլխով համաձայն է նրա առաջարկին եւ Լեռնային Ղարաբաղին էլ կոչ է անում նույնն անել:

Մոսկվայում արտգործնախարար Կոզըրեւն ու Ադրբեջանի պաշտոնակից Ղասըմովը քննել են Ղարաբաղի բարդույթը, եւ Ղասըմովը վերջում գոհունակությամբ նշել է Ռուսաստանի անշահախնդիր ջանքերը՝ ուղղված այդ հարցի լուծմանը:

✧ ✧ ✧

Երեկ «Ազգը» տպագրել էր (հայերեն թարգմանությամբ, իհարկե) «Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խորհրդաժողովի նախագահ» Մարիո Ռաֆայելիի նամակն ու «Անվտանգության խորհրդի 822-րդ բանաձեւի իրականացման հրատապ քայլերի գրաֆիկը»՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարներին ուղարկված սույն հունիսի 3-ին: Նրա մասին լրիվ ու անկանխակալ պատկերացում տալու համար ես այն անպայման կդնեի այստեղ, որպեսզի այսօրվա ու ապագայի ընթերցողները տեսնեն, թե դրանք ի՛նչ տեսակ անարդար ու հակահայկական փաստաթղթեր են, մեկ որոնց հետ համաձայնել կարող են միայն իրողություններից բան չհասկացողները, մեկ էլ ինչ-ինչ խանգարում ունեցողները (իսկ ԱԳՆ-ի տեղակալ Լիպարիտյանն ասում էր՝ դա մի այնպիսի փաստաթուղթ է, ոնց որ մենք լինենք գրած): Սակայն թարգմանությունն այնքան անհմուտ, պարզապես «ձախ ձեռքով» է կատարված, որ բան հասկանալու համար կամ պետք է ենթադրություններ անել, կամ էլ գտնել բնագիրը եւ փնտրել-գտնել ամեն ինչի իմաստը: Իսկ Հայաստանում ռուսերենն անգամ չեն հրապարակել, որպեսզի հետո լինի ժողովրդին հավատացնել, թե ամեն ինչ լավ է, ընդունելով մենք տեր ենք դառնալու խաղաղության:

Պետք չէ զարմանալ մեր վերջին իշխանությունների եւ նրանց դիրքը պաշտպանող մյուսների կարծիքի վրա. նրանք որոշել են Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի կազմում եւ պատրաստ են մասնակցելու այդ վճռի իրականացմանն ուղղված ամեն տեսակ քաղաքական խաղերին: Իսկ Դավիթ Շահնազարյա՞նը, որ այնօր (հունիսի 7-ին) այս նոր փաստաթուղթը ներկայացնում էր իբրեւ մի նոր որակ, հայանպաստ, Արցախի շահերից բխող արդարության ձայն:

Եվ բացահայտ սո՞ւտը: Ասում էր՝ 9-ի առաջարկության մեջ նշված է, թե հայ զորքը Քալբաջարից դուրս բերելուն հսկող դիտորդները հետեւելու են, որպեսզի թուրքն այնտեղ չմտցնի իր զորքը: Մինչդեռ «Գրաֆիկում» ոչ միայն նախատեսվում է այնտեղ թուրքի զորք մտցնել, այլեւ ԼՂՀ առաջ պայման է դնում, որպեսզի «զսպվածություն ցուցաբերվի»:

Ինչ վերաբերում է Շահնազարյանի պնդմանը, թե փաստաթղթում նախատեսվում է ապաշրջափակման պահանջ՝ շրջափակման մեջ գտնվող բոլոր կետերի ու շրջանների համար, ապա այնտեղ որոշակի, վճռական ոչ մի խոսք չկա ապաշրջափակման առթիվ, բացի անորոշ ու անգույն մի ակնարկից այն մասին, որ, իբր, կողմերը պիտի դադարեցնեն թշնամական գործողություններն ու ակտերը, այդ թվում՝ պայմաններ ստեղծել «նորմալ հաղորդակցության ու տրանսպորտային բոլոր արգելքների վերացման» համար եւ «ապահովեն միջազգային մարդասիրական օգնության ջանքերի անարգել մուտքը տարածք, մանավանդ բարդույթից տուժած բոլոր գոտիները»:

Հետաքրքիր է, որ «մարդասիրական օգնության մուտքին» վերաբերող այս միակ որոշակի խոսքն էլ անհասցե է, քանի որ հայը չի խանգարում, որպեսզի միջազգային մարդասիրական օգնությունը հասնի Ադրբեջան, այլ Թուրքիան է Հայաստանի ճանապարհին արգելք դրել, եւ այստեղ էլ նա ոչ թե կատարելու պարտականություն ստանձնող է, այլ կարգադրող կամ դաս տվող:

Բայց մի՞թե Դ. Շահնազարյանը չի հասկացել իր կարդացած փաստաթուղթը: Թե՞

դրական խոսքով ճանապարհ էր հարթարում ղեկավարների առաջ։

Ինչևէ, մեզ մնում է հիշել, որ երկու փաստաթղթերում լոկ մեկ գործնական քայլի համաձայնություն կա՝ «օկուպացիոն ուժերի դուրսբերումը Քալբաջարի շրջանից ու Ադրբեջանից վերջերս գրավված այլ տարածքներից». և սրա իրականացման համար էլ մտրակ են թափ տալիս «դուրսբերողների» դեմ, որպեսզի նրանք զսպվածություն ցուցաբերեն «Քալբաջարի շրջանի անվտանգության համար [թուրքի] անվտանգության անձնակազմ վերամտցնելիս»։

Բայց հայտնի է, որ հայերը Քալբաջար են մտել իրենց անվտանգությունն ապահովելու համար, քանի որ վերջին երկու տարում այդտեղից է, որ անընդհատ հրետակոծում էին Մարտակերտի, Շահումյանի, Ասկերանի շրջանները, հարձակումներ գործում, ասպատակում ու դիմում անպատմելի վայրագությունների և, վերջապես, այդտեղից է, որ թուրքը երկու անգամ Թարթառի հովտով շարժվել է դեպի արևելք, դեպի Մարտակերտի դաշտը՝ ճանապարհին հրի ու սրի մատնելով Չափարը, Հաթերքը, Վաղուհասը և մյուս մեծ ու փոքր բնակավայրերը, որոնց ամենամեծերն ու շրջկենտրոն Մարտակերտը դեռևս գտնվում են թուրքի «օկուպացիոն ուժերի» ձեռքին։ Էլ չեմ խոսում Շահումյանի շրջանի մասին, որի հայ բնակչությունն այսօր էլ փախստական է իր տունուտեղից, թափառում է Հայաստանում, Ռուսաստանում և ուրիշ վայրերում, այս մասին էլ ո՛չ որևէ խոսք կա փաստաթղթերում, ո՛չ լինելու է։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև հիմա ղարաբաղյան բարդույթի մասին միջազգային բոլոր ատյաններում փաստաթղթերը կազմվում են Թուրքիայի թելադրանքով՝ Թուրքիայի՛, որը չի էլ թաքցնում, թե ինչպես ինքը կանգնած է Ադրբեջանի թիկունքում և հարկ եղած դեպքում հայերին ատամ ցույց կտա, որպեսզի սրանք խելքի գան։

Այո՛, Թուրքիայի թելադրանքով և թուրքավարի խորամանկ, որպեսզի նախաձեռնության մյուս 8 անդամները՝ Գերմանիան, ԱՄՆ-ը, Բելոռուսը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ռուսաստանը, Շվեդիան և Չեխիան, չհասկանան էլ, թե ինչ-ինչ հակաարցախյան դավ է պարունակում այդ փաստաթուղթը, որն արտաքուստ այնքան անմեղ ու խաղաղարար է, որ ոչ մի անուն էլ չի տալիս, - ո՛չ ԼՂՀ կամ ԼՂ, ո՛չ Հայաստան, ո՛չ Ադրբեջան, - այլ կոչ է անում «օկուպացիոն ուժերը» դուրս բերել Քալբաջարից, որպեսզի հետո հնարավոր լինի այնտեղ դիտորդներ ու խաղաղարար մարդիկ ուղարկել, զինադադար հաստատել և մեկընդմիշտ վերջ տալ արյունահեղությանը։ Քալբաջարն ի՞նչ է, ո՞ւմ է պատկանում, ո՞ւմ զորքերն են դուրս բերվում, և ո՞ւմինը պիտի մնա..., շա՞տ է հասկանում Շվեդիայի կամ Չեխիայի ներկայացուցիչը։ Եվ այս տեսակ թակարդի մեջ ինքնակամ հայտնված հայ դիվանագետներն էլ (դիվանագետնե՞ր) ձևացնում են, թե գտնվել է Արցախի փրկության գիրը, և դա այնքան հայանպաստ է, որ կարելի է կարծել, թե մե՛նք ենք գրել...

Մենք չենք գրել։ Մենք՝ հայերս և Արցախի հնգամյա մաքառումին վկա, ականատես ու մասնակից մի բարեպաշտ ժողովուրդ, որ դեռևս չենք կորցրել մեր խելքն ու արժանապատվությունը, չէինք կարող այդքան ստոր, արտաքուստ անմեղ, ներքուստ խարդավալից փաստաթուղթ սարքել... Ուրեմն և չենք էլ ստորագրի։ Կստորագրեն գուցե ՀՀ ներկայացուցիչները... Իսկ որ կստորագրեն, դա արդեն պարզ երևում է։ Մոսկվայից վերադառնալուց, երբ Ելցինը երևի ասել էր՝ ուշ եք մեր դուռը եկել, գնացեք, վայելեք ձեր քայլերի պտուղները, - հայտարարեց, թե ՄԱԿ-ի 822-րդ բանաձևը մեր ուզածն է։ Իսկ այս մեկն էլ լույս է տեսել իբրև այդ 822-րդի «իրականացման... գրաֆիկ»։

Հունիսի 10-ին լրատվական մարմինները առավոտից խոսում են այն մասին, որ երեկ ու երեկոյան Երևան են ժամանել Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզըրևն ու անվտանգության նախարար (թե նախագահ) Բարաննիկովը, որոնք հանդիպումներ են ունեցել ինչպես Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, այնպես էլ ԼՂՀ ղեկավարների հետ։ Երկու դեպքում էլ զրույցի թեման եղել է ԵԱՀԽ-ի նոր նախաձեռնությունը։ Հասկանալի է, որ Տեր-Պետրոսյանի հետ հարցը քննելով՝ նրանք միահամուռ այն կարծիքին են հանգել, թե նախաձեռնությունը միանգամայն ընդունելի է, համապատասխան ՄԱԿ-ի ու 3+1-ի առաջարկություններին, ուստի և հիմք պետք է դառնա բարդույթը լուծելու խնդիրների համար։

Իսկ թե ի՛նչ են խոսել ԼՂՀ ղեկավարության հետ ունեցած հանդիպմանը, ԼՂՀ ներկայացուցիչներն ինչպես են նայում նոր նախաձեռնությանը, այդ մասին առայժմ ոչինչ չի հաղորդվում։ Միայն «Մայրաքաղաքի» ակնարկը կար այն առթիվ, որ ԼՂՀ ղեկավարները խորհրդակցության ժամանակ մատնանշել են Երեքի համաձայնականի ու «Գրաֆիկի» անհամապատասխանությունը, առաջարկված փաստաթղթերում արցախահայության անկախ ու ապահով կյանքի համար երաշխիքների բացակայությունը, այսինքն՝ այն ամենը, որ իսկապես կա և աչքի է զարնվում առաջին իսկ խելամիտ հայացքից։

Գ. Պետրոսյանը հանդիպումներ է ունեցել Ռուսաստանի դեսպան Ստուպիշինի և Գերմանիայի հավատարմատարի հետ։

Հայաստանում սպասողական այն ծանր վիճակն է, երբ ժողովուրդը հոգեկան խռովքով սպասում է, թե ի՛նչ է կատարվելու ԵԱՀԽ-ի պահանջին պատասխանելու օրը՝ վաղը։ ՀՀ ղեկավարության անելիք քայլը (ավելի ճիշտ՝ հարմարվելու քաղաքականությունը) պարզ է ու հասկանալի. այն ոչ միայն բոլոր մակարդակներում հայտարարել է, թե եղած փաստաթուղթը մեր նվաճումն է և պետք է ցնծությամբ ընդունենք։ Իսկ ինչ կպատասխանի ԼՂՀ-ն։ Չէ՞ որ այն մերժել է Երեքի առաջարկությունը, իսկ սա էլ ոչ այլ ինչ է, քան նույնը՝ միայն իննի կողմից ներկայացված։ «Երկիրը» խմբագրական իր սուր ու արդար խոսքով այսօր հայտարարել է, թե այն պետք է մերժել ու անպայման կմերժվի Արցախի կողմից, որովհետև մերժվածից ոչնչով չի տարբերվում, «նախկին եռաձայն երգի բազմաձայն կատարումն է ընդամենը»։

◇ ◇ ◇

Մեծ աղմուկ է Ադրբեջանում տեղի ունեցող դեպքերի շուրջ։ Միլլի մեջլիսը թերահավատություն է ցուցաբերել Էլչիբեյի հրամանով կազմված կառավարական հանձնաժողովի եզրակացության նկատմամբ և կազմել է նոր հանձնաժողով, որը պիտի նոր քննություն կատարի, պարզի, թե ի՛նչ է եղել Գանձակում, ո՛վ է մեղավոր։ Մեջլիսում քիչ էր մնում ազգային մեծագույն հերոս համարեին Սուրաթ Հուսեյնովին։ Ասպարեզ է իջել Իմամ Դաշտամիրովը, ազգային միասնության ուժերը կենտրոնացնելու կոչ է անում։ Նախիջևանի ամիրա Հեյդար Ալիևն է ժամանել Բաքու, տեղ հասնելուն պես ցնծությամբ է ընդունվել, և մեջլիսում անմիջապես նրան առաջարկել են հանրապետության բարձրագույն պաշտոնը՝ վարչապետ։

Էլչիբեյ-խեղկատակը հրապարակում չի երևում։ Ալիե՞ւը չփոխարինի նրան։ Դա կլինի վատագույն տարբերակը մեզ համար։

Հունիսի 11-ի առավոտյան լսեցի Ադրբեջանի ռադիոյի վերջին լուրերը։ Նրանք հիմնականում պտտվում էին Գանձակում ամսիս 4–10-ը տեղի ունեցած ապստամբական դեպքերի շուրջը. հրամանագրերն էին Էլչիբեյի, որոշումները միլլի մեջլիսի՝ դեպքերի մասնակիցներին անմեղադիր հայտարարելու (ամնիստիա), դեպքերը քննելու համար հանձնաժողով ստեղծելու, սրա խնդիրների ելնի մասին։ Թորքը, թուրքը և իրենց բոլոր ցեղակիցներն այս օրերին միայն մի հոգս ունեն՝ ըստ այդ հաղորդումների. որքան կարելի է շուտ և պակաս ցավալի հետևանքներով փակել Գանձակի հաշիվը։ Անգլիայում բնակվող թուրքերն ու Թուրքիայի ամենատարբեր շրջաններ Ադրբեջանի ժողովրդին հղած իրենց թղթերում լոկ մի անհանգստություն ունեն. այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ ադրբեջանական միաձույլ ժողովուրդը երկփեղկվեց, և եղբայրական արյուն թափվեց՝ ջուր լցնելով թշնամի հայի ջրաղացին։

Ապա համարյա լրիվ հաղորդեցին Հայաստանի արտգործնախարարության նամակը ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելիին։ Նամակից հետո էլ հայտարարվեց, որ այն գոհունակությամբ է ընդունվել Ադրբեջանի ամենատարբեր շրջանակների կողմից։ Գոհունակությա՛մբ, իսկ հանրապետության ղեկավարությունն իրավամբ այն համարում է իր արտաքին քաղաքականության կարևոր հաղթանակը, - հայտնեց թուրք խոսնակը և ավելացրեց. - Հայը վերջապես պիտի՛ հասկանար, որ չի կարելի անվերջ

աչքը տնկած պահել հարեւանի պատմական հողերին, նույնիսկ պատառներ փախցնել նրանցից եւ տեր դառնալ. կգա ժամանակ, որ ստիպված կլինի պատասխան տալ այդպիսի հակաօրինական, միջազգային օրենքներով դատապարտվող արարքների համար:

Թուրքն իրավունք ունի ոչ միայն սույն խոսքերն ասելու, այլեւ առհասարակ ծիծաղելու նրա ղեկավարության խելքի վրա: Ղեկավարություն, որը սրտաճաք վիճակում պատրաստ է չարած-չունեցած մեղքերի համար էլ ներողամտություն հայցելու: Իր պատասխանում գրել է. «Հայաստանի հանրապետությունը պատրաստակամ է իրականացնելու նախաձեռնության՝ իրեն վերաբերող բոլոր կետերը»: Բայց նախաձեռնության մեջ իրեն վերաբերող որեւէ կե՞տ կա: Ո՛չ մի կետ: Ո՛չ մի, որովհետեւ այնտեղ, առանց անունը տալու, հիշվում է Լեռնային Ղարաբաղը, որը պիտի գնա ամեն մի զիջողության: Իսկ «բոլոր կետերը» կատարելու պատրաստակամությամբ նախապես տոգորված ղեկավարները մի՞թե չեն էլ կարդացել թուղթը, որ տեսնեն ինչն ինչոց է:

Հաղորդվեց լուր նաեւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչներ Կոզըրեւի ու Բարաննիկովի եւ Արցախի ղեկավարների հանդիպման մասին: Հետաքրքիր է, որ գիտակցաբար թե անգիտակցաբար՝ թուրք խոսնակն Արցախի ղեկավարներին վերին աստիճանի ընդգծված կոչում էր «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Պետրոսյան եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Քոչարյան»: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությո՜ւն:

Իսկ Հայաստանի արտգործնախարարության նամակում գիտակցաբար, այո՛, գիտակցաբար եւ ընդգծուն անտեսված էր «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը» եւ փոխարենը «Լեռնային Ղարաբաղ» էր, որպիսի վարչական միավոր ոչ կա, ոչ էլ գոյություն է ունեցել երբեւէ: Ասենք, ինչո՞ւ միայն արտգործնախարարության նամակում: Պատահե՞լ է, որ այսօրվա Հայաստանի ՀՀՇ-ական որեւէ ղեկավար թեկուզ պատահաբար արտասանի արցախահայության այսօրվա պետական կազմավորման անունը: Նրանք այնքան «օրինապաշտ» են, որ մոռացել են նաեւ անցյալ 70 տարիների անունը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ»:

Իհարկե, Հայաստանի հանրապետության ղեկավարները բացատրություն ունեն Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն կոչված պետական կազմավորումը հարմարացնելու իրենց կեցվածքին: Նրանք ու իրենց Գերագույն խորհուրդն այն չեն ճանաչել պաշտոնապես եւ սպասում են... Բայց չէ՞ որ այսօրվա «Լեռնային Ղարաբաղն» էլ ոչ մի տրամաբանության չի ենթարկվում, որովհետեւ այդպիսի վարչական միավոր ոչ կա, ոչ էլ եղել է երբեւէ: Նման աշխարհագրական անուն եւս գոյություն չունի եւ չի ունեցել, քանի որ նահանգն իր պատմության երկար ընթացքին կոչվել է Արցախ, Խաչեն, Ղարաբաղ, եւ միայն 1923 թ. Ադրբեջանի տերերը, իրենց սարքած սուտ ինքնավարությունն անվամբ ասպարեզ նետելու համար, հորինեցին նման մի տարբերակիչ... Դա էլ Այազ Մութալիբովը վերացրեց՝ ի պատասխան 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ ընդունված չարաբաստիկ որոշման: Հիմա գոյություն չունեցող եւ իմաստազուրկ տարբերակիչն ինչպե՞ս է փոխարինում պետական-վարչական այն մարմնի անվանը, որի ծննդի եւ գոյության համար ժողովուրդը մաքառել է, իր ուժերից վեր զոհաբերություններ է արել եւ հիմա էլ արյամբ պաշտպանում է իր ամեն տեսակ թշնամիներից: Մի՞թե այն պիտի պաշտպանի նաեւ հարազատների քաղաքական խաղերից:

✧ ✧ ✧

Երեկոյան հաղորդումներում հնչեցին հետեւյալ լուրերը.

ՀՀ ու ԼՂՀ սահմանային գոտիներում հանգստություն է պահպանվել:

ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը, ՊՊԿ-ի անդամների հետ միասին, քննության է առել Կոզըրեւի ու Բարաննիկովի եւ Գ. Պետրոսյանի ու Ռ. Քոչարյանի հանդիպման արդյունքները՝ Գ. Պետրոսյանի տված զեկուցման հիման վրա: Բուռն ու երկարատեւ քննարկումը դեռեւս չի պարզել, թե ի՛նչ դիրք պետք է բռնել եւ ինչ պատասխան պիտի տալ

ԵԱՀԽ-ին: Նիստը շարունակվում է:

Աթենքում տեղի է ունեցել ՄԱԿ-ի թե ՆԱՏՕ-ի ինչ-որ խորհրդաժողով, որին մասնակցել են նաեւ ԽՍՀՄ-ից բաժանված, նորանկախ երկրների արտգործնախարարները: Քննարկվել է աշխարհում տեղի ունեցող բախումների (թեժ կետերի) հարցը, որի մեջ տեղ է գտել նաեւ Արցախի բարդույթը: Ժողովին մասնակցած հայ նախարարը զրույցներ է ունեցել մի շարք երկրների իր պաշտոնակիցների հետ: Ամենայն հավանականությամբ բացատրել է Հայաստանի դիրքը արցախյան բարդույթում (տեսնո՞ւմ եք. մենք անմիջապես մեր համաձայնության գիրն ենք հղել Մ. Ռաֆայելյանին), իսկ ա՛յ, «Լեռնային Ղարաբաղի» կողքահաս ղեկավարները ուղիղ ճանապարհի չեն գալիս եւ պատճառ են դառնում հայության նորանոր ողբերգությունների:

✧ ✧ ✧

Գանձակում տիրություն անող Սուրաթ Հուսեյնովի զորաջոկատները իրենց ազդեցության տակ են առել նաեւ երկու այլ շրջաններ՝ Սամուխն ու Դաշքեսանը:

Նախիջեւանի ամիրա Հեյդար Ալիեւի համար լայն հեռանկարներ են բացվել Ադրբեջանի միապետը դառնալու, սակայն հին աղվեսը դեռեւս չի տվել իր համաձայնությունը, պնդում է, թե 70-ամյա հասակում մեծ քաղաքականության վերադառնալով ինքը ոչ թե անձնական ինչ-որ մղումի է գոհություն տալիս, այլ իր ծառայությունն է առաջարկում հարազատ երկրին, ժողովրդին, նրա ապագային: Զրույց է ունեցել Գիտությունների ակադեմիայում, ընդունել է Էլչիբեյի կասադի հակառակորդ Էթիբար Մամեդովին, որն իր պատրաստակամությունն է հայտնել համագործակցելու Ադրբեջանի հին ու վստահելի ղեկավարի հետ: Ամենուր Ալիեւն առաջնահերթ ու անհետաձգելի երկու խնդիր է շոշափել, հայտնել դրանք լուծելու իր վճիռը՝ Ղարաբաղի բարդույթը եւ հանրապետության անդորրի ու բարօրության ապահովումը:

Ինչպե՞ս չէ. Ալիեւը Ղարաբաղի բարդույթի լուծման իր փորձն ու հմտությունն ունի: Մի տարի առաջ հպարտությամբ հոխորտում էր, թե իր ղեկավարության 10 տարում Ղարաբաղի հայությունը 10 տոկոսով պակասել է, ցեղակիցները էլ 10 տոկոսով ավելացել են: Այն ժամանակ խաղաղ, բարի կարգեր էին՝ եղբայրության ու համերաշխության օրենքներ: Հիմա Ղարաբաղում պատերազմական վիճակ է, եւ մի շաբթում կարելի է դառը խնդիրներ լուծել: Էլ ինչո՞ւ 10 տոկոսի համար 10 տարի չարչարվել: Կարելի է այդ հայության հարցը միանգամից ու վերջնականապես լուծել. չէ՞ որ դրա համար է Անկարայում ու Թեհրանում բանակցություններ վարում, պայմանագրեր կնքում: Հիմա բախտը նրան գործի է կոչում, եւ ինքն էլ պատրաստ է ծառայել ազգին...

Հունիսի 12-ին Իննի հանձնարարությունը քննարկելիս ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության ընդլայնված նիստում դրությունն այնքան է սրվել, որ զինվորության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները Նախագահության ու ՊՊԿ-ի անդամների վարքի մեջ դիտել են դավաճանություն եւ սպառնացել, թե իրենք չեն ենթարկվի անձնասպական ոչ մի որոշման, դուրս կգան «Ադրբեջանի ու Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ստեղծված փաստաթուղթն ընդունող ղեկավարության ենթակայությունից»:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Բ. Արարքցյանն ու Դ. Շահնազարյանն անմիջապես ժամանել են սահմանային Գորիս՝ նախօրոք պայմանավորված լինելով, որ այնտեղ կհանդիպեն ԼՂՀ ղեկավարների հետ: Այս հանդիպմանն էլ զբաղվել են ԵԱՀԽ ուղարկելիք պատասխանի հարցով, որի համար արցախցիները որոշել են իրենց պատասխանը ձեւակերպել Ստեփանակերտում:

Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Ադրբեջանում դրությունը մնում է խառնակ, ԼՂՀ ռազմական ուժերը, հզոր տեխնիկայի եւ օդուժի ուղեկցությամբ հարձակվել են Աղդամի շրջանի վրա, գրավել մի շարք բնակավայրեր (Սա նախապես մերժող լուր էինք առել Ստեփանակերտից):

Այսօր ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Քրիստոֆերն է այցելել Անկարա, բանակցություններ

վարել պրեզիդենտ Դեմիրելի հետ: Նկատի առնելով, որ անպայման խոսք է գնացել, այն էլ շատ կարեւոր եւ հիմնական խոսք Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի վիճակի մասին, զարմանում ես, թե ինչպես այս Թուրքիան, առանց մի վայրկյան իսկ կորցնելու, Ադրբեջանի համար պատեպատ է զարկվում, մանավանդ ԱՄՆ-ի եւ Ռուսաստանի ղեկավարների հետ պայմանավորվում անելիքը, երբ Արցախի համար նրա թիկունքում կանգնած Հայաստանը քնում, ժամանակ է անցկացնում, որպեսզի արթնանա ու գործի կոչի, երբ դրա կարիքն այլեւս չկա կամ անհնար է որեւէ օգնություն հասցնել...

Հունիսի 13. Ասում են՝ այսօր Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ Իսա Գամբարը հրաժարական է տվել, եւ հրաժարականն էլ անմիջապես ընդունվել է: Իսկ Սուրաթ Հուսեյնովի ապստամբ զորաբանակը մոտենում է Բաքվին եւ պահանջում է ապիկար ամբողջ կառավարության հրաժարականը:

Նաեւ ասում են՝ Բաքվում պայթեցվել է Թուրքիայի դեսպանատունը: Իբր, Էլչիբեյի կատաղի հակառակորդներն են արել եւ դա պատճառաբանում են նրանով, որ պրեզիդենտն ու այդ դեսպանատունն իրենց պանթուրքիստական ցնդաբանություններով եւ բացահայտ հակաիրանյան ու հակառուսական քաղաքականությամբ Ադրբեջանը քանդում են:

Թվում էր, թե այսօր էլ Հեյդար Ալիեւը կընդունի վարչապետի կամ խորհրդարանի նախագահի գահը: Սակայն նա այդքան էժան քայլի չի գնա, այլ գործերն այնպես կկազմակերպի, որպեսզի դառնա հանրապետության առաջին դեմքը: Եվ մեծահոգաբար հայտարարել է, թե ինքը Բաքու է հասել ոչ թե որեւէ պաշտոնի (մանավանդ երկրորդական պաշտոնի) տեր դառնալու, այլ ազգը վերահաս կործանումից փրկելու համար...

✧ ✧ ✧

Թուրքի լրատվական մարմինների տեղեկատվության համաձայն՝ վերջին օրերին հայ ինքնապաշտպաններն իրենց դեմ նոր գրոհներ են ձեռնարկել, համարյա շրջապատել Աղդամ քաղաքը, իսկ Մարտակերտի կողմից առաջ շարժվելով՝ բավական խորացել Աղդամի շրջանի տարածքում, գրավել 8 գյուղ՝ Խաչենտոյը, Ջինլին, Ալիաղալին, Ահմեդաղալին, Ալիմադաթլին, Մոլլալարը, Քյուրդլարը, Գալայչիլարը:

Թվարկված գյուղերը գտնվում են Խաչենագետի վրա կառուցված ջրամբարի շրջապատում եւ բավական մեծ տարածություն են զբաղեցնում (Գալայչըլարը մեր Ջանյաթաղի հարեւանն է, իսկ Ջինլին՝ ջրամբարից արեւելք, դեպի Աղդամ ընկած ափի տերը: Այսպես որ գնա, հեռու չէ նաեւ Աղդամ շահարը):

✧ ✧ ✧

Հունիսի 14-ի առավոտյան հրապարակվել էր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը «Լռնային Ղարաբաղի իշխանությունների»՝ ԵԱՀԽ-ի առաջարկության նկատմամբ ունեցած դիրքի դատապարտմամբ: Գտնում էր, որ դա քաղաքական անհեռատեսություն է՝ հայ ժողովրդին ճակատագրական աղետի առաջ կանգնեցնելու վտանգով, ապացույց, որ այդ իշխանություններն անկարող են վճռական պահին ընդունելու ճիշտ ու շահավետ որոշումներ: Այնքանից հետո էլ նա վեր կացավ, գնաց Ստեփանակերտ, որպեսզի ընդունել տա այդ ճիշտ ու շահավետ որոշումը: Եվ, իսկապես, երեկոյան արդեն հաղորդեցին, թե ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը, հանրապետության ղեկավար մարմինների հետ միասին, երկար ու աղմկոտ քննարկել է հարցը, եւ վերջում ճարահատյալ ընդունել որոշում ԵԱՀԽ-ի առաջարկությանը ենթարկվելու վերաբերյալ: Ճարահատյալ ու համարյա անօրինական որոշում. բավական է ասել, որ որոշմանը կողմ քվեարկել է հինգ հոգի, դեմ՝ եւս հինգ: Բայց որովհետեւ ընդունելու հեռանկարն ստիպել է, որ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանը հրաժարական տա, եւ նրա փոխարեն որոշումն ստորագրելու պատրաստ Կարեն Բաբուրյանը (նախագահի առաջին տեղակալ) կողմ քվեարկողների մեջ է եղել, նրա ձայնն առավելություն է տվել կողմերի խմբին:

Սակայն այսպիսի պայմաններում, որքան հայտնի է, բոլոր ձայները հավասարազոր են ու հավասարիրավ:

Ինչ-որ է, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն այս անգամ էլ Արցախը մղեց մի քայլի, որի աղետավորությունը բացահայտ ու աղաղակող է հենց այսօր. որոշման համաձայն՝ հենց վաղը, հունիսի 12-ին պիտի սկսվի ինքնապաշտպանության զորքի դուրսբերումը Քալբաջարի շրջանից: Առաջարկության հրապարակված տարբերակում նշված է միայն Քալբաջարի շրջանը, իսկ «Ազատություն» ռադիոն այս առթիվ տված հաղորդման մեջ ասում էր՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարները համաձայնեցին իրենց զորքերը դուրս բերել վերջերս բռնագրաված տարածքներից», եւ սա էլ վերջին օրերին թմբկահարվում էր Ադրբեջանի ու Թուրքիայի լրատվության կողմից:

✧ ✧ ✧

Այսօրվա հաղորդումներում առկա էր նաեւ ահավոր մի զույժ. զոհվել է Մոնթե Մելքոնյանը (Ավոն)՝ Քալբաջարի ազատագրության նախաձեռնողն ու հերոսը: Ապրիլի վերջին Ստեփանակերտում խոսում էի հետը, եւ նա, ինչպես վայել է պատմությանը քաջածանոթ հրամանատարին, բացատրում էր Քալբաջար-Քարվաճառի հայկական ակունքները, նրա հայկական արյամբ ու քրտինքով ներծծված, հինավուրց սրբազան հուշարձաններով կնքված-հաստատված լինելը: Եվ մեկ էլ գտնում էր, որ ինքնապաշտպանության համար կատարված ամեն մի քայլ օրինական է ու անկասելի: «Իմ զինվորների զինակցության մեջ անջնջելի գրված է այս օրենքը. հակառակն անձնասպանություն է», - ասաց նա:

Թե որ ողջ լիներ, ինչպե՞ս կընդուներ այս պարտվողական, անձնասպանական որոշումը: Գուցե ինքնասպանությո՞ւն գործեր:

✧ ✧ ✧

Իսկ ԼՂՀ ամբողջ արեւելյան ռազմաճակատում կատաղի պատերազմ էր գնում: ԵԱՀԽ-ի առաջարկությունն ընդունած Ադրբեջանն ուզում էր ապացուցել իր նկատառումների «ազնվությունը»: Հայ ազատամարտիկները քթներին տվել, ետ էին դարձրել գրոհի եկածներին: Առայժմ այն է հայտնի, որ թուրքը ռազմաճակատում թողել է երեք ջարդված տանկ:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի ռազմական ընդդիմության զորքն այսօր Հաջիկաբուլն ու Ալիբայրամլին էլ է ոտքի տակ տվել, եւ առաջապահներին երեւում են Բաքվի աշտարակները:

Ասում են՝ Ալիեւն ու Էթիբար Մամեդովը չկարողացան կոտրել Սուրաթ Հուսեյնովի համառությունը. սա ճանաչում է միայն ամբողջ ղեկավարության հրաժարականը եւ վերջնական ժամկետ էլ է նշանակել՝ ամսիս 15-ի կեսօրը: Իսկ մեջլիսում առաջարկություն է եղել, որպեսզի Ալիեւը դառնա ԳԽ-ի նախագահ, Մամեդովը՝ վարչապետ, եւ ահա Ալիեւի հարցը քննելիս վճռել են վերջնական լուծումը թողնել երեքշաբթի օրվա նիստին:

✧ ✧ ✧

Հաջորդ օրն իսկ պարզվեցին ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության այսօրվա նիստի մանրամասները. Իննի առաջարկությանը (իմա՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի վերջնագրին) դեմ են քվեարկել Գեորգի Պետրոսյանը, Վալերի Բալայանը, Վալերի Ղազարյանը, Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը (ՀՀԴ անդամներ) եւ անկուսակցական Համլետ Գրիգորյանը: Կողմ քվեարկել են ՊՊԿ-ի անդամները՝ Ռ. Քոչարյանի գլխավորությամբ: Իսկ բանակի հրամանատարությունը հայտարարել է, թե կճանաչի իշխանությունների ընդունած որոշումը:

◇ ◇ ◇

Նույն օրն էլ (**հունիսի 14-ին**) ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելլիին հղել է հետեւյալ նամակը. «Նախ եւ առաջ կցանկանայի մեկ անգամ եւս հավաստել ԼՂՀ ղեկավարության խաղաղության ձգտումը եւ հավատարմությունը միջազգային ընկերակցության խաղաղարար նախաձեռնությանը: Հաշվի առնելով 9 երկրների նախաձեռնության առնչությամբ ԼՂՀ-ում ստեղծված իրավիճակը, ինչպես նաեւ դրանով թելադրված իշխանության փոփոխումը հանրապետությունում, որի հետեւանքով մի քանի ստորաբաժանումներ դուրս են եկել վերահսկողությունից, առաջարկում ենք միջոցառումների ներկայացված ժամանակացույցի ժամկետները երկարաձգել մեկ ամսով: Այդ երկարաձգումը մեզ հնարավորություն կտա կայունացնել իրավիճակը եւ ապահովել ստանձնած պարտավորությունների կատարումը: Դրա հետ մեկտեղ, մտահոգության տեղիք է տալիս խիստ պայթունավտանգ իրադրությունը, որը կարող է հանգեցնել անկանխատեսելի հետեւանքների: Նկատի առնելով, որ ԼՂՀ հարակից Ադրբեջանի շրջանները վերահսկվում են զինված ընդդիմության կողմից, որը մարտական գործողություններ է վարում կառավարական զորքերի դեմ, խնդրում եմ ԵԱՀԽ-ի հավաստումը, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը պատրաստ է եւ ի զորու է ապահովել Մինսկի խմբի 9 երկրների նախաձեռնության իրականացման ուղղությամբ իր ստանձնած պարտավորությունների կատարումը: Հուսով եմ, որ համատեղ ջանքերով մենք կհասնենք երկար սպասված խաղաղությանը» («Հայլուր»):

Հունիսի 15-ին թուրքերը կատաղի գրոհներ ձեռնարկեցին Մարտակերտի ու Ասկերանի շրջանների դեմ: Սակայն իրենք հայտարարում էին, թե հայերն են, որ ոչ միայն գրոհել, այլեւ մխրճվել են Աղդամի շրջանը՝ հյուսիսից 8, իսկ հարավից 15 կմ երկարությամբ, գրավել 8 գյուղ (դրանցից հիշում են Ջինլին ու Ջուբարլին, որոնք գտնվում են Խաչենագետի ստորին հոսանքի վրա կառուցված ջրանցքի հարեւանությամբ եւ կարեւոր կետեր չեն հանդիսանում հյուսիս-արեւմուտքից Աղդամ քաղաքի վրա շարժվելու համար): Եվ այս գործողություններն էլ բացատրում են նրանով, որ Ղարաբաղում գործում են Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հակառակորդները:

Նույն օրը վաղ առավոտից արդեն լրատվական մարմինները ծամծմում էին ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության որոշումը: Նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը նամակ է հղել ԵԱՀԽ-ի Մինսկի անպտուղ խորհրդաժողովի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելլիին՝ հաղորդելով նրա (ԵԱՀԽ-ի 9 տերությունների ներկայացուցիչների) առաջարկությունն ընդունելու վերաբերյալ իրենց որոշումը, նաեւ խնդրելով, որպեսզի գրաֆիկի իրականացումը հետաձգվի մեկ ամսով...

Այսպիսի բանե՞ր... Կարծես «Առաջարկությամբ» Ադրբեջանին որեւէ լուրջ հայանպաստ քայլ է պարտադրվում, եւ նա էլ կարող է ուխտազանց լինել...

Իսկ այդ առաջարկությամբ լոկ ԼՂ Հանրապետությանն է հարկադրվում իր զորքերը դուրս բերել «Քելբաջարի շրջանից ու Ադրբեջանից վերջերս գրավված այլ տարածքներից» (տե՛ս Ռաֆայելլիի նամակի ներածական մասը):

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը բարձր գնահատեց «Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարության դրական պատասխանը ԵԱՀԽ-ի Իննի առաջարկությանը,- հաղորդում էին լրատվական մարմինները: Այդ պատասխանը բացարձակ հնարավորություն է տալիս կարգավորելու հակամարտությունը: Եվ պատասխանի մեջ գրաֆիկի իրականացումը մեկ ամսով հետաձգելու մասին խնդրանքն էլ հիմնավորված է եւ անպայման կհարգվի Իննի կողմից:

Հայաստանի նախագահը համեստորեն լռում եւ գաղտնի էր պահում ԼՂՀ ղեկավարության վրա գործադրած իր հարկադրանքը՝ նման պատասխան սարքելու համար:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը նաեւ շնորհավորանքի գիր է հղել ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանին՝ ըստ արժանվույն գնահատելով նրա ստորագրությամբ աշխարհ եկած առաջին փաստաթուղթը՝ այսքան բախտորոշ արցախահայության կյանքի համար («Հետաքրքիր է «ԼՂՀ»-ի տեղ ի՞նչ է գրել):

Վերջում էլ Բաբուրյանին հրավիրում է Երեւան՝ բանակցությունների եւ պայմանագրության...

◇ ◇ ◇

Ադրբեջանում ապստամբ գործողություններն ընդգրկել են հանրապետության բոլոր շրջանները՝ արեւմուտքում մինչեւ Շաքի, հյուսիս-արեւելքում՝ Քյուրդամիր ու Հաջիկաբուլ: Եվ դեռ այս պայմաններում էլ թուրքի զորքը հարձակումներ է ձեռնարկում արցախյան ճակատում, հրետակոծում խաղաղ բնակավայրերը: Նման մի գրոհ ետ է մղվել Հակոբ Կամարի (Լյուլասազ) գյուղի մոտ՝ թուրքի համար մեծ վնասներով: Ազատագրվել են Հակոբ Կամարի եւ Տոնաշեն գյուղերը:

◇ ◇ ◇

Բաքվում բազմահազարանոց հանրահավաքներ են եղել ԳԽ-ի ու պրեզիդենտի շենքերի առաջ: Աբուլֆազ Էլչիբեյին են մեղավոր համարում հանրապետության բոլոր աղետների համար, պահանջում են նրա հրաժարականը: Իսկ նա ելույթ ունենալով հանրահավաքում, հայտնում է, որ ինքը հրաժարական կտա միայն հանրաքվեի որոշմամբ:

Իսկ Սուրաթ Հուսեյնովի ապստամբ զորամիավորումները, էլչիբեյականների թույլ դիմադրությունը հաղթահարելով, իր հաղթական ճանապարհին, Բաքվի մոտերքում է, մայրաքաղաքից ընդամենը 100 կմ հեռու, եւ պահանջում են նոր կառավարության ընդունում:

Ահա այս մթնոլորտում էլ տեղի ունեցավ Ադրբեջանի խորհրդարանի ընդլայնված նիստը, որն իր նախագահ ընտրեց Հեյդար Ալիեւին:

Այս լուրը հաղորդող բոլոր աղբյուրները նշում էին, որ նրան տրվել են լրացուցիչ լիազորություններ, որոնցով նա դարձել է Ադրբեջանի միահեծան տերը: Հասկանալի է, որ նրա կողքին, այսպես կոչված, պրեզիդենտ Էլչիբեյը կլինի միայն խրտվիլակ, որպիսի պատվին նա միանգամայն արժանի է:

Պաշտոնական Մոսկվան անմիջապես արձագանքեց Ալիեւի թագադրությանը. Ելցինի գրասենյակի մամուլի քարտուղար Կոստիկովը Ռուսաստանի ռադիոյի թղթակցին հայտնեց ռուս պաշտոնեության դրական կարծիքը բազմափորձ ու ճկուն ղեկավար Ալիեւի մասին, որի հետ իրենք մեծ հույսեր են կապում, մանավանդ իր երկրում կայուն կարգուկանոն հաստատելու եւ ռուս-ադրբեջանական գործուն հարաբերությունները վերականգնելու ասպարեզում:

Հունիսի 16-ը նշանավորվեց երկու հանդիպումով, որոնցում մի կողմում ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էր, մյուսում՝ իրար ետեւից ՀՌԱԿ հանրապետական վարչության անդամները (ժ. 12-ից), ապա ՀՀԴ Հայաստանի կազմակերպության բյուրոյի անդամները՝ Ռուբեն Հակոբյան, Վարդան Հակոբյան, Տիգրան Ջիմբաշյան եւ Ռուսանիկ Մարուխյան:

Պատճառն, ըստ երեւույթին, լրատվության մեջ եւ հասարակական լայն շրջաններում նախագահի համառ ջանքերով ԼՂՀ ղեկավարության՝ ԵԱՀԽ-ի փաստաթղթին համաձայնություն տալու շուրջ բորբոքված կարծիքների, վեճերի, մեծ մասամբ նախագահի միահեծան դերի քննադատության իրողությունն էր: Երեւի նախագահը գտնում էր, որ դրանից կարող է գոյանալ համաժողովրդական դժգոհություն, որն էլ քայքայումի, ավերածությունների, ժողովրդի ողբերգական վիճակի առկա պայմաններում կստեղծի մի գլխացավ, որից փրկություն չի լինի:

Առաջին հանդիպման վերաբերյալ «Ազգի» (հունիսի 17) խմբագրական հրապարակումը բավական հարմար ու սպառիչ է: Դրա համար էլ այստեղ համարյա ամբողջությամբ մեջ ենք բերում: Ահա այն. «Շուրջ մեկ ժամ տեւած զրույցի ընթացքում, որն ավելի մենախոսության էր նման եւ որի առաջին բաժնում, առանց նախնական պայմա-

նավորվածության, ներկա էր նաեւ նկարահանող խումբը, հանրապետության նախագահը շարադրեց իր տեսակետները ԵԱՀԽ կողմից արցախյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորմանը նպատակաուղղված առաջարկության տակ ՀՀ եւ այնուհետեւ ԼՂՀ ստորագրությունների ապահովումից հետո նոր հանգրվանի «պատերազմական փուլից խաղաղության փուլ» անցնելու մասին, շեշտելով, թե «հայ ժողովուրդն իր ամբողջությամբ պատվով դուրս եկավ պատերազմի փուլից» եւ այժմ «մեզանից է կախված, թե ինչպես կգործենք խաղաղության փուլում»: Այնուհետեւ, ըստ երեւույթին, անցնելով հրավերի բուն նպատակին, հանրապետության նախագահն ընդգծեց. «Այսօր պահն է յուրաքանչյուր կուսակցության համար պարզելու իր դիրքորոշումը»: Անկախ այն բանից, դրանք կողմե՞ն, թե՞ կխանգարեն, մենք հասնելու ենք մեր նպատակին՝ կայացնելու ենք այս պետությունը».- հաստատակամ ասաց նախագահը, կարծես ներկաների մեջ հակառակը պնդող կար: Այնուհետեւ վերջնագրային շեշտ տալով իր խոսքին, նախագահը թելադրեց. «Ես չէի ցանկանա, որ ձեր կուսակցությունը պատմության մեջ արձանագրվի որպես դիտորդ, առավել եւս որպես խանգարող: Կոչ եմ անում չուշանալ եւ այսօրեւեթ ձեր վերաբերմունքն արտահայտել: Ակնկալում եմ, որ դուք զորավիգ եք կանգնելու Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի դրական պատասխանին»: «Դուք պետք է հստակեցնեք ձեր դիրքորոշումը, այլապես ես ստիպված կլինեմ իմ դիրքորոշումը հստակեցնել», - ասաց նախագահը, ներկաների մեջ առաջացնելով տարակուսանք՝ սպառնալի՞ք էր դա, թե՞... դիրքային պայքարի հրավեր:

Հանրապետության նախագահը խոսեց նաեւ այն մասին, որը հայտնի էր նաեւ պաշտոնական աղբյուրներից՝ Գորիսում եւ Ստեփանակերտում ինքը ճնշում չի բանեցրել ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի նախկին պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի եւ ՊՊԿ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի վրա՝ ստորագրելու առաջարկը, այլ պարզապես, ինչպես ինքն ասաց, բացատրել է իրավիճակն իր ամբողջ խորությամբ, շեշտելով այլընտրանքի բացակայությունը եւ փաստաթուղթը մերժելու դեպքում դրա անհայտ հետեւանքները: Ընդհակառակը, նախագահը մեծ գովեստով արտահայտվեց խաղաղարար ծրագրին դրական պատասխան տալու ուղղությամբ Գ. Պետրոսյանի «սխրանքի», «վճռական պայքար» տանելու մասին, ավելացնելով, որ վերջինս շարունակ գտնվել է ՀՀԴ-ի ժխտական կամ, այլ դեպքերում, խուսափողական ճնշման տակ:

Հակիրճ խոսքով հանդես եկավ ՀՌԱԿ հանրապետական վարչության ատենապետ Ռուբեն Միրզախանյանը: Հրավերի համար շնորհակալություն հայտնելուց հետո նա շատ ամփոփ շարադրեց արծարծված հարցի նկատմամբ ՌԱԿ-ի սկզբունքային դիրքորոշումը՝ Արցախի անվտանգության լավագույն երաշխիքը կուսակցությունը գտնում է ԼՂՀ ճանաչման մեջ, ինչը հանդիպեց նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի արդեն հայտնի առարկությանը՝ ԼՂՀ ճանաչումը համազոր է պատերազմ հայտարարելուն:

Հարցադրումով հանդես եկավ վարչության անդամ Հակոբ Ավետիքյանը, խնդրելով լուսաբանել «խաղաղության փուլի» իրական երաշխիքների մասին, քանի որ հանրապետության նախագահն իր խոսքում վկայակոչել էր ե՛ւ միջազգային պետական ղեկավարների տված երաշխիքների, ե՛ւ, միաժամանակ, խաղաղարար ծրագրում առկա ռիսկի մասին:

Այստեղ հանրապետության նախագահը, հայտարարելով, թե հանդիպման հրապարակային բաժինն ավարտված է, նկարահանող խմբին դուրս հրավիրեց եւ երկարորեն շարադրեց «գաղտնիքներ», որոնք ծանոթ էին ներկաներին տարբեր աղբյուրներից, Հայաստանում թե Արցախում ունեցած բազմաթիվ շփումներից: Նախագահը նաեւ գնահատականներ տվեց արցախյան շարժման հնգամյա ուղու մասին՝ «պատմության համար»: Վերջում, ավարտելով հանդիպումը, նա թույլ չտվեց հավելյալ հարցեր տալ, առավել եւս՝ լսել կուսակցության տեսակետները:

Միով բանիվ, հանդիպումը կարող էր օգտակար լինել, եթե այն կայացած լիներ 1-2 շաբաթ առաջ, այն օրերին, երբ ՀՀ եւ ԼՂՀ-ն դեռեւս չէին ստորագրել ԵԱՀԽ-ի փաստաթուղթը եւ հարցի աշխույժ քննարկում էր գնում բոլոր մակարդակներով»:

✧ ✧ ✧

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 17-ին, ՀՌԱԿ Վարչությունն իր հատուկ նիստում քննարկելով նախորդ օրվա հանդիպման արդյունքները՝ գտավ, որ «Ազգի» հունիսի 17-ի համարում տրված լուսաբանություններն ու գնահատականներն արդեն բավարար չափով մեկնաբանում են այն: Միայն ցավ արտահայտվեց, որ հերթական անգամ նախագահը խուսափեց գործնական երկխոսությունից, իրեն զրկեց նախքան կարեւորագույն որոշումներ ընդունելը կուսակցությունների հետ աշխատելու հնարավորությունից՝ ընդամենը բավարարվելով քարոզչական բնույթի դրսեւորումներով:

Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ ՀՌԱԿ-ի դիրքորոշմանը, ապա դարձյալ ընդգծվեց, որ այն մնում է անփոփոխ, որի մասին հստակորեն ասվել էր ՀՀ նախագահին նույն հանդիպման ընթացքում. ՀՀ իշխանությունները պարտավոր են սատար կանգնել արցախահայության ինքնապաշտպանության եւ անվտանգության ապահովմանը, հետամուտ լինել քաղաքական եղանակներով ԼՂՀ հարցի լուծմանը, ընդունել եւ բոլոր բանակցությունների հիմքում դնել ԼՂՀ ճանաչման անհրաժեշտությունը:

Ինչ վերաբերում է ԵԱՀԽ վերջին նախաձեռնության մեջ բավարար երաշխիքների բացակայությանը եւ մեծ ռիսկի առկայությանը, որն ընդունել էր ՀՀ նախագահը հիշյալ հանդիպման ընթացքում, հանրապետական վարչությունը, մանավանդ Ադրբեջանում տիրող խառնաշփոթության լույսի ներքո, խոր մտահոգությամբ արձանագրեց այդ փաստը եւ որոշեց ԵԱՀԽ անդամ գլխավոր տերությունների ներկայացուցիչների հետ ձեռնարկել քաղաքական շփումներ՝ բավարար լուսաբանություններ ստանալու ակնկալությամբ:

Այդ նպատակով արդեն երեկ առաջին հանդիպումը կայացավ Հայաստանում Դաշնակցային Ռուսաստանի դեսպան պրն. Վլադիմիր Ստուպիշինի հետ, որի մասին զեկուցեց վարչության ատենապետ Ռուբեն Միրզախանյանը («Ազգ», հունիսի 18):

✧ ✧ ✧

ՀՀԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների հետ ունեցած իր հանդիպումը ՀՀ նախագահն անցկացրեց մի մթնոլորտում, որն սկզբից մինչեւ վերջ ամպրոպային էր, թշնամական լիցքերով տոգորված: Հաղորդելով, որ նույն հարցով մեկ անգամ եւս ինքը հանդիպել է դաշնակցության ներկայացուցիչների (Վահան Հովհաննիսյան, Գառնիկ Իսագուլյան) հետ, նախագահն ասում է՝ այն ժամանակ ինքը ներկայացրել է իր (յուրայինների) կարծիքն այսպես. «Հայաստանը պնդում էր, որ պետք է համաձայնել այդ նախաձեռնությանը՝ իր բոլոր թերություններով հանդերձ, որովհետեւ հնարավոր էր շտկել, եւ անցած մեկ ամիսը ցույց տվեց, որ մեզ հաջողվեց բավականին բարելավել այս փաստաթուղթը» (Սա, իհարկե, միայն հայտարարություն էր. փաստաթուղթը՝ միեւնույն բովանդակությամբ՝ սկզբում ստորագրել են երեքը, ապա դրան գումարվել է մեկը, վերջում հրապարակվել է իննի ստորագրությամբ, եւ սա էլ համարվում է «բավականին բարելավել»):

«Հայաստանը հասել է այն բանին, որ Լեռնային Ղարաբաղը նույնպես պետք է դրական պատասխան տա», - հաղթապանծ հաղորդում է նախագահը՝ այստեղ, հավանաբար՝ իրավացիորեն Հայաստան ներկայացնում լոկ իրեն, քանի որ ինքը հասավ «այն բանին», ապա համառորեն «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը» գոնե բանավոր ճանաչելու փոխարեն, այն համարելով «Լեռնային Ղարաբաղ», ինչպես մեր հակառակորդները:

Հետաքրքիր է նախագահի խոսքն իր այս ձեռքբերումներից սպասվող արդյունքի վերաբերյալ. «... Մեզ հաջողվեց հասնել մեր նպատակին: Բայց սա դեռ ճանապարհի ուղկեսն է, բուն գործընթացն սկսվելու է այս պատասխանից հետո: Եվ այսօր ես ձեզ ուղղում եմ նույն կոչը՝ մի՛ խանգարեք, միեւնույն է, դա իրականանալու է, եւ դրա արդյունքում Հայաստանը եւ Լեռնային Ղարաբաղը դուրս են գալու շահած... Ես կոչ եմ ա-

նում դադարեցնել ձեր այդ (ներողություն մեղմ արտահայտության համար) անբարոյական կամպանիան...»:

Ահա այսպիսի տոնով ու ոճով, այս դիրքից շանթ ու որոտ թափելով՝ նախագահը դաշնակցությանն առաջարկեց համագործակցել, մասնակիցը դառնալ «Հայաստանի անկախության ձեռքբերմանը, Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրական պայքարին եւ հայոց պետականության կայացմանը»:

Ի դեպ, մինչ այս էլ նա պնդել էր, թե ԼՂՀ Գխ-ի նախագահի պաշտոնակատար «Գեորգի Պետրոսյանի դեմ իսկապես եղել է շանտաժ, իսկապես եղել է ահաբեկում (ոչ թե ահաբեկման սպառնալիք, այլ ուղղակի ահաբեկում.- Բ. Ու.), եղել է նրա կյանքի, ֆիզիկական գոյության սպառնալիք եւ ես գիտեմ, թե ում կողմից հարկադրված: Եվ ես ՍԱՎ-ին հրահանգ եմ տվել այդ ուղղությամբ քրեական գործ հարուցել»:

Սակայն հայտնի է, որ Գ. Պետրոսյանը պաշտոնապես քանիցս հանդես է եկել Երեքի առաջարկությունը մերժելով, այդ բովանդակությամբ էլ թուղթ է հղել ԵԱՀԽ-ի ԼՂ-ի հարցի գծով ղեկավար Մ. Ռաֆայելիին: Այս դեպքում ո՞վ պիտի շանտաժ ու ահաբեկման սպառնալիք տար նրան: Մի՞թե ո՛չ առաջարկությունը հենց այն գլխից ընդունած եւ ուրիշներից էլ նույն վերաբերմունքը պահանջող կողմը:

ՀՀ նախագահը մի գաղտնիք էլ էր բացում. վերջերս ՀՀ արտգործնախարարն Աթենքում հանդիպում էր ունեցել ՀՀԴ ղեկավար Հրայր Մարուխյանի հետ, այն Մարուխյանի, որին մեկ տարի առաջ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հանդիսավորապես, ի լուր եւ ի տես ողջ տիեզերքի, դուրս քշեց Հայաստանի հանրապետությունից: Եվ ահա այդ վռնդածին նույն առաջարկն է արվել՝ համագործակցություն, «կուսակցության վերաբերմունքը փոխել, նպաստել այս նախաձեռնությանը հավանություն տալու համար»: Իբր, նա համարյա համաձայնել է, բայց մեկ էլ ուխտազանց եղել, եւ ահա արդյունքը՝ դաշնակցությունը գլխավորում է հակադրվողների բանակը:

Սակայն այսքանից հետո էլ որքա՜ն մեծահոգի էր մեր նախագահը՝ այսպիսի առաջարկություն է անում. «Դուք ունեք վերջին հնարավորությունը՝ ապացուցելու մասնակից լինելու ձեր ձգտումը: Ես կարծում եմ՝ դրանից է կախված այսօրվա նաեւ ձեր քաղաքական պարտնյոր լինելու հանգամանքը»:

Ամենահետաքրքիրը պահի գիտակցությունն է, իր ջանքերով գլուխ բերված իրադրության գնահատականը. «Մենք մտնում ենք շատ վճռական մի փուլ՝ դժվարին, ծանր, բայց էապես տարբերվող նախորդ փուլից: Ես համոզված եմ, որ պատերազմի փուլն ավարտված է, սկսվում է խաղաղության փուլը: Մենք բոլորս պարտավոր ենք լուրջ բեկում մտցնել մեր գործունեության մեջ, եւ ամեն ինչում ազգովին նպաստել այս գործընթացի իրականացմանը: Եվ դա մեզ կհաջողվի անպայման: Ես այսօր ոչ մի կասկած չունեմ»:

Ճիշտն ասած, նախագահի խոսքում հնչած մեղադրանքները բավական անապացույց էին, սպառնալիքը՝ ազդեցիկ, եւ սպասել, թե այդքանից հետո դաշնակցության ներկայացուցիչները խոսք պիտի գտնեին սեփական դեմք ու դիրքով երեւալու, անհնար էր: Եվ, ցավոք, այդպես էլ եղավ. ելույթ ունեցավ Վարդան Հակոբյանը, որը կցկտուր խոսքեր ասելով իբրեւ արդարացում արված մեղադրանքներից, համարյա ամեն ինչ՝ իրենց ընդդիմությունը, սուր ելույթներն ու այս ուղղությամբ իրականացրած միջոցները բացատրելով տեղեկությունների պակասով («մենք այն ինֆորմացիային չենք տիրում, ինչին նախագահը կամ արտգործնախարարությունը»), մշուշոտ ընդունելով ՀՀ եւ ԼՂՀ դիրքորոշումը՝ իբրեւ միակ փրկություն, քանի որ կան անդրկուլիսյան խոստումներ ու բավական հիմք չունեցող, բայց եւ այնպես մեծերի երաշխավորություններ («փաստորեն մեզ ոչ մի բացատրություն չի տրվում այս ամենի վերաբերյալ...»): Վերջում նա պատրաստակամություն է հայտնում համագործակցելու. «պատրաստ ենք ամեն ինչով ծառայելու եւ ուրախ կլինենք, որ այն փաստարկները, որ բերեց նախագահը, թե այս միջոցառումից պետք է շահեն Հայաստանը եւ Արցախը, որքան էլ դա ռիսկի դիմելու քայլ լինի, եւ մենք պատրաստ ենք ամեն ինչ անելու, որ այն տեղի ունենա»:

Ըստ երեւույթին նախագահը գոհ էր, որ պատասխանն ստացվեց այսպես հեղհեղուկ,

համարյա անասած: Միակ «վտանգավոր» հանգամանքը երեւի ինֆորմացիա չտալու փաստն էր, այն էլ ջանաց ջնջել այսպես. «Չի եղել դեպք, որ դուք դիմեք Հայաստանի նախագահին կամ նախագահի խորհրդականներին, եւ նրանք ձեզ չընդունեն, ձեզ չլսեն: Ես բացատրություն չեմ գտնում այն փաստին, որ նախագահի հրամանագրով ձեզ առաջարկվեց անվտանգության խորհրդում ունենալ մեկ անդամ, որը հնարավորություն կունենար տիրապետելու ողջ ինֆորմացիային, եւ դուք չօգտվեցիք այդ առաջարկությունից»:

Ուրեմն, ինքը միայն հարվածներ հասցնողն էր, հակառակորդը պաշտպանվելու փորձ իսկ չարեց... Եվ հարկ էր, որ այսպիսի հաղթանակը դառնար ամբողջ հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկու զրույցների տեսագրությունը հեռուստափոխվեց ամսիս 16-ին եւ կրկնվեց ամսիս 17-ին՝ երկու դեպքում նախապես հայտարարելով եւ ամբողջ հանրապետությունում էլեկտրալույս ապահովելով:

* * *

Դե՛, ի՞նչ, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, ինչպես ասում են, այս հավկիթն էլ շուռ տվեց իր ուզած եղանակով: Չէր մոռացել նաեւ ապահովագրության հանգամանքը. ՀՌԱԿ վարչության անդամներին զգուշացրել էր, որ արված քայլը, հնարավոր է, ձախողանքի հասցնի... Բայց լավ է խոսքը տանք իրեն. «Ես չեմ թաքցնում, - պարզասրտություն խաղալով զգուշացնում էր նա, - խաղաղարար ծրագիրն իր մեջ ռիսկ պարունակում է եւ մեծ ռիսկ: Բայց հաշվելով բոլոր թեր եւ դեմ կողմերը, նկատի ունենալով առկա թեկուզ թույլ երաշխիքները, նկատի ունենալով հետագայում այդ երաշխիքների ամրապնդման ամենալուրջ, ամենաբարձր մակարդակի՝ Քլինթոնի, Ելցինի, Միտերանի մակարդակի հավաստիացումները եւ նկատի առնելով ալտերնատիվի բացակայությունը, Հայաստանը եւ Լեռնային Ղարաբաղը գնացին այդ ռիսկին: Եվ ես նորից եմ կրկնում, այսօր պահն է, որ ողջ հայ ժողովուրդը, առավել եւս քաղաքական կուսակցությունները, մենակ չթողնեն Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններին»:

Այսպե՛ս. միակ ելքը կապված է մեծ ռիսկի հետ, բաց եթե ձախողվի, կասեմ՝ Քլինթոնի, Ելցինի եւ Միտերանի պես հսկաներ էին խոստացել, թե որ իրենց խոստմանը տեր չկանգնեցին, ես ի՞նչ անեմ..

Մի կարեւոր բան էլ: Դժվար է պատկերացնել Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի մի ելույթ, որի մեջ գոնե մեկ անճշգրտություն չլինի: Օրինակ, այստեղ ասաց. «Ես ոչ թե գնացել էի Լեռնային Ղարաբաղ նրանցից դրական պատասխան կորզելու, ես գնացել էի Ղարաբաղ ընդամենը պատասխան կորզելու՝ այո՛, կամ ո՛չ»:

Բայց չէ՞ որ մինչեւ իր գնալն այդ պատասխանը կար: Եվ չէ՞ որ այո կամ ոչ պատասխանը նրանք իրեն չէին տալու: Իր ներկայությունը, իր ու յուրայինների սպառնալից ներկայությունը նախ Գորիսում, ապա եւ Ստեփանակերտում ճնշո՞ւմ չէր, դրական պատասխան պարտադրե՞լ չէր այն մարդկանց, որոնց կյանքը, գործը, ճակատագիրը կախված են պահանջող-ճնշող(ներ)ի կամքից:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյաննն այս հանդիպումից երկու օր առաջ, հունիսի 14-ին, Ստեփանակերտ ժամանելուց առաջ արդեն, հրապարակել էր մի հայտարարություն, որն իր էությամբ ոչ միայն սովորական ճնշման արտահայտություն էր, այլեւ սպառնալիք եւ այս ուղղությամբ էլի՛ ինչ որ ասես: Ահա՛ այն. «Հայաստանի Հանրապետությունն իր խորին մտահոգությունն է հայտնում վճռական պահին որոշում կայացնելու, պատասխանատվություն ստանձնելու հարցում Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների դրսեւորած անկարողության, ինչպես նաեւ զինադադար հաստատելու բացառիկ պատեհությունը չօգտագործելու համար:

Հայաստանը վստահ է, սակայն, որ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները կկարողանան բարձր կանգնել երկրորդական, նախաձեռնության հետ չառնչվող նկատառումներից՝ դրսեւորելով իրենց իբրեւ ժողովրդի իսկական ղեկավարներ եւ, քանի դեռ ուշ չէ,

անհրաժեշտ որոշում կայացնել ի շահ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության ու խաղաղության՝ գիտակցելով սեփական ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ ու պատմության առջեւ իրենց պատասխանատվությունը։

Հունիսի 14, 1993 թ., Երեւան»։

Ուրիշ ոչինչ էլ որ չլիներ, հենց միայն այս հայտարարությունը՝ ընդդիմության թերթի կողմից համարված «վերջնագիր՝ հայերեն», «դավաճանական, ական», Էլչիբեյի գրչին վայել սպառնալիք («Երկիր», հունիսի 15), հարցը պիտի լուծեր։ Բայց Տեր-Պետրոսյանը, այսօրինակ սպառնալից ու վերջնագրային հայտարարությամբ էլ չբավարարվելով, թռավ Ստեփանակերտ, ժողովեց «Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների» ներկայացուցիչներին, ձեռքը սեղանին զարկեց։ Այսքանը՝ հրապարակորեն, ժողովրդի աչքի առաջ։ Իսկ անդրկուլիսյան շրջանակներում ձեռնարկած միջոցառումների մասին ԼՂՀ ԳԽ-ի մամուլի քարտուղար Գեղամ Բաղդասարյանն է վկայել, թե «ԼՂՀ ղեկավարության վրա ազդելու համար օգտագործել են այնպիսի ձեւեր, որոնք դուրս են դիվանագիտության եւ բանավեճերի ընդունված սահմաններից» (անդ)։

✧ ✧ ✧

Հունիսի 17-ին թուրքերը նոր դաժան գրոհներ էին ձեռնարկել ԼՂՀ ճակատում՝ գործի դնելով հիմնականում օդուժը եւ հեռահար հրետանին։ Այսպես, նրանք ռմբակոծել են Ստեփանակերտը, Ասկերանի շրջանի մի շարք բնակավայրեր։ Մարտակերտի շրջանում, ըստ երեւույթին, նրանք խուժել էին Լյուլասազ (Հ. Կամարի), Աղաբեկալենջ, Ներքին Հոռաթաղ եւ Մատաղիս գյուղերը, սակայն չկարողացան դիրքավորվել, որովհետեւ ինքնապաշտպանության զորաջոկատները կրակ էին թափում նրանց գլխներին։

✧ ✧ ✧

Այսօր Մոսկվայի հայ համայնքը, Ռուսաստանի ԳԱ-ի թղթակից-անդամ Սամվել Գրիգորյանի ու համայնքի քաղխորհրդի անդամ Կիրիլ Ալեքսեեւսկու գլխավորությամբ, բողոքի գիր է հղել Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզըրեւին՝ Երեքի անդամ, ԼՂՀ հարցն անարդարորեն քրքրող առաջարկության կապակցությամբ, երբ նրա հեղինակներն ու սրանց պահանջին իր համերաշխությունը հայտնած Հայաստանն իրենց աչքերն են փակել Շահումյանի ու Գետաշենի, Մարտակերտի շրջանի մի մասի բռնազավթված վիճակի դեմ («Երկիր», հունիսի 18)։

✧ ✧ ✧

Վիեննայում ՄԱԿ-ի կազմակերպած Մարդու իրավունքների երկրորդ միջազգային խորհրդաժողովում Ելենա Բոնները հանդես է եկել արցախահայության իրավունքների պաշտպանությամբ, պահանջել, որպեսզի Արցախ-Ղարաբաղում անցկացվի հանրաքվե, դրանով իսկ օգնելով այնտեղ խաղաղություն հաստատելուն (անդ)։

«Նեզավիսիմայա գազետան» երեկ (հունիսի 16-ին) հրապարակել է իր թղթակցի զրույցը Ռուսաստանում Թուրքիայի նոր դեսպան Այխան Քամելի հետ։ Դեսպանն այնտեղ իր երկրի հին ու հիմար սկզբունքներն է պաշտպանում հայության մասին խոսելիս, բայց հետաքրքիր է մի տեսակետ, որ մեջ եմ բերում։ Թղթակցի այն հարցին, թե դեսպանն ինչպե՞ս է վերաբերվում Լաչինի խնդրին. ԼՂ-ի զորքե՞րն են գրավել, թե՞ Հայաստանի, ասում է. «Միամտություն կլիներ ենթադրել, թե Լեռնային Ղարաբաղը, որի բնակչությունը չի հասնում նույնիսկ հարյուր հազարի, ընդունակ կլիներ զավթել յոթ միլիոնանոց Ադրբեջանի տարածքի մի մասը։ Չպետք է մոռանալ, որ Ղարաբաղի կենսապահովումը, այդ թվում նաեւ զենքով, Ղարաբաղ է գալիս Հայաստանից։ Ահա թե ինչո՛ւ մեզ անհամոզիչ է թվում պաշտոնական Երեւանի պնդումն այն մասին, թե Հայաստանն ընդու-

նել է ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի ու Թուրքիայի ծրագիրը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը՝ այն մերժել։ Ես կարծում եմ, որ ցանկության դեպքում պարոն Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կարող է Ղարաբաղի հայերին համոզել եռակողմ ծրագրի ընդունման անհրաժեշտությունը»։

Թուրքը ԼՂՀ ավելի քան 200 հազար բնակիչը հաշվում է հարյուր հազարից էլ պակաս։ Բայց չէ որ, եթե թվաքանակով որոշվեր պատերազմի ելքը, Հայաստանն է՛լ չունի Ադրբեջանի բնակչության քանակը։ Հետո էլ, այդ ինչպե՞ս է, որ Թուրքիան կարող է եւ պետք է մասնակցի Ադրբեջանի կռվին, իսկ հայն իրավունք չպետք է ունենա։ Չէ՞ որ Թուրքիան մասնակցում է ոչ միայն զենք ու զինամթերքով, զինվոր ու սպա, այսպես կոչված, կամավորներով, այլեւ այն խայտառակ շրջափակումով, որի պատճառով համաշխարհային հանրության մարդասիրական օգնությունը չի հասնում թշվառության մեջ գտնվող հայ ժողովրդին՝ Հայաստանում ու Արցախում։

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանն այսօր եւս նամակ է հղել ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի ղեկավար Մ. Ռաֆայելլիին՝ իր անհանգստությունն ու անվտանգությունն արտահայտելով գլուխը կորցրած Ադրբեջանի իշխանությունների գործողությունների նկատմամբ եւ խնդրելով, որպեսզի ԵԱՀԽ-ը վճռական քայլերի դիմի հարցի կարգավորման համար, անպայման մեկ ամսով հետաձգելու գրաֆիկի կատարումը։

✧ ✧ ✧

Երեկ ուշ երեկոյան նորից Ստեփանակերտ էր ժամանել պարոնուհի Քերոլայն Կոքսը՝ այս անգամ էլ իր հետ արցախահայությանը հասցնելով մեծ քանակությամբ բժշկական սարքավորումներ, դեղորայք, մանկական սնունդ։

✧ ✧ ✧

Հունիսի 18-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը ԵԱՀԽ-ի Մինսկի (ղարաբաղյան հարցի լուծման համար ստեղծված) խմբի նախագահ Մարիո Ռաֆայելլիին հղել է նամակ, որի մեջ մասնավորապես գրված է. «Հակառակ մեր տարածքում արյունահեղությունը դադարեցնելու համաշխարհային ընկերակցության լուրջ ջանքերին, Ադրբեջանը հերթական անգամ խախտեց պայմանավորվածությունները եւ հունիսի 17-ի առավոտյան լայնածավալ հարձակում սկսեց Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Հադրութի եւ Մարտակերտի շրջանների վրա՝ օգտագործելով ծանր սպառազինություն եւ մարտական օդուժ։ Դրան նախորդել է ծավալուն քարոզչական արշավը, որը ձեռնարկվել է զանգվածային լրատվության միջոցներով՝ բնակչության շրջանում տարածելով լուրեր այն մասին, թե ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերն իբր գրոհել են ու գրավել Աղդամ քաղաքը։

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունն ընդգծում է, որ միայն ադրբեջանական բանակի կողմից ռազմական գործողությունների անհապաղ դադարեցումը կարող է փրկել խաղաղարար գործը, որի սկիզբը դրվեց մեծագույն դժվարությամբ։ Ռազմական դիմակայության շարունակումը կհանգեցնի սոսկ կողմերի միջեւ անվստահության աճին։ Իրադարձությունների նման զարգացման դեպքում ԼՂՀ-ը հարկադրված կլինի իրենից հանել խաղաղարար գործի կոնկրետ, ԵԱՀԽ-ի 9 երկրների վերջին նախաձեռնության ձախողման համար պատասխանատվությունը։

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը հայտարարում է, որ հետեւանքների համար ամբողջ պատասխանատվությունը լիովին ընկնում է Ադրբեջանի վրա, անկախ այդ հանրապետության ղեկավարության պաշտոնական արձագանքներից»։

Հունիսի 19-ի առավոտյան թուրքերը, խախտելով հրադադարի ու ռազմական գործողություններ չձեռնարկելու պայմանավորվածությունը, արշավեցին Մոխրաթաղ գյուղի վրա, արժանի ջարդ կրելով՝ ետ մղվեցին: Մերոնք ոչ մի կորուստ չունեցան:

✧ ✧ ✧

Բարի նոր լուրեր են գալիս վերականգնվող Արցախական աշխարհից. կապի աշխատողները զեկուցել են, թե արդեն մայրաքաղաքի հետ կապված է Հադրութի ամբողջ շրջանը, միասնական սիստեմի մեջ են առնված նույնիսկ հեռավոր ու մոլոր գյուղերը: Երիտասարդ հանրապետությունում կան ընդամենը 2500 գործազուրկներ, դրանք էլ հիմնականում փախստականներ են, որոնց այդ վիճակը ժամանակավոր է: Մնացած ամբողջ բնակչությունն զբաղված է իր գործով, արտադրության մեջ է, երկրամասի կյանքի վերականգնման եռուզեռի մեջ:

✧ ✧ ✧

Մոսկվայում հավաքվել են նույնակրոն (քրիստոնյա) տասը տերությունների պատվիրակություններ (Ռուսաստան, Լեհաստան, Հունաստան..., Հայաստան, ԼՂՀ), պայմանավորվել իրենց ճակատագրի ապահովության խնդիրների մասին: Խոսք է եղել նույն շարժմանը պետական մարմինների մասնակցությունն ինչ-որ ձևով ապահովելու մասին:

Սա հակակշի՞ռը չէ մուսուլմանական աշխարհի նույնատիպ մոլեռանդ միջոցառումների՝ ... շա՜տ ուշ ձեռնարկված:

✧ ✧ ✧

Նույն օրվա առավոտից լրատվական մարմինները մի գլուխ Ադրբեջանում տեղի ունեցող խառնակչության մանրամասներն էին հաղորդում. որ Սուրաթ Հուսեյնովի զորքերը Բաքվի մոտերքն են հասել, 50–60 կմ է մնացել մտնեն մայրաքաղաք: Որ Էլչիբեյի իրավունքներին տիրացած Ալիևը փորձում է դրության տերը դառնալ և բանակցություններ է վարում ապստամբի հետ: Որ ԱՄՆ-ի պետական ինչ-որ մարմնի հայտարարությամբ՝ Ադրբեջանի ղեկավար միայն ընդունվում է ժողովրդի կողմից ընտրված Էլչիբեյը: Որ Թուրքիան ևս հայտարարել է, թե պաշտպանում է Էլչիբեյի ղեկավարությունը, սակայն ձեռնպահ կմնա այստեղ կատարվող իրադարձությունների լուծմանը մասնակցելուց:

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանն էլ այսօր վերադարձել է Ստամբուլ կատարած ուղևորությունից և անմիջապես հեռախոսով կապվել է Ադրբեջանի տեր Ալիևի հետ, շնորհավորել նրա նոր պաշտոնը, մաղթել հաջողություններ (հավանաբար՝ նաև ԼՂ-ի հարցի նրա ուզած տարբերակով լուծում):

✧ ✧ ✧

Հայ ժողովուրդն այսօր Եռաբլուրի հուշահամալիրում հողին հանձնեց Արցախի ինքնապաշտպանության քաջ ու իմաստուն հերոս, Մարտունու շրջանի զինվորության քաջարի հրամանատար Մոնթե Մելքոնյանին:

✧ ✧ ✧

Քեռլայն Կոքսը՝ մեր հրաշալի բարեկամը, Իննյակի ղեկավարներին նամակներ հղելով, բողոքել է, որ ինքը տեսավ ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտի ռմբակոծումն Ադրբեջանի ռազմական ինքնաթիռների կողմից: Եվ դա էլ այն դեպքում, երբ ԵԱՀԽ-ն այդքան պատասխանատու փաստաթուղթ է հրապարակել, որին իր համաձայնությունն է տվել

ԼՂՀ ղեկավարությունը: «Իմացեք, որ Ադրբեջա՛նն է խախտում հաշտության պայմանագիրը»,- գրել է նա:

✧ ✧ ✧

Այսօ՛ր միայն հայտնի դարձավ, որ երեկ թուրքի ռազմական ինքնաթիռները հայտնվել են Արցախի երկնքում, խորացել մինչև Ստեփանակերտ: Ինքնապաշտպանները Ասկերանի մոտ վայր են գցել նրանցից մեկին, և մյուսները ետ են փախել: Սա ո՜րերորդն է: Զորի Բալայանն իր աշխատասենյակի պատին մի թել է կապել, թուրքի կործանված յուրաքանչյուր ինքնաթիռի դիմաց թելից մի հատ մեկռուբլիանոց է կախում: Երևի այնտեղ արդեն 25-րդը կամ 26-րդը կախվեց:

Հունիսի 20-ի առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե Էլչիբեյը գտնվում է Նախիջևանում և պնդում է, թե այնտեղից կղեկավարի իր երկիրը, մինչև որ անդորր հաստատվի: Իսկ Ալիևը հայտարարել է, թե ինքը հեռախոսային կապ է պահպանում և՛ Էլչիբեյի, և՛ Ս. Հուսեյնովի հետ, որ վերջինս էլ, թեկուզ վճռել է պատերազմական գործողությունները չշարունակել, բայց և այնպես, ընդվզումը չի դադարեցնի, քանի Էլչիբեյը չի տվել իր հրաժարականը:

Ադրբեջանից տեղեկացրել են նաև, թե իրենք արդեն կասեցրել են հայերի հարձակումները Լեռնային Ղարաբաղի արևելյան մասում, Աղդամի մոտ: Օրվա վերջին հաղորդումներում Ս. Հուսեյնովն իր զորամասի մի գունդն ուղարկել է, որպեսզի ետ խլվի Աղդամը՝ արդեն այն գրաված հայերից, և դա, իբր, հաջողվել է:

Հաղորդում են (Ալիևի լեզվից), թե Սուրաթ Հուսեյնովը նպատակ ունի, Էլչիբեյի հաշիվը մաքրելուց հետո, ստանձնել հանրապետության բարձրագույն պաշտոններից մեկը, ասենք՝ վարչապետ: Իսկ նրա սեփական անունից ասում են՝ նա ուրիշ ոչ մի նպատակ էլ չունի, բացի նրանից, որ իր հայրենի Ադրբեջանը փրկի հայերից:

Բայց մի՞թե դրա համար անհրաժեշտ էր զորքը քշել Բաքվի վրա (ասում են՝ այսօր ետմիջօրեին արդեն գտնվում էին Բաքվի մատույցներում):

Իսկ հայկական աղբյուրները գտնում են, որ սուտ է Աղդամը նվաճելու լուրը. հայ ինքնապաշտպանները Աղդամը նվաճելու տրամադրություն իսկ չեն ունեցել, նրանք պարզապես ոչնչացնում են նրա կրակակետերը, որոնցից անընդհատ կրակ էր տեղում Մարտակերտի, Ասկերանի ու Մարտունու շրջանների բնակավայրերի վրա:

✧ ✧ ✧

Հեյդար Ալիևը որոշել է 21-ին, երկուշաբթի, գումարել իր հանրապետության ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջան, որին հրավիրել է նաև Էլչիբեյին՝ գտնելով, որ նրա ներկայությունը պարտադիր է: Իսկ Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ էլ մշակեց նրան («Նախիջևանն է տեղափոխվել իր անձի անվտանգությունն ապահովելու, ուրեմն՝ այդ մարդու համար մնացածների անվտանգությունը ոչ մի կարևորություն չի ներկայացնում: Կամ չի ուզում, որ իր ներկայությամբ ապստամբները Բաքու մտնեն և գործեն անօրինություններ: Իսկ եթե իր բացակայությամբ մտնեն ու գործեն, ոչի՞նչ»): Իրոք որ Քաջ Նազարի վարքին հատուկ վիճակ է ստեղծվել. թուրքի Քաջ Նազարը փախել, ծվարել է հայրենի Նախիջևանում և իր գյուղերին ասում է՝ դուք այդ ապստամբների հաշիվը մաքրեք, ես իմ գործը կտեսնեմ:

✧ ✧ ✧

Օրվա խոսք ու զրույցի մեծ մասի կենտրոնում է մնում Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հարկադրանքով ԼՂՀ ղեկավարության տված համաձայնությունը ԵԱՀԽ-ի գրաֆիկ կոչված կարգադրությունը կատարելուն: Հեռուստատեսության մեկնաբան Արայիկ Մանուկյանն

այն գնահատում է որպես ՀՀ ղեկավարի քաղաքական իմաստնության ապացույցը, պնդում, որ արցախցիների համաձայնությունն ստանալու համար ոչ մի հարկադրանք կամ ճնշում չի գործադրվել, այդպիսիք գործել, ինչպես նաեւ ֆիզիկական հաշվեհարդարի սպառնալիք է տվել հակառակ թեւը: Մոտավորապես այս ոգով խոսեց նաեւ նախագահի հատուկ հանձնարարությունների գծով դեսպան Դ. Շահնազարյանը, որն անդրադառնալով նաեւ Հ. Ալիեւի քաղաքական բեմելին՝ գտավ, որ նա եւս կարժանանա նախորդների անփառունակ վախճանին, եթե փորձի ղարաբաղյան բարդույթը լուծել ուժի դիրքերից եւ հաշվի չնստի ԼՂՀ օրինական իշխանության հետ:

Հայաստանի հայ ղեկավարությունը հաշվի չի նստում ԼՂՀ օրինական իշխանության հետ, ուզում են, որ թուրքը, այն էլ Հեյդար Ալիեւը նստի:

✧ ✧ ✧

Մոսկովյան ռադիոն եւ «Ազատությունը» այս գիշեր շատ էին խոսում վրաց-աբխազական բարդույթի վերաբերյալ ռուսական վճռի մասին, որը հրապարակվել է Ելցինի հավատարիմ կամակատար Շախրայի անունից: Ասում է՝ Վրաստանը պետք է Աբխազիային ու Հարավային Օսիային շնորհի ամենաբարձր ինքնավարություն, որի համար պետք է երաշխավոր դառնան Ռուսաստանն ու շահագրգիռ մյուս մեծ տերությունները: Այսպիսով եւ Վրաստանի ամբողջությունը կպահպանվի դաշնակցային հիմունքներով, եւ ազգային փոքրամասնությունները կունենան իրենց օրինական պետական կազմավորումները:

ԼՂ-ի հարցում է՞լ այս սկզբունքը պետք է պաշտպանեն՝ հաշվի չառնելով թուրքի մարդկային (ավելի ճիշտ՝ հակամարդկային) կերպը, արդեն վաղուց աշխարհին հայտնի դարձած հայ-թուրքական հակամարտության միանգամայն անսովոր բնույթը:

✧ ✧ ✧

Հետագա օրերին պարզվեցին հայ-թուրք բախումների հետեւյալ մանրամասները.

Ա) Ալիեւը մշտական կապ է պահպանում Հայաստանի ղեկավարության հետ. վերջին օրերին չորս անգամ հեռախոսազրույց է ունեցել, հավանաբար խնդրել է, որ ճակատում անդորրը պահպանելուն օգնեն, եւ նրան «պատասխանել են, թե ղարաբաղյան զինջոկատներն իրենց չեն ենթարկվում» («Երկիր», հունիսի 22):

Բ) Հայոց ինքնապաշտպանության ճնշումից նեղված թուրքերը Ս. Հուսեյնովին խնդրել են, որպեսզի զենքով եւ զինուժով օգնի՝ դիմակայելու հայերին: Սա անմիջապես կատարել է նրանց խնդրանքը, եւ շաբաթ ու կիրակի օրերին (հունիսի 19-20) թուրքի զորքերը 5-6 կմ ետ են մղել հայկական զորքերին ու ազատագրել շաբաթվա սկզբին հայերի կողմից գրավված Բայահմեդլի գյուղը» (անդ):

Հունիսի 21-ին թուրքերը բորբոքել էին կռիվը՝ համարյա ամենուրեք կռվի մեջ մտցնելով օդուժը, որը կասետային ռումբեր էր գցում ԼՂՀ խորքային բնակավայրերի վրա: Այսպիսով նրանք հասել են Գիշի եւ Մուշկապատ՝ Մարտունու շրջանի կենտրոնական մասը, ռմբակոծել այդ գյուղերը: Բայց որովհետեւ վախից թռչում են շատ բարձր, ռումբերն ընկել են գյուղամերձ դաշտերում եւ էական վնաս չեն հասցրել:

Այսպես է ծավալվում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ջանքերով հայությանը պարգեւված «խաղաղության փուլը»:

✧ ✧ ✧

Երեւանում Հրանտ Բագրատյանի հետ ունեցած հանդիպմանը, ապա եւ մամուլի ասուլիսում լեդի Քերոլայն Կոքսը վկայում էր, որ Արցախի բոլոր մասերում թուրքերը գրոհներ եւ ավազակային հարձակումներ են գործում հայկական դիրքերի վրա՝ առաջինը խախտելով իրենց ստորագրած պայմանագրությունը: Եւ, այսուամենայնիվ, - պատմում

էր նա, - մաքառող ժողովուրդը դիմանում-պաշտպանվում է: Ո՛չ միայն պաշտպանվում, այլեւ խաղաղ գործով է զբաղված՝ հող է մշակում, վերականգնում ավերված շեներն ու արտադրական օբյեկտները: Արցունքն աչքերին պատմեց իր տեսած ամենահուզիչ տեսարաններից մեկը՝ ջրաղացի վերագործարկման արարողությունը Մարտունու շրջանում:

✧ ✧ ✧

Ստամբուլից վերադարձած Բ. Արարքցյանը, մանկական պարզամտության մակարդակով, թվարկեց բոլոր այն միջոցառումները, որոնց ներկա էր եղել: Խոսքի տակուգլխին հիշեց, որ ամենուրեք, ամեն զրուցակցի հետ խոսել է «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի մասին»: Իսկ թե ինչ է խոսել, ինչպես ներկայացրել այդ հիմնախնդիր կոչվածը, ինչ արձագանք է ունեցել իր խոսքը..., այս մասին՝ ոչի՜նչ:

✧ ✧ ✧

Էդուարդ Շեւարդնաձեն, երեւի պատասխանելով Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների՝ Աբխազիային ու Հարավային Օսիային ինքնավարություն տալու առաջարկներին, հայտարարեց, թե Վրաստանը չի կարող ինքնավարություն շնորհել Հարավային Օսիային, որովհետեւ դա կբարդացնի հենց վրաց-ռուսական հարաբերությունները:

✧ ✧ ✧

Դրությունը բարդ ու զարմանալի էր Ադրբեջանում. Սուրաթ Հուսեյնովի առաջապահ ջոկատները մտել են Բաքու եւ ջերմ ընդունելության արժանացել կառավարական զորքերի ու հրամանատարության կողմից: Տեղի է ունեցել միլլի մեջլիսի արտակարգ նստաշրջանը, որին այնպես էլ չի մասնակցել Էլչիբեյը, չնայած Ալիեւի համառ հորդորներին: Նստաշրջանն այսօր էլ ավարտվել է՝ կոչեր ուղղելով Էլչիբեյի՛ն, որպեսզի նա վերադառնա Բաքու եւ շարունակի իր պարտականությունների կատարումը, Սուրաթ Հուսեյնովի՛ն, որպեսզի նա դադարեցնի զորաշարժերը եւ բանակցություններով լուծի իրեն անհանգստացնող հարցերը, կանխի նոր արյունահեղության վտանգը, եւ Ադրբեջանի ժողովրդի՛ն, որպեսզի միասնականանա, համերաշխությամբ զորանա, բոլոր ուժերն ուղղի արտաքին թշնամու դեմ:

Գիշերային ռադիոհաղորդումներում տիրական էր այն հաղորդումը, որի համաձայն՝ Գանձակում նստած Հուսեյնովը հաշտության տրամադրություն իսկ չի արտահայտում, պնդում է Էլչիբեյի ու նրա կառավարության հրաժարականի վրա եւ նպատակ ունի դառնալ հանրապետության առաջին ղեկավարը:

Ո՞ւր է, թե սա ճիշտ ու հաստատ լինի, եւ հիմա էլ բախվեն Ալիեւի ու այս նոր բռնատիրոջ ուժերը:

Հունիսի 22-ին թուրքերը շարունակում էին հրետակոծել ու ռազմական ինքնաթիռներից ռմբակոծել ԼՂՀ սահմանամերձ բնակավայրերը: Կան զոհեր ու վիրավորներ: Վաղ առավոտյան Աղդամի կողմից բավական խոշոր մի զորամաս գրոհի է դիմել դեպի Ասկերան: Ինքնապաշտպանները հակահարված տալով ետ են մղել:

✧ ✧ ✧

Երեւան է ժամանել ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը, որին ընդունել են ՀՀ ղեկավարներից ոմանք: Թե ի՛նչ են խոսում, պայմանավորվում, առայժմ հայտնի չէ:

✧ ✧ ✧

Բ. Արարքցյանն այսօր մամուլի ասուլիսում հայտնեց, թե Ստամբուլում առանձին հանդիպում է ունեցել Թուրքիայի պրեզիդենտ Դեմիրելի հետ, խոսել են Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԵԱՀԽ-ի վերջին առաջարկությունների մասին: Սակայն հենց այստեղ էլ կտրեցին նրա խոսքը, եւ չիմացանք, թե ինչպես է ներկայացրել իրենց անձնատվությունը:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի վիճակը մնում է միջազգային հասարակայնության ուշադրության կենտրոնում: Էլչիբեյն իր հայրենի Նախիջեւանում է եւ Բաքու վերադառնալու համար պահանջում է, որպեսզի այնտեղից դուրս քշեն խռովարարներին: Իսկ եւ իսկ Քաջնազարավարի, երբ ինքն է հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը, եւ եթե իր ժողովուրդը ռազմական որեւէ գործողության մեջ է, ինքը պիտի լինի նրան ղեկավարողը:

Իսկ Սուրաթ Հուսեյնովը Գանձակից հաղորդել է, թե սուտ է իր համաձայնության լուրը՝ Ալիեւի հետ գործակցելու վերաբերյալ, ինքը նպատակ ունի ասպարեզից դուրս մղել Էլչիբեյին, իսկ ժողովուրդը եթե իրեն պրեզիդենտ կընտրի, ինքը չի հրաժարվի այդ պարտականությունից:

Շատ է խոսվում Ադրբեջանի ռազմական նոր պարտությունների, ծավալուն արշավանքների նախապատրաստվելու մասին: Ռուսաստանի ԳԽ-ի պատգամավոր Սերգեյ Բաբուրինը հայտարարել է, թե իր կառավարությունը մեծաքանակ զենք ու զինամթերք է տրամադրել Ադրբեջանին, եւ մոսկովյան լրատվական մարմինները մի գլուխ այդ լուրն են մշակում՝ եզրակացնելով, որ Ռուսաստանը հարազատ է մնում հավասարակշռելու քաղաքականությանը. Լեռնային Ղարաբաղը նեղում է Ադրբեջանին, հիմա էլ սրան պիտի օգնել:

✧ ✧ ✧

Հունիսի 23-ին ռազմաճակատի բոլոր ուղղություններում՝ արցախյան ու հայաստանյան, անդորր է եղել:

Դե՛, հասկանալի է, կռիվը սովորաբար թուրքն է բորբոքում, իսկ նրա գործերը հիմա այնպես խառնաշփոթ են, որ գլուխն է կորցրել: Ասում են՝ Բաքվում հիմա տիրություն են անում ե՛ւ կառավարական զորքերը, ե՛ւ ապստամբները: Վերջիններս մայրաքաղաքի շրջաններից մեկում արդեն պետական-պաշտոնական փոփոխություններ են կատարել: Սուրաթ Հուսեյնովը հայտարարել է, թե ինքը պատրաստ է ստանձնելու հանրապետության ղեկավարությունը, իսկ Ալիեւն այդ հայտարարությունը համարել է վտանգավոր:

ԱՄՆ-ի պետքարտուղարը հեռագրով Էլչիբեյին հայտնել է իր մտահոգությունը եւ պատրաստականությունը՝ ճանաչելու միայն ժողովրդի ընտրած պրեզիդենտին: Էլչիբեյն ինքն էլ Օրդուբադի շրջանի իր հայրենի գյուղում, Բաքվից ժամանած մշակութային պատվիրակությունն ընդունելով, վճռաբար հայտնել է, թե ինքը պաշտոնից կհրաժարվի միայն հանրաքվեից հետո: Իսկ՝ Հուսեյնովի, հավանաբար նաեւ Ալիեւի, հետ բանակցելու առաջարկը մերժել է («Այդ էր մնացել, որ ես բանակցության նստեմ ինչ-որ գնդապետի հետ»): Միլլի մեջլիսի հերթական արտակարգ նիստում ընդդիմության ղեկավար Էթիբար Մամեդովն առաջարկել է պրեզիդենտական պարտականությունները հանձնարարել Հեյդար Ալիեւին, քանի որ Էլչիբեյն իրեն լրիվ սպառել է՝ նախապես էլ անարժան լինելով այդ պաշտոնին:

✧ ✧ ✧

Այսօր հաղորդում եղավ մի քանի օր առաջ Մոսկվայում, Էստրադայի թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցած մեծ խորհրդաժողովի մասին, որը Ռուսաստանի մայրաքաղաքի հայկական համայնքն է կազմակերպել՝ ստեղծելու համայնքի ղեկավար կորիզը- ասամբլեա՝ նշանավոր բարերար ու ձեռներեց Սերգեյ Ջիլավյանի ղեկավարությամբ: Ասամբլեան պիտի համախմբի Մոսկվայի եւ Ռուսաստանի հայության ուժերը, սերտացնի կապերը Հայաստանի հետ, բոլոր միջոցներն ուղղի համազգային խնդիրների լուծմանը:

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանի Գրողների միության մեծ դահլիճում էլ երեկ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսի հանդիպումն է եղել մայրաքաղաքի մտավորականության ներկայացուցիչների հետ: Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի փոխնախագահը պատմել է 16-րդ անգամ ԼՂՀ այցելելու հանգամանքները, իր տպավորությունները ազատության եւ անկախության համար մաքառող արցախահայության այսօրվա գործերի մասին, պատմել Քալբաջարից գերի եւ պատանդ վերցվածների մարդկային-արժանապատիվ վիճակն Ստեփանակերտում, դրա հետ համեմատել այն տառապանքները, որ իր տեսած հայ գերիներն էին քաշում Բաքվի ու Գանձակի տանջարաններում: Անդրադառնալով շարունակվող պատերազմին՝ նա ասել է. դատեցեք ինքնե՛րդ՝ այսօր աշխարհում լոկ մի պետություն է օգտագործում «Երկիր-երկինք» հրեշավոր հրթիռը, եւ դա փոքրիկ ու ազնվական Արցախի դեմ կռվող, նրա վրա իր բռնատիրությունը վերահաստատելու մարմաջով տառապող Ադրբեջանն է:

Բարոնուհին խոստացավ հատուկ նամակով իր տպավորություններն ու մտահոգությունը հաղորդել ԵԱՀԽ-ի ինն տերությունների ղեկավարներին, որոնք հակամարտության կողմերից մեկից պահանջում են ամեն տեսակ զիջում՝ փոխարենը չտալով ոչինչ:

Բարոնուհու կարծիքով՝ համաշխարհային հանրությունը բավարար չափով պատկերացում չունի այս շրջանում տիրող իրավիճակի մասին:

Այսպես, լեդի Կոքսի խոսքերով, բրիտանական հեռուստատեսության վերջին ծրագրերից մեկում ղարաբաղյան հայերի ինքնապաշտպանությունը համեմատվում էր բոսնիացի սերբերի գործողությունների հետ: «Դա աբսուրդ է, քանզի 160 հազարանոց հանրապետությունը չի կարող բռնության ենթարկել 7 միլիոնանոց պետությանը», ասաց բարոնուհին:

✧ ✧ ✧

Երեւան ժամանած Կարեն Բաբուրյանը, որ երեկ ու այսօր հանդիպումներ է ունեցել ՀՀ համարյա բոլոր բարձր ղեկավարների հետ, այսօր մամուլի աշխատողների հրավիրած ասուլիսին զրույց ունեցավ, բացատրեց ԼՂՀ-ում տիրող վիճակը, ԵԱՀԽ-ի առաջարկությանն իր տված դրական պատասխանի հանգամանքները պատմեց, վստահեցրեց, որ Արցախը կշարունակի իր ինքնավայել պայքարը, կհասնի հաղթանակի:

Հայաստանի ղեկավարության հետ հարաբերությունների մասին հարցին Կ. Բաբուրյանը պատասխանեց, որ Հայաստանի ղեկավարության եւ իրենց փոխհարաբերությունները լրիվ փոխըմբռնման փուլում են, ինչի վկայությունն է իր այս այցելությունը:

«Հնարավոր համարո՞ւմ եք որեւէ փաստաթուղթ, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը կմնա Ադրբեջանի կազմում» հարցին Կարեն Բաբուրյանը պատասխանեց առանց մտորելու՝ «Անհնար է»: Նա նշեց, որ կա ժողովրդի՝ հանրաքվեով արտահայտած կամքը, եւ Ղարաբաղի որեւէ իշխանություն չի կարող դրան դեմ գնալ, եթե չկա նոր հանրաքվեի արդյունքը: «Այսօր դրա միակ երաշխավորը մեր բանակն է»,– ավելացրեց ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատարը:

«Ես չգիտեմ, ո՞վ առաջինը կճանաչի ԼՂՀ-ը, բայց մենք կպարտադրենք, եւ այդ ճա-

նաչումը, այնուամենայնիվ, կկայանա», – հայտարարեց Բաբուրյանը:
Նաեւ հայտարարեց, որ եվրոպական երկրների եւ այլոց կողմից թելադրված միակողմանի զիջումներ, տարածքային զիջում, կամ այլ պարտադրանք ԼՂՀ-ն չի ընդունի («Երկիր», հունիսի 24):

✧ ✧ ✧

Հունիսի 24-ին թերթերը հրապարակեցին ԵԱՀԽ-ի ԼՂ-ի հարցով հանձնաժողովի նախագահ Մարիո Ռաֆայելիի հեռագիրն Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ ընտրված Հեյդար Ալիեւին: Այնտեղ ասվում էր. «Թույլ տվեք ամբողջ սրտով շնորհավորել Ձեզ՝ Ձեր հանրապետության համար այս դժվարին ժամանակներում Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահ ընտրվելու կապակցությամբ: Այժմ ես պատրաստվում եմ այցելել Ձեր երկիրը՝ Լեռնային Ղարաբաղի բարդույթի խաղաղ կարգավորման աշխատանքների շրջանակներում: Ադրբեջանն այս խնդրում բավականին կառուցողական դիրքորոշում ունի: Ինձ հաճելի է նշել, որ Ձեր Հայտարարությունում Դուք ամբողջությամբ համաձայն եք ԵԱՀԽ-ի նախաձեռնություններին: Տեղյակ եմ Ձեր մեծ փորձի մասին եւ հույս ունեմ՝ կհանդիպենք Բաքվում:
Պատասխան հեռագրում Ալիեւն իրեն երջանիկ էր համարում, որ հնարավորություն պիտի ունենա Մ. Ռաֆայելիին դիմավորել Բաքվում (իսկ մենք նրա հին ու հայտնի փորձից գիտենք, թե ինչպե՛ս է ընդունում, կաշառում, իր հարցերը լուծում):

✧ ✧ ✧

Հունիսի 25-ին շարունակվում էր ադրբեջանական խառնակչությունը. միլլի մեջլիսն Էլչիբեյին զրկեց հանրապետության պրեզիդենտի դիրքից՝ նրա պարտականությունները հանձնելով խորհրդարանի նախագահ Ալիեւին: Էլչիբեյն ընդվզեց սրա դեմ, կատարածը համարելով ապօրինություն, խոստանալով վերադառնալ Բաքու եւ ստանձնել ժողովրդընտիր պրեզիդենտի դերը: Իր նախիջեւանյան Քելեքի գյուղից սպառնում էր մինչեւ վերջ պայքարել հարազատ ազգի տված մանդատի համար:
Սուրաթ Հուսեյնովը գրգռված էր իր ընդվզումի դեմ կառավարական մարմինների ձեռնարկած միջոցներից. սպանել են Գանձակի իր երեք համախոհներին՝ սրանց վրեժը կհանի, մեկի դեմ՝ տասը:
Հեյդար Ալիեւը մեջլիսում հայտարարեց, թե Լենքորանի կողմերում թալիշները կազմել են իրենց Մուղանի Թալիշական հանրապետությունը:
Սա շատ հետաքրքիր նորություն էր: Իսկ լեզգիների անկախության պայքարն ու հայտարարելիքը միշտ էլ խափանում էին:

✧ ✧ ✧

Թուրքի լրատվության համաձայն՝ անցած շաբաթ հայ ինքնապաշտպանությունը կորցրել է 50 զինվոր, մեկ տանկ ու հետեւակի մեկ մարտական մեքենա: Իսկ մերոնց տվյալների համաձայն՝ թուրքերը 70 ասկյար են կորցրել միայն Մարտակերտի մոտերքում, ուր նրանք լքել են իրենց դիրքերը, վերջում էլ հանձնել իրենց համար կենսական նշանակություն ունեցող Մատաղիսը, որի մոտ է գտնվում Սարսանգի ջրամբարի ջրաբաշխիչ կայանը:
Հունիսի 26-ին Մարտակերտի շրջանում մարտերը խիստ թեժացել էին՝ նախապես բորբոքված լինելով թուրքի մեծաթիվ օդուժի օժանդակությամբ: Ապա բուռն գրոհներ էին ձեռնարկվել Մոխրաթաղ, Մաղավուզ ու Ջանյաթաղ գյուղերի վրա:
Մեր ինքնապաշտպանները հակագրոհի ելած, համառորեն դիմադրում էին, եւ թերեւս միակ մխիթարականն այն է եղել, որ վայր են գցել թշնամու երկու ինքնաթիռ:

ԼՂՀ կառավարությունը հրապարակեց հայտարարություն, որով միջազգային հեղինակավոր մարմիններին ու համաշխարհային հանրությանը հաղորդվում էր, որ Ադրբեջանի ասպատակիչները նորից թեժացրել են պատերազմը՝ ՄԱԿ-ի եւ ԵԱՀԽ-ի միջնորդություններին տված դրական պատասխաններից անմիջապես հետո: Հետաքրքիրն այն էր, որ սա կատարվում էր Հ. Ալիեւի կառավարության գլուխ գալուն պես, մի մարդու, որն իր բեմելի առթիվ հրապարակած առաջին իսկ կոչերում հանդես էր գալիս որպես բարդույթը քաղաքական եղանակով լուծելու կողմնակից:

✧ ✧ ✧

Մոսկովյան «Իզվեստիան» հրապարակեց իր թղթակցի հարցազրույցը Ադրբեջանի ապստամբության ղեկավար Սուրաթ Հուսեյնովի հետ: Եվ այս գնդապետը, 34 տարեկան, որն անցյալ տարի ղարաբաղյան ճակատում ձեռք բերած հաջողությունների համար պրեզիդենտ Էլչիբեյից ստացել էր Ազգային հերոսի կոչում, այստեղ շատ խաղաղասեր ու հանդուրժող կեցվածքով էր հանդես գալիս: Ահա զրույցի այն մասը, որ վերաբերում է այդ խնդրին: «Ինչպե՞ս եք տեսնում ղարաբաղյան խնդրի լուծումը» հարցին պատասխանել է այսպես.
Ադրբեջանն ու Հայաստանը միշտ հարեւաններ են եղել եւ կլինեն: Ղարաբաղի պատերազմը միանշանակորեն ղեկավարվում է արտասահմանից, այն օտարերկրյա մաֆիոզ խմբերի կամակատարությունն է: Այն, ինչ կատարվում է հիմա, ոչ ոքի հարկավոր չէ՝ ո՛չ ադրբեջանցիներին, ո՛չ հայերին: Այդ խնդիրը պետք է լուծեն ոչ թե հայերն ու ադրբեջանցիները, այլ Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղը: Բոլորս պետք է ուշքի գանք: Չպետք է մոռանանք, որ Միության փլուզումն սկսվեց հենց Ղարաբաղից: Օվկիանոսից այն կողմ ցանկանում էին փլուզել Միությունը: Դա սկսվեց Ղարաբաղից: Երկու հանրապետությունները, որոնք մեկ ընտանիք էին, պետք է դա իմանան եւ ամեն ինչ չբարդեն «օբյեկտիվ պրոցեսների» վրա: Մեզ քշել են ճահիճը, եւ մենք բոլորս միասին պետք է այնտեղից դուրս գանք եւ հետո նոր որոշենք, թե ով ի՛նչ ճանապարհով է գնալու:
– Ինչո՞վ են պայմանավորված ադրբեջանական բանակի անհաջողությունները Ղարաբաղում: Ինչի՞ շնորհիվ էին, ձեր կարծիքով, Ղարաբաղում հաջողությամբ կռվում ձեզ ենթակա ստորաբաժանումները:
– Եթե հաջողություններ եղել են, եղել են ինձ հետ կռվող մարդկանց անձնուրացության շնորհիվ: Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի եւ Աբուլֆազ Էլչիբեյի թիմերը ղեկավարվել են մեկ կենտրոնից, թող դա իմանան ե՛ւ ադրբեջանցիները, ե՛ւ հայերը: Մենք չպետք է վատ հարեւաններ դառնանք թեկուզ այն պատճառով, որ տասը-քսան տարի հետո մեր երկու ժողովուրդները, միեւնույն է, կհաշտվեն:
Հանրապետության նոր ղեկավարությունը պետք է ընթանա բարոյական ճանապարհով: Բավական է ժողովրդին խաբել, ծախել սեփական հողը: Մենք որպես հարեւաններ, պետք է պայմանավորվենք քաղաքական ճանապարհով լուծել ղարաբաղյան հարցը: Այլապես տասը տարի հետո երիտասարդ սերունդը մեզ չի ների»:
Ուրեմն, Ադրբեջանում հրով ու սրով դեպի իշխանության գահերից մեկն առաջացող «Ազգային հերոսը» գտնում է, որ պետք է «քաղաքական ճանապարհով լուծել» Ղարաբաղի հարցը, ապա թե չէ, սերունդները չեն ների...

✧ ✧ ✧

Հունիսի 26–27-ին թուրքերը նոր կատաղի հարձակումներ էին սկսել Մարտակերտի շրջանի տարածքում, հատկապես շրջկենտրոնի կողմերում: Մարտերին մասնակցում էր նաեւ շտապ այստեղ ուղարկված սուրաթովյան զորամասը: Ինքնապաշտպանները ոչ միայն ետ մղեցին թշնամուն, այլեւ առաջ անցնելով՝ տիրեցին Մարտակերտ քաղաքի եւ Մատաղիս ու Լեւոնարխ գյուղերի մերձակա բարձունքներին, վերջնականապես փակեցին Մարտա-

կերտ-Աղդամ խճուղին: Եվ կանխազգալով այս ամենի հետեւանքը՝ թուրքերը վերջնականապես հեռացան Մարտակերտ քաղաքից:

Ինքնապաշտպանության ուժերն ազատագրեցին նաեւ Ներքին Հոռաթաղ, Մաղավուզ, Լեւոնարխ, Աղաբեկալենջ, Մատաղիս գյուղերը:

Կարեւոր է, որ Մատաղիսի ազատագրումով պայմանավորված է Սարսանգի ջրամբարի գործարկման խնդիրը:

Հայկական շտաբի տվյալներով՝ թուրքն այս մարտերում կորցրել է 135 ասկյար... Ինքնապաշտպանները՝ 8 սպանված եւ 57 վիրավոր ունենալով, առգրավել են 4 հեռահար թնդանոթ, 2 հաուբից, մի քանի տանկ:

Այժմ մարտեր են գնում Մարտակերտ-Աղդամ ճանապարհի վրա գտնվող Բայահմեդլի խոշոր գյուղի համար:

Ասում են՝ Մարտակերտի մեծ մասը, հատկապես խոշոր շինությունները, հրի մատնված, ավերված են: Այստեղով թուրքն է անցել...

Հունիսի 28-ին Մոսկվան հայտարարեց Մարտակերտի ազատագրումը ԼՂՀ ինքնապաշտպանների կողմից: Ապա խոսք տվեց Ադրբեջանի թութակին, եւ սա իրենց կորուստը բացատրեց հանրապետության ռազմա-քաղաքական խառնակ վիճակով (Ալիեւն ու Հուսեյնովը դեմ դիմաց նստած բանակցում են, սակայն չեն կարողանում համաձայնության գալ), ապա՝ «Չստուգված տեղեկությունների համաձայն՝ ադրբեջանական զորաջոկատները թողել են Աղդարա քաղաքը»,- իր կաղկանձն այսպես ավարտեց Մախս Մամեդովը: «Ջստուգված տեղեկությունների համաձայն...», ուրեմն, շատ ծանրաբեռնված է, չկարողացավ էլ զանգ տալ, պարզել՝ իրենց ասպատակիչներն իսկապե՞ս թողել են, թե՞ ոչ...

Աղդարա՜... Մոսկվայի խոսնակուհին «Մարտակերտ քաղաք» էր կոչել՝ այն համարելով համանուն շրջանի կենտրոնն ու «ԼՂՀ հյուսիսային մասի խոշորագույն բնակավայրը», ոնց որ ցույց տան ու մատնացույց անեն՝ տեսե՛ք այս բամբառակն ինչպես է աղտոտում նույնիսկ տեղանունները...

Հունիսի 29-ի վաղ առավոտյան Բաքվի ռադիոն վայնասուն բարձրացրեց ռազմաճակատում իրենց կրած պարտության (Մարտակերտը հանձնելու) եւ դրան հետեւած ձախողանքների համար: Լրատվական մարմինները մի գլուխ թմբկահարում էին կառավարության կոչը հանրապետության ուժերը միավորելու եւ հայ թշնամիների բերած օրհասից փրկվելու մասին: Սուրաթ Հուսեյնովը հենց Ալիեւի հետ բանակցելիս կարգադրել էր, որ իր զորքերը շարժվեն դեպի ռազմաճակատ եւ մասնակցեն հայկական ագրեսիայի դեմ մղվող սրբազան պատերազմին:

– Հայ բռանգրավիչները գտնվում են Աղդամից երկու կմ հեռավորության վրա, - տագնապով հաղորդում էր այնտեղի թղթակիցը:

Իսկ ԼՂՀ կառավարությունը հրապարակեց իր դիմումը համաշխարհային հասարակայնությանը, հայտնեց, որ վերջին օրերին ադրբեջանական ռազմական կազմավորումները, օդուժի ու ծանր հրետանու օժանդակությամբ, կատաղի գրոհներ են ձեռնարկել Մարտակերտի ու Ասկերանի, Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների սահմաններում՝ կոպտորեն խախտելով ԵԱՀԽ-ի միջնորդությամբ ստեղծված պայմանադրությունը: Ուստի եւ ԼՂՀ ինքնապաշտպանությունն ստիպված է եղել դիմելու պատասխան գործողությունների, որոնց համար պատասխանատու են թուրք ասպատակիչները:

Երեկոյան հաղորդեցին, որ օրվա ընթացքում շարունակվել են Ալիեւի ու Հուսեյնովի բանակցությունները, որոնց հիմնական թեման գնդապետին ենթակա զորքերը ղարաբաղյան ճակատ հասցնելն է եղել: Իսկ Ստեփանակերտից հաղորդեցին, թե ճակատում էական փոփոխություններ տեղի չունեն: Հավանաբար Հուսեյնովը մտածում է, թե իր դեմ դավ է նյութվում եւ, խոստանալով իր զորքն ուղարկել ճակատ, չի ուղարկում, սպասում է գործողության հետագա ծավալումին: Մոսկվայի հաղորդումներում առաջին տեղն էր բռնում Հուսեյնովի պահանջը՝ իրեն հանձնել հանրապետության կարեւորագույն պաշտոններից մեկը՝ ուժային մինիստրությունները ղեկավարելու պարտականությամբ հանդերձ:

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ-ից վերադարձել է Հատուկ ծրագրերի կոմիտեի նախագահ Լ. Պետրոսյանը, որը եղել է Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան մասում, տեսել ազատագրված Մարտակերտը: Ասում էր՝ չազատագրված են մնում 2-3 գյուղ (Չայլու, Մարաղա, Սեյսուլան), որոնց վրա եւս թուրքերը մեծ ազդեցություն չունեն, շուտով կթողնեն, կհեռանան: Սակայն ականապատված է Մարտակերտը եւ այն վնասազերծելն ու բնակության համար հարմարեցնելը (ջրմուղի-էլեկտրացանցի եւ միջոցների կարգավորումը) ժամանակ պիտի պահանջի: Եվ, այնուամենայնիվ, բոլոր մարտակերտցիներն անհապաղ պիտի տեղափոխվեն իրենց շրջանը (հուլիսի 1-ից նրանց Երեւանում ոչինչ չի տրվելու, իսկ շրջանում կապահովվեն նրանց կենսական պահանջները):

✧ ✧ ✧

Տեղական ու մոսկովյան լրատվություններում կարեւոր տեղ էր բռնում տխրահռչակ Պոլյանիչկոյին օսա-ինգուշական հակամարտության գոտու հատուկ կոմիտեի ղեկավար նշանակելու մասին լուրը: Հաղորդումներում հիշում էին այս հրեշի անցյալը կոմսոմոլից, Աֆղանստանից, Ադրբեջանի կենտկոմից մինչեւ ղարաբաղյան չարագործությունները: Չեն մոռանում, որ Ղարաբաղում երկու անգամ ենթարկվել է մահափորձի:

Ադրբեջանի ռադիոյի լրատուն էլ էր նրան ներկայացնում իբրեւ խարդախ ու չարագործ մեկին, որն, իբր, իրենց գործերն է ձախողել Ղարաբաղում:

Հունիսի 30-ին թուրքի վերին դասը, վերջապես, «անուշի եկավ». կայացավ համաձայնությունը, եւ 34-ամյա Սուրաթ Հուսեյնովը դարձավ վարչապետ, միաժամանակ ուժային մինիստրությունների՝ ռազմական, ներքին գործերի, անվտանգության մարմինների ղեկավար: Ալիեւը նրան բնութագրեց որպես այդ բնագավառներում մեծ փորձ ու հմտություն ունեցող մարդու, երաշխավորեց, եւ ամեն ինչ հարթ ու հանգիստ անցավ (ինչպես վայել է Ադրբեջանին եւ նրա հին ու նոր առաջնորդ Ալիեւին):

Հուսեյնովն իր բեմելի հայտարարությամբ հանրապետության եւ իր սեփական առաջիկայի կարեւորագույն խնդիրը համարեց հայերին դուրս քշելը նրանց գրաված ադրբեջանական տարածքներից:

Ալիեւը մոսկովյան հեռուստատեսությանը տված հայտարարության մեջ ասաց. «Այն, ինչ այժմ տեղի ունի Ադրբեջանի անկախ ու ինքնիշխան հանրապետությունում (ուրեմն՝ նաեւ ԼՂՀ-ում.-Բ. Ու.), դա միայն ու միայն Ադրբեջանին վերաբերող խնդիր է, եւ նա ինքն էլ կլուծի՝ առանց ուրիշների միջամտության կամ որեւէ օժանդակության»:

Ես արդեն մտածում եմ (եւ համոզված եմ՝ շուտով կապացուցվի), որ Ադրբեջանում վերջերս տեղի ունեցած խառնակչությունները Հեյդար Ալիեւի սարքածն են: Անկարա, Թեհրան, Մոսկվա կատարած իր վերջին այցերով նախապատրաստել էր, դմբո Էլչիբեյի աչքը կոխել, եւ սա էլ, բանից անտեղյակ, վստահեց, նույնիսկ օգնեց, որ խցկվի միլլի մեջլիս, վերջին վճռական քայլերն էլ այնտեղ կատարի...

Հիմա նա կսկսի մեծ տերությունների ղեկավարներին մշակել հին ու սովոր եղանակով. ի՞նչ է, Ադրբեջանից ընտիր խավիա՞րն է վերացել, թե՞ ադամանդազարդ մատանին:

✧ ✧ ✧

«Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի հատուկ հանձնաժողովի արտագնա նիստը: Ի թիվս այլ հարցերի հանձնաժողովը քննարկեց հանձնաժողովի քարտուղար, ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր Սուրեն Զոլյանի առաջարկությունը, համաձայն որի ՀՀ ԳԽ-ը պետք է ճանաչի ԼՂՀ անկախության հռչակագիրն ու նրա բարձրագույն մարմինը եւ հանձնարարի ՀՀ կառավարությանը հաստատել պաշտոնական հարաբերություններ ԼՂՀ հետ:

Հարցի քննարկմանը մասնակցում էին հանձնաժողովի անդամներ, ՀՀ ԳԽ-ի Նախագահության անդամ եւ հանձնաժողովի նախագահ Ս. Բաղդասարյանը, ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը, ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության անդամ Հ. Գրիգորյանը եւլն: Քննարկվող հարցի վերաբերյալ առաջարկվեց ՀՀ ԳԽ-ի որոշման նախագծի մի տարբերակ, համաձայն որի Հայաստանի հանրապետությունը պետք է ճանաչի ԼՂՀ անկախությունը եւ հռչակագիրը: Առաջարկվեց նշված տարբերակը ներկայացնել ՀՀ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովների քննարկմանը, այն առաջիկա նստաշրջանի օրակարգ մտցնելու համար:

Հանձնաժողովի արտագնա նիստին մասնակցում էին եւ ելույթներով հանդես եկան ՀՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Բաբուրյանը եւ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահի խորհրդական Ա. Ղուկասյանը» («Երկիր», հուլիսի 1):

Աշխարհն էլ ոտքի կանգնի, Լ. Տեր-Պետրոսյանն այս հարցում իր մերժողական դիրքից հրաժարվողը չէր: Առհասարակ այն ե՞րբ է եղել, որ նա իր, թեկուզ բացահայտորեն սխալ ու վտանգավոր-վնասակար դիրքից հրաժարվեր... Բայց հետաքրքիր է, որ խելամիտ մարդիկ պարզամտորեն մտածում են, թե չդադարող կաթիլը միշտ էլ քար կծակի:

Հուլիսի 1. Երեկ Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին է ներկայացրել իր բողոքը՝ հայերի Մարտակերտի շրջանում կատարած նոր ռազմական ոտնձգությունների դեմ, որոնց արդյունքում «բռնազավթվել են Աղդամի քաղաքն ու ադրբեջանական 20 գյուղեր»:

Ուրեմն, Մարտակերտի եւ նույն շրջանի գյուղերի ազատագրումն էր համարվում «բռնազավթում»:

Մոսկվան Ադրբեջանից առնելով, հաղորդում է, թե ԼՂ-ի ռազմաճակատում թուրքերը կասեցրել են Հայաստանից նոր ժամանած զորամիավորումների առաջխաղացումը Մարտակերտի շրջանում, իսկ Աղդամի համար կռիվ է գնում երեք ուղղությամբ՝ Ասկերանից, Մարտունուց ու Մարտակերտից, քաղաքից ընդամենը 2-3 կմ հեռավորությամբ:

Հեյդար Ալիեւը հայտարարել է, թե ինքը վերջին օրերին Հայաստանի ղեկավարների հետ մի քանի հեռախոսազրույց է ունեցել Ղարաբաղի վերաբերյալ (Երեւի պայմանավորվել են, թե ինչպես հարգեն Ադրբեջանի ամբողջականությունը՝ նրան մատաղ անելով արցախահայության շահերը):

Հուլիսի 2-ին իմ կանխազգացումը կատարվեց. առավոտյան թուրքերը լայնածավալ գրոհներ էին ձեռնարկել Մարտակերտի ու Հադրութի շրջաններում: Հադրութի շրջանում նրանք գրավեցին Բլութան, Ցոր, Մելիքաշեն ու Ծամձոր գյուղերը, Մարտակերտի շրջանում՝ Փափրավենդը: Այժմ նրանց գլխավոր հարվածն ուղղված է Հադրութի շրջկենտրոնի վրա: Մեր ինքնապաշտպանները հակահարձակման են անցել, ետ մղել թշնամուն, սակայն կռիվը շարունակվում է, եւ թուրքերը նոր ուժեր են բերում ճակատի գոտի: ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանն այս առթիվ հրապարակել է հայտարարություն՝ նշելով, որ թուրքը, սույն հարձակողական քայլերը ձեռնարկելով, միաժամանակ համաշխարհային հասարակայնությանը մոլորության մեջ է գցել հայկական նոր արշավանքի շուրջ սարքած իր ստերով ու հիստերիկ քարոզներով:

Նման մի հայտարարությամբ էլ ՀՀ ԱԳՆ-ն է հանդես եկել:

Այս հայտարարությունները կարդացին միայն Հայաստանի ռադիոյով ու հեռուստատեսությամբ: Իսկ թուրքի ստերն ու քարոզները հնչում են Մոսկվայից, արտասահմանյան ռադիոկայաններից:

◇ ◇ ◇

«Վաշինգտոն փոստ» թերթը վերջերս (հունիսի 30-ին) տպել էր խմբագրական մի հոդված, որով Ադրբեջանում կատարվող պետական մեքենայությունների համար մեղադրում էր Ռուսաստանին: Այնտեղ ասված էր. «Ժողովրդավարականորեն ընտրված նախագահը դիմել է փախուստի՝ ենթարկվելով վարկաբեկված հին կոմունիստի ճնշմանը եւ երիտասարդ, սակայն արդեն նույնպես վարկաբեկված արկածախնդրի զինվորական հետապնդումներին... Ընտրյալ նախագահի դեմ պայքարը մղվել է ռուսական զենքի մասնակցությամբ, ինչը պետք է լուրջ նախազգուշացում հանդիսանար թե՛ Ադրբեջանի, թե՛ նախկին Խ. Միության այլ շրջանների համար», - զգուշացնում էր խմբագրականը, ապա շարունակում. «տագնապը ծագեց տեղի հայերի կողմից Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանից անջատելու դեմ ադրբեջանցիների մղած պայքարի հետեւանքով»:

«Ընդհուպ մինչեւ Բաքվի վերջին իրադարձությունները, Եվրոպայի եւ ԱՄՆ-ի դիվանագետները փորձում էին Ադրբեջանին ու Հայաստանին, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի հայերին նստեցնել բանակցությունների սեղանի շուրջ: Այդ ջանքերն անհրաժեշտ է շարունակել, սակայն անհրաժեշտ է նաեւ վերադարձնել Ադրբեջանի օրինական կարգով ընտրված ղեկավարներին, եւ, հասկանալով հանդերձ Ելցինի կառավարության դժվարությունները, նրա անկասելի պարտականությունը համարել նաեւ թույլ չտալ, որ ռուսական բանակի որոշ տարրեր նպաստեն ստեղծված քաոսին»:

Հայտնի էր, թե Բորիս Ելցինն ինչպիսի՜ զզվանքով էր խոսում «վարկաբեկված հին կոմունիստ» Ալիեւի մասին եւ Գորբաչովին ի՛նչ թուքումուր էր տալիս՝ նրա հետ նույն Քաղբյուրոյում լինելու, նրա հետ հաշվի նստելու համար: Հիմա այդ քառակի վարկաբեկված կոմունիստն էր Ադրբեջանի տերն ու առաջնորդը: Հետաքրքիր է, թե ինքը՝ Ելցինը, ինչպես է վարվելու նրա հետ, ինչպես է արդարացնելու մարդկային բարոյական նորմերի դիրքերից հոխորտացած Բորիս Ելցինը:

Հուլիսի 3-ին հաղորդեցին երեկվա մարտերի մանրամասները. Հադրութի մարտերի հետեւանքով մերոնք ունեն 10 վիրավոր: Թուրքը կորցրել է 30 ասկյար, մի տանկ, մեկ զրահամեքենա, մեծաքանակ զենք ու զինամթերք:

Այսօր Աղդամի շրջանից հրետակոծել են Ասկերանի ու Մարտակերտի մի շարք բնակավայրեր: Մերոնք պատասխան հարվածներով լռեցրել են թշնամու կրակակետերը:

◇ ◇ ◇

Բաքվում այսօր մեծ հանրահավաք է եղել՝ ի պաշտպանություն պրեզիդենտ Էլչիբեյի: Կառավարական զորաջոկատները ցրել են ցուցարարներին՝ ծեծի ու զանազան կտտանքների ենթարկելով մարդկանց, որոնցից շատերը կանայք են եղել,- հաղորդեցին մոսկովյան հեռուստատեսությամբ:

Ադրբեջանի միլլի մեջլիսում ռազմաճակատային հարց են քննարկում, եւ Ալիեւը (հեռուստատեսության թղթակցին) պատմում է, որ, օգտվելով իրենց երկրում տիրող քաղաքական անբարենպաստ վիճակից, հարեւան հանրապետությունը պատերազմն առավել թեժացրել է, մի քանի ճակատներում (օրինակ Ֆիզուլու եւ Կուբաթլիի շրջանների դեմ) ձեռնարկել այնպիսի գրոհներ, որոնց հետեւանքով ավերվում են բնակավայրերը, կոտորվում են խաղաղ բնակիչները: Այդ նշան է, որ Հայաստանն արհամարհում է ՄԱԿ-ի, ԵԱՀԽ-ի, «3»-ի, «9»-ի հեղինակավոր միջնորդությունները, եւ հարկ է, որ համաշխարհային հանրությունն օգնի Ադրբեջանին՝ փրկվելու Հայաստանի ինտերվենցիայից,- հեռուստատեսությամբ այսպես էլ ասաց վերջին օրերին հեռուստաաստղ դարձած Հեյդար Ալիեւը:

Հուլիսի 4-ի ժամը 15:20-ից մինչեւ 16-ը Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին հարցազրույց Ադրբեջանի նոր խալիֆ դարձած Հեյդար Ալիեւի հետ: Առաջին իսկ հարցին, որ վերաբերում էր Ադրբեջանի այսօրվա վիճակին ու հեռանկարին, տվեց մի պատասխան, որի երկրորդ մասում հայերն էին, նրանց բռնազավթչական ձգտումներն ինքնիշխան ու անկախ Ադրբեջանի դեմ, մանավանդ «հայկական ինտերվենցիան՝ առավել բորբոքված վերջին երեք օրերի ընթացքում»:

Իսկ հինգերորդ հարցին, որ այսպիսին էր՝ «Ինչպե՞ս եք նայում Ղարաբաղի խնդրին, լուծման ի՞նչ եղանակ ու ճանապարհ եք տեսնում», պատասխանեց այսպես. «Դա շատ բարդ հարց է եւ բարդացել է այն պատճառով, որ ժամանակին չի լուծվել, հինգ

տարի անընդհատ խճճվել է՝ ստանալով արյունալի բնույթ: Հիմա մենք փորձում ենք գոնե կրակը դադարեցնել, չի ստացվում: Հակառակը, հայկական զորամիավորումները, չբավարարվելով բռնագրաված տարածքներով, նոր հողամասեր ու բնակավայրեր են զավթում: Երեկ Բաքվում տեղակայված դեսպաններին հրավիրել, ցույց եմ տվել ինտերվենցիայի այդ նոր դրսեւորումները, եւ նրանք տեսել են, թե հայերը ինչպես են նորանոր գրոհներ ձեռնարկում, կոտորում խաղաղ բնակչությանը, ավերում բնակավայրերը... Խնդրել եմ, որ նրանք դիմեն իրենց երկրների կառավարություններին, ոտքի հանեն աշխարհի խաղաղասեր ուժերին: Երեկ հեռախոսով կապվել եմ Հայաստանի ղեկավարության հետ, խնդրել, որ զսպեն իրենց զորքերին: Մի քանի օր առաջ ԵԱՀԽ-ի ղարաբաղյան խմբի նախագահ մեծապատիվ Մարիո Ռաֆայելին է պատրաստակամություն հայտնել գալու մեզ մոտ, լինելու Բաքվում, Երեւանում, Խանքենդիում ու Աղդամում, գործադրելու բոլոր ջանքերը... Վաղը պիտի ժամաներ... Բայց նա խնդրեց հաղորդել, թե ի՞նչ երաշխիքներ կան իր խմբի ապահովության համար... Եվ այսօր հայերը կատաղի հարձակում են գործել Աղդամի ուղղությամբ..., այո՛, ժամ առաջ ինձ զեկուցեցին, թե հայերն արդեն բռնագրավել են Բոյահմեդլի գյուղը (դա գտնվում է Մարտակերտ-Աղդամ ճանապարհի վրա, Փափրավանդանից հարավ-արեւելք.- Բ.ՈՒ.): Ի՞նչ անուն տալ այս ամենին: Ես կարծում եմ՝ հիմա արդեն ամբողջ պատասխանատվությունն իր վրա պիտի վերցնի Հայաստանի ղեկավարությունը, որպեսզի շահագրգիռ մյուս պետությունների հետ միասին կարողանանք ելք գտնել, փոխըմբռնման հասնել»:

Ի՞նչ կարելի է ասել այս ամենից հետո: Նախ, չի կարելի չնկատել, որ այս հարցազրույցը հենց Ալիեւի հրահրումով է կազմակերպվել: Վերջին օրերին իրենց ռազմական ուժերի հարձակումներն ու ձախողումները պետք է քողարկեր, Հայաստանը ներկայացներ իբրեւ միջազգային պայմանագրի ու օրենքների չենթարկվողի, որպեսզի սա ետ քաշեր իր ուժերը, եւ Ադրբեջանը հնարավորություն ստանար նախապատրաստվելու նոր ու կործանիչ հարվածների:

Ապա, թե հեռուստադիտողն ի՛նչ եզրակացություն կհաներ Ալիեւի քաղաքական ու բարոյական կերպարի, իր ներկայացրած հանրապետության, նրա այսօրվա ու վաղվա մասին, սա միանգամայն բարդ խնդիր է եւ այս պահին ինձ չի էլ հետաքրքրում:

Բայց որ իրականության խորքին ու լայնքին անծանոթ մարդկանց ցույց տվեց ղարաբաղյան բարդույթի մեջ իր դիրքի «արդարությունը», բացատրեց, թե իրենց դեմ կռվող, իրենց նորանոր տարածքները նվաճող հայերը (ո՛չ թե ղարաբաղցիները, ո՛չ թե Ղարաբաղի հայերը, որպեսզի տարբերակիչ չգիտե եւ չի էլ ընդունում), այո՛, հայերը, հենց Հայաստանից եկած անկուշտ նվաճողները, դաժան ու անօրեն այդ ասպատակիչները, խախտում են միջազգային օրենքներ ու պարտավորություններ,- իր այս խնդիրը նա իրականացրեց հաջողությամբ, իրեն հատուկ խորամանկությամբ:

Սրանից հետո ի՛նչ պիտի անի Հայաստանի ղեկավարությունը: Բավական քաջություն, խելք ու իմաստություն կունենա՞ մերկացնելու նրա սուտն ու խարդավանքը, տալու այն պատասխանը, որին արժանի է իր դիվային ծրագրերն իրականացնելու ճանապարհին ոչ մի ստորությունից առաջ կանգ չառնող Ալիեւը... Ա՛յ, այստե՛ղ է, որ ես կասկածում եմ: Համենայն դեպս կապրենք-կտեսնենք:

✧ ✧ ✧

Այսօր երեկոյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե ԼՂ-ի զորամիավորումները գրավել են Աղդամի շրջանի հինգ գյուղեր եւ այժմ կռվում են Աղդամի ներսում՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել քաղաքի այդ ռազմական կենտրոնը, որտեղից սկսվում են հրետակոծություններն ու հարձակումները ԼՂՀ հյուսիս-արեւելյան ամբողջ ճակատի ուղղությամբ:

Սուրաթ Հուսեյնովը հեռուստատեսությամբ ելույթ է ունեցել, պահանջել, որ հայրենիքը ծանր կացությունից փրկելու համար զորակոչի ենթարկվեն հանրապետության զո-

րակոչային հասակի բոլոր տղամարդիկ: Սպառնացել է խստագույն պատժի ենթարկել այն ասկյարներին, որոնք փախել են Աղդամից՝ հայկական հարձակման դեմ ճակատը մերկ թողնելով:

Հեյդար Ալիեւը հեռախոսով կապվել է Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ, խնդրել, որ սա օգնի Ղարաբաղում դրությունը կարգավորելու եւ մերժում է ստացել այն պատճառաբանությամբ, թե ԼՂ-ի զորքերն այլեւս չեն կառավարվում:

Հուլիսի 5-ին ցերեկով տարածված լրատվական հաղորդումների համաձայն՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանները գրավել են Աղդամի շրջանի հինգ գյուղեր (Ալիեւը երեկվա «հեռուստահամերգում» հայտնել էր միայն մեկի՝ Բոյահմեդլիի գրավումը), մտել Աղդամ քաղաքը, եւ այժմ կռիվ է գնում այդ քաղաքի փողոցներում:

Այսօր ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը պաշտոնական հայտարարությամբ հերքեց այդ լուրերը՝ հաստատելով միայն հայ ինքնապաշտպանների պատասխան հարվածները քաղաքի օդուժի ու ծանր զինատեսակների կիրառության դեմ: ԼՂՀ ինքնապաշտպանները ոչ թե գրավել են Աղդամը, այլ լռեցրել են նրա կրակակետերը, որոնցից վերջին օրերին անդադար հրետակոծվում ու ռմբակոծվում էին Ասկերանի շրջանն ու հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտը,- հայտարարեց Բաբուրյանը:

Ի հաստատումն ԼՂՀ ԳԽ-ի հայտարարության՝ լրատվական մարմինները տեղեկացրին, որ օրվա ընթացքում ռազմական մի քանի ինքնաթիռներ շուրջ մեկ տասնյակ ռումբեր են նետել Ստեփանակերտի վրա: Ինքնապաշտպանները վայր են գցել նրանցից մեկը:

Մոսկվայի հեռուստատեսության հաղորդածից. «Հայ ինքնապաշտպաններն ազատագրել են ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը եւ այսօր նրա սահմանների մոտ ետ մղեցին ադրբեջանական զորքերի նոր հարձակումները»:

Ուրեմն, նա ընդունում է, որ կա Լեռնային Ղարաբաղի պետական միավոր, որի սահմաններից այն կողմ են Ադրբեջանն ու նրա զորքերը:

Ապա միացնում է Մախս Մամեդովի լրատվությունը, եւ սա էլ խոսքը տալիս է Ալիեւին, որը հարձակվում է Հայաստանի վրա, թե այն չի ենթարկվում միջազգային հեղինակավոր մարմինների գործող օրենքներին, չի հարգում հեղինակավոր տերությունների միջնորդությունները, այլ իր բռնագրավումներն է շարունակում եւ վերջին երկու օրերի ընթացքում արդեն նվաճել է բազմաթիվ գյուղեր Աղդամի ու Ֆիզուլու շրջաններում: Իսկ համաշխարհային հանրությունը նրան չի ճանաչում որպես բռնագրավիչի, որն իր տիրապետության տակ է առել անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջան հանրապետության տարածքները:

Հայկական լրատվական մարմինների հաշվով՝ վերջին երկու օրերի մարտերում հայ ինքնապաշտպանները հաջողությամբ կասեցրել են թուրքերի հարձակումները, ոչնչացրել են թշնամական մեկ ՏՈՒ-25 ինքնաթիռ, մեկ «Գրադ» կայանք, 100 ասկյար, առգրավել մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Հուլիսի 7-ին, իբր, ռազմաճակատում կարեւոր տեղաշարժեր չեն եղել. թուրքերն Աղդամի շրջանից Ասկերանի շրջանի մի քանի բնակավայրեր են հրետակոծել, Ֆիզուլուց՝ Հադրութի շրջանը:

Մոսկվան՝ Բաքվից փոխառած լուրերի համաձայն, հաղորդում է, թե Աղդամի շրջանում թուրքերն ազատագրել են իրենց բռնագրաված գյուղերից երկուսը: Այս «հերոսական» ազգային-ազատագրական մարտերի ղեկավարն էլ հանրապետության վարչապետ, ռազմական ու ներքին գործերի, անվտանգության մարմինների տնօրեն Սուրաթ Հուսեյնովն է: Կառավարության այդքան մեծ դեմքը եկել է Ադրբեջանի վտանգված անկախությունն ու ամբողջականությունը փրկելու:

Իսկ ինձ համար ամենակարեւորն այն է, որ, ինչպես այսօր Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հաղորդավարուհին էր ասում, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության պաշտպաններն իրենց կռիվն են անում Աղդամի շրջանում, սեփական հայրենիքի սահմաններից դուրս:

ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելին, որ իր գործուղումը հետաձգել էր՝ Ադրբեջանի լրատվական կեղծիքների պատճառով, որոշել է ամսի 9-ին լինել Բաքվում, 10-ին՝ Երեւանում, 11-ին նորից Բաքվում՝ այնտեղից Աղդամ, Աղդամից Ստեփանակերտ գնալու նպատակով։ Միշտ առաջինը թուրքի հետ պիտի հանդիպի, խոսի, պայմանավորվի։ Սա եւս փորձ ունի, գիտի, որ իր օգուտը դրանից կլինի։

«Ռոյթր» գործակալությունը հուլիսի 6-ին հաղորդում էր արել Աղդամի պաշտպանության վերաբերյալ։ Տեղեկացնում էր, թե Սուրաթ Հուսեյնովն այդ ռազմավարական խոշորագույն կետի պաշտպանությունը հանձնարարել է ինչ-որ Ալիեւի, որը, հակառակ քաղաքի անկումը կանխատեսող բազմաթիվ զինվորների ու աշխարհիկ մարդկանց, վստահ է, որ իրենք շուտով կկոտրեն հայերի մեջքը, որովհետեւ ունեն բավական ռազմական ինքնաթիռներ, տանկեր եւ այլազան ռազմամթերք։ Նրա խոսքերով ոգեւորված են դեռահաս զինվորականները, որոնցից յուրաքանչյուրը հարազատներին խոստացել է հայի ականջ բերել իրեն նվեր։

Սակայն քաղաքապետի տեղակալ Ջաֆար Ջաֆարովը թղթակցին հաղորդել է, որ իրենց զորքը չի կռվում, ուղղակի զզված է վերջին տարվա ձախողություններից։ «Խուճապահար փախչողները ոտքով, մեքենաներով, տրակտորներով հեռանում են քաղաքից, իրենց հետ տանում են, ինչ կարող են՝ կահույք, ճամպրուկներ, նույնիսկ աթոռներ եւ հարցնողին էլ ասում են՝ «Այս ճամփան մեզ ոչ մի տեղ էլ չի տանում»։ Սա, անկասկած, անտեղյակ ու անճար փախչողների պատասխանն է։ Գյուղացի Մուսլիմը, որին թղթակիցը տեսել է շվարած վիճակում, պատմում էր, որ իրենք փախել, եկել էին Շելլիից։ Այնտեղ հայերը մտել են կեսօրից, իրենք փախան-պրծան, «իսկ մեր զինվորները մեզանից ավելի վաղ էին փախել»։ Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ ցույց տվին փախչող մեկին եւ հարցրին. «Ո՞ւր ես գնում, տեղը հայտնի՞ է»։ Եվ նա վստահորեն պատասխանեց՝ «Դժոխք եմ գնում» («Ջահաննամա՜ գեդիրամ, ջահաննամա՜»)։

Հուլիսի 8-ի վաղ առավոտյան «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե կատաղի մարտեր են գնում թուրքի Աղդամ քաղաքի շրջակայքում։ Վերջին օրերին սաստկացած մարտերի պատճառով այնտեղից հեռացել են բնակիչների մնացորդները։ Իբր, հայկական զորամիավորումները նվաճել են Աղդամի շրջակայքի 24 գյուղեր եւ շարունակում են ճնշումը մյուս բնակավայրերի եւ Աղդամի վրա։

Այս լուրի համար, իհարկե, աղբյուր է հանդիսացել Բաքուն, քանի որ մի քանի ժամ առաջ Երեւանից հաղորդել էին, թե արցախյան ռազմաճակատներում էական տեղաշարժեր չեն եղել, եւ դրա հիմքն էլ ԼՂՀ պաշտոնական լռությունն էր։

Սուրաթ Հուսեյնովը գտնվում էր Աղդամի կողմերում։ Այդ նա՞ էր նման աղմուկ բարձրացնում, սուտ-փուտ տեղեկություններ տարածում, որպեսզի երկու օր հետո էլ հայտարարի, թե 24 գյուղ է ազատագրվել, եւ ինքն է այս ռազմական հաղթանակի հերոսը։

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանում Վ. Պոլյանիչկոյին փոխվարչապետի պաշտոնով նշանակել են Հյուսիսային Կովկասում արտակարգ դրության շրջանի վարչական ղեկավար։ Դրա դեմ Ելցինին ու Չեռնոմըրդինին բողոքի գիր են հղել ռուս հայտնի մի խումբ մտավորականներ՝ Ա. Նույկինը, Վ. Օսկոցկին, Յու. Չեռնիչենկոն, Կ. Ալեքսեեւսկին։

Չեռնոմըրդինին հղած դիմումում նրանք գրել էին. «ԼՂԻՄ-ի եւ Հայաստանի իրավապահ մարմինների անցկացրած հետաքննության արդյունքներով՝ ԽՍՀՄ դատախազությունը 1991 թ. ամռանը դատական գործ է հարուցել Պոլյանիչկոյի դեմ։ Այլոց թվում նա մեղադրվել է բազմաթիվ չարագործությունների եւ ռազմական հանցագործությունների համար»։

Փաստաթղթի հեղինակներին անհասկանալի է, թե ցեղասպանության «մասնագետները»՝ Վ. Պոլյանիչկոն եւ Յ. Շատալինը, ինչպե՞ս են վերստին գլխավոր դերեր ստանձնել ազգամիջյան հակամարտությունների գոտում։ «Իբրեւ «խաղաղարարներ» եղբայրասպան պատերազմի բոցերով բռնկված տարածաշրջաններ այնպիսի մարդկանց ուղարկելը, որոնք մարմնավորում են ստալինյա-բրեժնեւյան փլուզված կայսրության ախտը, արյունը, հիմարությունը, նշանակում է ցուցադրաբար անտեսել միջազգային հասարակական կարծիքը եւ հակամարտության կարգավորման գործում դրսեւորել անհասկանալի անպատասխանատվություն, որը կադրային նման քաղաքականության դեպքում կարող է նախկին ԽՍՀՄ ողջ տարածքը վերածել համատարած արնածոր ղարաբաղի, համատարած արյունոտ բոսնիայի («Երկիր», հունիսի 7)։

Արդեն հայտնի էր Մարիո Ռաֆայելիի գրությունը Բաքու, Երեւան ժամանելու եւ Աղդամով Ստեփանակերտ հասնելու մասին։ Իսկ Աղդամի կողմերում ադրբեջանական զորքերն աննախընթաց ուժգնությամբ բորբոքել էին մարտերը, Ստեփանակերտին տիրել՝ գործադրելու համարժեք գործողություններ, որոնցից էլ հակամարտության գոտին, սահմանային շրջանները եռում էին։

Ահա՛, այդ ժամանակ էլ, **հուլիսի 8-ին**, ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի նախագահ Ռաֆայելիին նամակ հղեց՝ իր գոհունակությունը հայտնելով հակամարտության գոտում սպասվող հանդիպման առթիվ, միաժամանակ խորհուրդ տալով, որ մեծարգո նախագահը Ստեփանակերտ ժամանի Լաչինի միջանցքով եւ ոչ թե Աղդամով, քանի որ հակառակորդն Աղդամի կողմերում դրությունը շատ է բարդացրել։ Ասում էր. «Ադրբեջանական կողմի չդադարող օդային հարձակումների ու հրետակոծումների հետեւանքով այն տարածքը, որով Դուք պատրաստվում եք ժամանել Ստեփանակերտ, առավելագույն վտանգ է ներկայացնում։ Ադրբեջանական բանակի վերջին հարձակումը, որ կասեցվեց ԼՂՀ պաշտպանական բանակի պատասխան գործողություններով, կտրուկ բարձրացրել է լարվածությունը երկու հանրապետությունների սահմանագծի Ասկերան-Աղդամ հատվածում։

Թույլ տվեք մեկ անգամ եւս հավաստիացնել մեր անկեղծ ցանկությունն ըստ ամենայնի օժանդակելու Ձեր գլխավորած առաքելության այցին ու աշխատանքին» («Երկիր», հուլիսի 9)։

Ուրեմն, թուրքը խառնակչություն էր արել։ Բաբուրյանը նախապես լավ գիտեր՝ ի՛նչ է կատարվելու իր խնդրած մեկ ամսվա ընթացքում, եւ դա պլանավորել էր։

Ամսի 10-ին լրատվական մարմինները հաղորդեցին, թե Ռաֆայելին արդեն իր ուղերթում սրբագրումներ է մտցրել Բաբուրյանի նամակի շնորհիվ. Բաքու կգա Մոսկվայով, որ կխորհրդակցի ռուս գործընկերների հետ եւ Ստեփանակերտ կուղեւորվի Բաքվում ու Երեւանում հանդիպումներ ունենալուց հետո («Ազգ», հուլիսի 10)։

✧ ✧ ✧

Այդ օրերին արդեն հայտնի էր, որ Մարիո Ռաֆայելին ժամանել է հակամարտության շրջան՝ 14 փորձագետներ առած իր հետ։ Հուլիսի 9-ին պիտի լիներ Բաքվում, 10-ին՝ Երեւանում, 11-ին՝ դարձյալ Բաքվում, որպեսզի հուլիսի 12-ին Աղդամով հասներ Ստեփանակերտ։ Ասում են՝ ինքն էլ հավաստացել է, թե այդ ժամկետներն են հարմարը՝ Ղարաբաղի ղեկավարների խնդրանքը (գրաֆիկի իրականացումը մեկ ամսով հետաձգելու մասին) կատարելու եւ գրաֆիկի իրականացումն սկսելու հուլիսի 13-ին։

Ռաֆայելին հայտարարել է, թե ինքն արդեն համոզվել է, որ հայերի կողմից Աղդամը գրաված լինելու մասին ադրբեջանական աղմուկը սուտ է եւ նպատակ է ունեցել միայն մոլորեցնելու համաշխարհային հասարակայնությանը («Երկիր», հուլիսի 8)։

✧ ✧ ✧

ՀՀ-ում լուրեր են պտտվում, թե նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը պաշտպանության նախարար Վազգեն Մանուկյանին առաջարկել է դիմում տալ եւ ազատվել պաշտոնից կամ համաձայնել, որպեսզի դեսպան գնա որեւէ երկիր։ Մանուկյանն էլ ասել է՝ թող նախագահն ինքը հրամանով ազատի... եւ այդպես ձգվում է հարցի լուծումը։

Խոսում են նաեւ, որ Մանուկյանի հաջողությունները վերջին շրջանի պատերազմներում, նրա շուրջ ստեղծվող բարձր հեղինակությունը հանգիստ չեն տալիս նախագահին:
Իսկ ես մտածում եմ, որ նախագահը պարզապես չի համատեղվում սեփական կարծիք ունեցող եւ հատկապես այն արտահայտելու եւ պաշտպանելու համարձակության տեր մարդկանց հետ:

◇ ◇ ◇

Հուլիսի 13-ին Մարիո Ռաֆայելին, Մինսկի խմբի 7 անդամների հետ Թբիլիսիից հասավ Ստեփանակերտ, բանակցություններ ունեցավ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանի եւ նախագահության անդամների հետ (մոտ երկու ժամ), ինչպես նաեւ ՊՊԿ-ի նախագահի հետ՝ այս անգամ արդեն փակ դռների ետեւում: Խոսակցությունները եղել են հիմնականում ընդհանուր հարցերի շուրջ, սովորական-ընդհանուր բնույթի: Երեւի միակ որոշակի խոսքն այն է եղել, որ մեծապատիվ հյուրն է ասել Ադրբեջանի նոր ղեկավարության մասին՝ նրանք լա՞վ են եւ հուսալի՞, քան նախորդները:
Հուլիսի 14-ին Բաքու հասնելով՝ Մ. Ռաֆայելին Ադրբեջանի ղեկավար Հեյդար Ալիեւին հայտնել է, որ գրաֆիկի իրականացումը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով, վճիռ, որ կարելի է բացատրել եւ ԼՂ-ի ղեկավարության խնդրանքով, եւ Ադրբեջանի ղեկավարության անկայուն վիճակով («Ազգ», հուլիսի 16):
«Երկիր» թերթը **հուլիսի 16-ի** իր համարում խմբագրական հոդված էր տպագրել, որով հայտնում էր, թե Մ. Ռաֆայելին արել է այսպիսի հայտարարություն՝ «ԵԱՀԽ-ն չի ճանաչում ԼՂ-ի հանրապետությունը եւ չի ընդունում սահմանների վերաձեւում»:
Այսքան պարզ ու վճռական մի հայտարարությունից հետո ՀՀ ղեկավարությունն ինչպե՞ս էր տոնում պատերազմի փուլից խաղաղության փուլ թեւակոխած լինելը:
Նույն օրը թուրքերը զանգվածային հրետակոծության ենթարկեցին Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղը: Մեկ գյուղացի զոհվել է, մեկը վիրավորվել:
Հուլիսի 16-ին ադրբեջանական աղբյուրները, հատկապես ռադիոն եւ հեռուստատեսությունը , հաղորդում էին, որ Աղդամի, Թարթառի, Ջաբրայիլի ու Գետաբեկի շրջանների սահմանային բնակավայրերը զանգվածային հրետակոծության են ենթարկել հայերը, եւ կան սպանվածներ, վիրավորներ, ավերածություններ:
ՀՀ լրատվական աղբյուրներն էլ նշում էին, թե այդ օրը թուրքե՛րն են հրետակոծել հայկական դիրքերը եւ հակահարված ստանալով՝ դադարեցրել կրակը:
Հուլիսի 17-ին «Երկիրը» հրապարակեց ընդարձակ հարցազրույց ՀՀ-ում Ռուսաստանի արտակարգ եւ լիազոր դեսպան Վլադիմիր Ստուպիշինի հետ, որը վճռականորեն պնդում էր, թե «ԼՂՀ դե ֆակտո ճանաչումն իրողություն է»:
Պետությունների ամբողջականության եւ ազգի ինքնորոշման սկզբունքների փոխհարաբերությունների մասին դեսպանն ասել է. «Տարածքային ամբողջականության սկզբունքի էությունը հենց այն է, որ պետությունները հարգում են միմյանց տարածքների ամբողջականությունը: Եվ դրանք միջպետական հարաբերություններ են: Իսկ ինքնորոշումը վերաբերում է ոչ թե պետություններին, այլ ժողովուրդներին: Պետություններն ինքնորոշվելու կարիք չունեն: Նրանք վաղուց այս կամ այն ազգի եւ ժողովրդի ինքնորոշման արդյունք են: Հետեւաբար՝ ինքնորոշվում են ժողովուրդները: Եվ բոլորովին էլ պարտադիր չէ ինքնորոշումը հանգեցնել միայն անջատվելուն եւ ինքնուրույն պետություն ստեղծելուն: Կարելի է նաեւ չանջատվել, կարելի է նաեւ ստեղծել ինքնուրույն պետություն, կարելի է նաեւ միավորվել: Հրեն երկու Գերմանիաները միավորվեցին, չէ՞ որ դա եւս ինքնորոշում է, կամ, ասենք, մեր Միությունը մասնատվեց առանձին անկախ պետական կազմավորումների, որոնց հիմքն այսպես թե այնպես որոշակի ազգեր ու ժողովուրդներ են: Դարձյալ ինքնորոշում է: Եթե մենք համադաշնակցություն ենք ստեղծել, ապա դա միջազգային ընկերակցություն է: Իսկ եթե անկախ պետություններից որեւէ մեկը որոշի իր ճակատագիրն առավել սերտորեն կապել մեկ ուրիշ նույնպիսի պետության հետ եւ ստեղծել

արդեն դաշնակցային տիպի պետական կազմավորում, ապա դա եւս ինքնորոշում կլինի: Նախկին մեր կայսրության ինչ-որ մասեր, որոնք իրենց կոչում են հանրապետություններ կամ ինքնավար մարզեր, կցանկանան մնալ դաշնակցային կազմավորման ներսում եւ համաձայնության գալ իրենց իրավունքների, մյուսների հետ իրենց փոխհարաբերությունների եւ համատեղ ստեղծվող կենտրոնական մարմինների շուրջ: Ինքնորոշման բազմաթիվ ձեւեր կարող են լինել:
«Ղարաբաղի ժողովուրդը քվեարկել է հօգուտ ԼՂՀ ստեղծման: ԼՂՀ-ը տակավին, իրոք, իրավաբանորեն չի ճանաչվել որեւէ պետության կողմից: Բայց ճանաչումը, ճանաչման փաստն ինքը ոչ թե առանձին անձանց, այլ պետության գործն է:
Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության դե ֆակտո ճանաչումն անխուսափելի է, որովհետեւ բոլորը հասկանում են, որ Լեռնային Ղարաբաղը հակամարտության կողմ է: Եվ պետական բարձրաստիճան գործիչների հայտարարություններում, հավանաբար, պատահական չեն «շահագրգիռ» եւ «հակամարտության անմիջականորեն մասնակցող կողմեր» խոսքերը: Որովհետեւ Լեռնային Ղարաբաղն, իրոք, ունի իր բանակը: Եթե ուզում ես նրա հետ համաձայնության գալ, ուրեմն պետք է ընդունես, որ այդ մարդիկ՝ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարները, պատասխանատու մարդիկ են: Այլապես անիմաստ է բանակցություններ վարելը: Սակայն տակավին բոլոր երկրները խուսափում են դե յուրե ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, իսկ դե ֆակտո, կարծում եմ, այդ ճանաչումն առկա է: Եթե Ղարաբաղը մասնակցում է բանակցություններին, դա արդեն իսկ յուրատեսակ ճանաչում է: Դա իմ՝ իբրեւ գիտնականի, անձնական տեսակետն է»:

◇ ◇ ◇

Հուլիսի 18-ին «Նեզավիսիմայա գազետան» տպագրեց հարցազրույց ԼՂ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահ եղած, իսկ այդ ժամանակ արդեն Ռուսաստանի Արդյունաբերողների միության նախագահ Արկադի Վոլսկու հետ: Կոմիտեից առաջ էլ բավական ժամանակ Վոլսկին Արցախում գործել էր որպես Կենտրոնի ներկայացուցիչ: Նախնական այս շրջանի մասին նա գոհունակությամբ էր խոսում, քանի որ այն ժամանակ գոյություն ունեին իշխանության տեղական մարմիններ, որոնց հետ համագործակցում էր, եւ ամեն ինչ համարյա նորմալ էր գնում: Սակայն մեկ էլ «Հանկարծ Մոսկվայում ինչ-որ մեկը, ակնհայտորեն հանրապետությունների (Ադրբեջանի ու Հայաստանի.- Բ. Ու.) ղեկավարության դրդմամբ, մտահղացավ, թե տեղական կառավարման մարմինները պետք է ցրել: Դա էլ մտցրին ե՛ւ Քաղբյուրոյի, ե՛ւ Գորբաչովի գլուխը»: Եվ, ահա՛, կուս. Կենտկոմում հավաքվում են, «ելույթ են ունենում մարդիկ՝ առաջարկելով ամենուրեք (ԼՂԻՄ-ում) կառավարման մարմինները ցրել եւ ստեղծել Լեռնային Ղարաբաղի Հատուկ կառավարման կոմիտեն: Ես երեք անգամ դեմ արտահայտվեցի, փորձեցի հասկացնել, որ ժողովուրդը չի սիրում լինել ղեկավարման օբյեկտ, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ուզում է լինել ղեկավարման սուբյեկտ, եւ այդ որոշումը սխալ է:
Բայց, ցավոք, ինձ չլսեցին, առաջարկությունս չընդունեցին: Այն ժամանակ մեր տեսակետի դեմ կտրուկ ելույթ ունեցավ Նիկոլայ Իվանովիչ Ռըժկովը: Գերագույն խորհրդի Նախագահության որոշմամբ կազմավորվեց Հատուկ կառավարման կոմիտե...
Սրանից հետո գործ կատարելը դժվարացավ, դժգոհության լծվեցին երկու համայնքները (համայնքնե՜ր), «Մոսկվան էլ իր հերթին սկսեց օյիններ խաղալ»: «Այդ պայմաններում իրեն շատ անհասկանալի պահեց Լուկյանովը, անհասկանալի պահեց եւ Չեբրիկովը...»:
Այսինքն՝ նրա՛նք, որոնց գնել էին (պարզապես գնել էին) Ադրբեջանի ղեկավարները:
Իհարկե, այստեղ կա ճշմարտություն: Եվ դրա աղն էլ այն է, որ նոր է բացվում, Կենտրոնի ղեկավար Վոլսկին աստիճանաբար փոխվեց, դարձավ Կենտրոնի ներկայացուցիչը ոչ թե հայկական մարզում, այլ մի տարածքում, ուր կան երկու համայնքներ՝ հայկական ու ադրբեջանական:

✧ ✧ ✧

Հուլիսի 20. Վերջին օրերին համեմատական անդորր է տիրել ռազմաճակատի բոլոր գոտիներում: Սակայն ադրբեջանական լրատվությունը հայտարարել է, թե հայերը Կապանից գրոհներ են ձեռնարկել Զանգելանի շրջանի, Կրասնոսելսկից էլ Գետաբեկի շրջանի վրա: Իբր, ծանր վնասներ են կրել եւ նահանջել: Սրանք զուտ ադրբեջանական հորինվածքներ էին, որոնց համար լուրջ հիմքեր չկային:

Իսկ Մարիո Ռաֆայելին հայտարարել էր, թե հուլիսի 22-ին Հռոմում տեղի է ունենալու ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի անդամ երկրների ներկայացուցիչների ժողով-հանդիպումը, որին ինքը պիտի զեկուցի հակամարտության վիճակի եւ հեռանկարների մասին: Երեւի այդ ժողովին լավ պատրաստվելու համար Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Վլադիմիր Կազիմիրովը հուլիսի 20-ին Բաքվում հանդիպեց Հ. Ալիեւի հետ, ունկնդրեց նրա անկեղծ խոսքերը հակամարտությունը խաղաղական ճանապարհով լուծելու խնդիրների վերաբերյալ, իր սեփական դիրքի առանձնահատկությունները բացատրեց: Կազիմիրովը բարձր գնահատեց 3 ժամ տեւած զրույցը՝ իբրեւ կարեւոր հանգույց գրաֆիկի գործադրման նախօրյակին («Ազգ», հուլիսի 21):

Հուլիսի 21-ին Ադրբեջանի ռազմական ուժերը գրոհներ ձեռնարկեցին միանգամից ռազմաճակատի երեք ուղղություններում՝ արեւելքում Մարտունու վրա, Ասկերանի շրջանում Նախիջեւանիկ, Փրջամալ ու Խանապատ գյուղերի ուղղությամբ, եւ մեկ էլ Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան ճակատներում: Գրոհներին նախորդել եւ ուղեկցել են Ստեփանակերտի ու Մարտակերտի ծանր հրետակոծությունները, որոնք պատճառել են ավերածություններ:

Դեպի Ստեփանակերտ գրոհի էին եկել նաեւ ՏՈՒ-25 ռազմական ինքնաթիռներ, որոնք, սակայն, շուտով ետ դարձան, որովհետեւ հանդիպեցին հայ զենիթայինների կրակին:

Այդ օրը հայ ինքնապաշտպանական ուժերն Ասկերանի շրջանում ոչ միայն կասեցրին թուրքի առաջխաղացումը, ստիպեցին նահանջել, հետապնդեցին եւ, շարունակելով առաջխաղացումը, ճակատամարտը տեղափոխեցին Աղդամի մատույցները, հայտնի Գինու գործարանի մերձակայքը («Ազգ», հուլիսի 22):

Նույն օրը Հ. Ալիեւը նորից դիմեց Բաքվում տեղակայված օտար երկրների դեսպաններին՝ ԼՂՀ ուժերի առաջխաղացումը գնահատելով որպես ագրեսիա եւ խնդրելով, որ նրանք իրենց պետություններին ստիպեն դատապարտել այն, Ադրբեջանը փրկել բռնագրավումներից (նույն տեղում):

Նույն օրը, ԼՂՀ ուժերն արդեն Աղդամ քաղաքում էին: Գրավել էին արվարձանները (Ջուխուրմահլա եւ Ահմեդավար), կռվում էին կենտրոնի համար: Իսկ Աղդամի շրջականերում արդեն ընկել էին Շըխբաբալի, Փոլադլի, Մախսուդլու, Գիյասլի, Թարնագյուտ (հին հայկական Տիգրանակերտ) բնակավայրերը: Թարնագյուտ-Շահբուլաղում գրավվել էր տեղի հռչակավոր բանտը:

Աղդամից արեւելք, Մարզիլի գյուղի մոտ վայր են գցել թուրքի մեկ ռազմական ինքնաթիռ եւ մեկ ուղղաթիռ («Ազգ», հուլիսի 23), երբ նրանք կես տոննանոց ռումբեր էին նետել Ասկերանի եւ հարեւան բնակավայրերի վրա եւ վերադառնում էին ելման կետերը:

Այդ օրերին ադրբեջանական լրատվական մարմինները քափ ու քրտինք մտած ջանում էին ապացուցել, որ ԼՂ-ի զորքերը նախաձեռնել են հարեւան շրջանների գրավումը եւ այն են իրականացնում՝ խախտելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի եւ ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի որոշումներն ու հանձնարարականները: ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Բաբուրյանը հուլիսի 23-ին հրապարակեց հայտարարություն՝ հերքելով այդ կեղծիքը, իրապես ապացուցելով, որ ԼՂՀ զորքերի գործողությունները միայն պատասխան են հակառակորդի հարձակողական, ավերիչ գործողությունների: Տեսե՛ք, մեր ռազմակայաններից հենց միայն հուլիսի 21-ին վայր են գցվել մեկ ռազմական ինքնաթիռ ու երկու ուղղաթիռ, հուլիսի 22-ին Աղդամ-Ասկերան ճանապարհին ականից պայթել են

ադրբեջանական Ս-32 եւ ԲՄՊ-2 հրասայլերը: Ի՞նչ է, նրանք արցախահայությանն իրենց ողջույնի խո՞սքն էին տանում:

Հուլիսի 24-ին «Ազգը» հաղորդեց, որ ԼՂՀ-ում ստեղծվել է արտգործնախարարություն, եւ նախարար է նշանակվել Արկադի Ղուկասյանը, որը մինչ այդ ՊՊԿ-ի նախագահի արտաքին քաղաքական հարցերի գծով խորհրդականն էր:

- Մենք արդեն պետություն ունենք, որը հարաբերություններ ունի արտաքին աշխարհի, մեծ ու փոքր պետությունների հետ: Անհրաժեշտ է, որ դրանք գլխավորվեն պետական համապատասխան մարմնի կողմից,- ասել է ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը:

Հուլիսի 21-24-ին լուծվեց Աղդամի խնդիրը: Այնտեղ թուրքի վիթխարի զին. ուժեր կային՝ զենքի ու զինամթերքի վիթխարի պաշարներով: Պետք է մտածել, որ այդքանի դեմ ելնելու եւ հաջողության հասնելու համար անհրաժեշտ էին համապատասխան ուժեր, որոնք, իհարկե, գործել են եւ այն էլ խոհեմաբար, ռազմական բարձր վարպետությամբ: Սակայն ադրբեջանական պաշտոնեությունը շատ էր ուռցնում ԼՂՀ ուժերի չափն ու քանակը: Օրինակ, «Ադրբեջանական ռազմական գերատեսչության տվյալներով, Աղդամի գործողությանը հայկական կողմից մասնակցել է Հայաստանի զինված ուժերի երկրորդ բանակային կորպուսը: Ընդհանուր առմամբ, հարձակմանն իբր մասնակցել է 4 հետեւակային գունդ՝ մոտ 6000 մարդ, երկու տանկային գումարտակ՝ մոտ 60 միավոր զրահատեխնիկա եւ 5 հրետանային գումարտակ» («Ազգ», հուլիսի 24):

Իսկ ամերիկյան մի թղթակից էլ հուլիսի 25-ին «Լոս-Անջելես-թայմս»-ում հաղորդում էր, թե ինքը խոսել է ադրբեջանցի մայոր Սադըխ Մամեդովի հետ, որն ասել է. «Եթե հայերն ուզենան, կարող են գրավել ամբողջ Ադրբեջանը», եւ բացել է նաեւ նրանց հաղթանակի գաղտնիքը՝ ադրբեջանցի զինվորները չեն կռվում, միայն փախչում են: Փախչում են ու չգիտեն էլ իրենց կորուստների ճշգրիտ թիվը: Պատահակա՞ն է, որ, նույն ամերիկացու հավաստմամբ, Աղդամը կորցնելիս իրենց տված զոհերի թիվը մեծ տատանումներ է տալիս՝ 11-ից մինչեւ 400 ասկյար («Ազգ», հուլիսի 28): Նրանք ճիշտն ինչպե՞ս կիմանան, երբ ո՛չ կռվել են, ո՛չ տեսել:

Սակայն շատ էր ձեռնտու մարտերի սաստկության, հատկապես հայկական ուժերի ուռած թիվը:

Մեզ հայտնի է, որ ադրբեջանցի զինվորությունը, Աղդամ քաղաքը պաշտպանելու փոխարեն, պարզապես ճողոպրել է (բնակչությունն էլ ավելի վաղ էր հեռացել): Պարտված հրամանատարությունն իր ղեկավարներին պետք է դրությունն այնպես ներկայացներ, թե իրենց դեմ կռվի եկած է եղել մի վիթխարի բանակ՝ իր անհաղթահարելի տեխնիկայով: Դրա համար էլ հյուսվել է չորս գնդերով 6000 զինվորների հեքիաթը:

Աղդամի անկումը ճակատագրական դեր ունեցավ հակամարտության գոտում. նրանից հետո ադրբեջանական կողմը հիմնականում դատում էր մայոր Սադըխ Մամեդովի պես («Եթե հայերն ուզենան, կարող են գրավել ամբողջ Ադրբեջանը»):

Աղդամի գրավման կապակցությամբ ՄԱԿ-ի Անվտանգությա խորհրդի նախագահին եւ գլխավոր քարտուղարին Հեյդար Ալիեւի հղած ուղերձում մասնավորապես ասվում է. «Այսօր հայ ագրեսորները զավթել են Ադրբեջանի տարածքի 17 տոկոսը: Նրանք գրավել են ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը, Լաչինի եւ Քալբաջարի շրջանները, ինչպես նաեւ Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետության, Ղազախի, Ֆիզուլու, Զանգելանի եւ Աղդամի շրջանների 503 բնակավայրեր: Փախստականների եւ հարկադիր վերաբնակների թիվը հասել է 567 հազարի» («Ազգ», հուլիսի 29):

Թերեւս այս նամակի ազդեցությամբ՝ Աղդամի առումը դժկամությամբ ընդունվեց ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի, մանավանդ, նրա նախագահի կողմից, որը չուշացավ հայտնելու հայերին դատապարտող իր կարծիքը:

Արտաքին մթնոլորտը հիմնականում այդպիսին էր: Նույնիսկ հայկական ուժերի մասին համակրանքով խոսող ամերիկյան դեպարտամենտի մամուլի քարտուղարը (Մայքլ Մակքարի) գտնում էր, «որ հայերի կողմից Աղդամի գրավումը չի կարող արդարացվել

որպես ինքնապաշտպանության նպատակով արված քայլ» («Երկիր», հուլիսի 28):

Իսկ ի՞նչ պետք է արվեր, երբ ոչինչ չէր օգնում, ո՛չ միջազգային հեղինակավոր մարմինների կարծիքը կամ հրահանգը, ո՛չ պատասխան հրետակոծությունը, ո՛չ բանակցությունների ժամանակ պայմանավորվածությունը:

Ա՛յ, Աղդամի գրավումից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը ԼՂՀ իշխանություններին ճանաչեց որպես հակամարտող կողմ, երկկողմ հանդիպումներում խոստացավ ձեռնպահ մնալ նոր բախումից: Սակայն մեկ էլ նույն թուրքերը Իջեւանի Վազաշեն անպաշտպան գյուղի վրա հարձակվեցին, կրակ տվին հասած արտերն ու ամռան տապից խաշվող այգիները («Երկիր», հուլիսի 28):

Հուլիսի 27-ին Բաքվում գումարվեց միլլի մեջլիսի նիստ, որն Աղդամի անկման համար մեղադրեց Հ. Ալիեւին ու Ս. Հուսեյնովին: Պատգամավորներից շատերը գտնում էին, որ քաղաքի հանձնումը դավաճանություն է, որը նախապատրաստված է եղել. չէ՞ որ այն ականազերծվել էր գրավման նախօրյակին եւ շրջակա բարձունքներն էլ հայերին էր տրվել առանց դիմադրության: Դժգոհություն է արտահայտվել նաեւ Թուրքիայի պասիվության դեմ («Երկիր», հուլիսի 28):

Հուլիսի 28-ին Թարթառի ու Մարտակերտի շրջանների սահմանագլխին հանդիպում եղավ Ադրբեջանի ու ԼՂՀ բարձր պաշտոնյաներից կազմված պատվիրակությունների կողմից (ԼՂՀ-ից ներկա են եղել արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանը, պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանը եւլն, Ադրբեջանից՝ պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար Ալիեւը, պետական նախարար Ալիեւը, արտգործնախարարության ներկայացուցիչ Զուլֆուղարովը եւլն): Հանգամանալից զրույցից ու քննարկումներից հետո պայմանավորվեցին երկարաձգել նախընթացին (հուլիսի 25-27) ձեռք բերված հրադադարը, կարգավորել գերիների ու պատանդների փոխանակության խնդիրը: Եվ ամենակարեւորը՝ պայմանավորվեցին առաջիկայում երկու հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպում կազմակերպելու վերաբերյալ:

✧ ✧ ✧

Ռուսաստանի ռազմական փորձագետներից մեկը, որ լավ գիտեր ղարաբաղյան հակամարտության երկու կողմերի վիճակը, ուսումնասիրել էր ու գիտեր սրանց մարտավարության առանձնահատկությունները, մեծ տարբերություն էր տեսնում երկուսի միջեւ: Նա ասել է. «Ադրբեջանական բանակը, որն զգալիորեն լքված է, բայց ունի զինամթերքի մեծ պաշարներ, գերադասում է ռմբակոծումներն ու հրետակոծումները: Ղարաբաղյան ուժերը, որոնք զինամթերքի խիստ կարիք ունեն, զրկված են այդ հնարավորությունից եւ ընտրել են արշավային գրոհների տակտիկան, որի նպատակներից մեկն էլ զինամթերքի հայթայթումն է» («Ազգ», հուլիսի 29):

Ճշմարտություն, իհարկե, կար այս խոսքի մեջ: Հիշում եմ իմ զրույցը լեգենդար Ավոյի հետ: Հարցրել էի՝ ինչպե՞ս է լուծում զենքի ու զինամթերքի խնդիրը, լուրջ-լուրջ ասաց. «Աստված շա՜տ պահի Էլչիբեյին: Այդ հարցը նա է լուծում. ինքը բերում, լցնում է իրենց զորակետերը, մենք էլ հարձակվում, տիրում ենք դրանց կամ ճակատում ենք խլում...

Նրա տեղակալ Արոն (Ալբերտ Հայրապետյան) վկայում է, որ Ավոն կշտամբում էր ադրբեջանական տանկ ավերող հայ զինվորին: «Այն պետք է սարքին վիճակում նվաճել, տղա ջան»,- խորհուրդ էր տալիս զորավարը:

Հուլիսի 29-ին Բաքվից զանգեցին Ստեփանակերտ՝ ԱԳՆ Արկադի Ղուկասյանին, հայտնեցին, որ նախորդ օրը Թարթառի ու Մարտակերտի շրջանների սահմանագլխին տեղի ունեցած բանակցությունները համարվում են չեղյալ, ընդունված փաստաթղթերը՝ անօրինական, քանի որ ադրբեջանական պատվիրակությունը նման հանդիպումներ ու միջոցառումներ կատարելու համար լիազորված չի եղել հանրապետության ղեկավարների կողմից («Երկիր», հուլիսի 30):

երեւի Բաքվում նոր էին հասկացել, թե իրենք «Ղարաբաղի լեռնային մասում» ստեղծված օտար իշխանությունը չպիտի ճանաչեն, որպեսզի նրա հետ բանակցեն եւ ընդունեն որոշումներ: Չէ՞ որ նախօրյակին, հուլիսի 28-ին, արդեն հայտնի էր, որ Թուրքիայի պրեզիդենտ Ս. Դեմիրելը դիմել է Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի ղեկավարներին, իր տրտունջն արտահայտել Հայաստանի (եւ ոչ թե ԼՂՀ) նոր բռնագրավումների համար եւ արել հետեւյալ առաջարկությունը. «Նոր իրադարձությունների լույսի ներքո Թուրքիան կարծում է, որ հասել է Հայաստանի նկատմամբ լուրջ միջոցներ ձեռնարկելու ժամանակը: Այդ նպատակով Թուրքիան պատրաստ է համագործակցել Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի հետ այնպիսի միջազգային կազմակերպություններում, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ը եւ ԵԱՀԽ»-ը,- ասված էր Դեմիրելի ուղերձում («Երկիր», նույն օրվա համարում):

Ուրեմն, դարձյա՜լ Հայաստանը: Իսկ Բաքվի պատվիրակությունը հանդիպել էր ինչ-որ ԼՂՀ ներկայացնող մարդկանց հետ, որոնց կողքին նույնիսկ չկային ղարաբաղյան ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչները՝ հայերի հետ հավասար իրավունքով:

Նույն օրը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, ԼՂՀ նոր նվաճումների կապակցությամբ, վերստին անդրադարձավ ղարաբաղյան հակամարտությանը եւ ընդունեց N 853 բանաձեւը, որի մեջ ներածական սովոր հայտարարություններից հետո, ասված է. [Անվտանգության խորհուրդը] «դատապարտում է Աղդամի շրջանի գրավումը եւ վերջին ժամանակներս Ադրբեջանի հանրապետության տարածքների մյուս բռնազավթումները,

2. Դատապարտում է նաեւ բոլոր թշնամական գործողություններն այս գոտում, մասնավորապես քաղաքացիական անձանց վրա հարձակումները եւ բնակավայրերի ռմբակոծումներն ու հրետակոծումները,

3. Պահանջում է անհապաղ դադարեցնել ռազմական բոլոր գործողությունները եւ հակամարտությանը մասնակցող զավթիչ ուժերը անհապաղ, լրիվ եւ անվերապահորեն դուրս բերել Աղդամի շրջանից եւ Ադրբեջանի հանրապետության՝ վերջերս բռնազավթված մյուս բոլոր շրջաններից,

4. Շահագրգիռ բոլոր կողմերին կոչ է անում հասնել կրակի դադարեցման կայուն համաձայնության եւ կատարել այն,

5. Վերստին հաստատում է գոտում տնտեսական, տրանսպորտային եւ էներգետիկական կապերը վերականգնելու իր նախորդ կոչերը,

6. Հավանություն է տալիս հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի շարունակվող ջանքերին եւ լուրջ մտահոգություն է հայտնում այդ ջանքերի համար կործանարար հետեւանքներով հղի ռազմական գործողությունների սաստկացման առնչությամբ,

7. Ողջունում է ԵԱՀԽ-ի դիտորդների առաքելության նախապատրաստման միջոցառումները, ներառյալ դրա իրականացման ժամանակացույցը, ինչպես նաեւ ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում՝ գոտում ԵԱՀԽ-ի ներկայության ապահովման վերաբերյալ առաջարկության քննարկումը,

8. Շահագրգիռ կողմերին համառորեն կոչ է անում ձեռնպահ մնալ հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը խոչընդոտող բոլոր գործողություններից եւ շարունակել բանակցությունները ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի շրջանակներում, ինչպես նաեւ կողմերի ուղղակի շփումների միջոցով՝ վերջնական կարգավորման հասնելու համար,

9. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը համառորեն կոչ է անում գործադրել իր ազդեցությունը, որպեսզի Ադրբեջանի հանրապետության Լեռնային Ղարաբաղի գոտու հայերը կատարեն 822-րդ բանաձեւի եւ սույն բանաձեւի դրույթները եւ ընդունեն ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի առաջարկությունները,

10. Պետություններին համառորեն կոչ է անում ձեռնպահ մնալ ամեն տեսակ զենքի ու զինամթերքի մատակարարումներից, որոնք կարող են հանգեցնել հակամարտության սաստկացմանը կամ նոր տարածքների զավթմանը» («Երկիր», հուլիսի 31):

Իսկ եւ իսկ թուրքի ձեռքով գրված փաստաթուղթ:

Նկատի առնենք, որ բանաձեւի սկզբում իսկ ՄԱԿ-ի խորհուրդը գլխավոր մեղադրյալ

էր ճանաչում ոչ թե ԼՂՀ-ը կամ Լեռնային Ղարաբաղը, այլ Հայաստանի հանրապետությունը (ինչպես անում էին Թուրքիան ու Ադրբեջանը): Ահա այդ կողնորոշող խոսքը. «լուրջ մտահոգություն հայտնելով Հայաստանի հանրապետության եւ Ադրբեջանի Հանրապետության միջեւ հարաբերությունների առնչությամբ» (նույն տեղում): Սակայն հետո մեկ էլ «համառորեն» այդ Հայաստանին կոչ է անում «գործադրել իր ազդեցությունը, որպեսզի Ադրբեջանի Հանրապետության ԼՂ-ի գոտու հայերը...»: Ուղղակի զզվելի է:

Հուլիսի 30-ին էլ, Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը հիմնականում այս ոգով հայտարարություն հրապարակեց՝ մեղադրելով ոչ Հայաստանի հանրապետությանը, այլ հակամարտող, ուրեմն եւ ադրբեջանական տարածքներ նվաճած կողմ ճանաչելով Լեռնային Ղարաբաղը («Լեռնային Ղարաբաղի զինված կազմավորումների կողմից ադրբեջանական Աղդամ քաղաքի գրավումը...»): Ապա ավելի զարգացնում է այս սկզբունքը հայտարարության շարունակության մեջ՝ այսպես. «Նոր կարեւոր իրողություն են դարձել հակամարտող կողմերի ուղղակի շփումները, հատկապես Բաքվի ու Ստեփանակերտի ներկայացուցիչների հանդիպումները: Հուլիսի 28-ին նրանց միջեւ համաձայնություն է ձեռք բերվել հրադադարը մեկ շաբաթով երկարաձգելու եւ հանդիպումները շարունակելու վերաբերյալ: Առանց կողմերի ուղղակի կապերի, գործնականում անհնար է հաղթահարել կուտակված փոխադարձ անվստահությունը, որը դժվարացնում է խաղաղ կարգավորումը:

Այդպիսի շփումները եւ փոխադարձաբար ընդունելի համաձայնությունները ճանապարհ են բացում հակամարտության աստիճանական մարման եւ կողմերի հաշտեցման համար: Դա հաստատում է բազմաթիվ հակամարտությունների փորձը» («Երկիր», նույն տեղում):

Նույն օրը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ընդունած N 823 բանաձեւը գտնվում էր շահագրգիռ տերությունների եւ ղեկավար անձանց ուշադրության կենտրոնում: Ադրբեջանի ղեկավարությունն այն գոհունակությամբ ընդունեց՝ իր երախտագիտությունն արտահայտելով ՄԱԿ-ի հադեպ: Նախիջեւանում ծվարած Էլչիբեյն անգամ չկարողացավ լուռ մնալ, նույն առիթով գրեց, թե գոհ է «ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում հայերի հերթական ագրեսիայի հարցի քննարկման ժամանակ Վաշինգտոնի բռնած սկզբունքային դիրքի համար» («Ազգ», օգոստ. 3):

Հայտարարություն էր հրապարակել նաեւ ՀՀ արտգործնախարարությունը, որը մի քանի անգամ նպաստավոր խոսք ասելով բանաձեւի մասին («ՄԱԿ-ի Անվտանգությանն է միանում նաեւ Հայաստանի արտգործնախարարությունը», «853-րդ բանաձեւն այս իմաստով կարեւոր քայլ է կայուն զինադադարի հաստատման խոչընդոտների վերացման ուղղությամբ» եւն), նշում է նաեւ, իբր, բանաձեւի պարունակած մի հանգամանք, որ բացակայում է այնտեղ: Ասում է. «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը ողջունում է հատկապես ուղղակի շփումների քաջալերանքը բանաձեւի մեջ, ինչը, մեր գնահատմամբ, զորակցության դրսեւորումն է Բաքու-Ստեփանակերտ երկխոսության հանդեպ» («Երկիր», օգոստ. 3):

Անվտանգության խորհրդի բանաձեւում ուղղակի ոչ մի խոսք չի եղել Բաքու-Ստեփանակերտ երկխոսության վերաբերյալ, նման բան առկա է Ռուսաստանի արտգործնախարարության հայտարարության մեջ, որը եւ նշված է ժամանակագրության հուլիսի 30-ի օրագրում:

ՀՀ արտգործնախարարությունում, ՄԱԿ նամակ հղելիս մի՞թե չէին կարող ուշադիր կարդալ բանաձեւը, որին պատասխանում էին ըստ էության:

Հուլիսի 30-ին Ադրբեջանի զինուժը, խախտելով հրադադարի առթիվ կայացած պայմանները, ռմբակոծություններ ու գրոհներ ձեռնարկեց ինչպես ԼՂՀ ռազմաճակատներում (Ֆիզուլիից հրետակոծել է Հադրութը, գրոհել Մարտունու ինքնապաշտպանական դիրքերը), այնպես էլ Հայաստանի սահմանային բնակավայրերի գոտում (հրետակոծվեցին Կրասնոսելսկի շրջանի Վերին Ճամբարակ, Տավուշի շրջանի Մովսես, Նոյեմբերյանի շրջանի Բարեկամավան, Կոթի եւլ գյուղերը):

Հետաքրքիր է, որ Աղջաբեդու շրջանից էլ ուժգնորեն հրթիռակոծվել է Աղդամը (հասկանալի է, որ այն թուրքի կողմից այլեւս դիտվում է որպես թշնամական օբյեկտ)՝ քաղաքին պատճառելով մեծ ավերածություններ, հրդեհի մատնելով արդյունաբերական մի շարք կետեր եւ բնակելի տներ:

✧ ✧ ✧

Հաղորդվեց, որ օգոստոսի 1-ի ետմիջօրեին Հյուսիսային Օսիայի մայրաքաղաք Վլադիկավկազի արվարձան Յուժնի ավանի մոտ սպանել են Վիկտոր Պոլյանիչկոյին (ԼՂ-ի բռնագրավիչ դարձած նախկին պետական կոմիտեի նախագահը եւ վերջին շրջանում Ռուսաստանի կարեւոր ներկայացուցիչը Հյուսիսային Կովկասում): Պոլյանիչկոյի հետ սպանվողներ ու վիրավորներ էլի են եղել: Ասում են սպանողները՝ հեծյալներ, իրենց գործը կատարելուց հետո արշավել են դեպի Ինգուշիա:

Պոլյանիչկոյին չեն մոռանա Արցախում, ուր նա հրեշավոր բռնապետի անունով էր պսակել իրեն:

✧ ✧ ✧

Օգոստոսի առաջին օրերին ԼՂՀ-ում սպասում էին Մինսկի խմբի 9 երկրների այն հանդիպմանը, որ պետք է տեղի ունենար ամսի 4-5-ին Հռոմում: Մտածում էին, թե այն ինչպես կվերաբերվի վերջին շաբաթների խառնակչությանը, երբ Ադրբեջանն ու Թուրքիան միջազգային շրջաններում բավական ջուր էին պղտորել, եւ ԼՂՀ-ն (նրա հետ էլ Հայաստանի Հանրապետությունը) ագրեսորի հոչակ էր ստացել, իսկ ադրբեջանցին՝ նրա զոհն էր՝ տնավեր ու աստանդական:

Օգոստոսի 2-ին, ըստ հայկական լրատվական աղբյուրների, թուրքերը Ֆիզուլուց դարձյալ ռմբակոծել էին Հադրութի ու Մարտունու շրջանների մի շարք բնակավայրեր, ինչպես նաեւ հայոց պաշտպանական դիրքերը Օմարի լեռնանցքում:

Օգոստոսի 3-ին սրանց էլ գումարվեցին Հայաստանի Կրասնոսելսկի շրջանի Վերին Ճամբարակ ու Վահան գյուղերը, Գորիսի շրջանի Տեղ, Կոռնիձոր, Արավուս չարչրկված բնակավայրերը:

Օգոստոսի 4-ին «Երկիր» թերթը մահախոսական տպեց նահատակ զինվոր Գուրգեն Առաքելյանի մասին: Այնտեղ նշվում էր երեւանցի քաջ ռազմիկի անցած փառավոր ուղին՝ արցախյան շարժման նոր պոռթկումի առաջին օրերից մինչեւ 93-ի հուլիսի վերջը, այդ ուղու նվիրական կետերը՝ նախ Ֆիդայական արշավի դրվագներով, ապա Գետաշենի, Շահումյանի կողմերում, Թարթառի հովտի համար մղված աննահանջ կռիվները, երբ ինքը ջոկի հրամանատար էր եւ զինակիցներին ցույց էր տալիս խիզախության օրինակ: Զոհվել է Հաթերքում: Ասում են՝ վերջին բառերն իր անդրանիկ որդու մասին է եղել, պատվիրել է, որ նա հայրենիքի արժանավոր զավակ ու զինվոր դառնա: Ասում են նաեւ, որ վերջին խոսքերից մեկն էլ այն է եղել, որ միայն հայրենիքի համար տրոփած իր սիրտը Հաթերքում է զարկել վերջին անգամ եւ չպետք է բաժանվի այդ Հաթերքից: Դրա համար էլ զինվորները նրա սիրտը հողին են հանձնել Հաթերքում, իսկ մարմինը տարել, պահ տվել Երեւանի Թոխմախ լճի գերեզմանատանը:

Այս պատերազմը մարդկային կյանքի հետաքրքիր դրվագներ մատուցեց վեհանձնորեն մաքառած զինվորներին ու նրանց հարազատներին: Դրանցից մեկն էլ Գուրգեն Առաքելյանի երկրորդ զավակն էր՝ աշխարհ եկած հոր նահատակությունից մի քանի օր անց: Նրան կոչեցին հոր անունով՝ Գուրգեն... Երկու զավակ, երկու զինվոր, հայրենի հողին նվիրված մեկ կյանքի տեղ երկուսը...

Իսկ Հաթերքում նրա սիրտն է, որ այդ հին, պատմականորեն վեհապանծ հողի մեջ է դրվել իբրեւ սրբազան հունդ:

* * *

«Մեգապոլիս էքսպրես» թերթի օգոստոսի 4-ի համարից տեղեկանում ենք, որ Պերմում հայտնվել են հավաքագրողներ, որոնք Ադրբեջանի ազգային բանակում աշխատելու են հրավիրում երիտասարդ, պնդակազմ տղաների՝ անկախ ազգությունից, խոստանալով խոշոր վարձատրություն թե ռուբլով եւ թե տարադրամով: Ի տարբերություն նրանց, Թաթարստանի ազգային գվարդիայի հավաքագրողները ցուցակագրում են միայն պերմցի մուսուլմաններին («Ազգ», օգոստ. 4):

Օգոստոսի 5-ին էր դարձյալ, որ ԼՂՀ եւ Ադրբեջանի ներկայացուցիչների միջեւ տեղի ունեցած հեռախոսազրույցների շնորհիվ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց ռազմաճակատում կրակի դադարեցման ժամկետը երեք օրով երկարաձգելու մասին: Այս ժամանակաընթացքում պետք է շարունակվեն բանակցությունները ԼՂՀ եւ Ադրբեջանի ղեկավարների բարձր մակարդակով հանդիպում կազմակերպելու վերաբերյալ,- հաղորդել է ՀՀ-ում ԼՂՀ ներկայացուցիչ Մ. Սարգսյանը («Երկիր», օգոստ. 6):

* * *

Հայաստան հասավ օգոստոսի 4-5-ին Հռոմում տեղի ունեցած Մինսկի խմբի հերթական նիստի լուրը: Այնտեղ վճռական է եղել Թուրքիայի ներկայացուցչի խոսքը, որովհետեւ քննարկումները կատարվում էին շահագրգիռ կողմերի (Հայաստան, Ադրբեջան, ԼՂՀ) բացակայությամբ, եւ Ադրբեջանի շահերը պաշտպանվում էին Թուրքիայի կողմից, երբ ԼՂՀ շահերն անպաշտպան էին: Սա էլ հասկանալի էր դարձնում Ադրբեջանի զորամասերի վերջին օրերի աշխուժությունը Աղդամի կողմերում ու Ֆիզուլիում: Նրանք ամսի 6-ին բազմակողմանի գրոհներ ձեռնարկեցին Ֆիզուլիի մոտ գտնվող հայկական պահակակետերի վրա, 4-ին տիրացան, սակայն երեկոյան դեմ ստիպված եղան նահանջել, ետ փախչել՝ տալով զոհեր ու տեխնիկայի միավորների կորուստներ» («Ազգ», օգոստ. 7):

* * *

Ասում են՝ Մինսկի խումբը Հայաստանի, ԼՂՀ եւ Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին հրավիրել է Հռոմում օգոստոսի 9-ին գումարվելիք նիստին մասնակցելու (նույն տեղ):

Օգոստոսի 6-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ «Ղարաբաղ» («Ճիչ») կազմակերպության նիստը, որտեղ հենց նոր Արցախից վերադարձած Վ. Օսկոցկին, Ի. Բուրկովան, Ա. Նույկինը զեկուցեցին իրենց տպավորությունները ԼՂՀ նոր իշխանությունների կազմակերպչական ձեռնարկումների, ժողովրդի համառ դիմադրողականության եւ վճռական կամքի նոր դրսեւորումների մասին: Նրանք եւ մյուս ելույթ ունեցողները համոզմունք հայտնեցին, որ Արցախում ըստ էության ավարտված է մեծ կռիվը եւ հեռու չէ խաղաղության օրը, քանի որ թշնամին համոզվել է իր դիրքի խարխլվածության մեջ, արցախցիներն էլ ապացուցել են իրենց անկախության իրավունքը, որին արդեն ողջ աշխարհն է տեղյակ... Պատահակա՞ն է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը բանակցություններ է սկսել հենց ԼՂՀ ղեկավարության հետ («Երկիր», օգոստ. 7):

«**Օգոստոսի 7-ին եւ 8-ին** հանրապետության սահմանների տարբեր հատվածներում ընթացող մարտերում թշնամին օգտագործել է ռազմական տեխնիկայի գրեթե բոլոր տեսակները: Նորից գործողության մեջ են դրվել միջին հեռահարության հրթիռները, որոնք մեծ ավերածություններ են գործել ԼՂՀ խաղաղ բնակավայրերում:

Շարունակվում են ծանր մարտերը ռազմաճակատի հարավային հատվածում: Կուտակելով բավականաչափ կենդանի ուժ եւ ռազմական տեխնիկա՝ թշնամին Ֆիզուլու շրջանից նորանոր հարձակումներ է ձեռնարկում Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների հայկական պաշտպանական դիրքերի վրա: Հրթիռահրետակոծության են ենթարկվել Հադրութի շրջանի Էդիլլու, Հին Թաղեր, Խծաբերդ, Մարտունու շրջանի Կարմիր-շուկա եւ Թաղավարդ գյուղերը: **Օգոստոսի լույս 9-ի** գիշերը ծանր մարտեր էին գնում Մարտունու շրջանի Ուրյան բարձունքի շրջակայքում: Մոտ 4 ժամ տեւած անզիջում պայքարում երկու կողմերն էլ տվել են զոհեր եւ վիրավորներ: Մեր մարտիկներին հաջողվել է ետ մղել թշնամու գրոհը:

Երեկ, մինչեւ կեսօր ռազմաճակատի հարավային սահմանագծում մարտերը շարունակվում էին («Երկիր», օգոստ. 10):

Օգոստոսի 5-ի լրատվության մեջ հետաքրքիր էր հետեւյալը. ամենուրեք խոսք էր գնում հրադադարի եւ հարակից մի շարք հարցերի մասին Բաքվի ու Ստեփանակերտի պատվիրակությունների ունեցած բանակցությունից, ինչպես եւ այն առթիվ, որ նույն պատվիրակություններն են խոսել երկու պետությունների բարձր ղեկավարների հանդիպման կապակցությամբ:

Բանակցություններին, ինչպես ԼՂՀ ներկայացուցիչն էր ասում, նման զրույցներ իսկապես եղել էին: Սակայն հետագայում, ըստ երեւույթին, դա շատ նպաստացուցիչ է թվացել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, ուստի եւ Ադրբեջանի նախագահի խորհրդական Վաֆա Գուլուզադեն իր կառավարության անունից հայտնել է, թե Ադրբեջանի պատվիրակությունն ու «ԼՂ-ի հայ համայնքի ներկայացուցիչները լիազորված են եղել պայմանավորվելու միայն հրադադարի, դրա պահպանման պայմանների, ռազմագերիների ու պատանդների փոխանակման հարցերի մասին»: Միաժամանակ նա գտնում էր, թե հնարավոր է, որ հայկական համայնքի ներկայացուցիչները նման բարձր կարգի հանդիպման առաջարկ արած լինեն, սակայն դա չի նշանակում, թե արդեն համաձայնություն է ձեռք բերվել դրա առթիվ («Սնարք»):

Օգոստոսի 5-ին էր դարձյալ, որ հրապարակվեց նախորդ օրը ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանի ստորագրությամբ Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելլիին ուղղված նամակը, որով հասցեատերը փաստորեն մեղադրվում էր կեղծարարությունների մեջ. Բաբուրյանը հաստատում էր, որ Ռաֆայելլին պակասավոր վկայություններ է հաղորդել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին տված իր զեկույցում՝ դրությունն այնպես ներկայացնելով, թե ադրբեջանական օդուժը չի ռմբակոծել եւ հեռահար թնդանոթներն էլ չեն հրետակոծել հայկական բնակավայրերը (ուրեմն՝ նրանց դեմ ելած հայկական ուժերը հիմք չեն ունեցել նման քայլի համար):

Ռաֆայելլիի զեկուցման մեջ ժխտվել է ԼՂՀ կողմի այն պնդումը, թե Աղդամ-Ստեփանակերտ ճանապարհն ականապատված է եւ վտանգավոր: Ուրեմն, սուտ են եղել այս խոսքերը: Բայց չէ՞ որ հուլիսի 22-ին հայկական պաշտպանությունը ճեղքելու համար առաջ ելած թուրքի Ս-72 տիպի երկու տանկերը հենց այդ ճանապարհին են պայթել ականի վրա, եւ հենց նույն օրն է նույն օդում խփվել թուրքի ռազմական երկու ինքնաթիռ (ՍՈՒ-25)... Ինչպե՞ս կարելի է այսպես բացահայտորեն աղավաղ տեղեկություններ ներկայացնել,- բողոքում էր Կ. Բաբուրյանը եւ պահանջում «պատշաճ վերաբերմունք ցույց տալ ԼՂՀ դիրքորոշմանը եւ անել այն ամենը, ինչը կնպաստի այս տարածքում խաղաղություն հաստատելուն» («Երկիր», օգոստ. 5):

Նույն օրը Կ. Բաբուրյանը մի նամակ էլ հղել է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին: Այնտեղ ի մասնավորի գրված է եղել. «Ցանկանում եմ մեկ անգամ եւս հավաստիացնել Ձեզ՝ ռազմական գործողությունները վերջնականապես դադարեցնելու եւ Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ առկա ռազմական հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու գործին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը ստիպված է ափսոսանքով արձանագրել, որ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի N 853 բանաձեւն ընդունվել է ոչ ստույգ եւ կողմնապահ տեղեկությունների հիման վրա: Մենք ցանկանում ենք գոնե հուսալ, որ N 853 բանաձեւը, որի մեջ տեղ են գտել Թուրքիայի հանրապետության ներկայացուցիչների կողմից առաջարկված մի շարք ձեւակերպումներ, չի ձախողի վերջին ժամանակներս սկսված Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ ղեկավարությունների ներկայացուցիչների միջեւ ուղղակի երկկողմանի կապերի հաստատումը:

Այս կապակցությամբ ես անհրաժեշտ եմ համարում դիմել Ձեզ, պարոն գլխավոր

քարտուղար, խնդրելով՝ ՄԱԿ-ի մշտական ներկայացուցիչ ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ, որտեղից նա տեղում ծանոթանա իրադրությանը եւ կարողանա այս տարածքի իրադարձությունների մասին անկողմնակալ տեղեկություններ տալ Անվտանգության խորհրդին՝ հիմք ընդունելով սեփական դիտարկումների վրա արված հավաստի տեղեկությունները: Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը վստահություն է հայտնում, որ միջազգային հանրության կողմից Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախության ճանաչումը կարագացներ մեր տարածաշրջանում ռազմական հակամարտության քաղաքական կարգավորումը: Այն, միաժամանակ, եւս մեկ անգամ կընդգծեր համաշխարհային հանրության եւ կոնստրուկտիվ, եւ չեզոք դիրք զբաղեցրած երկրների ակտիվ մասնակցությամբ Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների միջեւ բոլոր խնդիրների խաղաղ կարգավորման գործին ունեցած իր հավատարմությունը» («Երկիր», օգոստոսի 6):

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանը գնաց Հռոմ՝ մասնակցելու Մինսկի խմբի խորհրդաժողովին, որ քննելու էր ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրը: Այդ մասնակցության առթիվ խոսել են ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը եւ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը՝ արտահայտելով իրենց դժգոհությունը ինչպես Մինսկի խմբի վերջին ձեռնարկումի, այնպես էլ N 853 բանաձեւի դեմ: Նրանք ասել են՝ իրենք պատրաստ են ամեն մի քայլի՝ արցախահայության իրավունքների եւ անվտանգության պաշտպանության, ԼՂՀ պետական միավորը ճանաչելու համար:

Օգոստոսի 10-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահությունը 14 ազատամարտիկների հետմահու պարգեւատրեց «Մարտական խաչի» առաջին աստիճանի շքանշանով:

Օգոստոսի 10-11-ին թուրքերն ակտիվացրել էին իրենց գործողությունները Մարտունու եւ Հադրութի շրջանների դեմ, որոնք համարյա անդադար գտնվում էին հրետակոծության ու օդային հարվածների տակ: Բնականաբար ԼՂՀ մարտական ուժերն այս կողմերում ամրապնդում էին իրենց դիրքերը, պատրաստվում արժանի հակահարվածի: Երեւի քաջատեղյակ լինելով այդ ամենին՝ Իրանում շատ էին անհանգստանում, քանի որ մտածում էին, թե այդ հայ քաջավարժ ուժերն այլեւս չեն հանդուրժի հակառակորդի խարդախ քայլերը, կանցնեն վճռական գրոհի եւ կգրավեն ոչ միայն Ֆիզուլին, այլեւ նրա թիկունքի՝ Իրանի սահմանակից շրջանները: Այն ժամանակ հասկանալի է, կսկսվի փախստականների ահռելի հոսքը դեպի Իրան («Ազգ», օգոստ. 11):

Ֆիզուլու խնդիրը բարդացել է ԼՂՀ զորքի համար, որը քաղաքից ընդամենը 7 կմ էր հեռու, գիտեր, որ հանրապետության հարավը փրկելու եւ անդորր ապահովելու համար անհրաժեշտ է իսպառ վնասազերծել, գրավել այդ քաղաքը... Սակայն տրամադրություն չկար նորից արժանանալու միջազգային մարմինների դժգոհությանը, նորից արժանանալու ագրեսորի անվան:

Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ այդ օրերին ադրբեջանական լրատվությունը մի քանի անգամ հայտարարել էր, թե հայերը գրավել են Ֆիզուլին կամ պատրաստվում են այն գրավել: Եվ դրա հետ միասին, այնտեղից ռմբակոծում էին հայկական դիրքերը, գրգռում ազատամարտիկներին, հարկադրում պատժարշավի ելնել...

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանն այս ամենի մասին օգոստոսի 11-ին նամակ էր հղել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին, ինչպես նաեւ հրապարակել հայտարարություն, որով զգուշացնում էր սպասվող նոր բարդություններից ու աղետներից:

Իսկ Ֆիզուլում թուրքի նոր ուժեր էին կուտակվում, Ֆիզուլուց վերստին նոր կրակ էր թափվում Մարտունու շրջանի արեւելյան դիրքերի, Հադրութի շրջանի սահմանային գյուղերի, շրջկենտրոնի վրա:

Օգոստոսի 13-ին էլ թուրքերը մեծ հարձակման անցան Մարտակերտի ու Խանլարի շրջանների սահմանային գոտում, գրոհեցին Օմարի լեռնանցքի վրա: Իհարկե, ջարդ կերան, 20 ասկյար, 1 տանկ, հետեւակի 2 զրահամեքենա կորցնելով՝ վերադարձան ելման կետերը: Բայց չէ՞ որ կորուստներ են ունեցել նաեւ այդպիսի խարդավանքի սպասող եւ մարտի պատրաստ ԼՂՀ ուժերը («Ազգ», օգոստ. 14):

Օգոստոսի 14-15-ին կասկած չկար, որ թուրքի ռազմական գործողությունները ճակատային բոլոր գոտիներում լուրջ վտանգ էին ստեղծել ԼՂՀ համարյա բոլոր շրջանների համար եւ անհնար էր, որ չարժանանային պատասխան քայլերի: Վերջիններից կարեւորագույնն այն էր, ինչ տեղի ուներ Ֆիզուլի եւ Ջաբրայիլ շրջկենտրոնների գոտում: Այստեղ բնակչությունն արդեն համոզված էր, որ հակառակորդն այլեւս անպատասխան չի թողնի իրենց ուժերի ավազակային հարձակումները, եւ սկսեցին զանգվածային տեղաշարժն ու փախուստը դեպի հարավ, դեպի Իրանի սահման...

Փախչում էին նաեւ թուրք զորաջոկատները:

Եվ այս ժամանակ էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարները նախաձեռնող դարձան Ադրբեջան-ԼՂՀ անմիջնորդ բանակցությունների. Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար Սաֆար Աբիեւը հեռախոսով փնտրեց-գտավ ԼՂՀ Պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանին, իսկ պրեզիդենտի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիեւի հանձնարարությամբ նրա տեղակալ Ռասուլ Գուլիեւը կապվեց ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ: Սկսվեցին բանակցությունները, որոնց նպատակն էր ուղիներ գտնել հրադադարի եւ Ադրբեջանական հարավ-արեւմտյան շրջաններին սպասվող մեծ աղետը կանխելու համար:

Այս օրերին Ադրբեջանի լրատվության մարմինները քանի՜ անգամ հաղորդեցին, թե գրավված են իրենց Ֆիզուլին ու Ջաբրայիլը:

✧ ✧ ✧

Հռոմի բանակցություններն ավարտվել էին դեռեւս օգոստոսի 13-14-ի հավաքներով: Նրանց մասնակցել էր նաեւ ԼՂՀ ներկայացուցիչը, որը դժգոհ էր արդյունքներից եւ ամսի 18-ին տված հարցազրույցում ասաց՝ ընդունված եզրակացություն-բանաձեւում նկատի չեն առնվել ղարաբաղյան պատվիրակության առաջարկությունները, ապա եւ հանձնարարականներն այնպես ճապաղ ու երկիմաստ են, որ հակամարտող յուրաքանչյուր կողմ կարող է ընդունել իր համար ձեռնտու ձեւով («Ազգ», օգոստ. 19):

Միայն ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ժ. Լիպարիտյանն էր գոհ, որովհետեւ, իբր, Հայաստանը կարողացավ [փաստաթղթերի մեջ] մտցնել ապաշրջափակման հարցը» (նույն տեղ): Երեւի թե մե՜ծ հաղթանակ է:

✧ ✧ ✧

Օգոստոսի 16-ին Բաքվից Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի հասցեով նամակներ էին ստացվել՝ Հեյդար Ալիեւի, Պաշտպանության նախարար Աբիեւի, փոխվարչապետ Գուլիեւի ստորագրությամբ. փոխվարչապետ Գուլիեւը լիազորվում էր 5 օրվա ընթացքում բանակցություններ վարել Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ բարձրագույն ղեկավարների հանդիպում կազմակերպելու համար եւ այդ ընթացքում խնդրվում էր հնգօրյա զինադադար» («Ազգ», օգոստ. 19):

ԼՂՀ արտգործնախարարն ասել է՝ ուշացել եք: Իսկ պաշտպանության նախարար Ս. Սարգսյանն այս առաջարկություն-խնդրանքի մասին արտահայտել է իր հետեւյալ կարծիքը. «Ես կասկածամտորեն եմ վերաբերվում Ադրբեջանի նոր առաջարկներին, քանի որ զինադադարի մասին նախկին պայմանավորվածությունների փորձը վկայում է, որ հարեւան հանրապետության ղեկավարությունը շահագրգռված չէ հակամարտության խաղաղ կարգավորմամբ եւ ժամանակավոր զինադադարներն օգտագործում է ռազմական կարողությունն ուռճացնելու եւ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ նոր հարձակողական գոր-

ծողություններ կազմակերպելու համար: Այս տարվա հուլիսի 2-ին եւ 28-ին զինադադարի ժամկետի լրացումից հետո ադրբեջանական բանակն անցավ լայնածավալ հարձակման Ասկերանի, Մարտունու եւ Հադրութի ուղղություններով: Ադրբեջանի վերջին առաջարկներն արդյոք չե՞ն հանդիսանում ժամանակի հերթական ձգձգումներ, իր բարոյալքված բանակը վերախմբավորելու եւ մեր հանրապետության դեմ նոր հարձակողական ծրագրեր մշակելու համար» (նույն տեղում):

Օգոստոսի 16-ին ռուս մի լրագրող հրապարակել է իր՝ ականատեսի հետեւյալ կարծիքը. «... Վերջին ժամանակներս Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն ակներեւաբար ձգտում է փոխըմբռնման հասնել Բաքվի նոր վարչակազմի հետ եւ ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում բանակցությունների միջոցով դուրս գալ ղարաբաղյան պատերազմից: Սակայն Հայաստանի եւ մանավանդ Ղարաբաղի կառավարող շրջանակներում Մինսկի խմբի խաղաղ կարգավորման ծրագիրն ունի չափազանց շատ սկզբունքային հակառակորդներ, որոնք չէին ուզենա, որ «դիվանագետների գրիչները փչացնեին այն, ինչին այդպիսի դժվարությամբ հասել է ժողովուրդը»: Չէ՞ որ հայ զինվորականներն ըստ էության արդեն շահել են պատերազմը եւ այժմ, թվում է, մնում է միայն ժողովել հաղթանակի պտուղները ու հակառակորդին ստիպել հաշտություն կնքել:

... Հայկական ուժերը լիովին ի զորու են գրավել Ֆիզուլին, որտեղից մինչեւ Իրանի սահմանը մոտ 20 կիլոմետր բլրավետ տեղանք է, որը ղարաբաղյան հրասայլերը եւ հետեւակի մարտական մեքենաները կարող են անցնել մի քանի ժամում: Միակ բանը, որ այսօր կարող է փրկել ադրբեջանական բանակի մնացորդներին, դա երրորդ տերության դիվանագիտական կամ ռազմական միջամտությունն է» («Երկիր», օգոոստ. 19):

Օգոստոսի 18-ին Ադրբեջանի զորքերը, արհամարհելով իրենց ողորմելի վիճակը Ֆիզուլի-Ջաբրայիլ գծի վրա, օդային հարձակում ձեռնարկեցին ՀՀ հարավ-արեւելյան սահմանների վրա, կես տոննանոց ռումբեր նետեցին Կապան քաղաքի վրա, պատճառելով ավերածություններ: Կային բազմաթիվ սպանվածներ ու վիրավորներ:

ՀՀ կառավարությունն այս առթիվ հրապարակեց հայտարարություն, որով հաղորդվում էր, թե Ադրբեջանն ուղղակի պատերազմի մեջ է ներքաշում Հայաստանին եւ ձախողում Մինսկի խմբի հետագա գործունեությունը» (նույն տեղում):

Այդ օրն էր, որ Ադրբեջանի ղեկավար Հեյդար Ալիեւը Բաքվում օտար երկրների դեսպաններին կրկին հավաքեց, հայտնեց, թե հայերն իր երկրի հարավ-արեւմուտքում հասել են Հորադիզ բնակավայրը, ինչի պատճառով Ադրբեջանից կկտրվեն Զանգելանի ու Կուբաթլիի շրջանները:

Նա պնդում էր նաեւ, **թե հայերի կողմում կռվում են ռուսաստանցի վարձկաններ** («Ազգ», օգոստ. 20):

Օգոստոսի 18-ի ժամը 18.00-ից հակամարտության գոտում հրադադար էր սահմանվում 5 օր ժամանակով: Ըստ լրատվական աղբյուրների՝ այդ առթիվ Հեյդար Ալիեւն արդեն տեղեկացրել էր, թե ԼՂՀ հետ բանակցություններում Ադրբեջանը կներկայացնի փոխվարչապետ Ռասուլ Գուլիեւը, իսկ Կարեն Բաբուրյանը լիազորել էր ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանին: Այժմ, հայտարարված 5-օրյա հրադադարի ընթացքում պետք է համաձայնություն ձեռք բերվի երկկողմ բարձրաստիճան ղեկավարների հանդիպման մասին: Եթե այդ հանդիպման մասին որեւէ պայմանավորվածություն ձեռք բերվի, ապա հրադադարը մեխանիկորեն կշարունակվի մինչեւ օգոստոսի 24-ը՝ բանակցությունների անցկացման պայմանավորված օրը: Հիշեցնենք նաեւ, որ հրադադարի մասին համաձայնագիրը ստորագրել են Ռ. Գուլիեւն ու Ա. Ղուկասյանը: Ընդ որում, BBC ռադիոկայանը օգոստոսի 19-ին արդեն հաղորդել է, թե 5 տարվա մեջ առաջին անգամ Ադրբեջանի ու Ղարաբաղի միջեւ կնքված համաձայնագիրը փաստորեն խոսում է Լեռնային Ղարաբաղի անկախության ճանաչման մասին» («Ազգ», օգոստ. 20):

Եվ, այնուամենայնիվ, լուրեր էին պտտվում այն մասին, որ ԼՂ-ի զորքերը շարունակում են առաջշարժումը, նվաճումներ են անում Ջաբրայիլի ու Կուբաթլիի շրջաններում եւ համարյա հասել են Իրանի սահմանին, որից հեռու են միայն 10 կիլոմետրով: Այս լուրերի

տարածողն էր «Ամերիկայի ձայնը», որը միաժամանակ Հայաստանին կոչ էր անում զսպել ղարաբաղցիներին եւ նրանց դուրս անել բռնազավթված տարածքներից (նույն տեղում):

Ինչ վերաբերում է, այսպես կոչված, 9 երկրների ներկայացրած նոր գրաֆիկին, որին Հայաստանն իր հավանությունն էր տվել՝ կատարելով միայն մանր դիտողություններ, ապա այն տարբեր տեսակ էր ընդունվում հասարակայնության մեջ: Նույնիսկ կարծիք կար եւ այն արտահայտեց ՀՀ նախագահի ներկայացուցիչ Դավիթ Շահնազարյանը, որի համար նորը հայկական կողմի համար անընդունելի էր, քանի որ այն ոչ N 822-ն էր, ոչ էլ N 853 գրաֆիկը, այլ դրանցից շատ անհրաժեշտ սկզբունքներ դուրս թողած մի բան էր (օրինակ, այնտեղ այլեւս հանձնարարական չկար շրջափակումների վերացման մասին, Լեռնային Ղարաբաղը բացարձակապես չէր ճանաչվում ոչ միայն որպես հանրապետություն, այլեւ վարչական միավոր), հետեւապես եւ սա արդեն /ինն երկրների/ սարքած մի նոր թուղթ է՝ երեւի իր գոյությամբ պարտական Թուրքիայի միջնորդությանը: Ուստի եւ Շահնազարյանը հայտարարեց, թե ինքը, որպես ՀՀ ԳԽ-ի պատգամավոր, 9-ի նոր նախաձեռնությունը համարում է անընդունելի (նույն տեղում):

Օգոստոսի 19-ին հեռախոսազրույց են ունեցել Հ. Ալիեւն ու Լ. Տեր-Պետրոսյանը, խոսել Ադրբեջան-ԼՂ երկխոսության, հրադադարի եւլ հարցերի մասին:

Այդ օրը ՀՀ-ում եւ ԼՂՀ-ում տարածված էր Հ. Ալիեւի ստորագրությամբ ստացված հեռագիրը՝ Ադրբեջան-ԼՂ բարձր ղեկավարների հանդիպում կազմակերպելու առաջարկությամբ: Եվ մեկ էլ ադրբեջանական լրատվությունը հերքեց այդ փաստը՝ հայտարարելով, թե իրենք ոչ մի հեռագիր էլ չեն ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ:

«Հայլուրի» թղթակիցն այդ առթիվ դիմեց ԼՂՀ ԳԽ-ի մամուլի քարտուղար Գեղամ Բաղդասարյանին, եւ նա, ցույց տալով ստացված հեռագիրը, զարմացավ.

– Կա՛մ Ալիեւը չի կարողանում պատշաճ պետական կարգ ստեղծել իր երկրում, կա՛մ էլ մի անմաքուր խաղ է խաղում՝ հակամարտությունն առավել խճճելու համար,- ասել է նա («Երկիր», օգոստ. 20):

Իսկ **օգոստոսի 21-ին** «Երկիրը» տպեց Ալիեւի ստորագրությամբ ստացված գրությունը՝ իսկականից. «Руководство Азербайджана уполномочивает вице-премьера Р. Гулиева в течение 5 (пять) дней вести переговоры об организации встреч высших руководителей Азербайджана и Нагорного Карабаха», վարն էլ՝ Ալիեւի պաշտոնը, ստորագրությունը:

Հետաքրքիր է՝ Ալիեւն այս գրության մեջ ի՞նչ է նկատի ունեցել «Լեռնային Ղարաբաղի բարձր ղեկավար» ասելով: Չէ՞ որ իրականում դա Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ԳԽ-ի նախագահն է կամ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ՊՊԿ-ի նախագահը: Եվ պատահական չէ, որ այն օրերին լրատվության ու դիվանագիտական միջավայրում խոսք էր գնում, թե այդ գրությամբ Ալիեւը ճանաչել է ԼՂՀ-ն:

Օգոստոսի 20-ին եւ հետագա օրերին հետաքրքիր տեղեկություններ էին սփռվում. մեկ այն մասին, որ ադրբեջանցիները խախտելով հրադադարի պայմանները, ռմբակոծում ու հրետակոծում են ԼՂՀ եւ ՀՀ սահմանային բնակավայրերը, մեկ էլ այն, որ Ֆիզուլու եւ Ջաբրայիլի շրջանների բնակիչները զանգվածաբար տեղահանված անցնում են Իրան, այնտեղ են փնտրում իրենց ապահովությունը: Ուստի եւ Ադրբեջանի անվտանգության մարմինները ժանդարմերիայի ուժեր են տեղադրում սահմանի երկարությամբ՝ փախստականների հոսքը դադարեցնելու համար («Ազգ», օգոստ. 21):

Բայց ավելի հեշտ ու էժանն այն չէ՞ր լինի, որ իրենք՝ ադրբեջանական ուժերը, դադարեցնեին հայկական դիրքերի ու բնակավայրերի հրակոծումները, որպեսզի սրանք էլ ստիպված չլինեն կրակին կրակով պատասխանել, ավերել հակառակորդի կրակակետերը եւ փախստական դարձնել անպաշտպան բնակիչներին:

Վերջին շաբաթվա ընթացքում մի քանի անգամ հաղորդել էին, թե ԼՂ-ի զորքերը գրավել են Ֆիզուլին, երբ նման բան չէր եղել եւ չէր էլ նախատեսվում իրենց՝ ԼՂՀ զորքերի կողմից: **Օգոստոսի 22-ին**, սակայն, թուրքերը դատարկել էին քաղաքը, այսինքն՝ ինքնակամ հանձնել էին այն... Բայց լավ է այս առթիվ խոսք տանք Հեյդար Ալիեւին, որը յուրայիններին էր մեղադրում թե՛ հրադադարը խախտելու, թե՛ Ֆիզուլին ու շրջականե-

րը հակառակորդին հանձնելու մեջ։ **Օգոստոսի 23-ին**, ելույթ ունենալով Բաքվի հեռուստատեսությամբ, դիմելով իր ժողովրդին, Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիեւն ադրբեջանական զորքերի վերջին անհաջողությունները բացատրեց միասնական հրամանատարության բացակայությամբ եւ ցածր կարգապահությամբ։ Անդրադառնալով Ֆիզուլի շրջկենտրոնը հայերի կողմից գրավելու մասին տեղեկությանը, Ալիեւը նշեց, որ այստեղ տեղաբաշխված զորքերը Ֆիզուլի քաղաքի վարչակարգի ուղղակի հրամանով իրենք են թողել քաղաքը։ Նա նշեց նաեւ, որ շրջանների որոշ ղեկավարների գործողությունները, որոնք քաղաքական շահադիտական նպատակներ են հետապնդում, պառակտում են ադրբեջանական զինված ուժերը։ Որպես օրինակ՝ Ալիեւը վկայակոչեց Աղջաբեդիի շրջանում գնդապետ Գումբեթովին ենթակա գումարտակի սադրիչ գործողությունները, որը (Գումբեթովը- Բ. Ու.) գրգռելով հայկական կողմին, խախտեց զինադադարը եւ անցավ հակահարձակման հակառակորդի դիրքերի վրա։ Նրա խոսքերով, հարձակման հետեւանքով թուրքերի 50-ից ավել զինյալներ գերվել են։ Կան սպանվածներ եւ վիրավորներ։ Ալիեւն ընդգծեց, որ հենց ադրբեջանական զորքերն են խախտել հնգօրյա զինադադարի մասին պայմանավորվածությունը («Ազգ», օգոստ. 24)։

Օգոստոսի 24-ին Հայաստանի թերթերը հրապարակեցին տեղեկություն այն մասին, որ ԼՂՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանը տեղափոխվել է Երեւան, նշանակվել ՀՀ պաշտպանության նախարար։

✧ ✧ ✧

Վերջին օրերին Հռոմից քանի՞ ժամանակացույց (գրաֆիկ) էր ստացվել՝ հրադադար պահպանելու, գրավված տարածքներից հայկական ուժերը դուրս բերելու եւ երկրորդական հարցերի ընդգրկումով։ ԼՂՀ ներկայացուցիչները՝ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը, Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելիին գրած նամակներում, արտգործնախարարի պաշտոնակատար Արկ. Ղուկասյանը պաշտոնական հանդիպումներում եւ մամուլի ասուլիսներում հայտարարում էին, որ գնալով այդ ժամանակացույցի տարբերակները դառնում են ավելի անընդունելի, որովհետեւ ասես մշակվում են ադրբեջանական կողմի թելադրանքով եւ հայկական կողմի, այսինքն՝ ԼՂՀ շահերի անտեսումով, այնքա՛ն, որ վերջին տարբերակում Լեռնային Ղարաբաղի անունն անգամ չկա։ Բայց այս դեպքում ո՞ւմ հետ են բանակցում, պայմանավորվում, ումի՞ց են սպասում զորքի դուրսբերում եւ այլ միջոցառումներ... Եվ, ամենակարեւորը, աստիճանաբար ապաշրջափակման հարցը եւս դուրս է բերվել փաստաթղթից, հիմնական տեղ չի բռնում նաեւ Ղարաբաղի հայության անվտանգության խնդիրը... Այս եւ նման ուրիշ իր դիտողությունները շարադրելուց հետո Կ. Բաբուրյանը գրել էր. «Մենք կոչ ենք անում ԵԱՀԽ Մինսկի խմբին՝ չանտեսել իրողությունները եւ ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղը որպես հակամարտության լիիրավ կողմ, ինչը շատ խոչընդոտներ կվերացնի խաղաղության ճանապարհին» («Երկիր», օգոստ. 24)։

Օգոստոսի 23-ին թուրքերն ինքնակամ հեռացան նաեւ Ջաբրայիլից։ Նախորդ օրերին շարունակվել էին հրետակոծություններն ու օդուժի ռմբակոծությունները պատերազմի բոլոր գոտիներում։ Թուրքերը դաժանորեն կրակի տակ էին պահում ոչ միայն Մարտունու եւ Հադրութի սահմանային բնակավայրերը, այլեւ Մարտակերտի շրջանը, ՀՀ սահմանային շրջանները, օրինակ, Գորիսը, Կապանը եւն, իսկ Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհը, հատկապես միջանցքի գոտին անվերջ գտնվում էր թշնամական հարձակման կենտրոնում։

ԼՂՀ զինված ուժերը չէին կարող անպատասխան թողնել այս ամենը։ Հետեւանքը ողբերգական էր դառնում թուրքի զորքի ու քաղաքացիական բնակչության համար, որոնք, նկատի առնելով իրենց ղեկավարության անճարակությունը, լքում էին ճակատն ու իրենց բնակավայրերը։ «Օգոստոսի 23-ին Ջաբրայիլ շրջկենտրոնի շրջակա բարձունքները վերահսկող մեր մարտիկներն արձանագրել էին, որ ադրբեջանական ռազմական միավորումները լքում են նաեւ այս քաղաքը։ Հիշեցնենք, որ նախընթացին նրանք ինքնակամ

թողել էին Ֆիզուլին։ Այս անգամ եւս ղարաբաղյան մարտիկներին հրամայված էր չմտնել Ջաբրայիլ եւ հսկողության տակ պահել մոտակա ողջ տարածքը։ ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության վկայությամբ՝ խաղաղ բնակչությունն այստեղից, ինչպես նաեւ գոտու մյուս բնակավայրերից, վաղօրոք դուրս է բերվել («Երկիր», օգոստ. 25)։

Հետաքրքիր է, որ այս ամենին անմիջապես արձագանքել է Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը՝ օգոստոսի 24-ին հրապարակելով իր հայտարարությունը, որով **եթե** դատապարտում էր Ադրբեջանի նոր տարածքների գրավումը, ապա միաժամանակ հաստատում էր ԼՂՀ ճանաչումը որպես ոչ միայն հակամարտող կողմ, այլեւ պետություն։ Ահա այդ հայտարարության հիմնական մասը. « Վերջին օրերին ուշադրություն են գրավում Ղարաբաղի հայերի ակտիվ ռազմական գործողությունները Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից դուրս՝ Ֆիզուլի- Ջաբրայիլ վտանգավոր գոտում։ Մարտական խմբերի առաջացումը դեպի Իրանի սահմանը սպառնում է մեկուսացնել Ադրբեջանի խիտ բնակեցված մի շարք շրջաններ եւ տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակիչների փախստական դարձնել։ Դա չի կարող արդարացվել որեւէ ռազմական անհրաժեշտությամբ, հակամարտող կողմի զինվորական միավորումները չեն կարող այստեղ այլեւս սպառնալ հայկական ուժերին։

ԼՂՀ ղեկավարները պետք է հասկանան այս ոտնձգությունների անպատասխանատու բնույթը, որոնք խուճապ են առաջացնում Ադրբեջանի խաղաղ բնակչության շրջանում։ Նկատելիորեն աճում է հակամարտության միջազգայնացման վտանգը։

Ռուսաստանը չի կարող անտարբեր մնալ հարյուր հազարավոր մարդկանց ճակատագրի հանդեպ, ո՛ր ազգությանն էլ նրանք պատկանեն, եւ պահանջում է դադարեցնել ռազմական գործողություններն ու հարձակվող ուժերը ետ քաշել **ԼՂՀ** սահմանները։ Հակամարտող կողմերի ներկայացուցիչների անհապաղ հանդիպման կազմակերպմանը նպաստելու համար տարածաշրջան է ուղարկվել ՌԴ նախագահի ներկայացուցիչը» («Երկիր», օգոստ. 25, ընդգծումներն իմն են.-Բ. Ու.)։

✧ ✧ ✧

Վերջին օրերի տեղեկատվության մեջ մեծ տեղ է բռնում այն լուրը, որ վերաբերում է Բաքու-Ստեփանակերտ բարձր պաշտոնյաների հանդիպման նախապատրաստությանը։ Հեռախոսային զրույցները, սակայն, շոշափելի արդյունքներ չէին տալիս։ Եվ Ելցինի ներկայացուցիչ Վլ. Կազիմիրովն իր ձեռքը վերցրեց այդ գործը։ Նա եղավ Բաքվում, խոսեց Ալիեւի հետ, որը նրան ասաց. «Ադրբեջանի բանակը փախչում է, ես դա ձեզ ուղղակի ասում եմ, դա փաստ է»։ Եվ ռուս դեսպանը հասկացավ, որ դա հանձնվել է նշանակում։ Չէ՞ որ փախչող բանակը ոչխարի հոտի պես բան է, այլեւս կանգ չի առնի, եւ Ադրբեջանը կարող է ամեն ինչ կորցնել։ Ուրեմն, անհրաժեշտ է բարձր հանդիպումը կազմակերպել... Եվ Կազիմիրովն ամսի 27-ին ուղեւորվեց Ստեփանակերտ («Ազգ», օգոստ. 27)։

Վլ. Կազիմիրովի այս այցն ի՞նչ արդյունք ունեցավ, չգիտենք, լրատվական մարմինները ոչինչ չեն հաղորդել։ ԼՂՀ ղեկավարները թերեւս չեն ստացել իրենց գոհացնող առաջարկներ, քանի որ այդ ժամանակ խաղի գլխավոր ղեկավար Ալիեւն ինքն էլ չգիտեր, թե ի՛նչ է ուզում։ Օրինակ, պակա՞ս խոսուն՝ փաստ էր. Մինսկի խումբը սեպտեմբերի 1-ին պետք է ոչ պաշտոնական խորհրդաժողով աներ Մոսկվայում։ Պարզ է, որ ուշադրության կենտրոնում էր լինելու ղարաբաղյան հակամարտությունը։ Սակայն մեկ էլ Ադրբեջանը խնդրեց, որ այն հետաձգվի 5 օրով («Ազգ», օգոստ. 31)։

Ինչի՞ համար, մի՞թե Ադրբեջանը չէր շտապում... Թե՞ սպասում էր, որ իր փախչող բանակը մի երկու շրջան եւս լքեր, հանձներ հակառակորդին, որպեսզի առավել հիմնավոր դառնար հայկական կողմին վերագրվող մեղքը՝ ինքնիշխան Ադրբեջանի տարածքների զավթման գործում։

Իսկապես, ամսավերջին արդեն Ադրբեջանում պաշտոնապես հաղորդում էին, որ ի-

րենց նոր շրջաններն են կորսվում: «Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հաղորդում էր, թե Ղուբաթլիի շրջանում իրադրությունը ծայրաստիճան սրված է, եւ հայկական կազմավորումները, չնայած ադրբեջանական բանակի եւ տեղի բնակչության դիմադրությանը, երեք ուղղություններով խորացել են շրջանի տարածք, մոտենում են շրջկենտրոնին: Ըստ սույն աղբյուրների՝ հայկական ուժերը ջանում են փակել Ղուբաթլի-Զանգելան ճանապարհը եւ դրանով իսկ Ղուբաթլիի շրջանը ամբողջապես կտրել Ադրբեջանից: Ինչ վերաբերում է Զանգելանի շրջանին, ապա ադրբեջանական աղբյուրների համաձայն, օգոստոսի 29-ի երեկոյան հայկական ուժերը, իբր, գրոհ են ձեռնարկել Սոբու լեռան ուղղությամբ, որտեղից կարելի է հրետակոծել շրջկենտրոնն ու այնտեղ տանող ճանապարհը» («Ազգ», օգոստ. 31):

✧ ✧ ✧

Չուշացան նաեւ այս վիճակին հետեւելիք դեպքերը. չնայած մեր լրատվության հաղորդումներում այս օրերին թուրքի ուժերը մեծ վնասներ էին հասցնում ինչպես ԼՂՀ, այնպես էլ ՀՀ սահմանային բնակավայրերին, իբրեւ ամսավերջի համագումարային տեղեկատվություն՝ Ադրբեջանից հաղորդում էին, թե «օգոստոսի 30-ի երեկոյան հայկական ուժերը գրավել են Ջաբրայիլ շրջկենտրոնը եւ 18 տանկերի աջակցությամբ գրոհում են Ղուբաթլիի ուղղությամբ: Միաժամանակ Ղուբաթլիի ուղղությամբ գրոհ է ձեռնարկվում նաեւ հյուսիսից՝ մի քանի օր առաջ գրավված Գյուլեբերդի կողմից: Ըստ նույն աղբյուրների՝ երեկ առավոտյան հայկական ուժերն արդեն գրավել էին Հագարի գետի ձախափնյա բոլոր գյուղերը եւ շարժվում էին Զանգելանի ուղղությամբ: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունը հաղորդում էր, թե հայերը Ջաբրայիլի շրջանում գրավել են 38, իսկ Ղուբաթլիի շրջանում՝ 18 գյուղ» («Ազգ», սեպտ. 1):

Հետաքրքիրն այն եղավ, որ ՀՀ-ում օտար երկրների բոլոր դեսպաններն իրենց պետությունների բողոքը, նույնիսկ սպառնալիքները հայտնեցին հայկական կողմի հասցեին: Նրանք կտրուկ հայտարարեցին, թե նոր բռնագրավումները կարող են պատճառ դառնալ, որ իրենց երկրները դադարեցնեն Հայաստանին տրվող երկարաժամկետ վարկերն ու այլազան օգնությունները:

Սպասվում էր, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը նոր փաստաթուղթ կընդունի ղարաբաղյան խնդրի առթիվ (նույն տեղում):

Եվ, այսուամենայնիվ, ամիսը փակվեց կարեւոր մի նախաձեռնությամբ. Ռուսաստանի ԱԳՆ միջնորդությամբ՝ օգոստոսի 31-ի կեսօրին ԼՂՀ եւ Ադրբեջանի պատվիրակությունների միջեւ ստորագրվեց հրադադարի համաձայնագիր, որը պետք է գործեր մինչեւ սեպտեմբերի 10-ը ներառյալ, եւ այդ ընթացքում պետք է կազմակերպվեր երկու հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպումը:

Համաձայնագիրն ստորագրել են. ԼՂՀ կողմից՝ ԱԳՆ Արկադի Ղուկասյանն ու ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ընդհանուր հրամանատար Սամվել Բաբայանը, Ադրբեջանի կողմից՝ Միլլի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Ա. Ջալիլովը եւ պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար Ս. Աբիեւը:

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի 1-ին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը շատ բարձր էր գնահատում Ադրբեջանի ու ԼՂՀ միջեւ կնքված համաձայնագիրը եւ նախատեսվող բարձր հանդիպման հեռանկարները: Այն միաժամանակ կոչ էր անում, որպեսզի ԼՂՀ ղեկավարությունը, իբրեւ բարի կամքի դրսեւորում, իր զորքերն անհապաղ ետ քաշի ավելի վաղ ձեւավորված անջատման գիծ:

Այս կոչին դրականորեն արձագանքելով՝ ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռ. Քոչարյանը պատրաստակամություն հայտնեց զինված ուժերը Խոջիկ-Խանլիկ-Չերելի գծից անհա-

պաղ ետ քաշելու եւ նախկինում զբաղեցրած դիրքերում կանգնելու համար: Այդպիսով ԼՂՀ զորքերն ազատ էին թողնում Ղուբաթլին եւ 30 գյուղեր («Ազգ», դեկտ. 2):

✧ ✧ ✧

Նույն օրվա ադրբեջանական լրատվական տվյալներով՝ առավոտյան արդեն պարպվել էր նաեւ Ղուբաթլի շրջկենտրոնը, որ 6-րդն էր վերջին ժամանակներում հայերի կողմից գրավված շրջկենտրոնների շարքում (Լաչին, Քալբաջար, Աղդամ, Ֆիզուլի, Ջաբրայիլ):

Հաղորդվում էր նաեւ, որ ռազմական խառը վիճակի թելադրությամբ, Իրանի մեկ զորամաս Արաքսն անցել է, իր հսկողության տակ առել Արաքսի վրա կառուցված այն ջրամբարը, որ առաջներն օգտագործում էին Իրանն ու ԽՍՀՄ-ը (նույն տեղում, նաեւ «Երկիր», սեպտ. 2):

Սեպտեմբերի 2-ին նշվեց ԼՂՀ երկրորդ տարելիցը: Այդ առթիվ հրապարակվել են նորելուկ հանրապետության ղեկավարների կոչերն ու ողջույնի խոսքերը՝ ուղղված հայրենի ժողովրդին: Ստացվել էր ՀՀ ԳԽ-ի ողջույնի հեռագիրը, որում ասված էր. «Ընդունեք մեր անկեղծ շնորհավորանքները Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հռչակման տարելիցի առթիվ: Գոյատեւման պայքարի ելած Ղարաբաղի հերոսական ժողովուրդը, դրսեւորելով կամք ու տոկունություն, կարողացավ իր լինելիությանը սպառնացող իրական վտանգը դիմագրավելուն զուգընթաց ստեղծել կառավարման եւ ինքնապաշտպանության հուսալի համակարգեր...»:

Այս հեռագրի հեղինակն ա՛յն Գերագույն խորհուրդն էր, որ չէր ընդունում ԼՂ-ի հանրապետությունը, գտնում էր, թե դրանով պատերազմ կհայտարարի Ադրբեջանին..., նաեւ Թուրքիային: Իսկ հիմա ընդունում, տարփողում էր՝ մոռացած իր որոշումը, իր չհանդուրժող դիրքը:

✧ ✧ ✧

Այդ օրը ԼՂՀ արտգործնախարարությունն ստացավ Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիեւի ստորագրությամբ մի փաստաթուղթ (ֆաքս), որով բառացիորեն առաջարկվում էր «Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ լիազոր ներկայացուցիչների հանդիպում» Մոսկվայում: Սա առաջին անգամն էր, որ Ալիեւն ընդունում (ուրեմն եւ ճանաչում) էր ԼՂՀ-ը՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը («Ազգ», սեպտ. 4):

Սեպտեմբերի 3-ին «Երկիրն» արտատպեց Թուրքիայում Ադրբեջանի դեսպան Մուհամեդ Նովրուզ օղլի Ալիեւի մի հարցազրույցը, որում դեսպանը հարազատ միջավայրում իրեն ազատ էր զգում՝ անկեղծորեն ներկայացնելու իր երկրի կարծիքը Հայաստանի ու հայության, Արցախի ու նրա ապագայի մասին: Ահա նրա խոսքի այդ մասը. «Ողջ աշխարհի հայ ահաբեկիչներն ու վարձկանները Լեռնային Ղարաբաղում են: Նրանք մեր հողում սպանում են մեր կանանց ու երեխաներին: Մյուս կողմից՝ աշխարհում մոտ քառասուն միլիոն ադրբեջանցի կա: Մինչեւ օրս մենք չենք կանչել նրանց: Որովհետեւ մենք խաղաղասեր ազգ ենք: Ադրբեջանցիներն ապրում են Թուրքիայում, Իրանում, նույնիսկ Ռուսաստանում: Եթե մենք ռազմատենչ ազգ լինեինք, կդիմեինք նրանց օգնությանը: Գուցե այդ էր մեր սխալը: Եթե հայերը կարող են աշխարհի բոլոր վարձկաններին ու ԱՍԱԼԱ-ի ահաբեկիչներին Լեռնային Ղարաբաղ բերել՝ մեզ կոտորելու, մենք էլ իրավունք ունենք բոլոր ադրբեջանցիներին՛ կանչել՝ մեր տարածքները պաշտպանելու: Խոսքը կամավորների մասին է. մենք երբեք թուրքական բանակին Ադրբեջան չենք հրավիրել: Խնդրում եմ հիշել այդ հանգամանքը: Թուրքական մամուլը վկայում է հակառակը, դա ճիշտ չէ՛ (ուրեմն, թուրքական մամուլը տեղեկացնում էր, թե Ադրբեջանն օգտվում է իր երկրի զինական ուժից, դա ճիշտ չէ: Թուրքական մամուլը չգիտե, թե ինչո՛վ է զբաղված իր երկրիրը.-Բ. Ու.):

... Հայերին օգտագործում են որպես Կովկասի ժանդարմ։ Նրանք դեռ շատ կզղջան։ Ադրբեջանը հզոր է եւ մի օր կազատագրի իր հողը։ Ես համոզված եմ, որ մի օր մեր ժողովուրդը կհամախմբվի Հեյդար Ալիեւի շուրջ։ Ալիեւը շատ փորձված ու գիտակ քաղաքական գործիչ է, եւ նա իրեն միշտ արդարացրել է։ Մենք հայերին ապրելու հող չունենք։ Նրանք իրենք կընկնեն այն փոսը, որ փորել են մեզ համար»։

Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինն էլ, անկասկած, արտահայտելով իր կառավարության ծրագիրը, հետեւյալ հայտնությունն է արել. «Ես տեսակցել եմ ԱՄՆ-ի պատասխանատուների հետ եւ զգուշացրել նրանց, որ եթե Ադրբեջանի խնդիրը բանակցությունների ճանապարհով իր օրինական լուծումը չգտնի, թուրքական կառավարությունը, ինչպես 1974-ին Կիպրոսի թուրքերին պաշտպանելու համար ռազմական միջամտության դիմեց, նույնկերպ կգործի եւ Ադրբեջանին պաշտպանելու համար» («Երկիր», սեպտ. 4)։

Սեպտեմբերի 4-ին Բաքվում լույս տեսնող «Ազերբայջան» թերթը հրապարակել է մի ոմն Սաֆարլիի հոդվածը, որ մերկացնում է Կուբաթլիի, Ֆիզուլու եւլ շրջաններում ադրբեջանցի պաշտոնյաների կազմակերպած կողոպուտներն ու դիակապուտները։ Մինչեւ վերջ կողոպտել են հայի երես չտեսած գյուղերը, ապա հրդեհի մատնել, երբ դրանից առաջ էլ բնակչության վերջին միջոցներն էին խլել՝ պատճառաբանելով, թե դա արվում է պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով»։

Սեպտեմբերի 5-ին Մոսկվա էր ժամանել Ադրբեջանի պրեզիդենտի պաշտոնակատար Հեյդար Ալիեւը, որն այդօր հանդիպումներ պիտի ունենար Ելցինի, Չեռնոմիրդինի ու Գրաչովի հետ, քննարկեր բազմաթիվ հարցեր, որոնց մեջ էլ՝ իր հանրապետությունը ԱՊՀ շարքերն անցկացնելու, ապա եւ Ղարաբաղում կռիվը դադարեցնելու վերաբերյալ։ Ասում են՝ հույս ունի, թե կհասնի որոշակի հաջողությունների։ Չէ՞ որ նախօրյակին «հարգել է» Ելցինի խնդիրքը Ռուսաստանի հինգ քաղաքացի-զինվորներին, որոնք գնդակահարության էին դատապարտված, ազատելու եւ Ռուսաստանին հանձնելու մասին եւ եհիմա էլ Ադրբեջանը դառնում է ԱՊՀ անդամ։

Հաղորդեցին նաեւ, որ Մոսկվա է ժամանել (թե՞ կժամանի) նաեւ Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլերը, որը նախորդ օրերին հոխորտում էր իր երկրի զորքերը քշել Հայաստանի վրա, որ համարձակություն ունի Նախիջեւանին ծուռ աչքով նայելու։ Մոսկվայում նրա խնդիրն է լինելու Ռուսաստանի կառավարողներին հասկացնելու, որ ագրեսոր Հայաստանը գրավել է Ադրբեջանի բազմաթիվ շրջաններ, հիմա էլ ոտնձգություններ է անում Նախիջեւանի նկատմամբ, եւ այդ ամենը կասեցնելու համար իր Թուրքիան պատրաստ է դիմելու ամենակտրական միջոցների, «առանց բացառելու նաեւ պատերազմը»։

Նշված լրատվական աղմուկի մեջ մեծ տեղ էր բռնում Թուրքիայի պատասխանատվությունը Նախիջեւանի բախտի հանդեպ։ Թմբկահարվում էր, որ 1921-ին այդ մարզը Թուրքիայի նախաձեռնությամբ տրվել է Ադրբեջանին, եւ Կարսի հայտնի պայմանագրով էլ՝ Թուրքիան մեկն է այն հինգ տերություններից, որոնք պարտավոր պիտի լինեն իրականացնելու Նախիջեւանի հովանավորի ու Հայաստանի դեմ պաշտպանողի դերը։

Մի խոսքով՝ 93-ը դարձել է 21-ի կրկնությունը. Թուրքիան ու Ադրբեջանը Ռուսաստանի հետ կրքոտ սիրախաղերի մեջ էին եւ պետք է հոշոտեին Հայաստանն ու Արցախը։ Սակայն 21-ին Հայաստանը խեղճ էր, անպաշտպան, աշխարհի մեծերից մերժված։ Բավական է նշել, որ այն ժամանակ նա ոչ մի ուժ չուներ իր պատիվն իսկ փրկելու, իսկ այսօրվա Հայաստանն այնքան հզոր է, որ ամբաստանվում է ագրեսիայի մեջ, փորձում են զսպել նրա նվաճումների թափը։ Հիմա նա բավական ուժ ու դիվանագիտական հնարամտություն կունենա՞ պատվով դուրս գալու այս նոր փորձությունից։

Սակայն դատելով այսօրվա հայ դիվանագիտության քայլերից, շատ էլ չի կարելի լավատես լինել։ Բավական է հիշել երեկ մեր հեռուստատեսության այն ամբաստանագիրը, որ ՄԱԿ-ում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Հասան Հասանովն էր գրել ՀՀ ԱԳ նախարարության՝ ՄԱԿ-ին հղած դիմումի դեմ։

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի 6-ին Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց ունեցավ Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի հետ, քննարկվեց հայ-թուրքական սահմաններում նկատվող թուրքական բանակի կուտակումների խնդիրը։ Հայաստանի նախագահը մտահոգություն հայտնեց, թե դա կարող է բարդացնել իրավիճակը եւ խանգարել բանակցությունների ընթացքը, քանզի սպասվում է ինչպես Ադրբեջանի եւ ԼՂՀ իշխանությունների հանդիպում (ամսի 8-ին),այնպես էլ Մինսկի խմբի խորհրդակցություն (ամսի 9-ին)։ Երկու երկրների նախագահները համաձայնեցին ամեն կերպ աջակցել ռազմական գործողությունների դադարեցմանը եւ խաղաղություն հաստատելու ընթացքին («Ազգ», սեպտ. 7)։

✧ ✧ ✧

«Թուրքիայի կառավարությունը պատրաստ է ռազմական օգնություն տրամադրել Ադրբեջանին՝ Հայաստանի կողմից մարտական գործողությունների հետագա ծավալման դեպքում»,- Թուրքիայի խորհրդարանում հայտարարել է «Անա վաթան» կուսակցության խմբակցության նախագահ Էյուբ Աշիղը։ Միաժամանակ նա տեղեկացրել է, թե Ադրբեջանի ղեկավարությունը տեղյակ է, որ Թուրքիան, բացի քաղաքականից ու տնտեսականից, պատրաստ է նաեւ ռազմական օգնություն տրամադրել։ Պատասխանելով լրագրողների այն հարցին, թե դա չի՞ հանգեցնի հակամարտության միջազգայնացմանը, Էյուբ Աշիղը նշել է, որ Թուրքիան իր գործողությունները կատարելու է ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի սկզբունքներին համապատասխան, որոնք թույլատրում են ցանկացած օգնություն տրամադրել այն երկրին, որը ենթարկվել է ագրեսիայի («Երկիր», սեպտ. 7)։

Ուրեմն, զուր չէր, որ ադրբեջանաթուրքական պաշտոնական լրատվությունը այնպես մեծ աղմուկ էր բարձրացրել Ադրբեջանի շրջանների դեմ հայերի գործադրած «զավթողական քաղաքականության» շուրջ։ Այդ աղմուկը նախապատրաստություն էր՝ արդարացնելու ռազմական օգնությունը։

Սեպտեմբերի 8-ի լրատվությունից հայտնի դարձավ, որ Ուկրաինան ռազմական օգնություն է ցույց տալիս Ադրբեջանին։ Վերջերս, օրինակ, նրան է տրամադրել 40 տանկ, որից 9-ն արդեն տեղ է հասել։ Առաջ էլ ՄԻԳ-21 գրոհային ինքնաթիռներ էր տրամադրում։ Այժմ ԼՂՀ-ում գտնվող օդաչու ռազմագերի Անատոլի Չիստյակովն է վկայել դա՝ ավելացնելով, որ վերջերս այդ ինքնաթիռներից երկուսը խփվեցին ԼՂ-ի զինուժի կողմից։ Խփվածներից մեկի օդաչուն ինքն է եղել («Ազգ», սեպտ. 8)։ Այս տեղեկատվությանը հետագայում խառնվել է «Ազատություն» ռադիոյի կիեւյան թղթակիցը եւ ճշտել այն՝ պնդելով, թե Ուկրաինան Բաքու է ուղարկել ոչ թե 40, այլ 57 տանկ («Ազգ», սեպտ. 14)։

✧ ✧ ✧

Երեկ Հ. Ալիեւը հանդիպումներ է ունեցել Ռուսաստանի ղեկավարների հետ, տվել համաձայնություն,որ ռուսական զորք տեղադրվի Ադրբեջանում, Ադրբեջանը մտնի ԱՊՀ կազմի մեջ, վերականգնվեն Ռուսաստան-Ադրբեջան միասնությունն ու բարի ավանդները։

✧ ✧ ✧

Ինեսսա Բուրկովան՝ ռուս գրողն ու մեր լավ բարեկամը, Արցախից է Երեւան եկել, ասում է՝ բառեր չեմ գտնում արցախյան զինվորության անվեհեր քաջությունը, հայրենանվեր կերպարը ներկայացնելու։ Ինչպիսի՜ հաջողությունների է հասել . ի՜նչ անպատմելի դժվարություններ հաղթահարելով։ Չի կարելի վստահ չլինել, որ այդ զինվորությունն է, նախ եւ առաջ, բարձր ու անխախտ պահելու արցախցու ավանդական փառ-

քը, վեհությունը, նաեւ մարդկային վսեմությունը: Պատկերացնո՞ւմ եք, նրա գերի վերցված թուրքն ու քուրդն ավելի լավ են սնվում, քան հայ մանուկները: «Ես դա իմ աչքով եմ տեսել եւ կտարածեմ աշխարհով մեկ»,- ջերմորեն ասում էր Բուրկովան:

✧ ✧ ✧

Նախորդ օրերին տարածված տեղեկությունը, թե Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջնորդությամբ Ադրբեջանի ու ԼՂՀ արտգործնախարարությունների ներկայացուցիչները պիտի սեպտեմբերի 8-ին Մոսկվայում սկսեին բանակցել, չիրականացավ. Ադրբեջանի ներկայացուցիչը չներկայացավ՝ երեւի այն պատճառով, որ նրա երկրի ղեկավարն արդեն Ելցինի հետ էր բանակցում, եւ դա պիտի լուծեր բոլոր հարցերը: Մանավանդ, որ Մոսկվայում էր գտնվում Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերը, նա եւս Ռուսաստանի մեծերի հետ էր խոսում, հասկանալի է, նաեւ Ղարաբաղի՛ մասին... Այս ֆոնի վրա ԼՂՀ ներկայացուցիչ Արկադի Ղուկասյանի հետ բանակցելու տեղ ու ժամանակ կմնա՞ր...

Սեպտեմբերի 9-ին Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարությունը հայտարարություն է հրապարակել Հայաստանի հարավային սահմանի երկարությամբ Իրանի ու Թուրքիայի վերջերս կատարած զորավարժերի կապակցությամբ: Սա զգուշացնում էր, որպեսզի հասկանան, որ Հայաստանի սահմանը Ռուսաստանի սահմանն է նաեւ եւ երբեք չմոռանան իրենց չափը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Թանսու Չիլլերի հետ Մոսկվայում նստած են բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ անուշ խոսքերով շոյում են նրան...

Սեպտեմբերի 10-ին Մոսկվայում տեղի ուներ Մինսկի խմբի խորհրդաժողով, որին հրավիրված էին Ադրբեջանի, Հայաստանի ու ԼՂՀ ներկայացուցիչները:

Սեպտեմբերի 12-ին Մոսկվայում սկսվեցին Ադրբեջան-ԼՂՀ այն բանակցությունները, որ նախատեսված էին 8-ի համար: «Բանակցությունները շոշափում էին երկու կոնկրետ հարց. Ադրբեջանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի բարձրաստիճան ղեկավարների հանդիպման կազմակերպումը եւ հրադադարի պայմանավորվածության երկարաձգումը: Երկու պատվիրակությունների ղեկավարներն էլ նշել են, որ նպատակը ոչ թե կրակի ժամանակավոր, այլ վերջնական դադարեցումն է» («Երկիր», սեպտ. 14):

Այստեղ դարձյալ միջնորդ է Ռուսաստանը՝ հանձին դեսպան Վ. Կազիմիրովի:

✧ ✧ ✧

Այդ ժամանակ էլ Մոսկվայում գտնվող Հ. Ալիեւի հետ զրույց ունեցավ «Հայլուրի» մոսկովյան թղթակից Լուսիկ Ղուկասյանը: Բոլոր հարցերում խուսանավում էր խորամանկ Ալիեւը, բայց վճռաբար հայտարարեց, թե «Հարկավոր է անհապաղ դուրս բերել զորքերը Ֆիզուլիից, Ջաբրայիլից, Աղդամից: Հետո հարկավոր է դուրս բերել Քալբաջարից: Իսկ ինչ վերաբերում է Լաչինին... Այստեղ իհարկե, հարցեր կան: Բայց հարկավոր է թերեւս դուրս բերել նաեւ Լաչինի միջանցքից եւ այլն: Ես գտնում եմ, որ ձգձգել չի կարելի»:

Եվ վերջում էլ Ալիեւը «մեծահոգաբար» ասել է. «Ես ցանկանում եմ հայ ժողովրդին խելամտության կոչել» («Երկիր», սեպտ. 14):

Նույն օրերին մի այլ հարցազրույցի ժամանակ էլ Ալիեւը պնդել է, թե այժմ ամենակարեւոր խնդիրն Ադրբեջանի ամողջականության վերականգնումն ու պահպանումն է (նույն տեղում):

Սեպտեմբերի 12-13-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած ադրբեջանա-ղարաբաղյան բանակցությունները, որ իրականացնում էին ադրբեջանական կողմից Ա. Ջալիլովը, ԼՂՀ կողմից՝ Ա. Ղուկասյանը, որոշեցին հրադադարը նորից երկարացնել մինչեւ հոկտեմբերի 5-ը: Ապա «Հանգամանորեն քննարկվեցին Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի

բարձր ղեկավարների հանդիպման նախապատրաստական հարցերը: Պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց հանդիպումն անցկացնելու, ինչպես նաեւ տարբեր մակարդակներով շփումների պահպանման վերաբերյալ:

Կայացավ մտքերի փոխանակություն գերիների եւ պատանդների փոխանակման, ինչպես նաեւ երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող այլ հարցերի վերաբերյալ:

Գործարար, կառուցողական մթնոլորտում կայացած բանակցությունների մասնակիցները երախտագիտություն հայտնեցին Ռուսաստանի Դաշնության ԱԳ նախարարությանը՝ դրանց անցկացմանն աջակցելու համար» («Երկիր», հոկտ. 15):

✧ ✧ ✧

Խորհրդանշանական է, որ հենց **ամսի 13-ին** էլ Վաշինգտոնում եզրափակվեցին Իսրայելի ու Պաղեստինի ներկայացուցիչների բանակցությունները՝ եզրափակիչ մի պայմանագրի ստորագրությամբ, որն ինքնավարություն էր տալիս պաղեստինցիներին՝ հիմք դնելով հրեա-արաբական աշխարհի խաղաղության: Յասիր Արաֆաթն ու Իսհակ Ռաբինը, որոնք տասնյակ տարիներ արյան թշնամիներ էին համարվում եւ իրար ջարդելու, ոչնչացնելու համար ոչ միայն կոչեր էին անում, այլեւ իրականացնում դրանք, բարեկամական ձեռքսեղմումով հաստատեցին խաղաղ ապրելու, իրար կողքի մեկմեկու հանդուրժելու կամքը:

Նույնը տեղի՞ կունենա թուրքի ու արցախցու միջեւ: Սրանք է՞լ կհետեւեն բանակցության ձայնին, ավելի ճիշտ՝ Ադրբեջանը կճանաչի՞ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը, նրա անկախ ու ինքնիշխան գոյությունն իր հարեւանությամբ: Դժվա՛ր թե, շա՛տ դժվար: Գիշերն «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, թե բանակցությունների ժամանակ Ադրբեջանի պատվիրակության ղեկավար, փոխվարչապետ Ջալիլովը խոսում էր միայն հրադադարի եւ հայկական զորքերն ադրբեջանական հողից դուրս բերելու մասին, իսկ ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանը, այդքանը բավարար չհամարելով, պահանջում էր, որ Ադրբեջանը ճանաչի Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ինքնավարությունը: Ճանաչի, որպեսզի այն ընդունվի միջազգային հանրության կողմից եւ ամենայն հնարավորություն ստանա նրան դիմելու օժանդակության համար, եթե Ադրբեջանը հարձակվելու նոր փորձ կատարի: Ջալիլովը չի համաձայնել այս պայմանին եւ, բանակցություններից հետո ելույթ ունենալով մոսկովյան հրապարակներից մեկում իր հայրենակիցների կազմակերպած ցույցին, հայտարարել է, թե իր կառավարության միակ հոգսն է հասնել հաստատուն հրադադարի եւ Ադրբեջանի սահմաններից օտար զինված միավորումները դուրս բերել տալուն:

Նրա կարծիքով՝ օտար զինված միավորումներ են Լեռնային Ղարաբաղի բանակի զորքերը, եւ սրանք էլ պետք է դուրս բերվեն իրենց հայրենի հանրապետությունից, քանի որ ջալիլովներն այդ հանրապետությունը չեն ընդունում եւ նրա տարածքը ճանաչում են իբրեւ ադրբեջանական հող, Ադրբեջանի սահմաններից ներս գտնվող տարածք:

Իբր, արդեն պայմանավորվածություն կա բարձր մակարդակի՝ Ադրբեջանի ղեկավար Հեյդար Ալիեւի ու ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի հանդիպման վերաբերյալ: Այն կլինի հաջորդ շաբաթին:

Իսկ այսօր Երեւան է ժամանել ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, ամենայն հավանականությամբ ՀՀ ղեկավարության հետ պայմանավորվելու բարձր մակարդակի հանդիպմանը մերոնց բռնելիք դիրքի առթիվ: Երեւի թե կանխավ նախատեսված է եղել, որպեսզի հանդիպմանը գնա Քոչարյանը, իսկ սա ձեռնտու չէ թուրքին, որը Բաբուրյանի թեկնածությունն է պահանջել: Ինչո՞ւ այդպես: Այս էլ, հավանաբար, նրա համար, որ Քոչարյանը կռվող կողմ է ներկայացնում, ոչ վարչա-ընտրական միավոր... Նման բաները միայն գուշակության արդյունք են: Իսկ իրականությունը... Կապրենք, կտեսնենք:

Այս բանակցություններին նվիրված մի խմբագրական հոդվածում օրեր անց «Ազգը»

իրավացիորեն նկատել էր, թե դրանք չի կարելի հայկական դիվանագիտության հաղթանակը համարել, քանի որ Մոսկվայում այն եղել է միայն զիջող կողմ: Գուցե այդ էլ արտաքին ճնշումների պատճառով (հիշենք, որ Ալիեւին հղած նամակում Ռ. Քոչարյանը բացեիբաց ասում էր, թե ԱՄՆ-ը Հայաստանի կառավարության վրա մեծապես ճնշում է գործադրում՝ ԼՂ-ին հարկադրելու, որպեսզի այն կատարի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կարգադրությունները: Սակայն այս պայմաններում անգամ Հայաստանի ներկայացուցիչները պետք է Ադրբեջանի հետ ունեցած ամեն տեսակ բանակցություններում հակապահանջներ հրապարակ հանեին «Շահումյանի շրջանից եւ Մարտակերտի շրջանի գրավյալ մասից Ադրբեջանի զորքերի դուրս բերման վերաբերյալ» («Ազգ», սեպտ. 18):

Միանգամայն իրավացի դիտողություն, որի անտեսումը հետագայում կարող է մեծ զոհողությունների առաջ կանգնեցնել Արցախին:

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի 15-ին Իրանի ղեկավար Ռաֆսանջանին հեռախոսազրույց է ունեցել Բ. Ելցինի հետ՝ հատուկ տեղ տալով ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորելու խնդրին: Պայմանավորվել են, որպեսզի ամեն միջոց գործադրեն այն հարթելու եւ շրջանում խաղաղություն ստեղծելու համար

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էլ Մոսկվայում հանդիպել է Ելցինի հետ: 45 րոպե տեւած զրույցը հիմնականում վերաբերել է Ղարաբաղին: Դարձյալ քննվել են նրա խնդրի կարգավորման ուղիներ («Երկիր», սեպտ. 18):

Սեպտեմբերի 17-ին Բաքվում Հ. Ալիեւն ընդունել է Թուրքիայի արտգործնախարար Չեթինին, քննվել է ղարաբաղյան խնդիրը, ծրագրել են երկու երկրների համատեղ իրականացնելիք միջոցառումներն այդ բնագավառում:

✧ ✧ ✧

Այս օրերին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլ Քլինթոնը նամակ էր հղել Հ. Ալիեւին, արտահայտում էր իր անհանգստությունն Ադրբեջանի տարածքները ԼՂՀ զորքերի կողմից գրաված լինելու առթիվ, հայտնում, որ ինքը Հայաստանից պահանջել է ազդել ԼՂՀ վրա, որպեսզի այն զորքերը ետ քաշի, հայտնում էր իր գոհունակությունը Ադրբեջան-ԼՂՀ անմիջական բանակցությունների համար, առաջարկում դրանք շարունակել եւ հասնել կայուն խաղաղության (տե՛ս «Երկիր», սեպտ. 16):

✧ ✧ ✧

Արդեն մի քանի օր է, ռազմաճակատի բոլոր կետերում դրությունն անփոփոխ է, հանգիստ, եւ դա ինձ լրջորեն անհանգստացնում է: Ուրիշ պարագաներում կարելի է ուրախանալ, մտածել, թե տարիների աղետալից ու դաժան պատերազմից հետո ժամանակավոր խաղաղություն է, պետք է այն դարձնել տեւական, ապա պայքարել հաստատուն վիճակի համար, եւ այն ժամանակ ու հետո կլինի երանություն: Սակայն հիմա, երբ թուրքին է ձեռնտու այդ ժամանակավոր, միայն ժամանակավոր խաղաղությունը, եւ նա է, որ օգտվելու է դրանից, դա այդ ինձ ոչ թե անհանգստացնում, պարզապես լուրջ տագնապ է պատճառում:

Իսկ թո՞ւրքը: Հեյդար Ալիեւը հասավ իր նպատակին՝ դարձավ իր հանրապետության միահեծան խալիֆը. Ազգային մեջլիսի նախագահն է, պրեզիդենտի պաշտոնակատարը, որ կնշանակի պրեզիդենտը (մի քանի օր հետո նաեւ հանրաքվեով կընտրվի, անպայման կընտրվի) եւ ազատ է այդ հանրապետությունը քշելու իր ուզած ուղղությամբ: Իսկ այսօր նրա ուզածը Ղարաբաղի վերանվաճումն է, որի համար, նախորդների պես, պատրաստ է տալ ամեն ինչ՝ և՛ արյուն, և՛ զոհեր, և՛ իր երկրի ամբողջ հարստությունը: Տալ ամեն-ամեն ինչ, նույնիսկ Ադրբեջանի անկախությունը, որ դարձյալ նախորդների պես, մինչեւ այսօր պատկերացնում էր հյուսիսի հարեւանի լծից ազատ լինելու մեջ, իսկ վերջին օրերին գնաց, նրան ենթակա լինելու պատրաստակամություն հայտնեց, լորձնաշուրթ ճառեր արտասանեց իր հավատարմության վերաբերյալ, վերադարձավ, իհարկե, դժվարությամբ էլ դա դարձրեց միլլի մեջլիսի որոշում: Դժվարության տպավորությունն անհրաժեշտ էր հյուսիսի ազգի աչքին թոզ փչելու համար, որպեսզի այն միամիտը մտածի, թե զարդաշ Ալիեւն ի՜նչ բարդություններ լուծեց, ինչպիսի՜ ծանր գնով, որոնց դիմաց մենք էլ պետք է պատրաստ լինենք զիջումների:

Եվ, այսքանի հետ միասին, անկասկած, նա կարգուկանոնի տակ դրեց իր Ադրբեջանի խախտված հավասարակշռությունը, զորությունն է միավորում եւ փոխադրում ղարաբաղյան ճակատ: Նույնիսկ Ադրբեջանում, հատկապես հակամարտության գոտում, ռուսական զորք տեղադրելու խոստում էլ է տվել: Իսկ մենք լավ ենք ճանաչում Ադրբեջանում տեղադրված ռուսական զորքին, ամենակարճ ժամանակում կաշառքով «թուրքացած», ոնց որ թլփատված լինի:

Այս՝ մերօրյա խաղաղության եսնաբեմը ղարաբաղյան ճակատում: Իսկ մերոնք ի՞նչ են անում այդ ժամանակավոր խաղաղությունից առավելագույն օգուտը քաղելու համար: Տեսանելի ու շոշափելի ոչինչ: Մենք էլ քաջ գիտենք, որ մեր քաղաքական առաջնորդները տեսանելիից այն կողմ ոչինչ ոչ անում են, ոչ էլ կարող են անել:

Ալիեւի մոսկովյան շռնդալից հաջողություններից հետո Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն շտապեց Մոսկվա՝ երեւի թե հակամարտության ասպարեզում իր ու թուրքի հավասարակշռություն ստեղծելու... Եվ Ռուսաստանի ղեկավարներին համոզեց, թե այդ հակամարտություն կոչված գոտում Հայաստանը ոչ որեւէ մասնակցություն ունի, ոչ շահ կամ հետաքրքրություն, դա մեն ու միայն Ղարաբաղ-ադրբեջանական երեւույթ է, եւ եթե հիմա Բաքուն ու Ստեփանակերտն արդեն փորձում են իրար հետ լեզու գտնել, հենց դա էլ բարդույթի լուծման միակ ելքն է, միակ ճանապարհը:

Ալիեւն աշխարհին ապացուցել է, թե Ադրբեջանի հետ գործ ունեցողը պարտադիր կերպով գործ ունի Իրանի ու Թուրքիայի, նույնիսկ նրանցից հարավ գտնվող մուսուլմանական աշխարհի հետ, գործ ունի նաեւ Միջին Ասիայի, Ղազախստանի, առհասարակ, այսպես կոչված, ԱՊՀ սահմաններում գտնվող բոլոր մուսուլմանական երկրների հետ: Թե չէ, այդ հին աղվեսի մոսկովյան բանակցությունների առաջին իսկ օրը Մոսկվայում ի՞նչ գործ ուներ արդի մուսուլմանության՝ ռուսի համար ամենաազդեցիկ առաջնորդներից մեկը՝ Նուրսուլթան Նազարբաեւը: Արտաքուստ ոչ մի, եւ նրա ու Ելցինի հանդիպմանը վերաբերող հաղորդումների մեջ ծանծաղ բաներ ասվեցին միայն: Իսկ խորքում Ելցին-Ալիեւ հանդիպման նախապատրաստությունն էր, Նազարբաեւի՝ այդ հանդիպմանն ուղղություն տվող, հանձնարարության պես հնչած տեսակետը:

Այսպե՛ս, ուրեմն. Ալիեւը Ռուսաստանին՝ մեր գոտու բոլոր հարցերը լուծող միակ ուժին, ցույց է տալիս, ապացուցում, համոզում, որ իր թիկունքում կանգնած են այսքան-այսքան ուժեր: Իսկ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն աշխարհին հասկացրեց, թե Ադրբեջանի դեմ, իբրեւ հակառակորդ կողմ կամ մարտնչող ուժ մի խեղճ ու կրակ Լեռնային Ղարաբաղ է, վերջերս էլ աշխարհի համար ագրեսոր դարձած բախտախնդիրների մի խումբ, որը միայն ջուր ու արյուն է պղտորում այս Անդրկովկաս կոչված տարածքում:

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի կեսին Կիպրոսի հայկական փոքրաթիվ գաղութի ներկայացուցիչներն Արցախ հասցրին բարեգործական իրենց օգնությունը, եւ այստեղ խմբի ղեկավար տեր Բարթողը հայտարարեց. «Մեզի համար Արցախի ժողովուրդը միշտ պիտի մնա օրինակը քաջ հայուն, որ այսօր կկռվի, որպեսզի Սփյուռքի եւ Հայրենիքի հայությունը կարողանա գոյություն ունենալ, ապրիլ ազատ ու հպարտ.– ապա նա ավելացրեց.– Արցախցիներն իրենց պայքարով մեկընդմիշտ փարատեցին այն տարածված կարծիքը, թե հայը տկար է ու թուլամորթ: ... Մենք հպարտ զգացինք, որ կպատկանինք այս ժողովրդին: Շա՜տ հպարտ: Անանկ

հայտնություն մը, որ ժառանգեցինք Արցախի ժողովրդեն... Աղդամի մեջ տեսա արդյունքը մեծ կռիվներու, սակայն ի պատիվ հայության, քաղաքին մզկիթը բացարձակ վնաս չէր կրած: Ծառի մը տակ նստած էին երկու հայ գյուղացի կիներ: Երբ որ զիրենք նկատեցինք, ըսին՝ եկուր, հաց ուտենք: Ուզեցին հնձի հետ կիսել իրենց համեստ պասարը, չնայած որ ունեցածնին իրենց իսկ չէր բավեր: Այդպիսի անձեր կամբողջացնեն Արցախի նկարը: Քա՛ջ ժողովուրդ, որ ամբողջ աշխարհի հայությունը հպարտացուց: Եվ մենք այսօր առավել հպարտ ենք, որ կպատկանինք այս հին ու ազնվական ցեղին» («Ազգ», սեպտ. 17):

✧ ✧ ✧

Սեպտեմբերի 18-ին Բաքու էր ժամանել ԱՊՀ խորհրդարանականների պատվիրակությունը՝ Ղրղզստանի ԳԽ-ի նախագահ մեդեթկան Շերիմկուլովի գլխավորությամբ: Երեւի նպատակն էր իր աջակցությունը բերել ղարաբաղյան բարդույթի կարգավորմանը: 19-ին էլ պատվիրակությունը եղավ Երեւանում: 20-ին այն ժամանեց ԼՂՀ, այնտեղից անցավ Աղդամի շրջան՝ երեւի նպատակ ունենալով ծանոթանալ ԼՂՀ զորքերի հսկողության տակ գտնվող ադրբեջանական տարածքի վիճակին:

Սեպտեմբերի 21-ին Շերիմկուլովի պատվիրակությունը վերստին Բաքվում էր, խոսում էր ԼՂՀ՝ որպես խաղաղության ձգտող երկրի մասին, որը, սակայն, դեռ չի վճռել՝ ե՞րբ պիտի ազատի գրաված տարածքները: Իսկ Ադրբեջանի միլլի մեջլիսում որոշեցին ընդունվել ԱՊՀ շարքերը, համոզված, որ այնտեղ կկարողանան հաջողությամբ լուծել իրենց հարցերը:

Հատկապես Ղարաբաղի՛նը:

✧ ✧ ✧

Այսօր, երեւի ՀՀ անկախության տարելիցի առթիվ, հեռուստատեսությամբ, «Լրաբերի» փոխարեն ցուցադրեցին տեսաֆիլմ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի մասին: Ֆիլմ, որը կոչել էին «Անկախությունը տոն չէ...»: Իսկապե՛ս, տոն չէ, այլ տառապանք, ժողովրդի ինքնության ու հպարտության բոլոր փորձանքներից դաժանագույնը, որը, սակայն, փառաբանվում է որպես մեր բոլոր իղձերի իրականացում: Եվ վերջում էլ հեղինակը հարցրեց՝ «Ի՞նչ կլինեիր, եթե նա (երեւի Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը) չլիներ», ապա ինքն իր անմիջապես հարցին պատասխանեց՝ «Չէ՛ր կարող չլինել»:

Սեպտեմբերի 23-ին տեղի ունեցավ ԼՂՀ եւ Ադրբեջանի փոխվարչապետներ Ժիրայր Պողոսյանի ու Աբաս Աբասովի հանդիպումը երկու հանրապետությունների սահմանագլխին: Բանակցությունները անցան գործարար մթնոլորտում: Արծարծվեցին երկու կողմերի համար մեծ կարեւորություն ունեցող հարցեր: Դրանք հիմնականում վերաբերում էին Հայաստանի եւ ԼՂՀ էներգետիկ ու տրանսպորտային շրջափակումներին: Ադրբեջանական կողմը համաձայնեց առաջիկայում բացել Եվլախ-Աղդամ-Ստեփանակերտ-Գորիս-Նախիջեւան գազամուղը, աշխատանքներ տանել Եվլախ-Աղդամ-Ստեփանակերտ երկաթգծի վերականգնման ուղղությամբ: Փոխարենը ղարաբաղյան կողմը խոստացավ ապահովել հարեւան հանրապետության ջրի մատակարարումը: Մոտ երկու ժամ տեւած բանակցությունների ժամանակ առաջարկվեց կազմել աշխատանքային խմբեր, որոնք պետք է արագացնեն առաջադրված խնդիրների իրականացումը:

Փոխվարչապետները տեղում համաձայնության եկան նորից հանդիպել այս աշխատանքների իրականացումից հետո» («Երկիր», սեպտ. 24):

Սեպտեմբերի 24-ին Մոսկվայում ԱՊՀ երկրների գագաթաժողովն էր, որը միաձայն Ադրբեջանն ընդունեց իր շարքերը:

Սեպտեմբերի 25-ին Հ. Ալիեւն ու Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը, Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջնորդությամբ, հանդիպում ունեցան, քննեցին Լեռնային Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի հակամարտության լուծման խնդիրը: Հավանաբար զրույցը գնացել

է խուսանավումներով, եւ արդյունքում պարզվել է մի բան, որ հրադադարը պետք է երկարաձգել եւս մեկ ամսով, որի ընթացքում Ադրբեջան-ԼՂՀ հանդիպումները ուղիներ կհարթեն վերջնական լուծումների համար («Ազգ», սեպտ. 28):

Սեպտեմբերի 24-28-ը տեղի են ունեցել ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի ոչ պաշտոնական խորհրդակցությունները, որոնց մասնակցում էին ՀՀ կողմից Ժիրայր Լիպարիտյանը, ԼՂՀ-ից Արկադի Ղուկասյանը: Ընդունվել էր նոր մի գրաֆիկ, որ սկզբունքորեն տարբերվում էր նախորդներից (822, 853 եւն), եւ որքան էլ մամուլում եղան կարծիքներ ի նպաստ նրա («Ազգ«, սեպտ.30), չի կարելի չնկատել, որ այս անգամ բացահայտորեն արհամարհվում էին ԼՂՀ իրավունքները, հակառակորդ կողմին ոչ մի զիջում չէր պարտադրվում ԼՂՀ օգտին, այլ միայն ու միայն նա էր պարտավորվում իր զիջումներն անել պատերազմի հանցագործի դիրքում հայտնվածի չունեցած իրավունքով: Ահա այդ գրաֆիկի հիմնական մասը.

«Հոկտեմբերի 10-20-ը կայանալու է Մինսկի խորհրդաժողովի բացման նստաշրջանի նախապատրաստական հանդիպումը:

Հոկտեմբերի 23-ին Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը զեկուցելու է վերջերս գրավված ադրբեջանական տարածքներից դուրս գալու պատրաստակամության, իսկ մյուս կողմերը՝ հաղորդակցման բոլոր միջոցների եւ ճանապարհների վերականգնմանը խոչընդոտող գործոնների վերացման ու վերանորոգման աշխատանքներն սկսելու մասին:

Հոկտեմբերի 24-ին սկսվելու է զորքի դուրսբերումը Կուբաթլիի շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը: Գործընթացն ավարտվելու է հոկտեմբերի 25-ին: Հոկտեմբերի 26-ին բացվելու է Ադրբեջանից Հայաստան եւ Նախիջեւան մուտք գործող գազատարը: Նույն օրը սկսվելու է զինուժի դուրսբերումը Աղդամի շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը: Գործընթացն ավարտվելու է հոկտեմբերի 28-ին:

Հոկտեմբերի 28-ին տեղի է ունենալու գերիների եւ պատանդների փաստացի փոխանակումը:

Հոկտեմբերի 29-ին երկու կողմից բացվելու է Ղազախ-Իջեւան ճանապարհը:

Նույն օրը սկսվելու է զորքի դուրսբերումը Ֆիզուլու շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը: Այն ավարտվելու է հոկտեմբերի 31-ին:

Նոյեմբերի 1-ին բացվելու է Ղազախ-Իջեւան երկաթուղին:

Նոյեմբերի 2-ին տեղի է ունենալու Մինսկի խորհրդաժողովի բացման նստաշրջանը՝ հակամարտող կողմերի բարձրագույն մակարդակով: Ընդունվելու է խորհրդաժողովի օրակարգը:

Նոյեմբերի 4-ին ավարտվելու է Մինսկի խորհրդաժողովի բացման նստաշրջանը: Նույն օրը սկսվելու է զորքերի դուրսբերումը Ջաբրայիլի շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը: Գործընթացն ավարտվելու է նոյեմբերի 6-ին:

Նոյեմբերի 6-ին Ադրբեջանի կառավարությունը հայտարարելու է, որ «Քելբաջարի շրջան վերադարձած անվտանգության մարմինների թվաքանակը սահմանափակ է լինելու», այն կազմելու է շրջանում վերահաստատված բնակչության մոտ մեկ տոկոսը եւ ամեն պարագայում չի գերազանցելու 500-ը: Նրանց տրամադրության տակ գտնվող զենքը սահմանափակվելու է ատրճանակներով եւ ինքնաձիգներով:

Նոյեմբերի 7-ին ԵԱՀԽ-ի հաստատած հանձնարարական պայմանների եւ սույն ժամանակացույցի հիման վրա սկսելու են գործել ԵԱՀԽ-ի մոտ 50 դիտորդից բաղկացած վերահսկիչ առաքելության առաջին տարրերը:

Նույն օրը սկսվելու է զինուժի դուրսբերումը Քելբաջարի շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը, որն ավարտվելու է նոյեմբերի 12-ին: Նոյեմբերի 9-ին վերահսկիչ հանձնաժողովը հաստատելու է Ջաբրայիլի շրջանից զինուժի դուրսբերման ավարտը:

Նոյեմբերի 10-ին ավարտվելու է տարածաշրջանի մնացած բոլոր ճանապարհների ու հաղորդակցության միջոցների վերականգնումը:

Նոյեմբերի 13-ին սկսվելու է զորքի դուրսբերումը Մարտակերտի շրջանից եւ տեղանքի ականազերծումը, որն ավարտվելու է նոյեմբերի 16-ին:

Հակամարտության գոտու սահմանումը

Սույն հավելվածի դրույթները չեն ենթադրում որեւէ դիվանագիտական կամ քաղաքական կարգավիճակի ճանաչում ըստ տեղական կամ միջազգային օրենքի:

Հակամարտության գոտին ընդգրկում է հետեւյալ տարածքները.

Ա) Հայաստանից դեպի արեւելք, Վրաստանի սահմանից, Քուռ գետի եւ Մինգեչաուրի ջրամբարի հարավային ափից հարավ, Արաքս գետի հյուսիսային ափից հյուսիս ընկած ողջ տարածքը՝ առանց 48-րդ հորիզոնականից արեւելք գտնվող հողերի:

Բ) Հայաստանի եւ Նախիջեւանի սահմանագծի երկայնքով երկու կողմից 5 կմ լայնությամբ շերտը:

Գ) Հայաստանի եւ Ադրբեջանի մնացած սահմանների երկայնքով երկու կողմից 20 կմ լայնությամբ շերտը:

Եթե սահմանման մեջ որոշ տարածքներ հատվում են, հակամարտության գոտին դրանից չի մեծանում:

Անհրաժեշտության դեպքում Մինսկի խորհրդաժողովը կամ նրա աշխատախմբերը կարող են վերանայել սույն ուղեցույցը» («Երկիր», սեպտ. 30):

Գրաֆիկը հրապարակած թերթը չակերտների մեջ չի առել այն, չի էլ տեղեկացրել, թե ի՛նչ միջամտություն է արել... Իսկ տպագրված տարբերակով այն շատ անկատար, տեխնիկապես էլ թափթփված է. այնտեղ Լեռնային Ղարաբաղի բախտի մասին ոչ մի բառ չկա, ԼՂՀ ասելու փոխարեն գրվում է «Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարություն», զորքերի դուրսբերումը չի պարտադրվում Շահումյանի շրջանից եւ նման ուրիշ բաներ:

Ի՞նչ կտա այս նոր փաստաթուղթը, նախորդների պես կընդունեն-կքրթմնջան-կդնեն մի կո՞ղմ, թե՞ կենթարկվեն նրա անդեմ-հակահայկական ոգուն եւ գործի՞ կանցնեն:

Ապրենք, այս մեկի վերջն է՛լ տեսնենք:

Հոկտեմբերի 7-ին երեք կողմերը (Հայաստան, Ադրբեջան, ԼՂՀ) պետք է ներկայացնեին իրենց վերջնական դիրքորոշումները Փարիզում ընդունված նոր գրաֆիկի առթիվ: ԼՂՀ-ը, չնայած գոհ չէր նրանից, ուներ վերապահումներ ու սկզբունքային դիտողություններ, համաձայնեց ներկայացնել: Հայաստանը՝ եւս: Իսկ Ադրբեջանը ոչ մի նշանով ցույց չէր տալիս, թե այն իրեն էլ է վերաբերում, հակառակը, շարունակում էր մարտական գործողությունները ճակատային գծերում (ռմբակոծում էր ՀՀ սահմանային գյուղերը, նոր պատանդներ էր տարել Գորիսի կողմերում): Ասում էին՝ ԵԱՀԽ անդամ երկրներն էլ դեռեւս պատրաստ չեն Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկել 500 այն դիտորդներին, որոնք պետք է վերահսկեին գրաֆիկի իրականացմանը («Ազգ», հոկտեմբերի 6):

Հոկտեմբերի սկզբներին (հոկտ. 3-ին) Ադրբեջանում պրեզիդենտ էր ընտրվել Հ. Ալիեւը, որին հեռագրով շնորհավորեց Լ. Տեր-Պետրոսյանը («Երկիր», հոկտ. 7):

✧ ✧ ✧

Հրադադարը ԼՂՀ-ում խաղաղ-վերականգնողական աշխատանքների հնարավորություններ էր ընձեռնել աշխատավորությանը, որի մի զգալի մասը զինվորությունն է: Գյուղերում վերականգնվում էին ավերված բնակարաններն ու տնտեսական շինությունները:

Կարմիր-շուկայի գինու գործարանը ոտքի էր կանգնում եւ, որպես հետաքրքիր նորույթ, հոկտեմբերի 15-ից այստեղ կգործի շաքարահյութի արտադրության բաժանմունք, որի հիմքի վրա հետագային նախատեսվում է արտադրել չոր շաքար, որի համար Արցախն անսահման հնարավորություններ ունի, նկատի է առնվում շաքարի ճակնդեղի մեծ բերքը, որ ստացվում է այստեղ («Ազգ», հոկտ.7):

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Հասան Հասանովն «Ազատություն» ռադիոյի թղթակցին հայտարարել է, թե նոր գրաֆիկը, որ Մարիո Ռաֆայելիի ստեղծածն է, Ադրբեջանի համար անընդունելի է, որովհետեւ հայկական զորքերի դուրսբերումն Ադրբեջանի տարածքից պայմանավորված է Ադրբեջանի կողմից շրջափակումների վերացման հետ, ապա Ադրբեջանին պարտադրվում է վերականգնել Ղազախ-Իջեւան երկաթգծի վնասված տեղամասերը, իսկ ոչ մի խոսք չի ասվում Նախիջեւանի ապաշրջափակման վերաբերյալ («Երկիր», հոկտ. 9):

Հոկտեմբերի 8-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Բ. Ելցինի հանդիպումը Այսրկովկասի հանրապետությունների ղեկավարների հետ: Քննության առնվեցին այս տարածքում տիրող հակամարտությունները վերացնելու, կայուն խաղաղություն ստեղծելու հարցերը: Ելցինը պատրաստակամություն հայտնեց՝ իր երկրի հնարավորությունները գործադրելու, որպեսզի լուծվեն դրանք:

Հոկտեմբերի 8-ին ժամը 16.00-ին պետք է կայանար Տեր-Պետրոսյան-Ալիեւ հանդիպումը Մոսկվայում, սակայն Ադրբեջանի նախագահն անսպասելիորեն վերադարձավ Բաքու՝ պատճառաբանելով, որ այնտեղ իրավիճակը լարված է: «Հայլուրի» թղթակիցը կապվել էր Բաքվի աղբյուրների հետ. ադրբեջանի մայրաքաղաքում հանգիստ է: Մոսկովյան դիտորդների կարծիքով՝ Հեյդար Ալիեւն ուղղակիորեն խուսափել է Հայաստանի նախագահի հետ առանձին հանդիպումից, ինչը հիմքեր է տալիս կասկածի տակ առնել Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի այն հայտարարությունը, թե ղարաբաղյան հակամարտության երկու կողմերը հասկացել են, որ ռազմական ճանապարհով հարցի լուծումն անհնարին է» («Երկիր», հոկտ. 9):

Հոկտեմբերի 10-ին Ջաբրայիլի շրջանի ադրբեջանական դիրքերից լայնածավալ հարձակումներ են սկսվել հայկական դիրքերի վրա: Երկուստեք կորուստներ կան: Մերոնք կորցրել են 5 զինվոր:

Մեկօրյա ընդմիջումից հետո պատերազմը նորոգվել է 12-ին: Թուրքերն այս անգամ էլ հրթիռակոծության են ենթարկել Հադրութի շրջանի ողջ հարավային մասը: Բորբոքված մարտերով ԼՂՀ զորքերը կասեցրել են թուրքերի առաջխաղացումը՝ տալով 9 զոհ: Սակայն մերոնք ոչնչացրել են հակառակորդի երկու հենակետ, մեկը՝ Ջաբրայիլի շրջանի Շեյբեյ գյուղում, մյուսը՝ Ֆիզուլու շրջանի Նյուզգերում:

Շահումյանի շրջանի հայ ֆիդայիները ոչնչացրել են զինվորներ տեղափոխող մեկ ավտոբուս:

Թուրքերը գրոհների էին դիմում ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում: Իրականանում են հայկական կողմի զգուշացման սթափ խոսքերը, երբ ասում էին՝ թուրքը հրադադար է պահանջում նոր գրոհների պատրաստվելու համար:

✧ ✧ ✧

Հակամարտության գոտի է այցելել ԵԱՀԽ-ի պատվիրակությունը՝ Շվեդիայի ԱԳՆ-ի ներկայացուցիչ Մարիաս Մոսբերգի գլխավորությամբ: Ասում են՝ այն ստացել է Ադրբեջանի դիտողությունները նոր գրաֆիկի վերաբերյալ:

✧ ✧ ✧

Թուրքական «Հուրիեթ» թերթի հաղորդման համաձայն՝ Ադրբեջան են ժամանել ռուս 200 սպաներ, որոնք պետք է տեղավորվեն Կաբալայի ռադարային հայտնի կայանում, որով հիմք կդրվի ռուս-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության («Ազգ», հոկտ. 13):

Հոկտեմբերի 7-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հրապարակել էր նոր որոշում (N 874), որը կոչ էր անում իրականացնել նախորդ գրաֆիկը: Ադրբեջանական կողմը հիմա էլ ընդդիմանում էր՝ պատճառ համարելով այն, որ գրաֆիկում նախնական քայլերից մեկը չի ճանաչվում ԼՂՀ-ից փախած 50 հազար ադրբեջանցիների վերադարձն իրենց նախկին բնակավայրերը («Երկիր», հոկտ. 19):

Սակայն հենց միայն մի հանգամանք՝ որ այս փաստաթղթով ԼՂ-ն համարվում էր Ադրբեջանի մաս, պետք է որ նրանից հեռու պահեր հայկական կողմերին։ Մինչդեռ Ժ. Լիպարիտյանի հայտարարությունում այդ փաստաթուղթը համարվում էր մի առաջաքայլ նախորդների համեմատությամբ (տե՛ս, օրինակ, «Ազգ», հոկտ. 20-ին նրա մամուլի ասուլիսին վերաբերող հաղորդումը)։

✧ ✧ ✧

«Ըստ ՀՀ բռնագաղթածների վարչության տվյալների՝ իրենց նախկին բնակավայրերն են վերադարձել Հայաստանում գրանցված 44.500 բռնագաղթածներից 30 հազարը։ Նրանք հիմնականում վերադառնում են Մարտակերտի, Ասկերանի շրջանների իրենց գյուղերը, որոնք մեծ մասամբ այրվել ու ավերվել են թշնամու կողմից։ Ըստ նույն աղբյուրի՝ միայն Ղարաբաղի տարածքում ավերվել է 13 հազար տուն։ Այժմ ՀՀ կառավարության հանձնարարությամբ բռնագաղթածների վարչությունը իրականացնում է Մարտակերտի շրջանի 7 եւ Ասկերանի շրջանի 4 գյուղերի վերականգնումը։ Առայժմ կվերանորոգվի յուրաքանչյուր վնասված տան միայն մեկ սենյակը՝ հնարավորություն ընձեռելով վերադարձող ընտանիքներին ձմեռել հարազատ գյուղերում։ Նշված ծավալով վերանորոգման աշխատանքները նախատեսվում է ավարտել մինչեւ նոյեմբերի 15-ը» («Երկիր», հոկտ. 19)։

✧ ✧ ✧

Հոկտեմբերի 14-ին Ֆրանսիայի Միջազգային դիվանագիտական ակադեմիայի հրավերով Փարիզ ժամանած ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարել է, թե հակամարտության հարցը քննելիս ԼՂՀ անկախ պետականության պահանջները հաշվի չառնելու դեպքում շատ ավելի բարդ խնդիրներ են ստեղծվելու։

Հոկտեմբերի 15-ին ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահը ելույթ է ունեցել դիվանագիտական ակադեմիայի դահլիճում, իսկ հաջորդ օրը նրա պատվին տրվել է մեծ հյուրասիրություն Փարիզի շքեղ հյուրանոցներից մեկում։ Պաշտոնական հաղորդագրություններում ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահը ներկայացվում էր որպես Լեռնային Ղարաբաղի նախագահ։ Կիրակի օրը Քոչարյանը մեկնել է Բիլֆիյա, ուր նախատեսվում են նրա հանդիպումները ՆԱՏՕ-ի, Եվրախորհրդարանի եւ արտգործնախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ» («Ազգ», հոկտ. 20)։

Հոկտեմբերի 18-19-ին էլ Ռ. Քոչարյանը եղել է Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսելում, ուր պաշտոնական հանդիպումներ է ունեցել ՆԱՏՕ-ի գրասենյակում, Եվրախորհրդում, քննարկել ԼՂՀ վիճակի կարգավորման հարցը։

Հոկտեմբերի 21-ին «Ազգը» տպագրել է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 874-րդ փաստաթղթի շուրջ ԱԳՆ-ի առաջին տեղակալ Ժիրայր Լիպարիտյանի հարցազրույցը։ Այստեղ բանախոսը փորձում էր ցույց տալ, թե 874-ը լավն է նախորդներից եւ ընդունելի (բայց ինքն ընդունելի է համարել նաեւ նախորդները)։ Գիտե, որ իր կառավարությունն ընդունել է որոշումը, որով անընդունելի պետք է ճանաչվեն բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնցում ԼՂ-ն կհամարվի Ադրբեջանի մաս։ Հիմա այստեղ դա արված է կոպտորեն, եւ ինքն ընդունում է։

Իբր, հոկտեմբերի 19-ին Հռոմում պետք է սկսվեր Մինսկի խմբի 9-յակի ոչ պաշտոնական խորհրդաժողով, որում հնարավոր պիտի լինի որոշ հարցերում առաջխաղացում անել, քանի որ 874-րդի մասին Բուտրոս Ղալիին ու Մարիո Ռաֆայելիին իրենց կտրական դիտողություններն ու պահանջներն են ուղարկել ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի՝ պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը եւ ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանը (տե՛ս «Ազգ», հոկտեմ. 21)։

Հոկտեմբերի 21-22-ին ծանր մարտեր են եղել Ջաբրայիլի շրջանում։ ԼՂՀ զորքերը,

թուրքերի համառ եւ տեւական ճնշման տակ զիջել են շրջանի չորս հենակետեր (Կույջակ, Ջափարշա,Շեյբեյ, Նյուզգեր)։

Պատերազմական օջախներ կային նաեւ այլ վայրերում՝ ինչպես ԼՂՀ հարավում, այնպես էլ հյուսիսում։

Ըստ երեւույթին հայկական լրատվության աղբյուրները ստույգ չէին ճակատին վերաբերող իրենց տեղեկություններում, պարզ ասած՝ թաքցնում էին իրական պատկերը... Քանի որ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը հոկտեմբերի 25-ին հրապարակեց հայտարարություն, որով նշում էր ղարաբաղյան ուժերի նոր ակտիվ գործողությունների ու գրավումների մասին՝ առաջարկելով ետ կանգնել նման քայլերից։ Ահա այդ հայտարարության էական մասը եւ արվող վճռական առաջարկը. «Սկսվել է Ղարաբաղի հայերի հարձակումը Ադրբեջանի հարավարեւմտյան շրջաններում, Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի սահմաններից դուրս։ Դա նշանակում է հակամարտության հետագա տարածում, որը ձմռան շեմին առանձնապես աղետալի հետեւանքներ ունի տասնյակ հազարավոր ադրբեջանցի նոր փախստականների համար։ Կենսապահովման աղբյուրներից կտրվել են Ադրբեջանի խիտ բնակեցված շրջաններ, բռնագաղթվել են խաղաղ գյուղեր, որոնք նույնպես կարող են կողոպուտի ու ավերումի օբյեկտներ դառնալ։

Ռուսաստանի դաշնության ԱԳ նախարարությունը Ղարաբաղի զինված կազմավորումներին կոչ է անում դադարեցնել հարձակումը, իրենց ուժերը ետ քաշել ելման դիրքերը» («Երկիր», հոկտ. 27)։

Լրատվության մեր աղբյուրները ռազմաճակատի բոլոր գոտիներում անդորր են արձանագրում։ Իսկ ադրբեջանցիների պնդումներով՝ մեր զորքերը նոր գրոհներ են ձեռնարկել։ Թվում է՝ սա մոտ է ճշմարտության, քանի որ հոկտեմբերի 27-ի ժամը 18-ից հարավ-արեւմտյան ուղղությամբ գործող ղարաբաղյան զորամիավորումները բանակի հրամանատարության հրամանով դադարեցրել են մարտական գործողությունները՝ հնարավորություն տալով Զանգելանի շրջանի խաղաղ բնակչությանը դուրս գալու ռազմական գործողությունների տարածքից։ Հետախուզության տվյալներով՝ քաղաքացիական բնակչության հետ միասին Զանգելանի շրջանից հեռանում էին նաեւ ադրբեջանական զինված կազմավորումները։

Հետախուզության մի այլ տեղեկության համաձայն՝ շարունակվում են հակառակորդի կենդանի ուժի եւ տեխնիկայի ակտիվ տեղաշարժեր Ասկերանի եւ Մարտակերտի պաշտպանական գոտիների հայկական դիրքերի ուղղությամբ։

Հոկտեմբերի լույս 28-ի գիշերը թշնամին հրետակոծության է ենթարկել Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղի մոտ տեղակայված հայկական պաշտպանական դիրքերը» («Երկիր», հոկտ. 29)։

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանական ուժերը, ռազմաճակատի հիմնական հանգույցներում անհաջողության մատնվելով, անհանգիստ էին, հայկական դիրքերը կրակի տակ էին առնում առանձին կետերում։ Այդպես եղավ նաեւ Աղդամից հյուսիս ընկած Շահբուլաղում (հին Տիգրանակերտ), ուր դիրքավորված արցախցիների վրա հոկտեմբերի 29-ին կրակ տեղացին, սակայն եւ սարսափահար ճողոպրեցին, երբ ճաշակեցին պատասխան միջոցառման դառնությունը։

Նույն 29-ին Ֆիզուլու շրջանի արեւելյան մասում, նախորդ օրերին նախապատրաստական զորաշարժերից հետո, Բոյուք-Բահմանլի գյուղի ուղղությամբ թուրքերը մեծ գրոհ ձեռնարկեցին՝ գործի դնելով ռազմական 4 ուղղաթիռներ, որոնցից մեկը վայր գցվեց հենց գրոհի սկզբին։

Իսկ հարավում, Զանգելանի շրջանի տարածքից, թուրքերի Իրան փախչելն այլեւս դարձել էր անհաղթահարելի («Ազգ», հոկտ. 30)։

✧ ✧ ✧

Նոյեմբերի առաջին օրերին չէին լռում այն լուրերը, որ հոկտեմբերի վերջին էին տարածվել Ադրբեջանի պաշտոնական լրատվության կողմից. Զանգելանը նվաճված է հայկական ուժերի կողմից, եւ այնտեղ հարցը լուծել են նորագույն տանկերով (T-80)։ Բայց ծանր է դրությունը նաեւ Բայլականի (նախկին Ժդանովի) շրջանում, ուր հայերը բավական խորացել են՝ երեւի նպատակ ունենալով հասնել Մուղանի խորքը («Ազգ», նոյեմբ. 2)։

Հայկական աղբյուրները հերքում էին Բայլականին վերաբերող լուրը (անդ), մանավանդ, որ հաղորդում էին նաեւ, թե թուրքերն իրենք են «Գրադով» հրթիռակոծել Մարտունու պաշտպանական դիրքերը, իսկ մերոնք՝ հրադադարի համաձայնագրով կաշկանդված, պատասխան միջոցների չեն դիմել («Երկիր», նոյեմբ. 2)։

Նոյեմբերի 2-ին «Երկիրը», «Հայլուրից» առնելով, հրապարակել է Ադրբեջանի կառավարության պետական քարտուղար Լալա-Շովքյաթ Հաջիեւայի մի երկու անկեղծ խոստովանությունները։ Լալա-Շովքյաթ խանումը հայրենակից փախստականների հետ էր զրուցում. Աղդամից, Ֆիզուլուց, Զանգելանից ու հարեւան շրջաններից փախածների հետ եւ, որպես երկրի տիրուհուն կվայելեր, նրանց բարի գալուստ չէր ասում, գլխի վրա տեղ չէր խոստանում, այլ կշտամբում էր, որ իրենց տունուտեղերը թողել-փախել են։ Ասում էր. «Մենք 100 օր զենքի տարբեր տեսակներից ռմբակոծեցինք եւ հրետակոծեցինք Ստեփանակերտը, բայց ստեփանակերտցիները, անգամ կանայք ու երեխաները, ապրեցին նկուղներում, չլքեցին իրենց հայրենի հողը։ Իսկ մեր ժողովուրդը առաջին իսկ կրակոցից փախչում է»։

Լալա-Շովքյաթ խանումը պետնախարար էր, հանրապետության ազդեցիկ մարդկանցից մեկը, տեղյակ նոր խալիֆ Հեյդար Ալիեւի ունեցած անձնական զրույցներին։ Եւ ահա նա այսպիսի մի մանրամասն էլ հաղորդեց այդ զրույցներից. «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը զանգ է տվել Հեյդար Ալիեւին ու ասել՝ «Շնորհակալությո՜ւն, Հեյդար Ալիեւիչ, մեզ բախշիշ թողած հզոր տանկերի, տեսակ-տեսակ թնդանոթների եւ այնքան զինամթերքի համար, որոնցով մերոնք կարող են մի տարի կռվել ձեր դեմ»։ Հետո էլ՝ «Զայրացած խանումն իր խոսքում հերքեց ադրբեջանական մամուլի այն սուտ լուրը, որ իբր ղարաբաղյան բանակի շարքերում կան նեգրեր, արաբներ, ամերիկացի ու անգլիացի զինվորներ։ Նա նշեց, որ դա սուտ է, եւ այնտեղ միայն հայերն են կռվում»։

Տեսնո՞ւմ եք, Ադրբեջանում վերջապես այսքան իրատես մի մարդ էլ է հայտնվել, այն էլ պետքարտուղար, որը խոստովանում է, թե Ղարաբաղում միայն հայերն են կռվում, այն էլ հերոսաբար ու անձնուրաց, որ Ստեփանակերտն Ստեփանակերտ է եւ ոչ թե Խանքենդի եւ որ հայերը կռվում ու հաղթում են իրենց՝ ադրբեջանցիների թողած-լքած զենք ու զինամթերքով։

✧ ✧ ✧

Իսկ Թուրքիայում վերջին օրերին հակահայկական ցույցեր էին տեղի ունենում։ Բի-Բի-Սիի հաղորդման համաձայն՝ Էրզրումում նախորդ կիրակի մոտ 20 հազար մարդ է հավաքվել քաղաքի միտինգի՝ պահանջելով Ադրբեջանի ռազմական պարտությունների համար վրեժխնդիր լինել հայերից։ Կատաղած ցուցարարներն այրել են Հայաստանի պետ. դրոշը։ Էրզրումի քաղաքագլուխը հանդես է եկել համախմբվածության եւ վճռական գործողությունների կոչով, որից հետո հավաքվածներին բաժանվել է մոտ 1000 «Կալաշնիկով» ավտոմատ։

Թեեւ թուրքական աղբյուրները պնդում են, որ այսպիսի ցույցերը չեն համապատասխանում երկրի պաշտոնական քաղաքականությանը, արտասահմանյան դիտորդների կարծիքով՝ նման խոշոր միջոցառումները չէին կարող կազմակերպվել առանց իշխանությունների գիտության («Երկիր», նոյեմբ. 3)։

✧ ✧ ✧

Նոյեմբերի 2-ին Ադրբեջանի արտգործնախարար Հասանովը Թուրքիա է ժամանել՝ իր հետ առած Հեյդար Ալիեւի ուղերձը պրեզիդենտ Սուլեյման Դեմիրելին։ Թուրքը թուրքին հաղորդում էր, թե միջազգային կազմակերպությունների (ՄԱԿ, ԵԱՀԽ) որոշումները ոչ մի օգուտ չտվին, մնում է, որ «ագրեսորի նկատմամբ ստիպողական միջոցներ գործադրվեն»։ Այդ առաջարկությանը համաձայն էր նաեւ Թուրքիայի արտգործնախարար Չեթինը (նույն տեղում)։

✧ ✧ ✧

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը հայտարարել է, թե հնարավոր է համարվում գրավված ադրբեջանական շրջանների մի մասը վերադարձնել՝ պայմանով, որ Ադրբեջանը ճանաչի ԼՂՀ անկախությունը։ Ընդ որում այդ երկուսը՝ գրավված տարածքների հանձնումն ու ԼՂՀ անկախության ճանաչումը հաստատող որոշումները պետք է ընդունվեն միաժամանակ, քանի որ Ադրբեջանը չգիտե հարգել իր պարտավորությունները եւ հնարավոր է, որ գրավված տարածքները ետ ստանալուց հետո հրաժարվի ԼՂՀ անկախության համար բանակցելուց («Ազգ», նոյեմ. 3)։

✧ ✧ ✧

Բայլականի շրջանից թուրքերը կրակակոծում են Ֆիզուլիի շրջանի հայկական դիրքերը, եւ կործանվում են ադրբեջանական բնակավայրերը (նույն տեղում)։

Գնդակոծվում ու հրետակոծվում են նաեւ հայկական դիրքերը Մարտունու, Մարտակերտի, Քալբաջարի շրջաններում, այսինքն՝ Ադրբեջանը խախտում էր հրադադարի պայմանները։ Եւ, այսուհանդերձ, Ադրբեջանն էր, որ վերջին իրադարձություններից հետո դիմեց ՄԱԿ՝ պահանջելով անհապաղ հրավիրել Անվտանգության խորհրդի նիստ։ Հայաստանն էլ իր կողմից էր զանգատվում ՄԱԿ-ին՝ Ադրբեջանի կողմից հրադադարը պարբերաբար խախտելու համար։ Անվտանգության խորհրդի նախագահը պատասխանել է, թե հարցը կքննարկվի ԵԱՀԽ Մինսկի հանդիպումից հետո («Ազգ», նոյեմբ. 4)։

Նոյեմբերի 5-ին լրատվական մարմինները հաղորդում էին, որ Ստեփանակերտում սկսվում է Ադրբեջանի կողմից վարձված օդաչուներ Անատոլի Չիստյակովի ու Յուրի Բելիչենկոյի դատավարությունը։ Նրանք վայր են գցվել անցյալ հունվարին, մեղադրվում են Ստեփանակերտն ու արցախյան մյուս բնակավայրերը ռմբակոծելու մեջ (ամսական ստացել են 3300 ֆունտ ստեռլինգ)։

Նրանց դատավարությունն էր սկսվում, իսկ Ադրբեջանը նոր ավազակների էր հավաքագրում սեփական ժողովրդից, հատկապես փախստականներից. 450 գումարտակ է ձեւավորվել միայն Լաչինի, Աղդամի ու Ֆիզուլու նախկին բնակիչներից։ Մի հարցնող էլ չկա, թե դրանք ինչո՞ւ էին փախստական դարձել, եթե կռվող են («Ազգ», նոյեմբ. 6)։

Նույն օրն ավարտվում էր հրադադարի շրջանը։ Իսկ Ադրբեջանը նոր սկսեց ամրապնդել իր զորամասերը, ռազմական կարգուկանոն հաստատել երկրում (արգելվում էին հասարակական հավաքները, մամուլի ազատությունն էր սահմանափակվում)։ Արդյոք սա չէ՞ր նշանակում, թե այնտեղ պատրաստվում էին նոր, վճռական պատերազմի (նույն տեղում)։

Այդ օրը Բաքվում տեղի ունեցած մի մեծ խորհրդակցությունում (Ալիեւն էր հանդիպել պատերազմի վետերանների հետ) «Վետերանները որոշեցին, որ իրենց զինվորական փորձն այժմ անհրաժեշտ է ինչպես երբեք, եւ այդ պատճառով իրենք պետք է լինեն հայրենիքի պաշտպանների առաջին շարքերում։ Եվ երդվում էին, որ ամեն ինչ կանեն, որպեսզի կանգնեցվի Հայաստանի ագրեսիան ու թշնամուն արժանի հակահարված տրվի» («Երկիր», նոյեմբ. 6)։

Վերջին օրերին Հ. Ալիեւը ելույթներ էր ունենում կազմավորված զորամասերի առաջ, ռազմական ուսումնարաններում, հաղորդումներ անում նկատելի ռազմական վերելքի

մասին: Բաքվի բարձրագույն ռազմական ուսումնարանի ղեկավար գեներալ Իվան Կովալյովը, նրա մի ոգեշունչ ելույթից հետո, հավաստիացրել է, որ 14 օրվա ընթացքում զինվորները պատրաստ կլինեն մարտական գործողություններ վարելու ամենուրեք («Երկիր», նոյեմբ. 9): Եվ պրեզիդենտը հայտարարել է նոր զորահավաք ու պահանջել ռազմական բազմակողմանի պատրաստություն («Երկիր», նոյեմբ. 12):

Նոյեմբերի 10-ին լրատվական մարմինները հաղորդեցին, որ ավարտվել է Մինսկի խմբի Վիեննայում տեղի ունեցած խորհրդակցությունը, ուր լայն քննարկման է ենթարկվել ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրը եւ կտրական որոշում է ընդունվել, որպեսզի հակամարտող կողմերը վերադառնան մինչեւ հոկտեմբերի 21-ն զբաղեցրած դիրքերը («Երկիր», նոյեմբ. 10):

Վստահորեն կարելի է ասել, որ այս որոշման հեղինակները չեն հավատացել, թե դրանով որեւէ քայլ առաջ են մղում հարցի լուծումը:

✧ ✧ ✧

Հաղորդումներ էին լսվում, թե ադրբեջանցի կամավորներն արդեն հասել են ռազմաճակատ, եւ նրանք են, որ հրետակոծում են ԼՂՀ պաշտպանական դիրքերը, ՀՀ Արարատի շրջանի Երասխավանն ու Սեւակավանը:

Նույն օրն ադրբեջանի վարչապետ Սուրաթ Հուսեյնովը հանդես էր եկել հայտարարությամբ, որով խոստանում էր ամենակարճ ժամանակում ոչ միայն ազատագրել գրաված շրջանը, այլեւ «Ղարաբաղի հյուսիսային մասը՝ Շուշի քաղաքով հանդերձ» («Ազգ», նոյեմբ. 12):

Խեղճն այնքան էլ չգիտեր, որ Շուշին ԼՂՀ հյուսիսային մասում չի գտնվում:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանի պաշտոնական լրատվությունը վերջին օրերին մի բերան այն մասին էր խոսում, թե հայերը լայնահուն հարձակում են պատրաստում ինչպես հարավային ռազմաճակատում, ուր ավելի քան 120 կմ երկարությամբ սահմանակից են Իրանին, այնպես էլ հյուսիսում՝ Թարթառի ու Շահումյանի կողմերում («Ազգ», նոյեմբ. 13):

Սա անկասկած միջոց էր նախապատրաստվող սեփական հարձակումն արդարացնելու համար:

✧ ✧ ✧

Վերջապես խոսք հրապարակվեց Մինսկի խմբի Վիեննայում (նոյեմբերի 2-8-ին) խորհրդակցության ընդունած 884-րդ բանաձեւի մասին: Ուրեմն, այն կրկին ԼՂ-ն առնում է Ադրբեջանի կազմի մեջ, Հայաստանից հանձնարարում իրականացնել ՄԱԿ-ի 822-րդ, 853-րդ եւ 884-րդ բանաձեւերը:

Նոյեմբերի 15-ին տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսում ԼՂՀ արտգործնախարար Արկադի Ղուկասյանը հաղորդեց, որ Վիեննայից առաջ Փարիզում տեղի էր ունեցել մի խորհրդաժողով, որի ընդունած «Անհապաղ միջոցառումների ժամանակացույցն» այնքան էլ ընդունելի չեղավ Ադրբեջանի համար: Դրան հետեւեց այս 884-ը (Վիեննայինը՝ ոնց որ ադրբեջանցիների թելադրանքով գրված): Սա էլ ընդունելի չէ Ղարաբաղի համար: Սակայն ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խումբը պահանջ է դրել, որ այս վերջինի պատասխանը տրվի մինչեւ նոյեմբերի 22-ը, եւ ԼՂ-ը պարտավորվի իր զորքերը դուրս բերել Ֆիզուլիի, Աղդամի, Կուբաթլիի, Ջաբրայիլի ու Քալբաջարի շրջաններից:

Ղուկասյանը պատմեց, թե խորհրդաժողովում ի՜նչ ակտիվ դեր էին կատարում իննյակի «անկողմնակալ» անդամ Թուրքիայի պատվիրակությունը եւ նրա ներկայացուցիչ Ջիհանդան Նազին («Երկիր», նոյեմբ. 16):

✧ ✧ ✧

Դեռ **նոյեմբերի 11-ին** էր, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Անդրեյ Կոզըրեւը հայտնել էր, թե իր կողմը համաձայն է 884-րդ բանաձեւին, այսինքն՝ ԼՂ-ի զորքերը պետք է ետ քաշվեն եւ զբաղեցնեն հոկտեմբերի 21-ից առաջ ունեցած դիրքերը: Նա ճիշտ էր համարում բանաձեւի այն պնդումը, թե Ղարաբաղն Ադրբեջանի մասն է կազմում («Ազգ», նոյեմբ. 17):

Իսկ հեռավոր Ամերիկայում չեն բաժանում այդ կարծիքը: «Վերջին շաբաթվա ընթացքում ամերիկյան երկու խոշորագույն թերթեր՝ «Քրիստչըն սայնս մոնիթորը» եւ «Չիկագո տրիբյունը», խախտելով նախկին կաղապարները, առաջին անգամ Լեռնային Ղարաբաղը հայկական տարածք են անվանել: «Չիկագո տրիբյունի» հրապարակած հոդվածում շեշտվում է, որ շրջափակված ու ցրտահար Հայաստանը շարունակում է աջակցել Լեռնային Ղարաբաղին, որը հաղթում է Ադրբեջանի վիթխարի, բայց անճարակ բանակին: Նկարագրելով Հայաստանի չտաքացվող դպրոցները, ծննդատներն ու բնակարանները, թերթը մեջբերում է Երեւանում անցորդների խոսքերը, որոնք պատրաստ են վերապրել եւս մեկ ձմեռ առանց ջերմության ու լույսի՝ հանուն Ղարաբաղի ազատագրման» («Երկիր», նոյեմբ. 19):

Վաշինգտոնում Հայ դատի գրասենյակից էլ հաղորդել են, ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Ջոն Քենեդին նոյեմբերի 12-ին նամակ է ուղղել ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ուորեն Քրիստոֆերին, որը ներկայացրել է կոնգրեսականներին՝ ստորագրություններ հավաքելու համար: Նամակում պահանջվում է, որ Միացյալ Նահանգները «հնարավորին չափ խիստ մտահոգություն հայտնի Ադրբեջանի եւ Աֆղանստանի կառավարություններին՝ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ Ադրբեջանի զինված արշավում ավելի քան 1000 աֆղան մոջահեդներ ներգրավելու» առնչությամբ: «ԱՄՆ-ը պետք է պահանջի աֆղան զինվորականների անհապաղ եւ ամբողջական դուրս բերումը, քանի որ նրանք սպառնում են շրջանի խաղաղությանը, անվտանգությանը եւ կայունությանը»,- ասված է Ջ. Քենեդիի նամակում («Երկիր», նոյեմբ. 18):

✧ ✧ ✧

Նոյեմբերի 20-ին Իջեւանի մոտ գնդակոծեցին Ռուսաստանի պրեզիդենտի հատուկ դեսպան Կազիմիրովի ու նրան ուղեկցող մարդկանց մեքենաները, ինչի պատճառով էլ դեսպանը հրաժարվեց այցելել Երեւան ու Ստեփանակերտ: Ադրբեջանն այս դեպքը բացատրեց նրանով, թե հայերն Իջեւանի շրջանում մեծ քանակության ռազմական տեխնիկա են կուտակել, ձեռնտու չէ, որ դեսպանն այն տեսնի («Ազգ», նոյեմբ. 23): Իսկ հայերը գտնում էին, որ դեպքն իրենք՝ ադրբեջանցիներն են կազմակերպել՝ Կազիմիրովին լարելու հայերի դեմ, ուղերթն են փոխել եւ սահման հասցրել ոչ նախօրոք պայմանավորված ուղերթով («Երկիր», նոյեմբ. 23):

Դեսպանն անձամբ, հեռանալով դեպքի վայրից եւ գնալով Մոսկվա՝ խոստացավ շուտով այցելել Երեւան եւ Ստեփանակերտ, ապա հայտարարեց, թե ինքը չէր ցանկանա, որ տհաճ դեպքը վատ ազդեցություն ունենա բանակցությունների վրա («Երկիր, նոյեմբ. 23):

Ռուսաստանի Նախարարների խորհուրդը, սակայն, այդ առթիվ Հայաստան հղեց մեղադրական մի հայտարարություն, որի մեջ ասվում էր. «ՌԴ կառավարությունը վճռականորեն դատապարտում է միջազգային իրավունքի նորմերը ոտնահարող այն աննախադեպ գործողությունը եւ Հայաստանի բարձրագույն ղեկավարությունից պահանջում է անհապաղ հրապարակավ ներողություն հայտնել կատարվածի համար ու երաշխավորելով հետագայում ռուսական ներկայացուցիչների պաշտոնական առաքելությունների անվտանգության անշեղ ապահովումը: ՌԴ կառավարությունը հաստատապես համարում է, որ այդ չարագործության մեղավորները պետք է դատի տրվեն, եւ իրավունք է վերապահում նման միջադեպերի կրկնությունը բացառելու համար ամենավճռական միջոցա-

ռումներ ձեռնարկել» («Երկիր», նոյեմբ. 24):

Նոյեմբերի 22-ին Ադրբեջանը, Հայաստանը եւ ԼՂ-ը պետք է ներկայացնեին իրենց պատասխանները ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի վերջին ժամանակացույցի առթիվ: Հայաստանը ժամանակին ներկայացրեց իր համաձայնությունը: Ադրբեջանը պատասխանի փոխարեն ներկայացրեց մի ընդհանուր մեղադրական հայերի դեմ: Այնտեղ նշվում էր, թե «Հայաստանի զինված ուժերի կողմից գրավվել է հանրապետության տարածքի 20 տոկոսը, հայկական ագրեսիայի ընթացքում զոհվել են ավելի քան 16 հազար, վիրավորվել 22 հազար, հաշմանդամ դարձել ավելի քան 22 հազար ադրբեջանցիներ»: Ադրբեջանի տարածքում պատերազմի ընթացքում ավերվել են ավելի քան 700 բնակավայր, 6 հազար արդյունաբերական եւ գյուղատնտեսական օբյեկտներ, 107 հազար բնակելի տուն, սոցիալմշակութային 3 հազար օբյեկտ, 541 միջնակարգ դպրոց, 200 բուժհիմնարկներ եւն: Նշվում է նաեւ, որ «Ադրբեջանը բարձր է գնահատում եւ պատշաճ երախտագիտությամբ ընդունում է ՄԱԿ-ի պետությունների, միջազգային մյուս կազմակերպությունների, բարեկամ երկրների, նախեւառաջ Թուրքիայի ու Իրանի ցույց տված մարդասիրական օգնությունը» («Երկիր», նոյեմբ. 24):

ԼՂՀ արտգործնախարարությունը ձգձգում էր պատասխանը, քանի որ ժամանակացույցի քննարկումը կատարվում էր ԳԽ-ի նստաշրջանում, ուր սուր վեճեր էին գնում, եւ անհնար էր միանշանակ եզրակացության հանգել: Դրա թելադրանքով էլ վերստին Գորիսում տեղի ունեցավ (նոյեմբերի 24-ին) ՀՀ ու ԼՂՀ ղեկավարների խորհրդակցություն եւ, հավանաբար, այն գլխավորող Լ. Տեր-Պետրոսյանն արցախցիներին հարկադրեց ստորագրել:

Նոյեմբերի 25-ին ԼՂՀ-ն իսկապես տվեց իր համաձայնությունը. ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը Մարիո Ռաֆայելիին ուղարկեց ժամանակացույցի տարբերակը՝ նրա հետ ուղարկելով իր դիտողություններն ու առաջարկությունները («Երկիր», նոյեմբ. 26):

Ռուս մի խումբ նշանավոր մտավորականներ (Կ. Ալեքսեեւսկի, Ի. Բուրկովա, Վ. Միկուշեւիչ եւ այլք) հրապարակեցին հայտարարություն, որով անիրավացի էին համարում Վ. Կազիմիրովի դեմ սարքված դիպվածի համար հայկական կողմին մեղադրելը՝ պահանջելով «միջադեպի մանրակրկիտ քննությունը» (նույն տեղում):

✧ ✧ ✧

Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ԼՂ-ի հանրապետության բարձրագույն պարգեւի՝ առաջին աստիճանի «Մարտական խաչի» շքանշանների հանձնման անդրանիկ արարողությունը. Նրանցով նշվել էին ռազմաճակատներում զոհված 14 հրամանատար-մարտիկների անօրինակ սխրանքները: Շքանշանները հանդիսավոր պայմաններում հանձնեցին զոհվածների հարազատներին:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանում Ռուսաստանի դեսպան Վալտեր Շոնիան (անկասկած վրացի) «Թուրան» լրատվական գործակալությամբ ելույթ է ունեցել՝ իբր, Կազիմիրովի հետ պատահածի առթիվ («Ռուսաստանի համբերությունը հատեց...»), սակայն հիմնականում դառնալով Արցախի խնդրին, ցույց տալով, որ այստեղ ինքն ավելի անհանդուրժող է, քան թուրքերը: Ասում էր. «Չի կարելի ինքնորոշվել 25 անգամ. հայ ժողովուրդն արդեն ունի իր պետությունը՝ ի դեմս Հայաստանի հանրապետության»: Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը հայկական կողմի մեկնաբանության մեջ ծաղրուծանակի է հասցվել,- ասել է նա: Ապա նշել է, թե «հայերի, այսպես կոչված, ինքնորոշման իրավունքի արդյունքը Լեռնային Ղարաբաղից դուրս Ադրբեջանի 6 շրջանների բռնազավթումն է, մեկ միլիոնից ավելի ադրբեջանցի փախստականները»: Ինչ վերաբերում է անդրկովկասյան տարածաշրջանում ՌԴ ռազմավարական

դաշնակիցներին, ապա, ըստ Վ. Շոնիայի, «ռուսաստանի ամենակարեւոր ռազմավարական դաշնակիցը տարածաշրջանի բոլոր ոլորտներում հենց Ադրբեջանն է»:

Ուրեմն, Վրաստանը՝ այս Շոնիայի հայրենիքն էլ հեչ: Ճիշտ են ասել, թե ծախված հոգին իր մորն էլ կուրանա ու կծախի:

✧ ✧ ✧

Անկարայում տեղի էր ունենալու «Հելսինկյան քաղաքացիական ասամբլեայի» նիստը, որին պետք է մասնակցեին նաեւ ԼՂՀ ներկայացուցիչները: Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանատունը մերժեց նրանց մուտքի վիզա տալ՝ դա պատճառաբանելով, թե գոյություն չունի ԼՂ-ի հանրապետություն, որպեսզի նրա ներկայացուցիչներն էլ մասնակցեն ի՞նչ-ինչ ժողովների:

Հելսինկյան կազմակերպությունում ԼՂՀ-ը ներկայացնող Կարեն Օհանջանյանն ասել է. «Եվ այդ տեսակ մտածող երկիրն էլ հանդես է գալիս իբրեւ ղարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորող ԵԱՀԽ միջնորդ խմբի անդամ: Պարզապես զավեշտական է» («Ազգ», նոյեմբ. 30):

✧ ✧ ✧

Ամսվա վերջին հայտնի դարձավ, որ Ադրբեջանը մերժել է Մինսկի խմբի ժամանակացույցը («Ազգ», նոյեմբ. 30): Հետաքրքիր է ի՞նչ պատճառաբանությամբ, երբ այնպես էր թվում, թե այդ փաստաթուղթը գրվել է նրա համար կամ նրա ձեռքով: Գուցե անընդունելի էր Լեռնային Ղարաբաղը հակամարտող ու շահագրգիռ կողմ ճանաչելո՞ւ փաստը: Բայց չէ՞ որ նախընթացին հենց ինքն էր բանակցություններ վարում այդ հանրապետության ներկայացուցիչների հետ՝ հենց իր պրեզիդենտ Հ. Ալիեւի ստորագրած գրության համաձայն: «Մեկնաբանելով Ադրբեջանի մերժումը՝ Հայաստանի արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Ժիրայր Լիպարիտյանը երեկ (նոյեմբերի 30-ին.– Բ. ՈՒ.) կայացած մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտարարեց, թե Ադրբեջանն ամենայն հավանականությամբ հույս ունի առաջիկայում ռազմական հաջողությունների հասնել եւ դրանով իսկ պարտադրել իր դիրքորոշումը, եւ հաշվարկել է (ըստ պրն. Լիպարիտյանի՝ ոչ սխալ), որ շրջափակման միջոցով Հայաստանը եւ Ղարաբաղը թուլացնելուց հետո կարող է հույսը դնել ռազմական հաղթանակների վրա: Արտգործնախարարի տեղակալը չբացառեց նաեւ երկրորդ բացատրությունը, ըստ որի Ադրբեջանում առայժմ պարզապես լիովին չեն կողմնորոշվել եւ հույս ունեն, թե մերժումից հետո հաջորդ ժամանակացույցն ավելի նպաստավոր կլինի իրենց համար: Ըստ որում պրն. Լիպարիտյանը շեշտեց, որ Հայաստանի իշխանություններն ու անձամբ նախագահը մեծ ջանքերի գնով ապահովեցին Ղարաբաղի ղեկավարության համաձայնությունը, թեեւ դա ռիսկ էր պարունակում. ժամանակացույցն այնքան էլ ընդունելի չէր Ղարաբաղի համար» («Ազգ», դեկտ. 1):

✧ ✧ ✧

Դեկտեմբերի 2-ին Բայլականից թուրքերը լայնածավալ, կատաղի գրոհ են ձեռնարկել ԼՂՀ դիրքերի վրա՝ օգտագործելով ծանր տեխնիկա, «Գրադ» կայանքները: Ինքնապաշտպանները դիմակայում են թշնամուն: Երկու կողմերն ունեցան կորուստներ («Երկիր», դեկտ. 3): Նույն օրը կատաղի մարտեր եղան նաեւ Ֆիզուլու կողմերում, Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային եզերքին: Վերջինում անընդհատ կուտակվում էին նոր զենքեր ու տեխնիկա:

Համարյա բոլոր ճակատներում էլ թուրքերի կողմից կռվում են աֆղան մոջահեդներ,- հաստատում են հայ հետախույզները («Ազգ», դեկ. 3):

Դեկտեմբերի 1-ին Հռոմում ավարտված ԵԱՀԽ արտգործնախարարների խորհրդաժողովում համաձայնություն չի կայացել ղարաբաղյան հակամարտության առթիվ, քանի որ Ադրբեջանը պաշտպանել է տարածքների անձեռնմխելիության սկզբունքը, Հայաստանը՝ ինքնավարության:

Սակայն այդ ժողովում լուրջ խոսակցություն է եղել նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, ուրեմն եւ Այսրկովկասում, Ռուսաստանին խաղաղարար ուժի դեր հատկացնելու եւ դրա համար նույնիսկ միջազգային ֆինանսական հնարավորություններ տալու մասին: Դա իրական ուժ է ստանում, երբ նկատի է առնվում ԱՄՆ-ի դրական կարծիքը («Պետքարտուղարության ներկայացուցիչ Շեյլին... հայտարարել է, թե Ռուսաստանի կողմից իրագործվող խաղաղապահ գործողությունները չպետք է հակասեն նախկին ԽՍՀՄ երկրների անկախությանը»): Ռուսաստանի այս դերի քննարկումն ու որոշման հարցը հետաձգվել է մինչեւ հաջորդ տարվա մարտը («Ազգ», դեկ. 3):

Դեկտեմբերի 3-ին ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հրապարակել է հայտարարություն, որի մեջ նշվում է, թե հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բազմակողմանի ջանքերն արհամարհելով՝ Ադրբեջանի իշխանությունները գերադասեցին այլ ուղի՝ մերժեցին ոչ միայն ԵԱՀԽ-ի եւ ՄԱԿ-ի կողմից հավանություն ստացած ժամանակացույցը, այլեւ Մինսկի խորհրդաժողովի գաղափարն ընդհանրապես, որի նպատակը ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական կարգավորումն է: Պրն. Քոչարյանը հայտարարել է նաեւ, որ թեեւ ՄԱԿ-ը կոչ է արել հակամարտության կողմերին զենք եւ զինամթերք չմատակարարել, այնուամենայնիվ Ադրբեջանը ցուցադրաբար գնում է տանկեր եւ ռազմական ինքնաթիռներ, ներգրավում վարձկաններ: Ռազմաճակատի գծի ողջ երկայնքով նկատվում են ադրբեջանական բանակի ռազմական ուժի մեծ կուտակումներ, այնտեղ են տեղափոխվում զինված կազմավորումներ եւ զինամթերք տեղափոխող տանկային շարասյուներ: Ըստ հայտարարության՝ նախապատրաստվելով լայնածավալ գրոհի, Ադրբեջանը միաժամանակ փորձում է միջնորդներից զիջումներ կորզել:

Ցավոք, աշխարհը չի շտապում արձագանքել նման վտանգավոր նախանշաններին, որոնք սպառնում են ռազմական գործողությունների հերթական ակտիվացմամբ: Մենք մեր պարտք ենք համարում մեկ անգամ եւս համաշխարհային հանրության ուշադրությունը հրավիրել այն փաստի վրա, որ Ադրբեջանի ղեկավարներն արդեն ավելի քան մեկ տարի մտացածին պատրվակներով տապալում են բոլոր միջնորդական առաքելությունները, մերժում ԼՂՀ իշխանությունների հետ հետագա երկկողմ շփումների հնարավորությունը եւ առաջվա պես հույսը դնում են պատերազմի վրա:

Ստեղծված իրավիճակում ԼՂՀ կառավարությունը կձեռնարկի անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով».- վերջում ասվում էր հայտարարության մեջ («Ազգ», դեկս. 4):

Դեկտեմբերի 5-7-ը թուրքերը հարձակողական գործողություններ են ձեռնարկել Մարտակերտի եւ Աղդամի շրջաններում՝ հրետակոծելով ու գնդակոծելով ԼՂՀ դիրքերը Մատաղիսում, Շահբուլաղում: Խաղաղ չի եղել նաեւ Բայլականը: Հայ ինքնապաշտպանները ստիպված էին լռեցնել կրակակետերը:

Շատ էին խոսում այն մասին, որ Ադրբեջանում օտար վարձկաններին գումարվել են ամերիկյան սպաներն ու խորհրդականները («Ազգ», դեկտեմբ. 9): Պարբերական հրակոծություններ ու սահմանագծի խախտումներ են տեղի ունեցել նաեւ հաջորդ օրերին: Հատկապես դաժան են եղել մարտերը Բայլականի կողմերում, չնայած ոչ պակաս բախումներ էին առկա նաեւ ՀՀ Նոյեմբերյանի ու Իջեւանի շրջանների սահմաններում: Բոլոր դեպքերում հայկական ուժերը հաջողությամբ ետ են մղել թշնամուն:

Ադրբեջանական լրատվական մարմիններն այս օրերին պարբերաբար հայտարարում էին, թե այս բախումները հայերն են սկսում, հայերն են, որ շարունակում են անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջանի տարածքների ծվատումը:

Դեկտեմբերի 17-ի 00 ժամից հաստատվեց զինադադար մինչեւ դեկտեմբերի 26-ը: Ասում են՝ այն հաստատվել է Ադրբեջանի խնդրանքով ու Ռուսաստանի միջնորդությամբ: Իսկական հրադադար:

Իսկ ադրբեջանական լրատվությունը շարունակում էր վայնասունը, թե հայկական ուժերը հա՜ գրոհում են, եւ իրենց քաջազուն զորքերն էլ կոտորում են նրանց («Երկիր», դեկ. 18):

Նույն օրը ՀՀ, Ադրբեջանի ու ԼՂՀ պատվիրակությունները մեկնեցին Ֆինլանդիա՝

մասնակցելու Ալանդյան կղզիներում կազմակերպվելիք բանակցություններին:

Իսկ ինչո՞ւ Ալանդյան կղզիներում: Որովհետեւ, իբր մի արտակարգ նմանություն կա Ալանդյան կղզիների ու Արցախի ճակատագրերում: Այդ կղզիները, որոնք մի քանի հազար են Բալթիական ծովում, ունեն մեկ ու կես հազար քառ. կմ տարածություն եւ շուրջ երկու ու կես հազար բնակիչ: Մինչեւ 1809 թ. գտնվել են Շվեդիայի տիրապետության ներքո, ապա մինչեւ 1917-ը՝ Ռուսաստանի: 1921 թ. հունիսի 24-ին Ազգերի Լիգայի խորհուրդը ճանաչել է Ֆինլանդիայի իշխանությունն այդ կղզիների վրա: Դա էլ վիճելի լուծում է համարվել, նույն 1921-ի հոկտեմբերի 20-ին Ժընեւում Ալանդյան կղզիներն ապառազմականացվել եւ հայտարարվել են չեզոք: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1947 թ., Փարիզի խաղաղության պայմանագրով այս որոշումը նորից է հաստատվել:

Եւ մեր դիվանագետներն այս կղզիների ու Արցախի ճակատագրերն են համարում իրար նման, կամ, թերեւս Արցախի համա՞ր են պատրաստում այսպիսի լուծում՝ ապառազմականացում ու չեզոք գոտու կարգավիճակ:

Կանոնավոր մարդկային տրամաբանությամբ՝ ցնդաբանությու՜ն, իսկ դիվանագետների համար՝ ա՛յն, ինչ պետք է երազի արցախցին:

Դեկտեմբերի 23-ին հանրահայտ «Իզվեստիա» թերթը փորձեց պատասխանել այս հարցին՝ վճռաբար հայտարարելով Մարատ Զուբկոյի հոդվածը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը որոշում են Ալանդյան կղզիներում»: Հոդվածում հաղորդված է հետեւյալը (մոռանալով Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակների ներկայությունը). Ֆինլանդիային պատկանող Ալանդյան կղզիներում հանդիպում են անցկացնում Ադրբեջանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները, որոնք այդ կղզիների շուրջ Ֆինլանդիայի ու Շվեդիայի միջեւ լուծման պատմական փորձի հիման վրա քննարկում են Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտության խաղաղ կարգավորման հնարավորությունները:

Ալանդները ժամանակին պատկանել են Շվեդիային, սակայն 1808-1809 թթ. ռուս-շվեդական պատերազմից հետո Ֆինլանդիայի հետ միասին մտան Ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ:

Այն բանից հետո, երբ 1917 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ֆինլանդիան անկախություն հռչակեց, Ալանդներում ուժեղացավ Շվեդիային միանալու շարժումը: Կղզիների բնակիչները կազմեցին Գուստավ 5-րդին ուղղված մի դիմում, որի ներքո հավաքեցին հազարավոր ստորագրություններ եւ տարան Ստոկհոլմ:

Սակայն Գուստավ 5-րդը դրսեւորեց իմաստնություն եւ զսպվածություն: Նա զենքի չդիմեց, որպեսզի պաշտպանի ալանդցիների շահերը, այլ հայտարարեց, որ նրանք Շվեդիային կարող են միանալ միայն Ֆինլանդիայի համաձայնության դեպքում: Բայց վեճը շարունակվում էր: Նրա մասնակիցները կազմեցին եռանկյունի (ներկայիս ղարաբաղյան հակամարտության օրինակով)՝ Շվեդիան, Ֆինլանդիան, Ալանդները, որտեղ այդ ժամանակ դեռեւս տեղակայված էր նաեւ ռուսական կայազորը:

Վերջապես գումարվեց Ազգերի լիգան: Շվեդները պահանջում էին, որ հակամարտությունը լուծվի հանրաքվեի հիման վրա, իսկ ֆինները կտրականապես հանդես էին գալիս իրենց ներքին գործերին միջամտելու դեմ:

Վերջիվերջո Ազգերի լիգան ստեղծեց իրավաբանների միջազգային հանձնաժողով, որը վճռեց կղզիները թողնել Ֆինլանդիայի կազմում, բայց ֆիննական կառավարությունը պետք է ապառազմականացներ դրանք, բնակչությանը երաշխավորեր ինքնակառավարում եւ մայրենի լեզվով ուսուցում:

Ահա այսպես էլ լուծվեց այդ հին հակամարտությունը:

Ալանդները, որոնց բնակչության մեծամասնությունն առաջվա պես շվեդներ են, այսօր էլ մտնում են Ֆինլանդիայի կազմի մեջ: Նրանք օգտվում են լայն ինքնավարությունից, ունեն իշխանության իրենց մարմինները՝ խորհրդարան եւ կառավարություն» («Երկիր», դեկս. 24):

Ինչպես ասում են՝ արցախցու ա՜չքը լույս:

Եւ պատահական չէ, որ բանակցություններին մասնակցած Կ. Բաբուրյանը հետագայում վճռաբար հայտարարել է, թե «Ազգային խնդիրների լուծում այս (Ալանդյան) տարբերակով մեզ համար անընդունելի է» («Երկիր», դեկս. 28):

Դեկտեմբերի 24-ին ադրբեջանական բանակը բազմազան տեխնիկայի ուղեկցությամբ լայնածավալ հարձակման էր անցել Մարդակերտի շրջանում՝ Թալիշ-Մարտակերտ գծով, եւ Մարտունու, ինչպես նաեւ Հադրութի ուղղություններով: ԼՂՀ զորքերը հաջողությամբ պաշտպանում էին իրենց դիրքերը, սակայն, ինչպես արտգործնախարար Ա. Ղուկասյանն է հայտարարել, եթե պատերազմը դադարեցնելու համար չձեռնարկվեն կտրական միջոցներ, այս նոր բորբոքումը նոր ուժով կտանա՝ վերածվելով մեծ ողբերգության («Երկիր», դեկս. 25):

Այս գործողություններին զուգահեռ ադրբեջանական պաշտոնական լրատվությունն էլ առասպելական տվյալներ էր հաղորդում Արցախում իրենց՝ ադրբեջանցիների դեմ կռվող արտասահմանյան բազմահազար վարձկանների մասին: Այդ տվյալների անմտությունը պատկերացնելու համար բավական է հիշել, որ նրանց ասելով՝ «Ռազմական գործողություններին մեկ օր մասնակցելու վարձված զինվորներին վճարում են 400 դոլար...» («Երկիր», դեկս. 25):

Այս փչոցի հեղինակը գլխի չէր էլ ընկնում, որ իրեն հավատացած թուրք ասկյարը կգար եւ կկռվեր յուրայինների դեմ:

Դեկտեմբերի 23-ից Աշգաբադում ԱՊՀ երկրների ու կառավարությունների գագաթաժողովն էր ընթանում: Նրանում կենտրոնական տեղերից մեկն էր գրավում ղարաբաղյան խնդիրը, որին Հ. Ալիեւը, հավանաբար, հույս ուներ հաղթական քայլեր անել: Նրա խոսքն այսպես էր ներկայացրել «Երկիր»-ի թղթակիցը. «Այն պահից, երբ ստանձնել է Ադրբեջանի ղեկավարի պաշտոնը, ղարաբաղյան հարցը միշտ պահել է ուշադրության կենտրոնում, միշտ եղել է հարցի խաղաղ լուծման կողմնակից, ընդհուպ նույնիսկ գնացել է ԼՂ-ի ղեկավար շրջանակների հետ Ադրբեջանի նախկին ղեկավարների կողմից նախադեպը չունեցած շփումների, պայմանավորվածություններ է ձեռք բերվել Տեր-Պետրոսյանի հետ, բայց իր բոլոր ջանքերը եւ նրանց արդյունքում ծնված պայմանավորվածությունները հայկական կողմից խախտվել են, եւ օկուպացվել է Ադրբեջանի զգալի մասը»: Ավելացնելով, նա նշեց, այնուհանդերձ, որ ինքը չի կորցնում լավատեսությունը: Այստեղ Ս. Նիյազովը միջամտեց, թե Լ. Տեր-Պետրոսյանը նույնպես ուժային միջոցների հակառակորդ է: Բացի այդ, ըստ Նիյազովի, Միջազգային վալյուտային ֆոնդի ներկայացուցիչների հետ մի քանի օր առաջ տեղի ունեցած իր հանդիպման ընթացքում իրեն հայտնի է դարձել, որ այդ կազմակերպությունը Հայաստանին ու Ադրբեջանին միջոցներ կտրամադրի միայն պատերազմի ավարտից հետո: Դրանից զատ, նրան տեղեկացրել են, որ Ադրբեջանը անհատույց օգնության կարգով պատերազմի ավարտից հետո այդ հիմնադրամից միջոցներ կստանա ներկայումս գրավյալ տարածքները վերականգնելու համար: Այստեղ արդեն Ալիեւի նյարդերը տեղի տվեցին, եւ նա ընդմիջելով շարունակեց. «Բայց որպեսզի մենք կարողանանք վերականգնել այդ շրջանները, դրա համար նախապես անհրաժեշտ է, որ Լեւոն Հակոբիչը հանի՜ այդտեղից իր զորքերը»:

Ապա Տեր-Պետրոսյանն էր ջնջում նրա մեղադրանքները: Հրապարակվել է ՀՀ նախագահի հայտարարությունը, ուր ասված է՝ Ալիեւը հրաժարվել է իր հետ նախօրոք ծրագրված հանդիպումից, մերժել է ԵԱՀԽ գրաֆիկը, Ռուսաստանի միջնորդությունը եւն, եւն, որից հետո բանակցությունները տարվում են այլ մթնոլորտում: Հարցը միանգամայն այլ բնույթ է ստացել, երբ Ռուսաստանի արտգործնախարար Կոզըրեւը ներկայացրել է իր կառավարության միջնորդությունը՝ հակամարտությունը լուծելու համար:

Բանակցությունների ժամանակ, ըստ երեւույթին, այդ միջնորդությունը լրիվ պարտաս չի եղել: Սակայն Կոզըրեւը խոստանում էր մի քանի օրից ներկայացնել շահագրգիռ կողմերին:

Դեկտեմբերի 31-ին «Ազգը» հրապարակեց հարցազրույց ԼՂՀ ԳԽ-ի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանի հետ: Այստեղ երիտասարդ դիվանագետը հաղորդում էր հետեւյալ տեղեկությունները Հայաստանի ու Ադրբեջանի սպառազինությունների մասին. «Ըստ ԵՍՍ (Եվրոպայի սովորական սպառազինության) պայմանագրի, Ադրբեջանին, ի դեպ նաեւ Հայաստանին, թույլատրվում էր ունենալ միայն 220 տանկ, 220 զրահամեքենա եւ 285 հրետանային կայանք: Սակայն Ադրբեջանի արտգործնախարարության 1993 թ. նոյեմբերի 3-ի նամակում (N 174) ասվում է, որ 93 թ. սեպտեմբերի 27-ին հանրապետությունը, օրինակ, Ուկրաինայից ստացել է 50 տանկ: Նույն թվականի մայիսին Ադրբեջանը Ռուսաստանից լրացուցիչ ստացել է նաեւ 105 զրահամեքենա եւ 42 միավոր հրետանային կայանք: Չմոռանանք Ադրբեջանի ԱԳՆ նոյեմբերի 6-ի (N 175) նամակը, որտեղ ասվում է, որ 1992 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Ադրբեջանի իրավասության տակ են անցել ռուսական 286 տանկ, 842 զրահամեքենա, 345 հրետանային կայանք, 53 ռազմական ինքնաթիռ եւ 48 ռազմական ուղղաթիռ: Ինչպես տեսնում եք, սպառազինության քվոտը խիստ գերազանցված է: Դա նույնպես ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների եւ Մոսկվայի հետ ադրբեջանական ղեկավարների սիրախաղի հետեւանք է: Թեպետ այս թվերը չպետք է վախեցնեն մեր ընթերցողներին՝ չնայած դրանց պատկառելիությանը: Հիշենք 1991-92 թթ. ձմեռը, երբ ղարաբաղյան կազմավորումների տրամադրության տակ կար ընդամենը 6 տանկ, իսկ ադրբեջանական զորքերի՝ 339» («Ազգ», դեկս. 31):

1994

Հունվարյան առաջին օրերի տեղեկություններում մեծ տեղ էին բռնում դաժան մարտերը Մարտակերտի հյուսիսում, Օմարի լեռնանցքի վրա, Մարտունուց արեւելք՝ Աղբուռունում: Ամենուրեք ԼՂՀ ինքնապաշտպանները թշնամուն դիմակայում էին հաջողությամբ: Բայլականի ուղղությամբ հունվարի 1-3-ին թուրքերը կորցրել էին 59 ասկյար, երկու տանկ, մեկ բեռնատար: **Հունվարի 3-ին** Թալիշ ու Մատաղիս գյուղերի համար մղված մարտերում թուրքերն արդեն կորցրին 90 ասկյար, մեկ տանկ, հետեւակի մեկ մարտական մեքենա եւ ստիպված եղան նահանջել:

Կուրոպատկինոյի ուղղությամբ **հունվարի 4-ին** թուրքերը տվին 20 ասկյարի կորուստ, հանձնեցին, այո՛, հանձնեցին չորս տանկ եւ մեծ քանակությամբ զինամթերք:

Այս օրերին հաճախակի էին դարձել թշնամու ասկյարների գերի հանձնվելու դեպքերը, որովհետեւ նրանց թիկունքում կանգնած էին պատժիչ ջոկատներ, որոնք կրակում էին նահանջող յուրայինների վրա:

ԼՂՀ բանակի հրամանատարի տեղակալ Մուրադ Պետրոսյանը տեղեկացրել է, որ **դեկտեմբերի 18-ից մինչեւ հունվարի 3-ը** թուրքերը կորցրել են 700 ասկյար, 6 տանկ, հետեւակի մարտական չորս մեքենա: Մերոնք առգրավել են 5 տանկ, վերանորոգել, գործի դրել («Ազգ», հունվ. 6):

Հաջորդ օրերին եւս մարտերը նույն ծավալով էին ընթանում: Թուրքերի անփորձ (իբր թարմ) զորաջոկատները հախուռն հարձակումներ էին ձեռնարկում ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում՝ Օմարի կողմերից մինչեւ Ֆիզուլու շրջան եւ ամենուր ունենում ծանր կորուստներ: Մատաղիս-Լուլասազ գծի վրա **հունվարի 9-ին** սպանվել են 50 ասկյարներ, հունվարի 10-ին Մատաղիսի մոտ շրջափակման ենթարկվելով՝ 350 ասկյար: Համարյա նույն օրերին Աղդամի Փափրավանդ գյուղի համար կոտորվել են 120-ից ավելի թուրքեր... Հարավային ճակատում մերոնք առաջ էին գնում, եւ 12 կմ էր մնացել մինչեւ Հորադիզ կայարանը:

✧ ✧ ✧

Գերի հանձնված օսմանյան թուրք (Միվաս քաղաքի բնակիչ) Աբիլ Յումախը պատմում է, որ այժմ Ադրբեջանի գործակալները գտնվում են Տրապիզոնում, Իզմիրում, Սիվասում, իհարկե, նաեւ Անկարայում եւ ջոկատներ են հավաքագրում՝ հիմնականում գործազուրկներից («Ազգ», հունվ. 11):

Հունվարի 7-8-ին մերոնք նվաճեցին Հորադիզ քաղաք-կայարանը: Այս մարտերում սպանված ասկյարների դիակների զանգվածային թաղումները ԼՂՀ զորքերն էին անում, քանի որ հակառակորդն իր զոհերի դիակները չէր տանում՝ ժողովրդի «տրամադրությունը չգցելու» համար: Օրինակ, Մարտունու եւ Աղդամի սահմանագծում փորվել է մի «եղբայրական» գերեզմանափոս, որի մեջ լցվել են 200-ից ավելի սպանված, բոլորն էլ Մինգեչաուրից: Մատաղիսի մոտ թաղված 750-800 ասկյարների մեծ մասը եղել են բաքվեցիներ ու սումգայիթցիներ: Ինչ վերաբերում է նրանց զոհերի ընդհանուր թվին, ապա դեկտեմբերի 18-ից ի վեր արդեն այն «ամենահամեստ հաշիվներով հասնում էր 3900-ի».- տեղեկացնում է «Ազգ»-ի թղթակիցը ԼՂՀ-ից («Ազգ»«, հունվ. 12):

✧ ✧ ✧

Հունվարի առաջին օրերին հայկական շրջանակներում լուրջ հետաքրքրություն կար Ռուսաստանի պրեզիդենտի խորհրդական Անդրանիկ Միհրանյանի ներկայացրած այն նախագծի մասին, որ վերաբերում էր Արցախի ճակատագրին: Այն, իհարկե, չէր կարող ուրիշ բան լինել, քան բազմաթիվ ինքնավարություններ իր մեջ պահող Ռուսաստանի իշխանությունների շահն էր պահանջում. լայն ու բազմակողմանի ինքնավարություն՝ Ադրբեջանի կազմում, միաժամանակ երկու միջանցքով՝ Լաչինով ու Քալբաջարով կապ Հայաստանի հետ: Եվ, ընդհանրապես, խելոք ու շրջահայաց հայ գիտնական-քաղաքագետը, որ, երեւի, չի ճանաչում Ադրբեջանն ու նրա ղեկավարությանը, մտածում է, թե այսքանը բավական է Արցախի ապագան փրկելու համար: Ադրբեջան չի ճանաչում, ուրեմն եւ չի հասկանում, թե ինչպես այսքանը կվերածվի զրոյի՝ նման որոշում հրապարակելուց հետո, հենց հաջորդ իսկ օրը: Այդ պատճառով էլ միանգամայն իրավացի էր ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը, որն ասում էր. «Հարցի լուծման նման տարբերակը բխում է իր (Միհրանյանի ներկայացրած Ռուսաստանի.- Բ. Ու.) վարած պետական քաղաքականությունից, այն է՝ սահմանների անփոփոխելիություն եւ լայն ինքնավարություն: Իմ անձնական կարծիքն է՝ ոչ մի քաղաքական գործիչ, միջազգային կազմակերպություն, քաղաքական փորձագետ, նույնիսկ ազգությամբ հայ, չի կարող որոշել արցախահայության ճակատագիրը. դրա իրավունքը վերապահված է միմիայն Արցախի ժողովրդին» («Երկիր», հունվարի 12):

Հունվարի 10-ին Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հաղորդվեց Անդրեյ Կարաուլովի հարցազրույցը ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի հետ:

Կարաուլովն առհասարակ հայտնի է իբրեւ փշոտ լրագրող, իսկ հայկական հարցերում՝ նույնիսկ չարակամ: Այս անգամ եւս նրա հարցերի մեջ ընդգծված երեւում էին նրա երկու հատկանիշները: Այդ պատճառով էլ Քոչարյանի պատասխանները կրկնակի բարձրանում էին ունկնդրի աչքում՝ առաջին անգամ ցույց տալով, որ մարտնչող, քաջարի ու ամեն զոհաբերության պատրաստ Արցախն ունի արժանավոր ղեկավար, որի պատասխաններից յուրաքանչյուրը հնչում է սպառիչ, արժանապատիվ, մանավանդ այնպես դիպուկ, որ քիչ է լինում նման զրույցներում:

Այստեղ ներկայացնում եմ հարցազրույցը՝ աննշան հապավումներով:

«- Այսօր Ադրբեջանի տարածքի մի մասը գտնվում է ձեր կառավարման տակ:

- Դրանք հիմա էլ Ադրբեջանի տարածքներն են, բայց ներկա պահին մեր ռազմական հսկողության տակ են:

- Այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղից զատ, ձեր ռազմական հսկողության տակ է Ադրբեջանի տարածքի 17 տոկոսը:

- Թիվն ուռճացված է: Ադրբեջանական կողմը խոսում էր 20, 25 տոկոսի մասին, ի վերջո կանգ առավ 17-ի վրա: Իրականում այն 9-10 տոկոսը չի գերազանցում: Դա շատ հեշտ է հաշվել քարտեզի վրա:

- Դե ինչ, այդ դեպքում կտամ առաջին հարցը: Որքան գիտեմ, Ադրբեջանի նախկին նախագահ Էլչիբեյը մի անգամ ասել էր, որ չկա Իրան պետություն, կա Հարավային Ադրբեջան եւ կա Ադրբեջան՝ Բաքու մայրաքաղաքով: Որքան հասկանում եմ, Լեռնային Ղարաբաղի հայերին այս կամ այն կերպ աջակցում է հսկայական հայկական սփյուռքը: Բնականաբար, թուրքերը պաշտպանում են Ադրբեջանին: Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է: Այսինքն, ինչքան ես եմ հասկանում, երրորդ համաշխարհային պատերազմի հնարավոր ծագումը Լեռնային Ղարաբաղի պատճառով բացարձակապես ռեալ է: Ճիշտ չե՞մ:

- Որոշ հետազոտական կենտրոններ նման գուշակություններ իսկապես անում են: Կարծում եմ՝ տվյալ փուլում դա այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը՝ չնայած շահերի խաչաձեւումը այնքան ուժեղ է, որ եթե իսկապես բախումը շարունակվի ինտերնացիոնալացվել, դրա տարածման հավանականությունը կմեծանա: Ինչի կբե-

րի դա՝ Ասված գիտե։

– Կար, ապրում էր Ռոբերտ Քոչարյանը, կոմունիստական կուսակցության անդամ, ինժեներ-էլեկտրիկ։ Եվ հանկարծ, 1988 թ. հատկապես Ռոբերտ Քոչարյանը գլխավորում է մի կազմակերպություն, Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության կոմիտեի նախատիպը։ Ասացեք, խնդրեմ, այդ ինչպե՞ս Դուք հանկարծ էլեկտրիկից դարձաք Լեռնային Ղարաբաղի առաջնորդը։

– Կոմերիտական էլ եմ եղել, կուսակցական աշխատանքի էլ։ Իմ կենսագրությունը քիչ է տարբերվում հասակակիցներիս կենսագրությունից։ Ինչ վերաբերում է ճակատագրի շրջադարձին, ծայրահեղ վիճակը երեւան հանեց մարդկանց, որոնք պատրաստ էին դրսեւորել իրենց այդպիսի վիճակներում։

– Այնուամենայնիվ, չեմ հասկանում։ Հայերն ու ադրբեջանցիները ապրում էին համերաշխ, Բաքուն հիմնականում հայերն են կառուցել։ Ինչո՞ւ հանկարծ 1988 թ. աշխարհը սկսեց խոսել լեռնային Ղարաբաղի խնդրի մասին։

– Գիտե՞ք,«Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» սա առաջին բախումը չէ։ Եղել է 1918-21 թթ. պատերազմը։ 1965-67 թվականներին է բախում եղել։ Այսինքն՝ իրավիճակը միշտ հղի է եղել բախումով։ Եվ հենց որ խորհրդային կայսրությունը թուլացավ, իրավիճակը սրվեց։

– Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղը ադրբեջանական տարածք է, այդպես չէ՞։

– Որեւէ տարածքում ապրող ժողովուրդը այնտեղ հետքեր է թողնում, տաճարներ, կոթողներ։ Կարծում եմ՝ բավարար է Ղարաբաղի տարածքով շրջելը՝ տեսնելու համար, թե ովքեր են այնտեղ ապրել եւ ովքեր են հետքեր թողել։

– Ադրբեջանական հեղինակավոր գիտնականները պնդում են, սակայն, որ դա իրենց տարածքն է։ Հայ գիտնականները պնդում են ճիշտ հակառակը։ Քարտեզի վրա Դուք ցուցադրում եք Ադրբեջանից գրաված յոթ շրջանները։ Որպես Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավար հասկանո՞ւմ եք, որ դարձել եք ուրիշի տարածքի զավթողներ։

– Այդ դեպքում ստիպված պետք է լինեմ նորից դիմել քարտեզի օգնությանը։ Հյուսիսում Մռավի լեռնաշղթան է, հարավում ռազմաճակատի գիծը հասնում է իրանական սահման։ Խնդրին պետք է նայել ռազմական ենթատեքստում։ Դա պայմանավորված է նրանով, որ 150 հազարանոց Ղարաբաղը պատերազմում է յոթ միլիոնանոց Ադրբեջանի դեմ, եւ մեր բոլոր քայլերն ուղղված են ռազմական դիրքերի բարելավմանը՝ հաշվի առնելով տեղանքի առանձնահատկությունները։

– Իմ ձեռքին է «Մեմորիալ» կազմակերպության զեկուցումը այն մասին, որ 1992 թ. փետրվարի 25-ի -լույս 26-ի գիշերը Խոջալու գյուղում տեղի են ունեցել մարդու իրավունքների ոտնահարման զանգվածային դեպքեր։ Խաղաղ բնակիչների զանգվածային սպանությունները չեն կարող արդարացում ունենալ, նրանց սպանել եք դուք։ Դուք համամիտ չե՞ք, որ Խոջալուի ողբերգությունը արդարացում չունի։

– Ես այդ ողբերգության կողքին կնշեի այլ ողբերգությունների մի ամբողջ շարք, որոնք երեւի գերազանցում են Խոջալուի ողբերգությունը իրենց չափերով։ Սումգայիթը, Բաքվի ջարդերը, Մարաղան, Գետաշենի հայաթափումը։ Բայց ըստ երեւույթին Խոջալուի մասին առանձին բացատրություն է անհրաժեշտ։ Այդ գյուղը հայտնվել էր մարտական գործողությունների կենտրոնում։ Գյուղում տեղակայված էր չորս հրանոթ եւ «Գրադ» կայանք, որոնցից անընդմեջ ռմբակոծում էին Ստեփանակերտը։ Բնականաբար, կայանքները իրենց վրա կրակ են հրավիրում։ Իրոք, այդ մարտերի ընթացքում տուժել է նաեւ խաղաղ բնակչությունը։

– Բայց եթե այնտեղ զոհվել է ոչ թե 200, ոչ թե 500 մարդ, այլ ընդամենը մի հղի կին, որին, որովայնը բացելուց հետո, գլխատել են... Դուք հասկանո՞ւմ եք, որ այդպես չի կարելի։

– Ես հասկանում եմ նաեւ այն, որ մարտական գործողությունների տարածքից կանանց ու երեխաներին պետք է տեղափոխել։

– Խոջալուում դուք միջանցք էիք թողել, որը իրականում թակարդ էր, մարդկանց գն-

դակահարում, խոշտանգում, մորթում էին...

– Այն, ինչ պատմում եք, տեղի է ունեցել ոչ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում։ Այդ մասին բավական թեժ վեճեր էին ծավալվել Ադրբեջանի խորհրդարանում։ Չնայած պատերազմում ամեն ինչ հնարավոր է։ Մեզ մոտ աշխատում է Կարմիր խաչի առաքելությունը, որը ցանկացած պահի կարող է ստուգել ցանկացած տարածք, այցելել ցանկացած ռազմագերու։

– Ինչ միջազգային կազմակերպություն կարող է օգնել Ռոբերտ Քոչարյանին, եթե նա Ստեփանակերտի հիվանդանոց է բերել մի ձեռքն ու մի աչքը, ամեն ոտքից 3-ական կիլոգրամ միս կորցրած եղբորը...

– Պատերազմը բոլորինն է, այդ թվում՝ իմ եղբորը նույնպես, եւ նրա ծանրությունը հավասար չափով պիտի կիսենք բոլորս։

– Այնուամենայնիվ, ես ուզում եմ հասկանալ, արդյո՞ք այդքան վատ էին ապրում հայերը, երբ Ղարաբաղը պաշտոնապես մտնում էր Ադրբեջանի կազմի մեջ։

– Նայած ո՛ր կողմից կմոտենաս։ Չեմ կարծում, թե Չեխոսլովակիան կիսվեց, որովհետեւ չեխերը կամ սլովակները վատ էին ապրում։ Երեւի բաներ կան, որ ժողովուրդներին մղում են անկախության։ Ղարաբաղում կար ճնշում, կար տնտեսական սահմանափակում, հալածանքներ։

– Ինչո՞վ էր դա արտահայտվում։ Հիշում եմ, 1988-ին Հեյդար Ալիեւը ինձ պատմում էր, որ տարեկան առնվազն 3-4 անգամ այցելում է Ղարաբաղ, խստագույնս հետեւում, որ հայերի իրավունքները պահպանվեն։ Նա ճիշտ չէ՞ր ասում։

– Մեղմ է ասված։ Ապացուցելը երկար ժամանակ կպահանջի։ Բավական է ասել, որ Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանին կցվելու պահին (1921 թ.) հայերը այնտեղ 95.6 % էին, 1988 թ. տվյալներով՝ 75 %։ Ծնունդների նորմալ տեմպի դեպքում հայկական բնակչության թիվը այդ տարիներին չաճեց։ Երեւի լավ կյանքից չէին խուսափում։ Կարծում եմ՝ սա արդեն բավարար է վիճակը պատկերացնելու համար։

Եվ, այնուամենայնիվ, ես հարցը չէի նեղացնի մինչեւ լավ կամ վատ կյանքի խնդիրը։ Կա ինչ-որ բան, որ ժողովրդին մղում է անկախության։ Չեմ բացառում, որ Ղարաբաղի հարցը կդրվեր, եթե նույնիսկ լավ ապրեինք։ Մենք չէինք ձգտում զինված բախման։ Այդ Ադրբեջանն էր, որ փորձեց զենքի ուժով իր տարածքի ամբողջականությունը պահպանել։ Հետեւանքը եղավ պատերազմը։

– Այդուամենայնիվ, ես չեմ հավատում, որ ինժեներ-էլեկտրիկը ցանկացավ, վեր կացավ ու դարձավ առաջնորդ։ Ովքե՞ր են կանգնած ձեր թիկունքում, ո՞վ է փող տալիս, ո՞վ է ուղղորդում։

– Տարբեր կարծիքներ կան։ Իսկապես, դժվար է հավատալ, թե 150 հազարանոց Ղարաբաղը իր ուժերով կարողանում է դիմագրավել Ադրբեջանի ճնշմանը։ Հետաքրքիր է, որ բոլորն իրար վրա են նայում։ Ամերիկան կարծում է, թե Ռուսաստանն է մեզ օգնում, Ռուսաստանին թվում է, մեզ օգնում է Սփյուռքը, Երեւանում կարծում են՝ մենք ենք ինչ-որ ինքնուրույն խաղ վարում Ռուսաստանի հետ...

– Եթե Լեռնային Ղարաբաղը մնար Ադրբեջանի կազմում, դուք հիմա ավելի լա՞վ կապրեիք, թե՞ վատ։

– Չեմ կարող այդպիսի իրավիճակ պատկերացնել։

– Բոլորս կարողանում էինք, հիմա չենք կարող։ Ի՞նչ է փոխվել։

– Երեք տարվա պատերազմը։

– Բայց եթե դուք չսկսեիք, չստեղծեիք «Ղարաբաղ» կոմիտեն Հայաստանում եւ պաշտպանության կոմիտեն Ղարաբաղում, ձեր ժողովուրդը կշահե՞ր, թե՞ կտուժեր։

– Իմ կարծիքով՝ պատմությունը չի հանդուրժում «եթե»ներ, եւ Ասված գիտե, կլինեի՞նք մենք, եթե չբարձրացնեինք մեր հարցը։ Այստեղ այլ չափանիշներ են, այլ արժեքներ։

– Այսօր ինչո՞վ եք զինված։

– Ժամանակակից զենքով։ Տարածաշրջանում պատերազմում են խորհրդային բանա-

կի թողած զենքով: Մեր բախտը բերեց այնքանով, որ Ղարաբաղի տարածքում տեղաբաշխված էր երեք զորամաս:

- Ռուս գեներալներից ո՞ւմ գլուխն է մտել թողնել ռուսական զենքը հանձնելու համար:

- Խորհրդայի՞ն զենքը: Այն բաշխվեց նրանց, ում տարածքում գտնվում էր եւ ստացվեց այնպես, որ Ադրբեջանը Հայաստանից երկու-երեք անգամ ավելին ստացավ:

- Ասացեք անկեղծ, զենքը գնե՞լ եք, թե ստացել:

- Մենք բռնագրավել ենք:

- Ուրեմն կամավոր չե՞ն հանձնել:

- Այո՛, նրանք պետք է զենքը հանձնեին Ադրբեջանին: Մենք դա թույլ չտվեցինք:

- Այսինքն, դուք ավազակային հարձակում եք ձեռնարկել, ինչ-որ մեկը զոհվել է մերոնցից, ինչ-որ մեկը վիրավորվել...

- Զոհեր եւ վիրավորներ չեն եղել, բայց զենքը վերցրել ենք: Դրա հետեւից գեներալներ էին եկել, բայց մենք պահեցինք: Ավելին, մենք համարում ենք դա մեր օրինական բաժինը:

- Ո՞ր իրավունքով:

- Նույնով, որով սպառազինություն բաժին հասավ Ադրբեջանին:

- Ի՞նչ է ստացվում: Ռուսաստանը իր զենքը տալիս է թե՛ այս, թե՛ այն կողմերին, որպեսզի իրար կոտորեն: Դուք ինչպե՞ս եք գնահատում մեր պետության նման դիրքորոշումը:

- Դուք հրաշալի հնարավորություններ եք ունենում այդ հարցը տալու ռուս քաղաքական գործիչներին, որոնց հրավիրում եք Ձեր հաղորդումներին: Ես ձեռնպահ կմնամ այդ հարցին պատասխանելուց:

- Փոքրիկ գաղտնիք բացեմ: Իոսելիանիի եւ Արձինբայի հետ հանդիպելուց հետո ես հանդիպեցի նաեւ մարշալ Շապոշնիկովին եւ նկարագրեցի ռուս գեներալների պահվածքը, որը, կներեք, պոռնկական էր. տալիս են ե՛ւ նրան, ե՛ւ սրան: Վերջերս միայն իմացա, որ հատկապես այդ խնդիրն է հանգեցրել մարշալի հրաժարականին:

- Կարծում եմ՝ բանը նաեւ այն է, որ Ռուսաստանը մինչեւ վերջերս չուներ ձեւակերպված մոտեցում այն տարածքին եւ այնտեղ ունենալիք իր դերին: Կարծում եմ դրա ձեւակերպումը շատ բան կհստակեցնի եւ կսահմանափակի առանձին գերատեսչությունների գործունեության ազատությունը:

- Դուք զենքը վերցրիք ուժով եւ ոչ մի զոհ չեղավ: Իսկ եթե մեր զինվորները կրակով պաշտպանեին այն, դուք նրանց վրա կկրակեիք, այնպես չէ՞:

- Եկեք խնդրին նայենք այն ժամանակի ենթատեքստում: Ստեփանակերտում 366-րդ մոտոհրաձգային գունդն էր՝ 320 հոգի անձնակազմով, բայց ուներ լրիվ անձնակազմի՝ 12050 հոգու սպառազինություն: Սպաների 70 %-ը հայեր էին: Այդ ամիսներին Ստեփանակերտը ռմբակոծվում էր Շուշիից ու այլ կրակակետերից, եւ արկերը պայթում էին նաեւ զորամասի տարածքում: Ի դեպ, այդ ժամանակ մի քանի զինվոր զոհվեց: Այդ զինծառայողները պետք է իմանային, որ զենքը հանձնվելու է Ադրբեջանին: Կրակով կպաշտպանեի՞ն նրանք այդ զենքը:

- Դուք փորձո՞ւմ եք լեզու գտնել ձեր արդեն ոխերիմ թշնամիների՝ ադրբեջանցիների հետ:

- Ես ադրբեջանցիներին ոխերիմ թշնամի չեմ համարի: Մենք մասնակցում ենք բոլոր խաղաղարար բանակցություններին, նախաձեռնել ենք երկկողմանի հանդիպումներ: Հարցն ուրիշ տեղ է. չի հաջողվում հաշտեցնել կողմերի մոտեցումները:

- Եկեք բացենք խաղաքարտերը: Երկու տարի առաջ Ղարաբաղը դիմեց Ելցինին՝ խնդրելով իրեն ընդունել Ռուսաստանի կազմի մեջ: Այդպե՞ս է, թե՞ ոչ:

- Նամակը կար, բայց մնաց անպատասխան:

- Դուք երբեւէ հանդիպե՞լ եք Հեյդար Ալիեւի հետ:

- Լինում են հանդիպումներ, որոնք կողմերից մեկի խնդրանքով մնում են գաղտնի:

- Շա՜տ լավ: Համարենք, թե չեմ լսել Ձեր պատասխանը եւ առաջարկում եմ 2 շաբաթ հետո մասնակցել այս հաղորդմանը Ալիեւի հետ: Դուք կնստե՞ք դեմ դիմաց:

- Կնստենք: Ավելին, ես խոսելիք ունեմ:

- Այդ դեպքում ես պաշտոնապես դիմում եմ Հեյդար Ալիեւին. ժամանակն է այդպիսի հանդիպումներն անցկացնել բացահայտ: Կրկնեք, խնդրեմ, Դուք պատրա՞ստ եք նման երկխոսության:

- Բնականաբար: Կարծում եմ, եթե այդ հանդիպումը փրկի թեկուզ մի կյանք, դա արդեն լավ արդյունք կարելի է համարել:

- Իսկ դուք կարո՞ղ եք էկրանից խոսք տալ, որ վաղվանից ձեր բանակը չի կռվի Ադրբեջանի տարածքում, որ դուք կանգնեցնում եք պատերազմը:

- Որպես Ղարաբաղի ղեկավար, ես կարող եմ խոսք տալ միայն իմ ժողովրդին:

- Հարցն այլ կերպ դնեմ: Դուք պատրա՞ստ եք Ձեր ողջ հեղինակությունն օգտագործել, որպեսզի անեք այն, ինչի մասին քիչ առաջ ասացի:

- Մեր արտաքին քաղաքական գործունեությունն ամբողջովին ուղղված է պատերազմն ավարտելուն:

- Ինչի՞ հաշվին է գոյատեւում Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությունը:

- Աշխատում է ողջ տնտեսությունը: Բնականաբար, հզորությունը նախկինը չէ, համարյա բոլոր տղամարդիկ բանակում են: Գյուղմթերքները չենք ներմուծում, բախումից առաջ էլ Ղարաբաղից հիմնականում արտահանվում էր ավելի, քան ներմուծվում էր:

- Ադրբեջանի կազմում մնալ-չմնալու հարցի Ձեր պատասխանը ըստ երեւույթին միանշանակ է: Իսկ հետո՞:

- Կարծում եմ՝ սկզբի համար անհրաժեշտ է սառեցնել ռազմական գործողությունները: Հնարավոր է, որ այսօր չարժե շտապել տարածքային ամբողջության կամ անկախության թեման, այլ մարդկանց շունչ քաշելու հնարավորություն տալ: Ինչպես կորոշի հետագայում ապրել այդ ժողովուրդը՝ իր իրավունքն է:

- Ձեր գնդերի մասին լեգենդներ են պատմում, ըստ որոնց դրանցում երկաթե կարգապահություն է, չկան թմրամոլներ: Որպեսզի այդ ամենը իրականացվի, պետք է ոչ միայն ռազմական տաղանդ, այլեւ պատկերացում իրական բանակի մասին: Որտեղի՞ց ձեզ այդ ամենը :

- Մենք ձգտում ենք դրան, բայց առայժմ չենք հասել: Այո, ինչպես եւ կարգապահություն, եւ զորանոցներ, եւ ուսումնական կենտրոններ կան, եւ պայքար կա թմրամոլության դեմ: Որտեղի՞ց: Երեւի հիմքն է հարմար, ժողովուրդն է օրինապահ, հպարտ եւ կազմակերպված: Դրանով զբաղվում եմ ոչ միայն ես:

- Իսկ եթե Ադրբեջանը ընդհանուր զորահավաք անի եւ զենքի կոչի իր յոթ միլիոնը, ի՞նչ եք անելու: Ադրբեջանն ունի նավթ, ուրեմն նաեւ դոլարներ:

- Ադրբեջանն արդեն հայտարարել է զորահավաք: Պոտենցիալների տարբերությունը Ադրբեջանին հույս է ներշնչում, որ այնուամենայնիվ հնարավոր է հարցը ուժով լուծել: Ես գիտեմ միայն, որ մենք կանգնելու ենք այնքան, ինչքան հնարավոր է:

- Իսկ Հայաստանի կանոնավոր բանակը մասնակցո՞ւմ է մարտերին:

- Հայաստանի բանակը կազմված է 18 տարեկաններից, եւ նրանց այս խառնարանը լցնելը բացառվում է: Հայաստանից կամավորներ կան:

- Մի՞թե ձեր բանակում վարձկաններ չկան: Ես զարմանքով իմացա, որ մեր աֆղանցիներին օգտագործում են ամերիկյան բանակում: Միանգամայն օրինական կարգով: Ձեր մտքով երբեւէ չի՞ անցել վարձկաններ հրավիրել:

- Ինչի՞ համար:

- Չէ՞ որ դուք շատ քիչ եք:

- Բայց սա մե՛ր պատերազմն է»:

Ա. Կարաուլովի կազմակերպած այս հարցազրույցը մինչեւ կցուցադրվեր, ռազմաճակատում դրությունը փոխվեց. խախտելով հրադադարը՝ ադրբեջանական զորքերն անցան նոր ու վճռական գրոհների: Այդ առթիվ Ռ. Քոչարյանը հեռագրեց հեռուստակենտրոն:

Եվ, ի պատիվ հեռուստալրագրողի, պետք է նշել, որ նա զրույցի հետ հաղորդել տվեց նաեւ հեռագիրը (տե՛ս ստորեւ).

«Ադրբեջանը, մերժելով կրակը դադարեցնելու ռուսական նախաձեռնությունը, դեկտեմբերի սկզբին սկսել է լայնածավալ հարձակում ռազմաճակատի ողջ գծով: Արդեն ամսից ավելի շարունակվում են կատաղի մարտերը: Վիճակը շատ բարդ է: Հարավային թեւում ադրբեջանական բանակը, չնայած մեծաթիվ կորուստներին, զգալիորեն առաջ է շարժվել: Հարձակման համար օգտագործում է հարեւան երկրի տարածքը: Ադրբեջանի հարձակումը նախապատրաստել են բավական հիմնավոր: Հայտնվել են մեծ թվով նոր տանկեր եւ զրահամեքենաներ, զորքը զինված է 1993 թ. արտադրության հրազենով, ամերիկյան հակատանկային միջոցներով, ամերիկյան ռնանկներով ու ռադիոկայաններով, թուրքական ականանետներով: Անընդմեջ աշխատում է հրետանին: Այս ամենը խոսում է զենքի ու զինամթերքի խոշոր ներդրումների մասին, այն դեպքում, երբ ՄԱԿ-ի Ախ-ը արգելել է սպառազինություն մատակարարել այս տարածք: Ադրբեջանի բանակում կռվում են աֆղան մոջահեդներ, մասնագետներ Թուրքիայից, բազմաթիվ վարձկաններ Ռուսաստանից եւ Ուկրաինայից: Մնում է ենթադրել, թե ո՞վ է այս ամենի համար վճարում: Մեզ համար շատ դժվար է դիմագրավել հարձակումը, մենք շատ քիչ ենք բոլորի դեմ կռվելու համար: Կանգուն ենք ժողովրդի արիության ու կամքի շնորհիվ»:

◇ ◇ ◇

Հունվարի 10-11-ին թուրքի զորամասերը մարտի են նետվել ամբողջ ճակատի երկարությամբ՝ Օմարի լեռնանցքից մինչեւ Իրանի սահմանը: Նրանց հաճախ ուղեկցում էին ռազմական օդանավեր (երեւի ռուս վարձկան օդաչուներով), սակայն նրանք երկյուղած թռչում էին բարձրից, ուստի եւ ոչնչով չէին օգնում հակառակորդի ձախողակ բանակին («Ազգ», հունվ. 13):

◇ ◇ ◇

Դեռեւս անցյալ տարվա հոկտեմբերին լրատվական տարբեր միջոցներ վստահորեն հայտարարում էին, թե ադրբեջանական բանակում ԼՂՀ դեմ կռվում են աֆղան մոջահեդներ: Հունվարի սկզբին ԼՂՀ Ազգային անվտանգության կոմիտեի պետ Կամո Աբրահամյանը վստահեցնում էր, թե այդ լուրերը հաստատվում են նոր բազմաթիվ փաստերով ու փաստաթղթերով: Նրանցից մեկը. 160-րդ զորամասի հրամանատար փոխգնդապետ Դ. Լյաքիֆովը 1993 թ. հոկտեմբերի 2-ին գրած զեկույցում գանգատվել է վերադասին, թե մոջահեդները շատ ծանր պահանջներ են ներկայացնում իրենց, բացի նրանից, որ ստանում են մեծ դրամագլուխ: Օրինակ, սանմաս են դիմել 1350 հոգի, որոնցից 41-ը հոսպիտալացվել են: «Այն տպավորությունն է ստացվում,-գրել է Լյաքիֆովը,- թե նրանք մեզ մոտ են եկել բուժվելու եւ ոչ թե կռվելու» («Ազգ», հունվ. 13):

Իսկ որոշ ժամանակ անց մեր զորքին գերի ընկած ադրբեջանցի Ալիովսաթ Ռաջաբովը վկայել է, թե մոջահեդները, որ շատ-շատ են իրենց բանակում, զբաղվում են նաեւ թմրաբիզնեսով. օրինակ, Աղջաբադու շրջանի Մինախուրլի բնակավայրում տեղավորված 120 մոջահեդներ այդ բնակավայրը դարձրել են թմրանյութի փոխատեղման կենտրոն, ուրկից նյութը տարածում են ոչ միայն զինվորականների, այլեւ շրջանի բնակավայրերի բնակչության շրջաններում («Ազգ», հուն. 15):

Հունվարի 12-ին ԼՂՀ երկնքում հայտնվել էին թշնամու հինգ ռազմական ինքնաթիռներ, որոնցից մեկը ցած գցվելուց հետո մնացածները շտապ հեռացան հանրապետության օդային տարածքից:

Հաջորդ օրերին թուրքերի գրոհների թափն ընկած էր: Ըստ երեւույթին Հ. Ալիեւի ձեռնարկած մեծ արշավի խափանումը գիտակցվում էր իր եւ յուրայինների կողմից, եւ պետք է ոտուձեռ ընկնեին հրադադար հաստատելու համար:

Հունվարի 13-ին թուրքերը գրոհներ էին ձեռնարկել ճակատի տարբեր կետերում՝ ամենուրեք էլ տալով մեծ կորուստներ, նահանջել: Մատաղիս-Լյուլասազ գծի վրա սպանվել են 76 ասկյար, գերի են հանձնվել 11-ը, Աղդամի շրջանի Սալահլի-Քենգերլի գծի վրա կորցրել են 2 տանկ, 34 ասկյար («Ազգ», հուն. 15):

ԼՂՀ պաշտպանության կենտրոնի տվյալներով՝ թուրքի կորսված ասկյարների թիվը հասել է 4200-ի, մեծ մասը՝ 16-18 տարեկան պատանիներ, որոնց պատերազմի դաշտ էին բերում առանց ռազմական լուրջ պատրաստության («Ազգ», հունվ. 19):

Նոր հաղորդումների համաձայն՝ թուրքերը լուրջ ձախողանքներ ունեն ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում, խմբերով գերի են հանձնվում լեզգիներն ու թալիշները: Իսկ ռազմաճակատի հարավ-արեւելյան հատվածում հունվարի 19-ի առավոտյան թուրքի երկու գումարտակներ մարտի են բռնվել միմյանց դեմ, կան զոհեր եւ վիրավորներ («Ազգ», հունվ. 20):

Հունվարի 18-ին ԼՂՀ արտգործնախարար Ար. Ղուկասյանը վերադարձավ Հարավսլավիայից, ուր հանդիպումներ էր ունեցել սերբական ղեկավարների հետ:

Հունվարի 19-ի մարտերում սպանվել են թշնամու 117 զինվոր, խփվել է 4 տանկ, մերոնցից՝ 6 սպանված, 13 վիրավոր («Ազգ», հուն. 21):

◇ ◇ ◇

Դեռեւս անցած տարի, Աշգաբադի գագաթաժողովից հետո խոսք կար, թե ՀՀ եւ Ադրբեջանի նախագահները պիտի հանդիպեն, պայմանավորվեն կայուն խաղաղություն հաստատելու համար: Դա չստացվեց: Հիմա արդեն Ռուսաստանն է եռանդուն գործում՝ ղարաբաղյան բարդույթն իր միջնորդությամբ լուծելու նպատակով: Այդ հարցի շուրջ պայմանավորվելու համար հանդիպել են ՀՀ եւ Ռուսաստանի արտգործնախարարները, որոնք, իբր, հաջող բանակցություններ են վարել: Ռուսաստանի արտգործնախարարը զրույցներ է ունեցել Ադրբեջանի ու ԼՂՀ պաշտոնակիցների հետ: Եվ հիմա, ասում են, հունվարի 25-ին Հ. Ալիեւն ու Լ. Տեր-Պետրոսյանը պետք է հանդիպեն Մոսկվայում:

◇ ◇ ◇

Ադրբեջանի նոր ու աննախադեպ հարձակման թելադրանքով հայության բոլոր հատվածները տոգորված էին մեծ մտահոգությամբ. Արցախին պետք է, օգնություն հասցնել՝ ո՛չ միայն փող ու նյութական միջոցներ, այլեւ ռազմական ուժեր, ավելի ստույգ՝ հայ զինվորներ:

«Արցախ» հայրենակցական միությունը հրապարակել է հայտարարություն, որով Հայաստանում ու դրսերում բնակվող արցախցիներին կոչ էր անում մեկնել Արցախ, մասնակցել հայրենի սրբազան հողի պաշտպանությանը: Եվ կոչն իր դերն ունեցավ. նոր տարվա առաջին օրերից սկսած՝ «Արցախ» կոմիտե էին գալիս երիտասարդ ու տարեց տղամարդիկ, պահանջում իրենց անմիջապես ուղարկել ռազմաճակատ:

Գրանցված այս կամավորների թիվն օրական հասնում էր 50-60 հոգու: Հայրենի հողի պաշտպանությանն էին զինվորագրվում նաեւ տասնյակ ու տասնյակ երիտասարդներ Երեւանից ու ՀՀ տարբեր շրջաններից («Երկիր», հուն. 21):

Ոտքի էին կանգնել նաեւ պետական, հասարակական կազմակերպությունները՝ կամավորական ուժերն Արցախ հասցնելու, թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու համար:

ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը հրապարակային հավաքներում էր ելույթ ունենում, թերթում ու հեռուստատեսությամբ եւ, պատմելով բուն Արցախի վիճակը (բացի նրանից, որ զորահավաքով ճակատ են ուղարկվել 18 տարեկանից բարձր տղամարդիկ, այնտեղ պատերազմի դաշտում են գտնվում զենք

բռնելու ընդունակ բոլոր մարդիկ՝ հասուն ու դեռահաս, հաճախ նաեւ կանայք), պահանջում էր, որ կամավորական խմբեր գնան Արցախ, այդ են պահանջում կռվողները՝ «Ով տղամարդ է, թող գա» (նույն տեղում)։

ՀՀԴ բյուրոյի անդամ Վահան Հովհաննիսյանը նոր էր վերադարձել Արցախից, գտնում էր, որ այնտեղ պիտի լինի ողջ հայ ժողովրդի ուժը, մենք այնտեղ վերջին ճակատագրական կռվին նետված թշնամուն պիտի դիմակայենք ազգովին՝ «գիտակցելով, որ այդ պայքարի ելքից կախված է ոչ թե ինչ-որ հողակտորի հայկական կամ ոչ հայկական լինելու հարցը, այլ դրանից է կախված ողջ Hայ ժողովրդի ճակատագիրը։ Ո՞ղջ հայ ժողովրդի, ընդ որում՝ նաեւ Սփյուռքում, նաեւ այն տեղերում, որոնք շատ հեռու են գտնվում արցախյան ճակատից» («Երկիր», հուն. 22)։

Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ պետք է «կամավորական շարժումը» վեր չածել «կամայական շարժման», գիտակցելով պահի գերլրջությունը զինվորագրվել Արցախին այս վիճակի ամենալուրջ գիտակցությամբ, լինել նրա զինվորն ու պաշտպանը ողջ էությամբ։

✧ ✧ ✧

Հունվարի 20-ն Ադրբեջանի համար սգո օր էր համարվում 90-ի հունվարյան դեպքերի պատճառով, եւ Հ. Ալիեւն ամբողջ ժողովրդին էր ոտքի հանել՝ ի նշանավորումն այդ օրվա, բոլոր ուժերը լարելու, ճակատում մեծ հաղթանակ ձեռք բերելու համար։ Մեծ հանրահավաքում նա իր խոսքն այսպես է ավարտել. «Երդվում եմ բոլոր սրբություններով՝ վերջ կդրվի մեր հողը ծվատող դժբախտություններին ու ողբերգություններին, նրա վրա այսօր կախված սեւ ամպերին։

Ոտքի՛ ել, սրբազան ժողովուրդ» («Երկիր», հունվ. 22)։

Հունվարի 24-ին բարոնուհի Կոքսը՝ Արցախյան աշխարհի իսկական մեծ բարեկամն ու անդուլ պաշտպանը, լրագրողների հետ ունեցած հանդիպմանը կարդաց մի հրապարակում՝ իր երկրի կողմից Ադրբեջանին զինում ու զենք մատակարարելու մասին եւ արտահայտեց իր վրդովմունքը։ Ասաց՝ դեռեւս 92-ին, ականատես լինելով Լեռնային Ղարաբաղի վրա թափվող ադրբեջանական կրակի եւ վայրագության, «դիմել էի բրիտանական կառավարությանը՝ պահանջելով զսպել մարդու իրավունքները կոպտորեն ոտնահարող ադրբեջանցիներին։ Այն ժամանակ Արտաքին գրասենյակի բարձրագույն պաշտոնյաներից մեկը պատասխանեց. «Ոչ մի երկրի մեկ այլ երկիր չի հետաքրքրում։ Հետաքրքրում են միայն շահերը, իսկ մենք Ադրբեջանում նավթային շահեր ունենք»։ Կյանքումս առաջին անգամ ես խորապես ամաչեցի բրիտանացի լինելուս համար»։

Եվ հիմա էլ այս նոր խայտառակությունը. Մեծ Բրիտանիան զինումով ու զինամթերքով օգնում է ցեղասպան Ադրբեջանին։ Մեր կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի խոսքով՝ հայի համար իջած սուրբ հրեշտակ Քերոլայն Կոքսն ընդվզում է. «Եթե այսպես շարունակվի, ես կամաչեմ, երբ թոռներս ու ծոռներս իմանան, որ Բրիտանիան առեւտրական շահերը մարդու իրավունքներից վեր է դասել եւ նպաստել հայերի ոչնչացմանն իրենց պատմական հայրենիքում՝ Լեռնային Ղարաբաղում» («Երկիր», փետր. 8)։

✧ ✧ ✧

Իսլամը հարբեցողությունը մեծ մեղք է համարում։ Իսկ թուրքերը ճակատում անաստված խմում էին, մանավանդ Բայլականի գինու մեծ գործարանից դուրս բերված գինիներ։ Մոջահեդներն իրենց հավատակիցներին խորհուրդ էին տալիս չանել այդ։ Երբ տեսան՝ խորհուրդը չի օգնում, սպառնալիքներ կարդացին։ Տեսան՝ սրանք էլ չեն օգնում, պայթեցրին գինու վիթխարի գործարանը, եւ եղան շատ զոհեր ու վիրավորներ,- պատմել է ռազմագերի Բախտիյար Սաֆարովը՝ Ֆիզուլու բնակիչ («Ազգ», հուն. 22)։

✧ ✧ ✧

Կասկածելի է Հ. Ալիեւի ու Լ. Տեր- Պետրոսյանի հունվարի 25-ին Մոսկվայում տեղի ունենալիք հանդիպման հնարավորությունը, քանի որ այդպիսի դեպքերին նախորդող պաշտպանության ու արտգործնախարարների հանդիպումները ձախողվել էին. հայերը պահանջել էին հրադադար հաստատել, ապա նստել բանակցությունների, իսկ թուրքերը պահանջում էին նախ եւ առաջ հայկական զորքերը դուրս բերել Ադրբեջանից...

Դիվանագիտական շրջանները պահանջում էին, որ ընդունվի Ռուսաստանի նախագահի խորհրդական Անդրանիկ Միհրանյանի ներկայացրած ծրագիրը, որով Բաքուն խաղաղության դիմաց պատրաստվում է ԼՂ-ին տալ լայն ինքնավարություն եւ քաղաքական համապատասխան կարգավիճակ, ինչպես նաեւ ապահովել Լաչին-Քալբաջար միջանցքի անխափան գործունեությունը։ Սրանից բացի, ԼՂՀ սահմանների ամբողջ երկարությամբ պետք է ստեղծվի բուֆերային ապառազմականացված գոտի եւն... («Ազգ», հուն. 25)։

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանական զորամիավորումները շարունակում էին անկանոն գրոհներն ու ձախողանքները ռազմաճակատի համարյա բոլոր գոտիներում։

Հունվարի 23-ին գրոհային 2 ինքնաթիռ փորձեցին ռմբակոծել Ստեփանակերտը, նրանցից մեկը վայր գցվեց քաղաքից 9-10 կմ հեռավորության վրա։

Ըստ երեւույթին նախորդ օրերին ԼՂՀ ուժերը հանձնել էին Օմարի լեռնանցքը եւ այս օրերին վերագրավելու միջոցներ են գործադրում։

✧ ✧ ✧

Մարտակերտ շրջկենտրոնի ուղղությամբ գրոհի եկած թշնամին ջարդ է կերել, կորցրել 6 տանկ (4-ը խփվել են, երկուսը՝ պայթել ականի վրա), ետ փախել։

✧ ✧ ✧

Թուրքի ռազմական ինքնաթիռները պարբերաբար խախտում են ԼՂՀ սահմանները, փորձում ռմբակոծել բնակավայրերն ու ռազմական կետերը, սակայն զգաստ էր մեր հակաօդային պաշտպանությունը, ինչի շնորհիվ էլ հակառակորդին ոչինչ չէր հաջողվում։

Վերջին օրերին ադրբեջանական լրատվությունը թմբկահարում էր իրենց հաջողությունները. իբր ազատագրել են Քալբաջարի 12 բնակավայրեր («Ազգ», հուն. 26)։

ԼՂՀ պաշտոնական հաղորդումների համաձայն՝ Քալբաջարի շրջանում տեղի են ունեցել միայն դիրքային մարտեր։ Իսկ կորուստները Մարտակերտի ու Մարտունու շրջաններում հետեւյալ պատկերն են ունեցել. 25-ին թուրքերը կորցրել են 80 զինվոր եւ 7 տանկ, հայերը՝ 4 զոհ, 11 վիրավոր, 26-ին թուրքերի կողմից՝ 200 սպանված, հայկական կողմից՝ 5 սպանված, 11 վիրավոր («Ազգ» հուն. 27)։

Հունվարի 27-ին հաղորդեցին, թե անցյալ դեկտեմբերի վերջին Ստամբուլի «Այդինլիկ» թերթը լուր է տպել այն մասին, որ Ադրբեջանում Ղարաբաղի դեմ կռվում են 5000 թուրք-իսլամական սպաներ ու զինվորներ, եւ ահա որոշ ժամանակ անց թերթի խմբագրին ձերբակալեցին իշխանությունները» («Ազգ», հուն. 28)։

Հունվարի 26-27-ին ԼՂՀ ուժերը, հաջողությամբ դիմագրավելով թշնամու գրոհները ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում եւ պատճառելով մեծ վնասներ, Քալբաջարում առաջ էին շարժվում եւ ընդհուպ մոտեցել էին Օմարի լեռնանցքին։

Այս օրերին Ադրբեջանի նախագահի մերձավոր աշխատակիցներից մեկը՝ Վաֆա Գուլուզադեն, հեռուստատեսությամբ հայտարարել է, թե իրենք պատրաստ են խաղաղության համար նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ ԼՂ-ին տալ ինքնավարություն

(ոչ թե անկախություն, այլ ինքնավարություն, այն էլ երեւի մշակութային), սակայն՝ լոկ իրենց տարածքները հայերից ազատագրելուց հետո, եւ իրենց տարածքների մեջ էլ առաջին հերթին տեսնում էր Շուշին ու Լաչինը («Ազգ» հուն. 28):

Հունվարի 28-ի մարտերը դաժան են եղել հատկապես Քալբաջարի կողմերում: Անկասկած, թշնամին գիտե, որ այստեղ դիրքերը կորցնելով՝ հարցականի տակ պիտի դնի հարեւան շրջանների ճակատագիրը, այստեղ է կենտրոնացնում բոլոր ուժերը, այստեղ է փորձում ստեղծել ճակատագրական բեկումը: Մերոնք այստեղ կորցրել են երկու դիրք:

✧ ✧ ✧

Այդօր Ռուսաստանի դեսպան Կազիմիրովը ժամանեց Երեւան եւ, օդանավակայանում կարճատեւ զրույց ունենալով ՀՀ Անվտանգության պետի պաշտոնակատար Դավիթ Շահնազարյանի հետ, թռավ Ստեփանակերտ:

Հետագայում հայտնի դարձավ, որ Կազիմիրովը Ստեփանակերտում ԼՂՀ ղեկավարներին է ներկայացրել Ռուսաստանի նոր միջնորդության փաստաթղթի մանրամասները, եւ նրանք արել են իրենց դիտողությունները, արտահայտել իրենց սկզբունքային անհամաձայնությունը մի շարք կետերի հետ («Երկիր», փետր. 1):

Հունվարի 28-ի կարեւորագույն երեւույթն էր Ելենա Բոնների նամակը՝ ուղղված Բորիս Ելցինին:

Ազնիվ ու խիզախ, արդար ու մինչեւ վերջ մարդասիրական խոսքն էր հնչում այնտեղ: Ասում է՝ Բորիս Նիկոլաեւիչ, երեկ դուք այցելեցիք Ս. Պետերբուրգ՝ ձեր հարգանքն ու սերը մատուցելու գերմանաֆաշիստական շրջափակման զոհերի հիշատակին: Իսկ այսօրվա շրջափակումները եւ նրանց զոհե՞րը... Մի՞թե նրանք ձեզ չեն մտահոգում: Չէ՞ որ դա է ձեր պարտքն առաջին: Այստեղ ցավալի ու տառապագին ներկայացնում է ադրբեջանական արդեն բազմամյա շրջափակումից քրքրվող Երեւանի, Լեռնային Ղարաբաղի պատկերները: Սրանք չէին անհանգստացնում Ռուսաստանի նախորդ ղեկավարին: Դուք մի՛ ընդօրինակեք նրան, բարձր բարոյական գործողությունը (զոհերի հիշատակի տուրքը) մի՛ դարձրեք դատարկ ձեւականություն, որով այնքան հարուստ էր մեր երեկվա կյանքը: Բայց այսօր... Մի՞թե դուք չպետք է դաս առնեք, մարդանաք («Երկիր», փետր. 1):

✧ ✧ ✧

Նույն օրը Թուրքիայի հեղինակավոր թերթերից մեկը՝ «Թուրքիյե», տպագրել է իր թղթակցի հաղորդումը հայ-ադրբեջանական ճակատի մասին, ուր, հայ զորքի եւ նրա ռազմական գործի ու վիճակի առթիվ հորինած փչոցի հետ միասին, ներկայացնում էր նաեւ իսկական ճշմարտությունը՝ ճակատում Թուրքիայի իրական ներկայության մասին: Ահա այն. «Ադրբեջանցի զինվորները, որոնց մարզում են թուրք սպաները, սկսել են ետ գրավել հայերի կողմից զավթված տարածքները եւ ներկայումս երեք ուղղություններով պաշարման մեջ են առել հայկական ուժերին: Հայերը նահանջում են բոլոր ուղղություններով: Ադրբեջանցիները ստեղծել են 120 կմ երկարությամբ ճակատ եւ հասել Ֆիզուլին ու Աղդամը վերցնելու կետին:

72 տանկերի ու ինքնաթիռների պաշտպանությամբ ադրբեջանցի զինվորները Թուրքիայից ուղարկված զինամթերքով ու ձմեռային հագուստով հարձակվում են ու «Ալլահ» գոչելով, ջանում են ետ գրավել մեծ բանաստեղծի անունը կրող Ֆիզուլի քաղաքը: Զինվորները շատ երջանիկ են եւ շարունակ ասում են՝ թուրք եղբայրներն ու թուրք սպաները մեր մեջ են: Թուրք զինվորները համակարգում են ադրբեջանցի զինվորների հարձակումները, իսկ հայերը, զրկված լինելով զինվորական օժանդակությունից, խուճապահար թողնում են իրենց դիրքերը» («Թուրքիյե», հուն. 28):

Հունվարի 30-ին Ստեփանակերտից վերադառնալուց եւ Երեւանում ղեկավարների հետ զրույց ունենալուց հետո, Կազիմիրովը թռել է Մոսկվա, այնտեղից էլ Բաքու: Հետագա-

յում պարզվել է, որ այս ամենի կենտրոնում ղարաբաղյան հակամարտությունը լուծելու ռուսական միջնորդության նոր տարբերակն է եղել: Նրա համաձայն՝ փետրվարի 1-ից պետք է դադարեցվեն մարտերը բոլոր գոտիներում, Ղարաբաղի ճակատի ամբողջ երկարությամբ պետք է ստեղծվի բուֆերային գոտի, որի հսկողությունն ու խաղաղարար դերը պետք է կատարեն ռուսական զորքերը (Ա. Միհրանյանի ծրագիրն էր կարծես), ապա բանակցություններ պիտի սկսվեն՝ լուծելու մյուս բոլոր հարցերը («Ազգ», փետ. 2):

Բաքվում Հ. Ալիեւն այս միջնորդական ծրագրի վրա ջուր է ցանել՝ ամեն ինչի նախապայման հայտարարելով հայկական զորքերի դուրսբերումը Ադրբեջանի տարածքներից (նույն տեղում):

Կազիմիրովը, սակայն, վստահ էր իրենց միջնորդության հաջողության վրա, Ստեփանակերտում ունեցած իր հանդիպումների առթիվ Լոնդոնի «Թայմզ» թերթին տված հարցազրույցում նա ասել է, թե հնարավոր է, որ ղարաբաղյան բարդույթը, որ, իբր, գալիս է դեռեւս առաջին հազարամյակից, կավարտվի մինչեւ երկրորդ հազարամյակի վերջը կամ երրորդ հազարամյակի սկիզբը:

Չգիտեմ՝ Կազիմիրովը որքան սեր ունի կատակաբանության նկատմամբ, իսկ որ պատմության հարցերում խարխափում է խավարի մեջ, դա պարզ երեւում է. առաջին հազարամյակում, ավելի ճիշտ՝ 18-րդ դարից առաջ Արցախ-Ղարաբաղում ադրբեջանցի կամ օղուզ թուրք ոտք դրած չի եղել:

Հունվարի 31-ին երեկոյան հեռուստատեսության էկրանին երեւաց Աշոտ Մանուչարյանը: Առաջին խոսքերից կարելի էր ենթադրել, թե Արցախի ու ՀՀ փրկության ուղին պիտի նշի: Սակայն հետո ամբողջ ելույթն ուղղեց հանրապետության ղեկավարության ու հատկապես Վանո Սիրադեղյանի դեմ եւ արեց հայտարարություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մարսելու համար, ինչպես ասում են, փթերով մեղր պիտի խառնել...

Փետրվարի 1-ին Մոսկվայում խոսք է եղել այն մասին, որ Ադրբեջանի կառավարությունն սկսել է Հորադիզ կայարանի վերանորոգումը: Այդ նշանակում էր՝ կայարանը նրանք ազատագրել էին արդեն: Իսկ մեր լրատվությունը նման բան չգիտեր:

Փետրվարի 2-ին Ադրբեջանում հրապարակվել է Հեյդար Ալիեւի հայտարարությունը, որով հայկական լրատվությունը եւ պաշտոնեությունը մեղադրվում են կեղծարարության եւ խարդավանալից լուրեր տարածելու մեջ. իբր, սրանք պատերազմ են սանձազերծել ինքնիշխան Ադրբեջանի դեմ, բռնա՛գրավել նրա տարածքները. 93-ի դեկտեմբերից էլ լայնահուն հարձակման են անցել Թարթառի ու Բայլականի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով խարխլել Ադրբեջանը: Եվ, այսուամենայնիվ, մեծահոգի ղեկավարը խոստանում էր ներումն ու կենսապահովություն բոլոր նրանց, ովքեր զենքը ցած կդնեն եւ հպատակություն կհայտնեն: Չէ՞ որ նրանք բոլորն էլ Ադրբեջանի քաղաքացիներն են, իսկ «Ղարաբաղն էլ Ադրբեջանի անկապտելի մասն է» («Երկիր», փետր. 4):

Այս առթիվ բանասեր Ս. Զոլյանը հիշեցնում էր, թե Ալիեւն ինքն էր սկսել հայերի կողմից «սանձազերծված» պատերազմը, ինքն է, որ խոստացավ հաղթական երթով հունվարի 8-ին մտնել Ստեփանակերտ եւ հունվարի 17-ին էլ տարածաշրջանային (մեծ հաղթանակի առթիվ) խորհրդակցություն անցկացնել Ֆիզուլի-Կարյագինոյում: Հիմա հայ ժողովո՞ւրդն է մեղավոր, որ ինքը չի կատարել իր խոստումները, կանգնած է խայտառակ պարտությունների հանրագումարի առաջ... Ինչ վերաբերում է արցախցիներին խոստացվող ներողամտությանը, մանավանդ, որ «Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի անկապտելի մասն է», ապա մի՞թե որեւէ իրատես մարդ էլ կհամարձակվի՞ նման հիմարություն հրապարակել («Երկիր», փետր. 4):

Փետրվարի 3-ին հեռուստատեսությամբ հարցազրույցի էր հրավիրված ներքգործնախարար Վ. Սիրադեղյանը, որն սկզբից իսկ իր այս ելույթը համարեց «հայտարարություն մի հայտարարության առթիվ, այն հայտարարության, որ Աշոտ Մանուչարյանն էր արել հունվարի 31-ին:

– Նա հրապարակ է եկել այն ժամանակ, երբ ՀՀ ու ԼՂՀ համագործակցության սկիզբ է դրվել, եւ փորձում էր խանգարել դրան, խափանել,- կտրուկ ասաց Սիրադեղյա-

նը եւ հետո նրան մեղադրեց հետեւյալ հանցանքների մեջ (օգտվում եմ իր ելույթի ժամանակ իմ գրի առածից).

– Մանուչարյանը նպատակ ուներ Ղարաբաղում ստեղծել դաշնակցական կառավարություն, երբ մենք գտնում ենք, որ այնտեղ պիտի լինի Հայաստանի իշխանության տարբերակը, ՀՀՇ-ական կամ մի ուրիշ տեսակ:

– Նա ի՞նչ է արել մեր հանրապետությունում, կարմիր լաթը ձեռին թափ տալով՝ մեզնից փախցրել է մեր հարեւաններին, նույնիսկ Իրանին: Հիմա ի՞նչ կարող է անել, միավորե՞լ ազգային ուժերը, ո՛չ, միայն նոր պառակտումներ կստեղծի: Նա մեզանում քայքայեց կոմունիստական կարգը, ապա սկսվեց երկրի քայքայումը: Պառակտում ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեում: Առհասարակ նրա հոգուն դեմ է միասնությունը, համախմբվածությունը: Կոմսոմոլից էր եկել «Ղարաբաղ» կոմիտեի կեսը, իսկ այդպիսիք ոչ մի սրբություն չունեն: Նրանց գործն էին ադամանդի ու գունավոր մետաղների դուրսբերումը հանրապետությունից, գողությունները, վալյուտային գործարքները, հարազատներին հովանավորելը: Վերջին մեկ տարում մենք դա վերացրինք, եւ զայրացած այն մարդիկ, որոնք օգտվում էին՝ այս Մանուչարյանը, Վահան Շիրխանյանը եւ մտերիմները: Երկու միլիոն դոլլարից ավել փոխանցվել է արտասահմանյան երկրներ, եւ հիմա դժվար է պարզել, թե որտե՛ղ է պոչը...

Համբոյի (Համբարձում Գալստյան՝ Երեւանի քաղխորհրդի գործկոմի նախկին նախագահը) նախաձեռնությամբ քարածխի անպետք փոշուն 13 միլիոն տվեց՝ նրա մտերիմներին շոյելու համար: Ես կանգնեցրի այդ գործարքները Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի հետ... Ժոկոն (ՀՀ վարչապետի նախկին առաջին տեղակալ Գեորգի Վարդանյան) ու Համբոն հիմա կատաղած են, որ իրենց ու գործակիցների քթներին տվել եմ: Դավիթ Վարդանյանը եւս խառնված է այս ամենին, այդ պատճառով էլ խոսում է իմ դեմ... Իսկ այդ բոլորի գաղափարական ղեկավարն ու կազմակերպիչը Մանուչարյանն է... Եվ ես, որ այս ամենի մասին հաճախ լռել եմ՝ գոնե եղած պակասավոր համերաշխությունը պահպանելու համար, սխալվել եմ չարաչար»:

Այսքանն ասում էր հանրապետության ներքգործնախարարը, որի խոսքը չէր կարող լոկ հայտարարություն լինել, ինչպես այն ինքն էր կոչել սկզբից: Դա պաշտոնեության մասին մեղադրական էր, հասարակությանը եւս հայտնի հանցագործությունները բացելու, երկիրը քանդողների անուններն ու հասցեները մատնող մի գործողություն, որին պետք է հետեւեր համաժողովրդական դատաստանը: Իսկ արվելո՞ւ էր այդ:

✧ ✧ ✧

Այս օրերին Ստամբուլում տեղի ուներ միաստվածականների կրոնական խորհրդաժողով, որին ներկա հայ պատվիրակությունը հեռացավ խորհրդաժողովից, երբ հայտնի դարձավ, որ թուրքական իշխանություններն այցելագիր չեն տվել Հայոց եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգեւ եպիսկոպոս Մարտիրոսյանին, որը պետք է ընթերցեր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի ուղերձը («Ազգ», փետր. 16):

Փետրվարի 8-ին ԼՂՀ բանակի հրամանատարի տեղակալ Սեյրան Օհանյանը հայտարարել էր, թե իրենց բանակը հաջողությամբ իրականացրել է սեփական խնդիրը՝ «Կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը ճակատի բոլոր հատվածներում եւ ուժասպառ անել նրան»:

Ապա կատարելով վերջին ամիս ու կեսի մարտերի հաշվեկշիռը՝ հիշեց, որ «Ադրբեջանական բանակն այդ ընթացքում կորցրել է մոտ 5000 զինվոր ու սպա, 62 միավոր զրահատեխնիկա (այդ թվում՝ 36 տանկ), մեկ ռազմական ինքնաթիռ, 12 հրետանային կայանք, որից 3-ը՝ «Գրադ»: Այդ ընթացքում ղարաբաղյան կողմը կորցրել է մոտ 300 զինվոր, 29 միավոր զրահատեխնիկա... Մարտական տեխնիկայի կորուստները վերականգնվել են ռազմավարի շնորհիվ («Ազգ», փետր. 8):

✧ ✧ ✧

Վերջին ժամանակները, երեւի նկատի առնելով ռուսական միջնորդությունը եւ նրա մերժումն իր հանրապետության կողմից, Ադրբեջանի արտգործնախարար Հասան Հասանովն «Ազատություն» ռադիոյով հայտարարեց. «Եթե մի պետություն իր հողի ազատագրումը, անկախությունը, տնտեսության զարգացումը կապում է որեւէ ուրիշ երկրի հետ, ապա այն արհեստական պետություն է: Ադրբեջանն իր արտաքին քաղաքականության մեջ հույսեր է կապում միայն իր հետ» («Ազգ» , փետր 8):

Անկասկած այս գիտակցությամբ էր, որ այդ Ադրբեջանը փետրվարի սկզբներին նորից բորբոքել էր մարտերն Արցախի դեմ, լարել իր ունեցած-չունեցած օդուժը, զանգվածային ոչնչացման մեքենաները...

✧ ✧ ✧

Այդօր Ս. Պետերբուրգում տեղի ունեցած ԱՊՀ միջխորհրդարանական համաժողովը որոշեց ղարաբաղյան հակամարտության լուծման խնդիրը լրջորեն քննել հենց այդ խնդրին նվիրվելիք հատուկ հանդիպմամբ, որ տեղի կունենա գարնանը Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում («Ազգ», փետր. 10):

Փետրվարի 8-ին, մեծաթիվ կառավարական պատվիրակության գլուխն անցած, ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը մեկնել էր Լոնդոն: Երկու օր հետո, փետրվարի 10-ին, Կարլտոն հյուրանոցում, հանդիպելով լրատվության ներկայացուցիչների հետ, նա մեկնաբանեց իր (կառավարության) դիրքն ու ծրագրերը ղարաբաղյան հակամարտության խնդրում, բավական բացահայտ ու աներկդիմի ներկայացրեց դրանք, անկասկած, գոհություն տալով բոլոր նրանց, որոնք սպասում էին այդ խնդրի արդար լուծմանը:

Ահա նրա դիրքորոշման հիմնական դրույթները՝ ներկայացված «Ազգի» հատուկ թղթակից Համլետ Գասպարյանի կողմից (փետր.11):

Նախագահը պատմում է հակամարտության գոտու բարդացումները, մարտնչող երկու կողմերի անհանդուրժողականությունը, մանավանդ՝ Ադրբեջանի՝ Հայաստանը բարդույթի ոլորտը քաշելու ջանքերը եւ եզրակացնում, որ այս ամենը կարող է հասցնել խոշոր պատերազմի Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ: Ուստի հարկ է, որ մեծ տերությունները, նրանց հետ էլ Մեծ Բրիտանիան, Ադրբեջանին համոզեն ընդունել ԵԱՀԽ ծրագիրը, նրանից համարյա չտարբերվող ռուսական միջնորդությունը:

Ո՞րը կլինի Լեռնային Ղարաբաղի խնդրում Հայաստանի դիրքը՝ ծայրահեղ բարդացման դեպքում: Նախագահն այստեղ չէր թաքցնում ոչինչ: «Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությանը ռազմական ձեւով կմիջամտի միայն այն դեպքում, եթե Ղարաբաղի բնակչությանն սպառնա ցեղասպանության կամ բռնի տեղահանման վտանգը: Այդ դեպքում,- ընդգծեց Տեր-Պետրոսյանը,- Հայաստանը կմասնակցի հակամարտությանը՝ անկախ այն բանից, թե այդ ժամանակ ո՛վ կլինի իշխանության գլուխ: Դա կախված կլինի ժողովրդի կամքից: Մեր ժողովուրդը թույլ չի տա նոր ցեղասպանություն»:

Միայն փոխզիջումների միջոցով, երկկողմ զիջումներով հնարավոր է հասնել հարցի լուծմանը: Ապա. «Հայկական կողմն ունի երկու նվազագույն սկզբունք (այսինքն՝ անզիջելի.- Բ. Ու.): Նախ՝ ԼՂ-ի կարգավիճակը պետք է որոշվի միջազգային կազմակերպությունների կողմից, որը եւ բացառի ադրբեջանական կողմի որեւէ կամայականություն. եւ երկրորդ՝ միջազգային հանրությունը պետք է երաշխավորի Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգությունը»: Նախագահը զինված ինքնապաշտպանությունը համարեց առայժմ միակ երաշխիքը, որով կարող է ապահովվել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգությունը, քանի որ այսօր ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ ԵԱՀԽ-ը եւ ո՛չ էլ միջազգային որեւէ կազմակերպություն իրական երաշխիքներ չի տալիս: Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը սխալ համարեց Ղարաբաղի հարցի համեմատությունը վրաց-աբխազա-

կան հակամարտության հետ, քանի որ Վրաստանն ունակ է աբխազներին երաշխիքներ տալ, Ադրբեջանը Ղարաբաղին՝ ոչ:

Վերջապես մի՞թե կարելի է մոռանալ, Ադրբեջանում հայերին միայն կոտորում են, իսկ Վրաստանում աբխազների զանգվածային ջարդ չի արձանագրված,- չասաց նա, սակայն ասվածից էլ հասկանալի էր այս էականը:

Մյուս կարեւորագույն հարցը՝ շոշափված, ավելի ճիշտ՝ պատասխան ստացած նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի կողմից, Այսրկովկասում Ռուսաստանի խաղացած եւ խաղալիք դերն էր: Նա ասաց. «Շրջանի (Այսրկովկասի.-Բ. Ու.) հարցերի կարգավորման մեջ չափազանց կարեւոր է Ռուսաստանի դերը, որն իր հեռանալուց հետո խանդոտ հետեւում է այնտեղ ծավալվող իրադարձություններին: Ռուսաստանը չի կարող հանդուրժել,- շեշտեց Տեր-Պետրոսյանը,- որ ստեղծված վակուումը լցնեն Թուրքիան, Իրանը կամ ՆԱՏՕ-ն: Նա գործնական համարեց Ռուսաստանի նոր նախաձեռնությունը, որը իրականում շատ չի տարբերվում ԵԱՀԽ ծրագրից, բացի մեկ չափազանց կարեւոր հարցից. Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններում տեղադրել ռուսական խաղաղարար ուժեր, որոնց, ենթադրվում է, կարող են մաս կազմել նաեւ միջազգային չեզոք ուժեր, մասնավորապես ԵԱՀԽ 400 դիտորդները»:

Ուրեմն, այստեղ միշտ էլ տիրական է լինելու Ռուսաստանի ձայնը: Սա այն ճշմարտությունն է, որը չի կարող չհասկանալ իրերն ու պատմության ընթացքը հասկացող որեւէ մեկը: Բայց մի՞թե այս մեծ ու անբեկանելի ճշմարտությունն անհնար էր հասկանալ առաջները, ասենք՝ 90-91 թվականներին, երբ ՀՀՇ-ական Տեր-Պետրոսյանը համառորեն բացառում էր այդ նույն Ռուսաստանի դերն Այսրկովկասում, կանխատեսում նրա անվերադարձ հեռացածությունն այստեղից: Չէ՞ որ այդ շրջանում եւ հետո, մասնավորապես 91-92 թվականների մեր ողբերգական կորուստներն արդյունք էին այս մտայնության եւ նույն մտայնության հետեւողական կիրառումների:

Ինչեւէ, գոնե այսուհետ հասկանանք մեր շահն ու անելիքը:

Նաեւ մի ո՛չ երկրորդական խնդիր, որի վերաբերյալ դեռեւս պատրանքներով տարվելու իր սխալն էր կրկնում մեր նախագահը: Թղթակիցն այդ առթիվ հաղորդել է. «Անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության մեջ նավթի գործոնին, նախագահ Տեր-Պետրոսյանը համաձայնեց, որ այդ խաղաքարտը չափազանց կարեւոր է, եւ Ալիեւն այն օգտագործում է ոչ միայն Ռուսաստանի, այլեւ Արեւմուտքի ու Թուրքիայի հետ իր հարաբերություններում. սակայն Հայաստանը հույսը դնում է միակ հակափաստարկի վրա՝ թե այդ հարցում Ադրբեջանի ու գործակիցների միջեւ կծագեն հակասություններ, որ արդեն իսկ նկատվում են նրա ու Արեւմուտքի միջեւ»:

Փետրվարի 9-ին Անկարայում գտնվող Հ. Ալիեւը հայտարարել է, թե ինքը կողմ է, որպեսզի ղարաբաղյան բարդույթը լուծվի եռակողմ՝ ԱՄՆ, Թուրքիա, Ռուսաստան նախաձեռնությամբ՝ երեւի մտածելով, թե այնտեղ Թուրքիան, նրա թելադրանքով էլ ԱՄՆ-ը, կունենան ադրբեջանամետի դիրք, կմնա մի Ռուսաստան, որին էլ ինքը կգրավի իր հին ու վարժ եղանակով՝ կաշառքով («Երկիր», փետր. 11):

Փետրվարի 11. ՀՀ-ում փախստականների կոմիտեի նախագահ Վլադիմիր Մովսիսյանը շուրջ մեկ շաբաթ ԼՂՀ-ում էր եղել, վիճակն էր ուսումնասիրել, գործնական հունի վրա էր դրել վերականգնողական աշխատանքները: Ասում է՝ հայրենի բնակավայրեր վերադարձող փախստականների համար տրվում է ամեն հնարավորը, քանի որ ՀՀ կառավարությունն այդ նպատակի համար հատկացրած է եղել հինգ միլիարդ ռուբլի, որով կվերականգնվի եւս 1000 առանձնատուն: Սակայն ավերածություններն ու ցավերն այնքան շատ են, որ կարիք է զգացվում նոր միջոցների: Ուրեմն բարեգործներն ու կարող ազգակիցները, ուր էլ որ նրանք կան, պետք է գործի լծվեն, օգնեն, որ կարճ ժամանակում Արցախն ունենա նորմալ կյանք ու բարեկեցություն:

Փետրվարի 14-ին Երեւանի նախկին քաղաքապետ Համբարձում Գալստյանի ելույթը թե հարցազրույցը ցուցադրեցին հեռուստատեսությամբ: Մեղադրանքներ էին, որ հորդում էին Վանո Սիրադեղյանի ու մերձավորների հասցեին: Ճի՞շտ էին նրանք, խոսանում էր ապացուցել, հաստատել... Սակայն այս չէր կարեւորը, այլ այն, որ այդ «Ղարաբաղ» կոմիտե կոչվածի բոլոր անդամները վերջերս իրար դեմ այնքան մեղադրանքներ հանեցին, այնքան մուր ու աղտեղություն թափեցին իրար վրա, որ լսողը չի կարող չմտածել, թե այդ կոմիտեն եղել է կեղտոտ, ապազգային, պարզապես փողոցից հավաքված շառլատանների մի խմբակցություն:

Գալստյանն իրավացի է, երբ զարմացած ու զայրացած է հանրապետության պրեզիդենտի անտարբեր լռությամբ: Բայց չէ՞ որ այդ կեղտոտողներն ու կեղտոտները ի՛ր զինակիցներն են, երեկվա ու այսօրվա ի՛ր պաշտոնակիցները, որոնց յուրաքանչյուր քայլի համար պատասխանատու է նաեւ ինքը:

Գալստյանն այդ մեղադրանքները մի քանի տեսակ խոնարհեց-հոլովեց, որոնցից մեկն էլ այս էր. «Նորմալ որեւէ երկրում նախագահի մերձավորի մասին հրապարակ հանված հանցանքը պետք է դիտվեր մեղադրանք նաեւ նախագահի հանդեպ: Եթե Սիրադեղյանի հրապարակած մեղադրանքները ճիշտ են, այսինքն՝ նախագահի երկու մերձավորագույն ընկերներից մեկը՝ քաղաքապետը, գող է, մյուսը՝ ազգային անվտանգության գծով գլխավոր խորհրդականը՝ լրտես, նախագահը պետք է հրաժարական տա: Հակառակ դեպքում մեղադրանքներ ներկայացնողը պետք է ամենախիստ պատասխանատվության ենթարկվի: Մեր նախագահն առայժմ լռում է» (իմ գրառումից):

Բայց նախագահն իսկապե՞ս լռում է:

Դարձյալ **փետրվարի 14.** Վերջին օրերին Ադրբեջանի հեռուստատեսությամբ ցույց էին տալիս հայ գերիների, բարբաջում նրանցից, չգիտես ի՜նչ ահավոր եղանակներով, կորզված խոստովանություններ ու ինքնամեղադրանքներ: Սակայն երեկ Մոսկվայից հաղորդեցին, թե Բաքվում միջազգային պատասխանատու մարմինների ներկայացուցիչներին թույլ չէին տալիս հանդիպելու հայ գերիների հետ:

Այսօր էլ մերոնք ցույց տվին գերի վերցված թուրքերին, որոնք խոսքերը մեկ արած այն էին ասում, թե իրենք զոռով քշվել-բերվել են այս ճակատը, ուր իրենց կռվելը հանցանք է, ուստի եւ իրենք չեն կռվում, այլ փախչում են կամ հանձնվում: Մոտավորապես նույնն ասաց նաեւ օսմանլու թուրքը:

Մոսկովյան հեռուստատեսությամբ տեղեկացրին Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինի խոսքը. «Շատ հաճախ խաղաղության հասնում ենք պատերազմով: Բոսնիայում դա հիմա է պետք՝ մուսուլմանների իրավունքների պաշտպանության համար: Եթե սերբերը չհնազանդվեն, մենք պատրաստ կլինենք բոլոր միջոցները գործադրել ՄԱԿ-ի որոշումն իրականացնելու համար...»:

Եվ մենք զարմանում ենք, երբ մեզ են սպառնում:

✧ ✧ ✧

Լ. Տեր-Պետրոսյանի պատվիրակությունը Թիֆլիսում է, բանակցություններ է վարում Շեւարդնաձեի հետ: Ասում են՝ նախագահների փակ առանձնազրույցում խոսք է գնացել ղարաբաղյան բարդույթի լուծման մասին, ապա որոշել են կազմակերպել Այսրկովկասի երեք պետությունների ղեկավարների խորհրդաժողով՝ Բ. Ելցինի գլխավորությամբ:

Փետրվարի 17. Վերջին օրերին, ըստ մեր լրատվության, ռազմաճակատի տարբեր մասերում, հատկապես Քալբաջարում ծանր մարտեր են եղել, հայ զորքերը թշնամու բոլոր գրոհները ետ են մղել, հասցրել մեծ վնասներ: Օրինակ Օմարի մոտ 4 օրվա ընթացքում թուրքը կորցրել է 400 ասկյար:

Սակայն Բաքվի ձայնն անընդհատ թմբկահարում է իրենց աննախադեպ «հաջողությունները», հայրենակիցներին ոգեւորում ամենաուրախալի լուրով. իբր, ադրբեջանցի փախստականները վերադառնում են Ֆիզուլու եւ Աղդամի շրջանների ազատագրված գյուղերը («Ազգ», փետր. 17):

✧ ✧ ✧

Այդօր Օմարի լեռնանցքի դիմաց ԼՂՀ զորամասը գրավել է թշնամու մեկ տանկ, վայր գցել ռազմական մեկ ինքնաթիռ, որի երկու սավառնորդներն էլ գերի են վերցվել,- հաղորդեց մեր «Լրաբերը»:

Հաջորդ օրվա թերթում ճշգրտված էր այս լուրը. Օմարի լեռնանցքի մոտ գցված ինքնաթիռի օդաչվի ճակատագիրը հայտնի չէ: Իսկ, ահա՛, նույն օրը Վարդենիսի շրջանի տարածքում գցված մի ինքնաթիռի երկու օդաչուները բռնված են («Երկիր», փետր. 18):

Երեւում է Ադրբեջանը, ցամաքում անվերջ ձախողվելով, որոշել է իր հարցերը լուծել օդից...

✧ ✧ ✧

«Միջազգային զգոնություն» կոչված հասարակական կազմակերպությունն Ադրբեջանի ու Հայաստանի փորձագետ-ներկայացուցիչներին հրավիրել էր Նորվեգիայի մայրաքաղաք Օսլո՝ ղարաբաղյան հակամարտության լուծման ուղիներ փնտրելու: Հայաստանը հրաժարվել էր իր փորձագետներին ուղարկելուց: Սա հիմք դարձավ, որ Ադրբեջանի արտգործնախարարությունը հատուկ հայտարարությամբ դատապարտի Հայաստանին՝ «Ադրբեջանի հետ ուժի դիրքերից խոսելու եւ ադրբեջանական տարածքների բռնագրավումները շարունակելու մեջ»: Տեսեք-տեսե՜ք, հիմա էլ միջազգային կազմակերպության հրավիրած հավաքին չի ներկայանում...

Այս մեղադրանքին պատասխանելով՝ ՀՀ արտգործնախարարությունն իր ներկայացուցիչներին չուղարկելը պատճառաբանեց նրանով, որ հավաքին հրավիրված չեն եղել «ԼՂՀ օրինական իշխանության ներկայացուցիչները» («Ազգ», փետր. 19):

Ուրեմն, ՀՀ իշխանություններն սկսեցին ճանաչե՞լ այդ ԼՂ հանրապետությունը:

Փետրվարի 19-ին առավել ճշգրտվեց տեղեկությունը. Վարդենիսում գերվել է գցված ինքնաթիռի մեկ օդաչու՝ թաթար Մարատ Իչկենովը, որ վարձվել է Ղրղզստանում, ամսական 1000 դոլար է ստանում, 300 դոլլար էլ լրացուցիչ՝ յուրաքանչյուր թռիչքի համար:

Գերված մյուս օդաչուն հինգշաբթի օրը ԼՂՀ-ում գցված ինքնաթիռինն է եղել («Ազգ», փետր. 19):

Փետրվարի 18-ին ԼՂՀ ուժերը լրիվ գրավեցին Օմարի լեռնանցքը եւ առհասարակ Քալբաջարի հյուսիսային ողջ տարածքը՝ տեր դառնալով մեծաքանակ ռազմավարի եւ թշնամուն պատճառելով զինուժի լգալի կորուստ («Երկիր», փետր. 19):

✧ ✧ ✧

Նախօրեք արված լրատվությամբ՝ այսօր 18-րդ անգամը պետք է Ստեփանակերտ հասներ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսի խումբը, որ բաղկացած է դիվանագետներից ու լրատվության աշխատողներից:

Այստեղ ուղեւորվելուց առաջ, փետրվարի 8-ին, բարոնուհի Կոքսը եղել է ԱՄՆ-ում, մասնակցել է Հարվարդի համբավավոր համալսարանում կազմակերպված հայանպաստ մի շատ կարեւոր միջոցառման (ասուլիս «Հայաստանը, Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականությունը, արժեքները եւ մարդասիրական միտումները» թեմայով): Ելույթ է ունեցել, պաշտպանել իրեն այնպես հարազատացած Արցախի դատը եւ, ցույց տալով աշխարհի աչքի առաջ, ուրեմն եւ իր երկրի աչքի առաջ կատարվող անարդարությունները, որ գործվում են ազատ կյանքի համար արյան ու եռանդի վերջին պաշարները ծախսող այդ փոքրիկ երկրի դեմ, մանավանդ բրիտանական անտարբերությունն ու ակնհայտ մեքենայությունները, ասել է՝ «Դրանց առկայությամբ ես ամոթ եմ զգում բրիտանացի լինելուս համար»:

Փետրվարի 19-ին Երեւանում, Ստեփանակերտ ուղեւորվելուց առաջ, բարոնուհի Քոքսը հայտարարեց. «Ես մեծ մարդասեր Անդրեյ Սախարովի աշակերտուհին եմ ու նրա գաղափարի զինվորը. ես միշտ կլինեմ զոհի կողքին, կպայքարեմ մինչեւ վերջ, մինչեւ Արցախի վերջնական հաղթանակը»:

Բարոնուհի Կոքսն այս անգամ Արցախին նվեր էր բերել 42 տոննա բեռ՝ դեղորայք, բուժսարքավորում, շտապ օգնության երկու մեքենա եւ հետագա օգնության սրտագին խոստումներ:

✧ ✧ ✧

Ըստ երեւույթին Ադրբեջանը, Հայաստանն ու ԼՂՀ-ը նախապես դիմած են եղել Ռուսաստանին՝ պատերազմը դադարեցնելու համար: Այսօր (փետր. 19-ին) Մոսկվայում Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը, նախարարներ Սերժ Սարգսյանին, Մամեդռաֆի Մամեդովին ու ԼՂՀ ռազմական ուժերի ներկայացուցիչ Սահակյանին մեկտեղ հավաքելով, վճռաբար հայտարարել է. «Եթե այս հանդիպումն էլ ապարդյուն անցնի, ես այլեւս հանդես չեմ գա որպես միջնորդ»:

Ասում են՝ պետք է վճռվեր հրադադարի, գրավյալ տարածքներից զորքերի դուրսբերման եւ հարակից հարցերը, որպեսզի հետո էլ սկսվեին բանակցությունները՝ հակամարտության վերջ տալու նպատակով:

Այս հանդիպման ընդունած փաստաթղթի մասին մամուլում խոսք է ասել ՀՀ ԳԽ-ի Արցախի հարցերի մշտական հանձնաժողովի քարտուղար Սուրեն Զոլյանը՝ փաստաթուղթը հայտարարելով անընդունելի՝ թե քաղաքական եւ թե ռազմական առումներով: Փաստաթուղթը կոչվում է «Հայ-ադրբեջանական հակամարտության մասին»: Բայց չէ՞ որ հակամարտությունն Ադրբեջանի ու ԼՂՀ միջեւ է: Ոչ մի խոսք չկա գրավյալ տարածքները վերադարձնելուց հետո անմիջապես իրականացվելիք միջոցառումների մասին, ուրեմն, հայ զորքերի դուրս բերումից, այսինքն՝ ԼՂՀ-ն ուժազրկելուց հետո, Ադրբեջանը կարող է անել այն, ինչ իրեն է ձեռնտու:

Մի խոսքով՝ դարձյալ ընդունվել է մի փաստաթուղթ, որի մեջ արհամարհվում է ԼՂՀ իրավունքները: Այն ո՞վ պիտի ընդունի:

Նույնիսկ այս պարագայում, Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարության այսօրինակ դիրքորոշման դեպքում, Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը հայտարարեց, թե չի կարելի ընդառաջել «Մոսկվայի միակողմանի միջնորդություններին», ԵԱՀԽ-ը չի կարող հավաքվել, հարցը քննության դնել, քանի դեռ «հայերն անվերապահորեն ետ չեն քաշվել» եւ «Անկարելի է զիջում անել այն հարցում, որ Ղարաբաղն ադրբեջանական տարածք է»: Իսկ եթե է՜ն գլխից վճռված է, որ Ղարաբաղն ադրբեջանական տարածք է, եւ այստեղ ուրիշ ոչ մի խոսք ու կարծիք չի կարող լինել, ոչ մի զիջում ու փոխադարձաբար ընդունելի տարբերակ, այդ ժամանակ էլ ինչի՞ համար պիտի հավաքվեն, ինչի՞ շուրջ պայմանավորվեն...

Փետրվարի 20-ին քաղաքից թերթեր բերին, եւ «Երկիր»-ի ս. թ. փետրվարի 3-ի համարում կարդացի Նաիրի Բաղալյանի «Բանակին ռեզերվ ու պատրաստվածություն է հարկավոր» ակնարկը՝ բերված Մարտակերտից (տակը «Մարտակերտ» է գրված: Մտածեցի, որ լավ է մեր լրագրողները ճակատի գիծ էլ են գնում):

Երեւում է, որ տղան եղել է ռազմաճակատի գծում, ծանոթացել է կռվողների կյանքին, իմացել հոգսերը, ցավով խոսում է կռվող զինվորի անմխիթարական, պարզապես ողբերգական վիճակի հանգամանքներից: Կարելի՞ է պատկերացնել. այսօր արդեն աշխարհին իր հաղթանակներով, նույնիսկ նվաճումներով հարուստ կենսագրությամբ հայտնի արցախցի զինվորն իրականում կարիքավոր մարդ է եւ օրվա մեծ մասն անց է կացնում կիսաքաղց վիճակում: Ահա թե նրան ինչպես է տեսել մեր լրագրողը. «Պատկերացնելու համար, թե ի՛նչ պայմաններում է հայոց ներկա պատմության տարեգրության հերոսական էջերը գրում արցախցի զինվորը, տեղեկացնեմ, որ նրանց մեծ մասը, ում հետ ինձ հաջողվեց զրուցել, այս տարիների ընթացքում կամ համազգեստ չի ստացել, կամ էլ

ստացել է մեկ կամ երկու անգամ: Իսկ ձմեռային պայմաններում կռվելու համար անհրաժեշտ տաք արտահագուստի մասին խոսելն ավելորդ է: Ի ցավ արցախցու եւ համոթ հայության, այն, ինչով այսօր արցախցի զինվորը ծածկում է իր մերկությունը, գլխավորապես հանված է սպանված ադրբեջանցիների վրայից: Ամեն-ամեն ինչ՝ սկսած կոշիկից, վերջացրած գլխարկով: Ավելի լավ չէ նաեւ նրանց ընտանիքների սոցիալական ապահովվածությունը: Նրանցից շատերը իրենց, այսպես կոչված, աշխատավարձի 10 հազար ռուբլին (150 դրամը) վերջին անգամ ստացել են անցյալ տարվա մայիսին: Համեմատության համար նշեմ, որ Ստեփանակերտում 1 տուփ հայկական ծխախոտը արժե 5-6 հազար ռուբլի...

Արցախյան գումարտակի գլխավոր գործող անձինք կռվում են կիսաքաղց: Ինքս եմ ականատես եղել, թե ինչպես էր արցախյան բանակի երեւի թե ամենամարտունակ (եթե կարելի է համեմատություն անել) կազմավորումներից մեկի՝ Ստեփանակերտի գնդի այն վաշտը, որը ժամանակին գլխավորել էր լեգենդար Բեկոր Աշոտը, ճակատամարտի գնալուց առաջ ձեռքից ձեռք փոխանցում օրապահիկ ստացած մի քանի հացը: Հացի մի-մի փոքրիկ կտոր կտրելով՝ յուրաքանչյուրը շարժվում էր մարտական առաջադրանքով նախատեսված ուղղությամբ, եւ այդ մի կտոր հացը պետք է լիներ այն սնունդը, որը նրանց ուժ պետք է հաղորդեր գուցե թե ամբողջ օրը ձգվելիք ճակատամարտում: Այդ մի կտոր հացը պետք է վերականգներ նրանց այն ուժերը, որ կորցրել էին 20 օր առաջ Ֆիզուլու եւ նախորդ օրը՝ Աղդամի ճակատներում ունեցած ծանր մարտերի ժամանակ, եւ որոնցից հետո հանգստանալու, ուժերը վերականգնելու հնարավորություն գունդը չուներ, քանի որ այս անգամ արդեն Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան ուղղությամբ թշնամու ձեռնարկած նոր վտանգավոր հարձակումը կասեցնելու համար մարտունակ օժանդակ օգնական ուժերի անհրաժեշտություն էր ծագել: ԵՎ ի պատիվ նրանց, ուզում եմ նշել, որ այդ օրվա նրանց մարտական առաջադրանքը՝ վերցնել դիմացի երկու կարեւոր բարձունքները, կատարվեց փայլուն կերպով: Մարտի սկզբից 5 ժամ անց արդեն թշնամին, մարտադաշտում թողնելով իր սպանվածներին, խուճապահար փախչում էր Մաղավուզ ու Հակոբ Կամարի գյուղերի միջեւ ընկած բարձունքից եւ միայն օրվա վերջում մթության քողի շնորհիվ հանգիստ գտավ Մատաղիս գյուղի մերձակայքում»:

Սրանից ավելի լավ, նույնիսկ տանելի չէ նաեւ զինվառության խնդիրը, որի մասին եւս լրագրողը տալիս է ճշգրիտ տեղեկություն (նրան հավատում եմ, քանի որ այցելություններիս ընթացքում ինքս էլ նույն ցավին եմ դեմ առել): Ասում է. «Զինամթերքը եւ զենքը գլխավորապես ռազմավար են՝ հայթայթված հակառակորդից: Բայց դա, իհարկե, չի կարող եւ չի բավարարում օրավուր ահագնացող պատերազմի պահանջները: Քիչ չեն դեպքերը, երբ փախչող թշնամուն ԼՂՀ բանակային կազմավորումը չի հետապնդում միայն այն պատճառով, որ վերջացած է լինում զինամթերքը»:

Լրագրողը հաղորդում է մի տեղեկություն էլ, որն ամենաճակատագրականն է, որ, հպարտության հիմք լինելով հանդերձ, կարող է դառնալ մեծ ողբերգության պատճառ: «Արցախում այսօր զենք բռնելու տարիքի չզորակոչված տղամարդ չկա,- ասում է,- բոլորը ճակատներում են: Սակավաթիվ են Արցախի պաշտպանների միավորումները: Եվ սակավանում են օրեցօր: Արցախն այլեւս ռեզերվ չունի: Մինչ այսօր արցախցին պաշտպանել է հայության դատը, այսօր արդեն հայությունն ինքն է պարտավոր զինվորագրվել Արցախի դատին»:

Բարձր խոսք է, սակայն եւ տեղին, ամոթ չէ ասելը: Ամոթ է լսել եւ ականջի ետեւ գցելը:

Եղվարդում նախկին արցախցի (Առաջաձորից) ծանոթ մի ընտանիք գիտեմ. տան մեծը Մայիս Շեկյանն է, մոտավորապես 60-ամյա մի մարդ, որի երեք տղաներն էլ՝ Անդրանիկը, Նվերն ու Էռնեստը, կռվում էին իրենց հայրենի Մարտակերտի ճակատներում: Երբ դեռ կռիվ չկար, եւ աղետի գոտու շինարարական աշխատանքներն էին եռում, երեքով այնտեղ էին, գիշեր-ցերեկ տուն ու տեղից կտրված, կառուցում էին, ծառայում երկիրը վերականգնելու գործին: Արցախում դրությունը բարդանալուն պես շտապել են այնտեղ,

թե՝ վերականգնելը հետո է՜լ կլինի, հիմա պետք է փրկենք մեր հողը: Կռվում էին երեքով: Մարտակերտի կողմերում լավ գիտեին նրանց անձնվեր նվիրվածության ու մարտական անցուդարձի խիզախությունների մասին: Նրանք Շուշին ազատագրողների առաջին շարքերում էին երեքով: Վերջերս Էռնեստին ծանր վիրավոր բերել էին Երեւան: Արկի բեկորներ են հանել ոտքերից, մարմնի տարբեր մասերից: Ասում են՝ էլի՛ կան դրանցից, էլի՛ պիտի հանեն:

Ասում են՝ Նվերը ռազմաճակատից զանգել է հորը, թե՝ այդ Էռնեստն ինչքա՞ն պիտի մնա հիվանդանոցում, զենքին տեր կանգնող չկա... Վիրավոր եղբորը հաղորդել են: Վեր է կացել քայլելու փորձ արել, արնահոսություն է սկսվել: Բուժողները հարկադրաբար պառկեցրել են ու կարգադրել, որ տեղից վեր չկենա, մինչեւ կարգին չբուժվի: Իսկ նա գլուխն առած բժիշկներին էր փնովում. «Դուք ի՞նչ բժիշկներ եք,- ասում է,- չեք էլ կարողանում այս հասարակ վերքերն արագ բուժել»:

✧ ✧ ✧

Փետրվարի 20-ի լույս 21-ի գիշերը լոս-անջելեսահայությունը հեռուստամարաթոն է կազմակերպել մարտնչող Արցախին նյութական օգնություն հավաքելու համար եւ 12 ժամում շուրջ ինն հազար մարդ է մասնակցել միջոցառմանը, հանգանակվել է ավելի քան մեկ ու կես միլիոն դոլլար («Երկիր», մարտի 1):

Այս միջոցառման կենտրոնում է եղել Հայ հեղափոխական դաշնակցության ամերիկյան կենտրոնի ղեկավարներից մեկը՝ «Արցախ» հիմնադրամի ղեկավար Հովիկ Սալիբյանը, որը հետո էլ պետք է օգնությունն առած Արցախ գար, բաժաներ կռվողներին ու նրանց ընտանիքներին, ճակատներում օրեր ու շաբաթներ շրջեր՝ բաժանելով հայրենապաշտպան ռազմիկների դառը ճակատագիրը:

Փետրվարի վերջերին ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի նախագահ Յան Էլիասոնը պիտի այցելեր հակամարտության գոտի՝ այցն սկսելով, իհարկե, Բաքվից: Եվ Բաքուն մեծապատիվ հյուրին արժանավայել դիմավորելու համար եղանակ էր գտել. հարձակումներ էր ձեռնարկել ռազմաճակատի բոլոր մասերում՝ Հադրութի, Մարտակերտի, Օմարի կողմերում, նույնիսկ ՀՀ սահմանային շրջաններում, ստիպում էր, որ հայկական ուժերը պատասխան գործողություններ կատարեն, ետ մղեն իրենց զորամասերը, պատճառեն մեծամեծ վնասներ..., որպեսզի հետո էլ իրենք իրավունք ունենան հայերին մեղադրելու հրադադարը խախտելու եւ Ադրբեջանի դեմ ռազմական նոր գրոհներ ձեռնարկելու մեջ:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանական լրատվական բոլոր միջոցներով նոր լուր էր տարածվել «ԼՂՀ ինքնապաշտպանական զորամասերում լրացուցիչ 5 արգելիչ ջոկատ ստեղծված լինելու» մասին: Այդ առթիվ ԼՂՀ Պաշտպանության շտաբի պետի տեղակալ Սեյրան Օհանյանը հրապարակեց հայտարարություն, որով ասում էր՝ «այդ լուրի մեջ ճիշտ էր միայն ԼՂՀ բառը, եւ խրախուսելի է, որ հակառակորդն արդեն սովորել է այն, օգտագործում է... Իսկ մնացածը սուտ է, անիրական, որովհետեւ ԼՂՀ բանակում արգելելու կարիք չի զգացվում: Ադրբեջանական զորամասերն են, որ ետ են փախչում, դիմում դասալքության, եւ այնտեղ պատժիչ ջոկատները միշտ էլ մեծ գործ ունեն, տեղում գնդակահարում են, զանազան ուրիշ պատժամիջոցների դիմում... ԵՎ հիմա էլ այս միջոցներից փրկվելու համար ադրբեջանցի զինվորները գերի են հանձնվում, օրինակ, միայն վերջին երկու ամսում գերի են հանձնվել 60 ասկյար ու սպա, այդ թվում՝ նաեւ արտասահմանյան վարձկաններ («Ազգ», մարտի 1):

Փետրվարի 21-ին ԼՂՀ բանակի գլխ. հրամանատարի տեղակալ գեներալ Քրիստափոր Իվանյանը տեղեկացրել է, որ Օմարի լեռնանցքի համար մղված վերջին մարտում թուրքերն ունեցել են լուրջ կորուստներ՝ 500 զինվոր ու սպա, ծանր զրահատեխնիկայի 12 միա-

վոր, այդ թվում՝ T-72 տիպի 5 տանկ, մեկ «Գրադ» կայանք, մի քանի թնդանոթ եւ մեծ քանակությամբ զինամթերք։

Ծերունազարդ գեներալը ԼՂՀ փոքրաքանակ զինուժի դեմ հանված թշնամական գերազանց ուժերի պարտությունը բացատրեց ոչ միայն արցախցիների հմտությամբ ու խիզախությամբ, այլեւ հակառակորդի անխոհեմությամբ։ Լեռնային պայմաններում ի՞նչ պետք է աներ մեծաքանակ ու անկանոն խառնիճաղանջը, որը նույնիսկ իր համար նպաստավոր պայմաններում նահանջում է ու կոտորվում։

Երեւի թե գոնե այս պարտությունից հետո թշնամին խելքի կգա եւ կհասկանա, որ Արցախի հետ ռազմի դաշտում կրակի լեզվով խոսելն անիմաստ է («Ազգ», փետր. 22)։

Փետրվարի 22-ին ՀՀ պետնախարար Վազգեն Սարգսյանը, Փարիզի հայկական դեսպանատանը հավաքված հայրենակիցների առաջ ելույթ ունենալով, հանրագումարի բերեց Արցախյան ռազմաճակատի վերջին ավելի քան երկու ամսվա վիճակը, ցույց տվեց, որ Հեյդար Ալիեւի ադրբեջանական իշխանությունը եւս չկարողացավ ծնկի բերել Արցախի հայությանը, հակառակը, կրեց կորուստներ, որոնց իսկական անունն է պարտություն։ Պատկերացրեք, դեկտեմբերի 18-ից, այսինքն՝ Ալիեւի կազմակերպած վճռական ճակատամարտից այս կողմ թուրքերը կորցրել են շուրջ 8000 ասկյար, մենք՝ 700։ 700՝ 8000-ի դիմաց, չնայած մենք մեր 700-ն էլ մեծ կորուստ ենք համարում, քանի որ փոքրաթիվ արցախահայության համար անգնահատելի է յուրաքանչյուր անհատի կյանքը... Թուրքը զրկվել է իր մի շարք շրջաններից եւ հիմա ագրեսոր է կոչում հայերին, որոնք, իբր, նվաճել են իրենց հանրապետության 20 տոկոսը... Հիմա զինադադար է, եւ անհրաժեշտ է հակամարտությանը վերջ տալ քաղաքական ճանապարհով։ Իսկ եթե հակառակորդը պիտի պատրաստվի նոր ու ավելի մեծ կռվի։ Մենք իրավո՞ւնք ունենք սպասելու դրան, երբ այդպիսի շարունակությունը կարող է մահ լինել ոչ միայն Արցախի համար, այլեւ Հայաստանի... Ուրեմն, դրա համար «անհրաժեշտ է, որպեսզի ողջ հայ ժողովուրդը, արդեն ամբողջ աշխարհով մեկ, ամբողջ հայությունը,- ես սա ասում եմ ամբողջ պատասխանատվությամբ,- պատրաստվի պատերազմական վիճակի, քանի որ Ղարաբաղը չափազանց փոքր է միանգամից շատ-շատերի դեմ կռվելու համար» («Ազգ», մարտի 1)։

Չափազանցնո՞ւմ էր պետնախարարը։ Բնա՛վ։ Շատ իրատեսական էր նրա խոսքը, եւ անհրաժեշտ էր այդ նոր փորձությանը պատրաստվել ազգովին, աննախադեպ միասնությամբ, ուժերի եւ ամեն տեսակ հնարավորությունների գերագույն լարումով։

Փետրվարի 23-ին հեռուստատեսությամբ խոսեցրին Գրաչովին, եւ նա ասաց՝ 18-ին իրենք պայմանավորվել են դադարեցնել կրակը, շուտով կլինի նաեւ երեքի՝ Ռուսաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի պրեզիդենտների հանդիպումը, որը եւ կարեւորագույն քայլ կդառնա հակամարտությունը կարգավորելու ճանապարհին։

Փետրվարի 24. Մոսկվայից հաղորդեցին, որ Ելցինը Վլ. Կազիմիրովին նշանակել է իր հատուկ դեսպանը՝ ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գծով։

* * *

Նույն օրը Ադրբեջանի ազգային խորհուրդը որոշեց ամեն տարի փետրվարի 24-ը նշել որպես Խոջալուի ցեղասպանության սգո օր։ Նույն օրը Մոսկվայի «Մայակ» ռադիոկայանը հաղորդեց, թե Ադրբեջանի գլխավոր դատախազը Խոջալուի ողբերգության առթիվ հանրապետության նախկին նախագահ Այազ Մութալիբովին ձերբակալելու օրդեր է ստորագրել («Երկիր», մարտի 1)։

* * *

Հաջորդ օրերին ճակատներում եղան հրետակոծություններ ու մանր բախումներ։ Իսկ Մոսկվայի կարծիքով՝ արդեն լիակատար հրադադար էր, որովհետեւ հարկ էր ընդգծել ռուսական այս միջնորդության (փետրվարի 18-ի փաստաթղթի) նշանակությունը։

* * *

Ալիեւը վերադարձել է Մեծ Բրիտանիա կատարած այցից, հիացած է իր բանակցությունների արդյունքներով, համոզված է, որ Մեյջորի իշխանությունը կկատարի իր խոստումը՝ միջազգային հավաքներում ագրեսոր Հայաստանին կստիպի հեռանալ Ադրբեջանի տարածքից, հրաժարվել Ղարաբաղի նկատմամբ ունեցած անօրինական հավակնություններից։ Իսկ աշխարհի նավթային խոշոր կենտրոն դարձած Ադրբեջանը, պարզ է, կսկսի իր արդար կամքը թելադրել մեծ տերություններին («Ազգ»), փետր. 25)։

* * *

Լրատվության մարմինների պնդումով՝ Հ. Ալիեւը կակղել է. համաձայն է ԼՂՀ եւ Հայաստանի համար միջանցք ստեղծելուն, եթե նման միջանցք ստեղծվի նաեւ Ադրբեջանի ու Նախիջեւանի միջեւ («Երկիր», փետր. 26)։ Ուրեմն, Լաչինն ուզում է փոխանակել Մեղրիով։ Բայց չէ՞ որ Լաչինն այլեւս իրենը չէ։

Մարտի 1-ի երեկոյան Աշոտ Բլեյանին նորից ՀՀ հեռուստատեսության էկրան քաշեցին, եւ նա դարձյալ գլեց իր՝ հիմնականում ապազգային, հակահայկական (ուրեմն եւ հակամարդկային) զառանցանքները, որոնք այստեղ ներկայացնում եմ անմիջապես գրի առած պատառիկներով։

- Ես այն տիպն եմ, որն իր գործն է համարում օգնել հասարակական առաջադիմությանը։

- Մենք դժգոհ ենք մեր պատմությունից, նաեւ այսօրվանից... Ինձ անհանգստացնում են մեր հասարակական մտածողության դաշնակցականացումը, պատրանքապաշտությունը, անգիտակից վերաբերմունքն իրականությանը։

- Երեկ լսեցի Սումգայիթի տարելիցին նվիրված հաղորդումը եւ սարսափով մտածեցի՝ մարդիկ մեզ ո՞ւր են տանում, ի՛նձ, իմ երեխայի՛ն, իմ ընտանի՛քը...

- Ենթարկվելով իր տերերի հրահանգին, լրատվությունը մեր ազգը մղում է խելացնորության, միջնադար, մի կատարյալ սատանայական ջաղաց...

- «Հայաստանի Հանրապետությունը» պետական թերթ է, «Երկիրը»՝ կուսակցական, բայց երկուսն էլ նույն ավերածություններով են զբաղված։

- Մեր հասարակական կյանքն առաջ է գնում անգիտակցաբար, արյան կանչի ու ցեղի անկախության զառանցանքներով։

- 70 տարվա ընթացքում ռուսների նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր պետական կարգ, բարեկեցություն... 90-91 թվականներին անկախացանք, փոխանակ արժեքավորելու եղածը, շուռ եկանք դեպի գլխապահությունը, աղմկոտ ազգային նկարագիրը, սկսեցինք հպարտանալ մեր ազգային արատներով...

- 88-ին փողոց ելանք այնպես աղմկոտ ու անհավասարակշիռ, ասես փորձ ու անցյալ չենք ունեցել, ոչ մի դաս չենք առել։ Չէ՞ որ նույնիսկ աշխարհի հզորներին տրված չէ հակադրվելու իրավունքը...

- Ես մեկ-մեկ ինձ հյուր եմ զգում այս երկրում, քանի որ տիրապետող է դառնում դաշնակիզմը։

- Հարցը հնչակին, ռամկավարին, դաշնակցականին չի վերաբերում... Ես նույնիսկ կարող էի հանդուրժել ֆետիշացումը, առասպելացումը... Լեոյի հետ վիճելու, նրան հաղթահարելու հնարավորություն ունեմ։ Բայց ինչո՞ւ չեն տպում «Թուրքական գաղափարաբանությունը», որպեսզի մենք ճանաչենք նրա ամենաճշմարիտ խոսքը

(Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը (հատոր Ա) լույս է տեսել Փարիզում 1934-ին, քննում է հայկական ազատագրական շարժման 19-րդ դարի երկրորդ կեսի իրողություններն ու նրանց գաղափարական արծարծումները եւ շատ էլ չի տարբերվում մեծ պատմաբանի ու մտածողի մնացած գրքերից, հրապարակած ու անտիպ անհամար երկերից, որոնց առանցքը հայոց պատմությունն է, հայոց ճակատագիրը, հայ

հայրենասիրությունը: Այնտեղ ի՞նչ է գտել նորօրյա ուրացողը, որ փորձում է նրանով խաչ քաշել Լեոյի մնացյալ ժառանգության վրա):

- Իշխանությունը չի զբաղված իր հիմնական գործով, որը երկրի առաջադիմության ստեղծումն է: Այդ պատճառով էլ բոլոր մարդիկ, մեզնից յուրաքանչյուրը, զբաղված է իր սեփական գլուխը պահելով:

- Մեր պետական կառույցները պարապ բաներ են, ոչնչով զբաղված չեն, ոչ մի հեռանկար չունեն: Այդ պատճառով էլ մեր շուրջը պարապ մարդկանց հասարակություն է:

- Թումանյանն իր գլխապահությամբ փակուղի մտավ (կուլտուրական անկախություն եւլն, եւլն...): Երեւի դա էլ նրան գերեզման տարավ, որովհետեւ տեսավ իր գաղափարաբանության խարխլումը...

- Չարենցը եւս: 21-ին կար «Գիրք ճանապարհին», որը նույն գլխապահությունն է: Այդպես էլ 88-ին:

- Իսկ ձեր ԳԽ-ն ինչո՞վ է զբաղված, մի՞թե օրենքներ չեն ստեղծում, որ գոնե վաղը գործ դառնան,- հարցնում է նրան էկրան քաշողը:

- Դրա մասին չէ իմ խոսքը, ես գտնում եմ, որ մեր հասարակությունը չի ստեղծել այն գաղափարները, որոնք գոնե վաղը գործ են դառնալու... Չգիտեմ՝ ե՛րբ էր, որ մենք տրվեցինք թմբիրին, զառանցանքին, անլրջությանը, ինքնագոհ պոռոտախոսությանը, որոնց 1500 տարի գերի ենք եղել եւ չենք ազատվում... Իսկ հիմա հատկապե՛ս, քանի որ այսօր այս բոլորն առավել ցայտուն են... Եթե մենք մեր բախտը հանձնել ենք հրապարակի վրա գտնվողներին, ապա մենք կորած ենք:

- Հիմա իրական է սոցիալական մահը, եւ սա է, որ պետք է արձանագրենք:

- Իսկ տանիքի՞ մասին, Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների մասին է խոսքը, ընդհանուր տան տանիքի մասին պիտի՞ մտածենք...

Այս եւ նման ուրիշ բամբառակություններ, որոնց տեղը է՛ ուր ուզես, բայց ո՛չ Հայաստանի հեռուստատեսությունը:

Իսկ ինչո՞ւ են քաշել այնտեղ: Մանավանդ նրա զրուցակից Ռոբերտ Մավիսակալյանը, որ կարգին հայ մարդ է, հայավարի մտածող, ինչո՞ւ բերել, հրապարակ է հանել այս ամբողջ ամոթը:

Մեկն էլ կարող է կշտամբել, թե Արցախյան գոյապայքարի լուրջ տարեգրության մեջ ինչո՞ւ տեղ ես տալիս նույն այդ ամոթին, ի՞նչ կապ ունի, երբ մի ժամվա բարբաջանքի մեջ մեկ անգամ էլ չտվեց այդ «Արցախ» կամ իր հարազատ թուրքի ասած «Ղարաբաղ» անունը:

Այո՛, չտվեց, բայց խոսքը ներծծված էր նրա դեմ հորդացող մաղձով ու ատելությամբ: Այդ Արցախի խնդրի համար է այնպես դիվոտված... Հիշեցեք նրա ուրիշ-ուրիշ խոսքերը, Բաքու-Մեքկա գնալ-գալու պատմությունը, առհասարակ նրա ամբողջությունը:

Մարտի 3-ին իմացանք, որ Ժիրայր Լիպարիտյանը դուրս է եկել արտգործնախարարությունից, նշանակվել նախագահի գլխավոր խորհրդական եւ հատուկ հանձնարարությունների դեսպան: Այս երկրորդը երեւի միայն Արցախի խնդրին է վերաբերում:

✧ ✧ ✧

Այսօր Ստեփանակերտում Յան Էլիասոնը վստահություն է հայտնել, թե բարդույթը կլուծվի քաղաքական ճանապարհով, եւ ժողովուրդն ազատ շունչ կքաշի: Նա այսպես է ասել, իսկ ԼՂՀ ղեկավարները մտածել են, թե Ռուսաստանը նոր միջնորդություն է սկսել, ուզում է գործ կատարել, դրանից էլ ԵԱՀԽ-ի խանդը բռնել է, ներկայացուցիչը վազել-եկել է, բայց ի՞նչ է անելու: Գուցե խանգարի՞ ռուսներին:

Մարտի 5-ին ԼՂՀ արտգործնախարար Արկ. Ղուկասյանը հայտարարել է, թե շուտով ԵԱՀԽ-ի ու Ռուսաստանի ծրագրերը կմիավորվեն, եւ հարցի լուծումը կդյուրանա:

Իսկ Ադրբեջանից պետխորհրդական Գաբիլ Հուսեյինլին ու պաշտպանության նախարար Մ. Մամեդովը տարբեր առիթներով հաղորդել են, որ Ալիեւը Կազիմիրովին ու գեներալ Կոնդրատեւին պարզ է ասել, թե ինքը դեմ է Ռուսաստանի զորքերի հակամարտության գոտի, ուրեմն՝ Ադրբեջան, մտցնելուն, հետեւապես եւ ռուսական միջնորդությունն Ադրբեջանի կողմից չի ընդունվում («Երկիր», մարտի 8):

Մարտի 7-ին Կազիմիրովը Բաքու տարավ ռուսական միջնորդության նոր, մշակված եւ Ստեփանակերտի ու Երեւանի հավանությանն արժանացած տարբերակը, որի մեջ, ասում էին, ռուսական զորքերը մտնում էին ոչ թե Ադրբեջան, այլ հակամարտության գոտի՝ իբրեւ խաղաղարարներ («Ազգ», մարտի 9):

Իսկ Մաքսիմ Միրզոյանը (ԼՂՀ նախագահի խորհրդական), երեւի, իրավացի էր, երբ պնդում էր, թե Ռուսաստանն Այսրկովկաս է վերադառնում՝ իբրեւ այստեղ իր խոսքն ու գործն ունեցող գործուն ուժ, մանավանդ, երբ այդ Մինսկի խումբը ոչ մի հարց չլուծեց եւ չի էլ կարող լուծել իր ներկա հնարավորություններով (նույն տեղում):

Կազիմիրովի ասածներից չէր կարելի եզրակացնել, թե «Զորքերի դուրսբերումը գրավված տարածքներից» նշանակում է նաեւ Լաչինից: Իսկ Ժ. Լիպարիտյանն ասում էր՝ թուրք զորքն էլ դուրս պիտի բերվի Մարտակերտի շրջանից, եւ Շահումյանի հարցն էլ պետք է քննվի հետագայում: Իհր. այդպիսի տարբերակ է ստեղծվել նոյեմբերի 2-8-ին Վիեննայում՝ ԵԱՀԽ-ի կողմից («Երկիր», մարտի 9):

Մարտի սկզբից Այսրկովկասում էր Ռուսաստանի պաշտպանության փոխնախարար, գեներալ-գնդապետ Գեորգի Կոնդրատեւը՝ ռազմական մի պատկառելի պատվիրակությամբ, որ խնդիր ուներ գործել ըստ Գրաչովի ղեկավարությամբ ձեռք բերված պայմանագրի, ղեկավարել այն քայլերը, որոնց շնորհիվ պետք է ավարտվեն նախապատրաստական աշխատանքները, եւ հիմք պետք է ստեղծվի հակամարտության շրջանը խաղաղարար, մանավանդ ռուսական ուժեր մտցնելու համար:

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանական կողմն անտեսում էր ձեռք բերված պայմանագիրը հրադադարի վերաբերյալ եւ ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում հրահրում բախումներ, զինուժի նոր կուտակումներ անում,- համարյա ամեն օր հաղորդում էին հայկական լրատվական մարմինները:

✧ ✧ ✧

Գեներալ Կոնդրատեւը, Երեւանում համաձայնության եւ բարյացակամության հանդիպելով, ասել է՝ եթե Ադրբեջանում եւս նման վերաբերմունք չլինի, Ռուսաստանը ստիպված կլինի դադարեցնել իր միջնորդությունը: Եվ, ահա՛, Բաքվում ինքն ու Կազիմիրովը հանդիպեցին Հ. Ալիեւի հետ, որն էլ բացեիբաց արտահայտվեց Ռուսաստանի միջնորդության դեմ՝ գտնելով, որ այն շատ կետերով համաձայն չէ ԵԱՀԽ-ի ծրագրին:

Նույն Ալիեւը դրանից առաջ հանդիպում էր ունեցել Մինսկի խմբի նոր նախագահ Յան Էլիասոնի հետ եւ հայտնել իր համերաշխությունն այդ կազմակերպության նախաձեռնություններին՝ հորդորելով դրանք ավելի եռանդուն դարձնել («Ազգ», մարտի 3):

Մարտի 12-ին Իջեւան-Ղազախ սահմանագլխին հանդիպեցին Ադրբեջանի ու Հայաստանի ԳԽ-ի նախագահները: Արարքցյանը գոհ է 1,5 ժամ տեւած զրույցից, քանի որ պայմանավորվել են, թե հրադադարը հաստատուն կդարձնեն, ապա կնստեն բանակցությունների, որոնց կմասնակցի նաեւ ԼՂՀ-ը («Երկիր», մարտի 16):

Արարքցյանն իր համար նույնիսկ իրավիճակի ու իրենց վճռի բնութագիրն է ձեւակերպել՝ «գրավյալ տարածքների փոխարեն խաղաղություն եւ ապաշրջափակում» («Երկիր», մարտի 15): Եվ սա էլ ավա՞րտն է: Իսկ Արցախի ինքնորոշո՞ւմը, նրա ազատագրությունն ու անկախ ապագայի ապահովությո՞ւնը:

◇ ◇ ◇

Սակայն լրատվական միջոցները հետագայում լրիվ բաց արին Արարքցյան-Գուլիեւ հանդիպման ծալքերը, եւ պարզվեց, որ Գուլիեւը վճռաբար ասել է. «Ես ամենայն պատասխանատվությամբ հայտարարում եմ, որ, այսպես կոչված, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության կարգավիճակի հաստատման վերաբերյալ ոչ մի խոսք չի կարող լինել: Մենք ցանկանում ենք խաղաղ ճանապարհով լուծել բոլոր խնդիրները, բայց եթե դա չհաջողվի, ստիպված կլինենք պատերազմել... Ադրբեջանն ամեն դեպքում այս պատերազմը կավարտի իր օգտին: Եթե Հայաստանն այժմ չհամաձայնի մեր պայմաններին, մենք զինադադար չենք կնքի»:

Գուլիեւն է եղել թելադրողը եւ հետո էլ ահա թե ի՛նչ կարգադրություն է արել: «20 օրվա ընթացքում հայկական զորքերը պետք է ազատեն Ֆիզուլու շրջանի մի մասը, Կուբաթլուի, Ջաբրայիլի, Զանգելանի շրջաններն ամբողջությամբ եւ Լաչինի շրջանի մի մասը, որտեղ նրանց կփոխարինեն ադրբեջանական զինված ուժերը՝ փախստականների անվտանգ վերադարձն ապահովելու համար: Շուշի քաղաքը եւ նույնանուն շրջանը Ադրբեջանին վերադարձնելու հարցը պետք է որոշվի 2 ամսվա ընթացքում: Շրջանի ճակատագրի քննարկումը պետք է սկսվի տվյալ համաձայնագրի ընդունումից մեկ ամիս հետո»:

Ճիշտն ասած, կարելի էր այս խոսքերին լուրջ նշանակություն չտալ՝ մտածելով, թե տեղի է ունեցել թուրքի հոգեբանական շմոլքի այդօրվա դրսեւորումը, որին ըստ արժանվույն պատասխան տված կլիներ նրա հայ զրուցակիցը: Սակայն, ցավոք, նրա խոսքից շատ էլ չի տարբերվել Արարքցյանի արձագանք-պատասխանը, որ ամենակարեւորի՝ Ղարաբաղի խնդրի առթիվ այս է եղել. «Հայաստանը ներկայումս տարածքային ոչ մի հավակնություն չունի Ադրբեջանի նկատմամբ: Լեռնային Ղարաբաղը որպես հանրապետություն մենք չենք ընդունում եւ ապագայում էլ չենք ընդունի: Եթե Լեռնային Ղարաբաղի ռազմական կազմավորումների հրամանատարությունը չհամաձայնվի այս համաձայնագրի պայմաններին, ապա Հայաստանն իր կողմից կստիպի ընդունել այդ պայմանները» («Երկիր, մարտի 17):

Ուրեմն, Հայաստանի խորհրդարանի նախագահը Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի սեփականությունն է համարում եւ նրա նկատմամբ Հայաստանի հավակնությունը բացառում է: Ինչ մնում է այդ ԼՂ-ի հանրապետությանը, ապա այն չի ընդունում եւ չի էլ ընդունելու: Ապա էլ ի՞նչ է անելու, որ գաղտնիք է...

Մարտի 17-ին, գիշերվա ժամը 22-ի մոտ, իրանական ռազմափոխադրական ինքնաթիռը, Մոսկվա-Թեհրան թռիչք կատարելիս, մոտ 100 կմ շեղվելով իր երթուղուց, հայտնվել է Ստեփանակերտի կողմերում, ավիավթարի ենթարկվել, կործանվել, զոհվել են ուղեւորները (31 մարդ) եւ ամբողջ անձնակազմը: Զոհերի մեջ են եղել նաեւ Մոսկվայում Իրանի դեսպանի ընտանիքի անդամները:

Մարտի 18-ի երեկոյան մոսկովյան հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին, որ ինքնաթիռը խփվել է: Այդօր երեկոյան Թեհրանից ուղղաթիռով 8 մասնագետներ եկան դեպքի վայր՝ պարզելու հանգամանքները:

Կործանված ինքնաթիռի մնացորդները գտնվել են Ստեփանակերտից 5 կմ հյուսիս, Ասկերանի շրջանի տարածքում:

Լրատվության միջոցները հաղորդում էին, որ ինքնաթիռն անսարք վիճակում է եղել Մոսկվայից թռչելուց առաջ, զգուշացրել են, սակայն օդաչուներն ուշադրություն չեն դարձրել: Նաեւ ասում էին՝ Թիֆլիսի օդանավակայանի եւ վրաց ուրիշ համապատասխան աշխատողներ ռացիայով զգուշացրել են, թե ինքնաթիռն ուղեծրից դուրս է եկել, այս եւս արհամարհվել է: Կային համանման ուրիշ լուրեր եւս:

Այս ամենը մի կողմ թողած՝ մթնոլորտը վեճով ու արան խառնվող իրանական սպառնալիքներով էին լցրել, պնդում էին, թե օդանավը ղարաբաղցիներն են վայր գցել եւ դրա համար պատասխան պիտի տան: Այդ կարծիքին էր հատկապես ամսիս 22-ին Երեւանում գտնված իրանական հանձնախմբի ղեկավար Ամինիանին, որ «Զվարթնոցից» իրենց զոհերին պատվով ու սգո արարողությամբ ճանապարհած հայկական պատվիրակությանը փորձում էր համոզել, որ ինքնաթիռը սարքին-կարգին է եղել եւ Ստեփանակերտի երկնքում է պայթել: Եվ մեկն էլ չկար, որ հարց տար, թե այդ կարքին-սարքին ռազմական ինքնաթիռն ի՞նչ գործ ուներ Ստեփանակերտի երկնքում: ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը մասնագիտական քննության արդյունքներն էր հաղորդում. «Մինչ Վրաստան մտնելը ինքնաթիռի թռիչքի բարձրությունը եղել է 7500 մ, իսկ ԼՂՀ տարածքում՝ 3500 մ: Լեռնային Ղարաբաղո՜ւմ...

Ռուսաստանի «Վրեմյա» հեռուստատեսական ծրագրով մարտի 21-ին հաղորդեցին, թե ռուս փորձագետների կարծիքով՝ Իրանի ինքնաթիռը թերեւս ինչ-որ հետախուզական առաջադրանք է կատարել ԼՂՀ ռազմական գործողությունների շրջանում («Ազգ», մարտի 25):

◇ ◇ ◇

Ադրբեջանի ամենատարբեր մակարդակների պաշտոնյաներն ամեն օր մասնակից են հակամարտության կարգավորմանը նվիրված բանակցություններին, երդում-հավաս են անում, թե իրենք խնդրի լուծման քաղաքական ուղու կողմն են... Իսկ ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում ամեն օր հարձակումներ են ձեռնարկում, ռմբակոծում ու հրթիռակոծում ԼՂՀ պաշտպանական դիրքերը: Ամսի 22-25-ին դա բորբոք էր հատկապես Աղդամի ու Ֆիզուլու շրջաններում:

Մարտի 23-ին կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Աղդամից արեւելք, Նովրուզլու, Յուսիֆջանլի եւ Մարզիլի բնակավայրերի շրջանում, ուր հակառակորդն ունեցավ տեխնիկայի ու մարդկային ուժի ծանր կորուստներ:

Մարտի 24-ին Ֆիզուլու շրջանի Ալիխանլու գյուղի մոտ թշնամու զորքը կասեցնելով՝ մերոնք 40 ասկյարներ են ոչնչացրել, գրավել մեկ տանկ եւ մեկ հրետանային կայանք:

Շատ են այն լուրերը, ըստ որոնց՝ ադրբեջանական օդուժը ռմբակոծում է նախկին ադրբեջանական բնակավայրերը, ավերում դեռեւս կանգուն շինությունները՝ երեւի մտածելով, թե նրանցում են տեղավորված հայ ազատամարտիկները... («Ազգ», մարտի 29): Այսպիսի քանի՜ ռմբակոծության են ենթարկվել Աղդամը, Ֆիզուլին:

Ապրիլի 1-ին Բաքվից Երեւան է եկել ԱՊՀ խորհրդարանական պատվիրակությունը՝ Ղրղզստանի խորհրդարանի նախագահ Մեդեթկան Շերիմկուլովի գլխավորությամբ: Այն զրույցներ է ունեցել Լ. Տեր-Պետրոսյանի, ապա եւ Բ. Արարքցյանի հետ: Պատվիրակության անդամ, Ռուսաստանի պրեզիդենտի հատուկ ներկայացուցիչ Վլադիմիր Կազիմիրովը տեղեկացրել է, թե իրենք երեկ եղել են Բաքվում, այսօր Երեւանում են, վաղն էլ կժամանեն Ստեփանակերտ, իրենց գործունեության առանցքն է ղարաբաղյան բարդույթի լուծման խնդիրը. իրենք կողմերին (Ադրբեջան, Հայաստան, Լեռնային Ղարաբաղ) ներկայացնում են «բարդույթի կարգավորման վերախմբագրված տարբերակ, ըստ որի՝ կողմերը պետք է առաջին փուլում հայտարարեն զինադադարի, իսկ հետո նաեւ զորքերի հետքաշման մասին, այնուհետեւ պետք է մշակվեն ռազմական գործողությունների վերսկսումը բացառող եղանակներ: Հաջորդ փուլը ենթադրում է գրավված տարածքներից ռազմական տեխնիկայի ու զորքի դուրսբերում, տրանսպորտային ու էներգետիկ հաղորդակցության ուղիների վերականգնում, փախստականների վերադարձ: Այնուհետեւ նախատեսվում է հակամարտության գոտում դիտորդների տեղաբաշխում» («Ազգ», ապրիլի 2):

Այդ ժամանակ արդեն ծրագրված էր մայիսի սկզբներին Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում, այդ երկրի ղեկավար Մեդեթկան Շերիմկուլովի գլխավորությամբ, միջոցառումներ սկսել ղարաբաղյան բարդույթի քննարկման ու լուծման ուղղությամբ: Միջոցառման ղեկավար էր ճանաչվում Շերիմկուլովը, սակայն պարզից էլ պարզ էր, որ միջոցառումը ձեռնարկում էր Ռուսաստանը, եւ Ռուսաստանն էլ գլխավորելու է նրա ընթացքը: Զուր չէր, որ առաջին իսկ հանդիպումներին Կազիմիրովը ներկայացնում էր բարդույթի կարգավորման իր կառավարության նախագիծը:

✧ ✧ ✧

ԱՄՆ-ում արցախյան բարդույթի լուծման շարժում է սկսվել. սենատոր Ռոբերտ Քենեդին նամակ է պատրաստել եւ հղել պրեզիդենտ Բիլ Քլինթոնին՝ պահանջելով լրջորեն զբաղվել Արցախի հարցով, որպեսզի արդար լուծում ստանա ինքնորոշման համար ծավալված 6-ամյա պայքարը։ Նամակն ստորագրել են Ռոբերտ Դոուլը, Պոլ Սայմոնը, Կարլ Լեւինը, Ջոն Քենեդին եւ ուրիշներ։

Ի՞նչ արդյունք կունենա այս նախաձեռնությունը։ Կարծում եմ՝ եթե ուղղակի ոչ մի, ապա անուղղակիորեն կստիպի, որ Ռուսաստանի կողմից սկսված ԱՊՀ նախաձեռնությունը չձգձգվի։

✧ ✧ ✧

Ադրբեջանն իրարով էր անցել այս նախաձեռնությունից եւ, իբրեւ ահեղ նախազգուշացում, հենց այս օրերին բողոքագիր հղեց Ռուսաստանի արտգործնախարարությանը՝ ի լրումն երկու շաբաթ առաջ (մարտի 19-ին) արած նոտայի, հիշեցնելով, որ Ռուսաստանի դաշնության պետական դումայի անդամ, ՌԴ ազգային հանրապետական կուսակցության ղեկավար Ն. Լիսենկոն Ստեփանակերտ կատարած իր այցի ժամանակ հանդես է եկել միացյալ Հայաստան ստեղծելու, այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղն ու Լաչինը Հայաստանին տալու, դրանով իսկ Ադրբեջանի ամբողջականությունը խախտելու կոչով։ Ապա նա առաջարկել է, որ Հայաստանը դառնա «ուժեղ Ռուսաստանի դաշնակիցը»... Սրանք, իհարկե, բացասական ազդեցություն պիտի ունենան ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունների զարգացման վրա («Երկիր», ապրիլի 2)։

✧ ✧ ✧

ԱՊՀ խորհրդարանական պատվիրակության այցերը Բաքու, Երեւան, Ստեփանակերտ օգտակար է համարել Կազիմիրովը, որի կարծիքով՝ բարելավվել է մթնոլորտը՝ քննարկումները շարունակելու համար։ Մնում է լուծել հակամարտության գոտում խաղաղարար ուժեր տեղադրելու հարցը։ Միայն սա կարող է կայունացնել հրադադարը։ Սակայն այդպիսի ուժեր տրամադրելուն առայժմ պատրաստ է միայն Ռուսաստանը («Երկիր», ապրիլի 5)։

Պատվիրակությունը գտնում էր, որ հետագա քննարկումներին եւ առհասարակ խնդրի կարգավորման ողջ ընթացքին ԼՂ-ը պետք է մասնակցի որպես հակամարտող կողմ։

Նախատեսվում է, որ Բիշքեկում Բելառուսը դառնա միջնորդության ղեկավար՝ Գրիբի (երեւի Բելոռուսի խորհրդարանի նախագահն էր) գլխավորությամբ։

Ապրիլի 4-ին արտասահմանյան ռադիոները հաղորդում էին, որ Ադրբեջանն ու Թուրքիան միաժամանակ դիմել են ՄԱԿ, որպեսզի այնտեղ քննարկվի ու դատապարտվի Հայաստանի ագրեսիան Ադրբեջանի տարածքում։

✧ ✧ ✧

Հայտնի դարձավ, որ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը հրավեր է ստացել՝ մասնակցելու Բիշքեկի առաջիկա խորհրդաժողովին։ Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեմ է դրան։

Ապրիլի 5-ին ԼՂՀ է ժամանել Մինսկի խմբում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Էլեն Դյուբան եւ հանդիպել Կ. Բաբուրյանի ու Ա. Ղուկասյանի հետ։

Ռուսաստանի ակտիվացումը կստիպի ակտիվանալ նաեւ ՄԱԿ-ին ու ԵԱՀԽ-ին։

Ապրիլի 7-ին ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի հրամանատարը՝ Սամվել Բաբայանը, կանանց տոնի առթիվ շնորհավորել է արցախյան բանակում ծառայող կանանց, «Ղարաբաղի բանակը պետք է նմանվի Իսրայելի զինված ուժերին, որտեղ ծառայում են նաեւ կանայք։ Արցախի դուստրերն ապացուցել են, որ տղամարդկանցից պակաս չեն մարտնչում թշնամու դեմ։ Բոլորս հիշում ենք Ստեփանակերտի բնակիչ Մարգարիտ Սարգսյանին, որը ոչնչացրել է հակառակորդի 37 զինվոր, իսկ վերջում, երբ շրջապատել են նրան, Բաշառաս գյուղի մոտ, պայթեցրել է ինքն իրեն՝ թշնամու 7 զինվորի հետ միասին»։

✧ ✧ ✧

Իսկ Արցախյան ճակատում ադրբեջանական խժդժությունները շարունակվում էին։ Համարյա ամեն օր հրթիռակոծվում էին Ֆիզուլիի, Աղդամի շրջանների եւ Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան բնակավայրերի հայկական դիրքերը։ Մասնագետներն ապացուցում էին, որ հրթիռակոծությունն ու հրետակոծությունը կատարվում էին թրքական նորագույն զենքերով։ Ուրեմն, Թուրքիան նորագույն զենքեր ու զինամթերք էր հայթայթում ու մատակարարում Ադրբեջանին («Երկիր», ապրիլի 7, «Ազգ», ապրիլի 7)։

Ապրիլի 7-ին Երեւանի հեռուստատեսությամբ ցույց տվին տեսագրություն ԼՂՀ-ից։ Ռուս լրագրողուհին ռազմական տեխնիկայի վերանորոգման գործարանում է, զրուցում է գործարանի ղեկավարի, գումարտակի հրամանատարի եւլոց հետ։ Սրանք բացատրում են, թե ինչպես գործարանում վերակենդանանում են ռազմի բարդագույն մեքենաներն ու զինտեխնիկայի տեսակները։

Հետո էլ լրագրողուհին խոսում է Ռուսաստանից այստեղ հյուր եկած Լիսենկոյի հետ, որն ասում է՝ քանի օր է, ես ծանոթացել եմ ԼՂՀ բանակին, որն ամենամարտունակ, ամենակազմակերպված բանակն է ԱՊՀ-ում, նախկին ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում...

Համեմատում է իր տեսածների՝ Վրաստանի, Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի եւլ վայրերում կռվողների հետ, ապա ասում.

– Համեմատելու եզր իսկ չկա... Այս բանակն ընդունակ է իրականացնելու իր ամեն տեսակ ծրագրերը։ Եվ լավ կլինի, որ հակառակորդն այդ հանգամանքը հասկանա ու դրանից էլ անի համապատասխան եզրակացություն։

Ցույց են տալիս զինվոր Կարեն Ադամյանին։ Երեւանի բժշկական ինստիտուտի 4-րդ կուրսի ուսանող է, հեռացրել են, որովհետեւ ռազմաճակատում է եղել, թուրքի հունվարյան հարձակումները դիմագրավողների հետ եւ ձմեռային սեսիաներին մասնակցելու հնարավորություն չի ունեցել։ Երբ իմացել է, որ հեռացրել են, տեղեկանքներ վերցրած գնացել է, հանդիպել ռեկտորի հետ... Ասում են՝ մեկ է, չենք վերականգնի, եւ քննություններ հանձնել չես կարող, ուշ է...Ո՞ւշ է։ Իսկ երբեւէ ժամանակին իրենց արարքի համար պատասխան պիտի՞ տան Կարեն Ադամյանին պատժողները...

Ապրիլի 8-ին Մոսկվայից հաղորդեցին, որ ԱՊՀ պատվիրակության քարտուղար Իվան Կորոտչենյան հայտնել է, թե ապրիլի 15-ին Մոսկվայում կլինի խորհրդակցություն՝ նվիրված ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը։ Իբր, արդեն շատ հարցերի առթիվ ձեռք են բերվել համաձայնություններ։ Ասում են՝ նույն օրն էլ Ելցինի ղեկավարությամբ տեղի կունենան նաեւ Ալիեւի ու Տեր-Պետրոսյանի բանակցությունները։

Ապրիլի 10-ին ադրբեջանական ինքնաթիռները ռմբակոծեցին ԼՂՀ մի շարք բնակավայրեր եւ Ստեփանակերտը։ Կան մեծ թվով զոհեր (կանայք ու երեխաներ) եւ վիրավորներ։ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանն այդ առթիվ հայտարարություն արեց՝ դատապարտելով կատարվածը։

Մարտակերտի կողմերում թշնամու գրոհները ետ մղելուց հետո մերոնք ազատագրել են Թալիշն ու Գյուլիստանը («Ազգ», ապրիլի 12)։

ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում Արա Սահակյանը հայտարարեց, թե ԼՂՀ զորքերը գրավել են Թալիշն ու Գյուլիստանը, եւ դրա պատճառով էլ թուրքերը գործի են դրել իրենց օդուժը։

Ապրիլի 12-ից Պրահայում տեղի ունեին Մինսկի խմբի հանդիպումները, եւ Ադրբեջանը հենց այդ ժամանակ էլ իր ռազմական ինքնաթիռներով ռմբակոծում էր ԼՂՀ խո-

շոր բնակավայրերը, Հայաստանի Կապանն ու Գորիսը։

Ապրիլի 12-ին Ադրբեջանի ղեկավար Հեյդար Ալիեւը հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեց, Լեռնային Ղարաբաղի հայերին դիմեց այսպիսի կոչով. «Դուք՝ Լեռնային Ղարաբաղում հիմնավորված հայերդ, արդեն 150 տարի է, ինչ ապրում եք այստեղ։ Եթե բացառենք հազվադեպ տեղի ունեցած հակամարտությունները, ապա այդ 150 տարիների ընթացքում դուք ադրբեջանցիների հետ համատեղ ապրել եք խաղաղության ու բարեկամության պայմաններում։ Ինչո՞ւ ձեզ չի բավարարում նման կյանքը։ Դուք ինչո՞ւ դիմեցիք այս պատերազմին, այս տեսակ արյունահեղությանը»։

Հիմքից մինչեւ գագաթ սուտ այս հայտարարությունից հետո էլ նոր խալիֆը կոչեց ողջախոհության, հայտնեց իր գերիշխանության մեծահոգի պատրաստակամությունը. «Կանգ առեք, քանի դեռ ուշ չէ, դադարեցրեք այս մարտերը, այս պատերազմը։ Եվ իմացեք, որ մենք ապագայում եւս կպաշտպանենք ձեզ՝ որպես Ադրբեջանի քաղաքացիների, որպես մեր համերկրացիների։ Կպաշտպանենք ձեր իրավունքները եւ ձեզ համար կստեղծենք խաղաղ կյանքի բոլոր պայմանները»։

Ասում են՝ այս ամենն ասվել է Ֆիզուլու շրջանի կողմերում անցկացրած երեք օրերից (ապրիլի 9-11), մեկում ռազմաճակատի այդ ամենասուր կետում, նույնիսկ խրամատում մարտիկի կեցվածք ցուցադրելուց հետո։ Եվ որպեսզի հաստատեն խալիֆի խոսքի անկեղծությունը, հեռուստալրագրողները նրան ցույց տվին նաեւ խրամատում ձգված, մարտական դիրքում՝ ավտոմատը ձեռքին, կրակելու պատրաստ։

Այսինքն, ձեզ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերիդ, Ադրբեջանի քաղաքացիներիդ, ես այսպես պիտի պաշտպանեմ... Սակայն ավտոմատն ուղղված էր դեպի Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության դիրքերը։

Ուրեմն, Ալիեւ-Ալիյոխը Լեռնային Ղարաբաղի հայերին պիտի պաշտպանի նրանց ինքնապաշտպանությունի՞ց...

Եվ եթե այս անհեթեթ պատկերն էլ չլինի, այդ Ալիյոխը մի՞թե մոռացել է իր նախագահության մեջլիսում 1991 թ. օգոստոսի 28-ին արած սեփական հայտարարությունը, որ հեռարձակվել է, տպագրվել թերթերում։ «Այստեղ իմ հասցեին անհիմն մեղադրանքներ են հնչում,- այնտեղ Ալիեւն անկեղծորեն բողոքել է ու խոստովանել.-Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար աշխատածս տարիներին, իբր թե ես Ադրբեջանի հայ բնակչության նկատմամբ վարել եմ ամեն տեսակ խրախուսանքի քաղաքականություն՝ օժանդակելով նրանց բարգավաճմանն ու ամրապնդմանը։ Մանավանդ Լեռնային Ղարաբաղում, ուր ես, իբր, անձնական ակնկալիքներից դրդված Ադրբեջանի այդ հինավուրց հողը դավաճանաբար ծախել եմ հայերին։ Ո՛չ, այս ամենը ստոր զրպարտանք է։ Հակառակը, ես կասեի՝ նույն տարիների իմ վարած քաղաքականության շնորհիվ է, որ Լեռնային Ղարաբաղում ազատագրական զգալի փոփոխություններ են կատարվել մեր օգտին։ Դիմեք վիճակագրական տվյալներին եւ կտեսնեք, որ այդ ժամանակամիջոցին հայերի թիվն այնտեղ անհամեմատ նվազել է, իսկ ադրբեջանցիներինը՝ աճել»։

Ահա ա՛յս է իսկական Հեյդար Ալիեւը։

Ապրիլի 14-ին հաղորդեցին, թե Ուկրաինայի Բորիսպոլ քաղաքում ձերբակալել են 22 երիտասարդների, որոնք մի երիտասարդ ադրբեջանցու եւ մի ուկրաինացու ուղեկցությամբ պիտի թռչեին Բաքու՝ ղարաբաղյան ճակատ գնալու համար։ Ասում են՝ այս նորընծա վարձկանները 100-ական դոլլար էին ստացել, 500 էլ իրենց ամսականը պիտի լիներ, բացի նրանից, որ լրացուցիչ գումարներ էին ստանալու ճակատամարտերին մասնակցելու եւ հակառակորդին ոչնչացնելու համար։

Այս ամենի մասին առավել մանրամասն տպվել է «Իզվեստիա» թերթի ապրիլի 12-ի համարում։

✧ ✧ ✧

Այսօր Ալիեւը հայտարարել է, թե ինքը պատրաստ է վաղվա եռակողմ խորհրդակցությունում համաձայնել ցանկացած պայմանի, սակայն երբեք թույլ չի տա, որ Հայաստանը տիրություն անի անկախ Ադրբեջանի որեւէ, թեկուզեւ նվազագույն մասի վրա։

Ապրիլի կեսերին ԼՂՀ բնակավայրերի օդային ռմբակոծություններն ու հրետակոծությունները հեռահար հրանոթներից այնպես զանգվածային բնույթ էին կրում եւ այնպես դարձել էին անկասելի, ինչպես 1992-ի ամռանն էր, երբ Էլչիբեյը որոշել էր մի քանի շաբաթում նվաճել Արցախը եւ նրա վրա չդադարող կրակ էր թափում։ Արցախցիների զանգատներն ու օգնության աղաղակը ոչ մի ուշադրության չարժանացան միջազգային մարմինների ու հզոր տերությունների կողմից։ Պատասխան համարժեք գործողությունների սպառնալիքը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ ավազակային որջերից հայակործան կրակ տեղացող թուրքերի վրա։ Այն ժամանակ ԼՂՀ բանակն ու ողջ ժողովուրդը ոտքի ելան՝ իրականացնելու իրենց սպառնալիքը, եւ հայտնի է, թե ի՛նչ եղավ դրա վերջը։ Եթե Էլչիբեյի հաջորդն ու քաղաքականության ժառանգորդը մոռացել էր կատարվածը, դա հիմարություն էր. չէ՞ որ ինքն էլ դեկտեմբերից սկսած նման մի ծրագրի լծվեց եւ ինքն էլ արժանացավ նույն բախտին։ Մի՞թե արժեր շարունակել, կամ համաշխարհային հասարակության առաջ երդումներ անել հարցի քաղաքական լուծման վերաբերյալ, իսկ իրականում օդից ու ցամաքից կրակ թափել հակառակորդի խաղաղ բնակավայրերի վրա։ ՀՀ ԳԽ-ի նստաշրջանում քննում էին նոր իրադրության հարցը, եւ ռազմաճակատի իրողություններին քաջածանոթ Արցախի հանձնաժողովի քարտուղար Սուրեն Զոլյանն ասաց՝ մնում է, որ ԼՂՀ զորքերը ոչնչացնեն Գանձակի ու Բաքվի ռազմաօդային հենակետերը, ուրիշ ճար չկա։ Այս ասելուց հետո էլ նա հիշեց Բաքվի հեռուստատեսությամբ թուրք մի փախստականի խելամիտ ելույթը։ Նա ասել էր. «Շուշուց ու Խոջալվից մենք անվերջ հրետակոծում էինք Ստեփանակերտը։ Վերջն ի՞նչ եղավ։ Իրենք վերացրին մեր Շուշին ու Խոջալուն»։

Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարնե՞րը երբ են հասու լինելու այս պարզ ու հասարակ տրամաբանությանը («Ազգ», ապրիլի 16)։

Ապրիլի 15-ին **Հ. Ալիեւը ելույթ ունեցավ Մոսկվայում, ԱՊՀ պետությունների ղե**կավարների մեծ ժողովում, եւ պահանջեց, որ դատապարտվի իր անկախ ու ինքնիշխան պետության դեմ Հայաստանի իրականացրած ագրեսիան։

Այս ժողովում որոշվեց ստեղծել խաղաղապահ ուժեր եւ դրանք, ըստ կարիքի, մտցնել ԱՊՀ ցանկացած երկիր, առանց սպասելու ՄԱԿ-ի վճռին։ Սա, ըստ էության, Ռուսաստանին իրավունք էր տալիս իր զորքերը տեղաբաշխել ԱՊՀ երկրներում՝ իբրեւ խաղաղարար ուժեր։ Լ. Տեր-Պետրոսյանն առաջարկեց, որ այդպիսի ուժեր տեղաբաշխվեն ղարաբաղյան հակամարտության գոտում, եւ դրա համար Ադրբեջանն էլ տա իր համաձայնությունը, որից հրաժարվում էր առաջները («Երկիր», ապրիլի 16)։

Ժողովից հետո Ալիեւը հայտարարեց, թե Ադրբեջանը կողմ է ընդունելու Ռուսաստանի միջնորդությունը եւ գնալու զիջումների, միայն թե այնտեղ կատարվեն շտկումներ, Ադրբեջանին հանձնվեն Շուշին ու Լաչինը («Ազգ», ապրիլի 16)։

✧ ✧ ✧

Մոսկվայի մոտ ս. Դանիլի վանքում Ռուսաստանի, Հայաստանի հոգեւորականների առաջնորդները եւ Կովկասի մուսուլմանության ղեկավարը ԱՊՀ ղեկավարներին են դիմել՝ խնդրելով վերջ դնել ղարաբաղյան հակամարտությանն ու արյունահեղությանը։

✧ ✧ ✧

Վաշինգտոնում հրապարակված մի տեղեկության համաձայն՝ Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերն ԱՄՆ-ից լրացուցիչ օգնություններ է պահանջել, ապա հիշեցրել, թե

չպետք է մոռանալ իսլամական գործոնը. աշխարհում կան մեկ միլիարդ մահմեդականներ, իսկ քրիստոնյաները լոկ ութ հարյուր հազար են:

Թուրքը միշտ այդպես է. եթե քծնանքը չի օգնում, սպառնալիքին ու չարությանն է դիմում («Երկիր», ապրիլի 16):

Ապրիլի 16-17-ին ԼՂՀ զորքերը, Մարտակերտի շրջանում, կասեցնելով թշնամու նոր հարձակումները, ազատագրել են Մարաղա, Վերին Չայլու գյուղերը եւ շրջակա մի քանի բարձունքներ («Ազգ», ապրիլի 19):

✧ ✧ ✧

Այս օրերին լրատվության մարմինները վերստին խոսում էին ԼՂՀ-ում իր անլուր չարություններով հայտնի եւ անմոռանալի գեներալ Սաֆոնովի մասին, հատկապես նրա դեմ ձախողված մահափորձի մանրամասներից: Եվ, ահա՛, «Երկիրը» տպագրել է հոդված, որի հիմնական մասը մեջ եմ բերում այստեղ.

«1991 թ. ապրիլի 8-ին Ռոստով քաղաքում գեներալ Սաֆոնովի նկատմամբ իրականացվեց հատուցման գործողություն: Պատահմունքի բերումով Սաֆոնովը փրկվեց: Արդարահատույցների գնդակներից զոհվեց գնդապետ Բլախոտինը, որը Սաֆոնովի տեղակալն է եղել Ղարաբաղում եւ նույնպես աչքի էր ընկնում հայատյացությամբ ու դաժանությամբ:

Ապրիլի 9-ին ահաբեկչության մեղադրանքով ձերբակալվեցին չորս հայեր՝ Հակոբ եւ Սամվել Բաղմանյանները, Արմեն Անտոնյանը, Կամո Եղյանը: Ահաբեկիչներին ապաստան տրամադրելու եւ նրանց օժանդակելու մեղադրանքով ձերբակալեցին նաեւ Կառլեն Հակոբյանին: Հետագայում Կամո Եղիյանը եւ Արմեն Անտոնյանն ընդունեցին իրենց մեղքը. Կամո Եղիյանը ազատ արձակվեց անմիջապես դատարանի դահլիճում: Արմեն Անտոնյանը, որպես ահաբեկչության անմիջական իրագործող, դատապարտվեց 15 տարվա կալանքի: Հակոբն ու Սամվելը չընդունեցին իրենց նկատմամբ հարուցված մեղադրանքը: Բայց նույնպես դատապարտվեցին: Հակոբը՝ ահաբեկչությունը կազմակերպելու եւ ղեկավարելու համար՝ 15 տարի, Սամվելը՝ 12 տարի: 4 տարվա ազատազրկման ենթարկվեց Կառլեն Հակոբյանը:

Հակոբն ու Սամվելը եղբայրներ են, Ստեփանակերտից: ՀՀԴ անդամ: Հակոբը Ղարաբաղի առաջին ազատամարտիկներից է, առաջին կազմակերպիչներից: Լեգենդար Բեկոր Աշոտը նրա քավորն էր, Հակոբը Բեկորի հետ զենքի եղբայրներ են եղել եւ միմյանց զավակների հոգեւոր հայր: Գաղափարի ընկերներ եւ հայրենիքի նվիրյալ զինվոր:

Բանտում Հակոբն ու Սամվելը անլուր չարչարանքների են ենթարկվել: Խոստովանություն կորզելու նպատակով նրանց ուղարկել են Բաքվի բանտ: Սա էլ է անցել ապարդյուն: Կրկին հետ են վերադարձրել Ռոստով, դատապարտել: Այժմ Չերկասովի բանտում են: Լուրեր կան, որ նրանց կրկին խոշտանգում են: Հույսով ենք Հայաստանի Կարմիր խաչը, մարդու իրավունքների կոմիտեն եւ համապատասխան կազմակերպությունները քայլեր կձեռնարկեն նրանց վիճակը մեղմելու համար: Պարտավոր են: Հակոբն ու Սամվելը ահաբեկիչներ են այլոց համար: Մեզ համար եւ իրականում նրանք ահաբեկիչներ չեն: Արդար վրիժառուներ են, ինչպես Սողոմոն Թեհլերյանն ու նրա զինակիցները» («Երկիր», ապրիլի 19):

Ապրիլի 19-ին ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը ժամանեց Ստեփանակերտ՝ մայիսի սկզբներին Բիշքեկում տեղի ունենալիք խորհրդարանական ժողովին ՀՀ ու ԼՂՀ պատվիրակությունների նախապատրաստման համար եւ զրույցներ ունեցավ Կ. Բաբուրյանի ու ԼՂՀ ԳԽ-ի Նախագահության եւ հանձնաժողովների հետ:

✧ ✧ ✧

Այս օրերին դիրքային համառ մարտեր են եղել Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արեւելյան մասում, ուր թուրքերն ունեցել են կենդանի ուժի, մի քանի տանկի եւ զրահատեխ-

նիկայի ուրիշ միավորների կորուստներ: Սպանվել է Ադրբեջանի ազգային հերոս (Շուշվա հրամանատար) Ֆարհադ Ասկերովը: Դիրքերն ինքնակամ թողել-հեռացել են Մինգեչաուրի, Խաչմասի, Գեոկչայի ու Բարդայի զորամասերը, որոնց գտնելու եւ ճակատ վերադարձնելու հրաման է տվել Ալիեւը («Ազգ», ապրիլի 20):

Ապրիլի 20-ին Երեւանում զորահավաք էր, տոնախմբության պես ընթացող ռազմական միջոցառում, որը նպատակ ուներ հզորացնել վտանգված հայրենիքի պաշտպանությունը: Հեռուստատեսությամբ ցույց են տալիս նաեւ զորահավաքից «ուշացած» ու այլ երկինքների տակ իրենց դժխեմ կյանքն անցկացնող հայորդիներին: Եվ մեկ էլ էկրանին ցույց տվին էստոնացի երիտասարդ գեղանկարիչ Ֆելիքս Բումանին, որը, մասնակցելով հայոց զորահավաքին, ռազմական զգեստով ու զենքով գնում է ճակատ: Նա մի անթերի հայերենով գեղեցիկ խոսք ասաց՝ այն ավարտելով սուրբ խոստովանությամբ. «Ես էստոնացի եմ՝ հայի հոգով ու բնավորությամբ: Հայոց եւ իմ հայրենիքի պաշտպանն եմ այս պահից»:

Այսօր Երեւանում ԱՄՆ-ի դեսպանը հարցազրույց է ունեցել լրագրողների հետ, որոնց հայտարարել է, թե արդեն պարզ հայտնի է, որ շարունակվող պատերազմը ոչ մի կողմին հաղթանակ չի բերի: Անհրաժեշտ է, որ ԼՂՀ-ն ու Ադրբեջանը կտրուկ հրաժարվեն արյունահեղությունից եւ փոխզիջումների գնով, անպայման փոխզիջումների՛, հասնեն խաղաղության ու դաշինքի:

Նույն օրվա առավոտյան թուրքերը մեծ արշավանքի էին եկել Ֆիզուլու հայկական դիրքերի վրա (12 տանկ, շուրջ 700 ասկյար), ջարդ կերած ետ դարձան: Այս պարտության վրեժը լուծեցին Ստեփանակերտից, որի վրա եկած ռազմական ինքնաթիռները ռմբակոծեցին արվարձանները՝ պատճառելով ավերածություններ: Այս վայրագությանը վկա էին իրենց բարեգործական առաքելությամբ ԼՂՀ-ում գտնվող բարոնուհի Կոքսն ու իր ուղեկիցները («Ազգ», ապրիլի 21):

Ապրիլի 21-ին դաժան մարտեր են եղել ԼՂՀ ճակատի բոլոր մասերում: Բոլորում էլ թուրքը կորուստներ ունեցավ, սակայն շարունակում էր նոր ուժեր բերել, նոր զոհեր տալ («Ազգ», ապրիլի 23):

✧ ✧ ✧

Ամերիկացի փորձագետները գտնում են, որ Ադրբեջանն անզոր է դիմակայել ԼՂՀ զորքերին, որոնք նոր շրջաններ չեն գրավում լոկ «քաղաքական պատճառներով», սակայն, եթե Ադրբեջանը շատ չարություն անի, նրանք կգրավեն Եվլախը, եւ կփակվի Բաքու-Բաթում նավթամուղը (անդ):

✧ ✧ ✧

21-ի երեկոյան հեռուստատեսությամբ հարցազրույց էր Պարույր Հայրիկյանի հետ: Խոսեցնում էին իբրեւ նախկին քաղբանտարկյալի, եւ նա հանգամանորեն պատմեց իր կյանքը՝ սկսած 1960-ական թվականներից, այն ժամանակից, երբ ինքը, հասկանալով սոցիալիստական հասարակարգում տիրող ապազգային, ավելի ճիշտ՝ հակաազգային վայրագ քաղաքականությունը, ընդվզել էր, միացել համախոհ երիտասարդների հետ (առանձին երախտագիտությամբ հիշեց հայտնի նահատակ Զատիկյանին), մասնակցել հայ ազգի անկախության համար մղվող պայքարին, գլխավորել նրա մի ճյուղը, որը հետագայում պետք է վերաճեր, դառնար իր այսօրվա կուսակցությունը: Ես հաճույքով էի լսում այն մանրամասները, որոնցում ցայտուն երեւում է իր այլասիրությունը, պայքարի ամենաողբերգական պահերին անգամ իր ցուցաբերած ուշադրությունը, հաճախ պարզապես ինքնազոհաբերությունը գործակիցներին փրկելու, պատժից ու վտանգներից հեռու պահելու համար: Հետաքրքիր էին նաեւ պայքարի տարբեր փուլերում, ճակատագրական պահերին երիտասարդ մտքի այն պոռթկումները, որոնք հուշում էին հավասարակշիռ քայ-

լեր, ուղղակի ըմբռնումն այն իրողության, թե ի՛նչն է հնարավոր, ինչն անհնար, ինչպես պետք է խուսափել աղետներից ու ավելորդ, անիմաստ զոհաբերություններից...

Այսքանից հետո երբ մտածում էի Հայրիկյան մարդու ամբողջության, նրա կենսագրության վերջին շրջանն էի փորձում վրա բերել, միացնել այդ նախընթացին, ստացվում էր մի անհասկանալի-անբացատրելի անախրոնիզմ: Շա՜տ լավ,- մտածում էի ես,- այս հավասարակշիռ քայլերը կատարել է առավել երիտասարդ, պարզապես եռացող պատանի հասակում, իսկ բավական հասուն տարիքն ինչո՞ւ չստիպեց, որ նա նույնքան, առնվազն նույնքան հավասարակշիռ լինի, հանգամանքների աջն ու ահյակը մի քիչ զգաստ գնահատի եւ 91-ի գարնանամուտին ժողովրդական զանգվածներին ետ պահի այսվայրկենական անկախության այն տենդից, որի բացահայտ պատասխանը եղավ Գետաշենի ողբերգությունը: Կամ գոնե խուսափեր Գորիսի գավառապետ թե լիազոր-ներկայացուցիչ կարգվելուց հետո կատարած այն արկածախնդրական քայլից, որպիսին երիտասարդական մի տասնյակ խումբ Լաչինի Ղոչազում բնակության տանելն էր, որն ավարտվեց դաժան ողբերգությամբ...

Թե՞ սրանք բոլորն էլ նույն շարքի առանձին դրվագնե՞րն են, հեղափոխականի այն խելահեղ բնավորությունը, որ գիտե միայն գլխապատառ նետվել փոթորիկների մեջ... Երբ իսկական ժողովրդական հերոսը, եթե անձնական կյանքը միշտ էլ պատրաստ է զոհաբերել, ապա ժողովրդի, հանրության կյանքի հետ անհավասարակշիռ քայլեր անելու իրավունք չունի: Չունի՜:

Ապրիլի 23-ին «Ազգը» հրապարակել է արցախյան գոյապայքարի շուրջ իր աշխատակցի հարցազրույցը աշխարհահռչակ շախմատիստ, ի դեպ հադրութցի Շահեն Գասպարյանի թոռ, Գարի Կասպարովի հետ: Այն չնչին համառոտումներով տեղավորեցինք այստեղ:

«Պրն. Կասպարով, ծնվել եք Բաքվում, ձեր արմատները Ղարաբաղից են: 1990 թ. Բաքվի արյունալի դեպքերից ստիպված լքեցիք այդ քաղաքը: Ինչպե՞ս եք նայում ղարաբաղյան այս հակամարտությանը:

– Սկզբնական շրջանում այս պատերազմի միտքն ինձ համար անընդունելի էր: Գիտեի, որ շատ արյուն պիտի թափվի: Այն ժամանակ ես քննադատեցի հայրենակիցներիս, որովհետեւ անմիջապես մտածեցի հազարավոր հայերի մասին, որոնք ի վերջո դեմհանդիման հայտնվեցին ծանր ու վտանգավոր կացության մեջ: Սակայն 1990 թ. հունվարյան արյունալի դեպքերից հետո հարցն ակադեմիական բնույթ ստացավ, Ղարաբաղի հայերը գտնվում էին ֆիզիկական բնաջնջման եզրին, եւ մենք գիտեինք, թե ճակատագիրը եւ վերաբերմունքը, որ վերապահված էր նրանց համար, ոչ ավելի լավ էր, քան այն, ինչ տեղի ունեցավ Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում: Դրանից հետո ես սկսեցի եռանդագին աշխատել մարդու՝ իր երկրում ապրելու իրավունքը պաշտպանելու ուղղությամբ:

– Ի՞նչ եք կարծում Ղարաբաղը Հայաստանին միավորելու մասին:

– Մենք այդ հարցը դիվանագիտական միջոցներով չենք կարող լուծել: Անկասկած Ղարաբաղը չի կարող մնալ Ադրբեջանի կազմում: Թերեւս այն պետք է առնվի Ռուսաստանի պաշտպանության տակ: Սակայն մի բան հստակ է, որ այս պատերազմը կարող է առաջնորդել Ղարաբաղի ժողովրդին, որը տարիներ ի վեր վարում է այն: Ղարաբաղցիները ցուցաբերեցին պապենական հողի վրա ապրելու իրենց վճռականությունը եւ այն պաշտպանելու ունակությունն ու կարողությունը: Պատերազմը, որ վարում է հայ ժողովուրդը, 1915 թ. ենթարկված ու վերապրած ցեղասպանության ուղղակի հետեւանքն է: Արեւմուտքը մոռացել է դրա մասին:

– Դուք միշտ օգնել եք ձեր հայրենակիցներին, մասնավորապես եւ հատկանշական նվիրատվություններով:

– Պատերազմի ժամանակ պետք է ժողովրդի հետ լինես: Բավականին օգնել եմ եւ կօգնեմ: Չեմ սիրում դա ցուցադրել եւ գովազդել: Մասնավորապես Մոսկվայում շատ ջանացի, որպեսզի կառավարությունը փոխի իր միակողմանի վերաբերմունքն այս հարցում: Անպայման պետք է լինեմ ժողովրդի կողքին, ուրիշ ճանապարհ չեմ տեսնում... Երկարատեւ հակամարտությունից հետո կարող ենք խաղաղություն նվաճել: Սակայն մինչեւ հակառակորդը չհամոզվի, որ պատերազմով բանի չի հասնի, մենք կռվելուց զատ այլընտրանք չունենք:

– 1989-ին հայտարարեցիք, թե քանի դեռ հայ կա Ադրբեջանում, Դուք Բաքուն չեք լքի: Բարոյական կամ պաշտպանական պատասխանատվություն զգո՞ւմ եք հայերի հանդեպ:

– Մասնավորապես ո՛չ: Սակայն Բաքվի հայերը ուղղակիորեն նպատակակետ էին: Նրանց մեծամասնությունը ծնվել էր Բաքվում, ապրում եւ աշխատում էր այնտեղ: Բաքվի իսկական բնակիչներն էին, ո՞ւր կարող էին գնալ: Երբ նրանք այնտեղ էին, ես ինձ իմ տեղում էի զգում, էությանս մեջ էի եւ չէի կարող լքել: Բարոյական պարտք է, այո՛: Հիմա Բաքվում ոչ ոք չի մնացել, միայն մեր գերեզմանաքարե՜րը...

– Ո՞րն է Սփյուռքի դերը հայրենիքի օգնության մեջ:

– Զանազան համայնքներ գիտեմ Սփյուռքում: Հայաստանի համար լավագույնը Արգենտինայի համայնքն է, որովհետեւ նրանք միաբան են: Դժբախտաբար հայկական Սփյուռքն այդքան լայն չէ, ինչպես հրեականը եւ առավել եւս երկփեղկված է: Հնարավոր չէ՞ արդյոք մեկ դիրք բռնել Հայաստանի հանդեպ: Երբ Իսրայելը վտանգի մեջ է, ամբողջ աշխարհի հրեաները միանում են: Իսկ երբ Հայաստանն է վտանգի մեջ, մենք անտեղի շատ ժամանակ ենք վատնում, մինչեւ գտնում ենք ո՞վ, ո՞ւր, ինչպե՞ս: Ժամանակավորապես միանում ենք իրար, ապա նորից շարունակում ենք մեր կռիվները:

– Ի՞նչ եք կարծում, Հայաստանի անկախությունը փոխե՞ց վերաբերմունքը Սփյուռքում:

– Պատերազմը սկսել է փոխել մտածելակերպը: Եզակի պատմական առիթ է ներկայացել այժմ: Լիիրավ անկախության ճանապարհը շատ երկար է: Ժամանակ է պետք հարցերի մեծամասնությունը լուծելու համար: Ես պատասխանատվություն եմ զգում այս փոքր անկախ էության համար, որը Հայաստանը կարողացավ շահել ու պահել...»:

✧ ✧ ✧

Այդօր Ստեփանակերտի վրա գրոհի եկած ռազմական 6 ինքնաթիռներից մեկը վայր են գցել մերոնք, իսկ մյուսները, խուճապի ենթարկված, ետ են փախել:

Ապրիլի 24, կիրակի.- Առավոտից տանը մարդիկ շատ կային, որոշել էի կեսօրից հետո քաղաք գնալ, Եղեռնի հուշարձան այցելել թոռներիս հետ: Սակայն ժամը 2-ի կողմ անձրեւ եկավ ու ամեն ինչ խառնեց: Նախ մաղում էր մեղմ, թվում էր՝ կդադարի եւ չի խանգարի քաղաք գնալուս: Սակայն քիչ անց մի փոքր էլ կարկուտ տեղաց, այն մանրահատիկ խայտառակությունը, որ բանջարբույկ է կոչվում, սովորաբար վաղ գարնանն է լինում եւ ոչնչացնում է ծառերի ծաղիկներն ու բողբոջները, մատաղ, անօգնական շիվերը:

Առաջին անգամ այս կարկուտը եկավ քիչ ու անվտանգ՝ որպես զգուշացում, որից հետո առաջներն անմիջապես հակակարկտային հրետանիներն էին գործում, եւ մեծ վտանգը կանխվում էր: Սակայն այս անգամ զգուշացմանը ոչ մի կրակոց էլ չհետեւց, եւ քիչ ժամանակ անց կարկուտը նորոգվեց, մի կուշտ ծեծեց խեղճացած ծառերին: Ծեծեց 5-7 րոպե, ապա միայն անձրեւով լվաց տուժածների վերքերը, տեղատարափ անձրեւով քշեց-տարավ բոլոր հետքերը: Երրորդ կարկուտն սկսվեց երկրորդի դադարից մի կես ժամ հետո: Սկսվեց տեղատարափ, կատաղի, մի այնպիսի համառությամբ, ասես երկու փորձերով համոզվել էր, որ ոչ մի հակակարկտային միջոցառում էլ չկա, եւ ինքն անպատիժ կարող է ջարդել, ավերել, ոչնչացնել այն ամենը, որ խեղճ գյուղացին աճեցրել, փայփայել է որպես իր ընտանիքի ապրուստի միջոց, հույս, այս դառն ու դժվար ժամանակների միակ փրկություն:

Տեղատարափը երկարեց կես ժամից ավել եւ երբ դադարեց, ծառերի տեղ մնացել էին նրանց խեղճ ու անհրապույր կմախքները, իսկ տակները՝ ծաղիկների եւ մատաղ տերեւնե-

րի շերտերն էին, առհասարակ այն ամենը, որ այս ծառերի կենդանության վկայությունը պիտի լինեին:

* * *

Իսկ ճակատում մեր զորքերը թշնամուն բավական ետ են մղել Սեյսուլան ու Յարըմջա գյուղերի մոտ, խփել երկու տանկ, մեկն առգրավել: Նույնը տեղի է ունեցել նաեւ Մարտունուց արեւելք, դեպի Մուխանք ձգված դաշտում, Կուրոպատկինո-Գեւորգավան ուղղությամբ:

Ստեփանակերտի վրա գրոհի եկած մեկ ինքնաթիռ են խոցահարել ԼՂՀ ուժերը, այն ընկել է Ֆիզուլու շրջանում:

«Ղարաբաղում ես ականատես դարձա, թե ինչպես են ադրբեջանական ինքնաթիռները ռմբակոծում Ղարաբաղի խաղաղ քաղաքներն ու գյուղերը,- ասել է Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի փոխխոսնակ լեդի Քերոլայն Կոքսը: - Իմ կարծիքով, պատահական չէ, որ խաղաղ բնակավայրերի ռմբակոծումները համընկնում են Մեծ Եղեռնի հիշատակի օրվա հետ: Ղարաբաղի հայերի դեմ ռազմական ահաբեկչությունը պետք է դիտել որպես աշխարհի որոշ պետությունների կողմից 1915 թ. ցեղասպանությունը չընդունելու տրամաբանական հետեւանք» («Ազգ», ապրիլի 26):

Ապրիլի 25-ին Ֆիզուլու շրջանում վարած մարտական գործողությունների ընթացքում հայ զինվորները գերել են մի աֆղան մոջահեդի եւ անմիջապես փոխադրել Ստեփանակերտ՝ իբրեւ թանկագին ունեցվածք, որովհետեւ մինչեւ այդ մոջահեդներին տեսել են միայն սպանված վիճակում:

«Բոստոն Գլոբ» ամերիկյան թերթի տեղեկության համաձայն՝ Ալիեւն անցյալ աշնանը մեծ գրոհի նախապատրաստվելիս, վարձել էր 1500 աֆղան մոջահեդների, որոնց միջոցով հույս ուներ հասնել ճակատագրական հաղթանակի («Երկիր», ապրիլի 27):

Ապրիլի 26-ին Մոսկվայի հեռուստատեսությամբ հաղորդեցին իրենց լրագրողի հարցազրույցը ԼՂՀ ՊՊԿ-ի նախագահ Քոչարյանի հետ: Հարցերից մեկը՝ «ԼՂՀ-ում պատմական ու պաշտպանական ի՞նչ ավանդների եք հետեւում եւ ո՞րն է կառավարական-պետական բաղձանքը»:

Բավականաչափ լուրջ հարց չէր, սակայն ինքը լուրջ պատասխանեց.

«Մեր Արցախի անցյալ ամբողջ պատմությունը ձգված է իբրեւ ինքնապաշտպանական պայքարի մի շղթա: Վերջին տարիներին էլ նրան ավելացավ այս նոր օղակը, որը... հպարտությամբ պիտի արձանագրենք... արժանի է շղթային: Ինչ վերաբերում է պետականության խնդրին, այստեղ մեր նախնիները, նրանց հետեւելով էլ՝ մենք, միշտ եղել ենք ազգային միասնությամբ հիմնավորված պետական կառուցվածք... Իսկ թե որ դա անհնար է եղել... պատկերացնո՞ւմ եք... ստեղծել ենք մեր նահանգային-ազգային իշխանությունը, թեկուզ եւ մելիքությունը... Լսած կա՞ք: Ա՛յ, շա՛տ ապրեք, այդպիսին ենք մենք»:

Ապրիլի 27-ի առավոտյան «Ազատությունը» հաղորդեց, որ նախորդ օրվա երեկոյան Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Գրաչովը հայտարարել է, թե Ադրբեջանը համաձայնել է միակողմանի հրադադար անել, այն պետք է սկսվի հինգշաբթի-լույս ուրբաթ գիշերը: Իբր, դրա համար հիմքեր նախապատրաստված են եղել. փետրվարին Ադրբեջանի ու ՀՀ պաշտպանության նախարարներն էին համաձայնել համապատասխան պայմանավորվածության, մարտին՝ արտգործնախարարները, հենց նոր էլ՝ Ադրբեջանի ու ՀՀ խորհրդարանների նախագահները: Վերջին պայմանագրով Ադրբեջանը վերջապես համաձայնություն է տվել Ռուսաստանի՝ ամիսներ շարունակ շրջանառության մեջ դրվող միջնորդությանը, որի էությունը սա է. հրադադար, բախվող կողմերը ծանր զինատեսակները ետ են քաշում ճակատի գծից, ԼՂ-ի զորքերը թողնում են նվաճած տարածքների մի մասը, ամենակարեւորը՝ Ռուսաստանի դիտորդները կանգնում են ԼՂՀ ու Ադրբեջանի (հակառակորդ ուժերի) արանքում: Դիտորդներ ասելով պետք է հասկանալ զինվորական միավորումներ...

* * *

Այսօր «Լրաբերը» հաղորդեց, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հեռախոսազրույց է ունեցել Ռուսաստանի խորհրդարանի նախագահ Շումեյկոյի հետ, խոսել են ղարաբաղյան բարդույթի լուծմանն ուղղված խնդիրների համար առաջիկայում Բիշքեկում գումարվելիք խորհրդաժողովի մասին, պարզել մի շարք հարցեր:

* * *

Ադրբեջանի խորհրդարանական պատվիրակությունը՝ Ղազիեւի ղեկավարությամբ բանակցություններ է վարել Շումեյկոյի հետ, պայմանավորվել Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի փոխհարաբերությունները զարգացնելու մասին՝ հարգելով մեկ-մյուսի անկախությունը: Շումեյկոն գտնում է, որ հարցերի հաջողության համար անհրաժեշտ է կռիվը դադարեցնել Ղարաբաղում:

Ապրիլի 27-ի իր համարում «Երկիրը» հարցազրույց է տպագրել ԱՄՆ-ի Արեւմտյան (Կալիֆորնիայի) շրջանի ՀՀԴ կոմիտեի անդամ եւ «Արցախ» հիմնադրամի ներկայացուցիչ Հովիկ Սալիպայի հետ, որի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել էր հեռուստամարաթոն, հավաքվել էր մեկուկես միլիոն դոլլար օգնություն, որը տրամադրվելու է Արցախյան գոյապայքարին:

Հ. Սալիբան ասել է. «Մարաթոնի կազմակերպման աշխատանքն սկսվեց սեպտեմբերից: Հիմնական նպատակը հնարավորին չափ շատ գումար հավաքելն ու ավելի շատ մարդիկ ներգրավելն էր: Ապա՝ դաստիարակչականը. Մարաթոնի միջոցով ամերիկահայությունը ծանոթացավ Արցախի պատմությանը, տնտեսական կացությանը: Մենք կազմեցինք տասներկուժամյա ծրագիր, որի ընթացքում ներկայացվեց Արցախ աշխարհն իր հրաշք բնությամբ, հերոսական ժողովրդով: Մարաթոնին իրենց մասնակցությունը բերեցին Արցախի իշխանությունների ներկայացուցիչները, ազատամարտիկներ, Կիլիկիո եւ Էջմիածնի առաջնորդարանների ղեկավարները, ԱՄՆ-ի կոնգրեսի եւ քաղաքական տարբեր կազմակերպությունների անդամներ: Իմ կարծիքով՝ շատ կարեւոր է նաեւ Հայաստանից արտագաղթած հայերի մասնակցությունը: Մի խոսքով՝ Մարաթոնի նպատակը, կարելի է ասել, իրականացվեց, որովհետեւ ողջ ժողովուրդը համոզվեց, որ Արցախի պայքարի շուրջ կարող ենք համախմբվել ամենքս: Հանգանակվեց մեկուկես միլիոն դոլլար: Գանձումները շարունակվում են: Հավաքված գումարը մեզ հետ բերեցինք: Արդեն այցելել ենք Արցախ»:

Հովիկ Սալիպան ու իր հայր Հարությունը՝ Լիբանանի հայրենասիրական շրջաններին հայտնի մի մարդ, եղան Արցախի ռազմաճակատի շատ կետերում, մասնակցեցին օգնության բաշխմանը, հայրենասիրական ելույթներ ունեցան ռազմական ջոկատների առաջ՝ խոստանալով պահպանել սերտ կապը մարտնչող Արցախի, նրա հերոս ժողովրդի հետ:

* * *

Գերված աֆղան մոջահեդ Բախտիար Վերբալլահը (20 տարեկան, Մազարի Շերիֆ քաղաքից) հաղորդեց, որ «մոջահեդները խիստ հիասթափված են ադրբեջանական բանակի ծառայությունից, քանի որ բանակի հրամանատարությունը չի տալիս ամսական 5000 դոլլար խոստացված վարձը, եւ երկրորդ՝ ծառայության պայմանները բավականին վատ են: Ռազմագերին հայտնել է նաեւ, թե մոտ կես տարի առաջ ադրբեջանական պատվիրակները գալիս էին Աֆղանստան, պայմանագրեր կնքում տարբեր ցեղախմբերի առաջնորդների հետ եւ մոջահեդներին հրավիրում Ադրբեջան: Աֆղանստանի կառավարությունը տեղյակ էր դրան եւ ամենեւին չէր խոչընդոտում» («Ազգ», ապրիլի 27):

❖ ❖ ❖

Վերջին օրերի մարտերը լուծել էին կարեւոր մի հարց՝ ազատագրել էին Մարտակերտի շրջանը համարյա ամբողջությամբ (թուրքերը դուրս էին քշվել Թալիշից, Վերին ու Ներքին Չայլուներից, Լեւոնարխից, Յարըմջայից) եւ մինչեւ Թարթառ կենտրոն 7 կմ էր մնացել: Իսկ մնացած ճակատներում հակառակորդը նահանջելով կորցնում էր ոչ միայն նոր տարածքներ, այլեւ ասկյարների մեծ քանակություն, զենքի, զինամթերքի, տեխնիկայի բազմաթիվ փնջեր: Եվ, այնուհանդերձ, Ալիեւը շարունակում էր զառանցագին խոսել ու գործել հօգուտ պատերազմի, երբ միակ խոհուն քայլը կլիներ բանակցությունների շուրջ նստել ԼՂՀ ղեկավարության հետ, հիմնավորապես պայմանավորվել խաղաղության, հետագայում հարցերը փոխզիջումներով լուծելու համար:

Ապրիլի 26-ին Ռուսաստանի պաշտպանության մինիստր Պ. Գրաչովը, Ադրբեջանի ԳԽ-ի նախագահ Ռասուլ Գուլիեւի հետ ունեցած զրույցից հետո հայտնել է, թե Ադրբեջանը պատրաստ է հաջորդ օրվանից դադարեցնել կրակը հակամարտության գոտում, եթե հայերը եւս ընդունեն նման որոշում:

Ինքը՝ Գրաչովը, պատրաստ է ճակատի շփման գոտիներում տեղաբաշխել ռուսական խաղաղարար զորքեր: Գուլիեւը դրան էլ պատասխանել է՝ միայն թե դրանք չլինեն Հայաստանում տեղակայված զորամասից («Երկիր», ապրիլի 28):

ԼՂՀ բանակի հրամանատարի տեղակալ Մուրադ Պետրոսյանը բողոքել է այդ պայմանի դեմ՝ գտնելով, որ դա Ադրբեջանի սովորական խաղն է, հրադադար խնդրել նեղն ընկնելուն պես եւ ուժերը հավաքել, կարգավորել՝ նոր հարձակման անցնելու համար: Իսկ եթե իսկապես կողմ է հրադադարի, ինչո՞ւ չի պայմանավորվում ԼՂՀ հետ:

Ասում են, իբր, սրա պատճառն էլ այն է, որ չի ուզում ճանաչել այդ «ԼՂՀ»-ի գոյությունը («Ազգ», ապրիլի 28):

Նրանից ջարդ է ուտում, այդ առթիվ համաշխարհային հարայ-հրոց գցում, բայց էլի չի ուզում ճանաչել:

Ապրիլի 27-ին «Ազգը» տպագրել է հարցազրույց ԼՂՀ բանակի հրամանատարի տեղակալ, քաղբաժնի պետ Մուրադ Պետրոսյանի հետ, որը՝ շրջահայաց եւ ճակատն ու թիկունքը, պատերազմն ու նրա հեռանկարները հրաշալի հասկացող մարդ, կատարում է վիճակի հանգամանալից վերլուծություն, ցույց տալիս, որ Ադրբեջանն իզուր է ձգձգում պատերազմը, երբ ամեն ինչից երեւում է, որ այսպես ձգձգելով՝ նա վերջապես բանակցության կնստի իր համար առավել վատ պայմաններում:

Պատերազմի անցած տարիներին մենք գործել ենք ու հաջողությունների հասել գերագույն խոհեմության, յուրաքանչյուր մանրամասն հաշվի առնելու եղանակով: Բավական է հիշել, որ նյութական ռեսուրսների մեր չնչին հնարավորությունների պայմաններում,- ասում էր նա,- համարյա երբեք ոչնչի կարիք չենք ունեցել: Դա, նախ, արդյունքն էր հավասարակշիռ, ունեցածին խելոք տեր լինելու: Ապա՝ Պետրոսյանը շտկում է նաեւ շրջանառության մեջ գտնվող այն թյուրիմացությունը, թե ԼՂՀ-ը միայն 150000 մարդ է: Ասում է. «Ճիշտ չէ, երբ զանգվածային լրատվության միջոցներով խոսում են 150 հազար ղարաբաղցիների մասին: Իրականում մենք այդքան էլ քիչ չենք: Միայն Հայաստանում ապրում են մոտ 500 հազար մեր հայրենակիցները, այդ թվում ծագումով ղարաբաղցի բաքվեցիներ եւ սումգայիթցիներ: ԱՊՀ երկրներում ղարաբաղցիների թիվը հասնում է մեկ միլիոնի: Համագործակցության պետություններում բնակվող շատ ղարաբաղցիներ կամավոր կերպով ցանկանում են կռվել մեր բանակում: Իսկ նրանք, ովքեր ի վիճակի չեն անձամբ մասնակցել, ֆինանսանյութական օգնություն են ցուցաբերում ինքնապաշտպանության բանակին:

Դրան զուգահեռ մեր բանակը սրընթաց եւ հաջող հարձակումներից հետո օգտագործում է նաեւ հակառակորդի ռեսուրսները, մեզ են անցնում զինամթերքի պահեստներ, մեծ քանակությամբ սպառազինություն, վառելիքաքսուքանյութեր եւ այլն: Մեր զինտեխնիկայի 75-80 տոկոսը ռազմավարային է: Այդ հարկադրական պրագմատիզմի արդյունքն ակնհայտ է: Մեր զորքերի եռանդուն գործողությունների շնորհիվ թշնամու գերազանցու-

թյունը նվազագույնի է հասցված, թեպետ ԼՂՀ հետ համեմատած Ադրբեջանը շարունակում է մնալ տնտեսապես հաստատուն պետություն: Մուրադ Պետրոսյանը, խոսելով դիվանագիտական ու քաղաքական շրջանակներում իշխող տրամադրությունների, քննության, իբր, կիրառության մեջ դրվելիք բանաձեւերի ու ժամանակաչափերի մասին, հանդես է գալիս որպես Արցախի ճակատագրի տերն ու պաշտպանը, զգուշացնում թեթեւամիտ մոտեցումներից: Այ, օրինակ, գրավված տարածքների մասին ասում է. «Տարբեր միջազգային կազմակերպությունների հետ հանդիպումների, ինչպես նաեւ ադրբեջանական կողմի հետ շփումների ժամանակ մենք բազմիցս նշել ենք, որ այդ հարցը կլուծվի բացառապես փոխզիջումային հիմունքների վրա: Ղարաբաղը միակողմանի զիջումներ անելու մտադրություն չունի: Հանրահայտ է, որ տարիներ շարունակ ԼՂՀ բոլոր սահմանամերձ բնակավայրերը զանգվածային հրթիռա-հրետակոծությունների են ենթարկվում Ադրբեջանի հարեւան շրջաններից: Ինչ էր մեզ մնում անել: Անտարբերությամբ դիտել, թե ինչպես են մեզ աստիճանաբար ոչնչացնո՞ւմ: Բնական է, որ այդ պայմաններում մենք, զուտ ռազմական նկատառումներից ելնելով, ստիպված էինք լռեցնել հիշյալ շրջանների կրակակետերը, մեր ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու, քաղաքների եւ գյուղերի ավերը կանխելու համար:

Ղարաբաղյան բանակի հրամանատարությունը պատրաստ է դուրս բերել զորքերը վերահսկվող տարածքներից, բայց հանրապետության բնակչության անվտանգության միջազգային կայուն երաշխիքների դիմաց: Սակայն ո՛չ ՄԱԿ-ը, ոչ ԵԱՀԽ-ն, ո՛չ առանձին շահագրգռված պետություններ այդպիսի երաշխիքներ առայժմ չեն տալիս: Դեռ ավելին, մեր զորքերի դուրսբերումն Ադրբեջանը խաղաղ բանակցությունների վերսկսման նախապայման է դնում: Ստեղծվում է անհեթեթ իրավիճակ. պարտվողն իր կամքն է թելադրում հաղթողին: Պատերազմն ունի իր օրենքները: Եվ ես չեմ հիշում, որ 1992 թվականին ադրբեջանցիներից պահանջեին դուրս բերել զորքերը, երբ բռնազավթվել էին Շահումյանի ու Մարտակերտի շրջանները: Խոսք անգամ լինել չի կարող նաեւ Ղարաբաղը Հայաստանին միացնող շրջաններից մեր զորքերը դուրս բերելու մասին:

Ահա միայն այսպես, խելոք, քաջ, անսխալ մարտավարությունից հետո համարժեք դիվանագիտական ու քաղաքական քայլեր, որպեսզի արյամբ եւ անհուն զրկանքների գնով ձեռք բերվածը տանուլ չտրվի խաղաղ զրույցով, բանակցության սեղանի վրա կատարած անհեռանկար խաղերով:

Ապրիլի 29. Դեռեւս Մոսկվայի ռադիոն հայտարարում էր, թե, չնայած ԼՂՀ կառավարական մարմիններն իրենց համաձայնությունն են տվել հրադադար անելու այսօրվա 00 ժամից, ադրբեջանական զորամասերը գրոհներ են ձեռնարկել Մարտակերտի հյուսիսային եւ Մարտունու շրջանի արեւելյան ճակատներում: Ինքնապաշտպանները երկու ճակատում էլ գրոհը ետ են մղել:

Նույնը հաստատեց Երեւանի հեռուստատեսությունը՝ ավելացնելով, որ թուրքերը հրետակոծություններ են իրականացրել ինչպես Նախիջեւանից, այնպես էլ հյուսիս-արեւելյան սահմանակից շրջաններից: Մերոնք չեն պատասխանել:

Ապրիլի 30-ին ամերիկյան «Բոստոն գլոբ» թերթը տպագրել է իր թղթակից Ջոն Աուերբախի հոդվածը («Ղարաբաղի հայերը վարժվել են պատերազմին»), որի էությունն այս է. «Ներկայումս մասնագետներից ոչ ոք չի կասկածում, որ, եթե հարկ լինի, Ղարաբաղի բանակը կարող է մարտնչել եւս մի քանի տարի»: Հեղինակը հայերի հաջողությունների հիմք է համարում 1915-1920 թթ. ցեղասպանության համար թուրքերի հանդեպ առկա ատելությունը (իսկ մեր տնաբույս ողորմելիները գտնում են, որ ցեղասպանությունը հիշելիս մենք դառնում ենք խեղճ ու ինքնադատապարտված), ապա վճռաբար հայտնում էր, որ «Այժմ Ղարաբաղում չես գտնի մեկին, որ համաձայներ վերստին ապրել ադրբեջանցիների հետ»:

❖ ❖ ❖

Այս տարվա մայիսն Արցախյան գոյապայքարի մեջ փառավոր այնպիսի էջ պիտի կազմեր, ինչպես 88-ի փետրվարը: Այս ամսին էր, որ սկսվեց հրադադարը, վերջ տրվեց

ադրբեջանա-ղարաբաղյան պատերազմին, եւ սկիզբ դրվեց հակամարտության, այսպես կոչված, քաղաքական կարգավորմանը, որի ավարտը թեպետ եւ անկանխատեսելի էր այն ժամանակ, սակայն եւ չէր կարելի չերեւակայել, քանի որ արցախյան կողմը կշտացել էր կռվելուց, իսկ Ադրբեջանը համոզվել էր, այո՛, պինդ համոզվել էր, որ պատերազմում ինքը միայն նոր շրջաններ կարող է կորցնել:

Հակամարտության կարգավորմանը վճռաբար լծվել էր Ռուսաստանի դաշնությունը: Դա պարզ երեւում էր նախորդ ամիսներին եւ մայիսի սկզբից էլ պարզ դարձավ, որ հեռու չէր նաեւ վճռական փուլը: Ա՛յն, որ կարելի է կոչել **Ռուսաստանի խաղաղարար միջնորդության նոր, վճռական տարբերակ**:

Այն ժամանակ այլեւս ոչ ոքի համար հարց կամ գաղտնիք չէր, որ ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման բոլոր լծակները գտնվում են Ռուսաստանի ձեռքում: Նախընթացին եւս այդպես էր: Ամեն անգամ, երբ խոսք է եղել որեւէ միջնորդության մասին, երբ գլուխ են բարձրացրել եվրոպական կամ միջազգային մարմինները եւ հրապարակել իրենց սկզբիցեւեթ ոչ մի հարց էլ լուծող հայտարարությունները, արտաքուստ իրավացի, իսկ ըստ էության չներգործող սկզբունքները, Ռուսաստանը միայնակ, հաճախ էլ լծակից ուրիշների հետ հանդես էր գալիս, ներկայացնում իր միջնորդությունը, փորձում խնդիրը տեղից շարժել, չնայած Ժելեզնաովոդսկյան գործարքից հետո արդեն մեկընդմիշտ պարզ դարձավ, որ վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ են վճռական, կտրուկ միջոցներ:

Հարցի իսկական կամ վերջնական լուծումը ձախողելու համա՞ր էին այսօրինակ փորձերը: Չի կարելի կարծել: Չնայած քիչ չէին եւ զգուշացումները, թե Ռուսաստանի համար Արցախը ամենահարմար մի դագանակ է, որով նա պատժում է մեկ Հայաստանին, մեկ Ադրբեջանին՝ ըստ իր շահերի թելադրության: Ուստի եւ նրան ձեռնտու է միշտ պահպանել դագանակը:

Այս անգամ, սակայն, Ադրբեջանը «շատ էր համը հանել»: Մի՞թե քիչ էր նրա դուրս պրծնելը Անկախ պետությունների համակեցություն կոչված դաշնությունից, որի վերջնական նպատակը նախկին Միության կամ նրա նման որեւէ հանրության ստեղծումն էր, որի մեջ, ինչպես էլ որ լինի, գերագահ դիրքը պատկանելու է Ռուսաստանին:

Ալիեւի ասպարեզ գալը եւս դրությունը չփոխեց, նախ՝ որովհետեւ Ռուսաստանի հանդեպ Ադրբեջանը ոչնչով չապացուցեց որեւէ դրական տեղաշարժ, բացի ալիեւյան լպրծուն հաճոյախոսություններից, որոնց այլեւս ոչ ոք չէր հավատում: Իսկ որ առավել գրգռիչն էր, առավել բացահայտ ու եռանդուն Ադրբեջանի ու միջինասիական թրքալեզու պետությունները իր մականի տակ առնելու ջանքերը, որ Թուրքիան էր գործադրում՝ իհարկե, Ռուսաստանի գերիշխանության դեմ, առանց թաքցնելու կամ գոնե քողարկելու նպատակը:

Այսքանից հետո Ռուսաստանն ինչո՞ւ լծվեց արցախյան խնդրի կարգավորմանը՝ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի հետ, իբր, միավորված: Սկզբից իսկ համոզվա՞ծ էր նման ձեռնարկի ձախողման մեջ՝ թեկուզ հենց այն պարզ պատճառով, որ Թուրքիայի ու նրա թիկունքում կանգնած ԱՄՆ-ի միջնորդությունը առնվազն թերահավատությամբ պիտի ընդունեն Հայաստանը եւ անմիջապես հակամարտ կողմ Լեռնային Ղարաբաղը: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այսպես, եւ Ռուսաստան-ԱՄՆ-Թուրքիա միջնորդական եռյակը տապալվեց՝ առանց որեւէ լուրջ քայլ ձեռնարկելու:

Ըստ երեւույթին Ռուսաստանի համար բոլորովին հարմար չէր հետագայում խնդրի կարգավորմանն առնչվել միայնակ: Դրա համար էլ հրապարակ իջավ Ղրղզստանի հետ միասին, նույնիսկ նրա նախաձեռնության պատրվակով: Որոշվեց, որ այս նախաձեռնությունը ձեւ ու կերպարանք պիտի ստանա Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում, այդ հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Շերիմկուլովի գլխավորությամբ:

Հետաքրքիր էր այս շրջանի Ադրբեջանի քաղաքական վիճակը: Պրեզիդենտ Հեյդար Ալիեւի առաջարկած ծրագրերն ու ժողովրդին տված խոստումները խաբարվել էին, եւ մնացել էր միջազգային ուժերի աջակցության հույսը, որի հեռանկարն էլ շատ էր մշուշոտ: Անցյալ աշնանամուտին Ալիեւը գոնե մտածում էր, թե մուրացած եռամսյա հրադադարով այնքան հզորացել է իր բանակը, որ ծավալուն մի հարձակումով Ղարաբաղին ծնկի կբերի: Այդ հարձակումն ու ձեռք բերելիք հաղթանակը նա այնքան իրական էր պատկերացնում, որ նույնիսկ Ֆիզուլիում գումարելիք հաղթաժողովի օր էլ նշանակեց՝ երկու շաբաթ հետո: Սակայն հարձակումը ձախողվեց, իր զորամասերը նոր ծանր կորուստներ ունեցան, հակառակորդին զիջեցին նորանոր տարածքներ՝ ուռճացնելով փախստական-աստանդական բնակչության թիվը: Սրանից հետո էլ հույս ուներ դիվանագիտությամբ գործն աջողացնել, գնաց խոշոր զիջումի՝ մտավ Անկախ պետությունների համակեցության մեջ եւ Ռուսաստանի հետ ամեն տեսակ համագործակցության պայմանագրեր կնքեց, Թուրքիայի եւ Իրանի համար կասկածելի բարեկամի համբավ ձեռք բերեց՝ հուսալով, թե Ռուսաստանի միջոցով հնարավոր պիտի լինի հայկական գործոնի հարցը լուծել, վերականգնել իր հանրապետության ամբողջականությունը: Այստեղ եւս ձախողվեց. Ռուսաստանի նոր տերերը նրա ճանաչած ռուսների նման չէին, չկաշառվեցին: Հակառակը, հայ-ադրբեջանական բարդույթի եւ մանավանդ ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ասպարեզում ցուցաբերեցին մի այնպիսի դիրք, որից ինքը սարսափեց: Նրանք պահանջում էին ամենից առաջ հրադադար, կայուն խաղաղության հաստատում, որից հետո՝ միայն բանակցություններ, որոնց այդ Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը պետք է մասնակցի որպես հակամարտող կողմ, այսինքն՝ իր ձայնն ու կարծիքն ունեցող, իրավազոր անձ: Եվ այսքանի կողքին՝ Ռուսաստանի ակնահայտ ցանկությունը՝ իր քաղաքական ու ռազմական ներկայությունը հաստատ դարձնելու Այսրկովկասում:

Ալիեւի նման մարդիկ ոչ միայն ըմբռնում են ասված խոսքերը, այլեւ չասվածներն են գուշակում: Իսկ այդ նոր ռուսները հիմա իրենց հարաբերություններում այնքան թափանցիկ են, որ նույնիսկ չասելիքներն են մատնում: Օրինակ, ասում են՝ Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի ռազմաճակատի խաղաղեցված գոտում պիտի տեղադրվեն ԱՊՀ խաղաղարար ուժերը, երբ այդպիսի ուժեր գոյություն չունեն եւ եթե ստեղծվեն էլ, ապա բաղկացած են լինելու միայն ռուսական զորքերից: Իսկ Ադրբեջանի համար եթե կա մի ուժ, որից, ինչպես ժանտախտից, նա ուզում է հեռու մնալ, դա ռուսական զորքն է: Նախ՝ որ ինքը սարսում է նրա ուժից, խորշում նրա ծրագրերից, ապա եւ մերձավոր դաշնակից ու հավերժական բարեկամ Թուրքիային ու Իրանին է խոստացել, որպեսզի իր սահմանների մոտ չթողնի Ռուսաստանին եւ ամեն ինչ անի՝ Կովկասում նրա ներկայությունը բացառելու համար...

Օրեր առաջ հայտնի էր արդեն, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը վրդովված է Ռուսաստանի միջնորդություն կոչված փաստաթղթից, որի մասին շատ էին խոսում լրատվական մարմինները: Ռուսական մամուլն, օրինակ, ապրիլի վերջին հաղորդել էր, թե Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման ռուսական մի ծրագիր են ներկայացրել Ադրբեջանի խորհրդարանի քննարկմանը, եւ ինչպես այդ առթիվ զեկուցող արտգործնախարար Հասան Հասանովը, այնպես էլ պատգամավորները վրդովվել են նրա էության դեմ: Իբր, այդ փաստաթղթի առնվազն 18 դրույթներ անընդունելի են իրենց համար: Այնտեղ պաշտոնական Բաքվին կոչ էր արվում ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի սեփական ռազմական ուժը, նախատեսվում է ղարաբաղյան ուժերի հսկողության տակ թողնել Լաչինի շրջանը, Շուշի քաղաքը: Հասանովը մեջլիսի նիստին զեկուցեց, որ ռուսական ծրագիրը ոչ թե լուծում է խնդիրը, այլ առավել բորբոքում հակամարտությունը... Եվ դրանից հետո մեջլիսը եկավ այն եզրակացության, որ նման ծրագիրը նույնիսկ արժանի էլ չէ քննարկման:

Այս առթիվ հաղորդում հրապարակած «Կոմսոմոլսկայա պրավդան» հայտնում էր նաեւ, թե «Ադրբեջանի քաղաքական տարբեր կուսակցություններ հայտարարել են իրենց պատրաստակամությունը՝ զենքով կռվելու ղարաբաղյան գոտի մտցվելիք ռուսական խաղաղարար ուժերի դեմ» («Ազգ», մայիսի 3-ի համար):

Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ Ռասուլ Գուլիեւը «Ռոսիյսկայա գազետային» տված հարցազրույցում ասել է՝ ռուսական հաշտարար ծրագիրը նպատակ ունի նվաստացնել Ադրբեջանին, ապա նրա հետ խոսել ուժի դիրքից (տե՛ս հիշյալ թերթի ապ-

րիլի 27-ի համար)։

Այսքանից հետո պարզ էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը Բիշքեկում մայիսի սկզբներին տեղի ունենալիք միջխորհրդարանային բանակցություններից եւս իր համար դրական լուծման որեւէ տարբերակ չէր սպասում՝ չնայած խորհրդաժողովի տեղին, որ մահմեդական կենտրոն էր, եւ նախաձեռնության հեղինակին, որ Ղրղզստանի ԳԽ-ի նախագահ Շերիմկուլովն էր, համարյա ցեղակից ու հավատակից մի մարդ, որպիսինի հետ առաջները, ուրիշ պայմաններում Ադրբեջանը հեշտ ու հանգիստ իր օգտին կլուծեր սեփական ամեն մի հարց։

Շերիմկուլովը նախապես եղել էր հակամարտության գոտու կենտրոններում (Բաքու, Ստեփանակերտ, Երեւան), հանգամանալից զրույցներ էր ունեցել կողմերի հետ, պարզել դիրքորոշումները, հավանաբար ինչ-որ չափով բացահայտել նաեւ ԱՊՀ միջխորհրդարանային խմբի տրամադրությունը, որը բնականաբար շատ էլ չէր կարող տարբեր լինել Ռուսաստանի դաշնության դիրքից։ Դրանից հետո, այդ միջխորհրդարանական համաժողովի նախապատրաստությանը ձեւականորեն մասնակցելու հետ միասին եւ, առաջին հերթին, Ադրբեջանի ղեկավարությունն ամեն ինչ անում էր իր հարցը լուծելու այլ տեղերում, գոնե ռուսական տարբերակի կամ այդ միջխորհրդարանային կոչված հանձնաժողովի վրա իր ցանկացած ազդեցությանը հասնել ուրիշ հեղինակավոր ու ազդեցիկ մարմինների միջոցով։

Այդպիսի հեղինակավոր ու ազդեցիկ մեկն ո՞վ պիտի լիներ, եթե ոչ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլ Քլինթոնը։ Եվ ահա Հեյդար Ալիեւը Քլինթոնին դիմում հղեց՝ բացատրելով իր երկրին այնպես տանջող խնդիրը, որ ղարաբաղյան հակամարտությունն է, խնդրեց գործադրել Քլինթոնի հեղինակությունն ու ԱՄՆ-ի քաղաքական հզոր դիրքը, որպեսզի խնդիրը լուծվի միջազգային գործող օրենքների համաձայն, Կովկասում ու հարակից երկրներում պետական կարգապահության եւ արդարություն ստեղծելու նպատակով։

Չի կարելի չմտածել, որ Ալիեւը հուսով է սպասել իր խնդրի դրական արդյունքին։ Չէ՞ որ ինքը ներկայացնում է ժամանակակից աշխարհն առաջ տանող ուժի՝ նավթի հզոր աղբյուրներից մեկի երկիրը, եւ, ապա, իր թիկունքում կանգնած է Թուրքիան՝ այս աշխարհագրական ու քաղաքական գոտում Ամերիկայի վստահելի դաշնակիցը։ Հնարավոր է, որ նամակին նախորդած կամ ուղեկցած լինի Թուրքիայի առաջնորդների միջնորդ բարեխոսությունը։ Չէ՞ որ հենց այն օրերին ԱՄՆ-ում էր գտնվում վարչապետ Թանսու Չիլլերը, որ Քլինթոնի առաջ լեզու էր թափում Կիպրոսի՝ միջերկրական գոտում այդ ղարաբաղյան հարցի շուրջ։

Սակայն պրեզիդենտ Քլինթոնը,- մի՞թե հնարավոր էր գուշակել,- կարծես հենց այդ դիմումին էլ սպասում էր, որպեսզի հեղինակին ցույց տար, թե ինչպես չի կարելի ծուռ նստել եւ ուղիղ խոսել։ Ապրիլի 29-ին գրած իր պատասխան նամակում ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը Հեյդար Ալիեւին հաղորդեց հետեւյալը. «Ես հետեւում եմ ղարաբաղյան պատերազմի ընթացքին եւ խորապես զգում եմ անմեղ զոհերի, իրենց տները լքած մարդկանց տառապանքը։ Ինձ համար հասկանալի է ձեր դժգոհությունը «Ազատության օժանդակության» փաստաթղթում առկա այն կետից, որն ԱՄՆ-ին արգելում է օգնություն տրամադրել Ադրբեջանին։ Սկզբունքորեն ես դեմ եմ նման սահմանափակումներին, քանզի դրանք թույլ չեն տալիս լայնորեն օժանդակել բարեփոխումներին, իսկ ձեր երկրի դեպքում՝ նաեւ ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը։ - Եվ հարցին միջամտելուց այսպես բարեկիրթ ձեւով հրաժարվելուն հետեւում էր իր թղթակցի հանցանքը մատնացույց անելը.- Միաժամանակ ես գտնում եմ, որ կողմերը չպետք է դիմեն շրջափակումների կամ էմբարգոների՝ խաղաղ բնակչությանը զրկելով առաջին անհրաժեշտության ապրանքներից։ Դիտորդների մասնակցությամբ պետք է ստեղծել մարդասիրական միջանցքներ, որոնք հնարավորություն կտան բեռներ տեղափոխել Հայաստան ու Նախիջեւան, մեծ օգուտ կբերեն պատերազմական զրկանքների մատնված մարդկանց։ Մեծապես հուսով եմ, որ Դուք կհամաձայնեք այս առաջարկին՝ թեթեւացնելու մարդկանց վիճակն այդ տարածքում...»։ Ապա նամակի վերջում ցույց էր տալիս Ալիեւին հուզող հարցի լուծ-

ման ելքը՝ «խաղաղ փոխհամաձայնության գալը ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի շրջանակներում ընթացող բանակցություններում («Ազգ», ապրիլի 30)։

Ալիեւը Քլինթոնից խնդրել էր օգնություն եւ աջակցություն ղարաբաղյան բարդույթն իր օգտին լուծելու, այն «բռնազավթիչ հայերին» մի լավ դաս տալու համար, իսկ նա խորհուրդ էր տալիս դադարեցնել Հայաստանի ու Ղարաբաղի շրջափակումները եւ խաղաղ փոխհամաձայնության գնալ Մինսկի խմբի միջոցառումների ժամանակ։

Ալիեւը չհուսահատվեց նույնիսկ այսպիսի պատասխանից։ Հետո էլ ՆԱՏՕ-ի դռները ծեծեց։ Սա արդեն Բիշքեկի միջխորհրդարանային ժողովի օրերին էր. միլլի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Ջալիլովին ուղարկելով Բիշքեկ, ինքն ուղեւորվեց Բրյուսել, որտեղ ՆԱՏՕ-ի կենտրոնակայանն է։ Նա Ջալիլովին հրահանգել էր չստորագրել ոչ մի դաշնագիր, քանի դեռ ինքը չի փորձարկել բոլոր այն օղակները, որոնցից օգնություն աղերսելով հնարավոր է հասնել որեւէ հաջողության։ Եվ ինքը գնաց. մայիսի 4-ին Բրյուսելում ստորագրեց «Գործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագիրը, որով հույս ուներ գտնել փնտրածը՝ Ադրբեջանի օգտի՛ն լուծել հակամարտությունը հայերի հետ, ռազմական հզոր դաշինքի միջոցով վերականգնել եւ հաստատուն դարձնել իր հանրապետության ամբողջականությունը... Այստեղ էլ ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Սերջո Բալանցինոն նրան բացատրեց, թե «Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքը նմանօրինակ հարցերում չի կարող հանդես բերել ինքնագլուխ նախաձեռնություն, եւ Ադրբեջանը հակամարտության վերաբերյալ միայն խորհրդակցելու համար կարող է դիմել ՆԱՏՕ-ին («Երկիր», մայիսի 5)։

«Միայն խորհրդակցելու՜ համար»։ Ալիեւը նախապես կարո՞ղ էր պատկերացնել, թե ՆԱՏՕ-ն՝ Եվրոպայի ռազմական այն հզորագույն մարմինը, իրեն միայն խորհուրդներ տալու բարյացակամություն պիտի ցուցաբերի։ Ինչպես պրեզիդենտ Քլինթոնը։ Եվ այսպես, համարյա թեւաթափ, նա բռնեց վերադարձի ճամփան՝ որոշած լինելով այցելել Թուրքիա, ստուգել իր առաջին ու վերջին հույսի հնարավորությունները։

Զանգվածային լրատվության տվյալներից ելնելով՝ Ալիեւն Անկարայում եւս լսել է միայն ցավակցական խոսքեր եւ ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի շրջանակներում հարցը լուծելուն օգնելու խոստումներ։ Եվ որքան էլ լրագրողների հետ ունեցած զրույցում նա երդվում էր («Այժմ, ինչպես երբեք, հայերի կողմից շարունակվող ագրեսիան խափանելու համար մենք զգում ենք Թուրքիայի պաշտպանության կարիքը»), հայտնի է, որ այդ առաջին ու վերջին հույսը եւս ի դերեւ է ելել, եւ Ալիեւը տուն է հասել լրիվ թեւաթափ ու հուսահատ...

Հեյդար Ալիեւի այս, ըստ էության, ապարդյուն ճամփորդության օրերին էր, որ Բիշքեկում տեղի ունեցավ ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովը, որի քննարկմանն էր դրված ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրը։

Բիշքեկ. Ղրղզստանի մայրաքաղաք։ Այնտեղ էր տեղի ունենում ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովը։ Սակայն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ այնտեղ տիրական է լինելու Մոսկվայի ձայնը։ Ղրղզստանի խորհրդարանի նախագահ Շերիմկուլովն էր հրավիրել այդ վեհաժողովը, որի ամեն տեսակ հոգսերն էլ ինքը պիտի քաշեր ամենայն հոգատարությամբ։ Բայց մի՞թե հնարավոր է կասկածել, թե հարցի լուծումը թելադրելու էր մեկ ուրիշ Շ., Ռուսաստանի խորհրդարանի ղեկավար Շումեյկոն։

Նախապես այս համոզումն ուներ Ադրբեջանը, որի պատճառով էլ նրա համար ռուսական մոտեցումները ոչ թե անընդունելի էին, այլ պարզապես կործանարար։

Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում **մայիսի 4-ին** սկսված ԱՊՀ միջխորհրդարանային համաժողովին հավաքվել էին մասնակից պատվիրակությունները՝ Ռուսաստանի դաշնության խորհրդարանի նախագահ եւ ԱՊՀ միջխորհրդարանային վեհաժողովի նախագահ Վլադիմիր Շումեյկոյի, ԱՊՀ-ում Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման հանձնաժողովի ղեկավար, Ղրղզստանի խորհրդարանի նախագահ Շերիմկուլովի, Ադրբեջանի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Աֆիադդին Ջալիլովի, ՀՀ խորհրդարանի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի եւ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն

Բաբուրյանի գլխավորությամբ: Մասնակցություն ունեին նաեւ դիվանագետներ այլեւայլ երկրներից, ԵԱՀԽ-ի ներկայացուցիչներ, նույնիսկ ֆիններ:

Հեռուստատեսությամբ հաղորդված տեսագրության մեջ գործնական նիստում առաջինը ելույթ ունեցավ Ջալիլովը, եւ նրա խոսքը, սկզբից մինչեւ վերջ, այնպիսին էր, ասես նա խորհրդաժողովին էր ներկայացել հայ հակառակորդներին հողմացրիվ անելու, ռազմադաշտում կրած կորուստները վերականգնելու, մի խոսքով՝ բոլոր հարցերը թուրքավարի լուծելու համար: Հայերը բռնազավթիչնե՞ր են, զավթել են անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջանական հանրապետության տարածքի 20 տոկո՞սը, բնակչությանը բնավե՞ր դարձրել, պետք է աշխարհի առաջ պատասխա՞ն տան գործած բռնությունների համար, հատուցե՞ն հասցրած անսահման վնասների դիմաց... Նրա մեղադրականի մեծ մասն ուղղված էր Լեռնային Ղարաբաղի հայության, նրա պատվիրակության դեմ: Այդ պատվիրակությունն ինչպե՞ս կարող է այստեղ ներկայանալ իբրեւ ամբողջ Ղարաբաղի տերը: Եթե Ղարաբաղի հայերն ունեն այստեղ ներկայանալու իրավունք, ապա նման իրավունք պետք է տալ նաեւ Շուշիի գործադիր իշխանության ղեկավար Նիզամի Բահրամովին,- այս էր Ջալիլովի պահանջներից մեկը:

Այսպես ձգվում էր նրա մեղադրականը, եւ գործընկերներն ստիպված եղան հասկացնել, որ իրենք հավաքվել են ոչ թե պատերազմը շարունակելու, այլ հրադադար անելու, արյունահեղությանը վերջ տալու նպատակով... Եվ, այնուհանդերձ, Ջալիլովը հասավ նրան, որ հաջորդ-փակ նիստին Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը չպետք է ներկա լիներ իբրեւ բանակցության լիիրավ կողմ: Այն ժամանակ ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավար Բաբուրյանը հեգնանքով ասել էր. «Դե՛, լա՛վ, որ այդպես է, դուք, առանց ղարաբաղյան պատվիրակության, այստեղ որոշումներ կընդունեք, տեսնենք այնտեղ, Ղարաբաղում ո՞վ պիտի հրադադար անի, գրավված տարածքներ վերադարձնի: Գուցե թե ֆիննե՞րը» («Երկիր», մայիսի 6):

Ասում են՝ ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Բ. Արարքցյանը համարձակ քննադատել է Ջալիլովի գռեհիկ դիրքը, պահանջել փոխզիջումների պատրաստակամություն, որովհետեւ միայն այդ ճանապարհով պիտի հնարավոր լինի հասնել խաղաղության, որի համար ինքը պատրաստ է վերադարձնել գրաված տարածքները: «Գրաված տարածքները՝ խաղաղության ու շրջափակումների վերացման դիմաց»,- այս էր, ուրեմն, Հայաստանի պատվիրարակության սկզբունքային առաջարկությունը ողջ խորհրդաժողովի ընթացքում: Ո՛չ Արցախ-Ղարաբաղի կարգավիճակի որոշման պահանջ, ո՛չ Շահումյանի շրջանի ու Մարտակերտի հյուսիս-արեւելյան մասի ազատագրման խնդիր: Միայն թե զինադադար լինի, եւ Ադրբեջանն էլ խոստանա, թե վերացնելու է Հայաստանի շրջափակումը:

Միանգամայն հասկանալի պատճառով խորհրդաժողովում որոշակի ձայնը Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Շումեյկոյինն էր, եւ նա էլ, առանց դիվանագիտական մարզանքներ անելու, պարզ ու աներկմիտ արտահայտվեց հրադադար անելու եւ այնուհետեւ բանակցությունների սեղանի շուրջ մյուս բոլոր հարցերը քննելու օգտին: Իսկ այս հարցերի քննությունն ու կրգավորումը հանգիստ անցկացնելու համար էլ պահանջեց խաղաղարար ուժերի տեղադրում հակամարտության գոտու ամբողջ երկարությամբ, խնդիր, որից, ինչպես տեսանք, սարսափում էին Ադրբեջանի ղեկավարները, ուրեմն՝ նաեւ նրանց պատվիրակությունը: Շումեյկոյի առաջարկությունների մեջ կարեւոր տեղ էր բռնում ԱՊՀ խաղաղարար ուժեր ստեղծելուն վերաբերող առաջարկը: Սա, անկասկած, ռազմաքաղաքական նոր քայլ պիտի լիներ Համագործակցության մեջ մտած երկրների կյանքում, քանի որ, նախ եւ առաջ, վերջ էր դնելու միջազգային մարմինների (ԵԱՀԽ, ՄԱԿ եւն) ուժային ազդեցությանը, որն առանց այդ էլ ցարդ ոչ մի դեր չէր խաղացել բարդույթից պատառոտվող այս երկրների համար:

Ռուսաստանի պատվիրակության դիրքորոշման պատկերն առավել ամբողջացավ եզրափակիչ հանդիպման ժամանակ Շումեյկոյի ունեցած ելույթում: Շատ կարեւոր են այս ելույթի հիմնական սկզբունքները, ա՛յ, թեկուզ սրանք.

Ա) «... Ամենասկզբունքային խնդիրը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը վերջապես պետք

է ճանաչի բարդույթի երկրորդ կողմին՝ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը: Բանն այն է, որ առանց Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը բարդույթի կողմ ճանաչելու, այլեւս անհնար է վերացնել հակամարտությունը»:

Այստեղ Շումեյկոն հիշում էր Մերձդնեստրի, Աբխազիայի եւ մյուս տաք կետերի փորձը, երբ, երկար ու արյունալի ջուր ծեծելուց, նոր ու ավելորդ կորուստներ տալուց հետո, վերջապես իրար ճանաչել են բարդույթների իրական կողմերը, նստել են բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ նոր միայն հասել մեծ ու փոքր հաջողությունների:

Ուրեմն, ճանաչե՛ք Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը (պարտադի՞ր է, որ ասեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը), ապա թե ոչ, ոչնչի չեք կարող հասնել, որովհետեւ, այս էլ նրա ելույթից է՝ «առողջ մտածող բոլոր մարդիկ կհասկանան, որ առանց երրորդ կողմը ճանաչելու, անհնար է որեւէ բանի մասին խոսել»:

Բ) «Ես շատ եմ հարգում միջազգային կազմակերպությունները՝ ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԽ-ը եւ ամենը, ինչ կցանկանաք, սակայն գտել եմ ու գտնում եմ,- դրանում ինձ դժվար է տարհամոզել,- որ Համագործակցության (ԱՊՀ.- Բ. Ու.) ներսի հակամարտությունները պետք է կարգավորվեն Համագործակցությա՛ն ուժերով: Եվ բարդույթի կարգավորման համար օտար ուժերի օգտագործման տրամաբանությունն առայժմ չեմ տեսնում»:

Կարող էր նաեւ ասել՝ «Երբեք էլ չեմ տեսնելու», որովհետեւ Ռուսաստանն արդեն վերջնականապես հասկացել էր ոչ միայն Համագործակցության ներսի բարդույթների լուծման, հակամարտությունների կարգավորման անհրաժեշտությունն առհասարակ, այլեւ իր շահերն այդ ամենի մեջ: Սեփակա՛ն շահերը:

Դժվար է ավելի պարզ ու որոշակի ներկայացնել Ռուսաստանի դիրքորոշումը, որին դեռեւս ապրիլին քաջածանոթ էին, այդ պատճառով էլ այնպես հերսոտվել էին Ադրբեջանի ղեկավարները, որ իրենց մեջլիսի նստաշրջանում ոտքի հանեցին դեպուտատներին, պարզ է՝ նաեւ հանրապետությունը:

Շումեյկոյին այս էլ էր հայտնի եւ ասաց. «Ես հասկանում եմ, որ Ադրբեջանի հասարակայնությունն այսօր գուցե պատրաստ չէ ընդունելու այս տեսակետը...»:

Բայց մի՞թե դրանից փոխվում է իրականությունը: Պատրաստ չէ, կպատրաստվի, չի ընդունում, կընդունի, որովհետեւ անպայման կհամոզվի, որ ուրիշ ելք չկա, «առանց երրորդ կողմին ճանաչելու, անհնար է որեւէ բանի մասին խոսել»:

«Բիշքեկի արձանագրություն» կոչված փաստաթուղթը մայիսի 5-ին ստորագրել են.

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը,

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանական ասամբլեայի նախագահ, Ռուսաստանի դաշնության պետական դումայի նախագահ Վ. Շումեյկոն,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանական ասամբլեայի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գծով խաղաղարար խմբի ղեկավար, Ղըրղըզստանի ԳԽ-ի նախագահ Մ. Շերիմկուլովը,

Ռուսաստանի դաշնության պրեզիդենտի լիազոր ներկայացուցիչ, Ռուսաստանի միջնորդական միսիայի ղեկավար Վ. Կազիմիրովը,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանային ասամբլեայի Խորհրդի քարտուղարության ղեկավար Մ. Կրոտովը:

«Արձանագրության» տակ ստորագրողների ցանկում առաջին տեղը թողնված էր եղել Ադր. միլլի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Ա. Ջալիլովին, սակայն նրա ստորագրությունը չկար:

Երկու օր հետո հայտարարեցին, թե Ադրբեջանը եւս ստորագրել է Բիշքեկի արձանագրությունը: Դժվար չէր հասկանալ, որ Հեյդար Ալիեւը, նախընթացին այնպես ապարդյուն պատերազմ վարելուց հետո, ուրիշ ելք չէր գտել, քան ռուսների առաջարկն ընդունելը: Ստորագրել էր, սակայն շարունակում էր հրետակոծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանույթան դիրքերը:

Իսկ Բիշքեկից տասն օր հետո, **մայիսի 16-ին**, Ռուսաստանի դաշնության պաշտպա-

նության նախարար Գրաչովը Մոսկվա հրավիրեց Ադրբեջանի, Հայաստանի պաշտպանության նախարարներին ու ԼՂ-ի գլխավոր հրամանատարին, եւ այնտեղ էլ առաջարկեց մի պայմանագիր, որով հրադադար պիտի լիներ հաջորդ օրվա (17-ի) 00 ժամից, երկու կողմերի զորքերը ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով ետ պիտի քաշվեին 5-10 կմ, որպեսզի հակամարտողների միջի երկարությամբ էլ տեղադրվեն, այսպես կոչված, խաղաղարար ուժերը, որոնք ոչ այլ ինչ էին լինելու, քան ռուսական զորքերը: Եվ այնքանից հետո էր, որ պետք է ստեղծվեին բոլոր պայմանները խաղաղ բանակցություններով, քաղաքական ճանապարհով հակամարտության հարցերը լուծելու համար:

Երբ Ադրբեջանի նախարարը հարցրել է.

- Իսկ բռնազավթված տարածքնե՞րը...

Գրաչովը կտրուկ պատասխանել է.

- Մեր գործն է խաղաղություն հաստատել եւ դադարեցնել արյունահեղությունը: Գրավված տարածքներով կզբաղվեն քաղաքագետները:

Այս անգամ էլ երեւի Ադրբեջանի նախարարը կապվել էր իր ղեկավարության հետ, զեկուցել իրադրության մանրամասները եւ առավոտյան հայտարարեց, թե ինքը լիազորված չէ ստորագրել պայմանագիրը, հրահանգ է ստացել վերադառնալ Բաքու:

Հաջորդ օրերին հայտնի դարձավ, որ Ադրբեջանի մայրաքաղաքում ընդդիմությունը՝ ժողովրդական ճակատը եւ 13 ուրիշ կուսակցություններ ժողովրդին ոտքի են հանել կառավարության անձնատրական քաղաքականության դեմ, ղարաբաղյան բարդույթի լուծման ռուսական առաջարկությունները համարում են անկախ եւ ինքնիշխան Ադրբեջանին ծնկի բերելու վճիռ եւ պահանջում են «ռուսամետ» Ալիեւի հրաժարականը:

Այսուամենայնիվ ռազմաճակատում հրադադար էր մայիսի 17-ից (նույնիսկ նախորդ օրերից), միակ իրական արդյունքը, որ տիրական պիտի մնար այս մեծադղորդ միջոցառումներից հետո: Թե որքան ժամանակ, այդ էլ ինքը՝ ժամանակը ցույց կտա:

Մայիսի 21-ին, «Ազատություն» ռադիոյի Ադրբեջանական խմբագրության հաղորդումների համաձայն՝ Բաքվում հակակառավարական բազմահազարանոց հանրահավաք էին կազմակերպել վերոհիշյալ 14 կուսակցությունները: Ասում էին՝ ցուցարարների առաջին պահանջն է եղել՝ արգելել ռուսական զորամասերի մուտքն Ադրբեջան, ինչ անվան տակ էլ նրանք գալու լինեն, խաղաղարարների՞ թե դիտորդների՞, քանի որ դա լինելու է անկախ Ադրբեջանի ստրկացման սկիզբը:

Հանրահավաքի վրա հարձակվել էին քաղաքի ոստիկանական զորամասեր եւ ինչ-որ «սեւագլխարկների» սպառազեն ջոկատներ, որոնք, իբր, խոսում են մի հատուկ բարբառով: Նրանք, բազմատեսակ բռնություններ գործադրելով եւ կալանքի տակ առնելով մեջլիսի մի շարք դեպուտատների, կուսակցական ղեկավարների ու քարոզիչների, արգելեցին հանրահավաքը, ապա հետապնդեցին նրա հավանական կազմակերպիչներին:

«Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավար Իսա Գամբարի ասելով՝ կալանավորված էին ընդդիմության ավելի քան 90 ղեկավարներ: Նա տեղի ունեցածից արել էր երկու ցավալի եզրակացություն, մեկ՝ որ կառավարական բռնություններից կբորբոքվի, վճռական քայլերի կգնա նաեւ ընդդիմությունը, հանրապետությունը կդառնա եռացող մի կաթսա, եւ «դրանից կարող էին օգտվել արտաքին թշնամիները»: Երկրորդ՝ «Կառավարող շրջաններն իրենց բռնություններով ապացուցում էին, որ պատրաստ են ստորագրելու Ռուսաստանի ներկայացրած պայմանագիրը... Կառավարության գործադրած այդ բռնությունները ցույց էին տալիս, որ հանրապետության ղեկավարությունն անձնատրական դիրք է զբաղեցնում»:

* * *

Բիշքեկի բանակցություններում եւ Մոսկովյան (Գրաչովի հրավիրած) խորհրդաժողովում որոշակի խոսք էր եղել հրադադարից հետո հակառակորդ զորքերի եւ խաղաղարար ուժերի գրավելիք դիրքերի վերաբերյալ եւ այն գծվել էր քարտեզի վրա: Այն երեք երկա-

րությունները, որոնց վրա դասավորվելու էին հայ ու ադրբեջանցի զորքերը եւ սրանց տարանջատող ռուսները, ես տեսել եմ ԼՂՀ Պաշտպանության շտաբում եւ այստեղ ընդհանուր գծերով ներկայացնում եմ.

1) Ադրբեջանի զորքերը պիտի զբաղեցնեն մի գիծ, որն Արաքսի ափից (Հորադիզից արեւելք) ձգվելով դեպի հյուսիս, ապա հյուսիս-արեւմուտք, անցնում է հետեւյալ աշխարհագրական կետերով. Արայաթլի-Ալխանլի-Աղբուռունից արեւելք-Մինախորլիի արեւմտյան փեշը-Քյուրդլար-Հասանխանլի-Բայաթ-Կարախանլի-Բոյուքբեյլի բնակավայրերով-Էմիրլի-Քյուչարլի-Միր Բաշիրի արեւմտյան եզրով-Սեհիդիմլի, Դեմիրչիլար գյուղերով, Նավթալանից հարավ-արեւմուտք-Ջեյվա-Կարաչինար-Շահումյան-Վերին Աղջաքենդ-Փերվիրդիլյար բնակավայրերով:

2) Խաղաղարար զորքերի դասավորության գիծն է. Չոջուկ Ահմեդլի-Հորադիզ գյուղից արեւելք-Աշաղի Ահմեդլի-Աշաղի Սեյիդահմեդլի-Կարախանբեյլի-Աշաղի Վեյսալիից արեւելք-Կուրոպատկինոյից արեւելք-Մարզիլիից արեւելք-Յուսիֆջանլի-Շըխլար, Նամիրլի գյուղերով-Սեյսուլանից արեւելք-Կարմիրավանի կողքով- Ջրաբերդի տակով-Չայլու-Թափակոյունլու-Գյուլիստան բնակավայրերով-Մռավից բավական հյուսիս-Օմարի լեռնանցքից հյուսիս:

3) ԼՂՀ զորքերը պիտի դասավորվեն մի գծով, որն անցնելու է Ներքին Մարալյանի միջով-Կույջուկ-Բալյանդ-Կարաքոյլլու գյուղերով-Ֆիզուլիից արեւելք-Յուխարի Յաղլեւանդ-Ուրյան բլրից արեւելք-Յուխարի Վեյսալիից արեւելք-Ամիրանլարով-Կարաքենդից արեւելք-Մուղանլի-Կասիմլի-Ղարադաղլի-Մուրադբեյլի գյուղերով-Աղդամով-Շահբուլաղով-Մաքսուդլու-Սալահլի-Քենգերլի գյուղերով-Մարտակերտից արեւելք-Մինգրելսկ-Հակոբ Կամարիից արեւելք-Մատաղիսից հյուսիս-Աղդաբանից-Բաղիրլիից-Գանլըքենդից-Սեյիդլարից հյուսիս:

Հասկանալի է, որ այս գծերով արցախյան զորքերի հսկողության տակ պիտի մնային ոչ միայն նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքը՝ տարբեր տեղերում նրա մեջ մխրճված «ադրբեջանական» բնակավայրերը, այլեւ սահմանային բավական լայն շերտեր Ֆիզուլիի կողմերից սկսած մինչեւ Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային մասը: Սակայն դուրս պիտի մնար Շահումյանի մեծ մասը, եթե չասենք՝ այն ամբողջությամբ:

Արդյոք հայկական ու արցախյան պատվիրակությունները հաշտվե՞լ են Շահումյանի շրջանի կորստի հետ՝ այդ զոհաբերությունը հավասարակշռելով ինչպես արեւելքում ու հյուսիսում, այնպես էլ Լաչինում ու Քելբաջարում ստացած տարածքների հետ: Թե՞ այս ամենի մասին լռելն այն ժամանակ համարել են գոնե շահութաբեր: Դժվար է բացատրել:

Եթե հենց միայն այս պատճառով հայկական կողմը կարող էր եւ պետք է դժգոհ լիներ ընդունված արդյունքից, ապա Ադրբեջանը սեփական բավական տարածքներ էր թողնում իր հսկողությունից դուրս, եւ հասկանալի էին նրա ղեկավարության դժգոհությունն ու անհավասարակշիռ քայլերը վերջին շրջանում: Հասկանալի, սակայն ո՛չ արդարացնելի, որովհետեւ, երբ նստում են բանակցությունների սեղանի շուրջ, վճիռներ թելադրողը պարտվող կողմը չպետք է լինի: Մանավանդ, երբ ե՛ւ պատերազմ սանձազերծողը, ե՛ւ վեցամյա հակամարտության ընթացքի, նրա բոլոր չարիքների համար մեղավորը նույն այդ կողմն էր եղել:

Ադրբեջանի ղեկավարները գիտեին, որ նշված քարտեզն իր երեք գծերով հավիտենական չէ: Այն իր ուժը կկորցնի նոր բանակցությունների ընթացքում, երբ լուծված կլինեն բոլոր հարցերը, եւ զորքերը դուրս կբերվեն գրավյալ տարածքներից: Հասկանալի է՝ ԼՂՀ զորքե՞րը: Սակայն բանակցությունների եւ ընդունված թղթերի մանրամասների առթիվ խոսողները հաստատում էին, թե բոլոր այդ խոսակցությունների ընթացքում «գրավյալ տարածքների մեջ չէին մտել Լաչինի շրջանն ու Շուշին: Եվ հետո Ադրբեջանն այս երկու հավանական կորուստների դեմ էլ պիտի ապստամբեր: Դա քանիցս արտահայտություն գտավ Ադրբեջանի արտգործնախարար Հասան Հասանովի բողոքներում: Պրեզիդենտ Ալիեւն էր Մոսկվայում տրտնջացել՝ պահանջելով, որ հայկական զորքերը դուրս բերվեն

գրավյալ բոլոր տարածքներից (բացառվում էր, իհարկե, Լեռնային Ղարաբաղը) եւ թույլ տրվի, որպեսզի ադրբեջանցի 50 հազար փախստականները վերադառնան ղարաբաղյան իրենց բնակավայրերը։

Երեւում էր՝ Ադրբեջանի ղեկավարները դեռեւս որոշակի ու կոնկրետ ձեւակերպում չէին տվել իրենց պահանջներին, որպեսզի դրանք ներկայացնելիս իրենք իրենց չդնեին անհարմար վիճակում։ Մանավանդ, որ առանց այդ էլ նրանց վիճակն իսկապես անլուրջ էր։ Ո՛չ հեռավոր հնում, ասենք՝ մի երկու-երեք ամիս առաջ աշխարհով մեկ էին արել, թե Ղարաբաղն իրենց անկախ ու ինքնիշխան պետության ներքին հարցն է, որի լուծմանն իրավունք չունի խառնվելու արտաքին եւ ոչ մի ուժ, նույնիսկ միջազգային որեւէ մարմին։ Իսկ այժմ պահանջում են այդ նույն Ղարաբաղի զորքերը դուրս բերել «գրավյալ տարածքներից», թող որ նաեւ Շուշիից։ Չէ՞ որ այս արդեն նշանակում է՝ Ադրբեջանի տերերը ձեռ են քաշել Լեռնային Ղարաբաղից, բացառյալ Շուշին։

Ինչ մնում է 50 հազար փախստականների վերադարձին, ապա, նախ, այդքան չեն եղել ԼՂԻՄ-ում բնակվող ադրբեջանցիները։ Իսկ եթե լինեին է՜լ։ Չէ՞ որ դրա տասը չափ էլ հայեր են բնակվել Բաքվում եւ Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում ու շրջաններում։ Հիմա նրանցից մեկն իսկ չկա այն վայրերում։ Մեկն իսկ ցանկություն չի հայտնում վերադառնալ..., որովհետեւ տեսել է իր դեմ կազմակերպված կողոպուտ ու չարություն, ջարդ ու գեհենային մահեր։ Մի՞թե 50 հազար մամեդներն ու ալիները մտածում էին, թե նրանց՝ հայ 500 հազար փախստականների արյունակիցները բնավ ընդունակ չեն վրիժառության։ Թե այդպես հեշտությամբ մոռացե՜լ են իրենց երեկ-մեկել օրը գործած վայրագությունները. Շուշիից ու Խոջալվից, Մալիբեյլիից ու Ղարադաղլվից այդ երկրի տերերի վրա ուղարկած «գրադները», ուրիշ-ուրիշ մահաբեր նվերների հուշն են անհետ կորցրել։

Մենք այն ժամանակ չէինք մտածում, թե բանակցությունների սեղանի շուրջ նստածները հենց այս հանգամանքներով էլ պիտի առաջնորդվեին։ Քա՛վ լիցի։ Բայց չէ՞ որ պարտադիր է չմոռանալն այս ամենի, երբ վճիռներ պիտի հանեն, որովհետեւ մարդկանց համար են այդ վճիռները, այն մարդկանց, որոնց ճակատագրի վրա են ծանրացած վեց տարիների տառապանքները։

✧ ✧ ✧

Երբ Ռուսաստանի նոր միջնորդությունը որոշակի ձեւ ու կերպարանք էր ստացել, եւ սպասվում էր, որ այն գործ էլ դառնա, միանգամից սթափվեց, եռանդով աշխատանքի լծվեց նաեւ ԵԱՀԽ-ը։ Նրա՝ Մինսկի խմբի ղեկավարն ու տեղակալը (Յան Էլիասոն, Մոսբերգ) իրար հերթ չտալով այցելեցին Բաքու եւ Երեւան, բարեհաճեցին գնալ նույնիսկ Ստեփանակերտ, նոր բանակցություններ վարեցին, արտահայտեցին իրենց գոհունակությունը Ռուսաստանի ձեռնարկումների նկատմամբ։ Նորից խորհրդաժողովների ու եռանդուն քննարկումների հավաքվեցին Վիեննայում ու Ստրասբուրգում... Արդյո՞ւնքն ինչ։ Երեւի այն, որ ցույց տային, թե իրենք եւս ջանքեր են գործադրում ԵԱՀԽ-ի ու Ռուսաստանի դիրքերն իրար մերձեցնելու, համաձայնեցնելու համար։ Սակայն իրականում գործն էին ձգձգում՝ Ադրբեջանին ու նրա թիկունքում գործող Թուրքիային հնարավորություն տալով խափանելու խաղաղություն հաստատելու նաեւ այս փուլը։

Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ալիեւը նորից կառավարական բարձր մակարդակի հանդիպումների արշավի ելավ՝ շրջելով Իրանից մինչեւ Սաուդյան Արաբիա, եւ ամենուրեք քննարկումների կենտրոնում էր ղարաբաղյան բարդույթը։ Թուրքիայի ղեկավարները չգոհացան ԵԱՀԽ-ի ու ՄԱԿ-ի ժողովներում ձեռնարկած խարդավանքներով, հիմա էլ զորաջոկատներ առանձնացրին՝ Ղարաբաղ ուղարկելու համար։ Հայտնի է հայկական կողմի, մանավանդ ԼՂՀ ղեկավարության կտրուկ մերժողական վերաբերմունքը Թուրքիայի ամեն տեսակ միջնորդության հանդեպ։ Դա էլ արդեն վերջնականապես բացառում էր Թուրքիայի մասնակցությունը հակամարտության կարգավորման գործին։ Սակայն վարչապետ Թանսու Չիլլերի պահանջով՝ արձակուրդում գտնվող իրենց խորհրդարանը պիտի հավաքվեր եւ որոշում ընդուներ՝ Ղարաբաղ զորք ուղարկելու մասին (իբր, թուրք զորքի այսօրինակ տեղաշարժերի համար պարտադիր է խորհրդարանի որոշումը։ Ուրեմն, Թուրքիան էլ ձեւացնում է, թե օրինապահ զորք ունի)։ Այս լուրն առնելով՝ Ռուսաստանի պրեզիդենտի հատուկ հանձնարարությունների (տվյալ դեպքում՝ ղարաբաղյան հակամարտության) գծով դեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովը հունիսի վերջին թռավ Անկարա, իհարկե, խանգարելու Թուրքիայի այս նոր գռեհիկ միջամտությունը։

Թե հետո ի՛նչ բանակցություններ վարեցին ռուս ու թուրք դիվանագետները, դա իրենց գաղտնիքն է։ Բայց ահա սրանից հետո էր, որ Թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ, բրիգադի գեներալ Դահան Գյունեշը ժամանեց Բաքու, փակ դռների ետեւ զրույց ունեցավ Հեյդար Ալիեւի հետ (**հուլիսի 7-ին**), ապա, Բաքվի ու Մոսկվայի հեռուստալրագրողների վկայությամբ, հայտարարեց, թե Թուրքիան իր բարեկամ երկիր Ադրբեջան այնքան զինուժ կուղարկի, որքան պետք լինի նրան։

Հետաքրքիր է, որ սրանից անմիջապես հետո, **հուլիսի 8-ին** էլ, Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար գեներալ Գրաչովը «բացվեց»՝ վճռաբար հայտնելով, թե Ադրբեջանում իր կարեւորագույն շահերն ունի նաեւ Ռուսաստանը, որն այնտեղ կմտցնի թ՛ե իր սեփական զորքերը, թ՛ե միասնական պաշտպանական համագործակցությամբ իրար հետ դաշն կնքած ԱՊՀ երկրների խաղաղապահ ուժերը։

Ադրբեջանի լրատվական մարմինները **հուլիսի 12-13-ին**, ոտ ու ձեռ ընկած, հայտարարում էին, թե Թուրքիայի գեներալը չի արել այն հայտարարությունը, որի մասին իրենք մի քանի օր առաջ սանձարձակ հպարտությամբ թմբկահարում էին։

Այս խաղին սովոր ենք, ահա՛, ավելի քան վեց տարի. օսմանյան թուրքն ու ադրբեջանցի թուրքը միշտ երազում են եւ երազելով փորձում են ստեղծել այն ճեղքը, ուրկից կարող են ինչ-որ բան փրցնել Ռուսաստանի աչքից հեռու, կամ նրա կաշառված ներկայացուցիչների թմբիրի մթնոլորտում։ Ի՞նչ կլինի այս անգամ։ Չնայած քիչ չէ նաեւ եղածը. ահա որքա՜ն ժամանակ իրական հրադադար է, մարդիկ (արցախահայ կանայք, որովհետեւ տղամարդիկ ճակատում են) գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվեցին, բերք ու բարիքի տիրացան։ Իսկ բերքը մի մեծ զորություն ունի. նրա հետ առնչվողին թվում է, թե հետո էլ պիտի լինի հանգիստ-խոհուն կյանքը, ճերմակ խաղաղությունը...

Բայց մի՞թե քաղաքական ու դիվանագիտական մեքենայի անիվը նորից կպտտվի ետ՝ իր հետ տանելով նաեւ ժողովրդի հերոսական ջանքերի արդյունքը, տերությունների քաղաքական մթնոլորտում բացված այն երանելի տարածքը, որից արդարության լույսն է ցոլանում։

Ապրենք, տեսնենք՝ հուսալով, թե գոնե այս անգամ կարժանանանք արդարության հաղթանակը տեսնելու բախտին։

Վերջաբանի փոխարեն

Այս տողերը գրում եմ 1996-ի աշնանը, ավելի ճիշտ՝ ձմեռնամուտին, Արցախյան հակամարտության գոտում հրադադար հաստատելուց ավելի քան երկուս ու կես տարի հետո: Երկուս ու կես տարի, որ հագեցած էր խնդրին վերաբերող բազմաթիվ ու բազմատիպ իրողություններով, որոնք, ցավոք, համարյա ոչինչով չօգնեցին խնդրի լուծմանը: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, ԵԱՀԽ-ի (հետագայում ԵԱՀԿ կոչվածի) հետ գործակցում էին հեռու եւ մոտիկ շատ երկրների հեղինակավոր գործիչներ, օրինակ, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը 1995-ի ամռանը ղարաբաղյան հակամարտության գոտում իր հատուկ ներկայացուցիչ-դեսպան էր նշանակել փորձառու դիվանագետ Ջոզեֆ Ա. Պրեսելին, որն էլ անմիջապես հայտարարեց, թե իր նշանակումը «հակամարտության կարգավորմանը ԱՄՆ-ի ներգրավման նախանշանն է», եւ «լավ հնարավորություններ կան առաջիկա մի քանի ամսում այս հակամարտությունը կարգավորելու համար», որ կարգավորման մեջ Ամերիկյան կառավարությունն ունի հատուկ շահեր եւ դրանց մեջ էլ՝ «Ադրբեջանից նավթամուղ հանելու խնդիրը» («Ազգ», 1995, օգոստոսի 4):

Այսպես, ուրեմն, մենք ԱՄՆ-ի խաղաղարար միջնորդության վրա հույս ենք դնում, իսկ նրա դիվանագետը հայտարարում է, թե իրենք Արցախի խնդրի շուրջ իրենց շահն ունեն, եւ դա էլ՝ «Ադրբեջանից նավթամուղ հանելու խնդիրը»: Սրանից առաջ ու հետո բարդույթի գոտում իրենց հատուկ ներկայացուցիչները նշանակեցին նաեւ ուրիշ մեծ ու փոքր տերությունները, որոնք հատկապես ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում գործում էին, պարբերաբար լինում հակամարտության բոլոր կետերում, ուսումնասիրություններ կատարում, բանակցություններ անում, հանդես գալիս խոստումնալից հայտարարություններով: Եվրոպայում համարյա չմնաց որեւէ նշանավոր քաղաք, որտեղ կազմակերպված չլինի ղարաբաղյան բարդույթի քննարկում: Սակայն նկատելի տեղաշարժ, խնդրի որեւէ առաջխաղացում այդպես էլ չեղավ. տեղում դոփում էին՝ ձեւացնելով, թե դա եւս տեղաշարժ է, առաջխաղացման ինքնահատուկ մի ձեւ:

Եվ, ահա՛, երեկ էլ ավարտվեց Լիսաբոնում գումարված հիսունից ավել երկրների բարձրագույն ղեկավարների հավաքը: Այն գագաթաժողով էր կոչվում, սակայն մեր հարցի համար հերթական մի հավաք էր, որին Հեյդար Ալիեւը վերստին զլեց վերջին երկու-երեք տարիների վարժ սովորած հանկերգը. Հայաստանը բռնագրավել է հարավի ադրբեջանական շրջանները եւ Լեռնային Ղարաբաղը, բնակչությանը, մեկ միլիոն խաղաղ մարդկանց, փախստական դարձրել: Ադրբեջանը փրկեցե՛ք այդ չեղած-չտեսնված աղետից: Փրկեցե՛ք եւ մենք Լեռնային Ղարաբաղին կտանք ամենալայն, նմանակը չունեցող ինքնավարություն: Հայաստանի ղեկավար Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը եւս ասաց իր խոսքը: Հասկացրեց, որ Հայաստանը չի գրավել Ադրբեջանի շրջանները: Ադրբեջանի հետ հաշիվ ունի Լեռնային Ղարաբա՛ղը, որին եթե պարոն Ալիեւը պատրաստ է շնորհել ամենալայն ինքնավարություն, ապա ինքնավարության ամենալայնը դա անկախ ինքնավարությունն է: Թե չէ, մենք տեսել ենք ալիեւների ունեցած ինքնավարության տեսակը, հայությունն այն վայելել է Սումգայիթում ու Բաքվում, Գանձակ-Կիրովաբադում ու հայաբնակ մնացած շրջաններում...

Եվ այստեղ էլ հարցը փակվել է: Շահագրգիռ տերությունները խոստացել են նրան անդրադառնալ երկու տարի հետո, այն գագաթաժողովում, որ պիտի գումարվի Ստամբուլում... Աչքներս լո՜ւյս՝ Ստամբուլո՜ւմ:

Վերջին երկուս ու կես տարվա այսօրինակ արձարձումները եւս գրի էի առել, սակայն չմտցրի գրքի մեջ, որովհետեւ այն միապաղաղ է, ըստ էության անհետաքրքիր: Այո՛, անհետաքրքիր, բայց ո՛չ իմ մեղքով:

Գիրքը շատ ծավալվեց, դրա համար էլ այն չի պարունակում նաեւ Արցախյան զինական ուժի կենսագրությունը: Զինական ուժի, որ իր դժվար ծնունդով պարտական է Արցախի մինչեւ այսօր էլ ապօրինի համարվող, նույնիսկ մայր Հայաստանի իշխանու-

թյունների կողմից հիմնավոր կերպով չճանաչված պետականության, իսկ հաղթանակները՝ նախ եւ առաջ իրեն ու իրեն, ապա եւ Հայաստանին, Սփյուռքին, համայն հայությանը եւ մեր դատի պաշտպան, մեր մաքառումին սատարած, նյութական ու բարոյական օժանդակություն հասցրած բարեկամներին:

Այս ամենը պահել եմ հաջորդ գրքին, որ, հուսով եմ, կամբողջացնեմ, կավարտեմ, կհանձնեմ ընթերցողի դատին, որովհետեւ աշխարհի քաղաքական մթնոլորտը, մեծ ու փոքր տերությունների դիվանագիտական խաղերը մեր առաջ բաց են արել մի մեծ ճշմարտություն. մեր հողի ու նրա տիրոջ անվտանգությունը միայն ու միայն այդ զինվորությունն է պաշտպանելու, մեր լեռնաստանում ծնված, նրա պատիվն ու անկախությունն իր կյանքից բարձր դասող զինվորությունը:

Ի՞նչ մեղքս թաքցնեմ. ես աստվածապաշտ չեմ՝ այս բառի պարզ ու սովորական իմաստով: Սակայն միշտ ու ամենուր, նոր գործի ձեռնարկելիս դիմում եմ ինձ պահող ու պաշտպանող Աստծուն. «Դո՛ւ օգնիր, որ այս պարտքս էլ կատարեմ»:

1996 թվական, 3-ը դեկտեմբերի,

Ի Եղվարդ:

Անձնանունների ցանկ

Աբասով Աբաս	742:
Աբասովա Խումաման	72,77:
Աբդուլաքիփով	577:
Աբդուլլաեւա Արզու	585:
Աբիեւ Սաֆար	729, 734:
Աբովյան Էդուարդ	197:
Աբրահամյան Արամ, լրագրող	669, 675, 681:
Աբրահամյան Լեւոն	90:
Աբրահամյան Կամո	764:
Ադամյան Կարեն	785:
Ադկինսոն Դեւիդ	499:
Ազատյան Վիլեն, ակադեմիկոս	578:
Ազիզբեկովա	32:
Ազիզով Վագիֆ	517:
Աքաբեկով Ի. Գ.	38:
Աքալյանց Արտյոմ, բիզնեսմեն	617:
Աքայան Իվան, ժող. ուսուցիչ	40:
Աքայան Ռոբերտ, երաժշտագետ	669:
Ալավերդյան Լարիսա	583:
Ալեքսանյան Հ.	246, 247:
Ալեքսեեւսկի Կիրիլ	243, 252, 254-256, 285, 289, 359, 374, 502, 656, 700, 716, 752:
Ալեքսի Ա. Ռուսիո պատրիարք	316, 666:
Ալիեւ Արիֆ	670:
Ալիեւ Ջալուբեյ	578:
Ալիեւ Իգրար	76:
Ալիեւ Հեյդար	7, 26, 32, 72, 191, 236, 276, 277, 331, 367, 390, 395, 408, 417, 423-430, 433, 435, 436, 438-440, 443, 458, 473, 520, 650, 657, 686, 689, 691, 693, 695, 706, 708, 709, 718, 720, 722, 730-733, 735-741, 744, 748, 749, 753, 756, 761-767, 769, 778, 779, 781, 785-787, 792, 794, 796, 798, 799, 802, 805:
Ալիեւ Մուհամեդ Նովրուզ օղլի	735:
Ալիեւ Նամազ	274:
Ալիզադե Զարդուշ	622:
Ալիյարով Սուլեյման	7, 34:
Ախունդով	331:
Ախունդով Դ.	38:
Աղաբեկյան	182:
Աղաեւ Մ., լրագրող	146:
Աղայան Էդուարդ, ակադեմիկոս	129:
Աղանբեգյան Աբել, ակադեմիկոս	8, 45:
Աղաջանյան Ռուբեն	172, 173, 437:
Աղաջանյան Վահրամ, լրագրող	601:
Աղաջանյան Վլադիմիր	110, 111, 138, 169, 635:
Աղասյան Ալ.	675:
Այդինյան Վալերի, լրագրող	598:
Այվազյան Սմբատ	521:
Անանյան Ջեմմա	632:
Անար, Ադրբ. ԳՄ նախագահ	68, 76:
Անդրեեւ Վ.	209:
Անդրոնով Իոն, լրագրող	392:
Անտոնյան Արմեն	788:
Անցիֆերով Ալ., լրագրող	334, 335:
Աշոտ (Ոլուբաբյան)	89:
Աչիկգյոզյան Սիմոն	215:
Ապրեսյան Մուրադ	601:
Աշիղ Էյուբ	737:
Աշճյան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, առաջնորդ ամերիկահայոց Արեւելյան շրջանի եւ Կանադայի հայկական թեմի	618:
Առաքելյան Գուրգեն	725:
Առաքելյան Յուրի	53, 74:
Առաքելյան Քնարիկ	40:
Առուշանյան Ա.	203:
Առուշանյան Բորիս	504, 512, 528, 529, 620, 629, 630, 638:
Առուշանյան Սլավիկ	168:
Ասադով Ռ. Ի.	150, 189, 195, 227, 274, 331:
Ասատրյան Բագրատ	409, 447, 479:
Ասատրյան Գառնիկ	412:
Ասբեռն Ջիդ	321:
Ասլամովա Դարյա, լրագրող	323, 324:
Ասկերով Ֆահրադ	789:
Ասկերովա Ս., լրագրող	397, 398:
Ասրյան Միքայել-175:	
Ավագյան Բաղդասար	110:
Ավագյան Գրիգոր	468:
Ավագյան Հրանտ	7:
Ավանեսյան Ալյոշա	331:
Ավանեսյան, ուսուցչուհի	22:
Ավետիսյան, հեռուստավար	394, 396, 540:
Ավետիսյան Հրանտ, ակադեմիկոս	567:
Ավետիքյան Հակոբ, «Ազգի» խմբագիր	574, 696:
Արամայիս	33:
Արարքցյան Բաբկեն	89, 96, 220, 263, 380, 442, 443, 446, 454-456, 463, 465, 468, 469, 471-473, 479, 482, 483, 485, 579, 592-597, 607, 645, 686, 691, 702, 705, 706, 781-783, 788, 799, 801:
Արաֆաթ Յասեր	739:
Արիստակեսյան Հարություն	478:
Արքուր, ֆիդայի	216:
Արծրունի Վ.	86

Արծինբա. Աբխազիայի ղեկավարը 762:
Արղության Ա.. լրագրող 664:
Արշակ Բ. թագավոր Մեծ Հայքի 633:
Աուէրբախ Ջոն. լրագրող 795:
Աֆանասեւ Յու. 106, 285:

Բաբայան Արմեն 178:
Բաբայան Գրիգոր. լրագրող 615:
Բաբայան Ռոզա 137:
Բաբայան Սամվել. ԼՂՀ պաշտպանության նախարար. գեներալ 623, 734, 784:
Բաբայան Սեմյոն 95, 99, 101, 171, 518:
Բաբանով Իգոր. լրագրող 21, 34, 202, 265:
Բաբլումյան Ս. 24:
Բաբուրյան Ալեքսանդր 39:
Բաբուրյան Կարեն. ԼՂՀ Գխ-ի նախագահի պաշտոնակատար 509, 692, 694, 695, 701, 705, 707, 708, 715, 717, 720, 727-730, 732, 740, 749, 752, 756, 784, 788, 799, 800:
Բագրատյան Հրանտ 237, 445, 452, 645, 682, 685, 704:
Բադալյան Նաիրի. լրագրող 175:
Բադալյան Ռաֆիկ 655:
Բաալախանովա Լեյլա 378, 390, 398, 430, 433, 481, 491:
Բալայան Զորի 26-28, 30, 32, 43, 45, 46, 48, 49, 57, 59, 62, 89, 104, 144, 156, 157, 161, 171, 185,190, 194, 213, 221, 243, 257, 265, 275, 291, 316, 322, 323, 329, 337, 357, 362, 392, 404, 415, 418, 425, 431, 439, 470, 559, 566, 703, 704, 710, 713:
Բալայան Կիմ 250, 454, 473:
Բալայան Վալերի 693:
Բալաշով Լեւ 262:
Բալասանյան Նելսոն 186:
Բախշիյան Մանֆրեդ 168:
Բախշինյան Հենրիկ. բանաստեղծ 669:
Բակացին Վ. Վ.. ԽՍՀՄ մինիստր 13, 104, 149, 155, 187, 209, 210:
Բահրամով Ռուվի 21:
Բաղդասարյան Գեղամ. լրագրող 167, 395, 531, 551, 700:
Բաղդասարյան Ալբերտ 454:
Բաղդասարյան Կամո 178:
Բաղդասարյան Նադյա 39:
Բաղդասարյան Սեյրան. ՀՀ Գխ-ի Արցախի հանձնաժողովի նախագահ 237, 374, 376, 412, 605, 690, 712, 759, 765:
Բաղդասարյան Վիլեն. զինվորական 493:
Բաղդասյան Մուշեղ. լրագրող 501:
Բաղիյան Գրիշա 168:
Բաղիրով Միր Ջաֆար 6,7, 33:
Բաղիրով Քյամրան 11, 14, 16-23 34, 44-46 49, 53, 60, 75, 297:

Բաղմանյան Հակոբ 788:
Բաղմանյան Նաիրա 178
Բաղմանյան Սամվել 787
Բաղյան Արմեն 655:
Բաղրամյան Հ. Ք.. մարշալ 115:
Բաղումյան Արտավազդ 653:
Բայանդուր Անահիտ 211, 310, 583, 585:
Բայբուրդցյան. ՀՀ դեսպան Իրանում 651:
Բայրամովա. Սումգայիթի կուս. քաղկոմի Բ քարտուղար 35:
Բայրամով Նիզամի 800:
Բաշկեւիչ Բ. 294:
Բասով. ակադեմիկոս 82:
Բասկին Լեոնիդ 88, 265:
Բարաննիկով 690:
Բարանովսկի Վլադիմիր 202:
Բարբող. հոգեւորական 742:
Բարխուդարյան Ֆելիքս 186:
Բարսեղյան Վ. 241:
Բարսեղով Յուրի. պրոֆեսոր 233, 412, 578:
Բեգլարյան Հրաչյա 11, 99, 164:
Բեգլարյան Մհեր 331:
Բեգիրջյան Խաչատուր 625:
Բելիխ Վադիմ. լրագրող 658:
Բելիչենկո Յուրի 537, 567, 749:
Բելոզերցեւ Ս. 266:
Բեկլարյան Արիս 178:
Բեկոր Աշոտ 788:
Բեյքեր Ջեմս 328, 342, 343, 345, 353:
Բեղդյաեւ. գեներալ 330, 373, 382, 385:
Բեսսմերտնիխ. դիվանագետ 124:
Բեստավաշվիլի Անահիտ 175, 202, 237:
Բերիա Լ. Պ. 6,7:
Բըկին. լրագրող 325:
Բիլբրեյ Ջեյմս. ԱՄՆ-ի սենատոր 645:
Բիրանդ Մահմեդ Ալի. լրագրող 608:
Բլախոտին. գնդապետ 788:
Բլեյան Աշոտ 150, 268, 454, 562, 563, 565, 566, 569, 576, 582, 585, 593, 602, 620, 621, 624, 626-631, 779:

Բոզվանով Ալեքսանդր. զինվորական 143:
Բոգոդուխով. զինվորական 164:
Բոգոմոլով Օլեգ 87, 202:
Բոններ Ելենա 98, 175, 231, 305, 306, 312, 362, 389, 590, 653, 700, 768:

Բորովիկ Հենրիխ Ավերյանովիչ 56, 59-68, 124, 174:
Բովին 264:
Բրեժնեւ Լ. Ի. 26:
Բրըլ 56:

Բունիաթով Զիա 38, 76, 599:
Բուշ Ջորջ, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ 226, 273, 315, 327-329, 342, 353, 381, 382, 388, 416, 589, 592, 600:
Բուռլացկի Ֆ. 124, 171, 226:
Բուրբուլիս Գենադի 431, 517:
Բուրկովա Ինեսա, գրող 226, 227, 237, 285, 352, 359, 363, 656, 726, 737, 752:
Գաբա Սերգեյ, ռուս սպա 116
Գաբրիելյան Գագիկ 178:
Գաբրիելյան Գուրգեն, քանդակագործ 11, 22, 24, 52, 99, 164:
Գաբրիելյան Մեխակ 293:
Գաբրիելյան Վալերի 182:
Գալոյան Գ. Ա., ակադեմիկոս 57, 63:
Գալստյան Արշավիր 50:
Գալստյան Ժաննա, վաստակավոր դերասանուհի 39:
Գալստյան Համբարձում 96, 770, 772:
Գալստյան Ռաֆայել 634:
Գամբարով Իսա 425, 436, 439, 440, 444, 492, 627, 646, 673, 802:
Գայդար 436, 515, 549, 550
Գայդար Թիմուր 189, 190, 193, 202, 656:
Գայիբով 274, 279:
Գանիլ Ստոյան 538:
Գասպարյան Աշոտ, ԽՄ հերոս 50:
Գասպարյան Համլետ 771:
Գասպարյան Յուրի 185:
Գասպարյան Շահեն, Գարի Կասպարովի պապը 790:
Գարաֆյան Արամայիս 634:
Գելման Ալեքսանդր 70, 171:
Գեյվանդով Կոնստանտին 40:
Գենդյալիս Բ., Լիտվայի գիտնական 111:
Գենշեր 362, 382:
Գեւորգյան Վահան 578:
Գեւորգյան Սամվել 96:
Գզոյան Ֆելիքս 508:
Գիլեւիչ 56:
Գիրենկո, ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար 138:
Գյոզալով 110:
Գյուրեշ, գեներալ 676:
Գյուրջյան Գ. 140:
Գոլուբեւ Ա. Ի. 150:
Գոնչարով Ա. 171:
Գոբլ Պոլ 587:
Գոզման Լեոնիդ 202:
Գովորուխին Ստանիսլավ 682:
Գորբաչով Մ. Ս. 18, 25-28, 30-34, 38, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 63, 66, 70-73, 77-79, 81-83, 95, 97, 99, 101, 105, 106, 108, 109, 115-117, 123-125, 134, 137, 138, 140, 141, 145-147, 149-151, 155-157, 160, 161, 163, 165, 167, 170, 171, 173, 174, 180, 187, 189, 195, 199-201, 208, 211, 213, 220, 221, 223, 224, 226, 227, 230, 233, 234, 236, 248, 249, 252, 254, 259, 260, 262, 263, 265,269, 273, 280, 281, 285, 306, 367, 408, 459, 481, 526, 536, 594, 620, 623, 713, 719:

Գորգիսյան Մ 88:
Գորոդեցկի Սերգեյ 84:
Գորսկի Ալեքսանդր 438, 439:
Գրանին Դ. 171:
Գրաչով Պավել, գեներալ 427, 539, 540, 544-547, 647, 668-671, 674-675, 736, 775, 778, 792, 794, 802, 805:
Գրիբ 784:
Գրիգոր Լուսավորիչ 121:
Գրիգորիս եպիսկոպոս, Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, Արցախի թեմի առաջին առաջնորդ 121:
Գրիգորյան Ավետ 454:
Գրիգորյան Արամ, ակադեմիկոս 63:
Գրիգորյան Արամ 655:
Գրիգորյան Գեւորգ 215, 217:
Գրիգորյան Գրիգոր 655:
Գրիգորյան Եղիշե ԼՂ-ի կուս. մարզկոմի նախկին առաջին քարտուղար 42:
Գրիգորյան Ժ. 197:
Գրիգորյան Համլետ 168, 172, 173, 464, 693:
Գրիգորյան Հ. 712:
Գրիգորյան Մարտուն 197:
Գրիգորյան Ն. Ա. 228:
Գրիգորյան Սամվել, ակադեմիկոս 700:
Գրիգորյան Սոս 198:
Գրիգորյան Վալերի 260, 407:
Գրիգորյան Վահան 104:
Գրիգորյան Վաչագան 51, 104, 113, 128, 130, 171:
Գրիգորյան Վարուժան, Երկրապահի աշխատակից 411:
Գրոմիկո Ա. Ա. 46, 73:
Գրոմով, գեներալ 202, 358, 382:
Գուլիեւ Ջալալ 76, 782:
Գուլիեւ Ռասուլ 794, 797, 729-731:
Գուլյան Աշոտ 634:
Գուլուզադե Վաֆա 643, 767:
Գուրզադյան Վահագն 310:
Գուդավա Թենգիզ 388, 480, 481:
Դադամյան Բորիս Վարդանի 50, 97, 104, 107, 108, 122, 135, 136,

154, 173-175, 271:
Դաղայան Սիմոն 312:
Դաղաչիձե Իլյա, լրագրող 684:
Դալի Ղազար 376:
Դալլաքյան Անժելա 206:
Դանիելյան Գ. 241,
Դանիելյան Ռազմիկ 437,
Դանիլով Վ. 243:
Դաշկևիչ Յա. 90, 91, 656:
Դաշտամիրով, Ադր. ԿԿ ԿԿ-ի քարտուղար 196:
Դավթյան Սերգեյ 50:
Դեմիչև Պ. Ն. 22-24, 34, 36, 47:
Դենիսով Ա. 107:
Դեմիրբուլաղ Յաշար, օսմանյան հրամանատար 583:
Դեմիրել Սուլեյման 328, 342, 351-377, 378, 417, 418, 421, 425, 429, 435, 436, 439, 440, 453, 458, 474, 518, 543, 584, 604, 606, 607, 632, 633, 670, 692, 706, 729, 737, 748:
Դեմիրճյան Դերենիկ 379:
Դեմիրճյան Կարեն Սերոբի 16, 17, 28, 44-50, 71, 74, 75:
Դենիս դե Կոնսինի 328:
Դերիկյան Վարդան, լրագրող 588, 601, 615, 616:
Դերյուգին Յուրի, դիվանագետ 327:
Դինստբիր Իրժի 391, 394, 396-398:
Դյուբուա Էլեն, Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ 784:
Դյումա Ռոլան, Ֆրանսիայի ԱԳՆ 312
Դյումին Դմիտրի 254:
Դոլգիխ 25, 26, 36, 44, 46-48, 75:
Դուբինյակ Վ., գեներալ 148:
Դուդաև Ջոխար, Չեչնիայի ղեկավար 293, 610, 648:
Դուլյան Արմեն 405, 658:
Դուման Նիկոլ 494:

Եգորյան Էդուարդ 239, 250, 259, 268293, 454, 465, 466, 468, 471, 472, 595:
Ելցին Բորիս 194, 224, 225, 227, 235, 253, 260, 269, 270, 272, 275, 280, 282, 283, 285, 286, 298, 300, 305, 306, 313, 319, 327, 328, 333, 342, 343, 353, 357, 359, 364, 375, 381, 419, 512-514, 549, 552, 556, 589, 592, 598-600, 623, 633, 647, 649, 657, 671, 688, 704, 713, 716, 736, 740, 741, 745762, 768, 773, 778:
Եղյան Կամո 788:
Եմելյանով Պ. 108, 111
Ենիկոլոպով Ն. Ս., ակադեմիկոս 38:
Եպիսկոպոսով Հրանտ, պրոֆեսոր 40, 578:

Եսայան Է. 195:
Եսայան Օլեգ 154, 181, 300, 308, 348, 360, 388, 482, 488, 505:
Երմակով Ա., լեյտենանտ 523:

Զագեր Դիրկ 312:
Զախարով Մ. 171:
Զատիկյան 789:
Զարզարով Ա. 41, 42:
Զոլյան Սուրեն 211, 212, 231, 239, 412, 495, 507, 526, 565, 583, 678, 711, 775, 787:

Զոտով, լրագրող 356:
Զորի, տե՛ս Բալայան Զորի:
Զուբկո Մարատ 755:
Զուբով Անդրեյ 98:
Զուլֆուղարով 722
Էգգերտ Կոնստանտին, լրագրող 652:
Էլիասոն Յան 777, 780, 781, 804:
Էլկին Ա., զինվորական 523:
Էլչիբեյ Աբուլֆազ 416, 417, 429, 432, 442, 445, 447, 482, 483, 508, 511, 513, 516, 517, 519, 524, 525, 533, 535, 538, 540, 543, 548, 549, 556,557, 569, 570, 571, 575, 579, 580, 581, 599, 600, 609, 620, 624, 628, 629, 634, 646, 647, 649, 652, 677, 684, 689, 691, 695, 700, 702, 703, 706, 709, 787:
Էմեֆուզյան Վահրամ, բարեգործ 426:
Էմին Գևորգ 19, 192:
Էմին Հովսեփ 999, 500:
Էչբներ Ջոն 307:

Թաղևոսյան, զինկոմ 459:
Թաբուայլեր Մարգրետ, ԱՄՆ-ի լրագրող 147:
Թալբոտ Ստրոբ 671:
Թալիչինսկի Ռ. 24:
Թել Կլեյբորն 110:
Թևոսյան Իվան 110:
Թեչեր Մարգրետ 530, 560, 591, 682:
Թյուրքեշ Ալփարսլան, համաթուրանականության գաղափարախոս 583, 634:
Թոմսոն 439, 682:
Թովմասյան Վ. Ա. 101, 113, 271:
Թորան Ժան Լուի 498:
Թումանյան (Հովհաննես) 7-80:

Ժիգալին Ա. 171:
Ժինկին, գեներալ 274, 279:
Ժոկո, տե՛ս Վարդանյան Գեորգի:

Ժուկով Վ. Մ., գնդապետ 203, 241, 252, 296:

Իզիթյան Հենրիկ 265, 275:
Իլյուխին Վիկտոր 236, 237:
Ինենյու Խերդալ 381:
Իոսելիանի 762:
Իչկինով Մարատ, վարձկան օդաչու 774:
Իսագուլյան Գառնիկ 697:
Իսահակյան Ավետիք 9, 199, 512:
(Իսահակյան) Ավիկ 199:
Իսկանդարյան Արշավիր 261:
Իսմայիլով 274:
Իսրայելյան Վրեժ 412:
Իվանյան Քրիստոֆոր, գեներալ 777:
Իվանով 274:

Լազարեւ Բ. -41:
Լակշին Վլադիմիր 202:
Լավլինսկի Լ. 171:
Լեբեդ Ալեքսանդր, գեներալ 485:
Լեհման Ռիչարդ, ԱՄՆ-ի սենատոր 645:
Լենին Վ. Ի. 20, 50, 66:
Լենկ Թեմուր 38:
Լեո 779, 780:
Լեոնտեւ Կոնստանտին 517:
Լեւին Կար. ԱՄՆ-ի սենատոր 754:
Լեւկովիչ, զինվորական 523:
Լիզաչով Ե. Կ. 34, 40, 47, 48, 75, 77, 78, 117:
Լիխանով Ալբերտ 226:
Լիխանովա, լրագրողուհի 189:
Լիխաչով Դմիտրի, ակադեմիկոս 80, 226:
Լիպարիտյան Ժիրայր 412, 442, 548, 549, 561, 606, 607, 625, 640, 666, 679-681, 687, 729, 743, 746, 747, 753, 780, 781:
Լիսենկո Ն., ՌԴ պետդումայի հանձնաժողովի նախագահ 784, 785:
Լիտվինին Վ., թղթակից 142:
Լյաքիֆով Դ., զինվորական 764:
Լոբկանով Վ., զինվորական 133:
Լոբով Օլեգ 121, 685:
Լուկաշով 275:
Լուկաշ Վլադիմիր 36:
Լուկյանով Ա. Ի. 26, 34, 44, 46, 47, 49, 120, 125,136, 154, 160, 161, 173, 196, 228, 230, 719:
Լունինա Ելենա 262:
Լուչինսկի Պ. 88:
Լուշչուկ Վիտալի 553:
Խազրի Նաքի 76:
Խալիլ Ռզա 171, 172:
Խալիլով Գուզար, լրագրող 386, 388, 389, 391:
Խալլիկ, զինծառայող 111:
Խանզադյան Սերո Նիկոլայի 61, 93, 129:
Խանյան Սոկրատ, բանաստեղծ 164:
Խանջյան Գրիգոր, ժողովրդական նկարիչ 130, 154, 156:
Խաչատրյան Արտեն 639:
Խաչատրյան Արտակ 655:
Խաչատրյան Հրանտ (ԼՂՀ) 504, 620:
Խաչատրյան Մարտին, սենատոր 167:
Խաչատրյան Ց. 669:
Խաչատուրյան Միքայել 12, 191:
Խաչատուրով Տ. Ս., ակադեմիկոս 38:
Խաչիյան Մամիկոն 103:
Խասբուլատով Ռուսլան 436, 636:
Խարչենկո Գ. Պ. 50, 51, 87:
Խաչատրյան Հրանտ 464, 473, 581:
Խաչատրյան Վարդան 581:
Խաչատրյան Վիգեն 581:
Խոեր Ստենի 328:
Խոմեյնի Այաթոլլա 245, 246, 365:
Խվոստիկով Յու., գնդապետ 523:
Խուդավերդյան Կոստանտին, պրոֆեսոր 567:

Ծառուկյան Անդրանիկ 438:

Կադըմբեկով Վ. Ջ. 53:
Կադիրովա Սոնա 64, 65:
Կազիմիրով Վլադիմիր, ԼՂՀ գծով ՌԴ պրեզիդենտի դեսպանը 492, 493, 495, 499, 577, 671, 720, 733, 738, 751, 752, 768, 778, 781, 783, 801:
Կազընավ Ռ. 314:
Կալաշնիկով, գնդապետ 382:
Կալինկին, լրագրող 291:
Կանե Յուլյա Միխայլովնա 56, 57:
Կարանեց Ն., ԽՄԿԿ Կենտկոմի աշխատակից 207, 208:
Կարլանով Ռ. 90:
Կարուտիկյան Սիլվա 25, 26,28, 30-34, 43, 49, 54, 61, 144, 166, 357:
Կասիմով Թոֆիկ 489:
Կասյան Ա. 241:
Կաստարով Պավել, հեռուստավար 326:
Կաստարով Գարի, շախմատի գծով աշխարհի չեմպիոն 790:
Կասիմով Գանի 525:
Կաստրո Էմիլիո 579:
Կարաեւ Թամերլան 42, 432:

Կարամանօղլի Ա. 362:
Կարապետյան Բակուր, լրագրող 634:
Կարապետյան Վաչիկ 182:
Կարապետյան Վլադիմիր 460:
Կարաուլով Անդրեյ, հեռուստալրագրող 759, 763:
Կատուեւ 20, 22:
Կարկառաշվիլի, գնդապետ 519:
Կարպով Անատոլի 226, 266, 568:
Կաֆարովա Է. Ադրբ. ԳԽ-ի նախագահ 145, 160, 228, 375:
Կեւորկով Բորիս 11, 14, 21, 45, 72, 297:
Կետովանի 544:
Կըչման Միկոլա, իրավապաշտպան 420:
Կիրակոսյան Ալեքսան 163:
Կիրիլյուկ 163:
Կյուրեղյան Տիգրան 239:
Կոզըրեւ Ա., ՌԴ արտգործնախարար 332, 354, 366, 398-400, 404, 685, 690, 700:
Կոմանդոս, տե՛ս Տեր-Թադեւոսյան Արկադի:
Կոմարովա Տատյանա, հեռուստավար 344, 435, 505:
Կոնարեւ 168:
Կոնդրատեւ 78:
Կոնտրիմայտե Մարիտե, լրագրողուհի 532:
Կոսոլապով Յուրի, գեներալ 145, 151:
Կոստանդյան Արամ 110:
Կոստանդյան Կարեն 288:
Կոստիկով 695:
Կովալենկո Ալեքսեյ 577:
Կովալյով Յուրի, զինվորական 64, 274, 279:
Կովալյով Սերգեյ, իրավապաշտպան 235:
Կոքս Քերոլայն 236, 306, 307, 311, 314, 316, 337, 344, 357, 362, 380, 385, 402, 404, 405, 439, 440, 442, 495, 498, 499, 530, 560, 561, 573, 590, 591, 605, 622, 625, 641, 642, 672, 674, 676, 682, 701, 704, 707, 766, 774, 789, 792:
Կրավչենկո 168:
Կրավչուկ 385:
Կրավցով Բ. 88, 217:
Կրիկորյան Վարուժան 668:
Կրյուչկով 157, 210, 254, 265:
Կրոտով Մ. 801:
Կրուպնիկ Ի. 90, 92:
Կրփեյան Թաքուլ, ֆիդայի 216:
Կուգուլտինով Դ. 171:
Կուպրյավցեւ Վ. 171:
Կուլիեւ Վիլայաթ 117:
Կուլիկովա Գ. 243:
Կուլիշ Օ. 36:

Կուլչիցկայա Սվետլանա, հեռուստալրագրողուհի 392:
Կումբրի Անտոնի 172:
Կուշչեւ Ստանիսլավ 521:
Կուպրեեւ Ս. Ա. 101:

Հազկերտ, Պարսից արքայից արքա 365:
Հակոբյան Ալեքսան 90, 96, 473:
Հակոբյան Արմեն, քանդակագործ 39, 137, 185:
Հակոբյան Լեոնիդ 443, 446, 454:
Հակոբյան Ռուբեն 307, 695:
Հակոբյան Սպարտակ 121:
Հակոբյան Վարդան 11, 12, 14, 16, 22, 50, 71, 99, 258, 414:
Համազասպյան Վ(արդգես) 93:
Համբարձումյան Եղիշե 12, 50:
Համբարձումյան Սերգեյ Ալեքսանդրի, ակադեմիկոս 78, 79, 81-84, 124, 157-161, 275:
Համբարձումյան Վիկտոր Համազասպի, ՀԱԱ-ի պրեզիդենտ-37, 55, 78, 83, 171, 275:
Համզաթով Ռասուլ, բանաստեղծ 78:
Համիդով, Ադրբեջանի ՆԳՄ 461, 483, 547, 609:
Հայրապետյան Գրիգոր 500, 616, 638
Հայրապետյան Ռոբերտ 410:
Հայրապետյան Վալերի 185:
Հայրապետյան Վիգեն 14:
Հայրիկյան Պարույր 132, 466, 489, 495, 497, 499, 503, 511, 581, 610, 669, 789, 790:
Հայրյան Ռ. 161:
Հաջիեւա Լալա-Շովքյաթ, Ադրբ. պետ. նախարար 748:
Հաջիեւ 50, 191, 299:
Հաջիեւ Ալի 21:
Հաջիեւ Արիֆ 37, 372:

Հաջիզադե Հիքմեդ, լրագրող 388, 389, 405, 542
Հաջոյան Գագիկ 505:
Հասանով 86:
Հասանով Հասան, Ադրբեջանի վարչապետ 336, 538, 737, 745, 771, 797:
Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմ 72, 944:
Հավել Վացլավ, Չեխոսլովակիայի պրեզիդենտ 391:
Հարցներ Կիմ, բարեգործ 664:
Հիսուս Քրիստոս 664, 406:
Հովակիմյան Բ., թատերագետ 669:
Հովակիմյան Հենրիկ 331:
Հովհաննիսյան Գագիկ 455, 464, 479:
Հովհաննիսյան Էդուարդ 355, 356, 398, 399, 539:
Հովհաննիսյան Կոնստանտին, լրագրող 404:
Հովհաննիսյան Հմայակ 576-578:

Հովհաննիսյան Հովհաննես 420:
Հովհաննիսյան Հրաչյա, գրող 63, 99:
Հովհաննիսյան Մաքսիմ, լրագրող 341, 343, 565, 572:
Հովհաննիսյան Յուրի 526, 527, 631:
Հովհաննիսյան Նախշուն, Սոսի կոլտնտեսության նախագահ 181:
Հովհաննիսյան Նիկոլայ, պրոֆեսոր 567:
Հովհաննիսյան Ռիչարդ-Տիգրան, ակադեմիկոս 567:
Հովհաննիսյան Վահան Էդուարդի 611, 697, 666:
Հովհաննիսյան Վարդան, լրագրող 660:
Հովհաննիսյան Վարդուհի, Ռիչարդի տիկինը 567:
Հովհաննիսյան Վլադիմիր, իրավաբան 631:
Հովհաննիսյան Րաֆֆի Ռիչարդի, ՀՀ արտգործնախարար 283, 321, 329, 340, 344, 354, 360, 368, 372, 378, 384, 390, 398, 402, 427, 445, 450, 499, 507, 533-535, 539, 540, 548, 557-559, 563, 567, 613, 639, 662, 663, 671, 680:
Հորլ Պոլ 537:
Հոգ Դուգլաս, Մեծ Բրիտանիայի ԱԳՆ 572:
Հովսեփյան Յա. 203:
Հոֆֆ Մագդալեն, Եվրախորհրդարանի աշխատակից 636:
Հրաչ, ֆիդայի 216:
Հոուք Դուգլաս 380:
Հուսեյնով Ռահիմ 424:
Հուսեյնով Ռաֆիկ 276, 287, 416:
Հուսեյնով Սուրաթ 686, 693, 695, 702, 703, 705, 706, 709, 710, 716, 722:
Հուսեյնով Փանահ 584:
Հուսիկ Քահանա 413:

Ղազարյան Ա. 93:
Ղազարյան Հայկ 594:
Ղազարյան Ռաֆայել, ակադեմիկոս 96, 130, 470:
Ղազարյան Սամսոն 96:
Ղազարյան Վալերի 693:
Ղազարյան Ֆերդինանդ 467:
Ղազիեւ Ռասիմ, Ադրբ. պաշտպանության նախարար 385, 544, 545, 609, 619:
Ղալի Բուտրոս 303, 304, 313, 328, 355, 358, 387, 390, 391, 457, 514, 531, 533, 539, 544, 554, 640, 653, 666, 671, 627, 728, 747:
Ղահրամանյան Կարինե 312:
Ղամբարով Իսա 412:
Ղասումով Թոֆիկ, Ադրբ. ԱԳՆ 627, 630, 655:
Ղասումով Ռ., լրագրող 619:

Ղարիբջանյան Գ. Բ., ակադեմիկոս 58:
Ղափլանյան Հրաչյա, ՀՀ ժող. դերասան 73:
Ղուկասյան Արկադի 151, 571, 620, 670, 681, 683, 712, 721, 722, 730, 732, 734, 738, 739, 743, 747, 756, 765, 780, 784:
Ղուկասյան Էդիկ 168:
Ղուկասյան Լուսիկ 738:

Մագոմաեւ Մուսլիմ, երգիչ 390:
Մազովա Դ., չեխ լրագրող 403:
Մալենկովիչ Վլ., լրագրող 353, 356:
Մախմուրյան Գայանե 567:
Մամիկոնյան Ֆելիքս 223, 667:
Մամյան Իգնատ, գրող 71, 72:
Մամունց Սամվել 50, 95:
Մայիլյան Վլադիմիր 12:
Մայորեց Ա. 88:
Մայտինանս Մայտ 187:
Մանասյան Ալեքսանդր, պրոֆեսոր 237:
Մանգասարյան Սառա 178, 179:
Մանիլով, գեներալ 503:
Մանուկյան Արայիկ, լրագրող 703:
Մանուկյան Վազգեն 96, 207, 220, 232, 490, 527, 533, 537, 542, 594, 613, 635, 648, 717, 718:
Մանուչարյան Աշոտ 88, 92, 93, 96, 128-130, 203, 453, 769, 770:
Մանուչարով Արկադի 11, 14, 52, 96, 132, 243, 360, 468, 638:
Մանուչարովա, լրագրողուհի 207:
Մաշկով, գնդապետ 216, 217, 219, 230:
Մավիսակալյան Ռոբերտ 374, 780:
Մավյան Վահրամ 438:
Մարեսկա Ջոն, դիվանագետ 671:
Մարչուկ Գ., ԽՍՀՄ ԳԱ-ի պրեզիդենտ 171:
Մարուխյան Հրայր 478, 481, 611, 698:
Մարուխյան Ռոստանիկ 695:
Մարտիրոսյան Վիլեն, զինվորական 381:
Մարուսիչ Ֆիլիպ 447
Մեդվեդեւ Ռոյ, պատմաբան 73:
Մերլոկ Ջ., ԱՄՆ-ի դեսպան 124:
Մեյջոր Ջոն, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ 363:
Մելիկով Դ. 36:
Մելիք-Շահնազարյան Արսեն 231:
Մելիք Շահնազարյան Լեւոն 308, 339, 405, 426, 467, 500, 516, 533, 538, 559, 630, 638, 648, 693, 756:
Մելյան, հեռուստավար 540:
Մելքումյան Հրանտ 184:
Մելքումյան Մարգարիտ 198
Մելքոնյան Մոնթե, զորապետ 693, 702, 722:
Մեղրյան Հայկ 655:

Մեղրյան Շահեն 291, 292, 361, 445, 446, 461, 484, 493, 560, 654, 655:
Մեհմանդարով 331:
Մեհքիեւ Ա., լրագրող 285:
Մենքեcաcվիլի Թ., ԽՍՀՄ Գխ-ի fարsուղար 101:
Մերիմե, ՄԱԿ-ի Ախ-ի ղեկավար 556, 561:
Միխայլով Ալ. 171:
Միկոլա, ուկրաինացի կամավորական 332:
Միկոյան Ս. Ա. 40:
Միկուcեւիչ 752:
Միհրանյան Անդրանիկ 390, 667, 759, 767, 769:
Մինասբեկյան Մ. 86:
Մինասյան Գրիգոր 174:
Մինասյան Մարիեsա 178:
Միcինա Վ. Մ. 101, 219, 230:
Միsերան, Ֆրանսիայի որեզիդենs 226, 263, 421, 452, 459, 592, 632, 633, 699:
Միրզախանյան Ռուբեն 696, 697:
Միրզոյան Գրեsա 310:
Միրզոյան Էդուարդ, կոմոոզիsոr 61:
Միրզոյան Մաfսիմ 40, 110, 154, 573, 781:
Միրզոյան Ռուբիկ 185:
Մխիթար Գոc, միջնադարյան հայ ոասմիչ-իրավաբան 261:
Միfայելյան Իոսիֆ 655:
Մխիթարյան Գագիկ 460:
Մկrsչյան Ան. 17:
Մկrsչյան Արթուr-ԼՂՀ ԳԽ-ի առաջին նախագահ 308, 312, 318, 322, 360, 367-383, 386, 404-410, 465, 596, 653:
Մկrsչյան Ա., դիվանագեs 17, 125:
Մկrsչյան Լեւոն 310:
Մկrsչյան Շահեն 669:
Մոսբերգ, Շվեդիայի փոխարsզործնախարար 411, 804:
Մոսsովcչիկով Ս., լրագրող 142:
Մովսիսյան Զավեն 50, 71:
Մովսիսյան Վլադիմիr 7, 132, 170, 772:
Մուդակ Վիկsոr 230
Մութալիբով Այազ 42, 146, 162-164, 166-168, 173, 189, 196, 197, 208, 213-215, 220, 236, 237, 246, 249, 252, 260, 265, 273, 275, 280, 282, 283, 288, 289, 292, 298, 303, 304, 306, 313, 318, 319, 322, 325, 326, 329, 331-333, 335, 345-347, 349, 350, 352-354, 357, 367, 369, 392, 403, 423-425, 429, 432, 433, 511, 566, 571, 778:
Մուխին Վլադիմիr 523, 524:

Մուcեղյան Ալբեrs 305:
Մուսաբեկով Ռասիմ 412:
Մուլիմզադե, Սումգայիթի կուսfաղկոմի Ա fարsուղար 35, 53:
Մուլիմ, գյուղացի 716:
Մուսաֆաեւ, Ադրբ. Կոմկուսի նախկին Ա fարsուղար, 275, 685, 689:
Մուսաֆաեւ Չինգիզ 456:
Մուրադյան Սարգիս, ժողովրդական նկարիչ 93, 130:
Մուրադյան Իգոr 45, 48, 96, 234, 240, 616:
Մուրադյան Զանփոլադ 655:
Մուցասկիս Կոսsանդինոս 427:
Յազով, ԽՍՀՄ նախարար 14, 149, 155, 157, 187, 210, 224, 227, 249, 254, 257:
Յակովլեւ Ալեfսանդր 25-27, 47, 48, 75, 209, 210:
Յակովլեւ Ե. -Վ. 318:
Յաcին Վ. Մ. 12, 34:
Յանաեւ 263, 266:
Յանեկ, չեխ լրագրող 252:
Յըլմազ Ֆաթիհ, թղթակից 211:
Յուդենիչ 348:
Յումախ Արիլ, օսման. թուrf վարձկան 358:
Յունուսովա Լեյլա 119, 310, 418, 430, 462, 485, 516, 522, 619, 621, 648:
Յուրա, ճարsարգի, ջոկաsի հրամանաsար 503:
Նազարբաեւ Նուրսուլթան 269, 270, 272, 282, 283, 300, 306, 319, 327, 342, 343, 375, 376, 517, 520, 522, 524, 525, 538, 541, 623, 649, 741:
Նազարյան Անգին, ֆիդայու մայր 216:
Նազարյան, լրագրող 325, 326, 380, 648:
Նազարյան Վալերի, ֆիդայի 216:
Նազարով Յու. 86:
Նամազով Էլդար 648:
Նաջաֆով Ն. 412:
Նավասարդյան Աcոs 239, 454, 465, 581:
Նավասարդյան Արման 554, 561:
Նավասարդյան Գրիգոլդա 127:
Նարիմանբեկով Օլեգ 337:
Նարիմանով Նարիման 5, 30, 331, 557:
Նեչաեւ, գեներալ 153:
Նեվզորով Ալեfսանդր, հեռուսալրագրող 636-637:
Նեվերով Վլադիմիr 402:
Ներսիսյան Մկrsիչ 567:
Ներսիսյան Յուրի 11:
Ներսիսյան Վեներա 312:
Նիկոլաեւ, փոխգնդաոեs 21:

Նիկոլյան Լիո, լրագրող 602:
Նիյազով Ս. 756:
Նիշանով Ռ. 115, 138, 156, 159, 246:
Նույկին Անդրեյ 189-191, 202, 208, 211, 236, 237, 287, 299, 335, 431, 656, 716, 726:
Նույկինա Գալինա 189-191, 202, 656:

Շաբադ Անատոլի 187, 227, 228, 252, 253, 255, 262, 311, 319:
Շախրայ 704:
Շահբազյան Գագիկ 554:
Շահբազով 275:
Շահմուրադյան Սամվել 454, 535:
Շահնազարյան Դավիթ 524, 526, 533, 580, 606, 634, 640, 666, 674, 677, 681, 685, 687, 691, 704, 731, 768:
Շահնազարյան մելիքական տոհմ 31:
Շահնազարով 31, 40, 41:
Շահումյան Ստեփան 58:
Շապոշնիկով Ե., ավիացիայի մարշալ 301, 347, 348, 350, 352-355, 357, 358, 362, 364, 368-370, 372, 373, 377, 381, 386, 485, 546, 675:
Շատալին, գեներալ 115, 166, 184-187, 223, 224, 716:
Շատելվորտ 33, 439, 682:
Շարաֆուտդինով Սուրաբ 171:
Շելով-Կովեդյաեւ Ֆյոդոր 90, 91, 225, 227, 235, 370, 371, 431:
Շեկյան Անդրանիկ 776:
Շեկյան Արմեն 232:
Շեկյան Էռնեստ 776, 777:
Շեկյան Մայիս 776:
Շեկյան Նվեր 776:
Շեյլի, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության աշխատակից 754:
Շեյնիս Վիկտոր 237, 564:
Շեւարդնաձե Էդուարդ 251, 265, 281, 381, 417, 489, 513, 552, 610, 649, 705, 773:
Շեվելյով, գնդապետ 188:
Շերիմկուլով Մեդեթկան 742, 783, 796, 798, 799, 801:
Շիխլինսկի 331:
Շիրինյան Վիգեն 168, 314:
Շիրխանյան Վահան 314, 348, 470, 490, 502, 770:
Շիրվանզադե Ալեքսանդր 142:
Շկիրյով Ալեքսեյ 424:
Շկլյարեւսկի Ի. 171:
Շմելյով Նիկոլայ 202:
Շոնիա Վալտեր, դեսպան 752:
Շվարցենբերգեր, Չեխիայի վարչապետ 391:
Շվեդով Անդրեյ, լրագրող 255, 256:
Շվեց Ի. Ա. 50:

Շուշկեւիչ, Բելոռուսի ԳԽ-ի նախագահ 286, 375:
Շուգարյան Ռուբեն 504, 535:
Շումեյկո Վլադիմիր, ՌԴ պետդումայի նախագահ 793, 799-801:
Շուստեր Սավիկ, «Ազատություն» ռադիոյի աշխատակից 181:
Շուքուրով Ռոստոմ 171:

Ոսկանյան Հրանտ 16, 46, 48, 128, 129, 133:

Չալիկովա Վիկտորյա 175:
Չալյան Թելման 24:
Չայլախյան Լեւոն, ակադեմիկոս 578:
Չարենց Եղիշե 29, 780:
Չեբրիկով Վ. 114:
Չեքին Հիմնեք 368, 369, 375, 378, 388, 426, 429, 435, 546, 573, 576, 625, 627-629, 635, 681, 683, 736, 740, 748, 745:
Չեռնենկո Ա. 88:
Չեռնիկով Ե. Լ. 577:
Չեռնոմիրդին Վիկտոր, ՌԴ վարչապետ 578, 716, 736:
Չեռնիչենկո Յուրի 189, 190, 193, 202, 216:
Չեռնյավին, ադմիրալ 358:
Չեռնիշեւ Ալբերտ, դիվանագետ 675:
Չիլլեր Թանսու 736, 738, 787, 798, 805:
Չիլինգարյան Մեժլում 217:
Չիստյակով Անատոլի 737, 749:
Չիֆթալարյան Ռ. 534:

Պաղայան Ռ., ՀՀ ԳԽ-ի հանձնաժողովի նախագահ 622:
Պասկալեւա Ցվետանա, հեռուստալրագրող 660, 667, 676:
Պավլով, գեներալ 347:
Պավլով, ԽՍՀՄ նախարար 154, 210:
Պարգեւ եպիսկոպոս Մարտիրոսյան, Արցախի թեմի առաջնորդ 288, 316, 770:
Պարշին, զինվոր 314:
Պետրոսյան Գայանե 178:
Պետրոսյան Գեորգի 168, 464, 491, 498, 524, 526, 531, 556, 565, 569, 572, 583, 589, 590, 636, 638, 661, 679, 689, 690, 692, 693, 696, 698:
Պետրոսյան Գեւորգ 261, 263:
Պետրոսյան Գեւորգ, գնդապետ 533:
Պետրոսյան Լեոնարդ 268, 269, 271, 272, 286, 288, 292, 294, 296, 303, 304, 306, 308, 446, 579, 637, 711:
Պետրոսյան Հրաչիկ 398:
Պետրոսյան Մարսել 257, 624, 625:
Պետոսյան Մուրադ, ԼՂՀ բանակի հրամանատարի տեղակալ 794, 795:

Պետրոսյան Շմավոն	11, 14, 97, 112:
Պետրոսյան Ռազմիկ, ինքնապաշտպանության հրամանատար	11, 168, 551:
Պետրոսյան Ռազմիկ Հայկի	438:
Պետրոսյան Սվետլանա	39:
Պետրոսյան Վարդգես	55, 60, 61, 78, 79, 310, 468:
Պետրոսյան Վիտալի	68:
Պետրուշենկո Մ. Ս.	154:
Պերես դե Կուելյար	229:
Պինոչետ	264:
Պիշչև, Երևանի զորահրամանատար	251:
Պլավսկի	274:
Պոգորիլի Ալեքսեյ	262:
Պոդոպրիգորա Վ. Ն.	577:
Պոլյակով Ալ.	175:
Պոլյանիչկո Վ. Պ.	104, 112, 134, 138, 146, 150, 160, 163-166, 168, 174, 187, 188, 191, 193, 196, 210, 236, 241-243, 260, 261, 265, 266, 279, 433, 716, 725:
Պողոսյան Ժիրայր	742:
Պողոսյան Հենրիկ	14, 21, 29, 71, 72, 85, 88, 90, 92, 95, 102-104, 107, 188, 237, 238, 245, 248:
Պողոսյան Ստեփան	207, 213, 223, 224:
Պոպով Գավրիիլ	153:
Պրալնիկով Անդրեյ	36, 151, 492:
Պրիմակով Եվգենի	40, 78, 154, 156, 209, 210, 432:
Պուգո, ԽՍՀՄ նախարար	210, 224, 227, 228, 236, 265, 526:
Ջալիլով Աֆիադդին	739, 799, 800, 801:
Ջալիլով Ս.	570, 734:
Ջահուկյանց	454:
Ջանդարմ Հյուսամեթդին	512:
Ջանյան Բոգդան, բանաստեղծ	71:
Ջարմեն Պիտեր	
Ջարմեն Ռոսիտա, անգլիացի կվակերներ	585:
Ջաֆարով Ջաֆար	716:
Ջաֆարով Վ. Դ.	101, 104, 107, 110, 150, 168, 274:
Ջիլավյան Սերգեյ, անհատ ձեռներեց	707:
Ջիմբազյան Տիգրան	695:
Ջհանգիրյան Յուրի	11:
Ռաբին Իսահակ	739:
Ռադաև Մ. Ռ.	150:
Ռազումովսկի Գ. Պ. -22, 23, 34:	
Ռայիսա Մաքսիմովնա	30, 167, 181:
Ռաջաբով Ալիովսաթ	764:
Ռասպուտին Վ.	171:

Ռաֆայելի Մարիո	414, 415, 443, 454, 479, 480, 484, 489, 495-498, 507, 516, 517, 519, 531, 534, 593, 604, 624, 625, 685-687, 691, 694, 698, 708, 714, 716-718, 727, 732, 745, 747, 752:
Ռաֆսանջանի, Իրանի պրեզիդենտ	415, 582, 740:
Ռեուս, գեներալ	402, 619:
Ռզաև Դադաշ, գեներալ	619:
Ռզաև Շ.	286:
Ռիժկով Նիկոլայ Իվանովիչ	31, 47, 104, 106, 156, 719:
Ռըբար Յան, չեխ լրագրող	255:
Ռոզանով Ալեքսանդր	505:
Ռոզով Վիկտոր, գրող	682:
Ռոյսման Լեւ	355, 398, 399:
Ռոստով Յուրի, լրագրող	338, 344, 353, 354, 393, 427:
Ռոստովսկայա Մ. Ն.	257:
Ռուբեն, տես Տեր- Մինասյան Ռուբեն:	
Ռումյանցև Օլեգ	678:
Ռուցկոյ	380-382, 387, 392, 401, 402, 438, 449, 463, 577, 578:
Ռութերս Ջեմս	315:
Ռուստամխանլի Սաբիր	310:
Սաբի Անրի	172:
Սադըխով, գեներալ	637:
Սադըխով Հուսեյն աղա	354, 375, 432:
Սաբիրով Ռաֆիկ	495:
Սադոյան Արտակ	130, 472:
Սալամով	525:
Սալիբա Հարություն, ամերիկահայ բարերար	793:
Սալիբա Հովիկ, ամերիկահայ բարերար, Հարությունի որդին	777, 793:
Սալմանով	573:
Սալման Ռուշդի	365:
Սախարով Անդրեյ, ակադեմիկոս, իրավապաշտպան	36, 53, 70, 73, 98, 108, 109, 235, 306, 312, 435, 587, 590, 775:
Սահակյան Անդրանիկ	183:
Սահակյան Արա	470, 484, 487, 510, 547, 578, 620:
Սահակյան Արամայիս	500:
Սահակյան Մելս	479:
Սահակյան Ռուբեն, պրոֆեսոր	567:
Սամվել, ազատամարտիկ	323:
Սայմոն Պոլ, ԱՄՆ-ի սենատոր	784:
Սանասարյան Հակոբ	473:
Սավին, գեներալ	299:
Սարգսյան Արամ	237, 239, 380, 470, 581:
Սարգսյան Արմեն, դեսպան	'572:
Սարգսյան Արտեմ, ակադեմիկոս	38:
Սարգսյան Գ. Խ., ակադեմիկոս	55, 61:

Սարգսյան Եղիշե	208, 243:
Սարգսյան Մանվել, ԼՂՀ ներկայացուցիչը ՀՀ-ում	275, 627, 666, 674, 679, 686, 726:
Սարգսյան Մարգարիտ	785:
Սարգսյան Յուրի	460:
Սարգսյան Սերժ	262, 546, 609, 635, 644, 722, 729, 732, 775:
Սարգսյան Սոս, ժող. դերասան	55, 58, 158, 208, 275:
Սարգսյան Վազգեն	262, 300, 377, 389, 415, 450-453, 468, 492, 496, 498, 501, 504, 511, 540, 544, 548, 649, 778:
Սարգսյան Տիգրան	465:
Սարգսյան Ֆ. Տ., ակադեմիկոս	48:
Սարկիսով Մ. Ա., պրոֆեսոր	38:
Սարուխանյան Սարգիս	183:
Սարուխանյան Վրեժ	395:
Սավին, գեներալ	284:
Սարդարյան Կտրիճ	169, 170, 239, 268, 284, 304, 477, 482, 585, 586, 611, 621, 624, 625, 631:
Սաֆարլի	736:
Սաֆարյան Խաչիկ	234, 467:
Սաֆոնով, գեներալ, ԼՂԻՄ-ի ռազմական պարետ	121, 148, 150, 158, 160, 162-164, 166-169, 181, 188-194, 789:
Սեդրակյան Սեդրակ, Գյուլիստանի ֆիդայի	655:
Սեդրակյան Սեդրակ	154:
Սելիմխանով, լեզգիների ազգային ազատագրական շարժման ղեկավար	627:
Սեմյոնով Վլադիմիր, Ելենա Բոնների որդին	380:
Սեիդով	45:
Սելյունին Վասիլի	202:
Սեյմստոն, ԱՄՆ-ի սենատոր	150:
Սեւակ Պարույր	85:
Սերիկով	274
Սիլաեւ	265:
Սքյուֆլբերգեր Հանս	510:
Սիդորով Վ. Ա.	101, 106, 120:
Սիմոնյան Կարեն	129, 131:
Սիմոնյան Հրաչիկ, ակադեմիկոս	17, 469:
Սիմոնյան Պողոս	655:
Սիմոր, ԱՄՆ-ի սենատոր	315:
Սիորիս Խրիստո	678:
Սիրադեղյան Վանո	88, 96, 126, 127, 130, 477, 769, 773:
Սլավգորոդսկի	151:
Սլյունկով	97-114, 141:
Սմիրնով Վ.	266, 285, 286, 373:

Սմոլենցեւ	195:
Սնեգուր	485:
Սոբոլեւա Տատյանա	12, 40:
Սոբչակ Անատոլի	107, 134:
Սոլոուխին Վլադիմիր, գրող	171:
Սոկոլով Վ., գեներալ	289:
Սպիրիդոնով Վիկտոր, զինվորական	139:
Սոնենց-Փափազյան Վիգեն	572:
Ստալին	5, 6, 7, 15, 20, 79:
Ստամբոլցյան Խաչիկ	96, 128, 599:
Ստարովոյտովա Գալինա	90, 98, 168, 169, 175, 275, 276, 314, 315, 354, 362, 387, 563, 587:
Ստեփանյան Եսայի	594:
Ստեփանյան Նելսոն	110:
Ստեփանյան Վ.	133:
Ստուպիշին Վլադիմիր Պետրովիչ	462, 506, 563, 575, 590, 674, 677, 689, 718:
Սրապիոնյանց Ռ. Ա., պրոֆեսոր	38, 40:
Սուլթանով	331, 334:
Սուվորով Ալեքսանդր, գնդապետ	435:
Սուրենյան Կարպիս	232:
Սուֆիասյան Սիլվա	441:
Վազգեն Ա, Ամենայն Հայոց վեհափառ կաթողիկոս	24, 171, 222, 242, 355, 431, 561, 579, 766, 770:
Վարիանիս Նիկոլաս	344:
Վահաբզադե Բախտիյար	7, 34, 76, 77:
Վայեզի Մահմուդ	387, 388, 393, 400, 402, 418, 421:
Վանյան Թամարա	217:
Վասիլեւսկի Ալեքսանդր	21:
Վարդանյան Գեւորգ	489:
Վարդանյան Գեորգի	770:
Վարդանյան Դավիթ	96, 211, 251, 413, 455, 465, 472, 482, 537, 591, 594, 770:
Վարդանյան Ստեփան	60:
Վարդանյան Վլադիմիր	50:
Վարդգես (Ուլուբաբյան)	529:
Վարդումյան Ալվարդ	502, 503:
Վեզիրով Ա.	75, 83, 86, 90, 104, 105, 117, 119, 121, 138, 140, 423, 435:
Վելայեթի Ալի Աքբար	361, 364, 366, 368, 372, 383, 543:
Վելիմամեդով Ս. Մ.	150:
Վիշինսկի Մ.	209:
Վոլսկի Արկադի Իվանովիչ	70, 71, 84-86, 90, 92-94, 98, 100, 101, 104, 116, 120, 130, 256, 265, 284, 492, 578, 719:
Վոեվոդսկի Կոնստանտին	21, 34, 36, 216, 285, 605:
Վոյկո	168:
Վենդել Ֆրանսիսկո	432, 433:

Վենս Սայրուս 383-385, 388, 390:
Վերպալլահ Բախտիար, աֆղան մոջահեդ 793:
Վերմիշեւա Սեդա 656:
Վոլին Վլադիմիր 492:
Վոսս Ա. Է. 88-90, 93, 103:
Վորոնցով-Դաշկով 348:
Վորոնցով, դիվանագետ 428:
Վուրղուն Սամեդ 29:

Տարազեւիչ Գ. Ա. 122:
Տեր-Գրիգորյան Նորայր, գեներալ 504, 506:
Տեր-Թադեւոսյան Արկադի, գեներալ 414, 502:
Տեր-Մինասյան Ռուբեն 7:
Տեր-Պետրոսյան Լեւոն 88, 89, 96, 126, 128-131, 196, 198, 206, 209-212, 214, 215, 220, 224, 225, 227, 229, 230, 233, 234, 238-240, 243, 254, 259, 260, 268, 269, 271, 273, 275, 282, 284, 293, 295, 298, 311, 312, 329, 332, 340, 342, 347, 349, 350, 352, 353, 357, 360, 367, 372, 379, 383-384, 387, 388, 400, 405, 414, 416, 418, 421, 427, 429, 433, 445, 449, 450, 452, 456, 457, 759, 460, 462-465, 468, 471, 472, 476-479, 481, 483, 493, 498, 501, 506, 509-511, 513, 516, 517, 520, 522, 524, 528, 531, 538, 540, 543-545, 548, 555, 557, 558, 564, 571, 575, 576, 579, 584-586, 592, 594-596, 598, 604, 606, 622, 629, 732, 634, 638, 640, 641, 647, 649, 657, 670, 677, 678, 686, 688, 691-694, 696, 698-701, 709, 712, 717, 730, 731, 734, 737, 740-745, 756, 771-773, 783, 785, 787, 793:
Տեր-Ստեփանյան Քրիստիան 371, 482, 528:
Տիգրան Մեծ 25:
Տիտանյան Ռուբեն 478:
Տիտով Վյաչեսլավ, Մոսխորհրդի դեպուտատ 253,255:
Տյուգանով Անդրեյ, ռուս սպա 116:
Տրավկին 578:

Ցիտրինյակ Գրի(գորի) 108:
Ցուդերու Վերժինիա, Հունաստան ԱԳՆ-ի տեղակալ 684:

Ուլուբաբյան Բագրատ 5, 33:

Փանահ-Ալի (խան) 283:
Փաշազադե շեյխ-ուլ-իսլամ 501, 579, 666, 667:
Փաշայան, սենատոր 167:

Փափազյան Արշալույս 310:
Փել, ԱՄՆ-ի սենատոր 315:
Փիրումյան Դանիելբեկ 251:
Փիրումյան Պողոսբեկ 251:

Քալանթարյան Սերգեյ 412:
Քաջազնունի Հովհաննես 477, 611:
Քացախյան Պետրոս 486, 491:
Քեմալ Աթաթուրք 362:
Քենեդի Ջոզեֆ, ԱՄՆ-ի սենատոր 607-612:
Քենեդի Ջոն, ԱՄՆ-ի սենատոր 751, 784:
Քենեդի Ռոբերտ 784:
Քերիմով Շ. Ք. 150:
Քլինթոն Բիլ, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ 634, 699, 740, 784, 798, 799:
Քոչարյան Շավարշ 638:
Քոչարյան Ռիմա 39:
Քոչարյան Ռոբերտ Սեդրակի 40, 50, 110, 117, 168, 271, 308, 463, 469, 509, 514, 515, 527, 534, 580, 614, 636, 638, 642, 644, 653, 659, 678-690, 693, 696, 712-728, 729, 735, 739, 740, 746-748, 754, 759-761, 763, 763, 765, 792:
Քոչարյան Սեդրակ 614:
Քրիստոֆեր Ու., ԱՄՆ-ի պետ. քարտուղար 621, 691:
Քուշներ Բեռնար 314, 332, 355, 360, 361, 370, 389, 408:

Օզալ Թուրգութ, Թուրքիայի պրեզիդենտ 199, 200, 351, 369, 377, 378, 423, 425, 428, 445, 458, 633, 645, 649, 651, 652, 654, 657:
Օզֆաքուրան Նեջաթի Մուստաֆա, լրագրող 664, 665:
Օլեանդրով Վսեվոլոդ 507:
Օլեյնիկ Բորիս 111-113
Օհանյան Լենսեր 189:
Օհանյան Սեյրան 770, 777:
Օհանյան Պատ 167:
Օհանջանյան Կարեն 753:
Օմար Խալիմ, ՄԱԿ-ի աշխատակից 511:
Օմելիչեւ Բ., գեներալ 146:
Օկյան Վարդգես, լրագրող 588:
Օսիպով Վ. 11, 13, 14, 16:
Օսկոցկի Վալենտին 189-191, 202, 216, 217, 237, 257, 299, 381, 431, 656, 716, 726:
Օսմանով Նադիր 458:
Օվչարենկո Գ. 53, 88:
Օվչիննիկով, զինվորական 170:
Օրբելյան Սայիդա 40:
Օրուջեւ Զ. 112:
Օրուջեւ Թ. Խ. 42, 50, 86, 90, 92, 274:

Ֆաքալիեւ Ն. Ս.	115:
Ֆարաջյան Էմիլյա	217:
Ֆել Կլեյբոն	327, 328:
Ֆերնանդես Ֆրանսիսկո, Իսպանիայի արտգործնախարար	321:
Ֆիլատով Սերգեյ, ՌԴ պրեզիդենտի աշխատակազմի ղեկավար	684:
Ֆիցուոտեր Մարլին, լրագրող	147:
Ֆյոդորով Ալեքսեյ	450, 451:
Ֆյոդորով Ա. Վ., Ռուցկոյի խորհրդականը	577:
Ֆյոդորով Անդրեյ, ֆոտոթղթակից	492:
Ֆյոդորով Սվյատոսլավ, ակնաբույժ	192, 226:
Ֆոտեեւ Վ. Կ.	137, 164, 196, 237, 241, 242:
Ֆրանս դը Արտինգ, Ֆրանսիայի դեսպան ՀՀ-ում	668:
Ֆուրման Դմիտրի	481:

Այսպես է ոտքի ելել Արցախը եւ շարժվել դեպի իր ազատ անկախությունը:

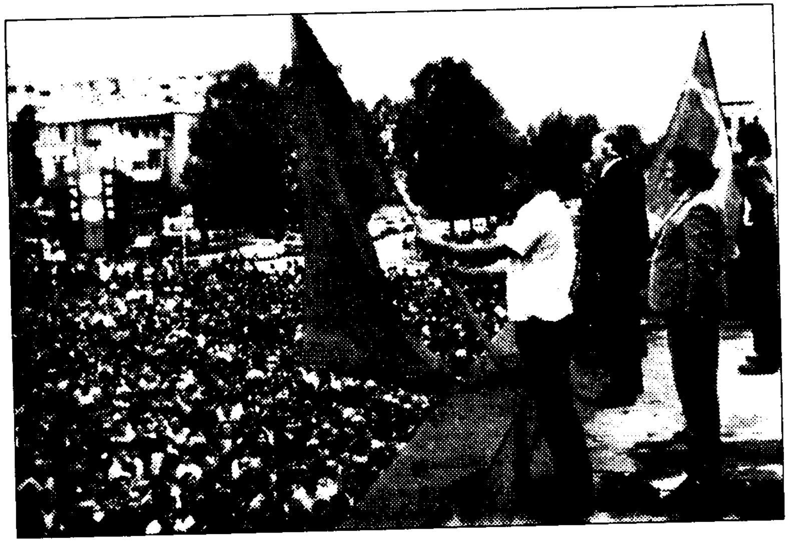

Առաջին հանրահավաքներից մեկը: Ցուցարարներին խոսք է ասում Արկադի Մանուչարովը: Ելույթի է պատրաստվում բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանը:

Արցախի գոյապայքարի պաշտպանության համար ոտքի կանգնեցին Երեւանը, Հայաստանը, ողջ հայ ժողովուրդը:

Կառավարական բութ ամբաստա-նությունը չի կարող ճնշել համաժողովր-դական կամքը։

Վաչե Սարուխան-յանը թատրոնի մարդ է։ Այն օրերին Թատերական հրա-պարակում էր նրա բեմը, հարյուր հա-զարավոր հանդիսա-տեսների առաջ

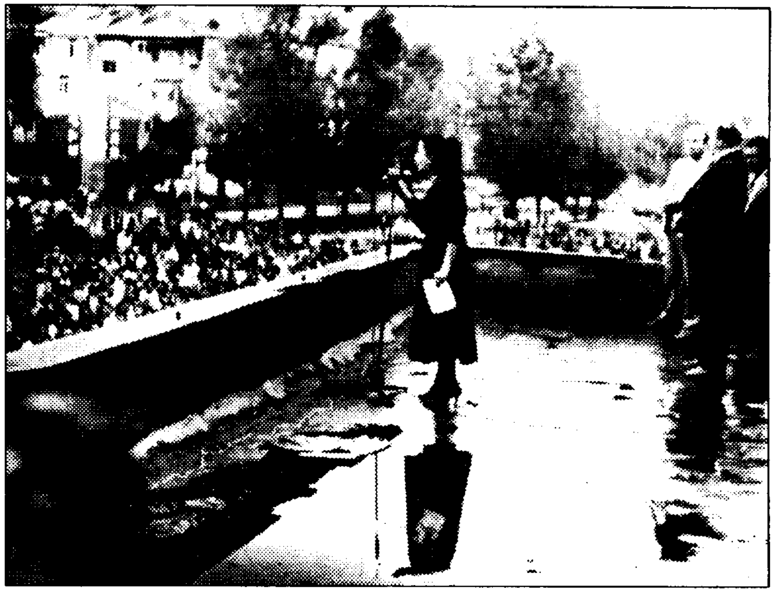

88-ի Արցախյան հանրահավաքների ո-գին էր Ժաննա Գալստյանը՝ մարզի ազգային դրամատի-կական թատրոնի տա-ղանդավոր դերասա-նուհին։

Ինքնապաշտպանու-թյան օրերին Ժաննա Գալստյանը ստանձնել է իր կյանքի ամենա-ծանր եւ ամենափա-ռավոր դերը. զորամա-սերում էր, նրա մար-տական հանձնարա-րությունները էին կա-տարում ազատամար-տիկները, ապա զեկու-ցում, արժանանում խրախուսանքի, ստա-նում նոր, առավել պատասխանատու հրահանգներ։

Բանաստեղծ Սիլ-վա Կապուտիկյա-նը 60-ական թվականներից սկ-սած գրում, պա-հանջում էր Արցա-խը վերամիավորել մայր Հայաստա-նին։ Հիմա էլ հրա-պարակում էր բարձրացրել իր ձայնը, եւ նրան լսում էր հանուր հայությունը։

9. Հիվանդ էր բանաստեղծ Վահագն Դավթյանը, եւ ամեն ելույթը կարող էր վերջինը դառնալ: Նրա այդ գրավոր ու բանավոր ելույթներից յուրաքանչյուրը, իբրեւ վերջինը, կտակի նման էր հնչում:

– Այսպես լա՞վ է. հրապարակը դատարկ չի լինի, եւ օմօնը այնտեղ տիրություն չի անի.- ասում էր ստեփանակերտցին:

«Եզդիները ձեզ հե՞տ են, հա՞յ եղբայրներ»:

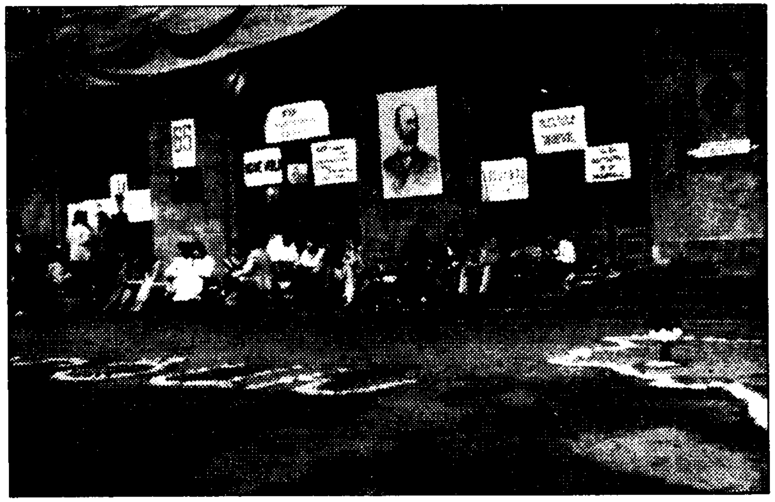

Գործադուլ են անում գործավորները, դասադուլ են անում ԲՈՒՀ-ե-րի ուսանողները:

Հացադուլի է պառկել Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Գառնիկ Մանասյանը եւ Հայաստանի ԳԽ-ից պահանջում է որոշում ընդունել Արցախի դատը պաշտպանելու մասին:

14. Ժողովուրդը զինված ինքնապաշտպանության է անցնում... Ինքնապաշտպանական առաջին ջոկատներից մեկը:

իբ-
նա-
յա-
բե
են-
ինչ
դե-
եւ
հա-
ին,
ագ-
ին:

Ծանր ու հոգնատանջ զինվարժանքից հետո որքա՞ն բաղձալի է սուրբ հողին պառկած դեսից-դենից խոսել։

80-ամյա Վիկտոր Համբարձումյանը՝ Հայաստանի ակադեմիայի պրեզիդենտն ու աշխարհահռչակ գիտնականը, հացադուլի է պառկել Մոսկվայում, որ գուցե թե Գորբաչովին ա-նուշի բերի Արցախի հանդեպ։

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա վեհափառը Մոսկվա է հասել, որ տուն բերի հացադուլ անող Զորի Բալայանին, Սոս Սարգսյանին ու նրանց ընկերներին։

ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ ակադեմիկոս Սերգեյ Համբարձումյանը խոսք է ասում Գորբաչովին.
– Միխայիլ Սերգեեւիչ, մի՞թե այնպես անհնար է, որ դուք մի քիչ մարդանաք։

19. ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Լյուդմիլա Հարությունյանը եւ նրա գործընկեր

20. Հենրիկ Իգիթյանը, որոնք համայն մարդկությանը ցույց տվին, թե ինչպես պիտի կենդանացնել մինչ այդ մեռյալ դեպուտատի դերը եւ ծառայել սեփական ժողովրդին, Արցախի ազատագրության գործին։

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահը:

ԼՂՀ-ն արդեն ունի իր սեփական բանակը, որը ոչ միայն հաղթում է թշնամուն, այլեւ տոնախմբությունների իր հզորությունն ու տեխնիկան է ցուցադրում մայրաքաղաք Ստեփանակերտի մեծ հրապարակում:

23. Ավոյի հետ հանդիպելը երջանկություն էր զինվորների համար:

«Կոմանդոս»-գեներալ Արկադի Տեր-Թադեւոսյանը Շուշին ազատագրելուց առաջ:

Խիզախ ֆիդայի Պավլիկ Մանուկյանը («Ատարանցի Պավլոն»:

Լեգենդար Ավո-Մոնթե Մելքոնյանը վերջին անգամ է տեսնում ԼՂՀ պաշտպանության ղեկավար Ռոբերտ Քոչարյանին եւ իր ջահել զինակիցներին:

26. Մարտունեցի խիզախ հրամանատար Վալոդ Խաչատրյանը եւ երկու որդիները՝ Ռուբենն ու Հրայրը, զոհվել են հայրենի եզերքի համար մղված դաժան մարտերում: «–Կենդանի մնացած միակն եմ, արժանավորապես փոխարինեմ երեքին»,- այս է որդի Մհերի մտորումը:

Առաջաձորի զավակ, իսկ այժմ Եղվարդում բնակվող Մայիս Շեկյանի երեք զավակները՝ Էռնեստը, Նվերն ու Անդրանիկը Արցախի ազատագրական կռիվներում են շարժման առաջին օրերից: Այստեղ նրանք անմահացրել են Շուշիի ազատագրությանը հաջորդած երջանիկ պահը: Իսկ այժմ երեքով մասնակցում են հայրենի եզերքի վերականգնմանը:

Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի փոխխոսնակ բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը հերթական այցով բարեգործական մեծ բեռ է տեղ հասցրել եւ Արցախի ղեկավար Ռոբերտ Քոչարյանից ու ամենահաս Զորի Բալայանից ուզում է իմանալ, թե ինչի կարիքն է սուղ...

Բարոնուհի Քերոլայն Կոքսը ցնծության մեջ է. օրհնել է նոր արցախցու ծնունդը:

Տեր Վարդգեսն էլ ուրախ ու հպարտ է, որ ուղեւորվում է Հորադիզի ճակատամարտին:

Արցախ է եկել Հայկական Բարեգործականի տնօրինուհի Լուիզ Սիմոն Մանուկյանը, եւ Զորի Բալայանը կողմնորոշում է նրան՝ օգնությունը ճիշտ հասցեագրելու:

Արցախյան գոյապայքարի երիտասարդ զորապետը՝ 30-ամյա գեներալ Սամվել Բաբայանը:

34. Ամերիկայի արեւելյան շրջանի եւ Կանադայի հայության Կիլիկյան թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանը 88-ին Արցախահայությանն է հայտարարել Տարվա մարդը եւ դրանից հետո միշտ նրա հետ է իր եղբայրական օգնությամբ եւ հայրական քաջալերիչ օրհնությամբ:

35. Բիշքեկում որոշվել են հակամարտող ուժերի դասավորության դիրքերը, եւ դրանցից գոհ են ռազմական քարտեզի վրա դիրքերը վերականգնողները՝ ԼՂՀ վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, ռազմական շտաբի աշխատակիցներ Ծատրյանն ու Առուշանյանը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առաջին պրեզիդենտ Ռոբերտ Սեդրակի Քոչարյանը

36. Ո՞վ է պարզել այս հրաշակերտ կոթողի դերը ԼՂՀ հաղթանակի գործում (Հայաստանի ժողովրդական քանդակագործ, Վանաձոր- Բանազուրի զավակ Սարգիս Բաղդասարյան):

Մի էջ էլ մեր հակառակորդի կյանքից

1. Ադրբեջանի առաջնորդ Հեյդար Ալիևն այսպես է ապահովում իր հանրապետության անկախությունը՝ կախվելով մեծավորի շլնքից:

Այս նկարը կոչվել է «Տոնական խնջույք»: Իբր, Արցախն արդեն ծնկի են բերել եւ իրենց այդ հաղթանակն են տոնում Շուշիում: Ձախից առաջինը Վ. Ջաֆարովն է, Շուշվա կուս. շրջկոմի առաջին քարտուղարը: Աջից առաջինը՝ դժնահիշատակ Պոլյանիչկոն է: Ո՞ւր են նրանք... Աջից երկրորդը չարահուշ Սաֆոնովն է, երրորդը՝ նրա տեղակալ Ռադաեւը Ղարաբաղի պարետությունում: Նրանք էլ այսօր մեռած են, թաղված չեն...

3. Ասկերանի բերդի պատի տակ ընկած է թշնամու ուղղաթիռի լեշը՝ իբր ահեղ զգուշացում բոլոր նրանց, որոնք պիտի փորձեն ձեղքել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության սահմանը:

Գոյապայքարի մի խումբ հերոս անմահներ

ԼՂՀ ԳԽ-ի առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանը.

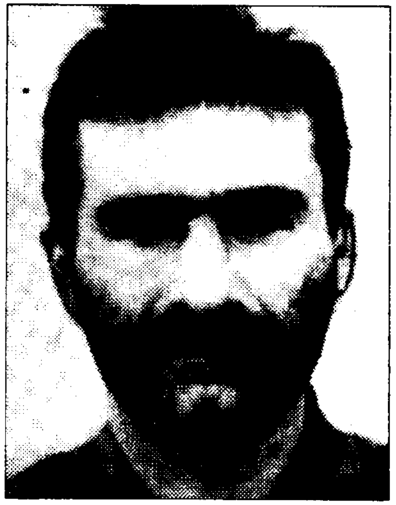

Աշոտ Ղուլյան («Բեկոր»),

Վարդան Ստեփանյան («Դուշման»),

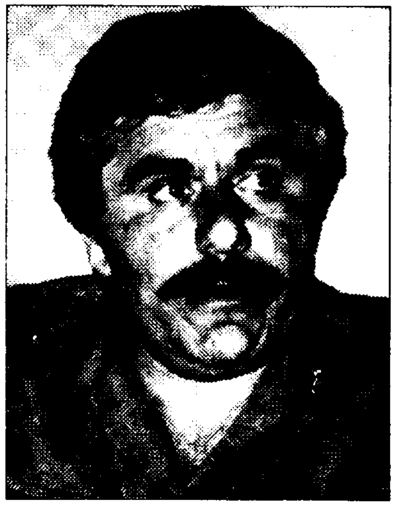

Ֆիդայիների առաջնորդը՝ Շահեն Մեղրյան.

Վիգեն Գրիգորյան («Վրեժ»)

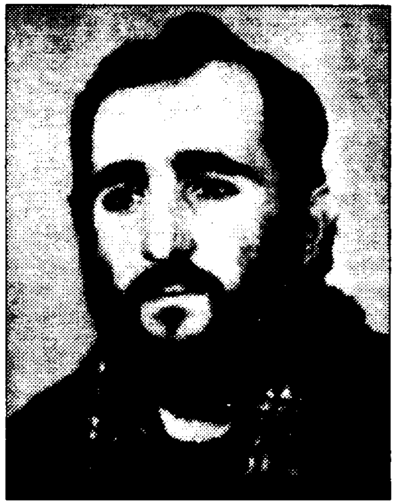

Արմեն Գասպարյան («Արմենչո»),

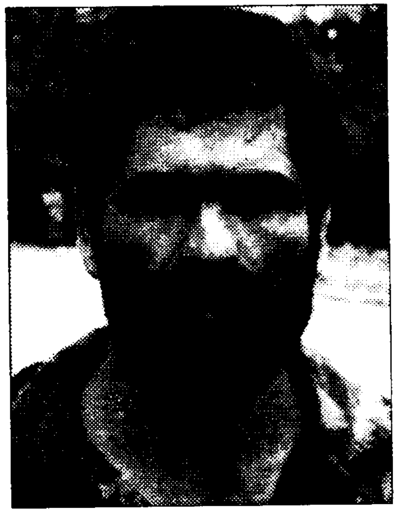

Պետրոս Ղևոնդյան («Պետո»)

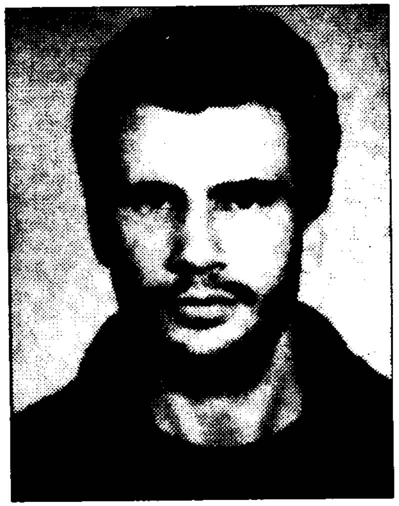

Արթուր Ղարիբյան,

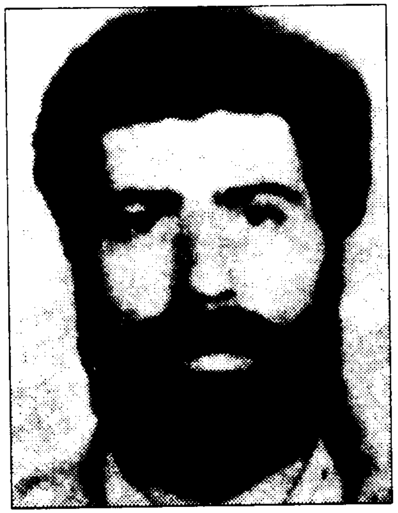

Անդրանիկ Հարությունյան,

Բենիամին Մկրտչյան,

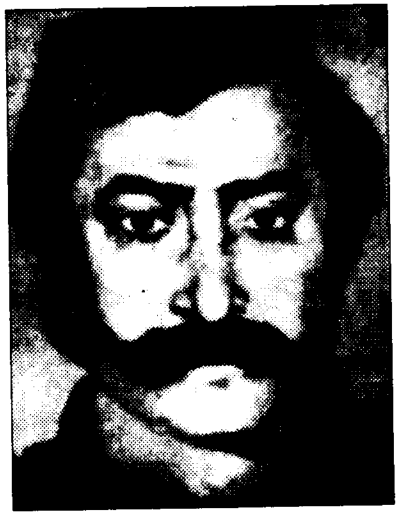

Գեղամ Զախարյան,

Աղվան Մինասյան («բանաստեղծ»)

Սամվել Շահմուրադյան,

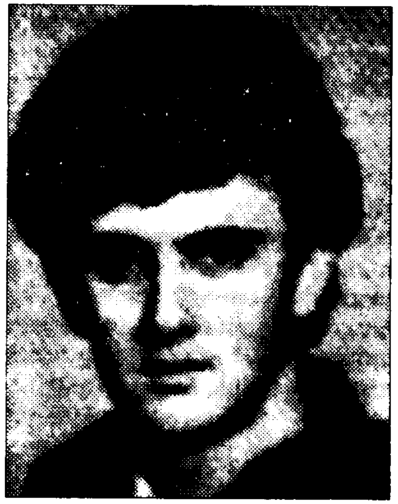

Ֆուրման Շահումյանց,

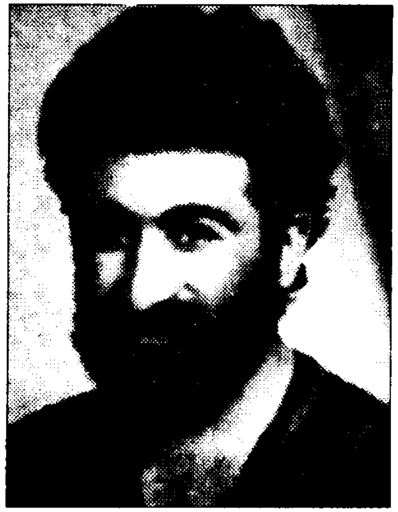

Թաթուլ Կրպեյան,

Սերուժան Մոսիյան

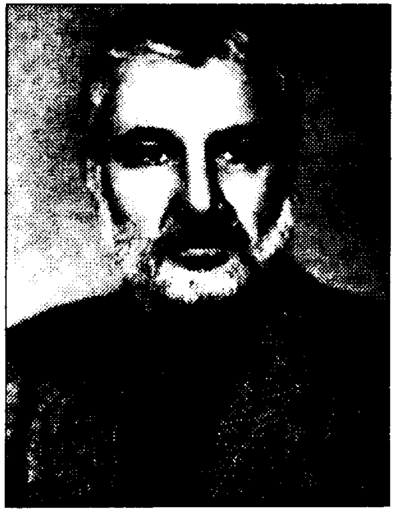

Սիմոն Աչիկգոզյան («Դեղ»),

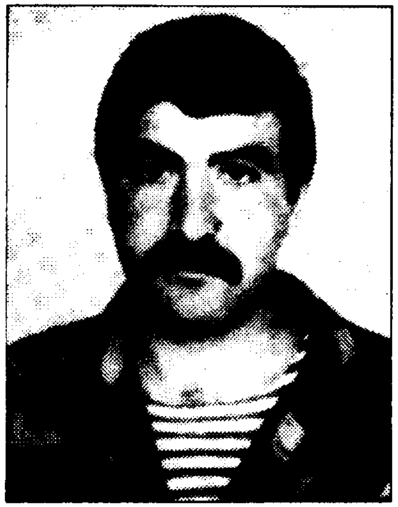

Նորայր Դանիելյան,

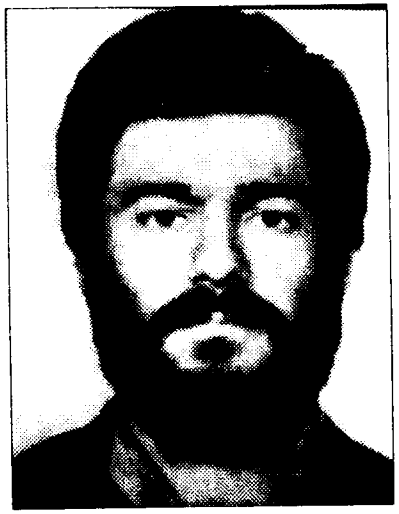

Վարդան Բախշյան,

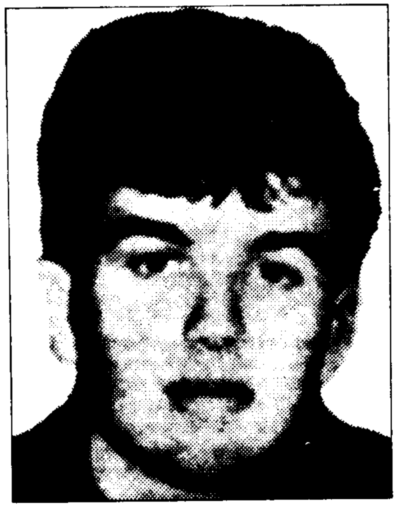

Իգոր Հասրաթյան,

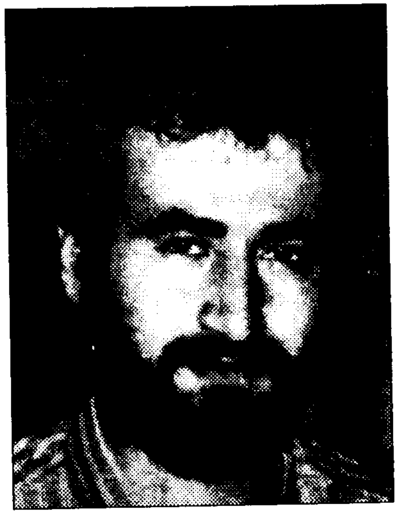

Մհեր Ջուլհաճյան («Բեյրութի զավակ»),

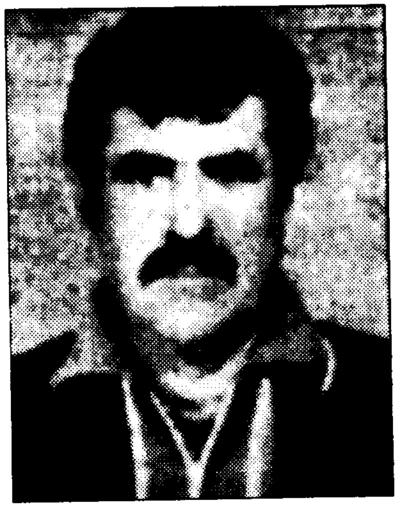

Վազգեն Սարգսյան,

Վասակ Բարսեղյան,

Արմեն Պետրոսյան

Ռոբերտ Գեւորգյան

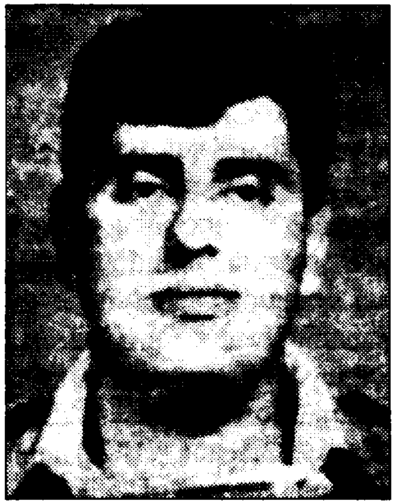

Արծվիկ Պետրոսյան («Մայեստրո»)

Սերգեյ Ջավադյան.

Նորայր Բերդաձորցի

Վահե Բաղդասարյան.

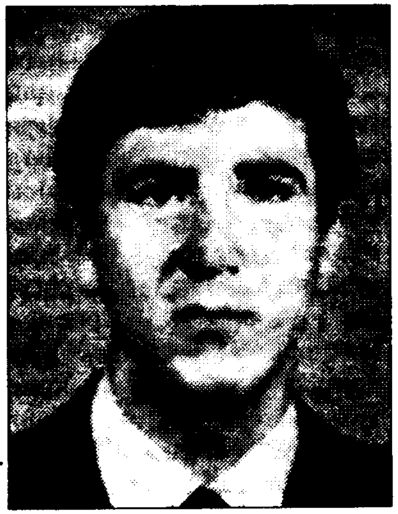

Արթուր Ուղումյան.

Էդուարդ Կամսարի (Ղարաբաղցի).

Համլետ Հակոբյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբանի փոխարեն 5
1988...10
1989...99
1990...137
1991...189
1992...303
1993...589
1994...758
Վերջաբանի փոխարեն 806
Անվանացանկ..808
Լուսանկարներ 822

Հանձնվել է շարվածքի 1996թ. մայիսի 20-ին:

Տպագրական մամուլ: Տպաքանակը՝

Գինը՝ պայմանագրային: